

1117
THE
YOGAVÂSISTHA

OF
VÂLMÎKI

With the commentary Vâsisthamahârâmâyana-
tattparyaprakâsha.

PART I.

(Containing Vairagya, Mumukshu,
and Upashama.)

EDITED BY

WASUDEVA LAXMANA SHÂSTRÎ PAÑSIKAR.

PUBLISHED BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRŪṢAYA-SÂGAR" PRESS,

23, KOLHAT LANE, KALBADEVI ROAD,

Bombay;

R. Krishnaswami Sastri

1911.

Price 5 Rupees.

Registered under Act XXV of 1867
(All rights reserved by the publisher.)

Printed by B. R. Ghanekar at the ' Nitya-sagar ' Press
23, Kolbhat Lane, Bombay, for the Publisher.

1117

श्रीमद्वाल्मीकिमहर्षिप्रणीतः
योगवासिष्ठः ।

श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशव्याख्यासहितः ।

(प्रथमो भागः १)

वैराग्य—मुमुक्षुव्यवहार—उत्पत्ति—स्थिति—उपशमाख्यपञ्चप्रकरणयुतः

अयं

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा
पदच्छेदपरसवर्णादिसंस्करणपूर्वं संशोधितः ।

मुम्बईयां

तुकाराम जावजी

इत्येतैः स्वीये “निर्णयसागरा”ख्यमुद्रणालये कोलभाटवर्मनि त्रयोविंशे भवने
बालकृष्ण रामचंद्र घाणेकरद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

शांकः १८३२, सन १९११.

मूल्यं ५ रूप्यकाः ।

अथात्रकिंचित्प्रास्ताविकम्—

मलं ज्ञानमनन्तमेकमजरं नित्यं विभुं शाश्वतं प्रत्यग्रह्वरसायनं सुखयनं पूर्णं परं पावनम् ।

स्वाम्ज्योतिरनादिमयनिधनं मायाविलामैर्मुहुर्विश्वाकारमपास्तमायमभयं वन्दे विशुद्धं पदम् ॥

अथ जगदिदमनादिमहामोहनिशामुत्तमनवरतदुःखप्रप्रमपरंपराकल्पिते जन्मजरामयमरणहर्षमिषैशोकायनथसंकटसहस्रसं-
हले प्रहातिग्रहव्याघ्रभीषणे तापत्रितयदावानलज्वालमालाकुले षड्मिजालेऽरिषड्गव्याधबध्यमानप्राणिनाकाये संसारमहारण्ये
।।मुह्यमानं विवेकान्धं प्रबोधोपायदौर्लभ्यान्ममुद्राक्ष्य शास्त्रभानुदयेन तत्प्रबोधनाय भगवतः पद्मजन्मनः शासनात्स्वतश्च
प्रवर्तमानः परमकारुणिको **भगवान्वाल्मीकिः** श्रीरामचन्द्रमहोदयविविधचित्रपवित्रचरित्रपूर्णं पूर्वगमायणं आत्मानात्म-
विवेचनपर्यवसानाशास्त्रागर्भमुत्तरगमायणमिति निबन्धद्वयरूपं महानिबन्धमाविश्वकारः ।

ननु क्षीणरागादिदोषस्त्रैवर्णिकधर्मस्य संन्यासपर्यवदान्तध्रुवण एवाधिकारी । पर्यवकाण्डानुष्ठानस्य चित्तशुद्धिद्वारोत्तरकाण्डा-
धिकारप्राप्तकस्य 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिश्रुतिमिदञ्चान् । नचात्रात्रैवर्णिकस्याधिकारः । तस्य 'नावेदविन्मनुते तं
ब्रह्मन्तम' इत्याधिकारनिषेधान् तस्मान्नात्राधिकारी मूलभ इति चेत् । न । स्मार्तकर्मवदुपपत्तेः । यथा त्रैवर्णिकस्य त्रेताभिमाध्ये
कर्मण्यधिकारेऽयनाहिताभिमाधारणः स्मार्तकर्मधिकारेऽस्त्येव तथा श्रौतज्ञानाधिकारिणोऽयसंन्यासिमुमुक्षुसाधारणोऽस्तित्रपि
ग्रन्थेऽस्त्यधिकारः अज्ञानावधिकश्च । अस्यापि स्मृतिवददोषवहणत्वात् । तथा चोक्तम्—'वेदवेद्ये परे पुंसि जाते
दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥' इति । तत्र पूर्वकाण्डस्य श्रीरामचरितकथा-
व्याजंनोपबहणं षटकाण्डं सोत्तरं पूर्वगमायणम् । उत्तरकाण्डस्य षट्प्रकरणमिदं सोत्तरमिति । यथा केषुचित्स्मार्तकर्मसु स्त्री-
होत्रसाधारणोऽधिकारस्तथास्यापि ध्रुवणं पुराणवत् । 'आवयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमप्रतः', 'जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्'
इत्यादिवचनलिङ्गान् । 'नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मन्तम' 'तन्वीरपिपदं पुरुषं प्रच्छामि' इत्यादिवचनं त्ववेदविदः श्रौतज्ञानान-
धिकारपरमिति केचित् । अपरोक्षज्ञानापरपर्यायमित्यन्ये । वेदपर्यवकाण्डस्य परमित्यपरे । सर्वेधाप्यस्त्येवान्येषामपि पौरा-
णिकसाधारणे ज्ञानेऽधिकारः 'म हि सर्वार्थोऽजज्ञाय आत्मा वर्णस्तथाश्रमैः' इत्यादिवचनेभ्यः । तत्र श्रौतज्ञाने पूर्वकाण्डोक्त-
धर्मानुष्ठानजन्या चित्तशुद्धिरिवेहापि पूर्वगमायणोपदेशितस्वस्ववर्णाश्रमोचितनिष्कामधर्मानुष्ठानजा चित्तशुद्धिर्जिज्ञासोत्पादन-
द्वारा हेतुरिति पूर्वोत्तरगमायणयोर्हेतुहन्तमद्भास्यसंगतिः । तथाचेदमुत्तरगमायणापरपर्यायमखिलवेदान्तसिद्धान्तगर्भं श्रीमद्भूति-
सहस्रार्थश्रीरामचन्द्रसंवादरूपेण जगति **योगवासिष्ठसंज्ञया** वरीवर्ति ।

इदमाया विषयप्रतिपादनमरणिरिथम्—अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चन्मात्रसंबन्धिनी माया । तस्यां चित्प्रतिबिम्ब
ईश्वरः । तस्या एवावरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषु परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इति केचित् । 'जीवेशा-
भासेन करोति' 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतिमिदं मूलप्रकृतेर्विभूतान्मायिकायाः द्वौ रूपभेदौ । रजस्तमोन-
भिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया, तदभिभूतमलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्येति मायाविद्याभेदं परिकल्पयित्वा मायाप्रतिबिम्ब ईश्वरोऽवि-
द्याप्रतिबिम्बो जीव इति केचित्प्रणयन्ति । एकैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपप्राधान्येन मायाशब्दितेश्वरोपाधिः । आवरणप्राधान्येनावि-
द्याऽज्ञानशब्दता जीवोपाधिरिति केचित् । 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरेश्वरः' इति श्रुतिमुत्सृज्याविद्यायां चित्प्रति-
बिम्ब ईश्वरः, अन्तःकरणं चित्प्रतिबिम्बो जीव इति केचित् । एवमुक्तोक्तेषु जीवेश्वरयोः प्रतिबिम्बविशेषलक्ष्येषु यद्विम्ब-
धर्मायं ब्रह्म तन्मुक्तप्राप्यम् । अन्येतु जीव ईश्वरः शुद्धा चिदिति त्रैविध्यप्रक्रियां विहाय वस्तुतः एकस्यैवाकाशस्य घटाकाश-
लाकाश—महाकाश—मेघाकाशभेदाच्चातुर्विध्यमिषैकस्यैव चैतन्यस्य कूटस्थ—जीव—ब्रह्म—श्वरभेदेन चातुर्विध्यं परिकल्प्य धीवा-
नोपरकाज्ञानोपाधिरेश्वरः, अन्तःकरणोपाधिर्जीव इति दर्शयन्ति । अन्येतु 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमान्यतिक्रमं गते । आत्मनो
रणो भेदममन्तं कः करिष्यति ॥' इति स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपादनाद्विम्बप्रतिबिम्बाभावेन जी-
वरयोर्विभागो नोभयोरपि, प्रतिबिम्बभावोपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रतिबिम्बत्वायोगात् । तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः विम्ब-
धर्माय ईश्वर इति । सच प्रतिबिम्बभूतो जीव एवाविद्योपाधिक एकमेव तदज्ञानं तदज्ञानकल्पितं च सर्वं जगत्स्य स्वप्नदर्शन-

नमन्तरा प्राणिनो निरतिशयसुखभाक्त्वेन मुक्ता भूयामुरिति मिदं च सर्वथा सर्वदा सर्वैर्योगवामिष्ठसदृशं वेदान्तशास्त्र-
मादरणीयं परिशीलनीयं चाहर्दिब्रमिति ।

नच मुक्तानामपि वसिष्ठभीष्मप्रभृतीनामपरोक्षज्ञानिनां पुनर्देहान्तरश्रवणात्केवलज्ञानोत्पत्तिमय एवाव्ययज्ञानां मुक्तिर्भव-
तीति कथमुपपद्यते । अतो ज्ञानव्यतिरिक्तमुपायान्तरं किञ्चित्कर्तव्यमिति वाच्यम् । शास्त्रप्रामाण्यादेव तदुपपत्तेः । 'ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति', 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानोत्पत्तिममकालमेव मुक्तिप्रतिपादनात् । तदुक्तं शेषेण—'तार्थं
श्रवणचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्देहम् । ज्ञानममकालमुक्तं कैवल्यं याति हतशोकः ॥' इति । वसिष्ठार्दीनां त्वाधि-
कारिकपुरुषत्वेन यावदधिकारं प्रारब्धवेगप्रयुक्तशापादिना स्वीकृतावान्तरदेहपानेऽपि तद्देहभाविभोग्यस्य निवारयितुमश-
क्यत्वात् प्रारब्धस्य विनाभोगेन क्षयानुपपत्तेः । 'यावदधिकारमवस्थानिर्गधिकारिणां' इति भगवद्यामैर्विशेषितत्वात् । अस्म-
दादीनां च प्रारब्धकर्मणोऽनेकदेहारम्भकत्वसंभवेऽपि चरमदेहविनाऽपरोक्षज्ञानोत्पत्तिरसंभवात् । वामदेवे तथा दृष्टत्वात् ।
अन्यथा गर्भस्थस्य श्रवणाद्यभावेन ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेः । ननु ज्ञानिनामापि स्वप्नावस्थायां देहान्तरस्वाकारान्मुक्तानामपि
पुनर्देहान्तरस्वीकारः किं न स्यादिति चेन्न । 'कण्ठं स्वप्नं समादिशत' इत्यादिवाक्येषु कण्ठानिर्गमनाभावश्रवणान् देहान्तर-
प्राप्तेस्तु तदनादरप्रतिपत्तावित्यत्र देहान्निर्गमनश्रवणाद्विषयम् । तदुक्तं स्कान्दे—

‘यस्मिन्देहे दृढं ज्ञानमपरोक्षं विजायते । तद्देहपातपर्यन्तमेव संसारदर्शनम् ॥

पुरापि नास्ति संसारदर्शनं परमार्थतः । कथं तद्दर्शनं देहावनाशाद्यर्थमुच्यते ॥

तस्माद्ब्रह्मात्मविज्ञानं दृढं चरमावग्रहे । जायते मुक्तदेहं ज्ञानं प्रसादादेव मुच्यते ॥’ इति ।

इत्यादयः सर्वे वेदान्ताभिधान्ताः योगवामिष्ठान्त्येऽस्मिन्नवन्धे नैकशो विलसन्त्येवत्यान्तां । पप्रपेष्णायितेन प्रशस्तप्रशंसन-
चापलेन ।

एतच्छोधनावसरे प्राचीनहस्ताक्षरविलसितं पाङ्गं प्रायः शुद्धं पुस्तकं पंडित ज्येष्ठगाम मुकुन्दजीनां ग्रन्थसंग्रहालयान्महता
प्रयत्नेन तेभ्यः संपादितमेकम् अपरंच ग कृ. मुद्रणालयाङ्कितमेकमन्युभयोः संयोजनेन यावन्मनापमकार्यस्य सम्करणम् ।
अथाप्यत्र मानुषशेषमुषीमुलभं स्खलितं ‘शैबले किल विहाय केवलं निर्मलं किमु नु पायते जलम्’ इति न्यायेन
परमकारुणिका विद्वांसः शोधयित्वा दद्यान्नुगृह्णन्वित्याशास्ते—

पणशीकरोपनामधेयो

वासुदेवशर्मा ।

योगवासिष्ठस्थविषयानुक्रमणिका ।

सर्गाः	विषयाः	पृष्ठांकाः	सर्गाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
वैराग्यप्रकरणम् ॥ १ ॥			४	पौरुषविवरणम्...	८०
१	मूत्रपातनिकावर्णनम्	२	५	पौरुषस्थापनम्	८२
२	मूत्रपातनिकावर्णनम्	७	६	दैवनिराकरणम्	८४
३	तीर्थयात्रावर्णनम्	१०	७	पौरुषप्राधान्यसमर्थनम्	८७
४	दिवसव्यवहारनिरूपणम्	१३	८	पुनर्दैवनिराकरणम्	८९
५	कार्यनिवेदनम्	१४	९	कर्मविचारवर्णनम्	९१
६	विश्वाभिन्नाभ्यागमनम्	१५	१०	ज्ञानावतरणम्	९४
७	विश्वाभिन्नावक्यवर्णनम्	१७	११	वक्तृप्रच्छकलक्षणम्	९६
८	दशरथावक्यवर्णनम्	१९	१२	तत्त्वमाहात्म्यवर्णनम्	९९
९	वसिष्ठसमाश्रामनवर्णनम्	२१	१३	शमनिरूपणम्	१०२
१०	राघवविषादवर्णनम्	२२	१४	विचारनिरूपणम्	१०६
११	राघवसमाश्रामनवर्णनम्	२५	१५	संतोषनिरूपणम्	१०९
१२	प्रथमपरितापवर्णनम्	२७	१६	सदाचारनिरूपणम्	१११
१३	लक्ष्मीनिर्गाकरणवर्णनम्	३०	१७	ग्रंथसंख्यादिवर्णनम्	११२
१४	जीवितगर्हावर्णनम्	३१	१८	दृष्टान्तनिरूपणम्	११५
१५	अहंकारजुगुप्सावर्णनम्	३२	१९	प्रमाणनिरूपणम्	१२०
१६	वैराग्यचिन्तागम्यवर्णनम्	३४	२०	सदाचारनिरूपणम्	१२२
१७	तृष्णाभङ्गवर्णनम्	३६	उत्पत्तिप्रकरणम् ॥ ३ ॥		
१८	कायजुगुप्सावर्णनम्	३९	१	बन्धहेतुवर्णनम्	१२५
१९	वाच्यजुगुप्सावर्णनम्	४२	२	आद्यगुणिकहेतुवर्णनम्	१३०
२०	र्यावन्गर्हावर्णनम्	४४	३	बन्धहेतुवर्णनम्	१३३
२१	स्त्रीजुगुप्सावर्णनम्	४६	४	उत्पत्तिप्रकरणार्थकल्पनम्	१३६
२२	जराजुगुप्सावर्णनम्	४८	५	मूलकारणदेवस्वरूपवर्णनम्	१३९
२३	कालापवादवर्णनम्	५०	६	सुमुक्षुप्रयत्नोपदेशवर्णनम्	१४१
२४	कालविलासवर्णनम्	५२	७	जगदादिदृश्यासत्ताप्रतिज्ञावर्णनम्	१४२
२५	कृतान्तविलसितवर्णनम्	५३	८	सच्छास्त्रनिरूपणम्	१४५
२६	दैवदुर्विलासवर्णनम्	५५	९	परमकारणवर्णनम्	१४६
२७	निःश्रेयसविरोधिभावानित्यताप्रतिपादनम्	५८	१०	महाकल्पाप्तावशिष्टपरमभाववर्णनम्	१५१
२८	सर्वभावाऽविरतविपर्ययप्रतिपादनम्	६२	११	परमार्थवर्णनम्	१५४
२९	सकलपदार्थानास्थाप्रतिपादनम्	६४	१२	जगदुत्पत्तिवर्णनम्	१५६
३०	स्वचित्तशान्त्यै उपदेशप्रार्थना	६६	१३	स्वयम्भूतपत्तिवर्णनम्	१५९
३१	राघवप्रश्रववर्णनम्	६८	१४	ब्रह्मप्रतिपादनम्	१६२
३२	नभश्चरसाधुवादवर्णनम्	६९	१५	मण्डपोपाख्याने राजवर्णनम्	१६७
३३	नभश्चरमहीचरसंमेलनम्	७०	१६	„ राक्षीपरिदेवनम्	१६८
मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणम् ॥ २ ॥			१७	लीलोपाख्याने संदेहराष्ट्रवर्णनम्	१७०
१	शुक्तस्वजनकोपदेशाद्विश्रान्तिः	७३	१८	„ जगद्भ्रान्तिप्रतिपादनम्	१७३
२	विश्वाभिन्नावक्यवर्णनम्	७६	१९	„ ब्राह्मणमरणम्	१७५
३	भूयोभूयःसर्गाजुवर्णनम्	७७	२०	„ परमार्थवर्णनम्	१७६

सर्गाः	विषयाः	पृष्ठांकाः	सर्गाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
२१	विश्रान्त्युपदेशवर्णनम्	१७९	६४	लीलादेव्योत्पत्तिबीजाङ्कुरनिर्णयः	२८७
२२	विज्ञानाभ्यासवर्णनम्	१८३	६५	„ जीवविचारः	२८९
२३	लीलाप्रज्ञादेव्योर्ज्ञानदेहेनाकाशगमनम्	१८५	६६	„ संसृतिपरमयोगवर्णनम्	२९०
२४	लीलादेव्योर्गगनवर्णनम्	१८६	६७	„ सत्योपदेशवर्णनम्	२९१
२५	„ भूलोकवर्णनम्	१८९	६८	„ कर्कटीराक्षसीवर्णनम्	२९६
२६	„ सिद्धदर्शनहेतुकथनम्	१९१	६९	सूच्युपाख्याने विवृष्टिकामञ्चकथनम्	२९७
२७	„ जन्मान्तरवर्णनम्	१९४	७०	„ सूचिव्यवहारवर्णनम्	२९९
२८	„ गिरिप्रामवर्णनम्	१९७	७१	„ सूचिकापरिदेवनम्	३०४
२९	„ परमाकाशवर्णनम्	२००	७२	„ सूचीतपःप्रभाववर्णनम्	३०६
३०	„ विचित्रब्रह्माण्डवर्णनम्	२०३	७३	„ सूचीतपोवर्णनम्	३०८
३१	„ युद्धप्रेक्षिकास्थिताम्बरवर्णनम्	२०६	७४	„ सूचीतपःपरिपाकवर्णनम्	३११
३२	„ आहवारम्भवर्णनम्	२०७	७५	„ सूचीशरीरलाभवर्णनम्	३१२
३३	„ सेनयोःप्रथमपातवर्णनम्	२०९	७६	„ अन्यायव्याधिकवर्णनम्	३१३
३४	„ रणप्रेक्षकजनोक्तिवर्णनम्	२११	७७	„ राक्षसीविचारवर्णनम्	३१४
३५	„ भयंकररणवर्णनम्	२१४	७८	„ राक्षसीप्रश्रवणनम्	३१६
३६	„ जनपदवर्णनम्	२१६	७९	„ राक्षसीद्विसमन्तिप्रश्रवणनम्	३१८
३७	„ जनपदजयाजयवर्णनम्	२१८	८०	„ मन्त्रिणाप्रश्रमेदनम्	३२०
३८	„ आहववर्णनम्	२२१	८१	„ परमार्थपिण्डीकरणम्	३२४
३९	„ निशाचराकुलरात्रिरणाङ्गणवर्णनम्	२२४	८२	„ राक्षसीमौहार्दवर्णनम्	३३०
४०	„ समरसमनन्तरसंस्पृष्ट्यनुभववर्णनम्	२२५	८३	„ कन्दरापूजनम्	३३२
४१	„ भ्रान्तिविचारवर्णनम्	२२९	८४	„ मनोङ्कुरोत्पत्तिवर्णनम्	३३३
४२	„ स्वप्नपुरुषसत्यत्वनिरूपणम्	२३२	८५	ऐन्दवोपाख्याने ब्रह्मादित्यसमागमवर्णनम्	३३६
४३	„ अग्निदग्धगृहादिवर्णनम्	२३४	८६	„ ऐन्दवसमाधानवर्णनम्	३३७
४४	„ अग्निदाहरात्रियुद्धेजगद्ब्रह्मवर्णनम्	२३७	८७	„ दशजगद्वर्णनम्	३४०
४५	„ सत्यकामसत्यसंकल्पास्तितावर्णनम्	२४०	८८	„ ऐन्दवनिश्चयकथनम्	३४१
४६	„ विद्वथनिर्णयवर्णनम्	२४१	८९	„ कृत्रिमेन्द्राहल्यानुरागवर्णनम्	३४२
४७	„ विद्वथसिन्धुसमागमवर्णनम्	२४३	९०	„ कृत्रिमेन्द्राहल्यानुगगवर्णनम्	३४४
४८	„ आयुधवर्णनम्	२४५	९१	„ जीवावतरणक्रमोपदेशवर्णनम्	३४५
४९	„ तृतीयाख्युद्धवर्णनम्	२४८	९२	„ मनोमाहात्म्यवर्णनम्	३४८
५०	„ विद्वथमरणवर्णनम्	२५०	९३	„ उत्पत्तिदर्शनम्	३४९
५१	„ सिन्धुराष्ट्रवर्णनम्	२५२	९४	„ ब्रह्मणःसर्वमुत्पद्यतइतिकथनम्	३५१
५२	„ मरणसमनन्तरदेहप्रतिभाववर्णनम्	२५४	९५	„ कर्मपुरुषयोरैक्यप्रतिपादनम्	३५३
५३	„ संसृतिविदितवेद्यवर्णनम्	२५६	९६	„ मनःसंज्ञाविचारः	३५६
५४	„ मरणविचारवर्णनम्	२५८	९७	„ चिदाकाशमाहात्म्यम्	३६०
५५	„ संसारमरणावस्थावर्णनम्	२६३	९८	„ चित्तोपाख्यानम्	३६१
५६	„ मरणशयनानन्तव्यवस्थावर्णनम्	२६७	९९	„ चित्तोपाख्यानविचारः	३६३
५७	„ स्वप्नार्थविचारवर्णनम्	२७०	१००	„ चित्तचिकित्सापूर्वकचित्तोत्पत्तिवर्णनम्	३६५
५८	„ पद्मजीवनवर्णनम्	२७३	१०१	„ बालकाख्यायिकावर्णनम्	३६७
५९	„ पद्मनिर्वाणवर्णनम्	२७६	१०२	„ उपदेशकरणम्	३६९
६०	„ लीलाख्यप्रयोजनवर्णनम्	२७७	१०३	„ चित्तमाहात्म्यवर्णनम्	३७१
६१	„ जगत्स्वरूपवर्णनम्	२८१	१०४	इन्द्रजालोपाख्याने नृपव्यामोहः	३७२
६२	„ दैवशब्दार्थनिरूपणम्	२८४	१०५	„ राजावबोधः	३७४
६३	„ चित्तविकारवर्णनम्	२८६	१०६	„ चाण्डालीविबाहवर्णनम्	३७६

सर्गाः	विषयाः	पृष्ठांकाः	सर्गाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
१०७	इन्द्रजालोपाख्याने आपदवर्णनम् ...	३७९	२७	पितामहवाक्यम् ...	४६९
१०८	„ अकाण्डवर्णनम् ...	३८१	२८	दामव्यालकटपुनर्युद्धवर्णनम् ...	४७१
१०९	„ चण्डालत्वापगमवर्णनम् ...	३८२	२९	दामव्यालकटोपाख्यानेऽसुरपरिभ्रंशवर्णनम् ...	४७४
११०	चित्तवर्णनम् ...	३८३	३०	दामव्यालकटजन्मान्तरविभ्रवर्णनम् ...	४७६
१११	चित्तचिकित्सावर्णनम् ...	३८६	३१	सदसन्निराकरणम् ...	४७७
११२	मुखरवेणोपदेशाशकथनम् ...	३८९	३२	दामव्यालकटोपाख्याने सदाचारनिरूपणम् ...	४७९
११३	अविद्यावर्णनम् ...	३९०	३३	„ अहंकारविचारवर्णनम् ...	४८२
११४	यथाकथितदोषपरिहारोपदेशः ...	३९३	३४	दामव्यालकटोपाख्यानेसमाप्तिः ...	४८६
११५	दुःखभोक्तृवोपदेशः ...	३९६	३५	उपशमवर्णनम् ...	४८८
११६	सार्थकजन्मावतारवर्णनम् ...	३९८	३६	चिदादित्यस्वरूपवर्णनम् ...	४९२
११७	अज्ञानभूमिकावर्णनम् ...	४००	३७	स्वरूपावस्थावर्णनम् ...	४९४
११८	अज्ञानभूमिकोपदेशवर्णनम् ...	४०२	३८	बन्धावन्धोपशमवर्णनम् ...	४९५
११९	हेमोर्म्युपदेशवर्णनम् ...	४०४	३९	सर्वैकत्वप्रतिपादनम् ...	४९७
१२०	चण्डालीशोचनम् ...	४०७	४०	ब्रह्मवेदंसर्वजगदितिप्रतिपादनम् ...	५००
१२१	चित्तभावप्रतिपादनम् ...	४०९	४१	अविद्याकथनम् ...	५०३
१२२	स्वरूपनिरूपणम् ...	४१२	४२	जीवावतरणम् ...	५०४

स्थितिप्रकरणम् ॥ ४ ॥

१	जन्मजनिनिर्गकरणम् ...	४१७
२	स्थितिबीजोपन्यासः ...	४२०
३	जगदानन्त्यवर्णनम् ...	४२१
४	स्थित्यङ्कुरकथनम् ...	४२३
५	भार्गवोपाख्याने भार्गवस्खलनम् ...	४२४
६	„ भार्गवमनोराज्यवर्णनम् ...	४२५
७	„ नवसंगमवर्णनम् ...	४२६
८	„ शुक्रविधजन्मानुभववर्णनम् ...	४२७
९	„ भार्गवकलेवरवर्णनम् ...	४२९
१०	„ कालवचनम् ...	४३०
११	„ संसारप्रवृत्तिदर्शनम् ...	४३३
१२	„ संसारोत्पत्तिविस्तारवर्णनम् ...	४३६
१३	„ भृगुसमाश्वासनम् ...	४३७
१४	„ भार्गवजन्मान्तरस्मरणवर्णनम् ...	४३८
१५	„ भार्गवपरिद्वन्द्वनप्रसङ्गेनोपदेशकरणम् ...	४४०
१६	„ शुक्रस्यपुनर्जीवनम् ...	४४३
१७	„ मनोराज्यसंमेलनम् ...	४४५
१८	„ जीवनखण्डकावतारवर्णनम् ...	४४७
१९	„ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिपुरीयस्वरूपविचारः ...	४५१
२०	„ मनोरूपवर्णनम् ...	४५३
२१	„ विशुद्धाशुद्धभेदेनविज्ञानवादः ...	४५४
२२	„ अनुत्तमपदविभ्रान्तिवर्णनम् ...	४५७
२३	„ शरीरनगरविभ्रूतियोगवर्णनम् ...	४६०
२४	„ मनस्यसत्ताप्रतिपादनम् ...	४६३
२५	„ दामव्यालकटोत्पत्तिवर्णनम् ...	४६४
२६	„ दामव्यालकटसंप्रामवर्णनम् ...	४६७

४३	जीवनिचयस्थानोपदेशवर्णनम् ...	५०७
४४	संसारवतरणप्रतिपादनोपदेशः ...	५०९
४५	यथाभूतार्थयोगोपदेशः ...	५११
४६	जीवन्मुक्तस्थितगुणवर्णनम् ...	५१४
४७	जगद्वासनिर्णययोगोपदेशः ...	५१६
४८	दाशूरोपाख्याने दाशूरवरप्रदानवर्णनम् ...	५२०
४९	„ दाशूरकदम्बवर्णनम् ...	५२२
५०	„ दाशूरदिगवलोकनम् ...	५२४
५१	„ दाशूरसुतानुबोधनम् ...	५२४
५२	„ खोत्थविभववर्णनम् ...	५२६
५३	„ संसारनगरविकल्पयोगविचारः ...	५२७
५४	„ संकल्पचिकित्सावर्णनम् ...	५३०
५५	„ वसिष्ठदाशूरमेलनम् ...	५३२
५६	„ कर्तृत्वविचारयोगोद्देशकरणम् ...	५३५
५७	„ पूर्णाशयस्वरूपवर्णनम् ...	५३७
५८	„ कचगाथावर्णनम् ...	५४१
५९	„ कमलव्यवहारवर्णनम् ...	५४२
६०	„ विचारपुरुषनिर्णयप्रसङ्गोपदेशजीवावतारः ...	५४६
६१	„ जननमरणस्थितिवर्णनम् ...	५४७
६२	„ स्थितिप्रकरणसमाप्तिः ...	५४९

उपशमप्रकरणम् ॥ ५ ॥

१	आह्निकवर्णनम् ...	५५१
२	उपदेशानुवर्णनम् ...	५५३
३	सभासंस्थानवर्णनम् ...	५५५
४	राघवप्रश्नवर्णनम् ...	५५६
५	प्रश्नोपदेशः ...	५५८

सर्गाः	विषयाः	पृष्ठांकाः	सर्गाः	विषयाः	पृष्ठांकाः
६	अविन्मुक्तये प्रथमोपदेशः	५६१	५०	गाधिवृत्तान्ते राघवाशयविनियोगवर्णनम् ...	६६१
७	आकाशफलप्राप्तिवज्ज्ञानसंप्राप्तिकमसूचनम् ...	५६२	५१	उद्दालकमनोरथवर्णनम्	६६६
८	सिद्धगीतावर्णनम्	५६३	५२	„ उद्दालकविचारवर्णनम्	६६९
९	जनकवितर्कवर्णनम्	५६५	५३	„ उद्दालकविचारविलासवर्णनम्	६७७
१०	जनकनिश्चयवर्णनम्	५६८	५४	„ उद्दालकविभ्रान्तिवर्णनम्	६७७
११	चित्तानुशासनम्	५७०	५५	„ उद्दालकनिर्वाणम्	६८२
१२	प्रज्ञाभाहात्म्यम्	५७१	५६	„ उद्दालकायानविचारः	६८४
१३	मनोविनिवारणम्	५७३	५७	„ उद्दालकभेदनिर्गमः	६८८
१४	खचितनिरूपणम्	५७९	५८	सुरधुवृत्तान्ते माण्डव्योपदेशः	६८९
१५	तृष्णावर्णनम्	५८३	५९	„ सुरधुविभ्रान्तिवर्णनम्	६९१
१६	तृष्णाचिकित्सावर्णनम्	५८४	६०	„ सुरधुनिर्वाणम्	६९७
१७	तृष्णाविच्छेदोपदेशः	५८६	६१	„ सुरधुपरिधममागमः	६९४
१८	जीवन्मुक्तिवर्णनम्	५८८	६२	„ ममाधिनिश्चयः	६९६
१९	पावनबोधनम्	५९१	६३	„ सुरधुपरिधनिश्चयः	६९७
२०	पावनबोधवर्णनम्	५९३	६४	„ उपदेशवर्णनम्	६९८
२१	तृष्णाविक्रिंसायोगवर्णनम्	५९५	६५	भासविलामवृत्तान्ते सद्यगिरिवर्णनम् ..	७०१
२२	विरोचनस्मरणम्	५९७	६६	„ अनित्यताप्रतिपादनम्	७०२
२३	विरोचनवचनम्	५९९	६७	अन्तःसर्गविचारः	७०४
२४	चित्तविचिक्रिंसायोगोपदेशः	६०१	६८	सङ्गविचारयोगोपदेशः	७०६
२५	बलिचिन्तासिद्धान्तयोगोपदेशः	६०४	६९	ध्यानिस्मयायनयोगोपदेशः	७०८
२६	बल्युपदेशः	६०६	७०	अमृतसत्त्विकलोपदेशः	७०९
२७	बलिविभ्रान्तिवर्णनम्	६०७	७१	संसारोपदेशः	७११
२८	बलिसमाधानवर्णनम्	६०८	७२	मोक्षस्वरूपोपदेशः	७१५
२९	बलैर्विज्ञानप्राप्तिः	६१०	७३	स्वात्मविचारः	७१७
३०	प्रह्लादविभ्रान्ताहिर्ण्यकशिपुवधः	६१३	७४	वैराग्योपदेशः	७१९
३१	प्रह्लादनिर्वाणेनारायणीकरणम्	६१४	७५	मुक्तामुक्ताविचारः	७२३
३२	बिबुधवाक्यम्	६१७	७६	संसारसागरमाभ्यप्रतिपादनम्	७२६
३३	नारायणागमनम्	६१९	७७	जीवन्मुक्तस्वरूपवर्णनम्	७२७
३४	प्रह्लादात्मोपदेशयोगवर्णनम्	६२०	७८	योगवर्णनम्	७२९
३५	ब्रह्मात्मचिन्तावर्णनम्	६२६	७९	सम्यग्ज्ञानलक्षणनिरूपणम्	७३३
३६	आत्मस्तवनम्	६३०	८०	दृश्यदर्शनसंबन्धवर्णनम्	७३४
३७	असुरमण्डलव्याकुलीभवनम्	६३४	८१	चित्तासनाप्रतिपादनम्	७३६
३८	परमेश्वरवितर्कवर्णनम्	६३५	८२	इन्द्रियानुशासनयोगोपदेशः	७३७
३९	प्रह्लादनिर्वाणे नारायणवचनोपन्यासः	६३७	८३	चित्तसत्ताविचारयोगोपदेशः	७४२
४०	प्रह्लादबोधनम्	६३९	८४	वीतहव्यमनोजगद्वर्णनम्	७४४
४१	प्रह्लादाभिषेकवर्णनम्	६४०	८५	वीतहव्यसमाधियोगोपदेशः	७४६
४२	प्रह्लादव्यवस्थावर्णनम्	६४३	८६	इन्द्रियवर्गनिराकरणोपदेशः	७४८
४३	प्रह्लादविभ्रान्तिवर्णनम्	६४४	८७	वीतहव्यनिर्वाणवर्णनम्	७५०
४४	गाधिवृत्तान्ते गाधिविनाशवर्णनम्	६४६	८८	वीतहव्यविभ्रान्तिवर्णनम्	७५१
४५	„ श्वपचराज्यलाभवर्णनम्	६४८	८९	सद्विलासविचारयोगोपदेशः	७५३
४६	„ राज्यभ्रंशः	६५०	९०	चित्तोपदेशविचारयोगोपदेशः	७५६
४७	„ प्रत्यक्षावलोकनम्	६५२	९१	संस्तुतिर्वाजविचारोपदेशः	७५८
४८	„ मायामहत्त्वकथनम्	६५५	९२	संस्तुतिनिराकरणक्रमयोगोपदेशः	७६३
४९	„ गाधेर्ज्ञानप्राप्तिवर्णनम्	६५८	९३	सर्वत्रसमदर्शनप्रतिपादनम्	७६६

योगवासिष्ठस्थापचक्रप्रकरणानां विषयानुक्रमः ।

आदिकविश्रीमद्वाल्मीकिमहासुनिप्रणीतः

योगवासिष्ठः ।

परमहंसश्रीमदानन्दबोधेन्द्रसरस्वतीप्रणीतश्रीवासिष्ठमहारामायण-
तात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासंवलितः ।

वैराग्यप्रकरणं प्रथमम् ।

प्रथमः सर्गः १

श्रीमहागणपतिचरणारविन्दार्भ्यां नमः ।

ॐ नमो ब्रह्मणे ब्रह्मविज्ञो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो

वसिष्ठश्चामित्रव्यागवाल्मीकिश्चुकादिभ्यः श्रीगामभद्राय च ।

अजमजरमनाद्यनन्तमन्तर्निजमुत्तबोधमदद्वितीयपूर्णम् ।

शिवमखिलहृदि स्फुरत्स्वमायाविकसितविश्वविलासमानताः स्मः ।

स्मृतिफलितमस्ताभीष्टमुद्यद्दिनेश-

प्रतिभटान् जशोभाशान्तविघ्नान्धकारम् ।

कमपि शिवभवान्योरङ्गसौभाग्यमन्तः

सुरमणिमवलम्बे चारु लम्बोदराख्यम् ॥ २ ॥

मुग्धस्मितखितमनोऽक्षमुखेन्दुविम्ब

स्निग्धामृतप्रतिमचारुकृपाकटाक्षम् ।

अग्नेरैरनुसृतं मुनिभिर्मुनीनां

न्यग्रोधमूलवसतिं गुरुमाश्रयामः ॥ ३ ॥

त्रिभुवनावनकूलकृतोदयः सदभयामलबोधसुखाद्वयः ।

सुजनहृद्विरिगह्वरकैसरी शरणमस्तु सदा नरकैसरी ॥ ४ ॥

दक्षे वराक्षवलयावभय च वामे

या पुस्तकं च दधती विधिनेत्रपेया ।

सा शारदाब्जनयना शरदिन्दुशोभा

भासा स्वया हरतु मे हृदयान्धकारम् ॥ ५ ॥

ये नेत्राणि हरस्य यैर्जगदिदं प्रद्योतितं चेष्टते

यत्रैवायतते ध्रुतिस्मृतिव्रुतो धर्मः सशर्मोदयः ।

ये कालं कलयन्ति ये च परमस्वज्योतिरात्मोपमा-

स्ते मूर्त्येन्दुनला भवन्तु हृदि मे बोधाब्जिनीभानवः ॥ ६ ॥

वक्त्रेन्दुभिर्दिक्षु तमो हरद्विवैदार्थसारामृतमुद्गिरन्तम् ।

वाणीभुजाभिरष्टमनीष्टसिद्धै तं ब्रह्मविद्यादिगुहं प्रपद्ये ॥ ७ ॥

यद्वाक्यामृतपायिनां प्रतिपदं सत्यं सुधा नीरसा

यद्वाक्यार्थविचारणादभिमतः स्वर्गोऽपि कारामृदम् ।

यद्वाणीविशदात्मपूर्णमनसां तुच्छं जगत्तुलन-

तस्मै श्रीगुरवे वसिष्ठमुनये नित्यं नमस्कुर्महे ॥ ८ ॥

यैस्यापि प्रथिता जगत्त्रयहिता सा वेदमाता परा

यश्चक्रे तपसा वशे सुरगणानन्यत्सिसृक्षुर्जगत् ।

तं बोधाम्बुनिधिं तपस्विमुकुटालंकारञ्जिन्तामणिं

विश्वामित्रमुनिं शरण्यमनघं भूयो नमस्याम्यहम् ॥ ९ ॥

श्रुत्या ब्रह्मेव रामः प्रकटितमहिमा येन तस्मै वसिष्ठो

यः सीतां ब्रह्मविद्यामिव सदसि पुनः सत्यश्रुतां किलादात् ।

यद्वाणी मोहमूल शमयति जगदानन्दसंदोहदोग्द्री

तस्मै वाल्मीक्ये श्रीगुरुतमगुरवे भूरिभावैर्यताः स्मः ॥ १० ॥

पूर्णानन्दस्वभावः स्वजनहितकृते माययोपात्तकायः

कारुण्यादुद्दिधीर्धुर्जनमनवरतं मोहपङ्के निमग्नम् ।

आविद्यान्तर्वसिष्ठं बहिरपि कलयन्निष्पद्यमानं वितेने

यः संवादेन शास्त्रामृतजलधिममुं रामचन्द्रं प्रपद्ये ॥ ११ ॥

श्रीः । यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिभान्ति स्थितानि च । यत्रैवोपशमं यान्ति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ १ ॥

विद्याभिः सह विधुता श्रितवती येषां मुखं भारती
सलोकैरसमाधिभिः स्थिरमहो तद्ब्रह्म येषां हृदि ।

पादाम्भोरुहमाश्रिताश्च सततं तीर्थैः समं संपदः
श्रीसर्वज्ञसरस्वतीतिविदिताऽश्रीमद्गुरुस्तान्भजे ॥ १२ ॥

श्रीः संधितैव चरणौ हृदयं च राम-
धन्वो मुखं गुणभरेण सरस्वती च ।

येषामनस्तदभिधाकृतानामधेयान्
श्रीमद्गुरुन्युरुतरान्प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ १३ ॥

तापध्वस्तिव्याघृतकारुण्यकटाक्षान्
व्याख्याबाणीनिर्दृतसर्वाङ्गशरण्यान् ।

श्रीमद्गमानन्दमुनीनद्धुतचर्या-
नार्याभिल्यं देशिकवर्यान्प्रणतोऽस्मि ॥ १४ ॥

विश्वेशोऽपि हरिः शरण्यचरणो यन्मानयन्तांहृदा-
च्छान्ताभिल्यमनुव्रजामि रजसा पुण्ये चेत्यब्रवीन् ।

यत्पूजां विदधे श्रुतिर्नैमित्ततां सर्वेष्टसिद्धं सदा
जीवन्मुक्तपुण्यात्मपूर्णमनस्तान्ब्रह्मनिष्ठान्भजे ॥ १५ ॥

कृतिभिरसुकराः क्तु प्रबन्धाः कच बत बालिशबुद्धिरेष जन्तुः ।
तदपि विरचनेऽत्र सद्गुरुणां सदयनिरीक्षणमेव मेऽवलम्बः १६

अशेषविद्याम्बुधिपारगाणामपास्तरागादिमनोमलानाम् ।

कृपानिधीनां कृतिनां ममास्मिन्सतां पदाब्जस्मरण सहायः ॥ १७ ॥

यत्कृपालेशमात्रेण तीर्णोऽस्मि भवमागरम् ।

श्रीमद्ब्रह्मधरेन्द्राख्यान्श्रीगुरुस्तान्सदा भजे ॥ १८ ॥

आनन्दबोधयतिना श्रीमद्गुरुवचोमृतेः ।

वासिष्ठार्थप्रकाशोऽयं यथामति वितन्यते ॥ १९ ॥

प्रशंसन्तु स्वैरं मतिभिर्गथ निन्दन्तु सुधियः

प्रवृत्तिर्मे यस्मान्न भवति जनागधनकृते ।

अनेन व्याजेनामृतरसवसिष्टोक्तिभरिते

विहर्तुं बाञ्छामि प्रतिदिवसमानन्दजलार्थं ॥ २० ॥

यथामति बुभुत्सुभ्यः साहाय्य संकटेष्विव ।

दुरुद्धूलोकभावेषु दर्शयिष्ये परिश्रमम् ॥ २१ ॥

स्थितमेकरसे युक्त्या नानारसविजृम्भणम् ।

वासिष्ठं रोचयन्तेतत्सुभोज्य लवण यथा ॥ २२ ॥

अथत्यमतिदुर्बोधं स्फुटं व्याख्यास्यते पदम् ।

द्विष्विव्याख्यातपूर्वं तु दुरुद्धुपि मोक्ष्यते ॥ २३ ॥

अनन्यपूर्वव्याख्यातं ग्रन्थं मे व्याचिकीर्षतः ।

सन्तः श्रमज्ञाः कृपया क्षमयन् स्खलितं कचिन् ॥ २४ ॥

अथ जगदिदमनादिमहामोहनिशासुसमनवरतदुःखप्रभ्रम-

परम्पराकल्पिते जन्मजरामयमरणहर्षामर्षशोकाद्यनर्थसंकटस-

हस्रसंकुले प्रहातिप्रह्वयाग्रभीषणे तापत्रितयदाबानलज्वाला-

मालाकुले षड्भिर्जालेऽरिषड्गुणव्याधयैव्यमानप्राणिनिकाये सं-

सारमहारण्ये मोमुह्यमानं विवेकान्धं प्रबोधोपायदौर्लभ्याद्वि-

षीदस्समुदीक्ष्य शास्त्रभानूदयेन तत्प्रबोधनाय भगवतः पद्म-

जन्मनः शासनात्स्वतन्त्रं प्रवर्तमानः परमकारुणिको भगवा-

न्वाल्मीकिः प्रारिणितस्य महतः शास्त्रस्य निर्विघ्नपरिसमाप्ति-

प्रचयगमनादिसिद्धये वक्ष्यमाणश्रुतिस्मृतिमदाचारप्राप्तितं सर्व-

विघ्नमूलोच्छेदक्षमं सच्चिदानन्दाद्वयप्रत्यगात्मपरब्रह्मप्रणतिलक्षणं

मङ्गलमाचरन्नाच्छास्त्रस्य विषयप्रयोजने तदस्थस्वरूपलक्ष-

णाभ्यां संक्षिप्य दिदृशीयिषुः प्रथमं 'यतो वा इमानि भूतानि

जायन्ते । येन जानाति जीवन्ति । यत्प्रयन्यन्ति सर्वं विशन्ति । तद्वि-

जिज्ञासस्य । तद्ब्रह्मेति' इति श्रुत्युक्ततदस्थलक्षणमिदमद्वयस्वभावं

तत्पदार्थं नमस्यति — यत इति । यतो यस्मात्प्रगमार्थमद्विती-

यान्त्वन्तुनः प्रकृतिभूतात्मनोऽप्याकाशादीनि महाभूतानि भौ-

तिकानि च सर्गादिकाले यन्मन्थयन् मन्तां प्रतिलभ्य भान्ति

प्रथन्ते आविर्भवन्तीत्यर्थः । तथा स्थितिकाले च यन्मन्थयन्

स्थितानि, तथा प्रलयकालेऽपि यत्रैव यन्मन्तामात्रपरिशेषेणो-

पशमं तिरोभावं यान्ति तस्मै सत्यात्मने स्वाभ्यासोपनिषत्संभा-

वानां पारमार्थिकस्वरूपभूताय सर्वप्राणिनां वास्तव्यमभूताय च

परब्रह्मणे नमः । तन्नमस्कारे च 'यत्र देवाः सर्वे एकं भवन्ति'

इति धृतेरनमस्कृतस्य देवतान्तरस्यापरिशेषात्सर्वनमस्कार-

सिद्ध्यास्य मङ्गलस्य सर्वोक्त्याऽसर्वविघ्नोच्छेदादिकलमिद्धिः ॥

अत्र यतो-भूतानां पदार्थां 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'जन्माद्यस्य यतः' इति तद्वदितश्रुतिमूत्रोक्तलक्षण-

प्रत्यभिज्ञानादस्य तन्मूलकर्तृमिति न मांख्यादिकल्पितमहृदा-

दिकारणेषु याम्कोपदर्शनावान्तरकारणेषु चातिव्याप्तिः । अत्र

प्रकृतिपञ्चम्यैवोपादानान्वालाभाजितयोपादान लक्षणत्रयप्रदर्श-

नायंति केचित् । निमित्तोऽपि पञ्चमादर्शनाद्व्यापारलोक्तिरुपा-

दानत्वलाभाय । स्थितिहेतुलोक्तिस्तु चेतनानामेव पालकत्वदर्श-

नाच्चेतनान्वालाभेन कर्त्रन्तरनिर्गमसायेति त्रितयलक्ष्यमभिन्ननि-

मित्तोपादानत्वमेकमेव लक्षणमित्यन्ये । वस्तुतस्तु 'सत्यं ज्ञानम-

नन्तं ब्रह्म' 'मदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति धृतौ ज्ञेयत्वेनोपका-

न्ताद्वितीयसन्मात्रवस्तुपरिचयाय 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ-

काशः संभूतः' 'तत्तेजोऽस्तुज' इत्यादिना तदस्थलक्षणावतारात्

'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत' इति श्रुत्युप-

दर्शितदिशोत्पत्त्यादिकालत्रयेऽपि सदव्यभिचाराकार्यस्य कारण-

व्यतिरिक्तसत्त्वानुपलम्भाच्च परसप्तोपजीवित्वाद्धारोपित का-

र्यजातमाविद्यकममृतं कारणतत्त्वमेव ब्रह्म वस्तुसत्यमित्यध्यारो-

पापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चविषयप्रयोजनसिद्धिप्रतिपादनाय त्रित-

यधटितलक्षणोपादानम् । नन्धैकोपादाने कार्यस्य विवर्तत्वसि-

द्धिरिति । अतएव हि धृतौ जायन्ते अभिसंविशन्तीति पदे

प्रतिभानाप्रतिभानलक्षणाविर्भावतिरोभावपरे न विकारपरे इति

ज्ञाता ज्ञानं तथा ज्ञेयं द्रष्टा दर्शनदृश्यभूः ।

कर्ता हेतुः क्रिया यस्मात्तस्मै ज्ञात्यात्मने नमः ॥ २ ॥

स्फुरन्ति सीकरा यस्मादानन्दस्याम्बरेऽवधौ ।

सर्वेषां जीवनं तस्मै ब्रह्मानन्दात्मने नमः ॥ ३ ॥

सुतीक्ष्णो ब्राह्मणः कश्चित्संशयाकृष्टमानसः ।

अगस्त्येराश्रमं गत्वा मुनिं पप्रच्छ सादरम् ॥ ४ ॥

सूचनाय प्रतिभान्त्युपशमं यान्तीत्युक्तम् । वृद्धिविपरिणामयो-
राविर्भावोऽपक्षयश्च यं तिरोभावेऽन्तर्भावान् स्थितेऽप्राप्यमानस-
त्तानुवेधमात्ररूपव्याप्ताभ्यारोपातिरिक्तविकारमिद्धिः । उपपा-
दयिष्यते चेत्थमेव जगद्विरचनं विस्तरेणोत्पत्तिप्रकरणे ॥ १ ॥
प्रतिभान्तीति सामान्यतः सूचितं तस्य चिदेकरमन्त्रं सर्वानु-
भवसिद्धत्वेनोपपादयंस्त्वंपदार्थतत्त्वभूतं तमेव पुनर्नमस्यति—
ज्ञातेति । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणि' इति श्रुतेर्यस्माद्विस्वभूतात्कृतस्यचिदेकरमात्स्वतः स्वय-
मेव प्रतिबिम्बभावेन समष्टिव्यष्टिविज्ञानमनोमयकोशद्वयान्म-
कान्तःकरणोपाध्यनुप्रवेशेन प्रतप्तायःपिण्डप्रविष्टवह्निरिवाध्य-
स्तैक्येन तज्जाड्यमभिभूय तदभिज्वलयन् ज्ञाता । विस्फुलिङ्गा-
निव तद्बुत्तीरभिज्वलयन् ज्ञानम् । वृत्तौ विषयाकारापन्नायां स्वय-
मपि तद्भारा तदाकारस्तद्भावमिवापन्नो ज्ञेयम् । परोक्षमाधार-
प्येनोक्तमेवार्थं प्रत्यक्षेण स्फुटीकर्तुमाह—दृष्टेति । स एव ज्ञाने-
न्द्रियाण्युपादाय द्रष्टा । तत्संप्रयोगजन्यवृत्तीरुपादाय दर्शनम् ।
तत्फलतन्मा विषयान्व्याप्य तादृग्यानुव्रजनान्स्वयमपि दृश्यइव
भवतीति दृश्यभूः । तथा स एव कर्मेन्द्रियप्राणशरीराण्युपादाय
कर्ता । फलभोक्तृभावेन क्रियोत्पादननिमित्तत्वाद्धेतुः । क्रिया-
साकन्त्यवैकल्ययोरहमेव सकलो विकल इति क्रियाभिमानाच्च
क्रिया । 'एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता कर्ता बोद्धा विज्ञानात्मा
पुरुषः प्राणमेव प्राणो नाम भवति वदन्वाकपश्यश्चक्षुः' इत्यादि-
श्रुतेः । एवं सर्वव्यवहारेषु प्रतीचः स्वपरस्फूर्तिनिर्वाहकत्वाच्चि-
द्रूपतया सर्वानुभवसिद्धोऽपि विचित्रोपाध्यनुव्रजनव्यामोहाच्चि-
त्रपटे प्रभाशोऽह्यमिव न विविच्यानुभूयत इति पृथक्करणाय
यस्मादिति निमित्तपञ्चम्या निर्देशः । यत्संनिधाननिमित्तकमेव
कर्त्रादिस्फुरणं नतु यत्स्वभावभूतं व्यभिचारिवाहुशो दृश्यस्व-
भावत्वानुपपत्तेश्चि भावः । अतस्तस्मै ज्ञात्रादिसाक्षिणे परमार्थतो
ज्ञात्यात्मने ज्ञप्तिमात्रत्वेन परिशिष्टाय प्रत्यगात्मने नम इत्यर्थः
॥ २ ॥ एव पदार्थो परिशोध्य तटस्थलक्षणपर्यवसानस्थानं 'आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात्' इति श्रुतिदर्शितनिरतिशयानन्दरूपं परमपुरु-
षार्थभूतमखण्डवाक्यार्थं नमस्यति—स्फुरन्तीति । यस्मात्प्रत्य-
गात्मनोऽविद्यावरणकामादिविक्षेपतिरस्कृतनिरतिशयानन्दसमु-
द्रादम्बरे आकाशे ब्रह्मलोकान्ते स्वर्गे देवेष्विति यावत् । तथा
अवनौ भूमौ मनुष्यादिस्तम्बपर्यन्तेषु तत्तदुच्चावचविषयेन्द्रिय-
संयोगजनितान्तःकरणवृत्तिसैवैश्वर्यातारम्येनावरणभाभवतारत-

सुतीक्ष्ण उवाच ।

भगवन्धर्मतत्त्वज्ञ सर्वशास्त्रविनिश्चित ।

संशयोऽस्ति महानेकस्त्वमेतं रूपया वद ॥ ५ ॥

मोक्षस्य कारणं कर्म ज्ञानं वा मोक्षसाधनम् ।

उभयं वा विनिश्चित्य एकं कथय कारणम् ॥ ६ ॥

म्यान्सरोमुकुरमण्यादिषु गिरिप्रतिबिम्बा इवौपाधिकमेवतार-
तम्येन विभाव्यमानलान्दानन्दस्य सीकराः कणा इव सीकराः
स्फुरन्ति । सर्वैर्भ्रान्त्या अनात्मत्वेनात्मशेषत्वेन परिच्छेद-
दवैचित्र्यदुःखसंभेदक्षयिण्युत्वादिभिश्चानुभूयन्त इतियावत् ।
परमार्थतस्तु न तथा किंतु तदेव निष्कृष्टोपाधिमेदं सर्वेषां
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां जीव्यते अनेनेति जीवनं सारभूतमात्म-
तत्त्वम् । 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु
जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाधितौ' 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ति' 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्येव आकाश
आनन्दो न स्यात्' इति श्रुतेः । अतएव भेदकाभावात्स्वरूपल-
क्षणैक्याच्च सएव 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह'
'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वात्र बिभेति कुतश्चन' इति श्रुतिप्रसिद्धापरि-
च्छिन्नब्रह्मानन्द आत्मा च । नान्य आत्मा नाम कश्चिदस्ति
'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इत्यादिश्रुतेः ।
तस्मै ब्रह्मानन्दात्मने परमपुरुषार्थरूपाय नम इत्यर्थः । इह
मङ्गलाचरणं शास्त्रनिर्माणरम्भाथमुत्तरसर्गे तु शिष्येभ्यस्तदुप-
देशस्यारम्भाथमिति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३ ॥ अत्रार्थदैवसंवादः
संप्रदायविशुद्धये । रामाज्ञाननिमित्तं चाप्युपोद्धाताय वर्ण्यते ॥ १ ॥
इत्थं मङ्गलविषयादिप्रदर्शनमुखेन शास्त्रार्थं सुप्रबोधाय संक्षेपतः
प्रदर्श्य सहसाधनोपपत्त्यादिभिर्विस्तरेण तमेवार्थं व्युत्पादयितुं
शास्त्रमारभमाणस्तस्मिन् श्रोतॄणां विश्वासदाक्याय बहुतरब्रह्म-
विन्मूर्धन्यमहर्षिजुष्टब्रह्मादिसंप्रदायप्राप्तजीवन्मुक्तिफलब्रह्मविद्यो-
पबृंहणरूपत्वप्रदर्शनाय श्रीवसिष्ठारम्भासंवादावतारणोपोद्धातभू-
तामाख्यायिकामारभते—सुतीक्ष्ण इत्यादिना । सुतीक्ष्णः तपः-
कर्मोपासनाशोधितत्वाच्छोभना दुरूहार्थग्रहणपटीयस्त्वाच्च तीक्ष्णा
बुद्धिर्यस्येति योगरूढान्वर्थनामधेयः । ब्राह्मणग्रहणं ब्राह्म-
णानामेव ब्रह्मविद्यायां मुख्याधिकार इति द्योतनार्थम् । संशयेन
जिज्ञासायै आकृष्टं मानसं यस्येति जिज्ञासुरित्यर्थः । सादरं
विद्युक्तसमित्प्राणिवप्रणिपातप्रपत्त्याद्यादरसहितं यथा स्था-
तथा ॥ ४ ॥ धर्मं तत्त्वं च जानासीति धर्मतत्त्वज्ञ । सर्वेषु
शास्त्रेषु विशिष्टं निश्चितं निश्चयो यस्य स तथा । परस्परवि-
रुद्धार्थानेकश्रुतिस्मृतिवादिप्रतिपत्तिजटिलत्वात्सहसा वुरुच्छे-
दतया महान् । एतं संशयं तदपनोदकं तत्त्वमिति यावत् ॥ ५ ॥
कारणमुत्पादकम् । साधनं व्यञ्जकम् । अत्र मोक्षो हि
परमपुरुषार्थरूपत्वप्रसिद्धिर्निश्चयनिरतिशयानन्दरूपो वाच्यः सच
स्वर्ग एव । 'यत्र दुःखेन संभिन्नं न च प्रहस्यमानन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदासदम् ॥' इति भुल्ल

अगस्तिरुवाच ।

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां जायते परमं पदम् ॥ ७ ॥

केवलात्मकर्मणो ज्ञानाग्रहि मोक्षोऽभिजायते ।

किंतूभाभ्यां भवेन्मोक्षः साधनं तूभयं विदुः ॥ ८ ॥

अस्मिन्नर्थे पुरावृत्तमितिहासं वदामि ते ।

कारुण्याख्यः पुरा कश्चिद्ब्राह्मणोऽधीतवेदकः ॥ ९ ॥

अग्निवेश्यस्य पुत्रोऽभूद्वेदवेदाङ्गपारगः ।

गुरोरधीतविद्यः सन्नाजगाम गृहं प्रति ॥ १० ॥

तस्यावकर्मकृत्तृष्णीं संशयानो गृहे तदा ।

अग्निवेश्यो विलोक्याथ पुत्रं कर्मविवर्जितम् ॥ ११ ॥

प्राह एतद्वचो निन्द्यं गुरुः पुत्रं हिताय च ।

अग्निवेश्य उवाच ।

किमेतत्पुत्रं कुरुषे पालनं न स्वकर्मणः ॥ १२ ॥

स स्वर्गः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादिति जैमिनिवचनाच्च तस्य तथात्वसिद्धेः । नच जन्मत्वेन नाशानुमानम् । श्रुतिविरुद्धेऽप्ये अनुमानानुदयात् । तस्याजन्मत्वे साधनोपदेशानर्थक्यप्रस-
ङ्गादिति कर्ममीमांसकमतानुसारेण कारणं कर्मेति प्रथमः कल्पः । 'न कर्मणा न प्रजया' 'प्रवा ह्येन अट्टा यज्जम्पाः' इत्यादिश्रुतिभिः कर्मफलानित्यवप्रतिपादनान्न ज्ञात्वा तं मृत्यु-
मस्येति नान्यः पन्था विमुक्तये' इत्यादिश्रुत्या मुक्तौ ज्ञानानि-
रिक्तसाधननिषेधाज्ज्ञानस्य च प्रमाणजन्यस्य वस्त्वभिर्व्यक्त्य-
तिरिक्तफलप्रसिद्धेदित्यौपनिषदमतमवलम्ब्य द्वितीयः कल्पः ।
वाजसनेयिनां मन्त्रोपनिषदि 'कुर्वन्नवेह कर्मोणं जिज्ञाविषे-
च्छतं समाः' इति यावज्जीवानुष्ठयत्वेन कर्म 'अमृत्या नाम ते
लोका अन्धेन तमसा कृताः' इत्यादिना आविर्द्वाभिरुदापूर्वक-
ब्रह्मविद्यां च प्रस्तुत्य तयोरेकैकस्य मोक्षसाधनताम्, 'अन्ध तम-
प्रविशन्ति ये विद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां
रताः' इति निन्दित्वा 'विद्यां चाविद्या च यस्तद्बोधय भह ।
अविद्यया मृत्युं तांत्वा विद्यया मृतमश्नुते' इति समुच्चितयो-
रात्यन्तिकानर्थनिवृत्तिनिरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणमोक्षहेतुत्वाभि-
धानातृतीयः कल्प इति त्रिकोटिकः संशयो दर्शितः । तत्रैक-
निर्णयकारणं कथयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ 'यत्र दुःखेन' इति श्रुतेर्बहुत-
रश्रुत्यादिविरोधेनापेक्षिकनित्यत्वपरत्वात्तपु प्रथमकल्पस्यासंभव-
द्वितीयतृतीयकल्पयोः कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानाज्ञत्वेऽपि
श्रुतितात्पर्यविरोधादभेदं च मन्यमानोऽगस्तिः प्रतिवचनमुवाच
—उभाभ्यामित्यादिना । यथा खे आकाशे पक्षिणामुभाभ्या
पक्षाभ्यामेव गतिरभिमतदेशप्राप्तिर्जायते नैकैकेन तथैव 'त-
द्विष्णोः परमं पदम्' इति श्रुतिप्रसिद्धं संसाराध्वनः पारं कै-
बल्यमधिकारिणामात्मनि ज्ञानकर्मभ्यां जायते नैकैकेन ।
कर्मणां पूर्वभावस्तु प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्युगपदसंभवाद्द्विरुद्धाधिकारि-
विशेषणकत्वाच्चार्थसिद्ध इति न योगपथांसे दृष्टान्तः । यथा

अकर्मनिरतः सिद्धिं कथं प्राप्स्यसि तद्वद ।

कर्मणोऽस्मान्निवृत्तेः किं कारणं तन्निवेद्यताम् ॥ १३ ॥

कारुण्य उवाच ।

यावज्जीवमग्निहोत्रं नित्यं संख्यामुपासयेत् । ?

प्रवृत्तिरूपो धर्मोऽयं श्रुत्या स्मृत्या च चोदितः ॥ १४ ॥

न धनेन भवेन्मोक्षः कर्मणा प्रजया न वा ।

त्यागमात्रेण किन्त्वेकं यतयोऽश्नन्ति चामृतम् ॥ १५ ॥

इति श्रुत्योर्द्वयोर्मध्ये किं कर्तव्यं मया गुरो ।

इति संदिग्धतां गत्वा तृष्णीभूतोऽस्मि कर्मणि ॥ १६ ॥

अगस्तिरुवाच ।

इत्युक्त्वा तात विप्रोऽसौ कारुण्यो मौनमागतः ।

तथाविधं सुतं दृष्ट्वा पुनः प्राह गुरुः सुतम् ॥ १७ ॥

अग्निवेश्य उवाच ।

शृणु पुत्र कथामेकां तदर्थं हृदयेऽखिलम् ।

मत्तोऽवधार्य पुत्र त्वं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १८ ॥

दर्पणे प्रतिबिम्बोदये मांजनालोकां द्वाव'यावद्व्यकौ तद्वकर्मकृत-

चित्तशुद्धिः प्रमाणजन्यवृत्तिश्चाविद्यानिवृत्तावावश्यकैः । अशु-

द्धचित्तैः शतशः श्रुतेऽपि ज्ञानफलादर्शनादिति भावः ॥ ७ ॥

तदेव द्रष्टव्यपुनराह—केवलादिति । साधनं व्यञ्जकं विदुः ।

ब्रह्मादिव इति शेषः । तथाच विदुषामनुभवमिदं ज्ञानाच्च विप्र-

तिपत्तयमिति भावः । 'विद्या चाविद्या च' इति श्रुतिस्मृत्युपास-

नकर्मसमुच्चयपरा न ब्रह्मविद्यायाः कर्मसमुच्चयपरा । तद्वद्वत्वे-

नोपक्रमे 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः' इति सन्यासविधिबिरोधादिति

प्रपन्नित भाष्यकृद्भिरिति न कश्चिद्बोधः । नन्वत्र यथाश्रुत-

मापातनो गृहीत्वा ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष एवैतद्वन्त्याभिमत इति

प्रसिद्धम् । 'अलच्छिन्नानन्दोऽना क्रियामात्र परायणम् । यस्य

नास्त्यम्बरं पद्मकम्बलं किं त्यजत्यसौ ॥' इत्यादिना मणिकाचो-

पाक्यानेन चोत्तमत्र केवलज्ञानेनैव मुक्तिर्गति व्यवस्थापनेन

प्रशोन्नग्विरोधापत्तेः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ प्राह

एतदित्यसौः साहिताया अनित्यत्वात् । निन्द्यमविधिना

कर्मपरित्यागाग्निरुदाह पुत्रम् ॥ १२ ॥ सिद्धिं प्रत्यवायपरिहारं

स्वर्गं मोक्षं वा ॥ १३ ॥ 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति वाक्यशेषः ।

चोदितो विहितः ॥ १४ ॥ एकं मुख्य्याः । चकारोऽनर्थ-

निवृत्तिसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥ द्वयोर्विरुद्धार्थयोरिति यावत् ।

संदिग्धता संदिहानताम् । अकर्मकत्वात् 'गत्यर्थकर्मक-

इति कर्तरि क्तः ॥ १६ ॥ १७ ॥ एकां सर्वसंदेहमूलाज्ञानो-

च्छादित्वान्मुख्या कथां वक्ष्यमाणमहारामायणरूपाम् । मुख्यत्वं

च प्रसिद्धमादित्यपुराणं पञ्चदशाध्याये—'ज्ञानं न त्वात्मनो

धर्मो न गुणो वा कथंचन । ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः

शिवः ॥ अहमात्मा समस्तानां भूतानां परमेश्वरः । एक एव

पदार्थाच्च कल्पिता मयि षण्मुख ॥ विज्ञानमेतदखिलं विश्वा-

सुरुचिर्नाम काचित्स्त्री अप्सरोगण उत्तमा ।
उपविष्टा हिमवतः शिखरे शिखिसंवृते ॥ १९ ॥
रमन्ते कामसंतप्ताः किन्नरौ यत्र किन्नरैः ।
स्वर्धनुषेन संसृष्टे महाघौघविनाशिना ॥ २० ॥
दूतमिन्द्रस्य गच्छन्तमन्तरिक्षे ददर्श सा ।
तमुवाच महाभागा सुरुचिश्चाप्सरोवरा ॥ २१ ॥
सुरुचिरुवाच ।

देवदूत महाभाग कुत आगम्यते त्वया ।
अधुना कुत्र गन्तासि तत्सर्वं कृपया वद ॥ २२ ॥

देवदूत उवाच ।

साधु पृष्टं त्वया मुमु यथावक्तव्यमिति ते ।
अरिष्टनेमी राजर्षिर्देत्वा राज्यं मुनाय वै ॥ २३ ॥
वीतरागः स धर्मात्मा निर्ययौ तपसे वनम् ।
तपश्चरत्यसौ राजा पर्वते गन्धमादने ॥ २४ ॥
कार्यं कृत्वा मया तत्र तन आगम्यतेऽधुना ।
गन्तास्मि पार्श्वे शक्रस्य तं वृत्तान्तं निवेदितुम् ॥ २५ ॥
अप्सरा उवाच ।

वृत्तान्तः कोऽभवत्तत्र कथयस्व मम प्रभो ।
प्रष्टुकामा विनीतास्मि नोद्वेगं कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥

देवदूत उवाच ।

शृणु भद्रे यथावृत्तं विस्तरेण वदामि ते ।
तस्मिन्नास्ति वने तत्र तपश्चरति द्रुस्तम् ॥ २७ ॥

कारमनुद्वयः । पश्यन्ति ज्ञानिनस्त्वेकमात्मरूपमिदं जगत् ॥
दुर्विज्ञेयं वसिष्ठेन रामाय कथितं पुरा ॥ इति पशुसुखप्रति
शिवेनाविद्यास्वरूपं ब्रह्मत्वं न विस्तरणेऽपिद्वयं स्ववाक्ये
विश्रामदाकांक्षाय विश्रमर्त्तायतमन्वेन प्रमिद्वयं ब्रह्मविद्यामूर्ध-
न्यस्यास्य ग्रन्थस्य संमतिर्वेनोदाहरणान् । द्वितीयं पुत्रेति
संवाधेन कथार्थलक्षणपितृधनप्रहणयोग्यव्यवधानार्थम् ॥ १८ ॥
उत्तमा ब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणसंपन्नत्वाच्छृष्टा ॥ १९ ॥ २० ॥
ज्ञानोपदेशफलभागीनाम्बान्महाभागा । चकारो न केवल
नाम्नैव किन्तु शोभनायो ब्रह्मविद्याया र्माचः संज्ञाना अस्या
इत्यर्थेनोऽपि सुरुचिर्नाम सुरुच्यार्थः । दिव्यदशा दूतब्रह्मवि-
त्त्वपरिज्ञानसमर्थत्वाच्चतमस्योऽपि वरा ॥ २१ ॥ सुरुचिरुवा-
चेति । अर्थाद्योग्यतयाभ्युपगमाभिवादादोपायनाहारणपूजनो-
पगमनपूर्वकमिति गम्यते । स्वाभिलषितब्रह्मविद्यासंपन्नस्त्व-
मिति दाननाय महाभागान् संवाधनम् । प्रकृतोपायोग्योऽप्यो-
ऽप्योऽपि 'कंप तदाभूत्कृत एतदागदितो सुच्यमानः क
गमित्यसि' इति श्रौतप्रश्नास्माद्विहीनाधिकजीवमावेन कस्मा-
दागम्यते उपाध्यपगमेन च कस्मिन्स्वरूपं गन्तासि त्वमिति
सर्वाधिष्ठानब्रह्मत्वविविषय एव प्रश्नोऽभिप्रेत इति गम्यते ।
तत्सर्वं पूर्णं कृपया वदेति पदस्वारस्यादप्ययमेव प्रश्नार्थ इति
गम्यते ॥ २२ ॥ गूढाभिर्संधिर्महान्प्रश्नार्थं श्रुविलासेन

इत्यहं देवराजेन सुसूत्राज्ञापितस्तदा ।
दूत त्वं तत्र गच्छाशु गृहीत्वैव विमानकम् ॥ २८ ॥
अप्सरोगणसंयुक्तं नानावादित्रशोभितम् ।
गन्धर्वसिद्धयश्चैश्च किन्नराद्यैश्च शोभितम् ॥ २९ ॥
तालवेणुमृदङ्गादि पर्वते गन्धमादने ।
नानावृक्षसमाकीर्णे गत्वा तस्मिन् गिरौ शुभे ॥ ३० ॥
अरिष्टनेमिं राजानं दूतारोप्य विमानके ।
आनय स्वर्गभोगाय नगरीममरावतीम् ॥ ३१ ॥

दूत उवाच ।

इत्याज्ञां प्राप्य शक्रस्य गृहीत्वा तद्विमानकम् ।
सर्वोपस्करसंयुक्तं तस्मिन्नाद्रावहं ययौ ॥ ३२ ॥
आगत्य पर्वते तस्मिन्नाज्ञो गत्वाऽश्रमं मया ।
निवेदिता महेन्द्रस्य सर्वाज्ञाऽरिष्टनेमये ॥ ३३ ॥
इति मद्वचनं श्रुत्वा संशयानोऽवदच्छुभे ।

राजोवाच ।

प्रष्टुमिच्छामि दूत त्वां तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥
गुणा दोषाश्च के तत्र स्वर्गे वद ममाग्रतः ।
ज्ञात्वा स्थितिं तु तत्रत्यां करिष्येऽहं यथारुचि ॥ ३५ ॥

दूत उवाच ।

स्वर्गे पुण्यस्य सामग्र्या भुज्यते परमं सुखम् ।
उत्तमेन तु पुण्येन प्राप्नोति स्वर्गमुत्तमम् ॥ ३६ ॥

सूचितः स्वनं परिज्ञात इति स्वाभिप्रायं सूचयस्तथैव संबो-
धयति—सुब्रूवि । यथावत् यथावृत्तं यथार्थमात्मतत्त्वं च
॥ २३ ॥ २४ ॥ कार्यमवश्यसंपाद्यमात्मज्ञानेन कृतार्थत्वं
तस्य स्वस्य च कृत्वा संपाद्य वृत्तः संपन्नः अन्तः संसारसीमा
यस्य त तथाभूत राजानमिति चार्थः ॥ २५ ॥ अतएव हि
तन्तथाविधं जिज्ञासमाना सोवाच । वृत्तान्तः प्राप्तसंसारान्तः
म राजा कोऽभवत् कीदृक्स्वरूपेण स्थित इति निगूढः प्रश्नः ।
बह्वत्र वक्तव्यं नाप्येन तदसंभावनादिदोषशान्तिरित्यनुद्वेग-
प्रार्थना । देवानां परोक्षप्रियत्वाच्च स्फुटोक्त्या प्रश्नोत्तरयोः
स्वायत्तयोरपि निगूढोक्त्यात्र उच्यते ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति
वक्ष्यमाणप्रकारेण । तत्र गन्धमादने । विरक्तश्चेत्तत्तद्दृष्टान्त्यं
कुन्मिन् चेत्युपशान्तिमिति सूचनाय विमानकमिति कैत्रप्रयुक्तः
॥ २८ ॥ शोभितानानि विमानविशेषणानि ॥ २९ ॥ विमा-
नाद्वहिरपि सैनिकेस्तालवेणुमृदङ्गादि गृहीत्वैत्यनुषङ्गः ॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥ उपस्कराणि गुणवत्तयोपकल्पितानि भोगसाधनानि ।
'उपात्प्रतियजन्' इति सुट् । संप्रति स्वस्य तत्त्वज्ञानादज्ञदृशा-
भिमते देहादिद्राक्ते स्वगमने उन्मादादिकृत इव पारोक्ष्यारो-
पान्मत्तोहं किल विललापेतिवद्यथाविति लिट् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
३४ ॥ स्थितिं गुणदोषव्यूनाधिक्यव्यवस्थितिम् । तत्रत्यां स्व-
र्गस्थाम् ॥ ३५ ॥ सामग्र्या समप्रतया । क्षुद्रपुण्यानामपि प्रा-

मध्यमेन तथा मध्यः स्वर्गो भवति नान्यथा ।
कनिष्ठेन तु पुण्येन स्वर्गो भवति तादृशः ॥ ३७ ॥
परोत्कर्षासहिष्णुत्वं स्पर्धां चैव समैश्च तैः ।
कनिष्ठेषु च संतोषो यावत्पुण्यक्षयो भवेत् ॥ ३८ ॥
क्षीणे पुण्ये विशन्त्येतं मर्त्यलोकं च मानवाः ।
इत्यादिगुणदोषाश्च स्वर्गे राजन्नवस्थिताः ॥ ३९ ॥
इति श्रुत्वा वचो भद्रे स राजा प्रत्यभाषत ।

राजोवाच ।

नेच्छामि देवदूताहं स्वर्गमीदृग्विधं फलम् ॥ ४० ॥
अतः परं मेहोम्रे च तपः कृत्वा कलेवरम् ।
त्यक्ष्याम्यहमशुद्धं हि जीर्णं त्वचमिवोरगः ॥ ४१ ॥
देवदूत विमानेदं गृहीत्वा त्वं यथागतः ।
तथा गच्छ महेन्द्रस्य संनिधौ त्वं नमोस्तु ते ॥ ४२ ॥

देवदूत उवाच ।

इत्युक्तोऽहं गतो भद्रे शकस्याग्रे निवेदितुम् ।
यथावृत्तं निवेद्याथ महदाश्चर्यतां गतः ॥ ४३ ॥
पुनः प्राह महेन्द्रो मां श्रुक्ष्णं मधुरया गिरा ।

इन्द्र उवाच ।

दूत गच्छ पुनस्तत्र तं राजानं नयाश्रमम् ॥ ४४ ॥

सुर्येणेत्यर्थः । परममत्पुण्येभ्योऽधिकम् । एकैकेनायुःकृष्टतमेन
तक्षयावभ्युत्कृष्टं सुखं लभ्यमित्याह—उत्तमेनेति ॥ ३६ ॥ एव
मध्यमकनिष्ठे अपि प्रायुर्गोऽयुःकृष्टाभ्यां बोधे ॥ ३७ ॥ अ-
नुत्तमपुण्यफलेषु दोषान्तराग्न्याह—परैति । तैरुत्कृष्टैः स्पर्धमा-
नैश्च सहेति शेषः । तथाच तत्प्रयुक्तं दृष्टं दृष्टमहमिति भावः ।
यावदिति सर्वसाधारणमिदम् ॥ ३८ ॥ मानवाश्च भवन्ति रम-
णीयकर्मावशेषे । तच्च दुर्लभमिति सूचनाय चकार ॥ ३९ ॥
स्वर्गे फलमित्येवमन्यत्र ॥ ४० ॥ पापानां तपसा नि शेष-
क्षपणान् मुक्तानामसमिति रागे जन्मोहेतुत्वादिप्रत्यक्षस्य सम देव-
पातादेव मोक्षो भविष्यतीति राजाशयः ॥ ४१ ॥ विमानं तु
तद्विदुः चेति कर्मध्यायः । अथवा स्वागमनप्रत्यागमनानेन विगतो-
मानोऽस्येति देवदूतविशेषणम् । विमानेति प्रत्यक्षपदम् । अतः
एव तत्क्षमापनाय नमोस्तुत इत्युक्तिः ॥ ४२ ॥ सहता शक-
सभागतानामाश्चर्यतां विस्मयहेतुताम् ॥ ४३ ॥ अविपर्यययोगो-
गदुःखितदूताश्वासनाय मधुरया । आप्रम वात्मोक्तैरन्युत्तरे-
णान्वयः ॥ ४४ ॥ स्वबोधार्थमात्मनश्च ज्ञानाय । स्वपदभेदा-
त्तवापि स्वात्मबोधो आर्थाति भवितुम् । संदेश वाचिकम् ॥ ४५ ॥
वीतरागिणे रागमुत्थाः काम्यप्रवृत्तयो रागापगमादेव वीरता गता
यस्येत्यर्थः । स्वर्गं नेच्छते ॥ ४६ ॥ तेन तत्प्रयोजनेन कं-
माहुपदिष्टार्थस्य चित्ते संक्रमात्मनो नाशान्तमननादिक्रमाद्वा
॥ ४७ ॥ मया महेन्द्रस्य संदेशेन सह राजा निवेदितः । राज्ञा

वाल्मीकेर्ज्ञाततत्त्वस्य स्वबोधार्थं विरागिणम् ।
संदेशं मम वाल्मीकेर्महर्षेस्त्वं निवेदय ॥ ४५ ॥
महर्षे त्वं विनीताय राक्षेऽसौ वीतरागिणे ।
न स्वर्गमिच्छते तत्त्वं प्रबोधय महामुने ॥ ४६ ॥
तेन संसारदुःखानां मोक्षमेप्यति च क्रमात् ।
इत्युक्त्वा देवराजेन प्रेषितोऽहं तदन्तिके ॥ ४७ ॥
मयागत्य पुनस्तत्र राजा वाल्मीकजन्मने ।
निवेदितो महेन्द्रस्य राज्ञा मोक्षस्य साधनम् ॥ ४८ ॥
ततो वाल्मीकजन्मासौ राजानं समपृच्छत ।
अनामयमतिप्रीत्या कुशलप्रश्नवार्तया ॥ ४९ ॥

राजोवाच ।

भगवन्धर्मतत्त्वज्ञ ज्ञातज्ञय विदांवर ।
कृतार्थोऽहं भवदृष्ट्या तदेव कुशलं मम ॥ ५० ॥
भगवन्प्रष्टुमिच्छामि तद्विघ्नेन मे वद ।
संसारबन्धदुःखानां कथं मुञ्चामि तद्वद ॥ ५१ ॥
वाल्मीकिरुवाच ।
शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि रामायणमखण्डितम् ।
श्रुत्वावधार्य यत्नेन जीवन्मुक्तो भविष्यसि ॥ ५२ ॥
वसिष्ठरामसंवादां मोक्षोपायकथां शुभाम् ।
ज्ञातस्वभावो राजेन्द्र वदामि श्रूयतां बुध ॥ ५३ ॥

स्वमोक्षस्य साधनं स्वामिर्वापि निवेदितमिति विरागिणेन सं-
बन्ध ॥ ४८ ॥ देशक्रोशपुत्रपतनं कुशलप्रश्नवार्तयै-
वार्थादनामयं समपृच्छतेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ आशेन विशेषेण
कर्मकाण्डरहस्यज्ञतां द्वितीयं ब्रह्मतत्त्वज्ञतां तृतीयं लोकतत्त्व-
ज्ञतां च दर्शिता । भवदृष्ट्या भवतो दर्शनेन भवदायकृपादृष्ट्या
च । तत्र भवदृष्टिप्रयुक्तं कर्तव्यं योगेव ॥ ५० ॥ प्रष्टुमिच्छामीति
दूतसंदेशादेव प्रश्नविषयपरिज्ञानेऽपि 'नाऽपृच्छ कस्यांचिद्वायुः'
इतिप्रसक्तोपेक्ष्यनावारणाय । तत्र तत्र श्रेयोरूपे । 'श्रेयामि बहु-
विघ्नानां दूतप्रवादाप्रयत्ना विघ्नमभावना निवारयति—अवि-
घ्नेनात् । तस्मादपि तत्र तत्र यदेतन्मनुष्या विदुः' इतिश्रुते-
देवानां प्रातिकूल्यं हि विघ्नमभावनां स्यात्तु तदस्ति देवराजा-
जयवाह यत्नः पृच्छामीति भावः । समागम्यप्रयुक्तदुःखकारि-
पुनःपुनरागत्यमात्मसुखं मुक्तो भवामि । आशो मोक्षस्वरू-
पस्य प्रश्नो द्वितीयो मोक्षोपायनस्य ॥ ५१ ॥ कैकेयीवरापदेशा-
न्स्वस्थानप्रचयुतस्य रामस्य राज्ञागन्निविज्य पुनः स्वस्थानाय-
नाऽप्युदयप्राप्तिवन्तापापदेशान्स्वस्थापनप्रचयुतस्य तस्य वसिष्ठोप-
देशादज्ञानादिग्राह्यग्राह्यतय पुनः स्वस्वरूपावाप्त्यभ्युदयप्रतिपा-
दकत्वादन्वयधनमकं ग्रन्थं रामायणं श्रुत्वा श्रवणेन प्रमाणासं-
भावना, मननेन स्वबोधार्थं प्रमेयासभावनां, यत्नेन निदिध्या-
सनेन विपरीतभावनां च निरस्य । साक्षात्कारेणैति शेषः ॥ ५२ ॥
वसिष्ठरामयोः संवादरूपेण प्रवृत्तां मोक्षोपायानां कथाम् ।

राजोवाच ।

को रामः कीदृशः कस्य बद्धो वा मुक्त एव वा ।

एतन्मे निश्चितं ब्रूहि ज्ञानं तत्त्वविदां वर ॥ ५४ ॥

वाल्मीकिरुवाच ।

शापव्याजवशादेव राजवेषधरो हरिः ।

आहृताज्ञानसंपन्नः किञ्चिज्ज्ञोऽसौ भवत्प्रभुः ॥ ५५ ॥

राजोवाच ।

चिदानन्दस्वरूपे हि रामे चैतन्यविग्रहे ।

शापस्य कारणं ब्रूहि कैः शमा चेति मे वद ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरुवाच ।

सनत्कुमारो निष्काम अवसद्ब्रह्मसन्ननि ।

वैकुण्ठादागतो विष्णुल्लोकाधिराजः प्रभुः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणा पूजितस्तत्र सत्यलोकनिवासिभिः ।

विना कुमारं तं दृष्ट्वा ह्युवाच प्रभुरीश्वरः ॥ ५८ ॥

सनत्कुमार स्तब्धोऽसि निष्कामो गर्वचेष्टया ।

इत्यार्षे श्रीमद्रासिष्ठमहागमायने वाल्मीकीये देवदत्तोक्ते मोक्षोपाये द्वात्रिंशत्साहस्र्यां संहितायां

वैराग्यप्रकरणे मन्त्रपातनको नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः २

वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशः

द्विविधं भूमी तथाकाशे बहिरन्तश्च मे विभुः ।

यो विभात्यवभासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १ ॥

‘न नरेणावरेण प्रोक्त एव मुविज्ञयो बहुधा चिन्त्यमानः’ इति श्रुते-
नातन्वज्ञोपदेशाच्छिष्यस्य कृतार्थतेति स्वस्य तन्वज्ञतामाह—
ज्ञातस्वभाव इति ॥ ५३ ॥ वसिष्ठमसंवादमित्यत्र ‘द्वन्द्वेऽप्या-
चोपि परनिपाताद्रामस्य शिष्यता सूचिता मा त्वज्ञस्यैव संभवति
नेश्वरस्य । रामस्तु भगवदवतारत्वात्सर्वज्ञ एवाचन इति संदि-
हानः पृच्छति—को राम इति । किमन्य एव कश्चिद्रामनामा
उत प्रसिद्धो नित्यमुक्तो विष्णुरित्यर्थः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञान
निश्चयकारणमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ तदेवाह—शापेति । व्याजोऽप-
देशः । आहृतेन स्वभक्तवाक्यमम्यतासंपादनायेच्छया स्वाकृते-
नाज्ञानेनाज्ञप्रायः संपन्नः भवन् अभवन् । अडभावद्वन्द्वम-
॥ ५५ ॥ महर्षिभिरपराधिनां हि शयन्ते, अपराधो ह्यपूर्ण-
कामस्याज्ञस्य स्यात् न चानावृत्तचिदानन्दस्वरूपलादतथाभूतस्य
रामस्य तत्संभवः शापादेव तदुक्तं त्वन्यान्प्राथम्य इत्यभिप्रेत्याह—
चिन्दानन्देति । परमार्थतत्त्वदभिज्ञानन्दस्वरूपे । व्यवहारेऽपि
चैतन्यमेव भक्तानुकम्पया विग्रहात्मना परिणत यस्य तस्मिन्
॥ ५६ ॥ निष्काम अवसदिति च्छान्दसं यत्वम् । निर्गताः
कामा रागादयो यत्रेति निष्कामे ब्रह्मसन्ननीति वा ॥ ५७ ॥
कुमारं सनत्कुमारं विनायैः सत्यलोकनिवासिभिः पूजित इत्य-
नुशङ्कः ॥ ५८ ॥ कामेन ऋतो व्याप्तः । ‘ऋते च तृतीयासमासे’

इति वृद्धिः ॥ ५९ ॥ किञ्चिन्कालमिति कर्मधारयः । ‘कालाव-
नोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया ॥ ६० ॥ श्रोधेन मूर्च्छितो मो-
हितः समुच्छिन्नश्च ॥ ६१ ॥ वृन्दया जलन्धरभार्याया । छलनं
पतिवेषेण मोहयित्वा पतिवेषभङ्गरूपं वस्त्रनम् । शापितः
शप्तः । अध्यारोपितप्रेषणया णिच् ॥ ६२ ॥ वेषधृविष्णुमिति
कर्मधारयः ॥ ६३ ॥ दुःखदुःखसाध्यैः सुकृतैः ऋतः साक्षा-
न्कृतोऽपि नृहरिस्तेन शप्तः ॥ ६४ ॥ आद्यशापेन साक्षादितरैरा-
क्षेपादज्ञानप्राप्तिः । अतएव हि रामस्य त्रिःसीतावियोगो राव-
णापहारेण, मिथ्यापवादेन, भूतलप्रवेशेन चेति । न चिरं स्वयि
वत्यतीति ताराया वचनं त्वधिकेपमात्रं न शापः । तस्या जी-
वत्यपि बालिनि सुग्रीवेणोपमुक्तत्वस्य ‘धर्मतो मातरं यस्तु स्त्री-
करोति जुगुप्सितः’ इत्यङ्गदवाक्येन प्रसिद्धत्वात्पतित्वभङ्गेन
निकृष्टयोनितया चोक्त्याय रामाय शापप्रदाने असामर्थ्यात् ।
मानुष्यतां मनुष्य एव मानुष्यसद्भावम् ॥ ६५ ॥ तत्पूर्वदृष्टं
मोक्षसाधनम् । सर्वं सानुबन्धम् । तत् महारामायणं सर्वं
ग्रन्थतो द्वात्रिंशत्साहस्रमितं संपूर्णं वा ॥ ६६ ॥ इति श्रीवासि-
ष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
अथ प्रारिप्सितस्य महतः शास्त्रस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रव-
यगमनादिसिद्धये ‘मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि

वाल्मीकिरुवाच ।

अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः ।

शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाण्यधुमपुरुषकाणि च भवन्ति । इति महाभाष्योपदर्शितभूतिबोधितकर्तव्यताक सर्वावभासकचिदेकरससर्वप्रत्यगभिन्नप्रब्रह्मप्रणतिलक्षण मङ्गलमाचरन्प्रार्थच्छास्त्रस्य विषयप्रयोजने दर्शयति—दिवीति । दिवि ब्रूलोके भूमौ भूलोके तथा आकाशे अन्तरिक्षलोके बहिरधिभूत अन्तर्यामि चकारादिदिदैवं च मे मम यो विभुर्विभाति विविधरूपेण प्रथते स्वाविद्यया । परमार्थतत्त्ववभासात्मा निर्विकारचिन्मात्रस्वभावस्तस्मै सर्वोपामारमने नम इत्यर्थः । अथवा 'पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपम्' इति ध्रुताविवात्रापि दिवि ब्रह्माण्डस्योर्व्वकपाले स्वर्णमये, भूमावधःकपाले रजतमये, आकाशे तयोः मर्धो सूक्ष्माकाशे, ब्रह्माण्डाद्बहिरन्तश्च यो विशेषेण सूर्यचन्द्राग्निवागादिभ्योऽप्यतिशयेन स्वप्रकाशापरिच्छिन्नस्वभावत्वादिति । तत्कुतः । यतोऽयमवभासात्मा सूर्यादीनामध्यवभासक आत्मा च । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेदः' 'आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति' 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः' इत्यादिभूतिस्मृतिभ्यः । तस्मै सर्वात्मने सर्ववस्तूनां पारमार्थिकस्वरूपभूताय नम इत्यर्थः । अथवा दिवि द्योतनैक-रसे भूमानन्द्यात्मके तुर्यस्वरूपे तथा अवस्थाद्वयोपनिभूमाव-व्याकृताकाशे बहिर्बहिःप्रज्ञाभोग्ये जागरेऽन्तः अन्तःप्रज्ञाभोग्ये स्वप्न-चकारात्संदर्भो मरणमुच्छाद्यवस्थामु च यो विविधो भाति स्थूल-सूक्ष्मकारणाभिमानितया तद्भोक्तृतया तन्माक्षितया निप्रपन्नप-र्णानन्दचिन्मात्रस्वभावैव चेत्त्यर्थः । तर्हि किं नानागणव नेत्याह—अवभासात्मेति । चिन्मात्रस्वभाव इत्यर्थः । तस्मै दृश्यस्य दृगव्यतिरेकान्तरवभासात्मा च साविद्यत्वनिर्विद्यत्वाभ्यामिति सर्वात्मने नम इत्यर्थः । अथवा दिवि सार्वत्र्यादिसंपन्नवाह्यो-तमाने कारणोपाधौ तथा भूमौ कर्मवीजोद्भवभूमौ कारोपाधौ तथाकाशे अन्तराले आसमन्ताकाशते इति व्युत्पत्त्या स्वरूप-प्रकाशबहुले वा जीवन्मुक्तिदशायां बहिर्निरुपाधिव्यवस्थाऽन्तः कार्यकारणोपाध्यन्तर्गतमायान्तःकरणवृत्तिभेदेषु च यः अवभास-कस्वभावो विभाति तस्मै सर्वोपाधिनिष्कृष्टायात्मने नम इत्यर्थः । अथवा दिवि द्योतनात्मके तेजसि भूमौ पृथिव्यामाकाशे व्योम्नि अन्तः आन्तरालिकयोः सलिलपवनयोर्विर्बहिर्भूते अव्याकृते चकारानिरुपाधिकत्वाच्छब्दाद्ययोग्यपारमार्थिकरूपे च योऽनु-वृत्तः सन्मात्रस्वभावो विभाति स एवावभासमानः प्रत्यगात्मा तस्मै सर्वात्मने पूर्णानन्दस्वरूपाय मे मम नम इत्यर्थः । अथवा दिवि देवलोके बहिस्तदस्थतया पूज्यदेवत्वेश्वराद्यात्मना भूमौ भूलोके अन्तः देहान्तर्वर्तितया पूजकात्मना आकाशे अन्तराले च क्रियाफलसाधनायात्मनः मे मम स्वरूपानवभा-सदशायां परिच्छेदेनान्यथा भातोऽपि यः संप्रति तत्त्वदृष्टयुदया-त्सष्टमवभासमानात्मा विभुर्विधपरिच्छेदशून्यो विसृष्ट भाति

नात्यन्तमहो नो तज्ज्ञः सोऽस्मिच्छास्त्रेऽधिकारवान् २
कथोपायान्विचार्यौदो मोक्षोपायानिमानय ।

तस्मै सर्वात्मने । सर्वशब्दः पूर्णपरस्तस्मात्पुनर्वमभवदितिवत्पूर्ण-नन्दस्वरूपाय नम इत्यर्थः । अथवा दिवि उपरिष्ठाद्भूमावधस्ता-दाकाशेऽन्तराले बहिः प्रागादिदिशु च अन्तः शरीरान्तः चका-रान्तपूर्वोत्तरकालयोः अवभागात्मा चिदेकरमो विभाति तत्त्व-दर्शो मम । 'आत्मैवावभासात्मा उपरिष्ठान्' इत्यादिभूतेः । तस्मै सर्वात्मने आत्मैवेद सर्वस्मिन् सर्वप्रपन्नबाधेन परिशेषिताय पर-मात्मने नम इत्यर्थः । एवमर्थान्तराण्यपि यथावद्विद्वैभवमदानी-यानि । अत्रार्थान्तथाविध ब्रह्मज्ञान शास्त्रस्य विषयः । ज्ञाना-त्तद्भावस्थितिश्च परमान्वारणम् प्रयोजनमिति सूचितम् । उत्त-रत्रायेतदेव गृह्य दर्शयित्यने ॥ १ ॥ अधिकारी कथोपायसं-वन्धो धातृशामनान् । निर्माणस्य ग्रन्थस्य मुक्तचर्या च की-ल्यते ॥ १ ॥ अथास्मिन् ग्रन्थे कोऽधिकारी किमज्ञ उत ज्ञः । नाद्यः । तस्य देहादावात्मवृद्धिदृष्ट्यैव गगितया च मुमुक्षावि-रहान् । नच विषयदोषदोषान्नजननमरणादिदुःखदोषानां तस्यैव वैराग्योदयेच्छया मुमुक्षासंपन्नत्वधिकार इति वाच्यम् । रा-गिणामुक्तद्विषयविरक्षिपादशानेन सम्बन्धे विषयेषु तदोष-निर्हरणोपायान्येतिपत्या विशिष्टविषयान्वेतिपत्या वैहिकामु-ष्मिकतदुपायेच्छृतया प्रवृत्ते । नापि ज्ञः । तस्य कृतकृत्यतया ग्रन्थमाभ्यप्रयोजनाल्लभ्यतया ग्रन्थे प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्य विशिष्टाधिकारिण दर्शयति—अहमिति । एतेत्यर्थः । सत्य ना-त्यन्तमज्ञो नापि ज्ञोऽस्मिच्छास्त्रेऽधिकारी । किन्तु यस्याह बद्धो-स्मिन् संसारेऽनार्तादकालादारभ्य कारागिरादिवद्वदव परिच्छे-दपारवश्यजनमजरामरणादिदुःखमनुभवदोषास्मि । आत्यन्ति-कशोकतरुणे चाऽमज्ञानमेवोपायः । 'तरति शोकमात्मविन' इति भूतेः । तेनात्मज्ञानेनाह विमुक्तः स्यामिति नृकटजज्ञासासहितो निश्चयोऽस्ति स विनयोपायनादिना गुरुमुपगतेऽस्मिच्छास्त्रेऽधि-करवान् । शास्त्रश्रवणादिफलभागीत्यर्थः । तथाचाज्ञस्यैव बहुतर-मुकृतेः क्षीणगर्गादिदोषस्य विवेकोदयाज्ज्ञाभोग्यधिकार इति भावः ॥ २ ॥ ननु क्षीणगर्गादिदोषस्यैवार्णकश्चेत्स संन्यासपू-र्वकवेदान्तश्रवण एवाधिकारी । पूर्वकाण्डार्थानुष्ठानस्य चित्तशु-द्धिद्वारोत्तरकाण्डाधिकारप्रापकत्वस्य 'तमेन वेदानुवचनेन' इत्या-दिभूतिमिद्वन्वात् । नचात्रैवार्णकस्यात्राधिकारः । तस्य 'नावे-दविन्मनुते त बृहन्म' इत्यधिकारनिषेधात्, तस्मान्नाधिकारी सुलभ इति चेत् । न । स्मार्तकर्मवदुपपत्तेः । यथा 'त्रैवर्णिकस्य त्रेतामिसाध्ये कर्मण्यधिकारेऽप्यनाहितामिसाधारणः स्मार्तकर्म-धिकारोऽप्यस्यैव तथा श्रौतज्ञानाधिकारिणोऽप्यसंन्यासिसुमु-क्षुसाधारणोऽस्मिन्नपि ग्रन्थेऽप्यधिकारः । अज्ञानावधिकारः । अस्यापि स्थितिवेदोपबृंहणत्वात् । तथाचोक्तम्—'वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्वामायाणा-

यो विचारयति प्राज्ञो न स भूयोऽभिजायते ॥ ३ ॥
 अस्मिन्नामायणे रामकथोपायान्महाबलान् ।
 एतास्तु प्रथमं कृत्वा पुराहमरिमर्दनं ॥ ४ ॥
 शिष्यायास्मि विनीताय भरद्वाजाय धीमते ।
 एकाग्रो दत्तवांस्तस्मै मणिमग्धिरिवार्थिने ॥ ५ ॥
 तत एते कथोपाया भरद्वाजेन धीमता ।
 कस्मिंश्चिन्मेरुगहने ब्रह्मणोऽपि उदाहृताः ॥ ६ ॥
 अथास्य तुष्टो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 वरं पुत्रं गृहाणेति तमुवाच महाशयः ॥ ७ ॥
 भरद्वाज उवाच ।
 भगवन्भूतभव्येश वरोऽयं मेऽद्य रोचते ।
 येनेयं जनता दुःखान्मुच्यते तदुदाहर ॥ ८ ॥
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 गुरुं वाल्मीकिमत्राशु प्रार्थयस्व प्रयत्नतः ।
 तेनेदं यत्समारब्धं रामायणमनिन्दितम् ॥ ९ ॥
 तस्मिन्मुने नरो मोहात्समप्राप्तं नरिष्यति ।

सेतुनेवाम्बुधेः पारमपारगुणशालिना ॥ १० ॥
 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
 इत्युक्त्वा स भरद्वाजं परमेष्ठीं मदाश्रमम् ।
 अभ्यागच्छत्समं तेन भरद्वाजेन भूतकृत् ॥ ११ ॥
 तूर्णं संपूजितो देवः सोऽर्घ्यपाद्यादिना मया ।
 अवोचन्मां महासत्त्वः सर्वभूतहिते रतः ॥ १२ ॥
 रामस्वभावकथनादस्माद्वरमुने त्वया ।
 नोद्वेगान्स परित्याज्य आसमाप्तेरनिन्दितात् ॥ १३ ॥
 ग्रन्थेनानेन लोकोऽयमस्मात्संसारसंकटात् ।
 समुत्तरिष्यति क्षिप्रं पोतेनेवाशु सागरात् ॥ १४ ॥
 वक्तुं तदेवमेवार्थमहमागतवानयम् ।
 कुरु लोकहितार्थं त्वं शास्त्रमित्युक्त्वानजः ॥ १५ ॥
 मम पुण्याश्रमात्सत्साक्षात्क्षणान्तर्द्धिमागतः ।
 मुहूर्ताभ्युत्थितः प्रोक्षैस्तरङ्ग इव वारिणः ॥ १६ ॥
 तस्मिन्प्रयाते भगवत्यहं विस्मयमागतः ।
 पुनस्तत्र भरद्वाजमपृच्छं स्वस्थया धिया ॥ १७ ॥

स्मना ॥' इति । तत्र पूर्वकाण्डस्य गमचरितकथाव्याजेनोपबृंहणं
 षट्काण्डं सोत्तरं पूर्वरामायणम्, उत्तरकाण्डस्य षट्प्रकरणसिद्धि
 सोत्तरमिति । यथाच केपुचिन्मानकर्मसु लोशुद्रमाधारणोऽधिकार
 रस्तथास्यापि श्रवणे गुणगवत् । 'श्रावयेच्चनुरो वर्णान्कृत्वा ब्रा-
 ह्मणमप्रतः', 'जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयान्' इत्यादिवचनलि-
 ज्ञानं 'नावेदविमनुते तं बृहन्', 'त त्वौपनिषद् पुरुष पृ-
 च्छामि' इत्यादिवचन त्ववेदविदः श्रौतज्ञानानधिकारपरमिति
 केचित् । अपरोक्षज्ञानार्थवसानपरमित्यन्ये । वेदपूर्वकत्वप्राश-
 स्त्यपरमित्यपरे । सर्वथाप्यस्त्येवान्येषामपि पौराणिकमाधारणे
 ज्ञानेऽधिकारः 'म हि सर्वैर्विजिज्ञास्य आत्मा वर्णैस्तथाश्रमैः'
 इत्यादिवचनेभ्यः । तत्र श्रौतज्ञाने पूर्वकाण्डोक्तधर्मानुष्ठानजन्या
 चिन्तशुद्धिरिवैवापि पूर्वरामायणोपदर्शितस्वस्ववर्णाश्रमोचितनि-
 ष्कामधर्मानुष्ठानजा चिन्तशुद्धिर्जिज्ञासोत्पादनद्वारा हेतुरिति पू-
 र्वोत्तररामायणयोर्हेतुहेतुमद्भावसंगतिं दर्शयन्सर्वानर्थनिवृत्तिरूप
 प्रयोजनान्तरमाह—कथोपायानिति । कथा एव धर्मतत्त्वज्ञा-
 नानुष्ठानेश्वरप्रपत्तिषु ज्ञानाधिकारप्रापकेषूपायो यस्मिन् ग्रन्थे
 स पूर्वरामायणग्रन्थः कथोपायः । काण्डभेदाभिप्रायं बहुवचनम्
 तानादौ विचार्य तदर्थानुष्ठानप्राप्ताधिकारः सन्योऽधिकारीमान्व-
 क्ष्यमाणषट्प्रकरणरूपान्मोक्षोपायान्विचारयति प्राज्ञः प्रज्ञाशुष्ट-
 कामकर्मवासनाऽज्ञानबीजः स भूयो नाभिजायते जन्मादिदुःख-
 भाङ् न भवति । विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अस्मिन्संप्रतिके
 षट्पञ्चाशत्सहस्रसंमिते रामायणे अनादिकालान्यस्तरागादिदो-
 षोच्छेदक्षमत्वान्महाबलात् रामकथारूपांश्चतुर्विंशतिसहस्रमिता-
 न्षट्काण्डानहं कृतेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ४ ॥ शिष्यविशेषणा-
 न्यधिकारसंप्रतियोक्तानि । एक एवाग्रो ग्रहणधारणप्रचारपटुः

प्रधानशिष्यो यस्य स तथा । अनुग्रहप्रेमसमाहितचित्तो वा ।
 अर्थिन इति भरद्वाजस्यापि विशेषणम् ॥ ५ ॥ एते मत्तः
 प्राप्ताः पूर्वरामायणरूपाः । उदाहृताः कीर्तिताः ॥ ६ ॥ वरव्या-
 जेन जगदुद्धारसाधन मोक्षशास्त्रं करणीयमिति महानाशयोऽभि-
 प्रायो यस्य स तथा ॥ ७ ॥ भूत पूर्वमुत्पन्नम् । भव्यमुत्पत्त्यमानम् ।
 अद्य पूर्वरामायणार्थानुष्ठानजन्यचित्तपरिशुद्धिकाले । जनता
 अधिकारिजनसमूहः ॥ ८ ॥ अत्रास्मिन् पृष्ठेऽर्थे । यद्यस्मात्स-
 मारब्धं नतु कृतं कृतम् ॥ ९ ॥ श्रुते अर्थात्कृत्वसिद्ध्यन्तर-
 मिति गम्यते । 'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति' इत्या-
 दिस्मृतिप्रसिद्धानन्तगुणशालिना ॥ १० ॥ ११ ॥ यद्यपि सृष्टौ
 रजःप्रधानस्तथापि जगदुद्धारोद्भूतकरुणत्वान्महासत्त्वः सत्वगुण-
 संपन्नोऽनएव सर्वभूतहिते रतः ॥ १२ ॥ त्यज्जलोपे पञ्चमी ।
 रामस्वभावकथनं प्रस्तुत्येत्यर्थः । उद्वेगाद्विस्तृतग्रन्थनिर्माणक्ले-
 शप्रयुक्तात्स ग्रन्थ आसमाप्तेन परित्याज्यः । अवश्यं समग्रो नि-
 र्मातव्य इति यावत् ॥ १३ ॥ संसारसंकटादित्यपादानपञ्चम्या
 समुत्तीर्णस्यात्यन्तिकं संसारविक्षेपं दर्शयति । क्षिप्रं क्षेपः प्रेरणं
 तत्त्वभावेन पोतेन । व्यत्ययेन प्रथमा । अन्यथा आशुपदेन
 पुनरुक्त्यापत्तेः । 'क्षिप्रपोतेन' इति पाठश्चेन्न कापि चिन्ता । आशु
 ज्ञानोदयसमकालमेव । ननु पोतेन सागरसमुत्तरणमेवाप्रसिद्ध-
 मिति कथं दृष्टान्तः । एवं तर्हि सागरे पतितस्य पोतेनोद्धारमे-
 वात्र समुत्तरण विवक्षितं आशुपदस्वारस्यात् । अतएवापादान-
 पञ्चम्येव कृतेति ॥ १४ ॥ तत्तत्साद्धेतोर्भरद्वाजद्वारा आज्ञासंवे-
 शसंभवेऽप्येवमर्थं वक्तुमयं जगन्मान्योऽहमेवागतवानिति सं-
 बन्धः ॥ १५ ॥ ब्रह्मपादसर्शेन पुण्यतमत्वमाश्रमस्य ॥ १६ ॥
 स्वस्थया धियेत्युक्तेः पूर्वं ब्रह्मागमनहर्षविस्मयव्यप्रचित्त्वाद्ब्रह्म-

किमेतद्ब्रह्मणा प्रोक्तं भरद्वाज वदामि मे ।

इत्युक्तेन पुनः प्रोक्तं भरद्वाजेन तेन मे ॥ १८ ॥

भरद्वाज उवाच ।

एतदुक्तं भगवता यथा रामायणं कुरु ।

सर्वलोकहितार्थाय संसारणवतारकम् ॥ १९ ॥

मह्यं च भगवन्ब्रूहि कथं संसारसंकटे ।

रामो व्यवहृतो ह्यस्मिन्भरतश्च महामनाः ॥ २० ॥

शत्रुघ्नो लक्ष्मणश्चापि सीता चापि यशस्विनी ।

रामानुयायिनस्ते वा मन्त्रिपुत्रा महाधियः ॥ २१ ॥

निर्दुःखितां यथैते नु प्राप्तास्तद्ब्रूहि मे स्फुटम् ।

तथैवाहं भविष्यामि ततो जनतया सह ॥ २२ ॥

भरद्वाजेन राजेन्द्र वदेत्युक्तोऽस्मि सादरम् ।

तदा कर्तुं विभोराज्ञामहं वक्तुं प्रवृत्तवान् ॥ २३ ॥

शृणु वत्स भरद्वाज यथापृष्टं वदामि ते ।

श्रुतेन येन संमोहमलं दृगे करिष्यसि ॥ २४ ॥

तथा व्यवहर प्राज्ञ यथा व्यवहृतः सुखी ।

द्वार्षेयं वासिष्ठमहारामायणं बान्मीकीये वैराग्यप्रकरणे मृत्रपातनिको नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ३

भरद्वाज उवाच ।

जीवन्मुक्तस्थितिं ब्रह्मन्कृत्वा राघवमादितः ।

वाक्यमर्थनो नैवाधारितमिति गम्यते । अतएवापृच्छस्मिन्वाह ॥ १७ ॥ १८ ॥ यथापूर्वं कथोपायरामायणं कृतं तथा मोक्षोपायरामायणमिति शेषः ॥ १९ ॥ रामः कथं व्यवहृतो व्यवहृतवान् किमज्ञः शोचन्निरवदुत जीवन्मुक्तवान् ॥ २० ॥ चक्रागृहशरथपरिग्रहः । चक्रारापिशब्दद्वयं तत्परिवारसमुच्चयार्थम् ॥ २१ ॥ स्फुटं महोपापर्यवसितम् । जनतया त्वदुपदेशश्रवणकृतार्थजनसमूहेन ॥ २२ ॥ सादरमुपायनाहरणोपगमनप्रणतिप्रार्थनायादरसहितम् ॥ २३ ॥ संमोह आत्मतत्त्वापरिज्ञानं तद्रूपमलपङ्कम् । अलमिति वा छेदः ॥ २४ ॥ असंसक्तया मित्येति निश्चयादनभिनिविष्टया ॥ २५ ॥ महामना अपारिच्छिन्नवस्तुनिवेशात्तथाविधचित्तः । चक्राराः पूर्ववत् ॥ २६ ॥ कृतास्त्राविरोधां रामसखायां । बोधपारं चरमं बोधं यदुत्तरं बोद्धव्यान्तरापरीक्षेयः ॥ २७ ॥ सत्यो यथार्थवक्ता । इन्द्रजिदयमन्यएव सुप्रीवामात्यः ॥ २८ ॥ अन्तः समन्तरागचेतसो बहिस्तु यथाप्रारब्धं प्राप्तमनुवर्तमानाः ॥ २९ ॥ हुतं दत्तमिति श्रौतस्मार्तकर्मोपलक्षणम् । गृहीतमुषितमिति तत्तत्कालोचितलौकिकसम्बन्धहारोपलक्षणम् । स्मृतमित्युभयगोचरपूर्वापरप्रतिबंधानोपलक्षणम् ॥ ३० ॥ युक्तिं तत्त्वनिश्चयादन्तः समरसत्त्वम् । उदा-

सर्वासंसक्तया बुद्ध्या रामो राजीवलोचनः ॥ २५ ॥

लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नश्च महामनाः ।

कौसल्या च सुमित्रा च सीता दशरथस्तथा ॥ २६ ॥

कृतास्त्राविरोधश्च बोधपारमुपागताः ।

वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणोऽष्टौ तथेतरे ॥ २७ ॥

धृष्टिर्जयन्तो भासश्च सत्यो विजय एव च ।

विभीषणः सुषेणश्च हनुमानिन्द्रजित्तथा ॥ २८ ॥

एतेऽष्टौ मन्त्रिणः प्रोक्ताः समन्तरागचेतसः ।

जीवन्मुक्ता महान्मानो यथाप्राप्तानुवर्तिनः ॥ २९ ॥

एनैर्यथा हुतं दत्तं गृहीतमुषितं स्मृतम् ।

तथा चेद्वर्तसे पुत्र मुक्त एवासि संकटात् ॥ ३० ॥

अपारसंसारसंमुद्रपाती

लब्ध्वा परां युक्तिमुदारसत्त्वः ।

न शोकमायाति न दैन्यमिति

गतज्वरस्तिष्ठति नित्यतृप्तः ॥ ३१ ॥

क्रमान्कथय मे नित्यं भविष्यामि सुखी यथा ॥ १ ॥

रामस्य तीर्थयात्रा च विस्मरेणात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

यथा रामादयो जीवन्मुक्ता व्यवहृतवन्तस्तथा त्वं व्यवहरेत्युक्तो

जीवन्मुक्तस्थितिप्राप्त्युपायं रामस्य तत्प्राप्तिकर्मोपवर्णनश्रवणद्वारेण

जिज्ञासमानो भरद्वाजः पृच्छति—जीवन्मुक्तं । राघवमादितः कृत्वा

वर्ण्यत्वेन प्रधानाकृत्य जीवन्मुक्तस्थितिं कथयेति संबन्धः ।

अथवा राघव क्रमाज्जीवन्मुक्तस्थितिं जीवन्मुक्तावस्थं कृत्वा

कल्पयित्वा मे आदितः कथय । यथा येन कर्मणाह नित्यं सुखी

भाविष्यामीति संबन्धः । अथवा राघव संवादकथायामादितः प्रपृच्छेन

वसिष्ठ च वक्तृत्वेन कृत्वैत्यर्थः । तथाच जनकयाज्ञवल्क्यौ कल्पयित्वा

यथा श्रुतिः स्वयमेव संवादकथया तत्त्वं बोधयति तथा त्वमपि

बोधयेत्यर्थः । तथाचात्र तत्त्वज्ञत्वेन कल्पितानां दशरथादीनां

पूर्वराामायणं मूढचर्यामुक्त्यभावदर्शने नित्यमुक्तस्य च रामस्य

'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते' इत्यादिश्रुतिवि-

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।
अपुनःस्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरम् ॥ २ ॥
दृश्यात्यन्ताभावबोधं विना तन्नानुभूयते ।
कदाचित्केनचिन्नाम स्वबोधोऽन्विष्यतामतः ॥ ३ ॥
स चेह संभवत्येव तदर्थमिदमाततम् ।
शास्त्रमाकर्णयसि चेत्तत्त्वमाप्स्यसि नान्यथा ॥ ४ ॥
जगद्भ्रमोऽयं दृश्योऽपि नास्त्येवेत्यनुभूयते ।
वर्णो व्योम इवाखेदाद्विचारेणामुनानघ ॥ ५ ॥
दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।

रुद्रशापनिमित्ताज्ज्ञत्वादिवर्णेन च न क्षतिरनादेर्जीवस्य ब्रह्माभे-
दबोधनाय धृतो ब्रह्मण एव कार्योपाधिप्रवेशेनागन्तुकजीवभा-
वकल्पनवदविरोधोपपत्तेः ॥ १ ॥ एवं वाल्मीकिः पृष्ठो लक्षण-
स्वरूपमाधनफलैर्जीवन्मुक्तिस्थितिं विस्तरेण विवक्षुः प्रथमं मु-
खप्रतिपत्तये संक्षिप्य मुक्तिलक्षणस्वरूपे दर्शयति—भ्रमस्येति ।
हे साधो, आकाशो नैत्यवदत्यन्ताभावेति तस्य कल्पनया जा-
तस्य जागतस्य जगतः संबन्धिनाऽऽध्यामलक्षणस्य भ्रमस्य तन्मू-
लाविद्यावासनोच्छेदेनापुनःस्मरणं यथा भवति तथा विस्मरणं
यत्तदेव वरं सर्वोत्कृष्टं मुक्तिलक्षण स्वरूपं च मन्ये । प्रमाणानुभ-
वाभ्यां निश्चितवानस्मीत्यर्थः । यद्यपि परोक्षज्ञानिनोऽपि सुषुप्तौ
निर्विकल्पसमाधौ च दृश्यविस्मरणमस्ति तथापि तन्नापुनःस्मर-
णम् । अथवा पुनः स्मर्यते येनान्तःकरणेन तत्पुनःस्मरणं न
विद्यते यस्मिन्तथा विस्मरणं स्मरणाभावः । द्वैतप्रतिभासमात्रा-
भावोपलक्षणमेतत् । अथवा विस्मरणमिव विस्मरणम् । यथा वि-
स्मृतविषयस्य सत्यवानुभवितर्यप्रतीतिस्तथा मत्वेन चैतन्ये दृश्या-
प्रतीतिरित्यर्थः । तर्हि किं परमार्थसत्यस्यैव दृश्यस्य मांख्याभिमत-
मुक्ताविवाप्रतीतिमात्रं तत्रेत्याह—भ्रमस्येति । अथ्यस्तस्येत्यर्थः ।
कथं तस्य भ्रमत्वं संस्काराजन्यत्वादित्याशङ्क्याह—जागतस्येति ।
पूर्वपूर्वजगद्यवहारजन्यसंस्कारपरिनिष्ठितस्येत्यर्थः । ननु तर्हि
दोषजत्वाभावाच्चिरधिष्ठानत्वाच्च न भ्रमत्वमित्याशङ्क्याह—आ-
काशवर्णवद्जातस्येति । यथा दूरत्वाविमर्शदोषजत्वादाकाशवर्ण-
भ्रमस्तद्दृष्ट्यादोषाद्वद्भाषि जगद्भ्रम इत्यर्थः । तथा चाल्पान्ति-
कदृश्योच्छेदस्तलक्षणं, तदुपलक्षितचिन्मात्रावस्थितिः स्वरूपमि-
त्यर्थः ॥ २ ॥ मन्ये इत्यनेन तयोः न्वानुभवसिद्धत्वं दर्शितम् ।
तर्ह्यस्माभिस्तत्कुतो नानुभूयते तत्राह—दृश्येति । दृश्यस्यात्य-
न्ताभावबोधो बाधस्तं विना । तत् उक्तं लक्षण स्वरूपं च । अ-
ननुभवस्य कालतो देशतश्च व्यापकत्वप्रदर्शनाय कदाचित्केन-
चिदिति । दृश्यबाधस्तर्हि केन हेतुना तमाह—स्वबोध इति ।
सर्वजगदधिष्ठानप्रत्यगभिन्नात्मतत्त्वसाक्षात्कारादेव स इत्यतस्त-
त्साक्षात्कारोऽन्विष्यताम् । उपायेन साध्यतामित्यर्थः ॥ ३ ॥
तर्हि तस्य क उपायस्तत्राह—सचेति । इहास्मिन्शास्त्रे अधि-
गते सतीति शेषः । आकर्णयसि चेत् । यावत्तत्त्वनिर्णयमिति

संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥ ६ ॥
अन्यथा शास्त्रगतेषु लुप्ततां भवतामिह ।
भवत्यकुत्रिमाज्ञानां कल्पैरपि न निर्वृतिः ॥ ७ ॥
अशेषेण परित्यागो वासनानां य उत्तमः ।
मोक्ष इत्युच्यते ब्रह्मन्स एव विमलकमः ॥ ८ ॥
क्षीणायामां वासनानां तु चेतो गलति सत्वरम् ।
क्षीणायामां शीतसंतत्यां ब्रह्मन्निमकणो यथा ॥ ९ ॥
अयं वासनया देहो भ्रियते भूतपञ्जरः ।
तनुनान्तर्निविष्टेन मुक्तौघस्तनुना यथा ॥ १० ॥
वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा ।

शेषः ॥ ४ ॥ उक्तमर्थमेव स्फुटतरमाह—जगदिति द्वाभ्याम् ।
अमुना एतद्व्योपदर्शितेन ॥ ५ ॥ अनुभूयत इत्युक्तोऽनुभवः
किमात्मचैतन्यमेवोतातयः । न तावदन्यः । विद्यतिरिक्तस्य ज-
गतया विषयतया चानुभवत्वायोगात् । आत्मैव चेत्स पूर्वमेवा-
स्तीति किं शास्त्रेणेत्याशङ्क्याह—दृश्यमिति । सत्यमात्मैवानुभ-
वस्तथाऽयमौ दृश्यसहकृतो न तदनुभवः किंतु मनसो वृत्तिरु-
पेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारबोधेनाविद्यानाशात्तदुपादानकदृश्यमार्जनं
दृश्यं कालत्रयेऽपि नास्तीत्येवं संपन्नं चेन्नित्यसिद्धात्मरूपापि
परा निर्वाणनिर्वृतिस्तस्मात्तत्त्वज्ञानादुत्पन्नेव भवतीति केवलस्त-
द्वारा स्वरूपभूतोऽयनुभवः शास्त्रफलमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु शा-
स्त्रान्नरोपदर्शितोपायैरेव मुक्तिः किं न स्यात्तत्राह—अन्यथेति ।
उक्तोपायापरिग्रहे अकुत्रिमा अजन्त्या अनादिरज्ञा अज्ञानं
येषां अनात्मशास्त्रगतेषु लुप्ततां रागान्धपतनहेतुगतप्रयत्न-
तत्तच्छास्त्रबोधितोपायैरैहिकामुष्मिकविषयासक्त्या प्रवर्तमानानां,
अतएव तदुपभोगाय पुनःपुनरिह संसारे भवतां जन्मग्रहतां
पुरुषापसदानामनन्तैर्ब्रह्मकल्पैरपि निर्वृतिर्विभ्रान्तिसुखं नास्ति ।
अनाद्यज्ञानस्य ज्ञानातिरिक्तसाधनसहस्रैरप्यनिवृत्तेरिति भावः
॥ ७ ॥ ननु उपामनाद्युपायान्तरसाध्याः सालोक्यादयोऽन्येऽपि
मोक्षाः प्रसिद्धास्तैस्तेषां कथं न निर्वृतिस्तत्राह—अशेषेणेति ।
वासनानां जन्मबीजानामशेषेण यः परित्यागो मूलोच्छेदेनात्य-
न्तोच्छेदः स मुख्यो मोक्षः । मुच्यतातोर्बन्धनिवृत्तौ रुढत्वाद्वा-
सनानामेव मुख्यबन्धन्वात्सालोक्यादौ तदभावान्मोक्षशब्दो
गौण इति स मुख्य एव विमलैर्विगतविद्यादिमलैः कथ्यते
नान्यैः । कर्मभिरुपासनैः श्रवणादिभिश्च दिनेदिने चित्तवैमल्य-
मेव सर्ववासनाक्षयान्तं साधनक्रमो यस्य तथाविध इति वार्थः
॥ ८ ॥ ननु वासनापगमेऽपि तद्धेतोर्मेनसः सत्वात्पुनर्वासना
उत्पत्त्यन्ते ततो बन्धोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—क्षीणायामिति ।
मनसो वासनापुञ्जरूपत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ मनसि नष्टेऽपि स्थू-
लदेह एव बन्धः स्यात्सतीत्याशङ्क्याह—अयमिति । भूतपञ्जरो
भूतसमुदायारब्धः । भूतानां प्राणिपक्षिणां पञ्जरस्थानीयो वा ।
तथाच वासनाक्षये सोऽपि निवर्तत इत्यर्थः ॥ १० ॥ एवमुपोद्धातेन

मलिना जन्मनो हेतुः शुद्धा जन्मविनाशिनी ॥११॥
 अज्ञानसुघनाकारा घनाहंकारशालिनी ।
 पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः ॥ १२ ॥
 पुनर्जन्माङ्कुरं त्यक्त्वा स्थिता संभृष्टबीजवत् ।
 देहार्थं भ्रियते ज्ञातज्ञेया शुद्धेति चोच्यते ॥ १३ ॥
 अपुनर्जन्मकरणी जीवन्मुक्तेषु देहिषु ।
 वासना विद्यते शुद्धा देहे चक्र इव भ्रमः ॥ १४ ॥
 ये शुद्धवासना भूयो न जन्मानर्थभाजनम् ।
 ज्ञातज्ञेयास्त उच्यन्ते जीवन्मुक्ता महाधियः ॥१५॥
 जीवन्मुक्तिपदं प्राप्तो यथा रामो महामतिः ।
 तत्सेऽहं भूषु वक्ष्यामि जरामरणशान्तये ॥ १६ ॥
 भरद्वाज महाबुद्धे रामकर्ममिमं शुभम् ।
 भूषु वक्ष्यामि तेनैव सर्वं ज्ञास्यसि सर्वदा ॥ १७ ॥
 विद्यागृहाद्विनिष्कम्य रामो राजीवलोचनः ।
 दिवसान्यनयद्रेहे लीलाभिरङ्कुतोभयः ॥ १८ ॥
 अथ गच्छति काले तु पालयत्यवनि नृपे ।
 प्रजासु वीतशोकासु स्थितासु विगतज्वरम् ॥१९॥

तीर्थपुण्याभ्रमध्रेणीर्द्रष्टुमुत्कण्ठितं मनः ।
 रामस्याभूद्भ्रंशं तत्र कदाचिद्गुणशालिनः ॥ २० ॥
 राघवश्चिन्तयित्वैवमुपेत्य चरणौ पितुः ।
 हंसः पद्माविव नवौ जग्राह नखकेसरौ ॥ २१ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 तीर्थानि देवसद्मानि वनान्यायतनानि च ।
 द्रष्टुमुत्कण्ठितं तात ममेदं नाथ मानसम् ॥ २२ ॥
 तदेतामर्थितां पूर्वा सफलां कर्तुमर्हसि ।
 न सोऽस्ति भुवने नाथ त्वया योऽर्थी न मानितः २३
 इति संप्रार्थितो राजा वसिष्ठेन समं तदा ।
 विचार्योमुञ्चदेवैनं रामं प्रथममर्थिनम् ॥ २४ ॥
 शुभे नक्षत्रदिवसे ज्ञातृभ्यां सह राघवः ।
 मङ्गलालङ्कृतवपुः कृतस्वस्त्ययनो द्विजैः ॥ २५ ॥
 वसिष्ठप्रहितैर्विप्रैः शाल्यैश्च समन्वितः ।
 स्निग्धैः कतिपयैरेव राजपुत्रवरैः सह ॥ २६ ॥
 अम्बामिर्विहिताशीभिरालिङ्ग्यालिङ्ग्य भूषितः ।
 निरगात्स्वगृहात्तस्मात्तीर्थयात्रार्थमुद्यतः ॥ २७ ॥

परां मुक्तिमुपवर्ष्य प्रस्तुतां जीवन्मुक्तिं विबुधस्तदर्थं वासनाद्वै-
 विध्यमाह—वासनेति ॥ ११ ॥ तत्र मलिनां लक्षयति—अ-
 ज्ञानेति । वासनाबीजानां प्ररोहे अज्ञानं सुक्षेत्रं तस्मिन्सुघना-
 कारा विषयानुसंधानाभ्यासोपचिताकारा वासना बीजम् । रा-
 गद्वेषादिभिरुपचितत्वान् घनो निबिडोऽहंकार उपसेचकः क्षे-
 त्रिकस्तेन हि सा वर्धमाना संतन्यमाना च शालते शोभते
 ॥ १२ ॥ शुद्धां लक्षयति—पुनरिति । यथा बीजान्तः सूक्ष्मा
 अङ्कुराः सन्त एव कालजलादिसंबन्धादाविर्भवन्ति तथा वास-
 नान्तर्भावजन्मपरम्पराः सत्य एव कामकर्मादिनिमित्तवशादा-
 विर्भवन्ति । अत्यन्तासतो जन्मायोगात्तत्र तत्त्वज्ञानेनाविद्याक्षे-
 त्रदाहेनान्तर्गतजन्माङ्कुरनाशेऽपि स्वपरप्रारब्धेन प्रतिबद्धा भृष्ट-
 बीजवद्देहधारणमात्रप्रयोजना वासना शिध्यते सा शुद्धेत्यर्थः
 ॥ १३ ॥ उक्तमेवार्थं स्फुटयति—अपुनरिति । देहिष्विति ।
 देहधारणकार्येण तेष्वपि वासनासद्भावोऽनुमायत इति भावः
 ॥ १४ ॥ फलेन सह प्रस्तुतां जीवन्मुक्तिमाश्रयेण लक्षयति—
 य इति । तथाच तत्त्वज्ञानभृष्टजन्माङ्कुरादौ तत्त्वज्ञानासनामात्रभूत-
 शरीरत्वं जीवन्मुक्तलक्षणं फलितम् ॥ १५ ॥ तत्साधननिरू-
 पणं प्रतिजानीते—जीवन्मुक्तिरिति । तथाविधं जीवन्मुक्तिपदं
 रामो यथा येन साधनक्रमेण प्राप्तस्तद्वक्ष्यामि । जरामरणोपल-
 क्षितसर्वानर्थनिवृत्तस्तत्फलमित्यर्थः ॥ १६ ॥ उक्तार्थमेव स्फुट-
 यन्फलान्तरमाह—भरद्वाजेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमपि
 तत्फलमित्यर्थः ॥ १७ ॥ विद्यागृहाद्विनिष्कम्य रामो राजीवलोच-
 नाद्विनिष्कम्येत्यर्थः तत्सर्वविद्यास्थानग्रहणोत्तरमिति गम्यते । नास्ति

कुतोऽपि भयं यस्य स तथोक्तः ॥ १८ ॥ विगतज्वरमिति सारा-
 ज्यात्प्रजानां उवरादिपांडापि नास्ति किं वाच्यमन्याः पांडा न
 सन्तीति द्योतनार्थम् ॥ १९ ॥ रामस्य मनस्तीर्थपुण्याभ्रमध्रेणीर्द्र-
 ष्टुमुत्कण्ठितमभूदिति संबन्धः । पूर्वश्लोकस्थमसम्यन्तानामभ्रमध्रे-
 वान्वयः ॥ २० ॥ नन्वभ्रमशब्दोऽस्मिन्तीर्थयात्रांपवर्णनस्य वक्ष्य-
 माणमृगयोपवर्णनस्य च कः संबन्धः । नच रामचरित्रत्वादेवात्रोपव-
 र्णनम् । रामजन्मादेरप्यत्रैव वर्णनीयत्वापत्तेः पूर्वराമായवैयर्थ्या-
 च्चेति चेदत्राच्यते । कथोपायान्विचार्येत्यत्र स्वस्ववर्णोचितय-
 ज्ञादिकर्मजन्या चित्तशुद्धिर्ब्रह्मविद्याधिकारे उपयुज्यत इत्युक्तम् ।
 यस्तु वयोविद्यायसंपत्त्या यज्ञाद्यनुष्ठानमक्षमस्तस्य तीर्थयात्रादि-
 नापि यज्ञादिफलचित्तशुद्ध्याधिकारः सिध्यति । 'एते भौमाम्मया
 यज्ञास्तीर्थरूपेण निर्मिताः' इति वचनादिति सूचनाय तीर्थया-
 त्रोपवर्णनम् । अतएव हि न राम वृद्धवयस्क परिकल्प्यात्मज-
 ज्ञासोपवर्णनं कृतमुक्तार्थसूचनानापत्तेः । मृगयोपवर्णनं तु दृष्ट-
 कान्तुकदशनोत्कण्ठया अत्यात्मजिज्ञासाप्रतिबन्धकत्वाद्यदि तत्कां-
 तुकानुभवमन्तरेण सोत्कण्ठा नापैति तर्हि तदनुभूयैव वा
 तदसारतानिश्चयेन तदुत्कण्ठामपोह्य निष्प्रत्यूहं श्रवणादिप्रतिष्ठो
 भवेदिति विशेषबोधनार्थमिति सर्वं समञ्जसम् । राघव एवमु-
 क्तमर्थं चिन्तयित्वा पितृश्रणौ जग्राह । जीवत्पितृकस्य पितृ-
 संनिधौ पित्राज्ञापूर्वमेव धर्माधिकारादिति भावः ॥ २१ ॥ ना-
 थेति स्वस्य पारतन्त्र्यसूचनार्थम् ॥ २२ ॥ पूर्वां प्राथमिकीम् ।
 न मानितः अभिलषितार्थसंपादनेन न संतोषितः ॥ २३ ॥
 अमुञ्चदेव न पुत्रविश्लेषदुःखान्नानुमेने ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

१ भ्रियते इति पाठः, २ मुक्तिपदे इति पाठः, ३ शुद्धां तां लक्षयति

इति पाठः, ४ शक्तिवत्त्वाद्वासना इति पाठः, ५ शुद्धावधिकारः इति पाठः

निर्गतः स्वपुरात्पौरैस्तूर्यघोषेण वादितः ।
 पीयमानः पुरस्त्रीणां नेत्रैर्भृङ्गौघभङ्गुरैः ॥ २८ ॥
 प्रामीणललनालोलहस्तपद्मापनोदितैः ।
 लाजवर्षैर्विकीर्णात्मा हिमैरिव हिमाचलः ॥ २९ ॥
 आवर्जयन्विप्रगणान्परिशृण्वन्प्रजाशिषः ।
 आलोकयन्दिगन्तांश्च परिचक्राम जाङ्गलान् ॥ ३० ॥
 अधारभ्य स्वकासस्मात्क्रमात्कोशलमण्डलात् ।
 ह्यनदानतपोध्यानपूर्वकं स ददर्शह ॥ ३१ ॥
 नदीतीराणि पुण्यानि वनान्यायतनानि च ।
 जङ्गलानि जनान्तेषु तटान्यग्निमहीभृताम् ॥ ३२ ॥
 मन्दाकिनीमिन्दुनिभां कालिन्दीं चोत्पलामलाम् ।
 सरस्वतीं शतद्रुं च चन्द्रभागामिरावतीम् ॥ ३३ ॥
 वेणीं च कृष्णवेणीं च निर्विन्ध्यां सरयूं तथा ।
 वर्मण्वतीं वितस्तां च विपाशां बाहुदामपि ॥ ३४ ॥
 प्रयागं नैमिषं चैव धर्मारण्यं गयां तथा ।
 शाराणसीं श्रीगिरिं च केदारं पुष्करं तथा ॥ ३५ ॥

इत्येषं वासिष्ठरामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे तीर्थयात्राकरणं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ४

श्री वाल्मीकिरुवाच ।

रामः पुष्पाञ्जलिवातैर्विकीर्णः पुरवासिभिः ।
 प्रविवेश गृहं श्रीमाञ्जयन्तो विष्टं यथा ॥ १ ॥
 प्रणनामाथ पितरं वसिष्ठं भ्रातृबन्धवान् । मातृ
 ब्राह्मणान्कुलवृद्धांश्च राघवः प्रथमागतः ॥ २ ॥
 सुहृद्भिर्मातृभिश्चैव पित्रा द्विजगणेन च ।

भृङ्गौघभङ्गुरैर्भ्रमरसमूहवच्चलैः । अर्थात्कुसुमेष्विति गम्यते
 ॥ २८ ॥ अपनोदितैः प्रेरितैः ॥ २९ ॥ आवर्जयन्दान-
 मानादिना वशीकुर्वन् । जङ्गलान्येव जाङ्गलान् जीर्णारण्यानि
 ॥ ३० ॥ ददर्शल्यस्य पावनानाश्रमाञ्जुभानिल्यन्ते सर्वत्र सं-
 बन्धः ॥ ३१ ॥ आयतनानि देवमुन्यायतनानि । जनान्तेषु
 लक्षणया जनपदान्तेषु ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वेणीं केवलाम् । कृ-
 ण्वेणीं कृष्णया संभिन्नान्ताम् ॥ ३४ ॥ श्रीगिरिं श्रीशैलम्
 ॥ ३५ ॥ क्रमप्राप्तं सरः । वडवावदनं हयग्रीवतीर्थम् ॥ ३६ ॥
 महातीर्थमितिन्द्रधनुसरोविशेषणम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कुञ्जाल-
 तागृहान् । कुलशैला हिमवदादयः ॥ ३९ ॥ चकारोऽनुक्ततत्त-
 त्स्थानसमुच्चयार्थः ॥ ४० ॥ भूयोभूय इति पूर्वदृष्टानामपि परा-
 वृत्तौ संनिहितानां कौतुकान्महिमातिशयप्रकटनाय वा भूयो ग-
 मनम् ॥ ४१ ॥ तत्रतत्र संनिहितैरमरादिभिर्मार्जितः पूजितो
 रघुनन्दनोऽखिलां जम्बूद्वीपात्मिकां महीं सम्यगवलोक्य स्वगृ-
 हमथोभ्यामुपययाविति संबन्धः । ईश्वरः शिवः ॥ ४२ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे

मानसं च क्रमसरस्तथैवोत्तरमानसम् ।
 वडवावदनं चैव तीर्थद्वन्द्वं स सावरम् ॥ ३६ ॥
 अग्नितीर्थं महातीर्थमिन्द्रधनुससरस्तथा ।
 सरांसि सरितश्चैव तथा नद्वडवावलीम् ॥ ३७ ॥
 स्वामिनं कार्तिकेयं च शालग्रामं हरिं तथा ।
 स्थानानि च चतुःषष्टिं हरेरथ हरस्य च ॥ ३८ ॥
 नानाधर्मविचित्राणि चतुरग्विधतटानि च ।
 विन्ध्यमन्दरकुञ्जांश्च कुलशैलस्थलानि च ॥ ३९ ॥
 राजर्षीणां च महतां ब्रह्मर्षीणां तथैव च ।
 देवानां ब्राह्मणानां च पावनानाश्रमाञ्जुभान् ॥ ४० ॥
 भूयोभूयः स बन्नाम भ्रातृभ्यां सह मादनः ।
 चतुर्ष्वपि दिगन्तेषु सर्वानेव महीतटान् ॥ ४१ ॥
 अमरकिन्नरमानवमानितः
 समवलोक्य महीमखिलामिमाम् ।
 उपययौ स्वगृहं रघुनन्दनो
 विहृतविक्षु शिषलोकमिवेश्वरः ॥ ४२ ॥

मुदुरालिङ्गिताचारो राघवो न ममौ मुदा ॥ ३ ॥
 तस्मिन्गृहे दाशरथेः प्रियप्रकथनैर्मिथः ।
 जुघूर्णुर्मधुरैराशा मृदुवंशस्वनैरिव ॥ ४ ॥
 बभूवाथ दिनान्यष्टौ रामागमन उत्सवः ।
 सुखं मत्तजनोमुक्तकलकोलाहलाकुलः ॥ ५ ॥
 उवास स सुखं गेहे ततः प्रभृति राघवः ।

तीर्थयात्राकरणं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तीर्थयात्रागतस्यात्र सुहृदानन्दनं गृहे ।

रामस्याखेटचर्यादिव्यवहारश्च वर्णयते ॥ १ ॥

राम इति । वातैः समूहैः । मङ्गलाचारार्थं विकीर्णः । विष्टं
 त्रिविष्टपम् । नामकदेशे नामग्रहणात् ॥ १ ॥ प्रथमागतः
 प्रथमप्रवासादागतः ॥ २ ॥ मुहुः आलिङ्गितस्य तेषु समु-
 चितमभिवादप्रियाभिलाषाद्याचरणं यस्य स तथोक्तः । न
 ममौ स्वदेह इति शेषः । हर्षेणोत्फुल्ल इति भावः ॥ ३ ॥
 तस्मिन् दशरथगृहे दाशरथे रामस्य प्रियकथनैः प्रियवा-
 क्यैः । आनन्दिता जना इति शेषः । मिथोऽन्योन्यं दिशो
 जुघूर्णुर्बभूवमुर्दिशिदिशि आन्तवन्तः । हर्षकृतव्यामोहाद्विभ्रमं
 प्रापुरिति वार्थः । दृष्टान्तेऽप्येवम् । अथवा दिक्शब्देन त-
 त्रस्था जना लक्ष्यन्ते । दाशरथेः प्रियकथाभिरुपलक्षिता मिथः
 समवेता उत्सवविशेषे मृदुवंशस्वनैः कीडन्तश्च बभ्रुरित्यर्थः
 ॥ ४ ॥ मसैर्हृष्टैर्जनैरुत्कृष्टतया मुक्तः कलो गम्भीरो यः कोला-
 हलस्तेन आकुलो व्याप्तः ॥ ५ ॥ इतस्ततो दृष्टान् देशाचारानि-

वर्णयन्विधाकारान्वेशाचारानितस्ततः ॥ ६ ॥
 प्रातरुत्थाय रामोऽसौ कृत्वा सञ्चयां यथाविधि ।
 समासंखं ददर्शेन्द्रसमं स्वपितरं तथा ॥ ७ ॥
 कथामिः सुविचित्राभिः स वसिष्ठादिभिः सह ।
 स्थित्वा विनचतुर्भागं ज्ञानगर्भमिराहतः ॥ ८ ॥
 जगाम पित्रानुज्ञातो महत्या सेनया कृतः ।
 वराहमहिषाकीर्णं वनमाखेटकेच्छया ॥ ९ ॥
 तत आगत्य सद्ने कृत्वा ज्ञानादिकं क्रमम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठरामायणे वान्मीकीये वैराग्यप्रकरणे दिवसव्यवहारनिरूपणं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ५

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
 अथोनबोडशे वर्षे वर्तमाने रघूद्वहे ।
 रामानुयायिनि तथा शत्रुघ्ने लक्ष्मणेऽपि च ॥ १ ॥
 भरते स्थिते नित्यं मातामहगृहे सुखम् ।
 पालयत्यवनिं राज्ञि यथावदखिलामिमाम् ॥ २ ॥
 जन्यत्रार्थं च पुत्राणां प्रत्यहं सह मन्त्रिभिः ।
 कृतमन्त्रे महाप्राज्ञे तज्ज्ञे दशरथे नृपे ॥ ३ ॥
 कृतायां तीर्थयात्रायां रामो निजगृहे स्थितः ।
 जगामानुदिनं कार्यं शरद्रीवामलं सरः ॥ ४ ॥
 कुमारस्य विशालाक्षं पाण्डुतां मुखमाददं ।
 पाककुल्लदलं शुङ्खं सालिमालमिवाम्बुजम् ॥ ५ ॥
 कपोलतलसंलीनपाणिः पद्मासनस्थितः ।

तस्तनो वर्णयन्निति वा सुखमुवासेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ प्रातरित्यादि-
 बोधाभिप्रायम् । तथेति पूर्वश्लोकोक्तमनुव्यार्थम् ॥ ७ ॥ स
 रामो वसिष्ठादिभिः सह स्थित्वा अनुरूपाभिः कथाभिराहतः
 सन् दिनचतुर्भागम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दिनस्य चतुर्थ-
 भागे इत्यर्थः । आखेटकेच्छया वनं जगामेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥
 आखेटकं मृगया ॥ ९ ॥ १० ॥ मृगयादीनामनित्यत्वद्योतनाय
 प्रायेति । भानुभ्यां लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्याम् ॥ ११ ॥ हे अनन्धेति
 राज्ञो भरद्वाजस्य वा संबोधनम् । स रामो नृपतीनां राज्ञां समु-
 चितेन व्यवहारेण मनोज्ञा मनोहरया सुजनानां चेतसि च-
 न्द्रिकावदाह्लादिकया अतएव स्तुता प्रशस्ता सुधारमवपेशला
 चतुरा च तथाविधया । कुतेति कुतेति वा पाठे धारता या
 मुधा तद्वदसेन माधुर्येण पेशलयाऽनया पूर्वोक्त्या चेतया दिनानि
 परिनिनायातिवाहयामास ॥ १२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारा-
 मायणतार्प्यप्रकाशे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

रामस्य काये कार्योदिनिर्वेदादिह वर्ण्यते ।

राजसूक्ष्मेतुजिज्ञासा वसिष्ठोक्तेरुपक्रमः ॥ १ ॥

इत्थं श्रीरामस्य चित्तशुद्धयुपायानुष्ठानचर्यामुपवर्ण्य तत्फल-

समिन्ब्रह्मन्धवो भुक्त्वा निनाय ससुहृन्निशाम् ॥ १० ॥
 एवंप्रायदिनाचारो ब्रातृभ्यां सह राघवः ।
 आगत्य तीर्थयात्रायाः समुवास पितुर्गृहे ॥ ११ ॥
 नृपतिसंख्यवहारमनोज्ञया
 सुजनचेतसि चन्द्रिकयानया ।
 परिनिनाय दिनानि स चेष्टया
 स्तुतसुधारसपेशलयानघ ॥ १२ ॥

चिन्तापरवशस्तृष्णीमव्यापारो बभूवह ॥ ६ ॥
 रुशाङ्गश्चिन्तया युक्तः खेदी परमदुर्मनाः ।
 नोवाच कस्यचिन्किचिल्लिपिकर्मार्पिनोपमः ॥ ७ ॥
 खेदात्परिजनेनासौ प्रार्थ्यमानः पुनः पुनः ।
 चकाराह्निकमाचारं परिम्लानमुखाम्बुजः ॥ ८ ॥
 एवंगुणविशिष्टं तं रामं गुणगणाकरम् ।
 आलोक्य भ्रान्तगवस्य तामेवाययतुर्दशाम् ॥ ९ ॥
 तथा तेषु तनूजेषु खेदवन्सु कृशेषु च ।
 सपत्नीको महीपालश्चिन्ताविचशतां ययौ ॥ १० ॥
 का ते पुत्र घना चिन्तित्वेवं रामं पुनः पुनः ।
 अपृच्छन्निगधया वाचा नैवाकथयदस्य सः ॥ ११ ॥

वैराग्यादिमाधनसंपादि विवक्षुरूपकमते—अथेति । ऊने चतु-
 र्थांशेन षोडशे वर्षे वर्तमाने रामः कार्यं जगामेति चतुर्थेन
 संवन्धः । रघूद्वहे इति व्यवहितस्य राज्ञः संनिहितस्य शत्रुघ्नस्य
 लक्ष्मणस्य वा विशेषणं ननु रामपरामर्शि । रामः कार्यं
 जगामेत्यनेनानन्वयापत्तेः । 'लक्षणहेत्वोः' इति ज्ञानचो विषये
 आश्रयभेदमन्तरेण भावस्य भावान्तरालक्षकत्वं भावलक्षणसम-
 म्यनुपपत्तेः ॥ ११ ॥ भरत इति । इति एव पूर्वरामायणांनुक्तमपि
 विना शत्रुघ्न भरतस्य मातामहगृहगमनं विवाहाभ्यागगमनं च
 कल्प्यते । नित्यामिलत्वेनापि पूर्वमपि बहुवारं तत्र भरतगम-
 नमवस्थानं चामादिनि गम्यते ॥ २ ॥ जनां बभूवहन्तीति
 जन्यास्तांजायते बल्लालकारादिभिरिति जन्यत्रो विवाहस्तदर्थम्
 ॥ ३ ॥ कार्योदिनि निर्वेदाचिन्तादुःखलिङ्गानां वर्ण्यन्ते ॥ ४ ॥
 विशालाक्षवर्षाविशष्टव्योपमानाय सालिमालमिति ॥ ५ ॥
 अव्यापारो निषेधः ॥ ६ ॥ लिपिकर्मार्पितश्चित्रलिखित उपमा
 यस्य ॥ ७ ॥ आह्निकं अहन्यवश्यकर्तव्यम् ॥ ८ ॥ गुणगणा-
 करं तं राममेवं पूर्वोक्तचिन्तादिभिर्गुणविशेषैर्वाविशष्टमालो-
 क्येत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ नाकथयदेव । कथनप्रयोजना-

न किञ्चित्तात मे दुःखमित्युक्त्वा पितुरङ्गः ।

रामो राजीवपत्राक्षस्तूष्णीमेव स्म तिष्ठति ॥ १२ ॥

ततो दशरथो राजा रामः किं खेदवानिति ।

अपृच्छत्सर्वकार्यं वसिष्ठं वदतां वरम् ॥ १३ ॥

इत्युक्तश्चिन्तयित्वा स वसिष्ठमुनिना नृपः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहागमायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे कार्यनिवेदनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अस्त्यत्र कारणं श्रीमन्मा राजन्तुः खमस्तु ते ॥ १४ ॥

कोपं विषादकलनां विततं च हर्षं

नाल्पेन कारणवशेन वहन्ति सन्तः ।

सर्गेण संहतिजवेन विना जगत्सं

भूतानि भूप न महान्ति विकारवन्ति ॥ १५ ॥

षष्ठः सर्गः ६

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

इत्युक्ते मुनिनाथेन संदेहवति पार्थिवे ।

खेदवत्यास्थिते मौनं किञ्चित्कालप्रतीक्षणे ॥ १ ॥

परिखिन्नासु सर्वासु राज्ञीषु नृपसन्धसु ।

स्थितासु सावधानासु रामचेष्टासु सर्वतः ॥ २ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्र इति श्रुतः ।

महर्षिरभ्यगाद्रष्टुं तमयोध्यानराधिपम् ॥ ३ ॥

तस्य यज्ञोऽथ रक्षोभिस्तथा विलुलुपे किल ।

मायावीर्यबलोन्मसैर्धर्मकार्यस्य धीमतः ॥ ४ ॥

रक्षार्थं तस्य यज्ञस्य द्रष्टुमैच्छत्स पार्थिवम् ।

नहि शक्नोत्यविघ्नेन समामुं स मुनिः क्रतुम् ॥ ५ ॥

तनस्तेषां विनाशार्थमुद्यतस्तपसां निधिः ।

विश्वामित्रो महातेजा अयोध्यामभ्यगान्पुरीम् ॥ ६ ॥

स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ।

शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनिः सुतम् ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्वास्था राजगृहं ययुः ।

संभ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ ८ ॥

ते गत्वा राजसदनं विश्वामित्रमृषिं ततः ।

प्राप्तमावेदयामासुः प्रतिहाराः पतेस्तदा ॥ ९ ॥

अथास्थानगतं भूपं राजमण्डलमालिनम् ।

समुपेत्य त्वरायुक्तो याष्टीकोऽसौ व्यजिज्ञपत् ॥ १० ॥

देव द्वारि महातेजा बालभास्करमासुरः ।

ज्वालारुणजटाजूटः पुमाञ्छ्रीमानवस्थितः ॥ ११ ॥

सभासुरपताकान्तं साश्वेभपुरुषायुधम् ।

कृतवांस्तं प्रदेशं यस्तेजोभिः कीर्णकाञ्चनम् ॥ १२ ॥

वीक्ष्यमाणे तु याष्टीके निवेदयति राजनि ।

विश्वामित्रो मुनिः प्राप्त इत्यनुद्वतया गिरा ॥ १३ ॥

इति याष्टीकवचनमाकर्ण्य नृपसत्तमः ।

सिद्धिनिश्चयादिति भावः ॥ ११ ॥ दुःखं त्वया परिहर्तुं शक्य-

मित्याशय इति नानृतवादिना । तिष्ठन्तिस् तस्यां । ममयो-

गाल्लिङ्गिषु लट् ॥ १२ ॥ किंनिमित्तमिति शेषः ॥ १३ ॥ इति

पृष्ठेन वसिष्ठमुनिना स नृप इति एव प्रकारेण उक्तः । तदेवाह—

अस्त्यत्रेत्यादिनार्थनान्तरश्लोकसहितेन । रामचिन्तायाः शुभोद-

र्कत्वसूचनाय श्रीमन्निति संबोधनम् ॥ १४ ॥ सन्तः अल्पेन कारण-

वशेन कोपं विषादकलनां च न वहन्ति । यथा महान्ति भूतानि

पृथिव्यादीनि सर्गेण सृष्टिफलवशेन संहारवगेन च विना

न विकारवन्ति नोपचयापक्षयविकारं भजन्ते ॥ १५ ॥ इति

श्रीवासिष्ठमहारामायणतान्पर्यप्रकाशे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रागमो राज्ञा विधिवत्पूजनं मुनेः ।

राज्ञः प्रहर्षार्थकार्यस्य प्रतिज्ञा चात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

मुनिनाथेन वसिष्ठेन । इति उक्तप्रकारेण । सामान्याका-

रेणेत्यर्थः । अतएव पार्थिवे विशेषेण संदेहवति सति निर्णयाय

कश्चित्कालो यस्य तत्किञ्चित्कालं प्रतीक्षणं यस्य तथाभूते

सति ॥ १ ॥ राज्ञीषु नृपसन्धसु स्थितास्त्विति संबन्धः ।

राज्ञीभेदात्सम्भेदः प्रसिद्ध इति बहुवचनम् । चेष्टाविशेषलि-

ङ्गनिर्वेदकारणपरिज्ञानाय सावधानासु ॥ २ ॥ एतस्मिन्निति ।

यद्यपि भावलक्षणसप्तमीभिरेव कालविशेषो लभ्यते तथापि

लोकदृष्ट्या अनवसरे विश्वामित्रागमनमिति सूचनाय विशिष्य काले

इत्युपादानम् । श्रुतो विश्रुतः ॥ ३ ॥ धर्मैव कार्योऽवश्य-

कर्तव्यो यस्य तथाभूतस्य यज्ञस्तथा विलुलुपे यथा स तं नरा-

धिपमभ्यगादिति पूर्वेण, पार्थिवं द्रष्टुमैच्छदित्युत्तरेण वा

संबन्धः ॥ ४ ॥ समामुं समापयितुं सभ्यगासमाप्तेः प्राप्तुं वा

॥ ५ ॥ उद्यत उद्युक्तः ॥ ६ ॥ आख्यात । राज्ञे इति शेषः ॥ ७ ॥

विलम्बे शापभयात्संभ्रान्तमनसः ॥ ८ ॥ सोदति निषीदत्यस्मन्निति

सदनं सभास्थानम् । प्रतिहारा द्वारपालाः । स्वपतेर्बहिर्द्वारस्थस्य

खल्वामिनः, सभाद्वास्थस्य वा याष्टीकस्य । 'गतिबुद्धिः' इति

कर्मण एव शेषत्वविवक्षया षष्ठी ॥ ९ ॥ असौ द्वास्थैर्निवेदितार्षो

याष्टीको यष्टिप्रहरणः । 'शक्तियष्टोरीकम्' ॥ १० ॥ महातेजा

महाप्रभावः । कान्त्या तु बालभास्कर इव भासुरः । तदुपपादनाच्च

ज्वालारुणेति । श्रीमास्तपोलक्ष्मीवान् ॥ ११ ॥ तं राजद्वारप्रदे-

शमूर्ध्वतः सभासुरपताकान्तं परितश्च साश्वेभपुरुषायुधम् । कीर्ण-

काञ्चनं व्याप्तसौवर्णमिव पिङ्गलम् ॥ १२ ॥ विश्वामित्रो मुनिः

प्राप्त इत्यनुद्वतया गिरा राजनि राजानं प्रति निवेदयति विज्ञा-

पनं कुर्वणे याष्टीके वीक्ष्यमाणे तु दृष्टान्ने सति स राजसत्तमः

प्रोक्तस्यावित्युत्तरेण संबन्धः ॥ १३ ॥ किमनवधानैव, नेत्याह—

इति याष्टीकवचनमाकर्ण्येति । सामन्ता अल्पदेशाधीश्वराः ।

स समन्वी ससामन्तः प्रोक्तस्त्री हेमविष्टरात् ॥१४॥
 पदातिरव सहसा राशं वृन्देन मालितः ।
 वसिष्ठवामदेवाभ्यां सह सामन्तसंस्तुतः ॥ १५ ॥
 जगाम तत्र यत्रासौ विश्वामित्रो महामुनिः ।
 ददर्श मुनिशार्दूलं द्वारभूमाववस्थितम् ॥ १६ ॥
 केनापि कारणेनोर्ध्वतलमर्कमुपागतम् ।
 ब्राह्मेण तेजसाक्रान्तं क्षात्रेण च महौजसा ॥ १७ ॥
 जराजरठया नित्यं तपःप्रसररुक्षया ।
 जटाबल्या वृतस्कन्धं ससंभ्यान्नमिवाचलम् ॥ १८ ॥
 उपशान्तं च कान्तं च दीप्तमप्रतिधाति च ।
 निभृतं चोर्जिताकारं दधानं भास्वरं वपुः ॥ १९ ॥
 पेशलेनातिभीमेन प्रसन्नेनाकुलेन च ।
 गम्भीरेणातिपूर्णेन तेजसा रञ्जितप्रभम् ॥ २० ॥
 अनन्तजीवितदशासखीमेकामनिन्दिताम् ।
 धारयन्तं करे शृङ्गां कुण्डीमल्लानमानसम् ॥ २१ ॥
 करुणाक्रान्तचेतस्त्वात्प्रसन्नैर्मधुराक्षरैः ।
 वीक्षणैरमृतेनेव संसिञ्चन्तमिमाः प्रजाः ॥ २२ ॥
 युक्तयज्ञोपवीताङ्गं धवलप्रोन्नतभुवम् ।
 अनन्तं विस्मयं चान्तः प्रयच्छन्तमिवेक्षितुः ॥ २३ ॥
 मुनिमालोक्य भूपालो दूरादेवानताकृतिः ।
 प्रणनाम गलन्मौलिमणिमालितभूतलम् ॥ २४ ॥
 मुनिरप्यवनीनाथं भास्वानिव शतक्रतुम् ।
 तत्राभिवाद्याचक्रे मधुरोदारया गिरा ॥ २५ ॥

ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजातयः ।
 स्वागतादिक्रमेणैतं पूजयामासुरादृताः ॥ २६ ॥
 दशरथ उवाच ।
 अशङ्कितोपनीतेन भास्वता दर्शनेन ते ।
 साधो खनुगृहीताः स्मो रविणेवाम्बुजाकराः ॥ २७ ॥
 यदनादि यदधुणं यदपायविवर्जितम् ।
 तदानन्दसुखं प्राप्तं मया त्वद्दर्शनान्मुने ॥ २८ ॥
 अद्य वर्तामहे नूनं धन्यानां धुरि धर्मतः ।
 भवदागमनस्येमे यद्वयं लक्ष्यमागताः ॥ २९ ॥
 एवं प्रकथयन्तोऽत्र राजानोऽथ महर्षयः ।
 आसनेषु सभास्थानमासाद्य समुपाविशन् ॥ ३० ॥
 स दृष्ट्वा मालिनं लक्ष्म्या भीतस्तमृषिसत्तमम् ।
 प्रहृष्टवदनो राजा स्वयमर्घ्यं न्यवेदयत् ॥ ३१ ॥
 स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्तं राजानं पर्यपूजयत् ॥ ३२ ॥
 स राजा पूजितस्तेन प्रहृष्टवदनस्तदा ।
 कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ ३३ ॥
 वसिष्ठेन समागम्य प्रहस्य मुनिपुंगवः ।
 यथार्हं चार्चयित्वैनं पप्रच्छानामयं ततः ॥ ३४ ॥
 क्षणं यथार्हमन्योन्यं पूजयित्वा समेत्य च ।
 ते सर्वे हृष्टमनसो महाराजनिवेशने ॥ ३५ ॥
 यथोचितासनगता मिथः संवृद्धतेजसः ।
 परस्परप्रेण पप्रच्छुः सर्वेऽनामयमादरात् ॥ ३६ ॥

विष्टरात्सिंहासनात् ॥ १४ ॥ मालिनो वैद्यः । स राजसत्तमो
 वसिष्ठवामदेवाभ्यां सह जगामेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥ यत्र
 विश्वामित्रो महामुनिस्तत्रासौ जगामेति संबन्धः ॥ १६ ॥ तपः-
 पराक्रममिष्यजकवैलक्षण्याभ्यामोजस्तेजसोर्भेदः ॥ १७ ॥ ज-
 राजरठया वयःप्रकर्षपलितया ॥ १८ ॥ दीप्तं तेजःप्रकर्षार्दु-
 र्धम् । उपशान्तं सौम्यम् । अप्रतिधाति अप्रवृण्यम् । कान्तं
 प्रियदर्शनम् । ऊर्जितः प्रगल्भ आकारोऽवयवसंनिवेशो यस्य
 तत्तथोक्तम् । निभृतं विनयोपपन्नम् । भास्वरं कान्तिमत् ।
 भास्करमिति पाठे सूर्यसदृशम् । देवपथादिस्वात्कनो लुप् ।
 विशेषणान्मुनयत्र योज्यानि ॥ १९ ॥ पेशलेन दृष्टिमेनःप्राणन-
 चतुरेण । भीमेन भयानकेन । आकुलेन प्रकर्षाचलता । गम्भी-
 रेण अनाकलनीयेन । अतिपूर्णेनापरिच्छेद्येन । आश्रयसंबलितं
 तेजः । बहिःप्रसृता प्रभा । तेजःप्रकर्षवैलक्षण्यानुविधायात्वात्प्र-
 भाप्रकर्षवैलक्षण्यानां तदनुरूपा सा तेन रञ्जितेवेति तथोक्तिः
 ॥ २० ॥ अनन्तजीवितदशा चिरजीवितदशा तस्याः सखी
 चिरपरिगृहीतामित्यर्थः । शृङ्गां शिङ्गाम् । कुण्डीं कमण्डलुम् ।
 अल्लानं प्रसन्नं मानसं मनो यस्य ॥ २१ ॥ मधुराण्यक्षराणि
 संभाषणानि येषु । मधुराभाषणसहितैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ युक्तानि
 वयःप्रकर्षानुरूपानि यज्ञोपवीतान्यत्रे यस्य तम् ॥ २३ ॥ दूरा-

दालोक्य पूर्वमेवानताकृतिभूपालो मुनि प्रणनामेति संबन्धः ।
 अन्यतः पद क्रियाविशेषणम् ॥ २४ ॥ अभिवाद्याचक्रे समुत्तमा-
 शीभिः प्रत्यभिवादयामासेत्यर्थः ॥ २५ ॥ पूजयामासुः प्रश-
 शंसुः । आदृता आदरयुक्ताः ॥ २६ ॥ अशङ्कितोपनीतेनावि-
 तार्कतोपगतेन । ते इति कर्मणि कर्तरी वा षष्ठी ॥ २७ ॥ अ-
 नुग्रहमेव भाविभाग्यानुरूपं रूपयन्तिरूपयति—यदिनि । अनादि
 कारणरहितम् । अनेनापत्तिर्द्विविपरिणामानां निरासः । अधु-
 णमनपक्षयम् । अपायेन विनाशेन च विवर्जितम् । औपाधिकैः
 स्वांशसुखलवैः सर्वानानन्दयन्तीत्यानन्दं यन्परमपुरुषार्थसुखं
 प्रसिद्धं तदेव प्राप्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥ धन्यानां कृतार्थानां धुरि अप्र-
 स्थाने । लक्ष्यम् । भावप्रधानो निर्देशः । लक्ष्यताम् ॥ २९ ॥ एव दश-
 रथोक्तप्रकारेणैव राजानो महर्षयश्च प्रकथयन्तः अथ सभास्था-
 नमासाद्य आसनेषु समुपाविशन्त्यन्वयः ॥ ३० ॥ लक्ष्म्या तपो-
 लक्ष्म्या भीतः । अर्घ्यार्थस्योदकस्याप्यन्यद्वारा आहारणेऽपराध-
 शङ्कया स्वयमेवाहृत्यार्घ्यं न्यवेदयदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ पर्यपूजय-
 त्प्रशंसो ॥ ३२ ॥ कुशलं देहमभ्युत्थादिषु । अव्ययं कोशेषु
 ॥ ३३ ॥ एव वसिष्ठमर्चयित्वा यथार्हं शिष्यमृगपक्ष्यादिष्वनामयं
 पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अन्योन्यं समेत्य पूजयित्वा च यथोचिता-
 सनगताः सन्तः पप्रच्छुरित्युत्तरेण संबन्धः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

उपविष्टाय तस्मै स विश्वामित्राय धीमते ।
 पाद्यमर्घ्यं च गां चैव भूयोभूयो न्यवेदयत् ॥ ३७ ॥
 अर्चयित्वा तु विधिवद्विश्वामित्रमभाषत ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो वाक्यमिदं प्रीतमना नृपः ॥ ३८ ॥
 यथाऽमृतस्य संप्राप्तिसिद्ध्या वर्षमवर्षके ।
 यथान्धस्येक्षणप्राप्तिर्भवदागमनं तथा ॥ ३९ ॥
 यथेष्टदारसंपर्कात्पुत्रजन्माऽप्रजावतः ।
 स्वप्नदृष्टार्थलाभश्च भवदागमनं तथा ॥ ४० ॥
 यथेष्टितेन संयोग इष्टस्यागमनं यथा ।
 प्रणष्टस्य यथा लाभो भवदागमनं तथा ॥ ४१ ॥
 यथा हर्षो नभोगत्या मृतस्य पुनरागमात् ।
 तथा त्वदागमाद्ब्रह्मन्वागतं ते महामुने ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मलोकनिवासो हि कस्य न प्रीतिमावहेत् ।
 मुने तवागमस्तद्वत्सत्यमेव ब्रवीमि ते ॥ ४३ ॥
 कश्च ते परमः कामः किं च ते करवाण्यहम् ।
 पात्रभृतोऽसि मे विप्र प्रातः परमधार्मिकः ॥ ४४ ॥
 पूर्वं राजर्षिश्चन्द्रेण तपसा द्योतितप्रभः ।
 ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि भगवन्मया ॥ ४५ ॥
 गङ्गाजलाभिषेकेण यथा प्रीतिर्भवेन्मम ।
 तथा त्वद्दर्शनात्प्रीतिरन्तः शीतयतीव माम् ॥ ४६ ॥

विगतेच्छामयकोधो वीतरागो निरामयः ।
 इदमत्यद्भुतं ब्रह्मन्ब्रह्मन्मानुषान्तः ॥ ४७ ॥
 शुभक्षेत्रगतं चाहमात्मानमपकल्मषम् ।
 चन्द्रविम्ब इवोन्मल्लं वेदवेद्य विद्वान् ॥ ४८ ॥
 साक्षादिव ब्रह्मणो मे तवाभ्यागमनं मतम् ।
 पूतोऽस्म्यनुगृहीतश्च तवाभ्यागमनान्मुने ॥ ४९ ॥
 त्वदागमनपुण्येन साधो यद्वनुरञ्जितम् ।
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितं तत्सुजीवितम् ॥ ५० ॥
 त्वामिहाभ्यागतं दृष्ट्वा प्रतिपूज्य प्रणम्य च ।
 आत्मन्येव नमाम्यन्तर्दृष्टेन्दुं जलधिर्नृप ॥ ५१ ॥
 यत्कार्यं येन वार्येण प्रातोऽसि मुनिपुङ्गव ।
 कृतमित्येव तद्विद्वि मान्योऽसीति सदा मम ॥ ५२ ॥
 स्वकार्ये न विमर्शो त्वं कर्तुमर्हसि कौशिक ।
 भगवन्नास्त्यदेयं मे त्वयि यत्प्रतिपद्यते ॥ ५३ ॥
 कार्यस्य न विचारं त्वं कर्तुमर्हसि धर्मतः ।
 कर्ता चाहमशेषं ते दैवतं परमं भवान् ॥ ५४ ॥
 इदमतिमधुरं निशम्य वाक्यं
 श्रुतिसुखमात्मविदा विनीतमुक्त्वा ।
 प्रथितगुण्यशा गुणैर्विशिष्टं
 मुनिवृषभः परमं जगाम हर्षम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे विश्वामित्राभ्यागमनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
 तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।

दृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सदृशं राजशार्दूल तवैतन्महीतले ।

आद्येन चकारेणानुक्तगन्धपुष्पवस्त्रालंकारादेः समुच्चयः । द्वितीयेन दक्षिणाफलताम्बूलदेः । तेषां च बहुविधत्वाद्भूयोभूय इति ॥ ३७ ॥ प्रयतः पवित्रः । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ३८ ॥ यथायोगं मर्त्यस्य कर्षकस्येति च शेषः ॥ ३९ ॥ अर्थलाभो दरिद्रस्येति शेषः ॥ ४० ॥ इष्टितेन चिराभिलषितेन मणिमन्त्राभ्युदयादिना । इष्टस्य प्रियतमस्य पुत्रप्राप्तादेः । दूरादिति शेषः ॥ ४१ ॥ लदागमादर्थ इत्यनुषङ्ग्यते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रथमः प्रश्नः प्रदेयविषयः । द्वितीयः कर्तव्यसेवाविषयः ॥ ४४ ॥ पूजापात्रलभेवोपादयति—पूर्वमिति । तपसा ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्त इति संबन्धः ॥ ४५ ॥ शीतयति तापशान्त्या सुखयति । सुख्यार्थाभेदोत्प्रेक्षार्थं इवशब्दः ॥ ४६ ॥ इच्छादीनां परोपसर्पणहेतुलं प्रसिद्धम् । विषयज्ञेहातिशयो विषयाकारेण चित्तस्य रजनाश्रयः ॥ ४७ ॥ देवर्षिजुष्टस्थानानामेव क्षेत्रलात्त्वसंनिधानाद्बृहस्पति तथेति भावः । अतएवापकल्मषमपगतपापं अतएव धर्मोत्कर्षादमृतमयचन्द्रमण्डलप्राप्त्या तत्रोन्मत्तमिवेत्युत्प्रे-

क्षा ॥ ४८ ॥ धर्मेण पूतः यशोभ्युदयाभ्यामनुगृहीतः ॥ ४९ ॥ तदेव स्फुटयति—त्वदिति ॥ ५० ॥ पुण्यहर्षाभ्यामभिवृद्धलादात्मनि शरीरे प्रस्थान्तः खारीव न संसामीत्यर्थः । जलधिर्वैलासीन्नोरिति शेषः ॥ ५१ ॥ सदा मान्योऽसीति हेतोस्तदुभयं कृतमित्येव विद्वि ॥ ५२ ॥ अन्यैः कर्तुमशक्यमपि करिष्याम्येव, दातुमशक्यमपि दास्याम्येव । यथस्साहीयमानं वस्तु त्वयि त्वादृशे सत्पात्रे प्रतिपद्यते । प्रतिपत्तिलाभेन सार्थकं भवतीति भावः ॥ ५३ ॥ उत्साहातिशयात्पूर्वाधोक्तमेव पुनराह—कार्यस्येति । लोभादिहेतुकलं वारयति—धर्मतः कर्तेति ॥ ५४ ॥ आत्मविदा स्वतपःप्रभावाभिज्ञेन । गुणैर्विशिष्टमिति वाक्यविशेषणम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

राज्ञः प्रशंसाय मुनेर्वैद्विज्ञानिवेदनम् ।
 रक्षोबधाय रामस्य बाण्य बाणोपवर्धते ॥ १ ॥
 अद्भुतविस्तरं आश्चर्यार्थविस्तारयुक्त्वा ॥ १ ॥ सदृशं युक्त्वा ।

महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठवशावर्तिनः ॥ २ ॥
 यत्तु मे दृष्टं वाक्यं तस्य कार्यविनिर्णयम् ।
 कुरु त्वं राजशार्दूल धर्मं समनुपालय ॥ ३ ॥
 अहं धर्मं समातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषवर्षम् ।
 तस्य विघ्नकरा घोरा राक्षसा मम संस्थिताः ॥ ४ ॥
 यदा यदा तु यज्ञेन यजेऽहं विबुधव्रजान् ।
 तदा तदा तु मे यज्ञं विनिघ्नन्ति निशाचराः ॥ ५ ॥
 बहुशो विहिते तस्मिन्मया राक्षसनायकाः ।
 अकिरेस्ते महीं यागे मांसेन रुधरेण च ॥ ६ ॥
 अवधूते तथाभूते तस्मिन्त्यागदम्बके ।
 कृतधर्मो निरुत्साहस्तसाहेशादुपागतः ॥ ७ ॥
 न च मे क्रोधमुत्सृष्टं बुद्धिर्भवति पार्थिव ।
 तथाभूतं हि तत्कर्म न शापस्तस्य विद्यते ॥ ८ ॥
 ईदृशी यज्ञदीक्षा सा मम तस्मिन्महाकृतौ ।
 त्वत्प्रसादादविघ्नेन प्रापयेयं महाफलम् ॥ ९ ॥
 ज्ञातुमर्हसि मामार्तं शरणार्थिनमागतम् ।
 अर्थिनां यन्निराशत्वं सत्तमेऽभिभवो हि सः ॥ १० ॥
 तवास्ति तनयः श्रीमान्दशशार्दूलविक्रमः ।
 महेन्द्रसदृशो धीर्यं रामो रक्षोविदारणः ॥ ११ ॥
 तं पुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् ।
 काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ १२ ॥
 शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ।
 राक्षसा येऽपकर्तारस्तेषां मूर्धविनिग्रहे ॥ १३ ॥

तत्र हेतुगर्भे विशेषणे । वशप्रभावाद्गुरुप्रभावान्नित्यर्थः ॥ २ ॥
 दृष्टं विवक्षितं तस्य कार्यविनिर्णयं तत्संबन्धिकर्तव्यार्थनिश्चयं कुरु
 प्रथममिति शेषः । तत्कदाचिदधर्म्यं चेदशक्यमित्याशङ्क्याह—
 धर्ममिति ॥ ३ ॥ तदेवाह—अहमित्यादिना । धर्मं यज्ञं समातिष्ठे
 आरभे ॥ ४ ॥ विबुधव्रजान्देवसङ्गान् ॥ ५ ॥ विहितेऽनुष्ठिते
 ॥ ६ ॥ अवधूते विघ्नैर्निरस्ते । यागदम्बके यज्ञसमूहे ॥ ७ ॥ ननु
 शापेनैव ते कृतो न निरस्तास्तत्राह—नचेति ॥ ८ ॥ ईदृशी क्रोध-
 शापाद्ययोग्या । प्रापयेयम् । स्वार्थे णिच् । प्राप्नुयाम् ॥ ९ ॥ सत्तमे
 साधुतमे । 'सत्तम' इति पाठे तु संबोधनम् । अभिभवस्तिर-
 स्कारः अर्थात्सत्तमानाम् । एकपदं वा ॥ १० ॥ उत्तरत्र तमि-
 ति दर्शनादत्र य इत्यप्याह्वयम् । विशेषणानि विवक्षितार्थापपाद-
 कानि ॥ ११ ॥ सत्यपराक्रमममोघपराक्रमम् । काकपक्षी कर्ण-
 मूलशिखे क्षत्रियाचारसिद्धे ॥ १२ ॥ नन्वकृतालो बालोऽयं
 कथं शक्तस्तत्राह—शक्त इति । गुप्तो रक्षितः । अपकर्तारो यज्ञस्य
 लोकस्येति वा शेषः । मूर्धविनिग्रहे शिरस्छेदे ॥ १३ ॥ श्रेयोऽन्न-
 विद्याप्रदानरूपम् । अन्नभेदाद्गुरुप्रभावतस्त्वनन्तकमनवधि-
 कम् ॥ १४ ॥ स्थातुम् । पुर इति शेषः । वनेरणे वनोद्धूते ईर-
 णाख्ये तुणे । तस्य पेलवतया मृगत्राणाक्षमत्वात् । रणे इति वा
 छेदः ॥ १५ ॥ ननु मङ्गलैर्मया वा ते निग्राह्या इति राजाभिषं-
 धिमाक्षयाह—तेषां चेति । काकुत्स्थात्प्रकृताद्रामात् ॥ १६ ॥

श्रेयश्चास्य करिष्यामि बहुरूपमनन्तकम् ।
 त्रयाणामपि लोकानां येन पूज्यो भविष्यति ॥ १४ ॥
 न च ते राममासाद्य स्थातुं शक्ता निशाचराः ।
 कुड्मं केसरिणं दृष्ट्वा वनेरण इवैणकाः ॥ १५ ॥
 तेषां न चान्यः काकुत्स्थाद्योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
 ऋते केसरिणः कुड्मान्मत्सर्गानां करिणामिव ॥ १६ ॥
 वीर्योन्निक्ता हि ते पापाः कालकूटोपमा रणे ।
 खरदूषणयोर्भृत्याः कृतान्ताः कुपिता इव ॥ १७ ॥
 रामस्य राजशार्दूल सहिष्यन्ते न सायकान् ।
 अनारतगता धारा जलदस्येव पांसवः ॥ १८ ॥
 न च पुत्रकृतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ।
 न तदस्ति जगत्यस्मिन् यत्र देयं महात्मनाम् ॥ १९ ॥
 हन्त नूनं विजानामि हतांस्तान्विद्धि राक्षसान् ।
 नह्यस्मदादयः प्राज्ञाः संदिग्धे संप्रवृत्तयः ॥ २० ॥
 अहं वेद्मि महात्मानं रामं राजीवलोचनम् ।
 वसिष्ठश्च महातेजा ये चान्ये दीर्घदर्शिनः ॥ २१ ॥
 यदि धर्मो महत्त्वं च यशस्ते मनसि स्थितम् ।
 तन्मह्यं समभिप्रेतमात्मजं दातुमर्हसि ॥ २२ ॥
 दशरात्रश्च मे यज्ञो यस्मिन्नामेण राक्षसाः ।
 हन्तव्या विघ्नकर्तारो मम यज्ञस्य वैरिणः ॥ २३ ॥
 अत्राप्यनुज्ञां काकुत्स्थ ददतां तव मन्त्रिणः ।
 वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे तेन रामं विसर्जय ॥ २४ ॥

तत्कृतस्तत्राह—वीर्येति । उत्सिका गविनाः । न केवलं स्व-
 लेनैव किंतु स्वामिबलेनार्पात्याह—खरेति ॥ १७ ॥ तर्हि रा-
 मस्यापि ते कथं साध्यास्तत्राह—रामस्येति । अनारतगता अ-
 विरतनिर्गताः । यथा दृष्ट्यभिभवे क्षमा अपि पांसवो न वृष्ट्य-
 भिभवे क्षमास्तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥ भवतु तथापि पुत्रो दुस्त्यजः
 पितृभिरित्याशङ्क्याह—नचेति । मम पुत्रोऽयमिति प्राकृतं
 ज्ञहमनुरागम् । तत्कृतस्तत्राह—न तदिति । तथाहि । शिबि-
 दर्धाच्चलकप्रभृतयः स्वदेहचक्षुराद्यपि ददुरिति भावः ॥ १९ ॥
 नात्रापायशङ्काय किंतु विजयाभ्युदय एवेत्याह—हन्तेति ।
 नूनमिति निश्चये । विजानामि तपसेति शेषः । त्वमपि विद्धि । मद्र-
 चसेति शेषः । तदेव द्रव्यति—नर्हति ॥ २० ॥ महान्तं जीवो-
 पाध्यपरिच्छिन्नमात्मनम् । ईश्वरमित्यर्थः । प्रभावतो वा महात्मा-
 नम् । वसिष्ठश्च वेतीति विपरिणामेनावुपगच्छः । एवमुत्तरत्रापि ।
 दीर्घदर्शिनां योगसिद्ध्या व्यवहितविप्रकृष्टदर्शनशीलाः ॥ २१ ॥
 धर्मो महत्त्वं यशश्च रक्षयमिति मनसि ते स्थितं यदि तत्तर्हि ।
 समभिप्रेतं प्रियतममित्यात्मजविशेषणं, सम्यग्भिप्रेतमध्यवसितं
 यथा भवतीति क्रियाविशेषणं वा ॥ २२ ॥ दशरात्रो दशाहो-
 रात्रसाध्यः ॥ २३ ॥ अत्रास्मिन्नर्थे तव मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठ-
 प्रमुखा अपीति संबन्धः । तेन तेषामनुज्ञादानेन ॥ २४ ॥

नात्येति कालः कालश्च यथायं मम राक्षसः ।
तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥२५॥
नार्यमण्वपि काले तु कृतमेत्युपकारताम् ।
महदप्युपकारोऽपि रिक्तामेत्यकालतः ॥ २६ ॥
त्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ।

विरराम महातेजा विश्वामित्रो मुनीश्वरः ॥ २७ ॥
भुत्वा वचो मुनिवरस्य महातुभाष-
स्तृष्णीमतिष्ठदुपपन्नपदं स वक्त्रम् ।
नो युक्तियुक्तकथनेन विनैति तोषं
धीमानपूरितमनोभित्तम लोकः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे विश्वामित्रवाक्यं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ८ R *Krishnamatarami Pater:*

वाल्मीकिरुवाच ।
तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
मुहूर्तमासीन्निश्चेष्टः सदैव्यं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
ऊनयोऽहशवर्षोऽयं रामो राजीवलोचनः ।
न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥
इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याः पतिरहं प्रभो ।
तथा परिवृतो युद्धं दास्यामि पिशिताशिनाम् ॥ ३ ॥
इमे हि शूरा विक्रान्ता भूत्वा मन्त्रविशारदाः ।
अहं चैषां धनुष्पाणिर्गोत्रा समरमूर्धनि ॥ ४ ॥
पमिः सहैव वीराणां महेन्द्रमहतामपि ।
ददामि युद्धं मत्तानां करिणामिव केसरी ॥ ५ ॥
बालो रामस्त्वनीकेषु न जानाति बलाबलम् ।
अन्तःपुरादृते दृष्टा नानेनान्या रणावनिः ॥ ६ ॥

न शस्त्रैः परमैर्युक्तो न च युद्धविशारदः ।
नवास्त्रैः शूरकोटीनां तज्ज्ञः समरभूमिषु ॥ ७ ॥
केवलं पुष्पखण्डेषु नगरोपवनेषु च ।
उद्यानवनकुञ्जेषु सदैव परिशीलनम् ॥ ८ ॥
विहर्तुमेष जानाति सह राजकुमारकैः ।
कीर्णपुष्पोपहारासु स्वकास्त्रजिरभूमिषु ॥ ९ ॥
अथ त्वतितरां ब्रह्मन्मम भाग्यविपर्ययात् ।
हिमेनेव हि पद्माभः संपन्नो हरिणः कृशः ॥ १० ॥
नासुमन्भानि शक्नोति न विहर्तुं गृहावनिम् ।
अन्तः खेदपरीतात्मा तूष्णीं तिष्ठति केवलम् ॥ ११ ॥
सदारः सहभृत्योऽहं तत्कृते मुनिनायक ।
शरद्रीष पयोबाहो नूनं निःसारतां गतः ॥ १२ ॥
ईदृशोऽसौ सुतो बाल आधिनाथ वशीकृतः ।

कालो यज्ञाद्भूतो वसन्तादियथा नात्येतीति संबन्धः ॥ २५ ॥
अभिलषितसाधनानुग्रह उपकारस्तद्भावम् । महद्बहुवित्तव्यया-
याससाध्यमपि कार्यं फलरिक्तामेति । संपन्नफलत्वेनोपकारोऽपि
प्रीतिरिक्तामेतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ मुनिवाक्यमुपसंहरति—इत्ये-
वमिति ॥ २७ ॥ उपपन्नानि युक्तियुक्तानि पदानि प्रसिद्धानि,
वचनाहवन्तुनि वा यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । ननु शक्यमुच्यतां
किमुपपत्तिचिन्तयेति तत्राह—धीमानिति । लोको मनोरथपू-
र्यापि तुष्यति धीमांस्तु तत्पूर्तावपि युक्तियुक्तकथनेन विना न
तुष्यतीति युक्तोपपत्तिचिन्तितं भावः ॥ २८ ॥ इति श्रीवा-
सिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे सप्तमः
सर्गः ॥ ७ ॥

जेहाद्राज्ञोऽत्र रामस्य युद्धाद्योग्यत्ववर्णनम् ।

रावणादिबलं ज्ञात्वा विषादश्चोपवर्णयते ॥ १ ॥

उपपन्नतरोत्तरालाभाभिश्चेष्टः । पूर्वोक्तमहदशानुसंधानात्प्र-
तिज्ञातार्थासामर्थ्यान्मुनिवचनस्य च दुरुल्लङ्घ्यत्वात्सदैव्यम् । इदं
वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥ किंचिद्नः षोडशो वर्षोऽस्येति त्रिपदब-
हुव्रीहिः । युद्धयोग्यतैव नास्ति, राक्षसैः सह तु सुतरामिति
भावः ॥ २ ॥ तर्हि किं व्यर्थः प्रयासो नेत्याह—इयमिति । अक्षौ-
हिणीलक्षणं तु 'एकैकैरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका । पर्य-

त्रैस्त्रिगुणैः सर्वैः कमादाह्वया यथोत्तरम् ॥ सेनामुखं गुल्मगणौ
वाहिनी पृतना चमूः । अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिणी' इत्य-
मरसिंहैव भारतदिप्रसिद्धं संगृह्योक्तम् ॥ ३ ॥ अत्र युद्धे ।
गोप्ता रक्षकः ॥ ४ ॥ महेन्द्रादपि महताम् ॥ ५ ॥ नन्वेनेन रणाव-
निर्न दृष्टेयैव वक्तव्ये अन्येति विशेषणवैयर्थ्यम् । एवं तर्हि पुर-
स्यान्तरन्तःपुरमित्यव्ययीभावः । पुरमध्ये खुरलीक्रीडार्थकल्पि-
तरणावनेरन्यावनिर्न दृष्टेत्यर्थः ॥ ६ ॥ भुत्वा यैः प्रहियते
तानि शस्त्राणि । क्षिप्वा यैः प्रहियते तान्यस्त्राणि । शूरको-
टीनां समरभूमिष्विति संबन्धः । तज्ज्ञो युद्धज्ञः । वैशारथ्यं दूरे,
ज्ञानमप्यस्य नास्तीति भावः ॥ ७ ॥ परिशीलनम् । अस्तेति
शेषः । पुंलिङ्गापाठे तु परिमितं शीलनमस्येति बहुव्रीहिः ॥ ८ ॥
कीर्णपुष्पाण्येवोपहाराः पूजा यासु । स्वकासु स्वीयासु । अजि-
रभूमिषु चत्वरस्थलेषु ॥ ९ ॥ अतितरामित्यस्य पञ्चम्यन्तेन
हरिणः कृश इत्याभ्यां संबन्धः । हरिणः पाण्डुरः । तत्र
दृष्टान्तः । पद्मैः पद्मया वा आभातीति पद्माभस्तदाकरः । 'आ-
तश्चोपसर्गे' इति कः । स हिमेन तुषारेणैव ॥ १० ॥ विहर्तुं
संचरितुम् । क्रीडितुमिति तु न । अकर्मकत्वापत्तेः ॥ ११ ॥
तत्कृते तन्निमित्तम् । निःसारतां निरस्ताहबलतां निःसुखतां वा
॥ १२ ॥ ईदृश इति शरीरेण, बालइति वयसा, आधिना वशी-
कृत इति बुद्ध्यादिना च तस्याशक्ता प्रेषणानर्हता च दर्शिता ।

कथं ददामि तं तुभ्यं योद्धुं सह निशाचरैः ॥ १३ ॥
 अपि बालाङ्गमसक्तादपि साधो सुधारसात् ।
 राज्यादपि सुखायैव पुत्रक्षेहो महामते ॥ १४ ॥
 ये दुरन्ता महारम्भास्त्रिषु लोकेषु खेददाः ।
 पुत्रक्षेहेन सन्तोऽपि कुर्वते तानसंशयम् ॥ १५ ॥
 असवोऽथ धनं दारास्त्यज्यन्ते मानवैः सुखम् ।
 न पुत्रो मुनिशार्दूल स्वभावो ह्येष जन्तुषु ॥ १६ ॥
 राक्षसाः क्रूरकर्मणः कूटयुद्धविशारदाः ।
 रामस्तान्योधयत्वित्थं युक्तिरेवातिदुःसहा ॥ १७ ॥
 विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
 जीवितुं जीविताकाङ्क्षी न रामं नेतुमर्हसि ॥ १८ ॥
 नववर्षसहस्राणि मम जातस्य कौशिक ।
 दुःखेनोत्पादितास्त्वेते चत्वारः पुत्रका मया ॥ १९ ॥
 प्रधानभूतस्तेष्वेव रामः कमललोचनः ।
 तं विनेह त्रयोऽप्यन्ये धारयन्ति न जीवितम् ॥ २० ॥
 स एव रामो भवता नीयते राक्षसान्प्रति ।
 यदि तत्पुत्रहीनं त्वं मृतमेवाशु विद्धि माम् ॥ २१ ॥
 चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिरत्रैव मे परा ।
 ज्येष्ठं धर्ममयं तस्मान्न रामं नेतुमर्हसि ॥ २२ ॥
 निशाचरबलं हन्तुं मुने यदि तवेप्सितम् ।
 चतुरङ्गसमायुक्तं मया सह बलं नय ॥ २३ ॥

किंवीर्या राक्षसास्ते तु कस्य पुत्राः कथं च ते ।
 कियत्प्रमाणाः के चैव इति वर्णय मे स्फुटम् ॥ २४ ॥
 कथं तेन प्रकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् ।
 मामकैर्बालकैर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम् ॥ २५ ॥
 सर्वं मे शंस भगवन्मया तेषां महारणे ।
 स्यातव्यं दुष्टभाग्यानां वीर्योत्सिका हि राक्षसाः ॥ २६ ॥
 भूयते हि महावीर्यो रावणो नाम राक्षसः ।
 साक्षाद्विश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ २७ ॥
 स चैतच्च मखे विप्रं करोति किल दुर्मतिः ।
 तत्संप्राप्ते न शक्ताः स्मो वयं तस्य दुरात्मनः ॥ २८ ॥
 काले काले पृथग्ब्रह्मभूरीवीर्यविभूतयः ।
 भूतेष्वभ्युदयं यान्ति प्रलीयन्ते च कालतः ॥ २९ ॥
 अद्यास्मिन्तु वयं काले रावणादिषु शत्रुषु ।
 न समर्थाः पुरः स्यातुं नियतेरेष निश्चयः ॥ ३० ॥
 तस्मात्प्रसादं धर्मज्ञ कुरु त्वं मम पुत्रके ।
 मम चैवाल्पभाग्यस्य भवान्नि परदैवतम् ॥ ३१ ॥
 देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपन्नगाः ।
 न शक्ता रावणं योद्धुं किं पुनः पुरुषा युधि ॥ ३२ ॥
 महावीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि राक्षसः ।
 तेन सार्धं न शक्ताः स्म संयुगे तस्य बालकैः ॥ ३३ ॥
 अयमन्यतमः कालः पेलवीकृतसज्जनः ।

तत्रापि योद्धुं, तदपि निशाचरैः सह सुतरामयुक्त इति भावः ॥ १३ ॥ ननु धर्मलोकोस्तव किं तद्विरोधिना पुत्रक्षेहेनेत्या-
 शङ्क्याह—अपीति । उक्तसुखान्येव हि धर्मफलं तानि पुत्र-
 सुखं नातिशेरत इति भावः ॥ १४ ॥ दुरन्ताश्चिरसाध्यास्तपः-
 क्लेशास्तान् । सन्तो धार्मिका अपि ॥ १५ ॥ सुखं त्यज्यत
 इति विपरिणामेनानुबन्धः ॥ १६ ॥ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण स्थितो
 रामः । इत्थमीदृशी युक्तिरिति वा ॥ १७ ॥ रामे नीते राक्ष-
 सवधो न संभावितः प्रत्युत सपुत्रस्य मर्मैव वधस्त्वया संपा-
 दितः स्यादित्याह चतुर्भिः—विप्रयुक्त इति । तथाच यज्ञधर्मा-
 पेक्षया तव महानधर्मः स्यादिति भावः ॥ १८ ॥ ननु ‘वष्टिर्वर्ष-
 सहस्राणि जातस्य मम कौशिक’ इति पूर्वराമായणं उक्तं कथं तद्वि-
 रुद्धमत्रोच्यते । सत्यम् । अतो न यथाश्रुतोऽन्वयः, किंतु नवव-
 र्षसहस्राणि पुत्रकाम्ययोपलक्षितस्य जातस्य मम दुःखेन दुःख-
 साधेनाश्वमेधपुत्रंछादिना चत्वार उपपादिता इति ॥ १९ ॥
 तेषु राम एव प्रधानभूतो यथा शरीरेषु प्राणः । अतएव
 तेषां प्रियतमः । किं ततस्तत्राह—तं विनेति ॥ २० ॥ यस्य
 नयने त्रयाणामन्येषामपि मरणं स तादृशो राम एव मृत्युरु-
 पान्नाक्षसान्प्रति नीयते भवतेति चतुर्भिरपि हीनं मां मृतमेव
 विद्धीत्यर्थः ॥ २१ ॥ चतुर्णां मरणमिति किं वाच्यम्, एकस्य
 रामस्य नयनमात्रेणापि खमृत्युः संभावित इत्यभिप्रेत्याह—
 चतुर्णामिति । धर्ममयं धर्मप्रचुरम् ॥ २२ ॥ यदि रामं न

नयामि तदा कथं कार्यमिद्विस्तत्राह—निशाचरेति । हस्यश्र-
 धपादानैश्चतुरङ्ग बल सैन्यम् ॥ २३ ॥ अपरिज्ञाय नास्मिन्ने-
 दिति परबल जिज्ञासुः पृच्छति—किंवीर्या इति । कथं च ते
 वर्तन्त इति शेषः । कियत्प्रमाणाः संख्यापरिमाणेन । के चैव
 नामतः ॥ २४ ॥ प्रकर्तव्यं प्रतिकर्तव्यम् । ‘प्रहर्तव्यम्’ इति
 इति पाठे स्पष्टम् ॥ २५ ॥ वीर्येणास्मिन्का ऊर्जिताः । हि प्र-
 सिद्धाः ॥ २६ ॥ तदेव स्फुटयति—भूयत इति ॥ २७ ॥ कि-
 लेति संभावने । स चेत् शसति संबन्धः । तत्तर्हि ॥ २८ ॥
 तत्कुनस्तत्राह—काले इति । पृथगिति । कदाचिन्केषुचिदैवेति
 व्यवस्थयेत्यर्थः । वीर्याणि विभूतयश्चेति द्वन्द्वार्भकमधारय-
 ॥ २९ ॥ किं ततस्तत्राह—अथेति । अस्मिन्काले न समर्था-
 स्तत्राप्यथ सुतरामित्याशयः । नियतेदैवस्य । ईश्वरस्येति या-
 वत् ॥ ३० ॥ अनुकम्प्यः पुत्रः पुत्रकस्तास्मिन् । अधिमनो-
 रथसमर्थनासमर्थत्वादल्पभाग्यस्य ॥ ३१ ॥ ननु कुतस्त्वैदं श-
 मर्थय तत्राह—दैवति । पुरुषा मनुष्याः ॥ ३२ ॥ महतां पू-
 ज्यतमानां वीर्यवतामिन्द्रादीनामपि आदत्त अपहरतीव राक्षसो
 रावणः । संयुगे योद्धुमिति शेषः । येन सह वयं न शक्ताः
 स्म तस्य बालकैः किं शक्यमिति शेषः । अथवा तस्य बालकै-
 रिन्द्रजितप्रवृत्तिभिः सहापि न शक्ताः स्म इति पूर्वेण संबन्धः
 ॥ ३३ ॥ अशक्तौ हेत्वन्तरमाह—अयमिति । पेलवीकृता
 निर्बलीकृताः सज्जना येन सः । राघवः स्वयमेव वार्धकेन यतो

राघवोऽपि गतो दैन्यं यतो वार्धकजर्जरः ॥ ३४ ॥
अथवा लवणं ब्रह्मन्यज्ञं तं मधोः सुतम् ।
कथयत्वसुरप्रस्थं नैव मोक्ष्यामि पुत्रकम् ॥ ३५ ॥
सुन्दोपसुन्दयोश्चैव पुत्रौ वैवस्वतोपमौ ।
यज्ञविघ्नकरौ ब्रूहि न ते दास्यामि पुत्रकम् ॥ ३६ ॥
अथ नेष्यसि चेद्ब्रह्मस्तद्धतोऽस्म्यहमेव ते ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे दशरथवाक्यं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ९

वाल्मीकिरुवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलेक्षणम् ।
समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥
करिष्यामीति संश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमर्हसि ।
स भवान्केसरी भूत्वा मृगतामिव वाञ्छसि ॥ २ ॥
राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ।
न कदाचन जायन्ते शीतांशोरुण्णरश्मयः ॥ ३ ॥
यदि त्वं न क्षमो राजन्गमिष्यामि यथागतम् ।
हीनप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सबान्धवः ॥ ४ ॥

वाल्मीकिरुवाच ।

तस्मिन्कोपपरीतेऽथ विश्वामित्रे महात्मनि ।
चञ्चल वसुधा कृत्वा सुरांश्च भयमाविशत् ॥ ५ ॥

जर्जरः शिथिलः । अथवा राघवो रामो वृद्धक एव वार्धकः स-
इव जर्जरः ॥ ३४ ॥ अथवेति कल्पान्तरे । यज्ञं तवेति शेषः ।
कथयतु भवानिति शेषः । अमुरप्रस्थं दैत्यसदृश दैत्यादाक्षस्यामुत्प-
न्नत्वात् । शैवशूलबलेन तस्याजन्मद्वान्मन्धातुमृत्युत्वाच्च नैवेत्य-
वधारणम् ॥ ३५ ॥ अथवेत्यनुपज्जयते । सुन्दोपसुन्दपुत्रौ मारीच-
सुबाहू ॥ ३६ ॥ अदत्तमपि राम तपोबलान्नेध्याम्येवेति चेत्त-
त्राह—अथेति । ते त्वया । तत्तर्हि उक्तकल्पं । कर्तुरेव शेष-
त्वविवक्षया षष्ठी । एवकारो राक्षसव्यावृत्त्यर्थः । अन्यथा अमृत्त्वा
तु । शाश्वत निश्चितम् ॥ ३७ ॥ असौ रघूद्वहो दशरथो मुने-
रभिमतं रामप्रपणे राक्षसवधे च संशये कर्तव्यमथवा न क-
र्तव्यं, सेत्स्यत्यथवा न सेत्स्यतीत्यादिरूपे कल्लोले महोर्मिजाले
निमग्न इव क्षणं सुख निश्चयमपि नाज्ञासीत् । यतः स प्रोद्वीचौ
जलधौ मुख्यमान इवासीदिति शेषः ॥ ३८ ॥ इति श्रीवासि-
ष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

विश्वामित्रस्य कोपोऽत्र तत्तपोस्त्रबलोकमिभिः ।

वसिष्ठेन शनैः राज्ञः समाधानं च वर्णयते ॥ १ ॥

केहेन पर्याकुले व्याकुले ईक्षणे नेत्रे यस्मिंस्तुल्यकालतया
तत्तथाभूतं वचनं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ संश्रुत्य अङ्गीकृत्य । स
प्रसिद्धो भवानूपज्जः त्वमित्युवाहार्यम् । अन्यथा मध्यमपुरुष-

अन्यथा तु न पश्यामि शाश्वतं जयमात्मनः ॥ ३७ ॥

इत्युक्त्वा मृदुवचनं रघूद्वहोऽसौ
कल्लोले मुनिमतसंशये निमग्नः ।

नाज्ञासीत्क्षणमपि निश्चयं महात्मा

प्रोद्वीचाविव जलधौ स मुख्यमानः ॥ ३८ ॥

क्रोधाभिभूतं विज्ञाय जगन्मित्रं महामुनिम् ।
धृतिमान्सुव्रतो धीमान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ।
भवान्दशरथः श्रीमांस्त्रैलोक्यगुणभूषितः ॥ ७ ॥
धृतिमान्सुव्रतो भूत्वा न धर्मं हातुमर्हसि ।
त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मेण यशसा युतः ॥ ८ ॥
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व न धर्मं हातुमर्हसि ।
मुनेस्त्रिभुवनेशस्य वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
करिष्यामीति संश्रुत्य तस्मै राजन्नकुर्वतः ।
इष्टापूर्तं हरेद्धर्मं तस्माद्रामं विसर्जय ॥ १० ॥
इक्ष्वाकुवंशजातोऽपि स्वयं दशरथोऽपि सन् ।

द्वयानुपपत्तेः ॥ २ ॥ राघवाणां कुलस्यायं विपर्ययोऽनृतवाद-
लक्षणोऽयुक्तः । तदेव व्यतिरेकन्यासेन समर्थयति—नेति ॥ १ ॥
न क्षमो न समर्थः ॥ ४ ॥ परीते व्याप्ते । महात्मनि तपोमा-
हात्म्यशालिनि । पत्युरपराधादपराधिधारणापराधाद्वा मामेव
शप्स्यतीति भयाद्वसुधा चञ्चल । किमन्यमेव तपसा रावणादि-
हन्तारं लक्षयति स चास्मानपि जेष्यतीति सुरान्भयमाविशत् ।
चादन्यानपि ॥ ५ ॥ जगन्मित्रं विश्वामित्रम् । विश्वस्य मित्रं
विश्वामित्र इति तन्नामार्थप्रसिद्धेः । 'मित्रे चर्षे' इति पूर्वपदस्य
दीर्घः । यद्यपि वसिष्ठोऽपि कोपेनैव तत्कोपप्रतीकारे समर्थस्त-
थापि न जुकोध । यतोऽसौ धृत्यादिमानिति भावः ॥ ६ ॥
त्रैलोक्येऽपि ये गुणवतां गुणाः प्रसिद्धास्तैः सर्वैर्भूषितः ॥ ७ ॥
प्रतिज्ञापालनं व्रतं तच्छोभनं यस्य तथाविध एतावन्तं कालं
भूत्वेत्यर्थः । भवच्छन्दमध्यमपुरुषौ पूर्ववत् । धर्मेण यशसा च
युत इति त्रिषु लोकेषु विख्यातः ॥ ८ ॥ स्वस्य स्वानां च धर्मं
प्रतिज्ञापालनं प्रतिपद्यस्व । त्रिष्वपि भुवनेष्वभिलषितसंपादने
ईष्ट इति त्रिभुवनेशस्तस्य ॥ ९ ॥ तत् हरेदित्यन्वयः ॥ १० ॥
'यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः' इति न्याया-
त्प्रजामर्यादापालनायापि प्रतिज्ञावश्यं पालनीयेत्याह—इक्ष्वा-

१ 'विश्वस्य हि वै मित्रं विश्वामित्र आस' इति श्रुतिः.

बद्धपद्मासनः शून्यमना धामकरखले ।
 कपोलतलमाधाय केवलं परितिष्ठति ॥ २४ ॥
 नामिमानमुपादत्ते न च बाष्पयति राजताम् ।
 नोवेति नास्तमायाति सुखदुःखानुवृत्तिषु ॥ २५ ॥
 न विभ्रः किमसौ याति किं करोति किमीहते ।
 किं भ्यापति किमायाति कथं किमनुधावति ॥ २६ ॥
 प्रत्यहं कृशतामेति प्रत्यहं याति पाण्डुताम् ।
 विरागं प्रत्यहं याति शरदन्त इव दुःमः ॥ २७ ॥
 अनुयातौ तथैवैतौ राजश्छत्रुप्रलक्ष्मणौ
 तादृशावेव तस्यैव प्रतिबिम्बाविव स्थितौ ॥ २८ ॥
 राजभिरम्बाभिः संपृष्टोऽपि पुनः पुनः ।
 उक्त्वा न किञ्चिदेवेति तूष्णीमास्ते निरीहितः ॥ २९ ॥
 आपातमात्रहृद्येषु मा भोगेषु मनः कृथाः ।
 इति पार्श्वगतं भयमनुशास्ति सुहृज्जनम् ॥ ३० ॥
 नानाविभवस्यासु स्त्रीषु गोष्ठीगतासु च ।
 पुरस्थितमिवाज्ञेहो नाशमेवानुपश्यति ॥ ३१ ॥
 नीतमायुरनायासपदप्राप्तिविवर्जितैः ।
 चेष्टितैरिति काकल्या भूयोभूयः प्रगायति ॥ ३२ ॥
 सन्नाङ्गवेति पार्श्वस्थं वदन्तमनुजीविनम् ।
 प्रलपन्तमिबोन्मसं हसत्यन्यप्रना मुनिः ॥ ३३ ॥
 न प्रोक्तमाकर्णयति ईक्षते न पुरोगतम् ।
 करोत्यवज्ञां सर्वत्र सुसमेत्यापि वस्तुनि ॥ ३४ ॥

तर्हि तत्र किं करोति तत्राह—बद्धेति । शून्यं परमार्थालम्बनेन
 मनो यस्य सः परितिष्ठति । ध्यायन्नित्यर्थालम्ब्यते ॥ २४ ॥ उदया-
 स्त्रमयावत्र प्रसादविषादौ । सुखदुःखानुवृत्तिष्विष्टानिष्टसंयोगेषु
 ॥ २५ ॥ ईहते इच्छति । अनुधावत्यनुसरति ॥ २६ ॥ विराग
 वैराग्यम् । दुःमपक्षे वैषम्यं रूक्षतामिति यावत् ॥ २७ ॥ अनु-
 यातौ ज्ञेहादनुवृत्तौ । अर्थाद्राममिति गम्यते । तादृशावेव यादृ-
 शो रामः ॥ २८ ॥ न किञ्चिदित्युक्तैः परिहर्तुं शक्य किञ्चि-
 त्नास्तीति रामाशयः । निरीहितः स्वाभिप्रायव्यञ्जकचेष्टाशून्यः
 ॥ २९ ॥ आपतनमापातो विषयेन्द्रियसंयोगः । मात्रपदान्तरि-
 णामकटुता योज्यते । भवतीति भव्यो विवेकी त ननु सर्वम्
 ॥ ३० ॥ गोष्ठी विलासस्थानम् ॥ ३१ ॥ प्राप्तिविवर्जितैः पु-
 रुषैः । चेष्टितैर्बहिःप्रवृत्तिभिः । नीतं वृथेति शेषः । प्राप्तिविव-
 र्जितैर्बहिःप्रवृत्तिभिः सामानाधिकरण्यं वा । अस्मिन्कल्पे नीतं म-
 येति शेषः । काकल्या मधुराफुटया वाचा ॥ ३२ ॥ 'येनेष्टं
 राजसूयेन मण्डलस्यैश्वर्यं यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स स-
 म्राट्' । अन्यमना इति । सम्यक्स्वप्रकाशतया राजत इति स-
 म्राट् परमात्मैत्यर्थान्तरे मनो यस्येत्यर्थः । तस्य चापरिज्ञानानु-
 निस्त्यर्थालोचनपरः । स्वाभिमतानाशानादसाराशानाचोपे-
 क्षाहातौ ॥ ३३ ॥ सर्वत्र वस्तुनि सुसमेत्य गुणतः फलतश्च शो-
 मनं स्नानुरूपं तत्प्राप्यापि ॥ ३४ ॥ ननु गुणायुत्कर्षाद्विस्मय-
 योग्ये वस्तुनि विस्मय एवोचितः कथं तत्रावज्ञा तत्राह—अपीति ।

अप्याकाशसरोजिन्या अप्याकाशमहावने ।
 इत्यमेतन्मन इति विस्मयोऽस्य न जायते ॥ ३५ ॥
 कान्तामध्यगतस्यापि मनोऽस्य मदनेषवः ।
 न भेदयन्ति दुर्मेघं धारा इव महोपलम् ॥ ३६ ॥
 आपदामेकमावासमभिबाष्पयति किं धनम् ।
 अनुशिष्येति सर्वस्वमर्थिने संप्रयच्छति ॥ ३७ ॥
 इयमापदियं संपदित्येवं कल्पनामयः ।
 मनसोऽभ्युदितो मोह इति श्लोकान्प्रगायति ॥ ३८ ॥
 हा हनोऽहमनाथोऽहमित्याक्रन्दपरोऽपि सन् ।
 न जनो याति वैराग्यं चित्रमित्येव वक्तव्यसौ ॥ ३९ ॥
 रघुकाननशालेन रामेण रिपुघातिना ।
 भृशमिन्धं स्थितेनैव वयं खेदमुपागताः ॥ ४० ॥
 न विभ्रः किं महाबाहो तस्य तादृशचेतसः ।
 कुर्मः कमलपत्राक्ष गतिरत्र हि नो भवान् ॥ ४१ ॥
 राजानमथ वा विप्रमुपदेष्टारमप्रतः ।
 हसत्यज्ञानवाव्यग्रः सोऽवधीरयति प्रभो ॥ ४२ ॥
 यदेवेदमिदं स्फारं जगन्नाम यदुन्धितम् ।
 नैतद्वस्तु न चैवाहमिति निर्णीय संस्थितः ॥ ४३ ॥
 नारौ नाम्नि नो मित्रे न राज्ये न च मानरि ।
 न संपदा न विपदा तस्यास्मा न विभो बहिः ॥ ४४ ॥
 निरस्तास्थो निराशोऽसौ निरीहोऽसौ निरास्पदः
 न मूढो न च मुक्तोऽसौ तेन तप्यामहे भृशम् ॥ ४५ ॥

यस्मिन्मनसि बाह्यवस्तुगोचरो विस्मयः स्यात्तन्मन एव इत्थम्
 ईदृशविस्मयास्पदमित्यर्थः । कथम् । यत आकाशरूपं आकाश-
 स्थितं वा महारूपं तादृशकमलिन्या सदृशमिति शेषः
 द्वावपिशब्दावसंभावनाद्वयार्थोक्तौ । यथा आकाशेऽरूपमरूपं
 च कमलिन्यत्यन्तमसंभावितं तथा आत्मनि मनो मननि
 च विस्मय इति निश्चयादस्य बाह्यवस्तुनि विस्मयो न जायत इति
 भावः ॥ ३५ ॥ न भेदयन्ति न भिन्दन्ति । प्रेषणाधारोपाणिञ्च-
 धारा जलधाराः ॥ ३६ ॥ आवासं निवासस्थानम् । अर्थिने याच-
 काय ॥ ३७ ॥ कल्पनामयः कल्पनाप्रचुरः । मोहो भ्रमः ॥ ३८ ॥
 आक्रन्दपरः । इष्टवियोगादिति शेषः । तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्या
 रागादिदुःखमिति पश्यन्नपीति भावः ॥ ३९ ॥ रघुपदेन रघु-
 वशो लक्ष्यते । शालो वृक्षविशेषः प्रसिद्धः । एवकारो हेत्वन्त-
 रव्यावृत्तये ॥ ४० ॥ किं कुर्मः शोकापनयार्थमिति शेषः ॥ ४१ ॥
 ननु नीतिज्ञः संव्यवहारोपदेशनास्य मोहोऽपनीयतां तत्राह—रा-
 जानमिति । उपदेष्टारं राजनीतिव्यवहारानिति शेषः । अवधी-
 यत्यनभिनन्दनेन तिरस्करातीव ॥ ४२ ॥ यातीति यत् गत्वरम् ।
 नश्वरमेवेत्यर्थः । इदमिदं बहुविधं बहिर्दृष्टिगम्यम् । स्फारं वि-
 स्तीर्णम् । वसतीति वस्तु सदैकरूपम् । अहमिति बुद्धिगम्यं च
 नैवं वस्तु किंत्वन्यादृशमेवेति निर्णीय तज्ज्ञासुः संस्थितः ॥ ४३ ॥
 विषये पक्ष सप्तम्यः । विषयस्यैव हेतुत्वविवक्षया द्वे तृतीये ।
 बहिःशब्देन सामान्योक्तस्यैव पूर्वः प्रपञ्चः ॥ ४४ ॥ स्वपराधीन-

किं धनेन किमम्बाभिः किं राज्येन किमीहया ।
इति निश्चयवानन्तः प्राणत्यागपरः स्थितः ॥ ४६ ॥
मोहेऽप्यायुषि राज्येषु मित्रे पितरि मातरि ।
परमुद्वेगमायातश्चातकोऽवग्रहे यथा ॥ ४७ ॥
इति तोके समायातां शास्त्राप्रसरशालिनीम् ।
आपत्तामलमुद्धर्तुं समुदेतु दयापरः ॥ ४८ ॥
तस्य तादृक्स्वभावस्य समग्रविभवाञ्चितम् ।

इत्यार्षे वाभिष्ठमहारामायणे वाग्मीक्रिये वैराग्यप्रकरणे राघवविषादो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ११

विश्वामित्र उवाच ।

एवं वेत्तन्महाप्राज्ञा भवन्तो रघुनन्दनम् ।
इहानयन्तु त्वरिता हरिणं हरिणा इव ॥ १ ॥
एष मोहो रघुपतेर्नापञ्चो न च रागतः ।
विवेकधैराग्यवतो बोध एव महोदयः ॥ २ ॥
इहायातु क्षणाद्राम इह चैव वयं क्षणात् ।
मोहं तस्यापनेष्यामो मारुतोऽद्वेर्धनं यथा ॥ ३ ॥

विषयत्वाभ्यामास्थाशयोर्भेदः । विशेषाभावादेव निरीहो नि-
रिच्छः । बाह्यविषये चेदन्तर्ह दुःखहेत्वभावात्कुतोऽसौ दुःखी
तत्राह—निरास्य इति । यतोऽग्रमलब्धान्मविश्रान्तिरित्यर्थः ।
न मूढो विवेकित्वात्र च मुक्तो विश्रान्त्यनुदयात् ॥ ४५ ॥ प्राण-
त्यागपर इति । रागादिदोषाणामेव जन्मबीजत्वात्तद्रहितस्य मम
प्राणापगमादेव मुक्तिः सेत्स्यतीति तदाशय इति भावः ॥ ४६ ॥
अवग्रहे वर्षप्रतिबन्धे ॥ ४७ ॥ तोके पुत्रे चिन्ताकार्यादिशा-
खानां प्रसरेण प्रतानेन शालिनीं विस्तीर्णा । आपत्तामापल्लताम् ।
आर्षलालकारलोपः । यद्वा आपयत इत्यापत् आपन्नस्तद्भावम् ।
अथवा आपत् तां इति च्छेदः । इति तोके आपदिति व्यवहितेन
संबन्धः । द्वितीयान्तानि पूर्वाणि तामित्यस्य विशेषणानि । उ-
द्धर्तुमुन्मूलयितुं समुदेतु सम्यगुद्युक्तोऽस्तु भवानिति शेषः ॥ ४८ ॥
आभोगि कृत्रिमवैपवत् । वैपः कृत्रिम आभोगः । प्रतिविषाय-
ते प्रतिकूलविषयदावरति ॥ ४९ ॥ एवंभूतं तं यः प्रकृते व्यव-
हारे निवेशयितुं क्षमः स ईदृशो महासत्त्वो महाबलः क इव
स्यात् । नकोऽपीत्यर्थः । इवेत्यनर्थको निपातः । अथवा त्वां वि-
नेति शेषः । लमिव यो भवति स एव क्षमः स्यादिति भावः
॥ ५० ॥ आतिलक्षणानि तमांसि विवेकप्रतिरोधकानि यस्मा-
त्तथाविधं सकलं मोहं रामस्य मनसि अपास्य इहास्मिन् रामे
वेषये स्त्रीयां साधुतामुपदेशमर्थतां यः सफलतां नयति स
गृह्यो महामनाः क इव स्यादिति पूर्वणं संबन्धः । तत्र दृष्टा-
तः । तमो हरन्सन् दिनकरो भुवि विषये यथा स्त्रीयां भा-
करतां सफलतां नयति तद्वत् ॥ ५१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-

संसारजालमाभोगि प्रभो प्रतिविषायते ॥ ४९ ॥
ईदृशः स्यान्महासत्त्वः क इवास्मिन्महीतले ।
प्रकृते व्यवहारे तं यो निवेशयितुं क्षमः ॥ ५० ॥
मनसि मोहमपास्य महामनाः
सकलमार्तितमः किल साधुताम् ।
सफलतां नयतीह तमो हरन्
दिनकरो भुवि भास्करतामिव ॥ ५१ ॥

एतस्मिन्मार्जिते युक्त्या मोहे स रघुनन्दनः ।
विश्रान्तिमेष्यति पदे तस्मिन्वयमिवोक्तम् ॥ ४ ॥
सत्यतां मुदितां प्रज्ञां विश्रान्तिमपतापताम् ।
पीनतां वरवर्णत्वं पीतामृत इवैष्यति ॥ ५ ॥
निजां च प्रकृतामेव व्यवहारपरम्पराम् ।
परिपूर्णमना मान्य आचरिष्यत्यखण्डितम् ॥ ६ ॥
भविष्यति महासत्त्वो ज्ञातलोकरावरः ।

रामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

विश्वामित्राज्ञया रामस्थानीतस्य सभान्तरे ।

राज्ञाश्वासनमाध्यादिबीजप्रक्षेत्रं वर्णयते ॥ १ ॥

एवमुक्तप्रकारेण निर्विण्णो दुःखितो मोहितश्चेतस्मिन्विषये
महाप्राज्ञाः परीक्षणकुशला भवन्तः । हरिणं यूथपति । हरिणास्त-
दनुयायिनो मृगाः ॥ १ ॥ आपन्नो रागतो वा यो जडीभावः
स एव मोहः । अयं तु विवेकादिमतो बोधफललाद्वोष एवेति
महोदय एवेत्यर्थः ॥ २ ॥ क्षणशब्दौ शीघ्रमित्यर्थः । इहैव चे-
त्यन्वयः । द्वितीय इहशब्द आगमनदेश एव मोहापनयद्योत-
नार्थः । घन मेघम् ॥ ३ ॥ ननु मोहेऽपनीतेऽपि तस्य का
सिद्धिस्तत्राह—एतस्मिन्निति । तस्मिन्नुपस्थिते 'तद्विष्णोः परमं
पदम्' इति श्रुतिप्रसिद्धे उत्तमे पदे स्वात्मनि ॥ ४ ॥ सत्यताम-
बाधितवस्तुताम् । मुदितां मुदितताम् । तलोपच्छान्दसः । पर-
मानन्दरूपताम् । प्रज्ञां अपरिच्छिन्नज्ञानरूपताम् । मुदि आ-
नन्दाविर्भावे सति तां प्रसिद्धां प्रज्ञामिति वा । पीतामृतपक्षे
श्रुत्युक्तस्य धर्मफलस्य प्रत्यक्षीकरणाद्यर्थतां स्वर्गसुखितां दै-
वज्ञानसंपन्नतां चेति क्रमादर्थः । पीनतां वरवर्णत्वं शरीरे ॥ ५ ॥
ननु व्यवहारस्याविद्यकत्वप्रसिद्धेऽश्छत्रापाये छायापाय इव तद-
पायोऽपि स्यात् स त्वनिष्ठः प्रजानां तत्राह—निजामिति । निजां
स्ववर्णाश्रमोचिताम् । प्रकृतामुपकान्ताम् । यद्यपि परिपूर्णकाम-
स्तथापि जीवता सर्वव्यवहारस्य दुस्त्यजत्वादवश्यमुपादेये व्यव-
हारे प्रकृतस्याग्रेण्योपादाने क हेत्वभावात्स्वचरितप्राहिजनानुप्राह-
कलाञ्ज निजामेव व्यवहारपरम्परामविच्छिन्नमाचरिष्यतीत्यर्थः
॥ ६ ॥ ननु तामाचरस्तत्रासञ्जेत, ततः पूर्ववत्सुखदुःखदशा-

सुखदुःखदशाहीनः समलोष्टास्मकाञ्चनः ॥ ७ ॥
 इत्युक्ते मुनिनाथेन राजा संपूर्णमानसः ।
 प्रादिणोद्गममानेतुं भूयो द्रुतपरम्पराम् ॥ ८ ॥
 एतावताथ कालेन रामो निजगृहासनात् ।
 पितुः सकाशमागन्तुमुत्थितोऽर्क इवाचलात् ॥ ९ ॥
 द्रुतः कतिपर्यैर्भृत्यैर्घ्नानृत्यां च जगाम ह ।
 तत्पुण्यं स्वपितुः स्थानं स्वर्गं सुरपतेरिव ॥ १० ॥
 दूरादेव ददशसौ रामो दशरथं तदा ।
 द्रुतं राजसमूहेन देवौघेनेव वासवम् ॥ ११ ॥
 वसिष्ठविश्वामित्राभ्यां सेवितं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
 सर्वशास्त्रार्थतज्ज्ञेन मन्त्रिवृन्देन मालितम् ॥ १२ ॥
 चारुचामरहस्ताभिः कान्ताभिः समुपासितम् ।
 ककुब्भिभरिव मूर्ताभिः संख्यनाभिर्यथोचितम् ॥ १३ ॥
 वसिष्ठविश्वामित्राद्यास्तथा दशरथादयः ।
 ददशू राघवं दूरादुपायान्तं गुहोपमम् ॥ १४ ॥
 सत्त्वावष्टब्धगर्भेण शैत्येनेव हिमाचलम् ।
 श्रितं सकलसेव्येन गम्भीरेण स्फुटेन च ॥ १५ ॥
 सौम्यं समं शुभाकारं विनयोदारमानसम् ।
 कान्तोपशान्तवपुषं परस्यार्थस्य भाजनम् ॥ १६ ॥
 समुद्यद्यौवनारम्भं वृद्धोपशमशोभनम् ।
 अनुद्विग्नमनानन्दं पूर्णप्राथमनोरथम् ॥ १७ ॥

वानपि स्यान्नेत्याह—भविष्यतीति । सत्वं मननादिज ज्ञानदा-
 ल्यबलम् । परं कारणतत्त्वमवरं कार्यतत्त्वम् । लोके तदुभयं
 ज्ञातं येन । अथवा लोकानां प्राणिनां परं परमपुरुषार्थरूपमवरं
 सांसारिकभ्रमणरूपं च विवेकतो ज्ञातं येन । अथवा लोकान्मा
 विराद परमव्याकृतमवरं हिरण्यगर्भाख्यं च परमार्थतो ब्रह्मैव
 न पृथगस्तीति ज्ञातं येन । अतएवानासक्तौ समलोष्टादमकाञ्चनः
 सुखदुःखादिहीनश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ भूय इत्युक्ते वसिष्ठवचना-
 त्प्राक् प्रतीहारान्तरादपि दूताः प्रेषिता एवैति गम्यते ॥ ८ ॥
 अथ प्रतीहारगमनानन्तरं निजगृहामनादुत्थितो राम एतावता
 मुनिसंवादपरिमितेन कालेन स्वपितुः स्थानं जगामेत्युत्तरेण
 संबन्धः ॥ ९ ॥ वसिष्ठविश्वामित्रादिमहर्षिजुष्टवापुष्यम् ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ सेवितं प्रियहितमधुरोक्तिमिलालितम् । सर्वाञ्छास्त्रा-
 र्थास्तन्वन्ति लोके विस्तारयन्तीति सर्वशास्त्रार्थतन्वन्तस्तथाविधाश्च
 ते शैल्य ये मन्त्रिणस्तेषां वृन्देन ॥ १२ ॥ ककुब्भिर्दग्भिः ॥ १३ ॥
 उप समीपे आयातम् । गुहः कान्तिकेयः ॥ १४ ॥ कादशं
 ददशुस्तदाह—सत्वेत्यादिपञ्चभिः । शीतस्तापोपशमनोद्वाहक-
 स्तुषारश्च तद्वायुः शैत्यं तेन हिमाचलमिव श्रितम् । शैत्यस्यैव
 सत्वेत्यादीनि चत्वारि श्लिष्टानि विशेषणानि । सत्त्वेन शान्ति-
 विवेकहेतुना, सत्त्वगुणेन प्राणिनिकायेन च व्याप्तान्तरेण । स-
 कलेः पूर्णैः, कलासहितचन्द्रेण च सेवितुं योग्येन । गम्भीरेणान-

विचारितजगद्यात्रं पवित्रगुणगोचरम् ।
 महासत्त्वैकलोभेन गुणैरिव समाश्रितम् ॥ १८ ॥
 उदारमार्गमापूर्णमन्तःकरणकोटरम् ।
 अविश्रुभितया वृत्त्या दर्शयन्तमनुत्तमम् ॥ १९ ॥
 एवं गुणगणाकीर्णो दूरादेव रघूद्वहः ।
 परिमेयस्मिताच्छाच्छस्वहाराम्बरपल्लवः ॥ २० ॥
 प्रणनाम चलच्छारुचूडामणिमरीचिना ।
 शिरसा वसुधाकम्पलोलदेवाचलश्रिया ॥ २१ ॥
 एवं मुनीन्द्रे ब्रुवति पितुः पादाभिषन्दनम् ।
 कर्तुमभ्याजगामाथ रामः कमललोचनः ॥ २२ ॥
 प्रथमं पितरं पश्चान्मुनी मान्यैकमानितौ ।
 ततो विप्रास्ततो बन्धूस्ततो गुरुगणान्सुहृन् ॥ २३ ॥
 जग्राह च ततो दृष्ट्या मनाङ्गमूर्ध्ना तथा गिरा ।
 राजलोकेन विहितान् तां प्रणामपरम्पराम् ॥ २४ ॥
 विहिताशीर्मुनिभ्यां तु रामः सुसममानसः ।
 आसन्नाद पितुः पुण्यं समीपं सुगमुन्दरः ॥ २५ ॥
 पादाभिषन्दनपरं तमथास्मौ महीपतिः ।
 शिरस्यभ्यालिलिङ्गाशु चुबुम्ब च पुनःपुनः ॥ २६ ॥
 शत्रुघ्नं लक्ष्मणं चैव तथैव परव्रीरहा ।
 आलिलिङ्गं घनस्नेहो राजहंसोऽम्बुजे यथा ॥ २७ ॥
 उत्सङ्गे पुत्र तिष्ठति वदत्यथ महीपती ।

वगाद्यान्तेन स्फुटेन व्यक्तेन चेति यथोचितं संबन्धः ॥ १५ ॥
 गौम्यं प्रियदर्शनम् । सममन्यनानातिरिक्ताङ्गम् । कान्तं मनो-
 हरम् । उपशान्तमनुग्रहम् । परमार्थस्य पुरुषार्थस्य ॥ १६ ॥
 सम्यगुगुन्यौवनारम्भो यस्य तम् । वृद्धवदुपशमं शोभनम् ।
 अनुद्विग्नमविवेकापगमात् । अनानन्दमप्राप्तपरमानन्दम् ॥ १७ ॥
 जगद्यात्रा संसारगतिः । पवित्राणां गुणानां, पवित्रगुणानां पुरु-
 षाणां वा गोचरं विषयम् । गुणैः सर्वमहासर्वकलामनैव स-
 म्यगुपश्रितम् ॥ १८ ॥ अविश्रुभितया वृत्त्या म्रित्या सर्वमा-
 धनसंपत्तावपि तत्त्वबोधविश्रान्त्यभावादीपन्पूर्णमन्तःकरणस्य
 कोटरं छिद्रमिव स्थितं मनोरथ दर्शयन्तं मूचयन्तम् । अनुत्त-
 ममिति रामविशेषणं वा ॥ १९ ॥ रघूद्वहः प्रणनामेत्युत्तरेणान-
 न्वयः । आम्बरमेव पल्लवोऽम्बरपल्लवः परिमेयं स्मितमिवाच्छा-
 दच्छैः स्वीर्यां हाराम्बरपल्लवैः यस्य सः ॥ २० ॥ चूडामणिः
 शिरोरत्नम् । देवाचलः मुमरुः ॥ २१ ॥ एवं सर्गादिश्लोकमत्तको-
 तप्रकारेण मुनीन्द्रे विश्वामित्रं ब्रुवति सत्यं रामः पितुः पादा-
 भिवन्दनं कर्तुमभ्याजगामेति संबन्धः ॥ २२ ॥ मुनीं वसिष्ठ-
 विश्वामित्रौ । मान्यैरपि सुहृदतया मानितौ । सुहृन् शोभन-
 हृदयो रामः ॥ २३ ॥ मनाङ्गमूर्ध्ना तिष्ठति तदुचितेषु विनय-
 सूचनाय ॥ २४ ॥ सुसममानसः आशीरर्थलाभालाभयोः ॥ २५ ॥
 शिरसि आप्रायेति शेषः । अभ्यालिलिङ्गं अभिमुखमालिङ्गित-
 वान् ॥ २६ ॥ यथा रामं तथैव । राजहंसोऽम्बुजे यथेति
 चुम्बने दृष्टान्तः ॥ २७ ॥ उत्सङ्गे अङ्गे । अंशुके वज्रे । न्य-

भूमौ परिजनास्तीर्णे सौऽशुकेऽथ न्यविक्षत ॥ २८॥

राजोवाच ।

पुत्र प्राप्तविधेकस्त्वं कल्याणानां च भाजनम् ।

जडवज्जीर्णया बुद्ध्या खेदायात्मा न दीयताम् ॥ २९॥

वृद्धविप्रगुरुप्रोक्तं त्वादशेनानुतिष्ठता ।

पदमासाद्यते पुण्यं न मोहमनुधावता ॥ ३० ॥

तावदेवापदो दूरे तिष्ठन्ति परिपेलवाः ।

यावदेव न मोहस्य प्रसरः पुत्र दीयते ॥ ३१ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

राजपुत्र महाबाहो शूरस्त्वं विजितास्त्वया ।

दुरुच्छेदा दुरारम्भा अप्यमी विषयारयः ॥ ३२ ॥

किमतञ्च इवाज्ञानां योग्ये व्यामोहसागरे ।

विनिमज्जसि कल्लोलबहुले जाड्यशालिनि ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणं वान्मीकीये वैराग्यप्रकरणे राघवसमाश्रिते नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः १२

वाल्मीकिरुवाच ।

इति पृष्ठो मुनीन्द्रेण समाश्वस्य च राघवः ।

उवाच वचनं चारु परिपूर्णार्थमन्धरम् ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्भवता पृष्ठो यथावदधुनाखिलम् ।

कथयाम्यहमज्ञोऽपि को लङ्घयति सद्ब्रह्म ॥ २ ॥

विक्षत उपाविशन् ॥ २८ ॥ जडवद्विवेकिवन् । जर्णया शि-

थिलया । खेदाय दैन्याय । आत्मा जीवः ॥ २९ ॥ वृद्धः पि-

त्रादिभिः । गुरुभिराचार्यैः । प्रजापालनधर्मेसाधनत्वात्पुण्यं पदं

राजस्थानं स्वर्गादि च अनुधावतानुमरता ॥ ३० ॥ अमन्नि-

हिता दूरे तिष्ठन्ति नोपमर्षन्ति । सन्निहितास्तु परिपेलवाः स-

र्वतो लघ्यायस्यस्तिष्ठन्ति न कार्यक्षमा इत्यर्थः । मोहस्य प्रसरे तु

तद्विपरीता भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ त्वमेव शूरो यतस्त्वया वि-

षयारयो विजिताः । प्रसिद्धा अरयो दुरुच्छेदा एव न ते स्वेन

दुःखेनारम्भन्ते । विषयाग्नस्तु स्वेनैव संपादिता दुःखान्तरपर-

म्पराश्रयका दुरुच्छेदाश्चेति भावः ॥ ३२ ॥ एवभूतोऽपि त्व-

मज्ञानां योग्ये व्यामोहसागरे अतज्ज्ञ इवानामज्ञ इव किं नि-

मज्जसि । कल्लोला बृहन्नरा विधेपाः । जाड्यं मौढ्यमावरणम्

॥ ३३ ॥ चलता नीलोत्पलसमूहेन समां लोचनयोल्लोलतां च-

ञ्चलताम् । चेतो व्यप्रचित्तं तेन कृताम् । केन हेतुना विमुह्यसि

आभ्यसि । तव भ्रान्तिहेतुः क इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ आधयो मान-

सव्यथा मनः परिलुम्पन्ति विषादयन्ति । कस्मिन्निष्ठा समाप्ति-

येषां ते । कस्मिन्कामे संपन्ने शाम्यन्तीत्यर्थः । अथवा किमा-

श्रिताः, के चेति तत्स्वरूपप्रश्नः । केनेति तन्निमित्तप्रश्नः ।

कियन्त इति तद्विभागप्रश्नः । कारणेनेति केनेत्यनेन संबध्यते ।

गेहं गृहम् । आसनन्तीत्याखवो मूषकाः ॥ ३५ ॥ नन्वाधिहे-

लादयो जगति प्रसिद्धा एव ते कुतः पृच्छयन्ते तत्राह—मन्य-

इति । सत्यं प्रसिद्धास्त्वं तु तेषामनुचितानामुत्तममुचितं पदं

स्थानं न भवामि । आपन्नो दरिद्रो वा तत्पदं स्यात् । ते तव च

आपत्सु अप्रयोज्यं प्रतीकार्यं नास्ति । पितृप्रभावेणैव सर्वापदां

निरस्तत्वात् । अपिच ते आधयो निहीनाः स्वतएव निरस्ताः

सर्वसौभाग्यसंपन्नतया पूर्णत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥ अभिमत-

मनतिक्रम्य यथाभिमतम् । अभिमतार्थमप्रच्छायेत्यर्थः । अन-

घेति हेतुगर्भम् । सर्वमेवाभिमतं प्राप्स्यसीति संबन्धः । येना-

भिमतलाभेन पुनराधयस्त्वां न भेत्स्यन्ते ॥ ३७ ॥ सुमतेर्वि-

श्रामित्रस्य इति उक्तमुचितानां स्वाभिलाषानुरूपानामर्थानां

विलासः प्रकाशो गर्भे तात्पर्ये यस्य तथाविधं वाक्यं निशम्य

रघुवंशकेतुः श्रीरामः अनुमिताभिमतार्थसिद्धिः सन् खेदं त-

ल्याजेति संबन्धः । वारिवाहे मेघे । बर्ही मयूरः ॥ ३८ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

भोगानां दुःखरूपत्वं विषयादेरसत्यता ।

संपदामभ्यनर्थस्त्वमित्याद्यत्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

समाश्वस्य सम्यगाश्वासं प्राप्य । परिपूर्णार्थगौरवादिव म-

न्धरं मन्दप्रवृत्तमतएव चारु ॥ १ ॥ को लङ्घयतीति । तथाच

भवदाज्ञापरिपालनाय वदामि ननु धार्ष्ट्येनेति भावः ॥ २ ॥

अहं तावदयं जातो निजेऽस्मिन्पितृसन्नि ।
 क्रमेण वृद्धिं संप्राप्तः प्राप्तविद्यया संस्थितः ॥ ३ ॥
 ततः सदाचारपरो भूत्वाहं मुनिनायक ।
 विद्वत्सतीर्थयात्रार्थमुर्वीमम्बुधिमेषलाम् ॥ ४ ॥
 एतावताथ कालेन संसारास्थामिमां हरन् ।
 समुद्रतो मनसि मे विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ५ ॥
 विवेकेन परीतात्मा तेनाहं तदनु स्वयम् ।
 भोगनीरसया बुद्ध्या प्रविचारितवानिदम् ॥ ६ ॥
 किनामेदं बत सुखं येयं संसारसंततिः ।
 जायते मृतये लोको ज्ञियते जननाय च ॥ ७ ॥
 अस्थिराः सर्व एवेमे सचराचरचेष्टिताः ।
 आपदां पतयः पापा भावा विभवभूमयः ॥ ८ ॥
 अयःशालाकासदृशाः परस्परमसङ्गिनः ।
 निरुप्यन्ते केवलं भावा मनःकल्पनया स्वया ॥ ९ ॥
 मनःसमायत्तमिदं जगदाभोगि दृश्यते ।

इत्थं विनयोक्त्या मुनि वशीकृत्य स्वज्ञातुवादव्याजेन धर्मानुष्ठानजन्मचित्तशुद्ध्या विवेकवराग्याभ्यां विचारोदयं स्वस्य दर्शयति—अहं तावदित्यादिबुद्धिः ॥ ३ ॥ विद्वत्ः संचरितवान् । गत्यर्थत्वात्कर्तृरिक्तः ॥ ४ ॥ ईदृशो बन्धमानलक्षणः ॥ ५ ॥ भोगेषु रसो रागस्तच्छ्रुत्या ॥ ६ ॥ किनाम मुखं न किंचिदित्यर्थः । संततिर्विस्तारः । अमुखत्वमेवोपपादयति—जायत इति । ‘मृतिबीजं भवेज्जन्म जन्मबीजं भवेन्मृतिः’ इति वचनादिति भावः ॥ ७ ॥ नन्वस्तु तथा तथायन्तगले विभवभूमिषु सुखमनुभूयत एवेति तत्राह—अस्थिरा इति । चराणां प्रवृत्तिनिवृत्त्यधीनसाधनसाध्या, अचराणां तु दैर्घ्योपपन्नसाधनायत्तमुभयविधा भोगप्रवृत्तिस्तलक्षणचेष्टितमहिता अपि विभवभूमयो वैभवसमयमात्रस्थितिका भावा विषयाः स्वचन्दनान्नपादादयो न सुखदाः । यतोऽस्थिराः । अलाभवियोगकालयोर्दुःखदा इत्यर्थः । तवाद्युपभोगकाले तेभ्यः सुखमाशङ्क्याह—आपदां पतय इति । पतयः स्थापिनः । श्रेष्ठा इति यावत् । रागादिदोषोपजननेन परमापत्प्रापकत्वात्तदुपा एवेत्यर्थः । अनिषिद्धा एव, निषिद्धास्तु पापा अपि पापजनकत्वात् । तथाच विषसंप्लुक्तान्नसदृशत्वाच्च तद्गोचरे सुखमिति नास्ति संसारे सुखमिति सिद्धमिति भावः ॥ ८ ॥ यदि न ते सुखदास्ताहिं कथं सुखकारकत्वं परस्परं संबन्धन्ते तत्राह—अय इति । सर्वेऽपि भावः स्वतो लोहशालाकाः सूच्यादय इव परस्परमसङ्गिनः संबन्धशून्या एव परंतु अनया ममेदं भोगसाधनमनेनेत्यमिदं करिष्यामीत्यादिमनःकल्पनया केवलं क्रियाकारकादिभावेन निरुप्यन्ते संबन्धन्ते । तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनादित्यर्थः ॥ ९ ॥ न केवलं भावानां संबन्धमात्रं मनोधीनं किंतु जन्मस्थितिप्रकाशभङ्गा अपीति सर्वांशे मनोधीनमेव जगदित्याह—मन इति । तर्हि मनएव

मनश्चासदिवाभाति केन स परिमोहिताः ॥ १० ॥
 असतैव वयं कष्टं विकृष्टा मूढबुद्धयः ।
 मृगतृष्णाभ्रमसा दूरे वने मुग्धमृगा इव ॥ ११ ॥
 न केनचिच्च विक्रीता विक्रीता इव संस्थिताः ।
 बत मूढा वयं सर्वे जानाना अपि शाम्बरम् ॥ १२ ॥
 किमेतेषु प्रपञ्चेषु भोगा नाम सुदुर्भगाः ।
 मुधैव हि वयं मोहात्संस्थिता बद्धभावनाः ॥ १३ ॥
 आ ज्ञातं बहुकालेन व्यर्थमेव वयं वने ।
 मोहे निपतिता मुग्धाः श्वस्त्रे मुग्धा मृगा इव ॥ १४ ॥
 किं मे राज्येन किं भोगैः कोऽहं किमिदमागतम् ।
 यन्मिथ्यैवास्तु तन्मिथ्या कस्य नाम किमागतम् ॥ १५ ॥
 एवं विमृशतो ब्रह्मसर्वेष्वेव ततो मम ।
 भावेष्वरतिरायाता पथिकस्य मरुष्विव ॥ १६ ॥
 तदेतद्भगवन्ब्रूहि किमिदं परिणश्यति ।
 किमिदं जायते भूयः किमिदं परिवर्धते ॥ १७ ॥

सुखसाधनमस्तु, नेत्याह—मन इति । अमच्छ्रुत्यमिव विवेके आभाति । तथाच न ततोऽपि सुखसिद्धिरिति वयमनावन्त कालं केन सुखं स्यादिति मांहिताः स्मः ॥ १० ॥ अतः परिशेषाद्भ्रान्तिरेवेयमिति दर्शयति—अमर्तवति । संसारे सुखतन्माधनयोगमत्वादेवेत्यर्थः । कष्टं यथा म्यानया विकृष्टा आकृष्टाः । दाष्टान्तिकं मृगतृष्णाभ्रमसादृश्या सुखाज्ञयेति गम्यते । मुग्धमृगा मूढहरिणाः ॥ ११ ॥ मस्थिताः पैश्वरा इत्यर्थः । जानाना अभिज्ञमन्या अपि वयं मूढा एव । शाम्बरं शम्बरसंबन्धि । मायेयमिति भावः ॥ १२ ॥ भोगा विषयमुखत्वाः किनाम । दृष्टनष्टस्वभावत्वाद्गुणननुःस्वर्बाज्ज्वाच्च दौर्भाग्यरूपा एव न पुरुषार्थ इति भावः । यैर्यथेयं सुधा व्यर्थमेव बद्धा इति भावना भ्रान्तियेषां ते तथाभूताः संस्थिताः ॥ १३ ॥ आ इति स्मरणाभिलाषः । बहुकालेन ज्ञातम् । किं तदाह—व्यर्थमेव मोहे निपतिता इति । वने श्वस्त्रे वनान्तर्गतगर्जे ॥ १४ ॥ कोऽहम् । इदं दृश्यजातं किं स्वरूपम् । किमर्थं चागतम्, राज्येन च मे किम्, भोगैश्च किम्, किमिदं सर्वं मिथ्यैवान् किंचित्सत्यमपि । तत्र किं दृष्टिः सत्योर्न दृश्यम् । तत्र यन्मिथ्यैव तदेव मिथ्यास्तु ननु वंपरात्यम् । तस्य मिथ्यात्वे कस्य किमागतम् । न कापि क्षांतरिति भावः ॥ १५ ॥ एवं किनामेदमित्यादिनवशोकात्तत्प्रकारेण विमृशतो विचारयतः । अरतिर्वैरस्यम् । मरुषु निर्जलभूमिषु ॥ १६ ॥ एव स्वस्य विचारोत्पत्तिप्रकारमुपवर्ण्य प्रष्टव्यांशं दर्शयति—तदेतदित्यादिपञ्चभिः । तत्तस्माद्विमर्शे असारत्वात्तत्रार्थं विनाशोत्पत्तिविकाररूपमसंभावितमिव मन्यमानः पृच्छति—किमिदमित्यादिना । इदं सत्यतया सर्वानुभवप्रमाणसिद्धं दृश्यं परिणश्यति सर्वोत्तमना असदिवापद्यते तत्किं सतोऽस्तवविरोधाद्यद्यसदेवेति कश्चिद्भूयात्तर्हि भूयो जायते सत्यमापद्यते तदिदं किं स-

जरामरणमापन्न जननं संपदस्तथा ।
 भाविर्भावतिरोभावैर्विवर्धन्ते पुनःपुनः ॥ १८ ॥
 भोगैस्तैरेव तैरेव तुच्छैर्व्यममी किल ।
 पश्य जर्जरतां नीता घातैरिव गिरिदुमाः ॥ १९ ॥
 अचेतना इव जनाः पवनैः प्राणनामभिः ।
 ध्वनन्तः संस्थिता व्यर्थं यथा कीचकवेणवः ॥ २० ॥
 शाम्यतीदं कथं दुःखमिति ततोऽसि चिन्तया ।
 जरद्गुम इवोप्रेण कोटरस्थेन वह्निना ॥ २१ ॥
 संसारदुःखपाषाणनीरन्ध्रद्वयोऽप्यहम् ।
 निजलोकभयादेव गलद्वाष्पं न रोदिमि ॥ २२ ॥
 शून्या मन्मुखवृत्तीस्ताः शुष्करोदननीरसाः ।
 विवेक एव हृत्संस्थो ममैकान्तेषु पश्यति ॥ २३ ॥
 भृशं मुह्यामि संस्मृत्य भावाभावमयीं स्थितिम् ।

दारिद्र्येणैव सुभगो दूरे संसारचेष्टया ॥ २४ ॥
 मोहयन्ति मनोवृत्तिं खण्डयन्ति गुणावलम्बिम् ।
 दुःखजालं प्रयच्छन्ति विप्रलम्भपराः भ्रियः ॥ २५ ॥
 चिन्तानिचयचक्राणि नानन्दाय धनानि मे ।
 संप्रसूतकलत्राणि गृहाण्युप्रापदामिव ॥ २६ ॥
 विविधदोषदशापरिचिन्तनै-
 र्विततभङ्गुरकारणकल्पितैः ।
 मम न निर्वृतिमेति मनो मुने
 निगडितस्य यथा वनदन्तिनः ॥ २७ ॥
 खलाः कालेकाले निशि निशितमोहैकमिहिका-
 गतालोके लोके विषयशतचोराः सुचतुराः ।
 प्रवृत्ताः प्रोद्युक्ता दिशिदिशि विवेकैकहरणे
 रणे शक्तास्तेषां क इव विदुषः प्रोज्झ्य सुभटाः २८

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे प्रथमपरितापो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्वासम्बन्धिभूतान्द्रव्यादिविकारांश्चेदं भजते, तदपि यदि पूर्वा-
 वस्थं नश्यत्यवस्थान्तरवचोपच्यते तर्हि प्रत्यभिज्ञाविरोधो दृष्ट्या-
 दिव्यवहारानुपपत्तिश्च । यदि पूर्वावस्थं न नश्यति तर्हि युग-
 पदुभयावस्थान्वयप्रसङ्गः, अवस्थान्तरस्याप्यनुवर्तनान्सर्वभावानां
 कैटस्थ्यापत्तिश्च । यद्यवस्था भावेभ्यो भिद्येरस्तर्हि तान्माभाव-
 त्वमभेदे च स्थायिन्यवस्थावति पर्यायवृत्तितानुपपत्तिश्चेति
 भावः । अस्य प्रश्नत्रयस्योत्तरार्थमुपपत्तिस्थित्युपशमप्रकरणानि ।
 अथवा इदं शरारं किं नश्यति पुनः किं जायते किं वर्धते ।
 न कश्चिदस्य जन्मादिनार्थं इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अर्थो नास्तीत्ये-
 तावदेव न, प्रत्युतानर्थपरम्पराप्यस्तीत्याह—जरेति । संपदाम-
 प्यनर्थहेतुत्वादनर्थेषु गणनम् ॥ १८ ॥ ननु भोगहेतुत्वाद्देह-
 स्यार्थोऽप्यस्तीत्याशङ्क्याह—भोगैरिति । तैरेव तैरेवेति तेषाम-
 पूर्वत्वाभावात्पिप्लेषणवद्भेदस्यद्योतनाय । अमी भोगलम्पटाः ।
 जर्जरतां ईक्षित्यम् । तथाच भोगानामन्यनर्थत्वमेवेति भावः
 ॥ १९ ॥ प्रज्ञावतामप्यात्यन्तिकदुःखोपशमनोपायासंपादनं वृ-
 थैव सा प्रज्ञेलाचननप्रायास्त इत्यभिप्रेत्याह—अचेतना इति ।
 व्यर्थं पुरुषार्थापयोगं विना । ‘वेणवः कीचकास्ते स्थूयं खनन्त्य-
 निलोद्धताः’ ॥ २० ॥ हेतुना केन मुह्यसीति प्रश्नस्योत्तर-
 माह—शाम्यतीति ॥ २१ ॥ संसारदुःखैः पाषाण इव नीरन्ध्रं
 निशिद्धं निबिडपूरितं हृदयं यस्यस्यत्यर्थः । निजलोकाः स्वजना-
 स्तेऽपि मदर्थं रैयुरिति भयादेव ॥ २२ ॥ शुष्केणानश्रुणा रो-
 दनेन नीरसाः प्रीतिशून्या अतएव खहेतुहर्षादिशून्यास्ताः स्व-
 जनविषादप्रतिबन्धाय परं विडम्ब्यमाना मन्मुखस्य कृत्रिम-
 स्थिताभिलाषादिवृत्तीर्मम विवेक एव पश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

भावानां प्रियतमविषयाणामभावो विनाशस्तत्प्रचुराम् । अथवा
 भावः सर्वदुःखोपशमनोपलक्षितपरमानन्दभावस्तदभावोऽज्ञानं
 तद्विकारभूतां स्थितिं संस्मृत्य विचार्य संसारचेष्टया भृशं मु-
 ह्यामि । सुभगो धनादिसंपन्नो दूरे अर्थात्सौभाग्यात्परतो दैवा-
 त्प्राप्तेन दारिद्र्येण पूर्वदशां संस्मृत्य यथा मुह्यति तद्वत् ॥ २४ ॥
 ननु श्रीभिरैव त्वदभिमतोऽर्थः सेत्स्यति ‘श्रीमतां किं नु दुर्लभम्’
 इति प्रवादात्तत्राह—मोहयन्तीति । विप्रलम्भो वञ्चनम् ॥ २५ ॥
 तदेव प्रपञ्चयति—चिन्तेति । धनिनश्चिन्ताधाराभिस्तिलशः
 खण्डनेन निचयाय राशीकरणाय प्रवृत्तानि चक्राणि । उमापदां
 दारिद्र्यशत्रुरोगादितीव्रात्सहस्रपिडितानाम् ॥ २६ ॥ देहादि-
 भावानां सततसंभावितभङ्गुरत्वहेतुसमर्थितैर्विविधानां दृष्टादृष्ट-
 दोषाणां दुर्दशानां च परिचिन्तनैर्हेतुभिर्मम मनो निर्वृतिं सुखं
 नैति । दन्तिपक्षे विस्ताररहितगर्तपिधानभङ्गुरकाष्ठादिपतनका-
 रणसंपादितैरपरिज्ञानभ्रुतुषादिदोषाणां पतनबन्धनादिदुर्दशानां
 च परिचिन्तनेरित्यर्थः ॥ २७ ॥ अज्ञानलक्षणायां निशि लोके
 जने मोहोऽविचारस्तलक्षणाभिर्मिहिकामिस्तुषारधूमैर्गतालोके
 विनष्टशाखज्योतिषि सति खलाः परदुःखदास्तात्र सुचतुरा वि-
 षयशतचोराः कालेकाले सर्वदा दिशिदिशि सर्वदिक्षु विवेकल-
 क्षणमुक्ष्यरत्नहरणे प्रोद्युक्ताः प्रकृष्टोद्योगयुक्ताः सन्तः प्रवृत्ता
 वर्तन्त इति शेषः । रणे युद्धे तेषां वधाय विदुषः प्रोज्झ्य
 तत्त्वज्ञान्विहायान्ये के सुभटाः शक्ताः । न केपीत्यर्थः । इवका-
 रस्तत्सदृशानामपि दौर्लभ्यद्योतनार्थः । विना तमोनाशं तद्वधा-
 संभवादिति भावः ॥ २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्प-
 र्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

१ विवर्धन्ति इति पाठः, २ अवस्थायिनि अवस्था चेति अनयोः पर्यायवृत्तित्वात् इति पाठः, ३ मारोदिपुरिति इति पाठः,

त्रयोदशः सर्गः १३

श्रीराम उवाच ।

इयमस्मिन्स्थितोदारा संसारे परिकल्पिता ।
 धीर्मुने परिमोहाय सापि नूनं कदर्थदा ॥ १ ॥
 उल्लासबहुलान्तकल्लोलानलमाकुलान् ।
 जडान्प्रवहति स्फारान्प्रावृषीव तरङ्गिणी ॥ २ ॥
 चिन्तादुहितरो बह्व्यो भूरिदुर्ललितैधिताः ।
 चञ्चलाः प्रभवन्त्यस्यास्तरङ्गाः सरितो यथा ॥ ३ ॥
 एषा हि पदमेकत्र न निबध्नाति दुर्भगा ।
 दग्धेवानियताचारमितश्चेतश्च धावति ॥ ४ ॥
 जनयन्ती परं दाहं परामृष्टाङ्गिका सती ।
 विनाशमेव धत्तेऽन्तर्दीपलेखेव कज्जलम् ॥ ५ ॥
 गुणागुणविचारेण विनैव किल पाश्वेगम् ।
 राजप्रकृतिवन्मूढा दुरारूढावलम्बते ॥ ६ ॥
 कर्मणा तेनैतेनैषा विस्तारमनुगच्छति ।
 दोषाशीविषवेगस्य यत्क्षीरं विस्तारयते ॥ ७ ॥

या प्रिया सर्वमूढानां या भोगानर्थदा सदा ।

दोषैर्बहुविधैः सा श्रीरासगोन्तं विनिन्दते ॥ १ ॥

इत्थं विषयाणामसारानर्थानां प्रतिपाद्य विषयसंपादनमूलश्रि-
 योऽपि तथाविधतां प्रतिपादयितुमुपक्रमते—इयमित्यादिना ।
 अस्मिन्संसारे स्थिता अनपगता सती बहुतरमुखहेतुत्वादुदारा
 उत्कृष्टेति परिकल्पिता । मूढजनैरिति शेषः । वस्तुतस्तु सापि परि-
 मोहायैव नूनम् । यतो बध्वबन्धनरकादिकदर्थना एव कदर्थान्तां
 ददाति न सुखलेशमपीति भावः । प्राप्ता परिमोहायप्राप्ता विमुक्ता
 वा कदर्थदेति वा, कुम्भितानर्थान् धनानि ददाति न विवेकमिति
 वा कदर्थदा ॥ १ ॥ उल्लासैरुत्साहैर्बहुला अनन्ताः कल्लोला म-
 नोरथपरम्परा येषां तान् स्फारान्बह्वन् जडान्मुखान् प्रवहति
 पारवश्यमापाद्याकर्षति । तरङ्गिणीपक्षे ऊर्ध्व लासो नाड्यं तेन
 बहुलानुपचिताननन्तान्कल्लोलांस्तरङ्गान् जडान्मलिनान् वहति
 धारयति ॥ २ ॥ अस्याः श्रियश्चिन्तालक्षणा दुहितरः पुत्र्यः
 प्रभवन्ति । दुर्ललितैर्दुष्टचेष्टितैरेधिता वर्धिताः ॥ ३ ॥ यथा
 काचिदुर्भगा मोहाद्वहति पदा आस्कन्ध दग्धा सती एकत्र पद
 न निबध्नाति पादं न स्थापयति किंलनियतचेष्टं यथा स्यात्तथा
 इतश्चेतश्च धावति, तथा श्रीरपि पदं स्थान अनियताचारं शास्त्र-
 विहिताचरणशून्यं पुरुषं प्राप्येति शेषः ॥ ४ ॥ व्ययापहारादिना
 परामृष्टकदेशा परं दाहं जनयन्ती श्रीमत इत्यर्थः । अन्तः
 मध्ये । अकाण्डएवत्यर्थः । विनाशं स्वस्याः स्त्रोपभोक्तृत्वा । दी-
 पलेखापक्षे परामृष्टाङ्गिका स्पृष्टावयवा । विनाशस्य तमोनिष्ठल-
 योतनाय कज्जलदृष्टान्तः ॥ ५ ॥ दुरारूढा दुःखेन संपादितपि

तावच्छीतमृदुस्पर्शः परे स्वे च जने जैनाः ।

वात्ययेव हिमं यावच्छ्रिया न परुषीकृताः ॥ ८ ॥

प्राज्ञाः शूराः कृतज्ञाश्च पेशला मृदवश्च ये ।

पांसुमुख्येव मणयः श्रिया ते मलिनीकृताः ॥ ९ ॥

न श्रीः सुखाय भगवन्दुःखायैव हि वर्धते ।

गुमा विनाशनं धत्ते मृतिं विपलता यथा ॥ १० ॥

श्रीमानजननिन्द्यश्च शूरश्चाप्यविकथनः ।

समदृष्टिः प्रभुश्चैव दुर्लभाः पुरुषाश्च यः ॥ ११ ॥

एषा हि विपला दुःखभोगिनां गहना गुहा ।

घनमोहगजेन्द्राणां विन्ध्यशैलमहानटी ॥ १२ ॥

सत्कार्यपद्मरजनी दुःखकैरवचन्द्रिका ।

सुदृष्टिदीपिकावात्या कल्लोलैर्घतङ्गिणी ॥ १३ ॥

संभ्रमाद्भादिपदवी विषादविषवर्धनी ।

केदारिका विकल्पानां खेदायभयभोगिनी ॥ १४ ॥

हिमं वैराग्यवह्नीनां विकारोत्कयामिनी ।

न गुणवतां धार्मिकाणामेवोपभोगाय भवति किन्तु गुणागुणवि-
 चारेण विना य कश्चिन्मनहितमवलम्बते । यथा राज्ञां प्रकृति-
 स्वभावः । बहुधा मृदा राजानो न धार्मिकैर्गुणवाट् सह नि-
 हन्ति किन्तु येन केनचित्मनहितेन सहेति प्रसिद्धम् ॥ ८ ॥

यस्य कर्मणः क्षीर फल धनराज्याभादिदोर्भास्मानुनादिदोष-
 संपवेगानां विस्ताराय भवति तेन तेनैव युद्धयुनवाणिज्यादिकर्म-
 णैषा श्रीविस्तारमधिगच्छति न यागदानादिना । प्रभुतु तेषां
 व्ययहेतुत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ शीतमृदुस्पर्शपदेन दयादाक्षिण्य-
 स्नेहाद्युपलभ्यते । वानसमूहो वात्या । परुषीकृता दुःमहीकृताः

॥ ८ ॥ तदेव स्पष्टयति—प्राज्ञा इति । स्पष्टम् ॥ ९ ॥ गुमा र-

क्षिता विनाशनं विनाशसाधनं धत्ते संपादयति । मृतिं मरणम्

॥ १० ॥ ननु श्रीमान्तेऽपि धार्मिका यशस्विनश्च केचिदुदयन्ते

तत्राह—श्रीमानिति । स्पष्टम् ॥ ११ ॥ दुःखलक्षणानां भोगिना

सर्पाणाम् ॥ १२ ॥ सत्कार्याणि पुण्यकर्माणि तल्लक्षणपद्मानां र-

जनी रात्रिः संकोचहेतुरित्यर्थः । एव दुःखैरवघातां चन्द्रिका

विकासहेतुः । सुदृष्टिर्दयादृष्टिः परमार्थदृष्टिर्वा तद्वर्षदीपिकाया

वात्या वानसमूहः । कल्लोलैर्घयुक्ता तरङ्गिणीव । अस्या अपि

दीपप्रशमनहेतुन्वस्य रुढत्वाच्च विशेषणवैयर्थ्यम् । युग्मरूप-

कम् ॥ १३ ॥ संभ्रमो भय भ्रान्तिश्च तद्वर्षाणामभ्रानामादिपद-

वी प्रथममार्गः पुरोवातादिः । केदारिका क्षेत्रभक्तिविकल्पसस्या-

नाम् । खेदः आयो लोभो यस्य तथाविधस्य भयस्य जनने भो-

गिनी सर्पिणी । भयभोगवती खेदायेति पृथक्पदं वा ॥ १४ ॥

विकाराश्चित्तविकाराः कामादयः ॥ १५ ॥ इन्द्रायुधं शकधनु-

१ परिक्षीणाङ्गिका सती इति पाठः. २ तेनैव इति पाठः.

३ जवः इति पाठः.

४ परुषीकृतः इति पाठः. ५ कैरव शुभ्रकमलम्. ६ सकामपुण्य.

वशाद्य कश्चित् इति पाठः.

राहुदंष्ट्रा विवेकेन्दोः सौजन्याम्भोजचन्द्रिका ॥१५॥
 इन्द्रायुधवदालोलनानारागमनोहरा ।
 लोला तडिदिवोत्पन्नध्वंसिनी च जडाश्रया ॥१६॥
 चापलावजितारण्यनकुलीनकुलीजना ।
 विप्रलम्भनतात्पर्यजितोप्रमृगतृष्णिका ॥१७॥
 लहरीवैकरूपेण पदं क्षणमकुर्वती ।
 चला दीपशिखेवातिदुर्ज्ञेयगतिगोचरा ॥१८॥
 सिंहीव विप्रहव्यग्रकरीन्द्रकुलपोथिनी ।
 खड्गधारेव शिशिरा तीक्ष्णतीक्ष्णाशयाश्रया ॥१९॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे लक्ष्मीनिराकरणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः १४

श्रीराम उवाच ।

आयुः पल्लवकोणाग्रलम्बाम्बुकणभङ्गुरम् ।
 उन्मत्तमिव संत्यज्य यात्यकाण्डे शरीरकम् ॥ १ ॥
 विषयाशीविषासङ्गपरिजर्जरचेतसाम् ।
 अप्रौढात्मविवेकानामायुरायासकारणम् ॥ २ ॥
 ये तु विज्ञातविज्ञेया विश्रान्ता वितते पदे ।
 भावाभावसमाश्रवासमायुस्तेषां सुखायते ॥ ३ ॥
 वयं परिमिताकारपरिनिष्ठिननिश्चयाः ।
 संसारभ्रतडित्पुञ्जे मुने नायुषि निर्धृताः ॥ ४ ॥

स्तद्वत् । चन्द्रायुधमिति पाठेऽयं चन्द्रवद्रूपमायुधमिन्द्रायुधमेव ।
 आलोला अचिरम्यामिनो रागा वर्णाः । जडा मूर्खाः । त एव
 प्रायः श्रीमन्तो दृश्यन्ते ॥ १६ ॥ चापलेनावमल्य जिना अर-
 ण्यनकुण्डो यया । नकुलीना दौर्गुल्याः । नशब्दोयं ननु नम्र ।
 विप्रलम्भनतात्पर्यं प्रतारणानुकूल्यम् । मृगतृष्णाया उग्रता
 प्रीध्मे प्रसिद्धा ॥ १७ ॥ एकरूपेण क्षणमपि पदं स्थानकार्यमव-
 स्थानमकुर्वती । सदा क्षयवृद्धिस्वभाववान् । दुर्ज्ञेया गतिरतकि-
 तदुर्दशा गोचरो यस्याः ॥ १८ ॥ विप्रहव्यग्रा युद्धोन्मुकजना-
 स्तएव करीन्द्राः । स्वयं च तीक्ष्णा तीक्ष्णाशयान्कूरहृदयानाश्रयते
 च । कर्मधारयः पूर्वतीक्ष्णापदस्य पुंवद्भावः ॥ १९ ॥ अपहृतैः पर-
 स्परैर्वधव्या अपहृतान्वा मृत्युना अर्थयते वाञ्छति तच्छी-
 लया । दुराधयः परिलीनाः प्रच्छन्नाश्चोरवधस्याम् । आहि-
 ताम्पादित्वकल्पनात्परनिपातः ॥ २० ॥ तमिति परामर्शो-
 यत्येति लभ्यते । तथा च यस्य पुरुषस्य अलक्ष्म्या सपत्न्येव स्वयं
 दूरेणोत्सारिता तमेव चिरं सपत्न्योपभुक्तं पुनरादरादाश्लि-
 ष्यतीत्यर्थं न मानवती किंतु निर्लज्जेत्यर्थः ॥ २१ ॥ कुत्सितोऽर्थः
 पतनमरणार्थिस्मादिति कदर्थः साहसं तेन साध्या लभ्या ।
 व्यालावलीगात्रैर्विवृतदेहा वेष्टितशरीरा । श्वेजे जीर्णकूपादिगते
 ॥ २२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैरा-

नानयापहतार्थिन्या दुराधिपरिलीनया ।
 पद्माम्यभय्या लक्ष्म्या किंचिदुःखोदते सुखम् ॥२०॥
 दूरेणोत्सारिताऽलक्ष्म्या पुनरेव तमादरात् ।
 अहो बताश्लिष्यतीव निर्लज्जा दुर्जना सदा ॥२१॥

मनोरमा कर्षति चित्तवृत्तिं

कदर्थसाध्या क्षणभङ्गुरा च ।

व्यालावलीगात्रविवृतदेहा

श्वेजोत्थिता पुष्पलतेव लक्ष्मीः ॥ २२ ॥

युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खण्डनम् ।
 ग्रथनं च तरङ्गाणामौष्ठा नायुषि युज्यते ॥ ५ ॥
 पेलवं शग्दीवाभ्रमज्जोह इव दीपकः ।
 तरङ्गक इवालोलं गतमेवोपलक्ष्यते ॥ ६ ॥
 तरङ्गं प्रतिविम्बेन्दुं तडित्पुञ्जं नभोऽम्बुजम् ।
 ग्रहीतुमात्मां बध्नामि न त्वायुषि हतस्थितौ ॥ ७ ॥
 अविश्रान्तमनाः शून्यमायुराततमीहते ।
 दुःखायैव विमूढोऽन्तर्गर्भमश्वतरी यथा ॥ ८ ॥
 संसारसंस्तुतावस्थां फेनोऽस्मिन्सर्गागरे ।

ग्यप्रकरणे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

व्याधिरोजजराग्रस्तं कामादिकलुषीकृतम् ।

जीवितं यौवनं चायुरिह मूर्खस्य निन्द्यते ॥ १ ॥

श्रीरिवायुरधि न सुखायेत्याह—आयुरित्यादिना । पल्लवस्य
 कोणः प्रान्तभागस्तस्याप्यग्रे लम्बमानोऽम्बुकणो हिमजलबिन्दु-
 रिव भङ्गुरमस्थिरम् । उन्मत्तमिति प्रथमान्तमायुरुपमानं द्विती-
 यान्त शरीरोपमानं वा । अकाण्डेऽनवसरे । कुत्सायामनुकम्पायां
 च कन् ॥ १ ॥ विषयलक्षणेः सर्परासङ्गेन सर्वतः शिथिलितचि-
 त्तानाम् । न विद्यते प्रौढ आत्मनि विवेको येषां पुरुषाणाम्
 ॥ २ ॥ किं ब्रह्मविदामप्येवं नेत्याह—येत्विति । वितते पदे
 अपरिच्छिन्ने वस्तुनि । भावाभावयोर्लालाभयोः सम आश्वा-
 सश्चित्तसमाधानं यस्य तत् ॥ ३ ॥ परिमिताकारे देहादौ परि-
 निष्ठित एतावदेवात्मरूपमिति सिद्धो निश्चयो येषाम् । निर्धृताः
 सुखिताः ॥ ४ ॥ आस्था विश्वासः ॥ ५ ॥ पेलवमल्पम् ।
 अज्ज्ञो निसैलः । आयुरिति विपरिणामेन व्यैवहितेन वा संब-
 द्ध्यते ॥ ६ ॥ हतस्थिता अस्थिरे ॥ ७ ॥ आत्यन्तिकतृष्णोप-
 रमो मनसो विश्रान्तिः । शून्यं सुखेन व्यर्थमित्यर्थः । आततं
 विस्तीर्णम् । ईहते इच्छति । अश्वाद्बर्दभ्यामुत्पन्ना अश्वतरी ।
 तस्या उदरविदारणेनैव गर्भनिर्गमनं प्रसिद्धम् ॥ ८ ॥ अस्थां
 ३ मास्थायुषि न युज्यते इति पाठः । ४ व्यवहितं वा इति पाठः ।

१ पातिनी इति पाठः । २ हते यथा इति पाठः ।

कायबल्ल्याम्भसो ब्रह्मजीवितं मे न रोचते ॥ ९ ॥
 प्राप्यं संप्राप्यते येन भूयो येन न शोच्यते ।
 पराया निर्धृतेः स्नानं यत्तज्जीवितमुच्यते ॥ १० ॥
 तस्वोऽपि हि जीवन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः ।
 स जीवति मनो यस्य मननेन न जीवति ॥ ११ ॥
 जातास्त एव जगति जन्तवः साधुजीविताः ।
 ये पुनर्नैव जायन्ते शेषा जरठगर्दभाः ॥ १२ ॥
 भारोऽपिविवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं च रागिणः ।
 अज्ञानस्य मनो भारो भारो नात्मविदो वपुः ॥ १३ ॥
 रूपमायुर्मनो बुद्धिरहंकारस्तथेहितम् ।
 भारो भारधरस्येव सर्वं दुःखाय दुर्धियः ॥ १४ ॥
 अबिभ्रान्तमनापूर्णमापदां परमास्पदम् ।
 नीडं रोगविहङ्गानामायुरायासनं दृढम् ॥ १५ ॥
 प्रत्यहं खेदमुत्सृज्य शनैरलमनारतम् ।
 आखुनेव जरच्छृङ्गं कालेन विनिहन्यते ॥ १६ ॥
 शरीरबिलविभ्रान्तैर्विषदाहप्रदायिभिः ।

रोगैरापीयते रौद्रैर्ब्यालैरिव वनानिलः ॥ १७ ॥
 प्रक्षुवानैरविच्छेदं तुच्छैरन्तरवासिभिः ।
 दुःखैरावृण्यते क्रूरैर्धुणैरिव जरहुमः ॥ १८ ॥
 नूनं निगरणायाशु धनगर्धमनारतम् ।
 आखुर्माज्जरकेणेव मरणेनावलोक्यते ॥ १९ ॥
 गन्धादिगुणगर्भिण्या शून्ययाऽशक्तिवेद्यया ।
 अन्नं महाशनेनेव जैरया परिजीर्यते ॥ २० ॥
 दिनैः कतिपर्यैरेव परिज्ञाय गतादरम् ।
 दुर्जनः सुजनेनेव यौवनेनावमुच्यते ॥ २१ ॥
 विनाशसुहृदा नित्यं जरामरणबन्धुना ।
 रूपं खिङ्गवरेणेव कृतान्तेनाभिलप्यते ॥ २२ ॥

स्थिरतया सुखभासितया तया
 सततमुज्जितमुत्तमफलम् च ।
 जगति नास्ति तथा गुणवर्जितं
 मरणभाजनमायुरिदं यथा ॥ २३ ॥

इत्याथै वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे जीवितगर्हा नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः १५

श्रीराम उवाच ।
 मुधैवाभ्युत्थितो मोहान्मुधैव परिवर्धते ।

मिथ्यामयेन भीतोऽस्मि दुर्गहंकारशत्रुणा ॥ १ ॥
 अहंकारवशादेव दोषकोशकदर्थनाम् ।

संसारसंघातो संसारसंभ्रमणे प्रसिद्धा कायवल्ली देहलता सर्ग-
 सागरे आम्भसो जलविकारभूतः फेन एव अत्यन्तास्थिरत्वात् ।
 अतोऽस्मिन् जीवितं जीवनं मे न रोचत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्राप्य-
 मवश्यं प्राप्तुं योग्यं परमपुरुषार्थरूपम् । निर्धृतेर्जावन्मुक्तिसुखस्य
 ॥ १० ॥ मननेन मननफलेन तत्त्वबोधेन वासनाक्षयेण वा
 न जीवति तुच्छीभवति ॥ ११ ॥ तएव साधुजीविताः प्रशस्य-
 जीवना जाता इति संबन्धः । जरठाश्विरजीविनोऽपि गर्दभ-
 दप्रशस्यजीवनाः । अद्युचिदेहात्मबुद्धेरिति भावः ॥ १२ ॥
 भारो भार इव व्यर्थश्रमहेतुः । ज्ञानं च ज्ञानमपि यत्सर्वश्रम-
 निवारकत्वेन प्रसिद्धं किमन्यदिति भावः ॥ १३ ॥ ईहितं चे-
 दितम् । भारशब्दार्थं स्वयमेवाह—भारधरस्येवेत्यादिना ॥ १४ ॥
 विभ्रान्तिः सर्वश्रमनिवृत्तिः । आपूर्तिः पूर्णकामता । आयासनं
 श्रमसाधनम् ॥ १५ ॥ प्रत्यहमित्यस्य खेदमुत्सृज्येत्यनेनैव नि-
 राकाङ्क्षीकरणानारतमित्यस्य न वैयर्थ्यम् । विनिहन्यते आयु-
 रित्यर्थः ॥ १६ ॥ विषवदाहप्रदानशीलैः । आपीयते आयुरिति
 शेषः । व्यालैः सर्पैः ॥ १७ ॥ प्रक्षुवानैः क्षरद्भिः पूयरक्तमलादि ।
 पुणपक्षे रजांसि । दुःखं रोगादिदुःखैः आसमन्ताद्वृण्यते च्छि-
 द्यते । 'आवृण्यते' इति पाठोऽयमेवार्थः । घुणाः काष्ठकीटकाः
 ॥ १८ ॥ निगरणं प्रसनम् । धनगर्धं प्रचुराभिलाषं यथास्या-

त्तथा ॥ १९ ॥ जगया वृण्यया अशक्ति क्षीणबल यथास्यानथा
 परिजीर्यते आयुः पुरुषो वा । तत्र दृष्टान्तः । महाशनेन बह्म-
 शिनाश्रमिवेति ॥ २० ॥ यौवनास्यादरः पुरुषार्थोपयोजनं तद-
 हितं परिज्ञाय । गतादरमिति क्रियाविशेषणं वा । दुर्जन इति
 यावन्न परिज्ञायते तावदेव मुज्जनराद्रित्यत इति प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥
 खिङ्गवरो विद्वद्रेषः । रूपं सौन्दर्यमिव । अभिलप्यते आयुः पु-
 रुषो वा ॥ २२ ॥ तया जीवन्मुक्तप्रसिद्धया सुखभासितया
 स्थिरतया च सततमुज्जितं त्यक्तमुत्तमफलम् अतितुच्छं गुणव-
 र्जितं च यथेदमायुस्तथा जगलन्यन्नास्तीति संबन्धः ॥ २३ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतापस्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
 चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

सर्वानर्थसमारम्भमूलस्तम्भोऽन्न निन्द्यते ।

ममताव्रततैर्मूलमहंकारो विशेषतः ॥ १ ॥

एवमहंकारस्यापि न सुखहेतुता प्रत्युत सर्वदोषाणामभिमा-
 नमूलत्वादनर्थवन्मेवेति विस्तरेण दर्शयति—मुधैवेत्यादिना ।
 मोहादज्ञानात्रिमित्तान्मुधा व्यर्थमेवाहंकारोऽभ्युत्थितो व्यर्थमेव
 च परितो वर्धते न ततः पुरुषार्थोऽस्तीत्यर्थः । तस्योपादानमपि
 मोहएवेति दर्शयति—मिथ्यामयेनेति । आमयेनेति वा च्छेदः ।
 अहंकाराख्येन न शत्रुणा शातनशीलेन रोगेणेति तदर्थः ॥ १ ॥
 विविधाः साध्यसाधनफलप्रवृत्तिलक्षणा आकारा यस्य स तथा-

ददाति दीनदीनानां संसारो विविधाकृतिः ॥ २ ॥
 अहंकारवशादापदहंकारादुराधयः ।
 अहंकारवशादीहा त्वहंकारो ममामयः ॥ ३ ॥
 तमहंकारमाश्रित्य परमं चिरवैरिणम् ।
 न भुजे न पिबाम्यम्भः किमु भोगान्भुजे मुने ॥ ४ ॥
 संसाररजनी दीर्घा माया मनसि मोहिनी ।
 तताऽहंकारदोषेण किरातेनेव वागुरा ॥ ५ ॥
 यानि दुःखानि दीर्घाणि विषमाणि महान्ति च ।
 अहंकारात्प्रसूतानि तान्यगान्त्वदिरा इव ॥ ६ ॥
 शमेन्दुसैहिकेयास्यं गुणपद्महिमाशनिम् ।
 साम्यमेघशरन्कालमेहंकारं त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥
 नाहं रामो न मे वाञ्छा भावेषु न च मे मनः ।
 शान्त आसितुमिच्छामि स्वात्मनीव जिनो यथा ८
 अहंकारवशाद्यन्मया भुक्तं हुतं कृतम् ।
 सर्वं तत्तदवस्त्वेव वस्त्वहंकाररिक्ता ॥ ९ ॥
 अहमित्यस्ति चेद्ब्रह्मब्रह्मापदि दुःखिनः ।
 नास्ति चेत्सुखितस्तस्मादनहंकारिता वरम् ॥ १० ॥
 अहंकारं परित्यज्य मुने शान्तमनस्तया ।
 अवतिष्ठे गतोद्वेगो भोगौघो भङ्गुरारूपदः ॥ ११ ॥
 ब्रह्मन्यावदहंकारधारिदः परिजृम्भते ।
 तावद्विकासमायाति तृष्णाकुटजमञ्जरी ॥ १२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वान्मीक्रिये वैराग्यप्रकरणे अहंकारजुगुप्सानाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

अहंकारघने शान्ते तृष्णा नवतडिल्लता ।
 शान्तदीपशिखावृत्त्या कापि यात्यतिसत्त्वरम् ॥ १३ ॥
 अहंकारमहाविन्ध्ये मनोमत्तमहागजः ।
 विस्फूर्जति घनास्फोटैः स्तनितैरिव धारिदः ॥ १४ ॥
 इह देहमहारण्ये घनाहंकारकेसरी ।
 योयमुल्लसति स्फारस्तेनेदं जगदाततम् ॥ १५ ॥
 तृष्णातन्तुलवप्रोता बहुजन्मपरम्परा ।
 अहंकारोप्रखिन्नेन कण्ठे मुक्तावली कृता ॥ १६ ॥
 पुत्रमित्रकलत्रादितश्चमश्चविवर्जितम् ।
 प्रसारितमनेनेह मुनेऽहंकारवैरिणा ॥ १७ ॥
 प्रमार्जितेहमित्यस्मिन्पदे स्वयमपि द्रुतम् ।
 प्रमार्जिता भवन्त्येते सर्व एव दुराधयः ॥ १८ ॥
 अहमित्यम्बुदे शान्ते शनैश्च शमशातिनी ।
 मनोगगनसंमोहमिहिका कापि गच्छति ॥ १९ ॥
 निरहंकारवृत्तेर्मे मौख्याच्छोकेन सीदतः ।
 यत्किञ्चिदुचितं ब्रह्मस्तदाख्यातुमिहार्हसि ॥ २० ॥
 सर्वापदं निलयमभ्रवमन्तरस्थ-
 मुमुक्तमुत्तमगुणेन न संश्रयामि ।
 यत्नादहंकृतिपदं परितोऽतिदुःखं
 शेषेण मां समनुशाधि महानुभाव ॥ २१ ॥

विधः संसारः अनादिकालादारभ्य जन्ममरणनरकाद्यनन्तदुःख-
 परम्परामनुभूयापि पुनःपुनस्तद्धेतुसुखलवानायामसहस्रैरपि
 लिप्समानत्वादीनेभ्योऽपि दीनानां विषयलम्पदानां रागद्वेषदु-
 र्व्यसनदिदोषलक्षणेभ्यो कोशग्रहेषु सद्यवहारानुपयोगात्कदर्शनं
 कुन्तिमधनभावं ददाति संपादयति यत्तदहंकारवशादेवेत्यर्थः
 ॥ २ ॥ तत्फलमेव दिक्प्रदर्शनेन प्रपञ्चयति—अहंकारवशा-
 दिति । आपत् शारीरदुःखम् । आधयो मानसदुःखानि । ईहा
 रागो दुःखेष्टा वा । मम आमयो रोगः । 'मनोमय' इति पाठेऽपि
 लुप्तैकदेशो मनस आमयो मनोविकार इति वार्थः ॥ ३ ॥ भुजे
 भुजे । विकरणलोपच्छान्दसः । भजे इति वा पाठः ॥ ४ ॥ संसा-
 रलक्षणतमिक्षायां दीर्घा आयता वागुरा मृगबन्धनी ॥ ५ ॥ वि-
 षमाणि दुरुत्तराणि । अगात्पर्वतात् । खदिरा वृक्षविशेषाः ॥ ६ ॥
 सैहिकेयो राहुः । हिममशनिर्वित्युपमितसमासः । साम्यं सम-
 दर्शिता स एव सर्वभूतेषु दयावर्षित्वान्मेघः ॥ ७ ॥ अहंकारत्यागे
 देहाभिमानममतादयः स्वयमेव शाम्यन्तीति दर्शयति—नाहमि-
 ति । शान्तो निर्वैरः । स्वात्मनीव आत्मौपम्येन सर्वभूतानि पश्य-
 त्वित्यर्थः । जिनो बुद्धः स यथा अहिंसापरस्त्वद्वा । 'निन्देच्छवि

गुणो प्राह्यः' इतिन्यायेन जिनोदाहरणम् । 'जित' इति वा पाठः
 ॥ ८ ॥ अवस्तु तुच्छमसारं वा ॥ ९ ॥ १० ॥ उद्वेगानाम-
 शान्तमनोमूलत्वात्तच्छान्त्या गतोद्वेगः । ननु भोगसंपत्तिभिरेव
 कृतो न तथा स्यात्तत्राह—भोगौघ इति । भङ्गुरो देहेन्द्रियविषया-
 यधीनः । तथाच तत्तदेकैकभङ्गेऽयुद्वेगप्रसक्तिर्दुर्वारेति भावः
 ॥ ११ ॥ अहंकार एव विवेकज्योतिर्गणतिरोधायकत्वाद्धारिदः
 परितो जृम्भते गात्राणि विस्तारयति ॥ १२ ॥ वृत्तिरत्र तुल्य-
 शीलता ॥ १३ ॥ स्तब्धत्वदुर्विनामत्वाभ्यां विन्ध्यसाम्यम् ।
 विस्फूर्जति गजति । घनैरास्फोटैर्युद्धोत्साहैर्धनानां निबिडशिला-
 दीनामास्फोटनध्वनिमिवा ॥ १४ ॥ स्फारस्तैस्तैर्वहेतुभिरुपचितः ।
 जगदाततं सुकृतदुष्कृतादिबीजोपचयेन विस्तारितम् । 'सहीद-
 मन्नं धियाधिया जनयते कर्मभिः' इति श्रुतेरिति भावः
 ॥ १५ ॥ लव एकदेशः । जन्मपरम्परा देहपरम्परा ।
 खिन्नो विटः ॥ १६ ॥ पुत्रमित्रादिरूपं तश्चमश्चविवर्जितं
 वशीकरणोन्मादादिसाधनमिति शेषः । लौकिकयौक्तिकोपाय-
 स्तश्चम् ॥ १७ ॥ प्रमार्जिते मूलोच्छेदेन निरस्ते ॥ १८ ॥ अहंका-
 रोच्छेदस्य मन्दाधिकारिणां चिरसाधनाभ्यासप्रबोधसाध्यात्वा-

१ नाहंकारात्यरो रिपुः इति पाठः. २ सैहिकेयास्यमिति
 पाठः सैहिकेयो राहुः वृद्धभावावच्छान्दसः. ३ वरा इति पाठः.

४ कालमारभ्य इति पाठः. ५ दुर्व्यसनानि इति पाठः.

षोडशः सर्गः १६

श्रीराम उवाच ।

दोषैर्जर्जरतां याति सत्कार्यादार्यसेवनात् ।
 वातान्तःपिच्छलववचेतश्चलति चञ्चलम् ॥ १ ॥
 इतश्चेतश्च सुव्यग्रं व्यर्थमेवाभिधावति ।
 दूरादूरतरं दीनं ग्रामे कौलेयको यथा ॥ २ ॥
 न प्राप्नोति क्वचित्किञ्चित्प्राप्तैरपि महाधनैः ।
 नान्तः संपूर्णतामेति करण्डक इवाम्बुभिः ॥ ३ ॥
 नित्यमेव मुने शून्यं कदाशावागुरावृतम् ।
 न मनो निर्वृतिं याति मृगो यूथादिव च्युतः ॥ ४ ॥
 तरङ्गतलां वृत्तिं दधदातूनशीर्णताम् ।
 परित्यज्य क्षणमपि हृदये याति न स्थितिम् ॥ ५ ॥
 मनो मननविध्वुब्धं दिशो दश विधावति ।
 मन्दराहननोद्भूतं क्षीरणवपयो यथा ॥ ६ ॥
 कल्लोलकलितवर्तं मायामकरमालितम् ।

च्छनैरित्युक्तम् । मुमुक्षाधिकारिणां क्षीप्रमर्षाति समुच्चयाय च-
 कारः । शमशातनी शान्तिनिकृन्तनी । मनोगगनस्था मोहमि-
 हिका महाभ्रान्तिनीहारपटली ॥ १९ ॥ २० ॥ एवमहंकार
 तत्प्रयुक्तानर्थं तदुच्छेदफलं चोपवर्ण्य स्वस्य तत्त्यागप्रयुक्तां
 श्रवणाधिकारसंपत्तिं बद्धपददेशं प्रार्थयन्त—सर्वोपदार्भिति । अ-
 न्तरस्थं हृदयस्थम् । उत्तमगुणं शान्त्यादिनांमुक्तम् । अहृ-
 तिरूपं पदं लक्ष्म लाञ्छनमित्यर्थः । 'पदं व्ययमितत्राणस्थान-
 लक्ष्माद्विवस्तु' इत्यमरः । यत्नाद्विवेकदाह्येन । शेषणावशिष्टेन
 संपाद्येन सह सामनुशांयुपदिश । आत्मनस्त्वर्भाति शेषः ॥ २१ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतान्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे प-
 ञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

इह चित्तमनोदोषा विस्मरेणोपपत्तिभिः ।

रामेण संप्रकाशयन्ते दृष्टान्तैश्चापि भूरिभिः ॥ १ ॥

अहंकारवचित्तमनसोरपि न सुखहेतुता किंतु दुःखहेतुत्वे-
 त्याह—दोषैरित्यादिना । त्यज्जलां पश्यन्त्यां । 'महसेवा द्वारमा-
 हुर्विमुक्तः' इति वचनात्सद्भिर्मनुमुमुक्षुभिरवश्यं कर्तव्यमार्यसेवनं वि-
 हायेत्यर्थः । दोषैः कामादिभिर्जर्जरतां शैथिल्यं पुरुषार्थसाधना-
 पटुत्वमिति यावत् । वातान्तर्वायुप्रवाहमध्ये पिच्छलववदृष्टां-
 प्रवञ्चलति यतश्चञ्चलं चपलस्वभावमित्यर्थः । मनसोऽपि प्राणवा-
 ताधीनं चलनमिति वक्ष्यति ॥ १ ॥ तदेव सदृशान्तं दर्शयति—
 इतश्चेति । युक्तयुक्तविमर्शमन्तरेणेत्यर्थः । सुव्यग्रमर्तव्याकुलम् ।
 क्वापि स्वपूर्तिहेत्वलाभाहानम् । कौलेयकः सारमेयः ॥ २ ॥ वं-
 शवेत्रादिशालकारचितो वज्राधाधानपात्रविशेषः करण्डकः ॥ ३ ॥
 शून्यं स्वतो विषयतश्च । सजार्तायानां तिरश्चां समूहो यूथः
 ॥ ४ ॥ स्थलावयवानां विभाग आलूनता । सूक्ष्माणां तु स शी-
 र्णता । कर्मधारयात्तत् ॥ ५ ॥ मननैविषयानुसंधानैर्विध्वुब्धं

न निरोद्धुं समर्थोऽस्मि मनोमयमहार्णवम् ॥ ७ ॥
 भोगदुर्वाङ्कुराकाङ्क्षी श्वभ्रपातमचिन्तयन् ।
 मनोहरिणको ब्रह्मन्दूरं विपरिधावति ॥ ८ ॥
 न कदाचन मे चेतः स्वामातूनविशीर्णताम् ।
 त्यजत्याकुलया वृत्त्या चञ्चलत्वमिवार्णवः ॥ ९ ॥
 चेतश्चञ्चलया वृत्त्या चिन्तानिचयचञ्चुरम् ।
 धृतिं बध्नाति नैकत्र पञ्जरे केसरी यथा ॥ १० ॥
 मनो मोहग्रथारूढं शरीरात्समतासुखम् ।
 हरत्यपहतोद्वेगं हंसः क्षीरमिवाम्बसः ॥ ११ ॥
 अनल्पकल्पनातलेपे विलीनाश्चित्तवृत्तयः ।
 मूर्खान्द्रं न प्रबुध्यन्ते तेन तप्येऽहमाकुलः ॥ १२ ॥
 क्रीडाकृतदृढग्रन्थितृष्णासूत्रे स्थितात्मना ।
 विहगो जालकनेव ब्रह्मन्बद्धोऽस्मि चेतसा ॥ १३ ॥
 संततामर्षधूमेन चिन्ताज्वालाकुलेन च ।

विविश्रक्षोभं प्रापम् ॥ ६ ॥ कल्लोलमदृशैर्भोगलाभोन्माहैः कलि-
 तावर्तं संपादितमज्जानाकुलभ्रमणम् । मायाः परवज्रनोपायान्
 एव कृण्वान्मकराः ॥ ७ ॥ श्वभ्रपातं तरङ्गनयनम् ॥ ८ ॥
 आलूनविशीर्णता व्याख्याता ॥ ९ ॥ चञ्चुरमतिचपलम् । च-
 रन्त्येदृशान्तापचायुचि 'यन्तेचि च' इति यहलुकि 'चण्डलोश्च' इत्य-
 म्यामस्य नुक्त 'उपरम्यान्' इत्युन्वम । वृत्तिं धियम् । स्वत एव
 चपलस्वभाव चिन्तानिचयेन चान्यमानं तु गुणरामिनां बला-
 त्त्रिरुध्यमानमपि धियं न बध्नातात्यर्थः ॥ १० ॥ उन्मर्षापकषयो-
 र्पाधिकल्पितस्वाप्सरसार्थतः । सर्वभूतेष्वामन एकरूपता सै-
 तथा जावन्मुक्तं न भूयमाना गमना मुगमिष्युच्यन्ते । साच म-
 नसो मोहग्रथानां गेहेण निर्यमितद्वन्वादात्मिकेव शरीरे प्राप्तापि
 मोहग्रथारूढेन मनसा ग्रन्थितादयारदेहमात्रात्मभावः परिशिष्य-
 इति भावः ॥ ११ ॥ चित्तस्य प्रत्यक्षप्रवर्णवृत्तयो बहुतरङ्ग-
 नविषयार्सात्कल्पनालक्षणशय्याया विलानाः । सुप्तप्रायाः
 प्रबोधकशास्त्राचार्यापदेशमन्तरं केवलस्वबुद्धिकृताविचारसहस्र-
 णापि न प्रबुध्यन्ते । तेन तदप्रबोधनाहताये ॥ १२ ॥ क्रीडाकृता
 अन्तर्निवेशिता अहमिदं ममदमित्यन्योन्यान्तादात्म्यसंसार्यास-
 लक्षणा दृढग्रन्थयो यास्मिन्स्थायिविधे भोगतृष्णामूत्रे स्थितेनात्मना
 स्वेनैव कर्त्रा, चेतसा करणेन । दृष्टान्तं तृष्णासहस्रमूत्रे स्थिता-
 त्मनाति जालकविशेषणम् । आसिपतृष्णासूत्रे स्थितात्मना व्या-
 धेन कर्त्रा जालकेन करणेनति वार्थः ॥ १३ ॥ संततो विस्ता-
 रितः अमर्षः क्रोध एव धूमो यस्य । चिन्तैव ज्वाला तथा आ-
 कुलेनेति रूपकसंपादितधूमादिसंपत्त्या बहिःसादृश्यमेव विवक्ष्यते
 न बह्विधमिति न रूपकोपमानविरोधः । उपमानविशेषणत्वपक्षे
 न मृष्यते सद्यत इत्यमर्षो दुःसहस्तथाविधेन धूमेन । चिन्त्यते

१ प्रवृत्तय इति पाठः.

बह्निनेव तृणं शुष्कं मुने दग्धोऽस्मि चेत्तसा ॥ १४ ॥
 क्रूरेण जडतां यातस्तृष्णाभार्यानुगामिना ।
 शवं कौलेयकेनेव ब्रह्मन्भुक्तोऽस्मि चेत्तसा ॥ १५ ॥
 तरङ्गतरलास्फालवृत्तिना जडरूपिणा ।
 तटवृक्ष इवौघेन ब्रह्मशीतोऽस्मि चेत्तसा ॥ १६ ॥
 भवान्तरनिपाताय शून्ये वा भ्रमणाय च ।
 तृणं चण्डानिलेनेव दूरे नीतोऽस्मि चेत्तसा ॥ १७ ॥
 संसारजलधेरस्मान्नित्यमुत्तरणोन्मुखः ।
 सेतुनेव पयःपूरो रोधितोऽस्मि कुचेत्तसा ॥ १८ ॥
 पातालाद्गच्छता पृथ्वीं पृथ्व्याः पातालगामिना ।
 कूपकाष्ठं कुदास्त्रेव वेष्टितोऽस्मि कुचेत्तसा ॥ १९ ॥
 मिथ्यैव स्फागरूपेण विचाराद्विशाररुणा ।
 बालो वेतालकेनेव गृहीतोऽस्मि कुचेत्तसा ॥ २० ॥
 वल्लेरुणतरः शैलादपि कष्टतरकमः ।
 वज्रादपि दृढो ब्रह्मन्दुनिग्रहमनोग्रहः ॥ २१ ॥
 चेत्तः पतति कार्येषु विहगः स्वामिपेयिव ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वान्मीकरीये वैराग्यप्रकरणे वैराग्यचित्तदीरात्म्यं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

दग्धैरिति चिन्ता उवालेति व्याख्येयम् । एवमन्यत्रापि ॥ १४ ॥
 जडतामज्ञतां यातः प्राप्तोऽहमिति शेषः । क्रूरेण निगुरेण ।
 तृष्णा भार्येवेत्युपमितसमासो रूपकं वा । अन्यत्र तृष्णावत्सदा-
 ऽपूर्णोदरी भार्या शुनी तदनुगामिना कौलेयकेन शुना जडतां
 भारतां प्राप्तं शवं कुणप इवेति संबन्धः ॥ १५ ॥ तरङ्गवत्तरला
 आस्फालाः अलभ्यविषये प्रतिहृत्यमाना वृत्तयो यस्म्येति चेतः-
 पक्षे । अन्यत्र तरङ्गास्तरला आस्फालवृत्तयो यस्मिन्तेन उल-
 योरभेदाज्जलरूपिणा ओघेन पूरेण नदीनटवृक्ष इव निपात्य नी-
 तोऽस्मि ॥ १६ ॥ धर्मप्रवृत्त्या स्वर्गारोहं अकाण्डनिपाताय त-
 दभावे मुखलेशशून्ये इहैव कीटपतङ्गादिजन्मभिर्भ्रमणाय । त-
 थाच श्रुतिः 'एतमेवाभ्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति । 'अर्धतयोः
 पथोरनं कतरेण च न तानीमानि ध्रुदाण्यसकृदावर्तानि भूतानि
 भवन्ति जायस्व त्रियस्वत्येतत्तृतीयं स्थानम्' इति च । उपमा-
 नपक्षे स्पष्टम् ॥ १७ ॥ संसारजलधेरुत्तरणोन्मुखो निर्गमनो-
 युक्तः । जलधौ ह्यस्मादिति सप्तमीपाठे उत्तरणोन्मुखोऽहं संसा-
 रजलधावेव निरुध्य स्थापितोऽस्मीत्यर्थः । यथा सेतुना धुन्नदी-
 पयःपूरो रुध्यते तद्वत् ॥ १८ ॥ पृथ्वीपातालशब्दाभ्यां तर-
 दशावृक्षाद्योदेशौ लक्ष्येते । रज्ज्वा जलादिभाराकर्षणार्थकतो
 बद्धभारं तिर्यक्काष्ठप्रोतबलयाकारभारं वा कूपकाष्ठं प्रसिद्धम्
 ॥ १९ ॥ बालबिभीषिकार्थं कल्पितवेतालको यथा बालबुद्ध्या
 स्फारतां प्राप्तस्तस्येव बाल्यापगमे विचारादस्त्वमापद्यते तथा-
 ऽङ्गबुद्ध्या दुर्जयं मनो विवेके तु निःस्वरूपमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥
 दुःखेनापि प्रहीतुमशक्यो मनोलक्षणो गृह्णातीति ग्रहः पिशाच

क्षणेन विरतिं याति बालः क्रीडनकादिव ॥ २२ ॥
 जडप्रकृतिरालोलो विततावर्तवृत्तिमान् ।
 मनोऽब्धिरहितव्यालो दूरं नयति तात माम् ॥ २३ ॥
 अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरुन्मूलनादपि ।
 अपिबह्व्यशानान्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः ॥ २४ ॥
 चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन्सति जगद्भयम् ।
 तस्मिन्क्षीणे जगन्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥ २५ ॥
 चित्तादिमानि सुखदुःखशतानि नून-
 मभ्यागतान्यगवरादिव काननानि ।
 तस्मिन्निवहेकवशतस्तनुतां प्रयाते
 मन्ये मुने निपुणमेव गलन्ति तानि ॥ २६ ॥
 सकलगुणजयाशा यत्र बद्धा महद्भि-
 स्तमग्निमिह बिजेतुं चित्तमभ्युत्थितोऽहम् ।
 विगतरतितयान्तर्नाभिनन्दामि लक्ष्मीं
 जडमलिनविलासां मेघलेखामिवेन्दुः ॥ २७ ॥

उष्णतरः सदासन्तापकत्वात् । कष्टतरः क्रमः अतिक्रमणं वशी-
 कार इति यावत् । वज्राद्धीरकादपि दृढो दुर्भेदः । अशनेरपि नि-
 गुर इति वा ॥ २१ ॥ कार्येषु विषयेषु पतति झटित्येवासज्जते ।
 विरतिं निवृत्तिं चिराभ्यस्तेश्चोऽपि सद्भापारोभ्य इति शेषः ।
 यथा बालः कदाचिदपि प्राप्ताक्रीडनकान्निमित्ताच्चिरोपात्तादप्य-
 भयनाद्विरतिं याति तद्वत् ॥ २२ ॥ सर्वोणि विशेषणान्यब्धि-
 मनमोस्तुल्यानि सद्यानि । अहिताः कामाधरयः पदं त एव व्यालाः
 सर्पा यस्मिन् ॥ २३ ॥ विषमः कष्टतरः ॥ २४ ॥ चिकित्स्यं रोगवद-
 वश्यमपनेयम् ॥ २५ ॥ उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति-चित्तादिति ।
 नूनमिति वितर्कं । अभ्यागतानि प्रहृष्टानि । अगवराद्विशिष्टेष्टा-
 द्विन्ध्यादेः । तनुतां सूक्ष्मतां । निर्वासनतया भर्जितबीजप्रायता-
 मिति यावत् ॥ २६ ॥ महद्भिर्मुमुक्षुभिर्यत्र यस्मिंश्चित्ते जिते
 सति सकलानां शान्तिदान्त्यादिगुणानां जयः स्वाधीनता सं-
 पत्तिस्तस्य सकलाः कामकर्मवासनादिकलासहिता गुणाः सत्वर-
 जस्तर्मासि यस्यास्तस्या अविद्याया जयो नाशस्तस्य । सकला गुणा
 आनन्दलवा यस्मिन्निरतिशयानन्दे तस्य जयः प्राप्तिस्तस्य वा ।
 आशानिबद्धेत्यर्थः । इह अस्मिन्नेव शरीरे । 'इह चेद्वेदीदृश्य
 सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः' इति श्रुतेः । अभ्युद्यत
 उद्युक्तोऽस्मि । विगतरतितया वैराग्यसंपत्त्या अन्तर्मनसि जडा-
 न्मूर्खान्मलिनानशुद्धांश्च विलासयत्युत्साहयति शोभयति वा ।
 जडो मोहहेतुर्मलिनः पापहेतुर्विलासो यस्या वा ताम् । मेघले-
 खापक्षे जलेन मलिना नीला विलसतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्री-
 वासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे षोडशः
 सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः १७

भीराम उवाच ।

हार्दान्धकारशर्वर्या तृष्णयेह दुरन्तया ।
स्फुरन्ति चेतनाकाशे दोषकौशिकपङ्क्तयः ॥ १ ॥
अन्तर्द्वीहप्रदायिन्या समूढरसमादवः ।
पङ्क्त आदित्यदीप्त्येव शोषं नीतोऽस्मि चिन्तया ॥ २ ॥
मम चित्तमहारण्ये व्यामोहतिमिराकुले ।
शन्ये ताण्डविनी जाता भृशमाशापिशचिका ॥ ३ ॥
वचोरचितनीहारा काञ्चनोपवनोज्ज्वला ।
नूनं विकासमायाति चिन्ताचणकमञ्जरी ॥ ४ ॥
अलमन्तर्भमायैव तृष्णातरलिताशया ।
आयाता विषमोल्लासमूर्मिरम्बुनिधाविव ॥ ५ ॥
उद्दामकल्लोलरवा देहाद्रौ वहतीह मे ।
तरङ्गतरलाकारा तरङ्गतृष्णातरङ्गिणी ॥ ६ ॥
वेगं संरोद्धमुदितो घात्ययेव जरत्तृणम् ।
नीतः कलुषया कापि तृष्णया चित्तचातकः ॥ ७ ॥
यां यामहमतीवास्थां संश्रयामि गुणश्रियाम् ।
तां तां कृन्तति मे तृष्णा तन्त्रीमिव कुम्भपिका ॥ ८ ॥
पथसीव जरत्तृणं वायाविव जरत्तृणम् ।

सर्वपापौघजननी दैन्यकार्पण्यसृष्टुदा ।

अमयन्ती जगत्कृच्छ्रं तृष्णाकात्र विनिन्दते ॥ ९ ॥

हार्दस्य परमप्रेमास्यदस्य आन्ततत्त्वस्य हृदयोद्भवस्य विवे-
कादिश्च तिरोधाने अन्धकारशर्वर्या तमिस्रया । दुरन्तया दुरुच्छे-
दया । इह चेतनाकाशे जीवे । रागादिदोषलक्षणाः कौशिकपङ्क्तय
उल्लक्षणेणः ॥ १ ॥ समूढे अपहृते रसमादवे ब्रह्मदेये दाक्षि-
ण्यविनयौ वा यस्य । शोषं नेष्टुम् । प्रसिद्धे वा रसमादवे
पङ्क्तसाधारणे । अथवा सम्यगृहे प्राप्ते रसमादवे येन तथाविधोऽ-
हं संप्रति शोषं तच्छृण्वतां नीत इत्यर्थः ॥ २ ॥ शन्ये विचारेण ।
अरण्यपक्षे जनेः ॥ ३ ॥ तत्तदार्तिविलापवचोभिर्विरचिताभुनी-
हारजलकणा । काञ्चनस्य स्वर्णादिरूप सर्मापे वन वनन मनोभि-
लाषातिशयान्तेन पाण्डुतापादानुज्ज्वला । अन्यत्र नाहारजले-
नैव चणका वर्धन्त इति वचोयोग्या निशारचिता नीहारजल-
कणा यस्याम् । समीपस्थेन धतूरवनेनोज्ज्वला शोभमाना चिन्ता-
लक्षणा चणकसस्यानां मञ्जरी अर्थात्तृष्णा क्षेत्रे विकासमायाति ।
नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥ तरलिताशया विक्षोभितचिता । अ-
न्यत्र चञ्चलितमध्यभागा । तृष्णा अम्बुनिधावूर्मिरिव अलम-
त्यर्थमन्तर्भमायैव विषमोल्लासं कष्टबहुलं धनार्जनेत्साहं आयाता
प्रापितवती । अन्यत्र भ्रमणायैव विसहसमूर्ध्वनायं प्राप्तेत्यर्थः
॥ ५ ॥ उद्दामा उच्छ्रिताः अधिकेषानृतभाषणादयः प्रवृत्तिक-
ल्लोलरवा यस्याः । अतएव उक्ततरङ्गतरलाकारा तरन्ती विषया-

१ दोषाः कौशिक इति पाठः. २ प्रासवती इति पाठः.

नभसीव शरन्मेघश्चिन्ताचक्रे भ्रमाम्यहम् ॥ ९ ॥
गन्तुमारूपदमात्मीयमसमर्थधियो वयम् ।
चिन्ताजाले विमुह्यामो जाले शकुनयो यथा ॥ १० ॥
तृष्णाभिधानया तात दग्धोऽस्मि ज्वालाया तथा ।
यथा दाहोपशमनमाशङ्के नामृतैरपि ॥ ११ ॥
दूरं दूरमितो गत्वा समेत्य च पुनः पुनः ।
भ्रमत्याशु दिगन्तेषु तृष्णोन्मत्ता तुरङ्गमी ॥ १२ ॥
जडसंसर्गिणी तृष्णा कृतोर्ध्वाधोगमागमा ।
क्षुब्धा ग्रन्थिमती नित्यमारग्रहाप्ररज्जुवत् ॥ १३ ॥
अन्तर्ग्रथितया देहे सर्वदुःखेदयानया ।
रज्ज्वेवाशु बलीवदस्तृष्णया बाह्ये जनः ॥ १४ ॥
पुत्रमित्रकलत्रादितृष्णया नित्यकृष्टया ।
खगेष्विव किरात्येदं जालं लोकेषु रच्यते ॥ १५ ॥
भीषयत्यपि धीरं मामन्धयत्यपि सेक्षणम् ।
खेदयत्यपि सानन्दं तृष्णा कृष्णेव शर्वरी ॥ १६ ॥
कुटिला कोमलरूपशां विपवैषम्यशंसिनी ।
दशत्यपि मनाकस्पृष्टा तृष्णा कृष्णेव भोगिनी ॥ १७ ॥
भिन्दती हृदयं पुंसां मायामयविधायिनी ।

द्विपयान्तरं प्रवमाना या तृष्णा तल्लक्षणा तर्ङ्गिणी नदी मे देह-
पर्वते वहति प्रवहति ॥ ६ ॥ वेगं स्वचापत्यम् । उदित उ-
द्युक्तः । धर्मेमेघान्यसमाधिरमपानायेत्यर्थाद्भ्रम्यते । चित्तलक्ष-
णश्चातकः कलुषया रजोमलिनया वाग्यया वानसमूहेन कापि
अयोग्ये विषये नीतः ॥ ७ ॥ गुणश्रियां विवेकवैराग्यादिगुण-
संपदां विषये यां यामाभ्यामुन्माह कृन्तति छिनत्ति । तन्त्रा
चर्मगुणां वीणाम् ॥ ८ ॥ पर्याप्त आवर्तेजले ॥ ९ ॥ आत्मीय
स्वायमास्यद प्रतिष्ठाम् । पारमाथिक रूपमिति यावत् । गन्तु प्रा-
प्तम् ॥ १० ॥ आशङ्के संभावयामि ॥ ११ ॥ द्रिस्तुत्विब्यवहित-
विप्रकृष्टविषयलाभाय ॥ १२ ॥ धर्माधर्मरूपविषयानुसारान्
कृतां संपादितं स्वर्गनरकयोगमागमां गमनागमने यया ।
क्षुब्धा संचलिता । भोक्तृभोग्यतादान्यसंसर्गाध्यासो ग्रन्थिस्त-
द्वती । आरधयाग्रजुषंटांयन्त्रोपरितनरज्जुस्तपक्षेऽपि चलारि
विशेषणानि प्रसिद्धान्येव ॥ १३ ॥ देहे अन्तर्मनसि ग्रन्थितया
प्रोतया । बलीवदंरज्जुपक्षे नासादिप्रदेशे प्रोतया । बाह्ये एहि-
कामुष्मिकसाधनसहस्रभारमित्यर्थः ॥ १४ ॥ नित्य कृष्टमाक-
षणं यस्याः स्वभावस्थाभूतया तृष्णया किरात्या खगेषु जालमिव
इदं प्रसिद्धं पुत्रमित्रकलत्रादिजालं लोकेषु जनेषु रच्यते ॥ १५ ॥
धीरं प्राज्ञं धैर्यवन्तं च । सेक्षणं विवेकचक्षुष्मन्तं प्रसिद्धं व ।
शर्वरी रात्रिः ॥ १६ ॥ कौटिल्यसहस्रवती । कोमलः सुखल-
बोन्मुखः सशो विषयलाभो यस्याः । परिणामे तु विषयसहस्रं
यद्वैषम्यं वैरबन्धवधादि तच्छेदनशीला । दशतीव मोहयति ।
भोगिनीपक्षे स्पष्टोऽर्थः ॥ १७ ॥ मायाश्च आमया रोगाश्च तेषां

दौर्भाग्यदायिनी दीना तृष्णा कृष्णेषु राक्षसी ॥१८॥
 तन्द्रीतन्त्रीगणैः कोशं दधाना परिवेष्टितम् ।
 मानन्दे राजते ब्रह्मस्तृष्णा जर्जरवल्लरी ॥ १९ ॥
 नित्यमेवातिमलिना कटुकोन्माददायिनी ।
 दीर्घतन्त्री घनक्लेहा तृष्णा गह्वरवल्लरी ॥ २० ॥
 अनानन्दकरी शून्या निष्फला व्यर्थमुन्नता ।
 अमङ्गलकरी क्रूरा तृष्णा क्षीणेषु मञ्जरी ॥ २१ ॥
 अनावर्जितचित्तापि सर्वमेवानुधावति ।
 न चाप्नोति फलं किञ्चित् तृष्णा जीर्णेषु कामिनी ॥ २२ ॥
 संसारवृन्दे महति नानारससमाकुले ।
 भुवनाभोगरङ्गेषु तृष्णा जरठनर्तकी ॥ २३ ॥
 जराकुसुमितारूढा पातोत्पातफलावलिः ।
 संसारजंगले दीर्घे तृष्णाविषलतातता ॥ २४ ॥
 यन्न शक्नोति तत्रापि धत्ते ताण्डवितां गतिम् ।
 नृत्यत्यानन्दरहितं तृष्णा जीर्णेषु नर्तकी ॥ २५ ॥
 भृशं स्फुरति नीहारे शाम्यत्यालोके आगते ।
 दुर्लङ्घ्येषु पदं धत्ते चिन्ता चपलबर्हिणी ॥ २६ ॥
 जडकल्लोलबहुला चिरं शून्यान्तरान्तरा ।
 क्षणमुल्लासमायाति तृष्णा प्रावृद्धतरङ्गिणी ॥ २७ ॥

मायाकार्यवञ्चनादीनां सर्वस्यैव वा मायाकार्यप्रपञ्चस्य उत्पादन-
 शीला । दौर्भाग्यं हतभाग्यता । दीना दैन्यवती ॥ १८ ॥ तन्द्रीभिः
 प्रमीलाभिस्तन्त्रीगणैर्नाडीसमूहैश्च परिवेष्टितं कोशं शरीरं द-
 धाना । जर्जरवल्लरी जर्जस्फुटितानां युक्ता वीणा । सापि हि
 तन्द्रया अलाचन्तरसंपादनालस्येन विच्छिन्नतन्त्रीभिः सीवनेन
 वेष्टितमलाबुकोशं दधानाऽमङ्गलभावाद्यथा न माङ्गलिकोत्सवान-
 न्दे राजते तथा तृष्णापि । तृष्णाक्षयलभ्ये निर्विक्षेपनिरतिश-
 यानन्देन राजते । तथाचोक्तम् 'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं
 महत्सुखम् ।' तृष्णाक्षयसुखस्येते नार्हतः पोडशीं कलाम् ॥' इति
 ॥ १९ ॥ कटुकः परिणामदुःखो य उन्मादस्तद्दानशीला । शेषं
 स्पष्टम् । गह्वरवल्लरी पर्वतगुह्योत्पन्ना लता । सापि हि सूर्यरदभ्य-
 संस्पर्शान्नित्यमेव म्लाना तिकोन्मादहेतुफलदायिनी द्रावलम्बि-
 त्वादीर्घप्रताना घनक्लेहा बहुनिर्यासा वेति तद्दर्शनां प्रसिद्धम्
 ॥ २० ॥ तृष्णापक्षे स्पष्टोऽर्थः । अन्यत्र शून्या पुष्पैः । उन्नता
 आम्नादेरूर्ध्वशालासु स्थिता । क्रूरा शुष्कत्वाकण्टकप्राया ॥ २१ ॥
 अनावर्जितमवशीकृतं चित्तं यथा । फलं लाभं भोगं वा । जीर्णा
 कामिनी वृद्धवेश्या ॥ २२ ॥ नानारसैः शोकमोहादिभिः नर्तकीपक्षे
 कलहास्यबीभत्सादिभिः । रङ्गेषु नृत्यशालासु ॥ २३ ॥ जंगले
 जीर्णारण्ये । तता विस्तीर्णा ॥ २४ ॥ न शक्नोति साधयितुमिति
 शेषः । अन्यत्र यद्यत्र गन्तुमिति शेषः । आनन्दरहितं नैर्बल्येन
 निरुत्साहत्वात् ॥ २५ ॥ नीहारे वर्षावश्याय तत्सदृशमोहावरणे
 च स्फुरति नृत्यति । आलोके विवेकप्रकाशे प्रकाशोपलक्षिते
 शरदि च । दुर्लङ्घ्येषु असाध्यदुर्गमेषु । पदं व्यवसायं नीडं च

नष्टमुत्सृज्य तिष्ठन्तं तृष्णा वृक्षमिवापरम् ।
 पुरुषात्पुरुषं याति तृष्णा लोलेषु पक्षिणी ॥ २८ ॥
 पदं करोत्यलङ्घ्येऽपि तृतापि फलमीहते ।
 चिरं तिष्ठति नैकत्र तृष्णा चपलमर्कटी ॥ २९ ॥
 इदं कृत्वेदमायाति सर्वमेवासमञ्जसम् ।
 अनारतं च यतते तृष्णा चेष्टेव दैविकी ॥ ३० ॥
 क्षणमायाति पातालं क्षणं याति नभस्सलम् ।
 क्षणं भ्रमति दिक्कुञ्जे तृष्णा हृत्पद्मद्विपदी ॥ ३१ ॥
 सर्वसंसारदोषाणां तृष्णैका दीर्घदुःखदा ।
 अन्तःपुरस्त्रमपि या योजयत्यतिसंकटे ॥ ३२ ॥
 प्रयच्छति परं जाड्यं परमालोकरोधिनी ।
 मोहनीहारगहना तृष्णा जलदमालिका ॥ ३३ ॥
 सर्वेषां जन्तुजातानां संसारव्यवहारिणाम् ।
 परिप्रोतमनोमाला तृष्णा बन्धनरज्जुवत् ॥ ३४ ॥
 विचित्रवर्णा विगुणा दीर्घा मलिनसंस्थितिः ।
 शून्या शून्यपदा तृष्णा शक्रकार्मुकधर्मिणी ॥ ३५ ॥
 अशनिर्गुणसस्यानां फलिता शरदापदाम् ।
 हिमं संवित्सरोजानां तमसां दीर्घयामिनी ॥ ३६ ॥
 संसारनाटकनटी कार्यालयविहंगमी ।

॥ २६ ॥ फलजनान्यकाले चिरं शून्या । तत्कालेऽपि अन्तरान्तरा
 मध्ये मध्ये शून्या । उल्लासं फलजलसंपत्त्योपचयम् । प्रावृद्ध-
 तरङ्गिणी वर्षर्तुमात्रप्रवहानदी ॥ २७ ॥ नष्टं नष्टफलम् । तृष्णालोला
 क्षुब्धव्याकुला ॥ २८ ॥ अलङ्घ्ये दुष्प्रापे दुर्लङ्घ्ये च । पदं
 व्यवसितं पादन्यासं च । फलं लाभं शलाटुं च ॥ २९ ॥ इदं
 शुभमुचितं वा कृत्वा आरभ्य तदपरिसमाप्यैव इदमशुभमुचितं
 च असमञ्जसं प्रक्रमविद्वं सर्वमेव कार्यं सहस्रैवायात्यनुसरति
 तथापि नोपरमते, किंतु अनारतं सर्वदैव यतते शुभाशुभफलाय ।
 यथा प्राणिकर्मानुसारिणो देवस्य विधातुश्चेष्टा तद्वत् ॥ ३० ॥
 हृत्पद्मे षट्पदी भ्रमरिका । शेषं प्राग्व्याख्यातप्रायम् ॥ ३१ ॥
 दीर्घदुःखदा चिरदुःखदा । दीर्घबद्धिशरज्जुरिव बधकसंनिधा-
 वाकृष्य मरणविदुःखदा । तदेवोपपादयति—अन्तःपुरस्त्रमपीति
 ॥ ३२ ॥ जाड्यं मौर्ख्यं शैल्यं वा । परमालोकः परं ज्योति-
 रात्मा सूर्यश्च । मोहयति पूर्वापरं दिग्विभागं चेति मोहोऽविवे-
 कस्तद्रूपेण नीहारेण गहना दुर्गमा ॥ ३३ ॥ यथा बहूनां पशूनां
 कण्ठदामभिः प्रोता मालोपमाना तिर्यग्दीर्घरज्जुस्तद्वत् ॥ ३४ ॥
 विचित्रविषयानुरजितत्वाद्विचित्रवर्णा विविधविषयहेतुरूपवती
 च । विगुणा असद्गुणा ज्याशून्या च । मलिनः पुरुषो मेघश्च सं-
 स्थितिराधारे यस्याः स्वतस्तुच्छत्वाच्छून्या अवस्तु । मनोनभोधि-
 छितत्वाच्छून्यपदा । शक्रकार्मुकमिन्द्रायुधम् ॥ ३५ ॥ गुणल-
 क्षणसस्यानां अशनिः । संवित्सरोजानां बोधपद्मानां हिमं वि-
 धातिकेयर्थः । आपदां तु फलिताफलितसस्या शरद्वर्धकेत्यर्थः । एवं
 तमसामपि हेमन्तरात्रिः ॥ ३६ ॥ कार्यालयस्य प्रवृत्तिलक्षणनी-

मानस्यरघुहरीणी सुरसंगीतवल्लकीः ॥ ३७ ॥
 ध्वजैर्हाराधिलहरी मोहमातङ्गभृङ्गला ।
 सर्गन्यग्रोहसुलता दुःखकैरवचन्द्रिका ॥ ३८ ॥
 जरामरणदुःखानामेका रत्नसमुद्रिका ।
 आधिव्याधिविलासानां नित्यं मत्ता विलासिनी ३९
 क्षणमालोकविमला सान्धकारलवा क्षणम् ।
 व्योमवीध्युपमा तृष्णा नीहारगहना क्षणम् ॥ ४० ॥
 गच्छत्युपशमं तृष्णा कायव्यायामशान्तये ।
 तमी घनतमः कृष्णा यथा रक्षोनिवृत्तये ॥ ४१ ॥
 तावन्मुह्यत्ययं मूको लोको विलुलिताशयः ।
 यावदेवानुसंधत्ते तृष्णा विषविषुचिका ॥ ४२ ॥
 लोकोऽयमखिलं दुःखं चिन्तयोज्झितयोज्झति ।
 तृष्णाविषुचिकामन्त्रश्चिन्तात्यागो हि कथ्यते ॥ ४३ ॥
 तृणपाषाणकाष्ठदिसर्वमामिषशङ्कया ।
 आवदाना स्फुरत्यन्ते तृष्णा मत्सी हृदे यथा ॥ ४४ ॥
 रोगार्तिरङ्गनातृष्णा गम्भीरमपि मानवम् ।
 उत्तानतां नयन्त्याशु सूर्योशव इवाम्बुजम् ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारायणे वार्त्ताकीये वैराग्यप्रकरणे तृष्णाभेदो नाम समदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अन्तःशल्या ग्रन्थिमत्यो दीर्घस्वाङ्कुरकण्टकाः ।
 मुक्तामणिप्रिया नित्यं तृष्णा वेणुलता इव ॥ ४६ ॥
 अहो बत महश्चित्रं तृष्णामपि महाधियः ।
 दुश्छेदामपि कृन्तन्ति विवेकेनामलासिना ॥ ४७ ॥
 नासिधारा न वज्राचिर्न तप्तायः कणाचिषः ।
 तथा तीक्ष्णा यथा ब्रह्मस्तृष्णयं हृदि संस्थिता ॥ ४८ ॥
 उज्ज्वलाऽसिततीक्ष्णाप्रा स्नेहदीर्घदशा परा ।
 प्रकाशा दाहदुःस्पर्शा तृष्णा दीपशिखा इव ॥ ४९ ॥
 अपि मेरुसमं प्राज्ञमपि शूरमपि स्थिरम् ।
 तृणीकरोति तृष्णैका निमेषेण नरोत्तमम् ॥ ५० ॥
 संस्तीर्णगहना भीमा घनजालरजोमयी ।
 सान्धकारोपनीहारा तृष्णा विन्ध्यमहातटी ॥ ५१ ॥
 एकैव सर्वभुवनान्तरलब्धलक्ष्या
 दुर्लक्ष्यतामुपगतैव वपुःस्थितैव ।
 तृष्णा स्थिता जगति चञ्चलवीचिमाले
 क्षीरोदकान्धुतरले मधुरेव शक्तिः ॥ ५२ ॥

इत्य गृहविटङ्कस्य वा । मानसा मनोरथाः । वल्लकी वीणा ॥ ३७ ॥
 न्यग्रोहतीति न्यग्रोहो बटस्तस्य सुलता प्ररोहवल्ली । कैरवाणां
 कुमुदानाम् ॥ ३८ ॥ समुद्रिका संपुटिका ॥ ३९ ॥ आलोकः
 ईषद्विवेकप्रकाशः । व्योमैव वीथी तदुपमा । नीहारसदृशव्या-
 मोहैः ॥ ४० ॥ एवं तृष्णामुपवर्ण्य तदुपशान्तिकलमाह—गच्छ-
 तीत्यादिना । कायव्यायामो देहप्रयुक्तश्रमस्तस्य शान्तये मुक्तये
 इति यावत् । तमी कृष्णपक्षरात्रिः । घनतमो मेघान्धकारस्तेन
 कृष्णा । सा यथा रक्षोनिवृत्तये नक्तचरप्रचाराभावाय उपशम
 विनाशं गच्छति तद्वत् ॥ ४१ ॥ मूकः अभ्यात्मशास्त्रकथाशून्यः ।
 लोको जनः । विलुलिताशयो व्याकुलचित्तः । विषविषोपप्रयु-
 कविषुचिका रोगवन्मृत्युहेतुस्तृष्णा यावदेवानुसरन्ती संघत्ते
 सम्यग्धारयति न संत्यजतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ तर्हि तत्प्रागं क
 उपायस्तत्राह—लोक इति । चिन्तात्र विषयानुस्मरणम् । उज्झि-
 तया त्यक्तया । तथाच भगवद्वाक्यम्, 'ध्यायतो विषयान्मुसः
 सङ्ग्लेष्तेषूपजायते' इति ॥ ४३ ॥ आमिषशङ्कया भक्ष्यमिति संभाव-
 नया । सा यथा अन्ते बद्धिमप्यादायाहन्यमाना स्फुरति त-
 द्गतृष्णापीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ रोगपीडा स्त्रीतृष्णा च । गम्भीरं
 धीरम् । उत्तानतां अधीरतामूर्ध्वविकासितां च ॥ ४५ ॥ प्र-
 न्यथो दृढाभिनिवेशाः पर्वाणि च । तृष्णाया अङ्कुराश्चिन्ताः ।
 कण्टका दुःखानि । मुक्तामणयश्च प्रिया यासाम् । वेणुलता-
 पक्षे तासां मुक्ताकरत्नान्मुक्ता एव मणयः सर्वजनप्रिया यासु
 ॥ ४६ ॥ विवेकोपि तदुच्छेदेहेतुरिति दर्शयति—अहो इति ॥ ४७ ॥

असिधारादयो बाह्यन्वात्काङ्क्षिदेवानर्थमृन्तृष्णा तु हृदि स्थित-
 त्वात् सदैवेति तेन्योऽप्याधिक्यमिति भावः ॥ ४८ ॥ मधुर-
 भोगविभवोज्ज्वला अन्ते तु असित तीक्ष्ण चाप्र यस्याः सा ।
 तमोमृत्युपयवसानेत्यर्थः । सातृभायांपुत्रस्नेहदीर्घा बाल्ययौवनव-
 धकदशाः परा उत्कृष्टा यस्याः । प्रकाशा प्रत्यक्षा । इष्टविशेष-
 प्रयुक्तैरन्तर्दृष्टैः दुःस्पर्शा असह्या । दीपशिखापक्षे स्नेहस्तैलम् ।
 दशा वर्तिः । शिष्ट स्पष्टम् ॥ ४९ ॥ मेरुसमं गौरवेण । स्थिर-
 अपरिग्रहवतेन । तृष्णांकराणि यावदाद्यन्मापाय तृणवदुपेक्ष्य
 चल च करोति । यथाह—'तृणाच्छुनरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
 वायुना किं न नातोऽसौ मामय याचयिष्यति ॥' इति ॥ ५० ॥
 संस्तीर्णानि विस्तीर्णानि गहनानि साहसकार्याण्यरण्यानि च
 यस्याम् । अथवा एकैव तृष्णा आशा कामलोभलाम्पट्यादिभार्य-
 क्षतुदंशसु लोकेषु विस्तीर्णा चाम्ना गहना दुर्लक्ष्या चेति कर्म-
 धारयः । एव निबिडजालवद्वन्धनहेलाशापोशरूपरजोगुणप्रचुरा
 निबिडताजालधूलिप्रचुरा च । शिष्ट स्पष्टम् ॥ ५१ ॥ कथं वि-
 स्तीर्णा कथं च गहना कथं चका । आश्रयविषयशब्दादिभेदेना-
 शाकामलोभादीनां भेदादित्याशङ्क्योक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति—
 एकैवेति । वपुःस्थितैव तृष्णा एकैव सर्वभुवनानामान्तरेषु भो-
 ग्येषु लब्धलक्ष्या प्राप्तविषया सती जगति व्यवहारभूमी दुर्ल-
 क्ष्यतामुपगतैव स्थिता देहतृष्णैव सर्वतृष्णात्मशाशकामादिभाव
 च प्राप्तेति स्पष्टं विभाव्यत इत्यर्थः । यथा रसनेन्द्रियात्मना वपुः-
 स्थिता एकैव माधुर्यशक्तिः सर्वेषां भुवनानां जलानामान्तरे जल-

अष्टादशः सर्गः १८ ॥ *Krishnacrami Sastri*

श्रीराम उवाच ।

॥ द्रोणतन्म्रीगहनो विकारी परिपातवान् ।

हः स्फुरति संसारे सोऽपि दुःखाय केवलम् ॥ १ ॥

तज्ज्ञोऽपि तज्ज्ञसदृशो वलितात्मचमत्कृतिः ।

तस्या भव्योऽप्यभव्योऽपि न जडो नापि चेतनः २

जडाजडहोर्मध्ये दोलायितदुराशयः ।

प्रविवेकी विमूढात्मा मोहमेव प्रयच्छति ॥ ३ ॥

स्तोकेनानन्दमायाति स्तोकेनायाति खेदिताम् ।

मास्ति देहसमः शोच्यो नीचो गुणबहिष्कृतः ॥ ४ ॥

आगमापायिना नित्यं दन्तकेसरदालिना ।

विकासस्मितपुष्पेण प्रतिक्षणमलंकृतः ॥ ५ ॥

भुजशाखो घनस्कन्धो द्विजस्तम्भशुभस्थितिः ।

लोचनालिबिलाक्रान्तः शिरःपीठवृहत्फलः ॥ ६ ॥

भवदन्तरसप्रस्तो हस्तपादसुपल्लवः ।

गुल्मवान्कार्यसंघातो विहङ्गमकृतास्पदः ॥ ७ ॥

सामान्ये लब्धप्रतिष्ठा चञ्चलवीचिमाले नदीममुद्रादौ क्षरणाक्षी-
रमुन्दनान् क्लेदनादुदकमम्बनात्शब्दनादम्बिवति क्रियाशब्दभेदेन
तरले अव्यवस्थिते जले स्थिता दुलक्ष्यतामुपगता एकैवेति न
वि भाव्यते तद्वत् । 'जीवनं भुवनं वनम्' । 'नारक्षीराम्बुशम्बरम्'
इत्यमरः ॥ ५२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
वैराग्यप्रकरणे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

आधिव्याधिबहुक्लेशजरामरणभङ्गुरः ।

निदानं माननृणादेर्देह एवात्र निन्द्यते ॥ १ ॥

अस्तु नृणां दुःखहेतुस्तथापि 'जीवन्मद्भाणि पश्यति' इति
न्यायादेहस्य सुखभोगायतनत्वप्रसिद्धः सर्वेषां तत्र प्रीत्यतिश-
यदर्शनाच्च सुखहेतुत्वमित्याशङ्क्य तस्यापि दुःखहेतुत्वमेवेत्युप-
पादयति—आर्द्रत्यादिना । आन्त्राण्युदरस्थमलमूत्रादिभन्नाः ।
तस्यो नाज्यः । परितः पातः पतनोपघातो मरणं च ॥ १ ॥
अत्रो जडोऽपि तज्ज्ञं जानातीति तज्ज्ञ आत्मा तत्सदृशस्तत्राश्रयः ।
स्ततस्तादृशप्राणादिकोशचतुष्काधारवत्त्वाच्च वलिता वेष्टितेव प-
ञ्चगुणा आत्मचमत्कृतिरप्यस्त्विच्छादात्म्यं यस्मिन् । भव्यो मो-
हाधिकारसंपन्नः । न जडो नेतरजडतुल्यः ॥ २ ॥ अतएव चि-
तदहङ्गोर्म्ये किमयमात्मकोटौ स्यादुतानात्मकोटाविति संशये
दोलायितोऽनिर्णयदुष्ट आशयो मनो यस्मिन् । विवेकः शोध-
स्तच्छून्यत्वादेव विमूढ आत्मा यस्मिन् । अथवा प्रपश्यतीति
पाठे जडहङ्गः अजडहगिवेकी तयोराशोऽस्मिन्देहे आत्मबुद्ध्या
मोहं संसारमेव प्रपश्यति न पुरुषार्थम् । यतोऽसौ दोलायित-
दुराशयः । चञ्चलाशुद्धचित्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्तोकेनाल्पेनात्रपा-
दादिना शीतातपादिना च । नीचोऽधमोऽशुचिरिति यावत्

सच्छायो देहवृक्षोऽयं जीवपान्थगणारूपदः ।

कस्यात्मीयः कस्य पर आस्थानास्थे किलात्र के ॥ ८ ॥

तात संतरणार्थेन गृहीतायां पुनःपुनः ।

नावि देहलतायां च कस्य स्यादात्मभावना ॥ ९ ॥

देहनाम्नि घने शून्ये बहुगर्तसमाकुले ।

तनूरुहासंल्यतरौ विश्वासं कोऽधिगच्छति ॥ १० ॥

मांसस्नाय्वस्त्रिवलिते शरीरपटहेऽदृढे ।

मार्जारवदहं तात तिष्ठाम्यत्र गतध्वनौ ॥ ११ ॥

संसारारण्यसंरुढो विलसस्त्रिसमर्कटः ।

चिन्तामञ्जरिताकारो दीर्घदुःखघुणक्षतः ॥ १२ ॥

नृणाभुजङ्गमीगेहं कोपकाककृतालयः ।

स्मितपुण्योद्गमः श्रीमाञ्जुभाशुभमहाफलः ॥ १३ ॥

सुस्कन्धौघलताजालो हस्तस्तबकसुन्दरः ।

पवनस्पन्दिताशेषस्नाङ्गावयवपल्लवः ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियखगाधारः सुजानुस्तम्भ उन्नतः ।

॥ ४ ॥ उपेक्षाहतां वक्तुं वृक्षत्वेन रूपयैति—आगमेत्यादि-
चतुर्भिः । प्रतिक्षणं प्रतिहर्षलवं प्रयातवं च ॥ ५ ॥ घन उ-
न्नतः स्कन्धोऽसः शाखा मूलं च । द्विजा दन्तास्तएव श्लेषात्प-
क्षिणस्तेषां श्रेणिबद्धानामाधारस्तम्भ इव शुभा स्थितिर्यस्य ।
शिरःपीठं शिरस्थानम् ॥ ६ ॥ श्रवौ कर्णौ तावेव दन्तेन रस-
यन इति दन्तरसौ काष्ठकुट्टकाख्यौ पक्षिणौ ताभ्यां प्रस्तश्चक्षुप्र-
हारैः कुट्टिन इव सच्छिद्रः । गुल्मं रोगविशेषो मूलप्ररोहाश्च
तद्वान् । कार्यः कर्तुं शक्यः सम्यक् घातश्छेदनभेदनादिः शस्त्र-
कुठारादिना यस्य । विहङ्गमौ 'द्रासुणौ' इति मन्त्रप्रसिद्धौ जीवेश्वरौ
युद्धिजीवी वा ताभ्यां कृतहृदयनीडः ॥ ७ ॥ छाया कान्तिः प्र-
सिद्धच्छाया च । परः शत्रुः । आस्था प्रीतिरनास्था द्वेषश्चात्रा-
स्मिन्देहतरी के अयुक्ते इत्युपेक्ष्य इति भावः ॥ ८ ॥ नन्वा-
त्मत्वेन सर्वजनप्रसिद्धोऽयं कथमुपेक्ष्यस्तत्राह—तातेति । संत-
रणमायुर्नद्याः संसाराम्बुधेर्वा परतीरणमनम् । नावि नौका-
याम् ॥ ९ ॥ विश्वासं निःशङ्करावस्थानयोग्यताप्रत्ययम्
॥ १० ॥ स्नायवः शिराः । पटहो वायविशेषः । अदृढे अ-
सारे सच्छिद्रे च । गतध्वनौ अप्राप्तनिर्गमनोपायोपदे-
शशब्दे ॥ ११ ॥ देहमेव पुनः षड्भिः षष्ठत्वेन रूपयति—
संसारेत्यादिना । घुणाः काष्ठकीटास्तैः क्षतदिक्ष्वितः ॥ १२ ॥
षष्ठस्य त्वक्पल्लवादेर्मौलिकत्वेन पुण्योद्गमहेतुत्वात्स्मितपुण्यो-
द्गमः । पुण्योद्गम इति वा पाठः ॥ १३ ॥ स्कन्धशब्देन बाहु-
लक्ष्येते । लते शाखे । 'समे शाखा लते' इत्यमरः । ओघजाल-
शब्दौ शरीरभेदेन नेयौ । जालैक्येनैव षष्ठत्वरूपणात् । पवनो-
द्गम प्राणः ॥ १४ ॥ शोभने जानुनी मध्यमपर्वणी यस्य स त-

सरसच्छायया युक्तः कामपान्थनिषेवितः ॥ १५ ॥
 मूर्धसंजनितादीर्घशिरोरुहचृणावलिः ।
 अहंकारगृध्रकृतकुलायः सुषिरोदरः ॥ १६ ॥
 विच्छिन्नवासनाजालमूलत्वाद्बुल्लवाकृतिः ।
 व्यायामविरसः कायप्लक्ष्णोऽयं न सुखाय मे ॥ १७ ॥
 कलेवरमहंकारगृहस्थस्य महागृहम् ।
 लुठत्वभ्येतु वा स्वैर्यं किमेनेन मुने मम ॥ १८ ॥
 पङ्क्तिबद्धेन्द्रियपशुं बलचृष्णागृहाङ्गनम् ।
 रागरञ्जितसर्वाङ्गं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ १९ ॥
 पृष्ठास्थिकाष्ठसंघट्टपरिसंकटकोटरम् ।
 आम्बरज्जुमिराबद्धं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ २० ॥
 प्रसृतस्त्रायुतश्रीकं रक्ताम्बुकृतकर्दमम् ।
 जरामङ्गोलधवलं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ २१ ॥
 चित्तभृत्यकृतान्तन्त्रेष्वष्टावष्टाब्धसंस्थिति ।
 मिथ्यामोहमहास्थूणं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ २२ ॥
 दुःस्वार्भककृताक्रन्दं सुखशय्यामनोरमम् ।
 दुरीहादग्धदासीकं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ २३ ॥
 मलाब्धविषयव्यूहभाण्डोपस्करसंकटम् ।
 अज्ञानक्षारबलितं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ २४ ॥
 गुल्फगुग्गुलुविश्रान्तजानूध्वस्तम्भमस्तकम् ।
 दीर्घदोर्दारुलुट्टदं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ २५ ॥
 प्रकटाक्षगवाक्षान्तः क्रीडत्प्रज्ञागृहाङ्गनम् ।

चिन्तादुहितुकं ब्रह्मभेदं देहगृहं मम ॥ २६ ॥
 मूर्धजाच्छादनच्छन्नकर्णश्रीचन्द्रशालिकम् ।
 आदीर्घाङ्गुलिनिर्व्यूहं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ २७ ॥
 सर्वाङ्गकुण्ड्यसंघातघनरोमयवाङ्मुरम् ।
 संशून्यपेटविवरं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ २८ ॥
 नखोर्णनाभिनिलयं सरमारणितान्तरम् ।
 भाङ्गारकारिपवनं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ २९ ॥
 प्रवेशनिर्गमव्यग्रवातवेगमनारतम् ।
 वितताक्षगवाक्षं तन्नेष्टुं देहगृहं मम ॥ ३० ॥
 जिह्वामर्कटिकाक्रान्तवदनद्वारभीषणम् ।
 दृष्टदन्ताम्बिशकलं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ ३१ ॥
 त्वक्सुधालेपमसृणं यन्मसंचारचञ्चलम् ।
 मनः सदाबुनोन्त्वातं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ ३२ ॥
 स्मितदीपप्रभोद्भासि क्षणमानन्दसुन्दरम् ।
 क्षणं व्याप्तं तमःपूर्वनेष्टुं देहगृहं मम ॥ ३३ ॥
 समस्तरोगायतनं बलीपलितपत्तनम् ।
 सर्वाधिसारगहनं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ ३४ ॥
 अक्षक्षक्षोभविषमा शून्या निःसारकोटरा ।
 तमोगहनदिक्कुञ्जा नेष्टुं देहाटवी मम ॥ ३५ ॥
 देहालयं धारयितुं न शक्नोमि मुनीश्वर ।
 पङ्कमग्रं समुद्धतं गजमल्पबलो यथा ॥ ३६ ॥
 किं श्रिया किं च राज्येन किं कायेन किमीहितैः ।

याविषोऽधःकाय एव स्तम्भसदृशो भागो यस्य । म यावन्मरम-
 च्छायया यौवनकान्त्या शीतलच्छायया च युक्तस्तावत्कामपान्थ-
 निषेवित इत्यर्थः ॥ १५ ॥ आदीर्घेतिच्छेदः । प्लक्षोपर्यपि क-
 चित्चृणोत्पत्तिः प्रसिद्धा ॥ १६ ॥ विभक्तवामनालक्षणप्ररोहजटा-
 जालवेषितमूलत्वाद्बुल्लवा दुरुच्छेदा आकृतिः स्वरूपं यस्य ।
 व्यायामः श्रमः सएव विविध आयागो वितपदर्थं तेन विरमः
 प्रियसंपर्शहीनो रक्षश्च ॥ १७ ॥ लुठतु भूर्मा पतिन्वा परिव-
 र्त्ताताम् ॥ १८ ॥ बलन्ती मुहुः प्रसरन्ती तृष्णालक्षणा गृहस्या-
 सिनी यस्मिन् । अतएव रागेण कामेन गैरिकादिरज्जकद्रव्येण च
 रञ्जितानि सर्वाङ्गानि यस्मिन् ॥ १९ ॥ पृष्ठास्थिलक्षणकाष्ठानां
 संघट्टनेन परितः संकटः संकुचितावकाशः कोटरो यस्य । आ-
 ञ्गाणि मलमूत्राक्षरसादिप्रसरार्थां दीर्घपेश्यः ॥ २० ॥ स्त्रायवः
 शिरास्ता एव तन्मथो वीणादिमूत्राणि बन्धनरज्जवो वा यस्मिन् ।
 अस्त्राङ्गत्वात् 'नाडीतन्मथोः स्वाङ्गे' इति न कञ्चिधः । मङ्गोलं
 चूर्णम् ॥ २१ ॥ अवष्टम्भः पतनप्रतिविधानम् । मिथ्या अ-
 नृतं मोहोऽज्ञानं च स्थूणे आधारस्तम्भौ । कर्मधारयो वा ॥ २२ ॥
 दुरीहा दुषेष्टा सैव दग्धा दाहव्रणपीडिता दासी यस्मिन् ॥ २३ ॥
 अतएव मलाब्धेर्दोषबहुलैरनिर्णयैश्च विषयव्यूहलक्षणैर्भाण्डैरुप-
 स्करैर्ब्रह्मादिसाधनैश्च संकीर्णम् । क्षारं लवणादिभिरन्यादिविशी-
 र्णैतादिवहेतुरूपो वा ॥ २४ ॥ अङ्गस्तम्भस्य गुल्फो गुग्गुलुआधार-

काष्ठस्थानीयस्तत्र विश्रान्तस्य प्रतिष्ठितम्यार्थान् जट्टान्तम्भम-
 जानु मस्तकं तदपि स्यादागधारे परम्परया प्रतिष्ठितमेव । मृ-
 द्दशैथन्यं सर्वशैथिल्यापने । दोषो वाहू ॥ २५ ॥
 प्रकटान्यक्षाणि ज्ञानेन्द्रियाणि । प्रज्ञा बुद्धिः । प्रकटा-
 तद्विशेषण क्रियाविशेषण वा ॥ २६ ॥ मूर्धजाः केशान्
 एव च्छादनं छादिः । कणांवेव कुण्डलमुक्तादिश्रीयुक्-
 चन्द्रशाले शिरोगृहे । निर्व्यूहाः काष्ठचित्रकाः ॥ २७ ॥
 पेटविवरमुदरच्छिद्रम् ॥ २८ ॥ सग्मा शुनैव भ्रमणद्वन्द्वक-
 लहादिकारिणां भुज्या रणितान्तरम् । भाङ्गारो भीषणवनि-
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ मर्कटिका प्रसिद्धा कवाटविक्रमभकाष्ठ वा-
 ॥ ३१ ॥ सुधा चूर्णम् । त्वेगं सुधालेपस्तेन समृण स्निग्धम् ।
 यन्त्राणि घरदृशकटादीनि तेषामिव सन्धीनां संचारो भ्रमणादि-
 स्तेषामेव संचारो वा । मनएव सदातन आशुमूर्धकस्तेनोन्त्वात-
 मिव शैथिल्यरजखलादिभावमापादितम् ॥ ३२ ॥ स्मितानि
 ईषद्वसितान्येव दीपाः । तमःपूर्वरञ्जान्धकारप्रवाहः ॥ ३३ ॥
 बली त्वक्शैथिल्यम् । पत्तनं नगरं निवासस्थानमिति यावत् ।
 आधयो मानसदुःखानि तान्येव सारः प्राधान्येन भोग्यत्वात्संग-
 हनं दुर्गममरण्यायमानं वा ॥ ३४ ॥ अक्षाणीन्द्रियाण्येव कक्षा
 भङ्गकाः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ईहितैश्चेष्टितैर्मनोरथैर्वा । निरुन्तति

नैः कतिपयैरेव कालः सर्वं निवृत्तन्ति ॥ ३७ ॥
 कर्मासमयस्यास्य सबाह्याभ्यन्तरं मुने ।
 शौकधर्मिणो ब्रूहि कैव कायस्य रम्यता ॥ ३८ ॥
 रणावसरे काया जीवं नानुसरन्ति ये ।
 पु तात कृतघ्नेषु कैवास्या वद धीमताम् ॥ ३९ ॥
 तेभकर्णाग्रचलः कायो लम्बाम्बुभङ्गुरः ।
 संत्यजति मां यावत्तावदेनं त्यजाम्यहम् ॥ ४० ॥
 वनस्पन्दतरलः पेलवः कायपल्लवः ।
 ज्वरस्तनुवृत्तश्च नेष्टो मे कटुनीरसः ॥ ४१ ॥
 कृत्वा पीत्वा चिरं कालं बालपल्लवपेलवाम् ।
 नुतामेत्य यत्नेन विनाशमनुधावति ॥ ४२ ॥
 नान्येव सुखदुःखानि भावाभावमयान्यसौ ।
 व्योऽप्यनुभवन्कायः प्राकृतो हि न लज्जते ॥ ४३ ॥
 कुचिरं प्रभुतां कृत्वा संसेव्य विभवश्रियम् ।
 मोक्षायमेति न स्वैर्य कायः किमिति पालयते ॥ ४४ ॥
 जराकाले जरामेति मृत्युकाले तथा मृनिम् ।
 सम एवाविशेषज्ञः कायो भोगिदरिद्रयोः ॥ ४५ ॥
 संसाराम्भोधिजठरे तृष्णाकुहरकान्तरे ।
 सुनस्तिष्ठति मुक्तेहो मूकोऽयं कायकच्छपः ॥ ४६ ॥
 दहनैकार्थयोग्यानि कायकाष्ठानि भूरिशः ।
 संसाराध्याविहोह्यन्ते कंचित्तेषु नरं विदुः ॥ ४७ ॥
 दीर्घदौरात्म्यवलयानि निपातफलपातया ।
 न देहलतया कार्यं किञ्चिदस्ति विवेकिनः ॥ ४८ ॥

छिनन्ति ॥ ३७ ॥ सबाह्याभ्यन्तरं विमृश्येति शेषः ॥ ३८ ॥
 नानुसरन्ति नानुगच्छन्ति । कृतं पालनपोषणायुपकारं भ्रन्ति
 प्रत्युपकाराभावादिति कृतघ्नाः ॥ ३९ ॥ चलश्चपलः । लम्बं
 लम्बमानं यदम्बु जलकणः । संनिधानाम्नेतेभकर्णाग्र ए-
 वेति गम्यते । भङ्गुरो नश्वरः ॥ ४० ॥ आधिभ्याधिककण्टकश-
 क्षतत्वाज्वरः शिथिलः । तनुवृत्तः क्षुद्रस्वभावः ॥ ४१ ॥
 बालपल्लवमिव पेलवो मूर्ध्ना तनुतां कार्थम् । पेलवमिति पाठे
 क्रियाविशेषणम् । आश्रयद्वारा उभयत्रापि योग्यता ॥ ४२ ॥
 ज्ञानि पुनः पुनः पूर्वोपभुक्तान्येव । वीर्यताथस्वैव बुद्ध्यारूढस्य
 वर्धनाग्नौ परामर्शाद्विनापि द्विवचनं वांसा लभ्यते । प्राकृतः पामरः
 ॥ ४३ ॥ संसेव्य संप्राप्य । उच्छ्रायमुपचयमुत्कर्षे वा । स्वैर्यमवि-
 दाशिताम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तृष्णैव कुहरकमन्पच्छिद्रम् । सुप्तः सुप्तइव
 ॥ ४६ ॥ अतएव मुक्तेह आत्मोद्धारानुकूलेच्छाचेष्टविधुरोऽतएव
 मूको गुरुसर्पणेन तत्प्रश्नादिवानिवकलश्व । कच्छोपलक्षितदुरिन्दि-
 र्दुर्विषयकर्मरसास्वादिवात्कच्छपः ॥ ४६ ॥ दहनमेवैकोऽर्थो
 ग्रह्यं प्रयोजन तपोग्यानि । तेषु तेषां मध्ये ॥ ४७ ॥ बलनं बलः
 प्रतानवेष्टनम् । निपातोऽभोगतिस्तत्फलस्तत्पर्यवसितः पातो
 प्ररणं यस्याः । निपातफलैर्दुश्चरितैः पातो यस्या इति वा ॥ ४८ ॥
 कर्मकोशेषु पक्षाधारेषु विषयपल्लवेषु । कथं कैर्दुर्दशाप्रकारैः ।
 दुर्दुरो भेदः ॥ ४९ ॥ निःसारा नीरसाः । काया एव चपला वायवो

मज्जन्कर्मकोशेषु झटित्येव जरां गतः ।
 न ज्ञायते यात्यचिरात्कः कथं देहवर्तुः ॥ ४९ ॥
 निःसारसकलारम्भाः कायाश्चपलवायवः ।
 रजोमार्गेण गच्छन्तो दृश्यन्ते नेह केनचित् ॥ ५० ॥
 वायोर्दीपस्य मनसो गच्छतो ज्ञायते गतिः ।
 आगच्छतश्च भगवच्छरीरस्य कदाचन ॥ ५१ ॥
 बद्धास्था ये शरीरेषु बद्धास्था ये जगत्स्थितौ ।
 तान्मोहमदिरौमत्तान्धिग्धिगस्तु पुनःपुनः ॥ ५२ ॥
 नाहं देहस्य नो देहो मम नायमहं तथा ।
 इति विभ्रान्तचित्ता ये ते मुने पुरुषोत्तमाः ॥ ५३ ॥
 मानावमानबहुला बहुलाभमनोरमाः ।
 शरीरमात्रबद्धास्थं भ्रन्ति दोषदशो नरम् ॥ ५४ ॥
 शरीरश्वभ्रशायिन्या पिशाच्या पेशलाङ्गया ।
 अहंकारचमत्कृत्या छलेन छलिता वयम् ॥ ५५ ॥
 प्रज्ञा वराकी सर्वैव कायबद्धास्थयानया ।
 मिथ्याज्ञानकुराक्षस्या छलिता कष्टमेकिका ॥ ५६ ॥
 न किञ्चिदपि दृश्येऽस्मिन्सत्यं तेन हतात्मना ।
 चित्रं दग्धशरीरेण जनता विप्रलभ्यते ॥ ५७ ॥
 दिनैः कतिपयैरेव निर्झराम्बुकणो यथा ।
 पतत्ययमयत्नेन जरठः कायपल्लवः ॥ ५८ ॥
 कायोऽयमचिरापायो बुद्धोऽस्मिन्निधाविव ।
 व्यर्थं कार्यपरावर्ते परित्स्फुरति निष्फलः ॥ ५९ ॥
 मिथ्याज्ञानविकारेऽस्मिन्स्वप्नसंभ्रमपत्तने ।

संज्ञापवनाः । रजोमार्गेण राजसप्रवृत्त्या धूलिमात्रपरिक्षेपेण
 वा । धूलिसहितेनाकाशमार्गेणान्यत्र ॥ ५० ॥ अत्र दीपशरीर-
 योग्यजागती विनाशोत्पत्ती पूर्वश्लोकादनुकृत्य शरीरस्य नेह
 केनचिज्ज्ञायत इति संबन्धः ॥ ५१ ॥ आस्था सारत्वचिरस्था-
 यित्वसत्यत्वाद्यभिमानः । कण्ठोकेऽपि पौनःपुन्ये द्विवचनमति-
 शयार्थम् ॥ ५२ ॥ अयमिदंत्वेन घटादिवज्जो देहोऽहं नेति विचार्य
 विभ्रान्तचित्ताः । परमात्मनोति शेषः । पुरुषोत्तमाः पुरुषश्रेष्ठाः
 विष्णुस्वरूपा एवेति वा ॥ ५३ ॥ दोषदशो दुर्दृष्टयो विशेष्याः ।
 भ्रन्ति मृत्युवशं नयन्ति ॥ ५४ ॥ अहंकारस्य चमत्कृतिर्भोग-
 नृष्णादिः सैव पिशाची । छलेन कपटेन छलिता असारं सार-
 तामापाद्य सारापहारेण प्रनारिताः ॥ ५५ ॥ प्रज्ञा सद्बुद्धिः ।
 वराकी दोना । मिथ्याज्ञानमेव कुराक्षसी । एकिका विवेकादिस्व-
 सहायशून्या ॥ ५६ ॥ यदा दृश्यवर्गे न किञ्चिदपि सत्यं तदा
 तदन्तःपाति शरीरमपि तथैवेति स्वतएव दग्धप्रायेणासतापि
 शरीरेण जीवसमूहः प्रतीयते चित्रमाश्रयमेतदित्यर्थः ॥ ५७ ॥
 यदि जनताविप्रलम्बेन काफस्य किञ्चित्प्रयोजनं स्यात्तदा युज्ये-
 तापि तदपि नास्तीत्याह द्वाभ्याम् ॥ ५८ ॥ कार्याणि सांसारि-
 कधावनान्येव पर आवर्तोऽम्भसां भ्रमः । व्यर्थं स्वार्थशून्यं यथा
 स्यात्तथा निष्फलः । परार्थशून्योऽपीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ कुतः काया-
 दिदृश्यवर्गस्यासत्यत्वं तत्राह—मिथ्येति । यतो मिथ्याभूतस्याज्ञा-

काये स्फुटतरापाये क्षणमास्था न मे द्विज ॥ ६० ॥
तद्विस्तु शरदश्रेषु गन्धर्वनगरेषु च ।
सैर्यं येन विनिर्णीतं स विश्वसितु विप्रहे ॥ ६१ ॥

सततभङ्गकार्यपरम्परा
विजयिजातजयं हठवृत्तिषु ।
प्रबलदोषमिदं तु कलेवरं
तृणमिवाहमपोह्य सुखं स्थितः ॥ ६२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे कायजुगुप्सानामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः १९.

श्रीराम उवाच ।

लब्ध्वापि तरलाकारे कार्यभारतरङ्गिणि ।
संसारसागरे जन्म बाल्यं दुःखाय केवलम् ॥ १ ॥
अशक्तिरापदस्तृष्णा मूकता मूढबुद्धिता ।
गुम्भुता लोलता दैन्यं सर्वं बाल्ये प्रवर्तते ॥ २ ॥
रोषरोदनरौद्रासु दैन्यजर्जरितासु च ।
दशासु बन्धनं बाल्यमालानं करिणामिव ॥ ३ ॥
न मृतौ न जरारोगे न चापदि न यौवने ।
ताश्चिन्ताः परिक्रान्तन्ति हृदयं शैशवेषु याः ॥ ४ ॥
तिर्यग्जातिसमारम्भः सदैरेवावधीरितः ।
लोलो बालसमाचारो मरणादपि दुःखदः ॥ ५ ॥

प्रतिविम्बघनाज्ञानं नानासंकल्पपेलवम् ।
बाल्यमालुनसंशीर्णं मनः कस्य सुखावहम् ॥ ६ ॥
जलबल्लयनिलाजलजानभीत्या पदे पदे ।
यद्भयं शैशवेऽबुद्ध्या कस्यापि हि तद्भवेत् ॥ ७ ॥
लीलासु दुर्विलासेषु दुरीहासु दुर्गशये ।
परमं मोहमाश्रिते बालो बलवदापनन् ॥ ८ ॥
विकल्पकल्पितारम्भं दुर्विलासं दुर्गाम्पदम् ।
शैशवं शासनार्थं पुष्पम्य न शान्तये ॥ ९ ॥
ये दोषा ये दुर्गाचारा दुष्कृमा ये दुर्गधयः ।
ते सर्वे संस्थिता बाल्ये दुर्गते इव कौशिकाः ॥ १० ॥
बाल्यं रम्यमिति व्यर्थबुद्ध्यः कल्पयन्ति ये ।
तान्मुखं पुरुषान्ब्रह्मन्धिगस्तु हतचेतसः ॥ ११ ॥

नस्य विकार इत्यर्थः । स्वप्नसंभ्रमनगरतुल्यं । अथवा स्वाप्न-
न्तीनामाधारे । शरीरेणैव स्वप्नदर्शनम् । 'स्व शरीरे यथाकामं
परिवर्तते' इति श्रुतेः । नगरस्य नागरिकव्यापारतुल्यमसाकृत्वा-
दित्यर्थः ॥ ६० ॥ विश्वसितु विश्वासं करोतु । विप्रहे देहे
॥ ६१ ॥ हठवृत्तिषु भङ्गुरताशैश्यं स्वस्त्राकर्षणव्यापनाय बला-
त्प्रवृत्तेषु पदार्थेषु मध्ये सततभङ्गकार्यसमूहविजयिनो येन
तद्विच्छेदप्रादयस्तेभ्योऽपि जातजयं लब्ध्वाकर्षणम् । तत्कुत-
स्तत्राह—प्रबलदोषमिति । नाशहेतुदोषसामग्राहुल्यादित्यर्थः ।
अपोह्य तुच्छबुद्ध्या निरस्य ॥ ६२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारा-
मायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

अज्ञानक्षुत्तुषारोगाशौचचापलदूषितम् ।

तिर्यग्जन्तुसमावस्थं बाल्यमप्यत्र निश्चये ॥ १ ॥

ननु न देहस्य सर्वा अवस्था दुःखरूपास्तद्वान्यस्य सर्वजनस्पृह-
णीयतया रम्यतरत्वात् 'तद्यथा महाराजो वा महाभ्राह्मणो वा महाकु-
मारो वा अतिप्रीमानन्दस्य गत्वा शर्यात्' इति श्रुत्यापि चान्यस्यान-
न्दबहुलव्यतिपादन्यादित्याशङ्क्य विस्तरेण तस्यानर्थबहुलतां प्रप-
द्यितुं प्रतिजानीते—लब्ध्वापि । कार्यभारं नानाकर्मव्याभिनि-
वेधैः । प्रकृत्यादित्वाचूर्ताया । धान्येन धनवानिति वक्तव्यं तद्विप्र-
त्यर्थं अभेदेनान्वयः । तरला अस्थिरा आकाराश्चतुर्विधशरी-
राणि यस्मिन् । अन्यत्र चबलसमाभावे । संसारसागरे जन्म म-
नुष्यजन्म । बाल्यं केवलं दुःखार्थं लभते जन्तुरिति शेषः ।

अपिना मनुष्यजन्मनोऽतिदीर्घम्य दान्यते । तथाच श्रुतिः 'ततो
वै तदुत्तिप्रपतन्म' इति ॥ १॥ प्रतिज्ञानार्थं प्रपञ्चयति—अशक्ति-
रित्यादिना । गुम्भुता सांभल्यपत्ता । तृष्णा भक्षणदिविषये ।
गुम्भुता क्रीडाक्रीडादिविषये तदलाभं दैन्यमिति भेदः ॥ २ ॥
चकाराऽनुक्तानन्तदुद्देशासमुच्चयार्थं । बन्धनम् । अधिकरणं
न्युद । आलान गजबन्धनस्तम्भः ॥ ३ ॥ जरारोगे । समाहार-
द्वन्द्वे एकवद्भावः । तास्तद्व्ययः । परितः कुम्भानि छिन्दन्तीति
पाठयन्ति । या, यादृश्यः ॥ ४ ॥ तिर्यग्जातयः पश्चादयस्तैः
सम आरम्भो यस्य । अवधारितो भस्मितः ॥ ५ ॥ पुरः स्थित
प्रतिविम्बमिव स्फुटं घन निविड अज्ञान प्रतिक्षणं चित्ते तत्त-
द्विषयप्रतिविम्बवैर्भा घनानि बहुलानि भ्रान्तिज्ञानानि यस्मिन् ।
अतएव नानासंकल्पैः पेलव मृदु । तुच्छमिति यावत् । तत्तत्संक-
ल्पितविषयालाभादालुन सर्वतश्छिन्नमिव संशोर्णमिव सदा दुःखित
मनो यस्मिन् ॥ ६ ॥ भयं लक्षणया दुःखं सुखमेव वा । भयादपि
भयान्तरात्पत्तेः । अबुद्ध्याऽज्ञानेन । हिशब्दोऽप्यर्थः ॥ ७ ॥ सामान्य-
विशेषाभ्यां बुद्ध्यबुद्धिपूर्वकत्वाभ्यां कायिकत्वेन मानसत्वेन च ली-
लादीनां भेदः । मोह सारताभ्रम् ॥ ८ ॥ निष्फलेऽपि कर्मणि
बालप्रमत्तादिवचनादपि कौतूहलेन कल्पितमहारम्भम् । दुरा-
स्यदं दुष्प्रतिष्ठम् । शासनाय गुर्वोदिकृतकशाताडनादिदुःखायैव न
विभ्रान्तये ॥ ९ ॥ दुष्कृमा दुष्टतराः । कौशिका वायसारतयः
॥ १० ॥ यच्छङ्कितं बाल्यं रम्यतरमिति तत्राह—बाल्यमिति ।

यत्र दोलाकृति मनः परिस्फुरति वृत्तिषु ।
 त्रैलोक्याऽभ्यमपि तत्कथं भवति तुष्टये ॥ १२ ॥
 सर्वेषामेव सत्त्वानां सर्वावस्थाभ्य एव हि ।
 मनश्चञ्चलतामेति बाल्ये दशगुणं मुने ॥ १३ ॥
 मनः प्रकृत्यैव चलं बाल्यं च चलतां वरम् ।
 तयोः संश्लिष्यतोऽस्मात्ता क इवान्तः कुचापले ॥ १४ ॥
 स्त्रीलोचनैस्तडिपुञ्जैर्ज्वालाजालैस्तरङ्गकैः ।
 चापलं शिक्षितं ब्रह्मञ्छैशवाक्रान्तचेतसः ॥ १५ ॥
 शैशवं च मनश्चैव सर्वास्त्रेव हि वृत्तिषु ।
 भ्रान्तराविव लक्ष्येने सततं भङ्गुरस्थिती ॥ १६ ॥
 सर्वाणि दुःखभूतानि सर्वे दोषा दुराधयः ।
 बालमेवोपजीवन्ति श्रीमन्तमिव मानवाः ॥ १७ ॥
 नवं नवं प्रीतिकरं न शिशुः प्रत्यहं यदि ।
 प्राप्नोति तदस्मौ यः ति विषयेष्वम्यमूर्च्छनाम् ॥ १८ ॥
 स्तोकेन वशमायाति स्तोकेनैति विकारिताम् ।
 भ्रमेभ्य एव रमते बालः कौलेयको यथा ॥ १९ ॥
 भजन्मवाप्पवदनः कर्दमाक्तो जडाशयः ।
 वर्षोक्षितस्य तप्तस्य स्थलस्य सदृशः शिशुः ॥ २० ॥
 भयाहारपरं दीनं दृष्टादृष्टाभिलाषि च ।
 लोलबुद्धि वपुर्धत्ते बाल्यं दुःखाय केवलम् ॥ २१ ॥
 स्वसंकल्पाभिलषितान्भावानप्राप्य तमधीः ।

दुःखमेत्यबलो बालो विनिष्कृत इवाशये ॥ २२ ॥
 दुरीहालक्ष्णलक्षणाणि बहुवक्रोत्पन्नानि च ।
 बालस्य यानि दुःखानि मुने तानि न कस्यचित् ॥ २३ ॥
 बालो बलवता स्नेन मनोरथविलासिना ।
 मनसा तप्यते नित्यं प्रीष्मेणेव वनखली ॥ २४ ॥
 विद्यागृहगतो बालो परामेति कदर्थनाम् ।
 आलान इव नागेन्द्रो विषवैषम्यभीषणाम् ॥ २५ ॥
 नानामनोरथमयी मिथ्याकल्पितकल्पना ।
 दुःखायात्यन्तदीर्घाय बालता पेलवाशया ॥ २६ ॥
 सहस्रो भुवनं भोक्तुमिदमुदात्तमम्बरात् ।
 वाञ्छते येन मौल्येण तत्सुखाय कथं भवेत् ॥ २७ ॥
 अन्तश्चिस्तेरशक्तस्य शीतातपनिवारणे ।
 को विशेषो महाबुद्धे बालस्योर्ध्वरुहस्था ॥ २८ ॥
 उड्डीतुमभिवाञ्छन्ति पक्षाभ्यां क्षुत्परायणाः ।
 भयाहारपरा नित्यं बाला विहगधार्मिणः ॥ २९ ॥
 शैशवे गुरुतो भीतिर्मातृतः पितृतस्तथा ।
 जनतो ज्येष्ठबालाश्च शैशवं भयमन्दिरम् ॥ ३० ॥
 सकलदोषदशाविहताशयं
 शरणमप्यविवेकविलासिनः ।
 इह न कस्यचिदेव महामुने
 भवति बाल्यमलं परितुष्टये ॥ ३१ ॥

ऽन्यायं वामिप्रमहाराजमायणं बाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे बाल्यनुगुप्मानामैकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

श्रुतिस्तु रागादिविशेषाग्रहेह स्वाभाविकात्ममुखाविर्भावसंभाव-
 नार्था न बाल्यस्य तापरेति भावः ॥ ११९ ॥ तदस्य तापमेवोपपाद-
 यति—यंत्रेत्यादिना । त्रैलोक्यं अभ्यमपि तदपोल्यन्वयः
 ॥ १२ ॥ न केवलं मनुष्याणामेव अभ्यमपि तु सर्वजन्तूनामि-
 त्याह—सर्वेषामिति । मनश्चायत्यातिशयस्य दुःखातिशयहे-
 तुता प्रसिद्धवति भावः ॥ १३ ॥ संश्लिष्यतोऽमिलतोः । कुचापले
 तत्प्रयुक्तानर्थे ॥ १४ ॥ शैशवेनाक्रान्तास्तेन सधितान्स्काशाशान्
 शिक्षितमभ्यस्तं नूनमित्युपेक्षा ॥ १५ ॥ भङ्गुरस्थिती । नुम-
 भावश्छान्दसः । चपलत्वभावे ॥ १६ ॥ दुःखभूतानि प्रभूतदुः-
 खानि दुर्घ्नसनादीनि ॥ १७ ॥ तत्तदा विषवदुःसहेन वैषम्येण
 चित्तविकारेण मूर्च्छनां मूर्च्छाम् ॥ १८ ॥ कौलेयः श्व-
 विशेषणानि साधारणानि ॥ १९ ॥ वाष्पमश्रु ऊष्मोद्गमश्च ।
 जडाशयोऽज्ञबुद्धिरचेतनश्च । वर्षोक्षिततप्तभूमावपि बाष्पादयः
 प्रसिद्धाः ॥ २० ॥ भयं च आहारश्च भयाहारौ । दृष्टं संनिहितम्
 अदृष्टमसंनिहितम् । लोले बुद्धिवपुषी यस्य ॥ २१ ॥ भावान्प-
 दार्थान् । विनिष्कृतदिष्ठवः ॥ २२ ॥ दुरीहामिदुःखेष्टाभिर्दुष्टमनोर-

धैर्वा लक्ष्णलक्षणाणि प्रामास्यदानी । बहुभिर्वर्कैरनुभूतिर्विबलनोपायै-
 रुत्पन्नानि कूराणि ॥ २३ ॥ २४ ॥ अपरां प्रायुक्तादन्यामपि कदर्थनां
 पारवश्यकशाघाताद्यनिष्ठपरम्पराम् ॥ २५ ॥ मिथ्यावस्तुष्वेव
 कल्पिता कल्पना सत्यताबुद्धिर्यस्याम् ॥ २६ ॥ कदाचिद्भोजने-
 च्छया रुदन्बालो भुवनं ते भोजनं दास्यामीति प्रतारणेन सं-
 हृष्टस्तदेव भोक्तुं वाञ्छते वाञ्छतीति प्रसिद्धम् ॥ २७ ॥ अन्त-
 र्मेनसि चित्तिः शीतातपदिदुःखसंवेदनं यस्य । उर्वारहो वृ-
 क्षस्य ॥ २८ ॥ उड्डीतुमुड्डीयितुम् । इड्डुणाभावश्छान्दसः । पक्षा-
 भ्यां लक्षणया बाहुभ्याम् । विहगधार्मिणः पक्षिसमाः ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ सकलाभिर्दोषदशाभिर्विहताशयं दूषितान्तःकरणम् ।
 अविवेकलक्षणस्य विलासिनो निरङ्कुशविहारशीलस्य शरणं गृहम् ।
 चिदिनि निपातोऽप्यर्थे । एवकारो भिन्नक्रमः । कस्यापि परि-
 तुष्टये सुखाय अलमत्यर्थं नैव भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति
 श्रीवासिष्ठमहाराजमायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे एकोन-
 विंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशतितमः सर्गः २०

श्रीराम उवाच ।

बाल्यानर्थमथ त्यक्त्वा पुमानभिहताशयः ।
 आरोहति निपाताय यौवनं संभ्रमेण तु ॥ १ ॥
 तन्नानन्तविलासस्य लोलस्य स्वस्य चेतसः ।
 वृत्तीरनुभवन्त्याति दुःखादुःखान्तरं जडः ॥ २ ॥
 स्वचित्तविलसंस्तेन नानासंभ्रमकारिणा ।
 बलात्कामपिशाचेन विवशः परिभूयते ॥ ३ ॥
 चिन्तानां लोलवृत्तीनां ललनानामिवाऽवृत्तीः ।
 अर्पयत्यवशं चेतो बालानामञ्जनं यथा ॥ ४ ॥
 तेते दोषा दुरारम्भास्तत्र तं तादृशाशयम् ।
 तद्रूपं प्रतिबुध्यन्ति दुष्टास्तेनैव ये मुने ॥ ५ ॥
 महानरकबीजेन संततभ्रमदायिना ।
 यौवनेन न ये नष्टा नष्टा नान्येन ते जनाः ॥ ६ ॥
 नानारसमयी चित्रवृत्तान्तनिचयोम्भिता ।
 भीमा यौवनभूर्येन तीर्णा धीरः स उच्यते ॥ ७ ॥
 निमेषमासुराकारमालोलघनगर्जितम् ।
 विष्टुप्रकाशमशिवं यौवनं मे न रोचते ॥ ८ ॥
 मधुरं स्वादु तिक्तं च दूषणं दोषभूषणम् ।

लोभद्वेषमदासूयामानमास्यर्थद्वेषितम् ।

कामाद्यनर्थसदनं यौवनं चात्र निन्द्यते ॥ १ ॥

अस्तु बाल्यमतिमौह्यशक्तिपारतर्क्यभ्यो दुःखबहुल यौवनं
 तु तदभावात्तानाभोगरसरजितत्वाच्च सुखहेतुरेवेति स्पृहणीय
 मेवेत्याशङ्क्य तस्य सुतरामनर्थतां प्रपञ्चयितुमुपक्रमते—बाल्या-
 नर्थमित्यादिना । संभ्रमेण भोगोत्साहेन भ्रान्त्या वक्ष्यमाणकाम-
 पिशाचादिना वा अभिहताशयो दूषितान्तःकरणः । आचतुर्दशवर्ष
 माण्डव्येन मर्यादाकरणान्न तथा बाल्यं निपाताय यौवनं तु निपा-
 तायैवेति भावः ॥ १ ॥ तत्र यौवने । अनन्ता विलासाद्येष्टा यस्य ।
 वृत्ती रागद्वेषादिपरिणामान् । जडो मूर्खः ॥ २ ॥ परिभूयते
 विवेकं तिरस्कृत्य वशीक्रियते ॥ ३ ॥ अतएवाऽवशमस्वतन्त्रं
 चेतो ललनानां युवतीनामिव लोलवृत्तीनां चञ्चलस्थितिकानां
 चिन्तानां अवृत्तीः वरण वृत्तिस्तिरोधानं तदभावान् । स्वैरप्रस-
 रानितियावत् । अर्पयति प्रयच्छति । यथा निध्यादिदर्शनाय
 बालानां करतलेऽर्पितं सिद्धाञ्जनं लोलवृत्तीनां तत्रयनप्रभाणां
 अवृत्तीः अनावरणानि । भूमिशिलादिव्यवधानतिरस्कारेण स्वैर-
 निधिदर्शनसमर्थतामितियावत् ॥ ४ ॥ तत्र यौवने तादृशाशय
 कामचिन्तादिवशीकृतचित्तमतएव तद्रूपं तत्रायं तं पुरुषं नरका-
 सिंहेतुत्वाद्यशङ्कसाध्यत्वाच्च दुष्टा आरम्भाः स्त्रीयूतकलहादि-
 व्यसनारम्भा येभ्यस्ते तथाविधास्ते ते प्रसिद्धा रागलोभा-
 दिदोषाः प्रतिबुध्यन्ति विनाशयन्ति । ये दोषास्तेन यौवनेनैव

सुराकलोलसदृशं यौवनं मे न रोचते ॥ ९ ॥
 असत्यं सत्यसंकाशमचिराद्विप्रलम्भदम् ।
 स्वप्राङ्गनासङ्गतमं यौवनं मे न रोचते ॥ १० ॥
 सर्वस्याग्रे सर्वपुंसः क्षणमात्रमनोहरम् ।
 गन्धर्वेनगरप्रख्यं यौवनं मे न रोचते ॥ ११ ॥
 इषुप्रपातमात्रं हि सुखदं दुःखभासुरम् ।
 दाहदोषप्रदं नित्यं यौवनं मे न रोचते ॥ १२ ॥
 आपातमात्ररमणं सद्भावरोहितान्तरम् ।
 वेद्यास्त्रीसंगमप्रख्यं यौवनं मे न रोचते ॥ १३ ॥
 ये केचन समारम्भास्ते सर्वे सर्वदुःखदाः ।
 तारुण्ये संनिधिं यान्ति महोपाता इव क्षये ॥ १४ ॥
 हार्दान्धकारकाग्निषा भैरवाकारवानपि ।
 यौवनाज्ञानयामिन्या बिभेति भगवानपि ॥ १५ ॥
 सुविस्मृतशुभाचारं बुद्धिवैधुर्यदायिनम् ।
 ददात्यनितरामेष भ्रमं यौवनसंभ्रमः ॥ १६ ॥
 कान्तावियोगजातेन हृदि दुःस्पर्शवद्विना ।
 यौवने दह्यते जन्तुस्तरुर्दावाग्निना यथा ॥ १७ ॥
 सुनिर्मलापि विस्तीर्णा पावन्यपि हि यौवने ।

दुष्टा अतिशय नीना इत्यर्थः ॥ ९ ॥ अतएव महानरकंति ।
 स्पष्टम् ॥ १० ॥ रसाः शृङ्गारादयः कट्टादयो विषयाभिलाषा
 दुस्तरजलानि च । प्राचुर्यं मयट् । रागलोभादीनां चोरव्याघ्र-
 सर्पादीनां च चित्रैराश्वर्यहेतुभिर्ज्ञानान्तनिचयैरुम्भिता पूरिता भूर्या-
 वनारण्यभूमिः ॥ ७ ॥ घनानि बहुलानि गर्जितानीव साभिमा-
 नोक्तयो, घनानां मेघानां गर्जितानि च यस्मिन् । अतएव वि-
 दुदिव प्रकाशमानम् ॥ ८ ॥ भोगकालं मधुरमतएव स्वादु
 हृद्यं तिक्तं परिणामतः दूषणं निन्दार्हेतुदोषाणां भूषणमलकारा-
 यमाणम् । मुरायाः कल्लोला मदविलासाः ॥ ९ ॥ विप्रल-
 म्भदं वचनप्रदम् ॥ १० ॥ सर्वस्य क्षणमनोहरस्य वस्तुजातस्य
 मध्ये अग्रे अग्रतः श्रेष्ठमित्यर्थः । गन्धर्वेनगरदर्शनस्य मरणचि-
 हत्वात्तत्पक्षे सर्वस्य वयसोऽग्रे अन्ते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ज्यामुक्त
 इषुर्वावता कालेन लक्ष्यं प्रपतति तावत्कालं सुखदम् ॥ १२ ॥
 रमण रमणीयम् । सद्भावः शुभचित्तता ॥ १३ ॥ सर्वेषां दुः-
 खदा ये केचन समारम्भास्ते सर्वे इत्यन्वयः । क्षये प्रलये
 ॥ १४ ॥ भैरवाकारवान् भगवानीश्वरोऽपि यौवनयुक्ताज्ञानरा-
 त्रेनूनं बिभेति कथमन्यथा सदैव विवेकज्ञानचन्द्रं धारयतीति
 भावः ॥ १५ ॥ भ्रमं भ्रान्तिम् । संभ्रमो मोहः ॥ १६ ॥ दुः-
 स्पर्शः स्पृष्टमशक्यः शोकवद्विस्तेन हृदि चित्ते दह्यते ॥ १७ ॥
 दोषमाजनेन निर्मला । औदार्येण विस्तीर्णा । गुणोधानैः पावनी ।

मतिः कलुषतामेति प्रावृषीव तरङ्गिणी ॥ १८ ॥
 शक्यते घनकल्लोला भीमा लङ्घयितुं नदी ।
 न तु तारुण्यतरला तृष्णातरलितान्तरा ॥ १९ ॥
 सा कान्ता तौ स्तनौ पीनौ ते विलासास्तदाननम् ।
 तारुण्य इति चिन्ताभिर्योति जर्जरतां जनः ॥ २० ॥
 नरं तरलतृष्णार्तिं युवानमिह साधवः ।
 पूजयन्ति न तु चिच्छन्नं जरत्तृणलवं यथा ॥ २१ ॥
 नाशायैव मद्गतेस्य दोषमौक्तिकधारिणः ।
 अभिमानमहेभ्य नित्यालानं हि यौवनम् ॥ २२ ॥
 मनोविपुलमूलानां दोषाशीविषधारिणाम् ।
 शोषरोदनवृक्षाणां यौवनं बत काननम् ॥ २३ ॥
 रसकेसरसंवाधं कुविकल्पदलाकुलम् ।
 दुश्चिन्ताचञ्चरीकाणां पुष्करं विद्धि यौवनम् ॥ २४ ॥
 कृताकृतकुपक्षाणां हृत्सरस्तीरचरिणाम् ।
 आधिभ्याधिबिहंगानामालयो नवयौवनम् ॥ २५ ॥
 जडानां गतसंख्यानां कल्लोलानां विलासिनाम् ।
 अनपेक्षितमर्यादो वारिधिरनवयौवनम् ॥ २६ ॥
 सर्वेषां गुणसर्गाणां परिहृद्गरजस्तमाः ।
 अपनेतुं स्थितिं दक्षो विषमो यौवनानिलः ॥ २७ ॥
 नयन्ति पाण्डुतां वक्रमाकुलावकरोक्ताः ।

आरोहन्ति परां कोटिं रूक्षा यौवनपांसवः ॥ २८ ॥
 उद्धोधयति दोषालिं विकृन्तति गुणावलिम् ।
 नराणां यौवकोल्लासो विलासो दुष्कृतभ्रियाम् २९
 शरीरपङ्कजरजश्चञ्चलां मतिषट्पदीम् ।
 निबध्नन्मोहयत्येष नवयौवनचन्द्रमाः ॥ ३० ॥
 शरीरखण्डकोद्धृता रम्या यौवनवल्लरी ।
 लग्नमेव मनोभृङ्गं मयत्युन्नतिं गता ॥ ३१ ॥
 शरीरमरुतापोत्थां युवतामृगतृष्णिकाम् ।
 मनोमृगाः प्रधावन्तः पतन्ति विषयावटे ॥ ३२ ॥
 शरीरशर्वरीज्योत्स्ना चित्तकेसरिणः सटा ।
 लहरी जीविताम्भोधेयुवता मे न तुष्टये ॥ ३३ ॥
 दिनानि कतिचिद्येयं फलिता देहजङ्गले ।
 युवता शरदस्यां हि न समाश्वासमर्हथ ॥ ३४ ॥
 झटित्येव प्रयात्येव शरीराद्युवताखगः ।
 क्षणेनैवालपभाभ्यस्य हस्ताञ्चिन्तामणिर्यथा ॥ ३५ ॥
 यदा यदा परां कोटिमध्यारोहति यौवनम् ।
 वलगन्ति सज्वराः कामास्तदा नाशाय केवलम् ३६
 नावदेव विवलगन्ति रागद्वेषपिशाचकाः ।
 नास्तमेति समस्तैषा यावद्यौवनयामिनी ॥ ३७ ॥
 नानाविकारयदुले वराके क्षणनाशिनि ।

वकारः शैत्यमाधुयांश्चनुक्तममुक्त्यर्थः ॥ १८ ॥ तारुण्येन तरला चञ्चला चिन्तयन्ति । भोगतृष्ण्या तरङ्गितानि आनन्दराशौन्द्रियाणि यस्याम् ॥ १९ ॥ जर्जरतां शैथन्यम् ॥ २० ॥ तरलाभ्यन्तृष्णार्ते यस्मिन् । न केवलं न पूजयन्ति किन्त्वमन्यन्तेऽर्पति द्योतनाय तुष्टयः ॥ २१ ॥ मानभङ्गस्तु मनस्विनां मरणापम इत्यभिप्रेत्याह—नाशायैवेति । अभिमान एव महेभस्तस्य, अथवा अभिमानैर्महेभवन्तश्चम्याविवेकिपुरुषस्य । नाशायः पातनाय । नित्यालानमर्थाक्षेण वन्दनाय स्तम्भः ॥ २२ ॥ इष्टालाभविद्योगाभ्यामनन्तर्हाच्छोषस्तथुक्तरोदनान्येव वृक्षाः । दोषा एवाशां विषाः सर्पाः । वनेति खेदे ॥ २३ ॥ रस्यते इति रसः सुखलवमकरन्दस्तेन के सुखं विषये गगन्ति प्रसरन्तीति रागादय एव केसरास्तैश्च संवाधं निर्विडतम् । दलानि पत्राणि । चञ्चरीका भ्रमराः । पुष्करं पद्मम् ॥ २४ ॥ कृतं पापमकृतं पुण्यं लौकिककार्याणि वा कृताकृतानि पतनहेतुत्वात्कुपक्षाः । आलयो नीडम् ॥ २५ ॥ असंख्यत्वादेव गतसंख्यानां कल्लोलानां विकल्पतरङ्गाणाम् । विलासिनां विलसनशीलानाम् । अनपेक्षितमर्यादोऽनवधिः । अनपेक्षितमनिष्टं जरादिदुःखमेव मर्यादा पर्यवसानभूर्यस्येति वा ॥ २६ ॥ चित्ताकाशे प्रसादप्रकाशविवेकद्वयप्रसारादीनां सर्वेषां गुणानां सृज्यन्ते साधुसंगमसच्छास्त्रप्रयत्नादिभिस्तुपाद्यन्त इति सर्गास्तेषाम् । विशेष्यविशेषणभावे कामचारापरनिपातः । प्रयत्नसहस्रैसाधितानामपि सद्गुणानामिति

यावत् । स्थितिं स्थंयमपनेतुं दक्षः समर्थः । अनिलपक्षे गुणसर्गाणां लतामृष्टनन्तुतां च ॥ २७ ॥ पाण्डुतामिति । विषयवासनोत्थरोगैरित्यर्थः । आकुलैश्चालितैरवकैरुत्तराद्युचितगुणपर्णादितुल्यैरिन्द्रियैरुत्कटा दुःमहाः । परां कोटिं दोषोत्कर्षमूर्ध्वदेशं च ॥ २८ ॥ दोषाणामालि समूहम् । दुष्कृतभ्रियां पापसंपदां विलासहेतुत्वादिलासः ॥ २९ ॥ रजोगुणपरागनिरुद्धविवेकपक्षत्वाद्देहपङ्कज एव चञ्चला मतिषट्पदीं बुद्धिभ्रमरीमर्थात्तदभिमानकोशे निबध्नन्मोहयति ॥ ३० ॥ शरीरलक्षणे खण्डके अल्पे वनखण्डे कुजे वा । वल्लरी पुष्पमञ्जरी । मययति मोहयति । उन्नतिमुत्कर्षमूर्ध्वदेशं च ॥ ३१ ॥ शरीरमेव मरुभूमिस्तत्र कामातपतापेनोत्थां प्रतिभातां युवता यौवनं सैव मृगतृष्णिका तां प्रति धावन्तः । विषयलक्षणे अवटे गते ॥ ३२ ॥ शरीरमेव शर्वरी रात्रिस्तस्या ज्योत्स्ना चन्द्रिका । चित्तलक्षणस्य केसरिणः सटा स्कन्धलोम । तेन हि स शोभते । लहरी वीचिमाला ॥ ३३ ॥ येयं युवता सेयं हि यस्माद्देहजङ्गले कतिचिद्दिनानि फलिता संजातफला शरत् शरत्कालः । अचिरादेव क्षयमेधयतीति भावः । अतोऽस्यां समाश्वासं नार्हयेति स्वजनान्प्रत्युक्तिः ॥ ३४ ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति—झटित्यादिभिः षड्भिः ॥ ३५ ॥ परां कोटिमुत्कर्षकाष्ठाम् । वलगन्ति गच्छन्ति । झटिमिति यावत् । सज्वराः संसृतापाः । पूर्वत्र वीप्सादर्शनात्तदातदेति परिणयम् ॥ ३६ ॥ विवलगन्ति विशेषेण संवरन्ति । यामिनी रात्रिः ॥ ३७ ॥ वि-

कारुण्यं कुरु तारुण्ये त्रियमाणे सुते यथा ॥ ३८ ॥
 हर्षमायाति यो मोहात्पुरुषः क्षणभङ्गिना ।
 यौवनेन महामुग्धः स वै नरमुगः स्मृतः ॥ ३९ ॥
 मानमोहान्मदोन्मत्तं यौवनं योऽभिलष्यति ।
 अचिरेण स दुर्बुद्धिः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ ४० ॥
 ते पूज्यास्ते महात्मानस्त एव पुरुषा भुवि ।
 ये सुखेन समुत्तीर्णाः साधो यौवनसंकटात् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे यौवनगर्हानाम विशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशतिनमः सर्गः २१

श्रीराम उवाच ।

मांसपाञ्चालिकायास्तु यन्मलोलोऽङ्गपञ्जरे ।
 स्नायवस्थिप्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनं १
 त्वङ्मांसरक्तवाष्पाम्बु पृथक्त्वा विलोचनम् ।
 समालोक्य रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि ॥ २ ॥
 इतः केशा इतो रक्तमितीयं प्रमदातनुः ।
 किमेतया निन्दितया करोति विपुलाशयः ॥ ३ ॥
 वासोविलेपनैर्योनि लालितानि पुनः पुनः ।
 तान्यङ्गान्यङ्ग लुण्ठन्ति क्रव्यादाः सर्वदेहिनाम् ॥ ४ ॥
 मेरुभृङ्गतटोल्लासिगङ्गाजलरयोपमा ।

काराश्वित्तविकारा बाललीलाश्च ॥ ३८ ॥ क्षणभङ्गिना यौवनेन
 मोहाद्यो हर्षमायाति स नरमुगो मन्युः सन्नपि पशुरेव । य-
 तोऽसौ महामुग्धः ॥ ३९ ॥ मानमोहादभिमानमहितादज्ञानात् ।
 अभिलष्यति सारबुद्ध्या सज्जते ॥ ४० ॥ सुखेन अहिंसात्म्यास्ते-
 यब्रह्मचर्याद्यनुपक्षयेण ॥ ४१ ॥ उक्तृष्टानां महतां मकराणां प्राहा-
 णामाकरः खनिः । रागादिकलोलानां वलेनोत्थनशालम् ।
 हतं निन्दितम् । 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति तत्पुरुषः ॥ ४२ ॥
 ननु बाल्यवार्धकयोर्मोहैर्याशक्तिभ्यां पुरुषार्थसाधनायोग्यत्वाद्या-
 वनस्यापि दोषबहुलत्वान्नास्ति कदापि पुरुषस्य साधनसंपत्त्या पुरु-
 षार्थप्रत्याशेलाशङ्क्य न सर्वं यौवनं निन्द्यते किन्तु दुर्ययनमेव,
 सुयौवनं तु पुरुषार्थपर्यवसितमेवेति लक्षणैस्तद्दर्शयस्तस्य दु-
 र्लभतामाह—विनयेति । आर्याः पूज्या जना मुनिजना आस्पद-
 स्थानं यस्य, आर्यजनानां साधूनामास्पदमावासास्थानवर्द्धिध्रान्ति-
 दमिति वा । गुणैः शान्तिदान्यादिभिः । जगति संसारे । हिंसा-
 द्योऽप्यर्थः । इहास्मिन्मनुष्यजन्मन्यपि सुदुर्लभं किमन्यत्रेत्यर्थः ।
 अम्बरगं काननं नन्दनवनम् । तत्पक्षे वीत् पक्षिणो नयन्ति प्राप-
 यन्ति स्वसंनिधिमिति विनयाः कल्पवृक्षास्तैर्भूषितम् । आर्यजना
 देवास्तेषामास्पदम् । अतएव करुणया दयया ऊर्जितम् । गुणैः
 फलपुष्पसमृद्ध्यादिभिः कल्पलतागुणैरावलितं वेष्टितमिति वा । इह
 भुवि सुदुर्लभमिति योज्यम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामा-

सुखेन तीर्यतेऽम्भोधिरुत्कृष्टमकराकरः ।

न कल्लोलबलोल्लासि सद्योषं हतयौवनम् ॥ ४२ ॥

विनयभूषितमार्यजनास्पदं

करुणयोऽवलमावलितं गुणैः ।

इह हि दुर्लभमङ्ग सुयौवनं

जगति काननमम्बरगं यथा ॥ ४३ ॥

दृष्टा यस्मिन्स्तने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता ॥ ५ ॥

इमशानेषु दिगन्तेषु न एव ललनास्तनः ।

श्वभिराम्बाद्यने काले लघुपिण्ड इवान्ध्रसः ॥ ६ ॥

रक्तमांसास्थिदिग्धानि करभस्य यथा वने ।

तथैवाङ्गानि कामिन्यास्तां प्रत्यपि हि को प्रहः ॥ ७ ॥

आपातरमणीयम्बं कल्पते केवलं स्त्रियाः ।

मन्यं तदपि नास्त्यत्र मुने मोहैककारणम् ॥ ८ ॥

विपुलोल्लासदायिन्या मदमन्मथपूर्वकम् ।

को विशोषो विकारिण्या मदिगयाः स्त्रियास्तथा ॥ ९ ॥

यणतामपर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे विंशतिनमः सर्गः ॥ २० ॥

प्रत्यक्षनरकघातनिष्पन्ननिखिलाङ्गिकाः ।

स्त्रियोऽप्यत्र विनिन्द्यन्ते पुंसां नरकजन्मदाः ॥ १ ॥

येषु स्त्र्यापिण्डेषु यूनां रमणीयताभ्रमस्तथा स्वरूप विविच्य दर्श-

यितुमुपक्रमते—मांसेत्यादिना । स्नायवः शिराः । प्रथमं प्रन्थि-

स्तनं शालिन्याः शोभमानाया म. सम्ययाः पाञ्चालिकायाः प्रति-

मायाः स्त्रियाः शकटादियन्त्रमिव लोले चञ्चले अङ्गपञ्जरे शोभन-

मिव यन्मन्यन्ते तत्किम् । न किंचिदित्यर्थः ॥ १ ॥ उक्तमेव प्र-

पक्षयिष्यन्प्रथमं यूनां यत्र नेत्रे विलागविभ्रमस्तत्र विवेके अशो-

भनतां दर्शयति—त्वर्गिति । समाहारद्वन्द्वः । रम्यं चेत्सर्वस्व ।

किं सुधेति । नोचेदिति शेषः । मुधा व्यर्थम् ॥ २ ॥ विपुला-

शयो विवेकविस्तीर्णबुद्धिः ॥ ३ ॥ अङ्गिति कामलासङ्गणे । लु-

ण्ठन्ति उपपन्नं । क्रव्यादा मांसाशिनो गृध्रगोमाय्वादयः ॥ ४ ॥

रयः प्रवाहः । मुक्ताहारस्य उल्लासशालिता शोभा यस्मिन्स्तने

दृष्टा स एव ललनास्तन इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ५ ॥ आस्त्रायते

रुच्या भक्ष्यते । अन्धस ओदनस्य ॥ ६ ॥ दिग्धान्युपचितानि

करभस्य खरस्योदस्य वा । प्रह आप्रहः । आशातिशय इति यावत्

॥ ७ ॥ अविचारजं ज्ञानमापातं पतनावधीति वा । कल्पते यु-

ज्यते । यतो मोहैककारणं चित्तविभ्रमैकनिमित्तकं तत् । नहि

तथाविधं शुक्तिरजनायस्तीति भावः ॥ ८ ॥ विकारिण्याः स्वतः

१ कल्पते केवलं स्त्रियाः इति पाठः. २ स्त्रियस्तथा इति पाठः. ३ मौग्ध्याशक्तिभ्यां इति पाठः. ४ सज्जस्वेति फलितार्थकथनम्.

ललनालानसंलीना मुने मानवदन्तिनः ।
 प्रबोधं नाधिगच्छन्ति इदैरपि शमाङ्गैः ॥ १० ॥
 केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः ।
 दुष्कृतमिशिक्षा नार्यो दहन्ति नृणवक्षरम् ॥ ११ ॥
 ज्वलतामतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः ।
 स्त्रियो हि नरकाम्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् ॥ १२ ॥
 विकीर्णाकारकबरी तरत्तारकलोचना ।
 पुणेंन्दुविम्बवदना कुसुमोत्करहासिनी ॥ १३ ॥
 लीलाविलोलपुरुषा कार्यसंहारकारिणी ।
 परं विमोहनं बुद्धेः कामिनी दीर्घयामिनी ॥ १४ ॥
 पुष्पाभिराममधुरा करपल्लवशालिनी ।
 भ्रमराक्षिविलासाढ्या स्तनस्तवकधारिणी ॥ १५ ॥
 पुष्पकेसरगौराङ्गी नरमारणतन्परा ।
 ददात्युन्मत्तैवदयं कान्ता विपलता यथा ॥ १६ ॥
 सकार्योच्छ्वासमात्रेण भुजङ्गदलोत्कया ।
 कान्तयोद्भिद्यते जन्तुः करभ्येवोगो विलान् ॥ १७ ॥
 कामनाम्ना किङ्गतेन विकीर्णा मुग्धचनसाम् ।
 नार्यो नरविहंगानामङ्गवन्धनवागुराः ॥ १८ ॥
 ललनाविपुलालान मनोमत्तमनंगजः ।
 रतिशृङ्खला ब्रह्मन्वद्वस्तिष्ठति मूकवन् ॥ १९ ॥
 जन्मपल्लवमन्यानां त्रिस्तकदमन्वारिणाम् ।

कामकिष्वादिविकारवत्याः स्खलनकलहादिविकारिण्या वा ॥ १९ ॥
 मन्मथलाना मदमोहाभ्युपग्रायाः प्रबोधं विवेकजागरणम् ॥ १० ॥
 नार्यः स्त्रियः दुष्कृतमोना शिक्षा ज्वालाः । तत्रैव नद्धमैरुपपा-
 दयति—केशेति । केशा एव कज्जलानं, केशान्कज्जलानं च धार-
 यितुं शालं यामाम् । दुःस्पर्शाः स्पर्शमशक्याः लोचनप्रियाः
 प्रियदर्शनाः । अतएव हि नर नृणवदहन्ति ॥ ११ ॥ अति-
 दूरे संयमिन्यां दारुणं यथास्यात्तथा ज्वलतामपि नरकाम्नीनामि-
 हत्या अपि नार्यश्चर इन्धनमिति कार्यकाङ्गतेनः सरसा अपि नीरसा
 इति स्वतश्च विरोधाभासः । अथवा दारुणमित्यपान्धनविशेषण-
 मेव । तथा च तत्रापि स्वतएव विरोधाभासः । परिहारस्तु वा-
 सनादुष्टवान् सरसा आपाततः, नीरसाः परमार्थतः । एवं चारु
 आपाततः, दारुणं फलत इति ॥ १२ ॥ यामिन्या आकारोऽन्व-
 कारः सएव, सइव वा कबरी केशपाशो यस्याः । तरन्त्यो भ्रम-
 न्यस्तारका नक्षत्राण्येव लोचनानि तानीव च तरत्तारके, चलत्क-
 नानिके वा लोचने यस्याः । एवमिन्दुविम्बमेव, इन्दुविम्बमिव वा
 वदनं यस्याः । कुसुमोत्कर एव, कुसुमोत्कर इव वा हासोऽस्या
 अस्तीति विग्रहः ॥ १३ ॥ शृङ्गारलीलाभिर्विलोलाः पुरुषा य-
 स्याम् । अतएव तेषां कार्याणामवश्यकर्तव्यानां धर्मविवेकवैराग्या-
 दीनां संहारस्य कारिणी । दीर्घयामिनीव व्यर्थमायुर्विनाशायेति
 भावः ॥ १४ ॥ न केवलं पुरुषार्थविधातिता अपित्वनर्थहेतुता-

पुंसां दुर्वासनारज्जुनीरी बडिशपिण्डिका ॥ २० ॥
 मन्दुरं च तुरङ्गाणामालानमिव दन्तिनाम् ।
 पुंसां मन्त्र इवाहीनां बन्धनं वामलोचना ॥ २१ ॥
 नानारसवती चित्रा भोगभूमिरियं मुने ।
 स्त्रियमाश्रित्य संयाता परामिह हि संस्थितिम् ॥ २२ ॥
 सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्रिकयाऽनया ।
 दुःखशृङ्खला नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥ २३ ॥
 किं स्तनेन किमक्षणा वा किं नितम्बेन किं मुखा ।
 मांसमात्रैकसारेण करोम्यहमवस्तुना ॥ २४ ॥
 इतो मांसमितो रक्तमितोऽस्थिनीति वासरैः ।
 ब्रह्मन्कतिपयैरेव यानि स्त्री विशारुताम् ॥ २५ ॥
 यास्तान् पुरुषैः स्थूलैर्लेलिता मनुजैः प्रियाः ।
 ता मुने प्रविभक्ताङ्ग्यः स्वपन्ति पितृभूमिषु ॥ २६ ॥
 यस्मिन्घनतरन्नेह मुखे पत्राङ्कुराः स्त्रियः ।
 कान्तेन रञ्जिता ब्रह्मन्पीयते तेन जङ्गले ॥ २७ ॥
 केशाः इमशानवृक्षेषु यानि चामरलेखिकाम् ।
 अस्थिन्युडुवदाभानि दिनैरखनिमण्डले ॥ २८ ॥
 पिबन्ति पांसवो रक्तं कव्यादाश्चाप्यनेकशः ।
 चर्माणि च शिवा भुङ्क्ते खं यानि प्राणवायवः ॥ २९ ॥
 इत्येपा ललनाङ्गानामचिरेणैव भाविनी ।
 स्थितिर्मया वः कथिता किं भ्रान्तिमनुधावथ ॥ ३० ॥

पान्याह — पुष्पेत्यादिङ्गान्याम् । भ्रमराइव, भ्रमरा एव वा अक्षि-
 विलामास्तङ्गाढ्या । एवं स्तनावेव स्तनाविव ॥ १५ ॥ पुष्पकेसरैः
 पुष्पकेसरणां वा । उन्मत्तानां कामोन्मादात्स्वसेविनां मूलीणां
 मूच्छामरणादिवैवश्यं ददाति ॥ १६ ॥ करभ्यश्च भङ्गो । सा हि
 विलस्यान्मर्षाद्वाश्वासवलेनाकृष्य भक्षयतीति प्रसिद्धम् । तथा
 मन्कार्यैर्लोकसंस्कारैश्चक्षुषा आश्वासनं तावन्मात्रेण भुजङ्गानां
 विटानां दलने वित्तचित्तापहारेण विनाशो सोऽकण्ठया कान्तया
 जन्तुराद्भिद्यते । वशाद्भिद्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ विकीर्णाः प्रसारिताः ।
 वागुरा जालानि ॥ १८ ॥ १९ ॥ बडिश मरस्यवेधनकण्टकस्त-
 त्रत्या पिष्टपिण्डिका ॥ २० ॥ मन्दुरं मन्दुरा वाजिशाला ॥ २१ ॥
 इय भोगभूमिर्ब्रह्माण्डलक्षणा इह संसारे परां दृढां संस्थितिं वि-
 रक्ष्यति संयाता प्राप्ता ॥ २२ ॥ सुसमुद्रिकया दृढसंपुटि-
 कया अलं पर्याप्तम् । प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अव-
 स्तुना तुच्छेन ॥ २४ ॥ विशारुतां विशार्णताम् ॥ २५ ॥
 स्थूलैरमृषुमदक्षिभिः । ललिता लालिताः । पितृभूमिषु इमशा-
 नेषु ॥ २६ ॥ कर्पूरगोरोचनचन्दनादिकृतास्तिलकरचनाविशेषाः
 पत्राङ्कुराः । पायते शुष्यते । 'पं शोषणे' । अकर्मकत्वाद्वावे-
 लः ॥ २७ ॥ स्त्रियः केशाः लेख उल्लेख उत्प्रेक्षा सैव लेखिका
 ताम् । भस्मधूसरवार्ज्वाणचामरवदुत्प्रेक्ष्यतां यानि । उडु-
 वन्नक्षत्रवत् ॥ २८ ॥ पिबन्ति शोषयन्ति । पांसवो भूलयः ।
 कव्यं मांसमदन्तीति कव्यादा अनेकशः सन्तीति शेषः ।

भूतपञ्चकसंघट्टसंस्थानं ललनामिधम् ।
रसादमिपतत्वेतत्कथं नाम धियान्वितः ॥ ३१ ॥
शाखाप्रतानगहना कट्टमूलफलमालिनी ।
सुतालोत्तालतामेति चिन्ता कान्तानुसारिणी ॥ ३२ ॥
कान्दिभूततया चेतो घनगर्धान्धमाकुलम् ।
परं मोहमुपादत्ते यूथभ्रष्टमृगो यथा ॥ ३३ ॥
शोच्यतां परमां याति तरुणस्तरुणीपरः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे स्त्रीजुगुप्सानामैकविंशतितमः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः २२

श्रीराम उवाच ।

अपर्याप्तं हि बालत्वं बलात्पिबति यौवनम् ।
यौवनं च जरा पश्चात्पश्य कर्कशतां मिथः ॥ १ ॥
हिमाशनिरिवाम्भोजं वात्येव शरदम्बुकम् ।
देहं जरा नाशयति नदी तीरतरुं यथा ॥ २ ॥
जर्जरीकृतसर्वाङ्गी जरा जरठरूपिणी ।
विरूपतां नयत्याशु देहं विषलवो यथा ॥ ३ ॥
शिथिला दीर्घसर्वाङ्गं जराजीर्णकलेवरम् ।
समं पश्यन्ति कामिन्यः पुरुषं करमं यथा ॥ ४ ॥
अनायासकदर्थिन्या गृहीते जरसा जने ।
पलाय्य गच्छति प्रज्ञा सपत्न्येवाहताङ्गना ॥ ५ ॥

संघट्टनं संघट्टस्तत्कृतं संस्थानं संनिवेशम् । रसाद्रागाद्विधान्वितो
बुद्धिमान्कथमभिपततु । 'अहं कृत्यनृचक्र' इति चकारेण
लोडपि समुचीयत इति केचित् ॥ ३१ ॥ पारलौकिकं दुःखं कटुफ-
लमैहिकशोकरागादिकं त्राणमुत्पलवमिध्रलान्कट्टमूलम् । मुता-
लेत्यारण्यकलताविशेषः । तत्पक्षे शालादृतां कटुता वानाना-
मम्लता । उत्तालतामूर्वं विस्तीर्णताम् ॥ ३२ ॥ आकुलमुक्तचि-
न्तयेति गम्यते । अतएव घनेन निबिडेन गर्धनं धनाभिलाषाणा-
न्धम् । कां दिशं गमिष्यामि क्व धनं लभ्यामि त्येवभूततया चेतो
मोहमुपादत्ते ॥ ३३ ॥ खाते गते ॥ ३४ ॥ भवनं भूः संभवः ॥ ३५ ॥
पक्षतिः पक्षमूलम् । मरणजन्मजरादिभीत्या भोगेष्वहं न रमे इति
संबन्धः । शाम्याभ्युपरतोऽस्मि । उपैर्यानि वर्तमानसामाग्ये
वर्तमानवत् ॥ ३६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
प्रकाशे वैराग्यप्रकरणे एकविंशतितमः सर्गः ॥ २१ ॥

शोकमोहवियोगातिर्विषादगदसकुलम् ।

चिन्तापरिभवस्थानं वृद्धत्वमिह निन्द्यते ॥ १ ॥

ननु कामादिदोषप्राबल्यान्मास्तु यौवनं सुखं वृद्धावस्थायां तु
तदुपशान्तौ विनितैः पुत्रपौत्रादिभिर्गृहे सेव्यमानस्य बहुतरं सुखं
भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्र दुःखस्थानानामानन्दं विस्तरेण विवक्षुः
प्रथमं 'सकुलप्राप्तिसर्पाणां दया परकुले कुतः' इति न्यायेन कर्कश-

निबद्धः करिणीलोलो विन्ध्यखाते यथा गजः ॥ ३४ ॥
यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः ।
स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्यक्तं जगत्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥ ३५ ॥
आपातमात्रमरणेषु सुदुस्तरेषु
भोगेषु नाहमलिपक्षतिं चञ्चलेषु ।
ब्रह्मघ्नमे मरणरोगजरादिभीत्या
शाम्याभ्यहं परमुपैमि पदं प्रयत्नात् ॥ ३६ ॥

दासाः पुत्राः स्त्रियश्चैव बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
हसन्त्युन्मत्तकमिव नरं वार्धककम्पितम् ॥ ६ ॥
दुष्प्रेक्ष्यं जरठं दीनं हीनं गुणपराक्रमैः ।
गृध्रो वृद्धमिवादीर्घं गर्धो हन्येति वृद्धकम् ॥ ७ ॥
दैन्यदोषमयी दीर्घा हृदि दाहप्रदायिनी ।
सर्वापदामकसर्वा वार्धके वर्धने स्पृहा ॥ ८ ॥
कर्तव्यं किं मया कष्टं परत्रेत्यनिदारुणम् ।
अप्रतीकारयोग्यं हि वर्धने वार्धके भयम् ॥ ९ ॥
कोऽहं वराकः किमिव कगेमि कथमेव च ।
निष्ठामि मौनमेवेति दीननोदेति वार्धके ॥ १० ॥
कथं कदा मे किमिव स्वादु स्याद्भोजनं जनान् ।

नमन्वमाह-अपर्याप्तमिति । अपर्याप्तमसंपूर्णकांशकौतुकाद्यभि-
लाषं पिबति प्रसति । यौवनं च रुधादिभोगाभिलाषं अपर्याप्तमि-
ति योज्यम् ॥ ११ ॥ पामराणां परमप्रेमास्पदसुखायनस्य देहस्यैव
शिथिलीकरणे क्व तत्र सुखप्रलाशाद्याह-हिमाशनिरिवेत्या-
दिना हिममरुनिबन्धमिवेति हिमाशनिः । अम्बुकमम्बुकण तृणा-
प्रस्थमिति यावत् ॥ २ ॥ जरठरूपिणीत्यप्रक्षिकम् । यदि स्वयं
तथा न स्यात्कथमन्यास्तथा कुर्यादिति । विषलवो भुक्त इति
शेषः ॥ ३ ॥ समशब्दोऽत्र सर्वपर्यायः । कामिन्यो जराजीर्ण-
कलेवरं सर्वं पुरुषं करमं उग्रं यथा तथा पश्यन्ति । तदेवोपपा-
दयति-शिथिलेति । शिथिलान्यादीर्घाणि सर्वानि यस्य तम्
॥ ४ ॥ अनायासेन विनद्यायासम् । कदर्थयितुं दैन्यं प्रापयितुं
शालं यस्याः । आहता परिभूता ॥ ५ ॥ उन्मत्तकमिति कुत्सायां
कन् ॥ ६ ॥ आदीर्घमिति दीर्घम् । गर्धोऽभिलाषातिशयः ।
वृक्षपक्षे सफलशाखाविटपविस्तारेण परेषां पक्ष्यन्तराणामाक्रमै-
राक्रमणः ॥ ७ ॥ दैन्यदोषप्रचुरा ॥ ८ ॥ कष्टमिति दौर्मेनस्य-
द्योतको निपातः ॥ ९ ॥ कोहमित्यादिदीनताया एवोक्तेः ।
किंकथंशब्दौ साध्यसाधनचिन्तापरौ ॥ १० ॥ वार्धके जनान्प्राप्य ।
एषा उत्कलक्षणा अपरापि जरा चेतो दहतीति संबन्धः । इह पूर्व-

इत्यजस्रं जरा चैषा चेतो दहति वार्धके ॥ ११ ॥
 गर्धोभ्युदेति सोल्लासमुपभोक्तुं न शक्यते ।
 हृदयं दहते नूनं शक्तिदौस्थ्येन वार्धके ॥ १२ ॥
 जराजीर्णवकी यावत्कायक्लेशापकारिणी ।
 रौति रोगोरगाकीर्णा कायद्रुमशिरःस्थिता ॥ १३ ॥
 तावदागत एवाशु कुतोऽपि परिदृश्यते ।
 घनान्ध्यतिमिराकाङ्क्षी मुने मरणकौशिकः ॥ १४ ॥
 सायंसं स्यां प्रजातां वै तमः समनुधावति ।
 जरां वपुषि दृष्ट्वैव मृतिः समनुधावति ॥ १५ ॥
 जराकुसुमितं देहद्रुमं दृष्ट्वैव दूरतः ।
 अध्यापनति वेगेन मुने मरणमर्कटः ॥ १६ ॥
 शून्यं नगरमाभाति भाति च्छिन्नलतो द्रुमः ।
 भात्यनावृष्टिमान्देशो न जराजर्जरं वपुः ॥ १७ ॥
 क्षणाग्निरगणायैव कासकणितकारिणी ।
 गृध्रीवामिषमादत्ते तरसैव नरं जरा ॥ १८ ॥
 दृष्ट्वैव सोत्सुकेवाशु प्रगृह्य शिरसि क्षणम् ।
 प्रलुनाति जरा देहं कुमारी कैरवं यथा ॥ १९ ॥
 सीत्कारकारिणी पांसुपल्लवा परिजर्जरम् ।
 शरीरं शातयत्येषा वात्येव तरुपल्लवम् ॥ २० ॥
 जरसोपहतो देहो धत्ते जर्जरतां गतः ।
 तुषारनिकराकीर्णपरिमलानाम्बुजश्रियम् ॥ २१ ॥
 जरा ज्योत्स्नोदितैवेयं शिरःशिखरिपृष्ठतः ।
 विकासयति संरब्धं वातकासकुमुद्वती ॥ २२ ॥
 परिपक्वं समालोक्य जराक्षारविधूसरम् ।

शिरःकूष्माण्डकं भुङ्क्ते पुंसां कालः किलेश्वरः ॥ २३ ॥
 जराजह्नुतोद्युक्ता मूलान्यस्य निहन्तति ।
 शरीरतीरवृक्षस्य चलत्यायुषि सत्त्वरम् ॥ २४ ॥
 जरामार्जारिका भुङ्क्ते यौवनाखुं तथोद्धता ।
 परमुल्लासमायति शरीरामिषगर्धिनी ॥ २५ ॥
 काचिदस्ति जगत्यस्मिन्नामङ्गलकरी तथा ।
 यथा जराक्रोशकरी देहजङ्गलजम्बुकी ॥ २६ ॥
 कासश्वासससीत्कारा दुःखधूमतमोमयी ।
 जराज्वाला ज्वलत्येषा यस्यासी दग्ध एव हि ॥ २७ ॥
 जरसा धक्तामेति शुक्लावयवपल्लवा ।
 तात तन्वी तनुर्नृणां लता पुष्पानता यथा ॥ २८ ॥
 जराकर्पूरधवलं देहकर्पूरपादपम् ।
 मुने मरणमातङ्गो नूनमुद्धरति क्षणात् ॥ २९ ॥
 मरणस्य मुने राक्षो जराधवलचामरा ।
 आगच्छतोऽप्रे निर्याति स्वाधिव्याधिपताकिनी ॥ ३० ॥
 न जिताः शत्रुभिः संख्ये प्रविष्टा येऽद्रिकोटरे ।
 ते जराजीर्णराक्षस्या पद्याशु विजिता मुने ॥ ३१ ॥
 जरातुषारवलिते शरीरसदनान्तरे ।
 शक्रवन्त्यक्षशिशवः स्पन्दितुं न मनागपि ॥ ३२ ॥
 दण्डतृतीयपादेन प्रस्खलन्ती मुहुर्मुहुः ।
 कासाधोवायुमुरजा जरा योषित्प्रनृत्यति ॥ ३३ ॥
 संसारसंसृतेरस्या गन्धकुट्यां शिरोगता ।
 देहयष्ट्यां जरानाम्नी चामरश्रीर्विराजते ॥ ३४ ॥

भोक्तुं च इवशब्दो विषयविसर्वादयोक्तानार्थः ॥ ११ ॥ भोक्तुं शक्तां
 जराशक्तिस्तच्छक्तां भोक्तुमशक्तिरित्यादिशक्तिर्दौस्थ्यम् ॥ १२ ॥
 कायस्य क्लेशः पाङ्गनरपकारिणी । वक्त्रा अपि स्वाश्रयद्रुमपाङ्के-
 क्त्वं प्रसिद्धम् । रोगलक्षणोरोगेणाकीर्णा प्रस्ता यावद्भाति रो-
 दिति तावन्मरणकौशिकः कुतोऽप्यागत एव दृश्यत इति संबन्धः
 ॥ १३ ॥ घनमान्ध्य मूर्च्छा तदेव तिमिरमन्धकारः ॥ १४ ॥
 पूर्वाधोर्धो दृष्टान्तः । प्रजातां संभूताम् ॥ १५ ॥ अधि उपर्या-
 पनति तद्विनाशायति भावः ॥ १६ ॥ आभाति ईषच्छोभतेऽपि
 ॥ १७ ॥ काम एव कणित ध्वनिस्तन्मरणशीला । गृध्री आ-
 मिषमिव नरं तरसा वेगेन निगरणार्थवादत्त इत्यन्वयः ॥ १८ ॥
 प्रलुनाति विनाशयति । कुमारी बालिका । कैरवं कुमुदम्
 ॥ १९ ॥ वात्यात्र शिशिरतुवायुसमूहः । सा हि सीत्कारादि
 कारयति शरीरं तरुपल्लव व पांसुध्वस्त कृत्वा विदारयत्येव
 जरापि ॥ २० ॥ परिमलानाम्बुजस्य श्रियं साम्यम् ॥ २१ ॥
 जरैव ज्योत्स्ना कौमुदी । शिरएव शिखरिपृष्ठं पर्वतोर्व्वदेशः ।
 वातकासौ रोगौ तावेव कुमुद्वती कुमुदलतां संरब्धं सोद्योगं
 विकासयति ॥ २२ ॥ जरैव क्षारो लवणादिचूर्णं तेन विधूसर-

मुपस्कृतमितियावत् । ईश्वरः स्वामी शिरःकूष्माण्डस्य । तेनैवो-
 त्पाद्य वर्धितत्वात् ॥ २३ ॥ जह्नुमुता गङ्गा । अविरामादुद्युक्तेव ।
 आयुषि आयुःप्रवाहे सत्वरं चलतिसति ॥ २४ ॥ यौवनमेवा-
 खनति विषयबिलमित्याखुस्तं भुङ्क्ते तथा शरीरामिषस्य गर्धिनी
 भक्षणच्छुः ॥ २५ ॥ जरैव देहजङ्गले जम्बुकी शिवा । आ-
 क्रोशो रोदनमारवाश्च ॥ २६ ॥ आद्रकाष्ठे दहमाने ज्वालाया-
 मपि सीत्कारः प्रसिद्धः ॥ २७ ॥ तन्वी अल्पा । तनुः शरीरम्
 ॥ २८ ॥ कर्पूरपादप कदलीतरुम् । उद्धरति उन्मूलयति ॥ २९ ॥
 आगच्छत आगमिष्यतः । वर्तमानसामीये वर्तमानवत् । जरा
 धवलचामरं यस्याः । स्वा स्वीया । अधिव्याधीनां पताकिनी
 सेना ॥ ३० ॥ अद्रिकोटरे दुष्प्रवेशे पर्वतविबरेऽपि ये धैर्येण
 प्रविष्टाः ॥ ३१ ॥ तुषारो हिमं तेन बलिते संकोचिते । अ-
 क्षाणीन्द्रियाण्येव शिशवो बालाः ॥ ३२ ॥ दण्डोऽवलम्बनयष्टि-
 स्तद्रूपेण तृतीयपादेनोपलक्षिता । कासाधोवायू मुरजो वायवि-
 शेषो यस्याः ॥ ३३ ॥ अस्याः प्रसिद्धायाः । संसारालस्यस्य राक्षः
 संसृतेर्व्यवहारस्य संबन्धिनी । गन्धयति रागादिभिर्वासयति
 चित्तं सभां चेति गन्धो विषयभोगः कस्तूर्यादिगन्धद्रव्यं च तस्य
 कुट्यां आश्रयभूतायां देहयष्ट्यां शिरोगता जरानाम्नी चामर-
 श्रीर्विराजते । सौन्दर्यसौरभ्यमन्दावायुप्रसरदिभिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

जराचन्द्रोदयसिते शरीरनगरे स्थिते ।
क्षणाद्विकासमायाति मुने मरणकैरवम् ॥ ३५ ॥
जरासुधालेपसिते शरीरान्तःपुरान्तरे ।
अशकिरार्तिरापञ्च तिष्ठन्ति सुखमङ्गनाः ॥ ३६ ॥
अभावोऽग्रे सरी यत्र जरा जयति जन्तुषु ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे जराजुगुप्सानाम द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशतितमः सर्गः २३

श्रीराम उवाच ।

विकल्पकल्पनानलपजल्पितैरल्पबुद्धिभिः ।
भेदैरुद्धुरतां नीतः संसारकुहरे भ्रमः ॥ १ ॥
सतां कथमिवास्थेह जायते जालपञ्जरे ।
बाला एवाचुमिच्छन्ति फलं मुकुरविम्बितम् ॥ २ ॥
इहापि विद्यते येषां पेलवा सुखभावना ।
आखुस्तन्तुमिवाशेषं कालस्तामपि कृन्तति ॥ ३ ॥
न तदस्तीह यद्यं कालः सकलघस्सरः ।
ग्रसते तज्जगज्जातं प्रोत्थाग्धिमिव वाडवः ॥ ४ ॥
समस्तसामान्यतया भीमः कालो महेश्वरः ।
दृश्यसत्तामिमां सर्वां कवलीकर्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥

महतामपि नो देवः प्रतिपालयति क्षणम् ।
कालः कवलितानन्तविश्वो विश्वात्मनां गतः ॥ ६ ॥
युगधत्सरकलपाख्यैः किञ्चिन्प्रकटतां गतः ।
रूपैरलक्ष्यरूपात्मा सर्वमाक्रम्य तिष्ठति ॥ ७ ॥
ये रम्या ये शुभारम्भाः सुमेरुगुर्वोऽपि ये ।
कालेन विनिगीर्णास्ते गरुडेनैव पक्षगाः ॥ ८ ॥
निर्दयः कठिनः क्रूरः कर्कशः कृपणोऽधमः ।
न तदस्ति यद्यद्यापि न कालो निगित्ययम् ॥ ९ ॥
कालः कवलनैकान्तमनिरस्ति गिरन्नापि ।
अनन्तैरपि लोकौघैर्नायं तृप्तो महाशनः ॥ १० ॥

स्थिते जीविताशासरसीति शेषः ॥ ३५ ॥ सुधा चूर्णम् ॥ ३६ ॥
यत्र येषु जन्तुषु चतुर्विधशरीरेषु प्रथमं जरा जयत्यभिभवति ।
अग्रे च अभावो मृत्युः सर्गः सरः सरोऽस्यास्तीति सरी । अव-
श्यमागन्तेत्यर्थः । अभावाग्रसरीति पाठश्चैक्यः । तत्र तेषु श-
रीरेषु मध्ये इहाम्भिन शरीरे मम कः समाश्वासो विस्मयः ।
ननु वसिष्ठानामपि नृत्यमेतदित्याशङ्क्याह—मन्दमतेरिति ।
अतत्त्वज्ञस्येति यावत् ॥ ३७ ॥ दुर्जीविते दुःखजीवने दुर्ग्रहे
दुराग्रहस्तेन किम् । व्यर्थमित्यर्थः । सर्वेषणाः सर्वानभिलाषान्
॥ ३८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे वैराग्य-
प्रकरणे द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ २२ ॥

रमयन्स्वविलासार्थैः सर्वप्राणिक्रियाप्रियायाम् ।

गुणदोषबलोकर्षैः काल एकोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

इत्थं भोग्यायाः श्रियो भोगतृष्णाया भोगावसरभूतवाल्या-
द्यवस्थानां च दोषप्रपञ्चनेन दुरन्तदुःखमात्रपर्यवसानोपपादनेन
च स्वत्येहामुपार्थफलभोगविरागो दर्शितः । संप्रति कामादिस्व-
भावप्रपञ्चनमुखेन नित्यानित्यवस्तुविवेकं दर्शयितुं भूमिकामारच-
यति—विकल्पेति । ममेदं भोग्यमहमस्य भोक्ता, इमानि च त-
त्साधनानि, अनेनेदमित्थं संपाद्य चिरं भोक्ष्यामि, 'इदमद्य
मया लब्धमिमं प्राप्ये मनोरथम्' इत्याद्यनन्तमनोविकल्पकल्पनै-
रनल्पानि जल्पितानि व्यवहारवचनानि येषां तैः । अल्पे देहे
आत्मबुद्धिरल्पेषु सुखलक्षेषु परमपुरुषार्थबुद्धिश्च येषां तैर्मूर्खजनैः ।

१ क्रियापारम् इति पाठः.

शत्रुमित्रोदासीनादिभेदैर्देहेषु पादेषु पक्ष्यादिभेदैस्तन्प्रयुक्तगर्गद्वेषा-
दिभेदैश्च । संसरत्यस्मिन्निति संगारो ब्रह्माण्डं तस्य कुहरे छिद्रे
भ्रमोऽन्यथाग्रहः । उद्धुरतामतिगुरुताम् । दुरुच्छेदनामिनियावत् ।
नीतः प्रापितः ॥ १ ॥ जालमिव दृग्दृश्याकृत्य बन्धका
विषयाः पञ्चरमिव परिनिष्ठय बन्धको देहस्तयोः समाहारे ।
आन्तिसिद्धत्वादेवावभूतं दृढं संसारे सतां विवेकिनामास्था
कथमिव जायते । तत्प्रकारे दृष्टान्तोऽयमसिद्ध इति सूचनायेव-
कारः । तदेव दृष्टान्तेन द्रवयति—बाला एवेति । मुकुरे दर्पणे
॥ २ ॥ इह ईदृशेऽपि संसारे येषां पेलवा क्षुद्रा सुखभावना सुखाशा
तामाखुर्बिलनृणाग्रान्कूपे लम्बमानं तन्मात्रावलम्बजिर्जाविषुकी-
टावलम्बिताग्र लतातन्तुमिवाशेष निरवशेष यथा स्यात्तथा
॥ ३ ॥ इहास्यां व्यवहारभूमौ जगति जानमुत्पन्नं तत्तादृशं
वस्तु नास्ति यत्कालो न ग्रसत इति न च आहृत्या संबन्धः ।
घस्मरो भक्षकः । चन्द्रोदयादिनिमित्तैः प्रोत्थमुपचितमग्निं
वाडवो वडवानलः ॥ ४ ॥ समस्तसामान्यतया सर्वपदार्थमाधा-
रण्येन । काल एव महेश्वरः संहाररुद्रः ॥ ५ ॥ महतामपीति कर्म-
ण एव शेषविवक्षया षष्ठो । बलबुद्धिबलभादिना महान्त्यपि भू-
तानि क्षणमपि न प्रतिपालयति न प्रतीक्षते। सद्य एव निहन्तीत्यर्थः
॥ ६ ॥ रूपैः क्रियौपाधिकरूपैः । आक्रम्य वशीकृत्य ॥ ७ ॥ ८ ॥
पाषाणादिवत्कठिनः, व्याघ्रादिवत्क्रूरः, क्रकचादिवत्कर्कश इति
भेदः । निगिरति प्रसति ॥ ९ ॥ कवलनविषय एवैकान्तम-
तिर्नियतचित्तः । एकं गिरन्परमस्ति । गिरीनपीति पाठे स्पष्टम्

हरत्ययं नाशयति करोत्यसि निहन्ति च ।
 कालः संसारवृत्तं हि नानारूपं यथा नटः ॥ ११ ॥
 भिनसि प्रविभागस्वभूतबीजान्यनारतम् ।
 जगत्सत्तया बन्धाद्वाडिमानि यथा शुक्रः ॥ १२ ॥
 शुभाशुभविषाणाप्रविलूनजनपल्लवः ।
 स्फूर्जति स्फीतजनताजीवराजीवनीगजः ॥ १३ ॥
 विरिञ्चिमूलब्रह्माण्डबृहदेवफलद्रुमम् ।
 ब्रह्मकाननमाभोगि परमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥
 यामिनी भ्रमरापूर्णा रचयन्दिनमञ्जरीः ।
 वर्षकल्पकलावल्लीर्न कदाचन खिद्यते ॥ १५ ॥
 भिद्यते नावभग्नोऽपि दग्धोऽपि हि न दह्यते ।
 दह्यते नापि दह्योऽपि धूर्तचूडामणिर्मुने ॥ १६ ॥
 एकेनैव निमेषेण किञ्चिदुत्थापयत्यलम् ।
 किञ्चिद्विनाशयत्युच्चैर्मनोगज्यवदातनः ॥ १७ ॥
 दुर्विलासविलासिन्या चेष्टया कष्टपुष्टया ।
 द्रव्यैकरूपकद्रूपं जनमावर्तयन्निधनः ॥ १८ ॥
 तृणं पांसुं महेन्द्रं च सुमेरुं पर्णमणवम् ।
 आन्मभरितया सर्वमात्मसान्कर्तुमुद्यतः ॥ १९ ॥

कौर्यमत्रैव पर्याप्तं लुब्धतात्रैव संस्थिता ।
 सर्वदौर्भाग्यमत्रैव चापलं वापि दुःसहम् ॥ २० ॥
 प्रेरयंल्लीलयाकैन्ऋतवी नमस्तले ।
 निक्षिप्तलीलायुगलो निजे बाल इवाङ्गणे ॥ २१ ॥
 सर्वभूतास्त्रिमालाभिरापावधलिताकृतिः ।
 विलसत्येव कल्पान्ते कालः कलितकल्पनः ॥ २२ ॥
 अस्योद्गमरवृत्तस्य कल्पान्तेऽङ्गविनिर्गतैः ।
 प्रस्फुरत्यम्बरे मेरुर्भूर्जत्वगिव वायुभिः ॥ २३ ॥
 रुद्रो भूत्वा भवत्येव महेन्द्रोऽथ पितामहः ।
 शक्रो वैश्रवणश्चापि पुनरेव न किञ्चन ॥ २४ ॥
 धत्तेऽजस्रोत्थितोऽस्तान्सर्गानमितभास्वरान् ।
 अन्यान्धद्विधानकं वीचीरब्धिरिवात्मनि ॥ २५ ॥
 महाकल्पाभिधानेभ्यो वृक्षेभ्यः परिशातयन् ।
 देवासुरगणान्पक्वान्फलभारानिव स्थितः ॥ २६ ॥
 कालोऽयं भूतमशकधुङ्गुमानां प्रपातिनाम् ।
 ब्रह्माण्डोदुम्बरौघानां बृहत्पादपतां गतः ॥ २७ ॥
 सत्तामात्रकुमुद्वत्या चिज्योत्स्नापरिफुल्लया ।
 वपुर्विनोदयत्येकं क्रियाप्रियतमान्वितः ॥ २८ ॥

॥ १० ॥ हरणादि यत्किञ्चिदनादां प्रसिद्ध तन्मर्षं तन्कर्तृरूपेण स्थितः कालएव कर्तारिति भावः ॥ ११ ॥ प्रविभागो व्याकृतावस्था तस्यान्यण्डजादिवनुविधुभूतवाजानि असत्तया बन्धान् नाशेन असत्त्वापदानात् भिनसि विदार्य भक्षयतांशुप्रेक्षा । दृष्टान्तः सष्टः ॥ १२ ॥ स्फीता अभिमानायुपचिता या जनना जनसमूहस्तेषां जावराजी जावममूहः सैव वनी महद्जन तत्रत्यो गजः कालः । राजाविनीति पाठे तु कमलिनी तस्याः विनाशने गज इत्यर्थः । तद्विरूपं विवाशनष्टि—शुभाशुभमिति । स्फूर्जति गर्जति ॥ १३ ॥ विरिञ्चिरपक्वान्भूतात्मा मूल येषां तथाविधा ब्रह्माण्डा एव मैहानो देवतारूपफलविशिष्टा द्रुमा यस्मिन्स्थिताभूतम् । वेपः कृत्रिम आभोगो मायिक जगद्रूपं तदस्यास्तात्वाभांगि । 'द्वं वाव ब्रह्मणो रूपं मूर्तं चैवामूर्तं च' इति श्रुतेः सप्रपञ्चमित्यर्थः । ब्रह्मैव काननं दुस्तरत्वादरण्यं परमत्यर्थः । मावृत्य सर्वतो व्याप्य कालास्तिष्ठति । कालोदर एव सर्ववस्तूनामुपतिष्ठति विनाशदर्शनार्दान् भावः । 'विरिञ्चिजगद्ब्रह्माण्डमहद्विषयफलद्रुमम्' इति पाठस्यैव सार्वत्रिकत्वे तु 'विरिञ्चिमुक्तब्रह्माण्डकारण मायाशबलमिति यावत् । अजाधनुर्मुखाः प्रतिब्रह्माण्डं तस्यैव लीलाविग्रहास्तसहितं ब्रह्माण्डम् । जातवैकचचनम् । तदेव महत् । दिवा देवाः । गुणाभावश्छान्दसः । तदुपलक्षितचतुर्विधभूतान्येव तत्तत्कर्मफलयुक्ता द्रुमा यस्मिन्स्थिताविधम् । आभोगि कृत्रिमवेषवत् ईषद्भोगयुक्तं सर्वतः सर्पव्याप्तप्रायं वा ब्रह्मकाननमावृत्य तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यामिन्यो रात्रयस्तद्वैभ्रमैररापूर्णाः । दिनान्यहान्येव मञ्जरीं यासु ताः । वर्षः संवत्सरः

कल्पो ब्रह्माहः कलाविशङ्काप्राश्न्यैवंरूपा वल्लीर्लता रचयन् कालपुरुषो न कदाचन खिद्यते । खेदाद्विरमतीति यावत् ॥ १५ ॥ तत्तत्कार्यामिना अवभग्नो दग्धो दह्योऽपि वा स्वरूपेण न भङ्गादि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्तद्युगानुरूपचेष्टैव स्वकीयदुर्विलासेषु विलासिनी प्राणिनां कष्टेनैव पुष्टा कालस्य भार्या तया द्रव्यभौतिकदेहेन्द्रियादिभिस्तादात्म्याभ्यासादेकरूपकद्रुमपक्वान्मात्मस्वरूप यस्य तं जनं जीवं स्वर्गेनरकादिध्वावर्तयन् स्थितः ॥ १८ ॥ आत्मेभरितया खकुक्षिपूरणमात्रस्वभावेन । आत्मसात्त्वाधीनं कर्तुम् । प्रस्तुतिमिति यावत् ॥ १९ ॥ पर्याप्तं समग्रम् । अत्रास्मिन्काले ॥ २० ॥ निक्षिप्तं पुनः पुनरास्फालितं लीलार्थं कन्दुकयुगलं येन ॥ २१ ॥ कलितकल्पनो नाशितप्राणिविभागः ॥ २२ ॥ उद्गमरं निरङ्कुशं हतं चरित्रं यस्य । अङ्गभ्यो विनिर्गतैर्वायुभिर्मैरुर्भूर्जत्वगिव सर्वतो विशीर्यमाणः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अन्यान्सर्गान्धद्विद्वारयन्नेवार्थादन्यानजसमुत्थितानुद्गताश्च सर्गान्धत्ते । अजस्रोत्थितो निख्योयुक्त इति कालविशेषणं वा । वीचीरस्तरङ्गान् ॥ २५ ॥ शातयन् पातयन् ॥ २६ ॥ भूतानि प्राणिन एव मशकास्तैर्धुङ्गुमानां धुङ्गुमिति ध्वननां ब्रह्माण्डोदुम्बरफलाधानाम् ॥ २७ ॥ चित् सर्वाधिष्ठानचैतन्यमेव ज्योत्स्ना चन्द्रिका तत्संनिधानमात्रेण परितः फुल्लया व्यक्तां प्राप्तया जगत्सत्तासामान्यलक्षणया कुमुद्वत्या कुमुदिन्या विनोदहेतुभूतया तत्तत्प्राणिशुभाशुभक्रियालक्षणप्रियतमया अन्वितः सवेकमद्वितीयं वपुः स्वरूपं विनोदयति । विनोदो हि व्यवहारकौतुकैः कालक्षेपस्तत्र कालस्य विहर्तुः

अनन्तापारपर्यन्तबद्धपीठं निजं वपुः ।
 महाशैलवदुत्तुङ्गमवलम्ब्य व्यवस्थितः ॥ २९ ॥
 क्वचिच्छयामतमः श्यामं क्वचित्कान्तियुतं ततम् ।
 द्वयेनापि क्वचिद्विक्रं स्वभावं भावयन् स्थितः ॥ ३० ॥
 संलीनासंख्यसंसारसारया स्वात्मसत्तया ।
 उर्व्वेव भारघनया निबद्धपदतां गतः ॥ ३१ ॥
 न खिद्यते नाद्रियते नायाति न च गच्छति ।
 नास्तमेति न चोदेति महाकल्पशतैरपि ॥ ३२ ॥
 केवलं जगदारम्भलीलया घनहेलया ।
 पालयत्यात्मनात्मानमनहंकारमाततम् ॥ ३३ ॥
 यामिनीपङ्ककलितां दिनकोकनदावलीम् ।
 मेघभ्रमरिकामात्मसरस्यारोपयन् स्थितः ॥ ३४ ॥
 शृहीत्वा कृपणः कृष्णां रजनीं जीर्णमार्जनीम् ।
 आलोककनकक्षोदानाहरत्यभितो गिरिम् ॥ ३५ ॥
 संचारयन्क्रियाकुल्या कोणकेष्वर्कदीपिकाम् ।
 जगत्सन्धानि कार्पण्यात्क किमस्तीति वीक्षते ॥ ३६ ॥
 प्रेक्ष्याहर्विनिमेषेण सूर्याक्ष्णा पाकवन्त्यलम् ।
 लोकपालफलान्यसि जगज्जीर्णवनाद्यम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वात्मकीये वैराग्यप्रकरणे कालापवादो नाम त्रयोविंशतिनमः सर्गः ॥ २३ ॥

कालान्तरप्रसिद्धेः स्ववपुरेव विनोदयतीति भावः ॥ २८ ॥
 अनन्तेऽपरिच्छिन्ने अनन्तायां भुवि च अतएवापारपर्यन्ते पूर्वो-
 त्तरावधिश्ये ब्रह्मणि प्रदेशे च बद्धपाठं प्रतिष्ठितम् ॥ २९ ॥
 क्वचिन्निशीषाजनादौ श्यामैस्तमोभिस्तम इव वा श्यामम् ।
 क्वचिद्दिनारकामण्यदौ । क्वचित्कुण्डलमुलादौ । रिक्तं शून्यम् ।
 स्वभावं स्वकार्यम् ॥ ३० ॥ संलीनानामसंख्यप्राणिंसंसारानां
 सारवत्परिशिष्टया स्वात्मसत्तया स्वरूपस्थित्या सर्वाधारत्वाद्धार-
 घनया निबद्धपदः प्रतिष्ठितस्तद्भावम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ घन
 हेलया अनास्थया । पालयति न विनाशयति । अनहकारं नि-
 रभिमानं यथास्यात्तथा आततं विस्तीर्णम् ॥ ३३ ॥ यामिनी
 रात्रिः सैव मालिन्यात्पङ्कस्तस्मान्कलितामुद्रताम् । दिनान्येव को-
 कनदावली रक्तोपलसमूहः स्वाम्ना कालस्वरूपमेव सरस्त्वस्मिन्
 ॥ ३४ ॥ कृपणो लुब्धोऽतएव नूतनसंभ्राज्यन्तरसंपादनसमर्थः ।
 सकृन्मार्जनेन बहुतरकनकलाभेऽप्यसंतुष्टश्चेति भावः । गिरि
 कनकाचलम् । अतएव कनकक्षोदान् गिरेः शीर्णानिति
 गम्यते ॥ ३५ ॥ प्रकारान्तरेण तस्य कार्पण्याह—संचार-
 यन्निति । कोणकेषु दिक्कोणेषु ॥ ३६ ॥ सूर्याक्ष्णोऽनुरूपोऽहरेव
 विनिमेषस्तेन ॥ ३७ ॥ जगदेव जीर्णा कुटी तृणग्रहं तत्र
 कीर्णान्प्रमादात्पतितान् । सृष्ट्युरेव समुद्रकः संपुटकस्तस्मिन्
 ॥ ३८ ॥ गुणैस्तनुभिर्विधाविनयादिभिश्च । लोको जनः ।
 अङ्गे स्वावयवे कृतत्रेतादौ । यद्यपि सर्वं निवृत्तं तथापि

जगज्जीर्णकुटीकीर्णानपर्यत्युप्रकोटरे ।
 क्रमेण गुणवल्लोकमणीभृत्युत्समुद्रके ॥ ३८ ॥
 गुणैरापूर्यते यैव लोकरत्नावली भृशम् ।
 भूषार्थमिव तामङ्गे कृत्वा भूयो निवृत्तंति ॥ ३९ ॥
 दिनहंसानुसृतया निशेन्दीवरमालया ।
 तारकेसरयाजस्रं चपलो बलयत्यलम् ॥ ४० ॥
 शैलार्णवधुधराशृङ्गजगदूर्णायुसौनिकः ।
 प्रत्यहं पिबते प्रेक्ष्य तारारक्तकणानपि ॥ ४१ ॥
 तारुण्यनलिनीसोम आयुर्मातङ्गकेसरी ।
 न तदस्ति न यस्यायं तुच्छातुच्छस्य तस्करः ॥ ४२ ॥
 कल्पकेलिविलासेन पिष्टपातितजन्तुना ।
 अभावो भावभासेन रमते स्वात्मनात्मनि ॥ ४३ ॥
 कर्ता भोक्ताथ संहर्ता सर्ता सर्वपदं गतः ॥ ४४ ॥
 सकलमप्यकलाकलितान्तरं
 सुभगदुर्भगरूपधरं वपुः ।
 प्रकटयन्सहसैव च गोपयन्
 विलसतीह हि कालबलं नृपु ॥ ४५ ॥

गुणवतां विनाशाएव प्रसिद्धिमायान्तीति श्लोकद्वये तदुक्तिः
 ॥ ३९ ॥ ताराणि दार्वाणि नक्षत्राण्येव वा केमगणि यस्यामुत्पल-
 मालायाम् । हंसनिवेशस्यानैच यद्योतनाय चपल इति । बलयति
 बलयवद्भारयति । पञ्चर्ष्वङ्गलिकवन्सरकप्रकोष्ठे इति शेषः ॥ ४० ॥
 अर्णा अर्णवाः । शैलैकः । शैलादयश्चत्वारः प्रधानत्वाच्छृङ्गाणि
 येषां जगलक्षणांमूर्णायूनां मेघाणां मूना हिमास्थानं तत्र भवः
 सौनिको हिमकः कालो नभोज्ञगणिक्रीणास्तारा नक्षत्राण्येव रक्तक-
 णास्तानपि प्रेक्ष्य प्रत्यहमहन्यहनि पिबते लेहीन्युप्रेक्षा । आत्मने-
 पदं छान्दसम् ॥ ४१ ॥ तुच्छस्य धुद्रस्यानुच्छस्य महत्तत्त्व व-
 स्तुजातस्य मध्ये यस्याय तस्करो न भवति तत्रास्तीति संबन्धः
 ॥ ४२ ॥ पिष्टाः संचूर्णिता मृग्यमुखे पातितान् जननवो येन
 तथाभूतेन । कल्पः सर्वतस्तदपेण केलिविलासेन । न विद्यन्ते
 भावा यस्य तथाभूतः मन सुप्रमाविव भावस्वप्नानावभासकेन
 स्वाम्ना स्वाधिष्ठानब्रह्मचैवनेन तस्मिन्नेवात्मनि रमते विश्रा-
 म्यति न ततः पृथग्विभज्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ एवं प्रलये वि-
 श्रम्याथ पुनः सर्गकाले विश्वस्य कर्ता भोक्ता संहर्ता स्मृत्या-
 दिसर्ववस्तुभावं गतः स्वयमेव भवतीति शेषः ॥ ४४ ॥ न कला-
 भिर्युद्धिकैशैः कलितं केनापि निश्चितमानन्तरं रहस्यं यस्य तन् ।
 तथा सुभगं पुण्यफलभोगानुरूपं तद्विपरीतं दुर्भगं यद्रूपं तस्य
 धरं सकलमपि वपुः प्रकटयन् गोपयन्नुपसंहरं विलसति ।
 काल इति शेषः । हीति प्रसिद्धौ । इह जगति कालस्य बलं
 नृपु प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-
 तात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे त्रयोविंशतितमः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशतितमः सर्गः २४

श्रीराम उवाच ।

अस्योद्गमरलीलस्य दुरास्तसकलापदः ।
 संसारे राजपुत्रस्य कालस्याकलितौजसः ॥ १ ॥
 अस्यैवाचरतो दीनैर्मुग्धैर्भूतमृगव्रजैः ।
 आखेटकं जर्जरितं जगज्जलजालके ॥ २ ॥
 एकदेशोल्लसच्चारुवडवानलपङ्कजा ।
 श्रीडापुष्करिणी रम्या कल्पकालमहार्णवः ॥ ३ ॥
 कटुतिक्ताम्लभूताद्यैः सदधिक्षीरसागरैः ।
 तैरेव तैः पर्युषितैर्जगद्भिः कल्यवर्तनम् ॥ ४ ॥
 चण्डीचतुरसंचारा सर्वमातृगणान्विता ।
 संसारवनविन्यस्ता व्याघ्री भूतौघघातिनी ॥ ५ ॥
 पृथ्वी करतले पृथ्वी पानपात्री रसान्विता ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वान्मीक्रीये वैराग्यप्रकरणे कालविलासो नाम चतुर्विंशतितमः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशतितमः सर्गः २५

श्रीराम उवाच ।

अत्रैव दुर्विलासानां नृडामणिरिहापरः ।

स एव वर्ण्यते कालश्चण्डीप्रियनमान्वितः ।

मृगयाकौतुकाविहराजपुत्रतयाधुना ॥ १ ॥

सांप्रत तमेव कालं मृगयाकौतुकाविहारिमहाराजपुत्रभावेन
 रूपयितुं प्रतिजानीते—अस्येति । उद्गमरा उद्गता लीला यस्य ।
 दूरे अस्ता निरस्ताः सकलापदो यस्य । अकलितौजसः अचिन्त्य-
 पराक्रमस्य । राजने प्रसिद्धमूर्ध्निचन्द्रादीनिपि प्रकाशयन् दीयत
 इति राजा परं ब्रह्म तस्य अनादिमायामहिमामंबन्धलच्छस्वरू-
 पलाज्जगद्यौवराज्यसंपद्भक्तत्वाच्च पुत्रस्य कालस्य चरित्रं वर्णयत
 इति शेषः ॥ १ ॥ अस्यैव कल्पकालमहार्णवः क्रीडापुष्करिणीकृत
 इत्युत्तरत्र संबन्धः । मुग्धैर्भूतैः । भूतान्येव मृगव्रजास्तैः । वध्या-
 नामपि वधकविनोदहेतुलान्नीया । आखेटकं मृगयाविनोदम्
 ॥ २ ॥ अर्थाज्जगज्जलस्यैकदेशे ॥ ३ ॥ भूतपदं प्रत्येकं संब-
 ध्यते । दधिक्षीरदिसागरसहितैस्तैरेव प्रत्यहमेकरूपैः पर्युषितै-
 र्श्वरस्थितैर्जगद्भिः कल्यवर्तनं प्रातरशन तस्येत्यनुपज्जयते । कटु-
 तिक्तादध्यादिसहितपर्युषितप्रातराशो द्रविषेभु प्रसिद्धः ॥ ४ ॥
 तस्यानुरूपं प्रियामाह—चण्डीति । व्याघ्रीव भूतौघघातिनी संसा-
 रवने विन्यस्ता विहर्तुं विनियुक्ता चण्डी कालरात्रिस्तस्य प्रियेति
 शेषः ॥ ५ ॥ तस्य पानपात्रीमाह—पृथ्वीति । पृथ्वी भूरेव तस्य
 करतले पृथ्वी महती पानपात्री । आसवसौगन्ध्यशोभाद्यर्थं पान-
 पात्र्या अपि कमलोत्पलादिजालसमावृतं संभवति ॥ ६ ॥ तस्य
 भुजावष्टाभे पञ्चरे नृसिंहोऽवतारो दानवादिबध्नीडार्थं बाजाख्यः

१ मृगया वर्ण्यते इति पाठः.

कमलोत्पलकङ्कारलोलजालकमालिता ॥ ६ ॥

विरावी विकटास्फोटो नृसिंहो भुजपञ्चरे ।

सटाविकटपीनांसः कृतः क्रीडाशकुन्तकः ॥ ७ ॥

अलाबुवीणामधुरः शरद्योमलसच्छविः ।

देवः किल महाकालो लीलाकोकिलबालकः ॥ ८ ॥

अजस्रस्फूर्जिताकारो वान्तदुःखशरावलिः ।

अभावनामकोदण्डः परिस्फुरति सर्वतः ॥ ९ ॥

अनुत्तमस्त्वधिकविलासपण्डितो

भ्रमश्चलन्परिविलसन्विदारयन् ।

जरज्जगज्जनितविलोलमर्कटः

परिस्फुरद्भुविह काल ईहते ॥ १० ॥

करोत्यसीति लोकेऽस्मिन्दैवं कालश्च कथ्यते ॥ १ ॥

शकुन्तकः पक्षी कृतः । स कीटकः । विरावी गर्जनशीलः । वि-
 कटो दुःसह आस्फोटो भुजास्कालनध्वनिर्यस्य । सटाभिः केसरे-
 र्विकटो दुर्दर्शः पीनोऽसः स्फुन्धो यस्य ॥ ७ ॥ महाकालः पा-
 णाख्यायिकायां वक्ष्यमाणः संहारभैरवो लीलार्थं कोकिलबालकः
 कृतः । सोऽपि कीटकः । तस्य ब्रह्माण्डमालाधारिलान्नालानुघटि-
 तर्वाणैव स्वरूपतो ध्वनितश्च मधुरः । यद्यपि तत्स्वरूपध्वनी
 अन्येषां भीषणौ तथापि ततोऽयुप्रशीलानां दृष्ट्या मधुर एवेति
 तथोक्तिः । शरद्योमेव इयामलसच्छकान्तिः ॥ ८ ॥ स्फूर्जितं
 टंकारध्वनिः । वान्ता निःसारिता दुःखशरावलियेन तस्य अ-
 भावः संहारस्तन्नामा कोदण्डो धनुः सर्वतः परिस्फुरति ॥ ९ ॥
 भ्रमत्स्वपि लक्ष्येण स्वयं चलन्नप्यमोघबाणत्वात्लक्ष्यं विदारयन्नत-
 एव सर्वेभ्यो लक्ष्यवेधिन्यः परि उपरि विलसन्नतएव जरति ज-
 गतिं जनिताः संपादिता विलोला व्याकुला मर्कटा मर्कटवच्चपल-
 दृतयो विषयलम्पटजना येन स तथाविधः कालो राजकुमारः
 परिस्फुरद्भुविहारमानशरीर ईहते मृगयाविहारेण चेष्टते । म-
 र्कटत्वेन रूपं तु प्रक्रमविशेषणाननुगुणत्वादनभिप्रेतम् ॥ १० ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
 चतुर्विंशतितमः सर्गः ॥ २४ ॥

अपारस्यात्र कालस्य क्रियातत्फलरूपिणः ।

चित्रो नियतिकान्तस्य नृत्थविस्तर ईदंते ॥ १ ॥

एवं महाकालं राजपुत्रत्वेनोपवर्ण्य तदुपाधिभूतं क्रियात्मकं

२ अपरस्य इति पाठः.

क्रियामात्रादृते यस्य स्वपरिरूपन्दरूपिणः ।
 मान्यदालक्ष्यते रूपं न कर्म न समीहितम् ॥ २ ॥
 तेनेयमखिला भूतसंततिः परिपेक्षवा ।
 तापेन हिममालेख नीता विचुरतां भृशम् ॥ ३ ॥
 यद्विदं दृश्यते किञ्चिज्जगदाभोगि मण्डलम् ।
 तस्य नर्तनागारमिहासावतिनृत्यति ॥ ४ ॥
 तृतीयं च कृतान्तेति नाम बिभ्रत्सुदारुणम् ।
 कापालिकवर्षुर्मेतं दैवं जगति नृत्यति ॥ ५ ॥
 नृत्यतो हि कृतान्तस्य नितान्तमिष रागिणः ।
 नित्यं नियतिकान्तायां मुने परमकामिता ॥ ६ ॥
 शेषः शशिकलाशुभ्रो गङ्गाबाह्वश्च तौ त्रिधा ।
 उपवीते अवीते च उभौ संसारवक्षसि ॥ ७ ॥
 चन्द्रार्कमण्डले हेमकटकौ करमूलयोः ।
 लीलासरसिजं हस्ते ब्रह्मन्ब्रह्माण्डकर्णिका ॥ ८ ॥
 ताराबिन्दुचितं लोलपुष्करावर्तपल्लवम् ।
 एकार्णवपयोधौ तमेकमम्बरमम्बरम् ॥ ९ ॥
 एवंप्रपश्य तस्याग्रे नियतिरित्यकामिनी ।
 अनस्तमितसंरम्भमारम्भैः परिनृत्यति ॥ १० ॥

तस्या नर्तनलोलाया जगन्मण्डपकोटरे ।
 अरुद्धरूपन्दरूपाया आगमापायचञ्चुरे ॥ ११ ॥
 चारुभूषणमङ्गेषु देवलोकान्तरावली ।
 आपातालं नभोलम्बं कबरीमण्डलं बृहत् ॥ १२ ॥
 नरकाली च मञ्जीरमाला कलकलोञ्जवला ।
 प्रोता दुष्कृतसूत्रेण पातालचरणे स्थिता ॥ १३ ॥
 कस्तूरिकातिलकं क्रियासंख्योपकल्पितम् ।
 चित्रितं चित्रगुप्तेन यमे वदनपट्टके ॥ १४ ॥
 कालास्यं समुपादाय कल्पान्तेषु किलाकुला ।
 नृत्यत्येषा पुनर्देवी स्फुटच्छैलघनारवम् ॥ १५ ॥
 पश्चात्प्रालम्बविभ्रान्तकौमारभृतवर्हिभिः ।
 नेत्रत्रयवृहद्रन्ध्रभूरिभाङ्गारभीषणैः ॥ १६ ॥
 लम्बलोलजटाचन्द्रविकीर्णहरमूर्धभिः ।
 उच्चरञ्चारुमन्दारगौरीकबरचामरैः ॥ १७ ॥
 उत्ताण्डवाचलाकारभैरवोदरतुम्बकैः ।
 रणत्सशतरन्ध्रेन्द्रदेहभिक्षाकपालकैः ॥ १८ ॥
 शुष्कशारीरखट्वाङ्गभैरापुरिताम्बरम् ।
 भीषयत्यान्मनान्मानं सर्वसंहारकारिणी ॥ १९ ॥

कालं तद्विनोदाय द्वैरूपेण नर्तकत्वेन परिकल्प्य वर्णयितुमुपक्रमते
 —अत्रैवेत्यादिना । दुष्टो विलामो येषां तेषु चूडामणिरिव श्रेष्ठः ।
 अपरः पूर्वोक्तादन्यः । दीव्यति व्यवहरति प्राणिनां कर्मफलदा-
 नेनेति दैवं फलावस्थः कृतान्तः । कलयत्यवश्यं फलं संपादय-
 तीति क्रिया काल इत्येक एव पूर्वोत्तरावस्थाभेदेन द्वेधा कथ्यत
 इत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र द्वितीयं सूचीकटाहत्यायं प्रथमं वर्णयति
 —क्रियेति । क्रियात्र फलसिद्धिः । समीहितमभिलषितम् ॥ २ ॥
 भूतसंततिः प्राणिनिकायः । तापनातपेन । हिममाला नीहारपटला ।
 विचुरतां विनाशिताम् । सर्वस्याप्यनर्थस्य स्वकर्मकृतत्वादिति भावः
 ॥ ३ ॥ आभोगि विस्तीर्णो जगन्मण्डलं नर्तनागारं नृत्यशाला ।
 रागद्वेषादिप्रयुक्तप्रवृत्त्यतिशयस्य सर्वप्राणिप्रत्यक्षत्वात् नृत्यमस्य
 विस्तरेण वर्ण्यते ॥ ४ ॥ आद्यं शार्ङ्गकगम्यत्वाद्विश्वासदाढ्याय
 विस्तरेण वर्णयितुमुपक्रमते —तृतीयमित्यादिना । पूर्वसर्गोक्ताप-
 क्षया तृतीयम् । कापालिकवपुः कापालिकवपुः ॥ ५ ॥ नियतिः
 कृतस्य कर्मणः फलावश्यभावनियमस्तस्यामतिरागिणः । अवश्य
 फलं प्रयच्छत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तस्याङ्गेषु भूषणान्याह —शेष इति ।
 त्रिधा प्रसिद्धो गङ्गाबाहो गङ्गाप्रवाहः । चकारेण समुचितयोरैक-
 शेषेण ताविति परामर्शः । अवीते प्राचीनार्वाते । संसरत्यस्मिन्निति
 संसारजैलोक्यं तदेव वक्षः ॥ ७ ॥ करमूलयोः प्रकाशयोः । ब्रह्माण्ड-
 कर्णिका मेरुः ॥ ८ ॥ बिन्दवश्चित्रबिन्दवः । पुष्करावर्तौ संवर्तमेघौ
 पल्लवौ दशे यस्य । धौतं क्षालितमम्बरमाकाशमेवाम्बरं वल्लम् ।
 कापालिकानां मध्यच्छिद्रकण्ठावसक्तकन्ध्याम्बरधारणप्रसिद्धेः
 ॥ ९ ॥ अनस्तमितसंरम्भमविरतप्रयत्नम् । प्राणिरभ्यभोगानुकूल-

कार्यारम्भैः ॥ १० ॥ अरुद्धरूपन्दरूपायाः अप्रतिबद्धक्रियाशक्तः ।
 नृत्यद्रष्टृप्राणिनामागमापायाभ्यां चञ्चुरे चञ्चले । चरतेः पचाद्यच्चि
 यद्वलुकि 'च' फलोच्च' इत्यभ्यासस्य नुक. 'उत्परस्यातः' इत्युन्वम्
 ॥ ११ ॥ देवमहिता लोकान्तराणां भुवनभेदानामावलिस्तस्या
 नियतेरङ्गेषु चारु भूषण भवतीति प्रतिपादय कल्पयम् । आपा-
 ताल पातालपर्यन्तं नभस्तस्यालम्ब लम्बमान कबरीमण्डल इत्या-
 मन्वात् ॥ १२ ॥ कलकलं रोदनकोलाहलं कञ्जवला नरकामिभि-
 र्दायमाना या नरकाली तस्याः पाताललक्षणं चरणं स्थिता मञ्ज-
 रीमाला । मञ्जीराशब्देन पादकिङ्किण्यो लक्ष्यन्ते । अन्यथा सूत्रप्रो-
 तत्वानुपपत्तेः ॥ १३ ॥ प्राणिकर्मसौरभ्यप्रकटनहेतुनान्वाकस्तूर्गभूतेन
 चित्रगुप्तेन कर्णेन यमरूपं वदनावयवभूते पट्टके । फलके ललाटे
 इतियावत् । यमे हि चित्रगुप्तो विराजते । पादललाटयोरान्ता-
 वयवयोः कुक्ष्येव तद्वदितरावयवकुक्ष्यमिथ्यायोगमथाङ्गोऽप्य ॥ १४ ॥
 कालस्य पत्न्युः आस्य लक्षणया सुखविलासभृन्मङ्गकाक्षादि-
 मूर्चितमभिप्रायम् । स्फुटतां शैलानां घना आरवाः शब्दा
 यस्मिन्कर्मणि तत्तथा ॥ १५ ॥ तस्या नृत्यप्रकारमेव प्रपद्यति
 पङ्क्तिः । पश्चात्पृष्ठतः । वर्हिभिर्मयूरैः । सर्वेषां तृतीयान्तानां रा-
 जते इति पञ्चमस्थेन संबन्धः । भीषणरित्यन्तस्य हरमूर्धभि-
 रित्युत्तरेणान्वयः । भाङ्गारो ध्वनिविशेषः ॥ १६ ॥ चन्द्रान्तब-
 हुर्महाहिघटितः कर्मधारयः । कबराः केशास्तद्रूपधामरैः ॥ १७ ॥
 अचलाः पर्वनास्तदाकारितुम्बकैरलाबुपात्रैः । तैः कापालिकव्य-
 वहारस्य प्रसिद्धत्वात् । शतशब्दस्य कृतं कशेषस्य बहुवचनान्तस्य
 बहुर्माहिस्तेन सैसात्तरसहस्रलाभः ॥ १८ ॥ शारीरं शरीरावयव-

१ वपुर्भूतं इति पाठः. २ मण्डलकोटरे इति पाठः. ३ इन्द्रदेहस्य

सहस्राक्षत्वेन सप्ताधिकसहस्रच्छिद्रत्वाच्चच्छिद्रत्वेन प्रसिद्धेभ्यो देहेभ्यः

विश्वरूपशिरश्चकारुपुष्करमालया ।
ताण्डवेषु विवल्गन्त्या महाकल्पेषु राजते ॥ २० ॥
प्रमत्तपुष्करावर्तडमरोडुमरारवैः ।
तस्याः किल पलायन्ते कल्पान्ते तुम्बुरादयः ॥ २१ ॥
नृत्यतोऽन्तः कृतान्तस्य चन्द्रमण्डलभासिनः ।
तारकाचन्द्रिकाचारुव्योमपिच्छावचूलिनः ॥ २२ ॥
एकस्मिच्छ्रवणे दीप्ता हिमवानस्त्रिमुद्रिका ।
अपरे च महामेरुः कान्ता काञ्चनकर्णिका ॥ २३ ॥
अत्रैव कुण्डले लोले चन्द्राकौ गण्डमण्डले ।
लोकालोकाचलश्रेणी सर्वतः कटिमखला ॥ २४ ॥
इतश्चेतश्च गच्छन्ती विद्युद्वलयकर्णिका ।
अनिलान्दोलिता भाति नीरदांशुकपट्टिका ॥ २५ ॥
मुखलैः पट्टिशैः प्रालैः शूलैस्तोमरमुद्गरैः ।
तीक्ष्णैः क्षीणजगद्वातकृतान्तैरिव संभृतैः ॥ २६ ॥

इत्यापि वासिष्ठमहारामायणे वाम्नीकीये वैराग्यप्रकरणे कृतान्तविलसितं नाम पञ्चविंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशतितमः सर्गः २६

श्रीराम उवाच ।

वृत्तेऽस्मिन्नेवमेतेषां कालादीनां महामुने ।

भूतं पृष्ठास्थि । भीषयति भाषयतीव अन्येषां भयार्थम् ॥ १९ ॥
विश्वरूपाणि नानाकाराणि यानि शिरश्चकाणि मस्तकवृन्दानि
तान्येव पुष्करमाला तया विविध वल्गन्त्या भ्रमन्त्या ॥ २० ॥
पुष्करावर्ताभ्याः सेवर्तमेघा एव उमरो उमरुके तम्योडुमरारवैरुद्र-
टशब्दैः । तुम्बुरादयो गन्धर्वाः ॥ २१ ॥ इत्थं नियतैः सपरिकरं,
नृत्यमुपवर्ण्य तद्वर्तुगपि तद्वर्णयन्भूषणान्याह—नृत्यत इत्यादिना ।
अन्तः प्रागुक्तनृत्यशालान्तः । चन्द्रमण्डलेन वक्ष्यमाणकुण्डलभू-
तेन भासिनः शोभमानस्य । तारकाभिश्चन्द्रिकया च तारकालक्षण-
चन्द्रप्रतिकृतभिश्च चारु मनोहरं व्योमैव पिच्छ तेनावचूलिनो भू-
षितकेशस्य कृतान्तस्य श्रवणे इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २२ ॥ एकस्मि-
न्दक्षिणे श्रवणे कर्णे । अस्थिमयी मुद्रिका मुद्रिकाकारं कुण्डलं
कापालिकानुरूपम् । अपरे वामे । कर्णिका कर्णभूषणं कुण्डलमिति
यावत् ॥ २३ ॥ अत्र अनयोरेव कर्णयोः । श्रेणीति शृङ्गवा-
हुल्यात्, कल्पवृक्षाण्डभेदाद्वा ॥ २४ ॥ विद्युद्वलयकर्णिका
कर्णिकाकृति कङ्कणम् । नीरदा मेघा एव नानावर्णलाद्वल्लपट्टा-
दिपट्टावधृतिता कन्धा ॥ २५ ॥ क्षीणेभ्यो जगत्त्रयः पूर्वसर्गेभ्यो
वान्तैर्निर्गतैः कृतान्तैर्नृत्युभिः संभृतैर्मिलितैरिव स्थितैरुसलादि-
भिर्विरचिता अस्य माला शोभते इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २६ ॥
शेषस्य नागराजस्य भोगः शरीरम् । आयुधवृच्छरीरसामान्यो-
पलक्षणमेतत् । प्राथमिकमुसलसंबन्धाच्छेषग्रहणम् । तदेव महा-

संसारबन्धनादीर्घं पाशे कालकरव्युते ।
शेषभोगमहासूत्रप्रोते मालास्य शोभते ॥ २७ ॥
जीवोल्लसन्मकरिकारकृतेजोमिरुञ्जवला ।
सप्ताब्धिकङ्कणश्रेणी भुजयोरेव भूषणम् ॥ २८ ॥
व्यवहारमहावर्ता सुखदुःखपरम्परा ।
रजःपूर्णतमः श्यामा रोमाली तस्य राजते ॥ २९ ॥
एवंप्रायः स कल्पान्ते कृतान्तस्ताण्डवोद्भवाम् ।
उपसंहृत्य नृत्येहां सृष्ट्वा सह महेश्वरम् ॥ ३० ॥
पुनर्लास्यमयी नृत्यलीलां सर्गस्वरूपिणीम् ।
तनोतीमां जराशोकदुःखाभिभवभूषिताम् ॥ ३१ ॥
भूयः करोति भुवनानि वनान्तराणि
लोकान्तराणि जनजालककल्पनां च ।
आचारचारुकलनामचलां चलां च
पङ्काद्यथार्भकजनो रचनामखिन्नः ॥ ३२ ॥

संसारनास्ति कैवाल्या मादशानां वर्द्धत्विह ॥ १ ॥
विक्रीता इव निष्ठाम एतैर्देवादिभिर्वैद्यम् ।

मूत्रं नत्र प्रोत इव संबद्धे कालस्य पूर्वोक्तराजपुत्रस्य करादौवा-
च्युते संसरणशीलस्य जीवमृगसंघस्य बन्धनाय आमुक्ते पाशे
प्रथिता माला अस्य कृतान्तस्य कण्ठे शोभते ॥ २७ ॥ मकरि-
कादिलाञ्छनान्यन्येषां कङ्कणेषु निर्जीवानि प्रसिद्धानि तद्वै-
लक्षण्यार्थं जीवोल्लसदिति ॥ २८ ॥ व्यवहाराः शास्त्रीयाः स्वा-
भाविकाश्च त एव महान्तो लक्षणभूता रोमावर्ताः । रजस्तमसी
प्रकृतिगुणौ ॥ २९ ॥ ताण्डवस्योद्भवे यस्यास्तथाविधां नृत्येहां
गात्रविशेषेच्छामुपसंहृत्य चिरं विश्रम्येति यावत् । महेश्वरैर्ब्रह्मा-
दिभिः सहित पुनः सृष्ट्वा इमां नृत्यलीलां तनोतीत्युत्तरेण
संबन्धः ॥ ३० ॥ लास्यमयीमभिनयप्रचुराम् ॥ ३१ ॥ आ-
चाराणां श्रौतस्मार्तादिसत्कर्मणां चारुकलनां सम्यक्प्रवृत्तिम् ।
अचलां कृतत्रेतयोधलां कलिद्रापरयोः । रचनां क्रीडापुत्रिकादि-
रूपा ॥ ३२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
वैराग्यप्रकरणे पञ्चविंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥

इह प्रपञ्चयते दोषैर्भूरिसंसारदुर्दशा ।

कालादिपारतड्येण वैराग्यस्योपपत्तये ॥ १ ॥

करोत्वैव कालः किं ते तत् । इत्याशाख्य कालादिसर्ववस्तुषु
स्वस्य दोषदर्शनं प्रपञ्चयिष्यंस्तत्फलं वैराग्यरूपाणां स्यात्संपत्तिं
दर्शयति—वृत्त इत्यादिना । एवमुक्तरूपे । वृत्ते चरित्रे ।
आस्था आश्वासः ॥ १ ॥ दैवं प्राप्तं कर्म आदिः प्रधानं

वैलक्षण्यं हेयम् १ तुम्बुरादयः इति पाठः. २ जगद्वातकृतान्त
इति पाठः. ३ महेश्वरः इति पाठः.

४ भवत्विह इति पाठः. ५ आदीर्घं इत्यस्य आमुक्ते इत्यादिकलि-
तोर्थः. इति पाठः.

मुने प्रपञ्चरचनैर्मुग्धा वनमृगा इव ॥ २ ॥
 एषोऽनार्यसमाज्ञायः कालः कवलनोन्मुखः ।
 जगत्यविरतं लोकं पातयत्यापदर्षणे ॥ ३ ॥
 दहत्यन्तर्दुराशामिर्देवो दारुणचेष्टया ।
 लोकमुष्णप्रकाशाभिर्ज्वालाभिर्दहनो यथा ॥ ४ ॥
 धृतिं विधुरयत्येषा मर्यादारूपबलभा ।
 स्त्रीत्वास्वभावचपला नियतिर्नियतोन्मुखी ॥ ५ ॥
 प्रसतेऽविरतं भूतजालं सर्प इवानिलम् ।
 कृतान्तः कर्कशाच्यारो जरां नीत्वाजरं वपुः ॥ ६ ॥
 यमो निर्धृणराजेन्द्रो नार्तं नामानुकम्पते ।
 सर्वभूतदयोदारो जनो दुर्लभतां गतः ॥ ७ ॥
 सर्वा एव मुने फल्गुविभवा भूतजातयः ।
 दुःखायैव दुरन्ताय दारुणा भोगभूमयः ॥ ८ ॥
 आयुरत्यन्तचपलं मृत्युरेकान्तनिधुरः ।
 तारुण्यं चातितरलं बाल्यं जडतया हृतम् ॥ ९ ॥
 कलाकलङ्कितो लोको बन्धवो भवबन्धनम् ।
 भोगा भवमहारोगास्तृष्णाश्च मृगतृष्णिकाः ॥ १० ॥
 शत्रवश्चेन्द्रियाण्येव सत्यं यातमसत्यताम् ।
 प्रहरत्यात्मनैवात्मा मनसैव मनो रिपुः ॥ ११ ॥
 अहंकारः कलङ्काय बुद्धयः परिपेलवाः ।
 क्रिया दुष्फलदायिन्यो लीलाः स्त्रीनिष्ठतां गताः ॥ १२ ॥

वाञ्छाविषयशालिन्यः सञ्चमत्कृतयः क्षताः ।
 नार्यो दोषपताकिन्यो रसा नीरसतां गताः ॥ १३ ॥
 वस्त्ववस्तुतया ज्ञातं दत्तं चित्तमहङ्कृतौ ।
 अभाववेधिता भावा भावान्तो नाधिगम्यते ॥ १४ ॥
 तप्यते केवलं साधो मतिराकुलितान्तरा ।
 रागरोगो विलसति विरागो नोपगच्छति ॥ १५ ॥
 रजोगुणहता दृष्टिस्तमः संपरिवर्धते ।
 न चाधिगम्यते सत्त्वं तत्त्वमत्यन्तदूरतः ॥ १६ ॥
 स्थितिरस्थिरतां याता मृतिरागमनोन्मुखी ।
 धृतिर्वैधुर्यमायाता रतिर्नित्यमवस्तुनि ॥ १७ ॥
 मतिर्मन्येन मलिना पातैकपरमं वपुः ।
 ज्वलतीव जरा देहे प्रतिस्फुरति दृष्टतम् ॥ १८ ॥
 यत्नेन याति युवता दूरे सज्जनसंगतिः ।
 गतिर्न विद्यते काचिन्कचिन्नोदेति सत्यता ॥ १९ ॥
 मनो विमुह्यतीवान्तर्मुदिता दूरतां गता ।
 नोद्धवला करुणोदेति दुरादायाति नीचता ॥ २० ॥
 धीरताऽधीरतामेति पातोन्पातपरो जनः ।
 सुलभो दुर्जनारुषो दुर्लभः सत्समागमः ॥ २१ ॥
 आगमापायिनो भावा भावना भवबन्धनी ।
 नीयते केवलं कापि नित्यं भूतपरम्परा ॥ २२ ॥
 दिशोऽपि हि न दृश्यन्ते देशोऽप्यन्यापदेशभाक् ।

येषां तैरेतैः प्रागुक्तैश्चतुर्भिः । शब्दादिविषयप्रपञ्चरचनैर्मुग्धा मोहिताः ॥ २ ॥ अनार्यैः सम आत्रायश्चरित्राभ्यासो यस्य । अविरतमसमाप्तभोगजीवितानिर्गुण, संततमिति वा । समा- सोक्त्या अनार्यः शिष्टपरिगृहीतः समात्रायो बाँदायसच्छास्त्रो- प्रदेशो यस्य । कवलनोन्मुख उदरभरणमात्रपरः । कालनामा धूर्तः असन्मार्गप्रवर्तनेन लोकं जनमित्यर्थान्तरमपि गम्यते ॥ ३ ॥ दुराशामिरन्तर्दहन्ति । दारुणचेष्टया दुश्चारिभ्येण । बहिरपीति शेषः । तथा दृष्टान्तेऽपि योज्यम् ॥ ४ ॥ काल- मर्यादारूपकृतान्तस्य बलभा प्रिया इन्द्रियाणां पराक्प्रवृत्तिनि- यमलक्षणा नियतिर्नियतेषु समाधिपरेषु उन्मुखी उद्युक्ता तेषां धृतिं धैर्यं विधुरयति वियोजयति । तत्र हेतुः—स्त्रीत्वादिति ॥ ५ ॥ अजरं तरुणं वपुर्जरां नीत्वा प्रापय्य ॥ ६ ॥ निर्दय- राजानामिन्द्रः स्वामी । अतिनिर्दय इतियावत् ॥ ७ ॥ सर्वा ब्रह्मान्ता अपि भूतजातयः प्राणिजातयो विरक्तदशा फल्गुवि- भवास्तुच्छैर्धर्याः । भोगभूमयो विषया लोका वा ॥ ८ ॥ जड- तथा मोहेन । हृतमपनीतम् ॥ ९ ॥ कलनं कला विषयानुसं- धानम् ॥ १० ॥ सत्यं परमार्थत आत्मेति गृहीतं देहादि । तस्य विवेकं असत्यतां अपरमार्थात्मताम् । यद्वा सत्यं सत्य- ज्ञानादिलक्षणं वस्तु असत्यताम् । मन एव बन्धहेतुत्वादिप्रयुषस्य तथाभूत आत्मा मनोभिमानान्मनोभूत आत्मानं मनसैवात्मना प्रहरतीव दुःखीकरोति ॥ ११ ॥ अहंकारोऽभिमानप्रधानम-

न्तःकरणं कलङ्काय लाञ्छनाय स्वरूपदृष्ट्यायेतियावत् । बुद्ध- योऽध्यवसायात्मिकास्तद्वृत्तयो बहिर्मुखत्वात्परिपेलवा मृदवः स्व- रूपनिष्ठा दारुणशून्याः । क्रियाः प्रवृत्तयः शारीराः । लीला मानसविलासाः ॥ १२ ॥ सञ्चमत्कृतय आत्मस्फूर्तिचमत्काराः । दोषाणां पताकिन्यो ध्वजिन्यः । रसा अनुरागाः । नीरसतामनु- रागशून्यताम् । विषया अस्पृहणीयानामिति वा ॥ १३ ॥ वस्तु अलौकिक कार्यकारणसंघातात्मना ज्ञानम् । चित्त दत्तम् । अभि- निवेशितमितियावत् । अभाववेधिता नाशप्रस्ताः । भावानाम- नित्यपदार्थानामन्तोऽवसानभूमिरात्मा ॥ १४ ॥ नोपगच्छतां- त्यादिलोकं अतिदौर्लभ्योक्तिर्ननु स्वस्य प्रकमविरोधात् ॥ १५ ॥ अधिगम्यते लभ्यते ॥ १६ ॥ स्थितिर्ज्वननम् । अवस्तुनि फल्गुविषये ॥ १७ ॥ मान्येन मौल्येण । पातैकपरम ना- शैकपर्यवसितम् ॥ १८ ॥ ननु धार्मिकस्य तव कथं गतिर्न विद्यते तत्राह—कचिदिति । स्वर्गादिगतेरप्यनित्यतया स्वप्न- सुखप्राप्तत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ मुदिता परसुखदर्शनसंतोषः । नीचताशब्देन तद्वेतुरसूयादिगृह्यते ॥ २० ॥ अधीरतामस्थि- रताम् । पातोत्पातौ मरणजन्मनी, ऊर्वाधोगमने वा । आ- रूढः सङ्गः ॥ २१ ॥ भावना वासना । भावेष्वपगतेष्वपि सा नापै- तीति भवे बन्धनी बन्धहेतुः । भूतपरम्परा प्राणिनिकायः । कालेनेति शेषः ॥ २२ ॥ दिशो यासु कालाद्भयं नास्ति ता- दृश्यः । तदेव प्रपद्यति—देश इति । देशः सद्यवहारोपदेशः ।

शैला अपि विशीर्यन्ते कैवाल्या मादशे जने ॥ २३ ॥
 अद्यते सत्तयापि यौधुवनं चापि भुज्यते ।
 धरापि याति वैधुर्यं कैवाल्या मादशे जने ॥ २४ ॥
 शुष्यन्त्यपि समुद्राश्च शीर्यन्ते तारका अपि ।
 सिद्धा अपि विनश्यन्ति कैवाल्या मादशे जने ॥ २५ ॥
 दानवा अपि दीर्यन्ते ध्रुवोऽप्यध्रुवजीवितः ।
 अमरा अपि मार्यन्ते कैवाल्या मादशे जने ॥ २६ ॥
 शक्रोऽप्याक्रम्यते वक्रैर्यमोऽपि हि नियम्यते ।
 वायुरप्येत्यवायुत्वं कैवाल्या मादशे जने ॥ २७ ॥
 सोमोऽपि व्योमनां याति मार्तण्डोप्येति खण्डताम् ।
 मद्गतामग्निरप्येति कैवाल्या मादशे जने ॥ २८ ॥
 परमेष्ठ्यपि निष्ठावान्हियने हरिरप्यजः ।
 भवोऽप्यभावमायानि कैवाल्या मादशे जने ॥ २९ ॥
 कालः संकाल्यते येन नियतिश्चापि नीयते ।
 खमप्यालीयतेऽनन्तं कैवाल्या मादशे जने ॥ ३० ॥
 अध्राव्यावाच्यदुर्दर्शतत्त्वेनाज्ञानमूर्तिना ।
 भुवनानि विडम्ब्यन्ते केनचिद्भ्रमदायिना ॥ ३१ ॥
 अहंकारकलामेव सर्वत्रान्तरवासिना ।
 न सोऽस्ति त्रिषु लोकेषु यस्तेनेह न बाध्यते ॥ ३२ ॥
 शिलाशैलकवप्रेषु साश्वभूतो दिवाकरः ।
 वनपाषाणवन्नित्यमवशः परिचोद्यते ॥ ३३ ॥

धरागोलकमन्तस्सुरासुरागणारूपवम् ।
 वेष्ट्यते धिष्यन्चक्रेण एकाक्षोऽमिव त्वखा ॥ ३४ ॥
 दिवि देवा भुवि नराः पातालेषु च भोगिनः ।
 कल्पिताः कल्पमात्रेण नीयन्ते जर्जरां वशाम् ॥ ३५ ॥
 कामश्च जगदीशानरणलब्धपराक्रमः ।
 अक्रमेणैव विक्रान्तो लोकमाक्रम्य बलगति ॥ ३६ ॥
 वसन्तो मत्तमातङ्गो मदैः कुसुमवर्षणैः ।
 आमोदितककुपूचकञ्चेतो नयति चापलम् ॥ ३७ ॥
 अनुरक्ताङ्गनालोललोचनालोकिताकृति ।
 स्वस्तीकर्तुं मनः शक्तो न विवेको महानपि ॥ ३८ ॥
 परोपकारकारिण्या परार्तिपरितप्तया ।
 बुद्ध एव सुखी मन्ये स्वात्मशीतलया धिया ॥ ३९ ॥
 उत्पन्नध्वंसिनः कालवडवानलपातिनः ।
 संख्यातुं केन शक्यंते कल्लोला जीविताम्बुधौ ॥ ४० ॥
 सर्वएव नरा मोहादुराशापाशापाशिनः ।
 दोषगुल्मकसारङ्गा विशीर्णा जन्मजङ्गले ॥ ४१ ॥
 संक्षीयते जगति जन्मपरम्परासु
 लोकस्य तैरिह कुकर्मभिरायुरेतत् ।
 आकाशपादपलताकृतपाशकल्पं
 येषां फलं नहि विचारविदोऽपि विद्मः ४२

यद्वा—दिशति प्रयच्छति प्राणिभ्योऽवकाशमिति देश इति ।
 व्यपदेशादन्य विरुद्धमपदेशं व्यवहारम् । स्वयं च निरवकाशत्व
 मिति यावत् ॥ २३ ॥ यौराकाशोऽपि सत्तया सन्मात्रस्वभा-
 वेश्वरेणाद्यते ॥ २४ ॥ सिद्धा ज्ञानातिरिक्तयोगमन्त्रसाधना-
 दिभिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ वक्रैराक्रम्यते चर्यते । नितरां यम्यते
 उपरमं प्राप्यते ॥ २७ ॥ व्योमनां शून्यताम् ॥ २८ ॥ निष्ठा
 परिसमाप्तिः । हियते संहियते ॥ २९ ॥ कालः प्रागुक्तलि-
 विधः । खमत्र बहिरावरणाकाशः ॥ ३० ॥ अध्राव्य श्रोत्रेन्द्रि-
 याविषयः । अवाच्य वागमयं दुर्दर्शं चक्षुराद्यगम्य च तत्त्वं
 सूक्ष्मं रूपं यस्य । मूर्तिः स्थूल रूपम् । विडम्ब्यन्ते स्वात्मन्येव
 मायया प्रदर्शयन्ते । तत्त्वमाच्छाद्य कल्पितमेव प्रदर्शयतीत्यर्थः
 ॥ ३१ ॥ अहंकारकलामभिमानांशमेव प्राप्य स्थितेषु मध्ये
 इति शेषः ॥ ३२ ॥ सर्वबाधकत्वोपपादनाय तस्य निरङ्कुशं
 स्वातन्त्र्यमाह—शिलेत्यादित्रिभिः । साश्वोऽश्वसहितो रथस्तद्वाचं
 प्राप्तः । 'य आदित्ये तिष्ठन्' इत्यादिभूतेः । स्वाधिरूढेने-
 श्वरेण प्रेर्यमाणः शिलाशैलवप्रादिदुर्गमप्रदेशेषु किरणाश्वपादैः
 संचरन्निव स्थातो दिवाकरो रथवदुत्प्रेक्ष्यते । वनं जलं योगम-
 तया पर्वतशिखराद्वेगेन प्रवहत्तेन यथा वतुलाः स्फटिकादि-
 पाषाणा अधोऽधः प्रेर्यन्ते तद्वदवशोऽस्वतन्त्रः । सूर्यादीनामपि
 मरुप्रवाहेणोद्यमानत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥ धरा भूमिः सैव

गोलकम् । ज्योतिःशाले तथा प्रसिद्धेः । धिष्यं देवानामायतन-
 भूतं चक्रं ज्योतिश्चक्रं तेन वेष्ट्यते परितो व्याप्यते । अक्षोऽं
 फलादेशेषः । युगावर्तेषु भूमेर्दीहृद्वनदिविकारेऽप्याकल्पं ज्यो-
 तिश्चक्रस्याविनाशाहाव्यसूचनाय पक्वेति विशेषणम् ॥ ३४ ॥
 कल्पमात्रेण संकल्पमात्रेण । तथाचाल्यन्तपारवश्यमपि जगतो
 महान् दोष इति भावः ॥ ३५ ॥ दोषान्तराप्यप्याह—काम
 इत्यादिना । अक्रमेण अनुचितप्रकारेण । आक्रम्य वशीकृत्य ।
 नियन्तुरीश्वराद्विभेति चेन्न विशृङ्खलः स्यात् । नासौ तथे-
 त्याह—जगदीशानेति ॥ ३६ ॥ वसन्त एव मत्तमातङ्गः कुसु-
 मवर्षणमेव मदवर्षणमिति व्यस्तरूपकम् । चापलमिति भयो-
 न्मादभावद्वयसंभेदः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ बुद्धः प्रबुद्धतत्त्वः पुरुषः ।
 बोधश्चातिदुर्लभ इति भावः ॥ ३९ ॥ ध्वंसित्वे हेतुः—का-
 लेति । भावा इति शेषः ॥ ४० ॥ पूर्वोक्तदोषलक्षणेषु गुल्म-
 केषु स्थिताः सारङ्गा मृगाः पक्षिणो वा दुराशापाशेन पाशिनो
 बद्धाः सन्तो जन्मजङ्गले विशीर्णा इति संबन्धः ॥ ४१ ॥
 तैरुक्तदोषप्रयुक्तैः कुकर्मभिः काम्यनिबिद्धाचरणैरायुः संक्षीयते ।
 फलं स्वर्गनरकादि । आकाशे चेत्पादपस्तत्र लतापि स्यात्तत्क-
 तकण्ठपाशोलम्बनसदृशमसारं निरालम्बनदुःखं पतनावसान-
 स्थितिकमित्यर्थः । आस्तां तन्निवृत्त्युपायो दूरे, तन्निन्तापि

अधोऽस्त्वोऽयमृतुरेष तथेह यात्रा
ते बन्धवः सुखमिदं सविशेषभोगम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे बाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे दैवदुर्विलासवर्णनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः २७

श्रीराम उवाच ।

अन्यच्च तातातितरामरम्ये
मनोरमे वेह जगत्स्वरूपे ।
न किञ्चिदायाति तदर्थजातं
येनातिविश्रान्तिमुपैति चेतः ॥ १ ॥
बाल्ये गते कल्पितकलिलोले
मनोमृगे दारदरीषु जीर्णे ।
शरीरके जर्जरतां प्रयाते
विदूयते केवलमेव लोकः ॥ २ ॥
जरातुषारामिहतां शरीर-
सरोजिनीं दूरतरे विमुच्य ।
क्षणाद्गते जीवितचञ्चरीके
जनस्य संसारसरोऽवशुष्कम् ॥ ३ ॥
यदा यदा पाकमुपैति नूनं
तदा तदेयं रतिमातनोति ।
जराभराऽनल्पनवप्रसूना
विजर्जरा कायलता नराणाम् ॥ ४ ॥
तृष्णानदी सारतरप्रवाह-
प्रस्ताखिलानन्तपदार्थजाता ।

तदस्थसंतोषसुवृक्षमूल-
निकाषदक्षा वहतीह लोके ॥ ५ ॥
शारीरनौर्ध्वनिबन्धवद्धा
भवाम्बुधावालुलिता भ्रमन्ती ।
प्रलोड्यते पञ्चभिरिन्द्रियाल्यै-
रग्नो भवन्ती मकरैरधीरा ॥ ६ ॥
तृष्णालताकाननचारिणोऽमी
शाखाशतं काममहीरुहेषु ।
परिभ्रमन्तः क्षपयन्ति कालं
मनोमृगा नो फलमाप्नुवन्ति ॥ ७ ॥
कृच्छ्रेषु दूरास्तविषादमोहाः
स्वास्थ्येषु नोत्सिक्तमनोभिरामाः ।
सुदुर्लभाः संप्रति सुन्दरीभि-
रनाहतान्तःकरणा महान्तः ॥ ८ ॥
तरन्ति मानङ्गघटातरङ्गं
रणाभ्युधि ये मयि ते न शूराः ।
शूरास्त एवेह मनस्तर्ङ्गं
देहेन्द्रियाभ्योधिमिमं तरन्ति ॥ ९ ॥
अक्लिष्टपर्यन्तफलाभिरामा
न दृश्यते कस्यचिदेव काचिन् ।

दुर्लभेत्याह—नहीति ॥ ४२ ॥ तत्प्रमोषसामग्री तु प्रतिक्षण-
मतिमुलभेत्याह—अयेति । गलति विश्रायते ॥ ४३ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे षड्विंशः
सर्गः ॥ २६ ॥

उक्तानुक्तेषु भावेषु निःश्रेयसविरोधिषु ।

विस्तरेण पुनर्दोषा वैराग्यायेह कीर्तिताः ॥ १ ॥

प्रत्येकमुक्तेष्वनुक्तेषु च भावेषु समुच्चित्य दोषान्तराणि प्रप-
क्ष्यन्स्वचित्तविश्रान्तिहेलालभं दर्शयति—अन्यच्चेत्यादिना ।
अन्यच्च शृण्वति शेषः । आपाततो मनोरमे वस्तुतस्त्वरम्ये ज-
गत्स्वरूपे येन लब्धेन चेतोऽतिविश्रान्तिं पूर्णकामतामुपैति तत्ता-
दृशं किञ्चिदपर्ययजातं नायाति चेतसि, ततोऽन्यच्च तत्त्वं ना-
याति न लभ्यत इतिवार्थः ॥ १ ॥ दारा एव दयौ गिरिशुभाः ।
विशेषेण दूयते उपतप्यते । केवलं पुरुषार्थसाधनशून्यतया
व्यर्थोपुःक्षपणेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ जीवितं जीवनं स एव चञ्चरीको
भ्रमरः । संसारोऽत्रैहिकममरमस्तदेव सरः ॥ ३ ॥ रतिं प्रीतिमा-
तनोति । मृत्योरिति शेषः । नराणां काय एव लता वल्ली ॥ ४ ॥

सारतरो वेगवत्तरो बलवत्तरो वा मूलनिकाषो वप्रतिक्रान्तं
तत्र दक्षा समर्था ॥ ५ ॥ चर्मणा निबन्धनेन आच्छादनेन
बद्धा । चर्ममयी तारिर्दक्षिणदेशे प्रसिद्धा । ऊर्मिभरालुलिता व्या-
कुलिता स्वनश्च लघुम्बाद्धमन्ती अतएवाधो भवन्ती मज्जनो-
मुन्नी इन्द्रियग्राहैरपि प्रलोड्यते । यतोऽधोर्गा न विद्यन्ते
धीरा विवेकधीमन्नो वैराग्यधैर्यशालिनो वा जीवा यस्यां
तथाविधा ॥ ६ ॥ लताप्रधानं काननं लताकाननम् । शाखा-
शतं परिभ्रमन्त इति विशेषणा-मृगा अत्र शाखामृगाः काल-
मायुः क्षपयन्ति ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेषु आपन्सु । स्वास्थ्येषु संपत्सु ।
नोत्सिक्तनागार्धतेन मनसा अभिरामाः । नञर्थको नशब्दो-
प्यस्ति तस्य समासः ॥ ८ ॥ घटाः समूहास्त एव तरङ्गा
यस्मिन् । ये तरन्ति ते मयि शौचोत्कर्षविमर्शपरे सति न
शूरा नोत्कृष्टशूराः । मदृश्यति यावत् । ये देहेन्द्रिया-
भ्योधिं वर्तमानं विवेकवैराग्यादिना भाविनं च मूला-
ज्ञानोच्छेदेन तरन्त्यतिक्रामन्ति त एव शूराः । तच्च दुर्ल-
भमुपायदौर्लभ्यादिति भावः ॥ ९ ॥ ननु कर्मैव तत्रोपा-

क्रियादुराशाहृतचित्तवृत्ति-
र्यामेत्य विश्रान्तिमुपैति लोकः ॥ १० ॥
कीर्त्या जगद्बिह्वरं प्रतापैः
श्रिया गृहं सत्त्वबलेन लक्ष्मीम् ।
ये पूरयन्त्यक्षतधैर्यबन्धा
न ते जगत्यां सुलभा महान्तः ॥ ११ ॥
अप्यन्तरस्थं गिरिशैलमिसे-
र्वज्जालयाभ्यन्तरसंस्थितं वा ।
सर्वं समायान्ति ससिद्धिवेगाः
सर्वाः श्रियाः सन्ततमापदश्च ॥ १२ ॥
पुत्राश्च दाराश्च धनं च बुद्ध्या
प्रकल्प्यते तात रसायनाभम् ।
सर्वं तु तन्नोपकरोत्यथान्ते
यत्रातिरम्या विषमूर्च्छनैव ॥ १३ ॥
विषादयुक्तो विषमामवस्था-
मुपागतः कायवयोवसाने ।
भावान्स्मरन्स्थानिह धर्मरिक्तान्
जन्तुर्जरावानिह दह्यतेऽन्तः ॥ १४ ॥
कामार्थधर्माभिरुक्तान्तराभिः
क्रियाभिरादौ दिवसानि नीत्वा ।
चेतश्चलद्बहिर्णिपिच्छलोलं
विश्रान्तिमागच्छतु केन पुंसः ॥ १५ ॥

पुरोगतैरप्यनवाप्तकूपै-
स्तरङ्गिणीतुङ्गतरङ्गकल्पैः ।
क्रियाफलैर्दिववशादुपैतै-
र्विडम्ब्यते भिन्नदृष्टिर्हि लोकः ॥ १६ ॥
इमान्यमूनीति विभावितानि
कार्याण्यपर्यन्तमनोरमाणि ।
जनस्य जायाजनरञ्जनेन
जवाज्जरान्तं जरयन्ति चेतः ॥ १७ ॥
पर्णानि जीर्णानि यथा तरुणां
समेत्य जन्माशु लयं प्रयान्ति ।
तथैव लोकाः स्वविवेकहीनाः
समेत्य गच्छन्ति कुतोऽप्यहोभिः ॥ १८ ॥
इतस्ततो दूरतरं विद्वत्
प्रविश्य गेहं दिवसावसाने ।
विवेकिलोकाभ्रयसाधुर्म
रिक्तेहि रात्रौ क उपैति निद्राम् ॥ १९ ॥
विद्राविते शत्रुजने समस्ते
समागतायामभितश्च लक्ष्म्याम् ।
सेव्यन्त एतानि सुखानि याव-
त्तावत्समायाति कुतोऽपि मृत्युः ॥ २० ॥
कुतोऽपि संवर्धिततुच्छरूपै-
र्भावैरमीभिः क्षणतष्टदृष्टैः ।

योस्तु तत्राह—अक्रियेति । अयर्थ एवकारः । कस्यचित्का-
चिदपि क्रिया अक्रियेन नशेन वा रहित पर्यन्तः संसा-
रावसान तदप्यफलं तेन अभिगमा न दृश्यते । 'तद्यथेह
कर्मचित्तो लोकः क्षीयते एवमेवावुत्र पुण्यचित्तो लोकः क्षीयते'
इत्यादिभूतः । कृतकफलस्य नाशानियमादिप्रनाशस्य दुःखपर्यव-
सितत्वाच्चैति भावः । या क्रियाभित्य आश्रित्य । विश्रान्ति
स्वास्थ्यम् ॥ १० ॥ यत्र अमति भाग्योदये कतिप्रतापलक्ष्म्या-
द्यल्पफलानामपि धैर्यादक्षतिहेतुरागलोभादिप्रावल्याहर्लक्ष्म्यं
तत्र किं वाच्यं महाफलस्य मोक्षस्यैत्यभिप्रेत्याह—कीर्त्येति ।
श्रिया संपदा । गृहमर्थिगृहम् । सत्त्वबलेन सात्त्विकक्षमाविनयौ-
दार्यादिबलेन लक्ष्मीम् । तेन हि सा पूर्णव राजन्ते ॥ ११ ॥
मतिं तु भाग्योदये सर्वस्य सर्वत्र सर्वाभिलषितप्राप्तिः सुलभेति
पुरुषप्रयत्नवैयर्थ्यमाश्रित्याह—अप्यन्तरस्थमिति । गिरैः शैला
शिलाभ्यां या भित्तिः । कर्मधारयनिमित्तः पुत्रद्वारः । तन्मध्ये
स्थितमपि वज्रनिमित्तत्वादभेद्यस्यालयाभ्यन्तरे संस्थितमपि
वा सर्वं सभाग्यजनमिति शेषः । सिद्धयोऽणिमादयस्तेषां वैगै-
स्त्वरभिः सहिताः । आपद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थम् ॥ १२ ॥ अक्रि-
यपर्यन्तेऽनुपदोक्तमेव प्रपञ्चयति—पुत्राश्चेत्यादिना । प्रकल्प्यते
आन्त्येतिशेषः । अन्ते मृत्युकाले । अतिरम्या अपि भोगविषया
यत्र विषयमूर्च्छनावहुः स्थायिव ॥ १३ ॥ धर्मरिक्तान् पुण्यसंग्रहशू-
न्याम् ॥ १४ ॥ आदौ धनाज्जनभोगतृष्णाप्रावल्यात्कामार्थाभ्यामेव

धर्मावाप्तौ कृतान्तराभिकान्तावकाशमिलौकिकक्रियाभिः । बहिर्णो
मयूरस्तस्य पिच्छं बह्विभवं लोलम् । कायवयोवसाने इत्येतदत्रा-
प्यनुषज्यते ॥ १५ ॥ ननु मास्तु धर्माज्जनशून्यानां चेतसि
विश्रान्तिस्तदज्जनवतां भवदादीनां तत्फललाभात्कुतो न सेत्या-
शङ्क्य धर्मफलस्वर्गपुत्रादेरयसारतामाह—पुरोगतरिति । तर-
ङ्गवद्बहुतरतएवानवाप्तकूपैरप्राप्तप्राप्त्यर्थः । हि यस्माद्भिन्ने अनात्मनि
हचिर्यस्य स लोको जनो विडम्ब्यते वक्ष्यते । अयं भावः । स
एव हि लाभ इत्युच्यते यच्छब्दं नापैत्यनर्थे वा न पर्यवस्यति ।
अन्यस्तु लाभो विडम्बनमात्रम् । यथा अल्पायुः पुत्रलाभो
यथा वा मत्स्यस्य बडिशामिषलाभः । तथाच धृतिः 'सयोऽन्य-
दात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्यसि' इति । तथाच न तज्जामा-
दाश्वास इति ॥ १६ ॥ उक्तमेवार्थमासुरसंपद्विस्तारप्रदर्शनेन
प्रपञ्चयति—इमानोत्यादिना । इमानि संनिहितानि सद्यः कर्त-
व्यान्यमूनि विप्रकृष्टानि देशकालान्तरे कर्तव्यानीति विभावितानि
निरन्तरं चिन्तितान्यपर्यन्तमनोरमाणि । परिणामेऽनर्थरूपाणि ।
जायानां जनानां च रञ्जनेन प्रियावरणेन देहजरान्तं चेतोऽपि
जरयन्ति । विवेकाज्जशयन्तीति यावत् ॥ १७ ॥ कुतोऽप्यहोभिः
कतिपर्येव दिनः ॥ १८ ॥ अहिं दिवसे विवेकिजनानामनुसरणेन
सत्कर्मभिश्च रहिते सति को निद्रामुपैति विना मूढमिति शेषः
॥ १९ ॥ २० ॥ कुतोऽप्यनिर्धारिततत्त्वादेतोः संवर्धितैः
भावैर्विषयैर्विलोड्यमाना आम्यमाणा । पातं मृत्युम् । यातमिति

बिलोड्यमाना जनता जगत्यां
नवेत्युपायातमहो न पातम् ॥ २१ ॥
प्रियासुभिः कालमुखं क्रियन्ते
जनैडकास्ते हतकर्मबद्धाः ।
यैः पीनतामेव बलादुपेत्य
शरीरबाधेन न ते भवन्ति ॥ २२ ॥
अजस्रमागच्छति सत्त्वैव-
मनारतं गच्छति सत्त्वैव ।
कुतोऽपि लोला जनता जगत्यां
तरङ्गमाला क्षणभङ्गुरेव ॥ २३ ॥
प्राणापहारैकपरा नराणां
मनो मनोहारितया हरन्ति ।
रक्तच्छदाश्चञ्चलपदपादभ्यो
विषदुमालोललताः स्त्रियश्च ॥ २४ ॥
हतोन्यतश्चोपगता मुधैव
समानसंकेतनिबद्धभावाः ।
यात्रासमासंगसमा नराणां
कलत्रमिन्नव्यवहारमाया ॥ २५ ॥

प्रदीपशान्तिष्विव भुक्तभूरि-
दशास्तित्तेहनिबन्धनीषु ।
संसारमालासु चलाचलासु
न ह्यायते तत्त्वमतात्त्विकीषु ॥ २६ ॥
संसारसंरम्भकुचक्रिकेयं
प्रावृट्पयोबुद्बुदभङ्गरापि ।
असावधानस्य जनस्य बुद्धौ
चिरस्थिरप्रत्ययमातनोति ॥ २७ ॥
शोभोज्ज्वला दैववशाद्विनष्टा
गुणाः स्थिताः संप्रति जर्जरत्वे ।
आश्वासना दूरतरं प्रयाता
जनस्य हेमन्त इवाम्बुजस्य ॥ २८ ॥
पुनःपुनर्दैववशादुपेत्य
स्वदेहभारेण कृतोपकारः ।
विलूयते यत्र तरुः कुठारै-
राश्वासने तत्र हि कः प्रसङ्गः ॥ २९ ॥
मनोरमस्याप्यतिदोषवृत्ते-
रन्तर्विघाताय समुत्थितस्य ।

पाठे उपायातमागतं यातं गतं च अहो न वेति ॥ २१ ॥ सर्वप्राणिनां प्रियत्वेन प्रसिद्धैरसुभिः प्राणैर्यजमानैस्त एव जनैडका नरमेषाः पशवः । हतशब्दः कुत्सायाम् । कुत्सितकर्मलक्षणेषु यूपेषु बद्धाः सन्तो दोषाजनैः कालवर्णं मुखं यथा स्यात्तथा क्रियन्ते संस्क्रियन्ते । ते के । यैर्विषयासक्तिदेहपोषणादिबलात्पीनतामेवोपेत्य स्थिते न विवेकवैराग्याद्यभ्यस्तमित्यर्थः । अतएव हि ते रोगस्तिग्भिः सङ्गपनविशसनादिना शरीरस्य बाधेन नाशेन हेतुना न भवन्ति असत्याया भवन्तीत्युत्प्रेक्षा । 'असन्नेव स भवति असद्भवेति वेद चेत्' इति श्रुतेः । यज्ञविशेषेषु मेवाणामपि पशुत्वं प्रसिद्धम् । एडशब्दस्य च्छांगेषु वा लक्षणा । अथवा यैरेव जनैडकैः पोषकैः स्वयं पीनतामुपेत्य स्थितास्त एव जनैडकाः प्रियासुभिर्बलाद्गतकर्मपादौबद्धाः कालस्य मृत्योर्मुखं प्रतिक्रियन्ते उपह्रियन्ते । अतएव कृतप्रा असवः शरीरबाधेन हेतुना ते प्रियासवो न भवन्ति क्तिन्प्रियाः शत्रवः । तथाच न प्राणपोषणमात्रपरेण भाव्यमिति भावः । अथवा अनुपोषणपरा अपि न मूढजनाः प्रियासवः । तेषां मृत्युमुखप्रवेशोपायाचरणेन प्रत्युत प्राणविषातकृत्वात् । किंतु तत्त्वज्ञा एवेह प्रियासवः । प्राणानां तत्त्वदृशा नित्यात्मभावमापाद्य रक्षकत्वात् । अतस्तैः प्रियासुभिर्हतकर्मबद्धास्ते प्रसिद्धा मूढजनैडकाः कालमुखमिव क्रियन्ते । नाद्रियन्त इति यावत् । कस्तेष्वतिशयस्तत्राह । यैस्तत्त्वज्ञानबलाच्छरीरत्रयबाधेन पीनतामपरिच्छिन्नतामेवोपेत्य स्थितमिति हेतोस्तैर्जनैडकवद्देहात्मनयो न भवन्तीत्ययमेवातिशय इत्यर्थः ॥ २२ ॥ यथा आगच्छति एवं सत्त्वैव गच्छति । कुतोपीत्युक्तया यत आगच्छति यत्र च गच्छति तन्निष्पत्तिमिति सूचितम् ॥ २३ ॥ रक्तच्छदा रक्तौष्ठो रक्तवक्त्रा वा रक्तपल्ल-

वाश्च । षट्पदा इव षट्पदा एव चाक्षीणि यासाम् । विषदुमेष्वालोला लता विपलनाः ॥ २४ ॥ इतो मनुष्यलोकादन्यतः स्वर्गनरकादिभ्यश्च । मुधा व्यर्थमेव । इहास्माभिमिलितव्यमिति परस्वराभिप्रायनिबन्धनः संकेतस्तेन संपादितस्वरूपा । देवोत्सवादित्रायां समासज्ञः समाजमेलनम् ॥ २५ ॥ संसारा जन्ममरणपरम्परास्तेषां मालासु प्रदीपानां शान्तिषु क्षणिकज्वालोपरमप्रवाहेष्विव तत्त्व पारमार्थिक वस्तु न ह्यायते इति संबन्धः । सर्वाणि विशेषणान्युभयसाधारणानि । दशा बाल्यादयो वर्तिकाश्च । स्नेहो रागस्तैल च । चलाचलासु चञ्चलासु । अतात्त्विकीषु मिथ्याभूनासु ॥ २६ ॥ यथा कुलालचक्रिका भ्रमन्यप्यसावधानपुरुषबुद्ध्या चिर स्थिरैवेय न भ्रमतीति प्रतीति जनयति एवमियं संसारप्रवृत्तिकुचक्रिका वार्षिकजलबुद्बुदवदमित्यापि चिरस्थायिताप्रतीति जनयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ जनस्य अम्बुजस्येव संप्रति यावन् शरदि च ये सौन्दर्यसौगन्ध्यादयो गुणाः शोभोज्ज्वलाः स्थितास्तएव गुणा वार्धकेन जर्जरत्वे हेमन्तं च दैववशाद्विनष्टाः सन्त आश्वासनायाश्चित्तसमाधानस्य आप्राणस्य च दूरतरं प्रयाता दुर्लभा भविष्यन्तीति न तेषु विश्वास इति भावः ॥ २८ ॥ यत्र संसारे भूजलपवनादि दैववशात्पुरुषोपकारमनपेक्ष्यैवेति यावत् । जन्माभिदृक्षिफलपुष्पादिसमृद्धिमुपेत्य स्वदेहस्य भारेण धारणेन पुनःपुनर्जनभ्यश्छायापत्रपुष्पफलादिभिः कृतोपकारोऽनपराध्यपि तरुवृक्षः कुठारैर्विलूयते छिद्यते । तत्र संसारे । तत्र प्रतिपदप्रसक्तापराधस्याकृतोपकारस्य च मनुष्यस्याश्वासने कः प्रसङ्गः । तथा च मृत्युरनपकारिणमपि हनिष्यत्येवेति भावः ॥ २९ ॥ नन्वस्त्वन्यत्र दोषस्तापि हितैषिषु स्वजनेषु को दोषस्तत्राह—मनोरमस्येति ।

विषदुमस्येव जनस्य सङ्गा-

दासाद्यते संप्रति मूर्च्छनैव ॥ ३० ॥

कास्ता दृशो यासु न सन्ति दोषाः

कास्ता दिशो यासु न दुःखदाहः ।

कास्ताः प्रजा यासु न भङ्गुरत्वं

कास्ताः क्रिया यासु न नाम माया ॥ ३१ ॥

कल्पभिधानक्षणजीविनो हि

कल्पौघसंख्याकलने विरिच्यः ।

अतः कलाशालिनि कालजाले

लघुत्वदीर्घत्वधियोऽप्यसत्याः ॥ ३२ ॥

सर्वत्र पाषाणमया महीप्रा

मृदा मही वारुभिरेव वृक्षाः ।

मांसैर्जनाः पौरुषबद्धभावा

नापूर्वमस्तीह विकारहीनम् ॥ ३३ ॥

अनिश्चितदोषाः केहभोगादिवृत्तयो दाहभ्रमणादिवृत्तयश्च य-
स्मान् । अन्तरुपशमस्य जीवितस्य च विधातायोद्युक्तस्योत्पन्नस्य च
मूर्च्छना मूढता कश्मलं वा आसाद्यते इत्ययमेव दोष इति भावः
॥ ३० ॥ संसारदृष्टिषु कास्ता दृशो दृष्टयः । क्रिया लौकिक्यः । माया
छलम् ॥ ३१ ॥ नन्वन्यासां प्रजानां भङ्गुरत्वेऽपि विरिच्यसा-
लोक्य प्राप्तानां प्रजानां कल्पायुषां न भङ्गुरत्वमित्याशङ्क्याह—
कल्पेति । कल्पभिधानामर्तातानागतानन्तकल्पानां संख्याया अक-
लने अपरिहाने आनन्त्याविशेषात्कल्पा अपि विष्णुत्वादिवृत्तयः
क्षणा एवेति विरिच्य अपि कल्पभिधानक्षणजीविन एव ।
अनोऽवयवशालिनि कालसमूहे लघुत्वदीर्घत्वधियश्चिराच्चिरजी-
वनबुद्धयोऽपि द्रव्यकल्पनाधीनत्वादसत्याः । नुत्यन्यायेन ब्र-
ह्माण्डा अभ्यनन्तकोटिब्रह्माण्डदृशा दृशा अणव एवेत्यणुमह-
त्वादिवुद्धयोऽप्यसत्या बोध्याः ॥ ३२ ॥ एव प्रकृतिदृष्टौ वि-
कारजातमप्यसत्यमेव प्रतिभातीत्याह—सर्वत्रेति । स्वार्थे मयद् ।
प्रकृत्या चारुखादिवदभेदे नृताया । महीप्रा वस्तुतः पाषाणा
एव । मही मृदेव । जना मांसदीन्येव । कथं नहि पर्वता-
दिविशेषबुद्धिस्तत्राह—पार्ष्वेति । व्यवहाराय पुरुषकृतेनामरू-
पसंकेतैः प्रतिनियतस्वभावा इत्यर्थः । परमार्थस्तु अपूर्वं पूर्वं-
सिद्धकारणादन्यत्रास्ति । तथाच सर्वत्र न्यायसाम्याद्विकारहीनं
परित्यक्तविकारं सर्वं जगत्प्रकृतिभूतमेकमेव परमार्थवस्त्वस्तीति
युक्त्या संभाव्यते इत्यर्थः । अथवा अस्तु पर्वतादिविकारानामसत्यत्वं
नत्प्रकृतीनां पाषाणमृदादीनां तु तत्कृतस्तत्राह—नापूर्वमिति ।
तेषामपि स्वकारणमहाभूतविकारत्वादिविह भोग्यवर्गे विकारव्यति-
रिक्तं नास्तीति मिथ्यात्वादप्यनाश्रय एवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पाषा-
णमृदादीनां महाभूतमात्रत्वमुक्तं स्फुटयति—आलोक्यते इति ।
अनुवित् हा इति छेदः । पयो जलं तदनुबद्धस्तत्कारणत्वेन
तदिन्धनत्वेन वा तत्संबद्धो वह्निः । यद्यपि भौमो वह्निः
पार्थिवेन्धनस्तथापि काष्ठायन्तर्गताप्यक्नेहांशमात्रदाहिलात्पयो-
नुबद्ध एव । अस्तं नयति सूर्यचन्द्राभ्युदकादीनीत्यस्तनयो

आलोक्यते चेतनयाऽनु विद्धा

पयोनुबद्धोऽस्तनयो नमः स्वाः ।

पृथग्विभागेन पदार्थलक्ष्म्या

एतज्जगत्चेतनदस्ति किंचित् ॥ ३४ ॥

चमत्कृतिश्चेह मनस्वलोक-

चेतश्चमत्कारकरी नराणाम् ।

स्वप्नेऽपि साधो विषयं कदाचि-

त्केवाचिदभ्येति न चित्ररूपा ॥ ३५ ॥

अद्यापि यातेऽपि च कल्पनाया

आकाशवल्लीफलवन्महत्त्वे ।

उदेति नो लोभलवाहताना-

मुदारवृत्तान्तमयी कथैव ॥ ३६ ॥

वायुः । नम आकाशः । तिष्ठति न चलतीति स्वाः पृथिवी ।
इत्येतन्महाभूतपञ्चकमेवानुविध्यते परस्परं संबध्यते इत्यनुवित्
मिलितं सन् गोघटादिनानापदार्थलक्ष्म्या एतज्जगच्चेतनया बुद्ध्या
आलोक्यते अविवेकिभिः । हा इति खेदावद्योतको निपातः ।
विवेकदृशा पृथग्विभागेन पर्यालोचने तु इतरत्यक्भूतातिरिक्तं
न किंचिदस्तीत्यर्थः । तथाच ध्रुतिः—‘यदमे रोहितं रूपं तेज-
सस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदधो यत्कृष्णं तदव्ययम् । अपागादग्नेरमिष्वं
वाचारम्भेण विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्’ इति
॥ ३४ ॥ नन्वेवं पदार्थानामसत्यत्वे कथं जनानां व्यवहार-
भोगचमत्कारः । नहि शुक्तिरजतेन कङ्कणं कर्तुं शक्यमित्या-
शङ्क्याह—चमत्कृतिरिति । इह मिथ्याभूतेऽपि पदार्थजाते व्य-
वहारकुशलतया मनस्विनां प्रेक्षावतामपि लोकानां चेतसि भो-
गचमत्कारकरी व्यवहारचमत्कृतिरिति प्रसिद्धा न चित्ररूपा
नाश्वर्यभूता । यतस्तथाविधा चमत्कृतिः कदाचित्केवाचिन्नराणां
स्वप्ने मिथ्याभूतमपि विषयमभिलक्ष्य एति प्राप्नोति । इत्यत इति
यावत् । यद्यपि सर्वेषामपि स्वप्ने भोगाः प्रसिद्धास्तथापि सुख-
दुःखातिशयभोगारम्भे झटित्येव जागरणदर्शनात्प्रबलकर्माद्भवे
सत्येव चिरभोगचमत्कृतिर्यथा हरिश्चन्द्रस्य स्वर्गनरकभोगयोरिति
सूचनाय कदाचित्केवाचिदित्युक्तम् ॥ ३५ ॥ ननु यद्यस्ति भो-
गचमत्कृतिस्तर्हि किमुधुनैव विरज्यसे । भोगान्मुक्त्वोत्तरे वयसि
विरज्यात्मविचारस्य कर्तुं युक्तत्वादित्याशङ्क्य भोगासक्तौ बैरा-
ग्यस्य विचारस्य च संदेव दौर्लभ्यमित्याह—अद्येति । अद्या-
धुनातने पूर्वं वयसि यातेऽस्मिन्नुत्तरेऽपि च वयसि आकाशवल्ली-
फलवन्मिथ्याभूताया अपि भोगासक्तिकल्पनाया अविचारान्म-
हत्त्वे सति भोगतत्साधनादिलोभलवेनाहतानां नाशितानां पुरु-
षाणां यद्यप्यासक्तिमहत्त्वे लोभमैवपुल्यमस्त्वेष तथापि विनाशे
तस्य लेशोऽप्यलमिति सूचनाय लवप्रहणम् । उदारस्य सर्वोक्त-
दृश्य परमात्मनो यो वृत्तान्तः स्वरूपनिरूपणवार्ता तत्प्रचुरा
कथैव नोदेति । निरन्तरं तद्विचारस्तु दूरनिरस्त इति भावः

आदातुमिच्छन्पदमुत्तमानां
स्वचेतसैवापहृतोऽद्य लोकः ।
पतत्यशङ्कं पशुरप्रिकृटा-
दानीलवल्लीफलथाञ्छयैव ॥ ३७ ॥
अवाप्तरन्यस्तनिरर्थकांश-
च्छायालतापत्रफलप्रसूनाः ।
शरीर एव क्षतसंपदश्च
भ्रमद्गुमा अद्यतना नराश्च ॥ ३८ ॥
क्वचिज्जना मार्दवसुन्दरेषु
क्वचित्कठोरेषु च संचरन्ति ।

देशान्तरालेषु निरन्तरेषु
वनान्तखण्डेष्विव कृष्णसाराः ॥ ३९ ॥
धातुर्नवानि दिवसंप्रति भीषणानि
रम्याणि वा विलुलितान्ततमाकुलानि ।
कार्याणि कष्टफलपाकहतोदयानि
विस्मापयन्ति न शवस्य मर्नांसि केषाम् ४०
जनः कामासक्तो विविधकुललाचेष्टनपरः
स तु स्वप्नेऽप्यस्मिन्नगति सुलभो नाद्य सुजनः ।
क्रिया दुःखासङ्गाऽविधुरविधुरा नूनमखिला
न जाने नेतव्या कथमिव दशा जीवितमयी ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे निःश्रेयसविरोधिभावानित्यताप्रतिपादनं नाम सप्तविंशतितमः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः २८

श्रीराम उवाच ।

यद्येदं दृश्यते किञ्चिज्जगत्स्वावरजंगमम् ।
तत्सर्वमस्मिन् ब्रह्मन्स्वप्रसंगमसंनिभम् ॥ १ ॥
शुष्कसागरसंकाशो निखातो योऽद्य दृश्यते ।
स प्रातरन्नसंवीतो नगः संपद्यते मुने ॥ २ ॥
यो वनव्यूहविस्तीर्णो विलीढगगनो मेहान् ।
दिनैरेव स यात्युर्वीसमतां कृपतां च वा ॥ ३ ॥

यदङ्गमद्य संवीतं कौशेयस्त्रग्विलेपनैः ।
दिगम्बरं तदेष श्वो दूरे विशरिताऽवटे ॥ ४ ॥
यन्नाद्य नगरं दृष्टं विचित्राचारचञ्चलम् ।
तत्रैवोदेति दिवसैः संश्रूयारण्यधर्मता ॥ ५ ॥
यः पुमानद्य तेजस्वी मण्डलान्यधितिष्ठति ।
स भस्मकूटतां राजन्दिवसैरधिगच्छति ॥ ६ ॥
अरण्यानां महाभीमा या नभोमण्डलोपमा ।

॥ ३६ ॥ आसक्तौ न केवलं पुरुषार्थहानिः प्रत्युत महान-
नर्थोऽपीत्याह—आदातुमिति । उत्तमानामुत्कृष्टभोगशालिनां
पदं स्थानं साम्यं राज्यधनादि वा आदातु संपादयितुमिच्छन्
स्वैरं यतमानो लोको रागलोभादिमुद्वेन स्वचेतसापहृतः सप्त-
द्यास्मिन्पूर्ववयस्येवाशङ्कं पतति । अमुमर्थमर्थान्तरन्यासेन
ब्रूयति—पशुरित्यादिना । पशुश्छागादिः पततीत्यनुषङ्गयते ।
आनीला हरिता वल्ली अर्थाद्विषमस्या करारादिवल्ली गृह्यते
॥ ३७ ॥ अवान्तरे दुर्गमे गतोऽदर एव न्यस्तान्यनएव निरर्थ-
कांशान्यंशतोऽपि प्राणिभिरनुपभोग्यत्वाद्यर्थानांति यावत् ।
छायादीनि येषां तथाविधाः श्रमद्गुमाः शरीरं स्वशरीरपोषणार्थ-
बोपयोगाक्षता व्यर्थं नाशिता विशाविनयधनादिसंपदो यैस्तथा-
विधा नराश्च तुल्या एव । व्यर्थजन्मत्वादित्यर्थः । निरर्थकांशो
इति पाठे समम्या अलुक् छान्दसः ॥ ३८ ॥ यथापि क्वचिदार्मिका
अपि सन्ति तथापि विवेकिनो दुर्लभा इति वक्तुं जनद्विविध्य-
माह—क्वचिदिति । देशान्तरालशब्देनात्र प्रकृतानुसाराच्चित्तभू-
मयो गृह्यन्ते । मार्दवं दयादाक्षिण्यक्षमादिसौन्दर्यं विद्यावि-
नयादि च तद्वत्सु । कठोरेषु क्रोधलोभनैर्द्रुयैश्चालिषु । वनमध्य-
भागानां खण्डेष्ववयवेषु ॥ ३९ ॥ जनानां दुर्दशां दृष्ट्वा दुः-
खितस्तत्रिमितं देवं निन्दति—धातुरिति । शवस्य अचेतन-
त्वान्मृतकल्पस्य धातुर्देवस्य । यदि जीवन्स्यान्नेदृशो निर्दयः

स्यादित्यभिप्रायः । दिवसं प्रति दिनंदिनं । कर्मप्रवचनीयनैव
वीप्साद्योतनान्न द्विवचनं कृतम् । फलतो भाषणान्यापातनो
रम्याणि । वाशब्दः समुच्चये । विलुलितान्ततमैः रागादिभि-
रन्यन्तव्याकुलितचिन्तराकुलानि । परिणामे कष्टफलपाकेन द्वि-
तारम्भाभ्युदयानि नवानि कार्याणि केषां विवेकिनां मर्नांसि न
विस्मापयन्ति ॥ ४० ॥ उक्तमर्थमनुशोपसहरंस्तन्निमित्तं स्वम्यो-
द्वेगं दर्शयति—जन इति । कुकलांसः कौटिल्यचातुर्यः । सु-
जनो विवेकी । दुःस्वरमङ्गोऽसंवन्यस्तद्विधुर्गस्तत्रहितानिर्भरत्य-
न्तदुःखरहितैः सार्धनः फलैर्वा विधुरा रहिता । अवश्यं दुःखा-
नुबन्धिन्येवेति यावत् ॥ ४१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामा-
यणतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे सप्तविंशतितमः सर्गः ॥ २७ ॥

इह सर्वेषु भाग्येषु वैराग्यप्रतिपत्तये ।

वर्ण्यते सर्वभावानां विपर्ययसिन्धुभावता ॥ १ ॥

सर्वभावानामविरतविपर्ययसिन्धुभावतादर्शनादपि न तेषा-
श्वास इत्याह—यद्येदमित्यादिना । स्वप्ने संगमः समाजमेलनम्
॥ १ ॥ निखातो गतेः । प्रातर्ग्रहणं कालान्तरोपलक्षणम् ॥ २ ॥
वनव्यूहेन वनसमुदायेन । विलीढगगनक्षुम्भितनभस्तलः । उन्नत
इति यावत् । महान्परिणाहतः । दिनैः कश्चिदेव ॥ ३ ॥ अवटे
गते । विशरिता विशाणो भविता । लुट् ॥ ४ ॥ चञ्चल पुनः-
पुनश्चरत् ॥ ५ ॥ अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ६ ॥ महारण्यमर-

ताकाच्छादिताकाशा सैव संपद्यते पुरी ॥ ७ ॥
 ॥ लतावलिता भीमा भात्यथ विपिनावली ।
 दिवसैरेव सा याति पुनरुमहीपदम् ॥ ८ ॥
 सलिलं स्थलतां याति स्थलीभवति बारिभूः ।
 विपर्यस्यति सर्वं हि सकाष्ठाम्बुतृणं जगत् ॥ ९ ॥
 अनित्यं यौवनं बाल्यं शरीरं द्रव्यसंचयाः ।
 भावाद्भावान्तरं यान्ति तरङ्गवदनारतम् ॥ १० ॥
 वातान्तर्दीपकशिखालोलं जगति जीवितम् ।
 तडित्सफुरणसंकाशा पदार्थधीर्जगद्ये ॥ ११ ॥
 विपर्यासमियं याति भूरिभूतपरम्परा ।
 बीजराशिस्त्रिवाजस्रं पूर्यमाणः पुनःपुनः ॥ १२ ॥
 मनःपवनपर्यस्तभूरिभूतरजःपटा ।
 पातोन्पातपरावर्तपराभिनयभूषिता ॥ १३ ॥
 आलक्ष्यते स्थितिरियं जागती जनितभ्रमा ।
 वृत्तावेशविवृत्तेषु संसारारभटी नदी ॥ १४ ॥
 गन्धर्वनगराकारविपर्यासविधायिनी ।
 अपाङ्गमङ्कुरोदारव्यवहारमनोरमा ॥ १५ ॥
 तडित्सरलमालोकमातन्वाना पुनःपुनः ।
 संसाररचना राजषट्सत्तेव राजते ॥ १६ ॥
 दिवसास्ते महान्तस्तं संपदस्ताः क्रियाश्च ताः ।
 सर्वं स्मृतिपथं यातं यामो वयमपि क्षणात् ॥ १७ ॥
 प्रत्यहं क्षयमायाति प्रत्यहं जायते पुनः ।
 अद्यापि हनरूपाया नान्तोऽस्या दग्धसंस्तुते ॥ १८ ॥

प्यानी । विस्तीर्णतया नीलनया च नभोमण्डलोपमा ॥ ७ ॥
 लताभिर्वलिता संवृता । मरुमथाः पद लक्षणं निर्वृक्षजलताम्
 ॥ ८ ॥ बारिभूदकस्थानम् । विपर्यस्यति विपरीतावस्थामाप-
 द्यते ॥ ९ ॥ पूर्वस्वभावान्स्वभावान्तरम् ॥ १० ॥ अन्यो दीपो
 दीपकः ॥ ११ ॥ यथा कुमूलादावजस्रं पुनःपुनः पूर्यमाणो
 धान्यादिबीजराशिव्ययेन विपर्यासं क्षेत्रे उमो जलेन पूर्यमाणो
 वोच्छ्रुतनाङ्कुरसस्यादिभावेन विपर्यासमित्यर्थः ॥ १२ ॥ इयं जा-
 गती स्थितिरेव संसारस्य कर्तृभोक्तृतासंतानलक्षणा या आरभटी
 आडम्बरातिशयः सैव नदी नदीकौ स्वकौशलतातिशयप्रकटनाय
 वृत्ते आवशेन विवृत्ता परिवर्तमानेव जनितभ्रमा आलक्ष्यते इति
 संबन्धः । तदनु रूप विशिनष्टि । मनएव पवनस्तेन पर्यस्तमुद्धृतं
 भूरिभूत प्राणिलक्षणं राजोवृन्दमेव पटो यस्याः । अतएव प्राणिनां
 पातो नरकादाहुत्पातः स्वर्गे परावर्तो मध्यमलोकेऽत एव परा उ-
 क्थ्वा अभिनया भावव्यञ्जकचेष्टास्ताभिर्भूषिता ॥ १३ ॥ १४ ॥
 तामेव वर्णयति द्वाभ्याम्—गन्धर्वेति । विपर्यासो भ्रान्तिः वंश-
 नदीनां नेत्रप्रधानगारुडविद्या प्रसिद्धा । अपाङ्गाविव भङ्गुरैश्चप-
 लैरपाङ्गापतैश्च भङ्गुरैर्व्यवहारमनोरमा ॥ १५ ॥ तडितमेव

तिर्यक्त्वं पुरुषा यान्ति तिर्यञ्चो नरतामपि ।
 देवाश्चादेवतां यान्ति किमिवेह विमो स्त्रिभू ॥ १९ ॥
 रचयन्नदिमजालेन रात्र्यहानि पुनःपुनः ।
 अतिवाह्य रविः कालो विनाशावधिमीक्षते ॥ २० ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वा वा भूतजातयः ।
 नाशमेवानुधावन्ति सलिलानीव वाडवम् ॥ २१ ॥
 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
 विनाशावाडवस्यैतत्सर्वं संशुष्कमिन्धनम् ॥ २२ ॥
 धनानि बान्धवा भृत्या मित्राणि धिम्बाश्च ये ।
 विनाशभयभीतस्य सर्वं नीरसतां गतम् ॥ २३ ॥
 स्वदन्ते तावदेवैते भावा जगति धीमते ।
 यावत्स्मृतिपथं याति न विनाशकुराक्षसः ॥ २४ ॥
 क्षणमैश्वर्यमायाति क्षणमेति द्रिद्रताम् ।
 क्षणं विगतारोगत्वं क्षणमागारोगताम् ॥ २५ ॥
 प्रतिक्षणविपर्यासदायिना निहतात्मना ।
 जगद्भ्रमेण के नाम धीमन्तो हि न मोहिताः ॥ २६ ॥
 तमःपङ्कसमालम्ब्य क्षणमाकाशमण्डलम् ।
 क्षणं कनकनिष्यन्दकोमलालोकसुन्दरम् ॥ २७ ॥
 क्षणं जलदनीलाब्जमालावलितकोटरम् ।
 क्षणमुड्गमररवं क्षणं मूकमिव स्थितम् ॥ २८ ॥
 क्षणं ताराविरचितं क्षणमकेंध्रं भूषितम् ।
 क्षणमिन्दुकुताह्लादं क्षणं सर्वबहिष्कृतम् ॥ २९ ॥
 आगमापायपरया क्षणसंस्थितिनाशया ।

तडितमिव च तरलं आलोक आलोकनम् ॥ १९ ॥
 ते उत्तमविभवशालिनः ॥ १७ ॥ हतदग्धशब्दौ निन्दावचनौ
 ॥ १८ ॥ तिर्यक्त्वं पश्चादिजन्म ॥ १९ ॥ कालः कालात्मा-
 रविः सूर्यः । रचयन् । भूतजातमिति शेषः । रात्र्यहानि अति-
 वाह्य विनाशावधि स्वरचितस्य भूतजातस्येति शेषः ॥ २० ॥
 अनुधावन्यनुसरन्ति । वाडवं वडवानलम् ॥ २१ ॥ वाडवस्य
 भागलक्षणया बह्वेः । प्रसिद्धस्य वाडवस्याविन्धनत्वेन संशुष्क-
 विशेषणानुपयोगात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्वदन्ते रोचन्ते ॥ २४ ॥
 क्षणमल्पकालम् । जन इति शेषः ॥ २५ ॥ निहतशब्दो निन्दाव-
 चनो नश्वरवचनो वा ॥ २६ ॥ अनियतस्थितिमेवोदाहरणेन प्रपञ्च-
 यति—तमइत्यादित्रिभिः । आकाशमण्डलोदाहरणं दृष्टान्तार्थम् ।
 तमोलक्षणेन पङ्केन सम्यगालम्ब्यं स्पृष्टम् । कनकस्य निष्यन्दो इव
 इव रम्येण कोमलेन सुखसङ्गौ चन्द्राद्यालोकेन ॥ २७ ॥ जलवा
 एव नीलाब्जमालास्त्राभिर्वेष्टितोदरम् । उड्गमरस्तारः ॥ २८ ॥
 आलोकातिरिक्तैः पर्यायेण वा पूर्वोक्तैः सर्वैर्बहिष्कृतं रहितम्
 ॥ २९ ॥ इवशब्दोऽनर्थको दृष्टान्तदौर्लभ्यार्थो वा । एवमुत्तर-

१ मूकमवस्थितम् इति पाठः. २ स्वकौशलातिशयप्रकटनाय
 प्राणिनां जन्ममृत्युसंसरणलक्षणावामारभण्यां नदी वंशनदी । भदी-

नदीति समुदायो वा तद्वाचकः इति पाठः.

न विभेति हि संसारे धीरोऽपि क इवानया ॥ ३० ॥ क्षणमानन्दितामेति क्षणमेति विषादिताम् ।
 आपदः क्षणमायान्ति क्षणमायान्ति संपदः । क्षणं सौम्यत्वमायाति सर्वस्मिन्नदवन्मनः ॥ ३८ ॥
 क्षणं जन्म क्षणं मृत्युर्मुने किमिव न क्षणम् ॥ ३१ ॥ इतश्चान्यदितश्चान्यदितश्चान्यदयं विधिः ।
 प्रागासीदस्य एवेह जातस्त्वन्यो नरो दिनैः । रक्षयन्वस्तुनायाति खेदं लीलास्विवार्मकः ॥ ३९ ॥
 सदैकरूपं भगवन्किञ्चिदस्ति न सुखिरम् ॥ ३२ ॥ विनोत्युत्पादयत्यस्ति निहत्यासृजति क्रमात् ।
 घटस्य पटता दृष्टा पटस्यापि घटस्थितिः । सततं राज्यहानीव निवर्तन्ते नरं प्रति ॥ ४० ॥
 न तदस्ति न यद्दृष्टं विपर्यस्यति संसृता ॥ ३३ ॥ आविर्भावतिरोभावभागिनो भवभागिनः ।
 तनोत्युत्पादयत्यस्ति निहत्यासृजति क्रमात् । जनस्य स्थिरतां याप्ति नापदो न च संपदः ॥ ४१ ॥
 सततं राज्यहानीव निवर्तन्ते नरं प्रति ॥ ३४ ॥ कालः क्रीडत्ययं प्रायः सर्वमापदि पातयन् ।
 अशूरेण हतः शूर एकेनापि हतं शतम् । हेलविचलितादोषचतुराचारचञ्चुरः ॥ ४२ ॥
 प्राकृताः प्रभुतां याताः सर्वभावस्यते जगत् ॥ ३५ ॥ समविषमविपाकतो विभिन्ना-
 जनतेयं विपर्यासमजस्रमनुगच्छति । स्त्रिभुवनभूतपरम्पराफलोद्याः ।
 जडस्पन्दपरामर्शासरङ्गानामिवावली ॥ ३६ ॥ समयपवनपातिताः पतन्ति
 बाल्यमल्पदिनैरेव यौवनश्रीस्ततो जरा । प्रतिदिनमाततसंसृतिदुर्मेभ्यः ॥ ४३ ॥
 देहेऽपि नैकरूपत्वं काष्ठा बाह्येषु वस्तुषु ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये वैराग्यप्रकरणे सर्वभावाऽविरतविपर्यासप्रतिपादनं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः २९

श्रीराम उवाच । प्रत्यहं याति कटुतामेषा संसारसंस्थितिः ।
 इति मे दोषदावाग्निदग्धे महति चेतसि । कालपाकवशाद्दोलो रसा निम्बलता यथा ॥ २ ॥
 प्रस्फुरन्ति न भोगाशा मृगतृष्णाः सरःस्विच ॥ १ ॥ वृद्धिमायाति दौर्जन्यं सौजन्यं याति तानवम् ।
 त्रापि । अनया जगन्स्थित्या ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इह सदैकरूपं अपि येन तथाविधे आवरणे चञ्चुरः कुशलः ॥ ४२ ॥ कर्मणां
 सुस्थिरं न किञ्चिदस्तीति संबन्धः ॥ ३२ ॥ घटस्य कार्पास- रसानां च समविषमविपाकतो नानाविधास्त्रैलोक्यप्राणनिका-
 क्षेत्रे विशीर्णस्य कार्पासपरिणामक्रमेण पटता दृष्टेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ यलक्षणाः फलसमूहाः संनृतयः संसाराः प्रतिजीव भिन्नास्तल्लक्ष-
 वृद्धिविपरिणामापक्षयविनाशपुनर्जन्माख्याः पञ्च भावविकारास्त- नेभ्यो हृमेभ्यः समयः कालस्तल्लक्षणेन पवनेन पातिताः प्रतिदिनं
 नोत्पादिभिरुच्यन्ते । तान्क्रमेण प्राप्नुवानं नरं देहाभिमानिनं पतन्ति । तथाच पतनपर्यवसितं सर्वं दुष्टमेवेति न क्वचिदास्था
 प्रति ते भावविकारा निवर्तन्ते न चिरं तिष्ठन्तीति तेषु विपर्य- युक्तेति भावः ॥ ४३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणता-
 स्यन्तीत्यर्थः । यद्यप्यस्तीति सत्तापि भावविकारेषु यास्केन त्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥
 पठ्यते तथापि साधिष्ठानब्रह्मसत्तानुबोधो न विकार इति भावः दोषाणां दर्शनात्सर्वनिर्वेदः स्वस्य वर्ण्यते ।
 ॥ ३४ ॥ आवर्त्यते विपर्यस्यते ॥ ३५ ॥ जनता चेतनसमूहः रामेण तत्प्रशान्त्यर्थमुपदेशस्तथावर्त्यते ॥ १ ॥
 जडस्याचेतनस्य प्राणकरणादेः । डलयोरभेदाज्जलस्य च स्पन्देन इत्थं दोषदर्शनात्स्वचित्ते तत्त्वबुभुत्सापर्यवसितं निर्वेदं दर्श-
 परामर्शात्संसर्गात् ॥ ३६ ॥ अल्पदिनैर्यातीति शेषः ॥ ३७ ॥ यति—इतीत्यादिना । दोषपदेन तद्दर्शनं लक्ष्यते । दोषाणामेव
 नदो यथा हर्षविषादाद्यभिनयति तद्वत् ॥ ३८ ॥ त्रिभिरित- वा विवेकबुद्ध्यारूढानां दग्धता विवक्ष्यते । एवं दग्धे दग्धास्था-
 आदिशब्दैर्हर्षविषादमोहहेतवो विचित्रा उच्यन्ते ॥ ३९ ॥ चि- बीजे । महति विवेकविपुले । मरुत्वेव हि मृगतृष्णाः स्फुरन्ति न
 नोति ग्रीष्मादीनिव संचयेनोपचयं नयति तैरन्यानुत्पादयति तांश्च सरःसु ॥ १ ॥ एषेति पाठे स्पष्टम् । एतीति पाठे तु प्रत्यह-
 निहत्यापि भक्षयति ततो लब्धास्वादस्तथैव निरन्तरं भोक्तुम- महन्महनि याति सति संसारसंस्थितिरपि कटुता नैष्ठुर्यतिशयं
 न्यानपि जन्तुनासृजति विधिः । सुष्टं च नरं प्रति हर्षवि- वैरस्यातिशयं वा एतीति योज्यम् । कालेन पाकप्रकर्षवशा-
 षादादयो राज्यहानीव सदा प्राप्य निवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ४० ॥ दल्पकटुकदुतरमित्येवमवस्थाभेदैर्दोलोः कटुरसा यथा निम्बानां
 तदेव हेत्वस्यैर्येण विषादयति—आविर्भावति ॥ ४१ ॥ हेलया लताः बालवृक्षान्यान्ति तद्वत् ॥ २ ॥ वैराग्याभावे भोगाशा-
 अनादरेणैव विचलिताः परिवर्तिता अक्षोषाश्चतुराः समर्था स्फुरणे खनयमाह—वृद्धिमिति । करजः कण्टकवृक्षः । प्रत्यहं

रञ्जककेशो राजन्प्रत्यहं जनचेतसि ॥ ३ ॥
 ज्यते भुवि मर्यादा इदित्येव दिनं प्रति ।
 एकेव माषशिम्बीका टंकारकरवं विना ॥ ४ ॥
 ज्येभ्यो भोगपूरोभ्यश्चिन्तावक्रो मुनीश्वर ।
 रस्तन्निन्ताकलिता वरमेकान्तशीलता ॥ ५ ॥
 तन्दाय ममोद्यानं न सुखाय मम स्त्रियः ।
 हर्षाय ममार्थाशा शाम्यामि मनसा सः ॥ ६ ॥
 नित्यश्वासुखो लोकस्तृष्णा नान दुरुद्धा ।
 आपलोपहतं चेतः कथं यास्यामि निर्वृतिम् ॥ ७ ॥
 भिनन्दामि मरणं न भिनन्दामि जीवितम् ।
 यथा निष्ठामि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरम् ॥ ८ ॥
 कं मे राज्येन किं भोगैः किमर्थेन किमीहितैः ।
 हंकारवशादेतन्स एव गलितो मम ॥ ९ ॥
 तन्मावलि वरत्रायामिन्द्रियग्रन्थयो दृढाः ।
 बद्धास्तद्विमोक्षार्थं यतन्ते ये न उत्तमाः ॥ १० ॥
 श्रितं मानिनीलोकैर्मनो मकरकेतुना ।
 तोमलं खुरनिषेधैः कमलं करिणा यथा ॥ ११ ॥
 मय चेत्स्वच्छ या बुद्ध्या मुनीन्द्र न चिकित्स्यते ।
 मूयश्चित्तचिकित्सायास्तत्किलावसरः कुतः ॥ १२ ॥

विषं विषयवैषम्यं न विषं विषमुच्यते ।
 जन्मान्तरघ्ना विषया एकदेहहरं विषम् ॥ १३ ॥
 न सुखानि न दुःखानि न मित्राणि न बान्धवाः ।
 न जीवितं न मरणं बन्धा यक्षस्य चेतसः ॥ १४ ॥
 तद्भवामि यथा ब्रह्मन्पूर्वोपरविदां वर ।
 वीतशोकभयायासो हस्तथोपदिशाशु मे ॥ १५ ॥
 वासनाजालबलिता दुःखकण्टकसंकुला ।
 निपातोत्पातबहुला भीमरूपाऽहताटवी ॥ १६ ॥
 क्रकचाप्रविनिषेधं सोढुं शक्नोम्यहं मुने ।
 संसारव्यवहारोत्थं नाशाविषयवैशसम् ॥ १७ ॥
 इदं नास्तीदमस्तीति व्यवहाराज्जनघ्नमः ।
 धुनोतीदं चलं चेतो रजोराशिभिवानिलः ॥ १८ ॥
 तृष्णातन्तुलवप्रोतं जीवसंचयमौक्तिकम् ।
 चिदच्छाहृतया नित्यं विकसच्चित्तनायकम् ॥ १९ ॥
 संसारहारमरतिः कालव्यालविभूषणम् ।
 त्रोटयाम्यहमकूरं वागुरामिव केसरी ॥ २० ॥
 नीहारं हृदयाटव्यां मनस्तिमिरमाशु मे ।
 केन विज्ञानदीपेन भिन्धि तत्त्वविदांवर ॥ २१ ॥

मैपादापचयादधर्मपादापचयाच्चांत भावः ॥ ३ ॥ दिनंप्रति प्रति-
 दनम् । ननु वासायां द्विवचनाभावेऽवश्यं नित्येनाख्ययाभा-
 वः भाव्यम् । मन्थम् । तथापि च्छान्दसमन्वात्म न कृतः परिपा-
 दशुका मापाणां शिम्बीका शिम्बाव । मापशिम्बी टङ्कारवेण
 मज्यते मर्यादा तु न विन्येनावाग्विशेष इत्यर्थः ॥ ४ ॥ आ-
 कलिता स्वीकृता । एकान्तं एकैक्यम् ॥ ५ ॥ अर्थाशा लक्षणया
 जनप्राप्तिः ॥ ६ ॥ ज्ञानं विना नान्यां निवृत्तिहेतुरस्त्व्याह—
 अर्नत्यर्थेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ईदृशेन 'राज्यादिविषयमिलापैश्चष्टि-
 नेवा' । एतद्वाज्यादि ॥ ९ ॥ इन्द्रियाण्येव ग्रन्थयो दृढा वि-
 पयामहस्य दुरुज्जन्वात । तन्मन्थिर्भयं जन्मावलालक्षणाया
 वरत्राया चर्मरज्जा बद्धा जीवान्पा मध्ये ये तद्विमोक्षार्थं
 यतन्ते तएवोत्तमा इति संयन्धः ॥ १० ॥ मकरकेतुना कर्त्रा
 मानिनीलोकैः करणमर्थितं हिमनम् ॥ ११ ॥ अथास्मिन्वाग्ये
 वयसि । तर्हि 'पेलवः मूढगो वृश्ना रुटस्कन्धो दुरुद्धरः' इति
 न्यायादिति भावः ॥ १२ ॥ विषयलक्षणं वैषम्यमनाजैवम् ।
 जन्मान्तरेष्वपि प्रान्ति सृष्ट्यु प्राप्यन्तीति जन्मान्तरेघ्नाः ॥ १३ ॥
 ननु तत्त्वज्ञा अपि विषयान्मुक्तानाः सुखादिभागिनो दृश्यन्ते
 तथाच तेषु को विशेषस्तत्राह—नेति । इत्यामहस्य ॥ १४ ॥
 सर्वदुःखासङ्गमूलोच्छेदित्वान् ज्ञत्वमेव महान्पुरुषार्थ इति
 तदर्थमुपदेशं प्रार्थयते—तदिति । तत्तस्मादुक्तहेतोर्यथाऽहं
 ज्ञः सन् वीतशोकभयायासो भवामि शीघ्रं भविष्यामि । वर्त-
 मानसामीत्ये लट् । तथैव आशु उपदिशेति संबन्धः ॥ १५ ॥
 उपदेशाविलम्बाय स्वस्य दुःखातिशयासहिष्णुतानिर्बैदौक्त्ये-

दर्शयति—वामनेत्यादिना । वासनालक्षणैर्जालैर्लतासंकटैर्वा-
 गुराभिर्वा बलिता वेष्टिता । निपतन्त्युत्पतन्ति चानयोरिति
 निपातोत्पातौ निप्रोन्नतप्रदेशौ विपरसंपदौ निरयस्वर्गौ वा ।
 अज्ञानेवाटवी अरण्यम् ॥ १६ ॥ क्रकचस्याप्रेर्दशनैर्विनि-
 षेधं धर्मेणम् । आशाविषयाभ्यां तत्तं वैशसं विशसनम्
 ॥ १७ ॥ इदमनिष्टमस्तीति तन्निवारणं इदमिष्टं नास्तीति
 तत्संपादने च प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिव्यवहाररूपोऽविद्याजनप्रयुक्तो
 भ्रमः स्वभावन एव चल चेतो रजोराशिमनिलो वायुरिव धु-
 नोति कम्पयति । हर्षविषादचिन्तादिभिर्विशारयतीत्यर्थः ।
 'तूलगशिम्बिजानलः' इति पाठो तु दाहो लक्ष्यते ॥ १८ ॥ तृष्णैव
 तन्तुलवः सूक्ष्मतन्तुस्तत्र प्रोतं गुम्फितम् । जीवसंचया
 जीवसमूहा एव मौक्तिकानि यस्मिन् । साक्षिचिद्वास्या तैज-
 सत्वेन स्वच्छरूपतया च विकसद्दिशेण दीप्यमानं चित्तमेव
 नायकः प्रधानः शिखामणिर्धर्मस्तथाविधम् ॥ १९ ॥ कालो
 मृत्युः सएव व्यालः भिङ्गस्तस्य विभूषणमलंकारभूतं संसारल-
 क्षणं हारं मुक्तासरमरतिर्वैराग्यादिसंपन्नोऽसहमानो वाऽहमकूरम-
 कोधहिंसादितीक्ष्णोपाय यथा स्यात्तथा वागुरां केसरीव त्रोट-
 यामि । भवदुपदेशजन्यज्ञानेनेति भावः ॥ २० ॥ हृदयं
 हृत्पुण्डरीकस्थानं तदेव दुष्प्रवेशत्वादटवी । तस्य जाड्यावरण-
 हेतुलात्रीहारं मिहिकाभूतम् । तत्रात्मतत्त्वान्वेषणप्रवृत्तस्य मनस-
 स्तिमिरमिव विवेकनेत्रपिधायकमज्ञानं केन सुखकरेण शिरइव
 प्रधानेन वा विज्ञायते अनेनेति विज्ञानमुपदेशः सएव दीपयति

१ संकटसंकुला इति पाठः.

विद्यन्त एवेह न ते महात्मन्
दुराधयो न क्षयमाप्नुवन्ति ।
ये सङ्गमेनोत्तममानसानां
निशातमांसीव निशाकरेण ॥ २२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वान्मीकीये वैराग्यप्रकरणे सकलपदार्थानां स्थाप्रतिपादनं नामैकोनविंशः सर्गः ॥ २० ॥

त्रिंशः सर्गः ३०

श्रीराम उवाच ।

एवमभ्युत्थितानर्थशतसंकटकोटरे ।
जगदालोक्य निर्मग्नं मनो मननकर्दमे ॥ १ ॥
मनो मे भ्रमतीवेदं संभ्रमश्चोपजायते ।
गात्राणि परिकम्पन्ते पत्राणीव जरत्तरोः ॥ २ ॥
अनासोत्तमसंतोषधैर्योऽस्झाकुला मतिः ।
शून्यास्पदा विभेतीह बालेवालपबलेश्वरा ॥ ३ ॥
विकल्पेभ्यो लुटन्त्येताश्चान्तःकरणवृत्तयः ।
श्वस्त्रेभ्य इव सारङ्गास्तुच्छालम्बविडम्बिताः ॥ ४ ॥

दिश इति दीपः सूर्यस्तेन भिन्धि विदारय ॥ २१ ॥ ये उत्तम-
मानसानां सङ्गेन तत्फलनोपदेशेन क्षयं नाप्नुवन्ति ते तथा-
विधा दुराधयो जगति न विद्यन्त एवेति सन्त्यः ॥ २२ ॥
ननु शान्त्यादिदार्ढ्यशून्ये बाले त्वयि कृतोऽयुपदेशः कथं
फलिष्यतीत्याशङ्क्य स्वस्य शान्त्यादिदार्ढ्यं दर्शयति—आयुरिति ।
यथा राज्ञा बहुष्वधिकारलिप्सुषु सम्सु येषु लोभकानरतादिदोषै-
राष्ट्रे पीडापराक्रमणादिप्रसक्तित्वाविहाय कर्मसंचिदेव गुणवते
समर्थाय प्रधानाधिकारमुद्रा समर्थते तथा मयाथ अस्मिन्नपि
वयसि आयुर्भोग्यैवनादिषु नृणांचापलादिदोषैश्चिन्तुःस्वना-
शासनार्थमाकलय्य तानि विहाय सर्वदोषरहितार्यं समर्थार्यं
च शान्तये प्रशमायैव दृढा अचञ्चला चित्ते विषये अधिकार-
मुद्रा अप्रतिषेधार्थः । वायुविघटितायामभ्रपटल्यां लम्बमान य-
दम्बु तद्भ्रष्टुरम् । मेघानां वितानो विस्तारो वितानमिव
विस्तृता वा मेघास्तेषां मध्ये विलमन्ती सौदामिनी विद्युदिव
चञ्चलाः यौवनसंवन्धिभ्यो लालनाश्विनविनोदाः । इवार्थे च-
शब्दः । जलस्य रयो वेग इव लोलाः । तुल्ययोर्योर्वोत्सर्गः
समुच्चयो दृष्ट इत्यर्थाद्वा इवार्थलाभः । इत शीघ्रमाकलय्य
विचार्य ॥ २३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
प्रकाशे वैराग्यप्रकरणे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

स्वचित्तोद्देशमेवेह हेतुभिः संप्रकाशयन् ।

तत्पिरासाय विश्रान्त्यै प्रार्थयत्युपदेशनम् ॥ १ ॥

स्वचित्तोद्देशमेव हेतुभिः प्रपञ्चयन्विभ्रान्तिहेतुतत्त्वोपदेश-
मेव विस्तरेण प्रार्थयति—एवमित्यादिना । एवमुक्तप्रकारैरनर्थ-
कतैः संकटे निबिडिते अर्थात्संसारान्धकूपस्य कोटरे च्छिद्रे
जगज्जीवजातं निर्मग्नमालोक्य मनो मननसत्र चिन्ता तल्लक्षणे

आयुर्वायुविघटिताभ्रपटलीलम्बाम्बुवद्भ्रष्टुरं
भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चलाः
लोलायौवनलालनाजलरयश्चेत्याकलय्य द्रुतं
मुद्रैवाद्यदृढार्पिता ननु मया चित्ते चिरं शान्तये २

अविवेकारूपदा भ्रष्टाः कष्टे रूढा न सत्पदे ।
अन्धकूपमिवापक्षा वैराकाश्चभ्रुरादयः ॥ ५ ॥
नावस्थितिमुपायानि न च याति यथेप्सितनम् ।
चिन्ता जीवेश्वरायत्ता कान्तेव प्रियसन्ननि ॥ ६ ॥
जर्जरीकृत्य वस्तूनि त्यजन्ती विभ्रन्ती तथा ।
मार्गशीर्षान्तवल्लीव धृतिविधुरतां गता ॥ ७ ॥
अपहस्तिस्तस्यार्थमनवस्थितिरास्थिता ।
गृहीत्वोत्सृज्य चान्मानं भवस्थितिरवस्थिता ॥ ८ ॥
चलिताचलिनेनान्तरवष्टुभ्येन मे मतिः ।

कर्दमे निमग्नं ममेति शेषः ॥ १ ॥ संभ्रमो भयम् । जगन्गे-
र्जाण्डक्षय ॥ २ ॥ न आम् उत्तममनोपो धैर्यलक्षणा-
मानुस्मद्गो यथा सा मतिः शिशुम्यानीया विभेति । अल्पबले-
रक्षणसमर्थे ईश्वरः पतिर्यस्याः सा बाला स्त्रा यथारण्याद-
विभेति तद्वत् ॥ ३ ॥ तुच्छगलम्बवैषम्यैर्विडम्बिता वञ्चिता
अन्तःकरणवृत्तयो विकल्पेभ्यो विक्षेपदुःखेभ्यो विक्षेपदुःखानि
प्राप्नुम । 'क्रियाधोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति कर्मणि
चतुर्थी । लुटन्ति गच्छन्ति । दुःस्वर्गेन पतन्तीति यावत् । यथा
सारङ्गा मृगास्तुच्छालम्बमाननृणादिवञ्चिताः श्वस्त्रेषु पतन्ति
तद्वत् ॥ ४ ॥ तत्र हेतुमाह—अविवेकेति । न विद्यते विवेको
यथां पुरुषाणां तदस्पदास्तदाभ्रिताश्चभ्रुरादयो यतः कष्टे संसार-
स्थान एव रूढाश्चिरपरिचयेन दृढवासिता ननु सत्पदे परमार्थ-
वस्तुनीत्यर्थः ॥ ५ ॥ जीव एवेश्वरः पतिस्तस्मिन्नायना निबद्धा ।
अवस्थितिमुपरमम् । यथोक्तं विषय देश च । याति प्राप्नोति
॥ ६ ॥ वस्तूनि विषयान् पर्णादाश्च विवेकहिमोपघातात्त्यजन्ती
रसावशेषात्कानिचिद्विभ्रता । 'रसोऽयस्य परं दृष्टा निवर्तते'
इति भगवद्भूतनादिनामदर्शन रसानिवृत्तेः । मार्गशीर्षस्यान्तः
पारमर्भः ॥ ७ ॥ तामन्तरालावस्थामेव क्लेशावहां स्वस्य प्रप-
ञ्चयति—अपहस्तिर्तेति । उक्ता चित्तस्यानवस्थितिरस्थिरता ।
हस्तादपगमिताः सर्वे सांसारिकाः पारमार्थिकाश्चार्थाः सुखानि
यस्मिन्स्तथा स्यात्तथा आस्थिता । तथा चोभयभ्रष्टाः संपन्न
इति भावः । यत आत्मानं मां संसारस्थितिः स्वविवेक-
मात्रेणार्धप्रबोधादर्थमुत्सृज्यार्थं च गृहीत्वावस्थितेत्यर्थः ॥ ८ ॥
अन्तरवष्टुभ्य आत्मतत्त्वनिश्चयावलम्बनं तेन दरिद्रा तद्रहिता ।
आत्मतत्त्वनिश्चये संशयितेति यावत् । मे मतिश्छिन्नवृक्षस्य
मूलेन स्थाणुना कर्त्रा यथा महान्धकारे स्थाणुर्वा चोरो वेति

रिद्रा छिन्नवृक्षस्य मूलेनेव विडम्ब्यते ॥ ९ ॥
 वेतश्चल्लमाभोगि भुवनान्तर्विहारि च ।
 न संभ्रमं जहातीदं स्वविमानमिवामराः ॥ १० ॥
 प्रतोऽनुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् ।
 किं तत्स्थितिपदं साधो यत्र शोको न विद्यते ॥ ११ ॥
 सर्वास्मभसमारूढाः सुजना जनकादयः ।
 श्वहारपरा एव कथमुत्तमतां गताः ॥ १२ ॥
 लघ्नेनापि किलाङ्गेषु बहुधा बहुमानदः ।
 कथं संसारपङ्केन पुमानिह न लिप्यते ॥ १३ ॥
 कां दृष्टिं समुपाश्रित्य भवन्तो वीतकलमषाः ।
 महान्तो विचरन्तीह जीवन्मुक्ता महाशयाः ॥ १४ ॥
 शोभयन्तो भयायैव विषयाभोगभोगिनः ।
 भङ्गुराकारविभवाः कथमायान्ति भव्यताम् ॥ १५ ॥
 मोहमातङ्गमृदिता कलङ्ककलितान्तरा ।
 रं प्रसादमायाति शेमुषीसरसी कथम् ॥ १६ ॥
 संसार एव निवहे जनो व्यवहरन्नपि ।
 न बन्धं कथमाप्नोति पद्मपत्रे पयो यथा ॥ १७ ॥
 भ्रान्तमवचनवच्छेदं सकलं कलयन्ननः ।
 कथमुत्तमतामेति मनो मन्मथमस्पृशन् ॥ १८ ॥
 कं महापुरुषं पारमुपायातं महोदधेः ।

आचारेणानुसंस्मृत्य जनो याति न दुःखिताम् ॥ १९ ॥
 किं तत्स्यादुचितं श्रेयः किं तत्स्यादुचितं फलम् ।
 वर्तितव्यं च संसारे कथं नामासमञ्जसे ॥ २० ॥
 तत्त्वं कथय मे किञ्चिद्येनास्य जगतः प्रभो ।
 वेषि पूर्वापरं धातुश्चेष्टितस्यानवस्थितेः ॥ २१ ॥
 हृदयाकाशशशिनश्चेतसो मलमार्जनम् ।
 यथा मे जायते ब्रह्मस्तथा निर्विघ्नमाचर ॥ २२ ॥
 किमिह स्यादुपादेयं किंवा हेयमथेतर्त् ।
 कथं विश्रान्तिमायातु चेत्तद्विषयमद्रिषत् ॥ २३ ॥
 केन पावनमन्त्रेण दुःसंस्तुतिविषूचिका ।
 शाम्यतीयमनायासमायासशतकारिणी ॥ २४ ॥
 कथं शीतलतामन्तरानन्दतरुमञ्जरीम् ।
 पूर्णचन्द्र इवाक्षीणां भृशमासादयाम्यहम् ॥ २५ ॥
 प्राप्यान्तः पूर्णतां पूर्णो न शोचामि यथा पुनः ।
 सन्तो भवन्तस्तत्त्वज्ञास्तथेहोपदिशन्तु माम् ॥ २६ ॥

अनुत्तमानन्दपदप्रधान-

विश्रान्तिरिक्तं सततं महात्मन् ।

कदर्थयन्तीह भृशं विकल्पाः

भवानो वने देहमिवाल्पजीवम् ॥ २७ ॥

इत्यापि वागिष्टमहागमायणं वान्मोकीये वैराग्यप्रकरणे प्रयोजनकथनं नाम त्रिशः सर्गः ॥ ३० ॥

मयामत्युकोटिजावलिनावलितेन संशयन हेतुना मतिविड-
 म्ब्यते तद्वदिदं तत्त्व स्यादिदं वा तत्त्वमिति संशयेन विड-
 म्ब्यते इत्यर्थः । अथवा उक्तलक्षणा मे मतिदोषदर्शनजन्य-
 वैराग्यदाह्यादिसंशयश्चलितेन अपगमसंशयेन मूलाज्ञानानुच्छे-
 दादवलितेन च वायनाप्ररोहेण हेतुना छिन्नवृक्षस्य मूलेन मू-
 लानुच्छेदापुनः प्ररोहोन्मुखेन विडम्ब्यते अनुक्रियत इत्यर्थः ॥
 ९ ॥ खनपत्र चञ्चलमाभोगि नानाभोगवामनाविस्तारं
 भुवनान्तर्विहरणं च दृष्ट्वाभ्यस्तचापलमनो बलाभिगृह्यमाण-
 मापि तत्त्वज्ञानावष्टम्भाभावात्संभ्रमं चापल न जहाति । विमा-
 नपक्षे आभोगि नानाभोगसामर्थापूर्णम् ॥ १० ॥ अनुच्छेद पर-
 मार्थसत्यम् । जन्ममरणायागरहितम् । देहाद्युपाधिशून्यम् ।
 भ्रमहेतुच्छेदाद्व्रतभ्रमम् । स्थितिपदं विश्रान्तिम्यानाम् । यत्र
 गत्वा यन्प्राप्य ॥ ११ ॥ व्यभिच सर्वेषु दृष्टादृष्टकलारम्भेषु ।
 परमात्मपरास्तदनुकूलैर्कारकैर्विदकव्यवहारपरा एवत्यर्थः ॥ १२ ॥
 संसारपङ्केन पुण्यपापरूपेण शोकाहोदिता च ॥ १३ ॥ १४ ॥
 विषयाभोगा विषयवेषा भोगिनः सर्पाः । भङ्गुरौ नश्वरौ कुटिलौ
 चाकारविभवौ येषाम् । सर्पपक्षे विभवो विषयसामर्थ्यम् । भ-
 व्यतां भङ्गलताम् ॥ १५ ॥ मृदिता विलोडिता । कलङ्काः कामा-
 दयः कर्दमशैवलादयश्च । प्रसादं नैर्मल्यम् । शेमुषी प्रज्ञा सैव

मर्या महत्तरः । 'दक्षिणापथं महान्ति सरासि सरस्य इत्युच्यन्ते'
 इति महाभाष्योक्तः ॥ १६ ॥ निवहे प्रवाहरूपे ॥ १७ ॥ परदुः-
 खादावात्मवन्स्वदुःखादी नृणवत् । अन्तर्दृष्ट्या आत्मवत् बहिर्दृष्ट्या
 नृणवत् । कलयन्पश्यन् । मनसो मन्मथं कामादिशक्तिम् ॥ १८ ॥
 महापुरुष जीवन्मुक्तम् । महद्व्राह्मणं तल्लक्षणादुदधेः । आ-
 चारेण चरित्रेणानुलक्षीकृत्य स्मृत्वा तद्वदेव स्मृत्वा आचर्ये-
 त्यर्थः ॥ १९ ॥ उचितमनश्चरत्वाप्राप्तु योग्यम् । श्रेयो मोक्षः
 फलं कामोपासनादेः ॥ २० ॥ येन उपदेशेन । अनवस्थितेः
 अव्यवस्थितस्य । 'असमस्थितः' इति पाठे विषमस्थितेः । धातु-
 श्चेष्टितस्य जगतः । पूर्वापरमाद्यन्तयोर्विशिष्टं वस्तु ॥ २१ ॥
 चेतसः सामासान्तःकरणस्य । मलमज्ञानम् ॥ २२ ॥ इतरत्
 अहेयमनुपादेयं च ॥ २३ ॥ रोगाणां पापमुल्लासत्रिरासद्वारा
 पावनेन पवनदोषोपाशमनहेतुना वा ॥ २४ ॥ आनन्दतरुमै-
 जरीमिव स्थितां शीतलताम् । भृशं दैशिकपरिच्छेदशून्याम् ।
 अक्षीणां कालिकपरिच्छेदशून्यामिति यावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥
 आनन्दपदं प्रधानविश्रान्तिरालम्बितं स्थैर्यं तेन रिक्तं शून्यम् ।
 कदर्थयन्ति पीडयन्ति ॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामाच-
 णतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे त्रिशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ३१

श्रीराम उवाच ।

प्रोक्षवृक्षचलत्प्रलम्बाम्बुलवभङ्गुरे ।
आयुषीशानशीतांशुकलामृदुनि देहके ॥ १ ॥
केदारविरटङ्गेककण्ठत्वक्कोणभङ्गुरे ।
वागुरावलये जन्तोः सुहृत्सुजनसंगमे ॥ २ ॥
वासनावातवलिते कदाशातडिति स्फुटे ।
मोहोप्रमिहिकामेघे घनं स्फूर्जति गर्जति ॥ ३ ॥
नृत्यत्युत्साण्डवं वण्डे लोले लोभकलापिनि ।
सुविकासिनि सास्फोटं ह्यनर्थकुटजदमे ॥ ४ ॥
कूरे कृतान्तमार्जारे सर्वभूताखुहारिणि ।
अश्रान्तस्यन्दसंचारे कुतोऽप्युपरिपातिनि ॥ ५ ॥
क उपायो गतिः का वा का चिन्ता कः समाश्रयः ।
केनेयमशुभोदर्का न भवेज्जीविताटवी ॥ ६ ॥
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा क्वचित् ।
सुधियस्तुच्छमप्येतद्यन्नयन्ति न रम्यताम् ॥ ७ ॥
अयं हि दग्धसंसारो नीरन्ध्रकलनाकुलः ।

संसारे जीवितं प्रावृद्धघनदुर्जीविनोपमम् ।

येन सौख्यपदं याति स उपायोऽत्र पृच्छयते ॥ १ ॥

करिष्यमाणप्रश्नोद्धानन्वेन संसारे जीवितं प्रावृद्धघनन्वेन कल्पयति—प्रोक्षत्यादिषडङ्गिः । सर्वेषां समम्यन्तानां क उपाय-
इत्यादिभिः संबन्धः । प्राञ्चः प्रांशुः । लम्बो लम्बमानोऽम्बुकण इव
भङ्गुरे । यद्यपि हेमन्तेऽयतदस्ति तथापि वर्षास्वासारपातादा-
शुतरभङ्गुरतेति विशेषः । ईशानः शिवस्तदृषणशीतांशुः कला-
मात्रशेष इव मृदुन्यस्य । दुर्लक्ष्य इतियवत । वर्षासु चन्द्र एव
दुर्लक्ष्यस्तत्रापि कलामात्रशेषः सुनरास्मिन् भावः । इदमप्यायुष
एव विशेषणम् । कुस्तितेऽन्ये वा देहके देहे ॥ १ ॥ केदारेषु
शालिक्षेत्रेषु । कोणोऽत्र मध्यभागः ग इव भङ्गुरे अस्थिरे देहके
इति पूर्वेण संबन्धः । सुहृदा मित्राणां सुजनानां आमबन्धु-
जनानां संगमएव वागुरावत्प्रवृद्धो लताप्रवानवलयः । सङ्गति-
मार्गनिरोधकत्वात् ॥ २ ॥ वायनालक्षणं पुरोवातेन वलितं
आवेष्टितं मोहोप्रमिहिकामेघे इत्यन्वयः । मिहिकातुपारो मे-
घानामारम्भावस्था । घनं निरन्तरम् । गर्जनं सामान्यतः, स्फु-
र्जनं त्वशनिपातपर्यन्तमित्युपानहन्त्यम् ॥ ३ ॥ लोले चञ्चल ।
कलापिनि मयूरे । आस्फोटः कलहः, कलिकापुटभेदश्च ॥ ४ ॥
सर्वभूतान्येवाश्रयः । वर्षासु बहुजन्तुभक्षणामार्जाराणां बला-
तिशयः प्रसिद्धः । स्यन्दो जलप्रवाहः । कुतो भूमितः, अपि-
शब्दाप्रभस्तश्च, कुतोऽयतर्कितस्याभादिति वा ॥ ५ ॥ आर-
ण्यकवातवर्षादिपीडानिबृत्तां छत्रच्छदिः कटादिरुपायः । रसगु-
टिकौषधलेपादिना द्रुतं निर्दृष्टिदृग्देशं गतिः । संकटोत्तारक-
मन्त्रदेवतादेधिन्ता । गिरिगुहादेः समाश्रयो वा साधनानि यथा

१ स्पन्द इति पाठः.

कथं सुखादुतामेति नीरसो मूढतां विना ॥ ८ ॥
आशाप्रतिविपाकेन क्षीरस्नानेन रम्यताम् ।
उपैति पुष्पशुभ्रेण मधुनेव वसुंधरा ॥ ९ ॥
अपमृष्टमलोदेति क्षालनेनामृतद्युतिः ।
मनश्चन्द्रमसः केन तेन कामकलङ्कितात् ॥ १० ॥
दृष्टसंसारगतिना दृष्टादृष्टविनाशिना ।
कनेव व्यवहर्तव्यं संसारवनवीथिषु ॥ ११ ॥
रागद्वेषमहारोगा भोगपूगा विभूतयः ।
कथं जन्तुं न बाधन्ते संसारणवचारिणम् ॥ १२ ॥
कथं च धीरवर्षाग्रां पततापि न दह्यते ।
पावके पारदेनेव रसेन रसशालिना ॥ १३ ॥
यस्मान्किल जगत्यस्मिन्व्यवहारक्रियां विना ।
न स्थितिः संभवत्यध्रौ पतितस्याजला यथा ॥ १४ ॥
रागद्वेषविनिर्मुक्ता सुखदुःखविवर्जिता ।
कृशानोर्दाहहीनेव शिखा नास्तीह सत्क्रिया ॥ १५ ॥
मनोमननशालिन्याः सत्ताया भुवनत्रये ।

लोके प्रमिद्धानि तथा अत्रापि पृच्छयन्ते । अशुभमेवोदकं
औत्तरकान्तिकं फल यस्यान्तर्थाविधा न भवेत् ॥ ६ ॥ सुधि-
यस्तपोज्ञानशक्त्युजितबुद्धयो भवादृशान्मुच्छ्रमतिफलवपि य-
द्वस्तु रम्यता न नयन्ति । नेतुमममर्था इति यावत् । तदेतन्मृ-
थिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा नास्ति । यत्तन्निष्कङ्कोस्ता
दृशो गुरुशपोऽयाकल्पभोग्यस्वर्गपरिणतः शुनःशेषस्य च
मृत्पुद्गलाद्युपि पर्ययान्त इति भावः ॥ ५ ॥ नीरन्ध्र निरन्तर
दुःखकलनया आकुल अतएव नीरसः । सुखादुतां सरगताम् ।
मृदुतां विना मृदनातिरागद्वारा । कथं केनोपायेन सुखादुतामे-
नान्यथे ॥ ८ ॥ मधुनेव विनादानभूताया आशायाः प्रमिद्धस्व-
भावप्रतिकूलो विपाकः पुष्पकामता गणव क्षीरस्नानम् । उपैति
संसार इति शेषः । पुष्पं, शुभ्रेण रम्येण मधुना वसन्तेन ॥ ९ ॥
कामेन कलङ्कितात्मनश्चन्द्रमसः । तेन विद्वद्गुभवप्रसिद्धेन केन
क्षालनेनापमृष्टकामादिसला अमृतधृतिराह्लादचन्द्रिका उदेती-
त्यन्वयः ॥ १० ॥ दृष्टा समागम्य गतिं न श्रेयस्वमानलक्षणा येन ।
दृष्टादृष्टे ऐहिकामुष्मिकभोगो विवेकदेवागम्यवीथ्यादिक्रियां वि-
नाशिनवता केन महापुरुषेणैव व्यवहर्तव्यमस्माभिस्तमुदाहरेति
शेषः । 'केनैव' इति पाठे व्यवहारेणिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥
धीरवर्षेति संबोधनम् । अग्रे अस्मिन्नाहं संसारे । रसो ज्ञा-
नामृत तेन शालिना ॥ १३ ॥ ननु यदि व्यवहारादुःखं तर्हि
संन्यज्यतां तत्राह—यस्मादिति । व्यवहाराणां क्रियाः संपाद-
नानि विना । अर्था पतितस्य जातस्य मस्यादर्थथा अजला स्थि-
तिर्न संभवति तद्वत् ॥ १४ ॥ नन्वस्तु दुर्व्यवहारे दुःख सत्क्रि-
यायां तु न तत्संभावनेत्याशङ्क्याह—रागेति ॥ १५ ॥ तिष्ठतु
बाध्यव्यवहारो मनश्चाश्रयमेव परं दुःखमतस्तत्क्रियासैव वक्त-

क्षयो युक्तिं विना नास्ति ब्रूत तामलमुत्तमाम् ॥ १६ ॥
 व्यवहारवतो युक्त्या दुःखं नायाति मे यथा ।
 अथवा व्यवहारस्य ब्रूत तां युक्तिमुत्तमाम् ॥ १७ ॥
 तत्कथं केन वा किं वा कृतमुत्तमचेतसा ।
 पूर्वं येनैति विश्रामं परमं पावनं मनः ॥ १८ ॥
 यथा जानासि भगवंस्तथा मोहनिवृत्तये ।
 ब्रूहि मे साधवो येन नूनं निर्दुःखतां गताः ॥ १९ ॥
 अथवा तादृशी युक्तियेदि ब्रह्मन्न विद्यते ।
 न वक्ति मम वा कश्चिद्विद्यमानामपि स्फुटम् ॥ २० ॥
 स्वयं चैव न चाप्रोमि तां विश्रान्तिमनुत्तमाम् ।
 तदहं त्यक्तसर्वेहो निरहंकारतां गतः ॥ २१ ॥
 न भोक्ष्ये न पिश्याम्यम्बु नाहं परिदधेऽम्बरम् ।
 करोमि नाहं व्यापारं स्नानदानाशनादिकम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे वाणिप्रमहारामायणे वान्मीकाये वैराग्यप्रकरणे राघवप्रश्नो नाम एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ३२

श्रीबालमीकिरुवाच ।

वदत्येवं मनोमोहविनिवृत्तिकरं वचः ।
 गमे राजीवपत्राक्षे तस्मिन् राजकुमारके ॥ १ ॥
 सर्वे बभूवुस्तत्रस्था विस्रयोत्कुललोचनाः ।
 भिन्नाम्बरा देहरुहैर्गिरः श्रोतुमिवोद्वुरैः ॥ २ ॥
 विरागवासनापास्तसमस्तभववासनाः ।
 मुहूर्तममृताम्भोधिवा नीविलुलिता इव ॥ ३ ॥
 ता गिरो रामभद्रस्य तस्य चित्रार्पितैरिव ।

व्येत्याह—मन इति । मनसो मनस विषयावलम्बस्तच्छालि-
 न्येव सत्ताविषयावलम्बश्च एव मनःसत्ताश्चयः सच सर्ववि-
 षयवाश्रकतस्त्वयोधेदनुत्तुक्त्युपदेश विना नास्ति । अतस्ता युक्ति-
 मलमत्यर्थं यावद्व्योदय ब्रूत उपदिशन्तित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥
 तत् युक्त्या मोहनिर्गमनं केन वा पूर्वं कृतं कथं केन प्रकारेण
 कृतं तेन किं वा प्राप्तं तत्र यथा जानामि तथा ब्रूहान्युत्तरेण
 संबन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तादृशयुक्त्यर्थोऽस्य स्वस्य देहत्यागान्तं
 प्रायोपवेशनमेव न जीवनव्यवहारादय इत्याह—अथवेत्यादि-
 समभिः ॥ २० ॥ स्वयमेव विचार्य वा नाप्रोमि चेत्तर्हि
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ मोहं वागादिसर्वव्यवहाराभावे ।
 लिपिकर्मसु चित्राक्यासु । अर्पिता लिखितः ॥ २४ ॥ संनि-
 वेशमवयवसंस्थानरूपम् ॥ २५ ॥ न मे इदमिति शेषः ।
 अन्योऽपि न मे । अन्तर्हो निस्तैलः ॥ २६ ॥ शीतकरश्चन्द्रः ।
 इति उक्तवान्मत्तं महतां गुरुणा वागिष्ठादीनां पुरतस्तूष्णीं
 बभूव । यथा केदारवमुक्तवासीलकण्ठो मयूरो घनानां पुरतस्तू-
 णीं भवति तद्वत् ॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-

नच तिष्ठामि कार्येषु संपत्स्वापहशासु च ।
 न किञ्चिदपि वाञ्छामि देहत्यागादते मुने ॥ २३ ॥
 केवलं विगताशङ्को निर्ममो गतमत्सरः ।
 मौन एवेह तिष्ठामि लिपिकर्मस्त्रिवर्षितः ॥ २४ ॥
 अथ क्रमेण संत्यज्य प्रश्वासोच्छ्वाससंविदः ।
 संनिवेशं त्यजामीममनर्थं देहनामकम् ॥ २५ ॥
 नाहमस्य न मे नान्यः शास्त्राभ्याम्यज्ञेहदीपवत् ।
 सर्वमेव परित्यज्य त्यजामीदं कलेवरम् ॥ २६ ॥
 श्रीबालमीकिरुवाच ।
 इत्युक्तवानमलशीतकराभिरामो
 रामो महत्तरविचारविकासिचेताः ।
 तूष्णींबभूव पुरतो महतां घनानां
 केकारवं श्रमवशादिव नीलकण्ठः ॥ २७ ॥

संश्रुताः शृणुकैरन्तरानन्दपदपीवरैः ॥ ४ ॥
 वसिष्ठविश्वामित्राद्यैर्मुनिभिः संसदि स्थितैः ।
 जयन्तधृष्टिप्रमुखैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः ॥ ५ ॥
 नृपैर्दशरथप्रस्थैः पौरैः पारशवादिभिः ।
 सामन्तै राजपुत्रैश्च ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ६ ॥
 तथा भृत्यैरमात्यैश्च पञ्जरस्थैश्च पक्षिभिः ।
 कीडामृगैर्गतस्पन्दैस्तुग्दैस्त्यक्तचर्वणैः ॥ ७ ॥
 कौसल्याप्रमुखैश्चैव निजवातायनस्थितैः ।
 संशान्तभूषणारावरैरस्पन्दैर्वनितागणैः ॥ ८ ॥

तात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

रामवाक्यं श्रुतवतां वर्ण्यते भूरिविस्मयः ।

नराणाममराणां च पुष्पवर्षेण स्वाक्युतः ॥ १ ॥

स्वविवेकमभ्यविचारमूलमिदं श्रीरामवचनजातं स्वतो
 विचारसमर्थानां मुमुक्षूणां सुपदेशरूपत्वादादराभ्यासाभ्यामुपादे-
 यतममिति सूचनाय प्रशंसमानः 'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्'
 इति न्यायसिद्ध देवादीनामपि वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याधिकारं दर्श-
 यितुं तत्कृतां श्रीरामवाक्यप्रशंसां तत्समागममहोत्सवं च वर्ण-
 यितुमुपक्रमते—वदत्येवमित्यादिना । रामे एवं वदति सति
 तत्रस्थाः सर्वे वक्ष्यमाणविस्मयरोमाञ्चादिविशिष्टा बभूवुरित्युत्तर-
 त्रान्वयः ॥ १ ॥ उक्ता रामगिरः श्रोतुमुद्वुरैरुत्सारितजाज्वल्यभारै-
 रन्थितैरिति यावत् । देहरुहै रोमभिर्भिन्नाम्बरादिछिन्नितवल्गा
 इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २ ॥ विरागवासनया अपास्ता समस्ता भवहेतुराग-
 द्वेषादिवासना येषाम् ॥ ३ ॥ शृणुकैः श्रवणसमर्थैः । आनन्दस्य
 पदेन लक्ष्मणा पीवरैः पुष्टैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पौरैर्दशो देशविशेषास्त-
 द्राजादयः पारशवादयः । पक्षीद्विजादयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ वातायनं

उद्यानवल्लीनिलवैर्विदङ्गनिलवैरपि ।
 अक्षुब्धपक्षततिभिर्विहङ्गैर्विरतारवैः ॥ ९ ॥
 सिद्धैर्नभश्चैश्चैव तथा गन्धर्वकिस्रैः ।
 नारदव्यासपुलहप्रमुल्लैर्मुनिपुङ्गवैः ॥ १० ॥
 अन्यैश्च देवदेवेशविद्याधरमहोरगैः ।
 रामस्य ता विचित्रार्था महोदारा गिरः श्रुताः ॥ ११ ॥
 अथ तूष्णीं स्थितवति रामे राजीवलोचने ।
 तस्मिन्प्रद्युक्ताकाशशशाङ्के शशिसुन्दरे ॥ १२ ॥
 साधुवादगिरा सार्धं सिद्धसार्धसमीरिता ।
 वितानकसमा व्योम्नः पौष्पी वृष्टिः पपात ह ॥ १३ ॥
 मन्दारकोशविभ्रान्तभ्रमरद्वन्द्वनादिनी ।
 मधुरामोदसौन्दर्यमुदितोन्मदमानवा ॥ १४ ॥
 व्योमवातविनुषेव तारकाणां परम्परा ।
 पतितेव धरापीठे स्वर्गल्लिहसितच्छटा ॥ १५ ॥
 वृष्यमूककचन्मेघलवावलिरिव च्युता ।
 हैयंगवीनपिण्डानामीरितेव परम्परा ॥ १६ ॥
 हिमवृष्टिरिवोदारा मुकाहारचयोपमा ।
 पेन्दवी रश्मिमालेव क्षीरोर्मिणांमिवाततिः ॥ १७ ॥
 किञ्जल्काम्भोजवलिता भ्रमङ्गकदम्बका ।
 सीत्कारगायदामोदिमधुरानिललोलिता ॥ १८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामाण्यं वान्माकीये वैराग्यप्रकरणे नभश्चरसाधुवादो नाम द्वाविधः सर्गः ॥ ३२ ॥

अयन्निशः सर्गः ३३

सिद्धा ऊचुः ।

पावनस्यास्य वचसः प्रोक्तस्य रघुकेतुना ।

गवाक्षः ॥ ८ ॥ विदङ्गः सौधाप्रकपोतपालिका ॥ ९ ॥ १० ॥
 देवेशा दिक्पतयः । श्रुता इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ११ ॥
 रघुकुलमेवाकाशो निर्मलत्वात्तस्य शशाङ्के पूर्णचन्द्रे । पूर्णं हि
 शशो लक्ष्यते तर्हि कलङ्कितापि स्यादित्याशङ्क्याह—शशि-
 सुन्दरे इति । सौन्दर्यातिशयलाभाय पूर्णतोपलक्षणार्थं शशो-
 पादानं न स्वार्थमिति भावः ॥ १२ ॥ सिद्धग्रहणं मुमुक्षुदेव
 योनिमात्रोपलक्षणम् । सार्धः सङ्गः ॥ १३ ॥ द्वन्द्वे मिथुनम् ।
 मुदिताः संतुष्टाः । उन्मदा अस्वार्थानिचिताः ॥ १४ ॥
 विनुष्मा पातिता । हसितच्छटा हास्यकान्तिः ॥ १५ ॥
 वृष्या वर्षणशीला मूका गर्जनवज्रिता विद्युद्भिः कचन्तो दांता
 ये मेघास्तेषां लवावलिलेशसमूहः ॥ १६ ॥ १७ ॥ किञ्जल्कः केसर-
 स्तम्भानैरम्भोजैर्वलिता सहिता । जनानां स्पर्शसुखाभिनय-
 सीत्कारध्वनिभिर्गायता मधुरेण मन्दत्वाकुलस्पर्शानिलेन
 लोलिता ईष्यचालिता ॥ १८ ॥ व्यूहादयः समूहाः ॥ १९ ॥
 रसा भूमिः । आपूरितानि चन्दरान्तानि यथा । पुरवास्तव्यैः
 पुरवासिभिः ॥ २० ॥ निरभ्रमत एवोत्पलसंकाशं यद्योम

प्रभ्रमत्केतकीव्यूहा प्रस्फुरत्कैरवोत्करा ।
 प्रपतत्कुन्दवल्या चलत्कुवल्यालया ॥ १९ ॥
 आपूरिताङ्गणरसा गृहाच्छादनचत्वर ।
 उद्गीवपुरवास्तव्यनरनारीविलोकिता ॥ २० ॥
 निरभ्रोत्पलसंकाशव्योमवृष्टिरनाकुला ।
 अदृष्टपूर्वा सर्वस्य जनस्य जनितसया ॥ २१ ॥
 अदृष्ट्याम्बरसिद्धौघकरोत्करसमीरिता ।
 सा मुहूर्तचतुर्भागं पुष्पवृष्टिः पपात ह ॥ २२ ॥
 आपूरितसभालोके शान्ते कुसुमवर्षणे ।
 इमं सिद्धगणालापं गृश्रुवृत्ते सभागताः ॥ २३ ॥
 आकल्पं सिद्धसेनासु भ्रमद्भिरभिनोदिवम् ।
 अपूर्वमिदमस्माभिः श्रुतं श्रुतिरसायनम् ॥ २४ ॥
 यदनेन किलोदारमुक्तं रघुकुलेन्दुना ।
 धीतरागतया तद्धि वाक्पतेरप्यगोचरम् ॥ २५ ॥
 अहो बत महत्पुण्यमद्यास्माभिर्गिदं श्रुतम् ।
 वचो राममुखोद्भूतं महाहादकरं ध्रियः ॥ २६ ॥
 उपशमासृतसुन्दरमादरा-
 दधिगतोत्तमतापदमेव यत् ।
 कथितवानुचितं रघुनन्दनः
 सपदि तेन वयं प्रतिबोधिनाः ॥ २७ ॥

निर्णयं श्रोतुमुचितं वक्ष्यमाणं महर्षिभिः ॥ १ ॥
 नारदव्यासपुलहप्रमुखा मुनिपुङ्गवाः ।

ततः पतिता वृष्टिर्वर्णितपुरपद्माद्यः । स्मर्यो विस्मयः ॥ २१ ॥
 मुहूर्तस्य चतुर्थभागाऽध्वघटिका तावत्काल पपात । ह किल ॥ २२ ॥
 आपूरिताः सभा तट्टालाकाश्च येन । शान्त उपरते सान्ति
 ॥ २३ ॥ दिवर्माभनः स्वर्गस्य सर्वप्रदंशु । श्रुतिरसायन
 श्रोत्रासृत वेदसारभूत वा ॥ २४ ॥ न गोचरा अर्था यस्मिन्-
 थाविधम् ॥ २५ ॥ वनेत्येतादृशवाक्यश्रवणान्न जन्म व्यर्थ-
 मिति खेदः ॥ २६ ॥ अधिगतायाः प्राप्तयाः जानिकुलचार-
 व्यधर्माभिज्ञतादिभिरुत्तमतायाः सार्थक्यापादानात्पद त्राणं
 लक्षणभूतं वा यद्वाक्यजान कथनवांस्तेन वयं प्रतिबोधिनाः ।
 स्वर्गादिसुखानामप्यसाग्नमिति भावः ॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठ-
 महारामाण्यतत्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे द्वाविंशः सर्गः ३२

अवतारोऽत्र सिद्धानां सभायामुपवर्ण्यते ।

यथोचितोपविष्टैर्न रामवाक्यप्रशंसनम् ॥ १ ॥

सिद्धैः कृतां गमवाक्यादिप्रशंसामेव महतीकुर्वन्तेषां प्रश्रुति-
 योत्तरश्रुत्वां गमाप्रवेशादिकं च वर्णयितुमुपक्रमते—सिद्धा-
 ऊचुरित्यादिना । रघुशब्देन तद्वशो लक्ष्यते तस्य केतुवत्प्रख्यापके-
 नेत्यर्थः ॥ १ ॥ आशु आगच्छत अविष्टेन । श्रोतुमिति शेषः ।

आगच्छताभ्यविघ्नेन सर्व एव महर्षयः ॥ २ ॥
 यतामः परितः पुण्यामेतां दाशरथीं सभाम् ।
 नीरन्ध्रां कनकोद्योतां पद्मिनीमिव वटपदाः ॥ ३ ॥
 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
 इत्युक्ता सा समस्तैव व्योमवासनिवासिनी ।
 तां पपात सभां तत्र दिव्या मुनिपरम्परा ॥ ४ ॥
 अग्रस्थितमनुत्सृष्टरणद्वीणं मुनीश्वरम् ।
 पयःपीनघनश्यामं व्यासमेव किलान्तरा ॥ ५ ॥
 भृग्वक्त्रिःपुलस्त्यादिमुनिनायकमण्डिता ।
 च्यवनोद्दालकोशीरशरलोमादिमालिता ॥ ६ ॥
 परम्परपरामर्शदुःसंस्थानमृगाजिता ।
 लोलाक्षमालावल्या सुकमण्डलुधारिणी ॥ ७ ॥
 नारावलिग्विव व्योम्नि तेजःप्रसरपाटला ।
 मूर्त्यावलिग्विवान्योन्यं भासिताननमण्डिता ॥ ८ ॥
 रत्नावलिग्विवान्योन्यं नानावर्णकृताङ्गिका ।
 मुक्तावलिग्विवान्योन्यं कृतशोभातिशायिनी ॥ ९ ॥
 कौमुदीवृष्टिरन्येव द्वितीयैवार्कमण्डली ।
 संभूतेवान्तिकालेन पूर्णचन्द्रपरम्परा ॥ १० ॥
 नाराजाल इवाम्भोदो व्यासो यत्र विराजते ।
 नारौघ इव शीतांशुर्नारदोऽत्र विराजते ॥ ११ ॥
 देवेष्विव सुगधीशः पुलस्त्योऽत्र विराजते ।
 आदित्य इव देवानामङ्गिरास्तु विराजते ॥ १२ ॥
 अथास्यां सिद्धसंनयां पतन्त्यां नभसो रसाम् ।
 उत्तम्यौ मुनिसंपूर्णा तदा दाशरथी सभा ॥ १३ ॥
 मिश्रीभूता विरेजुस्ते नभश्चरमहीचराः ।
 परम्परवृताङ्गाभा भासयन्तो दिशो दश ॥ १४ ॥
 वेणुदण्डावृतकरा लीलाकमलधारिणः ।
 दुर्वाङ्गुराक्रान्तशिखाः सचूडामणिमूर्धजाः ॥ १५ ॥

जटाजूटैश्चकपिला मौलिमालितमस्तकाः ।
 प्रकोष्ठगाक्षवल्या मल्लिकावल्यान्विताः ॥ १६ ॥
 चीरवल्कलसंवीताः झङ्कौशेयावगुण्ठिताः ।
 विलोमलेशलापाशाश्चलन्मुकाकलापिनः ॥ १७ ॥
 वसिष्ठविश्वामित्रौ तान्पूजयामासतुः क्रमात् ।
 अर्च्यैः पादैर्वचोभिश्च सर्वानेव नभश्चरान् ॥ १८ ॥
 वसिष्ठविश्वामित्रौ ते पूजयामासुरादरात् ।
 अर्च्यैः पादैर्वचोभिश्च नभश्चरमहागणाः ॥ १९ ॥
 सर्वादरेण सिद्धौघं पूजयामास भूपतिः ।
 सिद्धौघो भूपतिं चैव कुशलप्रश्नवार्तया ॥ २० ॥
 तैस्तैः प्रणयसरम्भैरन्योन्यं प्राप्तसन्क्रियाः ।
 उपाविशान्विष्टरेषु नभश्चरमहीचराः ॥ २१ ॥
 वचोभिः पुण्यवर्षेण साधुवादेन चाभितः ।
 गमं ते पूजयामासुः पुरः प्रणतमास्थितम् ॥ २२ ॥
 आसांचक्रे च तत्रासौ राज्यलक्ष्मीविराजितः ।
 विश्वामित्रो वसिष्ठश्च वामदेवोऽथ मन्त्रिणः ॥ २३ ॥
 नारदो देवपुत्रश्च व्यासश्च मुनिपुङ्गवः ।
 मरीचिरथ दुर्वासा मुनिराङ्गिरसस्तथा ॥ २४ ॥
 क्रतुः पुलस्त्यः पुलहः शरलोमा मुनीश्वरः ।
 वात्स्यायनो भरद्वाजो वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ २५ ॥
 उद्दालक ऋचीकश्च शर्यातिश्च्यवनस्तथा ॥ २६ ॥
 एते चान्ये च बहवो वेदवेदाङ्गपारगाः ।
 ज्ञातज्ञेया महात्मान आस्थितास्तत्र नायकाः ॥ २७ ॥
 वसिष्ठविश्वामित्राभ्यां सह ते नारदादयः ।
 इदमूचुरनूचाना राममानमिताननम् ॥ २८ ॥
 अहो वत कुमारेण कल्याणगुणशालिनी ।
 वागुक्ता परमोदारा वैराग्यरसगर्भिणी ॥ २९ ॥
 परिनिष्ठितवक्तव्यं सबोधमुचितं स्फुटम् ।

‘श्रेयार्थि बहुविप्रानि’ इति न विलम्बनमुचितमिति भावः ॥ २ ॥
 नीरन्ध्रां पूर्णार्थात्संपदेति गम्यते । अतएव कनकैरुद्योतानामुत्कृष्टप्रकाशाम् । पद्मिनीपद्मे केसरश्रिया कनकैरुद्योतमानाम् ॥ ३ ॥
 व्याम वासो निवासस्थानं येषां विमानानां तेषु निवासिनी । विस्तीर्णार्थां गमायां यत्र प्रदेशे रामादयस्तत्र ॥ ४ ॥
 तामिव वर्णयत्यष्टभिः । अग्रे प्रमुखस्थाने स्थितम् । न उत्सृष्टा रणद्वीपा येन तं मुनीश्वरं नारदम् । पयसा जलेन पीनः पूर्णो घन इव श्याम व्यासमेव च अन्तरा । तयोस्तन्तराले इत्यर्थः ।
 ‘अन्तरान्तरेण युक्त’ इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । भृग्वक्त्रिःपुलस्त्यादिमुनिनायकैर्मण्डिता भूपितेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ५ ॥
 भृगवादिनि तेषां नामानि ॥ ६ ॥ परामर्शेन संघर्षेण दुःसंस्थानानि विसंश्रुलानि मृगाजिनानि यस्याः ॥ ७ ॥ तेजःप्रसरेण पाटला श्वेतवत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ अन्या प्रसिद्धविलक्षणा । अतिकालेन चिरेण संभृता एकत्र संविता ॥ १० ॥ व्यास एकतः नारदोऽन्यत इति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ रसां सैमाभूमिम् । पतन्त्यां प्रविशन्त्याम्

॥ १३ ॥ परस्परं वृताभिर्मिश्रताभिरज्ञानामाभाभिः कान्तिभिः ॥ १४ ॥ लीलाकमलधारिणः केचिदिति यथायोग्यं शेषः ॥ १५ ॥
 मौलावप्रभागे मालित मालाभिर्वेष्टितं मस्तकं शिरो येषाम् । प्रकोष्ठः कमूलम् ॥ १६ ॥ चीरवल्कलयोग्वान्तरजात्या भेदः । कलापिनो भूषिताः । कर्मधारयादप्यतिशयने वा इनिः ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ कुशलप्रश्नसहितया वार्तया तत्कालोचितकथया ॥ २० ॥ प्रणयः प्रीतिस्तदुचितैर्दानमानादिसंरम्भैः । सन्क्रिया पूजा । विष्टरेवासनेषु ॥ २१ ॥ वचोभिश्चितकथालापैः । साधुवादेन प्रशंसनेन ॥ २२ ॥ तत्र तेषां मध्ये । असौ रामः । विश्वामित्रादयः अथ आस्थिता उपविष्टा इति सप्तमेन संबन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ज्ञातमवश्यं ज्ञेयमात्मतत्त्वं ज्ञेयमात्रं वा यैः । नायकाः श्रेष्ठाः ॥ २७ ॥ अनूचाना आचार्याद्विधिवदधीतसाङ्गवेदाः । आनमिताननं विनयेन ॥ २८ ॥ तदुक्तीरेव प्रपन्नयत्यहो इत्यादिभिरष्टादशभिः । कल्याणैर्वैश्यमाणशोडशगुणैः शालिनी शोभमाना ॥ २९ ॥ विचार्येत्येवमेवेति व्यव-

उदारं प्रियमार्याहमविह्वलमपि स्फुटम् ॥ ३० ॥
 अभिव्यक्तपदं स्पष्टमिष्टं स्पष्टं च तुष्टिमत् ।
 करोति राघवप्रोक्तं वचः कस्य न विस्मयम् ॥ ३१ ॥
 शतादेकतमस्यैव सर्वोदारचमत्कृतिः ।
 ईप्सितार्थार्पणैकान्तदक्षा भवति भारती ॥ ३२ ॥
 कुमार त्वां विना कस्य विवेकफलशालिनी ।
 परं विकासमायाति प्रज्ञा शरलतातता ॥ ३३ ॥
 प्रज्ञादीपशिखा यस्य रामस्येव हृदि स्थिता ।
 प्रज्वलत्यसमालोककारिणी स पुमान्स्मृतः ॥ ३४ ॥
 रक्तमांसास्थियन्त्राणि बह्वन्यतितराणि च ।
 पदार्थानभिकर्षन्ति नास्ति तेषु सचेतनः ॥ ३५ ॥
 जन्ममृत्युजरादुःखमनुयान्ति पुनःपुनः ।
 विमृशन्ति न संसारं पशवः परिमोहिताः ॥ ३६ ॥
 कथंचित्कचिदेवैको दृश्यते विमलाशयः ।
 पूर्वापरविचाराहो यथायमग्निमर्दनः ॥ ३७ ॥
 अनुत्तमचमत्कारफलाः सुभगमूर्त्ययः ।
 भव्या हि विरला लोके सहकारद्रुमा इव ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामाण्ये वात्माकीर्ये वैराग्यप्रकरणे नभश्चर्महारसंमेलनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

स्थापिताः परिनिष्ठिता वक्तव्यार्था यस्मिन् । सर्वोपपदार्थतत्त्व-
 बोधसहितं न कल्पनामात्रव्यवस्थापितार्थमिति यावत् । अत-
 एव विद्वत्समोचितम् । स्फुटं व्यक्तवर्णम् । उदारमुत्कृष्टब्रह्माशय-
 गर्भम् । प्रियं हृदयानन्दनम् । आर्याणां पूज्यानामहंमुचितम् ।
 अविह्वलं चित्तबाल्यप्रयुक्तदोषशून्यम् । स्फुटमर्थतः ॥ ३० ॥
 अभिव्यक्तानि व्याकरणपरिशोधितानि पदानि यस्मिन् । इष्ट हि-
 तम् । स्पष्टं प्रस्तादिदोषरहितम् । तुष्टिमत् तृणाक्षयप्रयुक्तसंनो-
 षवत् ॥ ३१ ॥ सर्वेभ्यो वक्तुभ्यः सर्वोऽपि वा उदारो उत्कृष्टा-
 चमत्कृतिः सहृदयास्वादनीय सौष्टव्यस्यास्तथाविधा अतएव ई-
 प्सितस्याभिप्रेतस्यार्थस्यार्पणं बोधने एकान्तदक्षा नियमेन सम-
 र्था भारती वाणी वागिमशानादपि सुख्येषु सुख्यतमस्यैव वि-
 कासं स्फूर्तिमायाति न सर्वेषाम् । 'पशवी विभक्तं' इति शानाद्वि-
 भज्य निर्धारितेषु तमया निर्धारणान्तरप्रत्ययात्सर्वोदात्तोपपत्तिः
 ॥ ३२ ॥ प्रज्ञा शर इव सूक्ष्मार्थभेदिना प्रज्ञाशरः । सैव लता
 वल्ली । विकासं विचः वैराग्यपुष्पपल्लवाभ्यामुपचयम् । शकार-
 पाठे प्रकाशम् ॥ ३३ ॥ असममनन्यसाधारणमालोक पदार्थ-
 तत्त्वप्रकाशं करोति, असमस्याध्यस्तदेहन्द्रियादिसाम्याद्विविक्त-
 स्यात्मन आलोकनं करोति तच्छीला वा । स एव पुमान् । अ-
 न्यस्तु पुरुषार्थासमर्थः स्त्रीप्राय इति भावः ॥ ३४ ॥ उत्कृष्टप्रज्ञा-
 दीनाजना रक्तादियन्त्रात्मकदेहान्मबुद्धिस्वात्मान्येव शब्दस्यार्थादि-
 पदार्थाननुकर्षन्त्युपभुञ्जते । अन्यथ सचेतन आत्मा नास्तीति
 बाबाकृतैवमेतेषां फलितेति भावः । अथवा यदि तेषु सचेतनः
 स्यादवश्यं पुरुषार्थं यतेतैव यतो न यतन्ते तस्माद्वदकुञ्जादिवद-

सम्यग्दृष्टजगद्यात्रा स्वविवेकचमत्कृतिः ।
 अस्मिन्मान्यमतावन्तरियमद्यैव दृश्यते ॥ ३५ ॥
 सुभगाः सुलभारोहाः फलपल्लवशालिनः ।
 जायन्ते तरवो देशे न तु चन्दनपादपाः ॥ ३६ ॥
 वृक्षाः प्रतिवनं सन्ति नित्यं सफलपल्लवाः ।
 नत्वपूर्वचमत्कारो लवङ्गः सुलभः सदा ॥ ३७ ॥
 ज्योत्स्नेव शीता शशिनः सुतरोरिव मञ्जरी ।
 पुष्पादामोदलेखेव दृष्टा रामाश्चमत्कृतिः ॥ ३८ ॥
 अस्मिन्नुद्दामदौराग्यद्वैतनिर्माणनिर्मिते ।
 द्विजेन्द्रा दग्धसंसारे सारो ह्यत्यन्तदुर्लभः ॥ ३९ ॥
 यतन्ते सारसंप्राप्तौ ये यशोनिधयो धियः ।
 धन्या धुरि सतां गण्यास्त एव पुरुषोत्तमाः ॥ ४० ॥
 न रामेण समोऽस्तीह दृष्टो लोकेषु कश्चन ।
 विवेकवानुदागन्मा न भावी चेति नो मतिः ॥ ४१ ॥
 सकललोकचमत्कृतिकारिणो-
 ऽप्यभिमतं यदि राघवचेतनः ।
 फलति नो तदिमं वयमेव हि
 स्फुटतरं मुनयो हतबुद्धयः ॥ ४२ ॥

चेतना एव ते इति निश्चार्थमपहवः ॥ ३५ ॥ ये न विमृशन्ति
 ते पशवः ॥ ३६ ॥ अयं रामः । अयः कामादयस्तेषां मर्दन-
 ॥ ३७ ॥ अनुत्तमः सर्वोत्कृष्टचमत्कारो साधुर्विशेषो येषां त-
 थाविधानि तत्त्वशास्त्राकारकलानि येषु । सहकारद्रुमा आम्न-
 वृक्षाः ॥ ३८ ॥ स्वबुद्धिकृतेनैव विवेकेन तत्त्वदर्शनपयन्ता च-
 मत्कृतिः । अद्यास्मिन्नैव वयमि । तच्चाश्चर्यमिति भावः ॥ ३९ ॥
 सुभगाः सुन्दराः । देशे सर्वत्रेति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आ-
 मोदलेखा परिमलपद्मिः ॥ ४२ ॥ उद्दामं दौराग्यं यस्य तथा-
 विधस्य दैवस्य प्राक्तनकर्मणस्तदनुसारिणो विश्वानुवा निर्माणेन
 मृष्ट्या निर्मिते रचिते । हे द्विजेन्द्राः । सारो विवेकनाम्नलाभः
 ॥ ४३ ॥ ध्यानान्ति धियः सदा तत्त्वचिन्तनपराः सन्तो ये
 यतन्ते ते धन्याः सतां धुरि गण्याः ॥ ४४ ॥ इह साग्रत नास्ति
 प्राक् दृष्टोऽपि च न भावी ॥ ४५ ॥ राममनोऽगधसपत्नैरवश्यक-
 र्त्तव्यतां तत्प्रशमनेनानामाधिकारप्राप्तिव्यापनमुख्येनोक्त्वा तदुप-
 क्षेपं दोषमाहुः—सकलैः । सकललोकानां सर्वजनानां चमत्कृ-
 तिर्गुणशालविनयादिभिः समुचितप्रत्यरहस्योद्घाटनेन चानन्द-
 स्तम्भकारिणो राघवचेतनोऽप्यभिमतं तत्त्वजिज्ञासासलक्षणो मनोरथो
 यदि नो फलत्यस्मदाशमिज्ञोपदेशेनेति शेषः । नोइति नृपर्यायो
 निपातः । तर्ताहि हतबुद्धयो दुर्बुद्धयः । अभिज्ञाना निष्फलैव स्या-
 दिति भावः । तस्मादवश्यमुपदेशव्यमिति सिद्धम् ॥ ४६ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामाण्यतात्पर्यप्रकाशे वैराग्यप्रकरणे
 त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

समाप्तमिदं वैराग्यप्रकरणम् ।

श्रीः ।

योगवासिष्ठः ।

श्रीवासिष्ठमहागमायणतात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासंवलितः

मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं द्वितीयम् ।

प्रथमः सर्गः १

श्रीवाल्मीकिरवाच ।

इति नादेन महता वचम्युक्ते सभागतैः ।

गममगगतं प्रीत्या विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

न राघव तवास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ।

स्वयैव मूढमया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि ॥ २ ॥

केवलं मार्जनामात्रं मनागेवापयुज्यते ।

स्वभावविमले नित्यं स्वबुद्धिमुकुरं तव ॥ ३ ॥

भगवद्भासपुत्रस्य शुक्तस्यैव मतिस्तव ।

विश्रान्तिमात्रमेवान्तर्ज्ञातश्चयाप्यपेक्षते ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवद्भासपुत्रस्य शुक्तस्य भगवन्कथम् ।

ज्ञेयेऽप्यादौ न विश्रान्तं विश्रान्तं च धिया पुनः ॥ ५

विश्वामित्र उवाच ।

आत्मोदन्तसमं राम कथ्यमानमिदं मया ।

शृणु व्यासात्मजोदन्तं जन्मनामन्तकारणम् ॥ ६ ॥

योऽयमज्जनशैलाभो निविष्टो हेमविष्टरे ।

पार्श्वे तव पितुर्व्यासो भगवान्भास्करद्युतिः ॥ ७ ॥

अस्याभूदिन्द्रवदनस्तनयो नयकोविदः ।

शुको नाम महाप्राज्ञो यज्ञो मूर्त्यैव सुस्थितः ॥ ८ ॥

प्रविचारयतो लोकयात्रामलमिमां हृदि ।

तवैव किल तस्यापि विवेक उद्भूद्यम् ॥ ९ ॥

तेनासौ स्वविवेकेन स्वयमेव महामनाः ।

अजमजगमनाद्यमेक निजमार्गान्यलवाभिताम्यलानन्दम् ।

हृदि निहितमात्मसारं निगमान्तामृतगमायत वन्दे ॥ १ ॥

श्रीरामादिवचनमुखेन वर्णितापि साधनसंपन्मुमुक्षुभिः केन

क्रमेण व्यवहरद्भिः सपाद्या कथं च तथा तत्त्वविश्रान्तिलाभ

इति प्रत्येकं विविच्य तेषामुपदेशाय द्वितीयं प्रकरणमारभमाणः

श्रीवाल्मीकिरवाच—

स्वयं विचाराम्बुद्धे पित्रा चोऽकेप्यविश्वमन् ।

जनकोक्त्या शुक्तस्तत्त्वे विश्रान्त इति कीर्त्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ मन्दैर्वाग्यादिसाधनानां सहस्रैर्वाधिकां संपत्तिभ्रमेण

श्रवणादौ प्रवृत्तिर्माभूदिति शुक्लाख्यायिकया तत्परिपाकलक्षणानि

दर्शयन् 'आचार्योद्धेव विद्या विदिता साधितं प्रापत' इति श्रुतेः

कुलाचार्यं वसिष्ठं श्रीरामस्योपदेशनाय पूर्ववृत्तान्तस्मारणतत्त्वो-

पदेशोपकमाभ्यां प्रोत्साहयिष्यन् स्वप्रयोजनसिद्धयै श्रवणाय

च खरमाणो विश्वामित्र एव प्रथममभ्यभाषतेत्याह—इतीति ।

समायामागतैः सिद्धैः अग्रगतं पुरःस्थितमधिकारसीभिः स्थित

च । मुख्याधिकारिणां दौर्लभ्याश्रमे रसज्ञतमत्वाद्भक्तिं ध्यमाणव्र-

ह्मचर्चायां च प्रीत्या ॥ १ ॥ ज्ञेयमज्ञातत्वादवश्यज्ञातव्यम् ।

सर्वं हेयोपादेयग्रहणम् । तथाच सागासारविवेचनपर्याया बुद्ध्या

परमार्थसारभूतमखण्डाद्वयार्चनमात्ररूपमात्मतत्त्वमपि त्वया वि-

दितमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ तर्हि कुतो न विश्रान्तिस्तत्राह—केवल-

मिति । मार्जना अविश्वाससंदेहमालिन्यनिराकरणं तावन्मा-

त्रम् । स्वबुद्ध्या विदितेऽपि प्रमाणाचार्योदिसंवादनन्तरेण वि-

श्वासाभावादित्यर्थः । तथाचाहुः 'बलवदपि शिक्षितानामात्मन्य-

प्रत्ययं चेतः' इति ॥ ३ ॥ भगवतो व्यामस्य । अत्र व्यासशु-

को प्राक्तनद्वारापरान्तज्जातौ गृह्येते । प्रतिद्वारापरान्तं व्यासावतार-

भेदप्रसिद्धेः ॥ ४ ॥ ज्ञेये स्वेनैव विचारेण ज्ञातुं शक्येऽपि

तत्त्वे । धिया गुरुपदेशसंवादिन्या बुद्ध्या । पुनः पश्चाद्विश्रान्तम् ।

भावे क्तः ॥ ५ ॥ आत्मोदन्तसमं स्ववृत्तान्तसदृशम् । जन्मना-

मन्तो मोक्षः ॥ ६ ॥ अजनशैलो नीलादिरिति प्रसिद्धे

पर्वतः । निविष्ट उपविष्टः । विष्टरे आसने ॥ ७ ॥ नय

सर्वशास्त्रज्ञः । मूर्त्या शरीरेण युक्तो यज्ञ इव सुस्थितः

विवेको विचारः । अयमीदृशः ॥ ९ ॥ यत्परः ॥

द्वितीयः सर्गः २

विश्वामित्र उवाच ।

तस्य व्यासतनूजस्य मलमात्रोपमार्जनम् ।
यथोपयुक्तं ते राम तावदेवोपयुज्यते ॥ १ ॥
ज्ञेयमेतेन विज्ञातमशेषेण मुनीश्वराः ।
स्वदन्तेऽसौ न यद्भोगा रोगा इव सुमेधसे ॥ २ ॥
ज्ञातज्ञेयस्य मनसो नूनमेतद्वि लक्षणम् ।
न स्वदन्ते समग्राणि भोगवृन्दानि यत्पुनः ॥ ३ ॥
भोगभावनया याति बन्धो दार्ढ्यमवस्तुजः ।
तथोपशान्तया याति बन्धो जगति तानवम् ॥ ४ ॥
वासनातानवं राम मोक्ष इत्युच्यते बुधैः ।
पदार्थवासनादार्ढ्यं बन्ध इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
स्वात्मतत्त्वाभिगमनं भवति प्रायशो नृणाम् ।
मुने विषयवैरस्यं कदर्थोदुपजायते ॥ ६ ॥
सम्यक्पश्यति यस्तज्ज्ञो ज्ञातज्ञेयः स पण्डितः ।
न स्वदन्ते बलादेव तसौ भोगा महात्मने ॥ ७ ॥
यशःप्रभृतिना यसौ हेतुनैव विना पुनः ।
भुवि भोगा न रोचन्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ८ ॥
ज्ञेयं यावन्न विज्ञातं तावत्तावन्न जायते ।

इह रामोपदेशार्थं विश्वामित्रेण धीमता ।

प्रार्थितस्य वसिष्ठस्य तदुत्साहः प्रकीर्त्यते ॥ १ ॥

शुकाख्यायिकां प्रकृते योजयन् रामोपदेशाय वसिष्ठ प्रवर्तयि-
तुसारभमाणो विश्वामित्र उवाच—तस्यत्वादिना । यथा यावत्प्र-
कारमुपयुक्तमुपपत्तियुक्तमुपदेशनमुपयुज्यते तावदेव ते तवापि
उपयुक्तं युज्यते इति संबन्धः । उपयुक्तममृदिति पृथक्वाक्यमा-
त्रशेषतया तु न व्याख्येयम् । समानवाक्यं युगमदस्यदादेशवि-
धानेन विरोधात् ॥ १ ॥ उक्तमर्थं सर्वमुनिर्सेवत्या समर्थयितु
मुनीश्वरा इति तेषां संबोधनम् । स्वदन्ते रोचन्ते । अस्मै रा-
माय । 'हृद्यर्थानां प्रीयमाणः' इति संप्रदानवाच्यतुर्थी ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ भावनया वासनया । तानवमल्पतमम् ॥ ४ ॥ यावद्वि-
षयवासना क्षीयते तावता मुच्यते । मयथा क्षये तु सर्वतो
मुक्तिरिति भावः ॥ ५ ॥ अभिगमनमापातज्ञानम् । प्रायशः
अल्पश्रवणाद्यायासेनापि । अपरोक्षहृत्स्वरूपस्य हृदयविवेकमा-
त्रेणैव सुपरिचयत्वादिति भावः । कदर्थोद्वेगान् ॥ ६ ॥ तद्वत्
तावता किं वैराग्येण तत्राह—सम्यगिति । सम्यक् रागाद्यप्र-
तिहतं यथा स्यात्तथा यः पश्यति स एव तज्ज्ञस्तत्त्वज्ञानजम्यावि-
द्योच्छेदफलभागिति ज्ञातज्ञेयः पण्डितश्च । आपातदर्शा तु मा-
हृत्यनिपगमान् तथेति भावः ॥ ७ ॥ प्रभृतिग्रहणेन पूजालाभा-
दयो गृह्यन्ते । हेतुना उद्देश्येन फलेन विनैव । तथा च न दा-
म्भिकभोगत्यागादिष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ वैराग्यबन्धोपरमाणा-
मभिवृद्धौ परस्परसहायत्वाज्ज्ञानपरिपाकातिशयेनैव मूलोच्छेदा-

विषयेष्वरतिर्जन्तोर्मैरुभूमौ लता यथा ॥ ९ ॥
अतएव हि विज्ञातं ज्ञेयं चिद्धि रघूद्वहम् ।
यदेते रज्जयन्त्येता न रम्या भोगभूमयः ॥ १० ॥
रामो यदन्तर्जानाति तद्वस्त्वित्येव सन्मुखात् ।
आकर्ण्य चित्तविश्रान्तिमाप्नोत्येव मुनीश्वराः ॥ ११ ॥
केवलं केवलीभावविश्रान्तिं समपेक्षते ।
रामबुद्धिः शरलक्ष्मीः खलु विश्रमणं यथा ॥ १२ ॥
अत्रास्य चित्तविश्रान्त्यै राघवस्य महात्मनः ।
युक्तिं कथयतु श्रीमान्वसिष्ठो भगवानयम् ॥ १३ ॥
रघूणामेष सर्वेषां प्रभुः कुलगुरुः सदा ।
सर्वज्ञः सर्वसाक्षी च त्रिकालामलदर्शनः ॥ १४ ॥
वसिष्ठ भगवन्पूर्वं कश्चित्स्मरसि यस्त्वयम् ।
आचयोर्वैरशान्त्यर्थं श्रेयसे च महाधियाम् ॥ १५ ॥
निपधाद्रेमुनीनां च सानौ सरलसंकुले ।
उपदिष्टं भगवता ज्ञानं पद्मभुवा बहु ॥ १६ ॥
येन युक्तिमता ब्रह्मज्ञानेनैव हि वासना ।
सांसारि नूनमायाति शमं इयामेव भास्वता ॥ १७ ॥
तदेव युक्तिमज्ज्ञेयं रामायान्ते निवान्तिने ।

दालान्तिकरागक्षय इत्याह—ज्ञेयमिति । यावद्यावन्न विज्ञातं ता-
वत्तावद्विषयेष्वरतिर्न जायत इति व्यतिरेकप्रकर्षादन्वयप्रकर्षो
लक्ष्यते । 'रसोऽयस्य परं दृष्टा निवर्तते' इति भगवद्वचनादिति
भावः ॥ ९ ॥ भोगभूमयो विषयाः ॥ १० ॥ यदि रामस्तत्त्व-
ज्ञस्तर्हि किमर्थमुपदेशार्थं वक्ष्यमाणा वसिष्ठप्रार्थना तत्राह—राम
इति । मनो वसिष्ठस्य मुखान् । आप्नोत्येवान्योऽयधिकारोति
शेषः । तथाच सर्वोपकारायोपदेशप्रार्थनेत्यर्थः । अथवा रामो यद-
न्तस्तत्त्वं जानाति तन्नाम एव विश्रामदाढ्याभावादानामप्राय वसि-
ष्ठमुखोदाकर्ण्य विश्रामस्तत्र चित्तविश्रान्तिमाप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥
तदेव स्फुटमाह—केवलमिति । केवलीभावविश्रान्तिं द्वैतानुरासे
अद्वितीयचिन्मात्रप्रशेषम् । शरलक्ष्मीपक्षे विश्रमण निमगनि-
मलाकाशमात्रप्रशेषम् । स्थान्विति निश्चयेन । विश्रामेनेत्यर्थः
॥ १२ ॥ १३ ॥ ननु त्वर्थेव कुनो नोपदिश्यते तत्राह—रघू-
णामिति । रघूपलक्षितानामिवाकूणां न राघवाणामेव प्रभुनि-
यन्ता । तदतिक्रमे त्रिशङ्कुप्रभृतीनां दण्डदर्शनादिति भावः ।
सर्वज्ञः शास्त्रतः । सर्वस्य साक्षी तत्त्वतो योगबलेन विभागशून्यः ।
'साक्षाद्भृष्टरि संजायाम्' इतीति । तत्र हेतुस्त्रिष्वपि कालेष्वमलं
मोहानिरस्तुत दर्शनमाधन मनो यस्य ॥ १४ ॥ कश्चिदिति हि-
तप्रश्ने । महाधियां मुनीनामिन्धुत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥ सानौ
प्रत्यक्षे । सरला वृक्षविशेषाः । बहुश्रेष्ठमुपपत्तिनो वा बहु
॥ १६ ॥ येन ज्ञानेन । युक्तिरुपपत्तिस्तदकतानता च ॥ १७ ॥

१ येनदं इति पाठः.

ब्रह्मक्षुपदिशाशु त्वं येन विश्रान्तिमेष्यति ॥ १८ ॥
 कदर्थना च नैवैषा रामो हि गतकल्मषः ।
 निर्मले मुकुरे वक्रमयत्नेनैव विम्बति ॥ १९ ॥
 तज्ज्ञानं स च शास्त्रार्थस्तद्वैदग्ध्यमनिन्दितम् ।
 सच्छिष्याय विरक्ताय सांभो यदुपदिश्यते ॥ २० ॥
 अशिष्यायाविरक्ताय यत्किञ्चिदुपदिश्यते ।
 तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वहताविव ॥ २१ ॥
 वीनरागभयक्रोधा निर्माणा गलितैनसः ।
 वदन्ति त्वादृशा यत्र तत्र विश्राम्यतीह धीः ॥ २२ ॥
 इत्युक्ते गाधिपुत्रेण व्यासनामदपूर्वकाः ।
 मुनयस्ते तमेवार्थं साधुसाधिव्यपूजयन् ॥ २३ ॥
 अथोवाच महातेजा राज्ञः पाश्वे व्यवस्थितः ।
 ब्रह्मेव ब्रह्मणः पुत्रो वसिष्ठो भगवान्मुनिः ॥ २४ ॥

इत्यपि वामिष्ठमहागमायणे वार्त्माकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे विश्रामित्रवाक्येनाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पूर्वमुक्तं भगवता यज्ज्ञानं पद्मजन्मना ।
 सर्गादौ लोकशान्त्यर्थं तदिदं कथयाम्यहम् ॥ १ ॥

॥ १८ ॥ अन्वफलो यदुपयागः कदर्थना ॥ १९ ॥ नैय कद-
 र्थना प्रत्युत्तमजितादयार्थक्यापादनादभ्युदय पन्थ्याह—
 तदिदं । विदग्धः पण्डितमन्त्राद्यो वैदग्ध्यम् । अनानन्द प्रश-
 स्तम् । पात्रेवप्रतिपत्तौ वैय गान्निन्दनमत्र स्यादति भावः ॥ २० ॥
 हनिश्रममन्त्रा ॥ २१ ॥ गगादानामविश्यामलकवान्तदुच्छिदादेव
 वीनरागादयः । गलितैनसो निपापाः । उहाम्यामुपदेशदशया-
 मेव । अस्मिन्नवपगंधे आत्मनश्चे वा ॥ २२ ॥ गाधिपुत्रेण
 विश्रामित्रेण । अपूजयन् प्रार्थयन् ॥ २३ ॥ यतोऽय ब्रह्मणः
 पुत्रो ब्रह्मेव महानिजस्त्वादियुगविशिष्टोऽतो दिव्यानामपि मह-
 पाणा पुरतो ब्रह्मेवोवाचति भावः ॥ २४ ॥ तत्त्वज्ञानं लक्षण-
 भूतानामानिवादिगुणान्वाचरितैः शिष्याविव विनयोक्तिभिः प्रा-
 र्थितार्थनिरूपण प्रतिजानाते—मुनि इत्यादिना । आदिशामि आ-
 ज्ञापयसि ॥ २५ ॥ ज्ञानोदये अज्ञाननिवृत्तौ न विलम्ब इति शो-
 तनायार्थित ॥ २६ ॥ यज्ज्ञानं पुरा पद्मजन्मना प्राक्त तत्सर्वमख-
 ण्डितमविच्छिन्नं प्रथतोऽर्थतश्च स्मरामि । अथवा अखण्डितमप-
 रिच्छिन्नमतएव सर्वं पूर्णं यज्ज्ञानस्वरूपमात्मतत्त्व तदखण्डितं नि-
 रन्तरं स्मरामि अनुमदधे ॥ २७ ॥ असां महात्मा वसिष्ठ इति नि-
 गदितवान्व्यक्तं प्रतिज्ञातवान्सन् यथा शूरो नद्यो वा भूषणाच्छा-
 दनायुधादिपरिकरबन्धननोद्युक्तः शोभते तथैव शिष्यप्रबोधानु-

वसिष्ठ उवाच ।

मुने यदादिशसि मे तद्विभ्रं करोम्यहम् ।
 कः समर्थः समर्थोऽपि सतां लङ्घयितुं वक्षः ॥ २५ ॥
 अहं हि राजपुत्राणां रामादीनां मनस्तमः ।
 ज्ञानेनापनयाम्याशु दीपेनेव निशातमः ॥ २६ ॥
 स्मराम्यखण्डितं सर्वं संसारभ्रमशान्तये ।
 निषधादौ पुरा प्रोक्तं यज्ज्ञानं पद्मजन्मना ॥ २७ ॥

वाल्मीकिरवाच ।

इति निगदितवानसौ महात्मा
 परिकरबन्धगृहीतवक्त्रतृतेजाः ।
 अकथयदिदमज्ञतोपशान्त्यै
 परमपदैकविबोधनं वसिष्ठः ॥ २८ ॥

श्रीराम उवाच ।

कथयिष्यसि विस्तीर्णा भगवन्मोक्षसंहिताम् ।
 इमं तावन्मोक्षं जानं संशयं मे निवारय ॥ २ ॥
 पिता शुक्रस्य सर्वज्ञो गुरुर्व्यासो महामतिः ।

रत्ननापायदृष्टान्तोपाख्यानप्रमाणतर्कानुसंधानोत्साहादिपरिकर-
 बन्धनेन गृहीतं स्वीकृतं वक्तृणां व्याख्यातृणां तेजः शोभावि-
 शेषो येन तथाविधः सन् सर्वेषां जगतामज्ञताया उपशान्त्यै मू-
 लाच्छेदायैव वक्ष्यमाणं परमपदैकं मुख्यं विबोध्यते येन तद्वि-
 बोधनं शास्त्रमकथयन् ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्वासिष्ठमहाराजा-
 यणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

स्थूलादिजगदारोपनिरासाभ्यां प्रसाध्यते ।

प्रत्यक्षिदात्मा विषयो रामशङ्काङ्गुलिच्छलात् ॥ १ ॥

दृश्य प्राक्तनं सर्वं प्रतिसंधाय विस्तरेण तद्वक्तृकामः सङ्क-
 म्परणरूपं मङ्गलमाचरन् विद्यासंप्रदायशुद्धिं च दर्शयन् शिष्या-
 वधानाय पुनः प्रतिजानाते—पूर्वमिति । लोकानां शान्तिः
 सर्वसमारुदुःखोपशान्तिस्तदर्थं यज्ज्ञानं ज्ञानसाधनं शास्त्रमुक्तं
 तदेवेदं कथयामि नान्यदिति संप्रदायशुद्धिरक्ता ॥ १ ॥ इत्थं
 प्रतिज्ञया अवधापितो रामः संत्यामन्यजिज्ञासायां तदवधानायो-
 गान् सूचीकटाहन्त्यायेन प्रथममुत्पन्नः संशयस्तदपनोदं प्रार्थय-
 मान उवाच—कथयिष्यसीति । एतत्संशयनिवृत्त्यनन्तरमिति
 भावः । इमं व्यासस्य शिष्टलोकवत् जीवदर्शनाच्छुक्रस्य च
 विदेहमुक्तिश्रवणात्संजातम् ॥ २ ॥ तमेव दर्शयति—पितेति ।
 नन्वघटितोयं संशयः । न । आत्यन्तिकदुःखोच्छेदोपलक्षितनिर-

विदेहमुको न कथं कथं मुक्तः सुतोऽस्य सः ॥ ३ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

परमार्कप्रकाशान्तस्त्रिजगत्सरेणवः ।

उत्पत्योत्पत्य लीना ये न संख्यामुपयान्ति ते ॥ ४ ॥

वर्तमानाश्च वाः सन्ति त्रैलोक्यगणकोटयः ।

शक्यन्ते तांश्च संख्यातुं नैव काश्चन केनचित् ॥ ५ ॥

भविष्यन्ति पराम्भोधौ जगत्सर्गतरेङ्गकाः ।

तांश्च वै परिसंख्यातुं सा कथैव न विद्यते ॥ ६ ॥

श्रीराम उवाच ।

या भूता या भविष्यन्त्यो जगत्सर्गपरंपराः ।

तिशयानन्दप्रकाशात्ममात्रपरिशेषरूपत्वाद्विदेहमुक्तिरेव ज्ञान-
फलं तच्चेत्सर्वज्ञस्यापि व्यासस्य न संपन्नं ज्ञानस्यानित्यफलत्वं प्रा-
प्तम् । किंच यदि ज्ञानेनाज्ञानं निःशेषमुच्छिन्नं तर्हि भृगवादिवज्जी-
वनसंभव उपादाननाशे कार्यवस्थानायोगान् अजीवने च ब्रह्म-
विद्याप्रवर्तकाभावात्संप्रदायोच्छेदः । अथ नोच्छिन्नतर्कानिमोक्षः
सिद्ध एव । नहि कर्मेव ज्ञानमदृष्टद्वारा मरणोत्तरं फलति तस्य का-
लत्रयेऽप्यखण्डात्मनावस्थितस्यैवविधेयत्वादिति न जीवन्मुक्ति-
सिद्धिरिति भावः ॥ ३ ॥ इति पृष्ठे भगवान्वसिष्ठो यावद्गमो बन्ध-
स्याविद्यकलमविद्यास्वरूपं तत्साक्ष्यपरिच्छिन्नसर्वाधारचिन्स्वरूपं
च न जानाति तावज्जीवन्मुक्तौ न विश्वसिनीति प्रथमं तदुत्पाद्य
पश्चात्समाधास्यामीति मन्यमानस्तदर्थं सुखबोधत्वात्साक्षिणि
स्थूलप्रपञ्चपरम्पराभ्यारोपं दर्शयति—परमाकैल्यादिभोक्तत्रयेण ।
'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं', 'येन सूर्यस्तपति तेजरोदः'
इत्यादिश्रुतेः सूर्यादिसर्वजगदवभासकत्वात्परमार्कः परमात्मा स
एव चित्रप्रकाशस्तदन्तः पूर्वं ये प्रिजगदुपलक्षितानन्तकोटिब्रह्मा-
ण्डलक्षणलसरेणव उत्पत्योत्पत्य स्थित्वा स्थित्वा लीनास्ते संख्यां
नोपयान्ति । संख्यातुं न शक्यन्त इत्यर्थः । एतेन व्यासादयोऽ-
प्यसंख्याता उत्पद्यन्त इति सूचितम् ॥ ४ ॥ वर्तमानाः सन्तीति ।
आरब्धापरिसमाप्तत्वं वर्तमानता, उत्तिकालसंबन्धोऽस्तितेति न
पौनरुक्त्यम् ॥ ५ ॥ परः परमात्मा स एवाम्भोधिः । ये
भविष्यन्ति तान् । सा प्रसिद्धा । कथा वाक्प्रवृत्तिः । अनेन
त्रैकालिकजगदुत्पत्त्याद्याधारभूते परमात्मनि जगदभ्यारोपं
दर्शितः ॥ ६ ॥ पृष्ठमर्थमुपेक्ष्यान्यद्वदतो गुरोर्निगूढाशयः स्वेन
सम्भग्विदित इति गुरोस्ताहाय स्वकौशलं सूचयन् रामस्तेषु
सर्गेषु स्वयं कंचिद्विशेषमुवाच—या इति । यद्यपि वर्तमानाः सर्गाः
प्रातिस्निकरूपेणासंख्येयास्तथापि ते कालतः कूलद्वयदर्शनाद्भूत-
भविष्यत्सर्गापेक्षया न्यूनसंख्या इति विदिता एवेति भावः ।
का इव किं भूता इवोत भविष्यन्त इव । नोभयसाम्यमर्पाति न
तत्पङ्कजेषां विचारणा युक्त्यर्थः । तथाचानन्तानामागन्तूनां
तेषामुपादानमात्मतत्त्वमनन्तमेकमनागन्तुकं चिद्रूपं त्वया दर्शित-
मिति मया विदितमिति भावः ॥ ७ ॥ एवं निगूढाशयपरिज्ञानेन

तासां विचारणा युक्ता वर्तमानास्तु का इव ॥ ७ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

तिर्यक्पुरुषदेवादेर्यो नाम स विनश्यति ।

यस्मिन्नेव प्रदेशेऽसौ तदैवेदं प्रपश्यति ॥ ८ ॥

आतिवाहिकनाम्नान्तः स्वहृद्येव जगन्नयम् ।

व्योम्नि चित्तशरीरेण व्योमात्मानुभवत्यजः ॥ ९ ॥

एवं मृता त्रियन्ते च मरिष्यन्ति च कोटयः ।

भूतानां यां जगन्त्याशामुदितानि पृथक्पृथक् ॥ १० ॥

संकल्पनिर्माणमिव मनोराज्यविलासवत् ।

इन्द्रजालामाल इव कथार्थप्रतिभासवत् ॥ ११ ॥

तत्र विशेषोक्त्या प्रोत्साहितः पूर्वोक्तस्थूलप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वबो-
धनाय सूक्ष्मभूतानामेव पक्षीकरणेन स्थूलीभावावभासात्सूक्ष्मप्रप-
ञ्चमात्रेति दर्शयित्वा श्रीवसिष्ठ उवाच—तिर्यगिति । तिर्यक्चः
पशुपक्ष्यादयः पुरुषा मनुष्या देवाः प्रसिद्धा आदिः प्रधानो यस्य
प्राणनिकायस्य तस्य माये यो यस्मिन्नैव प्रदेशे यदेव विनश्यति
त्रियते सोऽसौ प्रत्यगात्मा तस्मिन्नेव प्रदेशे तदैवेदं वक्ष्यमाण
जगन्नयं प्रपश्यति नान्यत्र न वारिरेणेत्यर्थः ॥ ८ ॥ म किमुपकरणः
किंस्वरूपं पश्यति तत्राह—आतिवाहिकेति । अतिवहनम-
तिवाहो धूमाचिंशदिमार्गाभिमानितैः परलोकप्रापणं तत्र सा
धुरातिवाहिकस्तत्रात्र चित्तशरीरेण चित्ताहंकारमनोबुद्धिदेशेन्द्रि-
यप्राणघटितेन वायनामयेन सूक्ष्मशरीरेण स्वहृद्यवान्तव्योमि-
दहराकारे जगन्नयं वायनामयेभवानुभवति श्रान्त्यावायनामय
तत्तच्छरीराणि वा प्राप्नोति क्रमशः । वस्तुनस्तु र
व्योमात्मा प्रागुक्तचिदाकाशस्वरूपः अतएवाज्ञो जन्मादिविक्रि-
यारहितश्चेत्यर्थः । ननु तेन प्रयोजितेनैव आत्मा निष्कामति च
क्षुषो वा मूषो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः 'तमुक्तामन्त
प्राणोऽन्तःकामति' 'उक्तामन्तं स्थितं वापि' इत्याद्यनेकश्रुतिस्मृ-
तिप्रसिद्धिविरुद्धं मृतस्य स्वहृद्येव परलोकदर्शने कथमुच्यत इति
चेत् । सत्यम् । कर्मापायनानुरूपव्यवहारदृष्ट्या ते श्रुतिस्मृति
वादाः । इह तु परमार्थेदृष्ट्या 'अस्मिन्द्यावापृथिव्या अन्तरेः
संभाहिते' इति श्रुतिवादवदृष्टेयं परलोककल्पनमुच्यते । आत्म-
नो वैपुल्याद्बुद्धस्याथपरिच्छिन्नत्वात् गाक्षिणो हृदयपरिच्छे-
निवार्य निष्क्रियत्वं प्रपञ्चस्य वायनामात्रमयत्वं च व्युत्पादयति
परलोकवदुःक्रमणगमनोत्तरं तत्रैव कल्पनामात्रेणाप्युपपत्तेरि-
त्यभिप्रेत्येवाविरोधः ॥ ९ ॥ एकत्र व्युत्पादितं न्यायं सर्व-
दर्शयति—एवमिति । भूतानां कोटय इत्यन्वयः । जगन्ति दृश्य
जानानि मरणकाले तेषां जगतां वायनासु लीनानि यानि य
आशां वायनां यस्यां यस्यां वायनायां कर्मपरिपाकानुरोधात्पृ-
थक्पृथग्देवमनुष्यपक्षादीर्थानभेदत उदितानि उद्भाष्य स्फुरन्ति
तानि तान्येव प्रागुच्यन्तीति शेषः । 'यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति' 'यं-
वापि स्मरन्भावम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति भावः ॥ १० ॥ इत्ये-

दुर्वातभूकम्प इव प्रस्तबालपिशाचवत् ।

जीवामले व्योम्नि नौस्पन्दतरुयानवत् ॥ १२ ॥

खप्रसंविपिपुत्रवत्सृतिजालस्युपवत् ।

जगत्संसरणं स्वान्तर्भूतोऽनुभवति स्वयम् ॥ १३ ॥

तत्रातिपरिणामेन तदेव घनतां गतम् ।

इह लोकोऽयमित्येव जीवाकाशे विजृम्भते ॥ १४ ॥

पुनस्तत्रैव जन्मेहामरणाद्यनुभूतिमान् ।

परं लोकं कल्पयति मृतस्तत्र तथा पुनः ॥ १५ ॥

तदन्तरन्ये पुरुषास्तेषामन्तस्तथेतरे ।

संसार इति भान्तीमे कदलीदलपीठवत् ॥ १६ ॥

न पृथ्व्यादिमहाभूतगणा न च जगत्क्रमाः ।

मृतानां सन्ति तत्रापि तथाप्येषां जगद्भ्रमाः ॥ १७ ॥

अविद्यैव ह्यनन्तेयं नानाप्रसरशालिनी ।

जडानां सरितादीर्घा तरन्सर्गतरङ्गिणी ॥ १८ ॥

परमार्थाम्बुधौ स्फारे राम सर्गतरङ्गकाः ।

भूयोभूयोऽनुवर्तन्ते त एवान्ये च भूरिशः ॥ १९ ॥

सर्वतः सदृशाः केचिन्कुलक्रममनोगुणैः ।

केचिदर्थेन सदृशाः केचिच्छातिविलक्षणाः ॥ २० ॥

इमं व्यासमुनिं तत्र द्वात्रिंशं संसाराभ्यहम् ।

यथासंभवविज्ञानदृशा संदृश्यमानम् ॥ २१ ॥

द्वादशालपधियस्तत्र कुलकारेहितैः लज्जाः ।

दश सर्वे समाकाराः शिष्टाः कुलविलक्षणाः ॥ २२ ॥

अद्याप्यन्ये भविष्यन्ति व्यासवाल्मीकयस्ताः ।

भृग्वह्निरः लक्ष्म्याश्च तथावाप्यन्यथैव च ॥ २३ ॥

नराः सुरार्षिदेवानां गणाः संभूय भूरिशः ।

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते कदाविच्च पृथक्पृथक् ॥ २४ ॥

ब्राह्मी द्वासप्ततिल्लेता आसीदस्ति भविष्यति ।

स एवान्यश्च लोकाश्च त्वं चाहं वेति वेद्यहम् ॥ २५ ॥

क्रमेणास्य मुनेरित्थं व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।

संलक्ष्यतेऽवतारोऽयं दशमो दीर्घदर्शिनः ॥ २६ ॥

अभूम् व्यास वाल्मीकियुक्ता वयमनेकशः ।

अभूम् वयमेवेमे बहुशश्च पृथक्पृथक् ॥ २७ ॥

अभूम् वयमेवेमे सदृशा इतरे विदः ।

अभूम् वयमेवेमे नानाकाराः समाश्रयाः ॥ २८ ॥

भाव्यमद्याप्यनेनेह ननु वाराष्ट्रकं पुनः ।

भूयोऽपि भारतं नाम सेतिहासं करिष्यति ॥ २९ ॥

कृत्वा वेदविभागं च नीत्वानेन कुलप्रथाम् ।

ब्रह्मन्वं च तथा कृत्वा भाव्यं वैदेहमोक्षणम् ॥ ३० ॥

वासनामयत्वे जगतो यत्फलितं परमार्थं च भ्रमरूपत्वं तदाह

—संकल्पेत्यादिपङ्क्तिः । संकल्पे मानसपञ्चादौ रज्जमयप्रामा-

दन्तेयत्नेन निर्माणं मनोराज्यं त्वयत्नेनेति भेदः । 'निर्वाणम्' इति

पाठे निवृत्तिर्निर्वाणं मुख्यं साकल्पिकाज्ज्ञानपरिवर्त्तनादिजम् । इन्द्र-

जालान्यारचिता मालेव यस्मिन्भ्रमं स इव ॥ ११ ॥ दुर्वातो

वानरोगविशेषस्तं भूकम्पभ्रमः । बालस्य भोषणार्थं कल्पितः

पिशाचस्तद्वत् । मुक्तालौ मौक्तिकमृदः । नौकाह्वानां नांस्-

न्दे तीरस्थनरूपा यान गमनं भ्रान्त्या प्रमिदम् ॥ १२ ॥ सं-

वित्तिर्दर्शनम् । स्मृतेः स्मरणाज्ज्ञानं कल्पितं इव पुष्पं तद्वत् ।

जगत्संसरणमिति प्रथमान्नं प्रथमान्तप्राक्तनदृष्टान्तान्वयानुरो-

धान् । अनुभवतीत्यत्र तु द्वितीयान्ततया विपरिणामेन संब-

ध्यते । मृत इति जातस्यायुपलक्षणम् ॥ १३ ॥ तर्हि कथं

'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इति भगवतो वादरायणस्य सूत्रम्

भोक्तृशिरं तत्र वैधर्म्येण नियतव्यवहारादिः सत्यताप्रत्ययश्च त-

त्राह—तत्रेति । अतिपरिणामश्चिपरिचयः । घनतां पञ्चाकरणेन

दृढताम् । तथा च तच्छून एव वैधर्म्यादिव्यवहार इति भावः

॥ १४ ॥ अनवस्थितस्वभावत्वादपि जगतो मिथ्यात्वमिति द-

र्शयितुमाह—पुनरिति । ईहा जन्मोत्तरं मरणपर्यन्तं चेष्टा

१५ ॥ वासनाया अन्तः अन्तरे अन्ये पुरुषा देहाः । पुरुषा

इति पञ्चादीनामप्युपलक्षणम् । कदलीदलस्य पीठान्याधार-

भूताः कदलीत्ववस्तद्वत् ॥ १६ ॥ एवं मिथ्यात्वे सिद्धे तदप-

रिदेनात्मपरिशेषसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—न पृथ्व्यादीति । ज्ञानं

विना नोच्छिद्यन्ते इति शेषः । एवं प्रपञ्चापवादेन परिशिष्टात्म-

निधिः ॥ १७ ॥ मूलोच्छेदं विना नापलापमात्रेण तन्निवृत्ति-

सिद्धिरित्यभिप्रेत्याविद्योच्छेद्यत्वप्रसिद्धये सूक्ष्मभावेन व्युत्पादि-

तप्रपञ्चस्य कारणविद्यामात्रत्वमाह—अविद्यैवेति । जडानां मू-

डानां आदीर्घा दुस्तरेति यावत् । तरङ्गिणस्तद्विदः सगैस्तरङ्गिणी

नरजवती ॥ १८ ॥ अविद्यादिसर्वकल्पनाधिष्ठानं दर्शयति—प-

रमार्थेति । ते प्राक्तना अभिनवाश्च ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रकृतशङ्का-

गमाधानोपोद्धान्ते जगद्यवस्थितिं प्रकृतशङ्काविषयं च व्युत्पाद्य

शङ्कासमाधानमुपक्रमते—इममित्यादिना । पुराणभारतादिनिर्मा-

णकार्यैः संदृश्यमानया प्रसिद्धया । यथोचितेन संभवेन जन्मना

विज्ञानेन शास्त्रादिज्ञानेन दृशा ब्रह्मविद्यया चोपलक्षितेषु । तत्र तेषु

व्याससर्गतरङ्गकेषु । इमं द्वात्रिंशं संसारामीति संबन्धः ॥ २१ ॥

तन्ध्वप्यवान्तरविशेषमाह—द्वादशेति । अल्पधियो ब्रह्मविद्ब्रह्म-

विद्वरो ब्रह्मविद्वरीयान् ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति प्रसिद्धेषु चतुर्थस्थाना-

विभ्रान्तेरल्पबुद्धयः ईहितैराधिकारिकचेष्टाभिः ॥ २२ ॥ तथैव

पूर्वसदृशा अन्यथैव तद्विलक्षणाश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ब्राह्मी

ब्राह्मकल्पावयवभूता त्रेता सांप्रतमस्ति प्रतिकल्पं चासीद्भविष्यति

च । स पूर्वसदृशोऽन्यस्तद्विलक्षणः । लं रामोऽहं वसिष्ठः ॥ २५ ॥

अस्य पुरोवर्तिनो व्यासस्य व्याञ्जवीवस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतरे

विसदृशाः । विदः अभिज्ञाः ॥ २८ ॥ करिष्यति अयमिति

शेषः ॥ २९ ॥ कुलस्य स्ववंशस्य भरतवंशस्य वा प्रथां प्रख्या-

तिम् । ब्रह्मत्वं हैरिष्यगर्भाधिकारम् । वैदेहमोक्षणं विदेहमुक्तां

तस्मात्प्रकृतमेवेदं शृणु श्रवणभूषणम् ।
 मयोपदिश्यमानं त्वं ज्ञानमज्ञान्यनाशनम् ॥ ७ ॥
 सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन ।
 सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ ८ ॥
 इह हीन्दोरिवोदेति शीतलाह्लादनं हृदि ।
 परिस्पन्दफलप्राप्तौ पौरुषादेव नान्यतः ॥ ९ ॥
 पौरुषं स्पन्दफलवद्दृष्टं प्रत्यक्षतो न यत् ।
 कल्पितं मोहितैर्मन्दैर्दिव्यं किञ्चिन्न विद्यते ॥ १० ॥
 साधूपदिष्टमार्गेण यन्मनोऽङ्गविचेष्टितम् ।
 तत्पौरुषं तत्सफलमन्यदुन्मत्तचेष्टितम् ॥ ११ ॥
 यो यमर्थं प्रार्थयते तदर्थं चेहते क्रमात् ।
 भवत्यस्य तमाप्नोति न चेदर्थान्निवर्तते ॥ १२ ॥
 पौरुषेण प्रयत्नेन त्रैलोक्यैश्वर्यसुन्दरम् ।
 हस्त्रिप्राणिविशेषो हि शैकृतां समुपागतः ॥ १३ ॥

पौरुषेणैव यत्नेन सहसाम्भोरुहास्पदम् ।
 कश्चिदेव चिदुल्लासो ब्रह्मतामधितिष्ठति ॥ १४ ॥
 सारेण पुरुषार्थेन स्वेनैव गुरुष्वजः ।
 कश्चिदेव पुमानेव पुरुषोत्तमतां गतः ॥ १५ ॥
 पौरुषेणैव यत्नेन ललनावलितोऽकृतिः ।
 शरीरी कश्चिदेवेह गतश्चन्द्रार्धचूडताम् ॥ १६ ॥
 प्राक्तनं वैहिकं चेति द्विविधं विद्धि पौरुषम् ।
 प्राक्तनोऽद्यतनेनाशु पुरुषार्थेन जीयते ॥ १७ ॥
 यत्नवद्भिद्विदाभ्यासैः प्रज्ञोत्साहसमन्वितैः ।
 मेरवोऽपि निगीर्यन्ते कैव प्राक्पौरुषे कथा ॥ १८ ॥
 शास्त्रनियन्त्रितपौरुष-
 परमा पुरुषस्य पुरुषता या स्यात् ।
 अभिमतफलमरसिद्धौ
 भवति हि सैवान्यथात्वनर्थाय ॥ १९ ॥

इह राम, त्वं सर्वत्र उक्तं विवक्षितं तत्तद्दृष्टान्तस्मरणस्य जीवनं
 शम्भूतं केवलीभावं वस्तुनः स्वरूपाप्रच्युतिलक्षणं मय उपमितु
 श्लविर्विक्षितं कार्यभेदकृतं बलक्षणं कल्पयेत्यर्थः । तथाचै-
 हांशे दृष्टान्तो न सर्वांशे इति भावः । अत्र सदेहादेहमुक्तैक्यमु-
 मित्येव उक्तं विवक्षितं तत्सादृश्यार्थं स्मर्यते तत्स्मरणं सस्पन्दा-
 स्पन्दानिलैक्यमुपमानं तस्य जीवनं उपमेयसादृश्योल्लासापादकं
 केवलीभावं परिस्पन्दत्यागात्केवलेनैकांशेन एव सादृश्यभावेन
 उपमेयं मय उपमाविषयं कुरु । मिनोतिरेव गणकार्यस्यानित्यत्वा-
 द्छपि लोटि मयेति रूपम् । तथासति फलितमाह—सदेह-
 स्येति । किञ्च सदेहविदेहबन्धमोक्षादिव्यवहारोऽप्यज्ञदशा क-
 ल्पनयैव न परमार्थदृश्याह—सदेहेति । अस्माकं वसिष्ठस्य
 तस्य व्यासस्यापि सदेहाविदेहा वा मुक्ता प्रमायाः परमार्थ-
 दृष्ट्यास्यदं विषयो नास्ति किन्तु अविभागिनां द्वैतशून्या स्वात्मै-
 क्यतावास्ताति तल्लाभरूपं ज्ञानफले विशेयाभावान्न ज्ञानस्यानि-
 त्यफलतादोषशङ्कावकाशः, नापि ज्ञानोदये देहपातापत्तिः । स्ववि-
 शेषशस्यैव ज्ञानेन बाधादेहधारणस्य च प्रारब्धफलत्वेन ज्ञाननु-
 त्यत्वेनोपजीव्यत्वेन च ज्ञानाविरुद्धत्वादुपादाननिवृत्त्याऽपि
 स्वप्रसंस्कारस्य कंचित्कालमनुवृत्तिवदविद्योच्छेदेऽपि यावत्प्रारब्धं
 देहादिप्रतिभासोपपत्तेरिति भावः ॥ ६ ॥ इत्थं निरस्ते संशये
 कृतस्यावसरं दर्शयति—तस्मादिति । अज्ञानमहा सैवान्य-
 तस्य नाशनम् ॥ ७ ॥ ननु शुकादीनां शमदमादिसाधनसंपन्ना-
 ः श्रवणं फलितं कथमन्येषामाधुनिकानां तत्फलित्यति-
 शोधनानां दुःसंपादत्वादित्याशङ्क्य पुरुषप्रत्यक्षस्यासाध्यं नास्ती-
 त्माह—सर्वमेवेति । सर्वेण सदा सर्वमेवावाप्यते तर्हि कथं कश्चि-
 त्प्रत्यक्षैक्यदर्शनं तत्राह—सम्यगिति । अनुपरम एव सम्य-
 प्रयोगः । समवाप्यते संप्राप्यते ॥ ८ ॥ परिस्पन्दः शास्त्रवि-

हितकायवाक्चित्तचलनरूपं कर्म तस्य फलं वित्तशुद्धिद्वारा
 ज्ञानं तत्प्राप्तौ सत्यां हृदि शीतलं कामकोषादिसंतापाप्रतिहत-
 माह्लादनं जीवन्मुक्तिसुखमुदेति । तथाच धृतिः 'स एको ब्र-
 ह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इति । स्मृतिश्च 'यच्च
 कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते
 नाहंतः षोडशीं कलाम् ॥' इति, तत्तु सर्वं पौरुषादेव भवति ना-
 न्यत इति पुरुषप्रत्यक्ष एव निर्भरः कार्य इति भावः ॥ ९ ॥
 ननु देवप्रातिकूल्ये पौरुषं व्यर्थं दृश्यते । तथाच 'श्रेयांसि बहुविप्रा-
 नि' इति प्रवादान्न तत्फलाश्वास इत्याशङ्क्य देवस्य पौरुषेऽन्तर्भाव-
 दौर्बल्यं च वक्ष्यमाणमभिप्रेत्य स्वतन्त्रं तन्निरस्यति—पौरुषमिति ।
 गमनभोजनादिपौरुषं स्पन्दद्वारा देशान्तरं तृप्त्यादि वा नय-
 त्प्रापयत् प्रत्यक्षतो दृष्टमिति नयत्पदस्य पूर्वत्र वा, यदेवं
 न दृष्टं तत् न विद्यत इति पदभेजेनोत्तरत्र वाच्यः ॥ १० ॥
 किं तत्पौरुषं यत्प्रशस्यते तदाह—साध्विति । अङ्गग्रहणं बावो-
 ऽप्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥ इहेतु चेष्टते । कश्चिद्विघ्नैः प्रतिघातः
 शास्त्रोक्तक्रमभ्रंशादेवेति सूचनाय क्रमादित्युक्तम् । साक्षात्कर्मणः
 फलावश्यभावनियमादिति भावः ॥ १२ ॥ तमेव नियमं
 बहुशः संवादेन द्रढयति—पौरुषेणेत्यादिचतुर्भिः ॥ १३ ॥
 अम्भोरुहास्पदं पद्मासनं अधिष्ठायेति शेषः । ब्रह्मतां हिरण्य-
 गभेतां गुणमूर्तिसारूप्यमुक्तिं वा । एवमुत्तरयोरपि ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ पुरुषार्थेन पौरुषेण जीयतेऽभिभूयते ॥ १७ ॥
 नन्वनन्तकोटिकल्पाजितानामनन्तानां प्राक्तनकर्मणां कथमन्ये-
 नाद्यतनेन पौरुषेण जयस्तत्राह—यत्नवद्भिरिति । निगीर्यन्ते ।
 प्रलयाधिकारिदेवताभावं प्राप्तेः पुरुषैरित्यर्थः । यद्यप्यनन्तानि
 कर्माणि तथापि तेषां मूलैक्यात्तन्नाशेन जयः सुकर इत्यभिप्रे-
 त्याह—कैवेति ॥ १८ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरंस्तद्विशेषोऽनर्थमाह—शा-

१ तत्साफल्यम् इति पाठः. २ वृषतां इति पाठः. ३ वृषा इन्द्रः.
 वलिताकृतिश्च इति पाठः.

४ प्रज्ञोत्साह इति पाठः. ५ विवक्षितकार्यकृतं भेदं कल्प-
 येत्यर्थ इति पाठः.

कस्यांचित्स्वयमात्मदुःखितिवशात्पुंसो दशायां शनै-
रङ्गुल्यप्रतिपीडितैकचुलुकादावापबिन्दुर्बहुः ।

कस्यांचिज्जलराशिपर्वतपुरद्वीपान्तरालीकृता
भर्तव्योचितसंविभागकरणे पृथ्वी न पृथ्वी भवेत् २०

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे पौरुषप्रकरणं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ५

भीषसिष्ठ उवाच ।

प्रवृत्तिरेव प्रथमं यथा शास्त्रविहारिणाम् ।
प्रमेध वर्णभेदानां साधनी सर्वकर्मणाम् ॥ १ ॥
मनसा वाञ्छयते यच्च यथाशास्त्रं न कर्मणा ।
साध्यते मत्तलीलासौ मोहनी नार्थसाधनी ॥ २ ॥
यथा संयतते येन तथा तेनानुभूयते ।
स्वकर्मैवेति चास्तेऽन्या व्यतिरिक्ता न दैवदृक् ॥ ३ ॥
उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम् ।
तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥ ४ ॥

द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ ।
प्राक्तनश्चैहिकश्चैव शाम्यत्यत्रालपर्वीर्यवान् ॥ ५ ॥
अतः पुरुषयत्नेन यतितव्यं यथा तथा ।
पुंसा तन्मेघे सद्योगाद्येनाश्वद्यतनो जयेत् ॥ ६ ॥
द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ समासमौ ।
आत्मीयश्चान्यदीयश्च जयत्यतिबलस्तयोः ॥ ७ ॥
अनर्थः प्राप्यते यत्र शास्त्रितादपि पौरुषात् ।
अनर्थकर्तृ बलवत्तत्र हेयं स्वपौरुषम् ॥ ८ ॥
परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्णयन् ।

केति । शास्त्रैः श्रुत्यादिभिर्नियन्त्रितं नियमितं यत्पौरुषं तद्वै
परममवश्यसंपाद्यं यस्यास्तथाविधा या पुरुषस्य पुरुषता निरन्तरो-
युक्ता स्यात्सैवाभिमतफलभरस्य सिद्धिर्भवति हि । अन्यथा
अशास्त्रीया त्वनर्थयत्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वल्पधनबलबुद्धीनां
कथं महाधनबलबुद्धिसाध्यपौरुषफललाभ इत्याशङ्क्य तेषामपि
स्वशक्यपौरुषपरम्परयैवेह जन्मनि जन्मान्तरे वा महाधनादि-
संपत्त्या तल्लभः सिध्यति । नहि पुरुषस्य दुर्दशा सुदशा वा
सदैव भवतीत्यभिप्रेत्य शास्त्रीयप्रयत्नच्छेदित्ययोः फलतो
महदन्तरं दर्शयति—कस्यांचिदिति । पुंसः शास्त्रीयप्रयत्नशैथिल्यं
स्वयं स्वत एव स्वाभाविकारगादिवशादात्मनो दुःस्थितिरसन्मा-
र्गस्थितितत्त्वज्ञात्वात्किञ्चिद्विरोगबन्धनादिदुर्दशायां स्वहस्ता-
देरप्यसाधनत्वादहृत्यप्राणां निर्पादितेन पांडासाध्यनापि नि-
कुञ्चनेन संपादादेकचुलुकात्करसंमितसलिलात् मुखं आ उप्यते
क्षिप्यत इत्यावापस्तथाविधो बिन्दुरपि दुर्लभत्वाद्वहुमतो भव-
ति । तस्यैव शास्त्रीययत्नदाढ्यं धर्मात्कपात्कस्यांचिप्रयत्नतादि-
वत्सत्तद्व्यापिधपलदशायां भर्तव्यभ्यः पुत्रादिभ्य उचितो दाय-
दिसंविभागस्तत्करणे जलरादयाद्योऽन्तरालीकृता गर्भीकृता
यया तथाविधा संपूर्णा पृथ्वी न पृथ्वी न महती भवेत् । न
बहुमता भवेदित्यर्थः । तथाहि प्रसिद्धे पुराणे 'प्रियव्रतोत्तान-
पादौ तावेवावां ब्रूहीतरु' इति ॥ २० ॥ इति श्रीवामिष्ठम-
हाराभायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे चतुर्थः
सर्गः ॥ ४ ॥

प्राबल्ये पौरुषस्याप्राप्यवश्यं फलसंगमे ।

दैवस्यास्त्यतिरेके च युक्तिदृष्टान्त इत्येते ॥ १ ॥

यत्पूर्वमुक्तं पौरुषातिरेकेण दैवस्यास्तत्त्वं देवात्पौरुषस्य प्राबल्यं
पौरुषादेव पुरुषार्थसिद्धिरिति च तत्सर्वमुपपत्तिभिः समर्थयितुं

प्रतिजानीते—प्रवृत्तिरेवेति । शास्त्रमनतिक्रम्य विहारिणां वाद-
मनःकार्यव्यवहरणशीलानामधिकारिणां सर्वकर्मणां सर्वेषां पुरु-
षार्थानां सिद्धौ प्रथमं प्रवृत्तिरेव कारणं यथा नीलपीतादिवर्णभे-
दानामभिप्रेत्यैव प्रमेध साधनी तद्वत् । 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं
ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ' 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते'
इत्यादिस्मृतेरिति भावः ॥ १ ॥ ननु तृप्यादिवदृष्टफलत्वाद्दि-
द्यायाः कस्तस्माधने शास्त्रीयनियमस्योपयोगस्तत्राह—मनसेति ।
अमौ मत्तलीला उन्मत्तचर्चिव । सायते तं नति शेषः । अतएव
न पुरुषार्थसाधनां प्रत्युत मोहनी । दृष्टफलत्वेऽयशास्त्रीयोपाय-
स्यान्वयव्यतिरेकादर्शनेनाहतुत्वादिनां भावः ॥ २ ॥ शास्त्री-
यस्य यत्नस्य शास्त्रीयमेव फलमशास्त्रीयस्य चाशास्त्रीयमेवत्यो-
चित्यबलाच्च व्यवस्थामिद्विगत्याह—यथेति । ननु देवादभयवै-
परीत्यमपि स्यात्तत्राह—आस्तेऽन्याव्यतिरिक्ता न दैवहगिति ।
प्राक्तनकर्मैव फलावस्थं दैवमित्युच्यते न ततोऽतिरिक्तं दैवं
दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ उक्तमर्थमेव स्फुटयति—उच्छास्त्र-
मिति । शास्त्रितं शास्त्रनियतम् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थं णिचि क्तः
॥ ४ ॥ हुडां मेर्षा । कदाचिन्ममौ कदाचिदसमौ । अत्र अन-
योर्मध्ये ॥ ५ ॥ तन्मेघे शास्त्रीयनियमेन । 'अतन्द्रण' इति पाठे नि-
रालस्येन पुंसा ॥ ६ ॥ ननु मनुष्याणां 'त्रिभिर्ऋणवा जायते'
इति धृत्वा देवादिऋणवध्रवणात् 'तस्मादेषां तत्र प्रियं यदेतन्म-
नुष्या विभुः' इति श्रवणाच्च नैरस्यावश्यविघ्नचरणे कृतोऽपि यत्नो
विफलः स्यादित्याशङ्क्याह—द्वविषे । दोषेषु सत्स्वेव देवानां
विघ्नशक्तेः स्वप्रयत्नेन दोषजये तेषां विघ्नशक्तिः कुण्ठीभवतीति
भावः ॥ ७ ॥ ननु शास्त्रीयमार्गं यतमानानामपि क्वचिद्गोपाद्भ-
नर्थः कथं दृश्यते तत्राह—अनर्थ इति । तथाच तदपि जग्यमे-
वेति भावः ॥ ८ ॥ शुभेनायतनपौरुषेण । उद्युक्तं विघ्नचरणा-

शुभेनाऽशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ ९ ॥
 प्राक्तनः पुरुषार्थोऽसौ मां नियोजयतीति धीः ।
 बलादधस्तपदीकार्या प्रत्यक्षादधिका न सा ॥ १० ॥
 तावत्तावत्प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् ।
 प्राक्तनं पौरुषं यावदशुभं शाम्यति स्वयम् ॥ ११ ॥
 दोषः शाम्यत्यसंदेहं प्राक्तनोऽद्यतनैर्गुणैः ।
 दृष्टान्तोऽत्र ह्यस्तनस्य दोषस्याद्य गुणैः श्रयः ॥ १२ ॥
 अस्मद्वैवमधः कृत्वा नित्यमुद्रिकया धिया ।
 संसारोत्तरणं भूयै यतेनाधातुमात्मनि ॥ १३ ॥
 न गन्तव्यमनुद्योगैः साम्यं पुरुषगर्भैः ।
 उद्योगस्तु यथाशास्त्रं लोकद्वितयसिद्धये ॥ १४ ॥
 ससारकुहरादस्मान्निर्गन्तव्यं स्वयं बलान् ।
 पौरुषं यत्नमाश्रित्य हरिणेवारिपञ्जरान् ॥ १५ ॥
 प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत देहं नश्वरमात्मनः ।
 संत्यजेत्शुभिस्तुल्यं श्रयेत्स्वपुरुषोचितम् ॥ १६ ॥
 किञ्चित्कान्ताज्जपानादिकलिलं कोमलं गृहे ।
 व्रणे कीट इवास्वाद्य वयः कार्यं न भस्मसान् ॥ १७ ॥
 शुभेन पौरुषेणाशु शुभमासाद्यते फलम् ।

अशुभेनाशुभं नित्यं दैवं नाम न किञ्चन ॥ १८ ॥
 प्रत्यक्षमानमुत्सृज्य योऽनुमानमुपैत्यसौ ।
 स्वभुजाभ्यामिमौ सर्पोषिति प्रेत्य पलायते ॥ १९ ॥
 दैवं संप्रेरयति मामिति दग्धधियां मुक्कम् ।
 अदृष्टेष्टदृष्टीनां दृष्ट्वा लक्ष्मीर्निवर्तते ॥ २० ॥
 तस्मात्पुरुषयत्नेन विवेकं पूर्वमाश्रयेत् ।
 आत्मज्ञानमहार्थानि शास्त्राणि प्रविचारयेत् ॥ २१ ॥
 चित्ते चिन्तयतामर्थं यथाशास्त्रं निजेहितैः ।
 असंसाध्यतामेव मूढानां धिगदुरीप्सितम् ॥ २२ ॥
 पौरुषं च नवानन्तं न यत्नमभिवाञ्छयते ।
 न यत्नेनापि महता प्राप्यते रत्नमश्मतः ॥ २३ ॥
 यथा घटः परिमितो यथा परिमितः पटः ।
 नियतः परिमाणस्यः पुरुषार्थस्तथैव च ॥ २४ ॥
 स च सच्छास्त्रसत्सङ्गसदाचारैर्निर्जं फलम् ।
 ददातीति स्वभावोऽयमन्यथा नार्थसिद्धये ॥ २५ ॥
 स्वरूपं पौरुषस्यैतदेवं व्यवहरन्नरः ।
 यानि निष्फलयत्नत्वं न कदाचन कञ्चन ॥ २६ ॥
 दैन्यदारिद्र्यदुःखार्ता अन्यस्य पुरुषोत्तमाः ।

यत्यर्थः ॥ ९ ॥ पुरुषार्थः कर्मफलम् । अधम्यदीकार्या पाठेना-
 कर्मणीया । विनाशनीयेति यावन् । 'अधःगिरमी पठे' इति म-
 त्वम् ॥ १० ॥ सुपौरुषमिति क्रियाविशेषणम् । स्वयमिति
 निःशेषतालाभाय विशेषणं परतः शान्तौ न तपगमे पुनरुद्भवो
 माभूदिति ॥ ११ ॥ प्राक्तन एव प्रबलः किं न स्यात्प्राह—दोष
 इति । ह्यस्तनस्य पूर्वगुणनस्य दोषस्याज्जाणदः । गुणलक्षणा-
 दिभिः ॥ १२ ॥ अस्मद्वैव प्राक्तनदुष्टमद्यतनसुकृतरुद्रिकया
 धिया अधःकृत्वा परिभय आत्मनि संमार्गेनगणमाधानुं संपाद-
 यितुं भूयै शमदमश्रवणादिमपदे यत्नेन ॥ १३ ॥ लोकद्वितय
 स्वर्गोपवर्गा ॥ १४ ॥ हरिणा सिंहन अरिभिर्मनुष्यैः कृताद्वन्ध-
 नपञ्जरादिव । विष्णुना अमुरैः प्रयुक्तान्मायापञ्जरादिवेति
 वा ॥ १५ ॥ तुल्य तुल्यताम् । भावप्रधानो निर्देशः । संपुरु-
 षोचितं साधुगमसच्छास्त्रादि श्रयेत् ॥ १६ ॥ कलिलं द्रवपि-
 च्छलम् । वयः सर्वपुरुषार्थसाधनं यौवनम् । भस्ममाद्रमप्रा-
 यम् । व्यर्थमिति यावन् ॥ १७ ॥ न किञ्चन प्राक्तनशुभाशुभा-
 निरिक्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥ अद्यतनयोरदृष्टरूपयोः शुभाशुभयोः
 प्रत्यक्षमानं धृतिः, दृष्टयोस्त्वन्वयव्यतिरेकसहकृत चक्षुरादि,
 तत्सिद्धमद्यतनशुभपौरुषमुत्सृज्येत्यर्थः । एवञ्च सर्वव्यवहारकद-
 म्बस्यातिप्रसिद्ध प्रत्यक्षधृतिप्रमाण प्रभुसंमितमुत्सृज्य पौरुषप्रय-
 त्नफलसंदिग्धः सन् प्रयत्नफलविषटकानुमानिक दैव प्रत्यप्रय-
 त्नाद्विभ्यन्नपसरति यः । स्वभुजाभ्यां भीत इति गम्यमानत्वात्
 'भीत्रार्थीनाम्' इत्युपादानता ॥ १९ ॥ न दृष्टा श्रेष्ठानां पौरुषेणैव
 पुरुषार्थं प्राप्तानां विश्वामित्रादीनां दृष्टियैस्तेषाम् ॥ २० ॥ वि-

वेक नित्यानित्यादिविवेकोपलक्षितसाधनचतुष्टयम् ॥ २१ ॥ श्र-
 वणादिप्रवणतां स्थिरीकृतुमन्यचेष्टां निन्दति—चित्ते इति । य-
 थाशास्त्रं निर्जराहितैः श्रवणमननादिचेष्टाभिरर्थं परमार्थभूतमा-
 त्मनस्त्वमचिन्तयतामनएव तं पुरुषार्थमसंसाध्यतामेव मूढानां
 दुर्गन्तनरकादिहेतुत्वादुद्दृष्टमीप्सितं भोगलिप्सां धिक् । तस्य शो-
 च्यतेत्यर्थः । एवकारो योग्यजन्मलाभेऽपि तदसाधने पुनस्तदौ-
 लम्बयथोत्तमार्थः । तथाच धृतिः 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न
 चेदिह।वेदीन्महती विनष्टिः' इति ॥ २२ ॥ नन्विनन्तं कालं
 पौरुषं कार्यमित्यवध्यनवगमेन तस्यानन्यात्परिश्रमबाहुल्याच्च
 कथं तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह—पौरुषं चेति । तत्पौरुषमनन्तमनवधिकं
 न । साक्षात्कारोदयस्यैवावधित्वान् । यत्नं परिश्रममभिलक्ष्य च
 न बाञ्छयते नापेक्ष्यते । 'प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्'
 इति भगवद्वचनादिनि भावः । नन्विदं 'पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवा-
 प्रोति' इति वत्प्ररोचनामात्रं श्रमाधिक्ये सत्येव फलाधिक्यनिय-
 मादित्याशङ्क्यानव्यव्यभिचारमाह—नेति । रत्नतत्त्वपरीक्षाकु-
 शलानां विनैव श्रमं लाभतिशयदर्शनाद्यैतिरेके व्यभिचारोऽपि
 बोध्यः ॥ २३ ॥ पूर्वार्थोक्तं दृष्टान्तेन द्रवयति—यथेति । घटो
 जले यत्रापरिच्छेदकत्वेन (?) पटसु दैर्घ्यादिना परिमितः प्रमा-
 नैर्निश्चितस्तथैव पुरुषार्थः पौरुषयत्नोऽपि परिमाणे साक्षात्कारफ-
 लावधौ तिष्ठतीति परिमाणस्थो नियत एव ॥ २४ ॥ स पौरुषयत्नः
 सदाचारैः सहित इति शेषः ॥ २५ ॥ स्वरूपं पौरुषस्यैतदित्युक्तो-
 पसंहारः । तादृशस्य फलाव्यभिचारमाह—एवमिति ॥ २६ ॥
 उक्तं द्रष्टयितुमन्यैत्रापि न्याय्यस्य पौरुषस्य फलाव्यभिचारं दर्श-

पौरुषेयैव यत्नेन याता देवेन्द्रतुल्यताम् ॥ २७ ॥
आबाल्यादलमभ्यसैः शास्त्रसत्सङ्गमादिभिः ।
शुणैः पुरुषयत्नेन स्वार्थः संप्राप्यते यतः ॥ २८ ॥
इति प्रत्यक्षतो दृष्टमनुभूतं श्रुतं कृतम् ।
दैर्घ्यासमिति मन्यन्ते ये हतास्ते कुबुजयः ॥ २९ ॥

आलस्यं यदि न भवेज्जगत्पथः
को न स्याद्बहुधनको बहुश्रुतो वा ।
आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता
संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥ ३० ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे पौरुषस्थापनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५

प्रथमो दिवसः ।

षष्ठः सर्गः ६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

तस्मात्प्राक्पौरुषादैवं नान्यत्तत्प्रोज्ज्य दूरतः ।
साधुसंगमसच्छास्त्रैर्जीवमुत्तारेयद्वलात् ॥ १ ॥
यथायथा प्रयत्नः स्याद्भवेदाशु फलं तथा ।
इति पौरुषमेवास्ति दैवमस्तु तदेव च ॥ २ ॥
दुःखाद्यथा दुःखकाले हा कष्टमिति कथ्यते ।

यति—दैव्येति । अन्ये नलहरिश्चन्द्रादयः ॥ २७ ॥ यदि न
भ्रमापेक्षा तर्ह्यन्ते तत्करिष्यामः किमधुनं व तेनेत्याशङ्क्याह—
आबाल्यादिति । अलमत्यन्तमभ्यसन्नं तु सहसा कृतं कोमलक-
ण्डकायमानैरित्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रत्यक्षतो दृष्टमस्मादिभिर्जीवन्मु-
क्तैरित्यर्थः । कृतं साधनतः ॥ २९ ॥ यद्येवं तर्हि न कुतः सर्वे
यतन्ते तत्राह—आलस्यमिति । अनर्थहेतुत्वादर्थविघातकत्वा-
द्बानर्थः । बहुधनकः संपन्नतमः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । ब-
हुश्रुतः पण्डितः । सागरान्तैः समुद्रान्तैः सहिता अवनिभूमिः ।
तस्मादालस्यमुत्प्रज्य बाल्यात्प्रभृति सत्संगमादिपरेण भाव्यमिति
मुख्यः पक्ष इति भावः ॥ ३० ॥ यथायत्यन्तबाल्यप्रभृति कर्तुं
न शक्यते तर्हि यौवनमारभ्य वा यतितव्यमित्याह—बाल्य
इति । नरः अविरतैश्चपलैर्बालैः कल्पिताभिः क्रीडाभिर्लोलै बाल्ये
गते सति दोर्दण्डाभ्यां गुरुशुभ्रवादिसमर्थाभ्यां दोर्भ्यां मण्डित
बनो यौवनं ततः प्रभृति पदपदार्थविशुद्धबुद्धिः पदतदर्थतत्परी-
क्षाकुशलः । व्युत्पन्नः सन्नित्यर्थः । गुरुसतीर्थ्याभिज्ञतमादिसत्सं-
गमैः । स्वस्य आत्मनो गुणानां शान्त्यादीनां दोषाणां रागादीनां
चार्यान्वर्थपर्यवसानपर्यालोचनलक्षणानि विचारणानि कुर्यात् ॥ ३१ ॥
श्रीवाल्मीकिरुवाचाचरिष्टनेमिनं प्रसीति देवदूतोक्तिः । मुनौ वा-
ल्मीकौ इति उक्तप्रकारेण वसिष्ठोक्तं भरद्वाजं प्रत्युक्त्वति सति
दिवसो जगाम । इनः सूर्यश्चास्तं जगाम । भरद्वाजादिमुनिसभा

बाल्ये गतेऽविरतकल्पितकलिखोले
दोर्दण्डमैण्डितवयःप्रभृति प्रयत्नात् ।
सत्सङ्गमैः एवंपदार्थविशुद्धबुद्धिः
कुर्यान्नरः स्वगुणदोषविचारणानि ॥ ३१ ॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
इयामाक्षये रविकरेण सहाजगाम ॥ ३२ ॥

हाकष्टशब्दपर्यायस्तथा हा दैवमित्यपि ॥ ३ ॥
प्राक्स्वकर्मंतराकारं दैवं नाम न विद्यते ।
बालः प्रबलपुंसेव तज्जेतुमिह शक्यते ॥ ४ ॥
हस्तनो दुष्ट आचार आचारेणाद्य चारुणा ।
यथाशु शुभतामेति प्राक्तनं कर्म तत्तथा ॥ ५ ॥
तज्जायय यतन्ते ये न लोभलवलम्पटाः ।

च वाल्मीकये कृतनमस्करणा सायंतनाय संश्लोपास्यमिहोत्रादि-
विधये स्नातुं जगाम । अथ इयामाया रात्रेः क्षये मति प्रातः
रविकरेण आतपन सह आजगाम । पुनर्वाल्मीकिस्त्रिनिधिमि-
त्यर्थः । उत्तरत्रापि सर्वत्राय श्लोक एवमेव व्याख्येयो ननु मुनौ
वसिष्ठे इत्युक्तवतीति । उत्तरत्र वित्तरेण तत्रतत्र दशरथसभो-
न्धानवर्णनस्याहिकशेषानुष्ठानस्य रात्रौ रामादिभिः धृतार्थचिन्त-
नस्योपःकालमृग्योदयादेश्च वर्णनविस्तरस्याकाण्डप्रस्तुतप्रलापत्वा-
पत्तेः ॥ ३२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

यत्रास्ति प्रबलं दैवं तत्रापि परपौरुषम् ।

प्रोच्यते बलवद्दैवं प्राक्तनं वा स्वपौरुषम् ॥ १ ॥

उक्तमेवार्थं प्रतिप्रापयिष्यन्वसिष्ठ उवाच—तस्मादिति । त-
स्मान्स्वतन्त्रस्य दुर्वचत्वात्प्राक्तनपौरुषादन्यद्दैवं नास्ति । तद्दैवं
तदर्थानोऽहं न खनन् इति दैष्टिकनामिति यावत् । दूरतः प्रोज्ज्य
त्यक्त्वा । उत्तारयेत् । संसारादिति शेषः ॥ १ ॥ किं तद्वलं तद्दर्श-
यति—यथेति ॥ २ ॥ हा कष्टमिति दुःखरूपेण परिणत प्रा-
क्तनं कमोच्यते तदेव दैवमित्यर्थः ॥ ३ ॥ इतराकारं स्वरूपा-
न्तरवत् । अस्तु प्राक्तनकर्मैव दैवं किं ततस्तत्राह—बाल इति
॥ ४ ॥ चारुणा आचारेण प्रायश्चित्तादिना । शुभतामशुभाक्ष-
मताम् ॥ ५ ॥ लोभयन्तीति लोभा विषयसुखलवात्सेषु

१ दैवोत्पत्तिमिति इति पाठः. २ मण्डनवयः इति पाठः. ३ सुगुण
इति पाठः.

४ रविकरैश्च इति पाठः. ५ प्राक्सकर्म इति पाठः.
६ तत्त्वपरीक्षा इति पाठः.

ते दीनाः प्राकृता मूढाः स्विता दैवपरायणाः ॥ ६ ॥
 पौरुषेण कृतं कर्म दैवाद्यदभिनश्यति ।
 तत्र नाशयितुर्ह्येवं पौरुषं बलवत्तरम् ॥ ७ ॥
 यदेकवृत्तफलयोरथैकं शून्यकोटरम् ।
 तत्र प्रयत्नः स्फुरितस्तथा तद्वत्संविदः ॥ ८ ॥
 यत्प्रयान्ति जगन्नावाः संसिद्धा अपि संक्षयम् ।
 क्षयकारकयत्नस्य ह्यत्र ज्ञेयं महद्बलम् ॥ ९ ॥
 द्वौ हुडाविव युध्येते पुरुषार्थौ परस्परम् ।
 य एव बलवांस्तत्र स एव जयति क्षणात् ॥ १० ॥
 मिथुको मङ्गलेभेन नृपो यत्क्रियते बलात् ।
 तदमात्येभपौराणां प्रयत्नस्य बलं महत् ॥ ११ ॥
 पौरुषेणाश्रमाकस्य यथा दन्तेन चूर्ण्यते ।
 अन्यः पौरुषमाश्रित्य तथा शूरेण चूर्ण्यते ॥ १२ ॥
 अन्नभूता हि महतां लघवो यत्नशालिनाम् ।
 यथेष्टं विनियोज्यन्ते तेन कर्मसु लोष्टवत् ॥ १३ ॥
 शक्तस्य पौरुषं दृश्यमदृश्यं वापि यद्भवेत् ।
 तदैवमित्यशक्तेन बुद्धमात्मन्यबुद्धिना ॥ १४ ॥
 भूतानां बलवद्भूतं यन्न दैवमिति स्मितम् ।
 तत्तेषामप्यधिष्ठातृ सतामेतत्स्फुटं मिथः ॥ १५ ॥

शास्त्रामात्येभपौराणामविकल्पा स्वभावधीः ।
 या सा मिथुकराज्यस्य कर्तृवर्तुप्रजास्थितेः ॥ १६ ॥
 मिथुको मङ्गलेभेन नृपो यत्क्रियते क्वचित् ।
 प्राक्तनं पौरुषं तत्र बलवद्वापि कारणम् ॥ १७ ॥
 ऐहिकः प्राक्तनं हन्ति प्राक्तनोऽद्यतनं बलात् ।
 सर्वदा पुरुषस्पर्न्दस्तत्रानुद्देशवाञ्छयी ॥ १८ ॥
 द्वयोरद्यतनस्यैव प्रत्यक्षाद्वलिता भवेत् ।
 दैवं जेतुं यतो यत्नैर्बालो यूनेव शक्यते ॥ १९ ॥
 मेघेन नीयते यद्बद्धत्सरोपार्जिता कृषिः ।
 मेघस्य पुरुषार्थोऽसौ जयत्यधिकयत्नवान् ॥ २० ॥
 क्रमेणोपार्जितेऽप्यर्थे नष्टे कार्या न वेदिता ।
 न बलं यत्र मे शक्तं तत्र का परिदेवना ॥ २१ ॥
 यन्न शक्नोमि तस्यार्थं यदि दुःखं करोम्यहम् ।
 तदमारितमृत्योर्मे युक्तं प्रत्यहरोदनम् ॥ २२ ॥
 देशकालक्रियाद्रव्यवशतो विस्फुरत्स्यमी ।
 सर्व एव जगन्नावा जयत्यधिकयत्नवान् ॥ २३ ॥
 तस्मात्पौरुषमाश्रित्य सच्छास्त्रैः सत्समागमैः ।
 प्रज्ञाममलतां नीत्वा संसारजलधिं तरेत् ॥ २४ ॥
 प्राक्तनश्चैहिकश्चेनौ पुरुषार्थौ फलद्वौ ।

लम्पटाः सन्तो ये न यतन्ते ते दीनाः प्राकृताः पामराः ॥ ६ ॥
 यत्रापि दैवप्राबल्यप्रसिद्धिस्तत्रापि पौरुषस्यैव प्राबल्यमिति दर्श-
 यति—पौरुषेण ॥ ७ ॥ नन्वस्तु पुरुषतन्त्रेणैवम्, अपुरुषतन्त्रेण
 तु दैवमेव शरणं म्यान्तत्राह—यदिनि । शून्यकोटरं रमशून्यं
 दृश्यत इति शेषः । तद्वत् संवेद्युपभुङ्क्ते यः पुरुषः क्रीडादिवा
 तस्य प्राक्तनं ऐहिकं वा प्रयत्न एव तद्वत्विधाताय स्फुरितः ॥ ८ ॥
 एकत्रोक्तं न्यायमन्यत्रापि दर्शयति—यदित्यादिना । यत् यत्र ।
 जगति प्रसिद्धा भावाः पदार्थाः ॥ ९ ॥ तत्रोक्तं स्मारयति—
 द्वाविति ॥ १० ॥ राजवशाभावे पांग्रामात्यविस्मृतेन मङ्गलाल-
 कृतेनेभेन गजेन यः कश्चिद्मिथुकोऽपि नृपः क्रियते इति प्र-
 सिद्धं यन्दिनि संबन्धः ॥ ११ ॥ अन्नमदनाहं चर्वणयोगयमिति
 यावत् । 'आत्तम्' इति पाठे मुखेन गृहीतं तदेव । आकस्य नि-
 र्णीक्य । अन्यो दुर्बलः । शूरेण प्रबलेन ॥ १२ ॥ हि यस्मा-
 द्भेतोः । अन्नभूता उपभोग्यभूताः । लघवोऽल्पबलाः । तेन हे-
 तुना । लोष्टं शुष्कमृत्पिण्डः ॥ १३ ॥ आत्मनि स्वस्मिन् । अ-
 बुद्धिना मूढेन ॥ १४ ॥ तेषां शक्तानामपि भूतानां बलवद्भूतं
 यत्तदैविष्ठात् नियन्तु एतत्सतां विद्यमानप्राणिनां मिथः परस्परं
 स्फुटं व्यक्तं ननु दैवं स्थितमित्यन्वयः । यत्नस्तेनिति पाठे तु तेन
 हेतुना यन्न एव स्थितो न दैवं स्थितमिति भित्त्वा व्याख्येयम्
 ॥ १५ ॥ अविकल्पा एकमत्यापन्नेति यावत् । स्वभावधीः स्वा-
 रसिकी बुद्धिर्द्या सैव मिथुकराजभावस्य कर्तृ कर्त्रां प्रजास्थितेश्च
 धर्तुं धारयित्री । पदसंस्कारपक्षेऽन्तरङ्गं सामान्ये नपुंसकं बहिर-

ज्ञेय विशेष्यसंबन्धेन न बाध्यते । तथाच महाभाष्ये 'शास्त्रेण
 धर्मेनियमः' इति वार्तिकशेषप्रसङ्गेन प्रयोगः । शक्यं चानेन श्व-
 मांसादिभिरपि भुज्जतिहन्तुं अतः शास्त्रेण नियमः क्रियते 'पक्ष-
 पक्षनखा भक्ष्याः' इतीति ॥ १६ ॥ अन्यपौरुषेणान्यस्य फल-
 भोगे अतिप्रसन्नमाशङ्क्य पक्षान्तरमाह—मिथुको इति । तत्र
 प्राक्तनं बलवत्पौरुषं वा कारणमित्यन्वयः ॥ १७ ॥ पुरुषं
 स्पन्दयतीति पुरुषस्पर्न्दो यत्नः । अनुद्देशवानुद्देशादुपरतः ।
 तथाविधस्त्विदानीतन एव संभवति न प्राक्तनस्तस्य प्रागेव
 विच्छिन्नत्वादिति भावः ॥ १८ ॥ तमेव स्पष्टमाह—द्वयोरिति
 ॥ १९ ॥ ननु करकादिनिपातेन कृषिफलविधातादौ वैपरीत्यमेव
 दृष्टमित्याशङ्क्य सोऽप्यस्मादिष्टसाधक एव दृष्टान्त इत्याह—मे-
 घेनेति । नीयते अपनीयते विनाश्यत इत्यर्थः । मेघस्य मेघाभि-
 मानिपुरुषस्यासौ पुरुषार्थो यद्बद्धद्वन्द्वत्रापि बोध्यमित्यर्थः ।
 अभ्युपेत्य चेदम् । वस्तुतस्तु तत्रापि प्राक्तनं स्वस्य पौरुषमेवा-
 दृष्टद्वारा हेतुः ॥ २० ॥ अस्तु वा क्वचित्पौरुषवैफल्यं
 तथापि न खेदो युक्तः किन्तु पुनरुद्योग एव युक्तः
 इत्याह—क्रमेणेत्यादिचतुर्भिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ देशेति ।
 तथाच यत्र देशे काले वा स्वयन्नो विफलोभूतद्विहाय देशा-
 न्तरे कालान्तरे क्रियान्तरेण प्रव्यान्तरेण वा यतितव्यमेव ।
 प्रागादिदिक्षु विघ्नितस्यापि विश्वामित्रतपस उत्तरदिशि सिद्धि-
 दर्शनादिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ फलन्तौ फलजनन-
 समर्थौ तथाविधौ च तौ द्वौ फलद्वौ संजातौ पुरुषारब्धे ।

संजातौ पुनश्चाप्ये जयत्वमधिकस्तयोः ॥ २५ ॥
 कर्म यः प्राक्तनं तुच्छं न निहन्ति शुभेहितैः ।
 अग्नौ जन्तुरनीशोऽस्तावात्मनः सुखदुःखयोः ॥ २६ ॥
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव वा ।
 स सदैव पराधीनः पशुरेव न संशयः ॥ २७ ॥
 यस्तुदारचमत्कारः सदाचारविहारवान् ।
 स निर्याति जगन्मोहान्मुग्धेन्द्रः पञ्जरादिव ॥ २८ ॥
 कश्चिन्मां प्रेरयत्येवमित्यनर्थकुलल्पने ।
 यः स्थितो दृढमुत्सृज्य त्याज्योऽसौ दूरतोद्यमः ॥ २९ ॥
 व्यवहारसहस्राणि यान्युपायान्ति यान्ति च ।
 यथाशास्त्रं विहर्तव्यं तेषु त्यक्त्वा सुखासुखे ॥ ३० ॥
 यथाशास्त्रमनुच्छिन्नां मर्यादां स्वामनुज्झतः ।
 उपतिष्ठन्ति सर्वाणि रक्षान्यम्बुनिधाविब ॥ ३१ ॥
 स्वार्थप्रापककार्यैकप्रयत्नपरता बुधैः ।

प्रोक्ता पौरुषशब्देन सा सिद्धौ शास्त्रयन्त्रिता ॥ ३२ ॥
 क्रियया रूपन्धर्मिण्या स्वार्थसाधकता स्वयम् ।
 साधुसंगमसच्छास्त्रतीक्ष्णयोधीयते धिया ॥ ३३ ॥
 अनन्तं समतानन्दं परमार्थं विदुर्बुधाः ।
 स येभ्यः प्राप्यते नित्यं ते सेव्याः शास्त्रसाधकः ३४
 देवलोकादिहागत्य लोकद्वयहितं भवेत् ।
 प्राक्तनं पौरुषं तद्वै दैवशब्देन कथ्यते ॥ ३५ ॥
 तद्युक्तमेतदेतस्मिन्नास्ति नापवदामहे ।
 मूढैः प्रकल्पितं दैवं मन्यन्ते ये क्षयं गताः ॥ ३६ ॥
 नित्यं स्वपौरुषादेव लोकद्वयहितं भवेत् ।
 ह्यस्तनी दुष्क्रियाभ्येति शोभां सत्क्रियया यथा ३७
 अद्यैवं प्राक्तनी तस्माद्यत्नाद्यः कार्यवान्भवेत् ।
 करामलकवद्दृष्टं पौरुषादेः तत्फलम् ।
 मूढः प्रत्यक्षमुत्सृज्य दैवमोहे निमज्जति ॥ ३८ ॥

एकस्य मूलच्छेदेन शोषे परस्य प्ररोहोऽत्र जयः ॥ २५ ॥
 उक्तार्थानभ्युपगमे अनिष्टं दर्शयन्नीश्वराधीनतावादं निराकरो—
 कर्मत्यादिना । यो न निहन्ति अनीशोऽस्वतन्त्रो यं जन्तुरीश्व-
 रप्रेरितः सन्स्वर्गं नरकमेव वा गच्छेद्विनापि पुण्यपापाभ्यामि-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥ तथा चानिमोक्षप्रसङ्ग इत्याह—स इति ॥ २७ ॥
 स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह—यस्त्विति । प्रयत्नकौशलमत्र चम-
 त्कारः ॥ २८ ॥ ईश्वरस्वातन्त्र्यनिरासमुपसंहरति—कश्चिदिति ।
 ननु 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नि-
 नीषते', 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति', 'ईश्वरः
 सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुन तिष्ठति' इत्यादिभूतिस्मृतिविरुद्धं कथ-
 मीश्वरापलापेन जीवस्वातन्त्र्यमुच्यते । ननु भवतापि कथं 'य-
 थाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पाप-
 कारी पापो भवति', 'यजेत जुहुयाद्वाधात्', 'कर्मांशाकार्यकत्वात्'
 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः' इत्याद्यनेकभूति-
 सूत्रस्मृत्यनुभवविरुद्धं जीवस्य पारतन्त्र्यमुच्यते । नह्यस्वतन्त्रो
 जीवः कर्ता भवति । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यनुशासनविरोधात् ।
 नवा बलवत्प्रेक्षरायतोऽयं विधिशतेन निषेधसहस्रेण वा प्र-
 वर्तयितुं निवर्तयितुं वा शक्यते । कथं वा बलादीश्वरेण ब्रह्म-
 बध्नादी प्रवर्तितोऽयमपराधी स्यात् । कथं वा विषमेषु स्वयमेव
 काञ्चित्प्रवर्त्य तान्नरकादिभागिनः कुर्वाणस्येश्वरस्य वैषम्यनैर्धृण्य-
 दोषौ न स्याताम् । कथं वा अन्तर्त्यामिन्द्राण्येववाक्यशोषे 'नान्यो-
 ऽतोस्ति द्रष्टा नान्योऽतोस्ति श्रोता नान्योऽतोस्ति मन्ता' इत्या-
 दिना जीवापलापेनेश्वरैकस्वातन्त्र्यसमर्थनं च संगच्छताम् ।
 यदि तु केवलाज्ञपुरुषदृष्टिमवलम्ब्य कर्मकाण्डप्रवृत्तेर्जिवास्वा-
 तन्त्र्यवादः तच्छेधित्यापादनेन सर्वभूतेष्वैकात्म्यव्युत्पादनाय
 प्रवृत्तां विवेकदृष्टिमवलम्ब्येश्वरैकस्वातन्त्र्यवादः तत्फलज्ञाने-
 कत्वां पूर्वदृष्टिमवलम्ब्य 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमबाह्यम-
 यमात्मा ब्रह्म सर्वाजुभूः' 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति

प्रभुः' इत्यादिभूतिस्मृतिवादाः । यथा स्वप्रदर्पणादौ दारुहस्ति-
 धावनस्य हस्तिदृष्ट्या दर्शने हस्ती धावति न दारु । दारुदृष्ट्या
 दर्शने तु दार्वेव धावति न हस्ती । परमार्थदृष्ट्या तु न
 हस्ती न वा दारु न वा धावत्यविकृन्त पुरुषदर्पणादिस्व-
 रूपमेवास्ते इति वादास्तद्विदित्यविरोधं श्रुत्वा तर्हि मोक्षोपा-
 यप्रवर्तकवमिष्टवचनस्याप्यज्ञविषयत्वाद्युक्त एवात्रेश्वरस्वातन्त्र्य-
 निरासः । तथाच भगवन्वादीय भाष्यम् 'तमेतमविद्याव्यवहा-
 रान्मानात्मनोरितरेतगन्धासं पुरस्कृत्य सर्वं प्रमाणप्रमेयव्यवहारा
 लौकिकाः प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिनिषेधमोक्षपराणि'
 इति । एव चाज्ञदृष्टिसिद्धजावस्वातन्त्र्यपक्षप्राप्तकर्मानुसारेण
 नियन्तुरीश्वरस्य न वैषम्यनैर्धृण्यादिप्रसक्तिरपीति भावः ॥ २९ ॥
 उपायान्ति लाभदिफलं । यान्ति तद्विघातेन । तेषु प्रिया-
 प्रिये रागद्वेषौ त्यक्त्वा यथाशास्त्रमेव व्यवहर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥
 सर्वाणि अर्माष्टानिर्नाति शेषः ॥ ३१ ॥ पौरुषशब्दार्थमाह—स्वा-
 धेति । स्वार्थः सुख दुःखनिवृत्तिश्च तत्प्रापकाणि यान्यवश्यक-
 तव्यानि साधनानि तदेकप्रयत्नतत्परतेत्यर्थः । सा सिद्धौ परम-
 पुरुषार्थाय ॥ ३२ ॥ स्पन्दो देहादिचलनं तद्धर्मिण्या तत्पर-
 म्पराहूपया श्रुत्वा यथापरादिक्रियया साधुसंगमेन सच्छास्त्रैश्चा-
 संभावनादिदोषनिरासेन निशितया स्वया धिया स्वयमात्मा उ-
 चीयते उद्भिज्यते सा चास्य स्वार्थसाधकतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ साधु-
 सच्छास्त्रयोर्लक्षणमाह—अनन्तमिति । समता अज्ञानकृतवैषम्य-
 निवृत्तिः ॥ ३४ ॥ यल्लोकद्वयहितं पौरुषं भवत्तदेव देवलोकभु-
 क्तिशिष्टं देवलोकादिहागत्य स्थितस्य दैवशब्देन कथ्यत इत्यर्थः
 ॥ ३५ ॥ तदेतद्युक्तमेतस्मिन्नास्ति संदेह इति शेषः । तन्नापव-
 दामहे न निन्दामः । किं तर्हि निन्द्यते तदाह—मूढैरिति । ते
 क्षयं गता इत्यपवदामहे इति शेषः ॥ ३६ ॥ ननु प्रादेवलो-
 कावातिरपि दैवादेव किं न स्यात्तत्राह—नित्यमिति । प्रसाधितं
 फलेनोपसंहरति—ह्यस्तनीत्यादिना ॥ ३७ ॥ एवं अयं अयतन्या

सकलकारणकार्यविषयितं
निजविकल्पबलादुपकल्पितम् ।
तदनपेक्ष्य हि दैवमसन्मयं
श्रय शुभाशय पौरुषमात्मनः ॥ ३९ ॥
शास्त्रैः सदाचर विजृम्भितदेशधर्मै-
र्यत्कल्पितं फलमतीव चिरप्ररूढम् ।
तस्मिन्हृदि स्फुरति चोपनमेति चित्त-
मङ्गावली तदनु पौरुषमेतदाहुः ॥ ४० ॥
बुद्धैव पौरुषफलं पुरुषत्वमेत-
दात्मप्रयत्नपरतैव सदैव कार्या ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वात्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे दैवनिराकरणं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
प्राप्य व्याधिविनिर्मुक्तं देहमल्पाधिभेदनम् ।
तथात्मनि समादध्याद्यथा भूयो न जायते ॥ १ ॥
दैवं पुरुषकारेण यो निवर्तितुमिच्छति ।

प्राप्तनी शोभामभ्यर्त्तेति पूर्वणान्वयः । नन्वस्तु प्राप्तनजयः पुरु-
षार्थसिद्धितु कुनस्तत्राह—तस्मादिति । यः कार्यवान्भवेत्तस्य
तत्फलं कगमलकवदृष्टमित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ हे शुभाशय, तत्त-
स्मात्कारणान्निजस्य स्वस्य विकल्पोऽर्थगुण्या चित्तवृत्तिस्तद्वादादुप-
कल्पितमत एवामन्मयम् । स्वार्थं मयत् । तत्र हेतुः । सकलैः
कारणैः कार्यैः प्रयोजनैश्च विवर्जितमिति तथा दैवमनपेक्ष्य-
पौरुषं श्रय स्वाङ्कुर ॥ ३९ ॥ किं तत्पौरुषं यच्छयेत्युच्यते त-
दाह—शास्त्रैर्गति । 'यदस्मृत्यादिभिः शास्त्रैः सतामाचरण सदा-
चारः । 'घञर्थं कावधानम्' इति कः । तेन विजृम्भिता विस्ती-
र्णा ये देशधर्मास्तत्तद्देशनियताचारास्तैश्च यच्चित्तशुद्धिलक्षण ज्ञा-
नलक्षणं च फलं कल्पितं समर्थितमतीव चिरं प्ररूढं प्रसिद्धं च
तस्मिन् हृदि बुद्धौ स्फुरति । अभिलषिते मति तत्साधनाचर-
णच्छ्रया चित्तं चोपन स्पन्दम् । 'चुप मन्दायां गतौ' ल्युट् ।
एति प्राप्नोति, तदनुसारेण अङ्गावली इन्द्रियहस्तादादिश्रोपन-
मेति, श्रवणादिना व्यवहरति एतदेव पौरुषमित्याहुः शिष्टा इ-
त्यर्थः ॥ ४० ॥ एतत्पुरुषत्वमधिकारिपुरुषमपौरुषफलं पुरुषार्थ-
सिद्धावेव सफलं नान्यथेति बुद्ध्वा सदैव आत्मप्रयत्नपरतैव
कार्या । अथासौ प्रयत्नपरता सच्छास्त्राणां साधुजनानां सेवनेन
तदनुगतविचारेणात्मज्ञानफललाभेन सफलतां नेया प्रापणीया ।
नयतेद्विकर्मणः 'प्रधाने नाहङ्कृष्वहम्' इति प्रधानकर्मण एव
कृत्वेनाभिधानादप्रधाने कर्मणि द्वितीया ॥ ४१ ॥ इदमात्मपौ-
रुषं नित्यमाचरितं सदैव जयत्येवेति दैवपौरुषयोर्बलाबलविचा-
रेण चाहभिश्चकाराच्छमदमादिमद्भिरधिकारिभिरार्यजनसेवया

नेया ततः सफलतां परमात्मनो
सच्छास्त्रसाधुजनपण्डितसेवनेन ॥ ४१ ॥
दैवपौरुषविचारचारुमि-
श्रेयमाचरितमात्मपौरुषम् ।
नित्यमेव जयतीति भावितैः
कार्य आर्यजनसेवयोद्यमः ॥ ४२ ॥
जन्मप्रबन्धमयमामयमेव जीवो
बुद्धैर्हिकं सहजपौरुषमेव सिद्ध्यै ।
शान्तिं नयत्ववितथेन वरौषधेन
मृष्टेन तुष्टपरपण्डितसेवनेन ॥ ४३ ॥

इह वामुत्र जगति स संपूर्णाभिवाञ्छितः ॥ २ ॥
ये समुद्योगमुत्सृज्य स्थिता दैवपरायणाः ।
ते धर्ममर्थं कामं च नाशयन्त्यात्मविद्विषः ॥ ३ ॥
संवित्स्पन्दो मनःस्पन्द एन्द्रियस्पन्द एव च ।

नित्यं भावितैः श्रवणादिभिरुद्यमः कार्यस्तत्त्वज्ञानायेत्यर्थः
॥ ४२ ॥ एष जीव ऐहिकमिहास्मिन्नधिकारिजन्मनि संपाद्य-
मानं सहजं शास्त्रबोधितत्वात्सत्यम् । फलाविस्वादीति यावत् ।
तथाविधं पौरुषमेव सिद्ध्यै परमपुरुषार्थलाभायेति बुद्ध्वा नित्यसंतु-
ष्टानां पराणां सर्वोक्त्यानां पण्डितानां ब्रह्मविदां सेवनेन सेवाल-
क्षणेनावितथेनामोघेन मृष्टेन मधुरतरं वरौषधेन जन्मप्रबन्धो ज-
न्मपरम्परा तन्मयं तत्प्रचुरमामयं शान्तिं नयतु । अधीष्टे लोद ।
अतिमुलभोपाये सति किमर्थमवसोदतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

पौरुषैकप्रधानत्वमुदाहरणवित्तैः ।

प्रत्युदाहरणैश्चात्र युक्तिभिश्च समर्थ्यते ॥ १ ॥

कृतमेव दैवनिरासेन पौरुषप्राधान्यसमर्थनमुदाहरणप्रत्युदाहर-
णैर्हृदीकरिष्यन्नधिकारिणो हितोपदेशोपपत्तिभिः पुरुषार्थे अवता-
रयति—प्राप्येति । अल्पा आधिभेदना मानसबुद्धिभोगा
यस्मिन् । समादध्याञ्चित्तसमाधानाय प्रयतेत ॥ १ ॥ अनि-
च्छतः कथं यञ्जः स्यादिति तत्रेच्छावदयकत्वमाह—दैवमिति ।
संपूर्णाभिवाञ्छितो भवतीति शेषः ॥ २ ॥ अन्वयमुत्तेनोक्त-
मर्थं व्यतिरेकमुखेनापि समर्थयति—ये इति । आत्मविद्विषः
स्वात्मशत्रवः ॥ ३ ॥ प्रत्यक्षपौरुषविरुद्धं दैवं प्रत्याचिख्यासुः
पौरुषस्य प्रत्यक्षसिद्धं स्वरूपमाह—संवित्स्पन्द इत्यादिना । संवि-
त्स्पन्दः पुरुषार्थतत्साधनस्फूर्तिस्तेन तत्साधनेच्छायुक्तो मनः-
स्पन्दस्तेन कर्मेन्द्रियाणामङ्गचालनाय प्रवृत्तिरैन्द्रियस्पन्दः । एव-

एतानि पुरुषार्थस्य रूपाण्येभ्यः फलोदयः ॥ ४ ॥
 यथासंवेदनं वेतस्तस्मात्तत्स्पन्दमृच्छति ।
 तथैव कायश्चलति तथैव फलभोक्तृता ॥ ५ ॥
 भावात्मैतत्संसिद्धं यत्रयत्र यथायथा ।
 दैवं तु न क्वचिद्दृष्टमतो जगति पौरुषम् ॥ ६ ॥
 पुरुषार्थेन देवानां गुरुरेव बृहस्पतिः ।
 शुक्रो दैत्येन्द्रगुरुतां पुरुषार्थेन चाश्रितः ॥ ७ ॥
 दैव्यदारिद्र्यदुःखार्ता अपि साधो नरोत्तमाः ।
 पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेन्द्रतुल्यताम् ॥ ८ ॥
 महास्तो विभवास्त्वादौर्नानाश्रयसमाश्रयाः ।
 पौरुषेणैव दोषेण नरकातिथितां गताः ॥ ९ ॥
 भावाभावसहस्रेषु दशासु विविधासु च ।
 स्वपौरुषवशादेव निवृत्ता भूतजातयः ॥ १० ॥
 शास्त्रतो गुरुतश्चैव स्वतश्चेति त्रिसिद्धयः ।
 सर्वत्र पुरुषार्थस्य न दैवस्य कदाचन ॥ ११ ॥
 अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत् ।
 प्रयत्नाच्चित्तमित्येष सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ १२ ॥
 यच्छ्रेयो यदतुच्छं च यदपायविवर्जितम् ।
 तत्तदाचर यत्नेन पुत्रेति गुरवः स्थिताः ॥ १३ ॥
 यथा यथा प्रयत्नो मे फलमाशु तथा तथा ।
 इत्यहं पौरुषादेव फलभाङ्गं नतु दैवतः ॥ १४ ॥

पौरुषाद्दृश्यते सिद्धिः पौरुषाद्धीमतां क्रमः ।
 दैवमाभ्यासनामात्रं दुःखे पेलवबुद्धिषु ॥ १५ ॥
 प्रत्यक्षप्रमुखैरित्यं प्रमाणैः पौरुषक्रमः ।
 फलितो दृश्यते लोके देशान्तरगमादिकः ॥ १६ ॥
 भोक्ता तृप्यति नाभोक्ता गन्ता गच्छति नागतिः ।
 वक्ता वक्ति न चावक्ता पौरुषं सफलं नृणाम् ॥ १७ ॥
 पौरुषेण दुरन्तेभ्यः संकटेभ्यः सुबुद्धयः ।
 समुत्तरन्त्ययत्नेन नतु मोघतयानया ॥ १८ ॥
 यो यो यथा प्रयतते स स तत्सफलैकभाक् ।
 नतु तूष्णीं स्थितेनेह केनचित्प्राप्यते फलम् ॥ १९ ॥
 शुभेन पुरुषार्थेन शुभमासाद्यते फलम् ।
 अशुभेनाशुभं राम यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २० ॥
 पुरुषार्थाफलप्राप्तिर्देशकालवशादिह ।
 प्राप्ता चिरेण शीघ्रं वा यासौ दैवमिति स्मृता ॥ २१ ॥
 न दैवं दृश्यते दृष्ट्या न च लोकान्तरे स्थितम् ।
 उक्तं दैवाभिधानेन स्वर्लोके कर्मणः फलम् ॥ २२ ॥
 पुरुषो जायते लोके वर्धते जीर्यते पुनः ।
 न तत्र दृश्यते दैवं जरायौवनबालयवत् ॥ २३ ॥
 अर्थप्रापककार्यैकप्रयत्नपरता बुधैः ।
 प्रोक्ता पौरुषशब्देन सर्वमासाद्यतेऽनया ॥ २४ ॥
 देशादेशान्तरप्राप्तिर्हस्तस्य द्रव्यधारणम् ।
 व्यापारश्च तथाङ्गानां पौरुषेण न दैवतः ॥ २५ ॥

कारणकाराभ्यां तत्प्रयुक्तकायबाह्योपकरणस्पन्दोऽपि संगृह्यते ।
 एतानि पुरुषार्थस्य पौरुषस्य रूपाणि क्रमिकविभेदाः । एतेभ्यो
 निरन्तरदृष्टेभ्यः फलोदयोऽभिलाषितार्थसिद्धिः प्रसिद्धेत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—यथेति । यथासंवेदनं साक्षिणि
 यादृशी विषयस्फूर्तिः पूर्वं भवति ततो मनस्तादृश स्पन्दमृच्छति
 गच्छति । तथैव कर्मेन्द्रियस्पन्देन कायश्चलति । क्रियानुसारिणी
 च फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ यत्रयत्र फले लौकिके वैदिके
 वा यथायथा पौरुषमुपयुज्यते ध्यानादौ मानसमेव प्रधानमास-
 नमौने तदङ्गे । स्वभावनादौ वाचिकमेव प्रधानमैकाग्र्यसांमुख्ये
 तदङ्गे । यात्रादौ तु कायिकमेव प्रधानं बाह्यनोर्नियमौ तदङ्गे ।
 क्वचित्तु द्वयोर्द्वयोः प्राधान्यं क्वचिन्नयाणामिति तत्रतत्र तथा-
 तथा तत्पौरुषमात्रात् बालानभिव्याप्य संसिद्धं प्रत्यक्षसिद्धं
 दैवं तु न क्वचिद्दृष्टमित्यसंदेहेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उक्तमर्थमु-
 दाहरणैः स्फुटयति—पुरुषार्थेनत्यादिचतुर्भिः ॥ ७ ॥ ८ ॥
 नानाविधानामाश्रयरूपाणां विभावानां समाश्रया नहुषादयः
 ॥ ९ ॥ भावा विभवा अभावा विपदस्तेषां सहस्रेषु । निवृत्ता
 भक्तिकान्ताः ॥ १० ॥ लौकिकाः स्वतएव यागादयः स्वतः
 शास्त्रतश्च ज्ञानं तु स्वतः शास्त्रतो गुरुतश्चेति त्रिसिद्धयः ।

नेन दैवस्य त्रिसिद्धयो निर्व्यापारदैवदुर्गहवादिना मनावलम्बने
 सर्वविधानामुच्छेदप्रसङ्गः । 'सोमेन यजेत' इत्यादिवाक्यबो-
 धितयागानां व्यापारजन्यन्वाद्भावानां च पुरुषप्रवृत्तिनिमि-
 त्त्वात्प्रवृत्तेश्च परिस्पन्दरूपत्वात् ॥ ११ ॥ तेषु प्रस्तुतोपयोगि
 सारं दर्शयति—अशुभेच्चिन्ति ॥ १२ ॥ श्रेयं सर्वोत्कृष्टम् ।
 अनुच्छं परमार्थसत्यम् । अपायविवर्जितं नित्यम् । फलतो
 यद्यदादृश तत्तदाचर ॥ १३ ॥ आशु शीघ्रं भवन्ति शेषः ।
 इति निश्चित्य ॥ १४ ॥ क्रम आचरणम् । दुःखे रुदन्सु पेलवबु-
 द्धिषु आश्रासनामात्रमधुमार्जनतुल्यम् ॥ १५ ॥ देशान्तरे गमन
 गमः ॥ १६ ॥ इति सफलं दृष्टमिति शेषः ॥ १७ ॥ मोघ-
 तथा निर्व्यापाररूपया । अनया दैवदृष्ट्या ॥ १८ ॥ एकभाक्
 नियतं भाजनम् ॥ १९ ॥ २० ॥ यदि दैवं महतां भक्तिस्तर्हि
 पौरुषमेव दैवबुद्ध्यावलम्ब्यतां नलसत्कल्पनमन्यदित्यभिप्रे-
 त्याह—पुरुषार्थादित्यादिना । फलप्राप्तिः फलसंपत् ॥ २१ ॥
 ननु स्वर्गादिलोकस्थं दैवमिहादर्शनेन नापलपितुं शक्यं तत्राह—
 नेति । स्वर्लोके स्वर्गलोके ॥ २२ ॥ तत्र पुरुषे ॥ २३ ॥ सदसर्त्या-
 रुषयोर्विभागमाह—अथेत्यादिना ॥ २४ ॥ देशान्तरप्राप्तिः
 पादयोः पौरुषेण । अन्यो व्यापारश्चाङ्गान्तराणां पौरुषेणैव

अनर्थप्राप्तिकार्यैकप्रयत्नपरता तु या ।
 प्रोक्ता प्रोन्मत्तवेष्टेति न किञ्चित्प्राप्यतेऽनया ॥ २६ ॥
 क्रियया स्पन्दधर्मिण्या स्वार्थसाधकता स्वयम् ।
 साधुसंगमसच्छास्त्रतीक्ष्णयोक्तीयते धिया ॥ २७ ॥
 अनन्तसमतानन्दं परमार्थं स्वकं विदुः ।
 स येभ्यः प्राप्यते यस्मात्सेव्यास्ते शास्त्रसाधवः ॥ २८ ॥
 संच्छास्त्रादिगुणो मत्या सच्छास्त्रादिगुणान्मतिः ।
 विवर्धते मिथोऽभ्यासात्सरोज्जाविष कालतः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वान्मीकांये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे पौरुषप्राधान्यसमर्थनं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 नाकृतिर्न च कर्माणि न स्पन्दो न पराक्रमः ।
 तन्मिथ्याज्ञानवद्द्रष्टुं दैवं नाम किमुच्यते ॥ १ ॥
 स्वकर्मफलसंप्राप्ताविदमिथ्यमितीति याः ।
 गिरस्ता दैवनाम्नेताः प्रसिद्धिं समुपागताः ॥ २ ॥

न दैवतो ष्ट इत्यर्थः ॥ २५ ॥ अनर्थस्य प्राप्तयेष्मादिति
 अधिकरणपदवद्वादिः । कर्मणि किति समानाधिकरणपदा
 या । न किञ्चित्पुनरिति शेषः । अशुभं तु प्राप्यत एव
 ॥ २६ ॥ अधिकविवक्षयोक्तमेव पुनराह—क्रिययेत्यादिना ।
 क्रिययेति तृतीयान्तपाठः प्राप्यत्यादिना । क्वचित् 'क्रियायाः
 स्पन्दधर्मिण्याः' इति पाठस्तत्र क्रियायाः स्वार्थसाधकता प्रसिद्धेति
 तत्फलभूतया धिया स्वयमुक्तीयते, उद्ध्रियत इत्यर्थः ॥ २७ ॥
 समता अज्ञानकृतवैषम्यनिवृत्तिस्तदुपलक्षितमानन्दं ये विदुः स
 वानन्दो येभ्यः प्राप्यते ते सेव्याः प्रणिपातपरिप्रश्रुश्रुपादि-
 भिरभ्यासेन चावजनीयाः ॥ २८ ॥ यद्विवक्षयोक्तमपि पुनरुक्त
 ण्दाह—सच्छास्त्राणि । आदिपदान्साधुसंगमपरिग्रहः । तत्र साधु-
 नगमाभ्यामस्य गुणस्तत्समशीलताप्राप्तिः । शास्त्राभ्यामस्य गुणः
 शास्त्रतात्पर्यज्ञानम् । मतिस्तत्त्वबोधः । यथायथाय गुरुश्रुत्वाशा-
 स्त्राभ्यासपरो भवति तथातथास्य बोधो विवर्धते । यथायथा च बो-
 धमिदृष्टिस्तथाया गुरुशास्त्रविश्रामदृष्टिस्तद्गुणवृद्ध्या सुखादि-
 श्रुत्योत्तरोत्तरभूमिकामारोहति । कालतश्चिरकालतो वर्षाकालतश्च
 ॥ २९ ॥ तथाच तद्विवृद्धये चिरं यत्नः कार्य इति वक्तुमुक्त-
 त्वं पुनराह—आवाल्यादिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पुरुषकारः
 पौरुष तदेव पुरुषार्थकारणं यस्मिंस्तथाविधे जगति । रघुनाथ-
 यधिकृतकुलप्रेष्टत्वद्योतनाय संबोधनम् । सरीसृपः सर्पः ॥ ३२ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहार-
 प्रकरणे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

आवाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः ।
 गुणैः पुरुषयज्ञेन स्वार्थः संपद्यते हितः ॥ ३० ॥
 पौरुषेण जिता दैत्याः स्थापिता भुवनकिंवाः ।
 रचितानि जगन्तीह विष्णुना न च दैवतः ॥ ३१ ॥
 जगति पुरुषकारकारणेऽस्मिन्
 कुरु रघुनाथ चिरं तथा प्रयत्नम् ।
 ब्रजसि तरुसरीसृपाभिधानां
 सुभग यथा न दशमशङ्क एव ॥ ३२ ॥

तत्रैव मूढमतिभिर्दैवमस्तीति निश्चयः ।
 आतो दुरवबोधेन रज्ज्वाभिष भुजंगमः ॥ ३ ॥
 हास्तनी दुष्क्रियाभ्येति शोभां सक्रियया यथा ।
 अद्यैवं प्राक्तनी तस्माद्यत्नात्सत्कार्यवान्भवेत् ॥ ४ ॥
 मूढानुमानसंसिद्धं दैवं यस्यास्ति दुर्मतेः ।

वर्णितं दैवमिथ्यात्वमुदाहरणविमर्शैः ।

उपजीव्यविरोधादियुक्तिमिश्रं समर्थ्यते ॥ १ ॥

इत्थं दैव निरस्य पौरुषस्वातन्त्र्यसमर्थितेऽप्यनाश्वसेन
 मोमुद्यमान प्रावराभ्यप्रकरणे पञ्चविंशे सर्गे, 'अत्रैव दुर्वि-
 लासनां चूडामणिरिहापरः । करोत्यतीति लोकेऽस्मिन्दैवं काल-
 ध कथ्यते ॥ तेनयमस्त्रिला भूतसंततिः परिपेल्वा । तापेन
 हिममालेव नीता विधुरतां भृशम् ॥ नृत्यतो हि कृतान्तस्य
 नितान्मभिव रागिणः । नित्यं नियतिकास्तायां मुने परमका-
 मित्ता ॥' इत्यादिना स्वेन विस्तरेणोपवर्णनं बहुतरश्रुतिस्मृति-
 पुराणैतिह्येषु परमस्वतन्त्रतया प्रसिद्धं दैवं दुरपक्वमिति मन्य-
 मानं श्रीरामं लिङ्गैरुपलक्ष्य यावदस्य दैवत्वानैक्ये उपजीव्य-
 विरोधो न प्रदर्शितस्तावन्न विश्वसिष्यतीति तं दिदर्शयिषुः श्री-
 वसिष्ठ उवाच—नाकृतिरित्यादिना । आकृतिर्जातिरनुगतसं-
 स्थानं च । कर्मस्पन्दपराक्रमाणां मानसशारीरफलोपधानैः
 मामान्यविशेषतद्विशेषभावेन वा भेदः । यस्मै न सति
 तदैवं किस्वरूपमिति न तत्त्वतो निर्णयं जनैरुच्यते । यतो
 दुर्वचं तत्तस्मान्मिथ्याज्ञानवदेव रूढमित्यर्थः । मिथोऽज्ञानवदिति
 पाठेऽपि अज्ञानं भ्रान्तिज्ञानं तद्वदेव मिथोन्योन्यं व्यवहारे
 रूढमित्यर्थः ॥ १ ॥ किमधिष्ठाना भ्रान्तिरिति चेत्तद्दर्शयन् मिथो
 व्यवहारं स्फुटयति—स्वकमेति । इदं कर्म इत्थमनेन क्रमेणानु-
 ष्ठितमिति एवंप्रफलसंपन्नमिति या गिरो वागव्यवहारास्ताः
 लक्षणया तद्विषया इत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र तेषु । दुरवबोधेन
 भ्रान्त्या । आतो गृहीतः ॥ ३ ॥ तथाच मनुक्तेनैव फलित-
 मित्याह—हास्तनीति ॥ ४ ॥ उपजीव्यप्रमाणविरोधं विवक्षुः

दैवाहाहोऽस्ति नैवेति गन्तव्यं तेन पाषके ॥ ५ ॥
 दैवमेवेह चेत्कर्तुं पुंसः किमिव चेद्या ।
 ज्ञानदानासनोष्णान्दैवमेव करिष्यति ॥ ६ ॥
 किंवा शास्त्रोपदेशेन मूकोऽयं पुरुषः किल ।
 संचार्यते तु दैवेन किं कस्येहोपदिश्यते ॥ ७ ॥
 नच निस्पन्दता लोके दृष्टेह शक्ततां विना ।
 स्पन्दाच्च फलसंप्राप्तिस्तस्मादैवं निरर्थकम् ॥ ८ ॥
 नचामूर्तेन दैवेन मूर्तस्य सहकर्तृता ।
 पुंसः संदृश्यते काचित्तस्मादैवं निरर्थकम् ॥ ९ ॥
 मिथोऽज्ञानि समासाद्य द्वयोरैकैककर्तृता ।
 हस्तादीनां हतत्वे ह न दैवेन क्वचित्कृतम् ॥ १० ॥
 मनोबुद्धिदप्येतद्वैवं नेहानुभूयते ।
 आगोपालं कृतप्रज्ञैस्तेन दैवमसत्सदा ॥ ११ ॥
 पृथक्केदुद्धिरन्योऽर्थः सैव चेत्कान्यता तयोः ।
 कल्पनायां प्रमाणं चेत्पौरुषं किं न कल्पते ॥ १२ ॥
 नामूर्तेस्तेन संगोऽस्ति नभसेव वपुष्मतः ।
 मूर्तं च दृश्यते लग्नं तस्मादैवं न विद्यते ॥ १३ ॥
 विनियोकश्च भूतानामस्यन्येष्वेज्जगद्वयं ।
 शेरते भूतबुद्धानि दैवं सर्वं करिष्यति ॥ १४ ॥
 दैवेन त्वमियुक्तोऽहं तत्करोमीदृशं स्थितम् ।

समाश्वासनवागेषा न दैवं परमार्थतः ॥ १५ ॥
 मूढैः प्रकल्पितं दैवं तत्परास्ते क्षयं गताः ।
 प्राज्ञास्तु पौरुषार्थेन पदमुत्तमां गताः ॥ १६ ॥
 ये शूरा ये च विक्रान्ता ये प्राज्ञा ये च पण्डिताः ।
 तैस्तैः किमिव लोकेऽस्मिन्वद दैवं प्रतीक्ष्यते ॥ १७ ॥
 कालविद्भिर्धिनिर्णीता यस्यातिचिरजीविता ।
 स चेज्जीवति संछिन्नशिरास्तदैवमुत्तमम् ॥ १८ ॥
 कालविद्भिर्धिनिर्णीतं पाण्डित्यं यस्य राघव ।
 अनध्यापित एवासौ तज्जगद्धैवमुत्तमम् ॥ १९ ॥
 विश्वामित्रेण मुनिना दैवमुत्सृज्य दूरतः ।
 पौरुषेणैव संप्राप्तं ब्राह्मण्यं राम नान्यथा ॥ २० ॥
 अस्माभिरपरैः राम पुरुषैर्मृनितां गतैः ।
 पौरुषेणैव संप्राप्ता चिरं गगनगामिता ॥ २१ ॥
 उत्साद्य देवसंधानं चक्रुस्त्रिभुवनोदरे ।
 पौरुषेणैव यत्नेन साम्राज्यं दानवंश्वराः ॥ २२ ॥
 आलूनशीर्णमाभोगि जगदाजहुरोजसा ।
 पौरुषेणैव यत्नेन दानवंश्यः सुरेश्वराः ॥ २३ ॥
 राम पौरुषयुक्तया च सलिलं धार्यतेऽनया ।
 चिरं करण्डके चारु न दैवं तत्र कारणम् ॥ २४ ॥
 भरणादानसंरम्भविघ्नमश्रमभूमिषु ।

प्रथमं प्रत्यक्षस्वक्रियाविरोधमाह—मूढेति । दाहो नैवास्तांति
 दैवान्निश्चित्य गन्तव्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ उच्चारान् दानाद्यज्ञमन्त्रा-
 युच्चारणानि ॥ ६ ॥ तथाच वेदादिप्रामाण्यविरोध इत्याह—कि-
 मिति । मूको वाग्व्यापारेऽप्यन्वयान्तरः ॥ ७ ॥ दृष्टविरोधोपा-
 त्याह—नचेति ॥ ८ ॥ ननु देहादिस्पन्दः कर्त्रन्तरसमुच्चय-
 कर्तृकः क्रियात्वात् शिविकोद्बुद्धनर्कद्वयनुमाने मूर्तकर्त्रन्तरस्य
 प्रत्यक्षबाधे अमूर्तः सहकारिकर्ता मेत्यसि तदेव दैव नः निद-
 मित्याशङ्क्याह—नचेति । तथा च मूर्तसमुच्चितकर्तृकत्वं
 दृश्यसमुच्चितकर्तृकत्वं चोपाधिरित्यर्थः । तथाच पक्ष उपाध्य-
 भावाभावेन साध्याभावः निद्व इत्याह—तस्मादिति ॥ ९ ॥
 क्वचिद्विषयवपनादौ मिथः परस्परं लेखनाभिरुच्यज्ञानि समासाद्य
 प्राप्तयोर्द्वयोर्मध्ये द्वितीयस्य प्रत्याख्यानमेकैकस्य कर्तृता च संद-
 रश्यत इत्यनुपपद्यते । क्वचित् पुस्तके पुसः संदश्यत इत्यर्थं पुनः
 पठ्यते । एतेन हस्तापदमनोबुद्ध्यादिविचक्रियोपकरणत्वेनापि दैव-
 कल्पनाशा निरस्तस्याह—हस्तादीनामिति । तत्र हस्तादीं सति
 तेन दैवस्यान्यथासिद्धेः करणत्वायोगाद्वातरोगादिना हतत्वे न-
 श्चवे सतीत्युक्तम् । ह इति किलार्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ किंच
 दैवसिद्धौ कर्त्रादिकारकबुद्धिरेव मानं तत्पृथग्भूतबुद्धिर्वा । द्वि-
 तीये क्रियायामनुपयुक्तोऽन्य एव दैवमिति निरर्थकोऽर्थः क-
 ल्पितः स्यात् । आद्ये प्रसिद्धकर्त्रादिरिव दैवशब्देनोक्तः स्यादि-
 त्याह—पृथगिति । ननु समानपाण्डित्यादिफलमीहमानानामधी-
 यानानां कैचिदेव तत्फलं युज्यन्ते न सर्वे तत्रावश्यं वैषम्ये

निमित्तं कल्प्यम्, कार्यवैषम्यालङ्घ्यस्य कल्पनाप्रमाणत्वादिनचेत्त-
 त्राह—कल्पनायामिति । तत्रापि दृष्टमजातीयपौरुषमेव प्राक्तन
 कल्प्यते नाप्रामिद्व दैवमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कारकान्तरसहकारित्वा-
 योग्यत्वादपि न तत्कल्पना युक्तित्याह—नेति । तेन कारकान्त-
 रेण । सहः संयोगः । वपुष्मनोऽस्मादादेः । चकारोऽवधारणं ।
 यस्मान्मूर्तमेव लग्नं परस्परसंयुक्तं दृश्यते तस्मात् ॥ १३ ॥ शे-
 रते शरीरं । व्यत्ययेन लिङ्गं लट् ॥ १४ ॥ अभियुक्त-
 प्रीतिः । स्थितं दैवसंकल्पसिद्धम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ किमिति
 काकुः प्रश्नच्छलेनाक्षेपः ॥ १७ ॥ ननु दैवज्ञा प्रहान् निवेद-
 यन्ति तदेव दैवमित्याशङ्क्य तेषां लिङ्गविधया चारभेदेन पौरु-
 षपतन्फलमूचकत्वमेव न कारणतैल्यभिप्रेत्याह—कालविद्भिर्नि-
 ॥ १८ ॥ उत्तम श्रेष्ठं कारणं सिद्धेदिति शेषः ॥ १९ ॥ वि-
 श्वासदाब्ज्याय पुरोगतेष्वेव पौरुषफलमुदाहरति—विश्वामित्रेणेति
 ॥ २० ॥ २१ ॥ यत्तु प्रसिद्धमिन्द्रादिदैवं तदपि पौरुषेण
 पराजितं प्रसिद्धमित्याह—उत्साद्येति ॥ २२ ॥ योऽपि तस्य
 जयः सोपि पौरुषादेव न स्वत इत्याह—आलूनेति । आभोगि
 विस्तीर्णं जगत् आलूनं छिन्नं शीर्णं जर्जरीकृतं च शत्रुसैन्यं य-
 स्मिन् युद्धादिकर्मणि तद्यथा स्यात्तथा आजहूः प्रत्याजहूः । त-
 थाच दैवस्यापि दैवं पौरुषमेवेति भावः ॥ २३ ॥ अनया राल-
 मधुच्छिष्टादिलेपनादिकल्पेण प्रसिद्धया पौरुषयुक्तया । करण्डके
 वंशसंपुटके ॥ २४ ॥ भरणं खननपोषणम् । आदानं बलात्प-
 रराष्ट्रादेः । संरम्भः क्रोधेन परनिग्रहः । विघ्नमा भोगविला-

शक्तता दृश्यते राम न दैवस्यौषधेरिव ॥ २५ ॥

सकलकारणकार्यविवर्जितं

निजविकल्पवशादुपकल्पितम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे दैवनिराकरणं नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

त्वमनपेक्ष्य हि दैवमसन्मयं

अथ शुभाशय पौरुषमुत्तमम् ॥ २६ ॥

नवमः सर्गः ९

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ प्रतिष्ठामलमागतम् ।

यल्लोके तद्वद् ब्रह्मन्दैवं नाम किमुच्यते ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पौरुषं सर्वकार्योणां कर्तुं राघव नेतरम् ।

फलभोक्तुं च सर्वत्र न दैवं तत्र कारणम् ॥ २ ॥

दैवं न किञ्चित्कुरुते न भुङ्क्ते न च विद्यते ।

न दृश्यते नाद्रियते केवलं कल्पनेदृशी ॥ ३ ॥

सिद्धस्य पौरुषेणेह फलस्य फलशालिना ।

शुभाशुभार्थसंपत्तिर्दैवशब्देन कथ्यते ॥ ४ ॥

पौरुषोपनता नित्यमिष्टानिष्टस्य वस्तुनः ।

प्रामिरिष्टाप्यनिष्टा वा दैवशब्देन कथ्यते ॥ ५ ॥

भावी त्ववश्यमेवार्थः पुरुषार्थकसाधनः ।

यः सोऽस्मिंल्लोकसंघाते दैवशब्देन कथ्यते ॥ ६ ॥

ननु राघव लोकस्य कस्यचित्किञ्चिदेव हि ।

दैवमाकाशरूपं हि करोति न करोति च ॥ ७ ॥

पुरुषार्थस्य सिद्धस्य शुभाशुभफलोदये ।

इदमित्थं स्थितमिति योक्तिस्तदैवमुच्यते ॥ ८ ॥

इत्थं ममाभवद्बुद्धिरित्थं मे निश्चयो ह्यभूत् ।

इति कर्मफलप्रामौ योक्तिस्तदैवमुच्यते ॥ ९ ॥

इष्टानिष्टफलप्रामाविदमित्यस्य वाचकम् ।

आश्वासनामात्रवचो दैवमित्येव कथ्यते ॥ १० ॥

राम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ यत्प्राक्कर्मोपसंचितम् ।

तदैवं दैवमिन्युक्तमपमृष्टं कथं त्वया ॥ ११ ॥

वसिष्ठ उवाच ।

साधु राघव जानासि शृणु वक्ष्यामि तेऽखिलम् ।

दैवं नास्तीति ते येन स्थिरा बुद्धिर्भविष्यति ॥ १२ ॥

गाः । अन्येपि ये श्रमभूमयः कष्टमात्राः पुरुषार्थान्तेषु दैवस्य शक्तता न दृश्यते । ओषधिग्रहणं मणिमन्त्राद्युपलक्षणं तस्यैव ॥ २५ ॥ हे शुभाशय, त्वं निजः स्वायोऽवकल्पो भ्रमन्तस्मादुपकल्पितमित्रामन्मयं नुत्तलप्रायं दैवमनापेक्ष्य पौरुषं अथ आश्रय ॥ २६ ॥ इति श्रीवसिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

दैवापलापसिद्धयर्थं मनोमात्रम्बुच्यते ।

कर्मणः सफलत्वाच्च मनसश्च चिदात्मता ॥ १ ॥

पूर्वं पौरुषस्वातन्त्र्यासिद्धये क्वचिद्द्वयमगदेव नास्त्येवेत्यपलपितम् । क्वचित् प्राक्तनप्रत्यक्षजन्यकर्मैव दैवं पौरुषमेव वा दैवमित्युक्तम् । तत्र प्रथमकल्पे दृढतरलोकवेदप्रमिद्धानिरालम्बनत्वापत्तिमसति दुर्बले तत्सापेक्षपौरुषप्रारब्धत्वाविरोधे च । द्वितीये तु असदैवमिति प्रतिज्ञानुपपत्तिमाधुनिकप्रवृत्तीनामपि पूर्वकर्मफलतया तदनुगुणतयैवोत्पत्तौ तद्विरोधित्वाभावेन ताभिस्तज्ज्योक्तिविरोध तत्पारतन्त्र्येऽपि पुरुषस्वातन्त्र्यविधातं बाधेऽप्यामीति गूढाभिसंधिः । श्रीरामस्तदर्थं गुरोः कतरस्मिन्कल्पे निर्भर इति जिज्ञासुरवाच—भगवन्मिति । प्रतिष्ठां प्रसिद्धिमलमत्यन्तमागतं प्राप्तं यदैवं तत्किमसदुत सदवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं पृष्ठोऽक्षतरामाभिप्रायः श्रीवसिष्ठोऽपि दैवापलापोपपत्त्यैव जगदपलापेनाद्वितीयमात्मतत्त्वं बुबोधयिषुः कल्पयोः फलतो नास्ति

भेद इति गूढाभिप्रायः । प्रथमकल्पमेवावलम्ब्योक्तमेवोवाच—पौरुषमिति । वस्तुतः उदासीनत्वादात्मनो न कर्तृत्वं नवा भोक्तृत्वमिति द्योतनाय करणेऽपि पौरुषे तत्कर्तृताव्यपदेशः ॥ २ ॥ विवेकिभिर्नाद्रियते । कल्पनानिरुद्धप्राप्तिर्लोकानामित्यर्थः ॥ ३ ॥ निरालम्बनत्वानुपपत्तिं परिहरति—सिद्धयेति । फलशालिना अवश्यं फलवता पौरुषेण सिद्धस्य वनितापिण्डादेर्भर्तृसंपत्त्यादिभिः शुभाशुभं यत्प्राप्यते तदैवालम्ब्य दैवमिति व्यवहियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रथममिष्टस्य पश्चादनिष्टापि प्राप्तिर्भवति कदाचित्प्रथममनिष्टस्य पश्चादिष्टापातिं तथोक्तिः । कथ्यते लोकैरिति शेषः ॥ ५ ॥ लोकायतिकानां मतमाह—भावीति । पुरुषार्थोऽत्र भोगः ॥ ६ ॥ सिद्धान्तमाह—नन्विति । कस्यचित्किञ्चिदेव दैवमाकाशरूपं शून्यकल्पं न भनोर्नैत्यसदृशं वा करोति भ्रान्तदृशा । न करोति विवेकिदृशा ॥ ७ ॥ इदं फलमित्यमेतद्वीज्यात्मना प्राक्स्थितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ इष्टानिष्टफलयोः प्राप्तौ सत्यामिदं प्राक्तनं कर्म इत्थमेवंप्रकारमित्यस्यार्थस्य । सर्वकल्पनानां पौरुषे एवावन्तर्भावः ॥ १० ॥ कल्पद्वयाभेदोक्त्याऽऽशयमप्रतिपद्यमानः प्रथमकल्पेनोपक्रम्य द्वितीयकल्पेनोपसंहारे विरोधं मन्यमानः स्वाभिसंधिं प्रकाशयन् श्रीराम उवाच—भगवन्मिति । यत्प्राक्तनं कर्म तदेव पुनः पुनर्दैवमिति यद्युक्तं तर्हि तद्विद्यतएव न विद्यते इति त्वया कथमपमृष्टमपलपितम् । अपलापवचनस्य कोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वाभिसंधिं प्रकटयन् श्रीवसिष्ठ

या मनोवासना पूर्वं बभूव किल भूरिशः ।
 सैवेयं कर्मभावेन नृणां परिणतिं गता ॥ १३ ॥
 जन्तुर्यद्वासनो राम तत्कर्ता भवति क्षणात् ।
 अन्यकर्मान्वभावेत्येतस्यैवोपपद्यते ॥ १४ ॥
 ग्रामगो ग्राममाप्नोति पत्नार्थी च पत्नम् ।
 यो यो यद्वासनस्तत्र स स प्रयतते सदा ॥ १५ ॥
 यदेव तीव्रसंवेगाद्दृढं कर्म कृतं पुरा ।
 तदेव दैवशब्देन पर्यायेणेह कथ्यते ॥ १६ ॥
 एवं कर्मस्यकर्मणि कर्मप्रौढा स्ववासना ।
 वासना मनसो नान्या मनो हि पुरुषः स्मृतः ॥ १७ ॥
 यदैवं तानि कर्माणि कर्म साधो मनो हि तत् ।
 मनो हि पुरुषस्तस्यादैवं नास्तीति निश्चयः ॥ १८ ॥
 एष एव मनोजन्तुर्यद्यत्प्रयतते हितम् ।
 कृतं तत्तद्वामोति स्वत एव हि दैवतः ॥ १९ ॥
 मनश्चित्सं वासना च कर्म दैवं च निश्चयः ।
 राम दुर्निश्चयस्यैताः संज्ञाः सद्भिद्रदाहताः ॥ २० ॥
 एवं नामा हि पुरुषो दृढभावनया यथा ।

उवाच—साध्विति । जानामि विरोधं कल्पद्वयेऽपि दोषांश्चेति भावः । स्थिरा दोषाश्चापुपहता ॥ १२ ॥ कर्मभावेन कायिकवाचिककर्मभावेन । 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वान्ना वदति तत्कर्मणा करोति' इति ध्रुतेस्त्वैवानुभवाच्चेति भावः ॥ १३ ॥ तदेवान्वयव्यतिरेकोपदर्शननोपपादयति—जन्तुरिति ॥ १४ ॥ विशेषे सहचारदर्शनात्सामान्ये व्याप्तिः सिद्धेत्याह—ग्रामग इति । ग्रामगो ग्राममननगोचरोद्भूतवासनः ॥ १५ ॥ तीव्रसंवेगात्कलाभिलाषातिशयात् । कर्मप्रयत्नप्राबल्येन कृतं यत् ॥ १६ ॥ कर्मसु तिष्ठन्तीति कर्मस्थाः कर्तारस्तेषां सर्वाणि कर्माण्येवमुक्तीत्यैव भवन्ति । कर्म च प्रौढा उपचिता स्ववासनैव । वासना च स्वकारणान्मनसो नान्या 'वाचारम्भेण विकारो नामधेयम्' इति श्रुत्युक्त्यायात् । यद्यपि बाह्याययोरपि कर्म दृश्यते तथापि तयोरपि विमर्शे मनोवासनामात्रत्वं वक्ष्यमाणमभिप्रेत्यैवमुक्तम् । मनश्च पुरुषः पूर्णामैव न ततो व्यतिरिच्यते । 'तन्मनोऽङ्कुरत आगन्मन्वा स्याम्' इतीत्यादिध्रुतेर्मनसः पुरुषविवर्तत्वादिति भावः ॥ १७ ॥ पुरुषस्य च परमार्थतो निर्वाकार्गचन्मात्ररूपत्वान्मनसोऽस्तत्वे कर्मास्तत्वात्तदामकदेवासत्वं फलितमिष्याह—यदिति ॥ १८ ॥ 'प्राणमेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनः' इति ध्रुतेरात्मन एवाध्यासान्मनआदिभावेन स्थितस्य कर्मनत्फलभावेनाप्यवस्थितिरेति स एव दैवमिति यद्युच्यते तर्ह्यस्तु नाम न तेन पुरुषस्वातन्त्र्यविधात इत्याशयेनाह—एष एवेति । मनः मनआदिभावं प्राप्तः ॥ १९ ॥ यद्यल्यन्तासंदेह मनस्तादृक् कथं तेन व्यवहारसिद्धिवैयर्थ्यापुत्रादिना तददर्शनादित्याशङ्क्य

१ तत्कर्मा इति पाठः. २ नजरेणेह, नचिरेणेह.

नित्यं प्रयतते राम फलमाप्नोत्यलं तथा ॥ २१ ॥
 एवं पुरुषकारेण सर्वमेव रघूद्वह ।
 प्राप्यते नेतरेणेह तस्मात्स शुभदोऽस्तु ते ॥ २२ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 प्राक्तनं वासनाजालं नियोजयति मां यथा ।
 मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहम् ॥ २३ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 अतएव हि राम त्वं श्रेयः प्राप्नोषि शाश्वतम् ।
 स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा ॥ २४ ॥
 द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवानुभयते ।
 प्राक्तनो विद्यते राम द्वयोरेकतरोऽथ वा ॥ २५ ॥
 वासनौघेन शुद्धेन तत्र चेदद्य नीयसे ।
 तत्क्रमेण शुभेनैव पदं प्राप्यसि शाश्वतम् ॥ २६ ॥
 अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति संकटे ।
 प्राक्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता बलान् ॥ २७ ॥
 प्राज्ञश्चेतनमात्रस्त्वं न देहस्त्वं जडआत्मकः ।
 अन्येन चेतसा तस्ते चेत्यत्वं केव विद्यते ॥ २८ ॥

यौक्तिकदृशा तस्यानिर्वचनीयता दर्शयन् 'तदेतद्दृश्य मनश्चैतन्मज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानम्' इत्यादिध्रुतिमनुरूप मनगणय देवादिमंजाभेदा इत्याह—मन इति । दुर्निश्चयस्य सत्त्वागन्वति जडत्वभेदाभेदादिना तत्त्वतो निश्चुनमशक्यस्य मिथ्याभूतस्य मनस्तदात्मतापन्नस्य पुरुषस्येति यावत् ॥ २० ॥ तथाच पुरुषस्वातन्त्र्यं सिद्धमित्याह—एवं नामेति । एव पूर्वोक्तविधानं नामानि यस्य ॥ २१ ॥ स पुरुषकारः ॥ २२ ॥ एवमपि प्राक्तनवासनापरवशस्य नन्दानां स्वातन्त्र्यसिद्धिरिति रामः शङ्कते—प्राक्तनमिति । कृपणो दीनः परवश इति यावत् ॥ २३ ॥ अस्मिन्वदानीं फले अस्वातन्त्र्य आन्तरिकालिकफलानुकुले यत्नं तु स्वातन्त्र्यमस्त्येव । सादृश्यासंपन्नजन्मानुमितसंप्रयत्नप्राप्त्यर्थं लायाः पूर्ववासनायाः स्वरिहृदफलमात्रप्रतिरोधकत्वात्तदर्थं कृतजन्मन्यपि तत्प्रवृत्त्यस्वातन्त्र्ये कर्मब्रह्मविद्यापरशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य श्रीवासिष्ठ उवाच—अतएव हाति । अतः अधिकृतजन्महेतुवासनानुगुण्यादिव । वासनानुगुणस्य जन्मविवेकसपद्विशेषणानुमानादिति भावः । प्राप्नोषि प्राप्स्यासि । वर्तमानसामान्ये वर्तमानवद्यपदेशः ॥ २४ ॥ उक्तमेवार्थं समर्थयितुं वासनां विभज्य पृच्छति—द्विविध इति ॥ २५ ॥ तत्राद्ये तावदाह—वासनार्धेनेति ॥ २६ ॥ द्वितीयेत्याह—अथेति । न स्वातन्त्र्येण वासनानामुद्बोधः । कितुद्बोधकानुसारेण । यद्यसत्समागमादिना देवादेका अशुभवासनोद्भवत्सापि तद्विरोधिसाधुसंगमसच्छास्त्रसेवनेन विरोधिवासनानुद्भावोत्साह वा झटिति तिरस्कार्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ ननु 'यो मनसि तिष्ठन्मनसोन्तरो यं मनो न वेद' इति मनसः प्रेरकः प्राज्ञात्मान्यः श्रूयते तदधीने

३ चेतसे तत्त्वं इति पाठः. ४ कर्मोत्पन्नमतस्तदात्मक इति पाठः.

अन्यस्त्वां चेतयति चेत् चेतयति कोऽपरः ।
 क इमं चेतयेत्स्मादनवस्था न वात्सी ॥ २९ ॥
 शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् ।
 पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ ३० ॥
 अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारय ।
 स्वं मनः पुरुषार्थेन बलेन बलिनांवर ॥ ३१ ॥
 अशुभाञ्चालिनं याति शुभं तस्मादपीतरत् ।
 जन्तोश्चित्तं तु शिशुवत्तस्मात्तच्चालयेद्बलात् ॥ ३२ ॥
 समता सांत्वनेनाशु न द्रागिति शनैः शनैः ।
 पौरुषेणैव यत्नेन पालयेच्चित्तबालकम् ॥ ३३ ॥
 वासनौघस्त्वया पूर्वमभ्यासेन घनीकृतः ।
 शुभो वाप्यशुभो वापि शुभमय घनीकुरु ॥ ३४ ॥
 प्रागभ्यासवशाद्याता यदा ते वासनोदयम् ।
 तदाभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमस्मिन्नेन ॥ ३५ ॥
 इदानीमपि ते याति घनतां वासनानघ ।
 अभ्यासवशतस्तस्माच्छुभाभ्यासमुपाहर ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहाराजायणे वार्त्ताकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे कर्मविचारो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

पूर्वं चेद्धनतां याता नाभ्यासासव वासना ।
 वर्धिष्यते तु नेदानीमपि तात सुखी भव ॥ ३७ ॥
 संदिग्धायामपि भृशं शुभामेष समाहर ।
 अस्यां तु वासनावृत्तौ शुभादोषो न कश्चन ॥ ३८ ॥
 यद्यदभ्यस्यते लोके तन्मयेनैव भूयते ।
 इत्याकुमारं प्राज्ञेषु दृष्टं संदेहवर्जितम् ॥ ३९ ॥
 शुभवासनया युक्तस्तद्व भव भूतेषु ।
 परं पौरुषमाश्रित्य विजित्येन्द्रियपञ्चकम् ॥ ४० ॥
 अद्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः ।
 गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर ॥ ४१ ॥
 ततः पक्वकायेण नूनं विज्ञातवस्तुना ।
 शुभोप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघो निराधिना ४२
 यद्विस्तुभगमार्थसेवितं त-
 च्छुभमनुसृत्य मनोज्ञभावबुद्ध्या ।
 अधिगमय पदं सदाविशोकं
 तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ ॥ ४३ ॥

मनोवामनोद्भवे कथं मम गद्गामनोद्भवस्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्याह— वा अशुभो वा घनीकृतोस्तु नाम तथायद्य शुभमेव घनीकुरु ।
 प्राज्ञ इति । यथेतनमात्राश्चिन्मात्रस्वभावः प्राज्ञः धृतिः स एव प्रथमे फलशैल्याय द्वितीये तु विगोधिनिगमाय तस्यावश्यक-
 त्वं न जडात्मकः सुखः । स्थूलो वा देहस्त्व येनान्यः स्याः । त्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ तत्र वामनाभ्यासस्य वैफल्यं शङ्क्यं
 'नान्योऽनोमि दृष्टा तत्त्वममि' इत्यादिश्रुतेः । तस्मादत्र चि- पूर्ववासनाभ्यासेषु प्रत्यक्षतः फलकृमरित्याह—प्रागिति ।
 त्मात्रस्वरूपस्य तव अन्येन चेतसा चेतनेन चेत्यन्व भास्यन्व उदयमुद्भवं घनोभावमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ इदानीमपीति । तद्व-
 क विद्यते । यदि प्राज्ञस्त्वदन्यः स्यात्तर्हि चित्तश्चिदन्तरेण देवान् भावः ॥ ३६ ॥ प्राक्तनवामनाघनीभावेऽपि संदिहानं
 प्रकाशायोगास्वामपश्यन्न सर्वज्ञ एव स स्यादतस्त्वमेव स प्रत्याह—पूर्वमिति । तथाच यथोचितं मुखेन व्यवहर्तव्यमिति
 इति व्यतिहारैक्यं सिद्धमिति भावः । पाठान्तरे अन्येन त्वं चेत् न दुर्वासनाद्विप्रयुक्तानर्थमभावनेन विषादस्ते युक्त इति भावः
 यदि चेत्यमे भास्यसे तर्हि ते तव चेतस्त्व चेतनस्त्व क विद्यते । ॥ ३७ ॥ तर्हि किमिति शुभवामनावर्धने मां प्रवर्तयसि
 चिद्भास्यस्य जडत्वापेक्षं दुर्वासनादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ चित्तश्चिदन्तर- तत्राह—संदिग्धायामपीति । समाहर उपचिनु । शुभादाचर-
 नेत्यन्वे तदप्यन्यवैद्यमित्यनवस्थापि स्यादित्याह—अन्य इति । गादस्यां शुभायां वामनादुद्धा तु न कश्चन दोषः । 'शुभाशुभफ-
 इम तच्चतयितार कश्चतयेन । तस्याप्यन्यश्चदनवस्था स्यात् मा लार्म्भे संदिग्धेऽपि शुभं वरेत् । यदि न स्यात्तदा किं स्या-
 च न वात्सी वस्तुमिद्विकर्षात् तव गद्गामनोद्भवे यत्ने स्वात- यदि स्यान्नास्ति को हतः' इति न्यायादिति भावः ॥ ३८ ॥
 न्यमव्याहृतमिति भावः ॥ २९ ॥ पुरुषस्वातन्त्र्यप्रसाधनस्य फ- वस्तुतस्तु न मदेहसंभावना । अन्यत्राप्यभ्यासस्याभ्यस्यमान-
 लमाह—शुभाशुभाभ्यामिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ चित्तनदी हि दास्यहेतुत्वकृमरित्याह—यद्यदि ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तर्हि कि-
 द्वेधा प्रवर्तते पुण्याय च पापाय च तत्रेकलोतोनिरोधे अपरत्र यत्काल शुभवासना अभ्यसनीया तत्राह—अव्युत्पन्नेति ।
 द्विगुणं वहतीति योगशास्त्रोक्तमनुसृत्याह—अशुभादिति । तत्त्वज्ञानपर्यन्तमित्यर्थः । प्रमाणानि युक्त्यनुभवादीनि ॥ ४१ ॥
 चालितं निवारितम् । तस्माच्छुभादपि चालितमितरदशुभम् । पक्वा बन्नादिलभ्यमानाः धारपाकेनैव शिथिलिता रागादि-
 चालयेदशुभादिति शेषः ॥ ३२ ॥ इति उक्तक्रमेण चित्तबालकमाशु शीघ्रमेव रागादिवैषम्यस्याजनेन स्वाभाविक्यां सम- वासनकाषाया यस्य तेन । ततस्तदनन्तरं विज्ञातात्मवस्तुना ।
 तायां सांत्वनेन निर्दोषतामापाद्य शनैः शनैरात्मस्वरूपे निरो- तथाच स्मृतिः—'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते'
 धलक्षणेन पौरुषेण प्रयत्नेन पालयेन्नतु द्रागेव हठाग्निरुद्धादुद्रे- इति । अतएव निराधिना अपगतमासदुःखेन पूर्णेनेति यावत्
 गात् समाधानब्रंशो माभूदिति । तथाच भगवद्वचनं 'शनैः ॥ ४२ ॥ उक्तमेवार्थं संक्षिप्योपसंहरन्नाचरणीयं शुभं लक्षय-
 शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया' इत्यादि ॥ ३३ ॥ त्वया शुभो ति—यदिति । मनोज्ञभावाः शुभवासनास्तत्संपन्नया बुद्ध्या पदं
 परमार्थवस्तु अधिगमय साक्षात्कुरु । तच्छुभवासनानुसरणम-
 प्यवमुच्य साधुरूपे तिष्ठ ॥ ४३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहाराजा-

दशमः सर्गः १०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वं सत्तानियतिरुच्यते ।
 सा विनेतुर्विनेतृत्वं सा विनेयविनेयता ॥ १ ॥
 अतः पौरुषमाश्रित्य श्रेयसे नित्यबान्धवम् ।
 एकाग्रं कुरु तच्चित्तं शृणु चोक्तमिदं मम ॥ २ ॥
 अवाप्तरनिपातीनि स्वारूढानि मनोरथम् ।
 पौरुषेणेन्द्रियाण्याशु संयम्य समतां नय ॥ ३ ॥
 इहामुत्र च सिद्ध्यर्थं पुरुषार्थफलप्रदाम् ।
 मोक्षोपायमयीं वक्ष्ये संहितां सारनिर्मिताम् ॥ ४ ॥
 अपुनर्ग्रहणायान्तस्त्यक्त्वा संसारवासनाम् ।
 संपूर्णौ शमसंतोषावादायोदारया धिया ॥ ५ ॥
 सपूर्वापरवाक्यार्थविचारविषयाहतम् ।
 मनः समरसं कृत्वा सानुसंधानमात्मनि ॥ ६ ॥
 सुखदुःखक्षयकरं महानन्दैककारणम् ।

धातुः स्वस्य च जन्मात्र समस्तजनमुक्तये ।

स्वोपदेश इति प्रोक्तो ज्ञानावतरणकमः ॥ १ ॥

नन्वन्तुर्द्वं नाम प्राक्तनं पौरुषमेवेति तदाधुनिकेन शुभाचर-
 णेन जग्यं नियतिस्तु दुर्जयैव । या हि कृतान्तस्य कान्तेति व-
 णिता वैराग्यप्रकरणे, तां हि भाविपदार्थानामवश्यंभावलक्षणं
 भवितव्यतापरपर्यायासप्रतीकार्यामाहुरभियुक्ताः—‘अवश्यंभा-
 विभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । तदा दुःखेन लिप्येरमलगमयु-
 धिष्ठिराः ।’ इति । तथाच तन्नियम्यत्वेऽपि पुरुषस्य न स्वातन्त्र्य-
 मिति शङ्कापरिजिहीषुः श्रीवासिष्ठ उवाच—यथास्थितमिति ।
 ब्रह्मतत्त्वं यथास्थितं सच्चिदानन्दस्वप्रकाशात्मना सर्वत्र समतया
 सर्वानुकूल्येन स्थितं तत्संबन्धिनी सर्वपदार्थानां सत्तैव भावि-
 त्कालसंबन्धेन व्यपदिश्यमाना भवितव्यताख्या नियतिरुच्यते ।
 सत्ता च सर्वत्र यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वम् । तदेव हि कारणकार्ययो-
 रनियामकनियम्यरूपेणावतिष्ठते । कारणे सत्यवश्यं कारणे भाव्य
 कार्ये सत्यवश्यं कारणेन भाव्यमिति नियतिर्नियमः । सा च वि-
 नेतुर्नियन्तुः कारणार्थविनेतृत्वं कार्यार्थानियामकत्वम् । विनेयस्य
 नियम्यस्य च कार्यार्थविनेयता नियम्यता । नियतपूर्वकालसत्ता-
 कारणता नियतपश्चात्कालसत्ताकार्यतेति तयोर्द्वंद्वकालविशेषितस-
 त्तामात्ररूपत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तनियतिरपि सर्वकारणभूतब्रह्मस-
 त्त्वरूपकालशक्तिरिति भावः ॥ १ ॥ अतः सर्वानुकूलब्रह्मस-
 त्त्वरूपत्वात्पौरुषसाफल्येऽप्यनुकूलैव नियतिर्न प्रतिकूलेत्यत उक्तं
 वचनं वक्ष्यमाणमिदमेकाग्रकरणोपायबोधकं प्रथमं तदेव वच-
 नमाह—पौरुषमित्यादिना ॥ २ ॥ इन्द्रियाणि मनोरथं विषयाभि-
 लषं स्वारूढानि सन्ति अवान्तरे मुक्तोर्वाकाने ऐहिकस्वगा-
 दिसुखे निपातनशीलानि भवन्त्यतस्तानि यथा मनोरथं नारोहन्ति

मोक्षोपायमिमं राम वक्ष्यमाणं मया शृणु ॥ ७ ॥
 इमां मोक्षकथां श्रुत्वा सह सर्वैर्विवेकिभिः ।
 परं यास्यसि निर्दुःखं नाशो यत्र न विद्यते ॥ ८ ॥
 इदमुक्तं पुराकल्पे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 सर्वदुःखक्षयकरं परमाश्वासनं धियः ॥ ९ ॥

श्रीराम उवाच ।

केनोक्तं कारणेनेदं ब्रह्मपूर्वं स्वयंभुवा ।
 कथं च भवता प्राप्तमेतत्कथय मे प्रभो ॥ १० ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अस्त्यनन्तविलासात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ।
 चिदाकाशोऽविनाशात्मा प्रदीपः सर्वजन्तुषु ॥ ११ ॥
 स्पन्दास्पन्दसमाकारात्ततो विष्णुरजायत ।
 स्यन्दमानरसापूरात्तरङ्गः सागरादिव ॥ १२ ॥

तथा पौरुषेण प्रयत्नेन संयम्य मनः समतां नयेत्यर्थः ॥ ३ ॥
 तदनन्तरं यत्कार्यं तदाह—इहेत्यादिना । इह मिद्विजयन्मु-
 क्तता । अमुत्र मिद्विद्वेदमुक्तता । इह मनुष्यलोके अमुत्र स्व-
 र्गादिलोकेषु चाधिकारिणा ज्ञानसिद्ध्यर्थमिति वा । मोक्षोपाय-
 मयीं मोक्षमाधनोपदेशप्रचुराम् । यां संहितां वक्ष्ये ता स्वाकु-
 र्विति शेषः ॥ ८ ॥ तच्छ्रवणे मन्दावरक्तस्यापि नाधिकार इति
 द्योतनायापुनर्ग्रहणायैति । शमसंतोषौ शान्तिवैतृण्यसुखे ॥ ५ ॥
 कर्मकाण्डश्रुतयः पूर्ववाक्यानि । उपासनापरश्रुतय उतरवाक्यानि ।
 अर्थविचारे ज्ञानमाधकत्वम् । पूर्वापरवाक्यार्थविचारमहितं च
 तद्विषयं गृह्यते चेति विग्रहः । आत्मनि सानुसंधाने समरसं शु-
 शास्त्रोपदिष्टप्रकारस्य स्वानुभवस्य चैकस्यापादनसहितमिति या-
 वन् ॥ ६ ॥ ७ ॥ अविवेकिनां श्रवणशालाप्रवेशमपि वारयितुं
 सर्वैर्विवेकिभिरन्युक्तिः ॥ ८ ॥ इत्थं साङ्गं श्रवणमवनार्यं श्रो-
 तव्यशास्त्रादंगसिद्धये नद्वन्तराग्रप्रकारं विवभुराह—इदमिति ।
 पुराकल्पे कर्त्तव्यम् ॥ ९ ॥ वनिष्ठाभिप्रायानुरूपं जिज्ञासुः श्री-
 राम उवाच—केनेति ॥ १० ॥ तत्रार्थं परमेष्ठिनो जन्म वक्तुं
 तन्मूलकारणमाह—अस्तीति । अनन्तानां मायिकविलासाना-
 मधिष्ठानभूत आत्मा अस्ति । सर्वगः सर्वान्तरः सर्वसंश्रयः स-
 वाधार इति तस्य मायातन्कार्यातिरेकद्योतनायोक्तम् । सर्वज-
 न्तुषु प्रदीप इति प्रलम्बैर्विद्रूपत्वेन नित्यापरोक्षतालाभाय ॥ ११ ॥
 मायातत्कार्याणां स्पन्दे अस्पन्दे च सम एक आकारः स्वभावो
 यस्य तस्मान्निर्विकारादित्यर्थः । विष्णुः सर्वकार्यव्यापनशीलो
 ब्रह्माण्डात्मा विराट् सूक्ष्मभूतसृष्टिक्रमेणाजायत । स्यन्दमानस्य
 रसस्य जलस्य आपूरात्स्पन्दास्पन्दयोरप्यप्रच्युतजलैकस्वभावा-
 त्सागरात्तरङ्ग इव । अनेन निर्विकाराज्जगदुत्पत्तिर्विवर्तरूपैव न

सुमेरुकर्णिकासस्य दिग्दलाद्दयाम्बुजात् ।
 तारकाकेसरवतः परमेष्ठी व्यजायत ॥ १३ ॥
 वेदवेदार्थविदेवमुनिमण्डलमण्डितः ।
 सोऽसृजत्सकलं सर्गं विकल्पौघं यथा मनः ॥ १४ ॥
 जम्बूद्वीपस्य कोणेऽस्मिन्वर्गे भारतनामनि ।
 ससर्ज जनसर्गौघं ह्याधिध्याधिपरिभूतम् ॥ १५ ॥
 भावाभावविपण्णाङ्गमुत्पातध्वंसतत्परम् ।
 सर्गेऽस्मिन्भूतजातीनां नानाव्यसनसंकुलम् ॥ १६ ॥
 जनस्यैतस्य दुःखं तद्दृष्ट्वासकललोककृत् ।
 जगाम करुणामीशः पुत्रदुःखान्पिता यथा ॥ १७ ॥
 क एतेषां हताशानां दुःखस्यान्तो हतायुषाम् ।
 स्यादिति क्षणमेकाग्रं चिन्तयामास भूतये ॥ १८ ॥
 इति संचिन्त्य भगवान्ससर्ज स्वयमीश्वरः ।
 तपो धर्मं च दानं च सत्यं तीर्थानि चैव हि ॥ १९ ॥
 एतन्सृष्ट्वा पुनर्देवश्चिन्तयामास भूतकृत् ।
 पुंसां नानेन सर्गस्य दुःखस्यान्त इति स्वयम् ॥ २० ॥
 निर्वाणं नाम परमं सुखं येन पुनर्जनः ।
 न जायते न म्रियते तज्ज्ञानादेव लभ्यते ॥ २१ ॥
 संसारात्तरणे जन्तोरुपायो ज्ञानमेव हि ।
 तपो दानं तथा तीर्थमनुपायाः प्रकीर्तिताः ॥ २२ ॥
 तत्तावद्दुःखमोक्षार्थं जनस्यास्य हंतात्मनः ।
 प्रत्यग्रं तरणोपायमाशु प्रकटयाम्यहम् ॥ २३ ॥
 इति संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मा कमलसंस्थितः ।
 मनसा परिसंकल्प्य मामुत्पादितवानिमम् ॥ २४ ॥
 कुतोऽप्युत्पन्न एवाशु ततोऽहं समुपस्थितः ।
 पितुस्तस्य पुनः शीघ्रमूर्तिरुमेरिवानघ ॥ २५ ॥

परिणाम इति वच्यते ॥ १२ ॥ तस्य विराजः सुमेरुः कर्णिका-
 यस्य दिशो दलानि यस्य तादृशान्तराकाकेसरवतो हृदयाम्बुजा-
 त् ॥ १३ ॥ देवानां मुनीनां च मण्डलैः समूहैः । सर्गं प्राणि-
 न्कायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ भावाभावां लामालाभां ताभ्यां वि-
 पण्णमङ्गं मनो यस्य । उत्पत्तिरुत्पातस्तस्मिन्निहितो भवसो मरण तत्र
 तत्परम् । अल्पजीवितमिति यावत् । एतस्मिन्भूतजातीनां सर्गे
 नानाविधैर्धर्मयोगव्ययैः संकुल जनस्य दुःखं दृष्टव्युत्पन्नान्व-
 यः ॥ १६ ॥ ईशस्तदुःखान्वारणसमर्थः ॥ १७ ॥ अन्तयति
 नाशयतीत्यन्तः क उपायः स्यादिति चिन्तयामास ॥ १८ ॥
 प्रथमं छुद्दिसाधनसर्गमाह—इतीति ॥ १९ ॥ सर्गस्य सृष्टः
 संवन्धिनां पुंसां स्वसृष्टानामिति यावत् । अन्तो मूलतो नि-
 वर्तितः ॥ २० ॥ जनो जीवः पुनर्न जायते न म्रियते तन्निर्वा-
 णम् ॥ २१ ॥ अनुपाया असाधनानि प्रकीर्तिताः 'न कर्मणा न
 प्रजया धनेन' 'ल्लाहा ह्येते अदृष्टा यज्ञरूपाः' इत्यादिश्रुतिषु ॥ २२ ॥
 त्यग्रं नवम् । दृढमिति यावत् ॥ २३ ॥ इमं त्वत्पुत्रः स्थं माम्

कमण्डलुधरो नाथः सकमण्डलुना मया ।
 साक्षमालः साक्षमालं स प्रणम्याभिवादितः ॥ २६ ॥
 एहि पुत्रेति मामुक्त्वा स स्वाग्जस्योसरे दले ।
 गुरुभ्रात्र इव शीतान्शुं योजयामास पाणिना ॥ २७ ॥
 मृगकृत्तिपरीधानो मृगकृत्तिनिजाम्बरम् ।
 मामुवाच पिता ब्रह्मा सुहंसः सारसं यथा ॥ २८ ॥
 मुहुर्तेमात्रं ते पुत्र चेतो वानरचञ्चलम् ।
 अज्ञानमभ्याविशतु शशः शशधरं यथा ॥ २९ ॥
 इति तेनाशु शमः सन्विचारसमनन्तरम् ।
 अहं विस्मृतवान्सर्वं स्वरूपममलं किल ॥ ३० ॥
 अथाहं दीनतां यातः स्थितोऽसंबुद्धया धिया ।
 दुःखशोकाभिसंतप्तो जातो जन इवाधनः ॥ ३१ ॥
 कष्टं संसारनामायं दोषः कथमिहागतः ।
 इति चिन्तितवानन्तस्तूष्णीमेव व्यवस्थितः ॥ ३२ ॥
 अथाभ्यधान्स मां तातः पुत्र किं दुःखवानसि ।
 दुःखोपघातं मां पृच्छ सुखी नित्यं भविष्यसि ॥ ३३ ॥
 ततः पृष्टः स भगवान्मया सकललोककृत् ।
 हेमपद्मदलस्थेन संसारव्याधिभेषजम् ॥ ३४ ॥
 कथं नाथ महादुःखमयः संसार आगतः ।
 कथं च क्षीयते जन्तोरिति पृष्टेन तेन मे ॥ ३५ ॥
 तज्ज्ञानं सुबहु प्रोक्तं यज्ज्ञात्वा पावनं परम् ।
 अहं पितुरभिप्रायः किलाधिक इव स्थितः ॥ ३६ ॥
 ततो विदितवेद्यं मां निजां प्रकृतिमाक्षितम् ।
 स उवाच जगत्कर्ता वक्ता सकलकारणम् ॥ ३७ ॥
 शापेनाज्ञापदं नीत्वा पृच्छकस्त्वं मया कृतः ।
 पुत्रास्य ज्ञानसारस्य समस्तजनसिद्धये ॥ ३८ ॥

॥ २४ ॥ कुतोऽपि अनिवर्चनीयमायावशादेवोपाधुत्पत्त्योत्पन्नः
 सन्नाशु समुपस्थितः पितुः पितरमित्यर्थः ॥ २५ ॥ साक्षमालं
 यथा न्यायथा प्रणम्य नम्रोभूयाभिवादितो नमस्कृतः ॥ २६ ॥
 योजयामास संयोजयामास । उपवेशितवानिति यावत् ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ वानरजानिखि चञ्चल चापलहेतुरज्ञानं कर्तुं ते चेत्तः
 कर्म अभ्याविशतु प्रविशतु । शशः कलङ्कः ॥ २९ ॥ वि-
 चारः परमेष्ठिनः संकल्पस्तत्समनन्तरम् । सर्वं पूर्णम् । किले-
 त्याश्चर्यं ॥ ३० ॥ दीनतां अपहृतधन इव कार्पण्यम् ॥ ३१ ॥
 तूष्णीं निर्वापारो व्यवस्थितः ॥ ३२ ॥ दुःखमुपहन्तीति दुः-
 खोपपात उपायस्तम् । कर्मण्यम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तेन मे
 प्रोक्तमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३५ ॥ पितुरधिकः सर्वोत्कृष्टोऽभि-
 प्रायस्तत्त्वावबोध इव निर्मलः परिपूर्णस्वभावः स्थितः । किले-
 त्याश्चर्यं ॥ ३६ ॥ स वक्ता उपदेष्टा पिता मामुवाच
 ॥ ३७ ॥ समस्तानामधिकारिजनानां ज्ञानसिद्धये ॥ ३८ ॥

इदानीं शान्तशापस्त्वं परं बोधमुपागतः ।
 संस्थितोऽहमिवैकात्मा कनकं कनकादिवत् ॥ ३९ ॥
 गच्छेदानीं महीपृष्ठे जम्बूद्वीपान्तरस्थितम् ।
 साधो भरतवर्षं त्वं लोकानुग्रहेतुना ॥ ४० ॥
 तत्र क्रियाकाण्डपरास्त्वया पुत्र महाधिया ।
 उपदेद्याः क्रियाकाण्डक्रमेण क्रमशालिना ॥ ४१ ॥
 विरक्तचित्ताश्च तथा महाप्राज्ञा विचारिणः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वात्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे ज्ञानावतरणं नाम दमशः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ११

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एतत्ते कथितं सर्वं ज्ञानावतरणं भुवि ।
 मया स्वमीहितं चैव कमलोद्भवचेष्टितम् ॥ १ ॥
 तदिदं परमं ज्ञानं श्रोतुमद्य तवानघ ।
 भृशमुत्कण्ठितं चेतो महतः सुकृतोदयात् ॥ २ ॥

श्रीराम उवाच ।

कथं ब्रह्मन्भगवतो लोके ज्ञानावतरणे ।
 सर्गादनन्तरं बुद्धिः प्रवृत्ता परमेष्ठिनः ॥ ३ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

परमे ब्रह्मणि ब्रह्मा स्वभाववशतः स्वयम् ।
 जातः स्पन्दमयो नित्यमूर्तिरभ्युनिधाविव ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वैवमातुरं सर्गं सर्गस्य सकलां गतिम् ।

उपदेद्यास्त्वया साधो ज्ञानेनानन्ददायिना ॥ ४२ ॥
 इति तेन नियुक्तोऽहं पित्रा कमलयोगिना ।
 इह राघव तिष्ठामि यावद्भूतपरम्परा ॥ ४३ ॥
 कर्तव्यमस्ति न ममेह हि किञ्चिदेव
 स्वातव्यमित्यतिमना भुवि संस्थितोऽस्मि ।
 संशान्तया सततसुसन्धियेह वृत्त्या
 कार्यं करोमि न च किञ्चिदहं करोमि ॥ ४४ ॥

भूतभव्यभविष्यस्यां ददर्श परमेश्वरः ॥ ५ ॥

सक्रियाक्रमकालस्य कृतादेः क्षय आगते ।

मोहमालोच्य लोकानां कारुण्यमगमत्प्रभुः ॥ ६ ॥

ततो मामीश्वरः स्रष्टा ज्ञानेनायोज्य चासकृत् ।

विसमर्जं महीपीठं लोकस्याज्ञानशान्तये ॥ ७ ॥

यथाहं प्रहितस्तेन तथान्यं च महर्षयः ।

सनत्कुमारप्रमुखा नारदाद्याश्च भूरिशः ॥ ८ ॥

क्रियाक्रमेण पुण्येन तथा ज्ञानक्रमेण च ।

मनोमाहामयोन्नद्धमुद्धतुं लोकमरिनाः ॥ ९ ॥

महर्षिभिस्तनस्तैस्तैः क्षीणं कृतयुगे पुरा ।

क्रमान्क्रियाक्रमे शुद्धे पृथिव्यां तनुनां गते ॥ १० ॥

क्रियाक्रमविधानार्थं मर्यादानियमाय च ।

पृथग्देशविभागेन भूपालाः परिकल्पिताः ॥ ११ ॥

यथा कनकं चिरं मालिन्यसंमर्गादकनकभावंसिवापन्नं पुनः
 शोधनेनादिकालस्थितशुद्धकनकभावंनावतिष्ठते तद्वत् ॥ ३९ ॥
 फलमपि प्राग्बुद्ध्युपाख्यं क्रियाहेतुर्गतिं हेतुनेत्युच्यते ॥ ४० ॥
 तत्रेति । 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानं कर्मसाक्षिनाम्' इति
 न्यायादिति भावः ॥ ४१ ॥ महाप्राज्ञाः सूक्ष्मार्थग्रहणपटवः
 विचारिणो विसर्गशीलाः ॥ ४२ ॥ भूतपरम्परा अधिकारि-
 जनप्रवाहो यावत्स्थास्यति तावत् ॥ ४३ ॥ कर्तव्यं क्रियाप्र-
 योजनम् । मनोऽतिक्रान्तोऽतिमना निर्ममस्कः । अतएव स-
 ततं सुतेव निरभिमाना धीर्यस्यां तथा वृत्त्या कार्यं यथाप्रामा-
 न्यवर्तनं करोमि । अथवा संशान्तया वृत्त्या स्थितोऽहं सतत-
 मुता अज्ञास्तेषां धिया कार्यं करोमि स्वधिया तु न किञ्चि-
 त्करोमीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्प-
 र्यप्रकाशो मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

ज्ञानावतारविस्तारो राम वैराग्यसंभवः ।

वक्तृप्रच्छलक्षमादि प्राधान्येनात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

पुनर्विस्तरेण ज्ञानावतारप्रकारं वक्तृप्रच्छलक्षणं च वर्णयि-
 ष्यस्वद्वतारायोक्तुमुपसंहरति—एतदिति । मम एतावज्ज्ञा-

नावत-ण स्व स्वाय ईहितं जन्मादि चोष्टत कमलोद्भवस्य म-
 न्यनुप्रेषितं चैव ते कथितमित्यन्वयः ॥ १ ॥ सुकृतोदयात्पु-
 ष्यपरिष्कारान् ॥ २ ॥ तादृशसुकृतोदयः कादृग्विषयलक्षणः प-
 रिशयः कादृशाश्च तद्व्यवस्तुपदेशप्रकाश इति प्राक्तनकथावि-
 स्तरश्रवणमुत्वेन जिज्ञासुः प्रागम उवाच—कथमिति । कथ-
 केन प्रकारेण । त प्रकारं विस्तरं वर्णयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्वस्य
 भावः प्राक्तनविद्याकर्मवागनाप्रचयस्तद्व्यवस्तुः । स्वयमेव तदनु-
 रूपोपाध्यात्मा जातः । स्पन्दमयः क्रियाशक्तिप्रचुरः । नित्यम-
 भीक्षुम् ॥ ४ ॥ ग च भुवनभूतग्राममगानन्तरं सर्गं सृष्टव-
 नमेवं जन्मजगत्सृष्ट्युत्पादप्रकारेण स्वाज्ञानवशादात्तुं दु-
 स्खिन इष्टा तद्व्यवस्तुनेनैव भूतभव्यभविष्यकालस्यापि संगस्य
 सकलां गतिं ददर्श ॥ ५ ॥ विशेषेण च स्वर्गापवर्गसाधनानु-
 ष्ठानयोग्यकालस्य कृतयुगादेः क्षये आगते लोकस्य भाविन मो-
 हमालोच्य ॥ ६ ॥ असकृदुपदेशेन ज्ञानेनायोज्य संयोज्य
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्रिया कर्म तदुपदेशक्रमेण । चातुपासतोपदेशक-
 मेण । मनश्च मोहोऽज्ञानं च तावेव वा तद्युक्तो वा आमयः संसा-
 ररोगस्तेनोन्नद्धं बद्धं वशीकृतमिति यावत् । ईरिताः प्रेरिताः ॥ ९ ॥
 महर्षिभिर्भूपालाः परिकल्पिता इत्युत्तरेणान्वयः । शुद्धे वैदिके
 रागलोभाद्यनुपहते वा ॥ १० ॥ विधानार्थं प्रवर्तनार्थम् ॥ ११ ॥

बहूनि स्मृतिशास्त्राणि यत्तु शास्त्राणि चावनौ ।
 धर्मकामार्थसिद्ध्यर्थं कल्पितान्युचितान्यथ ॥ १२ ॥
 कालचक्रे बह्व्यस्मिततो विगलिते क्रमे ।
 प्रत्यहं भोजनपरे जने शाल्यर्जनोन्मुखे ॥ १३ ॥
 द्वन्द्वानि संप्रवृत्तानि विषयार्थं महीभुजाम् ।
 दण्ड्यतां संप्रयातानि भूतानि भुवि भूरिशः ॥ १४ ॥
 ततो युद्धं विना भूपा महीं पालयितुं क्षमाः ।
 न समर्थस्तदा याताः प्रजाभिः सह दैन्यताम् ॥ १५ ॥
 तेषां दैन्यापनोदार्थं सम्यग्दृष्टिक्रमाय च ।
 ततोऽस्मदादिभिः प्रोक्ता महत्यो ज्ञानद्वयः ॥ १६ ॥
 अध्यात्मविद्या तेनेयं पूर्वं राजसु वर्णिता ।
 तदनु प्रसूता लोके राजविद्येत्युदाहृता ॥ १७ ॥
 राजविद्या राजगुह्यमध्यात्मज्ञानमुत्तमम् ।
 ज्ञात्वा राघव राजानः परां निर्दुःखतां गताः ॥ १८ ॥
 अथ राजस्वतीनेषु बहुष्वमलकीर्तिषु ।
 अस्मादशगथाद्राम जानोऽथ त्वमिहावनौ ॥ १९ ॥
 तत्र चातिप्रसन्नेऽस्मिन्जातं मनसि पावनम् ।
 निर्निमित्तमिदं चारु वैराग्यमग्निर्मदं ॥ २० ॥
 सर्वस्यैव हि सर्वस्य साधोरपि विवेकिनः ।
 निमित्तपूर्वं वैराग्यं जायते राम राजसम् ॥ २१ ॥
 इदं त्वपूर्वमुपश्रं चमत्कारकरं सताम् ।

तवानिमित्तं वैराग्यं सात्त्विकं स्वविवेकजम् ॥ २२ ॥
 बीभत्सं विषयं दृष्ट्वा को नाम न विरज्यते ।
 सतामुत्तमवैराग्यं विवेकादेव जायते ॥ २३ ॥
 ते महान्तो महाप्राज्ञा निमित्तेन विनैव हि ।
 वैराग्यं जायते येषां तेषां ह्यमलमानसम् ॥ २४ ॥
 स्वविवेकचमत्कारपरामर्शविरक्तया ।
 राजते हि धिया जन्तुर्युषेव वरमालया ॥ २५ ॥
 परामृश्य विवेकेन संसाररचनामिमाम् ।
 वैराग्यं येऽधिगच्छन्ति त एव पुरुषोत्तमाः ॥ २६ ॥
 स्वविवेकवशादेव विचार्येदं पुनःपुनः ।
 इन्द्रजालं परित्याज्यं सबाह्याभ्यन्तरं बलात् ॥ २७ ॥
 इमं शानमापदं दैन्यं दृष्ट्वा को न विरज्यते ।
 तद्वैराग्यं परं श्रेयः स्वतो यद्भिजायते ॥ २८ ॥
 अकृत्रिमविरागत्वं महत्त्वमलमागतः ।
 योग्योऽसि ज्ञानसारस्य बीजस्येव मृदुबलम् ॥ २९ ॥
 प्रसादात्परमेशस्य नाथस्य परमात्मनः ।
 त्वादशस्य शुभा बुद्धिर्विवेकमनुधावति ॥ ३० ॥
 क्रियाक्रमेण महता तपसा नियमेन च ।
 दानेन तीर्थयात्राभिश्चिरकालं विवेकतः ॥ ३१ ॥
 दुष्कृते क्षयमापन्ने परमार्थविचारणे ।
 काकतालीययोगेन बुद्धिर्जन्तोः प्रवर्तते ॥ ३२ ॥

अथ राजकपनानन्तरं राजा प्रजानां न स्वस्वधर्मनियमनोचित-
 तानि स्मृतिशास्त्राणि कल्पनात् ॥ १२ ॥ भोजनप्रदणं भो-
 गमात्रम्योपलक्षणं, जालप्रदणं न विषयमात्रम् ॥ १३ ॥ दु-
 र्द्वानि लक्षणया तत्राप्रधानं वर्गाणि । त्वपराधं देशार्थं भो-
 गार्थं वा । यद्वा द्वन्द्वानि मानोष्णादीनि । त्वपराधं तत्परिहा-
 र्गताय विषयसंपादनार्थम् । तत्र च त्वपराधनिर्दहनमूलत्वाद्द्वयार्थं
 भूतानि परभूभुजा दण्ड्यता दण्डनोयतां संप्रयातानि ॥ १४ ॥
 त्वं क्षमाः गमर्था अपि तत्सन्दनन्तरं न गमर्थाः गन्तो दीना
 एव दैन्यान्तद्भावयन्ताः । देहे आत्मतायुज्या युद्धादौ देहनाशे
 आत्मनाशभयादित्यर्थः ॥ १५ ॥ सम्यग्दृष्टात्समन्तस्त्वज्ञानं तस्य
 क्रमेण क्रमो लोके प्रचारस्तस्मै ॥ १६ ॥ तेनोक्तं हेतुना । राज-
 विषयमुदाहृता व्यामर्शिभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अतिप्रसन्ने
 अत्यन्तं निर्मले । निर्निमित्तं इमं शानमापदं दैन्यमिति वक्ष्यमा-
 णदृष्टनिमित्तगृहीतम् ॥ २० ॥ सर्वस्य विवेकिनः पुरुषसार्थस्य
 मध्ये साधोर्हस्तत्वेन प्रसिद्धस्यापि सर्वस्य बहुतरजनस्य सर्वस्य
 विषयस्य संबन्धीति वा । रजोगुणकार्यदृष्टदुःखात्सुभवनिमित्तमत
 एव राजसम् ॥ २१ ॥ सत्वात्सुखं च ज्ञानं चेत्यादिस्मृतां वि-
 वेकज्ञानमात्रजत्वात्सात्त्विकम् ॥ २२ ॥ उक्तमेव व्यनक्ति—
 बीभत्समिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वविवेकवशादेव यत्तु चमत्का-
 रपरामर्शस्तत्वाभिमुख्यं तेनेतरविषयेभ्यो विरक्तया ॥ २५ ॥
 ॥ २६ ॥ इदं दृश्यजातमिन्द्रजालमिवेन्द्रजालम् । मायिकमिति
 यावत् । न बाह्यमेव किन्तु बाह्यसहितमाभ्यन्तरं देहेन्द्रिय-

प्राणमनोबुद्ध्याविद्यान्तमपि ॥ २७ ॥ २८ ॥ अलमत्यन्तमा-
 गतः प्राप्तवान् । ज्ञानानां विद्यानां सार आत्मविद्या तस्य
 ॥ २९ ॥ तपःप्रभावादेव प्रसादाच्च । 'यस्य देवे परमभक्तिः',
 'इष्टागनुग्रहादेव पुमान्मद्वैतवागना । प्रसादादेव रुद्रस्य भवानी-
 महितस्य तु ॥' अथात्मविषयं ज्ञानं जायते बहुजन्मभिः ॥
 इत्यादिश्रुतिस्मृत्याद्यनुग्रहाह—प्रसादादिति ॥ ३० ॥ 'तमेतं
 वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश-
 केन' इत्यादिश्रुतिमनुसृत्याह—क्रियाक्रमेणेति । क्रियाक्रमश्च-
 'गर्भाधानपुंसवनसमीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलो-
 पनयन चत्वारि वेदव्रतानि खानं सहधर्मचारिणीसंयोगः प-
 खानां यज्ञानामनुष्ठानमष्टकापार्षणः श्राद्धं श्रावणप्रयणी चैत्या-
 ध्युजीति सप्त पाकसंस्था अभ्याषेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासी
 चानुमोस्यान्याप्रयणैष्टिर्निरूपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हवि-
 र्यज्ञसंस्था, अग्निष्टोमोऽत्यमिष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽति-
 रात्र आतोर्धाम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्सं-
 स्कारा अष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचम-
 नायासो मातृत्व्यमकार्षण्यमष्टहेति यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा
 अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणः सायुज्यं प्राप्नोतीति गौतमस्मृतौ
 दर्शितः । नियमेनेन्द्रियप्राणमनोनियमनेन ॥ ३१ ॥ काकाग-
 मनमिव तालपतनमिव संपन्नेन योगेन साधनसमूहेभ्यो न ।
 'समासाच्च तद्विषयात्' इत्युपमानविषयात्समासादुपमानान्तरे
 छः । तथाच ब्रह्मजिज्ञासाप्रयोजकविचारोदय एव बुल्लभ

क्रियापरास्तावदलं चक्रावर्तिभिरावृताः ।
 भ्रमन्तीह जना यावन्न पश्यन्ति परं पदम् ॥ ३३ ॥
 यथाभूतमिदं दृष्ट्वा संसारं तन्मयी धियम् ।
 परित्यज्य परं यान्ति निरालाना गजा इव ॥ ३४ ॥
 विषमेयमनन्तेह राम संसारसंश्रुतिः ।
 वेहयुक्तो महाजन्तुर्विना ज्ञानं न पश्यति ॥ ३५ ॥
 ज्ञानयुक्तिप्लवेनैव संसाराब्धिं सुदुस्तरम् ।
 महाधियः समुत्तीर्णा निमेषेण रघूद्वह ॥ ३६ ॥
 तामिमां ज्ञानयुक्तिं त्वं संसाराभ्यो धितारिणीम् ।
 शृणुष्वभावितो बुद्ध्या नित्यावहितया तथा ॥ ३७ ॥
 यस्यादनन्तसंरम्भा जागत्यो दुःखभीतयः ।
 विरायान्तर्देहस्येता विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥ ३८ ॥
 शीतवातातपादीनि द्वन्द्वदुःखानि राघव ।
 ज्ञानयुक्तिं विना केन स्रष्टां यान्ति साधुषु ॥ ३९ ॥
 आपतन्ति प्रतिपदं यथाकालं दहन्ति च ।
 दुःखविन्ता नरं मूढं तृणमग्निशिखा इव ॥ ४० ॥
 प्राज्ञं विज्ञातविज्ञेयं सम्यग्दर्शनमाधयः ।
 न दहन्ति वनं वर्षासिक्तमग्निशिखा इव ॥ ४१ ॥
 आधिब्याधिपरावर्ते संसारमरुमारुते ।
 क्षुभितेऽपि न तत्त्वज्ञो भज्यते कल्पवृक्षवत् ॥ ४२ ॥
 तत्त्वं ज्ञानुमतो यत्नाद्धीमानेव हि धीमता ।
 प्रामाणिकः प्रबुद्धात्मा प्रष्टव्यः प्रणयान्वितम् ॥ ४३ ॥
 प्रामाणिकस्य पृष्टस्य वक्तुस्तमचेतसः ।
 यत्नेन वचनं प्राह्यमशुकेनेव कुङ्कुमम् ॥ ४४ ॥

अतस्त्वहमनादेयवचनं वाग्विदां वर ।
 यः पृच्छति नरं तस्माज्जास्ति मूढतरोऽपरः ॥ ४५ ॥
 प्रामाणिकस्य तज्ज्ञस्य वक्तुः पृष्टस्य यत्नतः ।
 नानुतिष्ठति यो वाक्यं नान्यस्तस्मान्नराधमः ॥ ४६ ॥
 अज्ञतातज्ज्ञते पूर्वं वक्तुर्निर्णयः कार्यतः ।
 यः करोति नरः प्रश्नं प्रच्छकः स महामतिः ॥ ४७ ॥
 अनिर्णयः प्रवक्तारं बालः प्रश्नं करोति यः ।
 अधमः प्रच्छकः स स्यान्न महार्थस्य भाजनम् ॥ ४८ ॥
 पूर्वापरसमाधानक्षमबुद्धावनिन्दिते ।
 पृष्टं प्राज्ञेन वक्तव्यं नाधमे पशुधर्मिणि ॥ ४९ ॥
 प्रामाणिकार्थयोग्यत्वं प्रच्छकस्याविचार्य च ।
 यो वक्ति तमिह प्राज्ञाः प्राहुर्मूढतरं नरम् ॥ ५० ॥
 त्वमतीव गुणश्लाघी प्रच्छको रघुनन्दन ।
 अहं च वक्तुं जानामि समो योगोऽयमावयोः ॥ ५१ ॥
 यदहं वच्मि तद्यत्नात्त्वया शब्दार्थकोविद ।
 एतद्विस्मयति निर्णयं हृदि कार्यमखण्डितम् ॥ ५२ ॥
 महानसि विरक्तोऽस्मि तत्त्वज्ञोऽस्मि जनस्थिना ।
 त्वयि चोक्तं लगत्यन्तः कुङ्कुमाभु यथांशुके ॥ ५३ ॥
 उक्तावधानपरमा परमार्थविवेचिनी ।
 विशत्यर्थं तव प्रज्ञा जलमध्यमिवार्कभाः ॥ ५४ ॥
 यद्यद्वच्मि तदादेयं हृदि कार्यं प्रयत्नतः ।
 नोचेत्प्रष्टव्य एवाहं नन्येह निरर्थकम् ॥ ५५ ॥
 मनो हि चपलं राम संसारचनमकटम् ।
 संशोध्य हृदि यत्नेन श्रोतव्या परमार्थगाः ॥ ५६ ॥

इति भावः ॥ ३२ ॥ तन्कुतः । यावन्परं पदं न पश्यन्ति ता-
 वच्चकमिवावर्तयन्ति भ्रामयन्ति पुरुषं तच्छीलं रगादिभिरा-
 वृताः सन्तः सर्वेऽप्येहिकामुष्मिकभोगसाधनक्रियापरा एवैह सं-
 सारे भ्रमन्ति । 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं भाराः प-
 ण्डितमन्यमानाः । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मृदा अन्धेनैव
 नीयमाना यथान्धाः' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ३३ ॥ यथाभूतं
 यथास्थितं परमार्थभूतमित्यर्थः । इदं नित्यापरोक्षं ब्रह्मनन्तं परं
 च तदेव । यद्वा । इदं दृश्यजातं यथाभूतं परमार्थतः असदसारं
 दुःखभूतं विवेकबुद्ध्या दृष्टेत्यर्थः । परं ब्रह्म यान्ति ज्ञानेन प्राप्नु-
 वन्ति । आलानं बन्धनस्तम्भस्तस्मात्प्रणिताः ॥ ३४ ॥ देहेन
 तादात्म्याध्यासाद्युक्त एकीभूत इव मिलितः । अतएव महानपि
 जन्तुः कृमिकीटादिप्रायः ॥ ३५ ॥ महाधियो विवेकिनः
 ॥ ३६ ॥ नित्यमवहितया विचाराभ्यासपरया । तथा विवेक-
 वैराग्यादिसंपत्त्या प्रसिद्धया बुद्ध्या । अवहिते एकाग्रः सन
 ॥ ३७ ॥ संरम्भो विक्षपवेगः । 'बावो वेगं मनसः क्रोधवेगः
 जिह्मवेगमुदरोपस्थवेगम्' इत्यादिप्रसिद्धः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 विज्ञातानि विज्ञेयानि विचार्य ज्ञातुं योग्यान्यध्यात्मशास्त्राणि
 येन अतएव सम्यग्दर्शनं ब्रह्म तत्त्वसाक्षात्कारो यस्य तम् ।

आधयो मानमव्यथाः ॥ ४५ ॥ आधिब्याधाय एव परा उ-
 त्कृष्टा आवर्ताश्रयवता यस्मिन्समगारूपे मरुदेशप्रसिद्धे मास्ते
 क्षुभिते संचलितेऽपि भज्यते अमर्शते पश्यते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
 यत्नादुपगमनप्राणपानसेवादिप्रयत्नात् । प्रामाणिकः श्रुत्यादप्र-
 माणकुशलः ॥ ४३ ॥ यथा कुङ्कुमद्रव्यं रजनाय निमज्जितेना-
 शुकेन वक्ष्ये कुङ्कुमं तद्वावानुरजनेनानुपायं गृह्यते तद्वद्वाच्यम्
 ॥ ४४ ॥ तदर्थं वक्तुं प्रच्छकलक्षणं विवक्षुपरीक्षकः निन्दति—
 अतस्त्वहमिति । न आदेयं प्राह्यं वचनं यस्य ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 कार्यतो व्यवहारहिततः ॥ ४७ ॥ परीक्षणं प्रकृष्टवक्तारमति-
 णाय । बालो मूखः ॥ ४८ ॥ पूर्वापरयोः क्तानुक्तयोः समाधाने
 विविच्यावधारणे क्षमा समर्था बुद्धित्यस्य ॥ ४९ ॥ एवमप-
 रीक्ष्य वक्तारमपि निन्दति—प्रामाणिकं ॥ ५० ॥ वक्तुप्र-
 च्छकलक्षणोक्तः प्रकृतोपयोगं दर्शयति—त्वमिति ॥ ५१ ॥
 ५२ ॥ कुलेन गुणैः सदाचारादिभिश्च महान् ॥ ५३ ॥
 संधाप्रतिभाशालिनीं च विशेषणद्वयेन लभ्यते । अर्कभाः सूर्य-
 प्रभा ॥ ५४ ॥ आदरहृदीकरणायाह—यथर्दिति । प्रयत्नतश्चि-
 राभ्यासादिप्रयत्नेन ॥ ५५ ॥ प्रयत्नान्तरमप्याह—मन इति

अविवेकिनमज्ञानमसज्जनगतिं जनम् ।
 त्विरं दूरतरे कृत्वा पूजनीया हि साधवः ॥ ५७ ॥
 नित्यं सज्जनसंपर्काद्विवेक उपजायते ।
 विवेकपादपत्यैव भोगमोक्षौ फले स्मृतौ ॥ ५८ ॥
 मोक्षद्वारे द्वारपालाश्चत्वारः परिकीर्त्तनाः ।
 शमो विचारः संतोषश्चतुर्थः साधुसंगमः ॥ ५९ ॥
 एते सद्यः प्रयत्नेन चत्वारो द्वौ त्रयोऽथवा ।
 द्वारमुद्धाटयन्त्येते मोक्षराजगृहे तथा ॥ ६० ॥
 एकं वा सर्वयत्नेन प्राणाभ्यस्तत्वा समाश्रयेत् ।
 एकस्मिन्वशगे यान्ति चत्वारोऽपि वशं यतः ॥ ६१ ॥
 सविवेको हि शास्त्रस्य ज्ञानस्य तपसः श्रुतेः ।
 भाजनं भूषणाकारो भास्करस्तेजसा मिव ॥ ६२ ॥
 घनतामुपयानं हि प्रज्ञामान्यमन्त्रेनसाम् ।
 याति स्यावगतामम्बु जाड्यान्पापाणानामिव ॥ ६३ ॥
 न्यं तु राघव सौजन्यगुणशास्त्रार्थदृष्टिभिः ।
 विकासितान्तःकरणः स्थितः पद्म इवोदये ॥ ६४ ॥
 इमां ज्ञानगिरं श्रोतुमवबोद्धं च मन्मते ।
 अहंस्फुटतर्कणस्त्वं जन्तुर्वीणास्त्वं यथा ॥ ६५ ॥

इत्यादि वासिष्ठप्रहाराभाषणे वागीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे वक्तृप्रच्छलक्षणं नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः १२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

परिपूर्णमना मान्यः प्रष्टुं जानासि राघव ।

वेत्सि चोक्तं च तेनाहं प्रवृत्तो वक्तुमादरात् ॥ १ ॥

॥ १ ॥ तत्र प्रथमोपदेशार्थमाह - अविवेकिनमिति । न विद्यते
 ज्ञान शास्त्राभ्यस्य तम् । दूरतरे अतिदूरे ॥ ५७ ॥ तत्फलमाह—
 नित्यं नित्यं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अशक्तो त्रयस्तदशक्तो द्वौ वा ॥ ६० ॥
 प्राणाभ्यस्तत्वादर्गणायत्वातिशयोक्तिः ॥ ६१ ॥ विवेकेन स-
 हितः सविवेकः पुरुषः शास्त्रस्य श्रुतेः श्रवणस्य तपस्तत्पदार्थालो-
 चनस्य च भाजनं योग्यः । भूषणाकारः शिराभूषणमिव श्रेष्ठ-
 नादर्थार्थः । तेजसा मान्ये भास्कर इव ॥ ६२ ॥ प्रज्ञामान्य
 मोक्षमिव । घनतामभेद्यताम् । स्यावगतामम्बुता काटिन्यमिति
 यावत् । जाड्याच्छ्रोतातिशयात् । प्रसिद्धं हृदयं हिमकरकादं
 ॥ ६३ ॥ उन्मुखीकरणाय पुनः गम प्रशंसति—त्वत्ति ॥ ६४ ॥
 अवबोद्धं मनुम् । उद्धर्ता ऊवाहर्ता कर्णो येन तथाविधो
 जन्तुर्मुखादिरेव ॥ ६५ ॥ सुजनानां धर्मः सौजन्यं विनयादि
 तद्गुणानां संपदाम् ॥ ६६ ॥ प्रज्ञां विवेकप्रहणधारणपटीयसीं
 बुद्धिम् ॥ ६७ ॥ तद्द्वारवत्येतद्वन्धपरिशौलनमेवोपाय इत्यभि-
 प्रेक्षाह—एतदिति ॥ ६८ ॥ आस्यदं प्रतिष्ठा । यतः संमोहये-
 तस्मादिति शेषः । मौल्यमज्ञानम् ॥ ६९ ॥ दुराशया सर्पगति
 कुटिलगतिं वहतीति सर्पगत्वेन हृदि हृदयेन प्रतीचि वल्गता

विक्षेपसहस्रात्मना चलता । चेनो बुद्धिश्चिदात्मा वा । संकीर्णं
 संकुचिन्पञ्चवदप्रमत्तताम् । मालिन्यमिति यावत् ॥ ७० ॥ क
 तहि प्रसीदति तमाह—प्राज्ञे इति । इयं प्रागुक्ता वस्तु परमा-
 धीरूप इत्यते यया सा वस्तुदृष्टिः सूक्ष्मबुद्धिः । 'इत्यते त्व-
 म्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति श्रुतेः । यथार्थभूता
 यथार्थवस्त्वैकरस्यमापन्ना । अथवा वस्तुभूता दृष्टिश्चिदात्मा प्राज्ञे
 उपदेष्टरि सति प्रसीदत्यज्ञानमालिन्यमपास्य स्फुरति ॥ ७१ ॥
 मतिविकासलक्षणमाचक्ष्णस्तद्वन्तं प्रशंसति—पूर्वति । पूर्वापर-
 विचारेण सूक्ष्मतमार्थग्रहणपटीयसा चातुर्येण च शोभमाना
 मतिः सविकासेत्यर्थः । पुमान् पुरुषार्थसंपादनेन सार्थकीकृत-
 पुंजनमेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ स्वमतिस्त्वहिं सविकासा न वेति सदि-
 हान राममाश्रयसन्नाह—विकसितेनेति । तमोऽज्ञानं मुषता
 अतएव सितेन स्वच्छेन गुणवता शास्त्रादिगुणशालिना हृदयेन
 प्रागुक्तबुद्ध्या त्वं विराजसे ॥ ७३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहाराजा-
 यणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे एकादशः सर्गः ११

अनर्थता भवगतेशानमाहम्बुमुत्तमम् ।

रामे च प्रच्छकगुणसमृद्धिरिह वर्ण्यते ॥ १ ॥

अन्येषामपि विवेकवैराग्यदाढ्याय संसारगतेरनर्थरूपतां ज्ञान-

रजस्तमोभ्यां रहितां शुद्धसत्त्वानुपातिनीम् ।
मतिमात्मनि संस्थाप्य ज्ञानं भोतुं स्थितो भव ॥ २ ॥
विद्यते त्वयि सर्वैष प्रच्छकस्य गुणावली ।
बहुगुणाश्चैव मयि रज्ज्वीर्यलघौ यथा ॥ ३ ॥
आप्तवानसि वैराग्यं विवेकासङ्गजं सुत ।
चन्द्रकान्त इवार्द्रत्वं लभ्यचन्द्रकरोत्करः ॥ ४ ॥
चिरमाशौशवादेव तवाभ्यासोऽस्ति सहजैः ।
शुद्धैः शुद्धस्य दीर्घैश्च पद्मस्येवातिसंततैः ॥ ५ ॥
अतः शृणु कथां वक्ष्ये त्वमेवास्या हि भाजनम् ।
नहि चन्द्रं विना शुद्धा सविकासा कुमुदती ॥ ६ ॥
ये केचन समारम्भा याश्च काश्चन दृष्टयः ।
ते च ताश्च पदे दृष्टे निःशेषं यान्ति वै शमम् ॥ ७ ॥
यदि विज्ञानविभ्रान्तिर्न भवेद्भ्रज्यचेतसः ।
तदस्यां संसृती साधुश्चिन्तामौढ्यं सहेत कः ॥ ८ ॥
परं प्राप्य विलीयन्ते सर्वा मननवृत्तयः ।
कल्पान्तार्कगणासङ्गात्कुलशैलशिला इव ॥ ९ ॥
दुःसहा राम संसारविषावेशविषूचिका ।
योगगारुडमन्त्रेण पावनेन प्रशाम्यति ॥ १० ॥

माहात्म्यं च विवक्षुस्तत्प्रगेचनाय न केवलं त्वयि सविकामा
बुद्धिरेवापि त्वन्येऽपि बहवो गुणाः प्रच्छकलक्षणं च ममप्रम-
स्तीति प्रशंसनेन रामं प्रोत्साहयन् श्रीवसिष्ठ उवाच—परिपूर्ण-
मना इति । उक्तवक्ष्यमाणैर्गुणैः परिपूर्णं मनो यस्य । उक्तं च
सामान्योक्तिसूचितमपि वेत्ति विशिष्टावधारयति ॥ १ ॥
रजसा मतेष्वापलं स्यात्तमसा त्वावर्गमनस्तद्विनामनएव शुद्ध-
सत्त्वगुणे परमात्मनि चानुपातिनीम् । आत्मनि संस्थाप्य स्वस्था-
कृत्य । स्थिर उद्युक्तः ॥ २ ॥ रत्नानां श्रीः संपन्न रत्नसहिता
शीलक्ष्मीश्च ॥ ३ ॥ 'शिष्याश्च पुत्रवत्प्रयेत' इति न्यायात्सुतति
संबोधनम् । आर्द्रत्वं सद्रवताम् । लग्नश्चन्द्रकगणानुसङ्गे
यस्मिन् ॥ ४ ॥ अभ्यासः परिशीलनं । संबन्ध इति यावत् ।
शुद्धस्य तव । दीर्घैः सर्वदिक्प्रसृतैः । संततैरविच्छिन्नैः । पद्म-
पक्षे गुणैस्तन्मुनिः सौरभ्यादिभिश्च ॥ ५ ॥ भाजनं श्रवणफल-
प्रबोधाधारः । शुद्धा शुद्धा । सविकासा चन्द्रकृतप्रबोधाधारः ।
यथा चन्द्रएव कुमुदती सविकासा तथेयं कथा लक्ष्येव सविका-
सेति वार्थः ॥ ६ ॥ नन्वस्य कथाश्रवणसमारम्भस्य कोऽवधि-
रिति चेत्परमपददर्शनमपि न्तिरेवेत्यभिप्रेत्याह—ये केचनेति ।
ते सर्वे समारम्भास्ताः सर्वाः प्रमाणप्रमेयदृष्टयः । नन्विह 'पु-
मान्निष्कया' इत्येकशेषेण भाव्यं नहि द्वन्द्व इवैकशेषो वैकल्पिक
इति चेत्तस्यम् । तथापि महर्भाष्याद्यभियुक्तप्रयोगेष्वेकशेष-
वृत्तेः स्वरूपविग्रहाक्यप्रयोगदर्शनाददोषः ॥ ७ ॥ उक्तवि-
भ्रान्तावनाश्वासं वारयति—यदीति । साधुविवेकी कः सहेत ।

स च योगः सज्जनेन सह शास्त्रविचारणात् ।
परमार्थज्ञानमग्नौ नूनं लभ्यत एव च ॥ ११ ॥

अवश्यमिह हि विचारे कृते सकलदुःखपरि-
क्षयो भवतीति मन्तव्यं नातो विचारदृष्टयोऽवहे-
लया द्रष्टव्याः ॥ १२ ॥

विचारवता पुरुषेण सकलमिदमाधिपञ्जरं सपै-
ण त्वचमिव परिपक्वां संत्यज्य विगतज्वरेण शीत-
लान्तःकरणेन विनोदादिन्द्रजालमिव जगदखिल-
मालोक्यते सम्यग्दर्शनवता असम्यग्दर्शनवतो हि
परं दुःखमिदम् ॥ १३ ॥

विषमो ह्यतितरां संसाररोगो भोगीव दशति
असिरिव च्छिनत्ति कुन्तइव वेधयति रज्जुगृवावेष्ट-
यति पाचकइव दहति रात्रिस्विान्धयति अशङ्कित-
परिपतितपुरुषानुपापाण इव विवशीकरोति हर्गति
प्रज्ञां नाशयति स्थितिं पातयति मोहान्धकूपे लुप्या
जर्जरीकरोति न तदस्ति किंचिद्दुःखं संसारी यज्ञ-
प्राप्नोति ॥ १४ ॥

तदमहनात्वेति देहत्यागोद्युक्तः स्यादिति भावः ॥ ८ ॥ न
केवल बाह्यदृश्य एव विलीयन्तेऽपि तु मानसो अपांत्याह—पर-
मिति । तथाच श्रुतिः—'भियते हृदयप्रन्धिश्छिद्यन्ते मयंसं-
शयाः । क्षायन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पर्ववरे' इति । दृष्ट-
ान्तपक्षे हिरण्यगर्भस्यायुरन्तम् ॥ ९ ॥ लोके विषसंबन्धादिपि
विवृत्तिका प्रसिद्धा । योगो जीवस्य ब्रह्मैक्यबोधः गणव गारुड
मन्त्रस्तन । पावनेन विषशोधनेन ॥ १० ॥ सज्जनेन गुरुमती-
र्थ्यादिना सह । चकारानुफलति च ॥ ११ ॥ पद्योक्तमर्थं गद्यः
प्रपञ्चयति—अवश्यमित्यादिना । इहार्हस्मन्निधकारिजन्मनि अव-
श्य भवतीत्यन्वयः । अवहेलया अनादरेण न दृष्टव्याः ॥ १२ ॥
विचारवता सम्यग्दर्शनवता अतएव शीतलान्तःकरणेन पुरु-
षेण । 'वशतः' इति पाठे तु विचारस्य वशोऽपरोक्षबोधस्ततः ।
सपैण परिपक्वां जीर्णां त्वचमिव सर्वमाधिपञ्जरं मल्यज्याखिल-
मिदं जगदिन्द्रजालमिव कौतुकं मुखरूपमवलोक्यते । परमि-
त्यवधारणे निपातः । परमुच्छेद दुःखमिति वा ॥ १३ ॥ प्र-
तिज्ञात वैषम्यमेव दृष्टान्तैः प्रपञ्चयति—भोगीवेत्यादिना ।
मोहान्धकूपे इत्यन्ते सर्वत्र संसाररोगस्यैव कर्तृत्वेनान्वयः ।
विवशीकरोतीत्यन्ते सर्वत्र अशङ्कितपरिपतितपुरुषानित्यस्य कर्म-
तयान्वयः । अशङ्कितमनाशङ्कितमनर्थशङ्कां विनैव मोहाद्विषयेषु
परिपतितानुपुषानिति तदर्थः । शिरसि पतितः पाषाण इव
विवशीकरोति मूर्च्छयति । प्रज्ञां विवेकदृष्टिम् । स्थितिं मर्या-
दाम् । पातयति पुरुषानित्यनुषङ्गते । मोहलक्षणे अन्धकार-

१ गुणावली च मयि इति पाठः. २ विचारवशतः इति
पाठः. ३ माधिपञ्जरं इति पाठः. ४ संसाररोगो इति पाठः.

५ त्वमिव देह इति पाठः. ६ मानस्योऽपीति इति पाठः.
७ रोगस्यैव इति पाठः.

दुरन्तेयं किल विषयविपुलिका यदि न चि-
कित्स्यते तन्नितरां नरकनगरनिकरफलानुबन्धिनी
तत्तत्करोति ॥ १५ ॥

यत्र शिलाशितासिशातः पात उपलताडनम-
ग्निदाहो हिमावसेकोऽङ्गावकर्तनं चन्दनचर्चातरुव-
नानि घुणवृत्तान्तःपरिवेषोऽङ्गपरिमाज्जनमनवरता-
नलविचलितसमरनाराचनिपातो निदाघविनोदनं
धारागृहसीकरवर्षणं शिरश्छेदः सुखनिद्रा मूकी-
करणमाननमुद्रावान्धुर्यं महानुपचयः ॥ १६ ॥

तदेवंविधकष्टप्रसहसह्यदारुणे संसारचलयन्त्रे-
स्मिन् राघव नावहेलना कर्तव्या अवश्यमेवं विच्चा-
रणीयमेवं चावबोद्धव्यं यथा किल शास्त्रविचारा-
च्छ्रेयो भवतीति ॥ १७ ॥

अन्यच्च गघुकुलेन्दो यदि चैते महामनुयो महर्ष-

वृत्तकृपे । अन्धकृपो नरकविशेषो वा । जर्जरीकरोत्यभिपवेण
मोममिव शिथिलाकरोति पुरुषानित्येव । किं बहुनेत्येकोक्त्या-
याह—न तदस्मीति ॥ १५ ॥ नरकाणां मलमूत्रादीनां नग-
रणां च शरीराणि तेषां निकरः स्वस्वजनपौरयवर्गादिसमूहस्तत्रा-
नुगम्य पुरुषमनुयध्नाति तच्छीला विषयलक्षणा विपुलिका
यदि न चिकित्स्यते तर्हि नितरां तत्तद्व्यसमां नरकदर्शा-
गदस्य करोति ॥ १५ ॥ यत्र शिलाशिता पापाणभक्षकता ।
अग्निः ज्ञानः स्वात्तनम् । पानः पवनप्रेम्यः पाननम् । उप-
लः प्रस्ताडनम् । अग्निना दाहः । हिमेनावसेकः यदा आर्तना ।
अज्ञानामवकर्तनं छेदनं कृत्वाकृत्यादिभिः । चन्दनकाष्ठस्यैव
नद्यां घर्षणं शिलाफलकेषु । अगिपत्रनरुणां पानानि तेषु धाव-
नमिति यावत् । घुणाः काष्ठान्तःकाटकास्तपामिव वृत्तान्तः
सर्वाणि काष्ठयन्त्रनिपादनम् । परिवेपस्तमाग कटकः शृङ्खलाभिः
परितो वेष्टनम् । अज्ञाना कटकमाज्जनानिः परिमाज्जनं निम्ब-
चनमिति यावत् । अनवरतमनलविचलितान्यग्निज्वालाभिः सग-
णानि येन्यस्तथाविधाना समरनाराचानां युद्धप्रक्षिप्तबाणानां
धारावद्विच्छेदेन निपतनं निपातः । निदाघस्य प्राग्मकालस्य
विनोदोऽतिवाहनं विनैव च्छायापानायाभ्यामिति शेषः । तथा
शिशिरे धारागृहेषु सीकरवर्षणम् । शिरश्छिन्नप्रसूदस्य पुनः-
पुनश्छेदः । सुखनिद्राविषये तु मूकीकरणं वातां पि नास्तौत्यर्थः ।
आननस्य मुद्रा पिधानेन निरुच्छ्वातत्वापादनम् । वाग्धुर्यं नि-
श्रोत्रतत्त्वावोऽज्ञानम् । विसंगुलत्वाव्यवहाराक्षमतेति यावत् । पवे-
तवन्महानुपचयो देहस्यैकैकाग्रस्य वेत्यर्थः । अथवा यत्र शि-
लाशितादिचतुष्टयं हिमावसेकवत्सोढव्यं । अङ्गावकर्तनं चन्दन-
लेपवत् । तरुवनादित्रयमङ्गपरिमाज्जनवदेहसंस्कारवत् । विशि-
ष्टशरधारानिपातस्तु निदाघविनोदनाथधारागृहसीकरवर्षणवत् ।
शिरश्छेदप्रयुक्तं मरणं सुखनिद्रावत् । सुखपिधानेन बलान्मू-

यश्च विप्राश्च राजानश्च ज्ञानकवचेनावगुण्ठितश-
रीरास्ते कथमदुःखक्षमा अपि दुःखकरी तां तां
वृत्तिपूर्विकां संसारकदर्थनामनुभवन्तः सततमेव
मुदितमनसस्तिष्ठन्ति ॥ १८ ॥

इहहि ।

विकौतुका विगतविकल्पविप्लवा

यथास्थिता हरिहरपञ्चजादयः ।

नरोत्तमाः समधिगतात्मदीपका-

स्तथास्थिता जगति विशुद्धबुद्धयः ॥ १९ ॥

परिक्षीणे मोहे विगलति घने ज्ञानजलदे

परिज्ञाने तत्त्वे समधिगत आत्मन्यतितते ।

विचार्यायैः सार्धं चलितवपुषो वैसदृशतो

धिया दृष्टे तत्त्वे रमणमटनं जागतमिदम् ॥ २० ॥

कीर्णं च गृहजवृत्त्या आननमुद्रावन् । वाग्धुर्यं च महासंप-
दुपचयवदवश्यं सोढव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ दुःखस्थानानामान-
न्यादिकप्रदर्शनमात्रं ह्येतदिति प्रदर्शयौपसंहरस्तदर्थनस्य प्रकृतो-
पयोगमाह—तदेवमिति । चलैर्नश्वरैर्देहैर्यन्त्राणं यन्त्रं संकोचः
परिच्छेदः पारवश्यं च तस्मिन् । एवं वक्ष्यमाणरीत्या । तमे-
वाह—यथेति ॥ १७ ॥ ननु कथं शास्त्रविचाराच्छ्रेयो भव-
तीति निश्चयस्तत्पराणामपि माण्डव्यादीनां दुर्दशासहस्रदर्शनादि-
त्याशङ्कां परिहरन्विधाया दृष्टफलतां दर्शयति—अन्यचेति ।
ज्ञानकवचेनावगुण्ठितशरीरा अनपवाद्ः खार्हा अप्येते पूर्वोक्त-
मुन्यादयोऽज्जवन्मनोयुतिपूर्विकां दुःखकरी तां तां संसारकदर्थ-
नामनुभवन्तस्तिष्ठन्तीति यदि मन्यसे तर्हि ते कथं सततमेव मु-
दितमनसस्तिष्ठन्तीत्येवमन्वयः । मुनयो ध्यानपराः । ऋषयो म-
न्त्रजपपराः । विप्राः कर्मपराः । राजानो जनकादयः ॥ १८ ॥
इहहीत्यस्य देहलोदीपन्यायेन पूर्वोक्तोत्तरश्लोके चान्वयः ।
नहि कोदृशी तेषां स्थितिस्तामाह—विकौतुका इति । अपूर्ववि-
षयदर्शनोपभोगोन्माहः कौतुकं तद्विज्ञातः । विकल्पैर्विज्ञयो वि-
क्षेपस्तद्विज्ञातः ॥ १९ ॥ यदि ब्रह्मादिदेववदेते पूर्णकामास्तर्हि
कथं तेषां संसारेष्वटनदर्शनमित्याशङ्कां परिहरन् विचारादेर्जा-
वन्मुक्तिविहरणफलतां दर्शयति—परिक्षीणे इति । आर्यैर्गुर्वा-
दिभिः सार्धं विचार्य पदार्थपरिशोधने सदृशतस्तादात्म्या-
ध्यासप्रसक्तात्मसादस्याचलितान्यनामभावेन निरस्तानि वपुषि
स्थूलादिशरीराणि येन तस्याधिकारिणः प्रथमं वाक्यात्तत्त्वे प-
रिज्ञाते मननेन च अतितते अपरिच्छिन्ने आत्मनि सम्यगसं-
भावनानिरासेनाधिगते । धिया निदिध्यासननिरस्तविपरीतब्र-
वनया बुद्ध्या च तस्य भावस्तत्त्वं ब्रह्मभावस्तस्मिन्ष्टे साक्षा-
तकृते सति मोहे परिक्षीणे तत्कार्यनिबिडभ्रान्तिज्ञानमेवे च वि-
गलति सतीदं जागतमटनं भ्रमणं रमणं क्रीडनमेव न पीडन-

अन्यच्च राघव ।

प्रसन्ने चित्तत्वे हृदि शमभवे वलगति परे
शमाभोगीभूतास्वखिलकलनादृष्टिषु पुरः ।

समं याति स्वान्तःकरणघटनास्वादितरसं
धिया दृष्टे तत्त्वे रमणमटनं जागतमिदम् ॥२१॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे तत्त्वमाहात्म्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः १३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एतां दृष्टिमवष्टभ्य दृष्टान्मानः सुबुद्धयः ।

विचरन्तीह संसारे महान्तोऽभ्युदिता इव ॥ १ ॥

न शोचन्ति न वाञ्छन्ति न याचन्ते शुभाशुभम् ।

सर्वमेव च कुर्वन्ति न कुर्वन्तीह किञ्चन ॥ २ ॥

स्वच्छन्दमेवावतिष्ठन्ते स्वच्छं कुर्वन्ति यान्ति हि ।

हेयोपादेयतापक्षरहिताः स्वात्मनि स्थिताः ॥ ३ ॥

आयान्ति च न चायान्ति प्रयान्ति च न यान्ति च ।

कुर्वन्त्यपि न कुर्वन्ति न वदन्ति वदन्ति च ॥ ४ ॥

ये केचन समारम्भा याश्च काश्चन दृष्टयः ।

हेयोपादेयतस्तास्ताः क्षीयन्तेऽधिगते पदे ॥ ५ ॥

परित्यक्तसमस्तेहं मनोमधुरवृत्तिमत् ।

सर्वतः सुखमभ्येति चन्द्रविम्ब इव स्थितम् ॥ ६ ॥

मित्यर्थः ॥ २० ॥ रमणत्वमेवोपादयति—प्रसन्ने इति । चित्तत्वे चैतन्यमात्रस्वभावे परमार्थवस्तुनि प्रसन्ने मति परे उत्कृष्टे शमभवे शान्त्यविभावे वल्लगति प्राप्तो अखिलकलनादृष्टिषु समस्त-बुद्धिदृष्टिषु शमाभोगीभूताम् शान्तिरमास्वादरूपां सर्वेषु स्वा-न्तःकरणघटना आस्वादितब्रह्मसं यथा स्यात्तथा समं वैषम्य-शून्यस्वभावं याति गच्छति । अतो युक्तं रमणत्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥ 'आत्मानं रक्षितं विद्धि शरीरं रथमेव तु' इत्यादिरूपकदृष्ट्या वा रमणमुपपन्नमित्याह—रथ इति । स्थाणुश्छिन्नतरुर्वाचाचैतनो देहो रथः इन्द्रियाणां विषयाभिमुखी गतिस्तुरगाणां रचनागति-चातुरी परितः स्पन्दश्चालनं येन स प्रसन्नो वानः प्राणप्रधानं मनः अर्थाद्विधादिभिर्वहेनेन प्रापणं कलिताः प्राप्ता आनन्द-रूपा विषया येन तथाविधो देहो आत्मा समार्थो परः परमा-त्मैव व्यवहारकाले बुद्धयुपाधिपरिच्छेदादणुः सूक्ष्मो वा रथ इति शेषः । एवंभूतोऽहं जगति विहरामीति धियापि रमणमेव-मित्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

वर्णिता इह बाहुल्याद्वैराग्यादिगुणोदयाः ।

जीवन्मुक्तिकलोल्लङ्घा विशेषेण शमः पुनः ॥ १ ॥

वैराग्यशान्त्यादिसाधनानि वर्णयिष्यन्प्रस्तुतां जीवन्मुक्ति-

१ प्रतीतिषु इति पाठः. २ प्रयोजकदोषगुणदोः इति पाठः.

अन्यच्च ।

रथः स्थाणुर्वैहःस्तुरगरचना चेन्द्रियगतिः

परिस्पन्दो वातो वहनकलितानन्दविषयः ।

परोऽणुर्वा देही जगति विहरामीत्यनघया

धिया दृष्टे तत्त्वे रमणमटनं जागतमिदम् २२

अपि निर्मेननारम्भमप्यस्ताखिलकौतुकम् ।

आत्मन्येव न मात्यन्तरिन्दावित्र रमायनम् ॥ ७ ॥

न करोमीन्द्रजालानि नानुधावति वासनाम् ।

बालचापलमुन्मृज्य पूर्वमेव विराजते ॥ ८ ॥

एवंविधा हि वृत्तयः आत्मतत्त्वावलोकनाल्लभ्य-
न्ते नान्यथा ॥ ९ ॥

तस्माद्विचारेणात्मैवान्वेष्टव्य उपासनीयो ज्ञात-

व्यो यावज्जीवं पुरुषेण नेतरदिति ॥ १० ॥

स्वानुभूतेश्च शास्त्रस्य गुरोर्ध्वैकवाक्यता ।

यस्याभ्यासेन तेनात्मा समन्तेनावलोक्यते ११ ॥

अवहेलितशास्त्रार्थैर्गवज्ञानमहाजनेः ।

कष्टमप्यापदं प्राप्नो न मूढैः समतामियात् ॥ १२ ॥

म्यतिमेव वर्णयति— एतन्मिति । अन्नुदिनं, रात्र्याञ्च भ्युदय-
प्राप्ता इव ॥ १ ॥ यतः शुभाशुभमुपादानुहातं वा न वाञ्छन्ति
अनपदं तत्साधनानि न याचन्ते ॥ २ ॥ अग, रमदर्थना-
स्वच्छं नित्यम् । कुर्वन्ति शास्त्रायम् । गच्छन्ति तैर्लौकिकम्
भ्रमार्गम् ॥ ३ ॥ आयान्ति प्रयान्तिन्यथा स्वर्गा तु न ।
'स चक्षुरवक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समनो असन इव' इत्या-
दिभूतेरिति भावः ॥ ४ ॥ क्षीयन्ते प्रयोजकदोषगुणयोः क्षया-
नद्विषयमत्यन्तबुद्धिध्याचेति भावः ॥ ५ ॥ ईहा दण्डा चेष्टा
च । मधुरवृत्तिः शान्तिब्रह्माकारता च । मुग्धा कन । मनः कर्म ।
चन्द्रविम्बे स्थितं स्वर्णिमिव मनः कर्तुं, चन्द्रविम्बे स्थितमि-
वैश्वरूपेणा वा ॥ ६ ॥ विषयमननकौतुकयोगेन विक्षेपहेतुत्वा-
त्तदभावं निर्विक्षेपं सुखमित्यनुपपन्नते । सुखात्मतापन्न मन उ-
त्थयः । न माति न परिच्छिद्यते । इन्द्रा पूर्णचन्द्रे । रमायनम-
मृतम् ॥ ७ ॥ इन्द्रजालानि मायिकावधेयान् । वासनां तद्वे-
तुम् । बालानामिव भ्रान्तिप्रसक्त चापलमुन्मृज्य पूर्वमेवादिति-
द्विमात्रसुखमेव विराजते ॥ ८ ॥ प्रयोजनप्रपन्नस्य प्रस्तुतोप-
योगं पुनर्गन्धेनोपसंहरति—एवमिति । वृत्तयः स्थितयः ॥ ९ ॥
अन्वेपणं श्रवणमननाभ्यासः । उपासनं निदिध्यासनम् ॥ १० ॥
एकवाक्यता एकार्थनिष्ठता निश्चयः यस्याधिकारिणः । श्रवणा-
देर्भ्यासेन ॥ ११ ॥ अवहेलितं शास्त्रतदर्थं यैः । अवज्ञाता

न व्याधिर्न विषं नापत्तथा नाधिश्च भूतले ।
 खेदाय स्वशरीरस्य मौर्ख्यमेकं यथा नृणाम् ॥ १३ ॥
 किञ्चित्संस्कृतबुद्धीनां श्रुतं शास्त्रमिदं यथा ।
 मौर्ख्यापहं तथा शास्त्रमन्यदस्ति न किञ्चन ॥ १४ ॥
 इदं श्राव्यं सुखकरं यथा दृष्टान्तसुन्दरम्
 अविरुद्धमशेषेण शास्त्रं वाक्यार्थवन्भुता ॥ १५ ॥
 आपदो या दुरुक्ताया याश्च तुच्छाः कुयोनयः ।
 तास्ता मौर्ख्यात्प्रसूयन्ते खदिरादिव कण्टकाः ॥ १६ ॥
 वरं शरावहस्तस्य चाण्डालागारवीथिषु ।
 भिक्षार्थमटनं राम न मौर्ख्यहतजीवितम् ॥ १७ ॥
 वरं घोराश्वकूपेषु कोटरेष्वेव भूरुहाम् ।
 अन्धकीटन्त्रमेकान्ते न मौर्ख्यमनिदुःखदम् ॥ १८ ॥
 इममालोकमासाद्य मोक्षोपायमयं जनः ।
 अन्धतामेति न पुनः कश्चिन्मोहतमस्यपि ॥ १९ ॥
 तावन्नयति संकोचं तृष्णा वै मानवाभ्युजम् ।
 यावद्विवेकमर्थस्य नोदिता विमला प्रभा ॥ २० ॥
 संसारदुःखमोक्षार्थं मादृशः सह बन्धुभिः ।
 स्वरूपमन्मनो ज्ञात्वा गुरुशास्त्रप्रमाणतः ॥ २१ ॥
 जीवन्मुक्ताश्चरन्तीति यथा हग्निहादयः ।
 यथा ब्रह्मर्षयश्चान्ये तथा विहर गन्धर्व ॥ २२ ॥
 जनन्तानीह दुःखानि सुखं तृणलवोपमम् ।
 नातः सुखेषु वर्ध्यादादृष्टं दुःखानुबन्धिषु ॥ २३ ॥
 यदनन्तमनायानं तत्पदं सारमिदमेव ।

साधनीयं प्रयत्नेन पुरुषेण विज्ञानता ॥ २४ ॥
 त एव पुरुषार्थस्य भाजनं पुरुषोत्तमाः ।
 अनुत्तमपदालम्बि मनो येषां गतज्वरम् ॥ २५ ॥
 संमोहाशनमात्रेण राज्यादिषु सुखेषु ये ।
 संतुष्टा दुष्टमनसो विद्धि तानन्धदुर्दुरान् ॥ २६ ॥
 ये शठेषु दुरन्तेषु दुष्कृतारम्भशालिषु ।
 द्विपत्सु मित्ररूपेषु भक्ता वै भोगभोगिषु ॥ २७ ॥
 ते यान्ति दुर्गमादुर्गं दुःखादुःखं भयान्नयम् ।
 नृकान्तरकं मूढा मोहमन्थरबुद्धयः ॥ २८ ॥
 परस्परविनाशोक्तैः श्रेयःस्थो न कदाचन ।
 सुखदुःखदशो राम तडिन्प्रसरभङ्गुरे ॥ २९ ॥
 ये विरक्ता महान्मानः सुविविक्ता भवादृशाः ।
 पुरुषान्विद्धि तान्बन्धान्भोगमोक्षैकभाजनान् ॥ ३० ॥
 विवेकं परमाश्रित्य वैराग्याभ्यासयोगतः ।
 संसारस्मरितं घोराभिमामापदमुत्तरेत् ॥ ३१ ॥
 न स्वप्नं च संसारमायासिंहं विज्ञानता ।
 विपमुच्छेदसंमोहदायिनीषु विवेकिना ॥ ३२ ॥
 संसारमिममासाद्य यस्तिष्ठत्यवहेलया ।
 ज्वलितस्य गृहस्योच्चैः शोते तार्णस्य संस्तरे ॥ ३३ ॥
 यत्प्राप्य न निवर्तन्ते यदासाद्य न शोचते ।
 तत्पदं शोमुपीलभ्यमस्त्येवात्र न संशयः ॥ ३४ ॥
 नास्ति चेत्तद्विचारेण दोषः को भवतां भवेत् ।
 अस्ति चेत्तः समुत्तीर्णा भविष्यथ भवार्णवात् ॥ ३५ ॥

उपांशना महान्तः पश्यन् जनान्स्ववृत्ता ये ॥ १२ ॥ १३ ॥
 दुःखिगमात् याश्चान्तिं कथं मोक्षयान्ति तः स्यात्तत्राह—कि-
 ञ्चिदति । उपसृष्ट्यन्तानामपार्थ ॥ १४ ॥ यथोचितं दृष्टान्तैः ।
 वाक्यार्थः परमात्मा बन्धु प्रियतमोऽवश्यं लब्धुमिष्टो यस्य
 तन । आश्रयमवश्यं श्रोतव्यम् ॥ १५ ॥ तुच्छा अधमाः ॥ १६ ॥
 नभेददृशाहे वेषजया एकैका दुर्दशापि वरामत्याह द्वाभ्याम्
 ॥ १७ ॥ कोटरेष्वेव या ॥ १८ ॥ मोहो मुच्छा गन्धुद्वारं तल-
 लण्डिपि तमसि तान्धतामेति किमन्यत्रैवार्थः ॥ १९ ॥ ननु
 तृष्णात्यागं उपाय न पश्यामस्तत्राह तावदिति । मानवमेवा-
 भ्युज पश्यम् ॥ २० ॥ ज्ञात्वा विहरत्युत्तरेणान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥
 इष्टिमास्थाम् ॥ २३ ॥ तदाभनन्व पश्यन् प्राप्यते येन त-
 ज्ञानं तत्पदं परमपुरुषार्थसिद्धय गायनायम् ॥ २४ ॥ न विद्यते
 उत्तममुच्छेदतममन्यधम्मात्तावति पदं बन्धु तदालम्बि ॥ २५ ॥
 दुर्दुरान्मेकान् । स हि कूपस्थो न बहिः पश्यति तत्रायन्ध-
 र्वश्चुतरारिर्मात्रं भावः ॥ २६ ॥ शठेषु वज्रकेषु दुरन्तेषु दुर्दृष्टे-
 देषु प्रबलैवितियावत् । भक्ताः सक्ता ये ते यान्तीत्युत्तरेणान्व-
 यः ॥ २७ ॥ दुर्गमात्संक्राट् । मन्थरबुद्धयो मन्दबुद्धयः ॥ २८ ॥
 'सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् । घटीयन्त्रवद्वान्तं

ब्रमन्त्यान् पुन पुनः' इत्यादिवाक्यैः सुखदुःखदशयोः परस्पर-
 विनाशोक्तस्य कदापि श्रेयसि निष्ठनीति श्रेयःस्थो विश्रान्ति-
 भाद्र भवति । प्रत्यक्षतोऽपि तयोर्भङ्गता प्रसिद्धेत्याह—सुख-
 दुःखानि ॥ २९ ॥ सुविविक्ताः सम्मन्विवेकिनः ॥ ३० ॥ सं-
 सारस्मरित्पामिमामापदम् ॥ ३१ ॥ विषवन्मुच्छेदं न समुच्छेदेण
 संमोह कमल दानु शोले यामां तामु संमोहाख्यमायासु मि-
 व्यावश्रनोपायेषु ॥ ३२ ॥ तार्णस्य तृणविकारस्य । राहोः
 शिर इति वन्मस्तगद्भेदकल्पनया पठ्यते ॥ ३३ ॥ ननु संसारात्प-
 रमन्त्रास्त्येव तत्र किमवलम्ब्य संसारे अरतिः कार्येत्याशं-
 क्याह—यदिनि । शोमुपीलभ्य ज्ञानमात्रेण प्राप्तुं शक्यम-
 स्येव । न नास्ति । तदस्त्येव जगदान्धप्रसङ्गादात्मापलापायो-
 गाच्चैति भावः । तथाचोक्तं पुण्येषु—'असत्यस्मिजगन्नाथे
 अन्धोभूतमिदं भवेत् । सूर्येणैव विहीनन्वाग्निरालोकं जगद्यथा॥'
 इति । धृतिश्च 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेदचेत् । अस्ति
 ब्रह्मेति चेद्रेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति ॥ ३४ ॥ 'संदिग्धे पर-
 लोकेऽपि वरं धृतिपथाश्रयः । यदि न स्यात्तदा किं स्याच्चदि स्या-
 न्नास्तिको हतः॥' इतिन्यायेन संदिहानं प्रत्यप्याह—नास्तिचे-
 दिति । संदेहेऽपि महाफलस्योपेक्षानर्हत्वाच्चेति भावः ॥ ३५ ॥

प्रवृत्तिः पुरुषस्येह मोक्षोपायविचारणे ।
 यदा भवत्याशु तदा मोक्षभागी स उच्यते ॥ ३६ ॥
 अनपायि निराशङ्कं स्वास्थ्यं विगतविभ्रमम् ।
 न विना केवलीभावाद्विद्यते भुवनत्रये ॥ ३७ ॥
 तत्प्राप्ताबुत्तमप्राप्तौ न क्लेश उपजायते ।
 न धनान्युपकुर्वन्ति न मित्राणि न बान्धवाः ॥ ३८ ॥
 न हस्तपादचलनं न देशान्तरसंगमः ।
 न कायक्लेशैर्धुर्यं न तीर्थायतनाश्रयाः ॥ ३९ ॥
 पुरुषार्थैकसाध्येन वासनैकार्थकर्मणा ।
 केवलं तन्मतोमात्रजयेनासाद्यते पदम् ॥ ४० ॥
 विवेकमात्रसाध्यं तद्विचारैकान्तनिश्चयम् ।
 त्यजता दुःखजालानि नरेणैतदवाप्यते ॥ ४१ ॥
 सुखसेव्यासनस्थेन तद्विचारयता स्वयम् ।
 न शोच्यते पदं प्राप्य न स भूयो हि जायते ॥ ४२ ॥
 तत्समस्तसुखासारसीमान्तं साधवो विदुः ।
 तदनुत्तमनिष्पन्नं परमाहू रसायनम् ॥ ४३ ॥
 क्षयित्वात्सर्वभावानां स्वर्गमानुष्ययोर्द्वयोः ।
 सुखं नास्त्येव सलिलं मृगतृणालिखिवैतयोः ॥ ४४ ॥

तर्हि कथं न सर्वे प्रवर्तन्ते इत्याशङ्क्य 'यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जा-
 यते परमेशितुः । तावन्न सद्गुरुं कथिन्सच्छास्त्रं वापि विन्दति ॥'
 इतिवचनादीश्वरगुणग्रहलभ्यमोक्षभागीनांशांलन एव मोक्षसाधनं
 प्रवृत्तिर्न संवर्पामत्याह—प्रवृत्तिरिति । प्रवृत्तिफलं लिङ्गानुमेय
 मोक्षभागित्वमिति भावः ॥ ३६ ॥ ननु 'देहान्द्रियविषयशून्य
 केवलीभावहेतुना किमनेन शास्त्रेण सन्त्वेव देहादिप्रपायान्तरं-
 णापि स्वर्गादिसुखस्य संभवादिप्राप्त्याह—अनपार्थान्ति ।
 स्वर्गादि अपायपतनाशङ्काऽस्वास्थ्यार्थादि प्रसन्नमेवेति केवलीभाव
 एव पुरुषार्थ इति भावः ॥ ३७ ॥ तदिति योग्यत्वाद्यवहित-
 विचारप्रवृत्तिपरामर्शः । तस्याः प्राप्तौ सत्यमुत्तमस्य केवल्यस्य
 प्राप्तौ क्लेशो नोपजायते । ननु धनादिभिर्गव केवलीभावोऽस्तु
 किं विचारेण तत्राह—नेति ॥ ३८ ॥ हस्तपादचलनं कार्याक-
 नमस्कारादौ । देशान्तरसंगमो यात्रादौ । उपवासार्थं कायक्ले-
 शेन बलोत्साहनिद्रादिवैधुर्यम् । तीर्थायतनानि क्षत्राणि तत्र
 निवासाः ॥ ३९ ॥ केन तर्हि तत्प्राप्यते तत्राह—पुरुषार्थेति ।
 पुरुषार्थः श्रवणमनननिदिध्यासनपौरुष तद्वैकमार्थेन । द्वैतवा-
 सनाविरोधिब्रह्माकारहृदवासनाया एकाग्रं तुल्यविषयेण कर्मणा
 साध्येन साक्षात्कारेणैतर्थाः । मनोमात्रस्य द्वैतस्य मूलोच्छेदल-
 क्षणेन जयेन । यथाहुः 'एवं निरन्तरकृता ब्रह्मवास्मीति वा-
 सना । हरत्यविद्याविशेषान् रोगानिव रसायनम् ॥' इति ॥ ४० ॥
 विवेको देहेन्द्रियदेहात्मनः पृथक्करणम् । विचारश्च श्रवणमनन-
 निदिध्यासनैरसंभावनादिरासः एकान्त एकाग्र्यं च ताभ्यां
 निक्षेपुं शक्यम् । दुःखजालानि विषयान् ॥ ४१ ॥ स प्राप्त-

अतो मनोजयश्चिन्त्यः शमसंतोषसाधनः ।
 अनन्तसमसंयोगस्तत्सादानन्द आप्यते ॥ ४५ ॥
 तिष्ठता गच्छता चैव पतता भ्रमता तथा ।
 रक्षसा दानवेनापि देवेन पुरुषेण वा ॥ ४६ ॥
 मनःप्रशमनोद्भूतं तन्प्राप्य परमं सुखम् ।
 विकासिशमपुष्पस्य विवेकोच्चतरोः फलम् ॥ ४७ ॥
 व्यवहारपरेणापि कार्यवृन्दमविन्दता ।
 भानुनेवाम्बरस्थेन नोज्झ्यते न च वाञ्छयते ॥ ४८ ॥
 मनः प्रशान्तमत्यच्छं विभ्रान्तं विगतभ्रमम् ।
 अनीहं विगताभीष्टं नाभिराञ्छति नोज्झति ॥ ४९ ॥
 मोक्षद्वारे द्वारपालानिमाञ्छन्तु यथाक्रमम् ।
 येपामेकतमासक्त्या मोक्षद्वारं प्रविश्यते ॥ ५० ॥
 मुखदोषदशादीर्घा संसारमरुणडली ।
 जन्तोः शीतलतामिति शीतरश्मिः समप्रभा ॥ ५१ ॥
 शमनासाद्यते श्रेयः शमो हि परमं पदम् ।
 शमः शिवः शमः शान्तिः शमो भ्रान्तिनिवारणम् ॥ ५२ ॥
 पुंसः प्रशमनमुपस्य शीतलाच्छतगन्धनः ।
 शमभूषितचित्तस्य शत्रुरप्येति मित्रताम् ॥ ५३ ॥

पदः ॥ ४२ ॥ संसारे सागन्धेन प्रसिद्धमुत्तमानुत्कर्षे इतरेषा-
 ममाराणां सत्तामृक्ताः सीमान्त परमावधिम् । सुखस्य आया-
 गणां मेघस्थानीयमवधिमिति वा । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
 भूतानि मात्रासुपर्जावन्ति', 'या क्षणा या परा गतिः', इत्यादि-
 श्वेतेरिति भावः । अनुत्तमा नोपपन्ना आनन्दस्याविभाषा
 भ्यानिना यस्मात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अनन्ते नन सदास ऐक-
 रम्यलक्षणः ॥ ४५ ॥ शरीरपरिप्रेक्षो भनुर्याथकारनियम-
 नान्तात्याह—निष्टनेत्यादिना ॥ ४६ ॥ त्रिकर्षी शमः पुष्प
 यस्य उच्चमोच्छ्रम्य तरोः कापत्रजस्य फलं पन सुखम् ॥ ४७ ॥
 ननु तन्प्राप्तमपि पुनर्व्यवहारप्रसक्त्यापेक्ष्यतत्प्राप्त्याह—
 व्यवहारेति । नोज्झ्यते नोभ्यज्यते पूर्णमेवाहंयत्वादन—एव न
 वाञ्छयते ॥ ४८ ॥ मति मनोस कथ न वाञ्छा स्यात्तत्राह—मन
 इति ॥ ४९ ॥ प्रागनुकान्तानपि धिक्मरेण वर्पमानाञ्छन्तु
 ॥ ५० ॥ तत्रागम्यसमितिः शम प्रशमनमुपक्रमते—सुखेति ।
 सुखददन्त तदाशा लभ्यते । सैवावगम्य नृपानापमसा दोष-
 दशा तथा दीर्घा दुर्गतिकमा शीतलतामिति शमेनेत्यपकृष्यते ।
 शमप्रभा प्रभाममा । पदव्यत्यामरुणान्दमः । यथा चन्द्रस्य
 स्त्रीया प्रभा तद्वत् । शीतरश्मिममप्रमेति पाठे स्पष्टम् ॥ ५१ ॥
 हि यस्माच्छमेन श्रेय आसाद्यते अत आयुर्धनमिति तद्वदभेदोप-
 चारात्तत्परमं पदं 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति श्रुतिप्रसिद्धं शम
 एव । एवं 'न सन्न चासञ्छिद्य एव केवलः' इति श्रुतिप्रसिद्धः शि-
 वोऽपि शम एव । एवं 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुति-
 सिद्धा सर्वदुःखोपशान्तिरपि शम एवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ गगद्वेषा-
 धनापितत्वाच्छीतलो निमोहत्वादच्छन्तश्च आत्मा विज्ञानात्मा

शमचन्द्रमसा येषामाशयः समलंकृतः ।
 क्षीरोदानामिबोदेति तेषां परमशुद्धता ॥ ५४ ॥
 हृत्कुशेशयकोशेषु येषां शमकुशेशयम् ।
 सतां विकसितं ते हि द्विहृत्पद्माः समा हरेः ॥ ५५ ॥
 शमश्रीः शोभते येषां मुखेन्द्रावकलङ्किने ।
 ते कुलीनेन्द्रो वन्द्याः सौन्दर्यविजितेन्द्रियाः ॥ ५६ ॥
 ब्रैलोक्योदरवर्तिन्यो नानन्दाय तथा श्रियः ।
 साम्राज्यसंपत्प्रतिमा यथा शमविभूतयः ॥ ५७ ॥
 यानि दुःखानि या तृष्णा दुःसहा ये दुराधयः ।
 तत्सर्वं शान्तचेतःसु तमोऽकैष्विव नश्यति ॥ ५८ ॥
 मनो हि सर्वभूतानां प्रसादमधिगच्छति ।
 न तथेन्द्रोऽथ शास्त्रे जने जनितकौतुकम् ॥ ५९ ॥
 शमशालिनि सौहार्दवति सर्वेषु जन्तुषु ।
 सुजने परमं तत्त्वं स्वयमेव प्रसीदति ॥ ६० ॥
 मातरीव परं यान्ति विपमाणि मृदूनि च ।
 विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि ॥ ६१ ॥
 न रसायनपानेन न लक्ष्म्यालङ्कनेन च ।
 तथा सुखमवाप्नोति शमेनान्तर्यथा मनः ॥ ६२ ॥
 सर्वाधिभ्योऽधिचलितं क्रान्तं तृष्णावरत्रया ।
 मनः शमाभृतासकैः समाश्वासय राघव ॥ ६३ ॥
 यत्करोषि यद्भ्रासि शमशीतलया धिया ।
 तत्रातिस्वदते स्वादु नेतरन्तान् मानसे ॥ ६४ ॥
 शमाभृतरसाच्छन्नं मनो यामेति निर्वृतिम् ।
 छिन्नान्यपि तयाङ्गानि मन्यं रोहन्ति राघव ॥ ६५ ॥

यस्य ॥ ५३ ॥ आशयश्चित्तम् । ज्ञानलक्ष्या स्वामाविकशुद्धता
 शमेन द्विगुणीभवन्तीवाभावधेन इव । यथा क्षीरोदाना शुभ्रता
 चन्द्रोदयेनैवार्थः ॥ ५४ ॥ कुशेशयः पद्मम् । हरेः समा हरिणा
 तुल्याः । हरेर्हृत्पद्मस्य च हृत्पद्मायनपश्यतया द्वेषाभावादिति
 भावः ॥ ५५ ॥ कुलानां मन्कुलाभ्यं प्रेन्द्रवः स्वपरकुलोद्यो
 तपापोपशमहेतुत्वान् । विजितेन्द्र इति पाठः स्पष्टम् । पाठा-
 न्तरं तु सौन्दर्येण गुणविजितानि वशाकृतानि परंपरामपि चक्षु-
 र्मनःप्रसूतान्द्रियाणि र्थः ॥ ५६ ॥ साम्राज्यसंपत्प्रतिमेवा-
 कारमात्रेण सदृशा यामा ननु गुणान्तरागत्यर्थः ॥ ५७ ॥ तत्स-
 र्वमिति 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषैकवद्भावः ॥ ५८ ॥ इन्द्रो-
 ध्वन्द्रास्मिन्तभूतान् । विषयस्यापि नानामत्त्वविबधया पञ्चमी ।
 जनितं कौतुकं स्वात्मानुभवचमकां याम्स्वस्थामभूत राघवा
 प्रसादमधिगच्छतीति संबन्धः ॥ ५९ ॥ स्वयमेवैवनायासो-
 क्तिः ॥ ६० ॥ विपमाणि कृत्कृतिलाशयानि । मृदूनि तद्विप-
 रीतानि ॥ ६१ ॥ इन्द्रपदे अमृतरसायनपानेन । विष्णुपदे
 लक्ष्म्यालङ्कनेन ॥ ६२ ॥ चलितं भाषणं कम्पितम् । वर-
 त्रया चर्मरज्ज्वाक्रान्तमितस्तत् आकृष्टम् । श्रान्तमितियावत् ॥ ६३ ॥

न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च शत्रवः ।
 न च व्याघ्रभुजङ्गा वा द्विषन्ति शमशालिनम् ॥ ६६ ॥
 सुसंनद्धसमस्ताङ्गं प्रशमाभृतवर्मणा ।
 वेधयन्ति न दुःखानि शरा वज्रशिलामिव ॥ ६७ ॥
 न तथा शोभते राजा अप्यन्तःपुरसंस्थितः ।
 समया स्वच्छया बुद्ध्या यथोपशमशीलया ॥ ६८ ॥
 प्राणात्प्रियतरं दृष्ट्वा तुष्टिमेति न वै जनः ।
 यामायाति जनः शान्तिमवलोक्य शमाशयम् ॥ ६९ ॥
 समया शमशालिन्या वृत्त्या यः साधु वर्तते ।
 अभिनन्दितया लोके जीवतीह स नेतरः ॥ ७० ॥
 अनुद्धतमनाः शान्तः साधुः कर्म करोति यत् ।
 तत्सर्वमभिनन्दन्ति तस्यैवा भूतजातयः ॥ ७१ ॥
 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा प्राप्त्वा शुभाशुभम् ।
 न हृष्यति ग्लायति यः स शान्त इति कथ्यते ७२ ॥
 यः समः सर्वभूतेषु भावि काङ्क्षति नोऽङ्क्षति ।
 जित्वेन्द्रियाणि यत्नेन स शान्त इति कथ्यते ॥ ७३ ॥
 स्पृष्ट्वाऽवदातया बुद्ध्या यथैवान्तस्था बहिः ।
 दृश्यन्ते यत्र कार्याणि स शान्त इति कथ्यते ॥ ७४ ॥
 तुषारकरबिम्बाभं मनो यस्य निराकुलम् ।
 मरणोत्सवयुद्धेषु स शान्त इति कथ्यते ॥ ७५ ॥
 स्थितोऽपि न स्थित इव न हृष्यति न कुप्यति ।
 यः सुषुप्तसमः स्वस्थः स शान्त इति कथ्यते ॥ ७६ ॥
 अमृतस्यन्दमुभगा यस्य सर्वजनं प्रति ।
 दृष्टिः प्रसरति प्रीता स शान्त इति कथ्यते ॥ ७७ ॥

स्वादु मधुरं यथाम्यान्तथा तत्र तत् मानसेऽतिस्वदते रो-
 चते ॥ ५४ ॥ निर्वृतिं मुखम् । तथा निर्वृत्त्या । रोहन्ति पुनः
 प्रादुर्भवन्ति । मन्यं इत्युपेक्षा ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ सुसंनद्धानि
 सम्यग्गुमानं रामन्तान्यङ्गानि यस्य तम् । अमृतरूपेण वर्मणा
 कवचं । वेधयन्ति पाडयन्ति । दुःखानि दुःखनिमित्तानि
 ॥ ६७ ॥ यथा पुरुष इति शेषः ॥ ६८ ॥ जनस्तां तुष्टिं नैती-
 त्यर्थः । शमयुक्तः आशयो यस्य तम् ॥ ६९ ॥ जीवति सफ-
 लजावने भवति ॥ ७० ॥ अनुद्धतं विनीतं मनो यस्य ।
 साधुः शान्तो यत्प्रमादादपराधमपीतियावत् ॥ ७१ ॥ इदानीं
 दाम्भिकसात्त्विकपरीक्षणाय शान्तलक्षणान्याह—श्रुत्वादिना ।
 शुभाशुभं प्रियाप्रयम् ॥ ७२ ॥ भाविसुखादि न काङ्क्षति प्रा-
 रब्धप्रापितं च नोऽङ्क्षति ॥ ७३ ॥ आर्जवमपि तल्लक्षणमि-
 त्याह—स्पृष्ट्वा । स्पृष्ट्वा ज्ञान्वापि परकौटिल्यादीनीति शेषः ।
 मोक्षोपायतया कर्तव्यानि कार्याणि ॥ ७४ ॥ मरणोत्सवयुद्धेषु
 भयरागक्रोधैर्निराकुलमसंतप्तमतएव तुषारकरबिम्बा-
 भम् ॥ ७५ ॥ हर्षकोपनिमित्तवत्प्रदेशे स्थितोऽपि ॥ ७६ ॥
 अमृतस्यन्दोऽमृतप्रवाह इव सुभगा सुखदा ॥ ७७ ॥ भावेषु

योऽन्तः शीतलतां यातो यो भावेषु न मज्जति ।
 व्यवहारी न संमूढः स शान्त इति कथ्यते ॥ ७८ ॥
 अप्यापत्सु दुरन्तासु कल्पान्तेषु महत्स्वपि ।
 तुच्छेह न मनो यस्य स शान्त इति कथ्यते ॥ ७९ ॥
 आकाशसदृशी यस्य पुंसः संव्यवहारिणः ।
 कलङ्कमेति न मतिः स शान्त इति कथ्यते ॥ ८० ॥
 तपस्विषु बहुषु याजकेषु नृपेषु च ।
 बलवत्सु गुणाख्येषु शमवानेव राजते ॥ ८१ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे शमनिरूपणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः १४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

शास्त्रावबोधामलया धिया परमपूतया ।
 कर्तव्यः कारणज्ञेन विचारोऽनिशमात्मनः ॥ १ ॥
 विचारास्तीक्ष्णतामेत्य धीः पश्यति परं पदम् ।

विषयेषु व्यवहारी सधर्षि न मज्जति नामज्जते ॥ ७८ ॥ महत्सु
 चिरकालिकेषु । तुच्छे मिथ्याभूते नश्वरे देहादौ यस्याहर्मात्रं
 मनो नास्ति ॥ ७९ ॥ परमाकाशेन द्रव्येण सदृशं समरसा
 प्रतिष्ठाकाशवदविकार्या वा । कलङ्कः रागादिलेपम् ॥ ८० ॥
 लोकेऽपि सर्वगुणध्रुवः शमः प्रसिद्ध इत्याह—तपस्विष्विति
 ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ गुणानां पूगानां समूहानां सामान्तोऽवधिः ।
 एकान्तभूषणं सुख्यभूषणम् । धीमान् सर्वगुणसंपत्तिमान् शमो
 विराजते ॥ ८३ ॥ अर्थाय परंपहतुमशक्यमायैः पूज्यैर्गुण
 सावधानतया रक्षितं परमुच्छ्रेयसाधनमवलम्ब्य महानुभावा
 यथा येन क्रमेण परं पदं प्रयाताः प्राप्तान्तमेव क्रममनुपालय
 अवलम्ब्य रक्षस्वत्यर्थः ॥ ८८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-
 तात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

साधुसंगममच्छास्त्रभावशुद्ध्युपप्लवितः ।

शमसंतोषयोर्हेतुर्विचारोऽत्र प्रशस्यते ॥ १ ॥

इत्थं मोक्षद्वारपालं शमाख्यमायमुपवर्ण्य द्वितीयं विचार
 वर्णयिष्यन् वासिष्ठ उवाच—शास्त्रेति । तत्रार्थानुबन्धवि-
 चारः सारासारविचारो हेतुपादेयविचारः प्रमाणतात्पर्यविचार
 आत्मतत्त्वपरीक्षा चेति विचारः पञ्चविधः । तत्र स्वाभाविक-
 प्रवृत्तेर्विषयाणां चानर्थानुबन्धिता शास्त्राद्यप्रवृत्तेर्वैराग्यादेश्च
 पुरुषार्थानुबन्धितेस्त्वय्यज्यन्तिरेकादिना परीक्षात्मक आद्यः ।
 स्त्रीपुत्रस्वदेहादिषु स्वतो वाजतः परिणामतश्चाशुचिबिषमप्रायम-
 ङ्गलत्वपरीक्षायां ब्रह्मलोकान्तमुत्तमानामनित्यबहुःखसंभित्वा-
 दिपरीक्षात्मा च द्वितीयः । एतां वैराग्यमुमुक्षाहेतुः । मुमुक्षोतर-

शमसंसक्तमनसां महतां गुणशालिनाम् ।
 उदेति निर्वृतिश्चिन्ताज्योत्स्नेव सितरोचिषः ॥ ८२ ॥
 सीमेन्तो गुणपूगानां पौरुषैकान्तभूषणम् ।
 संकटेषु भयस्थाने शमं श्रीमान्विराजते ॥ ८३ ॥
 शमममृतमहार्यमार्यगुणं
 परमबलम्य परं पदं प्रयाताः ।
 रघुतनय यथा महानुभावाः
 क्रममनुपालय सिद्ध्यै तमेव ॥ ८४ ॥

दीर्घसंसाररोगस्य विचारो हि महौषधम् ॥ २ ॥
 आपठनमनन्तेहापरिपल्लविताकृतिः ।
 विचारककचच्छिन्नं नैव भूयः प्ररोहति ॥ ३ ॥
 मोहेन बन्धुनाशेषु संकटेषु शमेषु च ।
 सर्वं व्याप्तं महाप्राज्ञ विचारो हि मत्तां गतिः ॥ ४ ॥

मपि मोक्षसाधनं कर्म बोधोपनिषत्तत्त्वादिना अपि किं समुचितं उत
 ज्ञानसमुचितं उत ज्ञानमेवैति परीक्षायां नृनां यः । यदापि ज्ञा-
 नमेव तदापि तत्त्विकं साम्यवैशांपिकाद्याभिमतं कपिलगौतमोक्तं-
 तत्तच्छास्त्रप्रमाणकं धीनमेव वा । यदापि धीनां तदापि किं धृ-
 तानां द्वेते उताद्वेते सावशेषे उत नावशेषे आत्मन्यनात्मनो
 वा तात्पर्यमिति परीक्षायां चतुर्थः । स च श्रवणमिन्द्रियुच्यते ।
 श्रव्यादिप्रमाणानामर्थ्यद्वितीयं सांख्यदानन्दब्रह्मात्मनो तात्पर्याव-
 धारणेऽपि स्वात्मनि परमार्थतत्त्वज्ञानं संभवान् नर्वातं रत्नपरी-
 क्षायायेनानुबन्धितप्रगुणानामर्थ्यादिमत्वादेन जायन्त्यवगमनत्त्वप-
 रिशोधनेन च यावदवधारणं परीक्षणमात्रं पञ्चमः । तत्राद्यानां
 त्रयाणां फलं साधनचतुष्टयसंपादनस्योक्तं कमाप्रमाणप्रमे-
 यासंभावनानिर्वातान्तत्राया यथापि भाग्यवशतः स्वर्गापि च भ-
 वन्ति तथापि स्वप्रत्ययदृष्टीकागय पुनर्गुणशालिपुरःसरं कर्तव्याः ।
 अन्यथा तु गुरुशास्त्रान्यामेव भवत इति भवेमाधारण्येन शा-
 स्त्रावबोधामलया धियेन्युक्तम् । कारणज्ञेन विषयविशेषपृष्वपञ्च-
 मिद्वान्तप्रयोजनविभागज्ञानवता पुनः प्रमाणप्रमेयतत्त्वप्रतिपा-
 दनोपायकुशलं गुरुणा महेति वाद्यः । तत्र चित्तशुद्धेरप्युप-
 योगं दर्शयति—परमपूतयेति ॥ १ ॥ तीक्ष्णतां मृदमतत्त्वा-
 वगाहनकुशलताम् ॥ २ ॥ आपदेव दुरन्तरत्नाद्वनम् । अनन्ता-
 मिर्गहार्मिः प्रवृत्तभिः परितः पक्षीमेव रागादिभारिविबुद्धा
 आकृतिः संनिवेशो यस्य । ककच काष्ठदारणम् ॥ ३ ॥ बन्धु-
 नाशादिषु दुःखस्थानेषु यदुचितं कर्तव्यं येन चोपायेन दुःखो-
 त्तरणं चित्तमसाधानं च तत्सर्वं मोहेन वैचिन्त्येन व्याप्तं न
 स्फुरतीति यावत् । तत्र विचार एव गतिस्तत्प्रतिसंधाने हेतुरि-

न विचारं विना कश्चिदुपायोऽस्ति विपश्चिताम् ।
 विचारादशुभं त्यक्त्वा शुभमायाति धीः सताम् ॥ १५ ॥
 बलं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिः क्रियाफलम् ।
 फलन्त्येतानि सर्वाणि विचारैरेव धीमताम् ॥ १६ ॥
 युक्तयुक्तमहादीपमभिवाञ्छितसाधकम् ।
 स्फारं विचारमाश्रित्य संसारजलधिं तरेत् ॥ १७ ॥
 आलूनहृदयाम्भोजान्महामोहमतङ्गजान् ।
 विदारयति शुद्धात्मा विचारो नाम केसरी ॥ १८ ॥
 मूढाः कालवशेनेह यद्गताः परमं पदम् ।
 तद्विचारप्रदीपस्य विजृम्भितमनुत्तमम् ॥ १९ ॥
 गज्यानि संपदः स्फारा भोगो मोक्षश्च शाश्वतः ।
 विचारकल्पवृक्षस्य फलान्येतानि राघव ॥ २० ॥
 या विवेकविकासिन्यो मतयो महतामिह ।
 न ता विपदि मज्जन्ति तुम्बकानीव वारिणि ॥ २१ ॥
 विचारोदयकारिण्या धिया व्यवहरन्ति ये ।
 फलानामनुदागणां भाजनं हि भवन्ति ते ॥ २२ ॥
 मूर्खहृत्काननव्यानामाशाश्रमप्रमोधिनाम् ।
 अविचारकरज्जानां मज्जयौ दुःखरीतयः ॥ २३ ॥
 कज्जलभ्रोदमलिना मदिरामदधर्मिणी ।
 अविचारमयी निद्रा यातु ते राघव क्षयम् ॥ २४ ॥

महापदतिदीर्घेषु सद्भिचारपरो नरः ।
 न निमज्जति मोहेषु तेजोराशिस्तमःखिव ॥ १५ ॥
 मानसे सरसि स्वच्छे विचारकमलोत्करः ।
 नूनं विकसितो यस्य हिमवानिव भाति सः ॥ १६ ॥
 विचारविकला यस्य मतिर्मान्द्यमुपेयुषः ।
 तस्योदेत्यशनिश्चन्द्रान्मुधा यक्षः शिशोरिव ॥ १७ ॥
 दुःखखण्डकमस्थूलं विपन्नवलतामधुः ।
 राम दूरे परित्याज्यो निर्विवेको नराधमः ॥ १८ ॥
 ये केचन दुरारम्भा दुराचारा दुराधयः ।
 अविचारेण ते भान्ति वेतालास्तमसा यथा ॥ १९ ॥
 अविचारिणमेकान्तवनदमसधर्मकम् ।
 अक्षमं साधुकार्येषु दूरे कुरु रघूदह ॥ २० ॥
 विविकं हि मनो जन्तोराशवैवश्यवर्जितम् ।
 परां निर्वृतिमभ्येति पूर्णचन्द्र इवात्मनि ॥ २१ ॥
 विवेकितोदिता देहे सर्वं शीतलयत्यलम् ।
 अलंकरोति चात्यन्तं ज्योत्स्नेव भवनं यथा ॥ २२ ॥
 परमार्थपताकाया धियो धवलचामरम् ।
 विचारो राजते जन्तो रजन्यामिव चन्द्रमाः ॥ २३ ॥
 विचारचारवो जीवा भासयन्तो दिशो दश ।
 भान्ति भास्करवद्भूतं भूयो भवभयापहाः ॥ २४ ॥

नर्थः ॥ १८ ॥ तदेवाह नेति ॥ १९ ॥ नेत्रं सामर्थ्यम् ।
 प्रतिपत्तिस्तन्कालोचिता स्फूर्तिः । क्रिया तदनुष्ठानं तत्फलं च ।
 फलन्ति निपश्यन्ते सफलंभवन्ति वा ॥ २० ॥ युक्तमुचितमु-
 पादेयमयुक्तमनुचितं हेयं तयोः प्रकाशने महादीपम् । स्फार-
 मनल्पम् ॥ २१ ॥ आलूतानि हृदयस्थानि विवेकाम्भोजानि
 र्यन्तानि । शुद्धात्मा जल्पन्छलजात्यादिदोषशून्यः ॥ २२ ॥ मूढा-
 न्तरणापायमार्गांमूढाः । विजृम्भितं तादृशमार्गप्रकाशनस्य
 फलम् ॥ २३ ॥ १० ॥ विवेकोऽत्र विचारस्तेन विकामिन्यो या
 मतयस्ता न मज्जन्ति न विपादन्ति । तुम्बकानि शुष्कालावु-
 कानि ॥ २४ ॥ विचारयता धीर्विवेकोदयकारिणा तथा ये
 व्यवहरन्ति । उदारणां श्रेष्ठानाम् ॥ २५ ॥ मूर्खाणां हन्मन-
 एव काननं वनं तन्व्यानाम् । पुरुषार्थव्यपये आग्रां मुमुक्षां
 प्रथमं रुन्धन्ति तच्छोलानाम् । करज्जानां कुवराधवर्द्धानाम् ।
 तत्पक्षे आशा दिशः । ते हि श्रुतिभावेन दिशो रुन्धन्ति ।
 मज्जयः फलोकोशमज्जयौ दुःखव्यवहारोऽम्बरभूतास्ता हि मक-
 ष्टकाः कटुकफलमर्भाः प्रमिद्धाः ॥ २६ ॥ क्षोदशूर्णमिव म-
 लिना । मदिरामदधर्मा भ्रान्तिस्त्रलनादयस्तद्वर्ता । क्षयं यातु
 विचारेणेति शेषः ॥ २७ ॥ महत्य आपदो येषु ते च ते
 अतिदीर्घाश्च तेषु मोहेषु अज्ञानेषु । तेजोराशिः सूर्यः ॥ २८ ॥
 मानसं मनएव सरस्तदेव हिमवत्कुक्षौ प्रसिद्धं मानसं सरः
 वैश्वीभक्त्यस्थैर्यदिगुणैर्हिमवानिव ॥ २९ ॥ मान्यं मौल्यम् ।
 चन्द्रदैवत्ये चन्द्रवद्विवेकप्रकाशयोग्ये च मनसि चन्द्रिकासदृश-

ज्ञानमुखाविर्भाव एवोचितस्तस्माद्यस्य मूर्खस्य शोकदुःखायुद्ध-
 वन्मस्य चन्द्रादयश्चनिर्जन्तुमुदेति । यथा शिशोर्वालस्य मौल्यार्थ-
 यक्षः प्रागुक्तवेनाल उदेति तद्वत् ॥ २९ ॥ निर्विवेको नरा-
 धमो दुःखवीजानामेव निरन्तरभणाय निमिर्न खण्डकं भुक्तसू-
 लम् न विद्यते स्थूलं यस्मान्नाथाविधम् । अतिस्थूलमित्यर्थः । वि-
 पक्षक्षणां नवलानां मधुवेमन्त उल्लामहेतुरित्यर्थः ॥ ३० ॥
 दुरारम्भाः स्वपरदुःखानुकूलकर्माणि । दुराचारा निषिद्धाचर-
 णानि । भान्ति आविर्भवन्ति ॥ ३१ ॥ एकान्तेन नियमेन
 वनदुमसमानधर्माणाम् । एकान्ते मनुष्यासेव्यस्थाने वा विद्यमा-
 नेन वनद्रुमेण सधर्माणम् । अतएव साधूनामध्वगानां छायाश्र-
 यदानादिकार्येषु साधुषु पुरुषार्थोपयोगिषु कार्येषु वाऽक्षमसम-
 र्थम् ॥ ३२ ॥ विविकं विचारवत् । आशया वैवश्येन पारव-
 र्थ्येन वर्जितम् । निर्वृतिं विश्रान्तिसुखम् ॥ ३३ ॥ ज्योत्स्ना
 चन्द्रिकेव । भुवनं जलं यथा तापार्तं सर्वं जलं शीतलयति
 नृषार्तं च अलं नृमं करोति तद्वत् ॥ ३४ ॥ जन्तोरधिकारिज-
 न्मवतः पुरुषस्य परमार्थस्योत्कृष्टपुरुषार्थलक्षणराजभावप्राप्तेः
 सूचकत्वात्पताकाया धियः शुद्धबुद्धेः संबन्धिविचारो धवलचा-
 मरमिवासाधारणं राजचिह्नं राजते । रूपितपताकाचामरवो रज-
 नीचन्द्रमसावुपमाने । तत्र रजन्या वैयधिकरण्येनोपमानत्वम्
 ॥ ३५ ॥ जीवा विचारेणैव क्रमाचारवो जीवन्मुक्तभूताः सन्तो
 भूयसां प्राणिनां विचारप्रकाशेन भवभयलक्षणं तमोपैघ्नन्तो
 १ तमोऽपहरन्तो इति पाठः ।

बालस्य स्वमनोमोहकल्पितः प्राणहारकः ।
 रात्रौ नमसि वेतालो विचारेण विलीयते ॥ २५ ॥
 सर्व एव जगद्भावा अविचारेण चारवः ।
 अविद्यमानसद्भावा विचारविशारवः ॥ २६ ॥
 पुंसो निजमनोमोहकल्पितोऽनल्पदुःखदः ।
 संसारचिरवेतालो विचारेण विलीयते ॥ २७ ॥
 समं सुखं निराबाधमनन्तमनपाश्रयम् ।
 विखीमं केवलीभावं विचारोच्छतरोः फलम् ॥ २८ ॥
 अचलस्थितितोदारा प्रकटाभोगतेजसा ।
 तेन निष्कामतोदेति शीततेवेन्दुनोदिता ॥ २९ ॥
 स्वविचारमहौषध्या साधुश्चित्तनिषण्णया ।
 तयोत्तमत्वप्रदया नाभिवाञ्छति नोज्झति ॥ ३० ॥
 तत्पदालम्बनं चेतः स्फारमाभासमागतम् ।
 नास्तमेति न चोदेति खमिवार्तिततान्तरम् ॥ ३१ ॥
 न ददाति न चादत्ते न चोन्नमति शाम्यति ।
 केवलं साक्षिवत्पश्यजगदाभोगि तिष्ठति ॥ ३२ ॥
 न च शाम्यति नाप्यन्तर्नापि बाह्योऽवतिष्ठति ।

भास्करवद्भान्ति ॥ २४ ॥ ननु विचारेण भयनिवृत्तिः क्व दृष्टा
 तत्राह—बालस्येति । निजि बहिर्गमनप्रतिबन्धार्थं कल्पितो
 वेतालस्तथा संसारे विलीयते ॥ २५ ॥ अस्तु तत्र तथा, प्रकृते
 कथं भयनिवृत्तिरित्याशङ्क्य भयहेतोर्जगतो विचारेण मिथ्यात्व-
 निर्णयादित्याह—सर्व एवेति । चारवः सत्यवद्रमणायाः ।
 विशारवः शिलास्फालितलोष्टादिबद्धिशरणशाला अमाराः । मि-
 थ्याभूता इति यावत् ॥ २६ ॥ उक्तमेव स्पष्टयति—पुंस इति
 ॥ २७ ॥ न भयनिवृत्तिरेव किन्तु निरतिशयानन्दावामिर्गपि
 तत्फलमित्याह—सममिति । समं जगद्वैषम्यशून्यम् । अनपा-
 श्रयमनन्याधीनम् । केवलीभावं केवल्यम् ॥ २८ ॥ तद्विच्छेद-
 शङ्कां वारयति—अचलेति । तेन विचारेण प्रकटस्याभोगस्य
 निरतिशयानन्दस्य तेजसा सामर्थ्येन चाख्यहेन्वज्ञानं नष्टं अच-
 लस्थितितया उदारा आनन्दपूर्णतालक्षणा निष्कामता उदेति
 ॥ २९ ॥ अचलस्थितिरेवोत्तमत्वं तत्प्रदया पूर्वोक्तया विचार-
 लक्षणया महौषध्या सिद्धः पुरुषो नाभिवाञ्छत्यल्लप्राम प्राप्तं च
 नोज्झति । कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ननु चित्तं यदि वि-
 चारजन्यज्ञानेन नश्येत्तर्हि जीवनासंभवो यदि न नश्येत्तर्हि
 पुनर्विक्षेपाज्जनयेदेवेति कथं कृतकृत्यतयाशङ्क्याह—तदिति ।
 यथा भर्जितं बीजं बीजाभासतां गतं नाङ्गारमभक्ष्यं तद्वदाभा-
 सतां गतं चित्तमपि खमाकाशमिवातिगततमतिविस्तीर्णब्रह्मभाव
 प्राप्तमान्तरं विक्षेपबीजवासनाजालं यस्य । नास्तं विनाशमेति
 येन जीवनं न स्यान्नपि रागद्वेषादिवृत्तिभिरेवेति येन विक्षेपः
 स्यादित्यर्थः । यद्वा चेतः आभासं भर्जितबीजमिव नोदेति येन
 विक्षेपः स्यात् । अनादिवासनया स्फारतां गतं दृढं विषयसं-

न च नैष्कर्म्यमादत्ते न च कर्मणि मज्जति ॥ ३३ ॥
 उपेक्षते गतं वस्तु संप्राप्तमनुवर्तते ।
 न क्षुब्धो न च वाऽक्षुब्धो भाति पूर्ण इवार्णवः ॥ ३४ ॥
 एवं पूर्णेन मनसा महात्मानो महाशयाः ।
 जीवन्मुक्ता जगत्सिन्धुहरन्तीह योगिनः ॥ ३५ ॥
 उपित्वा सुखिरं कालं धीरास्ते यावदीप्सितम् ।
 ते तमन्ते परित्यज्य यान्ति केवलतां तताम् ॥ ३६ ॥
 कोऽहं कस्य च संसार इत्यापद्यपि धीमता ।
 चिन्तनीयं प्रयत्नेन सप्रतीकारमात्मना ॥ ३७ ॥
 कार्यसंकटसंदेहं राजा जानाति राघव ।
 निष्फलं सफलं वापि विचारेणैव नान्यथा ॥ ३८ ॥
 वेदवेदान्तसिद्धान्तस्थितयः स्थितिकारणम् ।
 निर्णयिन्ने विचारेण दीपेन च भुवो निशि ॥ ३९ ॥
 अनष्टमन्धकारेषु बहुतेजःस्वजिह्वितम् ।
 पश्यत्यपि व्यवहितं विचारश्चाल्लोचनम् ॥ ४० ॥
 विवेकान्धो हि जात्यन्धः शोच्यः सर्वस्य दुर्मतिः ।
 दिव्यचक्षुर्विवेकात्मा जयत्यखिलवस्तुषु ॥ ४१ ॥

स्कारवशात् विनाशमेति ॥ ३३ ॥ तत्कुतः । यतो जगद्विषया-
 नयं केवलं माक्षिवर्षादामान्येन पश्यन्तेषु गगितया मनो न
 ददाति मल्यतया पुरुषार्थवृद्ध्या च नादत्ते नोपभुङ्गे ॥ ३४ ॥
 न सुषुप्ताविवोपाधिषान्त्या शाम्यति नापि स्वप्नवान्तरगाम-
 नामये निमज्जति नवा मूटजनजापद्रुद्धायेऽवसन्नमिति ॥ ३५ ॥
 अणवपक्षं गतं लक्ष्मीर्मास्तुभादिद्वस्तु उपेक्षते न तत्प्राप्त्यै य-
 तते । क्षुब्धो मर्यादात्यागपथ्यन्तं ओभवान् । अक्षुब्धः स्मितः
 स्वाभाविक व्यवहार त्यजति यावत् । ओभादिफलाभावस-
 मुच्चयार्थश्चकारः ॥ ३६ ॥ दृष्टास्मिच्छरीर एवानुभूयमानो जी-
 वब्रह्मकयलक्षणा योगो येषामस्ति ते ॥ ३७ ॥ तमुपाध्याभा-
 सम् । ततामपरिच्छिन्ना केवलतां विदेहकेवल्यम् ॥ ३८ ॥
 आपद्यपि कृतुम्बादिव्याघृतायामपि । मप्रतीकारं तत्प्रतीकार-
 श्रवणाद्यनुष्ठानमहितं यथा स्यात्तथा । आत्मना स्वेनैव ॥ ३९ ॥
 कायाऽवश्यकर्तव्यः संकटपथ्यकृच्छ्रेण संदिश्यते इति संदेहः स-
 धिविप्रहादिन्तं जानाति निश्चिनोति ॥ ४० ॥ वेदानां कर्मका-
 ण्डानां वेदान्तानां च मिद्धान्तस्थितयो धर्मेन्द्रियतत्त्वलक्षणास्ता-
 न्पर्यविश्रान्तिभूमयः स्थितेः पुरुषार्थप्रतिष्ठायाः कारणं प्रापिका
 इति यावत् । दीपेन चेतं तैल्ययोरेव समुच्चय इत्यौत्सर्गिकनि-
 यमात्सादृश्यं गम्यते ॥ ४१ ॥ प्रसिद्धलोचनमन्धकारे नष्टमिव
 बहुतेजःसु सूर्यादिषु जिह्वितं प्रतिहन्तं व्यवहितविप्रकृष्टहृणे-
 प्वसमर्थं च, विचारलक्षणं लोचनं तु न तथेत्यर्थः ॥ ४० ॥
 विवेको विचार आत्मैव प्रियः प्रधानो वा यस्य स पुरुषो दि-
 व्यचक्षुर्जयति अभिभवत्यापदो विनाशयति प्राप्नोति वा पुरु-

परमात्ममयी मान्या महानन्दैकसाधिनी ।
क्षणमेकं परित्याज्या न विचारचमत्कृतिः ॥ ४२ ॥
विचारचारुपुरुषो महतामपि रोचते ।
परिपक्वचमत्कारं सहकारफलं यथा ॥ ४३ ॥
विचारकान्तमतयो नानेकेषु पुनःपुनः ।
लुठन्ति दुःखध्वजेषु ज्ञाताध्वगतयो नराः ॥ ४४ ॥
नच रौति तथा रोगी नानर्थशतजर्जरः ।
अविचारविनष्टात्मा यथाह्नः परिरोदिति ॥ ४५ ॥
वरं कर्दममेकत्वं मलकीटकता वरम् ।
वरमन्धगुहाहित्वं न नरस्याविचारिता ॥ ४६ ॥
सर्वानर्थनिजावाप्तं सर्वसाधुतिरस्कृतम् ।
सर्वदौर्बल्यसीमान्तमविचारं पणित्यजेत् ॥ ४७ ॥
नित्यं विचारयुक्तेन भवितव्यं महान्मना ।
तथान्धकूपे पततां विचारो हावलम्बनम् ॥ ४८ ॥

इत्योषं श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे विचारनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः १५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
संतोषो हि परं श्रेयः संतोषः सुखमुच्यते ।

पार्थम् ॥ ४१ ॥ विचारैर्वपि यः गार्भतस्तमाह—परमात्मै-
ति । 'स्त्रोमयो ज्ञानम्' इतिवदत्यामक्त्या तन्प्रायताद्योतनाय
मयद् । क्षण क्षणमपि । 'उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भय भ-
वति' इति ध्रुतेः । 'मा हानिस्तन्महाछिद्रं मान्यता मा च मू-
कता । यत्क्षण वा मुहूर्तं वा शिवमेकं न चिन्तयेत्' इति
लङ्गवचनाच्चैति भावः ॥ ४२ ॥ महतां विदिततत्त्वानां किपुनर्वि-
विदिपूणमिति द्योतनार्थमपिशब्दः । परिपक्वः परिपाकनिष्पन्नश्च-
मत्कारो माधुर्यातिशयो यस्मिन् । सहकारस्यान्नस्य फलम् ॥ ४३ ॥
विचारेणैव ज्ञाना अनुभवावर्तिन गतिर्यः । ममामोक्त्या लौकि-
काभगवृत्तान्तोऽपि गम्यते ॥ ४४ ॥ विषयज्ञानायायनार्थशत-
जर्जरः शिथिलाहोऽपि तथा नच रौति यथा अविचारेण वि-
नष्टो विनाशितप्राय आत्मा येन सोऽज्ञः परितो जन्मपरम्परा-
सु रोदिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तथाहि प्रसिद्धम् । अन्ध-
यतीत्यन्धस्तथाविधः कूपो रागादिः फलाभेदोच्यते ॥ ४८ ॥
अवष्टभ्य रागादिप्रवाहाकृष्टमपि बलान्निष्परीकृत्य ॥ ४९ ॥ वि-
चारस्वरूपमेव दर्शयति—कोऽहमिति । किं देहादिरेवाहमुत
तद्विलक्षण इति त्वंपदार्थविचारः । संसारः कथं केन हेतुना
अधिष्ठाने आगत इति तत्पदार्थविचारः । ध्रुतिमुन्याचार्यसांप्र-
दायिकदर्शितेन न्यायेन ॥ ५० ॥ शिलाया दुर्मतेश्च हृदयं मन
आन्तरावयवश्च । दुःखाय पीडयै । टक्छेदादिकष्टनिष्पाय-
त्वाद्दृष्टाय स्वाय च्छिद्रायेव च कृतं धात्रा । नान्यत्र तस्योप-

खयमेवात्मनात्मानमवष्टभ्य विचारतः ।
संसारमोहजलधेस्तारयेत्स्वमनोमृगम् ॥ ४९ ॥
कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः ।
न्यायेनेति परामर्शो विचार इति कथ्यते ॥ ५० ॥
अन्धान्धमोहसुधनं चिरं दुःखाय केवलम् ।
कृतं शिलाया हृदयं दुर्मतेश्चाविचारिणः ॥ ५१ ॥
भावाभावप्रहोस्तर्गदशामिह हि राघव ।
न विचारादृते तत्त्वं ज्ञायते साधु किंचन ॥ ५२ ॥
विचाराज्ज्ञायते तत्त्वं तत्त्वाद्विश्रान्तिरात्मनि ।
अतो मनसि शान्तत्वं सर्वदुःखपरिक्षयः ॥ ५३ ॥
सफलतां फलने भुवि कर्मणां
प्रकटतां किल गच्छति उत्तमाम् ।
स्फुटविचारदशैव विचारिता
शमवते भवते च विरोचताम् ॥ ५४ ॥

संतुष्टः परमभ्येति विश्राममरिसूदन ॥ १ ॥

योग इत्यर्थः । सादृश्यलाभः प्राग्वत् । यतस्तदन्धादचक्षुषो-
ऽप्यन्धं मोहेन च सुधनमतिनिबिडम् । अन्धो ह्यदृष्ट्वा कूपे प-
तति मनस्तु दृष्ट्वापि मोहान्नरकेष्वपि पततीति । शिलाहृदय-
पक्षे अन्धादप्यन्ध जड्वान्मोहादपि सुधनं कटोरत्वादित्यर्थः ।
अथवा यो दुर्मतिरविचारी च पुरुषस्तस्य हृदयं शिलायाः स-
काशात् कृतमित्युपप्रेक्षा । यतोऽन्धादन्धं मोहेन सुधनं च । अ-
तस्तच्चिरं केवलं दुःखायैवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ भावः सत्यस्तस्य
ग्रह उपादानं अभावोऽसत्यस्तस्योत्सर्गस्त्यागस्तौ पश्यतां प्रेक्षा-
वतामिह व्यवहारभूमौ साधु सम्यक् तत्त्वं विचारं विना न
ज्ञायते ॥ ५२ ॥ तत्त्वं वस्तुनो नित्यत्वं तत्त्वज्ञानाद्विश्रान्ति-
मनोर्नैश्चल्यम् । अतो विश्रान्तेः शान्तत्वमेव सर्वदुःखपरिक्षयः
॥ ५३ ॥ विस्तरोक्तं संक्षिप्तोपसंहरति—सफलतामिति । यतः
सर्वोपि जनः स्फुटविचारदशैव लौकिकवैदिककर्मणां सफलतां
फलते निष्पादयति आत्मतत्त्वस्य उत्तमां वक्ष्यमाणसप्तमभू-
मिकां तामुल्लूख्यमाणां प्रकटतां च गच्छति प्राप्नोति । अतः
शमोदिसाधनसंपत्तिमते भवते च तादृशी विचारिता रोचताम् ।
गच्छति उत्तमामित्यसंधिर्वाक्ये संहिताया अनित्यत्वात् ॥ ५४ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणेतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्र-
करणे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

वैराग्यकल्पदृष्टस्य च्छायेव सुखशीतलः ।

तृतीयो द्वारपालोऽत्र संतोष उपबर्ण्यते ॥ १ ॥

कमप्राप्तं तृतीयद्वारपालं संतोषं वर्णयति—संतोष इत्या-

संतोषैर्भयं दुःखं चिरविद्यन्तवैतसाम् ।
 साम्राज्यमपि शान्तानां जरन्मूलवायते ॥ २ ॥
 संतोषशालिनी बुद्धी राम संसारवृत्तिषु ।
 विषमास्त्वप्यनुद्धिमा न कदाचन हीयते ॥ ३ ॥
 संतोषामृतपानेन ये शान्तास्तृप्तिमागताः ।
 भोगभीरुतुला तेषामेषा प्रतिविषायते ॥ ४ ॥
 न तथा सुखयन्त्येताः पीयूषरसवीचयः ।
 यथातिमधुरास्वादः संतोषो दोषनाशनः ॥ ५ ॥
 अप्राप्तवाञ्छामुत्सृज्य संप्राप्ते समतां गतः ।
 अदृष्टस्वेदास्वेदो यः स संतुष्ट इहोच्यते ॥ ६ ॥
 आत्मनात्मनि संतोषं यावद्यति न मानसम् ।
 उद्धवन्त्यापदस्तावल्लता इव मनोबिलान् ॥ ७ ॥
 संतोषशीतलं चेतः शुद्धविज्ञानदृष्टिभिः ।
 भृशं विकासमायाति सूर्योद्युभिरिवाम्बुजम् ॥ ८ ॥
 आशावैषम्यविवशे चित्ते संतोषवर्जिते ।
 म्लाने वक्त्रमिवादशे न ज्ञानं प्रतिबिम्बति ॥ ९ ॥
 अज्ञानघनयामिन्या संकोचं न नराम्बुजम् ।
 यात्यसावुदितो यस्य नित्यं संतोषभास्करः ॥ १० ॥
 अकिंचनोऽप्यसौ जन्तुः साम्राज्यसुखमश्नुते ।
 आधिष्याधिविनिर्मुक्तं संतुष्टं यस्य मानसम् ॥ ११ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारायणो बार्मीर्काये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे संतोषनिरूपणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

नाभिवाञ्छत्यसंप्राप्तं प्राप्तं भुङ्क्ते यथाक्रमम् ।
 यः सुसौम्यसमाचारः संतुष्ट इति कथ्यते ॥ १२ ॥
 संतुष्टिपरतृप्तस्य महतः पूर्णचेतसः ।
 क्षीराब्धेरिव शुद्धस्य मुखे लक्ष्मीर्विराजते ॥ १३ ॥
 पूर्णतामलमाश्रित्य स्वान्मन्येवान्मना स्वयम् ।
 पौरुषेण प्रयत्नेन तृष्णां सर्वत्र वर्जयेत् ॥ १४ ॥
 संतोषामृतपूर्णस्य शान्तशीतलया धिया ।
 स्वयं स्वैर्यं मनो याति शीतांशोरिव शाश्वतम् ॥ १५ ॥
 संतोषपुष्टमनसं भृत्या इव महर्षयः ।
 राजानमुपतिष्ठन्ति किंकरन्वमुपागताः ॥ १६ ॥
 आत्मनैवात्मनि स्वस्थे संतुष्टे पुरुषे स्थिते ।
 प्रशाम्यन्त्याधयः सर्वे प्रावृषीवाशु पांसवः ॥ १७ ॥
 नित्यं शीतलया गम कलङ्कपग्निभ्रया ।
 पुरुषः शुद्धया वृत्त्या भाति पूर्णतयेन्दुवत् ॥ १८ ॥
 समतासुन्दरं वक्त्रं पुरुषस्यावलोकयन् ।
 तोषमेति यथा लोको न तथा धनसंचयैः ॥ १९ ॥
 समतया मतया गुणशालिनां
 पुरुषराडिह यः समलंकृतः ।
 तममलं प्रणमन्ति नभश्चरा
 अपि महामुनयो रघुनन्दन ॥ २० ॥

विना । वक्ष्यमाणलक्षणः संतोष एव परं धर्मो मोक्षः सुखमि-
 तरूपि । आयुर्धृतमिति वत्साधने फलाभेदारेणोपे स्तुतिः । वि-
 श्राममात्यन्तिकदुःखविक्षेपनिवृत्तिम् ॥ १ ॥ संतोषलक्षणेनैश्व-
 र्येण प्राप्तवेन सुखिनाम् । चिरं विश्रान्तमाश्रित्य चेतो येषाम् ।
 जरतो जीर्णस्य तृणस्य लवो लेशः स इवाचरति । तुच्छीभवती-
 त्वर्थः ॥ २ ॥ विषमासु दारिद्र्यवियोगादिर्वैषम्यवतीष्वपि संमा-
 रस्थितिषु देवात्प्रसक्तासु संतोषशालिनी बुद्धिर्न हीयते । सुखेन
 न विद्युज्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रतिकूलविषयदाचरति तथा
 भातीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अतिमधुर आनन्दप्रचुर आस्वादोऽनुभवो
 यस्य । आशादेन्यादिदोषनाशनः ॥ ५ ॥ संतोषमाश्रयलक्षणेन ल-
 क्षयति—अप्राप्तेति । प्राप्तेऽपि विषये मिथ्यात्वादप्राप्तसमतां
 तत्प्राप्तिनिमित्तहर्षादिराहित्येन पूर्वावस्थासमतां वा गतः । तत्र
 हेतुमाह—अदृष्टेति ॥ ६ ॥ आत्मना स्वेनैव न निमित्ता-
 न्तरेण । आत्मन्येव न विषयान्तरे ॥ ७ ॥ अम्बुजपक्षे सम्यक्-
 तोषस्तृप्तानिवृत्तिर्येन तेन जले शीतलमायायितम् ॥ ८ ॥
 वैषम्यं पारवश्यं तेन विवशे व्याकुले । म्लाने आदर्शे
 वक्त्रमिव प्रतिबिम्बति व्यक्तीभवति । उपदिष्टमपीत्यर्थः
 ॥ ९ ॥ यस्य नराम्बुजस्य विकासयासौ प्रागुक्तः सं-
 तोषभास्कर उदितस्तनुराम्बुजमज्ञानलक्षणया गाढान्धकाररात्र्या
 संकोचं न याति ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रागुक्तं लक्षणमनूय लक्ष-
 णान्तरमप्याह—नेति । यथाक्रमं प्राप्तं मुक्तं दुःखं च । सौम्यो
 जगदानन्दनः सम्यगाचार आचरणं यस्य ॥ १२ ॥ मुखका-
 न्तिविशेषोऽपि तल्लक्षणमित्याह—संतुष्टीति ॥ १३ ॥ स्वान्म-
 न्यार्त्तनव पूर्णतां निरतिशयानन्दरूपतामाश्रित्यानुभवंनावल-
 म्ब्य ॥ १४ ॥ शीतांशोरिव संतोषलक्षणेनायुतेन पूर्णस्य पुसः
 तया मनः शाश्वतं स्वैर्यं याति ॥ १५ ॥ त्रिनैव विषयार्जनं सं-
 तोषमात्रेण कथं देहयात्राभिद्विस्तत्राह—संतोषेति । भृत्या
 राजानमिव महत्य कृद्भयः संपद उपतिष्ठन्ति । तथाचाहुः—
 'आशया दामा ये दामास्तं सर्वलोकस्य । आशा दार्सा येषां
 तेषां दासायते लोकः ॥' इति ॥ १६ ॥ नन्वस्वेव देहयात्रा
 तथापि देवानामिव मानसं दुःखं दुश्चिकित्स्यं तत्राह—आत्म-
 नैवति । पांसवो धूलयः । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शंखशक्र-
 पांशवः' इति ॥ १७ ॥ तथापि कारणकलङ्कावरणेन दुःखबीजेन
 यदुःखं तत्स्यादेवेति तत्राह—नित्यमिति । यथा अमायां क्षी-
 णेन्दुः कलङ्काद्देवनाविभाव्यमानत्वात्कलङ्कम इव भवति सूर्य-
 सन्निधानाच्च न शीतलया वृत्त्या वर्तते स एव पौर्णमास्यां क-
 लापूर्णतया कलङ्कस्यापि भासकत्वात्तद्विविक्तया शुद्धया वृत्त्या
 भाति तद्वत्पुरुषोऽप्यसंतोषे मोहकलङ्कममम इव तापत्रयेण दह्य-
 मान इव भवति संतोषामृतकलापूर्णस्त्वज्ञानकलङ्कसाक्षित्वात्तदसं-

षोडशः सर्गः १६ श्री श्रीकृष्णाय नमः

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

विशेषेण महाबुद्धे संसारोत्तरणे नृणाम् ।
 सर्वत्रोपकरोतीह साधुः साधुसमागमः ॥ १ ॥
 साधुसङ्गतरोजातं विवेककुसुमं सितम् ।
 रक्षन्ति ये महात्मानो भाजनं ते फलश्रियः ॥ २ ॥
 शून्यमाकीर्णतामेति मृतिरप्युत्सवायते ।
 आपत्संपदिवाभाति विद्वज्जनसमागमे ॥ ३ ॥
 हिममापत्सरोजिन्या मोहनीहारमारुतः ।
 जयत्येको जगत्यस्मिन्साधुः साधुसमागमः ॥ ४ ॥
 परं विवर्धनं बुद्धेरज्ञानतरुशानतम् ।
 समुत्सारणमाधीनां विद्धि साधुसमागमम् ॥ ५ ॥
 विवेकः परमो दीपो जायते साधुसंगमात् ।
 मनोहरोज्ज्वलो नूनमासेकादिव गुच्छकः ॥ ६ ॥
 निरपायां निगबाधां निर्वृतिं नित्यपीवरीम् ।
 अनुसृतां प्रयच्छन्ति साधुसङ्गविभूतयः ॥ ७ ॥
 अपि कष्टतरां प्राप्तेर्दशां विवशतां गतैः ।
 मनागपि न संत्याज्या मानवैः साधुसंगतिः ॥ ८ ॥
 साधुसंगतयो लोके सन्मार्गस्य च दीपिकाः ।
 हार्दान्धकारहाग्निषो भासो ज्ञानविवस्वतः ॥ ९ ॥
 यः ज्ञातः शान्तमितया साधुसंगतिगङ्गाया ।
 किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः १०

नीरागादिछन्नसंदेहा गलितग्रन्थोऽनघ ।
 साधवो यदि विद्यन्ते किं तपस्तीर्थसंग्रहैः ॥ ११ ॥
 विश्रान्तमनसो धन्याः प्रयत्नेन परेण हि ।
 इरिद्रेणेव मणयः प्रेक्षणीया हि साधवः ॥ १२ ॥
 सत्समागमसौन्दर्यशालिनी धीमतां मतिः ।
 कमलेवात्सरोवृन्दे सर्वदैव विराजते ॥ १३ ॥
 तेनामलविचारस्य पदस्याप्रावचूलिता ।
 प्रथिता येन धन्येन न त्यक्ता साधुसंगतिः ॥ १४ ॥
 विच्छिन्नग्रन्थयस्तज्ज्ञाः साधवः सर्वसंमताः ।
 सर्वोपायेन संसेव्यास्ते ह्युपाया भवाञ्छुधौ ॥ १५ ॥
 न एते नरकाम्नीनां संशुष्केन्धनतां गताः ।
 यैर्दृष्टा हेलया सन्तो नरकानलवारिदाः ॥ १६ ॥
 वारिद्व्यं मरणं दुःखमित्यादिविषयो भ्रमः ।
 संप्रशाम्यत्यशेषेण साधुसंगमभेषजैः ॥ १७ ॥
 संतोषः साधुसङ्गश्च विचारोऽथ शमस्तथा ।
 एत एव भवाञ्छोधावुपायास्तरणे नृणाम् ॥ १८ ॥
 संतोषः परमो लाभः सत्सङ्गः परमा गतिः ।
 विचारः परमं ज्ञानं शमो हि परमं सुखम् ॥ १९ ॥
 चन्वार एते विमला उपाया भवभेदेन ।
 यैरभ्यस्तास्त उत्तीर्णा मोहवारिभवाणवात् ॥ २० ॥
 एकस्मिन्नेव च तेषामभ्यस्ते विमलोदये ।

मृष्टया स्वात्ममुत्तरीयलया वृत्त्या भातीत्यर्थः ॥ १८ ॥ म-
 मता सर्वत्र संतोषाद्वैषम्यगुद्दि ॥ १९ ॥ नम्य सर्वोत्कृष्टता-
 माह—समनयेति । नमश्च देवा महान्तो मुनयोऽपि प्रणमन्ति
 नमस्तन्ति ॥ २० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्र-
 काशे सुसुधुव्यवहारप्रकरणे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

चतुर्थो द्वारपालोऽत्र वर्णयते साधुसंगमः ।

चतुर्वर्कैकसेवापि पुरुषार्थं फलन्यपि ॥ १ ॥

चतुर्थेमापि द्वारपाल साधुसमागममुपवर्णयन्तुर्वर्कैकविषये
 पारुष्यस्य पुरुषार्थपथवसानं दर्शयितुं वसिष्ठ उवाच—विशेष-
 णंति । सर्वत्र सर्वावस्थाम् ॥ १ ॥ मूलप्रियो मोक्षफलसंपदो भाजनं
 भवन्तीति शेषः ॥ २ ॥ शून्यं स्वजनधनादि शून्यम् । दुःखस्था-
 नमाकीर्णता तन्नामनाम् ॥ ३ ॥ आपन्नधनायाः सरोजिन्याः
 कमलिन्या हिमं प्रालेयम् । साधुः प्रशस्तः ॥ ४ ॥ बुद्धेर्विवेकज्ञानस्य
 विशेषेण वर्धनम् । शान्तं विशरणकरणम् ॥ ५ ॥ मनोहरश्चा-
 साज्ज्वलो निर्मलश्च । आरामासेकादुच्छकः पुष्पफलगुच्छः
 ॥ ६ ॥ नित्यपीवरीं नित्यं वर्धमाना नित्यामपरिच्छिन्नामिति
 वा । निर्वृतिं सुखम् ॥ ७ ॥ मनाकं ईषदपि क्षणमपीति या-
 वत् ॥ ८ ॥ सन्मार्गस्य सदाचारस्य दीपिका यावद्ज्ञाननिशानुवृत्ति-

स्तावत् । तदुत्तमकालं तु ज्ञानरूपस्य मूर्त्यस्य भासः प्रकाशः ॥ ९ ॥
 शान्तमित्येति तापमालिन्यश्रयलाभाय विशेषेण । अध्वरैर्यज्ञैः
 ॥ १० ॥ ग्रन्थिरन्तःकरणतद्भूमेतादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणवि-
 दविद्वन्निः ॥ ११ ॥ अलभ्यलभतया मणय इव ॥ १२ ॥
 कमला लक्ष्मीस्तत्पक्षे सता विष्णुना समागमः सर्वोत्कृष्टं सौ-
 न्दर्यं च । नन्दने महत्सौन्दर्याणामायसरसां स्तः ॥ १३ ॥ प-
 दस्य ब्रह्मात्मवस्तुनश्चूडामणिस्थानीयस्य बहुनां तत्प्राप्त्यै यतमा-
 नाना मध्ये अप्रावचूलिता प्रथमं तत्प्राप्त्या शिरोभूषणीकरणम् ।
 प्रथिता प्रख्यापिता । चूडायामवतंसनमवचूडः । मयूरव्यंसका-
 दित्वान्समासस्ततस्तत्करोतीति णिचि ताच्छीलिकणिन्यन्ताद्भावे
 तत् । डलयोरभेदाद्भवम् ॥ १४ ॥ सर्वोपायेन दानमानसेव-
 नादिसर्वप्रयत्नेन । उपायास्तरणोपायाः ॥ १५ ॥ यैः संतो
 हेलयापि न दृष्टास्ते नरकाम्नीनामिन्धनानि पोषका भवन्ति ।
 हेलया अनादरेण । नरकलक्षणस्यानलस्य वारिदा मेघादिव प्र-
 शमनहेतवः ॥ १६ ॥ भ्रमः सन्निपातः । अशेषेण मूलोच्छे-
 देन ॥ १७ ॥ सर्वान्द्वारपालान्युपपत्प्रशिक्षांसिधुरनुवदति—सं-
 तोष इति ॥ १८ ॥ सर्वत्र फलभेदारोपः ॥ १९ ॥ मोह एव
 वारि यस्मिन्स्थथाविधाद्भवाणवात् ॥ २० ॥ सर्वान्यासासाम-

कृत्वारोऽपि किलाभ्यस्ता भवन्ति सुधियां वर २१
 एकोऽप्येकोऽपि सर्वेषामेषां प्रसवभूरिह ।
 सर्वसंसिद्धये तस्माद्यैकैकं समाधयेत् ॥ २२ ॥
 सत्समागमसंतोषविचाराः सुविचारितम् ।
 प्रवर्तन्ते शमस्वच्छे बाहनानीव सागरे ॥ २३ ॥
 विचारसंतोषशमसत्समागमशालिनि ।
 प्रवर्तन्ते श्रियो जन्तौ कल्पवृक्षाभिते यथा ॥ २४ ॥
 विचारशमसत्सङ्गसंतोषवति मानवे ।
 प्रवर्तन्ते प्रपूर्णन्दौ सौन्दर्याद्या गुणा इव ॥ २५ ॥
 सत्सङ्गसंतोषशमविचारवति सन्मतौ ।
 प्रवर्तन्ते मन्त्रिवरे राजनीव जयश्रियः ॥ २६ ॥
 तस्मादेकतमं नित्यमेतेषां रघुनन्दन ।
 पौरुषेण मनो जित्वा यत्नेनाभ्याहरेद्गुणम् ॥ २७ ॥
 परं पौरुषमाश्रित्य जित्वा चित्तमतङ्गजम् ।
 यावदेको गुणो नान्तस्तावन्नास्त्युत्तमा गतिः ॥ २८ ॥
 पौरुषेण प्रयत्नेन दन्तैर्दन्तान्विचूर्णयेत् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वान्मीकीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे सदाचारनिरूपण नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः १७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 एवमन्तर्विवेको यः स महानिह राघव ।
 योग्यो ज्ञानगिरः श्रोतुं राजेव नयभारतीम् ॥ १ ॥
 अवदातोऽवदातस्य विचारस्य महाशयः ।

र्थोऽप्याह—एकस्मिन्निति ॥ २१ ॥ प्रसवभूरुपतिस्थानम्
 ॥ २२ ॥ शमादूर्ध्वविधेः पराहित्येन स्वच्छे । रागादिप्राहुरपघानो
 यथा न स्यात्तथा चिरं सुविचारितमतिसावधानमिति क्रियावि-
 श्लेषणम् । बाहनानि पण्यसंभारवाहका महापोताः । तत्र हि
 पोतवणिजां सावधानता प्रसिद्धा ॥ २३ ॥ श्रियो ज्ञानसंपदो
 लौकिक्यश्च ॥ २४ ॥ प्रपूर्णन्दौ सौन्दर्याद्या इव मानवे प्रसादा-
 द्यो गुणाः प्रवर्तन्त इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ मन्त्रिणो वरयन्ते
 सदा विचाराय स्वीकरोति मन्त्रितार्थान्वा वृणोति संवृणोति
 गोपयतीति मन्त्रिवरस्तस्मिन् राजनि ॥ २६ ॥ एकतम वा
 गुणम् ॥ २७ ॥ अन्तर्हृदि यावदेको गुणो न प्राप्त इति शेषः
 ॥ २८ ॥ विचूर्णयेद्विघट्टयेदित्युद्योगातिशयोक्तिः ॥ २९ ॥ ननु
 सात्विकदेवादजन्मने यतितव्यं तत्र विनैव गुणार्जनश्रमं ज्ञानं
 सेत्स्यति तत्राह—देव इति । यावद्गुणान्नोपार्जयसि तावत्
 ॥ ३० ॥ बलमुपागते अभ्यासेन दृढीकृत इत्यावत् । दोष-
 विवशस्य गुणाः गुणविवशस्य वा चेतसो दोषाः क्षीयन्ते
 ॥ ३१ ॥ परस्परविरोधिनीरेकाभिष्टुद्धौ तत्सजातीयकुलाभिष्टु-

यावन्नाभिनिविष्टं ते मनो राम गुणार्जने ॥ २९ ॥
 देवो भवाथ यक्षो वा पुरुषः पादपोऽथ वा ।
 तावच्च महाबाहो नोपायोऽस्तीह कश्चन ॥ ३० ॥
 एकस्मिन्नेव फलदे गुणे बलमुपागते ।
 क्षीयन्ते सर्व एवाशु दोषा विवशन्वेतसः ॥ ३१ ॥
 गुणे विवृद्धे वर्धन्ते गुणा दोषजयप्रदाः ।
 दोषे विवृद्धे वर्धन्ते दोषा गुणविनाशनाः ॥ ३२ ॥
 मनोमोहघने ह्यस्मिन्वेगिनी वासनासरित् ।
 शुभाशुभबृहत्कुला नित्यं वहति जन्तुषु ॥ ३३ ॥
 सा हि स्वेन प्रयत्नेन यस्मिन्नेव निपात्यते ।
 कूले तेनैव वहति यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ३४ ॥
 पुरुषयत्नजवेन मनोवने
 शुभतटानुगतां क्रमशः कुरु ।
 वरमते निजभावमहानदी-
 मंहह तेन मनागपि नोद्यसे ॥ ३५ ॥

जडसङ्कोचिज्ञानो योग्यः शरदिन्दोर्यथा नभः ॥ २ ॥
 न्वमेतया खण्डितया गुणलक्ष्म्या समाश्रितः ।
 मनोमोहहरं वाक्यं वक्ष्यमाणमिदं शृणु ॥ ३ ॥
 पुण्यकल्पद्रुमो यस्य फलभारानतः स्थितः ।

द्वरितरक्षयः प्रसिद्ध एवेत्याह—गुण इति ॥ ३२ ॥ कूलश-
 व्देन द्वा प्रवाहो लक्ष्यते ॥ ३३ ॥ निपात्यते एकतरंगनिरोधने-
 त्यर्थः ॥ ३४ ॥ शुभतटानुगता सट्टामनाप्रवाहानुगताम् । तेन
 तथाकरणेन । नोद्यसे अशुभप्रवाहेण नापन्ता भविष्यसाल्यर्थः
 ॥ ३५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षु-
 व्यवहारप्रकरणे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

ग्रन्थसंग्रहविभागोऽत्र भिन्नः प्रकरणक्रमः ।

विभक्तवर्णनीयाद्यैर्गुणैश्चाधोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

एव साधनान्युपवर्ण्य तत्संपन्नस्य प्रस्तुतग्रन्थध्रुवणादिना
 पुरुषार्थसिद्धिं दर्शयन् ग्रन्थप्रवृत्तिक्रमं प्रकरणादिविभागेन वर्ण-
 यितुमुपक्रमते—एवमित्यादिना । एवमुक्तप्रकारोऽन्तर्मेनस्या-
 गतो विवेको विचारादिगुणसंपद्यस्य । नयभारती नातिशास्त्रवा-
 र्णाम् ॥ १ ॥ अवदातो निर्मलः । अवदातस्य निर्दोषप्रकाश-
 कस्य । जडानां मूर्खाणां मेघजलानां च सङ्गेनोज्झित उत्पट्टः
 तद्रहित इति यावत् ॥ २ ॥ रामस्योक्तगुणसंपदभावशङ्कां नि-

मुक्तये जायते जन्तोस्तस्येदं श्रोतुमुद्यमः ॥ ४ ॥
 पावनानामुदाराणां परबोधैकदायिनाम् ।
 वचसां भाजनं भूतैर् भव्यो भवति नाधमः ॥ ५ ॥
 मोक्षोपायाभिधानेयं संहिता सारसंमिता ।
 त्रिशङ्गे च सहस्राणि ज्ञाता निर्वाणदायिनी ॥ ६ ॥
 दीपे यथा विनिद्रस्य ज्वलिते संप्रवर्तते ।
 आलोकोऽनिच्छन्नोऽप्येवं निर्वाणमनया भवेत् ॥ ७ ॥
 स्वयं ज्ञाता श्रुता वापि भ्रान्तिशान्त्यैकसौख्यदा ।
 आप्रेक्ष्य वर्णिता सद्यो यथा स्वर्गतरङ्गिणी ॥ ८ ॥
 यथा रज्ज्वामहिश्रान्तिर्विनश्यत्यवलोकनात् ।
 तथैतन्प्रेक्षणच्छान्तिमेति संसारदुःखिता ॥ ९ ॥
 युक्तियुक्तार्थवाक्यानि कल्पितानि पृथक्पृथक् ।
 दृष्टान्तसारसूक्तानि चास्यां प्रकरणानि पट्ट ॥ १० ॥
 वैराग्याख्यं प्रकरणं प्रथमं परिकीर्तितम् ।
 विरागो वर्धते येन सेकेनेव मरौ तरुः ॥ ११ ॥
 [अनुबन्धेन सहितं द्रष्टृत्वनिरूपणम् ।]
 सार्धं सहस्रं ग्रन्थस्य यस्मिन्हृदि विचारितं ।
 प्रकाशाच्छुद्धतोदेति मणाविष मुमाजिते ॥ १२ ॥
 मुमुक्षुव्यवहारख्यं ततः प्रकरणं कृतम् ।
 सहस्रमात्रं ग्रन्थस्य युक्तिग्रन्थेन सुन्दरम् ॥ १३ ॥

स्वभावो हि मुमुक्षूणां नराणां यत्र वैष्यते ।
 अथोत्पत्तिप्रकरणे दृष्टान्ताख्यायिकामयम् ॥ १४ ॥
 समग्रन्थसहस्राणि विज्ञानप्रतिपादकम् ।
 जागती द्रष्टृदृश्यधीरहं त्वमितिरूपिणी ॥ १५ ॥
 अनुपपन्नैवोत्थितेव यत्रेति परिवर्ण्यते ।
 यस्मिन्श्रुते जगदिदं श्रोतान्तर्बुध्यतेऽखिलम् ॥ १६ ॥
 सास्त्वयुष्मन्सविस्तारं सलोकाकाशपर्वतम् ।
 पिण्डग्रहविनिर्मुक्तं निर्भिक्तिकमपर्वतम् ॥ १७ ॥
 पृथ्व्यादिभूतरहितं संकल्प इव पत्तनम् ।
 स्वप्नोपलम्भभावाभं मनोराज्यवदाततम् ॥ १८ ॥
 गन्धर्वनगरप्रख्यमर्थशून्योपलम्भनात् ।
 छिन्नद्रविभ्रमाभासं मृगगृष्णाम्बुवर्तनम् ॥ १९ ॥
 नौयानलोलशैलाभं सत्यलाभविधर्जितम् ।
 चित्रभ्रमपिशाचाभं निर्बीजमपि भासुरम् ॥ २० ॥
 कथार्थप्रतिभासाभं व्योममुक्तावलीनिभम् ।
 कटकत्वं यथा हेस्ति तरङ्गत्वं यथाभसि ॥ २१ ॥
 यथा नभसि नीलत्वमसंदेवोत्थितं सदा ।
 अभित्तिरङ्गरहितमुपलब्धिमनोहरम् ॥ २२ ॥
 स्वप्ने वा व्योम्नि वा चित्रमकर्तृचिरभासुरम् ।
 अवह्निरेव बह्निव्यं धत्ते चित्रानलो यथा ॥ २३ ॥

गणं—त्वमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ उक्तगुणामेवमन्यमानाधिकार-
 माह—पावनानामिति । उक्तगुणमेवमेव भवतीति भव्यः ।
 भव्येभ्यः—दृष्टादिना यत् ॥ ५ ॥ गारभूतार्थः संमिता
 पणा, गारभूतोपनिर्पादित्वात्येति वा ॥ ६ ॥ विनिद्रस्य पुरो-
 धेन ज्वलिते मयान्छन्नोऽपि तस्य यथा आलोकः पदार्थद-
 धेन सम्यक् प्रवर्तते तथा अनया धृतया निर्वाणमेनेति नि-
 र्वाण मोक्षार्थानां भूतं ज्ञानं भवेत् ॥ ७ ॥ स्वयमेवांप्रेक्ष्य स-
 म्यक् परिहास्य ज्ञाता अन्तेन वर्णिता स्वयंभूता वा । गदापक्षे
 भ्रान्तिशान्त्या भ्रमणहेतुमुत्पापनापोपशान्त्या ॥ ८ ॥ अवलो-
 कनाद्रज्जुतत्त्वमेति शेषः ॥ ९ ॥ युक्तिमित्युत्पादकतर्कयुक्ता
 उपपन्ना अर्था येषां तथाविधानि वाक्यानि तेषु तथाविधानि
 दृष्टान्ताः सान्ताः श्रेष्ठा तेषु तथाविधानि मुक्तान्यान्वयिका येषु
 तादृशानि पट्टप्रकरणानि । अस्या संहितायाम् ॥ १० ॥ ता-
 न्येव नामभिः कर्माद्विभजने—वैराग्याख्यमित्यादिना । मरौ
 निर्जलप्रदेशेऽपि ॥ ११ ॥ प्रकाशाद्रिपयदोषपरिज्ञानात् । शु-
 द्धता मालिन्यनिवृत्तिः ॥ १२ ॥ ततस्तदुत्तरम् । ग्रन्थस्य श्लो-
 कानां संख्येति शेषः ॥ १३ ॥ मुमुक्षूणां स्वः स्वीयो स्वावो-
 ऽधिकारनिर्वाहकसाधनकलापः । दृष्टान्तैराख्यायिकाभिश्च प्रचु-
 र्म् ॥ १४ ॥ अहमिति प्रत्यगात्मरूपम् । त्वग्रहणमिदंकारोप-
 लक्षणम् । अहमिदमिति रूपिणी द्रष्टृदृश्यभेदेवैचित्र्यसंपत् ।
 पथोत्पत्तिप्रकरणे । वस्तुतोऽनुपपन्नैवोत्थितेवोपपन्नं भ्रान्त्या

प्रतीयत इति वर्ण्यते इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥ यस्मिन्प्रकरणे
 धृतं गति उत्तरोत्तरज्ञानभूमिकाकलनेन श्रोता इदं सास्त्व-
 यमदस्त्वयुष्मन्महितं प्रतीयमानमिन्द्रार्थयोस्त्वेवंपदाहंपदयोरैका-
 र्यप्रतिपादकमनन्तब्रह्माण्डविस्तारमहितं प्रतिब्रह्माण्डं च लोका-
 काशपर्वतादिगहितमखिलं जगन्संचेतनमसंचेतनमित्यन्तं सार्धै-
 कादशश्लोकैर्वैचित्र्यमागप्रकारमन्तः स्वात्मन्येव बुध्यते इत्यादिकु-
 लकान्वयः ॥ १६ ॥ पिण्डग्रहो मूर्तद्रव्यातापरिग्रहस्तेन विनि-
 र्मुक्तम् । भेदो भिन्निस्तद्रहितमतएवाविद्यमानपर्वतादिभावम्
 ॥ १७ ॥ पत्तनं नगरम् । स्वप्नोपलम्भे ये प्रतीयमाना भावाः
 पदार्थास्तदाभम् ॥ १८ ॥ अर्थशून्योपलम्भनादिति हेतुर्यथा-
 योग पूर्वोत्तरदृष्टान्तेषु तादृशं भवत्यने । मृगगृष्णांम्बुन इव
 वर्तनं स्थितिः परिवर्तनं वा यस्य ॥ १९ ॥ नौकायाने शैलानां
 चलनभ्रमः प्रसिद्धः । रात्येन लाभेन पुष्टपार्थेन विवर्जितम् ।
 चित्रभ्रमकर्तृनपिशाचः । जगद्बीजमायाया मिथ्यात्वादात्मनश्च
 निर्विकारत्वात्त्रिबीजमपि भासुरं प्रकाशमानम् ॥ २० ॥ कथा-
 श्रवणागर्क्षा संस्कारेण प्रत्यक्षयः कथार्थप्रतिभासः प्रसिद्धः ।
 व्योम्नि कल्पिता मुक्तावलयः । कटकत्वरङ्गत्वे यथा हेमजलख-
 रूपव्यतिरेकेण दुर्निर्भवं इति मिथ्याभूते ॥ २१ ॥ अभित्तिर-
 त्रैलोक्यवर्णश्च रहितमकर्तृचित्रं स्वप्ने व्योम्नि वा भासते तादृ-
 म्युत्तरेणान्वयः । उपलब्धिमनोहरं पूर्वोक्तवस्तुमिमात्रमनोहर-
 मित्यर्थः ॥ २२ ॥ चित्रलखितोऽनलो वह्निः ॥ २३ ॥

दध्यात्वेवं जगच्छब्दरूपार्थमसदात्मकम् ।
 तरङ्गोत्पलमालां दृष्टुमिवोत्थितम् ॥ २४ ॥
 चक्रवीत्कारपूर्णस्य जलराशिमिवोद्यतम् ।
 शीर्षपत्रं भ्रष्टनष्टं श्रीष्मे वनमिवारसम् ॥ २५ ॥
 मरणव्यप्रचित्ताभं शिलागृहगुहास्पदम् ।
 अन्धकारगुहैकैकनृत्तमुन्मत्तचेष्टितम् ॥ २६ ॥
 प्रशान्ताज्ञाननीहारं विज्ञानशरदम्बरम् ।
 समुत्कीर्णमिव स्तम्भे चित्रं भित्ताविवोदितम् ॥ २७ ॥
 पङ्कादिवाभिरचितं सचेतनमचेतनम् ।
 ततः स्थितिप्रकरणं चतुर्थं परिकल्पितम् ॥ २८ ॥
 त्रीणि ग्रन्थसहस्राणि व्याख्यानाख्यायिकामयम् ।
 इत्थं जगदहंभावरूपस्थितिमुपागतम् ॥ २९ ॥
 द्रष्टृदृश्यकर्म प्रौढमित्यत्र परिकीर्तितम् ।
 दशदिक्खण्डलाभोगभासुरोऽयं जगद्भ्रमः ॥ ३० ॥
 इत्थमभ्यागतो वृद्धिमिति तत्रोच्यते चिरम् ।
 उपशान्तिप्रकरणं ततः पञ्चसहस्रकम् ॥ ३१ ॥
 पञ्चमं पावनं प्रोक्तं युक्तिसंततितुन्दरम् ।
 इदं जगदहं त्वं च स इति भ्रान्तिरुत्थिता ॥ ३२ ॥

असदात्मकं सत् जगच्छब्दस्य गच्छति विचारे न निवर्ततेति
 जगदित्युत्तरार्थं धत्ते संपादयति । तरङ्गोत्पलमाला भ्रान्ति-
 कल्पिता । पूर्ववृष्टं नृत्यं स्मर्यमाणं मनम्युन्धितमिव ॥ २४ ॥
 चक्रवक्त्राकः । मुखसंविधावायुयुक्तमुपागममृहश्चाकारः ।
 यथा उत्तानशायिनः पुरुषस्य कवेवाचक्रवाकचीन्कारेण पूर्णस्य
 नभसो दर्शने उद्यतं उपेक्षितं जलराशिं गर इव । शीर्षपत्र-
 मरसं शुष्कं निःसारं च । अतएव भ्रष्टं छायाशोभादिभिर्नष्टं
 फलादिसमुद्गिरहितम् ॥ २५ ॥ मरणं व्याघ्राणां चित्तं भ्रान्ति-
 मूर्च्छां मुखमस्थिरं च प्रसिद्धम् । शिलानां गुहाः पर्यतास्तेषां
 गुहास्थानमिव सान्धकाराश्चभीषणम् । सान्धकारगुहास्वैकै-
 कनृत्तमिवोन्मत्तचेष्टितप्रायम् ॥ २६ ॥ परमार्थतस्तु प्रशान्ता-
 ज्ञाननीहारं विज्ञानशरदम्बरं च । सम्यगुत्कर्णं दृष्ट्वाच्छेदादि-
 ना कल्पितं प्रतिमाद्याकारमिव ॥ २७ ॥ सृष्ट्यङ्गाभिरचितचेत-
 नाचेतनाकारं परमार्थतो मृन्मात्रस्वभावमिवाधिष्ठानवृथकमत्ता-
 शून्यं जगदुत्पन्नमेति बुध्यते श्रोतव्यार्थः । ततस्तस्मादुत्पत्तिप्र-
 करणादनन्तरम् ॥ २८ ॥ व्याख्याने प्रपञ्चतदधिष्ठानतत्त्वस्थि-
 तिव्युत्पादनमाख्यायिकाः कथास्तप्रचुरम् । तदेवाह—इत्थ-
 मित्यादिभिश्चतुर्भिरर्थैः । ब्रह्मैव द्रष्टृदृश्यकर्म प्रकर्षेण ऊढं स्वा-
 कुर्वत्सत् इत्थं वर्ण्यमानप्रकारेण जगद्भावरूपेणाहंभावरूपेण च
 भोक्तृभोग्यलक्षणेन कर्तृत्वसंस्तानितेन स्थितिमुपागतमिति अत्र
 स्थितिप्रकरणे कीर्तितमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वृद्धि-
 ग्रहणं विपरिणामस्याप्युपलक्षणम् । चिरमानादिकालादारभ्या-

इत्थं संशाम्यतीत्यस्मिन्कथ्यते श्लोकसंग्रहैः ।
 उपशान्तिप्रकरणे श्रुते शाम्यति संसृतिः ॥ ३३ ॥
 प्रपञ्चचित्रसेनेव किञ्चिद्भ्रमोपलम्भना ।
 शतांशशिष्टा भवति संशान्तस्त्रान्तरूपिणी ॥ ३४ ॥
 अन्यसंकल्पचित्तस्था नगरश्रीरिवासती ।
 अलभ्यवस्तुपार्श्वस्थस्वप्नयुद्धचिरारवा ॥ ३५ ॥
 शान्तसंकल्पमत्ताभ्रभीषणाशनिशब्दवत् ।
 विस्मृतस्वप्नसंकल्पनिर्माणनगरोपमा ॥ ३६ ॥
 भविष्यन्नगरोद्यानप्रसूवन्ध्यामलाङ्गिका ।
 तस्यां जिह्वोच्यमानोपक्रथार्थानुभवोपमा ॥ ३७ ॥
 अनुलिखितचित्रस्य चित्रव्याप्तवै भित्तिभूः ।
 परिबिस्मर्यमाणाथकल्पनानगरीनिभा ॥ ३८ ॥
 सर्वनुमदनुत्पन्नवनस्पन्द स्फुटाकृतिः ।
 भाविपुष्पवनाकारवस्त्वन्तरम्बरज्जना ॥ ३९ ॥
 अन्तर्लान्तरङ्गैश्चासौम्यवारिसरित्समा ।
 निर्वाणाख्यं प्रकरणं ततः षष्ठमुदाहृतम् ॥ ४० ॥
 शिष्टो ग्रन्थः परीमाणं तस्य ज्ञानमहार्थदः ।
 बुद्धेः तस्मिन्भवेच्छ्रेयो निर्वाणं शान्तकल्पनम् ॥ ४१ ॥

भ्यागतोऽस्मि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ संशाम्यति जीवन्मुक्तिकर्मणो-
 पक्षाणं गच्छतोऽवशिष्यते इत्यस्मिन्प्रशान्तिप्रकरणे कथ्यते ।
 देशतोऽवशेषमेव तत्तत्त्वणफलकानेनमुत्वेन स्फुटयति—उप-
 शान्तोऽवशिष्यति इत्यस्मिन्प्रकरणे कथ्यते ॥ ३३ ॥ प्रपञ्चा वि-
 दीर्णप्राया चित्रलिखितसेनेव ॥ ३४ ॥ तत्रायुक्तोत्तरभूमिका-
 जये अपक्षयप्रकाशः शालाव्यसंस्कारमात्रेण परिशेष दृष्टान्त-
 राह—अन्यत्वादिना । परकीयसंकल्पानिर्माणतत्त्वचित्तस्था ।
 न लभ्य वस्तु धनादि याभ्या तथाविधौ संकल्पयितुं पुरुषपा-
 र्श्वस्थपुरुषान्तरस्य स्वप्नयुद्धाचारवै यस्या तथाविधा नगरश्री-
 रिव भिन्नाऽन्धेन नृत्ययोगेण परकीयकथाशब्दयोगविपर्ययो-
 नेति यावत् । ना यथा स्वप्नदृष्ट्या किञ्चिदस्फुटलक्ष्या,
 संकल्पयितुं श्या तु ईष्यभ्याप्यगतौ स्वप्न एव दाम्भ्यानि तद्वदि-
 त्यर्थः ॥ ३५ ॥ ततोऽप्युपशान्तिप्रकरणं अलक्ष्यावस्थया परिशेषे
 शान्तेत्यादि नव दृष्टान्ताः । शान्त उपगतो यः संकल्पसेन
 कल्पितस्य मत्तगजवन्निरङ्गुशास्याश्रय भीषणः अशनिशब्दः
 स्फुटयितुं श्या । विस्मृतं स्वप्नेन संकल्पेन वा निर्माणं यस्य नग-
 रस्य तदुपमा ॥ ३६ ॥ भविष्यतो नगरव्योद्याने प्रसूयते या
 वन्ध्या तद्वदमले निर्मले शून्यमेवाऽऽ स्वरूपं यस्यास्तस्या व-
 न्ध्याया जिह्वया उच्यमाना ये उभौ वारंसायुपताः स्वपुत्र-
 युद्धादिकथाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अनुत्पन्नवनस्पन्द इव अ-
 स्फुटाकृतिरलक्ष्याकारा । वमन्नेनेव रसरञ्जना यस्याः ॥ ३९ ॥
 सौम्यं निश्चलत्वात्प्रसन्नम् ॥ ४० ॥ शिष्टः द्वित्रिंशत्सहस्रमध्या-

१ चित्तभित्ताविव इति पाठः. २ मुनिसंगति इति पाठः. ३ इति पाठः. ४ नश्यजिह्वोच्यमान इति पाठः. ५ श्रोत्रेत्यर्थः
 ६ भ्रान्तिरूपिणी इति पाठः. ७ नगरोद्यानसोत्सवदयामलाङ्गिकाः इति पाठः. ८ फलानुकीर्तन. इति पाठः.

अचेत्यचित्प्रकाशात्मा विज्ञानात्मा निरामयः ।
 परमाकाशकोशाच्छः शान्तसर्वभवात्मनः ॥ ४२ ॥
 निर्वाणितजगद्यात्रः कृतकर्तव्यसुखितः ।
 समस्तजनतारम्भवज्जस्तम्भो नभोनिभः ॥ ४३ ॥
 विनिर्गीर्णयथासंख्यजगज्जालानितुमिमान् ।
 आकाशीभूतनिःशेषरूपालोकमनस्कृतिः ॥ ४४ ॥
 कार्यकारणकर्तृत्वहेयादेयदृशोज्झितः ।
 सदेह इव निर्देहः ससंसारोऽप्यसंमृतिः ॥ ४५ ॥
 चिन्मयो घनपापाणजडरापीवरोपमः ।
 चिदादित्यस्तर्लोकानन्धकारोपरोपमम् ॥ ४६ ॥

इत्योपवासिष्ठमहागमायणं चार्वाकस्य मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे ग्रन्थसंख्यादिवर्णनं नाम गमदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः १८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अस्यां वा चिन्मात्रायां प्रबोधः संप्रवर्तनं ।
 रीजादिय सतो व्युत्पन्नदृश्यं भावि सन्फलम् ॥ १ ॥

परिणीतसार्धगमदशमहस्यावधिः । गायत्र्यनुर्द्धगहस्यमिति
 यावत् । मूलादियोन्येदं दान्छान्ताः नयेकपता यांस्तम् ॥ १५ ॥
 योना अकलेवरः । अत्रानेन वर्ण्यमानस्यभावो भवेदित्यन्वयः ।
 अर्च्यो नापिपयः । अत्राप्य 'निरामयः' ॥ ४२ ॥ यथा वचम-
 णिस्तम्भः स्वप्रतिबिम्बितसमस्तजनतामावकुतः एवागमने जन-
 तानन्त्यागमनाया वाधारस्तदा ॥ ४३ ॥ । तान्तागणयथाप्रणि-
 त्तमस्यैजगज्जालं विवर्तितुमिमान्मुमुक्षुः । रूपादीनां वा-
 शान्दयभोगः मनस्कृतिमानसः ॥ ४४ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे आ-
 विभूता न्यासिकार्यद्वये न्यायकारणव्यापरा ॥ ४५ ॥ घनं
 पापाणजटमिवापावः । तच्छिदः पणनन्यदापुपमा यस्य । च-
 दादित्यः स्वाज्ञानपापकल्पितान् लोकान् स्वाकारणतां इति स्वालो-
 केन तपनः परप्रकाशरूपोऽपि दृशानायादेव तत्प्रधाविपये
 अन्धकारोपरोपमः स्वरूपभेदाद्विभूतान्धकारोपलब्धः परमा-
 न्यमिवागतः इति परेणान्वयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ देहवानकले-
 वरः इति । तथाच धृतिः अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
 महान्ते विभुसाम्भान मन्त्रा धारी न शोचान्' इति । जगतस्त-
 न्याक्षाकारवा यत्त्वमुक्तं सभावायतु तस्य जगत्कल्पनायष्टानन्त्ये-
 नापरिच्छिन्नत्वमाह—कस्मिंश्चिदित्यादिना । रोमकोटिवत्परिच्छि-
 त्वाविद्याया अयं प्रेष्टः एकदेशः जगद्धर्मोर्वातप्रेते । तथाच धृतिः
 'पादोऽस्मि सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति । स्मृतिश्च
 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जगत्' इति ॥ ४८ ॥
 नन्वविस्तृतदेशः कथमतिविस्तृतजगद्भानमित्याशङ्कादर्पणोदरे
 साधप्रह्ननक्षत्रव्यामसमावेशदर्शनाज्ञानस्यास्ति दुष्कर्मित्वमि-
 प्रेत्याह—परमाणाविति । स्वकोटरे स्वान्तःकल्पिताकाशः ।

परप्रकाशरूपोऽपि परमान्यमिवागतः ।
 रुद्धसंस्तुतिदुर्लीलः प्रक्षीणाशाविषूचिकः ॥ ४७ ॥
 नष्टाहंकारधेतालो देहवानकलेवरः ।
 कस्मिंश्चिद्रोमकोट्यग्रे तस्येयमवतिष्ठते ।
 जगलक्ष्मीमहामेरोः पुष्पे कचिदिवालिनी ॥ ४८ ॥
 परमाणौ परमाणौ चिदाकाशः स्वकोटरे ।
 जगलक्ष्मीसहस्राणि धत्ते कृत्वाथ पश्यति ॥ ४९ ॥
 वितनता हृदयस्य महामते-
 हरिहराज्जलक्षशतैरपि ।
 तुलनमेति न मुक्तिमतो यतः
 प्रविततास्ति निरुत्तमवस्तुनः ॥ ५० ॥

अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं च युक्तियोधकम् ।

अन्यत्त्वापमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविता ॥ २ ॥

'चिदाकाशस्य' इति पाठे अर्थाच्चिदाकाश एव धत्ते पश्यति च ।
 अथगच्छः समुच्चये ॥ ४९ ॥ महामतेर्जीवन्मुक्तस्य हृदये पर-
 मार्त्तमेव तस्य वितता विस्तीर्णता हरिहरादीनां लक्षशैरपि
 तुलनामयतां परिच्छिदः इति । तत्किं तेषामसामर्थ्यात् । न ।
 यतो यस्मादेतानि विद्यते उतममुत्कृष्टतमं सत्तया आनन्देना-
 नन्दस्वाभाव्येन च यस्मात्तथाविधस्यानन्तवस्तुनः सा प्रवितता
 अपरिच्छिन्नता परमार्थतत्त्वानि तन्वाकाशादीनामिव द्रष्टृपु-
 षात्मिककल्पितेत्यर्थः ॥ ५० ॥ इति श्रीवसिष्ठमहाराजायण-
 तात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

एतद्वन्धुगुणा मुख्यामुख्यैरण्यानुपङ्गिकैः ।

फलैः सह निरूप्यन्ते ग्राह्यांशाक्षोपमास्विह ॥ १ ॥

इत्थं प्रकरणभेदे विषयप्रयोजनान्यामुपवर्ण्य समप्रग्रन्थगुणान्व-
 र्णयेस्तत्रतत्र दृष्टान्तोपपत्तिषु ग्राह्यांशां तात्पर्यं च ग्रन्थशैलीप-
 रिज्ञानाय वक्तुमुपक्रमेण—अस्यामित्यादिना । अस्यां षट्प्रक-
 रणारूपाया मोक्षोपायसंहितायां सतोऽनुपहतशक्त्युत्पत्तिद्वि-
 शिष्टक्षेत्रकाले उमादवश्यं भावि सन्फलं यथा प्रवर्तते तद्वत् ॥ १ ॥
 ननु सर्वाण्वनकशास्त्राभिर्दानाम् धृतिषु ता विहाय पुरुषबुद्धि-
 विरचितमिदमेवोपायं यतया किमर्थमुच्यते तत्राह—अपीति ।
 युक्तिभिर्बोधकं तत्त्वनिर्णायकम् । कृषिर्वेदस्तत्र भवमार्गम् ।
 न्यायान्नपेत न्याय्यं तदेव सुहृदमित्यनुसरता भाव्यं पुरुषेणे-
 त्यर्थः । यद्यपि धृतयोऽन्यार्हितास्तथापि गृहभिसंधित्वात्सहसा
 तानुभवायालमिति न साधारणधिकांशमिदमादिताः । तत्सा-
 राभिज्ञानुभवमूलकयुक्तिवदितं त्विदं शास्त्रं स्फुटाभिसन्धिन्वा-

शुक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
 अन्यसृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पञ्चजन्मना ॥ ३ ॥
 योऽस्मात्तातस्य कूपोऽयमिति कौपं पिबत्यपः ।
 त्यक्त्वा गाङ्गं पुरःस्थं तं को न शास्वतिरगिणम् ॥ ४ ॥
 यथोषसि प्रवृत्तायामालोकोऽवश्यमेप्यति ।
 भस्यां वा चित्तमात्रायां सुविवेकस्तथैप्यति ॥ ५ ॥
 भुतायां प्राज्ञवदनाद्बुद्धान्तं स्वमेव च ।
 शनैःशनैर्विचारेण बुद्धौ संस्कार आगते ॥ ६ ॥
 पूर्वं तावदुदेत्यन्तर्भूतं संस्कृतवाक्यता ।
 शुद्धयुक्ता लतेवोच्चैर्या सभास्थानभूषणम् ॥ ७ ॥
 परा नागरतोदेति महत्त्वशुणशालिनी ।
 सा यथा स्नेहमायान्ति राजानो अमरा अपि ॥ ८ ॥
 पूर्वोपरहः सर्वत्र नरो भवति बुद्धिमान् ।
 पदार्थानां यथा दीपहस्तो निशि सुलोचनः ॥ ९ ॥
 लोभमोहादयो दोषास्तानवं यान्त्यलं शनैः ।
 धियो दिशः समासन्नशरदो मिहिका यथा ॥ १० ॥
 केवलं समवेक्ष्यन्ते विवेकाध्यासनं धियः ।
 न किञ्चन फलं धत्ते स्वाभ्यासेन विना क्रिया ॥ ११ ॥
 मनः प्रसादमायाति शरद्वीप महत्सरः ।
 परं साम्यमुपादत्ते निर्मन्दर इवार्णवः ॥ १२ ॥
 निरस्तकालिमारक्षशिखेवास्तनमःपटा ।
 प्रतिज्वलत्यलं प्रज्ञा पदार्थप्रविभागिनी ॥ १३ ॥
 दैन्यदारिद्र्यदोषाख्या दृष्टयो दर्शितान्तराः ।

न निरुन्तन्ति मर्माणि ससंताहमिवेषवः ॥ १४ ॥
 हृदयं नावलुम्पन्ति भीमाः संसृतिभीतयः ।
 पुरःस्थितमपि प्राज्ञं महोपलमिवेषवः ॥ १५ ॥
 कथं स्यादादिता जन्मकर्मणां दैवपुंस्त्वयोः ।
 इत्यादिसंशयगणः शाम्यत्यह्नि यथा तमः ॥ १६ ॥
 सर्वदा सर्वभावेषु संशान्तिरुपजायते ।
 यामिन्यामिव शान्तायां प्रजालोक उपागते ॥ १७ ॥
 समुद्रस्यैव गाम्भीर्यं धैर्यं मेरोग्रिव स्थितम् ।
 अन्तःशीतलता चेन्दोग्रिवोदेति चित्रारिणः ॥ १८ ॥
 सा जीवन्मुक्ता तस्य शनैः पणिनिं गता ।
 शान्ताशेषविशेषस्य भवत्यविषयो गिराम् ॥ १९ ॥
 सर्वार्थशीतला शुद्धा परमालोकद्राव्यर्थाः ।
 परं प्रकाशमायानि ज्योत्स्नेव शरद्वेन्दवी ॥ २० ॥
 हृद्याकाशे विवेकाकं शमालोकिनि निर्मले ।
 अनर्थमार्थकर्तारो नोद्यन्ति किल केतवः ॥ २१ ॥
 शाम्यन्ति शुद्धिमायान्ति सौम्यास्तिष्ठन्ति मृन्ने ।
 अचञ्चले जले तृष्णाः शरद्वीपाभ्रमालिकाः ॥ २२ ॥
 यत्किञ्चनकरी कृग प्राप्यता यिनिवर्तने ।
 दीनानना पिशाचानां लीलेव दिवसागमे ॥ २३ ॥
 धर्मभिर्ज्ञा भृशं लग्नां धियं धैर्यधुरं गताम् ।
 आध्रयो न विधुन्वन्ति वानाश्चित्रलतामिव ॥ २४ ॥
 न पतत्यवटे हस्तु विषयासङ्गरूपिणि ।
 कः किल ज्ञानसरणिः श्वश्रुं समनुधावति ॥ २५ ॥

इनुभवे संनिवृत्त्यन्त इत्यवश्यमादरेण मेवमिति ॥ २ ॥ एतदे-
 बाधेनान्तरन्यासेन दृढयति—युक्तियुक्तमिति ॥ ३ ॥ ननु यदि
 पैरुषमप्युपादेयं तर्ह्यस्मद्व्यरचितानेव काश्चिप्रवन्धाऽश्रमाभ्यामो-
 नेमं ग्रन्थमिति तत्राह—य इति ॥ ४ ॥ तर्ह्यस्मिन् कोऽस्ति-
 शयस्तमाह—यथेति । उपसि प्रातर्वेलायां प्रवृत्तायाम् । ‘उपा-
 वा अभ्रस्य’ इत्यादौ स्त्रीलिङ्गस्यायुपःशब्दस्य दर्शनान् ॥ ५ ॥
 गुडजिह्वाकान्यायेनानुपादिकफलानि विदध्यापिपुः शाब्दध्वन्यानि
 प्रथमफलमाह—धुतायामिति द्वाभ्याम् । आन्तमन्तपर्यन्त
 धुतायामापाततो बुद्धा विचारेण दृढं संस्कारे आगते मति
 ॥ ६ ॥ सभास्थानस्य उच्चैर्भूषणं शिरोभूषणमिव प्रकाशिकेयधः
 ॥ ७ ॥ अर्थव्युत्पत्तिचानुर्थमपि द्वितीय फलमत्याह—परेति ।
 नागरता चतुरता । अमरा अमरवत्पुत्र्या विद्वांसोऽपि ॥ ८ ॥
 समासत्रा शनं यस्यां तथाविधाया दिशो मिहिका नाहार इव
 धियो दोषास्तानवमप्यनां यान्ति ॥ ९ ॥ समवेक्ष्यन्ते अपेक्ष्यन्ते
 तव । तत्र हेतुं किञ्चेति ॥ १० ॥ साम्यसर्वपश्यम् । निर्मन्दरो
 मथनोत्तरं निर्गतमन्दरः ॥ ११ ॥ निरस्तकालिमा अविद्यमा-
 नव्यामोहकज्जला रत्नदीपशिखेव ॥ १२ ॥ दर्शितमान्तर धना-

दिविपयानि सागल्यं सागा तथाविधाया गता ॥ १४ ॥ भात
 हेतुना पुण्यात्मनि प्राज्ञं प्रकृतवाञ्छितम् । हृदयं चित्तम् । महो-
 पलपक्षे प्रवर्पणं अजम् ॥ १५ ॥ पुण्यं पापं च । सगारं ज-
 न्मन आदिभ्यो पापस्य प्राधान्यं कर्मण आदिना तु देवस्य ।
 शाम्यान्ति । द्वयोर् यथैवामूलनि जायमानेव शान्ति भावः ॥ १६ ॥
 संशान्तिः । रागद्वेषाद्यधुन्यता । प्रजालोकं । आलोकं । प्रजालो-
 कं । मृगालोकं च ॥ १७ ॥ स्थितं प्रतिष्ठितम् । पतन्त्याश्चित्रा-
 रिणः ॥ १८ ॥ परमाप्तुर्वातिकफलान्युक्त्वा मुख्यं दर्शयति—
 शान्ति । शनैर्भूमिकाकर्म ॥ १९ ॥ परमस्य परमात्मन आलो-
 कनमालोकस्य द्वादीनि परमालोकदा । अस्मिन् इत्यविचारकस्य
 ॥ २० ॥ शमनमालोकानं प्रकाशयति । अनर्थमृचकाः कामा
 विधुमकेतवः । तथा राजाविशेषप्रसंगेन ॥ २१ ॥ अचञ्चले
 मृन्ने स्वात्मपदे । दृष्टान्तपक्षे तु पर्वते । उत्तरोरभेदाज्जडे ।
 अतृष्णाः पुरुषा जले अतृष्णा अभ्रमालिका । शाम्यन्तीत्यादि-
 साधारणं योज्यम् ॥ २२ ॥ यत्किञ्चनकरी पर्वविद्वेषादिकारिणां
 प्राप्यता अगलीलवचनता । दीनान्यानानि यस्याम् ॥ २३ ॥
 धारयतीति धर्मः शमदमादिः परमात्मा वा ग एव भित्तिविश्व-
 चित्राधाम्वासात्समा भूशर्मकस्येन लग्ना न विधुन्वन्ति न कम्प-
 यन्ति । चित्रलिखितां लतामिव ॥ २४ ॥ इत्यस्तविवित् । अवटे

सच्छास्त्रसाधुवृत्तानामविरोधिनि कर्मणि ।
 रमते धीर्यथाप्राप्ते साध्वीवान्तःपुराजिरे ॥ २६ ॥
 जगतां कोटिलभेषु यावन्तः परमाणवः ।
 तेषामेकैकशोऽन्तःस्थान्सर्गान्पश्यत्यसङ्गधीः ॥ २७ ॥
 मोक्षोपायावबोधेन शुद्धान्तःकरणं जनम् ।
 न खेदयति भोगौघो न चानन्दयति कश्चित् ॥ २८ ॥
 परमाणौ परमाणौ सर्ववर्गानिर्गन्तलाः ।
 ये पतन्त्युत्पतन्त्यम्बुवीचित्रवृत्तान्स पश्यति ॥ २९ ॥
 न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ।
 कार्योपयेय प्रवृद्धोऽपि निष्प्रवृद्ध इव द्रुमः ॥ ३० ॥
 दृश्यते लोकसामान्यो यथाप्राप्तानुवृत्तिमान् ।
 दृष्टानिष्टफलप्राप्तौ हृदयेनापराजितः ॥ ३१ ॥
 बुद्धेर्दमस्विलं शास्त्रं वाचयित्वा विविच्यताम् ।
 अनुभूयत एवेतन्न तूक्तं वग्शापवत् ॥ ३२ ॥
 शास्त्रं सुबोधमेवेदं सालंकारविभूषितम् ।
 काव्यं रसमयं चारु दृष्टान्तैः प्रतिपादितम् ॥ ३३ ॥
 बुध्यते स्वयमेवेदं किञ्चिन्पदपदार्थवृत्तिम् ।
 स्वयं यस्तु न वेत्तीदं श्रोतव्यं तेन पण्डितान् ॥ ३४ ॥
 यस्मिन्श्रुते मते ज्ञाने तपोध्यानजपादिकम् ।
 मोक्षप्राप्तौ न गम्येह न किञ्चिदुपयुज्यते ॥ ३५ ॥
 एतच्छास्त्रघनाभ्यामात्मनःपुन्येन वीक्षणम् ।
 पाण्डित्यं स्यादपूर्वं हि चित्तसंस्कारपूर्वकम् ॥ ३६ ॥
 अहं जगदिति प्रादो द्रष्टृदृश्यपिशाचकः ।

पिशाचोऽर्कोदयेनेव स्वयं शाम्यत्ययत्नतः ॥ ३७ ॥
 भ्रमो जगदहं चेति स्थित एवोपशाम्यति ।
 स्वप्नमोहः परिज्ञात इव नो भ्रमयत्यलम् ॥ ३८ ॥
 यथा संकल्पनगरे पुंसो हर्षविषादिता ।
 न बाधते तथैवास्मिन्परिज्ञाते जगद्भ्रमे ॥ ३९ ॥
 चित्रसर्पः परिज्ञातो न सर्पभयदो यथा ।
 दृश्यसर्पः परिज्ञातस्तथा न सुखदुःखदः ॥ ४० ॥
 परिज्ञानेन सर्पत्वं चित्रसर्पस्य नश्यति ॥
 यथा तथैव संसारः स्थित एवोपशाम्यति ॥ ४१ ॥
 सुमनःपल्लवामर्दं किञ्चिद्व्यतिकरो भवेत् ।
 परमार्थपदप्राप्तौ ननु व्यतिकरोऽल्पकः ॥ ४२ ॥
 गच्छत्यवयवः रूपन्दं सुमनःपत्रमर्दने ।
 इह धीमात्ररोधस्तु नाङ्गावयवचालनम् ॥ ४३ ॥
 सुखासनोपविष्टेन यथासंभवमभ्यता ।
 भोगजालं सदाचारविरुद्धेषु न तिष्ठता ॥ ४४ ॥
 यथाक्षणं यथादेशं प्रविचारयता सुखम् ।
 यथासंभवसत्सङ्गमिदं शास्त्रमथेतर्त्तु ॥ ४५ ॥
 आसाद्यते महाज्ञानबोधः संसारशान्तिदः ।
 न भूयो जायते येन योनियन्त्रप्रपीडनम् ॥ ४६ ॥
 एतावन्त्यपि येऽभीताः पापा भोगरसे स्थिताः ।
 स्वमानृविष्टाकृमयः कीर्तनीया न तेऽधमाः ॥ ४७ ॥
 शृणु तावदिदानीं त्वं कथ्यमानमिदं मया ।
 राघव ज्ञानविस्तारं बुद्धिसारतरान्तरम् ॥ ४८ ॥

संज्ञानेन ॥ २५ ॥ तस्य यथेष्टनगण वाग्यात—सर्वादि ।
 नयायोगे प्राप्ते सा वा पातत्रतेव ॥ २६ ॥ तन्मान्त्रव्यापञ्चान् ।
 स याता अपात पतन्त्युत्पतन्त्यव्यापिनां भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥
 निरगला अमकाणां । इत्यावपातावाविमांतिगामावा ॥ २९ ॥
 संप्रवृत्तान्तरिपान् । निवृत्तान्तरिपान् । प्रवृद्धः कार्यफलदिव्यरूपा-
 मिज्ञोऽपि तदन्विज्ञो द्रुम इव ॥ ३० ॥ लोकसामान्यजनजन-
 यथाः । अपर्गाजनोऽपि कुतचित् ॥ ३१ ॥ तान्पश्यत्यालोचनेन प्र-
 णालोकात्वाव्यवयवम् । उक्तमुक्तिमात्रमात्रं न मन्तव्यं किन्तु व-
 गाणां व्रजदानां आपवत् न तत्र शास्त्रदः अनुभूयत एव ॥ ३२ ॥
 साधुयोपासादिशुद्धाचारकर्मभेदोपादानायात्कारविभूषणयोः पृ-
 थग्ग्रहणम् ॥ ३३ ॥ किञ्चिन्पदपदार्थवृत्तिः पदं काव्यं स्व-
 यमेव बुध्यतेऽवगच्छति ॥ ३४ ॥ मते विचारिते । नोपयुज्यते
 तत्फलज्ञानमेतत्फलऽन्तर्भावोति भावः ॥ ३५ ॥ यथापि ग्रन्था-
 न्तर्गम्यासादापि पाण्डित्यं भवति तथापि तन्न चित्तसंस्कारपूर्व-
 कमत एवेदमपूर्वम् ॥ ३६ ॥ द्रष्टृदृश्यसंज्ञानौ दृष्टान्तात्मा
 शुद्धः परिशिष्यत इति भावः ॥ ३७ ॥ नो इति न जगौ नि-
 पातः । न भ्रमयतांत्यर्थः ॥ ३८ ॥ कथनमात्रमेतदिति
 परिज्ञाते ॥ ३९ ॥ विवर्तितस्थितः सर्पः ॥ ४० ॥ अधिष्ठान-

परिशेषेण स्थित एव ॥ ४१ ॥ नन्वतिविततः प्रपन्नः कुहा-
 लकोटिभिर्गपि दुर्भेदः कथमन्यायमेतन् शास्त्रेदित्याशङ्क्य ज्ञान-
 प्रभावस्तादृश इत्यभिप्रेत्याह—सुमन इति । सुमनसो पुष्पाणां
 पल्लवानामामर्दने स्वगुच्छादिना भेदने व्यतिकरः प्रयत्नातिशयः ।
 कश्चिच्चासौ व्यतिकर इति कर्मधारयः । अल्पकः खलोऽपि । ननु
 किमर्थे तर्हि प्राकर्षारूपसमर्थनमिति चेत् ज्ञानप्रतिबन्धकरागसं-
 भावनादिपुरुषापरार्थान्तरामार्थमेवेति ॥ ४२ ॥ इह तु धीस्पन्द-
 म्यापि रोधो न कस्याविद्वद्भ्यस्तदवयवस्य वा चालनम् ॥ ४३ ॥
 शास्त्रविरुद्धेषु मार्गेषु न तिष्ठता पुन्येण आसाद्यते इति व्यवहि-
 तेनान्वयः ॥ ४४ ॥ यथाक्षणं यथाकालम् । इतरदुपनिषन्मो-
 क्षधर्मादि ॥ ४५ ॥ महदर्पाच्छिन्नं ज्ञानं परमात्मा तस्य बोधः
 साक्षादनुभवः ॥ ४६ ॥ इत्थं गुणतः फलतः सौलभ्यतश्च शास्त्रं
 प्रशस्य तद्भिर्मुखाभिन्दति—एतावतीति । कीर्तयितुमर्ह्ययोग्याः ।
 आत्मघातितावर्ति भावः ॥ ४७ ॥ स्तुतिनिन्दयोः प्रकृतो-
 पयोगं दर्शयति—शृण्वन्ति । बुद्ध्या ये सारतरा अन्यतपरि-
 शुद्धास्तेषामन्तरमन्तरज्ञभूतम्, विवेकबुद्धिप्राद्याणां सारतराणां-
 मन्तरमवधिभूतम्, बुद्धेरपि सारतरामन्तरं प्रत्यग्भूतमात्मतत्त्वं
 विषयभूत यस्मिन्निति वा तथोक्तम् । ज्ञानं विस्तारयतीति

यथेदं श्रूयते चात्तं तामापातनिकां शृणु ।
 विचार्यते यथार्थोऽयं यथा च परिभाषया ॥ ४९ ॥
 येनेहानुभूयतेऽर्थे दृष्टेनार्थेन बोधनम् ।
 बोधोपकारफलदं तं दृष्टान्तं विदुर्बुधाः ॥ ५० ॥
 दृष्टान्तेन विना राम नापूर्वार्थोऽवबुध्यते ।
 यथा दीपविना रात्रौ भाण्डोपस्करणं गृहे ॥ ५१ ॥
 यैर्यैः काकुत्स्थ दृष्टान्तैस्त्वं मयैहावबोध्यसे ।
 सर्वे सकारणास्ते हि प्राप्यन्तु सदकारणम् ॥ ५२ ॥
 उपमानोपमेयानां कार्यकारणतोदिता ।
 वर्जयित्वा परं ब्रह्म सर्वेषामेव विद्यते ॥ ५३ ॥
 ब्रह्मोपदेशो दृष्टान्तो यस्तवेह हि कथ्यते ।
 एकदेशसधर्मत्वं तन्नातः परिगृह्यते ॥ ५४ ॥
 यो यो नामेह दृष्टान्तो ब्रह्मतत्त्वावबोधने ।

दीयते स स बोद्धव्यः स्वप्नजातो जगद्गतः ॥ ५५ ॥
 एवं सति निराकारे ब्रह्मण्याकारवान्कथम् ।
 दृष्टान्त इति नोद्यन्ति मूर्खवैकल्पिकोक्तयः ॥ ५६ ॥
 अन्यासिद्धविरुद्धादिदृष्टान्तप्रदूषणैः ।
 स्वप्नोपमत्वाजगतः समुदेति न किञ्चन ॥ ५७ ॥
 अवस्तु पूर्वपरयोर्वर्तमाने विचारितम् ।
 यथा जाग्रत्तथा स्वप्नः सिद्धमाबालमागतम् ॥ ५८ ॥
 स्वप्नसंकल्पनाध्यानवरशापौषधादिभिः ।
 यथार्था इह दृष्टान्तास्तद्रूपत्वाजगन्स्थितेः ॥ ५९ ॥
 मोक्षोपायकृता ग्रन्थकारणान्येऽपि ये कृताः ।
 ग्रन्थास्तंस्थित्यमेवैका व्यवस्था बोध्यबोधनं ॥ ६० ॥
 स्वप्नाभन्वं च जगतः श्रुते शास्त्रेऽवबोध्यते ।
 शीघ्रं न पार्यते वक्तुं वाक्किल क्रमवर्तिनी ॥ ६१ ॥

ज्ञानविस्तारं शास्त्रम् । कर्मण्यम् ॥ ४८ ॥ आपातनं शास्त्राव-
 तारस्तदुपायोऽवधारणरूप आपातनिका नाम् । यथा येन दृष्टा-
 न्तेन । परिभाषया उपक्रमोपसंहारद्विरूपया तन्मद्बोधोपयोगि-
 संकेतेन च यथा श्रूयते ताम् ॥ ४९ ॥ तत्र दृष्टान्तस्य लक्षण-
 माह—येनेति । दृष्टान्तेन साधर्म्येण बोध्यते येन तद्बोधनम् ।
 तदेव विवृणोति—बोधोपकारफलदमिति । दृष्टः अन्तः सा-
 दृश्यत्वेन प्रकृतार्थनिर्णयो येन स दृष्टान्त इति तदर्थज्ञा बुधाः
 ॥ ५० ॥ अपूर्वार्थोऽदृष्टार्थोऽद्वितीयो वा । उपस्करणं गुणवदुप-
 करणम् । ‘उपात्प्रतिपक्षे’ इति सुद ॥ ५१ ॥ दृष्टान्तेषु विव-
 क्षितसादृश्यविवेकाय हेयांशो दर्शयति—यैर्यैः । सकारणा-
 जन्या अतएवावृत्ताश्च । ज्ञेयं तु सम्परमार्थगत्यमकारणं नित्यम् ।
 मिथ्याभूतैरेव मृत्सुवर्णाद्युपादानैर्दृष्टान्तैः सदृशं कारणं बोध्यते ।
 तथाच जन्यत्वावृत्तत्वादयो दृष्टान्तधर्मा ह्येव इत्यर्थः ॥ ५२ ॥
 परब्रह्मदृष्टान्तप्रत्येकाय नियमो नान्यदृष्टान्तैर्विख्यातः—उपमा-
 नेति । कार्यकारणता कार्यस्वकारणत्वादिना सादृश्यमुदिता पृ-
 थोक्ता । अयमर्थः । यथा विचारादिभिर्बिम्बग्राहकं ज्ञानमुत्प-
 द्यते इत्युच्यते तथा ज्ञानाद्विम्बमुत्पद्यते इति न वक्तव्यं ब्रह्मण
 उत्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥ ५३ ॥ वर्जयित्वा परं ब्रह्मेत्युक्तं वि-
 स्पष्टयति—ब्रह्मेति । एकदेशसधर्मत्वमादाय तन्नातः प्रकृतार्थ-
 निर्णयः । अयं भावः । जगद्विपत्तैर्ब्रह्माधिष्ठानबोधने भुजङ्गविवर्ता-
 धिष्ठानबोधकं जुह्वान्तस्याधिष्ठानविवर्तनाशमात्रेण दृष्टान्तत्वं न
 तु दार्ष्टान्तिकनित्यत्वमुख्यत्वादिसंशयः ॥ ५४ ॥ ननु किमि-
 ल्लेकदेशे स दृष्टान्त एवोपादीयत इति चेत् सर्वशशादृश्याप्रि-
 ष्ठेरेवेत्यभिप्रेत्याह—यो य इति । स्वप्नजात इव मिथ्याभूतो ज-
 गदन्तर्गत एव न वास्तवः । द्वितीयपरमार्थसिद्धिदानन्दवस्त्वप्र-
 सिद्धिर्गति भावः ॥ ५५ ॥ वैकल्पिका विकल्पोद्भूता उक्तयः ।
 ब्रह्म सद्वितीयमद्वितीयं वा । सद्वितीयं चेदपसिद्धान्तः । अद्वि-
 तीयं चेद्ब्रह्मशास्त्राभावाज्ज्ञानानुत्पत्तिः । एवं विकल्पोक्तयो नो-

द्यन्ति ॥ ५६ ॥ एतेन दृष्टान्तोपन्यासम्यानुमानोक्तयनेन बोध-
 कत्वे दृष्टान्तहेतुत्वादायदेवतत्वे व्याप्यत्वादिभिः स्वप्नाभि-
 द्विरित्यादयः प्राप्यविकल्पे तुभिः सत्यत्वादिनाधर्मे विरुद्धत्वादयः
 हेत्वाभागात्प्रयोजकदोषाः स्फुरन्ति तार्किकप्रत्यवययानम्या
 व्यवहारो निरस्त इत्याह—अन्येति । अन्येषामसिद्धविरुद्धादिदोष-
 दृशा तार्किकाणां दृष्टान्तप्रत्यवयवैर्दृश्यस्य हेत्वादिजगतः स्वप्नोपम-
 त्वाद्वस्तुति न किञ्चिद्वृण्व समुदेति—यथे । स यमिदं प्रत्येक-
 बोध्यबोधकव्यवहारम् । व्यावहारिकगयनामात्रेणावुपपन्न इति
 भावः ॥ ५७ ॥ उक्तं स्वप्नोपमत्वं तस्यावयवप्रत्ययनेनोपपाद-
 यति—अवस्मिन्विति । पूर्वापरयोस्तर्पितानाशापवोचनकालयो-
 वस्तु अभावप्रसन्न वर्तमानकालेऽपि उपपादनाद्विद्वत्तद्विषय-
 आविचारित विचार्यादिसदृश्येणापि निमित्तमशक्यम् । वर्तमान-
 काले तु विचारात् सदवस्मिन्विति वा । यथा जाग्रद्वस्तु तथा
 स्वप्नोपाति मिथ्यात्वेन भाव्यमिदं वधे ॥ ५८ ॥ ननु प्रातिमा-
 णिकसत्त्वानां स्वप्नेन कथं व्यावहारिकगयनात्प्राप्तोक्तयः परस्पर-
 हेतुफलभावदर्शनार्थैकिकाचाराद्य तुल्यत्वेत्याह—स्वप्नेति । जा-
 गृप्ति कार्याकार्यत्वेन सद्विषययादौ देवताप्रधानादिना शया-
 नस्य स्वप्न कार्यमिति सकलपक्षेऽपि तथा चिन्तने चिन्तनोपलक्ष-
 तचिन्तकालप्रज्ञामन्त्रजपस्तुत्यादिना तदसकृत्कृतवत्त्वात् शत्रूणां
 मुनिशापवाददर्शनेन वा प्रातःप्रादिकारणेन शत्रुजयादिदश-
 नानं स्वप्नोपमत्वाभावेन जागरे गेगशान्तदर्शनाच्च तन्मात्रेण
 सर्वजगन्स्थितेर्गपि तद्रूपत्वात्स्वप्नप्रशान्ता यथार्थाः ॥ ५९ ॥
 मोक्षोपायकृता वाक्मीकिना अन्येऽपि पूर्वगमाश्रयादयो ये
 ग्रन्थाः कृतास्तेष्वपि दृष्टान्तानां सन्बदृशमात्र्यबोधने व्यवस्था
 प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ननु तर्हि श्रोतारः स्वप्नमाश्रयमुक्तं कुतः
 महर्षेव न बुध्यन्ते कुतो वा विप्रानपश्यन्ते इत्याशङ्क्या-
 त्मशास्त्रश्रवणसंस्कारमात्रेण जगन्मत्त्वनाशमादित्याह—स्वप्ना-
 भन्वमिति । वक्तुं बोध्ययितुम् । पार्यते शक्यते । श्रोतॄणां विरो-

स्वप्नसंकल्पनाध्याननगराद्युपमं जगत् ।
यतस्त एव दृष्टान्तास्तस्यान्तस्तीह नेतरे ॥ ६२ ॥
प्रकरणे कारणता यद्वोधाद्युपमीयते ।
न तत्र सर्वसाधर्म्यं संभवत्युपमाश्रमैः ॥ ६३ ॥
उपमेयस्योपमानादेकांशेन सधर्मता ।
श्रद्धीकार्यावबोधाय धीमता निर्विवादिना ॥ ६४ ॥
अर्थोवलोकने दीपादाभामात्रादते किल ।
न स्थानतैलवत्योदि किंचिदप्युपयुज्यते ॥ ६५ ॥
एकदेशसमर्थत्वादुपमेयावबोधनम् ।
उपमानं करोत्यङ्ग दीपोऽर्थप्रभया यथा ॥ ६६ ॥
दृष्टान्तस्यांशमात्रेण बोध्यबोधोदये सति ।

उत्पापैर्नामिप्रमहारामायणं वार्त्तामीये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे दृष्टान्तनिरूपणं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

उपादेयतया ग्राह्यो महावाक्यार्थनिश्चयः ॥ ६७ ॥
न कुतार्किकतामेत्य नाशनीया प्रबुद्धता ।
अनुभूत्यपलापान्तैरपवित्रैर्विकल्पितैः ॥ ६८ ॥
विचारणादनुभवकारिवैरिणो-
पि वाङ्मयं न्वनुगतमस्माद्विषु ।
स्त्रियोक्तमप्यपरमार्थवैदिकं
वचो वचःप्रलपनमेव नागमः ॥ ६९ ॥
अस्माकमस्ति मतिरङ्कतयेति सर्व-
शास्त्रैकवाक्यकरणं फलितं यतो यः ।
प्रातीतिकार्थमपशास्त्रनिजाङ्गपुष्टा-
त्संवेदनादितरदस्ति ततः प्रमाणम् ॥ ७० ॥

प्रमेयकारोच्छेदस्य चिरमायत्न्यादिति भावः ॥ ६१ ॥ 'या-
नेपि नगरकल्पनं मानसपत्रायां प्रसिद्धम् ॥ ६२ ॥ यदि ज-
गति स्वप्नाद्युपमाने गवांशेऽपि साधर्म्यं विवक्षितं तर्हि ब्रह्मण्यपि
कटकमुकुटाद्युपादानस्पर्शद्वयाने तद्वदेव परिणामिता कुतो न
भवत्यनेन तत्राह—अकारणं इति । 'नेतेन दृष्ट्यापवर्गमनपरं', 'एक-
मेयाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिभिर्भित्तशक्तिपरिणामिन्यप्रतिमं-
स्माद्गुडा चानन्ता च । 'अव्यक्तोऽयमव्यक्त्यायमविकार्यायमु-
च्यते' इत्यादिभूमिभिर्गोदासीनस्य परिणामहेतुत्वात्संस्पर्शा-
दिना जात्याकाराघटतामिन्द्रियव्युक्तिभिश्च परिणामाघटनादका-
रणे अपरिणामिनि यत् यत्र परिणामि स्वर्णादिवत् कारणतोपमो-
त्वेन तत्रोपमाप्रयुक्तः अर्थः प्रत्यक्षैरपि गवांशे साधर्म्यं न लब्ध-
मिति व्यर्थः ॥ ६३ ॥ नेतरेव सप्रमाह—उपमेयस्योतः ॥ ६४ ॥
शेकऽपि मणिदाप इवेत्येतत् इत्यादौ नातिविक्षिप्तं शगाद्व्यवबोधो-
त्त इत्याह—अर्थानि ज्ञान्याम । शेकद्वयस्य यथाधुनाथो वा
न्यष्टः । आभामात्राप्रकाशमात्रान् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ एतच्छास्त्रो-
पमेयदृष्टान्तानामुपयोगमाह—दृष्टान्तस्येति । जगतः स्वप्ना-
दिदृष्टान्तैर्मिन्वाद्यैः प्रतीच आकाशमवित्रादिदृष्टान्तस्य ब्रह्मणो
भूतेशादिदृष्टान्तस्य च पदार्थपरिशीघनेन यो वलदर्थार्थतस्य बोधो-
दये सति सकार्याविशोच्छेदार्थसंवश्यापादेयतया सर्वश्रुतिशास्त्र-
महानात्पर्यविषयोऽहं ब्रह्मास्मान् महावाक्यार्थनिश्चयो ग्राह्य
इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ नन्वहं गोः स्थूल इत्यादिप्रत्यक्षेणापधपानागो-
म्यलाभादिप्रवृत्तिफलदर्शनान्तिन परव्यवहारसाम्योपमानेन सर्व-
व्यावहारिकमहाजनवाक्यैः 'ब्राह्मणो यजेत' इत्यादिश्रुत्या स्मृत्या
धर्मशास्त्रैर्नेतार्किकादिव्युक्तिभिश्च देहभेदजन्यो वा कर्तृभोक्त्वा-
दिस्वभाव आत्मावगम्यते तत्कथं प्रत्यक्षार्थनेकप्रमाणविरु-
द्धोऽर्थो महावाक्यमात्रादुपादेय इत्याशङ्क्याह—नेति । अनु-
भूतिविद्वत्प्रत्यक्षं तदपलापपर्यवर्तिरपवित्रदेहाद्यात्मभावविषय-
तत्त्वादपवित्रशुनकसृकरादिजन्मफललाक्षापवित्रैर्विकल्पितैर्ब्रह्मा
सप्रमाणमप्रमाणं वा, सप्रमाणं चेद्वैतहातिः, अप्रमाणं चेत्प्रमेयहा-
निरित्यादिभिर्विकल्पैः परमपुरुषार्थानुबन्धिनी प्रबुद्धता प्रबोधयो-

ग्याभिज्ञता न नाशनीया । यथा च देहादेरात्मत्वासंभवस्तथा
वक्ष्यत इति भावः ॥ ६८ ॥ ननु सर्वज्ञस्य निरुपाधिकस्वे-
च्छाविहारमुखार्थत्वाद्यालोराप्रतमस्य चार्वाकादेर्भार्यापुत्रमि-
त्रादेश्च दृष्टबहुतरविचित्रभोगमुक्तानुबन्धिन्स्वाभाविकस्वप्रीतिवि-
षयं प्रवर्तकं संगारमारतादिवचनं कथं हेयं कथं वा तपःकेशसं-
यमविनम्ययागानुबन्धनप्रवृत्तिभार्यादिवियोजकसंन्यासमि-
क्षादनादिदृष्टान्तार्थमहमप्यवगतिं निर्विषयात्ममात्रपरिशेषात्मकप-
रमदारिद्र्यलक्षणमोक्षफलानुपपन्नब्रह्मात्मैकत्वबोधकत्वाद्वैरिवा-
स्यकल्पमचेतनं श्रान्तं महावाक्यमुपादेयमित्याशङ्क्याह—विचा-
रणादिति । गत्यमविचारणादेवमेव विचारणानु वैरिणो वैरित्वेन
ज्ञानस्यापि वाङ्मय वाक्य नित्यनिरतिशयानन्दात्मरूपपरमपुरुषा-
र्थानुभवकारीति अस्मदादिष्वनुभवनिष्ठेषु परमात्मतमं सर्वप्रमा-
णमूर्धन्यमित्यनुगतमेव । अपगतं परमार्थभूतं वैदिकं पुरुषार्थ-
तत्त्व यस्मान्धाविधं वचो वाक्यं स्त्रिया परमप्रेयस्योक्तमपि
मृत्युनरकाशनर्थपरम्परानुबन्धित्वाद्वाचःप्रलपनं वाक्प्रलापमा-
त्रमेव न आगमो नामवचनं नत्रा प्रमाणमित्यर्थः ॥ ६९ ॥
ननु तर्हि कपिलकणादजैमिनिप्रवृत्तयो वेदार्थज्ञा अपि कथमन्य-
थैव पुरुषार्थतदुपायतत्त्व निरूपितवन्तः, भवन्तस्त्वन्यथा निरु-
पयन्ति तत्र भवदुक्ती को विशेषस्तत्राह—अस्माकमिति । हे
अहं, अस्माकं यतो यस्या मतेः सकाशादयस्त्वस्वसाक्षात्कार-
जावन्मुक्तिलक्षणः शुभावहो विधिस्तादृशी मतिरस्ति तथा इति
पूर्वोक्तप्रकारेण प्रातीतिकोऽपरोक्षानुभवयोग्योऽर्थः परमपुरुषार्थो
यस्मात्तथाविधं सर्वशास्त्राणां सकलश्रुत्यध्यात्मशास्त्राणामेकवा-
क्यकरणमेकमहावाक्यार्थपर्यवसानं फलितम् । ततः अपशास्त्रं
श्रुतितात्पर्याविषयीभूतं निजाङ्गित्वादिभिरेव पुष्टं यत्साख्यक-
णादादिसंवेदनं तस्मादितरमहावाक्यार्थरूपं प्रातीतिकार्थमपरो-
क्षानुभवयोग्यार्थकं प्रमाणमस्माकमस्ति ननु तेषाम् । कुतर्कोपहत-
मस्ति त्वेन श्रुतितात्पर्यावधारणयोग्यमतिशयत्वादित्यर्थः ॥ ७० ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहार-

प्रकरणे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः १९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

विशिष्टांशसंमर्थत्वमुपमानेषु गृह्यते ।
को भेदः सर्वसादृश्ये तूपमानोपमेययोः ॥ १ ॥
दृष्टान्तबुद्ध्यावेकात्मज्ञानशास्त्रार्थवेदनात् ।
महावाक्यार्थसंसिद्धा शान्तिनिर्वाणमुच्यते ॥ २ ॥
तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तविकल्पोल्लसितैरलम् ।
यथा कयाचिद्युक्त्या तु महावाक्यार्थमाश्रयेत् ॥ ३ ॥
शान्तिः श्रेयः परं विद्धि तत्प्राप्तौ यत्नवान्भव ।
भोक्तव्यमोदनं प्राप्तं किं तत्सिद्धौ विकल्पितैः ॥ ४ ॥
अकारणैः कारणभिर्बोधार्थमुपमीयते ।
उपमानैस्तूपमेयैः सदृशैरेकदेशतः ॥ ५ ॥
स्वातन्त्र्यं नेह भोगेषु विवेकरहितान्मना ।
उपलोद्धरसंजातपरिपीनान्धमेकवत् ॥ ६ ॥

दृष्टान्तार्थप्रसङ्गेन मानतत्त्वं विशोध्यते ।

मित्यापरोक्षं ब्रह्मैव द्रष्टृदृश्यदिशाक्षि यत् ॥ १ ॥

प्रासादिकं समर्थं तत्प्रसक्तं प्रमाणतत्त्वं निर्णिर्नापुः प्रस्तुत-
मुखेनोपक्रममाणः श्रीवसिष्ठ उवाच—विशिष्टेति । विशिष्टो वि-
शेषेण प्रतिपादयितुं विवक्षितो योऽशास्त्रेणैव सधर्मैव सर्वत्रोप-
मानेषु गृह्यते । अन्यथा गौरिव गवय इत्यादौ ज्ञात्यादिनापि
सादृश्यविवक्षायां भेदाभावादुपमानमात्रोच्छेदः स्यादित्यर्थः
॥ १ ॥ दृष्टान्तबुद्धेः फलमाह—दृष्टान्तबुद्ध्यादिति । तत्त्वंपदा-
र्थशोधनोपयोगितत्तद्दृष्टान्तबुद्धौ सत्यामेकमार्तत्वात् यज्ज्ञानस्वरू-
पमात्मतत्त्वं तदेव सर्ववेदान्तान्तर्याम्यविषयत्वाच्छास्त्रार्थस्तस्य
वेदनात्तद्गोचराखण्डाकारवृत्त्युदयात्तदभिव्यक्तमहावाक्यार्थभूत-
ब्रह्मस्वरूपेणैव सम्यक् सिद्धा अज्ञानतत्कार्यशान्तिनिर्वाणं दृष्टा-
न्तबुद्धिफलमुच्यते इत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्रैव स्फुटमाह—तस्मा-
दिति । दार्ष्टान्तं दार्ष्टान्तिकम् । 'तस्यैवम्' इत्यण । तद्भेदतद्-
तभूयोधर्मवत्त्वादप्रसङ्गकः किमयं सर्वांशे दृष्टान्त उत कतिप-
यधर्मांश इत्यादिविकल्पोल्लसितः अलम् । प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ।
केन तर्हि प्रयोजनं तदाह—यथा कयाचिदिनि । पदलक्ष्यार्थ-
तात्पर्यग्रहणानुकूलया कल्पितधर्मवत्त्वादियुक्त्यापीत्यर्थः ॥ ३ ॥
ननु सर्वसंसारशान्तौ तदन्तर्गतदृष्टान्तयुक्त्यादीनामपि बाधा-
दाभासता स्यादित्याशङ्क्य फलसिद्ध्यन्तरं साधनक्षतेरुपपन्न-
मित्याह—शान्तिरिति । भोक्तव्यं भुक्तिर्योग्यं प्राप्तं सिद्धं चे-
त्तत्सिद्धौ साधनभूतदृष्टान्तादिभिर्विकल्पितैराभासितैः किमनिष्ट-
मिति शेषः ॥ ४ ॥ 'औषधं पिबन्नातुरिव ते शिखा बधि-
ष्यत' इति बालप्रवृत्तिकारणभिः शिखावृज्यकारणैरपीष्टसाध-
नत्वादेकदेशतः सदृशैरुपमानैरुपमेयैश्च बालस्यौषधपानं तस्य
तत्रैष्टसाधनताबोधार्थमुपमीयते लोके तद्वदप्रापीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ सधर्मैव इति पाठः. २ संविन्या इति पाठः.

दृष्टान्तैर्यत्नमाश्रित्य जेतव्यं परमं पदम् ।

विचारणवता भाव्यं शान्तिशास्त्रार्थशालिना ॥ ७ ॥

शास्त्रोपदेशसौजन्यप्रज्ञातज्ञसमागमैः ।

अन्तरान्तरसंपन्नधर्माधीनोपार्जनक्रियः ॥ ८ ॥

तावद्विचारयेन्प्राज्ञो यावद्विश्रान्तिमात्मनि ।

संप्रयात्यपुनर्नाशां शान्तिं तुर्यपद्माभिधाम् ॥ ९ ॥

तुर्यविश्रान्तियुक्तस्य प्रतीपस्य भवार्णवान् ।

जीवतोऽजीवनश्चैव गृहस्थस्य तथा यतेः ॥ १० ॥

न कृतेनाकृतेनार्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमेः ।

निर्मन्दर इवाभ्योधिः स तिष्ठति यथाभ्यन्तम् ॥ ११ ॥

एकांशेनोपमानानामुपमेयसधर्मता ।

बोद्धव्यं बोध्यबोधाय न स्थेयं बोधचञ्चुना ॥ १२ ॥

तत्रानामविषयदृष्टान्तं प्रकृतोपयोगितयोदाहरणं शान्त्यादौ

प्रवर्तयति—स्थानव्यमित्यादिना । परिपीनश्चागवन्धमेकश्च

तद्वत् ॥ ६ ॥ एवंविधैर्दृष्टान्तैः प्रतिबोधितेनेति शेषः ॥ ७ ॥

उपशमेति पाठे शास्त्रपठेन तदभ्यास उपलक्ष्यते । तज्ज्ञाः

शास्त्रादिज्ञा आत्मज्ञाश्च । अन्तरान्तरेण पूर्वपूर्वान्तरग्रहसाधनक-

मेण संपन्नानाम् । 'दिनेदिने च वेदान्तप्रवणाद्रात्मसंयुतात् । गुरु-

शुभ्रपया युक्ताः कृच्छ्राशानिफल लभेत् ॥ यो यजेतः रमेधेन

सामिमामि दानं समाः । न यः कुर्यात् सर्वस्य तयोः कोऽप्यनो

वरः ॥' इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धधर्माणां गुरुशुभ्रपात्रपयोरयर्थानां

शास्त्रान्तर्याम्यचमस्कृतार्थानां च उपाजनेमेव क्रिया यस्य तथाविधः

सन् विचारयेद्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥ अपुनर्नाशासपुनराव-

र्तिनी तुर्यपद्माभिधां 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति श्रुतौ च-

तुर्यपद्माभिधयां सममभूमिकाप्रतिप्रालक्षणात् ॥ ९ ॥ तत्प्राप्ता-

वेव सर्वकर्तव्यविश्रान्तिमित्याह—तुर्येति द्वाभ्याम् । प्रतिल-

ङ्घिता आपो येन तस्य । उत्तानिस्थेत्यर्थः । जीवते ऐहिकोऽर्थो-

ऽजीवतः पारलौकिकश्चाथः फलं कृतेनाकृतेन वा कर्मणा नास्तीति

परेणान्वयः ॥ १० ॥ श्रुतिस्मृतीं श्रवणमनने तद्वैषम्योविश्लेषः

॥ ११ ॥ ननु विरुद्धमिदमुच्यते । गृहस्थस्य तथा यतेरिति

तत्तदाश्रमनियतधर्मेतिष्ठता, 'न कृतेनाकृतेनार्थे' इति चानिय-

तधर्मेतिष्ठता, 'तत्र निर्मन्दर इवाधेयः' इत्यात्यन्तिकविक्षेपनिवृ-

त्तिपरो दृष्टान्तः कथं संगच्छतामित्याशङ्क्य यत्रागुक्तमात्मतत्त्व-

विषये एकदेशेन सादृश्यं प्राप्यमिति तदभिप्रेत्यदमुदाहृतमि-

त्याह—एकांशेनेत्यादिपञ्चदशभिः । उपमेयसधर्मता अत्रा-

भिप्रेततितोषः । अवश्यं चैवं बोद्धव्यं बोधार्थबोधानुगुणत्वात् ।

बोधश्चञ्चुरिव परखण्डनार्थं मुखसंलभो ननु हृदयप्रवेशीयस्य

तथाविधेन भूत्वा न स्थेयं स्वपुरुषार्थविधातापत्तेरिति भावः

३ प्रतीपर्याऽपवा यतेरिति इति पाठः.

यया कयाचिद्युक्त्या तु बोद्धव्यं बोध्यमेव ते ।
युक्तयुक्तं न पश्यन्ति व्याकुला बोधचञ्चलवः ॥१३॥
हृदये संविदाकाशे विश्रान्तेऽनुभवात्मनि ।
वस्तुन्यनर्थं यः प्राह बोधचञ्चलः स उच्यते ॥ १४ ॥
अभिमानविकल्पादौ भ्रमो भ्रमि विकल्पयेत् ।
बोधं मलिनयत्यन्तः स्वं स्वमब्ध इवामलम् ॥ १५ ॥
सर्वप्रमाणसत्तानां पदमब्धिरपामिव ।
प्रमाणमेकमेवेह प्रत्यक्षं तदतः शृणु ॥ १६ ॥
सर्वाक्षसारमध्यक्षं वेदनं विदुरुत्तमाः ।
नूनं तन्मतिपत्तिर्द्धं तन्प्रत्यक्षमुदाहृतम् ॥ १७ ॥
अनुभूतेवेदनस्य प्रतिपत्तेर्यथाभिधम् ।
प्रत्यक्षमिति नामेह कृतं जीवः स एव नः ॥ १८ ॥
स एव संविन्स पुमानहन्ताप्रत्ययान्मकः ।
स ययोदेति संविन्स्या सा पदार्थ इति स्मृता ॥ १९ ॥
समंकल्पविकल्पाद्यैः कृतनानाक्रमभ्रमैः ।

जगत्तया स्फुरत्यमुतरङ्गादितया यथा ॥ २० ॥
प्राणकारणमेवागु सर्गादौ सर्गलीलया ।
स्फुरित्वा कारणं भूतं प्रत्यक्षं स्वयमात्मनि ॥ २१ ॥
कारणं त्वविचारोत्थजीवस्यासदपि स्मितम् ।
सद्विधास्यां जगद्रूपं प्रकृतौ व्यक्तीमागतम् ॥ २२ ॥
स्वयमेव विचारस्तु स्वत उत्थं स्वकं वपुः ।
नाशयित्वा करोत्यागु प्रत्यक्षं परमं महत् ॥ २३ ॥
विचारवान्विचारोऽपि आत्मानमवगच्छति ।
यदा तदा निरुल्लेखं परमेवावशिष्यते ॥ २४ ॥
मनस्यनीहिते शान्ते स्वबुद्धीन्द्रियकर्मभिः ।
नहि कश्चित्कृतैरर्थो नाकृतैरप्यभावान् ॥ २५ ॥
मनस्यनीहिते शान्ते न प्रवर्तन्त एव ते ।
कर्मैन्द्रियाणि कमीदावसंचारितयन्भवत् ॥ २६ ॥
मनोयन्त्रस्य चलने कारणं वेदनं विदुः ।
प्रणालीदारुमेपस्य रज्जुरन्तर्गता यथा ॥ २७ ॥

॥ १२ ॥ बोधो बोधाहं बोद्धव्यमवश्यं बोद्धव्यमेवेत्यावश्यके
व्ययः । श्रान्तस्त्रण्डनप्रवृत्तौ तु वरघातस्यायापत्तिरित्याह—
युक्तं ॥ १३ ॥ तत्र बोधचञ्चलक्षणतो द्विविधमाह—हृदय
इति । ज्ञानफलमनर्थत्वेन विकल्पयन्नाय इत्यर्थः ॥ १४ ॥
स्वमब्धो मेघइव स्वमात्मभूतं बोधं मलिनयति । ज्ञानि तस्मा-
त्तन च कुतर्कविकल्पयन् द्वितीय इत्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रासङ्गिकं
बोधचञ्चलक्षणमभिधाय व्यवहारेऽपि जीवन्मुक्तस्य निर्मन्दग-
णवदृष्टान्तलक्ष निष्क्रियत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतत्त्वपरिक्षणमु-
त्वेन जीवस्याद्वितीयकूटस्थचिन्मात्रस्वभावनाद्युपादानेन समर्थ-
यितुमुपक्रमेण—सर्वेत्यादिना । अपामब्धिः यमुद इव सर्व-
प्रमाणप्राप्ताप्याना पद मूलतो विश्रान्तितश्चाधारभूतं प्रत्यक्षमे-
वेकं मुख्यं तत्त्वमिति यावत् । अतस्तत्प्रत्यक्षमेव मया तत्त्वतो
वर्ण्यमानं शृण्वित्यर्थः ॥ १६ ॥ यथा सर्वप्रमाणानामक्षानि-
न्द्रियाणि सारस्तथा सर्वाक्षानामभ्यक्षमपरोक्षं वेदनं सारं विदुः ।
तत्र मुख्यं प्रत्यक्षं । तन्मतिं यद्वच्छेदभूतमाश्रयभूतं विषयभूतं
न घटमहं जानामांति त्रिपुटीप्रत्ययान्मिद्धं तदपि प्रत्यक्षमेव ॥ १७ ॥
तत्र त्रिपुटीमनुसृत्य प्रकाशात्मना भवनमनुभूतिवैद्यायास्त्रि-
पुट्याः प्रकाशनं वेदनं त्रितयं प्रातिप्रकाशात्मनापनिर्वाप्तिः प्राति-
पत्तिरिति यथाभिधमभिधमक्षारार्थमनतिक्रम्य त्रिपुटीव्यापिनः
प्राक्षिचिन्मात्रस्य प्रत्यक्षमिति व्यवहारभूमौ नाम कृतं ग-
साक्ष्येव जीवः प्राणधारणनिमित्तंन व्यापदश्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥
साक्ष्येव वृत्तुपाधौ साविदित्युच्यते । अहंताप्रत्ययान्मकस्तु
पुमान् प्रमातेत्युच्यते । स एव यया विषयाकारवृत्त्या बाह्याव-
र्णभङ्गं आविभवति स पदार्था विषय इति साक्ष्येव क्रमा-

द्विविधं भजनं इत्यर्थः ॥ १९ ॥ अष्टावुपपाद्य समष्टौ हिरण्य-
गर्भेऽप्ययमेव कम इत्याह—स इति । संकल्पविकल्पप्रधाना-
न्तःकरणानामार्थः समष्टिभिः ॥ २० ॥ तत्साक्षिप्रत्यक्षं प्राक्-
मगोदावकारणमेव सर्गलीलया स्वयमेव स्फुरित्वात्मनि सर्ग-
भावापन्ने स्वस्मिन्नेव स्वयं कारणभूते ॥ २१ ॥ एकस्मिन् वा-
स्त्वकार्यकारणत्वायोगादसदपि अज्ञानोत्थजीवस्य सदिव स्थि-
तम् । अस्यामविचारसंवलितान्तरूपायां प्रकृतौ जगद्रूपमपि
व्यक्तिमागतमेवमगौ प्रपञ्चोऽप्यारोपित इति भावः ॥ २२ ॥
अपवादं दर्शयति—स्वयमेवेति । एव विचारस्तद्विव्यक्तसा-
क्षात्कारोऽपि स्वयमेव स स्वत उत्थं परमार्थतः स्वात्मकमेव ज-
गद्रूपज्ञानोच्छेदेन नाशयित्वा स्वात्मकमनाद्युतं महदपरिच्छिन्नं
प्रत्यक्षं परमं परमपुरुषार्थरूपं करोतीत्युपचारमात्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥
तर्हि सावचारश्चरमसाक्षात्कारवृत्तिर्वा मोक्षे शिष्यते । तस्यान्येन
नाशेऽनवस्थापनिस्तत्राह—विचारोपोऽति । यदा विचारवान्
आत्मानमवगच्छति आत्माकारी भवति तदा विचारोपि निरुल्लेखं
शब्दप्रत्ययोलेखायोग्यम् ॥ २४ ॥ तदित्यं बाधितं प्रपञ्चे स्वबुद्धी-
न्द्रियकर्मभिः सह मनसि शान्ते सति बाधितस्य पुनः सत्यत्वे-
नाविभावान् । प्राग्बोधोचलनभावेन न क्रियातत्फलभोक्तृते
इत्यर्थः ॥ २५ ॥ मनःशान्तौ कर्मैन्द्रियाणां तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य
चाभावाच्चलनमभिप्रेत्य निर्मन्दं इवाम्बोधिरिति दृष्टान्तोप-
न्यासः । नष्टाङ्गदशा चलनभासेऽपि जीवन्मुक्तानां चलनसिद्धि-
रिति भावः ॥ २६ ॥ वेदनं विषयस्फूर्तिः । यथा काष्ठप्र-
णाल्यन्तर्गतदारुमेघद्वयस्य परस्परशिरोविषट्टनानुकूलचलने अन्त-
कान्तं “यदा आत्मानमवगच्छति आत्माकारी भवति । निरुल्लेखं
शब्दप्रत्ययोलेखायोग्यम्” इति चपटोद्देश्यते तत्र सदसत्संस्थाव-
पुरीणैर्विवेचनीयम् ।

१ अर्थोत्तरक्षेत्रस्य च टीकाया पुरस्कृतां तरे प्रतीकोत्तरं
“एव विचारवान्विचारस्तत्पर्यवसितसाक्षात्कारोपि” इति । उत्तरत्र
“हेत्यतः प्राक् प्राविचारवान्विचारमेवत्यनेन” इति । प्रती-

रूपालोकमनस्कारपदार्थव्याकुलं जगत् ।

विद्यते वेदनस्यान्तर्वातान्तः स्पन्द्यं यथा ॥ २८ ॥ प्रत्यक्षमेव निर्मातृ तस्यांशास्त्वनुमादयः ॥ ३३ ॥

सर्वात्मवेदनं शुद्धं यथोदेति तदात्मकम् ।

भाति प्रसृतविकालबाह्यान्तारूपदेहकम् ॥ २९ ॥

दृष्ट्वैव दृश्यताभासं स्वरूपं धारयन्निवृतः ।

स्वं यथा यत्र यद्रूपं प्रतिभाति तथैव तत् ॥ ३० ॥

स सर्वात्मा यथा यत्र समुल्लासमुपागतः ।

तिष्ठत्याशु तथा तत्र तद्रूप इव राजते ॥ ३१ ॥

सर्वात्मकतया द्रष्टुर्दृश्यत्वमिव युज्यते ।

दृश्यत्वं द्रष्टृसद्भावे दृश्यतापि न वास्तवी ॥ ३२ ॥

इत्यपि श्रीवासिष्ठमहारामायणं वान्मसीकायं मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं प्रमाणनिरूपणं नाम एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः २०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

आर्यसंगमयुक्त्यादौ प्रज्ञां वृद्धिं नयेद्वलात् ।

ततो महापुरुषतां महापुरुषलक्षणैः ॥ १ ॥

यो यो येन गुणेनेह पुरुषः प्रविगज्जने ।

शिष्यते तं तमेवाशु तस्माद्वाङ्मि विवर्धयेत् ॥ २ ॥

महापुरुषतां ह्येषा शमादिगुणशालिनी ।

सम्यग्ज्ञानं विना राम सिद्धिमेति न काञ्चन ॥ ३ ॥

गता रज्जुः सूत्रमाकृष्यमाणा हेतुस्तथा ॥ २७ ॥ ननु मनश्चलने निर्विषयवेदनस्य हेतुत्वायोगान्मविषयं तदाच्यम् । तत्र मनश्चलनादपि पूर्वसिद्धौ विषयो वाच्यः । तथा विषयाणां मनोमयत्वस्य प्रागुक्तत्वाद्विषयसिद्धेः प्राज्ञानः सिद्धिर्वाच्येत्यन्योन्याश्रय इत्याशङ्क्य सर्वसंस्काररूपेण मायाशबलचिदन्तरधिष्ठानमनया स-देवाविर्भवतीत्याह—रूपेति । बहिरिन्द्रियविषयग्रहो रूपालोको मनसा विषयानुसंधानं मनस्कारस्तदुभयविषयाः पदार्थाश्च तैर्व्याकुलम् ॥ २८ ॥ ननु तर्हि कथं कादाचित्कतदुत्पत्त्यादिव्यवस्था स्यात्प्राह—सर्वेति । उदेति कर्मपरिपाकव्यवस्थया यादृशं प्राणिकर्मभोगायाविर्भवति तदात्मकमुत्पन्नमिव प्रसृतविकालबाह्यान्तर्गपदार्थवत् भाति । अन्तारूपेति 'द्वलोप'

इति दीर्घः ॥ २९ ॥ तर्हि स विचारश्चरम स्वं देहादृश्यताभासं दृष्ट्वैव तदेव स स्वरूपमिति मोहाद्धारयन् सर्वात्मा जावभावेन स्थित इत्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह—स्वमिति ॥ ३० ॥ तदेव स्फुटमाह—सहति ॥ ३१ ॥ इवकारमूर्चिवत् दृश्यमित्यात्वमुपपादयति—दृश्यत्वमिति । दृक्स्वरूपो द्रष्टा यदि दृक्स्वरूपात् प्रच्युतो दृश्यत्वमापयेत तत् तर्हि निरदृष्टकदृश्यसिद्धिरेव न स्यात् । यद्यप्रच्युतस्तर्हि दृश्यतास्य विवर्तमात्रं रज्जुस्वभावादप्रच्युतस्य सर्पभाववदिति मिथ्यात्वमेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अतः कार्यमिथ्यात्वं तत्सापेक्षकारणभावस्यापि मिथ्यात्वादकारणकं सिद्धम् । इत्थं प्रत्यक्षतत्त्वविमर्शं ब्रह्मैवाद्भ्यं सिद्धमित्युपसंहरति—इदं स्थितं प्रत्यक्षमेवेति । अनुमानादयस्तु प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तत्पर्यवसित-

त्वाच्च तद्दशा एवेति सर्वप्रमाणतत्त्वमात्रमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सिद्धावलोकनन्यायेन देवनिगम स्मारयन् पौरुषस्यैवंतत्फलमि-त्याह—स्वेति । परमार्थतः स्वकायप्राक्तनप्रयत्नमात्रं देवमिति कल्पयित्वा तदधानोऽहमिति तदुपासनपरो यः पुरुषस्तत्कल्पितं देवशब्दार्थं दूरे अपास्येन्द्रियाद्विजये शरीणाधिकारिणा स्वपौरु-षेणैव तत्परमपद अन्तर्ह्येवावागयते प्राप्यते ॥ ३४ ॥ मन्येन परमार्थनिष्ठेन । मितेन प्रमाणपरिशुद्धेन तावद्विचारय यावत्स्व-यमेव स्वबुद्ध्या त्रिविधपरिच्छेदशून्य पदमभ्युपैषि गाक्षाकारेण प्राप्तोपि ॥ ३५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणनाम्पर्वप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं प्रमाणनिरूपणं नाम एकोनविंशति-तमः सर्गः ॥ १९ ॥

प्रज्ञाबुद्धिप्रकारोऽत्र महापुरुषलक्षणम् ।

सदाचारकमाश्रोक्ताः परस्परविवर्धनाः ॥ १ ॥

उक्तं ज्ञान महापुरुषत्वेव प्रतिनिष्ठति नान्येषु । महापुरुषता च वक्ष्यमाणसदाचारेण सिद्ध्यतीति सदाचार वर्णयितुमुपक्रम-माणः श्रीवासिष्ठ उवाच—आर्येति । आर्य आर्याणां संगमेस्त-दुपदेशाचरणशिक्षणयुक्त्या प्रज्ञां वृद्धिं नयेत् । ततः स्व महापु-रुषलक्षणैर्वक्ष्यमाणमहापुरुषतां नयेत् ॥ १ ॥ तत्र यदि सर्वं गुणा एकस्मिन् पुरुषे न लभ्येरन्तर्हि यो यः पुरुषो येन येन गुणेन प्रभूतो विज्ञायते स तेनैवंतरेभ्यः शिष्यते विशिष्यते तस्मात्पुरुषासं तमेवाशु शिक्षित्वा स्वबुद्धिं विवर्धयेत् । 'शिक्षे-त' इति पाठो तु स्पष्टम् ॥ २ ॥ एषा शमादिगुणप्रज्ञाशालितैव

ज्ञानाच्छमादयो यान्ति वृद्धिं सत्पुरुषक्रमाः ।
 श्लाघनीयाः फलेनान्तर्दृष्टेरिव नवाङ्कुराः ॥ ४ ॥
 शमादिभ्यो गुणेष्वथ वर्धन्ते ज्ञानमुत्तमम् ।
 अज्ञानमकेभ्यो यक्षेभ्यः शालिवृष्टिरिवोत्तमा ॥ ५ ॥
 गुणाः शमादयो ज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथा ज्ञता ।
 परस्परं विवर्धन्ते ते अज्ञसरसी इव ॥ ६ ॥
 ज्ञानं सत्पुरुषाचाराज्ज्ञानान्सत्पुरुषक्रमः ।
 परस्परं गतौ वृद्धिं ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ ॥ ७ ॥
 शमप्रज्ञादिनिपुणपुरुषार्थक्रमेण च ।
 अभ्यसेत्पुरुषो धीमाज्ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ ॥ ८ ॥
 न यावत्सममभ्यस्तौ ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ ।
 णकोऽपि नैनयोस्तान् पुरुषस्येह सिद्ध्यति ॥ ९ ॥
 यथा कलमरक्षिण्या गीत्या वितततालया ।

खगोत्सादेन सहितं गीतानन्दः प्रसाध्यते ॥ १० ॥
 ज्ञानसत्पुरुषेहाभ्यामकर्त्रा कर्तृरुपिणा ।
 तथा पुंसां निरिच्छेन सममासाद्यते पदम् ॥ ११ ॥
 सदाचारक्रमः प्रोक्तो मयैवं रघुनन्दन ।
 नथोपदिश्यते सम्यगेवं ज्ञानक्रमोऽधुना ॥ १२ ॥
 इदं यशस्यमायुष्यं पुरुषार्थफलप्रदम् ।
 तज्ज्ञादासाञ्च सच्छास्त्रं श्रोतव्यं किल धीमता १३
 श्रुत्वा त्वं बुद्धिर्नैर्मल्याद्बलाद्यास्यसि तत्पदम् ।
 यथा कतकसंश्लेषान्प्रसादं कलुषं पयः ॥ १४ ॥
 विदितवेद्यमिदं हि मनो मुने-
 विवशमेव हि याति परं पदम् ।
 यद्वबुद्धमखण्डितमुत्तमं
 तद्वबोधवशाज्जहाति हि ॥ १५ ॥

इत्येवं वासिष्ठमहाराजायणे द्वाविंशन्माहक्यां संहितायां वाल्मीकीये मोक्षोपाये मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे
 गदाचारनिरूपण नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥

महापुरुषता ॥ ३ ॥ सत्पुरुषः इत्यनेन आचर्यन्त एतं सत्पुरु-
 षक्रमाः सदाचारा अमानन्दवादयश्च अनेन फलेनात्मसुखावि-
 र्भावयेन साधनायाः प्रशम्भा ॥ ४ ॥ ज्ञानाद्यन्तोत्पत्तिहेतुभूता
 गतिरिव । तथाच स्मृतिः 'अमो प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यसुप-
 तिपते । आदिन्याज्जायते वृष्टिश्चेष्टमन्तः ततः प्रजाः ॥' इति ॥ ५ ॥
 यथापत्यपरमृज्यतुरुपपत्त्यन्तोपन्यासाद्योक्तमेव पुनराह—गुणा
 इति । ते अजस्रस्योऽस्युभयत्रापि प्रगृह्यत्वादस्यः । अजस्रः
 समः शैत्यसौगन्धशोभादिगुणैर्वृद्धिरत्र विवक्षिता ॥ ६ ॥ एवं
 ज्ञानसदाचारयोगि पश्यन्वृद्धिहेतुत्वाह—ज्ञानमिति ॥ ७ ॥
 जमेन प्रज्ञामहापुरुषतादिना च निपुणो यः पुरुषार्थः श्रवणा-
 दिप्रयत्नस्तत्क्रमेण ज्ञानसदाचारावभ्यसेत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ विदु-
 र्द्विफलमपि तथोक्तुल्यकालमेव भवतीति सदृष्टान्तमाह—यथे-
 ति द्वाभ्याम् । पक्षशालिक्षेत्ररक्षिण्याः स्त्रियाः खगोत्सादनांशे
 व्यापारान्तराकर्त्र्या अपि विततकरतालध्वनियुक्तया गीत्या आ-
 नुपत्रिकखगोत्सादेन तुल्यकालो गीतानन्दः प्रैवर्तते ॥ १० ॥
 तथा ज्ञानविभ्रगगमानादिनिरासांशे निरिच्छेन । अतएवाकर्त्र्या-

पि ज्ञानसाधनश्रवणमदाचाराभ्यामनुष्ठिताभ्यां तन्मात्रकर्तृ-
 पिणां पुंसां आनुपत्रिकविभ्रनिरासेन सम परमपदमासाद्यते
 ॥ ११ ॥ यथा एवप्रकारोयं सदाचारक्रमो मया प्रोक्तस्तथा
 अधुना उत्तरप्रकरणे ज्ञानक्रम उपदिश्यते इति वक्ष्यमाणप्रतिज्ञा
 ॥ १२ ॥ साधनकलापोपदेशं फलकीर्तननोपसंहरति—इदमि-
 त्यादिना । किलेति सांप्रदायिकार्थप्रसिद्धौ ॥ १३ ॥ बलादिति
 साधनप्रभावोक्तिः । प्रसादं नैर्मल्यम् ॥ १४ ॥ मुनेः प्रकृत-
 साधनसंपत्त्या मननशीलस्य मनो विदितवेद्यं सत्तद्बलाद्विवशं
 पर पदमनिच्छदपि याति । न केवलं साधनप्राप्त्यादिवैवं किंतु
 वेद्यतत्त्वस्वभावादपीत्याह—यदिति । अवबोधवशादवबोधा-
 धीनत्वान् । अवबोधात्मकचरमवृत्तीद्धत्वादिति यावत् । अवधूया-
 ज्ञानतत्कार्यं बुद्धं जागरूकमखण्डितमुत्तमं यत्पदं तन्मनो न ज-
 हाति । अज्ञानतत्कार्यान्तरैः समं बाधत एवेत्यर्थः । हीति वि-
 द्वाप्रसिद्धौ । तथाचाहुः 'देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाध-
 क्रम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥' ॥ १५ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहाराजायणतार्प्यप्रकाशे मुमुक्षुव्यवहा-
 रप्रकरणे विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

१ प्रवर्तते पमिर्जाति.

॥ समानोयं मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणप्रकाशः ॥

श्रीः ।

योगवासिष्ठः ।

श्रीवासिष्ठमहागमायणतात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यामंवलितः ।

उत्पत्तिप्रकरणं तृतीयम् ।

प्रथमः सर्गः १

वाग्भाभिर्ग्रहविद्ग्रह भाति स्वप्न इवात्मनि ।

यदिदं तत्स्वशब्दोन्धैर्यो यद्वेत्ति स वेत्ति तत् ॥ १ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमेकमजरं नित्यं त्रिभु जायते
प्रत्यग्रवद्वाग्मायनं मुखघनं पूर्णं परं पावनम् ।
स्वात्मज्योतिर्नादिमयं निधनं मायाविलसं मुहु-
विश्वाकारमपान्नायमभयं वन्दे विशुद्धं पदम् ॥ १ ॥
ज्ञानादेवात्मनो मोक्षो ननु कममसाधिभिः ।
अज्ञानोऽयं स्वप्न इत्यं सृज्येवेति कीर्त्यते ॥ १ ॥

अथ यथोक्तसाधनमपन्नस्याधिकारिणः—‘तावद्विचारयेन्प्राज्ञो
तद्विद्वान्निमात्मनि । सप्रयायपुनर्भाषा शान्तिं नृपपदाभि-
राम ॥’ यावत्तत्त्वापरोक्षावधारणं कर्तव्यतया विहितं विचारप्र-
सङ्गं प्रकरणद्वयोपवर्णितगमस्वसाधनसंपन्नायाधिकारिमुर्धन्याय
गगमाय ‘अर्थापदिश्यते सम्यगेव ज्ञानकमोऽधुना’ इति प्रति-
ज्ञानपूर्वकमुत्तरग्रन्थेन विस्मरेण वर्णयितुं प्रवृत्तो भगवान् प्राव-
त्तप्रः सृष्टिप्रकारोपवर्णनमुत्वेन ब्रह्मादितं प्रतिपादयितुं प्रवृ-
त्तस्योत्पत्तिप्रकरणस्य मुखप्रबोधाय प्रथमं संक्षिप्तं तात्पर्यं दि-
शयिषुः ‘तद्वेदं तत्तद्व्याकृतमामोत’ इत्यादिमृष्टिप्रदर्शकश्रौत-
सदर्थस्य ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्यादिमहावाक्यार्थबोधं दृष्ट्वात्रापि
‘प्रान्तस्यैकदेशेन बोधो बोधोदाद्ये सति’ उपादेयतया ग्राह्यो महावा-
क्यार्थनिर्णयः’ इति प्रागुक्तरीत्या पर्यवसानमिति दर्शयति—वा-
ग्भाभिरित्यादिना । ब्रह्मैव वाग्भाभिर्महावाक्यजाखण्डाकारवृत्ती-
द्वस्वात्मप्रकाशब्रह्मवित् स्वतत्त्व साक्षात्कृतवत्सद्वाति पारमार्थि-
कनित्यमुक्तपूर्णस्वरूपेण प्रकाशते । स्वमुक्तौ वाक्यजन्यवृत्त्यति-
रिक्तं नापेक्षत इति भावः । तत्कुतः । यतो यदिदं देहेन्द्रियादि
विषयादि च दृश्य बन्धरूपमात्मनि प्रत्यगात्मभूते ब्रह्मण्येव
स्वप्न इवाभिर्भूतं भाति । नहि स्वाप्रबन्धनिवृत्तिः प्रबोधातिरिक्तं

साधनमपेक्षत इति भावः । तथान् श्रुतौ ‘यद्ब्रह्मविद्यया भवि-
ष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मैवेद्यं स्यात्तत्सर्वमभवत्’
इत्याक्षिप्तोक्तमुक्तं ‘ब्रह्म वा इदमप्र आसीत्तदात्मानमेवा-
वेदह ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्’ इति । सर्वं पूर्ण-
मसंसारिभूमानन्दैकस्वभावमित्यर्थः । अस्यां श्रुतौ ब्रह्म स्वयं
स्वतत्त्वबोधान्मुक्तबन्धं पूर्णमभूदित्युक्तेस्तदेव प्राक् स्वत-
त्त्वप्रतिबोधात्स्वप्न इव द्रुतप्रियाप्रियदर्शनपरिच्छेदलक्षणं बन्ध-
मनुभवतीति बन्धस्य मिथ्यात्वं प्रतीच एव ब्रह्मत्वं च स्फुट-
तगमगम्यते । तत्र यथा तदुपपादकार्थवादभूतानां तन्नामरू-
पाभ्यामेव व्याक्रियते ‘स एष इह प्रविष्ट आनस्त्राप्तेभ्यः’ इत्यादि-
प्राक्तनसृष्टिप्रवेशादिवाक्यानां जगज्जीवभावयोरज्ञातब्रह्ममात्रोपा-
दानकयोरुत्पत्त्यादिकालत्रयेऽपि ब्रह्मव्यतिरिक्तसत्ताऽसंभवान्मि-
थ्यात्वमेवेत्युपपादनेन स्वप्रधानमहावाक्यतात्पर्यविषयब्रह्मादितं
पर्यवसानं तद्वदत्रापि बोधयामिति भावः । भवतु तथा किं न-
स्तेनेति तत्राह—तदित्यादिना । तद्ब्रह्म इदानींतनोऽस्मदादि-
रपि योऽधिकारी स्वशब्दोन्धैर्यः श्रवणाद्युपायैर्यन् याहृशं तत्त्व-
तत्स्था वेति अहमेव ब्रह्मेति साक्षात्करोति स तत् प्रागुक्तं
पूर्णनित्यमुक्तब्रह्मभारूपं मोक्षफलमपि वेति जीवश्रेष्ठ साक्षा-
दनुभवति । तथाच श्रुतिः ‘तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
तदभवत्तद्यधर्षणां तथा मनुष्याणां तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः
प्रतिपदेऽहं मनुर्भवं सूर्यश्च’ इति । अथवा यन्मुमुक्षुणा-
मज्ञातत्वाज्ज्ञासितमिदं सर्वजनानामात्मत्वेन प्रत्यक्षं ब्रह्मवचनं
वाक् वाचकशब्दप्रपञ्चो भातीति भास्तत्प्रकाशार्थप्रपञ्चश्च ताभिः
‘त्रयं वा इदं नामरूप कर्म’ इति श्रुतिर्दिशितद्वैतप्रपञ्चभावरवि-

विकृतया ब्रह्मवित् स्वपश्यत्सदात्मनि स्वस्मिन् स्वप्रद्वव बधबन्ध-
शोकमोहादिदुःखिस्वभावं भाति । तत्तथा भातमपि ब्रह्म योऽधि-
कारी स्वशब्दोऽर्थैः स्वात्ममात्रपरिशेषक 'नेतिनेति' इत्यादिवाक्य-
कृतैर्देहेतिषैर्यत् यादृशं परिशिष्टं वेति स एव तद्ब्रह्म तत्त्वतो वेति
नल्लभ्यारोपितनामरूपादिसंवलितदर्शाल्यर्थः । अथवा वागिति
वचनादिक्रियाशक्तिप्रधानानि कर्मेन्द्रियाण्युपलक्ष्यन्ते । भा इति
प्रकाशप्रधानानि ज्ञानेन्द्रियाणि । तैर्द्वारिणो ब्रह्मविद्वस्तुतो ब्रह्मापि
पश्यति स ब्रह्म सन्नः स्यात्तमनि स्वप्न इवाब्रह्मभूतोऽन्यथा भाति ।
बहिर्मुखस्य तत्त्वदर्शनासिद्धेः । 'परास्मि खानि व्यन्तणत्स्वयंभूस्त-
स्मात्पराऽपश्यति नान्तरात्मन्' इत्यादिश्रुतेः । यस्त्वाधिकारी यत्प्र-
सिद्धमिदं प्रपञ्चरूपमपि स्वशब्दोऽर्थैः 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं
सर्वम्' इत्यादिपरमार्थपरवाक्यजन्यबोधैर्यत्सर्वाधिष्ठानमन्मात्रं वेति
स व्यावृत्तबाह्येन्द्रियप्रसरः प्रत्यक्षस्तद्ब्रह्म वेति । तथाच बाह्य-
दृष्ट्या ब्रह्मापि दृष्टमनर्थ एव प्रामाणिकप्रत्यक्षदृष्ट्या तु जगदपि
दृष्टं पुरुषार्थायेति सृष्टिप्रपञ्चनव्याजेन प्रत्यक्षदृष्टिव्युत्पादनेऽस्य
प्रकरणस्य तात्पर्यमित्यर्थः । अथवा वक्ष्यमाणाभिरुपदेशवा-
ग्भिर्भाभिर्दृष्टान्ताख्यानोपपत्तिप्रकाशैर्धनदुच्यते इति शेषः ।
यद्ब्रह्मविदेव परमार्थतो ब्रह्म न ब्रह्मानामकमर्थान्तरं व्यवर्तत-
विप्रकृष्टदेशे स्वात्मनोऽन्यदवस्थाति भ्रमिन्तव्यमिति । यदिदं
दृश्यप्रपञ्चरूपं तत्स्वप्न इवात्मन्येवाभ्यस्त भाति न तदपि पर-
मार्थसत्यमन्यदस्तीति भ्रमिन्तव्यमिति । तत्र चोक्तब्रह्मभावजगद्वा-
चद्वये यो विवेक्यविवेको वा यदेव स्वशब्दोऽर्थैर्ब्रह्मज्ञाह क्षत्रियोह
देवदत्तोहमिति स्वाभाविकलौकिकप्रसिद्धमिदं व्याख्येयवद्वज्जन्तुर्वा
ब्रह्मैवाह चिदेवाहमित्यादिस्वास्मिन्मत्यार्थस्वशब्दजन्तुर्वा प्रत्ययै-
र्यथादृशं स्वरूपं स्वस्य वेति स तदेव वेति पुनःपुनर्गुभवति ।
संसारान्मिदं दर्शितः संसारएव फलति ब्रह्मात्मदार्शिनस्तु ब्रह्मभाव
एवेति तद्दर्शनैव भाव्यमिति भावः । अथवा ननु प्रागुपदिष्टमेव ब्रह्म
यथास्थितं ब्रह्मतत्त्वं सत्त्वानियतिरुच्यते 'अम्यन्तन्तविलास्यत्मा
सर्वैः सर्वसंश्रयः' इत्यादिना । तत्रोपदिष्टे ब्रह्माणि शमाद्यभावा-
च्चित्तास्थैर्यं प्राप्तं शमादिगाधनानि तद्गुडीकाराय पौरुषप्रयत्नक्षोप-
दिष्ट इति नोपदेष्टव्यान्तरमवशिष्यते । यदि सकृदुपदिष्टवाक्या-
र्थप्रकाशब्रह्म न भाति तर्हि जनकलोऽयमुपदिश्यमान तथैवेति
किमस्यैव पुनःपुनरुपदेशेन पित्रपेपणप्रायेणेत्याह ब्रह्माह—
वाग्भाभिरिति । यो ब्रह्मविन् ब्रह्मवेत्ता धाता वाग्भाभिः सकृदु-
पदेशवाक्यार्थप्रकाशैर्हेतुभिर्यद्ब्रह्म स्वयमेवेति भाति प्रथमे
तत्स्वप्न इव वाग्नित्प्रायं न दृढतरं भवति निद्रावशोऽनिरुद्धना-
क्षत्रादिस्वनामघटितोपांशुप्रबोधकवाक्यमिव न सम्यगवधारय-
तीति वार्थः । स एव हे देवदत्त हे यज्ञदत्तेत्यादिचिरव्यवहारनि-
रुद्धस्वनामसंवाधनोऽर्थैरिव बहुकालाभ्यस्तप्रवणायभ्यासदृढपरि-
चिन्तमहावाक्योत्पत्त्यर्थैर्यद्वेति स एव तद्वेति । तादृशासंदिग्ध-
स्वात्मबोध एवाविद्योच्छेदहेतुरित्यर्थः । तथाच तादृशदृढनिश्च-
यापरोक्षानुभवाय पुनः पुनरुपपत्तिभिरुपदेशो यावत्फलोदय-

मभ्यसनीयइत्युत्तरग्रन्थोपपत्तिरिति भावः । तथाच सूत्रम् 'आवृ-
त्तिरसकृदुपदेशात्' इति । अथवा यथा अब्रह्मविज्जाग्रद्व्यादि-
चिरवासनावासितः स्वप्ने अविद्यया कुन्सनभर्त्सनभीषणादिवीग्भि-
भ्यःकम्पपलायनगतपतनादिप्रतिभाभिश्चोपलक्षितो दुःखो भाति
यथावा उपामको जाग्रद्देवभाववासनावासितः स्वप्ने देव इव राजे
व स्तुतिप्रशंसनादिवीग्भिर्जक्षणक्रीडनविमानारोहनभोविहारादि-
प्रतिभाभिश्चोपलक्षितो भाति तथा ब्रह्मविदपि चिराभ्यन्तप्रवण-
दिवासितः स्वप्ने ब्रह्मैवेदं सर्वमार्थमेवेदं सर्वं अहमेवेदं सर्वेऽस्मीति
परमार्थप्रतिपादकवाग्भिर्भास्त्वब्रह्मभावप्रतिभाभिश्च भाति । तथा
फलावस्थायामपि स्वप्नप्रपरलोकफलम्यापि दृढाभ्यस्तवासनानु-
सारिन्वस्य लोलोपाख्यानादौ व्युत्पादयिष्यमाणत्वात् । नन्वत्र
किं प्रमाणं तत्राह—यदिनि । यदिदं स्वप्नप्रपरलोकम्यापि
वागनानुसारिन्व तन्मयमेव जन्तुर्नानि बोधयन्ति ननु मूलगापि
धनयेति स्वशब्दः श्रुत्यस्तदर्थैः प्रत्ययैः स्यन्तः प्रमाणभूतैर्य-
वमीयते । 'अथ यत्रैनं जन्तुर्वा जिनन्तीव हस्तीव विच्छादयति
गतीमिव पतति यदेव जाग्रद्वयं पश्यति तदवग्राहयथा मन्यतेऽ-
थो यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो
लोकः' । 'तथा इह व्याघ्रो वा मित्रो वा यत्तद्वर्जितं तदाभवति ।'
'यजिनस्त्वम्यो भवति शक्रोऽनेन सनातन मनो कृतेनायान्तास्मिन्
शरीरे' इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'य य वापि स्मरन्भाव व्यज्यन्ते क-
लेवरम् । त तमेवेति कौन्तेय यदा तद्वावर्भावतः ॥ तस्मा ग-
वेपु कालेषु मामनुस्मर' इत्यादिस्मृतिभ्यश्चैत्यर्थः । तथाचान्या
सदृशायां यो यत्रैति संसारात्मानं ब्रह्ममभाव वा स कालवस्था-
यामपि तद्वैचल्यमवत्यन्तीति निरन्तरं ब्रह्मानुभववामनैव दृढीकाय-
न्युत्पत्तिप्रकरणतात्पर्यार्थ इति भावः । अथवा वागभिः श्रुति-
स्मृत्यादिनाददप्रमाणैर्भाभिर्ब्रह्मदनुभवप्रकाशैश्च ब्रह्मविद्ब्रह्मैव । य-
दिदमस्याज्ञानदशाप्रसिद्धब्रह्मत्वमवस्थात्रयं च तदस्मिन् स्वप्न इव
भाति । 'तस्य त्रय आवसथाख्यः स्वप्नः' इति श्रुतेः । 'तस्मात्संभा-
वनामात्रः संसारः प्रत्यगात्मानं । उक्तैश्च मगयध्वेन्याः प्रत्यक्षदृष्ट्या
निरीक्ष्यताम् ॥' इतिवार्तिकेऽदिप्रसिद्धविद्वदनुभावाच्च । तदुक्तार्थ-
द्वयं योऽधिकारी स्व स्वयः करतलामलकवदपरोक्षीकृतात्मतत्त्वं
उपदेशकुशल आचार्यस्तस्योपदेशशब्दोऽर्थेनुभवानुकूलरूपापो-
हायुपायैर्यथादृशं वेति स एव स्वानुभवतोऽपि तद्वेति । 'आवा
यंवास्तुपुरोवेद' । 'आचार्यादेव विद्या विदित्वा साधिपं प्रापत् ।
'आश्रयो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अथवा प्र-
त्यविदामनुभवमिदं ब्रह्म व्यवहारे वाग्भाभिस्तुल्यं भाति यथा-
वाक्यतादिशब्दाः संकेतास्त्वानुश्रितमर्थं प्रकाशयन्ति तद्वावा-
पन्नैव स्वयं प्रथमे यथाभा आलोकोऽपि तथा प्रथमे एवं ब्र-
ह्मापि भास्यानुश्रितं तदविविक्तस्वप्रकाशं प्रथत इत्यर्थः ।
नन्वसद्भाद्वितीयस्य कथं परानुश्रजनेन प्रथनं तत्राह—यदिनि ।
यद्यस्मात्कारणादात्मन्यध्यासेन स्वप्न इव दृढ तनोतीतीदतत् ।

न्यायेनानेन लोकेऽस्मिन्सर्गे ब्रह्माश्वरे सति ।

किमिदं कस्य कुत्रेति चोद्यमूचे निराकृतम् ॥ २ ॥

अहं तावद्यथाज्ञानं यथावस्तु यथाक्रमम् ।

यथास्वभावं तत्सर्वं वच्मीदं भूयतां बुध ॥ ३ ॥

स्वप्रवत्पश्यति जगच्चित्रभोदेहवित्तस्यम् ।

स्वप्रसंसारदृष्टान्त एवाहंत्वंसमन्वितम् ॥ ४ ॥

सर्वप्रपञ्चविवर्तोपादानमित्यर्थः । तथाच कारणस्य कार्यानुगुणं तत्त्वमेव । कार्यमिथ्यात्वाच्च नामज्ञाद्वितीयताविरोध इति भावः । अन्तर्भावतु ब्रह्म स्वशब्दोत्थैरनुगतस्वयंरूपमात्रपरामर्श्यात्मादि-
गन्तानि कृष्टवोधेयं चेति स तदमहोदयोनिस्वप्रकाशचिन्मात्र-
स्वभाव चेति न विशेषणामरूपसंवलितदर्शान्यर्थः । अथवा ब्रह्म
स्वप्रकाशत्वाद्ब्रह्मविम्बप्रथायामन्यनिर्गमप्रति वागभाभिः 'वागे-
व'स्य ज्योतिर्भवति आदित्य एवायं ज्योतिर्भवति' इति श्रुत्युक्त-
ज्योतिरन्तर्यामिहोवास्वप्र दवात्मनि ज्योतिरन्तर्यामिकोणं दशा-
न्तर्यामि गमायादौ निर्गमं भानि न संगारजागरे । अथवा
तत्रैवास्मैवायं ज्योतिर्भवत्यस्मैवायं ज्योतिर्यासं पश्ययते
तस्मै दुरुते' इति स्वयंज्योतिरुत्फुटोभावप्रदर्शनात् । इत्थं स्वप्ने
पुण्यादिन्यस्य ज्योतिरगमनो जागरेऽनुभवं उपायमाह—
अदिनि । इदमिति तदिनि स्वमिति न शब्देऽन्तर्यामिभोक्तिका-
दिदेविका या-मकविषयप्रत्यर्थभोक्तारप्रति एति आगच्छन्तीति
तत्त्वार्थं नादपयजा । तयो चेति स इदं च गन्धेति ननु
होतृपोया यास्मा सन्वेति । जगत्समो वेदतश्चयभावान्
नान्योऽनेति दृष्टान्तात्माऽस्ति श्रोता' इति दृष्टान्तान्तरप्र-
तिपत्तिर्भावः । तथाच बहिरर्थप्रकाशे ज्योतिरन्तर्यामिकोण-
वेऽपि नान्तरूपनाताश्चैत्राया तन्मकर इति जागरेऽपि स्वयं-
ज्योतिरगमा विवेकिभिः सुबोध इति तदेव तद्विषयपरेण
मात्रमित्याशयः । अथवा यदिदमित्यलोककर्मस्थानं तत्त्व-
मदिरूप तत्फलस्थानं स्व स्वयं तत्फलभोक्ता चेति त्रितयप्र-
तिपादकसंकाष्टशब्दार्थः प्रत्ययैयद्वात यद्योपनिषदादिभिर्मे-
नार्द्रप्रकाशेवाहं ब्रह्मविद्ब्रह्मोति वा भानं तत्सर्वं स्वप्न दवाप्र-
बुद्ध एवास्मान् भानं न भूमास्मि । यत्र नान्यत्पश्यति ना-
न्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति न भूमा' इति श्रुतेः । सर्वाणि च
शास्त्राणि विधिनिषेधमाश्रयणव्यावृत्तिपश्यन् नानिवर्तन्ते'
इति भाष्याच्च । तदिदं रहस्यं योगस्मृतेर्देति श्रुतिं विडम्बय-
माह—यो यदुक्ताति । विद्वदनुभवंकामद्विमिदमित्यर्थः । दुरु-
हस्यास्य पश्यस्य सुधीभिरपि दुर्गमाः । इमे गुरुप्रादेन दशार्थाः
सप्रकाशिताः ॥ १ ॥ इत्थं प्रकरणाश्लेषोपापदर्शनमुख्येनाव-
न्तरविषये प्रदर्शिते प्रपञ्चमित्याद्यज्ञानलक्षणवाचान्तरप्रयोजना-
नुबन्धा प्राक्तनचोत्तरिद्वारोऽयथान्तिद्व इत्याह—न्यायेनेति ।
अनेन संक्षेपनां दर्शितेन विस्तरतो वक्ष्यमाणनाश्रुत्याधि-
ष्ठानाऽप्युद्यमसत्यन्यायेनाभ्यागोपापवादस्यायेन वा ब्रह्माश्वरेऽ-
भ्यासकमेणास्मिन्परिदृश्यमाने सगे प्रपञ्चरूपे सति सगे वाऽपवा-
दकमेण लोकेऽवलोक्यमाने ब्रह्माश्वरे ब्रह्माकाशमात्रे सति 'तदे-

तद्भगवन्ब्रह्म किमिदं परिणश्यति । किमिदं जायते भूयः कि-
मिदं परिवर्धते ॥' इत्यादिना भवान् प्राग्यस्ततो नाशाश्वसंभव-
चोद्यमूचे तत्त्वतो निराकृतमेवोचे । सतो नाशाश्वनभ्युपगमाश्व-
श्रस्य सत्त्वानभ्युपगमाच्चोद्यविषयाभावादित्यर्थः ॥ २ ॥ इत्थं
भवान्तरविषयफले प्रदर्श्य विस्तरोक्तिं प्रतिजानीते—अहमिति ।
इदं संश्रिय दर्शितमर्थज्ञानं वक्षिं विस्तरैरेत्यर्थः । प्रमाणतो-
ऽनुभवतश्च यथाज्ञानं, परीक्षणतो यथावस्तु माधनोपपत्तिनि-
रूपणतो यथाक्रमं, श्रोतुबुद्धिपरिपाकानुसारतश्च यथास्वभावम् ।
सर्वत्र पदार्थानतिवृत्तावयवीभावः । अथवा यथावस्तुति स-
गोपविविधोक्तिस्तदा सवेजगतः सम्मात्ररूपत्वान् । यथाज्ञान-
मिति सर्गाश्वकलनोन्मुखोक्तिः । यथाक्रममिति स्थूलीभा-
वेन सूक्ष्मोक्तिः । यथाम्बभावमिति जगद्गोपदशायामप्य-
विकृतस्वभावोक्तिः । सर्वमिति ज्ञानप्राप्त्यपूर्णभावोक्तिः । 'तस्मा-
त्सर्वमभवत्' इति श्रुतौ पूर्णभावे सर्वशब्ददर्शनात् । बुधेत्युक्त-
माधिकारस्मरण श्रवणादगोपादनार्थम् ॥ ३ ॥ स्वप्रवदात्म-
नोति यदुक्तं तस्य तात्पर्यं विशदयति—स्वप्रवदिति । चित्रभो-
देहविर्जावभावापन्न सद्यजगत्पश्यति तत्त्वप्रवत्पश्यति । यथा
स्वप्रदर्शनं विषयवाधेऽपि न बाधते तद्भजगद्दर्शनमपीति ।
इदोः सत्यत्वे तात्पर्यमिति भावः । एवमहमिति प्रत्यगात्मतादा-
त्म्येन त्वमिति परमात्मेन च भासमानं प्रपञ्चरूपमपि स्वप्रसं-
सारदृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकत्वेन समन्वितं सम्यक्संबद्धम् । तस्य
मिथ्यात्वे तात्पर्यमिति भावः । अथवा ननु प्रमाणजस्य कथम-
प्रमाणज स्वप्रदर्शनं दृष्टान्तस्तत्राह—देहविवेति । यद्यपि
बाह्य जगत्प्रमाणैः पश्यति तथापि कार्यकर्मणसंघातात्मकव्यष्टि-
समष्टिदेहभासकः स्वयमेव न बाह्यप्रमाणसापेक्ष इत्यर्थः । ननु
रूपादिमत्त्वाद्देहोऽपि चक्षुरादितैव भासतां तत्राह—अहंत्व-
मिति । यदि चक्षुरादिना स भासेत तर्ह्यहमित्येव भासेत । तद्विषये
सर्वत्रेदं दर्शनात् । अहेतु तु तत्र भासमानं स्वप्रसंसारदृष्टा-
न्तएव समन्वितं युक्तमित्यर्थः । अथवा अस्तु देहस्य स्वप्रसा-
म्यं तथापि कथं बाह्यनामरूपात्मकजगन्मात्रस्य तथात्वं त-
त्राह—अहंत्वममन्वितमिति । न बाह्यरूपादितावन्मात्र नि-
च्छुद्रं भासेत किंतु रूपमहं पश्यामीति त्रिपुटोभूतमहमर्थसंब-
न्धितमर्थरूपम् तत् साक्षिमात्रगम्यत्वात्स्वप्रसंसारदृष्टान्ते दार्ष्टा-
न्तिकं नवत्येवैति शेषः । नयं यस्तगोचरज्ञानं सत्यार्थो विषयो
भवति । 'अयस्त्वमेव हि परिरुक्तिरि' श्रमेण नान्यत्कथंचन
परिरुक्तिरि श्रमेण' इति मिद्वान्ताद्वाच्यप्रमाणानां व्यवहारेष्व-
र्थावसंवादमात्रेणापि व्यावहारिकप्रामाण्याविधातादिति भावः

मुमुक्षुव्यवहारोक्तिमयात्प्रकरणात्परम् ।
 अथोत्पत्तिप्रकरणं मयेदं परिकथ्यते ॥ ५ ॥
 बन्धोयं दृश्यसंज्ञाबाहुल्याभावेन बन्धनम् ।
 न संभवति दृश्यं तु यथेदं तच्छृणु क्रमात् ॥ ६ ॥
 उत्पद्यते यो जगति स एव किल वर्धते ।
 स एव मोक्षमाप्नोति स्वर्गं वा नरकं च वा ॥ ७ ॥
 अतस्ते स्वावबोधार्थं तत्तावत्कथयाम्यहम् ।
 उत्पत्तिः संसृतावेति पूर्वमेव हि यो यथा ॥ ८ ॥
 इदं प्रकरणार्थं त्वं संक्षेपाच्छृणु राघव ।
 ततः संकथयिष्यामि विस्तरं ते यथेप्सितम् ॥ ९ ॥
 यद्विदं दृश्यते सर्वं जगत्स्वावरजंगमम् ।
 तत्सुषुप्ताधिष्व स्वप्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति ॥ १० ॥
 ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
 अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ॥ ११ ॥

॥ ४ ॥ अथेत्यान्तर्येण हेतुनासंगतिर्दिशिता ॥ ५ ॥ ननु बन्धनिरासोपायार्थिनो मम किमेनेन दृश्यमिथ्यात्वपरोत्पत्तिप्रकरणश्रवणंनित्याह—बन्ध इति ॥ ६ ॥ ननु दृश्यासंभवमात्रेण बन्धनिवृत्तिः । उत्पत्तिवृद्धिनाशस्वर्गनरकादिवन्धस्य दृष्टधर्मेताप्रत्ययेनात्मकोट्यन्तःपातेन दृश्यानिवृत्तावपि तदनिवृत्तिरित्याशङ्क्याह—उत्पद्यत इति द्वाभ्याम् । सत्यमुपपद्यते यः स एव वृक्षपक्षयस्वर्गनरकादीन् बन्धमोक्षौ चानुभवेत् त्वात्मा उत्पत्त्यादिस्वभावः । स्वस्वरूपानवबोधेनैव तस्योत्पत्त्यादिभ्रमविभावनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ यतः स्वानवबोधादेव बन्धोऽतः स्वावबोधार्थं तद्दृश्यासंभवं तावद्दृश्यमाणप्रकारं कथयामि । यथा उत्पत्त्यादिसंबन्धः संसृता दृश्यसंसारकोटी एति नामकोटी । आत्मानु दृश्योत्पत्तेः पूर्वं यथा तथैव नाणमात्रमपि विक्रियत इत्यर्थः । तथाच धृतिः ‘न निरोधो न चोपपत्तिर्न बद्धो न च माधकः । न मुमुक्षुर्न वै सुक्तिरित्येवा परमार्थता’ इति ॥ ८ ॥ अयमेवास्य प्रकरणस्यार्थ इति वक्ष्यमाणविस्तरपोढातयस्मिन्संगे संक्षेपतः प्रपञ्च्यत इत्याह—इदमिति । अयं चासौ प्रकरणार्थश्चेति कर्मधारयः । प्रकरणार्थमुत्पत्तिप्रकरणोपोढाताय इदमेतत्संगर्भातपाद्यमिति वा ॥ ९ ॥ पूर्वमेव हि यो यथेयुक्तार्थस्योपपादनाय प्रलयावस्थापरिज्ञातात्मस्वरूपं वक्तुं पूर्वसर्गस्य कारणे लयप्रकारं दृष्टान्तेनाह—यदिदमिति । सांख्यनैयायिकाद्याभिमतप्रधानपरमाण्वादिपरिज्ञातात्मकप्रलयवैधर्म्यार्थं दृष्टान्तोक्तिः ॥ १० ॥ स्तिमितमक्रियममृतत्वात् । गम्भीरमपरिच्छेद्यत्वात् । अरूपवान्न तेजः । भारूपत्वान्न तमः । निर्धर्मकत्वादनाख्यम् । अज्ञानवृत्तादनभिव्यक्तं, प्रपञ्चसंस्काराधारत्वाद्वा अनाभिव्यक्तम् ॥ ११ ॥ उक्तप्रमाणधृतियगम्यत्वाद् तम् । ‘यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादा मेति शक्यते ।’ इति व्यासोक्तरीत्या आत्मा । स-

कृतमात्मा परंब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः ।
 कल्पिता व्यवहारार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः ॥ १२ ॥
 स तथाभूत एवात्मा स्वयमन्य इवोद्भूतः ।
 जीवतामुपयातीव भाविनाम्ना कदर्थिताम् ॥ १३ ॥
 ततः स जीवशब्दार्थकलनाकुलतां गतः ।
 मनो भवति भूतात्मा मननान्मन्थरीभवन् ॥ १४ ॥
 मनः संपद्यते तेन महतः परमात्मनः ।
 सुस्थिरादस्थिराकारस्तरङ्गइव वारिधेः ॥ १५ ॥
 तत्स्वयं स्वरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः ।
 तेनेन्थमिन्द्रजालश्रीर्वितनेयं विनश्यते ॥ १६ ॥
 यथा कटकशब्दार्थः पृथक्त्वाहो न काञ्चनात् ।
 न हेम कटकात्तद्भ्रजगच्छब्दार्थतां परे ॥ १७ ॥
 ब्रह्मण्येवास्त्यनन्तात्म यथास्थितमिदं जगत् ।
 न जगच्छब्दकार्थोऽस्ति हेमैव कटकात्मना ॥ १८ ॥

त्यनोत्कर्षाविविधत्वपरम् । बृहत्तज्जगदाकाशवृहत्कत्वाद्वा ब्रह्म । यथाशास्त्रं विद्वद्विद्वन्नुभयमान मन्त्रम् । व्यवहार उपदेष्टोपदेष्टव्यमर्थम् ॥ १२ ॥ सर्गादौ तस्यानृतं समष्टिर्जीवभावमाह—म इति । तथाभूतश्चिन्मत्वायेन स्थित एव मोहादयो जट आकाशादिकमोद्धृतलिङ्गसमष्ट्यात्मा तदनुप्रवेष्टानादभिमननेन स इवोद्भूतस्मदन्तर्गनप्राणधारणोपाधिना देहनिष्पन्नरभाविवागभिव्यक्त्यर्थानन्वाद्वाधिना जीवनाया कदर्थितां कुमिसार्थत्वेन संपादिता जीवता एताव भ्रान्त्या । वस्तुतस्तु नैत्यैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ इत्थं ज्ञानदात्मिमात्रस्यैव संसृगकत्वा क्रियाशक्तिसहकृतनन्त्यास्यं तमाह—तत इति । जीवशब्दार्थः क्रियाशक्तिप्रधानप्राणधृतिस्मगकलनेन आकुलतां चक्षलताम् । भूतात्मा भौतिकलिङ्गात्मा । संकल्पविकल्पमननान्मन्थरीभवन् जाड्येन मन्दाभवन् ॥ १४ ॥ तेन मनोभावेन । महतः परमात्मन इति त्वच्छ्लोपे पञ्चम्यो । तादृशपरमात्मभाव विस्मृत्येत्यर्थः । मनः संपद्यते मनोभ्रमसकलप्राज्ञानात्मन इति मन्यते ॥ १५ ॥ तदेव समष्टिमनोभावमापन्न हिंण्यगमांन्य ब्रह्म स्वयमन्येनाबोधितमपि पूर्ववामनापुरावादिग्राह्या भुवनादिभाव तत्र चतुर्विधभूतग्रामभावमिति नित्यं स्वरमेव सकल्पयतीत्यर्थः । तेन सत्यसंक्रान्तेन ॥ १६ ॥ इत्थमप्यगोपसहस्रेणापि नाधिष्ठानस्य पारमार्थिकस्थितिमज्ञ इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—यथेति । हेमकटकस्थाकाञ्चनात्कटकशब्दार्थो यथा पृथक्त्वाहो नैत्यन्वयः । परे ब्रह्मणि प्रातिभाता जगच्छब्दार्थतापि ततः पृथक्त्वाहो नैत्यर्थः ॥ १७ ॥ द्वयोः पृथक्त्वानर्हत्वेनैककलनाकर्तासत्ता सा चानागन्तुकब्रह्मभावे स्वतो जगदावेव तु तदधीना न स्वत इत्याह—ब्रह्मण्येवेति । इदं जगत् अनन्तात्मापरित्यक्तपरिच्छेदस्वभावं ब्रह्मस्वभावं एवास्ति जगच्छब्दकार्थं अन्तवदामस्वभावं तु नास्ति कटकात्मता यथा हेमस्वभावेऽस्ति न कटक-

सती वाप्यसती तापनद्येव लहरीचला ।
मनसेहेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते ॥ १९ ॥
अविद्यासंस्तुतिर्बन्धो मायामोहो महत्तमः ।
कल्पितानीति नामानि यस्याः सकलवेदिभिः ॥ २० ॥
बन्धस्य तावद्रूपं त्वं कथ्यमानमिदं शृणु ।
ततः स्वरूपं मोक्षस्य ज्ञास्यसीन्दुनिभानन ॥ २१ ॥
द्रष्टृदृश्यस्य सत्ताङ्ग बन्ध इत्यभिधीयते ।
द्रष्टा दृश्यबलाद्बद्धो दृश्याभावे विमुच्यते ॥ २२ ॥
जगत्त्वमहमित्यादिर्मिथ्यान्मा दृश्यमुच्यते ।
यावदेतन्संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ २३ ॥
नेदं नेदमिति व्यर्थप्रलापैर्नोपशाम्यति ।
संकल्पजनकैर्दृश्यव्याधिः प्रन्युत वर्धते ॥ २४ ॥
नच तर्कभरक्षोदैर्न तीर्थनियमादिभिः ।
सतो दृश्यस्य जगतो यस्मादेति विचारकाः ॥ २५ ॥
जगद्दृश्यं तु यद्यस्ति न शाम्यत्येव कस्यचित् ।
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ २६ ॥
अचेत्यचित्स्वरूपात्मा यत्र यत्रैव तिष्ठति ।
द्रष्टा तत्रास्य दृश्यश्रीः समुदेत्यप्यणूदरे ॥ २७ ॥

तस्मादस्ति जगद्दृश्यं तत्प्रमृष्टमिदं मया ।
त्यक्तं तपोध्यानजपैरिति काञ्जिकृतसिद्धत्वं ॥ २८ ॥
यदि राम जगद्दृश्यमस्ति तत्प्रतिबिम्बति ।
परमाणूदरेऽप्यस्मिन्निदृशो तथैव हि ॥ २९ ॥
यत्र तत्र स्थिते यद्गृहपणे प्रतिबिम्बति ।
अग्राध्युर्वीनदीवारि चिदादर्शो तथैव हि ॥ ३० ॥
ततस्तत्र पुनर्दुःखं जरामरणजन्मनी ।
भावाभावप्रहोत्सर्गः स्थूलसूक्ष्मचलाचलः ॥ ३१ ॥
इदं प्रमार्जितं दृश्यं मया चात्राहमास्थितः ।
एतदेवाश्रयं श्रीजं समाधौ संस्तुतिस्मृतेः ॥ ३२ ॥
सति त्वस्मिन्कुतो दृश्ये निर्विकल्पसमाधिता ।
समाधौ चेतनत्वं तु तुर्यं चाप्युपपद्यते ॥ ३३ ॥
व्युत्थाने हि समाधानास्तुषुप्तान्त इवाखिलम् ।
जगद्दुःखमिदं भाति यथास्थितमखण्डितम् ॥ ३४ ॥
प्राप्तं भवति हे राम तर्कि नाम समाधिभिः ।
भूयोऽनर्थनिपाते हि क्षणसाग्रे हि किं सुखम् ३५
यदि वापि समाधाने निर्विकल्पे स्थितिं ब्रजेत् ।
तदक्षयसुषुप्ताभं तन्मन्येतामलं पदम् ॥ ३६ ॥

स्वभावे तद्वत् ॥ १८ ॥ यदि स्वतो नास्ति कथं सतीति भाति
तत्राह—सतीति । तापो मरुगरीचिस्तत्कल्पितनद्या लहरीव
जागती इन्द्रजालश्रीरसत्यपि सतीव प्रवितन्यत इत्यन्वयः ॥ १९ ॥
तस्या असत्त्वं तु आविद्यकत्वं नाविद्यात्मकत्वादित्यभिप्रेत्य तद-
नुरूपनामभिव्यक्त्या दर्शयति—अविद्येति । विद्यापोद्यत्वाद्-
विद्या । ऊर्ध्वाधोस्त्ययसंस्मरणहेतुत्वात्संस्तुतिः । अस्वातन्त्र्यप्र-
योजकत्वाद्वन्धः । मिथ्यात्वान्माया । अमहेतुत्वान्मोहः । दुस्तर-
त्वान्महत् । स्वरूपावरकत्वात्तम इत्यादीनि नामानि ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ ज्ञानेन बाधितुं प्राप्तुं च योग्य बन्धमोक्षयोः स्वरूप-
माह—द्रष्टुरिति । अत्राति प्रियसंबोधनं ॥ २२ ॥ २३ ॥ ननु
यदि दृश्यासंभव एव मोक्षस्तर्हि तदा तदोपस्थितस्य दृश्यस्य
नेदं नेदमिति निरासेनैव रोगनिरासेनारोग्यमिव स सेत्स्यतीति
किं तत्त्वज्ञानायासेनेत्यत आह—नेदमिति । नेदमिति प्रलापो
हि सति दृश्ये बाधितार्थत्वात्तद्विरोधि दृश्यान्तरोत्पादनसंकल्पेन
तदुत्पादनेन पूर्वदृश्यनिरासको वाच्यस्तथा सत्येकदृश्यनिरासाय
दृश्यद्वयजननाद्धर्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥ हे विचारकाः, दृश्यस्य
सतः दृश्ये सति तर्कतिशयादिना दृश्यव्याधिर्न शाम्यतीत्येताव-
देव न कित्त्वन्त्योऽप्येति आगच्छतीत्यर्थः । ‘षष्ठी बानादरे’ इति
भावलक्षणे षष्ठी । दृश्यसत्ता नानादरादुपेक्ष्या किंतु विचारेण बा-
ध्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ किंच दृश्यस्य स्वतः सत्ताभ्युपगमे सतो बाधा-
योगादनिर्मोक्षः स्यादित्याह—जगदिति ॥ २६ ॥ नन्वयं द्र-
ष्टा तपोध्यानादिबलाद्दृश्यनिर्मुक्तं दृश्यसमावेशयोग्यपरमाणूद-

रादौ वा गत्वा तिष्ठन् दृश्यनिर्मुक्तो भविष्यतीति कथमनिर्मोक्ष-
स्तत्राह—अचेत्येति । तपआदिना अचेत्यो बोद्धुमशक्यः अ-
ज्ञातविद्रूप आत्मा यस्य म द्रष्टा तादृशात्मन एव दृश्यबीज-
त्वादणूदरेऽपि श्रान्त्या वैपुल्यप्रतिभासाविरोधात्तत्रापि दृश्यबन्धो
दुर्वार इति भावः ॥ २७ ॥ उक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ।
स्वस्थाने प्रमृष्ट देशान्तरप्राप्त्या त्यक्तं चेत्त्यर्थः । काञ्जिकं पर्यु-
पिर्गोदनोदक मुराविशेषो वा ॥ २८ ॥ परमाणूदरेऽप्यात्मनि
तथैव न संकोचेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ स्थूलो जागरे सूक्ष्मः
स्वप्ने भावाभावप्रहः सुषुप्तां तत्सर्ग इति । चलाचलोऽस्थिरः
॥ ३१ ॥ ज्ञाननिरपेक्षसविकल्पकसमाधिना दृश्यमार्जेनमाश-
ङ्क्याह—इदमिति । अस्मृतस्य प्रमार्जनायोगात्तत्सृज्यतौ तु समा-
धिभङ्गादिति भावः ॥ ३२ ॥ अतएव न निर्विकल्पकसमाधि-
नापि तन्मार्जनमित्याह—सतीति । सति तु निर्विकल्पकस-
माधौ चित्तसत्त्वे चेतनत्वं तद्भावे तुर्यत्वं चोपपद्यते । दृश्ये सति
तु निर्विकल्पकसमाधितैव कुत इत्यन्वयः । न चाक्षयसुषुप्तत्वं
तुर्यं चापीति पाठे तु सष्टम् ॥ ३३ ॥ अस्तु वा समाधिस्तथा-
पि संसारो दुर्वार इत्याह—व्युत्थान इति । भाति भासमाने
प्रतीचि प्राप्तं भवतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३४ ॥ भूयोऽनर्थनिपाते
संभाविते सति क्षणमात्रसमाधानेन किं सुखम् । किमित्याक्षेपः ।
सुखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यदि निर्विकल्पे स्थितिं कदाप्य-
व्युत्थानं ब्रजेत्तत्तर्ह्यक्षयसुखं विनापि ज्ञानं प्राप्तमिति यदि

प्राप्यते सति दृश्येऽस्मिन्न च किं नाम केनचित् ।
 यत्रयत्र किलायाति विसृतास्य जगद्धमः ॥ ३७ ॥
 द्रष्टव्यं यदि पाषाणरूपतां भावयन्बलात् ।
 किलास्ते तत्तदन्तेऽपि भूयोऽस्योदेति दृश्यता ॥ ३८ ॥
 न च पाषाणतातुल्या निर्विकल्पसमाधयः ।
 केषांचित्स्थितिमायान्ति सर्वैरित्यनुभूयते ॥ ३९ ॥
 न च पाषाणतातुल्या रुद्धिं याताः समाधयः ।
 भवन्त्यप्रपदं शान्तं चिद्रूपमजमक्षयम् ॥ ४० ॥
 तस्माद्यदीदं सद्दृश्यं तत्र शास्त्रेत्कदाचन ।
 शास्त्रेत्पूजयन्प्यानैर्दृश्यमित्यज्ञकल्पना ॥ ४१ ॥
 आलीनवल्लरीरूपं यथा पद्माक्षकोटरे ।
 आस्ते कमलिनीबीजं तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ ४२ ॥
 यथा रसः पदार्थेषु यथा तैलं तिलादिषु ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उपनिषद्प्रकरणे बन्धहेतुवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः २

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इदमाकाशजाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् ।
 उत्पत्त्याख्यं प्रकरणं येन राघव बुध्यसे ॥ १ ॥

मन्थेति पराभिप्रायानुवादः । अध्ययसुषुप्ताभिमति मय्यानु-
 च्छेदादपुरुषार्थता सूचिता ॥ ३६ ॥ उत्तरमाह—प्राप्यते
 इति । अस्मिन्मनोलक्षणे दृश्ये सति केनचित्समाधियत्नवतापि
 किं नाम दृश्यं न प्राप्यते । यतोऽस्य चित्ता यत्रयत्र विषये
 आयाति तत्रतत्र तदनुबन्धी जगद्धमो दुर्निवार इत्यर्थः ॥ ३७ ॥
 किंचायमज्ञत्वादान्मानमेव पाषाणादिमार्था भावयेत् तदस्य
 तदन्ते फलकालेऽपि दृश्यतामेति न दृष्ट्वात्रपरिशेषमाधिसि-
 द्धिरित्याह—द्रेष्टेति ॥ ३८ ॥ समाधिबललब्धनिर्दुःखपाषाण-
 भावेऽपि न स्थैर्यं प्रत्यक्षेत्याह—नचेति । इत्ययमर्थः सर्वैः
 समाधिनिष्ठैरनुभूयते ॥ ३९ ॥ माभूद्वनिरूढानां स्थैर्यं तद्भावा-
 पत्तिपर्यन्तनिरूढसमाधीनां तु स्थैर्यं स्यात्तत्राह—नचेति ।
 रुद्धिं याता अप्यचेतना नित्यपाषाणतादितुल्याः समाधयः सर्व-
 संसारशान्त्युपलक्षितमप्रपदं मोक्षरूपं न भवन्ति ॥ ४० ॥
 अतः प्रागुक्तमेव सिद्धमित्याह—तस्मादिति ॥ ४१ ॥ साविद्ये
 द्रष्टरि दृश्यसद्भावं दृष्टान्तैः साधयति—आलीनेत्यादिचतुर्भिः ।
 पद्माक्षकोटरे भाविकमलिनीवल्लया बीजमुपादानभूतमालीन
 सूक्ष्मीभूतं पद्मवल्लरीरूपं यथा आस्ते असत् उत्पत्त्ययोगात्तथा
 द्रष्टरि दृश्यसहिता धीरस्त्येवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सतत्त्वोद्भ-
 वोऽपि दुर्वार इत्यत्रापि दृष्टान्तमाह—यत्रेति ॥ ४४ ॥ यदुक्तं
 परमाण्वदरेऽपीति तत्रापि तमाह—यथेति । यथा तव हृदि अ-
 न्तर्मनोराज्यधीः स्वानुभूत्यैव दृष्टा । स्वप्नः संकल्पश्च दृष्ट इति
 विपरिणामः ॥ ४५ ॥ एवमुक्तदृष्टान्तवत् एतं द्रष्टारमपि दृश्य-

कुसुमेषु यथामोदस्तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ ४३ ॥
 यत्र तत्र स्थितस्यापि कर्पूरादेः सुगन्धिता ।
 यथोदेति तथा दृश्यं चिदातोऽदरे जगत् ॥ ४४ ॥
 यथा चात्र तव स्वप्नः संकल्पश्चित्तराज्यधीः ।
 स्वानुभूत्यैव दृष्टान्तस्तथा दृष्टस्ति दृश्यभूः ॥ ४५ ॥
 तस्माच्चित्तविकल्पस्थपिशाचो बालकं यथा ।
 विनिहन्त्येवमप्येतं द्रष्टारं दृश्यरूपिका ॥ ४६ ॥
 यथाङ्कुरोऽन्तर्बीजस्य संस्थितो देशकालतः ।
 करोति भासुरं देहं तनोत्येवं हि दृश्यधीः ॥ ४७ ॥
 द्रव्यस्य दृष्टेव चमत्कृतिर्यथा
 सदोदितास्त्यस्तमितोज्ज्वलतोदरे ।
 द्रव्यस्य चिन्मात्रशरीरिणस्तथा
 स्वभावभूतास्त्युदरे जगन्स्थितिः ॥ ४८ ॥

अस्ति आकाशजो नाम द्विजः परमधार्मिकः ।

ध्यानैकनिष्ठः सततं प्रजानां च हिते रतः ॥ २ ॥

लक्षणा रूपिका निहन्ति । त्रिविधेण मोहयित्वा पुरुषाभिन्नस्यः
 पिशाच्यो रूपिका इत्युच्यन्ते ॥ ४६ ॥ यदि सर्वं दृश्यं हृद्यस्ति
 तर्ह्यनुवैव सर्वैः कुतो नानुभूयते तत्राह—यथेति । देशकालकर्म-
 परिपाका अपि तदाविभावसहकारिण इति भावः ॥ ४७ ॥ अत-
 र्याकार्यवैविध्यशक्तिश्चमत्कृतिः सा यथा बीजादिद्रव्यस्योदरे
 कोटरे हृदि सारभागं एवास्ति तथा चिन्मात्रस्वभावस्य विद्याश-
 रीरिणोऽयान्मद्रव्यस्याप्युदरेऽन्तर्बिन्दुसंवलनस्वभावभूता ज-
 गत्स्थितिरतीतानागतजगन्मात्तास्तोऽन्युक्ताधेनिगमनम् ॥ ४८ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
 प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अज्ञो भौतिकदेहात्मा मृत्युभक्षो न तत्त्ववित् ।

आकाशजो द्विज इव चिन्मात्राग्नेति कीर्त्यते ॥ १ ॥

कामकर्मवासनासंभृताविद्योपहित आत्मैव जगद्बीजं मृत्यु-
 बीजं च विद्यया तद्बीजशक्तिदाहे तु न मृत्युवशो भवतीति प्रा-
 गुक्तार्थे विशेषं दर्शयितुं जगदाद्यसृष्टत्त्वशोधनेन वक्ष्यमाणा-
 र्थोपोद्घातसंगतामाख्यायिकां वर्णयिष्यन् श्रीवासिष्ठ उवाच—इद-
 मिति । आकाशादध्यस्ता विद्या नैत्याधारत्वेनाकाशसदृशाद्-
 विद्यावृत्तत्वादीपत्रकाशाद्वा ब्रह्मणो जात आकाशजो लिङ्गसम-
 छात्मा हिरण्यगर्भस्तस्याख्यानम् ॥ १ ॥ ‘तद्यथा कृताय वि-
 जितायाधरेयाः संयन्ति’ इत्यादिभृत्या हिरण्यगर्भपदप्रापकसं-
 र्गविद्यादिधर्मैः सर्वप्रजाकृतधर्माणामन्तर्भाववर्णनात्परमधार्मिकः ।

स चिरं जीवति यदा तदा मृत्युरचिन्तयत् ।
 सर्वाण्येव क्रमेणाहं भूतान्यधि किलाक्षयः ॥ ३ ॥
 एनमाकाशजं विप्रं न कस्माद्भक्षयाम्यहम् ।
 अत्र मे कुण्ठिता शक्तिः खङ्गधारा इषोपले ॥ ४ ॥
 इति संचिन्त्य तं हन्तुमगच्छत्सत्पुंरं तदा ।
 त्यजन्त्युद्यममुद्युक्ता न स्वकर्माणि केचन ॥ ५ ॥
 ततस्तत्सदनं यावन्मृत्युः प्रविशति स्वयम् ।
 तावदेवं दहत्यग्निः कल्पान्तज्वलनोपमः ॥ ६ ॥
 अग्निज्वालामहामालां विदार्यान्तर्गतो ह्यसौ ।
 द्विजं दृष्ट्वा समादातुं हस्तेनैच्छत्प्रयत्नतः ॥ ७ ॥
 न चाशक्तपुरो दृष्टमपि हस्तशतैर्द्विजम् ।
 बलवानप्यवपृच्छुं संकल्पपुरुषं यथा ॥ ८ ॥
 अथागत्य यमं मृत्युरपृच्छत्संशयच्छिदम् ।
 किमित्यहं न शक्नोमि भोक्नुमाकाशजं विभो ॥ ९ ॥

यम उवाच ।

मृत्यो न किञ्चिच्छक्तस्त्वमेको मारयितुं बलात् ।
 मारणीयस्य कर्माणि तत्कर्तृणीति नेतरत् ॥ १० ॥
 तस्मादेतस्य विप्रस्य मारणीयस्य यत्नतः ।
 कर्माण्यन्विष्य तेषां त्वं साहाय्येनैनमन्यसि ॥ ११ ॥
 ततः स मृत्युर्वध्नाम तत्कर्मान्वेषणादृतः ।
 मण्डलानि दिगन्ताश्च सर्गानि सरितो दिशः ॥ १२ ॥
 वनजङ्गलजालानि शैलानिश्चितानि च ।
 द्वीपान्तराण्यरण्यानि नगराणि पुराणि च ॥ १३ ॥
 ग्रामाण्यखिलराष्ट्राणि देशान्तर्गहनानि च ।
 एवं भूमण्डलं भ्रान्त्वा न कुतश्चित्स कानिचित् ॥ १४ ॥
 तान्याकाशजकर्माणि लब्धवान्मृत्युरुद्यतः ।

यानमात्मचिन्तनं तद्वर्तनम् ॥ १० ॥ । अत्र जावति मृत्युवशो न भवति यदा तद्व्यर्थः ॥ ११ ॥ । तन्पुं मेरुमध्ये प्रसिद्धम् । सत्यलोके मृत्युरप्रवेष्टान् । उद्युक्ता उद्योगयुक्ताः समर्थाः ॥ ५ ॥ । समाधिप्रधानतः प्रतिरोधाय पूर्वमेव ब्रह्मणा प्राकारतया सकल्पितोऽसिः । एतं मृत्युम् ॥ ६ ॥ । अग्निज्वालानां महतीं मालां बल्य विदार्य ॥ ७ ॥ । अवपृच्छु स्प्रष्टुम् ॥ ८ ॥ । ९ ॥ । एकः असहायः । नत्कर्तृणि मार्गकर्तृणि । इति एतन्माभितरस्वदर्शकं कारणमिति शेषः ॥ १० ॥ । अन्विष्य गन्धपणं कुरु । 'इषं गतौ' इत्यन्तं लोट् द्विः । साहाय्येन आनुकूल्येन ॥ ११ ॥ । कस्मिन्देहेऽयं प्राक्किं कर्म कृतवानिति सप्रणिधानं पर्यालोचनमेव चिरयत्ननिष्पाद्यत्वाद्भ्राम्येत्युच्यते न देशसंचरणम् । कर्तृलङ्घनसमाधिनानामदृष्टानां बहिरन्वेषणाप्रसक्तैः ॥ १२ ॥ । पुराणि महानगरोपकण्ठं शाखानगराणि ॥ १३ ॥ । १४ ॥ । लब्धवानुपलब्धवान् । अपरः संकल्पयितुरन्यः पुरुषः ॥ १५ ॥ । अनुजीविनां श्रुत्यानाम् ॥ १६ ॥ । १७ ॥ । प्रा-

वन्ध्यापुत्रमिव प्राज्ञः संकल्पाद्विप्रमिवापरः ॥ १५ ॥
 समपृच्छदथागत्य यमं सर्वार्थकोविदम् ।
 परायणं हि प्रभवः संदेहेऽबुज्जीविनाम् ॥ १६ ॥

मृत्युरुवाच ।

आकाशजस्य कर्माणि कं स्थितानि वद प्रभो ।
 धर्मराजोऽथ संचिन्त्य सुचिरं प्रोक्तवानिदम् ॥ १७ ॥

धर्मराज उवाच ।

आकाशजस्य कर्माणि मृत्यो सन्ति न कानिचित् ।
 एष आकाशजो विप्रो जातः खादेव केवलात् ॥ १८ ॥
 आकाशादेव यो जातः स व्योमैवामलं भवेत् ।
 सहकारीणि नो सन्ति न कर्माण्यस्य कानिचित् ॥ १९ ॥
 संबन्धः प्राक्तेनास्य न मनागपि कर्मणा ।
 अस्ति वन्ध्यासुतस्येव तथाऽजाताकृतेरिव ॥ २० ॥
 कारणानामभावेन तस्मादाकाशमेव सः ।
 नैतस्य पूर्वकर्मास्ति नभसीव महादुमः ॥ २१ ॥
 नैतदस्यावशं चित्तमभावात्पूर्वकर्मणाम् ।
 अद्य तावद्देहेनाद्यं न किञ्चित्कर्म संचितम् ॥ २२ ॥
 एवमाकाशकोशात्मा विशदाकाशरूपिणि ।
 स्वकारणे स्थितो नित्यः कारणानि न कानिचित् ॥ २३ ॥
 किञ्चिदप्येवमेपोऽत्र विशानाकाशमात्रकः ॥ २४ ॥
 प्राणस्पन्दोऽस्य यत्कर्म लक्ष्यते चास्मदादिभिः ।
 दृश्यतेऽस्माभिरेवं तन्न त्वस्यास्त्यत्र कर्मधीः ॥ २५ ॥
 संस्थिता भावयन्तीव चिद्रूपैव परान्पदात् ।
 भिन्नमाकारमात्मीयं चित्तस्मिन्ने शालभजिका ॥ २६ ॥

रन्ध्याधिकारफलानां फलारम्भेनैव विनाशात्संचितानां ज्ञानेन वाधादागामिना बोजाभावान्न सन्त्येवंयुक्तिः ॥ १८ ॥ । सहकाराण्यभिमानरागादीनि मृत्योर्माणं वा सहकारीणि कर्माण्यथतनानाति शेषः ॥ १९ ॥ । संबन्ध इति । तथाच सूत्रम्—'तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशो' इति । अजाताकृतेरनुत्पन्नाकारस्येव ॥ २० ॥ । कारणानामविद्यादीनां निर्विकारस्य विकारहेतूनां वा । तस्माद्विकारायोगान् ॥ २१ ॥ । मास्तु शारीरं मानसं तु स्यात्तत्राह—नैतदिति । पूर्वदेहस्यन्दवासनावशो हि चित्तस्पन्दस्तदभावाद्वाद्यतन शारीरमपि आद्यमदनाहं मृत्योः कर्म न संचितम् ॥ २२ ॥ । एवंच सत्यं परब्रह्मस्वभावएव स्थितो न दृश्यस्वभाव इत्याह—एवमिति ॥ २३ ॥ । तद्भावे तु प्राक्तनकर्मादिप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—प्राक्तनानीति ॥ २४ ॥ । ननु तर्हि कथमयमस्माभिः प्राणदेहादिक्रियावान्दृश्यते तत्राह—प्राणिति । तदस्माभिः स्वाविद्यया भ्रान्त्या दृश्यते नत्वस्य तत्र सत्यताधीरस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ । कथं तर्हि तस्य देहादिधी-

तथैव परमार्थात्सत्त्वात्मभूतः स्थितो द्विजः ।
 यथा द्रवत्वं पयसि शून्यत्वं च यथाम्बरे ॥ २७ ॥
 स्पन्दत्वं च यथा वायोस्तथैव परमे पदे ।
 कर्माण्यद्यतनान्यस्य संचितानि न सन्ति हि ॥ २८ ॥
 न पूर्वान्येष तेनेह न संसारवशं गतः ।
 सहकारिकारणानामभावे यः प्रजायते ॥ २९ ॥
 नासौ स्वकारणाद्भिन्नो भवतीत्यनुभूयते ।
 कारणानामभावेन तस्मादेव स्वयं भवः ॥ ३० ॥
 कर्ता न पूर्वं नाप्यद्य कथमाक्रम्यते वद ।
 यदैव कल्पनां बुद्ध्या मृतिनास्तीं करिष्यति ॥ ३१ ॥
 पृथ्व्यादिमानयमहमिति यस्य च निश्चयः ।
 स पार्थिवो भवत्याशु ग्रहीतुं स च शक्यते ॥ ३२ ॥
 पृथ्व्यादिकलनाभावादेव विप्रो न रूपवान् ।
 दृढरज्ज्वेव गगनं ग्रहीतुं नैव युज्यते ॥ ३३ ॥

मृत्युरुवाच ।

भगवज्जायते शून्यात्कथं नाम वदेति मे ।
 पृथ्व्यादयः कथं सन्ति न सन्ति वद वा कथम् ३४
 यम उवाच ।

न कदाचन जातोऽसौ न च नास्ति कदाचन ।
 द्विजः केवलविज्ञानभामात्रं तत्तथा स्थितः ॥ ३५ ॥

स्तामाह—संस्थितेति । चिःस्तम्भे चिद्रूपं शालभञ्जिका प्रति-
 मा आसीत्यं भिन्नं चिद्विलक्षणमाकारं भावयन्तीति स्थिता ।
 तथाच भावनामात्ररूपं तत्र वास्तवमित्यस्य धारित्यर्थः ॥ २६ ॥
 क्वचित्त्वस्य दृष्टान्तार्थमनुकर्णा यथा स्तम्भे संस्थिता शालभ-
 ङ्जिकैल्लेखमधिकं पठ्यते ॥ २७ ॥ २८ ॥ उपपादितप्रकारेण
 कर्मासंभवानुवादस्य फलकीर्तनं न संसारवशगत इति । प्रसि-
 द्धरजतकारणजन्मशुक्तिरजतस्यैव तदीयदेहादर्मिध्यात्वनिर्णये
 तत्प्रयुक्तकर्तृत्वादिबाधान् मृत्युवाक्यमणप्रसक्तिरित्याह—सह-
 कारीत्यादिना वदेत्यन्तेन ॥ २९ ॥ ३० ॥ ननु जीवान्तराणा-
 मप्येतद्विध्यात्कथं ते वा मृत्युना गृह्यन्ते तत्राह—यदैव इति ।
 यस्य जीवस्य पृथ्व्यादिमान् देह एवाहमिति निश्चयोऽस्ति स
 मूढः पार्थिवदेह एव भवति तस्य एव ब्रह्मा यदा सत्यसंकल्प-
 बुद्ध्या मृतिनास्तीं कल्पनां करिष्यति तदा स त्वया ग्रहीतुं श-
 क्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पृथ्व्यादिमयदेहकलनाया अ-
 भावान् रूपवान्माकारवान् ॥ ३३ ॥ निर्विकारस्य शून्यस्य वि-
 कारमजस्य जन्म सतां पृथ्व्यादीनामसत्त्वं चोक्तमसंभावयन्मृ-
 त्युरुवाच—भगवन्निति ॥ ३४ ॥ परस्याकाशान्नोक्तिः पृथ्व्या-
 दीनामसत्त्वोक्तिश्च न शून्यत्वाभिप्रायेण । किंतु कार्यस्य कार-
 णपृथक्कसताशून्यत्वाभिप्रायेण एवमजस्य जन्मोक्तिर्विवादा-
 भिप्रायेण न परिणामाभिप्रायेणत्याजयं सूचयन् यम उ-

१ परमार्थान्तः स्वात्मभूत इति पाठः.

महाप्रलयसंपत्तौ न किञ्चिद्विशिष्यते ।
 ब्रह्मास्ते शान्तमजरमनन्तात्मैव केवलम् ॥ ३६ ॥
 शून्यं नित्योदितं सूक्ष्मं निरुपाधि परं स्थितम् ।
 तदा तदनु येनास्य निकटेऽद्विनिभं महः ॥ ३७ ॥
 संविन्मात्रस्वभावत्वाद्देहोऽहमिति चेत्तति ।
 काकतालीयवद्भ्रान्तमाकारं तेन पश्यति ॥ ३८ ॥
 स एव ब्राह्मणस्तस्मिन्सर्गाद्वावम्बरोदरे ।
 निर्विकल्पश्चिदाकाशरूपमास्याय संस्थितः ॥ ३९ ॥
 नास्य देहो न कर्माणि न कर्तृत्वं न वासना ।
 एष शुद्धचिदाकाशो विज्ञानघन आततः ॥ ४० ॥
 प्राक्तनं वासनाजालं किञ्चिदस्य न विद्यते ।
 केवलं व्योमरूपस्य भारूपस्येव तेजसः ॥ ४१ ॥
 वेदनामात्रसंशान्तावीहशोऽपि न दृश्यते ।
 तस्माद्यथा चिदाकाशस्तथा तत्प्रतिपत्तयः ॥ ४२ ॥
 कुतः किलात्र पृथ्व्यादेः कीदृशः संभवः कथम् ।
 एतदाक्रमणे मृत्यो तस्मान्मा यत्नवान्भव ॥ ४३ ॥
 ग्रहीतुं युज्यते व्योमं न कदाचन केनचित् ।
 ध्रुवैतद्विस्मितो मृत्युर्जगामनिजमन्दिरम् ॥ ४४ ॥
 श्रीराम उवाच ।

ब्रह्मैव कथितो देवस्त्वया मे प्रपितामहः ।
 स्वयंभूर्ज एकान्मा विज्ञानान्मेति मे मतिः ॥ ४५ ॥

वाच—न कदाचनेति । यतोऽयं द्विजः परमार्थतः केवल वि-
 ज्ञानभामात्रं तत्ततो हनोस्तथैव सदा स्थितो न विकृत इत्यर्थः
 ॥ ३५ ॥ आद्यन्त्योन्मात्रपरिणेषात्तदेवास्य स्वाभाविक सत्य
 रूपमित्याशयेनाह—महाप्रलयेति साधनं ॥ ३६ ॥ तदा प्र-
 लये स्थितमित्यन्वयः । यदुक्तं दृश्यतेऽस्माभिरेव तदिति तदु-
 पपादयति—तदन्वित्यादिना । तदनु सर्गारम्भकाले येन वा-
 सनादृष्टसंभूतजीवाविद्याहेतुना अस्य संविन्मात्रस्वभावत्वात्प्रि-
 कटे पुरोविषयभावेन आदिनिभं पर्येतवदनिवायं विराडुप चतु-
 मुख वा देहोऽहमित्यामलापाहं महः स्थूलं रूपं चेत्तति ईप-
 त्कुण्ठति तदा तेनैव तादृशविद्याहेतुना काकतालीयवदकस्मा-
 त्स्वप्न इव भ्रान्तं मिथ्याभूतं नमाकारं पश्यति । अस्मदादिजन
 इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तथाच परदृष्टव्यस्तदेहादिना नास्य
 निर्विकल्पतादिक्षतिरिति प्रागुक्तमव्याहृतमित्याशयेनाह—स एष
 इत्यादि ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ वेदना बहिर्मुखचित्प्रवृत्तिस्त-
 न्मात्रसंशान्ता ईदृशः प्रातिभासिकरूपोऽपि । वेदनाशान्ति-
 स्तर्हि कथं तत्राह—तस्मादिनि । अधिष्ठानतत्त्वपरिचयेन वि-
 षयबाधे तत्प्रतिपत्तयो वेदना अपि यथा चिदाकाशस्तथैव त-
 द्वावादवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ यत्र चिस्वभावानां वेदना-
 नामप्यसहनं तत्र दूरे पृथ्व्यादिसहनसंभावनेति तव नाक्रमणं
 प्रलाशेत्याशयेनाह—कुत इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आकाशज-
 द्विज इति नामान्तरप्रतिपादितो ब्रह्मैव मया आख्यायिकाता-

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवमेतन्मया राम ब्रह्मैष कथितस्तव ।
विवादमकरोन्मृत्युर्यमेतत्कृते पुरा ॥ ४६ ॥
मन्वन्तरे सर्वभक्षो यदा मृत्युर्हरन्प्रजाः ।
बलमेत्यञ्जजाक्रान्तावाग्मभमकरोत्स्वयम् ॥ ४७ ॥
तदैव धर्मराजेन यमेनाश्वनुशासितः ।
यदेव क्रियते नित्यं रतिस्तत्रैव जायते ॥ ४८ ॥
ब्रह्मा किल पराकाशवपुराक्रम्यते कथम् ।
मनोमात्रं च संकल्पः पृथ्व्यादिरहिताकृतिः ॥ ४९ ॥
यश्चिद्भोमचमन्कारः किलाकारानुभूतिमान् ।
स चिद्भोमैव नो तस्य कारणत्वं न कार्यता ॥ ५० ॥
आकाशस्फुरदाकारः संकल्पपुरुषो यथा ।

पृथ्व्यादिरहितो भाति स्वयंभूर्भासते तथा ॥ ५१ ॥
निर्मले व्योम्नि मुक्तालीसंकल्पस्वप्रभोः पुरम् ।
अपृथ्व्यादि यथा भाति स्वयंभूर्भासते तथा ॥ ५२ ॥
न दृश्यमस्ति न द्रष्टा परमात्मनि केवले ।
स्वयं चित्ता तथाप्येष स्वयंभूरिति भासते ॥ ५३ ॥
संकल्पमात्रमेवैतन्मनो ब्रह्मेति कथ्यते ।
संकल्पाकाशपुरुषो नास्य पृथ्व्यादि विद्यते ॥ ५४ ॥
यथा चित्रकूटस्तस्या निर्देहा भाति पुत्रिका ।
तथैव भासते ब्रह्मा चिदाकाशाच्छरज्जनम् ॥ ५५ ॥
चिद्भोमकेवलमनन्तमनादिमध्यं
ब्रह्मेति भाति निजचित्तवशात्स्वयंभूः ।
आकारश्चानिध पुमानिध वस्तुतस्तु
वन्ध्यातनूज इव तस्य तु नास्ति देहः ॥ ५६ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाग्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे आद्यसृष्टिकर्तृवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ३

श्रीराम उवाच ।

एवमेव मनः शुद्धं पृथ्व्यादिरहितं स्वया ।
मनो ब्रह्मेति कथितं सत्यं पृथ्व्यादिवर्जितम् ॥ १ ॥
तदत्र प्राक्तनी ब्रह्मन्स्मृतिः कस्मात् कारणम् ।

यथा मम तवान्यस्य भूतानां चेति मे वद ॥ २ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पूर्वदेहोऽस्ति यस्याद्य पूर्वकर्मसमन्वितः ।
तस्य स्मृतिः संभवति कारणं संसृतिस्थितेः ॥ ३ ॥

पर्यायो जगन्मध्यान्वमपि परिज्ञानमिति सूचनेन गुरु प्रहर्ष-
यन् श्रागम उवाच—ब्रह्मेति । विज्ञानात्मा जीवममष्टिरूपः
॥ ४५ ॥ विवादं संवादम् ॥ ४६ ॥ मन्वोः अन्तरे संधि-
काले । अञ्जजम्याक्रान्तां मरणे आग्मममुद्योगम् ॥ ४७ ॥
कथमशवयेऽपि मृत्योः पुनःपुनरुद्योग इति चञ्चमनिनयेत्या-
ह—यदेवैति ॥ ४८ ॥ आत्म्यायिकामुखोक्तार्थं कण्ठनोऽपि
वदस्तच्छरीरादेर्मनोमात्रत्वमाह—ब्रह्मेति ॥ ४९ ॥ ५० ॥
आकाशे यथा अवाश्वन्वन्दर्नालमहाकटाहाकारः पृथ्व्यादि-
रहितो भाति तथैत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ स्वयं चित्ता चिन्मा-
त्रस्वभावतैव अस्ति ॥ ५३ ॥ संकल्पमात्रमेव मनोरूपं न
पृथ्व्यादिघटितं स एव ब्रह्मा पद्मज इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ निराका-
रस्य संकल्पस्य कथं पुरुषाकारता तत्राह—यथेति चित्रकूटो
हि लेख्यप्रतिमाकारमन्तः संकल्पेन विधाय तथैव बहिलिख-
तोऽन्तःस्था पुत्रिका चित्रप्रतिमा यथा निर्देहापि तदाकारा
भाति तथैव चिदाकाशस्याच्छ स्वच्छ यद्रजनं प्रतिबिम्बप्राहकं
मनस्तद्ब्रह्मा प्रजापतिशरीराकार भाति ॥ ५५ ॥ तत्र मनस्त-
दाकारकल्पनापरिणामो न वास्तवः किंतु शुद्धं ब्रह्मैवाज्ञानात्प्रा-
विवर्तत इत्याह—चिद्भोमेति । ब्रह्मा स्वयंभूरित्याकारवानि-
वेत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

मनोरूपो यतो ब्रह्मा तत्संकल्पमयं जगत् ।

मनोराज्यवदेवेदमसदित्यत्र कीर्त्यते ॥ १ ॥

मनोमात्रं च संकल्पः पृथ्व्यादिरहिताकृतिः इति प्रागुक्तरीत्या
ब्रह्मणो मनोरूपत्वाभ्युपगमे मनसो वासनाजालरूपत्वात्प्राक्तनं
वासनाजालं किञ्चिदस्य न विद्यत इत्युक्तिर्युक्तेति मन्यमानः
श्रीराम उवाच—एवमेवेति द्वाभ्याम् । मनः शुद्धं पृथ्व्यादिरहितम्
एवमेव प्रसिद्धम् । उत्तरत्र तर्हीत्यर्थं तदिति प्रयोगात्तदाकाङ्क्षित-
मत्र यदीत्यध्याहार्यम् ॥ १ ॥ अत्रास्मिन्ब्रह्मणः शरीरे प्राक्तनी
पूर्वशरीरत्यागकालोद्भूता स्मृतिस्तव मम अन्यस्य वा पुरुषस्य
भूतानां पश्वादीनां च शरीरे प्राक्तनी स्मृतिर्यथा कारणं तथा
कस्मात्कारणं न । 'य यं वापि स्मरन्भावम्' इत्यादिस्मृतेः । यदि
प्राक्तनी स्मृतिरस्ति तर्हि तदुद्भवधारसंस्कारदेहादिकमपि प्राक्तनं
दुर्वारमिति भावः ॥ २ ॥ सत्यं पूर्वदेहादिसिद्धौ तदनुभूतगोचरा
स्मृतिः कारणं स्यात्तदेवासिद्धमिति श्रीवसिष्ठ उवाच—पूर्वमिति
द्वाभ्याम् । ननु 'तद्वैतल्लोकजिदेव' इत्यादिभ्रुतिभिस्तत्कृतान्यायेन
च हेरण्यगर्भपदस्य कर्मोपासनसमुच्चयफलप्रसिद्धेः कथं प्राग्दे-
हवासनाद्यसत्त्वोक्तिः कथं वा मनोमयस्य तद्देहस्यापृथ्व्यादिमय-
त्वोक्तिर्मनसः 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इत्यत्र विकारत्वपरभ्रुति-
विरोधादपञ्चीकृतभूतकार्यत्वसिद्धान्तविरोधाच्चेति चेत् । सत्यम् ।
'अहदशैव यन्मदन्यन्नास्ति कस्माद्यु बिभेमोति' 'सह सिद्धं चतु-

ब्रह्मणः प्राक्तनं कर्म यदा किञ्चिन्न विद्यते ।
प्राक्तनी संस्मृतिसस्य तदोदेति कुतः कथम् ॥ ४ ॥
तस्मादकारणं भाति वा स्वचित्तैककारणम् ।
स्वकारणादनन्यात्मा स्वयंभूः स्वयमात्मवान् ॥ ५ ॥
आतिवाहिक एवासौ देहोऽस्त्यस्य स्वयंभुवः ।
न त्वाधिभौतिको राम देहोऽजस्योपपद्यते ॥ ६ ॥

श्रीराम उवाच ।

आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः ।
सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणोऽस्त्येक एव किम् ॥ ७ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

सर्वेषामेव देहौ द्वौ भूतानां कारणात्मनाम् ।
अजस्य कारणाभावादेक एवातिवाहिकः ॥ ८ ॥
सर्वासां भूतजातीनामेकोऽजः कारणं परम् ।
अजस्य कारणं नास्ति तेनासावेकदेहवान् ॥ ९ ॥
नास्त्येव भौतिको देहः प्रथमस्य प्रजापतेः ।
आकाशात्मा च भात्येष आतिवाहिकदेहवान् ॥ १० ॥
चित्तमात्रशरीरोऽसौ न पृथ्व्यादिक्रमात्मकः ।
आद्यः प्रजापतिर्व्योमवपुः प्रतनुते प्रजाः ॥ ११ ॥
ताञ्च चिद्योमरूपिण्यो विनान्यैः कारणान्तरैः ।
यद्यतस्तत्तदेवेति सर्वैरेवानुभूयते ॥ १२ ॥

इयम्' इति ध्रुतिस्मृतिसिद्धतदीयतश्चदशा तु त्रैकालिकप्रपञ्च-
स्यापि-नासीदस्ति भविष्यतीति त्रैकालिकबाधात्र पूर्वदेहवासना-
दिसत्वमिति तथोक्तिः । बाधितानुवृत्तां तु मनसि तद्देहं च
दग्धपटे तान्तवन्मिव न पृथ्व्यादिमयत्वं यथापूर्वमस्तीति न
कश्चिद्विरोधः । यत्राबाधिताज्ञमनःसंकल्पनगरादिरपि न सत्यत्वं
भौतिकत्वं वा तत्र किं वाच्यं तत्त्वज्ञानबाधितानुवृत्तैर्विश्चमनः-
संकल्पजस्य विश्वस्य तथात्वमित्यभिप्रेत्य वक्ष्यमाणजगन्मिथ्या-
त्वौपयिकत्वात्तत्त्वदृष्टिमेवावष्टभ्य पूर्वदेहवासनाद्यपलायो नाज्ञदृ-
ष्ट्यनुबाधुपास्तिफलभ्रुतिपुरस्कारेणति ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्वचित्तं
देहप्रपृच्छितं तदेकं कारणमिति तस्य स्वतश्चित्ताभावोक्तिः ॥ ५ ॥
अतिबह्वनसिर्धुमादिमार्गेण लोकान्तरप्रापणं तत्र साधुरस्मदा-
दिलिङ्गदेह इवातिवाहिकः सूक्ष्म इति यावत् । आधिभौतिकः
स्थूलभूतजः ॥ ६ ॥ ७ ॥ कारणात्मनां चक्षुरादिव्यावहारिक-
प्रमाणवेषपञ्चीकृतभूतरूपकारणात्मनाम् । कारणाभावात् अवि-
द्याऽपञ्चीकृतभूतानामनन्यपरध्रुतिचक्षुराद्यवयवत्वेन साक्षिवैद्यत्वेन
च प्रातिभासिकत्वेन व्यावहारिकसत्यत्वाभावात्प्रागुक्तरीत्या वा
कारणाभावादित्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रकारान्तरेणान्याह—सर्वासा-
मिति ॥ ९ ॥ आकाशात्मा चिदाकाशमात्ररूपः । आरोपित-
स्वाधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावात् ॥ १० ॥ इत्थं च तत्संकल्प-
कल्पितजगतोऽपि तदधिष्ठानचिन्मात्रता फलितेति विवक्षु-
राह—चितेति ॥ ११ ॥ अन्यैस्तत्संकल्पव्यतिरिक्तैः कारणा-
न्तरैः कारणभेदैः । यतो यस्मादुपादानात्मातमिति शेषः । अ-

निर्वाणमात्रं पुरुषः परो बोधः स एव च ।
चित्तमात्रं तदेवास्ते नायाति वसुधादिताम् ॥ १३ ॥
सर्वेषां भूतजातानां संसारव्यवहारिणाम् ।
प्रथमोऽसौ प्रतिस्पन्दश्चित्तदेहः स्वतोदयः ॥ १४ ॥
अस्मात्पूर्वात्प्रतिस्पन्दादनन्यैतत्स्वरूपिणी ।
इयं प्रविशुता सृष्टिः स्पन्दसृष्टिरिवानिलात् ॥ १५ ॥
प्रतिभानाकृतेरस्मात्प्रतिभामात्ररूपधृक् ।
विभात्येवमयं सर्गः सत्यानुभववान्वित्तः ॥ १६ ॥
दृष्टान्तोऽत्र भवत्वप्रपुरस्त्रीसुरतं यथा ।
असदप्यर्थसंपत्त्या सत्यानुभवभासुरम् ॥ १७ ॥
अपृथ्व्यादिमयो भाति व्योमाकृतिरदेहकः ।
सदेह इव भूतेशः स्वात्मभूः पुरुषाकृतिः ॥ १८ ॥
संघित्संकलपरूपत्वाद्बोदेति समुदेति च ।
स्वायत्तत्वात्स्वभावस्य नोदेति न च शाम्यति ॥ १९ ॥
ब्रह्मा संकल्पपुरुषः पृथ्व्यादिरहिताकृतिः ।
केवलं चित्तमात्रात्मा कारणं त्रिजगन्स्थितः ॥ २० ॥
संकल्प एष कचति यथानाम स्वयंभुवः ।
व्योमामैष तथा भाति भवत्संकल्पशैलवत् ॥ २१ ॥
आतिवाहिकमेवान्तर्विस्मृत्या दृढरूपया ।
आधिभौतिकबोधेन मुधा भाति पिशाचवत् ॥ २२ ॥

नुभूयते कनककुण्डलादौ । तथा च जगतो ब्रह्ममात्रता मिद्वेति
भावः ॥ १२ ॥ तेन जीवम्यापि तन्मात्रता मिद्वत्याह—नि-
र्वाणमात्रमिति । यतः स चिन्नोपाधिश्चिन्मात्रात्वात् चित्तमात्रभू-
तोऽपि परमार्थतः स चिदाकाश एवान्नं न भौतिकपुरुषादि-
भावमायातीत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वता अहभावस्तस्योदयः ॥ १४ ॥
एतदुपादानकस्थूलस्यैतन्मात्रत्वादनन्यैतत्स्वरूपिणी ॥ १५ ॥
अध्यस्तमनोविकारस्य जगतोऽध्यस्तत्वं फलितेत्याह—प्रति-
भानेति । प्रतिभानं प्रतिभासस्तन्मात्रसिद्धाकृतं प्रातिभासि-
काकारादित्यर्थः । अथवा परमार्थचिन्मात्राकाशचिन्मात्ररूप-
धृगपि सर्ग एव परिदृश्यमानाऽचिदाकारेण विभानात्यर्थः
॥ १६ ॥ स्वप्ने योऽन्यः स्वप्नस्तत्रत्यस्त्रीसुरतमिति सूक्ष्मकल्पना-
न्तर्गतस्थूलकल्पना दृष्टान्तत्वोपपत्त्यर्थम् । अर्थसंपत्त्या व्यवहा-
रप्रयोजननिष्पत्त्या ॥ १७ ॥ तथाच प्रागुक्तं नासंभावितमि-
त्याह—अपृथ्व्यादीति ॥ १८ ॥ नोदेति परमार्थतः समुदेति
भ्रान्त्या तत्राद्यमुपपादयति—स्वायत्तत्वादिति । जगद्भाववद-
विद्याद्यधीनत्वाभावादिति भावः । स्वभावस्य स्वरूपस्थितेः
॥ १९ ॥ २० ॥ यथा यादृशप्राणिकर्मावुरोधेन येन येन प्रका-
रेण कचति विकसति । तथा तेन प्रकारेण ॥ २१ ॥ तर्हि
कथं सर्वेषां संकल्पशैलविलक्षणआधिभौतिकत्वार्थक्रियासामर्थ्या-
द्यनुभवस्तत्राह—आतिवाहिकमिति । स्वरूपविस्मृत्या आति-

इदं प्रथमतोद्योगसंप्रबुद्धं महाचितेः ।
 नोदेति शुद्धसंविच्चादातिबाहिकविस्मृतिः ॥ २३ ॥
 आधिभौतिकजातेन नास्योदेति पिशाचिका ।
 असत्या मृगतृष्णेव मिथ्या जाड्यस्त्रमप्रदा ॥ २४ ॥
 मनोमात्रं यदा ब्रह्मा न पृथ्व्यादिमयात्मकः ।
 मनोमात्रमतो विश्वं यद्यज्जातं तदेव हि ॥ २५ ॥
 अज्ञस्य सहकारीणि कारणानि न सन्ति यत् ।
 तज्ज्ञस्यापि न सन्त्येव तानि तस्मात् कानिचित् ॥ २६ ॥
 कारणान्कार्यवैचित्र्यं तेन मात्रास्ति किंचन ।
 यादृशं कारणं शुद्धं कार्यं तादृगिति स्थितम् ॥ २७ ॥
 कार्यकारणता ह्यत्र न किंचिदुपपद्यते ।
 यादृगेव परं ब्रह्म तादृगेव जगन्नयम् ॥ २८ ॥
 मनस्तामिव यानेन ब्रह्मणा तन्यते जगत् ।
 अन्नन्यादान्नमनः शुद्धाद्भवन्त्वमिव वारिणः ॥ २९ ॥
 मनसा तन्यते सर्वमसदेवेदमानतम् ।
 यथा संकल्पनगरं यथा गन्धर्वपत्तनम् ॥ ३० ॥
 आधिभौतिकता नास्ति रज्जवामिव भुजङ्गता ।
 ब्रह्मादयः प्रबुद्धास्तु कथं तिष्ठन्ति तत्र ते ॥ ३१ ॥
 आतिबाहिक एवास्ति न प्रबुद्धमतेः किल ।

आधिभौतिकदेहस्य बाँचोवात्र कुतः कथम् ॥ ३२ ॥
 मनोनाम्नो मनुष्यस्य विरिच्यकारधारिणः ।
 मनोराज्यं जगदिति सत्यरूपमिव स्थितम् ॥ ३३ ॥
 मन एव विरिचित्वं तद्वि संकल्पनात्मकम् ।
 स्ववपुः स्फारतां नीत्वा मनसेदं वितन्यते ॥ ३४ ॥
 विरिञ्चो मनसो रूपं विरिञ्चस्य मनो वपुः ।
 पृथ्व्यादि विद्यते नात्र तेन पृथ्व्यादि कल्पितम् ॥ ३५ ॥
 पद्माक्षे पद्मिनीवान्तर्मनो हृद्यस्ति दृश्यता ।
 मनोदृश्यदृशौ भिन्ने न कदाचन केनचित् ॥ ३६ ॥
 यथा चात्र तव स्वप्नः संकल्पश्चित्तराज्यधीः ।
 स्वानुभूत्यैव दृष्टान्तस्तस्माद्बुध्यस्ति दृश्यभूः ॥ ३७ ॥
 तस्माच्चित्तविकल्पस्यपिशाचो बालकं यथा ।
 विनिहन्त्येवमेषान्तर्द्रष्टारं दृश्यरूपिका ॥ ३८ ॥
 यथाङ्कुरोऽन्तर्बीजस्य संस्थितो देशकालतः ।
 करोति भासुरं देहं तनोत्येवं हि दृश्यधीः ॥ ३९ ॥

सञ्चेन्न शाम्यति कदाचन दृश्यदुःखं
 दृश्ये त्वशाम्यति न बोद्धरि केवलत्वम् ।
 दृश्ये त्वसंभवति बोद्धरि बोद्धृभावः
 शाम्येत्स्थितोऽपि हि तदस्य विमोक्षमाहुः ॥ ४० ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहागमायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे बन्धहेतुवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

R. Krishnamoorti, P. 1

वाहिकभावविस्मृत्या च ॥ २२ ॥ तर्हि विरिञ्चरूप्यस्मदादिव-
 दानिवाहिकभावविस्मृतिः किं न स्यात्तत्राह—इदमिति । इदं
 वैरिञ्चं रूपं महाचितेमायाशबलब्रह्मणः प्रथमता सर्वस्थूलप्रपञ्चा-
 पेक्षया कारणीभूतमूक्षमभूतात्मकतेति यावत् । तत्र उद्योगेन
 संकल्पेन सत्यसकल्पत्वात्तथैव संप्रबुद्धं प्रत्यक्षमाविर्भूतमतस्तमो-
 नाच्छादितत्वेन विरिञ्चेः शुद्धसंविच्चात्नातिबाहिकविस्मृतिरुदे-
 तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ यदा यस्मिन्कल्पे यत् इति वार्थः ।
 यस्याज्जातं यज्जातम् ॥ २५ ॥ इत्थं च 'अत्रेन सोम्य शुक्ले-
 नापोमूलमन्विच्छ' इति श्रुतिदर्शितन्यायेन जगतो मनोमात्रत्वं
 मनसश्च ब्रह्मात्रतेति ब्रह्माद्वैतं फलितमित्याह—अज्ञस्यत्या-
 दिभिभिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इत्थं च भेदकाभावात्कार्यकारण-
 भावायोगाज्जगद्ब्रह्मैव संपन्नमित्याह—कार्येति ॥ २८ ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ इत्थं च तत्त्वज्ञानां जगत एव बाधे देहादी नाधिभौ-
 तिकताप्रत्ययसंभव इत्याह—आधिभौतिकतेति ॥ ३१ ॥ कै-
 शुतिकन्यायेनाप्युक्तमर्थं द्रवयति—आतिबाहिकेति । आतिबा-
 हिकः प्रातिभासिकः सोऽपि नास्त्येव तत्राधिभौतिकस्य वाचः
 कुतो हेतोः कथं केन प्रकारेण ॥ ३२ ॥ मनुष्यस्येति प्राक्तनो-

पासकावस्थां स्मृत्योक्तिः ॥ ३३ ॥ विरिचित्वं सर्वैकवृत्तम् । हि
 यस्मात्तद्विरिचित्वं विरिञ्चेः संकल्पनात्मकं न बाह्योपकरणाधी-
 नम् । स्फारतां विपुलताम् ॥ इदं विश्वम् ॥ ३४ ॥ अत्र
 मनसि । तेन हेतुना मनसा वा कल्पितमध्यस्तमात्मनीति शेषः
 ॥ ३५ ॥ मनो हृदि । मनोन्तः दृश्यता लक्षणया दृश्यवर्गः ।
 ननु कथं विरुद्धमिदमुच्यते । 'पृथ्व्यादि विद्यते नात्र मनो हृद्यस्ति
 दृश्यते' इति चेत्तत्राह—मनोदृश्येति । यतो मनश्च दृश्यं च
 तयोः समाहारो मनोदृश्यं तदुभयदृक् साक्ष्यात्मा च ते उभे
 केनचित्कदाचन न भिन्ने न विवेचिते । यावत्ते न विवेचिते ता-
 वदज्ञानानुच्छेदादस्त्वैवेत्युक्तमिति भावः । अथवा मनश्च दृश्य-
 दृक् दृश्यदर्शनं च तेन भिन्ने । तथाच मनस उच्छेद एव
 दृश्यदर्शनोच्छेद इति भावः ॥ ३६ ॥ तत्रान्वयव्यतिरेकसि-
 द्धदृष्टान्तान्वदभिगमयति—यथेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दृश्यधी-
 र्मनः ॥ ३९ ॥ ननु किमर्थं महता यत्नेन दृश्यमिभ्यात्वं साध्यते
 तस्य सत्यत्वे का क्षतिस्तत्राह—सचेदिति । स्थितोऽपि सा-
 म्येत्किं पुनर्मिथ्याभूत इत्यर्थः । तत्केवलत्वमेव विमोक्षमाहुः
 ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहाराजायनतात्पर्यप्रकाशे उत्प-
 त्तिप्रकरणे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ४

श्रीबाल्मीकिरवाच ।

कथयत्येवमुद्दामवचने मुनिनायके ।
 श्रोतुमेकरसे जाते जने मौनमुपस्थिते ॥ १ ॥
 शान्तेषु किङ्किणीजालरवेषु स्पन्दनं विना ।
 पञ्चरान्तरहारीतशुकेष्वप्यस्तकेलिषु ॥ २ ॥
 सुविस्तृतविलासासु स्थितासु ललनास्वपि ।
 चित्रमिसाविव न्यस्ते समस्ते राजसन्नि ॥ ३ ॥
 मुहूर्तशेषमभवद्विषयं मधुरातपम् ।
 व्यवहारा रविकरैः सह तानवभाययुः ॥ ४ ॥
 वपुर्लुप्तकुलकमलप्रकरामोदमांसलाः ।
 वायवो मधुरस्पन्दाः श्रवणार्थमिवागताः ॥ ५ ॥
 श्रुतं चिन्तयितुं भानुरिवाहोरचनाध्रमम् ।
 तस्याजैकान्तमगमच्छून्यमस्तगिरेस्तदम् ॥ ६ ॥
 उत्सस्थुर्मिहिकारम्भसमता वनभूमिषु ।
 विज्ञानश्रवणादन्तःशीतलाः शान्तता इव ॥ ७ ॥
 बभूवुरल्पसंचारा जना दशसु दिक्ष्वपि ।
 सावधानतया श्रोतुमिव संत्यक्तचेष्टिताः ॥ ८ ॥
 छाया दीर्घत्वमाजग्मुर्वासिष्ठं वचनकमम् ।
 इव श्रोतुमशेषाणां वस्तूनां दीर्घकंधराः ॥ ९ ॥
 प्रतीहारः पुरः प्रहो भूत्वाह वसुधाधिपम् ।
 देव ज्ञानद्विजार्चासु कालो व्यतिगतो भृशम् ॥ १० ॥
 ततो वसिष्ठो भगवान्संहत्य मधुरां गिरम् ।
 अद्य तावन्महाराज श्रुतमेतावद्वस्तु वः ॥ ११ ॥
 प्रातरन्यद्वदिष्यामि इत्युक्त्वा मौनवानभूत् ।
 इत्याकर्ण्यैवमस्तूक्त्वा भूपतिर्भूतिवृद्धये ॥ १२ ॥

श्रुत्वोपदेशं प्रथममुत्थानादिनिशाक्रमः ।

प्रातरागमनं चित्रस्वभावश्चात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

एकरसे एकाग्रे ॥ १ ॥ एकरसतामेव लिङ्गदर्शयति—शा-
 न्तेष्वित्यादिना । हारीताः पक्षिविशेषाः ॥ २ ॥ राजसन्नि
 लक्षणया राजसद्यस्थप्राणिनाकाये चित्रमिति न्यस्ते चित्र इव
 स्थिते इति विपरिणामेनानुपपन्नः ॥ ३ ॥ तानवमन्यताम् ॥ ४ ॥
 आमोदेन मांसलाः पुष्टाः । मधुरो मन्दत्वात्सुखकरः स्पन्दो
 येषाम् । सर्वत्र । विशेषणानि साधारणानि । उपमानमुत्प्रेक्षा
 वा ॥ ५ ॥ भानुः श्रुतं श्रवणावधृतमर्थं चिन्तयितुं मननं
 दृढीकर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । शून्यं जनशून्यम् ॥ ६ ॥ मिहिकानां
 तुषाराणामारम्भेण समता अविषमताः । अन्तःशीतला इति
 साधारणं विशेषणम् ॥ ७ ॥ संत्यक्तानि चेष्टितानि व्यापारान्त-
 राणि वै ॥ ८ ॥ अशेषाणां वस्तूनां छाया अशेषाणां श्रोतॄणां
 दीर्घाः कंधराः कण्ठा वचनकमं श्रोतुमिव दीर्घत्वमाजग्मुः ।

१ विश्वस्वभावश्च इति पाठः.

पुष्पपाद्यार्घसन्मानदक्षिणादानपूजया ।

सदेवर्षिमुनीन्विप्रान्पूजयामास सादरम् ॥ १३ ॥

अथोत्तमौ सभा सर्वा सराजमुनिमण्डला ।

मण्डलाकीर्णरत्नौघपरिवेषावृतानना ॥ १४ ॥

परस्पराङ्गसंघट्टरणत्केयूरकङ्कणा ।

हारभाराहृतस्वर्णपट्टाभोरुस्तनान्तरा ॥ १५ ॥

शेखरोत्सङ्गविभ्रान्तप्रबुद्धमधुपखनैः ।

सधुंघुमशिरोभारा वदद्भिरिव मूर्धजैः ॥ १६ ॥

काञ्चनाभरणोद्योतकनकीकृतदिक्षुग्वाः ।

बुद्धिस्थमुनिवागर्थसंशान्तेन्द्रियवृत्तयः ॥ १७ ॥

जग्मुर्नभश्चरा व्योम भूचरा भूमिमण्डलम् ।

चक्रुर्दिनसमाचारं सर्वे ते स्वेषु सशसु ॥ १८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे श्यामा यामिनी समदृश्यत ।

जनसङ्गाष्ठिनिर्मुक्ता गृहे बालाङ्गना यथा ॥ १९ ॥

देशान्तरं भासयितुं ययौ दिवसनायकः ।

सर्वत्रालोककर्तृन्वमव सत्पुरुषव्रतम् ॥ २० ॥

उदभूदभितः संध्या तारानिकरधारिणी ।

उत्कुल्लिंशुकवना वसन्तश्रीरिवोदिता ॥ २१ ॥

चूतनीपकदम्बाप्रग्रामचैत्यगृहोदरं ।

निलिलियरे खगाश्चित्तेऽवदातावृत्तयो यथा ॥ २२ ॥

भानोर्भासा भूषितैर्मैघलेक्षैः

किञ्चित्किञ्चित्कुङ्कुमच्छाययेव ।

पाश्चात्योद्भिः पीतवासाः समैघै-

स्ताराहारः श्रीयुतः खं समेतः ॥ २३ ॥

असमासद्वन्द्वसः ॥ १९ ॥ प्रतीहारो द्वारपालः । प्रहो नम्रो भूवः

॥ १० ॥ संहत्योपसंहत्य ॥ ११ ॥ एवमस्तु इत्युक्त्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

सभाशब्दो जनवचनः । निःसृष्टसुनिर्भा राजदत्तरत्नानामुपे-

क्षणान्मण्डलाकारेण कीर्णानां रत्नौघानां प्रभापरिवेषेण आवृत-

जनानना ॥ १४ ॥ हता अपहृता स्वर्णजटितपट्टवल्गूनां आभा

कान्तिर्यैस्तथाविधानि ऊरुस्तनान्तराणि यस्याम् ॥ १५ ॥ शे-

खरस्य शिरोप्रस्य उत्सङ्गवद्विस्तृतभागं धुंघुमेत्यव्यक्तध्वन्यनुक-

रणम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ श्यामा कृष्णा । बालाङ्गना-

पक्षे यौवनमध्यस्था । संभावदुपमानदर्शनस्यापि तत्कालता ग-

म्यते ॥ १९ ॥ सङ्ख्या तदात्मा पुरुषो ब्रह्म तन्निष्ठश्च तयोर्व्रतम्

॥ २० ॥ २१ ॥ अवदाता निर्मलाः । चित्ते अर्थाभिप्रायवृत्ते

इति गम्यते ॥ २२ ॥ किञ्चित्किञ्चित्कुङ्कुमच्छाययेव विचित्रया

भानोर्भासा भूषितैर्मैघैः पीतवासाः । ताराक्षणाद्वारेण श्रिया

च युक्तः । स प्रागुक्तः पाश्चात्योऽस्तादिर्भानोर्भासा भूषितैर्मैघ-

लेखैरुपलक्षितमर्थास्ताराहारं श्रीयुतं चेति समानधर्मकं खं

पूजामादाय संध्यायां प्रगतायां यथागतम् ।
 अन्धकाराः समुत्सृज्येताला वपुषा यथा ॥ २४ ॥
 अवस्थायकजास्पन्दी हेलविद्युतपल्लवः ।
 कोमलः कुमुदाशंसी वषावाशीतलोऽनिलः ॥ २५ ॥
 परमान्धमुपाजग्मुर्दिशोऽविस्फुटतारकाः ।
 लम्बदीर्घतमःकेश्यो विधवा इव योषितः ॥ २६ ॥
 आययौ भुवनं तेजः क्षीरपूरेण पूरयन् ।
 रसायनमयाकारः शशिक्षीरणैवो नभः ॥ २७ ॥
 जग्मुस्तिमिरसंघाताः पलाय्य काप्यदृश्यताम् ।
 श्रुतज्ञानगिरश्चित्तान्महीपानामिवाहताः ॥ २८ ॥
 ऋषयो भूमिपालाश्च मुनयो ब्राह्मणास्तथा ।
 जेतसीष विचित्रार्थाः स्वास्पदेषु विशाश्रमुः ॥ २९ ॥
 यमकायोपमा इयामा ययौ तिमिरमांसला ।
 आययौ मिहिकास्फारा तत्र तेषामुषः शनैः ॥ ३० ॥
 अन्तर्धानमुपाजग्मुस्तारा नभसि मासुराः ।
 प्रभातपवनेनेव हताः कुसुमवृष्टयः ॥ ३१ ॥
 दृश्यतामाजगामार्कः प्रमोन्मीलितलोचनः ।
 विवेकवृत्तिर्महतां मनसीष नवोदिता ॥ ३२ ॥
 भानोर्भासा भूषितैर्मैघलेरीः
 किंचित्किंचित्कुङ्कुमच्छायायेव ।
 पूर्वस्माभृत्पीतवासाः संमेघै-
 स्ताराहारः श्रीयुतः खं समेतः ॥ ३३ ॥
 सर्भां पुनरुपाजग्मुर्नभश्चरमहीचराः ।
 हस्तनेन क्रमेणैव कृतप्रातस्तनक्रमाः ॥ ३४ ॥

आकाशं च समेतः प्रविष्टः । यथा पीतवासा विष्णुरक्षधर्मा श्री-
 युनो निरावरणं स्वानुरूपं ध्यायिनां हृदयाकाशं प्रविशति त-
 द्र । संध्यायु हि भगवज्ज्ञानं प्रशस्तमिति समासोक्त्या गम्यते
 ॥ २३ ॥ संध्यायां देव्यां पूजामादाय गतायां तद्रूपा वेताला
 वपुषा यथा समुत्तिष्ठन्ति तद्वत् ॥ २४ ॥ कलिकाविकासात्कु-
 मुदान्यासमन्ताच्छंसत्यनुमापयति तच्छालः । विशेषणत्रयानु-
 सारावाशीतलग्रहणं मान्यसौरभ्ययोरप्युपलक्षणम् ॥ २५ ॥
 नीहारपटावृतत्वादविस्फुटास्तारका नक्षत्राणि कनीनिकाश्च यासां
 नाः धवस्य भानोरस्तमयाद्विधवा इव ॥ २६ ॥ तेजोलक्षणेन
 दुग्धप्रवाहेण पूरयन् । रसायनममृतं तन्मयाकारः ॥ २७ ॥
 श्रुता ज्ञानगिरो येन तथाविधान्महीपानां चित्तात् ॥ २८ ॥
 विचित्राः वसिष्ठोपदिष्टा अर्थाः स्वचेतसीष स्वेषामास्पदेषु प्रति-
 ष्ठासु विशाश्रमुर्विधान्ताः ॥ २९ ॥ इयामा रात्रिः । उषः प्रत्यूषः
 ॥ ३० ॥ हता अपनीताः । कुसुमवृष्टयो वृष्टिनिपतितकुसुमा-
 नीवेल्यत्र तात्पर्यम् ॥ ३१ ॥ प्रभातिरुन्मीलितानि जनलोच-
 नानि येन ॥ ३२ ॥ 'तमोर्गैः' इति पाठे तमोविषातकैः काञ्चन-
 श्रैरैरिषभैः ॥ ३३ ॥ हस्तनेन पूर्वैरुत्तनेन ॥ ३४ ॥ वात-

पूर्ववत्सन्निवेशेन विवेश सकला सभा ।
 बभूवास्पन्दिताकारा वातमुक्तेव पद्मिनी ॥ ३५ ॥
 अथ प्रसङ्गमासाद्य रामो मञ्जुरया गिरा ।
 उवाच मुनिशार्दूलं वसिष्ठं वदतांवरम् ॥ ३६ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 भगवन्मनसो रूपं कीदृशं वद मे स्फुटम् ।
 यस्मात्तेनेयमखिला तन्यते लोकमञ्जरी ॥ ३७ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 रामास्य मनसो रूपं न किंचिदपि दृश्यते ।
 नाममात्रादृते व्योम्नो यथा शून्यजडाकृतेः ॥ ३८ ॥
 न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः ।
 सर्वत्रैव स्थितं चैतद्विद्धि राम यथा नभः ॥ ३९ ॥
 इदमस्मात्समुत्पन्नं मृगतृणाम्बुसन्निभम् ।
 रूपं तु भ्रणसंकल्पाद्वितीयेन्दुम्रमोपमम् ॥ ४० ॥
 मध्ये यदेतदर्थस्य प्रतिभानं प्रथां गतम् ।
 सतो वाप्यसतो वापि तन्मनो विद्धि नेतरत् ॥ ४१ ॥
 यदर्थप्रतिभानं तन्मन इत्यभिधीयते ।
 अन्यन्न किंचिदप्यस्ति मनो नाम कदाचन ॥ ४२ ॥
 संकल्पनं मनो विद्धि संकल्पात्तन्न भिद्यते ।
 यथा द्रवत्वात्सलिलं तथा स्पन्दो यथानिलात् ॥ ४३ ॥
 यत्र संकल्पनं तत्र तन्मनोऽङ्गं तथा स्थितम् ।
 संकल्पमनसी भिन्ने न कदाचन केचन ॥ ४४ ॥
 सत्यमस्त्वथवाऽसत्यं पदार्थप्रतिभासनम् ।
 तावन्मात्रं मनो विद्धि तद्ब्रह्मैव पितामहः ॥ ४५ ॥

मुक्ता निर्वाता पद्मिनी पद्मवती सरसीव ॥ ३५ ॥ प्रसङ्गं प्र-
 स्तावम् ॥ ३६ ॥ रूपं तात्त्विकस्वरूपम् । यद्रूपं मनो वक्ष्यति
 जगतोऽपि तदेव रूपमिति न निस्तत्त्वतालक्षणे मिथ्यात्वं से-
 त्यतीति रामाशयः ॥ ३७ ॥ नाममात्रादिति । अतएव तत्का-
 र्येषु 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति श्रुतमिथ्यात्वोपपत्ति-
 रिति भावः । शून्यजडाकृतेरिति भूतव्योम्नो मनसश्च साधारणम्
 ॥ ३८ ॥ नभः साम्यमेवोपपादयति—नेति ॥ ३९ ॥ इदं ज-
 गदस्मान्मनसः । भ्रमस्तद्विषयोऽप्यस्त इति यावत् । तदुपमम्
 ॥ ४० ॥ यद्यपि मनो नाम परमाद्यतो नास्त्येव तथापि
 शास्त्रीयव्यवहारोपयुक्तं कल्पितं तद्रूपमाह—मध्ये इति । प्र-
 त्यक्षे पुरः सतः स्मृत्यादि परोक्षे त्वसतो बाऽर्थस्य मध्ये बदेतत्त-
 दाकारप्रतिभानं प्रथां गतं सर्वजनानां तन्मन इत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 तदेव संक्षिप्याह—यदिति । निराकारचित्तो योऽर्थोकाराध्या-
 सस्तन्मन इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ एवं वृत्तिसामान्यैस्तत्क्षणमुक्ता
 असाधारणवृत्त्याप्याह—संकल्पनमिति ॥ ४३ ॥ तदेव विषय-
 भेदव्यवस्थितिप्रदर्शनेन ब्रह्मयति—यत्रेति ॥ ४४ ॥ ननु चि-
 त्ववच्छिन्नैव वृत्तिः पदार्थप्रतिभासनमित्युच्यते तत्र चितः सत्य-

आतिबाहिकदेहात्मा मन इत्यभिधीयते ।
 आधिभौतिकबुद्धिं तु स आधसे चिरस्थिते ॥४६॥
 अविद्यासंस्तुतिश्चित्तं मनो बन्धो मलस्तमः ।
 इति पर्यायनामानि दृश्यस्य विदुरस्तमाः ॥ ४७ ॥
 नहि दृश्यादृते किञ्चिन्मनसो रूपमस्ति हि ।
 दृश्यं चोत्पन्नमेवैतन्नैति वक्ष्याम्यहं पुनः ॥ ४८ ॥
 यथा कमलबीजान्तः स्थिता कमलवल्ली ।
 महाचित्परमाण्वन्तस्तथा दृश्यं जगत्स्थितम् ॥४९॥
 प्रकाशस्य यथाऽऽलोको यथा वातस्य चापलम् ।
 यथा द्रवत्वं पयसि दृश्यत्वं द्रष्टरीदृशम् ॥ ५० ॥
 अङ्गदत्त्वं यथा हेमि मृगनद्यां यथा जलम् ।
 मितिर्यथा स्वप्नपुरे तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ ५१ ॥
 एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमनन्यदिव यत्स्थितम् ।
 तदप्युन्मार्जयाम्याशु त्वच्चित्तादर्शतो मलम् ॥५२॥
 यद्रष्टुरस्याद्रष्टृत्वं दृश्याभावे भवेद्वलात् ।
 तद्विद्धि केवलीभावं तत एवासतः सतः ॥ ५३ ॥
 तत्तामुपगते भावे रागद्वेषादिवासनाः ।
 शाम्यन्त्यस्पन्दिते वाते स्पन्दनभ्रुग्धता यथा ॥५४॥
 असंभवति सर्वस्मिन्दग्भूयसाकाशरूपिणि ।
 प्रकाश्ये यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् ॥ ५५ ॥
 त्रिजगत्त्वमहं चेति दृश्येऽस्तत्तामुपगते ।

द्रष्टुः स्यात्केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः ॥ ५६ ॥
 अनात्ताखिलशैलादि प्रतिबिम्बे हि यादृशी ।
 स्याद्वर्णने वर्णणता केवलतात्मस्वरूपिणी ॥ ५७ ॥
 अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंज्ञमे ।
 स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यबीक्षणे ॥ ५८ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 सखेज्ज शाम्यत्येवेदं नाभावो विद्यते सतः ।
 असत्तां च न विद्योऽस्मिन्दृश्ये दोषप्रदायिनि ॥५९॥
 तस्मात्कथमियं शाम्येद्ब्रह्मन्दृश्यविषूचिका ।
 मनोभवममकरी दुःखसंततिदायिनी ॥ ६० ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 अस्य दृश्यपिशाचस्य शान्त्यै मन्त्रमिमं शृणु ।
 रामात्यन्तमयं येन मृतिमेष्यति नश्यति ॥ ६१ ॥
 यद्वस्ति तस्य नाशोस्ति न कदाचन राघव ।
 तस्मात्तन्मृद्वप्यन्तर्बीजभूतं भवेद्वृद्धिः ॥ ६२ ॥
 स्मृतिबीजाक्षिदाकाशे पुनरुद्भूय दृश्यधीः ।
 लोकशैलाम्बराकारं दोषं वितनुतेऽतनुम् ॥ ६३ ॥
 इत्यनिर्मोक्षदोषः स्याज्ज च तस्येह संभवः ।
 यस्माद्देवर्षिमुनयो दृश्यन्ते मुक्तिभाजनम् ॥ ६४ ॥
 यदि स्याज्जगदादीदं तस्मान्मोक्षो न कस्यचित् ।
 बाह्यस्वप्नस्तु हृत्त्वं वा दृश्यं नाशाय केवलम् ॥६५॥

त्वे कथं तद्वदितमनसो मिथ्यात्वं तत्राह—सत्यमिति । मि-
 थ्याविषयाकारान्मिथ्या वा सत्यचित्संवलनात्सत्त्वं यथाविषय-
 मस्तु न तत्राग्रहः । यादृशं मनस्तत्समष्टिरपि तन्मात्रस्वभावा-
 सैव विरिञ्चिरित्येतत्तु न व्याहृतमित्याह—असत्यमिति ॥ ४५ ॥
 यदि सर्वोकारमनोदेहोऽसौ तर्हि तस्य किमन्यत्सृज्यं तत्राह—
 आतिबाहिकेति । सूक्ष्माणामेव चिरं मिलितावस्थितेर्मिश्रणात्प-
 ष्ठीकरणे स्थूलपृथ्व्यादिबुद्धिं स एव धत्ते तदेवास्य स्रष्टृत्वमि-
 त्यर्थः ॥ ४६ ॥ मनआदिप्रपञ्चः सर्वोऽप्यविद्याविलासत्वा-
 दविषैव, तस्या एवोत्तरोत्तरं नामानीत्याह—अविद्येति ॥ ४७ ॥
 यद्युत्पन्नस्य दृश्यस्याविद्यात्वं मनस्त्वं वा तर्हि कथं तयोरनादि-
 त्वप्रसिद्धितत्राह—दृश्यं चेति ॥ ४८ ॥ तथाच चित्त्याविद्या-
 स्थितिरेव जगत्स्थितिरिति फलितमित्याशयेनाह—यथेति
 ॥ ४९ ॥ सा विद्यचित्तो दृश्याव्यभिचाराद्दृश्यस्य तत्त्वभावता
 फलितेत्याह—प्रकाशस्येति । ईदृशमेवंप्रकारम् । स्वभाव इति
 यावत् ॥ ५० ॥ तत्त्वभावत्वे तदपृथक्कृत्वा फलितेत्याह—
 अङ्गदत्वमिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यदिति । दृश्यस्य द्रष्टृपृथक्क-
 र्तापगमे अन्यसत्तयान्यस्य सत्त्वायोगात् दृश्याभावे तद्वलादस्य
 द्रष्टृचिन्मात्रस्य यद्रष्टृत्वं भवेत्तत् एवासतो बाधिताद्दृश्यास्ततः
 सन्मात्रविद्रूपेण परिशिष्टस्यात्मनस्तत्केवलीभावं विद्धीत्यर्थः
 ॥ ५३ ॥ अस्त्येवं तथापि कथं प्रतिज्ञातं मथितादर्शं दृश्यम-

लमार्जनं मिथ्यति तत्राह—तत्तामिति । भावे चित्ते तना-
 कैवल्यबोधेन तद्भावम् । वातस्पन्दनप्रयुक्तवनजलाशयादिभ्रु-
 ग्धताः ॥ ५४ ॥ निर्विषयज्ञानस्थितिमसंभावयन्तं दृष्टान्तेनानु-
 भावयति—असंभवतीत्यादिभिः ॥ ५५ ॥ असत्तामिति च्छेद-
 ॥ ५६ ॥ केवलदर्पणतात्मस्वरूपिणी ॥ ५७ ॥ चित्तो दृश्योन्मु-
 खत्वं बीक्षणं तच्छून्यं ॥ ५८ ॥ दृश्यस्यासत्त्वे त्वदुक्तः केवली-
 भावः स्यात्तदेवानुभवाविरुद्धं सत्सदित्येव दृश्यानुभवादिति परि-
 णामवादेमभिप्रेत्य श्रीरामः शङ्कते—सर्वेदिति द्वाभ्याम्
 ॥ ५९ ॥ मनसा भवो जन्मादिसङ्क्रमकरी ॥ ६० ॥ असत्तां
 ऽप्यविद्यया सदनुबोधाद्दृश्यस्य सत्ताभ्रमः केवलीभावसाक्षात्का-
 रेणाविद्यानाशे तु नायं भ्रमः समुदेतीति गृह्णाभिर्संधिः । प्रथम
 जीवन्मुक्तदर्शनलिङ्गेनानिर्मोक्षप्रसंजनेन च दृश्ये सत्यताविश्राम
 वारयन् विवर्तवादमाश्रित्य श्रीवसिष्ठ उवाच—अस्येत्यादिना ।
 चेतनत्वेनाभिमतं देहादिमृतिमेष्यति अचेतनं तु नश्यतीति
 बाध एव द्वेषोक्तः ॥ ६१ ॥ परिणामवादे दोषमाह—यदिति ।
 अयं भावः । परिणामवादे ह्युत्तरोत्तरावस्थाभिः पूर्वपूर्वावस्था-
 तिरोभावमात्रं नोच्छेदः सतोऽस्तत्वायोगात्, तथाच नाशलक्ष-
 णषष्ठविकारेणापि तिरोहितस्य द्वैतस्य चित्ते प्रकृतौ वा स्थितस्य
 कामकर्मवासनाबीजास्तुनरुद्धो दुर्बार इत्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति
 ॥ ६२ ॥ स्मृतिप्रहणं भोगोपयुक्तान्तःकरणवृत्तिप्रमुख-
 जगन्मात्रोपलक्षणम् ॥ ६३ ॥ मुक्तिभाजनं जीवन्मुक्ताः ॥६४॥

तस्मादिमां प्रतिष्ठां त्वं क्षुणु रामातिभीषणाम् ।
यामुत्तरेण प्रण्येन नूनं त्वमवबुध्यसे ॥ ६६ ॥
अयमाकाशभूतादिरूपोऽहं चेति लक्षितः ।
जगच्छब्दस्य नामार्थो ननु नास्त्येव कश्चन ॥ ६७ ॥
यदिदं दृश्यते किञ्चिद्दृश्यजातं पुरोगतम् ।
परं ब्रह्मैव तत्सर्वमजरामरमव्ययम् ॥ ६८ ॥
पूर्णे पूर्णं प्रसरति शान्ते शान्तं व्यवस्थितम् ।
व्योमन्येवोदितं व्योम ब्रह्मणि ब्रह्म तिष्ठति ॥ ६९ ॥
न दृश्यमस्ति सद्रूपं न द्रष्टा न च दर्शनम् ।
न शून्यं न जडं नोच्चिच्छान्तमेवेदमाततम् ॥ ७० ॥
श्रीराम उवाच ।
बन्ध्यापुत्रेण पिष्टोऽग्निः शशभृङ्गं प्रगायति ।
प्रसार्य भुजसंपातं शिला नृत्यति ताण्डवम् ॥ ७१ ॥
स्वबन्ति सिकतास्तैलं पठन्त्युपलपुत्रिकाः ।
गर्जन्ति चित्रजलदा इतीवेदं वचः प्रभो ॥ ७२ ॥
जरामरणदुःखादिशैलाकाशमयं जगत् ।
नास्तीति किमिदं नाम भवताऽपि ममोच्यते ॥ ७३ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उन्पत्तिप्रकरणार्थकल्पनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ५

श्रीराम उवाच ।

भगवन्मुनिशार्दूल किमिवेह मनोभ्रमे ।
विद्यते कथमुत्पन्नं मनो मायामयं कुतः ॥ १ ॥

ननु विदात्यायं स्वबाह्यप्रधानस्यैव दृश्यं बुद्ध्यविवेकात्स्वहृत्स्थ-
तया पश्यति सोय संसारः विवेकज्ञानोदयात्तदविवेकाभिमान-
निवृत्तौ सत्यपि बहिस्तस्मिस्तनो मोक्षः स्यादिति साध्यराति-
माशङ्क्याह—यदीति ॥ ६५ ॥ तस्माद्विवर्तवाद एव परिशि-
ष्यत इत्याशयेनाह—तस्मादित्यादिना । विषयरागिणामारम्भा-
दिवादिनां च भाषणम् । यथाहुरंगोपादाचार्याः ‘अम्यशयोगो
नामैष दुर्दर्शः सर्वयोगिनाम् । योगिनो बिभ्यति यस्मादभये
भयदर्शिनः ॥’ इति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ प्रतांचो यद्रहस्यं
तत् पूर्णे पूर्णं प्रसरति । यतस्तच्छान्तावस्थात्रये शान्तं वियदादि-
द्वैत व्यवस्थितम् । यतश्च व्योमन्येव घटाद्युपाधित्यागबोमेवो-
दितम् । अतो ब्रह्मण्येव ब्रह्म तिष्ठति नाणुमात्रमपि तद्विकृत-
मित्यर्थः । यत्र हि यदध्यासस्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वा अणु-
मात्रेणापि स न संबध्यत इति ॥ ६९ ॥ चिद्बुद्धिप्रतिबिम्बचै-
तन्यम् ॥ ७० ॥ उक्ते विवर्तवादे पामराणामसंभावनामुद्राट-
यन् श्रीराम उवाच—बन्ध्यापुत्रेणेत्यादिना । अत्र प्रायः पदा-
र्थवाक्यार्थोभयासंभवप्रदर्शनाय तथा दृष्टान्ताः ॥ ७१ ॥ इत्ये-

यथेदं न स्थितं विश्वं नोत्पन्नं न च विद्यते ।
तथा कथय मे ब्रह्मन् येनैतन्निश्चितं भवेत् ॥ ७४ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
नासमन्वितवागसि शृणु राघव कथ्यते ।
यथेदमसदामाति बन्ध्यापुत्र इवाराधी ॥ ७५ ॥
इदमादावनुत्पन्नं सर्गादौ तेन नास्त्यलम् ।
इदं हि मनसो भाति स्वप्नादौ पत्तनं यथा ॥ ७६ ॥
मन एव च सर्गादावनुत्पन्नमसद्रूपः ।
तदेतच्छृणु बध्नामि यथैवमनुभूयते ॥ ७७ ॥
मनोदृश्यमयं दोषं तनोतीमं क्षयात्मकम् ।
असदेव सदाकारं स्वप्नः स्वप्नान्तरे यथा ॥ ७८ ॥
तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति देहकम् ।
तेनेयमिन्द्रजालश्रीर्विततेन वितन्यते ॥ ७९ ॥
स्फुरति वल्गति गच्छति याचते
भ्रमति मज्जति संहरति स्वयम् ।
अपरतामुपयात्यपि केवलं
चलति चञ्चलशक्तितया मनः ॥ ८० ॥

उन्पत्तिमादाविति मे समासेन वद प्रभो ।
प्रवक्ष्यसि ततः शिष्टं वक्तव्यं वदतां वर ॥ २ ॥

तानि वचांसीव प्रतिभान्तीति शेषः ॥ ७२ ॥ भवता प्रामाणि-
कमूर्धन्येनापि मम विवेकशालिनोऽप्रतार्यस्यापीति पामराशयस-
र्वस्वोक्तिः ॥ ७३ ॥ इदानीं स्वाशयानुरूपमाह—यथेति ॥ ७४ ॥
उक्तदोष परिहृत्यास्तोऽपि सत्यवद्धानं स्वप्रदृष्टान्तेन संभावयि-
ष्यन् श्रीवसिष्ठ उवाच—नेत्यादिना । आरवो भवनिमान् ॥ ७५ ॥
॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ विनतेन चिरं भावनाविपुलेन ॥ ७९ ॥
केवलं मन एव चञ्चलशक्तितया यच्चलति तत्रैव स्फुरतीत्यादि-
भ्रमविभावनमिति भावः । अपरतां सांसारिकदशप्रयुक्तमप-
कर्षं केवलं केवल्यलक्षणोत्कर्षं चोपयाति ॥ ८० ॥ इति श्री-
वासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उन्पत्तिप्रकरणे चतुर्थः
सर्गः ॥ ४ ॥

विश्वस्य मूलं हि मनस्तस्य मूलमिहोच्यते ।

तदेव मनस्तत्त्वं विश्वस्येति च वर्ण्यते ॥ १ ॥

एव मनोमिथ्यात्ववर्णनेन प्रकरणार्थे कुतस्तदधिष्ठानतत्त्वं
तदारोपप्रकारं तस्य सिध्यात्वे कारणं च विस्तरेण जिज्ञासमानः
श्रीराम उवाच—भगवन्निति । किं विद्यते । मनो भ्रमे परमार्थ-
भूतं मूलं किमित्यर्थः ॥ १ ॥ सर्वजगदुत्पत्तिमूलमपहाय मनो-
मूलमात्रप्रप्रे बीजमाह—आदाविति । आद्यस्य मूलपरिहाने-

धीवसिष्ठ उवाच ।

महाप्रलयसंपत्तावसर्ता समुपागते ।
अशेषदृश्यसर्गादौ शास्त्रमेवावशिष्यते ॥ ३ ॥
आत्मेऽनन्तमितो भास्वानजो देवो निरामयः ।
सर्वदा सर्वकृत्सर्वः परमात्मा महेश्वरः ॥ ४ ॥
यतो वाचो निवर्तन्ते यो मुक्तैरवगम्यते ।
यस्य आत्मादिकाः संज्ञाः कल्पिता न स्वभावजाः ५
यः पुमांसां पृथग्दृष्टानां ब्रह्म वेदान्तवादिनाम् ।
विज्ञानमात्रं विज्ञानविदामेकान्तनिर्मलम् ॥ ६ ॥
यः शून्यवादिनां शून्यो भासको योऽर्कतजसाम् ।
वक्ता मन्ता श्रुतं भोका द्रष्टा कर्ता सदैव सः ॥ ७ ॥
सत्त्वसद्यो जगति यो देहस्योऽपि दूरगः ।
चित्प्रकाशो ह्ययं यस्मादालोक इव भास्वतः ॥ ८ ॥
यस्माद्विष्णुवादयो देवाः सूर्यादिव मरीचयः ।
यस्माज्जगन्त्यनन्तानि बुद्ध्या जलधेरिव ॥ ९ ॥
यं यान्ति दृश्यबुद्धानि पर्यासीव महर्णवम् ।
य आत्मानं पदार्थं च प्रकाशयति दीपवत् ॥ १० ॥
य आकाशे शरीरे च दृश्यत्वमु लतासु च ।
पांशुष्वग्निषु वातेषु पातालेषु च संस्थितः ॥ ११ ॥
यः ग्लाययति संरब्धं पुर्यष्टकमितस्ततः ।
येन मूर्तीकृता मूढाः शिला ध्यानमिवास्थिताः ॥ १२ ॥

नैव संक्षेपतः सर्वमूलपरिज्ञानोपपत्तेरित्याशयः ॥ २ ॥ तत्राय-
प्रश्नोत्तरं मुख्यत्वाद्विस्तरेणासर्गसमाप्तेर्वसिष्ठ उवाच—महाप्रल-
येन । अर्थाजगति । असत्तां सूक्ष्मीभावादर्थक्रियाऽसमर्थताम् ।
भाविनोऽशेषदृश्यसर्गस्य आदौ । शान्तं निर्विशेषम् ॥ ३ ॥
सर्वकृत्सर्वक्रियाशक्तिः संपन्नः ॥ ४ ॥ मुक्तैर्जावन्मुक्तैरवगम्यते
प्रत्यक्षमनुभूयते । स्रो भावः अनारोपितरूपं तज्जाताः न किंवा-
रोपितधर्मजाः ॥ ५ ॥ सर्ववादिनामपि स एव तत्तद्विद्व-
न्पितविशेषः सिद्धान्तविषय इत्यविवादः सर्वाधिष्ठानं तस्मि-
न्नित्याह—य इति । विज्ञानमात्रं क्षणिकविज्ञानमात्रम् ॥ ६ ॥
सर्वेषां प्रत्यगात्मापि स एवेत्याह—वर्कति । ऋतं सत्यम् ॥ ७ ॥
असत्त्वापदाकविद्यावृत्तत्वात्पामरदृशा असन् । अतएव दूरगः
॥ ८ ॥ देवाः प्रकाशप्राधान्यान्मरीचय इव । अचेतनत्वात्
जगन्ति तु बुद्धदानीव जायन्ते इति शेषः ॥ ९ ॥ यान्ति
प्रलयेनापियन्ति । तस्यैव स्वप्रकाशत्वात्स्वपरप्रधानिर्वाहकत्व-
माह—य इति । आत्मानं प्रकाशयतीत्यभेदेपि राहोः शिर
इतिवदुपचारः ॥ १० ॥ तस्यैव सर्वान्तरत्वेन सर्वगतत्वमाह—
य इति ॥ ११ ॥ संरब्धं स्वस्वव्यापारेषूप्युक्तं कर्मेन्द्रियाणि ज्ञान-
न्द्रियाणि भूतसूक्ष्माणि प्राणा अविद्याकामकर्मन्तःकरणमिति
पुर्यष्टकमितस्ततोऽन्तर्बहिः स्वचिदात्मा ग्लाययति । चेतनानां
चेतनता यत्प्रयुक्तैरर्थैः । एवमचेतनानामपि वैचित्र्ये स एव

व्योम येन कृतं शून्यं शैला येन घनीकृताः ।
आपो द्रुताः कृता येन दीपो यस्य वशो रविः ॥ १३ ॥
प्रसरन्ति यतश्चित्राः संसारासारवृष्टयः ।
अक्षयामृतसंपूर्णादम्बोदादिव वृष्टयः ॥ १४ ॥
आविर्भावतिरोभावमयास्त्रिभुवनोर्मयः ।
स्फुरन्त्यतितते यस्मिन्मरीचिव मरीचयः ॥ १५ ॥
नाशरूपो विनाशात्मा योऽन्तःस्थः सर्वजन्तुषु ।
गुप्तो योऽप्यतिरिक्तोऽपि सर्वभावेषु संस्थितः ॥ १६ ॥
प्रकृतिव्रततिव्योम्नि जाता ब्रह्माण्डसत्फला ।
चित्तमूलेन्द्रियदला येन नृत्यति वायुना ॥ १७ ॥
यस्मिन्मणिः प्रकचति प्रतिदेहसमुद्रके ।
यस्मिन्निन्दौ स्फुरन्त्येता जगज्जालमरीचयः ॥ १८ ॥
प्रशान्ते चिद्धने यस्मिन्स्फुरन्त्यमृतवर्षिणि ।
धाराजलानि भूतानि सृष्टयस्तडितः स्फुटाः ॥ १९ ॥
चमत्कुर्वन्ति वस्तूनि यदालोकतया मिथः ।
असज्जातमसद्येन येन सत्सत्त्वमागतम् ॥ २० ॥
चलतीदमनिच्छस्य कायो यो यस्य संनिधौ ।
जडं परमरक्तस्य शान्तमात्मनि तिष्ठतः ॥ २१ ॥
नियतिर्देशकालौ च चलनं स्पन्दनं क्रिया ।
इति येन गताः सत्तां सर्वसत्तातिगामिना ॥ २२ ॥

हेतुरित्याह—येनेत्यादिना ॥ १२ ॥ यस्य वशः सन् रविर्दीपो
दीप्तिस्वभावः । प्रकाशक इति यावन् । 'येन मूर्त्यस्तपति तेजसेदः'
इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ संसारलक्षणा अमारदृश्य एव आसार-
वृष्टयः । अक्षयेण नित्येन बहुलेन चामृतेन सुप्तेन जलेन च
संपूर्णादिता यथायोगमुभयविशेषणम् ॥ १४ ॥ प्राचुर्यं मयद् ।
अतिततेऽत्यन्तविस्तीर्णं । मरीचयस्तदुदकानि ॥ १५ ॥ प्रप-
न्नात्माना नाशरूपः । स्वर्पणं लविनाशात्मा । मूढमतमन्वादान्त-
र्गुम् । महत्तमत्वात्सर्वतोऽप्यतिरिक्तः । निष्प्रपन्ननयावशिष्टः ।
तथाच श्रुतिः 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति
॥ १६ ॥ प्रकृतिर्माया सैव व्रततिलता । व्योम्नि शुद्धचिति ।
येनेश्वरेण ॥ १७ ॥ समुद्रके संपुटके ॥ १८ ॥ भूतानि जा-
ज्वप्राधान्याद्वाराजलानि । स्फुटाश्चिन्प्रकाशप्रधानाः सृष्टयस्त-
डितः ॥ १९ ॥ चमत्कुर्वन्ति विचित्रकार्याणि कुर्वन्ते ॥ २० ॥
यः प्रसिद्धो देवनरतिथेयादिकायः अरक्तस्यासन्नस्यानिच्छतश्च
यस्य संनिधौ इदं दृश्यभूतमएव परमत्यन्तं जडमपि चलति ।
पदसंस्कारपक्षाश्रयणात्सामान्ये ननुसकम् ॥ २१ ॥ सर्गकाले-
ऽवश्यं सृष्ट्या भाव्यं प्रलयकाले च प्रलयेनेत्यादिनियमो नियति-
स्तदवच्छेदकौ देशकालौ । तत्प्राप्तां बीजाद्यन्तर्गतकार्यस्य बीजो-
च्छूनतया चलनम् । बीजपुटं भिन्नाङ्कुरादिनिर्गमनेन स्पन्द-
नम् । ततः काण्डपत्रशाखादिकमेण फलोवसानो व्यापारः
क्रिया । इत्येवं क्रमेण सर्वभावा येन सत्तां व्यवहारार्थक्रियासम-

शुद्धसंविन्मयत्वाच्चः सं भवेद्योमचिन्तया ।

पदार्थचिन्तयार्थत्वमिव तिष्ठत्यधिष्ठितः ॥ २३ ॥

कुर्वन्नपीह जगतां महतामनन्त-

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वात्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे मूलकारणदेवस्वरूपवर्णनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अस्य देवाधिदेवस्य परस्य परमात्मनः ।

ज्ञानादेव परा सिद्धिर्न त्वनुष्ठानदुःखतः ॥ १ ॥

अत्र ज्ञानमनुष्ठानं नत्वन्त्यदुपयुज्यते ।

मृगतृष्णाजलघ्नान्तिशान्तौ चैवं निरूपितम् ॥ २ ॥

नह्येष दूरे नाभ्याशे नालभ्यो विपमे न च ।

स्वानन्दाभासरूपोऽसौ स्वदेहादेव लभ्यते ॥ ३ ॥

किञ्चिन्नोपकरोत्यत्र तपोदानव्रतादिकम् ।

स्वभावमात्रे विश्रान्तिमृते नात्रास्ति साधनम् ॥ ४ ॥

साधुसंगमसरुच्छास्त्रपरतैवात्र कारणम् ।

साधनं बाधनं मोहजालस्य यद्वृत्त्रिमम् ॥ ५ ॥

अयं सदेव इत्येव संपरिज्ञानमात्रतः ।

जन्तोर्न जायते दुःखं जीवन्मुक्तत्वमेति च ॥ ६ ॥

श्रीराम उवाच ।

संपरिज्ञातमात्रेण किलामेनात्मनात्मना ।

पुनर्दोषा न बाधन्ते मरणाद्याः कैवाचन ॥ ७ ॥

देवदेवो महानेष कुतो दूराद्वाप्यते ।

तपसा केन तीव्रेण क्लेशेन कियताथवा ॥ ८ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

स्वपौरुषप्रयत्नेन विवेकेन विकासिना ।

स देवो ज्ञायते राम न तपःज्ञानकर्मभिः ॥ ९ ॥

रागद्वेषतमः क्रोधमदमात्सर्यवर्जनम् ।

विना राम तपोदानं क्लेश एव न वास्तवम् ॥ १० ॥

रागौघुपहते चित्ते वञ्चयित्वा परं धनम् ।

यद्वर्ज्यते तस्य दानाद्यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ ११ ॥

यथां गताः । सर्वसत्तातिशयमिति तस्य जगद्विलक्षणपारमार्थिकसतोक्ता ॥ २२ ॥ अथवा स एव मायिकव्योमादिभावचिन्तया व्योमादिभावेन संपन्नो न ततोऽन्यद्योमादिशब्दभागस्तीत्याह—शुद्धेति । तथाच धुनिः 'सर्वाणि रूपाणि विचित्राणि नामानि कृत्वा भिन्नानि दान्ते' इति । चमः कुर्वन्तीत्याद्येतदन्तेन श्लोकचतुष्टयेन जगदार्थप्रकारप्रश्रया युत्तरमुक्तम् ॥ २३ ॥ संप्रति तस्य मिथ्यात्वे कारणमाह—कुर्वन्नपीति । निर्विकारे अतएव त्यक्तस्वजात्यायुद्यादिमति यतोऽय स्थितस्ततोऽय महतां जगतां ब्रह्माण्डानां वृन्दं तत्र विचित्रलीलाश्च कुर्वन्नपि न किञ्चन कार्यं न काश्चन क्रियाः करोतीति निर्विकारोपादानकत्वमेव कार्यमिथ्यात्वे हेतुवित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

ज्ञानादेव भवत्प्राप्तिरात्मनो ननु कर्मभिः ।

ज्ञानोपायेष्वतो यत्नः क्रमश्चात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

इत्थं जगन्मूलकारणं देवस्वरूपमुपवर्ण्य तत्प्राप्त्युपायज्ञानसाधनान्युपदिदिभुः श्रीवासिष्ठ उवाच—अस्येत्यादि । देवस्य हिरण्यगर्भस्यादिकारणत्वात्तदधिदेवस्य द्योतकत्वाद्देवानामिन्द्रियमनसामपि साक्षितया प्रकाशकत्वात्तोषामधिदेवस्येति वा ॥ १ ॥ अनुष्ठानमिव वक्ष्यमाणप्रत्यक्षसंपाद्यत्वाज्ज्ञानमपि गौण्यानुष्ठान-

मुच्यते । कर्मकोटिभिरपि दुर्भेद्यस्य ज्ञानमात्रेण निवृत्तावनुरूपं दृष्टान्तमाह—मृगवृण्णिति । निरूपितं दृष्टम् ॥ २ ॥ नातिदूरे नानिसंनिहिते क्रियामन्तरेणालभ्ये विषमादिस्थे च फले क्रिया मफला स्यादात्मना तु न तथेति तस्य न क्रियालभ्यतेत्याह—नहीति । विस्मृतकण्ठवात्मीकरवज्ज्ञानलभ्यता त्वस्य सुलभेत्याह—स्वानन्देति ॥ ३ ॥ अत्रास्यां प्रागुक्तदेवप्राप्ती ॥ ४ ॥ अत्र तत्प्राप्तिसाधने ज्ञानेऽपि कुतः सर्वथा कर्मनिरपेक्षता तत्राह—साधनमिति । यथतो मोहजालस्य बाधनमवृत्त्रिमं नित्यसिद्धं ब्रह्मैव चरमसाक्षात्कारवृत्त्याखण्डं सद्बाधनं बाधे कारणं नान्यदित्यर्थः ॥ ५ ॥ दुःखनिवृत्तौ जीवन्मुक्तौ वा तर्हि साधनान्तरं स्यात्तत्राह—अयमिति ॥ ६ ॥ 'तमेतं वेदानुवचनेन' इतिप्रत्यक्षं यत्तदानतपसा ज्ञानसाधनत्वश्रवणात्किञ्चिन्नोपकरोतीत्याद्युक्तः साधारणतपआदिविषया तीव्रतरतपआदिविधित्सयेति मन्यमानः श्रीराम उवाच—संपरीति ॥ ७ ॥ अदूराच्छीघ्रमवाप्यते ज्ञानेन प्राप्यते । शीघ्रं तज्ज्ञानं केनोपायेन सिध्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ विविदिषार्थं विहितानां निष्कामकर्मणां जन्मान्तरानुष्ठितसाधारणानां विविदिषोत्पत्तावेवोपक्षयस्तस्यामुक्तद्विविदिषायां श्रवणादिप्रयत्न एवोपयुज्यते न तपआदीति मन्यमानः श्रीवासिष्ठ उवाच—स्वपौरुषेत्यादिना ॥ ९ ॥ न वास्तवं साधनमिति शेषः ॥ १० ॥ तत्कुतस्तत्राह—रागादीति । सति रागादौ धनार्जने परवञ्चनाद्यवश्यंभावाच्चित्तशुद्धेरेव शौर्लभ्याज्ञानादेः काम्यं फलमपि दुर्लभं, दूरे ततो ज्ञानमोक्षप्रत्याशेत्या-

रागाद्युपहृते चित्ते व्रतादि क्रियते च यत् ।
तद्वन्मः प्रोच्यते तस्य फलमस्ति भगवन् ॥ १२ ॥
तस्मात्पुरुषयत्नेन मुख्यमौषधमाहरेत् ।
सच्छास्त्रसंज्ञानासंगौ संसृतिव्याधिनाशिनौ ॥ १३ ॥
अत्रैकं पौरुषं यत्नं वर्जयित्वेतरा गतिः ।
सर्वदुःखक्षयप्राप्तौ न काचिदुपपद्यते ॥ १४ ॥
भृशु तत्पौरुषं कीदृगात्मज्ञानस्य लब्धये ।
येन शाम्यत्यशेषेण रागद्वेषविषृजिका ॥ १५ ॥
यथासंभवया वृत्त्या लोकशास्त्राविरुद्धया ।
संतोषसंतुष्टमना भोगगन्धं परित्यजेत् ॥ १६ ॥
यथासंभवमुद्योगादनुद्विग्नतया स्वया ।
साधुसंगमसच्छास्त्रपरतां प्रथमं श्रयेत् ॥ १७ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे सुमुधुप्रयत्नोपदेशो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७

श्रीराम उवाच ।
य एष देवः कथितो यस्मिन्नाते विमुच्यते ।
वद कासौ स्थितो ब्रह्मन्कथमेनमहं लभे ॥ १ ॥
श्रीवासिष्ठ उवाच ।
य एष देवः कथितो नैष दूरेऽवतिष्ठते ।
शरीरे संस्थितो नित्यं चिन्मात्रमिति विश्रुतः ॥ २ ॥
एष सर्वमिदं विश्वं न विश्वं चैष सर्वगः ।

शयेनाह—रागादीनि द्वाभ्याम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ मुख्यमौषध-
मेवादौ द्विधा दर्शयति—सच्छास्त्रेति ॥ १३ ॥ इतरे गतिरुपा-
यान्तरम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृत्त्या जीवनसाधनसंपत्त्या । भोग-
गन्धं भोगवासनाम् । तदभिनिवेशमिति यावत् ॥ १६ ॥ अनु-
द्विग्नतया अशक्यमिदमिति निर्वेद उद्विग्नता तद्वर्जनेन । स्वया
आत्मीयया हितयेति यावत् ॥ १७ ॥ गर्हितं शास्त्रशिष्टेषु
निम्बितम् ॥ १८ ॥ परिज्ञातः स्वभाव आत्मतत्त्व येन तस्य
॥ १९ ॥ साधुं लक्षयन्ति—देश इति । सुजनाः श्रुतिस्मृत्या-
चारनिष्ठास्तस्यास्तःप्रचुरा लोका जना यं प्रवक्षते स चेद्वि-
शिष्टैर्ज्ञानैराग्यादिगुणैः सहितः स्यात्तर्हि स साधुः स्यादित्यर्थः
॥ २० ॥ आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ता विद्या ज्ञानमध्यात्मविद्या
तदुत्पत्त्यनुकूलविचाररामकथाया आश्रयं शास्त्रमुपनिषत्सू-
त्रभाष्यतन्त्रादि ॥ २१ ॥ ननु सत्त्वंकेवृपायेषु कुतः साधु-
संगमसच्छास्त्रे एव प्रशस्यते तत्राह—सच्छास्त्रेति । अविद्या
मोहा विद्याविरोधिना रागादयश्च । जलानां पक्वा इति शेषः ।
मतयो बाह्यमनोवृत्तयो योगाभ्यासाद्विनश्यन्ति ॥ २२ ॥ इति

यथाप्राप्तार्थसंतुष्टो यो गर्हितमुपेक्षते ।
साधुसंगमसच्छास्त्रपरः शीघ्रं स मुच्यते ॥ १८ ॥
विचारेण परिज्ञातस्वभावस्य महामतेः ।
अनुकम्प्या भवन्त्येते ब्रह्मविष्णुब्रह्मशंकराः ॥ १९ ॥
देशे यं सुजनप्राया लोकाः साधुं प्रवक्षते ।
स विशिष्टः स साधुः स्यात्सं प्रयत्नेन संश्रयेत् ॥ २० ॥
अध्यात्मविद्या विद्यानां प्रधानं तत्कथाश्रयम् ।
शास्त्रं सच्छास्त्रमित्याहुर्मुच्यते तद्विचारणात् ॥ २१ ॥
सच्छास्त्रसत्संगमजैर्विवेकै-
स्तथा विनश्यन्ति बलादविद्याः ।
यथा जलानां कतकानुषङ्गा-
द्यथा जनानां मतयोऽपि योगात् ॥ २२ ॥

विद्यते होष एवैको ननु विश्वाभिधास्ति इह ॥ ३ ॥
चिन्मात्रमेव शशिभुक्तिस्मात्रं गृहेश्वरः ।
चिन्मात्रमेव तपनश्चिन्मात्रं कमलोद्भवः ॥ ४ ॥
श्रीराम उवाच ।
बाला अपि वदस्यतद्यदि चेतनमात्रकम् ।
जगदित्येव केवात्र नाम स्यादुपदेशता ॥ ५ ॥

श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षष्ठः
सर्गः ॥ ६ ॥

विरिञ्चयादिजगन्मूलं यो देवः प्राङ्गिरूपितः ।

निरस्तनिखिलोपाधस्तस्य तत्त्वमिहोच्यते ॥ १ ॥

प्रसङ्गजिज्ञासितं साधने परिज्ञाते प्रस्तुतजगन्कारणस्य वास्तवं
रूपं जिज्ञासुः ध्यागम उवाच—य इति । यो विरिञ्चयादिकार-
णभूत एव प्रत्यगात्मभूतो देवः प्राक्स्थितः असी क कस्मिन्-
पाधावनावर्णनार्थमभ्यक्तः । कीदृशो वा तत्त्वं स्थितः । कथं लभे
इत्यात्मक्योक्तिः साधनानां पूर्वमुक्तत्वादन्तरङ्गोपायान्तरप्रश्नो
वा ॥ १ ॥ तत्रादौ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—य इति । नैष दूरेऽव-
तिष्ठत इत्यात्मक्यपरिहारार्थमुक्तिः । शरीरे सामान्याभिव्य-
क्त्या तदन्तर्हृदयपुण्डरीके तु विशेषतः सभ्यगर्भमभ्यक्तः । स्थित
इत्यर्थः ॥ २ ॥ तर्हि किं देहपरिच्छिन्न एव स नेत्याह—
एष इति । तर्हि किं दृश्यविश्वाकार एव नेत्याह—नेति । सर्वा-
धिष्ठानभावेन सर्वगतत्वप्रतिपादनाय विश्वरामत्वोक्तिरिति भावः
॥ ३ ॥ न केवलं कार्यात्मकं विश्वमेव तद्यतिरेकेण नास्ति किंतु
तत्कारणमायापि सहतद्गुणाभिमानिदवैरित्याशयेनाह—चिन्मा-
त्रमेव इति । गृहस्थेश्वरो नियन्ता विष्णुः । तपनस्य त्रिमू-
ल्यात्मलप्रसिद्धस्तत्पङ्कावुक्तिः ॥ ४ ॥ चिन्मात्रमित्यत्र कर्तारि

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चिन्मात्रं चेतनं विश्वमिति यज्ज्ञातवानसि ।
न किञ्चिदेव विज्ञातं भवता भवनाशनम् ॥ ६ ॥
चेतनं राम संसारो जीव एष पशुः स्मृतः ।
एतस्मादेव निर्यान्ति जरामरणमीतयः ॥ ७ ॥
पशुरहो ह्यमूर्तोऽपि दुःखस्यैवैष भाजनम् ।
चेतनत्वाच्चेतनीयं मनोऽनर्थः स्वयं स्थितः ॥ ८ ॥
चेत्यनिर्मुक्तता या स्यादचेत्योन्मुखतायवा ।
अस्य सा भेरितावस्था तां ज्ञात्वा नानुशोचति ॥ ९ ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ १० ॥
तस्य चेत्योन्मुखत्वं तु चेत्यासंभवं विना ।

रोडुं न शक्यते हृदयं चेत्वं शाम्यति वै कथम् ॥ ११ ॥
अचेत्यचित्स्वरूपं यत्तत्त्वासंभवं विना ।
क स्वरूपोन्मुखत्वं हि केवलं चेत्यरोचतः ॥ १२ ॥

श्रीराम उवाच ।

यस्मिन्जीवे हि विज्ञाते न विनश्यति संसृतिः ।
व्योमरूपी पशुस्त्वहः स ब्रह्मन्कुत्र कीदृशः ॥ १२ ॥
साधुसंगमसच्छांस्त्रैः संसारार्णवतारकः ।
हृदयते परमात्मा यः स ब्रह्मन्वद कीदृशः ॥ १४ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यदेतच्चेतनं जीवो विशीर्णो जन्मजंगले ।
एतमात्मानमिच्छन्ति ये ते ज्ञाः पण्डिता अपि ॥ १५ ॥

किञ्चिन्तान्मात्रं चेतनमात्रं विश्वमित्यर्थो लभ्यते । तच्च लोके
आबालगोपालं प्रसिद्धं पुरुषार्थपर्यवसितं चेति नोपदेशार्हमिति
मन्यमानानामाशयमुद्घाटयन् रामः शङ्कते—बाला अपीति
॥ ५ ॥ नासौ कर्तारि किं अपि तु भावे । तथाच नोक्तदोष
इति मन्यमानो वसिष्ठः प्रागुक्तकल्पं निन्दति—चिन्मात्रमिति ।
किञ्चिदल्पमपि न विज्ञानम् । आन्तेरज्ञानलेशस्यायनिवृत्तेरिति
भावः ॥ ६ ॥ कुतो न विज्ञातं तत्राह—चेतनमिति । कर्तारि
किञ्चिन्तत्वे विचेतनशब्दौ तुल्यार्थौ स्याताम् । नन्यादित्युपल-
यस्यापि कर्तार्येव विधानाच्चित्तिकर्मतदर्थः स्यात् । नच नित्य-
चित्तेः कर्तृत्वसंभव इत्यनित्यमनोवृत्तिप्रतिफलनचित्परिग्रहे त-
दाश्रयभूतमन्तःकरणमेवात्मतया गृह्यस्तदागमा जीव उक्तः
स्यात् । सच बहुमुखतया विषयानेव मारतया पश्यन्पशुः ।
एतस्मादेव देहेन्द्रियविषयवासनानुसारात्तद्गृहपरिग्रहे जरामरणा-
दयोऽन्तस्था निर्यान्तीवाविर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु मूर्तस्थूल-
शरीरातिरिक्ततया तज्ज्ञानादेव जरामरणादिप्रत्ययः सिद्धः 'अ-
शरीरं वाच सन्त न प्रियाप्रिये मृगशतः' इति श्रुतेरित्याशङ्क्याह—
पशुरिति । अमूर्तस्थूलदेहशून्योयसौ न कृतार्थो यतोऽज्ञः अ-
ज्ञानवान् चेतनीयं यन्मनस्तद्रूपोऽनर्थश्च स्वयं भूत्वा स्थितोऽनो
दुःखस्यैव भाजनम् । अशरीरमित्यादियुतेस्तु स्थूलसूक्ष्मकार-
णाख्यदेहत्रयरहितं प्रियाप्रिये न मृगशत इत्यर्थो न स्थूलदेह-
मात्ररहितमिति । तथाचैवमपि स्वप्नं प्रियाप्रियदर्शनादिति भावः
॥ ८ ॥ कीदृशस्य तर्हि तस्य ज्ञानात्कृतकृत्यता तत्राह—चे-
त्येति । चेत्यनिर्मुक्तता मुक्तौ अचेत्योन्मुखता तु समाधौ प्र-
सिद्धा ॥ ९ ॥ तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—भिद्यते इति । मूला-
ज्ञाननाशात्तत्कार्यान्तःकरणतादात्म्याभ्यासलक्षणो हृदयग्रन्थि-
भिद्यते नश्यति, तत्रास्मादेव तन्मूलकसंशयादयोपीत्यर्थः । परं
कारणमप्यवरं यस्मात्तथाविधे ॥ १० ॥ ननु तर्हि चित्तनिरो-
धलक्षणयोगेनैव चेत्योन्मुखत्वस्य रोडुं शक्यत्वात्किं ज्ञानप्रया-
सेन तत्राह—तस्येति । चेत्स्य हृदयस्यासंभवं ज्ञानेन

मूलतो बाधम् । शाम्यति वै कथम्, विना ज्ञानमिति शेषः ।
तथाच विनाज्ञानं तादृशस्वरूपसमाधिरेव न सिध्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥
एवं मोक्षोपि ज्ञानमन्तरेण दुर्लभं इत्याह—अचेत्येति । यन्मो-
क्षाख्यमचेत्यचित्स्वरूपं तच्च असंभवं प्रागुक्तचेत्यासंभवं
विना क । हि यस्मात्समाधौ केवलं स्वरूपोन्मुखत्वमपि चेत्-
रोधतो हृदयबाधादेव भवति तत्र किं वाच्यं मोक्षे तदावश्यक-
त्वमिति भावः ॥ १२ ॥ यस्मिन्निति । ननु रामस्येदं प्रश्नश्लो-
कद्वयमप्यसंगतं, 'चेतनं राम संसारो जीव एष पशुः स्मृतः' इति
जीवस्वरूपस्य तदाधारस्य मनोमूलकारणस्य च प्रागुक्तत्वेनाश-
श्लोकानुत्थानात् । ब्रह्मस्वरूपस्य च सर्गाश्लोके पृष्ठत्वेन पुनः-
प्रश्नानर्हत्वादिति चेत् । एवं तर्हि न यथाश्रुतप्रश्नो रामाभिप्रेतः
किंलाक्षेपः । तथाहि । ननु जीव एव संसार इति व्याहतं तस्य
ब्रह्मप्राप्तौ ब्रह्मणोऽपि संसारित्वप्रसङ्गात् । तदप्राप्तौ तु तस्मात्प्र-
नज्ञानशास्त्रादिवैयर्थ्यम् । तस्मादन्यदेव जैवं रूपं वाच्यम् ।
तथा तदाधारोऽपि किं ब्रह्मैव उतान्यत् । आद्ये ज्ञानेन ब्रह्मा-
प्यस्तसर्वद्वैतेन सह बाधापत्तौ वरघातन्यायापत्तिः । द्वितीये
ब्रह्माद्वैतव्याघात इति मन्यमानः श्रीरामः पृच्छति—यस्मि-
न्निति । व्योमेव रूपी कल्पितरूपवान् । कुत्र कस्मिन्नाधारे
तिष्ठति कीदृशः किं संसारकोटावुतात्मकोटावित्यर्थः ॥ १३ ॥
किंच यदि जीवः संसारकोटावेव तर्हि तस्य संसारार्णवतारको यः
शास्त्रैरुपदिश्यते स कीदृशः । नहि जलधिमेव जलधेः कश्चित्ता-
रयति । तस्माद्याहतं जीवस्य संसारित्ववचनमिति ॥ १४ ॥
स्यादेतदेवं यदि जीवएव संसरेजीवएव स्वज्ञानान्मुच्येत जीव
एव वा तात्त्विक आत्मा स्यात् । नवेवम् । 'ब्रह्म वा इदमग्र
आसीत्तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति
श्रुतौ ब्रह्मण एव स्वाज्ञानात्संसारः स्वज्ञानान्मुक्तिरिति प्रतिपा-
दनविरोधात् । 'नान्योऽतोऽस्ति दृष्टा' इत्यादिचेतनभावन्तरप्रति-
वेधविरोधाच्च । यदा तु ब्रह्मैव 'अनेन जीवेनात्मना'ति श्रुतेरि-
दंकारासदत्वात्कल्पितत्वाच्चानात्मभूतेन संसारकोट्यन्तर्भूतेनैव

जीव एव हि संसारश्चेतना दुःखसंततिः ।
अस्मिन्नाते न विज्ञाते किञ्चिद्भवति कुत्रचित् ॥ १६ ॥
ज्ञायते परमात्मा चेद्राम दुःखस्य संततिः ।
क्षयमेति विषयेऽशाशान्ताविष विषुचिका ॥ १७ ॥
श्रीराम उवाच ।

रूपं कथय मे ब्रह्मन्यथावत्परमात्मनः ।
वसिष्ठे मनो मोहान्समग्रान्संततिरिष्यति ॥ १८ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।

देशादेशान्तरं दूरं प्राप्तायाः संविदो वपुः ।
निमिषेणैव यन्मध्ये तद्रूपं परमात्मनः ॥ १९ ॥
अत्यन्ताभाव एवास्ति संसारस्य यथास्थितेः ।
अस्मिन्बोधमहात्मोऽपि तद्रूपं परमात्मनः ॥ २० ॥
द्रष्टृदृश्यक्रमो यत्र स्थितोऽप्यस्तमयं गतः ।
यदनाकाशमाकाशं तद्रूपं परमात्मनः ॥ २१ ॥
अशून्यमिव यच्छून्यं यस्मिन्शून्यं जगत्स्थितम् ।
सर्गाच्च सति यच्छून्यं तद्रूपं परमात्मनः ॥ २२ ॥
यन्महाविष्णुमयमपि बृहत्पाषाणवन्स्थितम् ।

जडं वा जडमेवान्तस्तद्रूपं परमात्मनः ॥ २३ ॥

सबाह्याभ्यन्तरं येन सर्वं संप्राप्य संगमम् ।

स्वरूपसत्तामाप्नोति तद्रूपं परमात्मनः ॥ २४ ॥

प्रकाशस्य यथालोकः शून्यत्वं नभसो यथा ।

तथेदं संस्थितं यत्र तद्रूपं परमात्मनः ॥ २५ ॥

श्रीराम उवाच ।

सद्रूपं परमात्मेति कथं नाम हि बुध्यते ।

इयतोऽस्य जगन्नाम्नो दृश्यस्यासंभवः कथम् ॥ २६ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ध्रुमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।

अत्यन्ताभावसंबोधे यदि रुद्धिरलं भवेत् ॥ २७ ॥

तज्ज्ञातं ब्रह्मणो रूपं भवेन्नान्येन कर्मणा ।

दृश्यात्यन्ताभावतस्तु ऋते नान्या शुभा गतिः ॥ २८ ॥

अत्यन्ताभावसंपत्तौ दृश्यस्यास्य यथा स्थितेः ।

शिष्यते परमार्थोऽसौ बुध्यते जायते ततः ॥ २९ ॥

न विदः प्रतिबिम्बोऽस्ति दृश्याभावादृते क्वचित् ।

क्वचिन्नाप्रतिबिम्बेन किलादर्शोऽवतिष्ठते ॥ ३० ॥

जीवेनात्मतया भ्रान्त्या गृहीतेन तद्धर्मैर्जाबोऽहमिति मन्यमानः
संसरति तदा जीवस्यैव संसारित्वं पर्यवसन्नमिति तद्वापेऽपि न
वरषातन्यायापातादिदोष इत्यभिप्रेत्य स्वीकमेव द्रष्टव्यं श्रीव-
सिष्ठ उवाच—यदेतदित्यादिना । जन्मग्रहणं शरीरसंघोषलक्ष-
णम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवं समाहितो रामः सर्गोपक-
मपृष्टार्थमेव प्रासङ्गिकोक्तिव्यवहितमिति पुनः स्पष्टं पृच्छति—
रूपमिति । कार्यबाहुल्यान्मोहानिमित्तं बहुवचनम् ॥ १८ ॥
तत्र लोके निर्विषयज्ञानाप्रसिद्धेर्निविषयार्थानुपागोक्षचिद्रूपं तदि-
त्युक्तेऽप्यनुभवपथानारोहयथा तत्तत्प्रागेहति तथाह—देशा-
दिति । शास्त्राप्रचन्द्रदर्शने चक्षुर्द्वारा निःसृतान्तःकरणभिव्य-
क्तापरोक्षसंविदः शास्त्रादेशाद्दर्शनं चन्द्रदेशं निमिषान्तरमात्रेण
प्राप्तायाः शास्त्राचन्द्रयोर्युगपद्ग्रहणान्यथानुपपत्त्या शास्त्राप्रदेश-
मारभ्य चन्द्रपर्यन्तमन्युत्पत्ता अवश्यं वाच्या । अन्तराले वि-
च्छेदे कारणानुभवयोरभावात् । तत्र तस्याः शास्त्राचन्द्रप्रदेशयोः
सविषयत्वेऽपि मध्ये यद्रूपः स्वरूप तदेव निर्विषयापरोक्षचिद्रूपं
प्रसिद्धमिति परमात्मनोऽपि तद्रूपं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १९ ॥ यथा-
स्थितेः नास्मादिविकारमन्तरेणैव स्वस्थाने मिथ्यात्वमापन्नस्येति
वाच्यं । 'जगत्स्थितेः' इति पाठेऽपि गच्छति बाधमिति जगदिति
न्युत्पत्त्या अन्तर्मेवार्थः ॥ २० ॥ तत्रैव स्पष्टमाह—द्रष्टृति ।
आकाशबाधेऽप्यपरिच्छिन्नत्वेन विपुलत्वादाकाशम् ॥ २१ ॥
जगत्स्वभावश्चैवमपि यत्सर्ववस्तुयाथात्म्यभूतस्वरूपेण पूर्णत्वाद्-
नुमात्रेणाप्यशून्यमिव शून्यमसदपि जगदस्मिन् स्थितं सद्भाव-
मापन्नमित्यर्थः । सर्गलक्षणा ओषा यस्य तथाविधे अज्ञाने
क्षिति मत्सद्वस्तुपयोगाच्छून्यमिव शून्यम् ॥ २२ ॥ महावि-

स्त्रचुल्कादम्बुलादिधर्मैकमध्यज्ञदशा पाषाणवद्बृहन्मूलमन्तरज-
डमेव जडं वा । इवार्थं वागच्छः । जडमिव स्थितमित्यर्थः
॥ २३ ॥ बाह्यमधिभूताधिदैवमाभ्यन्तरमध्यात्मं च यत्प्रसिद्धं
तत्सहितं सर्वं जगद्येन संगममाध्यासिकतादान्म्यं संप्राप्य सन्म-
दिति व्यवहारयोग्यनालक्षणं स्वरूपसत्तामाप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
प्रकाशादेशालोकादि यथा आत्मनया संस्थितं तथेति लोकदृष्ट्या
दृष्टान्तोक्तिः । वस्तुनस्त्वास्त्याकार्यादनुगतं ब्रह्मैव सर्वभावाना-
मात्मा नत्वान्तरालिकाः प्रकाशादय इति ॥ २५ ॥ यत् खलु
प्रमाणैर्यथावगम्यते तत्तथैव सन् न रूपान्तरेण । ब्रह्म च नाव-
गम्यते तत्कथं सद्रूपं निश्चेतुं शक्यं जगच्च तथावगम्यमानं
कथमसदिति रामः शङ्कते—सद्रूपमिति । इयत् इदप्रमाणस्य
विपुलस्य बहुप्रमाणसिद्धस्य चेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ब्रह्म प्रमाण-
नोवगम्यत इत्यसिद्धम् । असति प्रतिबन्धके महावाक्यैस्त-
दवगमात् । प्रतिबन्धनिरासस्तु तदध्यस्तद्वैतमिथ्यात्वबोधेनैव ।
नहि सर्वादिकमप्रत्याख्याय रज्जुतत्त्वं बोधयितुं शक्यमित्य-
भिप्रेत्य श्रीवसिष्ठ उवाच—अमस्येत्यादिना ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ यः शिष्यते स बुध्यते यो बुध्यते स ततो बोधात्
बोद्धुरात्मैव जायत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ उक्त्यर्थे उपपत्तिमाह—
नेति । विदो ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो नास्ति बुद्धाविति शेषः ।
बुद्धौ प्रतिबिम्बितं हि ब्रह्म स्थावरकमज्ञानं दहत्तत्त्वतः प्रती-
येत । नचाध्यस्तसत्यताबुद्धौ ब्रह्म प्रतिबिम्बति । विरोधिद्वैता-
कान्तबुद्धावद्वैतप्रतिबिम्बानुदयादित्यर्थः । ननु द्वैतप्रतिबिम्बश-
ून्यतादृशायां ब्रह्म प्रतिबिम्बतां तत्राह—क्वचिदिति । यथा
आदर्शः क्वचिदपि किञ्चित्प्रतिबिम्बग्रहणं विना नावतिष्ठते तद्व-

जगन्नाम्नोऽस्य दृश्यस्य स्वसत्तासंभवं विना ।
बुध्यते परमं तत्त्वं न कदाचन केनचित् ॥ ३१ ॥

श्रीराम उवाच ।

दृश्यतो दृश्यजातस्य ब्रह्माण्डस्य जगत्स्थितेः ।
मुने कथमसत्तास्ति क मेरुः सर्षपोदरे ॥ ३२ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

दिनानि कतिचिद्राम यदि तिष्ठस्यस्त्रिधाः ।
साधुसंगमसच्छास्त्रपरमस्तदहं क्षणात् ॥ ३३ ॥
प्रमाजयामि ते दृश्यं बोधे मृगजलं यथा ।
दृश्याभावे द्रष्टृता च शाम्येद्बोधोऽवशिष्यते ॥ ३४ ॥
द्रष्टृत्वं सति दृश्येऽस्मिन्दृश्यत्वं सत्यथेक्षके ।
एकत्वं सति हि द्वित्वे द्वित्वं चैकत्वयोजने ॥ ३५ ॥
एकाभावे द्वयोरेव सिद्धिर्भवति नात्र हि ।
द्वित्वैक्यद्रष्टृदृश्यत्वक्षये सद्रवशिष्यते ॥ ३६ ॥
अहंतादिजगद्दृश्यं सर्वं ते मार्जयाभ्यहम् ।
अत्यन्ताभावसंविद्या मनोमुकुरतो मलम् ॥ ३७ ॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

द्वयार्थे वासिष्ठमहारामायणे वान्मन्कीये उत्पत्तिप्रकरणे जगदादिदृश्यामनाप्रतिज्ञा नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ८

श्रीराम उवाच ।

कथैतज्ज्ञायते गुन्या कथमेतत्प्रसिध्यति ।

न्यायानुभूत एतस्मिन् ज्ञेयमवशिष्यते ॥ १ ॥

द्विर्गर्प द्वैतप्रतिषिद्धग्रहणं त्वनन्त्यर्थः ॥ ३० ॥ अनयोपप-
त्त्यापि प्रागुक्तं सिद्धमित्याह—जगदिदं । स्वमत्ताऽसंभव मि-
त्याम्बम् । तन्निश्चयमिति यावत् ॥ ३१ ॥ रामः किंचिदधिकं
विशेषमभिप्रेत्य दिनाय प्रशुभ्यापयति—अथ इति । भवेदेव
यदि ब्रह्माणं जगदयम् स्यात्तदेव स्वमभाव । विन्मात्ररूप-
वात्परमसुभं ब्रह्माणं इत्यतो ब्रह्माण्डविस्तृतस्थूलप्रपञ्चस्या-
यासाघटनात्तदेतदाह—क मेरुरिति ॥ ३२ ॥ भवेदेव यदि
जगति स्थूलता विमर्शमहा स्यात्तु सा तथा । स्थूलताप्रत्यय
एव यदा तवास्माभिः कालनोपपत्तिनाः प्रीथित्यकारिष्यते तदा
स्वमम्बुदुक्तमवधारयिष्यतीत्यभिप्रेत्य श्रीवसिष्ठ उवाच—दिना-
नीत्यादिना । अस्त्रिधर्थादुद्दिष्टमिच्छतः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दृश्य-
द्रष्टृताभावे न केवलं द्रष्टृरेवाभावः किन्तु द्वित्वैक्ययोर्पात्युपपाद-
यति—द्रष्टृत्वमिति । सति ईक्षके द्रष्टृत्वार्थः । एकत्वं हि द्वि-
त्वादावप्यत्र प्रसिद्धे सति तद्यावृत्तये कथ्यते न व्यावर्त्याप्र-
सिद्धावित्यर्थः ॥ ३५ ॥ इत्थं द्वैतैक्यवर्जितं सन्मात्रं परिशि-
ष्यत इत्याह—द्वित्वैक्येति ॥ ३६ ॥ प्रकारादन्तरेणापि दृश्यमा-
र्जनं प्रतिजानीते—अहंतादीनि ॥ ३७ ॥ असतो हि सत्तावि-
कारो विवर्तः स्वरूपं बोध्यते न त्रयमपि । खण्ड्यादौ त्रयस्या-
प्यदर्शनादेवं सतोप्यसत्त्वं स्वरूपव्याघातादेवासंभवीत्यनिर्वचनी-

यतामिदौ न तस्य मार्जने केश इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवमुत्पत्ति-
रापि सती व्यर्था असत्स्वसंभविनीति हेत्ति कल्पितं कटकत्वं
हेमदृष्ट्येव सुबाधमित्याह—जगदिति द्वाभ्याम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥
वक्ष्यमाणप्रकरणन्तरेक्तोर्गपि प्रसङ्गात्प्रतिजानीते—तथेति ॥ ४१ ॥
अनुपपन्नस्य सनेव ग्रहणमप्यसदेवेत्याह—आदाविति ॥ ४२ ॥
एवंच भ्रान्तितद्विषययोरुभयोरप्यसत्ता सिद्धेति सदग्रान्तमाह—
यथेति ॥ ४३ ॥ किं तर्हि दर्शनाभासेषु परमार्थतोस्ति त-
दाह—यदिदमिति । युक्तिन आख्यानाद्युपपत्तितः ॥ ४४ ॥
अनुभवपथानारोहे किं युक्तिसहस्रणापि लक्ष्यापराद्धेयोर्धानुष्क-
म्येवत्यवहेलनमाशङ्क्याह—यदिदं । तज्ज्ञास्तत्त्वज्ञाः । अवमत्य
अनादृत्य । कटे निर्युक्तिके आप्रहोऽभिनविशो यस्य तथाविधो
यो भवति तमज्जमेव विदुः प्राज्ञा इति शेषः ॥ ४५ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तमः
सर्गः ॥ ७ ॥

प्रागुक्ततत्त्वविज्ञानं सच्छास्त्रेभ्यो न चान्यतः ।

सच्छास्त्रेष्वप्ययं ग्रन्थः सद्यःफल इतीर्यते ॥ १ ॥

वक्ष्यामि युक्तिन इति यत्प्रतिज्ञातं गुरुणा तत् श्रीरामः
पृच्छति—कथं तदिति । यदिदं दृश्यते राम तद्ब्रह्मैव निरामय-

१ सत्त्वेन इति पाठः.

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

बहुकालमियं रुढा मिथ्याज्ञानविपूर्विका ।
जगन्नाड्यविचाराख्या विना ज्ञानं न शाम्यति ॥२॥
वदाम्याख्यायिका राम या इमा बोधसिद्धये ।
ताञ्चेच्छृणोषि तत्साधो मुक्त एवासि बुद्धिमान् ॥३॥
नोचेदुद्वेगशीलत्वादधार्दुत्थाय गच्छसि ।
तत्सियग्धर्मिणस्तेऽद्य न किञ्चिदपि सेत्स्यति ॥ ४ ॥
योयमर्थं प्रार्थयते तदर्थं यतते तथा ।
सोऽद्यस्य तदवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ॥ ५ ॥
साधुसंगमसच्छास्त्रपरो भवसि राम चेत् ।
तद्दिनेरेव नो मासैः प्राप्नोषि परमं पदम् ॥ ६ ॥

श्रीराम उवाच ।

आत्मज्ञानप्रबोधाय शास्त्रं शास्त्रविदां वर ।
किं नाम तत्प्रधानं स्याद्यस्मिञ्ज्ञाते न शोच्यते ॥७॥
श्रीवासिष्ठ उवाच ।
आत्मज्ञानप्रधानानामिदमेव महामते ।
शास्त्राणां परमं शास्त्रं महारामायणं शुभम् ॥ ८ ॥
तिहासोत्तमादस्माच्छ्रुताद्बोधः प्रवर्तते ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणं वार्त्ताकीये उत्पत्तिप्रकरणे सच्छास्त्रनिरूपणं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

तच्चित्तास्तद्रूपतया बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च तन्नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ १ ॥

मिति यदुक्तमेतत् । एतस्मिन्नित्यनेनायस्यैव परामर्शः ॥ १ ॥
॥ २ ॥ वदामि वक्ष्यामि । इमास्वपृष्ठयुक्तिप्रधानाः रात्रिहिताः ।
॥ ३ ॥ नोचेत् न शृणोषि चेत् । अश्रवणे हेतुमाह — उद्वेगति ।
तत्तर्हि तिरश्चां पश्चादां धर्मः सच्छास्त्रश्रवणायोग्यता तद्वत् ।
॥ ४ ॥ ननु महतामपि दुर्लभमिदं कथं माहर्षेण लभ्यतेति ।
मन्दमेतरेनाश्राममात्राद्ब्रूयाह—य इति । निवर्तते अर्धप्रयत्नादिति ।
शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कुतोऽस्योत्तमत्वं तत्राह—सर्व-
वामिति ॥ ९ ॥ बाह्ये वाक्यसंदर्भात्कैः ग्रन्थे ॥ १० ॥
यथा स्वप्रादौ स्थिते एव स्वप्रार्थमिति परिज्ञाते स्वप्रत्यक्षभा-
वना अस्तमभ्येति तद्वत् ॥ ११ ॥ अन्यत्र ग्रन्थान्तरे । यद्वो-
धोपयुक्तयुक्तिजानम् । विज्ञानशास्त्रधनानां प्रोशयहम् ॥ १२ ॥
बोधस्येतरग्रन्थजन्यबोधस्यापि परमुक्तं बोधम् । पश्यमर्थं
षष्ठी ॥ १३ ॥ यस्यै एतत् रीचने सोऽन्यन्मच्छास्त्रं विचारयतु
नास्माकं तत्र प्रद्वेष इत्यर्थः ॥ १४ ॥ कस्तव्यस्यातिशये हेतुस्त-
माह—जीवन्मुक्तत्वमिति ॥ १५ ॥ एतज्जीवन्मुक्तत्वमात्मना
स्वयमेव वैच्यनुभवति । इदमस्माभिरुक्तं वरवत्, शापवद्वा

सर्वेषामितिहासानामयं सार उदाहृतः ॥ ९ ॥
श्रुतेऽस्मिन्वाङ्मये यस्माज्जीवन्मुक्तत्वमक्षयम् ।
उदेति स्वयमेवात इदमेवातिपावनम् ॥ १० ॥
स्थितमेवास्तमायाति जगद्दृश्यं विचारणात् ।
यथा स्वप्ने परिज्ञाते स्वप्रादावेव भावना ॥ ११ ॥
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कश्चित् ।
इमं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्बुधाः ॥ १२ ॥
य इदं शृणुयान्नित्यं तस्योदारचमत्कृतेः ।
बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ॥ १३ ॥
यस्यै नेदं त्वरुचयं रोचते दुष्कृतोदयान् ।
विचारयतु यत्किञ्चित्सच्छास्त्रं ज्ञानवाङ्मयम् ॥ १४ ॥
जीवन्मुक्तत्वमस्मिन् श्रुते समनुभूयते ।
स्वयमेव यथा पीते नीरोगत्वं वरौषधं ॥ १५ ॥
श्रूयमाणे हि शास्त्रेऽस्मिच्छ्रोता वेत्त्येतदात्मना ।
यथावदिदमस्माभिर्ननुक्तं वरशापवत् ॥ १६ ॥
नश्यति संसृतिदुःखमिदं न
स्वात्मविचारणया कथयैव ।
नो धनदानतपःश्रुतवैद-
स्तत्कथनोदितयत्नशनेन ॥ १७ ॥

तेषां ज्ञानकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणाम् ।
सा जीवन्मुक्तोदिति विदेहान्मुक्तैव या ॥ २ ॥

यथावत् यथार्थमेव भवति नान्यथैवार्थः ॥ १६ ॥ स्वात्मवि-
चारणामिकया प्रकृतग्रन्थकथयैव नश्यति । धनदानस्तपोभि-
श्रुतैर्देवशास्त्रश्रवणेन । कर्मकाण्डरूपैर्वैदेषु । देवदेवशास्त्रलक्षणेन ।
कथनेन वाक्यप्रबन्धेन उदितयागहोमादियत्नशनेन च ते संसृ-
तिदुःखं नो नश्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारा-
मायणनामप्यष्टमः उत्पत्तिप्रकरणे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

जीवन्मुक्तस्य लक्षणाणि तस्य सर्वात्मता तथा ।

जगत्प्रलयशिष्टात्मस्वरूपं चेह कीर्त्यते ॥ १ ॥

आत्मविचारोपि यावदवधारणं तदङ्कप्रवणतालक्षणं एवापेक्ष्यते
न कार्वाचिको व्यापारान्तरव्यवहितानुतो वा । 'आत्मकोड
आत्मरतिः क्रियावानेव ब्रह्मविदो वरिष्ठः' । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृत-
त्वमेति' इत्यादिश्रुतेरित्यामप्रेत्य श्रीवासिष्ठ उवाच—तच्चित्ता
दिति । तस्मिन्नात्मन्येव चित्तं येषाम् । तद्वत्तास्त्राभावेवोद्युक्ताः
प्राणा जीवनव्यापारा येषाम् ॥ १ ॥ ज्ञाने ज्ञानसाधनश्रवणादी-

श्रीराम उवाच ।

ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।

ब्रूहि येन तथैवाहं यते शास्त्रदशा धिया ॥ ३ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च ।

अस्तं गतं स्थितं व्योम जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ४ ॥

बोधैकनिष्ठतां यातो जाग्रत्येव सुषुप्तवत् ।

य आस्ते व्यवहर्तैव जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ५ ॥

नोदेति नास्तमायाति सुखे दुःखे मुक्तप्रभा ।

यथा प्राप्तस्थितेर्यस्य जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ६ ॥

यो जागर्ति सुषुप्तस्यो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।

यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ७ ॥

रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।

योऽन्तर्व्योमवदच्छस्थः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ८ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो यस्य बुद्धिर्न लिप्यते ।

कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ९ ॥

यस्योन्मेषनिमेषार्थाद्भिदः प्रलयमेवभौ ।

पश्येत्रिलोक्याः स्वप्नमः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १० ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकाश्चोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ११ ॥

शान्तसंसारकलनः कलाद्यानपि निष्कलः ।

यः सचित्तोपि निश्चितः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १२ ॥

यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः ।

पदार्थेष्वपि पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १३ ॥

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा देहे कालवशीकृते ।

विशस्यदेहमुक्तं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ १४ ॥

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।

न सन्नासन्न दूरस्थो नचाहं नच नेतरः ॥ १५ ॥

सूर्यो भूत्वा प्रतपति विष्णुः पाति जगन्नयम् ।

रुद्रः सर्वान्संहरति सर्गान्सृजति पद्मजः ॥ १६ ॥

खं भूत्वा पवनस्कन्धं धत्ते सर्पिसुरासुरम् ।

कुलाचलगतो भूत्वा लोकपालपुरास्पदः ॥ १७ ॥

भूमिर्भूत्वा बिभर्तीमां लोकस्थितिमखण्डिताम् ।

तृणगुल्ममलता भूत्वा ददाति फलसंततिम् ॥ १८ ॥

विभ्रज्जलानलाकारं ज्वलति द्रवति द्रुतम् ।

चन्द्रोऽमृतं प्रसवति मृतं हलाहले विषम् ॥ १९ ॥

तेजः प्रकटयत्याशास्तनोत्यान्धं तमो भवत् ।

गन्धं सद्योमतामेति गिरिः सन् रोधयत्यलम् ॥ २० ॥

करोति जंगमं चित्तः स्थावरं स्थावराकृतिः ।

भूत्वाणवो बलयति भूस्त्रियं बलयो यथा ॥ २१ ॥

परमार्कवपुर्भूत्वा प्रकाशान्तं विसारयन् ।

त्रिजगन्नसरेण्वोधं शान्तमेवावतिष्ठते ॥ २२ ॥

गमाया शुद्धा मुक्तैव नामेत्यर्थः ॥ २ ॥ अथगादिकलो-

पन्प्रसजिते जावन्मुक्तविदेहमुक्तलक्षणे त्रिज्ञासुः प्रागम-

नवाच—ब्रह्मज्ञानं । शास्त्रलक्षणया दशा चतुष्टोपादितया

विज्ञा ॥ ३ ॥ विदेहमुक्तजावन्मुक्तपूवकलाप्याधकादर्थकमो-

दयानातिन न्यायेन प्रथमसमुद्भव प्रथम जावन्मुक्तलक्षण

वसिष्ठ उवाच—यर्थान् । शास्त्रानिषिद्धव्यवहारवतोऽपि यस्य

विषय परमार्थदशा बाधादस्त गत मध्योम आकाशमिव शून्य

अप्यन दर्पणनगरमिव प्रतीयमानमपि नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

यथा व्यवहर्ता सन्नापि नैव किञ्चिन्मार्गमाति युक्तो मन्येत तच्च-

वन् इति भगवदुक्तदिशा जाग्रत्यापि सुषुप्ताविकार आस्तं

॥ ५ ॥ ६ ॥ निर्विकारं स्वप्नमिव सुषुप्त इव निष्ठतीति सुषुप्त-

स्तथाभूतोपि योऽविद्यानेत्राक्षयात्स्वप्नमिव जागर्ति देहेन्द्रि-

यादिबाधादिन्द्रियर्थोपलब्धलक्षणा जाग्रदस्य न विद्यते ।

यस्य बोधो निर्वासन इति जाग्रद्वासनोद्भवनिमित्तः स्वप्नोऽपि

यस्य न विद्यत इति भावः ॥ ७ ॥ अनुरूपं यथोचितं नट

इवानुकाराभिनयमिति वा । अच्छं निरावरणामनि तिष्ठती-

त्यच्छस्थः । 'सुपिस्थः' इति कः ॥ ८ ॥ न लिप्यते कर्तृत्वा-

कर्तृत्वाभिमानाभ्यामित्यर्थः ॥ ९ ॥ यस्य विदध्निदात्मन उन्मे-

षादावरणविघटनान्न त्रिलोक्याः प्रलयं निमेषादावरणाच्च प्राक्

संभव यः पश्येदित्यर्थः । विदेहमुक्तावेव निःशेषोन्मेषात्साक्षि-

गाश्वरे चावरणमावाद्योभयत्राग्यार्थादिन्युक्तिः ॥ १० ॥ नोद्वि-

जने न बिभर्ति । लोको जनः । यतोऽसौ हर्षामर्षभयहेत्वज्ञाना-

भिमानोन्मुक्तः ॥ ११ ॥ यतोऽसौ सचित्तः सचेतनोऽपि निश्चितो

निर्मनस्कः । शान्ता संसारस्य कलना सत्यनामतिर्यस्य सः ।

परदृष्ट्या कलावान्देहावयववानपि निष्कलो निरवयवः ॥ १२ ॥

शीतलो रागाद्यनापितः । यतोऽयं रागादिविषयेष्वपि पदार्थेषु

पूर्णस्वप्नमप्यात्मा । नद्याहेयोपांडये स्वात्मनि तदध्यस्ते मिथ्या-

त्वेन निश्चिते बाधे रागादिसंभव इति भावः ॥ १३ ॥ इदानीं

प्रथमवृष्ट विदेहमुक्तलक्षणं वक्तुमुपक्रमते—जीवन्मुक्तेति ।

कालेन वशीकृते प्रस्ते । प्रारब्धक्षये सतीति यावत् ॥ १४ ॥

तस्यादां विद्वदनुभवसिद्धं स्वरूपलक्षणमाह—विदेहमुक्त इति ।

उदयास्तमयो वृष्यपक्षयौ । सन्न्यक्तः । असन्न्यक्तः । नच

अहं अहं नन्ति च न । नच इतरः ॥ १५ ॥ तस्य लोकदृष्ट्या

सार्वात्म्यलक्षणं तदस्थलक्षणमाह—सूर्य इत्यादिना ॥ १६ ॥

कुलाचलो मेरुर्मानसोत्तराध । तयोरेव लोकपालपुरप्रसिद्धः ॥ १७ ॥

लोकस्थितिं जनमर्थयाम् ॥ १८ ॥ हालाहलसंज्ञं विषं भूत्वा मृतं

मरणं प्रसवतीति च्छान्दसो विकरणव्यत्ययः ॥ १९ ॥ तेजो-

भवन् प्रकटयत्याशा दिशः ॥ २० ॥ चित्तः स्फुटान्तःकरण-

मित्यक्तचैतन्यतः । स्थावराकृतिः अस्फुटचित्तत्वाज्जगत्प्राया-

कृतिः । भूरेव ह्यं ताम् ॥ २१ ॥ परमार्कवपुरनावरणचिदात्मा

प्रकाशान्तं तत्प्रकाशाभ्यासं त्रिजगदादित्रसरेष्वन्तं पदार्थं चि-

यत्किञ्चिद्विदमाभाति भातं भानमुपैष्यति ।
 कालत्रयगतं दृश्यं तदसौ सर्वमेव च ॥ २३ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 कथमेवं वद ब्रह्मभूयते विषमा हि मे ।
 दृष्टिरेषाथ दुष्प्राप्या दुराक्रम्येति निश्चयः ॥ २४ ॥
 श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 मुक्तिरेवोच्यते राम ब्रह्मतत्समुदाहृतम् ।
 निर्वाणमेतत्कथितं शृणु तत्प्राप्यते कथम् ॥ २५ ॥
 यद्विदं दृश्यते दृश्यमहंत्वंतादिसंयुतम् ।
 सतोऽप्यस्यात्यनुत्पत्त्या बुद्ध्यैतदवाप्यते ॥ २६ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 विदेहमुक्तास्त्रैलोक्यं संपद्यन्ते यदा तदा ।
 मन्येते सर्गतामेव गता वेद्यविदांवर ॥ २७ ॥
 श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 विद्यते चेन्निभुवनं तत्तत्तां संप्रयान्तु ते ।
 यत्र त्रैलोक्यशब्दार्थो न संभवति कश्चन ॥ २८ ॥
 एतन्निलोकांतां यातं ब्रह्मेत्युक्तार्थधीः कुतः ।
 तस्मात्तो संभवत्येषा जगच्छब्दार्थकल्पना ॥ २९ ॥
 अनन्यच्छान्तमाभासमात्रमाकाशनिर्मलम् ।
 ब्रह्मैव जगदित्येतत्सर्वं सत्त्वावबोधतः ॥ ३० ॥
 अहं हि हेमकटके विचार्यापि न दृष्टवान् ।
 कटकत्वं क्वचिन्नाम श्रुते निर्मलहाटकान् ॥ ३१ ॥
 जलादृते पयोवीचौ नाहं पश्यामि किञ्चन ।
 वीचित्वं तादृशं दृष्टं यत्र नास्त्येव तत्र हि ॥ ३२ ॥
 स्पन्दत्वं पवनादन्यन्न कदाचन कुत्रचित् ॥

स्पन्द एव सदा वायुर्जगत्तस्मान्न भिद्यते ॥ ३३ ॥
 यथा शून्यत्वमाकाशे ताप एव मरौ जलम् ।
 तेज एव सदा लोके ब्रह्मैव त्रिजगत्तथा ॥ ३४ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 अत्यन्ताभावसंपत्त्या जगद्दृश्यस्य मुक्ता ।
 ययोदेति मुने युक्त्या तां ममोपदिशोत्तमाम् ॥ ३५ ॥
 मिथः संपन्नयोर्द्रेष्टृदृश्ययोरेकसंख्ययोः ।
 इयाभावे स्थितिं याते निर्वाणमवशिष्यते ॥ ३६ ॥
 दृश्यस्य जगतस्तस्मादत्यन्तासंभवो यथा ।
 ब्रह्मैवेन्धं स्वभावस्यं बुध्यते वद मे तथा ॥ ३७ ॥
 कथैतज्ज्ञायते युक्त्या कथमेतत्प्रसिद्ध्यति ।
 एतस्मिस्तु मुने सिद्धे न साध्यमवशिष्यते ॥ ३८ ॥
 श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 बहुकालमियं रुढा मिथ्याज्ञानविषूचिका ।
 नूनं विचारमन्त्रेण निर्मूलमुपशाम्यति ॥ ३९ ॥
 न शक्यते झटित्येषा समुत्सादयितुं क्षणात् ।
 समप्रपतने ह्यग्नौ समगोहावरोहणे ॥ ४० ॥
 तस्मादभ्यासयोगेन युक्त्या न्यायोपपत्तिभिः ।
 जगद्भ्रान्तिर्यथा शाम्यत्तत्वेदं कथ्यते शृणु ॥ ४१ ॥
 वक्ष्याम्याख्यायिकां राम यामिमां बोधसिद्धये ।
 तां चेच्छृणोषि तन्साधो मुक्त एवासि बोधवान् ॥
 अधोत्पत्तिप्रकरणं मयेंदं तव कथ्यते ।
 यत्किलोत्पद्यते राम तेन मुक्तेन भूयते ॥ ४३ ॥
 इयमिन्धं जगद्भ्रान्तिर्भात्यजातैव खान्मिका ।
 इत्युत्पत्तिप्रकरणे कथ्यतेऽस्मिन्मयाधुना ॥ ४४ ॥

सारयन्विस्तारयन्पि स्वयं शान्तं निर्विकारमेवावतिष्ठते ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥ प्रतिबन्धबाहुल्येन समदृष्टिर्दोर्लभ्यान्मुक्तेर्दोर्लभ्य
 मन्यमानस्तत्प्राप्त्युपायसोत्कण्ठः श्रीराम उवाच—कथमिति ।
 हि यस्माद्विषमा दृष्टिः । एषा मुक्तिर्दुष्प्राप्या । अथ कथंचित्प्रा-
 सापि तत्र चित्तस्थैर्यस्य दुष्करत्वाद्दुःसहंति मे निश्चय इत्यन्वयः
 ॥ २४ ॥ एवं सोत्कण्ठे रामे तत्प्राप्त्युपायोपदेशोनाश्रयस्य
 श्रीवासिष्ठ उवाच—मुक्तिरित्यादिना ॥ २५ ॥ अनात्मन्यारो-
 पितप्रत्यक्षमहंत्वम् । पराजोतनत्वं त्वत्वम् । सतः सदिति भा-
 समानस्याप्यस्य बन्ध्यापुत्रस्येवात्यन्तमनुत्पत्त्या ॥ २६ ॥ ब्र-
 ह्मणः साबान्म्यश्रवणाद्ब्रह्मप्राप्तौ तद्भावेन संसारप्राप्तिरेव किं न
 स्यादिति रामः शङ्कते—विदेहेति । ते विदेहमुक्ताः सर्गतां
 संसारभावमेव गता इति मन्ये ॥ २७ ॥ प्रागुक्तात्यन्तानुत्पत्ति-
 मेवावलम्ब्य वसिष्ठः परिहरति—विद्यते चेदिति । तत्तर्हि तत्तां
 तत्तत्सर्गरूपताम् । ते मुक्ताः यत्र न संभवति तत्र उक्तार्थधीः
 कुत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २८ ॥ उक्तार्थधीस्त्वच्छङ्कितार्थबुद्धिः ।
 तस्मादित्युपसंहारः ॥ २९ ॥ अनन्यद्वयम् । आभासमात्रं

चिन्मात्रम् । सर्वं सम्मात्रभावस्तदवबोधनः ॥ ३० ॥ प्रत्य-
 ग्दृष्ट्या पर्यालोचनं तदध्यस्तस्यामन्न दृष्टान्तरनुभावयति—अह-
 होत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ एव दर्शितदृष्टा-
 न्तान्पर्यालोच्य गुरुकार्थं श्रोतृद्वयेन संभावयंस्तत्र विपरीतभाव-
 नाविक्षेपापुनरसंभावनाविकम्पोदयैरप्रतिष्ठितं मनसावधार-
 यितुमशक्नुवन्नैव तदवधारणोपायं पृच्छति—अत्यन्तेत्यादिना ।
 जगद्दृश्यस्यात्यन्ताभावसंपत्तिर्बोधस्य ॥ ३५ ॥ मिथः एकसं-
 ख्ययोः संपन्नयोर्बाधपरिशिष्टस्वप्रकाशात्मभावपन्नयोरिति या-
 वन् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ श्रुतार्थस्य सकृत्संभावनोदये पुनः
 पुनश्चिरमननाभ्यास एव तत्प्रतिष्ठावधारणोपाय इति श्रीवासिष्ठ
 उवाच—बहुकालमित्यादिना ॥ ३९ ॥ शिखराख्यस्य पुंसः
 सर्वेनः सममथः प्रपतनं यस्मात्तथाविधेऽसौ समं तुल्यकाले
 आगोहावरोहणे यथा झटित्येव कर्तुं न शक्यते तद्वत् ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥ वक्ष्यमाणजगत्प्रलयाख्यायिकाम् ॥ ४२ ॥ अथ प्र-
 लयाख्यायिकानन्तरम् । उत्पत्तिप्रकरणं जगदुत्पत्तिप्रक्रमः ।
 सच निर्विकारोपादानको विवर्त एव पर्यवस्यतीति बन्धमिथ्यात्वं

यदिदं दृश्यते किञ्चिज्जगत्स्वावरजंगमम् ।
 सर्वं सर्वप्रकाराख्यं ससुरासुरकिंनरम् ॥ ४५ ॥
 तन्महाप्रलये प्राप्ते रुद्रादिपरिणामिनि ।
 भवस्यसदृशस्यात्म कापि याति विनश्यति ॥ ४६ ॥
 ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
 अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किञ्चिद्विशिष्यते ॥ ४७ ॥
 न शून्यं नापि चाकारं न दृश्यं न च दर्शनम् ।
 न च भूतपदार्थौघो यदनन्ततया स्थितम् ॥ ४८ ॥
 किमप्यव्यपदेशात्म पूर्णात्पूर्णतराकृति ।
 न सत्तासन्नसदसन्न भावो भवनं न च ॥ ४९ ॥
 चिन्मात्रं चेत्यरहितमनन्तमजरं शिवम् ।
 अनादिमध्यपर्यन्तं यदनादि निरामयम् ॥ ५० ॥
 यस्मिज्जगत्प्रस्फुरति दृष्टमौक्तिकहंसवत् ।
 यश्चेदं यश्च नैवेदं देवः सदसदात्मकः ॥ ५१ ॥
 अकर्णजिह्वासायन्त्रेः सर्वत्र सर्वदा ।
 शृणोत्यास्वादयति यो जिघ्रेन्स्पृशति पश्यति ॥ ५२ ॥
 स एव सदसद्रूपं येनालोकेन लक्ष्यते ।
 सर्गचित्रमनाद्यन्तं स्वरूपं चाप्यरज्जुनम् ॥ ५३ ॥

अर्धोन्मीलितदृश्यभूमये तारकबज्रगत् ।
 व्योमात्मैव सदाभासं स्वरूपं योऽभिपश्यति ॥ ५४ ॥
 यस्यान्यदस्ति न विभोः कारणं शशशृङ्गवत् ।
 यस्येदं च जगत्कार्यं तरङ्गौघ इवाम्भसः ॥ ५५ ॥
 ज्वलतः सर्वतोऽजस्रं चित्तस्थानेषु तिष्ठतः ।
 यस्य चिन्मात्रदीपस्य भासा भाति जगन्नयम् ॥ ५६ ॥
 यं विनाऽर्कादयोऽप्येते प्रकाशाः स्तिमिरोपमाः ।
 सति यस्मिन्प्रवर्तन्ते त्रिजगन्मृगगुणिनाः ॥ ५७ ॥
 सस्पन्दे समुदेतीव निःस्पन्दान्तर्गतेन च ।
 इयं यस्मिज्जगत्क्षमीरलातइव चक्रता ॥ ५८ ॥
 जगन्निर्माणविलयविलासो व्यापको महान् ।
 स्पन्दास्पन्दात्मको यस्य स्वभावो निर्मलोऽक्षयः ५९
 स्पन्दास्पन्दमयी यस्य पवनस्येव सर्वगा ।
 सत्तानास्त्रैव भिन्नैव व्यवहाराण वस्तुतः ॥ ६० ॥
 सर्वदैव प्रबुद्धो यः सुप्तो यः सर्वदैव च ।
 न सुप्तो न प्रबुद्धश्च यः सर्वत्रैव सर्वदा ॥ ६१ ॥
 यदस्पन्दं शिवं शान्तं यस्पन्दं त्रिजगत्स्थितिः ।
 स्पन्दास्पन्दविलासात्मा य एको भरिताकृतिः ६२

स्वनःसिद्ध एव मोक्ष इति तद्वर्णनाशय इत्याह—यदिन्यादिना ।
 यद्यदुपपद्यते इति प्रतिपाद्यते तेन तेन मुक्तेन तत्तद्व्यशून्येन
 स्वेन भूयते स्थायित इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अर्जातव खा-
 त्मिका भर्तान्युक्तमर्थं प्रलयान्यायिकया समर्थयितुमुपक्रमत—
 यदिदमिति । यदिदं जगद्दृश्यं तन्प्रलये असद्रवतांशुत्तरेणा-
 न्वयः ॥ ४५ ॥ महाप्रलये प्राकृतं । दृष्टादीनां परिणामिनि
 तिरोभावयितरि । विनश्यन्त्याख्य व्याख्या असदृश्यामेति
 ॥ ४६ ॥ किं शून्यान्तं नश्यति नेत्याह—तत इति । अना-
 ख्यमनभिव्यक्तमिति नामरूपप्रतिषेधः ॥ ४७ ॥ तन्प्रतिषेधे
 नामरूपशून्यवस्तुनो जगत्प्रत्ययान्तप्रसिद्धः शून्यतामाशङ्क्याह—
 नेति । तर्हि तस्याशून्यस्याकारदृश्यदर्शनादितिभावः परिशेषास्या-
 त्त्राह—नापीत्यादिना । आकारमिति च्छान्दसं, मन्वर्थाया-
 जन्तं वा ॥ ४८ ॥ अनाख्यत्वादेवाव्यपदेशात्म । अव्यपदे-
 श्यतामेव प्रपञ्चयति—न सदित्यादिना । भवन कालसंबन्ध उत्प-
 त्तिर्वा तद्वान्भावः ॥ ४९ ॥ न विद्यते आदिः कारणं यस्य तद-
 नादि ॥ ५० ॥ मुक्ताभुजां हंसानां तन्परिणामत्वात्पूर्वं मुक्ता-
 त्मना पश्चादंसात्मना च दृष्टतदुभयानुगतद्रव्यवच्चित्रभ्रान्त्यादि-
 दृष्टमुक्तामयहंसवद्वा । यश्चेदमध्यारोपदृशा । नैवेदमपवाददृशा ।
 सदसदात्मको व्यक्ताव्यक्तावस्थाद्वयानुगतः ॥ ५१ ॥ कर्णना-
 साद्यभावेऽपि श्रवणादिकमस्य स्वप्ने प्रत्यक्षम् । तथाच श्रुतिः
 ‘अपाणिपादो जवनो प्रहीता पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ इति
 ॥ ५२ ॥ येनालोकेन प्रागुक्तसदसद्रूपं लक्ष्यते स चिदालोकोऽ-
 पि स एव । तथा अज्ञानसत्त्वे सर्गचित्रमज्ञाननिवृत्तौ त्वनाद्यन्तं ।

स्वरूपं चाय प्राप्य रज्जनं प्रथनं स एवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ एवं
 जीवन्मुक्तदशायां बाधितजगदाभामदर्शनमपि सएवेत्याह—
 अर्धेति । यथा योगिनः खेचरमुद्रायां भूमये दृष्टिनिवेशे अर्धो-
 न्मीलितचक्षुर्दृश्यभूमये निविष्टं कृष्णतारकमस्फुटत्वात्सदाभासं
 जगत्पश्यन्ती तद्वद्व्योमात्मैव सदाभासं स्वरूपं पश्यति सोऽपि
 स एवेत्यर्थः । खेचरमुद्रायाम्नु लक्षणमुक्तं योगशास्त्रे—‘कपाल-
 कुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । अवरोर्न्तर्गता दृष्टिमुद्रा भवति
 खेचरी ॥ न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्मणा । बाध्यते न
 स कालेन यो मुद्रां वेति खेचरीम् ॥’ इति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ एवं
 सवेत्याधारतन्पदार्थरूपं प्रदर्श्य त्वपदार्थरूपेणापि तं दर्शयितु-
 मुपक्रमत—ज्वलत इत्यादिना । सर्वतः सामान्यतो ज्वलतो
 दीयमानस्य चित्रस्थानेषु त्वनावृत्तत्वादजस्रं विशेषाभिव्यक्त्या
 ज्वलतस्तिष्ठतः ॥ ५६ ॥ यथान्धस्य दिनं जातमध्यप्रकाशरूपं
 तथा दृष्टं यं विना तिमिरोपमाः ॥ ५७ ॥ यस्मिन्मनोभावेन
 सस्पन्दे जगत्क्षमीः समुदेतीव । निःस्पन्दे अन्तः प्रत्यक्षत्वं
 गते प्राप्ते तु न च समुदेति । चोऽवधारणे । अलते ज्वलदुत्सुके
 निशि भ्राम्यमाणे चक्राकारता प्रसिद्धा ॥ ५८ ॥ उक्तमेव स्प-
 ष्टमाह—जगदिति । यस्य स्वभावः पारमार्थिकरूपं तु निर्मलो-
 ऽक्षयः ॥ ५९ ॥ उक्तस्पन्दास्पन्दयोः सद्रूपपूर्णतयोरनन्यथाभावा-
 तद्यतिरिक्तान्यथाभावस्य विवर्ततापर्यवसाना नात्रैव भिन्ना न
 वस्तुत इत्यर्थः ॥ ६० ॥ तस्य प्रबुद्धाज्जगत्कृत्प्रसिद्धं त्रैविध्य-
 माह—सर्वदैवेति ॥ ६१ ॥ समुद्युद्ध्योपादेयताप्रयोजकमपि
 १ भरतावतिः इति पाठः.

आमोद इव पुष्पेषु न नश्यति विनाशिषु ।

प्रत्यक्षलोप्यथाप्राह्यः शौक्यं शुक्लपटे यथा ॥६३॥

मूकोपमोऽपि योऽमूको मन्ता योऽप्युपलोपमः ।

यो भोक्ता नित्यतृप्तोऽपि कर्ता यश्चाप्यकिंचनः ॥६४॥

योऽनङ्गोपि समस्ताङ्गः सहस्रकरलोचनः ।

न किञ्चित्संस्थितेनापि येन व्याप्तमिदं जगत् ॥६५॥

निरिन्द्रियबलस्यापि यस्याशेषेन्द्रियक्रियाः ।

यस्य निर्मननस्यैता मनोनिर्माणरीतयः ॥६६॥

यदनालोकनाङ्गान्तिसंसारो रोगभीतयः ।

यस्मिन्दृष्टे पलायन्ते सर्वाशाः सर्वभीतयः ॥६७॥

साक्षिणि स्फार आभासे ध्रुवे दीप इव क्रियाः ।

सति यस्मिन्प्रवर्तन्ते चित्तेहाः स्पन्दपूर्विकाः ॥६८॥

यस्माद्वटपटाकारपदार्थशतपङ्क्तयः ।

तरङ्गगणकल्लोलवीचयो वारिधेरिव ॥६९॥

स एवान्यतयोदेति यत्पदार्थशतभ्रमैः ।

कटकाङ्गदकेयूरनूपुरैरिव काञ्चनम् ॥ ७० ॥

यस्त्वमेकोऽवभासात्मा योऽहमेते जनाश्च ये ।

यश्च न त्वमबुद्धात्मा नाहं नैते जनाश्च यः ॥ ७१ ॥

अन्येषाप्यतिरिक्तेष्वसैवासेव च भङ्गुरा ।

पयसीव तरङ्गाली यस्मात्पुरति दृश्यभूः ॥ ७२ ॥

यतः कालस्य कलना यतो दृश्यस्य दृश्यता ।

मानसी कलना येन यस्य भासा विभासनम् ॥ ७३ ॥

क्रियां रूपं रसं गन्धं शब्दं स्पर्शं च चेतनम् ।

यद्वेत्ति तदसौ देवो येन वेत्ति तदप्यसौ ॥ ७४ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां मध्ये यद्दर्शनं स्थितम् ।

साधो तदवधानेन स्वात्मानमवबुध्यसे ॥ ७५ ॥

अजमजरमनाद्यं शाश्वतं ब्रह्मनित्यं

शिवममलममोघं वन्द्यमुच्चैरनिन्द्यम् ।

सकलकलनशून्यं कारणं कारणाना-

मनुभवनमवेद्यं वेदनं विश्वमन्तः ॥ ७६ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वार्त्ताश्रये उत्पत्तिप्रकरणे परमकारणवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तस्योक्तरूपद्वयमेवेत्याशयेनाह—यदिनि ॥ ६२ ॥ आमोद इव सार इति शेषः । सर्ववस्तुप्रत्यक्षशक्तिषु प्रथारूपेण स्थितोऽपि वृत्तिविषयनिर्धेयणाप्राप्तो प्रहृतिमशक्यः ॥ ६३ ॥ वाग्निन्द्र-याभावान्मूकोपमोपि सर्ववाक्प्रवृत्तिनिमित्तत्वादमूकः । एवं मन-नविकारहीनत्वादुपलोपमोऽपि मन्तत्वादि बोधयम् । नास्ति कि-ञ्चन क्रियादिनिमित्तं यस्य सोऽकिंचनः ॥ ६४ ॥ समस्तानाम-ज्ञान्येवाज्ञानि यस्य अतएव सहसाप्यनन्तानि कल्लोलचनार्दानि यस्य ॥ ६५ ॥ एताः प्रसिद्धजगद्गताः ॥६६॥ आशाः कामाः दिशः प्रतीति वा ॥ ६७ ॥ दीपं सति नाट्यादिक्रिया इव स्फारे अपरिच्छिन्ने आभासे प्रकाशरूपे अतएव साक्षिणि य-स्मिन्सति चित्तस्योद्देश्याः प्रवर्तन्ते ॥ ६८ ॥ वारिधेरिव प्रव-र्तन्ते इत्यनुषङ्गयते ॥ ६९ ॥ स चिदार्थमन्यतया जटप्रपञ्चा-त्मना । ये प्रसिद्धाश्च ते पदार्थशतभ्रमाश्चेति कर्मधारयादिभ्यः भावे तृतीया ॥ ७० ॥ यः अवभासत इत्यवभासस्त्वया साक्षा-त्कृत आत्मा सन् त्वमेवैकः । एव मया जर्जर्वा साक्षात्कृत-स्तत्पदार्थैवैकः । अबुद्धात्मा तु तद्विपर्यय इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ असौ अनन्यान्यन्येव । अनतिरिक्ताप्यतिरिक्तेव । अतिरेकोत्र पृथक्कमिति न पौनरुक्त्यम् । सा प्राक्सिद्धैवासेवोपत्तिसिद्धेव ॥ ७२ ॥ कालस्य कलनाः षड्भावविकासाः दृश्यस्य दृश्यता

दर्शनफलव्याप्तिः । मानसी कलना दृष्टान्तिप्रामिपरिहारविषया मनोव्यविकल्पा येन निमित्तेन । क्रमाद्यर्थायगन्धिदानन्दरूपता-निर्वाद्या इति यावत् । तत्र त्रयं यस्य भागा जगद्विभागनमेव नान्यत् । अज्ञानसाधारणं सर्वव्याप्तिः सत्ता । अनाद्यनमात्रव्या-मिदर्शनं । तत्रानुकूलवर्दनीयमात्रव्याप्तिरानन्दतत्त्ववान्तरांपाधि-कवैलक्षण्येऽपि भास्वरूपव्याप्तिरेकव्याप्तिर्भावः ॥ ७३ ॥ देह-कर्मन्द्रियोपार्थो क्रियाम् । ज्ञानन्द्रियोपार्थो रूपादि, अन्तः-कर्मणोपार्थो चेतनम् । प्रमातारं च यन्स्वरूपः सन् येनैव तत्प्र-मातृ निष्कृष्टाचिद्रूपमसौ । येन विषयव्याप्त्युत्तिनिष्कृष्टाचिद्रूपेण येनैव तदव्ययं देव इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ तथाच त्रिपुटीसार्क्षा स इति फलितमित्याह—द्रष्टृति । अवधानमेकाग्रण मनसा उपा-धिभ्यो निष्कृत्य दर्शनम् ॥ ७५ ॥ इत्थं तत्त्वपदार्थो निर्दिश्य वाक्यार्थमन्ते दर्शयति—अजमिति । कारणं कारणानामिति तत्पदवाच्यार्थस्य निर्देशः । शून्यमित्यन्तस्तत्पदवाच्यार्थस्य । विश्वं कृत्स्नं वेदनमित्यवस्थात्रयद्रष्टृत्वं त्वपदवाच्यास्य । अवयवं वेदनमिति वैयावस्यात्रयानिमुक्तत्वं त्वपदवाच्यास्य । समभि-व्याहाराच्चाखण्डवाक्याभापदेश इति ॥ ७६ ॥ इति श्री-वासिष्ठमहारामायणनाम्पर्थप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः १०

श्रीराम उवाच ।

महाप्रलयसंपत्तौ यदेतदवशिष्यते ।

भवत्येतदनाकारं नाम नास्त्यत्र संशयः ॥ १ ॥

न शून्यं कथमेतस्यान्न प्रकाशः कथं भवेत् ।

कथं वा न तमोरूपं कथं वा नैव भास्वरम् ॥ २ ॥

कथं वा नैव चिद्रूपं जीवो वा न कथं भवेत् ।

कथं न बुद्धितत्त्वं स्यात्कथं वा न मनो भवेत् ॥ ३ ॥

कथं वा नैव किञ्चित्स्यात्कथं वा सर्वमित्यपि ।

अनयैव वचोभङ्ग्या मम मोह इवोदितः ॥ ४ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

विषमोयमतिप्रश्नो भवता समुदाहृतः ।

भेत्तास्म्यहं त्वयत्नेन नैशं तम इवांशुमान् ॥ ५ ॥

महाकल्पान्तसंपत्तौ यत्तत्सदवशिष्यते ।

तद्राम न यथा शून्यं तदिदं शृणु कथ्यते ॥ ६ ॥

अनुत्कीर्णा यथास्तम्भे संस्थिता शालभजिका ।

विरोधमिव संभाव्य प्रागुक्ते ब्रह्मलक्षणे ।

क्रमात्तत्परिहारेण तात्पर्यमिह वर्ण्यते ॥ १ ॥

महाप्रलये यस्माद्विदवशिष्यते तत्र 'न तेजो न तम' इत्यादिविरुद्धरूपसंभावनं मन्यमानस्तथोक्तस्याप्यर्थं जिज्ञासुः

श्रीराम एकतरंगधर्मभावोपन्यासेन प्रश्नभूमिका रचयति—

महाप्रलयेति । आकारविलये अनाकारताप्रगिद्धेः संभावित-

मिदमिति योननाथ नाभेति निपातः ॥ १ ॥ दृशना प्रप्रव्यार्थं

दर्शयति—नेत्यादिना । नष्टस्याशून्यता दुर्लभा तेजस्तमगो-

रन्यतरनाशेऽन्यतरापरिशेषोऽयप्रगिद्ध इत्यर्थः । प्रकाशविल-

यान्तदानीं परप्रकाशस्वरूपाभावेऽपि त्वयोनित्वस्वमात्रप्रकाशेन

भास्वरं कथं न भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥ दृशानिरिक्तस्य दर्शनत्व-

प्रगिद्धेन दृश्ये न च दर्शनमित्युक्तिव्यापातमभिप्रेत्याह—कथ-

येति । यदि तु दृश्यदर्शनातिरिक्तो दृष्टैव प्रसिद्ध इत्युच्येत

तर्हि जीवो बुद्धितत्त्वं मनो वा कथं न भवेत्तेषामेव मतभेदेन

द्रष्टृत्वप्रमिद्वेष्टेस्त्वाच्च तेषामेव लोके प्राणिवाचकभूतयैव्याभि-

लयाववाचं च भूतपदार्थेषु इत्युक्तिव्याघात उच्यते भावः ॥ ३ ॥

यथोक्तं 'यस्मिन्महोऽवभासमा योऽदृश्येन जनाश्व यः । यश्च न

यमबुद्ध्यामा नाहं नैनं जनाश्व ये' इति तदपि स्योक्तिव्याहृत-

मित्यभिप्रेत्याह—कथयेति । किञ्चित्तुमहमादि ॥ ४ ॥ मदा-

शयमतिरिक्तस्य प्रश्नोऽतिप्रश्नः । भेत्ता छेत्ता त्वत्प्रश्नार्थो संशय

स्वाशयोद्धातनेनेति शेषः । अंशुमान् सूर्यः ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्तम्भोत्कीर्णप्रतिमायाः स्तम्भसत्तातिरिक्तसत्ताभावान्तत्सत्तया

स्थितेरनुत्कीर्णदशायामप्यनपायादिति भावः ॥ ७ ॥ अयं

तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न तत्पदम् ॥ ७ ॥

अयमित्थं महाभोगो जगदाख्योऽवभासते ।

सत्यो भवत्वसत्यो वा यत्र तत्र त्वशून्यता ॥ ८ ॥

यथा न पुत्रिकाशून्यः स्तम्भोऽनुत्कीर्णपुत्रिकः ।

तथा भूतं जगद्ब्रह्म तेन शून्यं न तत्पदम् ॥ ९ ॥

सौम्यास्तम्भसि यथा धीर्चिन्तं चास्ति नच नास्ति च ।

तथा जगद्ब्रह्मणीदं शून्याशून्यपदं गतम् ॥ १० ॥

देशकालादि शान्तत्वानुपुत्रिकारचनं दुमे ।

संभवत्ययथाऽतो वै तेनानन्ते विमुह्यते ॥ ११ ॥

तन्स्तम्भपुत्रिकाद्येतत्परमार्थे जगत्स्थितेः ।

एकदेशेन सदृशमुपमानं न सर्वथा ॥ १२ ॥

न कदाचिदुदेतीदं परस्मान्न च शाम्यति ।

इत्थं स्थितं केवलं सद्ब्रह्म स्वात्मनि संस्थितम् ॥ १३ ॥

अशून्यापेक्षया शून्यशब्दार्थपरिकल्पना ।

अशून्यत्वात्संभवनः शून्यताशून्यते कुतः ॥ १४ ॥

प्रपञ्चो व्यवहारतः गत्यो वा परमार्थतोऽसत्यो वा भवतु । यत्र

यस्मिन्नधिष्ठानेऽवभासेन तत्रास्य न शून्यता । शून्यस्यारोपा-

धिष्ठानत्वायोगादित्यर्थः ॥ ८ ॥ अन्वयमुख्यसमर्थितमर्थं व्यति-

रेकमुख्येनापि समर्थयते—यथेति । तथा तत्पदं जगच्छून्यं

नेति संबन्धः । यतो ब्रह्मैव प्राग्जगद्भावं तेन हेतुनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु तदा यदि जगदस्ति तर्हि प्रलयानुपपत्तिर्यदि नास्ति तर्हि

प्राप्तेव तच्छून्यतेति सत्त्वागन्तव्यव्याघात दृष्टान्तेन वाच्यते—

साम्येति । वाच्यतेति शेषः । शून्याशून्यपदं अनिवेचनी-

यतां शून्याशून्योभयकल्पनाधिष्ठानं परमार्थवस्तुप्राप्तमिति वा

॥ १० ॥ यदि स्तम्भपुत्रिकावादेव प्रलये जगदस्ति तर्हि कथं

वादिभिरन्यत्र विमुह्यते न स्तम्भपुत्रिकायां तत्राह—देशेति ।

पुत्रिकारचनयोग्यकर्तृकर्माधारदेशस्य अहरादिकालस्य आदिप-

दान्तकर्तृकर्णोपकरणेऽत्र विषये शान्तत्वाजिराकाङ्क्षत्वात्सर्वसाम-

प्रोसंपत्तेरित्यर्थः । दुर्भं दुर्भवितास्तम्भ पुत्रिकारचनं संभवति

तेन तत्र तत्सत्ता संभावयितुं शक्यत इत्यर्थः । अतन्ते त्रिवि-

धपरिच्छेदशून्ये ब्रह्मणि तु अयथा यथोक्तसाम्यदर्शनमित्यर्थः ।

वे इति निश्चये । अतन्तेन प्राप्तिदेन वादिजनेन विमुह्यते मोहः

प्राप्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ यद्युत्कीर्णत्वा वैषम्यं कथं तर्हि स्तम्भ-

पुत्रिकादृष्टान्तस्तत्राह—तदिति । तदेतत्प्रागुक्तं स्तम्भपुत्रिकादि

परमार्थे ब्रह्मणि एकदेशेन तत्सत्तानुच्छेदांशेन ॥ १२ ॥ नन्व-

स्तुक्तीर्या जगन्मत्ता नदुदयात्ममययोर्विरुद्धयोस्तु तत्र युगपत्कथं

मन्त्याशङ्क्य मयोः स्वधर्मव्यतिरिक्तमनानभ्युपगमाद्विमिष्टवत्स-

त्तानिगमे संभावयितुं नास्तीत्याशयेनाह—न कदाचिदिति ॥ १३ ॥

नन्वशून्यत्वेनोदिति न शाम्यतीति शून्यार्थकनञ्च कथमुल्लेख-

यस्यात् इति पाठः । ४ तत्पत्त आधारेस्तत्तानुच्छेदांशेन इति पाठः ।

५ अशून्यार्थकनः इति पाठः ।

१ भावं इति पाठः । २ सर्वतः इति पाठः । ३ शब्दाभिधे-

ब्रह्मण्यथं प्रकाशो हि न संभवति भूतजः ।
 सूर्यानेलेन्दुतारादिः कुतस्तत्र किलाव्यये ॥ १५ ॥
 महाभूतप्रकाशानामभावस्तम उच्यते ।
 महाभूताभाषजं तु तेनात्र न तमः क्वचित् ॥ १६ ॥
 खानुभूतिः प्रकाशोऽस्य केवलं व्योमरूपिणः ।
 योऽन्तरस्ति स तेनैव न त्वन्येनानुभूयते ॥ १७ ॥
 मुक्तं तमःप्रकाशाभ्यामित्येतदजरं पदम् ।
 आकाशकोशमेवेदं विद्धि कोशं जगत्स्थिते ॥ १८ ॥
 बिल्वस्य बिल्वमध्यस्य यथा भेदो न कश्चन ।
 तथास्ति ब्रह्मजगतोर्न मनागपि भिन्नता ॥ १९ ॥
 सलिलान्तर्यथा बीचिर्मृदोन्तर्घटको यथा ।
 तथा यत्र जगत्सत्ता तत्कथं स्वात्मकं भवेत् ॥ २० ॥
 भूर्जलाद्युपमानश्रीः साकारान्ता समानसा ।
 ब्रह्म त्वाकाशविशदं तस्यान्तस्थं नथैव तत् ॥ २१ ॥
 तस्माद्यादृक्चिदाकाशमाकाशादपि निर्मलम् ।
 तदन्तस्थं तादृगेव जगच्छब्दार्थभागपि ॥ २२ ॥

मरीचेन्तर्यथा तैक्ष्ण्यमृते भोक्तुर्न लक्ष्यते ।
 चिन्मात्रत्वं चिदाकाशे तथा चेत्यकलां विना ॥ २३ ॥
 तस्माच्चिदप्यविद्रूपं चेत्यरिक्तं तदात्मनि ।
 जगत्ता तादृगेवेयं तावन्मात्रात्मतावशात् ॥ २४ ॥
 रूपालोकमनस्कारास्तन्मया एव नेतरत् ।
 यथास्थितमतो विश्वं सुषुप्तं तुर्यमेव वा ॥ २५ ॥
 तेन योगी सुषुप्तात्मा व्यवहार्यपि शान्तधीः ।
 आस्ते ब्रह्म निराभासं सर्वाभाससमुद्रकः ॥ २६ ॥
 आकारिणि यथा सौम्ये स्थितास्तोये महोर्मयः ।
 अनाकृतौ तथा विश्वं स्थितं तत्सदृशं परे ॥ २७ ॥
 पूर्णात्पूर्णं प्रसरति यत्तत्पूर्णं निराकृति ।
 ब्रह्मणो विश्वमाभातं तद्धि स्वार्थं विचक्षितम् ॥ २८ ॥
 पूर्णात्पूर्णं प्रसरति संस्थितं पूर्णमेव तत् ।
 अतो विश्वमनुत्पन्नं यच्चोत्पन्नं तदेव तत् ॥ २९ ॥
 चेत्यासंभवतस्तस्मिन्मयदेका जगदर्थता ।
 आस्वादका संभवतो मरीचे कैव तीक्ष्णता ॥ ३० ॥

स्तत्राह—अश्वयेति । प्रतियोगिन्यश्वन्यन्वं सिद्धवत्कृत्य तदपे-
 क्षया वस्तवन्तरे तच्छून्यता कल्पते कल्पितो च शून्यतामपेक्ष्य
 प्रतियोगिन्यश्वन्यन्वमिति परस्परमापेक्षकत्वेन शून्यताशून्यते
 कुतः संभवत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ इत्थं प्रथमप्रश्नपदं व्यवस्थाय
 द्वितीयमपि समाधत्ते—ब्रह्मणीत्यादिता । अविन्धनस्य पाथि-
 वेन्धनस्य वा व्ययन हि सूर्यानेलादः संभवः । अव्यये तु ब्र-
 ह्मणि स कुत इति न प्रकाश इत्युक्तिरिति भावः । एतेन कथं
 वा नैव भास्वरमित्यस्याभ्युत्तरमुक्तमेव ॥ १५ ॥ कथं वा न
 तमोरूपमित्येतन्ममाधत्ते—महाभूतेति । सूर्यादिमहाभूताभावजं
 तु तमः पृथ्यादिमहाभूतप्रकाशानां अभावो विरोधो मन पर-
 प्रकाशेषु पृथ्यादिष्वेव तम इत्युच्यते न स्वप्रकाशे, तेनात्र न
 तम इत्यर्थः । तुल्यदो मायातमोव्यावृत्त्यर्थः ॥ १६ ॥ स्वप्र-
 काशतामनुभवेन साधयति—खानुभूतिरिति । यथापि बुद्ध्याद-
 योऽन्येनानुभूयन्ते तथापि तेषामन्तयोऽस्ति स तेनैवानुभूयते
 स्वातिरिक्तानुभव नापेक्षते । अन्यथा अनवस्थापत्तेरित्यर्थः
 ॥ १७ ॥ द्वितीयतृतीयप्रश्नोत्तरमुपपादितमुपमंहरति—मुक्तमिति ।
 इति उक्तविधया बोध्यमिति शेषः । जगत्स्थितेर्धनस्थानीयायाः
 कोशगृहस्थानीयं ब्रह्म आकाशोदरस्वच्छं विद्धीत्यर्थः ॥ १८ ॥
 अन्योपात्त्यप्रश्नोत्तरनाह—विल्वस्येति । मध्यस्योदरस्य ॥ १९ ॥
 अल्पो घटो घटकः । सिंहावलोकनन्यायेनाह—तत्कथमिति ।
 स्वात्मकं शून्यम् ॥ २० ॥ ननु जलान्तःस्थिताया भुवो घटाद्य-
 न्तर्गतजलादेर्वा आधारस्वभावत्वादर्शनात्कथं ब्रह्मान्तर्गतजग-
 तस्तदा ब्रह्मस्वभावता तत्राह—भूर्जलादीति त्वदुक्ता भूर्जला-
 द्युपमानश्रीं समा यतः साकारमन्तोऽवसानं दर्शनावधिर्य-
 स्वास्त्वाविधा । तस्य निराकारस्य ब्रह्मणोऽन्तस्थं तज्जगत्तु विलो-

नन्वाभ्रिकारमेवेति तथैवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ उक्तमेवार्थं स्फुट-
 माह—तस्मादिति ॥ २२ ॥ अतएव चतुर्थप्रश्नोऽपि निराकृत
 इत्याह—मरीच इति । सत्यं दृश्यातिरिक्तमेव दर्शनन्वेन प्रसिद्धं
 तत्तु दृश्याभावेन दर्शनव्यवहारार्हमिति भावः ॥ २३ ॥
 तस्मादिति । अतएव चिदादिशब्दाः प्रतीचि लक्षणयैव प्रव-
 र्तन्ते न सुत्यवृत्त्येति भावः । यथा जगद्वये चितस्तद्विषयता-
 लक्षणा चित्ता निवर्तते एव चिद्विषयत्वलक्षणा जगतो जगत्ता-
 पीत्याह—जगतेति । तावन्मात्रात्मतावशाद्वाही रूपालोका अ-
 न्तर्मनस्काराश्च तन्मया इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ २४ ॥ वक्ष्यमा-
 णासु ममसु पदस्यन्तर्भूमिकागतानां सुषुप्तमुत्तरयोस्तुयम्
 ॥ २५ ॥ उक्तार्थमेव पूर्वोक्तगर्भाभ्यां स्पष्टमाह—तेनेति ।
 सर्वाभासानां संस्काराणां समुद्रकः संपुद्रकः ॥ २६ ॥ अनाका-
 रब्रह्मात्मना कथं साकारजगन्मन्तेत्याशङ्क्य यथा नानाकाराणामू-
 र्णामेकाकारजलात्मनेत्यविरोध इत्यभिप्रेत्याह—आकारि-
 णीति । सौम्ये निश्चलत्वात्प्रगते ॥ २७ ॥ एवमुपाधिभूतस्य
 जगतः कारणाव्यतिरेकमुक्त्वा तदुपाधिकजीवस्यापि तमाह—
 पूर्णादिति । यत्पूर्णाद्ब्रह्मणः सकाशादुपाधिकभेदेन जीवभावेन
 प्रसरति तत्परमार्थतः पूर्णमेव । तत्र साकारस्य पूर्णत्वायोगा-
 दन्यपूर्णं तन्निराकृति । यदि पूर्णं तर्हि किमर्थं विश्वात्मना जी-
 वभावेन चाभातं तत्राह—यदिति । यद्विश्वारमना भातं तद्धि
 स्वार्थं स्वरूपलभप्रयोजनसिद्धये विचक्षितं दिदक्षितम् । कमा-
 दधिकारिशरीरप्राप्त्या स्वनत्वमाक्षाकारेणाज्ञानतिरोहितस्वा-
 त्मलभार्थं जगज्जीवभावेन प्रसरतीत्यर्थः । तथाच धृतिः 'रूपं
 रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय' इति ॥ २८ ॥
 कथं तदिदक्षितं तदाह—पूर्णादिति । उक्तार्थम् ॥ २९ ॥ यद्य-
 स्वात्कारणाज्जगच्छब्दार्थता एका एकरसा संपन्नेत्यर्थः । 'पदे'

सत्येवेयमसत्येव चित्तचेत्यादिता परे ।
 तद्भावात्प्रतिबिम्बस्य प्रतिबिम्बार्हता कुतः ॥ ३१ ॥
 परमाणोरपि परं तद्वर्णीयो ह्यणीयसः ।
 शुद्धं सूक्ष्मं परं शान्तं तद्वाकाशोदरादपि ॥ ३२ ॥
 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नरूपत्वादिति विस्तृतम् ।
 तदनाद्यन्तमाभासं भासनीयविवर्जितम् ॥ ३३ ॥
 चिद्रूपमेव नो यत्र लभ्यते तत्र जीवता ।
 कथं स्याच्चित्तताकारा वासना नित्यरूपिणी ॥ ३४ ॥
 चिद्रूपानुव्यादेव तत्र नास्येव जीवता ।
 न बुद्धिता चित्तता वा नेन्द्रियत्वं न वासना ॥ ३५ ॥
 एवमित्थं महारम्भपूर्णमप्यजरं पदम् ।
 अस्मदृष्ट्वा स्थितं शान्तं शून्यमाकाशतोऽधिकम् ३६
 श्रीराम उवाच ।
 परमार्थस्य किं रूपं तस्यानन्तचिदाकृतेः ।
 पुनरेतन्ममात्रक्ष्व निपुणं बोधवृद्धये ॥ ३७ ॥
 श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 महाप्रलयसंपत्तौ सर्वकारणकारणम् ।

शिष्यते परमं ब्रह्म तद्विदं वर्ण्यते शृणु ॥ ३८ ॥
 नाशयित्वा स्वमात्मानं मनसो वृत्तिसंक्षये ।
 सद्रूपं यदनाद्येयं तद्रूपं तस्य वस्तुनः ॥ ३९ ॥
 नास्ति दृश्यं जगद्वा दृश्याभावाद्बिलीनवत् ।
 भातीति भासनं यत्स्यात्तद्रूपं तस्य वस्तुनः ॥ ४० ॥
 चित्तेर्जीवस्वभावाया यदचेत्योन्मुखं वपुः ।
 चिन्मात्रं विमलं शान्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ४१ ॥
 अङ्गलम्नेऽपि वातादौ स्पृशोद्यनुभवंविना ।
 जीवतश्चेतसो रूपं यत्तद्वै परमात्मनः ॥ ४२ ॥
 अस्मन्माया अनन्ताया अजडाया मनःस्थितेः ।
 यद्रूपं चिरनिद्रायास्तत्तदानघ शिष्यते ॥ ४३ ॥
 यद्योन्नो हृदयं यद्वा शिलायाः पवनस्य च ।
 तस्याचेत्यस्य चिद्योन्नस्तद्रूपं परमात्मनः ॥ ४४ ॥
 अचेत्यस्यामनस्कस्य जीवतो या स्वभावतः ।
 स्यात्स्थितिः सा परा शान्ता सत्ता तस्याद्यवस्तुनः ॥
 चित्प्रकाशस्य यन्मध्यं प्रकाशस्यापि स्वस्य वा ।
 दर्शनस्य च यन्मध्यं तद्रूपं ब्रह्मणो विदुः ॥ ४६ ॥

इति पाठे का इत्यपह्नवं ॥ ३० ॥ एकरसत्वादेव चित्तचेत्यादि-
 नानागसताऽमत्यैव सत्येव प्रतिभासत इत्यर्थः । एवं बोधा-
 भावं प्रतिबिम्बजीवभावार्हता कुतो नास्येवेति जीवो वा न
 कथं भवेदिति शङ्कापि निरस्तेति भावः ॥ ३१ ॥ जीवो हि
 अणुर्भयमपरिमाणो वा पुष्पापादिदूषितत्वादशुद्धः स्वभासना-
 यविषयभोक्ता प्रमिद्वस्तु तद्विपरीतमित्याह—परमाणोरपि
 द्वाभ्याम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यद्विषयप्रधानत्वलक्षणं चिद्रूपमेव
 न सहने तदनुकूलप्रतिकूलविषयभोक्तृतालक्षणं जीवत्वं सुतरा-
 मित्याह—चिद्रूपमिति । एतेन कथं न बुद्धितत्त्वं स्यात्कथं वा
 न मनो भवेदिति शङ्कापि प्रयुक्तमित्याह—कथमिति ॥ ३४ ॥
 उक्तमेव स्पष्टमिति—यद्वदपि ॥ ३५ ॥ गवेषप्रथममाधाने
 फलितमुपसंहारितं—एवमिति ॥ ३६ ॥ एवं गमाहिनी गमः
 गमाहितं चेतसि येन रूपेण मदपरोक्षमनुभवितुं शक्यं तद्गा-
 धारणं रूपं परिचेतुकामः पुनः पृच्छति—परमार्थस्येति
 ॥ ३७ ॥ तद्वदमपरोक्षम् ॥ ३८ ॥ यथा रामार्था निरोधेन
 श्रुतिसंक्षेपे सति निरन्ध्वनाग्निवन्मनसः स्वमात्मानं मनःस्वरू-
 पमपि नाशयित्वा यदनाद्येयं स्वप्रकाशमद्रूपवर्तिगन्तं तदि-
 त्यर्थः ॥ ३९ ॥ एव निर्विकल्पममायारम्भं दृश्याभावाद्वा
 प्रमाणापि विवर्तनवद्भातीति त्रिपुटालयभास्यं साक्षिरूपं तदि-
 त्यर्थः ॥ ४० ॥ एवं समाधिबन्धुत्वात्प्राक्काले भाविर्जीवस्वभा-
 वायाधितेरचेत्योन्मुखं यद्रूपः स्वरूपं तदित्यर्थः । यद्यपि ममा-
 धिमध्यकालेऽपि स्फुरत्परमात्मरूपमेव तथापि तदैव मूढ-
 त्वाच्चाक्षुषाभ्यासदशायां लक्षयितुं शक्यमित्याद्यन्तप्रदर्शनम्
 ॥ ४१ ॥ इदानीमाकाशानुभवसिद्धतन्मध्यस्फुरद्रूपेणापि तद-

शयति—अङ्गति । ब्रह्माकाराविच्छिन्नापरोक्षवृत्तिमस्वाचेतसो
 जीवत एव चित्ते जीवत्येव सति क्षीरोदकवद्वाप्यैकरस्येन
 तिरोभूतत्वाच्चित्तमनादित्येयं । 'पठो चानादरे' इति भावलक्षणे
 पठो । वातादौ अङ्गलम्नेऽपि तन्म्यशोद्यनुभवं विना स्फुरद्यद्रूपं
 तदेव तद्रूपमित्यर्थः । क्वचित् पुस्तके एतत्पूर्वार्धस्थाने 'अङ्ग-
 लस्याधवाहुल्या वाताद्यस्पर्शने गति' इति पठ्यते, तत्राङ्गुष्ठस्य
 तथाहुल्याध ये वातादयो नोदनादिव्यापारगस्तभासपक्षेने स्पृशो-
 प्रतिबंधान् गतीत्यर्थः । 'वा गतिगन्धनयोः' भावे क्तः ॥ ४२ ॥
 इदानीं योगाभ्यासविधुगणामप्यनुभवपथं यथारोहितं तथाह—
 अस्मन्माया इति । स्वप्रदर्शनशून्या मशकमत्कुणाद्यविच्छिन्ना
 मनोविश्रान्तिहेतुर्या सुषुप्तिः गैव चेतनो जाज्जहीना चिरै
 संभाव्यते तद्रूपं प्रलयोऽवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ व्योम्नो
 हृदयं रहस्यं शून्यत्वं, पवनस्य हृदयमन्तर्धातुः पूर्णत्वं, शिला-
 यास्तु घनत्वं तस्यैवाचेत्यस्य चेत्यभिन्नस्य चेत्यर्गतस्य च
 चिद्योन्नः मनो यद्रूपं भवन्नतदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ किं बहुना
 सर्वस्यापि जीवतश्चेत्यचित्परित्यागं या स्थितिः परिशिष्यते सा
 तद्रूपमित्याह—अचेत्यस्याति ॥ ४५ ॥ यत् तद्रूपोऽयं अमम-
 यान्ते आमतया प्रयत्नस्य चित्प्रकाशस्यैककक्षाविवर्तने पर्या-
 लोच्यमानस्यानन्दमयकोशस्यायान्तरत्वान्मध्यं, दृश्यकोऽयं च
 मूर्तेप्रपञ्चसारभूतादित्यात्मकप्रकाशस्यामूर्तेप्रपञ्चसारभूतस्य स्व-
 स्याकाशस्य लिङ्गरामध्यात्मनोऽव्याकृताकाशस्य वा आन्तरत्वा-
 यन्मध्यं, दर्शनस्य चाधुर्वादौ तद्रूपस्य चान्तःस्फुरणरूपत्वा-
 यन्मध्यं, क्रमादानन्दमविद्रूपं प्रसिद्धं तदित्यर्थः । तथा च
 तैत्तिरीयानुपनिषदि अममयादीनां कोशानामान्तरमानन्दम-

वेदनस्य प्रकाशस्य दृश्यस्य तमसस्तथा ।
 वेदनं यदनाद्यन्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ४७ ॥
 यतो जगदुदेतीव नित्यानुदितरूप्यपि ।
 विभिन्नवद्विषयिणं तद्रूपं परमार्थकम् ॥ ४८ ॥
 व्यावहारपरस्यापि यत्पाषाणवदासनम् ।
 अव्योक्त एव व्योमत्वं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ४९ ॥
 वेद्यवेदनवेद्युत्वरूपत्रयमिदं पुरः ।
 यत्रोदेत्यस्तमायाति तत्तत्परमदुर्लभम् ॥ ५० ॥
 वेद्यवेदनवेद्युत्वं यत्रेदं प्रतिबिम्बति ।

अबुद्ध्यादौ महादर्शो तद्रूपं परमं स्मृतम् ॥ ५१ ॥
 मनः 'स्वप्नेन्द्रियैर्मुक्तं यद्रूपं स्यान्महाचितेः ।
 जङ्गमे स्थावरे वापि तत्सर्वान्तेऽवशिष्यते ॥ ५२ ॥
 स्थावराणां हि यद्रूपं तच्छेदो धमयं भवेत् ।
 मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं तत्परिणोपमीयते ॥ ५३ ॥
 ब्रह्मार्कविष्णुहरशक्रसदाशिवादि
 शान्ती शिवं परममेतदिहैकमास्ते ।
 सर्वोपधिव्ययवशादविकल्परूपं
 चैतन्यमात्रमयमुज्जितविश्वसङ्गम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे महाकल्पान्तावशिष्टपरमभाववर्णनं नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ११

श्रीराम उवाच ।

ईदं रूपमिदं दृश्यं जगन्नास्तीति भासुरम् ।
 महाप्रलयसंप्राप्तौ भो ब्रह्मण्येव तिष्ठति ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

कुत आयाति कीदृग्वा बन्ध्यापुत्रः क्व गच्छति ।
 क्व याति कुत आयाति वद वा व्योमकाननम् ॥ २ ॥

श्रीराम उवाच ।

बन्ध्यापुत्रो व्योमवनं नैवास्ति न भविष्यति ।
 कीदृशी दृश्यता तस्य कीदृशी तस्य नास्तिता ॥ ३ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

बन्ध्यापुत्रव्योमवने यथा न स्तः कदाचन ।
 जगदाद्यखिलं दृश्यं तथा नास्ति कदाचन ॥ ४ ॥

यकोशं प्रदर्श्य 'तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः ।
 प्रमोदो उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा'
 इति तस्याप्यान्तरं ब्रह्म दर्शितम् । बृहदारण्यके च 'द्वे वाव
 ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च' इति प्रस्तुत्य 'तस्यैतस्य मूर्तस्यैव
 रसो य एष तपति तस्यैतस्यामूर्तस्यैव रसो य एष एतस्मिन्म-
 ष्टले पुरुषः' इति तदुभयसारं प्रदर्श्य 'अथात आदेशो नन्तिने-
 तीति' मूर्तामूर्तीरोपाधिष्ठानं तदान्तरं ब्रह्म तन्निषेधेन दर्शितम् ।
 प्रतिबोधविहितं मतमिति तलवकारिणामुपनिषदि ब्रह्मणः सर्व-
 बुद्धिबुद्ध्यान्तरत्वमुक्तमिति ॥ ४६ ॥ बुद्धिबुद्धेर्निरर्थस्फुग्णस्य
 विषयस्याज्ञानस्य च यत्साक्षिभूतं वेदनं तेषामाद्यन्तप्रधानाद-
 नाद्यन्तं तदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ मायिकव्यवहारपरस्यापि
 ह्यस्यैव रसः वा यत् पाषाणवदचलमासनम् । अच्छिद्रस्यैव सर्व-
 जगदवकाशदातृत्वाद्योमत्वं यस्येति शेषस्तदित्यर्थः ॥ ४९ ॥
 वेद्यादिप्रपुटीजन्मादिनिमित्तं यत्सच्चिदात्मरूपं तदेव तदि-
 त्याह—वेद्येति ॥ ५० ॥ निमित्ततापि न परिणामेन किंतु
 विवर्तभावेनेत्याह—वेद्येति ॥ ५१ ॥ स्वप्नेन्द्रियोपलक्षि-
 तजागरैश्च मुक्तं मनो यत्सुषुप्तात्मरूपं स्यात्तदेव स्थावरे
 जङ्गमे च दृश्यप्रलयकालेऽवशिष्यते ॥ ५२ ॥ स्थाव-
 राणां रूपमचलत्वभावः । परेण परमात्मना ॥ ५३ ॥ उक्तं
 प्रलयात्मतत्त्वावस्थानमुपसंहरति—ब्रह्मेति : एतत्सर्वानुभव-
 सिद्धप्रत्यगात्मभूतम् । इहास्मिन् जगति । सर्वोपधिव्ययः सर्वो-
 नाशिलयः । मायासंवलनात्प्राप्त्यर्थं मयद् ॥ ५४ ॥ इति श्रीवासि

ष्ठमहारामायणतान्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे दशमः सर्गः ॥ १०

सद्विष्ठानतः सत्ता प्रलयेऽपि न वार्यते ।

स्वतस्तु सत्ता जगतः सर्वेऽप्यत्र निवार्यते ॥ १ ॥

नन्वन्तु प्रलये जगत्सत्तासामान्यात्मकब्रह्ममात्रपरिशेषात्प्रा-
 तिखकसत्तया जगतो निवृत्तावपि तादृश्येण सत्ता सर्वे तु प्रलय-
 विलक्षणस्य सर्वाणुभवसिद्धत्वान्मन्त्रसत्तापरा वाच्या ।
 तथाच तयोपेतं जगद्ब्रह्मण निवर्तमानमन्यत्र तिष्ठतीत्येव संभा-
 व्यते । 'नाभावो विद्यते सतः' इति सतोऽन्यस्य न्वयैव वारि-
 तत्वान् । तथाच यत्र तिष्ठति तदेव जगतः परायणमुपदिश्यता-
 मिति मन्यमानः श्रीराम उवाच—इदमिति । इदमेवंविधं च-
 तुर्दशभुवनत्रैवनरामुर्गत्यंगाद्यनन्तविस्ताररूपं यस्य इदमित्थं-
 भामुरं स्फुटतरं दृश्यं प्रत्यक्षादिदृष्टीकृतं जगत् महाप्रलयसंप्राप्तौ
 केव तिष्ठति तद्वदेति शेषः । गच्छतीति पाठेऽपि प्रात्यर्थस्य
 गमेरुक्त एवार्थः ॥ १ ॥ सर्वपदार्थानामुपपत्तिकाले यदि पृथ-
 क्सत्तया कुतश्चिदागमनं स्यात्तर्हि तस्य प्रलयेऽन्यत्र गमनं तत्र
 स्थितश्च स्यात्तदेव तावद्बन्ध्यापुत्रवदस्य नास्तीत्याशयेन वसिष्ठ
 उवाच—कुत इति ॥ २ ॥ रामो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं
 शङ्कते—बन्ध्येति । तात्कालिकसत्ता भविष्यत्कालिकसत्ताप्रत्य-
 क्षवेद्यता च तयोर्नास्तीति वैषम्यमिति प्रतियोग्यस्तिव्वाप्रसिद्धौ
 नास्तितापि तयोर्बुद्धेर्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ यद्येवं तर्हि जगदपि स्वस-
 त्तया नास्ति न भविष्यति न दृश्यमपीति तस्य तत्साम्यमेवेति

न चोत्पन्नं न च भवसि यत्किंलादी न विद्यते ।
उत्पत्तिः कीदृशी तस्य नाशशब्दस्य का कथा ॥ ५ ॥

श्रीराम उवाच ।

वन्ध्यापुत्रनभोवृक्षकल्पना तावदस्ति हि ।
सा यथा नाशजन्माख्या तथैवेदं न किं भवेत् ॥ ६ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तुल्यस्यातुल्यदुःखस्य भावकैः किल तोलनम् ।
निरन्वया यथैवोक्तिर्जगत्सत्ता तथैव हि ॥ ७ ॥
यथा सौवर्णकटके दृश्यमानमिदं स्फुटम् ।
कटकत्वं तु नैवास्ति जगत्त्वं न तथा परे ॥ ८ ॥
आकाशे च यथा नास्ति शून्यत्वं व्यतिरेकवत् ।
जगत्त्वं ब्रह्मणि तथा नास्त्येवाप्युपलब्धिमतम् ॥ ९ ॥
कज्जलान्न यथा कार्ण्यं शैत्यं च न यथा हिमात् ।
पृथगेवं भवेद्दुःखं जगन्नास्ति परे पदे ॥ १० ॥
यथा शैत्यं न शशिने न हिमाद्यतिरिच्यते ।
ब्रह्मणो न तथा सर्गो विद्यते व्यतिरेकवान् ॥ ११ ॥
मरुनद्यां यथा तोयं द्वितीयेन्दौ यथेन्दुता ।
नास्त्येवेह जगन्नाम दृष्टमप्यमलात्मनि ॥ १२ ॥
आदावेव हि यन्नास्ति कारणसंभवात्स्वयम् ।
वर्तमानेऽपि तन्नास्ति नाशः स्यात्तत्र कीदृशः ॥ १३ ॥

कासंभवद्भूतजाड्यं पृथ्व्यादेर्जडवस्तुनः ।
कारणं भवितुं शक्तं छायायाश्चातपो यथा ॥ १४ ॥
कारणाभावतः कार्यं नेदं तत्किंचनोदितम् ।
यत्कारणमेवास्ति तदेवेत्यमवस्थितम् ॥ १५ ॥
अज्ञानमेव यन्नाति संविदाभासमेव तत् ।
यज्जगद्दृश्यते स्वप्ने संवित्कचनमेव तत् ॥ १६ ॥
संवित्कचनमेवान्तर्यथा स्वप्ने जगद्भ्रमः ।
सर्गादौ ब्रह्मणि तथा जगत्कचनमाततम् ॥ १७ ॥
यदिदं दृश्यते किञ्चित्सदैवात्मनि संस्थितम् ।
नास्तमेति न चोदेति जगत्किञ्चित्काचन ॥ १८ ॥
यथा द्रवत्वं सलिलं रूपन्दनं पवनो यथा ।
यथा प्रकाश आभासो ब्रह्मैव त्रिजगत्तथा ॥ १९ ॥
यथा पुरमिवास्तेऽन्तर्विदेव स्वप्नसंविदः ।
तथा जगदिवाभाति स्वात्मैव परमात्मनि ॥ २० ॥

श्रीराम उवाच ।

एवं चेत्तत्कथं ब्रह्मन्सुघनप्रत्ययं वद ।
इदं दृश्यविषं जातमसत्स्वप्नानुभूतिवत् ॥ २१ ॥
सति दृश्ये किल द्रष्टा सति द्रष्टरि दृश्यता ।
एकसत्त्वे द्वयोर्बन्धो मुक्तिरेकक्षये द्वयोः ॥ २२ ॥

वसिष्ठ आह—वन्ध्येति ॥ ४ ॥ मत्ताभावे उत्पत्त्याद्यपि जगतो न
सिद्ध्यतीत्याह—नचेति ॥ ५ ॥ ननु प्रत्यक्षसिद्धोत्पत्त्यादिमतो
जगतो न वन्ध्यापुत्रादिरुपमानम् । अत्यन्तासन्न उपमानत्वाद-
र्शनाच्च । अतः परिशेषाद्विकल्पकस्तत्प्रत्यय एवोपमानं जन्मना-
शादिमत्त्वेन तस्य जगत्साधर्म्यसंभवादिति रामः शङ्कते—
वन्ध्येति ॥ ६ ॥ स्यात्स्योपमानना यद्युपमेयजगदन्तःपातो न
स्यात् । तदन्तःपाते तु तस्य नोपमानतासंभव इत्यपरमार्थ-
सतो जगतो मद्भुक्त एव दृष्टान्तः परिशिष्यत इत्याशयेन वसिष्ठ
उवाच—तुल्यस्येति । तुल्यस्योपमानुमितस्य दृश्यस्योपमेयबहि-
र्भूततुलाऽलभेन दुःस्थस्योपमानुमशक्यस्योपमेयकोटिप्रविष्टैर्भा-
वैर्कैर्यत्तोलनमुपमावचनं तत् निरन्वया अनन्वयालकारोदाहर-
णभूता यथा उक्तिस्तथैव । यथा 'गगनं गगनाकारं सागरः सा-
गरोपमः' इत्युक्तिरनुपमत्वे पर्यवस्यति तथैव स्यादिति न विक-
ल्पकल्पनादृष्टान्तः । अतो जगतः पृथक्सत्ता यथा मद्भुक्तवन्ध्या-
पुत्रादिसत्ता तथैवेत्यर्थः । असतः सदृष्टान्तत्वाददर्शनेऽप्यसदृष्टा-
न्तता न विरुध्यते । वन्ध्यापुत्र इव खपुष्पमसदित्युक्तिदर्शना-
दिति भावः ॥ ७ ॥ ननु प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्य कथमसत्त्व-
मित्याशङ्क्य तथाविधस्यापि सम्मगदर्शने बाधदृष्टेरसत्त्वं बहुत-
रदृष्टान्तेषु प्रसिद्धमित्याह—कटकत्वमित्यादिपञ्चभिः ॥ ८ ॥
व्यतिरेको भेदस्तद्वत् । उपलब्धिमदुपलभ्यमानमपि ॥ ९ ॥
॥ १० ॥ ११ ॥ दृष्टं अनुभूयमानमपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ कथं

कारणासंभवस्तमाह—कंति । पृथ्व्यादेर्जडवस्तुनो हि जडमेव
कारणं भवितुं शक्तं तत्त्वसंभवद्भूतजाड्यं ब्रह्म । क्वचिदपि स्व-
विरुद्धपरिणामादर्शनादिति भावः ॥ १४ ॥ परिणामदृष्ट्या नेदं
किञ्चिदुदितं विवर्तयेद्व्या तु यद्यपि विरुद्धारोपोऽपि संभवति त-
थापि तत्कारणमेवेत्यं जगद्भावेनावस्थितं न पृथकार्यसत्तास्ती-
त्यर्थः ॥ १५ ॥ नन्वज्ञानमेव तर्हि परिणामिकारणमस्तीति कथं
कारणाभावस्तत्राह—अज्ञानमेवेति । यदज्ञानमेव जगदाकार-
परिणतं भातीयुच्यते तत्संविदं जगदात्मना आभासयतीति
संविदाभासम् । संविदमेव जगदात्मना विवर्तयतीत्यर्थः ।
अज्ञानपरिणामस्य संविद्विवर्तत्वमेव स्वप्ने प्रसिद्धमित्याह—य-
दिति ॥ १६ ॥ तदेव स्पष्टमाह—संविदिति ॥ १७ ॥ तथाच
जगतो ब्रह्ममात्रत्वं यन्प्रतिज्ञातं तत्सिद्धमित्याह—यदिदमिति ।
आत्मनि परमार्थस्वभावे ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वप्नसंविदः स्वप्न-
दूरन्तर्गता वित् चैतन्यमेव पुरमिव यथा आस्ते ॥ २० ॥ ज-
गन्प्रत्ययस्य सुघनत्वेन स्वप्नस्य च कार्ण्येनानभिव्यक्ततया पेलव-
त्त्वेन वैषम्यं द्रष्टृदृश्यसंबन्धस्य च स्वाभाविकत्वेनानिवार्यत्वान्मु-
क्त्यसंभवं च रामः शङ्कते—एवंचेदित्यादिना । इदं दृश्यविषमे-
वमुक्तीत्याह स्वप्नानुभूतिवदमत्त्वेदाकल्पान्तं व्यवहाराविसंवादाहं
सुघनं दृढमिति प्रत्ययो यस्मिंस्तथाविधं कथं जातमित्यर्थः ।
'स्वप्नानुभूतिमत्' इति पाठेऽपि स्वदृष्टान्ततया स्वप्नानुभूतिमत्तत्स-
दृशमित्येवार्थः ॥ २१ ॥ द्रष्टा दुर्बल इति शेषः । एवमुत्तरवा-
क्ययोरपि । द्वयोर्बन्धो एकस्य क्षये हि मुक्तिः स्यात् एव दुर्बल

अत्यन्तासंभवो यावद्बुद्धो दृश्यस्य न क्षयः ।
तावद्बुद्धिर्दृश्यत्वं न संभवति मोक्षधीः ॥ २३ ॥
दृश्यं चेत्संभवत्यादौ पश्चात्क्षयमुपालभेत् ।
तद्दृश्यस्मरणानर्थरूपो बन्धो न शाम्यति ॥ २४ ॥
यत्र कचन संस्थस्य स्वादर्शस्येव चिद्वृत्तेः ।
प्रतिबिम्बो लगत्येव सर्वस्मृतिमयो ह्यलम् ॥ २५ ॥
आद्यावेव हि नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव चेत्स्वयम् ।
द्रष्टुर्दृश्यस्वभावत्वात्तत्संभवति मुक्ता ॥ २६ ॥
तस्मादसंभवन्मुक्तेर्मम प्रोत्सार्य युक्तिभिः ।
अत्यन्तासंभवो यावत्कथयात्मविदां वर ॥ २७ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

असदेव सदा भानि जगत्सर्वात्मकं यथा ।
शृण्वहं कथया राम दीर्घया कथयामि ते ॥ २८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे भोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे परमार्थवर्णनं नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः १२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एतस्मात्परमाच्छान्तात्पदान्परमपावनात् ।
यथेदमुत्थितं विश्वं तच्छृणुत्तमया धिया ॥ १ ॥

इति भावः ॥ २२ ॥ कुतो दुर्घटस्तत्राह—अत्यन्तं । अत्यन्तं मूलापरिशेषेणासंभवो यस्य । मूलाविद्याबाधेनात्यन्तिक इत्यर्थः । दृश्यत्वमपरिहार्यमिति शेषः । अतो मोक्षधीर्न संभवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ मास्त्वत्यन्तासंभवबोधः संभूतस्यैव विद्यया क्षयस्तु तत्राह—दृश्यमिति । तत्तर्हि स्मरणमिव स्मरणं संस्कारात्मना स्थितस्य पुनरुद्भवः स एवानर्थः ॥ २४ ॥ दृश्यप्रदेशपरिहाणेनैव दृश्यासंभवोपपत्तिश्चाद्यास्तु परिहारस्त्वैव प्रागुक्त इत्याह—यत्रेति ॥ २५ ॥ यद्यनुत्पन्न स्यात्तदा द्रष्टृत्वेतन्मस्य दृश्यस्वभावत्वान्मुक्ता संभवेत् । नन्व-
नुत्पन्नमनुभूयते अतो न द्रष्टुः स्वभावनिसुक्तिरिति भावः ॥ २६ ॥ तस्मान्मम असंभवन्मुक्तेर्मुक्त्यसंभवस्य शङ्कामिति शेषः । यावन्निष्ठः स्यात्तावत्कथय ॥ २७ ॥ यच्छब्दितं स्वप्नविषयं तस्य वक्ष्यमाणसृष्ट्याख्यायिकया समाधानं वसिष्ठः प्रतिजानीते—असदिति । दीर्घया मण्डपोपाख्यानादिविस्तारितया यद्यपि सुषुप्तप्रलयं तथाप्यसदेव सदात्मनवाभातीत्यर्थे स्वप्नसाम्यमस्त्येव सुषुप्तप्रलयता तु चिरानुदर्येति भावः ॥ २८ ॥ व्यवसायः पूर्वेषां व्यवहारस्तत्कथावाक्यैः ॥ २९ ॥ तेनैव तं द्वितीयशङ्कानिरासस्तत्त्वे विश्रान्तिर्लोकव्यवहारश्च सेत्स्यतीत्याह—अत्यन्तेति ॥ ३० ॥ प्रयोजनादिभावे गृह्यन्त इति प्रहाः । प्रयोजनाभावे तत्सृज्यन्त इत्युत्सर्गः । स्थूलसूक्ष्मादिविषयेषु कलाचलास्तद्वज्जुष्वा दशो व्यवहारदृश्यो न वैषम्य-

व्यवसायकथावाक्यैर्यावत्तत्रानुवर्णितम् ।
न विश्राम्यति ते तावद्बुद्धिर्पांसुर्यथा हृदे ॥ २९ ॥
अत्यन्ताभावमस्यास्त्वं जगत्सर्गभ्रमस्थितेः ।
बुद्धैकध्याननिष्ठात्मा व्यवहारं करिष्यसि ॥ ३० ॥
भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचलाचलाः ।
दशस्त्वां वेधयिष्यन्ति न महाद्रिमिवेषवः ॥ ३१ ॥
स एषोस्त्येक एवात्मा न द्वितीयोऽस्ति कल्पना ।
जगदत्र यथोत्पन्नं तत्ते वक्ष्यामि राघव ॥ ३२ ॥
तस्मादिमानि सकलानि विजृम्भितानि
सोऽपीदमङ्ग सकलासकलं महात्मा ।
रूपावलोकनमनोमननप्रकारा
कारारूपदं स्वयमुदेति विलीयते च ॥ ३३ ॥

सुषुप्तं स्वप्नवद्भाति भाति ब्रह्मैव सर्गवत् ।
सर्वात्मकं च तत्स्थानं तत्र तावत्क्रमं शृणु ॥ २ ॥
तस्यानन्तप्रकाशात्मरूपस्यानन्तचिन्मणेः ।
सत्तामात्रात्मकं विश्वं यदजस्रं स्वभावतः ॥ ३ ॥

इति । रागाद्युद्भवेन न पीडयिष्यन्तीत्यर्थः । प्राग्व्याख्यातो वार्धो ग्राह्यः ॥ ३१ ॥ अत्र द्वितीयकल्पनारहितेत्यात्मनि ॥ ३२ ॥ हे अङ्ग, इमानि जगन्ति तस्मादात्मनः सकाशाद्विजृम्भितानि आविर्भूतानि । किं तदस्थेश्वरादिव भेदेन नेत्याह—स इति । स महात्मापि सकलासकलं समष्टिरूप इदं बहिरिन्द्रियैर्दृश्यमानं रूपावलोकनप्रकारास्पदमन्तस्तु मनो मननप्रकाराकारास्पदं भूत्वा स्वयमेवोदेति विलीयते च । उदयविलयभाधेन भ्रान्त्या विभाव्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

अत्यन्तासंभवं वक्तुमुपवादेन कृच्छशः ।

सर्गस्तदुत्पत्तिरूपोऽस्मिन्ध्यारोपः प्रपश्यते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातार्थं वक्तुमुपक्रममाणः श्रीवासिष्ठ उवाच—एतस्मादिति ॥ १ ॥ यथा प्रतिपुरुषं सुषुप्तात्मरूपमेव स्वप्नद्विवर्तते तथा ब्रह्मापीति दृष्टानुसारिणीय कल्पनेत्यर्थः । तत्रैकपुरुषवासनामात्रकार्यत्वात्स्वप्नो न सुषुप्तप्रलयः सर्ववासनाकार्यत्वाच्च प्रपन्नः सुषुप्तप्रलय इति पूर्वैशङ्कापरिहारमभिप्रेत्याह—सर्वात्मकं चेति । सर्वात्मकत्वं च 'आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीत्' इति श्रुतौ सर्ववाचीदपदसामानाधिकरण्यात् । तत्स्थानं सर्वसुषुप्तसमष्टिप्रलयावस्थं ब्रह्म ॥ २ ॥ यद्यस्मात्कारणाद्विश्वं चिन्मणेः सत्तामात्रमात्मा परमार्थरूपं यस्य तथाविधं तत्तस्माच्चैत्यतामिव गच्छतीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ३ ॥ तस्य प्रथमं 'स ईक्षत लोकान्

तदात्मनि स्वयं किञ्चिच्छेद्यतामिव गच्छति ।
अगृहीतात्मकं संविद्ग्रहं दर्शनपूर्वकम् ॥ ४ ॥
भाविनामार्थकलनैः किञ्चिद्विहितरूपकम् ।
आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन्भाति बोधनम् ॥ ५ ॥
ततः सा परमा सत्ता सचेतश्चेतनोन्मुखी ।
त्रिभामयोग्या भवति किञ्चिद्व्यप्यतया तथा ॥ ६ ॥
ग्रनसंवेदना पश्चाद्भाविजीवादिनामिका ।
संभवत्याक्तकलना यदोन्मति परं पदम् ॥ ७ ॥
ससैव भावनामात्रसारा संसरणोन्मुखी ।
तदा वस्तुस्वभावेन त्वनुसिद्धिं तामिमाम् ॥ ८ ॥
ममनन्तरमेवास्याः खसत्तोदेति शून्यता ।
शब्दादिगुणबीजं सा भविष्यदभिधार्थदा ॥ ९ ॥
अहन्तोदेति तदनु सह वै कालसत्तया ।
भविष्यदभिधार्थेन बीजं मुख्यजगत्स्थिते ॥ १० ॥
तस्याः शक्तेः परायास्तु स्वसंवेदनमात्रकम् ।

एतज्जालमसद्रूपं सदिबोदेति विस्फुरत् ॥ ११ ॥
एवंप्रायात्मिका संविद्बीजं संकल्पशास्त्रिनः ।
भवत्यहंकारकणस्ततः स्पन्दतया मदत् ॥ १२ ॥
चिद्ग्रहं तावती व्योमशब्दतन्मात्रभावनत् ।
खतो घनीभूय शनैः खतन्मात्रं भवत्यलम् ॥ १३ ॥
भाविनामार्थरूपं तद्बीजं शब्दौघशास्त्रिनः ।
पदवाक्यप्रमाणाख्यं वेदवृन्दं विकासितम् ॥ १४ ॥
तस्मादुदेत्यत्यखिला जगच्छ्रीः परमात्मनः ।
शब्दौघनिर्मिताधौघपरिणामविसारिणः ॥ १५ ॥
चिद्वेदपरिवारा सा जीवशब्देन कथ्यते ।
भाविशब्दार्थजालेन बीजं रूपौघशास्त्रिनः ॥ १६ ॥
चतुर्दशविधं भूतजालमावलितान्तरम् ।
जगज्जटारगतौघं प्रसरिष्यति वै ततः ॥ १७ ॥
असंप्रामाभिधाचारा विज्जवात्प्रस्फुरद्वपुः ।
सा चैव स्पर्शतन्मात्रं भावनाद्भवति क्षणात् ॥ १८ ॥

सृज' इति धृतिसिद्धमीक्षणभावं दर्शयति -- नदित्यादित्रिभिः ।
संविदा अहंमर्शनपूर्वकमगृहीतात्मकमहंकाराध्यासं विनेति या-
वत् । आकाशादणु शुद्धं च यदोद्बोधनं तन्मयस्मिन्मयविषये
भाविनामरूपानुसंधानैः किञ्चिद्विहितानि रूपकाणि यस्मिन्स्थाविध
सच्चेत्यतामिव गच्छतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तस्येक्षणवृत्तित-
द्विषयोपाधिभ्यामीश्वरजीवभावी दर्शयति -- तत इति । चेत्
ईक्षणमिकावृत्तित्वासाहिता चेत्तना तदभिन्न्यक्तवन्तं तदु-
न्मुखी तत्प्रधाना मती चेत्तयतीति चिन्मयज्ञेश्वरस्तन्मययोग्ये-
त्यर्थः । वाक्प्रवृत्तिविषयधर्मवन्तं वाग्व्यवहारलभ्यतया ॥ ६ ॥
चिरानुवृत्त्या घना दृढाभूता ईक्षणसंवेदना यस्यान्तधाविधा
गती आत्ता गृहीता कलना तद्विषययुक्तमप्रपञ्चामभावलक्षण-
परिच्छेदकलना यया अतएव परं पदमपरिच्छिन्नभूमैरामभावं
विस्मरणेनोज्जति तदा भाविप्राणधारणोपाधिकजीवहिरण्यगर्भा-
दिनामिका संभवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तथा भावेऽपि न ब्रह्मम-
त्तायाः स्वरूपक्षतिरित्याह -- सन्ति । तदा ब्रह्मसत्तैव भावना-
मात्रसारा संसरणोन्मुखी भवति न विकारादिक्रियासारेत्यर्थः ।
तत्कुतस्तत्राह -- वस्तुस्वभावेनेति । कथं तर्हि जीवभावस्तत्राह --
अन्विति । तामिमां सत्तामेवावमुल्लेख्य रज्जौ सर्प इव जीवभाव
उत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ इदानीं महाभूतसर्गं विवक्षुः प्रथममा-
काशसर्गमाह -- ममनन्तरमिति । अस्या जीवसत्तायाः समनन्तर-
मेव खसत्ता इतरभूतावकाशदलाच्छून्यताप्राया उदेति । सूर्या-
दिसंगोत्तरं भविष्यन्तीनामाकाशाद्यभिधानामाममन्ताकाशते प्र-
काशत इत्याद्यर्थदा ॥ ९ ॥ तत्र प्रागुक्तजीवस्याहन्तामिमानं
तदाप्रवृत्तिं द्विपार्थपरमित्तदायुःकालकृत्तिं चाह -- अहंतेति ।
भविष्यदित्यादिपूर्ववत् ॥ १० ॥ इयमाकाशाहंकारकालमुष्टिर्न
हिरण्यगर्भादेव किन्तु तद्वेषोपहितपरमात्मसत्ताया एव तस्या

एव सर्वकारणत्वादित्याह -- तस्या इति । शक्तिशब्देनात्र परसत्तै-
वोच्यते । तस्या अविकृतत्वद्योतनाय स्वसंवेदनमात्रकमिति ॥ ११ ॥
एवंप्रायात्मिका त्रियदहंकारेण वियत्प्राय आत्मा स्वरूपं यस्या-
स्तधाविधा संविद्विषयकार्यगोचरसंकल्पवृक्षस्य बीजमित्यर्थः ।
अतएव तस्याहकारस्य कण एकदेश इव परिच्छिन्नस्पन्दशक्तिप्र-
धानतया महद्वायुर्भवत्यविर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्या एव
वियदहंनोपहितपरसत्तायाः सर्वशब्दबीजभूतशब्दतन्मात्रात्म-
ताभावनातदुत्पत्तिरित्याह -- चिदिति । खत आकाशभावादति-
मूक्षमादीषद्वनीभूय खतन्मात्रं शब्दतन्मात्रं भवतीत्यर्थः ।
यद्यपि सांख्यदर्शनपुगणादिषु तन्मात्रतो भूतोत्पत्तिः प्रसिद्धा
तथापि 'आत्मन आकाशः संभूतस्तत्तेजोऽसृजत' इत्यादिश्रुतिषु
वियदादीनां साक्षाद्भोपादानकत्वध्वणान् 'तद्यथा हुन्दुमेहंन्य-
मानस्य' इत्यादी शब्दमामान्यस्य तद्विशेषोपादानलध्वणाच्चा-
काशादेव शब्दमामान्यात्मकतन्मात्रोत्पत्तिरुक्तेति न दोषः ॥ १३ ॥
शब्दतन्मात्रस्य वेदादिसर्वशब्दविशेषोपादानत्वमाह -- भावीति
॥ १४ ॥ तस्माद्वेदाभावापन्नापरमात्मनो जगच्छ्रीरुदेत्युत्प-
स्यते । 'स भुरिति व्याहरत् स भुवमसृजत्' 'एत इति वै
प्रजापतिर्देवानसृजत असृप्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृन्'
इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १५ ॥ यदुक्तं भाविजीवादिनामिकेति
तद्वायुत्पत्तौ तस्यैव प्राणव्यानधारणनिमित्तेन सिद्धमित्याह --
चिदिनि । एवमुक्तप्रकारो वायवन्तःमन्ततिः परिवारो यस्याः सा ।
तस्याः सर्वमूर्त्याकारहेतुतामाह -- बीजमिति । रूपमत्र मूर्त्याकारः
॥ १६ ॥ तस्य व्यष्टिप्राणभावेनाध्यात्मिकसर्वक्रियाहेतुत्वमाह --
चतुर्दशेति । चतुर्दशभुवनमेवादचतुर्दशविधं प्राणिजालं तत उक्ता-
प्राणवायोर्निमित्तात्स्वन व्याप्तान्तरालं जगज्जटारणि ब्रह्माणोद-
राणि तद्रूपं गतीं प्रसरिष्यति संचरिष्यति ॥ १७ ॥ तस्यैव वायुला-

पवनस्कन्धविस्तारं बीजं स्पृशौघशास्त्रिनः ।
 सर्वभूतक्रियास्पन्दस्तस्मात्संप्रसरिष्यति ॥ १९ ॥
 तत्रैव चिद्विलासेन प्रकाशोऽनुभवाद्भवेत् ।
 तेजस्तन्मात्रकं तच्च भविष्यदभिधायकम् ॥ २० ॥
 तत्सूर्याग्निविजृम्भादिबीजमालोकशास्त्रिनः ।
 तस्माद्रूपविभेदेन संसारः प्रसरिष्यति ॥ २१ ॥
 भावयन्स्तनुतामेष रसस्कन्ध इवाम्भसः ।
 स्वप्नं तस्य सङ्क्षय रसतन्मात्रमुच्यते ॥ २२ ॥
 भाविवारिबिलासात्मा तद्वीजं रसशास्त्रिनः ।
 अन्योन्यस्वप्ने तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ॥ २३ ॥
 भविष्यद्रूपसंकल्पनामासौ कल्पनात्मकः ।
 संकल्पात्मगुणैर्गन्धतन्मात्रत्वं प्रपश्यति ॥ २४ ॥
 भाविभूगोलकत्वेन बीजमाकृतिशास्त्रिनः ।
 सर्वाधारात्मनस्तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ॥ २५ ॥
 चित्ताविभाव्यमानानि तन्मात्राणि परस्परम् ।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे जगदुत्पत्तिवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

स्वयं परिणतान्यन्तरम्बुनीध निरन्तरम् ॥ २६ ॥
 तथैतानि विमिश्राणि विविकृतानि पुनर्यथा ।
 न शुद्धान्युपलभ्यन्ते सर्वनाशान्तमेव हि ॥ २७ ॥
 संवित्तिमात्ररूपाणि स्थितानि गगनोदरे ।
 भवन्ति वटजालानि यथा बीजकणान्तरे ॥ २८ ॥
 प्रसवं परिपश्यन्ति शतशास्त्रं स्फुरन्ति च ।
 परमाण्वन्तरे भान्ति क्षणात्कल्पीभवन्ति च ॥ २९ ॥
 विवर्तमेव धावन्ति निर्विवर्तानि सन्ति च ।
 चिद्विधितानि सर्वाणि क्षणात्पिण्डीभवन्ति च ॥ ३० ॥
 तन्मात्रगणमेतत्स्यात्सा संकल्पात्मिका चितिः ।
 वेदनात्रसरेण्वाममनाकारैश्च पश्यति ॥ ३१ ॥
 बीजं जगत्सु ननु पञ्चकमात्रमेव
 बीजं पराव्यवहितस्थितिशक्तिराद्या ।
 बीजं तदेव भवतीति सदाबुभूतं
 चिन्मात्रमेवमजमाद्यमतो जगच्छ्रीः ॥ ३२ ॥

भिमानोपहितचैतन्यस्य सर्वस्वशेषिशेषोपादानस्पर्शतन्मात्रभा-
 वभावहप्रवहाद्येकोनपञ्चाशत्पवनस्कन्धविभागेन सर्वपदार्थक्रिया-
 स्पन्दनिमित्तत्वं चाह—असंप्राप्तेति द्वाभ्याम् । प्रागसंप्राप्ताभि-
 धाचाराणि वायुभावाभिमानजवात्प्रस्फुरद्भुतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत-
 स्तेजस उत्पत्तिमाह—तत्रेति । चिद्विलासः प्रकाशात्मकत्वभा-
 वना । शेषं पूर्ववत् । तेजस्तन्मात्रकं रूपतन्मात्रकम् ॥ २० ॥
 तत्तेजः । विजृम्भेव क्षणव्यादाना विद्युत् । आदिपदाङ्गन्धनक्ष-
 त्रादि ॥ २१ ॥ ततो जलोत्पत्तिमाह—भावयमिति । स तेजोभूत
 आत्मा अम्भसो रसस्कन्ध इवाहमस्मीति तनुतां तच्छरीरतां
 परिच्छिन्नतां वा भावयन् संस्तद्भावमापद्यत इति शेषः । तस्य
 जलात्मकस्य सङ्क्षय मूर्तद्रव्यस्य जिह्वया आस्वादने मधुरमिद-
 मिति यत्स्वदं तद्रसविशेषोपादानसामान्यरूपत्वादसतन्मात्रमु-
 च्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ तस्यैव रसस्येन्द्रियविषयभावेनान्योन्य-
 स्वप्ने तद्विषयरागाशुद्रवेन पुनःपुनर्विषयार्जनप्रवृत्त्यात्मा संसारः
 प्रसरिष्यतीत्यर्थः । एवं पूर्वत्रापि ॥ २३ ॥ ततः पृथिवीसर्ग-
 माह—भविष्यादिति । असौ जलभावापन्नः परमात्मा पृथिव्येवा-
 हमिति संकल्पनात्मकः सन् भविष्यद्रूपसंकल्पनामा भूत्वा
 गन्धसंकल्पात्मगुणैः स्वस्य गन्धतन्मात्रत्वं प्रपश्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
 तस्योपयोगमाह—आसीति । भूगोलकत्वेन ब्रह्माण्डगोलकत्वेन
 ज्योतिषप्रसिद्धभूगोलकत्वेन वा । आकृतिर्भूगुण्याद्याकारः ॥ २५ ॥
 एवमुत्पन्नानां भूतानां मिश्रणेन ब्रह्माण्डाकारपरिणतिमाह—
 चितेति । पूर्वोक्तभूताहंभावापन्नया चित्ता ब्रह्माण्डाकारेण
 विभाव्यमानानि अन्तर्दशगुणोत्तरस्वावरणान्तरम्बुनि बुद्ध-

दानीध ब्रह्माण्डात्मना परिणतानीत्यर्थः ॥ २६ ॥ किय-
 त्कालं तेषां विमिश्रभावेनावस्थानं तदाह—तथेति । एतानि
 भूतानि तथा विमिश्राणि यथा पुनः सर्वनाशपर्यन्तं न विवि-
 कृतानि शुद्धान्युपलभ्यन्ते ॥ २७ ॥ ब्रह्मसत्तया प्राक् सत्तामेव
 स्थूलात्मनाविभोव इति सदृष्टान्तमाह—संवित्तीति । गगनम-
 त्राव्याकृताकाशः ॥ २८ ॥ ननु सूक्ष्मतत्त्वादनवकाशेषु त-
 न्मात्रेषु स्थूलावस्थितिर्विरुद्धा तत्राह—प्रसवमिति । न वास्तवं
 तत्रावस्थानं किंतु मायिकप्रसवादिदशनमात्रं, तच्च परमात्मा-
 यन्तरेऽपि संभवति । स्वप्ने सूक्ष्मतमनाडीच्छिद्रेष्वपि विशाल-
 तमजगद्दर्शनादिति भावः ॥ २९ ॥ तेषां स्थूलभावेऽपि न
 स्वरूपसौक्ष्म्यापायो विवर्तस्याविकारकत्वादित्याह—विवर्तमिति ।
 तत्र हेतुः—चिद्विधितानां । अविकारचिदनुविद्धत्वादित्यर्थः ।
 अतएव न विलम्ब इत्याह—क्षणादिति । परिणामपक्षे हि
 कूरमाण्डोपचय इव विलम्बः स्यात् ॥ ३० ॥ उक्तार्थस्मरणे-
 नोपसंहरति—तन्मात्रेति । एतदुक्तप्रकारम् । छान्दसौ क्लीबता
 ॥ ३१ ॥ इत्थं च यदुक्तं ब्रह्मैव जगदाकारं भवतीति
 तत्सिद्धमित्याह—बीजमिति । जगतस्तन्मात्रपञ्चकं बीजं
 कारणं तस्य च बीजं परेण परमात्मना अव्यवहिता सा-
 क्षात्संबद्धा जगत्स्थितिहेतुर्मायाशक्तिरेव । इत्थं च तत्परमात्म-
 तत्त्वमेव मायाशक्त्या बीजं भवन्मायापगमे तदेव भवतीति
 प्रतिज्ञाताथैसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामा-
 यणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः १३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

परमे ब्रह्मणि स्फारे समे राम समस्थिते ।
 अनुत्पन्ननभस्तेजस्तमः सत्ता चिदात्मनि ॥ १ ॥
 पूर्वं चेत्यत्वकलनं सतश्चेत्यांशचेतनात् ।
 उदेति चित्तकलनं चितिशक्तिवचेतनात् ॥ २ ॥
 ततो जीवत्वकलनं चेत्यसंयोगचेतनात् ।
 ततोऽस्य मायाकलनं चेत्यैकपरतावशात् ॥ ३ ॥
 ततो बुद्धित्वकलनमहंतापरिणामनः ।
 एतद्व मनस्तादिशब्दतन्मात्रकादिभूतम् ॥ ४ ॥
 उच्छ्रानादन्यतन्मात्रभावेनाद्भुतरूपिणः ।
 अयमित्थं महागुलमो जगदादिर्विलोक्यते ॥ ५ ॥
 अटित्येवं क्रमेणेति स्वप्ने पुरमिवाकृतम् ।
 महाकाशमहादृश्यामुद्भूयान्मय नश्यति ॥ ६ ॥
 जगत्करञ्जकुञ्जानां बीजमेतदवापजम् ।
 नापेक्षते किञ्चिदपि क्षितिर्वार्यनलादिकम् ॥ ७ ॥
 एतच्चिदात्मकं पञ्चात्किलोऽर्थादि करिष्यति ।
 स्वप्नप्रवित्पुरमिव चिन्मात्रात्मकमेव यत् ॥ ८ ॥

सर्गोक्त्या प्राग्जगद्भावो वर्णितो ब्रह्मणोऽनुतः ।

जीवभावोऽधुना तस्य देहाद्यासिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

प्रत्ये सुषुप्ताविव विलयेन मायाशवलब्रह्मभावं प्राप्मानां
 जीवोपाधीनां पुनराविर्भावकमं सहेतुकं श्रीवसिष्ठ उवाच—
 परम इत्यादिपञ्चभिः । विकारकृतवैषम्यशून्यमायाशवलत्वान्ममे-
 ऽन्ते चाधिष्ठाने स्थिते अनुत्पन्नानां नभस्तेजस्तमआर्दानां या
 कारणान्मना सत्ता तद्रूपं चिदात्मनि ॥ १ ॥ चित्तश्चेतयितृभा-
 वलक्षणजीवत्वस्य विषयकरणमिद्विपूर्वकत्वात्तद्व्याप्तं प्रथमं
 दर्शयति—पूर्वेति । कलनं कल्पनम् । तत्र हेतुः गद्वस्तुन-
 न्प्रथा स्वभावेनैव । एवमुत्तरत्रापि । यदेवाध्यस्यते तत्प्रथा-
 न्यभावतायाश्चित्ति पूर्वसिद्धत्वात्सर्वत्र निमित्तता ॥ २ ॥ मा-
 यात्राहंभावः । ‘अहंभावकलनम्’ इति पाठे तु स्पष्टम् । साहि जी-
 वभावस्य निरुद्धावस्था एकपरता तावन्मात्रोऽहमित्यभिमानः
 ॥ ३ ॥ परिणामन उपचयतः । इत्थं धर्मसिद्धौ शब्दादिविषय-
 नात्राणां वासनात्मना स्वान्तर्गतानां स्वप्नव मननासद्विदितं
 मनोरूपमेतदेव संपद्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तस्य स्थूलदेहभावा-
 पतिमाह—उच्छ्रानादिति । वासनात्मनां शब्दतन्मात्राणामन्यैः
 स्पर्शोदितन्मात्रैर्भावनान्मेलनाप्यर्थाकृतभावेनोच्छ्रानादाध्यात्मि-
 कमहाभूतरूपिणः । स्थूलदेहभावापन्नान्नस इति यावत् ॥ ५ ॥
 उक्तमुपसंहरति—अटितित्यादिना । अकृतमनिच्छासंपन्नम्

जगदाद्यङ्कुरं यत्र तत्रस्वमपि मुञ्चति ।

जगतः पञ्चकं बीजं पञ्चकस्य चिद्व्यया ॥ ९ ॥
 यद्बीजं तत्फलं विद्धि तस्माद्ब्रह्ममयं जगत् ।
 एवमेष महाकाशो सर्गादौ पञ्चको गणः ॥ १० ॥
 चिच्छक्त्या स्वाङ्गभूतात्मा कलिपतोस्ति न वास्तवः
 अनेनोच्छ्रानतामेत्य यदपीदं वितन्त्यते ॥ ११ ॥
 तदप्याकाशरूपात्मकल्पनात्मनि सम्भयम् ।
 क्वचिन्न नाम तत्सिद्धं यदसिद्धेन साध्यते ॥ १२ ॥
 स्वरूपं यद्विकल्पात्मकं कथं तत्सत्यतामियात् ।
 अथ चेत्पञ्चकं ब्रह्म ब्रह्मात्मकतया धिया ॥ १३ ॥
 तत्पञ्चकं विद्धि प्रौढो ब्रह्मैव त्रिजगत्क्रमः ।
 यथा स्फुरति सर्गादावेव पञ्चकसंभवः ॥ १४ ॥
 तथैवाद्येह भूतत्वे याति कारणतां स्वयम् ।
 एवं न जायते किञ्चिज्जगज्जातं न लक्ष्यते ॥ १५ ॥
 स्वप्नसंकल्पपुरवदसत्सदनुभूयते ।
 ब्रह्माकाशपराकाशो जीवाकाशत्वमात्मनि ॥ १६ ॥
 इति चित्यवदातात्मा पृथ्व्यादीनामसंभवात् ।
 इत्येष जीवः कथितो व्योम्नि स्वात्मा इवोदितः ॥ १७ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ पश्चादुत्तरकाले । स्वप्नवित्स्वप्नप्रदृष्टा । स्वं स्वानुभू-
 यमानम् । वस्तुतस्तु तदमङ्गमेवेत्याह—चिन्मात्रात्मकमेवेति ।
 यच्चिन्मात्रात्मकं तत् यत्रतत्रस्थमपि जगदाद्यङ्कुरं मुखत्वेत्यु-
 त्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥ पञ्चकं तन्मात्राणाम् ॥ ९ ॥ एवमित्यादिः
 सर्वम्योत्रान्वयः ॥ १० ॥ चिच्छक्त्या चेत्यप्रथमशक्त्या स्वाङ्ग-
 भूतात्मा स्वशरीरमिव संपन्नस्वरूपः । अनेन पञ्चकगणेन । इदं
 स्थूलम् ॥ ११ ॥ आकाशरूपमिव स्वकल्पनाधिष्ठानात्मनि स्थि-
 तत्वात्मन्ययं न स्वत इत्यर्थः । तदेवोपापद्यति—क्वचिदिति
 ॥ १२ ॥ ननु पञ्चकगणस्य ब्रह्मण्यध्यस्तस्यास्तु ब्रह्ममात्रना
 तत्कार्यस्य तु या कथं तत्राह—अथेति ॥ १३ ॥ तत्पञ्चकं
 तत्कार्यस्थूलभूतपञ्चकमपि चिद्ब्रह्मैव । हीति कारणकार्ययोरेक-
 त्वप्रसिद्धेर्हेनोरित्यर्थः । तथाच प्रौढो ऋद्धिजगत्क्रमो ब्रह्मैवति
 सिद्धमित्यर्थः । कथं तर्ह्यभिन्ने कार्यकारणलज्जवहारस्तत्राह—
 यथेति ॥ १४ ॥ भूतत्वे पौर्वकालिकत्वे । स्वयं आंतरकालिकं
 स्वं प्रत्येवेति शेषः । उपसंहरति—एवमिति ॥ १५ ॥ तदुपाधि-
 कजीवभावोऽप्यसंभवेति दर्शयन्नसतः सत्त्वानुभावसंभावनां
 दृष्टान्तेनापनुदति—स्वप्नेति । ब्रह्माकाशरूपे पराकाशे परम-
 प्रकाशे आत्मनि जीवाकाशाल अमत्सदिवानुभूयते ॥ १६ ॥
 अवदातात्मा प्रपद्यतीत्यध्याह्वान्वयः । वस्तुतः पृथ्व्यादीनां
 परिच्छेदोपाधीनामसंभवाद्योक्तिं गन्धर्वनगरगृहघटादिपरिच्छिन्नः
 खादेव कल्पनया उदितः । स्वात्मैवैष जीवः कथित इत्यर्थः ॥ १७ ॥

जीवाकाशस्त्विमं देहं यथा विन्दति तच्छृणु ।
 जीवाकाशः स्वमेवासौ तस्मिन्स्तु परमेश्वरे ॥ १८ ॥
 अणुतेजःकणोऽस्मीति स्वयं चेतति चिन्तया ।
 यत्तदेवोच्छ्रानमिव भावयत्यात्मनाम्बरे ॥ १९ ॥
 असद्वैव सदाकारं संकल्पेन्दुर्यथा न सन् ।
 तमेव भावयन् द्रष्टृदृश्यरूपतया स्थितः ॥ २० ॥
 एकएव द्वितामेति स्वप्ने स्वमृतिबोधवत् ।
 किञ्चित्स्थौल्यमिवाद्दत्ते ततस्तारकतां विदन् ॥ २१ ॥
 यथाभावितमात्रार्थभाविताद्विभारूपतः ।
 सएव स्वात्मा सततोऽप्ययं सोहमिति स्वयम् ॥ २२ ॥
 चित्तात्म्ययमाधत्ते स्वप्ने स्वामिव पान्थताम् ।
 तारकाकारमाकारं भाविदेहाभिधं तथा ॥ २३ ॥
 भावयत्येति तद्भावं चित्तं चेत्यर्थतामिव ।
 परित्यज्यैव तद्भावं ततस्तारककोटरे ॥ २४ ॥
 अन्तर्भाति बहिष्ठोऽपि पर्वतो मुकुरे यथा ।
 कूपसंस्थो यथा देहः समुद्रकगनं वज्रः ॥ २५ ॥
 स्वप्नसंकल्पयोः संविद्धेयैतज्जीवकोणुके ।
 स्वरूपतारकान्तस्थो जीवोऽयं चेतति स्वयम् ॥ २६ ॥

तदेतद्बुद्धिचित्ताद्विज्ञानसत्तादिरूपकम् ।
 जीवाकाशः स्वतस्तत्र तारकाकाशकोशगम् ॥ २७ ॥
 प्रेक्षेऽहमिति भावेन द्रष्टुं प्रसरतीव खे ।
 ततो रन्ध्रद्वयेनैव भाविबाह्याभिधं पुनः ॥ २८ ॥
 येन पश्यति तन्नेत्रयुगं नास्मा भविष्यति ।
 येन स्पृशति सा वै त्वय्यच्छृणोति श्रुतिस्तु सा २९
 येन जिघ्रति तद्ग्राणं स स्वात्मनि पश्यति ।
 तत्तस्य स्वदनं पश्चाद्रसना चोलसिष्यति ॥ ३० ॥
 स्पन्दते यत्स तद्वायुश्चेष्टा कर्मेन्द्रियव्रजम् ।
 रूपालोकमनस्कारजातमित्यपि भावयत् ॥ ३१ ॥
 आतिवाहिकदेहात्मा तिष्ठत्यम्बरम्बरे ।
 एवमुच्छ्रानतां तस्मिन्भावयस्तेजसः कणे ॥ ३२ ॥
 असत्यां सत्यसंकाशां ब्रह्मास्ते जीवशब्दवत् ।
 इत्थं स जीवशब्दार्थः कलनाकुलतां गतः ॥ ३३ ॥
 आतिवाहिकदेहात्मा चित्तदेहाम्बराकृतिः ।
 स्वकल्पनान्त आकारमण्डं संस्थं प्रपश्यति ॥ ३४ ॥
 कश्चिज्जलगतं वेत्ति कश्चिन्सन्नादस्वरूपिणम् ।
 भाविब्रह्माण्डकलनां पश्यत्यनुभवत्यपि ॥ ३५ ॥

एवं सामान्याभिमानेन ब्रह्मणः सर्वाष्टजावभावमुक्ता विशेषा-
 भिमानेन व्यष्टितद्भावेन स्थूलदेहान्ततादात्म्याभेदकम् प्रपश्यति-
 नुमारभते—जीवाकाश इत्यादिना । तत्रादौ भावनयैव समष्ट्यु-
 पाधेर्व्यष्टयन्तःकणाङ्गारम्भं दर्शयति—जीवाकाश इत्यादिना
 तस्मिन्परमेश्वरे कल्पितः समष्टिर्जीवाकाशो विन्मृतमपि स्व
 अणुरल्पतरः स्फुलिङ्गवत्तेजःकणोऽस्मीति चिन्तया तथैवात्मानं
 चेतत्यनुभवतीत्युत्तरेणान्वयः । एतद्वार्तामन्त्रस्याह श्रुतिः 'यथा-
 स्मैः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे एत
 आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति ॥ १८ ॥ तस्याभावनोपपत्त्युपपत्त्य-
 माह—यदित्यादिना । यच्चेतति तदेवोच्छ्रानमिव भावयति ॥ १९ ॥
 यद्भावयति तत्संकल्पेन्दुर्यथा न सन् तथा अगद्वैत्यर्थः ।
 तद्भावनं कलमाह—तमेवेति ॥ २० ॥ द्रष्टृदृश्यभावसंवलने तस्यो-
 पचयं दर्शयति—किञ्चिदिति । अणुतेजःकणभावमपहाय तारका-
 सादृश्यं विदन् किञ्चित्स्थौल्यमादत्त इव । अयमेवास्य भूतमात्र-
 संवलितलिङ्गात्मभावः ॥ २१ ॥ अयं जीवस्तन्स्तादृशवेदनास्तार-
 काकार एव स्वात्मा आस भव्य । तत्र हेतुद्वयमाह—यथा भा-
 वितेति । सोहमिति तद्भावाभिमानः ॥ २२ ॥ अयं लिङ्गदेहप्र-
 त्ययो भाविस्थूलदेहप्रत्ययश्च चित्तकल्पनावशादेवेत्याह—चित्ता-
 दिति । तारकाकारं प्रागुक्तलिङ्गाकारम् ॥ २३ ॥ तत्र दृष्टान्त-
 चित्तं चेत्यर्थतां विषयकारतामिवेति । वस्तुनः सर्वोपाधिबा-
 हास्यापि मोहात्तद्भावपरिहासोपोपाध्यन्तर्भाति स दृष्टान्तमुपपाद-
 यन्तस्य स्वादिवासनामयसंसारमाह—परित्यज्यैवेत्यादिना ।

तारककोटरे उपायन्तःकल्पिताकाशः ॥ २४ ॥ यथा सर्वत्र
 व्यवहारममर्थो देहः कूपमेस्थस्तावन्मात्रव्यवहारी भाति ।
 यथावा पृगच्छवणयोग्यमायाकांशादिवचः समुद्रकगनं संपुट-
 कावरुद्धमर्वाहः प्रगारि ॥ २५ ॥ यथावा स्वप्नसंकल्पयोः संवि-
 देहान्तरेव स्वप्नादि पश्यति तथा अणुके प्रागुक्तस्फुलिङ्गगद्गो-
 पार्थी स्वरूपतया कल्पिततारकान्तस्थो वासनामयदेहादिव्यव-
 हारं चेततीत्यर्थः । चित्तं चेत्यर्थतामिवेति दृष्टान्तपक्षेऽपि परि-
 त्यज्यैत्यादिगार्थेऽप्येकद्वयमेव योज्यम् । स्वप्नसंकल्पयोर्बहिष्ठोऽपि
 विषयस्तद्भावरूपं परित्यज्यैव अन्तर्भाति यथा कूपजलप्रतिबि-
 म्वितो देहो यथावा गुहादि संपुटगतं प्रतिबिम्बितवचस्था जीवक
 एतद्भासनामयं वेद्यं वेत्ति । शिष्टं प्रागवत् ॥ २६ ॥ तदेतद्वा-
 गनामयदेहादिव्यवहारदृष्टा निष्कर्षे बुद्धिचित्तादिपरिणामत्वात्-
 तद्रूपकं परमार्थेदृष्टा विमर्शे तु ज्ञानगतानन्दरूपकमेव । तत्त-
 स्थूलदेहभावतया तद्भावापन्नस्य चक्षुरादिकल्पनया जाग्रद्व्यव-
 हारसंसारं प्रपश्यति—जीवाकाशादित्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 स्वदनं रसनेन्द्रियम् ॥ ३० ॥ यन्स्पन्दते तद्वायुः प्राणादिश्रुतिः
 ॥ ३१ ॥ भावयन् अथस्यत् आस्ते ब्रह्म ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 चित्तदेहाम्बरमेव स्थान्येन स्थूलदेहाकृतियस्य । स्फुलिङ्गाकारा-
 दिवाह्यविषयान्तस्वकल्पनाकारं ब्रह्म तदन्ते संस्थं आबर्णनादि-
 संस्थायुक्तमण्डं ब्रह्माण्डं प्रपश्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तस्यैव जला-
 न्तगतं ब्रह्माण्डशरीराहभाववदनं तदन्तश्चतुर्मुखशरीराहभाव-

१ उच्छ्रान्यभाव इति पाठः. २ भाविस्वाद्यस्वरूपतः इति पाठः.

३ भावयन्भाति इति पाठः.

४ वच्येव जीवको इति पाठः. ५ जीवाकाशमन्तरगतेति पाठः.

६ भावयन्तेजसः इति पाठः.

आत्मगर्भगृहं चित्ताद्यथासंकल्पमात्मनः ।
 देशकालक्रियाद्रव्यकल्पनावेदनं स तत् ॥ ३६ ॥
 भावयच्छब्दनिर्माता शब्दैर्बध्नाति कल्पितैः ।
 आतिवाहिकदेहोऽसावित्यसत्यजगद्भ्रमे ॥ ३७ ॥
 असत्य एव कचति स्वप्ने खोद्यन् यथा ।
 इत्यनुत्पन्न एवासौ स्वयंभूः स्वयमुत्थितः ॥ ३८ ॥
 आतिवाहिकदेहात्मा प्रभुराद्यः प्रजापतिः ।
 एतस्मिन्नपि संपन्ने ब्रह्माण्डाकारिणि भ्रमे ॥ ३९ ॥
 न किंचिदपि संपन्नं न च जातं न दृश्यते ।
 तद्ब्रह्माकाशमाकाशमेव स्थितमनन्तकम् ॥ ४० ॥
 संकल्पनगराकारमेतत्सदपि नैव सत् ।
 अनिर्मितमरागं च एतद्वै चित्रमुत्थितम् ॥ ४१ ॥
 अकृतं चानुभूतं च न सत्यं सत्यवन्धितम् ।
 महाकल्पे विमुक्तत्वाद्ब्रह्मादीनामसंशयम् ॥ ४२ ॥
 स्मृतिर्न प्राक्तनी काचित्कारणं वा स्वयंभुवः ।
 तेन यादृक्स्वयंभूः स्यात्तादृक्तज्जमिदं स्मृतम् ॥ ४३ ॥
 अनाद्यनुभवस्त्वित्थं योऽत्रास्ति वनितादिके ।
 स्वप्नानुभूतं पृथ्व्यादि प्रबोधे यादृशं भवेत् ॥ ४४ ॥
 स्मृतः स व्योममात्रात्मा सर्वदैव स्मृतं जगत् ।
 यत्र यत्र यथा तोये द्रवत्वं नाम भिद्यते ॥ ४५ ॥
 तत्र तत्र तथा नान्यः सर्गोऽस्ति परमात्मनि ।

सृष्टिरेवमियं प्रौढा सम एव त्वयं स्थितः ॥ ४६ ॥
 भात्येवं नाम ब्रह्माण्डं व्योमात्मेवातिनिर्मलम् ।
 दृश्यमेवमिदं शान्तं स्वात्मनिर्मितविभ्रमम् ॥ ४७ ॥
 निराधारं निराधेयमद्वैतं चैक्यवर्जितम् ।
 जगत्संविदि जातायामपि जातं न किञ्चन ॥ ४८ ॥
 परमाकाशमाशून्यमच्छमेव व्यवस्थितम् ।
 सर्वसंसारता नास्ति यदेव तदवस्थितम् ॥ ४९ ॥
 नाधेयं तत्र नाधारो न दृश्यं न च द्रष्टृता ।
 ब्रह्माण्डं नास्ति न ब्रह्मा न च वैतण्डिका कश्चित् ५०
 न जगन्नापि जगती शान्तमेवाखिलं स्थितम् ।
 ब्रह्मैव कचति स्वच्छमित्थमात्मात्मनात्मनि ॥ ५१ ॥
 चित्त्वाद्वयत्वात्सलिलमिवावर्ततयात्मनि ।
 असदेवेदमाभाति सदिवेहानुभूयते ॥ ५२ ॥
 विनश्यत्यसदेवान्ते स्वप्ने स्वमरणं यथा ।
 अथवा स्वस्वरूपत्वासदेवेदमनामयम् ।
 अखण्डितमनाद्यन्तं ज्ञानमात्राभ्योरोदरम् ॥ ५३ ॥
 आकाश एव परमे प्रथमः प्रजेशो
 नित्यं स्वयं कचति शून्यतया समो यः ।
 स ह्यातिवाहिकवपुर्नतु भूतरूपी
 पृथ्व्यादि तेन न सदस्ति तथा न जातम् ५४

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उपनिषत्प्रकरणे स्वयंभूत्पत्तिवर्णनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

वेदनं चेति द्वैविध्यमाह—कश्चिदिति ॥ ३५ ॥ आत्मन आत्मत्वे-
 नाभिमततामिदं च निमित्ताद्यथासंकल्पमात्मनो गर्भगृहवा-
 सनिमित्तात्वाद्गर्भगृहं देशादिकल्पनावेदनं भावयन्नामादिनिर्माता-
 श्वर एव तत्तच्छब्दैस्तांस्तानर्थानाम्मानं च बध्नातीत्युत्तरेणान्वयः
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ उपपादिताया उपस्याख्यायिकायाः प्रस्तुतोपयोग-
 माह—इत्यनुत्पन्न इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अरागं रजद्रव्यशून्यम्
 ॥ ४१ ॥ बाह्यसामग्र्या अनिर्मितमान्तरप्रयत्नेन त्वकृतमिति भेदः ।
 ननु तर्ह्यदृष्टसंस्कारादिसामग्राज्यमेव जगत्किं न स्यात्तत्राह—
 महाकल्पे इति । अयं भावः । ‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति-
 संचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति पर पदम् ॥’ ‘यावद-
 धिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्’ इत्यादिस्मृतिमुत्रोपदर्शित-
 न्यायेन महाकल्पान्ते प्राक्तनानां ब्रह्मादीनां मुक्तत्वावधारणात्
 तदीयादृष्टसंस्कारेणाग्रिमजगन्निर्माणम् । यस्तूपासकः कल्पादौ
 हिरण्यगर्भादिपदं लभते न तेन कदापि प्राग्विचित्रं जगत्
 सृष्टमित्यनुभवाभावे तत्संस्कारासंभवाज्जगतो न संस्कारजल-
 मिति स्वप्नेन्द्रजालवदकस्मादेवाविद्यैर्वोद्भूतत्वान्मिथ्यात्वमेवेति
 ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ननु तर्ह्यनादि साध्यनुभवादेव तत्संस्कारोऽस्तु
 तज्जब प्रबोस्तु तत्राह—अनादीति । अवतिकादिके पृथ्व्या-

दिमर्गविषये । यादृशं तादृशं भवेदिति शेषः । साक्षिवेश्वरप्रा-
 देर्मिथ्यात्वदृष्टेस्तज्जनिनसंस्कारजस्यापि मिथ्यात्वमेव स्यादिति
 भावः ॥ ४४ ॥ यादृक्स्वयंभूस्तादृक्तजमिति यदुक्तं तद्विद्व-
 णोति—स्मृत इति । स स्वयंभूः स्मृत इव स्मृतः स्मर्यमाणा-
 तीतपदार्थवद्बोममात्रात्मा शून्यमात्रस्वभावस्तथा जगदपीत्यर्थः ।
 यत्रयत्र देशे काले च यथा तोये द्रवत्वं न भिद्यत इत्यग्रिमन-
 जोऽत्रापि संबन्धः । नामेति प्रसिद्धौ ॥ ४५ ॥ प्रौढा भाति ।
 परमार्थतस्तु समो जगद्वैषम्यशून्य एव स्थितः ॥ ४६ ॥ उक्त-
 मेव विवृणोति—भातीत्यादिना ॥ ४७ ॥ द्वैतव्यवहाराभावे
 व्यावर्त्यभावादकृत्वसंहययापि वर्जितम् । संविदि भ्रान्तौ
 ॥ ४८ ॥ सर्वे संसारो यस्मिन्सद्भावो नास्ति ॥ ४९ ॥ वैत-
 ण्डिका मोहमदान्धजनवैतण्ड्यघटा । जगद्विमर्शे स्थान्यपक्षाभा-
 वात्प्रसक्ता वादिनो वैतण्डिकता वा ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 इत्थमपवाददृष्ट्या स्वतो जगतः शून्यत्वमुक्त्वा अधिष्ठानदृष्ट्या
 त्वाह—अथेवेति ॥ ५३ ॥ सिंहावलोकनन्यायेन प्रागुक्तं सर्व-
 मनुसंधायोपसंहरति—आकाश एवेति । परमे ब्रह्मणि प्रजेशः
 स्वयंभूराकाशः शून्यमेव । यः समः परमात्मा स एव शून्यप्र-
 जेशाद्यात्मना कचति प्रथते । हि यस्मात्स प्रजेश आतिवाहि-

चतुर्दशः सर्गः १४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इत्थं जगद्दहन्तादिदृश्यजातं न किञ्चन ।
अजातत्वाच्च नास्त्येव यच्चास्ति परमेव तत् ॥ १ ॥
परमाकाशमेवादी जीवतां चेतति स्वयम् ।
निःस्पन्दाम्भोधिकुहरे सलिलं स्पन्दतामिव ॥ २ ॥
आकाशरूपमजहदेवं वेत्तीव हृद्यताम् ।
स्वप्रसंकल्पशैलादाविव चिह्नसिरान्तरी ॥ ३ ॥
पृथग्यादिरहितो देहो यो विराडात्मको महान् ।
आतिबाहिक एवासौ चिन्मात्राच्छनभोमयः ॥ ४ ॥
अक्षयः स्वप्रशैलाभः स्थिरस्वप्नपुरोपमः ।
चित्रकृत्स्थिरचित्तस्यचित्रसैन्यसमाकृतिः ॥ ५ ॥
अनिखातमहास्तम्भपुत्रिकौघसमोपमः ।
ब्रह्माकाशोऽनिखातात्मा सुस्तम्भे शालभञ्जिका ॥ ६ ॥
आद्यः प्रजापतिः पूर्वं स्वयंभूरिति विश्रुतः ।
प्राक्तनानां स्वकार्याणामभावादप्यकारणः ॥ ७ ॥
महाप्रलयपर्यन्तेऽप्याद्यकालपितामहाः ।
मुच्यन्ते सर्व एवातः प्राक्तनं कर्म तेषु किम् ॥ ८ ॥

कवपुर्सेनोभयशरीरो न पाञ्चभौतिकः । तेन तत्संकल्पमात्ररूप-
त्वेन पृथग्यादि न सत् सत्यम् । यथा न जातमनुत्पन्नं दशश-
ब्दादि नास्ति तद्वदित्यर्थः । यथा न जातं नास्ति च तथोपव-
र्णितमिति शेषो वा ॥ ५४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारायायण-
तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

प्राग्वर्णिते जीवभावे परिच्छेदादिदंशयान् ।

युक्त्या निरस्य ब्रह्मकथं शिष्टमत्रानुवर्धते ॥ १ ॥

तत्रादौ समष्टिविराड्जीवपरिच्छेदनिरासाय वृत्तानुवादेन भू-
मिकां रचयति—इत्थमित्यादिना ॥ १ ॥ तदनुगुणां विभेद-
देहकल्पनां विवक्षुस्तदर्थं समष्टिजीवभावसिद्धिमाह—परमेति
॥ २ ॥ आकाशरूपमजहदित्येतत्पूर्वान्वयि । आन्तरी संकल्पा-
त्मिका चिह्नसिरं वक्ष्यमाणविराडुपर्याधविषयां हृद्यतां आत्मना-
भ्रान्त्या प्रेमास्पदां वेत्तीव ॥ ३ ॥ संकल्पजत्वोक्तैः फलं दर्श-
यति—पृथग्यादीति ॥ ४ ॥ क्षयो निवासस्तद्रहितः । स्थिरं
चिरस्थायि स्वप्नपुरं यदि स्यात्तदा तदुपमः । चित्रकृतः स्थिरं
निखलं यदि चित्रं स्यात्तदा तद्वासनात्मकचित्रसैन्यसमाकृतिः
॥ ५ ॥ अनिखाता अनुत्कीर्णा ये महास्तम्भपुत्रिकौघास्तत्स-
माश्च येऽन्ये ते सर्वेऽयुपमा यस्य । ब्रह्माकाशलक्षणं सुस्तम्भे
अनिखातात्मा अनुत्कीर्णस्वरूपा शालभञ्जिकेति रूपकम् ॥ ६ ॥
आधिभौतिकं रूपं मिथ्येत्युक्ता तस्याधिदैविकमपि तत्तथैवेत्याह—
आद्य इत्यादिना । तत्र हेतुप्राग्वर्णितानेव स्मारयति—प्राक्तनाना-
नामित्यादिसाधनं । स्वकार्याणां स्वकर्मणाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ अकुञ्च्ये

सोऽकुञ्च्य एव कुञ्चात्मा दृश्यादृश्यः स्वयंस्थितः ।
न च दृश्यं न च द्रष्टा न स्रष्टा सर्वमेव च ॥ ९ ॥
प्रतिशब्दपदार्थानां सर्वेषामेष एव सः ।
तस्मादुदेति जीवाली दीपाली दीपकादिव ॥ १० ॥
संकल्प एव संकल्पात्किलैति श्मादिवर्जितः ।
आदिमादिव निःशून्यः स्वप्नात्स्वप्नान्तरं यथा ॥ ११ ॥
अस्मादेकप्रतिस्पन्दाजीवाः संप्रसरन्ति ये ।
सहकारिकारणानामभावाच्च स एव ते ॥ १२ ॥
सहकारिकारणानामभावे कार्यकारणम् ।
एकमेतदतो नान्यः परस्मान्सर्गविभ्रमः ॥ १३ ॥
ब्रह्मैवाद्यो विराडात्मा विराडान्यैव सर्गता ।
जीवाकाशः स एवेत्थं स्थितः पृथग्याद्यसद्यतः ॥ १४ ॥
श्रीराम उवाच ।
किं स्यात्परिमितो जीवो राशिराहो अनन्तकः ।
आहोस्विदस्त्यनन्तात्मा जीवपिण्डोऽचलोपमः ॥ १५ ॥
धाराः पयोमुच इव शीकरा इव वारिधेः ।
कणास्तमायस इव कस्मान्निर्यान्ति जीवकाः ॥ १६ ॥

दर्पणादौ प्रतिविम्बकुञ्चात्मेव दृश्योऽप्यसत्त्वान्न दर्शनाहः । अस-
त्त्वमुपपादयितुमसन्नानिर्विकारचिति द्रष्टा दृश्यं दर्शनं, स्रष्टा सृष्टिः
सर्जनं, भोक्ता भोग्यं भोग इति त्रिपुटीत्रयासंभवमाह—नचेति ।
सर्वमित्यनुक्तपटुपरिग्रहः ॥ ९ ॥ एवं सर्वनिषेधेऽपि न प्रतिश-
ब्दार्थानां शून्यता । यस्मादपि प्रत्यगात्मैव प्रतिशब्दपदार्थानां स
आत्मा स्थितः ॥ १० ॥ घनसंकल्पात्मकविराट्कार्यत्वाद्वाच्येदे-
हिनामपि संकल्पमात्रमयत्वं न सत्यपृथग्यादिघटितत्वमित्याह—
संकल्प इति । यथा आदिमान् हिरण्यगर्भान्मिथ्यात्वान्नितरां
शून्यो विराडुत्पन्नस्तद्वद्विगजो व्यष्ट्यात्मापीत्यर्थः ॥ ११ ॥
एकस्वभावात्त्वेनैव व्यष्टिसमष्टोरैकत्वं प्रसाध्य तेन ब्रह्मैक्यप-
रिशेषः सिद्ध इत्याह—अस्मादित्यादिना । ये व्यष्टिजीवाः स-
हकारिकारणानामभावादेकोऽसहाय एव परिस्यन्दते तथावि-
धादस्माद्विराजः प्रसरन्ति ते स एव नान्ये । तथाविधाद्वाक्षात्प्र-
सृतानां शाखादीनां ततो भेदादर्शनादिति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ व्यष्टिसमष्टितन्मूलानामेकत्वं व्यष्टिसमष्टयोरवास्तवत्वं
तन्मूलस्यैव वस्तुतः कुतः मूलसमष्टयोरवास्तवत्वं व्यष्टिविभा-
गस्यैव प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य वास्तवत्वं किं न स्यात्सेना-
समाजार्दा समष्ट्यपगमेऽपि व्यष्टिपरिशेषेण तस्याः सत्यत्वकुप्ते-
रिति मन्यमानः श्रीराम उवाच—किं स्यादिति । व्यष्टिमात्रस-
त्यत्वे व्यष्टिजीव एवैकबुद्धिपरिमितत्वादेकदेशावस्थितेर्वा परस्पर-
संछेपेणैकपिण्डात्मतापत्तेर्वा कल्पितसमष्ट्यात्मा संभाव्यत
इति भावः ॥ १५ ॥ अवश्यं नैवमभ्युपेयमन्यथा वृष्टिवारि-

इति मे भगवन्बूहि जीवजालविनिर्णयम् ।
ज्ञातमेतन्मया प्रायस्तदेव प्रकटीकुरु ॥ १७ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एक एव न जीवोऽस्ति राशीनां संभवः कुतः ।
शशशृङ्गं समुद्गीय प्रयातीव हि ते वचः ॥ १८ ॥
न जीवोऽस्ति न जीवानां राशयः सन्ति राघव ।
न चैकः पर्वतप्रख्यो जीवपिण्डोऽस्ति कश्चन ॥ १९ ॥
जीवशब्दार्थकलनाः समस्तकलान्विताः ।
नेह काश्चन सन्तीति निश्चयोऽस्तु तवाचलः ॥ २० ॥
शुद्धचिन्मात्रममलं ब्रह्मास्तीह हि सर्वगम् ।
तद्यथा सर्वशक्तित्वाद्भिन्दते याः स्वयं कलाः ॥ २१ ॥
चिन्मात्रानुक्रमेणैव संप्रफुल्लतामिव ।
ननु मूर्ताममूर्ता वा तामेवाशु प्रपश्यति ॥ २२ ॥
जीवो बुद्धिः क्रियास्पन्दो मनोद्वित्रैक्यमित्यपि ।
स्वसत्तां प्रकचन्तीं तां नियोजयति वेदने ॥ २३ ॥
साऽबुद्धैव भवत्येवं भवेद्ब्रह्मैव बोधतः ।
अबोधः प्रेक्षया याति नाशं ननु प्रबुध्यते ॥ २४ ॥
यथान्धकारो दीपेन प्रेक्ष्यमाणः प्रणश्यति ।

न चास्य ज्ञायते तत्त्वमबोधस्यैवमेव हि ॥ २५ ॥
एवं ब्रह्मैव जीवात्मा निर्विभागो निरन्तरः ।
सर्वशक्तिरनाद्यन्तो महाचित्साररूपवान् ॥ २६ ॥
सर्वानणुतया त्वस्य न कचिद्भेदकल्पना ।
विद्यते या हि कलना सा तदेवानुभूतितः ॥ २७ ॥

श्रीराम उवाच ।

एवमेतत्कथं ब्रह्मभेकजीवेच्छयास्त्रिलाः ।
जगज्जीवा न युज्यन्ते महाजीवैकतावशात् ॥ २८ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।

महाजीवात्मा तद्ब्रह्म सर्वशक्तिमयात्मकम् ।
स्थितं तथेच्छमेवेह निर्विभागं निरन्तरम् ॥ २९ ॥
यदेवेच्छति तत्तस्य भवत्याशु महात्मनः ।
पूर्वं तेनेष्टमिच्छादि ततो द्वित्वमुदेति यत् ॥ ३० ॥
पञ्चाद्वित्वविभक्तानां स्वशक्तीनां प्रकल्पितः ।
अनेनेत्थं हि भवतीत्येवं तेन क्रियाक्रमः ॥ ३१ ॥
तं विनानुदये त्वासां प्रधानेच्छैव रोहति ।
शक्त्या ह्यजातया ब्राह्मया नियमोऽयं प्रकल्पितः ॥ ३२ ॥
यस्या जीवाभिधानायाः शक्त्यपेक्षा फलत्यसौ ।
प्रधानशक्तिनियमानुष्ठानेन विना न तु ॥ ३३ ॥

धिजलकणवद्विस्फुलिङ्गवद्वा समष्टेरुद्धवे अनित्यत्वापत्त्या कृत-
हानाकृताभ्यागमः स्यादित्याशयेनाह—धारा इति । कस्मादिति ।
यस्मान्निर्गन्ति तत्र संभावयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ विशेषे-
पजिज्ञासया वैपरीत्यापादनं न दुर्मेधस्तया त्वदाशयानवबोधादि-
त्याह—ज्ञातमिति ॥ १७ ॥ प्रयोजनवद्ब्रह्मात्मैकत्वसिद्धये एका-
धिष्ठाना अनेककल्पना लघ्यायमांति समष्टिर्जावं परिकल्प्य तदु-
पहितव्यष्टिकल्पना मयोक्ता न व्यष्टिसमष्टयोरन्यतरसत्यत्वाय
जावोत्पत्त्यादिप्रतिपादनाय वा तत्र च न त्वदाशङ्काप्रसर इत्या-
शयेन श्रीवसिष्ठ उवाच—एक इति । अन्यर्थ एवकारः ॥ १८ ॥ १९ ॥
कलनाः प्रतिभागाः ॥ २० ॥ कलाः कल्पना कांशलानि वि-
न्दते लभते । अनुसंधत इति यावत् ॥ २१ ॥ तत्संस्कल्पवृत्ति-
रुमानुसारिणा चित्तो मात्राणां भासानामनुप्रवेशेनैव निमित्तेन
तामेव कलां मूर्तामूर्तस्वरूपेणावर्भूतां प्रपश्यति । यथा लताक-
र्मेण स्वां कोरकितामथ संप्रफुल्लतां च पश्यति तद्वत् ॥ २२ ॥
दर्शनप्रकारमेव विषयप्रपञ्चनेन विशदयति—जीव इति । तद्ब-
ोधैव वेदने नियोजयति । विपर्याकरोतीति यावत् ॥ २३ ॥
तथा प्रकचनं चास्याविर्द्ययव तदपगमं तु निर्विक्षेपस्वरूपमा-
त्रावस्थितिरित्याह—सेति । अनुद्धा अज्ञानावृत्तवैवमुक्त्युक्तरूपा
भवति । प्रेक्षयाम्प्रबोधनं । प्रबोध एव दुर्लभ इत्याह—न-
न्विति ॥ २४ ॥ निवर्तितस्याबोधस्य तर्हि क्रिमान्मना परि-
शेषः । न तावद्बोधान्मना तस्य तदकारणत्वाद्बोधाच्च । नाय-
न्यात्मनान्यपरिशेषादित्याशङ्क्याह—यथेति ॥ २५ ॥ उपपादि-

तमुपसंहरति—एवमिति । विदेव सारोऽवाधांशस्तेनैव परमा-
र्थरूपेण रूपवान् ॥ २६ ॥ सर्वतोऽप्यनणुतया अपरिच्छिन्न-
तया विषयभेदापगमं तत्कलनभेदोऽपि वनच्छेदे वनातपभेद
इवापगत इति ब्रह्ममात्रपरिशेष इत्याह—विद्यत इति ॥ २७ ॥
उक्तमभ्युपगम्य श्रीरामः प्राणुक्ते व्यष्टिसमष्टिजीवयोरभेदे व्य-
ष्टिर्जावेच्छादेरपि समष्टिधर्मत्वेनाभोगत्वापत्त्या भोगमोक्षाव्य-
वस्थां शङ्कते—एवमिति । एतन्प्राग्वर्णितमेवमेवेत्यभ्युपगमः ।
जगज्जीवा अन्ये सर्वे जीवाः ॥ २८ ॥ ब्रह्म प्रथमं सत्यसंक-
ल्पसमष्टिर्जावभावापत्तं सत्यसंकल्पाधीनवृत्तिव्यष्टिजीवभावमा-
पद्यते । तत्र पूर्वसंकल्पविरुद्धेऽर्थे न व्यष्टीनां सत्यसंकल्पतासि-
द्धिरिति परिहरन् श्रीवसिष्ठ उवाच—महाजीवेति । यथा जग-
द्यवस्था सिध्यति तथेच्छे अहमेव सर्वदा सर्वेषु सत्यसंकल्पः
स्यामितीच्छावदिति यावत् । निर्विभागं व्यष्टिविभागात्पूर्वं त-
च्छून्यम् । निरन्तरमित्युत्तरान्वयि ॥ २९ ॥ इच्छा सत्यसं-
कल्पः । आदिपदात्तेनेनरेच्छाप्रतिरोधः । द्वित्वं व्यष्टिविभागः
॥ ३० ॥ स्वशक्तीनां स्वांशजीवानाम् । अनेन दण्डवकादिबा-
ह्योपकरणेनैव भ्रमणादिना घटादि भवतीति क्रियाक्रमो न संक-
ल्पमात्रादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननु तर्हि कथमन्येषामपि मह-
र्षीणां क्रियाक्रमं विनापि संकल्पादेव कार्यदर्शनं तत्राह—त-
मिति । एवं न क्रियाक्रमं विना कार्यानुदये नियते सति यत्क-
चिदामां महर्ष्यादिव्यष्टिशक्तीनां क्रियाक्रमं विना इच्छारोहति
तत्प्रधानस्य समष्टिरिच्छैव रोहति । अस्यायं संकल्पः सिध्य-
न्विति प्रधानस्यैव तत्रेच्छा कल्पत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ उक्तार्थ-

प्रधानशक्तिनियमः सुप्रतिष्ठो न चेद्भवेत् ।
तत्फलं शक्यधीनत्वाभेहितानां क्वचिद्भवेत् ॥ ३४ ॥
एवं ब्रह्म महाजीवो विद्यतेऽन्तादिवर्जितः ।
जीवकोटिमहाकोटिभवत्यथ न किंचन ॥ ३५ ॥
चेत्यसंवेदनाजीवो भवत्यायाति संसृतिम् ।
तदसंवेदनाद्रूपं समायाति समं पुनः ॥ ३६ ॥
एवं कनिष्ठजीवानां ज्येष्ठजीवक्रमाक्रमैः ।
समुदेत्यात्मजीवत्वं तान्नाणामिव हेमता ॥ ३७ ॥
अत्रान्तरे महाकाश इत्यमेव गणोऽप्यसन् ।
स्वामैव सद्योदेति चिच्चमत्करणात्मकः ॥ ३८ ॥
स्वयमेव चमत्कारो यः समापद्यते चितः ।
अविष्यन्नामदेहादितदहंभावनं विदुः ॥ ३९ ॥
चितो यस्माच्चिदालेहस्तन्मयत्वादनन्तकः ।
स एष भुवनाभोग इति तस्यां प्रविशति ॥ ४० ॥
परिणामविकारादिशब्दैः सैव चिद्व्यया ।
तादृद्रूपदमेद्यापि स्वशक्त्यैव विबुध्यते ॥ ४१ ॥
अविच्छिन्नविलासात्म स्वतो यत्स्वदनं चितः ।
चेत्यस्य च प्रकाशस्य जगदित्येव तत्स्थितम् ॥ ४२ ॥
आकाशादपि सूक्ष्मैषा या शक्तिर्वितता चितः ।
सा स्वभावत एवैतामहन्तां परिपश्यति ॥ ४३ ॥

आत्मन्यात्मात्मनैवास्या यत्प्रस्फुरति वारिबत् ।
जगदन्तमहन्ताणुं तदैषा संप्रपश्यति ॥ ४४ ॥
चमत्कारकरी चारु यच्चमत्कुरुते चितिः ।
स्वयं स्वात्मनि तस्यैव जगन्नाम कृतं ततः ॥ ४५ ॥
चितश्चेत्यमहंकारः सैव राघव कल्पना ।
तन्मात्राद्विचिदेवातो द्वित्वैकत्वे क संस्थिते ॥ ४६ ॥
जीवहेत्वादिसंत्यागे त्वं चाहं चेति संत्यज ।
शेषः सदसतोर्मध्ये भवत्यर्थात्मको भवेत् ॥ ४७ ॥
चिता यथादौ कलिता स्वसत्ता सा तथोदिता ।
अभिन्ना दृश्यते व्योम्नः सत्तासत्ते न विग्रहे ॥ ४८ ॥
विश्वं खं जगदीहाख्यं खमस्ति विबुधालयः ।
साकारश्चिच्चमत्काररूपत्वाभ्रान्यदस्ति हि ॥ ४९ ॥
यो यद्विलासस्तस्मात्स न कदाचन भिद्यते ।
अपि सावयवं तस्मात्कैवानवयवे कथा ॥ ५० ॥
चितेर्नित्यमचेत्याया निर्नाड्या वितताकृतेः ।
यद्रूपं जगतो रूपं तत्तत्स्फुरणरूपिणः ॥ ५१ ॥
मनोबुद्धिरहंकारो भूतानि गिरयो दिशः ।
इति यायास्तु रचनाश्चित्तस्त्वाजगत्स्थितेः ॥ ५२ ॥
चितेश्चित्त्वं जगद्विद्धि नाजगच्चित्त्वमस्ति हि ।
अजगच्चाद्विचिच्छित्स्याद्भानाद्भेदो जगत्कृतः ॥ ५३ ॥

मेव स्पष्टयति—यस्या इति । असां फलति ॥ ३२ ॥ क्रियाक-
मस्यापि फलसिद्धिः प्रधानसंस्कारार्थनिवेत्याह—प्रधानंति ।
सुप्रतिष्ठः सम्यक् फलसिद्ध्यनुगुणो यदि भवेत्तदा ईहितानां
कायोदिचेष्टानामपि फलं न भवेदिति संपन्धः ॥ ३४ ॥
एवंच निष्कर्षं ब्रह्म महाजीवः स एव ज्येष्ठमष्टिकोटिद्वयं
भवतीति फलितमित्युपसंहरति—एवमिति ॥ ३५ ॥ विस्-
रोक्तं बोधसौकर्यस्य संक्षेपं दर्शयति—चेत्येति । सम-
विषमं ब्रह्मस्वरूपम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मभावो जावानामुपासनेन
समष्टिभावप्राप्तिक्रमेण वा अत्रैव ज्ञानेन साक्षाद्वा समुदेती-
त्याह—एवमिति । आत्मजावत्वं प्रागुक्तब्रह्मभावमहाजावत्त्वम् ।
यथा तान्नाणां हेमता रसावर्धैः पाकक्रमेण वा स्पर्शसंयोगे अक-
मेण वा भवति तद्वत् ॥ ३७ ॥ जीवजगद्भेदा विमर्शं चिच्चम-
त्कारमात्रं न वरुन्वन्तरमित्याह—अत्रति । आन्तरं प्रत्यग्रूपं
महाकाशे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कोमौ चिच्चमत्कारस्तमाह—चित
इति । जगत्संस्कारसंस्कृतमायाप्रतिफलनेन तदकारस्येन स्वात्मा-
स्वाद्विदालेहः तस्यामात्मविति प्रविशति स्फुरति ॥ ४० ॥
सा चिदालीढा चिद्रस्त्वचिद्रूपद्वेनुमशक्यापि परिणामादिश-
ब्दैर्भवेव विबुध्यते ॥ ४१ ॥ चित्तस्तदधीनप्रकाशस्य चेत्यस्य
च स्वतः स्वाभाविकं यद्विच्छिन्नविलासात्म अविच्छिन्नस्वभा-
वापन्नं स्वदनं तदेव जगदिति भ्रान्त्या स्थितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥
तन्नाप्यहंतादर्शनं पूर्वं तत्कृतं च परिच्छिन्नजगद्रूपदर्शनमित्याह—
आकाशादिति द्वान्याम् ॥ ४३ ॥ बहिर्बहिः स्यात्स्योन्वर्षणपरं-

पर्यायां जगद्वाण्डोऽन्ते यस्य तथाविधमहन्ताणुम् ॥ ४४ ॥
तथाच चिच्चमत्कृतेरेव जगदिति नामकरणं न जगत्पृथगस्तीति
फलितमित्याह—चमत्कारेति ॥ ४५ ॥ चिदधीनमहंकारक-
ल्पनं तदधीनं तन्मात्रादिजगत्कल्पनमिति स्थितं यदधीनमन्य-
कल्पनं तदेव परिशिष्टमित्याह—चित इति ॥ ४६ ॥ सदसतोः
सत्यानृतयोः कल्पनयोर्मध्ये खं चाह चेति चेतनपरिच्छेदकल्प-
नं च दुस्त्यजा तस्यागं कृते शेषः स्वत एव विकल्पकाभावात्स-
न्मात्ररूपः संपद्यत इत्याह—जैवेति भावप्रधानो निर्देशः ।
जावभावं प्रति हेतुनिमित्तं वासनाकर्मादि । आदिपदानुपादा-
नपरिग्रहः । भवत्यर्थः सत्ता तदात्मकः ॥ ४७ ॥ ज्ञानेन दृश्य-
तत्संवलितयत्तापायं पूर्वासिद्धाधिष्ठानसत्ता यथा स्थितवोदिता
मेघापाये निर्मलव्योमयत्तावदित्याह—चितेति ॥ ४८ ॥ अनु-
भाविनं निरप्रपञ्चमनुमानेनापि द्रष्टयति—विश्रमिति । ई-
हाख्यं मनश्चेष्टारूपं सूक्ष्मं जगत् सं शन्यमेव । तथा विबुधा-
नामिन्द्रियतदधिष्ठानुद्भवानामालयः साकारः स्थूलश्च विश्वविग-
डरूप इति द्विविधमपि विश्वं खं शन्यमेवास्ति चिच्चमत्काररूपत्वा-
दित्यर्थः ॥ ४९ ॥ तत्र व्याख्यादिसिद्धये उदाहरणादि दर्श-
यति—योयदिति । सावयवजलादिकार्ये तरङ्गादावपि तथा दृष्टं
निरवयवचिन्मात्रं कैव कथेत्यर्थः ॥ ५० ॥ इत्थं च नामरूपनि-
ष्कृष्टापरिच्छिन्नचिद्रूपमेव जगत्सत्तात्त्विकं रूपं फलितमित्याह—
चिन्तेरिति ॥ ५१ ॥ वैपरीत्यदर्शनेऽपि जगद्वचना चिद्रचनैवेति
फलितमित्याह—मन इति ॥ ५२ ॥ एवं जगत्स्थित्ययत्वे सति

चित्तेर्मरीचिबीजस्य निजा यान्तश्चमत्कृतिः ।
 सा चैषा जीवतन्मात्रमात्रं जगदिति स्थिता ॥ ५४ ॥
 चित्तात्स्वशक्तिकचनं यदहंभावनं चितः ।
 जीवः स्पन्दनकर्मात्मा भविष्यदभिधो ह्यसौ ॥ ५५ ॥
 यच्चिचित्त्वेन कचनं स्वसंपाद्याभिधात्मकम् ।
 स्वविकारैर्व्यवच्छेद्यं मिथ्यते नो न विद्यते ॥ ५६ ॥
 चित्स्पन्दरूपिणोरस्ति न भेदः कर्तृकर्मणोः ।
 स्पन्दमात्रं भवेत्कर्म स एव पुरुषः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 जीवश्चित्तपरिस्पन्दः पुंसां चित्सं स एव च ।
 मनस्त्विन्द्रियरूपं सत्सत्तां नानेव गच्छति ॥ ५८ ॥
 शान्ताशेषविशेषं हि चित्प्रकाशच्छटा जगत् ।
 कार्यकारणकादित्वं तस्मादन्यन्न विद्यते ॥ ५९ ॥
 अच्छेद्योऽहमदाह्योऽहमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽहमिति स्थितम् ॥ ६० ॥
 विषदन्ते तथा ह्यत्र विषदन्तो यथा भ्रमैः ।
 भ्रमयन्तो वयं त्वेते जाता विगतविभ्रमाः ॥ ६१ ॥

दृश्ये मूर्ते शस्वरूढे विकारादि पृथग्भवेत् ।
 नामूर्ते तज्जकचित्ते चित्त्वे सदसदात्मनि ॥ ६२ ॥
 चित्तरौ चेत्यरसतः शक्तिः कालादिनामिकाम् ।
 तनोत्याकाशविशदां चिन्मधुघ्नीः स्वमञ्जरीम् ॥ ६३ ॥
 स्वयं विचित्रं स्फुरति चिदण्डकमनाहतम् ।
 स्वयं विलक्षणस्पन्दं चिद्वायुरण्डजात्मकः ॥ ६४ ॥
 स्वयं विचित्रं कचनं चिद्धारि न निखातगम् ।
 स्वयं विचित्रधातुत्वं श्रेष्ठाङ्गमपि निर्मितम् ॥ ६५ ॥
 स्वविचित्ररसोल्लासा चिद्व्योम्ना सततोदिता ।
 स्वयं चिदेव प्रकटश्चिदालोको महात्मकः ॥ ६६ ॥
 स्वयमस्तं गते बाह्ये स्वज्ञानादुदिता चितिः ।
 स्वयं जडेषु जाड्येन पदं सौषुप्तमागता ॥ ६७ ॥
 स्वयं स्पन्दितया स्पन्दिचित्त्वाच्चिति महानभः ।
 चित्प्रकाशप्रकाशो हि जगदस्ति च नास्ति च ॥ ६८ ॥
 चिदाकाशैकशून्यत्वं जगदस्ति च नास्ति च ।
 चिदालोकमहारूपं जगदस्ति च नास्ति च ॥ ६९ ॥

चिद्वैतैव फलितेत्याह—चित इति । चित्चित्तवयोश्च कल्पनरूप-
 पमानाद्भेदो न वस्तुन इति जगत्कृतः ॥ ५३ ॥ वर्णितां जगत-
 श्चिन्मात्रतामुक्तिवैचित्र्यैर्दृढं व्युत्पादयितुमुपक्रमते—चिन्तेरित्या-
 दिना । चित्तेरर्थप्रधानशक्तिरेव जीवतदुपाधिभूततन्मात्रमात्रं
 सज्जगदिति वेपथे स्थितेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तत्तश्चित्तादहंकारशक्ति-
 स्फुरणमेव स्पन्दनकर्मप्राणसंवलने जीवशब्दवाच्यं भविष्यती-
 त्याह—चित्तादिति ॥ ५५ ॥ तथा भावेऽपि न चित्स्वभावभेद-
 इत्याह—यदिति । यत् यद्यपि चित्तश्चित्त्वेन कचनं स्वविकारै-
 ररहन्तादिभिव्यवच्छेद्य रात्स्वसंपाद्यजीवाद्याभिधात्मकं संपन्नं त-
 थापि तद्व्यवच्छिन्नरूपमुपाधिमिथ्यात्वात्प्र विद्यत इति नो भिद्यते
 नैव भेदप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ चित्स्पन्दशक्तिकभेदादहंकार-
 प्राणोपहितजीवभेदमाशङ्क्याह—विदिति । चित्प्रधानोऽहंकारः
 कर्ता स्पन्दप्रधानः प्राणः क्रिया । नहि स्वक्रियया कर्ता भिद्यते
 अतः स चित्स्पन्दसंवलन एव पुरुषो जीव इत्यर्थः ॥ ५७ ॥
 एवं चित्तमनइन्द्रियादिभावेऽपि न जीवभेदः । जीवोपाधिमनस-
 एव गोलकभेदेनैन्द्रियभावेनावस्थानादित्याह—जीव इति ॥ ५८ ॥
 एवं जगज्जीवभेदनिरासे फलितमुपसंहरति—शान्तेति । हि य-
 स्मात्तुच्छतरकार्यकारणादिभावस्वभाव जगराग्राग्रीत्या चित्र-
 काशस्य छटाप्रान्त इव तदभिन्नमत्तास्फूर्तिकं तन्माद्भेदोऽन्यत्र
 विद्यते इति शान्ताशेषविशेषं प्रत्यगात्मरूपमेव संपन्नमित्यर्थः
 ॥ ५९ ॥ तत्र सर्वानर्थनिवृत्तिं दर्शयति—अच्छेद्य इति ॥ ६० ॥
 एतदपरिज्ञानादेव द्वैतवादिना विवादभेदो नास्माकमित्याह—
 विषदन्त इति । स्वस्वभ्रमैरन्यान्प्राणयन्तो यथा तद्वत् ॥ ६१ ॥
 अज्ञतज्ज्ञयोर्दृश्ये मृतामूर्तेभावनाकृत एव सत्यमिथ्यात्वप्रयुक्तद्वै-
 ताद्वैतविभाग इत्याह—दृश्य इति ॥ ६२ ॥ चेत्ये रस आस-

क्तिस्तद्वजलसेकाच्चिद्वसन्तधीरूपा शक्तिर्मायाकालादिनामिकां
 स्वमञ्जरीं तनोति । आकाशे प्रथमभूते ऊर्ध्वदेशे च विशदाम्
 ॥ ६३ ॥ यथा ब्रह्म स्वाधीनकल्पनाक्रमैर्जगज्जीवभावं प्राप्तं
 तथा स्वाधीनैरेव बोधकर्मः स्वरूपेऽवतिष्ठत इत्याह—स्वयमि-
 त्यादिमाधर्चनुभिः । चिन्मयमेवानाहतमच्छिन्नगर्भमेव सत् प्रथ-
 ममाकाशकल्पने सच्छिन्नत्वादण्डकमण्डसदृशं ब्रह्माण्डरूपं वा स्फु-
 रति । ततोऽण्डजात्मको वायुः सूत्रात्मा वातस्कन्धरूपो वा स्फु-
 रतीति सर्वत्रानुपपन्नः ॥ ६४ ॥ ततो वक्ष्यमाणतेजोजन्मानन्तरं
 वारि अतत्त्वं भूत्वा स्फुरति । तच्च न तडागादिनिखातगं भूय-
 सगन्धप्रकटदयोगान् । मा चित्स्वयं विचित्राः स्वर्णरजतादिधातवो
 यस्यां पृथिव्यां तद्भावं । श्रेष्ठानां देवायुरमनुष्याणामज्ञदेहादि-
 भावमपि निर्माणेन प्रापितम् ॥ ६५ ॥ जगदाध्यायकचन्द्रात्म-
 नापि स्वयमेवाभूदित्याह—स्वयमिति । भौमौषधिरसभेदाना-
 मपि चन्द्राधीनत्वात्स्वविचित्रेऽप्युक्तम् । अत्र तेजःसर्गः पाठः
 क्रमादार्थकमो वलीयानिति प्रागुक्तवायुसर्गानन्तरं बोध्यः ।
 चिदण्डकमित्यादिममस्तं सर्वत्र रूपकं वा बोध्यम् ॥ ६६ ॥
 स्वज्ञानादेव बाह्ये दृश्येऽस्तं गते सति उदिता आविर्भूतपूर्णभावा
 अवतिष्ठत इति शेषः । जडेषु स्थावरादिषु ॥ ६७ ॥ उक्तमे-
 वार्थं संक्षिप्याहार्थेन—स्वयमिति । अविचारे स्पन्दस्वभावप्राणा-
 ध्यात्मभावकल्पने स्पन्दि संसाधयेव भवति । स्वविचाराविर्भूतचि-
 त्वात्तु चित्त्येव स्वस्वभावेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । तदवस्थस्य किं ज-
 गदस्ति उत नास्ति । मन्वे संगारापत्तिरमन्वे त्वसत्प्राप्तिप्रसङ्ग-
 इत्याशङ्क्य सर्वदा जगतो ब्रह्ममनया सत्त्वमेव स्वसत्तया त्वस-
 त्वमेवेत्याह—चित्प्रकाश इत्याद्यर्थपदकेन । सर्वत्र चित्सतोप-
 जीवित्वप्रदर्शनाय प्रकाशादिभावकूपि तत्तद्वैततोक्तिः । प्रका-

चिन्मासुतपरिस्पन्दो जगदस्ति च नास्ति च ।
 चिद्वनभ्रान्तकृष्णत्वं जगदस्ति च नास्ति च ॥ ७० ॥
 चिदकांलोकदिवसो जगदस्ति च नास्ति च ।
 चित्कज्जलरजसैलपरमाणुर्जगत्क्रमः ॥ ७१ ॥
 चिदभ्यौष्यं जगद्वेत्ता जगच्चिच्छब्दशुक्लता ।
 जगच्चिच्छैलजठरं चिज्जलद्रवता जगत् ॥ ७२ ॥
 जगच्चिदधिभुमाधुर्यं चित्क्षीरस्निग्धता जगत् ।
 जगच्चिद्विमशीतत्वं चिज्ज्वालाज्वलनं जगत् ॥ ७३ ॥
 जगच्चित्सर्वपक्षेहो बीबिधित्सरितो जगत् ।
 जगच्चित्क्षौद्रमाधुर्यं जगच्चित्कनकाङ्गदम् ॥ ७४ ॥
 जगच्चित्पुष्पसौगन्ध्यं चिह्नताम्रफलं जगत् ।
 चित्सत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चिद्वपुः ॥ ७५ ॥
 अत्र भेदविकारादि नखे मलमिव स्थितम् ।
 इतीदं सन्मयत्वेन सदसद्भुवनत्रयम् ॥ ७६ ॥
 अविकल्पतदात्मत्वात्सत्तासत्तैकतैव च ।
 अवयवावयवविता शब्दाधौ शशभृक्कृवत् ॥ ७७ ॥
 अनुभूत्यपलापाय कल्पितो यैर्धिगस्तु तान् ।
 न विद्यते जगद्यत्र साग्र्यध्वुर्वीनदीश्वरम् ॥ ७८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे ब्रह्मप्रतिपादनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

तृतीयो दिवसः ।

शस्य तेजसः प्रकाशो भास्वरूपम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 तैलदाहे कज्जलस्येव जगद्वाधे चिदवशेषात्कज्जललोक्तिर्न कार्य-
 त्वाभिप्रायेण ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ सर्वत्र चिदष्ट-
 धकस्त्वादेव जगन्निश्चिदमेवमभिप्रेतमिति स्फुटमाह—चित्स-
 तैवेति ॥ ७५ ॥ खं मलं नैत्यमिव प्रतीतमपि न स्थितम् ।
 असदपि भुवनत्रयमित्युक्तविधया सन्मयत्वेन सदित्यर्थः ॥ ७६ ॥
 जगदसत्ता तर्हि वस्त्वन्तरं स्यात्तत्राह—अविकल्पेति । कल्प-
 तनिरूपितसत्तासत्तयोरभिधानातिरेकादर्शनादित्यर्थः । सावयव-
 निरवयवयोः कथमष्टधकस्त्वमिति वदन्तस्तर्किकान्विद्वदनुभवा-
 पलापिनो धिक्करोति—अवयवेति ॥ ७७ ॥ तत्र युक्तिविरोध-
 माह—न विद्यत इति । अद्यच्छिभिर्हव्यादिभिस्तत्तदीयैश्च
 सहितं जगत् ॥ ७८ ॥ प्रसज्यत इति प्रसङ्गः । कर्मणि घञ् ।
 तत्र इतरस्यावयवदेविभ्रमः कः प्रसक्तः स्यादित्यर्थः । विजडा
 स्वच्छा ॥ ७९ ॥ शान्तं मिथ्यात्वादसदेवाखिलं यथा स्फटि-
 कशिलाप्रतिबिम्बनगरसंनिवेशं धत्ते तद्वत् । कुतोऽखिलस्य
 शान्तत्वं तत्राह—पदार्थेति । सर्वपदार्थाधिष्ठाने चिदाकाशेऽयं
 भूताकाशजो मलो वाय्वादिः सावयवप्रपञ्चः । तत्र भूताकाशे-
 ऽप्यसङ्गस्वभावे यदि तत्कार्यश्लेषा न सन्ति तदा चिदाकाशेऽ

चिदेकत्वात्प्रसङ्गः स्यात्कस्तत्रेतदविभ्रमः ।
 शिलाहृदयपीनापि स्वाकाशे विशदैव चित् ॥ ७९ ॥
 धत्तेऽन्तरखिलं शान्तं संनिवेशं यथा शिला ।
 पदार्थनिकराकाशे त्वयमाकाशजो मलः ॥ ८० ॥
 सत्तासत्तात्मतावत्तामत्ताश्लेषा न सन्ति ते ।
 पल्लवान्तरलेखौघसंनिवेशवदाततम् ॥ ८१ ॥
 अन्यानन्यात्मकमिदं धत्तेऽन्तश्चित्स्वभावतः ।
 समस्तकारणौघानां कारणादिः पितामहः ॥ ८२ ॥
 स्वभावतो कारणात्म चित्तं चिद्व्यनुभूतितः ।
 न चासत्त्वमचेत्यायाश्चितो वाचापि सिद्ध्यति ॥ ८३ ॥
 यदस्ति तदुदेतीति दृष्टं बीजादिवाङ्कुरः ॥ ८४ ॥

गगन इव सुशून्यभेदमस्ति

त्रिभुवनमङ्गमहाचितोऽन्तरस्याः ।

परमपदमयं समस्तदृश्यं

त्विदमिति निश्चयवान्भवानुभूतेः ॥ ८५ ॥

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम

सायंतनाय विधयेऽस्तमितो जगाम ।

स्नानं सभाकृतनमस्करणा जगाम

इयमाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ८६ ॥

सत्तासत्तायाः श्लेषाः सुतरां न सन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥ तर्हि
 चित्सत्तो जगत्संनिवेशस्य कथं भानं तत्राह—पल्लवंति । यथा
 पल्लवं शिरारैर्यौघसंनिवेशं पल्लवान्पृथगनिरुद्धत्वादसदेव तदन्या-
 नन्यात्मकतया स्थितं धत्ते चिदापि तथा जगदित्यर्थः ॥ ८१ ॥
 निर्विकाराकाशोपादानकत्वाज्जगद्विकारस्य मिथ्यात्वमुक्तं, संप्रति
 मिथ्याविकल्पसहस्रात्मकचित्तसमष्ट्यात्मकहिरण्यगर्भनिदानक-
 त्वादपि जगनो मिथ्यात्वमित्याह—समस्तेति ॥ ८२ ॥ चित्त-
 कार्यमानोरधिक्कविक्ल्पानामसत्त्वादेव चित्तमकारणात्म तदेव
 पितामह इत्यर्थः । चेत्यासत्त्वं चितोऽयसत्त्वं न तस्यास्तदव्यभि-
 चारदर्शनादिनि वाचापि चितोऽमत्त्वं न सिद्ध्यति । हि यस्मा-
 द्चिदनुभूतितः सिद्धा । अनुभवविरुद्धं च न वाचः प्रामाण्यमि-
 त्यर्थः ॥ ८३ ॥ यदि जगत्स्वनः सन्त्यानदा ज्ञानायुपायसहस्रै-
 रप्यनुच्छेद्यमेव स्यात्सन्त्यान्तिकोच्छेदासंभवेन पुनरावि-
 र्भावजनादनिर्माक्षप्रसङ्गः स्यादित्याशयेनाह—यदिति ॥ ८४ ॥
 यदि दृश्यस्य सत्तायां महानाग्रहस्तर्हि अनुभवेन भेदं निरस्य
 परमपदात्मकचित्तमयत्वेन तत्सत्तैव सा स्वीकार्येत्याह—गगन
 इति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
 प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः १५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

जगदाकाशमेवेदं यथा हि व्योम्नि मौक्तिकम् ।
विमले भाति स्वात्मैव जगच्चिद्रगनं यथा ॥ १ ॥
अनुत्कीर्णैव भातीव त्रिजगच्छालभञ्जिका ।
चित्स्वप्नेनैव सोत्कीर्णा नचोत्कृतीव विद्यते ॥ २ ॥
समुद्रेऽन्तर्जलस्पन्दाः स्वभावादच्युता अपि ।
वीचिवेगा भवन्तीव परे दृश्यविदस्तथा ॥ ३ ॥
जालान्तर्गतसूर्याभा जालाकाररजांस्यपि ।
जगद्भानं प्रति स्थूलान्यणुं प्रति यथाचलाः ॥ ४ ॥
जगद्भानं न भातीदं ब्रह्मणो व्यतिरेकतः ।
जालसूर्योऽंशुजालं तु व्यतिरेकानुभूतिदम् ॥ ५ ॥
अनुभूतान्यपीमानि जगन्ति व्योमरूपिणि ।
पृथ्व्यादीनि न सन्त्येव स्वप्रसंकल्पयोरिव ॥ ६ ॥
पिण्डग्रहो जगत्सिन्धुजानाकाशरूपिणि ।
मरुतयां जलमिव न संभवति कुत्रचित् ॥ ७ ॥
जगत्पिण्डग्रहेऽस्मिन्संकल्पनगरोपमे ।
मरौ सरिद्धिभाति दृश्यता भ्रान्तिरूपिणी ॥ ८ ॥
स्वप्नाद्दृश्येव जगतां तुलादेशेन केन च ।

तुलिता कलनोमुक्ता दृश्यश्रीर्व्योमं जृम्भते ॥ ९ ॥
वर्जयित्वा हविज्ञानं जगच्छब्दार्थभाजनम् ।
जगद्ब्रह्मस्वशब्दानामर्थं नास्त्येव भिन्नता ॥ १० ॥
इदं त्वचेत्यचिन्मात्रं भानोर्भातं नमः प्रति ।
तथा सूक्ष्मं यथा मेघं प्रति संकल्पवारिदः ॥ ११ ॥
यथा स्वप्नपुरं स्वच्छं जाग्रत्पुरवरं प्रति ।
तथा जगदिदं स्वच्छं सांकल्पिकजगत्प्रति ॥ १२ ॥
तस्मादचेत्यचिद्रूपं जगद्भोमैव केवलम् ।
शून्यो व्योमजगच्छब्दौ पर्यायौ विद्धि चिन्मयी ॥ १३ ॥
तस्मान्न किंचिदुत्पन्नं जगदादीह दृश्यकम् ।
अनाख्यमनभिव्यक्तं यथास्थितमवस्थितम् ॥ १४ ॥
जगदेवं महाकाशे चिदाकाशमभिसिमतम् ।
तद्देशस्याणुमात्रस्य तुलायाश्चाप्रपूरकम् ॥ १५ ॥
आकाशरूपमेवाच्छं पिण्डग्रहविवर्जितम् ।
व्योम्नि व्योममयं चित्रं संकल्पपुरवत्स्थितम् ॥ १६ ॥
अत्रेदं मण्डपाख्यानं शृणु भ्रवणभूषणम् ।
निःसंदेहो यथैषोऽर्थश्चिन्ते विभ्रान्तिमेप्यति ॥ १७ ॥

शश्वदृष्टान्तयुक्तयोर्धरुक्तार्थमनुभावयन् ।

विस्तृतं मण्डपाख्यानमत्रोपक्रमते मुनिः ॥ १ ॥

जगच्चिदाकाशमेवेति प्रतिज्ञा । कथं तर्हि पृथग्भाति त-
त्राह—यथेति । यथा विमले व्योम्नि प्राग्व्या मुक्तानां मेघो
मौक्तिकं भाति तद्वत् । चिद्रगनं स्वात्मैव यथा जगत्तथा दृष्टान्तः
भ्रूयतामिति शेषः ॥ १ ॥ नचोत्कीर्णैः । तदुत्कर्तुं चेत्तनान्तर्ग-
तप्रसिद्धोर्निर्विकारासत्त्वोत्कर्तनसंभवाच्चेति भावः ॥ २ ॥ दृश्य-
विदो जगत्प्रत्ययाः ॥ ३ ॥ जगदनिमज्जत्वेन मूर्द्धव्यगतमपि
विद्वद्दृष्ट्या वस्तुनो जालमूर्त्यमरीच्यणुकादयति कान्ववत्याह—
जालेति । सूर्याभाया यो जालच्छिद्रप्रयुक्तां दण्डमुमलायाकार-
स्तदन्तर्गतानि रजामि । अपिशब्दादन्वयेषां स्थूलतमत्वं किं
वाच्यमित्याशयः । अथवा जगदवभासकमाक्षिचिन्प्रकाशस्य
सूर्यालोकादिप्रकाशात्तदन्तर्गतपरमाणादिभ्योऽयतिमुक्तमन्वमि-
त्याह—जालेति ॥ ४ ॥ तदंशोपपादयितुं मरीचितदणुवैधर्म्यं
चित्तिं दर्शयति—जगदिनि ॥ ५ ॥ व्यतिरेकतो न भातीत्यु-
क्तरनुभवविरोधं परिहरति—अनुभूतान्यपीति ॥ ६ ॥ अनेक-
दिनावस्थाभिन्नस्य कथं स्वप्रसंकल्पसाम्यं तत्राह—पिण्डेति ।
पिण्डग्रहो मूर्ततास्वीकारः ॥ ७ ॥ ८ ॥ जगतां दृश्यश्रीर्दृशि
साक्षिचैतन्य एवैकतः स्वप्नमारोप्य केन च सागमारविवेककु-
दिलक्षणेन तुलामध्यकण्टकप्रवेशेन तुलिता साम्येनावधारिता
चैतन्येव जागरे स्वप्न इव कलनोन्मुक्ता सती व्योम शून्यं ब्रह्मैव

वा जृम्भते प्रथते ॥ ९ ॥ तथाचाविवेकिदृशैव ब्रह्मादिशब्दार्थाजग-
च्छब्दार्थभेदेन न तत्त्वज्ञदृशेत्याह—वर्जयित्वेति ॥ १० ॥ कथं तर्हि
तत्त्वज्ञदृशां जगत्प्रति तन्माक्षिदर्शनमित्युक्तं शून्यान्मकनभः
प्रति तदालोकस्य प्रकाशत्वदर्शनमित्येत्याह—इदमिति । साक्षि-
चैतन्यं प्रति जगद्दर्शनं तर्हि कथं तत्राप्याह—तथेति ॥ ११ ॥
कथमत्यन्तमलिनस्य दृश्यस्य स्वच्छतमचिन्मात्रं तस्याशब्दं प्रती-
तिकालिकैव बाध्यमानसदृश्ययोर्मेलनना तिरोभावकाले तु
परम्परापक्षया स्वच्छतमैव परिशिष्यन् इत्याह—यथेति ।
जगज्जाग्रत्प्रपञ्चः । सांकल्पिकग्रहणं स्वप्नस्यायुपलक्षणम् ॥ १२ ॥
उपसंहरति—तस्मादित्यादिना । शून्यौ शून्याथार्थवैशून्यौ वा
॥ १३ ॥ १४ ॥ एवमुक्तरीत्या महाकाशे मायाकाशे स्थितं
जगदभिसिन्मन्निगवरणं चिदाकाशमेव । परिच्छिन्नजगदभेदे
चितोपि तावन्मात्रनां वाग्यति—तद्देशस्येति । तद्देशस्य चित्र-
देशस्याणुमात्रस्यान्पतरस्यापि अन्त्यान्तःकरणवृत्तितद्भासनापरि-
च्छिन्नाणुनमचिद्रागोऽपि सर्वजगत्परिच्छेदभावेन तदन्तर्भा-
वस्य जगत्तत्प्रपूरकत्वे दूरनिरस्ता ब्रह्मचैतन्यस्य तावन्मात्र-
तेति भावः ॥ १५ ॥ कथं व्योमवच्छून्यप्रायचित्तवृत्तितद्भास-
नान्तर्भाताविपुलतमजगदवस्थितस्तत्राह—आकाशेति । पिण्ड-
ग्रहो मूर्तिस्वीकारः । तत्रानुभवागोहाय दृष्टान्तमाह—संकल्पे-
ति ॥ १६ ॥ उक्तेऽर्थं रामस्य संदेहव्यामोहानवधारणानि लि-
ङ्गरूपलक्ष्य श्रीवसिष्ठस्तदपनोदाय तदुपपत्तिसहस्रकथानुरजना-

श्रीराम उवाच ।

सद्बोधवृद्धये ब्रह्मन्समासेन वदाशु मे ।
मण्डपास्थानमखिलं येन बोधो विवर्धते ॥ १८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अभूदस्मिन्महीपीठे कुलपद्मो विकाशवान् ।
पद्मो नाम नृपः श्रीमान्बहुपुत्रो विवेकवान् ॥ १९ ॥
मर्यादापालनाम्भोधिर्द्विषसिर्मिरभास्करः ।
कान्ताकुमुदिनीचन्द्रो दोषतृणहुताशनः ॥ २० ॥
मेरुर्विबुधवृन्दानां यशश्चन्द्रो भवार्णवे ।
सरः सङ्गुणहंसानां कमलामलभास्करः ॥ २१ ॥
संप्रामवीरुपवनो मनोमातङ्गकेसरी ।
समस्तविद्यादयितः सर्वाश्चर्यगुणाकरः ॥ २२ ॥
सुरारिसागरक्षोभविलसन्मन्दराचलः ।
विलासपुष्पौघमधुः सौभाग्यकुसुमायुधः ॥ २३ ॥
लीलालतालास्यमरुन्माहसोत्साहकेशवः ।
सौजन्यकैरवशशी दुर्लीलावल्लिकानलः ॥ २४ ॥

इत्याषौ वासिष्ठमहारामायणे बान्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे मण्डपोपाख्यानं राजवर्णनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः १६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

भूतलाप्सरसा सार्धमनन्यदयितापतिः ।
अकृत्रिमप्रेमरसं स रेमे कान्तया तया ॥ १ ॥
उद्यानवनगुल्मेषु तमालगहनेषु च ।
पुष्पमण्डपरम्येषु लताचलयसशसु ॥ २ ॥
पुष्पान्तःपुरशय्यासु पुष्पसंभारवीथिषु ।
वसन्तोद्यानदोलसु क्रीडापुष्करिणीषु च ॥ ३ ॥
चन्दनद्रुमशैलेषु संतानकतलेषु च ।

कदम्बनीपगेहेषु पारिभद्रोदरेषु च ॥ ४ ॥
विकसत्कुन्दमन्दारमकरन्दसुगन्धिषु ।
वसन्तवनजालेषु कूजन्कोकिलपक्षिषु ॥ ५ ॥
नानारण्यतृणानां च स्थलेषु मृदुदीप्तिषु ।
निर्झरेषु तरत्तारसीकरासारवर्षिषु ॥ ६ ॥
शैलानां मणिमाणिक्यशिलानां फलकेषु च ।
देवर्षिमुनिगहेषु दूरपुण्याश्रमेषु च ॥ ७ ॥

नितं विस्तृतं मण्डपोपाख्यानं श्रावयितुं प्रतिजानीते—अञ्जति ॥ १७ ॥ समासेनानुपयुक्तार्थं संक्षेपेण । पूर्वतरप्रतिज्ञायामिवो-
क्तिविलम्बमाशङ्क्य—आश्रिति ॥ १८ ॥ कुलस्य वंशस्य
पद्मइव यशःसौरभ्यहेतुत्वात्पद्मः ॥ १९ ॥ वर्णाश्रममर्यादा
वेला द्वीपमर्यादा च ॥ २० ॥ विबुधा विद्वांसो देवाश्च तद्वृन्दा-
नाम् । कमलाः संपदस्तल्लक्षणकमलानां भास्करः ॥ २१ ॥
संप्रामे वीरुत्पायाणां परेषां पवनइव प्रकम्पयिता अतएव
मानोजिततन्मनोलक्षणमातङ्गानां केसरी शत्रुन्मानभङ्गेन नम-
यिता न हन्तेत्याशयः । दयितः प्रियः ॥ २२ ॥ तस्येन्द्रशत्रुजे-
तुल्यमाह—सुरारिति । मधुर्वसन्तः ॥ २३ ॥ सर्वासाध्यधर-
ण्युद्धारादिसाधनोद्योगः साहसम् । दुश्चेष्टाविषवक्षीनामनलइव
साहकः । कुत्सायां कन् ॥ २४ ॥ वलिता वेष्टिता । कमला
लक्ष्मीः ॥ २५ ॥ सर्वास्वनुवृत्तिषु भर्तृसेवाप्रकारेषु सर्वेषां परि-

जनानां वा अनुवृत्तिष्वनुकूलाचरणेषु ललिता ॥ २६ ॥ अलका
एव अलयो ब्रमरगः । सिताङ्गी निर्मलाङ्गी । कर्णिकेव कर्णि-
कया च गौरी । एवमप्रपञ्च्यमानसाधारणविशेषणानि योज्या-
नि ॥ २७ ॥ रसः प्रेमा मकरन्दश्च ॥ २८ ॥ अवदाततनुः
स्वच्छदेहा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारा-
मायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

अनृतिः कामभोगेभ्यो भूयो दुःखावसानता ।

द्वैवरण्यन्या कर्तुमशक्येत्यत्र कीर्त्यते ॥ १ ॥

अनन्यदयितापतिरिति प्रेमरसस्याकृत्रिमत्वे हेतुः ॥ १ ॥
उद्यानवनगुल्मेष्वित्यादीनां रेमे इत्यत्रैवान्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥
संतानकाः कल्पवृक्षविशेषाः स्वप्रभावादिन्द्रप्रसादाद्वा प्राप्तास्तेषां
तलेषु ॥ ४ ॥ ५ ॥ तरतां हवमानानां तारसीकराणामासारी
धारासंपातः ॥ ६ ॥ देवर्षिमुनिगहेषु सहयात्रारूपं रमणम्

कुमुद्वतीषु फुल्लासु खेरासु नलिनीषु च ।
 वनखलीषु कृष्णासु फुल्लासु फलिनीषु च ॥ ८ ॥
 सुरतैः सुरतारुण्यैः सुन्दरः सुन्दरेहितैः ।
 इहितैः पेशलान्योन्यघनप्रेमरसाधिकैः ॥ ९ ॥
 प्रहेलिकाभिराख्यानैस्तथा चाक्षरमुष्टिभिः ।
 अष्टापदैर्बहुष्टतैस्तथा गूढचतुर्थकैः ॥ १० ॥
 नाटिकाख्यायिकाभिश्च श्लोकैर्विन्दुमतिक्रमैः ।
 देशकालविभागैश्च नगरग्रामचेष्टितैः ॥ ११ ॥
 ऋगदाममालावलितैर्नाभरणयोजनैः ।
 लीलाविलोलचलनैर्विचित्ररसभोजनैः ॥ १२ ॥
 आर्द्रकुङ्कुमकूर्पूरताम्बूलीदलचर्चणैः ।
 फुलपुष्पलतागुञ्जादेहगोपनस्वप्नैः ॥ १३ ॥
 समालम्भनलीलाभिर्मालाप्रहरणक्रमैः ।
 गृहे कुसुमदोलाभिरन्योन्यं दोलनक्रमैः ॥ १४ ॥
 नौयानयुग्महस्त्यश्वदान्तोष्ट्रादिगमागमैः ।
 जलकेलिविलासेन परम्परसमुद्गमैः ॥ १५ ॥
 नृत्यगीतकलालास्यतालताण्डवमण्डनैः ।
 संगीतकैः संकथनैर्वीणासुरजवादनैः ॥ १६ ॥
 उद्यानेषु सरित्तीरवृक्षेषु वरवीथिषु ।
 अन्तःपुरेषु हर्म्येषु फुल्लदोलावदोलनैः ॥ १७ ॥
 सा तथा सुखसंवृद्धा तस्य प्रणयिनी प्रिया ।
 एकदा चिन्तयामास सुभ्रुः संकल्पशालिनी ॥ १८ ॥
 प्राणेभ्योऽपि प्रियो भर्ता ममैष जगतीपतिः ।
 यौवनोल्लासचान्ध्रामान्कथं स्यादजरामरः ॥ १९ ॥
 भर्तानेन सहोचुङ्गस्तनी कुसुमसम्यासु ।
 कथं खैरं चिरं कान्ता रमे युगशतान्यहम् ॥ २० ॥
 तथा यते यत्नमतस्तपोजपयमेहितैः ।
 रजनीशमुखो राजा यथा स्यादजरामरः ॥ २१ ॥

ज्ञानवृद्धांस्तपोवृद्धान्विद्यावृद्धानहं द्विजान् ।
 पृच्छामि तावन्मरणं कथं न श्यावृणामिति ॥ २२ ॥
 इत्यानीयाथ संपूज्य द्विजान्प्रपृच्छ सा नता ।
 अमरत्वं कथं विप्रा भवेदिति पुनःपुनः ॥ २३ ॥
 विप्रा ऊचुः ।
 तपोजपयमैर्देवि समस्ताः सिद्धसिद्धयः ।
 संप्राप्यन्तेऽमरत्वं तु न कदाचन लभ्यते ॥ २४ ॥
 इत्याकर्ण्य द्विजमुखाच्चिन्तयामास सा पुनः ।
 इदं स्वप्रज्ञयैवाशु भीता प्रियवियोगतः ॥ २५ ॥
 मरणं भर्तुरग्रे मे यदि देवाद्भविष्यति ।
 तत्सर्वदुःखनिर्मुक्ता संस्थास्ये सुखमात्मनि ॥ २६ ॥
 अथ वर्षसहस्रेण भर्तादौ चेन्मरिष्यति ।
 तत्करिष्ये तथा येन जीवो गेहान्न यास्यति ॥ २७ ॥
 तद्भ्रमद्भर्तृजीवेऽस्मिन्निजे शुद्धान्तमण्डपे ।
 भर्ता विलोकिता नित्यं निवत्स्यामि यथासुखं ॥ २८ ॥
 अद्यैवारभ्यैतदर्थं देवीं ब्रूमि सरस्वतीम् ।
 जपोपवासनियमैरानोषं पूजयाम्यहम् ॥ २९ ॥
 इति निश्चित्य सा नाथमनुक्त्वैव वराङ्गना ।
 यथाशास्त्रं चचारोग्रं तथा नियममास्थिता ॥ ३० ॥
 त्रिरात्रस्य त्रिरात्रस्य पर्यन्ते कृतपारणा ।
 देवद्विजगुरुप्राज्ञविद्वत्पूजापरायणा ॥ ३१ ॥
 ज्ञानदानतपोध्याननित्योद्युक्तशरीरिका ।
 सर्वास्तिक्यसदाचारकारिणी क्लेशहारिणी ॥ ३२ ॥
 यथाकालं यथोद्योगं यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 तोषयामास भर्तारमपरिज्ञातसंस्थितिः ॥ ३३ ॥
 त्रिरात्रशतमेवं सा बाला नियमशालिनी ।
 अनारतं तपोनिष्ठामतिष्ठत्कष्टचेष्टया ॥ ३४ ॥

॥ ७ ॥ कुमुद्वतीषु निशि, नलिनीषु दिवा ॥ ८ ॥ मुरसदृशैः
 सारुण्यैः । सुन्दराणां विषयाणामीहितैरीप्सितैः । इहितैर्विला-
 सचेष्टितैः ॥ ९ ॥ प्रहेलिकाः लौकिकपरिहासकथाः । आख्या-
 नानि पौराणिकानि । अक्षरमुष्ट्यादयो द्यूतविशेषाः ॥ १० ॥
 नाट्यदृश्यार्थाः प्रबन्धा नाटिकाः । श्रवणमात्रास्वाद्यकाव्यनि-
 बन्धकथा आख्यायिकाः । विन्दुनां विन्दुषां मतिभिः कस्यन्ते
 अवगम्यन्त इति विन्दुमतिक्रमैर्गूढाशयश्लोकैः । नगरग्रामचेष्टि-
 तैरनुकृतैरिति यावत् ॥ ११ ॥ बलितैर्वर्तनैः ॥ १२ ॥ फुल्लैः
 पुष्पैर्लेताभिर्गुञ्जाभिर्वा देहस्य गोपनं पिधानं येषु तथाविधैर्नख-
 मणैर्नखक्षतैः ॥ १३ ॥ अनुधावनं स्पर्शः समालम्भनं त-
 त्प्रधानलीलाभिः ॥ १४ ॥ नौभिर्यानं जलेषु । युग्मभूतहस्त्य-
 श्वानां दान्तानां दमनेन शिक्षितानामुष्ट्रादानां च गमागमैश्च
 कमणपरिवर्तनैः ॥ १५ ॥ गीतिकथालापाः संकथनानि

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यमेहितैर्नियमानुष्ठानैः
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति चिन्तयामासेति पूर्वतननान्वयः । अमरत्वं
 भर्तुः स्वस्य चेति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वप्रज्ञयैव इदं वक्ष्यमाणं
 चिन्तयामास ॥ २५ ॥ आत्मनि सर्वदुःखनिर्मुक्ता । परलोके एत-
 जन्मस्मरणाभावेन भर्तुर्वियोगदुःखप्रमत्तेरिति भावः ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ शुद्धान्तस्यान्तःपुरस्य मण्डपे ॥ २८ ॥ ब्रूमि चिद्वत् ॥ २९ ॥
 नाथमनुक्त्विति । ननु 'या त्वां भर्ताऽननुज्ञाता उपवासव्रतं
 चरेत् । आयुष्यं हर्तेन भर्तुर्मृता नरकमृच्छति ॥' इति निन्दित-
 सिद्धं कथं यथाशास्त्रमिति चेत् । 'प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा सदा
 भर्तृहितं चरेत् । व्रतोपवासनियमैरुपचारैश्च लौकिकैः ॥' इति
 शास्त्रानिन्दाया भर्तृहितातिरिक्तस्वकाम्योपवासादिविषयत्वाद-
 दोषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वास्तिक्यं शास्त्रार्थे अस्त्यवश्यं फलमिति
 बुद्धिः सर्वास्तिक्यम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अतिष्ठत् अनुष्ठितवती

त्रिरात्राणां शते चाथ पूजिता प्रतिमानिता ।
तुष्टा भगवती गौरी वागीशा समुवाच ताम् ॥ ३५ ॥

सरस्वत्युवाच ।

निरन्तरेण तपसा भर्तुमभ्यस्यतिशालिता ।
परितुष्टासि ते वत्से गृहाण वरमीप्सितम् ॥ ३६ ॥

राश्रुवाच ।

जय जन्मजराज्वालादाहदोषशशिप्रभे ।
जय हार्दन्धकारौघनिवारणरविप्रभे ॥ ३७ ॥
अम्ब मातर्जगन्मातस्त्रायस्व रूपणामिमाम् ।
इदं वरद्वयं देहि यदहं प्रार्थये शुभे ॥ ३८ ॥
एकं तावद्विदेहस्य भर्तुर्जीवो ममास्थिके ॥
अस्मादेव हि मा यासीन्निजान्तःपुरमण्डपात् ॥ ३९ ॥
द्वितीयं त्वां महादेवि प्रार्थयेहं यदा यदा ।
दर्शनाय वरार्थाय तदा मे देहि दर्शनम् ॥ ४० ॥
इत्याकर्ण्य जगन्माता तवास्त्वेवमिति स्वयम् ।
उक्त्वान्तर्धानमगमत्प्रोत्थायोर्मिर्निवारणे ॥ ४१ ॥
अथ सा राजमहिषी परितुष्टेष्टदेवता ।
श्रुतगीतेव हरिणी बभूवानन्दधारिणी ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वान्मीकायै उत्पत्तिप्रकरणे मण्डपोपाख्याने राज्ञीपरिवेदनं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः १७

श्रीसरस्वत्युवाच ।

शवीभूतमिमं वत्से अतारं पुष्पपुञ्जके ।
आच्छाद्य स्थापयैनं त्वं पुनर्भर्तारमेष्यसि ॥ १ ॥
पुष्पाणि म्लानिमेष्यन्ति नो नचैष विनङ्कति ।
भूयश्च तव भर्तृत्वमचिरेण करिष्यति ॥ २ ॥

॥ ३४ ॥ बाह्योपचारः पूजिता भावोपचारः प्रतिमानिता
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ भाविभर्तृजीवनब्रह्मविद्याप्राप्ति भाग्यानुरूपा-
मेव स्तुतिं देवादाश्रुवाच—जयेति ॥ ३७ ॥ इमां मामिति
शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ यदा यदा वरार्थाय दर्शनाय प्रार्थये
तदा दर्शनं देहीत्यन्वयः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ पक्षा नेमि-
कटका मासा मध्यकटका ऋतवो नाभिकटका यस्य । 'त्रिना-
भिककमजरम्' इति ध्रुतेः । त्रितयानुस्यूतानि दिनान्यरास्ति-
र्यगनुप्रोतशङ्खः केसरप्राया यस्य । वर्षः संवत्सरोऽष्टौदण्डको
यस्य । क्षणत्रिंशत्कलात्मको नाभिर्मध्यच्छिद्रं यस्य तथाविधे
सूर्योदित्यन्दमये ॥ ४३ ॥ रणखण्डितदेहस्येत्युत्तराह्वयते ।
वस्युत्तरप्राणनादिलिङ्गैः प्रत्यक्षप्रायं चेतनं तनी लिङ्गदेहे अन्त-
र्धि तिरोभावमाययौ ॥ ४४ ॥ नलिनी पद्मिनी ॥ ४५ ॥
विषवपुष्णेन निःश्वसनेन ध्वस्तो विवर्णाकृतः । सशान्त्येव-
स्तुत्रेक्षा । मृगी यथेत्युपमेति न यथाशब्दपौनरुक्त्यम् । वारयति—एतदीय इति ॥ ३ ॥ यथा पयःशोषाच्छुष्यन्ती

पक्षमासर्तुकटके दिनारे वर्षदण्डके ।
क्षणनाभौ स्पन्दमये कालचक्रे वहत्यथ ॥ ४३ ॥
अन्तर्धामाजगामास्याः पत्युस्तुष्टेतनं तनौ ।
संदृश्यमानमेवाशु शुष्कपत्ररसो यथा ॥ ४४ ॥
रणखण्डितदेहेऽस्मिन्मृतेऽन्तःपुरमण्डपे ।
निर्जला नलिनीवासौ परां म्लानिमुपाययौ ॥ ४५ ॥
विषोष्णध्वसनध्वस्तसकलाधरपल्लवा ।
प्राप सा मरणावस्थां सशल्येव मृगी यथा ॥ ४६ ॥
प्राप सा तमसान्धत्वं तस्मिन्मरणमागते ।
दीपज्वालालवे क्षीणे सन्नध्रीरिव भूषिता ॥ ४७ ॥
कार्श्यमाप क्षणेनासौ बाला विरसतां गता ।
यथा स्रोतस्विनी स्रोतःक्षये क्षारविधूसरा ॥ ४८ ॥
क्षिप्रमाक्रन्दिनी क्षिप्रं मौनमूका वियोगिनी ।
बभूव चक्रवाकीव मानिनी मरणोन्मुखी ॥ ४९ ॥
अथ तामतिमात्रविह्वलां
सकृपाकाशभवा सरस्वती ।
शफरीं हृदशोषविह्वलां
प्रथमा वृष्टिर्निवाञ्चकम्पत ॥ ५० ॥

एतदीयश्च जीवोऽसावाकाशविशदस्तव ।
न निर्गमिष्यति क्षिप्रमितोऽन्तःपुरमण्डपात् ॥ ३ ॥
षट्पदध्रेणियनया समाकर्ण्येति बन्धुभिः ।
सा समाश्वासितागत्य पयोभिरिव पद्मिनी ॥ ४ ॥
पतिं संस्थाप्य तत्रैव पुष्पपूरप्रगोपितम् ।
किञ्चिदाश्वासिताऽतिष्ठदृष्टिरेव निधानिनी ॥ ५ ॥

सशल्येति मृग्या अपि विशेषणम् ॥ ४६ ॥ सन्नध्रीर्गृहशोभा ।
भूषिता प्राग्दीपनालंकृता ॥ ४७ ॥ स्रोतसः प्रवाहस्य क्षये
शोषे क्षारेणापेण विधूसरा ॥ ४८ ॥ मानिनी प्राग्भर्तृमन्मा-
नवती तन्क्षयान्मरणोन्मुखी ॥ ४९ ॥ सकृपा प्राग्बहुजन्मस्त्रा-
राधितत्वात्तत्त्वज्ञानदानपर्यवसितकृपावती । आकाशभवा अ-
शरीरिणीति यावत् । अन्वकम्पतेत्यनुकम्पाफलमाश्वासनं
लक्ष्यते ॥ ५० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्पर्यप्रकाशे
उत्पत्तिप्रकरणे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

अन्वयस्यतिरेकाभ्यां नश्यप्राप्तनसर्गयोः ।

मनोमात्रविलासत्वात्सुखत्वमिह बोध्यते ॥ १ ॥

अशरीरिण्येवाश्वासनवरप्रदानाभ्यामनुकम्पमाना श्रीसरस्व-
त्युवाच—शवीभूतमिति । पुष्पपुञ्जके पुष्पराशौ ॥ १ ॥ नो इति
निषेधार्थो निपातः पूर्वान्वयौ ॥ २ ॥ प्राक्तनवरस्यासत्यताज्ञां
वारयति—एतदीय इति ॥ ३ ॥ यथा पयःशोषाच्छुष्यन्ती

तस्मिन्नेव दिने सैषा तस्मिन्नुद्धान्तमण्डपे ।
अर्धरात्रे परिजने सर्वस्मिन्नद्रव्या हृते ॥ ६ ॥
ह्रिमि भगवतीं देवीं शुद्धध्यानमहाधिया ।
दुःखादाहययामास सोवाच समुपेत्य ताम् ॥ ७ ॥
किं स्मृतास्ति त्वया वत्से धत्से किमिति शोकिताम्
संसारभ्रान्तयो भान्ति मृगतृष्णाभ्रुवन्मुधा ॥ ८ ॥

लीलोवाच ।

क ममावस्थितो भर्ता किं करोत्यथ कीदृशः ।
समीपं नय मां तस्य नैका शक्नोमि जीवितुम् ॥ ९ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

चिदाकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।
द्राभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥ १० ॥
तच्चिदाकाशकोशात्मचिदाकाशैकभावनात् ।
अविद्यमानमप्याशु दृश्यतेऽथानुभूयते ॥ ११ ॥
देशाद्देशान्तरप्राप्तौ संविदो मध्यमेव यत् ।
निमिषेण चिदाकाशं तद्विद्धि वरवर्णिनि ॥ १२ ॥
तस्मिन्निरस्तनिःशेषसंकल्पा स्थितिमेपि चेत् ।
सर्वात्मकं पदं तत्त्वं त्वं तदामोष्यसंशयम् ॥ १३ ॥
अत्यन्ताभावसंपत्त्या जगतश्चैतदाप्यते ।
नान्यथा मद्दरेणाशु त्वं नु प्राप्स्यसि सुन्दरि ॥ १४ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा सा ययौ देवी दिव्यमार्म्यायमारूपदम् ।

लीला तु लीलयैवासीन्निर्विकल्पसमाधिभाक् ॥ १५ ॥
तत्तत्त्वाज निमेषेण सान्तःकरणपञ्जरम् ।
स्वदेहं समिवोद्गीना मुक्तनीडा विहंगमी ॥ १६ ॥
दृदर्शं स्वस्या भर्तारं तस्मिन्नेवालयाम्बरे ।
संस्थितं पृथिवीपालमास्थाने बहुराजनि ॥ १७ ॥
सिंहासने समारूढं जयजीवेति संस्तुतम् ।
प्रस्तुतं मण्डलानीककार्यमाहर्तुमादृतम् ॥ १८ ॥
पताकामञ्जरीकीर्णराजधानीगृहस्थितम् ।
पूर्वद्वारस्थितासंख्यमुनिविप्रर्षिमण्डलम् ॥ १९ ॥
दक्षिणद्वारगासंख्यराजराजेशमण्डलम् ।
पश्चिमद्वारगासंख्यललनालोकमण्डलम् ॥ २० ॥
उत्तरद्वारगासंख्यरथहस्त्यश्वसंकुलम् ।
एकभृत्यविनिर्णीतदक्षिणापथविग्रहम् ॥ २१ ॥
कर्णाटनाथरचितपूर्वदेशक्रियाक्रमम् ।
सुराग्राधिपतिर्णीतसर्वम्लेच्छोत्तरापथम् ॥ २२ ॥
मालदेशसमाक्रान्तसर्वपाश्चात्यतङ्गणम् ।
दक्षिणाग्धितटयातलङ्कादुत्तविनोदितम् ॥ २३ ॥
पूर्वाग्धितटमाहेन्द्रसिद्धोक्तगगनापगम् ।
उत्तराग्धितटयातदूतवर्णितगुणकम् ॥ २४ ॥
पश्चिमाग्धितटालोकवर्णितास्तमयक्रमम् ।
असंख्यबद्धभूपालकलाकीर्णखिलाजिरम् ॥ २५ ॥
यज्ञवाटपठद्विप्रजिततुर्थाग्रनिःस्वनम् ।
बन्दिकोलाहलोल्लासप्रतिश्रुद्धनकुजरम् ॥ २६ ॥

पाँचनी पयोभिरागत्याश्रास्यते तद्वत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ शुद्धध्यानो-
ऽवगोधः ॥ ६ ॥ शुद्धध्यानमहितमहाधिया आहूतवागते-
त्याहययामासंन्युप्रेक्षा । 'आर्तिर्ही' इत्येतदपवादेन 'शाच्छा-
याहा' इत्यादिना युक्तं । सा मरुखता ॥ ७ ॥ तत्रादौ शोका-
पनयाय तद्धेतुतां मित्यान्वमाह—समारिति ॥ ८ ॥ ९ ॥
दशलोकवत्परलोककल्पनाया अपि धिन्मात्राधिष्ठानकत्वं दर्श-
यितुं चिदाकाशं विविच्य दर्शयान्तं—चिन्तितं । वासनामय चि-
दाकाशं निरुद्धं व्यावहारिक नृतीयकं उभयसंधावुभयशून्यं चि-
दाकाशं सुलक्ष्यमिति भावः ॥ १० ॥ चिदाकाशमेव स्वावगणा-
ज्ञानाविविक्तं स्फुरदसज्जगदानामना गंधो दृश्यते तेन च दुःखा-
यनुभूयते इत्याह—नदिति । नत् नन्वपृष्ठमंत्रवैम्यान्स्थलादि-
बन्धुनभिदाकाशकोशात्मकमेव । अतः पृथगावद्यमानमपि चिदा-
काशस्यैकाग्रचिन्तनान् आशु इतएव दृश्यते, अथ तत्र गत्वा अनु-
भूयते चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ तदर्थं चिदाकाशं परिचाययान्तं—
देशादिति । क्रमिकविषयद्वयाभासमर्थं तदुभयशून्यचिदाकाशः
सुलक्ष्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अतस्तत्र तत्प्राप्तिर्वै तद्वावास्थित-
भर्तृमर्मापि प्राप्तस्त्रैव भर्तृपरलोककल्पनादिल्लाशयेनाह—न-
स्मिन्निति ॥ १३ ॥ कथं तर्हि तत्प्राप्तिस्तत्रोपायमाह—अत्य-
न्तेति । तत्त्वदर्शनेनाविद्याक्षये द्वैतानुदय एवात्यन्ताभावसं-

पान्तः । तत्र 'नान्यः पन्था' इति श्रुतिमानमित्यभिप्रेत्याह—
नान्यर्थेति । मम तर्हि कथं ज्ञानप्राप्तिस्तत्राह—मद्दरेणेति ॥ १४ ॥
लालया वरप्रभावाद्भूतवाभ्यासप्रमम् ॥ १५ ॥ लोहपञ्जरबहुर्भे-
द्यान्तःकरणमहितं स्थूलवेहम् । स्थिरकृतचनया अभिमान-
त्याग एवात्र विवक्षितो ननु मरणवद्द्विर्निर्गमनम् ॥ १६ ॥
समग्रं चिदाकाशस्त्वस्या गर्भा आलयाम्बरे आविर्भूतस्ववास-
नाकर्मसुरूपदेहगहादिसंपत्त्या संस्थितम् ॥ १७ ॥ प्रस्तुतमुप-
स्थितं कार्यमाहर्तुं संपादयितुम् ॥ १८ ॥ पताकामण्डलैर्व्या-
माया राजधान्याः प्रधानगृहे स्थितम् । इत आरभ्य बहुपद-
बहुव्रीहयः गर्भं ॥ १९ ॥ ललनालोकाः स्त्रीजनः ॥ २० ॥
एकभृत्यवचमा विनिर्णीतो दक्षिणापथ विग्रहो युद्धप्रसङ्गो येन
॥ २१ ॥ मर्वदेशराजानां तद्वत्पतां दर्शयति—कर्णाटेति ।
क्रियाक्रमो व्यवहारमर्यादास्थापनम् । निर्णीताः निगृह्य वशी-
कृताः ॥ २२ ॥ मालदानामांशेन राज्ञा सम्यगाक्रान्तास्तङ्गणा-
देशविशेषाः ॥ २३ ॥ महेन्द्रपर्वते भवो माहेन्द्रः सिद्धस्तपस्वी
तेनोक्ता वर्णिता गन्धमुखावस्त्रागादिविचित्रा गगनापगा गङ्गा
यस्मै ॥ २४ ॥ अग्धितटमालोकितवानित्यग्धितटालोको दूत-
स्तेन वर्णितः । असंख्यानां श्रेणीबद्धानां भूपालानां कलाभिः
कान्तभिः ॥ २५ ॥ तूर्थाग्रं वायुप्रेष्ठम् । बन्दिकोलाहलोल्लासस्य

गेयबाधोद्यतध्वानप्रध्वनद्गनान्तरम् ।
 ह्यहस्तित्तराजिरजोमेघघनाम्बरम् ॥ २७ ॥
 पुष्पकर्पूरधूपार्घ्यं गन्धामोदितपर्वतम् ।
 सर्वमण्डलसंभाररचितानेकशासनम् ॥ २८ ॥
 यशःकर्पूरजलदसुशुभ्राम्बरपर्वतम् ।
 रोदसीस्तम्भभूतैकस्वप्रतापजितार्ककम् ॥ २९ ॥
 आरम्भमन्थरोदारकार्यसंध्यप्रभूमिपम् ।
 नृनाङ्गाऽग्निमृणालोद्गोष्पवतीश्वरम् ॥ ३० ॥
 पपाताथ महारम्भा सा तां नरपतेः सभाम् ।
 व्योमात्मिका व्योममयीं मिहिकेवाम्बरादर्वीं ॥ ३१ ॥
 भ्रमन्तीं तत्र तामग्रे ददशुस्ते न केचन ।
 संकल्पमात्ररचितां पुरुषाः कामिनीमिव ॥ ३२ ॥
 तथा ते तां न ददशुः संचरन्तीं पुरोगताम् ।
 अन्यसंकल्पपरचितामन्येन नगरीं यथा ॥ ३३ ॥
 प्राक्तनानेव तान्सर्वान्खान्ददर्श सभागतान् ।
 भूभूतेषु सुसंप्राप्ताभगराभगरान्तरम् ॥ ३४ ॥
 तद्देशांस्तत्समाचारांस्तथा तानेव बालकान् ।
 ता एव बालवनितास्तांस्तानेव च मन्त्रिणः ॥ ३५ ॥
 तानेव भूमिपालांश्च तांस्तानेव च पण्डितान् ।
 तानेव नर्मसचिवान्भृत्यांस्तानेव नाटशान् ॥ ३६ ॥
 अध्यान्यान्प्यपूर्वांश्च पण्डितान्सुहृदस्तथा ।
 व्यवहारांस्तथान्यांश्च पौरानन्यास्तथैव च ॥ ३७ ॥
 मध्याह्नकाले दिवसे घनदावाकुला दिशः ।
 अन्तरिक्षं सचन्द्रार्कं साम्भोदपवनध्वनिं ॥ ३८ ॥
 महीरहन्दीशैलपुरपत्तनमण्डितम् ।
 नानानगरविन्यासजङ्गलप्रामसंकुलम् ॥ ३९ ॥
 द्विरष्टवर्षं भूपालं प्राक्तन्या जरसोज्झितम् ।

प्राक्तनीं जनतां सर्वां समस्तान्प्रागवासिनः ॥ ४० ॥
 सा तानालोक्य ललना चिन्तापरवशाभवत् ।
 तस्मिन्नगरवास्तव्याः किं ते सर्वे मृता इति ॥ ४१ ॥
 पुनः प्रवृत्तिबोधेन प्राक्तनान्तःपुरं गता ।
 क्षणेन च ददर्शात्र सार्धरात्रे तथैव तान् ॥ ४२ ॥
 अथ सोत्थापयामास निद्राक्रान्तं सखीजनम् ।
 आह चातीव मे दुःखमास्थानं दीयतामिति ॥ ४३ ॥
 भर्तुः सिंहासनस्यास्य पार्श्वे तिष्ठाम्यहं यदि ।
 पश्यामि सभ्यसंघातं तत्प्रजीवामि नान्यथा ॥ ४४ ॥
 स राजपरिवारोऽथ तयैत्युक्ते यथाक्रमम् ।
 आसीद्विनिद्रः संव्यग्रः सर्वैः सर्वस्वकर्मणि ॥ ४५ ॥
 पौरान्सभ्यान्समानेतुं ययुर्याष्टीकपङ्कयः ।
 व्यवहारं कलयितुमुर्व्यामककरा इव ॥ ४६ ॥
 आस्थानभूमिं भृत्याश्च मार्जयामसुराहताः ।
 प्रावृट्पथोदमलिनं खं शरद्वासरा इव ॥ ४७ ॥
 अङ्गणं प्रति दीपौघास्तस्थुः पीततमोम्भसः ।
 आश्चर्यदर्शनायेव संप्राप्ता ऋक्षपङ्कयः ॥ ४८ ॥
 जनताः पूरयामासुः पूरैरजिरभूमिकाः ।
 अधीन्प्रलयसंशुष्कापुरासर्ग इवाम्भसा ॥ ४९ ॥
 आजगमुर्मन्त्रिसामन्ताः खंखं स्थानमनिन्दिताः ।
 त्रैलोक्ये पुनरुपपन्ने लोकपाला यथा दिशः ॥ ५० ॥
 वधुरार्काणकपूरसान्द्रावश्यायशीतलाः ।
 उत्फुल्लकुसुमोद्भ्रान्तमांसलामोदितानिलाः ॥ ५१ ॥
 पर्यन्तेषु प्रतीहारास्तस्थुर्धवलवाससः ।
 ऋष्यमूकाकैतापार्तमेघमाला इवाग्निषु ॥ ५२ ॥
 प्रभापीततमःपुञ्जाः पेतुः पुष्पोत्करा भुवि ।
 चण्डमारुतविध्वस्तास्तारकानिकरा इव ॥ ५३ ॥

प्रतिध्रुतः प्रतिध्वनिकरा वनकुञ्जग यस्य ॥ २६ ॥ गेयभ्यो
 वाद्यभ्यश्चोर्ध्वर्ध्वानः प्रध्वनद्गनमम्य यस्य ह्यार्दानां आ स-
 वंतो राजयो यत्र ॥ २७ ॥ पर्वतशब्देन पर्वतसदृशाः प्रासादा
 उच्यन्ते । सर्वेभ्यो मण्डलभ्य आहृत्योपायनादि संभरन्ति पूर-
 यन्ति गृहं ये भृत्यास्तभ्यो रचितानेकशासनम् ॥ २८ ॥ स्व-
 यशःकर्पूरराशुपमाना जलदक्षणाः सुशुभ्रा अम्बराद्भूतपर्वता
 यस्य ॥ २९ ॥ आरम्भमन्थरेषु गुह्यनारम्भपृदाकार्येषु रो-
 व्यग्रा भूमिपाः सामन्ता यस्य । स्थपत्यः शिल्पिकुलपतयः
 ॥ ३० ॥ पपात प्रविवेश । सा लीला । वासनामात्ररूपत्वा-
 दुभयोर्व्योमरूपता । मिहिका नाहारपटला ॥ ३१ ॥ संकल्प-
 मात्ररचितमित्युभयान्वयि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ खान्खीयान् ।
 भूभूता सहेति शेषः ॥ ३४ ॥ तैः स्वदेशीयैः सम आचारो येषां
 तान् ॥ ३५ ॥ नर्मसचिवान् रहस्यविचारसहायान् ॥ ३६ ॥
 वासनामये स्वाप्र इव न पूर्वसादृश्यनियम इत्याह—अथेति

॥ ३७ ॥ घननिर्विन्दविवररणः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 तस्मिन्वासनानगरे आलोक्य नगरवास्तव्याः प्राक्तननगरस्थाः
 ॥ ४१ ॥ प्रवृत्तिः सरस्वती तन्प्रसादजन बोधेन समाधिबन्धु-
 न्धानेन । तथैव पूर्ववदेव स्थितानिति शेषः ॥ ४२ ॥ आस्थानं
 ममायां सान्निधानम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ यथाक्रम यथोचितं सर्व-
 स्मिन्स्वस्वोचितकर्मणि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ऋक्षपङ्कयो
 नक्षत्रसमूहाः ॥ ४८ ॥ पूरैः पूरवःप्रवृत्तैः सङ्घैः । पुरासर्गो
 जनसृष्टिप्राक्कालः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अवश्यायो हिमम् । धा-
 वत्यशैत्याभ्यां तस्मादश्वोपपादनायार्काणकपूरैरिति । कुसुमो-
 द्भ्रान्तैर्मकरन्दैर्मालः पुष्ट आमोदः संजातो येषाम् । तारकावि-
 स्वादितत्त्वं ॥ ५१ ॥ पर्यन्तेष्वस्थानप्रान्तेषु । ऋष्यमूकः सुग्री-
 वालयस्त्रय सुग्रीवानुग्रहायार्कस्य विशेषमन्निधानासत्तापार्तोः ।
 अग्निषु हिमवशदिषु ॥ ५२ ॥ चण्डमारुतोऽत्र प्रलयमारुतः

आस्थानं पूरयामासुर्महीपालानुयायिनः ।
उत्कुल्लकमलोत्कीर्णं हंसा इव सरोवरम् ॥ ५४ ॥
सिंहासनसमीपस्थे हैमचित्रासने नवे ।
उपाविशदसौ लीला लीलेव स्मरचेतसि ॥ ५५ ॥
ददर्श तानृपांस्सर्वान्पूर्वानेव यथास्थितान् ।

गुरुनार्यान्सखीन्सभ्यान्सुहृत्संबन्धिबान्धवान् ५६
सकलमेव हि पूर्ववदेव सा
समवलोक्य मुदं परमां ययौ ।
नृपतिराष्ट्रजनं खलु जीवना-
भ्युदितया च बभौ शशिबच्छ्रिया ॥ ५७ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने संदेहराष्ट्रवर्णनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः १८ श्री Krishnatwami Sastri

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इत्थं विनोदयामीदं दुःखदं चित्तमित्यलम् ।
बोधयित्वेकितैर्भूपानास्थानादुत्थिताथ सा ॥ १ ॥
प्रविश्यान्तःपुरं भर्तुः पार्श्वेऽन्तःपुरमण्डपे ।
विवेश पुष्पगुप्तस्य चिन्तयामास चेतसा ॥ २ ॥
अहो विचित्रा मायेयमेतेऽस्मत्पुरमानवाः ।
बहिरन्तरवद्देशे तत्र चेह च संस्थिताः ॥ ३ ॥
तालीतमालहितालमालिता गिरयोऽप्यमी ।
यथा तत्र तथेहापि बत मायेयमातता ॥ ४ ॥
आदर्शोऽन्तर्बहिश्चैव यथा शैलोऽनुभूयतं ।
बहिरन्तश्चिदादर्शे तथा सर्गोऽनुभूयते ॥ ५ ॥
तत्र भ्रान्तिमयः सर्गः कः स्यात्कः पारमार्थिकः ।
इति पृच्छामि बागीशामभ्यर्च्योक्तमसंशयम् ॥ ६ ॥
इति निश्चित्य तां देवीं पूजयामास सा तदा ।
ददर्श च पुरः प्राप्तां कुमारीरूपधारिणीम् ॥ ७ ॥
भद्रासनगतां देवीमुपविश्य पुरोगता ।
परमार्थमहाशक्तिं लीलाऽपृच्छद्भुवि स्थिता ॥ ८ ॥

लीलोवाच ।

अनुकम्प्यस्य नो देवि भजन्युद्वेगमुत्तमाः ।
त्वयैवं किल सर्गादौ स्थापिता स्थितिरुत्तमा ॥ ९ ॥
तदिदं यत्पुरः प्रह्ला पृच्छामि परमेश्वरि ।
तद्गृहि त्वत्कृतो नूनं सफलो मेऽस्त्वनुग्रहः ॥ १० ॥
अस्यादर्शो जगन्नाम्नः खाद्यप्यधिकनिर्मलः ।
यस्य योजनकोटीनां कोटयोऽवयवो मनाक् ॥ ११ ॥
निःसंधितवचोऽज्योतिर्धनो मृदुसुशीतलः ।
अचेत्यचिदिति ख्यातो नास्ति निर्मितिरप्रतः ॥ १२ ॥
दिकालकलनाकाशप्रकाशनियतिक्रमाः ।
यत्रेमे प्रतिबिम्बन्ति परां परिणतिं गताः ॥ १३ ॥
त्रिजगत्प्रतिबिम्बश्रीर्बहिरन्तश्च संस्थिता ।
तत्र वै कृत्रिमा का स्यात्कासौ वा स्यादकृत्रिमा १४
श्रीदेव्युवाच ।

अकृत्रिमत्वं सर्गस्य कीदृशं वद सुन्दरि ।
कीदृशं कृत्रिमत्वं स्याद्यथावत्कथयेति मे ॥ १५ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ स्मरस्य चेतसि लालारनिर्व्व स्मरविकृते
चेतसि लीला शृङ्गारचेष्टेव वा ॥ ५५ ॥ आर्यान्मान्यान् ॥ ५६ ॥
खलु जीवनं निश्चितं जीवनं तदभ्युदितया ॥ ५७ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तदशः
सर्गः ॥ १७ ॥

समाप्तदृष्टसर्गस्य पूर्वसर्गस्य चाधुना ।

इदमवसानुल्लसितध्यावे चिन्मात्रस्थितिरुच्यते ॥ १ ॥

इत्थमास्थानदर्शनादना विनोदयाम्याश्रासयामागतां श्रुतं गमि-
प्रायसूचकचेष्टाभिर्भूपान्बोधयित्वा ॥ १ ॥ पुष्पगुप्तस्य चक्षुष्यस्य
भर्तुः पार्श्वे उपविश्येति शेषः ॥ २ ॥ तत्र समाधिदृष्टेन्तरव-
त्यवकाशवति देशे इहास्मत्पुरे च ॥ ३ ॥ तथेहापि संस्थिता
इत्यनुषज्यतं ॥ ४ ॥ मायात्वमेव दृष्टान्तेन संभावयति—
आदर्श इति ॥ ५ ॥ तर्हि दृष्टान्तवदवान्यतरस्यैव मिथ्यात्वं न
द्वयोरपीति संभावनात्संदेहं दर्शयति—तत्रेति । बागीशाम-
भ्यर्च्य तदग्रे स्वेनोक्तं संशयमसंशयं यथा म्यान्तथा पृच्छामि

॥ ६ ॥ ७ ॥ भुवि स्थिता लीला पुरोगता भूत्वोपविद्यापृच्छ-
दित्यन्वयः ॥ ८ ॥ अनुकम्प्यस्य दयोचितस्य विषये इति शेषः ।
स्थितिरमर्यादा ॥ ९ ॥ तत्तस्मादिदं पृच्छामि तद्गृहि ॥ १० ॥
संशयबोकोद्घाटनाश्रोपोद्घातेन समाभ्यनुसूतमात्मस्वरूपं प्रथम-
मनुवर्तत—असंख्यदिग्निभिः । मनाक् अल्पः ॥ ११ ॥
निःसंधितानि संसर्गयोग्यकारिणः । अखण्डार्थानीति यावत् । ब-
चांसि यस्मिन्स्वाभावधः प्रज्ञानज्योतिर्धनः अमूर्तत्वान्मृदुरकठिनो
निःशेषतापोपशमाच्छातलो निर्मितिर्निरावरणो निर्मंशो वा स-
र्वव्यवहारेष्वप्रतः स्फुरन्ति शेषः ॥ १२ ॥ यत्रास्मादर्शे दि-
क्काला तदन्तश्च सर्वकार्याणां कलना उत्पत्तिरुत्पन्नानामाकाशोऽ-
वकाशप्राप्तिस्तेजोनयनादिभिः प्रकाशः प्रकाशितानां चार्थकि-
यास्वनेनेदमित्येवोपपादितमादृशव्यवहारोपयुक्तमिति नियति-
क्रमाः परां देशकालविस्तीर्णां परिणतिं विकारवैचित्र्यं गताः
प्राप्ताः प्रतिबिम्बवदन्तः स्फुरन्ति ॥ १३ ॥ औपोद्घातिकप्रसं-
जितं प्रस्तुतं पृच्छति—त्रिजगदिति । तत्र तयोर्मध्ये । कृत्रिमा
काव्यनिकी । मिथ्येति यावत् ॥ १४ ॥ तत्त्वदृशा जगत्कृत्रि-

लीलोवाच ।

यथाहमिह तिष्ठामि त्वं च देवि स्थिताम्बिके ।
अस्माकृन्निमः सर्ग इति देवेशि वेद्यहम् ॥ १६ ॥
यत्राधुना स भर्ता मे स्थितः सर्गः स कृन्निमः ।
अहं मन्ये यतः शून्यो देशकालाद्यपूरकः ॥ १७ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

कृन्निमोऽकृन्निमात्सर्गोन्न कदाचन जायते ।
नहि कारणतः कार्यमुदेत्यसदृशं कञ्चित् ॥ १८ ॥

लीलोवाच ।

दृश्यते कारणात्कार्यं सुविलक्षणमम्बिके ।
अम्बवादानुमशक्ता मृदुदस्तज्जस्तदास्पदम् ॥ १९ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

संपद्यते हि यत्कार्यं कारणैः सहकारिभिः ।
मुख्यकारणवैचित्र्यं किञ्चित्तत्रावलोक्यते ॥ २० ॥
यद् तद्भूतसर्गस्य किं पृथ्व्यादिषु कारणम् ।
तद्भूमण्डलतो भूतिर्जाता तत्र वरानने ॥ २१ ॥
गतं चेदित उड्डीय कुतः स्याद्विह भूतलम् ।
सहकारीणि कानीव कारणान्यत्र कारणं ॥ २२ ॥
कारणानामभावेऽपि योदेति सहकारिता ।

मन्वं नास्त्येवेत्याशयेन संशयबीजं निरस्त्यन्तां देवी पृच्छति—
अकृन्निमत्वमिति ॥ १५ ॥ विपुलत्वेन प्रमिनस्य तदपर्याप्तं-
शकालपरिच्छेदो मिथ्यात्वव्याथो गिरिप्रतिविम्बादौ दृष्टः सच
भर्तृप्रपञ्च एव दृश्यते नास्मिन्निति वैधर्म्यदर्शनां लीलोवाच—
यथेत्यादि द्वाभ्याम् । वेदि संभावयामि ॥ १६ ॥ शून्यो मि-
थ्याभूतो यतः स्वावस्थित्यपर्याप्तस्याप्यस्यापि देशकालव्यवहारा-
देरपूरकः प्रतिबिम्बस्वप्नपर्यन्तादिस्तथा दृष्ट इत्यर्थः ॥ १७ ॥
भर्तृसर्गो निर्हेतुकः सहेतुको वा । नायः । अनुत्पत्तिप्रमद्वान् ।
द्वितीये कृन्निमहेतुकोऽकृन्निमहेतुको वा । तदाऽप्यपि एतत्सर्गहेतु-
कोऽन्यहेतुको वा । तत्रान्यस्याप्रसिद्धराद्यकल्पपरिधौ कृन्निम-
हेतोरस्यापि सर्गस्य कृन्निमत्वप्रसङ्गः । भिन्नराताकयोहेतुफल-
भावाददर्शनादिति न सर्गयोर्वैधर्म्यमित्याशयेन देव्युत्तरमाह—
कृन्निम इति ॥ १८ ॥ उक्तनियमे लोला व्याभिचारं शङ्कमा-
नाह—दृश्यते इति । पिण्डभूता मृत् अम्बु जलमादानुमन्तर्धा-
रयितुमशक्ता । तज्जो घटस्तु तस्याम्बुन आप्पदं धारणसमर्थो
दृश्यते । तथाच समशक्तितानियमवन्न समसत्तानियमोऽपि सं-
भवतीति भावः ॥ १९ ॥ उपादानवैचित्र्यात्सहकारिनिमित्तवै-
चित्र्याद्वा पिण्डघटयोर्वैचित्र्यमस्तु यत्खलु तुल्योपादाननिमित्तकं
यथादीपादीपान्तरं न तत्र वैचित्र्यं दृश्यते । प्रकृतसर्गयोरपि
तथात्वमेवेत्याशयेन देवी समाधत्ते—संपद्यत इति । मुख्यम-
साधारणं दण्डचक्रादि ॥ २० ॥ लवङ्गसर्गस्य तु नासाधारण-

१ स्मृतेस्तत् इति पाठः.

तत्पूर्वकारणान्वयत्सर्वेणेत्यनुभूयते ॥ २३ ॥

लीलोवाच ।

स्मृतिः सा देवि मज्जतुस्तथा स्फारत्वमागता ।
स्मृतिस्तत्कारणं वेद्मि सर्गोऽयमिति निश्चयः ॥ २४ ॥
श्रीदेव्युवाच ।

स्मृतिराकाशरूपा च यथा तज्जस्तथैव ते ।
भर्तुः सर्गोऽनुभूतोऽपि स व्योमैव तथाबले ॥ २५ ॥

लीलोवाच ।

स्मृत्याकाशमयः सर्गो यथा भर्तुर्ममोदितः ।
तथैवममहं मन्ये स सर्गोऽत्र निदर्शनम् ॥ २६ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

एवमेतदसत्सर्गो भर्तुस्तैर्भोति भासुरः ।
तथैवायमिहाभाति पश्याम्येतदहं सुते ॥ २७ ॥

लीलोवाच ।

यथा पश्यस्मृतोऽस्मान्सर्गात्सर्गो भ्रमात्मकः ।
जातस्तथा कथय मे जगद्भ्रमनिवृत्तये ॥ २८ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

प्राक्स्मृतं भ्रान्तिमात्रमात्मा सर्गोऽयमुदितो यथा ।
स्वप्नभ्रमात्मको भाति तथेदं कथ्यते शृणु ॥ २९ ॥

कारणवैचित्र्यं कर्त्तव्यं शक्यमुभयोर्मायाकामकमवासनामात्र-
मूलकत्वाविशेषादित्याशयेनाह—वेदति । एतत्सर्गान्तर्गतपृथ्व्या-
दिषु मन्थे त्वद्भूतसर्गस्य किं कारणं येन वैचित्र्यं स्यात् । भौ-
तिकेष्वपि यथा एतद्भूमण्डलतो भूतिरुत्पत्तिर्जाता तथा तद्भूम-
ण्डलतस्तत्रेन न वैषम्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥ अत्रत्यभूम्यादेरेव
तत्रत्यभूम्याद्युत्पत्तिरस्त्वितिचेत्तत्राह—गतमिति । अगतेन तत्र
कार्यजननायोगादिति भावः ॥ २९ ॥ तस्मादत्रत्यसहकारिका-
रणानामभावेऽपि या सामर्थ्यालक्षणा सहकारिता उदेति कार्या-
न्यथानुपपत्त्या कथ्यते सा तत्पूर्वसर्गकारणान्कामकमवासनावि-
द्यात्मकादन्यदन्या न । छान्दोगो ह्येवता । तथाच न वल्लक्षण्य-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ २३ ॥ गत्यन्तसर्गानुभवजन्यसंस्कारजः प्रमु-
ष्टसत्ताकस्मृतिरुत्पत्त्यः स्वप्न इव मज्जतुः सर्गोऽस्त्विति विधान्त-
रेण वैधर्म्यं लोला दाहते—स्मृतिरिति ॥ २४ ॥ तर्हि तज्ज-
स्तस्मात्पूर्वदृष्टसर्गात्संस्कारद्वारा जातस्ते भर्तुः सर्गो यथा स्मृति-
राकाशरूपा स्मृतिरिव पुगेर्वानिदपयश्चान्दाकाशरूपस्तथा
अनुभूतः संस्कारहेत्वनुभवावपयः पूर्वसर्गोऽपि व्योमैव । यतः
सोपि तथा तत्पूर्वसर्गसंस्कारज इत्यर्थः ॥ २५ ॥ उक्तमर्थं वि-
मृश्याम्युपगमवती लोला देव्याशयानुरूपसमाह—स्मृतीति
॥ २६ ॥ लोलोक्तिमनुमोदमाना देव्युवाच—एवमिति ।
सर्वथा असत्सर्गो यस्मिन्स आर्म्भव भर्तुस्तैः सर्गभावैर्भाति
॥ २७ ॥ २८ ॥ अस्यापि सर्गस्य पूर्वसर्गोचरसंस्कारजन्य-
भ्रान्तिस्त्वमेवेत्युक्तार्थस्योपादानाय मण्डपोपाख्यानात्संभवं प्रति-

अस्ति क्वचिद्विदाकाशे क्वचित्संसारमण्डपः ।
 आकाशकाशदलवत्संस्थानाच्छाविताकृतिः ॥ ३० ॥
 मेरुस्तम्भस्थलोकोशपुरन्ध्रीशालभञ्जिकः ।
 त्रतुर्दशापवरकस्त्रिगतौ भानुदीपकः ॥ ३१ ॥
 कोणस्थभूतचलमीकव्याप्तपर्वतलोष्टकः ।
 अनेकपुत्रजरठप्रजेशब्राह्मणारूपदम् ॥ ३२ ॥
 जीवौघकोशकाराण्यो व्योमोर्ध्वतलकालिमा ।
 तभोनिवाससिद्धौघमशकाहितशुंघुमः ॥ ३३ ॥
 पयोदगृहधूमोग्रजालावलितकोणकः ।
 वातमार्गमहावंशस्थितवैमानकीटकः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहाप्रमाणे मोक्षोपाये उगन्निप्रकरणे लीलो० जगद्भामिप्रतिपादनं नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः १०

श्रीदेव्युवाच ।

वित्तवेषवयःकर्मविद्याविभवचेष्टितैः ।
 वसिष्ठस्यैव सदृशो ननु वासिष्ठचेष्टितः ॥ १ ॥
 वसिष्ठ इति नाम्नासौ तस्याभूदिन्द्रमुन्दरी ।
 नाम्ना त्वरुन्धनी भार्या भूमिव्योमन्यरुन्धनी ॥ २ ॥
 वित्तवेषवयःकर्मविद्याविभवचेष्टितैः ।
 समैव साप्यरुन्धत्या ननु चेतनसत्तया ॥ ३ ॥
 अकृत्रिमप्रेमरसा विलासालसगामिनी ।
 सास्य संसारसर्वस्वमासीत्कुमुदहासिनी ॥ ४ ॥

जनीते—प्रगिति ॥ ३९ ॥ तदुपयोगिनया संसारं जीर्णम-
 ण्डपत्वेन वर्णयति—अस्तीत्यादिना । क्वचिदज्ञानावृत्तांशे
 तत्रापि क्वचित्स्वप्नतःकरणभागे । 'क्वचित्' इति पाठे स्पष्टम् ।
 आकाशरूपं यत्काचखण्डव्रीलम्, वायव्यवसंस्थानं तेनाच्छादि-
 ताकृतिः ॥ ३० ॥ लोकपालतन्पुत्रप्रलक्षणाः प्रतिमा यस्मिन् ।
 त्रतुर्दशभुवनरूपा अपवरका अन्तर्गृहा यस्मिन् । त्रिभुवनान्तरा-
 लानि गर्ता यस्मिन् ॥ ३१ ॥ भूतवैभ्राणां वर्त्मकप्रायनगरादि-
 व्यामाः पर्वतमृच्छण्डा यस्मिन् । प्रजेशो ब्रह्मा स एव ब्राह्मणः
 ॥ ३२ ॥ कोशकागः स्ववन्धनकोशनिर्मातृकमिविशेषाः । पुषुमेति
 'वन्धनुकरणम् ॥ ३३ ॥ वातमार्गोघः स एव महावशः । मधुवि-
 द्यायां द्यौरेव तिरश्चीनवंश इत्युक्तः ॥ ३४ ॥ लोकानां भ्वा-
 दीनां आन्तराः पुरग्रामा एव मण्डपान्तर्गतमाण्डोपस्काराति-
 शयाः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तत्र तस्मिन्मण्डपे । कोणलोष्टतलयो-
 र्बहुत्व पाशवहुत्वद्विवक्षितम् । अल्पो ग्रामो ग्रामकः स एव
 गर्तकः ॥ ३७ ॥ गोमर्चनैव क्षीरवत्त्वलां पथन्तरसंपत्तरेपि
 द्योतनाय क्षीरवानित्युक्तिः । सर्वेऽपि वर्णाश्रमा अनित्यः पूज्याः
 पोष्याश्च यस्य ॥ ३८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
 प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

१ या वस्मीकं जनयति वश्य उपवीकाः।

सुरासुरादिदुर्बालीलाकलकलाकुलः ।
 लोकान्तरपुरग्राममाण्डोपस्करनिर्मरः ॥ ३५ ॥
 सरःस्रोतोऽपि सरसीजलोक्षितमहीतलः ।
 पातालभूतलस्वर्गभागभासुरकोटतः ॥ ३६ ॥
 तत्र कस्मिंश्चिदेकस्मिन्कोणेष्वम्बरकोटरे ।
 शैललोष्टतलेष्वेको गिरिग्रामकगर्तकः ॥ ३७ ॥
 तस्मिन्महीशैलवनोपगृहे
 साग्निः सदारः सुतवानरोगः ।
 गोक्षीरवान् राजभयाद्विमुक्तः
 सर्वातिथिर्धर्मपरो द्विजोऽभूत् ॥ ३८ ॥

स विप्रस्तस्य शैलस्य सानौ सरलशास्त्रले ।
 कदाचिदुपविष्टः सन्दर्शार्थो महीपतिम् ॥ ५ ॥
 समग्रपरिवारेण यान्तमाखेटकेच्छया ।
 महता सैन्यघोषेण मेरोरिव बिभित्सया ॥ ६ ॥
 चामरैः कीर्णचन्द्रांशुपताकामिर्भलतावनम् ।
 कुर्वाणं खं सितच्छत्रमण्डलै रूयकुट्टिमम् ॥ ७ ॥
 अश्वपादूखनक्ष्माजरेणुपुरावृताम्बरम् ।
 हास्तिकोत्तम्भितकरवाताट्टालगोपितम् ॥ ८ ॥

राजदर्शनराज्येच्छादृढमंकल्पतो जनिः ।

पाशस्यात्यापि मर्त्यस्य प्राग्जन्मोक्तयात्र वर्णयते ॥ १ ॥

वित्तं दैवं मानुषं च । वासिष्ठानि चेष्टितानीक्ष्वाकुवंशपौरो-
 हित्यगमोपदेशादीनि तद्रहितः ॥ १ ॥ प्रसिद्धारुन्धतीस्वर्व्यो-
 मनि इयं तु भूमिव्योमनीति विशेषः ॥ २ ॥ चेतनो जीवस्त-
 न्तया तन्स्वरूपस्थित्या । प्रसिद्धारुन्धतीवसिष्ठयोस्तत्त्वज्ञतया
 जीवन्मुक्तत्वात्तयोस्तत्तत्तज्जन्मभाविज्ञानत्वेन तदानीमज्ञतया ब-
 द्धत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ मानौ प्रस्थदंशे । सरलाः समाः
 शाद्वला हरितनृणभूमयो यस्मिन् ॥ ५ ॥ आखेटकं मृगया ।
 बिभित्सया विदारणसंभावनाया । 'आशङ्कायां सन्वक्तव्यः' इति
 मन् ॥ ६ ॥ लतावनं चामरैः पताकाभिश्च कीर्णचन्द्रांशु कुर्वाणं
 तथा खं सितच्छत्रमण्डलै रूयसाधं कुर्वाणम् । उभयत्र तत्स-
 दृशमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अश्वानां पादभिः खुरत्राणलोहैः खनन्त्यां
 मृदुलात्खनने अनुकूलीभवन्त्यां क्षमायां जातौ रेणुभिः पूरिता-
 काशम् । आगेहनिहस्तीतिवत्कर्मणेऽयानुकूल्याचरणविवक्षया
 कर्तृत्वाच्छत्रमप्रत्ययः । तर्हि किं राजाऽपि रजोभिः कीर्णां
 नेत्याह—हास्तिकेति । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । 'अचित्तह-
 स्तिधेनोष्ठक्' इति ठक् । तत्पृष्ठस्थैरुत्तम्भिता निरुद्धाः कराः
 मूर्धरश्मयो वानाश्च यैस्तथाविधैरट्टालकैः स्वर्णरजनमुक्तामण्डपै-

महाकलकलावर्तद्वयद्विभूतमण्डलम् ।
 कचत्काञ्चनमाणिक्यहारकैयूरमण्डलम् ॥ ९ ॥
 तमालोक्य महीपालमिदं चिन्तितवानसौ ।
 अहो नु रम्या नृपता सर्वसौभाग्यभासिता ॥ १० ॥
 पदातिरथहस्त्यभ्युपताकाञ्चनचामरैः ।
 कदा स्यां दशदिक्कुञ्जपूरकोऽहं महीपतिः ॥ ११ ॥
 कदा मे वायवः कुन्दमकरन्दसुगन्धयः ।
 पात्यन्त्यन्तःपुरस्त्रीणां सुरतभ्रमसीकरान् ॥ १२ ॥
 कर्पूरेण पुरन्ध्रीणां पूर्णेन यशसा दिशाम् ।
 इन्दुदयावदानि कदा कुर्यां मुखान्यहम् ॥ १३ ॥
 इत्थं ततःप्रभृत्येष विप्रः संकल्पवानभूत् ।
 स्वधर्मनिरतो नित्यं यावज्जीवमतन्द्रितः ॥ १४ ॥
 हिमाशनिरिवाम्भोजं जर्जरीकर्तुमादता ।
 जले जर्जरितेवाथ जरा द्विजमुपाययौ ॥ १५ ॥
 आसन्नमरणस्याथ भार्या म्लानिमुपाययौ ।
 तस्य शाम्यति पुष्पतीं लतेव ग्रीष्मभीतितः ॥ १६ ॥
 मामधाराधितवती सा ततस्त्वमिवाङ्गना ।
 अमरत्वं सुदुष्प्रापं बुद्धेर्मां सावृणोद्वरम् ॥ १७ ॥
 देवि स्वमण्डपादेव जीवो भर्तुर्भूतस्य मे ।
 मायासीदित्यतस्तस्याः स एवाङ्गीकृतो मया ॥ १८ ॥
 अथ कालवशाद्विप्रः स पञ्चत्वमुपाययौ ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० ब्राह्मणमरणं नाम एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः २०

श्रीदेव्युवाच ।
 स ते भर्ताद्य संपन्नो द्विजो भूपत्वमागतः ।
 या सावदन्धती नाम ब्राह्मणी सा त्वमङ्गने ॥ १ ॥

इहैमौ कुरुतो राज्यं तौ भवन्तौ सुदम्पती ।
 चक्रवाकाविष नवौ भुवि जातौ शिवाविष ॥ २ ॥

गोपितं रक्षितम् ॥ ८ ॥ कलकलाः कोलाहलास्तैर्दिग्भ्रमादावर्त-
 वन् द्रवन्ति दशदिशां मृगादिभूतमण्डलानि यस्य तम् ॥ ९ ॥
 चिन्तितवान् चिन्तापूर्वकं संकल्पितवान् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 सुचरित्राचरणशिक्षणैः पुरं धारयन्तीति पुरन्ध्रस्यासां दिशां च
 मुखानि कर्पूरस्मिधचन्दनेन यशसा च कमादिन्दुद्वयेनेवावदा-
 तानि सप्रकाशानि कदा कुर्याम् ॥ १३ ॥ एवमिच्छामुपवर्ण्य-
 ष्टविषये संकल्पमाह—इत्यमिति ॥ १४ ॥ हिमात्मिका अश-
 निर्वज्रमम्भोजमिव सरोजले जर्जरः सेतुशैथिल्यं तद्वत्तेव
 चेशर्यः ॥ १५ ॥ पुष्पतीं वसन्ते ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वमण्ड-
 पाद्वहिरिति शेषः । मायासीदेवेत्यन्वयः । अतः प्रार्थनात्स
 प्रार्थितोऽयं हीकृतः दत्त इतियावत् ॥ १८ ॥ पञ्चत्वं मरणम् ।
 अन्तःकरणवासनावच्छिन्नं ब्रह्म जीवाकाशस्तद्भावेन स्थितः
 ॥ १९ ॥ नृपः संपन्न इत्युत्तरब्राह्मणः । परमशक्तिमान् दैवमा-
 नुषशक्तिविशिष्टः ॥ २० ॥ ते एव शक्ती प्रभावप्रतापश-

ब्दाभ्यां विभज्योक्तः । विष्टपोऽत्र त्रिविष्टपं भूपातालयोः पृथ-
 गग्रहणान् ॥ २१ ॥ दावामौ पुनः प्ररोहसंभावनापि स्यान्नतु
 कल्पार्मा । विषया एव वायवश्चापलहेतुत्वात्तेषां मेदरिवाप्रक-
 म्यो विष्टम्भकश्च ॥ २२ ॥ धर्मलक्षणस्यामृतविषश्चन्द्रस्य राका
 पार्णिमा ॥ २३ ॥ चित्तसंस्कारावच्छिन्नब्रह्माकाशप्रचुराम्नि ।
 अतएव आकाशशरीरिणि । शवीभूते मृते सति ॥ २४ ॥ २५ ॥
 परलोकातिवहनयोग्येन मानसेन देहेन ॥ २६ ॥ निष्ठातं निम्न-
 देशम् । सा प्रसिद्धा । वासन्ती वसन्तकालप्ररूढा ॥ २७ ॥
 तत्र गिरिप्रामे । वासरं वर्तते इति शेषः । कंदरशब्देन गृहम-
 ण्डपो गौण्योच्यते ॥ २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-
 तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

भुक्ते प्राग्जन्मचरितेऽप्यसंभावनकातरा ।

लीलान्न बोधयते देव्या दृष्टान्तैश्चोपपत्तिभिः ॥ १ ॥

स द्विजोऽथ भूपत्वमागतः संसे भर्ता संपन्नः ॥ ११ ॥ शिवश्च

एष ते कथितः सर्वः प्राक्तनः संवृत्तिक्रमः ।

भ्रान्तिमात्रकमाकाशमेवं जीवस्वरूपधृक् ॥ ३ ॥

भ्रमादसाक्षिदाकाशे भ्रमोऽयं प्रतिबिम्बितः ।

असत्य एव वा सत्यो भवतोर्भवभङ्गदः ॥ ४ ॥

तस्मान्भ्रान्तिमयः कः स्यात्को वा भ्रान्त्युज्झितो भवेत्

सर्गो निरर्गलानर्थबोधान्नान्यो विजृम्भते ॥ ५ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इत्याकर्ण्य चिरं चारुविस्मयोत्फुल्ललोचना ।

भूत्वोवाच वचो लीला लीलासपदाक्षरम् ॥ ६ ॥

लीलोवाच ।

देवि भोस्त्वद्वचो मिथ्या कथं संपन्नमीदृशम् ।

क विप्रजीवः स्वगृहे केमे वयमिह स्थिताः ॥ ७ ॥

तादृग्लोकान्तरं सा भूस्ते शैलास्ता दिशो दश ।

कथं भान्ति गृहस्यान्तर्मज्जतो येष्ववस्थितः ॥ ८ ॥

मत्स पेरावतो बद्धः सर्वपस्येव कोटरे ।

मशकेन कृतं युद्धं सिंहवैरणुकोटरे ॥ ९ ॥

पद्माक्षे स्थापितो मेरुर्निर्गणी भृङ्गसूनुना ।

स्वप्नाद्वर्गाजितं श्रुत्वा चित्रं नृत्यन्ति बर्हिणः ॥ १० ॥

असमंजसमेवैतद्यथा सर्वेश्वरेभ्यश्चिर ।

तथा गृहान्तः पृथ्वी शैलाश्चेत्यसमञ्जसम् ॥ ११ ॥

यथावदेतद्देवेशि कथयामलयाधिया ।

प्रसादानुगृहीते हि नोद्विजन्ते महौजसः ॥ १२ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

नाहं मिथ्या वदामीदं यथावच्छृणु सुन्दरि ।

भेदनं नियतीनां हि क्रियते नास्मादादिभिः ॥ १३ ॥

शिवा च शिवौ ॥ २ ॥ उक्तं कथामुपसंहरन्ती सर्गद्वयव्या-
कनोऽपि सर्गो भ्रम एवेत्याह—एष इति । तत्र ब्रह्माकाशस्य
जीवभावभ्रमएव मूलमित्याह—भ्रान्तीति ॥ ३ ॥ उत्तरोत्तर-
भ्रमे पूर्वपूर्वभ्रमो हेतुरिति दर्शयति—भ्रमादिति । स्वदृष्ट्या
असत्य एव अधिष्ठानदृष्ट्या सत्यो वा ॥ ४ ॥ एवञ्च मिथ्यानर्थ-
बोधत्वेन सर्वसर्गाणां तुल्यतत्वेत्याह—तस्मादिति ॥ ५ ॥ अ-
संभावनया चिरं विस्मयोत्फुल्ललोचना भूत्वा ॥ ६ ॥ मिथ्या
अनृतमथवा त्वद्वचस्त्वमिथ्या ईदृशं विरुद्धमिदं कथं संपन्नमि-
त्यर्थः । इह्यास्मिन्निपुले देशे ॥ ७ ॥ समाधिदृष्टमर्जुमर्गोऽपि
स्वगृहे असंभावित इत्याह—तादृगिति ॥ ८ ॥ असंभावना-
पुष्टये देव्युक्तार्थे दृष्टान्तसमञ्जसतामुपपादयति—मत्स इत्यादि-
भिभिः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यथावत् यथैतदुपपद्यते तथे-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ असमञ्जसोपादानसंभावितमनृतवदनं परिह-
रन्ती देव्याह—नाहमिति द्वाभ्याम् । नियतीनां 'नानृतं वन्दे'
इत्यादिश्रौतनियमानाम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ राजवासनोपहितचि-

विभिद्यमानामन्येन स्थापयाम्यहमेव याम् ।

मर्यादां तां मया भिन्नां कोऽपरः पालयिष्यति ॥ १४ ॥

सप्राप्तद्विजजीवात्मा तस्मिन्नेव स्वसन्ननि ।

व्योम्येवेदं महाराष्ट्रं व्योमात्मैव प्रपद्यति ॥ १५ ॥

प्राक्तनी सा स्मृतिर्लुप्ता युवयोरुदितान्यथा ।

स्वप्ने जाग्रत्स्मृतिर्यद्वदेतन्मरणमङ्गने ॥ १६ ॥

यथा स्वप्ने त्रिभुवनं संकल्पे त्रिजगद्यथा ।

यथा कथार्थसंप्राप्तो मरुभूमौ जलं यथा ॥ १७ ॥

तस्य ब्राह्मणगेहस्य सशैलवनपत्तना ।

इयमन्तःस्थिता भूमिः संकल्पादशोरोचि ॥ १८ ॥

असत्यैवेयमाभाति सत्येव घनसर्गता ।

तस्मात्सत्यावभासस्य चिद्बोद्धः कोशकोटरे ॥ १९ ॥

असत्याद्यत्समुत्पन्नं स्मृत्या नाम तदप्यसत् ।

मृगतृष्णातरङ्गिण्यां तरङ्गोऽपि न सद्यतः ॥ २० ॥

इदं त्वदीयं सदनं तद्रेहाकाशकोशगम् ।

विद्धि मां त्वां च सर्वं च तच्चिद्बोमैव केवलम् २१

स्वप्नसंभ्रमसंकल्पस्यानुभूतिपरम्पराः ।

प्रमाणान्यत्र मुख्यानि संबोधाय प्रदीपवत् ॥ २२ ॥

स्थितो ब्राह्मणगहान्तर्द्विजजीवस्तदम्बरे ।

ससमुद्रवना पृथ्वी स्थितान्न इव षट्पदः ॥ २३ ॥

तस्याः कस्मिंश्चिदेकस्मिन्पलवे कोणकोटरे ।

इदं पत्तनदंहादिकेशोण्डक इवाम्बरे ॥ २४ ॥

तस्मिन्नस्मिन्पुरे तन्वि तदेव सदनं स्थितम् ।

तस्मात्किं त्रसरेण्वन्तर्जगद्गुन्दमिव स्थितम् ॥ २५ ॥

परमाणौ परमाणौ सन्ति वस्ते चिदात्मनि ।

अन्तरन्तर्जगन्तीति किंत्वेतन्नाम शङ्क्यते ॥ २६ ॥

द्योमार्मव ॥ १५ ॥ तावैवावां चेत्कुतो न प्रत्यभिजानीवो
मरणस्य वा किं रूपं तत्राह—प्राक्तनीति ॥ १६ ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ अमत्यस्यापि सत्यवद्भानं निमित्तमाह—तस्मादिति ।
पञ्चकोशान्तर्गतसत्यविद्योऽत्रो निमित्तादित्यर्थः ॥ १९ ॥ प्राप्स-
गस्यासत्यत्वंऽप्यस्य सर्गस्य किं तत्राह—असत्यादिति ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वं चिन्मात्रपरिशेषे चानुभवसिद्ध-
दृष्टान्तमुखेनानुमानप्रमाणान्याह—स्वप्नेति ॥ २२ ॥ अनेन
सर्गेण न केवलं गेहाकाश एव न पृथ्वी किन्तु तदेकदेशस्थजी-
वाकाशैकदेशोऽपि । अतो मिथ्यात्वमित्याह—स्थित इति द्वा-
भ्याम् ॥ २३ ॥ निर्मले नभसि कुण्डलितकेशाकारभ्रमः केशो-
ण्डकः ॥ २४ ॥ एवंच विप्रमदनस्य विपुलसर्गान्तःप्ररोहेणाश्व-
नरीकुक्षेर्गमेव न विनाशशङ्कापीत्याह—तस्मिन्नि । एव-
कारो भिन्नक्रमः । तस्मिन्सदनेऽस्मिन्सर्गे पुरे चान्तर्निर्गुह्येऽपीति
शेषः । तद्विप्रसदनं स्थितमेव न विदीर्णमित्यर्थः । एवंच तस्मा-
द्विप्रसदनादुदाहृतान्किमाश्वर्थं यत्तस्मिन्सरेण्वन्तरेऽपि जगद्गुन्दं स्थि-
तम् । इवकारो मिथ्यात्वेनासामञ्जस्यपरिहारयोनित्यर्थः ॥ २५ ॥
आकाशादिजगत्सर्गेण प्राक्तनी निरवकाशता विरोधिनीति परमा-

लीलोवाच ।

अष्टमे दिवसे विप्रः स मृतः परमेश्वरि ।

गतो वर्षगणोऽस्माकं मातः कथमिदं भवेत् ॥ २७ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

देशदैर्घ्यं यथा नास्ति कालदैर्घ्यं तथाङ्गने ।

नास्त्येवेति यथान्यायं कथ्यमानं मया शृणु ॥ २८ ॥

यथैतत्प्रतिभामात्रं जगत्सर्गावभासनम् ।

तथैतत्प्रतिभामात्रं क्षणकल्पावभासनम् ॥ २९ ॥

क्षणकल्पं जगत्सर्वं त्वत्तामत्तात्मजन्मनाम् ।

यथावत्प्रतिभासस्य वक्ष्ये क्रममिमं शृणु ॥ ३० ॥

अनुभूय क्षणं जीवो मिथ्यामरणमृच्छन्मम् ।

विस्मृत्य प्राक्तनं भावमन्यं पश्यति सुव्रते ॥ ३१ ॥

तदेवोन्मेषमात्रेण व्योम्येव व्योमरूप्यपि ।

आधेयोऽयमिहाधारे स्थितोऽहमिति चेत्तति ॥ ३२ ॥

हस्तपादादिमान्देहो ममायमिति पश्यति ।

यदेव चेत्तति वपुस्तदेवदं स पश्यति ॥ ३३ ॥

एतस्याहं पितुः पुत्रो वर्षाण्येतानि सन्ति मे ।

इमे मे बान्धवा रम्या ममेदं रम्यमास्पदम् ॥ ३४ ॥

जातोऽहमभवं बालो वृद्धिं यानोऽहमीदृशः ।

बान्धवाश्चास्य मे सर्वे तथैव विचरन्त्यमी ॥ ३५ ॥

चित्ताकाशार्धनकत्वात्स्वेऽप्यन्येऽपि भवन्ति ते ।

एवं नामोदितेऽप्यस्य चित्ते संसारखण्डके ॥ ३६ ॥

न किञ्चिदप्यभ्युदितं स्थितं व्योमेव निर्मलम् ।

स्वप्ने द्रष्टरि यद्विचित्तद्वृक्षं चिदेव सा ॥ ३७ ॥

सर्वगैकतया यस्मात्सा स्वप्नं दृष्टदर्शना ।

यथा स्वप्नं तथोदेति परलोकादृगादिभिः ॥ ३८ ॥

परलोके यथोदेति तथैवहाभ्युदेति सा ।

तत्स्वप्नपरलोकेहलोकानामसतां सताम् ॥ ३९ ॥

न मनागपि भेदोऽस्ति वीचीनामिव वारिणि ।

अतो जातमिदं विश्वमजातत्वाद्नाशि च ॥ ४० ॥

स्वरूपत्वात् न नास्त्येव यच्च भाति चिदेव सा ।

यथैव चेत्यनिर्हीणा परमव्योमरूपिणी ॥ ४१ ॥

सचेत्यापि तथैवैषा परमव्योमरूपिणी ।

तस्माच्चेत्यमतो नान्यद्दीचित्वादिब वारितः ॥ ४२ ॥

वीचित्वं च रसे नास्ति शशशृङ्गवदेव हि ।

सैव चेत्यमिवापन्ना स्वभावादच्युताप्यलम् ॥ ४३ ॥

तस्मान्नास्त्येव दृश्योऽर्थः कुतोऽतो द्रष्टृदृश्यधीः ।

निमिषेणैव जीवस्य मृतिमोहादनन्तरम् ॥ ४४ ॥

त्रिजगद्दृश्यसर्गधीः प्रतिभामुपगच्छति ।

यथादेशं यथाकालं यथारम्भं यथाक्रमम् ॥ ४५ ॥

यथोत्पादं यथामातृ यथापितृ यथौरसम् ।

यथावयो यथासंविद्यथास्थानं यथेहितम् ॥ ४६ ॥

यथावन्धु यथाभृत्यं यथेहास्तमयोदयम् ।

अजात एव जातोऽहमिति चेत्तति चिद्वपुः ॥ ४७ ॥

देशकालक्रियाद्रव्यमनोबुद्धीन्द्रियादि च ।

झटित्येव मृतेरन्ते वपुः पश्यति यौवने ॥ ४८ ॥

एषा माता पिता होष बालोऽभूवमहं त्विति ।

नानुभूतोऽनुभूतो वा यः स्यात्स्मृतिमयः क्रमः ॥ ४९ ॥

पश्चादुदेत्यसौ तस्य पुष्पस्येव फलोदयः ।

निमिषेणैव मे कल्पो गत इत्यनुभूयते ॥ ५० ॥

रात्रिर्द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रे तथा ह्यभूत् ।

कान्ताबिरहिणामेकं वासरं वत्सरायते ॥ ५१ ॥

मृतो जातोऽहमन्यो मे पिनेति स्वप्नतास्त्रिव ।

अभुक्तस्यैव भोगस्य भुक्तीरुपजायते ॥ ५२ ॥

णवच्छिन्नचित्तामन्यपि तन्मभवे निगलम्बैवामंवाशने-

त्याह—परमाणुर्वान्ति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रतिभा-

मात्रत्वं कुतस्तत्राह—धर्माणं । यतः क्षणकल्पादिमर्थं जगत्त्व-

त्तामत्ताध्यासाधीनात्मजन्मप्रभवतामेव प्रतिभायते इति शेषः ।

तत्प्रतिभासकमं वक्तुं प्रतिजानीते—गथावादिनि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

व्योमेवाधारदेहादिशस्योऽपि चेत्तति स्मरति । संस्कार उद्भवतीति

यावत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आसदे गृहम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ननु

बान्धवानां देहसंबन्धित्वेन कल्पनात्तदागत्वेऽपि कथं स्वीयत्वं

तत्राह—चित्तेति । देहभावापन्नचित्तस्यास्मात्तदस्य च दृढनै-

क्याध्यासात् वस्तुतोऽन्येऽपि ये स्वीया अपि भवन्तीत्यर्थः ।

एवंनामैवंसति देहभावापन्ने ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स्वप्ने सर्वत्र स-

र्वेषु द्रष्टृदृश्यभावेन कल्पितभेदेऽवदशानुगता चित्तदुभयबाधं

एकतया दृष्टदर्शना भूयो दृष्टा यस्मात्तस्मात् किञ्चिदप्यभ्युदित-

मिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ३८ ॥ असतामेव भ्रान्त्या सताम् ॥ ३९ ॥

॥ ८० ॥ स्वं आग्नेयं पारमार्थिकं रूपं यच्च तत्त्वाज्जगद्रूपेण

नाम्नेव । किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणभाति तत्राह—यचेति ।

अधिष्ठानचैतन्यमेव सर्वप्रमाणभाति तस्यैवाज्ञातत्वेन अबाध्य-

त्वेन च प्रमाणयोग्यावाप्तु जटं तत्रावरणकृत्याभावेन प्रमाण-

प्रशक्तिफलाभावादिति भावः ॥ ८१ ॥ संचेत्यति । आरोपित-

चेत्येनाधिष्ठानादुपणादिति भावः । अतोऽस्याश्रितः ॥ ८२ ॥

रसनन्मात्रमेव हि जलस्य तत्त्व नच तत्र वीचित्वम् । रसन-

यानुपलम्भान् । यत्तु चक्षुरा तथा ग्रहणं तद्गतान्तरसंसर्गोपा-

धिकमिति भावः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ वामनानां प्रतिनियतदेश-

कालादिविषयत्वात्तत्प्रयुक्तप्रतिभापि तथैवेत्याह—यथादेशमि-

त्यादिना ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ राक्षसयोर्नां शोभोर्वैरात्

मानुसमानवयः प्राप्ताया प्रथमं यावने प्राप्तेऽपि कल्पिततात्यादि-

स्मृतिमयः क्रमः पश्चादुदेतीति परेण संबन्धः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

॥ ५० ॥ प्रसिद्धं चेदं मार्कण्डेयादिपुराणेषु लोके चेत्याह—

भुक्तेऽप्यभुक्धीर्दृष्टमित्यलङ्कितवादिषु ।
शून्यमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः ।
विप्रलम्भोऽपि लाभश्च मदस्वप्नादिसंविदि ॥ ५३ ॥

इत्याषे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्यानं परमार्थवर्णनं नाम विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः २१

श्रीदेव्युवाच ।

प्रतिभान्ति जगन्त्याशु स्मृतिमोहादनन्तरम् ।
जीवस्योन्मीलनादक्ष्णो रूपाणीवाखिलान्यलम् ॥ १ ॥
दिक्कालकलनाकाशधर्मकर्ममयानि च ।
परिस्फुरन्त्यनन्तानि कल्पान्तस्यैर्यवन्ति च ॥ २ ॥
नानुभूतं न यदृष्टं तन्मया कृतमित्यपि ।
तत्क्षणात्स्मृतितामेति स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ ३ ॥
भ्रातिरेवमनन्तेयं चिद्बोमध्योस्मि भासुरा ।
अपकुल्या जगन्नाम्नी नगरी कल्पनात्मिका ॥ ४ ॥
इदं जगदयं सर्गः स्मृतिरेवेति जुग्मते ।
दूरकल्पक्षणाभ्यासविपर्यासैकरूपिणी ॥ ५ ॥
नानुभूतानुभूता च ह्यतिरिक्तं द्विरूपिणी ।
पूर्वकारणरिक्तैव चिद्रूपैव प्रवर्तते ॥ ६ ॥

रात्रिरिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ 'लक्षि लक्षणं' । अलङ्कित प्रमाण-
रक्षितं वदन्ति तच्छीलेष्वलङ्कितवादिषु मुग्धजनैषु इति
एतत्पूर्वोक्तं सर्वं दृष्टम् । आवयथा न केवलमग्राहान किंतु
सद्विरुद्धभानमपि प्रतिब्रजित्वाह—शून्यमिति । आकीर्णतां
जनसमाजव्याप्तताम् ॥ ५३ ॥ मरिचबीजकणे तैक्ष्ण्यं स्मभेषु
अरचितप्रतिभाजालं च यथा स्थितमेव यांमन्नत्र उद दृश्यमन-
न्यस्तत्तत्सत्यैवान्ति । तस्यात्मनः अस्मि वन्धनविमोक्षदृशः ।
अस्तीति निवृत्तप्रतिरूपकमव्ययम् । गत्यवन्धनमोक्षदृष्ट उ-
त्सर्गः । कुतो निमित्तात्काः किरूपाः स्मृः । गद्यथायमंभाविता
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
उत्पत्तिप्रकरणे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

स्थूलं विचारतः सूक्ष्मं तद्विद्याविचारतः ।

सापि बिम्बात्रमेवेति देव्या लीलाया प्रोच्यते ॥ १ ॥

उक्तमेवार्थं विशेषं वक्तुं पुनः प्रपञ्चयन्त्याह—प्रातर्भावाति
॥ १ ॥ धर्ममयानि स्वर्गादीनि । कर्ममयानि गृहादीनि । क-
ल्पान्तपर्यन्तं स्यैर्यवन्ति पृथ्व्यादीनि ॥ २ ॥ मायिकभ्रमव्यनु-
भवाभासयोः प्रसिद्धमृदुनुभववैधर्म्यमाह—नानुभूतिमिति
॥ ३ ॥ चिद्बोमो व्योम्नि मायाकाशे ॥ ४ ॥ पदिवृत्तिकारणवाद्य-
त्रयप्राधान्येन सर्गः । अन्त्यत्रयप्राधान्येन जगतः स्मृतिरिति
तद्धेतुर्वासनोच्यते । सा हि संनिहितं सांप्रतिकंऽपि दूरकल्पश्चेति

तैक्ष्ण्यं यथा मरिचबीजकणे स्थितं स्वं
स्मभेषु चारचितपुत्रकजालमन्तः ।
दृश्यं त्वनन्यदिदमेवमजेऽस्ति शान्तं
तस्यास्ति वन्धनविमोक्षदृशः कुतः काः ५४

नानुभूतेऽनुभूतत्वसंविदन्तरद्वयेत्यपि ।
स्वप्नभ्रमादावन्त्यस्मिन्नितरीव पितुः स्मृतिः ॥ ७ ॥
कदाचित्स्मृतितां त्यक्त्वा प्रतिभामात्रमेव सन् ।
भाति प्रथमसर्गेषु रूपेण तदनुकृमात् ॥ ८ ॥
दृश्यं त्रिभुवनदीदमनुभूतं स्मृतौ स्थितम् ।
केपांचित्तन्वि केपांचिन्नानुभूतं स्मृतौ स्थितम् ॥ ९ ॥
प्रतिभासत एवेदं केपांचित्स्मरणं विना ।
चिद्वृणानां प्रजेशस्यं काकतालीयवद्यतः ॥ १० ॥
अत्यन्तविस्मृतं विश्वं मोक्ष इत्यभिधीयते ।
ईप्सितानीप्सिते तत्र न स्तः कान्चन कस्यचित् ॥ ११ ॥
अत्यन्ताभावसंपत्तिं विनाहन्ताजगत्स्थितेः ।
अनुत्पादमयी ह्येषा नोदेत्येव विमुक्ता ॥ १२ ॥
रज्ज्वां सर्पभ्रमः सर्पशब्दार्थासंभवः स्थितम् ।
अनुत्पादमयं त्यक्त्वा शान्तोऽपि हि न शाम्यति ॥ १३ ॥

देशकालविप्रकृपात्मना जायते नापकये न क्षणतदभ्यागात्म-
कषटिकासुहृतेतिनपथायात्मना न यो विपर्यासो भ्रमस्तदेकरू-
पिणी ॥ ५ ॥ उक्तमुपमद्वयं नानुभूतिं ॥ ६ ॥ नन्यन-
नुभूते अनुभूतत्वमः कल्पनात्राह—नानुभूत इति ॥ ७ ॥
नन्वनादीं गमारे नवेगेगानुभूतिमिति स्मृतिरेव प्रमुपनता-
कास्तु न भ्रान्तिभ्रान्ति—कदाचित्तरिति । प्रतिभाऽनुभवः ।
प्रजापतेः प्रथमसर्गेविपर्यासः । रूपेण स्मृतिरूपेण ॥ ८ ॥
तथाच अनुभूतमेव प्रातर्भावाति न नियम इत्याह—दृश्य-
मिति ॥ ९ ॥ प्रजंजन् प्राज्ञानुभूतिं । गदं सिद्धं चतुष्टय-
मिति स्मृत्या तत्र ज्ञानोद्भाववशात् पुनर्जन्माद्योगादिति भावः
॥ १० ॥ यतो वागनानुभासकौचनमयः गमारास्तन्तुच्छेदा-
दात्यन्तिकनिर्वाणानांमात्रा विस्मृतिरेव मोक्षः फलित इत्याह—
अत्यन्तेति । ईप्सितानीप्सिते प्रियाप्रिया । अगारारे वाव सन्तं
न प्रियाप्रिये स्मृताः इति श्रुतेः । कुतो न भ्रमत्राह—काच-
निति । या मोक्षं कान्चन त्वन्वर्गविपर्यासं या कस्य विषयस्य
भोक्तुर्वो यत्तुके विपर्यासं भ्रान्तिमिति ॥ ११ ॥ तथाच श्रुतिः
'यत्तु तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं कं पश्येत्' इत्याद्या ।
'किंचन' इति पाठे तु स्पष्टम् ॥ ११ ॥ अहन्ताजगतोः स्थितिः
प्रतिभा त्रिविद्या तस्या अत्यन्ताभावसंपत्तिर्वाच्यः ॥ १२ ॥ सर्प-
शब्दार्थयोगसंभवभाव रज्ज्वात्मना स्थितं त्यक्त्वा उपेक्ष्य । अनु-

शुद्धैकसत्त्वनिर्माणं चिद्रूपस्यैव तत्किल ।
 प्रतिभानमतस्तस्मात्परस्माद्विद्यते मनाक् ॥ ५० ॥
 सोऽयमेतादृशो देहो नैनं संत्यज्य याम्यहम् ।
 अनेनैव तमाप्नोमि देशं गन्धमिवानिलः ॥ ५१ ॥
 यथा जलं जलेनाग्निरग्निना वायुनानिलः ।
 मिलत्येवमतो देहो देहैरन्यैर्मनोमयैः ॥ ५२ ॥
 नहि पार्थिवतासंविदेत्य पार्थिवसंविदा ।
 एकत्वं कल्पनाशैलशैलयोः काहतिमिथः ॥ ५३ ॥
 आतिवाहिक एवायं त्वादशैश्चित्तदेहकः ।
 आधिभौतिकताबुद्ध्या गृहीतश्चिरभावनान् ॥ ५४ ॥
 यथा स्वप्ने यथा दीर्घकालध्याने यथा भ्रमे ।
 यथा च सति संकल्पे यथा गन्धर्वपत्तने ॥ ५५ ॥
 वासनातानवं नूनं यदा ते स्थितिमेप्स्यति ।
 तदातिवाहिको भावः पुनरेप्स्यति देहकं ॥ ५६ ॥
 लीलोवाच ।

आतिवाहिकदेहत्वप्रत्यये घनतां गते ।
 तामवाप्नोत्ययं देहो दशामाहो विनश्यति ॥ ५७ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

यदस्ति नाम तत्रैव नाशानाशकरो भवेत् ।
 वस्तुतो यच्च नास्त्येव नाशः स्यात्तस्य कीदृशः ॥ ५८ ॥

॥ ४९ ॥ यच्छुद्धस्यैव सत्त्वगुणस्य निर्माणं कार्यममहर्हादि
 तच्चिद्रूपस्यैव । किल तथा प्रतिभानमतो हेतोस्तस्मान् परस्माद्-
 द्वापो मनागल्पमेव भिद्यते यथा दग्धपटे पटाकारो वस्तुतस्त-
 द्रस्यैव तद्वदिति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तद्यस्मिन्ननुसंगकल्पि-
 कसंगेनास्य कथं योगस्तत्राह—यथंति । मनोमयदेहैरन्यैश्च
 वस्तुभिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥ तर्हि मंहोऽपि वस्तुतो मनोमात्र-
 स्त्वेन त्वदेहसाजात्यात्वंदेहंनर्काभावेन संयोगेन वा मिलितः
 संस्तत्रैव तत्राह—नहंति । पृथिव्या विभागः पार्थिवस्तद्भावेन
 संवेद्यत इति पार्थिवतासंविद्वत्तद्देहस्तद्विरुद्धावगमात्रसंविदा भे-
 देनैकत्वं संयोगं वा नहि एति । आहतिरभिधानः ॥ ५३ ॥
 नन्वस्यापि मानसत्वे कथं पार्थिवत्वं तत्राह—आतिवाहिक-
 इति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कदा तर्ह्यस्य पार्थिवभावनवृत्तिस्त-
 त्राह—वासनेति । तनोभावस्तानवमपत्ता । एष्यति रामा-य-
 भ्यासेनेति भावः ॥ ५६ ॥ अन्यथा स्थूलदेहस्य नाशदर्शना-
 जीवन्मुक्तयोगिदेहस्यापि नाश एव संभावितो नातिवा-
 हिकभाव इति संभावयन्ती लीला पृच्छति—आतिवाहि-
 केति । घनतां दार्ष्यं गते । समाभ्यभ्यासेनेति शेषः ॥ ५७ ॥
 तत्त्वविदेहो ज्ञानवाधिनत्वाद्गुणपटवन्नास्त्येव प्राग्वसनामात्राच्च
 पटाभासवत्प्रतिभासमानोऽपि वासनातानवे तनोऽपि साक्ष्या-
 दातिवाहिकभावमेवापद्यते न नाशमित्याशयेन दंध्युत्तरमाह—
 यदित्यादिना ॥ ५८ ॥ उक्तं अपि ॥ ५९ ॥ आतिवाहिकत्व-
 निमित्तं ब्रह्मज्ञानमातिवाहिकज्ञानम् ॥ ६० ॥ कल्पितः प्रपञ्चः

रज्ज्वां सर्पध्रमे नष्टे सत्यबोधवशात्सुते ।
 सर्पो न नष्ट उन्नष्टो वेत्येवं कैव सा कथा ॥ ५९ ॥
 यथा सत्यपरिज्ञानाद्रज्ज्वां सर्पो न दृश्यते ।
 तथातिवाहिकज्ञानाद्दृश्यते नाधिभौतिकः ॥ ६० ॥
 कल्पनापि निवर्तते कल्पिता यदि केनचित् ।
 सा शिला समुपास्यैव या नेहास्ति कदाचन ॥ ६१ ॥
 परंपरे परापूर्णमिदं देहादिकं स्थितम् ।
 इति सत्यं वयं भद्रे पश्यामो नाभिपश्यसि ॥ ६२ ॥
 आदिसर्गं भवेच्छित्तं कल्पनाकल्पितं यदा ।
 तदा ततः प्रभृत्येकसत्त्वं दृश्यमवेक्षते ॥ ६३ ॥
 लीलोवाच ।

एकस्मिन्नेव संशान्ते दिक्कालाद्यविभागिनि ।
 विद्यमाने परे तत्त्वे कलनावसरः कुतः ॥ ६४ ॥
 श्रीदेव्युवाच ।
 कटकत्वं यथा हेस्त्रि तरङ्गत्वं यथाम्भसि ।
 सत्यत्वं च यथा स्वप्नसंकल्पनगरादिषु ॥ ६५ ॥
 नास्त्येव सत्यनुभवे तथा नास्त्येव ब्रह्मणि ।
 कल्पनाव्यतिरिक्तात्मतत्त्वभावादानामयात् ॥ ६६ ॥
 यथा नास्त्यस्वरे पांसुः परे नास्ति तथा कला ।
 अकलाकलनं शान्तमिदमेकमजं ततम् ॥ ६७ ॥

प्रागभूत ज्ञानेन तु भूतल भ निवर्तित इति व्यवहारकल्पनाप्या-
 पान्दर्थेव । तत्त्वदृशा तु तस्या अपि संभावना नास्तीत्याह—
 कल्पनेति । कल्पिता समर्थिता । तथाचोक्तं गौडपादैः—
 'पप्रभो विनिवर्तते कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशादयं वादो
 ज्ञाते द्वैतं न विद्यते' इति ॥ ६१ ॥ कथं तर्हि यूयं स्वदेहादि-
 पश्यथ तत्राह—परमिति । परेण ब्रह्मणा आपूर्णमिदं देहादि-
 कोशपञ्चक यद्वैकान्तःप्रवेशेन स्थित तत्परं ब्रह्मैव स्वेमहिम्नि
 परे स्थितमिति वयं गत्यमवाधितं पश्यामः । त्वं न्वप्रकृतबोध-
 त्वात्प्राभिपश्यसि ॥ ६२ ॥ नन्वदृश्या चित्तकथं दृश्यसत्त्वान्मता-
 मापन्ना तत्राह—आदीति । आदील्लिङ्गान्मनः संगं तं गोचरय-
 न्त्याधित्वाश्चित्तत्वं नाम धर्मो भवेत् । यदा तु पक्षीकरणेन कल्प-
 नया स्थूल रूपं कल्पितं तदा ततः प्रभृत्येकमनुगतं सत्त्वं दृश्या-
 नुगोधात्स्वयमपि दृश्यभूतं स्वयमवेक्षते ब्रह्मैत्यर्थः ॥ ६३ ॥
 यत्प्रागुक्तं कलनातीना गव्यकल्पनेति तत्र लीलानुपपत्तिं श-
 ङ्कते—एकस्मिन्निवर्तित । पार्थकायिकं दुग्धमौत्तरकालिकदध्याद्या-
 कारेण परिणमते दधिमभावे च दुग्धमविद्यमानं भवति ।
 कालसंबन्धरहितं नित्यं विद्यमाने ब्रह्मणि कलनाद्यप्रथमवि-
 कारस्यैव नावयर इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ सत्ये हि विकारेऽभ्युपगते
 त्वदुक्तदोषः स्यान्न सिद्ध्यभूत इति देवो परिहरति—कटकत्व-
 मित्यादिना ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ कलाकलनं विषयः ॥ ६७ ॥

१ सुते इति लीलाया संवोधनम्.

यदिदं भासते किञ्चित्सत्तस्यैव निरामयम् ।
 कचनं काचकस्येव कान्तस्यातिमणेरेव ॥ ६८ ॥
 लीलोवाच ।
 एतावन्तं चिरं कालमेते देवि वयं वद ।
 भ्रामिताः केन नामापि द्वैताद्वैतविकल्पनैः ॥ ६९ ॥
 श्रीदेव्युवाच ।
 अविचारेण तरले भ्रान्तासि चिरमाकुला ।
 अविचारः स्वभावोत्थः स विचारद्विनश्यति ७० ॥
 अविचारो विचारेण निमेषादेव नश्यति ।
 एषा ससैव तेनान्तरविधौषा न विद्यते ॥ ७१ ॥
 तस्मान्नैवाविचारोऽस्ति नाविद्यास्ति न वन्धनम् ।
 न मोक्षोऽस्ति निराबाधं शुद्धबोधमिदं जगत् ॥ ७२ ॥
 एतावन्तं यदाकालं त्वयैतन्न विचारितम् ।
 तदा न संप्रबुद्धा त्वं भ्रान्तैवाभव आकुला ॥ ७३ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहागमायणे वार्त्ताकीये उत्पत्तिप्रकरणे विभ्रान्त्युपदेशो नाम एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

अविंशः सर्गः २२

श्रीदेव्युवाच ।

यथा स्वप्नपरिक्षानात्स्वप्नदेहो न वास्तवः ।
 अनुभूतोऽप्ययं तद्ब्रह्मासनातानवादसन् ॥ १ ॥
 यथा स्वप्नपरिक्षानात्स्वप्नदेहः प्रशाम्यति ।
 वासनातानवात्तद्ब्रह्माप्रदेहोऽपि शाम्यति ॥ २ ॥
 स्वप्नसंकल्पदेहान्ते देहोऽयं चेत्यने यथा ।

कचनं आपातप्रतिभामः । अतिशयितो मणिरनिमणिसस्येव
 ॥ ६८ ॥ उक्तभ्रान्तेर्हेतुः लीला पृच्छति—एतावन्तमिति
 ॥ ६९ ॥ विचारबाध्यत्वादविचारशब्दिनो मोह एव तद्वैतरिति
 देव्याह—अविचारोऽस्ति ॥ ७० ॥ एषा अविचारलक्षणा अविद्या
 विचारबाधिता ब्रह्मसत्तैव संपद्यत इति शेषः ॥ ७१ ॥ तद्वा-
 धस्य त्रैकालिकत्वमाह—तस्मादिति । वन्धभावान्मोक्षोऽपि
 नास्ति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ज्ञानेन द्वैतवासनाबाधं तत्त्ववामना-
 शेषो वासनातानवं तदेव मुक्तिर्बीजम् ॥ ७४ ॥ पुनर्द्वैतवाम-
 नाप्ररोहमाशङ्क्याह—आदावित्यादिना ॥ ७५ ॥ मनः रूढं
 अधिरूढं सति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति एवविधया नि-
 र्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठया कतिपयकालवशाद्गगनस्य मायाकाशस्य
 तत्कलानां तत्कार्याणां चान्तःस्थाधिष्ठानभूतस्य निर्मलस्यात्मनः
 अम्बनेन अवलम्बनेन विगतो भ्रान्तिकलनलक्षणः कालिमा
 यस्या अतएवाकलङ्का तत्संस्कारकलङ्कनिर्मुक्ता मती सकलप्रा-
 णिनां कलनानां भ्रान्तीनां तत्कार्यवासनानां तत्कारणाविधयाथ

१ भ्रान्तेवार्षेव आकुला इति पाठः.

अद्यप्रभृति बुद्धासि विमुकासि विवेकिनी ।
 वासनातानवं बीजं पतितं तव चेतसि ॥ ७४ ॥
 आदावेव हि नोत्पन्नं दृश्यं संसारनामकम् ।
 यदा तदा कथं तेन वास्यन्ते वासनापि का ॥ ७५ ॥
 अत्यन्ताभावसंपत्तौ द्रष्टृदृश्यदृशां मनः ।
 एकध्याने परे रूढे निर्विकल्पसमाधिनि ॥ ७६ ॥
 वासनाभ्रयबीजेऽस्मिन्किञ्चिदङ्कुरिते हृदि ।
 क्रमाद्भोदयमेष्यन्ति रागद्वेषादिका दृशः ॥ ७७ ॥
 संसारसंभवध्यायं निर्मूलत्वमुपैष्यति ।
 निर्विकल्पसमाधानं प्रतिष्ठामलमेष्यति ॥ ७८ ॥
 विगतकलनकालिमाकलङ्का
 गगनकलान्तरनिर्मलाम्बनेन ।
 सकलकलनकार्यकारणान्तः
 कतिपयकालवशाद्भविव्यसीति ॥ ७९ ॥

तथा जाग्रद्भावान्ते उदेत्येवातिवाहिकः ॥ ३ ॥
 स्वप्ने निर्वासनाबीजे यथोदेति सुषुप्तता ।
 जाग्रत्प्रवासनाबीजे तथोदेति विमुक्ता ॥ ४ ॥
 येयं तु जीवन्मुक्तानां वासना सा न वासना ।
 शुद्धसत्त्वाभिधानं तत्सत्तासामान्यमुच्यते ॥ ५ ॥

अन्तो बाधावधिभूतो यो मोक्षाख्यः परमपुरुषार्थः स त्वमेव
 भविष्यसौत्यर्थः ॥ ७९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे
 तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

अवस्थानुर्यलक्षमात्र जीवन्मुक्तस्थितिस्तथा ।

वासनातानवोपायस्तद्भ्यासश्च कीर्यते ॥ १ ॥

प्रागुक्तां ज्ञानदार्ढ्यात्स्थूलदेहभावनिवृत्तिमातिवाहिकभाव-
 प्राप्तिं च दृष्टान्तैर्बोधयितुं द्रष्टुपक्रमते—यथेति । अयं स्थूल-
 देहः ॥ १ ॥ २ ॥ जाग्रद्भावना स्थूलदेहाहंभावना तस्या अन्ते ।
 मूलोच्छेदादुच्छेदं मनोत्यर्थः ॥ ३ ॥ निर्वासनाबीजे अनुभूत-
 वासनाबीजे नतृच्छिन्नवामनाबीज इत्यर्थः । पुनः स्वप्नाप-
 त्तः । अवाप्तनाबीजे बाधितसर्ववामनाबीजे । विमुक्ता जी-
 वन्मुक्तिः ॥ ४ ॥ ननु जीवन्मुक्तानामपि वासनास्येव अ-
 न्यथा व्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह—येयमिति । न वासना
 किन्तु शुद्धसत्त्ववामनाबाधावधेरधिष्ठानसत्त्वस्यैव शुद्धवासनेत्य-
 भिधानं यथा दग्धपट इति भस्म एवाभिधानम् । तत्पूर्वतनं
 सर्ववामनानुगतमनासामान्यमेव तथोच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

या सुप्तवासना निद्रा सा सुषुप्तिरिति स्मृता ।
यत्सुप्तवासनं जाग्रद्वनोऽसौ मोह उच्यते ॥ ६ ॥
प्रक्षीणवासना निद्रा तुर्यशब्देन कथ्यते ।
जाग्रत्प्रत्यपि भवत्येव विंदिते परमे पदे ॥ ७ ॥
प्रक्षीणवासना येह जीवतां जीवनस्थितिः ।
अमुकैरपरिज्ञाता सा जीवन्मुक्ततोच्यते ॥ ८ ॥
शुद्धसत्त्वानुपतितं चेतः प्रतनुवासनम् ।
आतिवाहिकतामेति हिमं तापादिबाम्बुताम् ॥ ९ ॥
आतिवाहिकतां यातं बुद्धं चित्तान्तरैर्मनः ।
सर्गजन्मान्तरगतैः सिद्धैर्मिलति नेतरत् ॥ १० ॥
यदा तेऽयमहंभावः स्वभ्यासाच्छान्तिमेप्स्यति ।
तदोदेप्स्यति ते स्फारा दृढयान्ता बोधता स्वयम् ॥ ११ ॥
आतिवाहिकताज्ञानं स्थितिमेप्स्यति शाश्वतीम् ।
यदा तदा ह्यसंकल्पलोकान्द्रक्ष्यसि पावनान् ॥ १२ ॥
वासनातानवे तस्मात्कुटु यत्नमनिन्दिते ।
तस्मिन्प्रीडिमुपायाते जीवन्मुक्ता भविष्यसि ॥ १३ ॥
यावन्न पूरितस्त्वेष शीतलो बोधचन्द्रमाः ।
तावद्देहमवस्थाप्य लोकान्तरमवेक्ष्यताम् ॥ १४ ॥
मांसदेहो मांसदेहेनैव संश्लेषमेप्स्यति ।
ननु चित्तशरीरेण व्यवहारेषु कर्मसु ॥ १५ ॥
यथानुभवमेवैतद्यथास्थितमुदाहृतम् ।

मूर्च्छासुषुप्त्योरवान्तरभेदं दर्शयति—येति । वामनानां सुप्तिरुज्ज्वलोऽभिभवश्च । तथाचानु तद्वासनानिद्रासुषुप्तिरभिभूतवासनं जाग्रद्वनो मोहो मूर्च्छैर्लथः । जाग्रति घनतरोद्गतवासनानां सहसोत्पन्नदुःखातिशयेन प्रसङ्गाभिभावाद्धनत्वमपरित्यज्यैव मोहभावापस्तित्तदेति सूचनाय घन इति मोहविशेषणम् ॥ ६ ॥ निद्रेत्यविवक्षितं, यतो जाग्रत्प्रत्यपि ज्ञानात्समूलवासनाक्षये तुर्यं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तदेव जीवतो जीवन्मुक्तिरित्याह—प्रक्षीणेति ॥ ८ ॥ प्राग्व्याख्याते शुद्धसत्त्वे अनुपतितं समाधिपाटवाच्चिरप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥ बुद्धं व्युत्थानव्यवहारकालेऽप्यात्मप्रबोधवन्मनः सर्गान्तरगतैर्जन्मान्तरगतैश्च चित्तान्तरैः सिद्धैश्च देवयोग्यादिशरीरैरेकीभावेन मिलति ॥ १० ॥ दृढप्रपञ्चस्यान्ता चरमावधिभूता बोधता स्वाभाविकचिद्रूपा ॥ ११ ॥ असंकल्पान्संकल्पाद्विगतानतएव पावनान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ गिरिप्रा-मकदिदक्षाप्रतिबद्धचेतसि बोधपूर्तिर्वासनातानवाभ्यासो वा न संभवतीत्याशयेनाह—यावदिति ॥ १४ ॥ ननु किमर्थं मंहवावस्थापनं त्वद्देहसंश्लेषादस्यापि गमनशक्तिः किं न स्यात्तत्राह—मांसदेह इति ॥ १५ ॥ किं वरवच्छापवद्वा त्वद्बचनादेव संश्लेषमेप्स्यति नेत्याह—यथेति । मूढतमेषु बालानभिज्ञतमेषु सिद्धांश्च अर्षादीकृत्य सर्वानुभवसिद्धोर्षो मयानूदितो नापूवोर्षो बलात्संपादित इत्यर्थः ॥ १६ ॥ यदि लोकसिद्धवस्तुस्वभावो न विपश्यस्यति

आबालसिद्धसंसिद्धं न नम वरशापवत् ॥ १६ ॥
अवबोधघनाभ्यासादेहस्यास्यैव जायते ।
संसारवासनाकाश्यं नूनं चित्तशरीरता ॥ १७ ॥
उदेप्स्यन्ती च सैवात्र केनचिन्नोपलक्ष्यते ।
केवलं तु जनैर्देहो त्रियमाणोऽवलोक्यते ॥ १८ ॥
देहस्त्वयं न त्रियते न च जीवति किंच ते ।
केकिलस्वप्नसंकल्पभ्रान्तौ मरणजीविते ॥ १९ ॥
जीवितं मरणं चैव संकल्पपुरुषे यथा ।
असत्यमेव भात्येवं तस्मिन्पुत्रि शरीरके ॥ २० ॥
लीलोवाच ।
तदेतदुपदिष्टं मे ज्ञानं देवि त्वयामलम् ।
यस्मिन्भ्रुतिगते शान्तिमेति दृश्यविबुद्धिका ॥ २१ ॥
अत्रोपकुटु मे ब्रूहि कोऽभ्यासः कीदृशोऽथवा ।
स कथं पोषमायाति पुष्टे तस्मिन् किं भवेत् ॥ २२ ॥
श्रीदेव्युवाच ।
यथेन क्रियते किंचिद्येन येन यदायदा ।
विनाभ्यासेन तन्नेह सिद्धिमेति कदाचन ॥ २३ ॥
तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ २४ ॥
ये विरक्ता महात्मानो भोगभावनतानवम् ।
भावयन्त्यभवायान्तर्भव्या भुवि जयन्ति ते ॥ २५ ॥

तर्हि वासनातानवेऽप्यस्य देहस्यातिवाहिकभावो न संभावयितुं शक्य इत्याशङ्क्याह—अवबोधिति । चित्तशरीरता आतिवाहिकशरीरता ॥ १७ ॥ ननु जीवानां परलोकगमनमप्यातिवाहिकदेहेन प्रसिद्धं स्थूलदेहस्य तु सूतस्यात्रैवावस्थानं दृश्यते तत्कथमेकस्यातिवाहिकभावेन जीवनं स्थूलभावेन मरणं चैकदेह्याशङ्क्याह—उदेप्स्यन्ती चेति । सा आतिवाहिकता च मरणकाले अत्रास्मिन्नेव शरीरे उदेप्स्यन्ती केनचिन्म्रियमाणेन जीवता वा नोपलक्ष्यते । 'तद्यथा पेशस्करी' इत्यादिभ्रुतेः । पारलौकिकदेहनिर्माणाय त्रियमाणस्य स्वाज्ञानकल्पितदेहारम्भकभूतमात्राशमंवलितस्यैव परलोकं गमनात्तासां मात्राणां तेनानुपलक्षितानामप्यातिवाहिकभावाविरोधात् । यत्स्वव्याज्ञानकल्पितभूतमात्रांशोऽज्ञानदेहः सोऽन्यैर्जनैर्त्रियमाणोऽवलोक्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ किंचावास्तवोऽयं देहो न त्रियते न च जीवति ते जीवनमरणं च किं, न किंचिद्वस्त्विति नात्र विरोधशङ्का युक्तेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ लीलाप्रभञ्जोक्ती स्पष्टी ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तत्रादावभ्यासस्वरूपमाह—तच्चिन्तनमिति । असंदिग्धं खलुज्ज्वलाह्वय चिन्तनं, अभिज्ञबुद्ध्यन्तरसंवादाय कथनं, परस्पराज्ञातांशप्रबोधधायान्योन्यप्रबोधनमित्येतैरुपायैरसंभावनानिर्गृहीतरतदेकपरत्वेन च विपरीतभावनानिर्गृहीतरिति फलानि ॥ २४ ॥ दृढवैराग्यादीन्येव तत्तत्क्षणानीति विरक्तबोधता इति पाठः । ४ कोकिलस्वप्न पाठः । ५ यदैव क्रियते पाठः ।

उदितौदार्यसौन्दर्यवैराग्यरसरञ्जिता ।
 आनन्दस्पन्दिनी येषां मतिस्तेऽभ्यासिनः परे ॥ २६ ॥
 अत्यन्ताभावसंपत्तौ ज्ञातृज्ञेयस्य वस्तुनः ।
 युक्त्या शास्त्रैर्यतन्ते ये ते ब्रह्माभ्यासिनः स्थिताः २७
 सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा ।
 इदं जगदहं चेति बोधाभ्यासं उदाहृतः ॥ २८ ॥
 दृश्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे ।
 रतिर्वलोदिता यासौ ब्रह्माभ्यास उदाहृतः ॥ २९ ॥
 दृश्यासंभवबोधेन विना द्वेषादितानवम् ।
 तप इयुच्यते तस्मान्न ज्ञानं तच्च दुःखतत् ॥ ३० ॥

इत्यापि वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे विज्ञानाभ्यासवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

चतुर्थदिवसः ।

अयोर्विंशः सर्गः २३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 इति संकथनं कृत्वा तस्यां निशि वराङ्गने ।
 सुप्ते परिजने नूनमथान्तःपुरमण्डपे ॥ १ ॥
 दृढाखिलाङ्गलद्वारगवाक्षे दक्षचेतसि ।
 पुष्पप्रकरनिष्ठ्युतमांसलामोदमन्थरे ॥ २ ॥
 अम्लानमालावसनशधपाश्वर्यसनस्थिते ।
 सकलामलपूर्णन्दुवदनद्योतितास्पदे ॥ ३ ॥

समाधिस्थानकं गत्वा तस्थुर्निश्चलाङ्गिके ।
 रत्नस्तम्भादिवोत्कीर्णे चित्रे भित्ताचिवापिते ॥ ४ ॥
 सर्वास्तत्यजतुश्चिन्ताः संकोचं समुपागते ।
 दिवसान्त इवान्निन्यौ प्रसृतामोदलेखिके ॥ ५ ॥
 बभूवुर्भृशं शान्ते शुद्धे स्पन्दविवर्जिते ।
 गिरी शरदि निर्वात इव भ्रष्टाभ्रमालिके ॥ ६ ॥

स्तुतिसुखेन दर्शयति—ये इति । भोगभावनानि विषयवा-
 मनास्तेषां तानवमपक्षयं भावयन्ति यत्नेनोत्पादयन्ति ॥ २५ ॥
 आराध्यै सर्वपरिग्रहत्यागस्तद्वर्णनमनन्दयेण वैराग्यरमेन च र-
 ङ्गिता । परे उक्त्याः ॥ २६ ॥ श्रवणादिपञ्चमपि तदाभ्यास-
 लक्षणमित्याह—अत्यन्तंति । युक्त्या प्रमाणतत्त्वावधारणानु-
 कूलया प्रमेयतत्त्वावधारणानुकूलया च । शास्त्रैरभ्यासशालैः
 ॥ २७ ॥ त्रैकालिकदृश्यबाधदर्शनाश्रितिरपि तदभ्यास इत्याह—
 सर्गादाविति ॥ २८ ॥ बल मननजन्यविद्यावासनादाज्यं तदु-
 दिता रतिरात्मरतिः ॥ २९ ॥ दृश्यमित्याम्बदाज्यकृतगगानु-
 च्छेदे एव प्रागुक्तानोपयोगीति तदा तदभ्यासलक्षणं नान्याह-
 शमित्याह—दृश्येति । तत्तपो वृथाद्विपादिनिगेधदुःखे ननोति
 विस्तारयतीति दुःखतत् ॥ ३० ॥ तत्र हेतुमुक्त्वाभ्यासफलं
 दर्शयन्नुपसंहरति—दृश्येति द्वाभ्याम् । हि यस्माच्चरमसाक्षा-
 त्कागमिक ज्ञानं तज्जगत्तत्र च दृश्यस्यासंभवो यस्माद्यस्मिन्वा-
 त्थाविधौ बोध इति कथ्यते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ चेत्तन्मि चित्ते
 इत्येवमभ्यस्तैः सर्वथापोपशमहेतुत्वादिमदर्शनालैः सततविवेक-
 विबोधवारिसेकैर्भवः संसारस्तद्वर्णनायां बहुलनिशयां कृष्णप-
 क्षरात्रौ प्रवृत्ता मोहलक्षणा नितान्तनिद्रा अशेषमस्कागमना-

थपरिशिष्यमाणा प्रगलति विशीर्यते । महती मिहिका नीहार-
 पटली ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
 प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

योगास्थूलतनुं त्यक्त्वा गिरिग्रामदिदृक्षया ।

गृहे व्योम्नि गतिः स्फारे वर्णयते जसिलीलयोः ॥ १ ॥

परिजने अनुनमपरिशेष गुम्भं गत्यथ वराङ्गने जसिलीले
 समाधिस्थानकं गत्वा तस्थुर्गति चतुर्थस्थानमवधत् ॥ १ ॥
 दक्षचेतस्येति प्राक्तनपरिजनविशेषणं गौर्णं वा । दृढाः अ-
 ग्निलाः सर्वाः । बहुविधा इत्यावत । अग्नलाः कपाटविष्कम्भा
 येषु तथाविधा द्वारगवाक्षा यस्मिन् । पुष्पप्रकरं निष्ठ्युतमांसलामो-
 दमन्थरे । भग्निं इत्यावत ॥ २ ॥ सकलं सम-
 प्रमसलमकलङ्कं च यथास्यान्तथा पूर्णं दन्दुरिव ये वदन्ते इति
 विग्रहो ननु सकलः कलामहितः पूर्णन्दुरिवेति । व्यर्थविशेषण-
 त्वापत्तः ॥ ३ ॥ उक्तीर्णे पुत्रिके इति शेषः । चित्रे चित्रलि-
 खितप्रतिमे ॥ ४ ॥ संकोचं सर्वेन्द्रियप्रत्याहारलक्षणम् । परितः
 प्रसृता आमोदलेखाः परिमलमाणा यथास्ते ॥ ५ ॥ निर्वाते
 शरदि गिरी श्रेते अवतरणे अभ्रमालिके यथा शुद्धे शुभे शान्त-

१ रसगर्भिणी इति पाठः, २ बोधाभ्यास विदुः परे इति पाठः,

३ रशेपं शरदि इति पाठः,

२५

४ पुष्पप्रकार इति पाठः, ५ मण्डपविशेषणत्वे एव गौ-
 णमित्यर्थः,

निर्विकल्पसमाधानाद्बहुर्बाह्यसंविदम् ।
 यथा कल्पलते कान्ते पूर्वसृष्टन्तरे रसम् ॥ ७ ॥
 अहं जगदिति भ्रान्तिदृश्यस्यादावनुद्भवः ।
 यदा ताभ्यामवगतस्त्वत्यन्ताभावनामकः ॥ ८ ॥
 तदा दृश्यपिशाचोऽयमलमस्तं गतो द्वयोः ।
 असत्त्वादेव चास्माकं शशभृङ्गमिवानघ ॥ ९ ॥
 आदावेव हि यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
 भातं वाऽभातमेवातो मृगतृष्णाम्बुवज्रजगत् ॥ १० ॥
 स्वभावकेवलं शान्तं स्त्रीद्वयं तद्बभूवह
 चन्द्रार्कादिपदार्थैर्वैर्दूरमुक्तमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥
 तेनैव ज्ञानदेहेन चचार त्रसिदेवता ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलाप्रज्ञादेव्योर्ज्ञानदेहाकाशनमनं नाम त्रयोविशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः २४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

दूरादूरमभिमुख्य शनैरुच्चैःपदं गते ।
 हस्तं हस्ते समालम्ब्य यान्त्यौ दृढशतुर्नभः ॥ १ ॥
 एकार्णवमिवोच्छ्रान्तं गम्भीरं निर्मलान्तरम् ।
 कोमलं कोमलमरुदासङ्गसुखभोगदम् ॥ २ ॥
 आह्लादकमलं सौम्यं शून्यताम्भोनिमज्जनात् ।
 अत्यन्तशुद्धं गम्भीरं प्रसन्नमपि सज्जनात् ॥ ३ ॥

शीतले स्पन्दविवर्जिते च तद्वत् ॥ ६ ॥ बाह्यां देहाद्यनाम-
 वस्तुतद्गोचरां संविदं प्रतिसंधानम् । यथा ऋग्वन्तरे वसन्ता-
 दावुपस्थिते पूर्वं रसं त्यजतः । पुराणपत्रशोषादिदर्शनादित्यर्थः
 ॥ ७ ॥ आत्यन्तिकदृश्योपशमने निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठायां त-
 त्वसाक्षात्कारेण समूलव्रैकालिकदृश्यबाध एव परिनिष्ठितो हेतु-
 रित्याह—अहमित्यादिसार्धेन ॥ ८ ॥ समाधाविव सर्वदापि
 त्रैकालिकदृश्यबाधोऽस्माकमनुभवसिद्ध इति वसिष्ठो रामं रावो-
 ध्याह—असत्त्वादित्यादिना सार्धेन । अस्माकं दृशा जगद्भातं
 मृगतृष्णाम्बुवदभातं शशशृङ्गमिव । यतो यदादाविव नास्ति
 तद्वर्तमानेऽपि तथेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ दृश्यास्तमयेन कथं बभूव-
 तुस्तदाह—स्वभावेति । चन्द्रार्कादिभिः सर्वपदार्थाधर्हरं मुक्त-
 म्बरं सर्गादीं बायूपलेः प्राग्वाध्वन्तप्रलयं च प्रगिद्धं तद्वि
 ॥ ११ ॥ वक्ष्यमाणव्योमगमने तयोर्दिवलक्षणमाह—तेनेति
 ॥ १२ ॥ तच्च दूरनभोगमनकल्पनं स्वगृहमण्डपाकाशप्रादेश-
 मात्र एव वृत्तं न बहिरित्याह—गेहान्तरिति । 'देहान्तः' इति
 पाठे हृदयात्कण्ठपर्यन्तं प्रादेशमात्रं नाडीमार्गमारुह्येत्यर्थः ।
 संविदा उद्बुद्धपूर्वसंकल्पसंस्कारसंविदा ॥ १३ ॥ चेत्वा विषया-
 स्तत्संविताः स्वभावो विषयानुरूपव्यवहारकल्पना तद्वशादित्यर्थः
 ॥ १४ ॥ तत्रस्थे । गेहस्थे । वाशब्दोऽवधारणे । चिद्वृत्त्या
 आकाशमात्रं लवावेह इत्येवंप्रया चित्रप्रधानमानसकल्पनावृत्त्या

मानुषी स्थितरेणाशु ध्यानज्ञानानुरूपिणा ॥ १२ ॥
 गेहान्तरेव प्रादेशमात्रमारुह्य संविदा ।
 बभूवतुश्चिदाकाशरूपिण्यौ व्योमगाकृती ॥ १३ ॥
 अथ ते ललने लीलालोले ललितलोचने ।
 स्वभावाच्चेत्यसंवितात्तेर्नभो दूरमितो गते ॥ १४ ॥
 तत्रस्थे बाध चिद्वृत्त्या पुमुवाते नभस्त्रयम् ।
 कोटियोजनविस्तीर्णं दूरादूरतरान्तरम् ॥ १५ ॥
 दृश्यानुसंधाननिजस्वभावा-
 दाकाशदेहे अपि ते मिथोऽत्र ।
 परस्परआकारविलोकनेन
 बभूवतुः केहपरे वयस्ये ॥ १६ ॥

शृङ्गस्थनिर्मलाम्भोदपीनोदरसुधालये ।
 विशभ्रमतुराशासु पूर्णचन्द्रोदरामले ॥ ४ ॥
 सिद्धगन्धर्वमन्दारमालामोदमनोहरे ।
 चन्द्रमण्डलनिष्क्रान्ते रेमाते मधुरानिले ॥ ५ ॥
 सज्जतुर्भूरिधर्मान्ते तडिद्रकाजसंकुले ।
 सरसीव जलापूरमन्थरे मेघमण्डले ॥ ६ ॥

॥ १५ ॥ वस्तुतश्चिदाकाशदेहे अपि प्राक्संकल्पितदृश्यानुसंधा-
 नसहितचित्तात्मतापन्नान्निजस्वभावात् । वयस्ये सहर्षौ ॥ १६ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
 त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अनन्तविश्ववैचित्र्यविलासैः संभृतान्तरम् ।

नभोऽत्र वर्ण्यते पन्थाः प्रयान्त्योर्ज्ञसिलीलयोः ॥ १ ॥

उच्चैःपदमूर्ध्वस्थानम् ॥ १ ॥ उच्छ्रान्तं विवृद्धम् । गम्भी-
 रमेकार्णवमिव । कोमलमिव कोमलं स्निग्धम् । कोमलमरुतां
 मन्दसारुतानामासगते संश्लेषेण सुखभोगदम् ॥ २ ॥ शून्यता-
 लक्षणे अम्भसि निमज्जनादवगाहनादलमत्यन्तमाह्लादकम् ।
 अथवा जगच्छून्यतालक्षणे ब्रह्मात्मसि प्रथमं निमज्जनाभिर्यामना-
 त्प्राणिभ्रमराणामाह्लादहेतुभूतं कमलम् । अत्र गम्भीरमिति
 साक्षाद्विशेषणं पूर्वं तु दृष्टान्तस्येति न पौनरुक्त्यम् । सज्जनादपि
 प्रसन्नं प्रसन्नतरम् ॥ ३ ॥ आशामु दिक्षु भेवादिदृश्यस्थे निर्मे-
 लाम्भोदमानोदरलक्षणे पीनोदरान्तिर्निविष्टे वा सुधालये संधि
 ॥ ४ ॥ क्वचिच्चन्द्रमण्डलमनर्था चन्द्रमण्डलान्निष्क्रान्ते । शैत्य-
 सारभ्ययोः पूर्वविशेषणार्थां लाभान्मधुरशब्दो मान्यसुखस्पर्श-
 परः ॥ ५ ॥ धर्मोऽङ्केनापस्तस्यान्ते अवसानभूते । तडित इव

भूतलौघमहाशैलमृणालाङ्कुरकोटिषु ।
 विभु बभ्रमतुः सैरं भ्रमयौ सरसीष्विव ॥ ७ ॥
 धारागृहधिया धीरगङ्गानिर्हरधारिणि ।
 भ्रमतुर्वीतविभुग्धमेघमण्डलमण्डपे ॥ ८ ॥
 ततो मधुरगामिन्यौ विश्राम्यन्त्यौ स्वशक्तिः ।
 शून्ये दृष्टशतुर्व्योमं महारम्भातिमन्धरम् ॥ ९ ॥
 अदृष्टपूर्वमन्योन्यं सर्वसंकटकोटरम् ।
 अपूर्यमाणमाशून्यं जगत्कोटिशतैरपि ॥ १० ॥
 उपर्युपर्युपर्युच्चैरन्यैरन्यैर्वृतं पृथक् ।
 विचित्राभरणाकारैर्भूतलैः सुविमानकैः ॥ ११ ॥
 परितः पूरितव्योक्तां मेवादिकुलभूभृताम् ।
 पद्मरागतदोद्योतैः कल्पज्वालोपमोदरम् ॥ १२ ॥
 मुक्ताशिखरभापूरैर्हिमवत्सानुसुन्दरम् ।
 काञ्चनाद्रिस्थलार्चिभिः काञ्चनस्थलभासुरम् ॥ १३ ॥
 महामरकताभाभिः शाद्वलस्थलनीलिमम् ।
 द्रष्टृदृश्यक्षयासकजातध्वान्तोत्थकालिमम् ॥ १४ ॥
 पारिजातलतालोलविमानगणकेतनम् ।
 अतो मञ्जरिकाकारमिव वैदूर्यभूतलम् ॥ १५ ॥
 मनोवेगमहासिद्धजितवातगमगमम् ।

रकायजानि सरःपक्षे । तडितो रकायजानीव गेघमण्डलपक्षे ॥ ६ ॥
 तत्तद्भूतलौघस्था महाशैला हिमवत्कैलासादयो मृणालानामवज-
 कन्दानामङ्कुरकोटय इव यामु ॥ ७ ॥ निर्जरशब्देन तच्छीकरा
 लक्ष्यन्ते ॥ ८ ॥ महद्भिरारम्भैर्भुवनतज्जननिर्माणैरतिमन्धरं संक्लि-
 प्तम् ॥ ९ ॥ यद्यपि प्रज्ञप्त्या प्राग्दृष्टमेव तथाप्यन्योन्यं परस्परमाहिलेन
 पूर्वमदृष्टम् । सर्वे संकटकोटरा गर्भच्छिद्रादंशो यस्य । सर्वे प्रा-
 णिभवदुःखानामाश्रयभूतं छिद्रमिति वार्थः । आशून्यत्वमपूर्यमा-
 णावे हेतुः ॥ १० ॥ विचित्राभरणप्रस्थैर्भूतलैर्लक्षणया भुवन-
 तलेः । शोभनानि विमानानि येषु तैः ॥ ११ ॥ पद्मरागमणि-
 मयानां तटानां पार्थानामुद्योतः प्रकाशैः ॥ १२ ॥ तेषामेव
 भूतानां मुक्तामयशिखराणां भार्पुः प्रभाप्रवाहैर्हिमवतः सानुः
 प्रस्थदेशस्तद्भूतानुरम् ॥ १३ ॥ तथा तेषामेव भूतानां महामर-
 कतानां महाहृहरिन्मणीनां प्रभाभिर्गीमहरितस्थलस्य नीलिमेव
 नीलिमा यस्य । तथा कचिद्रूपानां सचक्षुषां दृश्यानां रूपभेदानां
 क्षये आसक्तस्तत्परः सन् जान उपपन्नो ध्वान्तोत्थकालिमा य-
 स्मिन्स्थाविधम् ॥ १४ ॥ कचिन् यतः पारिजातकल्पलताव-
 नोपरि आलोलविमानगणानां केतनं स्थानमतः समीपस्थदृष्ट्या
 तद्वनमञ्जरिकाकारमिव दूरस्थदृष्ट्या तु वैदूर्यमयभूतलमिव स्थि-
 तमित्यर्थः ॥ १५ ॥ मनोवैगमहासिद्धैर्वातगमगमो वायुसंचा-
 रवेगः स जितो यस्मिन् । धुंधुममिति ध्वन्यनुकरणम् ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ वातस्कन्धा आवहप्रवहादयो वायुभेदाः ॥ १८ ॥

विमानगृहदेवस्त्रीगेयवाद्यसधुंधुमम् ॥ १६ ॥
 त्रैलोक्यवरभूतोघसंचाराविरलान्तरम् ।
 अन्योन्यादृष्टसंचारसुरासुरकुलाकुलम् ॥ १७ ॥
 पर्यन्तस्थितकूडमाण्डरक्षःपैशाचमण्डलम् ।
 वातस्कन्धमहावेगवहद्वैमानिकप्रजम् ॥ १८ ॥
 वहद्विमानसीत्कारमुष्टिप्राहाघनध्वनि ।
 ग्रहक्षेपनसंचारात्प्रचलद्वातयन्त्रकम् ॥ १९ ॥
 निकटातपदग्धालपसिद्धसिद्धोज्जितास्पदम् ।
 अर्कांश्वमुखवातास्तदग्धमुग्धविमानकम् ॥ २० ॥
 लोकपालापसरोवृन्दसंचाराचारचञ्चलम् ।
 देव्यन्तःपुरिकादग्धधूपधूमांभुदाम्बरम् ॥ २१ ॥
 स्वस्वर्गाहूतदेवस्त्रीस्वाङ्गविभ्रष्टभूषणम् ।
 सामान्यसिद्धसङ्गोपेतजःपुञ्जतमोवलम् ॥ २२ ॥
 बलवत्सिद्धसंघट्टगमगमविघट्टितैः ।
 घनैः सांगुकापार्श्वस्थहिमवन्मरुमन्दरम् ॥ २३ ॥
 काकोलुकैर्गुग्ममासै राशिभूतैश्चलैर्बुतम् ।
 नृत्यद्भिर्डाकिनीसङ्घैस्तरङ्गैरिव वारिधिमम् ॥ २४ ॥
 प्रवृत्तैर्योगिनीसङ्घैः श्वकाकोष्टखराननैः ।
 निरर्थं योजनशतं गत्वा गच्छद्भिरावृतम् ॥ २५ ॥

विमानमीन्कारो विमानवेगध्वनिस्तस्य भोषणं मुष्टिभिर्भवस्तेन
 प्राप्ता घनध्वनयो मेघशब्दो यस्मिन् । वातयन्त्रकं वायुवि-
 ष्टममययन्त्ररूपं ज्योतिषकम् ॥ १९ ॥ कचिन्मूर्धसंनिहितदे-
 शनिकटानपेन दग्धः संतप्तस्तपोयोगरसायनादिना अप्सिद्धैः
 सिद्धाहर्षदेवयोनिवेशेपैर्धोञ्जनावस्थानम् । अर्केण तदीयाश्व-
 मुखवातैश्च यथायोगमस्ताः क्षिप्ता दग्धाश्चात्प्या विमाना विमा-
 नका यस्मिन् ॥ २० ॥ पञ्चां संचारा इतरङ्गैस्तत्तदुचिताचर-
 णान्याचारास्तैश्चालमिव चञ्चलम् । भूपधूमस्मृद्व्याप्ताम्बरमिव
 स्थितम् । विष्णुना महदो वीर्यं इति राम इव कल्पितभेदादुप-
 मेयता ॥ २१ ॥ इन्द्रवन्द्रादिभिः स्वर्गशब्दितस्वस्थलोकायाहू-
 तानामतएवान्युपपत्त्याहपूर्विकया धावन्तीनां देवस्त्रीणामास-
 रसां स्वाङ्गैश्च विप्रप्रणानां भूषणानां यस्मिन्स्थाविधं यतः अ-
 तस्ताः समीपस्थानानां सामान्यसिद्धानामिन्द्रादिवदणिमादिविशे-
 पसिद्धिशून्यानां स्वर्ग्यन्तराणां यः संप्रसृज्योपेतजःपुञ्जस्य
 कोधामूयादिना त्रिशंभावकं तमोबलं तमोगुणप्राबल्यमिव नीलं
 स्थितमित्यर्थः ॥ २२ ॥ तथा बलवतां सिद्धानां देवयोनिवि-
 शेषाणां संघट्टः समदस्तद्युक्तगमनागमनाभ्यां विघट्टितैर्धुनितै-
 र्घनैर्मेषैस्तद्भवादिब पार्श्वस्थहिमवदाद्यधिलक्ष्याश्रयणात्सांशुकाः
 सबन्ना इव संपन्ना हिमवन्मरुमन्दारा यस्मिन् ॥ २३ ॥ उलूका-
 दयः पक्षिभेदाः ॥ २४ ॥ योगिनीनामणिमाधिसिद्धिमत्प्राक्-
 १ संचारविरलां इति पाठः.

ब्रह्माण्डनरहस्यं दिगष्टकदलं बृहत् ।
गिरिकेसरसंवाधं स्वामोदभरसुन्दरम् ॥ २ ॥
सरिकेसरिकानालमध्वेऽवश्यायबिन्दुकम् ।
शर्वरीन्नमरीन्नान्तं भूतौघमशकाकुलम् ॥ ३ ॥
अन्तर्गुणगणाकीर्णं सुरन्ध्रैः सुषिरैर्वृतम् ।
उद्यमानपयःपूरैर्दिवसालोककान्तिमत् ॥ ४ ॥
रसाद्र्धं खेन्नमज्जसं रात्रिसंकोचभाजनम् ।
पातालपङ्कनिर्मग्ननागनाथमृणालकम् ॥ ५ ॥
कदाचिदास्पदाम्भोधिकम्पकम्पितदिग्दलम् ।
अधोनालगतान्तदैत्यदानवकण्टकम् ॥ ६ ॥
असुरक्षैणवल्ल्यां संभोगसुकुमारया ।
प्राप्य भूभृन्महाबीजहृदयं भूतबीजया ॥ ७ ॥
जम्बूद्वीप इति ख्यातां विपुलां तत्र कर्णिकाम् ।
सरिकेसरिकानालां नगरग्रामकेसराम् ॥ ८ ॥
कुलशैलेभ्वरोसुङ्गबीजसप्तकसुन्दरीम् ।
मध्यस्थोच्चमहामेरुबीजाक्रान्तनभस्वलीम् ॥ ९ ॥
सरःप्रालेयकणिकां वनजङ्गलधूलिकाम् ।
खैलेष्वामण्डलान्तस्थजनजालालिमण्डलाम् ॥ १० ॥
तां योजनशतकारैः प्रतिराकं प्रबोधिभिः ।
सागरैर्ध्रुमरैर्व्यानां दिक्नुष्टयशालिभिः ॥ ११ ॥
दिग्दलाष्टकविभ्रान्तससुराम्भोधिषट्पदाम् ।
भ्रातृभिर्वबभिर्भूपैर्वैवधा परिकल्पिताम् ॥ १२ ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णांमाकीर्णां च रजोलवैः ।

नानाजनपदव्यूहस्त्रिरावश्यायसीकराम् ॥ १३ ॥
द्वीपासु द्विगुणं मानं लवणार्णवलेखया ।
दधत्यावलितां बाह्ये प्रकोष्ठमिव कम्बुना ॥ १४ ॥
ततोऽपि द्विगुणं देहं दधत्या वलयाकृतिम् ।
जगद्गतलताव्यासां शाकाख्यद्वीपलेखया ॥ १५ ॥
ततोऽपि द्विगुणाकारं धारयन्त्या च वेष्टिताम् ।
प्रत्यप्रक्षीरपूर्णाधिधलेखया स्वादुशीतया ॥ १६ ॥
ततोऽपि द्विगुणाकारं धारयन्त्योपवेष्टिताम् ।
नानाजनलंकृतया कुशाख्यद्वीपलेखया ॥ १७ ॥
ततोऽपि द्विगुणाकारं धारयन्त्या च वेष्टिताम् ।
दध्यधिधलेखया नित्यसंतर्पितसुखीयया ॥ १८ ॥
ततः क्रौञ्चाभिधद्वीपलेखयैवंप्रमाणया ।
वेष्टितां खातरचया नवां नृपपुरीमिव ॥ १९ ॥
ततोऽपि च घृताम्भोधिधलेखयैवंप्रमाणया ।
ततोपि शालमलीद्वीपलेखया मलपूर्णया ॥ २० ॥
ततः सुरामहाम्भोधिधलेखया पुष्पशुभ्रया ।
शेषस्य देहलतया हरिमुर्तिमिवावृताम् ॥ २१ ॥
ततो गोमेदकद्वीपलेखयैवंप्रमाणया ।
इक्ष्वधिधलेखयाप्येवं हिमवत्सानुशुद्धया ॥ २२ ॥
ततोऽपि पुष्करद्वीपलेखया द्विगुणस्थया ।
अन्ते स्वादूदकाम्भोधिधलेखयैवंप्रमाणया ॥ २३ ॥
ततो दशगुणेनाथ पातालतलगामिना ।
निखानवलयेनोच्चैः श्वभ्रसंभाररूपिणा ॥ २४ ॥

प्रेतमिति यावत् ॥ १ ॥ तदेव भूमितलं ब्रह्माण्डपुरुषस्य
हृत्पद्मतया वर्णयति—ब्रह्माण्डेत्यादिना ॥ २ ॥ गिरिकेसरे-
भ्यः प्रवृत्तत्वात्सरितः केसरिकाः केसरगवान्तरशाखाः ।
अवश्याया हिमकणाएव मकरन्दबिन्दवो यस्मिन् ॥ ३ ॥
अन्तर्नालान्तर्गुणास्तन्वो भोग्यवस्तुगुणाश्च । शोभननालर-
न्प्रायमाणैः पातालादिसुषिरैः । उद्यमानपयःपूरैरिति सुषि-
राणां विशेषणम् । दिवसस्यालोकः प्रकाशस्तं कान्तिमत्
॥ ४ ॥ रसैर्मकन्दैः शृङ्गारादिभिश्च । हंसः सूर्यः प्रसिद्ध-
साध ॥ ५ ॥ 'तद्यदां शर आसीत्समहन्त्य सा पृथिव्यभ-
वत्' इति श्रुतेः । पुराणेषु वराहेणोद्धृत्य जलोपरि स्थापितत्व-
प्रसिद्धेभ्यो भूमेरासदभूतो यो महाम्भोधिस्तत्कम्पे भूकम्पात्कम्पि-
तदिग्दलम् ॥ ६ ॥ अधस्ताद्गतबीजया स्वसंतर्पितभूतप्राणिवी-
जभूतया । असुराणां स्त्रीणां समूहः स्त्रैणं तल्लक्षणया मृणाल-
कलिकादिबल्ल्यां प्राप्य प्राप्तुं शक्यं भूयतां मेवादीनां महाबीज-
स्थानीयानां हृदयं हृदयवक्त्रजीवननिमित्तं नालमूलं यस्य ॥ ७ ॥
तत्र भूपदे कर्णिकां ददशतुरित्यनुषज्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ सरांस्त्रेव-
प्रालेयकणिका हिमबिन्दवो यस्याम् । धूलिकाः परागाः । क-

र्णिकापर्यन्तस्थलेषु आसमन्तान् मण्डलान्तस्थानि जनजालान्य-
लिमण्डलानि यस्याः ॥ १० ॥ ११ ॥ सुर्गदिक्पालैरष्टभिः
सहिता अम्भोधयः पटपदा यस्याम् । पूर्वमेकस्यैव समुद्रस्य
दिक्नुष्टयोर्पार्थिवमिधत्तुः समुद्रप्रसरकल्पना इह तु अष्टदिक्पालो-
पार्थिवमिधत्तुष्वसमुद्रप्रसरकल्पनेति भेदः । नवभिर्भद्राश्वके-
नुमालादिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ द्वीपाद्विगुणमित्यादिपौराणि-
कप्रक्रियाविक्रद्धोक्तब्रह्माण्डान्तरविषयत्वान्मायिकत्वे तात्पर्याच्चा-
दोषत्वं बोध्यम् । प्रकोष्ठं कर्मलम् । कम्बुना शङ्खवलयेन
॥ १४ ॥ वलयाकृतिं देह संस्थानं दधत्याकाशाख्यद्वीपलेखया
जगद्गतया पद्मलयेनैव व्याप्ताम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ एवंप्रमाणया पूर्ववद्विगुणप्रमाणया खातस्य रचनं
खातरचा परिखा तथा । भिदादित्वकल्पनाद् ॥ १९ ॥ मलपू-
र्णया सुराम्भोधिधलेखयैवंप्रमाणया ॥ २० ॥ २१ ॥ इक्ष्व-
धिधिरक्षुरसाधिः । गोमेदका मणिविशेषास्तत्प्रधानो द्वीपः
परिशेषान्लक्षद्वीपः ॥ २२ ॥ २३ ॥ निखातो निम्नदेशस्तद्वल-
येन । श्वभ्रं गर्तस्तस्य संभारः समूहस्तद्रूपिणा । पुराणेषु पूर्व-
द्विगुणविस्तारया काश्चनभूम्येत्युक्तं तद्विरोधपरिहारः प्रागुक्त-
रीत्या बोध्यः । तथाचोक्तं श्रीधराचार्यैः—'कचित्कचित्सुराणादौ
विरोधो यदि लक्ष्यते । कल्पभेदादिभिस्तत्र व्यवस्था सद्गिरि-

पातालगामिमार्गेण बलितां भयदात्मना ।
 एतस्मात्सल्लु सर्वस्मात्ततो दशगुणोच्चया ॥ २५ ॥
 आव्योमसु चतुर्विंशु श्वभ्रसंभारभीषया ।
 अर्धोन्मलानतमोरूपलघ्नीलोत्पलस्रज्जा ॥ २६ ॥
 नानामाणिक्यशिखरकङ्कारकुमुदाङ्गया ।
 लोकालोकाचलोत्तालविपुलोद्दाममालया ॥ २७ ॥
 बलितां त्रिजगल्लक्ष्मीधम्मिल्लवलनामिव ।
 एतस्मादेव सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ २८ ॥
 अज्ञातभूतसंचारनाम्नारण्येन मालिताम् ।
 एतस्मादेव सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ २९ ॥
 नभसेव चतुर्विंशु व्याप्तामृतलवारिणा ।
 एतस्मादेव सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ ३० ॥
 मेर्वादिद्रावणोत्केन ज्वालाजालेन मालिताम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० भूलोकवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः २६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति ते धरवर्णिन्यौ ततो ब्रह्माण्डमण्डलात् ।
 निर्गत्यान्यदनुप्राप्ते यत्र तद्ब्राह्मणारूपदम् ॥ १ ॥
 ततो ददशतुः सद्य स्वमेवं सिद्धयोषितौ ।
 अदृश्ये एव लोकस्य मण्डपं ब्राह्मणारूपदम् ॥ २ ॥
 चिन्ताविधुरदासीकं बाष्पक्लिन्नार्जुनामुखम् ।
 बिभ्वस्तप्रायवदनं शीर्णपर्णाम्बुजोपमम् ॥ ३ ॥
 नष्टोत्सवपुरप्रायमगस्त्यात्तमिवार्णवम् ।

ध्यते ॥' इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ आव्योमसु चतुर्विंशु व्योममर्यादासु
 संनिहितेनोत्कृष्टसंभारेण भीषया भीषणया । अर्धं परपार्श्वे
 उन्मलाना ऊर्ध्वभागं सूर्यप्रकाशसंभेदादवनममभावापत्त्या म्ला-
 नप्राया तमोरूपवलयकारेण लग्ना नीलोत्पलस्रगम्यान्तया
 ॥ २६ ॥ नानाविधमाणिक्यशिखरमोरूटकङ्कारकुमुदाङ्गय-
 वज्रानि यस्यास्तया लोकालोकाचललक्षणया औन्नत्येनोत्तालया
 परिणाहेन विपुलया गुणश्चोद्दामया मालया बलितामिवेत्युत्तरे-
 णान्वयः ॥ २७ ॥ धम्मिल्लाः संयताः कचाः ॥ २८ ॥ गर्धपु-
 राणानुरोधात्पादकमादायैकमस्य बलीयस्त्वाच अथ योजनको-
 टानासित्यन्ते वक्ष्यमाणः ब्रह्माण्डकुड्यव्याप्तिर्नैव बोध्या ।
 तद्बहिर्जलायावरणान्याह—एतस्मादेवेत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥
 मेर्वादिद्रावणं द्रवीकरणम् प्रलय इति यावत् । तत्रोत्केनोत्कण्टि-
 तेनैव मालितं ब्रह्माण्डमिति विशेष्यमत्राप्रेत्यव्याहार्यम्
 ॥ ३१ ॥ नयनेत्यादिमामर्थोक्तिः । भूतान्तराणां जवहारिणां
 ॥ ३२ ॥ नितरां मूर्तप्रतिप्रातश्चरन्त्यादशच्येन ॥ ३३ ॥

एतस्मादथ सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ ३१ ॥
 मेर्वाद्यचलसंघातं नयता तृणपांसुवत् ।
 बहताद्रीन्प्रविस्फोटकारिणा जवहारिणा ॥ ३२ ॥
 निःशून्यत्वादशब्देन मरुता परितो वृतम् ।
 एतस्मादथ सर्वस्मात्ततो दशगुणात्मना ॥ ३३ ॥
 परितो बलितं व्योम्ना निःशून्येनैकरूपिणा ।
 अथ योजनकोटीनां शतेन घनरूपिणा ।
 व्याप्तं ब्रह्माण्डकुड्येन हैमेनापि द्विपर्वणा ॥ ३४ ॥
 इति जलधिमहाद्रिलोकपाल-
 त्रिदशपुराम्बरभूतलैः परीतम् ।
 जगदुदरमवेश्य मानुषी द्रा-
 ग्भुवि निजमन्दिरकोटरं ददर्श ॥ ३५ ॥

श्रीष्मदग्धमिवोद्यानं विद्युदग्धमिव द्रुमम् ॥ ४ ॥
 वातच्छिन्नमिवाम्भोदं हिमदग्धमिवाम्बुजम् ।
 अल्पस्नेहदशं दीपमिवालोकनभेदनम् ॥ ५ ॥
 आसन्नमृत्युकुरुणाकुलवक्रकान्ति-
 संशीर्णजीर्णतरुपर्णवनोपमानम् ।
 वृष्टिव्यपायपरिधूसरदेशरुहं
 जातं गृहेश्वरवियोगहतं गृहं तत् ॥ ६ ॥

॥ ३६ ॥ मानुषी लीला । निजमन्दिरकोटरं स्वमन्दिराधारं
 गिरिग्रामावकाशम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-
 तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

स्वगृहे स्वजनान्दृष्ट्वा धुर्वेषां परिदेवितम् ।

अनुग्रहोऽत्र लीलाया जगत्तत्त्वं च वर्ण्यते ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणकथासंबन्धप्रतिपत्तये उक्तमनुवदति—इतीति ।
 तस्मात्पद्मभूपालाधारब्रह्माण्डमण्डलादन्यद्ब्रह्माण्डमण्डलं इति व-
 र्णितप्रकाशमनुप्राप्ते ॥ १ ॥ स्वं मद्य गृहम् ॥ २ ॥ चिन्तया
 विधुरा विह्वला दास्यो यत्र । अशुभल्यादिमलिनत्वापरिहतभूष-
 णतिलकम्बाद्विष्वस्तप्रायाणि जनवदनानि यस्मिन् ॥ ३ ॥ अ-
 गस्त्येन आतं पीतम् । प्रोष्मेण दग्धं शुष्कम् ॥ ४ ॥ जेहलै-
 लादिदशा वनिः । आलोकयते येन तदालोकनं चक्षुस्तस्य
 भेदनम् । दुर्दशमिति यावत् ॥ ५ ॥ करुणाशोकोदीपको भावशेषो
 रमो वा तया आकुला । निरस्तेति यावत् । वक्रकान्तिर्यस्य ।
 अतएवासन्नामृष्टिव्यवस्थितम् । संशीर्णानि जीर्णतरुपर्णानि य-
 स्मिन्मथविधं वनमुपमानं यस्य । वृष्टिव्यपायोऽनावृष्टिः ॥ ६ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ सा निर्मलज्ञानचिराभ्यासेन सुन्दरी ।
संपन्ना सत्यसंकल्पा सत्यकामा च देववत् ॥ ७ ॥
चिन्तयामास मामेते देवीं चेमां स्वबन्धवः ।
पश्यन्तु तावत्सामान्यललनारूपधारणीम् ॥ ८ ॥
ततो गृहजनेन स ददर्शाङ्गनाद्वयम् ।
लक्ष्मीगौरौर्युगमिव समुद्भासितमन्दिरम् ॥ ९ ॥
आपादविधिधाम्लानमालावसनसुन्दरम् ।
वसन्तलक्ष्म्योर्युगलमिवाभोदितकाननम् ॥ १० ॥
सर्वौषधिवनप्राप्तं पूरयन्त्यौ रसायनैः ।
शीतलाह्लादसुखं चन्द्रद्वयमिवोदितम् ॥ ११ ॥
लम्बालकलतालोलोचनानि विलोकनैः ।
किरत्कुवलयोन्मिश्रमालतीकुसुमोत्करान् ॥ १२ ॥
द्रुतहेमरसापूरसरित्सरणहारिणा ।
देहप्रभाप्रवाहेण कनकीकृतकाननम् ॥ १३ ॥
सहजाया वपुर्लक्ष्म्या लीलादोलविलासिनः ।
त एते च तरङ्गाख्या निजलावण्यवारिधेः ॥ १४ ॥
विलोलबाहुलतिकायुगेनारुणपाणिना ।
किरन्नवनं हैमं कल्पवृक्षलतावनम् ॥ १५ ॥
पादैरमुदिताम्लानपुष्पकोमलपल्लवैः ।
खलाह्लादलमालाभैरस्पृशद्भूतलं पुनः ॥ १६ ॥
तालीतमालखण्डानां शुष्काणां शुचिशोचिषाम् ।
आलोकनामृतासेकैर्जनयद्बालपल्लवान् ॥ १७ ॥
नमोस्तु वनदेवीभ्यामित्युक्त्वा कुसुमाञ्जलिम् ।

सा लीला ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आपादेत्याद्यष्टश्लोक्याङ्गनाद्वयं
वर्णयति । आपादग्रहणमामस्तकत्वस्याद्युपलक्षणम् । विविधा-
नामम्लानानां मालानां वलनं व्यापनं ॥ १० ॥ ओषधयः फल-
पाकान्ताः पूरयन्त्यौ पूरयत् । नृपसकैर्वाशेष्योपक्रमालिङ्गवचन-
व्यस्ययच्छान्दसः । रसायनैश्चन्द्रिकाभूतैः ॥ ११ ॥ अलकलता-
नां संनिधावालोलत्वादलित्वेन परिणतैर्लवणैरिति यावत् ।
कटाक्षानां नीलोन्मिश्रधवलच्छविवाङ्कुवलयोन्मिश्रमालतीकुसु-
मोष्णत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ १२ ॥ द्रवीकृतखण्डसप्रवाहायाः सरितः
सरणं वेग इव मनोहारिणा ॥ १३ ॥ वपुःकान्तिलक्षणाया
लक्ष्म्याः लीलार्थं कुप्ता दोलाः प्रेङ्खोलिका इव विलासिनो वि-
लसनशीला ये निजलावण्यस्य स्वभावमुन्दरब्रह्मात्मकस्य स्वसौ-
न्दर्यलक्षणस्य वा वारिधेस्तारङ्गाख्यास्तरङ्गश्रेष्ठाः प्रसिद्धान् एते
अङ्गने एवेत्युत्प्रेक्षया प्रत्यभिज्ञायमानमिति शेषः ॥ १४ ॥
प्रत्येकं बाहुलतिकयोररुणपाण्योश्च विलोलत्वेन विशेषणात्प्र-
तिक्षणं विन्यासभेदेन समुदाये कल्पितवनसंस्थानभेदान्नवाञ्च-
कल्पवृक्षलतावनं किरद्विक्षिपत् । कल्पसदिति यावत् ॥ १५ ॥ अमृ-
दितान्यम्लानानि च यानि पुष्पाणि कोमलपल्लवानि वा तद्रूपैः पादैः

तस्याञ्ज ज्येष्ठशर्माथ सार्धं गृहजनेन सः ॥ १८ ॥
पपात पादयोर्गैहे तयोर्वै कुसुमाञ्जलिः ।
प्रालेयसीकरासारः पद्मिन्या इव पद्मयोः ॥ १९ ॥
ज्येष्ठशर्मादय ऊचुः ।
जयतं वनदेव्यौ नो दुःखनाशार्थमागते ।
प्रायः परपरित्राणमेव कर्म निजं सताम् ॥ २० ॥
इति तद्वचनान्ते ते देव्यावृचनुरादरात् ।
आख्यात दुःखं येनायं लक्ष्यते दुःखितो जनः ॥ २१ ॥
ज्येष्ठशर्मादयस्ते ते देव्यौ प्रति यथाक्रमम् ।
निजं तदुःखमाचख्युर्दम्पतिव्यसनतात्मकम् ॥ २२ ॥
ज्येष्ठशर्मादय ऊचुः ।
देव्यावभवतां स्निग्धाविह ब्राह्मणदम्पती ।
सर्वातिथी कुलकरौ स्तम्भभूतौ द्विजस्थितेः ॥ २३ ॥
तावद्य गृहमुत्सृज्य सपुत्रपशुबान्धवम् ।
स्वर्गं गतौ नः पितरौ तेन शून्यं जगन्नयम् ॥ २४ ॥
पक्षिणो गृहमारुह्य विक्षिपन्तः प्रतिक्षणम् ।
देहं शन्ये मृतं भक्त्या शोचन्ति मधुरैः स्वरैः ॥ २५ ॥
गुहागुरुगरारावप्रलापलपनाकुलः ।
सरित्स्थूलाश्रुधाराभिः परिरोदिति पर्वतः ॥ २६ ॥
निर्जराक्रन्दकारिण्यो मुक्ताम्बरपयोधराः ।
तप्तनिःश्वासविध्वस्ताः परं काश्यपमिता दिशः ॥ २७ ॥
क्षतविक्षतसर्वाङ्गः करुणाक्रन्दकर्कशाः ।
उपवासरतो ग्रामो दीनो मृतिपरः स्थितः ॥ २८ ॥

‘पल्लवकोमलः’ इति पाठः तु स्पष्टम् । अञ्जसादृश्यस्य पुष्पत्व-
रूपकादेव लाभादपौनरुक्त्याय दलमालाभैरभ्युक्तम् ॥ १६ ॥
शुचिशोचिषा पाण्डुरवर्णानाम् ॥ १७ ॥ ज्येष्ठशर्माभ्यां ज्येष्ठ-
पुत्रः ॥ १८ ॥ प्रालेयसंकरासारो हिमाम्बुकणवर्षः । पद्मिन्याः
पद्मवह्मयाः ॥ १९ ॥ जयतमिति लोभमध्यमपुरुषद्विवचनम्
॥ २० ॥ २१ ॥ दम्पत्योर्व्यसनं विपत्तिस्तदान्मकम् ॥ २२ ॥
हे देव्यौ, कुलं संततिः द्विजनानां स्थितिमर्थादायाः स्तम्भवदा-
धारभूतौ ॥ २३ ॥ अद्यत्वाचरन्वलक्षणार्थम् । शून्यं शून्यमिव
॥ २४ ॥ ‘पूर्णं पूर्णं जगत्पश्येत्कामुकः कामुक जगत् । आर्ता-
प्यातिमयं विश्वं नृद्वधो नृद्वधं स्वचिन्तवत् ॥’ इतिन्यायैनाहुः—
पक्षिण इत्यादिना । शन्ये आकाशे स्येदहं विक्षिपन्तः ॥ २५ ॥
गुहारूपाणि यानि गुरुगारावप्रलापानि लपनानि मुखानि
तराकुलो व्याप्तो व्याकुलश्च ॥ २६ ॥ मुक्ताम्बरस्यत्काकाशा-
स्त्यक्तवस्त्राश्च पयोधरा मेघाः स्तनाश्च यामाम् । दिक्पक्षे वाण्य-
धूसरा वायव्यो निःश्वाससाम्यान्निःश्वासाः । काश्यपमुष्टिम् ॥ २७ ॥
भूपरितुटनाभिहननादिना क्षतविक्षतसर्वाङ्गः । ग्रामशब्दो जन-

दिवसं प्रतिवृक्षाणामवश्यायाश्रुविन्दवः ।
 गुच्छलोचनकोशेभ्यस्तापोष्णानि पतन्त्यधः ॥ २९ ॥
 प्रशान्तजनसंचारा रथ्या क्षारविधूसरा ।
 विधवा विगतानन्दा संशय्यहृदया स्थिता ॥ ३० ॥
 कोकिलालिप्रलापिन्यो वृष्टिबाष्पहता लताः ।
 उष्णोष्णश्वसना देहं प्रन्ति पल्लवपाणिभिः ॥ ३१ ॥
 आत्मानं शतधा कर्तुं बृहच्छुभ्रशिलातले ।
 निर्झराः प्रपतन्त्येते तापतप्तशरीरकाः ॥ ३२ ॥
 निःशङ्कया गतभीका मूका विलुलिताशयाः ।
 अन्धेन तमसा पूर्णा गृहा गहनतां गताः ॥ ३३ ॥
 उद्यानपुष्पखण्डेभ्यो रुदन्त्यो भ्रमरारवैः ।
 पूतिगन्धो विनिर्यति स्वामोदापरनामकः ॥ ३४ ॥
 चैत्रद्रुमविलासिन्यो विरसाः प्रतिवासरम् ।
 लताः कृशा विलीयन्ते संकुचगुच्छलोचनाः ॥ ३५ ॥
 प्रक्षेप्तुमम्बुधौ देहं प्रवृत्ता गन्तुमाकुलाः ।
 कुल्याः कलकला लोलं दोलयन्त्यस्तनुं भुवि ॥ ३६ ॥
 अशङ्कमशकापातस्पन्दमप्यतिचापलम् ।
 कलयन्त्यः स्थिता वाप्यो निस्पन्दानन्दमात्मनि ॥ ३७ ॥
 गायत्किन्नरगन्धर्वविद्याधरसुराङ्गनम् ।
 नूनमद्य नभो जातमस्मत्ताताभ्यलंकृतम् ॥ ३८ ॥
 तद्देव्यौ क्रियतां तावदस्माकं शोकनाशनम् ।
 महतां दर्शनं नाम न कदाचन निष्फलम् ॥ ३९ ॥
 इत्युक्तवन्तं सा पुत्रं मूर्ध्नि पस्पृश पाणिना ।
 पल्लवेनानता नम्रं मूलग्रन्थिमिवाङ्गिनी ॥ ४० ॥

परः मृतिपरो मर्तुकामः ॥ २८ ॥ दिवसं प्रतिलक्षणाकृत्य ।
 'लक्षणेभ्यभूत' इति कर्मप्रवचनीययुक्तं द्वितीया । नाप आतपः
 शोकाग्निश्च ॥ २९ ॥ क्षार ऊपस्तेन विधूसरा रथ्या विधवेव
 विगतानन्दा स्थिता ॥ ३० ॥ कोकिलरलिभिश्च प्रलापिन्यः ॥ ३१ ॥
 शतधाकर्तुम् । चूर्णयितुमिति यावत् । अन्धं गर्नेन्तत्रत्ये शिलातले ।
 'शुभ्रे' इति पाठे स्फटिकशिलातले ॥ ३२ ॥ मूकाः हर्षवार्तावि-
 धुराः । विलुलिता आशया इवान्तरा भाण्डोपस्कारादयो येषु ।
 यत एवैरूपा अतो निःशङ्कया असंशयं गतभीकाः मन्यो गहन-
 तामाप्यताम् ॥ ३३ ॥ स्वामोदोऽपि शोकातिप्रार्णपीडकत्वा-
 त्पूरितिरिति निन्यते ॥ ३४ ॥ चैत्रद्रुमान्विलासयन्ति तच्छालाः ।
 'चैल' इति पाठे स्पष्टम् । विलीयन्ते विशार्यन्ते ॥ ३५ ॥ कु-
 ल्याप्रहणं सविन्मात्रोपलक्षणम् ॥ ३६ ॥ प्राग्जनव्यवहाराद-
 तिचापलमपि कलयन्त्यो बायः साप्रतमशङ्कः असंभावितो
 मशकापातप्रयुक्तस्पन्दोऽपि यत्र तद्यथा स्यात्तथा आत्मनि
 स्वस्वरूपे समाधिनिष्ठा इव निस्पन्दानन्दे स्थिताः ॥ ३७ ॥
 तातप्रहणं मातुरप्युपलक्षणम् ॥ ३८ ॥ एवं शोकमुपवर्ण्य वि-
 वक्षितमर्थमाहुः—तदिति । तत्तस्माद्धेतोः ॥ ३९ ॥ पल्लवेन
 स्वसंतानमूलग्रन्थिमिव अर्थाज्जलापाये इति लभ्यते ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ लीलायाः सत्यसंकल्पत्वात्पुर्व्वतनमातृशरीरेणैव

तस्याः स्पर्शेन तेनासौ दुःखदौर्मग्यसंकटम् ।
 जहौ प्रावृद्धनासङ्गाङ्गीभ्यतापमिवाचलः ॥ ४१ ॥
 सर्वो गृहजनः सोऽथ तयोर्देव्योर्विलोकनात् ।
 लक्ष्मीवान्दुःखनिर्मुक्तो बभूवामृतपो यथा ॥ ४२ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 तयास्य लीलया मात्रा पुत्रस्य ज्येष्ठशर्मणः ।
 कस्मान्न दर्शनं दत्तं मोहं तावन्निराकुरु ॥ ४३ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 बुद्धः पृथ्व्यादिबोधेन येन पृथ्व्यादिसङ्गः ।
 तस्य पिण्डात्मनां धत्ते व्योमैवान्यस्य केवलम् ॥ ४४ ॥
 असदेवाङ्ग सदिब भाति पृथ्व्यादिवेदनात् ।
 यथा बालस्य वेतालो नाभाति तद्वेदनात् ॥ ४५ ॥
 यथा पृथ्व्यादिना भातमपृथ्व्यादि भवेत्क्षणात् ।
 स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानात्तथा जाग्रत्यपि स्फुटम् ॥ ४६ ॥
 पृथ्व्यादि खतया बुद्धं खमित्येवानुभूयते ।
 तथाहि भ्रुवधधातूनां कुण्डेषु ख इवोद्यमः ॥ ४७ ॥
 स्वप्ने नगरमुर्वी वा शून्यं खातं च बुद्ध्यते ।
 स्वप्राङ्गना च कुस्ते शून्याप्यर्थक्रियां नृणाम् ॥ ४८ ॥
 खं पृथ्व्यादितया बुद्धं पृथ्व्यादि भवति क्षणात् ।
 मूर्च्छायां परलोकोऽपि प्रत्यक्षमनुभूयते ॥ ४९ ॥
 बालो व्योमैव वेतालं स्त्रियमाणोऽम्बरे वनम् ।
 केशोण्डकं खमन्यस्तु खमन्यो वेत्ति मौक्तिकम् ॥ ५० ॥
 वस्तुक्षीबार्धनिद्राश्च नौयानाश्च सदैव खे ।
 वेतालवनवृक्षादि पश्यन्त्यनुभवन्ति च ॥ ५१ ॥

पुत्रस्याश्रामनाय दर्शनं कुतो न दत्तमिति रामः शङ्कते—त-
 येति । मात्रा मातृशरीरेण । मोहमिति । मोहापगमे तत्कार्य-
 संगयः स्वयमेव गमिष्यतीत्याशयः ॥ ४३ ॥ लीलायाः पुत्रगे-
 हागमनस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वपरीक्षात्वेन पुत्रमेवप्रयुक्ताभावा-
 त्पुत्रादिप्रपञ्चे मिथ्यात्वनिश्चये च पुत्रमेवभावात्तत्त्वज्ञानेन मूल-
 वाधोत्तरं वर्त्तमानशरीरातिरिक्तमौक्तिकशरीरधारणायोगाच्च न
 पूर्व्वशरीरधारणमिति मोक्षपत्तिकमुत्तरयितुं वसिष्ठ उपक्रमते—
 बुद्ध इत्यादिना । येनाज्ञेन मिथ्यापृथ्व्यादिसंघको देहः सत्यपृ-
 थ्व्यादिवोधेन बुद्धस्तस्य वस्तुनः केवलमद्वितीयं चिद्योमैव
 भ्रान्त्या पिण्डात्मनां धत्ते । अन्यस्य तत्त्वज्ञस्य तु तद्देवज्ञाना-
 भावात्केवलमद्वितीयं चिद्योमैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ बा-
 लस्य भ्रान्त्या नापुरुषस्तद्वेदनादेतालो भाति ॥ ४५ ॥ स्व-
 प्रपरिज्ञानात्स्वप्रलपरिज्ञानम् ॥ ४६ ॥ भ्रुवधधातूनां धातूनाम् ।
 विक्षिप्तानामिति यावत् । द्वाराभासस्फटिकादिकुण्डेषु ॥ ४७ ॥
 नगरं शून्यमुर्वी ममभुव खातं बुद्ध्यते । पादसंवाहनाद्यर्थक्रियाम्
 ॥ ४८ ॥ परमार्थवस्तु यथाबोधं विवर्तत इति सर्वानुभवसिद्ध-
 मित्याह—समित्यादिना । अनुभूयते कैश्चिदिति शेषः ॥ ४९ ॥
 ॥ ५० ॥ व्रज्या भीताः, क्षीबा मत्ताः, अर्धनिद्रा अर्धजा-
 गृहकाः । अनुभवन्ति तत्प्रयुक्तं पलायनादिकार्यमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

यथाभाषितमेतेषां पदार्थानामतो वपुः ।
अभ्यासजनितं भाति नास्त्येकं परमार्थतः ॥ ५२ ॥
लीलया तु यथावस्तु बुद्धा पृथ्व्यादिनास्तिता ।
आकाशमेव संविस्था भाति भ्रान्तितयोदितम् ॥ ५३ ॥
ब्रह्मात्मैकविदाकाशमात्रबोधवतो मुनेः ।
पुत्रमित्रकलत्राणि कथं कानि कदा कुतः ॥ ५४ ॥
दृश्यमादावनुत्पन्नं यच्च भात्यजमेव तत् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने सिद्धदर्शनहेतुकथनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः २७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

तस्मिन् गिरितटे ग्रामे तस्य मण्डपकोटरे ।
अन्तर्धिमाभ्याययतुस्तत्रस्थे एव ते स्त्रियौ ॥ १ ॥
अस्माकं वनदेवीभ्यां प्रसादः कृत इत्यथ ।
शान्तदुःखे गृहजने स्वव्यापारपरे स्थिते ॥ २ ॥
मण्डपाकाशसंलीनां लीलामाह सरस्वती ।
व्योमरूपा व्योमरूपां स्मयात्तूष्णीमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥
संकल्पस्वप्नयोर्येषां यत्र संकथनं मिथः ।
यथेहार्थक्रियां धत्ते तयोः सा संकथा तथा ॥ ४ ॥
पृथ्व्यादिनाडीप्राणादिक्रान्तेऽप्यभ्युदिता तयोः ।
सा संकथनसंविष्टिः स्वप्नसंकल्पयोरिव ॥ ५ ॥

श्रीसरस्वत्युवाच ।

ज्ञेयं ज्ञातमशेषेण दृष्टादृष्टार्थसंविदः ।

एकं नियतम् ॥ ५२ ॥ कथं बुद्धा तदाह—आकाशमेवेति ।
भ्रान्तितया मिथ्याप्रपन्नतया ॥ ५३ ॥ चतुर्भिः किञ्चित् प्रका-
रप्रकारिकालनिमित्तान्याक्षिप्यन्ते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ननु पुत्र-
हाराभावे लीलया कुतः शिरसि हस्तो दत्तस्त्राह—हस्त इति ।
हस्तः शिरसि दत्त इति यत्तत्र पुत्रब्रह्मफलं किंतु तस्य ज्येष्ठश-
र्मणः प्रभावाय भाविशुभार्थं स्थितां आरम्भसंबोधां प्राक्तनमु-
क्तोपक्रमतत्फलप्रदेश्वरबोधां यस्यां तथाविधायाः सर्वाधिष्ठान-
चित्तेरेव विवर्तेरूपं फलमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ सर्गसारार्थमनुवदन्-
पसंहरति—बोध इति । यथैव प्राक् चेति चिन्तयति ॥ ५७ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

लीलात्र विस्मिता भूयो भर्तृदर्शनलालसा ।

ज्ञत्वा प्रबोधिता स्थत्वा स्वजन्मान्याह भूरिशः ॥ १ ॥

तस्य द्विजसद्यनो मण्डपकोटरे मण्डपाकाशे । तत्रस्थे
ज्येष्ठशर्मादीनां पुरोदेशस्थे एवान्तर्धिमन्तर्धानं आययतुः
प्रापतुः ॥ १ ॥ स्वव्यापारः स्वपृष्ठस्थ तत्परे ॥ २ ॥

१ अन्तर्धिमापतुर्दृष्ट्वा ततस्ते सिद्धयोषितां इति पाठः. २ तूष्णी

सम्यग्ज्ञानवतामेवं रागद्वेषदृष्टौ कुतः ॥ ५५ ॥
हस्तः शिरसि यदसौ लीलया ज्येष्ठशर्मणः ।
तत्प्रभावस्थितारम्भसंबोधायाश्चितेः फलम् ॥ ५६ ॥
बोधो हि चेति यथैव तथा शुभानि
सूक्ष्मस्तु सावपि तथातितरां विधुञ्जः ।
सर्वत्र राघव स एव पदार्थजालं
स्वप्नेषु कल्पितपुरेष्वनुभूतमेतत् ॥ ५७ ॥

ईदृशीयं ब्रह्मसत्ता किमन्यद्बुद्धं पृच्छसि ॥ ६ ॥

लीलोवाच ।

मृतस्य भर्तुर्जिवोऽसौ यत्र राज्यं करोति मे ।
तत्राहं किं न तैर्दृष्टा दृष्टासीह सुतेन किम् ॥ ७ ॥
श्रीसरस्वत्युवाच ।
अभ्यासेन विना वत्से तदा ते द्वैतनिश्चयः ।
नूनमस्तं गतो नाभून्निःशेषं वरवर्णिनि ॥ ८ ॥
अद्वैतं यो न यातोऽसौ कथमद्वैतकर्मभिः ।
युज्यते तापसंस्थस्य च्छायाङ्गानुभवः कुतः ॥ ९ ॥
लीलास्मीति विनाभ्यासं तव नास्तंगतोऽभवत् ।
यदा भावस्तदा सत्यसंकल्पत्वमभूत् ते ॥ १० ॥
अद्यासि सत्यसंकल्पा संपन्ना तेन मां सुतः ।
संपश्यत्वित्यभिमतं फलितं तव सुन्दरि ॥ ११ ॥

संलीनां इतरजनदृष्ट्या अन्तर्हिताम् । तर्हि ते किं वस्तुतः
सर्वेहे नेत्याह—व्योमरूपेति । शून्यात्मकसंकल्पशरीरां ।
तादृशीमिति यावत् । स्मयाद्विस्मयात् ॥ ३ ॥ ननु अन्योन्य-
सांक्रान्तिकस्यान्योन्यादयत्वात्कथं तयोः संवादोपपत्तिरिति
रामस्य शङ्कां लिङ्गहपलक्ष्य स्वयमेव वनिष्ठः समाधत्ते—
संकल्पति । लोके येषां देवतानुग्रहादिना उषानिरुद्धयोरिव
तुल्य एव परस्परसंवादिसंकल्पः स्वप्ने वा जातस्तेषां तत्र मिथः
संकथनं यथा आन्तरालिकीमर्थक्रियां धत्ते, तयोर्ज्ञितिलीलयोः
संकथा संवादोऽपि तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अधिभूतं पृथ्व्यादि अ-
भ्यासं नाडीप्राणायामपलक्षितशरीरमपि ऋते विना ॥ ५ ॥
इत्थमुक्ताशङ्कां समाधाय प्रस्तुतकथामनुसरति—श्रीसरस्वत्यु-
वाचेति ॥ ६ ॥ किं कारणं न दृष्टेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अभ्यासेन
विना अभ्यासाभावादित्यर्थः । द्वैतनिश्चयः प्रपन्नसत्यतानि-
श्चयः ॥ ८ ॥ न यातो भेदकाऽविद्योच्छेदेन न प्राप्तः । अद्वै-
तकर्मभिः सत्यसंकल्पात्वाद्यर्थक्रियाभिः । छायाया अङ्गं गुणः
शैल्यं तदनुभवः । छायोपविष्टाऽस्य पुंसो योऽनुभवः स वा ॥ ९ ॥
लीलादेह एवाहमस्मीति भावो दृढसंस्कारः ॥ १० ॥ अद्य स-

व्यवस्थिताम् इति पाठः. ३ द्रष्टव्यसंविदः इति पाठः.

इदानीं तस्य भर्तृस्त्वं समीपं यदि गच्छसि ।
तत्तेन व्यवहारस्ते पूर्ववत्संप्रवर्तते ॥ १२ ॥

लीलोवाच ।

इहैव मन्दिराकाशे पतिर्विशो ममाभवत् ।
इहैव स मृतो भूत्वा संपन्नो वसुधाधिपः ॥ १३ ॥
इहैव तस्य संसारे तस्मिन्भूमण्डलान्तरे ।
राजधानीपुरे तस्मिन्पुरेऽयसि व्यवस्थिता ॥ १४ ॥
इहैवान्तःपुरे तस्मिन्स मृतो मम भूपतिः ।
इहैवान्तःपुराकाशे तस्मिन्नेव पुरे नृपः ॥ १५ ॥
संपन्नो वसुधापीठे नानाजनपदेश्वरः ।
सर्वाजवजवीभाव इहैवैवं व्यवस्थितः ॥ १६ ॥
अस्मिन्नेव गृहाकाशे सर्वा ब्रह्माण्डभूमयः ।
स्थिताः समुद्रके मन्ये यथामतः सर्वपोत्कराः ॥ १७ ॥
सदाऽदूरमहं मन्ये तद्भर्तुर्मम मण्डलम् ।
क्वचिपार्थं स्थितमिह यथा पश्यामि तत्कुरु ॥ १८ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

भूतलारुग्धतिसुते भर्तारस्तव संप्रति ।
त्रयो नामाथवाभूवन्बहवः शतसंमताः ॥ १९ ॥
नेदीयसां त्रयाणां तु द्विजस्ते भस्मतां गतः ।
राजा मालयान्तरगतः संस्थितोऽन्तःपुरे शवः ॥ २० ॥
संसारमण्डले ह्यस्मिन्स्तृतीयो वसुधाधिपः ।
महासंसारजलोधि पतितो भ्रममागतः ॥ २१ ॥
भोगकल्लोलकलनाविकलोऽमलचेतनः ।
जाड्यजर्जरचिह्नुः संसारारम्भोधिकच्छलः ॥ २२ ॥

चित्राणि राजकार्याणि कुर्वन्प्याकुलाम्यपि ।
सुप्तः स्थितो जडतया न जागर्ति भवन्नेव ॥ २३ ॥
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ।
इत्यनर्थमहारुज्ज्वा बलितो वशतां गतः ॥ २४ ॥
तत्कस्य वद भर्तृस्त्वां समीपं वरवर्णिनि ।
वात्यावनान्तरं गन्धलेखामिव धनाश्रये ॥ २५ ॥
अन्य एव हि संसारः सोऽन्यो ब्रह्माण्डमण्डपः ।
अन्या एव तता वत्से व्यवहारपरम्पराः ॥ २६ ॥
संसारमण्डलानीह तानि पार्श्वे स्थिताम्यपि ।
दूरं योजनकोटीनां कोटयस्तेष्विहान्तरम् ॥ २७ ॥
आकाशमात्रमेतेषामिदं पश्य वपुः पुनः ।
मेरुमन्दरकोटीनां कोटयस्तेष्ववस्थिताः ॥ २८ ॥
परमाणौ परमाणौ सर्गवर्गानिर्गलम् ।
महाचितेः स्फुरन्त्यर्करुचीव त्रसरेणवः ॥ २९ ॥
महारम्भगुरुण्येवमपि ब्रह्माण्डकानि हि ।
तुलया धानकामात्रमपि तानि भवन्ति नो ॥ ३० ॥
नानारत्नमलोद्योतो वनवद्भाति खे यथा ।
पृथ्व्यादिभूतरहिता जगच्चिद्भाति चिन्तया ॥ ३१ ॥
कचति क्षमिरेवेवं जगदित्यादि नात्मनि ।
नतु पृथ्व्यादि संपन्नं सर्गादेवेव किञ्चन ॥ ३२ ॥
यथा तरङ्गः सरसि भूत्वा भूत्वा पुनर्भवेत् ।
विचित्राकारकालाङ्गदेशाक्षमावलं तथा ॥ ३३ ॥

लीलोवाच ।

एवमेतज्जगन्मातर्मया स्मृतमिहायुना ।

त्यसंकल्पा संपन्नासि । सुतो मां पश्यत्वित्यभिमतमीप्सितम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवं प्रत्यक्षमुपदर्शनेनोपदेशेन च प्रज्ञोक्तार्थं निवृत्तासंभवाश्चा मण्डपाकाशान्तरेव भर्तृपरलोकद्वयस्य ब्रह्माण्डसहस्राणां च संभवमनुवदन्ती लीला पुनः स्वभर्तृमण्डलदर्शनं प्रार्थयते—इहेत्यादिना ॥ १३ ॥ पुरन्ध्री राजमहिषी । व्यवस्थिता वसुधाधिपस्येत्यनुषज्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्ववस्तूनां आर्जवमकाप्यं कूटस्थं पारमार्थिकं ब्रह्म तस्मिन्कल्पितो जवीभावो मायिकचलनादिविकारः एवं उक्तदृष्टभूतलक्षण इहैव मण्डपाकाशे व्यवस्थितः ॥ १६ ॥ समुद्रके संपुटके १७ ॥ अदूरमतिर्संहितम् ॥ १८ ॥ न केवलं सांप्रतिकमेवैतन्मण्डपाकाशे अस्ति किन्त्वतीतानागतं सर्वमपि तत्र तेऽनेकजन्मसंबन्धिष्वनेकभर्तृशब्दवाच्यशरीरेषु सर्वेषां दर्शनायोगान्संनिहितेषु त्रिषु कतममण्डलं प्रदर्शयतामित्याशयेनाह—भूतलेति । शतशः संमताः शतसंमताः ॥ १९ ॥ नेदीयसामन्तिकतमानां मध्ये । इष्टोने विषये इत्यनु लान्दसः ॥ २० ॥ पतितः प्रविष्टः ॥ २१ ॥ भोगलक्षणानां कल्लोलानां कलनाभिर्विकलो विक्षिप्तः । ततएव मलयुक्ता चेतना बुद्धिर्यस्य । अत एतदन्तः प्रतिकलिता

चिह्नितिरपि तज्जाज्येनैव जर्जरा शिथिलप्राया यस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ अवशानामस्ततश्चरताम् ॥ २४ ॥ वाननमूहो वात्या । 'पाशादिभ्यो यः' ॥ २५ ॥ तता विस्तृताः ॥ २६ ॥ इहास्मिन्मण्डपाकाशे । अधिष्ठानचिह्नदृष्ट्या पार्श्वे अन्तः । संनिधाविति यावत् । अपि यद्यपि तथापि । इह सांसारिकदृष्टौ । दूरमन्तरं व्यवधानमित्यर्थः ॥ २७ ॥ परमार्थदृष्ट्या लाह—आकाशमात्रमिति । एतेषां संसारमण्डलानां इदं पारमार्थिकं नृपः स्वरूपं मण्डपान्तस्थचिदाकाशमात्रम् । तत्पेतेषु ॥ २८ ॥ अर्कस्य रुचिजालान्तरस्थमरीचौ ॥ २९ ॥ एवं दर्शितब्रह्माण्डवदेव तानि महद्भिर्द्रोपसमुद्रभुवनाधाररम्भगुरुणि महान्यपि चिह्नितुलया दृष्टानि धानकावटबीजानि तावन्मात्रमपि न भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ वस्तुनः पृथ्व्यादिभेदरहितं विजगद्भाति । चिन्तया आविद्यकदृढवासनया ॥ ३१ ॥ भ्रान्त्या जगद्भातेऽपि न वस्तुनि कदाचिदपि किञ्चित्संपन्नमित्याह—कचन्तीति ॥ ३२ ॥ विचित्राकाराः कालाः कालाङ्गानि दिनरात्र्यादीनि ब्रह्माण्डा भुवनादिदेशाश्च जगतां महाचितिं भूलाभूला भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इदं लीलाजन्म राजमं रजःकार्यं दुःखसंतापबाहुल्यात् 'मध्ये

ममेवं राजसं जन्म न तमो न च सात्त्विकम् ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मणस्त्ववर्षाणीया अष्टौ जन्मशतानि मे ।
 नानायोगीन्यतीतानि पद्यामीबाधुना पुनः ॥ ३५ ॥
 ससारमण्डले देवि कस्मिंश्चिदभवं पुरा ।
 लोकान्तराद्भ्रमरी विद्याधरवराङ्गना ॥ ३६ ॥
 दुर्वासनाकलुषिता ततोऽहं मानुषी स्थिता ।
 संसारमण्डलेऽन्यस्मिन्पन्नगेश्वरकामिनी ॥ ३७ ॥
 कदम्बकुन्दजम्बीरकरञ्जवनवासिनी ।
 पत्राश्वरधरा इयामा शबर्षहमथाभवम् ॥ ३८ ॥
 वनवासनया मुग्धा संपन्नाहमयोद्धता ।
 गुलुच्छनयना पत्रहस्ता वनविलासिनी ॥ ३९ ॥
 पुण्याभ्रमलता साहं मुनिसङ्गपवित्रिता ।
 वनाग्निदग्धा तस्यैव कन्याभूवं महामुनेः ॥ ४० ॥
 अस्तीत्वफलदानृणां कर्मणां परिणामतः ।
 राजाहमभवं श्रीमान्सुराष्ट्रेषु समाः शतम् ॥ ४१ ॥
 तालीनां तलकच्छेषु राजदुष्कृतदोषतः ।
 नकुली नववर्षाणि कुष्ठनष्टाङ्गिकाभवम् ॥ ४२ ॥
 वर्षाण्यष्टौ सुराष्ट्रेषु देवि गोत्वं कृतं मया ।
 मोहादुर्जनदुष्टाश्रयालोलालीलया ॥ ४३ ॥
 विहङ्गया वैरविन्यस्ता वागुरा विपिनावनौ ।
 क्लेशेन महता च्छिन्ना अधमा वासना इव ॥ ४४ ॥

कर्णिकाक्रोडशय्यासु विभ्रान्तमलिना सह ।
 पद्मकुङ्जलकोशेषु भुक्कर्किजलकया रहः ॥ ४५ ॥
 भ्रान्तमुसुङ्गभङ्गासु हरिण्या हारिनेत्रया ।
 वनस्थलीषु रम्यासु किराताहतमर्मया ॥ ४६ ॥
 दृष्टं नष्टासु दिक्चन्धिकलोलैरुद्यमानया ।
 मत्स्याम्बुकच्छपाच्छोडे मोघमाननताडनम् ॥ ४७ ॥
 पीतं चर्मण्वतीतीरे गायन्त्या मधुरस्वरम् ।
 पुलिन्धां सुरतान्तेषु नालिकेररसासवम् ॥ ४८ ॥
 सारसीसरसालिन्या सीत्कारमधुरस्वरम् ।
 सारसः सुरतैः स्वैरं सामन्तश्चारुजितः ॥ ४९ ॥
 तालीतमालकुञ्जेषु तरलानननेत्रया ।
 क्षीबप्रेक्षणविक्षोभैः कृतं कान्तावलोकनम् ॥ ५० ॥
 कनकस्यन्दसंदोहसुन्दरैरङ्गपञ्जैः ।
 स्वर्गेऽप्सरसोम्बुजिन्याशु तोषिताः सुरषट्पदाः ॥ ५१ ॥
 मणिकाञ्चनमाणिक्यमुक्तानिकरभूतले ।
 कल्पद्रुमवने मेरौ यूना सह रतं कृतम् ॥ ५२ ॥
 कल्लोलकुलकच्छासु लसद्गुच्छलतासु च ।
 वेलावनगुहास्वधेधिरं कूर्मतया स्थितम् ॥ ५३ ॥
 तरत्तारतरङ्गासु दोलनं सरसालिनाम् ।
 चलच्छदपटालीषु राजहंस्यं मया कृतम् ॥ ५४ ॥
 शालमलीदललोलानामान्दोलनदरिद्रताम् ।

तिष्ठन्ति राजसाः' इति मर्त्यजन्मनां राजसत्वस्मृतेः श्वेत्यर्थः ।
 ॥ ३४ ॥ ब्रह्मणो हिरण्यगर्भादेतत्कल्पादावन्तः करणोपाधु-
 त्यस्या प्रतिबिम्बतया तत्रावतीर्णयाः । पद्यामीव स्फुट स्मरा-
 मीति यावत् ॥ ३५ ॥ लोकान्तरं विद्याधरलोकस्तदेवावजम्
 ॥ ३६ ॥ मानुषीभूत्वा स्थिता । ततः पन्नगेश्वरकामिनी अभव-
 मित्यनुषङ्गः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ 'वासनया' इति पाठे स्पष्टम् ।
 'वासतया' इति पाठे तु वने बासो यस्यास्तद्भावेन मुग्धा मूढा ।
 धर्ममर्यादानभिज्ञेति यावत् । अतएवोद्धता दुष्कर्मसंचयान् ।
 गुलुच्छशब्दस्तत्पुष्पगुच्छपरः । वनविलासिनी लता जाना
 अर्धाङ्गुलच्छलतेति गम्यते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अस्तीन्व पुंस्त्वं
 तत्प्रयुक्तस्य राज्यादिभोगफलस्य दातृणां प्राक्संचितकर्मणाम् ।
 समाः संवत्सरान् ॥ ४१ ॥ कच्छा जलप्रायेदेशाः । राजदु-
 ष्कृतदोषः परस्पाहारादिः ॥ ४२ ॥ सुराष्ट्रा देशविशेषः ।
 गोत्वं कृतम् । गोजन्मानुभूतमिति यावत् । दुर्जना दुष्टा अज्ञा
 नालाश्च ये गोपालास्तेषां ताडनानुधावनादिलीलया ॥ ४३ ॥
 विहङ्गया विहङ्गीजन्मप्राप्तया मया निष्कारणवैरादिव व्याधेर्वि-
 न्यस्ता वागुराः । अधमा वासनाः द्वैतवासनाः ॥ ४४ ॥ कर्णि-
 काक्रोडाः किंजल्कमध्यानि तएव शय्याः । कुङ्जाला मुकुलाः ।
 अलिना सहैत्यर्थादलिनीजन्मप्राप्तयेति गम्यते ॥ ४५ ॥ ह-
 रिण्या मृगया मया । हारिनेत्रया रम्येक्षणया ॥ ४६ ॥ अचि-

कलोलैरुद्यमानया मत्स्या मया 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य
 उपधायाः' इति यलोपः । दिक्षु नष्टासु दिग्भ्रमे सति भ्रान्त्या ।
 कैवर्तसंविधं प्राप्तयेति यावत् । कैवर्तैर्यथादिना कृतमाननप्र-
 देशे ताडनं दवोपनीतं अम्बुनि बृहत्तरङ्गजले कच्छपाच्छोडे
 कूर्मपृष्ठास्थनि च निपतनान्मोघ व्यर्थं जातं दृष्टमित्यर्थः ॥ ४७ ॥
 पीतं पुलिन्धा मयेति शेषः ॥ ४८ ॥ सारस्यां पद्मिन्यां सरसा
 सप्रेमा अलिनां भ्रमरांश्च निश्चलं स्थितयेति यावत् । मया सी-
 त्कारेण सुरतकूजितं मधुरस्वरं यथा स्यात्तथा सामन्तः अधी-
 श्वरः । पतिरिति यावत् । सारसो रजितः प्रीणितः ॥ ४९ ॥
 क्षीबप्रेक्षणं समदर्शनप्रेक्षणं तन्कूर्तैर्मन्मथविक्षोभैः कान्तावलो-
 कनं मया कृतम् । अनेन तद्योग्यं जन्मान्तरमुक्तम् ॥ ५० ॥
 स्यन्दो द्रवः । अप्सरोलक्षणया अम्बुजिन्या सुरापव षट्पदा
 अधरमधुपानादिना नोषिताः ॥ ५१ ॥ तस्मिन्नेव जन्मनि देव-
 यूना ॥ ५२ ॥ कूर्मतया कच्छपीवने ॥ ५३ ॥ चलत्तारतर-
 ङ्गासु सरसीषु मया स्वांयेषु चलेषु च्छदेषु पटानां पटवत् शुभ्र-
 पक्षाणां आलीषु पद्मिषु पद्मभ्रान्त्योपविष्टानां सरसानामलिनां
 भ्रमराणां दोलनमान्दोलनसाधनं राजहंस्यं राजहंसीत्वं कृतम् ।
 अनुभूतमिति यावत् । 'नलिनीनालदोलासु' इति पाठे स्पष्टम्
 ॥ ५४ ॥ दोलायमाने एकस्मिन्शालमलीदले लालानां बहुनां
 मशकानां मध्ये ततः प्रच्युतस्य कस्यचिन्मशकस्य तत्रोपवेष्टु-

मशकस्य मया लोक्य दीनं मशकया स्थितम् ॥ ५५ ॥
 तरसारतरङ्गास्तु चञ्चलीच्यप्रभुम्बनैः ।
 भ्रान्तं शैलस्रवन्तीषु जलवज्जुललीलया ॥ ५६ ॥
 गन्धमादनमन्दारमन्दारे मदनानुरागः ।
 पातिताः पादयोः पूर्वं विद्याधरकुमारकाः ॥ ५७ ॥
 कीर्णकपूरपूरेषु तल्पेषु व्यसनानुरागः ।

चिरं विलुलितास्मीन्दुबिम्बेष्विव शशिप्रभा ॥ ५८ ॥
 योनिष्वनेकविधदुःखशतान्वितास्तु
 भ्रान्तं मयोभनमसन्नमनाकुलाङ्गा ।
 संसारदीर्घसरितश्चलया लहर्षा
 दुर्धरावातहरिणीसरणक्रमेण ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे जन्मान्तरवर्णनं नाम सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः २८

श्रीराम उवाच ।

वज्राङ्गसाराङ्गब्रह्माण्डकुड्यान्निविडमण्डलात् ।
 कोटियोजनसंपुष्ठात्कथं ते निर्गतेऽबले ॥ १ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 क ब्रह्माण्डं क तद्गतिः कात्रासौ वज्रसारता ।
 किलावश्यं स्थिते देव्यावन्तःपुरवराम्बरे ॥ २ ॥
 तस्मिन्नेव गिरिग्रामे तस्मिन्नेवालयाम्बरे ।
 ब्रह्मणः स वसिष्ठस्य आस्वादयति राजताम् ॥ ३ ॥
 तमेव मण्डपाकाशकोणकं शून्यमात्रकम् ।
 चतुःसमुद्रपर्यन्तं भूतलं सोऽनुभूतवान् ॥ ४ ॥
 आकाशात्मनि भूषीढं तस्मिन्तद्राजपत्तनम् ।
 राजसन्नानुभवति स च सा चाप्यरुन्धती ॥ ५ ॥
 लीलाभिधाना सा जाता तथा च क्षमिरर्चिता ।
 हस्या सह समुलङ्घ्य खमाश्चर्यमनोहरम् ॥ ६ ॥
 प्रादेशमात्रे नभसि सा तत्रैव गृहोदरे ।

ब्रह्माण्डान्तरमासाद्य गिरिग्रामकमन्दरे ॥ ७ ॥
 ब्रह्माण्डात्परिनिर्गत्य खग्रे स्थितिमाययौ ।
 स्वमात्स्वभ्रान्तरं प्राप्य यथा तल्पगतः पुमान् ॥ ८ ॥
 प्रतिभामात्रमेवैतत्सर्वमाकाशमात्रकम् ।
 न ब्रह्माण्डं न संसारो न कुड्यादि न दूरता ॥ ९ ॥
 खचित्तमेव कचति तयोस्तादृज्जनोहरम् ।
 वासनामात्रसोलेखं क ब्रह्माण्डं क संसृतिः ॥ १० ॥
 निरावरणमेवेदं हस्याकाशमनन्तकम् ।
 किञ्चित्खचित्सेनोन्नीतं स्पन्दयुक्तयेव मारुतः ॥ ११ ॥
 चिदाकाशमजं शान्तं सर्वत्रैव हि सर्वदा ।
 चित्त्वाजगदिवाभाति स्वयमेवात्मनात्मनि ॥ १२ ॥
 येन बुद्धं तु तस्यैतदाकाशादपि शून्यकम् ।
 न बुद्धं येन तस्यैतद्वज्रसाराचलोपमम् ॥ १३ ॥
 गृह एव यथा स्वप्ने नगरं भाति भासुरम् ।
 तथैतदसदेवान्तश्चिद्धातौ भाति भास्वरम् ॥ १४ ॥

मसामर्थ्यादान्दोलनदरिद्रतामालोक्य तत्संस्कारेणैव मृतया हंस्या
 मयापि मशकतया भूत्वा दीनं स्थितम् । 'य यं वापि स्मर-
 न्भावम्' इति स्मृतेरिति भावः ॥ ५५ ॥ शैलस्रवन्तीषु गिरि-
 दीषु जलवज्जुला वेतसास्तल्लीलया । तज्जन्मनेति यावत् ॥ ५६ ॥
 स्वावरान्ताधमयोनिजन्मान्युक्तोत्तमजन्मान्यायाह—गन्धमाद-
 नंति ॥ ५७ ॥ तत्रापि दुःखबाहुल्यं दर्शयति—कीर्णंति ।
 व्यसनं तद्वियोगदुःखं तेनानुरागः ॥ ५८ ॥ उक्तं सक्षिप्तोपसंह-
 रति—योनिष्विति । तुलाकोटेरिवोन्नमनमूःवर्गतिः सन्नमनम-
 धोगतिस्ताभ्यामाकुलाङ्गा व्याकुलचित्तया । वानहरिणी वात-
 प्रसीः । सा हि स्वभावाद्वायुप्रवाहानुसारिणी उन्नाचचदेशान्सर-
 तीति प्रसिद्धम् ॥ ५९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणसत्तात्प-
 र्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

दृष्टप्रपञ्चमिथ्यात्वाच्चिदाकाशस्य सत्यता ।

पर्वतो विस्तरेणात्र गिरिग्रामश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

वज्राङ्गमिव साराङ्गदात् । पूर्वोक्तरीत्यानेककोटियोजनं स-
 म्यक् पुष्टं अन्तर्धनं यस्य तथाभूतम् । मिथ्याभूतकुड्यादेर्गपि

स्वप्नं गतिनिरोधकवददर्शनाभिर्गमनानुपपत्तिरिति शङ्कितुराशयः
 ॥ १ ॥ अबाधितावस्थमस्तु निरोधकं न बाधितं स्वप्नेऽपि तद-
 दर्शनादित्याशयेन वसिष्ठः परिहरति—क ब्रह्माण्डमित्यादिना ।
 अवश्यं वस्तुतः । देव्याविति राजवाचकदेशशब्दनिष्पन्नदेवी-
 शब्दस्यान्यस्य चैकशेषः ॥ २ ॥ आस्वादयत्यनुभवति विदूषः
 मन् ॥ ३ ॥ अनुभूतवान् पद्मभूपालः सन् ॥ ४ ॥ पत्तनं न-
 गरं तस्मिन् गजसम् । साचाबुभवतीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमा-
 नवन्निर्देशः । विदूषवामनाजयवक्ष्यमाणलीलान्तरात्मता प्रा-
 ता वा सा अरुन्धती अनुभवतीति मुख्यवर्तमानोपपत्तिः ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रतिभा भ्रान्तस्तन्मात्रम् ॥ ९ ॥ वास-
 नामात्रेण सोलेखं तत्तत्पदार्थव्यवहारोलेखसहितम् । तयोः ख-
 चित्तमेव तथा कचति प्रथमे ॥ १० ॥ हस्याकाशं चिदाका-
 शमेव ताभ्यां खचित्तं न किञ्चिद्ब्रह्माण्डरूपमुन्नीतं कल्पितम् ।
 यथा आकाशमेव स्पन्दयोगेन मारुत इति कल्प्यते तद्वत् ॥ ११ ॥
 जगदिवाभाति येन न बुद्धं तद्गुणेति शेषः ॥ १२ ॥ येन बुद्धं
 तस्य दशा नास्त्येवेत्याह—येनेति । कथं तर्कान्योऽपि ब्रह्माण्ड-
 कुड्याद्वाहिनं निःसरति तत्राह—न बुद्धमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

यथा मयी जलं बुद्धं कटकत्वं च हेमनि ।
 असत्सद्विष भार्तादिं तथा दृश्यत्वमात्मनि ॥ १५ ॥
 पवमाकथयन्त्यौ ते ललने ललिताकृती ।
 गृहाभिर्यतुर्बाह्यां चारुचक्रमणकमैः ॥ १६ ॥
 अदृश्ये ग्रामलोकेन प्रेक्षमाणे पुरोगिरिम् ।
 बुभिताकाशकुहरं संस्पृष्टादित्यमण्डलम् ॥ १७ ॥
 नानावर्णाखिलोत्कृष्टविचित्रवननिर्मलम् ।
 नानानिर्झरनिर्हादकूजद्वनविहंगमम् ॥ १८ ॥
 विचित्रमञ्जरीपुञ्जपिञ्जराम्बुदमण्डलम् ।
 स्वप्नमच्छगुलच्छाप्रविभ्रान्तखगसारसम् ॥ १९ ॥
 सारवज्जुलविस्तारगुप्ताखिलसरित्तटम् ।
 असमाप्तशिलाश्वभ्रलतावर्तनमारुतम् ॥ २० ॥
 पुष्पाप्रपिहिताकाशकोशकुण्डलवारिदम् ।
 पतद्दीर्घसरित्त्रोतःस्फुरन्मुक्ताकलापकम् ॥ २१ ॥
 जलदृक्षधनव्यूहवातवेहिसरित्तटम् ।
 नानावनाकुलोपान्तच्छायासततशीतलम् ॥ २२ ॥
 अथ ते ललने तत्र तदा दृढशतुः स्वयम् ।
 तं गिरिग्रामकं व्योमः स्वर्गखण्डमिव च्युतम् ॥ २३ ॥
 रटप्रणालीपटलं पूर्णपुष्करिणीगणम् ।
 द्विजैः कुचकुचैः कूजत्सलीलाश्वभ्रकच्छकम् ॥ २४ ॥
 गच्छद्गोवृन्दुंकारकरालाखिलकुञ्जकम् ।
 कुञ्जगुल्मकखण्डाढ्यं सच्छायाधनशाद्वलम् ॥ २५ ॥

दृश्यत्वं दृश्यप्रपञ्चरूपत्वम् ॥ १५ ॥ बाह्यं देशम् । चक्रमणं
 गतिः ॥ १६ ॥ आकाशस्य कुहरं मध्यच्छिद्रम् । राहोः शिर
 इति वज्रेदकल्पना । संस्पृष्टादित्यमण्डलमित्यतिशयोक्तिः ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ मञ्जरीपुञ्जपिञ्जरानि अतएव विचित्राण्यम्बुदमण्ड-
 लानि यसेति वृक्षोन्नत्योक्तिः । अतएव स्वप्नं शोभनाप्रयुक्तम् ।
 गुलच्छा लताविशेषाः ॥ १९ ॥ सार्वैवलवद्विजलानामतिमु-
 क्तकानामम्बुवेतसानां वा मूलविस्तारगुप्तानि पतनाद्रक्षितानि
 सरित्तटानि यत्र । न सम्यगज्ञाताः प्राप्ता वृक्षावलम्बनं याः शि-
 लाश्वभ्रोत्पन्नलतास्तासामावर्तनः परिवर्तनो मारुतो यस्मिन्
 ॥ २० ॥ पुष्पाण्यपे येषां तैः शिखरदृष्टैः पिहिता आकाशको-
 शस्य कुण्डकाः कुण्डप्रतिकृतभूता वारिदा यस्य । सरित्त्रोता-
 न्येव स्फुरन्मुक्तामाला यस्य ॥ २१ ॥ जलदृक्षा वनव्यूहा येषु
 अतएव वातेन वेहिनो वेहनशीलाः सरित्तटा यस्मिन् ॥ २२ ॥
 गिरिमिववर्णं गिरिग्रामं वर्णयितुमाह—अथेति ॥ २३ ॥ रट-
 दिति विशेषणद्वितीयान्नादिप्रणाल्यो प्राणाः । कुचकुचैरिति
 शब्दानुकरणेन ताद्रूप्यारोपोक्तिः । तथाविधैर्द्विजैः पक्षिभिः
 कूजतः स्वस्य ग्रामस्य लीलार्थाः श्वभ्रकच्छा यस्मिन् ॥ २४ ॥
 तत्र गोसंपत्तिमाह—गच्छदिति । गवां यवसच्छायादिसमृद्धि-
 माह—कुजेति ॥ २५ ॥ दृष्टिः शिलाभिर्निर्हादश्च धूसरं भ-
 क्तमितिव । उभग्रामैर्मञ्जरीपुञ्जैर्जटा इव लम्बोनि शिखा-
 न्वराणि कतिपयशिखा यस्य ॥ २६ ॥ शिलाच्छिद्रेषु वाराणाहफालान्

दुष्प्रवेशार्ककिरणं दृष्टव्रीहारधूसरम् ।
 उदग्रमञ्जरीपुञ्जजटालं विशिखान्तरम् ॥ २६ ॥
 शिलाकुहरवाः स्फालप्रोक्षलम्मुकनिर्झरैः ।
 स्मारिताचलनिर्धूतक्षीरोदकजलभ्रियम् ॥ २७ ॥
 फलमाल्यमहाभारमासुरैरजिरदुमैः ।
 आनीय पुष्पसंभारं तिष्ठन्निरिव संकुलम् ॥ २८ ॥
 तरत्तरङ्गसांकारकारिमारुतकम्पितैः ।
 कीर्णपुष्पसमावृष्टं द्रुमैरपि रसाकुलैः ॥ २९ ॥
 अशङ्कितशिलाकूटस्त्रवदम्बिन्दुदण्डकैः ।
 किञ्चित्कृतरवः गुप्तैरशङ्कैः शङ्कितैः खगैः ॥ ३० ॥
 उत्फाललहरीभ्रान्तसीकराखादनाकुलैः ।
 नद्यामुडुपरावर्तवृत्तिभिर्विहगैर्वृतम् ॥ ३१ ॥
 उत्तालतालविभ्रान्तकाकालोकनशङ्कितैः ।
 बालैः प्रगोपितामिक्षाखण्डं जीर्णस्वभुक्तकैः ॥ ३२ ॥
 पुष्पशेखरसंभारवसनग्रामबालकम् ।
 खर्जूरनिम्बजम्बीरगहनोपान्तशीतलम् ॥ ३३ ॥
 क्षौमाग्रहस्ताम्बरया मञ्जरीपूर्णकर्णया ।
 क्षुत्क्षीणयाक्रान्तरथ्यं ग्रामकीटकक्रान्तया ॥ ३४ ॥
 सरित्सरङ्गसंघट्टसंरावाश्रुतसंकथम् ।
 कर्मजाड्यधनत्रासवाञ्छितैकान्तसंस्थितम् ॥ ३५ ॥
 दधिलिप्तास्यहस्तांसैः स्निग्धपुष्पलताधरैः ।
 नम्रैर्गोमयपङ्काङ्कैर्बालैराकुलचत्वरम् ॥ ३६ ॥

प्रोक्षलन्तो मुक्तासदृशबिन्दवो येषां तथाविधैर्निर्झरैः स्मारिता म-
 न्धाचलनिर्धूतक्षीरोदकजलध्रियं यत्र ॥ २७ ॥ अजिरमङ्गणम् ॥ २८ ॥
 रसो मकरन्दः प्रमातिशयश्च तेनाकुलितैर्द्रुमैरपि अर्थेषु स-
 म्यगावृष्ट किंपुनर्निरत्यर्थः ॥ २९ ॥ अशङ्कैः शङ्कायोग्यैरपि
 अशङ्कितं यथा स्यात्तथा शिलाकूटास्त्रवतां निपततामम्बिन्दु-
 नां दण्डकैर्हनुभिर्गुदिकाधनुष्वानसाम्याच्छङ्कितैरतएव गुप्तैर्नि-
 लानः खगैः ॥ ३० ॥ भ्रान्तत्वं सीकराखादने हेतुः । उडुनां
 नक्षत्राणां परावर्तः परिवर्तनमिव वृत्तिः परिवृत्तियेषां तैर्वि-
 द्दङ्गहंसैः ॥ ३१ ॥ काकग्रहणं मार्जारादीनामभ्युपलक्षणम् । जीर्ण-
 प्रातस्तनस्वभुक्तकैः स्वाभिर्भक्षणीयमिति बुद्ध्या प्रगोपिताः सं-
 वृतदेशे रक्षिता आमिक्षाखण्डा यत्र । घनीकृतं पय आमिक्षा
 ॥ ३२ ॥ पुष्पाण्येव शंखरसंभारः शिरोभूषणादिवसनानि च
 येषां तथाविधा ग्रामबालका यत्र ॥ ३३ ॥ तत्र भिक्षाविरि-
 द्रवधूर्वर्णयति—क्षामिति । क्षुमाऽतसी तस्या अवयवाः क्षौ-
 माण्यप्राणि शाखास्तान्येव हस्तप्राण्याण्यम्बरानि यस्याः । ग्रामे
 कीटका द्वयोपेक्ष्या दरिद्रनाचालसास्तेषां कान्तया बधूजनेन
 ॥ ३४ ॥ संरावस्तारध्वनिभरमिभवाद्भुताः संकथाः सं-
 लापा यत्र । कर्मकरणे जाड्यादकोशलाद्वनत्वात् येषां मुरधा-
 लसानां तैर्वाञ्छिता एकान्तसंस्थितियत्र ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तीरशाङ्गलवल्लीनां दोलान्दोलनकारिभिः ।
 तरङ्गैर्वाह्यमानस्य लेखिकाङ्कितसैकतम् ॥ ३७ ॥
 दधिक्षीरघनामोदमत्तमन्धरमक्षिकम् ।
 कामभुक्तार्थतोद्वाप्यजर्जराबलबालकम् ॥ ३८ ॥
 गोमयासिक्तवलयकरनारीकृतकुम्भम् ।
 धम्मिल्लवलयव्यग्रप्रस्तलीविहसज्जनम् ॥ ३९ ॥
 दान्तपुष्पच्छदोत्सन्नपतत्ककुदवायसम् ।
 गृहस्थागणद्वारकीर्णकूरकुरण्टकम् ॥ ४० ॥
 गृहपार्श्वस्थितश्वध्रुकुजैः कुसुमितप्रभैः ।
 प्रत्यहं प्रातरागुलफमाकीर्णकुसुमाजिरम् ॥ ४१ ॥
 चरच्चमरसारङ्गजालजङ्गलखण्डकम् ।
 गुञ्जानिकुञ्जसंजातशष्पसुममृगार्भकम् ॥ ४२ ॥
 एकान्तसुमवत्सैककर्णस्पन्दस्तात्मक्षिकम् ।
 गोपोच्छिष्टीकृतदधिखसृक्स्त्रिस्पन्दिमक्षिकम् ॥ ४३ ॥
 समस्तसन्नसंक्षीणमक्षिकाक्षिप्तमाक्षिकम् ।
 फुल्लाशोकद्रुमोद्यानकृतलाक्षिकमन्दिरम् ॥ ४४ ॥
 सीकरासारमरुता नित्याद्रिविकचद्रुमम् ।
 कदम्बमुकुलप्रोतसमस्तच्छादनतृणम् ॥ ४५ ॥
 प्रतिकृत्तलताफुल्लकेतकोत्करपाण्डुरम् ।
 बहत्प्रणालपटलीरणहुरगुरारवम् ॥ ४६ ॥
 वातायनगुहानिर्यत्सौधविश्रान्तवारिद्रम् ।
 पूर्णपुष्करिणीपङ्क्तिपूर्णराजपृथुत्तरम् ॥ ४७ ॥

नीरन्ध्रविटपिच्छायाशीतलामलसाङ्गकम् ।
 सर्वशष्पाग्रवार्ध्विन्दुप्रतिबिम्बितसारकम् ॥ ४८ ॥
 अनारतपतत्कुल्लहिमवर्षसितालयम् ।
 विचित्रमञ्जरीपुष्पपत्रसत्फलपादपम् ॥ ४९ ॥
 गृहकक्षान्तरालीनमेघसुतचिरण्टिकम् ।
 सौधस्थमेघविद्युन्निरनादेयप्रदीपकम् ॥ ५० ॥
 कन्दरानिलभांकारघनधुंधुममण्डपम् ।
 चरच्चकोरहारीतहरिणीहारिमन्दिरम् ॥ ५१ ॥
 उन्निद्रकन्दलोद्धान्तमांसलामोदमन्थरैः ।
 मरुन्निर्मन्दमायातुमारण्यैर्लोलपल्लवम् ॥ ५२ ॥
 लावकालापलीलायामालीनललनागणम् ।
 कोककोकिलकाकोलकोलाहलसमाकुलम् ॥ ५३ ॥
 शालतालतमालाजनीलतफलमालिनम् ।
 वल्लीवलयविन्यासविलासवलितद्रुमम् ॥ ५४ ॥
 आलोलपल्लवलतावलितायनाना-
 मुत्फुल्लकन्दलशिलीन्ध्रसुगन्धितानाम् ।
 तालीतमालदलताण्डवमण्डपाना-
 मारामफुल्लकुसुमद्रुमशीतलानाम् ॥ ५५ ॥
 साराववारिचलनाकुलगोकुलाना-
 मानीलसस्यकुसुमस्थलशोभितानाम् ।
 तीरद्रुमप्रकरगुप्तसरिद्रयाणां
 नीरन्ध्रपुष्पितलताप्रवितानकानाम् ॥ ५६ ॥

नीरशाङ्गलेख्यादिपूर्वोक्तबालानां विशेषणं चोदोलान्दोलनकारि-
 भिः । तरङ्गविशेषणत्वे तु दोलावदान्दोलनकारिभिः । वाह्य-
 मानस्य जलस्य लेखिका रेखास्ताभिरङ्कितमैकतम् ॥ ३७ ॥
 कामभुक्तार्थतयै यथामिलापमधनाय रोदनादुद्गतवार्ध्वजर्जरा
 अबलाः कृशा अस्वत्थरा वा बालका यत्र ॥ ३८ ॥ गोमया-
 सिक्तवलयकरत्वादितरनारीषु कृतकोधं यथाम्यान्तथा मुक्तध-
 म्मिल्लवलयानु व्यग्रास्तथास्त्रिचो दृष्टा विहमन्तो जना यत्र
 ॥ ३९ ॥ दान्तैर्जितकांधसुनिभिः पुष्पच्छदः पत्रैर्वा उत्सन्ना
 उत्सारिता ननु काष्ठलोष्टादिना कदाचिदभिधानां माभूदिति ।
 बलिकमाक्षतादिमधनाय पतन्तः ककुदानां गिरिगिस्त्रराणां
 वायसा यत्र । सकण्टकन्वाकूराः कण्टकाः प्रमिद्धा शुन्म-
 भेदा यत्र ॥ ४० ॥ ४१ ॥ चरन्तः शापादिभक्षयन्तश्चमरा
 मृगाः सारङ्गा मृगाः पक्षिणश्च । निकुञ्जलतागृहे संजातेषु शष्पेषु
 बालतृणेषु । प्रामशब्दस्य ससामके सस्थण्डिलकेऽपि वृत्तमैहा-
 भाष्यादौ प्रसिद्धत्वात्तदन्तर्जलकुञ्जादिवर्णनंऽपि न विरोधः
 ॥ ४२ ॥ गोपानामुच्छिष्टीकृतदधिषु सृक्षिषु वक्रपार्श्वेषु ॥ ४३ ॥
 समलोषु सप्रसु संक्षीणमधुमक्षिकं यथास्यात्तथा आक्षिप्तं सं-
 चितं माक्षिकं मधु यस्मिन् । लाक्षिकानि लाक्षारजितकाष्ठम-

यानि क्रीडामन्दिराणि यस्मिन् ॥ ४४ ॥ नित्याद्रित्वादेव वि-
 कचाः प्रोफुल्लाः । समस्तेति विशेषणमतिशयोक्त्यर्थम् ॥ ४५ ॥
 प्रतिकूलवादेव कृताभिरिच्छन्नाभिलंताभिरप्रतिबन्धात्फुल्लैः ॥ ४६ ॥
 पुष्करिणीपङ्क्तिषु पूर्णराजाः पूर्णचन्द्रा इव यानि फुल्लपद्मानि तैः
 पृथुत्तरं बहून्कृत्तरम् । पृथुभिः प्रांशुभिरुत्तरीयत इति पृथुत्तरमि-
 ति वा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ फुल्लः पुष्पैर्हिमवर्षैश्च सिताः शुभ्राः
 ॥ ४९ ॥ मुमाश्चिरण्टिकाः मुवासिन्यो यत्र । अनादेयाः अन्त्यतः
 कार्यसिद्धेर्विनुपादेयाः ॥ ५० ॥ घनाः प्रतिध्वनिभिर्निर्विडिता
 घुघुसा येषु तथाविधा मण्डपा यत्र । घना इव घुघुसा गर्ज-
 न्तो वा । चकोरहारीनां पक्षिभेदा । हारीणि सुन्दराणि ॥ ५१ ॥
 कन्दलैः कन्दलोर्पुष्पैः । उद्धान्तैरिव निःसृतरामोदैर्मन्थरैर्भ-
 रितैः ॥ ५२ ॥ लावकाग्रहण शुकमारिकादीनामुपलक्षणम् ।
 काकोला द्रोणकाकाः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ आलोलपल्लवलतानां
 बलयो वेष्टनान्यावलयः पद्मयो वा तासां तायनानां संताना-
 धिकरणानाम् । लताभिर्वलिनानि रुढान्ययनानि परितो
 मार्गा येषामिति वा । सर्वाणि सर्गान्त्यष्टोकस्थस्य गिरि-
 मन्दिराणामित्यस्य विशेषणानि ॥ ५५ ॥ सारावाणि सह-
 भारवाणि वारिचलनेषु जलोत्तरणेष्वकुलानि गोकुलानि
 येषाम् । गुप्त आच्छन्नः सरिद्रयो नदीप्रवाहो येषु

उद्यानकुन्दमकरन्दसुगन्धितानां
गन्धान्धषट्पदकुलान्तरिताम्बुजानाम् ।
सौम्यर्यतर्जितपुरन्दरमन्दिराणां
राजीवराजिरजसारणिताम्बराणाम् ॥ ५७ ॥
रंहोषहृत्तिरिन्दीरघधराणां
कुन्दावदातजलदधुतिभासुराणाम् ।
सौघस्थितोल्लसितकुल्ललतालयाणां
लीलावलोलकलकण्ठविहङ्गमानाम् ॥ ५८ ॥
उल्लासिकौसुमवर्दलास्तरणस्यूना-
मापादमावलितमालयविलासिनीनाम् ।
सर्वत्र सुन्दरनवाङ्कुरदन्तुराणां
शोभोल्लसद्भरलताकुलमार्गणानाम् ॥ ५९ ॥
संजातकोमलततोत्पलसंकुलानां
तिष्ठत्पयोदपटसंवलितालयानाम् ।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने गिरिग्रामवर्णनं नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः २०.

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

तत्र ते पेततुर्द्व्यौ प्रामेऽन्तःशीतलात्मनि ।
भोगमोक्षध्रियौ शान्ते पुंसीव विदितात्मनि ॥ १ ॥
कालेनैतावता लीला तेनाभ्यासेन साभवत् ।
शुद्धबानैकदेहत्वाच्चिकालामलदर्शिनी ॥ २ ॥
अथ सस्मार सर्वास्ताः प्राक्तनीः संसृतेर्गतीः ।
सा स्वयं खरसेनैव प्राग्जन्ममरणादिकाः ॥ ३ ॥

॥ ५६ ॥ गन्धान्धैः षट्पदकुलैरन्तरितानि तिरोहितान्यम्बु-
जानि येषु । रजसा वायुश्रीतेनेत्याशयः ॥ ५७ ॥ रंहसा वेगेन
बहन्तीनाम् । कुन्दवदवदातेः शुभ्रजलदधुतिभिर्भासुराणाम् ।
कलकण्ठा मधुरकण्ठाः । कण्ठशब्देन तच्छुनिलक्ष्यते ॥ ५८ ॥
आपादमावलितानि माल्यानि यामिस्तथाविधा विलासिन्यः स्त्रियो
येषु । भरलताभिराकुला व्यासा मार्गणाः शरस्तम्बा याचका
वा येषु ॥ ५९ ॥ नीहारशब्देन तज्जलबिन्दुपङ्क्तयो लक्ष्यन्ते ।
ता एव हारा मुक्तावलयो येषु तथाविधैरहितस्थलेर्विभ्रुतानाम्
॥ ६० ॥ हुंकारैर्हारीणि मनोहराणि हरितोन्मुखानि हरितनृणो-
न्मुखानि गोकुलानि येषु । विश्रब्धा विश्रस्ता मुरधा मृगाः
सरन्त्यस्मिन्निष्पत्तिप्रकरणे बाहुलकाद्धम् । निर्झराणां घनसीकरल
वृष्टिभ्रान्त्या बर्हिणानामुमृष्य हेतुः ॥ ६१ ॥ सौगन्धेन मत्तव-
ज्जान्तेन पवनेनाहता निरस्ताः । विह्वलशब्दो वैकल्पपरः । वप्रे-

१ वक्रतरणस्थ इति पाठः. २ शीलतलात्मनि इति पाठः.

लीलोवाच ।

देवि देशमिमं दृष्ट्वा त्वत्प्रसादात्स्राम्यहम् ।
इह तत्प्राक्तनं सर्वं चेष्टितं चेष्टितान्तरम् ॥ ४ ॥
इहाभूवमहं जीर्णा शिरालाङ्गी कृशा सिता ।
ब्राह्मणी शुष्कदर्भाग्रमेदरूक्षकरोदरा ॥ ५ ॥
भर्तुः कुलकरी भार्या दोहमन्थानशालिनी ।
माता सकलपुत्राणामतिथीनां प्रियंकरी ॥ ६ ॥
देवद्विजसतां भक्ता सिक्ताङ्गी घृतगोरसैः ।

ध्वाषभ्यो ज्योतिर्लता एव ज्वलनाः । कोलाहलोऽत्र पक्षिरवः ।
कुलायो नाडम् । कुल्याशब्देन गिरिनिर्झरा प्राक्षास्तत्कुलानामा-
समन्तात्कलकलैर्ध्वनिभिरभ्रुतास्तिरस्कृता इति यावत् । संकथाः
संवादा येषु ॥ ६२ ॥ लक्ष्मीं शोभां कलयितुं संख्यातुम् ।
गिरिमन्दिराणां गिरिग्रामस्येति यावत् ॥ ६३ ॥ इति श्रीवा-
सिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अष्टाविंशः
सर्गः ॥ २८ ॥

लीलायाः प्राक्चरित्राणां प्रत्यभिज्ञात्र वर्णयते ।

तथा प्रतिप्रयाणं च व्योम्नि लोकांघमण्डिते ॥ १ ॥

शान्ते शान्त्यादिसाधनसंपन्ने ॥ १ ॥ २ ॥ खरसेनाप्रयत्ने-
नैवेति यावत् ॥ ३ ॥ चेष्टितान्तरं तत्प्राक्तनजन्मपरम्पराचे-
ष्टितमपि ॥ ४ ॥ जीर्णा वृद्धा । शुष्कदर्भाणामग्रैस्तीक्ष्णभार्यै-
र्भेदविदारणं रूक्ष करोदर यस्याः सा ॥ ५ ॥ मन्थानो दधि-
मन्थदण्डः ॥ ६ ॥ भर्जनी भर्जनपिठरी चरुश्चरुपणस्थाली ।

भर्जनी चरकुम्भादिमाण्डोपस्करशोधिनी ॥ ७ ॥
 नित्यमञ्जलवाकैककाचकम्बुप्रकोष्ठका ।
 जामातुदुहितृन्नातृपितृमातृप्रपूजनी ॥ ८ ॥
 आदेहं सद्य भृत्यैव प्रक्षीणदिनयामिनी ।
 वाचं चिरं चिरमिति वादिन्यनिशमाकुला ॥ ९ ॥
 काहं क इव संसार इति स्वप्नेऽप्यसंकथा ।
 जाया श्रोत्रियमूढस्य तादृशस्यैव दुर्धियः ॥ १० ॥
 एकनिष्ठा समिच्छाकगोमेयन्धनसंचये ।
 म्लानकम्बलसंवीतशिरालकृशगात्रिका ॥ ११ ॥
 तर्णकीकर्णजाहस्यकृमिनिष्कासतत्परा ।
 गृहशाकायनासेकसत्पराहृतकर्परा ॥ १२ ॥
 नीलनीरतरङ्गान्ततृणतर्पिततर्णिका ।
 प्रतिक्षणं गृहद्वारकृतलेपनवर्णका ॥ १३ ॥
 नीत्यर्थं गृहभृत्यानामादीनकृतवाच्यता ॥
 मयोदानियमादब्धेर्वैलेवानिशमच्युता ॥ १४ ॥
 जीर्णपर्णसवर्णैककर्णदोलोधिनीरूढया ।
 काष्ठताड्यजराभीतजीववृत्त्येव चिह्निता ॥ १५ ॥
 वसिष्ठ उवाच ।
 इत्युक्त्या संचरन्ती सा शिखरिप्रामकोटरे ।
 संचरन्त्याः सरस्वत्या दशोयामास सस्यम् ॥ १६ ॥

भाण्डानामुपस्करान्तरान्तराणां च मार्जनादिना शोधनशीला ॥ ७ ॥ एकं काचकम्बु काचवल्यं । बहुना धारणं कर्मन्वराया-
 मिषाते भ्रष्टापतेः ॥ ८ ॥ देहपटेन तत्पानो लक्ष्यते । सद्यभृ-
 त्निगृहपोषणम् । पुत्रकृषाभृत्यवर्गान्प्रति कर्मन्वराधिं चिरं त्वया
 आनं चिरं त्वया विलम्बितं किं चिरायसे इत्यादिबदनशीला ।
 आकुला व्यप्रा ॥ ९ ॥ तादृशस्य ममेवात्यन्तगृहकर्मामकस्येति
 यावत् । दुर्धियः अविशुद्धबुद्धेः ॥ १० ॥ समिदादिसंचयविषये
 एकनिष्ठा एकाप्रचिता । सावधानेति यावत् ॥ ११ ॥ तर्णकी वत्सा
 तस्याः कर्णजाहे कर्णमूले स्थितानां कृमिणां निष्कासनं निष्कास-
 तत्र तत्परा । 'तस्य पाकमूले पीलवादिकर्णादिभ्यः कुण्जग्राहचौ'
 इति जाहच । गृहे कृतं शाकायनं शाकफेदारस्तस्यासेकायाहृ-
 तानि सेकसाधनकर्पराणि यथा । कर्परेपदेन तत्पणयो भृत्या
 लक्षणयोच्यन्ते ॥ १२ ॥ नीलनीरतरङ्गाणामनोऽवधिः कूलं तत्र-
 त्यतृणः स्नेहास्त्रयमाहृतैस्तर्पितास्तर्णिकाः बालवत्सा यया ।
 गृहद्वारे कृतालेपनं तत्र वर्णका रक्तवस्त्ररचनाद्य यया ॥ १३ ॥
 नीतिर्विनयाचारादिशिक्षणं तदर्थम् । आदीनमीषहैन्ययुक्तं यथा
 स्यात्तथा कृताः प्रकाशिता बाध्यता जनवचनीयता ईदृशानां
 गृहे कथमेवंशीला अविनीता भृत्यास्तितृण्णीत्येवं वक्ष्यन्ति जना
 इत्येवमादिभूया यया । खचरित्रेणापि तन्मर्यादाशिक्षकल-
 माह—मर्यादति ॥ १४ ॥ एवं चिरं स्थितायाः स्वस्या जरा
 प्रकर्षेण वामकर्णवार्धियं शिरःप्रक्रम्ये कुञ्जावे यद्यप्रबलम्बना-
 धीने च संचारे या जीवनवशा तां वर्णयति—जीर्णेति । जीर्ण-

इयं मे पाटलाखण्डमण्डिता पुष्पवाटिका ।
 इयं मे पुष्पितोद्यानमण्डपाशोकवाटिका ॥ १७ ॥
 इयं पुष्करिणीतीरदुग्धा ग्रन्थिततर्णका ।
 इयं सा कर्णिकानाक्षी तर्णिका मुक्तपर्णिका ॥ १८ ॥
 इयं सा मेऽलसाकीर्णा वराकी जलहारिका ।
 अद्याद्यमं दिनं बाष्पक्लिबाक्षी परिरोदिति ॥ १९ ॥
 इह देवि मया भुक्तमिहोषितमिह स्थितम् ।
 इह सुप्तमिहापीतमिह दक्षमिहाहृतम् ॥ २० ॥
 एष मे ज्येष्ठशर्माख्यः पुत्रो रोदिति मन्दिरे ।
 एषा मे जङ्गले धेनुदौर्गन्धी चरति शाद्वलम् ॥ २१ ॥
 गृहे वसन्तदाहाय रुक्षक्षारविधूसरम् ।
 स्वदेहमिव पञ्चाक्षं पश्येमं प्रघणं मम ॥ २२ ॥
 तुम्बीलताभिरुप्राभिः पुष्टाभिरिव वेष्टितम् ।
 महानसस्थानमिदं मम देहमिवापरम् ॥ २३ ॥
 एते रोदन्ताम्राक्षा बन्धवो भुवि बन्धनम् ।
 अङ्गदार्पितरुद्राक्षा आहरन्त्यनलेन्धनम् ॥ २४ ॥
 अनारतं शिलाकच्छे गुच्छाच्छोदनकारिभिः ।
 तरङ्गैः स्थगिताकारं स्पृष्टतीरलतादलैः ॥ २५ ॥
 सीकराकीर्णपर्यन्तशाद्वलस्थलसल्लतैः ।
 शिलाफलहकास्फालफेनिलोत्पलसीकैः ॥ २६ ॥

पर्णसमानवर्णस्य देहस्यैको दक्षिणो यः कर्णः स एव शिरःकम्पेन
 कम्पमानत्वाद्दोला तदधिकृडयेव तदधीनश्रवणव्यवहारया अत-
 एवावलम्बनकाष्ठस्योन्नयेन तत्साडनार्थेव जरायाः सकाशा-
 द्जीतयेव चरमजीवनवृत्त्या चिह्नितेवात्रासमित्यर्थः ॥ १५ ॥
 संचरन्ती भ्रमन्ती । स्मयोऽत्र विस्मयः ॥ १६ ॥ पाटलेर्गुल्मैरखण्ड-
 मखण्डितं मण्डिता ॥ १७ ॥ आप्रन्थिता ईषदन्थिनिबद्धास्तर्णका
 यस्याः मुक्तपर्णिका मद्रियोगदुःखादित्यार्थिकं लभ्यते ॥ १८ ॥
 अलसा दुःखात्स्वकार्याधमेति यावत् । कीर्णा रजोभिरिति शेषः
 ॥ १९ ॥ आहृतमानोतं फलधान्यादि ॥ २० ॥ २१ ॥ वस-
 न्तारम्भे होलिकादाहाय कृतमिति शेषः । धारेण भस्मना विधूस-
 रम् । स्वदेहमिव मम प्रियमिति शेषः । पञ्चाक्षा गवाक्षा यस्मिन्
 देहपक्षे अधाणि ज्ञानेन्द्रियाणि । प्रघणं बहिर्द्वारप्रकोष्ठम् ॥ २२ ॥
 तुम्बीलताभिरलुवङ्गीभिः उप्राभिः कटुभिः पुष्टाभिः स्नेना-
 गोप्य पोषिताभिरिव वेष्टितं योग्यतया छदिप्रदेशे इति गम्यते ।
 महानमस्थानं पाकस्थानम् ॥ २३ ॥ बन्धनं प्रत्यक्षबन्धनभूता
 बन्धवः ॥ २४ ॥ शिलाप्रचुरे कच्छे आच्छोदनमास्फालनम् ।
 उत्पलसीकैरित्यन्तविशेषनिर्णयः साधनैः स्थगिताकारं ति-
 रस्कृतस्वरूपं यथा स्यात्तथा तुषारीकृताः मध्याह्निकाकरकरो-
 त्करा यैस्तथाविधस्तद्वृत्तमव्यामया प्रामकृत्यया वेष्टितोऽयं गृह-
 मण्डप आलक्ष्यते इत्युत्तरं न्वयः ॥ २५ ॥ सीकरव्यासाप्राः
 शाद्वलस्थलस्थाः सल्लता येषाम् । फलहकानि फलकानि तेषा-

मुषारीकृतमध्याह्नविधाकरकरोत्करैः ।
 कुलपुण्योत्करासारप्रणादोक्ततद्वृत्तैः ॥ २७ ॥
 विद्वद्भिरिव संक्रान्तकुलकिंशुककान्तिभिः ।
 व्यातया पुष्पराशीनां समुल्लासनकारिभिः ॥ २८ ॥
 उल्लामानफलापूरसुव्यप्रप्राप्तबालया ।
 महाकलकलावर्तमत्तया प्रामकुल्यया ॥ २९ ॥
 वेष्टितस्तरलास्फालजलधौततलोपलः ।
 घनपत्रतरुच्छन्नच्छायासततशीतलः ॥ ३० ॥
 अयमालक्ष्यते कुललतावलनसुन्दरः ।
 दलहलुच्छकाच्छन्नगवाक्षो गृहमण्डपः ॥ ३१ ॥
 अत्र मे संस्थितो भर्ता जीवाकाशतयाऽकृतिः ।
 खतुःसमुद्रपर्यन्तमेखलाया भुवः पतिः ॥ ३२ ॥
 आ स्मृतं पूर्वमेतेन किलासीदभिवाञ्छितम् ।
 शीघ्रं स्यामेव राजेति तीव्रसंवेगधर्मिणा ॥ ३३ ॥
 दिनैरष्टभिरेवासौ तेन राज्यं समृद्धिमत् ।
 चिरकालप्रत्ययदं प्राप्तवान्परमेश्वरि ॥ ३४ ॥
 अत्रासौ भर्तृजीवो मे स्थितो व्योम्नि गृहे नृपः ।
 अदृश्यः खं यथा वायुरामोदो वानिले यथा ॥ ३५ ॥
 इहैवाकुष्ठमात्रान्ते नद्योऽप्येव पदं स्थितम् ।
 मज्जर्तृराज्यं समवगतं योजनकोटिभाक् ॥ ३६ ॥
 आवां खमेव खखं च भर्तृराज्यं ममेश्वरि ।
 पूर्णं सहस्रैः शैलानां महामायेयमातता ॥ ३७ ॥
 तदेव भर्तृनगरं पुनर्गन्तुं ममेप्सितम् ।
 तदेहि तत्र गच्छावः किं दूरं व्यवसायिनाम् ॥ ३८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रणता देवी सा प्रविश्याशु मण्डपम् ।

स्फालनमास्फलस्तेन फेनिला उत्पलवासितसीकरा येषाम् ॥ २६ ॥
 कुलपुण्योत्करानासरन्ति आगच्छन्तीति कुलपुण्योत्करासारा
 अमरास्तप्रणादरुक्तैरुत्कण्ठितैरिव स्थितैस्तद्वृत्तैः ॥ २७ ॥ प्र-
 तिबिम्बेन संक्रान्तानामन्तर्निविष्टानां कुलकिंशुकानां पलाशानां
 कान्तिभिर्विद्वद्भिरिव प्रवालैरिव पुष्पराशीनां समुल्लासनं मण्डनं
 तत्कारिभिर्दुर्भेद्यासाया ॥ २८ ॥ प्रवालैरुल्लामाने आन्नादिविला-
 नामापूरे तृष्णाभयाभ्यां सुव्यप्रा प्रामबाला यस्याम् । महाकल-
 कलैर्बहुकोलाहलैरावर्तमत्तयेव ॥ २९ ॥ ३० ॥ वलनं वेष्टनं
 तेन सुन्दरः । गलद्भिर्विशार्यमाणैर्गुलच्छकैः फलपुष्प-
 गुच्छैश्छन्नगवाक्षः ॥ ३१ ॥ जीवाकाशतया हेतुना अकृतिर-
 क्रियोऽपि भुवःपतिर्भूत्वा संस्थितः ॥ ३२ ॥ आ इति
 निपातो नवाङ् । स्मरणे दित्वाभावात् तीव्रसंवेगो दृढा-
 ध्यवसायः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ स्थितं पदं परमार्थव-
 क्षुयोजनकोटिभाक् समविगत आन्योत्तर्यः ॥ ३६ ॥ खमत्र
 विदाकाशम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नभो मण्डपान्तः कल्पितं महा-
 काशं पुद्गवे उद्गीयत ॥ ३९ ॥ सौम्येनाधुच्छेन । निखलेनेति

विहंगीव तथा साकं पुद्गवे सिनिभं नमः ॥ ३९ ॥
 भिन्नाञ्जनचयप्रस्थं सौम्यैकार्णवसुन्दरम् ।
 नारायणाङ्गसदृशं भृङ्गपृष्ठमलच्छवि ॥ ४० ॥
 मेघमार्गमतिक्रम्य वातस्कन्धावनि तथा ।
 सौरमार्गमथाक्रम्य चन्द्रमार्गमतीत्य च ॥ ४१ ॥
 ध्रुवमार्गोत्तरं गत्वा साध्यानां मार्गमेत्य च ।
 सिद्धानां समतीत्योर्वीमुल्लङ्घ्य स्वर्गमण्डलम् ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मलोकोत्तरं गत्वा तुषितानां च मण्डलम् ।
 गोलोकं शिवलोकं च पितृलोकमतीत्य च ॥ ४३ ॥
 विदेहानां सदेहानां लोकानुत्तीर्य दूरगम् ।
 दूरादूरमथो गत्वा किञ्चिद्दुःखा बभूव सा ॥ ४४ ॥
 पञ्चादालोकयामास समतीतं नभश्चलम् ।
 यावन्न किञ्चिच्चन्द्रार्कताराद्यालक्ष्ये ह्यधः ॥ ४५ ॥
 तमस्तिमितगम्भीरमाशाकुहरपूरकम् ।
 एकाणोवोदरप्रख्यं शिलोदरघनं स्थितम् ॥ ४६ ॥
 लीलोवाच ।
 तदेव भास्करादीनां काधस्तेजो गतं वद ।
 शिलाजठरनिष्पन्दं मुष्टिप्राद्यं तमः कुतः ॥ ४७ ॥
 श्रीदेव्युवाच ।
 एतावतीमिमां व्योम्नः पदवीमागतासि भोः ।
 अर्कादीन्यपि तेजांसि यतो दृश्यन्त एव नो ॥ ४८ ॥
 यथा महान्धकूपाधः खद्योतो नावलोक्यते ।
 पृष्ठगेन तथेहातो नाधः सूर्योऽवलोक्यते ॥ ४९ ॥
 लीलोवाच ।
 अहो नु पदवीं दूरमावामेतामुपागते ।
 सूर्योऽप्यधोणुकणवन्न मनागपि लक्ष्यते ॥ ५० ॥

यावत् । एकाणवेन संनिभं तुल्यम् ॥ ४० ॥ अवनिशब्दः
 प्रदेशपरः ॥ ४१ ॥ मार्गशब्दो लोकपरो ध्रुवस्य मार्गभावात् ।
 एवमुर्वीपदमपि ॥ ४२ ॥ तुषितानां नित्यसंतुष्टानां मण्डलं
 वैकुण्ठम् । जगतः पितरौ शिवौ लोक्यते यत्रेति पितृभ्यां
 वालोक्यत इति पितृलोकोऽत्र शिवलोक एव । कव्यवादादिपि-
 नृदेवाधिष्ठितलोकस्य दूरमथ एवावस्थानादत्राप्रसक्तः ॥ ४३ ॥
 पुराणेषु 'सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मच्छया पुनः' इति शि-
 वसाक्यमुक्तिं प्रामानां द्वेषावस्थानोक्तस्तथा लोकम् । अपरि-
 च्छिन्नस्वरूपविस्मरणात्किञ्चिद्दुःखा ॥ ४४ ॥ यावत्कालं यावद्दूरं च न
 किञ्चिदालक्ष्यते तमश्च स्थित तावत्पञ्चादालोकयामासेति पूर्वणा-
 न्वयः ॥ ४५ ॥ आशा दशदिशस्तत्कुहराणां छिद्राणां पूरकम् ४६ ॥
 तत्तत्र । घनत्वान्मुष्टिप्राद्यमिव मुष्टिप्राद्यम् । कुतः प्राप्तमिति
 शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ खं द्योतयति खं द्योतत इति वा ख-
 द्योतो ज्योतिरिणः पृष्ठगेन दूरोर्ध्वदेशस्थितेन नावलोक्यते त-
 येत्यर्थः ॥ ४९ ॥ पदवीं पन्थानम् । अणोरुपणुकस्य कणः
 १ सिद्धिर्भवेति पाठः, २ लोकमुत्तीर्य इति पाठः,

इत उत्तरमन्या स्यात्पद्मी कानु कीदृशी ।
 कथं च मातरेतव्या कथ्यतामिति देवि मे ॥ ५१ ॥
 श्रीदेव्युवाच ।
 इत उत्तरमग्रे ते ब्रह्माण्डपुटकर्परम् ।
 यस्य चन्द्रादयो नाम धूलिलेशाः समुत्थिताः ॥ ५२ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 इति प्रकथयन्त्यौ ते प्राप्ते ब्रह्माण्डकर्परम् ।
 भ्रमर्याविष शैलस्य कुड्यं निविडमण्डपम् ॥ ५३ ॥
 अक्लेशेनैव ते तस्माभिर्गते गगनादिव ।
 निश्चयस्य हि यद्वस्तु तद्वज्रगुरु नेतरत् ॥ ५४ ॥
 निरावरणविज्ञाना सा ददर्श ततस्ततम् ।
 जलाद्यावरणं पारे ब्रह्माण्डस्यातिभासुरम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाग्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० परमाकाशवर्णनं नाम एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ३०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पृथिव्यमेजसां तत्र नभस्त्रभसोरपि ।
 यथोत्तरं दशगुणानतीत्यावरणान्क्षणान् ॥ १ ॥
 ददर्श परमाकाशं तत्प्रमाणविवर्जितम् ।
 तथा ततं जगदिदं यथा तत्राण्डमात्रकम् ॥ २ ॥
 तादृशावरणान्सर्गान्ब्रह्माण्डेषु ददर्श सा ।
 कोटिशः स्फुरितान्व्योम्नि प्रसरणनिवातपे ॥ ३ ॥
 महाकाशमहामोघौ महाशून्यत्ववारिणि ।
 महाचिद्भवभावोऽन्धानुदानवुदप्रभान् ॥ ४ ॥

परमाणुस्तद्वत् ॥ ५० ॥ एतव्या गन्तव्या ॥ ५१ ॥ पुटस्य
 संपुटस्य कर्परमूर्ध्ववर्परम् । धूलिलेशा इव ॥ ५२ ॥ निविड-
 मण्डपं निश्छिद्रगर्भमिति यावत् ॥ ५३ ॥ निश्चयः सत्यता-
 यवसायस्तत्स्थम् । कल्पितकुड्यादिवस्तु । इतरन्मिथ्यावबुद्धि-
 बाधितम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ आक्षोऽर्वात्रकर्परपृष्ठम् ॥ ५६ ॥
 परमं शुद्धम् । अम्बरं चिदाकाशः । अविद्याया नष्टत्वेनाव्याकृ-
 ताकाशपरिग्रहान् ॥ ५७ ॥ तस्यापरिच्छिन्नतामाह—तस्मि-
 न्निति ॥ ५८ ॥ महत्यात्मनि तिष्ठति । 'स्वे महिनि प्रतिष्ठितः'
 इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५९ ॥ तस्मिन्विमलम्बरे । ऊर्ध्वदेशादा-
 कल्पं शिला उत्तमबलेनानिजवेन पतेन्नदयोदिगाद्रुडराड्याक-
 ल्पमुत्पत्तेर्बन्धु अथ तयोरन्तः अन्तरालं मानं मा तत्कल्पं तन्म-
 मर्थं यथा स्यात्तथा उभयत एकजवापि माहृतस्तथोपायोजन
 मेलनं न लभते किं पुनः परितोऽन्तमिति सर्वतोऽप्यपरिच्छिन्न
 तदित्यर्थः ॥ ६० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्र-
 काशे उत्पत्तिप्रकरणे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

तादृशास्तद्विचित्राश्च ब्रह्माण्डानन्तकोटयः ।

चिद्योम्नि रेणुवदृष्टा लीलेत्यत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

नभस्त्रभसोर्वाकाशयोः ॥ १ ॥ तत् प्रायुक्तं परमाका-

ब्रह्माण्डादशगुणतस्तोयं तत्र व्यवस्थितम् ।
 आस्थितं वेष्टयित्वा तु त्वगिवाक्षोदपृष्ठम् ॥ ५६ ॥
 तस्मादशगुणो बह्विस्तस्मादशगुणोऽनिलः ।
 ततो दशगुणं व्योम ततः परममम्बरम् ॥ ५७ ॥
 तस्मिन्परमके व्योम्नि मध्याद्यन्तविकल्पनाः ।
 न काश्चन समुद्यन्ति वन्ध्यापुत्रकथा इव ॥ ५८ ॥
 केवलं विततं शान्तं तदनादि गतभ्रमम् ।
 आद्यन्तमध्यरहितं महत्यात्मनि तिष्ठति ॥ ५९ ॥
 आकल्पमुत्तमबलेन शिला पतेन्ने-
 तस्मिन्बलात्पतगराडपि क्षोत्पतेन्नेत् ।
 तद्योजनं न लभते विमलेम्बरेन्त-
 र्माकल्पमेकजवगोप्यथ माहृतोऽपि ॥ ६० ॥

काश्चिदापततोऽधस्तात्काश्चिदोपरि गच्छतः ।
 काश्चित्तिर्यग्गतीनन्यान्स्थितांस्तद्विधान्स्वसंविदा ॥ ५१ ॥
 यत्र यत्रोदिता संविद्येष्वां येषां यथा यथा ।
 तत्रतत्रोदितं रूपं तेषां तेषां तथा तथा ॥ ५२ ॥
 नेहैव तत्र नामोर्ध्वं नाधो नच गमागमाः ।
 अन्यदेव पदं किञ्चित्तस्माद्देहागमं हि तत् ॥ ५३ ॥
 उत्पद्योत्पद्यते तत्र स्वयं संवित्स्वभावतः ।
 स्वसंकल्पैः शमं याति बालसंकल्पजालवत् ॥ ५४ ॥

शं अविद्याशबलं चिदाकाशं यथा तत्राकाशं इदं वर्णितब्रह्मा-
 ण्डलक्षणं जगत्ततं विस्तृतं तथा अण्डमात्रकं सर्वं ब्रह्माण्डजात-
 मपि ददर्शेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ तदेव स्पष्टयति—तादृशेति । स्फुरि-
 तान् स्वप्रकाशाधिष्ठानचैतन्येन भासितान् ॥ ५२ ॥ महाशून्य-
 त्वमविद्या मयं वारि यत्र । अबुद्धप्रहणमसंन्ययपरम् ॥ ५३ ॥
 'इतोदृशानामण्डानां कोट्यो ज्ञेयाः गह्वराः । सर्वैरान्वाध्या-
 नस्य निवेगून्वैमथस्थिताः ॥' इति पुराणोक्तमनुरूपमाह—काश्चि-
 दिति । स्वमविदा तत्तद्ब्रह्माण्डाभिमानिजावयवविदनुसारेणेत्यर्थः
 ॥ ५४ ॥ इदानीन्तनक्रियावैचित्र्याद्भूतवैचित्र्येणोत्पत्तिरपि प्राक्-
 नोपासनासंविदनुसारेणैव—यत्रेति ॥ ५५ ॥ इदं च तदनु-
 भवितुं दृष्ट्वांक्तं परमार्थेनस्तु तत्र चिदाकाशं इह एतद्ब्रह्माण्ड-
 देशोऽपि नैव किञ्चिदन्त ऊर्ध्वमपि नामेयत्वननिवारणार्थम् ।
 तेषामण्डानां गमनागमनान्यापि नच किञ्चिद्व्यव-
 नमगोचरं दिव्यभाषादिमवैदितशून्यं पदं वर्त्तमानं तस्माद्ब्रह्मा-
 ण्डजातं वर्णितं तद्देहागमं देहप्राप्तिसमज्ञदशाभिप्रेत्य तत्तथोक्तमि-
 त्यर्थः ॥ ५६ ॥ यदि धर्म्येव नास्ति क्व तदुत्पत्त्यादिकल्पनेति
 चेत्तदधिष्ठानसंविद्येवेत्याह—उत्पद्यति । स्वभावोऽत्र स्वाविद्या
 ततस्तत्प्रसवेः स्वसंकल्पैरुत्पद्यत इव शमं यातीवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

श्रीराम उवाच ।

किमधः स्यात्किमूर्ध्वं स्यात्किं तिर्यक्तत्र भासुरे ।
इति ब्रूहि मम ब्रह्मभिहैव यदि न स्थितम् ॥ ९ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सप्तर्षावरणा एते महत्यन्तविषर्जिते ।
ब्रह्माण्डा भास्ति दुर्दृष्टेर्व्योम्नि केशोण्डको यथा ॥ १० ॥
अस्वातक्यात्मधावन्ति पदार्थाः सर्व एव यत् ।
ब्रह्माण्डे पार्थिवो भागस्तदधस्तूर्ध्वमन्यथा ॥ ११ ॥
पिपीलिकानां महतां व्योम्नि घर्तुललोष्टके ।
दशदिक्कमधः पादाः पृष्ठमूर्ध्वमुदाहृतम् ॥ १२ ॥
वृक्षबल्मीकजालेन केषांचिद्विद् भूतलम् ।
ससुरानरदैत्येन वेष्टितं व्योम निर्मलम् ॥ १३ ॥
संभूतं सह भूतेन सप्रामपुरपर्वतम् ।
इदं कल्पनभूतेन पक्षाक्षोदमिव त्वचा ॥ १४ ॥
यथा विन्ध्यवनभोगे प्रस्फुरन्ति करेणवः ।

तथा तस्मिन्पराभोगे ब्रह्माण्डप्रसरेणवः ॥ १५ ॥
तस्मिन्सर्वे ततः सर्वे तत्सर्वे सर्वतश्च यत् ।
तच्च सर्वमयो नित्यं तथा तदणुकं प्रीति ॥ १६ ॥
शुद्धबोधमये तस्मिन्परमालोकवारिधौ ।
अजस्रमेत्य गच्छन्ति ब्रह्माण्डाख्यास्तरङ्गकाः ॥ १७ ॥
अन्तःशून्याः स्थिताः केचित्संकल्पक्षयरात्रयः ।
तरङ्गा इव तोयेऽब्धौ प्रोहन्ते शून्यतार्णवे ॥ १८ ॥
केषांचिदन्तःकल्पान्तः प्रवृत्तो घर्घरावरः ।
न श्रुतोऽन्यैर्न च ज्ञातः स्वभावेन रसाकुलैः ॥ १९ ॥
अन्येषां प्रथमारम्भे शुद्धभूषु विजृम्भते ।
सर्गः संसिक्तबीजानां कोशेऽङ्कुरकला यथा ॥ २० ॥
महाप्रलयसंपत्तौ सूर्यार्चिर्विद्युतोऽद्रयः ।
प्रवृत्ता गलितुं केचित्तापे हिमकणा इव ॥ २१ ॥
आकल्पं निपतन्त्येव केचिदप्राप्तभूमयः ।
यावद्विशीर्यं जायन्ते तथा संविन्मयाः किल ॥ २२ ॥

ननु यद्यधिष्ठाने दिग्विभागो नास्ति तद्यथ्यस्तेऽपि न स्यान् ।
अथ्यस्तस्याधिष्ठानदिक्कात्रनिष्ठवनियमादित्यागयेन रामः श-
ङ्कते—किमध इति । इहाधिष्ठान एव यदि प्रादु स्थितं तर्हि
तत्र कल्पनया भासुरं जगति किमधः स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥
मायिके प्रपञ्चेनैतादृशनियमव्यभिचारे दोषायेत्याशयेन प्रथम-
मुत्तरमाह वसिष्ठः—स सर्वेति । दुर्दृष्टेस्तिमिरदृषितदृष्टे ॥ १० ॥
सर्ववस्तुनामीश्वरेच्छापातरतन्त्राद्वा नियमात्मिको न दोष
इत्याशयेनाह—अस्वातन्त्र्यादिति । यथा कदम्बकेसरानामाधा-
रकर्णिकागोलकमपेक्षैव मूलदेशकल्पना तथा ब्रह्माण्डेषु सर्वे-
भावानां पृथिवीमपेक्षयाधोदेशकल्पना । नच वास्तवाधोदिगभावे
वृन्तमुक्तस्य फलस्य गुरुत्वाद्दधः पतने विनिगमनाविरहः स्या-
दिति वाच्यम् । गुरुत्वं हि विषयाणां स्वस्वेन्द्रियाकर्षणशक्ति-
रिव स्वशक्त्यसंबद्धपृथिव्यादः स्वांशकर्षणशक्तिरिव न गुणान्त-
रम् । अतएव हि बहिर्दिग्विभागभावाद्गुरुतमानामपि ब्रह्मा-
ण्डानां न पतनादिप्रसक्तिर्न वा तदावरणजलादेस्तद्विशेषप्रस-
क्तिरिति नाधिष्ठानचित्ति दिग्विभागोपेक्ष्याशयेन समाभ्यन्तर-
माह—ब्रह्माण्ड इति । पार्थिवो महापृथिवीरूपो ब्रह्माण्डभा-
गस्तस्य सर्वभौतिकपदार्थस्याधः । अन्यथा तदन्यो नभो-
भाग ऊर्ध्वमिति कल्पनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अयं प्रकारो
भूगोलं सर्वतः खगोलं ज्योतिश्चकाधारणं वेष्टित-
मित्यनुपगच्छतां ज्योतिःशास्त्रकृतामपि संमतं इत्याशयेन
तदुदाहृतं दृष्टान्तमाह—पिपीलिकानामिति । लोष्टके मृत्पिण्डे ।
दशसु दिक्षु दशदिक्कं लभानां पादा अध एव पृष्ठ तु ऊर्ध्वमिति
महतां सूर्यादीनामुदाहृतं तत्सिद्धान्ते प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥
इत्थं शङ्का समाधाय प्रस्तुतब्रह्माण्डानां वैचित्र्यं वर्णयितुं प्रक-
मते—वृक्षेत्यादिना । केषांचिद्ब्रह्माण्डानां हृदि अन्तर्भूतलं वृक्ष-
बल्मीकजालेन वेष्टितं न मनुष्यैः । व्योम तु सुरनरनर्गभै-

नर्महद्दोः किंपुरुषदैत्यैश्च सहितैस्तैस्तैर्लोकैर्बेष्टितमित्यर्थः ॥ १३ ॥
किंचित्तु ब्रह्माण्डजानां भूतेन इदंकल्पनभूतेन सद्यः कल्पनात्म-
केन चतुर्विधप्राणिगणैः सहैव संभूतमुत्पन्नम् । आक्षोढं कंद-
गलट्टमफलम् ॥ १४ ॥ विन्ध्याचलस्य वनलक्षणे आभोगे क-
ल्पितसंस्थाने करेणवः करिष्यः परम्य परमात्मन आभोगे
मायाशबलसंस्थाने । गजा इति वाच्ये करेणुग्रहणं यमकार्यम्
॥ १५ ॥ ननु यथा ब्रह्माण्डाधिदाकाशं प्रत्यणवस्तथा चिदा-
काशमपि कंचिन्पदार्थं प्रत्यणु किं न स्यात्तत्राह—तस्मिन्निति ।
स्थितौ तस्मिन्सर्वं, उत्पत्तौ ततः सर्वं, प्रलये तत्सर्वम् । यद्य-
स्माद्वं तस्मात्सर्वतः सर्वदिक्षु सर्वकालेषु सर्ववस्तुषु च तदेव ।
'तच्च तद्यदिदमयोदोमयः सर्वमयः' इति श्रुतिप्रसिद्ध आत्मैव
तथाभूतं च तत्त्वं प्रत्यणु स्यात् कंचिन्पत्नीत्यर्थः ॥ १६ ॥ शु-
द्धबोधमये । स्वायं मयद् ॥ १७ ॥ तत्र केचिद्ब्रह्माण्डा अव्या-
कृता एवान्तः सन्तोऽप्यह—अन्तर्गति । पूर्वकर्णायसर्वसंकल्प-
बीजलिङ्गापाधिष्वयं रात्रि रात्र्यस्तमोरूपाः सुषुप्त इवेति या-
वत् । 'असद्रा इदमप्र आर्मात' इति श्रुतावसच्छब्देनैव शून्यता-
शब्देनाव्याकृतमुच्यते । नलक्षणं अण्वेव अम्बुधौ प्रकर्षण ऊ-
ह्यन्ते तर्क्यन्ते । 'कथममनः गच्छाथने' इति श्रुत्युक्तयुक्त्या
सन्ताति तर्क्यन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ स्वभावेन स्वाभाविकेन
मोहेन । रमो विषयगमस्तदाकुलमन्येन च ज्ञानो नैव ज्ञानः
॥ १९ ॥ अन्येषां ब्रह्माण्डानां प्रथमारम्भे प्राथमिककल्पयु-
गाद्यारम्भे पूर्वोत्पन्नप्राणिभिरदृषितलाच्छुद्धामु भूषु भुवनेषु
सर्गः प्रवर्तते इत्यर्थः । कोशं बीजपुटे अङ्कुर एव शुभ्रलाकला
॥ २० ॥ केषुचिद्ब्रह्माण्डेषु महाप्रलयस्य संपत्तौ विभवे । वि-
जृम्भणकाल इति यावत् । मर्यादयः प्रथमं भुवनं दग्ध्वा स्वय-
मपि गलितुं प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ २१ ॥ केचिद्ब्रह्माण्डा अप्राप्ता
भूमिराधारो यः । ननु पतनासंभवः प्रागुक्तस्तस्य का गतिस्तत्राह

स्तब्धा इव स्थिताः केचित्केशोण्डकमिवाम्बरे ।
 वायोः स्पन्दा इवामान्ति तथा प्रोदितसंविदः ॥२३॥
 आचाराद्वेदशास्त्राणामाद्य एवान्यथोदिते ।
 आरम्भोऽपि तथान्येषामनित्यः संस्थितः क्रमः ॥२४॥
 केचिद्ब्रह्मादिपुरुषाः केचिद्विष्ण्वादिसर्गपाः ।
 केचिन्नान्यप्रजानाथाः केचिन्निर्नाथजन्तवः ॥ २५ ॥
 केचिद्विचित्रसर्गेशाः केचित्तिर्यङ्मायान्तराः ।
 केचिदेकाणांवापूर्णा इतरे जनिवर्जिताः ॥ २६ ॥
 केचिच्छिलाङ्गनिष्पिण्डाः केचित्कुमिमयान्तराः ।
 केचिद्देवमया एव केचिन्नरमयान्तराः ॥ २७ ॥
 केचिन्नित्यान्धकाराख्यास्तथा शीलितजन्तवः ।
 केचिन्नित्यप्रकाशाख्यास्तथा शीलितजन्तवः ॥ २८ ॥
 केचिन्मशकसंपूर्णा उदुम्बरफलश्रियः ।

नित्यं शून्यान्तराः केचिच्छून्यस्पन्दात्मजन्तवः २९
 सर्गेण तादृशोनात्ये पूर्णा येऽन्तर्धियामिह ।
 कल्पनामपि नायान्ति व्योमपूर्णाचलो यथा ॥ ३० ॥
 तादृगम्बरमेतेषां महाकाशं ततं स्थितम् ।
 आजीवितं प्रगच्छद्भिर्विष्ण्वाद्यैर्यत्र मीयते ॥ ३१ ॥
 प्रत्येकस्याण्डगोलस्य स्थितः कटकलवत् ।
 भूताकृष्टिकरो भावः पार्थिवः स्वस्वभावतः ॥ ३२ ॥
 यः सर्वविभवोऽस्माकं धियां न विषयं ततः ।
 तज्जगत्कथने शक्तिर्न ममास्ति महामते ॥ ३३ ॥
 भीमान्धकारगहने सुमहत्परम्ये
 नृत्यन्त्यदर्शितपरस्परमेव मत्ताः ।
 यक्षा यथा प्रवितते परमाम्बरेऽन्त-
 रेवं स्फुरन्ति सुबहूनि महाजगन्ति ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० विचित्रब्रह्माण्डकोटिवर्णनं नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

—तथेति । पतनसंविन्मयेषु पतनं न विरुध्यत इत्यर्थः ॥२२॥
 स्तब्धा निश्चला अन्ये तथा प्रोदितसंविदः । स्पन्दान्मसंविद्रामना-
 प्रभवा इति यावत् ॥ २३ ॥ ननु 'धाना यथापूर्वमकल्पयन्'
 इति ध्रुव्या सर्गाणामैककाल्यं प्रतिपादितं तद्विद्वद्विदं कथं वैचि-
 त्त्यमुच्यते तत्राह — आचारादिति । तथा ध्रुव्या पूर्वकल्पे या-
 दृशी धानुः नृष्टिस्तादृश्येव द्वितीयादिगिति प्रतिपाद्यतः । तत्र
 वेदशास्त्राणां संबन्धितः प्राग्भवीयकर्मज्ञानात्पुत्रालक्षणादाच्चा-
 रादात्तुभावं प्राप्तस्य आद्यं प्राथमिकं एव ममं अन्यथा इतरः
 धातृसर्गवैलक्षण्येनोदितं मति अन्येषा नदुत्तरकल्पायसर्गाणा-
 मारम्भोऽपि तथा पूर्ववदस्तुनाम तथापि धातृन्तरसर्गापेक्षया
 अस्य क्रमोऽनित्योऽनियमएव संस्थित इति वैचि-
 त्त्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ 'तपसा तोषयित्वा तु पितरं परमेश्वरम् । परस्पर-
 स्माज्जायन्ते परस्परजर्जरापणः ॥' इति पुराणेषु ब्रह्मविष्णुहृद्वाणां
 कल्पभेदेन परस्परस्मादुत्पत्त्यभिधानादुत्पादकप्राधान्यं तेषां
 गुणभेदात्सर्गाभ्यस्तदादिगुणप्राधान्यप्रयुक्तवैचित्र्यमपि दुर्वारमि-
 त्याशयेनाह — केचिद्व्यादिना । केचिद्ब्रह्माण्डा ब्रह्मा चतुर्मुख
 एवादियुक्ता येना तथाविधाः । विष्णुरेवाजः मर्गपः सर्गाधि-
 नाथो येषाम् । अन्ये रुद्रभस्मदुर्गाविनायकादयः प्रजानाथा
 येषाम् । नन्वमाहात्म्यप्रतिपादकपुराणादिषु तेषामपि ब्रह्मा-
 दिनियन्तुताश्रयणान् । निर्नाथा नियन्तृशून्या मृगपक्ष्यादिज-
 न्तवो येषु ॥ २५ ॥ ब्रह्मादीनां ममप्राधान्यं विचित्रसर्गेशाः ।
 इत्थं च प्राणिकर्मवासनवैविध्यान्तरपूणाभिच्छावोधादिवैचित्र्याच्च
 यथेच्छं ब्रह्माण्डवैचित्र्यं मुकल्पमित्याशयेनाह — तिर्यङ्माया-
 न्तरा इत्यादिना ॥ २६ ॥ निष्पिण्डा नितरां पिण्डिता निषिद्धा

इति यावत् ॥ २७ ॥ तथा शीलितादृष्टा जन्तवः प्राणिनो येषु ।
 पेचकादीनामन्धकारेऽपि दर्शनदर्शनादिति भावः ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ तादृशेन संगेण पूर्णा ये सर्गा अन्तर्धियां योगिनां
 केऽपि स्फुटव्यवहारकल्पनां सविकल्पकज्ञानविषयतां नायान्ति ।
 'अस्माद्धियाम्' इति पाठेऽप्यस्माकं धीरिव धीर्येषां योगिनामित्ये-
 वार्थः ॥ ३० ॥ तादृगिति पदं देहलीदीपकन्यायेन पूर्वोक्तरेण
 च संबध्यते । तथाच व्योमपूर्णाचलो यथा यादृशस्तादृगम्बर-
 माकाशः । अशून्यस्वभाव इति यावत् । महाकाशं महाप्रकाशं तु
 तादृक्त्वा तत विस्तृतं यथा आजीवितं स्वजीवनकालमभि-
 व्याप्य प्रगच्छद्भिर्धावद्भिरपि विष्ण्वाद्यैर्यत्र मीयते । इयदिति न
 परिमीयत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नन्वस्तु ब्रह्माण्डानन्त्यं तद्वैचित्र्यं
 च तथापि बाह्यजलाद्यावरणानां विधारकाभावात्कथं न विशेष
 इत्याशङ्क्य प्रागस्मादुक्तामाकर्षणशक्तिमाधित्यं समाधत्ते — प्रत्ये-
 कस्येति । भूतानामाकृष्टिगर्कपणं तत्करो भावः शक्तिविशेषः
 कटकलवन्परितो व्याप्तः स्थितः ॥ ३२ ॥ जगद्विस्तारवर्णनं
 तदशक्तित्यापनव्याजेनोपसंहरति — य इति । अस्माकं धियां
 जगद्वर्णनविषये यः सर्वविभवः स दर्शित इति शेषः । ततः परं
 यज्जगद्वियां न विषयं विषयः । विषयशब्दे क्लीबता छान्दसी ।
 तत्कथने मम शक्तिनाम्नात्यर्थः ॥ ३३ ॥ न मदीयवर्णनाशक्त्या
 इत्यन्त्येव जगन्तीति मननव्यं किंतु परंरक्षितान्यप्यनन्तानि
 सन्ति मायायां मर्गशक्त्यानन्यथादिनि सदृशन्तमाह — भीमेति ।
 न दर्शितं परस्परं स्वस्वपं यथा न्यासया यक्षा भूतगणा यथा
 नृत्यन्ति एवं सुबहूनि जगन्त्यविद्यायुते ब्रह्मणि स्फुरन्तीत्यर्थः
 ॥ ३४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्प-
 त्तिप्रकरणे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः २६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवमाकलयन्त्यौ ते निर्गल्य जगतो निजात् ।
अन्तःपुरं दृष्टशतुर्द्वित्येव विनिर्गते ॥ १ ॥
स्थितपुष्पभरापूर्णमहाराजमहाशिवम् ।
शवपाश्वर्धोपविष्टान्तश्चित्तलीलाशरीरकम् ॥ २ ॥
घनरात्रितयालपालपमहानिद्राजनाकुलम् ।
धूपचन्दनकर्पूरकुङ्कुमामोदमन्थरम् ॥ ३ ॥
तमालोक्यापरं भर्तुः संसारं गन्तुमाहता ।
पपात लीला संकल्पदेहेनात्रैव तन्मभः ॥ ४ ॥
विवेश भर्तुः संकल्पसंसारं किञ्चिदाततम् ।
संसारारणं भित्त्वा भित्त्वा ब्रह्माण्डकर्परम् ॥ ५ ॥
प्राप सार्धं तया देव्या पुनरावरणान्वितम् ।
ब्रह्माण्डमण्डपं स्फारं तं प्रविश्य तथा जवात् ॥ ६ ॥
दृदर्श भर्तुः संकल्पजगज्जम्बालपलवल्म ।
सिद्धीव शैलकुहरं तमो जलदपङ्किलम् ॥ ७ ॥
देव्यो विविशतुस्तप्ते व्योम व्योमान्मिके जगत् ।
ब्रह्माण्डेऽन्तर्यथा पङ्कं मृदुबिल्वं पिपीलिके ॥ ८ ॥
तत्र लोकान्तराण्यद्रीनन्तरिक्षमतीत्य ते ।
प्रापतुर्भूतलं शैलमण्डलाम्भोधिसंकुलम् ॥ ९ ॥
मेरुणालकृतं जम्बूद्वीपं नवदलोदरम् ।
गत्वाथ भारते वर्षे लीलानाथस्य मण्डलम् ॥ १० ॥
एतस्मिन्नन्तरे तस्मिन्मण्डले मण्डिताघनौ ।
चक्रेऽवस्कन्दनं कश्चित्सामन्तोद्रिकभूमिपः ॥ ११ ॥

पुनरन्तःपुरप्रेक्षा ब्रह्माण्डान्तरदर्शनम् ।

शूरादिलक्ष्मसन्नद्धसैन्यप्रेक्षात्र वर्णयते ॥ १ ॥

निजात्प्राग्भवीयाजगतो निर्गल्येवमुक्तप्रकारमनन्तकोटिब्रह्मा-
ण्डवैचित्र्यमाकलयन्त्यौ पश्यन्त्यौ ते तेषु किञ्चिद्ब्रह्माण्डं द्वित्येव
प्रविश्यान्तःपुरं दृष्टशतुस्तत्र च न चिरमेषुतः किन्तु द्वित्येव
विनिर्गते इति वक्ष्यमाणानुवादः ॥ १ ॥ स्थितेत्यादिबहुव्री-
हयोऽन्तःपुरविशेषणानि । अन्तःसमाध्याकृतं चित्तं यस्मिन्स्थि-
विधं लीलाशरीरं यस्मिन् ॥ २ ॥ घनरात्रेन शोकप्रयुक्तद्वैध्यं
लक्ष्यते । अल्पाल्पया महानिद्रया सुषुप्त्या युक्तैर्जनैराकुलम् ॥ ३ ॥
अत्रैवान्तःपुर एव तन्मभः प्रायुक्तमण्डपाकाशम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
स्फारं विस्तीर्णम् ॥ ६ ॥ जम्बालस्य पङ्कस्य पल्लवं वेशन्तमिव
स्थितम् । तमोजलदाभ्यां पङ्किलं सपङ्कमिव स्थितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥
॥ ९ ॥ नवदलानि नवखण्डाः । लीलानाथस्य मण्डलं राज्यं
ददर्शैत्यन्वयः ॥ १० ॥ अवस्कन्दनं सेनया आक्रमणम् ।
सामन्तैर्मण्डलैर्भरैः खसहायैरश्विको विबुद्धो भूमिपः सिन्धुराजः
॥ ११ ॥ तेन सह संप्रामसंरम्भे प्रसक्ते सतीति शेषः । त्रैलो-

तेन संप्रामसंरम्भे प्रेक्षार्थं समुपागतैः ।
त्रैलोक्यभूतैस्तद्योम बभूवात्यन्तसंकटम् ॥ १२ ॥
अशङ्कितागते तप्ते देव्यौ दृष्टशतुर्नभः ।
नभश्चरणगक्रान्तमम्बुदैरिव मालितम् ॥ १३ ॥
सिद्धचारणगन्धर्वगणविद्याधरान्वितम् ।
शूरग्रहणसंरब्धस्वर्गलोकाप्सरोवृतम् ॥ १४ ॥
रक्तमांसोन्मुखोन्मत्तभूतरक्षःपिशाचकम् ।
पुष्पवृष्टिभिरापूर्णहस्तविद्याधराङ्गनम् ॥ १५ ॥
वेतालवक्षकूश्मण्डैर्द्वन्द्वालोकनसादरैः ।
आयुधापातरक्षार्थं गृहीताद्रितदैर्द्वृतम् ॥ १६ ॥
अस्त्रमार्गनभोभागविद्रवद्भृतमण्डलम् ।
आहोपुरुषिकाधुब्धप्रेक्षकामोदनोद्भटम् ॥ १७ ॥
आसन्नभीमसंप्रामकिंवदन्तीपरस्परम् ।
लीलाहासविलासोत्कलुन्दरीभूतचामरम् ॥ १८ ॥
धर्माप्रेक्ष्यप्रयुक्ताप्रयमुनिस्वस्त्ययनस्तवम् ।
संपन्नानेकलोकेशवनितावसरस्तवम् ॥ १९ ॥
स्वर्गाहेशूरानयनव्यप्रेन्द्रभटभासुरम् ।
शूरार्थालङ्कृतोत्तुङ्गलोकपालाख्यवारणम् ॥ २० ॥
आगच्छच्छूरसन्मानोन्मुखगन्धर्वचारणम् ।
शूरोन्मुखामरस्त्रैर्गणकटाक्षक्षितसज्जटम् ॥ २१ ॥
वीरदोर्दण्डकाश्रेष्वलम्पटस्त्रीगणाकरम् ।
शुक्लेन शूरयशसा चन्द्रीकृतदिवाकरम् ॥ २२ ॥

कस्यैर्भूतैः प्राणिभिः संकटं निबिडितम् ॥ १२ ॥ मिथ्यात्व-
निश्चयादन्तर्धानादिकुशलम्बाचाशङ्कितं भयशङ्कारहितं यथा
स्यात्तथा आगते । नभश्चरण्यादीन्यारामप्रश्नात्रभसो विशेषणानि
॥ १३ ॥ १४ ॥ इत आगम्य यथायोगं बहवो बहुव्रीहिसमासाः
॥ १५ ॥ वेतालादयो भूतजातिभवाः । द्वन्द्वपदेन तत्कार्यं
युद्धं लक्ष्यते । आयुधाना आसमन्तात्पातैर्भ्य आत्मनोरक्षार्थं
गृहीतान्याश्रितान्यद्रितटानि यैः ॥ १६ ॥ अस्त्राणां मार्गभूतान्
संहितान्मोभोगात् । अहो अहं पुरुष इत्यभिमान आहो-
पुरुषिका ॥ १७ ॥ किंवदन्ती जनश्रुतिः । लालामुहासविला-
सयोश्चोत्कामिभिरङ्कण्डिताभिः ॥ १८ ॥ धर्मानिशयेनान्यैरप्र-
क्ष्याणां प्रेक्षितुमशक्यानां प्रयुक्तं योगबलेन चाध्यानां श्रेष्ठानां
मुनीनां जगत्स्वस्त्ययनार्थं पठ्यमाना देवतास्त्वा यस्मिन् । सं-
पन्ना अनेकेषां गन्धर्वादिलोकपालानां वनिताविषयास्तदवस-
रोचिताः स्त्वा यस्मिन् । अप्सरसः स्वानुपक्ष्याभिनवान्क्रान्ता-
न्गोपगच्छेयुरिति लोकेशास्ताः सुवन्तात्यर्थः ॥ १९ ॥ स्वर्गाहः
स्वर्गालंकरणत्वात्स्वर्गयोग्याः । लोकपालाख्या वारणा ऐरावता-
दयः ॥ २० ॥ अमराणां कृष्णेन त्रासमूहेन ॥ २१ ॥ यशःशैल्ये-

श्रीराम उवाच ।

भगवच्छूरशब्देन कीदृशः प्रोच्यते भटः ।

स्वर्गालंकरणं कः स्यात्को वा डिम्भाहवो भवेत् ॥२३॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

शास्त्रोक्ताचारयुक्तस्य प्रमोरर्थेन यो रणे ।

मृतो वाथ जयी वा स्यात्स शूरः शूरलोकभाक् ॥२४॥

अन्यथा प्राणिकृत्ताङ्गो रणे यो मृतिमाप्नुयात् ।

डिम्भाहवहनः प्रोक्तः स नरो नरकान्पदम् ॥२५॥

अथशास्त्रसंन्यासवृत्तेरर्थेन युध्यते ।

यो नरस्तस्य संप्राप्ते मृतस्य निरयोऽश्रयः ॥२६॥

यथासंभवशास्त्रार्थलोकाचारानुवृत्तिमान् ।

युध्यते तादृशश्चैव भक्तः शूरः स उच्यते ॥२७॥

गौरथे ब्राह्मणस्यार्थे मित्रस्यार्थे च सन्मते ।

शरणागतयत्नेन स मृतः स्वर्गभूषणम् ॥२८॥

परिपाल्य स्वदेशैकपालने यः स्थितः सदा ।

राजा मृतास्तदर्थं ये ते वीरा वीरलोकिनः ॥२९॥

इत्याथै वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे युद्धप्रेक्षिकास्थिताम्बरवर्णनं नाम एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

त्रात्रिंशः सर्गः ३२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ वीरवरोत्कण्ठनुत्यदस्सरसि स्थिता ।

लीलाबलोकयामास व्योम्नि विद्यान्वितावनौ ॥१॥

स्वराष्ट्रमण्डले भर्तृपालिते बलमालिते ।

कस्मिंश्चित्तितारण्ये द्वितीयाकाशभीषणे ॥२॥

नाभिभूर्ताप्यन्वाचन्द्रीकृतः ॥२२॥ प्रसङ्गाच्छूरादिलक्षणं जि-

ज्ञासू रामः पृच्छति—भगवन्निति । अनुक्तामूचितस्यापि डि-

म्भाहवस्यात्र लक्षणप्रश्नः शूरस्वर्गालंकरणव्यतिङ्कात्मक-

त्वात्तत्प्रासङ्गिको बोध्यः ॥२३॥ रणे युध्यत इति शेषः ॥२४॥

॥२५॥ पूर्वोक्तमेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—अथशास्त्रव्यादिना

॥२६॥ ॥२७॥ शरणागतस्य रक्षणार्थेन युद्धप्रयत्नेन ॥२८॥

परिपाल्यस्यावश्यं परिपालनार्हस्य स्वदेशस्य एकपालने मुख्यवृत्त्या

रक्षणे स्थित उच्युक्तः ॥२९॥ ॥३०॥ अथशास्त्रकारिसमा-

श्रय एव नरकाय किंपुनः प्रजोपद्रवकारिसमाश्रय इत्याशयेन

पुनराह—येहीति । अथशास्त्रकारिणामर्थं इति शेषः ॥३१॥

धार्मिकाश्रितस्याप्यधर्मेण युध्यते हतस्य न स्वर्ग इत्याह—

धर्ममिति । धर्मादनपेत धर्म्यम् । संस्थितिः स्वर्गं स्थितिः ।

अधर्म्येणापि युद्धेन यदि हतस्य स्वर्गः स्यात्तर्हि परलोकस्य

निर्भयाः सन्तः अलमत्यर्थं अधर्मयुद्धेनापि मत्ताः पराजयशयेयु-

रित्यर्थः ॥३२॥ 'परप्राणाभिजप्राणैः पणीकृष्योद्यतायुधः ।

प्रजोपद्रवनिष्ठस्य राक्षोऽराक्षोऽथ वा प्रभोः ।

अर्थेन ये मृता युद्धे ते वै निरयगामिनः ॥३०॥

ये हि राक्षामराक्षां वाप्ययथाशास्त्रकारिणाम् ।

रणे म्रियन्ते छिन्नाङ्गास्ते वै निरयगामिनः ॥३१॥

धर्म्यं यथा तथा युद्धं यदि स्यात्तर्हि संस्थितिः ।

नाशयेयुरलं मत्ताः परलोकभयोजिताः ॥३२॥

यत्र यत्र हतः शूरः स्वर्ग इत्यवशोकथः ।

धर्मे योद्धा भवेच्छूर इत्येवं शास्त्रनिश्चयः ॥३३॥

सदाचारवतामर्थं खड्गधारां सहन्ति ये ।

ते शूरा इति कथ्यन्ते शेषा डिम्भाहवाहताः ॥३४॥

तेषामर्थे रणे व्योम्नि तिष्ठन्त्युत्कण्ठिताशयाः ।

शूरीभूतमहासत्त्वदयिनोक्तिसुराङ्गनाः ॥३५॥

विद्याधरीमधुरमन्थरगीतिगर्भं

मन्दारमाल्यवलनाकुलकामिनीकम् ।

विभ्रान्तकान्तसुरसिद्धविमानपङ्क्ति-

व्योमोत्सवोच्चरितशोभमिवोल्लास ॥३६॥

सेनाद्वितयमाश्रुब्धं सौम्याधिद्वितयोपमम् ।

महारम्भघनं मत्तं स्थितं राजद्वयान्वितम् ॥३॥

युद्धसज्जं सुसंनद्धमिद्धमग्निमिवाद्भुतम् ।

पूर्वप्रहारसंपातप्रेक्षाशुद्धाक्षिलक्षितम् ॥४॥

उद्यतामलनिस्त्रिशधारासारवहज्जनम् ।

कचन्परश्वधप्राप्तमिन्दिपालर्द्धिमुद्गरम् ॥५॥

यत्रयत्र हतः शूरः स्वर्गस्तत्र पदंपदे ॥ इत्यादिसामान्यप्रवादानां

तर्हि का गतिस्तत्राह—यत्रेति ॥३३॥ ॥३४॥ शूरीभूतानां

महासत्त्वानां महाबलानां दयिता वयमित्युक्तिर्यस्मिन्कर्मणि

तद्यथास्यात्तथा तिष्ठन्ति । प्रतीक्षन्त इत्यावत् ॥३५॥ मन्दा-

रमाल्यानां बलना शूरोरसि प्रदानाय प्रथमं स्वकबरीषु वेष्टनं वा

तत्राकुला व्यप्राः कामिन्यो यस्मिन् । उत्सवार्थमुच्चरिता ऊर्ध्व-

गता गोभा यस्य तथाविधमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥३६॥ इति

श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकत्रिंशः

सर्गः ॥ ३१ ॥

सांक्षिप्यकविमानस्थज्ञसिलीलाबलोकितम् ।

संनद्धसेनाद्वितयं युयुत्स्वत्रोपवर्ण्यते ॥१॥

विद्या सरस्वती तदन्विता लीला अवनीं सेनाद्वितयमव-

लोकयामासेति संबन्धः ॥१॥ बलेन चतुरङ्गसैन्येन मालिते

वेष्टिते । सिंहद्विभिरक्षःपिशाचाधारत्वाद्वितीयाकाशभीषणे

॥२॥ महद्विरारम्भैः कार्योद्योगैः ॥३॥ ॥४॥ निर्विशानां

खड्गानां धारा एवासारा जलधारास्तान्वहन्तो जना यत्र । पर-

गरुत्मत्पक्षविधुब्धवनसंपातकम्पितम् ।
 उद्यद्दिनकरालोक्तचञ्चलकनककङ्कटम् ॥ ६ ॥
 परस्परमुखालोककोपप्रोहामितायुधम् ।
 अन्योन्यबद्धदृष्टित्वाभिन्नं भित्तिविवापितम् ॥ ७ ॥
 लेखामर्यादया दीर्घबद्धया स्थापितस्थिति ।
 अनिवार्यमहासैन्यप्राकाराश्रुतसंकथम् ॥ ८ ॥
 पूर्वप्रहारस्मयतश्चिरं संशान्तदुन्दुम्भि ।
 निबद्धयोधसंस्थाननिखिलानीकमन्थरम् ॥ ९ ॥
 धनुर्द्वितयमात्रात्मशून्यमधैकसेतुना ।
 विभक्तं कल्पवातेन मत्समेकार्णवं यथा ॥ १० ॥
 कांथे संकटसंरम्भविन्तापरवशेश्वरम् ।
 विरटङ्गेकण्ठत्वभङ्गुरातुरद्वहम् ॥ ११ ॥
 प्राणसर्वस्वसंत्यागसोद्योगासंख्यसैनिकम् ।
 कर्णाकुट्टशरैर्घौघत्यागोन्मुखधनुर्धरम् ॥ १२ ॥
 प्रहारपातसंप्रेक्षानिष्पन्दसंख्यसैनिकम् ।
 अन्योन्योत्कण्ठकाटिन्यभरुदुत्तिसंकटम् ॥ १३ ॥
 परस्परसुसंघट्टकटुटंकारकङ्कटम् ।
 वीरयोधमुखदाग्धमीरुप्रेषितकोटरम् ॥ १४ ॥
 मिथःसंस्थानकालोक्तमात्रासंदिग्धजीवितम् ।
 समस्ताङ्गवहासक्तप्रांशुवृद्धेभमानवम् ॥ १५ ॥
 पूर्वप्रहारसंप्रेक्षायग्रप्राणतया तथा ।

संशान्तकल्लोलरवं निद्रामुद्रपुरुषमम् ॥ १६ ॥
 संशान्तशङ्खसंघाततूर्यनिर्हाददुन्दुभि ।
 भूतलाकाशसंलीनसर्वपांसुपयोधरम् ॥ १७ ॥
 पलायनपरैः पश्चात्त्यक्तमङ्गुलमण्डलम् ।
 विसारिमकरव्यूहमत्स्यसंख्याब्धिसासुरम् ॥ १८ ॥
 पताकामञ्जरीपुञ्जविजिताकाशतारकम् ।
 हास्तिकोत्तम्भितकरकाननीकृतखान्तरम् ॥ १९ ॥
 तरत्तरलभापूरसपक्षसकलायुधम् ।
 धमद्धमितिशब्दैश्च श्वासोत्थैर्ध्मातखान्तरम् ॥ २० ॥
 चक्रव्यूहकराक्रान्तदुर्वृत्तसुरभासुरम् ।
 गरुडव्यूहसंरम्भविद्रवन्नागसंचयम् ॥ २१ ॥
 श्येनव्यूहविभिन्नाग्रसंनिवेशोत्तमध्वनि ।
 अन्योन्यास्फोटनिःशेषप्रपतद्भूरिबृद्धकम् ॥ २२ ॥
 विविधव्यूहविन्यासवान्तवीरवरारवम् ।
 करप्रतोलनोल्लासमत्तमुद्रमण्डलम् ॥ २३ ॥
 कृष्णायुधांशुजलदश्यामीकृतदिवाकरम् ।
 अनिलाधूतपलयूलसूक्ततामशरध्वनि ॥ २४ ॥
 अनेककल्पकल्पाग्रसवृन्दमिव संस्थितम् ।
 प्रलयानिलसंक्षुब्धमेकार्णवमिवोत्थितम् ॥ २५ ॥
 सद्यद्विह्वलं महामेरोः पक्षद्वयमिव स्फुरत् ।
 क्षुब्धमारुतनिर्धूतमिव कजलपर्वतम् ॥ २६ ॥

श्वं परशुः । भिन्दिपालादय आयुधविशेषाः ॥ ५ ॥ कङ्कट
 बर्म ॥ ६ ॥ कोपाग्रोहामितानि प्रोद्यतानि ॥ ७ ॥ सर्पादिनि-
 रोधाय मान्त्रिकोक्लिखितरेखामदृश्या सेनाद्वयमध्यकृत्तरेखाल-
 क्षणया वा मर्यादया । प्राकारैर्ध्वनिभिर्गर्भितमत्स्यदश्रुताः सं-
 कथा मिथोवार्ता यत्र ॥ ८ ॥ राजाज्ञानः पूर्वं प्रहारो मामभूदिति
 स्मयोऽत्र शङ्का ततो निमित्तान्निबद्धप्रायेण योधा एव संस्था-
 नानि प्रधानावयवसंनिवेशा यस्य तथाविधेन निखिलानांकेन
 मन्थरम् ॥ ९ ॥ धनुर्द्वितयप्रमाणं जनशून्यात्मकं यन्मध्यं
 तल्लक्षणेनैकसेतुना ॥ १० ॥ ईश्वरं राजानं । भयाङ्ककण्ठ-
 त्वमिव भङ्गुरा कम्पमाना आतुराणां भीरूणां हृद्बुहा यत्र
 ॥ ११ ॥ शरीरलक्षणस्यैषस्य प्रवाहस्य ॥ १२ ॥ युद्धोत्कण्ठया
 काटिन्यं निर्दयता । क्रोध इत्यावत् । तद्भरप्रयुक्तभुक्तुतिभिः
 संकटं दुष्प्रेक्ष्यम् ॥ १३ ॥ सुसंघट्टोऽभिघातस्तेन कटुटंकाराः
 कंकटा वारबाणा यत्र । वीरयोधमुखामिना आदग्धरेव दया-
 मीकृतमुखैर्भक्तिर्भिलयनाय प्रेषिता गिरिकोटरा यत्र ॥ १४ ॥
 संस्थानकं युद्धं तदालोकनपर्यन्तं असंदिग्धं जीवितं यस्य ।
 सम्यगसैरुद्विष्टैरङ्गैरासक्ता अतएवोर्ध्वं प्रांशवस्त्यैः वृद्धा
 उपचिता इमा मानवाश्च यत्र ॥ १५ ॥ प्राणशब्देन तद्वशं
 चित्तं लक्ष्यते ॥ १६ ॥ पांसुपयोधरयोर्ध्माक्रसं संबन्धः ॥ १७ ॥
 मङ्गुलाः सेनामण्डनभूताः शूराः । मकरव्यूहानां मत्स्यानां च

संख्यं युद्धं यस्मिन्स्थाविधात्थिरिव भासुग्म् ॥ १८ ॥ हास्ति-
 कानां हस्त्यारोहाणामुत्तमिर्नरुर्ध्वीकृतैः करैः काननमिव संप-
 द्यमानं कृतं खान्तरं नभोवकाशो यस्मिन् ॥ १९ ॥ तरङ्गि-
 तवद्भिस्तारैर्भापरैः सपक्षाणां संघट्टानि सकलायुधानि य-
 स्मिन् । दुन्दुभ्यादीनां धमद्धमितिशब्दैः श्वासोत्थैः शङ्का-
 हलादिशब्दैश्च ध्मातं शब्दायमानं कृतम् ॥ २० ॥ सांप्रतं
 संनयोः प्रदेशभेदेन व्यूहग्वचनाभेदं वर्णयन्विशिनष्टि—चक्रेति ।
 कचिच्चक्रव्यूहस्य करैर्गन्तानुभिः पुरुषराक्रान्ता दुर्वृत्ता दानवा
 यैस्तथाविधैः सूरैर्वि भासुरम् । नागशब्दश्चैर्ध्वमितिकाभेदारोपेण
 सर्पात्मतया गजा उच्यन्ते ॥ २१ ॥ कचित्तु श्येनव्यूहेन वि-
 भिन्नो विभक्तो यः प्रतिमस्यसंनिवेशस्तेन हेतुना उत्तमस्तार-
 तमो ध्वनिर्यस्मिन् । कचित्तु अन्योन्यं प्रतिभुजास्फोटेन संर-
 म्भाभिःशेषं कृतजगः प्रपतन्तो भूरिवृद्धकाः समूहा यस्मिन्
 ॥ २२ ॥ व्यूहविन्यासाम्नान्तानां पुरोनिर्गतानां वीराणां वर
 आरवो यस्मिन् । करेण प्रतोलनमुद्यमं तत्कृतोत्तोलनेन मत्ता-
 नीव भ्रमन्ति सुद्रमण्डलानि यस्मिन् ॥ २३ ॥ कृष्णानां दया-
 मानामायुधानांशुभिरविरोत्थितैर्जलदैः दयामीकृतस्तिरोहित
 इत्यावत् । पयूलास्तृणविशेषास्तंषां सूक्तमिति वायुसंघट-
 नजन्यशब्दानुकरणम् ॥ २४ ॥ कल्पाय प्रलयाय कल्पन्ते स-
 मर्था भवन्तीति कल्पकल्पाः पुष्करावर्तैकादिमेषाः । अनेकै-
 स्तैरेषे सवृन्दं संघोभूतमिव ॥ २५ ॥ कजलपर्वतोऽजनाद्विः ।

पातालकुहरात्पुष्पमन्धकारमिवोत्थितम् ।
लोकालोकमिवोन्मत्तनृत्यलोललसत्तटम् ।
महानरकसंघातं भित्वावनिमिवोत्थितम् ॥ २७ ॥

आलोलकुन्तमुसलासिपरश्वधांशु-
श्यामायमानदिवसातपवारिपूरैः ।
एकार्णवं भुवनकोशमिवाचिरेण
कर्तुं समुद्यतमगाधमनन्तपूरैः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने आह्वारम्भणं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३

श्रीराम उवाच ।
भगवन्पुद्गमेतन्मे समासेन मनाग्वद ।
श्रुतिराह्लाद्यते श्रोतुर्यस्यादेताभिरुक्तिभिः ॥ १ ॥
श्रीवासिष्ठ उवाच ।
अथ तत्रैव ते देव्यौ संग्रामं तमवेक्षितुम् ।
विमाने कल्पिते कान्ते रुद्धे रुरुहतुः स्थिरे ॥ २ ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र लीलेशः प्रतिपक्षतः ।
तमुत्सोदुमशक्तः सन्मुखव्यतिकरे रणे ॥ ३ ॥
प्रलयार्णवकल्लोल इवोत्पत्योद्भवे भटे ।
जहौ सानाविव शिलां भटस्योरसि मुद्गरम् ॥ ४ ॥
अथ प्रवृत्तः प्रसभं प्रलयार्णवरहसा ।
सेनयोः शस्त्रसंपातः किरणनलविद्युतः ॥ ५ ॥
तरस्तरलधाराप्ररेखाङ्कितनभस्तलः ।
ध्वनत्कणकणाशब्दमध्यलक्षितदाङ्कतिः ॥ ६ ॥

धीरङ्कुकारमिश्रोष्मघर्घरावधस्वरः ।
प्रवृत्तशरधाराप्रभास्करार्चिर्वितानकः ॥ ७ ॥
नदत्कङ्कटङ्कटङ्कारप्रोद्गीनकणपावकः ।
परस्परहतिच्छिन्नहेतिखण्डखण्डगम्बरः ॥ ८ ॥
वीरदोर्द्धुमसंचारवह्वननभस्थलः ।
कोदण्डचक्रकङ्ककारद्रवद्वैमानिकाङ्गनः ॥ ९ ॥
महाहलहलारावभृङ्गीकृतचनध्वनिः ।
निर्विकल्पसमाधिस्थ इवैकघनतावशात् ॥ १० ॥
नाराचासारधाराप्रलूनशूरशिरस्करः ।
परस्परांससंघट्टरणत्कङ्कटसंकटः ॥ ११ ॥
हुंकारहतहेत्युग्रसंघट्टकटुदाङ्कतः ।
तरङ्गारतरङ्गाभ्रदन्तुराशेषदिङ्मुखः ॥ १२ ॥
हेतिसंघट्टविशोभमुष्टिप्राहाहणज्जगणः ।
चिरमास्फोटकास्फोटलुटलुटचटारवः ॥ १३ ॥

श्यामतमगजादिबाहुल्यात्साम्योक्तिः ॥ २६ ॥ उन्मत्तनृत्येन
लोला लसंतश्च तटा वप्राणि यस्य ॥ २७ ॥ कुन्ताद्यानुधाना-
मशवः किरणास्तल्लक्षणः श्यामायमानो दिवमातपो येभ्यस्त-
थाविधैर्वारिभिः पूर्यन्त इति वा वारिभिः पूरयन्ति जगदिनि वा
वारिपूरा मेघास्तेभुवनकोशमनन्तः पूरः प्रवाहरगाधमेकार्णवं
कर्तुं समुद्यतमिवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामा-
यणे तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

सांकल्पिकविमानस्थप्रज्जालीलासमीक्षितः ।

अथ प्रवृत्तः संग्रामः सेनयोरत्र वर्धन्ते ॥ १ ॥

श्रुतिः श्रोत्रमाह्लाद्यते तत्त्वोपदेशग्रहणप्रतिरोधिजालिनादो-
पनिवारणेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ सत्यसंकल्पेन कल्पिते कान्ते रमणीये
नभसि रुद्धे निश्चलीकृते अतएव स्थिरे विमाने आरुहतुः
॥ २ ॥ तत्र तयोः सेनयोर्मुखव्यतिकरे परस्परमुखसंघट्टने
प्रसक्ते सति प्रतिपक्षतः शत्रुर्मन्यात्प्रलयार्णवकल्लोल इवोत्पत्य
निर्गल्य उद्भवे निर्भये कांसिश्चिद्वटं प्रहृतुकामे सति लीलेशो
विदूरथस्तमुत्सोदुं क्षान्तुमशक्तः संस्तस्य भटस्योरसि मुद्गरं जहौ
प्रहृतवानिति परेणान्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ राजप्रवृत्त्यनन्त-
रम् । अनलपदेन तत्सदृशानि शास्त्राणि विद्युत्पदेन तत्प्रभाश-
लक्ष्यन्ते ॥ ५ ॥ इतः प्रभृति सर्वाणि समान्तलक्ष्योक्त्यर्थेन सं-
वविशेषणानि । नरानां प्रवमानानां शास्त्राणां तरलधाराप्रै रेखा-
ङ्कितमिलितैरेक्षिकम् ॥ ६ ॥ हुंकारमिश्रत्वेन तारतमत्वाद्भूमणो
प्रोष्मान्तस्य घनघर्घरावाणां घस्मरो भक्षकः । तिरस्कृतैर्निया-
वन् । शरधाराप्रतिफलितभास्करार्चिष्वेव वितानं यस्य ॥ ७ ॥
शरखड्गादिप्रहाराजन्म्यः कंकटैर्भ्यो वर्मभ्यष्टकारेण प्रोद्गीनाः
कणपावकाः स्फुलिङ्गा यस्मिन् । हेतिखण्डाः खड्गशकलान्येव
प्रोद्गीयमानत्वात्खगा यस्मिन्सत्त्वाविधमम्बरमाकाशं यत्र ॥ ८ ॥
दोर्द्धुमाणां संचारिवह्वसंचरन्तु यस्मिन्सत्त्वाविधं नभस्थलं यत्र
॥ ९ ॥ भृङ्गपदेन ध्वनिलक्ष्यते । हलहलारावैरभिवभाद्भृङ्गध्व-
निवदत्पाङ्कतो मेघध्वनियत्र । 'तद्यथा सैन्यवघनोऽनन्तरो
बाह्यः कृष्णो रसघन एव वा अरेऽयमात्मा विज्ञानघन एव' इति
श्रुतिर्दक्षित एकघनः परमात्मा तद्भाववशादथ निर्विकल्पस-
माधिस्थो बाह्यशब्दादीन्नुभवति तद्वदित्यर्थः । तथाचो-
क्तम्—'समाधौ बाह्यशब्दादीन्यावदप्योऽधिगच्छति । तावत्स
सर्विकल्पः स्यान्निर्विकल्पस्ततः परः' इति ॥ १० ॥ ११ ॥ खड्गधा-
रातरङ्गैरभ्रैर्दन्तुराशुभ्रतदन्तानीव दिङ्मुखानि यत्र ॥ १२ ॥ खड्ग-
प्रहारेण जगोर्विशोभे नच्छिरोग्रहणाय प्रवृत्तस्य हस्तस्य तदला-
भाज्जगज्जगणशब्द एव मुष्टिप्राश इव संपन्नो यत्र । बाह्यस्फोट-
कानां शृणामास्फोटैर्लुटलुट इव चटचटारवा यत्र ॥ १३ ॥

प्रवहत्सङ्गसीत्कारज्वलत्कणसणध्वनिः ।
 सरच्छरभराभ्यान्तशरत्स्वरस्वरारवः ॥ १४ ॥
 धगङ्गगिति विच्छिन्नकण्डोत्थप्राणलोहितः ।
 छिन्नबाहुशिरःखङ्गखण्डनिर्विवराम्बरः ॥ १५ ॥
 कङ्कटोरथस्फुरद्बहिसटास्पृष्टशिरोरुहः ।
 रणत्पतद्वसिमातमसपीनक्षणज्ज्ञानः ॥ १६ ॥
 कुन्तकुण्ठितमातङ्गतङ्गोत्तुङ्गलोहितः ।
 दम्तिदन्तविनिष्पेयतारचीत्कारकर्कशः ॥ १७ ॥
 महामुसलसंपातपिष्टकण्डोदुरस्वरः ।
 तरच्छरशिरःपद्मप्रकराच्छादिताम्बरः ॥ १८ ॥
 व्योमन्यस्तभुजाहीन्द्रः पूर्णधूलिमयाम्बुदः ।
 छिन्नहेतिनरारब्धकेशाकेशिप्रतिक्रियः ॥ १९ ॥
 नखानखिनिकृत्ताक्षिकर्णनासोष्ठकन्धरः ।
 छिन्नायुधमहामल्लहेलोल्लाललब्धभूः ॥ २० ॥
 पतत्समदमातङ्गकम्पितोर्वीलुटद्रयः ।
 रणद्रुथरयोत्पन्नक्षरद्रुत्तसरित्पथः ॥ २१ ॥
 रजोरचितनीहारः कचम्प्रवहदायुधः ।
 पकीकृतघनक्षोभसैन्यसागर्गजितः ॥ २२ ॥
 भस्महासधिलासेन मृनुना परिचर्चितः ।
 गर्विताग्नीन्द्रनागेन्द्रखर्विताम्भोदगर्जितः ॥ २३ ॥
 वृक्षभ्रान्तदीच्छन्नचक्रशक्त्यृष्टिमुद्ररः ।
 शरोर्णातन्तुनीरन्ध्रघृष्टियोधाद्रिमेखलः ॥ २४ ॥

मेघविभ्रान्तविच्छिन्नपताकापटचामरः ।
 यन्त्रपाषाणचक्रौघदूरविद्रुतखेचरः ॥ २५ ॥
 मरणव्यग्रकुत्साङ्गयोधाकन्दतिघर्घरः ।
 कुठाराघातसंघातविदलन्मस्तकमजः ॥ २६ ॥
 दूरोद्गीनकचत्सङ्गखण्डतारकिताम्बरः ।
 शक्तिनिर्मुक्तशक्त्यौघविभिन्नेभाघृतावनिः ॥ २७ ॥
 सैन्यव्याकुलवेतालललनोन्मुक्तमुद्ररः ।
 गगनोत्तम्भितोत्तुङ्गशूरतोमरतोरणः ॥ २८ ॥
 भुगुण्डीभग्नसङ्गौघखण्डालीव्योमकुन्तलः ।
 कुन्तवेणुवनन्यस्ततापाम्बरकचच्छविः ॥ २९ ॥
 खङ्गर्षिष्ठिष्ठिसंपुष्टराजपूजितसैनिकः ।
 शूलोत्तम्भितसच्छरप्रहणोद्यमिताम्बराः ॥ ३० ॥
 गदातुषारविगलन्स्फुरितान्नाङ्गद्विच्छुखः ।
 प्रासप्रसभसंपिष्टकण्डेष्टनयोत्कटः ॥ ३१ ॥
 चक्रक्रूरचसंचारच्छिन्नाश्वनरवारणः ।
 परशुघातसंतापपतत्समदवारणः ॥ ३२ ॥
 लकुटल्लोडनोद्गीनप्रोङ्गामरचटद्भटः ।
 यन्त्रपाषाणसंपातपिष्टकेतुरधद्रुमः ॥ ३३ ॥
 करवालविल्लनाग्रच्छन्नपङ्कजपाण्डुरः ।
 क्षेपणक्षोभसंक्षीणसैन्यक्षोभोऽप्यलक्षणः ॥ ३४ ॥
 कबन्धबन्धसंनेतृपातसंपिष्टपार्श्वगः ।
 साङ्गुशाङ्कितसंख्यस्ववीरवारितवारणः ॥ ३५ ॥

स्वरया कोशात्प्रवहतां निर्गच्छतां खङ्गानां लोहसंघर्षसीत्कारस-
 हितो ज्वलत्कणानां सणसण इति ध्वनिर्ध्वजः । सरतां शरभग-
 णामभ्यान्ते मार्गवर्धौ । लक्ष्यदेश इति यावत् । शरतां विशारारूपां
 खरस्वरारवो यत्र ॥ १४ ॥ धगङ्गगिति शब्देन सह विच्छिन्न-
 कण्डात्थाः प्राणा लोहितानि च यत्र ॥ १५ ॥ वक्रैः सटाभि-
 र्जटासदृशज्वालाभिः स्पृष्टाः शिरोरुहाः केशा यत्र । अनिवा-
 तानां मत्ता हर्षपरवशचित्ताः संपन्नाः पांता रणोन्साहोत्फुल-
 लेहाः शूरा येन तथाविधो क्षणज्ज्ञणरवो यत्र ॥ १६ ॥ कुन्त-
 रायुधर्भेदः कुण्ठितानां मातङ्गानां तरङ्गोत्तुङ्गो लोहितप्रवाहो
 यत्र ॥ १७ ॥ १८ ॥ केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्त युद्धं केशाक-
 शि तदेव हेतिच्छेदनापराधप्रतीकारो यत्र ॥ १९ ॥ छिन्नायु-
 धैर्महामहानां हेलया तिरस्कारेण उल्लालनेन उत्कृष्टबाहुयुद्धका-
 ङ्या लब्धा भूजयस्थानं यत्र ॥ २० ॥ मातङ्गन कम्पितानां
 अतएव धावितुमशक्त्या उर्व्यां लुठतां रयो यत्र ॥ २१ ॥ २२ ॥
 चर्चितो भक्षितः । 'चर्चितः' इति पाठे हिंसितो भक्षितो वा ।
 नागेन्द्रैर्यजत्रेष्टैः खर्वितानि औन्नत्येन गर्जितेन चाल्पीकृतान्यम्भो-
 दास्तर्जितानि च यत्र ॥ २३ ॥ वृक्षभ्रान्तायाश्चयेण प्रहरतां
 बधाय क्षिप्तास्तत्र च्छन्नाश्चकादयो यत्र । शरलक्षणोर्णातन्तुभि-
 र्निरन्ध्रघृष्टयो निरन्तरानुस्यूता नानावर्णा योधलक्षणा अद्रि-
 मेखलाः पर्वतनितम्बा यत्र ॥ २४ ॥ मेघानां विभ्रान्तौराक-

मण्मेघेषु वा विभ्रान्तौर्विद्रुदादिभिर्विच्छिन्नाः क्षेपणाख्ययन्त्रनि-
 मुक्तपाषाणैश्चक्रौघैश्च दूरं विद्रुताः खेचराः पथ्यादयो यत्र ॥ २५ ॥
 २६ ॥ खङ्गखण्डोत्तारकिन्तं संज्ञातनारकमिवाम्बरं यत्र ।
 शक्त्या बलेन निर्मुक्तः शक्त्यायुधौघैः ॥ २७ ॥ गगने उत्त-
 म्भितान्युत्तुङ्गानि शूरानामराण्येव तोरणसगिव यत्र ॥ २८ ॥
 खङ्गखण्डालिखेव व्योम्नः कुन्तलाः केशा यत्र । कुन्तसमूहल-
 क्षणं वेणुवने न्यस्तः क्षिप्तस्तापो दावामिनिवाम्बरे कचन्ती
 छविः कुन्तकान्तिर्ध्वजः ॥ २९ ॥ संपुष्टैः संतापितैस्तत्स्वामि-
 राज्ञः ॥ ३० ॥ गदालक्षणं मनुष्यैर्हिर्मैर्विगलन्ति पद्मानवी स्फु-
 रितान्नाङ्गदंशानां भटानां मुखानि यत्र ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ 'तटा-
 कश्च तडागः स्यान्मखको मन्त्रकस्तथा । मण्डपो मण्डपश्च स्याच्छ-
 कुटो लघुडोऽपि च ॥' इति द्विरूपोक्तैर्लकुटैर्बृहद्यष्टिभिरुल्लोडनं
 गवामिव प्रकालनं तनोद्गीना इवादर्शनं गताः प्रोङ्गामरा उत्पत-
 नशीलाश्चटन्तो वृक्षकुञ्जचर्मोदिनाग्मानमाघृष्वनान्ध भटा यत्र ।
 'चटे आवरणं' ॥ ३३ ॥ पङ्कजैरुत्तमपद्मैः पाण्डुरः । न
 लक्षयतीत्यलक्षणः सैन्यक्षोभं न गणयतीति यावत् ॥ ३४ ॥
 उच्छ्रित्य रथिकान् जीवप्राहं जिघृक्षतामन्तरा शिरश्छेदे क-
 बन्धानां छिन्नशिरस्कदेहानां बन्धगन्धैश्च बन्धनैः सन्नेतृणां
 जीवद्रव्यनायकानां पातेनोत्पथप्रवृत्तरथादिभिः संपिष्टाः पार्श्वगा

परशुवातसंपातपतत्समद्वारणः ।
 पाशापाशिविशेषश्चरीतिपरिदेवनः ॥ ३६ ॥
 क्षुरिकाकुक्षिनिर्मदगलस्यपतज्जनः ।
 विशूलवलनोन्मसशरसंकरनततः ॥ ३७ ॥
 धावद्धानुष्कसंपूर्णकुलकूजितकाकलिः ।
 भिन्दिपालसटाटोपहुंकारारभटीनटः ॥ ३८ ॥
 वज्रमुष्टिविनिष्पिष्टपिष्टसङ्गतसंकटः ।
 श्येनवज्रोमपद्वीप्रोत्पतत्पटुपट्टिशः ॥ ३९ ॥
 अङ्गुशाकृष्टशरशरथेभहयकेतनः ।
 हलाहलहतालूनहेलाकुलकुलाचलः ॥ ४० ॥
 सुतालोत्तालकुहालनिखातवनभूतलः ।
 धनुर्विगुणमात्रास्तलूनलोकशिलावलिः ॥ ४१ ॥
 क्रकचोभयपार्श्वेभच्छिन्नमत्तमतङ्गजः ।
 संप्रामोलूखलभ्रुणलोकतण्डुलमौसली ॥ ४२ ॥

इत्याषे वासिष्ठमहागामयणे वान्मीक्रीये उत्पत्तिप्रकरणे सेनयोः प्रथमपातवर्णनं नाम त्रयविंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ राक्षो युयुत्सूनां भटानां मन्त्रिणामपि ।
 नभसः प्रेक्षकाणां च तत्रेमाः प्रोदगुरिगरः ॥ १ ॥

यत्र । साङ्गुशानां हस्तिपकानामङ्गुशाधानानाङ्गिर्नरपि सव्य-
 म्ययुद्धे प्रहारिभिः शूरवारिना निरस्ता वाग्णा यत्र ॥ ३५ ॥
 वांगणामतिशयित परिणो देवने प्राणयुत यत्र ॥ ३६ ॥
 पद्म हृदयपद्मम् । शूरमकगः शूरवहला योभ्रास्तेषां
 नर्नतो गात्रविक्षेपात् ॥ ३७ ॥ धनुः प्रहरणं येषां ते धानुष्काः ।
 काकलिर्मथुरास्फुटः वनिः । गटाटोपः केमराडम्बरः आरभटी
 साहंकारनादः ताभ्यां नृमहवपनटा एव भटा यत्र ॥ ३८ ॥
 वज्रमुष्टिर्मन्त्रानां प्रमिद्धा तद्विनिष्पिष्टः पिष्टा येऽन्ये सङ्गटान्तः
 संकटः । प्रोत्पतत्पटुपट्टिश इत्यसमर्थसमासमञ्जानन्दसः ॥ ३९ ॥
 शरादिद्वन्द्वगर्भो बहुव्राहिः । केतनानि पताकाः । हल-
 प्रहरण युद्धं हलाहल तत्र हतान्तानां हेलाबहलन तत्राकुलाः
 कुलाचलवदुभयानाः शत्रुकुलं अचला निष्कम्पा वा शरा यत्र
 ॥ ४० ॥ सुतालवदुन्नतपुरुषरुनालकुशलं लघनस्त्रनिर्गः करण-
 निखातान्युन्मूलितानि समीकृतानि च । धनुःशब्देनयुप्रक्ष-
 पदेशो लक्ष्यते । तद्विगुणमात्रदेशो युद्धसंचारमौसलीय अस्ता
 लूनदिहना लोका जनाः शिलावल्लयश्च यत्र ॥ ४१ ॥
 अत्रोलूखलादिरुपकोपपादिन मौसलं श्लेषादवघाताभेदेन विव-
 क्षितं सुसलयुद्धं तदत्रास्तीति मौसली ॥ ४२ ॥ युद्धं लोला-
 सयो ये वीरस्तदयनिर्दिशः खड्गविशेषः । वादिरत्र वकाग-

अस्त्राभाभृङ्गलाजालबद्धसेनाविहङ्गमः ।
 लोलालिधीरनिस्त्रिशनीतवादिगुहाङ्गणः ॥ ४३ ॥
 गणशो नीयमानाऽयश्वापदारावनिर्भरः ।
 नखाङ्गुष्ठुखनत्युङ्गप्रेङ्गारणरणारवैः ॥ ४४ ॥
 मरिचैर्व्यञ्जनानीव रञ्जयन्सकलारवान् ।
 सैन्यनिक्षिप्तकुम्भाग्निदग्धयोधोज्जितायुधः ।
 सैन्यनिक्षिप्तकुम्भाग्निदग्धयोधोज्जितायुधः ॥ ४५ ॥
 सैन्यनिक्षिप्तकुम्भस्थतप्ताङ्गारहतेक्षणः ।
 सैन्यनिक्षिप्तकुम्भस्थविषवारिदलज्जनः ॥ ४६ ॥
 नाराचवर्षवरवारिदवीरपूर-
 मत्ताभ्रसंभ्रमसन्तुक्तकवन्धवर्ही ।
 कलपान्तकाल इव वेगविवर्तमान-
 मातङ्गशैलवलितो रणसंभ्रमोऽभूत् ॥ ४७ ॥

चलत्यशं सर इव वहद्विहगमेव च ।
 नभः शूरशिरःकीर्णं भाति तारकिताकृति ॥ २ ॥
 पश्य रक्तपृष्ठपूरसिन्दूरारुणमारुतैः ।
 सांध्या इव विभ्रान्त्येते मध्याह्नेऽम्बुदभानवः ॥ ३ ॥

दिनामा वैवस्वतः । अर्धान्म एव व्याप्राधिपतिरिति कथ्यते ।
 अन्यथा बद्धसेनाविहङ्गमाना तदङ्गणं नान्त्वयोगात् ॥ ४३ ॥
 नीयमाना अभ्याः युद्धानपतितभटप्रेष्टा येस्तथाविधानां श्वाप-
 दानां व्याघ्रकादीनाम् । नखप्रधानैरङ्गुष्ठैः खनन्त उज्जिय-
 माणाः । आरोहन्त हस्तीनिवत्क्रमेण व्यापारंशो कर्मेणः स्वातन्त्र्य-
 विवक्षणाच्छत्रुप्रत्ययः । ये पुङ्गवोपलक्षितशरास्तेषां प्रेङ्गावेगः
 ॥ ४४ ॥ रञ्जयन् मिश्रणं रोचयन् । कुम्भाग्निः प्रसिद्धः ॥ ४५ ॥
 विषवारिभिर्दलनो विधीर्णाः ॥ ४६ ॥ नागाचवर्षलक्षणं वर-
 वारि ददति तथाविधानि वीरपूरलक्षणमन्त्राणि तेषां संभ्रमेण
 विलासेन प्रमुखाः कवन्धलक्षणा बर्हिणो यत्र । वेगेन विवर्त-
 मानंभ्रमद्विमानंलक्षणं शैलैर्वलितो वेष्टितः ॥ ४७ ॥ इति
 श्रीवासिष्ठमहागामयणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्रयविं-
 शत्तमः सर्गः ॥ ३३ ॥

वर्णयतेऽत्र विशेषेण विचित्रार्थनिबन्धनैः ।
 रणप्रेक्षकवक्त्रेण युद्धस्यैव चमत्कृतिः ॥ १ ॥
 नभसः सकाशात्प्रेक्षकाणां देवगन्धर्वादीनाम् । प्रोदयः प्रा-
 दुर्बभूवुः ॥ १ ॥ वहद्विहगमिति नभःसरसोः साधारणं विशे-
 षणम् । तारकितस्याकृतिगिवाकृतियस्येति विशेषणभेदाद्भेदकल्प-
 नयोपमानता ॥ २ ॥ रक्तपृष्ठां रुधिरसीकराणां पूरिर्निकरैः

किमिदं भगवन्म्योम पलालभरितं स्थितम् ।
 नेदं पलालं धीराणामेते शरभराम्बुदाः ॥ ४ ॥
 यावन्तो भुवि सिञ्च्यन्ते दक्षिरे रणरेणवः ।
 तावन्त्यम्बुसहस्राणि भटानामारूपदं दिवि ॥ ५ ॥
 मा भैष्ट नैते निर्वृत्तिशा नीलोत्पलदलत्विवः ।
 भमी धीरावलोकित्या लक्ष्म्या नयनविभ्रमाः ॥ ६ ॥
 धीरालिङ्गनलोलानां नितम्बे सुरयोषिताम् ।
 मेखलाः शिथिलीकर्तुं प्रवृत्ताः कुसुमायुधः ॥ ७ ॥
 लसद्भुजलतालोला रक्तपल्लवपाणयः ।
 मञ्जरीमसनयना मध्वामोदसुगन्धयः ॥ ८ ॥
 गायन्त्यो मधुरालापैर्नन्दनोद्यानदेवताः ।
 तवागमनमाशङ्क्य प्रवृत्ताः परिनर्तितुम् ॥ ९ ॥
 प्रत्यनीकं भिनत्यन्तः कुडारैः कडिनैरियम् ।
 सेना ग्राम्येष वनिता दयितं दृष्टिचेष्टितैः ॥ १० ॥
 हा पितुर्मम भल्लेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् ।
 सूर्यस्य निकटं नीतं कालेनेवाष्टमो ग्रहः ॥ ११ ॥
 आपादभृङ्गलाप्रोतभ्रमस्थूलोपलङ्घयम् ।
 भ्रामयंश्चित्रवण्डाल्यं चक्रमूर्ध्वभुजो जवात् ॥ १२ ॥
 योधो यम इवाभाति याम्यादायाति दिकटान् ।
 सर्वतः संहरन्सेनामेहि यामो यथागतम् ॥ १३ ॥
 सद्यश्छिन्नशिरःश्वभ्रमज्जत्कङ्कुकुलाकुलाः ।
 कबन्धाः परिनुत्यन्ति तालोत्ताला रणाङ्गणे ॥ १४ ॥
 गीर्वाणगणगोष्ठीषु प्रवृत्ताः संकथा मिथः ।
 कदा लोकान्तरं धीराः कथं यास्यन्ति के कुतः ॥ १५ ॥
 निगिरत्यागताः सेनाः स्ववन्तीरिव सागरः ।
 समस्त्यमकरव्यूहा अहो नु विषमो भटः ॥ १६ ॥

कटेषु करिणां कीर्णा धारानाराचराजयः ।
 पतिता इव संपूर्णाः शृङ्गसंश्लेषु वृष्टयः ॥ १७ ॥
 हा कुन्तेन शिरो नीतं ममेत्येवं विवक्षतः ।
 शिरसाऽजीवमित्येवं खे खगेनेव वाशितम् ॥ १८ ॥
 यन्मपाषाणवर्षेण येषास्मान्परिबिभ्रति ।
 सेनानुशृङ्गलाजालवलना क्रियतां बलात् ॥ १९ ॥
 बलीपलितनिर्मुक्तं पूर्वभार्याप्सराः सती ।
 अङ्गीकरोति भर्तारं परिज्ञाय रणे हतम् ॥ २० ॥
 आदिवं रचिताकाराः कुन्तकाननकान्तयः ।
 धीराणां स्वर्गमारोदुमिव सोपानपङ्क्तयः ॥ २१ ॥
 कान्तकाञ्चनकान्ताङ्गे भटस्योरसि कामिनी ।
 दृष्ट्वा देवपुरन्ध्रीयं भर्तुरन्वेषणान्विता ॥ २२ ॥
 हा हतं सैन्यमस्माकं भटैरुद्धतमुष्टिभिः ।
 महाप्रलयकल्लोलैः सुरशैलखलं यथा ॥ २३ ॥
 युध्यध्वमग्रतो मूढा नयतार्धमृताभ्ररान् ।
 निजान्पादप्रहारैर्न मैतान्दारयताभ्रमाः ॥ २४ ॥
 धम्मिल्लवलनाव्यग्रे घनोत्कण्ठेऽसुरोत्तरेण ।
 भटो दिव्यशरीरेण पाश्वर्ध्वप्राप्तो निरीक्ष्यताम् ॥ २५ ॥
 फुल्लहेमारविन्दसु च्छायाशीतजलानिलैः ।
 स्वर्गनद्यास्तटीष्वेनं दुरायातं विनोदय ॥ २६ ॥
 विविधायुधसंघट्टखण्डितोप्राप्तिकोटयः ।
 खे कवन्त्यः कण्टकारैः प्रसृतास्तारका इव ॥ २७ ॥
 व्योम्नि जीवनदीवाहं वहन्त्यायकवारिणि ।
 चक्रावर्तिनि गच्छन्ति गिरयोऽप्यणुपङ्कताम् ॥ २८ ॥
 भ्रमद्भिर्ग्रहमाणेषु शिरोभिर्वीरभूभूताम् ।
 आयुधांशुलतानाललग्नसिदलकण्टकैः ॥ २९ ॥

सिन्दूरेणवारुणंमार्तैर्हेतुभिः । सांभ्याः संध्यासंबन्धिनः ।
 अम्बुदा भानवः सूर्यकराश्च ॥ ३ ॥ दृगच्छरोत्करेषु पलाल-
 भ्रान्त्या कश्चिन्स्वमान्यं पृच्छति—किमिदमिति । स प्रत्याह—
 नेदमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ लक्ष्म्याः स्वर्गलक्ष्म्या जयलक्ष्म्या वा
 ॥ ६ ॥ नभश्चरोक्तिविरिति ॥ ७ ॥ वीरस्य वीरान्तरं प्रत्युक्ति-
 र्लसद्भुजेति द्वाभ्याम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ दृष्टिचेष्टितैर्गिबलासैः
 ॥ १० ॥ कालेन सूर्योपरागकालेनेव । अष्टमो ग्रहो राहुः ॥ ११ ॥
 भीरोर्भासंप्रत्युक्तिरपादेति द्वाभ्याम् । आपादलम्बिन्यां यन्त्र-
 शृङ्गलायां प्रोतम् । चक्रं चक्रोपलयन्त्रम् ॥ १२ ॥ याम्यादृक्षि-
 णात् । संहरमिति योधयमयोर्विशेषणम् ॥ १३ ॥ श्वभ्रंषु
 कण्ठच्छिद्रेषु मज्जद्भिः कङ्कुकुलैराकुलाः । तालैर्युद्धवादिद्वयतालै-
 रत्ताला उच्छलन्तः ॥ १४ ॥ चतुर्भिः किंवद्वैः कालप्रकारपु-
 रुषनिमित्तानि पृच्छयन्ते ॥ १५ ॥ स्ववन्तीर्नदीः । समस्त्यम-
 करव्यूहा इति स्ववन्तीसेनयोर्विशेषणम् ॥ १६ ॥ गिरिशृङ्ग-
 सङ्घेषु पतिताः संपूर्णवृष्टय इव राजन्त इति शेषः ॥ १७ ॥
 शिरश्छेदस्य दुःखतावुष्ट्या तथाविषक्षतमिहमेनोद्गीनेन शिरसा
 स्वर्गरोहणोत्सवदक्षेनादजीवमहं ननु मृत इति हर्षेण खे यद्वा-

षितं तत्स्वर्गन पक्षिणा वाशितमिव जनैः धृतमिति शेषः ।
 निरश्वां कृजितं वाशितम् ॥ १८ ॥ या मेनासिबति एषा अनु-
 शृङ्गलाजालेन वलिना वेष्टिता क्रियतामिति सनिकोक्तिः ॥ १९ ॥
 पूर्वभार्या प्रागेव मृता आभराः सती स्थिता युद्धे मृतं स्वभर्तारं
 बलीपलितनिर्मुक्तं देवभूतं परिज्ञायाङ्गीकरोतीति देवोक्तिः ॥ २० ॥
 कुन्तायुधानां कानन समूहस्तेषां कान्तय आदिवं स्वर्गपथेन
 रचिनवप्रसृताः सोपानपङ्क्तय इत्युत्प्रेक्षयन्ते ॥ २१ ॥ या भटस्य
 कामिनी स्वतः काञ्चनैव कान्तान्यज्ञानि करचरणदीनि यस्य
 तथाविधे भटस्योरसि मृता दृष्टा मेयं देवपुरन्ध्रीभूत्वा
 भर्तुरन्वेषणान्विता दृश्यत इति शेषः ॥ २२ ॥ हाहृतमिति
 कातरस्योक्तिः ॥ २३ ॥ निजान्स्वायान् ॥ २४ ॥
 धम्मिल्लवलना केशसंप्रथनम् ॥ २५ ॥ स्वर्गनद्या गङ्गायाः । वि-
 नोदय विभ्रामयेत्यप्सरःसद्व्युक्तिः ॥ २६ ॥ कोटिशब्दोऽसंख्ये-
 यपरः । कण्टकारैः कवन्त्यो रणन्त्यः ॥ २७ ॥ चक्रैरावर्तिन्या-
 वर्तवति । अणवो रणवस्तलक्षणां पङ्कताम् । कल्पितपूरानुरूपः
 कल्पित एव पङ्कः ॥ २८ ॥ ग्रहमाणेषु भ्रमद्भिर्वीरभूभूतां शि-
 रोभिर्नभः पद्मसरः कृतमित्युत्तरेणान्वयः । तदुपपत्त्ये विशि-

केतुपट्टमृणालाङ्गदलैर्लब्धशिलीमुखैः ।
 वहद्वातचलत्पत्रं नमः पद्मसरः कृतम् ॥ ३० ॥
 मृतमातङ्गसंघाते गिराविष पिपीलिकाः ।
 भीरवः परिलीयन्ते स्त्रियः पुंशस्यैव च ॥ ३१ ॥
 अपूर्वोत्तमसौन्दर्यकान्तसंगमशंसिनः ।
 वान्ति विद्याधरस्त्रीणामलकोल्लासिनोऽनिलाः ॥ ३२ ॥
 छत्रेष्वृषीयमानेषु स्थितेषु व्योम्नि चन्द्रता ।
 इन्दुनेव यशोमूर्त्या कृता शुभ्रातपत्रता ॥ ३३ ॥
 भटो मरणमूर्च्छान्ते निमेषेणामरं वपुः ।
 स्वकर्मशिलिपरचितं प्राप्तः स्वप्नपुरं यथा ॥ ३४ ॥
 शूलशक्त्यष्टिचक्राणां वृष्टयो मुक्ततुष्टयः ।
 व्योमाच्छ्रौ मत्स्यमकरसंकुलावयवाः स्थिताः ॥ ३५ ॥
 शरोत्कृत्ससितच्छत्रकलहंसैर्नमःस्थलम् ।
 भाति संचितपूर्णन्दुबिम्बलभैरिवावृतम् ॥ ३६ ॥
 क्रियते गगनोद्गूनैश्चामरैश्चात्तर्यरैः ।
 वातावधूतसंरोधतरङ्गनिकरद्युतिः ॥ ३७ ॥
 दृश्यन्ते हेतिदलितारुच्छत्रचामरकेतवः ।
 आकाशक्षेत्रविक्षिप्ता यशःशालिलता इव ॥ ३८ ॥
 वहद्भिर्व्योम्नि सक्षेम पश्य नीता क्षयं शरैः ।
 शक्तिवृष्टिरुपायान्ती सस्यश्रीः शलभैरिव ॥ ३९ ॥
 एषा प्रसूतदोर्दण्डभटखड्गच्छटाङ्कतिः ।
 कठिणात्कंकटाज्जाता मृत्योरेवोग्रहुङ्कतिः ॥ ४० ॥

नष्टि—आयुधांश्चिन्त्यादिना । आयुधानामगवः किंणा एव पद्म-
 लतानालानि तेषु लम्बा अमयः दलानि विदलनमाधनशूलकुन्ता-
 दीनि च कण्टका येषाम् ॥ २९ ॥ केतुपट्टः पताकापटास्त एव
 मृणालस्यावयवभूतपर्णानि येषाम् । लब्धाः शिलीमुखाः क्लृ-
 पाद्वाणलक्षणभ्रमरा यैः ॥ ३० ॥ चकार उपमानद्वयममुच्य-
 यार्थः ॥ ३१ ॥ गृहादागच्छन्तीनामलकोल्लासिनयानुकूलत्वेन
 शकुनरूपत्वान्मनोरथसिद्धिशमिन इति भावः ॥ ३२ ॥ इव-
 कारः पूर्वत्रापि संबध्यते । तेन च्छत्रेषु व्योम्नि स्थितेषु नैश्च-
 न्द्रता कृतैव । यशोमूर्त्या इन्दुना भुवि शुभ्रातपत्रता कृतेवेत्युप-
 धाद्वयं लभ्यते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मुक्ततुष्टयः अमनोपशिला इव
 व्यप्रा मत्स्यमकररूपा संकुलावयवा इव स्थिताः । अन्धिस्थ-
 मत्स्यादीनामवयववत्त्वं कान्पनिकम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ वाते-
 नावधूतः संगोषः स्थिरं येषां तरङ्गाणाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ स-
 क्षेमंति श्रोतृसबोधनम् । उपायान्ती समीपमुत्पन्ती आसन्न-
 फला च ॥ ३९ ॥ छटाङ्कतिरिति खड्गपातवन्त्यनुकरणम् ।
 सैव मृत्योर्हुङ्कतिरित्युपग्राह्य ॥ ४० ॥ हेतयः खड्गाद्यायुधान्येव
 कल्पानिलास्तः क्षुण्णाः । दन्ता एव निर्झरवागणि शुश्रूषवहि-
 निःसृतत्वसाम्याद्येषां ते । नागा गजा नगा गिरय इव ॥ ४१ ॥
 व्यूढं संनद्धम् । रक्तमहाहृदे अभिभूतावर्कविष्टमभ्रातिरोभूता
 गतिर्यस्य तथाभूतं सचेष्टते सन्दतं । हाहेति खेदं ॥ ४२ ॥

हेतिकल्पानिलक्षुण्णा दन्तनिर्झरवारयः ।
 जनताक्षयकालेऽस्मिन्मन्ना नागा नगा इव ॥ ४१ ॥
 सचक्रनाथसूताभ्यं व्यूढं रक्तमहाहृदे ।
 हाहामभिभूतगतिकं चेष्टते रथपत्तनम् ॥ ४२ ॥
 करकंकटकुट्यङ्गखड्गसंघट्टाङ्कतैः ।
 कालरात्र्या प्रनृत्यन्त्या रणवीणेव वाद्यते ॥ ४३ ॥
 नरेभस्वरवाजिभ्यो ये च्युता रक्तनिर्झराः ।
 पश्य तद्विन्दुसिक्तेन वायुनारुणिता दिशः ॥ ४४ ॥
 शस्त्रांशुजलदे व्योम्नि कालीचिकुरमेचके ।
 शरकोरकभारस्त्रज्जोघे विधुदिवोद्रिता ॥ ४५ ॥
 अनन्तरक्तसंसक्तसन्नावनितलायुधैः ।
 भुवनं भास्यभिज्जालमग्निलोक इवाकुलम् ॥ ४६ ॥
 भुशुण्डीशक्तिशूलासिमुसलप्रासवृष्टयः ।
 अन्योन्यच्छेदभेदाभ्यां करप्रकर्तोऽपतन् ॥ ४७ ॥
 अक्षोभैकप्रहरणाद्यानुधान्योन्यचेष्टितम् ।
 संरम्भावेक्षणप्रज्ञं रणं स्वप्नमिव स्थितम् ॥ ४८ ॥
 अनन्यशब्दाविरतहताहतिरणज्जगैः ।
 गायतीव क्षतक्षोभमुद्रितो रणभैरवः ॥ ४९ ॥
 अन्योन्यरणहेत्युग्रचूर्णपूर्णं रणार्णवः ।
 बालुकामय एवाभूच्छिन्नच्छत्रतरङ्गकः ॥ ५० ॥
 सरभसरसवद्विसारितूर्य-
 प्रतिरवपूरितलोकपाललोकः ।

वीरहस्त्यादिकराः कंकटानि च कुट्यङ्गास्तस्त्रीपदानि तेषु खड्ग-
 संघट्टकृतेष्टाङ्कतैर्वादनशब्दैः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ चिकुराः केशा
 इव मेचके श्यमे । शरा एव कोरकाः कलिकास्तेषां भारः प्रच-
 दस्तच्छणा सक् । जलदे इति जातिशब्दः । मेघे 'सिंह' सेचने
 तन्प्रधाने इति तद्विशेषणम् ॥ ४५ ॥ अनन्तः रक्तसंसक्तैः स-
 न्नैर्विशोर्णैरवनितलैरायुधैश्च आकुल भुवन अग्रेलोक इव भातीति
 शेषः । 'अग्निशोक इव' इति पाठे अग्निप्रयुक्ते नगरादिदाहशोके
 आकुलमिविति व्याख्येयम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अक्षोभेषु संचलि-
 तुमसमर्थेष्वनेकेष्वनेकेन शरतमेन खलाघवातिशयेन प्रहरणात् ।
 यानुधानानां रक्षसां माया यानुधानी तथा उभयं उभेयं उप-
 मेयं शरचेष्टितं यत्र । नयतेष्टिलोपग्राहदसः । संरम्भेण क्रोधे-
 नावेक्ष्यते यथा सा संरम्भावेक्षणी तथाविधा प्रज्ञा योद्धु-
 बुद्धिमेव । स्वप्रपक्षे अक्षोभेषु विनाशानुकूलच्छेदभेदादिसंचल-
 नशस्येषु स्वाप्रपक्षेभ्योकेन जागरणमात्रेण प्रहरणाद्वाधाया-
 नुधानमायोपमेयमिध्याचेष्टितम् । संरम्भेण आवेषोनावेक्षणी
 प्रज्ञा स्वयज्योतिरामप्रज्ञा यत्र । स्वप्नमिव स्थितं रणं पुरःस्थितं
 स्वप्नमिव पश्यामीति शेषः ॥ ४८ ॥ अविरतं निरन्तरं या
 हताहतिरण्योन्यप्रहारस्तदुद्भव रणज्जगणैर्व्यनिविशेषैः ॥ ४९ ॥
 बालुकामयः संकतप्रचुरः ॥ ५० ॥ सरभसं रसवद्विभ्रैरुर्वि-

रणगिरिरयमुपपक्षदक्ष-
प्रतिस्तिवृत्त इवाम्बरे युगान्ते ॥ ५१ ॥
हाहा धिक्प्रविकटकङ्कटाननोद्य-
त्प्रोङ्गीनप्रकटतडिच्छटाप्रतप्ताः ।
कैकारस्फुरितगुणेरिता रणन्तो
नाराचाः शिखरिशिलागणं वहन्ति ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उन्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने रणप्रेक्षकजनोक्तिवर्णनं नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ प्रोङ्गयनोद्युक्ततुरङ्गमतरङ्गकः ।
उत्ताण्डव इवोन्मत्तो बभूव स रणार्णवः ॥ १ ॥
छत्रङ्गिण्डीरविभ्रान्तसितेषुशफरोत्करः ।
अश्वसैन्योल्लसल्लोलकल्लोलकुलकोटरः ॥ २ ॥
नानायुधनदीनीतसैन्यावर्तविवृत्तिमान् ।
मत्तहस्तिघटापीठचलाचलकुलाचलः ॥ ३ ॥
कचचक्रशतावर्तवृत्तिभ्रान्तशिरस्तृणः ।

धूलीजलधरापीतभ्रमत्खङ्गप्रभाजलः ॥ ४ ॥
मकरव्यूहविस्तारभग्नभग्नभटौघनौः ।
महागुडगुडावर्तप्रतिभ्रुद्धनकन्दरः ॥ ५ ॥
मीनव्यूहविनिष्क्रान्तशरबीजौघसर्षपः ।
हेतिबीबीवरातूनपताकावीचिमण्डलः ॥ ६ ॥
शस्त्रवारिकृताभोदसदृशावर्तकुण्डलः ।
संरम्भघनसंचारसेनानिमितिमिङ्गिलः ॥ ७ ॥
कृष्णायसपरीधानवलत्सेनाम्बुभीषणः ।

सारभिः प्रसुमरैस्तूर्याणां वायानां प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः पृ-
रिता लोकपालानां दिक्पतीनां लोका येन । तूर्यैरैरुड्यनो-
द्योगेन गर्जन्निवेति यावत् । अयं दृश्यमानो रणलक्षणे रणम-
निहितो वा गिरिः पर्वतो युगान्ते अम्बरे नभसि उपयोग्युद्ध-
कक्षयोः सैन्यद्वयलक्षणयोः पक्षयोर्दक्षया समर्थया प्रतिस्त्रया
परस्परप्रतिकूलचलनेन वृत्त उड्यने प्रवृत्त इवावभातीत्यर्थः ५१ ॥
समर्थानपि कठिनकंठेषु मोघान्स्वशराननुशोचन्तो वीरा आ-
हुर्हीहेति । प्रविकटानतिकटान्कटान् अनोद्यामिष्वेव तदभि-
घातप्रोङ्गीनाभिः प्रकटतडिच्छटासदृशीभिर्ज्वालामिः प्रतप्ता
नाराचाः शराः शिखरिणः सन्निहितपर्वतस्य शिलागणं छित्त्वा
वहन्ति । हाहेति खेदः । अभिमतकार्ये प्रेरितस्य तदकृत्वा अ-
नभिमतमहाकार्यकारिणोऽपि धिक्कार्यतेति भावः । 'अरणीतः'
इति पाठे स्फुरितगुणं यद्धनुस्तल्लक्षणाया ईरितायाः कर्षणो-
न्मथिताया अरणीतः अरण्याः सकाशात् नाराचाः शरामय
इति व्याख्येयम् ॥ ५२ ॥ अथ युद्धभ्रान्तस्य तादृशं कंचित्प्र-
त्युक्तिः । हेछिन्नेच्छ भ्रमविच्छिन्ना युद्धेच्छा यस्य तथाविध हे
मित्र, अच्छं खच्छं निर्दोषं इति वक्ष्यमाणं हितं भवति शेषः ।
ज्वलदलोल्लवलाः पृषत्का बाणा अस्माकमज्ञानां हस्तपादा-
दीनां भग्नं विच्छेदं कुर्वन्तो यावत् भवन्ति तावदेव द्राक् शी-
घ्रमेव द्रुतं पलायितं यथास्यात्ताया इतो यामः अपगच्छामः ।
द्यतोर्थं चतुर्थो यामः प्रहरः यामो यमसंबन्धी वासरः । नि-
यताशनदिनमिव जनक्षयाय प्रवहति । परिवर्तत इत्यर्थः । 'छि-

न्नेच्छाच्छं' इति पाठे तु छिन्नवर्मादीं छाच्छं इति शब्देनानङ्गभ-
ग्नं कुर्वन्त इति योज्यम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामाय-
णताम्रवर्षप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

समुद्रवतकल्पान्ननानारूपकविस्तरः ।

संभ्रामश्चतुरङ्गाणां विस्तेरेणात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

नत्रादौ त्रयोदशश्लोकेणवात्मना निरूपयिष्यन्नाह—अध-
त्यादिना ॥ १ ॥ छिन्नेच्छादिषु फेनकृतेषु विभ्रान्ताः सिता इषवः
शफराः क्षुद्रमन्यजानिभेदाः अश्वमादिमन्यान्वेषोच्छलनशील-
त्वान्कल्लोलाः ॥ २ ॥ विवृत्तिभ्रमणं तद्वान् । घटा समूहस्तल्ल-
क्षणा आपाटमामूलाचलाचलाश्चललाः कुलाचला मन्दरादयो
यत्र । 'बलाबल' इति पाठे बलाबलपराक्षार्थं युज्यन्तः कुला-
चला इवेति क्लेशेन योज्यम् ॥ ३ ॥ आवर्तानां वृत्तिः परिभ्रम-
स्तेन भ्रान्तानि तच्छत्रशिरस्तृणानि यत्र । खङ्गप्रभाणां धूलि-
भिराच्छादनं पानत्वेन कथ्यते ॥ ४ ॥ सेनापक्षे मकराकारस्य
व्यूहस्य सेनासंनिवेशस्य । प्रतिध्रुतः प्रतिध्वनन्त्यो घनानां मेधानां
कन्दरादिद्वाराणि घनाः कन्दराः पर्वतगुहा वा यत्र ॥ ५ ॥
सीनाः प्रसीणा मृत्तजनान्स्पर्शहेभ्यो विभिद्य निष्क्रान्ताः शरा एव
क्षेत्रे फलिताः बीजौघादिभ्यो शरस्काः सर्षपा इव यत्र । अणवपक्षे
सीनानां मत्स्यानां व्यूहेभ्यो निष्क्रान्ताः प्रमृताः काशबीजौघा इव
शुभ्रा अण्डसंघा यत्र । वाचिवरैः प्रबलवीचिभिः ॥ ६ ॥ अम्भो-
दसदृशा मेघवदस्थिरा आवर्ता एव कुण्डलानीव यस्य । संरम्भः
क्रोधस्तेन घनसंचारा सेनैव तिमयस्तिमिङ्गिलाश्च महामत्स्यजाति-
भेदा यत्र ॥ ७ ॥ कृष्णायसमयः सारस्वतमयानि परिधानानि

कबन्धावर्तलेखान्तर्बद्धसैन्यादिभूषणः ॥ ८ ॥

शरसीकरनीहारसान्धकारककुञ्जणः ।

निर्घोषाशोषिताशेषशब्दैकघनधुंमुमः ॥ ९ ॥

पतनोपतनव्यग्रशिरःशकलसीकरः ।

आवर्तचक्रव्यूहेषु प्रभ्रमद्भटकाष्टकः ॥ १० ॥

कष्टटांकारकोदण्डकुण्डलोन्मथनोद्भटः ।

अशङ्कमेव पातालादिवोद्यत्सैनिकोर्मिमान् ॥ ११ ॥

गमागमपरानन्तपताकाच्छत्रफेनिलः ।

वहद्रक्तनदीरंहःप्रोह्यमानरथद्रुमः ॥ १२ ॥

गजप्रतिमसंपन्नमहारुधिरबुद्बुदः ।

सैन्यप्रवाहविचलद्भयहस्तिजलेचरः ॥ १३ ॥

ससंप्रामोम्बरग्राम इवाश्चर्यकरो नृणाम् ।

अभूत्प्रलयभूकम्पकम्पिताचलचञ्चलः ॥ १४ ॥

नरत्तरङ्गविहगः पतत्करिघटातटः ।

व्रस्तभीरुमुगानीकस्फूर्जद्गुरुधुरारवः ॥ १५ ॥

सरच्छरालीशलभशनभङ्गुरसैनिकः ।

नरत्तरङ्गरथभः शरभारवनावनिः ॥ १६ ॥

चलद्भिरफनिर्हार्दो रससूर्यगुहागुरुः ।

चिरात्स सैन्यजलदो लुठद्भटमुगाधिपः ॥ १७ ॥

प्रसरद्भ्रलजलदो विगलत्सैन्यसानुमान् ।

पतद्रथवराख्याङ्कः प्रतपन्वङ्गमण्डलः ॥ १८ ॥

प्रोत्पतत्पदपुष्पांघः पताकाच्छत्रवारिदः ।

वहद्रक्तनदीपूरपतत्सारावकारणः ॥ १९ ॥

सोऽभूत्समरकल्पान्तो जगत्कवलनाकुलः ।

पर्यस्तसंभवजच्छत्रपताकारथपत्तनः ॥ २० ॥

पतद्भिमलहेत्यौघभूरिमास्वरभास्करः ।

कठिनप्राणसंतापतापिताखिलमानसः ॥ २१ ॥

कोदण्डपुष्करावर्तशरधारागिरन्तरः ।

वहत्खड्गशिलालेखाविद्युद्वलयिताम्बरः ॥ २२ ॥

उच्छिन्नरक्तजलधिपतितेभकुलाचलः ।

नभोविकीर्णनिपतद्युत्सारकणतारकः ॥ २३ ॥

चक्रकुल्याम्बुदावर्तपूर्णव्योमशिराम्बुदः ।

अखकल्पान्निनिर्दग्धसैन्यलोकान्तरक्रमः ॥ २४ ॥

हेतिवर्षाशनिच्छन्नभूतलामलभूधरः ।

गजराजगिरिस्त्रानपातपिष्टजनव्रजः ॥ २५ ॥

शरधाराघनानीकमेघच्छन्नमहीनभाः ।

महानीकाणवक्षोभसंघट्टघटिताद्रवः ॥ २६ ॥

व्याप्त उप्रानिलोद्भूतैर्जलव्यालैरिवाचलः ।

अन्योन्यदलनव्यग्रैः शस्त्रोत्पात इवोत्थितैः ॥ २७ ॥

श्लासिचक्रशरशक्तिगदाभुशुण्डी-

प्रासादयो विदलनेन मिथो ध्वनन्तः ।

दीप्ता अधुर्दशदिशः शतशो भ्रमन्तः

कल्पान्तवानपरिवृत्तपदार्थलीलाम् ॥ २८ ॥

द्रव्यापे वासिष्ठमहारामायणे वार्त्माकीये उत्पत्तिप्रकरणे रणवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

कवचानि यस्य तथाविधं वलना पर्ववर्तमानं सैन्याम्बुना ।

कबन्धं जलममूर्धकायश्च तदावर्तरेखाया अन्तर्मध्ये वद्धानि

निविष्टानि सैन्यादीनां भूषणानि यत्र । समुद्रपक्षे सैन्यान्यदन्ति

भक्षयन्तीति सैन्यादीनि रक्षाणि तान्येव भूषणानीव यस्य

॥ ८ ॥ निर्घोषेण आशोषिता एवासंघेयाः कृता अशेषघटा

येन अतएवैकघनधुंमुमः ॥ ९ ॥ १० ॥ कोदण्डान्येव कुण्ड-

लानि सर्पशरीराणि तेषामुन्मथने च्छदने ॥ ११ ॥ १२ ॥

हयहस्तिन एव जलेचरा यदीति यत्र ॥ १३ ॥ अम्बरग्रामो

गन्धर्वनगरम् । गांप्रतं तमेव समरं कल्पान्तर्ध्वेन वर्णयति—

अभूदित्यादिना ॥ १४ ॥ नरत्तरङ्गा इव विहगा यत्र ॥ १५ ॥

तुरङ्गा एव शरभा यत्र । शराणां भागाः शरान् चित्रानि ये ते

वा वनावनिर्वनभूमिर्यत्र ॥ १६ ॥ चिरादित्यमोत्तरत्राभूदित्य-

नेनान्वयः । सैन्या गजदयो जलदा इव यत्र ॥ १७ ॥ प-

तन्ति रथवराख्यानां महारथानामज्ञानि यत्र । खड्गा मृगविश-

या निर्विशेषा ॥ १८ ॥ पदान्यङ्गपङ्का एव पुष्पांघाः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ कठिनेन प्राणसंतापेन ॥ २१ ॥ कोदण्डा धनूषि

तलक्षणानां पुष्करावानाख्यप्रलयाम्बुदानां खड्गानां शिला-

लेखाः शिलासंस्कृतधारा एव विद्युतः ॥ २२ ॥ नभसि

विकीर्णाः प्रसृताः निपतद्भिश्च युवन्ति मिथीभवन्ति अत-

एव ताराः स्थूला ये कथिरकणान् एव तारका इव यत्र ॥ २३ ॥

चक्रकुल्याभिश्चक्रपरम्परासरिद्रिद्रमुद्रप्रदेशे भ्रमणे तदावर्त-

प्रायाभिः पूर्णा व्योमशिरा नभोनाब्जोऽम्बुदाश्च यत्र । लोकान्त-

क्रमः परलोकाक्रमणम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ शरधाराभिर्धनैर्नि-

र्विडर्गनाकमेघैः ॥ २६ ॥ जलव्यालैर्दुण्डुभैः । अचलः अर्था-

त्समुद्रान्तर्गत इति लभ्यते । अन्योन्यदलने व्यग्रैः शस्त्रैरिति

शेषः । शस्त्रवर्षिणि संवर्तमाने उत्थितैरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

दीप्ताः श्लादयो मिथो विदलनेन ध्वनन्तो दिशो भ्रमन्तः

सन्तः कल्पान्तवानेन परिवृत्तानां भ्राम्यमाणानां शिलावृक्षश-

स्त्रादीनां पदार्थानां लीलां विलासं अधुः । अधारयमित्यर्थः

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे

पञ्चविंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ३६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ शृङ्गोपमानेषु स्थितेषु शरराशिषु ।
 सर्वमीरुषु भग्नेषु विद्रुतेषु दिशो दश ॥ १ ॥
 मातङ्गशवशैलेषु विभ्रान्ताम्बुदपङ्क्तिषु ।
 यक्षरक्षःपिशाचेषु क्रीडन्सु रुधिरार्णवे ॥ २ ॥
 महतां धर्मेनिष्ठानां शीलौजःसन्वशालिनाम् ।
 शुद्धानां कुलपद्मानां वीराणामनिवर्तिनाम् ॥ ३ ॥
 द्वन्द्वयुद्धानि जातानि मेघानामिव गर्जताम् ।
 मिथो निगरणोत्कानि मिलन्त्यापगपूवन् ॥ ४ ॥
 पञ्जरः पञ्जरेणैव गजौघेन गजोच्चयः ।
 सवनः सवनेनाद्रिरद्रिणेवामिलद्वलात् ॥ ५ ॥
 अभ्यौघो मिलदध्वानां वृन्देनाराविरहसा ।
 तरङ्गौघेन घोषेण तरङ्गौघ इवार्णवे ॥ ६ ॥
 नरानीकं नरानीकः समायुधमयोधयन् ।
 वेण्वोघमिव वेण्वोघो मग्नोलो मरुद्वलम् ॥ ७ ॥
 रथौघश्च रथौघेन निष्पिपेषाखिलं वपुः ।
 नगरं नगरेणैव दैवेनोद्गीनमासुरम् ॥ ८ ॥
 सरच्छरभरासाररचितपूर्ववारिदम् ।
 युयुधे स्वगिताकाशा धनुर्धरपताकिनी ॥ ९ ॥
 विषमायुधयुद्धेषु योद्धारः पेलवाशयाः ।
 यदा युक्तया पलायन्ते रणकल्पानले तदा ॥ १० ॥

समायुधद्वन्द्वयुद्धं सहायाश्चर वर्णिताः ।

प्राच्यादिभिर्जनपदैः समं जनपदेश्वराः ॥ १ ॥

मातङ्गशवशैलेषु स्थितेषु शरराशिषु शृङ्गोपमानेषु मन्त्रि-
 परेण सहान्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ शाले मृचारिष्यम् । मत्वं
 बलम् । कुलपद्मानां स्वकुलं पद्मवस्त्रयशःसौगर्भः सुरर्भाकुर्वा-
 णानामित्यर्थः ॥ ३ ॥ मिथोन्योन्ययुद्धतां निरगणं प्रसन्न तत्रो-
 त्कान्युत्कण्ठितानीवेति द्वन्द्वयुद्धविशेषणम् । मिलन्ति वीरा इति
 शेषः ॥ ४ ॥ वनेन सह वर्तमानः सवनोऽदिस्तादृशेनाद्रिणैव
 ॥ ५ ॥ ६ ॥ मरुतं बलति बलतीति मरुद्वलम् ॥ ७ ॥
 वपुः परस्परसंस्थानम् ॥ ८ ॥ रचितः संपादितः अपूर्वोऽभि-
 नवो वारिदो यस्मिन्कर्मणि तथा युयुधे । स्थगिताकाशा आ-
 च्छादिताकाशा ॥ ९ ॥ पेलवाशया भीरुचित्ताः ॥ १० ॥ अत्र
 प्रकरणे तृतीयान्तायुधनामभिः सर्वत्र तद्धारिणो लक्ष्यन्ते ।
 भुशुण्डीशब्देन भुशुण्डीधरा लक्षणयोच्यन्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ प्रासानामसन क्षेपणं तद्विदः । परशुभिरक्षाः । वि-
 ष्याता इति यावत् । लकुटा वेणुदण्डा उद्या उद्यता येषां ते ल-
 कुटोपास्यैः ॥ १४ ॥ पाशधारिण्यः सेनाः । शङ्खधुरिके धुद्रा-
 युधविशेषौ । तद्गतास्तत्संगताः ॥ १५ ॥ वज्रैरुष्टिगैः वज्रमुष्टिभि-

मिलिताश्चक्रिणश्चैर्धनुर्धरैर्धनुर्धराः ।

खड्गभिः खड्गयोद्धारो भुशुण्डीभिर्भुशुण्डयः ॥ ११ ॥
 मुसलैर्मुसलोदाराः कुन्तिनः कुन्तिधारिभिः ।
 ऋष्ट्यायुधा ऋष्टिधरैः प्राप्तिभिः प्रासपाणयः ॥ १२ ॥
 समुद्ररा मुद्ररिभिः सगदैर्विलसद्गदाः ।
 शाक्तिकैः शक्तियोद्धारः शूलैः शूलविशारदाः ॥ १३ ॥
 प्रासासनविदः प्रासैः परशूक्ताः परश्वधैः ।
 लकुटोद्यैलकुटिनश्चोपलैरुपलायुधाः ॥ १४ ॥
 पाशिभिः पाशधारिण्यः शङ्खभिः शङ्खधारिणः ।
 धुरिकाभिस्तु धुरिका भिन्दिपालैश्च तद्गताः ॥ १५ ॥
 वज्रमुष्टिधरा वज्रैरुष्टिगैरुष्टिशोद्धताः ।
 हलैर्हलनिकापह्नास्त्रिशूलैश्च त्रिशूलिनः ॥ १६ ॥
 शृङ्खलाजालिनो जालैः शृङ्खलैरलिकोमलैः ।
 धुभिताकल्पविधुध्रसागरोर्मिघटा इव ॥ १७ ॥
 धुध्रचक्रदलावर्तैः शरसीकरमारुतः ।
 प्रभ्रमद्धेतिमकरो ज्योमेकार्णव आबभौ ॥ १८ ॥
 उत्फुल्लायुधकल्लोलशिगाकुलजलेचरः ।
 रोदोग्न्ध्रसमुद्रोऽसौ वभूवामरदुस्तरः ॥ १९ ॥
 दिव्याष्टकजनार्नीकं पक्षद्वयतया तथा ।
 अधेनाधेनं कुपितं भूपालाभ्यां तथा स्थितम् ॥ २० ॥
 मध्यदेशादिसंस्थाने प्राग्दिभ्योऽभ्यागतानिमान् ।
 लीलानाथस्य पक्षस्य पक्षं जनपदाञ्जुणु ॥ २१ ॥

रिति यावत् । वज्रमुष्टिशब्देन मल्लानां मलोहर्काला मुष्टिबन्धा
 उच्यन्ते । निकापो निघर्षः ॥ १६ ॥ शृङ्खलाजालमिति कंकट-
 जातिभेदस्तदन्तः सादिनः शृङ्खलाजालिनः । कोमलशब्दः स्नि-
 ग्धश्यामपरः । मिलिता इति सर्वत्रानुपदः । दृष्टान्तोऽपि प्राक्त-
 नसर्वसाधारणः ॥ १७ ॥ धुध्रानि भ्रमन्ति दलानीव चक्राणि
 चक्रदलानि तान्यावर्ता यस्मिन् ॥ १८ ॥ उत्फुल्ला आयुधल-
 क्षणाः कल्लोलशिगान्तरङ्गनाञ्चः । रोदस्यांघ्रावृष्टिभ्यो रन्ध्रम-
 न्तराल सण्व समुद्रः । अमर्ज्जवाङ्मदुस्तरः ॥ १९ ॥ विद्या
 बुद्धिबलं शौर्यमन्त्राण्यथा रथो धनुर्गतिं प्रसिद्धं दिव्यमप्रतिह-
 तमष्टकं यस्य तथाविधं योधजनार्नीकं तथा प्रायुक्तया द्वन्द्वशो
 मिलितया पक्षद्वयतया मैन्यद्वयेऽयधेनाधेनं कुपितं स्थितम् ।
 तत्कृतः । यतो भूपालाभ्यां मिन्धुगजविद्गथाभ्यां तथा तदनु-
 कूलतया स्थितमित्यर्थः । अथवा यक्षा रक्षांसि पिशाचा असुरा
 इत्येकतो देवा गन्धर्वाः किन्नरा विद्याधरा इत्येकत इति दिव्या-
 ष्टकजनार्नीकं तथा भाविजयपराजयानुमारिण्या पक्षद्वयतया सै-
 न्यम्याधेनाधेनं कुपितं स्थितं यतो भूपालाभ्यामपि तथा तदनु-
 रूपादृष्टशालितया स्थितमित्यर्थः ॥ २० ॥ इदानीं पक्षसिन्धुरा-
 जयोः सहायभूतान् जनान् प्राच्यादिदिग्भेदतद्देशभेदैः क्रमेण

पूर्वस्यां कोसलाः काशिमागधा मिथिलोत्कलाः ।
 मेखलाः कर्करा मुद्रास्तथा संप्रामशौण्डकाः ॥२२॥
 मुख्या हिमा रुद्रमुख्यास्ताम्रलितास्तथैव च ।
 प्राग्ज्योतिषा वाजिमुखा अम्बष्टाः पुरुषादकाः ॥२३॥
 वर्णकोष्ठाः सविश्वोत्रा आममीनाशानास्तथा ।
 व्याघ्रवक्त्राः किराताश्च सौवीरा एकपादकाः ॥२४॥
 मान्यवान्नाम शैलोऽत्र शिबिराञ्जन एव च ।
 वृषलध्वजपद्मान्यास्तथोदयकरो गिरिः ॥ २५ ॥
 अथ प्राग्दक्षिणायां तु इमे विन्ध्यादिवासिनः ।
 नेदयो वत्सदाशार्णा अङ्गवक्त्रोपवक्त्रकाः ॥ २६ ॥
 कलिङ्गपुण्ड्रजठरा विदर्भा मेखलास्तथा ।
 शबराननवर्णाश्च कर्णात्रिपुरपूरकाः ॥ २७ ॥
 कण्टकस्थलनामानः पृथग्दीपककोमलाः ।
 कर्णान्ध्राश्चैलिकाश्चैव तथा चार्मण्वता अपि ॥२८॥
 काकका हेमकुड्याश्च तथा श्मश्रुधरा अपि ।
 बलिग्रीवमहाग्रीवाः किष्किन्धानालिकेरिणः ॥२९॥
 अथ लीलापतेरस्य दक्षिणस्यामिमे नृपाः ।
 विन्ध्योऽथ कुसुमापीडो महेन्द्रो ददुरस्तथा ॥३०॥
 मलयः सूर्यवाश्चैव गणा राज्यसमुद्रकाः ।
 अवन्तीरिति विख्यातास्तथा शाम्बरवतीति च ॥३१॥
 दशपूरकथाचक्रारेषिकातुरकच्छपाः ।
 वनवासोपगिरयस्ते भद्रगिरयस्तथा ॥ ३२ ॥
 नागरा दण्डकाश्चैव गणराष्ट्रनराष्ट्रकाः ।
 साहा शैवापर्य्यम्पूकाश्च कर्कोटा वनबिम्बिलाः ॥३३॥
 पम्पानिवासिनश्चैव कैरकाः कर्कवीरकाः ।
 खेरिका यासिकाश्चैव धर्मपत्तनपञ्जिकाः ॥ ३४ ॥
 काशिकास्तुण्णखल्लुला यादास्ते ताम्रपर्णकाः ।
 गोनर्दाः कणकाश्चैव दीनपत्तननामकाः ॥ ३५ ॥
 ताम्रीका दम्भराकीर्णाः सहकारैणकास्तथा ।
 वैतुण्डकास्तुम्बवनालाजिनद्वीपकर्णिकाः ॥ ३६ ॥
 कर्णिकाभाश्च शिबयः कौङ्कणाश्चित्रकूटकाः ।
 कर्णाटमण्डवटका महाकटकिकास्तथा ॥ ३७ ॥

आन्ध्राश्च कोलगिरयश्चावन्तिकविशेरिकाः ।
 चण्डायसा देवनकाः क्रौञ्चा बाहास्तथैव च ॥३८॥
 शिलाक्षारोदभोनन्वमर्दना मलयाभिधाः ।
 ते चित्रकूटशिखरा लङ्कारक्षोणणाः स्मृताः ॥ ३९ ॥
 अथ प्रत्यग्दक्षिणस्यां महाराज्यसुराष्ट्रकाः ।
 सिन्धुसौवीरशूद्राख्या आभीरा द्रविडास्तथा ॥४०॥
 कीकटाः सिद्धखण्डाख्यास्तथा कालिरुहा अपि ।
 अत्र हेमगिरिः शैलस्तथा रैवतको गिरिः ॥ ४१ ॥
 जयकच्छो मयवरो यैवनास्तत्र जन्तवः ।
 बाह्लीका मार्गणावन्ता धूडास्तुम्बकनामकाः ॥४२॥
 तथा लाजगणाश्चैव तथात्र गिरिवासिनः ।
 ततोऽग्निधोतकनियुता एते लीलापतेर्जनाः ॥ ४३ ॥
 अथ तत्प्रतिपक्षस्थानिमाञ्जनपदाञ्छुणु ।
 पश्चिमायां दिशि प्रौढा इमे तावन्महाद्रयः ॥ ४४ ॥
 मणिमान्नाम शैलेन्द्रः कुरार्षणगिरिस्तथा ।
 वनोऽर्कहो मेघभवश्चक्रवानस्तपर्वतः ॥ ४५ ॥
 जनाः पञ्चजना नाम काशब्रह्मचर्यान्तकाः ।
 तथैव भारक्षतथाः पारकाः शान्तिकास्तथा ॥ ४६ ॥
 शैव्यारमरकौयाच्छा गुहुत्वा नियमास्तथा ।
 हैहयाः सुह्यागायाश्च ताजिका हूणकास्तथा ॥ ४७ ॥
 पार्श्वेकतकयोः कर्का गिरिपर्णावमास्तथा ।
 संत्यक्तधर्ममर्यादास्ते वर्णा म्लेच्छजातयः ॥ ४८ ॥
 ततो जनपदा भूमिर्योजनानां शतद्वयम् ।
 ततो महेन्द्रशिखरी मुक्तामणिमयावनिः ॥ ४९ ॥
 युते महीधरशतैरथाश्वो नाम पर्वतः ।
 ततो महार्णवो भीमः पारियात्रगिरिस्तटे ॥ ५० ॥
 पार्श्वमोत्तरदिग्भागे देशो गिरिमति स्थितः ।
 तथा वेणुपतिश्चैव ततो नरपतिर्मही ॥ ५१ ॥
 तथा फलगुणकाश्चैव माण्डव्यानेकनेत्रकाः ।
 पुरुकुन्दाश्च पाराश्च भानुमण्डलभावनाः ॥ ५२ ॥
 धन्मिला नलिना दीर्घा दीर्घकेशाङ्गबाहवः ।
 रङ्गाश्च स्तनिकाश्चान्या गुरुहार्धलुहास्तथा ॥ ५३ ॥

वर्णयितुं वसिष्ठः प्रतिजानीते—मध्यदेशेलादिना । इमान्व-
 क्ष्यमाणान् ॥ २१ ॥ देशानामानि स्पष्टानि । मार्कण्डेया-
 दिपुराणोक्तदेशानामात्रत्यानां च क्वचिद्यद्यपि वैलक्षण्यं
 व्यत्यासश्च दृश्यते तथापि ब्रह्माण्डान्तरलाभ दोषः । प्राच्यां
 देशाः २४ पर्वताः ७ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 प्राची च दक्षिणा चानयोरन्तरालं दिक्प्राग्दक्षिणा । 'दिङ्गमा-
 न्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः । अत्रापि देशाः २० ॥ २६ ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ दक्षिणस्यां पर्वताः ६ देशाः ६३ ॥ ३०

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥ प्रत्यग्दक्षिणस्यां पर्वताः ४ देशाः १९ ॥ ४०
 ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पश्चिमायां पर्वताः ९ देशाः १८
 ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ काशानां ब्राह्मणव्यानां चान्तका इति पञ्च-
 जनानां विशेषणम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ दक्षिणोत्तरकटकदेशयोः
 पार्श्वे कर्काः ॥ ४८ ॥ अजनपदेति च्छेदः ॥ ४९ ॥ तटे अर्ध-
 म्महार्णवतटे ॥ ५० ॥ पश्चिमोत्तरस्यां देशाः १९ वेणुपतिर्नरप-
 तिरिति देशः स्थितः । मही निल्योत्सववान् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यतो

ततः स्त्रीराष्ट्रमतुलं गोवृषापत्यभोजनम् ।
 अथोत्तरस्यां हिमवान्कौञ्चोऽथ मधुमान्गिरिः ॥ ५४ ॥
 कैलासो वसुमान्मेरुस्तत्पादेषु जना उभे ।
 मद्रावारेवयौधेया मालवाः शूरसेनिकाः ॥ ५५ ॥
 राजन्याश्च तथा क्षेया अर्जुनातनयस्तथा ।
 त्रिगर्त एकपाश्चुद्रामबलास्वस्तवासिनः ॥ ५६ ॥
 अबलाः प्रखलाः शाकाः क्षेमधूर्तय एव च ।
 दशधानागावसन्त्यदण्डाहन्त्यसनास्तथा ॥ ५७ ॥
 धानदाः सरकाश्चैव घाटधानास्तथैव च ।
 अन्तरद्वीपगान्धारास्तथावन्तिसुरास्तथा ॥ ५८ ॥
 अथ तक्षशिला नाम ततो वीलवगोधनी ।
 पुष्करावर्तदेशस्य यशोवनिमही ततः ॥ ५९ ॥
 ततो नाभिमतिर्भूमिस्तिक्षा कालवरास्तथा ।
 काहकं नगरं चैव सुरभूतिपुरं तथा ॥ ६० ॥
 तथैव रतिकादर्शा अन्तरादशी एव च ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वान्मीक्रीये उत्पत्तिप्रकरणे त्रिलो० जनपदवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

रणे रभसनिर्लूननरवारणदारुणे ।
 अहंपूर्वमहंपूर्वमिति वृन्दानुपातिनि ॥ १ ॥
 एते चान्ये च बहवस्तत्र भस्मन्वमागताः ।
 प्रविशन्तः प्रयत्नेन शलभा इव पावके ॥ २ ॥
 अत्रान्ये मध्यदेशीया जना नोदाहृता मया ।
 तानिमाञ्छुणु वक्ष्यामि पक्षांल्लीलामहीभृतः ॥ ३ ॥
 तद्देहिकाः शूरसेना गुडा अश्वघनायकाः ।
 उत्तमज्योतिभद्राणि मदमध्यमिकादयः ॥ ४ ॥
 सार्लकाकोद्यमालास्या दार्क्षिण्याः पिप्पलायनाः ।
 माण्डव्याः पाण्डुनगराः सौम्रीवाद्या गुरुग्रहाः ॥ ५ ॥

दीर्घकेशाङ्गबाहवः अतो दीर्घाख्या इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ उत्तरस्या
 पर्वताः ६ । पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु देशाः ४४ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ प्रागुत्त-
 रस्यां देशाः २४ । पर्वतः १ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतारपर्वप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
 षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

कीर्त्यन्ते मध्यदेशीया जना जनपदाख्यया ।

तथा जानपदानां च द्वन्द्वयुद्धजयाजयाः ॥ १ ॥

वृन्दशो वृन्देषु वा अनुपातिनि अनुसृत्य पतनशीले ॥ १ ॥ २ ॥

मध्यदेशजनपदाः २९ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एते चान्ये

ततः पिङ्गलपाण्डव्यं यामुने यातुधानकाः ॥ ६१ ॥
 मानवा नांगना हेमतालाः स्वस्वमुखास्तथा ।
 हिमवान्वसुमान्कौञ्चकैलासावित्यगास्तथा ॥ ६२ ॥
 नतोऽजनपदा भूमिरशीतिशतयोजना ।
 अथ प्रागुत्तरस्यां तु क्रमाज्जनपदाञ्छुणु ॥ ६३ ॥
 कालुता ब्रह्मपुत्राश्च कुणिदाः खदिनास्तथा ।
 मालवा रन्ध्रराज्याश्च घना राघास्तथैव च ॥ ६४ ॥
 केडवस्ताः सिंहपुत्रास्तथा वामनतां गताः ।
 सावाकश्चापलवहाः कामिरा दरदास्तथा ॥ ६५ ॥
 अभिसासदजावकाः पलोलकुविकौतुकाः ।
 किरातायामुपाताश्च दीनाः स्वर्णमही ततः ॥ ६६ ॥
 देवस्थलोपवनभूस्तदनुदितश्री-
 विंश्वावसोस्तदनु मन्दिरमुत्तमं च ।
 कैलासभूस्तदनु मञ्जवनश्च शैलो
 विद्याधरामरविमानसमानभूमिः ॥ ६७ ॥

पारियात्राः कुराष्ट्राश्च यामुनोदुम्भरा अपि ।
 राज्याह्वा उज्जिहानाश्च कालकोटिकमाधुराः ॥ ६ ॥
 पाञ्चाला धर्मारण्याश्च तथैवोत्तरदक्षिणाः ।
 पाञ्चालकाः कुरुक्षेत्रास्तथा सारस्वता जनाः ॥ ७ ॥
 अवन्तीस्यन्दनश्रेणीकुन्तिपाञ्चनदेरितैः ।
 स्पन्दमाना विद्रवन्ती निपपात महाभृगौ ॥ ८ ॥
 कोशप्रह्लावसानाश्च चिच्छन्ना वल्लवनीजैः ।
 भूमौ निपतिताः सन्तो मिलिता मत्तवारणैः ॥ ९ ॥
 शूरा दाशपुराः शस्त्रनिकृत्तोदरकन्धराः ।
 बाणक्षितिभिराक्रम्य योजिता योजने हृदे ॥ १० ॥

च रणे भस्मन्वमागता इति यदुक्तं तत्प्रकारमेव जनपदनामभि-
 विभज्यासर्गसमाप्तेराचष्टे—अवन्तीत्यादिना । अवन्ती उज्जयिनी
 मालवेषु प्रसिद्धा तत्रत्यानां स्यन्दनश्रेणी रथपङ्क्तिः कुन्तिदेश-
 स्थाना पाञ्चनदानां च इति तैः प्रेरणः । युद्धरभसैरिति यावत् । ई-
 रितैः क्षिप्तैः शस्त्रैरिति वा । स्पन्दमाना भयात्कम्पमाना प्रवन्ती
 पलायमाना महानि युगं गिरिप्रपाते निपपात । एवमुत्तरत्रापि
 प्रथमान्तदेशवाचिवाच्यानां तृतीयान्तदेशवाचिवाच्यैः पराजयो
 बोध्यः ॥ ८ ॥ मिलिताः संगताः । विमर्दिता इति यावत् ॥ ९ ॥
 बाणक्षितिभिर्बाणभूमिर्दृष्टः । तद्देशैरिति यावत् । आक्रम्य पराजि-
 त्यानुधाव्य योजने पलायिता दैवाप्राप्ते हृदे योजिता निमज्जिताः

दीर्णोदरविनिर्यातस्वाश्रयान्नियन्त्रिताः ।
 शान्तिकाः शान्तसंचाराः पिशाचैश्चर्विता निशि ११
 उद्रवैर्भ्रगिरिभिः संग्रामाध्वरदीक्षितैः ।
 क्षोणिगतैषु निक्षिप्ता मरगाः कमठा इव ॥ १२ ॥
 प्रदृता विद्रवद्रका विद्रावितमहारयः ।
 दण्डिकास्थानिलोद्धृता हैहयैर्हरिणा इव ॥ १३ ॥
 दन्तिदन्तिविनिर्मिष्ठा दरदा दलितारयः ।
 नीना रक्तमहानद्या द्रुमाणां पल्लवा इव ॥ १४ ॥
 नाराचैश्चर्विताश्चीना जीर्णा जर्जरजीविनाः ।
 जहृर्जलनिधौ देहान्भारभूतानिव स्थितान् ॥ १५ ॥
 कर्णाटसुभटोद्गीनकुन्ताकलितकन्धराः ।
 भग्ना नलदशूराश्च तारकानिकरा इव ॥ १६ ॥
 करीन्द्रमकरव्यूहरंहःसंहतहेतयः ।
 केशाकेशिकृतारम्भा विनेदुर्दाशकाः शकाः ॥ १७ ॥
 दशार्णाः पाशनिर्मुक्तशृङ्खला जालभीरवः ।
 निलीना रक्तजम्बाले वनसास्तिमयो यथा ॥ १८ ॥
 गुर्जरानीकनाशेन गुर्जरीकेशलुञ्चनम् ।
 विहितं तंगणोत्तुङ्गनासिशङ्कुशर्तं गणं ॥ १९ ॥
 सिषिबुः शस्त्रकर्णोघ्राद्विन्दुभ्यो निगडा गुहान् ।
 शरधारावनानीव वीरहेतिप्रभाभ्युदाः ॥ २० ॥
 भुशुण्डीमण्डलोद्योतश्यामाकौन्त्यातभीरुषु ।
 आभीरेध्वरयः पेतुगंगाणा हरितेष्विव ॥ २१ ॥

कान्तकाञ्चनकान्तासीत्ताम्रसंग्रामवाहिनी ।
 भुक्ता गौडभटेनाङ्गनखकेशनिकर्षणैः ॥ २२ ॥
 रणे नगनयासंख्यकवधकनिकृन्तनैः ।
 तङ्गणाः कणशः कीर्णाः कङ्कगुप्रेषुभासकैः ॥ २३ ॥
 लगुडालोडनोद्गीनं गौडं गुडगुडारवम् ।
 श्रुत्वा गान्धारगावोप्रे दुद्रुवुर्द्विषडा इव ॥ २४ ॥
 आकाशगार्णवप्रख्यो बहच्छककदम्बकः ।
 अकरोत्पारसीकानां घनैश्शतमोक्षमम् ॥ २५ ॥
 मन्दराहननोद्गीनस्वच्छक्षीरार्णवोदरे ।
 वनानीवागुधान्यासञ्चलुप्रालेयसानुनि ॥ २६ ॥
 यदम्बुदैरिवोद्गीनं शस्त्रवृन्दनभोजणे ।
 तदृष्टं वीचिवलनैर्लोलैः स्तनमिवार्णवे ॥ २७ ॥
 शतचन्द्रं सितच्छत्रैः शरैः शलभनिर्भरम् ।
 शक्तिभिः किल नीरग्नं दृष्टमाकाशकाननम् ॥ २८ ॥
 वीरासवसमाकन्दकारिणः केकयैः कृताः ।
 कङ्कैः कङ्ककुलाकान्तव्योमोज्ज्वलितमस्तकाः ॥ २९ ॥
 किरातसैन्यकन्यानां कामं कलकलारवैः ।
 अङ्कुरनङ्गानां नीत्वा भैरवैरिव गर्जितम् ॥ ३० ॥
 काशैस्तद्देहकाः क्राता अदृश्यैर्मयया खगेः ।
 निर्धूतपक्षैः श्रुभिर्नैः पवनैरिव पांसवः ॥ ३१ ॥
 उन्मत्ताः सुविनिर्धूनास्त्यक्तेनिरणाम्बराः ।
 नार्मदा नर्मनिर्मातृ नन्तुर्जहमुर्जगुः ॥ ३२ ॥

॥ १० ॥ नियन्त्रिता गिरद्धा अतएव शान्तसंचाराः ॥ ११ ॥ उत
 उच्छ्रोत्रोद्भवो वंगो रणोऽवनिर्वा येषां तैः । क्षोणिगतेषु पल्लवादिषु
 ॥ १२ ॥ दण्डिका नगरा तस्याः । अनिलोद्धृता इति हरिणविशे-
 षणम् । संधिराजः । हैहयावडावता । उन्मत्ताऽन्मत्ते । हरिणा
 वानप्रस्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ उद्गीनकुन्ताकलित
 कन्धराः कण्टा सेपाम् । भग्ना विजार्णाः ॥ १६ ॥ दशकाः श-
 काश्च युयमाना देवाक्रान्तेमक व्यहनेव रक्षसा नहतहेतयो
 विनाशितायुधाः केशेषु केशेषु गुहान्वा प्रवृत्त युद्ध केशाकेषु
 तदर्थं कृतारम्भाः सन्तो विनेदुः ॥ १७ ॥ पाशदशार्थनिर्मुक्त-
 म्भः शृङ्खलाजालभ्यो भावः । जम्बाले पः । वनसा वन-
 समूलाधरास्तिमयो सन्त्यभेदाः ॥ १८ ॥ नगणानां उत ऊर्वे
 तुहनसुच्छलनं येषां तथाविधैर्भास । शङ्कुशर्तं विहित का-
 र्त्तम् ॥ १९ ॥ शस्त्रकर्णानां कर्णवद्वत्कृतगन्धर्वान्धाराप्रामि-
 ष्ठानामोघासंधाभिगता वीरहेतिप्रभाविशुद्धिर्भुदायमाना नि-
 गडा जानपदा गुहान् जानपदान्प्रति शरधाराः सिषिबुध्वरम् ।
 यथा वीरहेतिप्रभाप्रभा अभ्युदाः स्वायन्दुभ्यो हेतुभ्यो वनानि
 भिचन्ति तद्वत् ॥ २० ॥ भुशुण्डीमण्डलानामुद्योतः श्यामो
 नीलाङ्गना योऽकः सूर्यः भुशुण्डीमण्डलक्षणो वा उद्योतः
 श्यामोऽकस्तद्वत्क्षणोऽपान्तः । उक्तं च—यदि चन्द्रश्चादित्यः
 सच्छिद्रो रश्मिमण्डलः । कृष्णरक्तान्तपर्वतस्तज्जलदयलक्षणम् ॥
 इति ॥ २१ ॥ नाम्ना यवनभेदास्तेषां संग्रामोद्युक्ता वाहिनी

गैव नायिका गौडभटेन नायकेन भुक्ता उपभुक्ता । अङ्गति
 गमनवोधनम् ॥ २२ ॥ नगान्धर्शालानपि नयन्त्याकुर्वन्ति
 तथाविधैरनर्तैः कर्वाटप्रचनद्विधकनिकृन्तनैरुद्धैः । भासकै-
 र्गानपदैः ॥ २३ ॥ लगुडानामालोडनेन प्रमणोपलक्षितमुद्गी-
 नमुद्रतं गौडभटवर्गान्धर्शुगुडगुडारवमव्यक्तमापणवनिम् ।
 गान्धारा गाव इवेत्युपमितगमायः । दृष्टमावद्वान्धर्गः ॥ २४ ॥
 वहता नदावपयन्त्योऽवतर्गना अकाना कदम्बकः स्तोमः ।
 प्रायः शका नीलाम्बर इति गम्यते । पारसीकारु भवत्याम्बरा
 इति ॥ २५ ॥ अतएवाह—मन्दरैः । तत्र युयमानागुधानि
 श्रीरार्णवोदरे मन्दरस्य वनानीव प्रेक्षकाणां तु प्रालेयाचलसा-
 नुनि तद्वनानीविति बोध्यम् ॥ २६ ॥ उद्गीनमिति भावः क्तः ।
 वादिभ्य इति नयम् । बलनैः संवलनैर्वाच्यनगैर्वलितवीचि-
 भिरिति यावत् । भूमिदृष्टवाभ्युद्योतसिख दृष्टमपि नमश्चै-
 र्वाचिप्रवर्तनसिख दृष्टमिति भावः ॥ २७ ॥ अलभैः पतङ्गैर्नि-
 भैरे युग व्याप्तम् । नीरग्नं निरवकाशम् ॥ २८ ॥ कृताः शत्रव
 इति देहशरीरापन्यायेनोक्तं येषः ॥ २९ ॥ किरातसैन्यान्वेव
 कन्यान्नामाम् । अर्द्धांशपर्यः । अनर्द्धां विदेहनां मन्मथोद्रेकं
 च ॥ ३० ॥ कार्यः सामुद्रिकभेदः । मायया खगेः पक्षिभूतैः
 ॥ ३१ ॥ उन्मत्ता गुडोन्मत्ताः नर्मनीला तन्निर्मातृ इति क्रिया-
 १ गान्तैः इति पाठः.

प्रकण्टिकिणीजालं शक्तिवर्षमुपागतम् ।
 सालवबाणानिलोद्भूतमगमत्पृषदाकृतिः ॥ ३३ ॥
 शैव्यास्तु खण्डिताः कौन्तेर्भ्रमत्कुन्तैर्विघटिताः ।
 शवीभूता दिवं नीता दृष्टा विद्याधरा इव ॥ ३४ ॥
 धराधरणधर्मिण्या धीरया हीनसेनया ।
 लुण्ठिताः पाण्डुनगराञ्चलनोल्लासमाव्रतः ॥ ३५ ॥
 तं देहकाः पाञ्चनवैर्दलिता मत्तकाशिशिभिः ।
 कुन्तदन्तद्रुमोद्गामा नगा इव मतङ्गजैः ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मावत्सनका नीपैश्चकैः कृत्वा गता महीम् ।
 सहयाः क्रकचोत्कृत्वा वृक्षाः कुसुमिता इव ॥ ३७ ॥
 श्वेतकाकाननं लूनं कुठारैर्जठरेरितैः ।
 एतद्दवाह पार्श्वस्थो भद्रेशः शरवहिना ॥ ३८ ॥
 काष्ठयोधे निरालानं मग्ना जीर्णा मतङ्गजाः ।
 लयभाजमुरायुद्धमिद्धेन्नाविन्धनं यथा ॥ ३९ ॥
 मित्रगर्तास्त्रिगर्तात्ता भ्रमित्वोर्ध्वं तृणोपमम् ।
 विविशुर्व्यस्तमूर्धनः पातालान्तं पलायितुम् ॥ ४० ॥
 मन्दानिलचलाम्भोधिभासुरं मागधे बले ।
 निर्मग्ना वनिला मन्दाः पङ्के जीर्णगजा इव ॥ ४१ ॥
 चेद्व्यश्वेतनां जहृस्तङ्गणानां रणाङ्गणे ।
 पुष्पाणां पथि शीर्णानां सौकुमार्यमिवातपाः ॥ ४२ ॥
 कौसलाः पौरवारावमसहन्तोऽन्तका इव ।
 तैरुन्मुक्तगदाप्रासशरशक्तयतिवृष्टयः ॥ ४३ ॥

बभूवुर्भल्लुकृत्ताङ्गा विस्मया विद्रुमद्रुमाः ।
 इवाद्रौ विद्रवन्म्याद्रसान्द्रास्तृक्षुर्यमूर्तयः ॥ ४४ ॥
 भाराचौघमहाहेतिमारुताधूतमूर्तयः ।
 बभ्रमुर्भ्रमरानीकभासुरा जलदा इव ॥ ४५ ॥
 शरधाराधरा मेघाः शरोर्णापूर्णमेषकाः ।
 शरपत्रावृता वृक्षाः श्रेमुस्तद्गर्जना गजाः ॥ ४६ ॥
 वनराज्यजराजीर्णाः कन्दोक्स्थलजन्तवः ।
 अश्रुटन्परमाकृष्टाः पेलवा इव तन्तवः ॥ ४७ ॥
 रथेषु ध्वस्तचक्रेषु निखलितेऽमुत्र मूर्धसु ।
 निपेतुर्जनसंघाता मेघा इव वनाद्रिषु ॥ ४८ ॥
 शालतालवनं प्राप्य जनतावलनं वनम् ।
 भुजावकर्तनं चासीदुत्तालं स्थाणुकाननम् ॥ ४९ ॥
 ननर्दुर्नन्दनोद्यानमुन्दर्यो मत्तयौवनाः ।
 वनोपवनदेशेषु मेरोर्वारवराश्रिताः ॥ ५० ॥
 तावत्तारारवं रेजे सैन्यकाननमुत्तमम् ।
 यावन्न परपक्षेण प्राप्तं कल्पानलार्चिषा ॥ ५१ ॥
 छिन्नाः पिशाचसंयुक्ता भूतापहृतहेतयः ।
 पातयित्वा ययुः कर्णान्दशार्णास्तर्णका इव ॥ ५२ ॥
 जडुर्भ्रेश्वराः कान्तिं तां जिगीषवनीजसा ।
 कांसयः कमलानीव शुक्लन्वोतस्विनीजसा ॥ ५३ ॥
 तुपाका मेसलैः कीर्णाः शरशक्तयसिमुद्रैः ।
 विद्रुता नरकैः क्षिप्ताः कटकच्छलना अपि ॥ ५४ ॥

विशेषणम् ॥ ३२ ॥ पृषदाकृतिं बिन्दाकारं विशाणतामिति
 यावत् ॥ ३३ ॥ कौन्तेः कुन्तिदेशजः ॥ ३४ ॥ धराया
 युद्धभूमेर्धरणमाकमणं तदभिषिष्या अहीना जानपदास्तेषां से-
 नया ॥ ३५ ॥ कुन्तैर्गजदन्तैर्द्रुमैश्च प्रहरणकदांसा युद्धवृक्षाः ।
 नगा वृक्षाः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मावत्सनका जानपदा नीपैर्जीनपदैः
 ॥ ३७ ॥ श्वेतकाकानां जानपदानामाननं मुक्तं शिर इतियावत् ।
 जठरैर्जीनपदैः । एतज्जठरखलम् ॥ ३८ ॥ काष्ठयोधलक्षणपटुषु
 निरालानं विनव वन्धनस्तम्भं मग्नाः गन्तो जीर्णा मतङ्गदेशजाः
 एव श्लेषाद्रजाः ॥ ३९ ॥ मित्रगर्तागता गृहीताः ॥ ४० ॥ वनिला
 जानपदाः ॥ ४१ ॥ चेतनां विघ्नकृत्वा जीवं वा ॥ ४२ ॥
 कौसलाः कौशलदेशात्ता अन्तका इव निग्नन् इति शेषः । तैः
 गौरवैरुन्मुक्ता गदादिपुष्टयो येषु तथाविधा बभूवुरिष्यपकृतये
 ॥ ४३ ॥ तेषु यः भल्लुकृत्ता आर्यविस्मयाः परपराक्रमे आर्ययुद्धि-
 रहिताः अतएवाद्रसान्द्रास्त्रिभर्वालयसदृशमूर्तयः सन्तः अर्द्धा-
 पर्वते विद्रुमद्रुमाः प्रवालवृक्षा एव विद्रवन्ति परिधावन्तीव
 बभूवुः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तेषां कौमलानां गर्जनोपलक्षिता
 गजाः शराणां धारोणी यत्र । सहैकपटगच्छत्यभावावीर्ण-
 त्वात्क्रमानेषमेषपशुधात्मना उत्प्रेक्ष्यन्ते ॥ ४६ ॥ कन्दोक्स्थ-

लाद्रुवा जन्तवो समुप्यहस्तत्रादयो वनराज्या जानपदास्तलक्षण-
 या जगता जीर्णा निधलाकृताः सन्तः परमाकृष्टाः पेलवान्स्तन्व
 इवाश्रुटन् छिन्नाः ॥ ४७ ॥ निग्नानगर्ते निग्नोपाधेषु वन्धनचक्रेषु
 मम्मु अमुत्र अमांषु रथमूर्धसु प्रहरित्यन्तः गजजनसंघाता
 निपेतुः ॥ ४८ ॥ जालवनं तालवनं च युद्धे परस्परं जनतयो-
 जनसमूहयोर्वेलनं मेलनं अतएव वनं महावनत्वेन सपन्न यु-
 द्धस्थानं प्राप्य तत्र भुजावकर्तनं चकारान्तिगोवकर्तनं च प्राप्य
 यथाक्रममुत्तालम् वानुत्तालवृक्षप्रायः स्थाणुकाननं चारीत ।
 शालानां पतिनः शालान्छेदने तालप्रायता तालानां तु शिर-
 कर्तने स्थाणुर्नैव परिधायित इति युक्तमेव संपर्जनानि भावः
 ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ताः आरवो यस्मिन् । अन्यमेव काननम्
 ॥ ५१ ॥ पिशाचैः पिशाचप्रधानैः कासरूपादिजनपदैः सह
 युद्धाय संयुक्ता द्वाणां भूतैर्गपत्तायुधाः सन्तस्तर्णका इव पला-
 यमानाः पथि कर्णान्पातयित्वा ययुः । तर्णकपक्षे कर्णपटेन कर्णव-
 द्भूतद्वित्रिपत्राणि गुम्मान्युच्यन्ते ॥ ५२ ॥ भ्रेश्वराः हनस्वामिकाः ।
 तां जिगीषवनानां जानपदानाम् । शुक्लाः स्विन्वितः सर-
 पूरकानिर्भगा येन तथाविधेन श्रोत्राजसा ॥ ५३ ॥ नरकैर्जीन-
 पदैः । क्षिप्ता निरस्ताः कटकच्छलना अपि विद्रुताः पलायिताः

कौन्तक्षेत्राः प्रणवासैः स्थित्वा योधिभिरावृताः ।
गुणा इव खलाक्रान्ता गता व्यक्तमशक्तताम् ॥ ५५ ॥
द्विपयो बाहुधानानां क्षणेनादाय मस्तकम् ।
भलैः पलाय्याशु गता विलूनकमला इव ॥ ५६ ॥
मिथः सारस्वता नीत्वा आदिनान्तं कृताजयः ।
पण्डिता इव वादेषु नोद्विग्ना न पराजिताः ॥ ५७ ॥

इत्यायं वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० जनपदवर्णनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ३८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
एवमत्याकुले युद्धे सारस्फोटभयसंकुले ।
आदित्ये तमसावृद्धे चटत्कठिनकङ्कटे ॥ १ ॥
बहस्यम्बूतन्तीषु पतन्तीष्वश्मवृष्टिषु ।
नदीषु क्षेपणाच्छासु वरकेष्वज्जपङ्क्तिषु ॥ २ ॥
मिथः फलाप्रकाटोत्थवद्विस्तीरणीषु च ।
आयान्तीषु प्रयान्तीषु दूरं शरनदीषु च ॥ ३ ॥
बहलूनशिरः पञ्चक्रावर्तस्तर्गङ्गिनैः ।
खार्णवे पूरिते हेतिवृन्दमन्दाकिनीगर्णः ॥ ४ ॥
समीरणरणन्काणशस्त्रपूर्णघनेघनैः ।
संदेहान्तेषु सिद्धेषु कपिकच्छव्यथाप्रदः ॥ ५ ॥
अष्टभागदशाशेषप्रनापमधुराकृति ।
शस्त्रघातौजसा धीर इवाहस्तनुतां ययां ॥ ६ ॥

श्रान्ताभ्वेभाः प्रभङ्गाश्च हेतिसंघातदीप्तयः ।
दिवसेन समं सेना ययुर्मन्दप्रतापताम् ॥ ७ ॥
अथ सेनाधिनाथाभ्यां विचार्ये सहमन्त्रिभिः ।
दृताः परस्परं वृत्ता युद्धं संहियतामिति ॥ ८ ॥
तत्र श्रमवशान्मन्द्यवशश्च पराक्रमैः ।
रणसंहरणं काले सर्वैरेवोत्तरीकृतम् ॥ ९ ॥
ततो महारथोत्तुङ्गकेतुप्रान्तकृतास्पदम् ।
बलयोरारुरोहेक एको योधो ध्रुवो यथा ॥ १० ॥
सोंऽशुकं भ्रामयामास सर्वदिङ्मण्डले सितम् ।
श्यामेव दीर्घशुङ्गांशुं युद्धं संहियतामिति ॥ ११ ॥
ततो दुन्दुभयो नेदुः प्रतिध्वनितदिङ्मुखाः ।
महाप्रलयसंशान्तां पुष्करावर्तका इव ॥ १२ ॥
शरादिहेतिसरितो विस्तीर्णं गगने स्थिते ।

॥ ५४ ॥ स्वस्थानएव स्थित्वा योधिभिर्बुद्धशाल्यैर्गन्धर्वैः ।
आवृताः परिक्षिताः ॥ ५५ ॥ विलनानि कमलानि येन वि-
लूनकमलाः पुरुषा इव ॥ ५६ ॥ सारस्वताः सारस्वतानां गोद्वया-
मिथः कृताजयः कृतयुद्धाः सन्त आदिनान्तं दिनावसाना-
वधिं नीत्वा नोद्विग्नाः ॥ ५७ ॥ सदिता विद्राविता अपि यातु-
यानिलैकाम्यैः सहार्यः परायुताः परायन्तिताः ॥ ५८ ॥ प्रकृतं
रणवर्णनमुपमहरति—किथिर्दान । जिह्वानिचयैर्द्विगहस्रजिह्वा-
निरलमत्यर्थं वर्णयितुमाकुलितो व्यग्रो वासुकिः शेषोऽपि ॥ ५९ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७

दिनान्ते मेनयोर्युद्धात्परावृत्तां रणक्षिनिः ।

पिशाचभीमबीमत्सा विश्वरेणात्र वर्णयते ॥ १ ॥

जितकारिभिः सार्वभौमैः पराजितानां मेयेन च संकुले ।
चटनि मध्वोद्गममावृणोति तथाविधं कठिनककटे अम्बु तदधि-
रक्तेजले बहति प्रक्षरान्गमनानि परेणान्वयः ॥ १ ॥ क्षेपण-
पापाणकरकेच्छासु शुभ्रास्वस्मद्विष्टकरोपतन्तीष्वन्यत्र पत-
न्तीषु । नदीष्वज्जपङ्क्तिषु वरकेषु संवरकेषु संकुचन्तीषु सर्ताषु ।
लिङ्गव्यत्ययच्छान्दसः ॥ २ ॥ शरफलाप्रयोमिथः काटेन संघ-
शुङ्गांशु चन्द्रमिव ॥ ११ ॥ १२ ॥ युद्धमप्रतिबन्धमागन्तुं

इमेनोत्थैर्वहिकर्णः गोकर्णीषु शरनदीषु ॥ ३ ॥ बहन्ति प्रव-
हन्ति लूनानां संघे पञ्चानि येषु तथाविधाश्चकाण्येवावती येषु
तथाविधैर्हेतिवृन्दमन्दाकिनीगर्णः खार्णवे आकाशलक्षणे समुद्रे
पूरिते मति ॥ ४ ॥ समीरणवद्वन-काणः शस्त्रैः पूर्णत्वादेव घन-
निर्विद्वर्धनमैर्घरतएव वपस्त्रांश्चमशङ्कया कर्पानां कच्छप्रदेशे
शोणतोपचयात्कामव्यथाप्रदः । मेघान्तरितेषु पिङ्गेषु संदिश्यते
इति संदेहः अन्तः प्रत्यक्षो येन तथाविधेषु सन्तु ॥ ५ ॥ शस्त्रा-
धानप्रयुक्तैर्नाजया गोणकान्या दारः शरद्व ॥ ६ ॥ ७ ॥
वृत्ताः प्रवर्तिताः ॥ ८ ॥ मन्दैर्मन्दीकृतैर्युद्धशस्त्रपराक्रमैः ।
बहुव्रीहिवर्षाः । महेरणमुपमहारः ॥ ९ ॥ महतो रथस्योत्तुङ्गे के-
तुप्रान्ते कृतास्पद कृताधारं दीर्घवशान्मन्दप्रयमिति शेषः ।
नन्वेक एक इति द्विवचनं चेद्विषयाविवक्षायांमेकं बहुव्रीहिव-
दिनि बहुव्रीहिवद्वावे एकैक इति स्यात् । तद्विवक्षायां तु सार्व-
कक्षेपः स्यादिति चेद्वात्र द्वांगमा । व्याधानेकविवक्षाभावात् ।
नायैकशेषः । सह विवक्षाभावात् । मेन्यावाच्यैकशब्दस्य द्वि-
वचनानर्हत्वादेकवचनेन मेनयोः पुरुषमन्दप्रत्यायनायोगाच्च ।
तस्मात्परस्परानपेक्षयोरेव पुरुषयोस्तन्नेषारोहणक्रियासंबन्धवि-
वक्षणात् कथितोप इति ॥ १० ॥ श्यामा रात्रिरंशुभिर्दीर्घ-
शुङ्गांशु चन्द्रमिव ॥ ११ ॥ १२ ॥ युद्धमप्रतिबन्धमागन्तुं

प्रवृत्ताः सुखमागन्तुं सरसः सरितो यथा ॥ १३ ॥
 बोधोर्दुर्मसंचारस्तनुतामाययौ शनैः ।
 भूकम्पान्ते धनस्पन्द इवाभ्रान्त इषाणवः ॥ १४ ॥
 विनिर्गन्तुं प्रवृत्ते रणाद्य बलद्वयम् ।
 वारिपूरश्चतुर्दिक्षु प्रलयैकार्णवाविव ॥ १५ ॥
 उत्क्षिप्तमन्दरक्षीरसमुद्रवदनाकुलम् ।
 सैन्यं प्रशाम्यदावर्तं शनैः साम्यमुपाययौ ॥ १६ ॥
 क्रमेणासीन्मुहूर्तैर्न विकटोदरभीषणम् ।
 भगस्यपीताणववच्छून्यमेव रणाङ्गणम् ॥ १७ ॥
 शवसन्ततिसंपूर्णं बहद्रकनदाकुलम् ।
 परिकूजनशंकारपूर्णं श्लिष्टीवनोपमम् ॥ १८ ॥
 बहद्रकसरित्श्रोतस्तरङ्गारवधर्धरम् ।
 साक्रन्दार्धमृताहृतसप्राणव्यग्रमानवम् ॥ १९ ॥
 मृतार्धमृतवेहौघमृतसृक्कुलनिर्झरम् ।
 सजीवनरपृष्ठस्थशवस्पन्दनभ्रान्तिदम् ॥ २० ॥
 करीन्द्रशवराश्यप्रविभ्रान्ताम्बुदखण्डकम् ।
 विशीणेरथसंघातं वातच्छिन्नमहावनम् ॥ २१ ॥
 बहद्रकनदीरंहःप्रोह्यमानहयद्विपम् ।
 शरशक्युष्टिमुसलगदाप्रासासिसंकुलम् ॥ २२ ॥
 पर्याणावनसंनाहकवचावृतभूतलम् ।
 केतुचामरपट्टौघगुप्तं शवशरीरकम् ॥ २३ ॥
 फणास्फुटकत्पीरकुञ्जकूजन्समीरणम् ।
 शवराशिपलालौघतल्पसुमपिशाचकम् ॥ २४ ॥
 मौलिहाराङ्गदघोतशक्रचापवनावृतम् ।

श्वशृगालकराकृष्टसान्द्राभ्यादीर्घरञ्जुकम् ॥ २५ ॥
 रक्तक्षेत्रकण्टिकिचिच्छेषजीवनदुन्दुरम् ।
 रक्तकर्मनिर्मग्नसजीवनरदुर्दुरम् ॥ २६ ॥
 वराङ्गकवचप्रख्यनिर्गताक्षिशतोषयम् ।
 बहद्भुजोरुकाष्ठौघघोररक्तसरिच्छतम् ॥ २७ ॥
 साक्रन्दबन्धुबलितं मृतार्धमृतमानवम् ।
 शरायुधरथाश्वभयार्थोणासंव्रान्तरम् ॥ २८ ॥
 नृत्यत्कवचधोर्दण्डमण्डलानमिताम्बरम् ।
 मदभेदोवसागन्धपीडाद्राघ्राणकोटरम् ॥ २९ ॥
 उत्तालवर्धमृतेभाश्ववार्थमाणाणलपजीवितम् ।
 बहद्रकनदीवीचिप्रहारहतदुन्दुभि ॥ ३० ॥
 उह्यमानमृतेभाश्वमकरासृक्सरिच्छतम् ।
 म्रियमाणनरानीकफूटकृतासृक्प्रणालिकम् ॥ ३१ ॥
 खलपजीवशरापूर्णमुखबहक्कान्तितम्बनम् ।
 पिण्डभार्यावसागन्धवान्तोत्पीडलोहितम् ॥ ३२ ॥
 उन्नासार्धमृतेभेन्द्रकगकान्तकवन्धकम् ।
 निरग्निष्ठितहस्यश्वपानिनोच्चकवन्धकम् ॥ ३३ ॥
 रुदत्क्रन्दपरिभ्रष्टशवधुध्वास्तुद्धति ।
 मृतभर्तृगले शस्त्रत्यक्तप्राणकुलाङ्गनम् ॥ ३४ ॥
 सेनोत्क्रान्तनतक्षिप्रबहुपान्थपरीक्षणम् ।
 शवहारकराकृष्टसप्राणानुचराकुलम् ॥ ३५ ॥
 केशशैवालवक्राञ्जकवावर्तनदीशतम् ।
 तरत्तुङ्गनरङ्गाख्यबहद्रकमहानदम् ॥ ३६ ॥
 अङ्गलप्रायधोद्वारव्यग्रार्धमृतमानवम् ।

पतितुम् । सरसो मानसादेः सरितः सरस्वादया यथा ॥ १३ ॥
 अभ्रान्ते शरदि ॥ १४ ॥ वारिपूर इति । अर्थात्प्रलयान्ते इति
 गम्यते ॥ १५ ॥ उत्क्षिप्तो वह्निर्निरासितो मन्दरो यस्मान्मथा-
 विधक्षीरसमुद्रवतः । साम्यमव्याकुलताम् ॥ १६ ॥ अननिर्गम-
 नक्रमेण । विकटा पतनश्चरी तस्या उदरमिव भाषणम् ॥ १७ ॥
 श्लिष्टो वनपतङ्गभेदाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ शवानां स्पन्दनेन जी-
 वनभ्रान्तिदम् ॥ २० ॥ शवराशानामप्रेषु शिखरेषु विभ्रान्ता
 अम्बुदखण्डा यत्रत्यतिशयोक्तिः । वातच्छिन्नमहावनमिवेति
 शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ पर्याणः पत्याणं रत्नरत्नरत्नरत्नरत्नरत्नरत्नरत्न-
 सन्नाहः कवचैवावृतं भूतलं यत्र । गुप्तमाच्छन्नं शवशरीरकं यत्र
 ॥ २३ ॥ फणावदुच्छिन्नाभेष्वास्फुटकेषु छिद्राकृतेषु तूर्णरेषु
 कीचककुजेष्विव कूजन्समीरणो वायुयंत्र ॥ २४ ॥ मौलिना
 ह्रियन्त इति मौलिहाराभूटाभयः अद्भुतानि च तेषां यानि
 शक्रचापानां वनेन समूहेनेवावृतं व्याप्तम् ॥ २५ ॥ रक्तपू-
 षेत्रे कण्ठान्तो घर्षस्त्रेण कूजन्तो नृदन्तुषा उद्धाटितदन्ताः
 पुरुषा यत्र । सजीवनरा एव दुर्दुरा भेका यत्र ॥ २६ ॥ वरा-
 ङ्गकवचं चित्रकशुकम् ॥ २७ ॥ पर्याणान्तरासंवरमाच्छन्नमन्तरं
 मध्यं यस्य ॥ २८ ॥ आनमितमुच्छ्रयादधरीकृतमिति यावत्

॥ २९ ॥ उन्नालुभमन्वाकृतेनार्जुनः ॥ ३० ॥ फूटकृता फू-
 ट्कोरणं निरम्यमाना मुनयश्चप्रसूता अमरप्रणालिका यत्र
 ॥ ३१ ॥ स्वल्पजोवः जगत्पूणंमुखद्वैधं नैर्गम्यन्ता निबद्धा
 आक्रन्दस्वना यत्र । 'अति अदि वन्धने' । वामकुक्षिस्थो मां-
 सप्रन्थिविशेषः पिण्डभार्यामृच्यते । तस्या वगाथाश्च गन्धनोप-
 लक्षितं वानान्तेन वायुसम्पन्नेन उन्नालानव पत्नीभूत लोहितं
 यत्र ॥ ३२ ॥ सार्दमरणाभिर्गार्घ्यान्तर्गम्यन्तः ॥ ३३ ॥
 रुदद्भिः क्रन्दद्भिः परिभ्रष्टैः पतद्भिः शवैश्च ध्रुव्या अस्तुद्धति-
 लोहितोच्छलनं यत्र । मृतस्य भर्तृगले आल्लिङ्गते शेषः । दि-
 वोपनोतिनं शस्त्राघातेन त्यक्तप्राणा कुलाङ्गना यत्र । बुद्धिपूर्वकं
 शस्त्राघातेन भर्तृसहगमनं तु न शस्त्रार्थः ॥ ३४ ॥ सन्ध्या-
 शवानयनाय स्वाभ्यासमायाः शिवार्गनावृष्टसन्ध्याः सकाशाद्-
 न्कान्तेनिर्गतः प्रत्येकं गम्यप्रवेशमाह्वानार्तः सेतनः क्षिप्रैः शा-
 प्रप्रवृत्तबहुभिः पान्थैः कृते स्वस्वजनशवपरिक्षणं यत्र । शवान्
 हरन्तीति शवहारस्तथा स्वाभिलषितशवान्वेषणम्भग्या कराकृ-
 टसप्राणनैर्नरनृचरैश्चैराकुलम् ॥ ३५ ॥ केशाः शैवालानि
 वक्राण्यवजानि चक्राण्यावतां येषु तथार्थावधं रक्तनदीशतं यत्र
 ॥ ३६ ॥ निदेशे मृतानां शोकात्साक्रन्दं हुता दत्तास्तद्भूषणा-

विदेशमृतसाक्रन्ददुताङ्गजवाजिनम् ॥ ३७ ॥
 प्राणान्तस्मृतपुत्रेष्टमातृदेवपराभिधम् ।
 हाहाहीहीति कथितमर्मच्छेदनवेदनम् ॥ ३८ ॥
 त्रियमाणमथौजिष्ठिष्टप्रारब्धसंचयम् ।
 दन्तियुद्धासमर्थाप्रमृतदेहेष्टदैवतम् ॥ ३९ ॥
 त्रियमाणमहावज्राशूराश्रितपलायनम् ।
 अशङ्किनासृगावर्तभीमास्पदगमोत्सुकम् ॥ ४० ॥
 मर्मच्छेदशराघातव्यथाविदितदुष्कृति ।
 कथन्धबन्धप्रारब्धवेतालवदनाक्रमम् ॥ ४१ ॥
 उद्यमानध्वजच्छत्रचारुचामरपङ्कजम् ।
 किरन्संध्यारुणं दिक्षु तेजस्कं रक्तपङ्कजम् ॥ ४२ ॥
 गन्धकधरावर्तं रक्तार्णवमिवाष्टमम् ।
 पताकाफेनपुञ्जाल्यं चारुचामरबुद्धम् ॥ ४३ ॥
 विपर्यस्तरथं भूमिपङ्कमग्नपुरोपमम् ।
 उत्पातवातनिर्धूतदुर्म वनमिवाततम् ॥ ४४ ॥
 कल्पदग्धजगन्प्रख्यं मुनिपीतार्णवोपमम् ।
 अतिवृष्टिहतं देशमिव प्रोज्झितमानवम् ॥ ४५ ॥
 कलापकुन्तवलितं भुशुण्डीमण्डलाकुलम् ।
 मत्तनागशताकारशवतोमरमुद्रम् ॥ ४६ ॥
 शिलाशिखरसंजाततालजालमिवाततम् ।
 तरद्रक्तनदीनीरजातकुन्तोन्नतदुमम् ॥ ४७ ॥
 नागांसस्यूतहेत्योघवृक्षांशुकुसुमाकुलम् ।
 कङ्कटप्राञ्चरसनावृन्दजालकिताम्बरम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे वानिष्टमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० आहववर्णनं नाम अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

दयो गजा वाजिनश्च यत्र । क्रीडे मुवल्लुक छान्दमः ॥ ३७ ॥
 परोऽन्यः परमेश्वरो वा । तेषां अभिधा नामानि ॥ ३८ ॥ प-
 राक्रममकृन्धेव त्रियमाणमर्थद्वेवोन्मार्थनरोजिष्टवलवर्तर्द्रिष्टो
 निन्दितः स्वप्रारब्धकर्मसंचयो यत्र । दन्तियुद्धं स्वसमर्थेदन्त्यप्रे
 मृतप्रायदं हेविमर्दभयादिशानि प्रार्थितानि देवतानि यत्र ॥ ३९ ॥
 त्रियमाणेषु महत्या पादाघाताद्यवज्रा अपराधेन अशूरैराश्रित
 पलायनं यत्र । अतएवाशङ्किता निःशङ्का अमृगावर्तभयानक-
 स्थानेष्वापि गमनोन्मुक्ता गमनोन्मुक्ता यत्र ॥ ४० ॥ मर्मच्छे-
 दिन्या शराघातव्यथा विदितानुमिता जन्मान्तरस्वदुष्कृतिर्यत्र ।
 पलायमानकथनानां बन्धनेन हथिरपानाय प्रारब्धा वेतालव-
 दनाक्रमाः यत्र ॥ ४१ ॥ रक्तहृदपृथ्व्यामानि ध्वजच्छत्रचाम-
 राणि पङ्कजानि मिताम्भोजानि यत्र । रक्तहृदेषु संध्यारागप्रति-
 फलनादरुणं तेजस्कं तेजःसमूहलक्षणं रक्तपङ्कजं कोकनदं दिक्षु
 किरन् विशिष्टम् ॥ ४२ ॥ रथात्मचक्राणि च क्रमाद्वराः पर्वता
 आवर्ताश्च यत्र तथाविधम् । प्रमिडार्णवसमकाधिकयादृष्टं
 रक्तार्णवमिव स्थितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ हतो देश इति प्रथ-

असृक्सरिस्तीरजातकुन्तोन्नतवनदुमम् ।
 असृक्सरोबरोर्ध्वस्वपताकानलिनीगणम् ॥ ४९ ॥
 रक्तकर्मनिर्मग्ननराहृतसुहृज्जनम् ।
 करीन्द्रकुणपापातनिर्यज्ञप्रजनेक्षितम् ॥ ५० ॥
 हेतिलूनलतैर्वृक्षैः संदिग्धाधकबन्धकम् ।
 असृङ्गदीवहृदस्तिकटकर्पटनौगणम् ॥ ५१ ॥
 रक्तस्रोतःस्फुरच्छुक्लवस्त्राङ्गिणीरपिण्डकम् ।
 संचारनियतक्षिप्रभृत्यविच्छिन्नमानवम् ॥ ५२ ॥
 इतश्चेतश्च निपतत्कबन्धैरवधानवम् ।
 ऊर्ध्वस्थूलाक्षचक्रौघच्छिन्नसैन्यद्रवजनम् ॥ ५३ ॥
 रक्तनिःस्वनभांकारफेत्कारार्धमृतारवम् ।
 शिलामुखललद्रक्तधाराधूतरजःखगम् ॥ ५४ ॥
 सुतालोत्तालवेतालतालताण्डवसंकटम् ।
 पर्यस्तरथदावर्तनार्थान्तरितसङ्गतम् ॥ ५५ ॥
 अन्तस्थसज्जीवमटस्पन्दिस्पन्दनभीतिदम् ।
 रक्तकर्मपूर्णास्यकिंचिज्जीवकृपाच्छवम् ॥ ५६ ॥
 किंचिज्जीवनरोद्गीवदुःखदृष्टवधायसम् ।
 एकामिषोत्कक्रव्यादयुद्धकोलाहलाकुलम् ।
 एकामिषार्थयुद्धेहामृतक्रव्यादसंकुलम् ॥ ५७ ॥
 विवृत्तासंख्याश्चद्विरदपुरुषाधीश्वररथ
 प्रकृतोद्ग्रीवाप्रसूतलघिरोद्गारसुसरित् ।
 रणोद्यानं मृत्योस्तदभवदशुष्कायुधलतं
 सशैलं कल्पान्ते जगदिव विपर्यस्तमखिलम् ॥ ५८ ॥

मानपाटस्थान्दमः ॥ ४५ ॥ कलापैर्भूपैः शरैश्च वलितं व्या-
 मम् । नागा गजास्तदाकाराः शवाः, नागाः सर्पास्तदाकारास्तो-
 मरमुद्राश्च यत्र ॥ ४६ ॥ पूर्वार्थोक्तार्थे उत्तरार्थोक्तार्थो हेतुः
 ॥ ४७ ॥ नागानां गजानामङ्गेषु स्यूताः प्रोता हेत्योघा एव
 वृक्षास्तेषामंशवः किङ्गास्तलक्षणैः कुमुभंगकुलम् । जालकितं
 संजातजालकमिव कृतम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ कीन्त्राणां कुण-
 पेभ्यः शवेभ्य आपातनिर्यङ्गिणीपरिर्मतभ्रमकव्यादिजर्नरीक्षि-
 तम् ॥ ५० ॥ असृङ्गदीपु बहन्तः एवमाना हस्तिनां कटा
 गण्डाः कर्पटानि पत्स्याणवक्त्राणि च नागणा नौकासमूहा यत्र
 ॥ ५१ ॥ डिण्डीरः फेनः । संचागय नियतंगह्नैः क्षिप्रैः शी-
 प्रकारिभिर्वृक्षैर्विच्छिन्ना विवेचिताः ॥ ५२ ॥ ऊर्ध्वभूतैः स्थू-
 लाक्षैर्वृक्षैर्द्रव्यकर्मैः ॥ ५३ ॥ रक्तनिःस्वनसहिता भांकार-
 फेत्काररूपा अर्धमृतप्राण्याश्च यत्र । शिलामुखेषु ललन्त्याः
 खवन्या रक्तधारायाः पानाय निगलन्त्येन पक्षविधूननेनोद्भूत-
 जसः कङ्कादिखगा यत्र ॥ ५४ ॥ सङ्गटा जीवङ्गटाः ॥ ५५ ॥
 किंचिज्जीवन्वाकृपां अन्ततः प्राप्नुवन्तः शवा यत्र ॥ ५६ ॥
 युद्धेहामिषुं कचेष्टाभिः ॥ ५७ ॥ विशेषेण वृत्तानां मृतानां परि-

एकोनवत्वारिंशः सर्गः ३९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ वीर इवारक्तः कालेनास्तमितो रविः ।
 अमृततेजःपरिम्लानप्रतापोऽधौ समुज्जितः ॥ १ ॥
 रणरक्तहृच्चिर्व्योमदर्पणप्रतिबिम्बिता ।
 जहौ सूर्यशिरश्छेदे संध्यालेखोदभूत्क्षणम् ॥ २ ॥
 भूपातालनभोविग्म्यः प्रलयाब्धिजलौघवत् ।
 समाजग्मुस्तनूताला वेताला वलया इव ॥ ३ ॥
 मृष्टध्वान्तासिवलिते दिननागेन्द्रमस्तके ।
 संध्यारागारुणं कीर्णं तारानिकरमौक्तिकम् ॥ ४ ॥
 निःसत्त्वेषु तमोन्धेषु रसनारसशालिषु ।
 संकोचमाययुः पद्माभूतानां हृदयेष्विव ॥ ५ ॥
 मीलत्पक्षाः क्षणात्सुप्ताः कृच्छ्रोच्छिन्नतन्धराः ।
 कुलायेषु खगा आसञ्छवाङ्मेघेष्विव हेतयः ॥ ६ ॥
 आसन्नचन्द्रसुभगा लोकाः कुसुमपङ्कजः ।
 उल्लसद्बुद्ध्या जाता वीरपक्षेष्वाव ध्रियः ॥ ७ ॥
 रक्तधारिमयी सायमङ्गुलिशिलीमुखा ।
 संकुचद्वक्त्रपद्माभूद्रणभूमिरिवाक्षिणी ॥ ८ ॥
 उपर्यभूद्योमसरस्ताराकुमुदमण्डितम् ।
 अधस्त्वभूद्धारिसरः स्फुरत्कुमुदतारकम् ॥ ९ ॥
 तमस्यपेतभीतानि भूतानि मिलितान्यलम् ।

पयांसीव विसृत्तानि प्रसृतानि दिशं प्रति ॥ १० ॥
 आसीद्गणाङ्गणं गायत्रेतालकुलसंकुलम् ।
 कण्ठकङ्कालकाङ्कस्यकङ्ककाकोलकेलितम् ॥ ११ ॥
 अथ काष्ठचिताज्वालसताराम्बरभास्वरम् ।
 पचत्पचपचाशब्दिमेदोमांसमयानलम् ॥ १२ ॥
 सर्वाङ्गास्थिस्फुटस्फोटस्फुटश्चित्चयोन्मुखम् ।
 वेतालललनारब्धजललीलातिरोहितम् ॥ १३ ॥
 श्वकाकयक्षवेतालतालकोलाहलोलम्बणम् ।
 गमागमेन भूतानां समुद्भूतवनोपमम् ॥ १४ ॥
 रक्तमांसवसामेदोहरणव्यग्रप्रडाकिनि ।
 चर्वितासृग्धसामांसस्रवन्स्फुटपिशाचकम् ॥ १५ ॥
 मध्यमध्यचितालोकप्रकटासृक्शवव्रजम् ।
 विरूपिकानीयमानस्वांसन्यस्तमहाशवम् ॥ १६ ॥
 उल्ताण्डवोप्रकुम्भाण्डमण्डलोद्गमरोदरम् ।
 छमिच्छमिच्छप्रलापान्तं मेदोसृग्धाण्य साम्बुदम् ॥ १७ ॥
 बहद्रक्तनदीरंहोरुदभूचररूपिकम् ।
 वेतालकुलकङ्कालकर्षणाकुलकाकलम् ॥ १८ ॥
 मृतेभोदरमङ्गुषासुमवेतालबालकम् ।
 विविक्तं करणाद्देशापनक्रीडास्थराक्षसम् ॥ १९ ॥
 मत्सवेतालकलहचित्तालातरणोडघलम् ।

वर्तितानां चासंख्यानामश्वादीनां प्रकृताभ्यन्निष्ठान्भ्य उपग्रीवा-
 भ्यश्च प्रसृता रुधिरोग्रैः शोभनाः सरितो यत्र । अशुष्का रक्त-
 सेकपल्लविता आयुधलता यत्र तथाविधं रणभूमिलक्षणं मृत्यो-
 रद्यानसुपवनमासीत् ॥ ५८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहाराजायण-
 सात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

सूर्यस्यान्तमयः संध्या रक्षोवेतालसंकुला ।

बीभत्सबहलं राक्षो रणस्थानं च वर्णयते ॥ १ ॥

सूर्यपक्षे अमृततेजसि स्वच्छे नभसि परिम्लानप्रतापो मन्द-
 रश्मिः । समुज्जितस्यक्तः पातित इति यावत् ॥ १ ॥ सूर्य-
 लक्षणस्य सादिनः शिरसश्छेदे पातने सति प्राग्ब्योमद-
 र्पणे प्रतिबिम्बिता रक्तहृच्चिर्व्योम जहौ । क्षणमल्पकालम् ॥ २ ॥
 सर्वदिग्बलयनाद्वलयाकाराः स्तनन्तो ध्वनन्तस्तालाः करताला
 येषां, स्तनन्तो ध्वनन्तस्ताला इव दीर्घा वा वेतालाः ॥ ३ ॥
 दिनलक्षणस्य नागेन्द्रस्य गजप्रेष्ठस्य मस्तके नृपेण शाणनिपृष्टेन
 ध्वान्तासिना वलिते खण्डिते सति रागो रक्तं तेनारुणं तारानि-
 करलक्षणं गजमौक्तिकं विकीर्णमिन्दुप्रेक्षा ॥ ४ ॥ निःसत्त्वेषु
 निर्गतहंसादिजन्तुषु निष्प्राणेषु च । तमसान्धकारेण मोहेन
 बान्धवेषु रसशालिषु सरःसु प्राग्जीवन्प्रेमवत्सु च । रसनाः
 प्राग्भ्रमरादिभिः प्राणैश्च ध्वनन्तः ॥ ५ ॥ हेतिपक्षे कृच्छ्रेण

मरणदुःखेन प्रोच्छिन्ना उन्नामिताः कन्धराः कण्ठा येः ॥ ६ ॥
 आमन्नस्य चन्द्रस्य सुभगालोकलक्षणास्तम्भदशाश्च कुमुदादिकु-
 मुमपङ्कजः ॥ ७ ॥ अचिन्नीपक्षे संध्यारागप्रतिफलनाद्रक्तसह-
 शवारिप्रचुराः । शिलीमुखा वाणा भ्रमराश्च । वक्त्राण्येव वक्त्राणीव
 वा पद्मानि यस्याः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्राग्गपतानि वियुक्तानि प-
 क्षान्मिलितान्यन्यपरिचयात्परस्परस्माद्गीतार्तातीत्यर्थः ॥ १० ॥
 कङ्कालकानां शवानामङ्ग उन्सङ्गे ॥ ११ ॥ अथ रणाङ्गणं वक्ष्य-
 माणविशेषणमासीदित्यासर्गान्तमनुवर्तते ॥ १२ ॥ अस्मिन्
 स्फुटैरासमन्तात्स्फोटैः स्फुटन्तश्चित्चया एव वारवदुन्मुखाः
 प्राधान्येन प्रकाशमाना यत्र । वेतालललनभिरारब्ध जल-
 लीला जलक्रीडा तस्यामिव चितामिषु निरोहितमन्तर्धानं यत्र
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्रवन्त्यै सृङ्गिणी ओष्ठप्राप्तौ येषां तथा-
 विधाः पिशाचका यत्र ॥ १५ ॥ मध्यमध्यचित्तासु आलंकाः
 पिशाचैरालोक्यमानाः प्रकटासृजः शवव्रजा यत्र । विरूपिकाः
 पूतनाः ॥ १६ ॥ कुम्भाण्डाः पचिण्डलाः पिशाचजातिभेदाः ।
 छमिच्छमिदिति प्रलापा इव शववक्त्रान्ते उवालाशब्दा यत्र ।
 मेदोसृजां बाष्पैः सार्द्धधूमैः साम्बुदमिव ॥ १७ ॥ रक्तनदी-
 रंहसि रुढा निखातपादा अतएव भूचरीव लक्ष्यमाणा रूपिका
 यत्र । वेतालकुलानां कंकालानां शवानां कर्षणासु कुलोचितानि
 काकलानि हर्षकलकूजितानि यत्र ॥ १८ ॥ १९ ॥ चित्ताना-

वहद्रक्तवसामिश्रगन्धबन्धुरमारुतम् ॥ २० ॥
 रूपिकापेटिकावान्तरणद्रट्टारवम् ।
 अर्धपक्षवाखादलुब्धयशोलसत्कलि ॥ २१ ॥
 तुङ्गवक्त्रकलिङ्गाङ्गतङ्गणाङ्गलगत्स्वगम् ।
 तारापातोपमहसत्संमुखज्वालरूपिकम् ॥ २२ ॥
 पतङ्गतालसोल्लासमध्यस्थासृग्विरूपिकम् ।
 पिशाचाकर्णिताभ्यर्णयोगिनीगणनायकम् ॥ २३ ॥
 प्रसृताभ्रमहातन्त्रीप्रायसंपन्नवादनम् ।
 पिशाचवासनोत्क्रान्तपिशाचीभूतमानवम् ॥ २४ ॥
 रूपिकालोकनापूर्वत्रासाधर्म्युतसद्भट्टम् ।
 कच्चिद्वेतालरक्षोभिरपरीपूर्णमद्रकम् ॥ २५ ॥

स्वरूपिकास्कन्धपतच्छवन्नस्तनिशाचरम् ।
 नभःसंघट्टितापूर्वभूतपेटकसंकटम् ॥ २६ ॥
 अतिप्रयत्नापहतत्रियमाणनरामिषम् ।
 स्वभस्यापेक्षपक्षेषु विक्षितशवराशिमत् ॥ २७ ॥
 शिवामुखानलशिखाखण्डोत्थमितिरक्तगैः ।
 समुद्गीननवाशोकपुष्पगुच्छमिवाभितः ॥ २८ ॥
 कबन्धकन्धराबन्धव्यप्रवेतालबालकम् ।
 यक्षरक्षःपिशाचादिकचदाकाशगोलमुकम् ॥ २९ ॥
 आकाशभूधरनिकुञ्जगुहान्तराल-
 पिण्डोपमण्डिततमोम्बुदपीठपूरम् ।
 व्यालोलभूतरभसाकुलकल्पवत-
 व्याधूतलोककरकाण्डकपेटकल्पम् ॥ ३० ॥

इत्यापि श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे ली० निशाचराकुलरात्रिराणगणवर्णनं नाम एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ४०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवं निशाचराचारचिरघोरे रणाङ्गणे ।
 अहनीव जनाचारे स्थिते यामावरेहिते ॥ १ ॥
 हस्तहार्यतमःपिण्डस्फुटकुञ्ज्ये निशागृहे ।
 लाभोच्छदोच्छलचते भूतसंघे प्रबलगति ॥ २ ॥
 निःशब्दे ध्वान्तसंचारे निद्रारुद्धककुब्जगणे ।
 लीलापतिरुदारात्मा किञ्चिन्विभ्रमना इव ॥ ३ ॥
 प्रातःकार्यं विचार्याशु मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः ।

मलातैज्वलदुमुर्कैर्गणस्तेनोज्ज्वल दाप्रम् ॥ २० ॥ रूपि-
 काणां पृथगभेदानां पेटिका करण्डास्तागमेव प्रसिद्धाः । य-
 क्षाणां उद्गमनकलिः कलहो यत्र ॥ २१ ॥ तुङ्गेषु वज्रादिदंश-
 जनामङ्गेषु लगन्तो निशाचरगणा यत्र । तारापातोपमहसत्सं-
 र्हसन्त्यः संसृज्यकृतज्वालारूपिका यत्र ॥ २२ ॥ अमृक्पिच्छले
 पतन्मु वेनालेषु हासादिमोहगता अमृक्प्रधाना विरूपिका यत्र
 ॥ २३ ॥ आभ्रमहातन्त्रीभिः प्रायेण संपन्नानि वादनानि यत्र
 ॥ २४ ॥ रूपिकाणामालोकनादपूर्वत्रास आकस्मिक भय त-
 स्मान् । मद्रकं कल्याणोन्सवः ॥ २५ ॥ नभसि संघट्टितैरपूर्वैः
 प्रसिद्धविलक्षणभूतपेटकैः संकटं निरन्तरम् ॥ २६ ॥ स्वेपु
 स्वायेपु भक्ष्यापेक्षपक्षेषु ॥ २७ ॥ शिवा जम्बुकास्तन्मुखान-
 लज्वालभिरखण्डमनुच्छेदमुन्धमितिभिर्मुच्छातः प्राप्तसंज्ञैः र-
 क्तगै रक्तज्यासैनैरर्थ ॥ २८ ॥ कबन्धकन्धरासु च्छिन्नशिरोब-
 न्धनकांडासु व्यप्रा वेतालबालका यत्र । यक्षादीनां कचन्तो
 दीप्यमाना आकाशगा उन्मुका ज्वलदलानि यत्र ॥ २९ ॥
 आकाशभूधरेषु तदीयनिकुञ्जानां गुहानां चान्तरालेषु च पिण्ड-
 वन्निषिडनया उपमण्डितस्तमोलक्षणः अम्बुदर्पादानां पीठवत्प्र-
 तिष्ठिताम्बुदानां पुरः समूहो यत्र । व्यालोलानां भूतानां रभ-

दीर्घचन्द्रसमाकारे शयने हिमशीतले ॥ ४ ॥
 चन्द्रोदरनिभे चारुगृहे शिशिरकोटरे ।
 निद्रां मुहूर्तमगमन्मुद्रितेक्षणपुष्करः ॥ ५ ॥
 अथ ते ललने व्योम तत्परित्यज्य तद्वहम् ।
 रन्ध्रैर्विविधशतुर्वातलेखेऽङ्गमुकुलं यथा ॥ ६ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 कियन्मात्रमिदं स्थूलं शरीरं वाग्धिदांवर ।
 रन्ध्रेण तन्नुतनुना कथमाश्वाविशत्प्रभो ॥ ७ ॥

मेन वंगेन आकुलं कल्पवातिव्याधृता लोका जनास्तदीयकरका-
 दिसंभाराश्च यत्र तथाविधे यदण्डकपेटं ब्रह्माण्डोदरं तत्कल्पं
 रणाङ्गणामासीदित्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-
 तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

सुप्ते विदूरे वेदमप्रवेशो ऋषिलीलयोः ।

आतिवाहिकदेहस्य तत्त्वं चात्र निरूप्यते ॥ १ ॥

निशाचराणामाचारेण चिरं घोरे भयानकं रणाङ्गणे । या-
 मानां यमसंबन्धिनो दूतानामवगणां निकुञ्जानां पिशाचादीनां
 च इहितं चिन्तितं । अहनि जनानां यथोचिताचारवत् एवं वर्णि-
 तप्रकारेण स्थितं सतीत्यर्थः ॥ १ ॥ हस्तं हर्तुं शक्यैरिव नि-
 बिडस्तमःपिण्डैः स्फुटानि प्रकटीभूतानि कुञ्जानि यत्र तथाविधे
 निशालक्षणे गृहे भक्ष्यमृद्धलाभे उच्छेदं उद्रतवक्त्रं उच्चलं
 पलायमानं च तं याज्यादैव्यं यस्मात्तथाविधे भूतसंघे प्रबलगति
 क्रीडति सति । चते याचने । घनर्थे कविधानमिति भावे कः
 ॥ २ ॥ रणाङ्गणस्थितिमुक्ता नगरस्थितिमाह—निःशब्द इति ।
 ककुब्जगणशब्देन दिक्समूहस्थितप्राणिनो लक्ष्यन्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥
 अगमन्प्राप ॥ ५ ॥ ते ललने ऋषिलीले ॥ ६ ॥ सूक्ष्मतम-
 तिष्ठिताम्बुदानां पुरः समूहो यत्र । व्यालोलानां भूतानां रभ-

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

आधिभौतिकदेहोऽहमिति यस्य मतिभ्रमः ।
तस्यासाधगुरुन्ध्रेण गन्तुं शक्नोति नानघ ॥ ८ ॥
रोधितोऽहमनेनेति नमाम्यत्रेति यस्य धीः ।
अनुभूतानुभवती भवतीत्यनुभूयते ॥ ९ ॥
येनानुभूतं पूर्वार्धं गच्छामीति स तत्क्रियः ।
कथं भवति पश्चार्धं गमनोन्मुखचेतनः ॥ १० ॥
नहि वार्युर्ध्वमायाति नाधो गच्छति पावकः ।
या यथैव प्रवृत्ता चित्सा तथैव प्रतिष्ठिता ॥ ११ ॥
छायायामुपविष्टस्य कुतस्तापानुभूतयः ।
यस्य संवेदनेऽन्योऽर्थः केनचिन्नानुभूयते ॥ १२ ॥
यथा संवित्तथा चित्तं सा तथावस्थितिं गता ।
परमेण प्रयत्नेन नीयतेऽन्यदशां पुनः ॥ १३ ॥
सर्पैकप्रत्ययो रज्ज्वाभसर्पप्रत्यये बलात् ।
निवर्ततेऽन्यथा त्वेष तिष्ठत्येव यथास्थितः ॥ १४ ॥
यथा संवित्तथा चित्तं यथा चित्तं तथेहितम् ।
बालं प्रत्यपि संसिद्धमेतत्को नानुभूतवान् ॥ १५ ॥

यः पुनः स्वप्नसंकल्पपुरुषः प्रतिमाकृतिः ।
आकाशमात्रकाकारः स कथं केन रोध्यते ॥ १६ ॥
चित्तमात्रं शरीरं तु सर्वस्यैव हि सर्वतः ।
विद्यते वेदनाच्चैतत्कचिदेतीव हृत्तात् ॥ १७ ॥
यथाभिमतमेवास्य भवत्यस्तमयोदयम् ।
आदिसर्गे स्वभावोत्थं पञ्चाङ्गैतैक्यकारणम् ॥ १८ ॥
चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।
विच्छेदत्रयमेकं त्वमविनाभावनावशात् ॥ १९ ॥
एतच्चित्तशरीरत्वं विद्धि सर्वगतोदयम् ।
यथा संवेदनेच्छत्वाद्यथा संवेदनोदयम् ॥ २० ॥
वसति त्रसरेण्वन्तर्ध्रियते गगनोदरे ।
लीयतेऽङ्कुरकोशेषु रसीभवति पल्लवे ॥ २१ ॥
उल्लसत्यम्बुवीचित्वे प्रनृत्यति शिलोदरे ।
प्रवर्पत्यम्बुदो भूत्वा शिलीभूयावतिष्ठते ॥ २२ ॥
यथेच्छमम्बरे याति जठरेऽपि च भूभृताम् ।
अनन्तराकाशवपुर्धत्तेऽथ परमाणुताम् ॥ २३ ॥
भवत्यद्रिर्धराधारो बद्धपीठो नभःशिराः ।

कजिज्ञासया पृच्छति—क्रियादिति । क्रियन्मात्रं चतुर्हस्तप्रमाणैर्धर्ममिति यावत् ॥ ७ ॥ असौ स्थूलदेहः । अणुगन्ध्रेण सूक्ष्मच्छिद्रेण ॥ ८ ॥ तन्कुतस्तत्राह—रोधित इति । रोधितो निरुद्धः अत्रास्मिच्छिद्रे न मामि मातुं न शक्नोमि नरदेहस्वभावत्वादिति यस्य धीः पूर्वं शतशोनुभूतमेव स्थूलदेहस्वरूपवामनोऽनुभवती भवति । शपश्यनोर्नित्यवचनानुमभावश्छायादसः । तेन इति एवंगीत्या अगमनमेवानुभूयते इत्यर्थः ॥ ९ ॥ येन तु स्थूलनरदेहतादात्म्यबुध्यभावादतिवाहिकदेहमात्रवनिश्चयाच्च पूर्वार्धपूर्वकालिकदेहवासनासमृद्ध सूक्ष्मतर्भापिच्छिद्रे गच्छामि गमनसमर्थोऽस्मीत्येवं शतशोऽनुभूतं सादृशगमनस्वभावोन्मुखान्मचेतनांशस्वभावः पुरुषः पश्चार्धवत्तरकाके तत्क्रियः स्थूलदेहानुरूपनिर्गोधादिक्रियाविशिष्टः कथं भवति । प्रागाविर्भूतशक्तिस्वभावस्यान्यथात्वायोगादिति भावः ॥ १० ॥ बहिरपि वस्तुशक्तिस्वभावस्तथैव नियतो दृष्ट इत्याह—नहीति । प्रवृत्ता प्रागाविर्भूतशक्तिः ॥ ११ ॥ स्थूलदेहात्मबुद्धिरहितयोगिपशाचादीनामपि निरोधदुःखाभावं द्वैतमात्राध्यासरहितानां तत्त्वज्ञानां तदुःखं नास्तीति किं वक्तव्यमित्याशयेनाह—छायायामिति । यस्य परमात्मनः सम्यग्वेदने साक्षात्कारे सति ॥ १२ ॥ नन्वधिष्ठाने संविदि स्थैर्यसाक्ष्मादिशक्त्याविर्भावोऽपि चित्तस्य तदनुविधायित्वं कुतस्तत्राह—यथेति । कथं तर्ह्यन्यथाभावस्तत्राह—परमेणेति । योगज्ञानाभ्यासादिप्रयत्नेनैत्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्र ज्ञानप्रयत्नेनान्यथाभावमुदाहरति—सर्पेति । असर्पप्रत्यये रज्जुतत्त्वनिर्णये सति ॥ १४ ॥ चित्तस्य संविच्छक्त्यनुसारित्वमिव चेष्टयाचित्तानुसारित्वमपि प्रसिद्धतरमित्याह—यथेति ॥ १५ ॥ ननु स्थूल-

देहवदानिर्वाहकं चित्तशरीरमपि कुतो न रोध्यते तत्राह—य इति ॥ १६ ॥ ननु भौतिकस्यास्य देहस्य ज्ञानबलाद्वा कथं चित्तशरीरग्वग्रामिस्तत्राह—चित्तमात्रमिति । हृत्ताद्विदनाद्विदने ज्ञान तद्वलादेति आयातीति । तथाच न भूतानि चित्तामृतध्वक्मन्तानि भावः ॥ १७ ॥ भूतानां चित्ताद्वृथक्मन्तानुपपादयति—यथाभिमनमिति । अस्य परमात्मनः अभिमाने चित्तवृत्तिस्तदनतिक्रम्यति यथाभिमनम् । अस्य भूतजातस्य । अस्तमयोदयमिति समाहङ्गद्वन्द्वः । स्वभावः स्वभाविकमज्ञानं कर्म वा तदुत्थम् । स्थूलानि भूतानि भौतिकानि च द्वैते तेषां मेलनेनकदेहभावेनैक्यं च नत्र कारणं पञ्चीकरणं पश्चाद्वर्ततात्यर्थः ॥ १८ ॥ एवं चित्ताव्यक्त्योर्गपि न शुद्धचित्तः पृथक्मन्तव्याह—चित्ताकाराभिमति । अविनाभावना अधिष्ठानसत्ताव्यतिर्गकेणास्फुरण तद्वशात् ॥ १९ ॥ एवमधिष्ठानरताध्यानसत्ताम्यायेऽपि स्थूलान्मूर्ध्मे अनिरोधहेतुर्विंशोऽस्तीत्याह—एतदिति । सर्ववस्तुषु गतः प्राप्त उदयः स्वैरभावविभाज्यकार्यस्य तत्तथाविधं विद्धि । तन्कुतः । यतो यथासंवेदनोदय संवेदनपूर्ववासनाकमानुसारिपदार्थास्पृन्तिस्तदनतिक्रम्योदयो यस्य तथास्वभावेन बाह्यवस्तुशक्त्यनुसारिस्वभावम् । तदपि कुतः । यथासंवेदनेच्छत्वात् यतः शुक्तिमपि रजनात्मना संविदिताभिच्छति न शुक्तिशक्तिमनुसृत्योपक्षतं । तथाच स्थूलस्य बाह्यवस्तुनुसारित्वाग्नौरेधोऽपि न संवेदनेच्छामात्रानुसारिणश्चित्तशरीरस्य निरोध इति भावः ॥ २० ॥ सर्वगतोदयत्वं प्रपञ्चयति—वसतीत्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ न विद्यतेऽन्तः आकाशवपुर्वकाशस्वरूपं यत्र तथाविधं सत्परमाणुतां धत्ते ॥ २३ ॥ वनलक्षणं तन्मूहं दधत् सत् अद्रिर्भवति । बद्धपीठो दृढमूलः । देह-

देहस्यान्तर्बहिरपि दधद्वनतनूहहम् ॥ २४ ॥
 भवत्याकाशमाधत्ते कोटीः पद्मजसन्नाम ।
 अनन्याः स्वात्मनोऽभिरावर्तरेचना इव ॥ २५ ॥
 अनुद्विग्नप्रबोधोऽसौ सर्गादौ चित्तदेहकः ।
 आकाशात्मा महान्भूत्वा वेत्ति प्रकृततां ततः ॥ २६ ॥
 असत्यमेव वारित्वं बुद्ध्योदेतीव तत्तथा ।
 वन्द्यापुत्रोऽयमस्तीति यथा स्वप्ने भ्रमो नरः ॥ २७ ॥

श्रीराम उवाच ।

किं चित्तमेतद्भवति किंवा भवति नो कथम् ।
 कथमेव न सद्रूपं नान्यद्भवति वीक्षणात् ॥ २८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

प्रत्येकमेव यच्चित्तं तदेवं रूपशक्तिकम् ।
 पृथक्प्रत्येकमुदितः प्रतिचित्तं जगद्भ्रमः ॥ २९ ॥
 क्षणकल्पजगत्संघाः समुद्यन्ति गलन्ति च ।
 निमेषान्कस्यचित्कल्पान्कस्यचिच्च क्रमं शृणु ॥ ३० ॥
 मरणादिमयी मूर्छा प्रत्येकेनानुभूयते ।

यैषा तां विद्धि सुमते महाप्रलययामिनीम् ॥ ३१ ॥
 तदन्ते तनुते सर्गं सर्वं एव पृथक्पृथक् ।
 सहजस्वप्नसंकल्पान्संभ्रमाचलनृत्तवत् ॥ ३२ ॥
 महाप्रलयराज्यन्ते चिरादात्ममनोवपुः ।
 यथेदं तनुते तद्वत्प्रत्येकं मृत्यन्तरे ॥ ३३ ॥

श्रीराम उवाच ।

मृतेरनन्तरं सर्गो यथा स्मृत्यानुभूयते ।
 चिरात्तथानुभवति नातो विश्वमकारणम् ॥ ३४ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

महति प्रलये राम सर्वं हरिहरादयः ।
 विदेहमुक्ततां यान्ति स्मृतेः क इव संभवः ॥ ३५ ॥
 अस्मदादिः प्रबुद्धात्मा किलावश्यं विमुच्यते ।
 कथं भवन्तु नो मुक्ता विदेहाः पद्मजादयः ॥ ३६ ॥
 अन्ये त्वमिव ये जीवास्तेषां मरणजन्मसु ।
 स्मृतिः कारणतामेति मोक्षाभाववशादिह ॥ ३७ ॥

स्यान्तराद्यादिभावः स्वप्ने प्रसिद्धो बहिस्त्विन्द्रजालादौ ॥ २४ ॥
 स्वात्मनश्चित्स्वरूपादनन्या अभिधाः पद्मजसन्नां ब्रह्माण्डानां
 कोटीः आगमन्तादन्ते ॥ २५ ॥ अनुद्विग्नः उद्वेगादविपर्यस्तः
 कर्मानुसारिप्रबोधो यस्य । आकाशात्मा आकाशादिकमेण म-
 हान् ब्रह्माण्डात्मा भूत्वा प्रकृततां प्रस्तुततां प्रारब्धकर्मानुसारि-
 प्रवृत्तिम् ॥ २६ ॥ वारित्वं मृगनृणादौ यथेति शेषः । वन्द्या-
 पुत्रोऽयमस्तीति यथा स्वप्ने भ्रम उदेतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥
 मृक्षमनसं चित्तमेव सर्वजगत्सर्वशक्तिकमन तदेवापरिज्ञाततत्त्व
 स्थूलभिव भूत्वा परतन्त्र भवति । परिज्ञाततत्त्व तु व्यवहारे सर्व-
 त्वाप्रतिहृतं स्वतन्त्रमित्युक्तं तत्र किमस्मदादिचित्तं प्रत्येकमेव श-
 क्तिकं भवन्त्युत न । आद्यं प्रतिचित्तं विचित्रसर्वभेदसत्त्वप्रमदः ।
 द्वितीये तु चित्ताज्यं चित्तादन्यदेव जगद्रूप स्यात्तथैव सर्वैर्वा-
 क्षणात्तथा च ज्ञानेन चित्तनाशोऽपि जगदनुवृत्तिरेव स्यादित्या-
 शयेन श्रीरामः पृच्छति—किमिति । एतदस्मदादिसंवेदधि-
 चित्तं एतदुक्तशक्तिकं भवति किं वा नो भवति । आद्यं प्रति-
 चित्तं भिन्ने जगत्सद्रूपं कथं न । द्वितीये तु अन्यकथं न भव-
 तीति कथंशब्दद्वयस्य प्रत्येकमन्वयः ॥ २८ ॥ तत्रायकल्प-
 मेवाभ्युपगम्य वसिष्ठ उत्तरमाह—प्रत्येकमिति ॥ २९ ॥ ३० ॥
 कथं तर्हि महाप्रलयानन्तरं मृष्टिप्रवादास्तत्राह—मरणेति । व्य-
 ष्टिकृतसर्गे प्राक्तनमरणमेव महाप्रलय इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सहजा-
 न्स्वाभाविकाविद्योत्थानवस्थायस्यस्वप्नसंकल्पान् । तस्य त्रय आ-
 वयथास्त्रयः स्वप्नाः इति श्रुतेः । संभ्रमश्चित्तमोहः ॥ ३२ ॥
 आत्मनः परब्रह्मणः समष्टिमनोवर्णहिरण्यगर्भः सत्यसंकल्पानुवृत्ते
 तथैव न तदतिक्रम्येति न प्रतिचित्तं जाग्रदप्रबुद्धचित्तप्रम-
 क्तिः । स्वप्नादां तु वैचित्र्यं दृष्टत्वादिष्टमेवेति भावः । अधवायं
 दृष्टान्तः यथा समष्टिमनोवर्णहिरण्यगर्भः समष्टिभोग्यं प्रपञ्चं

तनुते तथा व्यष्टिमनोमात्रो जीवोऽपि स्वस्वभोग्यं स्वप्रादिव्यष्टि-
 प्रपञ्चमिति ॥ ३३ ॥ ननु 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा
 वदति तत्कमेणा कगेति' इति श्रुत्या सर्वानुभवाच्च स्मृति-
 वन्क्रियाणामेकवस्तुविषयत्वं निश्चितं स्मृतिश्च स्वकारणानु-
 भवस्य सत्यार्थत्वे यथार्था अत्रत्यार्थत्वे त्वयथार्था । तत्रा-
 स्माकं भ्रान्तिबहुलत्वादासत्यसंकल्पत्वाच्च स्मृतेरयथार्थत्वे त-
 जन्यकतिपयस्मृतिप्रपञ्चस्यामत्यतास्तु । हिरण्यगर्भस्य तु
 सर्वज्ञत्वेनाभ्रान्तस्वात्मसत्यसंकल्पत्वाच्च तस्मृतेरयथार्थत्वायोगेन
 तन्मृष्टप्रपञ्चस्य न मिथ्यात्वप्रसक्तिरित्याशयेन रामः श-
 क्ते—मृतेरिति । यथा व्यष्टिर्जावैर्मृतेरव्यहिनोत्तरकाले स्मृ-
 त्या स्वकृतमर्गोऽनुभूयते तथा समष्टिरपि चिरान्महाप्रलयादन-
 न्तरं स्वकीयया यथार्थस्मृत्या मृष्टं प्रपञ्चमनुभवति अतस्तस्मृ-
 त्या ऋद्राक्तनसत्यार्थानामेवैतन्कल्पीयसत्यविश्वकारणत्वसंभवा-
 द्विश्वमकारणं ब्रह्मातिरिक्तसत्यकारणताशन्यमिति यन्प्राक् प्रति-
 ज्ञातं तन्मतव्याघात इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ भवेदेवं यथादिसर्गे
 यथार्थानुभवजन्या मर्गेहेतुः स्मृतिस्तस्य संभवत् । नहि सा
 प्रथमं हिरण्यगर्भपदप्राप्तस्योपासकस्य संभवति तस्य हि स्मृति-
 रूपासनोपनीतसंस्कारजन्या न यथार्थानुभवजन्या । उपासना च
 प्राक्तनी व्यष्टेरेव समष्टिभावचिन्तनं न यथार्थानुभव इत्ययथा-
 धोपासनासंस्कारजस्मृतिजन्यत्वाभादिसर्गस्य सत्यताप्रसक्तिः ।
 नहि प्राक्तनाः केचिदन्ये सर्वज्ञानादानीं सन्ति । सर्वेषां प्रागे-
 व मुक्तत्वात् । द्वितीयकल्पादिसर्गहेतुस्मृतेस्तु पूर्वसर्गानुभूतमि-
 ध्यार्थविषयतवेति न कापि सगमत्यताप्रसक्तिरित्याशयेन वसिष्ठः
 समाधत्ते—महतीत्यादिना ॥ ३५ ॥ प्रबुद्धात्मा तत्त्ववित्
 ॥ ३६ ॥ मरणजन्मसु मरणजन्मप्रयोजकसर्गेषु स्मृतिः प्राक्-

जीवो हि मृतिमूर्च्छान्ते यदन्तः प्रोम्भिषन्निव ।
 अनुन्मिषित एवास्ते तत्प्रधानमुदाहृतम् ॥ ३८ ॥
 तद्योमप्रकृतिः प्रोक्ता तदव्यक्तं जडाजडम् ।
 संस्मृतरेस्मृतेश्चैव क्रम एष भवोदये ॥ ३९ ॥
 बोधोन्मुखत्वे हि महत्तत्प्रबुद्धं यदा भवेत् ।
 तदा तन्मात्रदिकालक्रिया भूताद्युदेति खात् ॥ ४० ॥
 तदेवोच्छूनमाबुद्धं भवतीन्द्रियपञ्चकम् ।
 तदेव बुध्यते देहः स एषोऽस्यातिवाहिकः ॥ ४१ ॥
 चिरकालप्रत्ययतः कल्पनापरिपीवरः ।
 आधिभौतिकताबोधमाधसे चैष बालवत् ॥ ४२ ॥
 ततो दिक्कालकलनास्तदाधारतया स्थिताः ।
 उद्यन्त्यनुदिता एव वायोः स्पन्दक्रिया इव ॥ ४३ ॥
 वृद्धिमित्थमयं यातो मुधैव भुवनभ्रमः ।
 स्वमाङ्गनासङ्गसमस्त्वनुभूतोऽप्यसन्मयः ॥ ४४ ॥
 यत्रैव त्रियते जन्तुः पश्यत्याशु तदेव सः ।
 तत्रैव भुवनाभोगमिममित्थमिव स्थितम् ॥ ४५ ॥
 व्योमैवानुभवत्यच्छमहं जगदिति भ्रमम् ।
 व्योमरूपं व्योमरूपी जीवो जात इवात्मवान् ॥ ४६ ॥
 सुरपत्तनशैलार्कतारानिकरसुन्दरम् ।
 जरामरणवैक्लव्यव्याधिसंकटकोटरम् ॥ ४७ ॥

नमिध्यार्थानुभववासनाजन्यवेत्याशयः ॥ ३७ ॥ ननु हैरण्य-
 गर्भी सृष्टिः प्रधानान्महदहंकारादिक्रमेण पुगणादिषु ध्रुयते,
 जैवी तु सा सहसैव जायते तत्र कथं तत्सृष्टिसाम्यं जैवसृष्टे-
 रित्याक्षयं तत्रापि प्रधानान्महदादिक्रममुपपादयति—जीवो ही-
 त्यादिना । अनुन्मिषितो बहिरिति शेषः । तत्तादवस्थ्य प्रधानं
 मूलप्रकृतिरित्युदाहृतं पुराणादावित्यर्थः ॥ ३८ ॥ 'आकाश इव
 तदोतं च प्रोतं च' इत्यादिभूतेष्व्यामादिशब्दानामपि तत्र प्रतिदि-
 माह—तदिति । विप्रतिविम्बप्रहाजजडाजडम् । संस्मृतैः समस्य
 अस्मृतैः प्रलयस्य च क्रमः आद्यन्तावधिरेष इत्यर्थः ॥ ३९ ॥
 तदेव बोधोन्मुखत्वे महत्तत्त्वं प्रबुद्धं सदहंकाराख्यं यदा भवे-
 तदा तदवस्थात् खात् प्रागुक्तावकाशात्तन्मात्रादिभूतभौतिका-
 न्तमुदेतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥ आ उच्छूनमीषदुच्छूनं सूक्ष्मावस्थ-
 मित्यर्थः । बुध्यते स्वप्रजागरयोः ॥ ४१ ॥ आधिभौतिकताबोधं
 भौतिकस्थूलदेहाहंभावम् ॥ ४२ ॥ दिक्कालपदेन तदाश्रितप-
 दार्था लक्ष्यन्ते । तदाधारतया स्थूलदेहाश्रितचक्षुराद्यधीनतया
 स्थितास्तत्तद्देशकालगतपदार्थकलनाः उद्यन्ति प्रादुर्भवन्ती-
 त्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आगन्तुकदेहाद्यात्मना आत्मवान्
 जात इव सन् अहमिति जगदिति च भ्रममनुभवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥
 जगद्भ्रममेव विशेषणैः प्रपञ्चयति—धुरेत्यादिना । इन्द्रादयः
 सुराः अमरावत्यादीनि तत्पत्तनानि मेवाद्यस्तदाधारशैलास्तान्प्र-
 दक्षिणीकुर्वाणा अर्कतारानिकरास्तैः सुन्दरम् । कोटरमत्र मर्त्य-
 लोकादिच्छिद्रम् ॥ ४७ ॥ खानुकूलानां भावः संपादनं प्रति-

स्वभावाभावसंरम्भस्थूलसूक्ष्मचराचरम् ।
 साध्यप्रवृत्तीन्दीशाहोरात्रिकलक्षणक्षयम् ॥ ४८ ॥
 अहं जातोऽमुना पित्रा किलात्रेत्यासनिश्चयम् ।
 इयं माता धनमिदं ममेत्युदितवासनम् ॥ ४९ ॥
 सुकृतं दुष्कृतं चेदं ममेति कृतकल्पनम् ।
 बालोऽभूवमहं त्वद्य युवेति विलसद्बुद्धिः ॥ ५० ॥
 प्रत्येकमेव मुदितः संसारवनखण्डकः ।
 ताराकुसुमितो नीलमेघचञ्चलपल्लवः ॥ ५१ ॥
 चरन्नरमृगानीकः सुरासुरविहंगमः ।
 भालोककौसुमरजाः श्यामागहनकुञ्जकः ॥ ५२ ॥
 अधिपुष्करिणीपूर्णो मेवाद्यचललोष्टकः ।
 चित्तपुष्करबीजान्तर्निनीनानुभवाङ्कुरः ॥ ५३ ॥
 यत्रैष त्रियते जीवस्तत्रैवं पश्यति क्षणात् ।
 प्रत्येकमुदितेष्वेवं जगन्वण्डेषु भूरिशः ॥ ५४ ॥
 कोटयो ब्रह्मरुद्रेन्द्रमरुद्भिणुविवस्वताम् ।
 गिर्येधिमण्डलद्वीपलोकांतरदशा गताः ॥ ५५ ॥
 याता यास्यन्ति यास्यन्तेता दृष्टयो नष्टरूपिणीः ।
 या ब्रह्मण्युपवृंह्यास्ताः के गणयितुं क्षमाः ॥ ५६ ॥
 एवं कुड्यमयं विश्वं नास्त्येव मननादृते ।
 मनने चलमेवान्तस्तदिदानीं विचारय ॥ ५७ ॥

कूलानां चाभावो निवारणं तद्विषये संरम्भेणोद्योगेन युक्ताः
 स्थूलाः सूक्ष्माश्चराचराश्च प्राणिनो यत्र । अचराणामपि
 लतानां सालम्बनदेशे प्रमत्तस्य निरालम्बनप्रदेशपरिहारस्य च
 दर्शनादचरसाधारण्योक्तिः । अवयवश्च अद्वयश्च उर्वा च नद्यश्च
 ईशास्तत्तदधिपतयश्च तैः सहिताः अहोरात्रादयो यत्र ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥ हृदि विलसन् स्फुरन्तं जगद्भ्रमं पश्यतीति पूर्वत्र सं-
 बन्धः । पुल्लङ्गविशेषणस्य स्त्रीवता पदसंस्कारपक्षाश्रयणात्
 ॥ ५० ॥ इदानीं तमेव प्रत्येकं जीवसंसारं वनखण्डंवेन वर्ण-
 यति—प्रत्येकमित्यादिना । ताराभिः कुसुमितः संजातपुष्पः
 ॥ ५१ ॥ नरा एव मृगानां कानि यत्र । आलोकप्रधानान्यहानि
 कौसुमरजांसि यत्र । श्यामा रात्रय एव गहना दुष्प्रवेशाः कु-
 ञ्जका लतागृहाणि यत्र ॥ ५२ ॥ निलीनः संस्कारात्मना
 स्थिता अनुभवाश्रितवृत्तयोऽद्विष्टा यत्र ॥ ५३ ॥ पश्यति वर्णित-
 वनखण्डकमिति शेषः ॥ ५४ ॥ मरुतो देवाः । लोकान्ता-
 न्यान्तराणि ब्रह्माण्डगर्भस्थानि पश्यन्तीति तद्दृष्टव्येतां ब्रह्मा-
 दीनां कोटयो गताः ॥ ५५ ॥ नष्टरूपिणीः असत्स्वरूपाः ।
 छान्दसो विभक्तिव्यत्ययः । उपवृहणमुपवृह आविर्भावस्तदाद्याः ।
 घञर्थे कः ॥ ५६ ॥ एव प्रपञ्चस्यारोपकममुपवर्ण्यापवादं क्रमे-
 णाह—एवमित्यादिना । कुड्यमयं भित्तिवत्स्थूलं विश्वं मनना-
 न्नमनः संकल्पलक्षणसूक्ष्मादृते तद्व्याप्येकेण नास्त्येव । 'त्रीणि
 रूपाणीत्येव सत्यम्' इत्यादिभूतेः । ननु स्थूलं स्थिरस्वभावं
 १ पूर्वत्र षट्चत्वारिंशत्तगश्लोकं.

यदेव तच्चिदाकाशं तदेव मननं स्मृतम् ।
यदेव च चिदाकाशं तदेव परमं पदम् ॥ ५८ ॥
यदेवाम्बु स आवर्तो नत्वस्यावर्तवस्तुसत् ।
द्रष्टृवास्ते दृश्यमिव दृश्यं नत्वस्ति वस्तुसत् ॥ ५९ ॥
विद्योन्नो भूतनभसि कचनं यन्मणेखि ।
तज्जगद्भाविनानासत्त्वं श्वभ्रमिवाम्बरे ॥ ६० ॥
मद्बुद्धार्थो जगच्छब्दो विद्यते परमास्मृतम् ।
त्वद्बुद्धार्थस्तु नास्त्येव त्वमहंशब्दकादपि ॥ ६१ ॥

इत्यादिं वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने समरसमनन्तरसंस्मृत्यनुभववर्णनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ४१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तयोः प्रविष्टयोर्देव्योः पद्मस्रज बभूव तत् ।
चन्द्रद्वयोदयोद्योतधवलोदरसुन्दरम् ॥ १ ॥
कोमलामलसौगन्ध्यमुदुमन्दारमारुतम् ।
तत्प्रभावेन निद्रालुनृपेतरनराङ्गनम् ॥ २ ॥
सौभाग्यनन्दनोद्यानं विद्रुतव्याधिवेदनम् ।
सवसन्तं वनमिव फुल्लं प्रातरिवाम्बुजम् ॥ ३ ॥

मनस्तु चलस्वभावं तत्कथमस्य मनोमात्रता तत्राह—मनने इति । यद्यपि बहिर्विश्वं स्थिरं भाति तथापि मननेन मनसा यथेच्छं विभाव्यमानं चलमस्थिरस्वभावमेवानुभूयते । आम्भयति मनसि भ्रमदिव प्रसन्नं प्रसन्नमिव मल्लिने मलिनमिव मनोरथादां उत्पाद्यान्त्रागेयमाणमिव सर्वैरनुभूयते तदिदानीं न्व स्वानुभवेनैव विचारयेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ मनसश्च विमर्शं तस्माधिमन्त्रत्वं साक्षिणश्च ब्रह्ममात्रतेति पूर्णकचिन्मात्रपरिशेष इत्याह—यदेवेति । मननं यच्चिदाकाशं तदेवेति संबन्धः ॥ ५८ ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति—यदेवेति । आवर्त इति विभक्तिलोपश्लान्दसः ॥ ५९ ॥ अभूतं असत्यं अमार्द्रा वा मायानभसि सृष्टमभूतकार्यचित्तनभसि वा कचन जीवभावेन स्फुरणं यत्तदेव नामरूपात्मना भावि नानाभवनशीलं मज्जगदित्युच्यते । यथा ऐन्द्रजालिकमणेरम्बरे कचनं बहुविधगन्धर्वेनगरच्छिद्रमिव भवति तच्चिद्योमैव तत्त्वं परमार्थ इत्यर्थः ॥ ६० ॥ मद्बुद्धार्थोऽधिष्ठानसन्मात्रम् । त्वद्बुद्धार्थं आरोपितमन्त्रा । एवं त्वमहंशब्दो कायति अभिलपति यः स त्वमहंशब्दकान् जगत्प्रमाता सोऽपि मद्बुद्धः साक्षिचिन्मात्रस्वभाव एवास्ति न त्वद्बुद्धजीवस्वभाव इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ उक्तमुपसंहस्य प्रस्तुते योजयति—तस्मादिति । आकाशवपुषौ सत्यसंकल्पचित्ताकाशमात्रशरीरे । अप्रतिधे मूक्षतमेऽपि च्छिद्रं प्रवेशप्रतिधातुरहिते ॥ ६२ ॥ अप्राप्तप्राप्तीच्छा ईसाप्राप्तोपभोगच्छा काम ईशनेदः । उदयमाविर्भावम् । तेन हेतुना । तद्वहे विद्वत्पथे ॥ ६३ ॥ चिद्रगनं सर्वत्र स-

तस्माल्लीलासरस्वत्यावाकाशवपुषौ स्थिते ।
सर्वगे परमात्माच्छे सर्वत्राप्रतिधेऽनधे ॥ ६२ ॥
यत्र यत्र सदा व्योम्नि यथाकामं यथेप्सितम् ।
उदयं कुरुतस्तेन तद्वहेऽस्ति गतिसत्योः ॥ ६३ ॥
सर्वत्र संभवति चिद्रगनं तदत्र
सद्वेदनं चलनमामननं विसारि ।
तच्चातिवाहिकमिहाहुरकुब्जमेव
देहं कथं क इव तं वद किं रुणद्धि ॥ ६४ ॥

तयोर्देहप्रभापूरैः शशिनिस्यन्दशीतलैः ।
आह्लादितोऽसौ वुबुधे राजोक्षित इवामृतैः ॥ ४ ॥
आसनद्वयविश्रान्तं स ददर्शाप्सरोद्वयम् ।
मेरुशृङ्गद्वये चन्द्रबिम्बद्वयमिवोदितम् ॥ ५ ॥
निमेषमिव संचिन्त्य स विस्मितमना नृपः ।
उत्तस्थौ शयनाच्छेषादिव चक्रगदाधरः ॥ ६ ॥
परिसंयमितालम्बिमालयहाराधराम्बरः ।
पुष्पाहार एवोत्फुल्लं जग्राह कुसुमाञ्जलिम् ॥ ७ ॥

भवति । न प्रतिहन्यत इति यावत् । तदेव कलनं सत् आमननं मानमविषयावधारणपर्यन्तं विसारि बहिःप्रसरणस्वभावं सद्वेदनं यथार्थज्ञानं भवति । अकुब्जमस्थूलं सूक्ष्ममेवाहुः । को रुणद्धि किं निमित्तं कथं केन प्रकारेण वा । न कथंचिदपि तस्य रोधसंभावनैत्यर्थः ॥ ६४ ॥ इति श्रीवा-
सिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

प्रविष्टयोर्मन्यो राज्ञा सुसुबुधेन पूजनम् ।

राज्ञोऽन्वयः स्मृतिर्ज्ञेयान्मोपदेशश्च वर्णयते ॥ १ ॥

चन्द्रद्वयोदय इव उद्योतधवलेनोदरेण सुन्दरं शोभमानम् ॥ १ ॥ कोमलाः सुखस्यर्गा अमलमौगन्ध्या सुदृढः सांकल्पिकमन्दारपुष्पमारुता यत्र । तयोर्देव्योः प्रभावेन कारणेन । संवन्निशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वेन रामभ्यांविधातात्समासः ॥ २ ॥ सौभाग्येन नन्दनोद्यानमिव ॥ ३ ॥ उक्षितः निष्क इव ॥ ४ ॥ सांकल्पिके आगनद्वये विश्रान्तमुपविष्टम् । अप्सरोद्वयं दिव्य-
स्त्रीद्वयम् ॥ ५ ॥ निमेषमल्पकालं संचिन्त्यान्तर्विन्दय । चिरं विमर्शं पूजादिविलम्बेनापराधापत्तेः । अतएवाल्पविमर्शस्यापि निगूहनद्योतनायेवकारः ॥ ६ ॥ निद्राकाले व्यत्यस्तानि परितः संयमितानि स्वस्वोचितस्थानं प्रापितानि अतएव कण्ठाबालम्बीनि मान्यादीनि यम्य तथाविधः सन् । पुष्पाण्याहरतीति पुष्पा-
१ महाव्योम्नि इति पाठः, २ त्वमहंशब्दो कायतीति विचारणीयोऽः

उपधानप्रदेशस्यात्स्वयं पटलकोटरात् ।
 बद्धपद्मासनो भूमौ भूत्वोवाचेदमानतः ॥ ८ ॥
 जयतां जन्मदौष्ट्यत्यादाहदोषशशिप्रभे ।
 देव्यौ बाह्यान्तरतमोविद्रावणरविप्रभे ॥ ९ ॥
 तयोरुक्तमेति तस्याज पादयोः कुसुमाञ्जलिम् ।
 तीरदुमो विकसितः पद्मिन्योः पद्मयोरिव ॥ १० ॥
 लीलायै भूपजन्माथ वक्तुं मन्त्रिणमीश्वरी ।
 बोधयामास पार्श्वस्थं संकलपेन सरस्वती ॥ ११ ॥
 प्रबुद्धोत्तरसौ दृष्ट्वा प्रणम्य कुसुमाञ्जलिम् ।
 तयोः पादेषु संत्यज्य विवेश पुरतो नतः ॥ १२ ॥
 उवाच देवी हे राजन् कस्त्वं कस्य सुतः कदा ।
 इह जात इति श्रुत्वा स मन्त्री वाक्यमब्रवीन् ॥ १३ ॥
 देव्यौ युष्मत्प्रसादोयं भवत्योरपि यन्पुरः ।
 वक्तुं शक्नोमि तेद्देव्यौ श्रूयतां जन्म मन्त्रभोः ॥ १४ ॥
 आसीदिस्वाकुवंशोत्थो राजा राजीवलोचनः ।
 श्रीमान्कुन्दरथो नाम दोहलायाच्छादितावनिः ॥ १५ ॥
 तस्याभूदिन्दुवदनः पुत्रो भद्ररथाभिधः ।
 तस्य विश्वरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो बृहद्रथः ॥ १६ ॥
 तस्य सिंधुरथः पुत्रस्तस्य दौलरथः सुतः ।
 तस्य कामरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो महारथः ॥ १७ ॥
 तस्य विष्णुरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो नभोरथः ।
 अयमस्मभ्यमुत्तस्य पुत्रः पूर्णमलाकृतिः ॥ १८ ॥
 अमृतापूरितजनः क्षीरोदस्येव चन्द्रमाः ।
 महद्भिः पुण्यसंभारैर्विदूरथ इति श्रुतः ॥ १९ ॥
 जातो मानुः सुमित्राया गौर्यां गुह इवापरः ।
 पितास्य दशवर्षस्य दत्त्वा राज्यं वनं गतः ॥ २० ॥
 पालयत्येव भूपीठं ततः प्रभृति धर्मतः ।
 भवत्यावद्यसंप्राप्ते फलिते सुकृतद्रुमे ॥ २१ ॥

हारो भृत्य इव ॥ ७ ॥ पटलं पुष्पकरण्डम् ॥ ८ ॥ दौष्ट्यत्वं
 दुःखजीवनम् । दाहन्निविधसंतापः ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा तयोः
 पादयोः कुसुमाञ्जलिं तस्याजं लब्धव्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इति
 प्रश्नं स मन्त्री श्रुत्वा ॥ १३ ॥ १४ ॥ दोहलाया आच्छा-
 दितेव शत्रुदारिद्र्यादिसंतापनिवारणेन पालिता अवनिर्धेन ॥ १५ ॥
 ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्य नभोरथस्य पुण्यसंभारैर्जातः ॥ १८ ॥
 अमृतदृशैः हेहमाधुर्योदायादिगुणैरापूरिता जना येन । पुण्यसं-
 भारैरित्येतद्देहलीदीपकन्यायेन मात्रापि संवध्यते ॥ १९ ॥ अस्य
 दशवर्षस्येति 'षष्ठी चानादरे' इति भावलक्षणे षष्ठी वराग्याति-
 क्षयाद्वाज्ये पुत्रे चानादर्योतनार्था ॥ २० ॥ अस्माकं सुकृ-
 तद्रुमे फलिते सति अथ संप्राप्ते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति
 वदन्ती सरस्वती मूर्ध्नि पश्यतीति परेणान्वयः ॥ २४ ॥ हादं
 हृदयाकाशस्थजीवावरकम् ॥ २५ ॥ हृदयं मनः सुविकासं सा-

देव्यौ दीर्घतपःक्लेशशतैर्दुष्प्रापदर्शने ।
 इत्ययं वसुधाधीशो विदूरथ इति श्रुतः ॥ २२ ॥
 अद्य युष्मत्प्रसादेन परां पावनतां गतः ।
 इत्युक्त्वा संस्थिते तूर्णं मन्त्रिण्यवनिपे तथा ॥ २३ ॥
 कृताञ्जली नतमुखे बद्धपद्मासनेऽवनी ।
 राजन्स्मर विवेकेन पूर्वजातिमिति स्वयम् ॥ २४ ॥
 वदन्ती मूर्ध्नि पश्यतीति तं करेण सरस्वती ।
 अथ हादं तमो मायापद्मस्य क्षयमाययौ ॥ २५ ॥
 सुविकासं च हृदयं ह्मिस्पर्शोदयेऽभवत् ।
 संसार पूर्ववृत्तान्तमन्तः स्फुरदिव स्थितम् ॥ २६ ॥
 त्यक्तदेहैकराज्यत्वं लीलाविलसितान्वितम् ।
 ज्ञान्वा प्रह्मनिवृत्तान्तं लीलायास्तु विजृम्भितम् २७ ॥
 आत्मोदन्तं बभूवासाबुद्धमान इवाणवे ।
 उवाचात्मनि संसारे वन मयियमातता ॥ २८ ॥
 परिज्ञाता प्रसादेन देव्योरिह मयाधुना ।
 राजोवाच ।
 हे देव्यौ किमिदं नाम दिनमेकं मृतस्य मे ॥ २९ ॥
 गतमद्येह जातानि वयोवर्षाणि सप्ततिः ।
 स्मराम्यनेककार्याणि स्मरामि प्रपितामहम् ॥ ३० ॥
 स्मरामि बाल्यं तारुण्यं मित्रं बन्धुपरिच्छदम् ।
 श्मिरुवाच ।
 राजन्मृतिमहामोहमूर्च्छायाः समनन्तरम् ॥ ३१ ॥
 तस्मिंल्लोकान्तरंऽतीते तस्मिन्नेव मुहूर्तके ।
 तस्मिन्नेव गृहे चास्मिन्नेव व्योम्यपि सन्ननि ॥ ३२ ॥
 अयं तस्य गृहस्यान्तर्व्योमन्येव किल स्थिते ।
 गिरिग्रामकविप्रस्य गृहेऽन्तर्भूत मण्डपः ॥ ३३ ॥
 तस्यान्तरेऽयमाभाति प्रत्येकं च जगद्गृहम् ।
 किल ब्राह्मणगेहान्तर्जीवस्ते मदुपास्थितः ॥ ३४ ॥

न्तःप्रकाशम् ॥ २६ ॥ एकएव राजा यस्य भुवनस्य तदेकराद
 तद्वाव ऐकराज्यं देहश्च ऐकराज्यं च देहैकराज्यं त्यक्ते देहैक-
 राज्यं येन स त्यक्तदेहैकराज्यस्तस्य भावस्त्यक्तदेहैकराज्यत्वम् ।
 ज्ञानुप्रबलदादननुभूतमापि ज्ञातवानित्याह—ज्ञात्वेति ॥ २७ ॥
 आत्मोदन्तं स्वपूर्ववृत्तान्तम्—आत्मनि स्वमनसि ॥ २८ ॥ २९
 ॥ ३० ॥ परिच्छदं परीवारम् । यस्मिरामि तदिदं किमिति
 तत्तत्त्वजिज्ञासया प्रभ्रः । स्वरूपत्वमधिष्ठानचिन्मात्रमेव सर्व-
 प्रपञ्चतत्त्वमितरन्तु मायामात्रमिति तत्त्वमुपदेष्टुं प्रथमं विप्र-
 कृष्टदेशकालस्थितं लोकान्तर्गमनभ्रमं वारयन्ती श्मिरुवाच—
 राजन्नित्यादिना ॥ ३१ ॥ अस्मिन्नेव त्वसन्ननि तदधिष्ठानचि-
 योमनि अतीते मायावरणतिरोहितं गिरिग्रामकविप्रस्य गृहेन्तः-
 स्थिते तस्मिन्पादो लोकान्तरे तस्मिन्नेव राजगृहे तत्रापि प्रधा-
 नगृहस्यान्तर्व्योमन्येवायं ब्रह्माण्डमण्डपः किलास्तीति प्राक्तन-
 कथाकमानुगोधादन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तस्य ब्रह्माण्डमण्ड-
 पस्यान्तरे अयं परिदृश्यमानस्त्वदीयजन्मादिराभाति आपाततः

तत्रैव तस्य भूपीठं तस्मिंश्च किल मण्डपे ।
 तस्यैव च गृहस्यान्तरिदं संसारमण्डलम् ॥ ३५ ॥
 तत्रैवेदं तव गृहं स्थितमारम्भमन्धरम् ।
 तत्रैव चेतसि तव निर्मलाकाशनिर्मले ॥ ३६ ॥
 प्रतिभामागतमिदं व्यवहारभ्रमाततम् ।
 यथेदं नाम मे जन्म तथेक्ष्वाकुकुलं मम ॥ ३७ ॥
 एवंनामान एते मे पुराभूवन्पितामहाः ।
 जातोऽहमभवं बालो दशवर्षस्य मे पिता ॥ ३८ ॥
 परित्राङ्घ्रिपिं यात इह राज्येऽभिषिच्य माम् ।
 ततो दिग्विजयं कृत्वा कृत्वा राज्यमकण्टकम् ॥ ३९ ॥
 अमीभिर्मन्त्रिभिः पौरैः पालयामि वसुन्धराम् ।
 यज्ञक्रियाक्रमवतो धर्मे पालयतः प्रजाः ॥ ४० ॥
 वयसः समतीतानि मम वर्षाणि सप्ततिः ।
 इदं परबलं प्राप्तं मम दारुणविग्रहः ॥ ४१ ॥
 गुह्यं कृत्वेदमायातो गृहमस्मिन्पथास्थितम् ।
 इमे देव्यौ गृहे प्राप्ते ममैते पूजयाम्यहम् ॥ ४२ ॥
 पूजिता हि प्रयच्छन्ति देवताः स्वसमीहितम् ।
 ममेयमेतयोरेका ज्ञानं जातिस्मृतिप्रदम् ॥ ४३ ॥
 इह दत्तवती देवी भाजस्येव विकासनम् ।
 इदानीं कृतकृत्योऽसि जातोऽसि गतमंशयः ॥ ४४ ॥
 शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ।
 इनीयमातता भ्रान्तिर्भवतो भूगिंसंभ्रमा ॥ ४५ ॥
 नानाचारविहारारुढ्या सलोकान्तरसंचरा ।
 यस्मिन्नेव मुहूर्ते न्वं मृतिमभ्यागतः पुरा ॥ ४६ ॥
 तदैव प्रतिभैषा ते स्वयमेवोदिता हृदि ।
 एकामावर्तचलनां त्यक्त्वा दत्ते यथापराम् ॥ ४७ ॥

क्षिप्रमेव नदीबाहो वितप्रवाहस्तथैव च ।
 आवर्तान्तरसंमिश्रो यथावर्तः प्रवर्तते ॥ ४८ ॥
 कदाचिदेवं सर्गध्रीर्मिश्रामिश्रा च वर्धते ।
 तस्मिन्मृतिमुहूर्ते ते प्रतिभानमुपागतम् ॥ ४९ ॥
 एतज्जालमसद्रूपं चिद्ज्ञानोः समुपस्थितम् ।
 यथा स्वप्नमुहूर्तेऽन्तः संवत्सरशतभ्रमः ॥ ५० ॥
 यथा संकल्पनिर्माणे जीवनं मरणं पुनः ।
 यथा गन्धर्वनगरे कुड्यमण्डनवेदनम् ॥ ५१ ॥
 यथा नौयानसंरम्भे वृक्षपर्वतवेपनम् ।
 यथा स्वधातुसंक्षोभे पूर्वपर्वतनर्तनम् ॥ ५२ ॥
 यथा समजसं स्वप्ने स्वशिरःप्रविकर्तनम् ।
 मिथ्यैवैवमियं प्रौढा भ्रान्तिराततरूपिणी ॥ ५३ ॥
 वस्तुतस्तु न जातोऽसि न मृतोऽसि कदाचन ।
 शुद्धविज्ञानरूपस्त्वं शान्त आत्मनि तिष्ठसि ॥ ५४ ॥
 पश्यसीवैतदखिलं न च पश्यसि किञ्चन ।
 सर्वान्मकतया नित्यं प्रकचस्यात्मनात्मनि ॥ ५५ ॥
 महामणिरिवोदार आलोक इव भास्वरः ।
 वस्तुतस्तु न भूपीठमिदं न च भवानयम् ॥ ५६ ॥
 न चेमे गिरयो ग्रामा न चैते न च वै वयम् ।
 गिरिग्रामकविप्रस्य मण्डपाकाशके किल ॥ ५७ ॥
 तल्लीलाभर्तृदाराढ्यं जगदाभाति भास्वरम् ।
 तत्र लीलाराजधानी मण्डपामण्डिताकृतिः ॥ ५८ ॥
 भानि तस्योदरे व्योम्नि तदेवं विदितं जगत् ।
 तस्मिन्जगति गन्धेऽन्तर्यस्मिन्वयमिह स्थिताः ॥ ५९ ॥
 एवं तेषां मण्डपानां व्योमाव्योमैव निर्मलम् ।
 तथैव मण्डपेष्वस्ति न मही न च पत्तनम् ॥ ६० ॥

प्रयते । तर्हि किं तदेव ब्राह्मणजगदिदं भाति नेत्याह—प्रत्ये-
 कमिति । मित्रमित्रमित्यर्थः । प्रत्येकतामवोपपादयन्त्याह—
 किलेत्यादिना । मां उपास्थितो मनुपास्थितः मद्रक्त इत्यर्थः
 ॥ ३४ ॥ इदं संनिहितं पादसंसारमण्डलम् ॥ ३५ ॥ तत्र
 पादगृहमण्डपे एव । प्रपन्नत्रयस्यापि चित्रविकारमात्रवर्त्म-
 त्याशयेनाह—तत्रैव चेतसांति । नैर्मल्योक्तश्चिन्तप्रतिबिम्बो-
 पपत्त्यर्थः ॥ ३६ ॥ व्यवहारभ्रमाततमनुभूतमुच्छिद्य प्र-
 पद्यति—यथेत्यादिना । नर्भमिति किलांथ ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मन्त्रिभिः पौरैः महति शेषः ॥ ४० ॥ दा-
 र्ण्यो विग्रहः संग्रामः प्राप्त इति विपरिणामेनानुपपद्यते ॥ ४१ ॥
 अस्मिन्गृहे यथापूर्वं स्थितं ममेति शेषः ॥ ४२ ॥ एतयोर्देव्यो-
 मये एका ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सर्वदुःखोपशमाच्छाम्यामि ।
 निगतिशयसुखसमृद्ध्या परिनिर्वामि । केवलं एकरसं सुखमेवाहं
 भूत्वा आसे तिष्ठामि ॥ ४५ ॥ लोकान्तरसंचराः सिद्धा अस्म-
 दादयस्तत्सहिता ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वेत्तीति विविक्तं तत्प्रवाहः

॥ ४८ ॥ मिश्रा जीवान्तरसर्गसंवलितता जायति । अमिश्रा
 स्वप्ने । चिद्ज्ञानोऽन्ते प्रतिभानमुपागतमिति संबन्धः ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 कुड्यानां तन्मण्डनचित्रादीनां च वेदन दर्शनम् ॥ ५१ ॥ वे-
 पनं कम्पनम् । स्वस्य धातूनां वानपित्तश्लेष्मणां संक्षोभे सन्नि-
 पाते अपूर्वं पर्वतनर्तनम् ॥ ५२ ॥ अममंजसं व्यवहारे अन-
 नुरूपम् । मिथ्यैव तथेति शेषः ॥ ५३ ॥ तर्हि कः परमार्थस-
 त्यस्तत्राह—वस्तुतस्तस्विति ॥ ५४ ॥ इदमिथ्यात्वं तत्संवलित-
 तच्चिदाभासलक्षणं तद्दर्शनमपि मिथ्यैवेति निर्विपर्ययचिन्मात्रपति-
 शेष इत्याशयेनाह—पश्यसीविति । प्रकचसि प्रदीपयमे ॥ ५५ ॥
 आलोकः सूर्यादिः । भवान् अयं तद्दर्शकदेहः ॥ ५६ ॥ एते
 तव परिजनाः शत्रवश्च । अल्पतरं महत्तरस्यासंमाननमेव मि-
 थ्यात्वरूपमिथ्याशयेनाह—गिरिग्रामकेत्यादिना ॥ ५७ ॥
 मण्डपः शालाभिगणसमन्तान्मण्डिता आकृतिः संस्थानं यस्याः
 ॥ ५८ ॥ यस्मिन्गृहे इह सांप्रतं वयं स्थितास्तद्गातीयर्थः
 ॥ ५९ ॥ तेषां मण्डपानां यद्यपि तद्व्योम आकाशादित्यं ब्रह्मैव

न वनानि न शैलौघा न मेघसरिर्दण्वाः ।
केवलं तत्र निःशून्ये विहरन्ति गृहे जनाः ॥ ६१ ॥
न पश्यन्ति जना नापि पार्थिवा नच भूधराः ।

विदूरथ उवाच ।

एवं चेत्तत्कथं देवि ममेहानुचरा इमे ॥ ६२ ॥
संपन्ना आत्मना सन्ति ते किमात्मनि नोथवा ।
जगत्स्वप्नार्थवद्भाति तस्य स्वप्ननरादयः ॥ ६३ ॥
कथमात्मनि सत्याः स्युर्न सत्या वेति मे वद ।

श्रीसरस्वत्युवाच ।

राजन्विदितवेद्येषु शुद्धबोधैकरूपिषु ॥ ६४ ॥
न किंचिदेतत्सद्रूपं चिद्बोमात्मसु जागतम् ।
शुद्धबोधात्मनो भाति कृतो नाम जगद्भ्रमः ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे ब्रह्मकीर्त्ये उत्पत्तिप्रकरणे ली० श्रान्तिविचारवर्णनं नाम एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

पञ्चमदिनम् ।

द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

यस्त्वबुद्धमतिर्मूढो रूढो न वितते पदे ।
वज्रसारमिदं तस्य जगदस्यसदेव सन् ॥ १ ॥
यथा बालस्य वेतालो मृतिपर्यन्तदुःखदः ।
असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ २ ॥
ताप एव यथा वारि मृगाणां भ्रमकारणम् ।
असत्यमेव सत्याभं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ ३ ॥

॥ ६० ॥ निःशून्यं चिन्मात्रपूषं तत्र ब्रह्मणि मिथ्यागृहं मिथ्या-
जना विहरन्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ जना न पश्यन्तीत्युक्त्या मन्त्रि-
भृत्यादीनां स्वप्नदृष्टसामाजिकजनसाम्यं प्राप्तं तादसंभावयन् राजा
पृच्छति—एवंचेत्यादिना ॥ ६२ ॥ आत्मना जीवनं संपन्ना
युक्ताः सन्ति अहमिवात्मनि सन्त्यभावे । स्वशब्दाब्जाजमाह—
जगदिति । तस्य ममत्वर्थः ॥ ६३ ॥ कथं सत्याः स्युस्त्वबुद्ध-
कल्पे इत्यर्थः । अह्नदशा जीवभावेन तेषां यदि सत्यतां पृच्छामि
तर्हि सा तवापि नास्ति । तत्त्वदशा अधिष्ठानचिन्मात्रभा-
वेन चेत्तेषामपि सात्त्व्येवेत्याशयेन देव्युत्तमाह—राजमित्रा-
दिना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ स्वप्नकाले स्वं जीवस्वरूपे प्र-
बोधेन परिज्ञाते सति स्वप्नमरणं कुतः कथं सत्यमित्यर्थः ॥ ६७ ॥
बोधेनाज्ञानमेधावरणापाये शरन्नभःश्रीरिव स्वच्छो निर्मलः
स्फुरदात्मभाभिरवदातो धवलीकृतस्तदैकस्यापत्त्या अतिततः
अतिविस्तारं पूर्णतालक्षणं प्राप्त आशयो यस्य बुद्धस्य तत्त्वविदः
सः अह्नदशा प्रसिद्धः अहमिति जगदिति च कुन्तितस्याल्पस्य
शब्दस्यार्थो वस्तुतो नास्त्येव । अत्रेति कोमलामन्त्रणे । हि य-

रज्ज्वां सर्पभ्रमे शान्ते पुनः सर्पभ्रमः कुतः ।
असद्भावे परिज्ञाते कुतः सत्ता जगद्भ्रमे ॥ ६६ ॥
परिज्ञाते मृगजले पुनर्जलमतिः कुतः ।
स्वप्नकाले परिज्ञाते स्वे स्वप्नमरणं कुतः ।
स्वप्ने स्वप्नमृतिमीरमृतस्यैव जायते ॥ ६७ ॥
बुद्धस्य शुद्धस्य शरन्नभःश्रीः
स्वच्छावदातातितताशयस्य ।
अहं जगच्चेति कुशब्दकार्यो
न वस्तुतः सोऽङ्ग हि वाचिकं तत् ॥ ६८ ॥
इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे ब्रह्मकीर्त्ये उत्पत्तिप्रकरणे ली० श्रान्तिविचारवर्णनं नाम एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

पञ्चमदिनम् ।

द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२

यथा स्वप्नमृतिर्जन्तोरसत्या सत्यरूपिणी ।
अर्धक्रियाकरी भाति तथा मूढधियां जगत् ॥ ४ ॥
अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा ।
कटकज्ञतिरेवास्ति न मनागपि हेमधीः ॥ ५ ॥
तथाऽज्ञस्य पुरागारनगनागेन्द्रभासुरा ।
इयं दृश्यदृगेवास्ति नन्वन्या परमार्थदृक् ॥ ६ ॥
यथा नभसि मुक्तालीपिच्छकेशोण्डकादयः ।
असत्याः सत्यतां याता भात्येवं दुर्दृशां जगत् ॥ ७ ॥

स्मात्तद्वाचिकं वाचारम्भमात्रम् । 'वाचारम्भणं विकारो नाम-
धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सत्यत्वं जगतोऽज्ञाने स्वप्नस्यापि प्रपश्यते ।

अत्रान्ते तु कथाशेषो वरदानान्तं ईर्यते ॥ १ ॥

विद्वद्दृशा जगतो मिथ्यात्वं विस्तरणोपपत्त्यं तदुद्दीकाराया-
ह्नदशा तस्याल्पतदस्यनामाह—यस्मिन्वाति । रूढो दृढव्युत्पन्नो
न वज्रस्य सारो दाढ्यमिव सारो यस्य तत्तथाविधं परमार्थ-
सदस्ति । लोके अर्धक्रियाकारित्वस्यैव सत्यत्वेन प्रसिद्धेरिति
भावः ॥ १ ॥ असतोऽज्ञप्रत्यर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वं क्व
दृष्टं तत्राह—यधेति ॥ २ ॥ यथा तापो मरुभूम्यातप एवाह-
मृगदशा सत्यवारि सन् मृगाणां भ्रमकारणम् ॥ ३ ॥ शोकोद-
नाशयक्रियाकरी ॥ ४ ॥ कनके अव्युत्पन्नस्य अनुगतकनकस्व-
रूपानभिज्ञस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ अगाराणि गृहाः नगाः पर्वता दृ-
क्षाश्च नागेन्द्रा गजाः सर्पा वा तैर्भासुरा परमार्थदृक् सर्वानुग-
तैकसद्ब्रह्मदृष्टिः ॥ ६ ॥ मुक्ताली मौक्तिकमाला । पिच्छानि

दीर्घस्वप्नमिदं विश्वं विज्यहन्तादिसंयुतम् ।
अत्रान्ये स्वप्नपुरुषा यथा सत्यास्तथा शृणु ॥ ८ ॥
अस्ति सर्वगतं शान्तं परमार्थघनं शुचि ।
अवेत्यचिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततम् ॥ ९ ॥
तत्सर्वगतं सर्वशक्ति सर्वं सर्वात्मकं स्वयम् ।
यत्र यत्र यथोदेति तथास्ते तत्रतत्र वै ॥ १० ॥
तेन स्वप्नपुरे द्रष्टा यान्वेत्ति पुरवासिनः ।
नगनिति नरा एव क्षणास्तस्य भवन्ति ते ॥ ११ ॥
यद्ब्रह्मिष्ठस्वरूपं तत्स्वप्नाकाशान्तरस्थितम् ।
स्वप्नाकाशचित्ताभं हि नरानामेति भावितम् ॥ १२ ॥
वेदितृत्वैक्यवशतो नरतेवावबुध्यते ।
आत्मन्यतश्चिद्वलेन द्वयोरप्येति सत्यता ॥ १३ ॥

श्रीराम उवाच ।

स्वप्नेऽपि स्वप्नपुरुषा न सत्याः स्युर्मुने यदि ।
वद तत्को भवेद्दोषो मायामात्रशरीरिणि ॥ १४ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
स्वप्नेन पुरवास्तव्या वस्तुतः सत्यरूपिणः ।
प्रमाणमत्र शृणु मे प्रत्यक्षं नाम नेतरत् ॥ १५ ॥

वर्हाणि ॥ ७ ॥ अन्ये स्वातिरिक्तसत्यजनाः स्वप्नपुरुषाः
स्वप्नदृष्टपुरुषान्तरप्रायाः । तर्हि ते कथं शास्त्रीययाजनप्रतिग्रहो-
पदेशाद्यर्थक्रियाक्षमाः सत्या इति शास्त्रेऽभ्युपगमान्ब्रूह—
यथा सत्यास्तथा शृण्विति ॥ ८ ॥ सर्वगतं सर्वाधिष्ठा-
नम् । परमार्थघनं निरतिशयसत्यम् । 'प्राणा वै सत्यं तेषा-
मेव सत्यम्' इत्यादिभुतेः ॥ ९ ॥ तस्य मायाशबलं रूपमाह—
तत्सर्वगमिति । मायया यत्रयत्र यथायथा यादृशार्थक्रियायो-
ग्यमाविर्भवति तत्रतत्र तथा आस्ते ॥ १० ॥ तथा जागरे
शास्त्रीयार्थक्रियायोग्यं तदाविर्भूतं न स्वप्ने इत्यवान्तरविशेषेऽपि
न सद्रूपे विशेषे इत्याशयेनाह—तेनेति ॥ ११ ॥ स्वप्नस्याकाशो
विकाशः सूक्ष्मतमनाद्यान्तर्द्वन्द्वं तदन्तःस्थितं स्वप्नाध्यस्तविपुला-
काशपरिवर्ति चिन्ताम चित्तवामनानुसारेण विवर्तमानमित्यर्थः
॥ १२ ॥ स्वप्नजागरयोर्द्वयोरपि आत्मनि नरतावबोधोऽप्यस्ते
सत्यतावबोधो चाभ्यान्वयतादात्म्यसंमर्शायाम एव हेतुरित्याह—
वेदितृत्वमिति । वेदितृत्वावो वेदितृत्व सत्यस्वप्नाकाशापरोक्षैवतन्यं
तदैक्यं तत्तादात्म्यायास्तद्वशाः संमर्शाभ्यामस्तस्मादित्यर्थः ।
द्वयोः स्वप्नजागरयोर्द्वयस्तद्वर्मयोर्वा मन्यता एति प्रथते
॥ १३ ॥ तदेवं स्वप्नजाग्रदुदयपदार्थानां मिथुनाभूतमायानदधि-
ष्ठानलक्षणसत्यानृतोभयशरीरगतौ । तत्र रामः स्वप्नस्यानृतमा-
यामात्रशरीरत्वमस्तु किं सत्यांशानुप्रवेशेनेति शङ्कते—स्वप्ने
इति । यदि जाग्रदपुरुषा अधिष्ठानसत्तया मन्या न स्युस्तर्हि
व्यवहारविस्वादाः कर्मशास्त्राप्रामाण्यं च दोषः स्यादिति तेषां
तथात्वमस्तु । यदि सत्या संवलितमायामात्रशरीरिणि स्वप्ने-
ऽपि कल्पिताः स्वप्नपुरुषास्तथा सत्या न स्युस्तदा को दोषः ।

३०

सर्गादावात्मभूर्भाति स्वप्नाभानुभवात्मकः ।
तत्संकल्पकलं विश्वमेवं स्वप्नाममेव तत् ॥ १६ ॥
एवं विश्वमिदं स्वप्नस्तत्र सत्यं भवान्मम ।
यथैव त्वं तथैवान्ये स्वप्ने स्वप्नवरा नृणाम् ॥ १७ ॥
स्वप्ने नगरवास्तव्याः सत्या न स्युरिमे यदि ।
तदिहापि तदाकारे न सत्यं मे मनागपि ॥ १८ ॥
यथाहं तव सत्यात्मा सत्यं सर्वं भवेन्मम ।
स्वप्नोपलम्भे संसारे मिथः सिद्धौ प्रमेदशी ॥ १९ ॥
संसारे विपुले स्वप्ने यथा सत्यमहं तव ।
यथा त्वमपि मे सत्यं सर्वं स्वप्नेष्विति क्रमः ॥ २० ॥
श्रीराम उवाच ।
स्वप्नद्रष्टरि निर्निद्रे तद्ब्रह्मः स्वप्नपत्तनम् ।
सद्रूपत्वात्तथैवास्ते ममेति भगवन्मतिः ॥ २१ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवमेतत्तथैवास्ते सत्यत्वात्स्वप्नपत्तनम् ।
स्वप्नद्रष्टरि निर्निद्रेऽप्याकाशविशदाकृति ॥ २२ ॥
एतदास्तामिदं तावद्यज्ञाप्रदिव मन्यसे ।
विद्धि तत्स्वप्नमेवान्तर्देशकालाद्यपूरकम् ॥ २३ ॥

'मायामात्रं तु कान्क्ष्येनानभिष्यक्तस्वरूपत्वात्' इति भगवता
व्यामेन स्वप्नस्य मायामात्रवोक्तेः । तथाच कथं स्वजगतः स्वप्न-
माम्यमिति भावः ॥ १४ ॥ स्वप्नार्थी ब्रह्मवद्वस्तुतः सत्या न
भवन्तीत्येतावदेव शक्यं वक्तुं न निरधिष्ठानत्वादिधिष्ठानसत्त-
यापि सत्या न भवन्तीति प्रत्यक्षप्रमाणविरोधादित्याशयेन व-
सिष्ठ उवाच—स्वप्ने इति । नेतर्गति प्रमाणान्तरस्यानादार्थ-
मुक्तं न प्रतिषेधार्थम् । नन्यख्यन्तागतः प्रत्यक्षं नामोपपद्यते
बन्धापुत्रादावदर्शनादित्याशयः ॥ १५ ॥ किंच स्वप्नस्याल-
न्तामन्यं जाग्रदप्रपञ्चस्यापि तदुर्वारं तस्यापि हेरण्यगर्भस्वरूप-
त्वादित्याशयेनाह—सर्गादाविति ॥ १६ ॥ तथाच जगतः स्व-
प्नमाम्यं प्रागुक्तमन्यता च सिद्ध्येत्याह—एवमिति । तत्र स्वप्ने
भवान्मम सत्यं त्वत्सत्यनायासत्वेया अपलपितुमशक्यत्वात् । य-
थैव त्वं तथैवान्येऽपि त्वदृशा मदृशा च सत्याः । एवमन्येषामपि
नृणां स्वस्यानुभवानुसारान्स्वप्नसत्यता सिद्ध्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्त-
मेवाथ पुनः स्पष्टमाह—स्वप्ने इत्यादिना । नगरस्य वास्तुनि
वेदमभुवि भवा नगरवास्तव्याः, नगरे वसन्तीति वा नगर-
वास्तव्याः । 'वसेत्सव्यक्तैरे निष्ठा' इति वचनान् ॥ १८
॥ १९ ॥ २० ॥ एवं चेत्तर्हि स्वप्नद्रष्टृजागरणं जातेऽपि स्वप्न-
प्रपञ्चस्य जाग्रदप्रपञ्चवदवस्थानं स्यादिति रामः शङ्कते—स्व-
प्नेति । इति मतिर्मेव त्वद्वचनासंपर्शेन शेषः ॥ २१ ॥ इष्टा-
पत्त्या वसिष्ठः परिहरति—एवमेतदिति । आकाशविशदाकृति
अधिष्ठानमन्मात्रस्वभावं सत्यमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं तर्हि
जाग्रदर्थवत्स्वप्नस्यापि स्वप्नान्तरे व्यवहारसंवादः स्यादिति

१ कला विश्वं इति पाठः.

एवं सर्वमिदं भाति न सत्यं सत्यवत्स्थितम् ।
 रञ्जयत्यपि मिथ्यैव स्वप्नलीलुरतोपमम् ॥ २४ ॥
 सर्वत्र विद्यते सर्वं देहस्यान्तर्बहिस्तथा ।
 यत्तु वेत्ति यथा संवित्तत्तथा स्वैव पश्यति ॥ २५ ॥
 यत्कोशे विद्यते द्रव्यं तद्द्रष्टा लभ्यते यथा ।
 तथास्ति सर्वं चिद्भोक्त्रि चेत्यते तत्त्वनेन वै ॥ २६ ॥
 अनन्तरमुवाचेदं देवी क्वितिर्विदूरथम् ।
 कृत्वा बोधामृतासेकैर्विवेकाङ्कुरसुन्दरम् ॥ २७ ॥
 एतदेव मया राज्ञील्लीलार्थमुपवर्णितम् ।
 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यावो दृष्टा दृष्टान्तदृष्टयः ॥ २८ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति प्रोक्ते सरस्वत्या गिरा मधुरवर्णया ।
 उवाच वचनं धीमान्भूमिपालो विदूरथः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० स्वप्नप्रपञ्चमन्त्रनिरूपणं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

श्रीसरस्वत्यावाच ।

अस्मिन् रणवरे राजन्मर्त्यं भवताधुना ।
 प्राप्तव्यं प्राक्तनं राज्यं सर्वं प्रत्यक्षमेव ते ॥ १ ॥
 कुमार्या मन्त्रिणा चैव त्वया च प्राक्तनं पुरम् ।
 आगन्तव्यं शवीभूतं प्राप्तव्यं तच्छरीरकम् ॥ २ ॥

रामस्य विवक्षामालक्ष्य देशान्तरकालान्तराननुवृत्तिकृतोऽसंवादो जाग्रत्पदार्थेष्वपि बहुष्वस्ति । पृथिव्याकाशनामजात्यादिकतिप-
 यपदार्थानुवृत्तिसंवादः स्वप्नेऽप्यस्तीति न विशेष उपपादयितुं
 शक्य इत्याशयेन प्रौढिमादर्शयद्वाह—एतदास्तीति । अ-
 थवा यदि स्वाप्नार्थाः सत्यास्ताई जगरेऽयनुवर्तन्तीति रामस्या-
 शङ्कामालक्ष्याह वसिष्ठः—एतदिदानीन्वापस्य जाग्रद्वाहदेगकाला-
 यननुवृत्त्या यद्यलीकत्वं मन्यसे तर्हि यज्ञाप्रदिति मन्यसे तदपि
 अन्तः स्वाप्नदेशकालायपूर्यमिति नुत्यमिति द्वयोः स्वप्नैतवत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ एवमधिष्ठानसत्तया गत्यन्तेऽपि सर्वदेशकालायपूरकत्वात्
 स्वतस्तथेति मिथ्यात्वमुभयोः सममित्याह—एवमिति । रञ्जयति
 स्वासक्त्या मोहयति ॥ २४ ॥ संविदस्तु सर्वदेशकालादिपूरक-
 त्वान्सत्यत्वं सर्वत्र भाषाशक्त्या सर्वभावेन स्फुरणमामर्थं चे-
 त्याह—सर्वत्रेति । स्वैव स्वयमेव ॥ २५ ॥ कोशे धनगारे ।
 द्रव्यं धनम् । अनेन विद्योम्ना ॥ २६ ॥ एवमुक्तं राम समा-
 धाय प्रस्तुतकथामालभ्यह—अनन्तरमिति ॥ २७ ॥ एत-
 त्प्राप्तं तत्त्वम् । लीलार्थं लीलालीलार्थम् । स्वस्ति अभिलपि-
 तार्थसिद्धिरस्तु । जगन्मिथ्यात्वस्योक्तस्य दृष्टान्तदृष्टयो मण्डपा-
 न्तस्त्वदीयब्रह्माण्डकल्पनालक्षणा दृष्टा लीलेयति शेषः ॥ २८ ॥
 धीमान्स्वस्ति तेस्वित्युक्तेस्तात्पर्यं विद्वान् ॥ २९ ॥ मम म-

विदूरथ उवाच ।

ममापि दर्शनं देवि मोघं भवति नार्थिनि ।
 महाफलप्रदायास्तु कथं तव भविष्यति ॥ ३० ॥
 अहं देहं समुत्सृज्य लोकान्तरमितोऽपरम् ।
 निजमायामि हे देवि स्वप्नात्स्वप्नान्तरं यथा ॥ ३१ ॥
 पश्यादिशाशु मां मातः प्रपन्नं शरणागतम् ।
 भक्तेऽवहेला वरदे महतां न विराजते ॥ ३२ ॥
 यं प्रदेशमहं यामि तमेवायान्वयं मम ।
 मन्त्री कुमारी चैवेयं बालेति कुरु मे दयाम् ॥ ३३ ॥

श्रीसरस्वत्यावाच ।

आगच्छ राज्यमुचितार्थविलासचारु
 प्राग्जन्ममण्डलपते कुरु निर्विशङ्कम् ।
 अस्माभिरार्थजनकामनिराकृतिर्हि
 दृष्टा न काचन कदाचिदपीति विद्धि ॥ ३४ ॥

आवां यावो यथायातं वातरूपेण च त्वया ।
 आगन्तव्यः स देशस्तु कुमार्या मन्त्रिणापि च ॥ ३५ ॥
 अन्यैव गतिरश्वस्य गतिरन्या खरोप्योः ।
 मदस्त्रिभक्तपोलस्य गतिरन्यैव दन्तिनः ॥ ३६ ॥
 प्रस्तुतेति कथा यावन्मिथो मधुरभाषिणोः ।

नुत्थमात्रस्यान्पदानसमर्थस्यापीत्याशयः ॥ ३० ॥ निज प्राक्त-
 नम् । आयामि अविलम्बनागमिष्यामि ॥ ३१ ॥ पश्य कृपा-
 दृष्ट्या । आदिश प्रयच्छ मन्त्रार्थितमुपदेशोत्तमकार्यं च ॥ ३२ ॥
 प्रार्थनीयार्थमाह—यमिति । कुमारी अनुदा कन्या ॥ ३३ ॥
 लीलाभक्तिभाग्योचितैरर्थावलम्बिभार राज्यं कुरु । अस्माभि-
 निराकृतिः प्रत्याद्यानां कदाचिदपि न कृतेति शेषः । केनचि-
 दपि न दृष्टव्यं ॥ ३४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणता-
 त्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

अभीष्टवरदानं च पुरस्कारमदीपनम् ।

वर्णयंत दह्यमानानां चष्टा च पुरवासिनाम् ॥ १ ॥

देवां तज्जगत्सितं भाव्यर्थमपि स्पष्टमाक्षणा वरशेषमपि
 दातुमाह—अस्मिन्निति । सर्वं ते प्रत्यक्षमेव भविष्यतीति शेषः
 ॥ १ ॥ त्वया च प्राक्तन शवीभूतं तच्छरीरकं प्राप्तव्यमिति
 संबन्धः ॥ २ ॥ मृत्वा वायुरूपिणा आतिवाहिकदेहरूपेण त्वया
 स प्राक्तनो देश आगन्तव्यः ॥ ३ ॥ द्यमातिवाहिकदेहगतिर्मा-
 नोरधिकगतिवन्मण्डपान्तः संवृताकाशेऽपि सुदूरमिव संभवति
 नाभ्यादिगतिवद्दृशवपुत्यं प्राक्सिद्धमपेक्षन इत्याशयेनाह—अ-
 न्येवेति ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वस्थितः प्रासादाप्रागुन्नतप्रदेशमारुह्य निशि

तावत्प्रविश्य संभ्रान्त उवाचोर्ध्वस्थितो नरः ॥ ५ ॥
 देव सायकचक्रासिगदापरिववृष्टिमत ।
 महत्परबलं प्राप्तमेकार्णव इवोद्धतः ॥ ६ ॥
 कल्पकालानिलोद्धतकुलाचलशिलोपमम् ।
 गदाशक्तिभुशुण्डीनां वृष्टिं मुञ्चति तुष्टिमत ॥ ७ ॥
 नगरं नगसंकाशे लग्नोऽग्निर्व्याप्तदिकटः ।
 दहंश्चटचटास्फोटैः पातयत्युत्तमां पुरीम् ॥ ८ ॥
 कल्पाभ्युदघटानुल्या व्योम्नि धूममहाद्रयः ।
 बलान्प्रोद्वयनं कर्तुं प्रवृत्ता गरुडा इव ॥ ९ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ससंभ्रमं वदत्येवं पुरुषे परुषारवः ।
 उद्भूतपूरयन्नाशा बहिः कोलाहलो महान् ॥ १० ॥
 बलादाकर्णकृष्टानां धनुषां शरवर्षिणाम् ।
 वृंहतामतिमत्तानां कुञ्जराणां तरखिनाम् ॥ ११ ॥
 पुनरेव चटचटास्फोटैर्दहनां जातवेदसाम् ।
 पीगणां दग्धदाराणां महाहलहलारवैः ॥ १२ ॥
 तरतामग्निखण्डानां टांकागः कथिनो रवैः ।
 ज्वलितानां परिस्पन्दान्नगजगति चार्चिषाम् ॥ १३ ॥
 अथ वातायनादेव्यौ मन्वी राजा विदूरथः ।
 ददशुः प्रोल्लसन्नादं महानिशि महापुग्म् ॥ १४ ॥
 प्रलयानलसंभ्रुद्धपूर्णकार्णवर्हसा ।
 पूर्णं परबलेनोग्रहेतिमेघतरङ्गिणा ॥ १५ ॥
 कल्पान्तवह्निविगलन्मरुभूधरभासुरैः ।
 दह्यमानं महाज्वालाज्वालैरम्बरपूरकैः ॥ १६ ॥

वाह्यपुग्मत्तान्दशी पुरयो राजगन्निधिं प्राविश्योवाच ॥ ५ ॥ दे-
 वेति राजसंघोधनम् ॥ ६ ॥ तुष्टिमत उग्राहप्रहणं परबलम् ॥ ७ ॥
 उन्नतप्रासादशिखरैस्तृणकाष्टादममृष्ट्या च नगसंकाशे पवनस-
 रशे ॥ ८ ॥ कल्पाभ्युदनां सवर्तमेधानां घटाभिः समूहैस्तुल्याः
 ॥ ९ ॥ ससंभ्रमं सनयम् । परुषा निपृग्भाषणरूपा आरवा
 यत्र तथाविधः कोलाहलः । आद्या दिशः ॥ १० ॥ कोलाहल-
 मेव संबन्धिभेदविशिष्य वर्णयति—बलादित्यादिना ॥ ११ ॥
 महाहलहलारवैः कथित इत्युत्तगन्त्रान्वयः ॥ १२ ॥ अर्चिषां
 धगद्वगिति रवैः सह जलैः कथितटांकार उदभुदित्यनुकृत्यते
 ॥ १३ ॥ वातायनाप्रासादगवाधान् ॥ १४ ॥ उग्रहैर्निमि-
 घतरङ्गोभयवता ॥ १५ ॥ महाज्वालानां ज्वालैः शिखाभिः ।
 'जालैः' इति पाठे स्पष्टम् ॥ १६ ॥ मोषणं मुष्टिः परलुपठनं तन्ना-
 व्यविषये परभीषणाय महामेघगर्जासदृशः संतर्जितभस्मैर्हर्जितः
 प्रबलैर्मांसलैः पुष्टदस्यवधोरास्तज्जल्पितघोरैर्म ॥ १७ ॥ पुष्क-
 रावतीः प्रलयमंघाः । निरन्तरं निरवकाशम् ॥ १८ ॥ उत्सु-
 कानां ज्वलत्काष्ठानां खण्डा एवोप्रा औत्पातिका रक्तास्ताराः ।
 ज्वालापरिवर्तनं अन्योन्यदेशविनिमयेन प्रज्वलन्तो प्रज्वलना-
 चला यत्र ॥ १९ ॥ हतावशिष्टमन्यानां पुरापातो नगरप्रवेशो

मुष्टिप्राह्यमहामेघगर्जासंतर्जितोर्जितैः ।
 घोरं कलकलारावैर्मांसलैर्वस्युजल्पितैः ॥ १७ ॥
 पुष्करावर्तसंकाशधूम्राभ्रपिहिताम्बरम् ।
 प्रोद्वीनहेमाभ्रनिमैर्जालापुञ्जैर्निरन्तरम् ॥ १८ ॥
 तरदुल्लुमुकखण्डोपतारातररलिताम्बरम् ।
 अन्योन्यदेशसंघौघप्रज्वलज्वलनाचलम् ॥ १९ ॥
 हतसैन्यपुरापातं हुताङ्गाराभ्रकोटरैः ।
 कर्कशाक्रन्दनिर्दग्धलोकपूगोग्रगर्जितम् ॥ २० ॥
 कृशानुकणनाराचनिरन्तरतराम्बरम् ।
 बहुहेतिशिलाजाललुपठदग्धपुरोत्करम् ॥ २१ ॥
 रणद्विरदसंघट्टकुट्टितोद्धतसद्भटम् ।
 विद्रवसत्स्करच्छेदमार्गकीर्णमहाधनम् ॥ २२ ॥
 अङ्गारराशिनिपतन्नरनार्युग्ररोदनम् ।
 स्फुटच्छटचटाशब्दप्रलुपठस्फुटकाष्ठकम् ॥ २३ ॥
 विपुलालातन्नक्रौघशतसूर्यनभस्तलम् ।
 अङ्गारशिखिराकीर्णसमस्तधनुधातलम् ॥ २४ ॥
 दग्धाम्निकाष्ठकैकाररणज्वलनवैणवम् ।
 दग्धजन्तुधनाक्रन्दरुदत्सकलसैनिकम् ॥ २५ ॥
 पांसुशेषात्तराजश्रीवृद्धतृमहुताशनम् ।
 सकलप्रसनारम्भसोद्योगाग्निमहाशनम् ॥ २६ ॥
 यहच्छात्कारडान्कारकठिनाग्निरट्टदृहम् ।
 अनन्तजन्तुभोज्यान्नवह्निभुक्तेन्धनस्पृहम् ॥ २७ ॥
 अथ शुभ्राव तत्रासौ गिरो राजा विदूरथः ।
 योधानां दग्धदाराणां पश्यतामभिधावताम् ॥ २८ ॥

यत्र । मृताः प्रमृता अज्ञात येपु तथाविधरभ्रकोटरैर्मेघच्छिन्नै-
 रफलक्षितमित्यर्थः । कर्कशाक्रन्द यथास्यात्तथा निर्दग्धजनसमूहैः
 शत्रुभिर्मुग्रगर्जित यत्र ॥ २० ॥ कृशानुकर्णनाराचैश्च निरन्तर-
 तन्मल्यन्तनिरवकाशमम्बरं यत्र । हेतुभिः शिलाजालैश्च लु-
 पठन्तो निपतन्तः । पुरशब्देन पुरजना उच्यन्ते । लुपठन्तः
 प्रधावन्तो दग्ध पुरं धैम्यथाविधा उत्करा ऊर्ध्वोद्धतहस्ताः श-
 त्रवो यत्रानि वा ॥ २१ ॥ रणं द्विरदानां संघट्टः कुट्टिताश्चूर्णिता
 उद्धटाः शूत्रतराः सद्भटा यत्र । तत्कराणां शिरस्येच्छेदेन ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥ अलानानि ज्वलदुन्मुकानि । शिखिरैरग्निभिराकीर्णानि
 ॥ २४ ॥ दग्धग्निकाष्ठैः सहकैकारेण रणप्रज्वलनयुक्तं वैणवं
 वेणुकाष्ठं यत्र ॥ २५ ॥ पांसव एव शिथ्यन्ते यथा तथा आ-
 तायां दग्धायां राजश्रीयि वृद्धः प्रवृद्धमृत्सह हुताशनो यत्र ।
 अग्निलक्ष्णो महाशनो घस्मो यत्र ॥ २६ ॥ यहच्छया अक-
 स्मादेव दैवोपपादिताभ्यां सर्वस्वादानमाकारो निशि सुप्तेषु
 दस्युभिः प्रहरणं डाङ्कारस्ताभ्यां कठिनेन दुर्वारेणाग्निना च
 रटन्तो गृहा यत्र । अनन्तानां जन्तूनां भोज्येषु भोजनार्हेष्व-
 नेषु धान्यराशिषु वह्निना भुक्तेषु अवशिष्टेन्धनमात्रे केषां-
 वित्स्पृहा यत्र ॥ २७ ॥ दारप्रहणं सर्वस्वोपलक्षणम् ॥ २८ ॥

हा मत्समदूर्ध्वस्थानङ्कारगृहपादपान् ।
 रणत्स्वरत्नं नीरजालामातपपन्थिनः ॥ २९ ॥
 हा दग्धदाराः प्रालेयशीता देहेषु दन्तिनाम् ।
 मग्ना मनस्सु महतामिव विज्ञानसूक्तयः ॥ ३० ॥
 हा तात हेतयो लम्नास्तरुणीकबरीतृणे ।
 ज्वलन्ति शुष्कपर्णीया इव वीरानिलेरिताः ॥ ३१ ॥
 आबर्तननदीदीर्घा बहल्यूर्ध्वतरङ्गिणी ।
 पश्येयं धूमयमुना व्योमगङ्गां प्रधावति ॥ ३२ ॥
 बहदुल्लुमुकाष्टोर्ध्वगामिनी धूमनिम्नगा ।
 वैमानिकानन्धयति पश्यान्निकणबुद्धदा ॥ ३३ ॥
 अस्या माता पिता भ्राता जामाता स्तनपाः सुते ।
 अस्मिन्सन्निहि निर्दग्धा दग्धैवास्तस्मिन्धने ॥ ३४ ॥
 हा हा हा गच्छते शीघ्रमेतदङ्कारमन्दिरम् ।
 इतः प्रवृत्तं पतितुं सुमेरुः प्रलये यथा ॥ ३५ ॥
 अहो शरशिलाशक्तिकुन्तप्रासासिहेतयः ।
 जालसंभ्यान्नपटलं विशन्ति शलभा इव ॥ ३६ ॥
 हेतिप्रवाहा ज्वलनं नभस्यन्त्यां विशन्त्यहो ।
 घडवानलमुज्ज्वालमर्णपूरा इवार्णवात् ॥ ३७ ॥
 धूमायन्ति महाभ्राणि ज्वालाः शिखरिगोटिषु ।
 सरसान्यपि शुष्यन्ति हृदयानीव रागिणाम् ॥ ३८ ॥
 आलानत्वरुषेवैता दन्तिभिर्वृक्षपङ्क्तयः ।

स्फुरत्कटकटारावं पात्यन्ते कृतचील्लतैः ॥ ३९ ॥
 पुष्टपुष्पफलस्कन्धा गतभीका गृहदुःसाः ।
 गता निर्दग्धसर्वस्वा गृहस्था इव दीनताम् ॥ ४० ॥
 मातापितृविनिर्मुका बालकास्तिमिरावलीम् ।
 मग्नन्तोऽङ्गेषु रथ्यासु कुज्यपातेन हा हताः ॥ ४१ ॥
 वातविद्राविताङ्गस्यन्करिण्यो रणमूर्धनि ।
 पतदङ्कारकागारभारिणः कटुकूजितम् ॥ ४२ ॥
 हा कष्टमसिनिर्मिन्ने स्कन्धे सन्नद्धोलुमुके ।
 पतितो यन्त्रपापाणः पुरुषस्याशनिर्यथा ॥ ४३ ॥
 गवाश्वमहिषेभ्योऽश्वशृगालैर्दकैरहो ।
 घोरे रणमिवारब्धं मार्गरोधकमाकुलैः ॥ ४४ ॥
 पटैः पटपटाशब्दजलजालालिमालितैः ।
 आक्रन्दन्त्यः स्त्रियो यान्ति स्थलपद्माविता इव ॥ ४५ ॥
 स्त्रीणां ज्वालालवाः पश्य लिहन्त्यलकवल्लरीः ।
 कुर्वन्तोऽशोकपुष्पाभां करभा इव पद्मगीः ॥ ४६ ॥
 हा हा हरिणशावाध्याः पक्षलक्षणपक्षसु ।
 कुमारैर्ष्विव विश्रान्तिमेति कार्शानवी शिखा ॥ ४७ ॥
 दह्यमानो विनिर्याति न कलत्रं विना नरः ।
 अहो यत दुरुच्छेदाः प्राणिनां स्नेहवागुराः ॥ ४८ ॥
 करी रभसनिर्लूनज्वलदङ्कारपादपः ।
 लुप्तपुष्करकः कोपात्मन्ः पुष्करदं सरः ॥ ४९ ॥

अङ्ग आर इति च्छेदः । अङ्गेति कश्चिक्विस्वोऽथाह—नीरजालेन
 रसातिशयेन आमान् हरितानत एवातपस्य संतापस्य पन्थिनः
 परिपन्थिनो निवारकान् ऊर्ध्वस्थान् औन्नत्यं स्थितान् अस्मद्गृह-
 लक्षणानस्मद्गृहसंबुद्धाश्च पादपान् वृक्षान् उन्मूलयितुं मत्तः प्र-
 चण्डो मरुत् विपलक्षणो वायुवारणान्खरखर यथा स्यात्तथा आर
 आजगाम । हा इति खेदः ॥ २९ ॥ प्राक्प्रालेयशीता दग्धाः सं-
 तप्ता दारा दन्तिनां मृतानां देहेषु लीनाः प्रच्छन्नाः सूक्तिपक्षे
 ज्ञानाभिना दग्धाः स्थूलादिर्वहा याभिः । त्रिविधनापोपशम-
 नात्प्रालेयादपि शीतलाः ॥ ३० ॥ हेतयः शब्दाप्रयो विविधा-
 स्तज्ज्वाला वा । कर्भयः केशास्तलक्षणं तृणे । ज्वलन्ति दीप्यन्ते
 ॥ ३१ ॥ आबर्तनैरावर्तनैर्दसदशप्रवाहैर्दग्ध दीर्घा । व्योमलक्षणां
 गङ्गां मन्दक्षिणीं वा ॥ ३२ ॥ वहन्ति प्रवहन्ति उल्लुमुकाष्टानि
 यस्यां सा । अमिकणा एव बुद्धदा यस्याम् ॥ ३३ ॥ स्तनपाः
 स्तनंधयाः । सुते कन्ये । पुत्रीसंबोधनं वा । इयमपि तद्विरह-
 लक्षणे असत्समिन्धने अविद्यमानेऽप्यग्नौ दग्धेव ॥ ३४ ॥ शीघ्र
 आगच्छ निर्गच्छ ते तव एतदङ्कारवज्ज्वलितं मन्दिरं इतः स्व-
 स्थानाज्ज्वलेन पतितुं प्रवृत्तम् ॥ ३५ ॥ वातायनजाललक्षणं
 संभ्यान्नपटलम् ॥ ३६ ॥ नभस्यन्त्यां भयान्नभ उत्पत्तिरुमि-
 च्छन्त्यां पुनर्यम् । अर्णपूरा जलप्रवाहाः ॥ ३७ ॥ शिखरिणां
 शृङ्गवतां प्रासादानां कोटिष्वभ्रभागेषु । सरसानि सजलाणि
 बाष्पादीनि उद्यानानि च ॥ ३८ ॥ आलानं बन्धनस्तम्भस्त-

जान्तीयत्वप्रयुक्तया रूपा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तिमिरावलीं निल-
 यनाय मग्नन्तः शोधयन्तः । मृगयन्त इति यावत् । मसृजेः
 शोधनायां च्छनरि च्छान्दं कुवनत्वे । अङ्गस्यामन्त्रणे । इषु-
 कीणां मु रथ्यासु । कुज्यपातेन भित्तिपतनेन ॥ ४१ ॥ वातेन
 विद्रावितान् प्राश्रयितान् । पतन्तः अङ्कारका यस्यात्तथावि-
 धान् । अगारं भर्तुं वर्षातपादिभ्यस्तान् शीलमस्येत्यगारभारि
 च्छदिस्तस्मात्करिण्याऽभ्रवः कटुकूजितं यथा स्यात्तथा त्रसन् ।
 त्रसेल्लिङ्गं 'वा प्राश्रयलाश' इति श्यन् । अङ्गभावश्छान्दसः ॥ ४२
 ॥ ४३ ॥ एङ्कैर्मयैः गन्तृणां मार्गनिरोधकं रणं युद्धमारब्धमिव
 पश्यन्ति शेषः ॥ ४४ ॥ अग्निशिखास्कन्दनभयादाद्रपटान्प-
 रिधाय निर्गच्छन्ताः स्त्रियो वर्णयन्ति—पटैरिति । जलबिन्दु-
 जाललक्षणैरलिभिर्मालितैः परिवृतेर्हस्तपादवलक्षणैः स्थलप-
 दैराविता घटिता इव ॥ ४५ ॥ करभा उष्ट्राः । पद्मं पतितं
 यथा स्यात्तथा गच्छन्त्यः पद्मगयः प्रलम्बिततडाश्याः देवा-
 त्तदालम्बिसर्पिणीर्वा ॥ ४६ ॥ पक्षलक्षणेभ्यः प्रमरपक्षरदशेष-
 क्षिपक्षसु । कृशानुरमित्संबन्धिनी कार्शानवी शिखा ज्वाला
 ॥ ४७ ॥ स्वयं दह्यमानोऽपि ॥ ४८ ॥ रभसेन बलवेगेन नि-
 र्लूनो भ्रमो ज्वलदङ्कारमिश्र आलानपादपो येन । अतएव तदा-
 कर्पणकाले हृष्टो दग्धः पुष्करः शुष्णपत्रं यस्य तथाविधः करी
 पलाय्य जनेभ्यः पुष्करदं पद्मद सरः प्राप्य तत्र मग्नः । दग्ध-
 पुष्करस्य पुनर्लोभेच्छयेवेति श्लेषमूला उत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

धूमोऽम्बुदपदं प्राप्य विलोलान्तस्तडिल्लुतः ।
ज्वलदङ्गारनाराचनिकरं परिवर्षति ॥ ५० ॥
देवधूमस्फुरद्बह्मिण आवर्तवृत्तिमान् ।
स्थित आपीडवान्योस्त्रि रत्नपूर्ण इवार्णवः ॥ ५१ ॥
गौरमम्बरमाभाति ज्वालाशिखरतेजसा ।
मृत्युनेघोत्सवे दत्तः कुङ्कुमाक्तकरण्डकः ॥ ५२ ॥
अहो नु विषमं चेदं वर्तते वृत्तवर्जितम् ।
ध्रियन्ते राजनार्योऽपि वैरिवीरैरुदायुधैः ॥ ५३ ॥
लोलस्रग्दामकुसुमैर्मार्गप्राकारकारकैः ।
अश्रैर्निर्दग्धकबरीकीर्णवक्षस्थलस्तनाः ॥ ५४ ॥
आलोलाम्बरसंलक्ष्यनितम्बजघनस्थलाः ।
पतन्माणिक्यवलयवलितावनिमण्डलाः ॥ ५५ ॥
छिन्नहारलताजालविकीर्णमलमौक्तिकाः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाग्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० अग्निदग्धगृहादिवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे राजमहिषी मत्तयौवना ।
तद्विवेश गृहं लक्ष्मीरिव पङ्कजकोटरम् ॥ १ ॥
आलोलमाल्यवसना भिन्नहारलताकुला ।
अनुयाता वयस्याभिर्दोसीभिर्मयविह्वला ॥ २ ॥
चन्द्राननावदाताङ्गी श्वासोत्कम्पिपयोधरा ।
तारकाकारदशना स्थिता द्यौरिव रूपिणी ॥ ३ ॥
अथ तस्या वयस्यैका राजानं तं व्यजिज्ञपत् ।
भूतसंग्रामसंरन्ध्रममरेन्द्रमिवाप्सराः ॥ ४ ॥

अम्बुदानां पदं वृष्ट्याधिकारनिर्वाहकमाकाशस्थानं प्राप्य विलोलव-
ह्मिज्ज्वालावक्षणा अन्तर्गतास्तडिल्लुता यस्य । ज्वलतामङ्गाराणां ना-
गवानां शराणां च निकरं स्वरूपं परितो वर्षतीत्युपप्रेक्षा ॥ ५० ॥
देवति राजानं संबोध्य कस्यचिदुक्तिः । श्रुमो व्योम्नि अर्णव इव
स्थितः । आपीडवान् शिखातरङ्गवान् ॥ ५१ ॥ गौरं पातम-
म्बरमाकाशः । कुङ्कुमैः अक्तो रजितः करण्डकः संपुटको दत्तः ।
अर्थाद्ग्विधधूम इति गम्यते ॥ ५२ ॥ वृत्तं मन्त्रितं तेन व-
र्जितं बहिष्कृतम् ॥ ५३ ॥ आसर्गसमाप्तं राजनारीरिव विशि-
नष्टि—लोलेत्यादिना । मार्गे प्र आकिरणं प्राकारस्तस्य कारकैर्लोलैः
स्रग्दामभिः कुङ्कुमैश्चोपलक्षिताः ॥ ५४ ॥ पतद्भिर्माणिक्यवलय-
वैध्वंश माणिक्यवर्णितवलयैर्वा वलितानि संवृतान्यवनिमण्डलानि
याभिः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ कुररीशब्दवत्कर्कशैर्दुःश्रवणान्दमैर्मन्दी-
कृतोऽभिभूतो रणारवो याभिः । धाराबाहमवच्छिन्नधारं यथा-
स्यास्तथा आस्रुतैर्निर्गतैराकन्दवारिर्भाजानि विदारितानीव पी-
डितानि कुक्षिपार्श्वानि यासाम् । अतएव विचेतनाः कर्तव्यार्थ-
चेतनाश्चान्याः ॥ ५७ ॥ पलायनशङ्कया परस्परं ग्रन्थितवाससः

दृष्टादृष्टस्तन्श्रेणीपाश्वर्ध्वद्यत्कनकप्रभाः ॥ ५६ ॥
कुररीकर्कशाकन्दमन्दीकृतरणारवाः ।
धारावाहाञ्चुतारावभिजपाश्वर्ध्वविचेतनाः ॥ ५७ ॥
रक्तकर्दमबाष्पाम्बुक्लिन्नग्रन्थितवाससः ।
भुजमूलार्पितभुजैर्नयमाना बलाघृभिः ॥ ५८ ॥
कश्चासिन्परित्राता स्यादित्यादीनवीक्षितैः ।
उत्पलालीव वर्षद्भिः परिरोदितसैनिकाः ॥ ५९ ॥
मृणालकोमलाच्छोरुमूलजालैः सुनिर्मलैः ।
स्वच्छाम्बरतरलालक्ष्यैराकाशनलिनीनिभाः ॥ ६० ॥
आलोलमाल्यवसनाभरणाङ्गरागा
बाष्पाकुलाततचलालकवल्लरीकाः ।
आनन्दमन्दरनिरन्तरमध्यमाना-
न्कामार्णवान्समुदिता इव राजलक्ष्म्यः ॥ ६१ ॥

देव देवी सहास्राभिः पलायान्तःपुरान्तरात् ।
शरणं देवमायाता वार्तानैव लता द्रुमम् ॥ ५ ॥
राजन्दाराहृतास्तास्ते बलवद्भिरुदायुधैः ।
ऊर्मिजालैर्महाध्वीनां तीरद्रुमलता इव ॥ ६ ॥
अन्तःपुराधिपाः सर्वे पिष्टाः शत्रुभिरुद्धतैः ।
अशङ्किताभिपतितैर्वातैरिव वरद्रुमाः ॥ ७ ॥
दूरेणाशङ्कमायातैः परैर्नः पुरमाहृतम् ।
रात्रौ वर्षास्त्रिवोद्धोपैः कमलानीव वारिभिः ॥ ८ ॥

॥ ५८ ॥ दीर्घवीक्षितैर्वाक्षणेः । परितो दयया रोदिताः रोद-
नशीलाः कृताः स्वपक्षसैनिका यामिस्ताः ॥ ५९ ॥ स्वच्छेष-
म्बरतलेषु वस्त्रान्तःप्रदेशेष्वालक्ष्यैः । अम्बरपदश्लेषादाकाश-
नलिनीनिभाः ॥ ६० ॥ आतना दीर्घाश्चालाश्चालकवल्लर्यो यासां
नाः । आनन्दोऽत्र विषययुक्तं तल्लक्षणेन मन्दरेण मध्यमानात् ।
गङ्गां मूर्तिभूता लक्ष्म्यः संपदो, राजा चन्द्रस्तद्वद्विता लक्ष्म्यः
प्रियो वा ॥ ६१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणताप्यप्र-
काशे उत्पत्तिप्रकरणे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

भीतां विलोक्य महिषीं श्रुत्वान्तःपुरधर्षणम् ।
युद्धाय राज्ञो निर्याणं लीलातत्त्वं च वर्णयते ॥ १ ॥
मत्तमिव विधूणमानं यौवनं यस्याम् । तल्लीलाप्रज्ञाधिष्ठितं
राज्ञो गृहम् ॥ १ ॥ २ ॥ चन्द्र इव चन्द्र एव च आननं
यस्याः । अवदानानि गौराणि स्वच्छानि चाङ्गानि यस्याः ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ देवी कृताभिषेका प्रधानमहिषी ॥ ५ ॥ दाराः अन्या
भोगिन्यः ॥ ६ ॥ पिष्टाः संवृण्णिताः ॥ ७ ॥ दूरेण दूरात् ।
'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति चानृतीया । आहृतमात्कन्दि-

धूमं वर्षद्भिर्ब्रह्मादैर्लेलिहानोऽग्रहेतिभिः ।
 वह्निभिर्नः परं प्राप्तं परयोधैश्च भूरिभिः ॥ ९ ॥
 परिवारैर्विलासिन्यो देव्य आहृत्य मूर्धजैः ।
 आकन्दन्त्यो बलाभीताः कुर्य इव धीवरैः ॥ १० ॥
 इति नो येयमायाता शास्त्रा प्रसरशालिनी ।
 आपत्तामलमुद्धर्तुं देवस्यैवास्ति शकता ॥ ११ ॥
 इत्याकर्ण्यविलोक्यासौ देव्यौ युद्धाय याम्यतः ।
 क्षम्यतां मम भार्येयं युष्मत्पादाब्जपट्टपदी ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वा निर्ययौ राजा कोपाखणितलोचनः ।
 मत्सेभनिर्मिन्नवनः कन्दरादिष्व केसरी ॥ १३ ॥
 लीला लीलां ददर्शाथ स्वाकारसदृशाकृतिम् ।
 प्रतिबिम्बमिवायातामादर्शो चारुदर्शनाम् ॥ १४ ॥

प्रबुद्धलीलोवाच ।

किमिदं देवि हे ब्रूहि कस्मादियमहं स्थिता ।
 या साऽभवमहं पूर्वं कथं सेयमहं स्थिता ॥ १५ ॥
 मन्त्रिप्रभृतयः पौरा योधाः सबलवाहनाः ।
 सर्वे एव त एवेमे स्थितास्तत्र तथैव ते ॥ १६ ॥
 तत्रापीह च हे देवि सर्वे कथमवस्थिताः ।
 बहिरन्तश्च मुकुरे इवैते किं प्रचेतनाः ॥ १७ ॥

तम् ॥ ८ ॥ धूमं वर्षद्भिः किरद्भिः । उन्मादैर्ध्वनद्भिः । 'धूम-
 वर्मभिः' इति पाठे स्पष्टम् । 'उन्मादैः' इति पाठे उन्मृष्टो मादो
 ह्यो ग्लेपनं च येषां तैः लेलिहाना इव चलन्त उन्मा हेतयः
 खड्गा ज्वालाश्च येषाम् ॥ ९ ॥ परिवारैः शत्रुसैनिकैः । कुर्यो
 मृग्यः पक्षिण्यश्च । धीवरैर्लघ्वरैः ॥ १० ॥ आपत् विपत् ।
 तामलमलमूर्धमुद्धर्तुं निवारयितुम् ॥ ११ ॥ असौ राजा इति
 वाक्यमाकर्ण्य देव्या विलोक्य उवाचेति शेषः । हे देव्या, अहं
 युद्धाय यामि गच्छामि क्षम्यताम् । आज्ञां विनैवान्तराले नि-
 गमनापराधः । युष्मत्पादाब्जपट्टपदीति युवाभ्यां रक्षणीयेत्या-
 शयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ लीला प्रबुद्धलीला ॥ १४ ॥ सेयं भूत्वेति
 शेषः । या अहं सा इयं कथम् । या प्रथमवयस्का अभवं सा त-
 थैव स्थिता कथम् । स्वस्या अन्यत्वायोगादतीतावस्थायाश्च स्थि-
 त्यसंभवादिति भावः ॥ १५ ॥ किंच मन्त्र्यादिष्वपि भेदप्रत्यभिज्ञं
 विरुद्धं इत्याह—मन्त्रिप्रभृतय इति ॥ १६ ॥ प्रचेतनाः सचेतनाः
 किम् ॥ १७ ॥ चितिशक्तीनामतिकर्तृत्वातुल्यकर्मोद्बोधितानां तुल्य
 एवाभिर्भावः क्वचिद्भवतीति देवी दृष्टिदृष्टिवादमालम्ब्य समाधत्तं
 —येति । चेत्कार्यतां अध्यासेन चेत्कारणताम् । यथा चित्तं
 मनः स्वप्नादौ चित्तानुभूतजाग्रदर्थकारतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ यादृक्
 यदाकारोऽर्थो यस्मिन्सत्त्वाविधे संस्कारात्मकं जगद्रूपं तत्र चित्ते
 चित्ति च अस्ति तादृगेषोदेति । भोजकादृष्टोद्बोधिता मायासंबलि-

१ मे भूरीति पाठः.

श्रीदेव्युवाच ।

यथाह्निसिद्धेत्यन्तस्तथानुभवति क्षणात् ।
 चित्तिश्चेत्याद्येतामेति चित्तं चित्तार्थतामिव ॥ १८ ॥
 यादृगर्थं जगद्रूपं तत्रैवोदेति तत्क्षणात् ।
 न देशकालदीर्घत्वं न वैचित्र्यं पदार्थजम् ॥ १९ ॥
 बाह्यमाभ्यन्तरं भाति स्वप्नार्थोऽत्र निदर्शनम् ।
 यदन्तः स्वप्नसंकल्पपुरं च कचनं चित्ते ॥ २० ॥
 तदेतद्बाह्यनाम्नैव स्वभ्यासात्सत्स्फुटं स्थितम् ।
 यादृग्भावो मृतो भर्ता तव तस्मिन्सदा पुरे ॥ २१ ॥
 तादृग्भावस्त्वमेवार्थं तत्रैव समुपागतः ।
 अन्य एव ह्यमी भूतास्तेभ्यस्तास्तादृशा अपि ॥ २२ ॥
 सद्रूपा एव चैतस्य स्वप्नसंकल्पैः सन्वयत् ।
 अविसंवादि सर्वार्थरूपं यदनुभूयते ॥ २३ ॥
 तस्य तावद्भद कथं कीदृशी वापि सत्यता ।
 अथ वोत्तरकाले तु भङ्गुरत्वादवस्तुतत् ॥ २४ ॥
 ईदृक्च सर्वमेवेदं तत्र का नास्तिताधिका ।
 स्वप्ने जाग्रदसद्रूपा स्वप्नो जाग्रत्यसन्मयः ॥ २५ ॥
 मृतिर्जन्मन्यसद्रूपा मृत्यां जन्माप्यसन्मयम् ।
 विशरेद्विशराख्त्वादानुभूतेश्च राघव ॥ २६ ॥
 एवं न सन्नासदिदं भ्रान्तिमात्रं विभासते ।
 महाकल्पान्तसंपत्तावप्यद्याथ युगेऽनघ ॥ २७ ॥

तच्चिच्छक्तिरुपहितमपि घटयितुं समर्थत्वर्थः । एवंच देशका-
 लात्पतावैपुल्यविशेषोऽपि परिहृत इत्याशयेनाह—नेति । यदि
 पदार्थजं स्यात्तर्हि तत्स्वभावविरुद्धं न घटत ननु तथेति भावः
 ॥ १९ ॥ चैतन्ये अन्वयस्त्वत्तादाभ्यन्तरं जगद्बाह्यं बहिर्भवमिव
 भाति ॥ २० ॥ स्वभ्यामाचिराभ्यासात् स्फुटं व्यक्तं सत्यत्वमिव
 स्थितम् । यादृक् भावो वासना यस्य स तथाविधः सन् मृतः
 ॥ २१ ॥ समुपागतः प्राप्तवान् । समानकर्मवासनोद्बोधितत्वादा-
 कागमस्येऽप्येनं मन्त्र्यादिर्जीवानन्त एव किंत्वन्ये इत्याह—अन्य
 एवेति । एवेति प्रत्यभिज्ञया अन्यस्ताः पुनःपुनरनुभूता अपि ता-
 दृशा अन्ये एव ॥ २२ ॥ एतस्य राज्ञश्चिन्मन्या सद्रूपा एव । एता-
 वदेव स्वाप्नाजगद्रूपानुभूतेषु वैलक्षण्यं यदविसंवादि सर्वपुरुषसाधा-
 रणाथैव नैतावन्मात्रेण सत्यतासिद्धिरित्याह—अविसंवादिति ।
 चन्द्रप्रादेशिकचन्द्रजालादावपि अविसंवादि सर्वार्थत्वदर्शना-
 दिति भावः ॥ २३ ॥ उत्तरकाले बाध्यत्वात्स्वप्नस्यासत्यत्वं चेज्जा-
 ग्रत्यपि समान नाशबाधयोर्वस्तुनि विशेषाभावादित्याशयेनाह—
 अथवेति । तत्स्वप्नम् ॥ २४ ॥ अधिका जाग्रदर्थेऽप्यित्यर्थः ।
 परस्परकालासत्त्वमप्यविशिष्टमित्याह—स्वप्ने इति ॥ २५ ॥
 नाशोऽपि बाधवत्परस्परकालासत्त्वं तुल्यमित्याह—मृतिरिति ।
 नाशो अवयवानां विशराख्त्वाद्वा विशरेन्नयेत् । बाधे त्वनु-
 भूतेरनुभवबलाद्विशरेत् । इति निमित्तभेदेऽपि न विशरणे वि-
 शेष इत्यर्थः ॥ २६ ॥ प्राक् सत्यतोपपादिता इह त्वसत्यत्व-

न कदाचन यन्नास्ति तद्ब्रह्मैवास्ति तज्जगत् ।
 तस्मिन्मध्ये कचन्तीमा भ्रान्तयः सृष्टिनामिकाः ॥ २८ ॥
 व्योम्नि केशोण्डकानीव न कचन्तीव वस्तुतः ।
 यथा तरङ्गा जलधौ तथेमाः सृष्टयः परे ॥ २९ ॥
 उत्पत्त्योत्पत्त्य लीयन्ते रजांसीव महानिले ।
 तस्माद्भ्रान्तिमयाभासे मिथ्यात्वमहमात्मनि ॥ ३० ॥
 मृगतृष्णाजलचये कैवाल्या सर्गभस्मनि ।
 भ्रान्तयश्च न तत्रान्यास्तास्तदेव परं पदम् ॥ ३१ ॥
 घने तमसि यक्षाभास्तम एव न यक्षकः ।
 तस्माज्जन्ममृतिर्महो व्यामोहत्वमिदं ततम् ॥ ३२ ॥
 सर्वं तत्समहाकल्पं शान्तौ यदवशिष्यते ।
 नानः सत्यमिदं दृश्यं न चासत्यं कदाचन ॥ ३३ ॥
 द्वयमेवैतदथ वा ब्रह्म तत्रैव संभवात् ।
 आकाशे परमाण्वन्तर्द्रव्यादेरणुकेऽपि च ॥ ३४ ॥
 जीवाणुर्यत्र तत्रेदं जगद्वेत्ति निजं वपुः ।
 अग्निरौष्ण्यं यथा वेत्ति निजभावक्रमोदितम् ॥ ३५ ॥
 पश्यतीदं तथैवात्मा स्वात्मभूतं विगुह्यति ।
 यथा सूर्योदये गोहे भ्रमन्ति त्रसरेणवः ॥ ३६ ॥

तथेमे परमाकाशे ब्रह्माण्डत्रसरेणवः ।
 यथा वायौ स्थितः स्पन्द आमोदः शून्यमम्बरे ॥ ३७ ॥
 पिण्डग्रहविनिर्मुक्तं तथा विश्वं स्थितं परे ।
 भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचराः ॥ ३८ ॥
 विवर्जितस्यावयवैर्भागा ब्रह्मण ईदृशाः ।
 साकारस्यावबोधाय विज्ञेया भवताधुना ॥ ३९ ॥
 अनन्याः स्वात्मनस्तस्य तेनानवयवा इव ।
 यथा स्थितमिदं विश्वं निजभावक्रमोदितम् ॥ ४० ॥
 रिक्तं न विश्वशब्दाधैरनन्यद्ब्रह्मणि स्थितम् ।
 न तत्सत्यं न चासत्यं रज्जुसर्पभ्रमो यथा ॥ ४१ ॥
 मिथ्यानुभूतितः सत्यमसत्यं सत्परीक्षितम् ।
 परमं कारणं चित्वाजीवत्वमिति चेत्यलम् ॥ ४२ ॥
 ततस्तथैवानुभवाजीवत्वं विन्दति स्फुटम् ।
 सत्यं भवन्वसत्यं वा खे विभातमिदं जगत् ॥ ४३ ॥
 रज्जयत्वेव जीवाणुः स्वेच्छाभिरनुभूतिभिः ।
 अनुभूयन्त एवाशु काश्चित्पूर्वानुभूतितः ॥ ४४ ॥
 अपूर्वानुभवाः काश्चित्समाश्चैवासमास्तथा ।
 क्वचित्कदाचित्ता एव क्वचिदर्थसमा अपि ॥ ४५ ॥

निर्वचनीयता द्वयोरपि समेत्याह—एवमिति । एव च मृष्टि-
 काले प्रलयकाले चाविशिष्टं सद्रूपं ब्रह्म मिद्धमित्याह—महा-
 कल्पान्तेति । महाकल्पान्तसंपन्नावपि अद्यापि अथानन्तर-
 मर्तानानागतयुगभेदपि कदाचन कदापि यन्नास्ति तत्स्वरूपेण न
 किन्तु तत्कल्पनाधिष्ठानं ब्रह्मैवास्ति अतस्त्वेव जगन्ननु भासमान-
 मब्रह्मरूपं जगदित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ न कचन्त्येवेति वक्त-
 व्ये इवकारः प्रपञ्चवत्तदभावस्यापि ब्रह्मातिरिक्तस्य मिथ्यात्वद्यो-
 तनार्थः ॥ २९ ॥ मिथ्यैव न्व अह इत्येव विभागारमणि ॥ ३० ॥
 सर्गभस्मनि दक्षपटभस्मप्राये प्रपञ्चे । ननु विषयबोधेऽपि
 भ्रान्तिज्ञानस्वरूपाबाधात्सरेव द्वैतं न्यासत्राह—भ्रान्तयश्चेति ।
 निर्विषयज्ञानानां परस्परं ब्रह्मनश्च भेदकाभावाद्ब्रह्मात्रत्वमित्यर्थः
 ॥ ३१ ॥ यक्षाभाः बालस्य यक्षभ्रान्तयः । व्यामोहोऽज्ञानं तस्य
 भावो व्यामोहत्वं तदाथावर्णयविधेपश्चात्कस्तदेव जगद्रूपं ततम्
 ॥ ३२ ॥ महाकल्पो ब्रह्मज्ञानं सर्वथायत्नलक्षणा धैर्यात्मिकः प्र-
 लयस्तेन सहितं वाच्यमित्यर्थः । अधिष्ठानब्रह्ममनैव दृश्यस्य
 गत्वाभ्यस्तत्वादिसर्वपक्षान्तरुद्धाव्याह—शान्तावित्यादिना । सर्व-
 शान्ता यदवशिष्यते ब्रह्म अतो ब्रह्मनः सत्यं नेत्यादिसंबन्धः
 ॥ ३३ ॥ द्वयं मत्यामत्योभयरूपं तु नैव । एकस्य विरुद्धोभय-
 रूपत्वासंभवादित्यर्थः । तत्र त्रिविधं विरुद्धं कल्पविवरोधेन
 संभवाद्ब्रह्मैवेति कल्पः प्रेर्यान्तित्याह—प्रदेति । कल्पनामात्रत्वं
 प्रपञ्चस्य सर्वत्र संभवनीत्याह—आकाशे इति । द्रव्यगुणादे-
 रणुके अल्पतरेऽप्यन्तर्भागे ॥ ३४ ॥ वासानाबलेनामन्यनान्मा-
 ध्यामं दृष्टान्तमाह—अग्निरिति । पूर्वमनग्निरैवोपासकोऽहमे-
 वाभिरित्युपासनात्मकनिजभावनाक्रमेणोदितं फलभावेनाविर्भू-

तर्माण्य यथा वेत्ति तद्बुद्धित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स्पन्द
 आमोदश्च वायौ यथा स्थितः । शून्यं शून्यत्वम् ॥ ३७ ॥
 पिण्डग्रहः स्थूल्यम् । भावाभावौ आविर्भावतिरोभावौ । ग्रह
 उपादानम् । उन्मर्गस्त्यागः । क्रियामात्रोपलक्षणमेतत् ॥ ३८ ॥
 भागाः कल्पितविभागाः । भवतेति पुंस्त्वाद्भाम प्रति वसि-
 षोक्तिः । तेव माकारस्य तस्य विश्वस्य निराकारत्वावबोधाय
 तादृशग्रात्मनोऽनन्या अनवयवा इव विज्ञेयाः । इवकारः सा-
 वयवतावन्निरवयवताया अपि मिथ्यात्वद्योतनार्थः ॥ ३९ ॥
 एवमनवयवत्वेन निजभावनाक्रमेण पारमार्थिकरूपेणाविर्भूत
 यथास्थितमेव विश्वशब्दार्थे रिक्तं शून्यं न भविष्यति । विश्व-
 शब्दस्य पूर्णाधित्वपर्यवसानान्पूर्णस्य च रिक्तत्वायोगादिति भावः
 ॥ ४० ॥ तत्र हेतुरनन्यदिति । तर्हि यत्सावयवं विश्वं भासते
 तात्कितत्राह—न तदिति । अनिर्वचनीयमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 तत्र हेतुमाह—मित्येति । नहि भ्रान्तिज्ञानानुभूतं सत्यं भ-
 वति न वा वस्तुतत्त्वपर्यवधानात्मकं तद्वाधकज्ञानं सत्यमपह्नुं
 येनासत्यं म्यादिति भावः । चित्तान्मायापिहितस्वरूपचित्त्वात्
 ॥ ४२ ॥ अनुभवाविरमंवेददृढानुभवान् । संसारस्य च जीवो
 भोगच्छा हेतुविषयजन्योपायुज्यते न सत्यत्वमसत्यत्वं
 वेत्याह—मयमिति ॥ ४३ ॥ औपोद्धातिकमुक्त्वा प्रस्तु-
 तप्रश्नमाधानमाह—अनुभूयन्त इत्यादिना । पूर्वानुभूतितः
 पूर्वानुभूत्या गमा असमाश्च क्वचिदपूर्वानुभवा अनुभूयन्त
 इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ सर्वानुभवनोद्भव भेदाप्रहाता एवेति
 कचन्ति । अर्थवामनोद्भव अधेसमा अपि ॥ ४५ ॥

कचस्त्वसत्याः सत्यामा जीवाकाशेऽनुभूतयः ।
तत्कुलास्तत्समाचारास्तज्जन्मानस्तदीहिताः ॥ ४६ ॥
त एव मन्त्रिणः पौराः प्रतिमाने भवन्ति च ।
ते चैवात्मन्यलं सत्या देशकालेहितैः समाः ॥ ४७ ॥
सर्वगात्मस्वरूपायाः प्रतिभाया इति स्थितिः ।
यथा राजात्मनि व्योम्नि प्रतिभोदेति सन्मयी ॥ ४८ ॥
तथा तदग्रगोदेति सत्येव प्रतिभाम्बरे ।
त्वच्छीला त्वत्समाचारा त्वत्कुला त्वद्वपुर्मयी ॥ ४९ ॥
इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० अग्निदाहरात्रियुद्धे जगद्भववर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५

श्रीसरस्वत्युवाच ।
विदूतस्थे भर्तृषु तनुं त्यक्त्वा रणाङ्गणे ।
तदेवान्तःपुरं प्राप्य तादृगात्मा भविष्यति ॥ १ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इत्याकर्ण्य वचो देव्या लीला सा तत्पुरारूपदा ।
पुरः प्रह्ला स्थितोवाच वचनं विहिताञ्जलिः ॥ २ ॥
द्वितीयलीलोवाच ।
देवी भगवती क्षतिर्नित्यमेवाचिन्ता मया ।
स्मरे संदर्शनं देवि सा ददाति निशासु मे ॥ ३ ॥
सा यादृश्येव देवेशि तादृश्येव त्वमम्बिके ।
तन्मे कृपणकारुण्याद्वरं देहि वरानने ॥ ४ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इत्युक्त्वा सा तदा क्षतिः स्मृत्वा तद्भक्तिभावनम् ।

इति लीलेयमाभाति प्रतिभाप्रतिबिम्बजा ।
सर्वगे संविदादर्शं प्रतिभा प्रतिबिम्बति ॥ ५० ॥
यादृशी यत्र सा तत्र तथोदेति निरन्तरम् ।
जीवाकाशस्य यान्तस्या प्रतिभा कुरुते स्वयम् ।
सा बहिश्च विदादर्शं प्रतिबिम्बादिव्यं स्थिता ॥ ५१ ॥
एषा त्वमम्बरमहं भुवनं धरा च
राजेति सर्वमहमेव विभातमात्रम् ।
चिद्बोमबिलवज्रतरं विदुरङ्गं विद्धि
त्वं तेन शान्तममलास्त्व यथास्थितेह ॥ ५२ ॥
त्वं तेन शान्तममलास्त्व यथास्थितेह ॥ ५२ ॥

इदं प्रसन्ना प्रोवाच तां लीलां तत्पुरारूपदाम् ॥ ५ ॥
श्रीदेव्युवाच ।
अनन्यया मेऽपि र. यावज्जीवमजीर्णया ।
परितुष्टाः सन्तुष्टाः सन्तुष्टाः शलीलोवाच ।
रणादेहं तत्पुरारूपा यत्र तिष्ठति मे पतिः ।
अनेनैव तत्र म्यामेतदङ्कना ॥ ७ ॥
श्रीदेव्युवाच ।
एवमस्तु त्वयाऽविग्रं पूजितास्मि सुते चिरम् ।
अनन्यभावया भूरि पुण्यधूपसपर्यया ॥ ८ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अथ तद्देशलीलायां फुल्लयां तद्भरोदयात् ।
पूर्वलीलाग्रवीदेवी संदहत्तुलिताशया ॥ ९ ॥

तयोः प्रथमोऽयं प्रकार इत्याह—तत्कुला इत्यादिना ॥ ४६ ॥
तेषामधिष्ठानदृष्ट्या परमार्थतः प्राक्तनाभेदः, अध्यस्तदृष्ट्या तु
साम्यं पर्यवस्यतीत्याह—ते चेति । आत्मनि पारमार्थिकस्वरूपे
अलमत्यन्तं त एवेति सत्याः स्वस्वदेशकाले हितदृष्ट्या तु समा-
स्तुल्याः ॥ ४७ ॥ सर्वत्रैवमेव चैतन्यस्थितिरित्याह—सर्वगति ।
नन्वीश्वरस्य प्रतिभानुसार्यर्थनिर्मातृत्वं श्रुतं जीवस्य त्वर्थानुसा-
र्येव प्रतिभोदयः । अन्यथा मानोर्गधिकस्यापि सत्यत्वसाधार-
ण्ययोरापत्तेस्तत्कथं राजप्रतिभामात्रादर्धानां सिद्धिरित्यर्ज-
वसाधारण्यव्यवहारयोग्यता चेत्याशङ्क्याह—यथेति । राजात्मनि
यथा यादृशी सन्मयी सर्वसाधारणसत्यार्था प्रतिभा उदेति तथा
तदग्रग ततः पूर्वभाविनी साधारणभोजकादृशवशात् सच्छब्द-
वाच्ये अम्बरे अव्याकृताकाशरूपे ईश्वरे सत्यसंकल्परूपा प्रतिभा
उदेत्येव । तथाच नोक्तदोष इति भावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति
उक्तदिशा आभाति । सर्वत्रैवमेव रीतिरित्याह—सर्वगे इति
॥ ५० ॥ अन्तस्था अन्तर्यामीश्वरप्रतिभासा बहिश्च कुरुते । तथाच

बाह्यत्वेन साधारणदृश्यव्योपपत्तिरिति भावः ॥ ५१ ॥ अम्बर-
माकाशं तदन्तर्गतं भुवनं तदन्तर्गता धरा तदन्तर्गता त्वं अहं
राजा चेति सर्वं विभातमात्रं चिन्मात्रस्वभाव अहं प्रत्यग्रूपमेव ।
एवमेवान्ये तत्त्वज्ञाः सर्वं चिद्योमलक्षणधित्वस्य जठरं तन्म-
त्तामात्रं बाजानमं विदुः । हे अत्र लीले, त्वमपि तथा विद्धि ।
तेन यथास्थिता स्वभावस्या शान्तं निर्विक्रममास्त्व ॥ ५२ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणसाध्यप्रत्येकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

वरो द्वितीयलीलायाः पद्मप्राप्तिरिहोच्यते ।

जीवानां फललाभश्च स्वसंकल्पानुसारतः ॥ १ ॥

तादृगात्मा पद्मभूपालात्मा ॥ १ ॥ प्रह्ला भक्तिमन्ना पुरः
स्थिता । विहिताञ्जलिः कृताञ्जलिः ॥ २ ॥ ३ ॥ त्व तादृश्येव
दृश्यसे अनः सैव त्वमित्याशयः ॥ ४ ॥ भक्त्या भावनं चिन्नन
पूजनं च ॥ ५ ॥ ६ ॥ तिष्ठति स्थास्यति । वर्तमानसाम्राज्ये वर्तमानवत्
॥ ७ ॥ अविग्रमिति कर्मसाङ्गतामाह । अनन्यभावया असाधारण्या
॥ ८ ॥ फुल्लयां संतोषेण विकासितायां सत्याम् । तस्याः स्थ-

पूर्वलीलोवाच ।

ये सत्यकामाः सन्त्येवं संकल्पा ब्रह्मरूपिणः ।
त्वाद्दशाः सर्वमेवाशु तेषां सिद्ध्यत्यभीप्सितम् ॥ १० ॥
तस्मैव शरीरेण किमर्थं नाहमीश्वरि ।
लोकान्तरमिदं नीता तं गिरिप्रामकं वद ॥ ११ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

न किञ्चित्कस्यचिद्दहं करोमि वरवर्णिनि ।
सर्वं संपादयत्याशु स्वयं जीवः स्वमीहितम् ॥ १२ ॥
अहं हितं रटे ज्ञानिः संविन्मात्राधिदेवता ।
प्रत्येकमस्ति चिच्छक्तिर्जीवशक्तिस्वरूपिणी ॥ १३ ॥
जीवस्योदेति या शक्तिर्यस्य यस्य यथा यथा ।
भाति तत्फलदा नित्यं तस्य तस्य तथातथा ॥ १४ ॥
मां समाराधयन्त्यास्तु जीवशक्तिस्तदोदिता ।
तदा भवद्यदीह स्यां मुक्तास्मीति चिरं तदा ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे बान्मीकीये उपनिप्रकरणे ली० सत्यकामसत्यसंकल्पास्तिता नाम पञ्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

तेन तेन प्रकारेण त्वं मया संप्रबोधिता ।

तया युक्त्यामलं भावं नीतासि वरवर्णिनि ॥ १६ ॥

अनयैवं भावनया बोधितासि चिरं तदा ।

तमेवार्थं प्राप्तवती सदा स्वचित्तिशक्तितः ॥ १७ ॥

यस्य यस्य यथोदेति स्वचित्प्रयतनं चिरम् ।

फलं ददाति कालेन तस्य तस्य तथा तथा ॥ १८ ॥

तपो वा देवता वापि भूत्वा स्वैव चिदन्यथा ।

फलं ददात्यथ स्वैरं नमःफलनिपातवत् ॥ १९ ॥

स्वसंविद्यतनादन्यन्न किञ्चिच्च कदाचन ।

फलं ददाति तेनाशु यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २० ॥

चिद्भाव एव ननु सर्गगतोऽन्तरात्मा

यश्चेतति प्रयतते च तदैति तच्छ्रीः ।

रम्यं ह्यरम्यमथ वेति विचारयस्व

यत्पावनं तदवबुध्य तदन्तरास्व ॥ २१ ॥

पदचत्वारिंशः सर्गः ४६

श्रीराम उवाच ।

एवं संकथयन्तीषु तासु तस्मिन्गृहोदरे ।

चिदूरथः किमकरोन्निरगत्य कुपितो गृहात् ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चिदूरथः स्वसद्वान्निर्गतः परिवारितः ।

परिवारेण महता ऋक्षौघेणेव चन्द्रमाः ॥ २ ॥

सन्नद्धसर्वावयवो लग्नहारविभूषणः ।

महाजयजयारावैः सुरेन्द्र इव निर्गतः ॥ ३ ॥

समादिशन्योधगणं शृण्वन्मण्डलसंस्थितिम् ।

आलोकयन्वीरगणानारुरोह नृपो रथम् ॥ ४ ॥

कुटाकारसमाकारं मुक्तामाणिक्यमण्डितम् ।

पताकापञ्चभिर्व्यामं द्युविमानमिवोत्तमम् ॥ ५ ॥

लशरिरेण भर्तृलोकप्रानिः स्वस्य तु देहं त्यक्त्वेति कुतो विशप

इति संदेहेन ललितो लोलः कृत आशयो यस्याः सा ॥ ९ ॥

तत्रादौ संदेहवीजमाह—ये इति ॥ १० ॥ तत्तस्मात्सत्यकामना-

यलान् ॥ ११ ॥ स्वस्य न स्वतः कामनास्ति पूर्णकामत्वात् ।

प्राणिकर्मानुसारिणी तु सा तद्व्यवस्थयैव व्यवस्थितेत्याशयेन

ज्ञानिः समाधत्ते—न किञ्चिदित्यादिना ॥ १२ ॥ हितं प्राण्य-

भिलषितं भाविशुभं रटे वरदानेन प्रकाशयामि । फलोत्पादने

च जीवानां प्रत्येकं प्राक्तनकामकर्मवामनावच्छिन्नचिदान्मकजा-

वशक्तिस्वरूपिणी तत्तत्कार्यबीजभूता मायासंवलितचिच्छक्ति-

रस्ति ॥ १३ ॥ अतस्तदनुसारेणैवाह फलप्रदेत्याह—जीवस्येति ।

भाति कर्मानुष्ठानहेतुकामनाविषयतया स्फुरति ॥ १४ ॥ अस्मी-

त्यहंशब्दपर्यायं तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अहं मुक्ता स्यां

इति भाविकर्मैतत्फलसुखावस्थानगर्भकामनावच्छिन्नचिद्रूपा जी-

वशक्तिः ॥ १५ ॥ बोधनिरस्ताज्ञानावरणनिर्मलान्भावस्थितिल

क्षणममलं भावम् ॥ १६ ॥ मुक्ता न्यामित्येवं भावनया चिरं

युक्ता त्वमनया प्राग्दर्शितयुक्त्या बोधितासि । तं भावितमेवा-

र्थम् ॥ १७ ॥ स्वचिदवच्छिन्नं प्रयतनं पुरुषप्रयत्नः ॥ १८ ॥

नमःफलनिपातवन्निमग्न्याभूतमित्यर्थः ॥ १९ ॥ यथा यादृशं

फलमिच्छसि तथा तदनु रूपं कर्म कुरु ॥ २० ॥ चिद्भाववि-

त्सत्ता । नन्विति निश्चये । तदा प्राक्काले रम्यं विहितमथ वा

अरम्यं निषिद्धं यत्कर्म चेति प्रयतते च उत्तरकालं तस्यैव

फलरूपा श्रीः एति उदेति इति विचारयस्व । विचारेण च यत्पा-

वनं पदं तदवबुध्य तदन्तः आस्व तिष्ठ ॥ २१ ॥ इति श्रीवा-

सिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपनिप्रकरणे पञ्चत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४५ ॥

चिदूरथस्य युद्धार्थं निर्गतः सैन्यसंज्ञमैः ।

रणभूमिप्रवेशेन युद्धारम्भश्च वर्णयते ॥ १ ॥

॥ १ ॥ ऋक्षौघेण नक्षत्रगणेन ॥ २ ॥ वर्मायुधादिना सन्न-

द्धमर्वावयवः । लग्नानि स्वस्वोचितस्थानेष्व्वासक्तानि हारविभूष-

णानि यस्य ॥ ३ ॥ समादिशन् तत्तदुचितकार्येष्व्वाज्ञापयन् ।

मन्त्रिभिरुक्ता मण्डलस्य व्यूहरचनाविशेषस्य संस्थितिं जनपद-

व्यवस्थां वा ॥ ४ ॥ कूटस्य मेवादिशिखरस्याकारेण सम आ-

चक्रमित्तिपरिप्रोतप्रकचत्काञ्चनाङ्कुरम् ।
मुक्ताजालरणत्कारचारविक्रमकूबरम् ॥ ६ ॥
सुग्रीवैर्लक्षणोपेतैः प्रशस्तैः प्रचलैः कृशैः ।
जवोद्भयनवेगेन प्रवहद्भिः सुरानिव ॥ ७ ॥
वायुं जवेन सहसा असहद्भिर्गतिक्रमैः ।
प्रोह्यद्भिरेव पञ्चार्धमापिबद्भिर्वाम्बरम् ॥ ८ ॥
योजितैरिव संपूर्णैश्चन्द्रैश्चामरदीप्तिभिः ।
अश्वैरष्टभिराबद्धमाशापूरकहेषितैः ॥ ९ ॥
अथोदपतदुद्दामनागाभ्ररवनिर्भरः ।
शैलमित्तिप्रतिध्वानदारुणो दुन्दुभिध्वनिः ॥ १० ॥
मत्स्यैर्निकनिर्मुक्तैर्व्याप्तं कलकलारवैः ।
किंकिणीजालनिध्वानैर्हेतिसंघट्टघट्टितैः ॥ ११ ॥
धनुश्चटचटाशब्दैः शरसीत्कारगायनैः ।
परस्पराङ्गनिष्पिष्टकवचौघघ्नजम्भणैः ॥ १२ ॥
ज्वलदाम्रटणत्कारैरातमन्त्रन्दनारवैः ।
परस्परभट्टाह्वानैर्बन्दिबिभ्रुधरोदनैः ॥ १३ ॥
शिलाघनीकृताशेषब्रह्माण्डकुहरो ध्वनिः ।
हस्तप्राणोऽम्बज्जीमोदशाशाकुञ्जपूरकः ॥ १४ ॥
अथोदपतदादित्यपथपीवररोधकम् ।
रजोनिभेन भूपीठम्बरोद्भयनोन्मुखम् ॥ १५ ॥
गर्भवासमिवापन्नं तेनासीत्सन्महापुरम् ।
मूढत्वं यौवनेनेव घनतामाययौ तमः ॥ १६ ॥
प्रययुः कापि दीपीघा दिवसेनेव तारकाः ।

आययुर्बलमालोला नैशभूतपरम्पराः ॥ १७ ॥
दृढशुल्कस्तन्महायुक्त्वं द्वे लीले सा कुमारिका ।
प्रस्फुटदृढयेनेव देवी दत्तमहादृशैः ॥ १८ ॥
प्रशोमुख्य हेतीषु प्रोद्यत्कटकटारवाः ।
एकाणवपयःपूर्वालवा इव बहव्यः ॥ १९ ॥
शनैः सेनां समाकर्षन्नाह्वयत बलान्तरम् ।
विवेश पक्षप्रोद्गीनो मेरुरेकमिवार्णवम् ॥ २० ॥
अथोदभूहुणध्वानं चटचटदिति स्फुटम् ।
रचितांशुमयाम्भोदाश्वेरुः परपरम्पराः ॥ २१ ॥
ययुरम्बरमाश्रित्य नानाहेतिविहंगमाः ।
प्रसञ्चुरलमात्तासु मलिनाः शस्त्रदीप्तयः ॥ २२ ॥
जज्वलुः शस्त्रसंघट्टज्वलना उल्लुकाग्निवत् ।
जगज्जुः शरधारौघान्वर्षन्तो वीरवारिदाः ॥ २३ ॥
विविधशुः क्रकचक्रा वीराङ्गेषु च हेतयः ।
पेतुः पटपटारावं हेतिनिष्पिष्टयोऽम्बरे ॥ २४ ॥
जग्मुः शमं तमांस्याशु शस्त्रकानलदीपकैः ।
बभूवुरखिला सेना नवनाराचरोमशाः ॥ २५ ॥
उत्तस्थुर्यमयात्रायां कबन्धनटपङ्क्तयः ।
जगुरुश्चै रणोद्रेकं पिशाच्यो रणदारिकाः ॥ २६ ॥
उदगुर्दन्तसंघट्टकारा दन्तिनां बलात् ।
ऊहुः क्षेपणपाषाणमहानद्यो नमस्तले ॥ २७ ॥
पेतुः शवानि घातास्तसंशुष्कचनपर्णवत् ।
निर्ययुर्लोहिता नद्यो रणाद्रेर्मुतिवर्षिणः ॥ २८ ॥

कारो यस्य । युविमानं स्वर्गं प्रसिद्धं विमानम् ॥ ५ ॥ चक्रं
भित्तिषु च परिप्रोता निष्ठाताः प्रकचन्तः काञ्चनाङ्कुराः स्वर्ण-
कीला यत्र । विक्रमकूबरं दीर्घाप्रभागम् ॥ ६ ॥ प्रशस्तैरुत्तमजा-
तिजैः । सुरानिवान्तरिक्षे प्रवहद्भिरेव हि त्रिशयोक्तिः ॥ ७ ॥ पूर्वका-
यगतिक्रमैः पञ्चार्धं प्रोह्यद्भिर्वहद्भिरेव । छान्दसो विकरणव्यत्ययः
॥ ८ ॥ चामरदीप्तिभिः संपूर्णैश्चन्द्रैर्योजितैरेवेति संबन्धोपेक्षा ॥ ९ ॥
नागा गजास्तलक्षणानामभ्राणां रवेण निर्भरोऽतिशयितः ।
शैलानां भित्तिषु वप्रषु प्रतिध्वानेन दारुणो भीरुभीषणः ॥ १० ॥
हेतीनामायुधानां संघट्टेन संघट्टनशब्देन घट्टितैर्निर्बिडितैः ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ बन्दिभिर्वारोत्साहायाधिक्षेपेण विभ्रुध्वानामयुद्ध-
क्षतपीडितानां कातराणां रोदनैः ॥ १३ ॥ स्वपूरणेन शिलाब-
द्धनीकृतं निरन्तरकृतमशेषं ब्रह्माण्डकुहरं येन । घनत्वादेव
हस्तप्राण इत्युपेक्षा ॥ १४ ॥ आदित्यपथस्य पीवरं सत् ।
रोधं कामयते इति रोधकम् । क्रमेः क्रिप् । रजोनिभेन वेषेण
भूपीठमेव अम्बरोद्भयनोन्मुखं भूत्वा उदतिष्ठदित्युपेक्षा ॥ १५ ॥
तेन रजसा । मूढत्वं स्वाभाविकमज्ञानम् । रजोधिकेन र्या-
बनेनेव । तमोन्धकारो घनतां निविडताम् ॥ १६ ॥ बलं

वीर्यं आययुः प्रायुः ॥ १७ ॥ देव्या हस्त्या दत्ता महादृशो
दिव्यदृष्टयो ययोस्तं । सा विदूरथस्य कुमारिका कन्या च देवी
दत्तमहादृशगति विपरिणामेन संबध्यते ॥ १८ ॥ अथ विदूरथ-
निर्गमनानन्तरं नगरलुप्टाकानां सन्धवानां हेतीनामिषूणां च
प्रोद्यन्तः कटकटारवाः प्रशोमुः प्रलये एकाणवपयःपूर्वालवा-
वडवा बहव इव । लडयोर्भेदात् ॥ १९ ॥ सेनां समाकर्षन्त्य
विदूरथः सन्धवानां बलस्य स्वबलस्य च अन्तरं तारतम्यं
न आह्वयत अविज्ञायैव एकं सावर्तमर्णवं मेरुरिव विवेश
परबलमिति शेषः ॥ २० ॥ गुणध्वानं ज्यासिञ्जितम् । रचिताः
स्वायुधांशुमया अम्भोदा मेघा यामिस्ताः परेषां शत्रूणां पर-
म्पराश्वेरुः ॥ २१ ॥ आत्तासवो गृहीतपरप्राणा अतएव पापे-
नेव मलिनाः श्यामाः । प्रसजुः प्रसृताः ॥ २२ ॥ २३ ॥ हेति-
निष्पिष्टयः खड्गप्रहारा एव पटपटारावात्मना अम्बरे पेटुरूपेण
॥ २४ ॥ २५ ॥ यमयात्रायां यमाराधनयात्रोत्सवे इति यावत् ।
नटास्तदनुरूपा रणोत्सवालंकारभूता दारिका बालिकास्तरुण्य इति
यावत् ॥ २६ ॥ उत् ऊर्ध्वमगुः ॥ २७ ॥ नितरां वातेनास्यैः
क्षितैः संशुष्कैर्वनपर्णैस्तुल्यं तद्वन्निपेतुः । मृत्तिः प्राप्तिमरणं तेन

प्रशंसुः पांसवो रक्तैस्तमांस्यायुधवह्निभिः ।
युद्धैकध्यानतः शब्दा भयानि मृतिनिश्चयैः ॥ २९ ॥
अभवत्केवलं युद्धमपशब्दमसंभ्रमम् ।
अनाकुलाम्बुवाहामं सङ्गवीचिसटांकृतम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्यानं विदूरथनिर्याणं नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
एतस्मिन्वर्तमाने तु घोरे समरसंगमे ।
लीलाद्वयमुवाचेदं क्षतिं भगवतीं पुनः ॥ १ ॥
लीलाद्वयमुवाच ।
देवि कस्मादकस्माच्च भर्ता जयति नो रणे ।
वद त्वय्यपि तुष्टायामस्मिन्विदुतवारणे ॥ २ ॥
श्रीसरस्वत्युवाच ।
चिरमाराधितानेन विदूरथनुपारिणा ।
अहं पुत्रि जयार्थेन न विदूरथभूभृता ॥ ३ ॥
तेनासावेव जयति जीयते च विदूरथः ।
क्षमिरन्तर्गता संविदेतां मां यो यदा यथा ॥ ४ ॥
प्रेरयत्याशु तत्तस्य तदा संपादयाम्यहम् ।
यो यथा प्रेरयति मां तस्य तिष्ठामि तत्फला ॥ ५ ॥
न स्वभावोऽन्यतां धत्ते बह्वैरीण्यमिवैव मे ।
अनेन मुक्त एव स्यामहमित्यस्मि भाविता ॥ ६ ॥
प्रतिभारूपिणी तेन बाले मुक्तो भविष्यति ।
एतदीयः स्वयं शत्रुः सिन्धुनाम महीपतिः ॥ ७ ॥
जयाम्यहं स्यां संप्राम इत्यनेनासि पूजिता ।

तस्माद्विदूरथो देहं तत्प्राप्य सह भार्यया ॥ ८ ॥
त्वयानया च कालेन बाले मुक्तो भविष्यति ।
एतदीयः स्वयं शत्रुः सिन्धुनाम महीपतिः ॥ ९ ॥
हन्वेनं वसुधापीठे जयी राज्यं करिष्यति ।
श्रीवासिष्ठ उवाच ।
एवं देव्यां वदन्त्यां तु बलयोर्युध्यमानयोः ॥ १० ॥
रविर्द्रष्टुमिवाश्चर्यमाजगामोदयाचलम् ।
चेतुस्तिमिरसंग्राता बलानीवारिरूपिणः ॥ ११ ॥
असृजन्जीवसंग्रान्ये संध्यायां तारका इव ।
शनैः प्रकटतां जग्मुर्निलाकाशाद्रिभूमयः ॥ १२ ॥
भुवनं कज्जलाम्बोधेरिवोत्क्षिप्तमराजत ।
पेतुः कनकनिःस्पन्दसुन्दरा रविरदमयः ॥ १३ ॥
शैलेषु वरवीरेषु रणे रक्तच्छटा इव ।
अदृश्यत ततो व्योम तथा रणमहीतलम् ॥ १४ ॥
बाहुभिर्भ्रान्तभुजगं प्रभाभिः कीर्णकाञ्चनम् ।
कुण्डलैः कीर्णरत्नौघं शिरोभिर्दृष्टपङ्कजम् ॥ १५ ॥
आयुधैः खड्गनीरन्ध्रं शरैः शलभनिर्भरम् ।
रक्ताभास्थिरसंध्याढ्यं ससिद्धपुरुषं शवैः ॥ १६ ॥

वर्षिणो वृष्टिप्राविताक्षणलक्षणादंशः सकाशात् ॥ २८ ॥ प्रशंसु-
रिति सर्वत्र संबध्यते । शब्दा वाक्प्रमराः ॥ २९ ॥ अपशब्द-
मपगतशब्दम् । वाग्वाचनाकुलवर्षदम्बुवाहाम् । वीचयोऽत्र
विद्युत्तरङ्गास्तैः सटांकृतम् ॥ ३० ॥ निमितिर्मात्युक्तशब्दा-
निरिक्तप्रहरणश्रवण्यनुकरणं । तद्वत् रणे युद्धं दुस्तरं आम् । भी-
रुणामिति शेषः ॥ ३१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सिन्धोः शत्रुजये हेतुः सूर्योदयरणक्रमः ।

युद्धं च द्वैरथं राज्ञोर्मन्त्राच्छरिह कोल्यते ॥ १ ॥

पुनः शब्देन वक्ष्यमाणप्रश्नोत्तरयोः प्रागुक्तयुक्तिभिरेव गता-
र्थत्वात् पुनरुक्तप्रायतया उक्तार्थस्फुटीकारमात्रप्रयोजनतां दर्श-
यति ॥ १ ॥ विदुताः प्रधाविता वाग्ना यस्मिन्स्थथाविधे रणे
नां आवयोर्भेतां विदूरथः ॥ २ ॥ आराधिता जयकामनयेति
शेषः ॥ ३ ॥ अन्तर्गता सर्वप्राणिमनोन्तर्गता संविदसंबन्धनम-
हमिति शेषः ॥ ४ ॥ प्रेरयति कामकर्मवासनाबलात्फलदानोन्मु-
क्षीकरोति । संपादनं च स्वस्य तत्फलभावेन विवर्त एवेत्यु-

क्तार्थस्फुटीकारेणाह—य इति ॥ ५ ॥ अनेन विदूरथेन ॥ ६ ॥
बाले इत्यप्रबुद्धलीलासंबोधनम् । प्रबुद्धलीलायाः प्रागेव समा-
हितत्वात् ॥ ७ ॥ जयेन आमयति पीडयति शत्रूनि जयामी
अहं स्यां इति संकल्पेन । म्यामिति सामान्यस्य जयामीति क्रि-
याविशेषेण पचतिभवतीतिवदभेदान्वयो वा ॥ ८ ॥ त्वया अ-
नया च भार्यया सह ॥ ९ ॥ १० ॥ विदूरथस्यारिर्मुपिणे ये नि-
मिरसंग्राता रात्रौ रक्षःपिशाचादीन् जीवसंग्रान् बलानि ख-
सैन्यानीव अमृजन् आविश्कुरित्युग्रंश्चा । संध्यायां तारका
इवेति तस्योपमानम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ उत्क्षिप्तं पर्यानीतम् ॥ १३ ॥
रणमहीतलं वारवाहामन्त्रान्तभुजगमिव व्योम तु सूर्यस्य
बाहुभिरिव किर्णः ॥ १४ ॥ उभयमुभयप्रभाभिः कीर्णका-
ञ्चनमिवादृश्यतेत्यर्थः । एवमप्रेऽयुग्रेक्ष्योभयवर्णनं बोध्यम् ।
उत्पतद्भिः पतितैश्च कुण्डलैः कीर्णरत्नौघं शिरोभिश्च दृष्टपङ्कजं
सर इव ॥ १५ ॥ खड्गस्युगजानिभिर्नारन्ध्रं निबिडितमिव । रक्ता-
भाभिः रक्तकान्तिभिः स्थिरसंध्याढ्यमिव । एवं सर्वत्र ॥ १६ ॥

१ भविष्यति इति पाठः.

हरैः ससर्पनिर्मोकं कटैरिद्धं सुसंकुलम् ।
 लसद्भूतं पताकाभिरुहमिः कृततोरणम् ॥ १७ ॥
 हस्तैः पादैः पल्लवितं शरैः शरवणोपमम् ।
 शस्त्रांशुशाङ्गलक्ष्यामं शस्त्रपूरैः सकैतकम् ॥ १८ ॥
 कीर्णमायुधमालाभिरुन्मत्तमिव भैरवम् ।
 फुल्लाशोकवनाकारं शस्त्रसंगद्वह्निभिः ॥ १९ ॥
 उदधुंघुमहाशब्दैर्विद्रवतिसङ्गनायकैः ।
 सौवर्णनगराकारं बालार्ककचित्तायुधैः ॥ २० ॥
 प्रासासिशक्तिचक्रं मुद्रारणिताम्बरम् ।
 बहद्रक्तनदीरंहः प्रोक्ष्यमानशबोत्तरम् ॥ २१ ॥
 भुशुण्डीशक्तिकुन्तासिशूलपाषाणसंकुलम् ।
 शूलशस्त्राहतिच्छन्नकबन्धपतनान्वितम् ॥ २२ ॥
 कालताण्डववेतालकुलारब्धहलारवम् ।
 शून्ये रणाङ्गणे दीप्तौ पद्मसिन्धो रथौ चलौ ॥ २३ ॥
 अदृश्येतां नभश्चिह्नौ चन्द्रसूर्यौ दिवीव तौ ।
 चक्रशूलभुशुण्ठ्यष्टिप्रासायुधसमाकुलौ ॥ २४ ॥
 सहस्रेण सहस्रेण वीराणां परिवारितौ ।
 विचरन्तौ यथाकामं मण्डलैर्विततारवैः ॥ २५ ॥
 सचीत्कारमहाचक्रपिष्टानेकमृतामृतौ ।
 तरन्तौ रक्तसरितौ मत्तवारणलीलया ॥ २६ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे ली० विद्वत्सिधुसमागमं नाम समचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

केशशैवलसंपन्नो चक्रचक्रजलेन्दुके ।
 बह्वक्त्राहतिक्षोमपातिताकुलवारणौ ॥ २७ ॥
 मणिमुक्ताङ्गणत्काररणत्कूबरकारवौ ।
 वाताहतपताकाप्रपटत्पटपटारवौ ॥ २८ ॥
 अनुयातौ महावीरैर्भूरिभिर्मौरुसैनिकैः ।
 धारा वमद्भिः कुन्तानां शराणां धनुषामपि ॥ २९ ॥
 शक्तीनां प्रासशङ्कानां चक्राणां कचतां रणे ।
 तत्र तौ क्षणमावृण्व्य मण्डले भूमिकुण्डले ॥ ३० ॥
 उभौ व्यतिबभूवते संमुखावायुधावुभौ ।
 नाराचधारा निकरविक्षेपकरकध्वनौ ॥ ३१ ॥
 अन्योन्यमपि गर्जन्तौ मत्ताधिजलदाविव ।
 तयोः प्रहरतोर्वाणा वसुधानरसिंहयोः ॥ ३२ ॥
 पाषाणमुसलाकारा व्योमविस्तारिणोऽभवन् ।
 करवालमुखाः केचिन्मुद्रारननकाः परे ॥ ३३ ॥
 शितचक्रमुखाः केचिन्केचिन्परशुवक्रकाः ।
 केचिच्छक्तिमुखाः केचिन्केचिच्छूलशिलामुखाः ।
 त्रिशूलवदनाः केचिन्स्थूला इव महाशिलाः ॥ ३४ ॥
 प्रलयपवनपातिताः शिलौघां
 इव निपतन्ति शिलीमुखास्तदास्य ।
 प्रमिलितमभवत्तयोस्तदानीं
 प्रलयविजृम्भितसिन्धुसंभ्रमेण ॥ ३५ ॥

कटैः कंकटैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ उदधिवलुंघुमहाशब्दैः ।
 उदधिशब्दस्य च्छान्दसो धिलोपः । सौवर्णनगरं त्रिपुरे प्रसिद्धं
 तदाकारम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्थं व्योमरणमहान्तले
 वर्णयित्वा सिन्धुविद्रथयोर्द्वैर्हं युद्धं रथादिद्वारा वर्णयति—
 शून्येत्यादिना । शून्ये परिवारयोधानां परस्पर युद्धेन क्षयादिति
 भावः ॥ २३ ॥ नभसश्चिह्नौ लक्षणभूतौ दिवि स्वर्गौ ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ रक्तसरितौ अन्योन्यसंपादितं तरन्तौ ॥ २६ ॥ च-
 क्रान्ण्येव चक्राश्चक्रवाका जलप्रतिविम्बितेन्दुकाश्च ययोस्तथाविधं
 रक्तसरितौ ॥ २७ ॥ झणत्कारलक्षणा रणतां रणप्रवृत्तानां
 वा रथकूबरकाणामारवा ध्वनयो ययोस्तौ ॥ २८ ॥ भारवः
 सैनिका येषां तथाविधैर्भूरिभिर्महावीरैरनुयानां । धनुषां संब-
 न्धनां शराणां शक्त्यादीनामपि धारा वमद्भिः । क्षिपद्भिरिति
 यावत् ॥ २९ ॥ रणभूमेः कुण्डले इवालंकारभूते रथयोः परि-
 वर्तनरूपे मण्डले क्षणमावृण्व्य ॥ ३० ॥ आयोधनमायुधिर्युद्धं
 व्यतिबभूवते परस्परक्रियाव्याप्तेन बभूवतुः । व्य-

तिशब्दं कर्मव्यतिहारयोननाथं । 'कर्नेरि कर्मव्यतिहारे' इत्या-
 त्मनेपदम् । व्यतिहर्नाक्रियां दर्शयति—नाराचंति । नाराचा
 एव जलधारानिकराः । विक्षिपन्ति इति विक्षेपाः प्रासकुन्ता-
 दयस्तएव करका वयोपलास्तन्पातनसहनप्रयुक्तवर्ना विषये अ-
 धिजलदाविव पुनःपुनः पर्यायेणको जलद इव चवर्षे अपरोऽ-
 धिधरिव मेहे । तत्र व 'वतिमात्रं वृत्तं न क्षनादिकलान्तरमिति
 योननाथ' वनाविन्युक्तिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तयोः शराणां व-
 चिन्त्य वर्णयति—पाषाणेत्यादिना । व्योमि विस्तारिणः अभ-
 वमिति सर्वत्र संबध्यते ॥ ३३ ॥ केचिन्केचिदिति वासाविव-
 क्षया द्विरुक्तिः ॥ ३४ ॥ शिलामुखा वाणाः तयोः सिन्धुविद्र-
 थयोः प्रमिलितमन्योन्यमेलनं प्रलयार्थं विजृम्भितयोर्विद्रथयोः
 सिन्धोः समुद्रयोः संभ्रमेण परस्परमेलनविलासेन अभवन्
 तुल्यमिति शेषः ॥ ३५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-
 तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

प्राप्य राजा पुरः प्राप्तं सिन्धुमुदुरकन्धरम् ।
मध्याह्नतपनान्तेन कोपेन विततोऽभवत् ॥ १ ॥
धनुरास्फालयामास चिरारावितदिष्णुखम् ।
कल्पान्तपवनारस्फोट इव मेरुरिरेस्तटम् ॥ २ ॥
विससर्जोर्जितो राजा प्रलयाकः करानिव ।
तूणीररजनीबद्धाः शिलीमुखपरम्पराः ॥ ३ ॥
एकएव विनिर्याति गुणात्तस्य शिलीमुखः ।
सहस्रं भवति व्योम्नि गच्छन्पतति लक्षशः ॥ ४ ॥
सिन्धोरपि तथैवासीच्छक्तिर्लाघवमेव च ।
वरेण वरदस्यैवं विष्णोर्धानुष्कृता तयोः ॥ ५ ॥
मुसला नाम ते बाणा मुसलाकृतयोऽम्बरम् ।
छादयामासुरुन्नादाः कल्पान्ताशनयो यथा ॥ ६ ॥
रेजुः कनकनाराचराजयो व्योम्नि सखनाः ।
रसन्यः कल्पवाताताः पतन्त्य इव तारकाः ॥ ७ ॥
विदूरथाच्छरासारा अजस्रमभिनिर्ययुः ।
अधेरिव पयःपूराः सूर्यादिव मरीचयः ॥ ८ ॥
प्रचण्डपवनोद्धतात्पुष्पाणीव महातरोः ।
अयःपिण्डादिवोत्तमात्ताडितात्कणपङ्क्तयः ॥ ९ ॥
धारावर्षमुच इव सीकरा इव निर्झरा ।
तत्पुराग्निमहादाहान्स्फुलिङ्गा इव भासुराः ॥ १० ॥
तयोश्चटचटारस्फोटं शृण्वन्कोदण्डयोद्भयोः ।
बलद्वयमभूत्प्रेक्षामूकं शान्तं इवाम्बुधिः ॥ ११ ॥
वहन्तिस्स शरापूरा गङ्गापूरा इवाम्बरे ।
सिन्धोरभिमुखं गुह्ये घर्घराचारंगहसः ॥ १२ ॥
कचत्कनकनाराचशरवर्षा अनारतम् ।

विचित्रमायाजननैर्मन्त्रास्त्रिविधमोहनः ।

वर्णने विस्तरेणात्र समरः सिन्धुपञ्चयोः ॥ १ ॥

मःयाह्नतपने अन्तर्गति सादृश्येन वध्नातीति मःयाह्नतपना-
न्तन्तेन । तन्महर्शेनैतथावत् । 'अति वन्धने' कर्मण्य ॥ १ ॥
आस्फालयामास विस्फारयामास ॥ २ ॥ गजनापदेन नस्थानि
मुकुलिनपद्मानि लभ्यन्ते । तेषु बद्धाः शिलीमुख्या बाणा
भ्रमराश्च तत्परम्पराः ॥ ३ ॥ यदा विनिर्याति तदैक एव
॥ ४ ॥ कुत इदं युद्धकाले तयोर्गति तत्राह—वरे-
णेति । विष्णोस्तपसा आराधितम्येति गम्यते । धानु-
ष्कृता धनुर्मुदुकुजलता ॥ ५ ॥ उन्नादा महाध्वनयः ॥ ६ ॥
कनकरजिता नाराचा बाणाः रसन्यो ध्वनन्त्यः ॥ ७ ॥ ८ ॥
॥ ९ ॥ वर्षाणि दृष्टीमुखानि वर्षमुक् तस्माद्वर्षमुचो धारा
इव । तत्पुरस्य विदूरधनगरस्य । प्रायुक्तादग्निमहादाहान् ॥ १० ॥
बलद्वयं सेनाद्वयम् ॥ ११ ॥ सिन्धो गङ्गाः समुद्रस्य च । घर्घ-

वहच्छवशावाशब्दं निर्ययुर्धनुरम्बुदात् ॥ १३ ॥
बाणमन्दाकिनीपूरं व्रजन्तं सिन्धुपूरेण ।
वातायनात्तमालोक्य लीला तत्पुरवासिनी ॥ १४ ॥
तेन बाणसमूहेन जयमाशङ्क्य भतेरि ।
उवाच वाक्यमानन्दविकसन्मुखपङ्कजा ॥ १५ ॥
जय देवि जयत्येष नाथोऽस्माकं विलोक्य ।
किंचानेन शरीरौघेन मेरुरप्येति चूर्णताम् ॥ १६ ॥
तस्यामेवं वदन्त्यां तु घनस्नेहरवाकुलम् ।
प्रेक्षणव्यप्रयोर्वैद्योर्हसन्त्योर्मानुषी हृदा ॥ १७ ॥
तच्छरार्णवमामत्तमपिबत्सिन्धुवाडवः ।
शरोष्मणा ह्यगस्त्येन जहुर्मन्दाकिनीमिव ॥ १८ ॥
बाणवर्षेण कणशस्तं सायकमहाघनम् ।
छित्त्वा तनुरजः कृत्वा विश्लेष गगनार्णवे ॥ १९ ॥
यथा दीपस्य शान्तस्य न परिज्ञायते गतिः ।
तस्य सायकसंघस्य न विज्ञाता तथा गतिः ॥ २० ॥
ते छित्त्वा सायकासारं शरीराम्बुधरं घनम् ।
व्योम्नि प्रसारयामास रेसाच्छवशतान्वितम् ॥ २१ ॥
विदूरथस्तमप्यागु व्यधमन्सायकोत्तमैः ।
सामान्यजलदं मत्तं कल्पान्तपवनो यथा ॥ २२ ॥
कृतप्रतिकृतैरेवं बाणवर्षमहीपती ।
अर्थीकृतैरनयतां प्रहारमविचारणैः ॥ २३ ॥
अथादधे मोहनास्त्रं सिन्धुर्गन्धर्वसौहृदात् ।
प्राप्तं तेन ययुर्लौका विना मोहं विदूरथात् ॥ २४ ॥
व्यस्तदास्त्राम्बरा मूका विपणवदनक्षणाः ।
मृतं इवाभवन्प्रोधाश्चित्रन्यस्ता इवाथवा ॥ २५ ॥
यावद्विदूरथादन्यं मोहो नयति मन्दताम् ।
तावद्विदूरथो राजा प्रबोधास्त्रमथाददे ॥ २६ ॥ ॥

रावयुक्तानि रंहामि वेगा येपाम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
१५ ॥ १६ ॥ मानुषा मनुष्यदेहात्मनुद्धिम् । अप्रबुद्धामिति
यावत् ॥ १७ ॥ अगस्त्येनागस्त्योर्भूतेन शरीरेणा कर्णेनापि-
वत् । उपसंहृतवानिति यावत् ॥ १८ ॥ तनुगजः कृत्वा धूलिकृ-
त्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ शरीरलक्षणां नाम मृत्नां धग्म् । तस्यो-
पपत्तिः शवशतान्वितमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रहारं बाणाभि-
घातं अविचारणैर्लक्ष्माकर्णैरनयता अन्यवाहयनाम् । यद्वा प्रहारं
छान्दसो दीर्घः । प्रहरमिति कालं कृतप्रतिकृतैरनयताम् ॥ २३ ॥
गन्धर्वस्य सौहृदान्तर्बोवशात्प्राप्तम् । विदूरथाद्विना विदूरथमेकं
वर्जयित्वा अन्ये परिवारलोका मोहं ययुः । 'पृथग्विवनानानाभि-
मृतीयान्यतरस्याम्' इति सूत्रे अपादाने पञ्चमीत्यतः
पञ्चम्ययनुवर्तते इति मतेन पञ्चमी ॥ २४ ॥ मोहप्रका-
रमेव वर्णयति—व्यस्तिति ॥ २५ ॥ अन्यं जनम् ॥ २६ ॥

१. रमायुद्धविषये रागात्.

ततः प्रबोधमापन्नाः प्रजाः प्रातरिवाङ्मिनी ।
 विदूरथे भवत्सिन्धुः कुक्षोऽर्क इव राक्षसे ॥ २७ ॥
 नागास्त्रमावदे भीमं पाशबन्धनखेदकम् ।
 तेनाभवन्नभो व्याप्तं भोगिभिः पर्वतोपमैः ॥ २८ ॥
 सपैर्विलसिता भूमिर्नृणालैः सरसी यथा ।
 संपन्ना गिरयः सर्वे कृष्णपक्ष्मकम्बलाः ॥ २९ ॥
 पदार्थाः सर्वे पद्मे विषोष्मस्त्रिजतां ययुः ।
 सपर्वतवनाभोगा ययौ विषशतां मही ॥ ३० ॥
 पूताङ्गारसमाकीर्णं विषवैषम्यशंसिनः ।
 बभूव रूक्षोष्णनीहारवाता ज्वलनरेणवः ॥ ३१ ॥
 विदूरथोऽथ सौपर्णमावदेऽस्त्रं महास्त्रवित् ।
 उदगुर्गिर्यास्त्रेण सौपर्णाः पर्वता इव ॥ ३२ ॥
 काञ्चनीकृतसर्वाशाः सर्वाशापरिपूरकाः ।
 पक्षपर्वतसंरम्भजनितप्रलयानिलाः ॥ ३३ ॥
 घोणानिलजवाकृष्टश्वसद्भुजगमण्डलाः ।
 महाधुरधुरारावपुरिताम्भोधिखण्डकाः ॥ ३४ ॥
 ससुपर्णघनोऽपासं सपैर्घं भूपूरकम् ।
 कृष्टं शलशलायन्तमगस्त्य इव वारिधम् ॥ ३५ ॥
 सपैर्कम्बलनिर्मुक्तं भूमण्डलमराजत ।
 चिरात्तमवनीरन्ध्रमिव निर्वारिराशि च ॥ ३६ ॥
 ततस्तद्गण्डानीकं काप्यगच्छददृश्यताम् ।
 दीपौघ इव वातेन शरदेचाब्दमण्डलम् ॥ ३७ ॥
 वज्रभीत्येव पक्षौघपर्वतप्रकरः पुरः ।
 स्वप्रदष्टं जगदिव संकल्पपुरपूरवत् ॥ ३८ ॥
 ततस्तमोऽस्त्रमसृजत्सिन्धुरन्धान्धकारदम् ।

तेमान्धकारो बभूवे कृष्णो भूजडरोपमः ॥ ३९ ॥
 रोदोरन्ध्रे प्रविशुत एकार्णव इवामभवत् ।
 मत्स्या इवामवन्सेनास्ताराश्च मणयोऽभवन् ॥ ४० ॥
 अन्धकारप्रवृत्तेन मयीपङ्कणैर्वोपमम् ।
 कज्जलाचलसंभारोजूतकल्पानिलैरिव ॥ ४१ ॥
 अन्धकूपे निपतिता इवासन्सकलाः प्रजाः ।
 कल्पान्त इव संशेमुर्व्ववहारा दिशंप्रति ॥ ४२ ॥
 विदूरथोऽथ मार्तण्डं दीपं ब्रह्माण्डमण्डपे ।
 अस्त्रं मन्त्रविदां श्रेष्ठः सुष्ट्वा मन्त्रो व्यवेष्टयत् ॥ ४३ ॥
 अधोदिततमोऽम्भोधिर्मर्कागस्त्यो गभस्तिभिः ।
 अपिबत्कृष्णमम्भोदं शरत्काल इवामलः ॥ ४४ ॥
 अन्धकाराम्बरोन्मुक्ता विरेज्जुरमला दिशः ।
 भूपतेः पुरतः कान्ता इव रम्यपयोधराः ॥ ४५ ॥
 ययुः प्रकटतामन्तरिक्षला वनराजयः ।
 लोभकजलजालेन मुक्ता इव सतां धियः ॥ ४६ ॥
 अथ कोपाकुलः सिन्धू राक्षसास्त्रं महाभयम् ।
 क्षणादुदीरयामास मन्त्रोदीर्णशरात्मकम् ॥ ४७ ॥
 उदगुर्मीषणा दिग्भ्यः पुरुषा वनराक्षसाः ।
 पातालगजफूत्कारक्षुब्धा इव महार्णवाः ॥ ४८ ॥
 कपिलोर्ध्वजटाधृन्नाः स्फुटश्चटचटारवाः ।
 अग्नयो लेलिहानोप्रजिह्वा आर्द्रैर्न्धना इव ॥ ४९ ॥
 सावर्तवृत्तयो व्योम्नि भीमचीत्कारटांकृताः ।
 अग्निदाहा महाधूमविलोला इव सोलमुक्ताः ॥ ५० ॥
 दंष्ट्राबिसाङ्कुराक्रान्तमुखपङ्काक्षदेहकाः ।
 उदिता लोमजम्बाला दुष्पल्वलतटा इव ॥ ५१ ॥

विदूरथे विषये । राक्षसे मन्देहाह्वयेऽर्क इव कुक्षो लोहितोऽभू-
 दित्यर्थः ॥ २७ ॥ भोगिभिः सपैः ॥ २८ ॥ तत्र भूः पाण्डुरैः
 सपैर्व्यासा पर्वतास्तु कृष्णरिति वैचित्र्यमाह—सपैरिति ॥ २९ ॥
 विषोष्मणा स्त्रिजनामिव स्नानताम् । विषशतां व्याकुलताम् ॥ ३० ॥
 रूक्षा उष्णाश्च नीहारा हिमाः क्षिप्रशान्तला अपि पदार्था ये-
 स्तथाविधा ये वातास्तलक्षणा ज्वलनरेणवः पूर्तैर्मस्मनो विवेचि-
 तैरङ्गारैः समाकीर्णं यथा स्यात्तथा बभूव ॥ ३१ ॥ उदगुर्निर्ययुः ।
 सुपर्णा एव सौपर्णाः ॥ ३२ ॥ पक्षः सपक्षपर्वतसदृशोऽन्यत-
 रम्भेण जनितप्रलयानिलाः ॥ ३३ ॥ घोणा नासास्तदनिलजवेन
 श्वासवेगेन ॥ ३४ ॥ सः सुपर्णलक्षणे घनो मेघस्त सपलक्षणे मोघ-
 प्रवाहं अपात् अपिबन् । पिबतेल्लुटि 'गातिस्था' इति सिचो-
 लक् । विशेषणान्योषवारिभ्योः साधारण्येन योज्यानि ॥ ३५ ॥
 चिराद्वाहेण आत्सुक्यतम एव निर्गतं वागिराशेरिति निर्वा-
 राशि च । अवनीरन्ध्रे भूम्यवकाशमिव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पक्षौ-
 घयुक्तमैनाकादिपर्वतप्रकर इव । संकल्पकल्पितं पुरं पूरश्च तद्वत्
 ॥ ३८ ॥ जटारं मध्यम् ॥ ३९ ॥ रोदस्योद्यावाम्भ्योः रन्ध्रे-

ऽनारले । एकार्णवसाम्योपपादनायाह—मत्स्या इवेति । मणयः
 इत्यत्रापि संबध्यते ॥ ४० ॥ अन्धकारस्य प्रवृत्तेन प्रवृत्त्या ।
 भावं क्तः । मयीपङ्कणैर्वोपमं अभूजगदिति शेषः । कज्जला-
 चलम्याज्जनगिरैः संभारैः उपादानभूतं रेणुभिः सह उद्भूतैः
 कल्पानिलैः प्रलयवायुभिरिव व्याप्तमिति शेषः ॥ ४१ ॥ दिशः
 प्रति प्रतिदिशम् । असमागदछान्दसः ॥ ४२ ॥ अमन्त्रः
 प्रत्ययः । अमन्त्रो गुप्तविचारस्तदनपेक्ष एव व्यच्छेद्यज्जगदित्यर्थः
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अन्धकारलक्षणांस्त्रेण वस्त्रेण । पयोधरा
 मेघाः स्तनाश्च ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ उदगुर्निर्गमः ।
 पातालस्था गजा दिग्गजाः ॥ ४८ ॥ आर्द्रैर्न्धने येषां तथा-
 च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः इति धुनिप्रसिद्धा जिह्वाः
 ॥ ४९ ॥ आवर्तानां वृत्तिभ्रमण तन्महिताः ॥ ५० ॥ दंष्ट्रालक्षण-
 र्बिसाङ्कुरैर्मृणालैराक्रान्तैर्मुखैः पङ्कमैर्लिनैरक्षधुरादिभिः कर्दमैः
 पद्मबीजैश्चोपलक्षितदेहकाः लोमान्येव जम्बालानि शैबला ये-

निगिरन्तः प्रधावन्तो गर्जन्तः सर्जिता इव ।
जटाजालतडित्युज्जा जलदाः सजला इव ॥ ५२ ॥
एतस्मिन्नन्तरे तस्मिँल्लीलानाथो विदूरथः ।
नारायणाखं प्रददे बुधभूतनिवारणम् ॥ ५३ ॥
उदीर्यमाण एवास्मिन्मन्त्रराजेऽस्त्रराजयः ।
राक्षसानां प्रशोमुस्ता अन्धकार इवोदये ॥ ५४ ॥
प्रमुष्टराक्षसानीकमभवद्भुवनत्रयम् ।
शरदीव गताम्भोदं व्योम निर्मलमाबभौ ॥ ५५ ॥
अथ सिन्धुर्मुमोचास्त्रमाग्रेण ज्वलिताम्बरम् ।
जज्वलुः ककुभस्तेन कल्पाग्निज्वलिता इव ॥ ५६ ॥
धूमाश्वदुधराच्छन्ना बभूवुः सकला दिशः ।
गगने प्रोतपातालतिमिराकुलिता इव ॥ ५७ ॥
बभूवुर्ज्वलिताकारा गिरयः काञ्चना इव ।
प्रफुल्लवननीरन्ध्रचम्पकौघवना इव ॥ ५८ ॥
ययुर्व्योमाद्रिदिक्कुञ्जा ज्वालाजालजटालताम् ।
कुङ्कुमेनोत्सवे मृत्योः समालम्बा इव स्रजः ॥ ५९ ॥
ज्वलिता जनता वैकशङ्किनी सा नभःस्पृशा ।
सहस्राकृतितनैवेगचलितेनैव सागरात् ॥ ६० ॥
जित्वा रिपुं पुनरसौ यथा प्रहरते तथा ।
वारुणं विससर्जोत्सं पूजयित्वा विदूरथः ॥ ६१ ॥
आययुः सलिलापूरास्तमःपूरा इवामितः ।
अधस्तादूर्ध्वतो दिग्भ्यो द्रवरूपा इवाद्रयः ॥ ६२ ॥
भागा इव शरव्योन्नि धृतयाना इवाम्बुदाः ।
महार्णवा इवोन्मत्ताः कुलशैलशिला इव ॥ ६३ ॥
तमालौघा इवोद्गीनाः संधिता इव रात्रयः ।
कज्जलौघा इवोद्भूता लोकालोकतटादिव ॥ ६४ ॥

रसातलगुहामोगा इव व्योमदिदृक्षवः ।
महाधुरधुरारावरंहोर्बुहितमूर्तयः ॥ ६५ ॥
तामग्निस्तति मत्तामाचचामाम्बुस्ततिः ।
भुवनव्यापिनी संध्यामाशु कृष्णेव यामिनी ॥ ६६ ॥
तामग्निस्तति पीत्वा पूरयामास भूतलम् ।
जलश्रीर्जटितं देहं निद्रैव व्यक्तिमेयुषी ॥ ६७ ॥
एवंविधानस्त्रमोहान्विदधुर्धोवनेतरे ।
मिथोमायामयानग्रे पश्यन्त्यनुभवन्ति च ॥ ६८ ॥
हेतिभारवराः सिन्धोश्चक्ररक्षास्तनोम्भसा ।
तृणानीव गताः प्रोक्ष रथश्चास्याभवत्सुतः ॥ ६९ ॥
एतस्मिन्नन्तरे सिन्धुराखं सस्सार शोषणम् ।
आपन्नानकरं दैवं ददौ च शररूपिणम् ॥ ७० ॥
शशामाम्बुमयी माया तेन यामेव भास्ता ।
ये मृतास्ते मृता एव बभूवुः शोषिता भुवः ॥ ७१ ॥
अथ मूर्खरूपा तुल्यस्तापः संतापयन्प्रजाः ।
जजृम्भे झञ्झराकीर्णवनविस्तारककेशः ॥ ७२ ॥
कचत्कनकनिःस्यन्दसुन्दराङ्गच्छविर्दिशाम् ।
आसीद्वाजवरस्त्रीणामिवालेपोऽङ्गसंगतः ॥ ७३ ॥
तेन धर्ममयी मूर्च्छामाजगमुस्तद्विरोधिनः ।
प्रीप्मदावानलोत्ता मृदवः पल्लवा इव ॥ ७४ ॥
विदूरथो रणोद्रेके तावत्कैकारमाततम् ।
कोदण्डं कुण्डलीकृत्य पर्जन्यास्त्रमथाददे ॥ ७५ ॥
उदगुः पङ्क्त्योऽध्वानां यामिन्य इव संचिताः ।
तमालविपिनोद्गीनसंरम्भादध्मुमन्थराः ॥ ७६ ॥
वामना वारिपूरेण गर्जनोद्दामसंचराः ।
महिम्ना मन्थराशेषककुम्भण्डलकुण्डलाः ॥ ७७ ॥

पाम् ॥ ५१ ॥ निगिरन्तो जनान् जलदपक्षे ज्योतीषि । जग-
त्रिगरणार्थमेव सर्जिताः सृष्टा इव । निवृत्तप्रवणाद्दातोः प्राकृतेर्थे
णिक् ॥ ५२ ॥ तस्मिन्पुङ्गे । प्रददे प्रयोजुमाददे ॥ ५३ ॥
॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ककुभो दिशः ॥ ५६ ॥ गगने प्रोतेन
पातालसंबन्धिनः तिमिरैणाकुलिता व्याकुलीकृताः ॥ ५७ ॥
५८ ॥ ज्वालाजालजटालतां जटिलताम् । मृत्योः क्ष्वेलिकासे-
चनोत्सवे कुङ्कुमेन समालम्बाः सिक्ताः स्रज इव ॥ ५९ ॥
सागरात् सहस्राकृतिभिर्नावां वेगैश्चलितेन आगतेन वडवा-
ग्निनेव जनता एकशङ्किनी वङ्गयन्तमेव जगतः संभावयन्ती
सती ज्वलिता ॥ ६० ॥ अर्सा वक्ष्यमाणास्त्रविशेषः । आग्नेयमखं
जित्वा । अपर्यथे पुनःशब्दः । रिपुं सिन्धुमपि यथा प्रहरते
तथा वारुणं अखं पूजयित्वा विससर्ज ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शर-
व्योन्नि शरमार्गावकाशे तदीयभागा अवयवा इव । धृतवाना
निबद्धगतयः । उन्मत्ता ऊर्ध्वदेशाद्विलठिताः कुलशैलानां बुद्-
च्छिला इव ॥ ६३ ॥ लोकालोकस्य गिरैस्तान्धकारकज्जलौघा
इव ॥ ६४ ॥ व्योम ऊर्ध्वाकाशं दिदृक्षव इत्येतुद्रेक्षा । 'सूर्ययः'

इति पाठे सूरिः प्रतिमा मूर्तिरित्येवार्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
धावनाः पूर्वाङ्कृतमालिन्यविशोधकास्तदिनरे तद्विकृष्टाश्वा-
न्येऽप्यखविदः । 'विभाषा जसि' इति वैकल्पिकी सर्वनामता ।
मिथ्याभूतानामप्यस्त्रमोहानामर्थक्रियासामर्थ्यं दर्शयति—मिथ
इति । अनुभवन्ति शत्रुविषंयादिकफलमुखेनापि जना इति
शेषः ॥ ६८ ॥ कचं खचलं रक्षन्तीति चक्ररक्षाः हेतीनामा-
युधानां भारवराः ध्रेष्टा योधाश्च ॥ ६९ ॥ शररूपिणं शोष-
णाखं ददौ । धनुषि संधे इत्यर्थः ॥ ७० ॥ नामकदेशे नाम-
ग्रहणाद्यामा त्रियामा रात्रिरिव । भास्ता सूर्येण । भुवो भूप्र-
देशाः शोषिता बभूवुः ॥ ७१ ॥ तापस्तीव्रानपः । झञ्झरैः शु-
ष्कपर्णैराकीर्णवनविस्तारिः ककेशः ॥ ७२ ॥ दिशामालेपोऽङ्गराग
इव आसीत् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ कंकारो ज्यास्त्रनस्तस्य मा श्री-
स्तया ततम् ॥ ७५ ॥ तमालविपिनस्य यदुद्गीनमाकाशे गमनं
तदिव संरम्भाद्विभ्रमात् । उदगुः उच्युः ॥ ७६ ॥ वारिपूरेण
नम्रत्वाद्दामना अप्रांशवः । महिम्ना तिर्यग्विस्तारेण अमन्थराणि
स्त्राभाविक्विस्तारे कुण्डितगतीनीव संकुचितानि अशेषविषम-

ववुरावलितासारा मेघडम्बरमेदिनः ।
 कीर्णसीकरनीहारभारोदाराः समीरणाः ॥ ७८ ॥
 प्रपुष्कुरः सुसौवर्णसर्पापत्सरणोपमाः ।
 विद्युतो विवि दैव्यस्त्रीकटाक्षवलना इव ॥ ७९ ॥
 जुधूर्णगर्जनोच्छन्नप्रतिश्रुद्धनकन्दराः ।
 दिशश्चलितमातङ्गसिंहक्षेरवधर्घराः ॥ ८० ॥
 महामुसलधाराभिः पेतुरासारवृष्टयः ।
 कष्टटंकारकठिनाः कृतान्तस्येव दृष्टयः ॥ ८१ ॥
 उद्भूतप्रथमं बाष्प उष्णोऽनलनिभो भुवः ।
 पातालाद्भ्रवृन्दानां युद्धायेवात्तविभ्रमः ॥ ८२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० आयुधवर्णननामाष्टवत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ४०.

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ववुर्बलितनीहारा विकीर्णवनपल्लवाः ।
 वायवो धूतवृक्षौघाः सह्योलापीडपांसवः ॥ १ ॥
 पक्षिवज्जान्तवृक्षौघाः पतनोन्पातनोद्भटाः ।
 विकुट्टिताट्टालखण्डाश्चाभ्रमिस्तिविभेदिनः ॥ २ ॥
 तेनातिभीमवातेन विदूरथरथोऽप्यथ ।
 उह्यमानोऽभवन्नद्या यथा जर्जरपल्लवः ॥ ३ ॥
 विदूरथोऽथ तस्याज पार्धतास्त्रं महास्त्रविन् ।
 ध्योमापि घनतोयेन समादातुमिवोद्यतम् ॥ ४ ॥
 तेन शैलास्त्रघातेन विराट् प्राणसमीरणः ।
 शमं चैतन्यशान्त्येव प्रययौ वायुराततः ॥ ५ ॥

लानि कुण्डलानीव संपन्नानि येषाम् ॥ ७७ ॥ कीर्णः शीकरै-
 रभ्युक्तेर्नीहारभारेण शैल्योत्क्षेपेण उदाराः मुखदाः समीरणा
 वायवो ववुः ॥ ७८ ॥ सौवर्णानां सर्पाणां प्रागुक्तसंतापलक्षणाया
 आपदः सकाशात्समरणं बहिर्निःसरणं यत्पर्वतादौ प्रसिद्धं तदेव
 उपमा यासाम् । दैव्यो देवविषयिण्यः । अर्धाद्विव्यस्त्रीकटाक्षा
 इति गम्यते ॥ ७९ ॥ उच्छूर्णः प्रशृङ्खलः प्रतिश्रुद्धिः प्रतिध्वनि-
 भिर्घना निविडिता गिरिकन्दरा यामु । रोषावलितानामभिसु-
 खप्रस्थितानां मातङ्गादीनां प्रतिगर्जनैर्वधर्घरा मुखराः ॥ ८० ॥
 कष्टटंकारैः करकनिपातवनिभिर्ममेशिराभेदनध्वनिभिश्च क-
 ठिनाः ॥ ८१ ॥ अभ्रवृन्दानां संबन्धने युद्धाय आतः स्त्री-
 कृतो विभ्रमः शौर्यविलासो येन तथाविध इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥
 मृगटुण्णिकाशब्देन तद्धेतव आतपा लक्ष्यन्ते । परस्यात्मनो बोधः
 साक्षात्कारस्तल्लक्षणैर्निरतिशयानन्दरसापुरैः ॥ ८३ ॥ असंचरं
 संचाराक्षमम् । सिन्धुः राजा सिन्धुः समुद्र इव पूरितः ॥ ८४
 ॥ ८५ ॥ अशानिनिपातेनेव पीडितानि प्राणिनामज्ञानि तैः ।
 भटानां प्रतियोद्धाभिरिव कृतैः पटुभिर्घातकृतैः शिलाघभिघातध्व-
 निभिष्टब्धः पाषाणदारणायुधविशेषस्तदन्त इव समीरा वायवः
 ककुभां दिशां मुखेषु ववुः ॥ ८६ ॥ इति श्रीवासिष्ठम-

ततो निमेषमात्रेण प्रशेमुर्भृगटुण्णिकाः ।
 परबोधरसापूरैर्यथा संसारवासनाः ॥ ८३ ॥
 आसीत्पङ्काङ्गमखिलं भूमण्डलमसंचरम् ।
 पूरितः पूर्णधाराभिः सिन्धुः सिन्धुरिवाम्बुना ॥ ८४ ॥
 वायव्यमस्त्रमसृजत्पूरिताकाशकोटरम् ।
 कल्पान्तनृत्तसंमत्तरट्टैरवभीषणम् ॥ ८५ ॥
 ववुरशनिनिपातपीडिताङ्गा
 दलितशिलाशकलाः ककुम्मुखेषु ।
 प्रलयसमयसूचका भटानां
 कृतपटुदांकृतदङ्गिनः समीराः ॥ ८६ ॥

अन्तरिक्षगता वृक्षपङ्क्तयः पतिता भुवि ।
 नानाजनशवव्यूहे काकानामिव कोटयः ॥ ६ ॥
 शमुः सूत्कारडात्कारभांकारोत्कारका दिशाम् ।
 प्रलापा इव विध्वस्ताः पूर्णमवनवीरधाम् ॥ ७ ॥
 गिरीनपश्यन्नभसः पततः पत्रवर्णवत् ।
 सिन्धुः सिन्धुरिवोन्पक्षान्मैनाकादीनितस्ततः ॥ ८ ॥
 वज्रास्त्रमसृजहीमं चरुवज्रगणास्ततः ।
 पिबन्तोऽग्नीन्द्रतिमिरमग्निदाहमिवाग्नयः ॥ ९ ॥
 ने गिरीणां तथा क्षिप्ताः कोटिनुण्डावखण्डनैः ।
 शिरांसि पातयामासुः फलानीवोल्बणानिलाः ॥ १० ॥
 विदूरथोऽथ वज्रास्त्रशान्त्यै ब्रह्मास्त्रमत्यगात् ।

हारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अष्टवत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४८ ॥

पर्वतास्त्रं च वज्रास्त्रं ब्रह्मास्त्रं चात्र वर्णयते

विस्तरणे पिशाचास्त्रं पिशाचचरितान्वितम् ॥ १ ॥

सनां मूर्तिमतां लीलया आपीडाः शिरोभूषणीकृताः पांसवो
 यैः ॥ १ ॥ पक्षिवज्जान्ता अभिता वृक्षौघा यैः । विकुट्टिताध्व-
 णिताः ॥ २ ॥ उह्यमानः प्रवाह्यमाणः ॥ ३ ॥ घनतोयेन मे-
 घोदकेन समं व्योमापि समादातुं प्रसितुमिवोद्यतमुद्युक्तम् ॥ ४ ॥
 तत्त्वावबोधार्थतन्यस्य मायालक्षणकारणशान्त्या तत्कार्यभूतो
 विराट् प्राणसमीरणः सूत्रान्मेव वायुः शमं ययौ ॥ ५ ॥ निः-
 श्वासशब्दाः सूत्कारा डात्कारा लुण्ठनारवाः । भांकारा भीषणाः
 शब्दा उत्कारा उद्भटारवाः । पुरां प्रामाणां वनानां वीरधां
 वल्लीनां च प्रलापा निरर्थकवर्णनवाक्यानीव ॥ ७ ॥ सिन्धुः
 राजा । सिन्धुः समुद्रः स्वस्मिन्पुततो मैनाकादीनिव ॥ ८ ॥
 अभिभिर्दह्यत इत्यमिदाह इन्धनम् ॥ ९ ॥ कोटयः अप्रभागास्त-
 ल्लक्षणैस्तुण्डैश्चभुभिरवखण्डनैश्छेदनैः । गिरीणां शिरांसि शिख-
 राणि ॥ १० ॥ अत्यगात् इतरास्त्राभ्यतिक्रम्य प्रयोक्तुं अगात्प्रापत् ।

ततो ब्रह्मास्त्रवज्रास्त्रे समं प्रशममागते ॥ ११ ॥
 श्यामाश्यामं पिशाचास्त्रमथ सिन्धुरचोदयत् ।
 तेनोद्गुः पिशाचानां पङ्क्तयोऽत्यन्तभीतिदाः ॥ १२ ॥
 संध्यायामथ भीत्येव दिवसः श्यामतां ययौ ।
 पिशाचा भुवनं जम्बुद्वीपकारभरा इव ॥ १३ ॥
 भस्मनः स्तम्भसदृशास्तालोत्तालविलासिनः ।
 दृश्यमानमहाकारा मुष्टिप्राद्या न किञ्चन ॥ १४ ॥
 ऊर्ध्वकेशाः कृशाङ्गाश्च केचिच्च इमश्चूला अपि ।
 कृष्णाङ्गा मलिनाङ्गाश्च ग्राम्या इव नभश्चराः ॥ १५ ॥
 नभया मूढदृष्टाश्च यत्किञ्चनकराश्चलाः ।
 दीना वज्रासिनः क्रूरा दीना ग्राम्यजना इव ॥ १६ ॥
 तरुर्दमरथ्यान्तःशून्यगेहगृहाश्चलाः ।
 लेलिहानाः प्रेतरूपाः कृष्णाङ्गाश्चपला इव ॥ १७ ॥
 जगद्भुक्ते तत्रा मत्ता हतशिष्टमरेर्बलम् ।
 आसंस्तसैनिकास्तत्र भिक्षास्त्रभुञ्ज्यचेतनाः ॥ १८ ॥
 त्यक्तयुधतनुव्राणास्त्रस्तप्राणाः स्खलद्भ्रमाः ।
 नेत्रैरङ्गमुखैः पादैर्विकारभरकारिणः ॥ १९ ॥
 कौपीनवसना निमग्ना वसनोत्तराः ।
 विष्टां मूत्रं च कुर्वन्तः स्थिरमारब्धनर्तनाः ॥ २० ॥
 पिशाचराजी राजानं तस्य यावद्विदूरधम् ।
 चानानानति तावत्तां मायां स बुबुधे बुधः ॥ २१ ॥
 पिशाचसंग्रामकरीं मायां वेत्ति स भूमिपः ।
 तथा पिशाचसैन्यं तत्परसैन्ये न्ययोजयत् ॥ २२ ॥
 ततः स्वसैनिकाः स्वस्थाः परयोधाः पिशाचिनः ।
 तस्याशु रूपिकास्त्रं च ददावन्त्यदसौ रुपा ॥ २३ ॥

उद्गुर्भुतलाद्योक्तो रूपिका ऊर्ध्वमूर्धजाः ।
 निर्मेगविकरालास्यश्चलच्छोणिपयोधराः ॥ २४ ॥
 उद्भिन्नयौवना वृद्धाः पीवराङ्गोऽथ जर्जराः ।
 स्वरूपारूपजघना दुर्नाभ्यो विकसद्भ्रगाः ॥ २५ ॥
 नररक्तशिरोहस्ताः संध्याभारुणगात्रिकाः ।
 अर्धचर्वितमांसासृक्कृषत्सृक्कणाकुलाननाः ॥ २६ ॥
 नानाङ्गवलना नानानमन्नमनससत्तमाः ।
 शिलाभुजगवक्रोरुकटिपार्श्वकराङ्गिकाः ॥ २७ ॥
 नारीकृतार्भकशवा हस्ताकुट्टाश्चरज्जवः ।
 श्वकाकोलूकवदना निम्नवक्त्रहनुदराः ॥ २८ ॥
 जगद्भुस्तान्पिशाचांस्ता दुर्बलान्दुःशिशूनिव ।
 पिशाचरूपिकासैन्यं तदासीदेकर्ता गतम् ॥ २९ ॥
 निर्मेगनर्तनोत्तानवदनाङ्गविलोचनम् ।
 परस्परक्रान्तिकरं प्रधावच्च परस्परम् ॥ ३० ॥
 निष्कासितमहाजिह्वं नानामुखविकारदम् ।
 शरभाराख्यमन्योन्यं द्वियमाणशवाङ्गकम् ॥ ३१ ॥
 रुधिराम्भसि मज्जतदुग्धमज्जदुल्लसत्तनु ।
 लम्बोदरं लम्बभुजं लम्बकर्णोष्ठनासिकम् ॥ ३२ ॥
 रक्तमांसमहापङ्केष्वन्योन्यं वेष्टनान्भ्यसत् ।
 मन्दरोद्धतदुग्धाग्धिलसत्कलकलाकुलम् ॥ ३३ ॥
 यथैव मायासंचारस्तेन तस्य कृतः पुरा ।
 तेनापि तस्याशु तथा कृतो बुद्धा स लाघवात् ॥ ३४ ॥
 वेतालास्त्रं ततो दत्ते तेनोत्तस्थुः शवब्रजाः ।
 अमूर्धानः समूर्धानो वेतालावेशवल्लिताः ॥ ३५ ॥

समं एककालम् ॥ ११ ॥ श्यामा तमिस्त्रेव श्यामम् ॥ १२ ॥
 इवकार आवृण्योभयत्र संबध्यते । तेन संध्यायामिवेन्युपमा ।
 भीत्येवेति हेतुप्रेक्षा । जम्बुः आजम्बुः ॥ १३ ॥ भस्मनः संब-
 न्धां स्तम्भो दग्धस्तम्भ इति यावत् । असमर्थसमासश्छान्दसः ।
 मुष्टिप्राद्या हस्तप्राण्याः ॥ १४ ॥ ग्राम्याः ग्रामीणा दग्धजना
 इव । नभश्चरा आकाशसंचारिणः ॥ १५ ॥ मूर्धैर्मूर्खैरशुच्यना-
 चारैर्दृष्टाः । यत्किञ्चनस्थिकपालादि करं येषाम् । वज्रं चासिस्त्रो-
 भयोः समाहारो वज्रासि तस्मादपि क्रूरा निष्ठूराः । समाहार-
 नपुंसकत्वे 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम् ॥ १६ ॥ लेलिहानाः
 सृक्किणी । चपला वियुत इव दृश्यादृश्यस्वभावाः ॥ १७ ॥
 तसैनिका विदूरधसैनिकाः ॥ १८ ॥ विकारभरा भूताविष्टचेष्टाः
 ॥ १९ ॥ ता एव दर्शयति—त्येकेति । निमग्नानि संकुचितान्यवस-
 नान्युत्तराण्यधराज्ञानि येषाम् ॥ २० ॥ पिशाचानां राजिः पङ्क्तिः
 ॥ २१ ॥ परप्रयुक्तानां पिशाचानां स्ववशीकारेण परसैन्यसंग्रामक-
 रीम् ॥ २२ ॥ तस्य पिशाचसैन्यस्य सहायभूतम् । रूपिकाः पृ-
 तनाभेदाः । असौ विदूरधः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ रक्तपदेन

तत्पूर्णकपालानि लक्ष्यन्ते । स्रवज्यां सृक्किण्यामोष्ठप्रान्ताभ्यामा-
 कुलाननाः ॥ २६ ॥ नानाविधान्यङ्गवलनान्यवयवचेष्टा या-
 साम् । नानाविधानामनमतामुत्तव्यानामपि नमने प्रह्रीकरणे
 सत्तमाः समर्थाः । शिला इव कठिना भुजगा इव वक्राश्च वक्ता-
 दयो यासाम् ॥ २७ ॥ नराणामियं नारी नरमाला तथाकृताः
 अर्भकशवा याभिः ॥ २८ ॥ जगद्भुः पतित्वेन स्त्रीचक्रुः ।
 दुष्कृतकारिशिशूनिव । उपभोग्यतांशे साम्यादृष्टान्तः ॥ २९ ॥
 एकतां गतं तद्वर्णयति—निर्मेगस्यादिना । कीडारसावेशे नितरां
 ममम् ॥ ३० ॥ शरो रुधिरमण्डस्तद्भारान्धम् । अन्योन्यप्रीतये
 द्वियमाणानि शवाङ्गानि येन ॥ ३१ ॥ मज्जं उन्मज्जत् । पुनः-
 पुनर्निमज्जोन्मज्जत् । आभीक्ष्येणमुलि द्विवचनाभावश्छान्दसः ।
 घृत् क्षरद्रक्तेन लभतनु ॥ ३२ ॥ वेष्टनान्यालिङ्गनान्यभ्यसत्
 आवर्तयत् । मन्दरेणोद्धतस्य मध्यमानस्य दुग्धाब्धेरिव लसता
 कलकलेन कोलाहलेन आकुलम् ॥ ३३ ॥ मायायाः संचारः
 परावृत्त्य प्रेषणम् । तेन विदूरधेन । तस्य सिन्धोः । सः माया-
 संचारः कृतः ॥ ३४ ॥ ततस्तत्सहायार्थं दत्ते ददाविति यावत् ।

ततः पिशाचवेतालकपिकोप्रकबन्धवत् ।
तद्भूव बलं भीममुखीनिगरणक्षमम् ॥ ३६ ॥
अथेतरोऽपि भूपालो मायां संचार्य तां गुरौ ।
राक्षसास्त्रं ससर्जाथ त्रैलोक्यग्रहणोन्मुखम् ॥ ३७ ॥
उदगुः पर्वताकाराः सर्वतः स्थूलराक्षसाः ।
देहमाश्रित्य निष्क्रान्ताः पातालाभ्रका इव ॥ ३८ ॥
अथोदभूदलं भीमं ससुरासुरभीतिदम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेभूतपत्तिप्रकरणे लीलो० तृतीयाख्युद्धं नाम एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ५०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे समरविघ्नमे ।
सर्षारिसैन्यनाशार्थमेकं खल्लशान्तये ॥ १ ॥
सस्मार स्मृतिमानन्तो महोदाराधिधैर्यभृत् ।
अस्त्रमस्त्रेभ्यश्च श्रीमद्वैष्णवं शंकोरोपमम् ॥ २ ॥
अथ योसौ शरस्तेन वैष्णवास्त्राभिमिश्रितः ।
मुक्तस्तस्य फलप्रान्तादुलमुका दिवि निर्ययौ ॥ ३ ॥
पङ्कयः स्फारच्चक्राणां शताकीकृतदिक्पटाः ।
गदानामभियान्तीनां शतवंशीकृताम्बराः ॥ ४ ॥
वज्राणां शतधाराणां वृणराजीकृताम्बराः ।
पट्टिशानां सपद्मानां दीनघृक्षीकृताम्बराः ॥ ५ ॥
शराणां शितधाराणां पुष्पजालीकृताम्बराः ।
खड्गानां इयामलाङ्गानां पञ्चराशीकृताम्बराः ॥ ६ ॥

गर्जद्रक्षोमहानादवाद्यनृत्यत्कबन्धकम् ॥ ३९ ॥
मेदोमांसोपदंशाख्यं रुधिरासघसुन्दरम् ।
क्षीबकूडमाण्डवेतालयक्षताण्डवसुन्दरम् ॥ ४० ॥
कूडमाण्डकोत्ताण्डवदण्डपाद-
ध्रुवधासुगुत्क्षिप्ततरङ्गसिक्तैः ।
संध्याभ्ररागोत्करकोटिकान्ति
भूतैरसृक्लोतसि दत्तसेतु ॥ ४१ ॥

वेशेन परमर्दनावेशेन वल्लिताः संचलिताः । 'वल वल्ल संवरणे
संचलने च' ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इतरो विदूरथः । गुर्गं पूर्वप्रयो-
गेणोपदेष्टरीव सिन्धौ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ क्षीबाणां मत्ता-
नाम् ॥ ४० ॥ दण्डपादो नाट्यशास्त्रप्रसिद्धः पादाघातविशेषः ।
सिक्केभूतैः । दत्तसेतु निबद्धसेतु । बलं उदभूदिति पूर्णवान्वयः
॥ ४१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्प-
त्तिप्रकरणे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अत्रास्त्रयोर्वैष्णवयोर्युद्धं विरथता इयोः ।

स्मृतिर्विदूरथस्यापि गृहानीतस्य वर्णयते ॥ १ ॥

एकमसाधारणम् । खल्लस्य स्वसैन्यस्य । शान्तये रक्ष-
पिशाचपीडाशान्तये ॥ १ ॥ अन्तः कालोचितप्रतिभावतामव-
धिभूतः सिन्धुः महोदारः सन्नधिकर्धैर्यभृदधिकर्धैर्यवान् । शं-
कोरोपमे कालव्यवसंहारकम् ॥ २ ॥ फलप्रान्तात् शाल्यप्रदेशात्
॥ ३ ॥ उत्सुकादीत्युक्तमादिशब्दार्थं प्रपञ्चयति—पङ्कय इत्या-
दिना । त्रिषु श्लोकेषु पङ्कय एव विशेष्याः । वंशपदेन गदाका-
राणि वंशकरीराणि गृह्यन्ते ॥ ४ ॥ सपद्मानां पद्मदलमुकुलाका-

अथ राजा द्वितीयोऽपि वैष्णवास्त्रस्य शान्तये ।
ददौ वैष्णवमेवास्त्रं शत्रुनिष्ठावपूरकम् ॥ ७ ॥
ततोऽपि निर्ययुर्नयो हेतीनां हतहेतयः ।
शरशक्तिगदाप्रासपट्टिशदिपथोमयाः ॥ ८ ॥
शस्त्रास्त्रसरितां तासां व्योम्नि युद्धमवर्तत ।
रोदोरन्ध्रक्षयकरं कुलशैलेन्द्रदारणम् ॥ ९ ॥
शरपातितशूलासिखङ्गकुट्टितपट्टिशम् ।
मुसलप्रतनाप्रासशूलशतितशक्तिकम् ॥ १० ॥
शराम्बुराशिमथनमत्तमुद्गरमन्दरम् ।
गदावदनतो युक्तं दुर्वारास्त्रिनिभासिनि ॥ ११ ॥
रिष्टारिष्टप्रशमनभ्रमत्कुन्तेन्दुमण्डलम् ।
प्रासप्रसरसंरन्ध्रप्रोद्यतान्तकृतान्तकम् ॥ १२ ॥

रानेकशाखाशालिनां पट्टिशानां पङ्कयः । दीना लता ये वृक्षास्त-
स्यामप्राप्यं कृतमम्बरं यामित्रित्यर्थः । 'त्वादिभ्यः' इति निष्ठान-
त्वम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ द्वितीयो राजा विदूरथः शत्रोर्निष्ठा पराक्रम-
स्थितिस्तस्या अवपूरकं पूर्तिकरं । तदनुरूपमिति यावत् ॥ ७ ॥
इतारिष्ठान्नाः पूर्वास्त्रप्रयुक्तहेतयो यामिस्ताः ॥ ८ ॥ ९ ॥ शस्त्रा-
स्त्रसरितां युद्धमेव विस्तारगर्जनयति—शरेत्यादिना । शरेभ्य
आपतितैर्निर्गतैः शूलादिभिः कुट्टितानि चूर्णितानि पट्टिशानि
यत्र । असिखङ्गयोगवान्तरजातिभेदविवक्षया पृथग्रहणम् ।
मुसलानां प्रतननं प्रतना विस्तारः । भिदादिलादह । तथा
प्रासदिभिश्च शानतिनाः खण्डिताः शक्तयो यत्र ॥ १० ॥
शरलक्षणस्याम्बुगदाशैर्यने मत्ताः प्रहृष्टाः । समर्था इति यावत् ।
मुद्गरा एव मन्दरपर्वता यत्र । गदानां वदनतः । सार्वविभक्ति-
कस्तसिः । मुखसदृशैरप्रभार्गयुक्तं संघट्टितम् । दुर्वाराः अस्त्रं
येषामस्ति तेऽस्त्रिणः प्रतियोद्धारस्तस्मिन्नास्त्रसमानप्रमाणप्रभावा
असिन्यः खड्गजातिभेदा यत्र । 'गोत्रियोहपसर्जनस्य' इति
दीपो हस्तः ॥ ११ ॥ रिष्टम् । 'रिष हिंसायां' भावे क्तः । ख-

चक्रावकुण्डितोर्ध्वासं सर्वायुधक्षयंकरम् ।
 शब्दस्फुटद्विरिच्छाण्डं घातमग्नकुलाचलम् ॥ १३ ॥
 धारानिकृत्तशस्त्रौघमस्त्रयोर्युध्यमानयोः ।
 मदस्त्रवारणेनैव वज्राविजरपर्वतम् ॥ १४ ॥
 शङ्कुशङ्कितसूत्कारकाशिशीलशिलाशतम् ।
 भुशुण्डीनिर्जितोद्दण्डभिन्दिपालोप्रमण्डलम् ॥ १५ ॥
 परशूलकरामैकपरशूलैकलम्पितम् ।
 वहदुच्छिन्नचञ्चूरवारणं शत्रुवारणम् ॥ १६ ॥
 स्फुटच्छटचटास्फोटरुद्धत्रिपथगारयम् ।
 हेत्यस्त्रीचूर्णसंभारमहाधूमवितानकम् ॥ १७ ॥
 अन्योन्यशस्त्रसंघट्टान्नमज्जालोलसत्तडितम् ।
 शब्दस्फुटद्विरिच्छाण्डं घातमग्नकुलाचलम् ॥ १८ ॥
 धारानिकृत्तशस्त्रौघमस्त्रयोर्युध्यमानयोः ।
 मदस्त्रवारणेनैव कालोपायोऽचलात्मनः ॥ १९ ॥
 अयं कियद्बल इति सिन्धौ तिष्ठति हेलया ।
 विदूरथोऽस्त्रमात्रेयं तत्याजाशनिशब्दवत् ॥ २० ॥
 ज्वालयामास स रथं सिन्धोः कक्षमिवारसम् ।
 एतस्मिन्नन्तरे व्योम्नि हेतिनिर्विवरोदरे ॥ २१ ॥
 ससन्नाह इव प्रावृट्पयोदतटिनीव यः ।
 अस्त्रे राज्ञोः क्षणं कृत्वा युद्धं परमदारुणम् ॥ २२ ॥
 अन्योन्यं शममायाते सवीर्यं सुभटाविव ।
 एतस्मिन्नन्तरे सोऽग्नी रथं कृत्वा तु भस्मसात् ॥ २३ ॥
 प्राप दग्ध्वा वनं सिन्धुं मृगेन्द्रमिव कन्दरात् ।
 सिन्धुरभ्यासतोऽभ्यस्त्रं वारुणास्त्रेण शामयन् ॥ २४ ॥

रथं त्यक्त्वावनि प्राप्य अज्ञास्फोटकवानभूत् ।
 अक्षोर्निमेषमात्रेण रथाभ्यानां रिपोः खुराब् ॥ २५ ॥
 लुलाव करवालेन मृणालानीव लाघवात् ।
 विदूरथोऽपि विरथो बभूवास्फोटकासिमान् ॥ २६ ॥
 समायुधौ समोत्साहौ चेतुर्मेण्डलानि तौ ।
 खड्गौ क्रकचतां यातौ मिथः प्रहरतोस्तयोः ॥ २७ ॥
 दन्तमालेयमस्येव बले चर्वयतः प्रजाः ।
 शक्तिमादाय चिक्षेप खड्गं त्यक्त्वा विदूरथः ॥ २८ ॥
 सिन्ध्वम्बुधर्धरावो महोत्पात इवाशनिः ।
 अविच्छिन्ना समायाता पतिता सास्य वक्षसि ॥ २९ ॥
 अप्रियस्य यथा भर्तुरनिच्छन्ती स्वकामिनी ।
 तेन शक्तिप्रहारेण नासौ मरणमाप्तवान् ॥ ३० ॥
 केवलं रुधिरघातं नागो जलमिवात्यजत् ।
 तद्देशलीला तं दृष्ट्वा भग्नं तम इवेन्दुना ॥ ३१ ॥
 सविकासघनानन्दा पूर्वलीलामुवाच ह ।
 देवि पश्य नृसिंहेन ततो भर्त्रायमावयोः ॥ ३२ ॥
 शक्तिकोटिनखैर्द्वैत्यः सिन्धुदुद्धरकन्धरः ।
 सरःस्थलस्थनागेन्द्रकरफूकृतवारिवत् ॥ ३३ ॥
 पिप्प्रे रसोऽस्य निर्याति रक्तं चुलचुलारवैः ।
 हा कष्टं रथमानीतं सिन्धुरारोदुमुद्यतः ॥ ३४ ॥
 सौवर्णं मेरवं शङ्खं पुष्कारावर्तको यथा ।
 पश्य देवि रथोऽस्यासौ मुद्रेण विचूर्णितः ॥ ३५ ॥
 भ्रमन्त्यार्थनिपातेन सौवर्णं नगरं यथा ।
 प्रवृत्तो रथमारोदुमानीतं पतिरेव मे ॥ ३६ ॥

स्वमैन्यर्हिसनं तल्लक्षणस्यारिष्टस्याशुभनमगः प्रगमनाय भ्रमन्ति
 कुन्तलक्षणानां नुमण्डलानि यत्र । प्रागानां प्रमगः संग्रहः
 कृपितः अतएव प्रोद्यमान्तः प्रारब्धजननिनाथ उव कृतान्तो
 यमो यत्र ॥ १२ ॥ १३ ॥ मन्कुनेन विश्रामित्रास्त्रनिवारणेनैव
 परस्परप्रतिबद्धकार्ययोर्युध्यमानयोनारायणास्त्रयोः संवन्धिर्मन्त्रैः
 अविजरा जरायुमशक्याः पर्वता यत्र । अगमर्थममासश्लो-
 न्दसः ॥ १४ ॥ शङ्कुवः कीलानीव कार्याच्छङ्कितानि संभावि-
 तानि सूत्कारशब्दमात्रकाशीनि शूलानि शिलाशतानि च यत्र
 ॥ १५ ॥ पर उच्छुटः सर्वमहागममर्थः शूलकरो रुद्रस्तदाभ
 एकैकमायुध परं ध्रेष्टुं यद्वद्रुल तन्मार्गानि केकेन लम्पितं कु-
 ण्डितं यत्र । वहतां निःसर्गनामधोच्छिन्नानां मण्डितानामायु-
 धानां चक्षुराणि कुण्डलविपमगतिफलानि च चाग्गानि प्रवने-
 नानि यत्र । चरतेः 'नित्यं कौटिल्ये गती' इति यदि पचाद्यच्चि
 'यद्योऽचि च' इति लुकि 'उपगस्यातः' दस्युश्च छान्दसो
 दीर्घः ॥ १६ ॥ हेतानामास्त्राणां च समाहारो हेत्यस्त्री । आन्वं
 छान्दसम् ॥ १७ ॥ भ्रमन् जालमानाय उवाक्षमन्यस्तडितो
 यत्र ॥ १८ ॥ पुनरुक्तं श्लोकाध्वंश व्याख्यातम् । अचलात्मनः
 युद्धे अचलवज्रडीभूतस्य विदूरथस्य मदीयास्त्रनिवारणमात्रे-

णावस्थितिरियं कालस्य कालक्षपमात्रस्य उपायः ॥ १९ ॥
 अयं तु मद्मे कियद्बल इति हेलया अवज्ञावुज्जा सिन्धौ ति-
 ष्ठति मति ॥ २० ॥ कक्षं गृणगुच्छम् । अगमं गुच्छम् ॥ २१ ॥
 यो गजा म सत्राहः प्रायुडिव यथान्यो गजा पयोदवर्धिता
 तटिनी नदीव शगन्वपेति वहति च तथो गज्ञोः अस्त्रं प्राक्-
 प्रयुक्ते द्वे नारायणांश्च ॥ २२ ॥ य आग्नेयास्त्रसंबन्धी अग्निः
 ॥ २३ ॥ वन दग्वा । वनकन्दरारिर्गनं मृगन्दमिव ॥ २४ ॥
 आस्फोटक चर्म तद्गान अभूत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ क्रकचतां क्रक-
 चवन्कटिनतरचर्मादिवादारणममर्थेनां यानां प्राप्तां ॥ २७ ॥
 बले सैन्यद्वये ॥ २८ ॥ सिन्धोः समुद्रस्याम्बु जलमिव धर्धरावः
 महाप्रलयदिमृचक उत्पानः सा शक्तिरस्य सिन्धोर्वैक्षमि ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ नागो गजो जलमद्वलमिवात्यजन् अखवन् ॥ ३१ ॥
 आवयोर्भर्त्रा नृसिंहेन सिन्धुर्द्वैत्यो हिरण्यकशिपुर्हत इति व्यस्त-
 रूपकम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पिष्टासंचूर्णितात् उरसः सकाशात् ।
 रक्तं सरःस्थलस्थस्य सगेमयस्थस्य गजेन्द्रस्य करात् फूकृतं
 वार्गाव निर्यातीति पूर्वेणान्वयः ॥ ३४ ॥ मेरवं मेरोः संबन्धि
 श्टम् । पुष्करावर्तको मेघराजः । अस्य सिन्धो रथः ॥ ३५ ॥
 पार्थस्यार्जुनस्य शरनिपातेन भ्रमन्निवाकवचानां सौवर्णं नगरं

कष्टं वज्रमिवेन्द्रेण मुसलं सिन्धुनेक्षितम् ।
जवात्पतिः प्रयातो मे सैन्धवं मुसलायुधम् ॥३७॥
वञ्चयित्वा विलासेन रथमारुह्य लाघवात् ।
हा धिक्कष्टमसौ सिन्धुरार्यपुत्ररथं रयात् ॥ ३८ ॥
हरिभ्रममिषारूढं मूवेनोर्ध्वमिव द्रुमम् ।
क्रीडित्वा पीडयामास शरवर्षैर्विदूरथम् ॥ ३९ ॥
छिन्नध्वजं छिन्नरथं छिन्नाश्वं छिन्नसारथिम् ।
छिन्नकार्मुकवर्माणं भिन्नसर्वाङ्गमाकुलम् ॥ ४० ॥
इवि स्फोटशिलापट्टदंढे पीवरमूर्धनि ।
मिस्त्रा वज्रसमेर्बाणैः पातयत्येष भूतले ॥ ४१ ॥
अथान्यं रथमानीतं कृच्छ्रेण प्राप्य चेतनाम् ।
खड्गेनारोहतोऽस्यांसं छिन्नं भर्तुर्विलोक्य ॥ ४२ ॥
पद्मरागगिरियोतमिवर्द्धासृग्विमुञ्चति ।
हाहाधिक्रष्टमेतेन सिन्धुना खड्गधारया ॥ ४३ ॥
जङ्घयोर्मं पतिश्छिन्नः क्रकचेनेव पादपः ।
हाहा हतासि दग्धासि मृतास्म्युपहतासि च ४४

इत्याषं वासिष्ठमहारामायणे वान्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० विदूरथमरणवर्णनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ५१

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

हतो राजा हतो राजा प्रतिराजेन संयुगे ।
इतिशब्दे समुद्भूते राष्ट्रमासीद्भयाकुलम् ॥ १ ॥
भाण्डोपस्करभाराढ्यं विद्रवच्छकटवज्रम् ।

यथा तथा भ्रमन्तमर्थात् रथं पश्येत्यर्थः । तद्गद्याण्डेऽपि पार्था
दिजन्मसंभवान्नाप्रसिद्धोपमा ॥ ३६ ॥ ईक्षते प्रहरणार्थमिति
शेषः । सैन्धवं वञ्चयित्वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ध्वजालिङ्गित्वान् पृथ्वेन
पक्षिविशेषेण उपलक्षितम् । शैवलादिना हरि हरितवर्णं श्वध्रुपत्त्व-
लमिव । तथाविधमूर्ध्वमुच्छ्रितं द्रुममिव वा स्थितं रथमारुढमार्य-
पुत्रं स्वभर्तारं विदूरथं पीडयामासेति संवन्धः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
स्फोटे स्फोटनविषये शिलापट्टवदृढं अशक्यस्फोटनं इति
यावत् । पीवरे स्थूलं मूर्धनि च भिन्वा ॥ ४१ ॥ रथं कृच्छ्रे-
णारोहतोऽस्य मे भर्तुः सिन्धुना छिन्नमसं स्कन्धदेशं विलोक्य
॥ ४२ ॥ अतएव भर्तारं भिन्नस्य पद्मरागगिरिरेणः सृते योतमा-
रक्तप्रभामिवर्द्धं समुद्धमसृप्रक्तं विमुञ्चति । पश्येत्यत्रायनुकृत्यते
॥ ४३ ॥ हता हननव्यापारविषयाकृता । मृता तत्फलमरण-
भागिनीति भेदः ॥ ४४ ॥ भर्तुर्विषये भावः खहातिशयस्तेन
भयेन चातुरा । सीदतीति सा । सदेष्टप्रत्यये टाप् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
पपात पतनोन्मुखो बभूवेत्यर्थः । पतन् पतनोन्मुख एवैष मृतेन
विष्टभ्य रथेनैवापवाहितो गृहं प्रतीति शेषः । 'द्वाविमौ पुरुषौ
लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परित्राज्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो
हतः' इति स्मृतः । रणे अभिमुखमरणे सूर्यमण्डलभेदिनौ ब्रह्म-
लोकावासौ विरक्तस्य । 'ब्रह्मणा स हते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

मृणाले इव पथुर्मे लूने द्वे अपि जानुनी ।
इत्युक्त्वा सा तदालोक्य भर्तुर्भावमयातुरा ॥ ४५ ॥
लता परशुकृतेषु मूर्च्छिता भुवि सापतत् ।
विदूरथोऽपि निर्जानुः प्रहरन्नेव विद्धिषि ॥ ४६ ॥
पपात स्यन्दनस्याधश्छिन्नमूल इव द्रुमः ।
पतन्नेवैष सूतेन रथेनैवापवाहितः ॥ ४७ ॥
यदा तदा हतिं तस्य कण्ठेऽदात्तिस्सिन्धुः स्रजतः ।
अर्धविच्छिन्नकण्ठोऽसावनुयातोऽथ सिन्धुना ॥ ४८ ॥
स्यन्दनेनाविशस्तस्य पशं रविकरो यथा ।
सरस्वत्याः प्रभावाढ्यं तत्प्रवेष्टुमसौ गृहम् ।
नाशकन्मशको मत्तो महाज्वालोदरं यथा ॥ ४९ ॥
खड्गवहस्तगलगर्तगलत्सवात-
रक्तच्छटाछुरितवस्त्रतनुवगात्रम् ।
तत्याज तं भगवतीमभितो गृहान्तः
सूतः प्रवेष्टुं मृतितत्पतले गतोऽरिः ॥ ५० ॥

साक्रन्दार्तकलत्राढ्यं द्रवन्नागरदुर्गमम् ॥ २ ॥
पलायमानसाक्रन्दं मार्गाहृतवधूगणम् ।
अन्योन्यलुण्ठनव्यप्रलोकलप्रमहाभयम् ॥ ३ ॥
परराष्ट्रजनानीकताण्डवोल्लाससारवम् ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥' इति वचनात्क-
ममुक्तिप्रसक्तौ अविरक्तस्य 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति
श्रुतेः कल्पान्तरे पुनरावृत्तौ वा प्राक्तनपद्मशरीरेण प्रारब्धशेष-
भोगासिद्धेस्तदनुगुणसरस्वतीसंकल्पवदानबलादव सूतस्य राज-
यशःश्रेयोविनाशे अपवाहने प्रवृत्तिर्गासीदिति बोध्यम् ॥ ४७ ॥
यदा अपवाहितस्तदा आर्हात खड्गाघातं अदात् । अपवाह्यमाने
असंमुखं शत्रौ प्रहायः शूर्यगर्गहिनः कृत इति सूचयन्विशि-
नष्टि—उद्धत इति ॥ ४८ ॥ असौ सिन्धुः पद्मगृहं प्रवेष्टुं नाश-
कत् ॥ ४९ ॥ खड्गेन अवकृतस्य गलस्य गर्ताच्छिद्रान् गलद्भिः
सवाताभिः रक्तस्य च्छटाभिर्भागभिक्षुरितानि सिकानि वस्त्रा-
दीनि यस्य तथाविधं तं विदूरथ सूतो गृहं प्रवेष्टुं गृहान्तर्भेग-
वर्त्तां सरस्वतीमभितः अभिमुखे मृतितत्पतले सुखमरणयोग्यमृ-
द्वास्तरणोपरि तत्याज । 'अभितः परितः समर्थानिकषाहाप्रतियो-
गेऽपि' इति पञ्चमं द्वितीया । अरिः शत्रुः सिन्धुश्च गृहप्रवेशा-
सामर्थ्याद्भूतः परावृत्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारा-
मायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अत्र राजवधोदन्ताद्वर्ण्यते राष्ट्रविदूरः ।
सिन्धौ प्रतिष्ठितं भूयो देशस्वास्थ्यं च विस्तारत् ॥ १ ॥
राजा विदूरथः । प्रतिराजेन सिन्धुना । संयुगे युद्धे ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ शत्रुराष्ट्रजनान्तराणां सिन्धवनीकस्य च जयता-

निरधिष्ठितमातङ्गहयवीरपतञ्जनम् ॥ ४ ॥
 कपाटपाटनोद्गीनकोशान्तरवधर्घरम् ।
 लुण्ठितासंख्यकौशेयप्रावृताभिभदोद्भटम् ॥ ५ ॥
 क्षुरिकोत्पाटिताद्रात्रिमृतराजगृहाङ्गनम् ।
 राजान्तःपुरविभ्रान्तचण्डालश्वपचोत्करम् ॥ ६ ॥
 गृहापट्टतभोज्यान्नभोजनोन्मुखपामरम् ।
 सहेमहारवीरौघपादाहतरुदच्छिद्यु ॥ ७ ॥
 अपूर्वतत्तुणाक्रान्तकेशान्तःपुरिकाङ्गनम् ।
 चोरहस्तच्युतानर्घ्यरत्नदन्तुर्मार्गगम् ॥ ८ ॥
 ह्येभरथसंघट्टव्यग्रसामन्तमण्डलम् ।
 अभिषेकोद्यमादेशं परमन्निपुरःसरम् ॥ ९ ॥
 राजधानीविनिर्माणसारम्भस्वपतीश्वरम् ।
 कृतवातायनश्वभ्रनिपतद्राजवल्लभम् ॥ १० ॥
 जयशब्दशतोद्धोषसिन्धुराजन्यनिर्भरम् ।
 असंख्यनिजराजौघधृतसिन्धुकृतस्थिति ॥ ११ ॥
 ग्रामान्तरसमाक्रान्तविद्रवद्राजवल्लभम् ।
 मण्डलान्तरसंजातनगरग्रामलुण्ठनम् ॥ १२ ॥
 अनन्तचोरमोषार्थरुद्धमार्गगमागमम् ।
 महानुभाववैभुर्यसनीहारदिनातपम् ॥ १३ ॥
 मृतबन्धुजनाक्रन्दैर्भृतनृर्यैरवैरपि ।

ह्येभरथशब्दैश्च पिण्डग्राह्यघनध्वनि ॥ ४ ॥
 सिन्धुदेवो जयत्येकच्छत्रभूमण्डलाधिपः ।
 इत्यनन्तरमारेभे भयैः प्रतिपुरं तदा ॥ १५ ॥
 राजधानीं विवेशाथ सिन्धुरुद्धुरकन्धरः ।
 प्रजाः स्रष्टुं युगस्यान्ते मनुर्जगद्विषापरः ॥ १६ ॥
 प्रवृत्ता दशदिग्भ्योऽथ प्रवेष्टुं सैन्धवं पुरम् ।
 कराः करिहयाकारै रत्नपरा इवाम्बुधिम् ॥ १७ ॥
 निबन्धनानि चिह्नानि शासनानि दिशं प्रति ।
 क्षणाभिवेशयामासुर्मण्डलं प्रति मन्त्रिणः ॥ १८ ॥
 उदभूदचिरेणैव देशे देशे पुरेपुरे ।
 जीविते मरणे माने नियमोऽयमतो यथा ॥ १९ ॥
 अथ शेषमूर्तिमेषेण देशोपप्लवविभ्रमाः ।
 प्रशान्तोत्पातपवनाः पदार्थावृत्तयो यथा ॥ २० ॥
 सौम्यतामाजगामाशु देशो दशदिगन्वितः ।
 क्षीरोदः क्षुभितावर्तो द्रागिवोद्धृतमन्दरः ॥ २१ ॥
 वधुरलकचयान्विलोलयन्तो
 मुखकमलालिकुलानि सैन्धवीनाम् ।
 जललवचलनाकुलाः समीरा
 अशिवगुणानिव सर्वतः क्षणेन ॥ २२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० सिधुराष्टवर्णनं नाम एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

ण्डवोक्त्रसेन सारव सशब्दम् ॥ ४ ॥ कपाटानां पाटनेन उद्गीन रुद्धा मार्गेषु गमागमा जनसंचारा यत्र । महानुभावो विद्वरथ-
 इव बहिराकाशं निर्गतो यः कोशगृहस्यान्ते विनाशे ग्वस्तेन स्तद्वैधुर्येण सनीहाग दिनेषु आतपा यत्र ॥ १३ ॥ पिण्डवत्करे
 पर्यरम् । कौशेयप्रावृता अभिभूतकोशपालभटा उद्रटा यत्र प्रहीनुं शक्या इत्यौप्रेक्षिकम् । घना ध्वनयो यत्र ॥ १४ ॥
 ॥ ५ ॥ चोरैः क्षुरिकानिः शस्त्राभिरुत्पाटितरात्रिगच्छैरुपलक्षिता इति उद्धोषयन् भयैः भरीः । छान्दसः मुख्यत्ययः । बाद-
 मृता राजगृहाङ्गना यत्र ॥ ६ ॥ भोज्यानां राजभोजनयोग्या- यिनुमारेभे जन इति शेषः ॥ १५ ॥ अथ पुत्रस्य राज्या-
 नामन्त्रानां भोजनं उन्मुक्ताः पामरा पृथग्जना यत्र ॥ ७ ॥ भिषेकानन्तरम् । सिन्धुः स्वराजधानीं विवेश ॥ १६ ॥
 रत्नैर्दन्तुरा उन्नतदन्ता इव धवलता मार्गगा यत्र ॥ ८ ॥ संघ- ॥ १७ ॥ निबन्धनानि मर्यादाः । चिह्नानि मुद्रादिषु सिन्धु-
 इन संघट्टः अपहृत्य मेलन तत्र व्यग्र सामन्तमण्डलं यत्र । नामाङ्कनानि ॥ १८ ॥ १९ ॥ पवने शान्ते पवनकृतास्तृणप-
 सिन्धुमुत्पट्टाभिषेकोद्यमस्य आदेशे आज्ञापने परास्तपगः ॥ १९ ॥ णैधून्यादिपदार्थानामावृत्तयो भ्रमणानि यथा शायन्ति तद्वत्
 स्वपतीश्वरा कारुप्रेठाः । कारुक्तेषु वातायनश्वरेषु अपूर्वनगर- ॥ २० ॥ २१ ॥ समीरा वायवः सैन्धवीनां मुखकमले अलि-
 सौन्दर्यदर्शनाय निपतन्त्यः प्रविशन्त्यः सिन्धुगजवल्लभा यत्र कुलानि भ्रमरपङ्क्तिभूतानलकचयान्विलोलयन्तः । तन्मधुप्रायाणां
 ॥ १० ॥ जयशब्दशतोद्धोषैः प्रवेशितस्य सिन्धुगजस्यस्य मि- तन्स्वदजललवानां बलनेन मत्ता इव मन्दगतित्वादाकुलाः स-
 न्धुगजपुत्रस्य अभिपिक्तस्य निर्भरः प्रभावातिशयो यत्र । निर्जैः न्तस्तच्छैत्यैर्गम्यादिमत्तल्लगुणैः सर्वदेशतः संतापदौर्गन्ध्याद्य-
 स्वपक्षिर्वा राजार्थैः शिग्मा धृता सिन्धुना कृता स्थिती गृहम- शिवगुणान्विलोलयन्तो डलयारोभेदाद्विरोडयन्त उपपन्नत इव
 र्यादा यत्र ॥ ११ ॥ ग्रामान्तरप्रच्छन्नाः पर्यः परिज्ञातास्ततोऽपि वयुः ॥ २२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
 विद्रवन्तः पूर्वराजवल्लभजना यत्र ॥ १२ ॥ अनन्तैश्चोरैर्मोषार्थ उत्पत्तिप्रकरणे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ५२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे राम लीलोवाच सरस्वतीम् ।
आसावशेषमालोक्य मूढं भर्तारमग्राम् ॥ १ ॥
प्रवृत्तो देहमुत्सृष्टुं मद्गतोयमिहाम्बिके ।

कृतिरुवाच ।

एवंरूपमहारम्भे संप्राप्ते राष्ट्रसंघ्रमे ॥ २ ॥
संपन्नेपि स्थितेऽप्युच्चैर्विचित्रारम्भमन्थरे ।
न किञ्चिदपि संपन्नं राष्ट्रं नच महीतलम् ॥ ३ ॥
न स्थितं कचनान्येवं स्वप्नात्मकमिदं जगत् ।
तस्य तन्मण्डपस्यान्तः शवस्य निकटाम्बरे ॥ ४ ॥
इदं भूराष्ट्रमाभाति भर्तृजीवस्य तेऽनघे ।
अन्तःपुरगृहान्ते तदिदं राष्ट्रान्वितोदरम् ॥ ५ ॥
वसिष्ठविप्रगृहेऽन्तर्विन्ध्याद्रिप्रामके स्थितम् ।
वसिष्ठविप्रगृहेन्तः शवगृहजगत्स्थितम् ॥ ६ ॥
शवगृहजगत्कुक्षाविदं गेहजगत्स्थितम् ।
एवमेष महारम्भो जगन्नयमयो भ्रमः ॥ ७ ॥
त्वया मया न यानेन संयुक्तः सार्णवावनिः ।
गिरिप्रामकदेहान्तर्मध्ये गगनकोशके ॥ ८ ॥
स्वामैव कचति व्यर्थो न कचत्येव वा कचिन् ।

राज्ञोऽत्र मरणं तस्य संसारस्य मृषामना ।

तथा तत्पुरलीलाया वर्ण्यते वासनाभता ॥ ९ ॥

मूढं मूर्च्छितम् ॥ १ ॥ २ ॥ संपन्नं उत्पन्ने स्थितं अपिश-
ब्दाद्विनष्टेऽपि कचन कचिदपि । कचनेत्यखण्डमव्ययम् । न संपन्न
न स्थितं न नष्ट चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ तन्मण्डपस्य प्राग्गृहनादशान्प-
तरमण्डपस्यान्तः पद्मशवस्य ॥ ४ ॥ तदिदं शवगृहमाण्डं पद्मान्तः-
पुरगृहान्ते स्थितं राष्ट्रान्वितमुदरं यस्य तथाभूतमिदं पाद्मन-
द्याण्डं वसिष्ठविप्रगृहेन्तःस्थितमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ उक्तमेव व्य-
तिहारेण द्रष्टव्यं—वर्ण्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ अनया द्विती-
यलीलाया । अननं त्वद्भ्राता ॥ ८ ॥ एककान्तःपुरमुपश्रमत्यपि
कल्पनैव । वस्तुतश्चेत्यत्र एव नाकाशः । आकाशादिमहितं त्रि-
तयाध्यासादित्याशयेनाह—स्वामैवेति । विषयमिदं यान्वे चिति
तत्संवलितरूपमपि नास्त्येवेत्याशयेनाह—न कचन्येवेति ।
तथाच निर्विषयचिन्मात्रमेवावशिष्यते तदेव मुख्यं ज्ञेयमित्याह
—तदिति ॥ ९ ॥ स्वयं कचित् स्वप्रकाशं तदेव मण्डपगृहान्तः
स्वेन चिन्मात्रस्वभावेनोदितं स्वामिनि आभातं न वस्तुन्तर-
मित्यर्थः । किलेति विद्वत्प्रसिद्धौ ॥ १० ॥ मण्डपान्तर्गतं भू-
ताकाशेऽपि न जगदस्ति किं वाच्यं शुद्धविदाकाश इत्याशये-
नाह—एवमिति ॥ ११ ॥ नन्वपान्ते बृहदोऽसमावेशात्तत्प्र-
त्ययो यदि भ्रमस्तर्ह्यतिबृहतो ब्रह्मणो मण्डपहृदयाकाशोऽसमा-
वेशात्तत्र शास्त्रार्थोपदेशात्तत्प्रत्ययोऽपि भ्रमः किं न स्यादित्या-

तत्पदं परमं विद्धि नाशोत्पादविवर्जितम् ॥ ९ ॥
स्वयं कचित्तमाभातं शान्तं परमनामयम् ।
किल मण्डपगृहेन्तः स्वस्वभावोदितान्मनि ॥ १० ॥
एवमारम्भघनयोरपि मण्डपयोस्तयोः ।
उदरे शून्यमाकाशमेवास्ति न जगद्भ्रमः ॥ ११ ॥
भ्रमद्रष्टुरभावे हि कीदृशी भ्रमता भ्रमे ।
नास्त्येव भ्रमसत्तातो यदस्ति तदजं पदम् ॥ १२ ॥
भ्रमो दृश्यमसत्तस्य द्रष्टृदृश्यदशा कुतः ।
द्रष्टृदृश्यकमाभावाददृश्यं सहजं हि तत् ॥ १३ ॥
तत्पदं परमं विद्धि नाशोत्पादविवर्जितम् ।
स्वयं कचित्तमाभातं शान्तमाद्यमनामयम् ॥ १४ ॥
किल मण्डपगृहान्तः स्वस्वभावोदितान्मनि ।
विहरन्ति जनास्तत्र स्वगृहे स्वव्यवस्थया ॥ १५ ॥
न जगत्तत्र नो सर्गः कश्चिदप्यनुभूयते ।
तेनाहमजमाकाशं जगदित्येव वर्तते ॥ १६ ॥
सर्वं शून्यात्मविज्ञानं मेवादिगिरिजालकम् ।
नेदं कुञ्जमयं किञ्चिद्यथा स्वप्ने महापुरम् ॥ १७ ॥
देशे प्रादेशमात्रेऽपि गिरिजालमयान्यपि ।
वज्रसाराणि खान्येव लक्षणाणि जगतो विदुः ॥ १८ ॥

शङ्खोपजाव्यविरोधान्मवमित्याह—भ्रमद्रष्टुर्गति ॥ १२ ॥ ननु
तर्हि भ्रम एव भ्रम पश्यतु नास्त्यन्तर्ग्राह—भ्रम इति । द्रष्ट-
व्यापारफलाधारे हि दृश्यः । नच स्वामिनि केनचिद्व्यापारितु
शक्यते एकत्र कर्तृकमेतावविरोधान् । नच द्रष्टर्यसति दृश्यस्य
सत्तात्पूर्णा गिभ्यत इति भावः । अयं द्रष्टृदृश्यकमाभावो द्वैत-
स्यैव दूषणम् । अद्वैतस्य तु सहजस्य भूषणमेवेत्याशयेनाह—
द्रष्टुर्गति ॥ १३ ॥ १४ ॥ एवमन्पन्तरे बृहत्तरासमावेशोऽपि
दृश्यस्यैव दूषणं न सर्वाधिष्ठानचैतन्यस्येत्याशयेनाह—किलेत्या-
दिना । स्वस्वव्यवहागानुकूलदृष्टेर्नपुन्यव्यवस्थया विहरन्ति सं-
चरति । किलेत्याद्ये ॥ १५ ॥ अनुभूयते तत्त्वज्ञैरित्यर्थः ।
तेनानुभवान्मकप्रत्यक्षप्रमाणनाहकारगातिभूतं यच्चिदाकाशे त-
देवाज्ञदशा जगदिति रूपेण वर्तते इति निश्चितमित्यर्थः ॥ १६ ॥
एवमनुमानेनापि तत्तिथ्यं गाभयति—गर्भेति । मेवादिगि-
रिजालकोपलक्षणं गत्यमिदं शून्यात्मस्वरूपज्ञानमात्रमेव न
कुञ्जमयं न यथाशुद्धलक्ष्ममावम् । तत्प्रमाणेनाशयोर्गये अल्प-
प्रदेशे प्रतीतत्वात् । देहान्तः स्वप्नद्रष्टृमहापुरवदित्यर्थः ॥ १७ ॥
स्वप्ने सर्वानुभवसिद्धौ व्याप्तं दर्शयति—देशे इति । कण्ठे स्वप्नः
समावेशोदितः । श्रुतेः कण्ठादिहृदयान्ते प्रादेशमात्रे खानि
तत्प्रदेशावच्छिन्नामचैतन्यान्वये । आपाधिक बहुवचनम् ।
गिरिजालमयानि विदुः पश्यन्ति सर्वे स्वप्ने ॥ १८ ॥

१ कचित् इति पाठः.

जगन्ति सुबहून्येव संभवन्त्यणुकेऽपि च ।
 कदलीपल्लवान्नीच संनिवेशेन भूरिशः ॥ १९ ॥
 त्रिजगच्चिदणान्तरस्ति स्वप्नपुरं यथा ।
 तस्याप्यन्तश्चिदणवस्तेष्वप्येकैकशो जगत् ॥ २० ॥
 तेषां यस्मिन् जगत्सेव पद्मो राजा शवः स्थितः ।
 लीला तव सपत्नीयं प्राप्ता पूर्वतरा शुभे ॥ २१ ॥
 यदैव मूर्च्छामायाता लीलेयं पुरतस्तव ।
 तदैव भर्तुः पद्मस्य शवस्य निकटे स्थिता ॥ २२ ॥
 लीलोवाच ।
 कथमेषा पुरा देवि संपन्ना तत्र देहिनी ।
 कथं च तन्सपत्नीकभावमाप्तवती स्थिता ॥ २३ ॥
 ते चास्या वद किं रूपं पश्यन्त्यथ वदन्ति किम् ।
 तद्रेहवरवास्तव्याः समासेनेति मे वद ॥ २४ ॥
 श्रीदेव्युवाच ।

शृणु सर्वं समासेन यथा पृष्ठं वदामि ते ।
 लीले लीलास्ववृत्तान्तमन्तर्दं दृश्यदुर्दृशम् ॥ २५ ॥
 पद्मस्तव स भर्तैष भ्रान्तिं तावत्ततामिमाम् ।
 इयं जगन्मयी तस्मिन्नेव सद्गतिं पश्यति ॥ २६ ॥
 भ्रान्तिगुह्यमिदं गुह्यमेषा भ्रान्तिर्जनोऽजनः ।
 भ्रान्त्यैवास्तीह मरणमेव चैवं भ्रमात्मकः ॥ २७ ॥
 भ्रमक्रमेणानेनैव लीलास्य दयिता स्थिता ।
 त्वं वैषा च वरारोहे स्वप्नमात्रं वराङ्गने ॥ २८ ॥
 यथा भवत्यावेतस्य स्वप्नमात्रं वराङ्गने ।
 तथा भवत्योर्भर्तैष तथैवाहमपि स्वयम् ॥ २९ ॥
 जगच्छोभैवेदृशीयं दृश्यमेतद्दिहोच्यते ।

तथा दार्ष्टान्तिकेपि संभवमुपनयने दर्शयति—जगन्तीति ॥ १९ ॥
 निगमनेन प्रसाधितं द्रष्टयति—त्रिजगदिनि ॥ २० ॥ पृष्ठं
 समाधाय तत्पुर्लालानत्वं वक्तुकामा प्रस्तुतकथामादत्ते—तेषा-
 म्ना सपत्नी यस्य भावस्य स्थितेन तन्सपत्नीक भावम् ॥ २१ ॥ २२ ॥
 तस्य पद्मस्य वरगेहलक्षणे वारून्नि भवा वास्तव्यास्ते जना
 अस्याः किं रूपं पश्यन्ति अथवा किं वदन्ति इत्येतत्सर्वं समासेन
 संक्षेपेण वद ॥ २४ ॥ लीलान्तरभूतायाः स्वस्या एव वृत्ता-
 न्तम् । अन्तं निर्णयं ददातीत्यन्तदम् । दृश्याः सम्बन्धं द्रष्टुं श-
 क्या मरणपरलोकगमनादिदुर्दृशा येन तम् ॥ २५ ॥ इयमेत-
 न्नगरादिभावेन दृश्यमाना जगन्मयी भ्रान्तिस्तां भ्रान्तिमेव विदू-
 र्भूतस्तव सपद्मो भर्ता तस्मिन्नेव शवाश्रये सद्गतिं पश्यतीत्यन्वयः
 ॥ २६ ॥ इदं त्वया दृष्टं गुह्यं स्वाप्नगुह्यवद्भ्रान्तिगुह्यमेव । एषा
 त्वत्पृष्ठलीलापि भ्रान्तिरेव । एष जनश्चाऽजनो जन्मादिविकि-
 यारहितस्तमेव । एष संसारः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दृश्यश-
 व्दस्यार्थं दृशि कर्मेतामुज्जतिं त्यजति ॥ ३० ॥ एषा संसार-
 स्थितिः । एवं भ्रान्तिरूपैव । आत्मनः सर्वतया पूर्णतया ॥ ३१ ॥
 इमे नृपादयो वयमन्योन्यमनुप्राप्तानुप्राहकभावेन बोदिताः प्रे-

तदेव परिज्ञातं दृश्यशब्दार्थमुज्जति ॥ ३० ॥
 एवमेषा त्वमेषा च संपन्नैवमसौ नृपः ।
 अहं चात्मनि सत्यत्वं गता सर्वतयात्मनः ॥ ३१ ॥
 इमे वयमिहान्योन्यं संपन्नाभ्योदिता इति ।
 इत्थं सर्वात्मकतया महाचिद्धनसंस्थितेः ॥ ३२ ॥
 एवमेषा स्थिता राज्ञी हारिहासविलासिनी ।
 लीला विलोलवदना नभयौवनशालिनी ॥ ३३ ॥
 पेशलाचारमधुरा मधुरोदारभाषिणी ।
 कोकिलास्वरसंकाशा मदमन्मथमन्धरा ॥ ३४ ॥
 असितोत्पलपत्राक्षी वृत्तपीनपयोधरा ।
 कान्ता काञ्चनगौराङ्गी पद्मिम्बफलाधरा ॥ ३५ ॥
 त्वत्संकल्पात्मकस्यैषा यदा भर्तुर्मनःकला ।
 तदा त्वत्सदृशाकारा स्थितैषा चिद्धमत्कृतौ ॥ ३६ ॥
 त्वद्भर्तुर्मरणे क्षिप्रं समनन्तरमेव हि ।
 त्वद्भर्तृणां पुरो दृष्टा त्वत्संकल्पात्मनामुना ॥ ३७ ॥
 यदाधिभौतिकं भावं चेतोऽनुभवति स्वयम् ।
 चेत्यं सन्मयमेवात आतिवाहिककल्पनम् ॥ ३८ ॥
 यदाधिभौतिकं भावं चेतो वेत्ति न सन्मयम् ।
 आतिवाहिकसंकल्पस्तदा सत्योपजायते ॥ ३९ ॥
 अथो मरणसंविख्या पुनर्जन्ममये भ्रमे ।
 त्वं हि संविदितानेन त्वया च गत एव सः ॥ ४० ॥
 इत्थं त्वां दृष्टवानेष दृष्टश्चैव त्वयेति च ।
 त्वमप्यात्मनि संपन्ना सर्वगत्वाश्चिदात्मनः ॥ ४१ ॥
 ब्रह्म सर्वगतं यस्माद्यथा यत्र यदोदितम् ।
 भवत्याशु तथा तत्र स्वप्नशक्त्यैव पश्यति ॥ ४२ ॥

रिता इत्यान्तं महाचिद्धनस्य संस्थितेर्मिथ्याकल्पना स्थिते-
 र्यथा संपन्ना एवमेषाणि राज्ञी संपन्ना स्थितेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 पेशला दक्षा । आचारेण मधुरा हृद्या । कोकिलायाः स्वरेण सं-
 काशा मृदुगन्धरा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मनःकला मनोवृत्तिस्तद्वा-
 सना च । जातेति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदि वासनामयीयं
 कथं तर्हि सत्यतया नेनानुभूता तत्राह—यदेति । वस्तुत आ-
 तिवाहिककल्पनं प्रातिभासिकमेव । चेत्यं दृश्यम् । तत्र चेत-
 न्क्षितं यदाभ्यासदृष्टवासनया आधिभौतिकं व्यावहारिकं भाव-
 मनुभवति तदा अनोऽनुभवाच्चैत्यं सन्मयं परमार्थसत्यमित्येव
 भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ यदा तु विवेकज्ञानाभ्यासेनाधिभौतिकं
 भावं न सन्मयं अनुवृत्तिं वेत्ति तदा सत्या दृष्टया तद्वासनया
 प्रपञ्चं आतिवाहिकसंकल्पः प्रातिभासिकनिर्णय उपजायते ॥ ३९ ॥
 वासनामयलीलान्तररूपया त्वया गतः संगत एव ॥ ४० ॥ त्व-
 याप्यस्यां स्ववामनामय एव दृष्ट इति प्राग्दर्शितब्रह्माण्डत्रयतया
 परिणता । सर्वगत्वात्सर्ववासनानुगतत्वात्सर्वाकारविषयतोपपत्ते-
 रित्यर्थः ॥ ४१ ॥ तदेव स्पष्टमाह—ब्रह्मेति । स्वप्नशक्त्या वि-
 क्षेपशक्त्या 'स्वप्नशक्त्या' इति पाठे तत्तद्वासनाशक्त्या ॥ ४२ ॥

सर्वत्र सर्वशक्तित्वाद्यत्र या शक्तिरन्वयेत् ।
 आस्ते तत्र तथा भाति तीव्रसंवेगहेतुतः ॥ ४३ ॥
 मृतिमोहक्षणेनैव यदैतौ दंपती स्विता ।
 तदैवाभ्यामिदं बुद्धं प्रतिभासवशाद्भुवि ॥ ४४ ॥
 आश्रयोः पितरावेताविमे वै चापि मातरौ ।
 देश एव धनं चेदं कर्मदं पूर्वमीदृशम् ॥ ४५ ॥
 आर्वा विवाहितावेवमेवं नामैकतां गतौ ।
 एतयोः स्नापि जनता याता तत्रैव सत्यताम् ॥ ४६ ॥
 तथैवात्रास्ति दृष्टान्तः प्रत्यक्षं स्वप्नवेदनम् ।
 इत्येवं भावया लीले लीलयाहमथार्चिता ॥ ४७ ॥
 नाहं स्यां विधवेत्येवं वरो दत्तो मयाप्यसौ ।

इत्यर्थेन मृता पूर्वमेवेह खलु बालिका ॥ ४८ ॥
 भवतां चेतनांशानामहं चेतनधर्मिणी ।
 कुलदेवी सदा पूज्या स्वत एव करोम्यहम् ॥ ४९ ॥
 अथास्या जीवको देहात्प्राणमारुतरूपधृक् ।
 मनसा चलतां प्राप्ते मुख्याप्रत्यक्षदेहकः ॥ ५० ॥
 ततो मरणमूर्च्छान्ते गृहेऽस्मिन्नेव चैतया ।
 बुद्धौ भावित आकाशे दृष्टो जीवात्मना ततः ॥ ५१ ॥
 संपन्नेषा हरिणनयना चन्द्रबिम्बाननश्री-
 मार्नोन्नद्धा दयितललिता कान्तमाभोक्तुकामा ।
 पूर्वस्मृत्या सरभसमुखी संयुता मण्डलान्तः
 स्वप्नान्ते वाऽप्रकृतिविभवा पद्मिनी चोदितेषु ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये लीलोपाख्याने मरणसमन्तरदेहप्रतिभावर्येण नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ लब्धवरा देहेनानेनैव महीपतिम् ।
 पतिमाप्तं प्रयात्येषा नभोमार्गेण विष्टपम् ॥ १ ॥
 इति संविन्य सानन्दमुद्राममकरध्वजा ।
 पुङ्खवे पेलवाकारा पक्षिणीव नभस्तले ॥ २ ॥

कुमारीं तत्र सा प्राप ह्रस्वैव प्रहितां हिताम् ।
 स्वसंकल्पमहादर्शात्पुरतो निर्गतामिव ॥ ३ ॥
 कुमार्युवाच ।
 दुहितास्मि सखि ज्ञानेः स्वागतं तेऽस्तु सुन्दरि ।
 प्रतीक्षमाणा त्वामेव स्थितास्मीह नभःपथि ॥ ४ ॥

यथायथा यद्यद्रूपेण उन्नयेद्भोजकादृष्टबलादाविर्भावयेत् । तीव्र-
 संवेगो दृढाभिनिवेशवासना तस्माद्धेतोः ॥ ४३ ॥ मृतिमोहः
 स्वस्वमरणानुकूलमूर्च्छां तरक्षणेनोपलक्षितां यदास्थितां तदैवा-
 भ्यामिदं वक्ष्यमाणं सर्वं बुद्धं स्वकल्पनयाऽनुभूतम् । प्रतिभासो
 वासनोद्बोधस्तद्वशात् ॥ ४४ ॥ पूर्वं ईदृशं कर्म कृतमिति शेषः
 ॥ ४५ ॥ सा कल्पनात्मिकापि जनता भोजकादृष्टबलान्त्वस्यता-
 मर्थक्रियासमर्थतां याता ॥ ४६ ॥ यत्पृष्ठं पूर्वं तत्र कथं प्राप्तिं
 तस्योत्तरमाह—इत्येवमिति । इति एव वक्ष्यमाणप्रकारो भा-
 वोऽभिसंधिर्यस्याः सा तथा ॥ ४७ ॥ इत्यर्थेनैतस्माद्धेतोः पूर्व-
 मेव मृता ॥ ४८ ॥ अस्या मम च त्वदाराधने त्वत्प्रसादे
 च को हेतुस्तत्राह—भवतामिति । चेतनांशानां व्यष्टिचेत-
 नानां चेतनधर्मिणी हरिण्यगर्भचेतना त्वत्समष्टिचेतनात्मिका
 ॥ ४९ ॥ पुरा कथं प्राप्तिस्तस्य प्रश्नांशस्योत्तरमुक्त्वा देहिनीं कथं
 संप्रभेति तदंशस्योत्तरमाह—अथेत्यादिना । अथ देहादुच्चि-
 मिषुरस्या अङ्गुष्ठपरिमितलिङ्गदेहमात्रत्वादप्यो जीवो जीवकः
 प्राणस्तेजसा युक्ताः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयतीति
 ध्रुतेरकमणस्य प्राणाधीनत्वात् 'प्राणं तर्हि बागप्येति' इत्या-
 दिभ्यस्तथा सर्वकरणानां प्राणेऽप्यथा प्रणामारुतरूपं न भवे-
 त्यर्थः । 'यथासंकल्पितं लोकं नयति' इति ध्रुतेः 'यं यं वापि स्म-
 रन् भावम्' इत्यादिभ्यस्तेषां भाव्यर्थसंकल्पप्रधानेन मनसा च-
 लतां तत्तदर्थप्राप्त्युत्पत्तां तस्य हृदयस्यामं प्रयतोते तेन प्रयो-

तेनैव आत्मा निष्काममिति चक्षुष्टो वा मूर्ध्ना वा अन्येभ्यो
 वा शरीरदेशेभ्य इति श्रुत्युक्तकमेण नाडीमार्गेण त्यक्तदेहकः अ-
 भूदिति शेषः ॥ ५० ॥ ततस्तदनन्तरं जीवात्मना अनया
 अस्मिन्नेव गृहे ब्रह्माकाशे भूताकाशे वा बुद्धौ भावितः संक-
 ल्पितो वक्ष्यमाणशरीरगमनकुमारीप्राप्त्यादिरूपोऽर्थो दृष्टः ॥ ५१ ॥
 ततो भावनावशात्पूर्वदेहस्मृत्या स्वप्नान्ते स्वप्नमध्ये इव । इवा-
 र्थेऽत्र वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः । रविकरैश्चोदिता पद्मिनीव
 विकासितवासनामुकुला एषा लीला दयितस्य स्वयं ललिता उप-
 भोगयोग्या स्वयं च कान्तं मनोहरं भर्तारमाभोक्तुमनुभवितु-
 कामो यस्यास्तथाविधा । 'तु काममनसोरपि' इति तुमुनो म-
 लोपः । सरभसं लावण्यकान्तिवंगसहितं मुखं यस्यास्तथाविधा
 सती पद्मब्रह्माण्डमण्डलान्तर्गत्वा भर्त्रा संयुता संपन्नेत्यर्थः
 ॥ ५२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्प-
 त्तिप्रकरणे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

गतिमार्गोऽत्र लीलाया अर्न्तप्राप्तिश्च वर्ण्यते ।

अज्ञानयोगसिद्धानामगतिश्च नभःपथि ॥ १ ॥

अनेन प्राग्वर्णितवासनानामयेनैव देहेन । विष्टपं वक्ष्यमाणभु-
 वनानि । जातावेकवचनम् ॥ १ ॥ इति उक्तप्रकारेण संविन्य
 स्मरणेन देहादिभावं संपद्य पतिप्राप्त्युत्साहेन सानन्दं यथा स्वा-
 तथा पुङ्खवे । पेलवाकारा लघुशरीरा ॥ २ ॥ कुमारीं स्वक-
 न्याम् ॥ ३ ॥ हे ज्ञानेः सखि, इति मातुः संबोधनम् ॥ ४ ॥

लीलोवाच ।

देवि भर्तुः समीपं मां नय नीरजलोचने ।
महतां दर्शनं यस्माच्च कदाचन निष्फलम् ॥ ५ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एहि तत्रैव गच्छाव इत्युक्त्वा सा कुमारिका ।
पुरस्तस्याः स्थिता व्योम्नि मार्गदर्शनतत्परा ॥ ६ ॥
नतस्तदनुयाता सा प्राप कोटरमम्बरम् ।
निर्मलं करमालाग्रं यथालक्षणलेखिका ॥ ७ ॥
मंघमार्गमथोल्लङ्घ्य वातस्कन्धान्तरे गता ।
मूर्धमार्गादभिगता तारामार्गमतीत्य च ॥ ८ ॥
वाय्विन्द्रसुरसिद्धानां लोकानुलङ्घ्य लाघवात् ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानां प्राप ब्रह्माण्डखर्परम् ॥ ९ ॥
हिमशैल्यं यथान्तस्थं कुम्भेऽभिन्ने बहिर्भवेत् ।
तथा संकल्पसिद्धा सा ब्रह्माण्डाभिर्गता बहिः ॥ १० ॥
स्वचित्तमात्रदेहेषा स्वसंकल्पस्वभावजम् ।
अन्तरेवानुभवति किलैवं नाम विभ्रमम् ॥ ११ ॥
ब्रह्मादिस्थानमाक्रम्य प्राप्य ब्रह्माण्डखर्परम् ।
ततो ब्रह्माण्डपारस्था जलाद्यावरणानि च ॥ १२ ॥
समुल्लङ्घ्य पुरः प्राप महाचिद्गगनान्तरम् ।
अदृष्टपारपर्यन्तमतिवेगेन धावता ।
सर्वतो गरुडेनापि कल्पकोटिशतैरपि ॥ १३ ॥
तत्र ब्रह्माण्डलक्षाणि सन्त्यसंख्यानि भूरिशः ।
तान्यन्योन्यमदृष्टानि फलानीव महावनं ॥ १४ ॥
तत्रैकस्मिन्पुरःसंस्थे विनतावरणान्विते ।
वेधयित्वा विवेशान्तर्बदरं कुम्भिको यथा ॥ १५ ॥
पुनर्ब्रह्मैन्द्रविष्णवादिलोकानुलङ्घ्य भास्वरान् ।
तन्महीमण्डलं श्रीमत्प्राप तारापथादधः ॥ १६ ॥

पदमागमनानामार्गाभिज्ञतां तस्या निश्चिन्त्य लीलोवाच—देवीति ।
देवि देवताशरीरं प्राप्ते । मम भर्तुस्त्वत्पुनः । ननु तत्रैव
कान्तार्थिन्या मम किं पितृमर्मागमनेन तत्राह—महतामिति ।
तथाच मत्प्रियायै मदुक्तं संपादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कोटरं ब्र-
ह्माण्डच्छिद्रमभूतम् । करमालानां प्राणिहस्तमूहानामग्र तलं
यथा भावि शुभाशुभलक्षणभूता विधानृकृता लेखिका रेखा ॥ ७ ॥
अभिगता निर्गता ॥ ८ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां लोकानुलङ्घ्ये-
त्यर्थः ॥ ९ ॥ हिमस्य जलस्य शैल्यं अभिन्ने अच्छिद्रेऽपि कुम्भे
यथा बहिर्भवेन्नःसरत् ॥ १० ॥ इदं च गमनं चित्तकल्पनामा-
त्रमिति स्मारयति—स्वचिन्तेति ॥ ११ ॥ श्लोकार्धमनुवादः
॥ १२ ॥ चिद्गगनं मायासंवलितचिदाकाशः । अतिवेगेन धावता
गरुडेनापि सर्वतः । अदृष्टपारपर्यन्तमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥
वेधयित्वा छिद्रीकृत्येवैलासिप्रेक्षिकम् । वास्तवच्छिद्रानपेक्षणात्
॥ १५ ॥ तारापथाग्रभसः अधस्तस्य पद्मस्य महीमण्डलम्
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वतःप्रतिभावगतः स्वतःकतः ॥ १९

तत्र तन्मण्डलं प्राप्य तत्पुरं तच्च मण्डपम् ।
प्रविश्य पुष्पगुप्तस्य शवस्य निकटे स्थिता ॥ १७ ॥
एतस्मिन्नन्तरे सा च न ददर्श कुमारिकाम् ।
मायामिव परिहृतां कापि यातां वरानना ॥ १८ ॥
सुखमालोक्य सा तस्य स्वभर्तुः शवरूपिणः ।
इदं बुद्धमती सत्यं प्रतिभावशतः स्वतः ॥ १९ ॥
अयं स भर्ता संग्रामे निहतो मम सिन्धुना ।
वीरलोकानिमान्प्राप्य क्षणं शेते यथासुखम् ॥ २० ॥
अहं देव्याः प्रसादेन सशरीरैवमीदृशम् ।
इह प्राप्तवती धर्म्या मत्समा नास्ति काचन ॥ २१ ॥
इति संचिन्त्य सा हस्ते गृहीत्वा चारु चामरम् ।
वीजयामास चन्द्रेण द्यौरिवाचनमण्डलम् ॥ २२ ॥

प्रबुद्धलीलोवाच ।

ते भृत्यास्ताश्च वै दास्यः स राजा च प्रबुद्धवान् ।
वक्ष्यन्ति वदतां देवि किं कथैव कथं धिया ॥ २३ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

स राजा सा च ते भृत्याः सर्वे एव परस्परम् ।
चिदाकाशैकतावेशादावयोश्च प्रभावतः ॥ २४ ॥
महाचित्प्रतिभासन्वान्महानियतिनिश्चयात् ।
अन्योन्यमेव पश्यन्ति मिथः संप्रतिबिम्बितात् ॥ २५ ॥
इयं मे सहजा भार्या ममेयं सहजा सखी ।
ममेयं सहजा राक्षी भृत्योऽयं सहजो मम ॥ २६ ॥
केवलं त्वमहं सा च यथावृत्तमखण्डितम् ।
ज्ञास्याम इदमाश्चर्यं ननु कश्चिदपीतरः ॥ २७ ॥

प्रबुद्धलीलोवाच ।

अमुनैव शरीरेण किमर्थं न गता पतिम् ।
एषा वरेण संप्राप्ता लीला ललितवादिनी ॥ २८ ॥

॥ २० ॥ प्राप्तवती भर्तारमिति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ पूर्वप्र-
श्लेषमहितं पुनः पृच्छति—ते भृत्या इति । कथा धिया किं
वक्ष्यन्ति तच्च कथमुपपद्यते । राज्ञः पूर्ववृत्तान्तस्य विस्मरणे केयं
कथ्येयमिति शङ्कया स्मरणेऽपि शिष्टलोकविगर्हिततया तत्परिग्र-
हामिद्वैरिति भावः । तां कथां वद ॥ २३ ॥ अपूर्वा काचिदि-
यमिति सर्वेषां प्रतीतिं हि उक्तोदयः स्यात् सैव तावत्सत्यसंक-
न्यासदादिप्रभावान्न भविष्यतीति देवी समाधत्ते—स राजेश्या-
दिना । राजादयः सर्वे एवान्योन्यमैकमन्येन परस्परमेवं वक्ष्य-
माणप्रकारेण पश्यन्तीत्यन्वयः । एकमन्ये हेतवश्चिदाकाशेश्या-
दयः । मिथः स्वस्वबुद्धौ संप्रतिबिम्बितान् प्रतिबिम्बवदन्तर्नि-
विष्टान् साक्षिचिदाकाशास्यैकतयैकमस्यानुगुण्येन आवेशात्सुर-
णान् । महाचित्प्रभावैतन्मं तत्प्रतिभासवाद्भोजकादृष्टानुगुणतद्वि-
वर्तत्वात् महानियतिरनेनेत्यमेव भाव्यमितीश्वरसंकल्पस्तत्संभवा-
त्तदधीनत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सा विदूरथलीला च ।
इतरः ननु ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ पतिं संप्राप्तेति वर्जिता एषा

श्रीदेव्युवाच ।

अप्रबुद्धधियः सिद्धलोकान्पुण्यवशोदितान् ।
न समर्थाः स्वदेहेन प्राप्तुं छाया इवातपान् ॥ २९ ॥
आदिसर्गे च नियतिः स्थापितेति प्रबोधिभिः ।
यथा सत्यमलीकेन न मिलत्येव किञ्चन ॥ ३० ॥
यावद्वेतालसंकल्पो बालस्य किल विद्यते ।
निर्वेतालधियस्तावदुदयस्तस्य कः कथम् ॥ ३१ ॥
अविवेकज्वरोष्णत्वं विद्यते यावदात्मनि ।
तावद्विवेकशीतांशुशैत्यं कुत उदेत्यलम् ॥ ३२ ॥
अहं पृथ्व्यादिदेहः खे गतिर्नास्ति ममोत्तमा ।
इति निश्चयवान्योऽन्तः कथं स्यात्सोऽन्यनिश्चयः ३३
अतो ज्ञानविवेकेन पुण्येनाथ वरेण च ।
पुण्यदेहेन गच्छन्ति परं लोकमनेन तु ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० संसृतिविदितवेद्यं नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ५४

श्रीदेव्युवाच ।

तस्माद्ये वेद्यवेत्तारो ये वा धर्मं परं श्रिताः ।
आतिवाहिकलोकांस्ते प्राप्नुवन्तीह नेतरे ॥ १ ॥
आधिभौतिकदेहत्वं मिथ्याभ्रममयात्मकम् ।

शुष्कपर्णे किलाङ्गारे एतदेवाशु दृश्यते ।
अयं देहमहद्देहः प्राप्त एव विशीर्यते ॥ ३५ ॥
एतावदेव भवति वरशापविजृम्भितैः ।
यथा संविन्त्य एवाहं तथा स्मृत इति स्मृतिः ३६
यः सर्पप्रत्ययो रज्ज्वां स कथं सर्पकार्यकृत् ।
आत्मन्येव हि यो नास्ति तस्य का कार्यकारिता ३७
यस्त्वेतन्मृत इत्येव मिथ्या समनुभूयते ।
प्रागभ्यासस्य पुष्टस्य नमैतत्प्रविजृम्भते ॥ ३८ ॥
स्वानुभूते जगज्जाले सुगमाः संस्मृतिभ्रमाः ।
नान्यसंकल्पितो नाम सर्गाद्यभ्यास ईदृशः ॥ ३९ ॥
अन्तरनुभूयमानाः
संस्तुतयो बाह्यभूतजालानाम् ।
अविदितवेद्यदृशामपि
दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

दूरे पुंसामिवैन्दवं बिम्बम् ॥ ४० ॥

लीला खट्वरबलेनामुना स्थूलं शरीरेण किमर्थं न गतेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ अप्रबुद्धधियः अस्थूलात्मप्रबोधहीनाः ॥ २९ ॥ प्रबोधिभिः सत्यसंकल्परीश्वरहिरण्यगर्भादिभिर्गति नियतिर्मर्यादा स्थापिता । तत्र दृष्टान्तः—यथैति । तथाच भाष्यम्—‘यत्र हि यद्-यास-स्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वा अनुमात्रेणापि ग न संवाच्यते’ इति ॥ ३० ॥ नन्वस्यास्त्वद्वारादस्थूलात्मनिश्चयः कुतो नाभूतत्राह— यावदित्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अनेन खट्वरसदृशेन ॥ ३४ ॥ आतिवाहिकदेहप्राप्तां वा कथं स्थूलाहभावनिवृत्ति-स्तत्राह—शुष्केति । अङ्गारे ज्वलद्रूपं पतद्गुह्येन एतदेव निद- र्शनमिति । अयं स्थूलो देहः अहं देहं अहंकारवासनामात्र- मयमातिवाहिकदेह प्राप्त एव सन् विशीर्यते ॥ ३५ ॥ वरशा- पावपि प्राक्तनवासनाकर्मणुसारिणां वै तद्गुह्यकतया प्राणिभि- र्भज्यते इति स्मृतिदृष्टान्तनाह—एतावदेवेति । यथा प्राग- भ्यस्त्येऽपि झटिति संस्कारानुद्बोधात्संविन्त्ये चिरचिन्तनयोग्ये अनुवाकाद्यर्थं केनचित्प्रतीकोदाहरणेन स्मारिते सति यथा लयाह- स्मारितस्तथा स स्मृत इति स्मृतिर्भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ नन्वर्थक्रियाकारी स्थूलो देहः कथं तत्त्वबोधेन बाध्यते इत्याशङ्क्य तत्त्वदृशा अर्थक्रियैव नास्तीत्याह—य इति । आत्मनि स्वस्वरूपे ॥ ३७ ॥ यद्यसमेव देहस्तर्हि कथं मृतोऽयं देह इति सर्वानुभव- स्तत्राह—यस्त्विति । यस्तु भ्रमो मिथ्यामिथ्यार्थः समनुभूयते

कथं सत्ये स्थितिं याति च्छायास्ते कथमातपे ॥ २ ॥
लीला विदितवेद्या नो परमं धर्ममाश्रिता ।
केवलं तेन सा भर्तुः कल्पितं नगरं गता ॥ ३ ॥

एतदनुभवं पुष्टस्योपचितस्य प्राक्तनाभ्यासस्य संस्कारात् प्रवि- जृम्भते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अन्येन वरशापदिप्रदेन हिरण्यगर्भे- णेश्वरेण वा सम्यक्कल्पितः अस्मद्वासनादिनिर्पक्षतयैव रचित इति न ॥ ३९ ॥ ननु संसारस्थान्तरवासनामयत्वं कथं बाह्यताप्र- त्यय इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन गमाधने—अन्तरिति । अविदित- त्वदृशामज्ञानामप्यन्तरेव संस्तुतयो न बहिः, अथ्यस्तं द्वितीय- मन्दवं बिम्बं दूरे भासमानमपि यथा आन्तरभ्रान्तिकल्पत्वा- दान्तरमेव तद्वदित्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामाय- णतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

नियतिः सर्वभावानां तथात्र मरणक्रमः ।

भोगः कर्मगुणाचारादायुर्मानं च वर्ण्यते ॥ १ ॥

प्रस्तुतप्रश्नोत्तरमुक्तानुवादानोपसंहरति—तस्मादित्यादिना । वेद्यवेत्तारस्तत्त्वज्ञाः । परं योगाभ्यासजम् ॥ १ ॥ नन्वातिवा- हिकब्रह्मादिलोकेश्वर्यत्रेव चिराभ्यासादार्थाभौतिकदेहत्वोदयः किं न स्यात्तत्राह—आधिभौतिकेति । ‘अपागादग्नेरभित्वम् त्रिषु स्थूलस्य सूक्ष्मे त्रिदृक्तरणादिना अथ्यस्तत्त्वोक्तः स्थूलापे- क्षया सत्ये आतिवाहिकभावे पुण्योक्तर्वाप्तौ सतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ननु तर्हि लीलायाः कथं पद्मप्राप्त्युत्तरमाधिभौतिकदेहत्वोद्भवस्त- त्राह—लीलेति । नो इति नञर्थकमन्यथं देहलोदीपकन्यायेनो-

प्रबुद्धलीलोवाच ।

एवमेवा प्रयातास्तु भर्ता पश्य ममास्मिन्ने ।
प्रवृत्तः प्राणसंत्यागे कर्तव्यं किमिहाधुना ॥ ४ ॥
भावभावेषु भावानां कथं नियतिरागता ।
कथं भूयोप्यनियतिर्मृतिजन्मादिसूचिता ॥ ५ ॥
कथं स्वभावसंसिद्धिः कथं सत्ता पदार्थगा ।
कथमभ्यादिषूणत्वं पृथग्यादौ स्थिरता कथम् ॥ ६ ॥
हिमादिषु कथं शैत्यं का सत्ता कालखादिषु ।
भावभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मदशः कथम् ॥ ७ ॥
कथमत्यन्तमुच्छ्रायं तृणगुलमनरादिकम् ।
वस्तु नायात्यनिष्टेऽपि स्थिते स्खोच्छ्रायकारणे ॥ ८ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

महाप्रलयसंपत्तौ सर्वार्थास्तमये सति ।
अनन्ताकाशमाशान्तं सद्ब्रह्मैवावनिष्ठते ॥ ९ ॥
तच्चिद्रूपतया तेजःकणोऽहमिति चेन्नति ।
स्वप्ने संविद्यथा हि त्वमाकाशगमनादि च ॥ १० ॥
तेजःकणोऽसौ स्थूलत्वमात्मनान्मनि विन्दति ।

भयतः संबध्यते । परमं योगजम् ॥ ३ ॥ देव्युक्तमभ्युपगम्य
राजमरणदर्शनसूचितां जीवननियत्यनियतिमनुपपद्यमानां मन्य-
माना लीलोवाच—एवमित्यादिना । एषा प्रयातेति यदुपवर्णितं
तद्वत् त्वदुक्तरीत्या अस्तु उपपद्यताम् । भर्ता प्राणसंत्यागे प्र-
वृत्तः प्रत्यक्षं पश्य । इहास्मिन्निषये तु अधुना किं कर्तव्यं । का-
त्रोपपत्तिरिति यावत् । मया इदानीं किं कर्तव्यमिति तु न
प्रधाशयः प्रधानरैरसंगतेः उत्तरे कर्तव्यकार्यानुपदेशाच्च ॥ ४ ॥
भावानां देहादीनां जीवनसौख्यादिभावेषु दुःखदौर्भाग्याद्यभावेषु
च पूर्वं कथं नियतिरागता भूयः पुनर्नियतिरागता कथम्
॥ ५ ॥ ननु मास्तु नियतिरनियम एवान्तु तत्राह—कथमिति ।
स्वभावो जलस्य शैत्यमग्रेगण्यमेवेत्यादिः । घटादिपदार्थगा
सत्ता भावरूपनानियमः ॥ ६ ॥ भावस्य सत्यरजतादेर्ग्रहः संग्रहः
अभावस्य शुक्तिरजतादेरन्मसः । भूभ्यादेः स्थूलता मनइन्द्रियादेः
सूक्ष्मतावेत्यादिनियमस्य दशो दर्शनानि कथम् ॥ ७ ॥ शाल-
नालादिवदत्यन्तमुच्छ्रायमूर्ध्वदेश्यम् । स्खोच्छ्रायकारणं स्थितेऽपि
इष्टे अनिष्टेऽपि सर्वत्रानियमान्मेवैवस्तुध्वनाभ्याम एव किं न स्यादिति
भावः ॥ ८ ॥ भवेत्सर्वत्रैवैवैव नियतियदि जगत्सर्वकस्वभावं
स्याद्भवेद्वा अत्यन्तानियतियंशुनं मायामात्रप्रकृतिकं स्यान्मत्या-
नृतसंवलितव्यक्तप्रकृतिकत्वात् सत्यानृतस्वभावा भोजकादृष्टानु-
गुणचिद्विवर्तव्यव्यर्थव्यवतिष्ठति इति समाधिसमुद्भवो तदर्थं शुद्ध-
चिद्विवर्तकमाह—महाप्रलये यादिना ॥ ९ ॥ तजःकणराच्चेन
शुद्धचिदात्मत्वाद्वास्वराणि सूक्ष्मभूतान्युच्यन्ते । चेतन्यनुभवति
१० तेजःकणभूतश्चासावात्मा अनात्मनि आत्मभिन्नत्वेन कल्पितं
जलाद्यावरणे न्तः स्थूलत्वं विन्दति कल्पनया लभते तथास्थूलं
तद्वेदं परिदृश्यमानं ब्रह्माण्डमित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्र ब्रह्माण्डेऽन्तः

असत्यमेव सत्याभं ब्रह्माण्डं तद्विदं स्मृतम् ॥ ११ ॥
तत्रान्तर्ब्रह्म तद्वेत्ति ब्रह्मायमहमित्यथ ।
मनोराज्यं स कुरुते स्वात्मैवं तद्विदं जगत् ॥ १२ ॥
तस्मिन्प्रथमतः सर्गे या यथा यत्र संविदः ।
कचितास्तास्तथा तत्र स्थिता अद्यापि निश्चलाः ॥ १३ ॥
यद्यथा स्फुरितं चित्तं तत्तथा ह्यात्मचिद्भवेत् ।
स्वयमेवानियमतस्तत्तत्स्याद्ब्रह्मे किञ्चन ॥ १४ ॥
नच नाम न किञ्चित्त्वं युज्यते विश्वरूपिणः ।
त्यक्त्वा समस्तसंस्थानं हेम तिष्ठति वै कथम् ॥ १५ ॥
सर्गादौ स्वयमेवान्तश्चिद्यथा कचितात्मनि ।
हिमाभ्यादितयाद्यापि सा तथास्ते स्वसत्तया ॥ १६ ॥
तस्मात्स्वसत्तासंत्यागः सतः कर्तुं न युज्यते ।
यदा चिदास्ते तेनेयं नियतिर्न विनश्यति ॥ १७ ॥
यद्यथा कचित्तं यत्र व्योमरूप्यपि पार्थिवम् ।
सर्गादौ तस्य चलितुमद्ययावन्न युज्यते ॥ १८ ॥
या यथा चिन्प्रकचिता प्रतिपक्षविदं विना ।
न सा ततः प्रचलति वेदनाभ्यासतः स्वयम् ॥ १९ ॥

स्थितं हिरण्यगर्भाभ्यं तद्ब्रह्म सह सिद्धं चतुष्टयमिति प्रागुक्तस्मृ-
तेरन्तर्मुखांशेन ब्रह्माहमिति वेत्ति बाह्यवासनावृष्टिांशेनैवं प्रा-
णिकर्मानुगुणमुष्टिसंकल्परूपेण मनोराज्यं च कुरुते तदेव सत्यसं-
कल्पं मनोराज्यमिदं जगदित्यर्थः ॥ १२ ॥ संविदः संकल्पवृ-
त्तयो या यथा यादृशनियमानियमरूपाः कचिता अद्यापि तथैव
निश्चलाः अव्यत्यस्ताः स्थिताः ॥ १३ ॥ ननु मनसो वैविश्या-
काश्वामनामयन्वान्ताया संकल्पोदयेऽप्यात्मचैतन्यस्य तदनुसारी
विवर्तः कुतस्तत्राह—यदिति । स्वयमेवेति । आत्मचित्तः स्व-
च्छोपायानुविधायिवस्वाभावात् । अतो न किञ्चिदनियतस्व-
भावमुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ मायाशब्दे ब्रह्मणि अनादिनि-
यतरूपेण स्थितम्येव विश्वस्य आविर्भावादपि नियतिसिद्धिरित्या-
शयेनाह—नचेति । न किञ्चित्त्वं गवेवस्तुशून्यत्वं न युज्यते प्र-
लयेऽर्पाति शेषः । तथासति कारणत्वव्याघात इत्यर्थान्तरन्यासेन
दर्शयति—त्यक्तेति । कटकहचर्कापटन्वादिमस्तसंस्थानं त्यक्त्वा
हेम कथं तिष्ठति सर्वसंस्थानानां तत्रान्तर्भावेन कस्यापि त्यक्तु-
मशक्यत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥ यथा शैत्यगण्यादिस्वभावेन कचिता
आविर्भूता ना चिन्तया तेन स्वभावेन नियता अद्याप्यान्ते इत्यर्थः
॥ १६ ॥ किञ्च मायाशब्द ब्रह्म यदि स्वाधिष्ठानसत्तां जयात्तदा
मायान्तर्गतनियतानामात्मसत्त्वं भवेत् । तत्त्वशक्यमेवेति दर्शयन्नुप-
संहर्तुं—नस्मादिति । मनो मायाशब्दब्रह्मणः । न विनश्यति ।
न। ५६। १० इत्यादि यावत् ॥ १७ ॥ नियत्यविपर्ययोः पृथिव्या-
दि विनिरेद निदर्शनमित्याशयेनाह—यदिति ॥ १८ ॥ जीव-
ननियतमेव गनित्यया विपर्ययोमदर्शनादाह—प्रतिपक्षविदं वि-

जगदादावनुत्पन्नं यथेदमनुभूयते ।
 तत्संविद्योमकचनं स्वप्नलीधुरतं यथा ॥ २० ॥
 असत्यमेव सत्यामं प्रतिभानमिदं स्थितम् ।
 इति स्वभावसंपत्तिरिति भूतानुभूतयः ॥ २१ ॥
 सर्गादौ या यथा रुढा संवित्कचनसंततिः ।
 साद्याप्यचलितान्येन स्थिता नियतिरुच्यते ॥ २२ ॥
 गृहीतव्योमसंविच्चिद्योम व्योमतां गतम् ।
 गृहीतकालतासंविच्चिद्योमः कालतां गतम् ॥ २३ ॥
 गृहीतजलसंविच्चिद्योम वारिवत्स्थितम् ।
 स्वप्ने यथा हि पुरुषः पश्यत्यात्मनि वारिताम् ॥ २४ ॥
 स्वप्नचित्संविदाभाति भवत्येषा यथा स्थिता ।
 चिच्चमत्कारचानुर्यादसदेतत्समूहते ॥ २५ ॥
 ज्ञात्वं जलत्वमुर्बात्त्वमग्निवायुत्वमप्यसत् ।
 वेत्यन्तः स्वप्नसंकल्पध्यानेष्विव चितिः स्वयम् ॥ २६ ॥
 मरणानन्तरं कर्मफलानुभवनक्रमम् ।
 सर्वसंदेहशान्त्यर्थं मृतिश्रेयस्करं शृणु ॥ २७ ॥
 रुढादिसर्गे नियतियैकद्वित्रिचतुःशता ।
 पूर्वादिष्वायुषः पुंसां तस्या मे नियतिं शृणु ॥ २८ ॥

नेति ॥ १९ ॥ इदं च सर्वं मायिकदृशोक्तं परमार्थदृशा तु जग-
 देव नास्तीति क नियत्याक्षेप इत्याशयेनाह—जगदिति ॥ २० ॥
 इति निश्चया एव स्वभावसंपत्तिः स्वरूपावाप्तिः । भूतानुभूतयो
 यथास्थितबोधा इत्यर्थः । अथवा इति प्राग्वर्णितरीत्या नियतिः
 स्वभावसंपत्तिर्भूतानुभूतयो जीवनमरणादिपदार्थानुभवश्चेत्यर्थः
 ॥ २१ ॥ नियतिशब्दार्थपर्यालोचनेष्वयमेवार्थः प्रसिध्यतीत्याश-
 येनाह—सर्गादाविति । अन्येन विरोधिना अवलिता अविप-
 येस्ता । 'आवलिता' इति पाठे अन्येन पदार्थान्तरेण आवलिता
 मिलिता । यथा जन्मजीवने मरणेन मिलिते एव नियते न
 स्वातन्त्र्येण । यथा शैल्याण्ये विरोधित्वेनैव मिलिते । क्रियाका-
 रके साध्यसाधनभावेनैवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ उक्तमर्थमुदाहृत्य दश-
 यति—गृहीतेति । गृहीता सर्गादौ स्वीकृता व्योमसंविच्चिद्यो-
 माकारेण कचनं येन चिद्योमा तत्तथोक्तम् । एवमप्रसंगे ॥ २३ ॥
 दृष्टात्मनि दृश्यकल्पना स्वामन्त्येव प्रसिद्धेत्याह—स्वप्न इति
 ॥ २४ ॥ तथाभावेऽपि यथा स्थिता स्वरूपादप्रच्युतेव भवति ।
 तत्कृतः । चिच्चमत्कारः असद्वस्वभावता तद्वक्षणाच्चानुर्यातः ।
 अथवा चिच्चमत्कारो माया तच्चानुर्यादसदेव यस्मात्समूहते स-
 त्यतया वितर्कयतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्यमितरनियतीव्यं-
 वत्याप्य जीवननियतिरपि कर्मानुसारेण युगमन्देन च कालविशे-
 षपरिच्छिन्नैश्वरसंकल्पेन कुप्तेति न मरणेन तद्वद्भवति वक्तुं कर्म-
 फलानुभवकमनिरूपणं प्रतिजानीते—मरणानन्तरमिति । याव-
 न्मरणं प्रारब्धफलैः प्रतिबन्धनात् तदेहसंचितकर्मणि फलारम्भाय
 क्षमन्ते मरणे तु सति प्रतिबन्धकापगमाद्ययायोगं फलारम्भा-

देशकालक्रियाद्रव्यशुद्धशुद्धी स्वकर्मणाम् ।
 न्यूनत्वे चाधिकत्वे च नृणां कारणमायुषः ॥ २९ ॥
 स्वकर्मधर्मे हसति हसत्यायुर्नृणामिह ।
 वृद्धे वृद्धिमुपायाति सममेव भवेत्समे ॥ ३० ॥
 बालमृत्युप्रदैर्बालो युवा यौवनमृत्युदैः ।
 वृद्धमृत्युप्रदैर्वृद्धः कर्मभिर्मृतिमृच्छति ॥ ३१ ॥
 यो यथाशास्त्रमारब्धं स्वधर्ममनुतिष्ठति ।
 भाजनं भवति श्रीमान्स यथाशास्त्रमायुषः ॥ ३२ ॥
 एवं कर्मानुसारेण जन्तुरन्त्यां दशमितः ।
 भवन्त्यन्तं गतवतो दह्यर्मच्छेदवेदनाः ॥ ३३ ॥
 प्रबुद्धलीलोवाच ।
 मरणं मे समासेन कथयेदुसमानेन ।
 किं सुखं मरणं किं वा दुःखं मृत्या च किं भवेत् ३४
 श्रीदेव्युवाच ।
 त्रिविधाः पुरुषाः सन्ति देहस्यान्ते मुमूर्षवः ।
 मूर्खोऽथ धारणाभ्यासी युक्तिमान्पुरुषस्तथा ॥ ३५ ॥
 अभ्यस्य धारणानिष्ठो देहं त्यक्त्वा यथासुखम् ।
 प्रयाति धारणाभ्यासी युक्तियुक्तस्तथैव च ॥ ३६ ॥

योपक्रमन्त इति सूचनाय मरणानन्तरमित्युक्तिः । एतच्छ्रवण-
 तव सर्वसंदेहशान्त्यर्थं त्वन्मुखेन लोके विख्यातं सदन्येषामप्या-
 स्तिकयवृद्धिजननान्मूर्तां श्रेयस्करम् ॥ २७ ॥ पूर्वं कृतयुगं त-
 दादिषु युगेषु कलाविकशतं द्वारे द्विषानं व्रतायां त्रिशतं कुं-
 चतुःशतमिति संख्याता पुंसामायुषो या नियतिः सा आदिसर्ग-
 रुढा तस्या न्यूनाधिककर्मावेऽप्यवान्तर्निर्याति शृण्वित्यर्थः ॥ २८ ॥
 आयुर्निमित्तभूतानां कर्मणां देशाद्यशुद्धा वैगुण्ये फलस्य न्यूनता-
 शुद्ध्यतिशयेन फलाधिक्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥ एवं विहितकर्मनानुष्ठा-
 नमप्यायुःक्षयहेतुरित्याह—स्वकर्मति । समं तत्तद्युगनियतसंख्यम्
 ॥ ३० ॥ विहिताकरणमिव निपिद्धाचरणमप्यायुःक्षयहेतुरित्याह—
 बालेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अन्तमायुःसमाप्तिं गतवतः प्राप्तवतः
 पुरुषस्य दृश्यन्ते प्रत्यक्षमनुभूयन्ते इति दृश्यताविधा मर्मच्छे-
 दवेदना भवन्ति । सर्वशरीरानाडीभ्यः प्राणानां ह्युपसंहारकाले
 सहस्रवृक्षिकदशवेदनासम दुःखं भवन्ति पुराणेषु प्रसिद्धम्
 ॥ ३३ ॥ वर्णितं मरणदुःखं किं सर्वेषां सममुत केपाचिन्सुख-
 मप्यास्ति मरणान्तरं च किं सर्वेषां तुल्या गतिरुत योगिनां विशि-
 ष्टेति प्रश्नाशयः ॥ ३४ ॥ प्रश्नाशयानुरूपमवोतर वक्तुं पुरुषा-
 न्विभजने—त्रिविधा इति । प्राणमनसोर्नाभिहृदयकण्ठभ्रूमध्ये
 ब्रह्मरन्ध्रान्तेषु नियतकाल निरोधो धारणा तदभ्यासी । युक्ति-
 मान् स्वेच्छोक्तमणं परकायप्रवेशे स्वाभिमतलोकप्राप्तिमार्ग-
 भूतनाडीद्वारा विशेषनिगमनप्रवेशादौ चाभ्यस्तकौशलो योगी
 ॥ ३५ ॥ तत्र धारणानिष्ठो मध्यमः क्रमेण युक्तिमभ्यस्य सुखं
 प्रयाति । युक्तियुक्तस्तु तथैव स्थितः सुखं प्रयातीति विशेष

धारणा यस्य नाभ्यासं प्राप्ता नैव च युक्तिमान् ।
 मूर्खः स्वमृतिकालेऽसौ दुःखमेत्यवशाशयः ॥३७॥
 वासनावेशवैवर्धन्यं भावयन्विषयाशयः ।
 दीनतां परमामेति परिलूनमिवाम्बुजम् ॥ ३८ ॥
 अशास्त्रसंस्कृतमतिरसज्जनपरायणः ।
 मृतावनुभवत्यन्तर्दाहमग्नाविव च्युतः ॥ ३९ ॥
 यदा ग्रधेरकण्ठत्वं वैरूप्यं दृष्टिवर्णजम् ।
 गच्छत्येषो विवेकात्मा तदा भवति दीनधीः ॥४०॥
 परमान्धमनालोको दिवाप्युदिततारकः ।
 साध्रदिग्मण्डलाभोगो घनमेवकिताम्बरः ॥ ४१ ॥
 मर्मव्यथाविच्छुरितः प्रध्रमदृष्टिमण्डलः ।
 आकाशीभूतवसुधो वसुधाभूतस्वान्तरः ॥ ४२ ॥
 परिवृत्तककुपूचक्र उद्यमान इवार्षवे ।
 नीयमान इवाकाशे घननिद्रोन्मुखाशयः ॥ ४३ ॥
 अन्धकूप इवापन्नः शिलान्तरिव योजितः ।
 स्वयं जडीभवद्वर्णो विनिकृत्त इवाशये ॥ ४४ ॥
 पततीव नभोमार्गात्तृणावर्त इवार्षितः ।
 रथे द्रुत इवारूढो हिमवद्गलनोन्मुखः ॥ ४५ ॥
 व्याकुर्वन्निव संसारं बान्धवानस्पृशन्निव ।
 भ्रमितक्षेपणेनैव वातयन् इवास्थितः ॥ ४६ ॥
 भ्रमितो वा भ्रम इव कृष्टो रसनयेव वा ।
 भ्रमन्निव जलावर्ते शस्त्रयन्त्र इवार्षितः ॥ ४७ ॥
 प्रोद्यमानस्तृणमिव बहुत्पज्जन्यमारुते ।
 आरुह्य वारिपूरेण निपतन्निव चार्णवे ॥ ४८ ॥

इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मूर्खं लक्ष्यस्तस्य दुःखमाह—धारणेति॥३७॥
 वासनावेशेन वैवर्धन्यस्वाधीनचित्तता प्राप्ताः अतएव विषयाशयो
 न परमार्थाशयः ॥३८॥ तत्रापि विहिताकर्तुर्दुःखानशयमाह—
 अशास्त्रेति ॥ ३९ ॥ तादृशदुःखकालोपलक्षकलिङ्गान्याह—
 यदेति ॥ ४० ॥ परमान्धं प्राप्य दिवाप्युदितस्तारका यस्य
 तथाविधोऽनालोको निष्प्रकाशोऽतएव घन मेवकितं श्यामा-
 भूतमम्बरमाकाशं यस्य तथाविधः । साध्रो दिक्मण्डलाभोगो
 यस्य तथाविध इव भवन्तीति सर्वत्र शेषः ॥ ४१ ॥ विच्छुरितो
 व्यामः ॥ ४२ ॥ परिवृत्तं भ्रमन्ककुपूचकं दिक्मण्डल यस्य ॥ ४३ ॥
 आपन्नः पतितः । योजितः प्रवेशितः । स्वदुःखं वक्तुकामोऽपि
 वाक्स्मस्तमाज्जडांभवन्त उच्चरितुमशक्या वणा अधराणि यस्य ।
 आशये हृदये विनिकृत्तश्छिन्न इव ॥ ४४ ॥ तृणान्यावर्तयतीति
 तृणावर्तो वात्या तत्रापि न इव । हिमं नुपारशिला तद्गलने वि-
 लीनतायामुन्मुखः ॥ ४५ ॥ संमार्गशब्देन तद्दुःखं लक्ष्यते ।
 तद्वाकुर्वन् स्वान्मानमुदाहृत्यान्वयः प्रत्यापयन्नैव । क्षेपणेन
 गिलाप्रक्षेपयन्नेति ॥ ४६ ॥ भ्रमे भ्रमियन्त्रं । रसनया रज्ज्वाकृष्ट
 आकृष्ट इव ॥ ४७ ॥ वहति पर्जन्यमारुते आरुह्य वारिपूरेण सह
 अर्णवं निपतन्निव ॥ ४८ ॥ उर्वाविपर्यासदशामनुभववन्नधि-

अनन्तगगने श्वप्ने चक्रावर्ते पतन्निव ।
 अधिधूर्वाविपर्यासदशामनुभववन्निवतः ॥ ४९ ॥
 पतन्निवानवर्तते प्रोपतन्निव चाभितः ।
 सूत्काराकर्णनोद्गामान्तपूर्णसर्वेन्द्रियव्रणः ॥ ५० ॥
 क्रमाच्छ्यामलतां यान्ति तस्य सर्वाक्षसंविदः ।
 यथास्तं गच्छति रवौ मन्दा लोकतया दिशः ॥ ५१ ॥
 पूर्वोपरं न जानाति स्मृतिस्तानवमागता ।
 यथा पाश्चात्यसंध्यान्ते नष्टा दृष्टिर्दिगष्टके ॥ ५२ ॥
 मनः कल्पनसामर्थ्यं त्यजत्यस्य विमोहतः ।
 अविवेकेन तेनासौ महामोहे निमज्जति ॥ ५३ ॥
 यदैवामोहमादत्ते नादत्ते पवनस्तदा ।
 नत्वादत्ते यदा प्राणान्मोहमायात्यलं तदा ॥ ५४ ॥
 अन्योन्यपुष्टतां यातैर्मोहसंवेदनभ्रमैः ।
 जन्तुः पाषाणतामेति स्थितमित्यादिसर्गतः ॥ ५५ ॥
 प्रबुद्धलीलोवाच ।
 व्यथां विमोहं मूर्च्छान्तं भ्रमं व्याधिमचेतनम् ।
 किमर्थमयमायाति देहो ह्यष्टाङ्गवानपि ॥ ५६ ॥
 श्रीदेव्युवाच ।
 एवं संविहितं कर्म सर्गादौ स्पन्दसंविदा ।
 यद्यस्मिन्समये दुःखं कालेनैतावतेदशम् ॥ ५७ ॥
 स्यान्मे इत्येव संविदयं गुल्मवत्स्वभावजम् ।
 वेत्ति चित्तविजृम्भोत्थं नान्यदत्रास्ति कारणम् ॥ ५८ ॥
 यदा व्यथावशाद्वाध्यः स्वसंकोचविकासनैः ।
 गृह्णन्ति मारुतो देहे तदोज्जति निजां स्थितिम् ॥ ५९ ॥

गिवानवर्तते पतन्निवोत्प्रेक्षिकोपमा ॥ ४९ ॥ सूत्कारो निःश्वा-
 सध्वनिः ॥ ५० ॥ तस्य मूर्च्छोपक्रमं चक्षुराद्युपरममाह—क-
 मादितां । तस्य मुमुषोः सर्वा अधर्मविदः श्यामलतां मालि-
 न्यम् ॥ ५१ ॥ तानव कृजताम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ आमोहमी-
 षन्मूर्च्छाम् । पवनः प्राणो नादने न गृह्णाति । अज्ञानि न वि-
 ष्टम्भयतीत्यर्थः । यदा प्राणान्प्राप्य नत्वादत्ते न चालयितुं
 शक्नोति तदा मोहं गाढमूर्च्छाम् ॥ ५४ ॥ मोहः स्वरूपपरिवर्धः
 संवेदनानि विषयवामनाः भ्रमा अन्यथाप्रतिभासास्तैः । पाषा-
 णतां पाषाणवज्जनाम । आदिमर्गं आरभ्य इति एवं नियतं
 सर्वे स्थितमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ शिरःपाणिपादगुह्यानामिहृदयान्य-
 ष्ठाङ्गानि तद्वानपि ॥ ५६ ॥ स्पन्दसंविदा क्रियाशक्तिप्रधाने-
 नेश्वरेण एवं वक्ष्यमाणरूप संकल्पलक्षणं कर्म संविहितम् । य-
 दस्मिन्समये बान्धये धीनने वृद्धत्वं वा एतावता कालेन भोग्य-
 मादृशं दुःखं मे मदभिन्नस्य जीवस्य स्यादिति परेणान्वयः
 ॥ ५७ ॥ तन्मयसकल्पस्वभावजमेव चित्तपरिकल्पिततद्गुल्मव-
 च्छित्तविजृम्भोत्थं दुःखं स्वयमेव जीवभावेनोत्पद्यते संविदयं वेत्ति
 भुक्ते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ पृष्ठं समाधाय प्रस्तुतमेवाह—यदेला-
 १ यथा वास्तवगतरेव इति पाठः.

प्रविष्टा न विनिर्यान्ति गताः संप्रविशन्ति नो ।
यदा वाता विनाडीत्वात्तदा स्पन्दात्स्मृतिर्भवेत् ६०
न विशत्येव वातो न निर्याति पवनो यदा ।
शरीरनाडीवैधुर्यान्मृत इत्युच्यते तदा ॥ ६१ ॥
भागन्तव्यो मया नाशः कालेनैतावतेति या ।
पूर्वसंविदिता संविधाति तद्धोदिता मृतिम् ॥ ६२ ॥
ईदृशेन मयेहेत्यं भाव्यमित्यादि सर्गजा ।
संविद्बीजकला नाशं न कदाचन गच्छति ॥ ६३ ॥
संविदो वेदनं नाम स्वभावो व्यतिरेकवान् ।
तस्मात्स्वभावसंविदोर्नान्ये मरणजन्मनी ॥ ६४ ॥
क्वचिदाद्युतिमत्सौम्यं क्वचिन्नद्यां जलं यथा ।
क्वचित्सौम्यं क्वचिज्जीवधर्मं चेतनं तथा ॥ ६५ ॥
यथा लतायाः पर्वाणि दीर्घाया मध्यमध्यतः ।
तथा चेतनसत्ताया जन्मानि मरणानि च ॥ ६६ ॥
न जायते न म्रियते चेतनः पुरुषः क्वचित् ।
स्वप्नसंभ्रमवच्छान्तमेतत्पश्यति केवलम् ॥ ६७ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे ली० मरणविचारो नाम चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

दिना । नाड्यः प्रतपितादिरसपूरितत्वाद्यथासंचलनं तद्वशा-
त्स्वसंकोचविकासनेभुक्तान्नपानरसं वैषम्येण गृह्णन्ति तदा मारुतः
समानवायुर्निजां भुक्तान्नपानादिसमीकरणस्थितिमुज्ज्वल्युत्सृजति
॥ ५९ ॥ यदा नाडीद्वारेषु प्रविष्टा वाता न विनिर्यान्ति निर्ग-
ताश्च न प्रविशन्ति तदा नाडीव्यापारोपरमे विनाडीन्वाङ्मधुगदे-
रस्पन्दात् स्मृतिरेवान्तर्भवेन्नैन्द्रियकं ज्ञानमित्यर्थः ॥ ६० ॥ तच्च
नाडीवैधुर्यं प्राणसंचाररोधेन मरणं हेतुरित्याह—न विशत्येवेति ।
वातः अपानो ढहेन विशत्येव यदा पवनः प्राणश्च मुखनासिका-
भ्यां न निर्याति तदाऽवश्यं लिङ्गस्योत्क्रमणान्मृत इत्युच्यते
इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ तत्रापि प्राक्तनचित्संकल्परूपा नियन्निर्व-
हेतुरित्याह—आगन्तव्य इति । पूर्वसंविदिता प्राक्तनसंकल्पवर्ता ।
तद्धोदिता तादृशनियतिप्रेरिता ॥ ६२ ॥ ननु तस्या नियने-
र्नाशे जगद्यवस्था भज्येत तत्राह—संविदिनि । सत्यसंकल्प-
संविदो बीजकला तत्संस्कारवती माया सा कदाचिदपि काले
न नश्यति मुक्तां कालेन सहैव तन्निवृत्तिरिति भावः ॥ ६३ ॥
आविद्यकजीवसंविस्वरूपपर्यालोचनेऽपि यावन्मोक्षं जन्ममर-
णायनिवृत्तिरेवेत्याशयेनाह—संविद इति । अव्यतिरेकवान् व्यति-
रेको विच्छेदस्तदभाववान् ॥ ६४ ॥ सांसारिकजीवसंविप्रवाह-
वर्णयति—क्वचिदिति । यथा नद्यां जलं क्वचिदाद्युतिमत् काल-
प्यवत् क्वचित् सौम्यं स्थिरनिर्मलं तथा इदं चेतनमपि क्वचि-
त्सौम्यं क्वचित् जीवधर्मरागद्वेषादिकलुषमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ दूर्वा-
दिलतायाः पर्वाणि ग्रन्थयः ॥ ६६ ॥ इदं च सर्वमाविद्यकदृशा ।
परमार्थदृशा त्वाह—न जायत इति । 'न जायते म्रियते वा
विपश्चित्' इत्यादिभूतैरित्यर्थः ॥ ६७ ॥ अमरणधर्मतां तस्य

पुरुषश्चेतनामात्रं सै कदा केव नश्यति ।
चेतनव्यतिरिक्तत्वे वदान्यत्किं पुमान्मभवेत् ॥ ६८ ॥
कोऽद्यथावन्मृतं ब्रूहि चेतनं कस्य किं कथम् ।
म्रियन्ते देहलक्षाणि चेतनं स्थितमक्षयम् ॥ ६९ ॥
अमरिष्यन्न वै चित्तमेकस्मिन्नेव तन्मृते ।
अभविष्यत्सर्वभावमृतिरेकमृताविह ॥ ७० ॥
वासनामात्रवैचित्र्यं यज्जीवोऽनुभवेत्स्वयम् ।
तस्यैव जीवमरणे नामनी परिकल्पिते ॥ ७१ ॥
एवं न कश्चिन्म्रियते जायते न च कश्चन ।
वासनावर्तगतं जीवो लुडति केवलम् ॥ ७२ ॥
अत्यन्तासंभवादेव दृश्यस्यासौ च वासना ।
नास्त्येवेति विचारेण दृढज्ञातैव नश्यति ॥ ७३ ॥
अनुदितमुदितं जगत्प्रबन्धं
भवभयतोऽभ्यसनेर्विलोक्य सम्यक् ।
अलमनुदितवासनो हि जीवो
भवति विमुक्त इतीह सत्यवस्तु ॥ ७४ ॥

युक्त्याप्युपपादयति—पुरुष इत्यादिना । चेतनव्यतिरिक्त-
एव पुरुष इति पक्षे अन्यत्किं देहः पुरुषो भवेदुत प्राण उते-
न्द्रियाणि किंवा मन उत बुद्धिरुताहंकारचित्ते उत तत्तदधिष्ठा-
नदेवता उताविद्या । सर्वेष्वपि पक्षेषु जडः पुरुषकार्यप्रकाशाधी-
नसर्वव्यवहारनिर्वाहान्परीशेषोचितनामात्रमेव पुरुष इति पक्षः
स्थित इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ चेतनस्य तु मरणं न सिध्यति नि-
साक्षिकमरणासिद्धिरित्याशयेनाह—कोयेति । अद्यथावदयतनाव-
धिकं अनादिसंसारं चेतनं मृतं को दृष्टवानिति शेषः । एवं किं
तन्मरणं विनाश उत देहान्तरप्राप्तिः । आद्येऽपि कथं चेतनस्य
नाशः किं स्तन उत परतः । नाद्यः । स्वात्मनि विरोधाभावात् ।
असङ्गस्य परतस्तदप्रसक्तैरित्यर्थः । द्वितीयत्वाह—म्रियन्त इति
॥ ६९ ॥ अनिष्टप्रमञ्जनेनापि चेतनमरणं वारयति—अमरि-
ष्यदिति । प्रतिदेहं चेतनभेदं मानाभावात् 'एको देवः सर्वभू-
तेषु गृहः' इत्यादिभूतैश्चकस्मिस्तु तस्मिन्नेव मृते सति तद-
धीनसत्तास्फूर्तिकं समष्टिवाञ्छितं नामगिष्यते । किमर्थं काका
वैशब्दः । नामरिष्यन्किमित्यर्थः । तस्मिन् मृते सति निरुपा-
दानजगत्सत्ताऽयोगादेकमृतां सर्वभावमृतिदोषो नाभविष्यत्कि-
मित्यर्थः ॥ ७० ॥ केन हि प्रतीयमानं जीवनमरणं तत्राह—वास-
नेति । जीवो जावनम् ॥ ७१ ॥ उपपादितमुपसंहरति—एवमिति
॥ ७२ ॥ अभिमानेन दृढतरो ज्ञाता अन्तःकरणात्मा नश्यत्येवेत्यर्थः
॥ ७३ ॥ भवभयनो वैराग्यादिपाधनसंपन्नोऽधिकारिजीवो गु-
रूपर्वकश्रवणः श्रम्यसनेर्ब्रान्त्या उदितं जगत्प्रबन्धं परमार्थतोऽनु-
दितमेवेति सम्यक्त्ववदशनतो विलोक्य मूलोच्छेदादलमत्यन्त-
मनुदितद्वैतवासनः सन् विमुक्तो भवतीति विमुक्तात्मस्वरूपमे-

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५

प्रबुद्धलीलोवाच ।

यथैव जन्तुर्जियते जायते च यथा पुनः ।
तन्मे कथय देवेशि पुनर्बोधविवृद्धये ॥ १ ॥

श्रीदेव्युवाच ।

नाडीप्रवाहे विधुरे यदा वातविसंस्थितिम् ।
जन्तुः प्राप्नोति हि तदा शाम्यतीवास्थ्यं चेतना ॥ २ ॥
शुद्धं हि चेतनं नित्यं नोदेति नच शाम्यति ।
स्वावरे जङ्गमे व्योम्नि शैलेऽग्नौ पवने स्थितम् ॥ ३ ॥
केवलं वातसंरोधाद्यदा स्पन्दः प्रशाम्यति ।
मृत इत्युच्यते देहस्तदासौ जडनामकः ॥ ४ ॥
तस्मिन्देहे शरीरभूते वाते चानिलतां गते ।
चेतनं वासनामुक्तं स्वात्मतत्त्वेऽवतिष्ठति ॥ ५ ॥
जीव इत्युच्यते तस्य नामाणोर्वासनावतः ।
तत्रैवास्ते स च शवागारे गगनके तथा ॥ ६ ॥
ततोऽसौ प्रेतशब्देन प्रोच्यते व्यवहारिभिः ।
चेतनं वासनामिश्रमामोदानिलवस्थितम् ॥ ७ ॥

वेह सत्यवस्तु नान्यदित्यर्थः ॥ ७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-
रामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ५४

इह जीवस्य संसारगतिवैचित्र्यमुच्यते ।

आदिसर्गात्तथेशस्य तत्कर्मानुगुणा स्थितिः ॥ १ ॥

कथितमेव पुनर्विस्तरेण कथयेत्यर्थः । तत्फलं वैराग्याति-
शयेन बोधविवृद्धिः ॥ १ ॥ प्राणवातानां विमंस्थितिं चलनस्व-
भावविरुद्धां संस्थितिम् । प्रशान्तिमिति यावत् । व्यग्रकान्तःकर-
णोपाधिविलयाच्छाम्यतीव । 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्ये-
वानु विनश्यति न प्रेत्य संजास्ति' इति श्रुतेरिति भावः ॥ २ ॥
वस्तुतस्तु न कापि शाम्यतीत्याह—शुद्धमिति । 'अविनाशी वा
अरे अयमात्मा अनुच्छिन्निधर्मा' इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥
एवं च देहधर्मे एव मरणं नामधर्मे इत्याह—केवलमिति ॥ ४ ॥
वाते शरीरवार्यौ अनिलतां स्वप्रकृतिमहावायुताम् । प्राणस्तु
महतेजसा प्राज्ञात्मन्येव लीयते । उपाधिविलये जीवोऽपि सह
वासनाभिः परमात्मभावेऽवतिष्ठत इत्याह—चेतनमिति । तथाच
श्रुतिः 'अथास्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणि प्राणस्ते-
जसि तेजः परस्यां देवतायाम्' इति ॥ ५ ॥ ननु यदि स्वात्मतत्त्वेऽ
वतिष्ठते तर्हि मुक्तो ब्रह्मैव स्यादसौ न जीवस्तत्राह—जीव इति ।
पुनर्जन्मबीजवासनावतस्तदुपाधिकत्वाद्गणोः सूक्ष्मस्य तत्परि-
च्छिन्नस्य तस्य जीव इति नाम उच्यते ननु वस्तुतो जीवो
नाम ब्रह्मान्योऽस्तीत्यर्थः । अतएव तस्य वासनावशात्स्वस्थान
एव परलोकगमनाद्यभ्यासो न वास्तवं गमनाद्यस्तीत्याशयेन म-
ण्डपाकाशान्यायं स्मारयति—तत्रैवास्ते इति ॥ ६ ॥ ततो देहम-
रणादेव । नन्वसन्ने कथं वासनास्थितिस्तत्राह—चेतनमिति ।

इदं दृश्यं परित्यज्य यदास्ते दर्शनान्तरे ।

स स्वप्न इव संकल्प इव नानाकृतिस्तदा ॥ ८ ॥

तस्मिन्नेव प्रदेशेऽन्तः पूर्ववत्स्मृतिमान्भवेत् ।

तदैव स्मृतिमूर्च्छांन्ते पश्यत्यन्यशरीरकम् ॥ ९ ॥

आत्मन्यस्ति घटापुष्टमन्यस्य व्योम केवलम् ।

आकाशभूतले साकं साकाशशशिवासरम् ॥ १० ॥

भवन्ति षड्विधाः प्रेतास्तेषां भेदमिमं शृणु ।

सामान्यपापिनो मध्यपापिनः स्थूलपापिनः ॥ ११ ॥

सामान्यधर्मा मध्यमधर्मा चोत्तमधर्मवान् ।

एतेषां कस्यचिद्भेदो द्वौ त्रयोऽप्यथ कस्यचित् ॥ १२ ॥

कश्चिन्महापातकवान्वत्सरं स्मृतिमूर्च्छनम् ।

विमूढोऽनुभवत्यन्तः पाषाणहृदयोपमः ॥ १३ ॥

ततः कालेन संबुद्धो वासनाजठरोदितम् ।

अनुभूय चिरं कालं नारकं दुःखमक्षयम् ॥ १४ ॥

भुक्त्वा योनिशतान्युच्चैर्दुःखाहःखान्तरं गतः ।

कदाचिच्छममायाति संसारस्वप्नसंभ्रमे ॥ १५ ॥

यथा सूक्ष्मतरपुष्परेणुनिष्ठ एवामोदः । अनिलस्तु तत्तादात्म्यसं-
सर्गाध्यासादामोदमिश्रः स्थितस्तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥ इदं प्राक्तनं
देहादिदृश्यं परित्यज्य देहान्तरादिदर्शनान्तरे यदा आस्ते तदा स
जीवः स्वप्न इव स्वयमेव स्ववासनामयगमनपरलोकतत्रत्यभोग्या-
दिनानाकृतिर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ तमेवाभ्यासं कर्मणं वक्तुमुपक्रमते
—तस्मिन्नेवेति । पूर्ववत्प्राग्जन्मवत् ॥ ९ ॥ ननु तस्मिन्नन्यतरे मर-
णप्रदेशे देहान्तरकल्पनघटनेऽपि कथं दूरगमनविस्तृतपरलोका-
दिममावेशघटनं तत्राह—आत्मनीति । पुष्टं विपुलं केवलं
व्योम एकं आकाशभूतले द्वे वा साकाशशशिवासरं ब्रह्माण्डको-
टिलक्षं वा साकं युगपदेवान्तरनिर्विशानु तथापि आत्मन्यन्यस्य
सर्वस्य प्रपञ्चस्य घटा घटनमस्त्येव आत्मनोऽनन्तत्वान्मायायाश्चा-
घटितघटनामामर्थ्यमलालित्यर्थः । तथाचात्मस्वरूपपर्यालोचनया
अल्पप्रदेशेऽपि जगदन्तरसमावेश उक्तो न तत्प्रदेशमात्रमपे-
क्ष्येति भावः । अथवा यदि तस्मिन्प्रदेशे मार्गपरलोककालिक-
मस्ति तर्ह्यन्येनापि कुतो नोपलभ्यते तत्राह—आत्मनीति ।
आकाशभूतले द्वे साकाशशशिवासरं सर्वं जगच्च घृतपुरुषस्यात्मनि
मेघघटेव पुष्टमस्ति अन्यस्य दशा तु केवलं व्योम एहाकाशमे-
वास्तीति न दर्शनप्रमक्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥ गतिभेदान्वक्तुं प्रे-
तान्निवभजतं—भवन्तीति ॥ ११ ॥ एतेषां मध्ये कस्यचिद्भेदो
विशेषः । स कः । कस्यचिद्भेदो भेदो । यथा कचित्कालं सामान्य-
पापी तदुत्तरमध्यमपापयतिपापी वेति उक्तरीत्या कस्यचिन्न-
योऽपि कर्मण व्युत्क्रमेण वा भेदाः ॥ १२ ॥ तत्र प्रथमं तृती-
यस्य गतिमाह—कश्चिदिति । वत्सरे संवत्सरमात्रम् ॥ १३ ॥ १४
भुक्त्वेति । तथाच श्रुतिः 'अथ य इह कपूयचरणा अभ्यासोह यते

१ शशिकावमरम् इति पाठः.

अथवा मृतिमोहान्ते जडदुःखशताकुलाम् ।
क्षणादृक्षादितामेव हृत्स्वामनुभवन्ति ते ॥ १६ ॥
स्ववासनानुरूपणि दुःखानि नरके पुनः ।
अनुभूयाथ योनीषु जायन्ते भूतले विराट् ॥ १७ ॥
अथ मध्यमपापो यो मृतिमोहादनन्तरम् ।
सशिलाजठरं जाड्यं क्वचित्कालं प्रपश्यति ॥ १८ ॥
ततः प्रबुद्धः कालेन केनचिद्वा तदैव वा ।
तिर्यगादिक्रमैर्भुक्त्वा योनीः संसारमेध्यति ॥ १९ ॥
मृत एवानुभवति कश्चित्सामान्यपातकी ।
स्ववासनानुसारेण दहं संपन्नमक्षतम् ॥ २० ॥
स स्वप्न इव संकल्प इव चेतति तादृशम् ।
तस्मिन्नेव क्षणे तस्य स्मृतिरितिमुदेति च ॥ २१ ॥
ये तूत्तममहापुण्या मृतिमोहादनन्तरम् ।
स्वर्गविद्याधरपुरं स्मृत्या स्वनुभवन्ति ते ॥ २२ ॥
ततोऽन्यकर्मसदृशं भुक्त्वान्यत्र फलं निजम् ।
जायन्ते मानुषे लोके सध्रीके सज्जनारूपदे ॥ २३ ॥
ये च मध्यमधर्माणो मृतिमोहादनन्तरम् ।
ते ध्योमवायुबलिताः प्रयान्त्योषधिपल्लवम् ॥ २४ ॥
तत्र चारुफलं भुक्त्वा प्रविश्य हृदयं नृणाम् ।
रेतसामधितिष्ठन्ति गर्भे जातिक्रमोचिते ॥ २५ ॥
स्ववासनानुसारेण प्रेता एतां व्यवस्थितम् ।
मूर्च्छान्तेऽनुभवन्त्यन्तः क्रमेणैवाक्रमेण च ॥ २६ ॥

कपूयां योनिमापधेरन् श्रयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा' इति । शम् महापापफलोपरमम् ॥ १५ ॥ क्षणादिति । इदं चान्यदृशा ॥ १६ ॥ १७ ॥ द्वितीयस्य गतिमाह—अयेति । शिला जठरमिव शिलाजठरम् । जाड्यं मूर्च्छाम् ॥ १८ ॥ तदैवेति परदृष्टुक्तिः ॥ १९ ॥ प्रथमस्य गतिमाह—मृत इति । देहं मनुष्यादिशरीरम् । उभाभ्यामेव मनुष्यलोकमिति ध्रुतः ॥ २० ॥ चेतति अनुभवति । इत्थं प्रायुक्तदिशा ॥ २१ ॥ षष्ठस्य गतिमाह—ये त्विति । स्मृत्या पुण्यवासनोद्बोधेन ॥ २२ ॥ ततो महापुण्यभोगानन्तरम् । अन्यत्किंचिदल्पं पापं वा संभावितं तत्सदृशं तदनुरूपं फलम् । अन्यत्र इलावृत्किंपुरुषादिवर्षेषु ॥ २३ ॥ पञ्चमस्य गतिमाह—येचेति । ओषधिपल्लव ओषधिपल्लवप्रधानं नन्दनचैत्ररथादिवनं किन्नरकिंपुरुषयक्षादिशरीरेण प्रयान्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ चारु स्वकर्मफलं भुक्तान्ते वायुवृक्षादिद्वारा भूमौ ग्रीहियवादिषु प्रविश्यान्नभूता नृणां ब्राह्मणादीनां हृदयं प्रविश्य रेतसां निषेके तद्गारा स्त्रीणां गर्भे अधितिष्ठन्तीत्यर्थः । 'अथ य इह रमणीयचरणा अभ्यासो ह यत्नं रमणीयां योनिमापधेरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा' इति ध्रुतेः ॥ २५ ॥ एतेन चतुर्थस्यापि गतिरुक्तप्रायैवेति मन्यमान उपसंहरति—स्ववासनेति ॥ २६ ॥ इदानीं

१ 'तत्स्वाम्' इति पाठः.

आदौ मृता वयमिति बुध्यन्ते तदनुक्रमात् ।
बन्धुपिण्डादिदानेन प्रोत्सवा इति वेदिनः ॥ २७ ॥
ततो यमभटा एते कालपाशान्विता इति ।
नीयमानः प्रयाग्येभिः क्रमाद्यमपुरं त्विति ॥ २८ ॥
उद्यानानि विमानानि शोभनानि पुनःपुनः ।
स्वकर्मभिरुपात्तानि दिव्यानीत्येव पुण्यवान् ॥ २९ ॥
हिमानीकण्टकश्वभ्रशस्त्रपत्रवनानि च ।
स्वकर्मदुष्कृतोत्थानि संप्राप्तानीति पापवान् ॥ ३० ॥
इयं मे सौम्यसंपाता सरणिः शीतशाद्वला ।
स्निग्धच्छाया सवापीका पुरःसंस्थेति मध्यमः ॥ ३१ ॥
अयं प्रातो यमपुरमहमेष स भूतपः ।
अयं कर्मविचारोऽत्र कृत इत्यनुभूतिमान् ॥ ३२ ॥
इति प्रत्येकमभ्येति पृथुः संसारखण्डकः ।
यथा संस्थितनिःशेषपदार्थाचारभासुरः ॥ ३३ ॥
आकाश इव निःशून्ये शून्यात्मैव विबोधवान् ।
देशकालक्रियादैर्घ्यभासुरोऽपि न किंचन ॥ ३४ ॥
इतोयमहमादिष्टः स्वकर्मफलभोजने ।
गच्छाम्याशु शुभं स्वर्गमितो नरकमेव च ॥ ३५ ॥
यः स्वर्गोऽयं मया भुक्तो भुक्तोऽयं नरकोऽथ वा ।
इमास्ता योनयो भुक्ता जायंतेऽहं संसृतौ पुनः ॥ ३६ ॥
अयं शालिरहं जातः क्रमात्फलमहं स्थितः ।
इत्युदकप्रबोधेन बुध्यमानो भविष्यति ॥ ३७ ॥

मरणप्रभृति तेषामारोपकर्मं विशिष्य दर्शयति—आदावित्यादिना । तदनुक्रमाद्दशदशाहकृत्यक्रमोत्पत्त्या निष्पन्नशरीरा इति बुध्यन्त इति सर्वत्रानुषङ्ग्यते ॥ २७ ॥ एभिर्ममभटैः क्रमात्पाथ्येयश्राद्धतर्पितः संवत्सरेण यमपुरं प्रयामीति ॥ २८ ॥ पुण्यवानुत्तमपुण्यवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ सौम्यसंपाता पत्र्यां मुखेन गन्तुं योग्येत्यर्थः । सरणिर्मागः । मध्यमः पुण्यवान् इति बुध्यते ॥ ३१ ॥ अयमहं यमपुरं प्राप्तः । स सर्वलोकप्रसिद्धो यमः । एष पुरःस्थः । अत्र यमसभायां चित्रगुप्तादिभिर्मम कर्मविचारः कृतः ॥ ३२ ॥ अयं चारोपकर्मः प्रतिपुष्टं स्वप्रवृत्तिं इत्याह—इतीति । यथा प्रतीयन्ते तथैव संस्थिताः सत्या इव ये निःशेषपदार्थास्तदाचारास्तत्तदर्थक्रियाश्च तैर्भासुरः ॥ ३३ ॥ स्वरूपदृष्ट्यावलोकने तु न किंचिदान्मातिरिक्तमस्तीत्याह—आकाश इवेति । निःशून्ये निःस्वरूपे स्थितः प्रपञ्चो देशकालादिदैर्घ्येण भासमानोऽपि न किंचन किंतु सर्वारोपशून्य आत्मैवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अहं यमेन स्वकर्मफलभोजने इतोऽस्यां दिशि आदिष्ट आहूतः । इतो यमसभातः ॥ ३५ ॥ यो यमेन निर्दिष्टः स्वर्गः अयं मया भुक्तः । ता यमनिर्दिष्टाः पश्चादियोनय इमाः प्रत्यक्षा मया भुक्ताः । अहं संसृतौ मनुष्यसंसारे पुनर्जाये सांप्रतं प्रादुर्भवामि ॥ ३६ ॥ तत्कर्ममाह—अयमिति । शालिः शास्त्रकुरः । काण्डपत्रगर्भमजरीकृमात्फलं

संसुप्तकरणस्त्वेवं बीजतां यात्यसौ नरे ।
 तद्बीजं योनिगलितं गर्भो भवति मातरि ॥ ३८ ॥
 स गर्भो जायते लोके पूर्वकर्मानुसारतः ।
 भव्यो भवत्यभव्यो वा बालको ललिताकृतिः ॥ ३९ ॥
 ततोऽनुभवतीन्द्राभं यौवनं मदनोन्मुखम् ।
 ततो जरां पद्ममुखे हिमाशनिमिव च्युताम् ॥ ४० ॥
 ततोऽपि व्याधिमरणं पुनर्मरणमूर्च्छनाम् ।
 पुनः स्वप्रवदायातं पिण्डैर्देहपरिग्रहम् ॥ ४१ ॥
 याम्यं याति पुनर्लोकं पुनरेव भ्रमक्रमम् ।
 भूयोभूयोऽनुभवति नानायोन्यन्तरोदये ॥ ४२ ॥
 इत्याजवं जवीभावमामोक्षमतिभासुरम् ।
 भूयोभूयोऽनुभवति व्योम्येव व्योमरूपवान् ॥ ४३ ॥
 प्रबुद्धलीलोवाच ।
 आदिसर्गे यथा देवि भ्रम एव प्रवर्तते ।
 तथा कथं मे भूयः प्रसादाद्दोषवृद्धये ॥ ४४ ॥
 श्रीदेव्युवाच ।
 परमार्थघनं शैलाः परमार्थघनं द्रुमाः ।

परमार्थघनं पृथ्वी परमार्थघनं नभः ॥ ४५ ॥
 सर्वात्मकत्वात्स यतो यथोदेति विदीर्भरः ।
 परमाकाशशुद्धात्मा तत्रतत्र भवेत्तथा ॥ ४६ ॥
 सर्गादौ स्वप्नपुरुषव्यायेनादिप्रजापतिः ।
 यथा स्फुटं प्रकथितस्तथाद्यापि स्थिता स्थितिः ॥ ४७ ॥
 प्रथमोऽसौ प्रतिस्पन्दः पदार्थानां हि बिम्बकम् ।
 प्रतिबिम्बितमेतस्माद्यत्तदद्यापि संस्थितम् ॥ ४८ ॥
 यन्नाम सुषिरं स्थानं देहानां तद्गतोऽनिलः ।
 करोत्यङ्गपरिस्पन्दं जीवतीत्युच्यते ततः ॥ ४९ ॥
 सर्गादावेवमेवैषा जङ्गमेषु स्थिता स्थितिः ।
 चेतना अपि निस्पन्दास्तेनैते पादपावयः ॥ ५० ॥
 चिदाकाशोऽयमेवांशं कुरुते चेतनोदितम् ।
 स एव संविद्भवति शेषं भवति नैव तत् ॥ ५१ ॥
 नरोपाधिपुरं प्राप्तं चेतस्यक्षिपुटं नयत् ।
 तत्तस्यानाक्षिचिज्जीवं नो जीवत्येव सर्गतः ॥ ५२ ॥
 तथा खं खं तथा भूमिर्भूमित्वेनाम्बवज्जलम् ।
 यद्यथा चेतति स्वेरं तद्वेत्त्येव तथा वपुः ॥ ५३ ॥

भूत्वा अहं स्थितः । ननु स्वर्गनरकनानायोनिभोग इव व्रीणा-
 दिभावोऽपि किमस्याऽनुभवनिन्दो नेत्याह—इत्युदकैति । उ-
 दकं औत्तरकालिके मनुष्यशरीरे श्रुतिपुगणादिजन्यप्रबो-
 धेन वृद्धमानोय भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ कुतस्तदानीमसौ
 व्यादिभावं नानुभवति तत्राह—संसुप्तकरण इति शरागभा-
 वांसंमूर्च्छितवाद्यान्तःकरणः । तुशब्द एतद्विशेषमूचनार्थः ।
 एवमेवासां नरे पितृशरीरे भुक्तान्द्रागप्रविष्टो बीजतां रीतोभावं
 याति ॥ ३८ ॥ पूर्वकर्मानुसारमेव प्रपद्यति—भव्य इति । भव्यः
 सुखसौभाग्ययोग्यमाधुवृत्तसंपन्नस्तद्विपरीतोऽभव्यः ॥ ३९ ॥
 इन्द्राभं चन्द्रवदुपचयापचयधर्मिणं चल कान्तं च ॥ ४० ॥
 वन्दुदन्तैर्गर्भदेहिर्कापण्डः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति उक्तप्रकारं
 आजवं जवीभावं परिवर्तनम् । 'जु गर्ता' इति धातोरानुपूर्वा-
 षचाद्यचि चित्रः द्वित्र्यनुकां तु बाहुलकानुपपोदरादिन्याच्छान्दस-
 न्वाद्वा बोध्यः ॥ ४३ ॥ नन्वस्य लपदार्थं जावं भ्रान्तिसंभवाद-
 यमभ्यागोपक्रमस्तत्पदार्थं त्वान्तरं भ्रान्त्ययोगान्कथं जगदभ्यागो-
 पक्रम इति तत्परिशुद्धिज्ञानाय लीला पृच्छति—आदिसर्गे इति
 ॥ ४४ ॥ नैश्वर्यस्य भ्रान्त्या जगदभ्यागोपः किंतु स्वतः परमार्थ-
 यनरूपस्यैव स्वतो मायाभ्यारोपितरूपेण विवर्तते । अनावृतस्व-
 चेतन्येनाभ्यस्तभावं न च भ्रमः । किंतु सत्यत्वेनासत्यप्रतिभासः ।
 ईश्वरस्य सर्वदा सर्वज्ञत्वान्नसर्वार्थप्रतिभासेऽपि स्वरूपाप्रच्युति-
 बोधबाधितत्वात् जगति सत्यताप्रतिभास इति न कश्चिदोप-
 द्यत्यभिप्रेत्य देवा तत्पदार्थंऽभ्यागोपमुपपादयितुमाह—परमार्थ-
 घनमित्यादिना ॥ ४५ ॥ उदति विवर्तते । तथा भवति अ-
 स्मदृशा न स्वदृशा ॥ ४६ ॥ स ईश्वर एव स्वप्रकल्पयितुपुरु-
 षपन्थायेन जीवममध्यात्मा आदिप्रजापतिर्भूत्वा सृज्यसंकल्पात्मना

यथा भूरादिलोकान्मना विवर्तेन प्रकथति तथैवाद्यापि तादृशस्थि-
 निसंकल्पमनया स्थितिर्व्यवस्था स्थिता ॥ ४७ ॥ सांकेतिकज-
 गत्सत्ताया इयं जगत्सत्ता भिन्नेति पक्षेऽपि तत्प्रतिबिम्बतुल्यत्वा-
 न्मिथैवेत्याह—प्रथममिति । असौ सांकेतिकप्रकचनरूपः परिस्प-
 न्दो विवर्तः ॥ ४८ ॥ तत्र स्थावरजगमविभागे निमित्तमाह—
 यन्नामेति द्वाभ्याम् ॥ ४९ ॥ निस्पन्दा निक्षेष्टाः ॥ ५० ॥ एवं
 चेतनाचेतनविभागकल्पनेऽपि निमित्तमाह—चिदाकाश इति ।
 अयं चिदाकाश ईश्वर एव चेतनाद्युपाधिसूत्रावच्छेदात्प्रतिबि-
 म्बनाद्वा उदितमाविर्भूतमशमिवांशमोपाधिकं जीवविभाग कु-
 रते स एवांशः संविचेतनं भवति शेषं त्वभ्यारोपितं तच्चेतनं
 न भवति किंत्वचेतनमेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ तस्य बुद्धिद्वारेव स्थू-
 लानुप्रवेशं तत्र चक्षुरादिप्राप्त्या बाह्यव्यवहारयोग्यता चाह—
 न गति । ननु ह्यनुप्रविष्टचिदाकाशं तस्याः बुद्धेर्निमित्तान्नरशरी-
 रादिरूपं द्वितीयो मोपाधिभूत पुरं नगरं प्राप्तं प्रविष्टं सत्स्वाधि-
 रूपां बुद्धिमक्षिपुटं चक्षुरादिगोलकस्थानं नयन् प्रापयत्सत्त्वाधु-
 पादिवुद्धिस्तद्वाग बाह्यार्थोन्नति । ननु चक्षुरादेव साक्षाच्चि-
 दभ्यस्तत्त्वेन चित्त्वाज्जीवभूत शरीरमधिष्ठाय व्यवहरतु किं बु-
 द्ध्यापाधिकजीवकल्पनया नेत्याह—नाक्षीति । अक्षि चक्षुरूपल-
 क्षितमिन्द्रियज्ञान स्वयमेव चिचेतन जीवभूतं न । कुतः । यतः
 सर्गतं चित्यभ्यागोपमात्रेण एव किंचिदपि न जीवति । तथासति
 घटादीनामपि जीवनप्रज्ञादिति भावः ॥ ५२ ॥ बुद्धेरेव जी-
 वोपाधितानान्यभ्येति नियमे तु सर्वेषु शक्तिव्यवस्थापकचि-
 त्संकल्प एव हंतुरित्याद्यं स्फुटयन्त्याह—तथेति । स्वमाकाशं
 स्व शून्यताशक्तिमत् । भूमिर्भूमित्वेन सर्वधारणशक्त्या स्थिता ।
 जलं च अद्वयत्वं सर्वाभ्यायनशक्तिमत्स्थितमित्यर्थः । चेतति

इति सर्वशरीरेण अंगमत्वेन अंगमम् ।
 स्थावरं स्थावरत्वेन सर्वात्मा भावयन् स्थितः ॥ ५४ ॥
 तस्माद्यज्जङ्गमं नाम तत्स्वबोधनरूपवत् ।
 तेन बुद्धं तत्तत्तद्वत्तद्देवाद्यापि संस्थितम् ॥ ५५ ॥
 यद्बुद्धाभिधानाबुद्धं स्थावरत्वेन वै पुनः ।
 जडमद्यापि संसिद्धं शिलातरुतृणादि च ॥ ५६ ॥
 ननु जाड्यं पृथक्किंचिदस्ति नापि च चेतनम् ।
 नात्र भेदोऽस्ति सर्गादौ सत्तासामान्यकेन च ॥ ५७ ॥
 वृक्षाणामुपलानां या नामान्तःस्थाः स्वसंविदः ।
 बुद्ध्यादिविहितान्येव तानि तेषामिति स्थितिः ॥ ५८ ॥
 विदोन्तःस्थावरादेर्यास्तस्या बुद्ध्यास्तथा स्थितेः ।
 अन्याभिधानास्थानार्थाः संकेतैरपरैः स्थिताः ॥ ५९ ॥
 कृमिकीटपतङ्गानां या नामान्तःस्वसंविदः ।
 तान्येव तेषां बुद्ध्यादीन्यभिधार्थानि कानिचित् ६० ॥
 यथोत्तराधिजनता दक्षिणाधिजनं स्थितम् ।
 न किंचिदपि जानाति निजसंबेदनादृते ॥ ६१ ॥
 स्वसंज्ञानुभवे लीनास्तथा स्थावरजङ्गमाः ।
 परस्परं यदा सर्वे स्वसंकेतपरायणाः ॥ ६२ ॥
 यथा शिलान्तःसंस्थानां बहिष्टानां च वेदनम् ।
 असज्जडं च भेकानां मिथोन्तस्तस्थुषां तथा ॥ ६३ ॥

संकल्पयति ॥ ५२ ॥ भावयन्संकल्पयन्संस्तकालमेव तथा निवृत्तः
 स्थितः ॥ ५४ ॥ यथा भावनसिद्धं तदव्यनुवर्तत एवेत्याह—
 तस्मादिति द्वाभ्याम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इत्थं तत्त्वपदार्थयोरध्या-
 रोपितभेदजातमपवदमाह—नवित्यादिना । चेतनं चिद्विशिष्टं
 जडम् । अत्र पदार्थजाते सगं उत्पत्तिः । आदिपदान्स्थिति-
 नाशौ । तेषु भेदो नास्ति । असतो भेदाश्रयत्वायोगात् । अस्तु
 तर्ह्यनुगते सद्रस्तु नि स नेत्याह—सत्तासामान्यके इति ॥ ५७ ॥
 ननु यदि चिदेकरसमेव सर्वं तर्हि कथं तत्रैव तद्विरुद्धजाड्यरू-
 पनामभेदानुभवः सर्वेषामित्याशङ्क्य तत्तदान्तरप्रत्यक्संविदि अ-
 विद्यायत्सबुद्धिकृतकल्पनावशादेवेति रहस्यं प्रथमं स्थावरेषु
 दर्शयति—वृक्षाणामिति । उपलानां शैलानाम् । तानि जाड्य-
 भेदनामरूपाणि तेषां वृक्षादीनाम् । बुद्ध्यादिभिरेव विहितानि
 कल्पितानि न वस्तुतः इति परमार्थस्थितिरित्यर्थः ॥ ५८ ॥ उ-
 काशमेव स्पष्टं पुनराह—विद इति । विदः प्रत्यक्संविदः ।
 उपाधिकृतभेदाद्बहुवचनम् । तस्याः स्थावरादिबुद्धस्तथा स्था-
 वरोहमित्यादिव्यवस्थितरूपेणैव स्थितत्वाच्चेत्योऽन्ये इत्यभि-
 धानस्य तथा आस्थानस्य अभिमानस्य च अर्था विषयभूताः
 सन्तोऽपरैरन्यैर्वृक्षाः पर्वता इत्यादिशब्दसंकेतैः स्थिताः ॥ ५९ ॥
 एवं जङ्गमेवप्युक्तं रहस्यं दर्शयति—कृमिकीटेति । याः स्वसं-
 विदस्तान्येव बुद्ध्यादीनि अभिधार्थानि शब्दार्थभूतानि तत्तदन्यानि
 जातानीत्यर्थः ॥ ६० ॥ चिति वक्ष्यमाणजाड्यकल्पनस्योक्तार्थस्य
 चोपपादकं दृष्टान्तमाह—यथेति । उत्तरादिभूतोरस्या जनता
 जनसमूहः ॥ ६१ ॥ यथायं दृष्टान्तस्तथा सर्वे स्थावरजङ्गमाः ॥

सर्वे सर्वगतं चित्तं चिद्योक्ता यत्प्रचेतितम् ।
 सर्गादौ चोपनं वायुः स इहाद्यापि संस्थितः ॥ ६४ ॥
 चेतितं यत्तु सौषिर्यं तन्नभस्तत्र मारुतः ।
 स्पन्दतामेत्यादिसर्गेहा पदार्थेष्विव चोपनम् ॥ ६५ ॥
 चित्तं तु परमाथेन स्थावरे अंगमे स्थितम् ।
 चोपनान्यनिलैरेव भवन्ति नभवन्ति च ॥ ६६ ॥
 एवं भ्रान्तिमये विश्वे पदार्थाः संविदंशवः ।
 सर्गादिषु कथैवास्तत्तथैवाद्यापि संस्थिताः ॥ ६७ ॥
 यथा विश्वपदार्थानां स्वभावस्य विजृम्भितम् ।
 असत्यमेव सत्यामं तदेतत्कथितं तव ॥ ६८ ॥
 अयमस्तं गतः प्रायः पश्य राजा विदूरथः ।
 मालाशवस्य पद्मस्य पत्युस्ते याति हृद्रतम् ॥ ६९ ॥
 प्रबुद्धलीलोवाच ।
 केन मार्गेण देवेशि यात्येष शवमण्डपम् ।
 एनमेवाशु पश्यन्त्यावाचां गच्छाव उत्तमे ॥ ७० ॥
 श्रीदेव्युवाच ।
 मनुष्यवासनान्तस्थं मार्गमाश्रित्य गच्छति ।
 एषोऽहमपरं लोकं दूरं यामीति चिन्मयः ॥ ७१ ॥
 मार्गेणैवमनेनैव यावस्तेयं (?) संमतम् ।
 परस्परच्छाविच्छित्तिर्नहि सौहार्दबन्धनी ॥ ७२ ॥

स्वप्रत्यक्सार्थिके अनुभवे लीनाः पर्यवसन्ना नान्यबुद्धिक-
 ल्पितं जानन्तीत्यर्थः । अतएव समुदितव्यवहारे परस्परसंकेत-
 मपेक्षन्त इत्याह—परस्परमिति ॥ ६२ ॥ अतएव सच्चिद्रूप
 ब्रह्मण्यसलजाड्यवाद्याकाशादिकल्पनमुपपन्नमित्येतदपि दृ-
 ष्टान्तेन दर्शयति—यथेति ॥ ६३ ॥ यथायं दृष्टान्तस्तथा प्रल-
 यकाले मायान्तर्लीनं सर्वात्मकं सर्वगतं च समष्टिचित्तं जगतः
 सूक्ष्मावस्थारूपं सर्वप्रत्यग्भूतं चिद्योक्ता सर्गादौ यद्यथा
 प्रचेतितं तत्तत्तथा तथा अद्यापि स्थितमित्यर्थः । तदेव प्रपञ्च-
 यति—चोपनं वायुरित्यादिना । चोपनं स्पन्दनम् ॥ ६४ ॥ सु-
 पिरमेव सौषिर्यं छिद्रम् । तत्र स्पन्दान्मा सर्वकियाशास्तिरूपो
 मारुतः स्थित इत्यर्थः । इति उक्तलक्षणं वायुना सर्ववस्तुना
 ईहाश्चलनानि । यथा शुक्रतृणपर्णादिपदार्थेष्वनिलेन चोपनं
 तद्वत् ॥ ६५ ॥ अतएव स्थावरजङ्गमयोर्वस्तुतश्चित्तसाम्येऽपि
 वायुकृतचोपनाचोपनाभ्यां विशेष इत्याह—चित् त्विति । ज-
 ङ्गमे भवन्ति स्थावरं नभवन्ति च ॥ ६६ ॥ अस्मिन्नपि नियमं
 प्राकनी नियतैरेव हेतुरित्याह—एवमिति । सर्गादौ आदि-
 सगं । एवं सक्रियत्वेनाक्रियत्वेन वा संविदि अंशवः किरणा
 इव स्फुरिता अद्यापि तथैव संस्थिताः ॥ ६७ ॥ प्रस्तुतं वस्तु पृष्ट-
 प्रसङ्गागतं तत्त्वावबोधनमुपसंहरति—यथेति ॥ ६८ ॥ प्राय-
 इति वितर्कं । अस्तंगतो मृतः सन् पुष्पमालापिहितस्य शवभूतस्य
 पद्मस्य हृद्रतं पद्मकोशं विविक्षुर्येति गच्छति ॥ ६९ ॥ एन-
 पश्यन्त्याविव आवां आशु गच्छावो गमिष्यावः ॥ ७० ॥ मनु-
 ष्यवासना पद्मशरीराहंवासना । अन्यथा तत्प्राप्त्ययोगादिति भावः
 ॥ ७१ ॥ सौहार्दं ज्ञेहस्तेन बन्धनी संबन्धहेतुः ॥ ७२ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इति विहितकथागतकृमायां
परमदृशि प्रसृते विबोधभागी ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहाराभायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायैकूपत्तिप्रकरणे लीलो० संसारमरणावस्थावर्णनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ५६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे राजा परिवृत्ताक्षितारकः ।
बभूवैकतनुप्राणशेषः शुष्कसिताधरः ॥ १ ॥
जीर्णपर्णसवर्णाभः क्षीणपाण्डुमुखच्छविः ।
भृङ्गध्वनितसच्छायश्चासकूजाविकृणितः ॥ २ ॥
महामरणमूर्च्छान्धकूपे निपतिताशयः ।
अन्तर्निर्लीननिःशेषनेत्रादीन्द्रियवृत्तिमान् ॥ ३ ॥
चित्रन्यस्त इवाकारमात्रदृश्यो विवेतनः ।
निःस्पन्दसर्वावयवः समुत्कीर्ण इवोपले ॥ ४ ॥
बहुनात्र किमुक्तेन तनुदेशेन तं जहौ ।
प्राणः पिपतिषु वृक्षं खं पक्षीवान्तरिक्षगः ॥ ५ ॥
ते तं दृढशतुर्बाले दिव्यदृष्टी नभोगतम् ।
जीवं प्राणमयी संविद्गन्धलेशमिवानिले ॥ ६ ॥
सा जीवसंविद्गने वातेन मिलितासती ।
खे दूरं गन्तुमारेभे वासनानुविधायिनी ॥ ७ ॥
तमेवानुससाराथ स्त्रीद्वयं जीवसंविदम् ।
भ्रमरीयुगलं वातलक्ष्मं गन्धकलामिव ॥ ८ ॥
ततो मुहूर्तमात्रेण शान्ते मरणमूर्च्छने ।

नृपतिवरसुतामनस्युदारे
विगलितचित्तजडो विदूरयोऽभूत् ॥ ७३ ॥

अम्बरे बुबुधे संविद्गन्धलेखेन वायुना ॥ ९ ॥
अपश्यत्पुरुषान्याम्याक्षीयमानं च तैर्ध्रुवः ।
बन्धुपिण्डप्रदानेन शरीरं जातमात्मनः ॥ १० ॥
मार्गे कर्मफलोद्भासमतिदूरतरे स्थितम् ।
वैवस्वतपुरं प्राप जन्तुभिः परिवेष्टितम् ॥ ११ ॥
प्राप्तं वैवस्वतपुरमादिदेश ततो यमः ।
अस्य कर्मण्यशुभ्राणि नैव सन्ति कदाचन ॥ १२ ॥
नित्यमेवावदातानां कर्तायं शुभकर्मणाम् ।
भगवत्याः सरस्वत्या वरेणायं विवर्धितः ॥ १३ ॥
प्राक्तनोऽस्य शवीभूतो देहोऽस्ति कुसुमाम्बरे ।
प्रविशन्वेष्ट तं गत्वा त्यज्यतामिति चेतसा ॥ १४ ॥
ततस्त्यक्तो नभोमार्गे यन्त्रोपल इव द्युतः ।
अथ जीवकला लीला हस्तिश्चेति त्रयं नभः ॥ १५ ॥
पुष्टवे जीवलेखा तु रूपिण्यौ ते न पश्यति ।
तामेवानुसरन्त्यौ ते समुल्लङ्घ्य नभस्तलम् ॥ १६ ॥
लोकान्तराण्यनीत्याशु विनिर्गत्य जगद्गृहात् ।
द्वितीयं जगदासाय भूमण्डलमुपेत्य च ॥ १७ ॥
ते द्वे संकल्परूपिण्यौ संगते जीवलेख्या ।
पद्मराजपुरं प्राप्य लीलान्तःपुरमण्डपम् ॥ १८ ॥

नृपतिवरसुताया लीलाया उदारे विशुद्धं मनसि परमदृशि पर-
मार्थद्वयं स्वतत्त्वे इति विहितकथा गतकृमायां निरस्तस-
र्वसंतापे सति विबोधलक्षणे भागी सूर्ये प्रसृते आविर्भूते सति
विदूरथो विगलितेन कारणे प्राज्ञात्मनि विलीनेन चित्तेन जडः
प्रतिस्पर्धान्धृत्यो मरणाय मूर्च्छितोऽभूदित्यर्थः ॥ ७३ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहाराभायणतात्पर्यप्रकाशो उत्पत्तिप्रकरणे पञ्चप-
ञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

इह तन्नृपजीवस्य वासनायमपूर्गतिः ।

तथोरनुगमः पूर्वपुरमाश्रित्य वर्ण्यते ॥ १ ॥

सर्वेषु करणेषु मूर्च्छितत्वेकतनुः सूक्ष्मः प्राण एव शेषो देहे
अवशिष्टो यस्य स तथाविधो बभूव ॥ १ ॥ नृपस्य ध्वनितं ध्व-
निस्तत्सच्छाययाश्वासकूजा विकृणितो ध्वनितः ॥ २ ॥ महति
मरणमूर्च्छालक्षणे अन्धकूपे निपतित इव निमग्न आशयो मनो
यस्य ॥ ३ ॥ तदुत्तरावस्थामाह—विवेति । उपले समुत्कीर्णः
प्रतिमादिरिव ॥ ४ ॥ तनुदेशेन अल्पेनैव प्रदेशेनोक्तान्यर्थ-
माश्रितेन । तं राजदेहं प्राणो जहौ । खं खालयभूतं दृक्षम् ॥ ५ ॥

ते बाले नभोगतं तं जीवं दृढशतुः । प्राणमयी प्राणजवृक्ष्युप-
हिता संविन् अनिले स्थित गन्धलेशं सूक्ष्मगन्धमिव ॥ ६ ॥
वातेन आतिवाहिकप्राणेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ संविन् जीवसंविन् ।
वासनामयदेहेन स्वप्न इव बुबुधे ॥ ९ ॥ वपुर्वासनादेहम् ।
शरीरं स्थूलदेहं आध्वेदेहिकेन बन्धुपिण्डप्रदानेन जातमिवाप-
श्यत् ॥ १० ॥ अतिदूरतरे संवत्सरगम्ये दक्षिणमार्गे स्थित
प्राणिकर्मफलान्युल्लासयति प्रकटयतीति कर्मकलोद्भासं वैवस्वतपुरं
यमनगरं प्राप ॥ ११ ॥ आदिदेश आज्ञप्तवान् कर्माणि विमृ-
श्येत्यर्थोद्गम्यते । अशुभ्राणि श्यामानि । पापानीति यावत् ॥ १२ ॥
अवदातानां लोभादिदोषाकलुषाणाम् ॥ १३ ॥ इति मनुक्तप्र-
कारानुसारिणा चेतसा चित्तेन भट्टेष्ट त्यज्यताम् । अत्र लीला-
सरस्वत्यावन्तर्हिते यमपुरं प्रविष्टे बहिरेव वा तदागमनप्रतीक्षे
स्थिते इत्यर्थोद्गम्यते ॥ १४ ॥ क्षेपणीयान्त्रायुतो यन्त्रोपल इव
नभोमार्गे त्यक्तः ॥ १५ ॥ रात्रौ जीवलेखारूपिण्यौ रूपवत्या-
वपि ते हस्मिलीले न पश्यति । तं तु तां पश्यत एवेति मुखाब्दा-
लभ्यते ॥ १६ ॥ जगद्देहं पद्माण्डं तस्माद्विनिर्गत्य द्वितीयं जग-

सणाद्विधातुः सैरं वातलेखा यथाम्बुजम् ।
सूर्यभासो यथाम्मोजं सुरभिः पवनं यथा ॥ १९ ॥

श्रीराम उवाच ।

ब्रह्मप्रातः कथमसौ शवस्य निकटं गृहम् ।
कथं तेन परिहृतातो मार्गो मृतशरीरिणा ॥ २० ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तस्य स्ववासनान्तस्थशवस्य किल राघव ।
तत्सर्वं हृदयं कस्मान्नासौ प्राप्नोति तद्गृहम् ॥ २१ ॥
आन्तिमात्रमसंख्येयं जगज्जीवकणोदरे ।
वटधानातरुमिव स्थितं को वा न पश्यति ॥ २२ ॥
यथा जीवद्वयपूर्वाजमङ्कुरं हृदि पश्यति ।
स्वभावभूतं चिदणुल्लोक्यनिचयं तथा ॥ २३ ॥
नरो यथैकदेशस्यो दूरदेशान्तरस्थितम् ।
संपश्यति निधानं स्वं मनसानारतं सदा ॥ २४ ॥
तथा स्ववासनान्तस्थमभीष्टं परिपश्यति ।
जीवो जातिशताढ्योऽपि भ्रमे परिगतोऽपि सन् २५

श्रीराम उवाच ।

भगवन्पिण्डदानादिवासनारहिताकृतिः ।
कीदृक्संपद्यते जीवः पिण्डो यस्यै न दीयते ॥ २६ ॥

ब्रह्माण्डमासाद्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ अम्बुजमम्भोजमिति प्रवेश-
कर्मणः शब्दमात्रभेदेऽपि प्रवेशकत्रैवांतलेखासूर्यभासोभेदादु-
पमानभेदेन मालोपमेयम् ॥ १९ ॥ विदूथलीलाजीवस्य दुहित्रा
मार्गप्रदर्शनं प्रागुक्तं राजजीवस्य तु नोक्तमिति तस्य मार्गपरि-
ज्ञाने संदिहानो रामः पृच्छति—ब्रह्मन्नि ॥ २० ॥ पूर्वशरीर-
वासनायामनपगतायामेव बलवता प्रारब्धेन मध्ये जन्मान्तरवि-
भाषनाद्भोगेन तत्क्षये पूर्ववासनोद्भववाद्यथा गतमार्गस्फुरणोपप-
त्तिरित्याशयेनाह—वसिष्ठस्तस्येति । स्ववासनाया अन्तस्थः शवः
पद्मशरीराहंभावो यस्य तथाविधस्य तस्य जीवस्य तन्मार्गादिसर्वं
हृदयं हृदि स्फुरितम् ॥ २१ ॥ जीवकणस्य जीवोपाधेः सूक्ष्म-
स्यान्तःकरणस्योदरे आविर्भूतवासनात्मना स्थितम् । यथा जीव-
वट्टधानाभूजलाद्यङ्कुरोदयसामग्रीप्राप्तौ स्वतः अङ्कुरात्मना जा-
यमानं वटतर्कं पश्यति स्वान्तरेवानुभवति तद्वत् ॥ २२ ॥ उक्तं
दृष्टान्तं विबुधंस्तदेव स्फुटमाह—यथेति । त्रिलोक्यनिचयमिति ।
ज्ञानाज्ञानान्यतरव्यवधानेन सर्वस्य जगतः साक्षिभास्वत्वमिति सि-
द्धान्तरहस्यमिति भावः ॥ २३ ॥ स्व स्वीयं निधानं निखातधनं सदा
पश्यति मनसा अनारतं भावयन्निति शेषः । तथाच विधुरपरिभा-
षितकामिनीसाक्षात्कारबद्धावनाप्रचयबलादपि तद्दर्शनसिद्धिरिति
भावः २४ ॥ २५ ॥ यत्प्रागुक्तं बन्धुपिण्डप्रदानेन शरीरं जातमात्मनः
अपश्यदिति तस्यासार्वत्रिकत्वं रामः शङ्कते—भगवन्नि । यस्मै
पिण्डो न दीयते तस्य तद्वासनाहेलभावात्स वासनारहिताकृ-
तिर्भावः कीदृक्सं सशरीरः संपद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्पिण्ड-
फलं शरीरसिद्धिस्तद्भाक् । पिण्डदानादिविधित्तु बन्धुकृत्यवो-

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पिण्डोऽथ दीयते मावा पिण्डो दत्तो ममेति चेत् ।
वासना हृदि संकृता तत्पिण्डफलमाङ्कुरः ॥ २७ ॥
यच्चित्तं तन्मयो जन्तुर्भवतीत्यनुभूतयः ।
सदेहेषु विदेहेषु न भवत्यन्यथा क्वचित् ॥ २८ ॥
सपिण्डोऽस्मीति संवित्स्या निष्पिण्डोपिसपिण्डवान्
निष्पिण्डोऽस्मीति संवित्स्या सपिण्डोपि न पिण्डवान्
यथाभावनमेतेषां पदार्थानां हि सत्यता ।
भावना च पदार्थेभ्यः कारणेभ्य उदेति हि ॥ ३० ॥
यथावासनया जन्तोर्विषमप्यमृतायते ।
असत्यः सत्यतामेति पदार्थो भावनास्तथा ॥ ३१ ॥
कारणेन विनोदेति न कदाचन कस्यचित् ।
भावना काचिदपि नो इति निश्चयवान्भव ॥ ३२ ॥
कारणेन विना कार्यमा महाप्रलयं क्वचित् ।
न दृष्टं न श्रुतं किञ्चित्स्वयं त्वेकोद्याहते ॥ ३३ ॥
चिदेव वासना सैव ध्वस्त स्वप्न इवार्थताम् ।
कार्यकारणतां याति सैवागत्येव तिष्ठति ॥ ३४ ॥

श्रीराम उवाच ।

धर्मो नास्ति ममेत्येव यः प्रेतो वासनान्वितः ।
तस्य चेत्सुहृदा भूरिधर्मः कृत्वा समर्पितः ॥ ३५ ॥

धको वस्तुनो बन्धुफलहेतुरपि मृतवासनाफलसंवादादुभयगा-
मिकलः प्रसिद्ध इति भावः ॥ २७ ॥ चित्तमेव हि संसारस्तच्च
यत्नेन शोधयेत् । यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनमि-
त्यादिप्रत्यक्षभूतयो विद्वदनुभवाश्चेत्यर्थः । सदेहेषु विदेहेषु च
योगिषु प्रसिद्धाः । अथवा सदेहेषु जीवन्सु विदेहेषु मृतेषु च
जीवेषु क्वचिदपि अयं नियमोऽन्यथा न भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ एतावांस्तु शाश्वतानो विशेषः । बन्धुभिः पिण्डेषु द-
नेष्ववश्यं मृतस्य पिण्डदानवामना उद्भवत्येवेत्याशयेनाह—भा-
वना चेति ॥ ३० ॥ मर्पादिष्वपि गृहोपासकस्य गृहदा-
हभावनाया अमृतायते । जार्यानीति यावत् । कण्टकादिवैधे सर्व-
दशभ्रान्तावसत्योपि स तथा सत्यतया भावनान् सत्यतां मर-
णार्थक्रियाकारितां गच्छति ॥ ३१ ॥ कारणसत्यमेव हि कार्य-
सत्यना स्यात् । भावना तु न वस्तुसतीति सत्यकारणेन विना
जातं कार्यं नास्त्येवेति शुद्ध ब्रह्मव वस्तुनोऽस्तीति निश्चयवान्भ-
वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ कारणास्त्येऽपि कार्योद्भवः किं न स्यात्तत्राह
—कारणेनेति । सर्वथा कार्यसत्तायाः कारणसत्ताधीनत्वस्यैव
प्रमाणैः सिद्धेरित्यर्थः । ब्रह्मसत्तापि तर्हि किं कारणाधीना नेत्याह
—स्वयं त्विति । स्वयं स्वतो यदेकोदयं नित्यस्वप्रकाशं ब्रह्म
तस्मादते । अनित्यसत्तायामेव कारणसत्तापेक्षणादिति भावः
॥ ३३ ॥ एवं च शुद्धचित्तमात्रमेव भ्रान्त्या वासना वासनादि-
जगद्रूपेण भासते इति यः सिद्धान्तः स प्रतिष्ठित इत्याह—चि-
देवेति ॥ ३४ ॥ सपिण्डोऽस्मीति संवित्येति यत्प्रागुक्तं प्रे-
तवासनानुसार्येव प्रेतस्य शरीरारम्भादिकलमिति तत्र करिष्य-

तत्सदात्र स किं धर्मो नष्टः स्यादुत वा न वा ।
 सत्यार्था वाप्यसत्यार्था भावना किं बलाधिका ३६
 श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 देशकालक्रियाद्रव्यसंपत्त्योदेति भावना ।
 यत्रैवाभ्युदिता सा स्यात्स द्वयोरधिको जयी ॥ ३७ ॥
 धर्मदातुः प्रवृत्ता चेद्वासना तत्तया क्रमात् ।
 आपूर्यते प्रेतमतिर्न चेत्प्रेतधियाशुभा ॥ ३८ ॥
 एवं परस्परजयाजयत्यत्रातिवीर्यवान् ।
 तस्माच्छुभेन यत्नेन शुभाभ्यासमुदाहरेत् ॥ ३९ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 देशकालादिना ब्रह्मन्वासना समुदेति चेत् ।
 तन्महाकल्पसर्गादौ देशकालादयः कुतः ॥ ४० ॥
 कारणे समुदेतीदं तैस्तदा सहकारिभिः ।
 सहकारिकारणानामभावे वासना कुतः ॥ ४१ ॥
 श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 एषमेतन्महाबाहो सत्यात्मन्न कदाचन ।
 महाप्रलयसर्गादौ देशकालौ न कौचन ॥ ४२ ॥
 सहकारिकारणानामभावे सति दृश्यधीः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० मरणशयनानन्तव्यवस्था नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

नेयमस्ति नचोत्पत्तिश्च न च स्फुरति काचन ॥ ४३ ॥
 दृश्यस्यासंभवादेव किञ्चिदुद्भूयते त्विदम् ।
 तद्ब्रह्मैव स्वचिद्रूपं स्थितमित्यमनामयम् ॥ ४४ ॥
 एतच्चाग्रे युक्तिशतैः कथयिष्याम एव ते ।
 एतदर्थं प्रयत्नोऽयं वर्तमानकथां शृणु ॥ ४५ ॥
 एवं ददृशतुः प्राप्ते मन्दिरं सुन्दरोदरम् ।
 कीर्णं पुष्पोपहारेण वसन्तमिव शीतलम् ॥ ४६ ॥
 प्रशान्ताचारसंरम्भराजधान्या समन्वितम् ।
 मन्दारकुन्दमाल्यादिशवं तत्र समं स्थितम् ॥ ४७ ॥
 मन्दारकुन्दलम्बामवृताम्बरबृहच्छबम् ।
 शवशय्याशिरःस्थाप्यपूर्णकुम्भादिमङ्गलम् ॥ ४८ ॥
 अनिवृत्तगृहद्वारगवाक्षकठिनार्गलम् ।
 प्रशाम्यद्दीपकालोकश्यामलामलभिसिक्कम् ।
 गृहेकदेशसंसुप्तमुलम्बाससमीकृतम् ॥ ४९ ॥
 संपूर्णचन्द्रसकलोदयकान्तिकान्तं
 शौन्दर्यनिर्जितपुरन्दरमन्दिरार्द्धि ।
 वैरञ्जप्रभमुकुलान्तरचादशोभं
 निःशब्दमन्दमिव निर्मलमिन्दुकान्तम् ५०

माणक्षेपोयोगितया रामः पृच्छति—धर्म इति ॥ ३५ ॥ नष्ट
 प्रेतवासनाविरोधाभिष्फलः स्याद्वा उत सुहृद्वासनाप्राबल्यात् वा
 निष्फल इत्यर्थः । तत्र सुहृद्वासनाधर्मसन्वात्सल्यार्था । प्रेतवा-
 सनावसत्यार्था । तत्र वासनायां प्राबल्ये किं भोक्तृनिष्ठता प्र-
 योजिका उत सत्यार्थता । आये कृतहानदोषः । द्वितीये त्वर्थ-
 सत्यता स्यादिति पूर्वाक्तव्याघात इत्युभयतयाशा रञ्जुरित्याशयः
 ॥ ३६ ॥ शास्त्रोक्ते देशे काले यथोक्तानुग्रानेन शास्त्रानुसारिणी
 सुहृद्वासनाशास्त्रप्राप्त्याप्रबला । प्रेतवासना तु केवललौकिक-
 त्वाद्बुद्धलेति शास्त्रमेव प्राबाल्यप्रयोजक नार्थसत्यत्वमिति गृहा-
 भिसंधिवेसिष्ठः समाधत्ते—देशेति । यत्रैव फलरूपे विषये सा
 अभ्युदिता स विषयो जयी । स एव भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥
 धर्मदानशास्त्रबलात्प्रेतान्तःकरणे वा तत्काले तादृशधर्मवानह-
 मिति वासनोत्पत्तिः कल्पयत इत्याह—धर्मदातुर्गिति । अवश्यं
 च शास्त्रबलादेव प्रेतस्य फललाभ इति वाच्यम् । पाषण्डस्य
 तस्य वेदप्रद्वेषनास्तिकत्वाद्यशुभवासनाद्विषयः सुहृद्भिर्धर्म-
 दानेपि तत्फलप्राप्तेरित्याशयेनाह—नचेदिति । प्राबल्यस्यार्थस-
 त्वत्वप्रयुक्तत्वे तस्यापि धर्मफलपत्तिरिति भावः ॥ ३८ ॥ अतएव
 प्राबल्या पुरुषप्रयत्नप्राबल्यं प्रमाध्य शुभाभ्यास एव सदा कार्य
 इत्युक्तमित्याशयेनाह—एवमिति ॥ ३९ ॥ यदि देशकालादि-
 कारणसहकारिसंपत्त्या धर्मतद्वासनोदयोऽभ्युपगम्यते तर्हि 'स-
 देव सोम्येदमप्र आसंदेकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेरादिसमं
 देशकालादिसहकार्यभावाद्वासनोत्पत्त्ययोगात्तन्मयजगदुत्पत्तिरेव

न स्यात्तथा च 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्याद्युत्तरश्रुतिविरोध
 इत्याशयेन रामः शङ्कते—देशेति ॥ ४० ॥ तदा वासना कुतः ।
 कारणे सति हि इदं वासनादिकार्यं समुदेति ॥ ४१ ॥ इष्टमेवेदं
 त्वया मां प्रत्यापादितम् । 'न निरोधो न चोत्पत्तिः' 'तदेत-
 द्ब्रह्मापूर्वमनपरमस्थूलमनष्वहस्वम्' 'अथात आदेशो नेतिनेति'
 'यत्तद्वेदमप्राप्तम्' 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति' इत्या-
 दिश्रुतिशतस्य तत्रैव तात्पर्यदर्शनान्महता च प्रयत्नेनास्यैवार्थस्य
 बुबोधयिषितत्वाच्च 'सोऽकामयत' इत्यादिमृष्टिश्रुतीनामपि प्रती-
 यमानैर्द्वैतानुत्त्वोपपादनेनोपकान्तमुक्तिफलनिष्पन्नत्वमव्यु-
 त्पादन एव तात्पर्येण मृष्ट्यादौ तात्पर्याभावादित्याशयेनानुमो-
 दमानो वसिष्ठ उवाच—एषमेतदित्यादिना । महाप्रलयरूपे
 सर्गस्यादौ पूर्वभूते सत्यात्मन् परमार्थसत्ये आत्मनि । 'सुप्तो
 सुलुक्' इति छान्दसे ङितुकि 'न हि संबुद्धोः' इति नलोपप्र-
 तिषेधः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ एवं प्राग्बर्णितरीत्या
 पद्मनगरं प्राप्ते ज्ञप्तिर्लीले पद्ममन्दिरं ददृशतुः ॥ ४६ ॥ प्रशा-
 न्तराजकार्यचरणसंरम्भया राजधान्या लक्षणया राजधानीस्थ-
 जनेन तत्र गृहे तर्जनैः समं साकं स्थितं मन्दारकुन्दमाल्यादि-
 पिहितं शवं च ददृशतु रित्यत्रोत्तरत्र चानुकुप्यते ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
 पुनस्तद्गृहमेव वर्णयति—अनिवृत्तेत्यादिना । अनिवृत्तान्यगुह्य-
 दितानि बृहद्भारगवाक्षाणां कठिनार्गलानि दृढविष्कम्भा यत्र ।
 प्रशाम्यन्मल्लिनीभवन्त्यो दीपकानामालोकसेन श्यामला मल्लिना
 वस्तुतस्त्वमला मितयो यस्य ॥ ४९ ॥ बहिः संपूर्णचन्द्रस्य

सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

ततो दृढशतुस्तत्र शबशय्यैकपार्श्वगाम् ।
लीलां विदूरथस्याग्रे मृतां ते प्रथमागताम् ॥ १ ॥
प्राग्बेषां प्राक्समाचारां प्रोद्देहां प्राक्सवासनाम् ।
प्राक्नाकारसदृशीं सर्वरूपाङ्गसुन्दरीम् ॥ २ ॥
प्राङ्कपावयवस्पन्दां प्रागम्बरपरीवृताम् ।
प्राग्भूषणभरच्छां केवलं तत्र संस्थिताम् ॥ ३ ॥
गृहीतचामरां चारु बीजयन्तीं महीपतिम् ।
उद्यच्छाम्रामिव दिवं भूषयन्तीं महीतलम् ॥ ४ ॥
मीनस्यां वामहस्तस्त्ववदनेन्दुतया नताम् ।
भूषणांशुलतापुष्पैः कुल्लामिव वनस्थलीम् ॥ ५ ॥
कुर्वाणां वीक्षितैर्दिष्टु मालस्युत्पलवर्षणम् ।
सृजन्तीमात्मलावण्यादिन्दुमिन्दुं नभोदितम् ॥ ६ ॥
नरपालात्मनो बिष्णोर्लक्ष्मीमिव समागताम् ।
उदितां पुष्पसंभारादिव पुष्पाकरश्रियम् ॥ ७ ॥
भर्तृवदनके न्यस्तदृष्टिमिष्टविचेष्टिताम् ।
किञ्चित्प्रमलानवदनां म्लानचन्द्रां निशामिव ॥ ८ ॥
ताभ्यां सा ललना दृष्टा तया ते तु न लक्षिते ।
यस्याचे सत्यसंकल्पे सा न तावत्तथोदिता ॥ ९ ॥
श्रीराम उवाच ।
तस्मिन्प्रदेशे सा पूर्वलीला संस्थाप्य देहकम् ।

ध्यानेन श्रुतिसहिता गताभूदिति वर्णितम् ॥ १० ॥
किमिदानीं स लीलाया देहस्तत्र न वर्णितः ।
किंसंपन्नः क्व वा यात इति मे कथय प्रभो ॥ ११ ॥
श्रीवासिष्ठ उवाच ।
क्वासीलीलाशरीरं तत्कुतस्तस्यास्ति सत्यता ।
केवला भ्रान्तिरेवाभूजलबुद्धिर्मराविव ॥ १२ ॥
आत्मैवेदं जगत्सर्वं कुतो देहादिकल्पना ।
ब्रह्मैवानन्दरूपं सद्यत्पदयसि तदेव चित् ॥ १३ ॥
यथैव बोधे लीलासौ परिणाममिता क्रमात् ।
परे तथैव तस्मात्तद्विमवद्गलितं वपुः ॥ १४ ॥
(आतिवाहिकदेहस्य कालेनाभ्युदितो भ्रमः ।
आधिभौतिकदेहोऽहमिति रज्जुमुज्जगवत् ॥ १५ ॥)
आतिवाहिकदेहेन दृश्यं यदवलोकितम् ।
भूम्यादि नाम तस्यैव कृतं तच्चाधिभौतिकम् ॥ १५ ॥
वास्तवेन तु रूपेण भूम्याद्यात्माधिभौतिकः ।
न शब्देन न चार्थेन सत्यात्मा शशम्भुक्वत् ॥ १६ ॥
पुंसो हरिणकोऽसीति स्वप्ने यस्योदिता मतिः ।
स किमन्विष्यति मृगं स्वमृगत्वपरिक्षये ॥ १७ ॥
उदेत्यसत्यमेवाशु तथा सत्यं विलीयते ।
भ्रान्तिर्भ्रमवतो रज्ज्वामपि सर्पभ्रमे गते ॥ १८ ॥
समस्तस्याप्रबुद्धस्य मनोजातस्य कस्यचित् ।

कलासहितेनोदयेन प्रकाशितत्वात्कान्तम् । अन्तस्तु वैरिभ्यः
विरिञ्चालयस्य भगवन्नामिपद्मकुलस्य आन्तरं गर्भं इव चारु
शोभा यस्य । निःशब्दतया मन्दं मूकमिव स्थितम् । इन्दुरिव
कान्तं रम्यं गृहं दृष्टातुरित्यर्थः ॥ ५० ॥ इति श्रीवासिष्ठम-
हाराभाषणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥
लीलान्तरेक्षा लीलाया देहमिध्यात्वमुच्यते ।
योगिनां च शरीरस्य आतिवाहिकतोदयः ॥ १ ॥
अग्रे पूर्वं मृतां विदूरथस्य लीलां ते इत्तिलीले दृष्टातुः ॥ १ ॥
प्राग्बेषात्वादी हेतुः प्राक्स्ववासनामिति ॥ २ ॥ केवलं तत्र प-
दगृहे संस्थिताम् । तत्र स्थितिमात्रमपूर्वमन्यत्सर्वं पूर्वतनमेवे-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ भूषणानामंशुभिः किरणैः । पत्रलताभिः
पुष्पैश्च कुलां वनस्थलीमिव स्थिताम् ॥ ५ ॥ इन्दुमिन्दुमिति
वीप्सा । सर्वाग्निन्दुः आत्मलावण्यात्सृजन्तीमिवेत्युत्प्रेक्षा । न-
भोदितमिति संघिरार्थः । नभसि दितं क्षयेण खण्डितं पुनः सृ-
जन्तीमिति वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तथा सत्यसंकल्पतया सा
नोदिता नाविर्भूता ॥ ९ ॥ लीलाया आवश्यकं प्राक् त्यक्त्व-
शरीरान्वेषणं विहाय विदूरथलीलादर्शनमेव प्रथमं कुतो वर्णि-
तमिति संवेदाद्वामः पृच्छति—तस्मिन्निति ॥ १० ॥ ११ ॥

आतिवाहिकताबुद्ध्युदयेन तत्त्वावबोधेन च बाधितत्वादेव ली-
लायाः स्वदेहदर्शनं न च वर्णितम् । येषां त्वहानां दृष्ट्या न बा-
धितं तद्बुद्ध्योत्तरसर्गे तद्देहमरणदाहादि वक्ष्यते इति वक्ष्यमाणं
निगूह्य तत्त्वावबोधनाय तन्मिध्यात्वमेव प्रपञ्चयन् वसिष्ठ उ-
वाच—क्वासीदित्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ यथा येन क्रमेणैव
परिणामं परिपाकलक्षणं उपागता प्राप्ता तथा तेन क्रमेणैव ।
तस्माद्बोधात्परे ब्रह्मणि । गलितं बाधितम् ॥ १४ ॥ न केवलं
स्वदेहस्याधिभौतिकत्वं गलितं किन्तु भूम्यादिसर्ववस्तूनामपि ।
'अपागादग्नेरमिलं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इति श्रुत्या तेषा-
मपि स्थौल्यबाधेन आतिवाहिकत्वपरिरोषणादित्याशयेनाह—
आतिवाहिकेति । आतिवाहिकताबुद्ध्या सूक्ष्मतमसमष्टिमनोमा-
त्रलबुद्ध्या तत्त्वदशा तया यद्दृश्यमवलोकितं तस्यैव प्राग्भ्रान्त्या
भूम्यादिनामकृतं स्थितं तदेव आधिभौतिकम् ॥ १५ ॥ अतो
न वस्तुत आधिभौतिकं नाम किञ्चिदस्तीत्याह—वास्तवेनेति
॥ १६ ॥ तथाच बाधितस्यान्वेषणप्रसङ्गिरेव नास्तीत्याह—पुंस
इति ॥ १७ ॥ यथा भ्रमतः असत्यमेवोदेति लीयते च तथा
भ्रमे गतेऽपि उदेति किमिति काका योज्यम् ॥ १८ ॥ तथाचा-
हमनःसमष्टिकल्पित आधिभौतिकप्रपञ्च इति फलितमित्याह—

बीजं विना मूषैवेयं मिथ्याकृदिमुपागता ॥ १९ ॥
स्वप्नोपलम्भं सर्गाख्यं स सर्वोऽनुभवस्थितः ।
चिरमावृत्तदेहात्मा भूचक्रभ्रमणं यथा ॥ २० ॥

श्रीराम उवाच ।

ब्रह्मलोकैः पुरस्वस्य गच्छतो योगिनो निजम् ।
आतिवाहिकतां देहः कीदृशोऽयं विलोक्यते ॥ २१ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

देहादेहान्तरप्राप्तिः पूर्वदेहं विना सदा ।
आतिवाहिकदेहेऽस्मिन्स्वप्नेष्विव विनश्चरी ॥ २२ ॥
यथातपे हिमकणः शरद्वोस्त्रि सितोऽम्बुदः ।
दृश्यमानोऽप्यदृश्यत्वमित्येवं योगिदेहकः ॥ २३ ॥
द्रागित्येवाथवा कश्चिद्योगिदेहो न लक्ष्यते ।
योगिभिश्च पुरो वेगात्प्रोद्गीन इव खे खगः ॥ २४ ॥
स्वासानाभ्रमेणैव क्वचित्केचित्कदाचन ।
मृतोऽयमिति पश्यन्ति केचिद्योगिनमग्रगाः ॥ २५ ॥
भ्रान्तिमात्रं तु देहात्मा तेषां तदुपशाम्यति ।
सत्यबोधेन रज्ज्वां सर्पबुद्धिरिवात्मनि ॥ २६ ॥

को देहः कस्य वा सत्ता कस्य नाशः कथं कृतः ।
स्थितं तदेव यदभूदबोधः केवलं गतः ॥ २७ ॥

श्रीराम उवाच ।

आतिवाहिकतामेति आधिभौतिक एव किम् ।
उतान्य इति मे ब्रूहि येनोह्य इव भोः प्रभो ॥ २८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

बहुशो शुकमेतत्ते न गृह्णासि किमुत्तम ।
आतिवाहिक एवास्ति नास्त्येवेहाधिभौतिकः ॥ २९ ॥
तस्यैवाभ्यासतोऽप्येति साधिभौतिकतामिति ।
यदा शाम्यति सैवास्य तदा पूर्वा प्रवर्तते ॥ ३० ॥
तदा गुरुत्वं काठिन्यमिति यश्च मुधा प्रहः ।
शाम्येत्स्वप्नरस्येव बोधुर्बोधाभिरामयात् ॥ ३१ ॥
लघुतूलसमापत्तिस्ततः समुपजायते ।
स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानादिव देहस्य योगिनः ॥ ३२ ॥
स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानाद्यथा देहो लघुर्भवेत् ।
तथा बोधाद्यं देहः स्थूलबल्युतिमान्भवेत् ॥ ३३ ॥
अनेकदिनसंकल्पदेहे परिणतात्मनाम् ।
अस्मिन्देहे शवे दग्धे तत्रैवास्थितिमीयुषाम् ॥ ३४ ॥

समस्तस्येति । जातशब्दः समूहवचनः । इयमेतद्ब्रह्माण्डगतस्थूल-
भ्रान्तिः प्रतिब्रह्माण्डभ्रान्तानन्ताज्जमनोजातानां मध्ये कस्यचिन्म-
नोजातस्य मिथ्याकृदिमुपागता मूर्ध्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥
स सर्वोऽङ्गश्चिरं आगमापायेन आवृत्तदेह एवात्मा यस्य स
तथाविधः सन् बालो यथा भूचक्रभ्रमणमनुभवति तद्वत् ॥ २० ॥
ननु योगिदेहस्याधिभौतिकत्वं यदि नास्ति तर्हि तस्य पुरस्वस्य
जीवतो निज स्वप्नरूपं गच्छतो मृतस्य वा आतिवाहिकतां
प्राप्तो देहो लोकैर्जनैर्विलोक्यते अयं कीदृशः । नहि आति-
वाहिको लोकैर्द्रष्टुं शक्यो मुक्तिकाले परिधिष्यते वेति रामप्र-
श्नार्थः ॥ २१ ॥ योगिना द्विविधे मरणम् । एकं प्राग्जन्मंगा-
यैच्छिकं नानादेहकल्पनम् । अपरं सर्वप्राग्जन्मप्रत्ययं विन्देहक-
ल्पम् । तत्रापि तावन्न पूर्वशेषोऽस्तीत्याह—देहादिति । यथा
स्वप्नेषु आतिवाहिकदेहं एकं मृगादिभाव ल्यध्वा अपरमनुष्या-
दिभावकल्पना पूर्वदेहपरिशेषं विनैव विनश्यत् । अर्थात् तद्व-
दित्यर्थः ॥ २२ ॥ द्वितीयोऽपि स नास्तीति गृह्यन्तमाह—
यथेति । तथाच शरन्मेघादिवन्मन्दं क्षीयमाणं तस्मिन्केचि-
त्कालं परिशेषभ्रम इत्यर्थः ॥ २३ ॥ मन्दं क्षीयते अवश्य प-
रिदेह्यते इत्यपि न नियमः केषांचित्सद्यो विनाशसंकल्पेन तथैव
नाशसंभवादित्याह—द्रागिति । अन्येयैर्योगिभिश्च न लक्ष्यते किं
पुनः प्रथमजैरित्यर्थः । तथाच जीवदशायामपि जनेस्तद्देहदश-
नमेते मामित्ये पश्यन्ति तदायसत्यसंकल्पवशादेव न देह-
स्याधिभौतिकत्ववशादिति भावः ॥ २४ ॥ अथवा योगिनां
स्वदृष्ट्या स्वदेहस्यातिवाहिकत्वानुभवेऽपि तदुपभोजकादृष्टसदृ-
स्ताज्जनवासनया तस्य भौतिकत्वमरणार्थकल्पनसंभवाच्च कश्चि-

द्विरोध इत्याशयेनाह—स्वासानेति । केचिदग्रगाः क्वचिन्मृतो-
ऽयमिति पश्यन्ति क्वचित् केचिद्योगिनं जीवन्तं पश्यन्तीत्यर्थः ।
अतएव हि प्राग्जन्मसु कस्यापि शुकस्य परिक्षिप्सभायां पुनर्द-
शनं भागवतोपदेशादिकं च न विरुध्यत इति बोध्यम् ॥ २५ ॥
किंच योगिनां ज्ञानोदयकाले एव देहादेर्बोधात् जीवन्तदशायामपि
तदृष्ट्या देहोऽस्तीत्याह—भ्रान्तिमात्रमिति ॥ २६ ॥ यदेव पर-
मार्थतः स्थितं तदेव ज्ञानेनाभूत् ॥ २७ ॥ ननु यदि योगिनां
देहो बाध्यते तर्हि बाधितस्य परिणामायोगात्प्राग्जन्मभोगायाति-
वाहिकशरीरमन्यदेवोपपन्न इति स्यात्तथाच तस्य जन्मान्तर-
त्वाज्जीवन्मुक्तत्वानुपपत्तिः 'न स भूयोऽभिजायते' इत्यादिशास्त्र-
विरोधश्चेति मन्यमानो रामः पृच्छति—आतिवाहिकतामिति ।
किं योगिन आधिभौतिकदेह एवातिवाहिकतामत्युतान्य एवा-
तिवाहिकदेह उत्पद्यते । आद्यं बाधितस्य परिणामान्तरं सर्व-
प्रमाणविरुद्धम् । द्वितीयं तु ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वहानिरित्युभयथा-
प्यनुपपत्तेः संशयप्रवाहे अह उच्ये प्रवाहमान इव सैवै-
प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ २८ ॥ नामां परिणामः किन्तु स्थूलबाधे प्रा-
क्सिद्धतदधिष्ठानसूक्ष्मपरिशेष एव त्रिवृत्करणधुत्वा सूक्ष्मदेहो-
पहिते ब्रह्मणि स्थूलाभ्यासबोधनाम्रीणि रूपाणीत्येवसत्यमिति
स्थूलबाधेन सूक्ष्मपरिशेषोक्तं नोक्तदोषावकाश इति प्रागुक्त-
स्मारणेन समाधत्ते—बहुश इत्यादिना ॥ २९ ॥ पूर्वा प्राक्पत्नी
मेव आतिवाहिकता ॥ ३० ॥ ननु परिणामान्तरं विना देहस्य
गुरुत्वाकाठिन्यादः कथं निर्दृष्टस्तत्राह—तदेति । स्वप्नगरगु-
हत्वाकाठिन्याद्य इव तेषां बाध्यन्त एवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
इतिमान् आकाशगमनादियोग्यः ॥ ३३ ॥ यत्र दृढतरस्थ-

लघुदेहानुभवनमवश्यं भावि वै तथा ।
प्रबोधातिशयादेति जीवतामपि योगिनाम् ॥ ३५ ॥
उदितायां स्मृतौ तत्र संकल्पात्माहमित्यलम् ।
यादृशः स भवदेहस्तादृशोऽयं प्रबोधतः ॥ ३६ ॥
आन्तिरेकमियं भाति रज्ज्वामिव भुजङ्गता ।
किं नष्टमस्यां नष्टायां जातायां किं प्रजायते ॥ ३७ ॥

श्रीराम उवाच ।

अनन्तरं ये वास्तव्या लीलां पश्यन्ति ते यदि ।
तत्सत्यसंकल्पतया बुध्यन्ते किमतः प्रभो ॥ ३८ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवं ज्ञास्यन्ति ते राक्षी स्थितेयमिह दुःखिता ।
वयस्या काचिदन्येयं कुतोऽप्यस्या उपागता ॥ ३९ ॥
संदेहः कदाचिन्नैषां पशवो ह्यविवेकिनः ।
यथादृष्टं विचेष्टन्ते कुत एषां विचारणा ॥ ४० ॥
यथा लोष्टो लुठदृक्षं वञ्चयित्वाशु गच्छति ।
अज्ञानत्वेऽप्यपशवस्तथा ह्यस्ति पुरादिकम् ॥ ४१ ॥
यथा स्वप्नपुरुषोधात्र जाने केव गच्छति ।

लवासनानामज्ञानां स्थूलदेहस्य शर्वाभावदाहादिना कारणे ति-
रोभावलक्षणे नाशेऽपि प्राक्तनसूक्ष्मदेहप्राप्तिस्तत्र किं वाच्यं
ज्ञानिनां निर्वासनानां मूलोच्छेदनलक्षणं तद्वाधे जाते स्वाभाविक-
सौक्ष्म्यप्राप्तिर्भवतीति कैमुतिकन्यायेनाह—अनेकेति द्वा-
भ्याम् । आस्थितिमास्थां दृढाभिधानलक्षणाम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
तत्र स्वप्ने अहं संकल्पात्मैव न स्थूलात्मा इति स्मृतौ उदितायां
सत्याम् । ईदृशी च स्मृतिः स्वप्ने 'यायिनामनुभवमिद्धा न पा-
मरानाम् । यादृशः स्वेच्छानभोविहारक्षमः ॥ ३६ ॥ ननु सर्व-
जनप्रियस्य देहस्य बाधकं ज्ञानमनर्थं एव न स्याह—आन्तिरिति ।
किं नष्टमिति । नहि शुक्तिरजतबाधे कश्चिच्छोचतीति भावः ॥ ३७ ॥
इत्थं प्रासङ्गिके निर्णयति प्रस्तुतकथाविषय एव रामः पृच्छति
—अनन्तरमिति । पूर्वलीलाया अभिनवलीलायाश्च पद्मगृहं
समागमानन्तरं ये पद्मगृहवास्तव्या जनास्तां लीलामातिवाहि-
कदेहत्वाद्गृहमशक्यामपि इमं जना मां पश्यन्तिवति तस्याः
सत्यसंकल्पतया हेतुना यदि पश्यन्ति तर्हि किं बुध्यन्ते किं
सैवैयमत्रैव स्थितेति । किंवा अपूर्वदेवता कार्वादिदयमागतं
ज्येष्ठशर्मादिवत्सविस्मया इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत्रायमेव कल्पमा-
श्रित्य वसिष्ठ उवाच—एवमिति । द्वितीयलीलां तर्हि किं बु-
ध्यन्ते तत्राह—वयस्येति ॥ ३९ ॥ ननु द्वितीयलीलाया अपूर्वत्वा-
त्केयं कुत आयाता किं सुचरित्रोत पुंखली सत्या असत्या वत्या-
दिसंदेहस्तेषां कुतो नाभून्नराह—संदेह इति । दृष्टमनतिक्रम्य
यथादृष्टं पुरा दृष्टपदार्थानुसारेणैव विचेष्टन्ते व्यवहरन्तीत्यर्थः
॥ ४० ॥ तेषां विचारानुदये को हेतुरिति चेत्स्थूलाभिनिविष्टता-
सारदाढ्यसौक्ष्म्यादिदृश्यता च हेतुरिति दृष्टान्तेन सूचयन्नाह—
वयेति । यथा बालेन दृक्षोपघाताय प्रक्षिप्तो लोष्टः शुष्कपांडुपि-

असत्यमेव तद्यस्यासथैवेहाधिभौतिकम् ॥ ४२ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्स्वप्नशिखरी प्रबोधे केव गच्छति ।
इति मे संशयं छिन्धि शरदन्नमिवानिलः ॥ ४३ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

स्वप्नमेऽथ संकल्पे पदार्थाः पर्वतादयः ।
संविदोन्तर्मिलन्त्येते स्पन्दनान्यनिले यथा ॥ ४४ ॥
अस्पन्दस्य यथा वायोः सस्पन्दोऽन्तर्विशत्यलम् ।
अनन्यात्मा तथैवायं सप्रार्थः संविदो मलम् ॥ ४५ ॥
स्वप्नाद्यर्थावभासेन संविदेव स्फुरत्यलम् ।
अस्फुरन्ती तु तेनैव यात्येकत्वं तदात्मिका ॥ ४६ ॥
संवित्स्वप्नप्रार्थयोर्द्विष्वं न कदाचन लभ्यते ।
यथा द्रवत्वपयसोर्यथा वा स्पन्दवातयोः ॥ ४७ ॥
यस्तत्र स्यादिवाबोधस्तदज्ञानमनुत्तमम् ।
सैषा संसृतिरित्युक्ता मिथ्याज्ञानात्मिकोदिता ॥ ४८ ॥
सहकारिकारणानामभावे किल कीदृशी ।
संवित्स्वप्नपदार्थानां द्विता स्वप्ने निरर्थिका ॥ ४९ ॥

पंडो लुठन्ते स्वमुपगन्ते वृक्षं वञ्चयित्वा प्राप्य न शरवदन्तिनि-
शते नवा कर्दमपिण्डवन्संश्लिष्यते नवा अश्ववदीषन्तं कुत्रा
स्वयं वा पुनरुपघातक्षमोऽवतिष्ठते किंतु आशु शीघ्रमेव गच्छति
विशार्यते तथा ते जना अपि न विद्यते ज्ञानं येषां ते अज्ञा-
नास्तद्वाधे वस्तुतः अज्ञा अपि पशव इत्येवजपशवः पेलवत्वाद-
न्तर्निवेशविचाराक्षमा इत्यर्थः । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽ-
न्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' इति श्रुतेः ।
तेषां विचारानुदये न केवलमज्ञानमेव हेतुः किंतु तथा पुराणि
शरीराणि आदिपदान्कामकर्मवामनादिकं चेषां तथा तदनुप-
मेव पशुवदेव वास्तीति युक्त एव विचारानुदय इत्यर्थः । 'अज्ञ-
पशवः' इति पाठे स्वयमज्ञा अज्ञानां देवानां पशवश्चेति व्या-
ख्येयम् ॥ ४१ ॥ येन विचारयन्ति तेषां क्रमेण तत्त्वबोधो-
दयेन बाधितत्वात्बाधिमौलिकताप्रत्यय एव नास्ति दूरे संद-
हादिप्रसक्तिरित्याद्येनोपसंहृति—यथेति । बोधाज्जागरणान्
॥ ४२ ॥ दृष्टान्तप्रमत्तादामः स्वाप्रविषयस्य मूलाज्ञानबाधमन्त-
रेणात्यन्तकबाधासंभवात्कार्वाचित्तेर्गहितस्यावस्थानमस्ति तत्केन
पृच्छति—भगवन्नि ॥ ४३ ॥ स्वाप्रत्य मानोरधिकस्य च प्र-
पञ्चस्य जाग्रद्व्यसनासंभूताविशोपहितजीवसंविक्तार्थत्वात्तत्रैव ति-
रोधानमिति वसिष्ठः समाधत्ते—स्वप्निति ॥ ४४ ॥ अनन्यात्मा
तान्विकस्वरूपान्तरदृश्यः । संविदो मलं मलवदावरकमज्ञानमेव
स्वोपादानं विशतोत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इत्थं च संविदेवाज्ञाता कर्म-
वशात्कदाचिस्वप्नाप्रार्थत्माना स्फुरतीति फलितमित्याह—स्वप्निति
॥ ४६ ॥ विवेके तु न स्वाप्रार्थी नाम संविदन्योस्तीत्याह—
संवदिति ॥ ४७ ॥ तत्रान्यदिव भासमानं तु केवलमविद्यैव
सैव संसार इत्याह—य इति ॥ ४८ ॥ लोकप्रसिद्धदण्डकादि-

यथा स्वप्नस्तथा जाग्रद्विदं नास्त्यत्र संशयः ।
स्वप्ने पुरमसज्जाति सर्गादी भात्यसज्जगत् ॥ ५० ॥
नवार्था भवितुं शक्यः सत्यत्वे स्वप्नतोदितः ।
संविदो नित्यसत्यत्वं स्वप्नार्थानामसत्यता ॥ ५१ ॥
झटित्वेव यथाकाशं भवति स्वप्नपर्वतः ।
क्रमेण वा तथा बोधे खं भवत्याधिभौतिकम् ॥ ५२ ॥
उड्डीनोयं मृतो वेति पश्यन्ति निकटस्थिताः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे लीलो० स्वप्नार्थस्य विचारो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८

वसिष्ठ उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मर्षिर्जीवं वैदूर्यं पुनः ।
संकल्पेन हरोधाशु मनसः स्पन्दनं यथा ॥ १ ॥
लीलोवाच ।
वद देवि कियान्कालो गतोऽस्यामिह मन्दिरे ।
समाधौ मयि लीनायां महीपाले शवे स्थिते ॥ २ ॥
ब्रह्मरुवाच ।
इह मासस्त्वत्क्रान्त इह दास्याविमे तव ।
रक्षार्थं वासगृहके स्वपतोऽवहिते स्थिते ॥ ३ ॥

भृशु देहस्य किं गुप्तं तवेह वरवर्णिनि ।
शरीरं तव पक्षेण तत्किञ्च बाष्पतां गतम् ॥ ४ ॥
निर्जीवं पपितं भूमौ संशुष्कमिव पल्लवम् ।
काष्ठकुण्डोपमो जातः शवस्तु हिमशीतलः ॥ ५ ॥
ततो मन्त्रिभिरागत्य मृतैवेयमिति स्वयम् ।
ह्रदालोकाद्विनिर्णीय भूयो निष्कासितं गृहात् ॥ ६ ॥
बहुनात्र किमुक्तेन नीत्वा चन्दनदारुभिः ।
चितौ संक्षिप्य सघृतं सहसा भस्मसात्कृतम् ॥ ७ ॥

सहकारिकारणजन्यत्वादपि स्वप्नार्थानामसत्त्वमित्याह—सह-
कारीति ॥ ४९ ॥ ननु तर्हि सहकारिकारणवतो जाग्रत्प्रपञ्चस्य
सत्यत्वं प्राप्तं नेत्याह—यथेति । सर्गादाविति । यद्यपीदानीं
सहकार्यादयः सन्ति तथाप्यादिसर्गे अज्ञानोपहितैरप्यगर्भसंवि-
दतिरिक्तं नास्तीति स्वप्नार्थस्यमेवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ प्रपञ्चस्य
सत्यत्वे संविद्विज्ञानापत्त्या विद्विषयव्याघातोऽपि स्यादित्याह—
नचेति । स्वप्नतायाः स्वरूपावबोधोदादितः प्रपञ्चः अर्थ्यते ।
भास्यते संविदेत्यर्थस्तथा भवितुं संभावयितुं शक्यः । किंच
संविन्सत्तां न व्यभिचरति अर्थास्तु व्यभिचरन्ताति न सत्या
इत्याह—संविद इति ॥ ५१ ॥ तत्त्वज्ञानबाधित्वादपि न सत्य-
तेत्याह—झटित्वेवेति । आकाशं शून्यं भवति नाणुमात्रमपि
परिक्षिप्यन्त इत्यर्थः । बोधे जागरणे तत्त्वज्ञानं च । बोधाभ्या-
सक्रमेण ईश्वराद्यनुग्रहात्म्यहंत्व वा । खं शून्यममद्रवर्तान्यर्थः
॥ ५२ ॥ कथं तर्हि लोकैः शुक्लसौंदर्यं सूर्यमण्डलगमनदर्शनं
दधोविप्रभृतीनां मृतदेहदर्शनं च तत्राह—उड्डीन इति । ज्ञं तत्त्व-
ज्ञम् । आतिवाहिकीभूतं बाधनाधिभौतिकशरीरम् । स्वेषां
स्वभावः अनागन्तुकमज्ञानं तेन हता हिसितप्राया जनाः ।
तथाच स्वस्वाज्ञानकल्पितदेह एव तैर्दृश्यते न ज्ञानित्वेहः स इ-
त्यर्थः ॥ ५३ ॥ उक्तमर्थमनुमानेनापि द्रष्टव्यपुंसंहरति द्वान्याम् ।
इमा द्वैतदृष्टयो मिथ्यादृष्टय एव । यतो मोहदृष्टयः । तथाहि
ऐन्द्रजालिकमायामात्रदृशो भ्रान्तिः प्रसिद्धा । अर्थशून्याः स्व-
प्नानुभूतयश्च प्रसिद्धा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ इतः भ्रमदृशः पूर्वपूर्वमे-

दभ्रमदर्शिनः पुरुषस्य दृढतरभेदसंस्कारोदयान्मरणान्तबोधे प्रा-
णोत्क्रमणपूर्ववक्षणीत्यत्रे भाविभोगानुकूलार्थप्रतिभामे समस्ताः
स्वप्नानुभूतिसदृशा इमाः स्फुटसर्गभास आतिवाहिकशरीरगता
मनोमात्रनिष्ठा अपि भ्रान्त्या मृगनद्याः सरणं प्रवाहस्तत्क्रमेण
तद्विषयं मिथ्योदिता वाचा इव भासन्ति ननु वस्तुनो मनसो
बहिः सन्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

इह कालः समाधिस्थलीलादेहविनाशनम् ।

लीलासंभाषणं राज्ञो जीवनं चेति वर्णयते ॥ १ ॥

एवं गमप्रधानसमाधाय प्रस्तुतकथाशेषं वर्णयिष्यन्वसिष्ठः
सर्गान्तवक्तव्यार्थं भूमिकां रचयति—एतस्मिन्निति । अमूर्तस्यापि
संकल्पमात्रेण निरोधसंभावनाय दृष्टान्तमाह—मनस इति ॥ १ ॥
अस्यां पाद्ममूर्त्या ॥ २ ॥ इहास्यां सृष्टौ इह वासगृहके तव
त्वद्देहस्य रक्षार्थं स्थिते इमे दृष्टान्तः । इहभावदृष्टान्तसः
॥ ३ ॥ पूर्वं लोलायाः स्वाज्ञानकल्पितस्य स्वानुभवसिद्धस्य दे-
हस्य तत्त्वज्ञानेन बाधितस्यापि प्राग्बोधशेषभोगाय प्रतिभासमा-
परानुभवसिद्धस्य वृत्तान्तं धावयति । शृण्वति । किं कृतं कृ-
तान्तः । पक्षेण पञ्चदशभिर्दिनैः क्षिप्रं खेदाई सत् प्राणनिरो-
धप्रदीप्तजटगराग्निना तप्यमानं बाष्पतां सार्वभूततां गतं प्राप्तम्
॥ ४ ॥ ततः क्रमेण शुष्कं निर्जीवं सत् शवो जातः ॥ ५ ॥ भूयः
ह्रदालोकाद्विशरणोन्मुखतादर्शनान्मृत्येति निश्चिद्य ॥ ६ ॥ ७ ॥

ततो राक्षी मृतेत्युच्चैः कृत्वा रोदनमाकुलम् ।
 परिवारस्तवाशेषं कृतवानौर्ध्वदेहिकम् ॥ ८ ॥
 इदानीं त्वामिहालोक्य सशरीरामुपागताम् ।
 परलोकादागतेति महश्चित्रं भविष्यति ॥ ९ ॥
 त्वं तु तेन शरीरेण सत्यसंकल्पतः सुते ।
 दृश्यसे स्ववदातेन चित्रं तत्र तवोपरि ॥ १० ॥
 यद्वासनात्वमभवो देहं प्रति तदेव ते ।
 रूपमभ्युदितं बाले तेन प्राक्सदृशं तव ॥ ११ ॥
 स्ववासनानुसारेण सर्वः सर्वं हि पश्यति ।
 दृष्टान्तोऽत्राविस्मयादी बालवेतालदर्शनम् ॥ १२ ॥
 आतिवाहिकदेहासि संपन्ना सिद्धसुन्दरि ।
 विस्मृतस्त्वेष देहोसौ प्राक्तनोऽनपवासनः ॥ १३ ॥
 रुढातिवाहिकदृशः प्रशाम्यत्याधिभौतिकः ।
 बुधस्य दृश्यमानोऽपि शरन्मेघ इवाम्बरे ॥ १४ ॥
 रुढातिवाहिकीभावः सर्वो भवति देहकः ।
 निर्जलाम्भोदसदृशो निर्गन्धकुसुमोपमः ॥ १५ ॥
 सद्वासनस्य रुढायामातिवाहिकसंविदि ।
 देहो विस्मृतिमायाति गर्भसंस्थेय यौवने ॥ १६ ॥
 एकत्रिंशोऽद्य दिवसे प्राप्ता षयमिहाम्बरे ।
 प्रभाते मोहिते दास्यौ मर्यते निद्रयाधुना ॥ १७ ॥
 तदेहि यावल्लीलायै लीले संकल्पलीलया ।
 आत्मानं दर्शयावोऽस्यै व्यवहारः प्रवर्तताम् ॥ १८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

आवां तावदिमे लीला पश्यन्वित्येव चिन्तिते ।
 ह्यस्या देव्या ततस्तत्र दृश्ये दीप्ते बभूवतुः ॥ १९ ॥

राजशरीरस्य विक्रान्तदृश्यं ह्यसि संकल्पान्तर्द्वारादृष्टवशाच्च
 बोध्यः ॥ ८ ॥ चित्रमाश्रयं भविष्यति जनानामिति शेषः
 ॥ ९ ॥ त्वदीयदिव्यशरीरदर्शनादपि परमाश्रयं भविष्यतीत्याह
 —त्वं त्विति । तेन आतिवाहिकेन स्ववदातेन स्वच्छतरेण
 मनुष्यैर्द्रष्टुमशक्येनापि दृश्यसे इति तदुपरि तव तत्र दर्शनवि-
 षये चित्तं भविष्यतीत्यनुपपन्नम् ॥ १० ॥ ननु दिव्यशरीरस्य
 पूर्वदेहाकारत्वाभावे तेषां प्रत्यभिज्ञायोगात्तदाकारमावश्यकं तत्र
 को हेतुस्तमाह—अदिति । यद्वासना यादृशाकारवासना ॥ ११
 ॥ १२ ॥ ननु तद्देवासनत्वे मया स एव देहो राक्षेव कुतो न
 प्राप्तस्तत्राह—आतिवाहिकेति । सिद्धा तत्त्वज्ञानपरिनिष्ठिता सु-
 न्दरी । यदि सर्वथा विस्मृतस्तर्थातिवाहिकदेहे तदाकारत्वासि-
 द्धिरित्यत उक्तमनपवासन इति । नात्यन्तं तद्वासनोच्छिन्नेत्याशयः
 ॥ १३ ॥ तर्थास्याधिभौतिकतापि कुतो न भूलत्राह—रूढेति ।
 परैराधिभौतिक इति दृश्यमानोऽपि ॥ १४ ॥ १५ ॥ वास-
 नाया अत्यन्तोच्छेदे तु नातिवाहिकदेहकल्पनाप्यस्तीति सूच-
 नाय सद्वासनस्येत्युक्तम् । देह आधिभौतिकः ॥ १६ ॥ १७ ॥
 संकल्पलीलया सत्यसंकल्पविलासेन ॥ १८ ॥ इमे आवां

सा विदूरथलीलाय समाकुलविलोचना ।
 गृहमालोकयामास तत्तेजःपुञ्जभास्वरम् ॥ २० ॥
 चन्द्रबिम्बादिबोत्कीर्णं धौतं हेमद्रवैरिव ।
 ज्वालाया द्रवशीतायास्तत्प्रभाद्रवभित्तिमत् ॥ २१ ॥
 गृहमालोक्य पुरतो लीलाक्षी विलोक्य ते ।
 उत्थाय सन्म्रमवती तयोः पादेषु सापतत् ॥ २२ ॥
 मञ्जयायागते देव्या जयतां जीवनप्रदे ।
 इह पूर्वमहं प्राप्ता भवत्योर्मार्गशोधिनी ॥ २३ ॥
 इत्युक्तवत्यां तस्यां ता मानिन्यो मत्तयौवनाः ।
 उपाविशन् विष्टरेषु लतामेरुशिरःखिव ॥ २४ ॥
 क्षमिरुवाच ।

सुते वद कथं प्राप्ता त्वमिमं देशमादितः ।
 किंवृत्तं ते त्वया दृष्टं किमिवाध्वनि कुत्र वा ॥ २५ ॥
 विदूरथलीलोवाच ।
 देवि तस्मिन्प्रदेशे सा जातमूर्च्छा तदाभवम् ।
 द्वितीयेन्दोः कलेवाहं कल्पान्तज्वालाया हता ॥ २६ ॥
 न चेति तं मया किञ्चित्समं विषममेव च ।
 ततस्तरलपश्मान्ते विनिमील्य विलोचने ॥ २७ ॥
 ततो मरणमूर्च्छान्ते पश्यामि परमेश्वरि ।
 यावदभ्युदितास्म्याशु भुता च गगनोदरे ॥ २८ ॥
 भूताकाशेऽनिलरथं समारूढास्म्यहं ततः ।
 आनीता गन्धलेखेव तेनाहमिममालयम् ॥ २९ ॥
 देवि पश्यामि सदनं नायकेनाभ्यलंकृतम् ।
 दीप्तदीपं विविक्तं च महार्हशयनान्वितम् ॥ ३० ॥
 पतिमालोकयामीमं यावदेष विदूरथः ।

विदूरथलीला पश्यतु इति ज्ञाप्या देव्या चिन्तिते सति दीप्ते प्र-
 काशमाने क्षमिरुवाच दृश्ये वभूवतुः ॥ १९ ॥ २० ॥ द्रवशी-
 ताया ज्वालाया दीर्घशोचान्द्रबिम्बादुत्कीर्णमिव स्थितम् । तद-
 र्जप्रभाद्रव्यामभित्तिमत्त्वाद्धेतोर्हेमद्रवैर्ममिव स्थितमित्यर्थः
 ॥ २१ ॥ सन्म्रमोऽत्र हर्षनिर्भरः ॥ २२ ॥ मम जयाय कल्या-
 णोत्कर्षाय । मार्गशोधिनी परिचारिकेति यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥
 आदित आरभ्य वद । ते कुत्र वा अप्वां किञ्चा आश्रयं वृत्तं
 तत्त्वया कुत्र वा दृष्टमित्यर्थः ॥ २५ ॥ तस्मिन्विदूरथगृहप्रदेशे
 साहं द्वितीयानिधितस्तत्संबन्धिन इन्दोः कला कल्पान्तज्वालाया
 हतेव मूर्च्छिता अभवम् ॥ २६ ॥ विलोचने विनिमील्य मूर्च्छायां
 न चेतिते न किञ्चिज्ज्ञातम् । न चेतितमित्यनुभूतस्याभिलाषायो-
 गान्ताक्षिभावेनाज्ञानं चेतितमेव न चिदात्मलोपाशङ्कावसरः
 ॥ २७ ॥ वासनापरिकल्पितपूर्वदेहसदृशदेहकल्पेण यावदभ्युदिता
 अथासेनार्थभूतास्मि तावद्विद्वद्गनोदरे भूताकाशे भुता उत्पुता
 चास्मि ॥ २८ ॥ अनिलः प्राणो वातस्कन्धो वा तद्रूपं रथम् ।
 तेनानिलरथेन ॥ २९ ॥ ३० ॥ यावच्छेतं तावत्प्रतीक्षमाणा

शेते कुसुमशुभाङ्गो मधुः पुष्पवने यथा ॥ ३१ ॥
अथ संग्रामसंरम्भधर्मातोऽयं स्वपितृलम् ।
इति निद्रामया सेयं देवेश्वरि न वारिता ॥ ३२ ॥
अनन्तरमिमं देशं प्राप्ते देव्याविमे त्विति ।
यथानुभूतं कथितं मदनुग्रहकारिणि ॥ ३३ ॥
ज्ञप्तिरुवाच ।

हे हंसहारिगामिन्यौ लीले ललितलोचने ।
उत्थापयामो नृपतिं शवतलपतलादिमम् ॥ ३४ ॥
इत्युक्त्वा मुमुचे जीवमामोदमिव पक्षिनी ।
ससमीरलताकारस्तन्नासानिकटं यथौ ॥ ३५ ॥
प्राणकोशं विवेशान्तर्वेशरन्ध्रमिवानिलः ।
स्ववासनाशतान्यन्तर्दधद्विधर्मणीनिव ॥ ३६ ॥
अन्तस्थजीवं वदने तस्य तत्कान्तिमाययौ ।
पद्मस्यावग्रहे पद्मं सुवृष्ट इव वारिणि ॥ ३७ ॥
क्रमादङ्गानि सर्वाणि सरसानि चक्राशिरे ।
तस्य पुष्पाकर इव लताजालानि भूभृतः ॥ ३८ ॥
अथाबभौ कलापूर्णः सराकायामिवोडुराद ।
भासयन्भुवनं भूरि वदनेन्दुमरीचिमिः ॥ ३९ ॥
स्फुरयामास सोऽङ्गानि रसवन्ति मृदूनि च ।
कनकोज्ज्वलकान्तीनि पल्लवानिव माधवः ॥ ४० ॥
उन्मीलयामास दृशौ विमलालोलतारके ।
हारिण्यौ सुभगाभोगे चन्द्राकौ भुवनं यथा ॥ ४१ ॥
उत्तस्थौ प्रोल्लसत्कायो विन्ध्याद्रिवृद्धिमानिव ।
उवाच कः स्थित इति घनगम्भीरनिःस्वनम् ॥ ४२ ॥
लीलाद्वयमथास्याग्रे प्रोवाचादिश्यतामिति ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्याने पञ्चजीवनं नाम अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

स ददर्श पुरो नम्रं लीलाद्वयमवस्थितम् ॥ ४३ ॥
समाचारं समाकारं समरूपं समस्थिति ।
समवाक्यं समोद्योगं समानन्दं समोदयम् ॥ ४४ ॥
का त्वं केयं कुतश्चेयमित्याह स विलोकयन् ।
तस्मै लीलाह हे देव भूयतां यद्वदाम्यहम् ॥ ४५ ॥
महिला तव लीलाहं प्राक्तनी सहधर्मिणी ।
वागर्थस्येव संपृक्ता स्थिता संश्लेषशालिनी ॥ ४६ ॥
इयं लीला द्वितीया ते महिला हेलया मया ।
उपार्जिता त्वदर्थेन प्रतिबिम्बमयी शुभा ॥ ४७ ॥
शिरोभागोपविष्टेयं पाहि हेममहासने ।
एषा सरस्वती देव त्रैलोक्यजननी शिवा ॥ ४८ ॥
अस्माकं पुण्यसंभारैरिह साक्षादुपागता ।
अनयेमे पराल्लोकादिहानीते महीपते ॥ ४९ ॥
इत्याकर्ण्य समुत्थाय राजा राजीवलोचनः ।
लम्बमालयाम्बरधरः पपात जप्तिपादयोः ॥ ५० ॥
सरस्वति नमस्तुभ्यं देवि सर्वहितप्रदे ।
प्रयच्छ वरदे मेधां दीर्घमायुर्धनानि च ॥ ५१ ॥
इत्युक्तवन्तं हस्तेन पस्पर्श जप्तिदेवता ।

सरस्वत्युवाच ।

त्वं पुत्राभिमतार्थोद्यो भवेति भवनान्वितः ॥ ५२ ॥
सर्वापदः सकलदुष्कृतदृष्टयश्च
गच्छन्तु वः शममनन्तसुखानि सम्यक् ।
आयान्तु नित्यमुदिता जनता भवन्तु
राष्ट्रे स्थिराश्च विलसन्तु सदैव लक्ष्म्यः ५३

आलोकयामीत्यर्थः । मधुर्वसनः ॥ ३१ ॥ अयं संग्रामधर्मातः वाच ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ लीला पूर्वलीला आह ॥ ४५ ॥ यथा
स्वपितृलनेनाभिप्रायेण अथ मया अस्य निद्रा न वारिता ॥ ३२ ॥
देव्या युवां दमं देवं गृहे प्राप्ते इति मया यथानुभूतं कथितम्
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा जप्तिः प्राक्संकल्पेन निरुद्धं राज्ञो जीव
मुमोच । स जीवः समीरवददृशोऽपि रागादिवासनापल्लवितत्वा-
ल्लताकारः ॥ ३५ ॥ तदेवाह—स्ववासनाशतान्यन्तर्दधदिति
॥ ३६ ॥ तस्य पद्मस्य । अवग्रहे वृष्टिप्रतिबन्धे म्लानं पद्मं वा-
रिणि सुवृष्टे सतीव ॥ ३७ ॥ पुष्पाकरे वसन्तकाले ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ स्फुरयामास संचालयामास । 'चिस्फुरोर्णी' इत्यात्वस्य
गुणस्य चाभावश्छान्दसः ॥ ४० ॥ हारिण्यौ मनोहरे । सुभ-
गाभोगे सौभाग्यलक्षणशालिसंस्थानवर्त्ता दृशौ । भुवनं सर्वभु-
वनात्मा विरादस्त्रिभूतौ चन्द्राकौ विबोन्मीलयामास ॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥ लीलाद्वयं कर्तुं आदिश्यतां आज्ञाप्यतां महाराजेत्यु-
वाच ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ लीला पूर्वलीला आह ॥ ४५ ॥ यथा
वाक् शब्दोऽर्थस्य वाचकतया संपृक्ता तद्वत् ॥ ४६ ॥ त्वदर्थेन
त्वदुपभोगार्थम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इमे आवां पराल्लोकाद्व्याण्डा-
न्तरात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मेधां धृतपरमार्थधारणावर्ती बुद्धिम्
॥ ५१ ॥ ऐहिकेन दीर्घायुर्धनाद्यभिमतार्थेन आद्यः संपन्नतमः ।
तत्त्वमेधाभिव्यक्तेन भवनेन पारमार्थिकान्मस्वस्वरूपस्थित्या चा-
न्वितो भव ॥ ५२ ॥ दुष्कृतदृष्टयः पापबुद्ध्यश्च शमं विनाशं
गच्छन्तु । अनन्तान्यसंख्यान्यभ्युदयसुखानि आयान्तु । तथा
वः राष्ट्रे जनता जनममूहाः नित्यं मुदिता भवन्तु । लक्ष्म्यः
संपदः सदैव विलसन्तिव्याशिषि लोटः ॥ ५३ ॥ इति श्रीवा-
सिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अष्टपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ५९

धीवसिष्ठ उवाच ।

सरस्वती तथेत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्धिमामयौ ।
 प्रभाते पङ्कजैः सार्धं बुबुधे सकलो जनः ॥ १ ॥
 आलिलिङ्ग च तां लीलां लीला च दयितं क्रमात् ।
 पुनः पुनर्महानन्दान्मृतं प्रोज्जीवितं पुनः ॥ २ ॥
 सदासीद्वाजसदनं मदमन्मथमन्धरम् ।
 धानन्दमसजनतं वाद्यगेयरवाकुलम् ॥ ३ ॥
 जयमङ्गलपुण्याहघोषधुंघुमघर्घरम् ।
 तुष्टपुष्टजनापूर्णं राजलोकवृताङ्गणम् ॥ ४ ॥
 सिद्धविद्याधरोन्मुक्तपुष्पवर्षसहस्रभृत् ।
 ध्वनन्मृदङ्गमुज्जकाहलाशङ्खदुन्दुभि ॥ ५ ॥
 ऊर्ध्वीकृतबृहद्वस्त्रहास्तिकस्तनितोत्कटम् ।
 उत्तालताण्डवस्त्रैणपूर्णाङ्गणलसद्बनि ॥ ६ ॥
 मिथः संघट्टनिपतज्जनोपायनदन्तुरम् ।
 पुष्पशेखरसंभारमयसंसारसुन्दरम् ॥ ७ ॥
 विकीर्णापादितक्षौमं मन्त्रिसामन्तनागरैः ।
 स्थूलपद्ममयं व्योम रत्नैस्ताण्डविनीकैः ॥ ८ ॥
 मत्सलीकन्धरावृत्तलीलान्दोलितकुण्डलम् ।

प्रवृत्तपादसंपातप्रोद्धसत्पुष्पकर्दमम् ॥ ९ ॥
 पट्टवासःशरन्मेघवितानकवितानकम् ।
 वराङ्गनामुल्लैर्दृत्यचन्द्रलक्षगृहाजिरम् ॥ १० ॥
 परलोकादुपानीता राक्षी सा पतिरेव च ।
 इति निर्वृत्तगाथाभिर्जगुर्देशान्तरे जनाः ॥ ११ ॥
 पद्मो भूमिपतिः श्रुत्वा वृत्तान्तं कथितं मनाक् ।
 चक्रे स्नानं समानीतैश्चतुःसागरवारिभिः ॥ १२ ॥
 ततोऽभिषिषिचुर्ध्रिषा मन्त्रिणो भूभुजश्च तम् ।
 लब्धोदयमनन्तेहममरेन्द्रमिवामराः ॥ १३ ॥
 लीलालीला च राजा च जीवन्मुक्तमहाधियः ।
 रेमिरे पूर्ववृत्तान्तकथनैः सुरतैरिव ॥ १४ ॥
 सरस्वत्याः प्रसादेन स्वपौरुषकृतेन तत् ।
 प्राप्तं लोकत्रयश्रेयः पद्मेनेति महीभुजा ॥ १५ ॥
 स हसिह्वानसंबुद्धो राजा लीलाद्वयान्वितः ।
 चक्रे वर्षायुतान्यष्टौ तत्र राज्यमनिन्दितः ॥ १६ ॥
 जीवन्मुक्तास्त इत्येवं राज्यं वर्षायुताष्टकम् ।
 कृत्वा विदेहमुक्तत्वमासेदुः सिद्धसंविदः ॥ १७ ॥

राज्ञः संजीवनोद्धर्षात्तत्पुरान्तःपुरोत्सवः ।

राज्यं च जीवन्मुक्तानां चिरं मुक्तिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

सरस्वती इति उक्तप्रकारेण प्राग्यद्राज्ञा प्रार्थिते तत्तथास्त्वित्युक्त्वा तत्र राजगृहे एव अन्तर्धिमन्तर्धानमामयौ ॥ १ ॥ लीला च प्राब्रूतं पुनः प्रोज्जीवितं पुनः पुनर्महानन्दादालिलिङ्ग ॥ २ ॥ तदा राजसदनमानन्देन मत्ता परवशचित्ता जनता यस्मिन् स्थाविधमासीत् ॥ ३ ॥ राज्ञो लोकाः सेवकजनाः राजानं लोकयन्तीति राजलोकाः पौरजानपदाश्च तैर्दृताङ्गणम् ॥ ४ ॥ काहलाशब्दः कार्णालसंज्ञकवाद्यविशेषार्थः ॥ ५ ॥ उत्तालताण्डवैः स्त्रैणैः स्त्रीसमूहैः पूर्णाङ्गणे लसंस्तौत्रिकध्वनिर्यस्मिन् ॥ ६ ॥ पुष्पशेखराणामात्मविकसंभारप्रचुराणां जनानां संसारेण संचारेण सुन्दरं शोभमानम् ॥ ७ ॥ मन्त्रिभिः सामन्तैर्नागरैश्च विकीर्णैः कुसुमलाजमौक्तिकैः सर्वैस्तुष्टप्रत्वादापादितानि संपादितानि क्षौमाम्बराणीव यस्य तत् । व्योमि रत्नैस्ताण्डविनीनां नर्तकीनां करैः स्थूलपद्ममयं दीर्घपद्मप्रचुरं सरह्वं स्थितमित्याशयः ॥ ८ ॥ मत्तानां हृष्टानां स्त्रीणां कंभराणां प्रीवाणामावृत्तलीलाभिः परिवर्तनविलासैरान्दोलितानि कुण्डलानि यत्र ॥ ९ ॥ पट्टवाससां शरन्मेघवितानकसदृशानि वितानकानि यत्र । नृत्यन्ति चन्द्रलक्षाणि यत्र तथाविधानि गृहाजिराणि यत्र ॥ १० ॥ सा राक्षी द्वितीयलीला परलोकादुपा-

नीता पूर्वलीलेत्यर्थाद्भ्रम्यते । पतिरेव च उपानीत इतिप्रबन्धश-
 तात्मना निर्वृत्ताभिर्गाथाभिर्जगुः ॥ ११ ॥ वृत्तान्तं स्वमरणादि-
 कथां मनाक् संलेपेण कथितं श्रुत्वा ॥ १२ ॥ चिरप्रवासदाग-
 तस्येव परलोकादागतस्य पुनः पदाभिषेको मङ्गलार्थः । अमरे-
 न्द्रपक्षे अनन्ता इहाः खराज्यलाभप्रयत्ना यस्य तम् । अतएव
 नहुषनिपातेन पुनर्लब्धः स्वगज्योदयो येन तथाविधम् ॥ १३ ॥
 ननु लीलालीला चेत्सत्रं सारूप्यकेशेव किं न स्यादिति चेद्रामश्च
 रामश्च रामौ इत्येकशेषविप्रहवाक्यवदिति गृहाण । नह्येकशेषवृ-
 त्तैर्बिप्रह एव नास्ति । परस्परनिरपेक्षमेव संस्कारेण परिनिष्ठि-
 तयोः पश्चात्सहविविधक्षायां तस्य निरावाधत्वात् । विभक्त्युत्पत्तेः
 प्रागेव प्रातिपदिकार्थद्वयस्य सहविविधक्षायामेकशेषस्य सावकाश-
 तया परिनिष्ठितपदद्वये प्रसक्त्यभावादिति ॥ १४ ॥ ननु यदि
 राज्ञा सरस्वतीप्रसादेन तत्पुनर्जीवनं राज्यं च प्राप्तं तर्हि देवेनैव
 तत्प्राप्तं न स्वपौरुषकृतेनेति रामाश्चाहं हृदिस्थामुपलक्ष्य तां प-
 रिहरन्नुपसंहरति—सरस्वत्या इति । स्वपौरुषकृतेनेति । सरस्व-
 त्याराधनादिस्वपौरुषकृत एव तत्प्रसादो नाकस्मिन् इत्यर्थः । प-
 देन इति वर्णितरीत्या लोकत्रये श्रेयः प्रशस्यतमं पुनर्जीवनं राज्यं
 ज्ञानं च प्राप्तम् ॥ १५ ॥ हस्तपुष्टिद्वयेन ज्ञानेन संबुद्धः सम्बन्धु-
 द्वात्मतत्त्वः स राजा अष्टौ वर्षायुतामयुताव्यशीतिसहस्राणि राज्यं
 चक्रे । 'कालाचनोरस्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया ॥ १६ ॥ सिद्धसं-

यदुदयविशदं विदग्धमुग्धं
समुचितमात्महितं च पेशलं च ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये लीलोपाख्याने पद्मनिर्वाणं नामैकोनवष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तदखिलजनतोषदं स्वराज्यं
चिरमनुपाल्य सुदपंती विमुक्तौ ॥ १८ ॥

षष्टितमः सर्गः ६०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एतत्ते कथितं राम दृश्यदोषनिवृत्तये ।
लीलोपाख्यानमनघं घनतां जगतस्त्यज ॥ १ ॥
शान्तैव दृश्यसत्तास्याः शमनं नोपयुज्यते ।
सतो हि मार्जनक्लेशो नासतस्तु कदाचन ॥ २ ॥
ज्ञानेनाकाशरूपेण दृश्यं ज्ञेयस्वरूपकम् ।
इत्येकीभूतमालोक्य ज्ञस्तिष्ठत्यम्बरोपमः ॥ ३ ॥
पृथ्व्यादिरहितेनेदं चिद्भासैव स्वयंभुवा ।
साधितं यदि सिद्धेन ततः स्वात्मनि साधितम् ॥ ४ ॥
संविद्यथा या यतते तथा सैव व्यवस्थिता ।
विमुष्टा सृष्टिविभ्रतां यावद्यत्नान्न रोधिता ॥ ५ ॥
चिदाकाशावभासोऽयं जगदित्यवबुध्यते ।

विद्योदयेवात्मनि स्वच्छे परमाणुकणं प्रति ॥ ६ ॥
एवमस्या मुधाभ्रान्तेः का सत्ता केव वासना ।
कावास्था काच नियतिः कावश्यंभावितोच्यताम् ७
सर्वं चैतद्यथादृष्टं स्थितमित्थमखण्डितम् ।
मायैवेयमनन्तेयं नच मायास्ति काचन ॥ ८ ॥
श्रीराम उवाच ।
अहो नु परमा दृष्टिर्दिशता भगवंस्त्वया ।
दावाग्निदग्धकक्षाणां दाहशान्तौ कलैन्दवी ॥ ९ ॥
अहो नु सुचिरेणाद्य ज्ञातं ज्ञातव्यमक्षतम् ।
मया यथेदं यच्चेदं यादृग् ज्ञेयं यतो यदा ॥ १० ॥
शाम्यामीव द्विजश्रेष्ठ निर्वामीव विकल्पयन् ।
एतदाख्यानमाश्चर्यं व्याख्यानं शास्त्रदृष्टिषु ॥ ११ ॥

विदः परिनिष्ठितप्रबोधाः ॥ १७ ॥ यद्राज्यं प्रजानामुदयैनि-
त्याभ्युदयैर्विशदं निर्दोषम् । विदग्धानां विदुषां शास्त्रानुसा-
रित्वाम्मुग्धं मनोहरम् । कुलपरंपरायाः समुचितम् । आत्मनः
स्वस्य भोगयशोभमेहेतुत्वाद्वितम् । जनानामनुभवेन पेशलं
चतुरं च । अतएवाखिलजनतोषदं तन्स्वराज्यं चिरमनुपाल्य
सुदपंती लीलापद्मौ प्रारब्धफलभोगान्ते विमुक्तौ विदेहकेवल्यं
प्राप्तौ । ननु प्राक् त्रयाणां जीवन्मुक्तोक्ता कथमत्र द्वयोरेव
मुक्तिरुपसंहतेति चेद्राजवासनामस्या द्वितीयलीलायाः पूर्वलीला-
प्रतिबिम्बप्रायतया तदन्तर्भावविवक्षणादिति ॥ १८ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकोन-
षष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

विस्मराद्वर्ण्यतेऽन्नादौ लीलाख्यानप्रयोजनम् ।

कालादिसाम्यवैषम्यहेतुश्चात्र निगद्यते ॥ १ ॥

दृश्यदोषनिवृत्तये । तथाच दृश्य नास्तीति बोधेन मनसो दृ-
श्यमार्जनं संपन्नं चेत्तदा प्राप्ता पद्म निर्वाणनिवृत्तिरिति ग्रन्थो-
पक्रमे यत्प्रतिज्ञातं तत्सिद्धिरित्यस्य प्रयोजनमिति भावः । घनतां
सत्यताम् ॥ १ ॥ ननु सत्यतात्यागमात्रेण कथं दृश्यनिवृत्तिस्त-
त्राह—शान्तैवेति । यावन्मल्यताबुद्धिस्तावदेव मार्जनेनेति ने-
त्यपवादे क्लेशो न्यायैर्मिथ्यान्विर्णये तु स नास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥
इति उक्तप्रकारेणापवादं न कीभूतमखण्डैकसतां प्राप्तम् । ज्ञस्त-
त्त्वज्ञः ॥ ३ ॥ ननु जडस्य दृश्यस्य कथं संविदैकरस्यमित्याशङ्क्य
आदिसर्गं चिन्मात्ररूपेणैव स्वयंभुवा स्वात्मन्येव दृश्यविवर्तकत्वं
नात्करकाकाटिन्यस्य प्रवैकरस्याविरोधवदुपपत्तेरित्याशयेनाह—
पृथ्व्यादिरहितेनेति ॥ ४ ॥ तर्हि विनैव प्रयत्नं करकाकाटिन्यवदेव

दृश्यविलयः किं न स्यात्तत्राह—संविदिति । सृष्टिं वेत्तीति सृ-
ष्टिविन्मयंभूचेतन्यं तल्लक्षणायां नद्यां तदेकदेशभूता या जीवसं-
विद्यथा यादृशप्रवृत्तिप्रवाहेण यथा यादृशकार्यकरणफलभावाय
यतते सा तथा तादृशकार्यकरणफलभावेन विमुष्टा सती स्वप्रय-
त्नानुमारात्तथैव व्यवस्थिता गा यावद्विरुद्धनिवृत्तिप्रयत्नान्न रोधि-
ता तावन्न निवर्तनं इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु ब्रह्ममृष्टमिदं जगत्कथं
जीवप्रयत्नेन विरुध्यते नहि महाराजाज्ञासिद्धं पृथग्जनप्रयत्नेन
निवर्तयितुं शक्यमित्याशङ्क्याह—चिदाकाशेति । यद्यपि वि-
द्योदयेव स्वच्छे ब्रह्मात्मनि चिदाकाशस्य मायिकोऽवभासोऽयं
जगदित्यवबुध्यते इति ब्रह्ममृष्टे जगन् तथापि तन्नापरिच्छि-
न्नब्रह्मभावं प्रति तथावबुध्यते किन्तु बुद्ध्यादिपरिच्छिन्नोपा-
धिवशान्परमाणुकणमख्यन्तपरिच्छिन्नं जीवं प्रति । तदीय-
प्रयत्नजन्यकर्मभोगार्थमेव ब्रह्मणि तदारोपान् । तथाच तत्प्र-
यत्नजन्यबोधेन दृश्यमार्जनं संभवत्येवेति भावः ॥ ६ ॥
एवंच सति सत्तानियनिवासनादिभिरपि न दृश्यत्राणप्रसक्तिरि-
त्यागयेनाह—एवमिति ॥ ७ ॥ मायादृष्टो सर्वमेतद्यथादृष्टं
स्थितमपि न परमार्थदृष्टो संभवति । यतो मायाकार्यभूतैयं
सृष्टिर्मायैव । नच माया वस्तुमतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ दावाग्निना द-
ग्धानां कक्षाणां तृणसंघानां दाहशान्तौ पुनर्हरिताङ्कुरप्ररोहाय
तेन्द्री कलेव संमारतापतसानां शान्तिविवेकप्ररोहायेयं दृष्टि-
रित्यर्थः ॥ ९ ॥ पद्मभिर्यद्वनैः क्रमात्प्रकारस्वरूपदृष्टान्तप्रमाण-
कालास्तत्त्वबोधोचिताः कीर्त्यन्ते । यादृगिदं दृष्टान्तैरधिकारि-
भिर्वा ज्ञेयम् ॥ १० ॥ विकल्पयन् जगत्तत्त्वं विचारयन् । उ-
पाधिशान्त्या शाम्यामीव । नित्यनिर्वाणस्वरूपावाप्त्या निर्वामीव

इमं मे भगवन्ब्रूहि संशयं सर्वकोविद् ।
तव पातुं न एतौऽस्मि श्रोत्रपात्रैर्वचोमृतम् ॥ १२ ॥
ससर्गत्रितये कालो लीलाभर्तुर्हि योगतः ।
स क्वचित्किमहोरात्रः क्वचित्किं मासमात्रकः ॥ १३ ॥
क्वचित्किं षड्वर्षाणि कस्यचित्किमु पेलवः ।
कस्यचित्किं महादीर्घः कस्यचित्किं क्षणः स्थितः ॥ १४ ॥
इति मे भगवन्ब्रूहि त्वं यथावदनुग्रहात् ।
सकृच्छ्रुतं न विश्रान्तिमेति लोष्टे यथा जलम् ॥ १५ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

येन येन यथा यद्यद्यदा संवेद्यतेऽनघ ।
तेन तेन तथा तत्तत्तदा समनुभूयते ॥ १६ ॥
अमृतत्वं विषं याति सदैवामृतवेदनात् ।
शत्रुर्मित्रत्वमायाति मित्रसंविचिषेदेनात् ॥ १७ ॥
यथा भावितमेतेषां पदार्थानां निजं वपुः ।
तदेव हि चिराभ्यासाभियतेर्वशमायतम् ॥ १८ ॥
कचनैकात्मिकैषा चिद्यथा कचति यादृशम् ।
तथा तथा शुभवति तत्त्वभावैककारणात् ॥ १९ ॥
निमेषे यदि कल्पौघसंविदं परिविन्दति ।
निमेष एव तत्कल्पो भवत्यत्र न संशयः ॥ २० ॥
कल्पे यदि निमेषत्वं वेत्ति कल्पोऽप्यसौ ततः ।

निमेषीभवति क्षिप्रं तादृमूपात्मिका हि चित् ॥ २१ ॥
दुःखितस्य निशाकल्पः सुखितस्यैव च क्षणः ।
क्षणः स्वप्ने भवेत्कल्पः कल्पश्च भवति क्षणः ॥ २२ ॥
यथा च मृत्वा जातोहं तरुणोयौवनस्थितः ।
यातोऽस्मि योजनशतं स्वप्न इत्यनुभूयते ॥ २३ ॥
रात्रिं द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रोऽनुभूतवान् ।
लवणो भुक्तवानायुरेकराज्या समाः शतम् ॥ २४ ॥
यन्मुहूर्तः प्रजेशस्य समनोजीवितं मुनेः ।
जीवितं यद्विरिञ्चस्य तद्दिनं किल चक्रिणः ॥ २५ ॥
विष्णोर्यज्जीवितं राम तद्वृषाङ्गस्य घासरः ।
ध्यानप्रक्षीणचित्तस्य न दिनानि न रात्रयः ॥ २६ ॥
न पदार्था न च जगत्सत्यमात्मनि योगिनः ।
मधुरं कटुतामेति कटुभावेन चिन्तितम् ॥ २७ ॥
कटु चायाति माधुर्यं मधुरत्वेन चिन्तितम् ।
मित्रबुद्ध्या द्विषन्मित्रं रिपुबुद्ध्या रिपुः सुहृत् ॥ २८ ॥
भवतीति महाबाहो यथासंवेदनं जगत् ।
अनभ्यस्ताः पदार्था ये शास्त्रपाठजपादयः ॥ २९ ॥
तेषां संवेदनाभ्यासाभ्यासमभ्येति साम्यता ।
नौयायिनां भ्रमातीनां वेदनाद्भविर्वर्तते ॥ ३० ॥
अवेदनाभ्रमातीनामपि नैषां विवर्तते ।

शास्त्राणि श्रुत्यस्तत्प्रदर्शितासु दृष्टिषु ज्ञानेषु । व्याख्यानमुप-
बृंहणभूतम् ॥ ११ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १२ ॥ स प्रागुक्तः
सर्गत्रितये वासिष्ठपात्रवैदूर्यसर्गेण यः कालो गतः सः क्वचिद्विरि-
प्रामे अहोरात्राष्टकामकः प्रागुक्तः, पाद्मसर्गे तु मासमात्रको
वैदूर्ये तु षड्वर्षात्मक इति ब्रह्माण्डभेदः ॥ १३ ॥ एकस्मि-
न्नपि ब्रह्माण्डे मनुष्याणां संवत्सरो देवानां दिनमिति पेलवः ।
कस्यचित्क्षुद्रजन्तोः स एव महादीर्घः । कस्यचित्स्वयंभुवः क्षण
इति एकएव कालो देशलोकादिभेदेन विरुद्धरूपः किं स्थितः ।
अर्थसत्कल्पस्ये प्रतीतिवैषम्यं कथमित्याशयः । इति इमं संशयं
मे ब्रूहीति संबन्धः ॥ १४ ॥ ननु 'देशादर्थं यथा नास्ति काल-
दैर्घ्यं तथैव हि' इति प्रगेवास्योत्तरमुक्तं प्रायं तत् किं पुनः पृ-
च्छसि तत्राह—सकृदिति । लोष्टे शुष्कमृत्पिण्डे । जल जल-
विन्दुः ॥ १५ ॥ यथार्थसत्तासुसारिण्यां प्रतीतिः स्यात्तदा स्यादयं
विरोधः प्रतीत्यनुसारिण्यां त्वनिर्वचनीयार्थसत्तायां प्रतिद्रष्टृ-
भेदाच्च कालवैषम्यं दोष इत्याशयेनोत्तरमाह—येनयेनेति ॥ १६ ॥
तदेवोदाहृति—अमृतत्वमित्यादिना । अमृतत्वं अमृतवज्जीवन-
हेतुत्वम् । अमृतवेदनाज्जीवनसाधनत्ववेदनात् । तथाहि । ता-
दृशादसंवेदनाविषकृमयो विषेणैव जीवन्ति । कथं तर्हि प्रमा-
दाद्भोज्यबुद्ध्या विषं भुक्तवतां मरणदर्शनमिति चेत्कृमिवत्तेषां
विषे चिराभ्यस्तजीवनहेतुतादृशसंवेदनाभावाद्विषे मरणहेतुतानि-
श्चयसंस्कारसत्त्वाच्चेति ॥ १७ ॥ एतदेव स्पष्टयति—तदेव हीति ।
तथाच नियतिवशीकारपर्यन्तचिराभ्यस्तसंवेदनासुसारिण्यां पदा-

धैर्ध्वर्थक्रिया नियतिरिति भावः ॥ १८ ॥ किंच संविदः स्फुरणं
स्वभावः अर्थविशेषाकारता तु तस्या द्रष्टृसंस्कारानुरोधिनी ।
तथा चैकस्यामेव संविदि कस्यचिन्संस्कारानुसारेण निमेषारोपः
कस्यचित्कल्प्याद्यारोपश्च न विरुध्यत इत्याह—कचनंकेति त्रिभिः
॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ लोकत्रयं प्रकारः प्रसिद्ध एवेत्याह—
दुःखितस्येति ॥ २२ ॥ इति स्वप्नेऽनुभूयते कैश्चिदिति शेषः
॥ २३ ॥ तदेवोदाहरति—हरिश्चन्द्र इति । प्रसिद्धं चेदं मा-
र्कण्डेयपुराणादां । लवणो राजा । इदं चाप्रे वक्ष्यति ॥ २४ ॥
मनोर्यज्जीवितमायुः सः मुनेर्गतात्मनश्शीलस्य प्रजेशस्य मुहूर्तः ।
मुनेरित्युत्तरंऽपि संबध्यते ॥ २५ ॥ निर्विकल्पममार्थां तु दिन-
रात्रिभेदएव नास्तीत्याह—ध्यानेति ॥ २६ ॥ मधुरं प्रियं वि-
षयजातम् । कटुतां अप्रियताम् । कटुभावेन वरायवासनया
॥ २७ ॥ कटु प्रागप्रियं इन्द्रियमनःप्राणनिरोधादिमाधुर्यमात्म-
सुखप्रसादनेन प्रियतमताम् । विषयकल्पततां द्विषद्गुणान्नादिमि-
त्रबुद्ध्या आप्ततमन्वबुद्ध्या सेवितः सुहृत्पराभासतमो भवति ।
एवं प्राक्तनो विषयभोगमहायः सुहृन्मूढः स्वजनो रिपुबुद्ध्या
पुरुषार्थविधातीति बुद्ध्या भावितस्तथैव भवतीति ॥ २८ ॥
उक्तं न्याय जपोपासनध्रुवादिष्वपि दर्शयति—अनभ्यस्ता
इति ॥ २९ ॥ सममेव साम्यं तद्भावाः साम्यता अवैषम्यं स्वा-
धीनता अभ्येति प्राप्नोति । संपद्यत इति यावत् । भविर्वर्तते
चलति ॥ ३० ॥ वेदनाभ्रमार्तिशून्यानामेषां तीरस्थानां तु दृष्ट्या

शून्यमाकीर्णतामेति वेदनात्स्वप्रदृष्टिव ॥ ३१ ॥
 वेदनात्पीतमानीलं शुक्रं वाप्यनुभूयते ।
 आपद्बुत्सवः खेदं करोति परिमोहतः ॥ ३२ ॥
 कुण्डेऽपि ख इवाचारो दृष्टो नन्वविचारिणः ।
 असद्यक्षो विमूढानां प्राणानप्यपकर्षति ॥ ३३ ॥
 वेदनात्स्वप्रवनिता जाग्रतीव रतिप्रदा ।
 यद्यथाभासमायातं तत्तथा स्थिरतां गतम् ॥ ३४ ॥
 असदेव नभश्चैव नभ एव चिदात्मनि ।
 शतहस्ताम्बुदच्छायातटनृत्तमिवाततम् ॥ ३५ ॥
 गमने मानसं स्पन्दं जगद्विद्धि न वस्तुतत् ।
 मिथ्याज्ञानपिशाचस्य स्पन्ददर्शनमाकृति ॥ ३६ ॥
 मायामात्रकमेवेदमरोधकमभिसिम् ।
 इदं भास्वरमाभातं स्वप्रसन्दर्शनं स्थितम् ॥ ३७ ॥
 अपूर्वमेवासुप्तस्य नरस्येवोदितं विदुः ।
 अचेता चेतति तन्मो यादृशं शालभञ्जिकम् ॥ ३८ ॥
 परमार्थमहास्तम्भः सृष्टिं चेतति तादृशम् ।
 यादृशो मे नरः पार्श्वे स्वप्ने ध्रुवो महाभट्टः ॥ ३९ ॥
 तादृशो ब्रह्मणः स्वर्गो बुद्ध एव सुषुप्तवत् ।

तृणगुल्मलतायुक्तः शिशिरान्ते यथा रसः ॥ ४० ॥
 वासन्तः संस्थितो भूमौ तथा सर्गः परे पदे ।
 यथा द्रवत्वं कनके स्थितमन्तरनुन्मिषत् ॥ ४१ ॥
 तथा स्थितः परे सर्गे आत्मवर्गादणावणौ ।
 संनिवेशो यथाज्ञानामङ्गिनोऽनन्य आत्मनः ॥ ४२ ॥
 जगदेवमनङ्गस्य स्वात्मनो ब्रह्मणस्तथा ।
 यादृगेकनरः स्वप्ने युद्धमन्यं नरं प्रति ॥ ४३ ॥
 तादृशं सदसद्रूपं स्वात्मेदं ध्योमगं जगत् ।
 महाकल्पान्तसर्गादौ चित्स्वभावमिदं जगत् ॥ ४४ ॥
 कारणत्वं मिथः पश्चादसदेति न वास्तवम् ।
 मुक्तेऽस्मिन्ब्रह्मणि यदि ब्रह्मान्यः स्मृतिजो भवेत् ।
 तत्स्मृतिवृत्तिजो सर्गो स्थितैव वृत्तिमात्रता ॥ ४५ ॥

श्रीराम उवाच ।

पौराणां मन्त्रिमुख्यानां विदुरथकुलकमः ।
 सममेव कथं तत्र सर्वेषां प्रतिभासितः ॥ ४६ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चित्तः समनुवर्तन्ते मुख्यायाः सर्वसंविदः ।
 यथा विपुलवात्यायाः सामान्या घातलेखिकाः ४७

न विवर्तते ॥ ३१ ॥ अनुभूयते नभः । परिमोहत इति ।
 तथाहि बालाः खोत्सवेऽपि क्वचिद्बुद्धन्तो दृश्यन्ते ॥ ३२ ॥ मि-
 थ्याभूतार्थानामर्थक्रियासामर्थ्यमपि लोकप्रसिद्धमित्याह—अस-
 द्यक्ष इत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ असदेवेति । नास्त्येवेत्यर्थः ।
 तर्हि किमलीकं नेत्याह—नभश्चैवेति । कार्यस्य कारणमात्र-
 लादव्याकुलाकाशमेवेत्यर्थः । तथाच तन्नभ एव स्वाधिष्ठानचि-
 दात्मनि शतहस्तस्य अम्बुदच्छायाकल्पितमिथ्यानटस्य नृत्तम-
 भिनयविशेष इव जगद्विचित्र्यमायानाततं विस्तीर्णमिति कलि-
 तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ गवेमनःममष्टिव्यष्टिकार्यत्वादपि तन्मासत्यत-
 रेत्याशयेनाह—गगने इति । बालस्य मिथ्याज्ञानकल्पितपिशा-
 चस्य यम्यन्दर्शनं तन्मा तदुपमा मनोमात्राकृतिर्यस्य तत् ॥ ३६ ॥
 वास्तवमूनेलाभावात्स्वयमन्यस्यारोहक अभित्तिम-
 न्स्वरोधकस्त्वन्तराशून्य च भास्वर स्फुटमाभातमिदं जगत् अ-
 सुप्तस्य नरस्याप्युपमेवोदितं स्वप्रसन्दर्शनं विदुस्त्वविद इति परे-
 णान्वयः ॥ ३७ ॥ अचेता स्वस्फुरणानुकूलव्यव्यापारशून्यधेतुनि-
 स्वात्मनि प्रथयति शालभञ्जिकं प्रतिमारुपम् । न्वय यादृशो यादृशं
 यादृक्स्वरूपं सृष्टिं चेतति सर्गकाले पश्यति परमार्थमहास्तम्भः
 सर्वाधिष्ठानचिदात्मनि तादृशो भूत्वा तादृशं सृष्टिं सर्गकाले
 पश्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्वप्ने मे मम पार्श्वे महाभट्टः ध्रुवः
 शोभितो नगो बुद्धोऽपि सुषुप्तवदज्ञानमात्रस्वभावो न वस्तुमन्-
 ब्रह्मणः सर्गोऽपि तादृश एवेति परेणान्वयः ॥ ३९ ॥ जिशि-
 रम्यान्ते वृक्षादीनां पत्रघातनकाले वामन्तः अग्रे वगन्ते पक्षव-

पुष्पाद्यात्मना आविर्भविष्यन्तृणगुल्मलतायुक्तो रसो भूमौ उपा-
 दाने यथा संस्थितस्तथेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आत्मवर्गाजी-
 वसंघातमिसत्तादणावणौ तद्गोचरः सर्गः परे स्थितः अस्ति भ-
 विष्यति चेत्यर्थः । अज्ञानामवयवानां संनिवेशः संस्थानभेदः
 अङ्गिन आत्मनः स्वस्मादनन्यः अव्यतिरेकतः । अग्र्युक्तसत्ताक
 इति यावत् ॥ ४२ ॥ तथा जगत्स्वात्माभिन्नब्रह्मणः सकाशात्
 एवं अव्यतिरेकत इत्यर्थः । समसत्ताकत्ववाराणायानङ्गस्येत्यु-
 क्तः । एकस्य नरस्य स्वप्ने अन्येन नरेण सह युद्धं तत्काले तं
 प्रति सदृशमन्यं प्रत्यक्षरूपमपि द्रष्टुः स्वात्मैव तथेदं मायाव्योमगं
 जगदपि मायिकदृष्ट्या सदपि तदन्यदृष्टदृष्ट्या असदेवेत्यर्थः
 ॥ ४३ ॥ आद्यन्तकालयोः सदृशमात्राभावेन परिशेषादपि तन्मा-
 त्रस्वभावतैत्याह—महाकल्पान्तेति ॥ ४४ ॥ कारणत्वं कार्य-
 विभागं सति मिथस्तन्मापेक्षकारणत्वकल्पनम् । सर्वजगदाकारप-
 र्गितपूर्वपूर्वहिरण्यगर्भोद्भावकल्पनान्मकोपासनमंस्कारजन्यस्मृ-
 तिकल्पितत्वादपि जगतोऽधिष्ठानमन्मात्रानिर्णितेत्याह—
 मुक्त इति ॥ ४५ ॥ ब्रह्माण्डान्तर्गस्थानामिदंनगरस्थानामपि प्राणिनां
 प्रत्येकं वामनाकर्माद्वैर्वाचश्यान्वय इव जागरेऽपि कमवैर्वाचश्या-
 दारोपः किं न म्यादित्याशयेन गमः पृच्छति—पौराणामिति ।
 समं एकरूपमेव यथा स्यात्तथा कथं प्रतिभासितो भातः । तत्र को
 हेतुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ स्वप्नसंस्कारकृता इतरजीवसंविदां प्रधानजी-
 वसंविदनुवृत्तिनियतिरेव नत्र हेतुरित्याशयेन वसिष्ठउवाच—चित्त-
 इत्यादिना । सामान्या अन्याः ॥ ४७ ॥ तदनु रूपफलोन्मुखभोज-

परस्परानुसारेण तथा रूपेण संविदः ।
 कचित्साक्षात्ताः प्रजापालप्रजावास्तव्यमग्निः ॥ ४८ ॥
 एवंरूपाकुलाज्जातो राजास्माकमयं त्वसौ ।
 कचिता इव वास्तव्यविदो वेदुरथे पुरे ॥ ४९ ॥
 कचने चित्स्वभावस्य न च कारणमार्गेणम् ।
 युक्तं महामणेर्भासाभिवाच्यं स्वभावतः ॥ ५० ॥
 अहमेवं कुलाचारे राजा स्यामेवमित्यपि ।
 विदूरथविदो रत्नादुदिता प्रतिभा यथा ॥ ५१ ॥
 यावन्तो जन्तवो यस्मिन्ने ये सर्गे यदा यदा ।
 ते सर्गगत्वाचिद्धातोऽरन्योन्यादर्शातां गताः ॥ ५२ ॥
 तीव्रवेगवती या स्यात्तत्र संविदकम्पिता ।
 सैवायाति परं स्वर्यमामोक्षं त्वेकरूपिणी ॥ ५३ ॥
 बलवच्चिद्विलासानामनुवृत्त्या परस्परम् ।
 स्वभावाः प्रतिबिम्बन्ति चिदादर्शं स्वभागतः ॥ ५४ ॥
 तत्रातियत्नाज्जयति सत्याः संविद आत्मसात् ।
 कुर्वन्ति सरिदम्भोधिगामिनी सरितो यथा ॥ ५५ ॥

कादृष्टमेलनं च तत्र हेतुरित्याशयेनाह—परस्परेति । तथा ऐकरूप्येण रूपयति संपादयतीति तथा रूपमदृष्टजातं तेन प्रजापालश्च प्रजाश्च वास्तव्याः पुरवासिनश्च मन्त्रिणश्च परस्परानुसारेण कचिताः ॥ ४८ ॥ कचने वैचित्र्यं प्रपञ्चयन्तस्य मिथ्यात्वमाह—एवंरूपादिति । वेदुरथे पुरे वास्तुषु वेदमभूमिषु भवा वास्तव्याः पदार्थास्तद्विदस्तदुपभोगिनो जना इति कचिता इव ॥ ४९ ॥ ननुदासीनायाः संविदोऽभ्यस्तविषयप्रथालक्षणे कचने को हेतुरिति चेन्नात्र हेतुचिन्ता युक्ता कचनस्यानागन्तुकत्वादतोऽन्यत्र भागानुकविषयेष्वेव सा युक्ता । यथा उदासीनस्य चिन्तामणेर्भासां प्रसरे न हेतुन्तरपेक्षा किंतु विचित्रार्थजनने चिन्तकजनमनोरथवैचित्र्यापेक्षा तद्वदित्याह—कचने इति ॥ ५० ॥ प्राक्कदनुकूलसंस्पर्शवैचित्र्योत्पत्तिरपि यथोक्तरीत्येवेत्याह—अहमिति । विदूरथस्य विदो जावचैतन्व्याप्तिमितान् । तथा च चिन्तामणिरिव चिन्मणिरपियथामनोरथमेवार्थान् प्रयुते इति दर्शयति—रत्नादिति । प्रतिभा मनोरथः ॥ ५१ ॥ अनंकेषु जावचैतन्मेषु तुल्यविषयारोपक्रमेण दर्पणानां परस्परान्तर्गतप्रतिबिम्बप्राप्तिरिति संप्रसक्तमित्याह—यावन्त इति ॥ ५२ ॥ नन्वेवं सति सति बिम्बं प्रतिबिम्बोदयस्यावर्जनीयत्वाच्च निर्विषयतालक्षणमोक्षप्रतिरित्याशङ्क्याह—तीव्रवेगवतीति । तत्र तासु जीवसंविदु मध्ये यैव जीवसंविद्ब्रह्माकारवृत्तिस्ताव्रवेगवती विषयदोषरकम्पिता सती आमोक्षमेकरूपिणी भवति सैव परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मभावेन स्थैर्यं मोक्षलक्षणमायाति नान्येत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तथा च जगदाकारस्य ब्रह्माकारस्य वा जीवचितिप्रतिबिम्बने तीव्रवेगवत्तालक्षणबलवत्तदाकारचिद्विलासः एव नियामकस्तथैव नियतित्वभावात् इत्याह—बलवदिति ॥ ५४ ॥ नन्वेवं सति जगदनुसृतस्य चिराभ्यस्तात्वात्तत्रैव तीव्रवेगोदये न मोक्षं प्रत्याशेयतां शङ्क्याह—तत्रेति । अयमजवेगाद्यमजवेगस्य प्राबल्यदर्श-

ये समास्तत्र ते तावद्यतन्ते चित्स्वभावतः ।
 यावदेको जयत्यत्र द्वितीयः स निमज्जति ॥ ५६ ॥
 जायमानेषु नश्यत्सु वर्तमानेषु भूरिशः ।
 एवं सर्गसहस्रेषु परमाणुकणं प्रति ॥ ५७ ॥
 न किञ्चित्केनचिद्भासं न किञ्चित्केनचित्स्थितम् ।
 चिदाकाशमिदं शान्तमतः सर्वमभित्तिमत् ॥ ५८ ॥
 अयमाभासते स्वप्नो निर्निद्रो दृष्टिवर्जितः ।
 अवश्यंभावविबोधस्तु स्वनुभूतोऽप्यसन्मयः ॥ ५९ ॥
 पत्रपुष्पफलांशात्मा यथैकः स्वास्थितो द्रुमः ।
 अनन्तसर्वशक्त्यात्मा ह्येक एव तथा विभुः ॥ ६० ॥
 मातृमेयप्रमाणादिमायात्मकमजं पदम् ।
 बुद्धं विस्मृतिमायाति न कदाचन कस्यचित् ॥ ६१ ॥
 शून्योदयास्तमयतस्तु तमः प्रकाशं
 दिक्कालरूप्यपि सदैकमनादि शुद्धम् ।
 आद्यन्तमध्यरहितं स्थितमच्छमम्बु
 सौम्यत्ववीचिचलनाल्यमिवैकमेव ॥ ६२ ॥

नादित्यन्तारसंपादितो ब्रह्माकारवेग एव जयति जगदाकारचिद्विलासवेगम् । किंच । सत्यासत्यगोचरसंविदोः सत्यगोचराणां प्राबल्यदर्शनात्सत्या ब्रह्माकारसंविद एवैनात्मसात् आत्माधीनं कुर्वन्ति । यथा अम्भोधिगामिनी महासरित्स्वमितिताः क्षुद्रसरितः स्वाधीनवृत्ताः करोति तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥ अस्तु ब्रह्माकारतायास्तीव्रवेगत्वे जयो यदा तु मन्दमध्यमाधिकाराचित्ताप्रतिष्ठितं बिच्छिद्य बिच्छिद्य ब्रह्माकारतोदयो बाह्याकारतोदयश्च तदा समत्वान्नकतरजयं प्रत्याशेयतां शङ्क्याह—ये इति । येऽधिकारिण उक्तोभयाकारे समाः समवेगास्ते न तथैवावतिष्ठन्ते किंतु अत्र उक्ताकारद्वयमध्ये यावदेको ब्रह्माकारः प्रतिष्ठितः सन् जयति उत्कर्षकाष्टं गच्छति द्वितीयः सबाह्याकारश्च निमज्जति तावद्यतन्ते ध्रुवणाद्यावृत्तिलक्षणं यत्नं कुर्वन्ति । तथा च तेषामप्यभ्यासकमात्मीयवेगोदयेनेतरजयसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ एवं प्राप्तं क्रिकानिमोक्षप्रसन्ननिरासमुपपाद्य प्रभुतं प्रतिजीवं समविषमसर्गवैचित्र्यमेवावलम्ब्याह—जायमानेष्वित्यादिना । औपाधिकपरिच्छेदद्वारापान्तरमाणुकणं जीवजातं प्रति एवं उक्तप्रकारेषु समविषमेषु सर्गसहस्रेषु भ्रान्त्या जायमानेषु वर्तमानेषु नश्यत्सु च परमार्थतो न किञ्चित्केनचिज्जावकणेन भावतापि प्राप्तं केनचिदुदासीनेनापि स्थितं न प्राप्तम् । अवस्तुनः प्राप्त्यप्राप्त्युभयायोग्यत्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ दृष्टिवर्जितो विवेकदृष्टिशून्यः । अवश्यंभावां बोधः अधिष्ठानात्मसाक्षात्कारो यस्य तथाविधस्तु सन् प्रागनुभूतोऽयसन्मयोऽलीकसदृशः ॥ ५९ ॥ शुद्धदृष्ट्या प्रपञ्चस्यापुत्रकसलमुक्ता मायाशबलदृश्याह—पत्रेति ॥ ६० ॥ जीवदृशापि आबोधं भिन्नरूपमपि बोधे पुनर्विस्मृतिहेलज्ञानाभावादेकमेवावतिष्ठत इत्याह—मात्रेति ॥ ६१ ॥ मायावभासकत्वप्रयुक्ते नानात्वेऽपि शुद्धस्य न वास्तवैकस्य स्थितिविरोध इत्याशयेनोपसंहरति—क्षप्येति । तमः प्रकाशयति साक्षिभावि-

अहंत्वमित्यादिजगत्स्वरूपा
विशुद्धबोधैकविभा विभाति ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपत्तिप्रकरणे लीलो० प्रयोजनवर्णनं नाम षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

आकाशकोशे निजशून्यतेष
द्वैतैक्यसंकल्पविकल्पनाच्च ॥ ६३ ॥

एकषष्ठितमः सर्गः ६१

श्रीराम उवाच ।

अहं जगदिति भ्रान्तिः परस्मात्कारणं विना ।
यथोदेति तथा ब्रह्मभूयः कथय साधु मे ॥ १ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

समस्ताः समतैवान्ताः संविद्रो बुध्यते यतः ।
सर्वथा सर्वदा सर्वे सर्वात्मकमजस्ततः ॥ २ ॥
सर्वा हि शब्दार्थदृशो ब्रह्मैवैताः पृथङ्ग तत् ।
सर्वार्थशब्दार्थकला रूपमासां न विद्यते ॥ ३ ॥

कटकत्वं पृथग्धेनस्तत्कटकत्वं पृथग्जलात् ।

यथा न संभवत्येवं न जगत्पृथग्गीश्वरात् ॥ ४ ॥

एष एव जगद्रूपं जगद्रूपं तु नेश्वरे ।

हेमैव कटकादित्वं कटकत्वं न हेमनि ॥ ५ ॥

यथावयविनो रूपमनेकावयवात्मकम् ।

तथाऽनवयवायास्तु चितः सर्वात्मकं च यत् ॥ ६ ॥

यत्तुल्यकालमखिलं तन्मात्रावेदनं परे ।

अन्तस्थं तदिदं भाति जगदित्यहमित्यपि ॥ ७ ॥

नेति तमःप्रकाशं तथाविधं सत् । दिक्कालरूपयि परमार्थतः
सदा शुद्धम् । शून्यौ सर्वविकारोदयास्तमयो यत्र तथाविधमा-
त्मवस्तु आयन्तमध्यरहितं सदेकमेव स्थितम् । यथा अच्छं
निर्मलमम्बु सौम्यस्लाह्यं वीचिवलनाह्यं वा अम्बुस्वरूपं कल्पयादे-
कमेव तद्वदित्यर्थः ॥ ६२ ॥ विशुद्धबोधैकरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूप-
भूता विभा प्रकाश एव द्वैतैक्यगोचरसंकल्पविकल्पनरूपान्मनसो
निमित्तात्कारणात्समूलभूताविद्याकामकर्मवासनादिवशाच्चाहममे-
स्याद्यध्यस्तजगत्स्वरूपा विभाति । यथा आकाशलक्षणं कोशे
निजा शून्यतैव तलमालिन्यमौक्तिककेशोड्ककटाहाद्याकारतया
भाति तद्वदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणता-
त्पर्यप्रकाशे उपत्तिप्रकरणे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

प्रयोजनप्रसिद्धयर्थं वैराग्यार्थं च संसृतेः ।

असारवससत्त्वं च युक्तिभेदेन वर्ण्यते ॥ १ ॥

अनहंभूतदेहादीं अहंभावकारणं विनाप्यहमिति भ्रान्तिः पर-
माणुक्षणेदरे वैपुल्यचिरभावलक्षणजगत्संनिवेशकारणं विनापि
जगदिति भ्रान्तिर्यथा यादृशकल्पनाक्रमेण यादृशोपपत्त्या चोद्वेति
तथा कथयेत्यर्थः । ननु 'महाकल्पान्तमर्गादीं चिन्स्वभावमिदं
वपुः' इत्यादिना प्राक्कथितमेवेदं कथं पुनः पृच्छयति तत्राह—
भूय इति । साधु यामिरूपपत्तिभिर्गुणवमाराहति तादृशोप-
त्तिपरिकृतं यथा म्यात्तथा कथयेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सर्वभ्रा-
न्तीनां संविदन्तःप्रथमानुभवमेव मुख्योपपत्तिरिति प्रथमं श्रीव-
सिष्ठ उवाच—ममस्ता इति । यतः अस्मां बोद्धा सर्वथा सर्वप्र-
काशः समस्ताः भ्रान्तीः सावयवः स्वरूपचैतन्यस्यैव आत्मा
अन्तर्निविष्टाः सर्वदा बुध्यन्ते न कदाचिदपि काश्चिदपि तद्-
हिर्भूताः ततः सर्वे सवात्मक सा च ममनैव । नहि सर्वस्य
सर्वात्मकत्वे वैषम्यं परिशिष्यते । नहि तदभावे जन्मादिवि-
क्रिया उपपद्यन्त इत्यजः परमार्थमेव वस्तुनोऽस्तीति जग-

भ्रान्तिः कारणं विनैवेति यदुक्तं तदुपपन्नमित्यर्थः ॥ २ ॥
ननु चैतन्यान्तवृत्त्यमानत्वमात्रेण कथं सर्वस्य सर्वात्मतासिद्धिः ।
एकचित्तादारम्यस्फुरणदिति चेन्न । विभिन्नविषयतादात्म्याद्वद-
ज्ञानं पटज्ञानमिति चितोऽपि भेदानुभवेन भिन्नत्वादित्याश-
ङ्क्याह—सर्वा हीनि । न चितो भेदो यतः सर्वाः शब्दानामर्थानां
च दृशो बोधा ब्रह्मैव । नहि ब्रह्मानिरीकृतिद्वानुरस्ति । विष-
यभेदोपरागाद्वि चित्तभेदो विभाव्यते विषयनिष्कर्षे तु तच्छि-
द्रपात्रं पृथक् न भिद्यत इत्यर्थः । ननु विषयाकारतानुभवाद्वि-
षयवद्भेदः किं स्यात्तत्राह—सर्वाधीनि । सर्वं ये अध्यन्ते ह-
त्यर्था विषयभूताः शब्दादीनांस्त्वकलासांश्च भूतं यत्पृथुवुप्रोदरा-
काररूपं तदामो दृशां न विद्यते । चिति जडाकारसत्त्वे उपप-
त्त्यभावात् । यस्त्वनुभूयते आकारः स घृतेऽवेति भावः ॥ ३ ॥
एवं चिद्वेदे निरस्ते जटभेदोऽपि तदपृथक्सत्तास्फूर्तिकत्वाभिर-
सितुं शक्य इति सदृष्टान्तमाह—कटकत्वमिति ॥ ४ ॥ तथापि
कथं कारणं विनोत्पन्नाभिन्युक्तरूपपत्तिश्चित्त एव कनकवत्कारण-
त्वात्तत्राह—एष एवेति । सति हि जगत्सत्त्वाद्भेदं तत्प्रति कार-
णता स्यादित्यन्ताभेदे तु चितो न कारणत्वमित्यर्थः । नहि किं
जगद्रूपमेव ब्रह्म नेत्याह—जगद्रूपं स्थिति । नहि विवर्तः पृथक्
सन्नित्याशयः । एव च कटककुण्डलादयोऽपि हेमात्मकब्रह्मविषयी
एवेत्याशयेनाह—हेमैवेति ॥ ५ ॥ नन्वेकस्यानेकारणताविरोध-
इत्याशङ्क्य यत्र सममत्ताकैरप्यनेकवयवैरकस्यावयविनः सम-
सत्ताकं तादात्म्यं लोके न विरुद्धं तत्र किं वाच्यं कल्पितैरनेकै-
वास्तवं ब्रह्मैक्यमविरुद्धमितीत्याशयेनाह—यथेति । किंचैकाम्ये
मवेत्य सर्वात्मनात्मा नादेनैकत्वापगमादप्यविरोध इत्याशयेनाह—
सर्वात्मकं चेति ॥ ६ ॥ किं नहि सर्वाणुभवसिद्धे जगदित्यह-
मिति च नानात्वं तत्राह—यदिति । परे ब्रह्मणि सर्वप्राणिना-
मन्तस्थं तुल्यकालं यद्ब्रह्मात्रस्वरूपस्यावेदनमज्ञानं तदेव ज-

लेखीधानां यथा भेदसंनिवेशः शिलोदरे ।
 तथानम्यज्जगदहं चेत्यन्तश्चिद्वने घनम् ॥ ८ ॥
 स्थितास्तारङ्गाः सलिले यथान्तरतरङ्गिते ।
 सृष्टिशब्दार्थरहितास्तथान्तः सृष्टयः परे ॥ ९ ॥
 न सर्गे तिष्ठति परं सर्गस्तिष्ठति नो परे ।
 अवयवावयवविषयस्त्तानवयवैस्तयोः ॥ १० ॥
 चिद्रूपेण स्वसंविस्था स्वचिन्मात्रं विभाव्यते ।
 स्वमेव रूपद्वयं घातेन स्पन्दनं यथा ॥ ११ ॥
 तत्कालमेष शब्दानुश्लिष्टमत्काररूपधृक् ।
 चेत्यते स्वमिवैवान्तः संकल्प इव चेतसा ॥ १२ ॥
 तदेवानिलतां वेत्ति निजसत्तात्मिकां स्वयम् ।
 अन्तर्गतस्पर्शरसां पवनस्पन्दतामिव ॥ १३ ॥
 तदेवाभासतामेति निजसत्तात्मिकां स्वयम् ।
 कोशस्थितालोकलवां तेजः प्रकटतामिव ॥ १४ ॥
 तदेवं जलतां याति निजसत्तात्मिकां स्वयम् ।

अन्तःस्थितास्वादलवां सलिलं द्रवतामिव ॥ १५ ॥
 तदेवावनितां वेत्ति स्वचिन्मात्रात्मतामयीम् ।
 अन्तःस्थगन्धतन्मात्रामुर्वी स्थैर्यकलामिव ॥ १६ ॥
 तुल्यकालनिमेषांशलक्षभागप्रतीति यत् ।
 निजं विदः प्रकचनं तत्सर्गाधिपरम्परा ॥ १७ ॥
 शुद्धं सकृत्प्रभातान्तर्दृश्यमध्यमनामयम् ।
 उदयास्तमयोन्मुक्तं ब्रह्म तिष्ठत्यनिष्ठितम् ॥ १८ ॥
 बुद्धं सद्रूपवर्गं तत्सर्गमपि सत्समम् ।
 भवुद्धं सर्गरूपात्तम विस्सर्गमपि तत्सदा ॥ १९ ॥
 चिद्ब्रह्म यद्यथा येन बुध्यते स्वात्मनात्मनि ।
 तत्तत्तथानुभवति सर्वं सर्वाङ्गशक्तिमत् ॥ २० ॥
 तत्सत्यं चिद्विलासत्वाभित्यानुभवरूपतः ।
 तदसत्यं मनःपट्टात्सर्वाख्यानिगतं यतः ॥ २१ ॥
 यथैतत्सरणं वायौ तथा सर्गः स्थितः परे ।
 असत्कल्पेऽपि संकल्पः सत्येऽसत्य इवापि च २२

गदित्वहमिति नानात्वेन भातीत्यर्थः ॥ ७ ॥ लेखाः राजयः यथा
 स्फटिकशिलोदरे अभेदेपि वनलेखाधानां प्रतिबिम्बानां सं-
 निवेशोऽविरुद्धस्तद्द्रवापीत्याह—लेखाधानांमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥
 ननु लीनास्तारङ्गा यथा महाजले अवयवभावेन तिष्ठन्ति अव-
 यवी वा समवायेनावयवेषु तिष्ठति किं तद्वद्वह्नि जगत्स्थिति-
 र्नेत्याह—नेति । वस्तुनस्तु अवयवावयविनोरप्यन्योन्याधारता
 नोपपत्तिमतीत्याह—सत्तेति । तथाहि । अवयवेषु तिष्ठन्व-
 यवी किंप्रत्ययवयवं कार्त्तव्यं तिष्ठत्युतावयवैः । आद्यं प्रत्ययवयव-
 मवयविनानात्वापत्तिः । गोः कर्णादिप्रदेशेऽपि कृन्वा गौरस्तांति
 दोहनादिकार्यापत्तिः । अवयवविभेदोऽवयवविनो जातिवन्ना-
 शानापत्तिश्च । द्वितीये तु अनवस्थया अनन्तावयवत्वे मरुम-
 र्षपथोस्तुल्यपरिमाणापत्तिः । एवमवयवत्रा आध्यवयवार्त्तानि किमे-
 कदेशे तिष्ठयुरुत कृन्ते । आद्येऽनवस्थया । द्वितीये अवयवान्तर-
 स्यासमावेशादद्वयस्यावयवत्वायोगात्सर्वद्रव्याणां निरवयवत्वाप-
 त्तिरिति तयोरवयवावयविनोरनवयवैरेव सत्ता पर्यवस्यतीत्यर्थः
 ॥ १० ॥ दृष्टसृष्ट्युपपादनक्रमेणापि जगतश्चिद्वदनन्यस्वमनुभाव-
 यिष्यन् निष्क्रियस्यापि चैतन्यस्याविवान्तःप्रतिफलनान्यथा
 स्वविभावनं प्रथममाह—चिद्रूपेण । परमार्थचिद्रूपेण ब्रह्मणा
 प्रथममविद्याप्रतिफलनया दर्पणप्रतिहतनयनेन मुक्तमिव स्वसं-
 विस्था स्वचिन्मात्ररूपात्मकप्रपञ्चस्य हृदयं रहस्यभूतमज्ञानावृत्तं
 स्वमेव विभाव्यते कल्प्यते । एवकारः प्राक्तनपारमार्थिकस्वरूप-
 विस्मरणद्योतनार्थः ॥ ११ ॥ तदानीमेव कारणं लीनस्य शब्द-
 तन्मात्रस्याकाशात्मना आधिभाव इत्याह—तत्कालमिति ।
 शब्ददानः शब्दतन्मात्रम् । चिच्चमत्कारः सर्वशक्तिमन्मायासंवलनं
 तद्रूपधृक् ब्रह्म खं चिद्रूपमिव चेत्यते सत्त्वाकाशोऽपत्तिरिति भावः
 ॥ १२ ॥ तत्रैवाकाशभूतं ब्रह्म अन्तर्गतस्पर्शरसां स्वान्तर्हन्मिषितस्य-
 र्शतन्मात्रसंस्कारां स्वयं स्वात्मन्यनिलतां वेत्ति अनुभवति । यथा
 स्थिरपवनः काले स्पन्दतामनुभवति तद्वत् ॥ १३ ॥ तद्वत्त्वा-

न्मात्रापन्नं ब्रह्मव । आभासतां तेजस्ताम् । कोशे गर्भे स्थित
 आलोकलवो रूपतन्मात्रं यस्यास्तथाविधाम् ॥ १४ ॥ तत्तेजो-
 भूतं ब्रह्मव । आस्वादलवो रसतन्मात्रम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ननु
 चक्षुरन्मेषक्षणे दृष्टिन्येव जगद्भानात्रात्रायमारोपक्रमो विभा-
 व्यत इति कथं दृष्टसृष्ट्युपपत्तिस्तत्राह—तुल्यकालेति । ईदृशोऽयं
 चित्तश्चमत्कारो यन्तुल्ये तुलया संमिते इव दुर्लक्ष्ये इति यावत् ।
 निमेषांशस्य लक्षतमभागे प्रतीतिर्यस्य तादृशमपि विदो जग-
 दाकारप्रकचनं तत्कल्पकोटिर्वस्तुतत्कालानां सर्गाधानां परंपरा
 भवति । तथाच चित्प्रकचनं कालपरिच्छेद्यतत्तन्मिषांशलक्षतम-
 भारोपः कल्पकोट्यारोपो वा मायिको न वस्तुनो विरुध्यत इति
 क्रमकल्पनोपपत्तिरित्यर्थः ॥ १७ ॥ यद्धि अशुद्धं जडं देशकालतः
 परिच्छिन्नं सद्योपमाद्यन्तवत् काले निष्ठितं तत्कालेन परिच्छिद्यते
 ब्रह्म तु न तथेत्याह—शुद्धमिति । सकृत्प्रभातं न पुनः पुनः
 विच्छिद्य प्रभातं नित्यस्यप्रकाशमिति यावत् । अन्तर्गता दृश्याः
 सर्गा मध्याः प्रलयश्च यस्य तत् । आन्तर्गते अनाधारम् ॥ १८ ॥
 ननु यद्यन्तर्दृश्यमर्थं तत्र तर्हि ससर्गं सप्रलयं वा नैकरूपापवर्गो
 भविष्यतीति तत्राह—बुद्ध गदिति । सन् परमार्थसत्यम् । समं
 वैषम्यग्राहितम् । विसर्ग परमार्थतः समंशस्यमपि ॥ १९ ॥
 यथायथा बोद्धव्यं यथेन यथानथा तत्तत्प्रकारविशिष्टं तत्तद्ब्रह्म
 आत्मानं भवति तत्तदाकारं मायया धत्त इत्यर्थः । नु इति
 खन्वर्थः । यतः सर्वाङ्गशक्तिमन्मायांनुगुणमायाशक्तिमदित्यर्थः
 ॥ २० ॥ जगदापि शास्त्रार्थांचिद्विलासदृश्या दृष्ट परमार्थसत्ये
 ब्रह्मेव । ब्रह्मापि धार्मिगुणचक्षुर्गदिमनःपट्टजन्यदृश्या दृष्टमनु-
 जगदेवेत्याह—तत्तत्त्वमिति । मत्स्यस्य कुन्तीऽगच्छता तत्राह—
 गर्वाभ्या इति । यतः सर्वाभ्याः सर्वाणि नामानि निरंतरं गतं
 प्राप्सुम् । नाहं बागनोवगम्य ततोऽग्रे रूपं राखं भविष्यतीति-
 त्यर्थः । 'सर्वार्थातिगतम्' इति पाठे सर्वान् अर्थान् अतितरं
 गतं व्याप्तं तद्रूपापन्नं यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ यथा बायां सरणं प्राक्स-

अन्यरूपा यथानन्या तेजस्यालोकतोदरे ।
 तथा ब्रह्मणि विश्वधीः सत्यासत्यात्मिका चिति २३
 अनुत्कीर्णा यथा पङ्के पुत्रिका चाथ दारुणि ।
 यथा वर्णा मवीकलके तथा सर्गाः स्थिताः परे ॥ २४
 अनन्यान्येव कचति ब्रह्मतत्त्वमरुस्थले ।
 असत्यात्मनि सत्येव त्रिजगन्मुगत्तुणिका ॥ २५ ॥
 ब्रह्मणा चिन्मयेनात्मा सर्गोन्मैव विभाव्यते ।
 न भाव्यते चानन्यत्वाद्बीजेनान्तरिव दुमः ॥ २६ ॥
 यथा क्षीरस्य माधुर्यं तीक्ष्णत्वं मरिचस्य च ।
 द्रवत्वं पयसश्चैव स्पन्दनं पवनस्य च ॥ २७ ॥
 स्थितोऽनन्यो यथान्यः सन्नास्ति तत्र तथात्मनि ।
 सर्गो निर्गलचिद्रूपः परमात्मात्मरूपभृत् ॥ २८ ॥
 कचनं ब्रह्मरक्तस्य जगदित्येव यन्स्थितम् ।
 तदकारणकं यस्मात्तेन न व्यतिरिच्यते ॥ २९ ॥
 वासना चित्तजीवादिवेदनं वेदनोदितम् ।
 नोदेत्यवेदनादेव यतनादेव पौरुषात् ॥ ३० ॥
 नास्तमेति न चोदेति क्वचित्किञ्चित्कदाचन ।
 सर्वं शान्तमजं ब्रह्म चिद्धनं सुशिलाग्रनम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे उपनिषत्प्रकरणे लीलो० जगत्स्वरूपणं नामकपठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

पराणुं प्रति सर्गौघाभिस्ताम्रान्तिसहस्रशः ।
 तेष्वप्यणावणावन्तः कैवात्रावासनां कथम् ॥ ३२ ॥
 यथा जलान्त ऊर्म्याघा गुसागुताश्च शक्यः ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताद्यास्तथा जीवेऽन्तरास्थिताः ॥ ३३ ॥
 जाता चेदरतिर्जन्तोर्भोगान्प्रति मनागपि ।
 तदसौ तावतेवौघैः पदं प्राप्त इति श्रुतिः ॥ ३४ ॥
 यतो यतो विरज्यते ततस्ततो विमुच्यते ।
 अतोऽहमित्यसंविद्वक् एति जन्मसंविदम् ॥ ३५ ॥
 चितिं परापरांमजामरूपिकामनामिकाम् ।
 चराचराधराऽमयीं चिदन्ति ये जयन्ति ते ॥ ३६ ॥
 परे चितिः स्वप्रकटाद्वितीया-
 स्वावर्तलेखेव जले द्रवान्तः ।
 साहं तयेमानि जगन्ति धत्ते
 न सन्ति नासन्ति परात्मकानि ॥ ३७ ॥
 अहंमयी पञ्चजभावना चित्
 संकल्पभेदाद्वितनोति विश्वम् ।
 अन्तर्मुखैवानुभवत्यनन्त-
 निमेषकोट्यंशविधौ युगान्तम् ॥ ३८ ॥

रणादसत्कल्पेऽपि अविर्भावात्मकत्पम् । सरणकाले वायोः म-
 त्वावगमात्सत्यं स्थैर्यमात्रादसत्यमिव । तथा सर्गोऽपि अमत्कल्पे-
 ऽपि मूलाह्वाने अधिष्ठानसत्तया मत्कल्पः । सत्येऽप्यधिष्ठाने अमत्य-
 मायात्मकत्वादसत्य इवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तथाच दृष्टिभेदेन मत्या-
 सत्यात्मत्वं विश्वस्येत्याह—अन्यरूपेति । आलोकता भास्वराता ।
 अन्यरूपेण दृष्टा असत्या अनन्यरूपेण दृष्टा सत्या स्थितेत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ स्वप्नजाग्रदुपादानसौषुप्त्यामदृष्टान्तावाधौ विश्वसर्गो-
 पादानब्रह्मदृष्टान्तस्तृतीयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ चिन्मयेन प्रान्त्या
 विदाभासलक्षणजीवभूतेन । तत्त्वदृशा तु परब्रह्मानन्यत्वात्
 भाव्यते ॥ २६ ॥ २७ ॥ अनन्यः सन् स्थितः । अन्यः स-
 न्नास्ति असन्नित्यर्थः । निर्गलतीति निर्गलः प्रवर्लानमात्रश्चिद्रूपः
 सन् परमात्ममात्रपरिशिष्टस्वरूपवृद्धित्यर्थः ॥ २८ ॥ अकारणो-
 न्यन्नत्वमुपपादितमुपसंहरति—कचनमिति । यस्मात्तेन ब्रह्मणा
 न व्यतिरिच्यते तत्सत्त्वादकारणकमित्यर्थः ॥ २९ ॥ यद्यकारणकं
 तर्ह्यजातमेवेति कथं तद्वेदनानुभवस्तत्राह—वासनेति ।
 वासना चित्तजीवादेर्यद्वेदनमनुभवस्तद्वेद्यतेऽनेनेति वेदनं मनस्त-
 स्मादुदितम् । कस्तर्हि तदनुदये उपायस्तमाह—नोदेतीति ।
 अवेदान्मनोनोनाशान् । तच्च कस्मात्तत्राह—यतनादेवेति ।
 ज्ञानयोगदृढाभ्यासलक्षणात्पुरुषपञ्चादित्यर्थः ॥ ३० ॥ कीदृशः
 स ज्ञानयोगस्तमभिनीयाह—नास्तमेतीति ॥ ३१ ॥ सति चित्ते
 परमाण्वदरेऽपि सर्गपरम्परा दुर्बारेत्याह—पराणुं प्रतीति । अत्र
 अण्वन्तः सर्गौघस्य आवसतिरावासना । प्यन्ताह्मावे युच

समावेशेन स्थितिः केव कथं वा । न कापि न कथंचिदपि युक्तेति
 मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अनिर्यचनीयमायाशक्तिरूपेणावस्थानं तु
 ऊर्म्यादिदृष्टान्तेऽपि सममित्याह—यथेति ॥ ३३ ॥ तादृशपुरुष-
 यत्ने च वैराग्यं हेतुरित्याशयेन श्रुतिमुदाहरति—जाता चेदिति ।
 तथा अन्यापि । 'कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जा-
 यते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वं प्रविली-
 यन्ति कामाः' इति ॥ ३४ ॥ स्मृतिमधुदाहरति—यत इति ।
 'निवर्तनाद्वि सर्वतो न वेति दुःखमण्वपि' इति स्मृतिशेषो
 बोध्यः । अतो ज्ञानवैराग्यदाढ्यादहमिति देहादिकमसंविदन्न-
 पदयन् को जन्मसंविदं जननमरणप्रान्तिमेति प्राप्नोति । न क-
 थित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेव ज्ञानं तत्त्वंपदार्थोऽखण्डैक्यगोचरं दर्श-
 यति—चित्तिमिति । परामीश्वरचैतन्यात्मिकामपरां जीवचैतन्या-
 त्मिकां च चितिं कमापरांमनामिकामरूपिकां नामरूपात्मक-
 जगत्कल्पनोपाधिश्चान्यामपरां तु चराचरदेहादिलक्षणां ये अधरा
 निकृष्टोपाधयस्तन्मयताशून्याम् । मयङ्मतेन नन्मससे अचरा-
 चराधरमयीमिति वक्तव्यं नञो मयटः प्राङ्निवेशश्चान्दसः ।
 तथाच शोधितत्वंपदलक्ष्यार्थभूतामत्रां जन्मादिविकारशून्यां
 चित्तिमखण्डां ये गुरुशान्त्र्यानुभवेर्विदन्ति ते जयन्ति संसा-
 रमित्यर्थः । चराचरामिका अधरा यास्तनवस्तन्मयीं तत्प्रायां
 जीवभूतामनामिकामरूपिकां च ये विदुरिति वा ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 व्यष्टाविव समष्टाविव्यष्टारसंकल्पोभयवशादेव स्वान्तःसंसारक-
 ल्पनेति दर्शयन्मुपसंहरति—अहंमयीति । समष्टौ व्यष्ट्येक्षया

एतैरित्यत्यादिमहाविलासै-

ब्रह्मैव विस्फूर्जति सर्वगात्म ।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे ली० दैवशब्दार्थनिरूपणं नाम द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

तृणादिष्वल्लीतरुगुलमजालैः

सत्सेव तोयस्य धरान्तरस्था ॥ ३३ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ६३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यदेतद्ब्रह्मतत्त्वं सर्वथा सर्वदैव सर्वत एव सर्व-
शक्ति सर्वाकारं सर्वैश्वरं सर्वगं सर्वमेवेति ॥ १ ॥

एष त्वात्मा सर्वशक्तित्वाच्च क्वचिच्छिच्छक्तिः प्र-
कटयति क्वचिच्छान्तिं क्वचिज्जडशक्तिं क्वचिदुल्ला-
सं क्वचित्किञ्चिन्न किञ्चित्प्रकटयति ॥ २ ॥

यत्र यदा यदेवासौ यथा भावयति तत्र तदा
तदेवासौ प्रपश्यति ॥ ३ ॥

सर्वशक्तेर्हि या यैव यथोदेति तथैव सा ॥ ४ ॥

तदास्ति शक्तिर्नानारूपिणी सा स्वभावत इमाः
शक्तयोऽयमात्मेति ॥ ५ ॥

एवं विकल्पजालं व्यवहारार्थं धीमद्भिः परिक-

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे

लिप्तं लोके नत्वात्मनि विद्यते भेदः ॥ ६ ॥

यथोर्मितरङ्गपयसां सागरे कटकङ्कदकेयूरैर्वा
हेम्नः अवयवावयविनोः संविन्कालपनिकी द्विता न
वास्तवी ॥ ७ ॥

यथा यश्चेत्यते हि तथैव तत्र बाह्यतो नान्तरत-
श्चेत्तत्समुदेति हि ॥ ८ ॥

सर्वान्मन्वान्समाभासं क्वचिर्किञ्चिन्प्रपश्यति ॥ ९ ॥
सर्वाकारमयं ब्रह्मैवेदं तत् मिथ्याज्ञानवद्भिः
शक्तिशक्तिमत्त्वे अवयवावयविरूपे कल्पिते न पार-
मार्थिके ॥ १० ॥

सद्भा भवन्वसद्भा चिद्यत्संकल्पयत्यभिनिविशति
तत्तत्प्रपश्यति सकला तत्सद्ब्रह्मैव चिद्भाति ॥ ११ ॥

लीलो० चित्तविकारो नाम त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

परिणम्यते स्थिरीभूयते तदेव परमशुद्धाख्यं पदं 'सा काष्ठा सा
परा गतिः' इति ध्रुतिप्रसिद्धा परमागतिरिति तत्तस्मान्प्राप्तैवेत्यर्थः
॥ ३२ ॥ एतैरुक्तप्रकारमैहद्भिरप्रतिहतेर्विलासैर्ब्रह्मैव धरान्तर-
स्था तोयस्य सत्ताद्रवता तृणकुशाकाशादिभेदैर्यल्लोतरुगुलमजाला-
दिभावैश्च यथा विस्फूर्जति स्फुरति तथा विस्फूर्जतीत्यर्थः ॥ ३३
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

विस्फूर्जति यथा ब्रह्म सर्वतः सर्वरूपतः ।

मायाशक्तिविलासेन तथात्र प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

नित्यादिविलासैर्ब्रह्मैव विस्फूर्जतीत्युक्तं तत्कस्य हेतोस्तत्राह
—यदेतदिति । यद्यत एतन्मायाशब्दलं ब्रह्मतत्त्वं सर्वथा सर्वव-
स्तुतः, सर्वदैव कालतः, सर्वत एव देशतश्च, सर्वशक्तिसर्वभाव-
समर्थमतएव सर्वाकारम्, सर्वज्ञतया सर्वं नियन्तुमीष्ट इति सर्व-
ेश्वरम् । विप्रकर्षताटस्थयोर्वारणाय सर्वगं सर्वमेवेति विशेषणे ।
इति अतो हेतोरित्यर्थः ॥ १ ॥ कुतो न विप्रकर्षताटस्थे तत्राह
—एष त्वात्मेति । स तर्हि सर्वं सर्वत्र प्रकटयेन्नेत्याह—क्वचि-
दिति । क्वचिदन्तःकरणोपाधौ जीवभावेन प्रवेशाच्चिच्छक्तिः
प्रकटयति, सात्विकोपाधौ शान्तिम्, तामसोपाधौ जडशक्तिम्,
राजसोपाधौ रागलोभप्रवृत्त्यागुल्लासम्, किञ्चिन्मिश्रितं गुणकार्य-
त्वाद्भिषेकतो दुर्बलम्, सुषुप्तिप्रलययोस्तु न किञ्चित्प्रकटयति
॥ २ ॥ तत्र चास्य सत्यसंकल्पतैव हेतुरित्याह—यत्रेति ॥ ३ ॥

शक्तीनामाविर्भावानुगुणैव स्थितिर्वैचित्र्यं चेत्याह—सर्वशक्ते-
रिति । यथैरनिवीप्सा ॥ ४ ॥ शक्तिशक्तिमद्भेदकल्पनेयं व्यवहारद-
शैव न परमार्थत इत्याह—इमा इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ नत्वात्मनि विद्यते
भेद इत्यत्राहं दृष्टान्तत्रयप्रदर्शनपरो यथेत्यादिर्न वास्तवीत्यन्तो
ग्रन्थः । संविन्कालपनिकी व्युत्पादकबुद्धिपतिकल्पिता द्विता भिदा
॥ ७ ॥ हि यन्मायद्यद्ब्रवादि यथा सर्पादिप्रकारेण चेत्यते बुध्यते
तत्तथैव विवर्ततो भवति न परमार्थतः । कुतः यत एतत्सर्पादि
रज्ज्वादेन बाह्यं समुदेति नाप्यन्तरतः ॥ ८ ॥ समाभासं सर्व-
साधारणप्रथारूपं साक्षिचैतन्यं भोजकाद्यष्टोद्भूदं क्वचिन्किञ्चिदेव
भ्रान्त्या प्रपश्यति न सर्वत्र नापि स्वरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥ पर-
मार्थतस्तु तत्तं विस्तृतमिदं सर्वाकारमयं ब्रह्मैव । तस्मिन् शक्ति-
विशिष्टं जगदवयवकं परमार्थतो ब्रह्म नेत्याह—मिथ्याज्ञानवद्भि-
रिति ॥ १० ॥ एवंच मिथ्याज्ञानोपहिता चिन्सन् शास्त्रानुगु-
णमसन् शास्त्रप्रतिकूलं वा यदेव कर्तव्यतया संकल्पयति तदभि-
निविशति तद्विषयं उद्युक्तं च भवतीत्यर्थः । अभिनिवेशेन च
तत्तदनु रूपं विहितं निषिद्धं वा कृत्वा फलभोगकालेऽपि तत्त-
त्प्रपश्यतीति आद्यसर्गसंकल्पमारभ्य भूतभौतिकदेहभोग्यादिसर्गेण
पुरुषभोगान्तसकलप्रपञ्चरूपा ब्रह्मचिदेव भाति विस्फूर्जति ना-
न्यदिति ॥ ११ ॥ चिद्भावश्चित्ता तस्या अविकारः सर्गार्थः ।
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ६४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

योयं सर्वगतो देवः परमात्मा महेश्वरः ।
स्वच्छः स्वानुभवानन्दस्वरूपोऽन्तादिवर्जितः ॥ १ ॥
एतस्यात्परमानन्दाच्छुद्धचिन्मात्ररूपिणः ।
जीवः संजायते पूर्वं स चित्तं चित्ततो जगत् ॥ २ ॥

श्रीराम उवाच ।

स्वानुभूतिप्रमाणेऽस्मिन्ब्रह्मणि ब्रह्मबृंहिते ।
कथं सत्तामवाप्नोति जीवको द्वैतवर्जिते ॥ ३ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

असदाभासमच्छात्म ब्रह्मास्तीह प्रवृंहितम् ।
बृहच्चिद्गैरववपुरानन्दाभिधमव्ययम् ॥ ४ ॥
तस्य यत्सममापूर्णं शुद्धं सन्मचिहितम् ।
तद्विदामप्यनिर्देश्यं तच्छान्तं परमं पदम् ॥ ५ ॥
तस्यैवोद्यदिवाशान्ति यत्सरवं संविदाम्भकम् ।
स्वभावान्स्पन्दनं तच्च जीवशब्देन कथ्यते ॥ ६ ॥
तत्रैमाः परमादर्शे चिद्योक्त्यनुभवान्मिकाः ।
असंख्याः प्रतिविम्बन्ति जगज्जालपरम्पराः ॥ ७ ॥
ब्रह्मणः स्फुरणं किञ्चिदवाताम्बुधेरिव ।

भोग्यस्य शक्तिर्वचिन्त्याद्याविर्भावो निरूपितः ।

भोक्तुर्जीवत्वसंपत्तिक्रमोऽत्र प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

॥ १ ॥ 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपं व्याकृन्वाणि' इति
श्रुतेर्नामरूपव्याकरणलक्षणजगत्समगत्पूर्वं जीवोपाधिलक्षणसमग्रव्य-
त्यया जीवः संजायते न एवोपाधिप्रधान्येन चित्तमित्युच्यते
॥ २ ॥ अखण्डाद्वितीयस्यप्रकाशे ब्रह्मणि सखण्डसद्वितीयजीव-
सत्तानुपपत्तिं रामः शङ्कते—स्वानुभूति । ब्रह्मणि ब्रह्मवादेव
बृंहिते निरतिशयापरिच्छेदलक्षणां बृद्धिं प्राप्ते । अन्यो जीवो
जीवकः सत्तां पृथग्निद्वयब्रह्मताविशेषिणीं पृथक्प्रज्ञां कथमवा-
प्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ गत्ये निरविद्यं ब्रह्मणि परमार्थेदशा न जी-
वसत्तामभवः साविद्ये तु तत्संभवो न विरुध्यत इति विभज्य
विवक्षुः प्रथममाधारणं न स्वल्पमाह—अर्गदिति । असन्त
आभासा द्वैतप्रत्यया यत्र । प्रवृंहितमित्यस्यैव विवरणं बृहच्चिद्गै-
रववपुरिति । अनात्मयोगिनां भोपणवाङ्मयं वपुः स्वरूपं यस्य ।
यथाहुर्बुद्धाः—'अभ्यर्थयोगो नभयं बुद्धेः सवेयोगिनाम् ।
योगिनो विभज्यत इत्यादभगे नयदर्शिनः' इति ॥ ४ ॥ आद्यं
दर्शयति—तस्येति ॥ ५ ॥ द्वितीयं दर्शयति—तस्येवेति ।
आशान्ति आभोगे उद्वयवीज्यवाद्युद्यदिव यद्वपुः तस्योपाधि-
स्वभावाद्यभ्यन्तनं चलनशक्त्यात्मकप्राणधारणम् ॥ ६ ॥ तत्रैव
सर्वनामरूपव्याकरणमित्याह—तत्रेति ॥ ७ ॥ जगद्विचित्र्यक-
ल्पनानुकूलक्रियाशक्तिप्रधानप्राणभाव एव जीवभावधित इत्यत्र

दीपस्येवाप्यवातस्य तं जीवं बिद्धि राघव ॥ ८ ॥
शान्तत्वापगमेच्छस्य मनाक्संवेदनात्मकम् ।
स्वाभाविकं यत्स्फुरणं चिद्योक्तः सोऽङ्ग जीवकः ९
यथा वातस्य चलनं कृशानोरुणता यथा ।
शीतता वा तुषारस्य तथा जीवत्वमात्मनः ॥ १० ॥
चिद्रूपस्यात्मतत्त्वस्य स्वाभाववशतः स्वयम् ।
मनाक्संवेदनमिव यत्तज्जीव इति स्मृतम् ॥ ११ ॥
तदेव घनसंविद्या यात्यहंतामनुकमात् ।
बह्व्यणुः स्वेन्धनाधिक्यात्स्नां प्रकाशकतामिव ॥ १२ ॥
यथा स्वतारकामार्गे व्योम्नः स्फुरति नीलिमा ।
शून्यस्याप्यस्य जीवस्य तथाहंभावभावना ॥ १३ ॥
जीवोऽहंकृतिमादत्ते संकल्पकलयेद्यथा ।
स्वयैतया घनतया नीलिमानमिवाम्बरम् ॥ १४ ॥
अहंभावो हि दिक्कालव्यवच्छेदी कृताकृतिः ।
स्वयं संकल्पवशतो वातस्पन्द इव स्फुरन् ॥ १५ ॥
संकल्पोन्मुखतां यातस्त्वहंकाराभिधः स्थितः ।
चित्तं जीवो मनो माया प्रकृतिश्चेति नामभिः ॥ १६ ॥
तत्संकल्पात्मकं चेतो भूततन्मात्रकल्पनम् ।
कुर्वन्ततो ब्रजत्येव संकल्पाद्याति पञ्चताम् ॥ १७ ॥

दृष्टान्तमाह—ब्रह्मण इति ॥ ८ ॥ अच्छस्य ब्रह्मणः प्राणाधी-
नचलनाध्यामे शान्तत्वस्य निष्क्रियत्वस्यापगमे निरोधाने सति
मनागत्परं यन्मवेदनं तदात्मकम् ॥ ९ ॥ तत्र जीवत्वमभोगे
जीवस्य स्वाभाविकमित्येवाह—यथेति ॥ १० ॥ स्वस्य अभा-
वनमभावोऽज्ञानं तद्वशतो मनाक्संवेदनं ज्ञानस्वरूपस्य परिच्छेद
इव यत्तत् ॥ ११ ॥ तस्याहंकारात्मकहृद्भावमाह—तदेवेति ।
घनसंविद्या वासनादार्ढ्येन । अहन्तां अहंकारताम् । बह्व्य-
णुप्रकणः स्वस्य उन्धनं दीपनं यद्वतनैलादि तदाधिक्यात्
॥ १२ ॥ स्वस्य द्रवृत्तारका कर्मानिकोपलक्षितं चक्षुस्तस्या मार्गे
अविषये भागे व्योम्नि प्रसृतं हि चक्षुर्वावहूरं गन्तुं शक्नोति ता-
वन्नोत्तिमानं न पश्यति । यत्र तु गन्वायं कुण्ठाभवति ततः
प्रसृति तस्या मार्गस्तत्र नैत्यशून्येऽपि नोत्तिमा स्फुरति तथा
अहन्ताशून्यस्याभ्यस्य जीवस्य स्वाविषये स्वात्मन्यहंभावभावने-
त्यर्थः ॥ १३ ॥ संकल्पकला पूर्वमेककल्पसंस्कारस्तथा इदया
उद्वुद्धया स्वया स्वाध्यायना एतया प्रत्यक्षया घनतया ज्ञिधेन्द्र-
नालशिलाकल्पया निषिद्धतया ॥ १४ ॥ दिक्कालव्यवच्छेदी
आत्मनो दैशिककालिकपरिच्छेदकारी । स्वयं संकल्पवशतः
कृतदेहाद्याकृतिः ॥ १५ ॥ अहंभावाध्यासमूलाधितादिभेदा
इत्याह—चित्तमित्यादिना । रोऽहंकारो रुद्रधितं विष्णुर्जीवो
ब्रह्मा तेषामेव क्रमान्मनो माया प्रकृतिरिति क्रियानामानि ॥ १६ ॥
तन्त्र संकल्पात्मकं चेतो ब्रह्मा संकल्पाद्भूततन्मात्रकल्पनां कु-

तन्मात्रपञ्चकाकारं चित्तं तेजःकणो भवेत् ।
 अजातजगति व्योम्नि तारका पेलवा यथा ॥ १८ ॥
 तेजःकणत्वमादसे चित्तं तन्मात्रकल्पनात् ।
 शनैः स्वस्मात्परिस्पन्दद्वीजमङ्कुरतामिव ॥ १९ ॥
 असौ तेजःकणोऽण्डाख्यः कल्पनात्कश्चिदण्डताम् ।
 प्रयास्यन्तः स्फुरद्ब्रह्मा जलमापिण्डतामिव ॥ २० ॥
 कश्चिद्वागिति देहादिकलनाद्याति देहताम् ।
 भ्रान्तित्वं तद्वत्द्रूपं गन्धर्वैश्च वस्तुपुरम् ॥ २१ ॥
 कश्चित्स्वावरतामेति कश्चिज्जगमतामपि ।
 कश्चिद्याति स्वचार्यादिरूपं संकल्पतः स्वतः ॥ २२ ॥
 सर्गादावादिजो देहो जीवः संकल्पसंभवः ।
 क्रमेण पद्मासाद्य वैरिञ्चं कुरुते जगत् ॥ २३ ॥
 आत्मभूकलनात्मासौ यस्संकल्पयति क्षणात् ।
 तस्वभाववशादेव जातमेव प्रपश्यति ॥ २४ ॥
 चित्स्वभावात्समायातं ब्रह्मत्वं सर्वकारणम् ।

संस्तुतौ कारणं पश्चात्कर्म निर्माय संस्थितम् ॥ २५ ॥
 चित्तं स्वभावात्स्फुरति चित्तः केन इवाम्भसः ।
 कर्मभिर्बध्यते पश्चाद्दिण्डीरमिव रज्जुभिः ॥ २६ ॥
 संकल्पः कलनाबीजं तदात्मैव हि जीवकः ।
 कर्म पश्चात्तनोत्युच्चैरुत्थायाकर्मतः क्रमात् ॥ २७ ॥
 क्रोडीकृताङ्कुरं पूर्वं जीवो धत्ते स्वजीवितम् ।
 पश्चाद्भ्रान्तान्त्वमायाति पत्राङ्कुरफलकर्मैः ॥ २८ ॥
 अन्ये ख एव ये जीवा एवमेवाकृतिं गताः ।
 पूर्वोत्पन्ने जगति ते यान्ति भूताभ्रयां स्थितिम् २९
 स्वकर्मभिस्ततो जन्ममृतिकारणतां गतैः ।
 प्रयान्त्यूर्ध्वमधस्ताद्वा कर्म चित्स्पन्द उच्यते ॥ ३० ॥
 चित्स्पन्दनं भवति कर्म तदेव दैवं
 चित्तं तदेव भवतीह शुभाशुभादि ।
 तस्माज्जगति भुवनानि भवन्ति पूर्वं
 भूत्वा निजाङ्गकुसुमानि तरोरिवाद्यात् ३१

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्यानोत्पत्तिबीजाङ्कुरनिर्णयो नाम चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

वैस्ततश्चेतनान्मकर्षावस्थानो व्रजति प्रच्यवत एव जटां प्रपञ्चनां
 च याति ॥ १७ ॥ तस्य पञ्चीकरणेन हेमाण्डप्रकृतितेजोभाव-
 माह—तन्मात्रेति । ब्रह्मभावदृष्ट्या अन्पत्वात्कण इत्युक्तम् ।
 पेलवा अस्फुटप्रकाशा ॥ १८ ॥ उक्तमेव स्पष्टमाह—तेजःकणत्व-
 मिति ॥ १९ ॥ तत्र पूर्वकल्पे विगडाग्नोपासनसंस्कृतस्य स्थूल-
 समष्टिचिराद्भावस्तदन्यस्य व्यष्टिस्थूलदेहाहंभावसंस्कारात्तद्भाव
 इति विशेषमाह—असावित्यादिना । कल्पनात्प्राक्तनोपास-
 नात्मकाण्डान्माहंभावकल्पनात् । तस्य गह सिद्धं चतुर्मुखो यस्ये-
 त्यर्थः । आपिण्डतां करकादिघनीभावम् ॥ २० ॥ कश्चिदनुपा-
 सकस्तु पुण्यकृत इति वक्ष्यमाणप्रकारेण दिव्यदेहादेः कल-
 नाङ्गाक् शीघ्रमेव देवादिदेहतां तत्र देहे अतद्रूपं अनहमि अहं-
 भावलक्षणभ्रान्तित्वं याति । गन्धर्वैश्चादर्थैर्वा देवैर्वस्तु पालितं
 पुरममरावत्यादि याति ॥ २१ ॥ कश्चिन्वापकृतु स्थावरताम् ।
 स्वचारिणः पक्षिणो रक्षःपिशाचादयश्च । आदिपदाज्जलचरा
 गृह्यन्ते ॥ २२ ॥ प्रथमजः सूक्ष्मदेहसमष्ट्युपाधिक एवात्मा
 विरिञ्चिजीवः स्वसंकल्पादण्डान्तर्गण्यजतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्य
 सत्यसंकल्पतायां पूर्वतनसत्यसंकल्पात्मभूतादात्मोपासना हेतु-
 रित्याशयेन विशिनष्टि—आत्मभूकलनामेति ॥ २४ ॥ प्रथा-
 न्तनोभयधर्मकस्य जगतश्चिदात्मा प्रथमं प्रथायां हेतुस्थलन-
 विकारादौ तु पश्चात्तनं कर्मत्याह—चित्स्वभावादिति । आद्यः

कारणशब्दो भावप्रधानः ॥ २५ ॥ उक्तमेव मूलतः स्फुट-
 यति—चित्तमिति । डिण्डीरं केनपिण्डो नाँकादिनिबन्धनरज्जु-
 भिर्बध्यते निरुध्यते न जलं तद्वच्चित्तमेव देहनिबन्धनं कर्मभि-
 र्बध्यते न चिदात्मेति भावः ॥ २६ ॥ लोकेऽपि संकल्पपूर्वकं
 कर्मणा घटादिरचनदर्शनादुक्तकर्मसिद्धिरित्याशयेनाह—संकल्प
 इति । अकर्मनः निष्कृत्यारम्भसंनिधानादिति यावत् ॥ २७ ॥
 पश्चात्तनैरपि कर्मभिः प्रायर्जावे बीजान्तरङ्कुरवद्भासनात्मना स्थि-
 तमेवाविक्रियते नापूर्वमित्याशयेनाह—क्रोडीकृताङ्कुरमिति ।
 यथा बीजस्थो जीवः पूर्वं क्रोडीकृतः सूक्ष्मतयान्तर्धृतः अङ्कुरो
 येन तथाविधं स्वजीवितं धत्ते पश्चात्त्वङ्कुरपत्रकाण्डशाखापल्लव-
 पुष्पफलकर्मनानात्वमायाति तथा हिरण्यगर्भाजोऽपीत्यर्थः
 ॥ २८ ॥ व्यष्टिर्जीवा अयैवमेव खं खास्मिन् वासनारमना
 स्थितामेवाकृतिं देहाद्याकारं गताः प्राप्ताः । एतावांस्तु विशेषः ।
 ते हिरण्यगर्भाजवसंकल्पापपूर्वोत्पन्ने जगति ब्रह्माण्डे मातापि-
 त्रादिरूपभूताभ्रयां प्राणिनिमित्तां स्थितिं देहलाभं यान्तीति ॥ २९ ॥
 कर्मशब्दं व्याचष्ट—चित्स्पन्द उच्यते इति ॥ ३० ॥ कर्मश-
 ब्दार्थमेव विवृण्वन् सर्गद्वयवर्णिनभोक्तृभोग्यसंगमुपसंहरति—
 चित्स्पन्दनमिति । तत्रोपनिजाज्ञानि शाखादानि कुसुमानि च
 यथा प्राग्भूत्वा पुनर्भवान्ति तथा आद्याकारणाद्व्यग्नः सका-
 शात्स्वाद्यैः स्पन्दनलक्षणाङ्गुभाशुभलक्षणाकर्मणो निमित्ताज्ज-
 गन्ति भोक्तृप्राणिकायास्तदाधारतद्भोग्यभुवनानि च पुनः-
 पुनर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्प-
 र्यप्रकाशोत्पत्तिप्रकरणे चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्ठितमः सर्गः ६५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

परस्मात्कारणादेव मनः प्रथममुत्थितम् ।
 मननात्मकमाभोगि तत्त्वमेव स्थितिं गतम् ॥ १ ॥
 भावाभावलसद्गोलं तेनायमवलोक्यते ।
 सर्गः सदसदाभासः पूर्वगन्ध इवेच्छया ॥ २ ॥
 न कश्चिद्विद्यते भेदो द्वैतैक्यकलनात्मकः ।
 ब्रह्मजीवमनोमायाकर्तृकर्मजगद्गुह्यम् ॥ ३ ॥
 अपारावारविस्तारसंविस्तलिलवल्गनैः ।
 चिदेकार्णव एवायं स्वयमात्मा विजृम्भते ॥ ४ ॥
 असत्यमस्यैवशात्सत्यं संप्रतिभासतः ।
 यथा स्वप्नस्तथा चित्तं जगत्सदसदात्मकम् ॥ ५ ॥
 न सन्नासन्न संजातश्चेतसो जगतो भ्रमः ।
 अथ धीसमवायानामिन्द्रजालमिवोन्मथितः ॥ ६ ॥
 दीर्घः स्वप्नः स्थितिं यातः संसाराख्यो मनोबलात् ।
 असम्यग्दर्शनात्स्याणाविद्य पुंस्त्रययो मुधा ॥ ७ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे बान्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे त्रिलोपाख्यानं जीवविचारो नाम पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अनात्मा लोकनाशितं चित्तत्वं नानुशोचति ।
 वेतालकल्पनाद्बाल इव संकल्पिते भये ॥ ८ ॥
 अनाख्यस्य स्वरूपस्य सर्वांशातिगतात्मनः ।
 चेत्योन्मुखतया चित्तं चित्ताज्जीवत्वकल्पनम् ॥ ९ ॥
 जीवत्वादप्यहंभावस्त्वहंभावाच्च चित्तता ।
 चित्तत्वादिन्द्रियादित्वं ततो देहादिविभ्रमाः ॥ १० ॥
 देहादिमोहतः स्वर्गनरकौ मोक्षबन्धने ।
 बीजाङ्कुरवदारम्भसंरुद्धे देहकर्मणोः ॥ ११ ॥
 द्वैतं यथा नास्ति चिदात्मजीवयो-
 स्तथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयोः ।
 यथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयो-
 स्तथैव भेदोऽस्ति न देहकर्मणोः ॥ १२ ॥
 कर्मैव देहो ननु देह एव
 चित्तं तदेवाहमितीह जीवः ।
 स जीव एवेश्वरचित्स आत्मा
 सर्वः शिवस्त्वेकपदोक्तमेतत् ॥ १३ ॥

मनसो भोग्यवर्गस्य भोक्तृमूलस्य चाधुना ।

विमृश्य तत्त्वं चिन्मात्रपरिदोषः प्रदर्श्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ सर्वकल्पनानां चिदनतिरेकं वक्तुं मूलभूतस्य मनस्य
 उत्पत्तिस्थित्योः कारणानन्त्यसत्ताकलात्तन्मात्रलमाह—परस्मा-
 दिति ॥ १ ॥ द्वैताभासस्य मनोधीनत्वमाह—भावाभावेति ।
 इदमिन्धं भवति इत्थं नेत्येवं भावाभावयोर्विषययोरुलसन्ती दो-
 लेव परिवृत्तिर्यस्येति पूर्वान्वयि । तेन चित्तेन पूर्वानुभूतो गन्धः
 स्मर्यमाणो यथा इच्छया मनोरथेनासन्नयवलोच्यते तद्वत् ॥ २ ॥
 तथाच मनःकल्पितो भेदो मनोऽपगमादपगच्छतीत्याह—न
 कश्चिदिति ॥ ३ ॥ भेदापगमे शिष्टमात्मस्वरूपं दर्शयति—अपा-
 रंति । संविद्भ्रमस्य मलिलस्य वल्गनैरपरिच्छेदेन प्रसारैः ॥ ४ ॥
 ननु चित्तजगतेर्बाधे कुतः सत्परिशेष इत्याशङ्क्य स्थिरास्थिरोभ-
 यसंवलितत्वेन जगतः सदसदात्मकत्वादस्थिरांशबाधे स्थि-
 रपरिशेषोपपत्तिरित्याशयेनाह—असत्यमिति । स्वप्ने अस्थि-
 रविषयांशबाधेऽपि स्थिरतद्गृहपरिशेषदर्शनात्तद्वित्यर्थः ॥ ५ ॥
 नवत्यन्तासतोऽपि न बाधो दृष्ट इत्याशङ्क्य तयोर्बाधयोग्याम-
 निर्वचनीयतामाह—न सदिति । ननु मिथ्यात्वे कथं बहूनामे-
 काकारता तत्राह—अथेति । अथेति तथापीत्यर्थः । तथापि

सामाजिकधीसमूहानामिन्द्रजालमायाधुच्छानामेकाकारताभ्रमव-
 द्बुद्धित इत्यर्थः ॥ ६ ॥ कुनस्तर्हि चिरकालस्थायितास्य तत्राह
 —दीर्घ इति । मनोबलात् मनःकृतमात्मिकबलात् ॥ ७ ॥ न-
 न्वात्मा स्वपूर्णानन्दभावप्रच्युतिहेतुं सर्वदुःखनिदानं स्वस्य मनो-
 भावमेव कुतो नानुशोचति तत्राह—अनात्मा लोकनादिति । न
 आत्मा लोकनमनात्मा लोकनमात्मविषयकमज्ञानं अनात्मनामालो-
 कनं दर्शनं च तस्मान्निमित्ताच्चित्तं चित्तभावमापन्नोऽप्यात्मा चि-
 त्तत्वं चित्तभावकृतानर्थं नानुशोचति यथा बालो वेतालकल्पना-
 द्रये सम्यक्कल्पितं सम्यक्किरुद्धे सति तदमिनिविष्टचित्तत्वात्तदेतुं
 वेतालकल्पनां नानुशोचति तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ तथाच चित्त-
 श्लेयोन्मुखत्वस्वभाव एवानर्थपरम्पगमूलमित्याह—अनाख्यस्ये-
 त्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ देहादौ मोहनोहंममेत्यभिमानतः
 ॥ ११ ॥ इयं सर्वाप्यनर्थपरंपरा जीवब्रह्मभेदभ्रममूलत्वात्तदैक्य-
 बोधेन तद्भ्रमबाधे बाध्यत इत्याशयेन भेदमपवदति—द्वैतमिति ।
 चिदात्मा ब्रह्मजीवश्च तयोर्द्वैतं भेदः ॥ १२ ॥ सकलशास्त्रविचा-
 ररहस्यमेकोत्तयैव संक्षिप्य स्फुटमाह—कर्मैवेति ॥ १३ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
 पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ६६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवमेकं परं वस्तु राम नानात्वमेत्यलम् ।
नानात्वमिष संजातं दीपाद्दीपशतं यथा ॥ १ ॥
यथाभूतमसद्रूपमात्मानं यदि पश्यति ।
विचार्यतेऽन्तस्तदनुभावहीनं न शोचति ॥ २ ॥
चित्तमात्रं नरस्तस्मिन् गते शान्तमिदं जगत् ।
उपानद्रूढपादस्य ननु चर्मास्तुतैव भूः ॥ ३ ॥
पत्रमात्रादृते नान्यत्कदल्या विद्यते यथा ।
भ्रममात्रादृते नान्यज्जगतो विद्यते तथा ॥ ४ ॥
जायते बालतामेति यौवनं वार्धकं ततः ।
मृतिं स्वर्गं च नरकं भ्रमाच्चेतो हि नृत्यति ॥ ५ ॥
चित्रित्रबुद्बुदोल्लासे स्वात्मनो व्यतिरेकिणि ।
यथा सुरायाः सामर्थ्यं तथा चित्तस्य संसृतौ ॥ ६ ॥
यथा द्वित्वं शशाङ्कादौ पश्यत्यक्षिमलाविलम् ।
चिच्छेतनकलाक्रान्ता तथैव परमात्मनि ॥ ७ ॥
यथा मदवशाज्जान्तान्धीबः पश्यति पादपान् ।
तथा चेतनविश्रुग्धान्संसारान्भ्रमपश्यति ॥ ८ ॥

मनोमात्रविलासत्वं द्वैतस्यात्र प्रपञ्चयते ।

दृष्ट्यागामप्रबोधाच्च साज्ञानमनसः क्षयः ॥ १ ॥

एवं चेत्योन्मुखतया चित्तमित्यादिवर्णितक्रमेण । तत्र दृष्टा-
न्तमाह—नानात्वमिति । नानात्वं संज्ञानं संप्राप्तं दीपशतम् ।
अथवा न केवलं चेत्यस्यैव नानात्वं संजातं किंतु एवमुक्तदिशा
चितोपि प्रत्युपाधिभेदं नानात्वमिष संजातम् । तत्र 'अप्रियर्थको
भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' इति श्रुत्युक्तं दृष्टान्त-
माह—दीपादिति ॥ १ ॥ यथाऽस्य चित्ताधीनजीवत्वकल्पनया
बन्ध एवं चित्ताधीनाभ्यामेव विचारान्तरबोधाभ्यां मुक्तिरपीति
गूढाशयेनाह—यथाभूतमिति । आदौ यदि विचार्यते तदनु-
भावो द्वैताभिनिवेशस्तद्दीनं अतएव यथाभूतं यथास्थितं अगद-
पम् । रूपप्रहणं नान्द्रोऽयुपलक्षणम् । नामरूपशून्यमित्यर्थः ।
तथाविधमात्मानं पश्यति तदा न शोचति । 'तरुनि शोकमात्म-
वित्' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २ ॥ ननु विचारेण चित्तोपशमंऽपि
कर्णं सर्वद्वैतोपशमस्तत्राह—चित्तमात्रमिति । नरो जीवः । तस्य
अचेत्यमानद्वैतसत्ताभावाच्चित्तोपरमे द्वैतोपरमसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥
चित्तभ्रमोपादानकस्य जगतस्तदतिरिक्तस्वरूपाभावादयुपरमसि-
द्धिरित्याशयेनाह—पत्रमात्रादिति । पत्रप्रहणं लक्षाण्डमूलाणा-
मप्युपलक्षणम् । अन्यत् स्वरूपमिति शेषः ॥ ४ ॥ उक्तमेव
प्रपञ्चयति—जायत इति ॥ ५ ॥ बुद्बुदोल्लासे नभसि अनेकस-
हस्रबुद्बुदकारभ्रमजनने । तथा चित्तस्य ब्रह्माण्डबुद्बुदोल्लासे ॥ ६ ॥
मलेन तिमिरेणाविलं कलुषमक्षि पश्यति । चेतनं चित्तं तस्य
कस्य भ्रान्तिजननशक्तिस्तया आक्रान्ता परवशीकृता जीवचित्

यथा लीलाभ्रमाद्वालाः कुम्भकृच्छ्रकवज्जगत् ।
भ्रान्तं पश्यन्ति चित्तास्तु विद्धि दृश्यं तथैव हि ॥ १ ॥
यद्वा चिच्छेतति द्वित्वं तदा द्वैतैक्यविभ्रमः ।
यदा न चेतति द्वैतं तदा द्वैतैक्ययोः क्षयः ॥ १० ॥
यच्छेत्यते तदितरद्वयतिरिक्तं चितोऽस्ति न ।
किञ्चिन्नास्तीति संशयान्या चितःशाम्यति चेतनम् ॥ ११ ॥
चिद्धनेनैकतामेत्य यदा तिष्ठति निश्चलः ।
शाम्यन्व्यवहरन्वापि तदा संशान्त उच्यते ॥ १२ ॥
तन्वी चेतयते चेत्यं घना चिन्नाङ्गं चेतति ।
अल्पक्षीबः क्षोभमेति घनक्षीबो हि शाम्यति ॥ १३ ॥
चिद्धनैकप्रपातस्य रूढस्य परमे पदे ।
नैरान्म्यशून्यवेद्याद्यैः पर्यायैः कथनं भवेत् ॥ १४ ॥
चिच्छेतनेन चेत्यन्वमेत्येवं पश्यति भ्रमम् ।
जातो जीवामि पश्यामि संसरामीत्यसन्मयम् ॥ १५ ॥
स्वभावाद्भारिकं तु न चित्तस्यास्ति चेतनम् ।
स्पन्दादृते यथा वायोरन्तः किं नाम चेत्यते ॥ १६ ॥

॥ ७ ॥ क्षीबो मदिरामत्तः ॥ ८ ॥ लीलया भ्रमाङ्गमणान् ।
कुम्भकृत्कुलालस्तदीयचक्रवन् ॥ ९ ॥ चित्ताधीनप्रतीतिकालिकैव
द्वैतमत्ता चित्तोपरमे उपरमतीत्याह—यदेति ॥ १० ॥ प्रतीति-
कालेऽपि सा न पृथग्गतीत्याह—यदिति । तस्याश्रित इतरज-
टरूपम् । चित्तस्य तर्हि कुतः शान्तिस्तत्राह—किञ्चिदिति ।
विषयापहये निरिन्धनाग्निरिव चित्तं स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः
॥ ११ ॥ जीवन्मुक्तस्तर्हि कदा भवति तत्राह—चिद्धनेनेति ।
शाम्यन् गमाधिराजः ॥ १२ ॥ नन्वव्यक्तचित्तचिद्धनैक्ये सर्वज्ञ-
नैव स्यात्त निर्विषयनालक्षणा संशान्तिरिति चेन्नत्राह—
तन्वीति । अङ्गनि संबोधने । घनक्षीबोऽत्यन्तमत्तः शाम्यति
निर्व्यापारो भवति । अयं भावः । चितः सविषयता न
केवलचित्त्वप्रयुक्ता । क्लिप्तविद्याभिन्नचित्त्वप्रयुक्ता । सा च
ज्ञानममाधिदाकाभिव्यक्तचिद्धनैक्येनाविद्यापक्षपापगमं अयं-
त्येव । या त्वांश्चगदीनां सर्वज्ञता सापि मायिक्येव न वास्त-
वीति न कश्चिदोप इति ॥ १३ ॥ एतदेवाभिप्रत्याह—चिद्धनै-
क्येति । चिद्धनेन एकप्रपातोऽनन्यविषयता नैरन्तर्यं च यस्य
तथाविधस्य अतएव परमे पदे तस्मिन् रूढस्येति निर्विक-
ल्पसमाधिसाक्षात्कारायुक्ता । तथाविधस्य चित्तस्य नैरान्म्यं
स्वरूपशून्यता शून्यवेद्यं निर्विषयतेत्यादिपर्यायः ॥ १४ ॥ चित्ति
चेत्यजडसंसरकमरूपताकल्पनापि चित्तनिमित्तवेति तदुपशमे
तदपगमोपपत्तिरित्याशयेनाह—चिदिति ॥ १५ ॥ ननु चेतनं
चित्तव्यापारः समाधिज्ञानाभ्यासादुपरमनु चित्तं तत्रुपरतमेवेत्या-
शङ्कयामाह—स्वभावादिति । औष्ण्योपरमे वह्निपरिशेषवद्या-

चेत्यत्वं संभवत्येवं किंचिद्यचेत्यते चिता ।
 रज्जुसर्पध्रुवमासं तमविद्याध्रुवं विदुः ॥ १७ ॥
 संविन्मात्रचिकित्सेऽस्मिन्व्याधौ संसारनामनि ।
 जित्तमात्रपरिस्पन्दे संरम्भो न च किंचन ॥ १८ ॥
 यदि सर्वं परित्यज्य तिष्ठस्युक्तान्तवासनः ।
 अमुनैव निमेषेण तन्मुक्तोऽसि न संशयः ॥ १९ ॥
 यथा रज्ज्वां भुजङ्गाभा विनश्यत्येव वीक्षणात् ।
 संविन्मात्रविवर्तेन नश्यत्येव हि संसृतिः ॥ २० ॥
 यत्राभिलाषस्तद्धनं संत्यज्य स्वीयते यदि ।
 प्राप्त एवाङ्ग तन्मोक्षः किमेतावति दुष्करम् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये लौलोपाख्याने संसृतिपरमयोगो नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ६७

श्रीराम उवाच ।

मनस्त्वयोन्यो जीवोयं को भवेत्परमात्मनः ।
 कथं वास्मिन्समुत्पन्नः को वायं वद मे पुनः ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

समस्तशक्तिखचितं ब्रह्म सर्वेश्वरं सदा ।
 यथैव शक्त्या स्फुरति प्राप्तां तामेव पश्यति ॥ २ ॥

पारोपरमेन चित्त परिशिष्यते नहि तदन्तर्गतं स्वरूपान्तरं केन-
 चिदनुभूयत इत्याह—अन्तर्गति ॥ १६ ॥ एवं चित्तापगमे
 चित्तेच्छाप्रथनादप्रथमानस्य च साधकान्तराभावादसिद्धेश्च तद-
 प्यपगतमेवेत्याशयेनाह—चेत्यत्वमिति । प्राक्ताहिं चेत्यप्रतिभामः
 कीदृक् तमाह—रज्ज्वति ॥ १७ ॥ एवं च रज्जुसर्पस्यन्द इव चित्त-
 स्पन्दात्मकः संसारे बोधमात्रेण चिकित्सितुं शक्य इत्याह—
 संविदिति । संरम्भ आयासः किंचन कथनम् ॥ १८ ॥ उक्तान्तवासनो
 वासनामयचित्तशून्यः ॥ १९ ॥ संविन्मात्रस्य विवर्तेः प्रत्यङ्मु-
 खतया परावृत्त्य स्वतत्त्वदर्शने तेन ॥ २० ॥ संविन्परावृत्तौ
 चेन्द्रियनिग्रहो हेतुस्तत्र च विषयाभिलाषत्यागो हेतुरित्याशये-
 नाह—यत्राभिलाष इति ॥ २१ ॥ विषयत्यागं प्ररोचयति—
 अपाति ॥ २२ ॥ निरवग्रहं निराम्यम् । कथं तर्हि जीवने
 तत्राह—प्राप्तमिति । नष्टं त्यजन् नानुशोचन्निति यावत् ॥ २३ ॥
 तस्य उक्तलक्षणस्य तत्त्वविदः अजन्मं जन्मादिर्विाक्याश्चत्यत्र-
 ह्यन्व अलमत्यन्तं प्रत्यक्षमेव न निरोहितमित्यर्थः ॥ २४ ॥
 उक्तार्थत्रयं संक्षिप्तोपसंहरति—आत्मैवेति । आत्मैवाज्ञदृशां
 जगदिति वेपेण उदितं आविर्भूतः सन् भाति । यथा कल्पान्त-
 वारिधिरुत्तरं भेदं भाति नष्टम् । स एव ज्ञातो ज्ञानाभिर्व्यक्तः सन्
 विमोक्षलक्षणां सिद्धिं पुरुषार्थं ददाति । अज्ञानस्तु प्रथमं मनसं
 सर्वानर्थनिदानमनोभावाय तत्प्रयुक्ताचिरवन्धनाय च भवतीति
 शेषः ॥ २५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशो
 जपसिप्रकरणे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अपि प्राणांस्तृणमिव जयन्तीह महाशयाः ।
 यत्राभिलाषस्तन्मात्रत्यागे रूपगता कथम् ॥ २२ ॥
 यत्राभिलाषस्तस्य क्त्वा चेतसा निरवग्रहम् ।
 प्राप्तं कर्मेन्द्रियैर्गुह्यं सत्यजग्रहं च तिष्ठ भोः ॥ २३ ॥
 यथा करतले बिल्वं यथा वा पर्वतः पुरः ।
 प्रत्यक्षमेव तस्यालमजन्मं परमात्मनः ॥ २४ ॥
 आत्मैव भाति जगदित्युदितस्तरङ्गैः
 कल्पान्तं एक इव वारिधिरप्रमेयः ।
 ज्ञातः स एव हि ददाति विमोक्षसिद्धिं
 त्वज्ञात एव मनसं चिरबन्धनाय ॥ २५ ॥

खयं यां वेत्ति सर्वात्मा चिरं चेतनरूपिणीम् ।
 सा प्रोक्ता जीवशब्देन सैव संकल्पकारिणी ॥ ३ ॥
 स्वभावाकारणं द्वित्रं पूर्वसंकल्पचित्त्वयम् ।
 नानाकारणतां पश्चाद्याति जन्ममृतिस्थितेः ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच ।

एवं स्थिते मुनिश्रेष्ठ दैवं नाम किमुच्यते ।
 किमुच्यते तथा कर्म कारणं च किमुच्यते ॥ ५ ॥

भोक्ता यः कथितो जीवस्तस्वरूपमिहोच्यते ।

व्यष्टिप्राधान्यतमस्य करणादेश्च संभवः ॥ १ ॥

समष्टिप्राधान्येनोक्तं जीवं व्यष्टिप्राधान्येन स्फुटं जिज्ञासुः
 श्रीराम पुनः पृच्छति—मनस्वेति । मनःपृष्ट्वा तत्तादात्म्यस्य
 स्वस्मिन्नप्यासात्मनस्त्वयोर्यः परमात्मनः संबन्धी को भवेत् ।
 किमंश उत कार्यमुत स एव । यदि स एव तर्हि कथं वास्मि-
 न्समुत्पन्नः । किंपरिणामेनोत विवर्तेन । आद्ये अनित्यता द्वि-
 तीये बाध्यता । यद्यनुत्पन्नस्तर्हि भोक्तुरनिद्धिः । ब्रह्मणोऽशना-
 याद्यत्यश्रुतेः । यद्यन्यस्तर्हि को वा । तत्सजानीय उत विजा-
 तीय इति विकल्पेनैकोऽपि पक्षो घटन इति संदेहपरिहाराय
 पुनर्वदित्यर्थः ॥ १ ॥ अचिन्त्यानन्तशक्तिसंपन्नमायाशक्तिशबलं
 ब्रह्म परमार्थेन आविष्कृतमभिन्नमपि स्वस्मिन्नेव मायया द्विती-
 यतामिवापन्नं औपाधिकविकागनागोयानन्तजीववेपेण सर्वज्ञे-
 श्वरभावेन च कोऽपि समर्थमिति न कश्चिदोष इत्याशयेन
 वसिष्ठः समाधानमुपक्रमते—समस्तमिति । सर्वेश्वरं सर्वसमर्थम्
 ॥ २ ॥ चिग्नमनदिकालाचेतनरूपिणीं चित्तमस्कारोपहितचिद्रू-
 पाम् ॥ ३ ॥ आत्मनि स्वाभाविकं द्वितीयत्वमेवोत्तरसंसारप्रवृ-
 त्तेमुद्ध्य कारणं पूर्वपूर्वसंकल्पवामनावासितजीवचैतन्यं तु पश्चा-
 त्तनवैचिष्यमात्रहेतुरित्याह—स्वभावादिति ॥ ४ ॥ एतावतैव
 प्रश्नोपस्थायुत्तरमुक्तप्रायमिति मन्यमानो राम उक्तजीवस्य ज-
 न्मादिनिमित्तद्वयकर्मकारणानि तत्त्वतो जिज्ञासुः पृच्छति—एव

भीषसिष्ठ उवाच ।

स्पन्दस्वभावं हि चिन्मात्रमिह विद्यते ।
 के वात इव तत्स्पन्दास्त्रोह्लासं शान्तमन्यथा ॥ ६ ॥
 चित्तं चित्तं भावितं सत्स्पन्द इत्युच्यते बुधैः ।
 दृश्यत्वाभावितां चैतवस्पन्दनमिति स्मृतम् ॥ ७ ॥
 स्पन्दास्फुरति चित्सर्गो निःस्पन्दाद्ब्रह्म शाश्वतम् ।
 जीवकारणकर्माद्या चित्सपन्दस्याभिधा स्मृता ॥ ८ ॥
 य एवानुभवात्मायं चित्सपन्दोऽस्ति स एव हि ।
 जीवकारणकर्माद्यो भीजमेतद्वि संसृतेः ॥ ९ ॥
 कृतद्वित्वचिदाभासवशादेहमुपस्थितम् ।
 संकल्पाद्विविधार्थत्वं चित्सपन्दो याति सृष्टिषु ॥ १० ॥
 नानाकारणतां यातश्चित्सपन्दो मुच्यते चिरात् ।
 कश्चिज्जन्मसहस्रेण कश्चिदेकेन जन्मना ॥ ११ ॥
 स्वभावात्कारणाद्वित्वं चित्समेत्याधिगच्छति ।
 स्वर्गोपवर्गनरकबन्धकारणतां शनैः ॥ १२ ॥
 हे जीव कटकादित्वं काष्ठलोष्टसमस्थितौ ।
 देहे तिष्ठति नानात्वं जडे भावविकारजम् ॥ १३ ॥

अज्ञातमप्यसद्रूपं पश्यतीदं मनोभ्रमः ।
 जातः स्थितो मृतोऽस्मीति भ्रमार्तः पत्तनं यथा १४
 अहं ममेत्यसद्रूपमेव चेतः प्रपश्यति ।
 अदृष्टपरमार्थत्वादाशाविषयसंस्थितिः ॥ १५ ॥
 मथुराधिपते राज्ञो यथा श्वपचसंभ्रमः ।
 आसीदेवं हि चित्तस्य स्फुरतीयं जगत्स्थितिः ॥ १६ ॥
 सर्वमेव मनोमात्रमन्युह्लासविजृम्भणम् ।
 इदं जगत्तया राम प्रस्फुरत्यम्बुभङ्गवत् ॥ १७ ॥
 शिवात्प्राक्कारणात्पूर्वं चिच्छेत्यकलनोन्मुखी ।
 उदेति सौम्याज्जलधेः पयःस्पन्दो मनागिव ॥ १८ ॥
 स्फुरणाज्जीवचक्रत्वमेति चित्तोर्मितां दधत् ।
 चिद्धारिब्रह्मजलयौ कुरुते सर्गबुद्धदान् ॥ १९ ॥
 स्वस्थः सौम्य समस्यैतद्यस्तिसहस्य विजृम्भणम् ।
 ब्रह्मणः संविदाभासस्तत्संवेत्यमिव स्वयम् ॥ २० ॥
 चित्संविद्योच्यते जीवः संकल्पात्स मनो भवेत् ।
 बुद्धिश्चित्समहंकारो मायेत्याद्यभिधं ततः ॥ २१ ॥

मिति । एवमुक्तविधया जीवस्वरूपे स्थितं बुद्धौ प्रतिष्ठितं सति
 पृच्छामीति शेषः ॥ ५ ॥ स्पन्दस्वभावं रजःप्रधानमायोपहि-
 तम् । अस्पन्दस्वभावं शुद्धम् । सोह्लासं सृष्ट्युन्मुखं भवतीति
 शेषः । अन्यथा स्पन्दाभावे तु शान्तमेवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ६ ॥
 तत्रायं विवृणोति—चित्तमिति । स्वीयं स्वाभाविकं चित्त-
 मेव चित्तं चेत्याकारं स्वाविधया भावितं कल्पितं चेतदाकारं
 सत् स्पन्द इत्युच्यत इत्यर्थः । द्वितीयं विवृणोति—दृश्यत्वेति
 ॥ ७ ॥ स्पन्दास्पन्दाभ्यामेव चितः प्रपञ्चाप्रपञ्चान्मेति नि-
 र्कर्षे स्पन्दस्यैव जीवकारणकर्मेदंवादिनाम्ना व्यपदेश इति फ-
 लितमित्याह—स्पन्दादिति । विदिनि पृथक्पदम् । तत्र प्राण-
 स्पन्दविवक्षया जीवः स्वान्तर्गतकार्याणामाविर्भावलक्षणस्य-
 न्दविवक्षया कारणं शरीरादिस्पन्दविवक्षया कर्म तदेव सूक्ष्मा-
 वस्थं चिरस्थितं फलारम्भोन्मुखं दैवमिति भेद इति भावः ॥ ८ ॥
 तेषां चानुभवसालम्बनंनैव सत्ता स्वकार्यक्षमता चेत्याह—य
 एवेति ॥ ९ ॥ यत्पृष्ठं कथं वास्मिन्समुत्पन्न इति तस्योत्तरमाह
 —कृतद्वित्वेति । तत्तत्कर्मानुसारेण प्राङ्मरणकाले बुद्धावुपस्थितं
 देवनरतिर्यगादिदेहं पूर्वसंकल्पानुसारिविविधभोग्यपदार्थभावं च
 याति प्राप्नोति ॥ १० ॥ नानाविधानि योनिस्वहाणि कारणानि
 जन्महेतूनि यस्य तद्भावं चिरादातः सन् कश्चिन्मन्दशास्त्रायप्रवृ-
 त्तिश्चित्स्यन्दश्चिरान्मुच्यते । संपन्नज्ञानाधिकारस्त्वैकेन जन्मना
 ॥ ११ ॥ यदुक्तं नानाकारणतां यात इति तत्प्रकारमाह—स्वभा-
 वादिति । चितः स्वभावो येनोपाधिना संबध्यते तद्रूपेण स्फुर-
 णम् । यथा आलोको नीलपटे नीलरूपो रक्तपटे रक्तरूपः पीते
 तद्रूप इति । तादृशस्वभाववशादेव देहजन्मकारणैरन्तरसैत्तद्वारा
 पित्रादिशरीरैश्चाद्विलम्बैक्यं समेत्य संप्राप्य क्रमेण शुक्लशोणित-

दिरूपेण परिणतं शनैः स्वर्गमोक्षनरकवधबन्धादिकारणदेहताम-
 धिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘अपगच्छति’ इति पाठे स्वर्गादिहेतुं
 देहभावं प्राप्तुं शुक्लदिरूपेण पितृदेहादपगच्छति निर्गच्छतीत्यर्थः
 ॥ १२ ॥ तथा चोपाधीनां मेलनेनक्ये पितापुत्रजीवयोर्भेदो न
 लक्ष्यते उपाधिपृथग्भावे तु भेदः प्रतीयत इति जीवानां परस्पर-
 रभेद उपाधेरेव धर्मे न चैतन्यस्येत्याह—हे प्रीतेति । उपाधी-
 नामपि भूतविकारत्वाद्भूतानां चोत्पत्तौ पूर्वपूर्वभूतविकारत्वाद्-
 खण्डाकाशमात्रत्वेन सत्यमेदावकाश इत्याशयेन हेमकटकदृष्टान्तो-
 पन्यासः । जन्मादयः षड्भावविकारास्तेभ्यो जातं नानात्वं
 भेदः ॥ १३ ॥ एवं भेदस्य सृष्ट्यादपि जन्मादिभेदप्रतीतिर्मा-
 नोभ्रम एवेत्याह—अज्ञातमर्पाति ॥ १४ ॥ सर्वभेदप्रत्ययाना-
 महं मर्मेति भेदकल्पनामूल तस्या अपि पूर्णान्मस्वरूपाज्ञानं भो-
 गाशासंस्काराश्च क्रमेण मूलमित्याशयेनाह—अहमिति ॥ १५ ॥
 उक्तेऽयं वक्ष्यमाणलवणोपाख्यानाद्यो निर्दशनमित्याह—मथुरेति
 ॥ १६ ॥ १७ ॥ उक्तमेवागोपकम पुनः प्रत्येकं दृष्टान्तैर्बोधयति
 —शिवादित्यादिना ॥ १८ ॥ स्फुरणान् स्पन्दनात् । जीवच-
 क्त्वं जीवस्वरूपाभावनताम् ॥ १९ ॥ हे सौम्य, स्वबोधमात्रेण सि
 मायाबन्धनं हन्तीति सिंहस्तथाविधस्य सिंहवदचिन्त्यशक्तिमतो
 वा ब्रह्मणो यन्मायया विजृम्भणं शास्त्रविनमनं स एव स्वा-
 त्मस्थः संविदाभासो जीव इव स्थितं तत्रैव संचल्य, विषयरूप-
 मिव स्थितं न पृथगस्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ कैरुपाधिभिस्तर्हि जीव-
 मनोबुद्धिचिदाहंकारादिशब्दभेदस्तानाह—चित्संविद्येति । चि-
 त्संविद्या चिदाभासात्मना अध्यवसायाद्बुद्धिः स्मरणाच्चित्तमभि-
 मानादहंकारो विक्षेपशक्तित्वान्माया । आदिपदान् ‘प्राणभ्रव
 पित्रादिशरीरैश्चाद्विलम्बैक्यं समेत्य संप्राप्य क्रमेण शुक्लशोणित-

तन्मात्रकल्पना पूर्वं तनोतीदं जगन्मनः ।
 असत्यं सत्यसंकाशं गन्धर्वनगरं यथा ॥ २२ ॥
 यथा शून्ये दृशः स्फारान्मुक्तावल्यादिदर्शनम् ।
 यथा स्वप्ने भ्रमश्चैव तथा चित्तस्य संसृतिः ॥ २३ ॥
 शुद्ध आत्मा नित्यतुल्य इव शान्तसमस्थितः ।
 अपश्यन्पश्यतीमेवं चित्ताख्यं स्वप्नविभ्रमम् ॥ २४ ॥
 संसृतिर्जाग्रदित्युक्तं स्वप्नं विदुरहंकृतिम् ।
 चित्तं सुषुप्तभावः स्याच्चिन्मात्रं तुर्यमुच्यते ॥ २५ ॥
 अत्यन्तशुद्धे सन्मात्रे परिणामनिरामयम् ।
 तुर्यातीतं पदं तत्स्यात्तत्स्थो भूयो न शोचति ॥ २६ ॥
 तस्मिन्सर्वमुदेतीदं तस्मिन्नेव प्रलीयते ।
 न चेदं न च तत्रेदं दृष्टौ मुक्तावली यथा ॥ २७ ॥
 अरोधकत्वात्स्वं हेतुर्यथा वृक्षसमुज्जतेः ।
 अकर्तापि तथा कर्ता चेतनाग्निर्जगत्स्थितः ॥ २८ ॥
 संनिधानाद्यथा लौहः प्रतिबिम्बस्य हेतुताम् ।
 यास्यादर्शस्तथैवायं चिन्मयोऽप्यर्थवेदने ॥ २९ ॥
 बीजमङ्कुरपत्रादियुक्तया यद्वत्फलं भवेत् ।
 चिन्मात्रं चित्तजीवादियुक्तया तद्वन्मनो भवेत् ॥ ३० ॥
 स्वतोबीजफला विमुद् यथा बीजं पुनर्भवेत् ।

तथा चिच्छेत्तच्चित्तादि त्यक्त्वा स्वस्या न तिष्ठति ३१
 यद्यप्यबोधे बोधे वा बीजान्तस्तत्तबीजयोः ।
 इयान्मेदोऽस्ति न जगद्ब्रह्मणोरपि चित्तयोः ॥ ३२ ॥
 तथापि व्यज्यते बोधे सत्यात्मकमखण्डितम् ।
 रूपश्रीरिव दीपेन चिन्मात्रालोककृति यत् ॥ ३३ ॥
 यद्यन्निसन्न्यते भूमेर्यथा तत्तन्नभो भवेत् ।
 या या विचार्यते विद्या तथा सा सा परं भवेत् ३४
 स्फटिकान्तः सन्निवेशः स्थाणुताऽवेदनाद्यथा ।
 शुद्धेऽनानापि नानेव तथा ब्रह्मोदरे जगत् ॥ ३५ ॥
 ब्रह्म सर्वं जगद्ब्रह्मस्तु पिण्डमेकमखण्डितम् ।
 फलपत्रलतागुल्मपीठबीजमिव स्थितम् ॥ ३६ ॥

श्रीराम उवाच ।

अहो चित्रं जगदिदमस्तत्सदिव भासते ।
 अहो बृहद्ब्रह्मो स्वस्वमहो स्फुटमहो तनु ॥ ३७ ॥
 ब्रह्मणि प्रतिभासात्मा तन्मात्रगुणगोलकः ।
 अवस्थायकणाभासो यथा स्फुरति तच्छ्रुतम् ॥ ३८ ॥
 यथाऽसौ याति वैपुल्यं यथा भवति चात्मभूः ।
 यथा स्वभावसिद्धार्थस्तथा कथय मे प्रभो ॥ ३९ ॥

संग्रहः ॥ २१ तत्र संकल्पप्रधानस्य शब्दादिसूक्ष्मभूतकल्पनापूर्वकं जगत्कल्पकत्वमाह—तन्मात्रेति ॥ २२ ॥ मनःकल्पितस्य च मानोरधिकवस्तुबन्धित्वात्त्वमेवेत्याह—यथेति । शून्ये आकाशे दृशो दृष्टेः स्फाराद्विस्तारान् ॥ २३ ॥ तन्मात्राक्षणेन नित्यशुद्धत्वैवेत्याह—शुद्ध इति । अशानायाद्यभावाभित्यन्तम् इव ॥ २४ ॥ तत्सर्वेन्द्रियद्वारैर्बहिः संसृतिर्जाग्रत् । अन्तरहंभाववासितस्य हृदयात्कण्ठपर्यन्तं संसृतिः स्वप्नः । स्मृतिर्वाजवामनामात्रशेषेण हृदि स्थितिः सुषुप्तिस्तदतिक्रमस्तु नुर्यतेत्याह—संसृतिरिति ॥ २५ ॥ एवं शोधितस्य प्रत्यक्तत्त्वस्य ब्रह्मात्मनि परिणत्या निरामयं यथा स्यात्तथा स्थितिरेव तुर्यातीतत्वमित्याह—अत्यन्तंति ॥ २६ ॥ अशोधिततत्त्वदार्थं प्रतिष्ठाशङ्कावारणाय तच्छोधनं 'तज्जलानिनि शान्तं उपासीत' इति श्रुतिदर्शनादिशा दर्शयति—तस्मिन्निनि । न चेदं तदिति शेषः । आयो ब्रह्मणि जगतादात्म्यस्य निषेधो द्वितीयस्तु संसर्गस्य ॥ २७ ॥ यदि जगत्संबन्धशून्यस्तर्हि कथं जगद्धेतुरिति श्रुत्योक्तमत्राह—अरोधकत्वादिति । समुपनरमिश्रद्वेः । मायाकृतसंगे अनिवागकत्वमात्रेण कर्तृत्वोपचार इत्यर्थः ॥ २८ ॥ लोहो लोहविकार आदर्शः ॥ २९ ॥ कथं तर्हि सर्वं न युगपज्जायते तत्राह—बीजमिति । युक्तिरत्र क्रमः । तथैवानादिनियतिस्थितेरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ननु प्रलये सर्वविलये तथैव स्वस्या चिन्सदा कुनो नावतिष्ठते तत्राह—यथेति । यथा अनुशयिज्वावसंयुक्ता विमुद् दृष्टिजलविन्दुर्दृक्षसस्याद्यनुप्रविश्य पुनर्बीजं भवत्येव नोदास्ते तथा जीववासनावसिता चिदपि चेत्यचित्तादिसर्गात्मना पुनर्भवस्यैव न

तत्त्यक्त्वा स्वस्या तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननु बीजे सूक्ष्मतया स्थितस्य तरोस्तद्वीजस्य च अबोधे बोधे वा न तरुजननशक्तिरपैति तथा चित्तात्मतापन्नयोर्जगद्ब्रह्मणोरपि तत्त्वतो बोधाबोधयोर्विशेषो न स्यादिति बोधवैकल्यमित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । इयान्परिदृश्यमानस्तत्तरुजननशक्तिर्मेदोऽस्ति तथापि चित्तभूतयोर्जगद्ब्रह्मणोः स नास्त्येव । यतो बीजतत्त्वोपमात्रेण न तात्त्विकमखण्डितं रूपं व्यज्यते ब्रह्मबोधेन तु दीपेन रूपश्रीरिव तद्व्यज्यते इति इयान्मेदो वैलक्षण्यमस्तीत्याहृक्त्या परेण सह योज्यम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कुनो बोधस्येदंशसामर्थ्यमिति चेद्विचारजन्यत्वेन तन्वावगाहिन्वादित्याशयेनाह—यद्यदिति । अविद्या आविद्यक पदादि । परं अधिष्ठानसत्तामात्रम् ॥ ३४ ॥ स्फटिकान्तर्वेनादिमन्निवेशः स्थाणुता कौटस्थ्यं तदवेदनाद्यथा भवति तथा शुद्धे ब्रह्मोदरे अनानापि जगन्नानेव भातीति शेषः ॥ ३५ ॥ पिण्डे स्फटिकघनम् । स्वप्रतिबिम्बितवनफलपत्रलताद्यस्तोषापाटमाधारभूतदन्तर्गतं बीजं चेत्येवंरूपमिव ब्रह्म जगद्रूपं स्थितमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इत्थं यणितं जीवमनोबुद्धिचित्ताहंकारस्वरूपं तन्मात्रकल्पनान्तं प्राग्वहिकं जगतो मायामात्रत्वं च धृत्वा चिन्मतो गुरुवचनविश्रामाज्जगतो मायामात्रत्वमनुवादेनानुमोदमानन्तन्मात्राणां सन्दिश्यसमष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरभावोत्पादकमं जिज्ञासुः पृच्छति—अहोइत्यादिना ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वैपुल्यं समष्टिव्यष्टिस्थूलद्वेहभावम् । यथार्थस्वभावसिद्धार्थादात्मवस्तुनः सकाशाद्यथा आत्मभूत्यष्टिसमष्टिस्थूलमुखिवधैश्वरानात्मा यथा भवति

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अत्यन्तासंभवद्रूपमन्यत्स्वभावतः ।
 अत्यन्तानुभूतं सत्त्वानुभूतमिवाप्रतः ॥ ४० ॥
 उल्लासफुल्लो फुल्लाङ्ग इति बालहृदि स्फुटम् ।
 यथोदेति तथोदेति परे ब्रह्मणि जीवता ॥ ४१ ॥
 मानमेयात्मिका शुद्धा सत्यैवासत्यवस्थिता ।
 मिश्रेव च न भिन्ना स्याद्ब्रह्मणो बृंहणात्मिका ॥ ४२ ॥
 यथा ब्रह्म भवत्याशु जीवः कलनजीवितः ।
 तथा जीवो भवत्याशु मनो मननवेदनात् ॥ ४३ ॥
 चित्तं तन्मात्रमननं पश्यत्याशु स्वरूपवत् ।
 एष सद्योऽनिललवप्रस्थः स्फुरति खान्तरे ॥ ४४ ॥
 अस्तनिमेषोऽनुभवस्यवश्यायकणोपमम् ।
 संवेदनात्मकं कालकलितं कान्तमात्मनि ॥ ४५ ॥
 अहं किमिति शब्दार्थवेदनाभोगसंविदम् ।
 संविदं तत्त्वशब्दार्थं जीवः पश्यति सार्थकम् ॥ ४६ ॥
 तादृक्षवेदनात्सोऽथ रसशब्दार्थवेदनम् ।
 भाविजिह्वाथेनास्त्रैकदेशोऽनुभवति क्षणात् ॥ ४७ ॥
 तादृक्षवेदनासेजःशब्दार्थान्मुखतां गतः ।
 भविष्यन्नेत्रनास्त्रैकदेशो भवति भासनम् ॥ ४८ ॥
 तादृक्षवेदनात्सोऽथ घ्राणं तद्दृष्टिवेदनात् ।
 स्थितो यस्मिन्भवतीति तावद्दृश्यादिता स्थिता ॥ ४९ ॥

तथा कथय मे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ पृष्ठं वर्णयितुं प्रथममत्यन्तासं-
 भावितानिर्वचनीयस्थूलतान्तसर्ववासनाविजृम्भितजीवभावावि-
 भावं सट्टष्ठान्तं दर्शयति—अत्यन्तंत्यादिद्वाभ्याम् । जीवलक्ष-
 णमत्यन्तासंभवद्रूपमफुल्लो वस्तुतः फुल्लाङ्गशब्दोऽपि फुल्लाङ्गो
 वेतालो यथा बालहृदि स्फुटमुदेति तथोदेतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥ अनुभूतमननायोगादनुभवस्य च मानमेयाधानत्वा-
 न्नमनोभावनिमित्तं मानमेयवासनोद्भवसाह—मानंति ॥ ४२ ॥
 मननवेदनान्नमनवासनोद्भवाजीवो मनो भवति । 'मन्वानो
 मनः' इति ध्रुतेरित्यर्थः ॥ ४३ ॥ तच्चित्तं मनस्तन्मात्रगोचरम-
 ननं स्वीयं स्वरूपवत्तन्मात्रात्मना आविर्भूतं पश्यतीत्यर्थः । अ-
 स्तनिमेषः अविच्छिन्नद्रूपः अनिललवप्रस्थः अतिमृदुमः एष
 तन्मात्रात्मा खान्तरे चिदाकाशे स्फुरति । स्यनःप्रकाशमाने सति
 तस्फूर्त्या संवेदनात्मकं सृष्टिकालवशेन पर्याकरणद्वारात्पादितं
 कान्तं हि तन्मयत्वात्सूर्यवत्प्रकाशमानं अपरिच्छिन्नचिद्दृष्ट्या
 अवश्यायकणोपमं ब्रह्माण्डरूपं मनुष्यादिदेहरूपं चात्मनि पश्य-
 तीत्यनुव्रज्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तस्मिन्प्रथमं शब्दार्थविभागा-
 स्फूर्त्या संसुगधमहन्ताभ्यासं ततः संसारतत्त्वस्मरणं चाह—अह-
 मिति । अहं किमिति तत्त्वतो वा मनुष्याद्याकारतो वा विशि-
 ष्य वेदनां न भुङ्क्ते तां तथाविधां संविदं प्रथमं ततः सार्थकं
 पुरुषार्थविचारसहितं प्राक्तनजन्मसहस्रसृष्ट्या गर्भं जगत्त्वश-
 ब्दार्थं संविदं च पश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तस्येन्द्रियकल्पनां
 कथेणाह—तादृक्षत्यादिना । तादृक्षवेदनात्पिण्डे स्फुटाहंभावव-

एवं प्रायः स जीवात्मा काकतालीयवच्छनैः ।
 विशिष्टसंनिवेशत्वं भावितं पश्यति स्वतः ॥ ५० ॥
 स तस्य संनिवेशस्य त्वसतोऽपि सतःसतः ।
 शब्दभावैकदेशत्वं भ्रवणार्थेन विन्दति ॥ ५१ ॥
 स्पर्शभावैकदेशत्वं त्वक्शब्दार्थेन विन्दति ।
 रसभावैकदेशत्वं रसनात्वेन विन्दति ॥ ५२ ॥
 रूपभावैकदेशत्वं नेत्रार्थाकृति पश्यति ।
 गन्धभावैकदेशत्वं नासिकात्वेन पश्यति ॥ ५३ ॥
 एवं भावमयैः सत्ताप्रकटीकरणक्षमम् ।
 भविष्यदिन्द्रियाख्यं स रन्ध्रं पश्यति देहके ॥ ५४ ॥
 इत्येवमादि जीवस्य राघवाद्यतनस्य च ।
 उदेति प्रतिभासात्मा देह एवातिवाहिकः ॥ ५५ ॥
 अनाख्येयं परा सत्तास्यातिवाहिकतामिव ।
 सा गच्छत्यप्यगच्छन्ती तादृक्सत्यात्मभावनात् ५६
 मातुमेयप्रमाणादि यदा ब्रह्मैव वेदनात् ।
 तदातिवाहिकोकीनां कः प्रसङ्गस्तदेव तत् ॥ ५७ ॥
 अन्यत्ववेदनादन्यः परस्मादातिवाहिकः ।
 ब्रह्मत्ववेदनाद्ब्रह्म सा संवित्सिर्हि नान्यजा ॥ ५८ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 असंभवादसंविसेब्रह्मात्मैकतयाथवा ।
 को मोक्षः को विचारश्चेत्यलं भेदविकल्पनैः ॥ ५९ ॥

दनादिति सर्वत्रार्थः । जिह्वाशब्दो रसनेन्द्रियपरस्तदर्थस्य रसस्य
 नाम्ना उपलक्षितमिति शेषः । एकदेशे मुखविलादिप्रदेशे ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥ तद्दृष्टिर्ग्राणदृष्टिः । इति अनया रीत्या यस्मिन् श्रो-
 त्रादिभावेऽपि यावत्कालं स्थितो भवति तावत्कालं शब्दादि-
 दृश्यं अति उपभुङ्क्ते तच्छीलता अस्य स्थितेत्यर्थः ॥ ४९ ॥
 तस्य संधानाभिमानसाह—विशिष्टिनि । भावितं प्राग्वासनाक-
 ल्पितम् ॥ ५० ॥ तस्य श्रोत्रादिभिः शब्दादिभोगे तत्तदि-
 न्द्रियतादाभ्याध्यायसाह—स तस्येत्यादिना । अततोऽपि सतः
 सतः सत्त्वेन संपन्नस्य । भ्रवणकालक्षणार्थेन प्रयोजनेन
 शब्दान् भावयति प्राहयतीति शब्दभावः श्रोत्रं तल्लक्षणं देह-
 कण्डशब्दं विन्दति लभते ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ एव-
 मुक्तानुक्तैर्न्द्रियमयैर्बाह्यासत्ताप्रकटीकरणक्षमं इन्द्रस्य परमा-
 त्मनो लिङ्गत्वेन भाविना भविष्यादिन्द्रियाख्यम् ॥ ५४ ॥
 जीवस्य समष्टिरूपस्याद्यतनस्य व्यष्टिरूपस्य च ॥ ५५ ॥
 ब्रह्मण एवाज्ञानाद्वाविधातिवाहिकदृष्टभावं ज्ञानात्तदपगमश्चेति
 दर्शयति—अनाख्येयं । इयमिति च्छेदः ॥ ५६ ॥ आति-
 वाहिकदृष्टादिमुखेनाभ्यासापवादकल्पनाभ्यासमभ्युत्पादकव्यव-
 हारदृष्टौ न परमार्थदृष्टेश्चाशयेनाह—मात्रिति ॥ ५७ ॥
 यदि यथावेदनमेव वस्तु तर्हि को विशेषस्तत्राह—सा संवि-
 त्तिरिति । सा ब्रह्मत्ववेदनाख्या संवित्तिर्नान्यजा न भ्रान्तिजे-
 त्यर्थः ॥ ५८ ॥ यद्येवं तर्हि चिदेकरसे ब्रह्मण्यज्ञानस्यैवायोगा-
 तदभावं जीवभेदकल्पकाभावेन ब्रह्मात्मैकत्वस्य स्वतःसिद्धेर्वा

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सिद्धान्तकाल एवैव प्रभस्ते राम राजते ।
अकालपुष्पमाला हि शोभनापि न शोभते ॥ ६० ॥
सायैवानर्थिकाऽकालमाला विलसिता यथा ।
तथैवाऽकालमिज्जन्तौ सर्वे काले हि शोभते ॥ ६१ ॥
प्रतिबन्धाभ्यनुष्ठानां कालो दातेति दृश्यते ।
ननु सर्वपदार्थानां कालेन फलयोगतः ॥ ६२ ॥
एवमेव स जीवात्मा स्वप्नात्मा समुपस्थितः ।
पितामहत्वमुच्छ्रुतं पश्यन्नात्मनि कालतः ॥ ६३ ॥
अमुष्कारणसंविस्तिवेदनाच्च प्रपश्यति ।
यत्करोति मनोराज्यं भवत्याशु स तन्मयः ॥ ६४ ॥
इदमेवमसत्सर्वमिव व्योम्नि ततात्मनि ।
पर्वतोच्चाकृतिव्योमं जगद्योम्नि विजृम्भते ॥ ६५ ॥
नेह प्रजायते किञ्चिन्नेह किञ्चिद्विनश्यति ।
जगद्भूतार्थैर्नगररूपेण ब्रह्म जृम्भते ॥ ६६ ॥

स्वातिरिक्तमोक्षफलस्य तत्प्रापकविचारोद्देश्य संभव एव नास्तीति
कथं तत्प्रवृत्तिरिति गमः शङ्कने—असंभवादिति ॥ ५९ ॥
किमयं तत्त्वं बुद्धा प्रश्न उताबुद्धा । आद्य विचारानर्थक्ये इष्टा-
पत्तिर्द्वितीये तु नास्यावमग्न इत्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते—सि-
द्धान्तकाले इत्यादिना । न शोभते आत्मातिकानर्थशङ्काभयहेतु-
त्वादिति भावः ॥ ६० ॥ अर्थान्तरन्यासोक्तमर्थमुपमानेनापि
सष्टमाह—सार्थेवेति । विलसिता शोभमानायाकालपुष्पमाला
यथा तात्कालिकोपभोगेन सार्थैव गती आत्मातिकानर्थहेतुत्वेन
जनहर्षाहेतुत्वादनर्थिका तथैव अपरिपाकदशापन्ने जन्ता अका-
लोत्पन्ना मिनोत्यर्थे प्रमापयन्तीति मिन् उत्क्रियन्मनर्थिकेत्यर्थः
॥ ६१ ॥ तत्कुतस्तत्राह—प्रतिपन्नेति । हेमन्तादिकालः शा-
ल्याद्यङ्गुरोदयप्रतिबन्धस्य यथाद्यङ्गुरोदयान्नुज्ञानस्य आनुकू-
ल्यस्य च दानेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृश्यते लोके । नन्विव्यव-
श्यमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ एवं गमस्य शङ्का हेलनया समाधाय
अनाह्वयेयं परं ब्रह्मास्यातिवाहिकनामिबैल्यन्त यदुक्त तदेवानुसृ-
त्यातिवाहिकदेहसमप्रयुपहिते पितामहत्वकल्पनामाह—एवमे-
वेति । स्वप्नात्मा स्वप्नसमष्ट्यात्मा । उपमानपरिपाकेनोपास्यभावेन
फलीभूतेन समुपस्थितः । कालतः कालेन तद्भावोचितेन ॥ ६३ ॥
तस्य प्रणवोच्चारणेन तदर्थसंविद्यया सर्वप्रपञ्चसृष्टृवं दर्शयति—
अमुष्कारणति ॥ ६४ ॥ एवं च व्यष्टिमनोराज्यवन्मष्टिमनो-
राज्यभूतस्यास्य जगतः असत्त्वमेवेति फलितमित्याह—इदमेव-
मिति । व्योम्नि कल्पितं सर्वं तलमलिनन्वादीव । तथाच पर्वतानां
मेवादीनामुच्चाकृतिरुन्नताकारोऽपि व्योमेव । किं पुनरन्यदल्पम् ।
यतो वाय्वादिक्रमेण जगद्योम्न्येवांगणं विजृम्भते ततोऽस्य तल-
मालिन्यादिसाम्यमेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ एवं च सृष्टिव्युत्पादनं प्रपञ्चमि-

यथैव पञ्चजादीनां जीवानां सदसन्मयी ।
सप्ता तथैव सर्वेषामासरीसृपमासुरम् ॥ ६७ ॥
संवित्संभ्रम एवायमेवमभ्युत्थितोऽप्यसन् ।
आब्रह्मकीटसंविसेः सम्यक् संवेदनाक्षयः ॥ ६८ ॥
यथा संपद्यते ब्रह्मा कीटः संपद्यते तथा ।
कीटस्तु रूढभूतौघवलनासुच्छकर्मकः ॥ ६९ ॥
यदेव जीवनं जीवे चेत्योन्मुखचिदात्मकम् ।
तदेव पौरुषं तस्मिन्सारं कर्म तदेव च ॥ ७० ॥
ब्रह्मणः सुकृतात्पापात्कीटकस्य समुत्थितेः ।
चित्तन्मात्रात्मिका भ्रान्तिः प्रेक्षामात्रं भवेत्क्षयः ७१
मातृमानप्रमेयाणि न चिन्मात्रेतरद्यतः ।
ततो द्वैतैक्यवादार्थः शशशृङ्गाक्षिनीसमः ॥ ७२ ॥
भावदाढ्यात्मकं मिथ्या ब्रह्मानन्दो विभाव्यते ।
आत्मैव कोशकारेण लालादाढ्यात्मकं यथा ॥ ७३ ॥

ध्यात्वज्ञापनायैव न वास्तवसर्गप्रदर्शनायैवमिष्येत् 'न निरोधो न
चोत्पत्तिः' इत्यादिश्रुत्याशयमुदाहृत्यति—नेहेति ॥ ६९ ॥ जीवत्वमपि
जगत्कोटावेवेति दर्शयितुं जगतो जीवसमसत्ताकत्वं दर्शयति—
यथैवेति । यौक्तिकदशा गदसन्मयो विवारासहा । अथः आसरी-
सृपं ऊर्ध्वं आसुरं मृगमित्र्यायेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ परमार्थदृशात्वाह
—मंविदिति । आब्रह्मकीटं प्रणिद्धायाः मंविसेरनुभावभ्युत्थितो-
प्यमन् । कुतः । यतोऽस्य सम्यक्संवेदनाक्षयो बाध इत्यर्थः
॥ ६८ ॥ आब्रह्मकीटमंविसेरित्युक्तं शसुपपादयति—यथेति ।
तर्हि कथं कीटस्य शुद्रकर्मना तत्राह—कीटमिविति । भूतौघव-
लनात् चित्तं भौतिकमालिन्याधिक्यादित्यावन् ॥ ६९ ॥ उ-
पाश्रुनुसारिणी जीवना तदनुसारिण्यपि तदेव फलपर्यवसितं कर्म
तच्च तदेव पौरुषमेवेत्यर्थः ॥ ७० ॥ तत्र सुकृतरूपसारीकर्म-
परमावधिफलं ब्रह्मना दृष्टकृतरूपमारीकर्मपरमावधिफलं कीटक-
नेति वैचित्र्यनिमित्तभेदेऽयज्ञानचिन्मात्रप्रयुक्ता द्वैतभ्रान्तिर्ज्ञा-
नमात्रप्रयुक्तस्तदपगम इत्येतदभ्युत्थापि नुन्यमेवेत्याह—ब्रह्मण
इति ॥ ७१ ॥ ननु यावन्माता मानेन प्रमेयं द्वैतं वेति तावद्वैतं तदपगमे
त्वैक्यमेवेति कमिकद्वैतैक्यस्वभावत्वेमेव वस्तुनो वास्तवं किं न
स्यात्तत्राह—मात्रिति । न द्वैतं मातृमानप्रमेयं मातृमानप्रमे-
यद्वैतस्यापि मातृमानान्तरापेक्षापत्त्या अनवस्थापानात् । अत-
स्तेषां चिन्मात्रत्वे द्वैतैक्यमाधकान्तराभावाद्वैतैक्यवादार्थः
शशशृङ्गाक्षिनीसम इत्यर्थः ॥ ७२ ॥ यदि न द्वैतं मान-
मेयं तर्हि कथं कुहालकोटिदुर्भेदभुवनादिभावदाढ्यात्मकं
प्रनीयते तत्राह—भावदाढ्यात्मकमिति । ब्रह्मानन्दात्मक आ-
त्मैव बन्धकभुवनादिभावदाढ्यात्मकं द्वैतमिति भ्रान्त्यानुभूयते ।
यथा कोणकारकोटेन खलालादाढ्यात्मकं बन्धनमनुभूयते तद्व-

१ अज्ञाता या चित् तन्मात्रात्मिका. २ पूर्व पदपञ्चाशदश्लोके
'अनाह्वयेयं परासप्ता' इति मूले, अत्रतु 'अनाह्वयेयं परं अज्ञा'

इति धनंते तत्र सदमद्विर्भावविचारणीयम्.

मनसा ब्रह्मणा यद्यद्यथा दृष्टं विभावितम् ।
तत्तथा दृश्यते तज्ज्ञैः स्वभावस्यैष निश्चयः ॥ ७४ ॥
यथा यदुदितं वस्तु तत्तत्तन्न विना भवेत् ।
निमेषमपि कल्पं वा स्वभावस्यैष निश्चयः ॥ ७५ ॥
अलीकमिदमुत्पन्नमलीकं च विवर्धते ।
अलीकमेव स्वदते तथालीकं विलीयते ॥ ७६ ॥

शुद्धं सर्वगतं ब्रह्मानन्तर्महितीयं दुःखबोधवशाद्-
शुद्धमिवासाविधानेकमिवासासर्वगमिवावबुध्यते ७७

जलमन्यतरङ्गोऽन्य इति बालकुक्कल्पनया भेदः
कल्प्यत एवमवास्तवस्तस्माद्यो योऽयमाभाति भेदः
स केवलमतस्त्वविद्भिः परिकल्पितो रज्ज्वां सर्प
इव एवं भेदाभेदशक्तयोररिमित्रयोरैव ब्रह्मण्येव
संभवेत् ॥ ७८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे सत्योपदेशो नाम सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ६८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
अश्वैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
राक्षस्योकं महाप्रभञ्जालमावलिताखिलम् ॥ १ ॥

दित्यर्थः ॥ ७३ ॥ यथात्मकल्पित एव बन्धस्तर्हि प्रतिपुरुषं य-
थाभिलषितकल्पनैव स्यान्निष्ठकल्पनमित्याशङ्क्याह—मनसेति ।
सर्वमनःसमष्ट्यात्मना ब्रह्मणा भोक्तृकर्मानुसारेण यद्यद्वस्तु यथा
स्रष्टव्यत्वेन दृष्टं यादृशकार्यार्थं विभावितं च तत्तत् अन्यरपि
तज्ज्ञैर्जावैस्तथा दृश्यते । तत्कुतः । यतः स्वभावस्य नियतरेष
निश्चयो व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ वटबीजदेव वटाङ्कुरो
न कुटजबीजात् वुडुदः कतिपयनिमेषं तिष्ठति ब्रह्माण्डं तु
महाकल्पमिति हेतुफलादिनियतिबलादपि न यथेच्छं कल्पन-
प्रसक्तिरित्याह—यथेति ॥ ७५ ॥ न चास्मदाद्यस्वातन्त्र्यबला-
भियतिवृत्तशक्तिकालादिव्यवस्थादर्शनाच्च सत्यमेवंदं जगदिति
अमितव्यमित्याह—अलीकमिति । अलीकशब्दो मिथ्यावचनः ।
स्वदते रोचते भोक्तृणां भोगकाले ॥ ७६ ॥ सर्गत्रयेण पदार्थ-
स्तरेणोक्तमर्थजातं गद्यैः संक्षिप्य दर्शयति—शुद्धमित्यादिना ।
दुरवबोधो भ्रान्तिस्तद्भावात् ॥ ७७ ॥ यथा जलमन्यतरङ्गोऽन्य
इति बालानां मूर्खानां कुक्कल्पनवैवाऽवास्तवो भेद एवं जगद्दे-
वोऽन्यथास्तव एव कल्प्यते । जले तरङ्गभेदस्य परिणामत्वदृष्टौ
न विवर्तता स्फुटेति दृष्टान्तान्तरमाह—रज्ज्वां सर्प इवेति ।
भेदाभेदशक्तयोः स्थितिरिति शेषः । अरिमित्रयोर्विरुद्धाविरुद्धयो-
रेव न कदाचिदपि तत्स्वभावस्यजोरित्येवकारार्थः ॥ ७८ ॥ तेन
ब्रह्मभूतेनात्मना प्रतीचा आततं विस्तारितम् ॥ ७९ ॥ कलना
निर्विकल्पकजगत्स्फूर्तिः । स्फारतां सविकल्पताम् । तथैव तथा-

तेनात्मनाऽऽवृत्तीत्येनैव द्वित्वमिवाततं यथा स-
लिलेन तरंगकल्पनया सुवर्णेन कटककल्पनयैव-
मिति अतस्तेन स्वयमेवात्मनात्मान्य इव चेत्यते ७९
अतः कलना जाता सैव स्फारतां प्राप्य मनः
संपन्नं तेनाहंभावः कल्पितो निर्विकल्पप्रत्यक्षरूप-
मेतत्प्रथमं तन्मनस्तदहं भवति क्षिप्रमहंशब्दार्थ-
भावनात् ॥ ८० ॥

ततो मनोहंकाराभ्यां स्मृतिरनुसंहिता तैस्त्रिभि-
स्तदनुभूततन्मात्राणि कल्पितानि तन्मात्रेषु जी-
वेन चिन्तात्मना स्वयं काकतालीयवद्ब्रह्मोपादानादि-
यान्संनिवेशः कल्पितो दृश्यते ॥ ८१ ॥

एवं यदेव मनः कल्पयति तदेव पश्यति ।
सद्वा भवत्वसद्वा चित्तं यत्कल्पयत्यभिनिविष्टम् ।
तत्तत्पश्यति यास्यति सदिव प्रतिभासमुपगतं सद्यः

अस्ति कज्जलपङ्काद्रेरिवोष्मा शालभञ्जिका ।
हिमाद्रेरुत्तरे पाश्वं कर्कटी नाम राक्षसी ॥ २ ॥
विषूचिकाभिधाना च नाम्नाप्यन्यायबाधिका ।

चष्टे । निर्विकल्पप्रत्यक्षरूपमेतत्प्रथमं तन्मनस्तदहं भवतीति
अहंशब्दार्थभावनात्तदुभयगोचरमंस्कारोद्भावात् ॥ ८० ॥ अनुसं-
हिता यथानुभवमुत्पादिता । तथा स्मृत्या अनुभूतानि यथानु-
भवं स्मृतानि । कल्पितानि मृष्टानि । जीवेन ब्रह्मलक्षणादुपा-
दानकारणादियान् ब्रह्माण्डविस्तृतां जगत्संनिवेशः कल्पितः ।
‘हस्तपादादिमान्’ इति पाठान्तरे स्पष्टम् ॥ ८१ ॥ उपवर्णितः
सृष्टिक्रमो लोकेऽप्येवंमेव स्वप्ने प्रसिद्ध इत्याह—यदेवेति ।
पश्यति स्वसंभ्रमादाविति शेषः । ननु स्वाप्नं प्रतिभासकमसन्
कथं सतो व्यावहारिकस्य दृष्टान्तस्तत्राह—सद्वेति । चित्तं मनः
अभिनिविष्टं चिरं तद्भावोपपत्तिं सद्यदेव कल्पयति तदवश्यं
पश्यति दर्शनेन सत्सत्यमिव प्रतिभासमागतं प्राप्तं सत्सद्यो
यास्यति व्यवहारोपयोगितया प्राप्यति चेत्यर्थः ॥ ८२ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

वर्णयते विस्तरेणात्र कर्कटी नाम राक्षसी ।

तस्याश्चोष्मं तपः सर्वजन्तुजालजिघांसया ॥ १ ॥

विस्तरसंक्षेपाभ्यां वर्णितेऽर्थे दृढीकाराय कर्कट्युपाख्याना-
ख्येतिहासमुखेन राक्षस्याः किंवातराजमन्त्रिसंवाद् विस्तरेण
विवक्षुस्त्वमवतारयति—अत्रैवेति । आवलितं तत्त्वतो विमर्शेन
व्यासमखिलं जगद्यत्र ॥ १ ॥ कज्जलमयात्पङ्काद्रेर्वा निर्मिता
शालभञ्जिका प्रतिमेव वर्णनः । कर्मतस्तूष्मा ॥ २ ॥ तस्या द्वे

विन्ध्याटवीष देहेन शुष्का कार्श्यमुपागता ॥ ३ ॥ मन्त्रौषधतपोदानदेवपूजादिरक्षितम् ।
 महाबलाम्निनयना रोदोर्न्ध्रार्धपूरणी ।
 नीलाम्बरधरा कृष्णा देहबद्धेव यामिनी ॥ ४ ॥ सममेव जनं सर्वं निर्बाधं कः प्रबाधते ॥ १३ ॥
 नीहारवसनच्छन्ना मेदुराभ्रशिरःपटा ।
 लम्बाभ्रबिम्बोलुसिता नित्योत्थतिमिरोर्ध्वजा ॥ ५ ॥ तपः करोमि परममखिन्नेनैव चेतसा ।
 स्थिरविद्युल्लुतानेत्रा तमालतरुजानुका ।
 वैदूर्यशूर्पाग्रनखी भस्मनीहारहासिनी ॥ ६ ॥ तपसैव महोप्रेण यदुरापं तदाप्यते ॥ १४ ॥
 निर्मासनरदेहौघपुष्पस्त्रग्नामभूषिता ।
 सर्वाङ्गोदात्तसंप्रोतशवमालाविराजिता ॥ ७ ॥ इति संचिन्त्य सा सर्वजन्तुजातजिघांसया ।
 वेतालावेशविचलत्कालकङ्कालकुण्डला ।
 अक्रोदानोत्कदीर्घाग्रभीमोप्रभुजमण्डला ॥ ८ ॥ तपोर्धमथ सस्मार पर्वतं भूतदुर्गमम् ॥ १५ ॥
 तस्या विपुलकायन्त्रादुर्लभन्वाभ्रिजान्धसः ।
 अतुनोऽणवलेखाया इवाभूज्जाठरोऽनलः ॥ ९ ॥ आरुरोह च तच्छृङ्गं स्थिरविद्युद्विलोचना ।
 न कदाचन सा तृप्तिमुपयाता महोदरी ।
 वडवानलजिह्वेव चिन्तयामास चैकदा ॥ १० ॥ हस्तपादादिमहेहा इयामलेवाभ्रमण्डली ॥ १६ ॥
 जम्बूद्वीपगतान्सर्वाभ्रिगिरामि जनान्यदि ।
 अनारतमनुश्वासं जलराशिमिवार्णवः ॥ ११ ॥ तत्र गत्वाथ सा स्नात्वा तपः कर्तुं कृतस्थितिः
 मेघेन मृगतृष्णैव तन्मे श्रुदुपशाम्यति ।
 अचिरुद्धैव सा युक्तिर्यथापदि हि जीव्यते ॥ १२ ॥ अतिष्ठदेकपादेन चन्द्रार्कास्पन्दलोचना ॥ १७ ॥
 इत्यपि वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे लीलोपाख्यानं राक्षसीवर्णनं नाम अष्टपष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ क्रमेण दिवसाः पक्षास्तस्या मासतैवो ययुः ।
 शीतानपेषु लीनायाः कृताया इव शैलतः ॥ १८ ॥
 सा बभूवाभ्रमालायाः समासं स्तम्भिताकृतिः ।
 कृष्णोर्ध्वगोर्ध्वकेशी च खमाहर्तुमिवोद्वता ॥ १९ ॥
 आलोक्य तां पवनजर्जरिताङ्गकत्वक्
 चीराङ्गणाकृतिरणत्पवनावधूतैः ।
 ऊर्ध्वस्थमूर्धंजतमःपटलैर्दधानां
 तारौघमौक्तिकमजः समुपाजगाम ॥ २० ॥

एकोनससतिनमः सर्गः ६९.

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ वर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ ।
 दारुणं हि तपःसिद्धये विपात्रिरपि शीतलः ॥ १ ॥

मनसैव प्रणम्येनं सा तथैव स्थिता सती ।

को वरः श्रुच्छ्रमायालमिति चिन्तान्विताभवत् ॥ २ ॥

नामनी अन्ये दर्शयति—विप्रचिकेति ॥ ३ ॥ अमिषिष प्रज्वल-
 नयना । रोदस्योर्ध्वावापृष्ठ्यो रन्ध्रमन्तरालं तदधःपूरणीति वै-
 पुल्यातिशयोक्तिः ॥ ४ ॥ नीहारिवसनैः परिधामायेनैव चच्छन्ना ।
 मेदुराण्यभ्राण्येव शिरःपट उत्तरायं यस्याः लम्बमानमभ्रबिम्बमिव
 उल्लसिता । नित्योत्थं निमिगमिवोर्ध्वजाः केशा यस्याः ॥ ५ ॥
 वैदूर्यवर्णाः शूर्पाग्राकाराश्च नखा यस्याः ॥ ६ ॥ ७ ॥ वेतालः यह
 आविशो नर्तनाभिनिवेशस्तेन विचलन्ता स्पन्दमाने कालवर्ण
 कङ्कालकुण्डले यस्याः । अर्धस्यादानं ग्रहणं उक्तमुत्कण्ठनमिव
 दीर्घाग्रम् ॥ ८ ॥ निजस्य स्वजायुचिनस्यान्ध्रम आदमस्य । आ-
 हारस्येति यावत् ॥ ९ ॥ १० ॥ अनुश्रामं प्रतिश्रामम् ॥ ११ ॥
 मेघेन मृगतृष्णा स्खलेत्वातपनिवारणे कृते यथा शाम्यति तद्वत् ।
 यथा युक्त्या आपदि जीव्यते सा युक्तिर्हि अचिरुद्धा मेमता
 ॥ १२ ॥ युगपत्सर्वजनप्रसनयुक्तिस्तु अशक्यत्वाद्विरुद्धेवत्याश-
 येनाह—मन्त्रेति । समं युगपत् ॥ १३ ॥ तर्हि कथं सर्वजन-
 प्रसनमनोरथसिद्धिस्तत्राह—तप इति ॥ १४ ॥ पर्वतं हिम-
 वन्तम् ॥ १५ ॥ देहशब्दः स्वरूपपरः ॥ १६ ॥ चन्द्रार्काविव

दीपे अस्पन्दं लोचने यस्याः ॥ १७ ॥ शैलतः कृताया इवेति
 तपःकेशसहनादुप्रेक्षा ॥ १८ ॥ नैत्यादभ्रोपमा । आहर्तुं आ-
 हारं कर्तुं प्रमिनुमिति यावत् ॥ १९ ॥ पर्वतः शीतोष्णपांसुह-
 भवायुभिर्जर्जरितानां शिथिलीकृतानामङ्गकानां कृशाङ्गानां लम्ब-
 माना त्वगेव चीरं वक्त्रकमिव यस्यास्तथाभूताम् । गणाः
 मेमान्दाकृतिः । तद्वदिति यावत् । रणद्विः पवनैरवधूतैः
 कर्मिणः ऊर्ध्वदिक्स्थैर्मूर्धजलक्षणेभ्यः पटलेस्ताग नक्षत्राणि
 तत्समूहं रूपं मौक्तिकं दधाना ता कर्कटीमालोक्य तस्य वरं दातु-
 मजो ब्रह्मा समुपाजगामिति वक्ष्यमाणस्य संक्षिप्तयोक्तिः ॥ २० ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
 अष्टपष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

दस्त्राव धातुः कर्कश्ये यथाभिलषितं वरम् ।

मन्त्रं च गुणिरक्षार्थं स्वलोके गतिरुच्यते ॥ १ ॥

कुतो दुर्दृष्टायामपि तस्यां दुर्लभतमो धातुः प्रसादस्तत्राह
 —दारुणमिति । सिद्धं भवत्येवेति शेषः । यतस्तपःसिद्धौ
 विपमहिनोऽमिषिष शीतलो भवति । नामाध्यं तपसोऽस्तीति

आ स्मृतं प्रार्थयिष्येऽहं वरमेकमिमं विभुम् ।
 अनायसी चायसी च स्यामहं जीवसूचिका ॥ ३ ॥
 अस्योक्त्या द्विविधा सूचिभूत्वा लक्ष्या विशाम्यहम् ।
 प्राणिनां सह सर्वेषां हृदयं सुरभिर्यथा ॥ ४ ॥
 यथाभिमतमेतेन प्रसेयं सकलं जगत् ।
 क्रमेण क्षुद्रिनाशाय क्षुद्रिनाशः परं सुखम् ॥ ५ ॥
 इति संचिन्तयन्ती तामुवाच कमलालयः ।
 अन्यादृश्यास्तथा दृष्ट्वा स्तनिताभारबोपमम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मोवाच ।

पुत्रि कर्कटिके रक्षःकुलशैलाभ्रमालिके ।
 उत्तिष्ठ त्वं तु तुष्टोसि गृहाणाभिमतं वरम् ॥ ७ ॥
 कर्कटयुवाच ।

भगवन्भूतभयेश स्यामहं जीवसूचिका ।
 अनायसी चायसी च विधेऽप्यसि चेद्वरम् ॥ ८ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवमस्त्विति तामुक्त्वा पुनराह पितामहः ।
 सूचिका सोपसर्गा त्वं भविष्यसि विषूचिका ॥ ९ ॥
 सूक्ष्मया मायया सर्वलोकाहिंसां करिष्यसि ।
 दुर्भोजना दुरारम्भा मूर्खा दुष्स्थितयश्च ये ॥ १० ॥
 दुर्देशावासिनो दुष्टास्तेषां हिंसां करिष्यसि ।

प्रविश्या हृदयं प्राणैः पञ्चग्रीहादिबाधनात् ॥ ११ ॥
 वातलेखात्मिका व्याधिर्भविष्यसि विषूचिका ।
 सगुणं विगुणं चैव जनमासादयिष्यसि ॥ १२ ॥
 गुणान्वितचिकित्सार्थं मन्त्रोयं तु मयोच्यते ।

ब्रह्मोवाच ।

हिमाद्रेरुत्तरे पाश्वं कर्कटी नाम राक्षसी ॥ १३ ॥
 विषूचिकाभिधाना सा नाम्नाप्यन्यायबाधिका ।

तस्या मंत्रः ।

‘ॐ ह्रीं ह्रीं रीं रीं विष्णुशक्तये नमः । ॐ नमो भग-
 वति विष्णुशक्तिमेतां ॐ हरहर नयनय पञ्चपञ्च
 मथमथ उत्सादय दूरेकुरु स्वाहा हिमवन्तं गच्छ
 जीव सःसःसः चन्द्रमण्डलगतोऽसि स्वाहा ।’
 इति मन्त्री महामन्त्रं न्यस्य वामकरोदरे ॥ १४ ॥
 मार्जयेदातुराकारं तेन हस्तेन संयुतः ।
 हिमशैलाभिमुख्येन विदुतां तां विचिन्तयेत् ।
 कर्कटीं कर्कशाक्रन्दां मन्त्रमुद्वरमर्दिताम् ॥ १५ ॥
 आतुरं चिन्तयेच्चन्द्रे रसायनहृदि स्थितम् ।
 अजरामरणं युक्तं मुक्तं सर्वाधिविघ्नमैः ॥ १६ ॥
 साधको हि शुचिभूत्वा स्वाचान्तः सुसमाहितः ।
 क्रमेणानेन सकलां प्रोच्छिनत्सि विषूचिकाम् ॥ १७ ॥

भावः ॥ १ ॥ २ ॥ स्वरणेऽयमाकारो निपातो न त्वाद् ।
 अनायसी रोगरूपा । जीवयुक्ता सूचिका जीवसूचिका ॥ ३ ॥
 अस्य ब्रह्मण उक्त्या वरेण । सह युगपत् सुरभिर्प्राणाकृष्टं सौ-
 गन्ध्यं यथा ॥ ४ ॥ एतेन क्रमेण उपायेन ॥ ५ ॥ शान्तिदा-
 न्तिदयादितपस्वधर्मविरुद्धलोकाहिंसाभिलापिणीत्वाद्व्यादृश्या-
 स्तथाभिलाषं दृष्ट्वा ॥ ६ ॥ प्रशंसा भाविकल्याणद्योतनार्थो ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥ ९ ॥ सूक्ष्मया जर्नदुलक्ष्यया । दुर्भोजना निषिद्धापक्ताका-
 लभोजना अतिभोजनाश्च । दुरारम्भाः परानिष्ठारम्भकाः । दुःस्थि-
 तयः अशास्त्रीयमार्गस्थाः ॥ १० ॥ प्राणैः प्राणद्वारा आहृदयं
 अपानमारभ्य हृदयपर्यन्तं प्रविश्य हृदयपद्मस्य ग्रीहस्य तन्संनि-
 हितमांसप्रन्धेरादिपदाद्वस्तिशिरादीनां च बाधनात् पीडनात्
 ॥ ११ ॥ सगुणं शास्त्रसदाचारनिष्ठम् । तदन्यं विगुणम् ॥ १२ ॥
 चिकित्सा रोगप्रतीकारस्तदर्थम् ॥ १३ ॥ अन्याया न्यायपथा-
 त्तिवर्तिनस्तेषां बाधिका । द्विविधा हि विष्णुशक्तिराद्या माया
 यदधीना अन्याः सर्वाः शक्तयः । अपरा तु तदधीना प्रति-
 वस्तुनियता सात्विकादिभेदभिन्ना च । तत्र तामस्याः संहारसाके-
 रंक्षाः प्राणिदुष्कर्मफलजननशक्तिविशेषा रोगाः । अतस्तन्निवृत्तये
 आद्या मायाशक्तिः प्रणवमायादिरहस्यबीजैः पञ्चभिः संबोध्य

नमस्कृत्य प्रार्थ्यते । ॐ इति चतुर्थ्यन्तम् । नमःशब्दयोगात् ।
 परब्रह्मात्मिकायै नम इत्यर्थः । भगो माहात्म्यं सर्वलियमनवीर्यं
 वा तद्वति आद्यविष्णुशक्तिः । त्वं द्वितीयो एतां त्वदंशभूतां रोगा-
 त्मिकां विष्णुशक्तिं । ॐकारवाच्ये कारणस्वरूपे, हरहर भृशमु-
 पसंहर । ‘नित्यवीरमयोः’ इति भृशार्थे द्विवचनम् । नय स्व-
 स्थानं प्रापय । पञ्च पाकेनेव सद्यो मृदुकुह । मथ दधिवद्विलो-
 डय । उत्सादय अस्मात्स्थानादन्यतो नय । उत्तरैरन्यैर्वा प्रकारे-
 दूरे कुरु । स्वाहेति हविर्दानादिना पूज्यत्वद्योतनार्थम् । एवमा-
 दिशक्तिं संप्रार्थ्य तदधीना रोगशक्तिः प्रार्थ्यते । हिमवन्तं स्व-
 स्थानं गच्छेति । ततो रोगिणं प्रत्याह । सः प्राक्तनदुष्कर्मणा-
 भिभूतः स रोगेणाभिभूतः स मृत्युना वा कृष्यमाणस्त्वं मन्त्र-
 सामर्थ्याज्जीवनसमर्थेनामृतेन संपूर्णं चन्द्रमण्डल मदीयभावनया
 गतः प्राप्तोसि । अन्ते स्वाहेति दीप्तोऽस्मी हविष इव पूर्णचन्द्रम-
 ण्डले रोगिणो भावनया प्रक्षेपः कार्य इति द्योतनार्थम् । इति
 इमं मन्त्रं मन्त्री लिखित्वा वामकरस्योदरे तले न्यस्य ॥ १४ ॥
 तां विषूचिकाम् । विदुतां पलायिताम् ॥ १५ ॥ रसायनहृदि
 अमृतगर्भे । युक्तं समाहितचित्तम् ॥ १६ ॥ पाठकमाचार्यकम-
 बलीयस्त्वाच्छौचाचमनादिपूर्वमेव कार्यम् । सुसमाहितः अभ्य-

इति गगनगतखिलोकनाथो

गगनगसिद्धयुहीतसिद्धमन्त्रः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिः सूर्युपाख्याने विष्णुविक्रममन्त्रकथनं नाम एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ७०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ भूधरशृङ्गाभा सा महाकृष्णराक्षसी ।
 कज्जलाभुदलेखेव तानवं गन्तुमुद्यता ॥ १ ॥
 बभूवाम्नोपमाकारा ततो विटपरूपिणी ।
 पुंस्प्रमाणा ततोऽप्यासीदथाभूदस्तमात्रिका ॥ २ ॥
 ततः प्रादेशमात्रा सा ततोऽप्यकुलिरूपिणी ।
 ततो माषशमीनुल्या ततः सूची बभूव ह ॥ ३ ॥
 ततः कौशेयसूचित्वं पद्मकेसरसुन्दरी ।
 प्राप सा शिखराकारा संकल्पद्रिखाणुनाम् ॥ ४ ॥
 रराज सूचिका कृष्णा सूक्ष्मायसमनायसी ।
 पुण्यष्टकेन चलिता व्योमगा व्योमवासिनी ॥ ५ ॥
 सूची दृश्यत एवासौ नत्वयो नाम विद्यते ।
 संविद्धमकुले चैषा खलपसूचीव लक्ष्यते ॥ ६ ॥

गत उपगतशकवन्धमानो

निजपुरमक्षयमायमुज्ज्वलभ्रीः ॥ १८ ॥

रत्नमूचीव मसृणा मनोमननसंयुता ।
 वैदूर्यरश्मिलेखेव भानुसंतानसुन्दरी ॥ ७ ॥
 कज्जलाभोदसंकलकलतेव पवनाहता ।
 मूक्षमन्त्रेक्षणस्वच्छदृष्ट्योतिःकनीनिका ॥ ८ ॥
 सुमुखप्राद्यरूपेण शृङ्खणपुच्छशिखाणुना ।
 तदा वैपुल्यशान्त्यर्थं परं मौनव्रतं गता ॥ ९ ॥
 सुदूरादीपवदृष्टं स्वतन्मात्रत्वमागता ।
 दूरादेव मनोभेन प्रोद्विरन्ती मुखेन खम् ॥ १० ॥
 कुञ्चितेक्षणसंदृश्या दीर्घदीपांशुकोमला ।
 सद्यःज्ञातसमुत्सन्नबालबालविलासिनी ॥ ११ ॥
 तन्तुर्विसावित्रोद्गीना बाह्यसंचारकौतुकात् ।
 ब्रह्मनाडिरिधोयुक्ता बही रन्ध्रं सुसुन्दरी ॥ १२ ॥
 नियतेन्द्रियशक्तिः सा जीवेनैव बहिःस्थिता ।
 बौद्धतार्किकविज्ञानसंतानवदलक्षिता ॥ १३ ॥

प्रचितः ॥ १७ ॥ त्रिलोकनाथो ब्रह्मा गगनगः सिद्धैर्गृहीतः
 सिद्धोऽप्याहृतो मन्त्रो यस्य तथाविधः सन् कार्यान्तरसिद्धयं
 उपगतेन शक्तेन बन्धमानः सन् अधयाः परंरुपहन्तुमशक्या
 मायाः सत्यसंकल्पसिद्धाः पराचिन्मां कल्पिकपितृमानृभ्रातृग-
 न्धमात्यादिलोकरूपा विचित्रसौम्यमाया यत्र तथाविध निजपुरं
 मयलोकं गतः ॥ १८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणनाम्पय-
 प्रकाशो उत्पत्तिप्रकरणे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

क्रमशस्तनुतापूर्वं सूचिरूपद्वयं गतिः ।

सूच्याः प्राणिशरीरेषु प्रवेशश्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

तनु सूक्ष्म तद्भावं तानवम् ॥ १ ॥ तदेव प्रपद्यन्ति—
 बभूवन्त्यादिना । विटपरूपिणी वृक्षशाय्याप्रमाणा ॥ २ ॥ माषशमी
 माषशिम्बा । सूची स्थूलसूची ॥ ३ ॥ कौशेयसूचीनयोऽस्या सूक्ष्म-
 मसूची तद्भावम् । अयं च स्थूलशरीरस्य क्रमेण सूक्ष्मीभावस्तस्याः
 स्वसंकल्पकल्पितस्यैव । पराविद्याकल्पितस्य त्वं तत्रैव गलितत्वं
 वक्ष्यति ॥ ४ ॥ सा सूक्ष्ममायमयो विकारो भूवा कृष्णा सूचिका
 अनायसी जीवसूचिका च सती रराज । महाभूतक्रमेन्द्रियज्ञाने-
 न्द्रियप्राणान्तःकरणविद्याकामकर्मसंपातान्मकपुण्यष्टकेन ॥ ५ ॥
 इदं चास्याः सूचित्वं दृश्यभ्रान्तिकल्पितमेव न वास्तवम् । वर-
 शापसहस्रैर्गर्वा वरवन्ध्याभावाद्योगादित्याशयेनाह—सूचीति ।
 संविद्धमाणां कुले समूहमध्ये एषायेका भ्रान्तित्यर्थः ॥ ६ ॥
 भानुनां सूर्यकिरणानां संतानेनान्तःप्रवेशेन सुन्दरी रत्नमूचीव
 वैदूर्यरश्मिलेखेव च लक्ष्यते । मनोमननसंयुतेत्यतवान् दृष्टान्ता-

द्विशेष इत्यर्थः ॥ ७ ॥ सूर्यकिरणसंपर्के त्वाह—कज्जलेति । क-
 ज्जलमयोभोदो मेघस्तद्रूपस्य सकम्पस्य पिण्डस्य लताप्रतानो
 लेशः । पवनेनाहता उपनीता । मूक्षम यदन्त्रं तत्र विशिष्टयो-
 रंक्षणयोर्दंशोः स्वच्छदृष्ट्योतिर्षी इव कनीनिके कृष्णतारे यस्याः
 ॥ ८ ॥ सूक्ष्मया पुच्छशिखया पुच्छाग्नेणाणुना परमाणुकत्वेन
 सुमुखं प्रसन्नवदनं यथा स्यात्तथा वरदानाद्वाग्नेन अभीष्टतमेन
 सूचीरूपेण निमित्तन पूर्वतनदेहवैपुल्यस्य शान्त्यर्थं तदा प्राकालं
 मौनं मुनिमन्त्रिभ्यः तपोव्रतं गता परं नूनं इत्युत्प्रेक्षा । अस्या-
 स्तपोव्रतं स्ववैपुल्यशान्तायैव पर्यवसन्नं व्यर्थमिवासीदित्याशयः
 ॥ ९ ॥ कीदृशं कथं च तन्मूचीरूपं सा प्राप्ता तदाह—सुदूरा-
 दिनि । सुदूरादंक्षणे उल्लेखेप्रयोः संयदृशनायैकदापवदृष्टं
 मूचीशरीरस्यादृशनात्स्वतन्मात्रवमाकाशमाभ्यमागता प्राप्ता ।
 देहं अन्तर्गतस्याकाशस्य सौंदर्यप्राप्तां बहिरवस्थानान्मनोभेन
 वरप्राप्तिप्रसन्नं मुखेन यं प्राद्विरन्ती वमन्तोविद्युत्प्रेक्षा ॥ १० ॥
 पुनः सा कीदृशा तत्राह—कुञ्चितेत्यादिना । दीर्घा दूरप्रसृता
 दीपांशवो दीपाकिरणा इव कोमला सूक्ष्मा अनर्गवैकाभ्याय
 कुञ्चितैर्गर्भेणदृष्ट्यादिभिः संदृश्या । सद्यः ज्ञातेन ज्ञानेन समु-
 त्पन्नो बालानामभेकाणां बालः केश इव विलासिनी विलसन-
 गीला ॥ ११ ॥ विमान्मृणालादुर्गता ऊर्ध्वं निर्गता ब्रह्मनाडिः
 मुषुप्रा बर्हाग्रेन्द्राग्रप्राद्विर्निर्गता उन् ऊर्ध्वं सूर्यमण्डला-
 भिमुखतया युक्ता ॥ १२ ॥ नियताः प्रतिनियतस्थान-
 निविष्टाश्चभुरगदीन्द्रियशक्तयो यस्याः । जीवेन लिङ्गदेहेनैव बहिः-

शून्यसिद्धार्थसविका रन्ध्रानीलमधारवा ।
अदृश्यया जीवसूच्या संततानुश्रिता स्थिता ॥१४॥
कलाकलनधर्मिण्या वासनामात्रसारया ।
क्षीणदीपांशुसूचीवक्षीणयानुपलभ्यया ॥ १५ ॥
प्रासार्थं सूचितां याता सैवास्था नोपयुज्यते ।
विचारितं तथा नैतद्दहो मौर्ख्यविजृम्भितम् ॥ १६ ॥
साम्रा संचिन्तयामास न सूचीरूपतुच्छताम् ।
चित्तमीहितमेवैकं पश्यत्यास्ते निरर्थकम् ॥ १७ ॥
अविचार्यैव सूचित्वं तथा मूढधिया स्थितम् ।
नानर्थबुद्धेः स्फुरति पूर्वापरविचारणा ॥ १८ ॥
स्वार्थक्रियोपसामर्थ्याधाति भावनयान्यताम् ।
पदार्थोऽभिमतंशाख्यो निःश्वासेनेव दर्पणः ॥१९॥
सूचीभावं प्रपन्नायास्त्यजन्त्याः पीवरं वपुः ।
महामरणमप्यस्या राक्षस्याः सुसुखं स्थितम् ॥ २० ॥
एकवस्त्वतिरागाणामहो नु विपमा गतिः ।
देहोऽपि तृणवत्यक्तो राक्षस्या निजयेच्छया ॥२१॥
एकवस्त्वतिगन्धेन भ्रष्टयन्त्यन्या हि संविदः ।
राक्षस्या प्रासगन्धेन देहनाशोपि नेक्षितः ॥ २२ ॥
नाशोऽपि सुखयत्यज्ञमेकवस्त्वतिरागिणम् ।
सूचीभूता विदेहापि परितुष्टैव राक्षसी ॥ २३ ॥

अन्या बभूव लम्बा सा तथा जीवविषूचिका ।
व्योमात्मिका निराकारा व्योमवृत्तिशरीरका ॥२४॥
तेजस्तनुप्रवाहाभा प्राणतन्तुमयात्मिका ।
मूलसंवेदनाकारा चन्द्रार्कांशुकसुन्दरी ॥ २५ ॥
पृथगेवासिधाराभा परमाण्ववलीय सा ।
कौसुमी गन्धलेखेव कला कलनरूपिणी ॥ २६ ॥
पापात्मिका मनोवृत्तिः सा हि तस्यास्तथा स्थिता ।
परप्राणवशादेव परमार्थपरायणा ॥ २७ ॥
एवमस्यास्तनुर्जाता सूचीद्वयमयी हि सा ।
नीहारांशुकवत्तन्वी कार्पासांशुसुपेलवा ॥ २८ ॥
तनुद्वयेन तेनासौ प्रविश्य हृदयं नृणाम् ।
वेधयन्ती ततः क्रूरा प्रबभ्राम दिशो दश ॥ २९ ॥
सर्वः स्वसंकल्पवशाल्लघुर्भवति वा गुरुः ।
कर्कट्योम्रं वपुस्त्यक्त्वा सूचीन्वमुरीकृतम् ॥ ३० ॥
तुच्छोऽप्यर्थोऽल्पस्त्वानां गच्छति प्रार्थनीयताम् ।
सूचीवृत्तिपिशाचीन्वं राक्षस्या तपसा स्थितम् ॥३१॥
अपि पुण्यशरीराणां जातिबन्धो न शाम्यति ।
तनुसूचीपिशाचीन्वं राक्षस्या तपसाजितम् ॥ ३२ ॥
तस्यां दिगन्तभ्रमणे प्रवृत्तायां महानिलैः ।
तत्रैव सा तनुः स्थूला गलिता शरदभ्रवत् ॥ ३३ ॥

सूच्याकारापन्नेन स्थिता । यथा बाँडानामालयविज्ञानसंतानः
स्वमात्रगोचरोऽपि परैरलक्षितो, यथा वा तार्किकाणां धारावाहि-
कज्ञानसंतानः साक्ष्यनभ्युपगमादलक्षितस्तद्वर्परैरलक्षिता ॥ १३
अत्यन्तालक्ष्यत्वादेव शून्यवादिसिद्धार्थानां सविका प्रसवित्री
वेत्सुप्रेक्षा । रन्ध्रस्य नभसो यदा नीलं नैत्यं तन्मया तन्प्राया ।
अरवा निःशब्दा । मयट्टिन्वेऽपि ईवभावदृष्टान्दस्यः । कर्मधा-
रये पुंवद्भावो वा । एवमायसौ सूचांमुपवर्ण्या अनाथस्या जीवमू-
च्यास्तदनुसारिन्वमाह—अदृश्ययेति ॥ १४ ॥ कलास्ततद्गतिषु
प्रतिफलितचिदाभासास्तत्कलनधर्मिण्या । क्षीणस्य विनश्यदव-
स्थस्य दीपस्यांशुः किरणस्तलक्षणा सूची यथा चक्षुषाऽनुपल-
भ्यापि स्पृश्यमाना दाहकवात्साक्ष्या तादृश्या ॥ १५ ॥ इदानीं
तस्याः सूचीभावलक्षणं तपःफलमिश्रानुपयोगादुपहृतमिति—प्रा-
सार्थमित्यादिना । सा प्रासस्यैव निरुदगयाः सूच्या नोपयुज्यते
॥ १६ ॥ १७ ॥ आस्थितं अभिलषितम् । अनर्थबुद्धेर्निरर्थक-
बुद्धेर्जन्तोः ॥ १८ ॥ विमर्शयोगेयं चित्ते कुतो न स्फुरति तत्राह
—स्वार्थेति । अभिमते अभिलषितेऽंशे विषये आम्बोऽभिनि-
विष्टचित्तपदार्थः । स्वार्थक्रिया अभिमताधे दृढप्रयत्नस्तस्योप्राद-
नतिकमर्णयात्सामर्थ्याद्भावयथा तद्भागानुगज्जेनान्यतां पूर्वैर्नै-
स्वर्थेपरीत्यम् । काल्पयमिति यावत् । याति । यथा निःश्वासेन
दर्पणः ॥ १९ ॥ किंच स्वार्थदृष्टानुरागादस्या महादुःखमपि सु-

खायितमित्याह—मूर्चाति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
प्रसङ्गात्प्रतिमुपवर्ण्य प्रस्तुतमनुगुणं जीवमूच्यात्यव्याधिस्वरूप-
माह—अन्येत्यादिना । व्योमवृत्ति आकाशवन्मृक्षस्वभावं लि-
ङ्गशरीरं यस्याः ॥ २४ ॥ मूलसंवेदनं कुण्डलिनीशक्तिस्तदा-
कारा । चन्द्रार्कयोग्या अंशवोऽंशुकानि तानीव सुन्दरी ॥ २५ ॥
तस्याः ककट्याः पापात्मिका अतएव अन्तिधागभा क्रूरा मनोवृ-
त्तिगयः सूच्याः पृथगेव तथा जीवमूर्चीरूपेण स्थितेति परेणान्वयः ।
कौसुमी गन्धलेखेव परमाणु परममृक्षं यथा स्यात्तथा प्राणिदे-
हेन्द्रवर्क्यायान्तः प्रविश्य हिमादिकलानां चातुर्गणां यत्कलन सं-
पादन तेन रूपिणी प्रकटास्थिता ॥ २६ ॥ तत्रैव स्पृष्टमाह—
परेति । परेषां प्राणिनां प्राणवशाप्राणाननुमृत्य परमार्थः स्व-
मनोरथमिच्छित्त्वं परगया उगृह्णा ॥ २७ ॥ तनुद्वयवर्णनमुप-
संहर्ति—एवमिति ॥ २८ ॥ अथ तस्याः संक्षेपवन्धनित्रमाह—
तनुद्वयेनेति ॥ २९ ॥ संकल्पस्यापातनघटनासामर्थ्यं इदमेव
निदर्शनमित्याह—सर्वदेति ॥ ३० ॥ अल्पत्वानां क्षुद्रमनसां ।
सूच्या दृष्टमिव दृष्टं यस्मिन्स्वार्थाधि पिशाचीन्वम् ॥ ३१ ॥
ननु सा तपसा पृता पुण्यशरीरा संपन्ना तथाभूतायास्तस्याः पर-
पीडाहेतुमूर्चांशुशरीरप्रार्थन कथं युक्तं तत्राह—अप्रापि । जाति-
बन्धो जालनुसारिवासनानिवन्धः ॥ ३२ ॥ सा स्थूला सर्वमा-
धारणाऽविद्याकल्पिता कर्कटीतनुमहद्भिर्गलिता वि-

कस्यचिद्विवशाङ्गस्य क्षीणस्य विपुलस्य च ।
 प्रविश्यान्तर्वातसुचिर्भवत्यतिविषुचिका ॥ ३४ ॥
 कस्यचित्तनुदेहस्य स्वस्य सुधियोऽपि वा ।
 प्रविश्य जीवसूचित्वे भवत्यन्तर्विषुचिका ॥ ३५ ॥
 एवं क्वचित्प्यति सा दुर्बुद्धिहृदया स्थिता ।
 क्वचिदुच्छेद्यते पुण्यैर्मन्त्रौषधितपःक्रमैः ॥ ३६ ॥
 आसीद्बहूनि वर्षाणि भ्रमणेकपरायणा ।
 देहद्वयेन गच्छन्ती व्योम्नि भूमितले तथा ॥ ३७ ॥
 रजस्तिरोहिता भूमी हस्तेऽङ्गुलिनिरोहिता ।
 प्रभातिरोहिता व्योम्नि वस्त्रे सूत्रतिरोहिता ॥ ३८ ॥
 अन्तस्थस्त्रायुसरिति दुर्भगे पांशुपाण्डुरे ।
 शुष्करेखासरिखाते सूक्ष्मरेखाजरत्तणे ॥ ३९ ॥
 अर्थहीने गतच्छाये शून्या उच्छ्वासकारिणी ।
 मक्षिकावातहरिने श्रीवृक्षपरिवर्जिते ॥ ४० ॥
 स्थूलास्थिग्रन्थिवलिते नित्यकम्पस्फुरत्तमे ।
 अनात्मीयाच्छनीहांरऽशुद्धांशुकृतभ्रमे ॥ ४१ ॥

किण्वाण्वङ्गविभ्रान्तमक्षिकापिकवायसे ।
 रौक्षरुद्धरसद्भाते विलोलाङ्गुलिशाखिनि ॥ ४२ ॥
 मालाभ्रलेखासंसारे स्वाङ्गुलिप्रणगतके ।
 स्पन्दावधायपृषति पदवल्मीकपर्वते ॥ ४३ ॥
 कचल्याशु जलभ्रान्तौ नखाजगरकर्कशे ।
 काचित्कविसरज्जीतभीतयूककुपान्थके ॥ ४४ ॥
 विरूपाशुष्कसंदृष्टवीटिकापूतिपल्वले ।
 मध्यस्थलेखमार्गोद्यतीतश्वसनगोचरे ॥ ४५ ॥
 ग्रस्तयूकानरौघासूक्ष्मपूर्णसूक्ष्मिन्नास्यताम् ।
 दधताङ्गुष्ठप्रक्षेपे क्रान्ते सर्वत्र यायिनी ॥ ४६ ॥
 नानाविरचनान्निष्पटपत्तनगामिनी ।
 गमागमपरिभ्रान्ता तत्रायन्तचिराश्वगा ॥ ४७ ॥
 नगरानगरे व्यस्तसूत्रभाण्डैकभारिणी ।
 तमे कलेवरागण्ये बलीवर्दीपवर्तिनी ॥ ४८ ॥
 गुप्ता विश्रमणायैव मनाक्परिच्युता ।
 तन्तुप्रोता मुखाकृष्टिः खिन्ना कापि विलीयते ॥ ४९ ॥

शीर्णा ॥ ३३ ॥ अथ विपृच्याश्रयिणं विस्तरणाह—कस्यचिद्वि-
 लादिना । प्राप्नोतान्तरेण विवशाङ्गस्य । क्षीणस्य कृशस्य ।
 विपुलस्य पानाङ्गस्य । वातशून्या अयःसूचिर्गतिशयिता विपृचि-
 काप्रवृत्तिरोगो भवति ॥ ३४ ॥ अन्तर्विपृचिका दुर्बुद्धिरूपा
 ॥ ३५ ॥ क्वचित्कस्मिंश्चिदप्युपे । उच्छेद्यते निवार्यते ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥ तस्याभिरोगेशान्मलविशेषपानाह—रज इत्यादिना
 ॥ ३८ ॥ देहमध्येऽपि नानाह—अन्तःस्थेति । व्यभिचारादिदो-
 षदुष्टे भगे उपस्थाद्विषये । पांशुमिरूपादिभूषांमुभिः पाण्डुरे धूम-
 रावयव । शुष्का रूक्षा या हस्तपादादिरैवात्मलक्षणं शुष्कसरि-
 खाते । सूक्ष्मा या रंगमादिरैवात्मलक्षणं जगत्तणे ॥ ३९ ॥
 अर्थ्यते इत्यर्थः । गौभारयलक्षणं तद्वर्जिते । गतच्छाये नष्टका-
 र्त्तनी । शून्या अन्तःसद्भावशून्या । उच्छ्वासः पाण्डितानामूर्ध्वनि-
 श्वासः । देहाद्बहिर्देशेऽपि मक्षिकाभिः रूक्षदुर्गन्धवर्धनं युक्ते
 हरितनृणाद्यावृत्तप्रदेशे । श्रिया वृक्षे श्वार्कैर्वा विष्वाम्नादिवृक्षैः
 पारिवर्जिते ॥ ४० ॥ स्थूलैः पशुमशयिप्रग्रन्थिभिरवर्जिते ।
 वालादिना नित्य कम्पेन स्फुरत्तमे मचलतमे । आत्मीया आ-
 र्त्तनिग्रस्त एव अच्छाः स्वच्छा नाहारवत्प्रमत्तापहारिणः । न
 विद्यन्ते आभोग्याच्छनीहाया यत्र । अशुद्धांशुकृतं येषां
 तथाविधैरशुद्रजनेः कृतमचारे ॥ ४१ ॥ किण्वेषु कौटरेषु स्था-
 ण्वभेषु चिह्नान्नाप्रवृक्षेषु च कर्मादिभ्रान्ता मधुमाक्षिकाः पिकवाय-
 साश्च यत्र । शान्तातिशयेन रूक्ष एव गीर्वा रूढः प्रादुर्भूतो रसन
 शब्दायमानो वानो यत्र । अतएव कम्पविलोलाङ्गुलिशाखिनि
 ॥ ४२ ॥ मालाभूतानामभ्रलेखानां नाहारपटलानां संसारः
 संचारो यत्र । विदीर्णस्त्राङ्गुलिप्रणानां जनानां गतेप्राये निवास-
 देशे । स्पन्दमाना अवधायपृषतो हिमविन्दवो यत्र । पटं पुरु-

पपादाङ्कितं देशं वस्मीके वामलरे पर्वते च । समहारैकत्वम्
 ॥ ४३ ॥ आशु जलभ्रान्तौ क्वचित् प्रकाशमाने मरुदेशे । नखै-
 र्मखप्रधानैर्व्याघ्रमङ्गकादिभिर्जगरादिभिश्च कर्कशे कठिनतमे
 अरण्ये । क्वचिद्व्याघ्रः क्वचित्का विसरन्नः पलायमाना भीते-
 र्भोग्यो भीता यूकभिः कुम्भिताः पान्थाः पथिकजना यत्र
 ॥ ४४ ॥ विरूपाशुष्कश्च पिशाचादिभिः संदृष्टानि ताम्बूलवी-
 टिकाप्रायाणि शीर्णानि यत्र तथाविधे पृतिपल्वले दुर्गन्धजल-
 गते । मध्यस्था लेखाः कुल्यादिस्त्रातानि येषु तथाविधमार्गो-
 धानां शीतस्य श्वसनस्य गोचरे विषये पान्थविभ्रान्तिस्थाने
 ॥ ४५ ॥ ग्रस्तानां चविनानां यूकानामुदरस्थनरौघासूक्ष्मिः पूर्णं
 सूक्ष्मिणां येषां तथाविधानां पामरगवानरादीनां नखा एवास्यानि
 मुखानि यस्य तद्वायं दधता अङ्गुष्ठप्रक्षेपे अङ्गुष्ठपरिवारयानिना-
 ङ्गुलिजालेन क्रान्ते आक्रान्ते सर्वत्र देहप्रदेशे भूस्यादिप्रदेशे
 प्रायुक्तस्थानेषु च यायिनां गमनशाला सा अभूदिति शेषः
 ॥ ४६ ॥ तथा नानाविधार्थसंगजनुगमादिविरचनानिभिश्रिताः पटा
 वस्त्राणि येषु तथाविधेषु पत्तनेषु नगरेषु गमनशाला । तत्र
 गमागमेः संचारः परिभ्रान्ता अभूदिति शेषः ॥ ४७ ॥ सूची-
 स्वभावादेव न नगरं नगरं येषु ग्रामेषु च व्यस्तानां रथ्याप्रक्षि-
 मानां कार्पासादिमुत्राणां तन्त्रातानां काचमण्यदीनां भाण्डाना-
 मलकागणां च एकं भन्तुं शालमस्याः । सौदम्येणान्यहरणाक्षतेः ।
 किंच उज्ज्वलिना तमे प्राणिनां कलेवरागण्ये बलीवर्दीपवर्तिनी ।
 यथा हृष्टो बलीवर्दः शृङ्गाभ्यां वस्मीकाद्यपस्किरग्नपर्वतयति तद्व-
 दित्ये मूर्ध्यापि नच्छालेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ केतवित्सीवनाय शृङ्गीना
 चिरं सीवने तन्तुप्रोतमुखाकृष्टिः खिन्ना भ्रान्ता सती मनःक्
 तन्करपरिच्युता सती विभ्रामणायैव कापि गुप्ता प्रच्छन्ना लीयते

वेधनं कर्मसंश्लिष्टा कठिनापि न सा करोत् ।
 नहि तीक्ष्णो बहिः कार्यो निजत्वं विजहाति चेत् ॥ ५० ॥
 सायःसूची मनःसूच्या वलिता विजहार ह ।
 दिक्वाशेष शिलागुर्वी नावाङ्गपलिता सती ॥ ५१ ॥
 विससार दिगन्तेषु सान्तःकरणसत्तया ।
 तुषलेष्वेव पवनशक्त्या संसृतिरूपया ॥ ५२ ॥
 मुखेन सूक्ष्मसूत्रान्तं चरन्तीव परोम्भितम् ।
 परपूरोद्यमेनाशु जातेव हृदयान्विता ॥ ५३ ॥
 परपूरसेनैव सूच्या हृत्सुविकासितम् ।
 अनारतपतस्सूक्ष्मसूत्रान्त इव स्तम्भिता ॥ ५४ ॥
 तीक्ष्णैरपि चिरक्षीणं पूर्यते निर्विचारणा ।
 दृष्टान्तोऽत्र क्षणात्सूच्या पूरितो जर्जरः पटः ॥ ५५ ॥
 सूत्रांशुनिर्गमे योग्यं सूच्या हृदयमर्जितम् ।
 परपूरणैवैवाशु तेजश्च कवितार्करूक् ॥ ५६ ॥
 अकस्मात्तेन रुढेन क्षीणपूरेण रूपिणी ।

हृदये राक्षसी सूचिः कर्मणा तप्यते च सा ॥ ५७ ॥
 वेधं पूरयेणेव करोति स्वं प्रचारिता ।
 प्रकृतेन निजेनापि वेधाय व्यवहारिता ॥ ५८ ॥
 संचारयति वस्त्रेषु सूत्रं चतुर्वेधनात् ।
 आदीर्घवासनातन्तुः शरीरेष्विव चेतनाम् ॥ ५९ ॥
 संचार्यमाणवेधेन धावन्तीवाक्षिपातने ।
 अदर्शितमुखा एव दुर्जना मर्मवेधिनः ॥ ६० ॥
 कण्ठवत्खद्वलप्रोता वेधाक्षणा मुखमीक्षते ।
 कथमेता भिनन्तीति तीक्ष्णानामेतदीप्सितम् ॥ ६१ ॥
 सममेव च कौशेये क्षौमे च वसने सूता ।
 जडः क इव वा नाम गुणागुणमपेक्षते ॥ ६२ ॥
 सा वधाना ततं सूत्रमङ्गुष्ठाङ्गुलिपीडिता ।
 आन्त्रतन्तुमिवामान्तमुद्गिरन्ती निरीक्षते ॥ ६३ ॥
 तीक्ष्णाप्यहृदयत्वेन सरसेष्वरसेष्ववित् ।
 सूत्रितापि पदार्थेषु विशत्यरसगामिनी ६४ ॥

॥ ४९ ॥ ननु सा सीवनकर्तुः करवेधनं कुतो नाकरोदित्याशङ्क्याह—वेधनमिति । कठिना इरापि सा स्वयोग्ये सीवनकर्मणि सूचीत्वादेव संश्लिष्टा कीदृकादासक्ता सती वेधनं माकरोत् । कुतः । सा सूची निजत्वं निजस्वभावं सीवनं विजहाति त्यजति न प्रकटयति चेततुल्ययोगत्वात्स्वीयस्तीक्ष्णः कार्यस्वभावोऽपि न बहिः कार्यो बहिः प्रकटयितुं शक्यः । तस्यापि निजत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ ५० ॥ सा अयःसूची मनःसूच्या जीवसूच्या । गुर्वी शिला नावेष । अङ्गपलितायां वृद्धायां सती स्थिता आशौचं च दिक्षु विजहार बन्नाम । अङ्गेति संबोधनं वा ॥ ५१ ॥ संसृतिर्भ्रमणं रूपयति प्रकटयतीति संसृतिरूपया तथा ॥ ५२ ॥ परं रुम्भितं शुम्भितं सूक्ष्मं सूत्रान्तं चरन्ती भक्षयन्तीव अतएव हि परप्रयुक्तैर्नैबोदरपूरणोद्यमेन हृदयान्विता स्वस्थचित्ता जातवत्युपेक्षा ॥ ५३ ॥ उचितैवेत्युपेक्षत्याशयेनाह—पूरेति । यतः सूच्या प्रागपि परपूरसेनैव परवधप्रयुक्तोदरपूरणेच्छर्यव तपःकृशितं स्वं मनः सुविकासितमुल्लासितमतः सा अनारतं मुखे पतति सूक्ष्मसूत्रान्ते स्वाभिलषितप्राये स्तम्भिता निरुद्धैवेत्युपेक्षोचितैवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ इदानीं सूच्या मौञ्ज्याचरितं तपःसूत्रं पटश्चोदरपूरणार्थैव संपन्नं न खोदरपूरणयेत्युपेक्षादिपार्थो लोकप्रसिद्धसामान्योक्तिदृष्टान्तः संपन्न इत्याह—तीक्ष्णैरपीति । चिराय क्षीणं दारिद्र्यकाश्यादिपीडितं कुलं तीक्ष्णः कूर्यरपि पूर्यते दयया पोष्यते । निर्विचारणा नास्मिन्नर्थे विचारोस्ति । यतो दृष्टान्तोत्रार्थे सूच्या पूरितो जर्जरः पटः प्रत्यक्षं दृष्ट इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ कुतो न सूच्या खोदरपूरणं कृतं तत्राह—सूत्रेति । यतः सूच्या सूत्रस्यांशोप्रभागस्य निर्गमे अन्तरप्रवेशे योग्यमच्छिद्रमेव हृदयं तपसा अर्जितं तथा तेजोबुद्धिप्रकाशोऽपि तत्त्वावबोधभावशालित्वात्कविताया अभिज्ञताया अर्करूक् सूर्यकान्तिरिव प्रकाशस्वभावमपि परपूरणार्थैव पटादिसीवनेनैव आशु व्याप्तं

ननु स्वभोगोपयुक्तमर्जितमित्यर्थः । आह पूर्वान् 'अशु व्याप्तं' इति धातोरानादिक उपलब्धयः ॥ ५६ ॥ अतएव तस्याः पश्चात्तापोऽभूदित्याह—अकस्मादिति । पूर्यते इति पूर उदरम् । क्षीणपूरेण तेन तपःकर्मणा अकस्माद्दृष्टेन प्रादुर्भूतेन तेन सूचीभावेन रूपिणी । सा सूचिः ॥ ५७ ॥ यदि पश्चात्तप्ता सा तर्हि किं प्राणि-वेधनादुपगता नित्याह—वेधमिति । तथापि सा पूरयेणेव नदीप्रवाहवगसदृशेन निजेन राक्षसस्वभावेन प्रकृतेन सूचीस्वभावेनापि प्राणिवेधनाभिनिवेशेन वेधार्थं स्वं स्वानुरूपं प्रचारिता प्रथममुद्योजिता पश्चाद्व्यवहारिता च सती वेधं करोत्येव ॥ ५८ ॥ अतएव केवलसूचीस्वभावप्रयुक्तं कार्यमपि करोतीति प्रायुक्तमर्थं सदृष्टान्तमाह—संचारयतीति । यथा पुत्रकलत्रादिविषयेष्वेवादीनां वासनारूपस्तन्तुमंगणकाले उद्धतस्तत्तद्वासनानुरूपरूपादिशरीरेषु जायतेतानां संचारयति तद्वद्वस्त्रेषु सूत्रं संचारयतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अतएव नुन्नवार्थः पटेषु वेधेन संचार्यमाणा तेषामक्षिपातने चक्षुःसंनिर्गमं मुखं पटं निगूह्य धावन्तीव बभूवति शेषः । दुर्युक्तमर्मवेदं तथा कृतमित्यन्तर्धान्तन्यासेन दृढयति—अदर्शितेति । पिशुनचोरादयो हि दुर्जना अदर्शितस्वमुखा एव परममर्मवेदिनः प्रसिद्धा इत्यर्थः ॥ ६० ॥ कदाचिन्कण्ठसक्तस्योत्तरायवत्स्वस्य गुणं प्रोता सती वेधाक्षणा स्वकीयच्छिद्रलक्षणं भ्रमणं नाराणां मुखमीक्षते । केनाभिप्रायेणेति तमाह—कथमिति ॥ ६१ ॥ कौशेये मृदुन्निगधन्वादिगुणवति पटवस्त्रे क्षीमं काठिन्यरूक्षादिदोषवति ध्रुमावत्कले च समं तुल्यवृत्त्यैव सता प्रविष्टा । जडो मूर्खः । अगुणं दोषम् । अपेक्षते विमृशतीति यावत् ॥ ६२ ॥ सीवनकाले सूचीच्छिद्रान्तन्तुनिर्गमनं सीवकाङ्क्षतुर्निपीडितसूच्युदरान्तगतान्त्रतन्तुद्रमनत्वेनोपेक्षते—सेति । अमान्तं निरवकाशत्वादन्तःस्थितमलभमानम् ॥ ६३ ॥ सूत्रिता सूत्रप्रोता तीक्ष्णापि सा सरसेष्वरसे-

अगर्दती मुखप्रोता सुतीक्ष्णापि च तापिधीः ।
 सुवेधिताप्यहृदया राजपुत्र्यपि दुर्भगा ॥ ६५ ॥
 विना परापकारेण तीक्ष्णा मरणमीहते ।
 वेदनाद्रोधिता सूची कर्मपाशे प्रलम्बते ॥ ६६ ॥
 शेते किंश्याममैश्येव दूरे करपरिच्युता ।
 स्वरूपसदृशं मित्रं कस्यै नाम न रोचते ॥ ६७ ॥
 मिथिता मूढचित्तानां वृत्तिभिः प्राकृते जने ।
 निष्ठत्यात्मसमां को हि संगतिं त्यक्तुमिच्छति ॥ ६८ ॥
 भवत्ययस्कारवित्तौ संत्यज्यान्तर्धिगामिनी ।
 भस्त्रावातैर्विचलिता गगनादुत्पतोन्मुखी ॥ ६९ ॥
 प्राणापानप्रवाहस्य हृत्पद्मान्तरचारिणी ।
 दुःखशक्तिर्महाघोरा जीवशक्तिरिवोदिता ॥ ७० ॥
 समानवैपरीत्येन समानसमगामिनी ।
 उदानविपरीतत्वादुदानसमगामिनी ॥ ७१ ॥
 व्यानस्था व्याधिजननी सर्वाङ्गरसचारिणी ।
 हृत्कण्ठे शूलपवने वेधण्योन्मादकारिणी ॥ ७२ ॥
 प्रायशोऽविकहस्तस्या सुतोर्णा गन्धकोटरे ।

बालहस्ताङ्गुलीतल्पवेधनैकविलासिनी ॥ ७३ ॥
 पादप्रविष्टा रुधिरपानोपाजनं विस्मिता ।
 तुष्यत्यतितरां गुच्छभोजना तुच्छभोजनैः ॥ ७४ ॥
 शेते कर्मकोशस्या चिरकालमधोन्मुखी ।
 इच्छानुरूपमासाद्य क इवास्पदमुज्जति ॥ ७५ ॥
 कौर्येणापहतात्मानं दर्शयत्युपवेधनैः ।
 उत्सवादपि नीचानां कलहोऽपि सुखायते ॥ ७६ ॥
 कपर्दकार्धलाभेन कृपणो बहु मन्यते ।
 दुरुच्छेदा हि भूतानामहंकारचमत्कृतिः ॥ ७७ ॥
 सूचिकायुग्मलभ्येन मोहितेनात्मना नृणाम् ।
 मृतिमाशङ्कते चित्रा स्वार्थं नोदेति मूढता ॥ ७८ ॥
 वक्षतन्तुविभेदेन परमारणमाशु मे ।
 इदं संपद्यत इति भवत्यन्तर्हि निर्मला ॥ ७९ ॥
 स्थापिता मलमादत्ते यथा मृदुवर्षणं विना ।
 परापराधविरहाद्याधित्तस्याः प्रवर्तते ॥ ८० ॥
 सूक्ष्मादृश्या चैव दात्री क्षणाद्विस्मृतिमेति सा ।
 तीक्ष्णभेदकरी कूरा सूची खेष्टेव वैचिकी ॥ ८१ ॥

एषि पदार्थेषु अहृदयत्वेन अन्तर्हृदयशून्यत्वेन अविन् विशेषा-
 नभिन्ना अतएवारसगामिनी रसान्वाद्हीना सूची स्वभावादेव वि-
 शति ॥ ६४ ॥ अनपराधवृण्णमस्त्रेहो अस्या दुर्दशेत्याह—अ-
 गर्दतीति । नर्दं गर्दं शब्दे । अगर्दती निष्ठुरभाषणादिशब्दमकु-
 र्वाणापि मुखे प्रोता सूत्रेण सुतीक्ष्णा परसंतापममर्थापि स्वयमेव
 तापिनी संतापवती धीर्यस्याः । मृदु वेधिता संजातच्छिद्रापि
 अहृदया अनुदग्च्छिद्रा । यथा राजपुत्र्यपि दुर्भगा अभग्या
 संपद्यते तद्वदियमपि संपन्नैत्यर्थः ॥ ६५ ॥ युक्तवास्याः सा
 दुर्दशेत्याह—विनेति । यतः सा परेषां स्वापकारेण विनैव म-
 रणं वधमीहते इच्छति, अतस्तत्प्रापवशाद्देवनात्स्ववृद्धिवशादेव
 सूत्रे रोधिता सती स्वकर्मपाशे एव प्रलम्बते इत्युन्नेषा ॥ ६६ ॥
 देवास्तीवकस्य करात्परिच्युता सती तस्यान्यस्य वा अङ्गे उत्पन्ने
 दूरे करस्पर्शायोग्ये स्थाने किंश्यामैः कुस्मिन्त्यामवर्णरंधोरंगमभिः
 सह मैश्वेव मित्रलवशादिव तेषु शेते निद्राति । कुतोऽस्यास्त-
 त्समागमो रोचते तत्राह—स्वरूपसदृशमिति ॥ ६७ ॥ अत-
 एव मूर्खचित्तवृत्त्यापि सह संगतिस्तस्या रोचते इत्याह—मिथि-
 तति ॥ ६८ ॥ नन्वेव तस्या लोहमूच्यन्तरैः सहापि साम्यात्त-
 न्मैश्या कदाचित्तैः सह देवालोहकारप्राप्तौ किं करोति तत्राह—
 भवतीति । अयस्काराणां वित्तौ प्राप्ता सत्यां तैः संतापायामौ
 न्यस्यमाना तदीयचर्मभस्त्रावातैर्विचलिता सती तान् संत्यज्यान्त-
 र्धिगामिनी अन्तर्धानगता सती गगनादुत्पतोन्मुखी पलायनपरा
 भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ तस्याः प्राणिनां प्राणादिद्वारा देहान्तः-
 संचारमाह—प्राणेत्यादिना । दुःखप्रदा कर्मशक्तिरेव जीवशक्तिः

सजीवा उदिता आविर्भूतेव ॥ ७० ॥ ७१ ॥ शूलपवने शूल-
 गेगान्मके वायो प्रविश्येति शेषः ॥ ७२ ॥ प्रायशः कम्ब-
 लादिजीवनकाले अविकानां अविपालानां हस्तस्था कदाचि-
 त्तदीयोर्णानां गन्धस्य लेशस्य कोटरे सुप्ता कदाचित्तु बालानां
 हस्ताङ्गुल्यादिलक्षणस्य स्वतन्त्रस्य वेधने एकविलासिनी सु-
 ल्यकार्तुकवनी आसीदिति शेषः ॥ ७३ ॥ पुष्पगुच्छमालाप्रथ-
 नकाले गुच्छभोजना तुच्छभोजनैरल्पभोजनैस्तुष्यति तृप्यति
 ॥ ७४ ॥ कर्मकोशो मलपङ्क्तिमूलाधारकोशः ॥ ७५ ॥
 अपहृतं दृष्टितमात्मानं स्नात्वा । उपवेधनैः परप्राणापहारपर्यन्तै-
 र्वेधनैः । स्वार्थाभावे कथं परमारणे तस्याः प्रवृत्तिस्तत्राह—उत्स-
 वादपीति । येषां परपीडाऽमार्थ्येपि परः सह कलहोऽपि
 सुखायते तेषां परमारणं सुखायते इति किं वक्तव्यमिति भावः
 ॥ ७६ ॥ अन्तररक्तकाण्डाद्बालोभाद्वास्याः परमारणे प्रवृत्ति-
 रपन्नैत्याह—कपर्दकेति । राक्षसकुलोचितपरहिंसाविहारभिम-
 नान्ना तदुपपत्तिरित्याह—दुरुच्छेदेति ॥ ७७ ॥ सा मोहितेन मूढेना-
 त्मना कियमाणेन जीवमूचीलोहमूचीति स्वकीयमुचिकाद्वयलभ्येन
 वेधनेन सर्वेषां नृणां मृतिमाशङ्कते तर्कयति । मूढानामौवश्यके
 स्वार्थे मूढता नोदेति सा चित्रा आश्चर्यभूनेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ इदानीं
 मे मम परमारणं प्राक् जीवनकाले वक्षतन्तुविभेदेनाभ्यस्तमिति
 हेनोगाशु संपद्यते इति स्वकीशालानुमंथनेनान्तः अत्यन्तं
 निर्मला प्रमत्ता भवति । हृष्यतीति यावत् ॥ ७९ ॥ यथा लोके
 प्रतिष्ठा सूचिः सौर्वेनेन मृदोवर्षणं विना तूष्णीं स्थापिता मल-
 मनैर्मल्यमादत्ते स्वीकरोति । तथा तस्या अपि परापराधविरहा-
 द्याधिदुःखं प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ ८० ॥ अदृश्या दात्री खण्डयित्री ।

तन्तुवेधनमात्रेण हतोऽस्य इति तोषिता ।
दुर्जनो येन तेनैव नाशितेनैति हृष्टताम् ॥ ८२ ॥
पङ्के मज्जति याति खं विहरति व्योमानिलैर्दिकटे
शेते पांसुषु भूतलेष्विव घने पट्टे गृहेऽन्तःपुरे ।
हस्ते भ्रोत्रसरोरुहेऽथ मृदुनि स्वेच्छोर्णिकाखण्डके
रन्ध्रे काष्ठमृदां च माति हृदये द्रव्यात्मशक्त्यैव सा

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे सूचिव्यवहारवर्णनं नाम समतितमः सर्गः ॥ ७० ॥

पष्ठंदिनम् ।

एकसप्ततितमः सर्गः ७१

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ सा बहुकालेन कर्कटी नाम राक्षसी ।
सर्वेषां नरमांसानां ननु तृप्तिमुपाययी ॥ १ ॥
पूर्वेणैव किलाह्वा सा तृप्ता रुधिरविन्दुना ।
सूच्याः किमिव मात्यन्तस्तृष्णासूची सुदुर्भरा ॥ २ ॥
चिन्तयामास हा कष्टं किमहं सूचितां गता ।
सूक्ष्मास्मि हतशक्तिश्च अपि प्राप्सो न माति च ॥ ३ ॥
क मे तानि विशालानि गतान्यङ्गानि दुर्धियः ।
कालमेघविशालानि घने शीर्णानि पर्णवन् ॥ ४ ॥
मय्यस्यां मन्दभाग्यायां मनागपि न माति हि ।
स्वादुमांसरसप्राप्तो वसावासित आसयन् ॥ ५ ॥
पङ्कान्तर्विनिमज्जामि पतामि धरणीतले ।
हतास्मि जनपादैर्धैः शुक्लेण मलिनास्मि च ॥ ६ ॥
हा हताहमनाथाहमनाश्वासा निरास्पदा ।
दुःखादुःखे निमज्जामि संकटात्संकटेऽपि च ॥ ७ ॥
न सखी न च मे दासी न मे माता न मे पिता ।

दैविकी औत्पातिकी चेष्टव ॥ ८१ ॥ मर्मस्थानाच्छादनोत्तरीय-
तन्तुवेधनमात्रकौशलेन ॥ ८२ ॥ विस्तरोक्तं सूचीचरित्रं संक्षि-
प्योपसंहरति—पङ्के इति । पत्तलादिपङ्के मज्जति । खमाकाशं
याति । व्योमानिलैः सह दिकटे विहरति । इवकारो भिन्नक्रमः ।
अन्तःपुरे गृहे पट्टे पर्यङ्कपट्टास्तरण इव भूतले घने पांसुष्वपि
शेते । तथा नराणां हस्ते भ्रोत्रलक्षणे भ्रोत्रस्थं वा सरोरुहे पट्टे
स्वेच्छया ऊर्णिकानां मेघरोष्णां खण्डके रात्रौ च शेते । काष्ठानां
मृदां कुल्यादीनां च रन्ध्रे अल्पतरेऽपि चिच्छं माति संभायते
तथा प्राणिनां हृदये च माति यथा मणिमन्त्रादिद्रव्यात्मशक्त्या
मायावी योगी वा सर्वत्र यथेच्छं विहरति तद्वदित्यर्थः ॥ ८३ ॥
॥ ८४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्ति-
प्रकरणे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

कर्कट्याः सूचिभूतायाः पञ्चाशत्पादोऽत्र वर्ण्यते ।

स्मरन्त्याः प्राक्तनं देहं विस्तरात्परिदेवन्म् ॥ १ ॥

सर्वेषां सर्वजातीयानां नराणां मांसानामास्त्रादनेऽपीति शेषः ।
तृप्तिमल्लुब्धिम् ॥ १ ॥ तृप्ता अपगतक्षुधा ॥ २ ॥ हतशक्तिः

श्रीवाल्मीकिरवाच ।

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम

सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।

स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम

इयामक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ८४ ॥

न मे बन्धुर्न मे भृत्या न मे भ्राता न मे सुतः ॥ ८ ॥
न मे देहो न मे स्थानं न मे कश्चिन्समाश्रयः ।
नैकस्थाने समावासो भ्राभ्यामि वनपर्णवत् ॥ ९ ॥
आपदां धुरि तिष्ठामि निविष्टास्मि सुदारुणे ।
अभावमपि वाञ्छामि सोऽपि संपद्यते न मे ॥ १० ॥
स्वको देहः परित्यक्तो मूढचेतनया मया ।
काचबुद्ध्या विमूढेन हस्ताच्चिन्तामणिर्यथा ॥ ११ ॥
आपतद्धि मनो मोहं पूर्वमापत्प्रयच्छति ।
पश्चादनर्थविस्ताररूपेण परिजृम्भते ॥ १२ ॥
धूमेषु परितिष्ठामि मागे विलुलिततास्मि च ।
तृणेषु प्रेषितास्म्यन्तर्हो मे दुःखपरम्परा ॥ १३ ॥
परप्रेषकरी नित्यं परसंचारचारिणी ।
परं कार्पण्यमायाता जाता परवशास्तस्यलम् ॥ १४ ॥
भ्रान्तिं करोमि तुच्छे च सापि वेधनरूपिणी ।
अहो ममालपभाग्याया दौर्भाग्यमपि दुर्भगम् ॥ १५ ॥

कुण्ठनभक्षणसामर्थ्या । न माति । उदरे इति शेषः ॥ ३ ॥ तानि
प्राक्तनानि । अत्रानि हस्तपादादनि । अस्यामेतद्दशापन्नायाम् ।
वसया वासिनः सुगन्धिः । आगमि आस्थे यन् प्रविशन् ।
एतेः शत्रुप्रत्ययः । 'पहन'—इति सूत्रे प्रगृहीतग्रहणस्य प्रकारार्थत्वा-
दासन्नादंशः ॥ ५ ॥ पद्मान्तमेजनादि प्राक्सर्गं वर्णितम् । शुक्लेण
चरमधातुना ॥ ६ ॥ अनायासा गतिवन्वाधाश्वासनशून्या ।
संकटात्प्राणसंकटात् ॥ ७ ॥ तत्कुतस्तत्राह—नेति ॥ ८ ॥
समाश्रय उपर्जाव्यः ॥ ९ ॥ अभाव मरणम् ॥ १० ॥ ११ ॥
इदं च दुःखं मोहाविष्टमनःकृतमेवेत्याह—आपतद्वाति । मनः
कर्तुं मोहमापनन्त्यतः समापादयति दुःखसहस्रमित्यापबुद्धिस्ताम् ।
व्यत्येन प्रथमा ॥ १२ ॥ किंच कदाचिदहं कैश्चित्सूत्रे प्रोता
धूमप्रदेशे बद्धा धूमेषु परि उपरि तिष्ठामि । कदाचिन्मागे
पतिता खरोष्ठदिर्भिर्बिलुलित उपमर्दिता । कदाचिर्कैश्चिन्नलि-
कादितृणेषु निधानायान्तःप्रेषिता प्रवेक्षितास्मि ॥ १३ ॥ १४ ॥
तुच्छेष्वांतररक्तायास्त्रादविषयेषु भ्रान्तिमभिलाषम् । सा भ्रा-
न्तिरपि वेधनरूपिणी वेधनमात्रफला नास्त्रादनफला । निरुदर-

उत्थितः स्फारवेतालः कुर्वत्याः शान्तिमद्य मे ।
 सर्वनाशोऽवदातेन प्रवृत्ताया ममोदितः ॥ १६ ॥
 किं मन्द्या मया तादृक् संत्यक्तं तन्महावपुः ।
 यथा नाशेन वा भाव्यं तथोदेत्यशुभा मतिः ॥ १७ ॥
 मामवाप्तरनिर्ममं सूक्ष्मं कीदृतनोरपि ।
 उद्धरिष्यति को नाम पांसुराशिभिरावृताम् ॥ १८ ॥
 विविक्तमनसां बुद्धौ क स्फुरन्ति हताशयाः ।
 ग्राममार्गवृणानीव गिररुपरिवासिनाम् ॥ १९ ॥
 स्थिताया अहताम्भोधौ क ममाभ्युदयो भवेत् ।
 अन्धस्योदेति प्राकाश्यं नखद्योतानुसेविनः ॥ २० ॥
 अतः कियन्तं नो जाने कालमावलितापदम् ।
 मयापकृष्टभ्रगतेषु लुडितव्यं हतेहया ॥ २१ ॥
 कदा स्यामजनमहाशैलपुत्रकरूपिणी ।
 द्यावापृथिव्योर्वैधुर्यं स्तम्भतामनुतिष्ठती ॥ २२ ॥
 मेघमालासमभुजा चिरं विद्युत्पदेक्षणा ।
 नीहारजालवसना प्रोक्षकेशमिताम्बरा ॥ २३ ॥
 लम्बोदराभ्रसंदर्शप्रनर्तितशिखण्डिनी ।
 लम्बलोलस्तनी इयामा देहचातद्रवस्तनी ॥ २४ ॥
 हासभस्मच्छटाच्छन्नसूर्यमण्डलरोधिनी ।
 कृतान्तप्रसनोद्युक्तकृत्यैकाकृतिधारिणी ॥ २५ ॥

कृशानूलखलदृशा सूर्यस्रग्धामहारिणी ।
 पर्वतात्पर्वते शृङ्गे न्यस्य पादौ विहारिणी ॥ २६ ॥
 कदा मे स्याद्गुरुभ्रमासुरं तन्महोदरम् ।
 कदा मे स्याच्छरन्मेघमेदुरा नखरावली ॥ २७ ॥
 कदा मे स्यान्महारक्षोबिद्रावणकरं स्मितम् ।
 खस्किग्वाद्यैररण्यान्यां कदा नृत्येयमुन्मदा ॥ २८ ॥
 वसासवमहाकुम्भैर्मृतमांसास्त्रिसंचयैः ।
 कदा करिष्येऽविरतं मेदुरोदरपूरणम् ॥ २९ ॥
 कदा पीतमहालोकधिरा क्षीवतां गता ।
 भवेयं मुदिता हमा मुद्रिता निद्रया ततः ॥ ३० ॥
 मयैव कुतपो यहाँ तदग्र्यं भासुरं वपुः ।
 भस्मत्वं कनकेनेव सूचित्वमुरीकृतम् ॥ ३१ ॥
 क किलाजनशैलामं वपुर्भरितदिकटम् ।
 क प्राचिकाखुरसमं सूचित्वं तृणपेलवम् ॥ ३२ ॥
 त्यजत्याशु मृदित्यज्ञः प्राप्यापि कनकाङ्गदम् ।
 मया सूचित्वलोभेन संत्यक्तं भासुरं वपुः ॥ ३३ ॥
 हा महोदर विन्ध्याद्रिसनीहारगुहोपम ।
 अद्य नान्तं करोषि त्वं कथं सिंहेन हस्तिनाम् ॥ ३४ ॥
 हा भुजौ भगनिर्भग्नशिखरौ दाशभृक्षलैः ।
 पुरोडाशधिया चन्द्रं कथमद्य न बाधतः ॥ ३५ ॥

जिह्वालवित्यर्थः ॥ १५ ॥ गोत्रं वेतालशान्तिकर्मणि वेतालोदय
 इति लोकप्रसिद्ध आभाणकः स्वस्यां संपन्न इत्याह—उन्निधन
 इति । अवदातेन तपसा ॥ १६ ॥ तत्प्राक्तन महावपुः किंकारण
 त्यक्तम् । वा अथवा येन प्रकारेण बुद्धौ गत्यां नाशेन भाव्यम् ।
 आवश्यके कृत्यः ॥ १७ ॥ 'नापृजयद्रणेशानं मूर्च्छां मृष्टीं स वि-
 श्वसुद । नापमृष्टां ततः मूर्च्छां नष्टां विन्दति मानवः ॥' इत्या-
 भाणकमनुवृत्त्याह—मामिति । अवान्तरे पथि देवात्पांमुनिर्ममं
 को वा उद्धरिष्यति दुर्लभ्यत्वात् कश्चिदुद्धरिष्यतीत्यर्थः । हारितां
 हापिताम् । 'आवृताम्' इति पाठे तु स्पष्टम् ॥ १८ ॥ यद्यप्य-
 मूक्षमदृश उद्धर्तुमशक्तास्तथापि विविक्तमनसः मूक्षमदृशिनो
 योगिनस्त्यामुद्धाभ्यन्तृत्याशङ्क्याह—विविक्तेति । हताशया
 मादृशा इति शेषः ॥ १९ ॥ ननु त्वयैव स्वाभ्युदयेनैव्यस्तत्राह
 —स्थिताया इति । प्रकाशयतीति प्रकाशस्तत्रावः प्रकाशमर्थ-
 दर्शनम् ॥ २० ॥ आवलिता औपमा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
 स्यात्तथा लुडितव्यम् ॥ २१ ॥ वैधुर्यं प्राणिमहारेणावष्टम्भेन च
 भारोत्तारणे ॥ २२ ॥ विद्युत्पदे विद्युत्स्थानापन्नं उभयं चक्षुर्या
 यस्याः । प्रोक्षः केशमिन्मम्यरं यस्याः ॥ २३ ॥ उदरलक्षणस्या-
 भ्रम्य संदर्शनं प्रेक्षणेन प्रनर्तिताः शिखण्डिनो मयूरा यया ।
 देहवानेन श्रासेन द्रवन्तौ कम्पमानौ स्तनौ यस्याः ॥ २४ ॥
 हासेनाद्हासविलोभेन भस्मच्छटाभिर्देधारण्यधूलिपटैश्छन्नस्य

आच्छादितस्य सूर्यमण्डलस्य रोधिनी पिधानशीला । कृतान्त
 इव सर्वप्राणिप्रमनमेव उद्युक्तमारब्धं कृत्य यया तथाविधा या
 एका आकृतिभाषणाकारस्तद्धारिणी ॥ २५ ॥ कृशानुरिव ज्वल-
 न्त्या उल्लखलमिव निमग्नं दृशे नेत्रे यस्याः । 'आपं चैव हल-
 न्तानाम्' इति भागुरिमेतेन दृशाशब्दः साधुः । कदा भविष्या-
 मीति गवैत्रानुपपत्तेः ॥ २६ ॥ नखरा नखान्तेपामावली पङ्क्तिः
 ॥ २७ ॥ महतां प्रादुर्भावं रक्षसां हृदयविद्रावणकरं स्मितं ईष-
 दस्मितम् । स्फिक्वाद्यैः स्फिक्जोवादनैः । अग्न्यान्यां महारण्ये ।
 'इन्द्रवरुण—' इत्यादिना दीप्यानुक ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 दुःखकलपर्यवर्गितत्वात्कुन्ताहं तपोवर्हो तत्प्राक्तनं भासुरं वपुर्भ-
 स्मत्वं नीतमिति शेषः । यथा कनकेन स्वकनकवनाशकं भस्म-
 त्वं लोहमृचिन्वं वा उगीकृतं स्यात्तनुव्यम् ॥ ३१ ॥ प्राचिका
 दीर्घपादलुता जातिस्तस्याः खुरः पादामं तन्ममम् ॥ ३२ ॥ सू-
 न्मल्लिनं कनकाङ्गदं प्राप्यायविचारेण मुदिनि श्रान्त्या त्यजति
 ॥ ३३ ॥ उदानां मुद्राद्यज्ञानि प्रत्येकं संबोधानुशोचत्याह—हा
 इत्यादिना । विन्ध्याद्रेः गर्नाहारगुहा उपमा यस्य तथाविध हे-
 महोदर, त्वं मिहेन मिहमदृशेन स्वाविभोवेन हस्तिदृशानां त्व-
 द्वियोगदुःस्वानामन्त नाशं कथं न करोषि ॥ ३४ ॥ भरेणानि-
 दयेन निर्भग्नशिखरौ । दाशभृक्षलैर्देवभोग्यन्वात्पुरो-
 डागमिव स्थितं चन्द्रं कथं न बाधत इति दैर्घ्यातिशयोक्तिः

हा वक्षः काचवैद्युर्यगिरीन्द्रतटसुन्दर ।
नाद्य सिंहादि यौकं तद्वृतं रोमवनं तथा ॥ ३६ ॥
हा नेत्रे कृष्णरजनीरजःशुष्केन्धनैजने ।
कस्मान्न मे भूषयतो हज्ज्वालामालया दिशः ॥ ३७ ॥
हा स्कन्ध बन्धो नष्टोऽसि निषिद्धोऽसि महीतले ।
कालेन विनिपिष्टोसि निघृष्टोसि शिलातले ॥ ३८ ॥
हा मुखेन्दो तपसि किं नाद्य त्वं मम रश्मिभिः ।
कल्पान्तदावसंशान्तचन्द्रबिम्बमनोहर ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे क० सूचिकापरिवर्तनं नामकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ७२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
सूची सा संभवद्वाणी चिन्तयित्वेत्यकम्पनम् ।
पुनस्तद्देहलाभाय भवाम्याशु तपस्विनी ॥ १ ॥
इति संचिन्त्य चित्तस्थं संहृत्य जनमारणम् ।
तदेव हिमवच्छृङ्गं जगाम तपसे स्थितम् ॥ २ ॥
अपश्यदेव सूचित्वं सा तन्मानसमात्मनि ।
प्राणवातात्मिका प्राणैः प्रविश्य हतमानसम् ॥ ३ ॥
अथात्मन्येव सूचित्वं पश्यतेव मनोमयम् ।
प्राणवातशरीरासौ जगाम हिमवच्छिरः ॥ ४ ॥

॥ ३५ ॥ काचमणिमालानां वैद्युर्येऽपि स्वतएव गिरीन्द्रतटसुन्दर
ह्वयः, त्वया सिंहादय इव सिंहादय एव वा सिंहातुं
शीलमस्य तथाविधं वा युकानां समूहो यौकं यत्र तथाविधं रो-
मवनं यथा पूर्वं धृतं तथाय न धृतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ कृष्णर-
जन्वा कृष्णपक्षरात्र्या रज्यते आरात्रयत इति कृष्णरजनीरजो-
न्धकारस्तद्गुणैकन्धनस्य एजने प्रदोषने । एज् दीप्ता त्युः ।
हे मे नेत्रे, ह्रक दशने तल्लक्षणया ज्वालामालया दिशः कस्मान्न
भूषयतः ॥ ३७ ॥ निषिद्धः परिहृतः । परित्यक्त इति यावत्
॥ ३८ ॥ कल्पान्ते दावेन दवाभिना संशान्त दग्धं चन्द्र-
बिम्बमिव इयामन्वानमनोहर ॥ ३९ ॥ मक्षिकाणां खुरैः पा-
दभ्रैरपि दोलिता चालिता । अतिशुद्धेत्यर्थः ॥ ४० ॥ सन् वि-
द्यमानं कन्दं स्थूलतरुमूल र्यामस्तथाविधं श्वरं गते इव शोभन
॥ ४१ ॥ बहुभिर्मांसभारबहुलो विपुलो प्रागः आहारः ॥ ४२ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वर्ण्यतेऽत्र पुनः सूर्यास्तप उग्रं हिमाचले ।

तद्विस्तृतस्य शकस्य नारदोक्त्या विनिश्चयः ॥ १ ॥

सा शोकपरायणा सूची असंभवद्वाणी मौनमास्थिता सती
अकम्पनं सैकाम्यनिश्चलं यथास्यात्तथा इति प्रागुक्तरीत्या स्वदे-
हादिकं वक्ष्यमाणप्रकारं च चिन्तयित्वा । तमेव प्रकारमाह—

१ त्वां शोचामीत्यर्थः ।

हाहा हस्तौ महाकारौ तावद्य क गतौ मम ।
संपन्नासि महासूचिर्मक्षिकाखुरदोलिता ॥ ४० ॥
हा भगोप्रकरजाढ्यसत्कन्दश्वभ्रशोभन ।
विन्ध्याद्वरेण्यविपुलनितम्बामलबिम्बक ॥ ४१ ॥
काकारोऽम्बरपूरकः क्व नवं तुच्छात्मसूचीवपू
रोदोरन्ध्रसमं क वास्य कुहरं केदं च सूचीमुखम् ।
क प्रासो बहुमांसभारबहुलः काण्विन्दुना भोजनं
सूक्ष्मास्म्येतद्दहो मयैव रचितं स्वात्मक्षये नाटकम्

इददाधानले तत्र सर्वभूतविवर्जिते ।
महामहाशिलाभाभारुक्षे पांसुविधूसरे ॥ ५ ॥
तस्यावभ्युदितेवासौ निस्तृणे विपुले स्थले ।
मरावकसात्संजातशुष्का तृणशिला यथा ॥ ६ ॥
सुसूक्ष्मस्यैकपादस्य साधैर्नैवाश्रितोर्वरा ।
स्वसंविदेकपादात्म तपः कर्तुं प्रचक्रमे ॥ ७ ॥
सूक्ष्मपादतलेनैषा वसुधा रेणुसंकटी ।
निवार्य त्रिपदीं कृत्स्नाद्यत्नेनोर्ध्वमुखी स्थिता ॥ ८ ॥

पुनरिति ॥ १ ॥ जगाम स्थितं प्रागस्थितम् ॥ २ ॥
कथं जगामेति तदाह—अपश्यदेवेति । प्रथममात्मनि मानसं
मनःकल्पितं सूचित्वमेवापश्यत् । क्रियाशक्तिशून्ये आत्मनि
सूचित्वदर्शनेऽपि कथं गमनसिद्धिस्तत्राह—प्राणैः । या प्राण-
वातात्मिका जीवसूचिः सा स्त्रीपात्रिभूतः प्राणैः सूचित्वकल्पना-
'हन् मानसं प्रविश्य । मनःकल्पितां लोहसूचीं प्रविश्येति यावत् ।
'हतमानसाम्' इति पाठे हता मानवा यया लोहसूच्या तां प्र-
विश्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ अथ जीवसूच्यात्मन्येव मनोमयं लोहसूचि-
भाव पश्येत्येव । तथाच लोहजीवसूच्योरन्योन्यादाभ्याध्यासा-
दर्मा कंकटी प्राणवाताऽभिन्नशरीरा सती क्रियाशक्ति प्राप्य
हिमवच्छिरो जगाम । वक्ष्यमाणरीत्या पृष्ठशरीरं प्रविश्ये-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ महती विशाला या महाशिला गुणोन्मृष्टेन्द्रनी-
लशिला तदाभा आभा कान्तिर्यस्याः । आभाभिगतापे
रुक्षे इति वा ॥ ५ ॥ अभ्युदिता तत्रैवाङ्कुरितेव ॥ ६ ॥
सुसूक्ष्मस्य सूच्यप्ररूपस्यैकपादस्याधेन लेशेनैव आश्रिता उर्वरा
भूमिर्यथा । अतएव द्विपदानिवैकपादपरिहारैरेकपादात्मलासंभ-
वेऽपि स्वमेवैवा स्वीकल्पनयेव कल्पितभागद्वयमध्ये अप्राध-
परिहारैरेकपादात्म एकपादावस्थितिरूपं तपः ॥ ७ ॥ पाद-
तलेन निशिताप्रभागेन वसुधाया रेणुर्माप संकटयति तुदतीति
वसुधारेणुसंकटी । संकटशब्दात् 'तत्करोति—' इति णिच् कर्म-
प्यण । अत्रोपस्य स्थानिवद्भावाद्युपधादृष्टिः । त्रिपदी पुरःपा-
श्वद्वयलक्षणत्रिभागप्रसृता दृष्टि कृत्स्नाद्विषयान्निवार्य ॥ ८ ॥ ननु

कृष्णत्वहिंस्रतातैश्ण्यव्याप्त्यास्यपवनाशनैः ।

यत्नात्पदं निबध्नन्ती रेण्वणुपलसंकटे ॥ ९ ॥

अरण्ये धुमितां संपहरालोकार्यमुत्थिताम् ।

पुच्छाकोटिस्थितां वातालोलाभनुचकार सा ॥ १० ॥

मुखरन्ध्रविनिष्क्रान्ता तस्या भास्करदीधितिः ।

सखी बभूव सूच्याभा पश्चाद्भागैकरक्षिणी ॥ ११ ॥

धुव्रेऽपि स्वजने भूतेऽप्येति वत्सलतां जनः ।

दीधित्यापि सखीवृत्तं सूच्यां शुचितया भृतम् ॥ १२ ॥

बभूव तस्याः स्वच्छाया द्वितीया तापसी सखी ।

एवं सूचीव मलिना तया पश्चात्कृतेव सा ॥ १३ ॥

सूच्या तया सुनिर्गत्य सुपातास्या स्म कृण्वतैः ।

पश्चात्सख्याभया साधुरन्योन्याचारकेवलम् ॥ १४ ॥

सूच्यभिप्रेक्षिते यानां मतिं द्रुमलतादयः ।

महातपस्विनीं सूचीं दृष्ट्वा नोत्कण्ठयन्ति के ॥ १५ ॥

स्थिरवद्वपदामेनां स्वमनोवृत्तिमुत्थिताम् ।

अनिलं भोजयांचक्रुर्मुखनिर्गतमांस्कृतैः ॥ १६ ॥

प्रसूतानि भविष्याणि गीर्वाणान्यानि वा चिरम् ।

कौसुमानि रजांस्यस्या इत्यास्यं पर्यपूरयन् ॥ १७ ॥

ततो महेन्द्रप्रहितं वातनुभामिपं रजः ।

तया स्वध्रुत्वव्याजेन न निर्गीर्णं मुखे विशन् ॥ १८ ॥

न निर्गीर्णवती तानि रजांसि ददन्निभ्रयात् ।

अन्तःसारतया कार्यं लब्धोऽप्यामुवन्ति हि ॥ १९ ॥

न पिबत्यास्यसंस्थानि तथा पुष्परजांस्यपि ।

विस्सयं पवनः प्राप सुमेरुमूलनाधिकम् ॥ २० ॥

आशिरः पिहिता पङ्कैः पूरितापि महाजलैः ।

विधूतापि बृहद्वातैर्दग्धापि वनवह्निभिः ॥ २१ ॥

भिन्नापि करकापातैर्भ्रामितापि तडिङ्गमैः ।

उद्वेजितापि जलदैः क्षोभिताप्यतिगर्जितैः ॥ २२ ॥

अपि वर्षसहस्रैः सा चित्तस्थददन्निभ्रया ।

पादाग्रं तु कुसुमेव नाकम्पत तपस्विनी ॥ २३ ॥

निवृत्ताया बहिस्स्पन्दाद्देशकाले बहौ गते ।

विचारयन्त्यास्तस्याः स्वमात्मा सत्यं सुचेतनम् ॥ २४ ॥

ज्ञानालोकः समुदभूत्सा परावरदर्शिनी ।

बभूव निर्मला सूचिर्विसूची पावनं परम् ॥ २५ ॥

जाता विदितवेषा सा स्वयमेव तया धिया ।

तपसा दुष्कृते क्षीणे सूची स्वसुखसूचिनी ॥ २६ ॥

इति वर्षसहस्राणि साकरोद्धारणं तपः ।

सप्तसप्तमहालोकसंतापकरमुमुखी ॥ २७ ॥

तस्याः कल्पाग्निभीमेन तपसा हि महागिरिः ।

बभूव तेन उवलितो जज्वालेश्वर ततो जगत् ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वमुखत्वे दृष्टेः सर्वतोनिवारणे च रेण्वणुपलसंकटे कथं तस्याः न्याः सूच्याः अभिप्रेक्षिते पुगेदर्शनविषये द्रुमलतादयोऽपि पादस्थैर्ये सिद्धं तत्राह—कृष्णत्वेति । दृढलांश्च स्थैर्यं गिद्धं मतिं सद्बुद्धिं यानाः प्राप्ताः । 'रतिम्' इति पाठे स्पष्टम् ॥ १५ ॥ दृढत्वं चास्याः कृष्णत्वेन कृष्णायसत्वेन हिंस्रत्वेन तैश्ण्येन तपोविषयं स्थिरं स्वमनो वृत्तिमिवोत्थितामनां सूचीं द्रुमल- तीक्ष्णाग्रत्वेन च सर्वाङ्गव्याप्त्या आस्येन पवनस्याशनं प्रमनस्तद्वि- तादयः स्वपुष्पकलादिवाहितमनिल वायुं भोजयांचक्रुरित्युत्प्रे- ष्टम्भलक्षणयत्नाच्च गिद्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥ सा सूची अरण्ये धुधा- क्षा—तस्यास्तद्राजनसंभावेन हेतुमुखनिर्गतमांस्कृतैरिति । स- धुमितां अतएव सम्पन्नं पशन्ते गभीरमुपमर्षन्तीति संपदोऽ- शब्द हि भोजनं पामरेषु प्रसिद्धमिति भावः ॥ १६ ॥ दैवाङ्कु- रप्याश्वगास्तेषां दूरादालोकनमालोकस्तदर्थमुत्थिताम्—वर्णांकृतमु- शब्द हि भोजनं पामरेषु प्रसिद्धमिति भावः ॥ १६ ॥ दैवाङ्कु- खभागाम् । पुच्छेन आकाशे नृणपण्यग्रभोगे स्थिताम् । प- मलानामिः कुसुमरजांसिः कृतं सूचीविलिपिधानमुपप्रेक्षते— थिकव्यामोहाय वातेनाप्यलोलाभचञ्चलाम् । अर्थात्पुण्यजलका- प्रमृतानीति । यानि प्राक्प्रमृतानि यानि च भविष्याणि यानि मनुचकार विडम्बितवती । 'दूरादालोक्यम्' इति पाठे दूरादालो- गीर्वाणभ्यो देवभ्योऽन्यानि । अदेवतार्थानीत्यर्थः । तानि सर्वाणि काँसुमानि रजांसि अस्य सूच्यं देयानीत्युन्माहेनवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ दैवाच्छिद्रे वाननुभामिपाद्यपवित्ररजसां प्रवेष्टां महेन्द्रकृतवि- श्वेति द्वाभ्याम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ सूचीच्छायासमिपि तन्मध्यन्त- धत्ते । तत इति द्वाभ्याम् । अग्रव्याजेन च्छिद्रत्वच्छलेन धत्ते । तत इति द्वाभ्याम् । अग्रव्याजेन च्छिद्रत्वच्छलेन रत्वेन कल्पयति—बभूवति । एवं दीधितिर्वदेव यो विशेषस्त- धत्ते । तत इति द्वाभ्याम् । अग्रव्याजेन च्छिद्रत्वच्छलेन माह—सूचीविति । तया सूच्या या छायासूची पश्चात्कृता पृष्ठ- धत्ते । तत इति द्वाभ्याम् । अग्रव्याजेन च्छिद्रत्वच्छलेन रक्षिका कृतेव ॥ १३ ॥ तामां निवृत्तां सूचीनां परस्परगर्भो- धत्ते । तत इति द्वाभ्याम् । अग्रव्याजेन च्छिद्रत्वच्छलेन मूलग्रन्थने परस्परविष्टम्भाग्रग्यराजकुल्याचरणमिव वृत्ति- धत्ते । तत इति द्वाभ्याम् । अग्रव्याजेन च्छिद्रत्वच्छलेन न्युप्रेक्षते—सूच्येति । पश्चात्कृता आभया सूच्यं दीधित्या तया धत्ते । तत इति द्वाभ्याम् । अग्रव्याजेन च्छिद्रत्वच्छलेन लोहसूच्या द्वारभूतया मृदु निर्गल्य सुपातास्या दीधितिमुपात- धत्ते । तत इति द्वाभ्याम् । अग्रव्याजेन च्छिद्रत्वच्छलेन एव अक्षि नेत्रं यस्यास्तया छायासूच्या सह कृतिप्रथनैः । दिना । सत्यं सुचेतनं स्वं विचारयन्त्यास्तस्या आत्मेव ज्ञानां छायासूचीमूलग्रन्थनेन सह गणनाद्बहुत्वम् । अन्यान्याचारके लोकास्तस्याक्षाकाङ्क्षानुद्वेषोपायानां समुदभूदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ परस्परचरणार्थे स्पर्धसाहाय्ये बलं दाय्यं कृतमिति शेषः । स्म ॥ २६ ॥ सप्तवर्षमहस्राणि । सप्तमसानां चतुर्दशानां महतां किल । अतः स आचारः साधुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं तपस- भूरादिलोकानां संतापकरं तपः । उन्मुखी ऊर्ध्वमुखी ॥ २७ ॥

कस्येदं तपसाक्रान्तं जगदित्यथ वासवः ।
नारदं परिप्रच्छ स तस्याकथयच्च तत् ॥ २९ ॥
सप्तवर्षसहस्राणि सूची दीर्घतपस्विनी ।
महाविह्वानदेहासौ तेनेदं ज्वलितं जगत् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे क० सूचीतपःप्रभावो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ७३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

कर्कटीकटुवृत्तान्तं सर्वमाकर्ण्य वासवः ।
नारदं परिप्रच्छ पुनर्जानकुतूहलः ॥ १ ॥
शक्र उवाच ।
सूचीवृत्तपिशाचत्वं तपसोपार्ज्यं तत्तया ।
कर्कट्या हिममर्कट्या के भुक्ता विभवा मुने ॥ २ ॥
श्रीनारद उवाच ।
जीवसूच्याः पिशाचत्वं गतायाः शक्र पेलवम् ।
भासीत्कार्णायसी सूची तस्याः समवलम्बनम् ॥ ३ ॥
तत्समालम्बनं त्यक्त्वा व्योमवातरथस्थया ।
प्राणमारुतमार्गेण तया देहप्रविष्टया ॥ ४ ॥
सर्वेशामाश्रितस्त्रीणां स्नायुमेदोवसासृजाम् ।
रन्ध्रेण पक्षिणवान्तर्निलीनं मलिनान्मनाम् ॥ ५ ॥
यस्यां नाड्यां नभोवायुर्मानि तत्तामुपेतया ।
तत्र शूलं कृतं स्थूलन्यग्रोधाग्र इवोन्कटम् ॥ ६ ॥
तच्छरीरेन्द्रियैस्तानि तथान्यानि बहूनि च ।
भुक्तानि नरमांसानि भोजनान्युचितानि च ॥ ७ ॥

॥ २८ ॥ तत्सूचीतपः ॥ २९ ॥ ३० ॥ जलधयो वारिधराश्च
शोषं प्रयान्ति । क्षयप्रधानया मायया रुदस्य जगदुपमंहारश-
क्त्येवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्पर्वप्रकाशे
उत्पत्तिप्रकरणे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

जीवसूच्या इह पुनर्वर्ण्यते भोगविस्तरः ।

तत्तत्त्वान्वेषणं वायोः सर्वतः शक्रोदनात् ॥ १ ॥

कर्कट्याः कटुमप्रियं तपोवृत्तान्तम् । जीवसूचीभोगप्रकारप्र-
वणे जातकुतूहलः ॥ १ ॥ सूचीवृत्तं पिशाचत्वमिव अदृश्यं जीव-
सूचित्वम् । हिमसंबन्धादिव प्राप्तजाज्यबुद्ध्या मर्कटीव तुच्छभो-
गवपलया कर्कट्या ॥ २ ॥ समवलम्बनमाश्रयः ॥ ३ ॥ कदाचित्तस्या
लोहसूच्याः समालम्बनं त्यक्त्वा व्योमवात आकाशगो वायुस्त-
द्रूपरथारूढया तया ॥ ४ ॥ तया जीवसूच्या मलिनान्मनो पा-
पिनामाश्रितक्यादीनां रन्ध्रेण प्रविश्य देहान्तर्निलीनं चिरं निलीय
स्थितमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नाड्यां शिरायाम् । नभोवायुः रोगा-
ध्रयवायुर्वायुर्माति संमितो भवति । तत्तां दाहशप्रवहताम् ।
तत्र नाड्याम् । शूलं शूलाख्या वेदना । यथा स्थूलस्य धीदक्षि-
णामूर्तेर्न्यग्रोधस्य नाडीनामग्रे शैवं शूलं कृतं विषक्तं तद्वत् ॥ ६ ॥

नागाः श्वसन्ति विचलन्ति नगाः पतन्ति
वैमानिका जलधिधारिधराः प्रयान्ति ।
शोषं दिशोऽर्कसहिता मलिनीभवन्ति
सूच्याः सुरेन्द्र तपसा क्षयमाययेव ॥ ३१ ॥

सुप्तं विचलितानल्पमालया मुग्धबालया ।
कान्तवक्षःस्थलस्यूतसृष्टपन्नकपोलया ॥ ८ ॥
विद्रुतं वीतशोकासु विहंग्म्या वनवीथिषु ।
कल्पद्रुमौघपुष्पाग्रद्विगुणाम्भोजपङ्क्तिषु ॥ ९ ॥
पीत आमोदमन्दारमकरन्दकणासवः ।
वनेष्वमरशैलानामलिन्यामलिलीलया ॥ १० ॥
चर्वितानि शवाङ्गानि गृध्याऽऽगतीनि वृद्धया ।
खड्गपृष्ठेव संग्रामे वीराङ्गानि जवेद्धया ॥ ११ ॥
सर्वाङ्गकोशनाडीषु दिधिवानिललेखया ।
उड्डीनमवडीनं च काचौघयोमवीथिषु ॥ १२ ॥
विराडान्महद्दि प्राणवानस्पन्दाः स्फुरन्ति तु ।
यथा तथा प्रस्फुरितं प्रतिदेहगृहं तया ॥ १३ ॥
सर्वप्राणिशरीरेषु भान्ति चिच्छक्तयस्तथा ।
दीपप्रभाभासितया गृहिण्या स्वसन्नसु ॥ १४ ॥
विहृतं रुधिरेष्वन्तर्द्रवशक्तयेव वारिषु ।
अधिष्ण्वावर्तवृत्त्येव जठरेषु विचलितम् ॥ १५ ॥
सुप्तं मेदःसु सुषुप्तेषु शेषाङ्गेष्विव शौरिणा ।

तेषां प्राणिनां शरीरेन्द्रियैः । तन्प्राण्युचितभोजनानि भुक्तानि ॥ ७ ॥
विचलिताः काग्याश्चपसृदिना अनन्या मालाः खजो यस्यास्तया
मुग्धबालया । तद्वावापमथेत्यर्थः । कान्तवक्षस्थले स्यूतं कृतं सृष्टं
संक्रामितं पत्रं यान्यां तथाविधा कपोला यस्यास्तया । तथाच
मुग्धबाला मुग्धमायानुभूतमनसि भावः ॥ ८ ॥ विहंग्म्या विहं-
गशरीरप्रविष्टया वनवीथिषु पद्मवनध्रेणिषु कल्पद्रुमपुष्पध्रेभ्यो
द्विगुणामोदादिशालिपद्मपङ्क्तिवित्यर्थः ॥ ९ ॥ अलिन्यां प्रविष्टयति
शेषः ॥ १० ॥ गृध्या गृध्रदेहप्रविष्टया आगतांन्यापादितगतीनि
शवाङ्गानि । खड्गपृष्ठा खड्गाग्या । 'खड्गयष्टेव' इति पाठे स्पष्टम्
॥ ११ ॥ काचौघर्नालाम् व्योमवीथिषु ॥ १२ ॥ समदिप्राणवातसन्दा
यथा खच्छन्दं स्फुरन्ति तथा प्रस्फुरितम् ॥ १३ ॥ ननु प्रति-
देहगृहं तया केन प्रकाशेन व्यवहृतं तमाह—सर्वप्राणीनि ।
सर्वप्राणिशरीरेषु यथा प्राणवाताः सन्दन्ते तथा चिच्छक्तयोऽपि
भान्ति । अन्तःकरणोपाधिभेदाद्बहुवचनम् । अर्थात्तादृशचिच्छ-
क्तिप्रभाभासितया तथा दीपप्रभाभासितया गृहिण्या स्वसन्नसु
व्यवहृतमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ पीतसन्नसु पानशक्तया

स्वादितश्चाङ्गगन्धोऽन्तः पीतशक्त्यामृतं यथा ॥ १६ ॥
 तरुगुलमौषधादीनां हृदीजान्यनिलश्रिया ।
 परिभुक्तान्यशुक्लानि हिंसयोधीकृतानि च ॥ १७ ॥
 अथो जीवमयी सूची स्यामिति स्वावरेण सा ।
 संपन्ना तापसी सूची चेतना पावनी सिता ॥ १८ ॥
 अदृश्यया तथा चेह मारुतोप्रतुरंगया ।
 अयःसूच्याऽनिलतया वहन्त्या दिक्ष्वरुद्धया ॥ १९ ॥
 पीतं भुक्तं विलसितं दत्तं दापितमाहृतम् ।
 नर्तितं गीतमुषितमनन्तैः प्राणिदेहकैः ॥ २० ॥
 अदृश्यया शरीरिण्या मनःपवनदेहया ।
 कृतमाकाशरूपिण्या न तदस्ति न यत्तया ॥ २१ ॥
 मत्तया शक्त्या स्वादरसाच्चलितमेतया ।
 कालमालानमाश्रित्य करिष्येव विवल्गितम् ॥ २२ ॥
 कल्लोलबहुलाधृतदेहदृष्टनदीप्वलम् ।
 वेगैर्वैधुर्यकारिण्या मत्तया मकगयितम् ॥ २३ ॥
 अशक्त्या निगिरितुं मेदोमांसं तथा हृदि ।
 नूनं रुदितमर्थाव्यवृद्धानुरधिया यथा ॥ २४ ॥
 अजोष्टमृगहस्त्यर्धसिंहव्याघ्रादिनर्तितम् ।
 नर्तक्येव चिरं रङ्गे वलयाङ्गदमङ्गके ॥ २५ ॥
 बहिरन्तश्च वायुनामेकत्वमनुजातया ।
 गन्धलेखिकयेवान्तःस्थितं दुर्बलया तथा ॥ २६ ॥
 मन्त्रौषधितपोदानदेवपूजादिभिर्हता ।
 वहिर्गिरिनदीतुङ्गतरङ्गवदुपद्रुता ॥ २७ ॥
 दीपप्रभेवाविज्ञातगतिर्गत्याशु लीयते ।
 अयःसूच्यां मातरीव तत्र निर्वृत्तिमेति सा ॥ २८ ॥

स्वासानानुसारेण सर्व आरूपदमीहते ।
 सूचित्वमेव राक्षस्या सूचीत्वेनारूपदीकृतम् ॥ २९ ॥
 सर्वा विहृत्यापि दिशः स्वमेवारूपदमापदि ।
 जीवसूची लोहसूचीमिवायाति जडो जनः ॥ ३० ॥
 एवं प्रयतमाना सा विहरन्ती दिशो दश ।
 मानसीं तृतिमायाता न शारीरीं कदाचन ॥ ३१ ॥
 सति धर्मिणि धर्मो हि संभवन्तीह नासति ।
 शरीरं विद्यते यस्य तस्य तत्किल तृप्यति ॥ ३२ ॥
 अथ तृप्तस्य देहस्य स्मरणान्प्राक्तनस्य सा ।
 बभूव दुःखितस्वान्ता पूर्णोदरसुखार्थिनी ॥ ३३ ॥
 ततः प्राक्तनदेहार्थं करिष्ये विपुलं तपः ।
 इति संचिन्त्य तपसे देशं निर्णीय सान्मना ॥ ३४ ॥
 विवेशाकाशगृध्रस्य हृदयं तरुणस्य सा ।
 प्राणमारुतमार्गेण खं खगीव बिलेशया ॥ ३५ ॥
 गृध्रः स्वामयसूचित्वं कश्चिदेतन्समाश्रितः ।
 नितान्तप्रेरितः सूच्या कर्तुं मन उपाददे ॥ ३६ ॥
 सूचीमादाय गृध्रोऽसी ययौ तच्चिन्तितं गिरिम् ।
 अन्तःसूचिपिशाच्यन्ते नुन्नोद् इव वायुना ॥ ३७ ॥
 तत्राजने महारण्ये स्थापयामास तामसी ।
 सर्वसंकलपरहिते पदे योगीव चेतनाम् ॥ ३८ ॥
 एकेनैवाशु सा तेन पादप्राप्त्येन सुस्थिता ।
 संप्रतिष्ठापितेवाद्रिमूर्ध्नि गृध्रेण देवता ॥ ३९ ॥
 रजःकणगृहस्थाणुशिरस्येकेन साणुना ।
 पादेनातिष्ठुद्ग्रीवं शिखीव गिरिमूर्ध्नि ॥ ४० ॥

॥ १६ ॥ हृदि ओजयन्ति बलागेभ्यादि जनयन्तीति हृदीजानि
 रसनिर्णामादीनि । अनिलश्रिया वायुरूपया । अशुक्लानि शुक्ल-
 रवर्णानि ॥ १७ ॥ नैवेद्यं स्वमेकत्वा तपसि स्थैर्येण तापसी
 मनी परमपावनी संपन्नेत्याह—अथो इति । स्वावरेण व्याणुव-
 प्रिश्चलत्वेन । मिता निष्कन्मपा ॥ १८ ॥ अयःसूच्या कण्ठेन
 अनिलतया वायुवेगेन वहन्त्या गच्छन्त्या ॥ १९ ॥ २० ॥
 जीवसूच्याः पारमार्थिकरूप मनसि निधायह—अदृश्येति ।
 समष्टिब्रह्मिनःपवनदेह्या सर्वं जगदेव कृतमिति भावः ॥ २१
 यशेवंप्रभावा सा तर्हि तथा सूचीभावं सर्वेऽपि कुतो न हिं-
 तास्तत्राह—शक्त्येति । शक्त्यापि तथा कतिपयप्राणिगत्या-
 स्वादरसादेव मत्तया प्राण्यायुर्नियनिलक्षणं कालमालानं बन्धन-
 स्तम्भमाश्रित्य करिष्येवात्यप्रदेशेष्वेव विवल्गितं भ्रान्तमित्यर्थः
 ॥ २२ ॥ देहरूपासु दृष्टनदीषु प्रत्यक्षनदीषु वैधुर्यं प्राणिनां
 देहवैधुर्यं तत्कारिण्या ॥ २३ ॥ हृदि स्वमनसि । अर्धेन धनेन
 आख्यानां वृद्धानामानुराणां च श्रिया यथा भोजनाशक्त्या रुदितं

नद्रत् ॥ २४ ॥ यथा नर्तक्या स्वाङ्गे वलयाङ्गदादिनर्तितं
 तथा स्वर्गादिनमजोऽप्यनया नर्तितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ बहि-
 र्वान्स्कन्धेषु । अन्तः प्राणेषु । दुर्बलया । वायुगतिपरवशयेन
 यावत् ॥ २६ ॥ बहिः उप समीपदेशे हुता पलायिता ॥ २७ ॥
 गत्या अन्तर्धानशक्त्या अविज्ञानगतितः । अयःसूच्यां लीयते ।
 निर्वृत्तिं विभ्रान्तिसुखम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 पूर्णोदरजन्यं यत्तत्सुखं तदर्थिनी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ आकाश-
 गामिनो गृध्रस्य । सा जीवसूचिः । केन मार्गेण विवेश तमाह
 —प्राणिति । ख नीडच्छिद्रम् । बिलेशया नीडविलशाधिनी
 ॥ ३५ ॥ स्वामयसूचित्वं स्वान्तर्गतरोगसूचिभावमाश्रितः कश्चि-
 त्प्राणुक्तगृध्रः स्वप्रविष्टमूच्यभिलाषितं कर्म कर्तुं मन उपाददे
 ॥ ३६ ॥ सूचीं लोहसूचीम् । अन्तर्गतसूचिपिशाच्या अन्ते
 निवृत्तिकाले उपस्थितं सति ॥ ३७ ॥ चेतनां बुद्धिदृष्टिम्
 ॥ ३८ ॥ गृध्रेणाद्रिमूर्ध्नि संप्रतिष्ठापिता देवताप्रतिमेव सुस्थिता
 लोहसूची बभूवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ रजःकण एव गृहं तत्स्थ-

उत्थितां स्थापितां सूचीं गृध्रेण जीवसूचिका ।
 दृष्ट्वा बहिर्विनिर्गन्तुं खगदेहात्प्रचक्रमे ॥ ४१ ॥
 खगदेहाभिर्जगाम सूचीं प्रोन्मुखचेतना ।
 पवनान्नन्धलेखेव घ्राणवातलवोन्मुखी ॥ ४२ ॥
 जगाम गृध्रः खं देशं भारं त्यक्त्वेव भारिकः ।
 निवृत्तव्याधिरिव स बभूवान्तरनाकुलः ॥ ४३ ॥
 अतः सूचिस्तयाधारस्तपसे परिकल्पिता ।
 दृढः सुसदृशोऽर्थानां विनियोगो हि राजते ॥ ४४ ॥
 न ह्यमूर्तस्य सिध्यन्ति विनाधारं किल क्रियाः ।
 इत्याधारैकनिष्ठत्वमाश्रित्यासौ तपःस्थिता ॥ ४५ ॥
 जीवसूची लोहसूचीं पिशाचीं शिशपामिव ।
 सर्वतो बलयामास वात्येवामोदलेखिकाम् ॥ ४६ ॥
 ततस्ततः प्रभृत्येषा सूचीं दीर्घतपस्विनी ।
 अरण्यान्यां स्थिता शक्र तत्र वर्षगणान्बहून् ॥ ४७ ॥
 तस्या धारार्थं यत्नं त्वं कुरु कर्तव्यकोविद ।
 चिरेण संभृतं लोकमलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ४८ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति नारदतः श्रुत्वा शक्रः सूचीनिरीक्षणे ।
 मारुतं प्रेषयामास दशदिग्भण्डलान्यथ ॥ ४९ ॥
 जगामाथ मरुत्संविदात्मना तामवेक्षितुम् ।
 अथामुच्य नभोमार्गं विचचार त्वरान्वितः ॥ ५० ॥
 सा तस्य संवित्क्षिप्रार्धेनैव सर्वगता सती ।
 परमाभिर्निवाविष्टं सहसैव ददर्श ह ॥ ५१ ॥
 भूमेः सप्तसमुद्रान्ते निबद्धां विपुलस्थलीम् ।
 लोकालोकाद्विरसनां ततो मणिमयोपमम् ॥ ५२ ॥
 स्वादूकाग्निवलयं सकोटरककुब्जगणम् ।

पुष्करद्वीपवलयं तदन्तर्गिरिमण्डले ॥ ५३ ॥
 मदिराम्भोधिबलयं तज्जलेचरसंस्थितम् ।
 गोमेदद्वीपकटकं तन्मध्यविषयमजम् ॥ ५४ ॥
 इक्षूदकाग्निपरिखं शान्तं गिरिगणान्तरम् ।
 क्रौञ्चद्वीपोर्वरापीठं शान्तं गतगिरिक्रमम् ॥ ५५ ॥
 क्षीराग्निमुक्तावलयं समध्यगतनायकम् ।
 श्वेताख्यद्वीपवलयं सभूतप्रविभागकम् ॥ ५६ ॥
 ततो घृतोदवलयखान्तस्थपुरमन्दिरम् ।
 कुशद्वीपवृत्तिव्याप्तं समहाशैलकोटरम् ॥ ५७ ॥
 दध्यम्भोराशिरशान्तासान्ताम्बरपुरोदरम् ।
 शाकद्वीपोर्वराकारं शान्तस्थविषयान्तरम् ॥ ५८ ॥
 क्षाराम्भोराशिपरिधिं शान्तस्थविषयान्तरम् ।
 जम्बूद्वीपे महामेरुं कुलपर्वतसंकुलम् ॥ ५९ ॥
 घातस्कन्धेभ्य एवादी पतितानिलवेदना ।
 क्रमेणानेन पर्यन्ते तेनैव प्रसृतोऽञ्जसा ॥ ६० ॥
 वायुरालोक्यन्नद्धा जम्बूद्वीपं निरीक्ष्य च ।
 तत्प्राप हिमवच्छृङ्गं यत्र सूची तपस्विनी ॥ ६१ ॥
 शृङ्गमूर्ध्नि महत्युग्रं सारण्यानीमवाप ताम् ।
 द्वितीयाकाशविततां वज्रितां प्राणिकर्मभिः ॥ ६२ ॥
 असंजाततृणव्यूहं निकटत्वाद्विषयतः ।
 रजोमयीमेव ततां संसाररचनामिव ॥ ६३ ॥
 मृगतृणानदीसार्थपूरणीयाग्निधितां गताम् ।
 शक्रकोदण्डसंकाशमृगतृणान्सारिच्छताम् ॥ ६४ ॥
 अमितानन्तपर्यन्तां लोकपालेक्षितैरपि ।
 केवलं पवनस्पन्दप्रवहद्भूलिकुण्डलाम् ॥ ६५ ॥
 सर्वांश्चकुड्मालितां लग्नचन्द्रांश्चुचन्दनाम् ।

स्याणोः शिरसि एकेन अणुना सूक्ष्मतमेन पादेनाग्रेण । शिखी
 अभिरिव । 'उद्गीव शिखीव' इति पाठे तु मयू इव ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 प्रोन्मुखी निर्गमनोत्सुका चेतना बुद्धिर्यस्याः ॥ ६२ ॥ निवृत्त-
 व्याधिः पुरुष इव अनाकुलः स्वस्थः ॥ ४३ ॥ अतो वक्ष्यमाणहे-
 तुतः । सूचिलोहसूचिः । तया जीवसूच्या ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 बलयामास व्याप्तवती ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वरार्थं तुच्छ-
 वरेण वषनार्थम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मरुतः संवित् दिव्यदृष्टि-
 क्षणं ज्ञानं तामवेक्षितुं दिशो जगाम । गन्तुं दिव्यदृष्टा दिशः
 पर्यालोचितवानित्यर्थः । नभोमार्गसामुच्य विचचार भूमाविति
 शेषः ॥ ५० ॥ क्षिप्रा त्वरावती । अर्धेनैकांशेनैव सर्वगता
 सर्वदिक्पर्यालोचनपरा सती परमं सर्वोत्कृष्टं अविर्ब्रह्मज्योति-
 रिव । अविघ्नमप्रतिबन्धम् ॥ ५१ ॥ सर्वं ददर्शेत्युक्तमेव प्रप-
 न्यति—भूमेरित्यादिना । विपुलस्थलीं प्राणिशून्यकाष्ठनभूमिम् ।
 अत्र द्वीपाम्भोधिक्रमः प्रागुक्तक्रमेण वा ब्रह्माण्डान्तरत्वादप्रत्य-
 क्रमेण वा बोध्यः ॥ ५२ ॥ कोटरशब्देन पर्वतसंस्थिता देशा
 उच्यन्ते ॥ ५३ ॥ तज्जलेचरैः संस्थितामाश्रितम् । अनेन तत्र-

त्यप्राणिनां जलस्थलोभयसंचारसामर्थ्यं गम्यते ॥ ५४ ॥ शान्तं
 निरुपद्रवम् ॥ ५५ ॥ क्षीराग्निरेव मुक्ताखचितवलयो यस्य
 तत् । मध्यगतेन त्रैलोक्यनायकेन विष्णुना सहितम् । प्रवि-
 भागा अवान्तरखण्डभेदाः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ रसनया शान्तं
 सावधिकमम्बरं पुरोदरं यस्य ॥ ५८ ॥ विषयशब्देन तद्वासिनो
 जना लक्ष्यन्ते ॥ ५९ ॥ पतिता अवतीर्णा प्रायुक्ता बायोः संवित्
 अनेन स्वसंविदवतारक्रमेण प्रसृतोऽवतीर्णां वायुः ॥ ६० ॥
 यत्र सा तपस्विनी सूची स्थिता तामरण्यानीं वायुरवाप । प्राणि-
 कर्मभिः प्राणिसंचारः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ निकटत्वादिति । अनेन
 शिखरोन्नत्यतिशयो गम्यते । रजोमयीं पांशुप्रचुरां रजोगुण-
 विकारभूतां च । एवमन्ये अपि विशेषेण अरण्यानीं संसाररच-
 नासाधारणं बोध्ये ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ लोकपालानामिन्द्रादीनामी-
 क्षितैर्दृष्टिभिरप्यमिता इत्यतयानवधारिता अनन्ताः पर्यन्ता
 अवान्तरप्रदेशभेदा यस्याम् । पार्श्वद्वये बाह्यापवनस्पन्देन प्रवह-
 द्भूलिपटले एव कुण्डले यस्याः । एतदादिविशेषणैररण्यानीं व्यो-
 मविलासिनीत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ॥ ६५ ॥ कान्ताल्लङ्घनसुखव्यञ्जको

विलासिनीमिव व्योम्नो वातसूत्कारपायिनीम् ॥ ६६ ॥
सप्तद्वीपसमुद्रमुद्रणसमुच्छन्नैकदेशाश्रयं
भूषीढं परितो विहृत्य पवनो दीर्घाध्वना जर्जरः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे सूचीतपोवर्णनं नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तस्य तत्रोर्ध्वशृङ्गस्य तस्यां भुवि महावनौ ।
ददृशे मध्यमा सूचीं प्रोत्थितां सशिखामिव ॥ १ ॥
एकपादं तपस्यन्तीं शुष्यन्तीं शिर ऊष्मणा ।
सततानशनां शुष्कपिण्डीभूतोदरत्वचम् ॥ २ ॥
सकृद्विकसितास्येन गृहीत्वेवानपानिलान् ।
पश्चात्त्यजन्तीं हृदये मे न मान्तीत्यनारतम् ॥ ३ ॥
शुष्कां चण्डांशुकिरणैर्जर्जरां वनवायुभिः ।
अचलन्तीं निजात्स्थानात्स्नापितामिन्दुरदिमभिः ॥ ४ ॥
पूर्वं रजोणुनैकेन संविष्टच्छन्नमस्तकाम् ।
कृतार्थत्वं कथयतीं ददतात्यस्य नास्पदम् ॥ ५ ॥
अरण्यान्धेव दत्तार्थं चिरं जातशिखामिव ।
मूर्ध्वव्यवस्थापितप्राणजटाजूटवलीमिव ॥ ६ ॥
तां प्रेक्ष्य पवनः सूचीं विस्मयाकुलचेतनः ।
प्रणम्यालोक्य सुचिरं भीतभीत इवागतः ॥ ७ ॥
महातपस्विनी सूची किमर्थं तप्यते तपः ।
नेति प्रष्टुं शशाकासौ तत्तेजोराशिनिर्जितः ॥ ८ ॥
भगवत्या महासूच्या अहो चित्रं महानपः ।

तां प्राप्योप्रगिरिस्थलीमलिषपुष्प्योमाङ्गलप्रामिव
व्याप्तानन्तदिगन्तपूरकबृहद्देहो विशाश्राम सः ॥ ६७ ॥

इत्येव केवलं ध्यायन्मारुतो गगनं ययौ ॥ ९ ॥
समुल्लङ्घ्याध्रमार्गं तु वातस्कन्धानतीत्य च ।
सिद्धबुन्दानधः कृत्वा सूर्यमार्गमुपेत्य च ॥ १० ॥
ऊर्ध्वमेत्य विमानेभ्यः प्राप शक्रपुरान्तरे ।
सूचीदर्शनपुण्यं तमालिलिङ्ग पुरंदरः ॥ ११ ॥
पृष्टश्च कथयामास दृष्टं सर्वं मयेत्यसौ ।
सहदेवनिकायाय शक्रायास्थानवासिने ॥ १२ ॥
वायुरुवाच ।
जम्बूद्वीपेऽस्ति शैलेन्द्रो हिमवान्नाम सुखतः ।
जामाता यस्य भगवान्साक्षाच्छशिकलाधरः ॥ १३ ॥
तस्योत्तरे महाशृङ्गपृष्ठे परमरूपिणी ।
स्थिता तपस्विनी सूची तपश्चरति दारुणम् ॥ १४ ॥
बहुनात्र किमुक्तेन वाताद्यशनशान्तये ।
यया खोदरसौपियं पिण्डीकृत्वा निवारितम् ॥ १५ ॥
शान्तसंकोचसूक्ष्मार्थं विकास्यास्यं रजोणुना ।
तयाद्य स्थगितं शीतवाताशननिवृत्तये ॥ १६ ॥
तस्यास्तीव्रेण तपसा तुहिनाकरमुत्सृजन् ।
अभ्याकारमयो गृह्णन् देव दुःसेव्यतां गतः ॥ १७ ॥

अग्निः सूत्कारस्त पाययति आवयति तच्छीलाम् ॥ ६६ ॥
व्याप्तानन्तदिगन्तपूरकबृहद्देहः स पवनः सप्तद्वीपैः सममुद्रैश्च
मुद्रणं लाञ्छनेन मन्थक उन् उपगिभागं छत्रस्य व्यापस्यैक-
देशस्याश्रयं मूलक्षणं पीठं परितो विहृत्य दीर्घाध्वना जर्जरः
प्रान्तः सन् अन्तिमदशवपुषो व्योम्नः अग्रे लग्नमिव स्थितां
तामुप्रगिरिस्थलीं प्राप्य विशाश्राम विश्रान्तिं प्राप्यैवर्थः ॥ ६७ ॥
इति श्रीवसिष्ठमहारामायणनाम्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

इष्ट्वा तां तापसीं सूचीं वायोः शक्रान्तिके गतिः ।

वरार्थं प्रार्थनं धातुर्ज्ञानं सूच्याश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

महती वर्ता प्रावर्णितागण्यानां यस्यां सा महावनस्तथावि-
धायां भुवि । 'गोत्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्यस्यः शृङ्गस्य । मध्यमां
शिखामिव ॥ १ ॥ 'स तन' इति पीठं स ततो ददतीति पूर्वं-
णान्वयः । पिण्डीभूतोदरत्वचमिव । सूच्या उदग्भवगर्भभवान्
॥ २ ॥ आपाननिलांश्च । 'तेमयातेकचनस्य' इत्यत्र अपादा-
दावित्यधिकारान्पादाद् । मे इत्यादेशच्छान्दसः ॥ ३ ॥ ४ ॥
मूर्ध्वमस्तके रजोन्तराऽसमावेशादन्यस्य रजोजातीयस्य रजोणु-
णस्य तत्सहचरितनमसांऽश्यासदं न ददता रजोणुना लिङ्गेन

कृतार्थत्वं कथयतीमिवानुमापयन्तीम् ॥ ५ ॥ पूर्वोक्तया अर-
ण्यान्या स्त्रीयनरगुणममृगादिरूपमर्थे स्थविर्भवं आरण्यान्तरेभ्यो
दत्त्वा चिरं तपसा सूच्यात्मना जातां जनितां शिखां बूडामिव
स्थिताम् । ततोऽपि योगपरिपाकान्मूर्ध्नि अवस्थापितप्राणानां
जटाजूटस्य वलीं संवलनामिव स्थिताम् । सूच्यास्तपःपक्रमे
सूक्ष्मवाटरण्यानां शिखावृन्धेनोप्रेक्षा चिरेण तपस्तेजसो बह्वली-
भावेन पुत्राभावविवक्षया तु तज्जटाजूटवलिन्धेनोप्रेक्षेति बो-
ध्यम् । आद्य दृशदद् उत्प्रेक्षाद्योक्त दत्तं तु आन्प्रेक्षिकोप-
मानार्थं ॥ ६ ॥ देवानामपि ब्रह्मविदो वन्द्या इति ध्योतनायोक्तं
प्रणम्येति । भीतभीतो नृशं भीत इव ॥ ७ ॥ इति प्रष्टुं न
शशाकंति योजना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ विमानेभ्यो वैमानिक-
प्रधाननक्षत्रलोकेभ्यः । सूचीदर्शनेन पुण्यं पवित्राभूतम् ॥ ११
॥ १२ ॥ १३ ॥ परमरूपिणी महानत्रस्विनी ॥ १४ ॥ पिण्डी-
कृत्वा लोहपननां संपाद्य । समानम्याविवक्षणात् त्यप् ॥ १५ ॥
तया गीनस्य वातस्याद्यशनस्य प्रसनस्य निवृत्तये शान्तसंकोचं
निवारितसंकोचनं सूक्ष्मार्थं अल्पपिच्छदमास्यं विकास्य रजो-
णुना स्थगितं पिहितम् ॥ १६ ॥ तुहिनाकरमिति भावप्रधानो
निर्देशः । तपोमित्रावितशिलानामयः पिण्डात्मतासंपत्तेरम्याकारं

तदुत्तिष्ठाशु गच्छामः सर्व एव पितामहम् ।
तद्वरार्थमनर्थाय विद्धि तत्सुमहत्तपः ॥ १८ ॥
इति वातेरितः शक्रः सहदेवगणेन सः ।
जगाम ब्रह्मणो लोकं प्रार्थयामास तं विभुम् ॥ १९ ॥
सूच्या वरमहं दातुं गच्छामि हिमवच्छिरः ।
ब्रह्मणेति प्रतिज्ञाते शक्रः स्वर्गमुपाययौ ॥ २० ॥
एतावताथ कालेन सा बभूवातिपावनी ।
सूची निजतपस्तापतापितामरमन्दिरा ॥ २१ ॥
मुखरन्प्रस्थिताकींशुदृशा स्वच्छाययैव सा ।
विकासिन्या विवर्तिस्था चोदितान्तमवेक्षिता ॥ २२ ॥
कौशेयरूपया सूच्या मेरुः स्थैर्येण निर्जितः ।
मज्जनं नैति वृद्धैवं मुक्तमाद्यन्तयोर्दिने ॥ २३ ॥

मध्याहे तापमीत्येव विशन्त्या मारुतान्तरम् ।
अन्यदा गौरवाद्दृष्ट्वा दूरतः प्रेक्षमाणया ॥ २४ ॥
सा तामवेक्षते क्षातात्तापादङ्गे निमज्जति ।
संकटे विस्तरत्येव जनो गौरवसत्क्रियाम् ॥ २५ ॥
छायासूची तापसूची यश्चात्मा स तृतीयया ।
त्रिकोणं तपसा पूतं वाराणस्या समं कृतम् ॥ २६ ॥
गतास्तेन त्रिकोणेन त्रिवर्णपरिखावता ।
वायवः पांसवो येपि ते परां मुक्तिमागताः ॥ २७ ॥
विदितपरमकारणाद्य जाता
स्वयमनुचेतनसंविदं विचार्य ।
स्वमननकलनानुसार एक-
स्त्विह हि गुरुः परमो न राघवान्यः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे सूचीतपःपरिपाकवर्णनं नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ७५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ वर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ ।
वरं पुत्रि गृहाणेति व्याजहार नभस्तलात् ॥ १ ॥
सूची कर्मेन्द्रियाभावाजीवमात्रकलावती ।
न किञ्चिद्व्याजहारासै चिन्तयामास केवलम् ॥ २ ॥

पूर्णास्मि गतसंदेहा किं वरेण करोम्यहम् ।
शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे च केवलम् ॥ ३ ॥
ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं शान्ता संदेहजालिका ।
स्वविवेको विकसितः किमन्येन प्रयोजनम् ॥ ४ ॥
यथा स्थितेयमस्मीह संतिष्ठेयं तथैव हि ।
सत्यासत्यकलामेव त्यक्त्वा किमितरेण मे ॥ ५ ॥

अयो गृह्णन् सशपथं मुहिनाकरतां त्यजन्निनि भावः । दुःसंन्यतां
गतो हिमवानिति शेषः । 'अगो गृह्णन्' इति पाठे तु स्पष्टम् ॥ १ ॥
अनर्थाय उपेक्षितमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ एतावता
सप्तसहस्रवर्षपरिमितेन ॥ २१ ॥ आसन्नसमाप्तेस्तप एव वर्ण-
विष्यन्निर्जने कृतस्य सूचीतपस्तच्छायैव साधिर्गत्याह—मुख-
ति । विवर्तिनि विजृम्भमाणं तपसि स्था स्थिता सा सूची
स्वच्छाययैव चोदितान्तं तत्संकल्पविहितकालमर्थादान्तं अवे-
क्षिता । केन करणेन । विकासिन्या प्रसूतया मुखरन्ध्रे स्थिता
योर्कीश्वरातपस्तत्क्षणाया दृशा दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तर्हि
तच्छायया संन्यर्थोर्निशि च किमर्थं तद्दर्शनमुक्तं तत्राह—कौ-
शेयेति । कौशेयतनुवत्तच्छायया लब्ध्या च सूच्या स्थैर्येण
गुणेन निर्जितो मेरुलज्ज्याम्बुधौ मज्जनं नैति न प्राप्नोति किं इति
काकुता शील्यते । एवमनेनाभिप्रायेण तद्वृष्टिमिव दिने आद्यन्त-
योर्भोगयोर्द्वौ दैर्घ्यमालम्ब्य तद्दर्शनान्मुक्तमुपरतमिति यावत्
॥ २३ ॥ तर्हि मध्याहे किमिति मूले निर्लाना तत्राह—मध्याहे
इति । मारुतानां सूचीप्राणानामन्तरमवकाशभूतं सूच्युदरं वि-
शन्त्या मुक्तमित्यनुषज्जते । गौरवात् सन्मानहेतोः ॥ २४ ॥
सा छाया । तां सूचीम् । क्षातात्तीक्ष्णान् । तापादातपात् । कथं
तर्हि मध्याहे गौरवत्यागस्तत्राह—संकटे इति ॥ २५ ॥ यश्च
आत्मा लोहसूची तेन सतृतीयया परस्परप्रथनान्तरालदेशरूपं

त्रिकोणं असीं वर्णा गता प्रथनान्तरालस्थया वाराणस्या म
कृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ शुष्कत्वेनामूर्ता इयामा शुष्का चेति त्रि
वर्णमूर्त्तिसमिद्धक्षणापरिखावता । मुक्तिं स्वसंसारिजनमुक्तिप्रयो
जनता दोषमुक्तिलक्षणा पावनतां वा ॥ २७ ॥ विदितं साक्षा
त्कृतं परमकारणं ब्रह्म यथा तथाविधा जाता । चेतनसंवि-
प्रत्यगात्मानं स्वयमनुविचार्य । ननु कस्यस्या गुरुस्तत्राह—
स्वेति । स्वस्य मननं युक्तिमार्गविचारस्तेन कलना स्वात्मपरिचय
स्तदनुमरणं तदनुसार एवैको मुक्त्यो गुरुः । अन्यो गुरुस्तु
मुख्य इत्यर्थः । यथापि 'आचार्यवान्पुरुषो वेद इति श्रुतिरा
तथापि सा 'दृश्यते तद्व्यया बुद्ध्या मृगमया सूक्ष्मदर्शभिः' इति
श्रुत्यन्तरानुसारं तच्छाद्यप्रज्ञामवानुरागान्तीति भावः ॥ २८
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणनामपर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकर-
चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

प्रसङ्गोऽपि विधौ सूच्याः प्रबोधजोपमासनम् ।
तथाप्यस्या वराद्धानुर्देहोद्भूतिश्च कीर्त्यते ॥ १ ॥
अथ प्रबोधानन्तरं वर्णसहस्रेण ॥ १ ॥ कर्मेन्द्रियाभावं व
गिन्द्रियस्यायभावान् । कर्मेन्द्रियाभावश्चास्याः सूचीत्वान् प्रबो-
धवाधितत्वाच्च ॥ २ ॥ चिन्ताप्रकाशेव स्फुटमाह—पूर्णत्य
दिना ॥ ३ ॥ अखिल ज्ञातम् । एकविविधानेन सर्वविविधाना
॥ ४ ॥ सत्या परमार्थरूपा । तां रस्यकलामेव त्यक्त्वा इतरे

प्रावन्तमहं कालमविवेकेन योजिता ।
 स्वसंकल्परूपेण वेतालेनेव बालिका ॥ ६ ॥
 इदानीमुपशान्तोऽसौ स्वविचारणया स्वयम् ।
 हृत्पितानीप्सितैरर्थः को भवेत्कलितैर्मम ॥ ७ ॥
 इति निश्चययुक्तां तां सूचीं कर्मेन्द्रियोज्झिताम् ।
 तृष्णींस्थितां सनियतिः स पश्यन्भगवान्स्थितः ॥ ८ ॥
 ब्रह्मा पुनरुवाचेदं वीतरागां प्रसन्नधीः ।
 वरं पुत्रि गृहाण त्वं किञ्चिन्कालं च भूतले ॥ ९ ॥
 भोगान्भुक्त्वा ततः पश्चाद्भूमिप्यसि परं पदम् ।
 अव्यावृत्तिस्वरूपाया नियतेरेव निश्चयः ॥ १० ॥
 तपसानेन संकल्पः सफलोऽस्तु तद्योक्तमे ।
 पीना भव पुनः शैले हिमकाननराक्षसी ॥ ११ ॥
 गया पूर्वं वियुक्तानि तन्वा जलद्रूपया ।
 बीजान्तर्वृक्षता पुत्रि बृहद्वृक्षतया यथा ॥ १२ ॥
 योगमेष्यसि भूयश्च तन्वान्तर्बीजरूपिणी ।
 तथैव रमसेकेन लतयेवाङ्गस्थितिः ॥ १३ ॥
 बाधां विदितवद्यन्वाक्ष च लोके करिष्यसि ।
 अन्तःशुद्धा स्पन्दवती शार्ङ्गीवाभ्रमण्डली ॥ १४ ॥
 अध्रान्तध्याननिरता कदाचिल्लीलया यदि ।

उत्पापं वासिष्ठमहारामायणं नास्तीत्येव उत्पत्तिप्रकरणे मृत्युपाख्याने नृजीशरीलग्नो नाम पापमतिनमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ७६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 अथाभवदसौ सूचीं कर्कटीगक्षसी पुनः ।

सूक्ष्मेव स्थूलयमायाना मेघलेखेव वार्षिकी ॥ १ ॥
 निजमाकाशमासाद्य किञ्चिन्प्रमुदिता सती ।

मिथ्यायेन किं, न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ असा अविवेकः ।
 कलितैः प्रमत्तैः ॥ ७ ॥ नियत्या कर्मफलवश्यंभावनिधायकेश्व-
 रसंकल्पेन सहितः सनियतिः । स पितामहः ॥ ८ ॥ किञ्चि-
 दिति पदसंस्कारपक्षे सामान्ये नपुंसकम् ॥ ९ ॥ अव्यावृत्ति-
 स्वरूपायाः अस्मदादिभिरपि निवर्तयितुमशक्यायाः प्रागुक्तनि-
 यतेः ॥ १० ॥ अनेन तपसा फलितंनेति शेषः । पीना अभि-
 वृद्धशरीरा ॥ ११ ॥ बीजान्तर्लीना वृक्षता जातिवृहद्वृक्षतया
 व्यक्तया यथा वियुक्ता तथा यथा तन्वा वियुक्तानि तथा योग-
 मेष्यसीति परेण संवन्धः ॥ १२ ॥ ननु नष्टायाः कथं पुनरुद्भव-
 दित्याशङ्क्याह—अन्तर्बीजरूपिणीति । न सा नष्टा किन्तु मृच्य-
 न्तरेव बीजभावेन लीनेति भावः ॥ १३ ॥ लोकव्याप्ताहेतुना
 मम किं तथा तन्वा तत्राह—बाधामिति ॥ १४ ॥ यदि क-
 दाचिद्बह्वीरूपा निर्विकल्पममाधिव्युत्थिता भविष्यसि तदान्या-
 येन भूतबाधां करिष्यसीति परेणान्वयः ॥ १५ ॥ किं ध्यानधा-
 रणादीनां सत्यता नेत्याह—व्यवहारेति । एवं स्पन्दादिव्यव-
 हारोऽपि न वास्तव इत्याशयेनाह—वातस्वभाववद्देहेति ॥ १६ ॥
 स्वर्गं राक्षसोचितमशास्त्रीयहिंसादि तदेव स्पन्दस्तस्य रोधिनी

॥ १७ ॥ १८ ॥ देवो ब्रह्मा जगाम । सा सूची अचिन्तयन् । इति
 ब्रह्मणोक्तं मम भवतु नाम किं विरोधोऽस्मि नास्तीत्यर्थः । अज-
 जवचनार्थस्य वस्य वारणे मम रागो वा किं किमर्थं इति विचिन्त्य
 अन्तर्मेनाम मनाक स्वतन्तुमयी प्राक्तनस्वशरीराकारा वभूव ॥ १९ ॥
 मानसकल्पनाकर्मणैव स्थूलदेहाविर्भावमाह—प्रादेश इति ।
 प्रादेशः प्रादेशप्रमाणो देहः । 'प्रमाणं लः' इति द्वयसचो लुक् ।
 एवमपि । विटपो वृक्षशान्वाप्रमाणः । ततो विस्तृतः । अत्र-
 माला तत्प्रमाणः । एवं कमेण सा सूची निमेषास्वसंकल्पद्रुमक-
 णिकाया बीजस्याङ्गकर्मण उद्यत्स्वावयवलयतानां वर्मा ॥ २० ॥
 गात्राणि अङ्गानि कर्णानांन्द्रियस्थानानि इन्द्रियाणि च उद्भू-
 तानि । प्राक्किरोहितानि बीजापभूतानि सन्ति तदा अलं पर्या-
 मानि पुनर्गाविभूतानि अभवन् । तथाच मनःकल्पनामूलकत्वा-
 न्मिथ्याभूतान्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-
 तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥
 लब्ध्वा देहं समाधिस्था पणमासा क्षुधितोत्थिता ।
 कर्कटी वायुवचसा किरातविषयं ययौ ॥ १ ॥
 अथ सर्वावयवप्रादुर्भावानन्तरम् ॥ १ ॥ निजं स्वात्मभूतं

बृहद्राक्षसभावं तद्बोधात्कञ्जकवज्रहौ ॥ २ ॥
 तत्रैव ध्यायती तस्यै बद्धपद्मासनस्थितिः ।
 व्यालभ्य संविदं शुद्धां संस्थिता गिरिकूटवत् ॥ ३ ॥
 अथ सा मासपष्ठेन ध्यानाद्बोधमुपागता ।
 महाजलदनादेन प्रावृषीव शिखण्डिनी ॥ ४ ॥
 प्रबुद्धा सा बहिर्बुद्धिर्बभूव श्रुत्परायणा ।
 यावदेहं स्वभावोऽस्य देहस्य न निवर्तते ॥ ५ ॥
 अथ सा किं प्रस इति चिन्तयामास चिन्तया ।
 भोक्तव्यः परजीवश्च न्यायेन न विना मया ॥ ६ ॥
 यदर्थगर्हितं यद्वा न्यायेन न समर्जितम् ।
 तस्माद्भासाद्धरं मन्ये मरणं देहिनामिदम् ॥ ७ ॥
 यदि देहं त्यजामीदं तस्यायोपार्जितं विना ।
 न किञ्चिदस्ति निन्यायं भुक्तोऽर्थो हि गरायते ॥ ८ ॥
 यत्र लोकक्रमप्राप्तं तेन भुक्तेन किं भवेत् ।
 न जीवितेन नो मृत्या किञ्चित्कारणमस्ति मे ॥ ९ ॥
 मनोमात्रमहं ह्यासं देहादिभ्रमभूषणम् ।
 तच्छान्तं स्वावबोधेन देहादेहदृशौ कुतः ॥ १० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहागमायणे वाग्मीकीये मोक्षोपायेष्वृषिप्रकरणे अन्यायवाधिको नाम षट्ममनितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तममनितमः सर्गः ७७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे तत्र किरातजनमण्डले ।
 हस्तहार्यतमःपिण्डा बभूवासितयामिनी ॥ १ ॥

ब्रह्माकाशं आसाद्य पुनः प्रतिस्थाप्य तस्य बोधात्साक्षात्काराच्च-
 रप्रसूढावाद्बृहद्राक्षसभावं जहौ ॥ २ ॥ शुद्धां निरप्रपञ्चां संवि-
 दमात्मानं वृत्तिध्याया व्यालभ्य आश्रित्य ॥ ३ ॥ महाजल-
 दनादेन बोधं समाधिष्युध्यानम् । शिखण्डिनीपक्षे कामोद्बो-
 धम् ॥ ४ ॥ अस्य देहस्य यावदेह यावदवस्थान तावच्छुधादि-
 स्वभावो न निवर्तते ॥ ५ ॥ चिन्तया चिन्तनहेतुना चिन्तन
 ॥ ६ ॥ आर्थः पूज्यमहर्षिर्ब्रह्मिणे निन्दितम् ॥ ७ ॥ न्यायो-
 पार्जितं प्राप्तं विना देहं यदि त्यजामि तदा निन्यायमन्याय्यं
 न किञ्चिदस्ति । अन्यायोपार्जितस्त्वर्थो भुक्तः सन् गरायते
 विषवदाचरति । अनर्थकोटिपु पथवस्त्वतीति यावत् ॥ ८ ॥ लो-
 कसंमतः क्रमो लोकक्रमस्तेन यत्र प्राप्तम् । मृत्या मरणेन ।
 कारणं इष्टमनिष्टं वा प्रयोजकम् ॥ ९ ॥ देहादेहदृशौ जीवन-
 मरणभ्रमौ ॥ १० ॥ रक्षःस्वरूपस्य तद्देहाभिमानस्य संत्यागा-
 द्वेत्तोस्तुष्टेन नभस्वता वायुना ॥ ११ ॥ तां गिरं दर्शयति—
 गच्छेत्यादिना । मूढाननात्मज्ञान् । महतां तत्त्वविदाम् । इति
 हेतोः ॥ १२ ॥ असौ मूढः । न्याय्यो न्यायादनपेतः । प्राप्तः
 कवलः ॥ १३ ॥ इति गिरं ध्रुवा । लया वायुना । परमार्थ-
 दशा अनुग्रहाभावात्तथा वक्तुं लज्जमानेव शनैरुक्तवती ॥ १४ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवं स्थिता मौनवती शुश्राव गगनाद्विरम् ।
 रक्षःस्वरूपसंत्यागतुष्टेनोक्तां नभस्वता ॥ ११ ॥
 गच्छ कर्कटि मूढास्त्वं ज्ञानेनाश्ववबोधय ।
 मूढोत्तारणमेवेह स्वभावो महतामिति ॥ १२ ॥
 बोध्यमानो भवत्यापि यो न बोधमुपैष्यति ।
 खनाशायैव जातोऽसौ न्याय्यो प्राप्तो भवेत्तव ॥ १३ ॥
 श्रुत्वेत्यनुगृहीतास्मि त्वयेत्युक्तवती शनैः ।
 उत्तस्यौ शैलशिखरात्कमादवसरोह च ॥ १४ ॥
 अधित्यकामतीत्याशु गत्वा चोपत्यकान्तान् ।
 विवेश शैलपादस्थं किरातजनमण्डलम् ॥ १५ ॥
 बह्वक्षपशूलोकौघद्रव्यशस्त्रौषधामिषम् ।
 अनन्तमूलपानान्नमृगकीटखगादिकम् ॥ १६ ॥
 प्रचलितवलिताञ्जनाचलाभा
 हिमगिरिपादनिवेशितं सुदेशम् ।
 तदनुगतवती निशाचरी सा
 निशि सुघनान्धतमिस्रमार्गभूमौ ॥ १७ ॥

नीलमेघपटच्छन्ना निरिन्दुगगनान्तर्ग ।

तमालवनसंपिण्डा मांसलोङ्गीनकज्जला ॥ २ ॥
 लताघनतया ग्रामकोट्यैकान्ध्यमन्धरा ।

अधित्यकां पर्वतोऽर्थभागम् । उपत्यका पर्वतामग्नभूमिस्तनान् ।
 शैलस्य हिमवनः पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु स्थितम् ॥ १५ ॥
 अन्नादीनां समानां द्वन्द्वे बहुव्रीहिः । एवं मूढादीनामपि । श-
 प्पाणि बालनृपानि । आमिषाणि मांसानि ॥ १६ ॥ प्रचलितः
 प्रस्थितो यो वलितान्ननः कज्जललोमोऽवलस्तदाभासा निशाचरी
 हिमगिरिः पादेषु निवेशित सुदेशं गतवतीति संबन्धः ॥ १७ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहागमायणतत्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
 पदसप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

तमिस्रा वर्णयते पश्चाद्दर्शनं राजमन्त्रिणोः ।

कर्कट्यास्तत्परीक्षां प्रश्नेच्छा चात्र विस्तरान् ॥ १ ॥

तमः पिण्ड इव तमःपिण्डः । हस्तेन हर्तुं शक्यो हस्तहार्यः ।
 हस्तहार्यस्तमःपिण्डो यस्याम् । यामिनी रात्रिः ॥ १ ॥ तां रात्रिं
 कर्कटीसखी भूतराक्षस्यन्तररूपेण वर्णयति । नीलमेघेत्यादिना ।
 निरिन्दु अमृतलुण्ठनभयात्पलायितेन्दु गगनान्तरं यया । तमा-
 लवनानि संपिण्डयति एकघनीकरोतां तव तमालवनसंपिण्डा ।
 मांसला पुष्टा । सर्वत्रोद्गीर्णं श्यामीकुर्वन् नेत्रकज्जलं यस्याः ॥ २ ॥
 गिरिग्रामेषु लतानां घनतया नक्षत्रज्योतिषोप्यप्रसरान्मुख्यना-
 न्येन जरतीव मन्धरा कुण्ठितगतिः । गृहचत्वरैः संवाधे नि-

१ मूलपानाञ्चेति पाठोऽत्रेति पीनरुच्यम् । पाठादन्तरे तु मूलषा वृक्षाः । अदस्ता दन्तरहिताः प्राणिर्विशेषाः । 'अनन्तमूलपादस्ता' इति पाठः ।

गृहचत्वरसंवाधे नगरे नवयौवना ॥ ३ ॥
 चत्वरेषु तमःपिण्डी प्रजिह्मीकृतदीपिका ।
 कुञ्चितच्छिन्ननिष्क्रान्ता दीपिकारोचिराजिता ॥ ४ ॥
 सुवयस्येव कर्कट्याः परिनृत्यतिपशाचिका ।
 मत्स्येतालकङ्कालकाष्ठमौनमिवास्थिता ॥ ५ ॥
 सुपुममृगभूतौघघननीहारहारिणी ।
 मन्दमन्दमरुत्स्पर्शलसत्प्राण्यसीकरा ॥ ६ ॥
 सरःसु विवटद्वारि काकभेकतरङ्गिका ।
 अन्तःपुरेषु रमणरणन्मारीनरानना ॥ ७ ॥
 जङ्गलेषु जगज्ज्वाला जटालज्वलनोज्ज्वला ।
 केदारेष्वम्बुसंसेकपृष्ठपाकमिलच्छला ॥ ८ ॥
 नभस्थलेक्षितस्पन्दप्रविविकर्षचक्रिका ।
 वनेषु विसरद्वातपतत्पुष्पफलदुमा ॥ ९ ॥
 श्वश्रेषु कौशिकस्यान्तर्वास्यवाहनारथा ।
 तस्कराक्रान्तपर्यन्तप्राग्याक्रन्दनकर्कशा ॥ १० ॥
 विपिने विपिनामौना नगरे सुप्रनागरा ।
 वनेषु विसरद्वाता नीडेवस्पन्दपक्षिका ॥ ११ ॥
 गुहासु सुमसिहाद्या कुञ्जेषु स्वपदेणका ।
 खे सावश्यायनिकरा विपिने मौनचारिणी ॥ १२ ॥
 कज्जलाम्बोदमध्याभा काचशैलोदरोपमा ।
 पङ्कपिण्डान्तरघना खङ्गच्छेद्यान्ध्यमांसला ॥ १३ ॥
 प्रलयानिलविभ्रुध्रकज्जलाचलचञ्चला ।
 एकार्णवमहापङ्कपर्वनोदग्मेदुरा ॥ १४ ॥
 अङ्गारकोदरघना सांपुमपदसुन्दरी ।
 अज्ञाननिद्रानिबिडा भृङ्गपृष्ठच्छदच्छविः ॥ १५ ॥

‘तस्यां रजन्यां भीमायां किरातजनमण्डले ।
 मन्त्रिणा सह भूपालस्तस्मिन्नवसरे तदा ॥ १६ ॥
 निर्जगाम सुधीरात्मा नगरात्सुप्रनागरात् ।
 अटवीं विक्रमो नाम विषमां वीरचर्यया ॥ १७ ॥
 अटव्यां कर्कटी सा तौ चरन्तौ राजमन्त्रिणौ ।
 अपश्यद्भुतधैर्यास्त्रौ वेतालालोकनोन्मुखौ ॥ १८ ॥
 अथ सा चिन्तयामास लब्धो भक्षो ह्यहो मया ।
 मूढावेतावनात्मज्ञौ भारो देहः किलानयोः ॥ १९ ॥
 इहामुत्र च नाशाय मूढो दुःखाय जीवति ।
 यत्नाद्विनाशनीयोऽसौ नानर्थः परिपाल्यते ॥ २० ॥
 अपश्यतः स्वमात्मानं मृतिर्मूढस्य जीवितम् ।
 मरणेनोदयोऽस्यास्ति पापासंपत्तिहेतुतः ॥ २१ ॥
 आदिसर्गे च नियमः कृतः पङ्कजजन्मना ।
 हिंसाणां भोजनायास्तु मूढात्मानात्मवानिति ॥ २२ ॥
 तस्मादिमौ मयैवाद्य भोक्तव्यौ भोज्यतां गतौ ।
 अभव्य एव निर्दोषं प्राप्तमर्थमुपैक्षते ॥ २३ ॥
 कदाचित्ताविमौ स्यातां गुणयुक्तौ महाशयौ ।
 तादृङ्ग रविनाशो हि स्वभावान्मे न रोचते ॥ २४ ॥
 तदेतौ संपरीक्षेऽहं यदि तादृग्गुणान्वितौ ।
 तद्भक्षं न करोम्येतौ न हिंसां गुणिनः क्वचित् ॥ २५ ॥
 अकृत्रिमं सुखं कीर्तिमायुश्चैवाभिव्याञ्छता ।
 सर्वाभिमतदानेन पूजनीया गुणान्विताः ॥ २६ ॥
 अपि नक्षयामि देहेन नैव भोक्ष्य गुणान्वितम् ।
 सुखयन्ति हि चेतांसि जीवितादपि साधवः ॥ २७ ॥

विदितं नगरं नवयौवनेव दीपिकाभिः संवरणा ॥ ३ ॥ बहि-
 श्वलेषु वायुना प्रजिह्मीकृता वर्ककृता दीपिका यया । अतएव
 तमसि पिण्डयन्ति तमःपिण्डाः । कुञ्जानां कुटिलगवाक्षाणां
 छिद्रेभ्यो निष्क्रान्तरादीपिकागेविभिः राजिता शोभमाना ।
 आदीपिकारां चारिणीपदार्थे आदृष्टोप इति दार्वाभावच्छान्दमः
 ॥ ४ ॥ सुवयस्या शोभमाना सखीव । मत्स्येतालानां कंकाला-
 दिहाणप्रमत्ते निवाग्नाभावकाष्ठमौनं व्रतमास्थितेव ॥ ५ ॥
 सुपुममृगादिप्राणिनां कार्यघननाहारिण्य हाणिनां अलंकृता ॥ ६ ॥ इतः-
 परं राक्षसं रूपकं विहाय स्वर्गेणैव वर्णयति—सरःस्त्रिस्तादिना ।
 विवटानां गतानां विवृद्धवटानां च द्वारि कार्कभेकश्च तरंगिना
 व्याप्ता । रमणक्रां डने रणन्ति नारारनरानानि यस्याम् ॥ ७ ॥
 जगतो ज्वाला प्रलयानल इव जटालेन ज्वलनेनोज्ज्वला । अम्बु-
 संकेन आर्द्राभावेन शस्यकपृष्ठं पाकेन परिपक्वदशया चोन्मूलना-
 केदारेषु मिलन्ति शलानि शललीकण्टका यस्याम् ॥ ८ ॥
 अक्षाणीव संजातान्यक्षितानि स्पन्दादिव प्रविविक्तानि विभक्तानि
 ऋक्षचक्राणि नक्षत्रवृन्दानि यस्याम् ॥ ९ ॥ श्वश्रेषु वृक्षकोदरे-

ष्वन्तः कौशिकस्य खं श्रुवेति जपः ॥ १० ॥ विपिनमिष-
 आर्माना उपदशच्छदा ॥ ११ ॥ १२ ॥ पङ्कपिण्डौ मृत्पिण्डस्त-
 स्यान्तर्गमिव घना निविडा ॥ १३ ॥ विश्रुत्यो विचूर्णितो
 विचलितो वा । एकार्णवमहापङ्कमिव पर्वनोदग्मिव च मेदुरा
 ॥ १४ ॥ अज्ञास्य दम्भकाष्ठस्य कोटर्गमिव श्यामपत्ता । सांपु-
 मपदं गाढाज्ञानमिव सुन्दरं । अज्ञानान्तरा मूलाज्ञानमिव निवि-
 डा घना । अज्ञानां पृष्ठानां चच्छदाः पत्ता इव च च्छदिव्यस्या-
 न्ताविधा । अमनथाभिर्ना वभूव्यमुपक्रमेणान्वयः ॥ १५ ॥ १६
 विगेचिनया तस्मिन्निवधार्थया चर्यया ॥ १७ ॥ शृतानि धर्म-
 च अस्त्राणि च याभ्यां तां । ग्रामाद्विहृत्य ग्रामदैवतस्य वेता-
 लस्य आलोकने उन्मुखौ ॥ १८ ॥ मा कर्कटी ॥ १९ ॥ इह
 लोके अमुत्र परलोके च । मूढोऽनात्मज्ञः ॥ २० ॥ मृतिरेव
 जावित । जाविताद्वर्गमिति यावत् । तदेवोपपत्त्या दर्शयति—
 मरणेनेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ अभव्यः अभग्य एव ॥ २३ ॥
 आत्मज्ञानलक्षणगुणेन युक्ता ॥ २४ ॥ तत्तर्हि ॥ २५ ॥ संवेधाम-
 भिमनानामिष्टानां दानेन ॥ २६ ॥ देहेन नन्वात्मना अविनाशि-

अपि जीवितदानेन गुणिनं परिपालयेत् ।
 गुणवत्संगमौषध्या मृत्युरप्येति मित्रताम् ॥ २८ ॥
 यन्नाहमपि रक्षामि राक्षसी गुणशालिनम् ।
 तन्नाम्यः को न कुर्यात्तं हृदि हारमिवामलम् ॥ २९ ॥
 उदारगुणयुक्ता ये विहरन्तीह देहिनः ।
 धरातलेन्दवः सङ्गाद्भूतं शीतलयन्ति ते ॥ ३० ॥
 मृतिगुणितिरस्कारो जीवितं गुणिसंश्रयः ।

फलं स्वर्गापवर्गादि जीविताङ्गुणिसंश्रितात् ॥ ३१ ॥
 तस्मादिमौ परीक्षेऽहं कयाचित्प्रश्नलीलया ।
 किमाश्नानकावेताविति तामरसेक्षणौ ॥ ३२ ॥
 आदौ विचार्य सगुणागुणलेशयुक्तिं
 पश्चात्स्वनोऽधिकतरं च गुणैर्यदि स्यात् ।
 कुर्यात्ततः समुपपत्तिवशेन दण्डं
 दण्ड्यस्य युक्तिसदृशं घनसंभवेन ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिः क० राक्षसीविचारो नाम समप्रतितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ सा राक्षसी रक्षःकुलकाननमञ्जरी ।
 तमस्येवाभ्रलेखेव गम्भीरं वितनाद ह ॥ १ ॥
 नादान्ते समुवाचेदं हुंकारापरुषं वचः ।
 गजितानन्तरं जानकरकाशनिशब्दवत् ॥ २ ॥
 भोभो घोरावदीव्योमपदवीशशिभास्करो ।
 महामायातमःपीठशिलाकोटरकीटकां ॥ ३ ॥
 कौ भवन्तौ महाबुद्धी दुर्बुद्धी वा समागतौ ।
 मङ्गासपदमापन्नौ क्षणान्मरणकोचितौ ॥ ४ ॥
 राजोवाच ।
 भोभो भूतक किं स्यात्स्वं क्व तिष्ठसि च दहकम् ।
 दर्शयास्यास्तव गिरः को विभेत्यलिनाध्वनेः ॥ ५ ॥
 सिंहवत्सर्ववेगेन पतन्त्यथं किलार्थिनः ।
 त्यज संरम्भमारम्भं स्वसामर्थ्यं प्रदर्शय ॥ ६ ॥
 किं प्रार्थयसि मे ब्रूहि ददामि तव सुव्रत ।
 किंवा संरम्भशब्दाभ्यां भाषयास्यान्विभेमि किम् ॥ ७ ॥

क्षिप्रमाकारशब्दाभ्यां मायया सम्मुखीभव ।
 न किञ्चिद्दीर्घसूत्राणां सिद्ध्यत्यात्मक्षयादते ॥ ८ ॥
 गङ्गेन्युक्तं रम्यमुक्तमिति संचिन्त्य सा तयोः ।
 प्रकाशायाम्यधैर्याय ननाद च जहास च ॥ ९ ॥
 ततो दृढशतुस्तां तौ शब्दपूरितदिग्गणाम् ।
 सादृहासप्रभापिण्डपूरप्रकटिनाकृतिम् ॥ १० ॥
 कल्पाभ्राशानिकापेण घृष्टामद्रितटीमिव ।
 स्वनेत्रविद्युत्तलयबलाकोज्ज्वलिताम्बराम् ॥ ११ ॥
 निर्मिरैकाणवीर्वाग्निज्वालाविवलनामिव ।
 गर्जद्वनघटाटोपपीवरासिनकम्धराम् ॥ १२ ॥
 रणदृशनसंरम्भहाहाहननिशाचराम् ।
 रोदसीकज्जलस्तम्भां लील्योल्लसितां पुनः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वकेशीं शिगलाङ्गीं कपिलाङ्गीं तमोमयीम् ।
 यक्षरक्षःपिशाचनामप्यनर्थभयप्रदाम् ॥ १४ ॥
 देहरन्ध्रविशच्छ्वासवान्भांकारभीषणाम् ।
 मुसलोत्खलालातहलशूर्पकशेखराम् ॥ १५ ॥

त्वात् ॥ २७ ॥ वशीकरणोपभया ॥ २८ ॥ तं गुणनम् ॥ २९ ॥
 धरातले इन्द्रवधश्चन्द्राः ॥ ३० ॥ फले सित्यतीति शेषः ॥ ३१ ॥
 परीक्षे परीक्षित्ये ॥ ३२ ॥ आदौ सगुणोऽयमगुणो धीनं गुणले-
 शेनापि युक्तिं योगं विचार्य पश्चात्स्वनः स्वस्मादाधिकतरं च गु-
 णिनं विचार्य यदि गुणहेतुः स्यान्नतस्तदनन्तरं सम्यक् शास्त्रां-
 कदृशा उपपत्तिवशेन युक्तमदृश दण्ड्यस्य दण्डं कुर्यात् स्वतो
 गुणैर्धनसंभवं अतिशयस्य संभवं तु न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
 सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

भीषणोत्थाप्यभीतस्य राज्ञः कर्कटदर्शनम् ।
 मन्त्रिवाक्यानुनीतायाः प्रभारम्भश्च कीर्त्यते ॥ १ ॥

रक्षोवंशलक्षणस्य काननस्य बोधसौरभमकरन्दमधुरत्वान्पुष्प-
 मञ्जरीव स्थिता ॥ १ ॥ शब्दतो हुंकारभीषणत्वेऽयर्थतोऽपरु-
 धमनिष्ठम् ॥ २ ॥ घोराटवीलक्षणाया व्योमपदव्याः प्रकाशक-
 स्वाच्छशिभास्करो । महामायातमोलक्षणायाः सर्वभूताधारपीठ-
 भूतायाः कोटरान्तर्गतकीटकौ । अनेन स्वस्या आत्मज्ञता सूचिता

॥ ३ ॥ आत्मज्ञाने सति बुद्धेः साफल्यान्महाबुद्धौ पुण्यबुद्धौ ।
 तदभावे । बुद्धिवैयर्थ्याद्बुद्धौ । कुत्सितं मरणं मरणकं तदुच्यते ।
 ॥ ४ ॥ अल्पं देहं देहक दर्शय । अलिनीध्वनेर्ध्रमरिका वनिषुल्याया
 अस्यास्त्व गिरः सकाशात्को विभेति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ ५ ॥
 संरम्भं कोपम् । आरम्भं भीषणयोगम् ॥ ६ ॥ त्वन्मृचिता
 आत्मज्ञता मया ज्ञानेन द्योतयाय सुप्रतेति गबोधनम् । अ-
 स्मान्प्रति संरम्भशब्दाभ्यां भाषया वा किम् । न्वभवे वा किं
 विभेमि ॥ ७ ॥ मायया परदृश्यशरीरकल्पनशक्त्या । दौघं-
 त्राणामक्षिप्रकारिणाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ अदृहासदृशनप्रभापिण्डपूरः
 प्रकाशितस्वाकाराम् ॥ १० ॥ अशानिकापेण वज्रनिर्घेपेण घृष्टा
 निपिष्टाम् । स्वनेत्रविद्युत्तां शङ्खबलयलक्षणबलाकामिध्व दी-
 पितकाशाम् ॥ ११ ॥ निर्मिरलक्षणस्यैकाणव्यस्य ॥ १२ ॥
 रणज्यः कटकटायमानेभ्यो दशनेभ्यः संरम्भाद्रयतां हाहाकार-
 पूर्वकं हुता मारिता निशाचराधोरव्याप्रजम्बुकादयो यया । रो-
 दसीं थावापृथिव्यौ कज्जलैः स्तम्भयति विष्टन्नातीति तथोक्ताम्
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ हलं शूर्पकाणि भ्रमशूर्पाणि शेखरे यस्याः

स्फुरन्तीमिव कल्पान्ते वैदूर्यशिलरत्नलीम् ।
 हासघटितविश्वेशं कालरात्रिमिवोदिताम् ॥ १६ ॥
 शरद्वोमाटवीं साभ्रां कृतदेहामिवागताम् ।
 शरीरिणीं महाम्राज्यां यामिनीमिव मांसलाम् ॥ १७ ॥
 शरीरसंनिवेशेन पङ्कपीठमिवोत्थिताम् ।
 तनुं चन्द्राकैयुद्धाय तमसेव समाश्रिताम् ॥ १८ ॥
 इन्द्रनीलमहाशुभ्रलम्बाभ्रयुगलोपमौ ।
 उल्लूखलाविहारौघौ दधानामसितौ स्तनौ ॥ १९ ॥
 लग्नमङ्गारकाष्ठेन समानां च महातनुम् ।
 द्रुमाभास्पन्दसशिरलसद्भुजलतातनुम् ॥ २० ॥
 तामवेक्ष्य महावीरौ तथैवाक्षुभितौ स्थितौ ।
 न तदस्ति विमोहाय यद्विविक्तस्य चेतसः ॥ २१ ॥

मन्युवाच ।

महाराक्षसि संरम्भो महात्मा किमयं तव ।
 लघवो ह्यथवा कार्यं लघावप्यतिसंभ्रमाः ॥ २२ ॥
 त्यज संरम्भमारम्भो नायं तव विराजते ।
 विषये हि प्रवर्तन्ते धीमन्तः स्वार्थसाधकाः ॥ २३ ॥
 त्वादृशानां सहस्राणि मशकानामिवावले ।
 अस्माकं धीरतावात्याव्यूढानि तृणपर्णवत् ॥ २४ ॥
 संरम्भद्वारमुत्सृज्य समतास्वच्छया धिया ।
 युक्त्या च व्यवहारिण्या स्वार्थः प्राज्ञेन साध्यते २५ ॥
 स्वनैव व्यवहारेण कार्यं सिध्यन्तु वा न वा ।
 महानियतिरित्येव भ्रमस्यावसरो हि कः ॥ २६ ॥
 कथयामिमते किं ते किमर्थयसि चार्थिनी ।
 अर्थी स्वप्नेऽपि नास्माकमप्रामार्थः पुरो गतः ॥ २७ ॥
 इत्युक्ता सा तदा तेन चिन्तयामास राक्षसी ।

॥ १५ ॥ कल्पान्ते विदीर्णमिति शेषः । दारौघट्टिना हिंसिता विश्वेशेया दानवा यया तथाविधां कालरात्रिं शिवद्वन्तीमिव ॥ १६ ॥ १७ ॥ पङ्कपाटं पृथिवीपीठम् । तमसा गडुणा ॥ १८ ॥ इन्द्रनीलमिव महाशुभ्र नीले यल्लम्बाभ्रयुगलं तदुपमौ ॥ १९ ॥ लग्नो लाञ्छितां समानां वर्णां च । द्रुमाभ्यां अस्पन्दभ्यां शिरासहिताभ्यां लसद्भ्यां भुजलताभ्यां अतनुं अतन्याम् ॥ २० ॥ विविक्तस्य सत्यमिध्याविवेकशालिनः ॥ २१ ॥ यदि त्वं महत्यसि तर्ह्यल्पकार्यं नेतावासंरम्भो युक्त इति साम्ना समाधिन्मुमन्त्रौ उवाच—महाराक्षसीति । हे महाराक्षसि, तव स्वाभिमनसिद्धौ महात्मा निरतिशयस्वरूपोऽयं संरम्भः कोपः किं किमर्थं इत्यर्थः । बाह्यान्त्रलभ्ये आहारलाभलक्षणं कार्यं न क्रोधसाहसादेः प्रयोजनमस्तीति भावः । अथवा यदि लघुरमि तर्हि न त्वत्संरम्भेण विभीष इत्याशयेनाह—लघवो हीति ॥ २२ ॥ साम्ना पुनः प्रथमकल्पमेवाधित्याह—त्यजेति । बुद्धिमन्तः सामसाध्येऽर्थं न दण्डमनुसन्तीति भावः ॥ २३ ॥ पुनर्दीर्घायकल्पमाधित्य दण्डोयोगवैयर्थ्यमाह—त्वादृशानामिति । धीरतालक्षण्या वात्या

अहो नु विमलाचारं सत्त्वं पुरुषसिंहयोः ॥ २८ ॥
 न सामान्याविभौ मन्ये विचित्रेयं चमत्कृतिः ।
 वचोवक्त्रेक्षणैर्नैव वदत्यन्तर्विनिश्चयम् ॥ २९ ॥
 वचोवक्त्रेक्षणद्वैर्धीमतामाशया मिथः ।
 एकीभवन्ति सरितां पर्यासि बलनैरिव ॥ ३० ॥
 आभ्यां प्रायः परिह्वातो मम भावोऽनयोर्मया ।
 न विनाश्यौ मया चेमौ स्वयमेवाविनाशिनौ ॥ ३१ ॥
 मन्ये भवेतामात्मज्ञौ नात्मज्ञानादृते मतिः ।
 प्रमृष्टसदसद्भावाद्भवत्यस्तभया मृतौ ॥ ३२ ॥
 तदेतौ परिपृच्छामि किञ्चित्संदेहमुत्थितम् ।
 प्राज्ञं प्राप्य न पृच्छन्ति ये केचित्से नराधमाः ॥ ३३ ॥
 इति संचिन्त्य पृच्छायै तन्वानावसरं ततः ।
 अकालकल्पाभ्ररवं हासं संयम्य साग्रवीत् ॥ ३४ ॥
 कौ भवन्तो नरौ धीरौ कथ्यतामिति मेऽनघौ ।
 जायते दर्शनादेव मैत्री विशदचेतसाम् ॥ ३५ ॥

मन्युवाच ।

अयं राजा किरानानामस्याहं मन्त्रितां गतः ।
 उद्यतौ रात्रिचर्येण त्वादृगजनविनिग्रहे ॥ ३६ ॥
 राज्ञो रात्रिदिवं धर्मो दुष्टभूतविनिग्रहः ।
 स्वधर्मत्यागिनो ये तु ते विनाशानलेन्धनम् ॥ ३७ ॥

राक्षस्युवाच ।

राजंस्त्वमसि दुर्मन्त्री दुर्मन्त्री न नृपो भवेत् ।
 सद्रूपस्य भवेन्मन्त्री राजा सन्मन्त्रिणो भवेत् ॥ ३८ ॥
 राजा चादौ विवेकेन योजनीयः सुमन्त्रिणा ।
 तेनार्थतामुपायानि यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ३९ ॥
 सप्तस्तगुणजालानामध्यात्मज्ञानमुत्तमम् ।

वात्या । वातशब्दात्पायादिभ्याम्गमहे यप्रत्यये व्यत्ययेन डीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपे नृनीयान्तोऽत्र वात्येति । व्यूढानि निरस्तानि ॥ २४ ॥ तर्हि कथं स्वार्थमिद्विस्तत्राह—संरम्भेति । व्यवहारिण्या प्राज्ञव्यवहारोचितया ॥ २५ ॥ कार्यसिद्धिसंशयेऽप्यनादिनियतिसिद्धः सामोपायो न ह्ययः किं वाच्यं तन्निश्चये इत्याशयेनाह—स्वनैवेति । भ्रमस्य आन्तोचितसंरम्भस्य ॥ २६ ॥ कथं तर्हि साम्ना मिद्विस्तत्राह—कथयेति ॥ २७ ॥ सत्त्वं धर्मं बुद्धिबलं च ॥ २८ ॥ वक्त्रेक्षणेन मुखदर्शनेनैव प्रसादादिलिङ्गैरन्तस्तत्त्वनिश्चयं वदति सूचयति ॥ २९ ॥ बलनः संगमैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मिथ्यात्वनिश्चयेन प्रमृष्टा सदसद्भावी जीव-नमरणप्रत्ययौ यस्मात्तथाविधादात्मज्ञानादृते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ हासं हास्यम् । संयम्य निरुध्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ त्वादृ-गजनानां हिंसाणां विनिग्रहे उद्यतौ उद्युक्ता ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ करिष्यमाणप्रभृत्योपोढातं रचयन्त्याह—राजमिति । दुष्टो मन्त्री यस्य स तथा असि । संभावित इति शेषः ॥ ३८ ॥ आर्यतां श्रेष्ठताम् ॥ ३९ ॥ समस्तेति । तथाचाहुः—'तत्कर्म

तद्विद्राजा भवेद्राजा तद्विम्बन्त्री च मन्त्रवित् ॥ ४० ॥ मत्प्रभपञ्जरं सारं चेद्विचारयथो धिया ॥ ४३ ॥
 प्रभुत्वं समदृष्टित्वं तच्च स्याद्राजविधया ।
 तामेव यो न जानाति नासौ मन्त्री न सोऽधिपः ४१
 भवन्तौ तद्विदौ साधु यदि तच्छ्रेय आमुथः ।
 नो चेदनर्थदौ स्वस्याः प्रकृतेरइयहं युवाम् ॥ ४२ ॥
 एकोपायेन मत्पार्श्वोद्दालकाधुत्तरिष्यथः ।
 दोषेण संक्षयकरेण न युज्यते यः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे क० राक्षसीवर्णनं नामाष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ७९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा राक्षसी प्रश्नान्सा वक्तुमुपचक्रमे ।
 उच्यतामिति राज्ञोके तानिमान्शृणु राघव ॥ १ ॥
 राक्षस्युवाच ।
 एकस्यानेकसंख्यस्य कस्याणोरम्बुधेरिव ।
 अन्तर्गन्धान्दलक्षणाणि लीयन्ते बुधुदा इव ॥ २ ॥
 किमाकाशमनाकाशं न किञ्चित्किञ्चिदेव किम् ।
 कोऽहमेवासि संपन्नः को भवानप्यहं स्थितः ॥ ३ ॥
 गच्छन्न गच्छति च कः कोऽतिष्ठन्नपि तिष्ठति ।
 कश्चेतनोऽपि पाषाणः कश्चिद्व्योम्नि विचित्रकृत् ॥ ४ ॥
 वह्नितामजहृष्वैव कश्च वह्निरदाहकः ।
 अवहेर्जायते वह्निः कस्माद्राजन्निरन्तरम् ॥ ५ ॥
 अखन्द्गार्कशितारोऽपि कोऽविनाशः प्रकाशकः ।
 अनेत्रलभ्यात्कस्माच्च प्रकाशः संप्रवर्तते ॥ ६ ॥
 लतागुल्माङ्कुरादीनां जात्यन्धानां तथैव च ।
 अन्येषामप्यलक्षणाणामालोकः क इवोत्तमः ॥ ७ ॥
 जनकः कोऽम्बरादीनां सत्तायाः कः स्वभावदः ।

को जगद्रत्नकोशः स्यात्कस्य कोशो मणेर्जगत् ॥ ८ ॥
 कोऽणुस्तमःप्रकाशः स्यात्कोणुरस्ति च नास्ति च ।
 कोऽणुर्दूरेऽप्यदूरे च कोऽणुरेव महागिरिः ॥ ९ ॥
 निमेष एव कः कल्पः कः कल्पोऽपि निमेषकः ।
 किं प्रत्यक्षमसद्रूपं किं चेतनमचेतनम् ॥ १० ॥
 कश्च वायुरवायुश्च कः शब्दोऽशब्द एव कः ।
 कः सर्वं न च किञ्चिच्च कोऽहं नाहं च किं भवेत् ॥ ११ ॥
 किं प्रयत्नशतप्राप्य लब्ध्वापि बहुजन्मनि ।
 लब्धं न किञ्चिद्भवति किंतु सर्वं न लभ्यते ॥ १२ ॥
 स्वस्थेन जीवितेनोच्चैः केनात्मैवापहारितः ।
 केनाणुनान्तः क्रियते मेरुस्त्रिभुवनं तृणम् ॥ १३ ॥
 केनाप्यणुकमात्रेण पूरिता शतयोजनी ।
 कोऽणुरेव भवन्माति न योजनशतेष्वपि ॥ १४ ॥
 केनालोकनमात्रेण जगद्दालः प्रनाट्यते ।
 कस्याणोरुदरे सन्ति किलावनिभृतां घटाः ॥ १५ ॥
 अणुत्वमजहत्कोऽणुर्मैरोः स्थूलतराकृतिः ।
 बालाग्रशतभागात्मा कोऽणुरुच्चैः शिलोच्चयः ॥ १६ ॥

यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये । आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम् ॥ इति । मन्त्रविद्विचाररहस्यवित् ॥ ४० ॥
 प्रभुत्वं समदृष्टित्वाधीनत्वादायुर्धृतमितिवत्तादृष्यारोपात्समदृष्टित्वं विद्यानां राजा राजविद्या आत्मविद्या तया स्यात् । 'शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः' इति भगवद्ब्रुवन्नात् ॥ ४१ ॥
 यथा राजा तथा प्रजा इति प्रागुक्तत्वाद्गोर्धो मीर्त्ये प्रजानामपि तदनिवारणात्तत्प्रयुक्तानर्थदौ युवां अग्नि भक्षयामि ॥ ४२ ॥
 बालकाविष पित्रोः प्रीतिविषयौ ॥ ४३ ॥ हे पार्थिव, त्वमिमान् प्रभान् पृष्ठानर्थान्कथय । अथवा हे मन्त्रिस्त्वं च वा कथय । तत्र तस्मिन्विषयेऽहं श्रद्धामर्थिनी उपयाचनवती अस्मि । अर्थमदभिलषितं परिपूरय । योऽङ्गीकृतं दास्यामीति प्रतिज्ञातमर्थमददप्रयच्छन्संक्षयकरेण दोषेण न युज्यते स तादृशः क इवास्ति को वास्ति । न कश्चिदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

अनात्मविद्वज्जसमानात्मविद्वद्दुर्ध्वगमाद् ।

चके द्विसप्ततिप्रभान्कमात्सर्गोऽग्न कर्कटी ॥ १ ॥

उच्यतामिति राज्ञा उक्तं अभ्यनुज्ञाते सति वा वक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ प्रश्नानामाशय उत्तरसर्गयोः स्फुटो भविष्यतीति नेहातिविस्तरः क्रियते । उपाधिभेदादनेकसंख्यस्य दुर्लभ्यत्वादणोरपरिच्छेदाच्चाम्बुधेरिव ॥ २ ॥ अनाकाशमशून्यम् । लौकिकप्रसिद्धं न किञ्चित्त्वविप्रसिद्धं किञ्चिदेव ॥ ३ ॥ अतिष्ठन्न गतिनिवृत्तिमकुर्वन् । पाषाण इव चैतन्यानाम्रयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अविनाशः सन् प्रकाशकः ॥ ६ ॥ अनक्षणागमनाविर्भूतन्द्रियाणाम् ॥ ७ ॥ स्वभावदः सत्ताप्रदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रत्यक्षं भासमानमपि मूढदृशा असद्रूपम् ॥ १० ॥ ११ ॥ प्राग् बहुजन्मनि स्वात्मत्वादेव लब्ध्वाप्यज्ञानाद्भुतत्वाल्लब्धप्रायत्वात्प्रत्यक्षशतप्राप्यम् । सर्वं पूर्णम् ॥ १२ ॥ आत्मा स्वात्मैव केनापहारितो नाशितप्रायः कृतः । त्रिभुवनं तृणं कियत इति पृथक्प्रश्नः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रनाट्यते प्रनस्यते 'अनर्गटि' इति णोपदेशपर्युदासा ज णः । घटाः समूहाः ॥ १५ ॥ शिलोच्चयः पर्वतनिभः

कोऽणुः प्रकाशतमसां दीपः प्रकटनप्रदः ।
 कस्याणोरुदरे सन्ति समग्रानुभवाणवः ॥ १७ ॥
 कोऽणुरत्यन्तनिःस्वादुरपि संखदतेऽनिशम् ।
 केन संत्यजता सर्वमणुना सर्वमाश्रितम् ॥ १८ ॥
 केनात्माच्छादनाशक्तेनाणुनाच्छादितं जगत् ।
 जगद्ध्ये न कस्याणोः सद्भूतमपि जीवति ॥ १९ ॥
 अजातावयवः कोऽणुः सहस्रभरलोचनः ।
 को निमेषो महाकल्पः कल्पकोटिशतानि च ॥ २० ॥
 अणौ जगन्ति तिष्ठन्ति कस्मिन्बीज इव द्रुमः ।
 बीजानि निष्कलान्तानि स्फुटान्यनुदितान्यपि ॥ २१ ॥
 कल्पः कस्य निमेषस्य बीजस्यैवान्तरस्थितः ।
 कः प्रयोजनकर्तृत्वमप्यनाश्रित्य कारकः ॥ २२ ॥
 दृश्यसंपत्तये द्रष्टा स्वात्मानं दृश्यतां नयन् ।
 दृश्यं पश्यन्स्वमात्मानं को हि पश्यत्यनेनैव ॥ २३ ॥
 अन्तर्गलितदृश्यं च क आत्मानमखण्डितम् ।
 दृश्यासंपत्तये पश्यन्पुरो दृश्यं न पश्यति ॥ २४ ॥
 आत्मानं दर्शनं दृश्यं को भासयति दृश्यवन् ।
 कटकादीनि हेस्त्रेव विकीर्णं केन च त्रयम् ॥ २५ ॥
 कस्मान्न किञ्चिच्च पृथगूर्म्यादीव महाभ्रमसः ।
 कस्येच्छया पृथक्कास्ति धीवितेव महाभ्रमसः ॥ २६ ॥
 द्विकालाद्यनवच्छिन्नादेकस्मादसतः सतः ।
 द्वैतमप्यपृथक्कस्माद्वैवतेव महाभ्रमसः ॥ २७ ॥
 आत्मानं दर्शनं दृश्यं सदैवसच्च जगद्भ्रमम् ।

॥ १६ ॥ अनुभवाणवो वृत्त्यवच्छिन्नज्ञानलवाः ॥ १७ ॥ निः-
 स्वादुर्मधुरादिरसशून्यः । आश्रित स्वीकृतमिति यावत् ॥ १८ ॥
 लयेन तिरोहितमपि जगत्कस्याणोः सत्तया सद्भूतं पुनः समं
 जीवत्यपि ॥ १९ ॥ २० ॥ जगन्ति अनुपपन्नान्यपि प्रलये क-
 स्मिन्तिष्ठन्ति । सर्गकाले च निष्कलं निरवयवमव्यक्तमग्नौ बी-
 जपरम्परावधियेषां तानि सर्वाणि बीजानि सर्गकाले जगदात्मना
 स्फुटानि विकसितान्यपि कस्मिन्सदेवानुदितानि ॥ २१ ॥
 एवंकल्पः प्रलयोऽपि कस्यान्तः स्थितः । प्रयोजनं तत्तत्कारक-
 प्रवर्तनं तत्र कर्तृत्वं अक्रियत्वात्कारकव्यापारयितृत्वमनाश्रित्यापि
 कः कारकः कर्तेत्यर्थः । अथवा प्रयोजनकर्तृत्वं क्रियाफलनिष्पा-
 दकत्वम् ॥ २२ ॥ दृश्यसंपत्तये भोग्यमित्यर्थः । बहिर्दृशा दृश्यं
 पश्यन् ॥ २३ ॥ ज्ञानेनान्तर्गलितदृश्यं यथा स्यात्तथा पश्यन्
 ॥ २४ ॥ आत्मानं द्रष्टारम् । दर्शनं श्रुतिम् । दृश्यवच्चक्षुर्दृश्यमि-
 वापरोक्षं को भासयति । विकीर्णं विक्षिप्तं । विक्षेपशक्त्या प्रक-
 टितमितियावत् । तत्रयं द्रष्टा दर्शनं दृश्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ असतः
 अस्थूलत्वादसत्कल्पात्सतः ॥ २७ ॥ सदुद्भूतावस्थं असत्तिरोहिता-
 वस्थं च अन्तस्थं कृत्वा स्थितः । त्रिकालगः सदैवत्यर्थः ॥ २८ ॥
 कस्यान्तर्निखमस्तीति शेषः ॥ २९ ॥ दृष्टान्तद्वयादार्ष्टान्तिके

कोऽन्तर्बीजमिधान्तस्थं स्थितः कृत्वा त्रिकालगः ॥ २८ ॥
 भूतं भवद्भविष्यच्च जगद्वन्द्वं बृहद्भ्रमम् ।
 नित्यं समस्य कस्यान्तर्बीजस्यान्तरिव द्रुमः ॥ २९ ॥
 बीजं द्रुमतयेवाशु द्रुमो बीजतयेव च ।
 स्वमेकमजहद्रूपमुदेत्यनुदितोऽपि कः ॥ ३० ॥
 विसतन्तुर्महामेरुर्मो राजन्यदपेक्षया ।
 तस्य कस्योदरे सन्ति मेरुमन्दरकोटयः ॥ ३१ ॥
 केनेदमाततमनेकचिदेव विश्वं
 किसार एवमतिवल्गसि हंसि पासि ।
 किं दर्शनेन न भवस्यथवा सदैव
 नूनं भवस्यमलदृग्बद्धनः स्वशान्त्यै ॥ ३२ ॥
 एषोऽसौ प्रगलतु संशयो ममोक्षै-
 श्चित्तध्रीमुखमिहिकामलानुलेपः ।
 यस्याग्रे न गलति संशयः समूलो
 नैवासौ क्वचिदपि पण्डितोक्तिमेति ॥ ३३ ॥
 एवं मे यदि न विनेष्यथः क्रमोक्तं
 संशान्तं लघुतरसंशयं सुबुद्धी ।
 तद्रक्षोजरठहुनाशनेन्धनत्वं
 निर्विघ्नं झटिति गमिष्यथः क्षणेन ॥ ३४ ॥
 पश्चात्तां जनपदमण्डलीं समन्ता-
 द्वावत्कीमुरुजठरा क्षणाद्भसेऽहम् ।
 एवं ते भवतु सुराजतेति मन्ये
 मूर्खाणामतिरस एव संक्षयाय ॥ ३५ ॥

विशेषमाह—स्वमेकमिति । अत्रिकृत एवेति यावत् । उदेति
 जगद्विकारात्मनेति शेषः ॥ ३० ॥ यदपेक्षया यदाद्यमपेक्ष्य
 महानेर्वसितनुरन्यनादृतम इत्यर्थः । अथवा यस्यापेक्षया
 संकल्पेन विमतनुरपि महामेरुवै द्रव्यार्थः । तस्य तथाविधस्य
 वस्तुन उदरे अन्तः ॥ ३१ ॥ अनेकाश्रितश्चेतना यस्मिन्स्था-
 विधमिदं विश्वं केन आतनं मृष्ट्या विस्तारितम् । त्वं च कः
 सारो वास्तवं रूपं यस्य तथाविधः मन्मथेव्यवहारेध्वतिशयेन
 वग्यानि व्यवहरामि पासि प्रजा हंसि च बभूयान् । तथाच
 मृष्ट्यादिनिर्वाहाः सर्वेषां किनिमित्तका इत्यर्थः । कस्य दर्शनं
 किं दर्शनं तेन त्वममलद्रूपः संशयान्नो न भवति । अथवा
 तद्रूप एव सदैव नूनं भवति तद्रूपतः अस्मभ्यं स्वशान्त्यै स्वमृ-
 न्युमोक्षार्थं वदन्त्युपसंहारः ॥ ३२ ॥ एष उक्तलक्षणोऽसौ चित्त-
 ध्रियो मुखं स्वात्माकारवृत्तितत्त्वाश्रित्यन्धम्येव मिहिकालक्षणस्य म-
 लस्यानुलेप आवरणभूतो मम संशयो गलतु । समूलो मूलाज्ञा-
 नसहितः । पण्डितोक्तिं पण्डितशब्दयोग्यतां नैवेति ॥ ३३ ॥
 एवंरूपं मे लघुतरसंशयं यदि न विनेष्यथो नापाकरिष्यथस्त-
 तर्हि रक्षोजतेः स्वदेहस्य जठरहुताशनेन्धनत्वं । भक्ष्यतामिति
 यावत् । झटिति क्षणेन निर्विघ्नं गमिष्यथः । अनात्मज्ञानां देह-
 मात्रात्मभावानां रक्षोभभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥
 न केवलं युवयोरेवानर्थः किंतु सर्वस्य जनपदस्याप्युपस्थित

इत्युक्त्वा विपुलगभीरमेघनाद-
प्रोह्लासप्रकटगिरा निशाचरी सा ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे क० राक्षसीप्रश्नो नामैकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ८०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

महानिशि महारण्ये महाराक्षसकन्यया ।
इति प्रोक्ते महाप्रश्ने महामन्त्री गिरं ददौ ॥ १ ॥

मन्युवाच ।

शृणु तोयदसंकाशे प्रश्नमेतं भिनन्नि ते ।
अनुक्रमात्मकं मत्तं गजेन्द्रमिव केसरी ॥ २ ॥
भवत्या परमात्मैष कथितः कमलेक्षणे ।
अनयैव वचोभङ्गा प्रश्नविद्वोदयोग्यया ॥ ३ ॥
अनाख्यत्वादगम्यत्वान्मनःपट्टेन्द्रियस्थितेः ।
चिन्मात्रमेवमात्मानुराकाशादपि सूक्ष्मकः ॥ ४ ॥
चिदणोः परमस्यान्तः सदिवासदिवापि वा ।
बीजेऽन्तर्द्रुमसत्त्वेव स्फुरतीदं जगन्स्थितम् ॥ ५ ॥
सत्किंचिदनुभूतित्वात्सर्वात्मकतया स्वतः ।

इत्याह—पश्चादिति । उरुजटरा बह्वङ्कुक्षिः । एवमुक्तप्रश्नोत्तर-
दानेन ते स्वात्मना सह सर्वप्रजापालनामुराजना स्यादिति
मन्ये । मूर्खानामनात्मज्ञानातिरम्यो भोगलाम्पट्यातिशयो राज-
त्वनिमित्तः संक्षयायैव भवति । मद्रक्षणभावेऽपि राज्यान्ते
नरकावश्यभावादिति भावः ॥ ३५ ॥ विपुलगभीरमेघनादप्रो-
ह्लास इव प्रकटया ताव्या गिरा सा निशाचरीत्युक्त्वा बहिरति-
विकटाकृतिरपि अन्तःशुद्धा शरदमलाग्रमण्डलीव तृष्णीमासी-
दित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
उत्पत्तिप्रकरणे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

समाधेऽत्र प्रथमं मन्त्री प्रश्नगणान्कमात् ।

युक्तमात्रं यथान्यायं सूक्ष्माभिरुपपत्तिभिः ॥ १ ॥

गिरं वक्ष्यमाणप्रतिज्ञानलक्षणाम् ॥ १ ॥ प्रश्नं प्रश्नगणं भि-
नन्नि उपपत्तिभिर्विदारयामि ॥ २ ॥ सर्वान्प्रश्नान् शिथिलीकृतुं
सर्वप्रश्नहृदयं तावत्प्रथमं दर्शयति—भवत्येति । खणिकमलमिव
पिङ्गलेक्षणे ॥ ३ ॥ कस्याणोरम्बुधेरिवेति प्रथमप्रश्नविशेषेऽ-
णुशब्दप्रयोगस्याभिप्रायमुद्घाटयति—अनाख्यत्वादिति । तथा च
'अणुः पन्था विततः पुराणः' इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्ध इति भावः ॥ ४ ॥
अन्तर्द्रुमपण्डलाणीति पृष्टांशं दर्शयति—चिदणोरिति । एतेन
'अर्णो जगन्ति तिष्ठन्ति कस्मिन्बीज इव द्रुमः' इति प्रश्नोऽयुत्तरितः
॥ ५ ॥ 'सदिवासदिवापि वा' इत्युक्त्या सूचितं सत्तायाः कः स्वाभाव-
इति प्रश्नस्योत्तरमाह—सत्किंचिदिति । सर्ववस्तुसत्ताया अनुभ-
वसत्ताधीनत्वात्सत्ताया अन्याधीनत्वेऽनवस्थापातात्स्वतःसिद्ध-
सत्ताकावुभवादेव सर्वे भावाः सत्ता प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तृष्णीमप्यतिविकटाकृतिस्तदासी-

च्छुद्धान्तः शरदमलाग्रमण्डलीव ॥ ३६ ॥

तदात्मकतया पूर्वं भावाः सत्तां किलागताः ॥ ६ ॥
आकाशं बाह्यशून्यत्वाद्नाकाशं तु चित्स्वतः ।
अतीन्द्रियत्वाच्चो किंचित्स एवाणुरनन्तकः ॥ ७ ॥
सर्वात्मकत्वाद्भुक्ते च तेन किञ्चिन्न किञ्चन ।
चिदणोः प्रतिभा सा म्यादेकम्यानेकतोदिता ।
अमत्येव यथा हेमः कटकादि तथा पगे ॥ ८ ॥
एषोऽणुः परमाकाशः सूक्ष्मत्वाद्भ्यलक्षितः ।
मनःपट्टेन्द्रियातीतः स्थितः सर्वात्मकोऽपि सन् ॥ ९ ॥
सर्वात्मकत्वान्नैवान्नौ शून्यो भवति कर्हिंचित् ।
यदस्ति न तदस्तीति वक्ता मन्ता इति स्मृतः ॥ १० ॥
कयाचिदपि युक्त्येह सतोऽसत्त्वं न युज्यते ।
सर्वात्मा स्वात्मगुणेन कर्पूरेणैव दृश्यते ॥ ११ ॥
चिन्मात्राणुः स एवेह सर्वं किञ्चिन्मनः स्थितम् ।

'किमाकाशमनाकाशम्' इति प्रश्नात्पर्यमुद्घाटयति—आकाश-
मिति । 'न किंचिन्किंचिदेव किम्' इति प्रश्नोत्तरमाह—अती-
न्द्रियत्वादिति । नेन्द्रियगम्यं किंचिदेव यन्निर्दिश्यते ॥ ७ ॥
यदि तु किंचिदपि न किंचिद्यदामभापे तदिति प्रश्नार्थस्तदाया-
ह—सर्वात्मकत्वादिति । स्वस्यैव सर्वात्मकत्वात्स्वात्मनैव गाक्षा-
त्कृतेन सर्वस्मिन्भुक्ते निर्गणे सति तदेव किंचित् । न किञ्चनारमना
परिशिष्यत इत्याशय इत्यर्थः । एकस्यानेकसंख्यस्येति प्रश्नोप-
माभिप्रायमाह—चिदणोरिति । एकस्यैव चिदणोस्त्वदुदितानेक-
ताप्रतिभामात्रं प्रार्तानिर्गो न वास्तवीत्यर्थः । एतेन कटकादीनि
हेमेवति प्रश्नोऽयुक्तप्राय एवेत्याशयनाह—यथा हेम इति
॥ ८ ॥ 'कोऽणुस्तमःप्रकाशः स्यात्' इत्यादिप्रश्नेषु पुनः पुनर-
णुशब्दप्रयोगम्यापि प्रागुक्त एवाभिप्राय इत्याह—एषोऽणुरिति
॥ ९ ॥ 'कोऽणुरस्ति च नास्ति च' इति प्रश्ने नास्तिचेत्यंशो
बाधित एवेति दृश्यति—सर्वात्मकत्वादित्यादिना । कथं बाधि-
तस्तत्राह—यदस्तीति । यद्यस्माद्धेनोस्तदस्ति नास्तीति च वक्ता
मन्ता च पुरुषः स आत्मैवेति वक्तुमन्त्रादिरूपेण स्मृतः प्रसिद्धः ।
तथाच स्वात्मापलापायोगान्नास्तितास्य न घटन एवेत्यर्थः ॥ १० ॥
सतोऽसत्त्वविरोधादपि न युक्तमिदमित्याह—कयाचिदप्याति ।
यद्यस्त्येव तर्हि कुतो न दृश्यत इत्याशय निष्कृष्टरूपेणादर्शनेऽपि
सर्वानुगतसद्रूपेणाधिधानगुप्तेनापि कर्पूरेण खगन्धात्मनैव दृश्यत
एवेत्याह—सर्वमेति । स्वात्मना प्रत्यप्रपेण गुप्तेन छत्रेण सर्वा-
त्मा सर्वानुगतसदात्मा दृश्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ 'कः सर्वं न च

१ असत्येवापि सत्येव हेमः कटकता यथा इति पाठः.

न किञ्चिद्विन्द्रियातीतरूपत्वादमलः स्थितः ॥ १२ ॥
 स एव चैकोऽनेकश्च सर्वसत्त्वात्मवेदनात् ।
 स एवेदं जगद्वत् जगत्कोशस्तथैव हि ॥ १३ ॥
 इमाश्चिन्महाम्भोधौ त्रिजगत्प्रवृत्तयः ।
 प्रज्ञास्तस्मिन्कचन्त्यप्सु द्रवत्वाच्चकता इव ॥ १४ ॥
 त्रिसेन्द्रियाद्यलभ्यत्वात्सोऽणुः शून्यस्वरूपवत् ।
 स्वसंवेदनलभ्यत्वाद्द्रव्यं व्योमरूप्यपि ॥ १५ ॥
 सोऽहं भवानेव भवान्संपन्नोऽहैतवेदनात् ।
 स भवान्न भवेन्नाहं जातो बोधबृहद्वपुः ॥ १६ ॥
 त्वंताहतात्मकं सर्वं विनिर्गीर्यावबोधतः ।
 न त्वं नाहं न सर्वं च सर्वं वा भवति स्वयम् ॥ १७ ॥
 गच्छन्न गच्छत्येषोऽणुर्यो जनौघगतोऽपि सन् ।
 संवित्स्या यो जनौघत्वं तस्याणोरन्तरे स्थितम् ॥ १८ ॥
 न गच्छत्येष यान्तोऽपि संप्रानोऽपि च नागतः ।
 स्वसत्ताकाशकोशान्तर्वासित्वाद्देशकालयोः ॥ १९ ॥
 गम्यं यस्य शरीरस्य क्व किलासौ प्रयाति हि ।
 कुचकोटरगः पुत्रः किं मात्रान्यत्र वीक्ष्यते ॥ २० ॥
 गम्यो यस्य महादेशो यावत्संभवमक्षयः ।
 अन्तस्थः सर्वकर्तुर्हि स कथं केव गच्छति ॥ २१ ॥

किञ्चिच्च' इत्यस्योत्तरमाह—चिन्मात्राणुरिति । नन्वपरिच्छिन्नं
 कथं परिच्छिन्नमवैरूपं तत्राह—किञ्चिदिति । मनस्विन्द्रियवृत्ति-
 भिर्नानात्मताप्रत्ययात्किञ्चिन्मनःपरिच्छिन्नरूपेणैव सर्वमित्यर्थः ।
 अतएव मनस्विन्द्रियाद्यपरिच्छिन्नस्याभाविकरूपेण न किञ्चिदपी-
 त्याशयेन त्वया तथोक्तमित्याह—न किञ्चिदिति ॥ १२ ॥ एतदभि-
 प्रायेण वा तव एकस्यानेकमव्यक्त्येत्युपक्रम इत्याह—स एवेक-
 इति । 'नित्य समस्य कस्यान्तः' इति प्रश्नस्य 'को जगद्रक्षकोशः
 स्यात्' इत्यस्य चोत्तरमाह—स एवेति ॥ १३ ॥ 'कस्मात्त कि-
 ञ्चिच्च पृथग्गर्भादीव महाम्भसः' इत्यस्योत्तरमाह—इमा इति ।
 चित्तात्मना महाम्भोधिवद्विकारिणि । प्रज्ञाश्चित्तविकल्पमात्ररूपाः ।
 एतेन कस्यच्छया पृथक्कार्त्वात्यन्तदपि समाहितमेव ॥ १४ ॥
 'दिक्कालाद्यनवच्छिन्नादेकस्मादमतः सतः' इति शून्याशून्योभया-
 त्मनोकोस्तात्पर्यमाह—चित्तेन्द्रियादीनि ॥ १५ ॥ 'को भवानेव
 संपन्नः' इत्यस्योत्तरमाह—सोऽहमिति । अहमद्वैतवेदान्तस्य आत्मैव
 संपन्नः सन् भवान् त्वदात्मैव भवान्स्य संपन्नः अहमेव । इदमपि
 अहताभवत्ताप्रतिसंधानव्यवहारे अव्यवहारदृशा तु स आत्मा न
 भवान्नाहं च किंतु बोधबृहद्वपुरेव जातः प्रादुर्भूत इत्यर्थः ॥ १६ ॥
 उक्ताधैमेव स्फुटमाह—त्वंतेति ॥ १७ ॥ 'गच्छन्न गच्छति च कः'
 इत्यस्योत्तरमाह—गच्छन्निति । योजनौघगत आकाशवद्योजनौ-
 घव्याप्यपि सन् । संवित्स्या स्वप्न इव कल्पनया ॥ १८ ॥ 'को तिष्ठ-
 न्नापि तिष्ठति' इत्यस्योत्तरमपि तथैव दिशा आह—न गच्छतीति
 ॥ १९ ॥ उक्तमुभयं दृष्टान्तेनोपपादयति—गम्यमित्यादिना । गम्यं
 गमनेन प्राप्तस्य देशान्तरम् ॥ २० ॥ २१ ॥ स्फुटं दृष्टान्तान्तरमाह

यथा देशान्तरप्राप्ते कुम्भे वक्रसमुद्रिते ।
 तदाकाशस्य गमनागमने न तथात्मनः ॥ २२ ॥
 चित्तता स्थाणुता स्वान्तर्पदा स्रोऽनुभवारिभके ।
 चेतनस्य जडस्यैव तदासौ द्वयमेव च ॥ २३ ॥
 यदा चेतनपाषाणसत्तैकामैकचिद्वपुः ।
 तदा चेतन एवासौ पाषाण इव राक्षसि ॥ २४ ॥
 परमव्योद्यनाद्यन्ते चिन्मात्रपरमात्मना ।
 विचित्रं त्रिजगच्चित्रं तेनेदमकृतं कृतम् ॥ २५ ॥
 तत्संवित्स्या वह्निसत्ता तेनात्यक्तानलाकृतिः ।
 सर्वगोऽप्यदृश्येव स जगद्रव्यपावकः ॥ २६ ॥
 प्रज्वलद्वाह्निराकाराभिर्मलद्गगनादपि ।
 प्रज्वलच्चेतनैकात्मा तस्मादग्निः स जायते ॥ २७ ॥
 संवेदनाद्यदर्कादिप्रकाशस्य प्रकाशकः ।
 न नश्यत्यात्मभारूपो महाकल्पाभ्युदैरपि ॥ २८ ॥
 अनेत्रलभ्योऽनुभवरूपो हृद्बृहदीपकः ।
 सर्वसत्ताप्रदोऽनन्तः प्रकाशः परमः स्मृतः ॥ २९ ॥
 प्रवर्तनेऽस्मदालोको मनःषष्ठिन्द्रियातिगात् ।
 येनान्तरापि वस्तूनां दृष्टा दृश्यचमत्कृतिः ॥ ३० ॥

—यथेति । वक्रसमुद्रिते वक्रमुखे गमनागमने न स्तस्येत्यर्थः
 ॥ २२ ॥ 'कथेननोऽपि पाषाणः' इत्यस्य प्रश्नस्य यदि चिद्रूपो
 जडरूपश्चेति विरुद्धोभयाम्भक इत्यर्थस्तदाह—चित्ततेति । यदा
 जडस्यैव देहादेरात्मतादात्म्याभ्यामचेतनस्य चित्तताप्रकाशस्वभा-
 वता स्थाणुता जडता चानुभवात्मिके स्वानुभावसाक्षिके स्त-
 त्तादासावविमर्शोद्वयं जडबोधोभयोरूपो भवत्येवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ यदा
 तु चेतनोपि पाषाणइव घनरूपः क इति प्रश्नार्थस्तदा पारमार्थि-
 कमात्मरूपमेव चिद्वत् स इत्याह—यदा चेति ॥ २४ ॥ 'क-
 ष्विद्योन्नि विचित्रकृत' इत्यस्योत्तरमाह—परमव्योमोति । मि-
 थ्यात्वादकृतमेव कृतम् ॥ २५ ॥ 'वह्निनामजहन्नेव कथं वह्नि-
 रदाहकः' इत्यस्योत्तरमाह—तत्संवित्थेति । आत्मसत्ताया एव
 वह्निसत्तात्वं तस्याः सर्वगतत्वात्सर्वगोऽपि सः अदहति नदह-
 त्येव । 'अमानोनाः प्रतिपेधं' इति नश्वरको निपातोऽकारः ।
 नैतावता स सर्वगतो नेति मन्तव्यम् । यतः स सर्वद्रव्याणां
 पावक इव प्रकाशक इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अवेहेजयिते वह्निः क-
 स्मादिति प्रश्नस्योत्तरमाह—प्रज्वलदिति ॥ २७ ॥ 'अचन्द्रा-
 काभिनागोपि कोऽविनाशः प्रकाशकः' इत्यस्योत्तरमाह—संवे-
 दनादिति ॥ २८ ॥ 'अनेत्रलभ्यात्कस्माच्च प्रकाशः संप्रवर्तते'
 इत्यस्योत्तरमाह—अनेत्रलभ्य इति ॥ २९ ॥ तस्य स्वयंज्योति-
 र्भूतनुभावयति—प्रवर्तते इति । अस्मदालोकोऽहंकारादिप्रथा
 मनःषष्ठिन्द्रियातिगादात्मनः सकाशात्प्रवर्तते । यथा गाढान्धकार-
 स्थितोऽपि त्वं कासीति पृष्ठोऽहमिहासीति वक्ति । येन हेतुना

१ म सर्वद्रव्यपावकः इति पाठः साधुः.

लतागुल्माङ्गरादीनामनक्षणां च पोषकः ।
 उत्सवेवेदनाकारः प्रकाशोऽनुभवमात्मकः ॥ ३१ ॥
 कालाकाशक्रियासत्ता जगत्तत्रास्ति वेदने ।
 स्वामी कर्ता पिता भोक्ता आत्मत्वाच्च न किञ्चन ॥ ३२ ॥
 अणुत्वमजहत्सोऽणुर्जगद्ब्रह्मसमुद्रकः ।
 मातृमानप्रमेयात्म जगन्नास्तीति केवले ॥ ३३ ॥
 स एव सर्वजगति सर्वत्र कचति स्फुटम् ।
 यदा जगत्समुद्रेऽस्मिन्तदासौ परमो मणिः ॥ ३४ ॥
 दुर्बोधत्वात्तमः सोऽणुश्चिन्मात्रत्वात्प्रकाशहृक् ।
 सोऽस्ति संवित्स्वरूपाद्वाक्षातीतस्तथा न सन् ॥ ३५ ॥
 दूरे सोऽनक्षलभ्यत्वाच्चिद्रूपत्वाच्च दूरगः ।
 सर्वसंवेदनाच्छैलो ह्यसावेवाणुरेव सन् ॥ ३६ ॥
 तत्संवेदनमात्रं यत्तदिदं भासते जगत् ।
 न सत्यमस्ति शैलादि तेनाणावेव मेरुता ॥ ३७ ॥
 निमेषप्रतिभासो हि निमेष इति कथ्यते ।
 कल्पेति प्रतिभासो हि कल्पशब्देन कथ्यते ॥ ३८ ॥
 कल्पक्रियाविलासो हि निमेषः प्रतिभासने ।
 बहुयोजनकोटिस्थं मनस्येव महापुरम् ॥ ३९ ॥
 निमेषजडरे कल्पसंभवः समुदति हि ।
 महानगरनिर्माणं मुकुटेऽन्तरिखामले ॥ ४० ॥

निमेषकल्पशैलादिपूरयोजनकोटयः ।
 यत्राणावेव विद्यन्ते तत्र द्वैतैक्यते कुतः ॥ ४१ ॥
 कृतवान्प्रागिदमहमिति बुद्धाबुदेति हि ।
 क्षणात्सत्यमसत्यं च दृष्टान्तः स्वप्रविभ्रमः ॥ ४२ ॥
 दुःखे कालः सुदीर्घो हि सुखे लघुनरः सदा ।
 रात्रिर्द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रस्य चोदिता ॥ ४३ ॥
 निश्चयो य उदेत्यन्तः सत्यात्मा सत्य एव च ।
 हेन्नीव कटकदित्वं स एव चिति राजते ॥ ४४ ॥
 न निमेषोऽस्ति नो कल्पो नादूरं न च दूरता ।
 चिद्वपुर्प्रतिभैवैवं स्थितान्यान्यान्यवस्तुवन् ॥ ४५ ॥
 प्रकाशतमसोर्दूरादूरयोः क्षणकल्पयोः ।
 एकचिद्देहयोरेव न भेदोऽस्ति मनागपि ॥ ४६ ॥
 प्रत्यक्षमक्षसारत्वाद्प्रत्यक्षं ततोऽतिगम् ।
 दृश्यत्वेनैव बोदेति चेता द्रष्टैव सद्रूपः ॥ ४७ ॥
 यावत्कटकसंवित्स्तावन्नास्तीव हेमता ।
 यावच्च दृश्यतापत्तिस्तावन्नास्तीव सा कला ॥ ४८ ॥
 कटकत्वेऽकृतेऽदृष्टे सुवर्णवमिवाततम् ।
 केवलं निर्मलं शुद्धं ब्रह्मैव परिदृश्यते ॥ ४९ ॥
 सर्वत्वादेव सद्रूपो दुर्लक्ष्यत्वादसद्रूपः ।
 चेन्ननश्चेन्ननात्मत्वाच्चेत्यासंभवतस्त्वचित् ॥ ५० ॥

अन्तरा आलोकदीपादिकमिति शेषः । वस्तुनां स्वदेहनिर्ग्रहा-
 दीनां विषये दृश्यवस्तुत्तरपरोक्षप्रथा दृष्टा सर्वानुभवप्रमिदिति
 यावत् ॥ ३० ॥ 'लतागुल्म' इत्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह—लतेति ।
 पोषकः स्वसंनिधानेन वृद्धिनिमित्तम् । उत्सेधस्य च तत्फलस्य
 वेदनमेव आकारो यस्य तत्साक्षिणः ॥ ३१ ॥ 'जनकः कोऽम्ब-
 रादीनाम्' इत्यस्योत्तरमाह—कालाकाशेति । व्यवहारदशा चेदं,
 परमार्थदशा त्वाह—आत्मत्वादिति ॥ ३२ ॥ 'को जगद्ब्रह्मकोशः
 स्यात्' इत्यस्योत्तरं पुनराह—अणुत्वमिति । समुद्रकः संपुटकः ।
 'कस्य कोशो मणेर्जगत्' इत्यस्योत्तरमाह—मात्रित्यादिसार्धेन
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ 'कोऽणुस्तमः प्रकाशः स्यात्' इत्यस्योत्तरमाह—
 दुर्बोधत्वादिति । 'कोऽणुश्चिन्मात्रं न नास्ति च' इत्यस्योत्तरमाह—
 सोऽस्तीति ॥ ३५ ॥ 'कोऽणुर्दूरेऽयदूरे च' इत्यस्योत्तरमाह—
 दूरे स इति । 'कोऽणुरेव महागिरिः' इत्यस्योत्तरमाह—सर्वसं-
 वेदनादिति । विनैव कारणं सर्वैरप्यहमहमिति पुरोवर्तेशैल-
 द्वापरोक्षतया संवेदनमिति त्वयोक्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ 'तत्रा-
 णुरेव सन्' इत्यस्य तात्पर्यमाह—तत्संवेदनेति ॥ ३७ ॥ 'नि-
 मेष एव कः कल्पः' इत्यस्योत्तरमाह—निमेषेलादिनवमिः ॥ ३८ ॥
 उक्तार्थमुपपादयति—कल्पेति । निमेष एव कल्पे यावन्त्यः क्रि-
 यास्तीर्विलसतीति कल्पक्रियाविलासः प्रतिभासत इत्यर्थः ।
 अल्पान्तर्बिस्तृतस्य प्रतिभासे दृष्टान्तमाह—बह्विति ॥ ३९ ॥
 तदसंभावनावारणाय दृष्टान्तान्तरमाह—निमेषेति । मुकुटे द्रूपे
 ॥ ४० ॥ निमेषाः कल्पाः शैलादिपूरा योजनकोटयश्च स्वसत्यत्वे

विशेषादाश्रयभेदका यत्राणावन्तिमूर्क्षमपि विद्यन्ते मिथ्यात्व-
 मालम्ब्य समाविशन्ति तत्र द्वैतैक्ययोरपि तथैव मिथ्यात्वेनैव
 समावेगादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ सत्यं व्यावहारिकममलं प्रतिभा-
 सिकं च ॥ ४२ ॥ उक्तस्थे लोकानुभवमाह्यायिकां चोदाहरति
 —दुःख इति । उदिता आविर्भूता ॥ ४३ ॥ चित्तवृत्त्यनुसारे-
 णैव चितः प्रतिभासो न वस्तुवृत्तानुसारेणेत्याह—निश्चय इति
 ॥ ४४ ॥ किं तर्हि वस्तु इति तदाह—नेति ॥ ४५ ॥ एव-
 मन्येपि विरुद्धेऽपि धिष्ठानचिदभेदादेव भेदो नेत्याह—प्रका-
 शेति ॥ ४६ ॥ 'किं प्रत्यक्षमसद्रूपम्' इति प्रश्नस्यान्तरमाह—
 प्रत्यक्षमिति । अक्षाणां बाह्यान्तरकरणानां सारत्वात्स्वस्वविष-
 यापरोक्षप्रथानिर्वाहकत्वात् । ततोतिग तदविषयः । अथवा
 प्रत्यक्षादिप्रमाणमध्यट्यारोपेणोदयादप्यस्य प्रत्यक्षत्वमित्याह—
 दृश्यत्वेनेति । एषः वा इति च्छेदः । दृश्यत्वेनैव उदेतीति
 वासद्वयः प्रत्यक्ष इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ यदि स एव दृश्यात्मा तर्हि
 कुतो दृश्यस्य हेयता तत्राह—यावदिति । सा कला वास्तवी
 चिदेकसता । तथाच न दृश्यरूपेण परमपुरुषार्थेति हेयत्व-
 मिति भावः ॥ ४८ ॥ अतएव दृश्यात्मना अकल्पने कल्प-
 तस्य वा अदर्शने नस्य ब्रह्मरूपत्वात्पुरुषार्थतत्त्वाशयेनाह—
 कटकत्वे इति । अकृतं अदृष्टं चेति च्छेदः ॥ ४९ ॥
 असद्रूपमिति प्रश्नोदाशयमाह—सर्वत्वादिति । सर्वानुविद्धस-
 द्रूपेण प्रथनात्सद्रूपः । निष्कृष्टरूपेण दुर्लक्ष्यत्वात्वासद्रूपसद्रू-

चिञ्चमत्कारमात्रात्मन्यस्मिञ्चित्प्रतिभात्मनि ।
जगत्यनिलवृक्षाभे चिञ्चेत्यकलने कुतः ॥ ५१ ॥
यथा तापस्य पीनस्य भासनं मृगतृणिका ।
एवं पीवरमद्वैतं तथा चिञ्चासनं जगत् ॥ ५२ ॥
अर्काशुभिः सूक्ष्मतरनिर्माणं यदनामयम् ।
अस्तितानास्तिते तत्र कल्पादेरिव कैव धीः ॥ ५३ ॥
माययांशुकणाङ्गे खे यथा कचति काञ्चनम् ।
तथा जगदिदं भाति चिञ्चेत्यकलने कुतः ॥ ५४ ॥
स्वप्नगन्धर्वसंकल्पनगरे कुञ्जवेदनम् ।
न सन्नासयथा तद्वद्विद्धि दीर्घघ्नम् जगत् ॥ ५५ ॥
तथा चैवंविधन्यायभावनाभ्यासनिर्मलान् ।
चिदाकाशेन निर्याति यथा भूतार्थदर्शिनः ॥ ५६ ॥
न कुञ्जाकाशयोभेदो दृश्यसंवेदनादते ।

आब्रह्मजीवकलनाद्यद्वंदं रूढमेव च ॥ ५७ ॥
प्रतिभासाञ्चिदाकाशे सत्त्वशून्यं भवन्ति ताः ।
प्रकचन्ति ह्यनिर्भाष्याः प्रभापिण्ड इव प्रभाः ॥ ५८ ॥
पृथक्तामतिभासस्य स्वचमत्कारयोगतः ।
सर्वात्मिका हि प्रतिभा परा वृक्षात्मबीजवत् ॥ ५९ ॥
बीजमन्तस्थवृक्षत्वं नाना नाना यथैकदृक् ।
तथाऽसंख्यजगद्ब्रह्म शान्तमाकाशकोशवत् ॥ ६० ॥
बीजस्यान्तस्थवृक्षस्य व्योमाद्वैता स्थितिर्यथा ।
ब्रह्मणोन्तस्थजगतः साक्षित्वाञ्चित्स्थितिस्तथा ॥ ६१ ॥
शान्तं समस्तमजमेकमनादिमध्यं
नेहास्ति काचन कलाकलना कथञ्चित् ।
निर्द्वन्द्वशान्तमतिरेकमनेकमच्छ-
माभासरूपमजमेकविकासमास्ते ॥ ६२ ॥

ह्यापि वागिष्ठमहारामायणं मोक्षोपायेष्वप्यतिप्रकरणे क० प्रश्नभेदनं नाम अशीनितमः सर्गः ॥ ८० ॥

पः । 'अमद्रा इदमत्र आसीत्तो वै गदजायत' इति ध्रुवो तथा
व्यवहारदर्शनादित्यागयः । 'किं चेतनमचेतनम्' इति प्रश्नो-
त्तरमाह—चेतन इति । अचिन् अचेतन इत्युक्तस्त्वयैत्यर्थः
॥ ५० ॥ चेत्याभावसुपपादयति—चिञ्चमत्कारेत्यादिना । चि-
प्रतिभात्मनि चिप्रतिभास्वरूपे अनिललोहितवृक्षवदस्थिरे, अ-
निलमयवृक्षवदत्यन्तार्गति च । चिञ्चेत्यकलने चेतन्याश्रयवि-
पयताकल्पने ॥ ५१ ॥ चिञ्चमत्कारमात्रं दृष्टान्तमाह—
यथेति । तापस्यानपस्य । पीनस्य प्रचुरस्य ॥ ५२ ॥ यथा
अर्करश्मिर्भवेद्यमाणकाशनादिनिर्माणं तत्र निर्माणे अस्तित-
नास्तिते ब्राह्मकल्पादिरूपस्य जगत इवैव्यगत उपमाभूतस्य
असत्त्व स्फुटमेव । एवंच चिञ्चेत्यभेदार्थाः कैव । निर्विषयेत्यर्थः
॥ ५३ ॥ मायया अविद्यया यथा अशुकणाङ्गे मूयांशुलेशा-
द्येते खे आकाशे काञ्चनं कचति प्रथते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
अस्वेवं जगद्भ्रान्तिमिदं किं तत्तत्तत्राह—तथाचेति । तथाच
एवंविधानां मिथ्यात्वोपपादकन्यायानां पुनःपुनर्भावनालक्षण-
नाभ्यासेन निर्मलान्मनसो यथा भूतार्थदर्शिनः पारमार्थिक ब्रह्म
दृष्टवतः पुंसोऽविद्यानाशे सति चिदाकाशे पुनः संसारे न
निर्याति पुनरावृत्तिर्नास्तीति मिद्वमित्यर्थः । अथवा न्यायपरि-
ष्कृततत्त्वदशा सृष्टिरेव नाभूदित्यर्थः ॥ ५६ ॥ अथवा विषय-
रूपभेदकसंवेदनभेदादेव निम्नमिव न वस्तुनस्तथैव आब्रह्मस्त-
म्बपथेन्तनिरुद्धजावानुभावादित्याह—नेति ॥ ५७ ॥ यदि न
भेदस्तर्हि कथं कुञ्जादिभेदकलना जायन्ते तत्राह—प्रतिभासा-
दिति । ताः कलनाः सत्त्वशून्यं यथा स्यात्तथा भवन्तीत्यर्थः ।
अत्यन्तासत्त्वे खपुष्पवद्भानानुपपत्तेराह—अनिर्भाष्या इति
यौक्तिकदशा अनिर्वचनाया इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ एवं सोपपत्ति-

प्रागद्विक 'किं चेतनमचेतनम्' इति प्रश्नोत्तरमुक्ता शिष्टानां
प्रश्नानामुत्तरं राजार्थे परिशेषयस्तदज्ञानशङ्कानिवृत्तये तेष्वव-
गुह्य द्वित्राणामुत्तरं विवश्रुद्धेतिमिथ्यात्वोपवर्णनप्रसजितं 'द्वैतम-
यपृथक्कस्मान्' इत्यस्योत्तरमाह—पृथक्तेति । पृथक्तासंस्कारसं-
स्कृताया मनेर्धुद्वित्र्युत्तया भाग्योऽन्तर्गत आत्मप्रकाशस्तस्य यः
स्वचमत्कारः पृथक्ताप्रकटनशक्तिक्षणसंयोगो द्वैतं प्रतिभात-
मपि अपृथगेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सर्वात्मिकेति । प्रतिभा
आत्मप्रकाशः ॥ ५९ ॥ वृक्षात्मबीजवदिति दृष्टान्तं विवृण्वन् 'को-
न्तर्वाजमिवान्तस्थ स्थितः कृत्वा त्रिकालगः' इत्यस्योत्तरमाह—
बीजमिति । एकदृक् एकरूपं बीजं नाना पृथग्भूतं अनाना अपृथ-
ग्भूतं च अन्तस्थवृक्षत्वं अन्तर्गतवृक्षाकारं कृत्वा स्थितं तथा ब्रह्मा-
यसंख्यजगदित्यर्थः ॥ ६० ॥ आकाशकोशवदित्युक्तस्तात्पर्यं स्फु-
टयति—बीजस्येति । व्यधिकरणे पठ्यते । बीजान्तर्गतवृक्षस्याति-
मूक्ष्मत्वास्थितिर्यथा व्योमाद्वैता आकाशानुत्पत्त्या तथा ब्रह्मान्तर्ग-
तजगतोऽयाम्मासाक्षित्वात्तन्माक्षिणः पृथगनुपलम्भाच्चिद्रूपेणैव
स्थितिर्गिति चितिभेदकाभावादाकाशकोशस्यास्यमित्यर्थः ॥ ६१ ॥
एतावन्तैव सर्वेप्रश्नानामुत्तरमुक्तप्रायमिति सूचयन्सर्वप्रश्नपरमता-
न्वयविषयाद्विनायिचिन्मात्रपरमार्थस्थितिप्रदर्शनेनोपसंहरति—
शान्तमिति । निर्द्वन्द्वः शान्तमतिभिरेव पिच्यते मायातत्कार्य-
मलनिर्गसेन परिगोच्यत इति निर्द्वन्द्वशान्तमतिरेकम् । अने-
कमेकत्वाद्युपगुणनार्ति शून्यम् । एकमेव परितो निरङ्कुशं विक-
सति बृहत्तमत्वादित्येकविकासम् । आभासरूपं चिन्मात्रमास्ते
परमार्थत इत्यर्थः । अत्रपदाभ्यां जन्मादिविकाराणां तद्भूतां च
निरासः ॥ ६२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
उत्पत्तिप्रकरणे अशीनितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः ८१

राक्षस्युवाच ।

अहो नु परमार्थोक्तिः पावनी तव मन्त्रिणः ।

राजा राजीवपद्माक्ष इदानीमेव भाषताम् ॥ १ ॥

राजोवाच ।

जागतप्रत्ययाभावो यस्याहुः प्रत्ययं परम् ।

सर्वसंकल्पसंन्यासश्चेतसा यत्परिग्रहः ॥ २ ॥

यत्संकोचविकासाभ्यां जगत्प्रलयसृष्टयः ।

निष्ठा वेदान्तवाक्यानामथ वाचात्मगोचरः ॥ ३ ॥

कोटिद्वयान्तरालस्थं मध्ये कोटिद्वयीमयम् ।

यस्य चित्तमयी लीला जगदेतच्छराचरम् ॥ ४ ॥

यस्य विश्वारम्भकत्वेऽपि खण्ड्यते नैकपिण्डता ।

सन्मात्रं तत्त्वया भद्रे कथ्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ५ ॥

पञ्चोऽणुर्वेदनाम्नायुः स्वप्नान्तिर्दृग्दृश्यत ।

अतो न किञ्चिद्वादि केवलं शुद्धचेतनम् ॥ ६ ॥

शब्दसंवेदनाच्छब्दः शब्दस्य भ्रान्तिदर्शनम् ।

ततोऽत्र शब्दशब्दार्थद्वेष्टैर्दूरतरं गतः ॥ ७ ॥

सोऽणुः सर्वं न किञ्चिच्च सोऽहं नाहं स एव च ।

सर्वशक्तयात्मनोऽस्यैव प्रतिभैकात्र कारणम् ॥ ८ ॥

आत्मा यत्नशतप्राप्त्यो लब्धेऽस्मिन्न च किञ्चन ।

लब्धं भवति तच्चैतत्परमं वा न किञ्चन ॥ ९ ॥

तावज्जन्म वसन्तेषु संसृतिव्रततश्चिरम् ।

विकसन्पुद्गिनो यावन्न बोधो मूलकापकृत् ॥ १० ॥

अणुमानेन रूपत्वं दृश्यतामिव गच्छता ।

तापेनाम्बुधियेवेदं स्वस्थेनैवापहारितम् ॥ ११ ॥

अनेन संविदणुना मेरुस्त्रिभुवनं तृणम् ।

वमिन्वा बहिरन्तस्थं मायात्मकमवेक्ष्यते ॥ १२ ॥

चिदणोरन्तरे यद्यदस्ति तद्दृश्यते बहिः ।

संकल्पेष्टालिङ्गनादिदृष्टान्तोऽत्र हि रागिणः ॥ १३ ॥

इह राजावशिष्टानां प्रभानामुत्तरं क्रमान् ।

षड्वन्क्ति विशेषज्ञो युक्तिमुक्तेष्वपि क्वचित् ॥ १ ॥

मन्त्रिवचनचमत्कारदर्शनादेव राज्ञोऽपि तत्त्वज्ञे परिज्ञातेऽपि

राजोक्तौ चमत्कारातिशयं संभाव्य श्रोतुकामा राक्षस्युवाच—

अहो इति ॥ १ ॥ राजा च तदभिप्रायमालक्ष्य सर्वप्रश्नमुक्त्य-

तात्पर्यविषयं ब्रह्म विरोधाभासोक्तिमुखचमत्कारातिशयेन दर्श-

यति—जागतेत्यादिचतुर्भिः । अवस्थान्नयदर्शनलक्षणस्य जाग-

तप्रत्ययस्याभावो बोधलक्षणा निवृत्तिरेव स्वतःस्फुरदधिष्ठानरू-

पतुरीमलक्षणा यस्य दर्शनमित्यर्थः । स च तद्विकनिष्ठतारूपेण

तत्परिग्रहेण भवतीति मत्परिग्रहं लक्षणेन दर्शयति—सर्वेति

॥ २ ॥ यस्य मायिकाभ्यां संकोचविकासाभ्याम् । वाचात्मगो-

चरो य इति शेषः ॥ ३ ॥ सत्त्वासत्त्वभानाभानकोटिद्वयस्या-

न्तरालस्थमनिर्वचनीयमित्यर्थः । अत एवाद्यन्तयोरसत्कोट्यैव

प्रस्तत्वेऽपि मध्ये दैशिकपरिच्छेदेन क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति

कोटिद्वयीमयम् । एवमाद्यन्तयोरभानप्रस्तत्वेऽपि मध्ये तत्त-

दिन्त्रिययोग्यरूपेण भाति रूपान्तरेण तत्त्वतश्च न भातीति मध्ये

कोटिद्वयीमयम् । अतएव सदसत्संघिरूपस्य चिज्जडसंघिरूप-

स्य च हिरण्यगर्भात्मकस्य यदीयचित्तस्य विकारत्वाद्धीला-

भूतमेतज्जगदित्यर्थः ॥ ४ ॥ एकपिण्डता अखण्डवस्तुता ।

कथ्यते पुच्छयते ॥ ५ ॥ मन्त्र्युक्तशिष्टेषु प्रथमं 'कथं वायुरवा-

युष' इति प्रश्नं समाधत्ते—एष इति । एष ब्रह्माणुः स्वात्मन्येव

वायुत्ववेदनाद्भ्रान्तिरन्यथाग्रहो यस्य तथाविधः सन् वायुर-

दृश्यत । परमार्थतत्त्ववायुरेवेत्याह—अत इति ॥ ६ ॥ कः

क्षब्धोऽक्षब्दएव चेत्स्याद्येवमेवोत्तरं बोध्यमित्याह—क्षब्धेति

॥ ७ ॥ 'कः सर्वं न च किञ्चिच्च' इत्यस्योत्तरमाह—सोऽणुरिति ।

'कोहं नाहं च किं भवेत्' इत्येतत्प्रमाद्यते—सोऽहमिति । अहं-

कारणिकर्षं मोहं तद्वेषेण तु नाहम् । अथवा अहंकारनताभ्यामु-

पलक्षणे मोहम् । ताभ्यामनुपलक्षणे तु नाहं । स च नैवेत्यर्थः ।

एवं वास्तवावास्तववैचित्र्यं किं कारणं तदाह—सर्वेति । आ-

न्तिप्रतिभाशक्तिरवास्त्वरूपम्भूतं वास्तवप्रतिभाशक्तिर्वास्तवरू-

पव्यक्तं च कारणमित्यर्थः ॥ ८ ॥ 'किं प्रथमशतप्राप्त्यम्' 'लब्धं

न किञ्चिद्व्रवति' इत्यनयोत्तरमाह—भ्रान्तिमिति । 'लब्धेऽस्मि-

न्न च किञ्चन' इत्येतदुपपादयति—लब्धमिति । तदेतद्व्याप्त्य-

त्वादेव प्रागेव लब्धं भवतीति यत्नस्तेन न सफलः । ततः परम-

मुक्त्यष्टमन्यद्वा यत्नफलं न किञ्चनत्याशयेन त्वया तथा पृष्ट-

मित्यर्थः ॥ ९ ॥ तर्हि किं ज्ञानप्रयत्नो व्यर्थ एवेति शङ्कां परि-

हरन् 'किंतु सर्वं न लभ्यते' इत्यस्य तात्पर्यमाह—तावदिति ।

तथाच यावत्संसारमूलज्ञाननाशो न वृत्तस्तावद्वधमग्यात्मतत्त्वं

सर्वं पूर्णरूपं न लब्धम् । बोधेन तु पूर्णं लभ्यत इति न तद्य-

त्त्ववैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ 'स्वस्थेन जीवितेनोच्चैः केनात्मैवा-

परिहारितः' इत्यस्योत्तरमाह—अणुनेति । रूपत्वं साकारभावं

प्राप्येति शेषः । तापेन मरुभूम्यातापेन । इदं वास्तवात्मरूपम्

॥ ११ ॥ 'केनाणुनान्तः क्रियते मेरुस्त्रिभुवनं तृणम्' इत्यनयो-

त्तरमाह—अनेनेति । मेरुन्तः क्रियते त्रिभुवनं च तृणमिव

क्रियत इत्यर्थः । यद्यन्तः क्रियते तर्हि बहिः कथमवेक्ष्यते त-

त्राह—वमिन्वेति । बहिर्वमिन्वेव अन्तरेव बाह्यमिव कल्पयि-

त्वेति यावत् ॥ १२ ॥ आन्तरीमपि सांकल्पिकाङ्गनां तदालि-

ङ्गनं च बाह्यसंस्कारबीजत्वाद्बहिर्विव पश्यामीति रागिणाम-

आदिसर्गे सर्वशक्तिश्चैवोदितात्मना ।
 तथाशु पश्यत्यखिलं संकल्पे पर्वतः खतः ॥ १४ ॥
 अभिजातस्य यस्यान्तर्यद्यथा प्रतिभासते ।
 तत्तथा पश्यतीवासौ दृष्टान्तोऽत्र शिशोर्मनः ॥ १५ ॥
 परमाणुतयैवापि चिन्मात्रेणाणुनामुना ।
 परिसूक्ष्मतमेनैव विष्वग्विश्वं प्रपूरितम् ॥ १६ ॥
 अणुरेव न मात्सेय योजनानां शतेश्चपि ।
 सर्वगत्वादनादित्वादरूपत्वादनकृतिः ॥ १७ ॥
 यथा धूर्तेन खिगेन पुंसा बालः प्रतार्यते ।
 सुभूविकारनयननिरीक्षणविचेष्टितैः ॥ १८ ॥
 चिदालोकेन शुद्धेन सपर्वतवृणं जगत् ।
 नाव्यतेऽविरतं तद्वद्विबुत्त्याभिनयं सदा ॥ १९ ॥
 तेनैवानन्तरूपत्वाद्गुणा वाससा यथा ।
 संविदो तद्भवद्वाह्यं कृत्वा मेवाद्विवेष्टितम् ॥ २० ॥
 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नरूपस्यान्मेरुतो बृहत् ।
 बालाग्रशतभागात्माप्येव सूक्ष्मः परोऽणुकः ॥ २१ ॥
 शुद्धसंवेदनाकाशरूपस्य परमाणुना ।
 शोभते नहि साम्योक्तिर्मैरुसर्पयोरिव ॥ २२ ॥

नुभावित्यर्थः ॥ १३ ॥ इदंशानियमे को हेतुस्तत्राह—आदि-
 सरी इति । आदिसर्गे प्रवृत्ता नियतिंग्व हेतुरित्यर्थः । यथा
 इक्षोर्वैष्वादेवा प्रथमपर्वतो यादृशशाखापत्राङ्गुग्राश्रमस्तथैव
 द्वितीयादिपर्वभ्योऽर्पाति स्वनोनियमस्तथा आदिसर्गसंकल्पे पर्व-
 नोपि इदानीतनसंकल्पे स्वनोनियम इति शेषः ॥ १४ ॥ अभि-
 जातस्य आभिभूतचित्तस्य च ॥ १५ ॥ 'केनायणुकमात्रेण
 पूरिता शतयोजनी' इत्यस्योत्तरमाह—परमाणुतयेति । देशतः
 परमाणुतया, वस्तुतश्चिन्मात्रेणाणुना, कालतः परिसूक्ष्मतमेनेति
 त्रिविधपरिच्छेदकल्पनस्यायवार्थभूतेनापार्यर्थः । विष्वक् स-
 र्वतः ॥ १६ ॥ 'कोऽणुरेव भवन्माति न योजनशतेश्चपि'
 इत्यस्योत्तरमाह—अणुरेवेति ॥ १७ ॥ खिगेन विटन बालो
 मुग्धः स्त्रीजनः शोभते सुभूविकारनयनानां निरीक्षणविचेष्टितैश्च
 प्रतार्यते वशीकृत्याकृत्यते ॥ १८ ॥ यथाय दृष्टान्तस्तद्वच्चिदालो-
 केनापि अभिनयं व्यञ्जकचेष्टां विवृण्व जगन्नाव्यते सत्येत्यर्थः
 ॥ १९ ॥ 'कस्याणोऽदरं मन्ति किलावनिधुनां घटाः' इत्येतन्प्र-
 त्याह—तेनेति । यथा वाससा स्वान्तर्भवन्मेवाद्विविचं बाह्य
 इव कृत्वा वेष्टितं तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥ 'अणुत्वमजहत्कोऽ-
 णुर्मैरोः स्थूलनराकृतिः' इत्यस्योत्तरमाह—दिक्कालेति ॥ २१ ॥
 प्रतिप्रश्नमात्मन्यणुशब्दप्रयोगस्य मन्त्रिणा योऽभिप्राय उक्तः
 'अनाख्यत्वाद्गम्यत्वात्मानःषष्ठिन्द्रियस्थितः । चिन्मात्रमेवमान्मा-
 णुराकाशादपि सूक्ष्मकः ॥' इति कर्कष्या च स एवाभिप्रेतोऽ-
 भ्युपगतश्चेति निश्चित्य राजा स्वस्य विशेषज्ञानं दर्शयितुं तं ब्रू-
 यति—शुद्धेति । सौक्ष्म्यमात्रेण नापरिच्छिन्नः परिच्छेदोत्कर्षावधि-
 परमाणुसादृश्यमालम्ब्य गौण्याऽणुरिति व्यपदेशुं शक्य इति भावः

१ संविदन्तर्भवद्वा इति पाठः साधुः.

मायाकलापि नाणुत्वं निर्माय परमात्मनि ।
 हेन्नीव कटकत्वेन नानात्र समता भवेत् ॥ २३ ॥
 प्रकटोऽनेन दीपेन प्रकाशोऽनुभवात्मना ।
 स्वसत्तानाशपूर्वो हि विनानेन भवेत्ततः ॥ २४ ॥
 यदि सूर्यादिकं सर्वं जगदेकं जडं भवेत् ।
 ततः किमात्मकं रूपं प्रकाशः स्यात्कवाथ किम् ॥ २५ ॥
 शुद्धसन्मात्रचित्तं यत्खतः स्वात्मनि संस्थितम् ।
 तदेतद्गुणा तेजो दृष्टं बहिरवस्थितम् ॥ २६ ॥
 तेजांस्यकैन्दुवल्लीनां न भिन्नानि तमोघनात् ।
 एतावानेव भेदोऽस्ति यद्वर्णं शौक्ल्यकृष्णते ॥ २७ ॥
 यादृक्कजलनीहारे मेघनीहारयोर्भवेत् ।
 तादृक्प्रकाशतमसोर्भेदो नेति तयोः स्थितिः ॥ २८ ॥
 जडयोरुपलम्भाय चिदादित्यः किलैतयोः ।
 यदा तपति तेनैते लब्धसत्सैकतां गते ॥ २९ ॥
 तपत्येकश्चिदादित्यो रात्रिदिवमतन्द्रितः ।
 अन्तर्बहिः शिलाद्यन्तरप्यनस्तमयोदयः ॥ ३० ॥
 त्रिलोकी भाति तेनेयं जीवस्य प्रथितात्मनः ।
 नानोपलम्भभाण्डाख्या कुटी कठिनकोटरा ॥ ३१ ॥

॥ २२ ॥ कथं तर्हि 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' 'एषोऽणुरात्मा
 चेतसा वेदितव्यः' इत्यादिभूतिषु तथा व्यपदेश इति चेत्सर्वशक्ति-
 मत्त्वान्महत्त्वमिवाणुत्वमपि आत्मनि मायया निर्माय स्थितत्वा-
 न्मुख्यवृत्तिरेवाणुगुणयोः नात्र समतानिमित्तमित्याह—मायेति ।
 मायया कलापिना भूयतेन । शब्दलेनेनियान् । हेन्नि स्खि-
 मितकटकदिविन्नेव अत्र समता न भवेत् । नानेत्येकविनाय-
 योरित्यनुशासनान्नो नात्रः स्वार्थे विधानाच्च नानाशब्दो नि-
 वेधार्थः । इत्थमेव हि 'बालाग्रशतभागस्य शतथा कल्पितस्य
 च । भागो जीवः स विज्ञेयः' इत्यादिभूतयो 'बालाग्रशतभा-
 गात्मा' इति त्वदुक्तिश्च समजसेति भावः ॥ २३ ॥ 'कोऽणुः
 प्रकाशतमसो दीपः' इत्यस्योत्तरमाह—प्रकट इति । यथेनेना-
 त्मदीपेन विनैव प्रकाशोऽन्यो वा भवेत् । ततो हि तर्हि स्वस्य
 सत्ताया नाशोऽदर्शनं तत्पूर्वः असत्त्वेव भवेदित्यर्थः ॥ २४ ॥
 किंचैवंसति जगदान्मभ्यमपि स्यादित्याह—यदिनि ॥ २५ ॥ चि-
 द्गुणा स्वान्तेरेव तेजस्तमआदेः कल्पितत्वादपि तस्य तदधीनः
 प्रकाश इत्याह—शुद्धेति । तदेतद्गुणा तेनेनेनाणुना ॥ २६ ॥
 ननु अकन्द्विदिभिरेव प्रकाशसिद्धेः किंचिद्गुणा तत्राह—
 तेजांसीति । तमोघनान् स्वकारणाज्ञानान् । एतावानिति ।
 जाड्यांशेन तु न भेद इत्याशयः ॥ २७ ॥ कजलवर्णं नीहारे
 सति मेघ इति व्यपदेशान्मेघनीहारयोर्योदग्भेदो भवेत् प्रका-
 शतमसोरपि तादृगेवेति तयोर्न स्वतो भेदोऽस्तीति स्थितिरि-
 त्यर्थः ॥ २८ ॥ चिदधीनप्रकाशसत्तावत्त्वेनापि तयोर्न भेद
 इत्याह—जडयोरिति ॥ २९ ॥ चैतन्यस्य तु न क्वचिदप्य-
 प्रकाशप्रसक्तिरित्याह—तपतीति ॥ ३० ॥ नानाविधैरुपल-
 म्भैर्भोगैर्भाण्डैस्तत्साधनैश्चाख्या कुटीव कठिनकोटरा ॥ ३१ ॥

तमस्त्वं तमसो देहमविनाशयतामुना ।
तप्यतेऽभासया भासा सर्वमाभास्यते तमः ॥ ३२ ॥
पक्षोत्पले यथाकैण तपता प्रकटीकृते ।
प्रकाशतमसोः सत्ते चितैवं प्रकटीकृते ॥ ३३ ॥
अर्कः कुर्वन्नहोरात्रे दर्शयत्याकृतिं यथा ।
चितिः सदसती कृत्वा दर्शयत्याकृतिं तथा ॥ ३४ ॥
चिदणोरन्तरे सन्ति समप्रानुभवाणवः ।
यथा मधुरसस्यान्तः पुष्पपत्रफलश्रियः ॥ ३५ ॥
उद्यन्ति चिदणोरेते समप्रानुभवाणवः ।
मधुमासरसाश्चिन्ना इव खण्डपरम्पराः ॥ ३६ ॥
परमात्मानुरत्यन्तनिःस्वादुः सूक्ष्मतावशात् ।
समग्रस्यादुसत्सैकजनकः स्वदन्तं स्वयम् ॥ ३७ ॥
यो यो नाम रसः कश्चित्समस्तोऽप्येष्ववस्थितः ।
प्रतिबिम्बमिवादर्शं तं विना नास्त्यसौ स्वतः ॥ ३८ ॥
त्यजता संस्थितं सर्वं चिन्मात्रपरमाणुना ।
त्यक्तं जगदसंवित्स्या संवित्स्या सर्वमाश्रितम् ॥ ३९ ॥
अशक्तया स्वात्मगुप्तौ सर्वमाच्छादितं जगत् ।
चित्ताणुतामेव परां संप्रसार्य वितानयन् ॥ ४० ॥
आत्मगुप्तौ न शक्नोति परमात्माभ्रगकृतिः ।
भ्रान्तगपि क्षणमपि गजो दृर्वाचनं यथा ॥ ४१ ॥
तथाप्याक्रान्तवान्विभवं ज्ञानो गोपायति क्षणात् ।

जगद्भानाकर्णं बाल इवाहो घनमायिता ॥ ४२ ॥
चिन्मात्रानुनयेनेद् जगत्सन्नपि जीवति ।
वसन्तरसबोधेन विचित्रेव घनावली ॥ ४३ ॥
चित्तसत्सैवमखिलं स्वतो जगदिवोदितम् ।
मधुमासरसोल्लासाश्चिन्नो हि वनखण्डकः ॥ ४४ ॥
सत्यं चिन्मयमेवेद् जगदित्येव विज्ञेयलम् ।
वसन्तरसमेव त्वं विद्धि पल्लवगुलमकम् ॥ ४५ ॥
सर्वावयविसारत्वान्सहस्रकरलोचनः ।
परमाणुरसावेव नित्यानवयवोदयः ॥ ४६ ॥
निमेषांशावबोधो हि चिदणोः प्रतिभासते ।
यतः कल्पसहस्रोद्यः स्वप्ने वार्धक्यालवयत् ॥ ४७ ॥
ततः सोऽपि निमेषोणुः कल्पकोटिशतान्यलम् ।
सर्वसत्ताविलासेन प्रतिभेका विजृम्भते ॥ ४८ ॥
अभुक्तवत्येव यथा भुक्तवानहमित्यलम् ।
जायते प्रत्ययस्तद्विनिमेषे कल्पनिश्चयः ॥ ४९ ॥
अभुक्त्वा भुक्तवानस्तीत्येवं प्रत्ययशालिनः ।
दृश्यन्ते घांसनाविष्टाः स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ ५० ॥
जगन्ति परिनिष्ठन्ति परमाणौ चिदात्मनि ।
प्रतिभासाः प्रवर्तन्ते तत एव हि जागताः ॥ ५१ ॥
यदस्ति यत्र तत्तस्मात्समुदेति तदेव तत् ।
आकारिणि विकारादि दृष्टं न गगनेऽमले ॥ ५२ ॥

ननु यद्यात्मना तमः प्रकाश्यते तर्हि तस्य तमस्त्वमेव नश्येत्
नष्टप्रथास्वभावं तत्तदनाशो प्रथमानं कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह
—तमस्त्वमिति । अमुना अभासया स्वतत्त्वप्रतिभासशून्यया
भासा चैतन्येन तमसो देहं स्वरूपभूतं तमस्त्वमविनाशयता
तमस्त्वयते कार्यभावाय क्षोभ्यते । ततः रात्रजगद्दन्तं तम आ-
भास्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तस्मात्प्रकटनहेतुत्वाद्यसौ न त-
न्निवर्तक इत्याशयेनाह—पक्षोत्पले इति ॥ ३३ ॥ सदसती
आविर्भावतिरोभावलक्षणं प्रकाशतमसा ॥ ३४ ॥ 'कस्याणो-
रुदरे सन्ति समप्रानुभवाणवः' इत्यस्योत्तरमाह—चिदणोरिति ।
यथेति । मधुरः पत्रफलादिरसस्यायाहरणेन मधुरत्वादनम-
वादित्याशयः । अथवा मधुररास्य वसन्तशोभायास्तात्कालि-
कशृक्षादिरसस्य वा ॥ ३५ ॥ तदेव स्पष्टमाह—उद्यन्तीति ।
खण्डपरम्परा वनखण्डसौन्दर्यकमाः ॥ ३६ ॥ 'कोऽणुरत्यन्तनिः-
स्वादुरपि संखदतेऽनिशम्' इत्यस्योत्तरमाह—परमात्मेति
॥ ३७ ॥ सर्वजलान्तर्गतसाविर्भावस्यात्मनिमित्तत्वादाय स
खदत इति वक्तुं शक्यमित्याह—यय इति । असां रसः ॥ ३८ ॥
'केन संत्यजता सर्वमणुना सर्वमाश्रितम्' इत्यस्योत्तरमाह—
त्यजतेति । असंवित्स्या अस्फुरणेन ॥ ३९ ॥ 'केनात्मा-
च्छादनाशकेनाणुना च्छादितं जगत्' इत्येतस्योत्तरमाह—अ-
शक्तयेति । गुप्तौ परिच्छिद्य तिरोधाने ॥ ४० ॥ उक्तस्याशयं
स्कृटमाह—आत्मगुप्ताविति ॥ ४१ ॥ जगत् जगदन्तःपातिजी-

वजान ज्ञानः गतः स्वात्मलाभेन गोपायति रक्षति । यथा बालो
ज्ञानः प्रबुद्धः सन् धानाकर्ण गोपायति न सुप्तस्तद्वत् । नन्वा-
दशस्यप्रकाशपूर्णान्नः कथं बालघन स्वात्मविस्मृतिस्तत्राह—
अहो घनमायितेति । मायासामर्थ्यादगदमाश्रयंभूतमित्यर्थः ॥ ४२ ॥
'जगद्व्येन कस्याणोः गद्गत्तमपि जावति' इत्यस्योत्तरमाह—
चिन्मात्रानुनयेनेति । यन्नपि रात्रमपि जगत् । छान्दोगो म-
लोपः । प्रलयेन त्वानमर्पात्यर्थः । चिन्मात्रस्यानुनयेनावलम्बन
जावति । प्रलयेऽपि चिन्मत्तयैव जगत्संस्कारशेषं तिष्ठतीत्यर्थः ।
वसन्तकाले पल्लवादिहेतुगमोद्बोधेन निमित्तेन ॥ ४३ ॥ यदि
प्रलये संगे च ब्रह्ममन्तयैव जगज्जावति तर्हि संगे को विशेषो
येनाविर्भवन्तीत्याशङ्क्याह—चित्तमत्तेति । प्रलये च न चि-
त्तमत्ता पृथगस्तीति विशेष इति भावः ॥ ४४ ॥ एवं च न चि-
जगत्तोस्तत्त्वतो भेद इत्याह—सत्यमिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ 'अजा-
तावयवः कोऽणुः सहस्रकरलोचनः' इत्यस्योत्तरमाह—सर्वेति ।
सर्वेऽवयवविनश्रनुविधा भूतप्रामात्यस्तराम्बात्तदात्मत्वादित्यर्थः ।
'को निमेषो महाकल्पः कल्पकोटिशतानि च' इत्यस्योत्तरमाह—
निमेषेति । इदं च लीलापाठ्यानेन दर्शितमेव ॥ ४७ ॥ ४८
॥ ४९ ॥ ५० ॥ 'अणौ जगन्ति निष्ठन्ति कस्मिन्वाज इव
दुमे' इत्यस्योत्तरमाह—जगन्तीति ॥ ५१ ॥ यद्यत्रास्ति तत्ततः
समुदेति यथा स्तम्भात्पुत्रिका तदेव च तद्भवति ॥ ५२ ॥

चित्ति भूतानि भूतानि वर्तमानानि संप्रति ।
 भविष्यन्ति च भूतानि सन्ति बीजे द्रुमा इव ॥ ५३ ॥
 निमेषकल्पावेतेन तुषेणाश्रकणाविव ।
 वलिता वेषवेत्याभ्यामणुः स्वात्माङ्गकं धितः ॥ ५४ ॥
 उदासीनवदासीनो न संस्पृष्टो मनागपि ।
 एष भोकृत्वकर्तृत्वेः स्वात्मा सर्वजगत्यपि ॥ ५५ ॥
 जगत्सत्त्वोदिते यं हि शुद्धचित्तरमाणुनः ।
 परमाणोश्च भोकृत्वकर्तृत्वे केवलं स्थिते ॥ ५६ ॥
 जगन्न किञ्चित्क्रियते सर्वदैव न केनचित् ।
 विलीयते च नो किञ्चिन्मानुष्यादृश्यखण्डनम् ॥ ५७ ॥
 सर्वं समसमाभासमिदमाकाशकौशिकम् ।
 जगत्तयोपशब्दं च विज्ञयनाद्यं निशाचरि ॥ ५८ ॥
 चिदणुर्दृश्यसिद्ध्यर्थमानन्ती चिच्चमत्कृतिम् ।
 बहीरूपतया धत्ते स्वात्मनि परिसंस्थिताम् ॥ ५९ ॥
 एतद्वहिष्टमन्तस्थमस्ति शब्देन वस्तुनि ।
 उपदेशाय सत्त्वानां चिद्रूपत्वाजगन्नये ॥ ६० ॥
 द्रष्टाऽदृष्टपदं गच्छन्नान्मानं संप्रपश्यति ।
 नेत्रदृश्याभिपानीव सदेवामदिव स्थितम् ॥ ६१ ॥

नच गच्छति दृश्यत्वं द्रष्टा ह्यसदवास्तवम् ।
 आत्मन्येव न यत्किञ्चित्तामेति कथं परः ॥ ६२ ॥
 दृगेव लोचने सा च वासनान्तं निजं वपुः ।
 बहीरूपतया दृश्यं कृत्वा द्रष्टृतयोदिता ॥ ६३ ॥
 न विना द्रष्टृतामस्ति दृश्यसत्ता कथंचन ।
 पितृतेव विना पुत्रं हितैवेक्यपदं विना ॥ ६४ ॥
 द्रष्टैव दृश्यतामेति न द्रष्टृत्वं विनास्ति तत् ।
 विना पित्रेव तनयो विना भोकेव भोग्यता ॥ ६५ ॥
 द्रष्टुर्दृश्यविनिर्माणे चित्त्वादस्येव शक्तता ।
 कनकस्यावदातस्य कटककटिकृताविव ॥ ६६ ॥
 दृश्यस्य द्रष्टृनिर्माणे जडत्वाच्चास्ति शक्तता ।
 कटकस्य तु हैमस्य यथा कनकनिर्मितौ ॥ ६७ ॥
 चेतनादृश्यनिर्माणं चित्करोत्यसदेव सत् ।
 आकारणं मोहहेतुं हेमेव कटकध्रमम् ॥ ६८ ॥
 कटकत्वावभासे हि यथा हेम्नो न हेमता ।
 सत्येव प्रकचत्येवं द्रष्टृदृश्यस्थितौ वपुः ॥ ६९ ॥
 द्रष्टा दृश्यतया निष्ठन्द्रष्टृतामुपजीवति ।
 सत्यां कटकसंवितां हैम काञ्चनतामिव ॥ ७० ॥

‘बीजानि निष्कलानानि’ इत्यादिस्तात्पर्यमाह—वर्तन्ति । भू-
 तान्यतीतानि संप्रति वर्तमानानि अग्रे भविष्यन्ति च भूतानि
 चिति मदा निष्ठर्नीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ‘कल्पः कस्य निमेषस्य
 बीजस्यैवान्तरस्थितः’ इत्यस्य तात्पर्यमाह—निमेषेति । अत्र-
 कर्णौ तण्डुलतद्वययोः तुषेण बीजित्वेव वलितां परितो
 वष्टितां । एषोऽणुर्धत्वाभ्यां कल्पनिमेषाभ्यां स्वात्माङ्गकं स्वैक-
 देशं धित आधित । ‘विष्टभ्याहमिदं कृष्णमेकाशेन ग्रितो
 जगतः’ इति भगवद्भवनादिति भावः ॥ ५४ ॥ ‘कः प्रयोजनक-
 र्तृत्वमायनाश्रित्य कारकः’ इत्यस्योत्तरमाह—उदासीनवदित्या-
 दिना ॥ ५५ ॥ केवलं विनव क्रियाभोगसंबन्धस्थिते ॥ ५६ ॥
 कुतो न क्रियाभोगसंबन्धस्तत्राह—जगदिति । क्रियाविषयस्या-
 न्यतामत्त्वादित्यर्थः । किमर्थं तस्मैमनो दृश्यस्य खण्डनं वेदान्तेषु
 क्रियते तत्राह—मानुष्यादिति । मनुष्यभावाद्यावहारिकयो-
 क्तिकदृष्टवशात् परमार्थदृष्टिबलादित्यर्थः ॥ ५७ ॥ कीदृशी तर्हि
 परमार्थदृष्टिस्तं दर्शयति—सर्वेति । जगत्तया उपशब्दं षट्-
 मात्रेण व्यवहृतम् । ‘वाचारम्भेण विकारो नामधेयं’ इति श्रुतं-
 रिति भावः ॥ ५८ ॥ ‘दृश्यमप्यन्ये द्रष्टा स्वात्मानं दृश्यतां
 नयन् । दृश्यं पश्यन्स्वमात्मानं को हि पश्यत्यनेनवान् ॥’
 इति प्रश्नस्योत्तरमाह—चिदणुरिति । चिच्चमत्कृतिं चिद्याम-
 मायाशक्तिम् । बहीरूपतया वाद्यप्रपञ्चतया ॥ ५९ ॥ ननु
 ‘तदेतद्द्रष्टापूर्वमनपरमन्तरमवाह्यम्’ इति श्रुत्या अन्तर्बहिर्भेदश-
 न्यत्वेनावगते ब्रह्मणि कथमुच्यते ‘आन्तरीं चिच्चमत्कृतिं बही-
 रूपतया धत्ते’ इति तत्राह—एतदिति । बहिष्टमन्तस्थमित्येतज्ज-
 गन्नये सत्त्वानामधिकारिप्राणिनामुपदेशाय कल्पितं शब्दे एवास्ति

न वस्तुनि । तस्य चिदेकरूपत्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥ दृश्यतां नय-
 न्नित्यन्तस्य तात्पर्यमुक्ता प्रश्नशेषस्य तदाह—द्रेष्टेति । नित्याप-
 रोक्षयोग्यामा अविद्यानाश्रुतत्वादान्नः कणावच्छेदेन सदैव स्फुरं-
 स्तदभिमानेन द्रष्टा बहिर्विषयावच्छेदेनाश्रुतत्वाददृष्टं पदं विषयं
 नेत्रदृश्याभिपानीव भूत्वा नेत्रद्वारा निर्गमान्तःकरणप्रणाञ्चा य-
 त्तिगच्छन् सदैव स्वरूपममद्रष्टादिरूपमिव स्थितमात्मानं संप्र-
 पश्यति स्वात्मचित्तैव प्रकाशयति न नेत्रेण तस्य द्वाग्मात्रत्वाद्वि-
 ख्यनेत्रवानित्युक्तमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ‘सदेवामदिव स्थितम्’ इत्येतदु-
 पपादयति—नचेति । कुतो न गच्छति तत्राह—आत्मनीति ।
 मनोऽमद्रूपेण भवितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥ एवं द्रष्टृ-
 तापि मिथ्यादृश्यमापेक्षन्वाग्निमध्यवेत्याह—इमेवेति । न चक्षुषी
 लोचने द्वाग्मात्रत्वात्किन्तु इह अपरोक्षान्मन्वेतन्यमेव लोचने ।
 ‘चक्षुषश्चक्षुः’ इति श्रुतेः । साच इह आविर्भावादागम्य पुन-
 स्तिरोभावेन वासनभावान्तं दृश्यं कृत्वा तद्रूपतया स्वयमुदिता
 आत्मानं कल्पितवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ एवञ्च परस्परमापेक्षकत्व-
 नयोर्द्वयोरपि मिथ्यात्वमित्याह—न विनेत्यादिना ॥ ६४ ॥ ६५
 ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ चित्तध्वेतना चेत्यप्रकाशनादिसमर्था अतो
 दृश्यनिर्माणं करोति । मोहहेतुमज्ञानमात्रहेतुकम् ॥ ६८ ॥ यदि
 द्रष्टव्य दृश्यतां गच्छति तर्हि द्रष्टव्यतां दृश्यं कुतो न विभा-
 व्यते तत्राह—कटकत्वेति । न हेमता सत्येव स्फुटं कचति
 कल्पितव्या मूढबुद्धौ गत्यास्फुरणात् । एवं दृश्यात्मना द्रष्टुः
 स्थितौ द्रष्टृवपुन कचतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ तर्हि द्रष्टृस्फुरणे तन्निरपेक्ष-
 सत्ताकमेव किं न स्यादिति चेत्तदुपजीवकताभावप्रसङ्गाच्चैवमित्या-
 शयेनाह—द्रेष्टेति । सत्यां पूर्वसिद्धां काञ्चनतामिव ॥ ७० ॥

एकस्मिन्प्रतिभासे हि न सत्ता द्रष्टृदृश्ययोः ।
 पुंस्प्रत्ययप्रकचने क पशुप्रत्ययोदयः ॥ ७१ ॥
 दृश्यं पश्यन्स्वभात्मानं न द्रष्टा संप्रपश्यति ।
 द्रष्टुर्हि दृश्यतापत्तौ सत्ताऽसत्सेव तिष्ठति ॥ ७२ ॥
 बोधाग्रलितदृश्यस्य द्रष्टुः सत्सैव भासते ।
 अबुद्धे कटके स्वस्य हेन्नोऽकटकता यथा ॥ ७३ ॥
 दृश्ये सत्यस्ति वै द्रष्टा दृश्यं द्रष्टुरि भासते ।
 द्वयेन च विना नैकं नैकमप्यस्ति चानयोः ॥ ७४ ॥
 सर्वं यथावद्विज्ञाय शुद्धसंविन्मयात्मना ।
 चाचामविषयं स्वच्छं किञ्चिदेवावशिष्यते ॥ ७५ ॥
 आत्मानं दर्शनं दृश्यं क्षीपेनेवावभासितम् ।
 कृतं च सर्वमेतेन चिन्मात्रपरमाणुना ॥ ७६ ॥
 मातृमानप्रमेयाख्यं बुद्धो निगिरति त्रयम् ।
 हेमेव कटकादिन्वमसन्मयमुपस्थितम् ॥ ७७ ॥
 यथा न जलभूम्यादेः पृथक्किञ्चिन्मनागपि ।
 तथैतस्मात्स्वभावाणोर्न किञ्चित्पृथगस्ति हि ॥ ७८ ॥
 सर्वगानुभावान्मात्वात्सर्वानुभवरूपतः ।
 एकत्वानुभवनाये रुढे सर्वैकतास्य हि ॥ ७९ ॥

कटकत्वावभासे हि यथा हेन्नो न हेमता मय्येव प्रकचनी-
 त्येतदयुक्तं कटकमिदं हेमेति सामानाधिकरण्यप्रत्यये उभय-
 सत्वप्रतिभासादेवमहं द्रष्टेति प्रत्ययेऽर्पाति चेत्तत्राह—एकस्मि-
 न्निति । यथा द्रस्ये विषयं पुमान्पशुर्वेति संशयं पुंस्प्रत्यय-
 कोटौ न पशुत्व प्रतिभासते पशुप्रत्ययांशे च न पुंस्त्वम्
 एवं सामानाधिकरण्यप्रत्ययेपि नोभयांशस्यैकप्रत्ययप्रमेयतासंभव
 इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ बहिर्मुखतया हि दृश्यं पश्येदन्तर्मुखतया
 च दृष्टारम्, नचोभयमुखता चित्तो युगपत्संभवतोऽत्याग-
 येनाह—दृश्यमिति । सत्ता द्रष्टृसत्ता अमन्तव अमन्तवेति या-
 वत् ॥ ७२ ॥ ‘अन्तर्गलितदृश्यं च क आत्मानमन्वण्डितम् ।
 दृश्या संपत्तये पश्यन् पुरो दृश्यं न पश्यति’ इति प्रशस्योत्तरमाह
 —बोधादिति । अबुद्धे हेमैकतत्त्वपरीक्षणे दन्तदृष्टितया उपेक्षणा-
 दप्रतिसंहिते ॥ ७३ ॥ दृश्यादर्शनेऽपि द्रष्टृदर्शनमपरिहार्य-
 मिति कथमालम्बिकं दृश्यादर्शनं सिद्धेऽद्वित्यत आह—दृश्यते
 इति । द्रष्टरि मर्ताति शेषः । बोधाग्रलितदृश्यस्य पुंसः
 अनयोर्दृष्टृदृश्ययोर्मध्ये एकमपि नास्ति । छत्रापाये छाया-
 पायवद्दृश्यापाये द्रष्टुरप्यपायादृक्षात्रपरिशेषादित्यर्थः ॥ ७४ ॥
 ७५ ॥ ‘आत्मानं दर्शनं दृश्यं को भासयति दृश्यवत्’ इत्यस्यो-
 त्तरमाह—आत्मानमिति । आत्मानं दृष्टारम् । एतेन
 चिन्मात्रपरमाणुना च भासितं प्रथमानं कृतं द्रष्टुर्हि सर्वं मा-
 तृमानप्रमेयाख्यं त्रयं बुद्धो निगिरतीति परेणान्वयः ॥ ७६ ॥
 कटकादीनि हेन्नेव विकीर्णं केनच त्रयम् इति प्रश्नं प्राक्तनो
 कटहान्तोपन्यासेनैवार्थात्परिहरति—हेमेति ॥ ७७ ॥ ‘कस्मात्
 किञ्चित् पृथक् इति प्रश्नस्योत्तरमाह—यथेति । किञ्चिद्वैतिकम्
 ॥ ७८ ॥ अपृथक् युक्त्याप्यनुभावयति—सर्वेगेति ॥ ७९ ॥

अस्येच्छया पृथक्तास्ति वीचितेव महाम्भसः ।
 इच्छानुरूपसंपत्तेर्भावितायैकता किल ॥ ८० ॥
 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नः परमात्मास्ति केवलः ।
 सर्वात्मत्वात्स सर्वात्मा सर्वानुभवतः स्वतः ॥ ८१ ॥
 सन्नेष चेतनात्मत्वाद्दर्शनानवबोधतः ।
 द्वैतैक्ये नात्र विद्येते सर्वरूपे महाम्भसि ॥ ८२ ॥
 यदि कश्चिद्वितीयः स्यात्तदैकस्यैकता भवेत् ।
 द्वैतैक्ययोर्मिथः सिद्धिरातपच्छाययोरिव ॥ ८३ ॥
 यत्र नास्ति द्वितीयो हि तत्रैकस्यैकता कथम् ।
 एकतायामसिद्धायां द्वयमेव न विद्यते ॥ ८४ ॥
 एवं स्थिते तु यस्तिष्ठस्तत्तादृकदिवास्ति हि ।
 तस्मान्न व्यतिरिक्तं तद्रूपं द्रव इवाम्भसः ॥ ८५ ॥
 नानारम्भविभासां च साम्येनाश्रुद्धरूपिणः ।
 बीजस्यान्तस्तत्परिव ब्रह्मणोन्तः स्थितं जगत् ॥ ८६ ॥
 द्वैतमप्यपृथक्कस्माद्वेत्तः कटकता यथा ।
 सम्यग्बुद्ध्यावबोधो हि द्वैतं तच्च न सम्मयम् ॥ ८७ ॥
 यथा द्रवत्वं पयसः स्पन्दनं मातरिश्वनः ।
 व्योम्नः शून्यत्वमेवं हि न पृथग्द्वैतमीश्वरात् ॥ ८८ ॥

कस्येच्छया पृथक् चास्तीत्येतद्व्ययति—अस्येति । किलेति
 हेतौ । इच्छानुरूपस्य फलस्य संपत्तेरिच्छाभावितायैक्यं च
 एकता अपृथक्ता यत इत्यर्थः ॥ ८० ॥ ‘दिक्कालाद्यनवच्छि-
 न्नादेकस्मादगतः सतः । द्वैतमप्यपृथक्कस्मात्’ इत्यस्योत्तरमाह
 —दिक्कालेति द्वाभ्याम् । सः सर्वेषामात्मत्वात्सर्वाम्भसा अपृथ-
 ग्भूत यस्य सर्वात्मा स्वतस्तु सर्वानुभव एव न जडः ॥ ८१ ॥
 ‘असतः सतः’ इत्येदमहमाह—सन्नेष इति । असंदिग्धात्मसत्त्वानां
 चेतनानामात्मत्वात् दर्शनं चशुगादिभिरालोचनेऽनवबोधतोऽत्रा-
 त्मानं द्वैतमैक्यं च लौकिकसद्रूपे न विद्यते इत्यसन्नित्युच्यते
 धुनौ न वास्तवासत्त्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ननु द्वैतं
 सांपक्षरूपत्वान्निमग्न्यास्तु ऐक्यं तु द्वितीयानिर्गपेक्षत्वाद्वास्तवमेवेति
 तत्कथं न विद्यत इत्युच्यते तत्राह—यदीति ॥ ८३ ॥ द्विती-
 यव्यावर्तेनाय कल्पित संख्यारूपमपि द्वितीयसांपक्षं द्वित्वादि-
 तुल्यमेवेत्याशयेनाह—यत्रेति ॥ ८४ ॥ द्वैतमप्यपृथक्कस्माद्भवते-
 व महाम्भस इत्यंशं विवृणोति—एवं स्थिते तिबिति । एवं
 द्वैतैक्यशून्यत्वेन तत्त्वे स्थिते मति यस्तादृग्द्वैतैक्यवानिव द्वैतैक्य-
 मिव च यस्तिष्ठन् प्रतिभासते तस्मात्तद्वैतैक्यरूपमम्भसो द्रवतेव
 न व्यतिरिक्तमित्यर्थः ॥ ८५ ॥ ‘आत्मानं दर्शनं दृश्यं सदसच्च
 जगत्त्रयम् । कोन्तर्वाजमिवान्तस्थं स्थितः कृत्वात्रिकालगः ॥’
 इत्यस्योत्तरमाह—नानेति । बीजपक्षं भूजलादीनां ब्रह्मपक्षं
 सत्वरजस्तमसां साम्येन अशुद्धरूपिणः पूर्वावस्थातोऽप्रच्यु-
 तस्य ॥ ८६ ॥ सम्यग्बुद्धस्यावगतवतोऽवबोधो ज्ञानात्मकमेव
 द्वैतम् । तच्च ज्ञानं सदैव न सम्मयम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

१ विनाशं च इति पाठः.

द्वैताद्वैतोपलम्भो हि दुःखायैव क्रियात्मने ।
 निपुणोऽनुपलम्भो यस्त्वेतयोस्तत्परं विदुः ॥ ८९ ॥
 मातृमानप्रमेयादिद्रष्टृदर्शनदृश्यता ।
 एतावज्जगदेतच्च परमाणौ चिति स्थितम् ॥ ९० ॥
 अयं जगदपुर्नित्यमेतेनाणुसुमेरुणा ।
 स्पन्दनं पवनेनेव स्वाङ्ग एव कृताकृतः ॥ ९१ ॥
 अहो नु भीमा मायेयमथवा मायिनां परा ।
 परमाण्वन्तरेवास्ति यत्रैलोक्ष्यपरम्परा ॥ ९२ ॥
 अथासंभवमायित्वमेवैतत्सर्वदा स्थितम् ।
 चिन्मात्रपरमाणुत्वमात्रमेव जगत्स्थितिः ॥ ९३ ॥
 अन्तर्गतजगज्जालोऽप्येषोऽणुः साम्यमत्यजन् ।
 स्थितोऽन्तस्थबृहदृक्षं बीजं भाण्डोदरे यथा ॥ ९४ ॥
 बीजेऽन्तर्बृक्षविस्तारः स्थितः सफलपल्लवः ।
 परया दृश्यते दृष्ट्या जगच्च चिद्रूपदरे ॥ ९५ ॥
 स शाखाफलपुष्पं स्वमजहद्बीजकोदरे ।
 यथा तदुः स्थितस्तद्भक्तिकासि चिद्रणोर्जगत् ॥ ९६ ॥
 संस्थितं द्वैतमद्वैतं बीजकोश इयं द्रुमः ।
 जगच्चित्परमाण्वन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ९७ ॥
 न द्वैतं नैव चाद्वैतं न च बीजं न चाङ्कुरः ।

न स्थूलं न च वा सूक्ष्मं नाजातं जातमेव च ॥ ९८ ॥
 न चास्ति न च नास्तीदं न सौम्यं क्षुभितं न च ।
 त्रिजगच्चिद्रणोऽन्तः खवाप्यपि न किंचन ॥ ९९ ॥
 न जगन्नाजगच्चास्ति विद्यते चित्सरा शुभा ।
 सर्वात्मिका यदा यत्र सा यथोदेति तत्तथा ॥ १०० ॥
 उदेत्यनुदितोऽप्येष स्वयं वेदनजृम्भितः ।
 परमात्माणुरेकात्मा समप्राप्ततयैव खे ॥ १०१ ॥
 द्रुमो भूमौ खबीजत्वमिवोदेत्यनुदेत्यपि ।
 परं तत्त्वं जगद्भङ्गा जगत्तां स्त्रोदयेन च ॥ १०२ ॥
 द्रुमो बीजतयैवाणु न संत्यक्तसमस्थितिः ।
 तिष्ठत्यपगतस्पन्दस्यागात्यागपरोऽणुकः ॥ १०३ ॥
 बिसतन्तुर्महामेरुः परमाणुरोपेक्षया ।
 दृश्यं किल विशेषतन्तुरदृश्याक्षणा पराणुता ॥ १०४ ॥
 बिसतन्तुर्महामेरुः परमाणोः किलात्मनः ।
 तस्यैव तद्वनाः स्वान्तःस्थिता मेर्वादिकोटयः ॥ १०५ ॥
 एकेन तेन महता परमाणुना च
 व्याप्तं ततं विरचितं जनितं कृतं च ।
 दृश्यं प्रपञ्चरचितं नभसेव विश्वं
 शून्यत्वमच्छमभितः परिलब्धमेव ॥ १०६ ॥

क्रियात्मने प्रवृत्तिसिद्धये एव न निवृत्तये ॥ ८९ ॥ 'भूत भवद्भवि-
 प्यच्च' इत्यस्योत्तरमाह—मात्रिति । यद्भूतभव्यादि जगत् शास्त्रीय-
 मातृमानप्रमेयं आदिपदात्प्रमितिश्रव्येतावत् लौकिकसाधारणं नु
 द्रष्टृदृष्टिपुटोत्थेतावदेव नातोऽधिकमस्ति । तन्मैव तन्माक्षिचित्ति
 परमाणौ स्थितमित्यर्थः ॥ ९० ॥ एतेनारूपेणाणुसुमेरुणा पवनेन
 स्पन्दनमिवायं जगद्वक्षणाऽणुः स्त्रोङ्ग एव बहुधा कृतः अकृत
 उपसंहृतश्चेत्यर्थः ॥ ९१ ॥ बृहद्भ्रममित्यंशमुपपादयति—अहो इति ।
 इयमात्मचित्तिर्मायाशबलत्वान्माया । अथवा मायिना जनव्या-
 मोहकानां परा धरा । ययम्याद्वेतोः परमाण्वन्तरेव त्रैलोक्यप-
 रम्परास्तांति दपणोदरप्रतीतां गिरिगर्व नाम्न्येवेति बृहद्भ्रम
 एवेत्यर्थः ॥ ९२ ॥ यदि तु 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुत्या मायाया
 अप्यसत्त्वं तदपि जगच्चिद्रणुरेव न वस्पन्तरमस्तीति जगत्त्रययो
 बृहद्भ्रमवैत्याशयेनाह—अर्थानि । अर्थानि पक्षान्तरे । न संभव-
 तोत्यसंभव मायित्वं यस्मिंस्तथाविधमैवैतद्वान्मरूपं सर्वदा स्थित-
 मिति पक्षेऽप्यर्थः ॥ ९३ ॥ 'नित्य समस्य क्रस्यान्तर्बीजम्यान्त-
 रिव द्रुमः' इत्यस्योत्तरमाह—अन्तर्गतंति । 'बीजं भाण्डोदरे यथा'
 इति दृष्टान्तपरमाणवाद्यन्तर्गतब्रह्मचित्त्यपि सर्वजगदुपादानशक्ति-
 संभृतत्वाभावात् ॥ ९४ ॥ 'बीजस्यान्तरिव द्रुमः' इत्यंशं वर्णयति
 —बीजेन्तरिति द्वाभ्याम् । परया योगपरिष्कृतया ब्राह्म्या च
 ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ 'स्वमेकमजहद्रूपमुदेत्यनुदितोऽपि कः' इति प्रश्ने
 स्वमेकमजहद्रूपमित्यंशमुपपादयितुमप्यारोपितं स्थूलभूम्भुमादिप्रप-
 ञ्चमपवदति—संस्थितमित्यादिसार्धत्रयेण ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥
 'उदेत्यनुदितोऽपि कः' इत्यंशमुपपादयति—सर्वात्मिकेत्यादिना ।

सा चित् । यथा यादृशप्राग्वासनानुगुण्येन उदेति सृष्टिप्रति-
 भात्मना आविर्भवति ॥ १०० ॥ स्वयंवेदनेन स्वात्मरूपेण
 मर्गप्रतिभासेन जृम्भितो वृद्धितः जृम्भितोऽपि खे निष्प्रपञ्चस्व-
 रूपाकाशे एकात्मा सन् समप्राप्ततयैवास्ते इत्यर्थः ॥ १०१ ॥
 तत्र दृष्टान्तमाह—द्रुम इति । यथा वृक्षो बीजानि जनयन्
 वृक्षस्वभावं अनुत् अनपनयन्स्वबीजत्वं उदेति ततो भूमौ एति
 प्राप्नोत्यपि तथा परं तत्त्वमपि जगद्भङ्गा उदेति तथा स्त्रोदयेन
 जगत्तां जन्ममरणादिकल्पनां च एति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥
 एतावांस्तु विशेषो यत् द्रुमो बीजतयैव संत्यक्तासमस्थितिर्येन
 तथाविधो विकारी न किन्तु वृक्षतयापि । उभयात्मना विकार-
 वैषम्यदर्शनात् । आत्माणुकस्तु त्यागात्यागपरः असन्नद्वितीय-
 त्वासर्वव्यागपरः । गर्वानुगतसद्रूपत्वाच्च सर्वात्यागपरश्च सन्
 अपगतसन्दो निर्विकार एव सदा तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥
 'बिसतन्तुर्महामेरुः' राजन्, यदपेक्षया' इत्यस्योत्तरमाह—बिस-
 तन्तुरिति । परमाणुरोपेक्षया स्थूलत्वादिति शेषः । तत्र युक्ति-
 माह—इदमिति । भागप्रधानो निर्देशः । दृगोचरतां विशेष-
 दाविशेत् ॥ १०४ ॥ दृष्टान्तोक्तं दार्शनिकेऽयुपपादयन् 'तस्य-
 कस्योदरे सन्ति मेरुमन्दरकोटयः' इत्यस्योत्तरमाह—बिसतन्तु-
 रिति । परमाणोरप्यान्तरस्यात्मनो ब्रह्मणोऽपेक्षया बिसतन्तु-
 रपि मेरुस्तस्यैव स्वान्तस्तद्वनाधिद्वनाः परमार्थस्वभावा मेरुम-
 न्दरकोटयः स्थिताः ॥ १०५ ॥ केनेदमाततम्' इति प्रश्नस्योत्तर-
 माह—एकेनेति । आततमित्यस्य यदि व्याप्तमित्यर्थस्तर्हि व्या-
 त्तमित्युत्तरम् । यदि जगद्रूपेण विस्तारितमित्यर्थस्तदा तत् विर-

द्वैतेन सुन्दरतरं स्वमनुजिज्ञेन
रूपं सुषुप्तसदृशेन यथावबोधात् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे कर्कः परमार्थापिण्डीकरणं नमैकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ८२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति राजमुखाच्छ्रुत्वा कर्कटी वनमर्कटी ।
अवबुद्धपदान्तं खं जहौ मत्सरचापलम् ॥ १ ॥
अन्तःशीतलतामेत्य विश्रान्तिमपतापताम् ।
प्राप्ता प्रावृष्णमयूरीव सज्योत्स्नेव कुमुद्वती ॥ २ ॥
तथा राजगिरा तस्या आनन्द उदभृद्दृशम् ।
गर्भेऽन्तः खे बलाकाया रवेणेव पयो मुचः ॥ ३ ॥

राक्षस्युवाच ।

अहो बत पवित्रेयं भवतोर्भाति शेमुषी ।
अनस्तमितसारिण प्रबोधाक्रेण भासिता ॥ ४ ॥
शीता समरसा शुद्धा ज्योत्स्नेव शशिमण्डलात् ।
विवेककणिकां श्रुत्वा भवतो हृदयादियम् ॥ ५ ॥
विवेकिनो जगत्पूज्याः सेव्या मन्ये भवादृशाः ।
सत्सङ्गात्सविकासासि चन्द्रेणेव कुमुद्वती ॥ ६ ॥
सौरभं कुसुमासङ्गादेव सत्सङ्गमाच्छुभम् ।
वर्तते ह्यर्कसंपर्काद्विकासोऽम्बुरुहामिव ॥ ७ ॥
महतामेव संपर्कात्पुनर्दुःखं न बाधते ।
को हि दीपशिखाहस्तस्तमसा परिभूयते ॥ ८ ॥

ऐक्यं गतं स्थितिगमागममुक्तमेव-

मित्थं स्थितं तनु जगत्परमार्थपिण्डः ॥ १०७ ॥

मयेमौ जङ्गलप्राप्तौ भवन्तौ भूमिमास्करौ ।

पूजनीयावतः शीघ्रमीहितं कथ्यतां शुभम् ॥ ९ ॥

राजोवाच ।

अस्मिन् जनपदे रक्षःकुलकाननमञ्जरि ।
जनस्य बाधतेऽत्यन्तं सदा हृदयशूलनम् ॥ १० ॥
यतः सर्वैव जनता तप्ता दृढविषूचिका ।
मण्डले ननु तेनाहं निर्गतो रात्रिचर्यया ॥ ११ ॥
शूलादि हृदये वृणां न शाम्यति यदौषधैः ।
ततोऽहं त्वद्विधप्रोक्तमभ्यर्थेन विनिर्गतः ॥ १२ ॥
त्वादृशस्य च लोकस्य मुग्धलोकाभिघातिनः ।
निग्रहार्थं प्रवृत्तिर्मे सा च संपत्तिमेत्यलम् ॥ १३ ॥
एतावदेव च शुभे त्वयाङ्गीक्रियतां वचः
भूयो भवत्या प्राणा हि हिंसनीया न कस्यचित् ॥ १४ ॥
राक्षस्युवाच ।

बाढमेवं करोम्यद्यप्रभृत्यवितथं प्रभो ।

सत्यमेव न किञ्चिद् हिंसनीयं मयाधुना ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

यद्येवं फुल्लपद्माक्षि परदेहैकभोजने ।

किं स्याच्छरीरैर्वृत्तैः ते स्थिताया मत्समीहिते ॥ १६ ॥

चित्तं जनितं कृतं चेति चतुर्धा उत्तरम् । अपञ्चीकृतभूतात्मना
ततम्, पञ्चीकरणेन ब्रह्माण्डभुवनात्मना विरचितम्, तत्र देव-
नरासुरतिर्यग्भेदेन जनितम् । तेषां भोगाय तत्तद्विषयभेदेन कृतं
चेत्यर्थः । यथा नभसा गन्धर्वनगरादि हृदयं नाना वैचित्र्यप्र-
पञ्चेन रचितमपि अभितः अच्छं शून्यत्वं आकाशैकस्वभावतां
परिलब्धमेव तद्वदित्यर्थः । एतेन 'किं सार एव परिवर्त्यासि
पासि हसि' इत्येतदपि विश्रान्तगन्तत्वात्तन्मार एवैव्यर्थात्समा-
हितमेव ॥ १०६ ॥ 'किं दर्शनेन न भवस्यथ वा सदैव नूनं
भवसि' इत्यस्योत्तरमाह—द्वैतेनेति । यदा यथास्थितात्मतत्त्वा-
वबोधाभित्संभिन्नजडाविद्यामप्ररूपत्वात्सुषुप्तसदृशेन स्वकालेऽपि
सत्तास्फूर्तिव्यवहारसिद्धये सच्चिदानन्दैकरसत्वात्सुन्दरतरं स्व
रूपमधिष्ठानात्मतत्त्वमनुजिज्ञेतामत्यकवता द्वैतेन स्थितिगमागमः
सत्ताक्रियातभिष्टुतिभिर्मुक्तमैक्यं गतं प्राप्तं तदा तनु भुद्र जग-
दित्यं परमार्थपिण्ड एव स इत्थं ब्रह्मैकस्वभाव्येन स्थितमिति
संसाररूपो न भवामि सदैवाद्वितीयब्रह्मैकरूपश्च भवामीत्यर्थः
॥ १०७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्प-
त्तिप्रकरणे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

प्रसन्नया मन्त्रदानं वर्ण्यतेऽन्तानया तयोः ।

वध्यभोज्यार्पणं चास्त्यै व्युत्थितायै समाधिता ॥ १ ॥

अवयुद्धं ब्रह्मपदमेवान्तो मूलोच्छेदेन नाशो यस्य तथाविधं
स्वं स्वजान्युचितं मत्सरचापलं जहौ ॥ १ ॥ अपतापतां अप-
गतबाह्यदृष्टिसंतापताम् ॥ २ ॥ खं पयोमुचो रवेण बलाकाया
अन्तर्गमे सतीव ॥ ३ ॥ शेमुषी बुद्धिः ॥ ४ ॥ शशिमण्डला-
त्प्रवृत्ता ज्योत्स्नेव भार्ताति सर्वप्राणवयः । भवतो हृदयाद्बुद्धेः
सकाशाद्वागद्वारा प्रयुतां विवेकास्त्यस्य कणिकां श्रुत्वा इयमहं
भवादृशा विवेकिनो जगत्पूज्याः सेवनयोग्याश्च सुसुक्ष्मभिरिति
मन्ये इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुसुमासङ्गादेव यथेति
शेषः ॥ ७ ॥ सकृद्वैकं कबाधितं दुःखं पुनर्न बाधते ॥ ८ ॥
पूजनीयौ दृष्टार्थदानेन प्रीणनीयौ । इहितं वाञ्छितम् ॥ ९ ॥ १० ॥
जनता जनसमूहो हृदविषूचिकासती यतस्तप्ता संतप्ता ॥ ११ ॥
त्वद्विधैः प्रोक्तस्य मन्त्रस्य अर्थेनमर्थोऽभिलाषस्तेन हेतुना ॥ १२ ॥
संपत्तिमिति तत्त्वज्ञमनोरथस्य मोषलासंभवाययं लोकमिति
प्राक्प्रदर्शितभुतेरिति भावः ॥ १३ ॥ ततो मन्त्रप्राप्तिमसंभा-
वयन्नयद्वृणीते—एतावदेवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ मत्समीहिते

राक्षस्युवाच ।

वन्निर्मसैर्गिरौ राजन्प्रबुद्धायाः समाधितः ।
जाता भोजनसंकल्पाद्भोजनेच्छेयमद्य मे ॥ १७ ॥
इदानीं शिखरं गत्वा तदेव ध्याननिश्चला ।
यावद्विच्छं सुखेनासे सजीवा शालभञ्जिका ॥ १८ ॥
आमृतीं धारणां बद्धा धारयामि शरीरकम् ।
यद्यच्छमय कालेन त्यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ १९ ॥
आशरीरपरित्यागमिदानीं न मया नृप ।
हिंसनीयाः परप्राणास्तेनेदं मन्त्रचः शृणु ॥ २० ॥
हिमवाभ्राम शैलोऽस्ति शरच्चन्द्रांशुनिर्मलः ।
य उत्तराशाहृदये स्पृष्टपूर्वापराणवः ॥ २१ ॥
तत्राहं निवसाम्यग्रे हेमभृङ्गदरीगृहे ।
आयसी मेघलेखेव कर्कटीनाम राक्षसी ॥ २२ ॥
तपसोपाजितो ब्रह्मा जनतामारणेच्छया ।
विषूचिका प्राणहरा स्यां सूच्यात्मेति भो मया ॥ २३ ॥
तस्मात्संप्राप्तवरया बहुन्वर्णगणान्मया ।
भुक्ता विषूचिकात्वेन जनता जीवबाधनैः ॥ २४ ॥
त्वया न गुणिनो हिंस्या इति मे ब्रह्मणा ततः ।
नियमार्थं महामन्त्रस्तदायत्तास्मि संस्थिता ॥ २५ ॥
सोऽयं प्रगुह्यतां तेन सर्वं हृदयशूलनम् ।
शममेष्यति लोकेऽस्मात्का कथा मत्कृते भ्रमे ॥ २६ ॥
विततैवास्मि हिंसायां यत्पुरा हिंसितं मया ।
जनस्य हृदयं तेन नाड्यो वैधुर्यमागताः ॥ २७ ॥
हिसित्वा रक्तमांसानि संत्यक्ता ये महाजनाः ।
तेभ्यो विधुरनाडीभ्यो ये जातास्तेऽपि तादृशाः २८
राजन्विषूचिकामन्त्रः सोऽयं संपन्न एव ते ।
नहि सत्त्ववतामस्ति दुःसाध्यमिह किञ्चन ॥ २९ ॥
अतो दुर्मांडिकोशेषु शूलानां परिशान्तये ।
मन्त्रो यो ब्रह्मणा प्रोक्तो राजञ्जशीघ्रं गृहाण तम् ३०
आगच्छ निकटं नद्या गच्छामस्तत्र भूमिप ।
स्वाचान्ताभ्यां संयताभ्यां भवद्भ्यां सुमता ददे ॥ ३१ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति तस्यां तदा राज्ञ्यां राक्षसीमभिभूतः ।
जम्मुस्ते सरितस्तीरं मिथः संजातसौहृदाः ॥ ३२ ॥
अन्वयव्यतिरेकेण राक्षस्याः सौहृदं तदा ।
ज्ञात्वा स्थितौ तौ स्वाचान्तादुभावन्ते निवासिनौ ३३
तया ब्रह्मोपदिष्टोऽसौ ततस्ताभ्यां यथाक्रमम् ।
क्षेहाद्विषूचिकामन्त्रः प्रवृत्तो जपसिद्धिदः ॥ ३४ ॥
ततः संजातसौहृदादौ तौ विसृज्य निशाचरी ।
यदा गन्तुं प्रवृत्तासौ तदा राजाब्रवीद्वचः ॥ ३५ ॥
राजोवाच ।
गुरुस्त्वं नौ महादेहे वयस्या च सुनिर्वृता ।
निमन्त्रयावहे यत्नाद्भासाय तव सुन्दरि ॥ ३६ ॥
नचास्त्वप्रणयं प्रीता वितथीकर्तुमर्हसि ।
सौहार्दं सुजनानां हि दर्शनादेव वर्धते ॥ ३७ ॥
लघुसौभाग्यसंयुक्तं कृत्वाकारं मनोरमम् ।
आगच्छास्मद्गृहं भद्रे तत्र तिष्ठ यथासुखम् ॥ ३८ ॥
राक्षस्युवाच ।
मुग्धस्त्रीरूपधारिण्यै दातुं शक्तोऽसि भोजनम् ।
संतर्पयसि मां केन राक्षसाकारधारिणीम् ॥ ३९ ॥
रक्षोन्नमेव संतुष्ट्यै न सामान्यजनाशनम् ।
पूर्वसिद्धस्वभावोऽयमावेहं न निवर्तते ॥ ४० ॥
राजोवाच ।
हेमस्त्रग्दामवलिता दिनानि कतिचिद्गृहे ।
मम स्त्रीरूपिणी तिष्ठ यावद्विच्छमनिन्दिते ॥ ४१ ॥
ततो दुष्कृतिनश्चौरान्वध्याच्छतसहस्रशः ।
मण्डलेभ्यः समानीय ददे तुभ्यं सुभोजनम् ॥ ४२ ॥
कान्तारूपं परित्यज्य गृहीत्वा राक्षसं व्रपुः ।
आदाय वध्याच्छतशः पुरुषांस्तान्सुसचितान् ॥ ४३ ॥
नयस्व हिमवच्छृङ्गं तत्र भुङ्क्ष्व यथासुखम् ।
महाशनानामेकान्ते भोजनं हि सुखायते ॥ ४४ ॥
तृप्ता निद्रां मनाकृत्वा भव भूयः समाधिभाक् ।
समाधिविरता भूयोऽप्यागत्य पुनरन्यदा ॥ ४५ ॥

अहिंसने व्रते स्थितायाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ शालभञ्जिका दार्वादि-
पुत्रिकेव ॥ १८ ॥ आमृतीं अमृतात्मभावानरूपाम् ॥ १९ ॥ २० ॥
उत्तराशाया उत्तरादिशो हृदये मध्यमे । स्पृष्टा अवगाढौ
पूर्वापराणवौ येन ॥ २१ ॥ २२ ॥ उपाजितः स्ववशीकृतः ।
इत्यन्त इच्छामिलापः ॥ २३ ॥ २४ ॥ नियमार्थं मर्यादार्थं
दत्त इति शेषः । अतस्तदायत्ता मन्त्राधीना ॥ २५ ॥ सर्वं
मत्कृतादन्यदपि सर्वम् ॥ २६ ॥ वितता विसृता चिरं प्रवृत्तेति
वाच्यम् । हृदयं हिंसितं रक्तबोधेन बोधितं तेन हेतुना जनस्य
नाड्यो वैधुर्यं रक्तविधुरताम् ॥ २७ ॥ कथंचित्तेषां जीवनेऽपि
तद्वत्प्रभवामपि नीरक्तैव संप्रोत्साह—हिसित्वेति । तस्माद्विंसा

महाननर्थः ॥ २८ ॥ संपन्नः प्राप्तो भविष्यतीति सिद्धवत्कारेण
सूचयति ॥ २९ ॥ ३० ॥ सुमता सुप्रीताहं ददे ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ अन्वयव्यतिरेकेण भावपरीक्षणलिङ्गेन । अन्ते नि-
वासिनौ शिष्यौ भून्वति शेषः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मणा प्रागुप-
दिष्टोऽसौ मन्त्रः ॥ ३४ ॥ सौहार्दं सुहृद्भावः ॥ ३५ ॥
हे महादेहे इति राक्षसीसंबोधनम् । गुरुवैयस्या सखीच । हृदय-
सौन्दर्यालुन्दरीति संबोधनम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ लघु अल्पप्रमाणं
सौभाग्येन सौन्दर्यालंकारादिना युक्तं च । आकारं देहम् ॥ ३८ ॥
भोजनमभपानादि मनुष्ययोग्यम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ मम गृहे ।
यावद्विच्छं ददे इति परेणान्वयः ॥ ४१ ॥ वध्यान् वधाहान्

नेष्यस्यन्यान्वध्यजान् हिंसा नैषां च धर्मतः ।
स्वधर्मेण च हिंसैव महाकरुणया समा ॥ ४६ ॥
त्वं समेष्यसि चावश्यं मां समाधिविरागिणी ।
असतामपि संरुढं सौहार्दं न निवर्तते ॥ ४७ ॥

राक्षस्युवाच ।

युक्तमुक्तं त्वया राजन्करोम्येवमहं सखे ।
सौहार्दं न प्रवृत्तस्य को वाक्यं नाभिनन्दति ॥ ४८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा राक्षसी तत्र संपन्ना सुविलासिनी ।
हारकेयूरकटकपट्टस्त्रग्दामधारिणी ॥ ४९ ॥
राजन्नागच्छ गच्छाम इत्युक्त्वा भूपमग्नौ ।
अग्रे गन्तुं प्रवृत्तौ तौ रात्रावनुससार सा ॥ ५० ॥
अथ ते पार्थिवगृहं प्राप्य तां रजनीं मिथः ।
कथयैकगृहे रम्ये क्षपयामासुरादृताः ॥ ५१ ॥
प्रभातेऽन्तःपुरे तस्यौ पुरन्ध्रीजनलीलया ।
राक्षसी मन्त्रिराजानौ स्वव्यापारौ बभूवतः ॥ ५२ ॥
ततो विषसपटेन संचितानि महीभृता ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे कर्कः राक्षसीसौहार्दं नाम द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ८३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

किरातमण्डले तस्मिन्ने भवन्ति महीभृताः ।
तैस्तैः सह परा मैत्री तस्याः समभिजायते ॥ १ ॥
सर्वास्तत्र महोत्पातान्पिशाचादिभयान्यपि ।
रोगांश्च योगसंसिद्धा निवारयति राक्षसी ॥ २ ॥
बहुवर्षेणैषा ध्यानाद्विरतिमागता ।
तन्नागत्य समस्तांस्तान्बध्नाञ्जन्तुसंचितान् ॥ ३ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ समाधौ विरागिणी
अपगतेच्छा व्युत्थितेति यावत् । संरुढं प्ररुढम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
सुविलासिनी सुन्दरस्त्री । पटं कौशेयं काञ्चीपट् वा ॥ ४९ ॥
अनु पश्चात्ससार जगाम ॥ ५० ॥ एकगृहे एकस्यां शालायाम् ।
रजनीं क्षपयामासुः ॥ ५१ ॥ स्वलोचिनी व्यापारो जनपालन-
वध्यसंपादनव्यापारो ययोस्तौ ॥ ५२ ॥ नृपो ददाविति परेणा-
न्वयः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ कोटरे लम्बमानानीति शेषः ॥ ५५ ॥
प्रहेषु पूतनारक्षःपिशाचादिषु मध्ये उग्रशरीरिणी बृहच्छरीर-
त्वेन श्रेष्ठेति यावत् ॥ ५६ ॥ समाधौ परिणता मतिर्यस्याः सा
॥ ५७ ॥ ततः प्रबोधानन्तरम् । तेन प्राक्नराजवचनेन हे-
तुना । राक्षः सभाजने प्रीतिसंगमे चिकीर्षिते सति तत्किरातम-
ण्डले याति ॥ ५८ ॥ विस्त्रम्भगर्भाभिर्बिश्वासयुक्ताभिः । स्वा-
स्पदं स्वस्थानं हिमवच्छिखरम् ॥ ५९ ॥ सा रक्षोज्ञा कर्कटी
अद्यापि पूर्वोक्तरीत्यैव जीवन्मुक्ततया तस्मिन्नेव गिरौ विपिने
विचलितः कदाचिद्युत्थाने व्यवहारमाक् कदाचित्समाधौ ज्ञानै-

नृपः परपुरेभ्योऽपि स्वमण्डलगणान्तथा ॥ ५३ ॥
श्रीणि वध्यसहस्राणि तानि तस्यै तदा ददौ ।
सा बभूव निशा काले सैवोप्रा कृष्णराक्षसी ॥ ५४ ॥
तानि वध्यसहस्राणि जग्राह भुजमण्डले ।
धारानिकरजालानि मेघमालेव कोटरे ॥ ५५ ॥
ययौ राजानमापृच्छथ तदेव हिमवच्छिरः ।
दृष्ट्वा लब्धहेमेव ग्रहेषु प्रशरीरिणी ॥ ५६ ॥
तत्र तृणा भुशं भुक्त्वा सुखं सुखा दिनत्रयम् ।
आसीत्प्रबोधसुखस्था सा समाधिमतिः पुनः ॥ ५७ ॥
पञ्चभिर्वा चतुर्भिर्वा वर्षैः सा संप्रबुध्यते ।
तत्ततो मण्डलं याति तेन राजसभाजने ॥ ५८ ॥
तत्र विश्रम्भगर्भाभिः कथाभिः कंचिदेव सा ।
स्थित्वा कालं गृहीत्वा तान्बध्नान्वास्पदमेत्यथ ५९
जीवन्मुक्तनयैवमेव विपिने साद्यापि रक्षोज्ञा
तस्मिन्नेव गिरौ स्थिता विचलितध्यानैकतानाशया ।
तस्मिन्नाजनि शान्तिमागतवति त्यक्तैषणेनात्मना
तद्वाष्ट्राधिपसौहार्दः स्वकवलानां स्वादयन्ती चिरं ६०

अद्यापि तत्र ये वध्यास्ते तदर्थं महीभुजा ।
नीयन्ते मित्रसन्माने के हि नाध्यवसायिनः ॥ ४ ॥
तस्यां ध्याननिपण्णायां किरातजनमण्डले ।
अनायान्त्या चिरं कालं जनैर्दोषप्रशान्तये ॥ ५ ॥
सा देवी कन्दरानां मङ्गलेतरनामिका ।
संप्रतिष्ठापिता मूर्त्या पुरे गगनकोटरे ॥ ६ ॥

कतानश्च आशयश्चित्त यस्यास्तथाभूत्वा स्थिता । तस्मिन्किरा-
तानां राजनि कालेन त्यक्तसर्वैषणेनात्मना मनसा विदेहकैवल्य-
लक्षणां परमां शान्तिमागतवति सति तत्संततिजानां तद्वाष्ट्रा-
धिपानां सौहार्दः पूर्ववदेव स्वकवलान्बध्नांश्चिरमास्वादयन्ती
चिरं स्थितेत्यर्थः ॥ ६० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणत-
त्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

अव्युत्थिता समाधेः सा चिरात्किरातमण्डले ।

प्रतिष्ठिताभवद्देवी कन्दरेत्यत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

तद्वाष्ट्राधिपसौहार्दः स्वकवलानां स्वादयन्तीति यदुक्तं तत्प्रप-
द्यति—किरातमण्डले इत्यादिना ॥ १ ॥ उत्पात्तादिशमनसा-
मर्थोपपादनाय विशिनष्टि—योगसंसिद्धेति ॥ २ ॥ वध्या-
न्भुक्ते इति शेषः ॥ ३ ॥ नाध्यवसायिनो नोयुक्ताः ॥ ४ ॥
दोषाणां प्रागुक्तोत्पातादीनां प्रशान्तये जनैः साकं शिरो दार-
यति वध्यानामिति मङ्गलेतरनामाया अस्तीति मङ्गलेतरना-
मिका । अथवा मङ्गला इति इतरनाम यस्याः सा । गगनको-

ततः प्रभृति तंत्रस्यो योयो भवति भूमिपः ।
 स कन्दरा भगवतीं प्रतिष्ठापयति स्वयम् ॥ ७ ॥
 यः कन्दराप्रतिष्ठां च न करोति नृपाधमः ।
 तस्योपतापनिचयाः प्रजा निग्नन्ति यत्नतः ॥ ८ ॥
 तत्पूजनाद्वामोति जनस्तन्निखिलं फलम् ।
 स्ववासनावशोच्छूनमनर्थं यात्यपूजनात् ॥ ९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्ति० कर्क० कन्दरापूजनं नाम त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ८४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 एतत्ते कथितं सर्वं मयाख्यानमनिन्दितम् ।
 कर्कट्या हिमराक्षस्या यथावदनुपूर्वशः ॥ १ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 हिमवद्गह्वरे प्रोत्था सा कथं कृष्णराक्षसी ।
 बभूव कर्कटीनाम्ना यथावद्वद मे प्रभो ॥ २ ॥
 श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 कुलानि सन्त्यनेकानि राक्षसानां स्वभावतः ।
 तानि शुक्लानि कृष्णानि हरितान्युज्ज्वलानि च ॥ ३ ॥
 कर्कटप्राणिसादृश्यात्कर्कटो नाम राक्षसः ।
 बभूव तज्जा सा कृष्णा कर्कटी कर्कटाकृतिः ॥ ४ ॥
 कर्कटीप्रभसंस्मृत्या मयैषा कथिता तव ।
 अध्यात्मोक्तिप्रसङ्गेन विश्वरूपनिरूपणे ॥ ५ ॥
 संपन्नमेव मेऽकस्मादसंपन्नमिव स्फुटम् ।
 इदं जगदनाद्यन्तात्पदात्परमकारणान् ॥ ६ ॥

वध्यलोकोपहारेण सा देवी परिपूज्यते ।
 प्रतिमा सा स्विताद्यापि चित्रस्था फलदायिनी ॥ १० ॥
 सकलकोमलमङ्गलकारिणी
 कवलिताखिलवध्यमहाजना ।
 जयति सात्र किरातजनारूपदे
 परमबोधवती चिरदेवता ॥ ११ ॥

प्लाविन्यो वीचयो वारिण्यन्यानन्याः स्विता यथा ।
 वर्तमाना अपि परे सृष्टयः संस्वितास्तथा ॥ ७ ॥
 अज्वलन्नेव काष्ठेषु वह्निरर्थक्रियां यथा ।
 करोति मर्कटादीनां शीतापहरणादिकम् ॥ ८ ॥
 समं सौम्यत्वमजहदेव नित्योदयस्थिति ।
 तथा ब्रह्म करोतीदं नाना कर्तव्यं सज्जगत् ॥ ९ ॥
 अप्यनागत एवायमेवं सर्ग उपागतः ।
 भोः शालभजिकासंविहारुण्येव मुधोदित ॥ १० ॥
 बीजे यथाऽनन्यदपि फलाद्यन्यदिवोदितम् ।
 चितौ तथाऽनन्यदपि चेत्यनन्यदिवोदितम् ॥ ११ ॥
 अच्छेदादेकसत्ताया न भेदः फलबीजयोः ।
 चिच्छेत्ययोश्च वार्युर्म्योरिव वस्तुनि कश्चन ॥ १२ ॥
 अविचारात्कुतो भेदो नैतयोरुपपद्यते ।
 यतः कुतश्चिदुदितः स विचारेण नदयति ॥ १३ ॥
 भ्रान्तिरेषा यथा याता यानु रघूद्वह ।
 ज्ञास्यसे तत्प्रबुद्धस्त्वमेनां केवलमुत्सृज ॥ १४ ॥

टरे गगनस्पर्शिसादोदरे ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रतिष्ठापयति कालेन
 पूर्वप्रतिमायां गतायामन्यां प्रतिमां कारयिष्येति भावः ॥ ७ ॥
 किमर्थं प्रतिष्ठापयतीत्यत्र हेतुं व्यतिरेकमुखेनाह—य इति ॥ ८ ॥
 अन्वयमुखेनाप्याह—तदिति । तत् उत्पातरोगशान्त्यादिफलम् ।
 कुतो नियमेनोत्पातादिप्रसक्तितत्राह—स्ववासनेति । स्वस्व-
 वासनावशेन उच्छूनमाविर्भूतम् ॥ ९ ॥ सा प्रतिमा अद्यापि
 स्थिता । अन्यत्रापि चित्रस्था चित्रलिखिता फलदायिनीति वा
 ॥ १० ॥ सकलजनानां कोमलस्य बालवत्सलस्यादिविभवस्य
 मङ्गलानां संपदां च कारिणी । चिरकालानुवृत्ता देवता ॥ ११ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
 त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

निमित्तं कर्कटी नाम उपदेशार्थकल्पनम् ।
 दृष्टान्तोक्त्युपयोगश्च विस्तरादत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥
 हिमशब्देन हिमवानुच्यते, नामैकदेशे नामग्रहणन्यायात्
 ॥ १ ॥ तस्याः कृष्णवर्णत्वे कर्कटीनामप्राप्तौ च किं निमित्त-

मिति रामः पृच्छति—हिमवदिति ॥ २ ॥ तत्राद्यस्य निमित्त-
 माह—कुलानीति ॥ ३ ॥ द्वितीयस्य निमित्तमाह—कर्कटेति ।
 कर्कटः कुलीरः स एव प्राणी तस्माददयात् । बहुदुदरदीर्घहस्त-
 पादादिमत्स्वात्कर्कटाकृतिः ॥ ४ ॥ विश्वरूपस्य जगत्त्वस्य निरू-
 पणे प्रस्तुते अध्यात्मोक्तिप्रसङ्गेन कर्कटीकृतानां प्रश्नानां संसृ-
 त्या एषा अख्यायिका कथिता ॥ ५ ॥ उदाहृतामाख्यायिका
 प्रकृते योजयति—संपन्नमिति ॥ ६ ॥ प्लाविन्य उल्लनवत्यः ।
 अपिशब्दादतीतानागतसमुच्चयः ॥ ७ ॥ यदि वर्तमानानामप्य-
 तीतानागतसाम्यं तर्हि कथमर्थक्रियाकारित्वं विशेषस्तत्राह—
 अज्वलन्नित्यादिना । 'प्रज्वलन्' इति पाठे मर्कटादीनां बुद्ध्या
 प्रज्वलन्नु वस्तुनः ॥ ८ ॥ कर्तव्यं सत् नाना जगत्करोति
 ॥ ९ ॥ भो इति रामसंवोधनम् । शालभजिका संवित्प्रतिभाबुद्धिः
 ॥ १० ॥ फलादि अङ्गुरादि फलान्तं व्युत्क्रमेण फलादीत्युच्यते
 ॥ ११ ॥ बीजादिफलान्ते अनुत्पत्तैकव्यसत्ताया अविच्छेदान्न
 भेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ यथा निर्हेतुकतयैव आयाता तथा
 यातु गच्छतु । किं तर्हि मया कार्यं तत्राह—एनामिति ।

भ्रान्तिग्रन्थौ विबुद्धिते मनुक्तिभ्रवणात्ततः ।
ज्ञानशब्दार्थभेदानां वस्तु ज्ञात्यस्यलं स्वयम् ॥ १५ ॥
चित्तादियमनर्थधीस्तत्र सा चेतरा च ते ।
मनुक्तिभ्रवणादेव शान्तिमेभ्यस्त्यसंशयम् ॥ १६ ॥
ब्रह्मणः सर्वमुत्पन्नं सर्वं ब्रह्मैवमेति च ।
मग्न्रीर्मिः संप्रबुद्धः सन् ज्ञात्यस्यलमनिन्दितम् ॥ १७ ॥
श्रीराम उवाच ।

तस्मादियमिति ब्रह्मन्त्यतिरेकार्थपञ्चमी ।
ननु किं विद्धि देवेशादभिन्नं सर्वमित्यपि ॥ १८ ॥
धीवसिष्ठ उवाच ।

उपदेशाय शास्त्रेषु जातः शब्दोऽथवार्थजः ।
प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यालक्षणपक्षवान् ॥ १९ ॥
भेदो दृश्यत एवायं व्यवहारान्न वास्तवः ।
चेतालो बालकस्येव कार्यार्थं परिकल्पितः ॥ २० ॥
द्वैतैक्यमपि नो यस्यां तथा भूतार्थसंस्थितौ ।
अस्ति तस्यामीदृशः स्यात्कुतः संकल्पविप्लवः ॥ २१ ॥
कार्यकारणभावो हि तथा स्वस्वामिलक्षणम् ।
हेतुश्च हेतुमांशैवावयवावयविक्रमः ॥ २२ ॥
व्यतिरेकाव्यतिरेकौ परिणामादिविभ्रमः ।
तथा भावविलासादि विद्याविद्ये सुखासुखे ॥ २३ ॥
एवमादिमयी मिथ्यासंकल्पकलना मिता ।
अज्ञानामवबोधार्थं ननु भेदोऽस्ति वस्तुनि ॥ २४ ॥
अविबोधादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ।

एनां भ्रान्तिम् । तद्ब्रह्म प्रबुद्धः सन् ज्ञात्यसे ॥ १४ ॥
यदि भ्रममुत्तुजामि तर्हि कथं लघुक्तभ्रवणे शब्दार्थबोधभेदं
प्रतिपत्स्ये तत्राह—भ्रान्तीति । यद्यपि न भेदं प्रतिपत्स्यसे
तथापि तत्तात्पर्यगोचरं वस्तु स्वयमेव ज्ञात्यसीत्यर्थः ॥ १५ ॥
तथापि कथमनर्थनिवृत्तिसिद्धितत्राह—चित्तादिति । तच्चित्तम् ।
सा चित्ताजा अनर्थश्रीः, इतरा चित्तेतुरविद्या च ॥ १६ ॥
जगत उत्पत्त्यादिरूपणस्यापि निष्प्रपञ्चवस्तुबोध एव प्रयो-
जनमित्याशयेनाह—ब्रह्मण इति । सर्वं जगद्विलयेन ब्रह्म एति
प्राप्नोति च । अलं पूर्णम् ॥ १७ ॥ यदि भेदोऽसमेव तर्हि
ब्रह्मणः सर्वमुत्पन्नमिति त्वदुक्तौ 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ-
काशः संभूतः' इत्यादिश्रुतिषु च तस्मादतीत्यं व्यतिरेकार्थ-
भेदप्रतिपादिका पक्षमी किं सर्वं देवेशादभिन्नं विद्धीत्यपि किम् ।
लक्ष्यालक्ष्यभेदस्य तत्प्रतियोग्यादीनां चासत्त्वे शब्दाप्रसारालक्षणेन
लक्ष्यबोधनव्यवहारासिद्धेरुपदेशासिद्धिर्भेति शङ्काशयः ॥ १८ ॥
तात्कालिकभेदकल्पनया व्यावहारिकदृष्टिसिद्धिभेदायुपादानाद्वा
शब्दप्रसाराद्विभ्रमप्रतिबिम्बलक्षणव्यवहारवदुपदेशोपपत्तेर्न कोपि
दोष इत्याशयेन वसिष्ठः परिहरति—उपदेशायेत्यादिना । जातः
कल्पितः । अथवा लोकसिद्धार्थो व्यावहारिकभेदोपजीवी शब्दः
प्रसरिष्यतीति शेषः ॥ १९ ॥ कल्पितेन प्रयोजनवद्यवहारसिद्धिलो-
केषु प्रसिद्धेत्याह—भेद इति ॥ २० ॥ यत्र स्वप्रगन्धर्वनगरा-

ज्ञाते संशान्तकलनं मौनमेवावशिष्यते ॥ २५ ॥
सर्वमेकमनाद्यन्तमविभागमखण्डितम् ।
इति ज्ञात्यसि सिद्धान्तं काले बोधमुपागतः ॥ २६ ॥
विवदन्ते ज्ञासंबुद्धाः स्वविकल्पविजृम्भितैः ।
उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ २७ ॥
वाच्यवाचकसंबोधो विना द्वैतं न सिद्ध्यति ।
नच द्वैतं संभवति मौनं वापादयत्यलम् ॥ २८ ॥
महावाक्यार्थनिष्ठान्तां बुद्धिं कृत्वा रघूदह ।
वचोभेदमनादृत्य यदिदं वच्मि ते शृणु ॥ २९ ॥
यतः कुतश्चिदुच्छ्रायं गन्धर्वपुरवन्नमनः ।
भ्रान्तिमात्रं तनोतीदं जगदाख्यं खजुर्ममणम् ॥ ३० ॥
यथा चेतस्तनोतीमां जगन्मायां तथानघ ।
शृणु त्वं कथयामीदं दृष्टान्तं दृष्टिवेदनम् ॥ ३१ ॥
यं श्रुत्वा सर्वमेवेदं भ्रान्तिमात्रमिति स्वयम् ।
राम निश्चयवान्भूत्वा दूरे त्यक्ष्यसि वासनाम् ॥ ३२ ॥
मनोमनननिर्माणमात्रमेव जगन्नयम् ।
सर्वमुत्सृज्य शान्तात्मा स्वात्मन्येव निवत्स्यसि ३३
महाक्यार्थावधानस्थो मनोव्याधिक्षिक्तस्तेन ।
विवेकौषधलेशेन प्रयत्नं च करिष्यसि ॥ ३४ ॥
एवं स्थिते जगद्रूपं चित्तमेवेह जृम्भते ।
न विद्यते शरीरादि सिकतान्तरतैलवत् ॥ ३५ ॥
चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितम् ।
तदैव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥ ३६ ॥

दिसंस्थितौ द्वैतैक्यं च नास्ति तस्यामपीदृशो लक्षणादिव्यवहा-
रोस्ति सत्यसंकल्पानामुपदेशादिव्यवहारे संकल्पविप्लवः कुतः स्या-
दित्यर्थः ॥ २९ ॥ लघुपदेशादिव्यवहारे च मैत्रेय संकल्पाकार्यकार-
णादिभेदः कल्पित इत्याह—कार्यकारणेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥
मिता कल्पिता ॥ २४ ॥ अयं च व्यवहार उपदेश्यस्याज्ञदशायामेव न
प्रबोधदशायामिति नाद्वैतहानिरित्याह—अविबोधादिति । मौन-
मशब्दः ॥ २५ ॥ २६ ॥ असंबुद्धा अज्ञाततत्त्वाः पुत्राः स्वविकल्पवि-
जृम्भितैस्तर्कैः । अयं वादः सर्वोपि वेदान्ततत्त्वोपदेशात्प्रागेव, यतो
ज्ञाते द्वैतं न विद्यते इत्यर्थः ॥ २७ ॥ मास्तु द्वैतं तथापि कथं
विवादासंभवस्तत्राह—वाच्येति । तर्ह्यस्तु द्वैतं तत्राह—नचेति ।
वेत्यवधारणे, अतो मौनमेवापादयतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ यतो वेत्यादिल-
क्षणवाक्ये तर्हि पञ्चम्याद्यर्थो न प्रतिपत्तव्यस्तत्राह—महावा-
क्येति । पञ्चम्यायुपात्तं वचोभेदमनादृत्य तां लक्षणवाक्योत्थां
बुद्धिमखण्डे महावाक्यार्थे एव निष्ठापदवाच्यलक्ष्यार्थव्युत्पत्ति-
द्वारा पर्यवसानं यस्यास्तथाविधां कृत्वा यदिदं वक्ष्यमाणं वच्मि
तच्छृण्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ यतः कुतश्चिदनिर्बोच्यादितोदृच्छाय
आविर्भावो यस्य ॥ ३० ॥ उक्तायैव वक्ष्यमाणार्थायिकां दृष्टा-
न्तत्वेनावतरयति—यथेति । खट्वैव वेद्यते दार्ष्टान्तिकं येन
तद्दृष्टिवेदनम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ एवं वक्ष्यमा-
णाख्यायिकारीत्या स्थिते ॥ ३५ ॥ भवस्य संसारस्यान्तो नाशः

चित्तं साध्यं पालनीयं विचार्य कार्यमार्यवत् ।
 आहार्यं व्यवहार्यं च संचार्य धार्यमादरात् ॥ ३७ ॥
 सर्वमभ्यन्तरे चित्तं विभर्ति त्रिजगन्ममः ।
 अहमापूरमिव तद्यथाकालं विजृम्भते ॥ ३८ ॥
 योयं चित्तस्य चिद्भागः सैषा सर्वार्थबीजता ।
 यश्चास्य जडभागश्च तज्जगत्सोऽङ्गसंभ्रमः ॥ ३९ ॥
 अविद्यमानमेवेदमादिसर्गे धरादिकम् ।
 निराकृतिरजः स्वप्नं पश्यतीव न पश्यति ॥ ४० ॥
 सर्गादिदीर्घसंविद्या शैलादिजडसंविदा ।
 सूक्ष्मं सूक्ष्मविदा चेति देहं शून्यं न वास्तवम् ॥ ४१ ॥
 सर्वगेनात्मना व्याप्तं स्वचेत्यात्मवपुर्मेनः ।
 आततं सौम्यविमलं बारीव रवितेजसा ॥ ४२ ॥
 चित्तबालो जगद्यक्षं मिथ्या पश्यत्यबोधतः ।
 बोधितोऽस्ती परं रूपं स्वं पश्यति निरामयम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे सृष्ट्युपाख्याने मनोङ्करोत्पत्तिकथनं नाम चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

यथात्मा दृश्यतामेति द्वित्वैक्यभ्रमदायिनीम् ।
 शृणु तत्ते प्रवक्ष्यामि वक्ष्यमाणकथागमैः ॥ ४४ ॥
 यत्कथ्यते हि हृदयंगमयोपमान-
 युक्त्या गिरा मधुरयुक्तपदार्थया च ।
 श्रोतुस्तदङ्ग हृदयं परितो विसारि
 व्याप्नोति तैलमिव वारिणि वार्यं शङ्काम् ॥ ४५ ॥
 त्यक्तोपमानमनोऽप्यं दुरापं
 क्षुब्धं धराविधुरितं विनिगीर्णवर्णम् ।
 श्रोतुर्न याति हृदयं प्रविनाशमेति
 वाक्यं किलाज्यमिव भस्मनि ह्यमानम् ॥ ४६ ॥
 आख्यानकानि भुवि यानि कथाश्च याया
 यद्यत्प्रमेयमुचितं परिपेलवं वा ।
 दृष्टान्तदृष्टिकथनेन तदेति साधो
 प्राकाश्यमाशु भुवनं सितरश्मिनेव ॥ ४७ ॥

॥ ३६ ॥ लौकिकशास्त्रीयसाध्यपालनीयादिसर्वपदार्थरूपेण चित्तमेव विजृम्भते नान्यदित्याह—चित्तमिति । सिद्धेषु साधनेष्वसिद्धं साध्यम् । पूर्वसिद्धं पालनीयम् । अमिदेषु नानासाधनेषु प्रसक्तेषु प्रयत्नगुरुलाघवविमर्शेन साधनानि संपाद्य पश्चात्साध्यं विचार्य तत्रापि शिष्टैकसंमतोपायसाध्यमर्थवन्कार्यम् । देशान्तरे सिद्धमेव स्वगृहे आनेतुं योग्यमाहार्यम् । स्वगृहस्थमेव क्रयविक्रयाद्युपयुक्तं व्यवहार्यम् । तेष्वप्यश्वरादि संचार्यम् । भूषणादि तु धार्यम् । आदरादिनि सर्वत्र संवध्यते । एतत्सर्वं चित्तमेव । नहि निश्चितस्य किञ्चित्साध्यादिकं प्रसिद्धमित्याशयः ॥ ३७ ॥ त्रिजगत्कल्पनाया नभ आकाशभूतं चित्तं सर्वं दृश्यमभ्यन्तरे विभर्ति । तद्वच्चित्तं यथाकालं देहप्राप्तेन्द्रियादिषु व्याप्तंषु अहमेव व्याप्तोऽस्मीत्यहमापूरमहन्ताप्रवाह इव विजृम्भते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत्र चिदंशप्राधान्येन द्रष्टृतापरपर्याया सर्वकल्पनावाञ्छाभूता अहन्ता जडांशप्राधान्येन तु दृश्यप्रान्तिरूपतति विभागमाह—योयमिति ॥ ३९ ॥ उक्तमर्थं प्रागुक्तमुष्टिकमस्मारणेनोपपादयति—अविद्यमानमेवेति । अजो ब्रह्मा ॥ ४० ॥ कथं पश्यति तदाह—सर्गादाति । शैलादिस्थूलं विराड्देहं दीर्घसंविद्या सृष्टिस्थितिप्रलयकोटिसाधारण्या स्मृत्तिसंविदा सर्गादि जडसंविदा, जडाहंभावनारूपया वैश्वानरसंविदा, सूक्ष्म लिङ्गसमष्टिसूत्रात्मकहिरण्यगर्भदेहं सूक्ष्मविदा, तदहंभावसंविदा चेति शून्यमेव देहत्रयं पश्यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ योयं चित्तस्य चिद्भागः सैषा सर्वार्थबीजतेजस्तेजोऽप्युपादयति—सर्वगेनेति । तथाच चिद्यासिबलादेव बीजतेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ चिद्यासिबलादेव चित्तस्य अविचारे जगद्द्रष्टृता विचारे आत्मदर्शनं ज्ञेयाह—चित्तबाल इति

॥ ४३ ॥ एवंच शुद्धात्मैव चित्तभावद्वारा दृश्यभावं प्राप्त इवेति फलितं तत्संभावनार्थं वक्ष्यमाणकथामवतारयति—यथेति ॥ ४४ ॥ ऐन्द्रवोपाख्यानोपमानयुक्त्या कथं जगतो मनोमात्रन्वनिश्चयस्तत्राह—यदिति । हृदयंगमया मनोनुरञ्जिन्या । शङ्कां वार्यं निरस्य । न्यूप छान्दसः । श्रोतुर्हृदयं व्याप्नोति ॥ ४५ ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनायुपपादयति—त्यक्तोपमानमिति । यद्वाक्यं त्यक्तोपमानं दृष्टान्तोपन्यासगहितम् । अमनोज्ञानि शब्दशालासंमतानि कठोरवर्णादिघटितानि वा पदानि यास्मिन्स्थानिधम, दुरापमनविभक्तवर्णस्फुटतया श्रोत्रेण प्राप्तुमशक्यम्, क्रोधावेशादिवशात्क्षुब्धं सन् धराविधुरितं स्वस्थानविच्युतवर्णम् । विनिगीर्णवर्णं प्रस्ताक्षरम् । संवृतः कलो ध्मात इत्यादिमहाभाष्योक्तस्वरवर्णदोषाणामुपलक्षणमेतत् । तथाचाहुः—‘प्रस्तं निरस्तं प्रविलम्बितं दुतमम्बुकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् । विस्तममणीकृतमर्थकं हनं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः ॥’ इति । एतादृशं तद्वाक्यं श्रोतुर्हृदयं न याति नानुरञ्जयति । महतापि श्रमेणोपन्यस्तं प्रविनाशं नैष्कल्यं वाचाटलादिदोषप्रत्ययफलतां वा एति । किलेति प्रसिद्धोऽयं दृष्टान्त इति दर्शयति—आज्यमिवेति ॥ ४६ ॥ व्यतिरेकमुखोपपादितमर्थं पुनरन्वयोक्त्या निगमयति—आख्यानकानीति । नानाकथाभिरुपेता महत्यो भारतादिकथा आख्यानकानि । अल्पास्तु कथाः । उचितं अभिज्ञानुरज्जनोपयुक्तं यथाकाव्यनाटकाव्यारमणिबन्धादिरूपपरिपेलवं शब्दतोऽर्थतश्च कोमलं च यद्यच्छ्रोत्रप्रमेयं तत्सर्वं दृष्टान्तानां लोकप्रसिद्धप्रमाणदृष्टानां च कथनेन प्राकाश्यं स्फुटं ह्यर्थतामेतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ८५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

पुरा मे ब्रह्मणा प्रोक्तं सर्वं तत्कथयानघ ।
यदिदं तत्प्रवक्ष्यामि त्वयि पृच्छति राघव ॥ १ ॥
पुरा मया हि भगवान् पृष्ठः कमलसंभवः ।
इमे कथमुपायान्ति ब्रह्मन्सर्गगणा इति ॥ २ ॥
तदुपाश्रुत्य भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
येन्द्रवाख्यानसहितं मामुवाच बृहद्वचः ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

सर्वं हि मन एवेदमित्थं स्फुरति भूतिमत् ।
जलं जलाशयस्फारैर्विचित्रैश्चक्रैरिव ॥ ४ ॥
दिनादौ संप्रबुद्धस्य संसारं स्रष्टुमिच्छतः ।
पुराकल्पे हि कस्मिंश्चिच्छृणु किंवृत्तमङ्ग मे ॥ ५ ॥
कदाचिदखिलं सर्गं संहृत्य दिवसक्षये ।
एक एवाहमेकाग्रः स्वस्वस्तमनयं निशाम् ॥ ६ ॥
निशान्ते संप्रबुद्धात्मा संख्यां कृत्वा यथाविधि ।
प्रजाः स्रष्टुं दृशो स्फारे व्योम्नि योजितवानहम् ॥ ७ ॥
यावत्पश्यामि गगनं न तमोभिर्न तेजसा ।
व्याप्तमत्यन्तविततं शून्यमन्तविचर्जितम् ॥ ८ ॥
सर्गं संकल्पयामीति मतिं निश्चित्य तन्मया ।
समवेक्षितुमारब्धं शुद्धं सूक्ष्मेण चेतसा ॥ ९ ॥
अथाहं दृष्ट्वांस्तत्र मनसा विततेऽम्बरे ।
पृथक्स्थितान्महारम्भान्सर्गांस्स्थितिनिरर्गलान् ॥ १० ॥
तेषु मत्प्रतिबिम्बाभाः पद्मकोशनिवासिनः ।
राजहंस्तान्समारूढाः संस्थिता दश पद्मजाः ॥ ११ ॥

सर्गं चिकीर्षतो धातुर्दशब्रह्माण्डदर्शनम् ।

सत्रैकरविणा तेषां तत्त्वोक्तिश्चात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातमेन्द्रवोपालयानं वक्तुमुपक्रमते—पुरेत्यादिना । हे
अनघ, ब्रह्मणा मे पुरा यदिदं प्रोक्तं जगतो मनोमात्रत्वं तत्सर्वं
तत्कथया तेन ब्रह्मणोक्तयैन्द्रवोपालयानकथया प्रवक्ष्यामीति
योजना ॥ १ ॥ तदर्थं तदानीं स्वकृतं प्रश्नमाह—पुरेति ॥ २ ॥
तत् मष्ट्युं उप अश्रुत्य वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय । बृहत् महार्थम्
॥ ३ ॥ भूतिमज्जगद्भावधारणशक्तिमत । चक्रैरावर्तेरिव ॥ ४ ॥
हे अङ्ग, मे मम पुराकल्पे दिनादौ कल्पादां संप्रबुद्धस्य संसारं
जगत्स्रष्टुमिच्छतः किं वृत्तं यत्संपन्नं तच्छृण्वित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥
संख्यां संध्योपास्तिम् । योजितवान् प्रसारितवानितियावत् ॥ ७ ॥
विद्यमानस्यापि तमसो दिव्यस्वदृष्टिप्रसाराविधातित्वात् तमोभि-
रित्युक्तम् ॥ ८ ॥ तत्स्रष्टव्यवस्तु समवेक्षितुं पर्यालोचयितुम् ॥ ९ ॥
अम्बरे अव्यक्ताकाशे सर्गान्ब्रह्माण्डान् । स्थित्या तत्रत्यविष्ण्वा-
दिकृतपालनादिव्यवस्थया निरर्गलाभिप्रतिबन्धान् ॥ १० ॥ ११
उच्यन्त्य उत्पद्यमाना भूतपङ्क्तयश्चतुर्विधप्राणिनिकाया येषु ।
जलजालेषु जलदजालेषु । छान्दसो दलोपः । अथवा जलानां

पृथक्स्थितेषु सर्गेषु तेषु धर्मतपङ्क्तिषु ।

जलजालेषु शुद्धेषु जगत्सु जलदायिषु ॥ १२ ॥
प्रवहन्ति महानद्याः प्रध्वनन्ति यथाब्धयः ।
प्रतपन्त्युष्णरुचयः प्रस्फुरन्त्यम्बरेऽनिलाः ॥ १३ ॥
दिवि क्रीडन्ति विबुधा भुवि क्रीडन्ति मानवाः ।
दानवा भोगिनश्चैव पातालेषु च संस्थिताः ॥ १४ ॥
कालचक्रपरिप्रोता यद्भावाः सकलतैव ।
यथाकालं फलापूर्णा भूषयन्त्यभितो महीम् ॥ १५ ॥
प्रौढ्यं शुभाशुभाचारस्मृतयः ककुभं प्रति ।
नरकसर्गफलदाः सर्वत्र समुपागताः ॥ १६ ॥
भोगमोक्षफलार्थिन्यः समस्ता भूतजातयः ।
स्वमीहितं यथाकालं प्रयतन्ते यथाक्रमम् ॥ १७ ॥
सप्तलोकास्तथा द्वीपाः समुद्रा गिरयस्तथा ।
अप्येच्यमाणाः कल्पान्तं स्फुरन्त्युरुतरारवम् ॥ १८ ॥
क्वचिद्भासित्वमायातं क्वचिन्स्थिरतरं स्थितम् ।
स्थितं सर्वत्र कुजेषु तमस्तेजोलवादृतम् ॥ १९ ॥
नभोनीलोत्पलस्यान्तर्भ्रमद्वन्मधुव्रतम् ।
प्रस्फुरन्तारकाजालकैः सरापूर्णतां गतम् ॥ २० ॥
कल्पान्तघननीहारो मेरुकुजेषु संस्थितः ।
शाल्मलेरमलं तूलमष्टिलाकोटरेष्विव ॥ २१ ॥
लोकालोकाद्रिरसनारण्यदर्णवधुङ्गुमा ।
तमःखण्डेन्द्रनीलाभा निजरत्नाविराजिता ॥ २२ ॥
धानाधरसुधाभूतरवकाकलिधुङ्गुमा ।
संस्थिता भुवनाभोगे स्वान्तःपुर इवाङ्गना ॥ २३ ॥

जालमिव बन्धनेषु मेघेषु शुद्धेष्ववग्रहादिदोषनिर्मुक्तेषु ॥ १२ ॥
प्रकर्षेण स्फुरन्ति संचलन्ति ॥ १३ ॥ विबुधा देवाः ॥ १४ ॥
यद्भावाः यादृजशीतानपवर्षादिस्वभावाः । सकला ज्मन्तवो वस-
न्तादयः ॥ १५ ॥ शुभा विहिता अशुभा निविद्धा आचारास्त-
द्विभाजकस्मृतिप्रन्थाश्च ककुभं प्रति प्रतिदिशं सर्वत्र सर्ववर्णेषु
प्रौढ्यं प्रौढतां समुपागताः ॥ १६ ॥ यथाक्रमं यादृशो यासां
प्रवृत्तिक्रमः स्वसंगं कृमस्तमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ कल्पान्तं
प्रलयम् । कालेन एच्यमाणा अपि स्वकालं उरतरां खं यथा
स्यात्तथा स्फुरति ॥ १८ ॥ तमः क्वचिदनाद्युत्तंशे हासिलम-
पक्षयम् । क्वचिन्निरिगुहादां । कुजेषु तु तेजोलवैरातपच्छिद्र-
रादृतं । केहान्मिलितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ अथात्सरस्त्वेन जगद्वर्ण-
यति—नभ इति ॥ २० ॥ मेरुरिचोच्छयान्मेरुहिमवांस्तत्कुजेषु ।
अष्टिलाफलकपरं तत्कोटरेष्विव ॥ २१ ॥ लोकालोकाद्रिरेव
रशना काशी यस्याः । रणन्तोऽर्णवा एव धुङ्गुमा भूषणध्वनयो
यस्याः । तमःखण्डा एवेन्द्रनीलमणिप्रभा यस्याः । निजैः स्वान्त-
गते रत्नैश्च विराजिता ॥ २२ ॥ धानाः शास्त्रादिबीजान्येव
प्राणिनामास्मादनीयत्वादर्धसुधा यस्याः । भूतानां प्राणिनां रवा

गौराङ्गपङ्क्तिर्मध्यस्था रजनीराजिरञ्जिता ।
 पद्मोत्पलस्रज इव लक्ष्यते वत्सरश्रियः ॥ २४ ॥
 बहुगर्तविभागस्थभूतालोकाः पृथक्पृथक् ।
 जातारुणा विलोक्यन्ते दाडिमानीव कान्तिकाः २५
 त्रिप्रवाहा त्रिपथगा कृतोर्ध्वधोगमागमा ।
 जगद्यज्ञोपवीताभा स्फुरतीन्दुकलामला ॥ २६ ॥
 इतश्चेतश्च गच्छन्ति शीर्यन्ते प्रोद्भवन्ति च ।
 दिग्गतासु तडिन्पुष्पा वातार्ता मेघपल्लवाः ॥ २७ ॥
 गन्धर्वनगरोद्यानलताविनानमालिनी ।
 समुद्रभूमिनभसां पद्वी प्रविगजने ॥ २८ ॥
 लोकान्तरेषु संघेन देवासुरनरोरगाः ।
 उदुम्बरेषु मशका इव घुंगुमिताः स्थिताः ॥ २९ ॥
 युगकल्पक्षणलवकलाकाष्ठाकलङ्कितः ।
 कालो बहृत्यकलितसर्वनाशप्रतीक्षकः ॥ ३० ॥
 एवमालोक्य शुद्धेन परेण स्वेन चेतसा ।
 भृशं विस्मयमापन्नः किमेतत्कथमित्यलम् ॥ ३१ ॥
 कथं मांसमयेनाक्ष्णा यत्र पद्यामि किञ्चन ।
 तन्मायाजालमतुलं पद्यामि मनस्माद्वरे ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मो० उ० ऐन्दवोपाख्यानोपक्रमे ब्रह्मादित्यगमागमोनाम पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ८६

श्रीभानुरुवाच ।

कल्पनासि महादेव ह्यस्तेन दिवसे तव ।

धनय एव कालविवृतम् । मधुरास्फुटवाग्बिलागा यस्याः मा
 तथाविधा अर्थाद्भूः तस्मिन्भुवनाभांगं स्वान्तःपुरे अङ्गनेव सं-
 स्थितैत्यर्थः ॥ २३ ॥ वत्सरश्रियः संवत्सरलक्ष्म्याः कण्ठवृत्ता-
 यास्तमःप्रकाशलक्षणपद्मोत्पलनिर्मितायाः स्रजो मध्यस्था अन्तः-
 निविष्टा अतएव तदीयपरागमदशविगुणश्रद्धादिव्याप्तवाद्रजनी-
 राज्या हरिद्रालेपनप्रायेण शत्रिसमूहात्प्रागेण रञ्जिता गौराणां
 कण्ठकुक्षोदरबलिनाभ्याद्यज्ञानां पार्ष्णिभिर्वि अर्थात् दौर्लभ्यत
 इत्यर्थः ॥ २४ ॥ बहुनि भुवनगर्तविभागेषु स्थितानि भूतानि
 धीजस्थानीयानि येषु तथाविधा लोका ब्रह्माण्डा ज्ञानान्यरूपानि
 तेजांसि येषु तथाविधाः सन्तः कान्तिकाः प्रकाशमाना दाडि-
 मफलानीव विलोक्यन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ तडित्
 एव पुष्पाणि येषां तथाविधा मेघपल्लवा दिग्गतासु वा-
 तार्ताः सन्त इतश्चेतश्च गच्छन्ति शीर्यन्ते प्रोद्भवन्ति यो-
 जना ॥ २७ ॥ तच्च प्रतिभातं जगन्मिथ्यैवेति दर्शयति
 —गन्धर्वेति । सा समुद्रभूमिनभसां पद्वी विनानशालिनी
 गन्धर्वनगरोद्यानलतैव प्रतिगजने न वास्तवीत्यर्थः ॥ २८ ॥
 लोकान्तरेषु भवनगर्भेषु ॥ २९ ॥ तेषु लोकान्तरेषु युगादिलक्षणः
 कालोऽपि प्रबहतीत्यर्थः । अकलितस्य अतीर्कितस्य सर्वनाशस्य
 प्रतीक्षकः ॥ ३० ॥ विस्मयमापन्नः अहमिति शेषः ॥ ३१ ॥
 विस्मयमेव सहेतुकमभिलष्य दर्शयति—कथमिति । मांसमयेन

अथालोक्य चिरं कालं मनसैवाहमम्बरात् ।
 अर्कं तस्माज्जगज्जालादेकमानीय पृष्ठवान् ॥ ३३ ॥
 आगच्छ देवदेवेश भो भास्कर महाद्युते ।
 स्वागतं तेस्त्विति प्रोक्तो मयासौ कथितोऽप्यथ ॥ ३४ ॥
 कस्त्वं कथमिदं जातं जगदेव जगन्ति च ।
 यदि जानासि भगवंस्तेनैतत्कथयानघ ॥ ३५ ॥
 इत्युक्तो मां समालोक्य संपरिज्ञातवानघ ।
 नमस्कृत्याभ्युवाचेदमनिन्द्यपदया गिरा ॥ ३६ ॥

भानुरुवाच ।

अस्य इदमप्यपञ्चस्य नित्यं कारणतामसि ।
 गतः कस्मान्न जानीये किं मामीश्वर पृच्छसि ॥ ३७ ॥
 अथ मद्वाक्यसंदर्भे लीलाचेत्तव सर्वग ।
 अचिन्तितां मदुत्पत्तिं तच्छृणुष्व वदाम्यहम् ॥ ३८ ॥
 सदसदिति कलाभिरानतं यत्
 सदसदबोधविमोहदायिनीभिः ।
 अविरतरचनाभिरीश्वरात्मन्
 प्रविलसतीह मनोमहम्महामन् ॥ ३९ ॥

तले कैलासशैलस्य जम्बूद्वीपैककोणके ॥ १ ॥

चक्षुर्गोलकनिविष्टनाशना यत्र पश्यामि तन्मनसा पश्यामि
 इदं कथं संपन्नमिति विस्मय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अम्बरात्तदु-
 वनाकाशान् । आनीय मत्स्यमङ्गलेन पुरः संनिधाप्य ॥ ३३ ॥
 स्वागतं तेऽस्मिन्वि प्रथमं प्रोक्तः अथ वक्ष्यमाणमर्थं कथितः
 पृष्ठथ ॥ ३४ ॥ तमेवार्थं दर्शयति—क इति । इदं स्वदीर्घं
 जगत्कथं जानाम् । एवमन्यानि नव जगन्ति कथं जातानि कैः
 स्रष्टृभिः सृष्टानीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ मां संपरिज्ञानवान् । अस्य
 ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मा अयमितीति शेषः ॥ ३६ ॥ नित्यं शश्वत्
 ॥ ३७ ॥ लीलाश्रवणे कौतूहलम् । अचिन्तितां त्वया असं-
 न्निताम् ॥ ३८ ॥ व्यवहारे सर्वगक्तिमत्त्वादीश्वरात्मन् । पर-
 मार्थदशा तु महामन् । अविरता जगद्रचना याभ्यस्तथावि-
 धाभिः । सदिति वा असदिति वा तत्त्वतोऽबोधेन विमोहदान-
 शीलाभिः कदाचित्सम्ब्रह्मादिविदम्ब्रह्मादिविदसदिति कालदे-
 शपरिच्छिन्नजगन्मत्ताप्रदर्शनकौशलरूपाभिर्यदिह आसमन्तात्तत्
 विस्मृतं तन्मन एव तथा प्रविलसतीति विद्मीत्यर्थः ॥ ३९ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
 पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

इहेन्द्रोः सहभार्यस्य तपमैन्दवसंभवः ।

तेषां ज्येष्ठोपदेशेन धात्रहंभावनेर्यते ॥ १ ॥

जम्बूद्वीपैककोणके विद्यमानस्य कैलासशैलस्यावयवभूते तले

सुवर्णजटनाम्ना यस्त्वत्पुत्रैर्जनितप्रजैः ।
मण्डलं कल्पितं श्रीमदनल्पसुखसुन्दरम् ॥ २ ॥
तत्राभूदतिधर्मात्मा ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।
इन्दुनामातिशान्तात्मा कश्यपस्य कुलोद्भवः ॥ ३ ॥
तस्मिन्निदा निवसतो नित्यं स्वजनमण्डले ।
तस्य प्राणसमा भार्या काचित्सत्यां महात्मनः ॥ ४ ॥
न बभूवात्मजस्तस्य मरुभूमौ तृणं यथा ।
न व्यराजत सा भार्या तस्य निष्फलपुष्पिता ॥ ५ ॥
ऋज्वी गौरी सुशुद्धापि शून्या शरलता यथा ।
तौ ततो दंपती खिन्नौ पुत्रार्थं तपसे गिरेः ॥ ६ ॥
कैलासस्यांशमारूढौ रुढाविध नवदुर्मौ ।
भूतैरनावृते शून्ये तस्मिन्कैलासकुञ्जके ॥ ७ ॥
तेपतुस्तौ तपो घोरं जलाहारौ तरुस्थितौ ।
एकं पानीयचुलकं पीत्वा दिवसपर्यये ॥ ८ ॥
निस्पन्दमुत्थितौ वार्क्षी वृत्तिमाश्रित्य संस्थितौ ।
तस्यतुस्तौ तदा तत्र तावत्कालं तरुव्रतौ ॥ ९ ॥
यावद्वेता द्वापरं च युगे द्वे एव ते गते ।
ततस्तुष्टोऽभवदेवस्तयोः शशिकलाधरः ॥ १० ॥
दिनातपातापितयोरिन्दुः कुमुदयोरिव ।
आजगाम तमुद्देशं यत्र तौ विप्रदंपती ॥ ११ ॥
सलतापादपं देशं पुष्पाकर इवेश्वरः ।
दंपती तौ वृषारूढं सोमं सोमार्धशेखरम् ॥ १२ ॥
कुल्लाननौ ददशतुः कुमुदे शशिनं यथा ।
तौ तं प्रणेमतुर्देवं तुषारामलमीश्वरम् ॥ १३ ॥
द्यावापृथिव्याबुद्धितं परिपूर्णमिवोडुपम् ।
तर्जयन्पवनाधूतनववृक्षाननस्वरम् ॥ १४ ॥
सूदृढामस्मितस्फुटि प्रोवाचाथ वचः शिवः ।

समभूप्रवेशे ॥ १ ॥ यः प्रदेशः सुवर्णजटनाम्ना प्रसिद्ध इति
शेषः । यत्र प्रदेशे जनिता प्रजा संततिर्यैस्तथाविधैस्तत्पु-
त्रैर्मरीच्यादिभिः प्रजानां निवासार्थं मण्डलं कल्पितमित्यर्थः
॥ २ ॥ तत्र मण्डले । ब्रह्मवित्तमो वेदविच्छेष्टः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
शून्या फलशून्या । शरलता काशस्तम्बः ॥ ६ ॥ अंशमूर्ध्व-
भागं भूतैः प्राणिभिः ॥ ७ ॥ तरोः स्थितिरिव स्थितिः स्थैर्यं य-
योस्तौ तरुस्थितिर्मेवोपपादयति—एकमिति । दिवसपर्यये दि-
नचरमभागे ॥ ८ ॥ वार्क्षी वृक्षसंबन्धिनीम् । तत्सदृशीमिति
यावत् ॥ ९ ॥ द्वे युगे गते एवेति योजना । चिरं तपस्तु विशि-
ष्टपुत्रलाभार्थम् ॥ १० ॥ उद्देशं प्रदेशम् ॥ ११ ॥ पुष्पाकरो
वसन्त इव । उमया सहितं सोमम् ॥ १२ ॥ कुमुदे कैरेवे ।
विकास एव दृष्टान्ते दर्शनम् ॥ १३ ॥ द्यावापृथिव्यावित्यनेन
तत्स्था जना लक्ष्यन्ते । उडुपं वन्दम् । पवनेन मलयानिलेन
आधूतानां हेषत्कम्पितपल्लवानां रसलादिवृक्षाणां आननमिव
कूजतां भ्रमरकोकिलादीनां स्वरं स्ववचोमाधुर्यातिशयेन तर्ज-

ईश्वर उवाच ।

वरं विप्र गृहाणाशु तुष्टोऽस्मि तव वाञ्छितम् ॥ १५ ॥
मधुमासरसाक्रान्तवृक्षवन्मुद्दिनो भव ।

विप्र उवाच ।

भगवन्देवदेवेश दश पुत्रा महाधियः ॥ १६ ॥
भव्या भवन्तु मे भूयः शोको येन न बाधते ।

भानुस्वाच ।

अथैवमस्त्विति प्रोच्य जगामान्तर्धिमेश्वरः ॥ १७ ॥
व्योम्नि वारिनिधिर्हृद् कृत्वेषोर्मिमहावपुः ।
ततस्तौ दम्पती तुष्टौ शिवलब्धवरौ गृहम् ॥ १८ ॥
गतौ गीर्वाणसदृशौ खमिवोमामहेश्वरौ ।
तत्रासौ ब्राह्मणी गेहे बभूवोदारगर्भिणी ॥ १९ ॥
बभौ पूर्णोदरा श्यामा मेघलेखेव वारिणा ।
कालेथ सुषुप्ते पुत्रान्प्रतिपञ्चन्द्रकोमलान् ॥ २० ॥
दशबालास्तौ मुग्धान्वसुधेव नवाङ्कुरान् ।
कृतब्राह्मणसंस्कारा वृद्धिमियुर्महौजसः ॥ २१ ॥
खलपेनैव हि कालेन प्रावृषेव नवाम्बुदाः ।
ते सप्तवर्षवयसो बभूवुर्ज्ञातवाङ्मयाः ॥ २२ ॥
विरेजुस्तेजसा तत्र नभसीवामला प्रहाः ।
अथ कालेन महता तेषां तौ पितरौ तदा ॥ २३ ॥
संजग्मतुस्तुं त्यक्त्वा स्वां गतिं गतिकोविदौ ।
मातापितृभ्यां रहिता दश ते ब्राह्मणास्ततः ॥ २४ ॥
ययुः कैलासशिखरं गृहं संत्यज्य खेदिनः ।
तत्र संचिन्तयामासुरुद्धिप्राप्ते विबान्धवाः ॥ २५ ॥
किं स्यादिह परं श्रेय ऊचुश्चेदं परस्परम् ।
किमिह स्यात्समुचितं भ्रातरः किमदुःखदम् ॥ २६ ॥

यन्निर्मन्मयमिव ॥ १४ ॥ सृष्टुना उद्गमेन सौन्दर्योत्कृष्टेन
स्मितेन स्फुटितेन इवचलिनाधरे यथा स्यात्तथा । तव वाञ्छि-
तमिष्टं वरं गृहाण ॥ १५ ॥ १६ ॥ भव्याः कल्याणगुणाचार-
शालिनः । येन पुत्रलाभेन ॥ १७ ॥ व्योम्नानि पूर्वान्वयि ।
अथवा वारि निर्धायते अस्मिन्निति वारिनिधिर्मधः । जर्मभि-
रिव विभक्तैरवयवैर्महद्गुणैर्मय ॥ १८ ॥ गीर्वाणा देवास्त-
त्सदृशौ तौ दंपती । अथवा मायिकदिव्यशरीरकल्पनाङ्गीर्वाण-
सदृशाबुमामहेश्वरौ खं वास्तवं ब्रह्माकाशमिव ॥ १९ ॥ २० ॥
मुग्धान् सुन्दरान् । कृता जातकर्मनामकरणाप्रशानचौलो-
पनयनवेदव्रताध्ययनादयो ब्राह्मणसंस्कारा येषाम् ॥ २१ ॥
प्रावृषा वर्षयन्तु ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्वां गतिं विदेहकैवल्यम् । यतो
मुख्यतमगतिर्भूतब्रह्मकोविदौ ॥ २४ ॥ खेदिनो दुःखिताः ।
तेषां भाग्यवशाद्वाविहैरप्यगमैर्भयप्राप्त्यनुसारि विचार उत्पन्न
इत्याह—तत्रेति । विबान्धवाः पित्रादिबन्धुहीनाः ॥ २५ ॥
परं विभवोत्कृष्टं श्रेयः सुखम् । इति संचिन्त्य इदं वक्ष्यमाणं

किं महत्त्वं किमैश्वर्यं किं महाविभवं शुभम् ।
 किं तदेतज्जनैश्वर्यं सामन्तो हि महेश्वर ॥ २७ ॥
 सामन्तसंपत्तिं नाम राजानो हि महेश्वराः ।
 का नाम संपद्भूपानां सन्नाडिह महेश्वरः ॥ २८ ॥
 किं नाम तन्महेन्द्रत्वं यन्मुहूर्तं प्रजापतेः ।
 विनश्यति न यत्कल्पे किं स्यात्तदिह शोभनम् ॥ २९ ॥
 भाषमाणेष्वथैतेषु ज्येष्ठो भ्राता महामतिः ।
 गम्भीरवागुवाचेद् गृगयूथान्मृगो यथा ॥ ३० ॥
 ऐश्वर्याणां हि सर्वेषामाकल्पं न विनाशि यत् ।
 रोचते भ्रातरस्तन्मे ब्रह्मत्वमिह नेतरत् ॥ ३१ ॥
 एतदुक्तं तदखिला द्विजपुत्रास्त उत्तमाः ।
 वचोभिरैन्दवास्तत्र साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ ३२ ॥
 ऊचुश्चेदं कथं तात सर्वदुःखोपमार्जनम् ।
 पद्मासनं जगत्पूज्यं विरञ्चिन्मवाप्नुमः ॥ ३३ ॥
 भ्रात्रा तेन पुनः प्रोक्ता भ्रातरो भूरितेजसः ।
 मदुक्तं सर्वं एवेमे भवन्तः पालयन्तु वै ॥ ३४ ॥
 पद्मासनगतो भास्वान्ब्रह्माहमिति तेजसा ।
 सृजामि संहारामीति ध्यानमस्तु चिराय वः ॥ ३५ ॥
 अभ्रजेनेति कथिते बाढं कृत्वा त उत्तमाः ।
 ध्यानाधीनधियस्तस्थुः सहैव ज्यायसा रसात् ॥ ३६ ॥

लिपिकर्मार्पिताकारा ध्यानासक्तधियश्च ते ।
 अन्तस्तेनैव मनसा चिन्तयामासुराहताः ॥ ३७ ॥
 अथ उत्फुल्लकमलकोशवक्रोक्षतासनः ।
 ब्रह्माहं जगतां ऋष्टा कर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ ३८ ॥
 यज्ञक्रियाक्रमवतः साङ्गोपाङ्गा महर्षयः ।
 सरस्वत्याथ गायत्र्या युक्ता वेदा नरा इमे ॥ ३९ ॥
 लोकपालपराक्रान्तः संचरत्सिद्धमण्डलः ।
 अयमुद्दामसौभाग्यः स्वर्गः स्वरविभूषितः ॥ ४० ॥
 पर्वतद्वीपजलधिकाननैः समलंकृतम् ।
 इदं भूमण्डलं चैव त्रिलोकीकर्णकुण्डलम् ॥ ४१ ॥
 एतस्यातालकुहरं दैत्यदानवभोजितम् ।
 अमृतस्त्रीगणाकीर्णं गृहं गगनकोटरम् ॥ ४२ ॥
 अयमिन्द्रो महाबाहुः प्रजालंकृतदोत्तमः ।
 त्रैलोक्यनगरीमेकः पाति पावनयज्ञभुक् ॥ ४३ ॥
 दीप्रजालवरत्राभिरवष्टभ्याथ दिग्गणम् ।
 क्रमेण प्रपतन्त्येते भानवो भूरिभानवः ॥ ४४ ॥
 लोकपाला इमे लोकं रक्षन्ति शुद्धवृत्तयः ।
 मर्यादाभिरनुच्छाभिर्गोपाला गोगणं यथा ॥ ४५ ॥
 उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रस्फुरन्ति पतन्ति च ।
 तरङ्गा इव तोयानामिमाः प्रतिदिनं प्रजाः ॥ ४६ ॥

चोद्युः । ऐहिकामुष्मिकमुखोपायतथा स्वां कर्तुं समुचितम् । हे
 भ्रातरः, ऐहिकमुख्याहृतुवर्षा परिणामे अदुःखदं किम् ॥ २६ ॥
 एवं सामान्यतो विमुश्य विविशतोऽपि विमुञ्चति—किमिति ।
 तदेतज्जनानामैश्वर्यं किमुक्तं गृहप्रमाधिपतिभ्यः । हि
 यस्मान्सांमन्तो मण्डलाधिपतिर्महानीश्वरः ऐश्वर्यवान् ॥ २७ ॥
 किं नाम क्रियन्ताम् । राजानो देवाधिपतयः ॥ २८ ॥ महेंद्र-
 स्ताहिं महेश्वरः स्यात्तत्राह—किं नामेति ॥ २९ ॥ एवं
 भाषमाणेषु भ्रातृषु जन्मान्तरे कृतहिण्यगर्भोपास्तिरन्तरायै-
 रन्तरा विपन्नत्वात्प्राप्तोत्तमजन्मा भ्रातृमंवादादबोद्धुं प्राक्तनो-
 पास्तिसंस्कारो महामार्तनाम ज्येष्ठो भ्राता प्राक्स्वानुष्ठितोपास्त-
 क्रमं तदधिकृतैर्भ्यो भ्रातृभ्य उपदेष्टुं काम उवाचैत्याह—भा-
 षमाणेष्विति । मृगो यूथपः ॥ ३० ॥ आकल्प आक्रान्तप्रलयम् ।
 हे भ्रातरः, ब्रह्मत्वं हिण्यगर्भता ॥ ३१ ॥ भाग्यवशादितरे-
 षामपि तत्राभिर्लक्ष्यमन्त्रेत्याह—एतदिनि । 'तदुत्तमाः' इति
 पाठे स महामन्तिरश्वानमो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च येषाम् ॥ ३२ ॥ अतएव
 तदुपायमष्टलक्षित्याह—ऊचुर्गति । सर्वाणि जगमरणसाति-
 शयलादिप्रयुक्तदुःखान्मुपमृज्यन्ते यस्मिन्नित्यधिकरणे लुप्तः ।
 अवामुमः शीघ्रं प्राप्स्यामः । वर्तमानसाम्यप्यविश्रया लट्
 ॥ ३३ ॥ तस्य उपायतेभ्यो हिण्यगर्भहं प्रहोषासि सपरिक-
 रामुपदेक्ष्यंतद्वज्जन्मान्मृत्योर्भाषणादाव्यं विधत्ते—मदुक्तमिति ।
 वै इति तत्र दृढनिश्चयापेक्षाद्योतनार्थम् ॥ ३४ ॥ सृजामि

संहारामीति लिङ्गान्मंवर्यविधेयमुपदिष्टेति गम्यते । इतिश-
 व्वाद्भूषमाणप्रकारकमः सर्वोयुपदिष्टो बोध्यः । विरायेति
 भ्रमरकोटन्यायेन आतद्भावोदयमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ बाढं कृत्वा
 दृढमङ्गलं । ज्यायसा ज्येष्ठभ्रात्रा सहैव । रसात्कलरागा-
 तिशयात् ॥ ३६ ॥ लिपिकर्म चित्रलेखस्तद्वर्पिताकाराः
 ॥ ३७ ॥ तत्कथं चिन्तनप्रकारं वक्तुमुपक्रमते—अथेत्यादिना
 ॥ ३८ ॥ यज्ञक्रियाक्रमवतो यज्ञमूर्तेर्मम याजका महर्षयः
 साङ्गोपाङ्गा अङ्गैः शिक्षादिभिरुपाङ्गैः पुराणादिभिश्च सहिताः
 सरस्वत्या गायत्र्या च युक्ता वेदा नरा मूर्तिमन् इमे मदन्तस्था
 इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ त्रिलोकोलक्षणायाः स्त्रियः कर्ण-
 कुण्डलम् ॥ ४१ ॥ दैत्यदानवैश्च भोजितं पुरितोदरम् ।
 अमृतानाममर्यानां स्वागणरत्नसरोभिराकीर्णं व्याप्तं गृहमिव गृ-
 हमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ अयं मदन्तस्थः प्रजानां अलंकृतमलंकारं
 शोभमानतां ददतीति प्रजालंकृतदा राजानः । राजभिर्हि प्रजाः
 शोभन्ते तेषुत्तम ॥ ४३ ॥ दोषाभिः कान्तिजाललक्षणवरत्राभिः
 पादौर्दिग्गणमवष्टभ्य यथा न पलायन्ते तथा बद्धा रसादानाय
 प्रतपन्ति । भानवो द्वादशादित्याः भूरिभानवः प्रचुरकिरणाः ।
 क्रमेण चैत्रादिमामक्रमेण ॥ ४४ ॥ अनुच्छाभिर्न्याभ्यत्वान्म-
 हनीभिः ॥ ४५ ॥ उन्मज्जन्त्याविर्भवन्ति, निमज्जन्ति तिरो-
 भवन्ति, प्रस्फुरन्ति विविधविभवादिना विराजन्ते । वारि-

सृजामीममहं सर्गं संहारामि तथादृतः ।
अयमात्मनि तिष्ठामि शाम्यामि भुवनेश्वरः ॥ ४७ ॥
अयं संवत्सरो यात इदं परिणतं युगम् ।
सृष्टेरयमसौ कालः स्वयं संहरणस्य च ॥ ४८ ॥
अयमेव गतः कल्पो ब्राह्मी रात्रिरियं तता ।
अयमात्मनि तिष्ठामि पूर्णात्मा परमेश्वरः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० ए० ऐन्दवसमाधानं नाम षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ८७

भानुरुवाच ।
पितामहक्रमे तस्मिंस्ततस्ते बहुभावनान् ।
कर्मभित्तैः समाक्रान्तमनस्कास्तस्थुरादृताः ॥ १ ॥
यावत्ते देहकास्तेषां तापेन पवनैस्तथा ।
कालेन शोषमभ्येत्य गलिताः शीर्णपर्णवत् ॥ २ ॥
जधुस्तान्देहकास्तत्र क्रव्यादा वनवासिनः ।
इतश्चेतश्च लुठितान्सुफलानीव मर्कटाः ॥ ३ ॥
अथ ते शान्तबाह्यार्था ब्रह्मत्वे कृतभावनाः ।
तस्थुश्चतुर्युगस्यान्ते यावत्कल्पः क्षयं गतः ॥ ४ ॥
क्षीयमाणे ततः कल्पे तपत्यादित्यसंचयं ।
पुष्करावर्तकेषूर्ध्वर्षत्सु कठिनारवम् ॥ ५ ॥
बहत्सु कल्पवातेषु स्थित एकमहार्णवे ।
क्षीणेषु भूतवृन्देषु ते तथैव व्यवस्थिताः ॥ ६ ॥
ततो रात्रिक्रमपरं सर्वां संहृत्य तां स्थितिम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारायणे वाल्मीकीये दे० मो० उ० ऐन्दवो० दशजगद्गुणं नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

इति भावितया बुद्ध्या ते द्विजा अथ ऐन्दवाः ।
दशाद्रिवृत्तयस्तस्थुः समुक्तीर्णा इवोपलात् ॥ ५० ॥
अधिगतकमलासनक्रमात्ते
परिगलितेतरतुच्छवृत्तिजालाः ।
सततमतितरां कुशासनस्था-
श्चिरमिति पङ्कजकल्पने विरेजुः ॥ ५१ ॥

स्थिते त्वय्यात्मनि विभो ते तथैव व्यवस्थिताः ॥ ७ ॥
अद्य प्रबुद्धे भवति स्रष्टुमिच्छति संसृतिम् ।
सुखेनैव क्रमेणोच्चैस्ते तथैव व्यवस्थिताः ॥ ८ ॥
तथैते भगवन्ब्रह्मन्ब्रह्माणो ब्राह्मणा दश ।
त एने दश संसारा मनोव्योमनि संस्थिताः ॥ ९ ॥
तेषामेकतमस्याहमयमाकाशमन्दिरे ।
भानुर्भुवि विभो कालकलाकर्मणि योजितः ॥ १० ॥
एष ते कथितः सर्गो दिशानामज्ञसंभव ।
ब्रह्मणा संभवो व्योम्नि यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ११ ॥
विविधकल्पनया वलिताम्बरं
यदिदमुत्तम जागतमुत्थितम् ।
करणजालकमाहितमोहनं
तदखिलं निजचेतसि विभ्रमः ॥ १२ ॥

अदोषादिना पतन्ति च ॥ ४६ ॥ आत्मानं पारमार्थिकं
स्वरूपे तिष्ठामि । अतएव शाम्याम्युपरमे ॥ ४७ ॥ उक्त-
मेव स्रष्टुं वदन्नुपमंहरति—अयमित्यादिब्रह्मण्यम् ॥ ४८ ॥
॥ ४९ ॥ अथ ऐन्दवा इत्यर्थः संहिताऽनित्यत्वात् । अद्रि-
वृत्तयो दृढवद्भासनाः ॥ ५० ॥ कुशासनस्यान्ते पङ्कजामनकल्पने
सति परिगलितेतरतुच्छवृत्तिजालाः सन्तः अधिगतकमलासन-
क्रमाश्च सन्तो विरेजुः ॥ ५१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारायण-
तात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

मनसा ब्रह्मभूतानां क्रव्यादैर्देहभक्षणे ।

प्रतिसर्गोऽथ सर्गं च तथावस्थिनिर्धार्यते ॥ १ ॥

हे पितामह, ते ऐन्दवास्तस्मिन्नुपास्तिक्रमे तैस्तर्जुनभूतप्रा-
मादिसृष्टिपरिपालनसंहारादिकर्मभिरुपमिव समाक्रान्तमनस्का-
स्तत्रैवावृता अत्यासक्ताः सन्तस्तावत्तस्थुर्यावत्तेषां कुशा देहा
देहकाः शोषमभ्येत्य गलिता इति परेणान्वयः ॥ १ ॥ २ ॥
जधुर्ध्वभधुः । क्रव्यादा मांसाशिनो मृगपक्षिणः ॥ ३ ॥ शरी-
रनाशे च तेषामात्यन्तिकी बाह्यार्थप्रत्ययनिवृत्तिः संपन्नैत्याह—

अथेति । चतुर्युगस्य शिष्टस्यान्ते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ते ऐन्दवास्त-
थैव स्वमनःकल्पनब्रह्माण्डं रगादिव्याधुनतथैव व्यवस्थिताः
॥ ६ ॥ रात्रेः क्रमेण क्रमांसांनकमस्तत्परं तत्परनाशे त्वयि यो-
गनिद्रया आत्मनि स्थिते सन्ति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एतावता
ग्रन्थेन कथमिदं जातमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा कस्त्वमित्येत्युत्तर-
माह—तेषामित्यादिना । तेषामैन्दवसर्गाणां मध्ये एकतमस्य
ब्रह्माण्डस्य छिद्रभूताकाशलक्षणं मन्दिरे । भुवोति त्रैलोक्यो-
पलक्षणम् । भूतलक एव क्रमात्तया कालविभागज्ञानस्य विशेषो-
पयोगात् ॥ १० ॥ एषु संगेषु गन्धर्वापि न तत्र संगे कोपि वि-
रोध इत्याशयेनाह—यथेच्छसि ॥ ११ ॥ कुतो न विरोध
इति चेन्मनःकल्पनामात्रत्वेनासत्त्वादिद्याशयेनाह—विवि-
धेति । हे उत्तम, करणानां वाद्याभ्यन्तराणां जालकमिव बन्ध-
नमूतम् । आहितेन आसत्त्वेन मोहनं यदिदं जातं दृश्यजातमु-
त्थितं तदखिलं तेषां निजचेतसि स्वाचित्ते विभ्रमो भ्रान्तिमात्रं
न वस्तुसदित्यर्थः ॥ १२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारायणता-
त्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ८८

श्रीब्रह्मोवाच ।

ब्रह्माणो ब्रह्मणा भानुरित्युक्त्वा ब्रह्मणो मम ।
 ब्रह्मन्ब्रह्मविदां श्रेष्ठ तूष्णीमेव बभूव सः ॥ १ ॥
 तत उक्तं मया तस्य चिरं संचिन्त्य चेतसा ।
 भानोभानो वदाशु त्वं किमन्यन्संसृजाम्यहम् ॥ २ ॥
 एतानि दश विद्यन्ते किल यत्र जगन्ति वै ।
 तत्रान्यो मम सर्गेण कोऽर्थः कथय भास्कर ॥ ३ ॥
 इत्युक्तोऽथ मया भानुः संचिन्त्य सुचिरं धिया ।
 इदमत्र वचो युक्तमुवाच स महामुने ॥ ४ ॥

भानुरुवाच ।

निरीहस्य निरिच्छस्य कोऽर्थः सर्गेण ते प्रभो ।
 विनोदमात्रमेवेदं सृष्टिस्तव जगत्पते ॥ ५ ॥
 निष्कामादेव भवतः सर्गः संपद्यते प्रभो ।
 अर्कादिव जलादित्यप्रतिबिम्बमिवाधियः ॥ ६ ॥
 शरीरसंनिवेशस्य त्यागे रागे च ते यदा ।
 निष्कामो भगवन्भावो नाभिवाञ्छति नोज्झति ॥ ७ ॥
 सृजसीदं तथा देव विनोदायैव भूतप ।
 पुनः संहृत्य संहृत्य दिनं दिनपतिर्यथा ॥ ८ ॥
 तव नित्यमसंसक्तं विनोदायैव केवलम् ।
 इदं कर्तव्यमेवेति जगन्न तूद्यमेच्छया ॥ ९ ॥
 सृष्टिं चेन्न करोषि त्वं महेश परमात्मनः ।

इह धातुरनासत्तया सर्गसिद्धिरुदीर्यते ।

मनसा दृढसिद्धस्य तथान्यैरनिवर्तनम् ॥ १ ॥

उक्तां कथामुपसंहरति—ब्रह्माण । इति ब्रह्मन्ब्रह्मविदां श्रे-
 ष्ठेति भानुकृतं ब्रह्मसंबोधनं ब्रह्मकृतं वसिष्ठसंबोधनं च । ते
 दश ब्रह्माणः प्रायुक्ता ब्रह्मणा एव नान्ये इति स भानुब्रह्मणो
 मम पुर उक्त्वा तूष्णीमेव बभूवत्यर्थः ॥ १ ॥ भानोभानो इ-
 त्यादिराद्विक्रिः ॥ २ ॥ कोऽर्थः किं प्रयोजनम् ॥ ३ ॥ युक्तं
 मन्त्रधोचिनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अर्काजलादित्यात्मकं प्रतिबि-
 म्बमिव । अधियो निर्मेनस्कान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ निष्कामतो कै-
 मुतिकन्यायेन दृष्टयान्—शरीरेति । शरीरात्मकन्यायवसन्नि-
 वेशस्य त्यागे रागे अहमभिमानेन क्रीडत्यरजने च ते भावो
 निष्कामः ॥ ७ ॥ दिनं दिनपतिर्यथा सृजति तथा सृजसि
 ॥ ८ ॥ कर्तव्यं सर्गाहम् । उद्यमः स्वार्थोभिलाषोयोगस्तदि-
 च्छया तु न ॥ ९ ॥ आत्मनः स्वस्य नित्यकर्मपरित्यागात्पर-
 मन्यदपूर्वमदृष्टं किमवाप्त्यसि । न किंचिदित्यर्थः ॥ १० ॥ तर्हि

१ महेच्छ इति पाठः । तत्र हे महेच्छ महाशयेत्यर्थः ।

नित्यकर्मपरित्यागात्किमपूर्वमवाप्त्यसि ॥ १० ॥

यथा प्राप्तं हि कर्तव्यमसक्तेन सदा सती ।
 मुकुरेणाकलङ्केन प्रतिबिम्बक्रिया यथा ॥ ११ ॥
 यथैव कर्मकरणे कामना नास्ति धीमताम् ।
 तथैव कर्मसंत्यागे कामना नास्ति धीमताम् ॥ १२ ॥
 अतः सुषुप्तोपमया धिया निष्कामया तथा ।
 सुषुप्तबुद्धसमया कुरु कार्यं यथागतम् ॥ १३ ॥
 सर्गैरथेन्दुपुत्राणां तोषमेषि जगत्प्रभो ।
 तदेते तोषयिष्यन्ति तं त्वां सर्गात्सुरेश्वर ॥ १४ ॥
 चित्तनेत्रैर्भवानेतान्सर्गानित्यस्य नो दशा ।
 अवश्यं चक्षुषा सर्गं सृष्टमित्येव वेत्ति कः ॥ १५ ॥
 येनैव मनसा सर्गो निर्मितः परमेश्वर ।
 स एव मांसनेत्रेण तं पश्यति हि नेतरः ॥ १६ ॥
 न चैतान्दश संसारान्दश नीरजसंभवान् ।
 कश्चिन्नाशयितुं शक्तश्चित्ताद्व्याखिरस्थितान् ॥ १७ ॥
 कर्मेन्द्रियैर्यत्क्रियते तद्रोदुं किल युज्यते ।
 न मनोनिश्चयकृतं कश्चिद्रोधयितुं क्षमः ॥ १८ ॥
 यो बद्धपदतां यातो जन्तोर्मनसि निश्चयः ।
 स तेनैव विना ब्रह्मन्नान्येन विनिवार्यते ॥ १९ ॥
 बहुकालं यदभ्यस्तं मनसा दृढनिश्चयम् ।
 शापेनापि न तस्यास्ति क्षयो नष्टेऽपि देहके ॥ २० ॥

किमुपरमो युक्तो नेत्याह—यथाप्राप्तमिति ॥ ११ ॥

अप्राप्तकरण इव प्राप्तत्यागेऽपि हेतुभावादित्यर्थः ॥ १२ ॥

परमार्थेनोऽकरुणामुपमोपमया । प्रतीतिः करुणा तु सुषुप्तेर्बुद्धः

स्वप्नस्तन्ममया ॥ १३ ॥ किं बर्तते रन्दवसर्गेण च स्वपुत्रपौत्रादीनां

संपदबुद्धिदर्शनादिव यदि तोषमेषि तर्हि एते ऐन्दवा अग्रेऽपि

सर्गात् तं तोषशालं त्वां तोषयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ असु तोष-

स्तथापि मत्सर्गमेन कुतो न गतार्थस्तत्राह—चित्तनेत्रेणेति ।

भवानित्यस्य सर्गं चित्तरूपेण नेत्रेण पश्यति दशा चक्षुषा तु नो

पश्यति । कस्तस्मिन्ना तु सृष्टुं सर्गं मयेदं सृष्टमिति चक्षुषवा-

वश्यं वेत्ति अन्ते स्वचक्षुर्दर्शनार्हः सर्गो नान्येन गतार्थ इत्यर्थः

॥ १५ ॥ तथैन्दवकृतसर्ग एव मया चक्षुषा द्रष्टव्यस्तत्राह—

येनैवेति ॥ १६ ॥ यद्येवं तर्हि दृष्टा मन्मनसा दृश्योयमैश्वर-

सर्गो मन्प्रतिकूल एवेति मया नाशनीयस्तत्राह—नचैतानिति ।

दशैतान्संसारान्दशैन्दवदश नीरजसंभवान्पद्मजान्वा कश्चिन्नाश-

यितुं शक्तः ॥ १७ ॥ रोदुं रोषयितुमिष्टानयोर्नाशयितुमित्यर्थः

॥ १८ ॥ बद्धपदतां दृढमूलताम् ॥ १९ ॥ शापेन तर्हि स

यद्बद्धपीठमभितो मनसि प्ररुद्धं
तद्रूपमेव पुरुषो भवतीह नान्यत् ।
इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे ऐ० ऐन्दवनिश्चयकथनं नामाष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

तद्बोधनादितरमत्र किलाभ्युपायं
शैलीघसेकमिव निष्फलमेव मन्ये ॥ २१ ॥

एकोनवतितमः सर्गः ८९

भानुरुवाच ।

मनो हि जगतां कर्तुं मनो हि पुरुषः परः ।
मनःकृतं कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम् ॥ १ ॥
सामान्यब्राह्मणा भूत्वा मनोभावनया किल ।
येन्द्रवा ब्रह्मतां याता मनसः पश्य शक्तताम् ॥ २ ॥
मनसा भाव्यमानो हि देहतां याति देहकः ।
देहभावनयाऽयुक्तो देहधर्मेन बाध्यते ॥ ३ ॥
बाह्यदृष्टिर्हि नियतं सुखदुःखादि विन्दति ।
नान्तर्मुखतया योगी देहे वेत्ति प्रियाप्रिये ॥ ४ ॥
मनःकारणकं तस्माज्जगद्विविधविभ्रमम् ।
इन्द्रस्याहल्यया सार्धं कृत्तान्तोऽत्र निदर्शनम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

काहल्या भगवन्मानो को वात्रेन्द्रस्तमोनुद ।
ययोरुदन्तध्रुवणे पावनी दृष्टिरेति हि ॥ ६ ॥

भानुरुवाच ।

भूयते हि पुरा देव मागधेषु महीपतिः ।
इन्द्रयुद्ध इति ख्यात इन्द्रयुद्ध इवापरः ॥ ७ ॥
तस्येन्दुबिम्बप्रतिमा भार्या कमललोचना ।
अहल्या नाम तन्नालीच्छशाङ्कस्येव रोहिणी ॥ ८ ॥
तस्मिन्नेव पुरे पिङ्गः पिङ्गप्रकरशेखरः ।
इन्द्रनामा परः कश्चिद्धीमान्विप्रकुमारकः ॥ ९ ॥
अहल्या पूर्वमिन्द्रस्य बभूवष्ट्यहल्यया ।
भुतं राजमहिष्याथ कथाप्रस्तावतः क्वचित् ॥ १० ॥
आकर्ण्यैवमहल्या सा बभूवन्द्रानुरागिणी ।

अहल्यां मां स नो कस्मात्सक्तोऽभ्येतीत्यथोत्सुका ॥ ११ ॥
मृणालभारकदलीपल्लवास्तरणेषु सा ।
अतप्यत भृशं बाला लता लूना वनेष्विव ॥ १२ ॥
खेदमाप समप्राप्तु तासु भूपविभूतिषु ।
मत्सी निदाघतप्तासु परिलोला स्थलीष्विव ॥ १३ ॥
अयमिन्द्रोऽयमिन्द्रश्चेत्येवं जातप्रलापया ।
लज्जापि हि तया त्यक्ता वैवश्यमनुयातया ॥ १४ ॥
इत्यार्तया घनक्लेशमथ तस्या वयस्यया ।
उक्तं तया प्रियेऽविभ्रमिन्द्रमभ्यानयाम्यहम् ॥ १५ ॥
इष्टं तवानयामीति श्रुत्वा विकसितेक्षणा ।
पपात पादयोः सख्या नलिन्या नलिनी यथा ॥ १६ ॥
ततः प्रयाते द्विषसे समायाते निशागमे ।
सा वयस्या तमिन्द्रार्थं ययौ द्विजकुमारकम् ॥ १७ ॥
बोधयित्वा यथायुक्तं सा तमिन्द्रमथाङ्गना ।
अहल्यानिकटं रात्र्यामानयामास सत्वरम् ॥ १८ ॥
ततः सा तेन पिङ्गेन सहन्द्रेण रतिं ययौ ।
कस्मिंश्चित्सदने गुप्ते बहुमाल्यविलेपना ॥ १९ ॥
हाराङ्गदमनोहेन तरुणी तेन सा तदा ।
रतेनावर्जिता वल्ली रतेन मधुना यथा ॥ २० ॥
ततस्तदनुरक्ता सा पश्यन्ती तन्मयं जगत् ।
न समस्तगुणाकीर्णं भर्तारं बह्वमन्यत ॥ २१ ॥
केनचित्त्वथ कालेन तस्या इन्द्रानुरागिता ।
सा ज्ञाता राजसिंहेन तन्मुखव्योमचन्द्रिका ॥ २२ ॥

मया निरसनीयस्तत्राह—बहुकालमिति ॥ २० ॥ बद्धपाठं
स्थिरीभूतम् । अतएव हि मूढानां संसारनिवारणे तद्बोधनमे-
वोपायो न वरशापादिरन्य इत्याह—तद्बोधनादिति । शैली-
षानां शिलाशकलसमूहानामङ्गुरोदयेच्छया सेकमिव निष्फल-
मेवाह मन्ये ॥ २१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

मनसो बद्धपीठस्य परयत्नैरवाहयता ।

इन्द्राहल्यामनोवृत्तिकथयात्र प्रकाशयते ॥ १ ॥

समष्टिभावापन्नं मन एव परः पुरुषो हिरण्यगर्भः ॥ १॥२॥
देहभावनया अयुक्त इति छेदः । मुक्त इति पाठः स्पष्टः ।
देहधर्मेजन्ममरणदिभिः ॥ ३ ॥ बाह्ये दृष्टिर्देहावातामा-
नदृष्टिर्वस्य सः ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणकथां वक्तुमुक्तमुपसंहरति—
मनःकारणकमिति ॥ ५ ॥ उदन्तो वृत्तान्तस्तस्य श्रवणे सति

॥ ६ ॥ अपरः पुराणान्तरप्रसिद्ध इन्द्रयुद्ध इव ॥ ७ ॥ ८ ॥
पिङ्गो विष्टः । पिङ्ग इति पाठेऽपि स एवार्थः । धीमान्विद्विद्या-
कुशलः ॥ ९ ॥ अहल्या गौतमपत्नी ॥ १० ॥ स इन्द्रः
सक्त आसक्तः सन कुतो नो एति नागच्छन्तीत्युत्सुका उत्क-
ण्ठिता ॥ ११ ॥ १२ ॥ निदाघेन प्रोषमेण तमासु स्थलीषु परि-
लोला मत्सीव । 'मृत्यति'यागस्त्यमन्यानां य उपधायाः' इति
यलोपः ॥ १३ ॥ तथा लज्जापि त्यक्ता । अनुयातया अनुसृतया
॥ १४ ॥ अथानन्तर तस्या वयस्यया एवंविधां दृष्ट्वा आर्तया
तथा इति उक्तम् । हे प्रिये सखि, अहमिन्द्रमभिमुखमविभ्रं
यथास्यात्तथा आनयामि ॥ १५ ॥ नलिनी पद्मिनी ग्लाना
अन्यस्या नलिन्या मूले यथा पतति तद्वत् ॥ १६ ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ रतेन सुरतोचितक्राडनेन आवर्जिता वशी-
कृता । मधुना वसन्तेन ॥ २० ॥ २१ ॥ तन्मुखव्योमचन्द्रिकेव

इन्द्रं ध्यायति सा यावत्तावत्तस्या विराजते ।
मुक्तं पूर्वेण चन्द्रेण प्रबुद्धमिव कैरवम् ॥ २३ ॥
इन्द्रोऽपि च तदासक्तसमस्तकरणाकुलः ।
न तिष्ठति क्षणमहो तथा विरहितः क्वचित् ॥ २४ ॥
अथातिसुघनस्नेहनिरावरणचेष्टयोः ।
तयोरनयवृत्तान्तो राज्ञाकर्णं कटुव्यथः ॥ २५ ॥
एवमन्योन्यमासक्तं भावमालक्ष्य भूपतिः ।
चकार बहुभिर्दण्डैः स द्वयोरथ शासनम् ॥ २६ ॥
तावुभावपि संत्यक्तौ हेमन्ते सलिलाशये ।
तुष्टौ जहसनुस्तत्र न खेदं समुपागतौ ॥ २७ ॥
अपृच्छत ततो राजा खिन्नौ स्थौ न तु दुर्मति ।
तावूचतुर्महीपालं जलाशयसमुद्धृतौ ॥ २८ ॥
संस्मृत्यावामिहान्योन्यमुखकान्तिमनिन्दिताम् ।
आत्मानं न विजानीवो रूढभावं परस्परम् ॥ २९ ॥
शासनेषु च यत्सङ्को निःशङ्कस्तेन हर्षितौ ।
मुखाद्यो न महीपाल स्वाङ्गैरपि विकर्णितैः ॥ ३० ॥
ततो भ्रात्रे परिक्षिन्नावखिन्नावेवमेव तौ ।
ऊचतुर्मुदितात्मानावन्योन्यस्मृतिहर्षितौ ॥ ३१ ॥
प्रथितौ गजपादेषु न खिन्नावेव संस्थितौ ।
एवमेवोचतुर्भूपमन्योन्यस्मृतिहर्षितौ ॥ ३२ ॥
कशाहतावखिन्नौ तावेवमेव किलोचतुः ।
अन्यस्माच्छासनाद्राज्ञा कलिपताच्च पुनःपुनः ॥ ३३ ॥
उद्धतावूचतुः पृष्टौ तमेवार्थं पुनःपुनः ।
उवाचेन्द्रो महीपालं जगन्मे दयितामयम् ॥ ३४ ॥
न शातनानि दुःखानि बाधन्ते किञ्चिदेव मे ।
अस्याश्चैव जगद्राजस्सर्वं मन्यमेव च ॥ ३५ ॥
तेनान्यशासनादुःखं किञ्चिदेव न विद्यते ।
मनोमात्रमहं राजन् मनो हि पुरुषः स्मृतः ॥ ३६ ॥

प्रपञ्चमात्रमेवायं देहो दृश्यत एव हि ।
समकालप्रयुक्तेन सहसा दण्डराशिना ॥ ३७ ॥
वीरं मनो भेदयितुं मनागपि न शक्यते ।
का नाम ता महाराज कीदृश्यः कस्य शक्यः ॥ ३८ ॥
याभिर्मेनांसि भिद्यन्ते दृष्टनिश्चयवन्त्यपि ।
वृद्धिमायातु वा देहो यातु वा विशरारुताम् ॥ ३९ ॥
भावितार्थाभिपतितं मनस्तिष्ठति पूर्ववत् ।
इष्टेऽर्थे चिरमाविष्टं ध्यानं तंस्थितं मनः ॥ ४० ॥
भावाभावा शरीरस्या नृप शक्ता न बाधितुम् ।
भावितं तीव्रवेगेन मनसा यन्महीपते ॥ ४१ ॥
तदेव पश्यत्यचलं न शरीरविचेष्टितम् ।
न काश्चन क्रिया राजन्वरशापादिका अपि ॥ ४२ ॥
तीव्रवेगेन संपन्नं शक्ताश्चालयितुं मनः ।
तीव्रवेगेन संयुक्तं पुरुषा ह्यभिवाञ्छितात् ॥ ४३ ॥
मनश्चालयितुं शक्ता न महार्द्रि मृगा इव ।
ममेयमसितापाङ्गी मनःकोशे प्रतिष्ठिता ॥ ४४ ॥
देवागारे महोत्सेधे देवी भगवती यथा ।
न दुःखमनुगच्छामि प्रियया जीवरक्षया ॥ ४५ ॥
गिरिर्ग्रीष्मदशादाहं लग्नयेवाद्भ्युत्थमा ।
यत्र यत्र यथा राजंस्तिष्ठाम्यभिपतामि वा ॥ ४६ ॥
तत्रेष्टसंगमादन्यत्किञ्चिन्नानुभवाम्यहम् ।
अहल्यादयितानाम्ना मनसेन्द्राभिधं मनः ॥ ४७ ॥
संसक्तमिदमायाति न स्वभावाद्दते परम् ।
एककार्यनिविष्टं हि मनो धीरस्य भूपते ॥ ४८ ॥
न चाहयते मेहरिव वरशापवलैरपि ।
देहो हि वरशापाभ्यामन्यत्रमिव गच्छति ।
ननु धीरं मनो राजन्विजिगीषुतया स्थितम् ॥ ४९ ॥

प्रकाशहेतुः ॥ २२ ॥ तदेव स्पष्टमाह—इन्द्रमिति ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ अतिशयितेन सुघनेन निरन्तरेण च स्नेहेन निरा-
वरणा अप्रच्छन्नाश्चष्टा ययोस्तयोः । कटुं दुःसहा व्यथा य-
स्मात्सः ॥ २५ ॥ शासनं पीडनम् ॥ २६ ॥ तदेव विशिष्य
दर्शयति—तावित्यादिना । तत्र लौकिकेऽस्त्ये कस्मिन्तेपि वि-
षये चित्तस्थैर्यं यदा न दुःखं सुखसंपत्तिश्च तदा परमात्मनि
तत्स्थैर्यं तत्प्रसक्तसंभावनापि दूरं निरस्ता निरतिशयानन्दावा-
प्तिश्च स्वतःसिद्धिनि तात्पर्यरहस्यं सूचयस्तयोश्चित्तस्थैर्यकलद्वयं
प्रपञ्चयति—तुष्टावित्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ आत्मानं स्वदे-
हम् । रूढभावमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ यद्यस्मादावयोः
सहो मनःसंबन्धो निःशङ्को भेदशङ्काशून्यस्तेन हेतुना शासनेषु
त्वक्तृषु पीडनेषु हर्षिता स्त्रो न मुखावध ॥ ३० ॥ एवं पूर्वो-
क्तरीत्यैवोचतुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दुःखानि दुः-
खहेतुवन्त्यपि शरीरशातनानि किञ्चिन्ना बाधन्त एवेति योजना

॥ ३५ ॥ अन्यशासनादन्यस्मान्पीडनादपि । न विद्यते आव-
योरिति शेषः ॥ ३६ ॥ प्रपञ्चः कल्पितो वित्तारो मनस एवे-
त्यर्थः । मन एव तर्हि दण्डर्भेन्यामि तत्राह—समकालेति ।
समशब्द एकपरः ॥ ३७ ॥ वीरं इष्टार्थैर्यशस्वरम् ॥ ३८ ॥
दृष्टोऽनुभूयमानस्तद्रावापतिपर्यन्तो निश्चयो दृष्टनिश्चयस्तद्वन्त्यपि
मनांसि । विशरारुतां विशीर्णताम् ॥ ३९ ॥ आविष्टमभिनि-
वेशं ध्यानम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अचलं स्थिरम् ॥ ४२ ॥ ती-
व्रवेगेन दृढाभिनिवेशेन । अभिवाञ्छितादिष्टार्थाञ्चालयितुम्
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इष्टसंगमादभिलषितार्थला-
भादन्यत्किञ्चिदनुमात्रमपि नानुभवामि । तथाच मनएव वैव-
द्वयेन दृष्टसंगतं स्वभावान्स्वभावान्तरं यन्नशतैरपि गमयितुम-
शक्यमित्याशयेनाह—अहत्वेति ॥ ४७ ॥ एककार्यनिविष्टमे-
काग्रम् । परं विषयान्तरम् ॥ ४८ ॥ सर्वविक्षेपविजिगीषुतया

एतानि चात्र मनसां न च कारणानि
राजशरीरशकलानि वृथोत्थितानि ।
चेतो हि कारणममीषु शरीरकेषु
बारीष सर्ववनखण्डलतारसेषु ॥ ५० ॥
आद्यं शरीरमिह विद्धि मनो महात्म-
न्संकल्पितो जगति तेन शरीरसङ्गः ।
आद्यं शरीरमधितिष्ठति यत्र यत्र
तत्तद्भूतं फलति नेतरदस्य पुंसः ॥ ५१ ॥
मुख्याङ्कुरं सुभग विद्धि मनो हि पुंसो
देहास्ततः प्रविस्तृतास्तरुपल्लवाभाः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे कृत्रिमेन्द्राहल्यानुगमो नाम एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ९०

भानुरुवाच ।

अथेन्द्रेणैषमुक्तोऽसौ राजा राजीवलोचनः ।
मुनि भरतनामानं पार्श्वसंस्थमुवाच ह ॥ १ ॥

राजोवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ पश्यामि सुदुरात्मनः ।
भृशमस्य मुखे स्फारं धार्ढ्यं महारहारिणः ॥ २ ॥
पापानुरूपमस्याशु शापं देहि महामुने ।
यद्बध्यवधात्पापं बध्यत्यागात्तदेव हि ॥ ३ ॥
इत्युक्तो राजसिंहेन भरतो मुनिसत्तमः ।
यथावत्प्रविचार्याशु पापं तस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥
सहानया तुच्छतिन्या भर्तुद्रोहाभिभूतया ।
विनाशं ब्रज दुर्बुद्धे इति शापं विस्मृष्टवान् ॥ ५ ॥
ततस्तौ राजभरतौ प्रत्यूचतुरिदं वचः ।

स्थितम् ॥ ४९ ॥ ननु देह एव मनसः कारणं देहपीडने कुतो
न पीड्यते तत्राह—एतानीति । एतानि परिदृश्यमानानि प्रा-
णिनां शरीरलक्षणानि शकलानि कल्पनैकदेशा मनसां न कार-
णानि किंतु चेतो मन एवामीषु शरीरकेषु कारणमित्यर्थः ॥ ५० ॥
आद्यं आत्मनः प्रथमभोगायतनम् । अधितिष्ठति अहमित्यभि-
मानेनाविर्भवति । तेनाधिष्ठानेन तत्तच्छरीरायाकारं फलती-
त्यर्थः ॥ ५१ ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपादयत्राह—मुख्याङ्कुर-
मिति ॥ ५२ ॥ अतएव देहनाशेऽपि पुनः पुनर्देहोद्भवश्चित्त-
नाशेऽपि कैवल्यमेव न पुनर्भव इति प्रसिद्धमित्याह—देह इति ।
ततश्चित्तलक्षणं रत्नं सर्वार्थहेतुभूतं चिन्तामणिं समनुपालय-
परमपुरुषार्थसमाधानेन रक्ष न तुच्छक्रोधादिवशतया विनाश-
येत्यर्थः ॥ ५३ ॥ उक्तार्थं पिण्डीकृत्यान्धोपसंहरन्दण्डनप्रयत्नै-
कस्यमाह—दिशिदिशीति । तव पुरस्य तदन्तर्गतप्रकृतीनां
सेवकादिप्रजानां वा मध्ये यन्मम दुःखदायि कशाशस्त्रघातादि-
यच्च तत्फलं दुःखं तत्तत्किञ्चित्क्षणकालमयथा सुचिरं न पश्या-

नष्टेङ्कुरे पुनरुदेति न पल्लवश्री-
नैवाङ्कुरः क्षयमुपैति दलक्ष्येषु ॥ ५२ ॥
देहे क्षते विविधदेहगणं करोति
स्वप्नावनाविव नवं नवमाशु चेतः ।
चित्ते क्षते तु न करोति हि किञ्चिदेव
देहस्ततः समनुपालय चित्तरत्नम् ॥ ५३ ॥
दिशि दिशि हरिणाक्षीमेव पश्यामि राजन्
प्रिययुवतिमनस्वाश्रित्यमानन्दितोस्मि ।
तव पुरप्रकृतीनां यत्फलं दुःखदायि
क्षणमथ सुचिरं तत्तत्र पश्यामि किञ्चित् ॥ ५४ ॥

सुदुर्मती युवां याभ्यां क्षपितं दुश्चरं तपः ॥ ६ ॥
अनेन शापदानेन किञ्चिद्भवति नावयोः ।
देहे नष्टे न नौ किञ्चिन्नश्यति स्वान्तरूपयोः ॥ ७ ॥
स्वान्तं हि नहि कनापि शक्यते नाशितुं क्वचित् ।
सूक्ष्मत्वाश्रिन्मन्यन्वाच्च दुर्लक्ष्यन्वाच्च विद्धि नौ ॥ ८ ॥

भानुरुवाच ।

सुघनस्नेहसंबद्धमनस्कावेव शापतः ।
पतितौ भूतले वृक्षविच्युताविव पल्लवौ ॥ ९ ॥
अथ व्यसनेन संसक्तौ मृगयोनिमुपागतौ ।
ततो द्वावपि संसक्तौ भूयो जातौ विहंगमौ ॥ १० ॥
अथास्माकं विभो सर्गे मिथः संबन्धभावनौ ।
तपःपरौ महापुण्यौ जातौ ब्राह्मणदम्पतौ ॥ ११ ॥
भारतोऽपि तयोः शापः स समर्थो बभूव ह ।
शरीरमात्राक्रमणे न मनोनिग्रहे प्रभो ॥ १२ ॥

मीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
उत्पत्तिप्रकरणे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

भरतस्य मुनेः शापान्नष्टयोरपि देहयोः ।

न मानसी तन्मयता तथोर्नेष्टि कीर्त्यते ॥ १ ॥

राजीवं पद्ममिव लोचने यस्य ॥ १ ॥ अस्येन्द्रस्य मुखे ।
स्फारं प्रचुरम् ॥ २ ॥ बध्यस्य वधाईस्य त्यागादवधादपि तदेव
पापं भवतीति हि धर्मेशास्त्रे प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अनया
अहस्यया सह । विनाशं मृत्युम् ॥ ५ ॥ राजभरतौ प्रति इदं
वच ऊचतुः ॥ ६ ॥ नौ आवयोः किञ्चिदपि न नश्यति । तत्र
हेतुः । स्वान्तरूपयोरिति ॥ ७ ॥ नाशितुं नाशयितुम् । सेटि-
णिलोपशब्दान्दसः परंदुर्लक्ष्यन्वाच्च ॥ ८ ॥ पतितौ मृताविति
यावत् ॥ ९ ॥ व्यसनेन दृढविषयरोगेण संसक्तौ बद्धौ ॥ १० ॥
अथ बहुजन्मपरम्परानन्तरम् । अस्माकं सर्गे अस्मदीये ब्रह्माण्डे
॥ ११ ॥ भारतो भरतेन दम्पः शापस्तयोः शरीरमात्रस्याक-

तावद्यापि हि तेनैव मोहसंस्कारहेतुना ।

यत्र यत्र प्रजायते भवतस्तत्र दम्पती ॥ १३ ॥

अकृत्रिमप्रेमरसानुविद्धं

ज्ञेहं तयोस्तं प्रतिवीक्ष्य कान्तम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाम्नीकीये उत्पत्तिप्रकरणे कृत्रिमेन्द्राहत्यानुरागे नाम नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

एकनवतितमः सर्गः ९१

भानुरुवाच ।

तेनैतद्वचिम भगवन् यथाकालं मनो मुने ।

अतिप्राह्यमभेद्यं च शपैरपि दुरासदैः ॥ १ ॥

ऐन्दवानामतः सृष्टिक्रमाणां प्रविनाशनम् ।

युज्यते न च तद्ब्रह्मन्युक्तमेतन्महात्मनः ॥ २ ॥

किं तदस्ति जगत्स्मिन्विधिवेपु जगत्सु च ।

तवापि नाथ नाथस्य यदैन्याय महात्मनः ॥ ३ ॥

मनो हि जगतां कर्तुं मनो हि पुरुषः स्मृतः ।

यन्मनोनिश्चयकृतं तद्ब्रह्मैवधिदण्डनैः ॥ ४ ॥

हन्तुं न शक्यते जन्तोः प्रतिविम्बमणेरिव ।

तस्मादेतेऽत्र तिष्ठन्तु भासुरैः सर्गसंभ्रमैः ॥ ५ ॥

त्वं सृष्ट्रेह प्रजास्तिष्ठ बुद्ध्याकाशो ह्यमन्तकः ।

चित्ताकाशश्चिदाकाश आकाशश्च तृतीयकः ॥ ६ ॥

अनन्तास्त्रय पदैते चिदाकाशप्रकाशिताः ।

एकं द्वौ त्रीन्बहुन्वापि कुरु सर्गाज्जगत्पते ॥ ७ ॥

स्वेच्छयात्मनि तिष्ठ त्वं किं गृहीतं तथैन्दवैः ।

ब्रह्मोवाच ।

अथैन्दवजगज्जाले भानुनैवमुदाहते ॥ ८ ॥

मया संचिन्त्य सुचिरमिदमुक्तं महामुने ।

युक्तमुक्तं त्वया भानो विततं हि किलाम्बरम् ॥ ९ ॥

मनश्च विततं वापि चिदाकाशश्च विस्तृतः ।

मणे नाशे समर्थो बभूव ननु मनोनिग्रहे इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

वृक्षा अपि शृङ्गारचेष्टाकुलिता भवन्ति किंपुनरन्ये इत्यतिश-

योक्तिः ॥ १४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे

उत्पत्तिप्रकरणे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

इह भानुं मनुं कृत्वा धातुः सर्गो निरूप्यते ।

मनोमात्रविलासत्वं विश्वस्यैन्दवसर्गवनः ॥ १ ॥

तेन भारतः शापो न मनोनिग्रहे समर्थो बभूवेत्युक्तेन

हेतुना ॥ १ ॥ अतो हेतोरैन्दवानां सृष्टिक्रमाणां प्रविनाशनं

त्वया कर्तुं न युज्यते न पार्यते, महात्मनस्तव तद्युक्तमुचितं च

न भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ तर्हि वृक्षा मम सर्गः स्यादिति दैन्यमा-

लक्ष्याह—किं तदिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ एते ऐन्दवाः ॥ ५ ॥

क तर्हि मत्सर्गस्यावकाशस्तत्राह—त्वमिति । इह स्वचि-

त्ताकाशे 'अनन्तं वै मनः' इति श्रुतेरिति भावः । प्रथम-

श्चिदाकाशश्चिदाभासाकाशः ॥ ६ ॥ साक्षिकृतस्थचिदाकाश-

वृक्षा अपि प्रेमरसानुविद्धाः

शृङ्गारचेष्टाकुलिता भवन्ति ॥ १४ ॥

तद्यथाभिमतं सर्गं नित्यकर्म करोम्यहम् ॥ १० ॥

कल्पयामि बहून्याशु भूतजालानि भास्कर ।

तत्त्वमेवाशु भगवन्प्रथमो मे मनुर्भव ॥ ११ ॥

कुरु सर्गं यथाकामं मया समभिचोदितः ।

अथैतत्स महातेजा मम वाक्यं प्रभाकरः ॥ १२ ॥

अङ्गीकृत्य द्विधात्मानं चकार तपतांवर ।

एकेन प्राक्तेनास्मिन्वपुषा सूर्यतां गतः ॥ १३ ॥

व्योमाध्वगतया सर्गे ततान दिवसावलिम् ।

मन्मनुत्वं द्वितीयेन कृत्वा स्ववपुषा क्षणान् ॥ १४ ॥

ससर्ज सकलां सृष्टिं तां तामभिमतां मम ॥ १५ ॥

एतत्ते कथितं सर्वं वसिष्ठमनसो मुने ।

स्वरूपं सर्वकृत्वं च शक्तत्वं च महात्मनः ॥ १६ ॥

प्रतिभासमुपायति यद्यदस्य हि चेतसः ।

तत्तत्प्रकटतामेति स्मैर्यं सफलतामपि ॥ १७ ॥

सामान्यब्राह्मणा भूत्वा प्रतिभासवशात्किल ।

ऐन्दवा ब्रह्मतां याता मनसः पश्य शक्तताम् ॥ १८ ॥

यथा चैन्दवजीवास्ते चित्रत्वाद्ब्रह्मतां गताः ।

वयं तथैव चिद्भावाच्चित्त्वाद्ब्रह्मतां गताः ॥ १९ ॥

चित्तं हि प्रतिभासात्म यच्च तत्प्रतिभासनम् ।

तदिदं भाति देहादिस्वान्तं नान्यास्ति देहदृक् ॥ २० ॥

चित्तमात्मचमत्कारं तच्च तत्कुरुते स्वतः ।

प्रकाशिताः । चित्ताकाशे अनन्तकोटिब्रह्माण्डानामव्यवकाशोऽस्ति

किं पुनरेकस्येत्याशयेनाह—एकमिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अम्बरं

प्रागुक्तमाकाशवतुष्यमपि ॥ ९ ॥ तत्र द्वयोरेव सर्गाधारता

मुख्येत्याशयेनाह—मनश्चेति । चिदाकाशो मनोवच्छिन्नः ।

भूताकाशस्य सृज्यान्तःपाताद्भावाकाशस्यासङ्गतया सर्गानाधार-

त्वादिति ॥ १० ॥ तत्तस्मिन्सर्गे प्रथमो मनुः स्वायंभुवः ॥ ११ ॥

समभिचोदित आह्वयः सन् ॥ १२ ॥ तपतांवरेति वसिष्ठसंनो-

धनम् । अस्मिन् ऐन्दवसर्गे ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ उपसं-

हरति—एतदिति । महात्मनो मनसः ॥ १६ ॥ सफलतां भो-

गव्यवहारप्रयोजकतामपि ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वस्यापि हिरण्यग-

र्भता ऐन्दववर्मानस्येवेत्याह—यथेति । चिद्भावाच्चित्तत्वं प्राप्य

चित्तत्वाद्ब्रह्मतां हिरण्यगर्भताम् ॥ १९ ॥ तदेव स्वान्तं मन

एवास्ति । देहदृक् देहप्रतीतिश्चिदात्म्या नास्ति ॥ २० ॥ आत्मनि

स्वस्मिन्मत्काराः कल्पना यस्य तथाविधे भवति । आत्मचम-

यथावत्संभवं स्वात्मन्येवान्तर्मरिचादिबत् ॥ २१ ॥

तदेतच्चित्तवद्भातमातिबाहिकनामकम् ।

तदेवोदाहरन्त्येवं देहनाम्ना घनभ्रमम् ॥ २२ ॥

कथ्यते जीवनाक्षैतच्चित्तं प्रतनुवासनम् ।

शान्तदेहचमत्कारं जीवं विद्धि क्रमात्परम् ॥ २३ ॥

नाहं न चान्यदस्तीह चित्रं चित्तमिदं स्थितम् ।

वसिष्ठैन्दवसंविद्धदस्तत्सत्तामिवागतम् ॥ २४ ॥

यथैन्दव मनो ब्रह्मा तथैवायमहं स्थितः ।

तत्कृतं चाहमेवेदं संकल्पात्मैव भासते ॥ २५ ॥

कश्चिच्चित्तविलासोऽयं ब्रह्माहमिह संस्थितः ।

स्वभाव एव देहादि विद्धि शून्यतरात्मखात् ॥ २६ ॥

शुद्धचित्परमार्थैकरूपिणीत्येव भावनात् ।

जीवो भूयो मनो भूत्वा वेत्तीत्थं देहतां मुधा ॥ २७ ॥

सर्वमेन्दवसंसारवदिवं भाति चिद्रूपः ।

संपन्नसंप्रबोधात्मा स्वप्नो दीर्घः स्वशक्तिजः ॥ २८ ॥

द्विचन्द्रविभ्रमाकारं तन्मात्राभासपूर्वकम् ।

ऐन्दवाम्बरवद्वदं चित्तादेवाखिलं भवेत् ॥ २९ ॥

न सन्नासद्वरूपं सत्तासत्ते तदेव च ।

त्कारत्वं विवृणोति—तच्च तत्कुरुते इति । तर्हि सर्वेषां मनस्तुल्यं

कृतो न कल्पयति तत्राह—यथावत्संभवमिति यथावत्काम-

कर्मवासनानुसारायावयदा संभवति तदा तावदेवेत्यर्थः । यथा

मरिचं कटुतथैवान्तःपरिणमते, निम्बस्तु तिक्ततया, द्राक्षा मधु-

रतयेति स्वस्वसंस्कारावस्थितं तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥ अतएव

देवोहं मनुष्योहमित्यादिदेहनाम्ना प्रतिनियतं जना उदाहरन्ति

नैकरूपमित्याह—तदेतदिति । चित्तवद्भातमातिबाहिकनामक

सूक्ष्मदेहमेव घनभ्रमं स्थूल्यभ्रान्तियुक्तं तत्तदेहनाम्ना उदाह-

रन्ति ॥ २२ ॥ यदि चित्तं देहस्तीहं इदमेव जीव इति कथं

प्रागुक्तं तत्राह—कथ्यते इति । प्रतनुवासनं जीवो घनभ्रमं तु

देह इत्युच्यते इति भेदकमात् शान्तदेहत्रयचमत्कारं तु परं

ब्रह्म विद्धीत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवंच तन्तुभ्यः पट इव न कस्यापि

देहो नाम पृथगस्तीत्याह—नाहमिति ॥ २४ ॥ तत्कृतं सर्गा-

न्तरमित्यपि मच्चित्तकल्पनैवेत्यहमेव तदपीत्याह—तत्कृतमिति

॥ २५ ॥ स्वभावः परमात्मैव सर्वप्रपञ्चशून्यतरादात्मखात्पृथ-

गिव देहादिभावेन भातीत्यर्थः ॥ २६ ॥ मुधेति निपातो

नमर्थे ॥ २७ ॥ विद्रुपः परमात्मैव ऐन्दवसंसारवत्सत्त्वात्मा

भाति । यथा स्वाह्वानशक्तिजः स्वप्नो दीर्घः सन्संपन्नजगदात्मा

भाति तद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ यतः सूक्ष्मतरवासनामयशब्दत-

न्मात्राध्यासपूर्वकं भवति जगत्तत् ऐन्दवचित्ताकाशवदेव रुढ-

मिति संभाव्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ यद्युदासीनचित्तादेव सर्वं

रुढं तर्हि कथं देहादिष्वहंतयाभिमानादनुदासीनरूपं भातीति

तत्राह—न सदिति । यद्वद्वरूपमभिव्यक्तिरूपमुदासीनस्वभा-

वमनुभूयते तत्र सत् । सर्वत्र चित्तकार्यं अर्धशनात् । नाप्य-

सत् । असत् उपलम्भादर्शनात् । यतः सत्तासत्ते तदेव । सत्ता

उपलम्भेन सद्रूपमसत्त्वं तद्विरोधतः ॥ ३० ॥

जडाजडं मनो विद्धि संकल्पात्म बृहद्रूपः ।

अजडं ब्रह्मरूपत्वाज्जडं दृश्यात्मतावशात् ॥ ३१ ॥

दृश्यानुभवसत्यात्म न सद्भावे विलासि तत् ।

कटकत्वं यथा हेस्त्रि तथा ब्रह्मणि संस्थितम् ॥ ३२ ॥

सर्वत्वाङ्गक्षणः सर्वं जडं चिन्मयमेव च ।

अस्मदादिशिलान्तात्म न जडं न च चेतनम् ॥ ३३ ॥

दावादीनामचित्त्वेन नोपलम्भस्य संभवः ।

उपलम्भो हि सदृशसंबन्धादेव जायते ॥ ३४ ॥

उपलब्धेऽजडं विद्धि तेनेदं सर्वमेव हि ।

उपलम्भो हि सदृशसंबन्धात्स्यात्समात्मनोः ॥ ३५ ॥

जडचेतनभावादिशब्दार्थधीर्न विद्यते ।

अनिर्देश्यपदे पत्रलतादीव महामरौ ॥ ३६ ॥

चितो यच्चैत्यकलनं तन्मनस्त्वमुदाहृतम् ।

चिद्भागोऽत्राजडो भागो जाड्यमत्र हि चेत्यता ॥ ३७ ॥

चिद्भागोत्रावबोधांशो जडं चेत्यं हि दृश्यते ।

इति जीवो जगद्भाति पश्यन्गच्छति लोलताम् ३८

सदेकरूपत्वात्सदेव असत्ता चासदेकरूपत्वादसदेव । अहंरूपं तु

नैकस्वभावानियतम् । यतः क्वचिदुपलम्भेन हेतुना सद्रूपमिव

क्वचित् तद्विरोधतोऽनुपलम्भादसत्यमसद्रूपमिति विरुद्धस्वभावं

भासते इति मायिकमित्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं मनसो जडाजडवि-

रुद्धस्वभावत्वादिपि मायिकत्वमित्याह—जडाजडमिति ॥ ३१ ॥

तस्य कदा दृश्यात्मता कदा वा ब्रह्मरूपत्वं तत्राह—दृश्येति ।

तन्मनो दृश्यानुभवकाले दृश्यमिव सत्यात्मसद्भावे ब्रह्मानुभवेन

विलासि न पृथग्विलसनशीलमिति ब्रह्मैव । यथा हेस्त्रि कट-

कत्वं करालं कृतिकार्यदशा हेस्त्रिः पृथक् सदिब कनकदशा तु तदेव

तद्वत्संस्थितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवं जगनोपि जडाजडविरुद्ध-

स्वभावत्वान्मायिकत्वमेवेत्याशयेनाह—सर्वत्वादिति । अस्मदा-

दिशिलान्तात्म ब्रह्मादिस्थावरान्तं यांक्तिकदशा विरुद्धस्वभावमपि

परमार्थदशा न जाड्यं तन्मन्यधर्मकमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ जडं चेतन-

मिति वा व्यवस्था अनुपलम्भे उपलम्भोत्तरं वा स्यात् । आद्ये

उपलम्भस्य वासंभवासत्तैव न सिद्ध्यति दूरं जडाजडत्वचिन्ते-

त्याशयेनाह—दावादीनामिति । सदृशयोः प्रमातृप्रमेयचिद्भात्वो-

द्भूतिद्वारकादक्यसंबन्धाच्छुपलम्भः प्रसिद्धः । जटैकरूपत्ववादे तु

न प्रमेयचैतन्यमस्तीति नोपलम्भसंभव इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ द्वितीये-

प्याह—उपलब्धे इति । अजडं विद्धीति स्छेदः । उपलब्धे

प्रमेयस्योपलम्भेऽन्तर्भावात् द्विषयस्याजडैकस्वभावता परिशिष्यते

यतः प्रागुक्तचित्तोर्नैक्यलक्षणसंबन्धादेवोपलम्भो जायते । तथा

चानुपलब्धे उपलब्धे च जडचेतनद्वैविध्यं दुर्घटमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उभयदुर्घटत्वे यत्फलितं तदाह—जडेति ॥ ३६ ॥ तस्याश्वित-

थेत्याकारकलनैव मनसा तत्रैव जडाजडविकल्पस्तद्विवेक एव

निर्मित्वाकृत्याशयेनाह—चित् इत्यादिना ॥ ३७ ॥ तत्र चि-

चित्तस्य एव भावोऽसौ शुद्ध एव द्विधा कृतः ।
 अतः सर्वं जगत्सैव द्वैतलब्धं च सैव तत् ॥ ३९ ॥
 स्वमेवान्यतया दृष्ट्वा चित्तिर्दृश्यतया वपुः ।
 निर्भागाप्येकभागाभं भ्रमतीव भ्रमातुरा ॥ ४० ॥
 न भ्रान्तिरस्ति भ्रमभाङ्गनैवेतीह निश्चयः ।
 परिपूर्णार्णवप्रख्यावेतीत्यं संस्थिता चितिः ॥ ४१ ॥
 सर्वं स्याज्जाड्यमप्यस्याश्चित्तिश्चिद्वत् च वेत्ति तत् ।
 चिद्भागांशोऽवबोधस्य त्वहन्ताजडतोदयः ॥ ४२ ॥
 अहन्तादिपरे तत्त्वे मनागपि न विद्यते ।
 ऊर्म्यादीव पृथकोये सविस्सारं हि तद्यतः ॥ ४३ ॥
 अहंप्रत्ययसंदृश्यं चेत्यं विद्धि समुत्थितम् ।
 मृगतृष्णाभिव्यवृत्तस्य नूनं विद्यत एव नो ॥ ४४ ॥
 अहन्तापदमन्तात्मपदं विद्धि निरामयम् ।
 विदं विदुरहंतादि शैत्यमेव यथा हिमम् ॥ ४५ ॥
 चित्तैव चेत्यते जाड्यं स्वप्ने स्वमरणोपमम् ।
 सर्वात्मत्वात्सर्वशक्तीः कुर्वन्ती नैति साम्यताम् ॥ ४६ ॥
 मनःपदार्थादितया सर्वरूपं विजुम्भते ।
 नानात्मा चित्तदेहोऽयमाकाशविशदाकृतिः ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे जीवावतरणक्रमोपदेशो नामैकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

दात्मभागविस्मरणेन जटात्मजीवजगद्भ्रमः संपन्न इत्याह—इति जीव इति ॥ ३८ ॥ शुद्धो भावश्चित्तस्वभाव एव चित्तं जगदिनि द्विधा कृतः । अतश्चिदेकबुद्धोपलब्धं सर्वं जगन्मा चिदेव द्वैत-
 बुद्ध्या लब्धमपि तत्सर्ववैतर्क्यः ॥ ३९ ॥ निर्भागा निर्विभागा ।
 एकभागाभं स्वगनविभागतुल्यम् ॥ ४० ॥ भ्रमभाक् ना
 पुरुषो नैव ॥ ४१ ॥ अस्याश्चित्तः सर्वरूपं जाड्यमपि चित्तिर्भव
 स्यात् । यतस्तस्मिन्जाड्यं चित्तं च वेत्ति । अचिदेकस्वभावत्वे
 स्फुरणयोगादस्फुरणे जाड्यस्याप्यसिद्धिरित्यर्थः । यथा जडव-
 बोधोऽस्ति एवं चेतने जडभागाऽयस्तांति दर्शयति—अहन्तेति
 ॥ ४२ ॥ कथमहन्ताया जडत्वमिति चेद्व्याख्यातत्वादित्याह—
 अहन्तादीति । संविस्सारं चिदेकरसम् ॥ ४३ ॥ अतएव तस्या-
 सत्वमपीत्याह—अहंप्रत्ययेति । ॥ ४४ ॥ अन्तात्मपदं सर्वद्वै-
 तबाधावध्यामवस्तु । अहन्ताया अपदमनाश्रयं विद्धि । विदं
 चित्तस्वभावमिव वासनया घनीभूताहन्तादिरूपं जना विदुः
 पश्यन्ति । यथा शैत्यमेव घनीभावाद्विभं पश्यन्ति तद्वदित्यर्थः
 ॥ ४५ ॥ सर्वशक्तीः कुर्वन्ती आविष्कुर्वाणा चिद्विना ज्ञानदार्ढ्यं
 साम्यतां नैति ॥ ४६ ॥ नानात्मकश्चित्तलक्षणे देह आनिवा-
 हिकः ॥ ४७ ॥ कथमिदं बोधुं शक्यं तत्रोपायमाह—देहा-
 दीति । स्थूलदेहादिदेहत्रयप्रतिभारूपात्मतां च त्यजता सता
 अधिकारिणा चित्तेनैव चित्तं प्रतिभासात्म प्रातिभासिकं चित्-
 र्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ किं तद्विचारलक्षणे शोधे कृते चित्तं न
 तदाह—चित्तेति । अकृत्रिमो नित्यनिरतिशय आनन्दः प्रा-
 इति शेषः । तर्हि देहादयोऽपि शोध्यन्तां ततोऽपि पुरुषार्थः तमः सर्गः ॥ ९१ ॥

देहादिदेहप्रतिभारूपात्म्यं त्यजता सता ।
 विचार्य प्रतिभासात्म चित्तं चित्तेन वै स्वयम् ॥ ४८ ॥
 चित्ततात्रे शोधिते हि परमार्थसुवर्णताम् ।
 गतेऽकृत्रिम आनन्दः किं देहोपलक्षणद्वैतः ॥ ४९ ॥
 यद्विद्यते शोध्यते तद्वोदः के च खपादपाः ।
 देहाद्यविद्या सत्या चेद्युक्त एतां प्रतिग्रहः ॥ ५० ॥
 असत्यविनिविष्टानां देहवाचितया त्विह ।
 ये नामोपदिशन्त्यज्ञाः किंचित्ते पुरुषैडकाः ॥ ५१ ॥
 यथैतद्भाषयेत्स्वान्तं तथैव भवति क्षणात् ।
 दृष्टान्तोऽत्रैन्द्रवाहल्याकृत्रिमेन्द्रादिनिश्चयाः ॥ ५२ ॥
 यद्यद्यथा स्फुरति सुप्रतिभात्मचित्तं
 तत्तत्तथा भवति देहतयोदित्याम् ।
 देहोऽयमस्ति न न चाहमिति स्वरूपं
 विज्ञानमेकमवगम्य निरिच्छमास्त्व ॥ ५३ ॥
 देहोऽयमेव च किलायमिति स्वभावा-
 देहोऽयमेतदखिलं तत एति नाशम् ।
 यक्षादिकल्पनवशाद्भयमेति बालो
 नियेक्षदेहगत एव कयापि युक्त्या ॥ ५४ ॥

किं न लभ्यते तत्राह—किमिति । यथा तच्छोध इत्यर्थः
 ॥ ४९ ॥ किंचासत्त्वादपि देहादिर्न शोधनार्हतेत्याह—यदिति ।
 तद्वोदः फलवानिति शेषः । खे कल्पिताः पादपाः के शोध्य-
 माना दृष्टा इत्यर्थः । एतामविद्यां प्रति ग्रहः शोधनाग्रहो युक्त
 उचिनः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥ अतएव ह्यात्मादिशब्दा देहे
 प्रयुक्ता अपि धूर्ता न देहवाचिनः धृतेरसत्यार्थनिष्ठत्वायोगात् ।
 ये त्वमत्यविनिविष्टा देहात्मदृढनिश्चयाधार्वाक्यपामरादयो देहवा-
 चिन एवात्मादिशब्दा इति मन्यन्ते तेषां ये किंचिदपि प्रामा-
 णिकं वस्तुपदिशन्ति तेऽज्ञाः पुरुषैडकाः पुंस्यशव एव । आत्मा-
 विसत्यवस्तुनिष्ठशब्दानां देहायमत्यवाचितया विपरीतव्युत्पन्ना-
 न्प्रति सत्यार्थबोधनाशक्तित्यर्थः ॥ ५१ ॥ कथं तर्ह्यमूर्तस्य
 चित्तस्य मूर्तदेहभावः संपन्न इति चेद्भाषयार्थवेत्याशयेनाह—
 यथैतदिति ॥ ५२ ॥ उक्तमेवार्थं स्फुटं वदन्नुपसंहरति—यथ-
 दिति । अयं देहो नास्ति । अहमिति प्रसिद्धोऽहंकारश्च नास्ति ।
 अत एकरसं विज्ञानं स्वस्वरूपमवगम्य निरिच्छं यथा स्यात्तथा
 आस्त्व निष्ठेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ देहो मानुषादिरयं प्रत्यक्ष एष
 देहभोग्यः प्रपञ्चोऽयमिति स्वभावात्स्वकल्पनावशादयमात्मा देह
 एव भवति एतदखिलं भोग्यं च भवति ततस्तद्भावादेहनाशमनु-
 नाशमेति । यथाऽय बालः कयापि युक्त्या नियेक्षदेहगत एव
 नदीषणवप्रसितृत्वादिकल्पनवशाद्यक्षेण प्रसक्तो यक्ष-
 रिति तद्वदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ इति श्रीवा-

सिंहनाथतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकनवति-

दिनवतितमः सर्गः ९२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्तवान्स भगवान्मया कमलसंभवः ।
 रघूद्वह पुनः पृष्ठो वाक्यमाक्षिप्य भूतपः ॥ १ ॥
 त्वयैव भगवन्प्रोक्ताः शापमन्त्रादिशक्तयः ।
 अमोघा इति ता एव कथं मोघाः कृताः पुनः ॥ २ ॥
 शापेन मन्त्रवीर्येण मनोबुद्धीन्द्रियाण्यपि ।
 सर्वाण्येव विमूढानि दृष्टानि किल जन्तुषु ॥ ३ ॥
 यथैतौ पवनस्पन्दौ यथा ज्वलितौ यथा ।
 अभिज्ञौ तद्वदेतौ मनोदेहौ स एव तत् ॥ ४ ॥
 अथ नास्तीह वा देहः केवलं चेतसैव सः ।
 मुधानुभूयते स्वप्नमृगतृष्णाद्विचन्द्रवत् ॥ ५ ॥
 एकनाशे ह्ययोरेव नाशोऽत्राभ्युपपद्यते ।
 अवश्यं भवितुं मनोनाशे देहपरिक्षयः ॥ ६ ॥
 मनःशापादिभिर्दोषैः कथं नाक्रम्यते प्रभो ।
 कथमाक्रम्यते वापि ब्रूहि मे परमेश्वर ॥ ७ ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 न तदस्ति जगत्कोशे शुभकर्मानुपातिना ।
 यत्पौरुषेण शुद्धेन न समासाद्यते जनैः ॥ ८ ॥
 आब्रह्मस्थावरान्तं च सर्वदा सर्वजातयः ।
 सर्व एव जगत्सिन्ध्विशरीराः शरीरिणः ॥ ९ ॥
 एकं मनःशरीरं तु क्षिप्रकारि सदा जलम् ।

इहाक्षिप्य मनः शक्तिरमोघा स्थाप्यते दृढा ।

दाढ्यै पुरुषयत्नस्य यथेष्टारोपणक्षमा ॥ १ ॥

प्राक्तनं वाक्यमनुपपत्त्युद्भावनेनाक्षिप्य पुनर्मया पृष्ठः ॥ १ ॥
 आक्षेपप्रकारमेव दर्शयति—त्यथैवति । अतस्त्वदुक्तिस्त्वदुक्ति-
 विरुद्धेत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं लोकदृष्टविरोधोपायाह—शापनेति ।
 तथाच नहुषस्य शापादजगरत्वं प्राप्तस्य मनोमोहात्स्व-
 राजस्य भीमस्य प्रसने प्रवृत्तिः । तथैव धार्मिकस्यापि सौदासस्य
 शापाद्राक्षसतां गतस्य बुद्धिमोहाद्राजवधादौ प्रवृत्तिः । गन्धर्व-
 राजस्य च शापाद्धतराष्ट्रजन्मनि चक्षुरिन्द्रियनाशः । एवमभ्य-
 त्रापि दृष्ट इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं कार्यविरोधोऽयस्यतीत्याशयेनाह—
 यथेत्यादिना । तृतीययथाशब्दो बहुषीष्ण्यादिदृष्टान्तान्तर-
 संग्रहार्थः । कार्यकारणयोर्भेदानिरूपणात् । तथाच मनसो वर-
 शापाद्यनाक्रमणे तदभिज्ञे देहेऽपि तदनाक्रमणं स्यादित्याद्याशयः
 ॥ ४ ॥ ननु देहस्य मनोन्मूलनसत्ताकत्वादेव शापाद्याक्रमणेपि न
 मनस्तत्प्रसक्तिरिति विवर्तवादेन परिहारमाशङ्कते—अथेति
 ॥ ५ ॥ तत्रापि दोषान्तरमाह—एकनाशे इति । एकनाशे
 ह्ययोर्नाशो भवितुमवश्यमुपपद्यते । यथा मनोनाशे देहपरिक्षयो
 दृष्ट एव देहानाशे मनःपरिक्षयोऽपि संभावित इति न देहस्य
 मनोन्मूलनसत्ताकता किंतु समसत्ताकता । प्रत्युत चक्षुराद्यगम्यत्वे
 सत्यपरोक्षविषयत्वात्साम्यादिबन्धनस एव देहन्मूलनसत्ताकतंति
 अकिञ्चित्करमन्यनु शरीरं मांसनिर्मितम् ॥ १० ॥
 तत्र मांसमयः कायः सर्वस्यैव च संगतः ।
 सर्वैराक्रम्यते शापैस्तथा विद्यादिसंचयैः ॥ ११ ॥
 मूकप्रायो ह्यशक्तोऽसौ दीनः क्षणविनश्वरः ।
 पद्मपत्राम्बुचपलोऽद्वैतादिविवशस्थितिः ॥ १२ ॥
 मनोनाम द्वितीयोऽयं कायः कायवतामिह ।
 स आयत्तोऽपि नायत्तो भूतानां भुवनत्रये ॥ १३ ॥
 पौरुषं स्वमवष्टभ्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।
 यदि तिष्ठत्यगम्योऽसौ दुःखानां तदनिन्दितः ॥ १४ ॥
 यथायथासौ यतते मनोदेहो हि देहिनाम् ।
 तथातथासौ भवति खनिश्चयफलैकभाक् ॥ १५ ॥
 सफलो मांसदेहस्य न कश्चित्पौरुषक्रमः ।
 मनोदेहस्य सफलं सर्वमेव स्वचेष्टितम् ॥ १६ ॥
 पवित्रमनुसंधानं चेतः स्मरति सर्वदा ।
 निष्फलास्तत्र शापाद्याः शिलायामिव सायकाः १७
 पतत्वम्मसि वह्नी वा कर्दमे वा शरीरकम् ।
 मनो यदनुसंधत्ते तदेवाप्नोति तत्क्षणात् ॥ १८ ॥
 पुरुषातिशयः सर्वः सर्वभावोपमर्दने ।
 द्वात्यविघ्नेन फलं मनो हि मनसो मुने ॥ १९ ॥
 पौरुषेण बलेनान्तश्चित्तं कृत्वा प्रियामयम् ।
 कृत्रिमन्द्रेण दुःखार्त्तिनं दृष्टा सा मनागपि ॥ २० ॥
 रज्जुनाशे सर्पस्यैव देहनाशेन मनोवस्थानसंभव इति भावः
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्र प्रथमं विरोधं परिहर्तुं वरशापप्राबल्योक्तैरी-
 त्सर्गिकत्वं बहुतरह्यनुसागदवश्यमभ्युपेयमित्युपपादयितुं वर-
 शापयोरभ्युपगोचर्यं क्रमोपलूढितर्पौरुषप्राबल्यं तावन्स्मारयति—
 न तदिति ॥ ८ ॥ स्थूलस्यवोपघातो दृष्टो न सूक्ष्मस्येति लोक-
 दृष्टानुसारं खोक्तैर्वक्तुं भिन्नस्वभावा द्वौ देहौ दर्शयति—
 आब्रह्मेत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ विद्या अभिचारकृत्यादयः ।
 आदिपदाच्छलविपादयो गृह्यन्ते । तेषां संचयैः समूहैः ॥ ११ ॥
 दैवादीत्यादिपदाद्राजपित्रादिसंग्रहः ॥ १२ ॥ आयत्तः स्वाधीनः
 नायत्तोऽस्वाधीनः ॥ १३ ॥ तत्र स्वाधीनतां हेतुत्योपपादयति
 पौरुषमिति । अगम्योऽनाक्रमणीयः । तदुःखहेतुभिरनिन्दितः
 अदूषितः ॥ १४ ॥ दुःखानुपघात इव सुखोपचयोऽयस्य वर्धत—
 इत्याह—यथेति ॥ १५ ॥ स्थूलदेहस्य तु नायं क्रम इत्याह—
 सफल इति ॥ १६ ॥ विषयदोषैर्हि मनो दुष्येन्नान्यदोषेणेत्या-
 शयेनाह—पवित्रमिति । तथाच न लोकदृष्टविरोधश्चावसर
 इति भावः ॥ १७ ॥ कार्यविरोधमपि परिहरति—पतत्विति
 ॥ १८ ॥ सर्वेषां देहादिभावानामुपमर्दनेपि पुरुषातिशयः
 प्रयत्नः सर्वः सयुद्धः सप्रविघ्नेन फलं ददाति । तथाद्वाति
 तन्मन एव मनसः फलं ददाति । पौरुषस्यापि मनोभेदत्वादि-
 त्यर्थः ॥ १९ ॥ यत्र विषयदोषेऽपि मनोदाढ्यं दुःखादर्शनं

पौरुषेण मनः कृत्वा नीरागं विगतज्वरम् ।
माण्डव्येन जिताः क्लेशाः शूलप्रान्तेऽपि तिष्ठता ॥ २१ ॥
अन्धकूपस्थितेनापि मानसैर्यज्ञसंचयैः ।
ऋषिणा दीर्घतपसा संप्राप्तं वैबुधं पदम् ॥ २२ ॥
इन्दुपुत्रैर्नरैरेव पुरुषाभ्यवसायतः ।
ध्यानेन ब्रह्मता प्राप्ता सा मयापि न खण्ड्यते ॥ २३ ॥
अन्येऽपि सावधाना ये धीराः सुरमहर्षयः ।
चित्तात्ममनुसंधानं न त्यजन्ति मनागपि ॥ २४ ॥
आधयो व्याधयश्चैव शापाः पापदशस्तथा ।
न खण्डयन्ति तच्चित्तं पञ्चघाताः शिलामिव ॥ २५ ॥
ये चापि खण्डिताः केचिच्छापाद्यैराधिसायकैः ।
स्वविवेकाक्षमं तेषां मनो मन्ये विपौरुषम् ॥ २६ ॥
न कदाचन संसारे सावधानमना मनाक् ।
स्वप्नेऽपि कश्चिद्दृश्ये वा दोषजालैः खिलीकृतः ॥ २७ ॥
मनसैव मनस्तस्मात्पौरुषेण पुमानिह ।
स्वकमेव स्वकेनैव योजयेत्पावने पथि ॥ २८ ॥
प्रतिभातं यदेवायं यथा भूतं भवत्यलम् ।
क्षणादेव मनः पीनं बालवेतालवन्मुने ॥ २९ ॥

इत्यादिं वासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे मनोमाहात्म्यवर्णनं नाम द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ९३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति मे भगवता पूर्वमुक्तं तदेतदद्य तुभ्यं कथितम् ॥

तत्र पवित्रे विषये किं वाच्यमित्याशयेन्द्रोपाख्यानादि स्मारयति
—पौरुषेणेति ॥ २० ॥ माण्डव्यस्य कथा महाभारतादौ प्रसिद्धा
॥ २१ ॥ दीर्घतपा अपि यशुकामो यागोपकरणोपार्जनाय
निर्गतो देवादन्धकूपे निपतितस्तत्र यागकालातिक्रमे प्रसक्ते
मनसैवेजे तेनेन्द्रः प्रसन्नस्तं कृपादुद्धृत्य स्वपदं निनायेति भा-
रतादौ प्रसिद्धम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनुसंधानमुपासनं ज्ञानं
वा ॥ २४ ॥ पापदशो रक्षाः पिशाचादयः । तच्चित्तं येयार्थं काग्रचित्तं
न खण्डयन्ति न परिभवन्ति । पश्येन घातास्ताडनानि ॥ २५ ॥
ये सौवासनाहृषविश्रामित्रादयः । आदिपदाकामक्रोधाभि-
मानादिंसंग्रहः । तेषां मनो विर्यारुपमदृक्पौरुषमित्युपासनायां
स्वविवेकाक्षममिति ज्ञानं चासमर्थमिति तर्क्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥
विवेकपौरुषदृढे तु मनसि नाभिलषितक्षतिरित्याह—न कदाचि-
दिति । दृश्ये जाग्रति वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ ईषत्प्रतिभातमपि
मनसि चरितिरुद्धं पीनं सद्यथाभूतं सत्यमिबोपभोगक्षमं भवती-
त्यर्थः ॥ २९ ॥ ननु पूर्वतनमनुष्यादिभावप्रतिभादाद्व्यादैर्नन्वा-
देस्तत्स्थितिरिति कुतो नाभूत्तत्राह—प्रतिभासस्येति । उत्तरदृढ-
वासनया पूर्ववासनोपमृशत इति भावः ॥ ३० ॥ पूर्ववासनो-
पमर्दनोपक्षीणस्थोपासनस्य कथं कार्यान्तरक्षमता तत्राह—प्रति-
भासेति । विरोधिभजनपर्यन्तमेव स्वकार्ये विलम्बस्तदुत्तरं तु

प्रतिभासस्यानुपदं प्राक्तनीं स्थितिमुज्जति ।
कुलालकर्मानुपदं घटो मृत्पिण्डतामिष ॥ ३० ॥
प्रतिभासार्थतामेति क्षणादेव मनो मुने ।
स्पन्दमात्रात्मकं वारि यथा तुङ्गतारङ्गताम् ॥ ३१ ॥
अनुसंधानमात्रेण सूर्यबिम्बेऽपि यामिनीम् ।
मनः पश्यत्यनुद्वाक्षश्चन्द्रबिम्बे द्वितामिष ॥ ३२ ॥
यत्पश्यति तदेवागु फलीभूतमिव मनः ।
सह हर्षविषादाभ्यां भुङ्क्ते तस्मात्तदेव तत् ॥ ३३ ॥
प्रतिभानुपदं चेतश्चन्द्रेऽप्यग्निशिखाशतम् ।
दृष्ट्वा दाहमवाप्नोति दग्धं च परितप्यते ॥ ३४ ॥
प्रतिभानुपदं चेतः क्षारेऽपि हि रसायनम् ।
दृष्ट्वा पीत्वा परां तृप्तिं याति बलगतिं नृत्यति ॥ ३५ ॥
प्रतिभानुपदं चेतो व्योमन्यपि महावनम् ॥
दृष्ट्वा लुनाति लूत्वा च पुनरारोपयत्यलम् ॥ ३६ ॥
इत्थं यदेव परिकल्पयतीन्द्रजालं
क्षिप्रं तदेव परिपश्यति तात चेतः ।
नासज्जगन्न च सदित्यवगम्य नूनं
लूनां दृशं विविधभेदवतीं जहीहि ॥ ३७ ॥

तस्मादनाख्यानाद्ब्रह्मणः सर्वतः सर्वमनाख्यान-
मुत्पद्यते स्वयमेव तद्धनतां प्राप्य मनः संपद्यते ॥ २॥

क्षणादेव निष्प्रयूहत्वादापासनिकप्रतिभासगोचरोपास्यार्थतामेति
प्राप्तोत्पद्येति नोपक्षय इति भावः ॥ ३१ ॥ ननु तथापि प्रलय-
काले कथं तद्विरुद्धसंगकल्पनं तेषां तत्राह—अनुसंधानमात्रे-
णेति । न तदीयसमं त्वदीयसंगर्थं किंचिदनुकूलं प्रतिकूलं वा
तत्र तदीयानुसंधानमात्रस्यापेक्षणादिनि न प्रलयकालेऽपि तद्वि-
रोध इति भावः । अगुद्धाक्षोऽहं सत्यवृष्ट्यदृष्टिः ॥ ३२ ॥ सधृत्व-
वत्तद्भोक्तृत्वमपि मनस एवेत्याह—यदिति । तदेव तत् यत्कर्तुं
तदेव भोक्तुं इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ उक्तमर्थमुदाहरणेन दर्शयति—
प्रतिभेति । प्रतिभा अनुसंधानं भोजकादृष्टोद्बोधितसंस्कारस्तद-
नुपदं तदनुसारि । तथाच विरहिणां प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३४ ॥
क्षारे ऊषादां । क्षीरं इति पाठो जले । रसायनं मधुरादिरसभे-
दान् । तथा चोद्वाक्षागादयोऽर्कनिंबादिपरोपान्यपि मधुरीकृत्य
भक्षयन्तीति दृश्यत इति भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उक्तमुपसं-
हरति—इत्यमिति । लूनां परिच्छिन्नां दृशं दृष्टिं जहीहि स्वज-
॥ ३७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशो कल्प-
त्तिप्रकरणे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

मनोत्र ब्रह्मणो जज्ञे ततो भूयैजसो विधिः ।

ततो मोहादहंकारस्यो विचमितीर्षये ॥ १ ॥

मनउपक्रममेव सर्गकर्म प्रागुक्तं प्रपञ्चविशुद्धिविचिन्दा-

तन्मनस्तन्मात्रकल्पनपूर्वकसन्निवेशं भवति त-
तस्तैजसः पुरुषः संपद्यते सोयं ब्रह्मेत्यात्मनि नाम
कृतवान् ॥ ३ ॥

तेन राम योयं परमेष्ठी तन्मनस्तत्त्वं विद्धि ॥ ४ ॥

समनस्तत्त्वाकारो भगवान् ब्रह्मा संकल्पमयत्वा-
द्यदेव संकल्पयति तदेव पश्यति ॥ ५ ॥

ततस्तेनेयमविद्या परिकल्पिता अनात्मन्यात्मा-
भिमानमयीति तेन ब्रह्मणा गिरितृणजलधिमयमिदं
क्रमेण जगत्परिकल्पितम् ॥ ६ ॥

इत्थं क्रमेण ब्रह्मतत्त्वादियमागता सृष्टिरन्यत
एवागतेयमिति लक्ष्यते ॥ ७ ॥

तस्मात्सर्वपदार्थानां त्रैलोक्योदरवर्तिनाम् ।

उत्पत्तिर्ब्रह्मणो राम तरङ्गाणामिवार्णवात् ॥ ८ ॥

थ एवमनुत्पन्ने जगति या ब्रह्मणश्चिन्मनोरूपिणी
साहंकारे परिकल्प्य ब्रह्म ब्रह्मतामेति ॥ ९ ॥

यास्त्वन्याश्चिच्छक्तयः सर्वशक्तेरभिन्ना एव क-
ल्पन्ते ॥ १० ॥

जगति स्फारतां नीते पितामहरूपेण मनसा
समुल्लसन्ति ॥ ११ ॥

मुपसंहरति—इतीति । भगवता परमेष्ठिना ॥ १ ॥ अनात्म्या-
नादव्याकृतनामरूपात् । अनात्म्यानां सूक्ष्मवान्नामसंबन्धानर्ह-
सर्वं प्रपञ्चरूपं चलनात्मकं निर्विकल्पकज्ञानप्रकाशितमुत्पद्यते ।
तत्कालेन स्वयमेव संकल्पविकल्पनात्मकमननसामर्थ्योद्भवं
घनतां प्राप्य ॥ २ ॥ तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि तत्कल्पनापूर्वकं
संनिवेशं स्वाप्रशरीरमिव वासनामयपुरुषाकारम् । ततः संनि-
वेशोपाधेस्तदुपहितः पुरुष आत्मा तेजसः तेजःप्रधानलिङ्गस-
मष्ट्युपाधित्वात् । सोयं ब्रह्मा परमेष्ठी ॥ ३ ॥ तस्य जगत्सर्ग-
संकल्पकता मनोरूपत्वादिव्याह—तनेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ननु
तत्संकल्प्याज्जगदुत्पद्यतां जीवानां तदभिमानस्तु कुतस्तत्राह—
ततस्तेनेति । अत्राविद्या अन्यथाग्रहणलक्षणाध्यासरूपा कार्या-
विद्या । इति अनया रीत्या ॥ ६ ॥ ब्रह्मतत्त्वादिदेकरसादा-
गतापि अन्यतो जडात्प्रधानपरमाणादेः सकाशादागतेति ता-
र्किकैर्लक्ष्यते ॥ ७ ॥ एकैकस्यानेकोपादानकल्पनागौरवान् परमा-
णुकारणतावादो युक्तः । विना कर्तारं जडस्य जगद्विचरच-
नानुपपत्तेरसहोदासीनस्य कर्तृत्वानुपपत्तेश्च न प्रधानकारणता-
वादो युक्तः । चितो जडाकारपरिणामायोगात् विज्ञानविपरि-
णामवादो युक्तः । शून्यस्य च कापि कारणत्वादर्शनात् तत्का-
रणतावादोऽपि युक्तः । सर्वेष्वपि कल्पेषु प्रमाणाभावाच्च ना-
न्यत इयमागता सृष्टिरिति निश्चिते श्रुतिप्रामाण्याल्लघवाच्चानि-
र्वचनीयमायाशक्तिकब्रह्मविवर्तवाद एव परिशिष्ट इत्याद्येने-
पसंहरति—तस्मादिति ॥ ८ ॥ य उत्पत्तिप्रकार एवमनया
रीत्या । तामेवाह—अनुत्पन्ने इत्यादिना । विवर्तत्वादेव परमा-

एते सहस्रशोपि परिवर्तमानजीवा उच्यन्ते ॥ १२ ॥
तेऽभ्युत्थिता एव चित्रभसो नभसि तन्मात्रैराव-
लिता गगनपद्मान्तर्वर्तिनश्चतुर्दशविधा ये भूत-
जातमध्यतयाभ्यासे तिष्ठन्ति तस्या एव प्राणश-
क्तिद्वारेण प्रविश्य शरीरं स्थावरं जंगमं वापि बी-
जतां गच्छन्ति ॥ १३ ॥

तदनु योनितो जगति जायन्ते तदनु काकताली-
ययोगेनोत्पन्नवासनाप्रवाहानुरूपकर्मफलभागिनो
भवन्ति ॥ १४ ॥

ततः कर्मरज्जुभिर्वासनावलिताभिर्बद्धशरीराभ्र-
मन्तः प्रोत्पतन्ति निपतन्ति च ॥ १५ ॥

इच्छैवेता भूतजातयः ॥ १६ ॥

काश्चिज्जनसहस्रान्ताः पतन्ति वनपर्णवत् ।

कर्मवात्यापरिभ्रान्ता लुठन्ति गिरिकुक्षिषु ॥ १७ ॥

अप्रमेयभवाः काश्चिच्चित्सत्ताज्ञानमोहिताः ।

चिरजाता भवन्तीह बहुकल्पशतान्यपि ॥ १८ ॥

काश्चित्कतिपयातीता मनोरमभवान्तराः ।

विहरन्ति जगत्यस्मिंश्चुभकर्मपरायणाः ॥ १९ ॥

येतोऽनुत्पन्ने जगति अहंकारममष्ट्युपाधौ ब्रह्मप्रविष्टमिव परि-
कल्प्य ब्रह्मतां परमेष्ठितामेति ॥ ९ ॥ अन्या व्यष्ट्यहंकारोपहि-
ताश्चिच्छक्तयश्चिदाभासाः ॥ १० ॥ ताः पितामहरूपेण मनसा
समष्टिमनोभावेन प्रथमं समुल्लसन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥
ते हि चित्रभसएव समुत्थिता नभसि मायाकाशे तन्मात्रैर्भूत-
मात्रोपाधिभिरावलिताः सन्तो गगनस्थपवनस्यावहोद्वहादिभेद-
भिन्नस्य वातस्कन्धभेदस्य चान्तर्वर्तिनो ये चतुर्दशविधा लो-
कास्तेषु यादृशभूतजातमभ्यवर्तिता यादृशवासनाकर्मभ्यासे ये
जीवास्तिष्ठन्ति तस्या एव भूतजातेः प्राणशक्तिद्वारेण शरीरं
स्थावरं जंगमं वा प्रविश्य रेतोरक्तादिरूपां बीजतां गच्छन्ति
॥ १३ ॥ १४ ॥ ततः साध्वसाधुवासनासंबलिताभिः पुण्या-
पुण्यकर्मरज्जुभिर्बद्धं शरीरं लिङ्गशरीरं येषां तथाविधाः सन्तः
प्रोत्पतन्त्युत्तमलोकाभिपतन्ति निरयेषु वा ॥ १५ ॥ कर्मतद्वा-
सनयोश्च कामराग एव बीजमिति तन्मया एव जीवा इत्याह—
इच्छैवेता इति । तथाच ध्रुतिः ‘काममय एवायं पुरुषः’ ॥ १६ ॥
कामानुसारिजन्मपरम्परामेव मोक्षावसानां चतुर्धा पर्यः प्रपञ्च-
यति—काश्चिदित्यादिना । काश्चिद्भूतजातयस्तज्जीवाजननं जनः ।
जना जन्मानि तत्सहस्राण्यन्तोऽवधितत्त्वबोधस्य यासां तथा-
विधाः सन्तः संसारे पतन्ति ततो मुच्यन्ते इत्यर्थः । वनपर्ण-
वदित्यादिपूर्वोत्तरान्वयि ॥ १७ ॥ काश्चित् चित्सत्ताया अज्ञा-
नेन मोहिता अत एवाप्रमेया गणनाद्यपरिच्छेद्या भवा जन्मानि
यासां तथाविधाश्चिरजाताः सत्य इह संसारे बहुकल्पशता-
न्यपि भवन्ति ॥ १८ ॥ कतिपयान्यतीतान्यमनोरमाणि भवा-

काश्चिद्विज्ञातविज्ञानाः परमेव पदं गताः ।
वातोद्भूताः पयोमध्यं सामुद्रा इव बिन्दवः ॥ २० ॥
उत्पत्तिः सर्वजीवानामितिह ब्रह्मणः पदात् ।
आविर्भावतिरोभावभङ्गुरा भवभाविनी ॥ २१ ॥
वासनाविषयैषम्यवैधुर्यज्वरधारिणी ।
अनन्तसंकटानर्थकार्यसत्कारकारिणी ॥ २२ ॥

नानाविदेशकालान्तैशैलकन्दरचारिणी ।
रचितोत्तमवैचित्र्यविहितासंभ्रमा सती ॥ २३ ॥
एषा जगज्जाङ्गलजीर्णवल्ली
सम्यक्समालोककुठारकृता ।
वल्लीव विश्रुग्धमनःशरीरा
भूयो न संरोहति रामभद्र ॥ २४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे उत्पत्तिदर्शनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ९४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

उत्तमाध्रममध्यानां पदार्थानामितस्ततः ।
उत्पत्तीनां विभागोऽयं शृणु वक्ष्यामि राघव ॥ १ ॥
इदंप्रथमतोत्पन्नो योऽस्मिन्नेव हि जन्मनि ।
इदंप्रथमतानास्त्री शुभाभ्याससमुद्भवा ॥ २ ॥
शुभलोकाश्रया साच शुभकार्यानुबन्धिनी ।
सा चेद्विचित्रसंसारवासनाव्यवहारिणी ॥ ३ ॥

भवैः कतिपयैर्मोक्षमित्युक्ता गुणपीवरी ।
तादृक्फलप्रदानैककार्यकार्यानुमानदा ॥ ४ ॥
तेन राम ससत्त्वेति प्रोच्यते सा कृतात्मभिः ।
अथ चेच्चित्रसंसारवासनाव्यवहारिणी ॥ ५ ॥
अत्यन्तकलुषा जन्मसहस्रैर्ज्ञानभागिनी ।
तादृक्फलप्रदानैकधर्माधर्मानुमानदा ॥ ६ ॥
असावध्रमसत्त्वेति तेन साधुभिरुच्यते ।
सैव संख्यातिगानन्तजन्मश्रुन्दादनन्तरम् ॥ ७ ॥

न्तराणि जन्मानि यामां तथाविधाः सत्यः मां प्रेन शुभकर्म-
परायणा विहरन्ति ता अत्यैव जन्मभिर्मोक्षयन्त इति शेषः
॥ १९ ॥ काश्चित्ततः पूर्वमेव मुक्ता इत्याह—काश्चिदिति ।
वातोद्भूताः सामुद्रा बिन्दवः पयोमध्यं समुद्रमिव प्रविशन्ति
॥ २० ॥ उक्तमुपसंहरति—उत्पत्तिरित्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥
नानादिशु नानादेशेषु नानाकालेषु नानाशैलकन्दरेषु च चारिणी
कर्मफलभोगसंचारवती । रचितैरुत्तमवैचित्र्यविहिता । आसृ-
भ्रमाः सर्वतोभ्रमा यया । परमार्थतत्त्वसती ॥ २३ ॥ इत्थं
संसारवल्ली प्रपश्य तदुच्छेदोपायमाह—एषेति । विश्रुत्वं
विक्षेपबहुलं मन एव शरीर स्वरूप यस्यास्तथाविधा एषा जग-
ल्लक्षणा मोहजाङ्गलस्य जीर्णवल्ली जरलता सम्यक्समालोकस्त-
त्त्वसाक्षात्कारस्तल्लक्षणं कुठारेण कृता छिन्ना मती । वल्लीवैति
व्यतिरेकदृष्टान्तः । भूयो न संरोहति मूलज्ञानोच्छेदादिति
भावः ॥ २४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
उत्पत्तिप्रकरणे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

इह द्वादशधा भिक्षा वर्ण्यन्ते जीवजातयः ।

उपाधिगुणवैचिन्याश्चिराचिरविमुक्तिगाः ॥ १ ॥

पूर्वोक्ते जीवानां चिराचिरमुक्तिविभागे रामस्य विशेषजि-
ज्ञासां लिङ्गेरुपलक्ष्य तद्विस्तरेण वक्तुं बसिष्ठ उवाच—उत्तमेल्या-
दिना । सात्विकतामसराजसभेदेनोत्तमाध्रममध्यामानां पदार्थानां
जीवोपाधीनामितस्ततो भुवनभेदेषु या उत्पत्तयः प्राकृतितास्ता-
सामयं वक्ष्यमाणो विभागोऽस्ति तं वक्ष्यामि शृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥

इदंप्रथमता १ गुणपीवरी २ ससत्त्वा ३ अध्रमसत्त्वा ४ अत्य-
न्तनामसी ५ राजसी ६ राजमसात्त्विकी ७ राजसराजसी ८
राजमनामसी ९ राजसात्यन्तनामसी १० तामसी ११ ताम-
सत्त्वा १२ तमोगजसी १३ अत्यन्तनामसी १४ इतिवक्ष्यमा-
नभेदेषु अन्यथोभेदयोः पञ्चमनवमयोरन्तर्भावाद्वादश भेदाः
परिशिष्यन्ते तेष्वार्या दर्शयति—इदंप्रथमतोत्पन्न इति । यो
जीवः पूर्वकल्पे चरमजीवजन्मनि शमदमादिसर्वसाधनगुणसं-
पत्तावपि श्रवणाद्यलाभाद्वलवत्प्रतिबन्धाद्वा अनुत्पन्नज्ञानोस्मिन्
कल्पे इदंप्रथमतया प्रथमे जन्मन्येव शमादिसर्वगुणसंपन्नो
ज्ञानयोग्य उत्पन्नस्तस्य सा जीवजातिरिदंप्रथमतानास्त्रीत्यर्थः ।
प्राकल्प्यीयशुभाभ्याससमुद्भवा हि सा । तस्मिन्नेव जन्मनि मु-
क्तिर्भागित्यर्थः ॥ २ ॥ सैव चेत्प्राक्तनवैराग्यमान्याच्छुभलो-
केच्छाकृतोपासनकर्मादिसंवलित अतएव विचित्रसंसारवासन-
या भोगव्यवहारिणी भोगवासनाक्षये कतिपयैर्दशपञ्चभिरेव
भवैर्जन्मभिर्मोक्षं प्रापयतीति शेषः । इति हेतोः सा शान्तिरागा-
द्युभयगुणोपचितनाद्वुणपीवरीत्युक्त्यर्थः ॥ ३ ॥ तृतीयामाह—
तादृगिति । तादृक्शब्दो बीप्सितव्यः । तादृशानि तादृशानि यानि
मुखदुःखकलानि तत्प्रदानलक्षणैरर्केभ्यर्ह्यैर्लिङ्गैः प्राकल्प्यीयोः
कार्याकार्ययोः पुण्यपापयोरनुमानदा अनुमापयित्री सापि क्रमा-
त्सत्वोपचये शतावधिजन्मभिर्मोक्षभागित्यर्थोद्गम्यते ॥ ४ ॥
चतुर्थामाह—अथेति ॥ ५ ॥ अत्यन्तकलुषा प्राक्तनकल्पसं-
चितबहुदुष्कर्मदुर्वासनामालिन्यवती । तादृगित्यादिप्राग्वत् ॥ ६ ॥
पञ्चमीमाह—सर्वेति । सैव तादृगलक्षणैव सती अध्रमसाक्ष-

संदिग्धमोक्षा यदि तत्प्रोच्यतेऽत्यन्ततामसी ।
 अनद्यतनजन्मा तु जातिस्तादृशकारिणी ॥ ८ ॥
 योत्पत्तिर्मध्यमा पुंसो राम द्वित्रिभवान्तरा ।
 तादृकार्या तु सा लोके राजसी राजसत्तम ॥ ९ ॥
 अविप्रकृष्टजन्मापि सोच्यते कृतबुद्धिभिः ।
 सा हि तन्मृतिमात्रेण मोक्षयोग्या मुमुक्षुभिः ॥ १० ॥
 तादृकार्यानुमानेन प्रोक्ता राजससात्विकी ।
 सैव चेदितरैरल्पैर्जन्मभिर्मोक्षभागिनी ॥ ११ ॥
 तत्तादृशी हि सा तज्जैः प्रोक्ता राजसराजसी ।
 सैव जन्मशतैर्मोक्षभागिनी चेच्चैरिषिणी ॥ १२ ॥
 त्वदुक्ता तादृगारम्भा सद्गी राजसतामसी ।
 सैव संदिग्धमोक्षा चेत्सहस्रैरपि जन्मनाम् ॥ १३ ॥
 तदुक्ता तादृशारम्भा राजसात्यन्ततामसी ।
 भुक्तजन्मसहस्रा तु योत्पत्तिर्ब्रह्मणो नृणाम् ॥ १४ ॥
 चिरमोक्षा हि कथिता तामसी सा महर्षिभिः ।
 तज्जन्मनैव मोक्षस्य भागिनी चेत्तदुच्यते ॥ १५ ॥
 तज्जैस्तामससत्त्वेति तादृशारम्भशालिनी ।
 भवैः कतिपर्यैर्मोक्षभागिनी चेत्तदुच्यते ॥ १६ ॥
 तमोराजसरूपेति तादृशैर्गुणवृंहितैः ।
 पूर्वजन्मसहस्राख्या पुरोजन्मशतैरपि ॥ १७ ॥
 मोक्षयोग्या ततः प्रोक्ता तज्जैस्तामसतामसी ।
 पूर्वं तु जन्मलक्षाख्या जन्मलक्षैः पुरोपि चेत् ॥ १८ ॥
 संदिग्धमोक्षा तदसौ प्रोच्यतेऽत्यन्ततामसी
 सर्वा एताः समायान्ति ब्रह्मणो भूतजातयः ॥ १९ ॥

किञ्चित्प्रचलिता भोगात्पयोराशेरिवोर्मयः ।
 सर्वा एव विनिष्कान्ता ब्रह्मणो जीवराशयः ॥ २० ॥
 स्वतेजःस्पन्दिताभोगाद्दीपादिव मरीचयः ।
 सर्वा एव समुत्पन्ना ब्रह्मणो भूतपङ्क्तयः ॥ २१ ॥
 स्वमरीचिबलोद्भूता ज्वलिताग्नेः कणा इव ।
 सर्वा एवोन्मितास्तस्माद्ब्रह्मणो जीवराशयः ॥ २२ ॥
 मन्दारमञ्जरीरूपाश्चन्द्रबिम्बादिवांशवः ।
 सर्वा एव समुत्पन्ना ब्रह्मणो दृश्यदृष्टयः ॥ २३ ॥
 यथा विटपिनिश्चित्रास्तद्रूपा विटपश्रियः ।
 सर्वा एव समुत्पन्ना ब्रह्मणो जीवपङ्क्तयः ॥ २४ ॥
 कटककण्डकेयूरयुक्तयः कनकादिव ।
 सर्वा एवोन्मिता राम ब्रह्मणो जीवराशयः ॥ २५ ॥
 निर्झरादमलोद्योतात्पयसामिव बिन्दवः ।
 अजस्रैवाखिला राम भूतसंततिकल्पनाः ॥ २६ ॥
 आकाशस्य घटस्थालीरन्ध्राकाशादयो यथा ।
 सर्वा एवोन्मिता लोककलना ब्रह्मणः पदात् ॥ २७ ॥
 सीकरावर्तलहरीबिन्दवः पयसो यथा ।
 सर्वा एवोन्मिता राम ब्रह्मणो दृश्यदृष्टयः ॥ २८ ॥
 मृगतृष्णातरङ्गिण्यो यथा भास्करतेजसः ।
 सर्वा दृश्यदृशो द्रष्टव्यतिरिक्ता न रूपतः ॥ २९ ॥
 शीतरश्मेरिव ज्योत्स्ना खालोक इव तेजसः ।
 एवमेता हि भूतानां जातयो विविधाश्च याः ॥ ३० ॥
 यस्मादेव समायान्ति तस्मिन्नेव विशन्ति च ।
 काश्चिज्जन्मसहस्रान्ते जातयश्चिरकालिकाः ।
 काश्चित्कतिपयातीतजन्मरूपा व्यवस्थिताः ॥ ३१ ॥

वैमुख्यादस्मिन्कल्पे संदिग्धमोक्षा कथञ्चित्संभावितमोक्षा
 ॥ ७ ॥ षष्ठी लक्षयति—अनद्यतनेति । यातु जातिरनद्यत-
 नजन्मापूर्वकल्पीयवासनानुसारिणी अतएव तादृशचरित्रकारिणी
 द्वित्रिभवान्तरा एतत्कल्पीयद्वित्रिजन्ममध्ये मध्यमा मनुष्यादि-
 रूपा या उत्पत्तिस्तादृकार्या तदनु रूपस्वर्गनरकादिप्रापिका संदि-
 ग्धमोक्षा सा राजसीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सप्तमी लक्षयति—
 अविप्रकृष्टेति । सा यदा राजसदुःखानुभवप्रयुक्तचैवराग्यादि-
 संपत्त्या अविप्रकृष्टज्ञानजन्मापि भवति तदा तत्रत्यमृतिमात्रेण
 मोक्षयोग्या मुमुक्षुभिः प्रोच्यते । सैव मया तादृकार्यलिङ्गका-
 नुमानेन राजससात्विकी प्रोक्तैत्यर्थः ॥ १० ॥ अष्टमी लक्ष-
 यति—सैव चेदिति । इतरैरुक्तमानुषातिरिक्तैरल्पैर्यक्षगन्धर्वा-
 दिजन्मभिः क्रमाज्ज्ञानप्राप्त्या मोक्षभागिनी चेद्राजसराजसी-
 त्यर्थः ॥ ११ ॥ नवमी लक्षयति—सैव जन्मशतैरिति ॥ १२ ॥
 तादृगारम्भा राजसतामसफलपभोजकर्मोपासनाधारम्भवती ।
 दशमी लक्षयति—सैवेति ॥ १३ ॥ एकादशीमाह—मुक्तेति ।
 ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाया उत्पत्तिः कल्पादावाविर्भावः ॥ १४ ॥
 चिरमोक्षा कल्पान्तरमोक्षा द्वादशीमाह—तज्जन्मनैवेति । तज्ज-

न्मना तामसप्रथमजन्मना । तामसे दानवरक्षःपिशाचादिज-
 न्मनि सत्त्वोक्त्याप्रज्ञादककव्यादीनां ज्ञानं प्रसिद्धमिति भावः
 ॥ १५ ॥ राजसतामसी प्राक्प्रोक्ता तस्या एव कार्यपूर्वापर्येण
 त्रयोदशीमाह—भवैरिति ॥ १६ ॥ गुणवृंहितं रजस्तमोबहुल-
 फलरूपलक्षितं इत्यर्थः ॥ १७ ॥ चतुर्दशी विधामाह—पूर्व-
 मिति ॥ १८ ॥ सर्वासामुपाधिद्वारा ब्रह्मप्रभवत्वं ब्रह्मभेदसं-
 भावनाय दृष्टान्तभेदेदृष्टयन्माह—सर्वा एता इति ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥ कणाः स्फुलिङ्गाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ विटप-
 श्रियः शाखाशोभाः ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवमंशांशिभावकल्प-
 नया अभेदयोग्यतां प्रदर्श्य उपाधिर्मध्याम्प्रदर्शनेनाभेदं दर्श-
 यति—अजस्रैवेति ॥ २६ ॥ उपाधिर्मध्याम् तदनन्यत्वान्या-
 योपपादनेन दृष्टान्तं दर्शयितुं जगतो ब्रह्मकार्यत्वमाह—सर्वा
 एवेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्वस्य आलोकः प्रभेव ।
 उपसंहरति—एवमित्यादिना ॥ ३० ॥ समायान्त्याविर्भवन्ति ।
 विशन्ति उपाधिविलयेनैक्यमापद्यन्ते । काश्चिदित्यादिः प्रायुक्त-

इत्थं जगत्सु विविधेषु विचित्ररूपा-
स्तस्येच्छया भगवतो व्यवहारवत्यः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपायेषूपत्तिप्रकरणे ब्रह्मणः सर्वमुत्पद्यत इतिकथनं नाम चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ९५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अभिन्नौ कर्मकर्तारौ सममेव परात्पदात् ।
स्वयं प्रकटतां यातौ पुष्पामोदौ तरोरिव ॥ १ ॥
सर्वसंकल्पनामुक्ते जीवा ब्रह्मणि निर्मले ।
स्फुरन्ति वितते व्योम्नि नीलिमेवाश्चक्षुषः ॥ २ ॥
अप्रबुद्धजनाचारो यत्र राघव दृश्यते ।
तत्र ब्रह्मण उत्पन्ना जीवा इत्युक्तयः स्थिताः ॥ ३ ॥
संप्रबुद्धजनाचारे वक्तुमेतन्न शोभनम् ।
यद्ब्रह्मण इदं जातं न जातं चेति राघव ॥ ४ ॥
काचिद्वा कलना यावन्न नीता राघव प्रथाम् ।
उपदेश्योपदेशश्रीस्तावलोके न शोभते ॥ ५ ॥
अतो भेददृशादीनामङ्गीकृत्योपदिश्यते ।
ब्रह्मेदमेते जीवा वै चेति वाचामयं क्रमः ॥ ६ ॥

स्यानुवादः ॥ ३१ ॥ तस्येश्वरात्मनो भगवतो ब्रह्मणो व्यवहार-
वत्यो रूपश्रियः उपाधिरूपाण्येव श्रीर्यासां तथाविधाः प्रागुक्त-
जीवजातयो निपतन्ति भवाद्वयान्तरे भ्रमन्ति । पावकोत्थाः
कणघटाः स्फुरन्ति समूहा इव ॥ ३२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-
रामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुर्नवतितमः
सर्गः ॥ ९४ ॥

अप्रबुद्धजनैर्वत्य प्रबोधाय न वस्तुतः ।

कर्मकर्त्रोः सहोद्भूतिराक्षिप्येह समर्थ्यते ॥ १ ॥

ब्रह्मण एव कल्पादौ सर्वा जीवजातय आविर्भवन्तीत्युक्ति-
व्याजेन ब्रह्मैवोपाधिषु जीवभावेन प्रविष्टमिति दर्शितम् । एवं
च आगन्तुके जीवभावेन प्राक्तनं कर्म निमित्तं वक्तुं शक्यम् ।
तस्य प्राक्तनकर्तृसापेक्षत्वात् । तदर्थं जीवस्यानादित्वाभ्युपगमे
तु न ब्रह्मणः प्रागुक्त औपाधिको जीवभावः समर्थयितुं शक्य
इत्युभयथापि दोषं प्रसक्तं दृष्टिभेदाश्रयेण परिहरिष्यन् गूढाभि-
संधिः परिशेषार्थैः कलदृशा सहोत्पत्तिपक्षं दर्शयति—अभि-
न्नाविति । अन्योन्यतादात्म्यकल्पनादभिन्नौ, अतः समं युगपदेव
परात्पदाद्ब्रह्मणः सकाशात्स्वयं स्वस्वभावशादेव सर्गादौ प्रक-
टतां यातौ । तथाच भगवतो वाक्यम्—‘न कर्तृत्वं न कर्माणि
लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥’
इति ॥ १ ॥ तदाविर्भावे तादात्म्याध्यासे च जीवानां स्वभा-
वशब्दितं स्वाज्ञानमेव हेतुरिति सदृष्टान्तमाह—सर्वेति ॥ २ ॥
अतएव सदृष्टिवादोऽयमज्ञसमतव्यवहारभूमावेव न परमार्थपदे
इत्याह—अप्रबुद्धेति ॥ ३ ॥ ‘न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो

आयान्ति यान्ति निपतन्ति तथोत्पतन्ति
रूपश्रियः कणघटा इव पावकोत्थाः ॥ ३२ ॥

इति दृष्टो निरासङ्गाद्ब्रह्मणो जायते जगत् ।
तज्जं तदेव तद्धेतुगतं दुरवबोधतः ॥ ७ ॥
मेरुमन्दरसंकाशा बहवो जीवराशयः ।
उत्पत्त्योत्पत्त्य संलीनास्तस्मिन्नेव परे पदे ॥ ८ ॥
अथानन्ताः स्फुरन्त्येते जायमानाः सहस्रशः ।
नानाः ककुब्जिकुञ्जेषु पादपेधिविष पल्लवाः ॥ ९ ॥
जीवौघाश्चोद्भूतिविध्यन्ति मधाविष नवाङ्कुराः ।
तत्रैव लयमेष्यन्ति ग्रीष्मे मधुरसा इव ॥ १० ॥
तिष्ठन्त्यजस्रं कालेषु त एवान्ये च भूरिशः ।
जायन्ते च प्रलीयन्ते परस्मिन्जीवराशयः ॥ ११ ॥
पुष्पामोदाविवाभिन्नौ पुमान्कर्म च राघव ।
परमेशात्समायाते तत्रैव विशतः शनैः ॥ १२ ॥
दृष्टमेते जगत्सस्मिन्दैत्योरगनरामराः ।
उद्भवन्त्यभवाभावैः प्रस्फुरन्ति पुनःपुनः ॥ १३ ॥

न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थता । ‘तदे-
तद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः’ इत्या-
दिर्भातपारमार्थिकदृशा तु न जगतो जीवानां कर्मणां वा उत्प-
त्त्यादिकं तन्निषेधो वा वक्तुं शक्य इत्याह—संप्रबुद्धेति ॥ ४ ॥
तर्हि परमार्थोपदेशके शाब्दे किमज्ञदृष्ट्युपपाद्यसर्गायुक्तेः प्रयोजनं
तत्राह—काचिद्विद्वति । कलना द्वितीयकल्पना ॥ ५ ॥ दीनां
शोच्याद्वैतकल्पनां यावद्यवहारकालमङ्गीकृत्येत्यर्थः । वै इति
निश्चये । वा इति संशये । इतिशब्दः प्रकारे । यावत्प्रमाणपरि-
शोधं निश्चयेन यावत्प्रमेयनिर्णयं संशयेन प्रकारेणाङ्गीकृत्येत्यर्थः
॥ ६ ॥ लोकेऽप्यभ्युपगम्यवादो बहुशः प्रसिद्ध इत्याह—
इति दृष्ट इति । यथाभ्युपगतं द्वैतं तर्हि कथमपोयते तत्राह—
निरासङ्गादिति । निरासङ्गादसङ्गादद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगज्जायते
इति प्रथमं व्युत्पादिते यत्तज्जं तदुपादानकं तत्तदेव । यतस्त-
दुत्पत्तेः प्राक् हेतुगतमुपादानस्थं तदेव आविर्भावदशायामपि
हेतुगतत्वात्पावनमात्रमपि दुरवबोधतो भ्रान्तिज्ञानात्पृथगिव
भातीति बाध्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ तदुपादानकत्वं तु कालत्रयेपि
तत्रैवोत्पद्य लीयमानत्वासिद्धमित्याह—मेर्वित्यादिचतुर्भिः ।
जीवशब्देन तदुपाधयो गृह्यन्ते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
गूढाभिसंधिमुपसंहरति—पुष्पामोदाविति । अभिन्नाविति ।
पुष्पामोदाविति दृष्टान्तविशेषणत्वापुस्तवम् । समायाते इति
तु दार्ष्टान्तिकविशेषणमिति ‘नपुंसकमनपुंसकेन’ इति नपुंसकै-
कशेषः ॥ १२ ॥ सहोत्पत्तिकल्पनायां दृष्टानुसारोऽयस्वीत्याह
—दृष्टमिति । वस्तुइत्या अभावा अपि भावैर्वासनाभूतमात्रो-

हेतुर्विहरणे तेषामात्मविस्मरणादृते ।
न कश्चिद्व्यस्यते साधो जन्मान्तरफलप्रदः ॥ १४ ॥

श्रीराम उवाच ।

अविसंवादिनार्थे यद्यत्प्रामाणिकदृष्टिभिः ।
धीतरागैर्विनिर्णीतं तच्छास्त्रमिति कथ्यते ॥ १५ ॥
महासत्त्वगुणोपेता ये धीराः समदृष्टयः ।
अनिर्देश्यकलोपेताः साधवस्त उदाहृताः ॥ १६ ॥
द्वयं हि दृष्टिबालानां सिद्धये सर्वकर्मणाम् ।
साधुवृत्तं तथा शास्त्रं सर्वदैवानुवर्तते ॥ १७ ॥
साधुसंन्यवहारार्थं शास्त्रं योऽनानुवर्तते ।
बहिः कुर्वन्ति तं सर्वे सच्च दुःखे निमज्जति ॥ १८ ॥
इह लोके च वेदे च श्रुतिरित्थं सदा प्रभो ।
यथा कर्म च कर्ता च पर्यायेणह संगतौ ॥ १९ ॥
कर्मणा क्रियते कर्ता कर्त्रा कर्म प्रणीयते ।

बीजाङ्कुरादिवक्ष्यामि लोकवेदोक्त एव सः ॥ २० ॥
कर्मणो जायते जन्तुर्बीजादिव नवाङ्कुरः ।
जन्तोः प्रजायते कर्म पुनर्बीजमिवाङ्कुरात् ॥ २१ ॥
यया वासनया जन्तुर्नयते भवपञ्जरे ।
तद्वासनानुरूपेण फलं समनुभूयते ॥ २२ ॥
एवं स्थिते कथं नाम जन्मबीजेन कर्मणा ।
विनोत्पत्तिस्त्वया प्रोक्ता भूतानां ब्रह्मणः पदात् ॥ २३ ॥
पक्षेणानेन भगवन्भवता जन्मकर्मणोः ।
तिरस्कृता जगज्जाता सा विना भावितैतयोः ॥ २४ ॥
ब्रह्मण्यकारणे ब्रह्मन्ब्रह्मादिषु फलेषु च ।
कर्मणां फलमस्तीति द्वयं लोके प्रमार्जितम् ॥ २५ ॥
संजाते संकरे लोके कर्मस्वफलदायिषु ।
मानस्यन्याये विलसति नाश एवावशिष्यते ॥ २६ ॥

पाधिभिरुद्भवन्ति तत्कालं प्रस्फुरन्ति संचलन्ति चेति सहोत्प-
त्तितादात्म्ययोः प्रत्यक्षं दर्शनादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तथाच तदु-
त्पत्तौ न कर्माणि न वा अन्यन्निसिक्तं कर्तृपूर्वकत्वात्तेषामतः
परिशेषात्प्रागुक्तज्ञानमेकमेवेत्याह—हेतुरिति । अयमभिप्रेक्षितः ।
न तावत्कर्तुरनादिता वक्तुं शक्या कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वे
अनादिस्वभावस्याप्यौघ्यस्येवोपायसहस्रैरप्यपरिहार्यतयाऽनिर्मा-
क्षप्रसङ्गात् । औपाधिकत्वे स उपाधिरविद्यैव वा स्यादन्यो वा ।
आद्ये फलतः सैद्धान्तिकपरिशेषपक्षान्तर्गतिः । किंच अवि-
द्याया आत्मनि कर्तृतापादकत्वं स्वत एव वा अन्यसापेक्षतया
वा । न स्वतः । सुषुप्तिमूर्च्छाप्रलयेष्वप्यन्यात्मनः कर्तृत्वापाद-
नापत्तेः । अन्यसापेक्षतया चेद्यत्सापेक्षा सत्यविद्या कर्तृतामापा-
दयति स एवोपाधिः स्यान्नाविद्या । ननुपाधेरुपाधिर्भवतीति ।
द्वितीयेपि स उपाधिरविद्याकार्यं स्वतश्चो वा । स्वातन्त्र्ये यद्य-
नादिस्तर्हि सुषुप्तिप्रलययोरपि कर्तृतामापादयेत् । यदि सादि-
स्तर्हि तदुपहितकर्तृरूपमपि साधयेवेति नानादिकर्तृसिद्धिः ।
अविद्याकार्योपाधिपक्षेऽप्ययमेव दोष इति नित्यस्याप्यात्मनः
कर्तृत्वाधिसंबन्धस्य प्रतिकल्पं प्रतिदिनं च भेदात्तदधीनस्योपहि-
तकर्तृरूपस्य कर्मसहोत्पत्तिः कर्मशक्तिमदुपाधितादात्म्यरूपता
च तत्र आत्मविस्मरणमेव बीजमिति पक्ष एव यौक्तिकदृशा
परिशिष्यते । 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विन-
श्यति' इति श्रुतिरप्यत्रानुकूलेति ॥ १४ ॥ अस्मिन्पक्षे अनुप-
पत्तिमुपपादयिष्यन् रामस्तदुपयोगिनां भूमिकां रचयितुं शास्त्र-
लक्षणमाह—अविसंवादिनेति । अलौकिके धर्मे ब्रह्मणि च
प्रमाणं श्रुतिस्तत्प्रभवा दृष्टिर्देवां तैः प्रामाणिकदृष्टिभिर्वातरागैश्च
मन्वादिभिर्धर्मो धर्मरूपे अर्थे स्वमूलभूतस्य विवादिना जैमिनीया-
दित्थसिद्धान्त्यायकलापेन यद्यद्विनिर्णीतं निर्णाय निबद्धं
स्मृतिपुराणकल्पसूत्रेतिहासादि तच्छास्त्रमिति कथ्यते । त-
थाच श्रुतयस्तन्मूलस्मृत्यादयश्चालौकिकार्थं मानमित्याशयः

॥ १५ ॥ एवं सदाचारोपि मानमिति वक्तुं सतां लक्षण-
माह—महासत्त्वेति । महता अत्यन्तविशुद्धेन सत्त्वगुणोपेताः ।
धीरा विषयैर्दुःखस्थानैश्चाप्रकम्प्याः । समदृष्टयः अरागद्वेषाः ।
अनिर्देश्या शब्देनाभिलपितुशक्या या निरतिशयानन्दब्रह्म-
साक्षात्कारकला तदुपेताः । ते साधवः सन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥
साधुवृत्तमुक्तलक्षणानां सतामाचारः शास्त्रं श्रुतिस्मृती चेति द्वयं
बालानामज्ञाततत्त्वानां शिष्टानां दृष्टिर्नैवद्रव्यं धर्मब्रह्मतत्त्वदर्श-
नायेत्यर्थः ॥ १७ ॥ साधुः स्वर्गमोक्षोपयोगी यः संन्यवहारस्त-
दर्थं तत्प्रयोजनं शास्त्रं सर्वं शिष्टा इति शेषः ॥ १८ ॥ इह
अस्मिन् लोके प्रामाणिकजने वेदे च इत्थं श्रूयत इति श्रुतिर्नि-
रुद्धप्रवादः । अस्तीति शेषः । प्रवादमेवाभिलप्य दर्शयन् विव-
क्षितमर्थमाह—यथेत्यादिना । पर्यायेण अयौगपथेन । हेतुफल-
भावेनेति यावत् ॥ १९ ॥ तदेव स्पष्टमाह—कर्मणेति । प्रणी-
यते निष्पाद्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ कर्मैव वासनयापि प्राक्तनी
कर्तृहेतुरित्याह—यथेति । समनुभूयते तेन जन्तुनेति शेषः
॥ २२ ॥ एवं भूमिकां कृत्वा कर्तृकर्मणोः सहोत्पत्तिपक्षमाक्षि-
पति—एवं स्थिते इति । सहोत्पत्तिपक्षे हि प्राक्तनं कर्मविनै-
वोत्पत्तिरिति फलितं तच्चायुक्तम् । 'साधुकारी साधुर्भवति
पापकारी पापो भवति । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः
पापेन' 'कर्मणा जायते जन्तुः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिशिष्टप्रवादविरो-
धादित्यर्थः ॥ २३ ॥ अनेन सहोत्पत्तिपक्षेणैतयोर्जीवकर्मणो-
र्जगति जाता प्रमाणनिरुद्धा अविनाभाविता अन्यव्यतिरेकशा-
स्त्राणां आकारेण अद्वयत्वात्स्वातिरिक्तकारणशून्ये मायाशब्दे
ब्रह्मणि विद्यदादिस्थूलदेहान्तर्भोगायतनसंगरूपं फलमस्ति तत्फ-
लेषु ब्रह्मादिषु हिरण्यगर्भादिस्थूलसूक्ष्मोपाधिषु भोगतत्साम-
ग्रीसंगरूपं फलमस्तीति लोके प्रसिद्धं प्रवादद्वयं त्वया प्रमार्जि-
तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ दोषान्तरमप्याह—संजात इति । कर्मस्व-

किं तत्कृतं भवत्येव भगवन्ब्रूहि तत्त्वतः ।

एनं मे संशयं स्फारं छिन्धि वेद्यविदांबर ॥ २७ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

साधु राघव पृष्टोऽस्मि त्वया प्रश्नमिमं शुभम् ।

शृणु वक्ष्यामि ते येन भृशं ज्ञानोदयो भवेत् ॥ २८ ॥

मानसोऽयं समुन्मेषः कलाकलनरूपतः ।

एतत्तन्मयणां बीजं फलमस्यैव विद्यते ॥ २९ ॥

यदैव हि मनस्तत्त्वमुत्थितं ब्रह्मणः पदात् ।

तदैव कर्म जन्तूनां जीवो देहतया स्थितः ॥ ३० ॥

कुसुमाशययोर्भेदो न यथा भिन्नयोरिह ।

तथैव कर्ममनसोर्भेदो नास्त्यविभिन्नयोः ॥ ३१ ॥

क्रियास्पन्दो जगत्सिन्धुर्मेति कथितो बुधैः ।

पूर्वं तस्य मनो देहं कर्मातश्चित्तमेव हि ॥ ३२ ॥

न स शैलो न तद्धोम न सोऽग्निश्च न विष्टपम् ।

अस्ति यत्र फलं नास्ति कृतानामात्मकर्मणाम् ॥ ३३ ॥

ऐहिकं प्राक्तनं वापि कर्म यद्वचितं स्फुरत् ।

पौरुषोऽसौ परो यत्नो न कदाचन निष्फलः ॥ ३४ ॥

कृष्णतासंक्षये यद्वत्क्षीयते कज्जलं स्वयम् ।

स्पन्दान्मकर्मविगमे तद्वत्प्रक्षीयते मनः ॥ ३५ ॥

कर्मनाशो मनोनाशो मनोनाशो ह्यकर्मता ।

मुक्तस्यैव भवत्येव नामुक्तस्य कदाचन ॥ ३६ ॥

बह्व्यौष्ण्ययोरिव सदा श्रिट्टयोश्चित्तकर्मणोः ।

द्वयोरेकतराभावे द्वयमेव विलीयते ॥ ३७ ॥

फलदायिषु निष्फलेषु मय्यु नरकादिभयाभावान्मनस्यैरिव बल-
वद्ब्रह्मसन्भक्षणैर्मनस्यन्याये विलमति सति ॥ २६ ॥ तत्त-
स्मात् हे ब्रह्मन्, तत्त्वतो यथार्थतो ब्रूहि । कृतं कर्म फलान्मना
भवत्येव किंवा नेति एनं संशयं छिन्धि ॥ २७ ॥ इधमाक्षिमो
वसिष्ठः प्रामाणिकमाक्षेपं प्रशंसन्तस्समाधिं प्रतिजानीते—
साध्विति ॥ २८ ॥ सहोत्पत्तिपक्षेपि यथा न कश्चिदोपस्तथो-
पपादयितुं भूमिकां रचयति—मानस इति । 'यदि मनसा
ध्यायति तद्वत्त्वा वदति तत्कर्मणा करोति' इति श्रुतेर्मनःसंघन्धी
यः कलाकलनरूपतः क्रियाकर्मांशलप्रतिबंधानुरूपं समुन्मेषो
विकासः एतत्प्रसिद्धं कर्मणां बीजम् । कथं जायते । यतः
अस्यैवोत्तरत्र क्रियानिष्पत्तिरूपं फलं विद्यते नामनःपूर्वकदेहचं-
ष्टमात्रस्येत्यर्थः ॥ २९ ॥ फलमस्यैव विद्यते इति यदुक्तं तदु-
दाहृत्य दर्शयति—यदैवेति । आदिमं पद्मब्रह्मणः पदार्थदेव म-
नोलक्षणं तत्त्वं वस्तुस्थितं तदैव जन्तूनां तदुपाध्याविभूतमम-
ष्टिव्यष्टिजीवानां कर्माप्नुयन्ति । जावश्च प्राक्तनवामनानुसारि-
देहतया देहाहंभावेन स्थितः । तथाच श्रुतिः । 'तन्मनोऽकुरुत
आत्मन्वी स्यामिति सोऽर्चवचरन्' इति च । मनोजन्मार्थान-
मेवात्मन्विताशक्तिदत्तं देहिवं संचरणलक्षणं कर्म च दर्शयति ।
'यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति' इति च श्रुत्यन्तरम् । तथाच मन
एव कर्तृनामेति दर्शयितुं मया सहोत्पत्तिपक्षो दर्शित इति
भावः ॥ ३० ॥ एवं कर्तृकर्माभेदोत्तरपि कर्मणो मनोधर्मनैव
नात्मधर्मेना कौटस्थस्यैवभावविरोधादिति प्रदर्शने तात्पर्यमिति
सहस्रान्तमाह—कुसुमेति । आशयोऽज्ञानतस्थ आसौ ॥ ३१ ॥
ननु कर्मशब्देन यज्ञादिस्तज्जन्ममदृष्टं बोध्यते । तत्राद्यो देहधर्मो
द्वितीयस्तु भोक्तृममवायां तत्कथं मनोधर्मतानयोस्तत्राह—
क्रियेति । क्रियैव हि कर्मसंस्कारात्मना मनसि स्थिता अदृष्ट-
फलात्मना आविर्भूता देहस्वर्गनरकादिरूपा भवति । एवंच
तस्य कर्मण आश्रयो देहमपि पूर्वं मन एव । 'सर्वज्ञानो भवति
सर्वज्ञानमेवान्ववकामति' इति श्रुत्या मनसो भाविदेहाकारा-

भिमानं प्राप्तस्यैव पूर्वदेहादुत्क्रमणश्रुतः । आतिवाहिकदेहस्यैव
वामनावलेन स्थूलदेहनाकल्पनमिति प्राग्भ्युत्पादनाच्च । अत-
श्चित्तं मन एव कर्मधर्मकत्वात्कर्मैत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवंच त्वदुक्तः
कर्मनैष्कल्यदोषोऽपि परिहृतो मनःकार्यस्य सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य
कर्मफलव्योपपत्तेरित्याशयेनाह—न स इति । फलशब्दो भाव-
प्रधानः । फलत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ रचितं सावधानमनुष्ठितं
साङ्गतया च स्फुरद्विराजमानं यत्कर्म अस्मां पौरुषः प्रयत्न एव,
सच कदाचन कदाचिदपि निष्फलो नैत्यर्थः । अयमभिप्रायः ।
अविद्योन्धं मन एव क्रियाशक्तिमत्त्वाच्चिदात्मैवापाधिवाच्यं कर्तुं
भोक्तुं च । तच्च 'अन्नमयं हि सांम्यं मनस्तन्मनोऽकुरुत त्रीण्यात्म-
नेकुरुत मनो वाचं प्राणम्' इत्यादिश्रुतः प्रागुक्तयुक्तश्च । यद्यपि
प्रतिकल्पं प्रतिदिनं चोत्पद्य प्रलीयते तथापि प्रत्यहमाविर्भूय
निशि तस्मिन् निरोधवन्तो कुञ्चच्छायेव प्रतिदर्पणमंतिधान-
माविर्भूय दर्पणापमरणं तिरोभवन्मुक्षुप्रतिविम्बमिव च तदेवं-
दमित्यवापिनप्रत्यभिज्ञाप्राप्त्यादुपहितार्भक्याच्च न भिद्यते
इत्यनाद्यपि भवति । नहि नाशो नाम शून्यतापत्तिरुत्पत्तिर्वा
अमृतः सर्वं येन प्रत्यहं मुमुक्षां नाशान्नेदः स्यात् । सत्कार्यवादा-
श्रयणाच्चाविद्याबीजान्मना सतोरेव प्राक्तनकर्तृकर्मणोस्तत्फल-
विद्यदादिप्रपञ्चस्य च सहोत्पत्त्यभ्युपगमोऽपि न कृतहानाह-
ताभ्यागमप्रसङ्ग इति न शास्त्रप्रामाण्यबाधो न वा मानस्य-
न्यायप्रसक्तिर्न वा जन्मकर्मणोर्गविनाभावनियमप्रमार्जनं मन
एव तिरोभूतावस्थमाविर्भूतावस्थ चाविद्येभ्यः श्रुतगमाच्चात्मवि-
स्मरणकहेतुपरिशीलाक्तिर्यविरुद्धेति तत्त्वमिति ॥ ३४ ॥
सहोत्पत्त्यैक्यपक्षाभ्युपगमस्य किं फलं तदाह—कृष्णतेति ।
तथाच कर्ममनोर्गोन्यतरनाशार्थिना स्पन्दान्मकस्य प्राणस्य
मनसो वा निरोधलक्षणे हृदयो गो राजयोगो बाध्यसनीय इति
तत्फलमिति भावः ॥ ३५ ॥ योगजन्यसाक्षात्कारेणविद्यानाशो
चात्यन्तिक उभयनाशो भवति नान्यथेत्याशयेन मुक्तस्ये-
त्युक्तिः ॥ ३६ ॥ श्रिट्टयोस्तादात्म्येन संगतयोः ॥ ३७ ॥

चित्तं सदा स्पन्दविलासमेत्य
स्पन्दैकरूपं ननु कर्म विद्धि ।

इत्याषे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० ३० कर्मपुरुषयोरैक्यप्रतिपादनं नाम पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ९६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

मनो हि भावनामात्रं भावना स्पन्दधर्मिणी ।
क्रिया तज्जावितारूपं फलं सर्वोनुधावति ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच ।

विस्तरेण मम ब्रह्मन् जडस्याप्यजडाकृतेः ।
रूपमारूढसंकल्पं मनसो वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तिर्महात्मनः ।
संकल्पशक्तिरचितं यद्रूपं तन्मनो विदुः ॥ ३ ॥
भावः सदसतोर्मध्ये नृणां चलति यश्चलः ।
कलनोन्मुखतां यातस्तद्रूपं मनसो विदुः ॥ ४ ॥
नाहं वेदावभासात्मा कुर्वाणोऽस्मीति निश्चयः ।
तस्मादेकान्तकलनस्तद्रूपं मनसो विदुः ॥ ५ ॥
कल्पनात्मिकया कर्मशक्त्या विरहितं मनः ।
न संभवति लोकेऽस्मिन्गुणहीनो गुणी यथा ॥ ६ ॥
यथा बह्वर्थाण्ययोः सत्ता न संभवति भिन्नयोः ।
तथैव कर्ममनसोस्तथात्ममनसोरपि ॥ ७ ॥

एकनाशे अपरनाश इत्यत्रोपपत्तिं दर्शयन्नुपसंहरति—चित्त-
मिति । यतश्चित्तं स्पन्दविलासमेत्य विहितनिषिद्धनिष्पादनेन पुण्य-
पापात्मकधर्माधर्माकारपरिणामि भवति । अथ कर्म च तत्फल-
भोगानुरूपसन्दात्मकविलासमेत्य चित्तं भवति । अतस्ते परस्पर-
निमित्तेन धर्मपदे कर्मपदं च गते वाचकत्वेन प्राप्ते धर्मकर्मश-
ब्दाभ्यां लोके व्यवहियेते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति श्रीवासिष्ठ-
महारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पञ्चनवतितमः
सर्गः ॥ ९५ ॥

मनसः कर्मवैचित्र्यादिह नानाविधाकृतेः ।

व्याख्यायन्तेऽभिधावेदास्तत्त्वं चास्य विबुद्धये ॥ १ ॥

उक्तार्थप्रपञ्चनार्थस्य सर्गस्यार्थं संक्षिप्यादां दर्शयति—मन-
इति । अनुभूतानामसर्वाणां भावना विभावनात्यर्थं विकल्पं तन्मा-
त्रम् । सा भावना स्पन्दधर्मिणीसतां विहितनिषिद्धक्रिया भवति ।
तस्याः क्रियाया एव सौक्ष्म्याददृष्टभावापन्नाया जन्मान्तराद्या-
त्मकं यद्भावितारूपं तदेव फलं सर्वो जन्तुरनुधावति अनुस-
रति । मन एव क्रमेणोभयभावमापद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥ प्रथः
स्पष्टः ॥ २ ॥ सर्वशक्तेः सर्वशक्तिमन्मायाशबलस्य रचितं
प्रथमनिष्पादितं संकल्पशक्तिं यद्रूपं तन्मन इत्यर्थः ॥ ३ ॥
सांप्रतिकेऽपि नृणां व्यवहारे तत्प्रसिद्धमित्याह—भाव इति ।
स्थापुर्वा पुरुषो वेति विकल्पे सदसतोः कोट्योर्धो भावश्चलो

कर्माथ चित्तं किल धर्मकर्म
पदं गते राम परस्परेण ॥ ३८ ॥

खेनैव चित्तरूपेण कर्मणा फलधर्मिणा ।
संकल्पैकशरीरेण नानाविस्तरशालिना ॥ ८ ॥
इदं ततमनेकात्म मायामयमकारणम् ।
विश्वं विगतविन्यासं वासनाकल्पनाकुलम् ॥ ९ ॥
या येन वासना यत्र सतेवारोपिता यथा ।
सा तेन फलसूत्रत्र तदेव प्राप्यते तथा ॥ १० ॥
कर्मबीजं मनःस्पन्दः कथ्यतेऽथानुभूयते ।
क्रियास्तु विविधास्तस्य शाखाश्चित्रफलास्तरोः ॥ ११ ॥
मनो यदनुसंधत्ते तत्कर्मैन्द्रियवृत्तयः ।
सर्वाः संपादयन्त्येतास्तस्मात्कर्म मनः स्मृतम् ॥ १२ ॥
मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं कर्माथ कल्पना ।
संस्मृतिर्वासना विद्या प्रयत्नः स्मृतिरेव च ॥ १३ ॥
इन्द्रियं प्रकृतिर्माया क्रिया चेतीतरा अपि ।
चित्राः शब्दोक्तयो ब्रह्मन्संसारभ्रमहेतवः ॥ १४ ॥
काकतालीययोगेन त्यक्त्वास्फारदगाकृतेः ।
चित्तेऽप्येतानुपातिन्याः कृताः पर्यायवृत्तयः ॥ १५ ॥

दोलायमानध्वलति संचरन्तीत्यर्थः । कलनोन्मुखतां कोटिद्वयस्य
स्मृतिपूर्वकताम् ॥ ४ ॥ सदा चित्पलाद्वासनान्ध्यात्मनि नाहं
वेदंति प्रत्ययः, अकर्तर्यपि कर्तृताप्रत्ययश्च येन भवति तन्मन
इत्याह—नाहमिति । एकान्तकलनो नियतं जायमानः ॥ ५ ॥
निःस्पन्दे मनस्येतस्य लक्षणस्याव्याप्तिमाशङ्क्याह—कल्पनात्मि-
कयेत्यादिना ॥ ६ ॥ आत्ममनसो जीवमनसोः ॥ ७ ॥ फलेन धर्मिणा
साध्यवता ॥ ८ ॥ ९ ॥ वामनाकल्पनाकलनाकुलामित्येतत्स्फुट-
यति—या येनेति । यत्र सतेव यथैन्द्रवरिहर्ष्यरेव सत्यलोकस्था
वयमिति कल्पितेनेत्यर्थः । लतेवेति पाठे स्पष्टम् ॥ १० ॥ तस्य
वासनातरोः कर्मबीजं मनः स्पन्दः शरीरं क्रियाः शाखा इति
शाखे कथ्यते फलतश्चानुभूयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ननु कर्मैन्द्र-
ियवृत्तिः कर्म कथं तन्मनसः स्यान्नाह—मन इति ॥ १२ ॥
मन एव सर्वेन्द्रियभावं धन इति नायं दोष इति दर्शयन्तस्मा-
मान्याह—मन इत्यादिना ॥ १३ ॥ नैतावत्यः किञ्चितरा
अपि सन्ति । ब्रह्मन् ब्रह्मणि । छान्दसः सप्तम्या लुक् । 'न
दिसंबुद्धोः' इति नलोपनिषधः । संसारभ्रमः संसारक-
ल्पितो वक्ष्यमाणप्रवृत्तिनिमित्तभेदः स एव हेतुर्यासाम् ॥ १४ ॥
काकतालीयमाकम्मिकं स्वरूपविस्मरणं तद्योगेन त्यक्त्वा नानुभू-
यमाना स्फाराऽपरिच्छिन्ना दगाकृतिविधेकरसाकारो यया तथा-
भूतायाश्चित्तेऽप्येतानुपातिन्या बाध्यकल्पनोन्मुखायाः ॥ १५ ॥

श्रीराम उवाच ।

परायाः संविदो ब्रह्मवेताः पर्यायवृत्तयः ।

कल्प्यमानविचित्रार्थाः कथं रुढिमुपागताः ॥ १६ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

गतेषु सकलङ्कृत्व कदाचित्कल्पनात्मकम् ।

उन्मेषरूपिणी नाना तदैव हि मनःस्थिता ॥ १७ ॥

भावनामनुसंधानं यदा निश्चित्य संस्थिता ।

तदैषा प्रोच्यते बुद्धिरियत्ताग्रहणक्षमा ॥ १८ ॥

यदा मिथ्याभिमानेन सत्तां कल्पयति स्वयम् ।

अहंकाराभिमानेन प्रोच्यते भवबन्धनी ॥ १९ ॥

इदं त्यक्त्वेदमायायति बालवत्पेलवा यदा ।

विचारं संपरित्यज्य तदा सा चित्तमुच्यते ॥ २० ॥

यदा स्पन्दैकधर्मत्वात्कर्तुयां शून्यशंसिनी ।

आधावति स्पन्दफलं तदा कर्मेत्युदाहृता ॥ २१ ॥

काकतालीययोगेन त्यक्त्यैकग्रननिश्चयम् ।

यदेहितं कल्पयति भावं तेनेह कल्पना ॥ २२ ॥

पूर्वदृष्टमदृष्टं वा प्राग्दृष्टमिति निश्चयैः ।

यदैवेहां विधत्तेऽन्तस्तदा स्मृतिरुदाहृता ॥ २३ ॥

यदा पदार्थशक्तीनां संभुक्तानामिवाभ्यरे ।

उक्तानां मनोबुद्ध्यादिनाम्नां चैत्योन्मुखचित्तिप्रवृत्तिनिमित्तभेदेन योगरूढ्या पर्यायवृत्तितां प्रत्येकं निर्वचनेन विशिष्य जिज्ञासमानो रामः पृच्छति—पराया इति । कल्प्यमानो विविश्रो योगार्थो यासां तथाविधाः सत्यः ॥ १६ ॥ एवं पृष्ठो वर्तिष्ठः क्रमेण पञ्चदशापि नामानि व्याचर्क्यः प्रथमं मन इति नाम व्याचष्टे—गतं वेति । परा संविदविषया सकलङ्कृत्वं गतं वसतां कदाचिदुन्मेषरूपिणा भूत्वा ग्रहेदमित्थमनित्यत्वेति विकल्पान्मना नाना भवन्ति तदैव सा मनोरूपेण स्थितेति तन्नामिका भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ यदा तु प्रथमं विकल्पोत्तरं वा विशेषभावनां प्राप्य एकतरकोट्यनुसंधानं निश्चित्य सुस्थिरा स्थिता तदपि संविद्विद्विरिति प्रोच्यते । इयत्ता ईदृशमेवेदं वसति परिच्छित्तस्तद्ग्रहणसमर्थत्यर्थः ॥ १८ ॥

यदा तु मिथ्याभूतदंष्ट्राद्यात्मनाभिमानेन स्वयं सत्तां कल्पयति मन्यते तदाहंकाराभिमानेन निमित्तेन सा अहंकार इति प्रोच्यते सैव सर्वानर्थवीजवाद्भवबन्धनीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यदा न्येकविषयं लब्ध्वा अपरं विषयं स्मरति विचारं पूर्वाग्रप्रतिबंधान् परित्यज्य तदा सा संविच्छित्तमित्युच्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥ सैव संविच्छित्तः स्पन्दैकधर्मत्वात्कर्तुः शून्यममंत्रं स्पन्दं शंसति गोचरयति तच्छीला सर्वा स्पन्दफलं शरीरतदवयवादेवं शान्तरसंयोगं संपादयितुमाधावतीति तदा कर्मेत्युच्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥ एकमेव घन वस्त्वन्गवकाशशून्यं यत्स्वरूपं तन्निश्चयं लब्ध्वा स्वपूर्णभावं विस्मृत्य यदा ईहितं वाञ्छितं परिच्छिन्नभावं कल्पयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ स्मृतिः संस्मृतिः ॥ २३ ॥ यदा संभुक्तानां प्रस्तानामिव तिरोंभूतानां पदनदर्थनच्छक्तीनां

वसत्यस्तमितान्येहा वासनेति तदोच्यते ॥ २४ ॥

अस्त्यात्मतत्त्वं विमलं द्वितीया दृष्टिरङ्किता ।

जाता ह्यविद्यमानैव तदा विद्येति कथ्यते ॥ २५ ॥

स्फुरत्यात्मविनाशाय विस्मारयति तत्पदम् ।

मिथ्या विकल्पजालेन तन्मलं परिकल्प्यते ॥ २६ ॥

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा विमृश्य च ।

इन्द्रमानन्दयत्येषा तेनेन्द्रियमिति स्मृतम् ॥ २७ ॥

सर्वस्य दृश्यजालस्य परमात्मन्यलक्षिते ।

प्रकृतत्वेन भावानां लोके प्रकृतिरुच्यते ॥ २८ ॥

सदसत्तां नयत्याशु सत्तां वा सत्त्वमज्जसा ।

सत्तासत्ताविकल्पोऽयं तेन मायेति कथ्यते ॥ २९ ॥

दर्शनश्रवणस्पर्शरसनघ्राणकर्मेभिः ।

क्रियेति कथ्यते लोके कार्यकारणतां गता ॥ ३० ॥

चित्तेऽप्येत्यानुपातिन्या गतायाः सकलङ्कताम् ।

प्रस्फुरद्रूपधर्मिण्या एताः पर्यायवृत्तयः ॥ ३१ ॥

चित्ततामुपयाताया गतायाः प्रकृतं पदम् ।

स्वैरेव संकल्पशतैर्भूतं रुढिमुपागताः ॥ ३२ ॥

चेतनीयकलङ्काज्जाड्यजालानुपातिनी ।

संख्याविभागकलना स्वैककल्याकुलेव चित् ॥ ३३ ॥

स्वरूपेण अम्बरे शून्यप्रायेऽतिमूढभावे वसति अस्तमितान्यचेष्टा च भवति तदा वासनेत्युच्यते इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अङ्किताजातेत्येकं पदम् । अङ्कोऽविद्याकलङ्कस्तद्विशिष्यमङ्किता तद्राजाज्ञाता द्वितीया दृष्टिः प्रपञ्चप्रतिभा कालत्रयेष्वविद्यमानैवेति यदा प्रवृध्यते तदा विद्येति कथ्यते इत्यर्थः ॥ २५ ॥ 'विस्मृतिमलमव च' इति पाठे ते द्वे नामनो सहैव व्याचष्टे—स्फुरतीति । आत्मनो विनाशोऽत्यन्तादर्शनम् । यतो विस्मारयति तस्माद्विस्मृतिरित्युच्यते इत्यर्थः । अथवा मिथ्याविकल्पजालेन विविधं स्मारयति विक्षिपतीत्यर्थः । तथाचावरणशक्तिप्राधान्येन मलं विक्षेपप्राधान्येन विस्मृतिरिति भावः । 'प्रयत्नः स्मृतिरेव च' इति पाठे तु आत्मनो विनाशयादर्शनाय स्फुरति संवलति यतन इवेति प्रयत्न इति विविधं स्मारयतीति स्मृतिरिति च मलं मलिन तन्मेविद्रूपमेव नाम्ना परिकल्प्यते इति क्लेशेन व्याख्येयम् ॥ २६ ॥ एषा मनोभूता संविद्यदा ध्रुवणादिक्रियया इन्द्रं कार्यकर्णस्यैमिन् जीवभावापन्नं परमेश्वरमानन्दयति भोगैः प्रीणयति तदेन्द्रियमित्युच्यते इत्यर्थः । इन्द्रगुप्तिन्द्रियमिति हि पाणिन्यनुशासनम् ॥ २७ ॥ प्रकृतत्वेनोपादानाभिन्नकत्रात्मना निर्मितत्वेन ॥ २८ ॥ स्पष्टम् ॥ २९ ॥ कार्यकरणतां संवृत्ति-तद्गीजात्मकताम् ॥ ३० ॥ नामव्याख्यामुपसंहरति—चित्ते-रिति ॥ ३१ ॥ प्रकृतं प्रस्तुतं संगमपदम् । स्वैः स्वैरेव संकल्पादिकल्पनाशतैः । एताः पर्यायवृत्तयो रुढिं योगरूढिम् ॥ ३२ ॥ एकस्याध्वतः कुतो मनोबुद्ध्यादिसंख्याविभागकलना तत्राह—चेतनीयं । चित् चेतनीयः अहमह इति स्वयमनु-

१ इदमामोदयत्येषा इति पाठः. २ परमेश्वरमाशोदयति इति पाठः.

जीव इत्युच्यते लोके मन इत्यपि कथ्यते ।
चित्तमित्युच्यते सैव बुद्धिरित्युच्यते तथा ॥ ३४ ॥
नानासंकल्पकलिलं पर्यायनिचयं बुधाः ।
वदन्त्यस्याः कलङ्कित्याभ्युतायाः परमात्मनः ॥ ३५ ॥
श्रीराम उवाच ।
मनः किं स्याज्जडं ब्रह्मस्तथा वापि च चेतनम् ।
इत्येको मम तत्त्वज्ञ निश्चयोऽन्तर्न जायते ॥ ३६ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
मनो हि न जडं राम नापि चेतनतां गतम् ।
म्लानाऽजडा तदा दृष्टिर्मन इत्येव कथ्यते ॥ ३७ ॥
मध्ये सदसतो रूपं प्रतिभूतं यदाविलम् ।
जगतः कारणं नाम तदेतच्चित्तमुच्यते ॥ ३८ ॥
शाश्वतेनैकरूपेण निश्चयेन विना स्थितिः ।
येन सा चित्तमित्युक्ता तस्माज्जातमिदं जगत् ॥ ३९ ॥
जडाजडदृशोर्मध्ये दोलारूपं स्वकल्पनम् ।
यच्चित्तो म्लानरूपिण्यास्तदेतन्मन उच्यते ॥ ४० ॥
चिन्निःस्पन्दो हि मलिनः कलङ्कविकलान्तरम् ।
मन इत्युच्यते राम न जडं न च चिन्मयम् ॥ ४१ ॥

भवनाहो योऽज्ञानकलङ्कश्चेतनीयेभ्यो विषयेभ्यः प्राप्तो वा यो द्वै-
तवासनाकलङ्कस्तदज्ञातसंनिधानात्पूर्णस्वरूपैकत्वेनाकुलेव भूत्वा
देहादिजाज्यालानुपातिनी यतः अत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ उक्ता-
मेव विभागकलनां पुनर्विविच्याह—जाव इत्यादिद्रव्याम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ जीव इत्युच्यते इत्युक्त्या चेतनत्वप्राप्तदर्श-
नान्तरे लोके च जाज्यप्रसिद्धेः संदिहानो रामः पृच्छति—
मन इति ॥ ३६ ॥ चिदचिदुभयसंवलनरूपत्वाभेकतररूपं मनः,
परमार्थतस्तु 'मन्वानो मन इति तान्येतानि कर्मनामान्येव'
इति धृतावात्मन एव कर्मप्रयुक्तनामधेयेषु मनःशब्दपरिगणना-
दजडा दृष्टिदिवे तदा संसारदशायां म्लाना उपाधिमालिन्यानु-
भाविनी मन इति कथ्यते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ चिदचिद्वैलक्षण्य-
वत्सदसद्वैलक्षण्यमपि तस्यास्तीत्याह—मध्ये इति । प्रतिभूतं
प्रतिप्राणिभेदम् । 'प्रतिभातम्' इति पाठे स्पष्टम् ॥ ३८ ॥
अथवा आत्मनोऽज्ञातसत्त्व मन इत्याह—शाश्वतेनेति । येन
हेतुना ॥ ३९ ॥ पूर्वोक्तमेव स्फुटयंतस्य चलस्वभावतामाह—
जडेति । यच्चित्तो रूपमिति शेषः ॥ ४० ॥ चित्तो निःस्पन्द
औपाधिकचलभावो बहिर्मलिनस्तस्या अन्तः साक्षिचित्त आव-
रणविरहात्कलङ्कविकलान्तरं यद्वृत्तं तन्मन इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥ शैलूपो नटजातिविशेषः । रूपाणि नानावधानलम-
त्यर्थं गच्छति क्रमेण धारयति । कर्मान्तरं क्रियाभेदम् ॥ ४३ ॥
यथा नरः पाकाधिकारात्पाचक इति पाठाधिकारात् पाठक
इति प्रामाधिपत्याग्रमणीरिति विचित्राधिकारवशतो विचित्रा
विकृतास्तत्क्रियाप्रकाशिका अभिधा नामानि याति तथा
मनोपि कर्मवशात्ताः यातीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अन्यथा कल्पनाशतैः
स्वकपोलोभीतयुक्तिशतैः ॥ ४५ ॥ स्वेषां भावा विभावनास्तर्का-

तस्येमानि विचित्राणि नामानि कलितान्यलम् ।
अहंकारमनोबुद्धिजीवाद्यानीतराप्यपि ॥ ४२ ॥
यथा गच्छति शैलूपो रूपाण्यलं तथैव हि ।
मनो नामान्यनेकानि धत्ते कर्मान्तरं व्रजत् ॥ ४३ ॥
चित्राधिकारवशतो विचित्रा विकृताभिधाः ।
यथा याति नरः कर्मवशाद्याति तथा मनः ॥ ४४ ॥
या एताः कथिताः संज्ञा मया राघव चेतसः ।
एता एवान्यथा प्रोक्ता वदिभिः कल्पनाशतैः ॥ ४५ ॥
स्वभावाभिमतं बुद्धिमारोप्य मनसा कृताः ।
मनोबुद्धीन्द्रियादीनां विचित्रा नाम रीतयः ॥ ४६ ॥
मनो हि जडमन्यस्य भिन्नमन्यस्य जीवतः ।
तथाहंकृतिरन्यस्य बुद्धिरन्यस्य वदिनः ॥ ४७ ॥
अहंकारमनोबुद्धिदृष्टयः सृष्टिकल्पनाः ।
एकरूपतया प्रोक्ता या मया रघुनन्दन ॥ ४८ ॥
नैयायिकैरितरथा तादृशैः परिकल्पिताः ।
अन्यथा कल्पिताः सांख्यैश्चार्वाकैरपि चान्यथा ४९
जैमिनीयैश्चाहृतैश्च बौद्धैर्वैशेषिकैस्तथा ।
अन्यैरपि विचित्रैस्तैः पाश्चात्तादभिस्तथा ॥ ५० ॥

स्तदभिमतं द्रव्यत्वाणुत्वादिवुद्धि मनस्यारोप्य मनसा स्वेच्छया
मनोबुद्ध्यादीनां विचित्रा नाम रीतयः संज्ञाभेदास्तैः कृता इत्यर्थः
॥ ४६ ॥ तेषां कल्पनाप्रकारान्विभज्य दर्शयति—मनो हीत्या-
दिना ॥ ४७ ॥ अन्तःकरणस्यैकरूपतया तस्य सृष्टिकल्पनाः
संकल्पादिवृत्तभेदसृष्टिमित्ता अहंकारमनोबुद्धिनामभेददृष्ट-
यस्ते मया याः प्रोक्ताः ॥ ४८ ॥ गौतमीयतन्त्रानुसारिभिस्ता-
स्तादृशैव स्वबुद्धिविकल्पैरितरथा कल्पिताः । यथाहंकारो द्रव्य-
विशेषो विभुर्जावात्मैति मनस्वण तत्साक्षात्कारे करणमिति,
बुद्धिस्तु तदीयो गुणवृत्तिक्षणवास्यायिनीति, ननु वस्तुतत्स्थ-
त्यर्थः । सांख्यैस्ततोऽप्यन्यथा कल्पिताः । यथा बुद्धिः साक्षा-
त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यं महत्तत्त्वं अहंकारस्तु तत्कार्यं तत्त्वा-
न्तरं मनस्त्वेकादशेन्द्रियगणान्तर्गतं पोडशविकारान्तःपा-
तीति । चार्वाकैस्तु चैतन्यगुणः कार्यस्यैव बुद्धिः काय एवा-
हंकार आत्मा तस्य पूर्वापरमप्रतिबंधानं मन इति ॥ ४९ ॥
जैमिनीयैस्तु कैश्चिन्मनो विभुद्रव्यम् । कैश्चिदन्नमयम् । बुद्धिस्तु
जडबोधात्मकाहंकाररूपस्यामनश्चिदंश इति । आर्हतेस्तु मध्यम-
परिमाणश्चिद्रूपो जावास्तिकाय एवाहंकारः तस्य विषयाभिलाषो
मनः अर्थप्रथा च बुद्धिरिति । बौद्धैः क्षणिकां आलयविज्ञात्या
बुद्धिधारा संवात्माऽहंकारश्च प्रवृत्तिवज्जानात्मकः बुद्धिस्तु बा-
ह्यार्थाकारस्तत्परिणामः अर्थातः समनन्तरप्रत्ययो मन इति ।
वैशेषिकैस्तु नैयायिकवद्वैवाहंकारमनसो बुद्धिस्तु स्मृतिप्रत्यक्षा-
नुमानतर्कविपर्ययविकल्पभेदभिन्ना पञ्चधेति । अन्यैः पाश्चात्त्रै-
वांसुद्वेवाह्यात्परमात्मनः संकर्षणादयो जीवः स एवाहंकार-
स्ततः प्रयुज्जगत् मनस्ततोऽनिदृष्टादया बुद्धिरिति । आदिपदा-
योगिमाहेश्वरनाकुलादीनामन्यथान्यथा कल्पना गृह्यन्ते ॥ ५० ॥

सर्वैरेव च गन्तव्यं तैः पदं पारमार्थिकम् ।
 विचित्रं देशकालोत्थैः पुरमेकमिवाध्वगैः ॥ ५१ ॥
 अज्ञानात्परमार्थस्य विपरीतावबोधतः ।
 केवलं विवदन्त्येते विकल्पैराकुरुक्ष्वः ॥ ५२ ॥
 स्वमार्गमभिशंसन्ति वादिनश्चित्रया दृशा ।
 विचित्रदेशकालोत्था मार्गं स्वं पथिका इव ॥ ५३ ॥
 तैर्मिथ्या राघव प्रोक्ताः कर्ममानसचेतसाम् ।
 स्वविकल्पार्पितैरर्थैः स्वाः स्वा वैचित्र्ययुक्तयः ॥ ५४ ॥
 यथैव पुरुषः स्नानदानादानादिकाः क्रियाः ।
 कुर्वन्तकर्तृवैचित्र्यमेति तद्वदिदं मनः ॥ ५५ ॥
 विचित्रकार्यवशतो नामभेदेन कर्तृता ।
 मनः संप्रोच्यते जीववासनाकर्मनामभिः ॥ ५६ ॥
 चित्तमेवेदमखिलं सर्वेणैवानुभूयते ।
 अचित्तो हि नरो लोकं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ५७ ॥
 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्या शुभाशुभम् ।
 अन्तर्हर्षं विषादं च समनस्को हि विन्दति ॥ ५८ ॥
 आलोक इव रूपाणामर्थानां कारणं मनः ।
 बध्यते बद्धचित्तो हि मुक्तचित्तो हि मुच्यते ॥ ५९ ॥
 तज्जडानां परं विद्धि जडं येनोच्यते मनः ।
 न चावगच्छति जडं मनो यस्य हि चेतनम् ॥ ६० ॥
 न चेतनं न च जडं यदिदं प्रोत्थितं मनः ।

विचित्रमुखदुःखेहं जगदभ्युदितं तदा ॥ ६१ ॥
 एकरूपे हि मनसि संसारः प्रविलीयते ।
 उपाविलं कारणं तैर्नान्या जगदुपस्थितम् ॥ ६२ ॥
 अजडं हि मनो राम संसारस्य न कारणम् ।
 जडं चोपलधर्मापि संसारस्य न कारणम् ॥ ६३ ॥
 न चेतनं न च जडं तस्माज्जगति राघव ।
 मनः कारणमर्थानां रूपाणामिव भासनम् ॥ ६४ ॥
 चित्तादृतेऽन्यद्यस्ति तदचित्तस्य किं जगत् ।
 सर्वस्य भूतजातस्य समग्रं प्रविलीयते ॥ ६५ ॥
 नानाकर्मवशावेशात्मनो नानामिधेयताम् ।
 एकं विचित्रतामेति कालो नाना यथर्तुभिः ॥ ६६ ॥
 यदि नामामनस्कारमहंकारेन्द्रियक्रियाः ।
 क्षोभयन्ति शरीरं तत्सन्तु जीवादयः परे ॥ ६७ ॥
 दर्शनेषु तु ये प्रोक्ता भेदा मनसि तर्कतः ।
 कचित्कचिद्वादकरैरपवादकरैः किल ॥ ६८ ॥
 ते हि राम न बुध्यन्ते विशिष्यन्ते न च कचित् ।
 सर्वा हि शक्तयो देवे विद्यन्ते सर्वगा यतः ॥ ६९ ॥
 यदैव खलु शुद्धाया मनागपि हि संविदः ।
 जडेव शक्तिरुदिता तदा वैचित्र्यमागतम् ॥ ७० ॥
 ऊर्णनाभाद्यथा तन्तुर्जायते चेतनाज्जडः ।
 नित्यप्रबुद्धात्पुरुषाद्ब्रह्मणः प्रकृतिस्तथा ॥ ७१ ॥

सर्वेषामपि स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण परमात्मतत्त्वनिर्णय एव क्रमेण
 फलिष्यतीत्याह—सर्वैरिति । विचित्रमित्यनेन तन्बुद्ध्यनुसारि-
 फलात्मना स्थातुं शक्तं तत्पदमिति सूचितम् ॥ ५१ ॥ यदि
 एकमेव प्राप्यते तर्हि किमर्थं विवदन्ते तत्राह—अज्ञानादिति
 ॥ ५२ ॥ विचित्रदेशकालोत्थाः राजसतामसमलिनार्धमलिनस-
 त्वप्रधानजोचितदेशकालोत्पन्नाः । तथाच कालाद्यनुसारिणां
 तेषां स्वस्वपक्षाभिर्हरिर्गति तत्तत्प्रशंसा युक्तिर्भावः ॥ ५३ ॥
 तर्हि किं मुमुक्षुभिर्गपि तदुक्तयुक्त्युपादया नेत्याह—तैरिति ।
 तैः कर्ममानसचेतसां फलेच्छया तत्साधनकर्मणि मानसं वाञ्छा
 यस्य तथाविधं चेतो येषां तेषामर्थं स्वान्ताः स्वकपोलनिर्मिता
 वैचित्र्ययुक्तयो मिथ्येव प्रोक्ता न प्रमाणमूर्धन्योपनिवत्संमता
 इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ परिशेषात्सोक्तयुक्त्य एव प्रामाणिक्य
 इत्याशयेन ताः पुनराह—विचित्रेत्यादिना ॥ ५६ ॥ स्रोत-
 युक्तिषु लोकानुभवं संवादयति—चित्तमेवेत्यादिना ॥ ५७
 ॥ ५८ ॥ रूपाणां रूपप्रकाशानाम् । पक्षीकुतं पृथिव्यादां प्रती-
 यमानानि रूपाण्यलोकभागस्यैवेत्याशयो वा मुक्तचित्तो निर्वा-
 सनचित्तो मुक्तोऽहमिति निश्चयवान्वा ॥ ५९ ॥ अतएव हि
 मनसोऽपि वादिनां स्वस्ववासनानुसारी जाज्यानुभववर्धन्तान्यानुभ-
 वक्ष्योपपन्न इत्याह—तदिति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ एकरूपे अद्वि-
 तीयब्रह्माकारे सति भाविलं कलुषोदकं तस्य समीपे उपाविलं
 तत्सदृशं मलिनचिद्रूपं तु कारणं संसारस्य तैस्तथाविधैर्मनोभिः

समष्टिभूतैर्हेतुभिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥ उपाविलमित्युक्तेस्तात्पर्यरह-
 स्यमुद्राटयति—अजडमिति द्वाभ्याम् ॥ ६३ ॥ यथा नील-
 पातादिरूपभेदानां न केवलं भासनशब्दितं तेजः कारणं न पृथि-
 व्यादि किंतु श्रितृन्करणेन मलिनं तेजस्तदित्यर्थः ॥ ६४ ॥
 मनसोऽसत्त्वे जगत्सत्ताया निरूपणादर्शनादपि जगतो मनोमात्र-
 त्वमित्याह—चित्तादिति । तत्तर्हि अचित्तस्य दृष्ट्या जगत्किं,
 न किंचित्तित्यर्थः । यस्माच्चित्तलये सर्वस्य प्राणिनिकायस्य समग्रं
 जगत् प्रविलीयते तस्माच्चित्तमात्रं तदित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 अमनस्कारं चित्ताभोगं विना । तत्तर्हि । परे मनोऽतिरिक्ताः
 ॥ ६७ ॥ तर्हि कथं प्रागुक्तवादिभिरन्ये सन्तीत्युक्तं तत्राह—
 दर्शनेष्विति । वादकरैर्वादिभिः । कचित्कचित्केषुचिदर्शनेषु
 स्वशास्त्रेषु ये भेदा उक्तास्ते अपवादाः कुतः कोऽस्तत्करं रक्ता न
 प्रामाणिक्यैसादिभिरित्यर्थः ॥ ६८ ॥ तेषां कुतर्कोद्भवे कार-
 णान्याह—तेहीति । कचित्कदाचिदपि तत्त्वज्ञैर्व्यासादिभिर्न
 विशिष्यन्ते नानुशास्यन्ते । तथाचाज्ञानं सांप्रदायिकशिक्षाश-
 न्यत्वं मनो देवस्य स्वाभाविककुनर्कशक्तयश्च तत्र कारणानीत्यर्थः
 ॥ ६९ ॥ तर्हि तर्काप्रतिष्ठानात्तेषां सदा संशय एव स्यात्कथं
 व्यवस्थितं नैकपक्षनिर्णयवैचित्र्यं तत्राह—यदैवेति । स्वलोप्ते-
 क्षिततर्कं श्रद्धाजाज्याद्वैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ७० ॥ तत्त्वक्षेपे तर्हि
 तव श्रद्धाजाज्यमेव कुतो न हेतुरित्याशङ्क्य नायं मम स्वबुद्ध्यो-

अविद्यावशात्स्थितभावनाः स्थितिमागताः ।
चित्तिपर्यायशब्दा हि भिन्नास्ते नेह वादिनाम् ॥७२॥
जीवो मग्नश्च ननु बुद्धिरहं कृतिश्चे-
त्येवं प्रथामुपगतेयमनिर्मला चित् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे उत्पत्तिप्रकरणे मनःसंज्ञाविचारो नाम षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

ससनवतितमः सर्गः ९७

श्रीराम उवाच ।

ब्रह्मन्मनस एवेदमन्तश्चाडम्बरं सृतम् ।
यतस्तदेव कर्मेति वाक्यार्थादुपलभ्यते ॥ १ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
दृढभाषोपरक्तेन मनसैवोपरीकृतम् ।
मरुचण्डातपेनेव भास्वरारवणं पुनः ॥ २ ॥
ब्रह्मात्मनि जगत्सिन्धुमन एकाकृतिं गतम् ।
कचिन्नरतया रूढं कचिन्सुरतयोत्थितम् ॥ ३ ॥
कचिद्वैत्यतयोल्लासि कचिद्यक्षतयोदितम् ।
कचिद्रन्धर्वतां प्राप्तं कचित्किन्नररूपि च ॥ ४ ॥
नानाचारनभोभागपुरपत्तनरूपया ।
मन्ये विततयाकृत्या मन एव विजुम्भते ॥ ५ ॥
एवं स्थिते शरीरौघस्तृणकाष्ठलतोपमः ।
तद्विचारणया कोऽर्थो विचार्य मन एव नः ॥ ६ ॥
तेनेह सर्वभाभोगि जगदित्याकुलं ततम् ।
मन्ये तद्व्यतिरेकेण परमात्मैव शिष्यते ॥ ७ ॥

सैषोच्यते जगति चेतनचित्तजीव-
संज्ञागणेन किल नास्ति विबाद् एषः ७३

आत्मा सर्वपदातीतः सर्वगः सर्वसंश्रयः ।
तत्प्रसादेन संसारि मनो धावति बहगति ॥ ८ ॥
मनो मन्ये मनः कर्म तच्छरीरेषु कारणम् ।
जायते म्रियते तद्धि नात्मनीदृग्विधा गुणाः ॥ ९ ॥
मन एव विचारेण मन्ये विलयमेप्स्यति ।
मनोविलयमात्रेण ततः श्रेयो भविष्यति ॥ १० ॥
मनोनाम्नि परिक्षिणे कर्मण्याहितसंभ्रमे ।
मुक्त इत्युच्यते जन्तुः पुनर्नाम न जायते ॥ ११ ॥
श्रीराम उवाच ।
मगधन् भवता प्रोक्ता जातयस्त्रिविधा नृणाम् ।
प्रथमं कारणं तासां मनः सदसदात्मकम् ॥ १२ ॥
तत्कथं शुद्धचित्तास्त्रस्तत्वाद्बुद्धिविर्जितात् ।
उत्थितं स्फारतां यातं जगच्चित्रकरं मनः ॥ १३ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
आकाशा हि त्रयो राम विद्यन्ते विततान्तराः ।
चित्ताकाशश्चिदाकाशो भूताकाशस्तृतीयकः ॥ १४ ॥

प्रेक्षितः किंतु 'यथोर्णनाभिः सृजते रूढतं च यथा पृथिव्या-
मोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरा-
त्संभवतीह विश्वम्' इत्यादिप्रुतिसिद्धोऽयं पक्ष इत्याशयेनाह—
ऊर्णनाभादिति । प्रकृतिर्मनः ॥ ७१ ॥ वादिनां तु न ध्रुत्वादेर
इत्यविद्यावशात्स्वभावर्नव स्थिरीभूता ततएव तैर्मनस एव
नामरूपभेदा भ्रान्त्या कल्पिता इत्याह—अविद्येति । चित्ति
चित्तभावापत्ते चैतन्ये ॥ ७२ ॥ उक्तमेव स्फुटयन्नुपसंह-
रति—जीव इति ॥ ७३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणता-
त्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सर्वाकारेण संस्थानं मनसोऽत्र निरूप्यते ।

चित्ताकाशश्चिदाकाशभूताकाशाश्च विस्तरात् ॥ १ ॥

एवं कर्तृकर्ममनःस्वरूपं तन्नामभेदं च बहुभिः प्रकारैः प्र-
तिबोधितो रामःस्वबुद्धं तद्बुद्धिद्विजिज्ञासायांमिलय्य दर्शयति—
ब्रह्मभिति । हे ब्रह्मन्, प्राग्दर्शितत्वाद्वाक्यार्थादिदमाडम्बरं ब्रह्मा-
ण्डपटहं मनस एव सकाशात्सृतमाविर्भूतं यतोऽतस्तज्जगदेव
मनसः कर्मेति तात्पर्यमुपलभ्यते बुध्यते मयेत्यर्थः ॥ १ ॥
रामेण बुद्धं तात्पर्यं तथैवेत्यनुमोदनाय स्वयं वसिष्ठः पुनः संक्षे-
पवित्तराभ्यामाह—दृष्ट्यादिना । भास्वरस्य तेजस्तत्त्वावरण-

मप्रधाहेतुर्मुगृणोदकमिव भास्वरस्यान्मनोऽप्रधाहेत्वज्ञानजा-
ज्यमुररीकृतम् । अहीकृतमित्यर्थः ॥ २ ॥ एकां सुखयामाकृतिं
जगत्संस्थानं गतं प्राप्तम् । तदेव प्रपश्यति—कचिदित्यादिना
॥ ३ ॥ ४ ॥ विततया विस्तीर्णया आकृत्या संस्थानवैविध्येण
॥ ५ ॥ यथा पृथिव्यादिभूततत्त्वजिज्ञासूनां तृणकाष्ठादिकं
प्रत्येकं न विचारणार्हं तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं कर्तृकर्मस्वरूपे
बुद्धे तद्विशोधेन तदधिष्ठानात्मानं दर्शयितुमाह—मन्ये
इति ॥ ७ ॥ मन आदिस्यन्दास्तद्वलेनैव न खत इत्याह—तत्प्र-
सादेनेति ॥ ८ ॥ शोधनप्रकारमाह—मन इति । ईदृग्विधा
इत्यनेनान्तरालिका अपि भावविकारा उपलक्ष्यन्ते ॥ ९ ॥ श्रेयो
मोक्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ अस्त्वेवं मनसः सकाशाज्जगदुत्पत्तिर्मनस्तु
कूटस्थचिन्मात्रस्वभावाद्ब्रह्मणो नोत्पत्तुमर्हति । बुद्धिपूर्विका हि
तत्सृष्टिः श्रूयते 'तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वी स्याम्' इति । न च मन-
उत्पत्तेः प्राग्बुद्धिः संभवति । अमतेऽर्थेऽध्यवसायादर्शनादिति
रामः शङ्कते—अगवन्मिति द्वाभ्याम् । त्रिविधा इति यद्यपि द्वाद-
शविधा उक्तास्तथापि तासां सात्त्विकराजसतामसलक्षणत्रैविध्ये-
न्तर्भावमभिप्रेत्य त्रिविधा इत्युक्तिः । नृणां जीवानाम् ॥ १२ ॥
१३ ॥ इमामप्याशङ्क्य वक्ष्यमाणदृष्टिभेदाभिप्रायेण सत्कार्यवादमा-
श्रित्य समाधित्तुर्वसिष्ठस्तदुपयुक्तामाकाशत्रयकल्पनां दर्शयति—

एते हि सर्वसामान्या सर्वत्रैव व्यवस्थिताः ।

शुद्धचित्तत्वशक्त्या तु लब्धसत्तात्मतां गताः ॥ १५ ॥

सबाह्याभ्यन्तरस्थो यः सत्तासत्तावबोधकः ।

व्यापी समस्तभूतानां चिदाकाशः स उच्यते ॥ १६ ॥

सर्वभूतहितः श्रेष्ठो यः कालकलनात्मकः ।

येनेदमानतं सर्वं चित्ताकाशः स उच्यते ॥ १७ ॥

दशदिग्दण्डलाभोगैरव्युच्छिन्नवपुर्हि यः ।

भूतात्मासौ य आकाशः पचनाद्यादिसंश्रयः ॥ १८ ॥

आकाशचित्ताकाशौ द्वौ चिदाकाशबलोद्भवौ ।

चित्कारणं हि सर्वस्य कार्यौघस्य दिनं यथा ॥ १९ ॥

जडोऽस्मि न जडोऽस्मीति निश्चयो मलिनश्चित्तः ।

यस्तदेव मनो विद्धि तेनाकाशादि भाव्यते ॥ २० ॥

अप्रबुद्धात्मविषयमाकाशत्रयकल्पनम् ।

कल्प्यते उपदेशार्थं प्रबुद्धविषयं न तु ॥ २१ ॥

एकमेव परं ब्रह्म सर्वं सर्वावपूरकम् ।

प्रबुद्धविषयं नित्यं कलाकलनवर्जितम् ॥ २२ ॥

द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्वाक्यसंदर्भगर्भितैः ।

उपदेश्यत एवाहो न प्रबुद्धः कथंचन ॥ २३ ॥

यावद्ग्रामाप्रबुद्धस्वमाकाशत्रयकल्पना ।

तावदेवावबोधार्थं मया त्वमुपदिश्यसे ॥ २४ ॥

आकाशचित्ताकाशाद्याश्रिदाकाशकलङ्कितान् ।

प्रसूता दावदहनाद्यथा मरुमरीचयः ॥ २५ ॥

चिनोति मलिनं रूपं चित्तां समुपागतम् ।

त्रिजगन्तीन्द्रजालानि रचयत्याकुलात्मकम् ॥ २६ ॥

चित्तत्वमस्य मलिनस्य चिदात्मकस्य

तत्त्वस्य दृश्यत इदं ननु बोधहीनैः ।

शुक्तौ यथा रजतता ननु बोधवद्भि-

रैर्ख्येण बन्ध इह बोधबलेन मोक्षः ॥ २७ ॥

इत्यापि वासिष्ठमहारामाणं मो० उत्पत्तिप्रकरणे चिदाकाशमाहात्म्यं नाम समनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ९८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

यतः कुतश्चिदुत्पन्नं चित्तं यत्किंचिदेव हि ।

नित्यमात्मविमोक्षाय योजयेद्यत्नतोऽनघ ॥ १ ॥

संयोजितं परे चित्तं शुद्धं निर्वासनं भवेत् ।

ततस्तु कल्पनाशून्यमात्मनां याति राघव ॥ २ ॥

चित्तायत्तमिदं सर्वं जगन्स्थिरचरान्मकम् ।

आकाशा हीनि । वित्तान्तरा विस्तीर्णजटराः ॥ १८ ॥ सर्वस्व-

कार्यसाधारणाः । सर्वस्वकार्यं व्यवस्थिता अनुगता इति तदेतुः ।

नचैवमद्वैतहातिः सत्तामदानभ्युपगमादित्याशयेनाह—शुद्धेति

॥ १५ ॥ त्रयाणामेकगतात्मने चिदाकाशं कोऽनिशय इत्याशङ्क्य न

दर्शयश्चिदाकाशं मायाशबल लक्षयति—सबाह्येति । आभ्यन्त-

रबुद्ध्यादीनां बाह्यवस्तुना च सत्तामत्तयोगगमापाययोगवबोधकः

साक्षो ॥ १६ ॥ चित्ताकाशं लक्षयति—सर्वेति । सर्वेषां भूतानां

सर्वव्यवहारहेतुर्वाङ्मनः । सर्वकार्यकारणनियन्तृवाच्छ्रेष्ठः ।

आतनं स्वकल्पनया विस्तारितम् ॥ १७ ॥ भूताकाशं लक्षयति

—दर्शेति । अच्चा मेघाः संवत्सरात्मा सूर्यो वा तत्र चिदाकाशे

॥ १८ ॥ चिदशस्य संनिधिमन्त्रेण निमित्तनेति प्रदर्शयति—

दिनं यथेति ॥ १९ ॥ जडांशस्य तु मनआद्याकारप-

णिमिन्वान्मनःप्रति मुख्योपादानत्वेऽपि मनसि चिदाज्योम-

यानुभवसंवलितस्यैव मनोभावापत्तिरित्याह—जडोऽस्मीति

॥ २० ॥ इयं च मनःसृष्ट्यादिकल्पना अज्ञबोधनार्थं न बा-

ह्याभ्यन्तरसर्वद्वैतबन्धनिवृत्तिः स्यात्तत्राह—चित्तायत्तमिति

स्तत्रीति परमार्थदर्शना न शुद्धचित्तः किंचिदुत्पन्नं विनष्टं वेति न

कश्चिदाक्षेपावकाश इत्याशयेनाह—अप्रबुद्धेत्यादिना ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दावदहनात्मरूपमिप्रनापनाद्वाग्मि-

नृगपक्ष्यादिगहिता मिथ्याभूता च । अज्ञान्ता विक्षेपबहुला ।

तुल्याद्वा आतपात् ॥ २५ ॥ कार्येषु सालिन्यदर्शनादपि चित्तस्य

चित्ताधीनावतो राम बन्धमोक्षावपि स्फुटम् ॥ ३ ॥

अत्रार्थं कथ्यमानं मे चित्ताख्यानमनुत्तमम् ।

ब्रह्मणा यत्पुरा प्रोक्तं शृणु रामानियत्नतः ॥ ४ ॥

अस्ति रामादृवी स्फारा शून्या शान्तातिभीषणा ।

योजनानां शतं यस्यां लक्ष्यते कणमात्रकम् ॥ ५ ॥

तस्यामेको हि पुरुषः सहस्रकरलोचनः ।

न शुद्धचित्कार्यतन्त्याशयेनाह—चिनोतीति ॥ २६ ॥ अज्ञक-

न्यादापि चित्तस्याज्ञानकार्यत्वे अतएवातत्त्वज्ञदृशैव बन्धस्त-

त्त्वज्ञदृशा चित्तमनो नित्यमुक्तनेवेत्याह—चित्तत्वमिति ॥ २७ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहाराभायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे

समनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

उक्तार्थप्रतिबोधार्थं चित्ताख्यानमिहोच्यते ।

चित्ततत्त्वविमर्शाच्च नाशश्चित्तस्य विम्वरात् ॥ १ ॥

नित्यमुक्तस्यायामनोऽज्ञानात्मनोभ्रान्तिकृता बन्धप्रत्यय

इत्येव निर्णयाय मनोऽज्ञानादात्मन उत्पत्तिर्विस्तरेणोक्ता रोग-

तत्त्वनिर्णयार्थेव रोगनिदानाप्यवशानोक्तिरियम् । निर्णान्ते तु

मनस्त्वैव सांप्रतं तद्विक्तिस्तत्प्रथम एवावश्यं कार्यो न पुनः-

पुनर्निदानचिन्तायाः प्रयोजनमस्मात्प्राशयेनाह—यतः कुतश्चि-

दिति । योजयेत् आत्मनि समादध्यात् ॥ १ ॥ समाधेः फल-

माह—संयोजितमिति ॥ २ ॥ ननु चित्तनिरोधमात्रेण कथं

बाह्याभ्यन्तरसर्वद्वैतबन्धनिवृत्तिः स्यात्तत्राह—चित्तायत्तमिति

॥ ३ ॥ उक्तं ३० उपपादकमाख्यानमवतारयति—अत्रेति ॥ ४ ॥

अद्वयदिशब्दानां तात्पर्यार्थमुक्तसमी खयमेव वक्ष्यति । शून्या

नृगपक्ष्यादिगहिता मिथ्याभूता च । अज्ञान्ता विक्षेपबहुला ।

शून्या आगन्ता दिगन्ता यस्यामिति वा । कणमात्रकं अणु-

पर्याकुलमतिभीमः संस्थितो वितताकृतिः ॥ ६ ॥
 स सहस्रेण बाहुनामादाय परिधान्वहन् ।
 प्रहरत्यात्मनः पृष्ठे स्वात्मनैव पलायते ॥ ७ ॥
 दृढप्रहारैः प्रहरन्स्वयमेवात्मनात्मनि ।
 प्रविद्रवति भीतात्मा स योजनशतान्यपि ॥ ८ ॥
 क्रन्दन्पलायमानोऽसौ गत्वा दृग्मिनस्ततः ।
 श्रमवान्विवशाकारो विशीर्णचरणाङ्गकः ॥ ९ ॥
 पतितो वश एवाशु महत्यन्धोऽन्धकूपके ।
 कृष्णरात्रितमोभीमे नभोगम्भीरकोटरं ॥ १० ॥
 ततः कालेन बहुना सोऽन्धकृपात्समुत्थितः ।
 पुनः प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनः ॥ ११ ॥
 पुनर्दूरतरं गत्वा करञ्जवनगुल्मकम् ।
 प्रविष्टः कण्टकव्यामं शलभः पावकं यथा ॥ १२ ॥
 तस्मात्करञ्जगहनान्निःसृत्य क्षणादिव ।
 पुनः प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनः ॥ १३ ॥
 पुनर्दूरतरं गत्वा शशाङ्ककशीतलम् ।
 कदलीकाननं कान्तं संप्रविष्टो हसन्निव ॥ १४ ॥
 कदलीखण्डकात्तस्माद्विनिःसृत्य क्षणान्तुनः ।
 स्वयं प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनि ॥ १५ ॥
 पुनर्दूरतरं गत्वा तमेवान्धोऽन्धकूपकम् ।
 स संप्रविष्टस्वयया विशीर्णाव्यवाकृतिः ॥ १६ ॥
 अन्धकृपात्समुत्थाय प्रविष्टः कदलीवनम् ।
 कदलीकाननाच्छन्नं करञ्जवनगुल्मकम् ॥ १७ ॥
 करञ्जकाननात्कृपं कृपाद्रग्भावचान्तरम् ।
 प्रविशन्प्रहरंश्चैव स्वयमात्मनि संस्थितः ॥ १८ ॥
 एवंप्रपन्नजाचारः सोऽवलोक्य चिरं मया ।
 अवष्टभ्य बलादेव मुहूर्तं रोधितः पथि ॥ १९ ॥
 पृष्ठः स कस्मै किमिदं केनार्थं करोषि वा ।
 किं नामाभिमतं तेन किं मुधा पग्मुह्यसि ॥ २० ॥
 इति पृष्टेन कथितं तेन मे रघुनन्दन ।
 नाहं कश्चिन्न चैवेदं मुने किञ्चिन्करोम्यहम् ॥ २१ ॥

मात्रमिव ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मनः स्वस्य । स्वात्मना स्वेनैव ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अन्यो विवेकदृष्टिस्तुः । कृष्णरात्रिरिव तमसा भीमे ॥ १० ॥ आत्मनः स्वस्मादेव निमित्तान् ॥ ११ ॥ करञ्जकण्टकलनानिषिष्टे वनगुल्मकमप्यन्त्याय दुःखबहुलमिति यावन् । अन्यश्च कण्टकेव्यामम् ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ हसन् आनन्दित इव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शत्रु गतमिव गम्भीरम् ॥ १७ ॥ कृपं प्रागुक्तान्धकूपम् । रम्भावनान्तरं कदलीवनमध्यम् ॥ १८ ॥ अवलोक्य विवेकदृशा दृष्ट्वा । अवष्टभ्य योगबलेन धृत्वा ॥ १९ ॥ इदं आत्मप्रहरणकृप-पतनादि किं किमर्थम् । अभिमतमभिलषितम् ॥ २० ॥ २१

१ आत्मन इति पाठः.

त्वयाहमवभ्रमोऽस्मि त्वं मे शत्रुरहो बत ।
 त्वया दृष्टोऽस्मि नष्टोऽस्मि दुःखाय च सुखाय च ॥ २२ ॥
 इत्युक्त्वा विह्वलान्यङ्गान्यालोक्य स्वान्तुष्टिमान् ।
 रुरोदातिरवं दीनो मेघो वर्षन्निवाटवीम् ॥ २३ ॥
 क्षणमात्रेण तत्रासाद्युपसंहृत्य रोदनम् ।
 स्वान्यङ्गानि समालोक्य जहास च ननाद च ॥ २४ ॥
 अथादृहासपर्यन्ते स पुमान्पुरतो मम ।
 क्रमेण तानि तस्याज स्वान्यङ्गानि समंततः ॥ २५ ॥
 प्रथमं पतितं तस्य शिरः परमदारुणम् ।
 ततस्ते बाहवः पश्चाद्वक्षस्तदनु चोदरम् ॥ २६ ॥
 अथ क्षणेन स पुमांस्तान्यङ्गानि यथाक्रमम् ।
 संत्यज्य नियतेः शक्त्या कापि गन्तुमुपस्थितः ॥ २७ ॥
 दृष्टवानहमेकान्ते पुनरन्यं तथा नरम् ।
 सोऽपि प्रहारान्पगितः प्रयच्छन्स्वयमात्मनि ॥ २८ ॥
 बाहुभिः पीवराकारैः स्वयमेव पलायते ।
 कूपे पतति कृपात्तु समुत्थायाभिप्रावति ॥ २९ ॥
 पुनः पतति कुण्डेऽन्तः पुनरान्तः पलायते ।
 पुनः प्रविशति श्वघ्नं क्षणं शिशिरकाननम् ॥ ३० ॥
 कष्टं पुनः पुनस्तुष्टः पुनः प्रहरति स्वयम् ।
 एवंप्रायनिजाचारश्चिरमालोक्य तस्मयम् ॥ ३१ ॥
 न मया समवष्टभ्य परिपृष्टस्तथैव हि ।
 तेनैवास्मां क्रमणाद्य रदित्वा संप्रहस्य च ॥ ३२ ॥
 अङ्गविशीर्णानामेत्य यथावलमलक्ष्यताम् ।
 विचार्य नियतः शक्तिं ततो गन्तुमुपस्थितः ॥ ३३ ॥
 दृष्टवानहमेकान्ते पुनरन्यं तथा नरम् ।
 प्रहरंस्तद्वदेवास्मां स्वयमेव पलायते ॥ ३४ ॥
 पलायमानः पतितो महत्यन्धेऽन्धकूपके ।
 तत्राहं सुचिरं कालमवसं तत्प्रतीक्षकः ॥ ३५ ॥
 यावन्म सुचिर्गणापि कृपास्त्राभ्युदितः शठः ।
 अथाहमुत्थितो गन्तुं दृष्टवान्पुरुषं पुनः ॥ ३६ ॥
 तादृशं तादृशाकारं प्रपतन्तं तथैव च ।
 अवष्टभ्य तथैवाशु तस्य प्रोक्तं पुनर्मया ॥ ३७ ॥

॥ २२ ॥ अतुष्टिमान् भोगेभ्योऽसंतुप्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ संकल्पात्मकं शिरः, तदेव सर्वानर्थमूलकान्तरमदारुणम्, बाहवो विकल्पाशयाः, विषयाभिनिवेशो बक्षः, तूष्णा उद्वर्गमिति योग्यतया कल्प्यम् ॥ २६ ॥ ज्ञानेनाज्ञानतत्कार्यबाधनियतः शक्त्या । कापि गन्तुमित्यनेन गन्तव्यस्थलान्तरापरिशेषाद्वाधितस्य निःस्वरूपापतितत्वा ॥ २७ ॥ स्वमनस इवान्यमनसामप्येव रातिरिति प्रदर्शनायाह—दृष्टवानित्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥ कुण्डेऽन्धकूपे । श्वघ्नं करञ्जवनगतम् । शिशिरकाननं कदलीवनम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अलक्ष्यतां अदृश्यताम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अन्धयतीत्यन्धे अन्धकूपके तमोवृत्ते कूपे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तथैवोत्पलपद्माक्ष नासौ तदवबुद्धवान् ।
 केवलं मामसौ मूढो नैव जानासि किञ्चन ॥ ३८ ॥
 आः पाप दुर्द्विजैत्युक्त्वा स्वव्यापारपरो ययौ ।
 अथ तस्मिन्महारण्ये तथा विहरता मया ॥ ३९ ॥
 बहवस्तादृशा दृष्टाः पुरुषा दोषकारिणः ।
 मत्पृष्टाः केचिदायान्ति स्वप्रसंभ्रमवच्छ्रमम् ॥ ४० ॥
 मदुक्तं नाभिनन्दन्ति केचिच्छ्रवतनुं यथा ।
 विनिपत्यान्धकूपेभ्यः केचित्तत्प्रोत्थिताः पुनः ॥ ४१ ॥
 कदलीखण्डकात्केचिच्चिरेणापि न निर्गताः ।
 केचिदन्तर्हिताः स्फारे करज्जवनगुलमके ॥ ४२ ॥

इत्यपि वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे विनोपागमान नाम अष्टनवतिनमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशतनमः सर्गः ९९

श्रीराम उवाच ।

कासौ महादवी प्रह्वन् कदा दृष्टा कथं मया ।
 के च ते पुरुषास्तत्र कित्तत्कर्तुं कृतोद्यमाः ॥ १ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 रघुनाथ महाबाहो शृणु वक्ष्यामि तेऽखिलम् ।
 न सा महादवी राम दूरे नैव च ते नराः ॥ २ ॥
 येयं संसारपदवी गम्भीराऽपारकोटरा ।
 तां तां शून्यां विकाराख्यां विद्धि राम महादवीम् ॥ ३ ॥
 विचारालोकलभ्येयं यदैकेनैव वस्तुना ।

उत्पलपद्माक्षेति रामसंबोधनम् । केवलं स्वव्यापारपरोऽभवाद्-
 न्युत्तरेणान्वयः ॥ ३८ ॥ न केवलं स्वयं विवेकानभिज्ञः किन्तु
 विवेकिजनतिरस्कारपरोऽपि न सृजनाय आः पापित्याद्युक्तिः
 ॥ ३९ ॥ मत्पृष्टा मया बोधिताः सन्तः राम प्रागुक्तस्वरूपनाश
 लक्षणमुपरमम् ॥ ४० ॥ नाभिनन्दन्त्युपक्षन्ते जुगुप्सन्ति च
 ॥ ४१ ॥ न निर्गताः । तत्रैव ज्ञानं प्राप्य मुक्ता इति यावत्
 ॥ ४२ ॥ धर्मेपरायणाः काम्यधर्मनराः ॥ ४३ ॥ त्वया हेतुना
 व्यवहारिणी मयैव्यवहारवती सा महादवी त्वया दृष्टा । बुद्धि-
 तत्त्वस्य बुद्धिमत्स्य विवेकस्य । बाल्यादप्रागभ्यान् ॥ ४४ ॥
 उपसंहरति—सेति । लोके लोकयते विवेकदशा धर्मेतद्व्यव-
 मस्मिस्तथाविधे अधिकारिजन्मनि निर्द्विनि माधनसंपत्तिमुत्पमा-
 गत्य प्राप्यापि अभायवदादलक्षपरमात्मबोधिरामस्यते विप-
 यासक्तया सेव्यते । कुसुमकाननवाटिकेव चापातरम्यन्वं दृष्टान्त
 ॥ ४५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्प-
 त्तिप्रकरणे अष्टनवतिनमः सर्गः ॥ ९८ ॥

उक्तस्य चित्ताख्यातरस्य क्रमेण व्युत्क्रमेण च ।

रामप्रभमुखेनात्र तात्पर्यार्थोऽनुवर्ण्यते ॥ १ ॥

किं किमर्थं वा तत्परिधैः स्वःहप्रहारं कूपकरज्जवनादिप्रवेशं

न कचिन्स्थितिमायान्ति केचिद्धर्मपरायणाः ।
 एवंविधा सा वितता रघूद्वह महादवी ॥ ४३ ॥
 अद्यापि विद्यते यस्यामित्थं ते पुरुषाः स्थिताः ।
 सा च दृष्टा त्वया राम त्वयेह व्यवहारिणी ।
 बाल्यात्तु बुद्धितत्त्वस्य न तां स्मरसि राघव ॥ ४४ ॥
 सा भीषणा विविधकण्टकसंकटाङ्गी
 योगदवी घनतमोगहनापि लोके ।
 आगत्य निर्द्विनिमलध्वपरावबोधै-
 रासेव्यते कुसुमगुल्मकवाटिकेव ॥ ४५ ॥

पूर्णा नान्येन संयुक्ता केवलेव तदैव सा ॥ ४ ॥
 तत्र ये ते महाकायाः पुरुषाः प्रभ्रमन्ति हि ।
 मनांसि तानि विद्धि त्वं दुःखे निपतिताम्यलम् ॥ ५ ॥
 दृष्टा योयमहं तेषां सविवेको महामते ।
 विवेकेन मया तानि दृष्टान्यन्येन नानघ ॥ ६ ॥
 मया नान्येय बोध्यन्ते विवेकेन मनांसि हि ।
 सततं मुप्रकाशनं कमलानीध भावुना ॥ ७ ॥
 मत्प्रबोधं समासाद्य मत्प्रसादान्महामते ।
 मनांसि कानि चिन्तानि गतान्युपशमात्परम् ॥ ८ ॥

च कतु कृतोद्यमाश्च जानाः । 'किं तत्कर्तुं कृतोद्यमाः' इति पाठे
 स्वनःस्वान्ते प्रवृत्तेरयोगात्परतः सा वाच्येति केन तत्कर्त्री
 तादृशान्ते वक्ष्याम्यामकेन हेतुना स्वप्रहारादो कृतोद्यमास्ते
 मापन्ना इत्यर्थः । कथामां तत्कर्ता च किन्तत्कर्ता तेन कृतोद्यमा
 इति विप्रष्टः ॥ १ ॥ वस्तुनो ब्रह्मैव मित्याभूतस्वर्गनरकादिवै-
 चित्र्यकल्पनया समागदवी तत्कर्तृकानि मनांस्येव ते नरा
 इति न ते दृष्ट्या मनांका इत्याह—रघुनाथेत्यादिना ॥ २ ॥
 या इय प्रमिता मगारपदवा तां परमार्थदशा अमत्वाच्छून्या
 भ्रान्तिदृशा नु मन्वाद्भिकागत्या तां प्रागुक्तां महादवीं विद्धीत्यर्थः
 ॥ ३ ॥ कदा सा शून्या केन वा उपायेन लभ्यते तत्राह—
 विचारालोकेति । यदा एकाद्विद्वान्निर्गतेव वस्तुना पूर्णा अन्येन
 न संयुक्ता भवति तदा केवला शून्यैव भवति । इवशब्दः केव-
 लशून्यादिशब्दानामपि तत्रार्थचारिको प्रवृत्तिः प्रतियोग्यनिरूपणे
 शून्यत्वाङ्गनिरूपणसंभवादिनि द्योतनाय । तादृशी चेयं तत्त्व-
 पदार्थशोधनलक्षणेन विवेकालोकेन लभ्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥
 विवेकोऽत्र विचारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मत्प्रबोधं तत्त्वज्ञानम् । मत्प्र-
 सादादिवेकप्रसादान् । उपशमाम्मनोभावनाशान् । परं मोक्षं

१ कुसुमप्रधाना गुल्मका यस्मिन्कुसुमगुल्मकं काननं तत्रपा वाटिकेत्यर्थः । एतत्फलितार्थकेव कुसुमकाननत्वादिशङ्का ।

कानिचिन्नाभिनन्दन्ति मां विवेकं विमोहतः ।
 मस्तिरस्कारवशातः कूपेष्वेव पतन्त्यधः ॥ ९ ॥
 ये तेन्धकूपा गहना नरकास्ते रघूद्वह ।
 कदलीकाननं यानि संप्रविष्टानि तानि तु ॥ १० ॥
 स्वर्गैकरसिकानि त्वं मनांसि ज्ञातुमर्हसि ।
 प्रविष्टान्यन्धकूपान्तर्निर्गतानि न यानि तु ॥ ११ ॥
 महापातकयुक्तानि तानि चित्तानि राघव ।
 कदलीकाननस्थानि निर्गतानि न यानि तु ॥ १२ ॥
 पुण्यसंभारयुक्तानि तानि चित्तानि राघव ।
 करज्जवनयातानि निर्गतानि न यानि तु ॥ १३ ॥
 तानि मानुष्यजातानि चित्तानि रघुनन्दन ।
 कानिचित्संप्रबुद्धानि तत्र मुक्तानि बन्धनात् ॥ १४ ॥
 कानिचिद्बहुपुण्यानि योनेर्यौनि विशन्ति हि ।
 मनांसि तानि तिष्ठन्ति निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ १५ ॥
 यत्तत्करज्जगहनं तत्कलत्ररसं विदुः ।
 दुःखकण्टकसंबाधं मानुष्यं विविधैषणम् ॥ १६ ॥
 करज्जगहनं यानि प्रविष्टानि मनांसि तु ।
 मानुष्ये तानि जातानि तत्रैव रसिकानि च ॥ १७ ॥
 कदलीकाननं यत्तच्छशाङ्ककरशीतलम् ।
 तन्मनोह्लादनकरं स्वर्गं विद्धि रघूद्वह ॥ १८ ॥
 कानिचित्पुण्यभूतेन तपसा धारणात्मना ।
 धारयन्ति शरीराणि संस्थितान्युदितान्यपि ॥ १९ ॥
 यैरहं पुंभिरबुधैर्बुद्धिचित्ततिरस्कृतः ।
 तैर्मनोभिरनात्मैः स्वविवेकस्तिरस्कृतः ॥ २० ॥
 त्वया दृष्टो चिनष्टोऽस्ति त्वं मे शत्रुरिति द्रुतम् ।
 यदुक्तं तद्धि चित्तेन गलता परिदेवितम् ॥ २१ ॥
 रुदितं यन्महाक्रन्दं पुंसा बह्मशु राघव ।
 तन्नोगजालं त्यजता मनसा रोदनं कृतम् ॥ २२ ॥
 अर्धप्राप्तविवेकस्य न प्राप्तस्यामलं पदम् ।

चेतसस्त्यजतो भोगान्परितापो भृशं भवेत् ॥ २३ ॥
 रुदताङ्गानि दृष्टानि कारुण्येनावबोधिना ।
 कष्टमेतानि संत्यज्य किं प्रयामीति चेतसा ॥ २४ ॥
 अर्धप्राप्तविवेकस्य न प्राप्तस्यामलं पदम् ।
 चेतसस्त्यजतोऽङ्गानि परितापो हि वर्धते ॥ २५ ॥
 हसितं तु यदानन्दि पुंसा मद्वबोधतः ।
 परिप्राप्तविवेकेन तत्पुष्टं राम चेतसा ॥ २६ ॥
 परिप्राप्तविवेकस्य त्यक्तसंसारसंस्थिते ।
 चेतसस्त्यजतो रूपमानन्दो हि विवर्धते ॥ २७ ॥
 हसनाङ्गानि दृष्टानि पुंसा यान्युपहासतः ।
 तानि दृष्टानि मनसा विप्रलम्भपदानि ह ॥ २८ ॥
 मिथ्याविकल्पपरचित्तैर्विप्रलम्भमहो चिरम् ।
 इत्यङ्गान्युपहासेन दृष्टानि स्वानि चेतसा ॥ २९ ॥
 मनः प्राप्तविवेकं हि विश्रान्तं वितते पदे ।
 प्राक्तनादीनताधारं हसन्पश्यति दूरतः ॥ ३० ॥
 यदस्मौ समवष्टभ्य मया पृष्ठः प्रयत्नतः ।
 तद्विवेको बलाच्चित्तमादत्त इति दर्शितम् ॥ ३१ ॥
 यदङ्गानि विशीर्णानि गतान्यन्तर्धिमग्रतः ।
 तच्चित्तेन विनार्थांशा शाश्वतीति प्रदर्शितम् ॥ ३२ ॥
 सहस्रनेत्रहस्तत्वं यत्पुंसः परिवर्णितम् ।
 तदनन्ताकृतित्वं हि चेतसः परिदर्शितम् ॥ ३३ ॥
 यदात्मनि प्रहारौघैः पुमान्प्रहरति स्वयम् ।
 तत्तत्कुलपनाघातैः प्रहरत्यात्मनो मनः ॥ ३४ ॥
 पलायते यत्पुरुषः स्वान्मनः प्रहरन्स्वयम् ॥ ३५ ॥
 स्ववासनाप्रहारैरभ्यस्तन्मनः प्रपलायते ॥ ३६ ॥
 स्वयं प्रहरति स्वान्तं स्वयमेव स्वदेच्छया ।
 पलायते स्वयं चैव पश्यान्नाविजृम्भितम् ॥ ३७ ॥
 स्ववासनोपतप्तानि सर्वोण्येव मनांसि हि ।
 स्वयमेव पलायन्ते गन्तुं युक्तानि तत्पदम् ॥ ३८ ॥

गतानि ॥ ८ ॥ मस्तिरस्कारो विचारोपेक्षा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ मानुष्ये मनुष्यभावं जातानि परिणतानि ।
 संप्रबुद्धानीति मनुष्यदेशे वैराग्यादिविशेषसंभवान्मुख्यो ज्ञानाधि-
 कार इति द्योतनाय ॥ १४ ॥ निपतन्ति नरकेषु । उत्पतन्ति
 स्वर्गे ॥ १५ ॥ कलत्ररसं कुटुम्बजह्वत अतएव दुःखकण्टक-
 संबाधं विविधैषणं च मानुष्यम् ॥ १६ ॥ रसिकानि अभिनि-
 विष्टानि विषयरसास्वादपराणि वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ पुण्यभूतेन
 शास्त्रविहितेन अशास्त्रविहितस्य वारणार्थं विशेषणम् । धारणा-
 त्मना ध्येयदेशे मनोनिबन्धरूपधारणाप्रधानेन उपासनेन हेतुना
 यानि प्रहसत्सर्धुवादिशरीराणि धारयन्ति तानि इतरापेक्षया
 लोकोभोगाद्यतिशयेन तत्प्राप्तवबोधेन च उदितानि अभ्युदयबन्ध-
 पि भूला संस्थितानि चिरं स्थितानीत्यर्थः ॥ १९ ॥ बुद्धिभिन्धि-
 रैवातिरस्कृतः उपेक्षितः । नाध्यवसितो न स्मृतसंश्लेषः ॥ २० ॥

गलता तत्प्राप्तवबोधाद्विशीर्यता । परिदेवितं विलपितम् ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ 'स्वान्यङ्गानि समालोक्य जहास च ननाद च'
 इत्युक्तेस्तान्यप्यमाह—रुदतेति । अवबोधिना ईषद्विवेकवता ।
 कारुण्येन स्त्रीपुत्रादिहेन ॥ २४ ॥ अङ्गानि ल्हेहलोभादीनि
 ॥ २५ ॥ तत्पुष्टं आनन्दितम् । तुषेणपुंसकं भावे क्तः ॥ २६ ॥
 तदेव स्पष्टयति—परिप्राप्तं ॥ २७ ॥ विप्रलम्भपदानि स्व-
 खननिमित्तानि ॥ २८ ॥ मिथ्याविकल्पेन रचितैः कल्पितैर्विषयैर्वि-
 प्रलम्भं वक्षितमित्युपहासेन ॥ २९ ॥ प्राक्तन्या आदीनताया
 आधारमालम्बन विषयजातम् । दूरतः असंज्ञात्मासंस्पर्शि-
 तयेति यावत् ॥ ३० ॥ असौ प्रायुक्तः पुरुषः । आदत्ते विष्ट-
 भाति ॥ ३१ ॥ अर्थसहित्वा आशा अर्थांशा । मनोबाधे सह-
 विषयैर्विषयवृत्त्यापि नाध्यत इति दर्शितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३
 ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ स्वान्तं मनः ॥ ३६ ॥ उपतप्तानि विक्षोभि-

यदिदं विततं दुःखं तत्तनोति स्वयं मनः ।
 स्वयमेवातिस्त्रिंशं तु पुनस्तस्मात्पलायते ॥ ३८ ॥
 संकल्पवासनाजालैः स्वयमायाति बन्धनम् ।
 मनो लालामयैर्जालैः कोशकारकमिर्यथा ॥ ३९ ॥
 यथानर्थमवाप्नोति तथा क्रीडति चञ्चलम् ।
 भाविदुःखमपश्यन्त्वं दुर्लीलाभिरिवार्भकः ॥ ४० ॥
 अपश्यन्काष्ठरन्ध्रस्त्वृषणाक्रमणं यथा ।
 कीलोत्पाटी कपिर्दुःखमेतीदं हि तथा मनः ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे वासिष्ठमहाराभायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे वित्तोपाख्यानं नामैकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः १००

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

चित्तमेतदुपायातं ब्रह्मणः परमात्पदात् ।
 अतन्मयं तन्मयं च तरङ्गः सागरादिव ॥ १ ॥
 प्रबुद्धानां मनो राम ब्रह्मैवेह हि नेतरत् ।
 जलसामान्यबुद्धीनामध्वेर्नान्यस्तरङ्गकः ॥ २ ॥
 मनो रामाप्रबुद्धानां संसारभ्रमकारणम् ।
 अपश्यतोऽम्बुसामान्यमन्यताम्बुतरङ्गयोः ॥ ३ ॥
 अप्रबुद्धदृशां पक्षे तत्प्रबोध्य केवलम् ।
 वाच्यवाचकसंबन्धकृतो भेदः प्रकल्प्यते ॥ ४ ॥
 सर्वशक्तिपरं ब्रह्म नित्यमापूर्णमव्ययम् ।
 न तदस्ति न तस्मिन्यद्विद्यते विततात्मनि ॥ ५ ॥

तानि । तद्वत्पदं गन्तुमवगन्तुं युक्तानि स्वरूपयोग्यानि । अथवा युक्तानि योगेन निरुद्धान्यपि ॥ ३७ ॥ उपतप्तमित्येतद्व्याचष्टे—यदिदमिति ॥ ३८ ॥ लाला स्वमुखद्रवस्तन्मयस्तद्विकारः । कोशकारकमिः कांशेयोऽपनिभूमी प्रसिद्धः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ उक्तेऽर्थे लौकिकीं गाथामुदाहरति—अपश्यन्निति । यथा किलारण्ये तक्षशु महाकाष्ठमर्थं विदार्य मध्ये कीलं दत्त्वा देवादपगतेषु कश्चित्कपिस्तत्काष्ठोपविष्टः काष्ठरन्ध्रस्थस्त्वृषणाक्रमं भाविनमपश्यन्स्वचापलाद्विष्टम्भकीलोत्पाटी वृषणसंदेशेन मरणादिदुःखमेति तद्वदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ यदि निरुद्धमपि विक्षेपैः पलायते तर्हि कथमिष्टसिद्धिस्तत्राह—चिरेण । न मङ्गलरोधादिष्टसिद्धिः किन्तु तस्य चिरपालनया चिरमसङ्गात्मभावनया चेत्यर्थः । तुच्छतां ज्ञानबाधनाम् ॥ ४२ ॥ तथाच मनस्य प्रमादविवेकाभ्यां बन्धमोक्षयोर्द्वैतुरिति फलितमित्याह—मन इति ॥ ४३ ॥ यद्यर्थं नशब्दः । यदि मनः शास्त्रार्थसंज्ञातया अनिन्द्याया वासनया तुल्यं समरसं सत् रागादिषु विषयेषु मूर्धन्येन निरोधेन यावज्जीवं मुनिवद्भ्रमते तत् तर्हि पश्चात्तत्त्वबोधेन पावनपावनं परमपवित्रमजं जन्मादिविकिञ्चरति इति । शीतलं तापत्रयास्पृष्टमलं पूर्णं तद्वत्पदं प्राप्य तत्स्थेन न्युक्तेन पुंसा महापत्सु प्रलयादिष्वपि पुनर्न शोच्यते । शोकमात्मवित् इत्यादिभूतेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीवासिष्ठ

चिरपालनया चैव चिरभावनया तथा ।
 अभ्यासात्तुच्छतामेत्य न भूयः परिशोचति ॥ ४२ ॥
 मनःप्रमादाद्वर्धन्ते दुःखानि गिरिकूटवत् ।
 तद्वशादेव नश्यन्ति सूर्यस्याग्रे हिमं यथा ॥ ४३ ॥
 यावज्जीवमनिन्द्याया च भ्रमते शास्त्रार्थसंज्ञातया
 तुल्यं वासनया मनो हि मुनिवन्मूर्धन्येन रागादिषु ।
 पश्चात्पावनपावनं पद्मजं तत्प्राप्य तच्छीतलं
 तत्स्थेन न शोच्यते पुनरलं पुंसा महापत्सु ॥ ४४ ॥

सर्वशक्तिर्हि भगवान्येव तस्मै हि रोचते ।
 शक्तिं तामेव विततां प्रकाशयति सर्वगः ॥ ६ ॥
 विच्छक्तिब्रह्मणो राम शरीरेष्वभिदृश्यते ।
 स्पन्दशक्तिश्च वा तेषु जडशक्तिस्तथोपले ॥ ७ ॥
 द्रवशक्तिस्तथाग्निः सु तेजःशक्तिस्तथानले ।
 शून्यशक्तिस्तथाकाशे भावशक्तिर्भवस्थितौ ॥ ८ ॥
 ब्रह्मणः सर्वशक्तिर्हि दृश्यते दशदिग्गता ।
 नाशशक्तिर्विनाशेषु शोकशक्तिश्च शोकिषु ॥ ९ ॥
 आनन्दशक्तिर्मुदिने वीर्यशक्तिस्तथा भटे ।
 सर्गेषु सर्गशक्तिश्च कल्पान्ते सर्वशक्तिता ॥ १० ॥

हाराभायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

वर्ष्यतेऽत्र मनःशक्त्या ब्रह्मणः सर्वशक्तिता ।

अज्ञानमात्राद्वैते बन्धमोक्षादिकल्पना ॥ १ ॥

मनोर्धोर्नव बन्धमोक्षकल्पनेति यदुक्तं तत्रोपपत्तिमाह—चित्तमित्यादिना । अतन्मयमब्रह्मभूतज्ञानविकारः । तन्मयं शुद्धब्रह्मविवर्तनम् । यथा तरंगो जलविकारस्तत्ताविवर्तश्च तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥ जलमामान्यं जलसत्ता ॥ २ ॥ ३ ॥ अतएव हि उपदेदयोपदेशकशब्दार्थादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनापि अज्ञपक्षमवलम्ब्यैव न तत्त्वदृशेति प्रागुक्तमित्याह—अप्रबुद्धेति ॥ ४ ॥ सर्वजगत्कारणत्वमयज्ञातस्यैव ब्रह्मणो न ज्ञातस्येत्याशयेन तस्यैव सर्वशक्तिशालितामुपपादयति—सर्वशक्तित्यादिना ॥ ५ ॥ प्रकाशयति कार्यात्मना प्रकटयति ॥ ६ ॥ शरीरेषु चतुर्विधभूतप्रायेषु ॥ ७ ॥ शून्यशक्तिरनावरकलात्मवर्षापनशक्तिः । भावशक्तिरस्तीति व्यवहारयोग्यता ॥ ८ ॥ नाशशक्तिः कारणे तिरोभावशक्तिः । शोकशक्तिराशोकजदेहजननशक्तिर्विषादशक्तिर्वा ॥ ९ ॥ कल्पान्ते प्राकृतप्रलये प्रकृतौ सर्वशक्तिता तस्याः सर्वकार्यवीजत्वात् । 'सर्वशक्तिता' इति पाठे संहारशक्तिता ॥ १० ॥

अत्र शोकजदहजननशक्तिरिति पाठोऽपेक्षितः ।

फलपुष्पलतापत्रशाखाविटपमूलवान् ।
 वृक्षबीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ ११ ॥
 प्रतिभासवशादेव मध्यस्थं चित्तजाड्ययोः ।
 जीवेतराभिधं चित्तमन्तर्ब्रह्मणि दृश्यते ॥ १२ ॥
 नानातरुलतागुल्मजालपल्लवशालयः ।
 निर्विकल्पकचिन्मात्रं नाना निर्ज्ञातकल्पना ॥ १३ ॥
 ब्रह्मैवेदमहंतत्त्वं जगत्पश्याद्य राघव ।
 स आत्मा सर्वगो नाम नित्योदितमहावपुः ॥ १४ ॥
 यन्मनाख्याननी शक्तिं धत्ते तन्मन उच्यते ।
 पिच्छन्नान्तिर्यथा व्योम्नि पयस्यावर्तधीर्यथा ॥ १५ ॥
 प्रतिभासकलामात्रं मनो जीवस्तथात्मनि ।
 यदेतन्मनसो रूपमुदितं मननात्मकम् ॥ १६ ॥
 ब्राह्मी शक्तिरसौ तस्माद्ब्रह्मैव तदरिंदम ।
 इदं तदहमित्येव विभागः प्रतिभासजः ॥ १७ ॥
 मनसो ब्रह्मणोऽन्यच्च मोहे परमकारणम् ।
 यद्यच्चैतन्मनस्येव किञ्चित्सदसदान्मकम् ॥ १८ ॥
 व्याशब्दितं सर्वशक्तेस्तां शक्तिं ब्रह्मतां विदुः ।
 मनः सत्तात्मकं नाम यथैतन्मनसि स्थितम् ॥ १९ ॥
 यथर्तोः शक्तयस्तद्ब्रह्मजीवेहा ब्रह्मणि स्थिताः ।
 व्याससर्वतुक्कुसुमा क्षमादेशविधिभेदतः ॥ २० ॥
 यथा दधाति पुष्पाणि तथा चित्तानि लोककृन् ।
 क्वचित्क्वचित्क्वदाचिद्धि तस्मादायान्ति शक्तयः ॥ २१ ॥

तदेवाह—फलेति ॥ ११ ॥ प्रथमकार्यस्य चित्तस्य चिज्जाड्योभय-
 रूपतादृशनादप्यज्ञातमेव ब्रह्म जगद्बीजमित्याशयेनाह—प्रति-
 भासेति । प्रतिभासोऽत्राज्ञानसाक्षी तद्वशादेव न शुद्धवशान् ॥ १२ ॥
 यतोयं तरुगुल्मादिदृश्यप्रपञ्चोऽज्ञानविद्वत्ततोऽत-
 र्ब्रह्ममात्रमेव तत्त्वमित्याह—नानेति । अनिर्ज्ञातकल्पना अज्ञाते
 तत्त्वे यत इयं कल्पनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ जगत् अहेतुत्वं अह-
 मिति भासमानजीवतत्त्वं प्रत्यक्षद्रुपं ब्रह्मवेति पश्येत्यर्थः ॥ १४ ॥
 ब्रह्मैव तत्तच्छक्तिपुरस्कारेण श्रान्त्या मनआदिशब्दै-
 रुच्यते नान्यदित्याह—यदित्यादिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ शक्ति-
 तत्कार्ययोरेभेदादिदमिति पुरोवर्तितया तदिति परोक्षतया अह-
 मिति प्रत्यक्षादात्म्येन च भासमानस्त्रिविधो दृश्यविभागः प्र-
 तिभासजः प्रातिभासिक एव न वास्तव इत्यर्थः ॥ १७ ॥
 ननु कामकर्मवासनादिकमपि द्वैतप्रपञ्चहेतुः धृतं तत्कथं ब्रह्म-
 शक्तिरेव तदेतुरुच्यते तत्राह—मनस इति । मनसो जीवस्य
 ब्रह्मणश्च मोहे भेदादिभ्रमे अन्यच्च कामादि यथाक्वचित्परमका-
 रणं व्याशब्दितं लोके तत्सर्वं मनस्येवाविभावतिरोभावाभ्यां
 सदसदात्मकं सर्वशक्तेर्ब्रह्मणस्तां प्रागुक्तां ब्रह्मतां बृंहणशक्तिमेव
 विदुर्न तदन्यदिति परेणान्वयः ॥ १८ ॥ ननु मनोधर्माः
 कामादिशक्तयः कथं ब्रह्मणि स्थिता येन तच्छक्तयः स्युस्त-
 त्राह—मन इति । यथा मनः सत्तात्मकं नाम ब्रह्मरूपं मन-
 संसर्गाभ्यासात्स्थितं, यथा वा ऋतोर्वसन्तादेः ऋ ओ ॥ १९ ॥

देशकालादिवैचित्र्यात्स्मातलादिव शालयः ।
 न जातं प्रतिभासेन तेनैवान्ये न पश्यति ॥ २२ ॥
 प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्यारूपादयश्च ये ।
 मनःशब्दैः कल्पयन्ते ब्रह्मजान्ब्रह्म विद्धि तान् ॥ २३ ॥
 यथा यः प्रतिभासः प्रवर्तते ।
 तथातथैव प्रवर्तते दृष्टान्तोऽत्र किलेन्दवाः ॥ २४ ॥
 स्वयमभ्युदयविमले यथा स्पन्दो महाम्भसि ।
 संसारकारणं जीवस्तथायं परमात्मनि ॥ २५ ॥
 ज्ञस्य सर्वं चितं राम ब्रह्मैवावर्तते सदा ।
 कल्लोलोर्मितरङ्गौघैरब्धेर्जलमिवात्मनि ॥ २६ ॥
 द्वितीया नास्ति सत्तैका नामरूपक्रियात्मिका ।
 परे नानातरङ्गेऽधौ कल्पनेव जलेतरा ॥ २७ ॥
 जायते नश्यति तथा यदिदं याति तिष्ठति ।
 तदिदं ब्रह्मणि ब्रह्म ब्रह्मणा च विवर्तते ॥ २८ ॥
 स्वात्मन्येवातपस्तीव्रो मृगतृष्णिकया यथा ।
 विचित्रेण विचित्रोपि प्रस्फुरत्यात्मना तथा ॥ २९ ॥
 करणं कर्म कर्ता च जननं मरणं स्थितिः ।
 सर्वं ब्रह्मैव नद्यास्ति तद्विना कल्पनेतग ॥ ३० ॥
 न लोभोस्ति न मोहोऽस्ति न तृष्णास्ति न रज्जना ।
 क आत्मन्यात्मनो लोभस्तृष्णा मोहोऽथवा कुतः ३१
 आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मैव कलनाक्रमः ।
 हेमाङ्गदतयेवायमात्मोदेति मनस्तथा ॥ ३२ ॥

स्थितास्तद्ब्रह्मजीवहामनोधर्मा अपि ब्रह्मणि स्थिता इत्यर्थः
 ॥ १९ ॥ यदि सर्वा जीवेहा ब्रह्मशक्तयस्तर्हि कुतो न सर्वाः
 सर्वजीवेषु संसार्यन्ते तत्राह—व्यामिति । यथा व्याससर्वतुक्कु-
 सुमशक्तिरपि क्षमा भूमिस्तत्तत्प्रदेशेषु बीजसंस्कारादिविधिभे-
 दतो व्यवस्थयैव पुष्पादि दधानि न संकरेण तथा लोककृद्-
 ह्यापि चित्तशक्तौर्व्यवस्थया दधातीत्यर्थः ॥ २० ॥ आयान्ति
 व्यवस्थितफलान्मना आविर्भवन्ति । क्षमातलाच्छालिशक्तय
 इवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ अन्युपेत्य चेदं प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्या-
 रूपादिभेदरूपं जगद्ब्रह्मव्ययमंगरो दर्शितः परमार्थतस्तत्प्रति-
 भासमात्रस्य कारकवायोगात्प्रतिभासपृथक्कृतकाम कान्तरासिद्धेश्च
 प्रातिभासिक न किञ्चिज्ज्ञातं नवा किञ्चित्केनचित्पश्यतीति मनः
 शब्दकल्पितब्रह्मजास्तं ब्रह्मवेति बुध्यस्वेत्याह—न जानमिति
 साधेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ जगत्कल्पको जीवणव ब्रह्मान्यो
 नास्ति दूरे तत्कल्पितं जगदित्याशयेनाह—स्वयमिति ॥ २५ ॥
 चित उपचित पूर्णमित्यर्थः । आसमन्ताद्वर्तते ॥ २६ ॥ परे
 ब्रह्मणि द्वितीया सत्ता नास्ति किंवेकैव ॥ २७ ॥ निवर्तते अता-
 त्रिक्त्वात्पेण प्रतिभासते ॥ २८ ॥ मृगतृष्णिकया मृगतृष्णानद्या-
 त् जीव विचित्रो विगतनामरूपोऽपि ॥ २९ ॥ ३० ॥ द्विती-
 यविषयिर्द्वि लोभमोहादीनां प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—नेति ।
 ॥ ३४ ॥ अत्यासक्तिः ॥ ३१ ॥ मनस्तथा मनोभावेन ॥ ३२ ॥

अबुद्धं यत्परं धाम तच्चिसं जीव उच्यते ।

अपरिज्ञात एवाशु बन्धुरायात्यबन्धुताम् ॥ ३३ ॥

चिन्मयेनात्मना ज्ञेन स्वसंकल्पनया स्वयम् ।

शून्यता गगनेनेव जीवता प्रकटीकृता ॥ ३४ ॥

आत्मैवानात्मवद्बिह जीवो जगति राजति ।

द्वीन्दुत्वमिव दुर्दृष्टेः सञ्चासन्न समुत्स्थितैश्च ॥ ३५ ॥

मोहार्थशब्दार्थदशोरेतयोरत्यसंभवात् ।

सत्यत्वादात्मनश्चैव कात्मा बद्धः कमुच्यते ॥ ३६ ॥

नित्यासंभवबन्धस्य बद्धोऽस्मीति कुकल्पना ।

यस्य काल्पनिकस्तस्य मोक्षो मिथ्या न तत्त्वतः ३७

श्रीराम उवाच ।

मनो यं निश्चयं याति तत्तद्भवति नान्यथा ।

तेन काल्पनिको नास्ति बन्धः कथमिह प्रभो ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारायणे वार्त्ताकीये उत्पत्तिप्रकरणे चित्तचिकित्सापूर्वकं चित्तोत्पत्तिवर्णनं नाम शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमः सर्गः १०१

श्रीराम उवाच ।

किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ बालकाख्यायिकाक्रमः ।

क्रमेण कथयैतन्मे मनोवर्णनकारणम् ॥ १ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

कोऽपि मुग्धमतिर्यालो धात्रीं पृच्छति राघव ।

कांचिद्विनोदीनीं धात्रि वर्णयाख्यायिकामिति ॥ २ ॥

अबुद्धमज्ञानावृत्तम् ॥ ३३ ॥ अज्ञानज्ञानविपर्याकृतं यथा

अशून्येनापि गगनेन शून्यता प्रकटीकृता नद्वय ॥ ३४ ॥

अनात्मवत् अनात्मभूताहकारादितादात्म्यनाहप्रत्ययविपर्ययत ।

विषयरूपेण द्वितीयरूपेण नामपरमार्थकरूपेण मय ॥ ३५ ॥

मोहार्थयोर्व्योमोहानसिन्धोः । एतयोर्विन्ध्यमोक्षशब्दार्थदशो-

रन्त्यन्तमसंभवात् ॥ ३६ ॥ नित्य न समवर्तनीत्यसंभवो बन्धो

यस्य । तथाच परमार्थदृष्ट्या काल्पनिकावपि बन्धमोक्षौ तुच्छौ ।

'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वदो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै

मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३७ ॥ यौ-

क्तिकदृशा कात्यानिका निर्वचनीयबन्धस्य प्राविशत्तरेणापपादि-

तत्त्वात्काल्पनिकोऽपि बन्धो नान्तांति तुच्छतोक्तिमसहमानो

रामः पृच्छति—मन इति ॥ ३८ ॥ यौक्तिकदृष्टिर्गम्ये लौकिक-

दृष्टिदार्ढ्यविषयतया परमार्थदृष्टिद्वारात्वेन कल्पितेति न तत्रैव

विश्रान्तिः किन्तु श्रौततुच्छतादृष्टाविवेक्यागयेन वसिष्ठः प्रत्याह

—मिथ्येत्यादिना । यथा कात्यानिकी स्वाप्ता कल्पना जाग्रदृशा

मिथ्या तुच्छा तद्वत् । अनिवर्चनीयता न वस्तुतत्त्वं किन्तु यु-

क्तिनिर्वचनशक्तिः साच्च मूर्खपुरुषधर्मो न वस्तुत्वभाव इति वि-

सूचनाय मूर्खानसिन्धुत्तम् ॥ ३९ ॥ एवं प्रागुक्तरीत्या-

तुच्छमज्ञानमज्ञानकं तस्मादेव बन्धमोक्षदृशः । 'नासतो

विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि दृष्टेः

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

मिथ्याकाल्पनिकीवेयं मूर्खाणां बन्धकल्पना

मिथ्यैवाभ्युदिता तेषामितरा मोक्षकल्पना ॥ ३९ ॥

एवमज्ञानकादेव बन्धमोक्षदृशोऽस्मृतेः ।

वस्तुतस्तु न बन्धोस्ति न मोक्षोऽस्ति महामते ॥ ४० ॥

कल्पनाया अवस्तुत्वं संप्रबुद्धमिति प्रति ।

रज्ज्वहेरिव हे प्राज्ञ तत्त्वबुद्धमिति प्रति ॥ ४१ ॥

बन्धमोक्षादिसंमोहो न प्राज्ञस्यास्ति कश्चन ।

संमोहबन्धमोक्षादि ह्यज्ञस्यैवास्ति राघव ॥ ४२ ॥

आदौ मनस्तदनुबन्धविमोक्षदृष्टी

पश्चान्प्रपञ्चरचना भुवनाभिधाना ।

इत्यादिका स्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठा-

माख्यायिका सुभगबालजनोदितेव ॥ ४३ ॥

सा बालस्य विनोदाय धात्री तस्य महामते ।

आख्यायिकां कथयति प्रसन्नमधुराक्षराम् ॥ ३ ॥

कच्चित्सन्ति महात्मानो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ।

धार्मिकाः शौर्यमुदिता अत्यन्तासति पत्तने ॥ ४ ॥

विस्तीर्णे शून्यनगरे व्योम्नीव जलतारकाः ।

द्वौ न जानौ तथैकस्तु गर्भ एव न संस्थिनः ॥ ५ ॥

ऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिनः ॥' इति स्पृतिविरोधेन सदसदान्त-

गलिकानिर्वचनीयताविश्रान्त्ययोगादित्यर्थः ॥ ४० ॥ अवस्तुत्वं

तुच्छत्वम् । तत्प्रागुक्तमनिर्वचनीयत्वं तु अबुद्धमतिमहं

परीक्षकं प्रति न प्राज्ञं प्रतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तदेव स्पष्टतर-

माह—बन्धेति ॥ ४२ ॥ उक्तेऽर्थे बलकाख्यायिकामवतार-

यन्नुपसंगृह्णति—आदाविति । हे सुभग, इत्यादिका इयं बन्ध-

स्थितिः प्रतिष्ठां दृष्टमूलनाम् । बालजनाय धात्र्या उदिता उक्ता

वक्ष्यमाणा आख्यायिकैव ॥ ४३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-

रामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

संकल्पादर्शशून्याया विकल्पशान्तसंस्तेः ।

दृष्टान्तो वर्णयतेऽत्रैव बालकाख्यायिकाक्रमः ॥ १ ॥

संकल्पविकल्पनामकस्य मनसः संकल्पो मूलं तन्निरोधे मूलो-

च्छेदाद्विकल्पानुत्थाने निर्विकल्पपदप्रतिष्ठापिद्विरिति सूचनाय

प्रागवतारितो बलकाख्यायिकां श्रोतुकामो रामः पृच्छति—

किमुच्यत इति पदसंस्कारपञ्चमाधिय किमेतदित्यनयोः सा-

मान्ये नृपस्यकात्रि । बालकाख्यायिकाकक्षणः क्रमो दृष्टान्तः

उच्यते एतन्क्रमेण कथयेत्यर्थः ॥ १ ॥ मुग्ध-

वैकश्यः ॥ २ ॥ ३ ॥ अत्यन्तासति पत्तने

रक्षितः ॥ ४ ॥ शून्यानि नगराणि शाखा-

विशेषणम् । जलमध्यस्तारकाबन्धांश-

अथात्युत्तमलभार्थं कदाचित्समवायतः ।
 विबन्धवः खिन्नमुखाः शोकोपहतचेतसः ॥ ६ ॥
 ते तस्माच्छून्यनगराभिर्गता वितताननाः ।
 गगनादिव संश्लिष्टा बुधशुक्रशनैश्चराः ॥ ७ ॥
 शिरीषसुकुमाराङ्गाः पृष्ठतोऽर्केण तापिताः ।
 मार्गेऽहनि गता प्रीष्मतापाताः पल्लवा इव ॥ ८ ॥
 संतप्तमार्गसिकतादग्धपादसरोरुहाः ।
 हा तात चेति शोचन्तो मृगा यूथच्युता इव ॥ ९ ॥
 दर्भाप्रभिन्नचरणास्तापविन्नाङ्गसंघयः ।
 उल्लङ्घ्य दूरमध्वानं धूलिधूसरमूर्तयः ॥ १० ॥
 मञ्जरीजालजटिलं फलपल्लवमालितम् ।
 मृगपक्षिगणाधारं प्रापुर्मार्गे तद्व्रज्यम् ॥ ११ ॥
 यस्मिन्वृक्षत्रये वृक्षौ द्वौ न जानौ मनागपि ।
 बीजमेव तृतीयस्य स्वारोहस्य न विद्यते ॥ १२ ॥
 विभ्रान्तास्ते परिभ्रान्तास्तत्रैकस्य तरोरधः ।
 पारिजाततले स्वर्गे शकानिलयमा इव ॥ १३ ॥
 फलान्यमृतकल्पानि भुक्त्वा पीत्वा च तद्व्रज्यम् ।
 कृत्वा गुलुच्छकैर्मालां चिरं विश्रम्य ते ययुः ॥ १४ ॥
 पुनर्दूरतरं गत्वा मध्याह्ने समुपस्थिते ।
 सरिन्नितयमासेदुस्तरङ्गतगलारवम् ॥ १५ ॥
 तत्रैका परिशुष्कैव मनागप्यम्बु न द्वयोः ।
 विद्यते सरितोर्दृष्टिरन्धलोचनयोरिव ॥ १६ ॥
 परिशुष्का भृशं यासौ तस्यां ते सञ्जरादृताः ।
 घर्माती इव गङ्गायां ब्रह्मविष्णुहृग इव ॥ १७ ॥
 चिरं कृत्वा जलक्रीडां पीत्वा क्षीरोपमं पयः ।
 जग्मुस्ते राजतनयाः प्रहृष्टमनसः स्वयम् ॥ १८ ॥
 अथासेदुर्विनस्यान्ते लम्बमाने दिवाकरे ।
 भविष्यन्नवनिर्माणं नगरं नगसन्निभम् ॥ १९ ॥

पताकापद्मिनीध्यातं नीलाकाशजलाशयम् ।
 दूरश्रुतसमुल्लापगायन्नागरमण्डलम् ॥ २० ॥
 ददृशुस्तत्र रम्याणि त्रीणि सद्भवानाणि ते ।
 मणिकाञ्चनगेहानि शृङ्गाणीष महानिरेः ॥ २१ ॥
 अनिर्मितं द्वे सवने एकं निर्मितं तत्र वै ।
 अभित्तिमन्दिरं चारु प्रविष्टास्ते नरास्त्रयः ॥ २२ ॥
 संप्रविश्योपविश्याशु विहरन्तो वराननाः ।
 प्रापुः स्थालीत्रयं तत्र तप्तकाञ्चनकल्पितम् ॥ २३ ॥
 तत्र कर्पूरतां याते द्वे एका चूर्णतां गता ।
 जगदुभयैरूपां तां स्थालीं ते दीर्घबुद्धयः ॥ २४ ॥
 द्रोणैर्नवनवत्या तैस्तस्यां द्रोणेन चान्धसः ।
 तत्र द्रोणशतं हीनं रन्धितं बहुभोजिभिः ॥ २५ ॥
 निमग्नितान्त्रयस्तैस्तु ब्राह्मणा राजसूनुभिः ।
 द्वौ निर्दोहावधैकस्य मुखमेव न विद्यते ॥ २६ ॥
 निर्मुखेनान्धसस्तत्र भुक्तं द्रोणशतं सुत ।
 विप्रभुक्तावशेषं तु भुक्तमन्धो नृपान्मजैः ॥ २७ ॥
 त्रिभिस्ते राजपुत्राश्च परां निर्वृतिमागताः ।
 भविष्यन्नगरे तस्मिन् राजपुत्रास्त्रयो हि ते ।
 सुखमद्य स्थिताः पुत्र मृगयाव्यवहारिणः ॥ २८ ॥
 आख्यायिकेया कथिता मया रम्या तवानघ ।
 एतां हृदि कुरु प्राज्ञ विदग्धस्त्वं भविष्यसि ॥ २९ ॥
 धाव्येति कथिता राम बालकाख्यायिका शुभा ।
 तुष्टिं जगाम बालश्च शुभाख्यायिकयानया ॥ ३० ॥
 एषा हि कथिता राम चित्ताख्यानकथां प्रति ।
 बालकाख्यायिका तुभ्यं मया कमललोचन ॥ ३१ ॥
 इयं संसाररचना स्थितिमेवमुपागता ।
 बालकाख्यायिकेवोभैः संकल्पैर्दृढकल्पितैः ॥ ३२ ॥
 विकल्पजालैकैवेयं प्रतिभासात्मिकानघ ।
 बन्धमोक्षादिकलनारूपेण परिजृम्भते ॥ ३३ ॥

लात् ॥ ५ ॥ ते कदाचिद्विबन्धवो देवान्मृतबान्धवा दुर्भिक्षा-
 दिना खिन्नमुखाश्च सन्तः समवायतः स्वनागरसमाजात् परस्पर-
 रैकमत्यतो वा उत्तमस्य नगरान्तरस्य लभार्थं निर्जग्मुरिति
 शेषः ॥ ६ ॥ संश्लिष्टा मिलिताः ॥ ७ ॥ गताः म्लानता-
 मिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ वृक्षत्रय इति
 निर्धारणे सप्तमी । स्वागेहस्य सुखेनारोद्धं शक्यस्य ॥ १२
 ॥ १३ ॥ गुलुच्छकैस्तल्लाविशेषमञ्जरीभिः ॥ १४ ॥ १५ ॥
 सरितोरिति कर्मणि षष्ठी । दृष्टिर्दर्शनम् । अन्धलोचनयोरन्ध-
 लोचनाभ्यामिवात्यन्तासतीत्यर्थः । करणताशेफरेव संबन्ध-
 सामान्यात्मना विवक्षणावर्था, अन्धस्य लोबदोगोलकयोर्दृष्टि-
 रिन्द्रियमिव सरितोरम्बु न विद्यत इति ॥ १६ ॥ कथयः स्थुभ्यमर्था
 जना इव ब्रह्मविष्णुहृग गङ्गायामिव ॥ १७ ॥ ब्रह्मरूपं मनसि वि-
 ॥ १७ ॥ अभिलषितनगरप्राप्तां प्रन्देः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

सन्निभं पर्वतप्रांशु ॥ १९ ॥ ऊर्ध्वं पताकाभिरधः पद्मिनीभिश्च
 व्याप्तम् । नीलाकाशा इव सुन्दराः शून्या वा जलाशया यत्र ।
 समुल्लापाः स्वमृच्छनाः ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्र तेषु त्रिषु मध्ये
 अभित्ति मन्दिरं ते प्रविष्टाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कर्पूरतां कपाल-
 ताम् ॥ २४ ॥ तत्र तस्यां स्थाल्याम् । अन्धसः ओदनप्रकृतं-
 स्तण्डुलस्य नवनवत्या द्रोणैरेकं च द्रोणेन हीनं न्यूनं द्रोणशतं
 रन्धितं पक्वम् । भावे क्तः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ निर्वृति
 तृप्तिम् । मृगयाभिर्व्यवहारिणः क्रीडमानाः ॥ २८ ॥ विदग्धः
 पण्डितः ॥ २९ ॥ ३० ॥ चित्ताख्यानानन्तरं प्रवृत्ता या जग-
 त्प्रत्ययस्य विकल्पमात्रवकथा तां प्रति तदुदाहरणत्वेनेत्यर्थः
 ॥ ३१ ॥ स्थिति दाढ्यम् । एवं विकल्पमात्ररूपा । बालका-
 ख्यायिकाशब्देन तज्जन्यबालप्रतीतिर्लक्षणया गृह्यते ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ एवैव स्पष्टमाह—विकल्पति । विकल्पा एव जालकानि यस्या-

संकल्पमात्रादितरद्विद्यते नेह किंचन ।
संकल्पवशतः किंचिन्न किंचित्किंचिदेष वा ॥ ३४ ॥
द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
संकल्पकचित्तं सर्वमेवं स्वप्नवदात्मनः ॥ ३५ ॥
राजपुत्रास्त्रयो नद्यो भविष्यन्नगरे यथा ।
यथा संकल्पपरचना तथेयं हि जगत्स्थितिः ॥ ३६ ॥
संकल्पमात्रमभितः परिस्रुरति चञ्चलः ।

पयोमात्रात्मकोऽम्बोधिरम्भसीवात्मनात्मनि ॥ ३७ ॥
संकल्पमात्रं प्रथममुत्थितं परमात्मनः ।
तद्विदं स्फारतां यातं व्यापारैर्विषयं यथा ॥ ३८ ॥
संकल्पजालकलनैव जगत्समग्रं
संकल्पमेव ननु विद्धि बिलासचेत्यम् ।
संकल्पमात्रमलमुत्सृज निर्विकल्प-
माश्रित्य निश्चयमवाप्नुहि राम शान्तिम् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उत्पत्तिप्रकरणे बालकाख्याधिकानामैकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्वुत्तरशततमः सर्गः १०२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
स्वसंकल्पवशान्मूढो मोहमेति न पण्डितः ।
अक्षये क्षयसंकल्पान्मुह्यते शिशुरेव हि ॥ १ ॥
श्रीराम उवाच ।
कोऽसौ संकल्पितः केन क्षयो ब्रह्मविदां वर ।
असतैव महामोहं येनादात्तत्सदैव हि ॥ २ ॥
श्रीवासिष्ठ उवाच ।
असता भूतसंघेन क्षयोऽहंकारनामधृक् ।
वेतालः शिशुनेवेह मिथ्यैव परिकल्पितः ॥ ३ ॥
एकस्मिन्नेव सर्वस्मिन्स्थिते परमवस्तुनि ।

कुतः कोयमहं नाम कथं नाम किलोदितः ॥ ४ ॥
वस्तुतो नास्त्यहंकारः परमात्मन्यभेदिनि ।
असम्यग्दर्शनात्सार्गी सरिस्तीव्रातपे यथा ॥ ५ ॥
मनोमणिमहारम्भः संसार इति लक्ष्यते ।
आत्मनात्मानमाश्रित्य स्फुरत्यन्तर्यामभसा ॥ ६ ॥
असम्यग्दर्शनं तेन त्यज राम निराश्रयम् ।
साश्रयं सत्यमानन्दं सम्यग्दर्शनमाश्रय ॥ ७ ॥
धिया विचारधर्मिण्या मोहसंरम्भहीनया ।
विचारयाधुना सत्यमसत्यं संपरित्यज ॥ ८ ॥
अबद्धो बद्ध इत्युक्त्वा किं शोचसि मुधैव हि ।
अनन्तस्यान्मतत्वस्य किं कथं केन बध्यते ॥ ९ ॥

मिति विग्रहे सामानादुत्पन्नस्य टापः सुपः पठ्यान् 'प्रत्यय-
स्यात्कापूर्वेस्य' इत्यस्याप्रवृत्तिः ॥ ३३ ॥ विकल्पानां च संक-
ल्पकार्यत्वात्तद्विरेकेणासंभित्याशयेनाह—संकल्पमात्रादिति ।
यतो यत्किंचिद्विकल्परूपं भाति तन्मेवं संकल्पवशतो भाति ।
विकल्पभातं च किंचिन्नैव किंचिद्वा भवति शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्यो विकल्पः इति पतञ्जलिः नलक्षणोक्तंरिति
भावः ॥ ३४ ॥ युक्तमेव विशिष्टं नै—धारिति ।
क्षमा पृथ्वी ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ : ॥ ३७ ॥
व्यापारैः सूर्यव्यापारैर्जनव्यापारैश्च याव संकल्पला-
गमात्रेण निर्विकल्पस्वरूपाविति तदर्थं दर्शयन्मुपसंहरति—
संकल्पेति । मनोबिलासा रागादिवृत्तयस्त्वेत्यादि च तेषां समा-
हारम् । संकल्पत्यागे च निर्विकल्पात्मनिश्चय एव हेतुरित्याह—
आश्रित्येति ॥ ३९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

इहाहंकारसंकल्पक्षयोपायो निरूप्यते ।

विषेको नात्मवर्गस्य नित्यता च परात्मनः ॥ १ ॥

मूढोऽहः । अक्षये परमात्मनि क्षीयत इति क्षयो नश्वरात्मा
तत्संकल्पात् । शिशुबालः । मुह्यते बिभेति ॥ १ ॥ क्षयसं-
कल्पादिति हेतुर्को संकल्पकृतकर्मणी विशिष्य जिज्ञासमानो
रामः पृच्छति—कोऽसाविति । असौ न ल्पितः क्षयः

कः केन च संकल्पितो येनायमात्मा असतैव निमित्तेन
महामोहं संसारभ्रमं आ अदात्तं उपाजवान् । अयं भावः ।
किं नित्यात्मा नश्वरात्मानं संकल्पयति उत नश्वरामैव ।
नायः । तस्य स्वात्मस्वभावविरुद्धसंकल्पकवायोगात् । न
द्वितीयः । आत्माश्रयापत्तेः । तथा संकल्पितो नश्वरात्मापि
किं जड उत चिद्रूपः । नायः । आत्मनादात्म्यानापातात् ।
न द्वितीयः । चितः संकल्पविषयत्वायोगादिति ॥ २ ॥ 'यद्य-
द्रवन्ति तदा भवन्ति' इति ध्रुतेः प्राक्तनसिंहव्याघ्रादिभूतसं-
घामभावसंस्कारसंभ्रनामच्छब्दवाच्याविधयोपहितेन परमात्मना
चिदचित्संवलनात्मकसिंहव्याघ्राद्यहंकारात्मकनश्वरात्मसंकल्पनात्र
कश्चित्संभवाविनो दोष इत्याशयेन वसिष्ठः समाधत्ते—
असतेति । भूतसंघेन सिंहव्याघ्रादिप्राण्यहंभाववासितेन असता
अविधोपहितेन परमात्मना तत्तदहंकारनामधृक् क्षयो नश्वरात्मा
॥ ३ ॥ नन्वहंकारस्यात्मस्वभावतैव किं न स्यात्कृतो मिथ्यात्वं
एकस्मिन्नि । सर्वस्मिन् पूर्णं ॥ ४ ॥ मार्गसरित्
मृगनृणांनदी ॥ ५ ॥ मनोलक्षणस्य मणेश्चिन्तामणैर्मान् आ-
रम्भः कार्यजातसर्गः । तर्हि किं मनस एव स्वातन्त्र्य नेत्याह—
आत्मानमाश्रित्येति । अम्भसा अम्भ इति शेषः ॥ ६ ॥ अस-
म्यग्दर्शनं भ्रान्तिम् । निराश्रयं असद्विषयम् । साश्रयं सत्कार्य-
विषयम् ॥ ७ ॥ तत्र क उपायस्तत्राह—धियेति ॥ ८ ॥ ९ ॥

नानाऽनानात्वकलना त्वविभिन्नमहात्मनि ।
 सर्वस्मिन्ब्रह्मतत्त्वैस्मिन्किं बद्धं किं विमुच्यते ॥ १० ॥
 अनातोऽप्यार्तिमान्मातिच्छिन्नेऽङ्गे किञ्च ताम्यति ।
 भेदाभेदविकारार्तिः काञ्चिन्नात्मनि विद्यते ॥ ११ ॥
 देहे नष्टे क्षते क्षीणे कात्मनः क्षतिरागता ।
 भस्त्रायां परिदग्धायां भस्त्रापूरो न नश्यति ॥ १२ ॥
 देहः पततु बोदेतु का नः क्षतिरुपस्थिता ।
 को नष्टः प्रक्षते पुष्पे आमोदो व्योमसंश्रयः ॥ १३ ॥
 आपतन्तु वपुःपक्षे सुखदुःखहिमश्रियः ।
 आकाशोऽयनालीनां का नः क्षतिरुपस्थिता ॥ १४ ॥
 देहः पततु बोदेतु यातु वा गगनान्तरम् ।
 तद्विलक्षणरूपस्य कासौ भवति मे क्षतिः ॥ १५ ॥
 यथा पयोदमरुतोऽयथा वटपदपद्मयोः ।
 तथा राघव संबंधस्त्वच्छरीरत्वदात्मनोः ॥ १६ ॥
 मनो राम शरीरं हि जगतः सकलस्य च ।
 आद्या शक्तिश्चिदध्यात्मा न नश्यति कदाचन ॥ १७ ॥
 योऽसावात्मा महाप्राज्ञ न नश्यति न गच्छति ।
 न नश्यति कदाचिच्च किं मुधा परितप्यसे ॥ १८ ॥
 विशीर्णेऽङ्गे यथा वातः शुष्केऽङ्गे वटपदो यथा ।
 यात्यनन्तपदं व्योम तथात्मा देहसंक्षये ॥ १९ ॥
 संसारोऽस्मिन्विहरतो मनोऽपि हि न नश्यति ।
 ज्ञानाग्निना विना जन्तोरात्मनाशे तु का कथा ॥ २० ॥

नानाऽनानात्वकलना भेदाभेदभ्रान्तिः । अस्मिन्सर्वस्मिन्बाधेन
 ब्रह्मतत्त्वै तन्मात्रपरिशेषे सतीत्यर्थः ॥ १० ॥ अच्छेद्याभेदा-
 त्सदर्शने देहच्छेदभेदादिप्रयुक्तदुःखस्यापि नावसरः किं पुनर-
 न्यस्येत्याशयेनाह—अनातं इति । आर्तिमति देहे तथा भाति
 ॥ ११ ॥ भस्त्रामाप्रयतीति भस्त्रापूरो वायुः ॥ १२ ॥ प्रक्षते
 नष्टे । आमोदो गन्धः ॥ १३ ॥ उर्ध्वयते अस्मिन्नित्युद्भयनम् ।
 अधिकरणे ल्युट् । आकाश उद्भयनं येषां तथाविधानामलीनां
 भ्रमराणां नः । 'उडुपनालीनाम्' इति पाठे आकाशस्थानां उडु-
 पाक्षन्द्रशुकवृहस्पत्यादयस्ताराश्रेष्ठास्तल्लक्षणानां नालीनां पद्मानाम्
 रलयोरेभेदादुडुपस्य चन्द्रस्य नारीणामधिव्यादिमवर्तारणां च
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ अभ्युपगतेऽपि संबंधे अलंपके आत्मनि न
 तत्प्रयुक्तदुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह—यथेति । पयोदमरुतोर्मे-
 षवाङ्गोः ॥ १६ ॥ शरीरादिसर्वजगतो मनोमात्रत्वादिपि सति
 मनसि न शरीरादिनाशप्रयुक्तः शोको युक्तः किं पुनरात्ममात्र-
 त्वादित्याशयेनाह—मन इति । शरीरशब्दः स्वरूपवचनः ।
 तत्र हेतुराद्या शक्तिरिति । यतो मनो जगत आद्या कारणी-
 भूता शक्तिश्चिदात्मा तु मनसोऽपि अधि उपरि अनस्तत्राश-
 भ्रान्तिः सर्वथा न युक्त्यर्थः ॥ १७ ॥ आत्मनाशादिभ्रान्तेरेव
 सर्वशोकादिमूलत्वात् पुनः पुनर्वाक्यब्रह्म—योऽसावित्यादिना
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आत्मनो देहान्तरवस्थितिर्यस्तुतो
 नास्त्येव । अभ्युपगमेऽपि न देहनाशात्तत्राशप्रसक्तिरित्याशये-

यः कुण्डबदरन्यायो यो घटाकाशयोः क्रमः ।
 स्थितिर्देहात्मनोः सैव सविनाशाविनाशयोः ॥ २१ ॥
 बदरं हस्तमायाति यथा स्फुटति कुण्डके ।
 आत्मा गगनमायाति तथा चलति देहके ॥ २२ ॥
 कुम्भे गच्छत्यकुम्भत्वं कुम्भाकाशो यथाम्बरे ।
 तिष्ठत्येवमयं क्षीणे देहे देही निरामयः ॥ २३ ॥
 मनोदेहो हि जन्तूनां देशकालतिरोहितः ।
 सुहृष्टतिपटाच्छन्नः शटे किं परिदेवना ॥ २४ ॥
 देशकालतिरोधाने मूढोऽपि मरणे नरः ।
 किं बिभेति महाबाहो नेह पश्यति कश्चन ॥ २५ ॥
 अतस्त्वं वासनां राम मिथ्यैवाहमिति स्थिताम् ।
 त्यज पक्षीश्वरो व्योमगमनोत्क इवाण्डकम् ॥ २६ ॥
 एषा हि मानसी शक्तिरिष्टानिष्टनिबन्धनी ।
 अनयैव मुधा भ्रान्त्या स्वप्नवन्परिकल्पना ॥ २७ ॥
 अविद्यैषा दुरन्तैषा दुःखायैषा विवर्धते ।
 अपरिज्ञायमानैषा तनोतीदमसन्मयम् ॥ २८ ॥
 एषा तुच्छवदाकाशं तुषारमलिनं यथा ।
 परिपश्यति विभ्रान्ता स्वरूपस्य स्वभावतः ॥ २९ ॥
 असदेवेदमारम्भमन्तरं सद्विचोत्थितम् ।
 कल्पितं जगदाभोगि दीर्घस्वप्न इवैतया ॥ ३० ॥
 भावनामात्र एवास्याः स्वरूपं कर्तृतां गतम् ।
 जगन्नामाविलं चक्षुर्व्योम्नि बिम्बरुचामिव ॥ ३१ ॥

नाह—य इति । क्रमो न्यायः । स्थितिरपि न्यायः । सा ताद-
 श्येव ॥ २१ ॥ आद्य कुण्डबदरन्यायं प्रकृते उपपादयति—
 बदरमिति । आत्मा जीवः गगनं वासनाकाशम् । चलति नश्यति
 सति । तथाच धृतिः—'जीवापेनं वाव किंलदं म्रियते न जीवो
 म्रियते' इति ॥ २२ ॥ द्वितीयमुपपादयति—कुम्भे इति ।
 अकुम्भत्वं नाशम् ॥ २३ ॥ मरणं मृत्तिलक्षणं पटेन सुहृ-
 राच्छन्नो भवति । शटे वस्त्रे अस्मिन्मनसि किं का परिदेवना ।
 अयुक्त्यर्थः ॥ २४ ॥ किं तर्हि मरणं तदाह—देशेति ।
 गृहादिदेशे चरमश्रमकाले परेषां दृष्ट्वा आत्मनस्तिरोधानमात्रं
 मरणमित्यर्थः । नेह पश्यति कश्चन आत्मनाशमिति शेषः
 ॥ २५ ॥ पक्षी संजातपक्षः पक्षिशिशुः । स्वपरिच्छे-
 दकमण्डकं शिथिलमण्डपिव ॥ २६ ॥ ट्टाणिष्टयोः रा-
 गद्वेषाभ्यां निबन्धना अभिनिवेशबन्धनकर्ता ॥ २७ ॥
 अविद्याविलासत्वादेविद्या ॥ २८ ॥ तुषारमलिनं धूमरितम् ।
 तथा दर्शनं मनसः स्वभाव इत्याह—स्वरूपस्येति ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ ननु मनोव्यापाराणां सर्वेषां प्रत्यक्षलाजगन्निर्मातृता
 कुतः सर्वैर्नानुभूयते तत्राह—भावेनेति । अस्याः स्वरूपं जग-
 दाकारभावनामात्र एव कर्तृतां गतं न तदतिरिक्तनिर्माणे ।
 मिथ्यार्थानां दर्शनातिरिक्तनिर्माणप्रसिद्धेः । तदेव जगन्नाम
 प्रसिद्धम् । यथा आविलं तिमिरादिबुद्ध चक्षुर्व्योम्नि पिच्छके-
 शोऽङ्काद्याकाराणां सूर्यचन्द्रादिबिम्बरुचां विभावनामात्रेण कर्तुं

लयमस्याः स्वरूपं त्वं नय राम विचारणात् ।
 यथा हिमशिखलायास्तु तपनाद्बिबसाधिपः ॥ ३२ ॥
 हिमाभावार्योऽर्कस्य खोदयेनेप्सितं यथा ।
 सिद्धयत्येवं विचारेण मनो नाशार्थिनोऽर्थितम् ॥ ३३ ॥
 अविद्या संप्रबुद्धा हि विततानर्थदुर्गमा ।
 नानेन्द्रजालकलनां शंबरो हेम वर्षति ॥ ३४ ॥
 खविनाशक्रियां चैतां मनएव करोत्यलम् ।
 मनो ह्यान्मवधं नाम नाटकं परिनृत्यति ॥ ३५ ॥
 आत्मानमीक्षते चेत्तः खविनाशाय केवलम् ।
 नहि जानाति दुर्बुद्धिर्विनाशं प्रत्युपस्थितम् ॥ ३६ ॥
 स्वयं संकल्पमात्रेण खविनाशदशमिदम् ।
 मनः संसाधयत्याशु क्लेशो नात्रोपयुज्यते ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० उत्पत्तिप्रकरणे उपदेशकणं नाम व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

व्युत्तरशततमः सर्गः १०३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

परस्मादुत्थितं चेतस्तत्कलोल इवार्णवात् ।
 स्फारतामेत्य भुवनं तनोतीदमितस्ततः ॥ १ ॥
 ह्रस्वं दीर्घं करोत्याशु दीर्घं नयति खर्वताम् ।
 स्वतां नयत्यन्यदलं स्वं तथैवान्यतामपि ॥ २ ॥
 प्रादेशमात्रमपि यद्वस्तुभावनयैव तन् ।
 स्वयं संपन्नयेवाशु करोत्यद्रीन्द्रभामुरम् ॥ ३ ॥
 लब्धप्रतिष्ठं परमात्मदादुल्लसितं मनः ।

तद्वदित्यर्थः । विभावनं तु प्रत्यक्षमेवेति भावः ॥ ३१ ॥ अन-
 एव ह्यविचारद्वैतभावनामात्रमिदं विचारजन्यज्ञानमात्रालय-
 सिद्धिर्गति विचारः कार्य इत्याह—लयमिति । यथा दिवसा-
 धिपः सूर्यस्तपनात्वातपाद्दिमिशलायाः स्वरूप लयं नाशं
 नयति तद्वत् ॥ ३२ ॥ अथितमभिलाषतो मनोनाशः ॥ ३३ ॥
 एकस्मिन्मनसि नष्टोऽपि पुनरविद्या मनोनाशविनाशजन्मप्रसक्ति-
 माशङ्क्याह—अविद्याति । द्वि यस्मादविद्याकादम्बिनी असंप्र-
 बुद्धा आविज्ञातात्मत्वा यदा तदेव शंबरोऽसुरविशेष इव नाने-
 न्द्रजालकलनारूपमयं हेम वर्षति ननु संप्रबुद्धा । तदा निः-
 स्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवञ्च मनएव चिरं जगद्वपणं
 नृत्यदन्ते विद्यामकपरिणामेन साविधस्वविनाशं करोतीति
 फलितमित्याह—खविनाशक्रियामिति । आत्मवध स्वसंहारं
 नाम नाटकं स्वरचितप्रस्थं परिलक्ष्यकृत्यं नृत्यात् ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ खविनाशदशां मनोनाशोपायमन्विष्यतां विवेकिना-
 मिदं मनोनाशनं मनः स्वयमेव संकल्पनमात्रेण आशु संसाध-
 यति ॥ ३७ ॥ विवेकेन उपहितं संस्कृतं मनः प्राक्तनं स्वसंक-
 ल्पविकल्पांशं संत्यज्य आभोगि ब्रह्माकारविस्तार आत्मावबोधनं
 स्वात्मसाक्षात्कारवृत्त्यात्मकरूपं स्व परिणामं करोति ॥ ३८ ॥
 महोदयः परमपुरुषार्थलाभः । महोच्छेदः सर्वदुःखोच्छेदः ।

स्वसंकल्पविकल्पांशं विवेकोपहितं मनः ।
 संत्यज्य रूपमाभोगि करोत्यात्मावबोधनम् ॥ ३८ ॥
 महोदयो मनोनाशो महोच्छेदस्य त्वयः ।
 मनोनाशो प्रयत्नं त्वं कुरु मा मनसो जवे ॥ ३९ ॥
 अविरलसुखदुःखवृक्षखण्डे
 विषमकृतान्तमहोरगे घनेऽस्मिन् ।
 प्रभुरिदमखिले विवेकहीनं
 सुभग मनो महदापदेकहेतुः ॥ ४० ॥
 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
 श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ४१ ॥

निमेषेणैव संसारान्करोति न करोति च ॥ ४ ॥
 यदिदं दृश्यते किञ्चिज्जगत्स्थान् चरिण्णु च ।
 सर्वं सर्वप्रकाराढ्यं चित्तादेतदुपागतम् ॥ ५ ॥
 देशकालक्रियाद्रव्यशक्तिपर्याकुलीकृतम् ।
 भावाद्भावान्तरं याति लोलत्वान्नटवन्मनः ॥ ६ ॥
 सदसत्तां नयत्याशु सत्तां वा सन्नयत्यलम् ।
 नादृशान्येव चादत्ते सुखदुःखानि भावितम् ॥ ७ ॥

जवं वह्निर्यापारे ॥ ३९ ॥ उक्ताधीपक्षणे अनर्थापातं दर्शय-
 नुपमंहरति—अविरलेति । अविरला निविडाः सुखदुःखा-
 त्मका वृक्षखण्डा यस्मिन् । विषमः कृतान्तो मृत्युमहोरगे
 यास्तिस्थायिविधे । अखिले अनुच्छेदो अस्मिन् संसारलक्षणे
 असिपन्नवने इदं विवेकहीनं मनएव प्रभुर्दुर्गतदुःखहेतुरित्यर्थः
 ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
 उत्पत्तिप्रकरणे व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

अविवेकस्य मनसो या यात्रानर्थकारिता ।
 मुमुक्षुणां विवेकाय सा सर्वात्र प्रपद्यते ॥ १ ॥
 अनर्थार्थमेव परस्मान्मनस उपनिर्गतिं दर्शयति—परस्मा-
 दिति ॥ १ ॥ मनसो वस्तुस्वभावविरुद्धकल्पनमात्रार्थं दर्श-
 यति—ह्रस्वमित्यादिना । ह्रस्वं नेत्रमंनिहनाहुल्यादि अतिवि-
 स्तृतसूर्यमण्डलाद्याच्छादकवक्त्रपनेन दीर्घं आशु करोति । दीर्घं
 सूर्यमण्डलादि स्वेतां ह्रस्वनाम् । एवमात्मानामनोः स्वरूपवि-
 निमयकल्पनमपि मन एव करोतीत्याह—स्वतामिति ॥ २ ॥
 स्वयमात्मभावेन संपन्नमेव भावनया कल्पनया ॥ ३ ॥ कुतोऽ-
 स्पेक्ष मास्यं तत्राह—लब्धप्रतिष्ठमिति । ब्रह्मसत्तया विचि-
 त्रगन्धपुष्पवृंहितत्वेन लब्धसत्ताकमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ भावा-
 द्भावान्तरं एकवस्त्वाकारादपरवस्त्वाकारं नाव्यशास्त्रसिद्धं सं-

यदासं स्वयमादसे यथैव चञ्चलं मनः ।
हस्तपादादिसंघातस्तदा प्रयतते तथा ॥ ८ ॥
ततः सैव क्रिया चित्तसमाहितफला फलम् ।
क्षणाप्रयच्छति लता कालसिकेव तादृशम् ॥ ९ ॥
चित्रां कीडनक्षेत्रीं यथा पङ्कादृहे शिशुः ।
करोत्येवं मनो राम विकल्पं कुरुते जगत् ॥ १० ॥
मनः सर्वजनक्रीडानुजम्बाललवेण्वतः ।
किमेतद्धि पदार्थेषु रूढं जगति कल्प्यते ॥ ११ ॥
करोत्युत्तुकरः कालो यथा रूपान्यथा तरोः ।
चित्तमेवं पदार्थानामेषामेषान्यतामिव ॥ १२ ॥
मनोरथे तथा स्वप्ने संकल्पकलनासु च ।
गोष्पदं योजनव्यूहः स्वासु लीलासु चेतसः ॥ १३ ॥
कल्पं क्षणीकरोत्यन्तः क्षणं नयति कल्पताम् ।

इत्यादिं वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपायेवृत्तिप्रकरणे चित्तमाह्वयं नाम त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुस्तरशततमः सर्गः १०४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अत्र ते शृणु वक्ष्यामि वृत्तान्तमिममुत्तमम् ।
जागतीहेन्द्रजालश्रीश्चिन्तायत्ता यथा स्थिता १
अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे नानावनसमाकुलः ।
उत्तरापण्डवो नाम क्षीणो जनपदो महान् ॥ २ ॥

चारिभावभेदं च ॥ ६ ॥ ७ ॥ चञ्चलं मनः आमं कर्मोपस्था-
पितं भोग्यं यदा यथा येनैव कल्पनाप्रकारेणानुकूलतया प्रनि-
कूलतया वा आदत्ते तदा हस्तपादादिसंघातस्थता तदनुमारेणैव
उपादाने हाने वा प्रवर्तते इति मनस एव सर्वव्यवहारस्वातन्त्र्यमि-
त्यर्थः ॥ ८ ॥ सा भोग्यार्थोपस्थापिका क्रिया चित्तं समाहितं क-
ल्पितं फलाफलं सुखदुःखम् ॥ ९ ॥ पङ्कादृष्टिपण्डात ॥ १० ॥
मनःकल्पनामात्रे जगति न किञ्चिदपि रूपं वास्तवं संभवती-
त्याह—मन इति । अतो हेतोर्मनसो याः सर्वजनात्मना क्री-
डास्तत्रत्यनुदेहादिलक्षणेषु पङ्कलेशेषु सर्वपदार्थेषु यदप्यं रूढं
सत्यं कल्प्यते एतत्किं हि स्यात् किञ्चिदित्यर्थः ॥ ११ ॥ ऋतु-
करो वसन्तादिविभागकारी । रूपाणामन्यथा अन्यताम् ।
'पूरणगुण' इति निषेधेऽपि च्छान्दसत्वात्पूर्वोत्तरसाहचर्येण कृद-
व्यत्ययेन तत्र ग्रहणाद्वा पठ्यासमासः ॥ १२ ॥ मनसश्चापटि-
तघटनाशक्तिः प्रसिद्धेवेति दर्शयति—मनोरथे इत्यादिना ।
योजनानां व्यूहः समूहोऽपि गोष्पदमिवापमित्यर्थः ॥ १३ ॥
अतो देशकालक्रमं सर्वं तदायत्तं मनोधीनं विदुः सर्वेपीत्यर्थः
॥ १४ ॥ ननु यदि मनः सर्वनिर्माणसमर्थं तर्हि कथमिदानीं-
मस्माकं सर्वसर्गाशक्तिस्तत्राह—तीत्रेति । रजोगुणोत्कर्षे तीव्रता
तमस उत्कर्षे तु मन्दतेति संवेगभेदात् आहारोपचयादुपचये
बहुत्वमपचयेऽल्पत्वमिति भेदस्तत्तद्वसुसर्गानुकूलोपासनादिवि-
लम्बनेन च प्राप्तसर्गाशक्तिनो न मनसो वास्तवीं सर्वसर्गाशक्ति-

मनस्तदायत्तमतो देशकालक्रमं विदुः ॥ १४ ॥
तीव्रमन्दत्वसंवेगाद्बहुत्वाल्पत्वभेदतः ।
विलम्बनेन च चिरं नतु शक्तिमशक्तितः ॥ १५ ॥
व्यामोहसंभ्रमानर्थदेशकालगमागमाः ।
चेतसः प्रभवस्येते पादपादिव पल्लवाः ॥ १६ ॥
जलमेव यथाम्भोधिरीण्यमेव यथानलः ।
तथा विविधसंरम्भः संसारश्चित्तमेव वा ॥ १७ ॥
सकर्तृकर्मकरणं यदिदं चेत्यमागतम् ।
द्रष्टृदर्शनदृश्याख्यं तत्सर्वं चित्तमेव च ॥ १८ ॥
चित्तं जगन्ति भुवनानि वनान्तराणि
संलक्ष्यते स्वयमुपागतमात्मभेदैः ।
कयूरमौलिकटकैश्च लसत्स्वरूप
त्यक्तैव काञ्चनधियेव जनेन हेम ॥ १९ ॥

नीरन्ध्रघनगम्भीरवनविश्रान्ततापसः ।
विद्याधरीकृतलतादोलोपवनपत्तनः ॥ ३ ॥
वातोद्धृताङ्गकिञ्चलकपुञ्जपिञ्जरपर्वतः ।
लसत्कुसुमसंभारवनमालावतंसकः ॥ ४ ॥
करञ्जमञ्जरीकुञ्जगुच्छपर्यन्तजङ्गलः ।

मपहान्तुं बाहुम इत्यव्याहृत्य योज्यम् ॥ १५ ॥ अतएव व्यामो-
हादिसंभवोऽर्थात्याह—व्यामोहेति ॥ १६ ॥ कार्यस्य कारणा-
नन्यत्वाच्चित्तमात्रमेव सर्वमित्याह—जलमेवेति । वाशब्दः पाद-
पूरणार्थः ॥ १७ ॥ चेत्यं भोक्तृभोग्यभोगरूपानर्थ्यात्मकम् । तथाच
नवविधोऽपि संसारश्चित्तमंयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वं चित्तमेवेति
येनोपायेन संलक्ष्यते तं दर्शयन्नुपसंहरति—चित्तमिति । यथा
काञ्चनतत्त्वपरीक्षकजनं न केयूरमौलभूषणकटकैश्चान्यैश्च हव-
काद्याकारैर्लसत्कल्पितनानास्वरूपं त्यक्त्वैव शुद्धकाञ्चनमात्रप्रणिहि-
तधिया परीक्ष्यमाणं तत्त्वतो हेम लक्षयितुं शक्यते न केयूरा-
दिरचनावैचित्र्यव्यामृदधिया तथा विवेकिनापि जगति तदन्त-
र्गतभुवनानि तदन्तर्गतवनान्तरादिसर्ववस्तूनि च आत्मभेदैः
स्ववैचित्र्यैश्चित्तमेव स्वयमुपागतं चित्तमात्रमेव न चित्ताद्वस्त्व-
न्तरमिति तत्त्वं संलक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीवासिष्ठम-
हारामायणतत्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्र्युत्तरशततमः
सर्गः ॥ १०३ ॥

अत्रादौ लवणाख्याने देशराजसभास्थितिः ।

तत्रेन्द्रजालिकाश्वेक्षा विस्मयस्थितिहृदयते ॥ १ ॥

वृत्तान्तमाख्यानम् ॥ १ ॥ २ ॥ नीरन्ध्रघनेषु अतएव ग-
म्भीरेषु वनेषु विश्रान्तास्तापसा यस्य । अनेन व्याघ्रचोराशु-
पल्लवाभाव उक्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पर्यन्तजंगलानि ग्रामपर्यन्तारण्यानि ।

खर्जूरान्तरितग्रामो घुंघुमध्वनिताम्बरः ॥ ५ ॥
 एकपिङ्गशिलाश्रेणीशालिकेदारपिङ्गलः ।
 नीलकण्ठारबोहामवनजङ्गलमण्डितः ॥ ६ ॥
 सारसारवसंरम्भरणत्कनककाननः ।
 तमालपाटलीनीलगिरिग्रामककुण्डलः ॥ ७ ॥
 विचित्रविहगव्यूहविरावकृतकाकलिः ।
 नदीपरिसरोन्निद्रपारिभद्रद्रुमारुणः ॥ ८ ॥
 गायत्कलमकेदारदारिकारुतमन्मथः ।
 पुष्पफलचलद्वातव्याधूतकुसुमाम्बुदः ॥ ९ ॥
 दरीगृहविनिष्कान्तसिद्धचारणवन्दिकम् ।
 स्वर्गादिव समानीय लावण्यमभिनिर्मितः ॥ १० ॥
 गायत्किन्नरगन्धर्वकदलीखण्डमण्डपः ।
 मन्दानिलरवोज्झतः पुष्पोपवनपाण्डुरः ॥ ११ ॥
 तत्रास्ति लवणो नाम राजा परमधार्मिकः ।
 हरिश्चन्द्रकुलोद्भूतो भूमाविव दिवाकरः ॥ १२ ॥
 यद्यशःकुसुमोत्तंसपाण्डुरस्कन्धमण्डलाः ।
 तत्र शैला विराजन्ते हराः प्रोज्जलिता इव ॥ १३ ॥
 कृपाणशकलोत्कृत्तनिःशेषारातिमण्डलः ।
 अरातिलोकः प्राप्नोति यदनुस्तरणाञ्जवरम् ॥ १४ ॥
 यस्योदारसमारम्भमायेलोकानुपालनम् ।
 चरितं संस्मरिष्यन्ति हरेरिव चिरं जनाः ॥ १५ ॥
 यस्याप्सरोभिरद्रीन्द्रमूर्धस्वमरसन्नसु ।
 विकासिपुलकोल्लासं गीयन्ते गुणगीतयः ॥ १६ ॥
 यस्य स्वःसुन्दरीगीता लोकपालचिरश्रुताः ।
 विरिचिहसैर्ध्वन्यन्ते स्वभ्यासाहुणगीतयः ॥ १७ ॥
 स्वप्नेष्वपि न सामान्या यस्योदारचमन्कृतिः ।
 राम दृष्टा श्रुता वापि दैन्यदोषमयी क्रिया ॥ १८ ॥

जिह्मतां यो न जानाति न दृष्टा येन धृष्णुता ।
 उदारता येन धृता ब्रह्मणेवाक्षमालिका ॥ १९ ॥
 दिनाष्टभागमाकाशमागते दिवसाधिपे ।
 स कदाचित्सभास्थाने सिंहासनगतोऽभवत् ॥ २० ॥
 सुखोपविष्टे तत्रास्मिन्नाजनीन्दाविवाम्बरे ।
 प्रविशन्तीषु सामन्तसेनासु च ससंभ्रमम् ॥ २१ ॥
 गायन्तीष्वथ कान्तासु सृण्विष्टेषु राजसु ।
 मनो हरति साह्रादे वीणावंशकलारवे ॥ २२ ॥
 चारुचामरहस्तासु सविलासासु राजनि ।
 देवासुरगुरुप्रत्ये विश्रान्ते मन्त्रिमण्डले ॥ २३ ॥
 प्रस्तुतेषु प्रविष्टेषु राजकार्येषु मन्त्रिभिः ।
 प्रोक्तासु देशवार्तासु निपुणैश्चारुमन्त्रिभिः ॥ २४ ॥
 इतिहासमये पुण्ये वाच्यमाने च पुस्तके ।
 पठन्सु च स्तुतीः पुण्याः पुरः प्रह्वेषु बन्दिषु ॥ २५ ॥
 सर्भां विवेश साटोपः कश्चित्तामैन्द्रजालिकः ।
 वर्षेणाहितसंरम्भो वसुधामिव वारिदः ॥ २६ ॥
 स ननाम महीपालं शिखरोदारकन्धरम् ।
 पादोपान्तगतः कान्तं शैलं फलतरुयथा ॥ २७ ॥
 सच्छायस्योज्जतांसस्य फलितः पुष्पभासितः ।
 स विवेश पुरो राजस्तरोरग्रे कपिर्यथा ॥ २८ ॥
 चपलो लम्पटोऽर्थानामामोदसुखमारुतम् ।
 उवाचोत्कन्धरं भूपं नृपद्वयमिव पट्टपदः ॥ २९ ॥
 विलोकय विभो तावदेकामिह खरोलिकाम् ।
 पीठस्थ एव साश्चर्या द्योसि चन्द्र इवावनिम् ॥ ३० ॥
 इत्युक्त्वा पिच्छिका तेन भ्रामिता भ्रमदायिनी ।
 नानाविरचनावीजं मायेव परमात्मनः ॥ ३१ ॥
 तां ददर्श महीपालस्तेजोरेणुविराजिताम् ।
 शक्रः सुरविमानस्यः स्वकामुकलतामिव ॥ ३२ ॥

खर्जूरवृक्षान्तरिता अन्तर्हिता ग्रामा यत्र ॥ ५ ॥ एकपिङ्ग-
 शिला उत्कृष्टपिङ्गलवर्णा मणिविशेषास्तच्छ्रेणिमदर्शः पङ्कशालि-
 केदारः पिङ्गलः ॥ ६ ॥ ७ ॥ उन्निद्राः कुसुमिताः पारिभद्र-
 तारवा निम्बसाररुणः ॥ ८ ॥ पुष्पेषु फलेषु च शिथिलितवृ-
 न्तानां पातनाय चलना बानेन व्याधूताः कुसुमलक्षणाः अ-
 म्बुदा यत्र ॥ ९ ॥ मेरुदरीगृहेभ्यो विनिष्कान्तं सिद्धचारणव-
 न्दिकं यस्य तथाविधं स्वर्गलावण्यं स्वर्गाद्भुवि गमानाय निर्मितं
 इत्यर्थः ॥ १० ॥ मन्दरानिलरवैरुद्धत उत्कृष्टतया स्थितः ।
 पुष्पयुक्तैरुपवनैः पाण्डुरः । एतादृश उन्नतपाण्डवो नाम जनप-
 दोऽस्तीति प्राक्तेन संबन्धः ॥ ११ ॥ भूमाववर्ताणो दिवाकर इव
 ॥ १२ ॥ कुसुमलक्षणैरुन्नतः कुसुमातासुमनं रजोभिर्वा ॥ १३ ॥
 कृपाणः शकलानि यथा स्युस्तथा उन्कृतान्यत एव निःशेषाणि
 प्रधानारातिमण्डलानि यस्य स तथाभूतोऽरातीनां लोकः सेवक-
 जनः ॥ १४ ॥ आर्यलोकानां धार्मिकजनानामनुपालनं रक्षकं

चरितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्वःसुन्दरीभिरप्सरोभिर्गीता
 गुणगीतिप्रबन्धा विरिञ्चिब्रह्मणो हर्म्यध्वन्यन्ते । ध्वनिभिरनुकि-
 यन्त इतियावन् ॥ १७ ॥ सामान्या इतरनृपसाधारणी ॥ १८ ॥
 जिह्मतां काटिल्यम् । धृष्णुता अविनीतता 'धृष्टता' इति पाठे
 परस्वामिलाषिता ॥ १९ ॥ अष्टभागमष्टमभागम् । मुहूर्तद्वय-
 मिति यावत् ॥ २० ॥ २१ ॥ राजसु सामन्तेषु ॥ २२ ॥ स-
 विलामासु सविलासं बीजयतापु । देवासुरगुरु गुरुशुक्रौ त-
 न्प्रत्ये ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ साटोपः ऐन्द्रजालिकोचित-
 वेष्टालकारविरुद्धाडम्बरसंपन्नः । भाविना वर्षेण आहिता वि-
 युट्पिङ्गजितादिमरम्भो यस्य ॥ २६ ॥ शिखरेण किरीटकूटेन
 शृङ्गैश्चोदाग कन्धरा कण्ठोऽधिल्लका च यस्य । फलभारयुक्तस्तदः
 फलतरुः ॥ २७ ॥ कपिरित्ययुक्तदुष्टेष्टाकारिण उचितो दृष्टान्तः
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ खरोलिकां मिथ्याकौतुकक्रीडाम् ॥ ३० ॥
 पिच्छिका मयूरबर्हसृष्टिः ॥ ३१ ॥ तेजोरेणुभिर्नानावर्णकान्तैः

समां सैन्धवसामन्तो विवेशासिन्धुणे तदा ।
 तारापरिकरापूर्णा व्योमवीथीमिवाम्बुदः ॥ ३३ ॥
 तं चैवानुजगामाश्वः सौम्यः परमवेगवान् ।
 देवलोकोन्मुखं तुष्टं शक्रमुच्चैःश्रवा इव ॥ ३४ ॥
 स तमश्वमुपादाय पार्थिवं समुवाच ह ।
 सोच्चैःश्रवा इव क्षीरसागरो मरुतां पतिम् ॥ ३५ ॥
 इदमुच्चैःश्रवःप्रख्यं ह्यरत्नं महीपते ।
 जवोद्भयनशीलेन मूर्तिमानिव मारुतः ॥ ३६ ॥
 अश्वोऽयमस्त्रप्रभुणा प्रभो संप्रहितस्त्वयि ।
 राजते हि पदार्थश्रीमहतामर्पणाच्छुभा ॥ ३७ ॥
 इत्युक्तवति तस्मिन्तु प्रत्युवाचैन्द्रजालिकः ।
 जलदस्तनिते शान्ते चातकोऽम्बुधरं यथा ॥ ३८ ॥
 सद्भवेनमारुह्य भुवनं विहर प्रभो ।
 स्वप्रतापाहितानल्पशोभामुर्वीं रविर्यथा ॥ ३९ ॥
 अश्वमालोकयामास तेनोक्त इति पार्थिवः ।
 निर्घातस्तनितं मेघं मयूर इव सून्करः ॥ ४० ॥
 अथानिमेषया दृष्ट्वा राजा चित्रोपमाकृतिः ।
 बभूवालोकयन्नश्वं लिपिकर्मापितोपमः ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारायायणं वान्मालोकीयं उत्पत्तिप्रकरणं इन्द्रजालोपाख्यानं नृपव्यामोहोनाम चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः १०५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

मुहूर्तद्वितयेनाथ बोधमाप महीपतिः ।
 प्रावृषेण्याम्बुनिर्मुक्तमम्भोरुहमिवोत्तमम् ॥ १ ॥
 आसनान्ताङ्गदोत्तंसः प्रबुद्धोऽसावकम्पयत् ।
 सवनाभोगशृङ्गाग्र्यो भूकम्प इव पर्वतः ॥ २ ॥
 बभूवाथ प्रबुद्धोऽसावासनोपरि कम्पितः ।

पटलैः ॥ ३२ ॥ सैन्धवसामन्तोऽश्वपालकः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 सः अश्वपालकः ॥ ३५ ॥ ह्यरत्नं पश्यति शेषः । जवत्या-
 युत्तरान्वयि ॥ ३६ ॥ महतामर्पणान् योग्येभ्यो महज्यो दानान्
 ॥ ३७ ॥ राजानं प्रति उवाच ॥ ३८ ॥ स्वस्य प्रतापेन शौर्ये-
 णातपेन च आहितानल्पा शोभा श्रोः कान्तिश्च यस्यां ताम्
 ॥ ३९ ॥ इति तेनोक्तः पार्थिवः । मृत् उग्रा ऊर्ध्वं करोति शिर
 इति सून्करो भूमिविशेषकारो वा ॥ ४० ॥ लिपिकर्मापितश्चि-
 त्रन्यस्तस्तदुपमो निश्चलः । एतदादिः गमाजनप्रतानिस्त्रिद्वार्था-
 नुवादः । राजप्रतीतिदृष्टं तु अग्रे राजैव वक्ष्यामि ॥ ४१ ॥ यथा
 केन जलेन रीति भवतीति करवः समुद्रः पानोद्युक्तागस्त्यदृष्ट्वा
 आधुव्यः सन् स्वान्तर्गतैरद्रिमीनैकैः सह संस्थगितो भयान्संस्त-
 म्भितस्तस्यैव तद्वत् । आधुव्यसमुद्राद्रिमीनैरिति समस्तपाठे तु
 करवः कस्य जलस्य रवो यथा संस्थगित इति व्याख्येयम्
 ॥ ४२ ॥ ध्रुवो बाह्यदृष्टेरन्तः संचलितः । बाह्यदृष्टिस्तस्य इति
 यावत् ॥ ४३ ॥ स्वप्रतापेन जिता ऊर्जिता बलवन्तो येन ।

क्षणमालोक्य पीठस्थस्तस्यैव संस्थगितेक्षणः ।
 दृष्ट्वा ध्रुवः समुद्रोऽद्रिमीनैकैः करवो यथा ॥ ४२ ॥
 तस्यैव मुहूर्तयुग्मं स ध्यानासक्त इवात्मनि ।
 वीतरागो मुनिः ध्रुवः परानन्द इव स्थितः ॥ ४३ ॥
 बोधितः केनचिन्नासौ स्वप्रतापजितोर्जितः ।
 धिया कामप्ययं भूयश्चिन्तां चिन्तयतीति च ॥ ४४ ॥
 बभूवुः केवलं तत्र निःस्पन्दसितचामराः ।
 चामरिण्यो हि शर्वर्यः स्तम्भितेन्दुकरा इव ॥ ४५ ॥
 विरेजुर्विस्मयापूर्णा निःस्पन्दास्ते सभासदः ।
 निःस्पन्दकिञ्चलकदलाः पद्माः पङ्कजता इव ॥ ४६ ॥
 प्रशशाम सभास्थाने जनकोलाहलः शनैः ।
 प्रशान्तप्रावृषि व्योमन्यम्भोदमिव गर्जितम् ॥ ४७ ॥
 संदेहसागरे मग्ना जग्मुश्चिन्तां सुमन्त्रिणः ।
 विधीदति गदापाणावसुराजाविवाहमराः ॥ ४८ ॥
 विततविस्मितजिह्वितया तथा
 जनतया भयमोहविषण्णया ।
 स्तिमितचक्षुषि भूमिपतौ स्थिते
 मुकुलिताक्षवनस्य धृता द्युतिः ॥ ४९ ॥
 हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ पङ्कजता मुग्मयाः
 ॥ ४६ ॥ अम्भोदस्यदमाम्भोदम् ॥ ८७ ॥ अमुरः सह आजिः
 संग्रामसाम्निन ॥ ८८ ॥ विततेन विस्तृतेन विस्मयेन जिह्वि-
 तया कुटिलितया । निरुसाहोर्कृतयेतियावत् । तथा आस्थानज-
 नतया जननमूहेन ॥ ८९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारायायण-
 नात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुरश्रशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

विधुब्ध इव पातालवारणे शङ्कराचलः ॥ ३ ॥
 पतन्तं धारयामासुस्तं पुरोगा नृपं भुजैः ।
 मेरुं प्रलयविधुब्धं कुलशैलास्तटैरिव ॥ ४ ॥
 पुरोगैर्धार्यमाणोसौ पर्याकुलमतिर्नृपः ।
 वीचिविशोभितस्यन्दोर्बभार वनमाः ध्रियः ॥ ५ ॥

हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ पङ्कजता मुग्मयाः
 ॥ ४६ ॥ अम्भोदस्यदमाम्भोदम् ॥ ८७ ॥ अमुरः सह आजिः
 संग्रामसाम्निन ॥ ८८ ॥ विततेन विस्तृतेन विस्मयेन जिह्वि-
 तया कुटिलितया । निरुसाहोर्कृतयेतियावत् । तथा आस्थानज-
 नतया जननमूहेन ॥ ८९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारायायण-
 नात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुरश्रशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

विमोहं स्वस्थहृदयं नृपं प्रति सभासदाम् ।
 मोहहेतोः परिप्रभासदुक्त्वारम्भ ईर्यते ॥ १ ॥

प्रावृषि भवेन प्रावृषेण्याम्बुना ॥ १ ॥ अकम्पयन् अर्था-
 न्स्यदेहमिति गम्यते ॥ २ ॥ विधुब्धे संचलिते पातालवारणे
 भूविधारके दिग्गजे । शंकराचलः कैलासः ॥ ३ ॥ कुलशैला
 मन्दगदयो विष्टम्भपर्वताः ॥ ४ ॥ इन्द्रोः लक्षणया इन्द्रद्वयो-
 द्रिक्तस्याणवस्य वनं जलं मन्वन्ति उपमिन्वन्तीति वनमाः
 ध्रियः शोभा बभार । 'वपुषा ध्रियः' इति पाठः स्पष्टः ॥ ५ ॥

कोऽयं प्रदेशः कस्येयं सभेति स नृपः शनैः ।
 दृष्ट्वा न मज्जदम्भोजकोशस्य इव पटपदः ॥ ६ ॥
 अथोवाच सभा देव किमेतदिति सादरम् ।
 रणन्मधुकरी भानुं दृष्ट्वाहुमिवाङ्गिनी ॥ ७ ॥
 अथैनं परिपप्रच्छुः पुरोगा मन्त्रिणस्तथा ।
 प्रलयोल्लाससंज्ञसं मार्कण्डेयमिवामराः ॥ ८ ॥
 त्वयीत्थं संस्थिते देव वयमत्यन्तमाकुलाः ।
 अमेधमपि भिन्दन्ति निर्निमित्तं भ्रमा मनः ॥ ९ ॥
 आपातरमणीयेषु पर्यन्तविरसेषु च ।
 भोगेष्विव विकल्पेषु केषु ते लुलितं मनः ॥ १० ॥
 सततोदारवृत्तासु कथासु परिशीतलम् ।
 मनस्ते निर्मलं कस्मात्संभ्रमेषु निमज्जति ॥ ११ ॥
 तुच्छालम्बनमालूनविशीर्णं लोकवृत्तिषु ।
 मनो मोहमुपादत्ते न महत्त्वत्रिजुम्भितम् ॥ १२ ॥
 सातत्येन हि यैवास्य मनसो वृत्तिरुत्थिता ।
 शरीरमदमत्तासु तामेवैतद्विधावति ॥ १३ ॥
 अतुच्छालम्बनं धीरं प्रबुद्धं गुणहारि च ।
 तवापि हि मनश्चित्रमालूनमिव लक्ष्यते ॥ १४ ॥
 अनभ्यस्तविवेकं हि देशकालवशानुगम् ।
 मन्त्रौषधिवशं याति मनो नोदारवृत्तिमत् ॥ १५ ॥
 नित्यमात्तविवेकस्य कथमालूनशीर्णता ।
 धुनोति विततं चेतो बाल्येव विबुधाचलम् ॥ १६ ॥

दृष्ट्वा न अस्फुटमुक्तवान् ॥ ६ ॥ सभाशब्देन जना उच्यन्ते ।
 अञ्जिन्या भानुं प्रति वक्तृत्वमौषधिकमत्रोपमानम् । रणन्म-
 धुकरीन्युप्रेक्षोपादत्तं विशेषणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ भ्रमा भ्रान्ति-
 प्रत्यया निर्निमित्तं विनव बाह्यं कारणं मनो भिन्दन्ति क्षोभ-
 यन्ति भयविपादादिभिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ भोगेषु रागादिना पृथ-
 रजनानामिव ते केन हेतुना मनो लुलितं व्यामृष्टमित्यर्थः
 ॥ १० ॥ कथासु विवेकवर्चसु परिशीलनेन शीतलम् । संभ्र-
 मेषु भयेषु ॥ ११ ॥ कांश्च नर्हि मनो मोहयोग्यं तत्राहुः—
 तुच्छालम्बनमिति । यन्तुच्छविषयालम्बनमनो विषये आलूने
 आलूनमिव विशीर्णं विशीर्णमिव लोकवृत्तिषु मोहमुपादत्त
 इत्यर्थः । महत्त्वत्रिजुम्भितं विवेकपरिक्लृप्तम् ॥ १२ ॥ शरी-
 रमदो देहाभिमानलेन मत्तासु अस्पृष्टविवेकासु दशामु अस्य
 मनसो यैव स्त्रीपुत्रादिविषये वृत्तिरुत्थिता तामेव विधावति
 ॥ १३ ॥ तव मनसु न तथेत्याहुर्नुच्छेति ॥ १४ ॥ १५ ॥
 विततं विवेकविस्तृतम् । विबुधाचलं मेढम् ॥ १६ ॥ जातेन
 स्वजनसमूहेन अनुगीर्णस्य अनुकूलगोभिराशासिनस्य । मासान्ते
 पौर्णमास्याम् ॥ १७ ॥ हिमतीं शिशिरे । माधवो वसन्तः
 ॥ १८ ॥ अथासन्नमृत्युः संहितास्तमय इन्दुः राहुमिवैन्द्रजालि-

इति जातानुगीर्णस्य भूपतेः कान्तिराननम् ।
 भूषयामास शीतांशुं मासान्त इव पूर्णता ॥ १७ ॥
 रराज राजा सौम्यास्यमुन्मीलितविलोचनः ।
 गते हिमतींशुल्लासि पुष्पौघ इव माधवः ॥ १८ ॥
 अथातिसंभ्रमाभ्यर्चिन्नास्मृतिमुखो बभौ ।
 आसन्नमृत्युरालोक्य राहुमिन्दुरिवाम्बरे ॥ १९ ॥
 ऐन्द्रजालिकमालोक्य प्रोवाचाथ हसन्निव ।
 बभुं हिंसात्मकं दृष्ट्वा सर्परूपीव तक्षकः ॥ २० ॥
 जालम् जालजटालेन किमेतद्भवता कृतम् ।
 येनास्पन्दप्रसन्नोऽब्धिः क्षणदित्य प्रसन्नताम् ॥ २१ ॥
 चित्रं चित्रा हि देवस्य पदार्थशतशक्यः ।
 सुशक्तमपि मे चित्तं याभिर्मोहे निवेशितम् ॥ २२ ॥
 क वयं लोकपर्यायकृतान्तपदवेदिनः ।
 क मनोमोहदायिन्यो वितताः प्रकृतापदः ॥ २३ ॥
 अप्यभ्यस्तमहाज्ञानं मनस्तिष्ठति देहके ।
 कदाचिन्मोहमादत्ते क्षणं मतिमतामपि ॥ २४ ॥
 इदमाभ्यर्च्यमाख्यानं श्रूयतां रे सभासदः ।
 मम शास्त्रिकेणेह यन्मुहुर्न प्रदर्शितम् ॥ २५ ॥
 दृष्ट्वा न हमेतस्मिन्बह्वीः कार्यदशाश्चलाः ।
 मुहुर्न प्रार्थितो ध्वस्तशकसृष्टिरिवाब्जजः ॥ २६ ॥
 इत्युक्तवोन्मुखनेत्रेषु सभ्येषु स हसन्निव ।
 राजा वर्णयितुं चित्रं वृत्तान्तमुपचक्रमे ॥ २७ ॥

कमालोक्य अतिसंभ्रमेण भयेन आश्चर्येण च खिन्नं आस्मृत्या
 आध्यानेन पूर्वापरसर्ववृत्तान्तप्रतिसंधानेनोपलक्षितं सुखं यस्य
 तथाविधो बभौ आसन्नो मृत्युप्रसन्न यस्य ॥ १९ ॥ बभुं नकुं-
 लम् । सर्परूपो ध्रुवसर्पवेषप्रच्छन्नस्तक्षको नागराजः ॥ २० ॥
 हे जालम् असमीक्ष्यकारिन्, जालेन मायावागुरया जटालेनैव ।
 अन्धिपदेन तस्मदृशं स्वमनो गौण्योच्यते ॥ २१ ॥ चित्रमि-
 त्यस्य निवेशितमित्यत्रान्वयः ॥ २२ ॥ चित्रतामैवाभिनयन्नाह
 —केति । लोकपर्याया लोकप्रसिद्धसर्वव्यवहारास्तेषां कृतान्त-
 पदस्य सिद्धान्तरहस्यस्य वेदिनो बोद्धारः । प्रकृताः सांप्रतमनु-
 भूता आपदः ॥ २३ ॥ अभ्यस्तमहाज्ञानमपि मनः कदाचिदेहके
 तिष्ठति विद्यमानेऽपि स्वप्नेन्द्रजालानां मोहं आदत्ते ॥ २४ ॥
 शम्बरस्य माया शम्बरी सास्यास्तीति शम्बरिकलेन ॥ २५ ॥
 अध्वस्तशकसृष्टिरिति छेदः । पुग किल बलिः कचिदसहार्थं
 शकमासाद्य बलैर्निग्रह्याहर्तुकामः शकेण मायया स्वसैन्यं सृष्ट्वा
 बलिं मायाबन्धेन मोहयामास । तदा बलिना स्वबन्धनमो-
 क्षणाय सुत्या प्रसादितो ब्रह्मा तत्रागत्य शार्कीं सृष्टिं ध्वंसयितुं
 प्रवृत्तः शकप्रार्थनया अध्वस्तशकसृष्टिमुद्धर्तुमात्रं तन्मायाकौतुकं

राजोवाच ।

इह विविधपदार्थसंकुलायां

हृदनदपत्तनपर्वताकुलायाम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उ० इन्द्रजालोपाख्याने राजावबोधो नाम पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः १०६

राजोवाच

अस्ति तावदयं देशो नानावननदीयुतः ।

वसुधामण्डलस्यास्य सहोदर इवानुजः ॥ १ ॥

अस्मिन्नायमहं राजा पौराभिमतवृत्तिमान् ।

इन्द्रः स्वर्ग इवास्यां तु सभायां मध्यसंस्थितः ॥ २ ॥

यावदभ्यागतो दूरात्कश्चिच्छाम्बरिकस्त्वयम् ।

रसातलादभ्युदितो मायी मय इव स्वयम् ॥ ३ ॥

अनेन भ्रमिताद्येह पिच्छिका तेजसोजिता ।

कल्पान्तपवनाग्नेन शक्रचापलता यथा ॥ ४ ॥

आलोक्यतामहं लोलामस्याश्वस्य पुरः स्थितः ।

पृष्ठमारूढवानेक आत्मना भ्रान्तमानसः ॥ ५ ॥

ततोर्द्धि प्रलयक्षुब्धं पुष्करावर्तको यथा ।

तथा चलन्तं चलितः स्वध्वमारूढवानहम् ॥ ६ ॥

गन्तुं प्रवृत्तो मृगयामेकोहमतिरंहसा ।

उर्वरामिव निर्भर्तुः कल्लोलः प्रलयाम्बुधेः ॥ ७ ॥

तेनानिलविलोलेन दूरं नीतोऽस्मि वाजिना ।

भोगाभ्यासजडेनाहो मुग्धस्य मनसा यथा ॥ ८ ॥

अकिञ्चनमनःशून्यं स्त्रीचित्तमिव निर्भरम् ।

ततः प्रलयनिर्दग्धजगदास्पदभीषणम् ॥ ९ ॥

कुलशिक्षारिसमुद्रसंकरायां

भुवि विभवावलितोत्स्ययं प्रदेशः ॥ २८ ॥

निष्पक्षिक्षारनीहारं निर्वृक्षमजलं महत् ।

संप्राप्तोऽहमपर्यन्तमरणं श्रान्तवाहनः ॥ १० ॥

तद्वितीयमिवाकाशं तथाष्टमविवाम्बुधिम् ।

पञ्चमं सागरमिव संशुष्कं शून्यकोटरम् ॥ ११ ॥

ज्ञस्येव विततं जेतो मूर्खस्येव रुवाजवम् ।

अदृष्टजनसंसर्गमजाततृणपल्लवम् ॥ १२ ॥

अरण्यमिदमासाद्य मतिर्मे खेदमागता ।

ललनेवैत्य दारिद्र्यं निरञ्जफलवान्धवम् ॥ १३ ॥

कचन्मरुमरीच्यम्बुपुरःश्रुतककुम्मुखम् ।

आसूर्यास्तं दिनं तत्र प्रकान्तं सीदता मया ॥ १४ ॥

तदरण्यं मयातीतमतिकृच्छ्रेण खेदिना ।

विवेकिनेव संसारो मध्यशून्यतताकृतिः ॥ १५ ॥

यदेतेनातिवाह्याहं प्रातवाञ्जलं क्रमात् ।

अस्ताद्रिसानुं खिन्नाश्वः शून्यभ्रान्त्येव भास्करः ॥ १६ ॥

जम्बूकदम्बप्रायेषु कलालापाः पतत्रिणः ।

यत्र स्फुरन्ति खण्डेषु पाण्यानामिव बान्धवाः ॥ १७ ॥

यत्र शष्पशिखाध्रेण्यो दृश्यन्ते विरलाः स्थले ।

कदर्थलक्ष्म्या जिह्वास्य हृदीवानन्दवृत्तयः ॥ १८ ॥

पूर्वादरण्यादरसात्तद्धि किञ्चित्सुखावहम् ।

यथा दृष्ट्वास्तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ वक्ष्यमाणोपोद्घातेन

प्रथमं सर्वजनप्रसिद्धभूम्यन्तर्गतस्वदेशसत्तामनुवदति—इहेति ।

पर्वतग्रहणेन प्राप्तानामपि कुलशिक्षरिणां पुनर्ग्रहणं ब्राह्मणपरि-

ब्राजकन्यायेन श्रेष्ठार्थम् । संकीर्यत इति संकरा । 'कृजः शच'

इति कर्मणि बाहुलकात् शः 'संकटायाम्' इति पाठे तु दुर्गमाया-

मित्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-

प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

इहाश्वेनापनीतस्य वने चण्डालकन्यया ।

समवात्पक्कणं नीत्वा विवाहः स्वस्य वर्ण्यते ॥ १ ॥

समानार्थः सहशब्दः । समानोदरः सहोदरोद्भव इवेत्यर्थः

॥ १ ॥ २ ॥ यावदिति प्राकाशये निपातो ननु वतुबन्तः ।

प्रत्यक्षमभ्यागत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ भ्रमिता । भ्रमेर्णिचि मितं

ह्रस्वः ॥ ४ ॥ एकोऽसहायः ॥ ५ ॥ प्रलयक्षुब्धं उत्पातबशा-

देव चलन्तमद्रिमारूढः पुष्करावर्तको मेघराजो यथा चलित-

स्वपाहं चलित इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ उर्वरां सर्वसस्याब्जभूमिम् ।

निर्भर्तुर्निर्भरवतः प्रवृद्धस्येति यावत् । कल्लोलो बृहत्तरङ्गः ॥ ७ ॥

'मुग्धः स्वमनसा' इति पाठः स्पष्टः । 'मुग्धस्य मनसा' इति

पाठे मुग्धस्यापातरमणीयस्य विषयजातस्य भोगाभ्यासेन जडे-

नेत्यर्थः । अममर्थममामगच्छान्दसः ॥ ८ ॥ अकिञ्चनस्य यत्तमे-

न इव शून्यं निर्धिषयम् । निर्भरं लघु विषमं वा । जगदास्पदं

ब्रह्माण्डम् ॥ ९ ॥ क्षारनीहार दुःसहशीतम् ॥ १० ॥ स्वादू-

दकार्णवात्परतोऽष्टमम्बुधिं प्रावर्णितभूपरिखागर्नमिव । जम्बू-

द्वीपान्तश्चतुर्दिशं चतुःसागरप्रसिद्धेस्तत्र पञ्चमं सागरमिव

॥ ११ ॥ ज्ञस्य तत्त्वविदो ब्रह्माकारं चेन इव विततमपरिच्छे-

यम् । मूर्खस्य रूपा क्रोध इव अजवं दुर्गमं विषयमितियावत्

॥ १२ ॥ दारिद्र्यमेत्य प्राप्य स्थिता ललनेव स्थितमिति शेषः ।

सीदता मयेति व्यवहितेन बान्धवः ॥ १३ ॥ मरुमरीच्यम्बुभिः

पुरोभागे हुतानि आह्वयितानि ककुम्मुखानि यत्र ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ एतेनाश्वेन । शून्यभ्रान्त्या आकाशगमनेन । प्राप्त-

वानित्यस्य यत्र स्फुरन्ति तत्रेति परेण संबन्धः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ कदर्थलक्ष्म्या अधर्माजितधनेन । जिह्वास्य कुटिलज-

१ टाकतमिदं रुवाइति ।

अत्यन्तदुःखान्मरणाद्वरं व्याधिर्हि जन्तुषु ॥ १९ ॥
 तत्र जम्बीरखण्डस्य तलं संप्राप्तवानहम् ।
 मार्कण्डेय इवागेन्द्रमेकार्णवविहारतः ॥ २० ॥
 आलम्बिता मया तत्र स्कन्धसंसर्गिणी लता ।
 नीला जलदमालेव तापततेन भूभृता ॥ २१ ॥
 मयि प्रलम्बमानेऽस्यां प्रयातः स तुरंगमः ।
 गङ्गावलम्बिनि नरे यथा दुष्कृतसंचयः ॥ २२ ॥
 चिरं दीर्घाध्वगः खिन्नस्तत्र विश्रान्तवानहम् ।
 भानुरस्ताचलोत्सङ्गे तले कल्पतरोरिव ॥ २३ ॥
 यावत्समस्तसंसारव्यवहारभरैः समम् ।
 रविर्विश्रमणायेव निविष्टोऽस्ताचलाङ्गणे ॥ २४ ॥
 शनैः श्यामिकया ग्रस्ते समस्ते भुवनोदरे ।
 रात्रिसंव्यवहारेषु संप्रवृत्तेषु जङ्गले ॥ २५ ॥
 अहं तरुण्ये तस्मिन्पेलवे खण्डकोदरे ।
 निलीनश्चिरलीनास्यः खनीडे विहगो यथा ॥ २६ ॥
 विषदृष्टविवेकस्य कीनाशस्य गलत्स्मृतेः ।
 विक्रीतस्येव दीनस्य मग्नस्येवान्धकूपके ॥ २७ ॥
 तत्र कल्पसमा रात्रिमौहमग्नस्य मे गता ।
 एकार्णवोद्यमानस्य मार्कण्डेयमुनेरिव ॥ २८ ॥
 न स्नातवाभार्चितवान्न तदा भुक्तवानहम् ।
 केवलं मे गता रात्रिः सापदां धुरि तिष्ठतः ॥ २९ ॥
 विनिद्रस्य विधैर्यस्य स्फुरतः सह पल्लवेः ।
 समं दुष्टातिदैर्घ्येण सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३० ॥
 ततस्तिमिरलेखासु सहतारिन्दुकैरवैः ।
 मयीवापाद्यमानासु म्लानतामलमानने ॥ ३१ ॥
 शाम्यन्तीषु च वेतालक्ष्वेडासु जवजङ्गले ।

नस्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ अगेन्द्रं वृक्षप्रंठं विष्वधितिष्ठितवटम् ॥ २० ॥ आलम्बिता अश्वपरित्यागाग्रमवलम्बिता ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ यावन्ममन्तसंगारव्यवहारैः सह रविरस्ताच-
 लोपलक्षिते उदयाद्यन्ते गगनाङ्गणे निविष्टस्तावदहं तस्मिन्स्त-
 गणे निलीन इति व्यावर्हिनेनान्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ चिरं
 लीनं स्वपक्षपुटे गोपितमास्यं चक्षुषु यैन तथाविधो विहगो
 यथा तथा ॥ २६ ॥ विषशब्देन विषधः कीनाशशब्देन मृत्यु-
 वशश्च लक्षणयोच्यते ॥ २७ ॥ २८ ॥ सापदां आपद्युक्तज-
 नानां, सा रात्रिरिति वा ॥ २९ ॥ पल्लवः सह स्फुरतः क-
 म्पमानस्य । दुष्टेन दुष्टतरणातिदैर्घ्येण समं साकम् ॥ ३० ॥
 ततः पूर्वा दिशः प्राप्तमधुपानारुणामिव दृष्टवानिति तृतीयैना-
 न्वयः । तारिन्दुकैरवैः सह तिमिरलेखासु म्लानतामप्रसन्नतामा-
 पाद्यमानासु । तासामुपमानं मयीवेति । तारकन्दुकैरवाणामुपमा-
 नमानने इत्यनेनार्थादानमभिन्दोनेत्रे कैरवाणां तत्तारके तारा-
 णामुपमानमिति गम्यते ॥ ३१ ॥ क्ष्वेडासु सिंहनादेषु । जवज-
 ङ्गले दीर्घारण्ये । जङ्गलेऽसहेति प्रलेशः । असहा दुःसहा या
 शीतार्तिस्तद्वतां प्राणिनां दन्तपङ्क्तिघटनदंकारसीत्कारिभेभ्यः सह-

सहशीतार्तिमहन्तपङ्क्तिदंकारसीत्कृतैः ॥ ३२ ॥
 मामेवार्तिविनिर्गमं हसन्तीमिव दृष्टवान् ।
 अहं पूर्वा दिशं प्राप्तमधुपानारुणामिव ॥ ३३ ॥
 क्षणादहं इव ज्ञानं दरिद्र इव काञ्चनम् ।
 दृष्टवानहमर्कं खे वारणारोहणेन्मुखम् ॥ ३४ ॥
 उत्थायास्तारणं वस्त्रं तत्तदास्फोटितं मया ।
 हस्तिचर्महरेणेव संध्यानुत्यानुरागिणा ॥ ३५ ॥
 प्रवृत्तस्तामहं स्फारां विहर्तुं जंगलस्थलीम् ।
 कालो जगत्कुटीं कल्पदग्धभूतगणामिव ॥ ३६ ॥
 न किञ्चिद्दृश्यते तत्र भूतं जरठजङ्गले ।
 अभिजातो गुणलवो यथा मूर्खशरीरके ॥ ३७ ॥
 केवलं विगताशङ्कं खण्डभ्रमणचञ्चलम् ।
 चीचीकूचीतिवचना विहरन्ति विहंगमाः ॥ ३८ ॥
 अथाष्टभागमापन्ने व्योम्नो दिवसनायके ।
 शुष्कावश्यायलेशासु स्नातास्त्रिव लतासु च ॥ ३९ ॥
 दृष्टा मया प्रभ्रमता दारिकौदनधारिणी ।
 गृहीतामृतसत्कुम्भा दानवेनेव माधवी ॥ ४० ॥
 तरत्तारकनेत्रां तां श्यामामधवलाम्बराम् ।
 अहमभ्यागतस्तत्र शर्वरीमिव चन्द्रमाः ॥ ४१ ॥
 मह्यमोदनमाश्वेतद्वाले बलवदापदि ।
 देहिदीनार्तिहरणात्स्फारतां यान्ति संपदः ॥ ४२ ॥
 क्षुब्धन्तर्महतीयं मे बाले वृद्धिमुपेयुषी ।
 कृष्णसर्पा प्रसूनेव कोटरस्था जरद्गमे ॥ ४३ ॥
 याञ्चयापि तया मह्यमित्थं दत्तं न किञ्चन ।
 यत्नप्रार्थनया लक्ष्म्या यथा दुष्कृतिने धनम् ॥ ४४ ॥
 केवलं चिरकालेन मयात्यन्तानुगामिना ।

न्तीमिवेति दिशो विशेषणम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वारणः प्राच्या-
 मेरावताद्यो दिग्गजस्तदारोहणं तत ऊर्ध्वभावस्तदुन्मुखम्
 ॥ ३४ ॥ आस्तारणं वस्त्रमास्फोटितं विधूयितम् ॥ ३५ ॥ कालः
 कालरुद्रः । कल्पः प्रलयः ॥ ३६ ॥ अभिजातो ह्यः ॥ ३७ ॥
 केवलं निष्फलवनखण्डभ्रमणं चञ्चलं जातिचापस्य यथा स्या-
 तथा विहरन्ति तत्रेति शेषः ॥ ३८ ॥ अवश्यायलेशा नाहार-
 जलकणाः ॥ ३९ ॥ दारिका कन्या । माधवी स्त्रीवेषधरो हृदि-
 रिव ॥ ४० ॥ तरत्तारकं चपलकनीनिके नेत्रे यस्याः । शर्व-
 रोपधे चलत्तारका एव नेत्राणि यस्याः ॥ ४१ ॥ बलवत्यां
 प्राणात्ययपर्यन्तायाम् । तथाच स्मृतिः—‘जीवितात्ययमापन्नो
 योऽन्नमस्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवा-
 म्भसा ॥’ इति । ‘सर्वान्मानुजतिः प्राणात्यये तर्ह्येनात्’ इति बाद-
 रायणमूत्रं चेति भावः ॥ ४२ ॥ प्रपृता जातापत्या । सा हि
 खाण्डान्यपि प्रसर्तानि क्षुधाया अनुचितकारिणीत्वद्योतनार्थं विशे-
 षणम् । तथाचाहुः ‘अस्य दरघोदरस्थे को न क्रुयोदसां प्र-
 तम्’ इति ॥ ४३ ॥ यत्नयुक्तया प्रार्थनया यत्नप्रार्थनया
 ॥ ४४ ॥ एकस्माद्भनलण्डान्नखण्डान्तरं विपतति अनुगच्छति ।

छायाभूते निपतति छायाभूते पुरःस्थिते ॥ ४५ ॥
 तथोक्तं हारकेयूरिच्छण्डालीं विद्धि मामिति ।
 राक्षसीमिव सुकूरां पुरुषाश्वगजाशानाम् ॥ ४६ ॥
 राजन्यार्चनमात्रेण भक्तो नामोषि भोजनम् ।
 ग्राम्यादनभिजातेहात्सौजन्यमिव सुन्दरम् ॥ ४७ ॥
 इत्युक्तवत्या गच्छन्त्या बेलया च पदेपदे ।
 कुञ्जकेषु निमज्जन्त्या लीलावनतयोदितम् ॥ ४८ ॥
 द्यामि भोजनमिव भर्ता भवति चेन्मम ।
 लोको नोपकरोत्यर्थैः सामान्यः क्षिण्यतां विना ४९ ॥
 बाहयस्यत्र मे दान्तान्केदारे पुलकसः पिता ।
 श्मशान इव वेतालः क्षुधितो धूलिधूसरः ॥ ५० ॥
 तस्येवमन्नं भवति भर्तृत्वे दीयते स्थिते ।
 प्राणैरपि हि संपूज्या वल्लभाः पुरुषा यतः ॥ ५१ ॥
 अथोक्ता सा मया भर्ता भवामि तव सुव्रते ।
 केनापि विचार्यन्ते वर्णधर्मकुलक्रमाः ॥ ५२ ॥
 ततस्तथैवनादर्थं महामेकं समर्पितम् ।
 माधव्येवामृतादर्थमिन्द्रायार्तिमहत्पुरा ॥ ५३ ॥
 जम्बूफलरसः पीतः स भुक्तः पक्कणौदनः ।
 विश्रान्तं च मया तत्र मोहापहतचेतसा ॥ ५४ ॥
 मां तत्रार्कमिवापूर्य सा प्रावृष्ट द्यामला गता ।
 हस्तेन समुपादाय प्राणं बहिरिव स्थितम् ॥ ५५ ॥
 दुराकृतिं दुरारम्भमाससाद भयप्रदम् ।
 पितरं पीवराकारमवीचिमिव यातना ॥ ५६ ॥
 तथा मदनुषङ्गिण्या स्वायत्तस्य निवेदितः ।
 मातङ्गाय भ्रमर्यैव निःस्वनेनालिलग्न्या ॥ ५७ ॥
 अयं मम भवेद्भर्ता तात हं तव रोचनाम् ।
 स तस्या बाढमित्युक्त्वा दिनान्ते समुपस्थितः ॥ ५८ ॥
 मुमोच दान्तावाबद्धौ कृतान्तः किंकराविव ।
 नीहाराभ्रकडारासु दिक्षु प्रोद्धलितासु च ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मो० उत्पत्तिप्रकरणे इन्द्रजालोपाख्याने चाण्डालीविवाहो नाम षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

वेतालबन्धनात्तस्माद्दिनान्ते चलिता वयम् ॥ ५९ ॥
 क्षणेन पक्कणं प्राप्ताः संध्यायां दीर्घजङ्गलात् ।
 श्मशानादिव वेतालाः श्मशानमितरन्महत् ॥ ६० ॥
 विकर्तितविभागस्थकपिकुकुटवायसम् ।
 रक्तसिकोर्वराभागप्रभ्रमन्मक्षिकागणम् ॥ ६१ ॥
 शोषार्थं प्रसृताद्राश्रितश्रीजालपतत्स्वगम् ।
 निष्कुटस्थितजम्बीरखण्डलभ्रमणध्वनि ॥ ६२ ॥
 शुष्यद्वारवसापिण्डपूर्णालिन्दलसत्स्वगम् ।
 दृष्टिप्रसृतरक्ताक्तचर्मवदस्त्वलवम् ॥ ६३ ॥
 बालहस्तास्थितक्रव्यपिण्डकणितमक्षिकम् ।
 जर्जराधिष्ठच्छण्डालतजितारटितामैकम् ॥ ६४ ॥
 तत्प्रविष्टा वयं कीर्णशिरान्नं भीमपक्कणम् ।
 मृतभूतं जगत्कल्पे कृतान्तानुवरा इव ॥ ६५ ॥
 संभ्रमोपहितानलपकदलीदलपीठके ।
 अहमास्थितथास्तत्र नवे श्वशुरमन्दिर ॥ ६६ ॥
 श्वश्रवा मे केकराक्ष्या तु तेनासृग्लवचक्षुषा ।
 जामातायमिति प्रोक्तं तथा तदभिनन्दितम् ॥ ६७ ॥
 अथ विश्रम्य चण्डालभोजनान्यजिनासने ।
 संचिन्तान्युपभुक्तानि दुष्कृतानीव भूरिशः ॥ ६८ ॥
 अनन्तदुःखबीजानि न मनोज्ञतराण्यपि ।
 तानि प्रणयवाक्यानि श्रुतान्यसुभगान्यलम् ॥ ६९ ॥
 निरभ्राम्बरनक्षत्रं कस्मिंश्चिद्विषसे ततः ।
 तैस्तैरारम्भसंरम्भैस्तैर्वस्त्रविभवापणैः ॥ ७० ॥
 दत्ताप्यनेन सा महां कुमारी भयदायिनी ।
 सुकृष्णा कृष्णवर्णेन दुष्कृतेनेव यातना ॥ ७१ ॥
 सरभसमभितो विनेदुरत्र
 प्रसृतमहामदिरासवाः श्वपाकाः ।
 हतपटुपटहा विलासवन्तः
 स्वयमिव दुष्कृतराशयो महान्तः ॥ ७२ ॥

अतएव छायाभूते ॥ ४५ ॥ हारकेयूरिच्छण्डालीं विद्धि मामिति सु-
 क्षणेन मदन्नमभोज्यमिति द्यातितम् ॥ ४६ ॥ अनभिजातेहा-
 दसंपन्नमभिलाषात् । ग्राम्यात् ग्रामीणजनात् । राजन्यं साहा-
 मिव ॥ ४७ ॥ मज्जन्त्या लीयमानया । लीलाभिः स्वाभिप्र-
 तार्थसूकटाक्षादिचेष्टाभिरवनतया प्रह्वीभूतया ॥ ४८ ॥ सा-
 मान्यो लोकः पृथग्जनः ॥ ४९ ॥ दान्तान् बलीवदान् वाह-
 यति । कर्षतीति यावत् ॥ ५० ॥ त्वयि भर्तृत्वे स्थिते सति
 दीयते ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ माधव्या इन्द्राय दत्तममृतादर्थमिव ।
 आर्त्या क्षुण्डीया महद्बहुमतमिति यावत् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
 आपूर्य तिरोधाय ॥ ५५ ॥ अवीचिं नरकविशेषम् ॥ ५६ ॥
 मातङ्गाय चाण्डालाय निवेदितः । कर्णे इति शेषः । अतएवालिना
 भ्रमरान्तरेण लमया भ्रमर्यैवेत्युपमा ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ कडारासु

कपिलासु । वेतालबन्धनान्पिशाचानवासात्तस्माद्दिनान् ॥ ५९ ॥
 ॥ ६० ॥ विकर्तिता अपि पुनः कर्तनेन विभागस्थाः ॥ ६१ ॥
 निष्कुटेषु गृहारांसेषु ॥ ६२ ॥ अलिन्दो वहिर्द्वारप्रकोष्ठः
 ॥ ६३ ॥ जर्जरशृङ्खलध्वजः ॥ ६४ ॥ मृतानि
 भूतानि प्राणिनो यत्र । कल्पे प्रलयकाले ॥ ६५ ॥
 संभ्रमेणादरातिशयेन उपहिते आस्तां पीठके आसने ॥ ६६
 ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ तैस्त्र्यष्टालोन्सवोचितमद्यमांसादि-
 चयारम्भोद्योगः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ अत्रास्मिन्विवाहोत्सवे । मदि-
 रासवपादाभ्यां तन्मदो लक्ष्यते । महान्तो ब्रह्महत्यादयः
 ॥ ७२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्प-
 त्तिप्रकरणे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः १०७

राजोवाच ।

बहुनात्र किमुक्तेन सोत्सवावर्जिताशयः ।
 तदाप्रभृति तत्राहं संपन्नः पुष्टपुलकसः ॥ १ ॥
 सप्तरात्रोत्सवस्यान्ते क्रमान्मासाष्टके गते ।
 पुष्पिता सास्य संपन्ना स्थिता गर्भवती ततः ॥ २ ॥
 प्रसूता दुःखदां कन्यां विपद्दुःस्त्रिक्रियामिव ।
 सा कन्या ववृधे शीघ्रं मूर्खचिन्तेव पीवरी ॥ ३ ॥
 पुनः प्रसूता सा वयैस्त्रिभिः पुत्रमशोभनम् ।
 अनर्थमिव दुर्बुद्धिराशापाशविधायकम् ॥ ४ ॥
 पुनः सुतां दुहितरं पुनरप्यभेकं ततः ।
 कलत्रवानहं जातो वने जरठपुलकसः ॥ ५ ॥
 तथा सह समास्तत्र मया बह्व्योऽतिवाहिताः ।
 नारके चिन्तया सार्धं ब्रह्मघ्नेनेव यातनाः ॥ ६ ॥
 शीतवानातपक्लेशविवशेन वनान्तरे ।
 चिरं विलुलितं वृद्धकच्छपेनेव पल्वले ॥ ७ ॥
 कलत्रचिन्ताहतया धिया संदह्यमानया ।
 दृष्टाः कष्टसमारम्भा दिशः प्रज्वलिता इव ॥ ८ ॥
 क्षौमानेकसमाक्षीपपटे चेण्डकधारिणा ।
 काष्ठभारो वने व्यूढो यो मूर्तमिव दुष्कृतम् ॥ ९ ॥
 यौकाकीर्णजरत्किञ्चनगन्धिकौपीनवाससा ।
 आश्वस्य धवलीकानां तले नीता घनाः समाः ॥ १० ॥
 कलत्रापुरणोत्केन जर्जरेण हिमानिलैः ।
 हेमन्ते दुर्दुरेणेव विलीनं वनकुक्षिषु ॥ ११ ॥
 नानाकलहकल्लोलताप्रसरविद्वताः ।
 बाष्पव्याजेन निर्मुक्ता नेत्राभ्यां रक्तचिन्दवः ॥ १२ ॥
 यामिन्यो विपिनं क्लिप्ते वराहामिषभोजनाः ।

अत्र स्वस्य चिरं तत्र वसतः पट्टिहायनान् ।

चण्डालोचितकृत्येन जीवनं यत्तदुच्यते ॥ १ ॥

सोत्सवेनोत्सवसहितेन विवाहेन आवर्जिताशयो वशीकृत-
 चित्तः ॥ १ ॥ सा भार्या । अयम् सम । पुष्पिता ऋतुमती
 ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कलत्रवान् कुटुम्बो ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
 क्षौमे अतसौवत्कलविकारे अनेकसमाभिग्राक्षीणं जीणं पटे
 चेण्डकं तृणादिनिर्मितं बलयाकारं भारोद्धहनशिख्राणाम् ॥ ९ ॥
 यूकानां समूहो यौकम् । जर्जराणि दुर्गन्धि च कौपीनमेव वासो
 यस्य । आश्वस्य विश्रम्य । धवलीकानां वृक्षविशेषाणाम् ॥ १० ॥
 दुर्दुरेण भेकेन ॥ ११ ॥ तापप्रसरादिव विद्वता विलीनाः ॥ १२
 ॥ १३ ॥ कालवर्णैर्भ्रष्टवर्णनां निधित्तां गते गेहे मयैबीजप्रा-
 दुर्भावहेतोर् वर्षाकाले क्षयं गते सति ॥ १४ ॥ अभेकैः सहेति
 शेषः । परगृहे चाण्डालान्तरगेहे ॥ १५ ॥ राहोः रैर्दन्तैरिन्दु-
 रिव ॥ १६ ॥ नारकैराहता नारकेभ्यो विक्रीताः । अनेन
 नारकेऽपि कयविक्रयपातकानां तदनुक्तो व्यवहारोऽस्तीति

शिलातलकुटीकोशे नीता जलवविकृताः ॥ १३ ॥
 काले क्षयं गते रोहे कालाभ्रघनतां गते ।
 असौहादेन बन्धूनां कलहैश्चापि संततैः ॥ १४ ॥
 सर्वत्र जातशङ्केन कलाभिमुखराभैकैः ।
 मया कृपणचित्तेन नीताः परगृहे समाः ॥ १५ ॥
 चण्डालीकलहोद्विग्नचण्डचण्डालतर्जनैः ।
 मुखं जर्जरतां यातमिन्दुं राहुरदैरिव ॥ १६ ॥
 चर्चिताः खर्वितोष्ट्रेण द्वीपिपिशितपेशयः ।
 नारकाहृतविक्रीता नारक्यो रशना इव ॥ १७ ॥
 हिमवत्कन्दरोद्रीणांश्चण्डा हेमन्तवीचयः ।
 शिशिरे शीकरासारतुषारनिचयाश्चिरम् ॥ १८ ॥
 अङ्गे निरम्बरे सोढा मृत्युमुक्ता इवेषवः ।
 जराजरठमुद्गेन मूलानि क्षीणभूरुहाम् ॥ १९ ॥
 सुकृतानामिवैकेन समुत्खातानि भूरिशः ।
 शरावकेष्वटव्यां च पललं पक्वमादरात् ॥ २० ॥
 अम्पृष्टेन जनैर्भुक्तं कुकलत्रवता मया ।
 गृहीततेजःक्षतये बहुवक्त्रविकारिणा ॥ २१ ॥
 मार्गाधिकमिवान्मीयं विक्रीतं पण्यमन्यतः ।
 प्राण्यङ्गवपुषस्तस्य प्रोक्तस्योक्तस्य पेशलः ॥ २२ ॥
 आयसंपरि विक्रीता विन्ध्यपक्वणभूमिषु ।
 जन्मान्तरसहस्रोत्थं स्वपापमिव वृद्धये ॥ २३ ॥
 अवकीर्णमसत्कीर्णं चण्डालारामभूमिषु ।
 दृष्टः कुहालको दृष्ट्या संध्याब्देहविमुक्तया ॥ २४ ॥
 रौरवापतितेनेव तत्कालस्त्रिगन्धतां गतः ।
 विन्ध्यकन्दरगुल्मानां बन्धुत्वमिव गच्छता ॥ २५ ॥
 पुलिन्दवपुषा यत्र युक्तयोगैः समर्पिताः ।

गम्यते । रशनाः आन्तरज्वरः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ गृहीतस्य
 नेत्रराः क्षतये ॥ २१ ॥ सुगणां मांसं मार्गम् । अवैसीसं
 आविकम् । अन्यतः अन्येभ्यः पण्यं क्रीतं तदात्मीयं स्वदेहमा-
 सनिव क्रीतमिति जुगुप्सोक्तिः ॥ २२ ॥ आयसंपरि अयःपात्रे
 निधाय संस्कृत्य बेल्याः । वृद्धये अधिकमूल्यलाभार्थं विक्रीताः २३
 विक्रीतशिष्टं तु चण्डालागमभूमिषु शोषणार्थमवकीर्णम् । अस-
 द्भिरपवित्रमूलमूत्रादिभिः कीर्णं व्याप्तम् । रौरवापतितेनेवात्यन्त-
 दुर्दशां प्राप्तेन विन्ध्यपर्वतगुल्मानां बन्धुतां पोष्यतां गच्छतेव
 स्थितेन मया संध्यायां ज्ञेहेन विमुक्तया । कन्दमूलमांसाद्यर्ज-
 नविग्रभूतसंस्थाकालद्वेष्टयति यावत् । तथाविधया दृष्ट्या
 वृद्ध्या कुहालकः खनित्रविशेष एव पोषकत्वात्कालक्षिप्ततां
 तत्कालोचितमित्रतां गतो दृष्टो नान्य इति द्वयोर्नव्येनार्थः
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ यत्र यस्यां दुर्दशायां युक्तयोगैः परम्परासंब-

१ क्षीरभून्हा इति पाठः.

तर्पिता लघुडाघातजितकौलेयरंहसा ॥ २६ ॥
 पुत्रदाराः कदम्बेन प्रामकान्धोचितेन च ।
 धारासाररणस्रग्धुष्कतालतले निशाः ॥ २७ ॥
 नीता रणितदन्तेन सार्धं विपिनवानरैः ।
 रोमभिः कोटिमुद्रोद्यैः शीतेनाध्युषितस्य मे ॥ २८ ॥
 वर्षासु मुक्ताकणवञ्चिता वानलबिन्दवः ।
 अजाजीमूतखण्डार्थं क्षुत्क्षुण्णक्षीणकुक्षिणा ॥ २९ ॥
 कलत्रेण सहाटव्यां कृतः कलह आकुलः ।
 वने रणितदन्तेन शीतकेकरचक्षुषा ॥ ३० ॥
 मषीमलिनगात्रेण वेतालखजनायितम् ।
 सरितीरेषु मत्स्यार्थं भ्रान्तं बडिशधारिणा ॥ ३१ ॥
 कल्पे जगत्सुनाशार्थं कृतान्तेनेव पाशिना ।
 पीतं बहूपवासेन सद्यः कृतमृगोरसः ॥ ३२ ॥
 तत्कालकोष्णं रुधिरं मानुस्तेनपयो यथा ।
 इमशानसंस्थितान्मत्तो रक्तकान्मलाशिनः ॥ ३३ ॥
 विद्वता वनवेतालाश्चण्डिकाभिद्वता इव ।
 वागुरा विपिने व्युत्ता बन्धार्थं मृगपक्षिणाम् ॥ ३४ ॥
 आशा इव विवृण्वर्थं पुत्रदारकलत्रजाः ।
 मया मायामयैल्लोकाः स्रजजालमयैः खगाः ॥ ३५ ॥
 जालैर्जर्जरतां नीता दिशश्चासुकृतायुषा ।
 तत्रापि दत्तः प्रसरो मनसो दुष्कृतोदये ॥ ३६ ॥
 आशा प्रसारिता दूरं प्रावृषीव तरङ्गिणी ।
 करभ्या इव सर्पेण विद्वतं दूरतो धिया ॥ ३७ ॥
 दूरे त्यक्ता दया देहे भुजङ्गनेव कञ्चुकम् ।
 हृत्पात्रं वासिष्ठमहारामायणं वात्मीकीये उत्पत्तिप्रकरणे इन्द्रजालोपाख्याने आपट्टर्णने नाम सतोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

मैर्देवेन समर्पिताः पुत्रदारादयो लघुडाघातैर्यष्टिताडनैर्जितकौलेयरंहसा निवारितश्चनकोपद्रवेण मया कदम्बेन तर्पिताः ॥ २६ ॥ प्रामकाः कुप्रामस्तत्र येऽन्धास्तदुचितेन कोद्रवकणपिण्याकादिना ॥ २७ ॥ कोटिमुक्तावेधनमूच्यं तस्य मुद्रां सा-
 म्यमुद्यन्ति ऊर्ध्वभागे प्राप्नुवन्तीति कोटिमुद्रोद्यानि ॥ २८ ॥ वनं जलं लाति आददातीति वनलो मेघस्तत्संबन्धिना वानला बिन्दवः । जीमूतखण्डो मेघलेश इव नुच्छो मांसखण्डस्तदर्थम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ वेतालस्य खजनी बन्धुस्तद्वदाचरितं वेतालव-
 स्थितमितियावत् ॥ ३१ ॥ सद्यः कृतस्य शरच्छिन्नस्य मृगस्य उरसो वक्षसः ॥ ३२ ॥ कोष्णं कपोलम् । रक्तेन रुधिरं रक्ताद्रजितान् मत्तो मलाशिनः अपवित्रमशानबलिमांसाद्यश-
 नशीलात् ॥ ३३ ॥ विद्वताः भयात्पलायिताः । व्युत्ताः प्रसा-
 रिताः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तत्र तादृशे पापकर्मण्यपि । मनसः प्रसरो दत्तः ॥ ३६ ॥ करभ्याः भल्लूक्याः सकाशात्सर्पेण धिया सङ्गुह्या दूरतो गतम् । भावे कः । करमीहि सर्पं श्वसेन बि-
 लादाकृष्य भक्षयतीति प्रागुक्तमेव ॥ ३७ ॥ देहे परप्राणिदेहे ।

१ लघुडाघातकाल इति पाठः.

कौर्यं सुखेन संरम्भशरवर्षि निनादि च ॥ ३८ ॥
 अङ्गीकृतं निदाघान्ते नभसेवासिताम्बुदः ।
 विकासिन्योक्षताः क्षारा दूरं परिहृता जनैः ॥ ३९ ॥
 भ्रमेणेव कुमज्वर्यश्चिरमूढा मयापदः ।
 स्वकालकुलकोणासु नरकोहामभूमिषु ॥ ४० ॥
 उता दुष्कृतबीजानां मुष्टयो मोहवृष्टयः ।
 वागुरामिर्मया विन्ध्यकन्दरस्थेन निर्दयम् ॥ ४१ ॥
 भूतेष्विव कृतान्तेन मृगेषु परिवर्लितम् ।
 चामरीकण्टकुञ्जेषु विश्रान्तशिरसा मया ॥ ४२ ॥
 सुममस्तविधेकेन शेषाङ्गेष्विव शौरिणा ।
 विलोलचरणाभरया सरावोल्लासिधूम्रया ॥ ४३ ॥
 मम तन्वा सनीहारविन्ध्यकच्छगुहायितम् ।
 कृष्णदेहेन यौकाल्या कन्धा स्कन्धे मया चिरम् ४४
 ग्रीष्मे सोढा चलद्भूता वराहेण यथोर्वरा ।
 बहुशोऽहं वनोत्थाग्निनिर्दग्धप्राणिमण्डलः ॥ ४५ ॥
 कल्पान्निभुक्तजगतः कालस्यानुगतिं गतः ।
 लोभिलिङ्गो यथा रोगमनर्थानिव दुर्ग्रहः ।
 प्रसूतास्तत्र मे दारा दुःखान्यथ सुखान्यपि ॥ ४६ ॥
 नृपालपुत्रकैनेकतनयेन तदा मया ।
 नीता नीरभ्रदोषेण पट्टिः कल्पसमाः समाः ॥ ४७ ॥
 आकुष्ठमुद्गरतरं रुदितं विपत्सु
 भुक्तं कदम्बमुषितं हतपक्षिणेषु ।
 कालान्तरं बहु मयोपहृतेन तत्र
 दुर्वोसनानिगडबन्धगतेन सभ्याः ॥ ४८ ॥

संरम्भेण शरान् बाणानुदकानि च वर्षितुं शीलमस्य । निनादि निष्ठुर-
 भाषि गर्जनशीलं चेति अम्बुदकौर्यसाधारणे विशेषणे । एवमभ्रे-
 प्युपमानोपमेयसाधारणानि विशेषणानि बोधयानि ॥ ३८ ॥ क्षारा
 उग्रगन्धा दुःसहाश्च ॥ ३९ ॥ स्वस्य एतावत्कालमिदं भोक्तव्यमिति
 नियतः काल एव कुलकोणाः क्षेत्रभेदविभाजकसेवस्त्रयो यामु
 ॥ ४० ॥ मोह एव दृष्टिरिव फलवर्धनो यासां ताः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 विभिः पक्षिभिल्लोलानि चरणाः प्रत्यन्तपर्वता अम्बरमाकाशं च
 यस्याः । सरावैः सध्वनिभिर्व्याघ्रादिभिरुल्लासि धूमं रूपं यस्यामिति
 च गुहापक्षेऽर्थः । तनु पक्षे स्पष्टम् ॥ ४३ ॥ विन्ध्यस्य कच्छो
 जलप्रायदेशस्तत्रत्यगुहावदाचरितम् । उपमानादाचारे क्यदि-
 भावे कः । यूकानां समूहो यैकं तदाव्या कन्धा मया ग्रीष्मे
 सोढा मर्षितं संबन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ लोभिलिङ्गो मैथुन-
 व्यसनी यथा क्षयादिरोगं प्रसूते । यथावा दुर्ग्रहो दुराग्रहो दुष्ट-
 ग्रहो वा वैरकलहाद्यनर्थान्प्रसूते तद्वन्मे दारा दुःखानि सुखान्यपि
 अपत्यानि प्रसूताः ॥ ४६ ॥ उपसंहरति—नृपालेति । एकत-
 नयेनेत्यन्तानौचित्यसूचनार्थमुक्तम् ॥ ४७ ॥ उक्तां सर्वां दु-
 र्दशां संक्षिप्य वदन्नुपसंहरति—आकुष्ठमिति । हे सभ्याः, कौधा-

अष्टोत्तरशततमः सर्गः १०८

राजोवाच ।

अथ गच्छति कालेऽत्र जराजर्जरितायुषि ।
 तुषारपूर्णशण्णौघसमश्मश्रुभूते मयि ॥ १ ॥
 कर्मघातापनुन्नेषु सरसेश्वरसेष्वपि ।
 पतन्सु वासरीघेषु शीर्णपर्णगणेष्विव ॥ २ ॥
 आजाविव शरीघेषु सुखदुःखेष्वनारतम् ।
 कलहेष्वप्यकार्येषु चागच्छत्सु पतन्सु च ॥ ३ ॥
 विकल्पकल्पनावर्तवर्तिनि द्विजगे जडे ।
 समुद्र इव कल्लोलभरे भ्रमितचेतसि ॥ ४ ॥
 चलच्चिन्ताचितं चक्रमारूढे भ्रान्त आत्मनि ।
 प्रोक्ष्यमाने तृणइव सावर्तं कालसागरे ॥ ५ ॥
 विन्ध्योर्वीचनकीटस्य प्रासैकशरणस्य मे ।
 द्विबाहोर्गर्दभस्यात्र क्षीण इत्थं समागणे ॥ ६ ॥
 विस्मृते मम भूषत्वे शवस्येव महाजवे ।
 चाण्डालत्वे स्थिरीभूते पञ्चच्छिन्न इवाचले ॥ ७ ॥
 संसारमिव कलपान्तो दावाग्निरिव काननम् ।
 सागरोर्मिस्तटमिव शुष्कवृक्षमिवाशनिः ॥ ८ ॥
 अकाण्डे मरणोद्गीनं चण्डचण्डालमण्डलम् ।
 निरन्नतृणपत्रांशु विन्ध्यकच्छं तदाययौ ॥ ९ ॥
 न वर्षति घनव्राते दृष्टनष्टे क्वचिस्थिते ।
 पूताङ्गारकणोन्मिश्रगतौ वहति मारुते ॥ १० ॥
 शीर्णमर्मरपर्णांशु दावाग्निवलितासु च ।
 वनस्थलीषु शून्यासु चिरप्रव्रजितास्त्रिव ॥ ११ ॥
 अकाण्डमभवद्भीममुद्दामदवपावकम् ।
 शोषिताशेषगहनं भस्मशेषतृणोपलम् ॥ १२ ॥

वेशेन आकुष्ट विपन्सु रदितम् । भवदनुभूतकालापेक्षया काल-
 न्तरम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
 उपसिप्रकरणे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

इह तस्मिन्निवसतश्चिरं चण्डालपक्षणे ।

अनाद्यदुष्टश्रुतिभिक्षाद्वर्णने देशदुर्दशा ॥ १ ॥

शष्पौघसमः श्मश्रुभिर्धृतं संवृतमुखे ॥ १ ॥ सरसेषु सम-
 खेषु । अरसेषु सदुःखेषु । वासरीघेषु पतन्सु गच्छत्सु ॥ २ ॥
 आजौ युद्धे । अकार्येषु कर्तुमयोग्येषु वधबन्धस्तेयादियु ॥ ३ ॥
 द्विजः पक्षिव गच्छति निरालम्बनं भ्रमतीति द्विजगे ॥ ४ ॥ ५
 समागणे वर्षपुरे क्षीणे सति ॥ ६ ॥ शवस्य मृतस्येव ॥ ७ ॥ ८
 घनव्राते न वर्षति सति अकाण्डे मरणेन उद्गीनं परलोकगमनं
 यस्मिन्स्थथाविधं दुर्भिक्षं कर्तुं । चण्डं चण्डालमण्डलं यस्मिन्-
 स्थाविधं विन्ध्यकच्छं निरन्नतृणपत्रांशु यथास्यात्तथा आययौ
 प्राप । संसारमिवेत्यादिप्राक्तनानि कर्मात्मककर्त्रोरुपमानानि
 बोध्यानि । अथवा तच्चण्डचण्डालमण्डलं विन्ध्यकच्छस्थलार्थं

पांसुधूसरसर्वाङ्गं क्षुधिताशेषमानवम् ।
 निरन्नतृणपानीयं देशाद्युद्वाहवमण्डलम् ॥ १३ ॥
 कचन्मरुमरीच्यम्बुमज्जन्महिषमण्डलम् ।
 वातोत्थसीकरव्यूहापरिवाहवनाम्बरम् ॥ १४ ॥
 पानीयशब्दमात्रैकश्रवणोत्कण्ठनरञ्जम् ।
 आतपाततिसंशोषसीदत्सकलमानवम् ॥ १५ ॥
 पत्रप्रसनसंरब्धक्षुधितोत्थितजीवितम् ।
 स्वाङ्गचर्चणसंरम्भलुठदृशनमण्डलम् ॥ १६ ॥
 मांसशङ्कानिगीर्णोप्रखदिराग्निकणोत्करम् ।
 मण्डकासारसंप्रस्तवनपाषाणखण्डकम् ॥ १७ ॥
 अन्योन्यभूतसंसक्तमातृपुत्रपितृव्रजम् ।
 गृध्रोदररटत्सारनिगीर्णवरसारिकम् ॥ १८ ॥
 परस्परारङ्गविच्छेदरक्तसिक्तधरातलम् ।
 हरिप्रसनसंरब्धमत्तक्षुधितचारणम् ॥ १९ ॥
 दरीनिगरणैकैकसिंहभ्रमणभीषणम् ।
 अन्योन्यप्रसनोद्युक्तलोकमल्लुङ्गतं वहत् ॥ २० ॥
 निष्पत्रपादपोद्गीनप्रौढाङ्गारमयानिलम् ।
 रक्तपानोत्कमार्जारलीढधातुतटावनि ॥ २१ ॥
 ज्वालाघनघटाटोपसावर्तसवनानिलम् ।
 सर्वस्थलरसद्वहिपुञ्जपिञ्जरजङ्गलम् ॥ २२ ॥
 दग्धाजगरकुञ्जोत्थधूममांसलगुल्मकम् ।
 मारुतावलितज्वालासंघ्याभ्रवलिताम्बरम् ॥ २३ ॥
 उद्दामरवमुद्भ्रान्तभस्मना स्तम्भमण्डलम् ।
 साक्रन्दनरदाराप्रदीनार्भककृतारवम् ॥ २४ ॥
 सन्नान्तपुरुषव्यूहदन्तकृतमहाशवम् ।

देशान्तरं यथाविलयः ॥ ९ ॥ पूर्वैर्वृक्षशोधितैरिव सूक्ष्मतमे
 रङ्गारकणैर्मिश्रा गतियस्य ॥ १० ॥ चिरप्रव्रजितास्त्रिवेति
 पिङ्गलजटिलत्वादिनोपमा ॥ ११ ॥ अकाण्डमनवसरोत्थं दुर्भि-
 क्षम् ॥ १२ ॥ उद्वावं उत्कृष्टारण्यभूतं मण्डलं जनपदो यस्मिन्
 ॥ १३ ॥ वातोत्थसीकरव्यूहमपि न परिवहतीत्यपरिवाहं वना-
 म्बरं यत्र ॥ १४ ॥ आतपस्याततिर्विस्तारः ॥ १५ ॥ पत्रप्रस-
 नोद्योगेन क्षुभितेभ्य उत्थितं प्रस्थितं जीवितं यत्र । स्वाङ्गच-
 र्चणे संरम्भेणाभिलोषेण लुठन्ति परस्परमुपगन्ति दशनमण्ड-
 लानि यत्र ॥ १६ ॥ मण्डकानि ल्हपिष्ठकास्तन्नात्या असारा
 अपि संप्रस्ता वनपाषाणखण्डका यत्र ॥ १७ ॥ सारनिगीर्णो सम-
 प्रनिगीर्णो ॥ १८ ॥ १९ ॥ दरीषु स्वस्य निगरणशङ्कया एकैकशः
 सिंहभ्रमणेन भीषणम् । अन्योन्यस्य प्रसने हिंसने उगुफैलोकैर्मै-
 ल्लुङ्गतं मल्लचरित्रम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ दग्धा अजगरा यत्र
 तथाविधात्कुञ्जादुत्थितेन धूमेन दोहदेनेव मांसलानि पुष्टानीव
 गुल्मकानि यत्र ॥ २३ ॥ अस्तम्भान्यदण्डानि च्छत्रमण्ड-
 लानि यत्र ॥ २४ ॥ जवेन प्रसनत्वरया प्रस्ता रक्तारक्ता

मांसगन्धजवप्रस्तरकारकनिजाङ्गुलि ॥ २५ ॥

नीलपत्रलताशङ्कापीतधूमघनच्छवि ।

भ्रमभ्रुभ्रुनिगीर्णभ्रनभोभ्रान्तोलुकाभिषम् ॥ २६ ॥

इतरेतरभिन्नाङ्गुलोकविभ्रवणाकुलम् ।

ज्वलितामिदणत्कारविदीर्णहृदयोदरम् ॥ २७ ॥

गर्तमारुतक्रांकारभीमदावाग्निबलनम् ।

भीताजगरफूत्कारपतदङ्गारपादपम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे भोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे इन्द्रजालोपाख्याने अकाण्डवर्णने नामाष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः १०९

राजोवाच ।

तस्मिंस्तदा वर्तमाने कष्टे विधिविपर्यये ।

अकालोलम्बणकल्पान्ते नितान्तं तापदायिनि ॥ १ ॥

जनाः केचन निष्क्रम्य सकलत्रसुहृज्जनाः ।

गता देशान्तरं व्योम्नः शरदीव पयोधराः ॥ २ ॥

देहावयवसंलीनपुत्रदाराग्र्यबन्धवः ।

शीर्णाः केचन तत्रैव चिच्छन्ना इव घने द्रुमाः ॥ ३ ॥

भक्ताः केचन च व्याघ्रैर्निर्गतास्तु स्वमन्दिरात् ।

अजातपक्षकाः श्येनैः खगा नीडोद्गता इव ॥ ४ ॥

प्रविष्टाः केचिद्वनं ज्वलितं शलभा इव ।

केचिच्छुभ्रेषु पतिताः शिलाः शैलच्युता इव ॥ ५ ॥

अहं तु तान्परित्यज्य श्वशुरादीन्स्वकं क्षमम् ।

कलत्रमात्रमादाय कृच्छ्राद्देशाद्विनिर्गतः ॥ ६ ॥

अनलाननिलांश्चैव भक्षकान्स्तक्षकानपि ।

वञ्चयित्वा भयान्मृत्योः सदारोऽहं विनिर्गतः ॥ ७ ॥

प्राप्य तद्देशपर्यन्तं तत्र तालतरोस्तले ।

अवरोप्य सुतान्स्कन्धान्नानानर्थानियोलम्बणान् ॥ ८ ॥

विभ्रान्तोऽस्मि चिरं भ्रान्तो रौरवादिव निर्गतः ।

दीर्घदावनिदाघातोऽपि ग्रीष्मे पद्म इवाजलः ॥ ९ ॥

सदकाण्डस्फुटद्देशं प्राप्य तच्छुष्ककोटरम् ।

द्वादशार्कप्रदिग्धस्य जगतोऽनुकृतिं ययौ ॥ २९ ॥

ज्वलदनलजटालवृक्षखण्ड-

प्रसरमरुतप्रसरावनुजलोकः ।

ज्वलनतपनभास्करात्मजानां

रमणगृहानुकृतिं जगाम देशः ॥ ३० ॥

अथ चाण्डालकन्यायां विभ्रान्तायां तरोस्तले ।

सुमायां शीतलच्छाये द्वौ समालिङ्ग्य दारकौ ॥ १० ॥

पृच्छको नाम तनयो ममैकः पुरतः स्थितः ।

अत्यन्तबलभोऽस्माकं कनीयान्मौग्ध्यवानिति ॥ ११ ॥

स मामुवाच दीनात्मा बाष्पपूर्णविलोचनः ।

तात देह्याशु मे मांसं पातुं च रुधिरं क्षणात् ॥ १२ ॥

पुनःपुनर्वदन्नेवं स बालस्तनयो मम ।

प्राणान्तिकीं दशां प्राप्तः साक्रन्दो हि पुनः क्षुधा ॥ १३ ॥

तस्योक्तं तु मया पुत्र मांसं नास्तीति भूरिशः ।

तथापि मांसं देहीति वदत्येव स दुर्मतिः ॥ १४ ॥

अथ वान्सत्यमूढेन मया दुःखातिभारिणा ।

तस्योक्तं पुत्र मन्मांसं पक्वं संभुज्यतामिति ॥ १५ ॥

तदप्यङ्गीकृतं तेन देहीति वदता पुनः ।

मन्मांसमभ्रणं क्षीणवृत्तिनाऽऽश्लेषवृत्तिना ॥ १६ ॥

सर्वदुःखापनोदाय बेहकारुण्यमोहिना ।

तस्य तामार्तिमालोक्य मया दुःखातिभारिणा ॥ १७ ॥

सोढुं तामापदं तीव्रामशक्तेन हतात्मना ।

मरणायातिमित्राय कृतोऽन्तर्निश्चयो मया ॥ १८ ॥

निजाङ्गुलिर्यत्र ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ गर्तं प्रविशतो मा-

रुतस्य क्रांकारो ध्वनिरिव भीमं दावाग्निवज्ज्वलनं यत्र । भी-

तानामजगराणां फूत्कारात्पतन्त उत्पतन्तोऽङ्गाग येषु त-

थाविधाः पादपा यत्र ॥ २८ ॥ सन् प्राप्रमणीयमपि वि-

न्ध्यकच्छस्थलं प्राप्य तत् तादृशं दुर्भिक्षं प्रागुक्तमकाण्डस्फुट-

द्देशं सत् । अनुकृतिं साम्यम् ॥ २९ ॥ ज्वलदनलेन जटाले-

षु वृक्षखण्डेषु प्रसरो यस्य तथाविधस्य मरुतः प्रसरेण । अव-

नुत्रः पीडितो लोको जनो यत्र । ज्वलनतपनयोभास्करात्मजस्य

शनैश्चरस्य च रमणं क्रीडास्थानभूतं यद्गृहं तस्यानुकृतिं सा-

म्यम् ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे

उत्पत्तिप्रकरणे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

निर्गतस्य सदारस्य दृष्ट्वा पुत्रापदं चित्ताम् ।

विविक्षोः प्रतिबुद्धस्य सन्धिसंवाद ईर्यते ॥ १ ॥

विधिविपर्ययं देवप्रातिकूल्ये ॥ १ ॥ २ ॥ देहावयवा इव

संलम्बास्त्यक्तमशक्या इति यावत् ॥ ३ ॥ चक्राग्रे भिन्नक्र-

मोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । व्याघ्रैरन्येभ्यः श्वापदैरित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

क्षमं स्वानुगमनसमर्थम् ॥ ६ ॥ भक्षकान्व्याप्रादीन् तक्षकान्

सर्पान् ॥ ७ ॥ तद्देशस्य पर्यन्तं प्रान्तम् ॥ ८ ॥ अजलः पद्मः

कमलिनीव शुष्यन्नित्यर्थः । अथवा अजलो भेकादिः पद्मे कम-

लिनीमूल इव विभ्रान्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ क्षीणवृत्तिना अलच्छभक्ष्येण । अत्य-

न्तक्षुधितेनेति यावत् । आश्लेषवृत्तिना आलिङ्गनपरेण ॥ १६ ॥

बेहकारुण्यमोहशब्दानां द्वन्द्वे इति ॥ १७ ॥ अतिमित्राय तत्कालो-

तत्र काष्ठानि संचित्य चितां रचितवानहम् ।
 चिता चटचटास्फोटैः क्षिता मद्भिकाङ्घ्रिणी ॥ १९ ॥
 तस्यां तु यावदात्मानं चितायां निक्षिपाम्यहम् ।
 क्षलितोऽसि जवात्तावदस्मात्सिंहासनावृणुः ॥ २० ॥
 ततस्तूर्यनिनादेन जयशब्देन बोधितः ।
 इतिशाम्बरिकेणायं मोह उत्पादितो मम ॥ २१ ॥
 अज्ञानेनेव जीवस्य दशाशतसमन्वितः ।
 इत्युक्तवति राजेन्द्रे लवणे भूरितेजसि ॥ २२ ॥
 अन्तर्धानं जगामाशु तत्र शाम्बरिकः क्षणात् ।
 अथेवमृच्छते सभ्या विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ २३ ॥
 नायं शाम्बरिको देव यस्य नास्ति धनैषणा ।
 दैवी काचन मायेयं संसारस्थितिबोधिनी ॥ २४ ॥
 मनोविलासः संसार इति यस्यां प्रतीयते ।
 सर्वशक्तेरनन्तस्य विलासो हि मनो जगत् ॥ २५ ॥
 सर्वशक्तेर्विचित्रा हि शक्तयः शतशो विधेः ।
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० उ० इन्द्रजालोपाख्यानं चण्डालव्यवपगमो नाम नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ११०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

परमात्कारणादादीं चिञ्चेत्यपदपातिनी ।
 कलनापदमासाद्य कला कलिलतां गता ॥ १ ॥

चित्तबन्धने ॥ १८ ॥ मद्भिकाङ्घ्रिणी ॥ १९ ॥ चलनात्सं-
 भावितां पतनक्रियां तत्फलं विभागं च गम्यमानमपेक्ष्य सिंहा-
 सनादिति अपादाने पश्यमी बोध्या ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 दैवी त्वनुग्रहाय देवैः प्रयुक्ता अतएव संसारस्यदृशो स्थिति-
 रिति बोधिनी ॥ २४ ॥ अनन्तस्य विष्णोः । मनुएव जगत् ॥ २५ ॥
 एषः विधिः ॥ २६ ॥ सामान्यानां पृथग्जनानां मनोवृत्तयोऽप्य-
 नाय चैष्टन्ते नन्वीदृशानुव्रान्तये ॥ २८ ॥ इति उक्तालिङ्गद्व-
 याद्वयं संदृष्टसागरस्य बेलायां कूलभूते निर्णये स्थिताः ॥ २९ ॥
 उक्त्येवमाख्यायिका न वालकाख्यायिकावत्कल्पितकथा नाप्यन्यतः
 श्रुता किन्तु प्रत्यक्षदृष्ट्याह—सभायामिति ॥ ३० ॥ उक्ता-
 माख्यायिकां प्रस्तुते जगतो मनोमात्रविलासत्वं योजय-
 स्त्फलमाह—इतीति । इति उक्तरीत्या बह्वाभिः कलनाभि-
 विरचनैर्विवक्षिताङ्गं प्रकृतं चिरं वितनं फलपल्लवशाखाभिर्वि-
 स्तीर्णं तरुशरीरमिव मनो जयति आत्मस्वरूपमभिभूय स्वयं
 सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यन्मनोविचारज्ञानयोगेन शमं निर्वात्मन-
 तानलक्षणं उपगमिति प्रापितं परस्वभावं सति त्वं भेदकोपाधि-
 बाधात्परमं पावनं पूर्णात्मपदमुपैष्यसि अनन्तदर्थं वक्ष्यमाणो-
 पायैर्यतस्त्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणता-

यद्विवेकि मनोप्येव विमोहयति मायया ॥ ३१ ॥
 विज्ञातलोकवृत्तान्तः क नामायं महीपतिः ।
 क सामान्यमनोवृत्तियोग्यो विपुलसंभ्रमः ॥ २७ ॥
 न च शाम्बरिकेच्छेयं माया मनसि मोहिनी ।
 अर्थस्य सिद्धयै चेहन्ते नित्यं शाम्बरिकाः किल ॥ २८ ॥
 यत्नेन प्रार्थयन्तेऽर्थं नान्तर्धानं व्रजन्ति मो ।
 इति संदेहबेलायां संस्थिता लुलिता वयम् ॥ २९ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सभायामवसं तस्यामहं राम तदा किल ।
 तेन प्रत्यक्षतो दृष्टं मयैतन्नाम्यतः श्रुतम् ॥ ३० ॥
 इति बहुकलनाविवर्धिताङ्गं
 जयति चिरं वितनं मनो महात्मन् ।
 शममुपगमिति परस्वभावे
 परममुपैष्यसि पावनं पदं यत् ॥ ३१ ॥

अस्तस्वेव विमोहेषु रामैवंप्रायवृत्तिषु ।
 घनेषु तुच्छतामेत्य चिराय परिमृच्छति ॥ २ ॥
 असंशय मनोवृत्तिम्लोना विस्तारयत्यलम् ।

तत्पर्यप्रकाशे उपसिप्रकरणे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

मनःप्रशमनोपायो मनोवैभववर्धनैः ।

प्रकम्प्यतेऽत्र गदितुं रामाय ब्रह्मसूनुना ॥ १ ॥

मनसो वासनामयत्वादात्यन्तिकक्षेयवासनोच्छेद एव मनः-
 प्रशमनोपायस्तस्मिन्निश्च शास्त्राचार्यैस्त्वानुभवेदृश्यजातस्य मनोभ्रम-
 मात्रत्वनिश्चयपूर्वकः सममभूमिकारोहणपर्यन्तं ज्ञानपरिपाचको
 मनोनिरोधप्रयत्न एवोपाय इति वक्तुं मूलतो मनस्स्वरूपं परि-
 शोधयन्नाह—परमादिति । परम कारणं चिन्संवलितमज्ञानं
 तस्मादेव निमित्ताच्चिन्सत्यपदपातिनां चेत्यगोचरा संपन्ना न
 वस्तुनः अविकारत्वात् । आदावित्यनेन प्राथमिकचेत्यपदपात-
 त्याज्ञाननिमित्तत्वं तन्मूढद्वैतदर्शनानां सुतरां तन्निमित्तकत्वं सि-
 द्धमिति मूच्यते । चेत्यपदपातान्नेव कलना अर्थप्रयेयमिति
 पदं नाम आसाद्य अर्थकलाभिर्नानारूपवैचित्र्यैः कलिलतां कल-
 नीभावं गता । स एव वासनाप्रथमाङ्कुर इति भावः ॥ १ ॥
 एवंप्राया इदृश्यो दृश्यः स्थितयो येषां तेषु विमोहेषु अर्थक-
 लाभासंभ्रमेऽपि कमादृशेषु उपचितेषु सैव चित्त्वां पूर्णतां विस्मृत्य
 तुच्छतां असन्मनोवृत्ततामेत्य चिराय अनादिकालादारभ्य
 मूर्च्छति जन्ममरणादिभ्रमैर्मुह्यति । तथाच चित्तध्वलोन्मुखतैवान-
 र्थमनोबीजमिति सैव निरोद्धव्येति भावः ॥ २ ॥ एवं तुच्छता-
 सनादौषसदृशं म्लाना मनोवृत्तिर्मनोभावेन स्थिता सा चिदस-

दुःखं दोषसहस्रेण वेतालानिव बालिका ॥ ३ ॥
 सदेव हि महादुःखमसत्तां नयति क्षणात् ।
 निष्कलङ्का मनोवृत्तिरन्धकारमिवाकरुक् ॥ ४ ॥
 नयत्यभ्याशतां दूरं दूरमभ्याशतां नयेत् ।
 मनो बल्यति भूतेषु बालो बालखगेष्विव ॥ ५ ॥
 अभयं भयमज्ञस्य चेतसो वासनावतः ।
 दूरतो मुग्धपान्थस्य स्थाणुर्याति पिशाचताम् ॥ ६ ॥
 शत्रुत्वं शङ्कते मित्रे कलङ्कमलिनं मनः ।
 मदाविष्टमतिर्जन्तुर्भ्रमत्पश्यति भूतलम् ॥ ७ ॥
 पर्याकुले हि मनसि शशिने जायते शनिः ।
 अमृतं विषभावेन भुक्तं याति विषक्रियाम् ॥ ८ ॥
 सुरपत्तननिर्माणमसत्सदिव पश्यति ।
 वासनाबलितं चेतः स्वप्नवज्राप्रदेव हि ॥ ९ ॥
 मोहैककारणं जन्तोर्मेनसो वासनोल्बणा ।
 उत्खातव्या प्रयत्नेन मूलोच्छेदेन सैव च ॥ १० ॥
 वासनावागुराकृष्टो मनोहरिणको नृणाम् ।
 परां विवशतामेति संसारवनगुल्मके ॥ ११ ॥
 येन च्छिन्ना विचारेण जीवस्य ज्ञेयवासना ।
 निरभ्रस्येव सूर्यस्य तस्यालोको विराजते ॥ १२ ॥
 अतस्त्वं मन एवेदं नरं विद्धि न देहकम् ।
 जडो देहो मनश्चात्र न जडं नाजडं विदुः ॥ १३ ॥
 यत्कृतं मनसा तात तत्कृतं विद्धि राघव ।
 यत्त्यक्तं मनसा तावत्त्यक्तं विद्धि चानघ ॥ १४ ॥
 मनोमात्रं जगत्कृत्स्नं मनःपर्यन्तमण्डलम् ।
 मनो व्योम मनो भूमिर्मनो वायुर्मनो महान् ॥ १५ ॥
 मनो यदि पदार्थे तु तद्भावेन न योजयेत् ।
 ततः सूर्यादयेऽप्येते न प्रकाशाः कदाचन ॥ १६ ॥

देव दुःखं विस्तारयति ॥ ३ ॥ यथा सकलङ्काऽसन्मनोवृत्तिश्चि-
 दुःखं विस्तारयति एवं वासनाक्षये निर्वासनाकलङ्का स्वाभाविक-
 सद्रूपैव सती महादुःखमसत्तां शून्यतां नयति । बोधेन बाध्यत
 इत्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्तार्थसंभावनाय मनसोऽपदितघटनासामर्थ्य-
 माह—नयतीत्यादिना । अभ्याशतां समीपताम् ॥ ५ ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ सुरपत्तनं गन्धर्वनगरम् ॥ ९ ॥ उत्खातव्या
 मूलत उच्छेद्यव्या ॥ १० ॥ ११ ॥ आलोकः प्रकाशः ॥ १२ ॥
 तत्र प्रथमं मन एव मे देहो नान्य इति सदा भावनाभ्यासः
 कार्य इत्याह—अत इति । उक्तार्थे उपपत्तीर्दशयति—जड
 इत्यादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ पर्यन्तो भूप्रान्तस्तन्मण्डलम् ॥ १५ ॥
 तद्भावेन प्रकाशादिभावेन न योजयेत् न कल्पयेत् । दिवान्धैर्वै-
 परीत्यदर्शनादिति भावः ॥ १६ ॥ मोहं अप्रबोधम् ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वादु मधुरताम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 अनुभावोऽत्रानुभवः प्रभावो वा । इन्द्रधनुस्य देवतापरनामः
 ॥ २३ ॥ दुःखस्य सुखत्वापत्तिः क्व दृष्टा तत्राह—मनोहयेति ।
 बनोहया हरिस्तरणादिरूपया । रौरवं नरकदुःखमपि । श्वः प्रा-

मनो मोहमुपादत्ते यस्यासौ मूढ उच्यते ।
 शरीरे मोहमापन्ने न शवो मूढ उच्यते ॥ १७ ॥
 मनः पश्य भवत्यक्षि शृण्वच्छ्रवणतां गतम् ।
 त्वग्भावं स्पर्शनादेति घ्राणतामेति जिघ्रणात् ॥ १८ ॥
 रसनाद्रसतामेति विचित्रास्त्र वृत्तिषु ।
 नाटके नटवद्देहे मन एवानुवर्तते ॥ १९ ॥
 लघु दीर्घं करोत्येव सत्येऽसत्तां प्रयच्छति ।
 कटुतां नयति स्वादु रिपुं नयति मित्रताम् ॥ २० ॥
 य एव प्रतिभासोऽस्य चेतसो वृत्तिवर्तिनः ।
 ततस्तदेव प्रत्यक्षं तथात्रानुभवाविह ॥ २१ ॥
 प्रतिभासवशादेव स्वप्नाकुलितचेतसः ।
 हरिश्चन्द्रस्य संपन्ना रात्रिर्द्वादशवार्षिकी ॥ २२ ॥
 चित्तानुभाववशतो मुहूर्तत्वे गतं युगम् ।
 इन्द्रधनुस्य वैरिञ्चयपुराभ्यन्तरवर्तिनः ॥ २३ ॥
 मनोहया मनोवृत्त्या सुखतां याति रौरवम् ।
 प्रातः प्रामव्यराज्यस्य सुबद्धस्यैव बन्धनम् ॥ २४ ॥
 जिते मनसि सर्वैव विजिता चेन्द्रियावलिः ।
 शीर्यते च यथा तन्तो दग्धे भौक्तिकमालिका ॥ २५ ॥
 सर्वत्र स्थितया स्वच्छरूपया निर्विकारया ।
 समया सूक्ष्मया नित्यं चिच्छक्त्या साक्षिभूतया २६
 सर्वभावानुगतया न चेत्यार्थविभिन्नया ।
 रामान्मसत्तया मूकमपि देहसमं जडम् ॥ २७ ॥
 मनोऽन्तश्चलति व्यर्थं मननं पणमुह्यया ।
 बहिर्गिरिसरिद्योमसमुद्रपुरलीलया ॥ २८ ॥
 जाग्रन्नाभिमतं वस्तु नयत्यमृतमृष्टताम् ।
 अनीहितं च विपतां नयत्यमृतमप्यलम् ॥ २९ ॥
 अमृष्टसर्वभावानामलमात्मचमत्कृतिम् ।

तरवस्थं राज्यं प्रामव्यमिति प्रमाणैर्निश्चयवतः करपादनिगडादि-
 ना सुष्टु बद्धस्य बन्धनमिवत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ हे राम,
 किमन्यन्मनसोऽधिर्विपरीतकल्पनसामर्थ्यं वाच्यं यत्सर्वत्र समया
 स्वच्छन्वतिर्विकारव्यादिस्वभावविन्मात्ररूपया स्वसत्तया मूकं
 बागादिसर्वक्रियाशून्यमपि ब्रह्मदेहतादात्म्यकल्पनया देहसमं जडं
 च कृत्वा अन्तर्मेननं एषणं 'कामः संकल्पः' इत्यादिकया मुह्यया
 भ्रान्त्या बहिस्तु गिरिसरिद्योमसमुद्रपुरलीलया प्रकल्प्य व्यर्थं
 भ्रमतीति सर्वत्रत्यादिलोकत्रयस्यैकोऽन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ ननु मूढ मनोऽन्यथा कल्पयितुं विचारजागरूकं तु
 नान्यथा कल्पयिष्यतीति किं तत्राशोपायचिन्तया तत्राह—जा-
 ग्रन्वति । विवेकजागरूकमपि मनोऽस्वादुच्छिष्टमपि योषिदधरा-
 दिवस्त्वभिमतं रागवशादिष्टममृतमिव मृष्टतां स्वादुतां नयति ।
 अनीहितमनभिलषितं त्वमृतमपि विपतां विषवद्देयतां नयति ।
 विरक्तानाममृतं हि हेयताबुद्धिदर्शनादित्यर्थः ॥ २९ ॥ तर्हि

१ विचित्रास्त्र वृत्तिषु इति पाठः साधुः ।

मनः स्वाभिमतकारं रूपं सृजति वस्तुषु ॥ ३० ॥
 स्पन्देषु वायुतामेति प्रकाशेषु प्रकाशताम् ।
 द्रवेषु द्रवतामेति चिच्छक्तिस्फुरितं मनः ॥ ३१ ॥
 पृथग्यां कठिणतामेति शून्यतां शून्यदृष्टिषु ।
 सर्वत्रेच्छास्थितिं याति चिच्छक्तिस्फुरितं मनः ॥ ३२ ॥
 शुक्लं कृष्णीकरोत्येव कृष्णं नयति शुक्लताम् ।
 विनैव देशकालाभ्यां शक्तिं पश्यास्य चेतसः ॥ ३३ ॥
 मनस्यन्यत्र संसर्के चर्वितस्यापि जिह्वया ।
 भोजनस्यापि मृष्टस्य न स्वादोऽस्यानुभूयते ॥ ३४ ॥
 यच्चित्तदृष्टं तद्दृष्टं न दृष्टं तदलोकितम् ।
 अन्धकारे यथा रूपमिन्द्रियं निर्मितं तथा ॥ ३५ ॥
 इन्द्रियेण मनो देहि मनसेन्द्रियमुन्मनः ।
 इन्द्रियाणि प्रसूतानि मनसो नेन्द्रियान्मनः ॥ ३६ ॥
 अत्यन्तभिन्नयोरैक्यं येषां चित्तशरीरयोः ।
 ज्ञातज्ञेया महात्मानो नमस्यास्ते सुपण्डिताः ॥ ३७ ॥
 कुसुमोद्भासिधम्मिल्ला हेलाचलितलोचना ।
 काष्ठकुड्योपमाङ्गेषु लग्नाप्यमनसोऽङ्गना ॥ ३८ ॥
 मनस्यन्यत्र संसर्के वीतरागेण कानने ।
 क्रव्यादचर्वितोऽङ्गस्थः स्वकरोऽपि न लक्षितः ॥ ३९ ॥
 सुखीकर्तुं सुदुःखानि दुःखीकर्तुं सुखानि च ।
 सुखेनैवाशु युज्यन्ते मनसोऽतिशया मुनेः ॥ ४० ॥
 मनस्यन्यत्र संसर्के कथ्यमानापि यत्नतः ।
 लता परशुकृत्तेव कथा विच्छिद्यते वत ॥ ४१ ॥
 मनस्यद्रितटारूढे गृहस्थेनापि जन्तुना ।
 शुभ्राभ्रकन्दरभ्रान्तिदुःखं समनुभूयते ॥ ४२ ॥

मनस्युल्लसिते स्वप्ने हृद्येव पुरपर्वताः ।
 आकाश इव चित्तीर्णे दृश्यन्ते निर्मिताः क्षमाः ४३
 मनो विलुलिते स्वप्ने हृद्येवाद्रिपुरावलिम् ।
 तनोति चलिताम्भोधिर्वाचीचयमिवात्मनि ॥ ४४ ॥
 अन्तरब्धिजलाद्यद्भस्तरङ्गापीडवीचयः ।
 देहान्तर्मनसस्तद्भस्त्रमाद्रिपुराजयः ॥ ४५ ॥
 अङ्कुरस्य यथा पत्रलतापुष्पफलश्रियः ।
 मनसोऽस्य तथा जाग्रत्स्वप्नविभ्रमभूमयः ॥ ४६ ॥
 व्यतिरिक्ता यथा हेम्नो न हेमवनिता तथा ।
 जाग्रत्स्वप्नक्रियालक्ष्मीर्व्यतिरिक्ता न चेतसः ॥ ४७ ॥
 धाराकणोर्मिकेनश्रीर्यथा संलक्ष्यतेऽम्भसः ।
 तथा विचित्रविभवा नानातेयं हि चेतसः ॥ ४८ ॥
 स्वचित्तवृत्तिरेवेह जाग्रत्स्वप्नदृशोदितम् ।
 रसावेशादुपादत्ते शैल्य इव भूमिकाम् ॥ ४९ ॥
 चण्डालत्वं हि लवणे प्रतिभासवशाद्यथा ।
 तथेदं जगदाभोगि मनो मननमात्रकम् ॥ ५० ॥
 यद्यत्संवेद्यते किञ्चित्तेन तेनाशु भूयते ।
 मनोमनननिर्माणं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ५१ ॥
 नाना पुरसरिच्छैलरूपतामेत्य देहिनाम् ।
 तनोत्यन्तःस्थमेवेदं जाग्रत्स्वप्नमयं मनः ॥ ५२ ॥
 सुरत्यादैत्यतामेत्य नागन्वाभ्रगतामपि ।
 प्रतिभासवशाच्चित्तमापन्नं लवणो यथा ॥ ५३ ॥
 नरत्वादेति नारीत्वं पितृत्वापुत्रतां गतः ।
 यथा क्षिप्रं प्रति नरः स्वसंकल्पपत्तया मनः ॥ ५४ ॥
 संकल्पतः प्रम्रियते संकल्पाज्जायते पुनः ।
 मनश्चिरंतनाभ्यस्ताजीवतामेत्यनाकृति ॥ ५५ ॥

तत्त्वज्ञानपि तत्कृतो न भ्रमयेत्तत्राह—अमृतेति । न मृतः साक्षा-
 त्कृतः सर्वभावः पूर्णता यस्तपामेव मनः स्वाभिमतकारमात्म-
 चमत्कारभूत रूपं सृजति नतु तत्त्वविदाम् । तेषां मिथ्याबुद्धि-
 बाधिनमनोविलासेषु चमत्कारदृश्यभावादित्याशयः ॥ ३० ॥
 रूपसर्वमेव प्रपद्यति—स्पन्देष्टित्यादिना ॥ ३१ ॥ शून्यता-
 मभावताम् । शून्यदृष्टिषु नास्तीति गृहमाणवस्तुषु । इच्छास्थिति
 अप्रतिहतस्वरवृत्तिम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तेन चित्तेनालो-
 कितमदृष्टं पुरःस्थमपि न दृष्टम् । तथाच चक्षुरादीन्द्रियमपि
 तेनैव स्वात्मनि कल्पितमित्याह—अन्धकारे इति । यथान्धकारे
 नेत्यं छायावैचित्र्यरूपं वा निर्मितं तद्वत् ॥ ३५ ॥ यद्यपीन्द्रि-
 यालोचिताकारधारणान्मन इन्द्रियेण निमित्तेन देहि साकारम् ।
 इन्द्रियं मनोर्धनार्थालोचकत्वान्मनसा देहीति साम्यं तथापि मन
 उन् उच्छृष्टम् । तत्कुतस्तत्राह—इन्द्रियाणीति ॥ ३६ ॥ तत्रेदं
 मनो मूढैरात्मकोटीं निक्षिप्याहमित्यात्मतया गृह्यते । तत्त्वज्ञैस्तु
 देहकोटीं निक्षिप्य जडदेहात्मना गृह्यन्ते । अतएव ते नि-
 विकारात्मदर्शिनो बन्धा इत्याह—अत्यन्तेति । मूढदृष्ट्या अ-

त्यन्तभिन्नयोः ॥ ३७ ॥ अतएव तेषां कामादिविकारो न दृश्यत
 इत्याह—कुमुमेति । अमनसो देहे लग्नायङ्गना काष्ठकुड्योपमा ।
 विकारं जनयितुमक्षमेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवं दुःखनिमित्तैर्दुःखा-
 न्मकविकारोऽपि तेषां नास्तीत्याह—मनसीति । वीतरागेण
 तदात्यसुनिना । अङ्कुरस्य ध्यानकालेऽङ्के प्रसारितः ॥ ३९ ॥
 मुनेर्मनसः अभ्यासपाटवकृता भावनातिशयाः सुखेनानायासे-
 नैव युज्यन्ते क्षमन्ते ॥ ४० ॥ ४१ ॥ समनुभूयते । स्वप्ने इति
 शेषः ॥ ४२ ॥ हृद्येव निर्मिता अन्तःकृताः स्वस्वकार्यक्षमाश्च
 दृश्यन्ते ॥ ४३ ॥ मनः विलुलितं स्वेन विक्षिमे आत्मनि । तनोति
 विस्तारयति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ हेमवनिता स्वर्णप्रतिमा
 ॥ ४७ ॥ नानाता नानावैचित्र्यम् ॥ ४८ ॥ उदितमुद्यमा-
 विर्भावमादत्ते । रसो रागः शृङ्गारादिश्च तदावेशात् । शैल्यो
 नटः । भूमिकां वेपथैर्विचित्र्यम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 नागत्वाद्भजत्वात्सर्पत्वाद्वा । नगतां वृक्षतां गिरितां वा ॥ ५३ ॥
 यथा पितृत्वापुत्रतांगतः पुमान् नरत्वाभारीत्वमेति तद्वत् ॥ ५४ ॥
 अनाकृतिं स्वत आकारशून्यमपि जीवतां जीवाकारमेति ॥ ५५ ॥

मनो मननसंमूढमूढवासनमाततम् ।
 संकल्पाद्योनिमायाति सुखदुःखे भयाभये ॥ ५६ ॥
 सुखं दुःखं च मनसि तिले तैलमिव स्थितम् ।
 तद्देशकालवशतो घनं वा तनु वा भवेत् ॥ ५७ ॥
 तैलं तिलस्य चाक्रान्त्या स्फुटतामेति शाश्वतीम् ।
 चेतसो मननासङ्गादनीभूते सुखासुखे ॥ ५८ ॥
 देशकालाभिधानेन राम संकल्प एव हि ।
 कथ्यते तद्वशाद्यस्माद्देशकालौ स्थिति गतौ ॥ ५९ ॥
 प्रशान्त्यत्युल्लस्येति याति नन्दति वलगति ।
 मनःशरीरसंकल्पे फलिते न शरीरकम् ॥ ६० ॥
 नानास्फारसमुल्लासैः स्वसंकल्पोपकल्पितैः ।
 मनो वलगति देहेऽस्मिन्साध्वीवान्तःपुराजिरे ॥ ६१ ॥
 चापले प्रसरत्तस्मादन्तर्येन नदीयते ।

इत्याधं वासिष्ठमहारायाणे मोक्षोपायेवृत्तिप्रकरणे चित्तवर्णनं नाम दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः १११

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अस्य चित्तमहाव्याधेश्चिकित्साया महौषधम् ।
 स्वायत्तं शृणु वक्ष्यामि साधु सुखादु निश्चितम् ॥१॥
 स्वेनैव पौरुषेणाशु स्वसंवेदनरूपिणा ।
 यत्नेन चित्तवेतालस्यक्त्वेष्टं वस्तु जीयते ॥ २ ॥
 त्यजन्नभिमतं वस्तु यस्तिष्ठति निरामयः ।
 जितमेव मनस्तेन कुदन्त इव दन्तिना ॥ ३ ॥

मननेन सम्यग्बुद्धा मोहातिशयं प्राप्ता मूढवासना यस्मिन् ।
 ऊढवासनमिति वा छेदः । योनिं जन्मस्थानम् । 'मनोकृतेना-
 यात्यस्मिन् शरीरे' इति हि ध्रुतिः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ आक्रान्त्या
 यन्मनिष्पीडनेन । चेतसोऽन्तर्धनीभूते सुखासुखे मननासङ्गात्
 स्फुरतां इतो गच्छत इति वचनविपरिणामेनानुषङ्गः ॥ ५८ ॥
 ननु देशकालकर्मविषयवैचित्र्यादेव सुखदुःखादिवैचित्र्यं प्रसिद्धं
 तत्कथं मननासङ्गादित्युच्यते तत्राह—देशेति । अल्पयोरपि
 देशकालयोर्मनसा वैपुल्यसंकल्पने वैपुल्यानुभवात्तुच्छेऽपि वि-
 षये मनसा बहुमते रागातिशयदर्शनाच्चेति भावः ॥ ५९ ॥
 एवं शरीरमपि मनःसंकल्पाधीनमेवेत्याह—प्रशान्त्यतीति । मनः-
 शरीरस्य संकल्पे फलिते सति स्थूलं शरीरकं प्रशान्त्यादिविकार-
 भागभवति न स्वातन्त्र्येणेति शेषः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ मनसो
 निग्रहोपायं सफलं दर्शयति—चापले इति । विषयानुसंधानं
 चापलम् ॥ ६२ ॥ शब्दं स्तम्भनात्वं तत्कृते स्तम्भे यथा शत्रुर्न
 सन्दते तद्वत् । असावेव सद्वस्तुतः परमार्थतः पुरुषः ॥ ६३ ॥
 ध्यानेन हेतुना असौ अनुत्तमपदेन अनुगतः संगतो ब्रह्मीभूत
 एवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ अस्यन्दतामिति च्छेदः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 मदमोहमन्दा एते पुरुषदुर्भ्रमराश्चित्तरूपं चलत्कुवलयं संसारदुर्न-

मनोविलयमादत्ते तस्यालान इव द्विपः ॥ ६२ ॥
 न स्पन्दते मनो यस्य शस्त्रस्तम्भ इवोत्तमः ।
 सद्वस्तुतोऽसौ पुरुषः शिष्टाः कर्दमकीटकाः ॥ ६३ ॥
 यस्याचपलतां यातं मन एकत्र संस्थितम् ।
 अनुत्तमपदेनासौ ध्यानेनानुगतोऽनघ ॥ ६४ ॥
 संयमान्मनसः शान्तिमेति संसारविभ्रमः ।
 मन्दरेऽस्पन्दतां याते यथा क्षीरमहर्णवः ॥ ६५ ॥
 मानस्यो वृत्तयो याया भोगसंकल्पविभ्रमैः ।
 संसारविषवृक्षस्य ता एवाङ्कुरयोनयः ॥ ६६ ॥
 चित्तं चलत्कुवलयं वलयन्त एते
 मूढा महाजडजवे मदमोहमन्दाः ।
 आवर्तवर्तिनि विलूतविशीर्णचिन्ता
 चक्रभ्रमे पुरुषदुर्भ्रमराः पतन्ति ॥ ६७ ॥

चित्तवर्णनं नाम दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

स्वसंवेदनयत्नेन पालयते चित्तबालकः ।
 अवस्तुनो वस्तुनि च योज्यते बोध्यतेऽपि च ॥ ४ ॥
 शास्त्रसन्सङ्गधीरेण चिन्तानाममनापिना ।
 छिन्धि त्वमायमेनायो मनसैव मनो मुने ॥ ५ ॥
 अयत्नेन यथा बाल इतश्चेतश्च योज्यते ।
 भावैस्तथैव चेतोन्तः किमिवात्रास्ति दुष्करम् ॥ ६ ॥
 सत्कर्मणि समाक्रान्तमुदकोदयदायिनि ।
 स्वपौरुषेणैव मनश्चेतनेन नियोजयेत् ॥ ७ ॥

दाप्रवाह्यमानोत्पल वलयन्तः संवेद्य भ्रमन्तः सन्तो महाजडजवे
 लडयोगभेदान्महाजडप्रवाहरूपजलवेगे बात्यावर्तनद्वर्तिनि परि-
 वर्तमाने प्रबलचिन्तान्तरणे विलूना चिरे नैपफल्याद्देहेन सह
 विशीर्णा च या चिन्ता तल्लक्षणे चक्रभ्रमे चक्रमदृशे आवर्ते
 पतन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारायायणतात्पर्य
 प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

यत्नादभिमतत्यागस्त्यागोऽहन्ताममत्वयोः ।

अत्र चित्तजयोपायश्चिद्वैकाग्र्यं च वर्णयते ॥ १ ॥

स्वायत्तं स्वार्थानम् । अवश्यं साधयति पुरुषार्थमिति सा-
 ॥ १ ॥ इष्टं रागविषय बाह्यविषय त्यक्त्वा संवेदनं स्वात्ममात्रा-
 कारवृत्तिधारा तद्रूपिणा पौरुषेण यत्नेन जायते ॥ २ ॥ तत्रेश-
 त्यागः प्रथमपाटीका दृढीकार्यत्यागश्चेनाह—त्यजति । अभि-
 मतं इष्टम् । निरामयो रागाद्विचित्रांगशून्यः ॥ ३ ॥ पाल्यं
 रागचापलादिरोगचिकित्सया रक्षयते । अवस्तुतः प्रत्याहर्त्यो-
 शेषः ॥ ४ ॥ चिन्तालक्षणे बह्वावतप्तं मनोरूप अयः । अत-
 स्तेन शान्ततापेन मनसंवायसा साधनेन च्छिन्धि ॥ ५ ॥ भ-
 वेत्कालनर्भापणानुपायः ॥ ६ ॥ सत्कर्मणि समाध्यभ्यासलक्षणे
 समाक्रान्तमुपक्रान्तम् । चेतनेन विदारमना नियोजयेदेकीकुर्या

स्वायत्तमेकान्तहितं खेप्सितत्यागवेदनम् ।
यस्य दुष्करतां यातं धितं पुरुषकीटकम् ॥ ८ ॥
अरम्यं रम्यरूपेण भावयित्वा स्वसंविदा ।
मलेनेव शिशुश्चित्तमयलेनैव जीयते ॥ ९ ॥
पौरुषेण प्रयत्नेन चित्तमाश्वेव जीयते ।
अचित्तेनाप्रयत्नेन पदं ब्रह्मणि दीयते ॥ १० ॥
स्वायत्तं च सुसाध्यं च स्वचित्ताक्रान्तिमात्रकम् ।
शक्नुवन्ति न ये कर्तुं धित्कान्पुरुषजम्बुकान् ॥ ११ ॥
स्वपौरुषैकसाध्येन खेप्सितत्यागरूपिणा ।
मनःप्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः ॥ १२ ॥
मनोमारणमात्रेण साध्येन स्वात्मसंविदा ।
निःसपत्नमनाद्यन्तमनिङ्गनमिहोच्यताम् ॥ १३ ॥
ईप्सितावेदनाख्यात्तु मनःप्रशमनादने ।
गुरुपदशशास्त्रार्थमन्त्राद्या युक्तयस्तृणम् ॥ १४ ॥
सर्वं सर्वगतं शान्तं ब्रह्म संपद्यते तदा ।
असंकल्पनशस्त्रेण चिच्छन्नं चित्तं गतं यदा ॥ १५ ॥
स्वसंवेदनसाध्येऽस्मिन्संकल्पानर्थशासने ।
शास्तायामत्र वपुषि पुंसः कैव कर्धर्था ॥ १६ ॥
नूनं दैवमनादृत्य मूढसंकल्पकल्पितम् ।
पुरुषार्थेन संविद्या नय चित्तमचित्तताम् ॥ १७ ॥
तां महापदवीमेकां कामप्यधिगतं चिरम् ।
चित्तं चिद्भक्षितं कृत्वा चित्तादपि परो भव ॥ १८ ॥

भव भावनया युक्तो युक्तः परमया धिया ।
धारयात्मानमव्यग्रो प्रस्तचित्तं ततः परम् ॥ १९ ॥
परं पौरुषमाश्रित्य नीत्वा चित्तमचित्तताम् ।
तां महापदवीमेहि यत्र नाशो न विद्यते ॥ २० ॥
संवेदनविपर्यासरूपिणी धीरिवाचला ।
जेतुमाशु मनो राम पौरुषेणैव शक्यते ॥ २१ ॥
अनुद्वेगः श्रियो मूलमनुद्वेगात्प्रवर्तते ।
जन्तोर्मनोजयो येन त्रिलोकीविजयस्तृणम् ॥ २२ ॥
न शस्त्रदलनोत्पातपाता यस्यां मनागपि ।
स्वभावमात्रव्यावृत्तौ तस्यां कैव कर्धर्था ॥ २३ ॥
अपि स्ववेदनाक्रान्तौ न शक्ता ये नराधमाः ।
कथं व्यवहरिष्यन्ति व्यवहारदशासु ते ॥ २४ ॥
पुमान्मृतोऽस्मि जातोऽस्मि जीवामीति कुदृष्टयः ।
चेतसो वृत्तयो भान्ति चपलस्यासदुत्थिताः ॥ २५ ॥
न कश्चनेह म्रियते जायते नच कश्चन ।
स्वयं वेत्ति मृतं स्वस्य लोकमन्यं स्वकं मनः ॥ २६ ॥
इतो याति परं लोकं स्फुरत्यन्यतया मनः ।
तत्तस्यैत्येतदामोक्षमतो मृतिभयं कुतः ॥ २७ ॥
इह लोके न विचरन्विह लोके परत्र च ।
चित्तमामोक्षमास्तेऽस्य रूपमन्यत्र विद्यते ॥ २८ ॥
मृते भ्रातरि भृत्यादौ क्लेश आक्रियतेऽमृतः ।
तत्स्वचित्तं स्वचैतन्यव्यावृत्तात्मेति मे मतिः ॥ २९ ॥

॥ ७ ॥ अविरक्तान्निन्दति—स्वायत्तमिति । खेप्सितस्य त्याग-
स्तद्विषयं वेदनं वैराग्यवृत्तिः ॥ ८ ॥ अरम्यं विषयजातं परमा-
र्थरम्यब्रह्मरूपेण भावयित्वा ॥ ९ ॥ ब्रह्मणि पदमद्विदीयते ।
ब्रह्म प्राप्यत इति यावत् ॥ १० ॥ स्वचित्तस्य आक्रान्तिनिग्रह-
स्तावन्मात्रम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्वात्मसंविदा स्वात्मतत्त्वसा-
क्षात्कारेण निःसपत्नं स्वमात्राज्यमुखविगोधिर्मोहादिशत्रुरहित-
मनएवानिङ्गनमचलमनाद्यन्तं स्वाराज्यमुखसिद्धास्मिन्नेव जीव-
न्मुक्तदहे उच्यतां निःशङ्क प्रतिज्ञायतामित्यर्थः ॥ १३ ॥ ईप्सि-
तस्य बाह्यविषयावेदनमनवभासः । ईप्सितस्य मोक्षमुखस्य
आवेदनं निवेदनसाधनं तदाख्यादा । युक्तयः साधनानि ।
नात्र गुरुपदशान्दिदायां तात्पर्यं किंतु मनःप्रशमनस्तुतां ॥ १४ ॥
गतं सहमूलनोचिच्छन्नं यद्वैत्यर्थः ॥ १५ ॥ संकल्परूपस्य अन-
र्थस्य शासने निग्रहे शान्तायां शान्त्यादिसाधनसंपन्नायां जीव-
न्मुक्ता अत्र वपुषि अधिकारिशर्गरे कर्धर्था क्लेशः ॥ १६ ॥
ननु दैवप्रातिकृत्ये कथं कार्यमिद्विस्तत्राह—नूनमिति ॥ १७ ॥
अचित्ततानयने क उपायस्तमाह—तामिति । चित्तं चिरं तां
महापदवीं ब्रह्मरूपतामधिगतं प्राप्तं कृत्वान्ते साक्षात्कारवृत्त्या-
विर्भूतचित्ता समनस्काविद्याबाधाच्चिद्भक्षितं कृत्वा चित्तादपि परः
पूर्णचिन्मात्ररूपो भवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्र प्रथमं चिन्मात्रभा-
वनया युक्तो भव तत्पर्यायार्थं परमया अतिसावधानया धिया

बुद्ध्या युक्तो भव । ततो प्रस्तचित्तं तन्निश्चितात्परमात्मानं धारय
स्थापय नान्यदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ यथा दिक्कोहे अवला
म्यरापि प्रतीच्यां प्राचीनि संवेदनविपर्यासधीर्विवेकस्थैर्यलक्ष-
णेन पुरुषप्रयत्नेन जेतुं शक्यते तद्वन्मनोऽपीत्यर्थः ॥ २१ ॥
चिरं मनोनिग्रहे प्रवृत्तस्योद्वेगात्तत्परित्यागो माभूदिति तदुत्साहं
वर्धयन्नाह—अनुद्वेग इति । श्रियो राज्यादिसंपदो मूलम् ।
दृष्टान्तार्थमिदम् । मनोजयः प्रवर्तते सिद्ध्यतीति यावत् ॥ २२ ॥
धामुखे युद्धे शस्त्रदलनकर्धर्था, स्वर्गमुखे उपातो मृत्वा ऊर्ध्व-
गमन ततः पात इति कर्धर्था, मनोजयमुखे तु न कापीत्याह
—न शर्षेति ॥ २३ ॥ स्वस्य वेदनं मनः । करणे ह्युद ।
तस्याक्रान्तौ निग्रहे ॥ २४ ॥ समाधिबुद्ध्यादौ जन्ममरणदिदुः-
खानामनुभवबाधव्यवहारकाले मनोवृत्तिपूर्वकमेव तदनुभावात्
मनोवृत्तिमात्रत्वं संसारस्येति दर्शयति—पुमानित्यादिना ।
अमन्य एवोत्थिताः । कर्मधारयत्वात्पूर्वपदं पुंवत् ॥ २५ ॥ अ-
मन्वमेव दर्शयति—न कश्चनेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ इह लोके
इहलोकेन इहलोकामना विचरतु आभ्यतु, परत्र परलोके च
परलोकभावेनेति शेषः । तथापि चित्तमेव तथातया आस्ते ।
अस्य संसारस्य चित्तादन्यद्वृत्तं न विद्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवं
च शोकादयोऽप्यात्मवैतन्यव्यावृत्तचित्तमात्रधर्मा इत्याह—मृते
इति । क्लेशः शोकः । निर्विकारस्वचैतन्याव्यावृत्तात्मा विभक्तं स्व-

सति पथ्ये तते शुभ्रे चित्तोपशमनादृते ।
 तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च भूयोभूयो विचारितम् ॥ ३० ॥
 यावद्भास्ति किलोपायश्चित्तोपशमनादृते ।
 ऋते तथ्ये तते शुभ्रे बोधे हृद्युदिते सति ॥ ३१ ॥
 मनोविलयमात्रेण विश्रान्तिरुपजायते ।
 व्यायते हृदयाकाशे चिति चिच्छकधारया ॥ ३२ ॥
 मनो मारय निःशङ्कं त्वां प्रबध्नन्ति नाधयः ।
 यदि रम्यमरम्यत्वे त्वया संविदितं विदा ॥ ३३ ॥
 छिन्नाभ्येव तदङ्गानि चित्तस्येति मतिर्मम ।
 अयं सोऽहमिदं तन्म एतावन्मात्रकं मनः ॥ ३४ ॥
 तदभावनमात्रेण दात्रेणैव विलुप्यते ।
 छिन्नाभ्रमण्डलं व्योम्नि यथा शरदि धूयते ॥ ३५ ॥
 घातेनाकल्पनेनैवं तथा तद्भूयते मनः ।
 भवन्ति यत्र शस्त्राग्निपवनस्तत्र भीमवेत् ॥ ३६ ॥
 स्वायते मृदुनि खच्छे किमसंकल्पने भयम् ।
 इदं श्रेय इदं नेति सिद्धमाबालमक्षतम् ॥ ३७ ॥
 बालं पुत्रमिवोदारे मनः श्रेयसि योजयेत् ।
 अक्षयं चानवं चेतः सिंहं संसृतिवृंहणम् ।
 घ्नन्ति ये ते जयन्तीह निर्वाणपददायिनः ॥ ३८ ॥
 भीमाः संभ्रमदायिन्यः संकल्पकदनादिमाः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उत्पत्तिप्रकरणे चित्तचिकित्सानामैकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

विपदः संप्रसूयन्ते मृगतृष्णा भराविष ॥ ३९ ॥
 कल्पान्तपवना वान्तु यान्तु चैकत्वमर्णवाः ।
 तपन्तु द्वादशादित्या नास्ति निर्मनसः क्षतिः ॥ ४० ॥
 मनोवीजान्समुद्यन्ति सुखदुःखे शुभाशुभे ।
 संसारखण्डका एते लोकसमकपल्लवाः ॥ ४१ ॥
 असंकल्पनमात्रैकसाध्ये सकलसिद्धिदे ।
 असंकल्पनसाम्राज्ये तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥ ४२ ॥
 प्रयच्छन्त्युत्तमानन्दं क्षीयमाणं मनः क्रमात् ।
 काष्ठक्षीणाङ्गाङ्गारो यथाङ्गारक्षयार्थिनः ॥ ४३ ॥
 अपि ब्रह्मकुटीलक्षं मनसश्चेत्समीहितम् ।
 तदणोरन्तरे व्यक्तं विभक्तं परिदृश्यते ॥ ४४ ॥
 संकल्पमात्रविभवेन कृतात्यन्तं
 संकल्पमात्रविभवेन सुसाधितार्थम् ।
 संतोषमात्रविभवेन मनो विजित्य
 नित्योदितेन जयमेहि निरीप्सितेन ॥ ४५ ॥
 परमपावनया विमनस्तया
 समतया मतयान्मविदामपि ।
 शमितया मितयान्तरहन्तया
 यदवशिष्टमजं पदमस्तु तत् ॥ ४६ ॥

विकाररूपं स्वचित्तमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ अतः परमात्मनि समूर्वाच-
 तनाश एव मुक्त्युपायो नान्य इति परिशेषयष्टुपसंहरति—सर्ता-
 ल्यादिना । सति अन्यनिरपेक्षसत्ताके पथ्ये सर्वहिते । शुभ्रं माया-
 मालिन्यरहिते । ऋते प्रमाणमूर्धन्यश्रुतिबोधिते परमात्मनि चित्तो
 भावश्चित्ता तथा उपशमनात्तद्भावमात्रपरिशेषलक्षणाच्चित्तस्योपश-
 मनात् ऋते विना मुक्तेरुपायोऽस्यो नास्ति । यावदित्यवधारणं ।
 नास्त्येवेत्यर्थः । एतदूर्ध्वमूर्ध्वलोकेषु अधस्तात् पातालादिलोकेषु
 तिर्यक् परितो द्वीपान्तरेषु च तत्त्वदर्शिभिर्विचार्य निर्धारितमि-
 त्युत्तरेण सहान्वयः ॥ ३० ॥ मनोविलये च समाधिपरिपाक-
 परिकृते मनस्यपरोक्षतया आविर्भूतब्रह्मात्मकबोध एवोपाय
 इत्याशयेनाह—ऋते तथ्ये इति । तथ्ये अवाध्ये ॥ ३१ ॥ व्या-
 यते अत्यन्तविस्तीर्णे हृदयाकाशे दहकाशरूपे ब्रह्मचिति चर-
 मवृत्तीद्विच्छिन्नक्षयया चक्रधारया मनो मारयेति परेणान्वयः ॥ ३२ ॥
 आधयो मानसदुःखानि त्वां न प्रबध्नन्ति न बन्धयिष्यन्ति ।
 आपातरम्येषु विषयेषु दोषानुसंधानेनारम्यतादर्शनं प्रथमं
 संपाद्यमित्याशयेनाह—यदीति ॥ ३३ ॥ मन्सश्छेद्यान्यज्ञान्युक्ता
 शरीरमाह—अयं सोऽहमिति । अयं दृश्यमानः स पित्रा
 उत्पादितो देहः अह इदं देहसंबन्धि गृहक्षेत्रादि तत्प्राक् पित्रा-
 द्वाजितं मे मदीयं इति यो भ्रम एतावन्मात्रकं एतावच्छरीरक-
 मन इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वातेन यथा छिन्नाभ्रमण्डलं
 धूयते निरस्यते तथा एवं प्रायुक्तेनाहंममेत्यकल्पनेन मनो धूयत

इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मृदुनि अकटिने । अनायाससाधये इतियावत् ।
 सिद्धं प्रसिद्धम् ॥ ३७ ॥ किं प्रसिद्धं तदाह—बालमिति । अक्षय
 क्षेतुमशक्यम् । अनवं अवालम् । चेतोलक्षण सिंहं ये घ्नन्ति ते
 जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वन्तन्ते । अन्येभ्योऽपि निर्वाणपददायिनो
 भवन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ मनएव महाभयं मनोजय एवाभय-
 प्रतीष्टित्याह—भीमा इति द्वाभ्याम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ खण्डका
 वनखण्डाः ॥ ४१ ॥ अवष्टब्धमवलम्बितं तत्परमात्मपदसि-
 हामनं येन तथाविधः सन् अमंकल्पनसाम्राज्ये तिष्ठ ॥ ४२ ॥ न-
 न्वसंकल्पनमात्रेण कथं मनःक्षयानन्दसिद्धिस्तत्र दृष्टान्तमाह—
 काष्ठेति । यथा अङ्गारक्षयार्थिनो ज्वलद्द्वाराशान तापोपशमसु-
 खार्थिनः पुरुषस्य काष्ठपसरणेन क्षीणाङ्गकः क्रमादस्त्रोभावाप-
 नावयवः सोऽङ्गारस्तापोपशमनानन्दं प्रयच्छति तद्वदित्यर्थः ॥ ४३ ॥
 संकल्पवृद्धं ब्रह्माण्डलक्षणांमपि चिदणूद्रे कल्पना संपद्यत
 इत्याह—अपीति । ब्रह्मकुटीनां ब्रह्माण्डानाम् । समीहितं संक-
 ल्परमिलपितं चेत् ॥ ४४ ॥ संकल्पमात्रलक्षणेन स्वविभवेन
 सुसाधिता ब्रह्माण्डकाव्यादिपदार्था येन अतएव संकल्पमात्रवि-
 भवेनैव कृता अत्यन्तार्था जन्ममरणनिरयादयो येन तत्तथाविधं
 मनो नित्योदितेन निरन्तरभावितेन निराहितेन निःसंकल्पेन
 संतोषमात्रविभवेन विजित्य विजयं सर्वोत्कर्षे एहि प्राप्नुहि
 ॥ ४५ ॥ आत्मविदां मतया संमतया समतया अवैषम्यवृत्त्या
 शमितया निरस्तया अमितया बहुया अहन्तयापि अन्तः यत्

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ११२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यस्मिंस्तस्मिन्पदार्थे हि येन तेन यथा तथा ।
तीव्रसंवेगसंपन्नं मनः पश्यति वाञ्छितम् ॥ १ ॥
जायते म्रियते चैषा मनसस्तीव्रवेगिता ।
सौम्याम्बुबुद्बुदालीव निर्निमित्ता स्वभावतः ॥ २ ॥
शीतता तुहिनस्येव कज्जलस्येव कृष्णता ।
लोलता मनसो रूपं तीव्रातीवैकरूपिणी ॥ ३ ॥

श्रीराम उवाच ।

कथमस्यातिलोलस्य वेगो वेगैककारणम् ।
चलता मनसो ब्रह्मन्बलतो विनिवार्यते ॥ ४ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

नेह चञ्चलताहीनं मनः क्वचन दृश्यते ।
चञ्चलत्वं मनोधर्मो बह्वेधर्मो यथोष्णता ॥ ५ ॥
यैषा हि चञ्चला स्पन्दशक्तिश्चित्तन्वसंस्थिता ।
तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाड्यग्निकाम् ॥ ६ ॥
स्पन्दस्वस्पन्दादृते वायोर्यथा सत्तैव नोद्यते ।
तथा न चित्तसत्तास्ति चञ्चलस्पन्दनादृते ॥ ७ ॥
यत्तु चञ्चलताहीनं तन्मनो मृतमुच्यते ।
तदेव च तपःशास्त्रसिद्धान्तो मोक्ष उच्यते ॥ ८ ॥
मनोविलयमात्रेण दुःखशान्तिरवाप्यते ।
मनोमननमात्रेण दुःखं परमवाप्यते ॥ ९ ॥
दुःखमुत्पादयन्मुञ्चैरुन्धितश्चित्तराक्षसः ।
सुखायानन्तभोगाय तं प्रयत्नेन पातय ॥ १० ॥

अजं जन्मादिविकाशस्य पदमवशिष्टं तदेव तवास्तु प्राप्यमिति
आशिषि लोट् ॥ ४६ ॥ इति श्रीवसिष्ठमहाराभायणनाट्यपर्य-
प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

अत्र चित्तक्षयोपायो वासनात्याग इत्यंते ।

चिन्मात्रवासनाभ्यासात्तदेकदृढनिश्चयात् ॥ १ ॥

वासनाक्षयार्थं द्वैतविषये मनसस्तावदेवो निरोद्धव्यश्चिन्मा-
त्राकारे तु संपाद्य इति वक्तुं मनसः स्वतावदेवानुसारिफलसंपा-
दनस्वभावतामाह—यस्मिन्मिति । यांस्मिन्पदार्थे येन येन वा-
ञ्छितेन निमित्तेन यथा यथा प्रकरणेन मनस्तावदेवानुसंगसंपन्न
भवति तस्मिन्पदार्थे तत्तद्वाञ्छितं पश्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ हे सांम्य,
उपेक्षणं जायते निरोधप्रयत्नेन म्रियते शाम्यति । यत् उत्पत्तौ
निर्मिमित्तैत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वभावतः इति यदुक्तं तद्विशदयति—
शीततेति ॥ ३ ॥ वेग इत्यस्य व्याख्या चलतेति । वेगस्य ती-
व्रवेगस्य एकं मुख्यं कारणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ चित्तत्वं जगत्कार-
णमायासंवलितचित्तस्य तत्र संस्थिता स्पन्दशक्तिः क्रियाशक्तित्वा-
मानसीं मनोरूपेण परिणतां विद्धात्यर्थः ॥ ६ ॥ सत्ता अस्तिता ।
नोद्यते न वितर्क्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अनन्तं त्रिविधपरि-

तस्य चञ्चलता यैषा त्वविद्या राम सोच्यते ।
वासनापदनास्त्रीं तां विचारेण विनाशय ॥ ११ ॥
अविद्यया वासनया तयान्तश्चित्तसत्तया ।
विलीनया त्यागवशात्परं श्रेयोऽधिगम्यते ॥ १२ ॥
यत्तत्सदसतोर्मध्यं यन्मध्यं चित्त्वजाड्ययोः ।
तन्मनः प्रोच्यते राम द्वयोर्दोलायिताकृति ॥ १३ ॥
जाड्यानुसंधानहृतं जाड्यात्मकतयेदया ।
चेतो जडत्वमायाति दृढाभ्यासवशेन हि ॥ १४ ॥
विवेकैकानुसंधानाच्चिदंशात्मतया मनः ।
चिदेकतामुपायाति दृढाभ्यासवशादिह ॥ १५ ॥
पौरुषेण प्रयत्नेन यसिन्नेव पदे मनः ।
पात्यते तत्पदं प्राप्य भवत्यभ्यासतो हि तत् ॥ १६ ॥
पुनः पौरुषमाश्रित्य चित्तमाक्रम्य चेतसा ।
विशोकं पदमाश्रित्य निराशङ्कः स्थिरो भव ॥ १७ ॥
भवभावनया मग्नं मनसैव न चेन्मनः ।
बलादुत्तार्यते राम तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥ १८ ॥
मन एव समर्थो मनसो दृढनिग्रहे ।
अराजा कः समर्थः स्याद्राज्ञो राघव निग्रहे ॥ १९ ॥
तृष्णाग्राहगृहीतानां संसारार्णवरंहसि ।
आवर्तैरुह्यमानानां दूरे खं मन एव नौः ॥ २० ॥
मनसैव मनश्छित्त्वा पाशं परमबन्धनम् ।
उन्मोचितो न येनात्मा नासावन्येन मोक्ष्यते ॥ २१ ॥
या योदेति मनोनास्ती वासना वासितान्तरा ।
तां तां परिहरेन्प्राज्ञस्ततोऽविद्याक्षयो भवेत् ॥ २२ ॥

छन्दगृहीतं यथा स्यात्तथा भुज्यत इव प्रथत इत्यनन्तभोगाय
मोक्षमुन्नाय ॥ १० ॥ अविद्या रजःशक्तिवोजकत्वादविद्या ।
वासनापदनास्त्रीमिति । मनः 'अनो बहुव्रीहेः' इति प्रतिषेध-
विषये 'अनउपधालोपिन' इति डीप पाक्षिकः ॥ ११ ॥ त्याग-
वशाद्वाहविषयानुसंधानत्यागबलात् ॥ १२ ॥ एवं वक्तव्योपायो-
गितया चाख्यधर्मकतां मनसः समर्थं वास्तवावास्तरूपद्रव्या-
त्मकतामवास्तवागद्वैततत्त्वदर्शनाय वास्तरूपप्रतिप्राया विना-
शप्रसक्तिवारणाय चाह—यत्तदिति । सदसतोर्मध्यं मिथुनी-
भावरूपमन्तगलम् । अनापवान्यरूपप्राधान्यं दोलायिताकृति
अविश्रान्तस्थितिः ॥ १३ ॥ कस्मात्तर्क्येनरकोटिविश्रान्तिस्तत्राह—
जाड्येति द्वाभ्याम् । इदया प्रकृत्या ॥ १४ ॥ चिदंशात्मतया
इदम्येत्यनुपपन्नं ॥ १५ ॥ प्रयत्नेन स्वाभाविकेन शास्त्रीयेण वा
॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्तत् इतरः ॥ १८ ॥ १९ ॥ दूरे उह्यमा-
नानां प्रवाह्यमाणानाम् । नास्तिरः ॥ २० ॥ २१ ॥ मनोनास्ती
वाह्यार्थमननाभिधाना । डीप प्राग्वत् । परिहरेन्मिथ्यात्वानुसं-
धानेन निरस्येत । यथा औष्ण्ये क्षीणे वह्निः शाम्यति तद्वद्वा-
सनाक्षये सह मनसाऽविद्या क्षीयत इति भावः ॥ २२ ॥

भोगौघवासनां त्यक्त्वा त्यज त्वं भेदवासनाम् ।
भावाभावौ ततस्त्यक्त्वा निर्विकल्पः सुखी भव ॥ २३ ॥
अभावान् भावनायास्त्वेतावान्वासनाक्षयः ।
एष एव मनोनाशस्त्वविद्यानाश उच्यते ॥ २४ ॥
यद्यत्संवेद्यते किञ्चित्त्रासंवेदनं परम् ।
असंविच्छिन्नु निर्वाणं दुःखं संवेदनाद्भवेत् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उ० मुखरवेणोपदेशांशकथनं नाम द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ११३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एषा हि वासना नित्यमसत्यैव यदुत्थिता ।
द्वित्रिन्द्रभ्रान्तिवत्तेन त्यक्तुं राघव युज्यते ॥ १ ॥
अविद्या विद्यमानेव नष्टप्रज्ञेषु विद्यते ।
नास्त्रैवाङ्गीकृताभावात्सम्यक्प्रज्ञेषु सा कुतः ॥ २ ॥
मा भवाङ्गो भव प्राज्ञः सम्यग्राम विचारय ।
नास्त्येवेन्दुद्वितीयः खे भ्रान्त्या संलक्ष्यते मुधा ॥ ३ ॥
नात्र तत्त्वादृते किञ्चिद्विद्यते वस्त्ववस्तु च ।
ऊर्मिमालिनि विस्तीर्णं वारिपूरादृते यथा ॥ ४ ॥
स्वविकल्पादृते नैतान्भावाभावात्मन्ययम् ।
नित्ये सिते तते शुद्धे मा समारोपयात्मनि ॥ ५ ॥
नासि कर्ता किमेतासु क्रियासु ममता तव ।
एकस्मिन्विद्यमाने हि किं केन क्रियते कथम् ॥ ६ ॥

वासनात्यागे क्रममाह—भोगौघेति । भावाभावौ चित्तचैत्यौ ।
कल्पनाव्युत्क्रमेण त्याग इति भावः ॥ २३ ॥ चित्तचैत्यत्यागेऽपि
तद्वैतज्ञानपरिशेषमाशङ्क्याह—अभावानमिति । न भाव्यते पूर्ण-
तयाभुवते येनाविद्यावर्णेन तदविद्यावर्णे भावनायास्तत्त्वसा-
क्षात्काराद्वेतोस्त्यक्त्वा मुक्ता भवेत्यनुपपत्तेः ॥ २४ ॥ अथवा
साक्षान्वितद्वारा वा यद्यत्किञ्चित्साक्षात्क्षणं संवेद्यते तत्र तत्र संवेद्य-
ताया असंवेदनं परमुक्तमनोनाशनिर्वाणमिति सक्षेपं द्रव्याह
—यद्यदिति ॥ २५ ॥ तच्च वेद्यावेदनं पुरुषप्रयत्नाद्भवतीत्याह
—स्वेनेति भावस्याभावनं वेद्यस्यावेदनम् । तत्स्वप्रयत्नं नित्य-
माहरेदध्यसेन ॥ २६ ॥ उक्तमनुशोषसंहरति—रागादय इति ।
ते तव मनसि येनैव रज्यन्ते तेषु ते रागा विषयाः । आदिपदा-
त्तदुपाया ईसितास्तांस्तान्स्वमनर्थभूतान् बुद्ध्या ते रागादयः आ-
स्याङ्कुरा बीजमुखनिर्गच्छदङ्कुरकल्पा यस्य तत्तथाविधं मनोऽपि
अस्तबीजं अज्ञानवासनाबीजं सह त्यक्त्वा पूर्णात्मानुभावान्नतृप्तः
सन् हर्षशोकं मां समुपैहि 'मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहानि' इति
श्रुतेरित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
प्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

सर्वदुर्वासनोच्छेदी विचारैर्विविधैश्च्युतः ।

द्वैतमित्यात्वधीकृतस्तरवबोधोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

यद्यतो हेतोरसत्यैवोत्थिता तत्तत्तत्स्यक्तुं बाधितुं युज्यते ॥ १ ॥

स्वेनैव तत्प्रयत्नेन पुंसः संवेद्यते क्षणात् ।
भावस्याभावनं भूत्यै तत्तस्मान्नित्यमाहरेत् ॥ २६ ॥
रागादयो ये मनसीप्सितास्तास्ते
बुद्धेह तांस्तान्स्वमवस्तुभूतान् ।
त्यक्त्वा तदास्याङ्कुरमस्तबीजं
मा हर्षशोकं समुपैहि त्वमः ॥ २७ ॥

मा वाऽकर्ता भव प्राज्ञ किमकर्तृतयेहिते ।
साध्यं साध्यमुपादेयं तस्मान्स्वस्थो भवानग्र ॥ ७ ॥
कर्ता संस्त्वमसक्तत्वाद्भावाभावे रघुद्वह ।
असक्तत्वादकर्तापि कर्तृवत्स्पर्शान्दं कुतः ॥ ८ ॥
सत्यं स्याच्चदुपादेयं मिथ्या स्याद्वेयमेव चेत् ।
उपादेयैकसक्तत्वाद्युक्ता सक्तिर्हि कर्मणि ॥ ९ ॥
यत्रेन्द्रजालमखिलं मायामयमवस्तुकम् ।
तत्र काष्ठा कथं नाम हेयोपादेयदृष्टयः ॥ १० ॥
संसारबीजकणिका येषां विद्या रघुद्वह ।
एषा ह्यविद्यमानैव सतीव स्फारतां गता ॥ ११ ॥
येयमाभोगिनिःसारा संसारारम्भचक्रिका ।
विज्ञेया वासनैषा सा चेतसो मोहदायिनी ॥ १२ ॥
चारुवंशलतेवान्तःशून्या निस्सारकोटरा ।

नष्टप्रज्ञेषु विवेकविज्ञानशून्येषु विद्यमाना परमार्थसत्येव दृढतरा
विद्यते । सम्यक् प्रज्ञेषु तु अभावादपरमार्थत्वान्नास्त्रैवाङ्गीकृता
बन्ध्यापुत्रवत् । अतः सा कुतः ॥ २ ॥ अतस्तत्त्वज्ञानमेव वि-
चारेण संपादयेत्याह—मा भवेति ॥ ३ ॥ तत्त्वापरमात्मनः ।
वस्तु भावः । अवस्तु अभावः ॥ ४ ॥ अग्निने देहादिवन्धन-
शून्यं । पित्र बन्धने क्तः ॥ ५ ॥ बन्धस्य कर्तृतामूलजातामेव
प्रथमं त्यजेत्याह—नामांति । एकस्मिन् अद्वितीये । नखेकमा-
त्रकारकमात्रा क्रिया प्रामिद्वेति भावः ॥ ६ ॥ अकर्ता अकर्तृ-
त्वाभिमानौ च मा भव । अकर्तृतया ईहितं अभिमाने कृते
उपादेयं प्राप्य साध्यं स्वयत्ननिष्पाद्य किं साध्यं फलमस्ति । न
किञ्चिदित्यर्थः ॥ ७ ॥ भावोऽभिमानस्तदभावं सति असक्त-
त्वादकर्तापि एवमकर्तापि सन्तत्राप्यभिमानाभावे अकर्तृत्वोप-
सक्तत्वात्कर्तापि । तर्हि किमज्ञातकर्ताहं नेत्याह—कर्तृवदिति ।
असन्दामदर्शिनस्तव नाज्ञकर्तृवद्वेदहस्यन्दनेनात्मस्यन्दभ्रमलक्षण-
कर्तृताप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ क्रियाफलमित्याद्यं कर्मात्मिकरेव
न युक्तेति तर्केणापि दृढाङ्कुरेन्नाह—सत्यमिति ॥ ९ ॥ दर्श-
तत्तर्कस्य विपर्ययपर्यवसानं दर्शयति—यत्रेति । यत्र तत्रेति
शब्दौ यद्वैतहीत्यर्थः ॥ १० ॥ कुत इन्द्रजालतेति चेदाविद्य-
कत्वादित्याह—संसारेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ अविद्यारूपां संसा-
रारम्भचक्रिकामेव विस्तरेण वर्णयति—चार्वित्यादिना । अन्तः

सरित्तरङ्गमालेव न व्युच्छिन्नापि नश्वरी ॥ १३ ॥
 गृह्यमाणापि हस्तेन प्रहीतुं नैव युज्यते ।
 मृद्वप्यत्यन्ततीक्ष्णाग्रा निर्झरोर्मिरिवोत्थिता ॥ १४ ॥
 दृश्यते प्रकराभासा सदर्थं नोपयुज्यते ।
 तर्ङ्गिण्यतरङ्गाभा स्वाकारपरिनिष्ठिता ॥ १५ ॥
 क्वचिद्वक्त्राः क्वचित्स्पष्टा दीर्घाः खर्वाः स्थिराश्चलाः ।
 ग्रन्थप्रसादोद्भवास्तस्माद्यतिरेकमुपागताः ॥ १६ ॥
 अन्तःशून्यापि सर्वत्र दृश्यते सारसुन्दरी ।
 न क्वचिन्संस्थितापीह सर्वत्रैवोपलक्ष्यते ॥ १७ ॥
 जडैव चिन्मयीवासावन्यस्पर्न्दोपजीविनी ।
 निमेषमप्यतिष्ठन्ती स्मैर्याशङ्कां प्रयच्छति ॥ १८ ॥
 ज्वालावच्छुद्धवर्णापि मयीमलिनकोटरा ।
 वल्गवत्यन्यप्रसादेन दीयते तदवेक्षणात् ॥ १९ ॥
 आलोके विमले म्लाना तमस्यपि विराजते ।
 मृगतृष्णेव शुष्काभा नानावर्णविलासिनी ॥ २० ॥
 वक्त्रा विषमयी तन्वी मृद्वी संकटकर्कशा ।
 ललनाचञ्चला लुब्धा तृष्णा कृष्णव भोगिनी ॥ २१ ॥
 स्वयं दीपशिखेवागु क्षीयते स्नेहसंक्षये ।
 सिन्दूरधूलिलेखेव घृता रागं विराजते ॥ २२ ॥
 क्षणप्रकाशतरला कृतसंस्था जडाशया ।
 मुग्धानां त्रासजननी वक्त्रा विद्युदिवोदिता ॥ २३ ॥
 यत्नाद्गृहीत्वा दहति भूया भूया प्रलीयते ।
 लभ्यतेऽपि हि नान्विष्टा विद्युद्वदतिभङ्गुरा ॥ २४ ॥
 अप्रार्थितैवोपनता रमणीयाप्यनर्थदा ।
 अकालपुष्पमालेव श्रेयसेनाभिनन्दिता ॥ २५ ॥
 अत्यन्तविस्मृतंवातिसुखाय भ्रमदायिनी ।

शून्येत्यस्य विवरणं निःसारकोटरेति । मूलनाशवान् व्युच्छि-
 न्नापि न नश्वरी ॥ १३ ॥ निर्झरंमिपक्षे कूलद्रुमच्छदिनीत्वा-
 चाक्षिणांति बोध्यम् ॥ १४ ॥ प्रकरः कार्यसमर्थकारणकलाप-
 स्तद्भवाभासः प्रथा यस्याः । तथापि सदर्थं मत्पुरुषार्थं । तर्ङ्गि-
 णीपक्षे स्नानपानादिमत्यार्थक्रियार्थं । अतरङ्गाभा मत्पुत्ररङ्गशून्य-
 स्वप्रतर्ङ्गिणीसदृशी मृगतृष्णातर्ङ्गिणीव । स्वाकारः प्रतीति-
 सात्रशोभमान आकारस्त्रैर्व परिनिष्ठिता परिगमामा नार्थक्रि-
 यायामित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वाकारानेव प्रपद्यति—क्वचि-
 दिति । यस्या वर्धमानवक्रिकायाः प्रसादादुद्भवा आविर्भूता व्य-
 तिरिक्तं परस्परभेदमुपागताः सर्वपदार्था इति शेषः ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ अन्यस्पर्न्दं मनश्चाव्यमुपजावति तच्छीला ॥ १८ ॥
 सखपुणं शुद्धवर्णापि तमसा मयीमलिनकोटरा । अन्यस्य
 परमात्मनः प्रसादेन सान्निध्येन वल्गति चलति । तस्यावेक्षणा-
 त्गाक्षास्वाकारादयं खण्ड्यते । दो अवखण्डने ॥ १९ ॥ विमले
 स्वात्मालोके आवरकवान्म्लाना ॥ २० ॥ तृष्णादिरूपेणापि
 नामेवाह—वक्त्रेति । संकटहेतुत्वान्कर्कशा । ललनेव चञ्चला ।
 भोगिनी सर्पिणी ॥ २१ ॥ रागं स्नेहं विनापि सिन्दूरधूलिले-

दुःखप्रकलनेवेयमनर्थार्थैव तर्किता ॥ २६ ॥
 प्रतिभासवशादेषा त्रिजगन्ति महान्ति च ।
 मुहूर्तमात्रेणोत्पाद्य धत्ते प्रासीकरोति च ॥ २७ ॥
 मुहूर्तो वत्सरश्रेणी लवणस्यानया कृता ।
 रात्रिर्द्वादशवर्षाणि हरिश्चन्द्रस्य निर्मिता ॥ २८ ॥
 वियोगिनामथान्येषां कान्ताविभवशालिनाम् ।
 रात्रिर्वत्सरवद्दीर्घा भवेत्तस्याः प्रसादतः ॥ २९ ॥
 सुखितस्यालपतामेति दुःखितस्येति दीर्घताम् ।
 कालो यस्याः प्रसादेन विपर्ययासैकशीलिनाम् ॥ ३० ॥
 अस्याः स्वसत्तामात्रेण कर्तुंनैतासु वृत्तिषु ।
 दीपस्यालोककार्याणां यथा तद्वन्न वस्तुतः ॥ ३१ ॥
 सनितम्बस्तनी चित्रे न स्त्री स्त्रीधर्मिणी यथा ।
 नथैवाकारचिन्तेयं कर्तुं योग्या न किंचन ॥ ३२ ॥
 मनोराज्यमिवाकारभासुरा सत्यवर्जिता ।
 सहस्रशतशाखापि न किंचित्परमार्थतः ॥ ३३ ॥
 अरण्ये मृगतृष्णेव मिथ्यैवाडम्बरान्विता ।
 विडम्बयति तान्मुग्धमृगानेव न मानुषान् ॥ ३४ ॥
 फेनमालेव संजानध्वस्ता विच्छेदवर्जिता ।
 जडेव चञ्चलाकारा गृह्यमाणा न किंचन ॥ ३५ ॥
 अटन्मुद्गमराकारा रजःप्रसरधूसरा ।
 बलात्कल्पान्तवात्येव स्वाक्रान्तभुवनान्तरा ॥ ३६ ॥
 धूमालीवाङ्गसंलग्ना दाहखेदप्रदायिनी ।
 गर्भाकृतरसाक्रम्य जगन्ति परिवर्तते ॥ ३७ ॥
 धारा जलधरस्येव सुदीर्घा जलनिर्मिता ।
 असारसंसारदृढा रज्जुस्तृणगणेरिव ॥ ३८ ॥

खेव रागवती विराजते ॥ २२ ॥ जडया आशया कृतसंस्था
 संपादितस्थितिः । विद्युपक्षे डलयोरभेदाजलस्याशया मेधे
 कृतस्थितिरित्यर्थः ॥ २३ ॥ दहति । संतापदुःखे पर्यवस्यतीति
 यावन् । विद्युपक्षे स्पष्टम् ॥ २४ ॥ अकालपुष्पमालाप्युत्पात-
 त्वादन्र्थदा ॥ २५ ॥ तर्किता पुनःपुनस्तर्कगुणसंधीयमाना
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ विपर्ययो भ्रमस्तदैकशी-
 लिनो पुंसाम् ॥ ३० ॥ अविद्याया अपि ब्रह्मणि जगद्विवर्तारोपे
 मन्निधानमात्रेण निमित्तना ननु परिणामितेति स्वमतं दर्शयति—
 अस्या इति ॥ ३१ ॥ कुनो नास्याः कर्तुंतेति चेदयोग्यत्वादित्य-
 त्याह—मनितम्बेति । स्त्रीधर्मिणी गृहकार्यकरणादिसमर्थेति
 यावन् । आकारचिन्ता प्रागनुभूतार्थवासनारूपा इयमविद्या
 ॥ ३२ ॥ तदेव मृगसाह—मनोराज्यमिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 संजानध्वस्ता उत्पन्नप्रवृत्तिनी । विच्छेदवर्जिता प्रवाहनित्या ।
 जडा नीहारपटलीव ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ गर्भाकृनो रसः परमात्मा
 जलं च यथा । अतएव जगन्ति आक्रम्य प्रक्रम्य परिभूय च
 परिवर्तते भ्रमति ॥ ३७ ॥ असारैः पेलैः संसारैः संसरण-

तरङ्गोत्पलमालेव कल्पनामात्रवर्णिता ।
 मृणालीव बहुच्छिद्रा पङ्कप्रौढा जलात्मिका ॥ ३९ ॥
 जनेन दृश्यते वृक्षितत्परा न च वर्धते ।
 विषाखाद इवापातमधुरान्ते सुदारुणा ॥ ४० ॥
 नष्टा दीपशिखैवैषा न जाने केष गच्छति ।
 मिहिकेवाग्रदृष्टापि गृह्यमाणा न किञ्चन ॥ ४१ ॥
 पांसुमुष्टिरिवाकीर्य प्रेक्षिता पारमाणवी ।
 आकाशनीलिमेवैषा निर्निमित्तैव दृश्यते ॥ ४२ ॥
 द्विचन्द्रमोहवज्जाता स्वप्नवद्विहितभ्रमा ।
 यथा नौयायिनः स्थानुस्पन्दस्तद्विहोन्थिता ॥ ४३ ॥
 अनयोपहते चित्ते दीर्घकालमिवाकुलैः ।
 जनैराकल्प्यते दीर्घसंसारस्वप्नविभ्रमः ॥ ४४ ॥
 अनयोपहते स्वस्मिन्निद्राश्चेतसि विभ्रमाः ।
 उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति तरङ्गस्तोयधेरिव ॥ ४५ ॥
 मनोह्रमपि सत्यं च दृश्यते सदसत्तया ।
 अमनोह्रमसत्यं च दृश्यते सत्तयाप्यसत् ॥ ४६ ॥
 पदार्थरथमारूढा भावनेषा बलान्विता ।
 आक्रामति मनः क्षिप्रं विहङ्गं वागुरा यथा ॥ ४७ ॥
 करुणास्यन्दमानाक्षी स्रवत्क्षीरलवस्तनी ।
 भवत्युल्लसितानन्दं जननी गृहिणी यथा ॥ ४८ ॥
 विषीकरोति निःस्यन्दसंतर्पितजगन्नयम् ।
 सुधाद्राद्रिमपि क्षिप्रं प्रवृद्धं बिम्बमैन्दवम् ॥ ४९ ॥
 उन्मत्तरववेतालनर्तनारम्भसंभ्रमम् ।
 स्थानवः संप्रयच्छन्ति मूका अप्येतयान्धया ॥ ५० ॥
 संध्यादिषु च कालेषु लोष्टपाषाणमित्ययः ।
 भस्याः प्रसादादृश्यन्ते सर्पाजगरदृष्टिभिः ॥ ५१ ॥

संस्कारदृष्टा । तत्र दृष्टान्तः रजुरिति ॥ ३८ ॥ कवयिः कल्प-
 नामात्रेण वर्णिता तरङ्गमालेवोत्पलमालेव च पङ्क पापे कर्दमे
 च प्रौढा । जलात्मिका जडात्मिका । लज्जयोरभेदान् ॥ ३९ ॥
 विषाखादः सविषमोदकाखादः ॥ ४० ॥ न जाने इति । बा-
 धितस्य वादिसहस्रैरपि स्वरूपनिरूपणासम्भावदिति भावः ।
 मिहिका नीहारधूमपटलीव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इवशब्दो
 मिथ्यात्वद्योतकः ॥ ४४ ॥ स्वस्मिन्स्वान्मनि अनया उपहते ।
 आवरणेनासत्प्राये कृते सतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तस्या विपर्यायश-
 क्तिमाह—मनोह्रमिति । सद्रूप । असज्जगत् ॥ ४६ ॥ पदार्था
 विषयास्तद्रूपं रथं । तदाकारतामिति यावत् । भावना उद्भूतवास-
 नारूपा एषा अविद्या मनः आक्रामति मोहयित्वा बध्नाति
 ॥ ४७ ॥ मातृपत्न्यादिरूपतामप्यविद्यैव धारयतीत्याह—करु-
 नेति ॥ ४८ ॥ निःस्यन्दैरमृतप्रवैश्वन्द्रिकाद्यात्मना परिणेतैः संतर्पि-
 तजगन्नयमैन्दवं बिम्बमपि विषीकरोति ॥ ४९ ॥ अन्धयतीत्य-
 न्धया एतया निमित्तभूतया मूका वागादिसर्वकर्मैन्द्रियव्यापार-
 शून्या अपि स्थानव उन्मत्तरववेतालनर्तनारम्भसंभ्रमं संप्रय-
 च्छन्ति जनयन्ति वने इत्यर्थः ॥ ५० ॥ सर्पाजगरदृष्टिभिरुपमा

एकोपि द्वितयोवेति यथा द्विशशिदर्शने ।
 दूरमभ्याशतां याति स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ ५२ ॥
 आदीर्घं क्षणतामेति कालस्येष्टा यथा निशा ।
 क्षणो वर्षमिवाभाति कान्ताविरहिणाभिव ॥ ५३ ॥
 न तदस्तीह यन्नाम न करोतीयमुद्धता ।
 अस्यास्त्वं किञ्चनायास्तु शक्ततां पश्य राघव ॥ ५४ ॥
 संरोधयेत्प्रयत्नेन संविदेवाशु संविदम् ।
 सरित्स्त्रोतोनिरोधेन शुष्यत्येया मनो नदी ॥ ५५ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 अविद्यमानयैवेदं पेलवाङ्गया सुतुच्छया ।
 मिथ्याभावनया नाम चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५६ ॥
 अरूपया निराकृत्या चारुचेतनहीनया ।
 असत्येवाप्यनश्यन्त्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५७ ॥
 आलोकेन विनश्यन्त्या स्फुरन्त्या तमसोन्तरे ।
 कौशिकेक्षणधर्मिण्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५८ ॥
 कुकर्मैकान्तकारिण्या न सहन्त्या विलोकनम् ।
 देहमप्यविजानन्त्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ५९ ॥
 सुदीनाचारधर्मिण्या नित्यं प्राकृतकान्तया ।
 अनारतासंगतया चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६० ॥
 अनन्तदुःखाकुलया सदैव मृतयानया ।
 संबोधहीनया यत्र चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६१ ॥
 कामकोपघनाङ्गिन्या तमःप्रसरवक्रया ।
 अचिरेणाशरीरिण्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६२ ॥
 स्वात्मान्धरूपास्पदया जडया जाड्यजीर्णया ।
 दुःखदीर्घप्रलापिन्या चित्रमन्धीकृतं जगत् ॥ ६३ ॥
 पुरुषासङ्गसङ्गिन्या रागिण्या क्रिययानया ।

तथा भ्रान्तिभिः ॥ ५१ ॥ अभ्याशतां सामांशम् ॥ ५२ ॥
 कालस्य संहाररुद्रस्येष्टा निशा प्रलयरात्रिरिव ॥ ५३ ॥ अकि-
 ञ्चनायाः स्वमनायामपि दारिद्र्याः ॥ ५४ ॥ संविदा विवेक-
 बुद्ध्या । संविदं विषयबुद्धिम् । संरोधफलमाह—सरिदिति
 स्रोतोनिरोधेन सरिदिवैव्यथ्याहार्थम् ॥ ५५ ॥ इत्थं विस्मापितो रा-
 मोऽविद्यास्वरूपपर्यालोचनेन विस्मितां वर्णयन्विस्मयमभिन-
 यति—अविद्यमानयैवत्यादिना ॥ ५६ ॥ आकृतेः पृथग्रहणाद्
 पपदं नीलादिपरम् । असत्या मृगनृणां देवान्दृश्यन्त्या अशु-
 ध्यन्त्या ॥ ५७ ॥ कौशिकेक्षणे चक्षुस्तद्वर्मिण्या तत्सदृश-
 ॥ ५८ ॥ क्रियाशक्तिमात्राश्रयः वातुकर्मैकान्तकारिण्या ज्ञानश-
 क्तिशून्यत्वाद्देहमयविजानन्त्या ॥ ५९ ॥ प्राकृतानां मूढा-
 कान्तया रम्यया । प्राकृतस्य पृथग्जनस्य कान्तया भार्यया
 अस्त गतया असत्या तमस्तिरोहिनया च ॥ ६० ॥ मृत-
 मृतकल्पया ॥ ६१ ॥ अचिरेण ज्ञानोदये वधे च अशरीरि-
 ण ॥ ६२ ॥ स्वात्मविषये येऽन्धरूपा मूढास्तदास्पदया । इह ॥
 कपञ्चके श्लिष्टैर्विशेषणैः समासोक्तया निशाचरी दीना स्त्री कारि-
 दुपमा गम्यते ॥ ६३ ॥ इति त्रिभिः श्लोकैस्तां पुरुषस्य प्रा-

विद्वद्वन्त्या विवक्षासु चित्रमन्धीकृतः पुमान् ॥ ६४ ॥
 पुरुषस्य न था शक्ता सोढुमीक्षितुमप्यलम् ।
 तथा स्त्रियावरणया चित्रमन्धीकृतः पुमान् ॥ ६५ ॥
 न यस्याश्चेतनैवास्ति याप्यनष्टैव नश्यति ।
 तथा स्त्रिया पुरुषया चित्रमन्धीकृतः पुमान् ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये भो० उत्पत्तिप्रकरणे अविद्यावर्णनं नाम त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ११४

श्रीराम उवाच ।

अविद्याविभवप्रोत्थं निबिडं पुरुषस्य हि ।
 महदान्ध्यमिवं ब्रह्मन्कथं नाम विनश्यति ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यथा तुषारकणिका भास्करालोकनान्क्षणात् ।
 नश्यत्येवमविद्येयं राघवान्मावलोकनात् ॥ २ ॥
 तावत्संसारभृगुषु स्वात्मना सह देहिनम् ।
 आन्दोलयति नीरन्ध्रदुःखकण्टकशालिषु ॥ ३ ॥
 अविद्या यावदस्यास्तु नोत्पन्ना क्षयकारिणी ।
 स्वयमात्मावलोकच्छा मोहसंक्षयदायिनी ॥ ४ ॥
 अस्याः परं प्रपश्यन्त्याः स्वात्मनाशः प्रजायते ।
 आतपानुभवार्थिन्याश्छायाया इव राघव ॥ ५ ॥
 दृष्टं सर्वगते बोधे स्वयमेव विलीयते ।
 सर्वाशाभ्युदितेच्छाया द्वादशार्कगणे यथा ॥ ६ ॥
 इच्छामात्रमविद्येह तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।
 स चासंकल्पमात्रेण सिद्धो भवति राघव ॥ ७ ॥
 मनागपि मनोव्योम्नि वामनाजर्जनाश्रये ।
 कालिमा तनुतामेति चिदादित्यमहोदयात् ॥ ८ ॥

कूलभार्यात्वेन वर्णयति—पुरुषेति । पुरुषस्य आत्मकिरमज्ञ
 ऐक्याभ्यासस्तं पुरुषमहिन्या । नानावाचित्रविषयकल्पनक्रियया
 पुरुषस्य भोगसंपादनापुरुषानुगमिण्या । विवक्षासु स्वतत्त्ववि-
 चारेषु विद्वद्वन्त्या ॥ ६४ ॥ ईक्षित साक्षात्कारम् । आवृणो-
 तीत्यावरणा । नन्वादित्वकल्पनाद्व्युः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ वर्णितां
 वासनाभार्यामविद्यामुपसंहरंस्तदुच्छेदोपायं पृच्छति—अनन्तेति ।
 दुष्प्रसरविलासा दुष्प्रेष्टाविभ्रमाः । क्षयोदयोन्मुखान् मरण-
 जन्मप्रभृतौ नि मुखदुःखानि भाजयति प्रापयति तच्छीला ।
 असमा विषमा । केनोपायेन विगलति नश्यति ॥ ६७ ॥ इति
 श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे त्रयो-
 दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

इहाविद्याक्षयोपायः स्वात्मदर्शनमुच्यते ।

विशुद्धात्मस्वरूपं चासंकल्पाद्वात्मनाक्षयः ॥ १ ॥

वासनाक्षयोपायं पृष्ट्वा तन्मूलाविद्यावरणक्षयोपायं पृच्छति—

अनन्तदुष्प्रसरविलासकारिणी

क्षयोदयोन्मुखसुखदुःखभागिनी ।

इयं प्रभो विगलति केन वा समा

मनोगुहानिलयनिबद्धवासना ॥ ६७ ॥

यथोदिने दिनकरे कापि याति तमस्विनी ।

तथा विवेकेऽभ्युदिते काप्यविद्या विलीयते ॥ ९ ॥

दृढवासनया बन्धो घनतामेति चेतसः ।

बलाद्वेतालसंकल्पः संध्याकाले यथा शिशोः ॥ १० ॥

श्रीराम उवाच ।

यार्वाक्किंचिदिदं दृश्यं साविद्या क्षीयते च सा ।

आत्मभावनया ब्रह्मज्ञानमासां कीदृशः स्मृतः ॥ ११ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चेत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगम् ।

यच्चित्तस्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः ॥ १२ ॥

आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं नृणादि यदिदं जगत् ।

तन्सर्वं सर्वदात्मैव नाविद्या विद्यतेऽनघ ॥ १३ ॥

सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यं चिद्धनमक्षतम् ।

कल्पनान्या मनोनास्ती विद्यते नहि काचन ॥ १४ ॥

न जायते न म्रियते किंचिद्ब्रज जगन्नय ।

न च भावविकाराणां सत्ता कचन विद्यते ॥ १५ ॥

केवलं केवलाभासं सर्वसामान्यमक्षतम् ।

चेत्यानुपातरहितं चिन्मात्रमिह विद्यते ॥ १६ ॥

अविद्यां ॥ ११ ॥ एव पृष्ठो वसिष्ठः प्रथममविद्याक्षयोपायमाह—

यथेत्यादिना ॥ ९ ॥ गंगारलक्षणेपु भृगुषु गिरिप्रपातेषु ।

देहित देहाभिसमानिनमहंकारम् । आन्दोलयत्यधोऽपातने-

नावलं उच्यते ॥ ३॥ ४ ॥ परं परमात्मानम् ॥ ५ ॥ सर्वासु आशासु

दिक्षु अभ्युदिते द्वादशार्कगणे छाया यथा तथा ॥ ६ ॥ कारणा-

विद्यानाशोपायमुक्ता कार्याविद्याजयोपायमाह—इच्छति । तन्नाश

इति । तथाच श्रुतिः 'यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि

धिताः । अथ मत्प्रेतः सृष्टो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति ॥ ७ ॥

वासना कामवासना । कालिमा अविद्यावरणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

शिशोर्दृढतरं वेनालवासनावामितस्येति शेषः ॥ १० ॥ प्रभः सद्यः

॥ ११ ॥ चेत्यानुपातो विषयव्याप्तिस्तद्विहितम् । सर्वचेत्यानां

कारणव्याप्त्यामन्यमविद्या तेन च वर्जितम् । निर्विक्षेपावरणमिति

यावत् ॥ १२ ॥ नदसंभावनावारणाय सकार्याविद्यायास्तत्र बाधं

प्रपञ्चयति—आब्रह्मेत्यादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वसामान्यं

तस्मिन्नित्ये तते शुद्धे चिन्मात्रे निरुपद्रवे ।
 शान्ते समसमाभोगे निर्विकारोदित्वात्मनि ॥ १७ ॥
 येषां स्वभावातिगतं स्वयं संकल्प्य धावति ।
 चिच्छेद्यं स्वयमात्मना सा म्लाना तन्मनः स्मृतम् ॥ १८ ॥
 एतस्मात्सर्वगाहेवात्सर्वशक्तैर्महात्मनः ।
 विभागकलनाशकिर्लहरीबोत्थिताम्भसः ॥ १९ ॥
 एकस्मिन्वितते शान्ते या न किञ्चन विद्यते ।
 संकल्पमात्रेण गता सा सिद्धिः परमात्मनि ॥ २० ॥
 अतः संकल्पक्षिद्येयं संकल्पनैव नश्यति ।
 येनैव जाता तेनैव वद्विज्वालेव वायुना ॥ २१ ॥
 पौरुषोद्योगसिद्धेन भोगाशा रूपतां गता ।
 असंकल्पमन्त्रात्रेण साविद्या प्रविलीयते ॥ २२ ॥
 नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुहृदाद्वध्यते मनः ।
 सर्वं ब्रह्मेति संकल्पात्सुहृदान्मुच्यते मनः ॥ २३ ॥
 संकल्पः परमो बन्धस्त्वसंकल्पो विमुक्तता ।
 संकल्पं संविजित्यान्तर्यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २४ ॥
 दृढा न याम्बरेऽप्राप्तिं नलिनी हेमपङ्कजा ।
 लोकोद्भवमधुपा सुगन्धितदिगन्तरा ॥ २५ ॥
 उद्गुण्डैः प्रकटाभोगैर्गुणालभुजमण्डलैः ।
 विहसन्ती प्रकाशस्य शशिनी रश्मिमण्डलम् ॥ २६ ॥
 विकल्पजालिकेवेत्थमसत्येवापि सत्समा ।
 मनःस्वार्थविलासार्थं यथा बालेन कल्प्यते ॥ २७ ॥

सर्वानुगतसद्रूपम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्मिन्नात्मनि येषां
 आत्मना सावरणा चित् स्वभावातिगतं चिन्स्वभावावशब्दं
 जायन्परिच्छेदादिस्वभावं चेत्यं स्वयं संकल्प्य धावति सा वि-
 क्षेपम्लाना तत्प्रसिद्धं मनः स्मृतमित्यर्थः ॥ १८ ॥ एतस्मान्मनो-
 देवात् ॥ १९ ॥ या संसृतिः ॥ २० ॥ वायुनेति । 'वायो-
 रमिः' इति श्रुतेरिति भावः ॥ २१ ॥ निदिध्यामनपरिपाकपौ-
 रुषोद्योगात्सिद्धेन साक्षात्कारप्रतिष्ठितेन असंकल्पनमात्रेण ॥ २२ ॥
 तथाच बन्धमोक्षावपि मनोधर्मावेव नातमधर्मावित्याह—नाह-
 मिति ॥ २३ ॥ नाहं ब्रह्मेति संकल्पं सर्वं ब्रह्मेति विरोधिसं-
 कल्पप्रतिष्ठितज्ञानेन संविजित्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ अत्राम्बरे
 या नास्ति सा नलिनीव बालेन मनःस्वार्थां मनोरथस्तेन वि-
 लासार्थं यथा दृढा कल्प्यते तथैवेयं द्विविधाप्यविद्या दृश्यं विक-
 ल्पजालिकेनासत्येवापि सत्समा बालेन मूढजनेन न सुखाय
 अत्यन्तदुःखायैव दृढा कलिता कल्पितेति चतुर्थेनान्वयः । न-
 लिनीविशेषाणि स्पष्टानि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ बन्ध-
 कल्पनाभेदान्प्रपञ्चयति—कृश इति ॥ २९ ॥ तन्मोक्षोपाय-
 कल्पनां दर्शयति—नाहमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अविद्यादिक-
 ल्पनाया दृष्टान्तान्तरमाह—प्रोक्तुं त्वेत्यादिना । वैदूर्यं नीलमणि-
 विशेषस्तन्मयशिशिरस्य प्रभा परितः प्रसृता व्योम्रः कालिमेति
 योगभाष्यकारमतेनोक्तम् । ज्यौतिषिकमतेनाप्याह—अथवेति ।

१ आबते तेन इति पाठः.

तथैवेयमविद्येह भवबन्धनबन्धनी ।
 खपला न सुखायैव बालेन कलिता दृढा ॥ २८ ॥
 कृशोऽतिदुःखी बद्धोऽहं हस्तपादादिमानहम् ।
 इति भावानुरूपेण व्यवहारेण बध्यते ॥ २९ ॥
 नाहं दुःखी न मे वेदो बन्धः कस्यात्मनः स्थितः ।
 इति भावानुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते ॥ ३० ॥
 नाहं मांसं न चास्थीनि देहादन्यः परो ह्यहम् ।
 इति निश्चयवानन्तः क्षीणाविद्य इहोच्यते ॥ ३१ ॥
 प्रोक्तुं सुखशैलाप्रवैदूर्यशिशिरप्रभा ।
 अथवाकौशुद्रुर्भेदा तिमिरश्रीः स्थितोपरि ॥ ३२ ॥
 कल्प्यते हि यथा व्योम्रः कालिमेति स्वभावतः ।
 पुंसां धरणि संस्थेन स्वसंकल्पनयेज्जया ॥ ३३ ॥
 कल्पितैवमविद्येयमनात्मन्यात्मभावना ।
 पुरुषेणाप्रबुद्धेन न प्रबुद्धेन राघव ॥ ३४ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 मेरुनीलमणिच्छाया नेयं नापि तमःप्रभा ।
 तदेतत्किं कृतं ब्रह्मश्रीलत्वं नभसो वद ॥ ३५ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 न नाम नीलता व्योम्रः शून्यस्य गुणवत्स्थिता ।
 अन्यरत्नप्रभाभावाच्च वाप्येषा च मेरवी ॥ ३६ ॥
 तेजोमयत्वाद्दण्डस्य स्फारत्वादिव तेजसः ।
 प्राकाश्याद्दण्डपारस्य तमसो नात्र संभवः ॥ ३७ ॥

दृग्त्वादकौशुर्भेदा निर्वासितमशक्या ब्रह्माण्डखर्परसंनिहि-
 तप्राग्वर्णितमिमस्य श्रीः कान्तिरेव व्योम्रः कालिमेति यथा
 धरणि संस्थेन पुंसां कल्प्यते एवमियमविद्या इज्जया स्वसंकल्पनया
 कल्पितेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नीलमणिप्रभात्वे दार-
 म्भेघनीरपटलादिष्वपि नीलमप्रतिभासापत्तैर्हृत्तरतो नेत्यार्ध-
 क्यप्रतीत्यापत्तैर्मरैः पद्मरागादिमनमयैर्दण्डप्रभया रक्तमादिप्र-
 तिभासस्याप्यवर्जनाद्विनिगमकाभावाच्च योगिकल्पना युक्तमर्त्ता ।
 ब्रह्माण्डोर्ध्वाधःखर्परयोः खर्परजनमयत्वात् 'तदण्डमभवद्भूमं स-
 हस्राकसमद्युति' इति पुराणेषु ब्रह्माण्डस्य महाप्रकाशताश्रवणा-
 दूर्ध्वोर्ध्वं सत्यलोकादिलोकैर्भास्वरतरतमैर्व्याप्तत्वादाब्रह्माण्डखर्प-
 रमसति व्यवधाने आदित्यरश्मिभ्यासिद्धुर्वास्त्वामध्ये निमिरासं
 भवादित्दृष्टान्तानामादित्यरश्मानामगम्ये दूरतमे देशे अस्म-
 दादिचक्षुःप्रसरकल्पनाया असंभावनीयत्वाच्चिन्ति नक्षत्रादिद-
 र्शने तमसो व्यवधायकत्वादृशनाद्ब्रह्माण्डखर्परस्यापि दर्श-
 नापत्तेरान्तरालिकसत्यादिलोकविमानादिदर्शनावर्जनप्रसङ्गाच्च ।
 ज्यौतिषिककल्पनापि युक्तेति मन्यमानो रामस्तत्पक्षावाक्षिप-
 नमोनैत्यतत्त्व पृच्छति—मेवेति ॥ ३५ ॥ रामाभिप्रेतयु-
 क्तीरेवानूय दर्शयन्वसिष्ठः पक्षद्वयासंभवं स्वयमपि दर्शयति
 —नेति । अन्येषां पद्मरागादिभ्रान्तानां प्रभाया अभावात्तद्वन्मर-
 मेहसंबन्धिनी नीलमणिप्रभापि नेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्रथमपक्ष-
 निरस्य द्वितीयं निरस्यति—तेजोमयत्वादिति । इहशब्दोऽन-

केवलं शून्यतैवैषा बह्वी सुभग लक्ष्यते ।
 वयस्येवानुरूपा या अविद्याया असन्मयी ॥ ३८ ॥
 स्वदृष्टिक्षयसंपत्तावक्षणेरेवोदितं तमः ।
 वस्तुस्वभावात्तद्योः काण्ठ्यमित्यवलोक्यते ॥ ३९ ॥
 एतद्वद्वा यथा व्योम्नि दृश्यमानोऽपि कालिमा ।
 न कालिमेति बुद्धिः स्यादविद्यातिमिरं तथा ॥ ४० ॥
 असंकल्पो ह्यविद्याया निग्रहः कथितो बुधैः ।
 यथा गगनपद्मिन्याः स भाति सुकरः स्वयम् ॥ ४१ ॥
 भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।
 अपुनः स्मरणं मन्ये साधो विस्मरणं वरम् ॥ ४२ ॥
 नष्टोऽहमिति संकल्पाद्यथा दुःखेन नश्यति ।
 प्रबुद्धोऽस्मीति संकल्पाज्जो होति यथा सुखम् ॥ ४३ ॥
 तथा संमूढसंकल्पान्मूढतामेति वै मनः ।
 प्रबोधोदारसंकल्पात्प्रबोधायानुधावति ॥ ४४ ॥
 क्षणात्संस्मरणादेषा ह्यविद्योदेति शाश्वती ।
 यस्माद्धि स्मरणादन्तः परिणश्यति नश्वरी ॥ ४५ ॥
 भावनी सर्वभावानां सर्वभूतविमोहिनी ।
 भारिणी स्वात्मनो नाशे स्वात्मवृद्धौ विनाशिनी ॥ ४६ ॥
 मनो यदनुसंधत्ते तत्सर्वेन्द्रियवृत्तयः ।
 क्षणात्संपादयन्त्येता राजाज्ञामिव मन्त्रिण ॥ ४७ ॥
 तस्मान्मनोनुसंधानं भावेषु न करोति यः ।
 अन्तश्चेतनयत्नेन स शान्तिमधिगच्छति ॥ ४८ ॥
 यदादेवेष नास्तीदं तदद्यापि न विद्यते ।
 यदिदं भाति तद्ब्रह्म शान्तमेकमनिन्दितम् ॥ ४९ ॥

मननीयमतो नान्यत्कदा कस्य कथं कुतः ।
 निर्विकारमनाद्यन्तमास्यतामपयन्मणम् ॥ ५० ॥
 परं पौरुषमाश्रित्य यन्नात्परमया धिया ।
 भोगाशाभावनानां चित्तात्समूलामलमुद्धरेत् ॥ ५१ ॥
 यदुदेति परो मोहो जरामरणकारणम् ।
 आशापाशशतोल्लासिवासना तद्विजृम्भते ॥ ५२ ॥
 मम पुत्रा मम धनमयं सोऽहमिदं मम ।
 इतीयमिन्द्रजालेन वासनैव विवर्णति ॥ ५३ ॥
 शून्ये एव शरीरेऽसिन्विलोलो जलवातवत् ।
 अनन्यया वासनया त्वहंभावाहिरर्पितः ॥ ५४ ॥
 परमार्थेन तत्त्वज्ञ ममाहमिदमित्यलम् ।
 आत्मतत्त्वाद्देते सत्यं न कदाचन किञ्चन ॥ ५५ ॥
 खाद्विद्यूर्वातदीध्रेण्यो दृष्टिस्तृष्ट्या पुनःपुनः ।
 सैवान्येव विचित्रेयमविद्या परिवर्तते ॥ ५६ ॥
 उदेत्यज्ञानमात्रेण नश्यति ज्ञानमात्रतः ।
 सन्मात्रे परिविच्छेद्या रज्ज्वाविव भुजंगधीः ॥ ५७ ॥
 खाद्यध्ध्यूर्वातदीध्रेण्यो दृष्टिस्तृष्ट्या पुनःपुनः ।
 नाविद्या ज्ञस्य तद्ब्रह्म स्वमहिम्ना व्यचक्षितम् ॥ ५८ ॥
 रज्जुसर्पविकल्पौ द्वावज्ञेनैवोपकल्पितौ ।
 ज्ञेन त्वेकैव निर्णीता ब्रह्मदृष्टिरकृत्रिमा ॥ ५९ ॥
 मा भवाज्ञो भव प्राज्ञो जहि संसारवासनाम् ।
 अनात्मन्यात्मभावेन किमज्ञ इव रोदिषि ॥ ६० ॥
 कस्तवायं जडो मूको देहो भवति राघव ।
 यदर्थं सुखदुःखाभ्यामवशः परिभूयसे ॥ ६१ ॥

र्थकः प्रसिद्धियोक्तो वा । प्राकाश्यान्मर्यतः प्रकाशव्याप्तत्वात् ।
 अण्डपारस्य अण्डान्तर्वर्तिनमःपारम्य ॥ ३७ ॥ एवं पक्षद्वय-
 मन्यु सिद्धान्तमाह—केवलमिति । बह्वी विपुला । अविद्याया
 अनुरूपा वयस्या सखीव या लक्ष्यते ॥ ३८ ॥ अक्षणेरेव स्व-
 दृष्टेः स्वीयदर्शनशक्तेः क्षयस्य दूरे कुण्ठाभावस्य संपत्तौ सत्यां
 यद्वस्तु स्वभावात्तमोदर्शनमुदितं तद्योः काण्ठ्यं नैत्यमित्य-
 वलोक्यते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एतन् निदर्शनम् । तथेति बुद्ध-
 खेति शेषः ॥ ४० ॥ प्रासङ्गिकं समाधाय प्रकृतमनुसंधत्ते—
 असंकल्प इत्यादिना । यः असंकल्पः सुकरो भाति न दुष्कर
 इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एतदेवाभिप्रेत्य प्राक्प्रतिज्ञातमित्याह—भ्रम-
 स्येति ॥ ४२ ॥ दुःखेन नश्यति स्वप्ने । प्रबुद्धो जाग्रदस्मीति
 संकल्पात्सुखं खाप्रदुःखापगमम् ॥ ४३ ॥ प्रबोधाय बाधकर-
 सन्नभावाय ॥ ४४ ॥ संस्मरणादज्ञोऽस्मीति संकल्पनात् ।
 शाश्वतीति अनाद्यविद्यावत्तदनादितापि तत्प्रतीतिक्षणकल्पितैवेति
 न नित्यमुक्तत्वविरोध इति सूचनाय । विस्मरणात्संकल्पवास-
 नामूलोच्छेदाक्षशरी नित्यनष्टा ॥ ४५ ॥ स्वात्मनो नाशो अद-
 र्शने भारिणी गुरुतरा । इद्विशीलेति यावत् । स्वात्मनो वृद्धौ
 अपरिच्छिन्नस्वरूपावाप्तौ ॥ ४६ ॥ मनसो निरोधेऽपि कश्चि-

न्द्रियैर्वात्मनोद्रवो न स्यात्तत्राह—मन इति ॥ ४७ ॥ अन्तश्चे-
 तनयत्नो ब्रह्माहंभावना ॥ ४८ ॥ तमेवान्तश्चेतनयत्नप्रकारं द-
 र्शयति—यदित्यादिना ॥ ४९ ॥ अतो ब्रह्मणोऽन्यथासि ।
 चतुर्भिः कितृतेः कालसंबन्धिप्रकारनिमित्तानि व्युदस्यन्ते ।
 अपयन्मणमपगतसंकोचं पूर्णतयेति यावत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ परो मोहः
 स्वाज्ञानं तदेव जरामरणादिकारणे । यथाकार्यात्मना उदेति
 तत्सर्वं वासनैव विजृम्भते न वस्तुसदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 यथा जले वातेन तरङ्गादिः कल्पितस्तथा वासनया आत्मनि
 अहंभावलक्षणाऽहिः कल्पितः ॥ ५४ ॥ हे तत्त्वज्ञ विवेकिन्, पर-
 मार्थेन दर्शनेन मम अहमिति द्वयमपि अलम् । नास्त्येवेत्यर्थः
 ॥ ५५ ॥ खं च अद्वयश्च द्यौश्च उर्वी च नदीध्रेण्येति द्वन्द्वः ।
 दृष्टिसमकालया सृष्ट्या । जीवन्मुक्तानां दृष्ट्या दृष्टिदृष्टिनादस्यैव
 शास्त्रं प्रतिष्ठापनादिति भावः ॥ ५६ ॥ परितो विच्छेद्या
 त्रिविधपरिच्छेदवती ॥ ५७ ॥ खाद्रीत्यादिसमाहारद्वन्द्वः । आर्ष-
 स्त्रीत्वम् । इयं या अविद्या सा अज्ञस्य । ज्ञस्य अविद्या नास्ति ।
 तत् खादि ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ द्वौ व्यावहारिकप्रातिभासिकौ
 विकल्पौ । अकृत्रिमा स्वतःसिद्धा ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अनात्मनि
 देहे आत्मताप्रान्तिरेव सर्वदुःखनिदानमिति प्रथमं तां वारयति

यथा हि काष्ठजतुनोरथा बदरकुण्डयोः ।
 श्लिष्टयोरपि नैकत्वं देहदेहवतोस्तथा ॥ ६२ ॥
 भस्मादाहे यथा दाहो न भस्मान्तरवर्तिनः ।
 पवनस्य तथा देहनाशे नात्मा न नश्यति ॥ ६३ ॥
 दुःखितोऽहं सुखाढ्योऽहमिति भ्रान्तिं रघूद्वह ।
 मृगतृष्णोपमां बुद्ध्या त्यज सत्यं समाश्रय ॥ ६४ ॥
 अहो नु चित्रं यत्सत्यं ब्रह्म तद्विस्मृतं नृणाम् ।
 यदसत्यमविद्याख्यं तद्धनं स्मृतिमागतम् ॥ ६५ ॥
 प्रसरं त्वमविद्याया मा प्रयच्छ रघूद्वह ।
 अनयोपहिते चित्ते दुष्पारेह कदर्थना ॥ ६६ ॥
 मिथ्यैवानर्थकारिण्या मनोमननपीनया ।
 अनया दुःखदायिन्या महामोहफलान्तया ॥ ६७ ॥
 चन्द्रबिम्बे सुधाद्रौऽपि कृत्वा सौख्यकल्पनम् ।
 नारकं दाहसंशोषदुःखं समनुभूयते ॥ ६८ ॥
 जलकल्लोलकङ्कारपुष्पसीकङ्करीचिषु ।
 सरस्सु मृगतृष्णाढ्यं मरुत्वं परिदृश्यते ॥ ६९ ॥
 नभोनगरनिर्माणपातोन्पातनसंभ्रमाः ।
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे यथाकथितदोषपरिहारोपदेशो नाम चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ११५

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

एवमुक्तो भगवता वसिष्ठेन महान्मना ।
 रामः कमलपत्राक्ष उन्मीलित इवाबभौ ॥ १ ॥
 विकासितान्तःकरणः शोभासलमुपाययौ ।
 आश्रस्तस्तमसि क्षीणे पद्मोऽर्कालोकनादिव ॥ २ ॥

—क इति । जडत्वादेव मूको वागायनभिष्टाता ॥ ६१ ॥
 जनु लाक्षा । श्लिष्टयोरपीत्यपिशब्दादव्यन्तार्मश्लिष्टयोरभ्यस्तासं-
 ज्ञयोर्हृत्निरस्तमेकत्वमिति द्योत्यते ॥ ६२ ॥ विदेहत्वादेवान्मनो
 जन्ममरणादिसंभावनापि नास्तीत्याह—भ्रमेति ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अविद्याया आत्मविस्मृतः । कदर्थना दुरुक्तिः ।
 दुष्पारा दुरुत्तरा ॥ ६६ ॥ अविद्याया असंभावितानर्थसहस्रका-
 रितां प्रपद्यति—मिथ्यैवेत्यादिना । अनया चन्द्रबिम्बेपि दा-
 हसंशोषदुःखं समनुभूयते इति परेणान्वयः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 अनद्येतेतदत्रोत्तरश्लोके चानुषजते ॥ ६९ ॥ ७० ॥ न पूयेत्
 इयमिति शेषः । तत्तर्हि । नयेयुरात्मानमिति शेषः ॥ ७१ ॥
 शासना यातना । मिथ्याज्ञाने वृद्धिं गते सति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
 न योग्याः नोचिताः ॥ ७४ ॥ सर्वरागः सर्वद्वैताकाररञ्जनं
 तन्मयीम् ॥ ७५ ॥ कार्येषु व्यवहारेषु । रागेषु रक्तिविषयेषु ।
 रञ्जना आसक्तिः ॥ ७६ ॥ विदितं निरतिशयानन्दरूपत्वात्प-
 रमकौतुकं ब्रह्म यैस्ते विदितकौतुकास्तत्त्वविदस्तेषां सङ्गे समाजे
 पुनःपुनर्विचारेण समिद्धया दृढतरब्रह्माहंभावनिश्चयप्रदीप्तया
 अतएव सर्वत्र समदर्शनादिषुशीलया वरधिया अनासङ्गबुद्ध्या

समाविष्वनुभूयन्ते विचित्राः सुखदुःखदाः ॥ ७० ॥
 संसारवासनाभ्रेतो यदि नाम न पूयेत् ।
 तज्जाग्रत्स्वप्नसंभ्रमाः किं नयेयुरिहापदम् ॥ ७१ ॥
 दृश्यते सौरवा वीचिनरकानर्थशासना ।
 मिथ्याज्ञाने गते वृद्धिं स्वप्नोपवनभूमिषु ॥ ७२ ॥
 अनया वेधितं चेतो बिसतन्तावपि क्षणात् ।
 पश्यत्यखिलसंसारसागरानर्थविभ्रमम् ॥ ७३ ॥
 अनयोपहते चित्ते राज्य एव हि संस्थिताः ।
 तास्तादृश्यो जना यान्ति या न योग्याः श्वपाकिनः ७४
 तस्माद्राम परित्यज्य वासनं भवबन्धनीम् ।
 सर्वरागमयीं तिष्ठ नीरागः स्फटिको यथा ॥ ७५ ॥
 तिष्ठतस्तव कार्येषु मास्तु रागेषु रञ्जना ।
 स्फटिकस्येव चित्राणि प्रतिबिम्बानि गृह्यतः ॥ ७६ ॥
 विदितकौतुकसङ्गसमिद्धया
 यदि करोपि सदैव सुशीलया ।
 वरधिया गतप्राकृतिकक्रिय-
 स्तदस्मि केन सहानुपमीयसे ॥ ७७ ॥

बोधविस्मयसंज्ञातसौम्यस्मितसिताननः ।

दन्तगदिसुधाधौतामिमां वाचमुवाच ह ॥ ३ ॥

श्रीराम उवाच ।

अहो नु चित्रं पद्मोन्धैर्बद्धास्तनुभिरद्रयः ।

अविद्यमाना या विद्या तया सर्वे वशीकृताः ॥ ४ ॥

यदि करोपि सदा व्यवहरसि तत्तर्हि गता अपगताः प्राकृतिका
 अविद्याप्रयुक्ताः क्रिया जन्ममरणादिविभ्रमा यस्य तथाविधोऽसि ।
 नित्यमुक्तस्वरूपोऽसीति यावत् । तदा केन जीवन्मुक्तेन महाप्र-
 भावेण ब्रह्मणा हरिणा हरेण वा सह अनुपमीयसे नोपमा ग-
 न्छामि । नञस्तिङन्तेन समामश्छान्दसः । अनुपम आत्मा
 इत्यसे इति क्यचि कर्मणि अनुपम इवाचरसीति क्यङि वा
 न्छान्दसेनेत्वं कथंचिद्योज्यम् । महानुपमीयसे इति पाठस्तु
 ऋजुः । संयुक्तात्पूवं गुरु रहसंयुक्तादिति न्छान्दःशिक्षावचना-
 द्रुतप्राकृतिक इत्यत्र न वृत्तभङ्गः शङ्क्यः ॥ ७७ ॥ इति श्री-
 वासिष्ठमहारामायणात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे चतुर्दशोत्त-
 रशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

रामस्य बोधादाश्चर्यं मायातन्त्राशासंस्थितिः ।

लवणापिज्ञानं च पृष्ठमत्र प्रकीर्यते ॥ १ ॥

उन्मीलितो विकासितः । अर्धात्पत्र इवति गम्यते ॥ १ ॥

तदेव स्पष्टमाह—विकासितेति । आश्रस्तः समाधानतोषितः

॥ २ ॥ बोधप्रयुक्तविस्मयात्संज्ञातेन सौम्येन स्मितेन सितं

धवलितमाननं यस्य ॥ ३ ॥ अविद्यमाना अत्यन्तासती या

इदं तद्वज्रतां यातं तृणमात्रं जगन्नये ।
अविद्ययापि यन्नामासदेव सदिव स्थितम् ॥ ५ ॥
अस्याः संसारमायाया नद्यास्त्रिभुवनारूणे ।
रूपं मदवबोधार्थं कथयानुग्रहात्पुनः ॥ ६ ॥
अन्योऽयत्संशयोऽयं मे महात्मन्मुदि वर्तते ।
लवणोऽसौ महाभागः किनामापदमाप्रवान् ॥ ७ ॥
संश्लिष्टयोराहतयोर्द्वयोर्वा देहदेहिनोः ।
ब्रह्मन्क इव संसारी शुभाशुभफलैकभाक् ॥ ८ ॥
लवणस्य तथा दत्त्वा तामापदमनुत्तमाम् ।
किंगतश्चञ्चलारम्भः कश्चासावैन्द्रजालिकः ॥ ९ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

काष्ठकुड्योपमो देहो न किञ्चन इहानघ ।
स्वप्नलोक इवानेन चेतसा परिकल्प्यते ॥ १० ॥
चेतस्तु जीवतां यातं विच्छक्तिपरिभूषितम् ।
विद्यासंसारसंरम्भं कपिपोतकचञ्चलम् ॥ ११ ॥
देहीहि कर्मभाग्यो हि नानाकारशरीरधृक् ।
अहंकारमनोजीवनामभिः परिकल्प्यते ॥ १२ ॥
तस्येमान्यप्रबुद्धस्य न प्रबुद्धस्य राघव ।
सुखदुःखान्यनन्तानि शरीरस्य न कानिचित् ॥ १३ ॥
अप्रबुद्धं मनो नानासंज्ञाकल्पितकल्पनम् ।
वृत्तीरनुपतस्त्रिधा विचित्राकृतितं गतम् ॥ १४ ॥
अप्रबुद्धं मनो यावन्निद्रितं तावदेव हि ।
संभ्रमं पश्यति स्वप्ने न प्रबुद्धं कदाचन ॥ १५ ॥
अज्ञाननिद्राश्रुभितो जीवो यावन्न बोधितः ।
तावत्पश्यति दुर्भेदं संसारारम्भविभ्रमम् ॥ १६ ॥
संप्रबुद्धस्य मनसस्तमः सर्वं विलीयते ।
कमलस्य यथा हार्दं दिनालोकविकासिनः ॥ १७ ॥
चित्ताविद्यामनोजीववासनेति कृतात्मभिः ।
कर्मात्मेति च यः प्रोक्तः स देही दुःखकोविदः ॥ १८ ॥

तथा ॥ ४ ॥ इदं दृश्यमानं तत् प्रसिद्धं संसारदुःखमविद्ययो-
पादानभूतयापि । नामिति किलार्थं ॥ ५ ॥ नद्या इव प्रवाह-
वत्याः संसारनिदानभूताया मायायाः । मदवबोधार्थं ममाव-
बोधदाढ्यार्थं पुनः कथय ॥ ६ ॥ किं कम्माभिस्तात् । ना-
मेति किलार्थं ॥ ७ ॥ तृतीयं पृच्छति—संश्लिष्टयोरिति ।
जनुकाष्ठवत्संश्लिष्टयोर्मेलमेषवत्परस्पराहतयोर्वा देहदेहिनोर्मध्ये
कः शुभाशुभकर्मफलयोरैकभाक् । मुह्यो भोक्तैल्यर्थः ॥ ८ ॥
चतुर्थः प्रश्नः सष्टः ॥ ९ ॥ एवं पृष्टो वसिष्ठो विवेकदाढ्य-
हेतुत्वप्रकर्षात्तृतीयं प्रश्नं प्रथमं समाधानोऽर्थात्प्रथममपि स-
माधत्ते—काष्ठेत्यादिना । न किञ्चन वस्तुसदित्यर्थः । तथात्वाच्चे-
तनत्वादत्त्वाच्च न देहस्य कर्मफलभोक्ताप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥
किं तर्हि भोक्तृ तदाह—चेतस्सिंघति । तस्य जाज्जदोषं परिहर-

जडो देहो न दुःखाहो दुःखी देहविचारतः ।
अविचारो घनाज्ञानादज्ञानं दुःखकारणम् ॥ ११ ॥
शुभाशुभानां धर्माणां जीवो विषयतां गतः ।
अविवेकैकदोषेण कोशेनेव हि कीटकः ॥ २० ॥
अविवेकामयोन्नद्धं मनो विविधवृत्तिमत् ।
नानाकारविहारेण परिभ्रमति चक्रवत् ॥ २१ ॥
उदेति रौति हन्त्यस्ति याति वल्गति निन्दति ।
मन एव शरीरेऽस्मिन्न शरीरं कदाच न ॥ २२ ॥
यथा गृहपतिर्गैहे विविधं हि विवेष्टते ।
न गृहं तु जडं राम तथा देहे हि जीवकः ॥ २३ ॥
सर्वेषु सुखदुःखेषु सर्वासु कलनासु च ।
मनः कर्तुं मनो भोक्तुं मानसं विद्धि मानवम् ॥ २४ ॥
अत्र ते शृणु वक्ष्यामि वृत्तान्तमिममुत्तमम् ।
लवणोऽसौ यथा यातश्चण्डालत्वं मनोभ्रमात् ॥ २५ ॥
मनः कर्मफलं भुङ्क्ते शुभं वाऽशुभमेव वा ।
यथैतदुज्जसे नूनं तथाकर्णय राघव ॥ २६ ॥
हरिश्चन्द्रकुलोन्धेन लवणेन पुरानघ ।
एकं तेनोपविष्टेन चिन्तितं मनसा चिरम् ॥ २७ ॥
पितामहो मे सुमहाप्राजस्यस्य याजकः ।
अहं तस्य कुले जातस्तं यजे मनसा मखम् ॥ २८ ॥
इति संचिन्त्य मनसा कृत्वा संभारमाहतः ।
राजस्यस्य दीक्षायां प्रविवेश महीपतिः ॥ २९ ॥
ऋत्विजश्चाह्वयामास पूजयामास सन्मुनीन् ।
देवानामभ्ययामास ज्वालयामास पावकम् ॥ ३० ॥
यथेच्छं यजमानस्य मनसोपवनान्तरे ।
ययौ संवत्सरः साप्रो देवर्षिर्द्विजपूजया ॥ ३१ ॥
भूतेभ्यो द्विजपूर्वेभ्यो दत्त्वा सर्वस्वदक्षिणाम् ।
विबुध्यत दिनस्यान्ते स्व एवोपवने नृपः ॥ ३२ ॥

ति—विच्छक्तीति । जिदाभासतादात्म्याप्रमिल्यर्थः । संसारे
भोक्तृत्वे संरम्भोऽभिनिवेशो यस्य तत् ॥ ११ ॥ तदेव जीव इत्या-
ह—देहीति ॥ १२ ॥ १३ ॥ नानावृत्तीरनुपतदिति नामभेदे
निमित्तोक्तिः ॥ १४ ॥ तस्य चाप्रबोधो निमित्तमित्याह—अप्र-
बुद्धमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ हार्दं हृदयस्थम् ॥ १७ ॥ दुःखस्य
कोविदो भोक्ता ॥ १८ ॥ १९ ॥ कीटकः कौशेयकोशकाराख्यः
॥ २० ॥ अविवेकलक्षणेनामयेन रोगेणोन्नद्धं बद्धम् ॥ २१ ॥
भ्रमणमेव प्रपद्यति—उदेतीति ॥ २२ ॥ २३ ॥ मानवं
जीवम् ॥ २४ ॥ तदुपपादकत्वेन द्वितीयप्रश्नोत्तरमवतारयति—
अत्रति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ बाह्यसंभारसामर्थ्याद्वाजादि-
पीडानिमित्ते राजसूये मन्त्रिपुरोहितायसंमतेर्वा मनसा यत्क-
ल्पनमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विबुध्यत
बाह्यदृष्टिं प्रापेल्यर्थः । अहमावच्छान्दसः । खे स्वीये ॥ ३२ ॥

एवं स लवणो राजा राजसूयमवाप्तवान् ।
मनसैव हि तुष्टेन युक्तं तस्य फलेन च ॥ ३३ ॥
अतश्चिंतं नरं विद्धि भोकारं सुखदुःखयोः ।
तन्मनः पावनोपाये सत्ये योजय राघव ॥ ३४ ॥
पूर्णे देशे सुसंपूर्णेः पुमाश्चे विनश्यति ।
इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे मो० उत्पत्तिप्रकरणे सुखदुःखभोक्तृवोपदेशो नाम पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ११६

श्रीराम उवाच ।
राजसूयफलं प्राप्तं लवणेन किल प्रभो ।
प्रमाणं किमिवात्र स्यात्कल्पनाजालशम्बरे ॥ १ ॥
श्रीवासिष्ठ उवाच ।
यदा शाम्बरिकः काले संप्राप्तो लवणीं सभाम् ।
तदाहमवसं तत्र तत्प्रत्यक्षेण दृष्टवान् ॥ २ ॥
अहं सभ्यैस्ततस्तत्र गते शाम्बरिकर्मणि ।
किमेतदिति यत्नेन पृष्टश्च लवणेन च ॥ ३ ॥
चिन्तयित्वा मया दृष्टा तत्र तत्कथितं ततः ।
शृणु तत्ते प्रवक्ष्यामि राम शाम्बरिकेहितम् ॥ ४ ॥

तस्य फलेन युक्तं भवितुमिति शेषः ॥ ३३ ॥ तत्तस्याकारणा-
न्मनसः पावने विशोधने उपाये विचारनिरोधादौ । मनएव-
क्रियाशक्तिप्राधान्येन कर्तुं करणं क्रिया च । सैव सुखदुःखफला-
त्मना परिणता तत्फलं मनएव चिदाभासव्याप्त्या चिच्छक्ति-
प्राधान्येन भोक्तुं भोगश्चेति कर्तुं भोक्तृभावप्रवाह एव मायानयाः
स्वरूपमित्यर्थात्प्रथमप्रश्नविषयोऽप्यनेन संदर्भेण संदर्शितो बोध्यः ।
चतुर्थप्रश्ने तत्तरसर्गे समाधास्यति ॥ ३४ ॥ एवं रामं समाधा-
य देवादीन्सभ्यान्प्रति विस्तरेण वर्णितमर्थं पिण्डीकृत्याह—पूर्णे
इति । हे बुधाः, अयं मनोरूपः पुमान्पूर्णे कालादिपरिच्छेदशक्त्ये
दिशति स्वात्माकारं ददातीति देश आलम्बनं तत्र प्रतिष्ठितः
सम्पूर्णो भवति । नष्टे नित्यनश्वरे परिच्छिन्ने देहादिदेशे प्रति-
ष्ठितस्तु तद्भावप्राप्त्या विनश्यति । अतो देहोहमिति येषां न-
श्वराहंभावनिश्चयस्तैरलम् । प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ उपसं-
हरति—उच्चैरिति । शास्त्राचार्यपुरस्कृतसम्यग्विचारपरिपाकादु-
च्चैर्विवेकवति निरुद्धसारासारविवेके चेतसि संप्रबुद्धे नास्म्यहं
कदापि देहादिस्वभावः किंतु पूर्णानन्दस्वप्नकाशोकरसं ब्रह्मैवाह-
मस्मीति सम्यक् प्रबुद्धे सति विविक्ता वृत्तीद्वबोधेन बाधिता
बुद्धिरितरपि येन तथाविधस्य ब्रह्मीभूतस्याधिकारिणः सर्व-
दुःखानि अलं समूलं चिरं विगलितानि कदाचिदपि न भवन्ती-
त्यर्थः । पञ्चखण्डे भास्वतः सूर्यस्य करैः प्रकटिते संकोचो मुकु-
लता, जाण्वं गृहिनम्लानता, तिमिरं कोशान्तर्बोधान्धकारश्च
चिरं यथा क्षतानि नष्टानि भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे पञ्चदशो-
त्तरः सर्गः ॥ ११५ ॥

देहोऽहमिति येषां तु निश्चयस्तैरलं बुधाः ॥ ३५ ॥
उच्चैर्विवेकवति चेतसि संप्रबुद्धे
दुःखान्यलं विगलितानि विविक्तबुद्धेः ।
भास्वत्करप्रकटिते ननु पञ्चखण्डे
संकोचजाड्यवतिमिराणि चिरं क्षतानि ॥ ३६ ॥

राजसूयस्य कर्तारो ये हि ते द्वादशाब्दिकम् ।
आपद्दुःखं प्राप्नुवन्ति नानाकारव्यथामयम् ॥ ५ ॥
अतः शक्रेण गगनादुःखाय लवणस्य सः ।
प्रहितो देवदूतो हि राम शाम्बरिकाकृतिः ॥ ६ ॥
राजसूयक्रियाकर्तुंस्तस्य दत्त्वा महापदम् ।
अगच्छत्स नभोमार्गं सुरसिद्धनिषेधितम् ॥ ७ ॥
तस्मात्प्रत्यक्षमेवैतद्गाम नात्र संदेहोऽस्ति । मनो
हि विलक्षणानां क्रियाणां कर्तुं भोक्तुं च तदेव
निर्घृण्य संशोध्य चित्तरत्नमिह हिमकणमिवातपेन
विलीनतां विवेकेन नीत्वा परं श्रेयः प्राप्स्यसि ।

तुल्यप्रभममाधाने वर्णितार्थनिदर्शनात् ।
सोपोद्घातास्ततो योगभूमयोऽप्रावतारिताः ॥ १ ॥
चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं जिज्ञासू रामस्तदुपोद्बलं द्वितीयप्रश्नोत्तरे
प्रमाणं पृच्छति—राजसूयफलमिति । लवणेन राजा चण्डाल-
भावादिकल्पनारूपे जालशम्बरे शाम्बरिकोपदर्शितमायाजाले
राजसूयप्रयुक्तमनिष्टफलं प्राप्तम् । किलैत्येतिशेन यदुक्तमत्रा-
स्मिन्नर्थे किमिव प्रमाणं स्यात् । इवशब्दस्तदसंभवद्योतनार्थः ।
न तावत्प्रत्यक्षम् । मदीयमानसराजमुयस्येदं फलमिति लवणेन
स्वतो ज्ञातुमशक्यत्वात् । तथाप्यलज्जानामप्यप्रसिद्धेस्तेनान्यैर्वा
ज्ञातुमशक्या तन्मूलशब्दस्य ह्यतिशयस्य वा तत्राप्रसरदित्यर्थः ।
'कल्पनाजालमम्बरे' इति पाठे तु अम्बरे चित्ताकाशे कल्प-
नाजालमकं फलमित्यन्वयः ॥ १ ॥ यथायन्येषां तत्र प्रमाणा-
प्रसरस्तथापि योगबलात्स्वस्य तत्प्रत्यक्षमिति तन्मूलैवान्येषां
प्रसिद्धिरिति वसिष्ठः समाधत्ते—यदेत्यादिना ॥ २ ॥ शाम्ब-
रमस्यास्तीति शाम्बरि तथाविधे कर्म चरित्रं यस्य तस्मिन् ॥ ३ ॥
सम्यैर्लवणेन च पृष्टः दृष्टा । योगबलेनेति शेषः । प्रासङ्गिकं प्रश्नं
समाधाय प्राक्तनं चतुर्थप्रश्नसमाधानं प्रतिजानीते—शृण्वति ।
शाम्बरिकस्येहितमभिप्रायम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ महापदं शारीरराज-
सूयफलद्वादशाब्दिकापदपेक्षया पञ्चगुणां षष्ठिवर्षकल्पनात्मिका-
मित्यर्थः । अनेन मानसराजसूयादेः स्वाराज्यादिसुखफलमपि
शारीरापेक्षया पञ्चगुणमधिकमिति गम्यते ॥ ७ ॥ उक्तमुपसं-
हरन्प्रकृते योजयति—तस्मादित्यादिना गयेन । इत्युभेन नि-
र्घृण्य राजयोगेन संशोध्य निर्विकल्पसमाधिना विलीनतां नीत्वा
विवेकेन तत्त्वसाक्षात्कारेण परं श्रेयो मोक्षं प्राप्स्यसि । विवि-

चित्तमेव सकलभूताडम्बरकारिणीमविद्यां विद्धि । सा विचित्रकन्द्रेजालवशादिदमुत्पादयति । अविद्याचित्तजीवबुद्धिशब्दानां भेदो नास्ति बृक्षतरुशब्दयोरिव । इति ज्ञात्वा चित्तमेव विकल्पनं कुरु । अभ्युदिते चित्तवैमल्यार्कबिम्बे सकलङ्कविकलपोत्थदोषतिमिरापहरणं न तदस्ति राघव यन्न दृश्यते यन्नात्मीक्रियते यन्न परित्यज्यते यन्न म्रियते यन्नात्मीयं यन्न परकीयं सर्वं सर्वदा सर्वो भवतीति परमार्थः ॥ ८ ॥

भावराशिस्तथा बोधः सर्वो यात्येकपिण्डताम् ।

विचित्रमृद्गाण्डगणो यथाऽपको जले स्थितः ॥ ९ ॥

श्रीराम उवाच ।

एवं मनःपरिक्षये सकलसुखदुःखानामन्तः प्राप्यत इति भवता प्रोक्तं तत्कथं महात्मंश्चपलवृत्तिरूपस्यास्य मनसो सत्ता भवति ॥ १० ॥

त्रकं विविधविचित्ररचनाप्रकृतिभूत यदिन्द्रजालमिव वासनारूपं तद्वशात् । विकल्पन विगनकल्पनं कुरु । निमिरापहरणं भविष्यतीति शेषः । ननु स्वचित्तलये स्वाविद्याभये वा स्वादृष्टाजितस्य स्वाविद्याकार्यस्यैव निवृत्तिः स्यान्न सर्वादृष्टाविद्याकार्यस्य स्वचित्तादेस्तदकारणत्वादित्याशङ्क्य सर्वे सर्वादृष्टकार्ये सर्वापभोग्ये चेति सर्वाविद्याकार्ये सर्वात्मकस्वामदर्शनान्मर्षं दृष्टं भवति सर्वमप्यामीकृतं भवति सर्वमपि त्यक्तं भवति सर्वमपि मारितं भवतीति नात्रासंभावना युक्त्याशङ्क्याह—न तदस्तीति । तत्कुतस्तत्राह—यन्नात्मीयमिति । यतः सर्वमात्मीयं सर्वं परकीयं यस्मान्मर्षः सर्वदा सर्वो भवतीति परमार्था स्थितिरित्यर्थः । तथाच मधुब्राह्मणश्रुतिः ‘इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु’ इत्याद्या प्रसिद्धेत्याशयः ॥ ८ ॥ अतः समाधिपरिपाकजन्यबोधेन मनस्तत्कार्यप्रपञ्चयोरविद्यायाश्चक्रसब्रह्मात्मभावः परिशिष्यत इति पथेनोपसंहरति—भावराशिरिति—भावराशिर्दृश्यपदार्थसमूहस्तथा तद्विषयकविचित्रवृत्तिरूपो बोधस्तदुपहितः सर्वो जीवार्थेकपिण्डनां ब्रह्मैकरसनां याति । यथा अपक इति छेदः ॥ ९ ॥ गुरुत्वेस्तात्पर्यसर्वस्वमन्यदशयन् रामो मनःसमुच्छेदं खबुद्धितर्कितोपायैरशक्यं मन्यमामस्तदुपायान्तरं जिज्ञासुर्गयेन पृच्छति—एवमिति ॥ १० ॥ वसिष्ठस्तदुपायं वक्तुं प्रतिजानीते—रघुकुलेन्दो इति । स्वानि स्वानि बहिःप्रचारद्वाराणीन्द्रियाणि तेषामाचारः संचारस्तस्य दूरे तदविषये ब्रह्मणि मनःसंघिरयं मनोदृष्टिधारामारुहयोरभेदान्मनसः संधानेन लयं वा एष्यति प्राप्यसि ॥ ११ ॥ ननु यस्यानादौ संसारे कदापि नाशो न प्रसिद्धस्तस्य कथमुच्छेदः संभाव्यते इत्याशङ्क्य तत्संभावनाय मध्ये मध्ये तस्य नाशप्रसिद्धिं परिणामि-
स्वभावतया इतरभूतादितुल्यतां च दर्शयितुं प्रागुक्तां सात्त्विका-

धीवसिष्ठ उवाच ।

रघुकुलेन्दो मृणु मनःप्रशमने युक्तिं वां ज्ञात्वा स्वस्वाचारदूरे मनःसंघिरयमेष्यसि ॥ ११ ॥

इहहि तावद्ब्रह्मणः सर्वभूतानां त्रिविधोत्पत्तिरिति तत्पूर्वोक्तम् ॥ १२ ॥

तत्रेदं प्रथमया मनःकल्पनया देहीति सा ब्रह्मरूपिणी संकल्पमयी भूत्वा यदेव संकल्पयति तदेव पश्यति तेनेदं भुवनाडम्बरं कल्प्यते ॥ १३ ॥

तत्र जननमरणसुखदुःखमोहादिकं संसरणं कल्पयन्ती कल्पानुरचना बहुनाममन्थरं स्थित्वा स्वयं विलीयते हिमकणिकेवातपगता ॥ १४ ॥

कालोदितः संकल्पवशात् पुनरन्यतया जायते सापि पुनर्विलीयते पुनरप्युदेति सैवेति भूयोभूयोऽनुसंसरन्ती स्वयमुपशाम्यति ॥ १५ ॥

इत्थमनन्ता ब्रह्मकोटयोऽस्मिन्ब्रह्माण्डेऽन्येषु च समतीता भविष्यन्तीति सन्ति चेतरा अनन्ता यासां संख्यापि न विद्यते ॥ १६ ॥

दिभेदेन त्रिविधां जीवमृष्टिं स्मारयति—इहहीत्यादिना । पूर्वोक्तं स्मृतव्यमिति शेषः । यद्यपि द्वादशधा जीवजातयः प्रागुक्तास्तथापि सात्त्विकादित्रिविधे द्वादशानामन्तर्भावात्रिविधेत्युक्तम् । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदाद्वा त्रिविधा । तासु त्रिविधास्वपि सृष्टिपु मूलकारणं हैरण्यगर्भं मनस्तत्संकल्पानुसारीप्यन्यानि मनोसीत्यपि प्रागुक्तम् ॥ १२ ॥ तत्र हैरण्यगर्भमनसः स्वसंकल्पवैचित्र्यब्रह्माण्डाकारपरिणतस्य कल्पान्तं विलयः प्रसिद्धस्तत्कार्याणां च भौतिकानां विलयदर्शनात्तस्यापि विलयस्वभावतानुमानं शक्यते । एवं मूलकारणे मनसि विलयस्वभावतानिधये तत्तुल्यस्वभावतया अस्मादिमनःस्वपि सा संभावयितुं शक्यत इत्याशयेनाह—तत्रेदं प्रथमयेत्यादिना । इदं प्रथमया आशया । देही चतुर्मुखाकारदेहवानहमिति या ब्रह्मरूपिणी धातुस्वरूपा कल्पना सा तदेव पश्यति सत्यसंकल्पत्वादित्याशयः ॥ १३ ॥ अस्मादादिजन्ममरणादिंसंसारेपि तदीयकल्पनैवेत्याह—तत्रेति । कल्पेषु चतुर्गुणसहस्रमितेषु स्वाहस्तु तत्तदनुकूलरचनाभिः रचितानां देवामुरादीनां बहुभिर्नामभिर्मन्थरं गुरुतरं यथा स्यात्तथा स्थित्वा भोगिपर्यङ्कशायिनि विष्णोः स्वयं विलीयते आतपगता हिमकणिका यथा स्वकारणे तेजसि लीयते तद्वत् ॥ १४ ॥ पुनः सृष्टिकाले उदितो भगवन्नाभिपद्मादाविर्भूतश्चेत् पुनरन्यतया कल्पान्तरसर्गान्तरतया सा प्राक्तनी कल्पना जायते सा पुनः कल्पान्ते विलीयते पुनरप्युदेति । इति यावदधिकारप्राग्बोधक्यं संसरन्ती तत्क्षये स्वतःसिद्धादात्मबोधातिप्रपार्थावसाने समूलं स्वयमुपशाम्यति ॥ १५ ॥ एवमन्येष्वपि हैरण्यगर्भमनसु नश्वरस्वभावता प्रमाणसिद्धेत्याह—इत्थमित्यादिना । अस्मिन् ब्रह्माण्डेऽपि प्रतिपरमाणु ब्रह्माण्डकोटिकल्पनास्तीति

एवमस्यां तादृशि वर्तमानायामीश्वरादागल्य जीवो यथा जीव्यते विमुच्यते तच्छृणु ॥ १७ ॥

ब्रह्मणो मनःशक्तिरभ्युदिता पुरःस्थिताकाशशक्तिमवलम्ब्य तत्रत्यपवनतानुपातिनी घनसंकल्पत्वं गच्छति ॥ १८ ॥

ततः पुरःप्राप्तभूततन्मात्रपञ्चकतामेत्यान्तःकरणतां नीत्वा सात्वत्सूक्ष्मा प्रकृतिर्भूत्वा गगनपवनतेजोरूपतासंकल्पात्प्रात्येयरूपतामुपेत्य शाल्योषधि विशन्ती प्राणिनां गर्भतां च गच्छति ॥ १९ ॥

जायते तस्मात्ततः पुरुषः संपद्यते ॥ २० ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षो० उत्पत्तिप्रकरणे साधकजन्मावतारो नाम षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ११७

श्रीराम उवाच ।

कीदृश्यो भगवन्योगभूमिकाः समसिद्धिदाः ।
समासेनेति मे ब्रूहि सर्वतत्त्वविदां च ॥ १ ॥

प्रागुक्तरीत्या बोध्यम् ॥ १६ ॥ यथा समष्टिमनोसि पुरुषयत्नमाध्वैरेवोपासनज्ञानरूपचीयन्ते शाम्यन्ति चैवं व्यष्टिर्जीवमनांस्यपि जन्ममरणबीजकामकर्मबायनासंकल्पैरुपचीयन्ते निरोधज्ञानाभ्यासप्रकर्षैः शाम्यन्तीति नासंभावनीयो मनोनाश इत्याशयेन सृष्ट्यादिकालादारभ्य मोक्षकल्पनान्तां जीवमसृजति संक्षेपविस्तराभ्यां प्रपञ्चयति—एवमस्यामित्यादिना । अस्यां प्रागुक्तायां समष्टिकल्पनायां तादृशि परमात्मनि वर्तमानायां सत्यां जीवो व्यष्टिर्जीवो जीव्यते जीवति । पदविकरणव्यत्ययश्छान्दसः ॥ १७ ॥ संक्षेपेण सूत्रितमर्थं विवरीनुकामः प्रथममार्श्वगदाग्ल्येत्यर्थं विवृणोति—मनःशक्तिरिति । प्रलये उपाधिविलयादव्याकृते लीनानां जीवानां संस्कारमात्रेण परिशिष्टा मनःशक्तिः प्रथममव्याकृतात् शब्दतन्मात्रात्मकाकाशशक्त्याविर्भावे सति पुरःस्थितां प्रथमोत्पत्तां तामवलम्ब्य स्वयमभ्युदिता सती पवनशक्त्यात्मकस्पर्शतन्मात्रोत्पत्तां तत्रत्यपवनतानुपातिनी ईष्यन्तलनयोर्यतालक्षणं घनसंकल्पत्वं गच्छति ॥ १८ ॥ ततः पुरःप्राप्तरूपरसगन्धात्मकतन्मात्रक्रमेण पञ्चकतामपञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकतामेत्यस्तःकरणतां मनोबुद्धिरहंकाराश्चक्षुर्मिति व्यवहारबीजजीवोपाधितां नीत्वा प्राप्य सा प्रागुक्तमनःशक्तिरसूक्ष्मा उपचिता पञ्चीकृततत्त्वप्रकृतिर्भूत्वा पञ्चीकृतगगनपवनतेजोरूपतासंकल्पात् क्रमेण प्रात्येयरूपतां नीहारवृष्ट्यादिजलरूपतामुपेत्य शालिगोधूमाद्योषधि सस्यं विशन्ती अभभूता पुरुषैर्भुक्ता रेतोभावं प्राप्य क्षीयौने निषिक्ता कललबुद्बुदादिक्रमेण प्राणिनां गर्भतां च गच्छति ॥ १९ ॥ तस्माज्जायते प्रसूयते । ततो जन्मनः कदाचित्सुकृताधिक्यात्कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः

तेन पुरुषेण जातमात्रेणैव बाल्यात्प्रभृति विद्याप्रहणं कर्तव्यं गुरवोऽनुगन्तव्याः ॥ २१ ॥

ततः क्रमात्पुंसस्तवेव चमत्कृतिर्जायते ॥ २२ ॥
स्वच्छदशा चित्तवृत्तेः पुरुषस्य हेयोपादेयविचार उत्पद्यते ॥ २३ ॥

तादृग्विवेकवति संकलिताभिमाने
पुंसि स्थिते विमलसत्त्वमयाभ्यजातौ ।
सत्तात्मिकावतरति क्रमशः शिवाय
चेतःप्रकाशनकरी ननु योगभूमिः ॥ २४ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अज्ञानभूः समपदा ब्रह्मः सप्तपदैव हि ।
पदान्तराण्यसंख्ययानि भवन्त्यन्याम्यथेतयोः ॥ २ ॥
स्वयत्नसाधकरसान्महासत्ताभरोक्षतेः ।

संपद्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥ तेनेत्यादि निगदव्याख्यातम् ॥ २१ ॥ तवेव चमत्कृतिर्विवेकवैराग्यादिसाधनसंपत्तिर्जायते ॥ २२ ॥ स्वच्छदशा चित्तवृत्तेः पुरुषस्य संसारान्तां हेयो मोक्षोपाय उपादेय इति विचार उत्पद्यते ॥ २३ ॥ गयोक्तार्थसारं पद्येनोक्तोपसंहरंस्तादृशं पुरुषं योगभूमिकामात्यन्तिकमनोनाशोपायभूतामभवतारयति—तादृगिति । तादृक्साधनान्तरोपचिनो यो विवेकस्तद्वति विमलसत्त्वमयी अभ्यजातिब्राह्मणाद्युत्तमजातिर्यस्य स तादृशोऽहमिति संकलितः स्वीकृतोऽभिमानोऽनेन तस्मिन् अधिकारिपुंसि स्थिते अच्छले सति शिवाय परमपुरुषार्थाय वक्ष्यमाणसामविश्यात्मिका चेतसःप्रकाशनं ज्ञानेनाभिज्वलनं तत्करणशाला योगभूमिः क्रमशश्चित्तोपरमतारतम्यक्रमेण अवतरति । वक्ष्यमाणलक्षणैराविर्भवनीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

ज्ञानभूमिप्रभेदानामुपोद्घातेन वर्ण्यते ।

अज्ञानभूमिका सप्तविधा यद्वा प्रसङ्गतः ॥ १ ॥

समासेन संप्रहेण । इतिशब्दो लक्षणप्रभेदानां तदुपयोग्यार्थान्तराणां च प्रप्रस्य द्योतनाय ॥ १ ॥ तत्र इतिशब्दवृष्टं ज्ञानभूमिकाबोधोपयुक्तमज्ञानभूमिकाभेदं प्रथमं वक्तुकामो वसिष्ठो ज्ञानाज्ञानभूमिके विभज्य दर्शयति—अज्ञानेति ॥ २ ॥ स्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणः पुरुषप्रयत्नो भोगरागादार्थलक्षणे रसावेशश्चाज्ञानभूतप्रतिष्ठायामसाधारणहेतुः । शास्त्रीयसाधनचतुष्टयविशिष्टः श्रवणादिप्रयत्नो मुमुक्षादाढ्यलक्षणरसावेशश्च ज्ञानभूतिप्रियायाम् । अधिष्ठानब्रह्मसत्तोत्कर्षाधीनस्वसत्तालभस्तूभयत्र

एते प्रतिपदं बद्धमूले संफलतः फलम् ॥ ३ ॥
 तत्र सप्तप्रकारां त्वमज्ञानस्य भुवं शृणु ।
 ततः सप्तप्रकारां त्वं श्रोष्यसि ज्ञानभूमिकाम् ॥ ४ ॥
 स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिस्तद्धोऽहंत्ववेदनम् ।
 एतत्संक्षेपतः प्रोक्तं तज्ज्ञत्वाज्ञत्वलक्षणम् ॥ ५ ॥
 शुद्धसन्मात्रसंविज्ञेः स्वरूपाज्ञ चलन्ति ये ।
 रागद्वेषोदयाभावात्तेषां नाज्ञत्वसंभवः ॥ ६ ॥
 यन्स्वरूपपरिग्रहाच्चेत्यार्थं चिन्तिमज्जनम् ।
 एतस्मादपरो मोहो न भूतो न भविष्यति ॥ ७ ॥
 अर्थादर्थान्तरं चिन्ते याति मध्ये हि या स्थितिः ।
 निरस्तमनना यासौ स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥ ८ ॥
 संशान्तसर्वसंकलपा या शिलान्तरिच स्थितिः ।
 जाड्यनिद्राधिनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः स्मृता ॥ ९ ॥
 अहंतांशे क्षते शान्ते भेदे निःस्पन्दतां गते ।
 अजडा या प्रकचति तत्स्वरूपमिति स्थितम् ॥ १० ॥
 तत्रारोपितमज्ञानं तस्य भूमिरिमाः शृणु ।
 बीजजाग्रत्स्था जाग्रन्महाजाग्रत्तथैव च ॥ ११ ॥
 जाग्रत्स्वप्नस्तथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकम् ।
 इति सप्तविधो मोहः पुनरेव परस्परम् ॥ १२ ॥

साधारणो हेतुः । एतेभ्यो हेतुभ्य एते भूमिके प्रतिपदं स्वस्वविषये
 बद्धमूले सत्यौ स्वस्वोचितं संसारस्थितिदुःखलक्षणं तन्मुक्तिनिर्-
 निगयानन्दावाप्तिलक्षणं च फलं संफलतः । यथा अर्थोभुवनं
 भुवं सप्तपदा उत्तरोत्तरं रजस्तमोदुःखबहुला नरकान्ताः ऊर्ध्व-
 भुवनभुवस्तुल्लोकांस्तं गन्धमुल्लानबहुलाः गन्धलीकान्ताः कम-
 मुक्तिफलाश्च तद्वदित्यर्थ इत्यन्ते ॥ ३ ॥ तत्र तयोर्भूमिकयोर्मध्ये ॥ ४ ॥
 तत्र भूमिद्वयस्य प्रत्येकं फलतः सामान्यलक्षणमाह—स्वरूपेति
 ॥ ५ ॥ तत्राद्यलक्षणं स्फुटयति—शुद्धेति ॥ ६ ॥ द्वितीयं स्फुटयति—
 यदिति ॥ ७ ॥ आद्यस्याप्रसिद्धिं वारयति—अर्थादिति । पूर्व-
 विषयाभ्युत्थस्य विषयान्तरमननाप्राप्तं निरस्तमनना स्वरूपाव-
 स्थितिः प्रसिद्धित्वार्थः ॥ ८ ॥ मूलांशमुपुनर्यावाङ्गणाय विनिश्चय-
 —जाड्यनिद्रेति ॥ ९ ॥ अन्तरहन्तांशं वाहंभेदे । उभयत्र
 निस्पन्दतां गते । अजडा स्वप्रकाशा या चिदिति शेषः ॥ १० ॥
 तत्र तस्या प्रत्याकृतिः । आरोपितमनादित्याद्यन्तम् ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ पदान्तगण्यसंख्यानीति यदुक्तं तदुपपादयति—पुन-
 रेव परस्परं श्रुति इति । अस्य सप्तविधस्य मोहस्य प्रत्येकं
 लक्षणं शृण्वित्यर्थः । बीजजाग्रत्लक्षणमाह—प्रथममिति । चिन्ता
 मायाशबलचैतन्यात्मिकाशास्त्रादीनां जागरादीं वा प्रथमं चेतनं
 चिदाभाससंवलितरूपं यन्स्यान्प्राणधारणादिक्रियोपाधिना भ-
 विष्यचित्तजीवादिनामशब्दानां तदर्थानां च भाजनं वक्ष्यमा-
 णजाग्रद्बीजभूतं स्थितं बीजजाग्रदिति परेणान्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 जाग्रत्लक्षणं धावयति—त्वमिति । नवप्रसूतस्य बीजजाग्रतः
 परात् परतः । अयं स्थूलदेहोऽहं, इदं देहभोग्यजातं मम इति

श्रुष्टो भवत्यनेकाख्यः शृणु लक्षणमस्य च ।
 प्रथमे चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं चितः ॥ १३ ॥
 भविष्यच्चित्तजीवादिनामशब्दार्थभाजनम् ।
 बीजरूपं स्थितं जाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते ॥ १४ ॥
 एषा ज्ञानेनवावस्था त्वं जाग्रत्संसृतिं शृणु ।
 नवप्रसूतस्य परादयं चाहमिदं मम ॥ १५ ॥
 इति यः प्रत्ययः स्वस्थस्तज्जाग्रत्प्रागभावनात् ।
 अयं सोहमिदं तन्म इति जन्मान्तरोदितः ॥ १६ ॥
 पीवर्गः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुरन् ।
 अरूढमथ वा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकम् ॥ १७ ॥
 यजाग्रतो मनोराज्यं जाग्रत्स्वप्नः स उच्यते ।
 द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः ॥ १८ ॥
 अभ्यासात्प्राप्य जाग्रत्त्वं स्वप्नोऽनेकविधो भवेत् ।
 अल्पकालं मया दृष्टमेवं नो सत्यमित्यपि ॥ १९ ॥
 निद्राकालानुभूतेऽर्थे निद्रान्ते प्रत्ययो हि यः ।
 स स्वप्नः कथितस्तस्य महाजाग्रत्स्थितेर्हृदि ॥ २० ॥
 चित्रसंदर्शनाभावादप्रकृत्वबृहद्ब्रुपः ।
 स्वप्नो जाग्रत्तया रूढो महाजाग्रत्पदं गतः ॥ २१ ॥
 अधनेवाधने देहे स्वप्नजाग्रन्मत्तं हि तत् ।
 पडवस्थापरित्यागे जडा जीवस्य या स्थितिः ॥ २२ ॥

यः प्रत्ययस्तज्जाग्रदित्यर्थः ॥ १५ ॥ अयं सोहमिदं तन्मे इत्यु-
 क्तलक्षणस्य जाग्रत्प्रत्ययस्य जन्मानन्तरमुदितः । नकारलोपश्छा-
 न्दसः । अथवा गजानीयपर्वपर्वजन्मसंस्काराद्गोष्ठेन दृष्टतरोदितः,
 अतएव पीवर्गः अभ्यागादुपचितः । तथाहि ब्राह्मणादिजन्म-
 माध्याग्न्यऽपि जन्मानन्तराभ्यागात् केपाविद्राह्याणांचिनक्रियास्व-
 भिनवेद्यः पाटवानिधयश्च दृश्यते न सर्वेषाम् । तथाचैहिका-
 न्प्राक्तानां दृष्टाभ्यागपाटवानुपचिताभिनवेद्यो जाग्रत्प्रत्ययो
 महाजाग्रदित्यर्थः ॥ १६ ॥ जाग्रत्स्वप्नं लक्षयति—अरूढमिति ।
 अरूढमनभ्यामपेक्ष्य, रूढमभ्यागदृष्टम् । यथा लवणम् ॥ १७ ॥
 द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्यादिप्राग्नेयोपि जाग्रत्स्वप्नभेदा एवेत्याह—द्वि-
 चन्द्रेति ॥ १८ ॥ स्वप्नं लक्षयति—अल्पकालमिति । निद्रान्तं
 निद्रामध्ये निद्रावसानं वा प्रतीयत इति प्रत्ययः । यः प्रत्य-
 योऽनुसंधायते स स्वप्नः कथित इत्यर्थः । तस्याज्ञस्य । स च
 महाजाग्रत्स्थितेर्महाजाग्रदन्तगतस्थूलशरीरस्य हृदि कण्ठादि-
 हृदयान्तनाडांप्रदेशे भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ उक्तलक्षणो-
 पपादनाय स्वप्नमेव पुनर्विनिश्चयति—चित्रसंदर्शनाभावादिति ।
 स्वप्नजाग्रतोर्लक्षणमाह—स्वप्नो जाग्रन्नेति । यथा हृदिचन्द्रस्य
 द्वादशवर्षात्मकः । महाजाग्रत्पदं महाजाग्रत्ताम्यं गतः सन्नि-
 त्यर्थः ॥ २१ ॥ म चास्य देवादेहनाशोपि तथैवाग्रेऽप्यनुवर्तते
 इति सूचनाय धत्ते देहे इत्युक्तम् । सुषुप्तिं लक्षयति—पडव-
 स्थितिः । पूर्वाः पडवस्थाः कर्मफलभोगभूमिस्तात्कर्मजाः । सुषु-
 प्तिस्तु पूर्वाद्भूतकर्मणां भोगेन क्षये उत्तरेषामनुवृत्तेन्तराले

भविष्यदुःखबोधाख्या सौषुमी सोच्यते गतिः ।
एते तस्यामवस्थायां तृणलोऽशिलादयः ॥ २३ ॥
पदार्थाः संस्थिताः सर्वे परमाणुप्रमाणिनः ।
सप्तावस्था इति प्रोक्ता मयाऽज्ञानस्य राघव ॥ २४ ॥
एकैका शतशाखात्र नानाविभवरूपिणी ।
जाग्रत्स्वप्नश्चिरं रूढो जागृतावेव गच्छति ॥ २५ ॥
नानापदार्थभेदेन सविकासं विजृम्भते ।
अस्यामप्युदरे सन्ति महाजाग्रद्दशादशः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहागमायणे मोक्षोपायेष्वृत्तिप्रकरणे अज्ञानभूमिकावर्णनं नाम समदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ११८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानघ ।
नानया ज्ञातया भूयो मोहपट्के निमज्जसि ॥ १ ॥
वदन्ति बहुभेदेन वादिनां योगभूमिकाः ।
मम त्वभिमता नूनमिमा एव शुभप्रदाः ॥ २ ॥
अवबोधं विदुर्ज्ञानं तदिदं सप्तभूमिकम् ।
मुक्तिस्तु ज्ञेयमिभ्युक्तं भूमिकासप्तकात्परम् ॥ ३ ॥
सत्यावबोधो मोक्षश्चैवेति पर्यायनामनी ।
सत्यावबोधो जीवोऽयं नेह भूयः प्रगेहति ॥ ४ ॥

छत्रापायवन्तर्वैमुक्षमस्थलप्रपञ्चविलये तद्वाजाज्ञानमात्रपरिग्रहेपा-
तदुपहिततामसात्रपरिशेषरूपेत्याशयेनाह—जटा जावस्य या-
स्थितिर्गतिः ॥ २२ ॥ भविष्यदुःखानां बोधयन्ति अनुभावय-
न्तीति भविष्यदुःखबोधानां चागनावर्माणं तेषां दशा मपचा-
सुषुप्तिरेव सौषुमी । सुषुप्ते कारणं त्रिलोकस्य जगतः संस्कारा-
त्मना सर्वभवे नागस्य पुनरुद्भवानावप्रजापत्यापाययेनाह—एते
इति ॥ २३ ॥ उपसहस्रति—सप्तदश्या इति ॥ २४ ॥ तास्य-
कैकान्तरन्योन्याविर्भावान्तरस्य संवलनाद्यनन्तभेदा सप्त-
न्तीत्याह—एकैकानि । जागृतावेव गच्छति मिलति ॥ २५ ॥
अस्यां जाग्रद्वापमयां जाग्रत्स्वाप्तादशायाम् । उदरे अन्तः म-
हाजाग्रद्दशालक्षणाः दशः प्रत्ययाः । दशः साक्षिणो महाजाग्र-
द्दशाः सन्तीति पृथक् पदच्छेदो वा ॥ २६ ॥ लोको जनः
जीव इति यावत् । नयन्तःपातिजलावर्ते नौरिव श्रमे धारति
गच्छति ॥ २७ ॥ दीर्घं दीर्घकालम् । स्वप्नजाग्रदिति जाना-
कवचनम् ॥ २८ ॥ वर्णितमाज्ञानभूमिकामुपसंहरंस्तदुत्तरापायमा-
ह—अज्ञानभूमिरिति । नानाविकारजगदन्तरभेदश्च हाना निव्या-
अवश्यहेयेति यावत् । इति उक्तवक्ष्यमाणप्रकारानिश्चारविचा-
रणाभिः प्रबोधविमले स्वयं प्रत्यक्षान्तरकरसे आत्मनि दृष्टे सति
अस्या अविद्याभूमेः सकाशात्समुत्तरसि निर्गत एवासौख्यः ।
स्वयमुत्तरमीति वा संबन्धः ॥ २९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-
रामायणतत्पर्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे सप्तदशोत्तरशततमः
सर्गः ॥ ११७ ॥

तासामप्यन्तरे लोको मोहान्मोहान्तरं व्रजेत् ।
अन्तःपातिजलावर्ते इव धावति नौर्ध्रमम् ॥ २७ ॥
काश्चित्संस्तृतयो दीर्घं स्वप्नजाग्रत्तया स्थिताः ।
काश्चित्पुनः स्वप्नजाग्रत्ताग्रत्स्वप्नास्तथेतराः ॥ २८ ॥
अज्ञानभूमिरिति सप्तपदा मयोक्ता
नानाविकारजगदन्तरभेदहीना ।
अस्याः समुत्तरसि चारुविचारणाभि-
दृष्टे प्रबोधविमले स्वयमान्मनीति ॥ २९ ॥

ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ।
विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥ ५ ॥
मन्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततो संसृतिनामिका ।
पदार्थाभावनी पृष्टी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ ६ ॥
आसामन्ते स्थिता मुक्तिस्तस्यां भूयो न शोच्यते ।
एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ॥ ७ ॥
स्थितः किं मूढ एवासि प्रेक्ष्यऽहं शास्त्रसज्जनैः ।
वेराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेन्युच्यते बुधैः ॥ ८ ॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कवेराग्याभ्यामपूर्वकम् ।

इह सप्तपदाज्ञानभूमिकालक्षणैः स्वैकैः ।

आरूढलक्षणैश्चैव मोक्षान्ता मातुं वर्ण्यते ॥ ९ ॥

ज्ञानया अभ्यासक्रमेणानुभूतया ॥ १ ॥ ननु योगशास्त्रं
यस्यनियमाद्यष्टादशभेदभिन्ना योगभूमिकाः प्रतिष्ठा एव किं ता
एवेता नित्याह—वदन्तीति । वादिनां योगसाम्यवादिनः । ता
योगभूमिकामनुच्छिन्निद्विफला अन्येषामभिमतया । मम तु इमा
ज्ञानभूमिका एवाभिमतया । यतः परमपुरुषार्थलक्षणशुभप्रदा
इत्यर्थः ॥ २ ॥ किं तच्चेयं किं वा ज्ञान यद्वृत्तयो वर्ण्यन्ते
इति ते लक्षयति—अवबोधमिति । अखण्डस्वाकारयुक्त्या रूढ-
ब्रह्म अज्ञाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानं निवृत्ताज्ञानं तु तदव ज्ञेयमिभ्युप-
चारोद्दिष्टोच्यते इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तथाच पूर्वोपरावस्थाकल्पितवा-
न्तरप्रवृत्तिनिमित्तभेदस्य नियमाभूतस्यापाम्यं अवबोधमोक्षपदयो-
रेकाग्रमात्रनिष्ठवाप्यायनामना फलिता । यतस्तद्वशां जीवो न
भूयः प्रगेहति येन भेदादपर्यायता स्यादित्याशयेनाह—सत्या-
वबोध इति ॥ ४ ॥ उद्देशः स्पष्टः ॥ ५ ॥ ६ ॥ उद्दिष्टाना
लक्षणांक्ति वक्तुं प्रातज्ज्ञानाते—एतासामिति ॥ ७ ॥ प्रेक्ष्य
प्रेक्षित्ये । उद्भावच्छान्दस्यः । शास्त्रविचारितवेदान्तवाक्यैः
सज्जनैर्गुरुभिश्च । वेराग्यप्रहणं साधनवतुष्टयोपलक्षणम् । तथाच
निषिद्धवर्जननिकाययज्ञदानाद्यनुष्ठानप्रयुक्ता संन्याससाधनचतु-
ष्टयसंपत्तिमहिता मुक्तिपर्यवसिता श्रवणादिप्रवृत्तिफलोपहिता-
न्मसाक्षात्कारोत्कटेच्छैव प्रथमा भूमिकेत्यर्थः ॥ ८ ॥ गुरुशुश्रूषा-
भिक्षाशनशौचादियतिथिर्मपालनसहितं श्रवणमनने एवात्र स-

सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥ ९ ॥
 विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता ।
 यात्र सा तनुताभावात्प्रोच्यते तनुमानसा ॥ १० ॥
 भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चिन्नेऽर्थे विरतेर्वशात् ।
 सत्यात्मनि स्थितिः शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥ ११ ॥
 दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसङ्गफलेन च ।
 रूढसत्त्वचमत्कारात्प्रोक्ता संसक्तिनामिका ॥ १२ ॥
 भूमिकापञ्चकाभ्यासान्त्वात्मारामतया दृढम् ।
 आभ्यन्तगणां बाह्यानां पदार्थानामभावनाम् ॥ १३ ॥
 परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनार्थभावनात् ।
 पदार्थाभावनानास्त्री पट्टी संजायते गतिः ॥ १४ ॥
 भूमिपङ्कचिराभ्यासाद्देव्यानुपलम्भतः ।
 यन्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥ १५ ॥
 एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्थेह विद्यते ।

विदेहमुक्तिविषयस्तुर्यातीतमतः परम् ॥ १६ ॥
 ये हि राम महाभागाः शतमीं भूमिकां गताः ।
 आत्मारामा महात्मानस्ते महत्पदमागताः ॥ १७ ॥
 जीवन्मुक्ता न सज्जन्ति सुखदुःखरसस्थितौ ।
 प्रकृतेनार्थकार्याणि किञ्चित्कुर्वन्ति वा न वा ॥ १८ ॥
 पार्श्वस्थबोधिताः सन्तः सर्वाचारक्रमागतम् ।
 आचारमाचरन्त्येव सुप्रबुद्धवदक्षतम् ॥ १९ ॥
 आत्मागमतया तांस्तु सुखयन्ति न काश्चन ।
 जगत्क्रियाः सुसंयुक्तास्त्पालोकाः स्त्रियो यथा ॥ २० ॥
 भूमिकासमकं चेतस्त्रयीतामेव गोचरः ।
 न पशुस्थवरादीनां न च म्लेच्छादिचेतसाम् ॥ २१ ॥
 प्राप्ता ज्ञानदशामेतां पशुम्लेच्छादयोऽपि ये ।
 सदेहा वाप्यदेहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः ॥ २२ ॥
 जमिर्हि ग्रन्थिविच्छेदस्तस्मिन्सति हि मुक्तता ।

दाचारः । अन्यस्य चित्तशुद्धिमात्रहेतुत्वेन प्राप्तेव सिद्ध्यत ॥ ९ ॥ अभ्याहितत्वाद्विचारणाशब्दस्य पूर्वनिपातः । भावनं भावो निदिध्यागनं तस्मान् । तथाच भावनननुष्ठयसपत्त्यादिप-
 र्येकश्रवणमननाभ्यां गहिताभिदि-यामनाया मनस इन्द्रियार्थेषु
 शब्दादिविषयेषु असक्तता अप्रवृत्तपरायणा तनुता मविक-परा-
 माधिरूपा मृशमता सा तनुमानगात्या भूमिका प्रोक्ता । तनु
 सूक्ष्मतमं मानसं यस्यास्मिन् व्युत्पन्नंस्त्वर्थः । अण्णन्तस्योपग-
 जनत्वात् इति । तथाचोक्तं योगशास्त्रे श्रीत्रादिकर्णार्थवच्छ-
 द्वादिविषयप्रदः । तावज्ज्ञानमिति प्रोक्तं समाधिः स्यान्नतः
 परः ॥ इति ॥ १० ॥ अर्थं वाग्यार्थं विषये संस्कारोच्छेदादाल-
 न्तिकी चित्ते या विरतिस्तद्भावात्तत्पर्यया । शुद्धे मायातत्कार्या-
 दवस्थात्रयाच्च बोधिते सर्वाधिपतनमन्मात्रके आस्मिन् श्रीगे-
 दकवस्त्रिपुर्तादिविषयेन गाक्षाकारपयन्ता या स्थितिर्निर्विकल्पक-
 समाधिरूपा सा सत्त्वापत्तिमतेनः परमात्मपत्त्यात्मनैवापत्त्या-
 दित्यर्थः । अत्र त्वमैवावस्थाविद्युच्यते ॥ ११ ॥ असंमत्तश्च-
 त्स्य बाह्याभ्यन्तगकारिस्तस्मैकारिश्चास्यशस्त्रद्वयणन समाधि-
 परिपाकफलेन च हेतुना रूढ उपचितश्चित्ते निरतिशयानन्द-
 निलापरोक्षब्रह्मसमावसाक्षात्कारलक्षणव्यमत्कारो यस्यां सा ।
 यद्ययुक्तमाधिकारिणां द्वितीयभूमिकायामपि साक्षात्कारः शा-
 र्वापरिगोक्षाप्रसिद्धस्तथापि पञ्चमभूमिकायामाल्यन्तिकद्वैतसंस्का-
 रोच्छेदप्रयुक्तोक्तोक्तिनिशयस्य मन्दमभ्यामाधिकारिणामपि चतुर्थ-
 भूमिकान्तोपपन्नगाक्षाकारस्य पञ्चम्या निरूढनग्नोपपत्तेश्च सूच-
 नाय रुढेति चमत्कारविशेषणम् । अतएव चतुर्थभूमिकान्ते
 कचित्पञ्चमी भूमिकां प्राप्तां ब्रह्मविद्वर इत्युच्यते । न विद्यते
 अविद्यातत्कार्यमसक्तिः सर्वथा यस्यास्मिन् व्युत्पत्त्या असंमत्ति-
 नामिका ॥ १२ ॥ अस्या एव परिपाकोक्त्यादुनरे द्वे भूमिके
 भवन इत्याशयेनाह—भूमिकापञ्चकेति । वक्ष्यमाणं नाम अन्व-
 र्थतया निर्वर्तक । आभ्यन्तगणामिति ॥ १३ ॥ तर्हि कथं देह-
 यात्रासिद्धिस्तत्राह—परप्रयुक्तेनेति । अस्यां च भूमिकायां ब्रह्म-

विदेहीयान्त्यागपानेन ॥ १४ ॥ गमगी भूमिकामाह—भूमि-
 पट्टेति । परप्रयत्नेनापि भेदस्यानुपलम्भत इत्यर्थश्चिन्त्यते ।
 'तुये जाग्रदायवस्थात्रयार्थसंयुक्ते जीवमद्वैतं चतुर्थे मन्यन्ते' इति
 श्रुत्या तादृजवद्वदनुभवविद्वत्त्वेन प्रतिपादिते ब्रह्म गच्छति आ-
 मन्तयानुभव यथापि न यस्याभवस्थायां सा तुर्यगा । तां तु प्राप्तां
 ब्रह्मविद्वरिणः इत्युच्यते । गच्छन्तं प्रविशन्तं तु तुरीयस्ते गच्छतीति
 तुर्यगा ॥ १५ ॥ इहास्मिन्नेव देहे विद्यते । अतोऽस्या अवस्थायाः
 पर विदेहमुक्तिविषयस्तुर्यातीतं ब्रह्मेति न भूमिकामु गण्यत
 इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ किञ्चित्कुर्वन्तां परमसिकायां न वा कुर्वन्ति
 गममभूमिकायामित्याशयः ॥ १८ ॥ कथं न वा तत्रैवमुक्त्यर्थेष्टा-
 नागपरलाशङ्कां वाग्यन स्वाशय प्रकटयति—पार्श्वस्थेति । सर्वेषां
 तनदायमभिप्रायानामाचारक्रमेणागतमाचारं सदाचारमेवाचरन्ति
 आचरन्त्यर्थेन द्विविधापि नियमोऽत्र विवक्षितः । अक्षतं
 आसन्नैनाद्वैतम् । 'अक्षत' इति पाठे फलागत्तिलक्षणक्षतर-
 हित इत्यर्थः । तथाच न यथेष्टाचरणप्रगतिर्गति भावः ।
 तथाचाहुः—'विद्वन्ब्रह्मन्तत्त्वस्य यथेष्टाचरण यदि । शुनो
 नत्त्वविद्या चैव को भेदोऽनुचिन्तनं' इति ॥ १९ ॥ अनासन्न-
 व्यवहारेण सुखदुःखादुदयं मृदन्तमाह—आत्मागमतयेति ।
 जगत्क्रियाव्यवहारान्मानं जीवन्मुक्ताश्च सुखयन्ति । यथा मु-
 संसृजमानं गाढनिद्रावशान् रूपेण सोन्दर्यतिशयेन आलोकयन्त
 इति रूपालोकाः स्त्रियो न सुखयन्ति तद्वदित्यर्थः । 'जगत्क्रियासु
 ममृजमानं रूपालोकः स्त्रियो यथा' इति पाठे तु 'यस्यां
 जाग्रति भूतानि सा निशा पत्यतो मुनेः' इति भगवदुक्तिश्च
 जगद्व्यापारेषु स्वप्रबन्धिभ्याल्लक्ष्यतान्ममप्रायांमान् ब्रह्मादिसं-
 पदोऽपि न सुखयन्ति । यथा स्त्रीरूपालोकोऽन्याः स्त्रियो न
 सुखयन्ति तत्र गगनावागमोऽित्यर्थः ॥ २० ॥ म्लेच्छादिव-
 ज्ञेतां देहान्मबुद्धिर्येषां तेषां मनुष्यादीनां चेत्यर्थः ॥ २१ ॥ पशवो
 हनुमन्प्रभृतयः । म्लेच्छा धर्मस्थापादयः, आदिपदादसुराः, प्रहा-
 दककटाप्रभृतयश्च गृह्यन्ते ॥ २२ ॥ मृगतृष्णासुबुद्धेरादिवदा-

भृगुतृष्णाभुवुद्ध्यादि शान्तिमात्रात्मकस्त्वसौ ॥२३॥
 ये तु मोहात्समुत्तीर्णा न प्राप्ताः पावनं पदम् ।
 आस्थिता भूमिकास्वासु स्वात्मलाभपरायणाः ॥२४॥
 सर्वभूमिगताः केचित्केचिद्भूमिभूमिकाः ।
 भूमिषट्गताः केचित्केचित्समैकभूमिकाः ॥ २५ ॥
 भूमित्रयगताः केचित्केचिदन्त्यां भुवं गताः ।
 भूचतुष्टयगाः केचित्केचिद्भूमिद्वये स्थिताः ॥ २६ ॥
 भूम्यंशभाजनाः केचित्केचित्सार्धत्रिभूमिकाः ।
 केचित्सार्धचतुर्भूगाः सार्धपदभूमिकाः परे ॥ २७ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहागमायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेऽपत्तिप्रकरणे ज्ञानभूमिकोपदेशो नामाष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः ११०.

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

ऊर्मिकासंविदा हेम यथा विस्मृत्य हेमताम् ।
 विरतिं नाहं हेमेति तथात्माहन्तयानया ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच ।

ऊर्मिकासंविदुदयः कथं हेमो यथा मुने ।

च्छुक्तिरूपयुद्धेय या शान्तिर्वायः गेव मात्रा तुला यस्य तदा-
 त्मकः । तत्तुल्य इति यावत् ॥ २३ ॥ यद्यपि द्वितीयादिभूमिषु
 चतुर्भूमौ वा हानोदयेनाज्ञानावरणमज्ञानमोहात्म्यमुत्तीर्णा एव
 तथापि प्रबलप्राग्ग्रहप्रयुक्तविधेयापावनमालम्बितकमनोनाशोप-
 लक्षितनिरतिशयानन्दपूर्णतालक्षणं विदेहकवन्धनं न प्राप्ता इत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ एकस्मिन्नेव जन्मनि क्रमान्त्येभूमिगताः । एवं
 सर्वत्र । समैकभूमिकाः समसमैकभूमिकाः सनकादयः ॥ २५ ॥
 भूचतुष्टयगाः केचिदित्येतदस्य पदार्थोक्त्येवानुवादः प्रपञ्चार्थः
 ॥ २६ ॥ भूम्यंशः पादभूम्यर्थभूम्यादि ॥ २७ ॥ इति उक्तप्रकरणम्
 भूमिषु चरन्तः सन्तो दृष्टा भूमाभरदृष्टा गृहन्तीति प्रहाः प्रहा-
 तिप्रहाभ्याः शान्त्यर्थात्करणतद्विषयाः आयतनं तदाधारभूतं
 शरीरं च तत्प्रयुक्तस्य तापस्याध्यात्मिकादिभेदभित्तस्य आवेशेषु
 बाधलक्षणेष्वात्मान्तःप्रवेशेषु संस्थिता उच्युताः सन्तीत्यर्थः
 ॥ २८ ॥ सैन्द्रियमनोजय एव सर्वेशत्रयजयादुत्कृष्टः स्वात्मसा-
 म्राज्यमेव सर्वोत्कृष्टा राजता नात्येव्यह—ते हीति । शोभनाः
 सर्वोत्कृष्टा राजानः । 'न पूजनात्' इति न टच । अत्र अस्याप्रि
 दिग्दन्तिघटासहितानां सर्वेशत्रभटानां पराजयस्तत्प्रयुक्तममर्दः
 पराजयं च तृणायते तुच्छीभवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ उक्तमेवार्थं
 स्फुटं वदन्नुपसंहरति—एतास्त्विति । येनेष्टं राजमूयनं यश्चक्रः
 सर्वभूमण्डलाधिपतिरन्येषां राज्ञां शासिता स सम्राट् । 'युवा
 स्यात्साधुबुध्यापकः । आशिषो द्विष्टो बलिष्ठः । तस्येयं
 पृथिवी सर्वा वितस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः' इति
 श्रुत्युक्तलक्षणमानुषानन्दसंपन्न इत्यर्थः । विराट् ब्रह्मशरीरः ।
 प्रजापतिर्देवानन्दपरमावधिरपि यत्र सप्तमभूमौ तृणायते तस्मा-

विवेकिनो नरा लोके चरन्त इति भूमिषु ।

प्रहायतनतापस्य दृशावेदेषु संस्थिताः ॥ २८ ॥

ते हि धीराः सुराजानो दशास्वासु जयन्ति ये ।

तृणायतेऽत्र दिग्दन्तिघटाभटपराजयः ॥ २९ ॥

ये तासु भूमिषु जयन्ति हि ये महान्तो

वन्द्यास्त एव हि जितेन्द्रियशत्रवस्ते ।

संभ्राद्धिराडपि च यत्र तृणायते वै

तस्मान्परं जगति ते समवाप्नुवन्ति ॥ ३० ॥

अहन्ता चात्मन इति यथावद्ब्रूहि मे प्रभो ॥ २ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

सन् एवागमापायौ प्रष्टव्यौ नासतः सता ।

अहन्वमूर्मिकान्वं च सती तु न कदाचन ॥ ३ ॥

त्परं विदेहकवन्धनस्य जगति ईहव यत्नेन समवाप्नुवन्तीत्यर्थः

॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहागमायणतात्पर्यप्रकाशे उत्प-
 त्तिप्रकरणे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

निरस्य मायिकं रूपं सम्मात्रैकवदशनम् ।

भूमिकासु स्थिरिकर्तुं युक्तिरत्र प्रपञ्चयेत् ॥ १ ॥

तदर्थं परमात्मनः सहजस्वपूर्णानन्दस्वप्रकाशभावविस्मरणे
 मायिकजीवजगद्धारोपणं नानाविधदुःस्वशोकादिप्राप्तौ च दृष्टा-
 न्तमाह—ऊर्मिकेति । यथा हेम स्वनः सर्वतः कालत्रयेपि स्वर्ण-
 कस्वभावं परमार्थिनो देशनोऽग्यर्णशून्यमपि स्वात्मन्येव कल्पि-
 तथा ऊर्मिकासंविदा अहृल्लयकप्रान्त्या स्वां हेमतां हेमैकर-
 गतां विस्मृत्य अदृष्टा चात्ममलम्पर्कप्रयुक्तकांस्यादिभावकल्पनया
 विरतिं रोदन्ति । अचननस्य रोदनयोगात्कांस्यामिका-
 दिशब्दाभिलाषस्तस्मात्समिरोदनं वा नदीयरोदनत्वेनोपचर्यते ।
 तथा आत्माप्यहन्ता रोदित्वात्यर्थः ॥ १ ॥ यथाशब्दोपि कथ-
 मित्यर्थे उत्तगन्धर्वी । तथाच आत्मनः अहन्ता च कथ इति
 दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकं च यथावदुपपत्तिर्भिर्ब्रूहि । व्यक्तं वर्णयेत्यर्थः
 ॥ २ ॥ आगमापायावुत्पत्तिनार्णौ स्वतःसिद्धेन दृष्टा द्रष्टुं शक्यौ
 अतस्तादृशावै प्रष्टव्यौ त्वयेत्यर्थः । अयमावः । षट्मु भाव-
 विकारेषु मायमाधत्वारः सत एव प्रसिद्धा नासतस्तदुत्पत्ति-
 नाशावपि सत एव वाच्यौ । नष्टसदुत्पत्तिक्रियां कर्तुं नाशक्रि-
 याधारीभविषुं वा शक्नोति । यद्यसदुत्पद्यत नश्येद्वा तर्ह्यसद्वर्मावु-
 त्पत्तिनाशावप्यसन्तौ स्याताम् । नहि तौ तदा द्रष्टुं शक्यौ ।
 सतोऽपदिः संबन्धाभावात् । तस्मात्सदेव हेम ब्रह्म वा ऊर्मि-

हेमे हेह्यूर्मिकां च त्वं गृहाणेत्युदितो यदि ।
यदीयते सोमिकेण तत्तदस्ति न संशयः ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच ।

एवं चेत्तन्मो किं स्यादूर्मिकात्वं तु कीदृशम् ।
अनयैवार्थनिश्चिन्या ज्ञास्यामि ब्रह्मणो वपुः ॥ ५ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

रूपं राघव नीरूपमसतश्चेन्निरूप्यते ।
तद्वन्ध्यातनयाकारगुणांस्त्वं समुदाहर ॥ ६ ॥
ऊर्मिकात्वं मुञ्चा भ्रान्तिर्मायैषा सत्स्वरूपिणी ।
रूपं तदेतदेवास्याः प्रेक्षिता यत्र दृश्यते ॥ ७ ॥
मृगतृणाम्भसि द्वीन्दायहन्तारूपकादिषु ।
एतावदेव रूपं यन्प्रेक्ष्यमाणं न लभ्यते ॥ ८ ॥
यः शुक्तौ रजताकारं प्रेक्षते रजनस्य सः ।
न संप्राप्नोत्यणुमपि कणं क्षणमपि क्वचित् ॥ ९ ॥
अपर्यालोकेनैव सदिवा सद्धिगजते ।
यथा शुक्तौ रजनता जलं मममगीचिषु ॥ १० ॥
यन्नास्ति तस्य नास्तित्वं प्रेक्ष्यमाणं प्रकाशते ।
अप्रेक्ष्यमाणं स्फुरति मृगतृणास्त्रिष्वधुः ॥ ११ ॥
असदेव च सत्कार्यकरं भवति च स्थिरम् ।
बालानां मरणायैव वेतालभ्रान्तिसंभ्रमः ॥ १२ ॥
हेमतां वर्जयित्वैकां विद्यते हेक्षि नेतरत् ।

ऊर्मिकाकटकदित्वं तैलादिसकतास्त्रिव ॥ १३ ॥
नेहास्ति सत्यं नो मिथ्या यद्यथा प्रतिभाष्यते ।
तत्तथार्थक्रियाकारि बालयक्षविकारवत् ॥ १४ ॥
सद्वा भवन्वसद्वापि सुरुढं हृदये हि यत् ।
तत्तदर्थक्रियाकारि विषयेषामृतक्रिया ॥ १५ ॥
परमैषैव सा विद्या मायैषा संसृतिर्ह्यसौ ।
असतो निष्प्रतिष्ठस्य यदहंत्वस्य भावनम् ॥ १६ ॥
हेह्यस्ति नोर्मिकादित्वमहन्ताद्यस्ति नात्मनि ।
अहन्ताभाववस्त्वेवं स्वच्छे शान्ते सिते परे ॥ १७ ॥
न सनातनता काचिन्न च काचिद्विरिञ्चिता ।
नच ब्रह्माण्डता काचिन्नच काचिन्मुनादिता ॥ १८ ॥
न लोकान्तरता काचिन्नच स्वर्गादिता कचित् ।
न मेरुता नासुरता न मनस्त्वं न देहता ॥ १९ ॥
न महाभूतता काचिन्न च कारणता कचित् ।
नच त्रिकालकलना न भावाभाववस्तुता ॥ २० ॥
त्वत्ताहन्तात्मता तत्ता सत्तासत्ता न काचन ।
न कचिद्भेदकलना न भावो न च रज्जना ॥ २१ ॥
सर्वं शान्तं निगलम्यं जगत्त्वं शाश्वतं शिवम् ।
अनामयमनाभासमनामकमकारणम् ॥ २२ ॥
न सन्नासन्न मध्यान्तं न सर्वं सर्वमेव च ।
मनोवचोभिरग्राहं शून्याच्छून्यं सुखान्मुखम् ॥ २३ ॥

काहन्तादिवर्णोपपन्न इति ॥ ३ ॥ हानोपादानादिक्रियासं-
बन्धोपि सनण्व दृष्टो नाग्न इत्याह—हेमेति । गृहाण मन्त्र्यन
कीर्णीहि इति मूले दायिते गोमिकेण विवेका यत्र हेम बहुमू-
ल्येन दीयते तदस्ति सत्यम् । तथाच प्रवेष्ट सर्वव्यवहारगोचरं
नाणुमात्रमपि तदव्यवहारोपि निरूपयितुं शक्यमिति भावः
॥ ४ ॥ यदि हेमैव कयाद्यव्यवहारगोचरमाह तदनुभा-
स्योर्मिकाद्याकारस्य हेमस्वरूपानिरुक्त किं स्वरूप म्याकीदृश किं
प्रकारं वा यदूर्मिकादिशब्दैर्गमिलयत इति प्रश्नार्थः ॥ ५ ॥ अ-
विचारितरमणीयं तत् विचारितं तु न किञ्चिद्व्याशयेनोत्तरमा-
ह—रूपमिति ॥ ६ ॥ यद्यवश्यं रूपं वाच्यं तद्यविचारकालमात्र-
स्थितिकलं मायाया रूपमित्याशयेनाह—रूपमिति । प्रेक्षिता वि-
चार्य दृष्टा सती न दृश्यते तुच्छीभवतीति यत्तत्प्रसिद्धमेतदेवास्या
रूपमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तथा प्रागिद्धमेवान्यत्रापि मायिकं दर्शयति—
मृगतृणाल्यादिना ॥ ८ ॥ १० ॥ अप्रेक्ष्यमाणं नास्तित्वं
स्फुरति रजतादिभावेनेति शेषः ॥ ११ ॥ नन्वगनः सत्कार्य-
कारिता स्थिरता च क दृष्टा तत्राह—बालानामिति । भ्रान्ति-
प्रयुक्तः संभ्रमो भयगोदनादिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ न वस्तुमत्ता

अर्थक्रियाव्यवस्थाहेतुः कित्वागेपि अविष्टानगताप्रतिभास एवै-
त्याशयेनाह—नेहेति । सत्यमेवार्थक्रियाकारि मिथ्याभूतमेव वा
अर्थीकगोचरिणं नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इदं च प्राग्ब-
हुश उक्तमेवेति स्मार्थान्—सद्वृत्ति ॥ १५ ॥ दृष्टान्तं व्युत्पाद्य
दार्ष्टान्तिकेपि तन्मात्रमाह—परमैषैवेत्यादिना ॥ १६ ॥ अभा-
ववस्त्वगदेव वस्तु न परमार्थवस्तुव्यर्थः ॥ १७ ॥ अवस्तुत्वं
ब्रह्मातिरिक्तस्य गर्भस्य 'अथाना आदेशो नेतिनेति' 'न एव नेति-
नेत्यात्मा' 'तदेतद्ब्रह्माप्येवमपरमन्तरमवाप्तम्' 'नेह नानास्ति
किञ्चन' यत्र नान्यपदयति नान्यच्छृणोति नान्यद्विज्ञानानि स-
भूमा' इत्याद्यवपादकयुतिगहव्यगिर्द्धमित्याशयेनाह—न सना-
तनतेत्यादिना । सर्वकालमेवस्थः गनातनता सा च कालातीते
नास्ति । मुता ब्रह्ममूनवः प्रजापत्यस्तदादिता ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ भावो रागमादौ रज्जना ॥ २१ ॥ गर्भं जगत्त्वं जगतः
पारमार्थिक रूप शान्तमविष्टानसन्मात्रमित्यर्थः ॥ २२ ॥ सत्
उत्पत्त्याख्याभावाविकारवत् । अमन नाशाख्यभावविकारवत् ।
मध्यान्तं आन्तराग्निकभावविकारवत् । अथवा सन्न नष्टम् असन्न
स्थितम् अनयोर्मध्यं उत्पत्तिनाशो अन्तो अवधौ यस्य तथा-

१ यदि हेम द्राक्ष तर्हि हेक्षि हेमनिमित्तमूर्मिका त्वं गृहाणति
मध्यस्थेन उदितो भवत्यर्थात्केना तत्तदा सोमिकेणाधार्मिकेना यदी-
यते तदस्ति सत्यमित्यन्वयः । उदितेयदीति समभ्यन्तपाठेऽर्थात्के-

तरि मध्यस्थेन इति उदिते सति इत्याद्यन्वयः । हेक्षीति 'निमित्ता-

त्कर्मयोग' इति मममी-

२ भासन इति पाठः ।

श्रीराम उवाच ।

अवबुद्धं समं ब्रह्म सर्वमेव मयाधुना ।

तथापि भूयः कथय सर्गः किमिव लोकयते ॥ २४ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

परे शान्ते परं नाम स्थितमित्थमिदं तथा ।

नेह सर्गो न सर्गाख्या काचिदस्ति कदाचन ॥ २५ ॥

महार्णवात्मसीवाम्बु संस्थिता परमेश्वरे ।

जलं द्रवत्वात्स्पन्दीव निस्पन्दं परमं पदम् ॥ २६ ॥

भाः स्वात्मनीव कचति न कचत्येव तत्पदम् ।

भासां तत्त्वं हि कचनं पदं त्वकचनं विदुः ॥ २७ ॥

अथ ऊर्ध्वं वर्जयित्वा यथाध्वरुदरे पयः ।

स्फुरत्येवं परे चित्त्वादिदं नानेव तत्परम् ॥ २८ ॥

ईषद्विदः स्वयं चित्त्वाच्चेत्यनामिव गच्छति ।

बुद्ध्यते सर्ग इत्येव समा त्थास्यति शाश्वतम् ॥ २९ ॥

सर्गस्तु परमार्थस्य संज्ञेत्येव विनिश्चयः ।

नानास्ति नायमत्यन्तमम्बरस्य यथाम्बरम् ॥ ३० ॥

चित्तात्सर्गसमापत्तिरचित्तात्सर्गसंशयः ।

परे परमसंशान्ते हंस्त्रीव कटकभ्रमः ॥ ३१ ॥

सन्नेव सर्गो सत्यत्वमेति चित्तशमोदये ।

अस्तस्तत्तामवाप्नोति स्वतः संवेदनोदये ॥ ३२ ॥

संवेदनमहंतावत्सर्गसंभ्रमसंभ्रमः ।

असंवेदनमाशान्तं परं विद्धि न तज्जडम् ॥ ३३ ॥

नानेव सर्गो नानायं ज्ञस्यैकात्मशियात्मकः ।

पुंस्त्वकर्मक्रिया सेना मृन्मयी शिल्पिणां यथा ॥ ३४ ॥

इदं पूर्णमनारम्भमनन्तमनघोदरम् ।

पूर्णं पूर्णपरापूर्ः पूर्णमेवावतिष्ठते ॥ ३५ ॥

यदयं लक्ष्यते सर्गस्तद्ब्रह्म ब्रह्मणि स्थितम् ।

नभो नभसि विश्रान्तं शान्तं शान्ते शिवे शिवम् ३६

मुकुरप्रतिविम्बस्य नगरं नवयोजने ।

यथा दृग्मदं च तथेशे तदतत्कमः ॥ ३७ ॥

असदभ्युदितं विश्वं सदभ्युदितं सदा ।

प्रतिभासात्मदाभासमवस्तुत्वादसन्मयम् ॥ ३८ ॥

आदर्शनगराकारं मृगतृष्णाभुभास्वरे ।

द्विचन्द्रविभ्रमाभासे सर्गेऽसिन्धैव सत्यता ॥ ३९ ॥

मायाचूर्णपश्चिप्राद्यथा व्योम्नि पुग्भ्रमः ।

तथा संघिदि संसारः सागेऽसारश्च भासते ॥ ४० ॥

भूतम् ॥ २३ ॥ इत्थं निष्प्रपञ्चे परमार्थेऽर्गमे ब्रह्मणि बोधितेऽपि तत्र चित्तवृत्तिस्थिरीकरणशक्तः परावृत्तः पुनर्विपर्ययभावनाकातरा रामः पृच्छति—अवबुद्धमिति । किमिव लोकयते इति । ज्ञानेना-
ज्ञानं नष्टं तन्मूलजगतोऽपि बाधोपुनर्भावमनुपपन्नमिति भावः ॥ २४ ॥ यदि न्याया तत्त्वं बुद्धं तर्हि पुनर्जगद्भानं ब्रह्मभावमेव ॥ २५ ॥
तत्र सकलदृश्यं तदात्म्यायाश्च निमित्तापायादयं असत्त्वादित्याश-
येन वसिष्ठः परिहरति—परे इति । परं तत्त्वं परं ज्ञानं स्वस्वभावे
एव स्थितं न ततः प्रच्युतम् । इत्थं च पूर्णात्मभावान्मगस्त-
दाख्या च इदन्तया इह ब्रह्मणि नास्ति किन्तु तन्मभावेनैवास्ती-
त्यर्थः । कदाचनेत्युक्तेस्तदशस्थितः कदाचित्कः वाभाव उक्तः ।
किमिव लोकयते इति किं दृष्टान्तस्य प्रश्न उत निमित्तस्य । आद्यं
बाधाब्रह्मभूतनामरूपस्य ब्रह्मस्वरूपं स्थितौ दृष्टान्तमुक्त्वा य-
स्ततो विशेषस्तमाह—जलमिति ॥ २६ ॥ तस्य स्वप्रकाशत्वं
दृष्टान्तमुक्त्वा तत्रापि पूर्ववद्विशेषमाह—भा इति । भाः सूर्या-
दिज्योतिः कचति दीप्यते । कचनं दीप्तिक्रिया भासां सूर्यादीनां
तत्त्वं स्वभावः । अकचनं निष्क्रियम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ द्वितीय-
प्याह—ईषद्विदः अपरिपक्वबोधस्य तव । चेत्यनामिव
गच्छतीत्यस्य विशदीकरणं बुध्यते सर्ग इत्येवेति । सच सर्गो
ज्ञानपरिपाके शाश्वतं ब्रह्मस्वरूपं प्रतिष्ठास्यति ॥ २९ ॥ यत-
स्तदा अयमज्ञादेशो नानाभेदः अत्यन्तं नास्ति । यथा अम्बर-
स्याकाशस्याम्बरमाकाशान्तरं नास्त्यनवस्थापातादतस्तथा परमा-
र्थस्य परमार्थान्तराभावात्सर्गशब्दो ब्रह्मण एव संज्ञेति विद्वन्नि-
श्चय इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तथा चात्यन्तिकचित्तविनाशाभाव एव

तव पुनः सर्गलोकेने हेतुस्त्वान्येनाह—चित्तादिति ॥ ३१ ॥
संवेदनं चित्तं तस्योदये ॥ ३२ ॥ अहं तावत् अभिमानयुक्तं
संवेदनं चित्तमेव सर्गप्रमणप्रान्तः ॥ ३३ ॥ ज्ञानिनामपि
व्युत्थानदशाया चित्ताभारोदये कथं सर्गमानं तदाह—नाने-
वेति । तत्त्वदृशा अनानाभूतोपि सर्गः प्रातिभासिको नानेव
भासत इति शेषः । यथा शिथिलपत्रो पुंस्त्व पुरुषचतुरो तत्क-
मेणा क्रियानिर्पत्तिरित्यस्यान्वयाविधा मृन्मयी सेना वस्तुतो
मृदपि सेनेव भासते तद्वदित्यर्थः । अथवा मृन्मयी पुरुषाद्या-
कारा सेना पुंस्त्वकर्मक्रिया युद्धादिपुरुषार्थकारिणीव भाति
तद्वदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ तेषां पारमार्थिकदृष्टौ तु इदं जगत्पूर्णं
ब्रह्मैवावतिष्ठते इत्यत्र 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णापूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति श्रुतिमर्थेनो द-
र्शयति—इदमिति । अनारम्भमनुपपन्नम् । अतन्तं नाश-
रहितम् । अतएव विकारान्तरदोषरहितमुदरं मयं यस्य तथा-
भूतम् । यतः पूर्णस्यैव परमात्मन आपूर्ः सर्वेनोपार्तिभिः
पूर्णमतः पूर्णं संपूर्णमेवावतिष्ठते नाणुमात्रमप्यपूर्णतां यतीत्यर्थः
॥ ३५ ॥ तत्रैव दृष्टाकाराय पुनराह—यदयमिति । सामान्ये
नपुंसकम् ॥ ३६ ॥ ईशे ब्रह्मणि । तस्य दृष्टव्यस्य अतस्य सामी-
प्यस्य वा क्रमः परिपाटीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एवं च सतएवास्त्रि-
श्राकारेण भानातत्त्वदृशा संवेदाभ्युदितमतत्त्वदृशा असंवेदाभ्यु-
दितम् । यतो भेदप्रतिभासात्सदाभासमसत्त्वेदं दर्शने त्वसन्मय-
मित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ऐन्द्रजालिकैः परमोहनायाभि-
म-
यित्वा चित्तमौषधचूर्णं मायाचूर्णम् । सारः सत्योऽसारो मृतश्च ॥ ४० ॥

यावद्विचारदहनेन समूलदाहं
दग्धा न जर्जरलतेव बलाद्विद्या ।

इत्याषं वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० उत्पत्तिप्रकरणे हेमोम्युपदेशो नामकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

हेमोर्मिकादिषन्मिथ्या कथितायाः क्षयोन्मुखम् ।
त्वं महत्स्वमविद्यायाः शृणु राघव कीदृशम् ॥ १ ॥
लवणोसौ महीपालस्तथा दृष्ट्वा तदा भ्रमम् ।
द्वितीये दिवसे गन्तुं प्रवृत्तस्तां महादवीम् ॥ २ ॥
यत्र दृष्टं मया दुःखमरण्यानीं स्मरामि ताम् ।
चित्तादर्शगतां विध्यान्कदाचिदुभयते हि सा ॥ ३ ॥
इति निश्चित्य सन्निवैः प्रययौ दक्षिणापथम् ।
पुनर्दिग्विजयायेव प्राप्य विन्ध्यमहीधरम् ॥ ४ ॥
पूर्वदक्षिणपाश्चात्यमहार्णवतटस्थलीम् ।
बभ्राम कौतुकान्सर्वा व्योमवीथीमिवोणगुः ॥ ५ ॥
अर्थकस्मिन्प्रदेशे तां चिन्तामिव पुरोगताम् ।
ददृशोऽग्रमरण्यानीं परलोकमहीमिव ॥ ६ ॥
स तत्र विहरंस्तान्त्वान्तान्तांसकलानथ ।
दृष्ट्वान्पृष्ट्वांश्चैव ज्ञातवांश्च विसिसिय ॥ ७ ॥
तान्परिज्ञातवांश्चासीद्व्याधान्पुलकमजान्पुनः ।
विसयाकुल्या वृद्धा भूयो बभ्राम संभ्रमी ॥ ८ ॥
अथ प्राप्य महादृष्ट्यां पर्यन्ते धूमधूसरे ।
तमेव ग्रामकं यस्मिन्सोऽभवत्पुष्टपुलकम् ॥ ९ ॥

मवागताविद्यानाशो यावत्सममभूमिकाधिरोहणपथन्तो न संप-
न्नतावर्द्धिधपदुःखे तन्वज्जानामापि भागन एवातो जावन्मुक्तिम्-
स्वाथिर्मभूमिकाभ्यागः कथं उच्यतेनोपमेहरति—यावदिति
॥ ४५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उत्पत्ति-
प्रकरणे एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

लवणेन पुनर्गत्वा प्राग्दृष्टं विन्ध्यपकणम् ।

चण्डालीश्वश्रुसंवादः कृतोऽत्र प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

हेमोर्मिकानिर्दर्शनं योनेन विषयस्य द्रष्टाविवर्तन्व त-परा-
धनवतो लवणस्यानुभवमिदमिति त्वयापि विमृश्य दृष्ट्यामि-
त्याशयेनाह—हेमोर्मिकेति । मिथ्याशब्दोत्तरमतिशब्दोऽया-
दायः । विमर्शमात्रेण क्षयान्मुख महत्स्वमाधर्थभूतत्वम् ॥ १ ॥
असौ प्राग्वाणिनी लवणः । तस्मिन्त्रजालिकापदर्शिताम् ॥ २ ॥
चित्तमेवादृशो दर्पणस्त्रताम् । विन्ध्यदिदि ल्यटलोपे कस्मिन्-
धिकरणे वा पञ्चमी । विन्ध्यं प्राप्य विन्ध्ये गत्वा वेत्यर्थः ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ उष्णगुः सूर्यः ॥ ५ ॥ अरण्यानीं महारण्यम् । अर-
ण्यान्महन्वे आनुक् ॥ ६ ॥ तान्तान् प्रागनुभूतानित्यर्थः ॥ ७ ॥
संभ्रमी कुतूहली ॥ ८ ॥ ९ ॥ कुटीरकाः अल्पाः कुटीः । ‘कुटी-
रमोक्षुण्डीभ्यो रः’ स्वार्थे कन् ॥ १० ॥ अकाण्डे दुर्भिक्षे परि-

शाखाप्रतानगहनानि बह्विनि ताव-

ज्ञानाविधानि सुखदुःखवनानि सूते ॥ ४१ ॥

तत्रापद्यज्जनांस्तांस्तांस्ताः स्त्रियस्ताः कुटीरकाः ।

नानाकारान् जनाधारांस्तांस्तांश्च वसुधातटान् ॥ १० ॥

तांश्चाकाण्डपरिभ्रष्टान्त्वान्वांस्तांस्त्वनुब्रजान् ।

तांस्तथैव समुद्देशांस्तान्व्याधानेककलान्सुतान् ॥ ११ ॥

अन्यासु वृद्धासु सबाष्पनेत्रा-

स्वार्तातियुक्तासु च वर्णयन्ती ।

अकालकान्तारविशीर्णबन्धु-

दुःखान्यसंस्थानि सखीषु वृद्धा ॥ १२ ॥

वृद्धा प्रवृद्धोऽज्वलनेत्रवाष्पा

कंष्टे वताशुष्ककुचा दृशाङ्गी ।

अवग्रहोप्राशनिदग्धदेशे

तत्रानेनादा परिगोदितीदम् ॥ १३ ॥

हा पुत्रि पुत्रावृतसर्वगात्रं

दिनत्रयाभोजनजर्जराङ्गि ।

कृन्वाभिना वर्मेणि जीर्णदेहाः

कथं क मुक्ता भवतासवस्ते ॥ १४ ॥

तालीदलालम्बनमम्बुदाद्रीं

दन्तान्तरस्थारुणसत्फलम्य ।

प्रधानं दुर्देशाक्रान्तान् । अनुब्रजान् स्वानुगान् । एकलान् बन्धु-
वार्जितान् ॥ ११ ॥ तत्रत्य वृत्तान्तं वर्णयति—अन्यास्त्रिय-
दिना । वृद्धा अस्य श्रृङ्खः । आतानां स्वबन्धुनामार्तिभिर्युक्ता-
स्त्रन्यासु वृद्धासु सखीषु अकाले दुष्काले कान्तारेषु विशीर्णानां
स्वबन्धुनां दुःखानि वर्णयन्ती सती उदं वक्ष्यमाणप्रकारं परिगो-
दितीति परेणान्वयः ॥ १२ ॥ तामेव विशिनष्टि—वृद्धेति ।
उत्तरवृद्धापिधया प्रकथंणं वृद्धान्युज्ज्वलानि नेत्रवाष्पाणि यस्याः ।
अवग्रहोऽनाश्रुस्मिन्क्षणोप्राशनिना दग्धप्राये देशे ॥ १३ ॥
गन्दनप्रकारमेवाह—हापुत्रोऽयादिना । वर्मेणि स्वकाशे असिनेव
प्रवेशं कृत्वा भवता स्थितेन राजा अतएव प्राणप्रियान्ते सूर्यं दु-
र्भिक्षजीर्णदेहाः कथं मुक्ताम्यक्ताः क वा मुक्ता इति पुत्रैः सह
बहुत्वोक्तिः । अथवा पूर्ववदमिता भवता राजा जीर्णदेहा ज-
र्जरगर्गा असवः स्वप्राणाः कथं मुक्ताः क मुक्ता इत्यर्थः ।
निविमर्गपाठे तु जीर्णदेहा त्वं कथं मुक्ता असवश्च ते कथं मुक्ता
इति योज्यम् ॥ १४ ॥ इदानीं राजा कुटुम्बभरणाय कृतं साह-
सकृत्य स्मरन्त्याह—तालीति । अम्बुदबुद्धने अद्रीं तालवृक्ष-
पारुषा फले गृह्णन्वा अवतरणकाले कर्द्वयस्यापि व्याधृतत्वात्क-

१ कथावृत्ता इति पाठः.

स्मरामि गुञ्जाफलदाम भर्तुः
 पुरण्यमुद्रामरहासिनस्ते ॥ १५ ॥
 कदम्बजम्बीरलवङ्गगुञ्जा
 कुञ्जान्तरन्तस्तु चरत्तरक्षोः ।
 पश्यामि पुत्रस्य कदा नु भूयो
 भयंकराण्युद्धतिवलिगतानि ॥ १६ ॥
 न तानि कामस्य विलासिनीह
 मुखेपि शोभालसितानि सन्ति ।
 तमालनीले चिबुकैकदेशे
 सुतस्य चान्यास्यगतामिषस्य ॥ १७ ॥
 सुतापनीता सह तेन भर्त्रा
 यमेन यस्या यमुनासमाना ।
 तमालवल्लीसहपुष्पगुच्छा
 समीरणेनैव वने वरेण ॥ १८ ॥
 हा पुत्रि गुञ्जाफलदामहारं
 समुन्नताभोगपयोधराङ्गी ।
 घातोल्लसत्कज्जललोलवर्णं
 पर्णाम्बरं बादरजम्बुदन्ते ॥ १९ ॥
 हा राजपुत्रन्दुसमानकान्त
 संत्यज्य गुञ्जान्तविलासिनीस्ताः ।
 रतिं प्रयातोमि ममात्मजायां
 न सापि ते सुस्थिरतामुपेता । २०
 संसारनद्याः सुतरङ्गभङ्गः
 क्रियाविलासैर्विहितोपहासैः

किं नाम तुच्छं न कृतं नृपेशो
 यद्योजितः पुष्कसकन्यकायाम् ॥ २१ ॥
 सा व्रत्तसारंगसमाननेत्रा
 स दृप्तशार्दूलसमानवीर्यः ।
 उभौ गतावेकपदेन नाश-
 माशा सहाय्येन यथा महेहा ॥ २२ ॥
 मृतेश्वराश्वस्तनिजात्मजासि
 दुर्देशयातासि च दुर्गतासि ।
 दुर्जातिजातासि महापदेसि
 साक्षाद्भयं भोसि महापदेसि ॥ २३ ॥
 नीचावमानप्रभवस्य मन्योः
 क्षुधा प्रपन्नस्य कलत्रकस्य ।
 शोकस्य वृत्तावनिवार्यवृत्ते-
 नार्यस्म्यनेकायतनं विनाथा ॥ २४ ॥
 देवोपतप्तस्य विबान्धवस्य
 मृदस्य रुदस्य महाधिभूमौ ।
 यन्प्राणनं यन्मरणं महाप-
 द्यस्यात्मनिर्जीवितमुत्तमं तत् ॥ २५ ॥
 जनैर्विहीनस्य कुदेशवृत्ते-
 दुःखान्यनन्तानि समुल्लसन्ति ।
 सहस्रशाखारससंकुलानि
 तृणानि वर्षास्त्रिध पर्वतस्य ॥ २६ ॥
 एषं लपन्तीं स्वकलत्रवृद्धां
 दाम्नीभिराश्वस्य नृपः स्त्रियं ताम् ।

लधारणाशक्तैर्दन्तान्तरगम्य दन्तावप्यत्र अरुण सप्त पारिपक फल
 यस्य तथाविधस्य अतएव पुरण्यमुद्रया नन्कालोपस्थितवर्षेण
 अमरं मरणवर्जितं हनुमन्त हासिनः हसितुं शालस्य ते तव दै-
 वान्मुखलेन तालोदस्य सन्निहिततालान्तरशास्त्राया आलम्बनं
 साहसम् । 'तमालम्बनम्' इति पाठे तले मूल आलम्बनमवत-
 रणं साहसं स्मरामीत्यर्थः ॥ १५ ॥ कदम्बजम्बीरवृक्षाणां लवङ्ग-
 गुञ्जावल्लीनां च कुञ्जस्यान्तरन्तःप्रदेशे निर्लीय चरन्तस्तद्भोव्या-
 प्रजातिभेदस्य भयंकराणि भयजनकानि पुत्रस्य पुत्राभिप्रयतनस्य
 जामानुः उद्धतिना उद्धनेन वन्निगतानि तदुद्धारं गमनानि
 ॥ १६ ॥ इदानीं स्वपुत्र्या सकामस्य तस्य मुखशोभां स्मृत्वा
 वर्णयति—नतानीति । पानादिकाले अन्यस्याः स्वप्रथम्या आभ्यान्
 गतं प्रीत्या प्राप्तसामिषं मांसशकलं येन तथाविधस्य सुतस्य
 अनुकण्यस्य ते तत्सर्वणकाले तमालसदृशमधुभिनीले चिबुकैक-
 देशे यानि शोभायुक्तानि लसितानि विलासाः सन्ति तानि
 इह जगति विलासिनि कामस्य मन्मथस्य मुखे संपूर्णंऽपि न
 सन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इदानीं भर्त्रा सह पुत्र्या मरण संभावय-
 न्याह—मुतेति । यस्याः यमुनावर्णेन समाना सा मम सुता
 तेन भर्त्रा सह यमेन अपनीता नूनमित्यर्थः । वरेण बलीयसा ॥ १८ ॥
 पर्णान्येव अम्बरादिवस्त्रवत्परिधानादीनि यस्याः । बादराणि एव

वाजानि जम्ब्वानि तदुज्जानांवा वा दन्ता यस्याः ॥ १९ ॥ २० ॥ विहितः
 उचितः उपहासो येन्यन्त्याविषैः क्रियाविलासैः कर्मपरिपाकैः ।
 सुतरङ्गभङ्गिर्गति व्यस्तरूपकम् । किं नाम तुच्छं निम्न फल न
 कृतम् । तदेवाह—नृपेश इति ॥ २१ ॥ एकपदेन युगपत्
 यथा महेहा बहुमनोगम्ययुक्ता आशा अर्थेन धनेन सह नाशं
 गच्छति भाग्यविपर्ययं तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ इदानीं स्वात्मा-
 नमनुशोचन्त्याह—मृतेश्वरेति । आशु अस्तनिजात्मजा मृत-
 स्वपुत्रा । दुर्गता दर्शिताम् । मृदुर्न-अपदे विपमस्यानं अस्मि ।
 किञ्च भो सत्यः, साक्षाद्भयमेवाहमस्मि । महापदेवाहमस्मात्स्व-
 तिशयद्योतनायाभेदादपः ॥ २३ ॥ विनाथा अहं नीचावमानप्र-
 भवस्य मन्योः कोपस्य क्षुधा प्रपन्नस्य कलत्रकस्य पोष्यवर्गस्य
 वृत्तं अहिर्विविषये अनिवार्यवृत्तेः शोकस्य चत्वार्यनंकेषामा-
 यत्नं गृहं नारा रूपं धात्रा निर्मितास्माति शेषः ॥ २४ ॥
 इदानीं स्वसदृशं जनमन्यमपि निन्दन्त्याह—देवति । महत्यां
 आधिर्मानसदुःखं तल्लक्षणया भूमौ रुदस्य प्रादुर्भूतस्य ईदृशस्य
 तस्य जनस्य यन्प्राणनं जीवनं यन्मरणं याच महापततः आत्म-
 शनिर्जावितं स्वतो जावशस्य पाषाणादि उत्तमं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ २५ ॥
 मिजर्नः स्वजनैर्विहीनस्य कुदेशे वृत्तिः स्थितिर्यस्य तथाविधर-
 त्पुंसः । विशेषणं पुंसवत्तसाधारणे ॥ २६ ॥ लपन्तीं विलप-

पप्रच्छ किं वृत्तमिहैव का च
का ते सुता कश्च सुतस्तवेति ॥ २७ ॥
उवाच सा बाष्पविलोचनाथ
ग्रामस्त्वयं पुष्कसघोषनामा ।
इहाभवत्पुष्कसकः पतिमं
बभूव तस्येन्दुसमा सुतैका ॥ २८ ॥
सा दैवयोगान्पतिमिन्दुतुल्य-
मिहागतं दैववशेन भूपम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपत्तिप्रकरणे ऋण्डालीशोचनं नाम विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२१

ऋण्डाल्युवाच ।

केनचित्त्वथ कालेन ग्रामकेसिजनेश्वर ।
अवृष्टिदुःखमभवद्भीषणं भ्रममानवम् ॥ १ ॥
महतानेन दुःखेन सर्वे ते ग्रामका जनाः ।
विनिर्गत्य गता दूरं सर्वे पञ्चत्वमागताः ॥ २ ॥
तेनेमा दुःखभागिन्यः शून्या वयमिह प्रभो ।
सौम्य शोचाम सद्बाष्पमाचान्नेक्षणधारया ॥ ३ ॥
इत्याकर्ण्यार्जुनावक्राद्राजा विस्मयमागतः ।
मन्त्रिणां मुखमालोक्य चित्रापितं इवाभवत् ॥ ४ ॥
भूयो विचारयामास तदाश्चर्यमनुत्तमम् ।
भूयो भूयोऽथ पप्रच्छ बभूवाश्चर्यवानिति ॥ ५ ॥
तेषां समुच्चिन्तनसन्मानैर्दुःखसंक्षयम् ।
कृत्वा कठणयाविष्टो दृष्टलोकपरावहः ॥ ६ ॥
स्थित्वा तत्र चिरं कालं विमृश्य नियतेर्गताः ।
आजगाम गृहं पौरैर्वन्दितः प्रविशेह ह ॥ ७ ॥
प्रातस्तत्र सभास्थाने मामपृच्छदसौ नृपः ।
कथमेवं मुने स्वप्नः प्रत्यक्षमिति विस्मितः ॥ ८ ॥
यथावस्तुतया तस्य तत उक्तः स तादृशः ।

न्तीम् । स्वकलत्रवृद्धां पुष्कसामृतस्वयोपेयवृद्धां अश्वं दामीमि-
राश्रास्थेति माध्वादेर्भाष्यव्याख्यानम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ दैवयो-
गाद्वाग्यवशान् । दैववशेन दुरदृष्टवशेन अथ शुभाग्रहं विधि
प्रायेति शेषः । विंशार्णं विंशार्णमुखापधानं मधुकुम्भं करभी
गर्दभी उर्ग्री वा आप ग्रामवती ॥ २९ ॥ तुम्बीलता अला-
वृक्षी ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
उत्पत्तिप्रकरणे विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

तच्छ्रुत्वा विस्मितस्यात्र लवणस्य गृहागमे ।

विनिर्णयो वसिष्ठोक्त्या रामस्त्राप्यत्र कीर्यते ॥ १ ॥

अवृष्टिप्रयुक्तं दुर्भिक्षदुःखम् । भ्रमा मानवा येन तत् ॥ १ ॥
५५त्वं मरणम् ॥ २ ॥ तेन बन्धुमरणेन दुर्भिक्षेण च सद्बाष्पं
सबाष्पं आचान्तयेव स्ववत्या ईक्षणधारया अन्नधारया ।

अयं विंशीर्णं मधुकुम्भमाप
वने वराकी करभी ययैका ॥ २९ ॥
सा तेन सार्धं सुचिरं सुखानि
भुक्त्वा प्रसूता तनयाः सुतांश्च ।
वृद्धिं गता काननकोटरेसि-
स्तुम्बीलता पादपसंश्रितेव ॥ ३० ॥

संशयो हृदयाद्युन्नो वातेनेवाम्बुदो दिवः ॥ १ ॥
इत्येवं राघवाविद्या महती भ्रमदायिनी ।
असन्मत्तां नयत्याशु सञ्चासत्तां नयत्यलम् ॥ १० ॥
श्रीराम उवाच ।
कथमेवं वद ब्रह्मन्स्वप्नः सत्यत्वमागतः ।
भ्रमोदार इवैषोऽर्थो न मे गलति चेत्तसि ॥ ११ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
सर्वमेतदविद्यायां संभवत्येव राघव ।
घटेषु पटना दृष्टा स्वप्नसंभ्रमितादिषु ॥ १२ ॥
दूरं निकटवद्भाति मुकुरेन्तरिवाचलः ।
चिरं शीघ्रत्वमायानि पुनः श्रेष्ठेव यामिनी ॥ १३ ॥
असंभवश्च भवति स्वप्ने स्वमर्गणं यथा ।
असञ्च सदिवाभाति स्वप्नेष्विव नभोगतिः ॥ १४ ॥
सुस्थितं सुषु चलति भ्रमे भूपरिवर्तवत् ।
अचलं चलतामिति मद्विश्रुद्धचित्तवत् ॥ १५ ॥
वासनावलितं चेतो यद्यथा भावयत्यलम् ।
तत्तथानुभवत्याशु न तदस्ति न चाप्यसत् ॥ १६ ॥
यदैवाभ्युदिता विद्या त्वहंत्वादिमयी मुधा ।

‘मद्रापाः’ इति पाठे वयमित्यस्य विशेषणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥
इतिशब्दः प्रश्नप्रकारबाहुल्ययोनकः ॥ ५ ॥ तेषां पक्षज-
नानाम् ॥ ६ ॥ नियतेर्दैवस्य ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षं दृष्ट इति शेषः
॥ ८ ॥ स तादृशः प्रभो मया यथावन्तु वस्तुयाथार्थं तद्वा-
वेन उक्तः समाहितः । दिवः अन्तरिक्षात् ॥ ९ ॥ १० ॥
मत्यलं जाग्रत्कालानुभवयोग्यताम् । भ्रमोदार इवैषोऽर्थ इति
पाठे न मे गलतीत्येतदुत्तरं संशयपदमभ्याहार्यम् । ‘संशयो भग-
वन्सोयम्’ इति पाठे तु स्पष्टम् ॥ ११ ॥ संभवमेवोपपादयति—
घटेष्वित्यादिना ॥ १२ ॥ श्रेष्ठा सुखनिद्राप्रयाता यामिनी
गात्ररिव ॥ १३ ॥ १४ ॥ दृष्टितं स्थिरम् । भ्रमे भ्रमणे ।
वित्तशब्देन तद्दृश्यं लक्ष्यं ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनन्तता असं-

चित्तवृत्तिषु मा तिष्ठ तथा सत्यात्मतां गतः ॥ ५९ ॥ प्रेक्षायामस्ति नो चित्तं तद्विहीनोऽसि तत्त्वतः ।
 यथा देशान्तरनरो यथा काष्ठं यथोपलः । स किमर्थमनर्थेन तद्वर्थेन कदर्थ्यसे ॥ ६६ ॥
 तथैव पश्य चित्तं त्वमचित्तैव यदात्मना ॥ ६० ॥ असता चित्तयक्षणेन ये मुधा स्वयदो कृताः ।
 यथा दृषदि नास्त्यम्बु यथाम्भस्यनलस्तथा । तेषां पेलवबुद्धीनां चन्द्रादशनिरुत्थिनः ॥ ६७ ॥
 स्वात्मन्येवास्ति नो चित्तं परमात्मनि तत्कुतः ॥ ६१ ॥ चित्तं दूरे परित्यज्य योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ।
 प्रेक्ष्यमाणं न यत्किञ्चित्तेन यत्क्रियते क्वचित् । भव भावनया मुक्तो युक्त्या परमयान्वितः ॥ ६८ ॥
 कृतं भवति तत्रेति मत्वा चित्तातिगो भवेत् ॥ ६२ ॥ असतो येऽनुवर्तन्ते चेतसोऽसत्यरूपिणः ।
 अत्यन्तानात्मभूतस्य यश्चित्तस्यानुवर्तते । व्योममारणकर्मैकनीतकालान्धिगस्तु ताव ॥ ६९ ॥
 पर्यन्तवासिनः कस्मान्न म्लेच्छस्यानुवर्तते ॥ ६३ ॥ व्यपगलितमना महानुभावो
 निरन्तरमनादस्य त्वमाराचित्तपुष्पकम् । भव भवपारगतो भवामलाम्बा ।
 स्वस्थमास्व निराशङ्कं पङ्केनेव कृतो जडः ॥ ६४ ॥ सुचिरमपि विचारितं न लब्धं
 चित्तं नास्त्येव मे भूतं मृतमेवाद्य वेत्ति वा । मलममलान्मनि मानसान्म किञ्चित् ॥ ७० ॥
 भव निश्चयवान्भूत्वा शिलापुरुषनिश्चलः ॥ ६५ ॥ इत्याषे वासिष्ठमहारागायणे वान्माकाये मोक्षोपायेष्वप्युत्तरप्रकरणे चित्ताभावप्रतिपादनं नामैकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

प्रथमं जातमात्रेण पुंसां किञ्चिद्विकसितबुद्धिर्नवं
 सत्संगमपरेण भवितव्यम् ॥ १ ॥

अनवरतप्रवाहपतितोऽयमविद्यानर्दानिवहः शा-
 खसज्जनसंपर्कादृते न तरितुं शक्यते ॥ २ ॥

तेन विवेकतः पुरुषस्य हेयोपादेयविचार उप-
 जायते ॥ ३ ॥

तदासौ शुभेच्छाभिधां विवेकभुवमपतितो
 भवति ॥ ४ ॥

ततो विवेकवशतो विचारणायाम् ॥ ५ ॥

सम्यग्ज्ञानेनानाम्यग्वासनां त्यजतः संसारभाव-
 नानो मनस्तनुतामेति ॥ ६ ॥

तेन तनुमानसां नाम विवेकभूमिमवतीर्णां भ-
 वति ॥ ७ ॥

चित्तस्यानासङ्गः स्वतःसिद्धस्तथा वर्तमानोऽपि मिथ्यात्वदृष्ट्या
 संपादनीय इत्याशयेनाह—भावाप्यादिना ॥ ५९ ॥ यथा दूरं-
 द्रास्थो नरः सन्नयमस्समः । काष्ठोपल तु सान्वितमयचंचन-
 स्वादेवामङ्गाभिमानादक्षमं तथैव चित्तं पर्येत्यर्थः । यद्यस्मा-
 द्वात्मना आत्मस्वरूपेण विविच्य दर्शनं अचिन्तनं विदुषामनु-
 भवसिद्धेत्यर्थः । छान्दसस्तोत्रोपः ॥ ६० ॥ तदेव स्पष्टमाह—
 यथेति ॥ ६१ ॥ चित्तस्यावस्तुत्वं चित्तकारिणीं सुतरामसंश-
 मित्याह—प्रेक्ष्यमाणमिति ॥ ६२ ॥ शुद्धस्यात्मनः अशुद्धचि-
 त्तानुवृत्तिरनुचितत्वादर्प हेयेत्याशयेनाह—अत्यन्तेति । पर्यन्ताः
 प्रत्यन्तदेशास्तद्वासिनः । 'तस्मान्न जननमियान्त्रान्तमियान्त्रपा-
 प्मानं मृत्युमन्ववायानि' इति श्रुत्या म्लेच्छानुवृत्तेर्निषिद्धत्वा-
 दिति भावः ॥ ६३ ॥ पङ्केन मृदा कृतो निर्मितः प्रांतमादि-
 रिब ॥ ६४ ॥ नास्त्येवेति मुख्यः कल्पः । भूतं मृतमेव सन
 अद्य वेत्ति मिथ्या पश्यतीति गौणः कल्पः ॥ ६५ ॥ प्रेक्षायां
 आत्मप्रेक्षायां चित्तप्रेक्षायां च ॥ ६६ ॥ अशनिर्वैश्रुतामिः
 ॥ ६७ ॥ युक्त्या मननेन, भावनया ध्यानेन ॥ ६८ ॥ मूढनिन्दात्रा-

धिकारिप्रोत्साहनाय ॥ ६९ ॥ महानुभावस्त्वत्वावबोधकुशलः
 मनःप्रथमं व्यपगलितमना भव तत्तत्त्वचर्चोर्धेनामलाम्बा सन्
 भवपारगतो भव । उक्तांश्च दृष्टयितुं वगिष्टो विचारविशुद्धं
 स्वानुभवमाह—सुचिरमिति । मया सुचिरमाप मनस्तत्त्वलाभाय
 विचारितं तथायमलाम्बायानि मानस्यम्भक्तं सत्त्वं किञ्चिदपि न
 लब्धं तस्मान्नास्त्येत्यर्थेन मृदापयादर्पित्यर्थो भवत्यर्थः ॥ ७० ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारागायणनामप्यप्रकाशे उत्पत्तिप्रकरणे
 एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

इहादौ वर्णयते पुंसां ज्ञानभूम्युदयक्रमः ।

रामस्य शोकमोहादिरासंबोधयते ततः ॥ १ ॥

तत्र ज्ञानभूमिकाक्रमं शोचिविशुद्धलाभोपायेषु प्रथमपीठि-
 कामाह—प्रथममिति । किञ्चिद्विकसितबुद्धिना उह जन्मनि ज-
 न्मान्तरे वानुष्ठितानि कामकर्मणिः शुद्धचित्तेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ स-
 त्सङ्गासाधनचतुष्टयसंपात्तिगतिनोऽध्यात्मशास्त्रमवन्धः सिध्यति
 सैव प्रथमा भूमिकेत्याशयेनाह—अनवरतेत्यादिना ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥ ४ ॥ तज्जयाद्विनीयभूमिकावतारं दर्शयति—तत इत्या-
 दिना ॥ ५ ॥ तज्जयात्तनीयभूमिकावतार इत्याह—सम्यग्ज्ञा-

यदैव योगिनः सम्यग्ज्ञानोदयस्तदैव सत्त्वा-
पत्तिः ॥ ८ ॥

तद्वशाद्वासानां तनुतां गता यदा तदैवासावस-
सक्त इत्युच्यते कर्मफलेन न बध्यत इति ॥ ९ ॥

अथ तानववशादसत्ये भावनातानवमभ्य-
स्यति ॥ १० ॥

यावन्न कुर्वन्नपि व्यवहरन्नप्यसत्येषु संसारव-
स्तुषु स्थितोऽपि स्वात्मन्येव क्षीणमनस्त्वादभ्यासव-
शाद्वाह्यं घस्तु कुर्वन्नपि न पश्यति नालम्बनेन
सेवते नाभिधायति तनुवासनत्वाच्च केवलं मूढः
सुमप्रबुद्ध इव कर्तव्यं करोति ॥ ११ ॥

तनुभावितामनस्कस्तेन योगभूमिकां भावनाम-
धिरूढः ॥ १२ ॥

इत्यन्तर्लीनचित्तः कतिचित्संस्वत्सरानभ्यस्य स-
र्वथैव कुर्वन्नपि बाह्यपदार्थान्भावनां त्यजति तु-
र्यात्मा भवति ततो जीवन्मुक्त इत्युच्यते ॥ १३ ॥

नाभिनन्दति संप्राप्तं नाप्राप्तमभिशोचति ।
केवलं विगताशङ्कं संप्राप्तमनुवर्तते ॥ १४ ॥

नव्यापि राघव ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलान्तरम् ।
ननु ते सर्वकार्येभ्यो वासना तनुतां गता ॥ १५ ॥
शरीरातीतवृत्तिस्त्वं शरीरस्थोऽथवा भव ।

मा गाः शोकं च हर्षं त्वं न्वमान्मा विगतामयः ॥ १६ ॥

नेनेत्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतुर्थभूमिकावतारप्रकारमाह—

यदैवेति ॥ ८ ॥ पञ्चम्यवतारमाह—तद्वशादिति । तन्नाम व्याचष्टे ।

कर्मफलेनेति ॥ ९ ॥ पष्ठ्यां भूर्मा ततोऽवतारमाह—अथेति ।

असत्ये बाह्येऽर्थे भावनातानव मदेवतान्तरमुखतयावस्थानेन

ब्रह्माहंभावनामनोपचयेन बाह्यार्थस्य क्रमेण विस्मरणमित्यर्थः

॥ १० ॥ कियन्कालं तदभ्यासस्तत्राह—यावदिति । न

कुर्वन् समधिष्ठ्योऽपि व्यवहरन् ध्युत्थितोऽपि । बाह्यं ज्ञानभो-

जनादि कुर्वन्नपि न पश्यति । अतएव नालम्बनेन रुच्या सेवते,

नाभिधायति न स्मरति । मूढः शिशुश्च मनो वा सुमप्रबुद्ध इव

कर्तव्यं ज्ञानभोजनादि परेच्छया कर्तेति ॥ ११ ॥ तनुभावि-

तमनस्कः मूढमनमवर्षकसंक्रान्तचित्तस्ततोऽकलक्षणं योगभू-

मिकां भावनां पदार्थभावनाख्या अधिरूढा भवतीति शेषः

॥ १२ ॥ यममभूमिकावतारक्रममाह—इत्यन्तर्लीनचित्त इति ।

इति उक्तप्रकारेणान्तर्ब्रह्मणि लीनचित्तः परेच्छया कार्यमात्रेण

कदाचिद्बाह्यपदार्थान्मानभोजनादनुकुर्वन्नपि सर्वथैव तद्भावनां

त्यजति । तुर्यात्मा स्वयमेव भवति । पष्ठभूमिकापर्यन्तं चित्तस्य

ब्रह्माकारनामर्थं लेशतो यन्नानुवर्तनमिति । यमभ्यां तु भूमि-

कायां सर्वथैव तन्निवृत्त्या स्वात्मिकां प्रतिष्ठेति विशेष इति

भावः । स एव जीवन्मुक्त इत्युच्यते ॥ १३ ॥ यद्यपि प्राक्तन-

भूमिष्वपि कृतसाक्षात्कारा जीवन्मुक्ता एव तथापि तेषां कदा-

त्वय्यात्मनि सिते खण्डे सर्वगे सर्वदोदिते ।

कुतो दुःखसुखे राम कुतो मरणजन्मनी ॥ १७ ॥

अबन्धुरपि कस्मात्त्वं गन्धुदुःखानि शोचसि ।

अद्वितीये स्थिते ह्यस्मिन्बान्धवाः क इवात्मनि ॥ १८ ॥

दृश्यते केवले देहे परमाणुचयः परम् ।

देशकालान्यतापसतेर्नात्मोदेति न लीयते ॥ १९ ॥

अविनाशोऽपि कस्मात्त्वं विनश्यामीति शोचसि ।

अमृत्युवसतौ खण्डे विनाशः क इवात्मनि ॥ २० ॥

घटे कपालतां याते घटाकाशो न नश्यति ।

यथा तथा शरीरेऽस्मिन्नेष्टोऽपि न विनश्यति ॥ २१ ॥

मृगतृष्णातरङ्गिण्यां क्षीणायामातपो यथा ।

न नश्यति तथा देहे नष्टे नात्मा विनश्यति ॥ २२ ॥

वाञ्छैवोदेति ते कस्माद्भ्रान्तिरन्तरन्तिर्निरर्थिका ।

अद्वितीयो द्वितीयं किं यद्वस्त्वात्माभिवाञ्छतु ॥ २३ ॥

श्रव्यं स्पृश्यं तथा दृश्यं रस्यं ग्रेयं च राघव ।

न किंचिदस्ति जगति व्यतिरिक्तं यदात्मनः ॥ २४ ॥

सर्वशक्तविमास्तस्मिन्नात्मन्येवाखिलाः स्थिताः ।

शक्तयो वितते व्यक्ते आकाश इव शून्यता ॥ २५ ॥

चिन्नाद्राघव रूढेयं त्रिलोकीललनोदिता ।

त्रिविधेन क्रमेणेह जन्मना जनितध्रमा ॥ २६ ॥

मनःप्रशमने सिद्धे वासनाक्षयनामनि ।

कर्मक्षयाभिधानैव मायेयं प्रविनश्यति ॥ २७ ॥

चित्रवलयप्रारब्धोपनान्तिप्रियाप्रियस्पर्शसन्वात्र मुख्यं जीवन्मुक्ति-

मुख्यं, यमभ्यां तु भूमिकायां योगपरिपाकजन्यपुण्यातिशयेनास्तु-

त्कटेन निरस्कृतं प्रारब्धकर्म जीवन्व्यवहाराभासमात्रे व्यवति-

ष्ठते न हर्षशोकादिजननाय प्रभवतीत्याशयेन तद्वृत्तं पद्येनाह—

नाभिनन्दतीति ॥ १४ ॥ तव तु अत्यन्तशुद्धचित्तत्वाद्द्वितीय-

भूमिकायामेव स्वावचारेणैव प्रत्यगात्मतत्त्वं परिज्ञातमित्या-

शयेनाह—व्ययेति ॥ १५ ॥ शरीरातीतवृत्तिः सदैव समा-

धिस्थः । शरीरस्थो लोकमप्रहव्यवहारी ॥ १६ ॥ मितं स्वयं-

प्रभे । स्वच्छे निर्मले ॥ १७ ॥ आत्मबोधेन मरणजन्मादि-

प्रयुक्तशोकजयेति बान्धवमहजः शोकः कथं जयस्तत्राह—

अबन्धुरिति ॥ १८ ॥ बन्धुनां देहः शोकाहं उतात्मा । नाथ

इत्याह—दृश्यत इति । केवले भस्मीभूते । परमाणुचयस्वचेत-

नत्वादिव न शोकाहं इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—देशेति

॥ १९ ॥ २० ॥ न विनश्यति आत्मेति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

२३ ॥ २४ ॥ नन्वातपो मृगतृष्णात्रमशक्त्य इव जगच्छक्त-

यस्ताहि पृथक्पुण्यत्राह—शक्त्य इति ॥ २५ ॥ तर्ह्यत्यन्ता-

मतो जगतः प्रगेहि किं बाजमिति चेन्नित्यमेवेति प्रायुक्तमेवे-

त्याह—चिन्नादिति । उदिता प्रायुक्ता । त्रिविधेन सात्विका-

दिना क्रमेण ॥ २६ ॥ अतएव चित्तक्षयास्तक्षय इत्याह—मन-

श्रीः ।

योगवासिष्ठः ।

श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासंवलितः ।

स्थितिप्रकरणं चतुर्थम् ।

प्रथमः सर्गः १

अथोत्पत्तिप्रकरणादनन्तरमिदं शृणु ।
स्थितिप्रकरणं राम ज्ञातं निर्वाणकारि यत् ॥ १ ॥
एवं तावदिदं विद्धि दृश्यं जगदिति स्थितम् ।
अहं चेत्स्याद्यनाकारं भ्रान्तिमात्रमसन्मयम् ॥ २ ॥
अकर्तृकमरङ्गं च गगने चित्रमुत्थितम् ।
अद्रष्टृकं चानुभवमनिद्रं स्वप्नदर्शनम् ॥ ३ ॥
भविष्यत्पुरनिर्माणं चित्तसंस्मरिवोदितम् ।
मर्कटानलतापान्तमसदेवार्थसाधकम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मण्यनन्यद्वयभमम्बावर्तवदास्थितम् ।
संद्रूपमपि निःशून्यं तेजः सौरमिवाम्बरे ॥ ५ ॥
रत्नाभापुञ्जमिव खे दृश्यमानमभिसृजितम् ।
गन्धर्वाणां पुरमिव दृश्यं नित्यमभिसृजितम् ॥ ६ ॥
मृगतृष्णास्मिन्वासत्यं सत्यवत्प्रत्ययप्रदम् ।
संकल्पपुरवत्प्रौढमनुभूतमसन्मयम् ॥ ७ ॥
कथार्थप्रतिभानात्म न कचिद्विस्तृतमस्थितम् ।
निःसारमप्यतीवान्तःसारं समाचलोपमम् ॥ ८ ॥

सदभयनिजपूर्णानन्दसंविदप्रतिष्ठ
यदिह निजमहिम्ना विश्वरूपाणि बिभ्रत् ।
विहरति च विमोहानेषु नानामययुञ्ज
धुनिविदितसतत्त्वं तत्परं ब्रह्म वन्दे ॥ १ ॥
प्रसिद्धचित्रवैधर्म्यं जगच्चित्रस्य वर्ण्यते ।
सांख्यादिमतमुन्मृज्य साध्यते ब्रह्ममात्रता ॥ १ ॥

उत्पत्तिप्रकरणे 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादीनां सर्वेषां सृष्टिप्रतिपादकवाक्यानामद्वये ब्रह्मणि जगदभ्या-
रोपप्रदर्शनद्वारा तदस्थलक्षणतया तात्पर्यविभ्रान्तिप्रदर्शनमुखेन
जगज्जीवादिभेदं निरस्य प्रत्यग्ब्रह्मकारस्य व्युत्पादितम् । इदानीं
'येन जानाति जीवन्ति' 'येन योः पृथिवी दृढा' 'एतस्मादक्ष-
रस्य प्रशसने गार्गी मूर्याचन्द्रमर्मा विधृता तिष्ठतः' 'को ह्येवा-
न्यात्कः प्राणायामेण आकाश आनन्दो न स्यादेव हेवानन्द-
याति' 'भीषास्माद्वानः पवते' 'एको दाधार भुवनानि विश्वा'
'य एको जालवानीशत ईशानीभिः परमशक्तिभिः' 'अनुज्ञाता
ह्ययमात्मास्य सर्वस्य स्वात्मानं दधाति' इत्यादि सांप्रतिकजग-
त्स्थितिनिर्वाहकताप्रतिपादकश्रुतीनाम्, 'सदेव सोम्येदमग्र
आसीत्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यादिप्रलयकालि-
कजगत्सत्तानिर्वाहकत्वप्रतिपादकश्रुतीनां च पुरुषमतिर्वचिच्य-

प्रभवनातात्पर्योत्प्रेक्षणयुक्तभ्रान्तिवैविध्यनिरासेन सच्चिदान-
न्दैकरसे ब्रह्मणि सच्चिद्रूपतोपपादनेन तदस्थलक्षणतात्पर्यपर्यव-
सानप्रदर्शनमुखेनापि विस्तरोपपादितं ब्रह्मैक्यज्ञानं स्थिरीकर्तुं
स्थितिप्रकरणमारभमाणो भगवान्वसिष्ठः संगतिं प्रदर्श-
यन्प्रतिजानीते—अथेति । उत्पत्तेः स्थितिहेतुत्वाद्हेतुतासंग-
तिरिति भावः । एवमेककार्यत्वमंगतिरप्यस्तीत्याशयेनाह—
ज्ञातमिति । आनन्तर्याधिकारपरोप्यथशब्दः शङ्कवीणासृदङ्ग-
ध्वनिवन्स्वरूपतो मङ्गलमेवेति प्रकरणादौ मङ्गलमप्या-
चरित बोध्यम् ॥ १ ॥ जगदुत्पत्तौ मिथ्यात्वप्रदर्शनाय
व्युत्पादिता न्यायाः स्थितावपि तुल्या इत्यतिदेशेन दर्श-
यति—एवं तावदित्यादिना ॥ २ ॥ अकर्तृकं हेतुकरणोपकरण-
संपन्नलेखकशून्यम् । अरक्तमुपादानरजकद्रव्यशून्यम् । गगने
इत्यनेनाधारभित्त्यादिशून्यतापि चित्रस्य दर्शिता । इष्टुरपि
दृश्यान्तःपातादद्रष्टृकम् । मोहनिद्रया प्रमानुरभिभवपि साक्षिणो-
नभिभवादनिद्रम् ॥ ३ ॥ मर्कटैः कल्पितोऽनलो गुजानैरिका-
दिसंचयरूपस्तनापोन्तो दृष्टान्तो यस्य । तेनापि तेषां क्षीतजि-
वृत्तिरैतिह्यप्रसिद्धेत्याशयेनोक्तममदेवार्थसाधकमिति ॥ ४ ॥ सौंद-
तेज आलोको नत्वातपः ॥ ५ ॥ अभिसृजितमनाधारम् ॥ ६ ॥
प्रौढं विस्तृतम् । स्फुटमनुभूतमिति वा ॥ ७ ॥ कविकल्पित-

द्वितीयः सर्गः २

धीवसिष्ठ उवाच ।

अथैतदभ्युपगमे वच्मि वेद्यविदां वर ।
समस्तकलनातीते महाविद्योन्नि निर्मले ॥ १ ॥
जगदाद्यङ्कुरस्तत्र यद्यस्ति तदसौ तदा ।
कैरिवोदेति कथय कारणैः सहकारिभिः ॥ २ ॥
सहकारिकारणानामभावे त्वङ्कुरोद्गतिः ।
बन्ध्याकन्येव दृष्टेह न कदाचन केनचित् ॥ ३ ॥
सहकारिकारणानामभावे यद्यवोदितम् ।
मूलकारणमेवाङ्क तत्स्वभावस्थितिं गतम् ॥ ४ ॥
सर्गादौ सर्गरूपेण ब्रह्मैवात्मनि तिष्ठति ।
यथास्थितमनाकारं क जन्मजनकक्रमः ॥ ५ ॥
अथ पृथ्व्यादयोऽन्ये वा केचिदत्रोपकुर्वते ।
सहकारिकारणत्वं तत्पूर्वं चात्र दूषणम् ॥ ६ ॥
तस्मात्पदे जगच्छान्तमास्ते तत्सहकारिभिः ।

तर्कैः स्वरूपभेदेन निरस्य जगतः स्थितिम् ।

पूर्वानन्दात्मसम्भाप्रस्थितिः शिष्टात्र वर्णयेत् ॥ १ ॥

एतस्य जगतः प्रलये पृथक्सत्त्वाभ्युपगमे वच्मि दोषानिति
शेषः । ननु यदि नास्ति जगत्तर्हि सर्ग एव न सिद्ध्यत् । उत्प-
त्तिक्रिया हि कर्तृसाध्या । नद्यसति कर्तरि सिद्ध्यति । नचोत्पद्य-
मानादन्यत्कर्तृमस्ति । ब्रह्मैव सत्त्वात्कर्तुं चेत्तदेवोत्पद्यन् न
जगत् । नच कूटस्थमुत्पत्त्यादिभिर्विकारैर्युज्यते । तस्मादुत्प-
त्तिसिद्धये प्रलये जगतोऽपि सत्ताभ्युपयेत्याशङ्कामन्य निर-
स्यति—समस्तैत्यादिना ॥ १ ॥ भवेत्कर्तृसत्ताकल्पनं यदि कर्तृ-
मात्रादुत्पत्तिक्रिया सिद्ध्यत् । सा हि कर्तारमिव स्वसिद्धये कर्णो-
पकरणाधिकरणादीनि कारकान्तराण्यपि सहकाराण्यपेक्षते तद-
भावात्सत्त्वेन कल्पितमपि जगन्नोत्पत्तुं शक्नोतीत्याशयेनाह—
जगदादीति । आदिपदं वैचित्र्यप्रपञ्चार्थम् । इवकार्मत्वत्यन्तासं-
भावितत्वद्योतनार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्मादनुसर्पादिवत्सहकारि-
कारणानामभावेऽपि अवोदितमाविर्भूतं यद्यभ्युपगच्छसि तर्हि
मूलकारणमेव भ्रान्तिकृतजगत्स्वभावस्थितिं गतं न वस्तुनो
जगत्सर्गोऽस्तीति व्यर्थो तस्य प्रलये सत्त्वकल्पनेत्यर्थः ॥ ४ ॥
तदेव स्पष्टमाह—सर्गादाविति ॥ ५ ॥ ननु प्रलये सर्वजगत्स-
त्त्वस्वीकारात् सहकारिदोषं, तदन्तर्गतैः पृथ्व्यादिभिः पर-
स्परमुपकर्तुं शक्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—अथेति । तत्पूर्वं
पृथ्व्याद्युत्पत्तिपूर्वकं वाच्यम् । नहि स्वयमेवानुत्पन्नमन्यस्योत्प-
त्तौ सहकारि भविषुं शक्नोति । तथाचोत्पत्तिसिद्धौ सहकारित्व-
सिद्धिस्तत्सिद्धाद्युत्पत्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोऽत्र दूषणमित्यर्थः
॥ ६ ॥ इत्थं च सांख्यवादिकल्पना बालिककल्पनेवैतनुपसंहरति
—तस्मादिति । पदे सप्रकृतौ शान्तं प्रलये तिरोहितम् ॥ ७ ॥
परमते निरस्ते परिशिष्टं स्वसिद्धान्तं दर्शयति—तस्मादिति

विस्मात्प्रसरतीत्युक्तिर्बालस्य न विपश्चितः ॥ ७ ॥
तस्माद्गाम जगन्नासीन्न चास्ति न भविष्यति ।
चेतनाकाशमेवाशु कचतीत्यभिवात्मनि ॥ ८ ॥
अत्यन्ताभाव एवास्य जगतो विद्यते यदा ।
तदा ब्रह्मेदमखिलमिति तद्गाम नान्यथा ॥ ९ ॥
पूर्वं प्रध्वंसनान्योन्याभावैर्यदुपशाम्यति ।
न शाम्यत्येव तच्चित्ते शाम्यत्येव तु दृश्यते ॥ १० ॥
अत्यन्ताभाव एवास्य भावैर्यदुपशाम्यति ।
न शाम्यत्येव सच्चित्ते क शाम्यत्येव दृश्यता ॥ ११ ॥
अत्यन्ताभाव एवातो जगद्दृश्यस्य सर्वथा ।
वर्जयित्वेतरा युक्तिर्नास्त्येवानर्थसंक्षये ॥ १२ ॥
चिदाकाशस्य बोधोऽयं जगद्भातीति यत्स्थितम् ।
अयं सोहमिदं नाहं लोके चित्रकथा यथा ॥ १३ ॥
इदमग्रादि पृथ्व्यादि तथेदं वत्सरादि च ।

॥ ८ ॥ 'ब्रह्मेदममृतं पुरस्तात्' इत्यादिधृतीनामपि बाधायां सा-
मानाधिकरण्यादत्रैव नाप्यर्थमित्याशयेनाह—अत्यन्ताभाव इति ।
तत्प्रसिद्धं धृतिनाप्यर्थम् ॥ ९ ॥ एवं च भ्रान्तबाधापूर्वं जागतं
घटपटादि सुद्वग्प्रहरादिना प्रध्वंसैवेत्यन्तरागमनान्योन्याभावैश्च
यदुपशाम्यति इदमिदानीं नास्ति इदं न भवतीति गृह्यमाणमभा-
वरूप उपशमं भजते इति यत्तत्र शाम्यत्येव नासाधुपशमः किंतु
निरोधानेन तस्य चक्षुरादिदृश्यताया एवोपशमः । यतश्चित्ते वास-
नात्मना न शाम्यत्येवेत्यर्थः । अयं न्यायः प्रागभावात्यन्ताभा-
वयोरपि योज्यः । स्वसत्तया ब्रह्मसत्तया वा सतो घटादेर्बाधम-
न्तरेण क्वाप्यसत्त्वायोगान्मृषिण्डभूतलादावदर्शनस्य तिरोधाने-
नाप्युपपत्तेरिति ॥ १० ॥ यत् यदि दृश्यं भावंः कामकर्मवा-
सनादिर्बोजः सह उपशाम्यति तदाऽस्य दृश्यस्यात्यन्ताभाव आ-
त्यन्तिकोच्छेद एव भवेत् । चित्ते तु सति कामादिभावानां दुर्वा-
रत्वात्त शाम्यत्येव । अतो दृश्यतां विना ज्ञानं क शाम्यति । तदु-
पशमो दुर्लभ एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अतएव समूलमनोनाशा-
न्तर्भातबाधातिरिक्तः सर्वदृश्यान्र्थसंक्षयरूपे मोक्ष उपायो ना-
स्तीत्याह—अत्यन्तेति । अत्यन्ताभावोऽधिष्ठानदर्शनेन बाध ए-
वात्र युक्तिः । इमां युक्तिं वर्जयित्वा ॥ १२ ॥ यत् यदा जगत्-
त्वसाक्षात्कारवशाच्चिदाकाशस्य बोधः । राहोः शिर इतिवत्-
षष्ठी । बोधिकरसन्धिदाकाश एव नाणुमात्रमप्यचिद्रूपमस्तीति स्थितं
परिनिष्ठित ज्ञानं भवति तदा अयं देवदत्तादिनामा देहः स
विशिष्टमातापितृजन्मः प्रत्यभिज्ञायमान एवाहं इदं परकीयदेह-
कुञ्जादि नाहमिति लोके प्रसिद्धः पामरव्यवहारचित्रकथा यथा
तथा भाति । भित्तिलिखितचित्रस्य सर्वस्य परमार्थतो भित्ति-
मात्रत्वेपि चित्रप्रासादभित्तौ इयं भित्तिरिति भवति चित्रमनु-
ष्यजगदी नेयं भित्तिरिति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥ चित्रकथा-

अयं कल्पः क्षणभ्रायमिमे मरणजन्मनी ॥ १४ ॥
 अयं कल्पान्तसंरम्भो महाकल्पान्त एष सः ।
 अयं स सर्गप्रारम्भो भाव्यभावक्रमस्त्वसौ ॥ १५ ॥
 लक्ष्मणीमानि कल्पानामिमा ब्रह्माण्डकोटयः ।
 एते चेमे परिगता इमे भूय उपागताः ॥ १६ ॥
 इमानि धिष्यजालानि देशकालकला इमाः ।
 महाचित्परमाकाशमनावृतमनन्तकम् ॥ १७ ॥
 यथापूर्वं स्थितं शान्तमित्येवं कचति स्वयम् ।
 परमाणुसहस्रांशुभास एता महाचित्तेः ॥ १८ ॥
 स्वयमन्तश्चमत्कारो यः समुद्गीर्यते चिता ।
 तत्सर्गभानं भातीदमरूपं नतु मिस्तिमत् ॥ १९ ॥
 नोद्यन्ति नच नश्यन्ति नायान्ति नच यान्ति च ।
 महाशिलासु लेखानां सन्निवेशा इवाचलाः ॥ २० ॥

इमे सर्गाः प्रस्फुरन्ति स्वात्मनात्मनि निर्मले ।
 नभसीव नभोभागा निराकारा निराकृतौ ॥ २१ ॥
 द्रवत्वानीव तोयस्य रूपन्दा इव सद्भागतौ ।
 आवर्ता इव चाम्भोधेर्गुणिनो वा यथा गुणाः ॥ २२ ॥
 विज्ञानघनमेवैकमिदमेवमवस्थितम् ।
 सोदयास्तर्मयारम्भमनन्तं शान्तमाततम् ॥ २३ ॥
 सहकार्यादिहेतूनामभावे शून्यतो जगत् ।
 स्वयंभूर्जायते चेति किलोन्मत्तकफूटकृतम् ॥ २४ ॥
 प्रशान्तसर्वार्थकलकलङ्को
 निरस्तनिःशेषकिकल्पतलयः ।
 चिराय विद्रावितदीर्घनिद्रो
 भवाभयो भूपितभूः प्रबुद्धः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वान्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे स्थितिबीजोपन्यासो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ३

श्रीराम उवाच ।

महाकल्पान्तसर्गादौ प्रथमोऽसौ प्रजापतिः ।
 स्मृत्यात्मा जायते मन्ये स्मृत्यामेव ततो जगत् ॥ १ ॥

न्यायमेव पृथ्वादिष्वपि प्रपञ्चयति—इदमित्यादिना ॥ १४ ॥
 एष दृश्यमानः स ध्रुतिपुगणप्रतिद्वो भाव्यानां सृज्यानामाका-
 शादीनां भावक्रमः सृष्टिक्रमः ॥ १५ ॥ लक्ष्मणी लक्षणानि ।
 परिगता अर्जिताः सर्गाः ॥ १६ ॥ धिष्यजालानि चतुर्दशधा
 भिन्ना देवमनुष्यादिस्थानभेदाः । देशानां समुद्राणां कालानां
 कृतत्रेताद्वापरार्जुनां कलाः कल्पनाः ॥ १७ ॥ इत्येवं वर्णनेन
 चित्रकथान्यायेन महाचित्परमाकाशमेव स्वयं स्वात्मनि कचति
 स्फुरति नान्यदित्यर्थः । तर्हि किं महाचित्प्रकाश एतावानेव नेत्याह
 —परमाश्रितिः । यथा गवाक्षच्छिद्रान्तर्गतपरमाणुषु सहस्रां-
 शोभासः प्रभाः परिच्छिद्रास्तथा मनोनिर्गतब्रह्माण्डकोटिषु
 परिच्छिद्रा एतावद्भासः । यथा च तमोर्विस्मृतेन सूर्यप्रकाशेन
 परमाणुभेदप्रमणादि दृश्यते तथा महाचित्परमाकाशोऽपीति
 भावः ॥ १८ ॥ तथाच मनःपरिच्छेदपीडिता चिन्त्या-
 न्तर्गतं जगद्भूतानि सृष्ट्युपेक्षमाण आह—स्वयमिति ॥ १९ ॥
 एकदिकशिलान्तर्नयनदोषाप्रतापयमाना रेखा इव न पदार्-
 थभेदाः मन्तीत्याह—नोद्यन्तीत्यादिना ॥ २० ॥ नभर्गा-
 वेत्यादयः पृथक्सत्ताश्चैव दृष्टान्ताः ॥ २१ ॥ २२ ॥
 सोदयास्तर्मयारम्भमिदं जगदेवमुक्तदृष्टान्तानुसारेण शान्तं
 ब्रह्मैवाततं विस्तृतम् ॥ २३ ॥ एवंच सहकार्यभावे मत्पि
 कर्तारि उत्पत्त्याद्यसिद्धेः सांख्यानां कल्पना उन्मत्तचेष्टेर्व्युत्पत्ते-
 रिति—सहकारीति । स्वयं भवति अर्जति स्वयंभूः । प्रागु-
 त्पत्तेः पृथक्सत्त्वेनाभ्युपगमोऽपि पदार्थ इत्यर्थः । शून्यतः

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

महाप्रलयसर्गादावेवमेतद्रूपद्वह ।
 स्मृत्यात्मेव भवत्यादौ प्रथमोऽसौ प्रजापतिः ॥ २ ॥

शून्यकल्पप्रधानादित्यर्थः । जायते चेति चक्राग्रे जन्तुतरभा-
 विनी गन्ता प्रागेवाभ्युपगमः । चैज्जिनकल्पनवैयर्थ्यमपीति दोषा-
 न्तर्गममुच्यार्थः ॥ २४ ॥ सर्वार्थस्वप्रदर्शनहेतुत्वादिकल्पा-
 मन्वयमिव । न-कल्पनेऽपि हेतुदर्शयित्वा अविद्या सैव स्वरूप-
 जागरेण विद्राविता चैव्याप्रव्याप्रादिकल्पजन्ममृत्यादिमयहे-
 तुत्वाद्वादिभयः । तत्प्रादुर्भूयतेन गन्ता स्वमभाभूयिव भूयिता
 अकृता ब्रह्मविमगभाभूयते तथाविधो भवव्युपदेश आशीश्च
 ॥ २५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थिति-
 प्रकरणे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

विवर्तनं प्रतिष्ठाप्याऽपवादोऽत्र प्रदर्श्यते ।

बोधदृष्ट्याऽदृष्ट्या तु जगदानन्त्यमुच्यते ॥ १ ॥

वायपटावुपगमः पुनर्निर्गमः सहकार्यपेक्षास्तु, जगत्तु
 व्यापि हिरण्यगर्भमनःसंकल्पजं तदीयस्मृतिमनोराज्यकल्पमुक्तं,
 नच तत्र सहकार्यपेक्षा दृष्टा, एवं च प्रलये कर्तौ स्वसत्तायां
 तिरोभूय संवेद्य मनोस्वरूपं प्रजापतिः स्मृत्यात्मा जायते, तस्मिन्
 संस्कारागमना तदेव जगत्स्मृत्यात्मेव जायते चेत्को विरोध इति
 गृह्णाभिमतिना गमः पृच्छति—महाकल्पान्तेति ॥ १ ॥ अ-
 स्त्वेवं तथापि जगतो न प्रलये सत्त्वमिद्धिः, स्वप्रमनोरथस्मृ-
 त्यादिविषयस्य स्वकालेऽपि सत्त्वाप्रतिदेसद्वलेन प्रलये सत्त्व-
 कल्पनासिद्धेर्गिति गृह्णाभिसंधेरेव गुरुरभ्युपगमेन समाधत्ते—

१ भवाभं इति पाठः.

तत्संकल्पात्मकजगत्स्मृत्यात्मैवमिदं ततः ।
भाति संकल्पनगरं स्थितं पूर्वं प्रजापतेः ॥ ३ ॥
स्मृतिर्न संभवत्येव सर्गादौ परमात्मनः ।
जन्माभावात्कथं कुत्र नमसीव महादुमः ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच ।

न संभवति किं ब्रह्मन्सर्गादौ प्राक्तनी स्मृतिः ।
महाप्रलयसंमोहैर्नम्रयति प्राक्स्मृतिः कथम् ॥ ५ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ये महाप्रलये प्राप्ताः सर्वे ब्रह्मादयः पुरा ।
किल निर्वाणमायातास्तेऽवश्यं ब्रह्मतां गताः ॥ ६ ॥
प्राक्तनः कः स्मृतेः कर्ता तस्मात्कथय सुव्रत ।
स्मृतिर्निर्मुलतां याता स्मर्तुर्मुक्ततया यतः ॥ ७ ॥
अतः स्मर्तुर्भावेन स्मृतिर्वोदेति किं कथम् ।
अवश्यं हि महाकल्पे सर्वे मोक्षैकभागिनः ॥ ८ ॥
नानुभूतेऽनुभूते च स्वतश्चिद्बोधिं या स्मृतिः ।
सा जगद्भरिति प्रौढा दृश्या सास्त्येव चित्प्रभा ॥ ९ ॥
भाति संविप्रभैवेयमनाद्यन्तावभासिनी ।
यत्तदेतज्जगदिति स्वयंभूरिति च स्थितम् ॥ १० ॥
अनादिकालसंसिद्धं यज्ज्ञानं ब्रह्मणो निजम् ।

स आतिवाहिको देहो विराजो जगदाकृतिः ॥ ११ ॥
परमाणाविदं भाति त्रिजगत्सवनाभ्रक्षम् ।
देशकालक्रियाद्रव्यदिनरात्रिक्रमान्वितम् ॥ १२ ॥
परमाणुः प्रविततस्तस्यास्ते तादृगेव च ।
भाति भासुरताकारि तादृगिरिकुलं पुनः ॥ १३ ॥
तत्रापि तादृगाकारमेव प्रत्यनुसंततम् ।
दृश्यमाभाति भारूपमेतदङ्गं न वास्तवम् ॥ १४ ॥
इत्यस्त्यन्तो न सद्दृष्टेरसद्दृष्टेश्च वा क्वचित् ।
अस्यास्त्वभ्युदितं बुद्धं नाबुद्धं प्रति वानघ ॥ १५ ॥
बुद्धं प्रतीदं ब्रह्मैव केवलं शान्तमव्ययम् ।
अबुद्धं प्रति बुद्ध्यैतद्भासुरं भुवनान्वितम् ॥ १६ ॥
यथेदं भासुरं भाति जगदण्डकजृम्भितम् ।
यथा कोटिसहस्राणि भान्त्यन्यान्यप्यणावणौ ॥ १७ ॥
यथा स्तम्भे पुत्रिकान्तस्तस्याः स्वाङ्गेषु पुत्रिका ।
तस्याश्च पुत्रिकास्यङ्गे तथा त्रैलोक्यपुत्रिका ॥ १८ ॥
नाभिज्ञा नापि संख्यया यथाद्वौ परमाणुकाः ।
तथा ब्रह्म बृहन्मेरौ त्रैलोक्यपरमाणवः ॥ १९ ॥
सूर्याद्यंशुषु संख्यातुं शक्यन्ते लघवोऽणवः ।
उत्पद्यन्ते चिदादित्ये त्रैलोक्यपरमाणवः ॥ २० ॥

महाप्रलयेति ॥ २ ॥ प्रजापतेः पूर्वं प्राथमिकं संकल्पनगरमेव-
तज्जगदिति स्थितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ तर्हि बाह्यविकारमनोतिरिक्त-
विषयात्मना जगन्माभूत्सत्यं मनोविकारात्मना तु सत्यमेव ।
यथा चित्ररुगो मांसविकारात्मना ह्यमनोऽपि रज्ज्द्रव्यविकारा-
त्मना सत्यस्तद्वदिति रामशङ्कः लिङ्गरूपलक्ष्याह—स्मृतिरिति ।
अयंभावः । सति हि स्मर्तुरि स्मृत्यादयो मनःपरिणामाः स्युः ।
तत्र न तावत्परपरिकल्पितं प्रधानं स्मृतिगमर्थम् । गृह्णादिव-
द्भवेतनत्वात् । नापि पुरुषाः । परंस्तेषामसङ्गोदासीननिर्विकारत्वा-
भ्युपगमात् । परस्परव्यावर्तकधर्मानभ्युपगमेन भेदास्तित्या पर-
मात्माभेदे तु सुतरां स्मृतिर्न संभवत्येव । जन्माभावान्
विकारान्तराणां तत्पूर्वकत्वात् 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादि
ध्रुवा तस्य मनोनिषेधात्तद्वाग स्मर्तृवासिद्धस्तस्य स्मृतिर्नोद्भू-
तकल्पैवेति ॥ ४ ॥ ननु यथा प्रात्यक्षिकं सुप्रतिस्था प्रलया-
ऽपि तत्रच लीनस्य मनसो जागरादाविव सर्गादावप्यविर्भावात्तद-
बच्छिन्नप्रजापतेरन्यस्य वा स्मर्तृत्वं को विरोध इत्याशयेन रामः
शङ्कते—न संभवतीति । प्राक्स्मृतिः पूर्वकल्पसंस्कारः
॥ ५ ॥ अभिसंधिसुद्धाटयन् वसिष्ठः परिहरति—ये महाप्र-
लये इत्यादिना । अयंभावः । इयं तव शङ्का किं हिरण्यगर्भजीव
एक एव स्वमनसा नानाजीवशरीरादिभेदान्परिकल्प्य संसर-
तीति मतेन वा नानाजीवाः स्वस्वोपभोगयोग्यप्रपञ्चभागं कल्प-
यन्तो हिरण्यगर्भमपि स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण सर्वस्यारं कल्पय-
न्तीति मतेन वा । तत्र द्वितीयं 'महाकल्पान्तसर्गादौ' प्रथमोऽसौ

प्रजापतिः 'इत्यादि लर्दायशङ्कोपक्रमविरोधान्मृष्टिभ्रूलननुगुणत्वात्
प्रथमकल्पः परिशिष्यते । तत्रच प्राक्तनकल्पीयजीवजगतां
महाप्रलयकाले हिरण्यगर्भमुत्तयैव मुक्तत्वाज्जावान्तगपरिशेषा-
त्मनां न कश्चिदस्ति नैनत्सर्गमिद्विरिति । अक्षरार्थः स्पष्टः
॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवं पूर्वपूर्वकल्पसर्गा अपि स्मृति-
रूपा न मिश्रन्तीति या स्मृतिरिति लया शङ्किता जगद्भ्रजे-
गतिरिति सा प्रौढा ब्रह्मचित्प्रभेव सास्त्येव संदेति रागकार्यवादि-
नानां धृतीनामाशय इत्यर्थः ॥ ९ ॥ उक्तार्थमेव स्पष्टमाह—
भार्ताति ॥ १० ॥ विराजो ब्रह्माण्डशरीरस्योपादानभूत आति-
वाहिकः सूक्ष्मो देहः न परमात्मैवेत्यर्थः । तथाच प्रदेव सूक्ष्म-
स्थूलमावागोपकमेण जगदात्मना भार्ताति भावः ॥ ११ ॥
अव्यवस्थितस्वभावत्वादपि जगतो न जगदुपेण गता किंतु
ब्रह्मरूपेणैवलाशयेनाव्यवस्थान्स्वभावमुपपादयति—परमाणा-
वित्यादिना ॥ १२ ॥ तस्य पूर्वपरमाणोरन्तरव्यः प्रविततः
परमाणुरास्ते सच तादृक् पूर्वपरमाणुमदृश एव पुनस्तत्रापि
तादृक् सवनाभ्रवं गिरिकुलं भार्तात्येव प्रत्यनुसंततमिति परेणा-
न्वयः ॥ १३ ॥ उपपादनेन यत्फलिनं तदाह—एतद्वि-
ति ॥ १४ ॥ एवच सम्मात्रशोस्तत्त्वज्ञं प्रति स्वतो यथा अनन्त-
एवममदनृत्तजगद्गिरिप्यज्ञप्रति संख्यया अनन्तंव्याह—इतीति ।
अभ्युदितं परमाभ्युदयं प्राप्तम् । बुद्धं तत्त्वज्ञं प्रति । न आबुद्धं
येन स नाबुद्धोऽज्ञस्तं प्रति वा ॥ १५ ॥ तदेव स्पष्टीकृत्य
दर्शयति—बुद्धप्रतीत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
शक्यन्ते यदीति शेषः । पूर्वश्लोकान्तेति वानुषजनीयम् ॥ २० ॥

यथाणवो वहन्त्यर्कदीप्तिष्वप्सु रजःसु च ।
तथा वहन्ति चिद्भ्योऽग्निं त्रैलोक्यपरमाणवः ॥ २१ ॥
शून्यानुभवमात्रात्म भूताकाशमिदं यथा ।
सर्गानुभवमात्रात्म चिदाकाशमिदं तथा ॥ २२ ॥
सर्गस्तु सर्गशब्दार्थतया बुद्धो नयत्यधः ।

स ब्रह्मशब्दार्थतया बुद्धः श्रेयो भवत्यलम् ॥ २३ ॥
विज्ञानात्मा शासिता विश्वबीजं
ब्रह्मैवात्वं स्वं चिदाकाशमात्रम् ।
यस्माज्जातं यत्तदेवेति विद्या-
द्वेयं स्वान्तर्बोधसंबोधमात्रम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे जगदान्वयवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इन्द्रियग्रामसंग्रामसेतुना भवसागरः ।
तीर्यते नेतरेणेह केनचिन्नाम कर्मणा ॥ १ ॥
शास्त्रसत्संगमाभ्यासान्सविवेको जितेन्द्रियः ।
अत्यन्ताभावमेतस्य दृश्यस्याप्यवगच्छति ॥ २ ॥
एतत्ते कथितं सर्वं स्वरूपं रूपिणां वर ।
संसारसागरश्रेण्यो यथा यान्ति प्रयान्ति च ॥ ३ ॥
बहुनात्र किमुक्तेन मनःकर्मद्रुमाङ्कुरः ।
तस्मिन्निष्ठे जगच्छास्त्री छिन्नः कर्म तनुर्भवेत् ॥ ४ ॥
मनः सर्वमिदं राम तस्मिन्नन्तश्चिकित्सिते ।
चिकित्सितो वै सकलो जगज्जालामयो भवेत् ॥ ५ ॥
तदेतज्जायते लोके मनो मननमाकुलम् ।

मनसो व्यतिरेकेण देहः क किल दृश्यते ॥ ६ ॥
दृश्यात्यन्तासंभवेन ऋते नान्येन हेतुना ।
मनःपिशाचः प्रशमं याति कल्पशतैरपि ॥ ७ ॥
एतच्च संभवत्येव मनो व्याधिचिकित्सिते ।
दृश्यात्यन्तासंभवात् परमौषधमुत्तमम् ॥ ८ ॥
मनो मोहमुपादत्ते च्रियते जायते मनः ।
तत्सचिन्ताप्रसादेन बध्यते मुच्यते पुनः ॥ ९ ॥
स्फुरतीदं जगत्सर्वं चित्ते मननमूर्च्छिते ।
शून्यमेवाग्रे स्फारे गन्धर्वीणां पुरं यथा ॥ १० ॥
मनसीदं जगत्कुलं स्फारं स्फुरति चास्ति च ।
पुष्पगुच्छ इवामोदस्तत्स्थं तस्मादिवेतरत् ॥ ११ ॥
यथा तिलकणे तैलं गुणो गुणिनि वा यथा ।

वहन्ति प्रवहन्ति । प्रमन्तीति यावत् ॥ २१ ॥ ननु निःप्रपञ्चस्य कूट-
स्थस्य कथं सविकारसर्गात्मना भानमिति चेद्यथा नीरूपस्याशु-
न्यस्य चाकाशस्य तद्विरुद्धरूपवच्छून्यतया भानं तद्वित्याह—
शून्येति । शून्यमावर्णभावाः । अगर्भान्यं च तदनुभवमात्रात्म
तथाऽनुभूयमानं ननु वास्तवपूर्णनारूपानुभवान्मेत्यर्थः ॥ २२ ॥
नयत्यध इति । 'उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति'
इत्यादिश्रुतः । श्रेयो भवतांति । 'नरति शोकमात्मवित्' इत्या-
दिश्रुतेरिति भावः ॥ २३ ॥ किं तदस्थित्यर्थापि ज्ञानं ब्रह्म श्रेयो
भवति नेत्याह—विज्ञानान्मेति । यो विज्ञानात्मा जीवात्स्यः
प्रत्यगात्मा यश्च विश्वस्य बीजं कारणं प्राप्तिना चेश्वरमूर्तां परमा-
श्रद्धया परिशोधने अलं पूर्णं स्व प्रत्यगेकरमं चिदाकाशमात्रं
ब्रह्मैव । यतो हि बाह्यमाभ्यन्तरं च भेदकोपाधिद्वयं ब्रह्मणः
यकाशादव जान श्रूयते । यस्माज्जातं तत्तदेवेति च 'तदनन्यत्व-
मारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यादिनावगन्तं तस्मात्सर्वं वेद्यं स्वान्तर्बोधि-
संबोधमात्रं शुद्धं चिन्मात्रमित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीवासि-
ष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

इह विश्वस्थितेर्मूलं सन्द्रियं मन इत्येते ।

तस्योच्छेदे जगच्छून्यं दृश्यासंभवदर्शनान् ॥ १ ॥

इन्द्रियग्रामाणां संग्रामो जयस्तद्वर्णने सेतुना ॥ १ ॥

इन्द्रियजये च विवेक उपायस्तत्र च सज्जनसच्छास्त्रैकनिष्ठतो-
पाय इत्याशयेनाह—शास्त्रेति ॥ २ ॥ विहितस्येन्द्रियजयस्य

प्रकृतसंबन्धं वक्तुं प्रागुक्तं स्मारयति—एतदिति । रूपिणां
सौन्दर्यवतां वर श्रेष्ठ । प्रयाग्निरपगच्छति । 'न यान्ति' इति
पाठेऽयमवार्थः ॥ ३ ॥ भोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणतानि वि-
त्तित्तिपिद्धकर्माण्येव तनुः शरीरं यस्य तथाविधो जगच्छास्त्री
संसारगृध्राश्छिन्नो भवेत् ॥ ४ ॥ जगज्जाललक्षण आमयो रोगः
॥ ५ ॥ ननु मनसि चिकित्सितेऽपि देहाधीने सुखदुःखे स्यातां
तत्राह—तदेतदिति । मनसो देहाकारमननमेव स्वप्न इव आ-
कुलं क्रियाममर्थे देहो जायते ॥ ६ ॥ तर्हि मनश्चिकित्सायां
किमौषधं तदाह—दृश्येति । दृश्यस्य अत्यन्ताभावो बाधस्त-
स्मादेन । तृतीया छान्दसी ॥ ७ ॥ ननु मनोरोग आभ्यन्तरो
दृश्यं तु बाह्यं तत्र कथं बाह्यार्थोऽत्यन्तासंभवादान्तरमनश्चिकि-
त्सासंभवस्तत्राह—एतदिति । एतद्दृश्यात्यन्तासंभवात्मकं
परमौषधं मनोव्याधिचिकित्सिते संभवत्येवोपाय इति शेषः ।
चिकित्सिते इति भावे क्तः ॥ ८ ॥ कथं संभवति तदाह—
मन इति । नहि मनस आन्तरना अर्थानां बाधता च वास्तवी
किन्तु मन एव तथा द्वैविध्यादिकल्पनया मोहं भ्रान्तिमुपादत्ते ।
जन्ममृत्युबन्धमोक्षादि च कल्पयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ कथमिदं
ज्ञातमिति चेदन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याह—स्फुरतीति मननेन
मूर्च्छिते समुच्छिते ॥ १० ॥ तथा च विमर्शो जगन्मनोषमं
एवेति न धर्मिनिवृत्तौ स्थातुमर्हतीत्याशयेन दृष्टान्तानाह—
मनसीत्यादिना । धर्मेऽपि धर्मिभेदो न बाह्य इति द्योतना-

यथा धर्मिणि वा धर्मस्तथेदं चित्तके जगत् ॥ १२ ॥
रश्मिजालं यथा सूर्ये यथालोकस्तु तेजसि ।
यथौष्ण्यं चित्रभानौ च मनसीदं तथा जगत् ॥ १३ ॥
शैत्यं यथैव तुहिने यथा नभसि शून्यता ।
यथा चञ्चलता वायौ मनसीदं तथा जगत् ॥ १४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाम्नीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे स्थित्यङ्कुरकलनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ५

श्रीराम उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ पूर्वापरविदां वर ।
अयं मनसि संसारः स्फारः कथमिव स्थितः ॥ १ ॥
यथायं मनसि स्फारः संसारः स्फुरति स्फुरन् ।
दृष्टान्तदृष्ट्या स्फुटया तथा कथय मेऽनघ ॥ २ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
यथैन्दवानां विप्राणां जगन्मयवपुषामपि ।
स्थितानि जातदाढ्यानि मनसीदं तथा स्थितम् ॥ ३ ॥
लवणस्य यथा राज्ञश्चेन्द्रजालाकुलाकृतेः ।
चण्डालत्वमनुप्राप्तं तथेदं मनसि स्थितम् ॥ ४ ॥
भार्गवस्य चिरं कालं स्वर्गभोगवुभुक्षया ।
यथा भोगाधिनाथत्वं संसारिणं बभूव च ॥ ५ ॥
भोगेश्वरत्वं च तथा तथेदं मनसि स्थितम् ।

श्रीराम उवाच ।
भगवन्भृगुपुत्रस्य स्वर्गभोगवुभुक्षया ॥ ६ ॥
कथं भोगाधिनाथत्वं संसारिणं बभूव च ।
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
शृणु राम पुरा वृत्तं संवादं भृगुकालयोः ॥ ७ ॥
सानौ मन्दरशैलस्य तमालविटपाकुले ।

मनो जगज्जगद्विखिलं तथा मनः
परस्परं त्वविरहिते सदैव हि ।
तयोर्द्वयोर्मनसि निरन्तरं क्षिते
क्षितं जगन्ननु जगति क्षिते मनः ॥ १५ ॥

पुरा मन्दरशैलस्य सानौ कुसुमसंकुले ॥ ८ ॥
अनप्यत तपो घोरं कस्मिंश्चिद्भगवान्भृगुः ।
तमुपास्ते स्म तेजस्वी बालः पुत्रो महामतिः ॥ ९ ॥
शुक्रः सकलचन्द्राभः प्रकाश इव भासुरः ।
भृगुर्वनवरे तस्मिन्समाधावेव संस्थितः ॥ १० ॥
सर्वकालं समुत्कीर्णो वनोपलतलादिव ।
शुक्रः कुसुमशय्यासु कलधौताजिरेषु च ॥ ११ ॥
मन्दारोद्दामदोलसु बालो रमणलीलया ।
विद्याविद्यादृशोर्मध्ये शुक्रो प्राममहापदः ॥ १२ ॥
त्रिशङ्कुरिव रोदोन्तरवर्तत तदाकुलः ।
निर्विकल्पसमाधिस्थे स कदाचित्पितर्यथ ॥ १३ ॥
अव्यग्रोऽभवदेकान्ते जितारिख भूमिपः ।
ददृशोप्सरसं तत्र गच्छन्तीं नभसः पथा ॥ १४ ॥
क्षीरोदमध्यलुलितां लक्ष्मीमिव जनार्दनः ।
मन्दारमालावल्लितां मन्दानिलचलालकाम् ॥ १५ ॥
हारझांकारिगमनां सुगन्धितनभोनीलाम् ।
लावण्यपादपलतां मदघूर्णितलोचनाम् ॥ १६ ॥
अमृतीकृततद्देशां देहन्दृश्यदीप्तिभिः ।
कान्तामालोक्य तस्याभूदुल्लसत्तरलं मनः ॥ १७ ॥

यान्त्य इवकारः ॥ ११ ॥ १२ ॥ चित्रभानौ अर्गौ ॥ १३ ॥ १४ ॥
मनोजगतोर्धर्मधर्मभावेनाभेदेऽपि धर्ममनोनाशादेव जगन्नाशो
ननु वैपरीत्येन तथैव लोके दर्शनादित्याशयेनोपसंहरति—मन
इति । अविरहिते अविनाभूते । क्षिते नष्टे राति क्षितं नष्टं
भवति ॥ १५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
स्थितिप्रकरणे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

भृगुवाच सप्ताधिर्ये शुक्रस्य क्रीडतो गिरौ ।
अप्सरदृशेन मोहात्मन्यपीभाव इत्यंते ॥ १ ॥
कथं क्रीदशदृष्टान्तप्रकारेणैव बहिः स्फुरन्नयं स्फारः संसारो म-
नसि यथा स्फुरति प्रत्यक्षं प्रतिभाति तथा दृष्टान्तदृष्ट्या दृष्टान्तप्र-
दर्शनेन कथयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ उक्तान्येवात्रैन्दवादजगन्ति दृष्टान्त
इत्याह—यथेति ॥ १३ ॥ आकुलाकृतेर्बालकुलचित्तस्य ॥ १४ ॥ भार्ग-
वोपाख्यानमप्यत्र दृष्टान्तत्वेनावतारयति—भार्गवस्येति । भोगा-
धिनाथत्वमप्सरभोगलिप्सुत्वम् । संसारित्वं तदर्थं स्वर्गादिगन्तृत्वं
जन्मान्तरवत्त्वं च । नाथतिरत्रोपयाज्यायाम् ॥ ५ ॥ भोगेश्वरत्वं

स्वर्गे अप्सरोभोक्तृत्वम् । प्रप्रः स्पष्टः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सानौ प्रस्थे
जानं भृगुकालयोः संवादं शृण्वति पूर्वोक्तान्वयः । उक्तस्योपो-
द्धातमाह—पुरेत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सकलः पूर्णः । भास्कर इति
पाटे प्रकाशत इति प्रकाशः स्फुरन् भास्कर इव ॥ १० ॥ सर्व-
काल संस्थित इति पूर्वोक्तान्वयः । वनोपलतलादिकृतेः समुत्की-
र्णशृङ्खलदन्तिष्पादित इत्येति निश्चलन्येनोपेक्षा । कलधौताजि-
रेषु रूप्यहर्मवेदिकाम् ॥ ११ ॥ विद्याहृक् पारमार्थिकात्मतत्त्व-
दर्शनं अविद्याहृक् पामरादिप्रसिद्धजगन्सत्यतादर्शनं तयोर्मध्ये
॥ १२ ॥ रोदस्योद्यावामभूम्योरन्तर्मध्ये विश्वामित्रनिर्मिते स्वर्गे
त्रिशङ्कुराजिर्विरव अवर्तत । अतएव रागादिना आकुलाः
॥ १३ ॥ अव्यग्रो विषयान्तरे अव्याप्तिमत्तः ॥ १४ ॥
क्षीरोदस्य मध्यालुलितां मधनेनोत्पादिताम् । लक्ष्म्या इवा-
प्सरसामपि क्षीरोदादुत्पत्तिप्रसिद्धेभ्यविशेषणम् ॥ १५ ॥
सुगन्धितौ नभोनीलौ यथा । नभोप्रहणमपगतेऽप्यनिले
तत्प्रदेशस्य चिरं सुगन्धित्वयुतनार्थम् ॥ १६ ॥ देहल-

दृष्टनिर्मलपूर्णन्दुवपुरम्बुनिधेरिव ।

साप्यालोक्य शुक्रमुखं तथा परवशा ह्यभूत् ॥ १८ ॥

मनसिजेषु पराहतमाशयं

स परिबोध्य मनस्तदनुशाना ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने भार्गवस्वलनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ तां मनसा ध्यायंस्तत्रैवामीलितेक्षणः ।

आरब्धवान्मनोराज्यमिदमेकः किलोशना ॥ १ ॥

एषा हि ललना व्योम्नि सहस्रनयनालये ।

संप्राप्तोऽयमहं स्वर्गमालोलसुरसुन्दरम् ॥ २ ॥

इमे ते मृदुमन्दारकुसुमोत्तंससुन्दराः ।

द्रवत्कनकनिष्यन्दविलासिवपुः सुराः ॥ ३ ॥

इमास्ता लोचनोल्लासदृष्टनीलान्नदृष्टयः ।

मुग्धहासविलासिन्यः कान्ता हरिणदृष्टयः ॥ ४ ॥

इमे ते कौसुमोद्योता अन्योन्यप्रतिविम्बिताः ।

विश्वरूपोपमाकारा मरुतो मत्तकाशिनः ॥ ५ ॥

पेरावणकटामोदविरक्तमधुपश्रुताः ।

इमास्ताः काकलीगीता गीर्वाणगणगीतयः ॥ ६ ॥

इयं सा कनकाऽम्भोजचलद्वैरिञ्चसारसा ।

मन्दकिनीतटोद्यानविश्रान्तसुन्दरायका ॥ ७ ॥

एते ते यमचन्द्रेन्द्रसूर्यान्लजलानिलाः ।

धणादिन्दोहृदयो यासो तामिदीमिभिः किरणः ॥ १० ॥

अम्बुनिधेर्वैपुस्त्यानमिव उल्लम् तलं च ॥ १८ ॥ म च उशना

तदनु अम्भोदर्शनानन्तरं मनसिजस्यैषुभिः पराहतमाशये वि-

पयेषु मुह्यन्त्याशयं मनो यथाशक्ति विवेकैः परिबोध्य बहिः

शरीरकान्तानुमरणादिव्यापारगन्धैः काप्रतामापायापि अन्त-

र्विगलितेतरङ्गमितया च वेकाप्रचिन्तनान्तामना बधूमय एव

बभूव । यच्चिन्तनमयो भवतीत्यादिभूतिस्मृत्यनुभवप्रतिद्विष्टो-

तनाय ह इति निपातः ॥ १९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामा-

यणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

इह शुक्रस्य मनसा स्वर्गे गमनमुच्यते ।

तत्र शक्रेण सम्मानात्संनिधायुपवेशनम् ॥ १ ॥

इदं वक्ष्यमाणप्रकारं मनोराज्यम् । एवकारः प्रकाशान्तर-

वारणाद्देहविस्मृतिपर्यन्तताद्योतनार्थः ॥ १ ॥ एषा पुरावर्तिनी

मयानुगम्यमाना सहस्रनयनस्येन्द्रस्यालये स्वर्गे गच्छतीति शेषः ।

अयं तामनुगच्छन्नहम् ॥ २ ॥ कनकनिष्यन्दो द्रुतमुवर्णम् ।

तद्धि अत्यन्तं कान्तिमग्नमिदम् । तदिव विलासि शोभमानं व-

पुर्येषाम् ॥ ३ ॥ लोचनोल्लासेन प्रत्यक्षेण दृष्टानि नीलाञ्जनीव

दृष्टयो यासो ता इमाः कान्ता अप्सरयः ॥ ४ ॥ कौसुमैः पारि-

जातादिङ्कुसुमचरितैर्मात्सर्यरुचोतन्ते प्रकाशन्ते इति कौसुमोद्योताः

विगलितेतरङ्गसितयात्मना

स च बधूमय एव बभूव ह ॥ १९ ॥

लोकपालास्तनूद्योतकीर्णदीप्तानलार्चिषः ॥ ८ ॥

अयं स रणवृत्तान्तहेतिकण्डूयिताननः ।

पेरावणो रणे दन्तप्रोतदैत्येन्द्रमण्डलः ॥ ९ ॥

इमे ते भूतलस्थानाव्योम्नि तारकतां गताः ।

वैमानिकाश्चरन्सारुचामीकरमयातपाः ॥ १० ॥

मेरूपलतलास्फालसीकराकीर्णदेवताः ।

एतास्ताः कीर्णमन्दारा गङ्गासलिलवीचयः ॥ ११ ॥

एताः प्रसूतमन्दारमञ्जरीपुञ्जपिञ्जराः ।

दोलालोलाप्सरःश्रेण्यः शक्रोपवनवीथयः ॥ १२ ॥

इमे ते कुन्दमन्दारमकरन्दसुगन्धयः ।

चन्द्रांशुनिकराकाराः पारिजातसमीरणाः ॥ १३ ॥

पुष्पकेसरनीहारपट्टासरणोत्सुकैः ।

लताङ्गनागणैर्व्याममिदं तन्नन्दनं वनम् ॥ १४ ॥

कान्तगीतरवानन्दप्रनर्तितसुराङ्गनौ ।

इमौ तौ बल्लकीस्निग्धस्वरौ नारदतुम्बुरू ॥ १५ ॥

इमे ते पुण्यकर्तारो भूरिभूषणभूषिताः ।

व्योमन्युद्वीयमानेषु विमानेषु च संस्थिताः ॥ १६ ॥

'कौस्तुभोद्योताः' इति पाठः कौस्तुभबहुद्योतमानाः । अन्योन्य-

प्रतिविम्बितत्वादेव विश्वरूपः सर्वाकारो हरिस्तदुपमाकाराः ।

मत्ता हृष्टाः कागन्ते दायते तच्छीलाः मरुतो देवाः ।

प्राग्वर्णिनानामपि देवानां प्रकारान्तरेण वर्णनाश्र्णौनहृत्यम् ॥ ५ ॥

पेरावणस्यैरावतस्य कटौ गण्टौ । नाभ्यां मदजलं लक्ष्यते ।

तदामोदोऽपि विरक्तैरासक्तमधुपुः श्रुता आकाण्तिताः काकल्या

मधुराङ्गुष्ठभविना गीता आलापिताः ॥ ६ ॥ कनकाम्भो-

जेषु चलन्तो भ्रमन्तो वैरिषा विरिञ्चिसेबन्धिनो हंसाः

सारसाश्च यस्याम् ॥ ७ ॥ तनुद्योतैः शरीरकान्तिभिः कीर्णाः

परितः प्रसारिता दीप्तानलार्चिषो यैः ॥ ८ ॥ रणवृत्तान्तेषु

युद्धप्रसङ्गेषु हेनिमिरासुधैः कण्डूयितमिव आननं यस्य ॥ ९ ॥

चरन्तः प्रसरन्तश्चारुचामीकरमया इव आतपा देहविमाना-

दिकान्तयो येषाम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ चन्द्रांशुनिकरा-

इव मुखसर्षा आकरः शैल्यमान्यादियुक्तः संनिवेशो येषाम्

॥ १३ ॥ पुष्पैः केयूरैर्नार्द्वैर्हिममकरन्दकणैः पटान्वासयन्ति

सुगन्धयन्तीनि पटवासाः पद्मगांस्त्रयः पवनान्दोलनक्रीडार्थं

च परस्यगताडनलक्ष्णो रणसत्र उत्सुकैरासकैर्लतागणैरङ्गना-

गणैश्च, लतालक्ष्णैरङ्गनागणैर्वा, लतासदृशैरङ्गनागणैर्वा व्याप्तम्

॥ १४ ॥ नारदतुम्बुरू गन्धर्वविशेषौ ऋषी वा ॥ १५ ॥ १६ ॥

मदमन्मथमत्ताङ्ग इमास्ताः सुरयोषितः ।
 देवेश्वरं निषेवन्ते वनं वनलता इव ॥ १७ ॥
 इन्द्राश्मजालकुसुमाश्रितामणिगुलुच्छकाः ।
 कल्पवृक्षा इमे पक्षफलस्तबकदन्तुराः ॥ १८ ॥
 इह तावदिमं शकमहमासनसंस्थितम् ।
 द्वितीयमिव त्रैलोक्यस्त्रप्रारमभवादये ॥ १९ ॥
 इति संचिन्त्य शुक्रेण मनसैव शचीपतिः ।
 तेनाभिवादितस्तत्र द्वितीय इव खे भृगुः ॥ २० ॥
 अथ सादरमुन्थाय शुक्रः शक्रेण पूजितः ।

गृहीतहस्त आनीय समीपमुपवेशितः ॥ २१ ॥
 धन्यस्त्वदागमे नाथ स्वर्गोऽयं शुक्र शोभते ।
 उप्यतां चिरमेवेह शक्र इत्थमुवाच तम् ॥ २२ ॥
 अथ तत्रोपविश्यासौ भार्गवः शोभिताननः ।
 श्रियं जहार शशिनः सकलस्यामलस्य च ॥ २३ ॥
 सकलसुरगणाभिवन्दितोसौ
 भृगुतनयः शतमन्युपार्थ्वसंस्थः ।
 चिरतरमतुलामवाप तुष्टिं
 नरपतिसत्तमलालनं बभूव ॥ २४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वान्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने भार्गवमनोराज्यं नाम पष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति शुक्रः पुरं प्राप्य वैबुधं स्वन तेजसा ।
 विसस्सार निजं भावं प्राक्तनं व्यसनं विना ॥ १ ॥
 मुहूर्तमिव विध्रम्य तस्य पार्श्वं शचीपतेः ।
 स्वर्गं विहर्तुमुत्तथा स्वर्गमिपरिमोदितः ॥ २ ॥
 स्वःश्रियं स समालोक्य लोललोचनवाञ्छिताम् ।
 स्त्रैणं द्रष्टुं जगामासौ नलिनीमिव सारसः ॥ ३ ॥
 तत्र तां मृगशावाक्षीं कान्तामध्यगतामसौ ।
 ददर्श विपिनान्तस्थां भृगुश्चतलतामिव ॥ ४ ॥
 सापि तं भार्गवं राम इष्टा परवशाभवत् ।
 तामालोक्य लसल्लोलविलासवलितकृतिम् ॥ ५ ॥
 आसीद्विलीयमानाङ्गो ज्योत्स्नामिन्दुमणिर्यथा ।
 विलीयमानसर्वाङ्गस्तामवक्षत कामिनीम् ॥ ६ ॥
 चन्द्रकान्त इव ज्योत्स्नां शीतलां ये विलामिनीम् ।

तेनावलोकिता सापि तत्परायणतां गता ॥ ७ ॥
 निशान्ते चक्रवाकेन कान्तेव परिकृजिता ।
 रसाद्विकसिता नूनमन्योन्यमनुरक्तयोः ॥ ८ ॥
 प्रातरर्कनलिन्योर्यां शोभा सैव तयोरभूत् ।
 संकल्पितार्थदायिन्वाद्देशस्याभूच्च तेन सा ॥ ९ ॥
 सर्वाङ्गं विवशीकृत्य कामायैव समर्पिता ।
 पेतुः स्मरशरास्तस्या मृदुष्वङ्गेषु भूरिशः ॥ १० ॥
 पलाशेष्विव पद्मिन्या धारा इव पयोमुचः ।
 सा बभूव स्मरोद्भूता लोलालिवलयाकुला ॥ ११ ॥
 मन्दवाताभिनुज्ञाया मञ्जरीः सहधर्मिणी ।
 नीलनीरजनेत्रान्तां हंससारसगामिनीम् ॥ १२ ॥
 मदनः क्षोभयामास गजः कमलिनीमिव ।
 अथ तां तादृशीं इष्टा शुक्रः संकल्पितार्थमाह ॥ १३ ॥

देवेश्वरमिन्द्रम् ॥ १७ ॥ इन्द्राश्मजालानान्द्रनीलममृहन्पाणि ।
 'चन्द्राश्म' इति पाठे चन्द्रकान्तगमृहमश्रानि कुसुमानि येषाम् ।
 विन्तामणय एव गुलुच्छकाः वर्तिकागुल्लानि येषाम् ।
 पक्षः फलस्तबकदन्तुरा उन्नतदन्ता इव शोभमानाः ॥ १८ ॥
 त्रैलोक्यस्त्रप्रारं ब्रह्माणम् ॥ १९ ॥ २० ॥ समीपमानीय उप-
 वेशितः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मयलस्य पूर्णस्य अमलस्य मजःक-
 लङ्गरहितस्य ॥ २३ ॥ नरपतिमत्तमस्य राजोत्तमस्येन्द्रस्य ला-
 लनं लालनीयः पुत्रादिरिव प्रियतम इति यावत् ॥ २४ ॥ इति
 श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पष्ठः
 सर्गः ॥ ६ ॥

इह भूयः स्वकान्तायाः स्वर्गे शुक्रेण दर्शनम् ।

परस्परानुरागे संगमश्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

इति उत्तमनोराज्यप्रकारेण विबुधानां निवागं वैबुधंपुरं
 स्वर्गम् । स्वेन स्वकीयेन तेजसा पुण्यसामर्थ्येन । व्यसनं मरण-

दुःखं विनापि ॥ १ ॥ स्वर्गेण सुखान्तिशयेनामितः परिमोदितो
 हर्षितः । 'स्वर्गमिपरिमोदितः' इति पाठे स्वर्गसंचरणशालिर्देवैर-
 स्माहित इत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वदिश्रयं स्वर्गशोभां स्वमान्दर्यं च । लो-
 ललोचनस्य स्त्रीजनस्य वाञ्छितामभ्युन्नतमामिति समालोक्य वि-
 चार्य । स्त्रैण स्त्रीसमूहम् ॥ ३ ॥ तां पूर्वदृष्टामस्मरसम् । भृगुर्भा-
 र्गवः ॥ ४ ॥ तामालोक्य स भार्गवोऽपि परवशोऽभवादित्य-
 नुपगतं परेण वान्वयः ॥ ५ ॥ स्वदाक्यं संचारिभावं दर्श-
 यति—विलीयमानाङ्ग इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ निशि वियोगान्प-
 रितः कृजिनं रुदितं यथा सा कान्ता चक्रवाकिनी निशान्ते
 प्रातश्चक्रवाकेनावलोकितेव । रसाग्नेमान्तिशयाद्विकसिता आवि-
 ष्कृतशोभा । नूनमित्यभेदोपप्रेक्षाद्योतनाय ॥ ८ ॥ देशस्य
 नन्दनोद्देशस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ पलाशेषु पत्रेषु । तस्याः कम्पादय
 मचारिभावं दर्शयति—सति । स्मरणोद्भूता कम्पिता ॥ ११ ॥
 सहस्रचन्दः सादृश्ये । सहस्रधर्मिणीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तमः संकल्पयामास संहार इव भूतभुक् ।
 त्रिविष्टपस्य देशोऽसौ बभूव तिमिराकुलः ॥ १४ ॥
 भूलोकस्यान्धतमसा लोकालोकतटो यथा ।
 लज्जान्धकारतीक्ष्णांशौ तस्मिन्तिमिरमण्डले ॥ १५ ॥
 प्रतिष्ठामागते तस्य मिथुनस्येव मण्डले ।
 तेषु सर्वेषु भूतेषु गतेष्वभिमतं दिशम् ॥ १६ ॥
 तस्मान्प्रदेशाद्भूलोके दिनान्ने विहगेष्विव ।
 सा दीर्घचञ्चलापाङ्गी प्रवृद्धमदनव्यथा ॥ १७ ॥
 आजगाम भृगोः पुत्रं मयूरी वारिदं यथा ।
 धवलगारमध्यस्थे पर्यङ्के परिकल्पिते ॥ १८ ॥
 विवेश भार्गवस्तत्र क्षीरोद इव माधवः ।
 सा करावयलभ्यास्य विवेशावनतानना ॥ १९ ॥
 रराज च सुरेभ्यः हृदि लग्नेव पद्मिनी ।
 उवाच चेदं मधुरं रसस्नेहाक्तया गिरा ॥ २० ॥
 वचो मधुरमानन्दविलासवलिताक्षरम् ।
 पश्यामलेन्दुवदनमण्डलीकृतकामुकः ॥ २१ ॥
 अबलामनुबध्नन्ति मामेव किल नाङ्गकः ।
 पाहि मामबलां नाथ दीनां न्वच्छरणाभिह ॥ २२ ॥
 रूपणाश्वासनं साधो विद्धि सञ्चरितव्रतम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने नवसंगमो नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति चित्तविलासेन चिरमुत्प्रेक्षितैः प्रियैः ।
 प्रणयैर्भार्गवस्यासीत्तुष्टयं सुसमागमः ॥ १ ॥
 मन्दारमालाकलया विबुधासवमत्तया ।
 तदा तेन तया सार्धं द्वितीयेनामलेन्दुना ॥ २ ॥

संहारे प्रलयकाले । भूतभुक् हृदः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्याव-
 यवोऽसौ नन्दनोद्देशः ॥ १४ ॥ लज्जालक्षणस्यान्धकारस्य ती-
 क्ष्णांशौ सूर्यवन्निवारकं तिमिरमण्डले तस्मिन्मण्डले नन्दनप्रदेशे
 तस्य मिथुनस्य स्त्रीपुमद्वन्द्वस्येव प्रतिष्ठां स्थित्यै आगते प्राप्तं
 मनीति परेण सहान्वयः ॥ १५ ॥ भूतेषु तस्याः सन्ताजनेषु
 तस्मान्प्रदेशाद्भिमतं दिशं गतेषु सन्तु ॥ १६ ॥ १७ ॥
 धवलगारं स्फाटिकगृहं तन्मध्यस्थं ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुरेभ्य-
 गवणस्य ॥ २० ॥ २१ ॥ नाङ्गकोऽनङ्गकः अबलां मामनुव-
 प्राप्तिं निर्वन्धयति—अतएव पाहि ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रणयाः
 प्रोत्थतिशयाः । अवगण्यन्ते न बहुमन्यन्ते । अशाङ्कितं अन्य-
 गोचरतासोपाधिकत्वंविच्छेदापराधगणनादिशङ्काग्रहितं यथा स्या-
 त्ता उपसंपन्नः संजातः ॥ २४ ॥ निष्यन्दं देवसंजीवना-
 मृतसाविणम् । अधःकरोति संजीवकादाहादकाञ्च चन्द्रसहस्रा-
 दपि प्रियतमप्रणय एवातिशेते इति यावत् । त्रिभुवनेशिता

स्नेहदृष्टिमजानद्भिर्भूदैरेव महामते ॥ २३ ॥
 प्रणया अवगण्यन्ते न रसज्ञैः कदाचन ।
 अशाङ्कितोपसंपन्नः प्रणयोऽन्योन्यरक्तयोः ॥ २४ ॥
 अधःकरोति निष्यन्दं चन्द्रमाहादनं प्रिय ।
 न तथा सुखयत्येषा चेतस्त्रिभुवनेशिता ॥ २५ ॥
 यथा परस्परानन्दः स्नेहः प्रथमरक्तयोः ।
 त्वत्पादस्पर्शनेनेयं समाश्वस्तासि मानद ॥ २६ ॥
 चन्द्रपादपरासृष्टा यथा निशि कुमुद्वती ।
 संस्पर्शासृत्तपानेन तव जीवामि सुन्दर ॥ २७ ॥
 चन्द्रांशुरसपानेन चकोरी चपला यथा ।
 मामिमां चरणालीनां भ्रमरीं करपल्लवैः ॥ २८ ॥
 आलिङ्ग्यामृतसंपूर्णं स्वपद्महृदये कुरु ।
 इत्युक्त्वा पुष्पसृङ्गिणी सा तस्य पतितोरसि ।
 व्याघूर्णितालिनयना सुतरोरिव मञ्जरी ॥ २९ ॥
 तौ दंपती तत्र विलासकान्ती
 विवेशतुस्तासु वनस्थलीषु ।
 किञ्जल्कगौरानिलघूर्णितासु
 रक्तौ द्विर्गफाविव पद्मिनीषु ॥ ३० ॥

विहृतं मत्तहंसासु हेमपङ्कजिनीषु च ।
 तदीष्वमरवाहिन्याः सह चारणकिन्नरैः ॥ ३ ॥
 पीनमिन्दुदलस्यन्दैर्देवैः सह रसायनम् ।
 पारिजातलताजालनिलयेषु विलासिता ॥ ४ ॥
 चारुचैत्ररथोद्यानलनालोलासुदोलया ।
 चिरं विलसितं व्यग्रैः सह विद्याधरीगणैः ॥ ५ ॥

त्रैलोक्यैर्धर्म्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अमृतसंपूर्णं
 स्नेहदयामृतभरितं हृत्पद्मान्तस्थं हृदये चिते । मुतगेः कल्पवृक्षस्य
 ॥ २९ ॥ विवेशतुः निशि विवशतुः । गुणस्तुन्दसः । किञ्जल्कैः
 केसरैर्नदीयपङ्कगङ्गागणैः पीननानिलेन घूर्णितासु कम्पितासु ।
 वनस्थलीपद्मिन्याः साधारणं विशेषणम् ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठ-
 महारायणतन्त्रात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

विविधस्वर्गभोगान्ने पतितन्यात्र भूरिशः ।

जन्मानि वामनायोगात्तापमन्त्रं च कीर्त्यते ॥ १ ॥

उत्प्रेक्षितं कल्पितं ॥ १ ॥ मन्दारमालाः आकलयति सर्वतो

धारयतीति तथोक्त्या । 'मन्दारमालाकलया' इति पाठः स्पष्टः ।
 विबुधासवममृतं देवभोग्यमामवान्नं वा ॥ २ ॥ अमरवाहिन्या
 मन्दाकिन्याः ॥ ३ ॥ इन्दुदलानां चन्द्रकलानां स्यन्दैर्निष्यन्द-
 हृष्येन्द्रकलारब्धशरीरैरिति यावत् । लताजालनिलयेषु कुञ्जेषु
 ॥ ४ ॥ लताकल्पितया लीलार्थया सुदोलया विलसितं क्रीडितम्

मन्दनोपवनाभोगो मन्दरेणेव वारिधिः ।
 भृशमालोक्ष्यतां नीतः प्रमथैः सह शोभयैः ॥ ६ ॥
 बालहेमलताजालजटालासु नदीषु च ।
 भ्रान्तमुन्मत्तनागेन भैरवीष्वक्षिणीष्विव ॥ ७ ॥
 कैलासधनकुजेषु तथा सह विलासिना ।
 हरेन्दुधवल रात्र्यः क्षिपिता गणगीतिभिः ॥ ८ ॥
 गन्धमादनशैलस्य विश्रम्योपरि सानुषु ।
 सा तेन कनकाम्भोजैरापादममिमण्डिता ॥ ९ ॥
 लोकालोकतटान्तेषु विचित्राश्चर्यहारिषु ।
 क्रीडितं कृतहासेन राम तेन तथा सह ॥ १० ॥
 मन्दरान्तरकच्छेषु सार्धं हरिणशावकैः ।
 अवसत्स समाः षष्टि कल्पितामरमन्दिरे ॥ ११ ॥
 क्षीराणवतटीष्वस्य वनितासहचारिणः ।
 क्षीणं कृतयुगादर्थं श्वेतद्वीपजनैः सह ॥ १२ ॥
 गन्धर्वनगरोद्यानलीलाविरचनैरसौ ।
 क्लृप्तानन्तजगत्सृष्टेः कालस्यानुकृतिं गतः ॥ १३ ॥
 अथावसदसौ शुक्रः पुरंदरपुरे पुनः ।
 सुखं चतुर्युगान्यष्टौ हरिणेष्वनया सह ॥ १४ ॥
 पुण्यक्षयानुसंधानात्तत्तद्भावनिमण्डले ।
 तथैव सह भानिन्या पपातोपहताकृतिः ॥ १५ ॥
 परालूनसमस्ताङ्गो हृतस्यन्दननन्दनः ।
 चिन्तापरवशो ध्वस्तः समितीव हतो भटः ॥ १६ ॥
 पतितस्यावधौ तस्य चिन्तया सह क्षीर्यया ।
 शरीरं शतधा जातं शिलापातीव निर्झरः ॥ १७ ॥
 संशीर्णयोर्देहकयोश्चित्तके व्यसनाविले ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने शुक्रविविधजन्मानुभवो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

विचरेतुस्तथोव्योम्नि निर्नीडौ विहगौ यथा ॥ १८ ॥
 तत्राविविशतुश्चान्द्रं ते चित्ते रश्मिजालकम् ।
 प्रालेयतामुपेत्याशु शालितामथ जग्मतुः ॥ १९ ॥
 शालींस्तान्भुक्तवान्पकान्दशाणेषु द्विजोत्तमः ।
 स शुक्रः शुक्रतामेत्य तद्भार्यातनयोऽभवत् ॥ २० ॥
 ततो मुनीनां संसर्गात्तपस्युग्रे व्यवस्थितः ।
 अवसन्मेरुगहने मन्वन्तरमनिन्दितः ॥ २१ ॥
 तत्र तस्य समुत्पन्नो मृग्याः पुत्रो नराकृतिः ।
 तत्क्लेहेन परं मोहं पुनरप्याययौ क्षणात् ॥ २२ ॥
 पुत्रस्यास्य धनं मेस्तु गुणाश्चायुश्च शाश्वतम् ।
 इत्यनारतचिन्ताभिर्जहौ सत्यामवस्थितिम् ॥ २३ ॥
 धर्मचिन्तापरिभ्रंशात्पुत्रार्थं भोगचिन्तया ।
 क्षीणायुषं तमहरन्मृत्युः सर्प इवानिलम् ॥ २४ ॥
 भोगैकचिन्तया सार्धं सममुत्क्रान्तचेतनः ।
 प्राप्य मद्रेशपुत्रत्वमासीन्मद्रमहीपतिः ॥ २५ ॥
 मद्रदेशे चिरं कृत्वा राज्यमुत्सन्नशाश्वतम् ।
 जरामभ्याजगामात्र हिमाशनिरिवाम्बुजम् ॥ २६ ॥
 मद्रराजतनुं चारं तपोवासनया सह ।
 तत्याज तेन जातोसौ तपस्वी तापसात्मजः ॥ २७ ॥
 समङ्गाया महानद्यास्तटमासाद्य तापसः ।
 तपस्तेपे महाबुद्धिः स राम विगतज्वरः ॥ २८ ॥
 विविधजन्मदशां विविधाशयः
 समनुभूय शरीरपरम्पराः ।
 सुखमतिष्ठदसौ भृगुनन्दनो
 वरनदीसुतटे दृढवृक्षवत् ॥ २९ ॥

॥५॥ शोभयैः शिवानुचरैः प्रमथैः सह आलोक्ष्यतां परिभ्रान्तताम् ॥ ६ ॥ उन्मत्तनागेन मत्तगजेन भैरवीषु मेरुसंबन्धिनीषु भूमिषु ॥ ७ ॥ हरस्येन्दुना चूडामणिना कृष्णपक्षिण धवलाः । क्षिपिताः क्षिताः अतिवाहिता इति यावत् । इदं छान्दसः ॥ ८ ॥ सा वधूः ॥ ९ ॥ लोककालोको भूप्रान्तपर्वतः प्रसिद्धः ॥ १० ॥ कच्छेषु जलप्रायशिशिरदेशेषु । हरिणशावकैर्मृगपौतैः । षष्टि समाः संवत्सरान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ मनोरथमात्रेण शुक्र एव सर्वजगत्सृष्टेः क्रमेण स्रष्टा सन् कालस्यानुकृतिं साम्यं गतः प्रपेक्ष्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ उपहता पतनप्रतिबंधानभयाद्गलित आकृतिर्देव्यशरीरं यस्य ॥ १५ ॥ परालूनानि द्रवीभावेन विच्छिन्नानि समस्ताङ्गानि यस्य । हते देवैर्बालाद्गृहीते स्यन्दनं विमानं नन्दनं वनं वासोलंकाराद्युपभोगानन्दसाधनं च यस्य । ध्वस्तः अधःपतितः । समिति युद्धे ॥ १६ ॥ शरीरं द्रवीभूतरूपम् ॥ १७ ॥ चित्तके लिङ्गशरीरे द्वे । व्यसनेन दुःखेन आविले अखण्डे ॥ १८ ॥ तत्र व्योम्नि

आविविशतुः प्रविष्टः । प्रालेयतां हिमजलताम् ॥ १९ ॥ दशाणेषु देशविशेषेषु । शुक्रतां रेनस्ताम् ॥ २० ॥ मेरुगहने इलावृतादिवर्षे ॥ २१ ॥ मृग्या इति अर्थान्सासराः शापान्मृगी संपन्नैति गम्यते ॥ २२ ॥ सत्यां धृत्यादिप्रमाणनियन्त्रितामवस्थितिं ततो ध्यानदानादिनिष्ठं जहौ ॥ २३ ॥ अहरन् अप्रसन्नः ॥ २४ ॥ मद्रदेशो मद्रराजस्तस्य पुत्रत्व प्राक्तनब्राह्मण्यपेक्षया निरुद्धं क्षात्रयोनिमित्त्याशयः ॥ २५ ॥ अभ्याजगाम प्राप ॥ २६ ॥ तपोवासनया वानप्रस्थधर्मसंचिन्तयेत्यर्थाद्गम्यते ॥ २७ ॥ विगतज्वरः शान्त्यादिनिरस्तारागदिसंतापः ॥ २८ ॥ असौ प्रागुक्तो भृगुनन्दनः शुक्रो विविधाशयो नानाविधवासनावसितः संस्ततदनुसारिणीं विविधजन्मदशां प्राप्य शरीरपरम्पराः सम्यगनुभूय देवाद्भार्यायादिसाधनसंप्राप्त्या सुखं निर्विक्षेपं यथा स्यात्तथा वरनद्याः समङ्गायाः सुतटे दृढवृक्षवच्छेदनभेदानादिविक्षेपसहस्रस्यचलवृत्तिरतिष्ठदित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति चिन्तयतस्तस्य शुक्रस्य पितुरग्रतः ।
जगामातितरां कालो बहुसंवत्सरात्मकः ॥ १ ॥
अथ कालेन महता पवनात्पजर्जरः ।
कायस्तस्य पपातोर्व्यां छिन्नमूल इव दुमः ॥ २ ॥
मनस्तु चञ्चलाभोगं तासु तासु दशासु च ।
बभ्रामातिविचित्रासु वनराजिष्विवैणकः ॥ ३ ॥
भ्रान्तमुद्गान्तमभितश्चकार्पितमिवाकुलम् ।
मनस्तस्य विशश्राम समङ्गासरितस्तटे ॥ ४ ॥
अनन्तवृत्तान्तघनां पेलवां सुदृढामपि ।
तां संसृतिदशां शुक्रो विदेहोऽनुभवन्स्थितः ॥ ५ ॥
मन्दराचलसानुस्था सा तनुस्तस्य धीमतः ।
तापप्रसरसंशुष्का चर्मशेषा बभूव ह ॥ ६ ॥
शरीररन्ध्रप्रवहद्वातसीत्काररूपया ।
चेष्टादुःखक्षयानन्दात्काकल्येव प्रगायति ॥ ७ ॥
मनोवराकमवटे लुठितं भवभूमिषु ।
हसतीवेति शुभ्राभ्रसितया दन्तमालया ॥ ८ ॥
दर्शयन्ती जगच्छून्यं वपुर्लक्ष्मोरकृत्रिमम् ।

मुखारण्यजरत्कूपरूपया गर्तशोभया ॥ ९ ॥
तापोपतमा संसिक्ता वर्षाजलभरेण सा ।
प्रागनुस्मरणोल्लासमिव बाष्पं विमुञ्चति ॥ १० ॥
चन्द्रानिलविलासेन लुलिता वनभूमिषु ।
धारानिकरपातेन विनुष्ठा जलदागमे ॥ ११ ॥
प्रावृण्णिर्झररूपेण ध्रुता गिरिनिदीतटे ।
पांशुना पवनोत्थेन दुष्कृतेनेव रूषिता ॥ १२ ॥
शुष्ककाष्ठवदालोला वातेषु कृतस्त्राकृतिः ।
तारमारुतसीत्कारे बने तप इवास्थिता ॥ १३ ॥
वक्रा शुष्काभ्रतन्त्री च भूतभांकारकारिणी ।
अरण्यलक्ष्मीर्बाल्येव शून्या चर्ममयोदरी ॥ १४ ॥
रागद्वेषविहीनत्वात्तस्य पुण्याश्रमस्य तु ।
महातपस्त्वाच्च भृगोर्न भुक्ता मृगपक्षिभिः ॥ १५ ॥
यमनियमकृतीकृताङ्गयष्टि-
श्चरति तपः स भृगुर्ब्रह्मस्य चेतः ।
तनुरथ पवनापनीतरक्ता
चिरमलुङ्गमहतीषु सा शिलासु ॥ १६ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहागमायणे वात्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे भार्गवकलेवरवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

ब्रह्म शुक्रशरीरस्य भृगुसंनिधिवर्तिनः ।

मृतप्रायस्य पतनं शुष्कता चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

इति उक्तप्रकारेण चिन्तयन्तो मनोगर्ज्यः कल्पयन्तः । पितु-
र्भृगोरग्रतः ॥ १ ॥ पवनात्पाभ्यां जर्जरः शिथिलाकृतः ॥ २ ॥
तासु तासु स्वकल्पितस्वर्गमनादिदशासु । एणको हरिणः ॥ ३ ॥
भोगकल्पनाभिभ्रान्तम् । जन्ममरणपरम्पराकल्पनयोद्भ्रान्तम् ।
विशश्राम विभ्रान्तिं प्राप ॥ ४ ॥ मनःकल्पनामात्रत्वात्पे-
लवाम् । सत्यताप्रान्त्या प्राक्तनदेहविसर्पणान्मुदृढाम् । विदेहः
शुक्रदेहनिर्गपेक्षः ॥ ५ ॥ चर्मशेषा वह्निः । अन्नस्त्वस्थिशेषा
॥ ६ ॥ सा तनुरभिमानदुःखक्षयप्रयुक्तादानन्ददायिनीः शरीर-
रन्ध्रेषु वेणुरन्ध्रेष्विव प्रवहन्तः संचरन्तो वातस्य ये वेणु-वनि-
वत्सीत्कारास्तद्भूतया काकल्या सूक्ष्माव्यक्तमधुर-वनिना देहस्य
इदंशी गतिरिति तच्छ्रेष्ठाः प्रगायतीत्यनुप्रेक्षा ॥ ७ ॥ तामेव
देहदशामुप्रेक्षान्तररपि वर्णयति—मनोवराकमित्यादिना । सा
तनुर्भवभूमिषु भोगशालक्षणे अवटे शुष्कपल्लवे इति प्रागव-
र्णितप्रकारेण लुठित मनोवराकं शुभ्राभ्रसितया दन्तमालया हस-
तीव ॥ ८ ॥ सा तनुर्मुखमण्डलरूपे अरण्ये जरत्कूपरूपमूह्ररूपया
नासानयनवक्त्रादिगतां शोभया अकृत्रिमं स्वाभाविकं जगतः नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

शून्यममद्रूपतां विचकिन्नां वपुर्लक्ष्मोः प्रत्यक्षं दर्शयन्तीव स्थिते-
त्यर्थः । वपुर्ग्रहणं तदाश्रितप्रमाणान्तरोपलक्षणार्थम् ॥ ९ ॥
प्राक्तापोपतमा पश्चात्संमिक्ता । प्रागनुस्मरणं स्वबन्धुभूतपूर्व-
पूर्वदेहपरम्परागनुस्मरणं तन्प्रयुक्तादुःखादानन्दाद्वा उल्लसतीति
प्रागनुस्मरणोल्लासं बाष्पम् । अशुभ्रमाभामयोः श्लेषादभेदारोपः
॥ १० ॥ ११ ॥ प्रावृण्णिर्झरस्य रूपेण धानुर्गणेन ध्रुता रजिता
॥ १२ ॥ स्वाकृतिर्विलोडनोत्थस्त्रज्जगदकरणम् । अव्यक्तानुक-
रणाद्वाचि बहुलग्रहणान्न द्वित्रम् । भूतानां भांकारो भयंकर-
ध्वनिस्तत्कर्मणशीला अरण्यलक्ष्मीः अलक्ष्मीः । बाल्या बलि-
कर्मणा । आहारेणेति यावत् । ब्राह्मणदेवाकृतिगणत्वात्क-
र्मणि प्यत्र डॉप । चर्ममयोदरी चर्ममात्रशेषोदरी ॥ १३ ॥ १४ ॥
तर्हि सा तनुः श्वापदगुप्त्रादिभिः कुतो न भक्षिता तत्राह
—रागेति । सप्रमाणत्वाच्च न विदर्शयत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥
यमनियमाभ्यां कृशीकृता अङ्गयष्टिः स्वकल्पितशरीरान्तरं येन ।
कृत्रिमेऽपि विभक्त्यलुक् छान्दसः । भृगुर्ब्रह्मस्य शुक्रस्य चेतश्चितं
तपश्चरतिस्व समज्ञानटे । सा प्राक्कनी शुक्रतनुः ॥ १६ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे

दशमः सर्गः १०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ वर्षसहस्रेण दिव्येन परमेश्वरः ।
भृगुः परमसंबोधाद्विरराम समाधितः ॥ १ ॥
नापश्यदग्रे तनयं विनयावनताननम् ।
सामन्तं गुणसेनायाः पुण्यं मूर्तमिव स्थितम् ॥ २ ॥
अपश्यत्केवलं कायकङ्कालं पुरतो महत् ।
देहयुक्तमिवाभाग्यं दारिद्र्यमिव मूर्तिमत् ॥ ३ ॥
तापशुष्कवपुः कृत्स्नरन्ध्रस्फुरिततित्तिरि ।
संशुष्काभ्रोदरगुहाच्छायाविश्रान्तदर्वुरम् ॥ ४ ॥
नेत्रगतकंसंसक्तप्रसूतनवकीटकम् ।
पशुकापञ्जरप्रोतकोशकारकृमिब्रजम् ॥ ५ ॥
प्राक्तनीमुपभोगेहामिष्टानिष्टफलप्रदाम् ।
धाराधौताश्रया तद्वद्भ्रशं शुष्कास्थिमालया ॥ ६ ॥
शिरोघटेन शुष्णेन मसृणेनेन्दुवर्चसा ।
विडम्बयन् कर्पूरासुतलिङ्गशिरःश्रियम् ॥ ७ ॥
ऋज्व्या संशुष्कशिरया स्वास्थिमात्रावशेषया ।
ग्रीवायामानुसृतया दीर्घीकुर्वद्दिवाकृतिम् ॥ ८ ॥
मृणालिकापाण्डुरया धारावभृतमांसया ।
नासाप्रास्थिकया वक्त्रे कृतसीमाकृतिं दधत् ॥ ९ ॥
दीर्घकंधरया नूनमुन्नतीकृतवक्रया ।
प्रेक्षमाणमिव प्राणानुत्क्रान्तानम्बरोदरे ॥ १० ॥
जङ्घारुजानुदोर्दण्डैर्द्विगुणां दीर्घतां गतेः ।
प्रतिष्ठानमिवाशान्तं दीर्घध्वध्रमभीतितः ॥ ११ ॥

दृष्टुव्रतनोः कोपो भृगोरत्रोपवर्णयते ।

कालं प्रत्यथ कालेन बोधनं चात्मविधया ॥ १ ॥

परमं परमात्मानं संबोधयति स्फुटं दर्शयतीति परमसंबोधः समाधिस्ततः ॥ १ ॥ गुणसेनाया गुणसमूहस्य सामन्तमधिष्ठातारम् ॥ २ ॥ कायलक्षणं कङ्कालं शवम् ॥ ३ ॥ कङ्कालमेव वर्णयति—तापेल्यादिना । तापनातपेन शुष्कवपुः । राहुः सर्पशिरा इति बहुव्रीहिः । कृत्स्नरन्ध्रं चर्मछिद्रं कृतनीडत्वात् स्फुरितास्तित्तिरयः पक्षिभेदा यत्र । संशुष्काश्रया उदरगुहायाश्छायायां विश्रान्ता ददुरा भेका यस्य ॥ ४ ॥ नेत्रगतं कंसं सक्तं प्रसूता अपत्यपरम्पराभिर्मुद्रा नवकीटका यस्य । पशुकानि पार्श्वस्थीनि तल्लक्षणे पञ्जरं प्रोताः कोशकारकृमयः पूर्वदेशप्रसिद्धा लता वा ॥ ५ ॥ उपभोगेहं भोगवासनां शुष्कास्थिमालया विडम्बयदित्युत्तरेणान्वयः । नानावैचित्र्यसंविबन्धैर्देहारम्भकत्वेन चास्त्रां वासनानां च साम्यात् ॥ ६ ॥ त्वनो विशीर्णत्वेनास्थिमात्रशेषादिन्दुवर्चसा पूजाविशेषे कर्पूरैराहृतस्याभिषिक्तस्य शिबलिङ्गशिरसः श्रियं शोभां विडम्बयत् अमुकुर्वत् ॥ ७ ॥ वासनाप्रसृतमात्मानमनुसृतयेव ॥ ८ ॥

उदरेणातिरिक्तेन चर्मशेषेण शोषिणा ।
प्रदर्शयद्दिवाहस्य हृदयस्यातिशून्यताम् ॥ १२ ॥
प्रेक्ष्य तच्छुष्ककङ्कालमालानं दुःखदन्तिनः ।
पूर्वापरपरामर्शमकुर्वन्भृगुरुत्थितः ॥ १३ ॥
आलोकसमकाले हि प्रतिभानं ततो भृगोः ।
चिरमुत्क्रान्तजीवः किं मत्पुत्रोयमिति क्षणात् ॥ १४ ॥
अचिन्तयत एवास्य भविष्यं तनयं ततः ।
कालं प्रति बभूवाशु कोपः परमदारुणः ॥ १५ ॥
अकाल एव मत्पुत्रो नीतः किमिति कोपितः ।
कालाय शापमुत्सृष्टुं भगवानुपचक्रमे ॥ १६ ॥
अथाकलितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः ।
आधिभौतिकमास्थाय वपुर्मुनिमुपाययौ ॥ १७ ॥
जङ्घपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः ।
पद्भुजः पण्मुखो बह्वया वृतः किंकरसेनया ॥ १८ ॥
यच्छरीरसमुन्धेन ज्वालाजालेन वल्गता ।
कुल्लकिशुकवृक्षस्य वभाराद्रेः श्रियं नभः ॥ १९ ॥
यत्करस्त्रिशूलप्रानिःसृतैरग्निमण्डलैः ।
विरेजुरुदितैराशाः कानकैरिव कुण्डलैः ॥ २० ॥
यत्परश्वसनपास्तशिखरा मेदिनीभृतः ।
दोलामिव समारूढाश्चेलुः पेतुश्च घूर्णिताः ॥ २१ ॥
यत्खड्गमण्डलोद्योतैः श्यामं बिम्बं विवस्वतः ।
कल्पदग्धजगद्गमपर्याकुलमिवाबभौ ॥ २२ ॥

वर्षधाराभिरवभृतमांसया शीर्णमांसया नासाप्रास्थिकया वक्त्रे मुखमण्डले कृतः सीमामध्याधारणशङ्क्यस्य तदाकृतिं दधत् । नासाभ्यप्रस्य मुखमण्डलमध्यत्वादित्यर्थः । 'नासाप्रस्थितया' इति पाठे अस्थिकयेति विशेष्यमध्याहार्यम् ॥ ९ ॥ दीर्घया कन्धरया ग्रीवया ॥ १० ॥ दण्डशब्दस्य प्राण्यङ्गवचनत्वाभावात् द्वन्द्वकवद्भावः । जह्वादिभिरष्टभिः आशान्तं अष्टदिगन्तं प्रति प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठमानं प्रस्थानं कुर्वोणमिव विश्रित्य पलायनकाममिवेति यावत् । मुगभावश्छान्दसः । दीर्घाध्वध्रमभीतित इति तत्र हेतुः प्रेक्षा । नहि दीर्घं परलोकाध्वनिं कायवहनध्रमः सोढुं शक्यत इति भयादिवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ आलानं बन्धनस्तम्भम् ॥ १३ ॥ आलोकनमालोकस्तत्समकालं प्रतिभानं वक्ष्यमाणवितर्कः अभूदिति शेषः ॥ १४ ॥ भविष्यमवश्यमावश्यमचिन्तयतः तनयं मृतं दृष्टुं शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अकलितरूपः अरूपोऽपीति यावत् । आकलितं कल्पितं रूपं येनेति वा ॥ १७ ॥ प्रतिपार्श्वं पद्भुजो द्वादशमासभुज इत्यर्थः । पद्भुमुखः ॥ १८ ॥ १९ ॥ आशा दिशः । कानकैः कनकमयैः ॥ २० ॥ परेण प्रबलेन श्वसेन श्वासवायुना अपास्तशिखराः ॥ २१ ॥ कल्पे प्रलयकाले दग्धस्य

स उपेत्य महाबाहो कुपितं तं महामुनिम् ।
 कल्पक्षुब्धाधिगम्भीरं सात्वपूर्वमुवाच ह ॥ २३ ॥
 विज्ञातलोकस्थितयो मुने दृष्टपरावराः ।
 हेतुनापि न मुह्यन्ति किञ्च हेतुं विनोत्तमाः ॥ २४ ॥
 त्वमनन्ततपा विप्रो वयं नियतिपालकाः ।
 तेन संपूज्यसे पूज्यः साधो नेतरयेच्छया ॥ २५ ॥
 मा तपःक्षपयाऽबुद्धे कल्पकालमहानलैः ।
 यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि २६ ॥
 संसारावल्यो प्रस्ता निगीर्णा हृद्रकोटयः ।
 भुक्तानि विष्णुवृन्दानि क्व न शक्ता वयं मुने ॥ २७ ॥
 भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः ।
 स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदीहितम् ॥ २८ ॥
 स्वयमूर्ध्वं प्रयात्यग्निः स्वयं यान्ति पर्यास्यधः ।
 भोक्तारं भोजनं याति सृष्टिं चाप्यन्तकः स्वयम् २९ ॥
 इदमित्थं मुने रूपं ममेह परमात्मनः ।
 स्वात्मनि स्वयमेवात्मा स्वन एव विजृम्भते ॥ ३० ॥
 नेह कर्ता न भोक्तास्ति दृष्ट्वा नष्टकलङ्कया ।
 बहवश्चेह कर्तारो दृष्ट्वाऽनष्टकलङ्कया ॥ ३१ ॥
 कर्तृताकर्तृते ब्रह्मन् केवलं परिकल्पिते ।
 असम्यग्दर्शनेनैव न सम्यग्दर्शनस्य ते ॥ ३२ ॥

पुष्पाणि तरुखण्डेषु भूतानि भुवनेषु च ।
 स्वयमायान्ति यान्तीह कल्पते हेतुनामभिः ॥ ३३ ॥
 अब्बिम्बितस्य चन्द्रस्य चलने कत्रकतृते ।
 न सत्ये नानृते यद्वत्तद्वत्कालस्य सृष्टिषु ॥ ३४ ॥
 मनो मिथ्याभ्रमाभोगे कर्तृताकर्तृतामयीम् ।
 करोति कलनां रज्ज्वां भ्रान्तेक्षणइवाहिताम् ॥ ३५ ॥
 तेन मागा मुने कोपमापदामीदृशः क्रमः ।
 यद्यथा तत्स्यैवाशु सत्यमालोकयाकुलः ॥ ३६ ॥
 न वयं प्रतिभार्थेहा नाभिमानवशीकृताः ।
 स्वतो हि तान वशागाः केवलं नियतौ स्थिताः ॥ ३७ ॥
 प्रकृतव्यवहारेहानियतीनियतेर्वशात् ।
 प्राज्ञाः समभिवर्तन्ते नाभिमानमहातमः ॥ ३८ ॥
 कर्तव्यमेव नियतं केवलं कार्यकोविदैः ।
 सुषुप्तिवृत्तिमाश्रित्य कदाचित्त्वं न नाशय ॥ ३९ ॥
 क्व सा ज्ञानमयी दृष्टिः क्व महत्त्वं क्व धीरता ।
 मार्गं सर्वप्रसिद्धेऽपि किमन्ध इव मुह्यसि ॥ ४० ॥
 स्वकर्मफलपाकोत्थामविचार्य दशां मुने ।
 किं मूर्खं इव सर्वज्ञं मुधा मां शनुमिच्छसि ॥ ४१ ॥
 देहिनामिह सर्वेषां शरीरं द्विविधं मुने ।
 किं न जानासि तं देहमेकमन्यन्मनोभिधम् ॥ ४२ ॥

जगतो ध्रुमेन पर्याकुलं मुखमिव विहृतम् ॥ २२ ॥ महाबाहो
 इति रामस्य राज्ञो वा संबोधनम् ॥ २३ ॥ हेतुना परापराधा-
 दिनिमित्तेन सतापि ॥ २४ ॥ इत्याद्या शापभयादिनिमित्-
 त्तया ॥ २५ ॥ शापदानं प्रत्युत त्वंवादिष्ट स्यात् ममत्या-
 शयेनाह—मातप इति । अयुद्धे व्यर्थवुद्धे इति क्षेपच्छलेन
 ज्ञानबाधितत्वादविविमानवुद्धे इति प्रजया । 'मानवाक्ये यु-
 ष्मदस्मदादिना वक्तव्याः' इति काव्यायनवचनविशेषाद्विज्ञा-
 न्यस्थपदान्तरस्य मे इत्यादिजच्छान्दसः ॥ २६ ॥ अप्रवृत्तता-
 मुक्ता स्वस्याव्याहतशक्तिनामाह—संसारेति । ससागरवलयो
 ब्रह्माण्डपद्वयः । क्व कस्मिन्विषये न शक्तास्तमुदाहरन्त्यर्थः । 'क्व
 यमा' इति पाठे तु क्व कस्मिन्विषये केन वा शापेनाभिभूता इत्यर्थः ।
 स्वयं नियतिः स्वाभाविकी मर्यादा । इद्विनिच्छादिप्रातिनिमित्ता-
 न्तरकृतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ मृज्यत इति सृष्टिमा जन्मभाव-
 मित्यर्थः । अन्तर्को विनाशकालः । य यद्येवास्तुजत तनद-
 तुमप्रियतेति ध्रुतेरिति भावः ॥ २९ ॥ कुतस्त्व सर्वभोक्तृता
 किंवा स्वरूपं तत्राह—इदमिति । इह मूर्तामूर्तं जगत्परमात्मनो
 मम इत्थं भोज्यस्वभावतयैव स्वस्मिन् कल्पितं रूपम् । यतः
 परमात्मा स्वात्मनि स्वयमेव जगदात्मना विजृम्भते । अतः
 स्वयमेवोपसंहरीत्यर्थः ॥ ३० ॥ इदमर्थापनिपदव्यवहारद-
 शोक्त, परमार्थद्वया त्वाह—नेहेति । कमेष्टद्वया त्वाह—बहव
 इति । अनष्टकलङ्कयेति च्छेदः ॥ ३१ ॥ सम्यग्दर्शनं तत्त्व-

साक्षात्कारो यस्य तस्य ते कर्तृताकर्तृते न स्तः ॥ ३२ ॥ 'न
 कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः' इत्यादिभगवद्दर्शितं
 पक्षमाश्रित्याह—पुष्पाणि । हेतुनामभिः कत्रादिशब्दैः ।
 'हेतुना विधिः' इति पाठे विधीयत इति विधिः प्राणिकर्मैव
 स्वाश्रमेन हेतुना निमित्तवच्चिन्त्येण विचित्रकार्येण कल्पते
 गार्थो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ परमार्थदृशा अभावात् सत्ये,
 व्यवहारसंवादाप्राप्तौ । कालस्य कालरूपस्य परमात्मनः ॥ ३४ ॥
 भ्रान्तेक्षणो दृष्टदृष्टिः ॥ ३५ ॥ तेन वर्णितरीत्या अपराधासं-
 भवेन । आकुलः सन् कोपं मागाः ॥ ३६ ॥ गगाभिमानादि-
 न वयमिति । प्रतिभार्थे भ्रान्तिकल्पितव्यातिप्राप्त्यर्थे ईहा रागो
 येषाम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनम् । त्वन्ममीपागमनमपि
 न त्वन्कोपमयात्किन्तु तपस्विनो मान्या इति नियतिवशादि-
 त्याशयेनाह—स्वन इति ॥ ३७ ॥ सर्वप्राज्ञानुसारित्वानियति-
 वश्यता ममोचिता तव तु कोप्राभिमानतमोयुत्तिरनुचितेत्याश-
 येनाह—प्रकृतेति । जगन्मर्यादापालकेश्वरेच्छालक्षणमहानिय-
 तेर्वशादवान्तरप्रकृतव्यवहारेच्छानियतीः समनुवर्तन्त इत्यर्थः
 ॥ ३८ ॥ कार्यकोविद्व्यवहारचतुरः कर्तव्यमेव अवश्यं कर्तव्यं
 नियतं स्वस्वोचितमर्यादापालनं त्वं सुषुप्तवृत्तिं तमोवृत्तिमाश्रित्य
 न नाशय । 'कदाचित्पि नाशय' इति पाठे स्पष्टम् ॥ ३९ ॥
 सर्वप्राज्ञप्रसिद्धे ॥ ४० ॥ मुधा व्यर्थम् ॥ ४१ ॥ इत्थं शृणोमोहं

तत्र देहो जडोऽत्यर्थमाविनाशपरायणः ।
 मनस्तुच्छं च नियतं कदर्थीक्रियते तव ॥ ४३ ॥
 चतुरेण यथा साधो रथः सारथिनोह्यते ।
 कुर्वता किञ्चन ज्ञेहाहेहोयं मनसा तथा ॥ ४४ ॥
 असत्संकल्पः क्रियते सच्छरीरं विनाश्यते ।
 क्षणेन मनसा पङ्कपुरुषः शिशुना यथा ॥ ४५ ॥
 चित्तमेवेह पुरुषस्तत्कृतं कृतमुच्यते ।
 तद्वत् कलनाहेतोः कलनास्तं विमुच्यते ॥ ४६ ॥
 अयं देह इवात्रस्थमिदमङ्गमिदं शिरः ।
 इदं स्फारविकारं तन्मन एवाभिधीयते ॥ ४७ ॥
 मनो हि जीवाजीवाख्यं निश्चयैकतया नु धीः ।
 अहंकारोऽभिमन्तृत्वान्नानाता स्वयमेव हि ॥ ४८ ॥
 देहवासनया चेतस्त्वन्यानि खानि चेच्छया ।
 पार्थिवानि शरीराणि ह्यसन्ति परिपश्यति ॥ ४९ ॥
 आलोकयति चेतस्त्वं तदा सत्यमयी मनः ।
 शरीरभावनां त्यक्त्वा परामायाति निर्वृतिम् ॥ ५० ॥
 तन्मनस्तव पुत्रस्य समाधौ त्वयि संस्थिते ।
 स्वमनोरथमार्गेण दूराद्वर्ततं गतम् ॥ ५१ ॥
 इममौशनसं त्यक्त्वा देहं मन्दरकन्दरे ।
 प्रयातो वैबुधं सन्न नीडोड्डीनः खगो यथा ॥ ५२ ॥
 तत्र मन्दरकुञ्जेषु पारिजाततलेषु च ।
 नन्दनोद्यानखण्डेषु लोकपालपुरेषु च ॥ ५३ ॥
 मुने चतुर्युगान्यष्टौ विश्वार्ची देवसुन्दरीम् ।
 असेवत महातेजाः षट्पदः पद्मिनीमिव ॥ ५४ ॥
 तीव्रसंवेगसंपन्नस्वसंकल्पोपकल्पिते ।
 अथ पुण्यक्षये जाते नीहार इव शीघरे ॥ ५५ ॥

विनिन्द्य प्रसुप्तं ज्ञानं प्रबोधयितुमुपक्रमते—देहिनामित्यादिना ।
 तं प्रसिद्धं स्थूलम् ॥ ४२ ॥ आविनाशः ईषन्निमित्तेनार्पि विनाशः ।
 नियतं आमोक्षस्यायि । तुच्छं प्रातिभासिकम् । कदर्थीक्रियते
 कोषादिना पीड्यते ॥ ४३ ॥ ज्ञेहादभिमानात्किञ्चन ईदृशमिति
 विशिष्य वक्तुमशक्यमन्तर्व्यापारं कुर्वता ॥ ४४ ॥ असदेहा-
 न्तरविषयः संकल्पः क्रियते । सत् पूर्वसिद्धं विनाश्यते । पङ्क-
 पुरुष आर्द्रमृदुत्रिका क्रीडार्था ॥ ४५ ॥ असत्संकल्पनमेव
 कञ्चना तद्रूपादेतोवद्धम् ॥ ४६ ॥ तस्य देहकलनाप्रकारम-
 भिनयन्नाह—अयमिति ॥ ४७ ॥ एकमेव मनो यथा पूर्वपूर्व-
 जीवाजीवान्तराख्यं भवति तथा जीवटोपाह्वाने वक्ष्यते । अभि-
 मनःसंकल्पितेत्यर्थं निश्चयैकतया मन एव तदनु धीर्भवति । अभि-
 मन्तृत्वादहंकार इति मनः स्वयमेव नानाता नानात्वं भवती-
 त्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इदं च मनसो देहादिकल्पकत्वमाम-
 साक्षात्कारपर्यन्तमेव नोत्तरत्रेत्याह—आलोकयतीति ॥ ५० ॥
 एवं श्रुत्वा प्रबोध्य मनोविलासमात्रकृतां तत्पुत्रकथां प्रस्तौति
 व्याहारेण योजनाकारा । १ 'शाम्बरे' इति पाठः.

प्रम्लानकुसुमोत्संसः खिन्नाङ्गावयवोल्लसः ।
 स पपात तथा सार्धं कालपकं फलं यथा ॥ ५६ ॥
 वैबुधं तत्परित्यज्य नमस्त्वेव शरीरकम् ।
 भूताकाशमथासाद्य वसुधायां व्यजायत ॥ ५७ ॥
 आसीद्विप्रो दशार्णेषु कोसलेषु महीपतिः ।
 धीवरोऽथ महाद्व्यां हंसस्त्रिपथगातटे ॥ ५८ ॥
 सूर्यवंशे नृपः पौण्ड्रः सौरशाल्वेषु देशिकः ।
 कल्पं विद्याधरः श्रीमान्ध्रीमानथ मुनेः सुतः ॥ ५९ ॥
 मद्रेष्वथ महीपालस्ततस्तापसबालकः ।
 वासुदेव इति ख्यातः समङ्गायास्तटे स्थितः ॥ ६० ॥
 अन्यास्वपि विचित्रासु वासनावशतः स्वयम् ।
 विपमास्वेव पुत्रस्ते च चारान्तरयोनिषु ॥ ६१ ॥
 अभूद्विन्ध्यनगो भूयः किरातः कैकटेषु च ।
 सौवीरेष्वथ सामन्तस्त्रिगतैषु च गर्दभः ॥ ६२ ॥
 वंशगुल्मः किरातेषु हरिणश्चीनजङ्गले ।
 सरीसृपस्तालवृक्षे तमाले वनकुक्कुटः ॥ ६३ ॥
 अयं स पुत्रो भवतो भूत्वा मन्त्रविदां वरः ।
 प्रजजाप पुगं विद्यां विद्याधरपुरप्रदाम् ॥ ६४ ॥
 तेनासावभवद्वृक्षान्योन्नि विद्याधरो महान् ।
 हारकुण्डलकेयूरलीलानिचयलालकः ॥ ६५ ॥
 नायिकानलिलनीमानुः पुष्पचप इवापरः ।
 विद्याधरीणां दयितो गन्धर्वपुरभूषणः ॥ ६६ ॥
 स कल्पावधिमासाद्य द्वादशादित्यधामनि ।
 जगाम भस्मशपत्वं शलभः पावके यथा ॥ ६७ ॥
 जगन्निर्माणरहिते स्फारं नभसि सा ततः ।
 वासना तस्य बभ्राम निर्नीडा विहगी यथा ॥ ६८ ॥

—तदिति ॥ ५९ ॥ इमं त्वया दृश्यमानम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 देवमुन्दर्गमभ्यगम्य ॥ ५८ ॥ स्वर्ग इव पुण्यक्षयात्तत्पा-
 तोपि मनःकल्पनयंत्रेयस्याशयेनाह—तत्रेति ॥ ५५ ॥ स्वर्ग
 उत्तमकुसुममलान्यादिकं स्वर्गे पुण्यक्षयविह्वलम् ॥ ५६ ॥ अ-
 जायत जन्म लेभ ॥ ५७ ॥ तस्य तत्तद्वासना कर्मानुसारीणि
 पूर्वमुक्तान्यनुक्तानि च बहूनि जन्मान्याह—आसीदित्यादिना
 ॥ ५८ ॥ पौण्ड्रः पुण्ड्रदेशाधिपतिः । देशिको मन्त्रसिद्धः अ-
 न्येषामुपदेश । अतएव मन्त्रोपास्तिप्रभावान्कल्पं त्रिधाधरः ।
 अथ अनन्तरं मुनेः सुतो जातः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ नेतावन्ये-
 वास्य जन्मानि किंलन्यान्यायासन्नित्याह—अन्यास्वपीति ॥ ६१ ॥
 सामन्तो मण्डलेश्वरः । तत्र कुतः पार्ष्णिपत्यैकस्थावरादिजन्मा-
 न्यपि दर्शयति—त्रिगतैष्वित्यादिना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कल्पं
 विद्याधरोऽभवदिति यदुक्तं प्राक् तन्निमित्तं प्रपञ्चयति—
 अयं स इत्यादिना ॥ ६४ ॥ हारकेयूरादिभिर्लीलानिचयैश्च ला-
 लको विलासयिता स्त्रीणाम् ॥ ६५ ॥ अतएव स तासां प्रिय-
 तम इत्याशयेनाह—नायिकेति ॥ ६६ ॥ द्वादशादित्यधामनि
 कल्पान्ते युगपदुदितद्वादशादित्यार्षिभिः भस्मताम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

अथ कालेन संजाते विचित्रारम्भकारिणि ।
संसाररचनारम्भे ब्राह्मे रात्रिविपर्यये ॥ ६९ ॥
सा मुने वासना तस्य वातव्याचलिता सती ।
कृते ब्राह्मणतामेत्य जातोऽथ वसुधातले ॥ ७० ॥
वासुदेवाभिधानोऽसौ मुने विप्रकुमारकः ।
जातो मतिमतां मध्ये समधीताखिलश्रुतिः ॥ ७१ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने कालवचनं नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ११

काल उवाच ।

अद्योहामतरङ्गौघभांकाररणिनानिले ।
तीर एव तरङ्गिन्यास्तपस्तपति ते सुतः ॥ १ ॥
जटाघानक्ष्वलयी जितसर्वेन्द्रियभ्रमः ।
तत्र वर्षशतान्यष्टौ संस्थितस्तपसि स्थिरे ॥ २ ॥
यदीच्छसि मुने द्रष्टुं तं स्वप्नां मनोभ्रमम् ।
तत्समुन्मील्य विज्ञाननेत्रमाशु विलोकय ॥ ३ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इत्युक्ते जगदीशेन कालेन समदृष्टिना ।
मुनिः संविन्तयामास ज्ञानाक्ष्णा तनयेहितम् ॥ ४ ॥
ददर्श च मुहूर्तेन प्रतिभानवशादसौ ।
पुत्रोदन्तमशेषेण बुद्धिदर्पणबिम्बितम् ॥ ५ ॥
पुनर्मन्दरसानुष्ठां स्वप्नां कालाग्रसंस्थिताम् ।
समङ्गायास्तटादित्य विषेश स्वतनुं भृगुः ॥ ६ ॥
विस्मयस्मेरया दृष्ट्वा कालमालोक्य कान्तया ।
वीतरागमुवाचेदं वीतरागो मुनिर्वचः ॥ ७ ॥

६९ ॥ कृते आद्ययुगे ॥ ७० ॥ ७१ ॥ उपसंहर्तुः—
विविधेति । खदिरकः अकण्टककरालागिरिकोटरकण्ठम् जट-
योनिषु गभंवासभेदेषु प्रयातो भ्रान्तः ॥ ७३ ॥ इति श्रीवासिष्ठ-
महारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

भृगुर्योगदक्षा सम्यक् पुत्रवृत्तान्तदर्शनान् ।

वर्ण्यते कालसंवादात्मनः क्रीडा जगत्स्थितिः ॥ १ ॥

तरङ्गाघानां भांकारैर्मन्द्रध्वनिभिः रणिता ध्वनन्तोऽनिला
यत्र । तरङ्गिन्याः समङ्गायाः । तपस्तपति करोति ॥ १ ॥ २ ॥
तं पुत्रचरित्रात्मक पुत्रमनोभ्रमम् । विज्ञायते अनेनति विज्ञानं
योगस्तत्रैव सम्यगुन्मील्य उद्भाव्य ॥ ३ ॥ तनयेहितं पुत्रचरि-
त्रम् ॥ ४ ॥ पुत्रस्योदन्तं वृत्तान्तम् । योगजधर्मविशुद्धबुद्धि-
दर्पणे बिम्बितस्मिन् प्रत्यक्षम् ॥ ५ ॥ अत्र भृगुः स्वदेहाभिगम्य
तेषु तेषु प्रदेशेषु समज्ञातदान्तेषु पुत्रवृत्तान्तं क्रमेण दृष्ट्वा पुनरा-
गत्य स्वदेहं विवेक्षेति न भ्रमतिव्यम् । योगबलेन स्वस्थान एव
सर्वदर्शनसंभवात् । निर्गल्य भ्रमणेऽप्यतीतानागतदर्शनायोगात् ।
तस्मात्समज्ञायास्तटादयेत्य स्वतनुं विवेशेत्युक्तेस्तस्मिन्तात्यागस्त-

कल्पं विद्याधरो भूत्वा नद्यास्त्वथ महामुने ।
तपश्चरति ते पुत्रः समङ्गायास्तटे स्थितः ॥ ७२ ॥
विविधविषयवासनानुवृत्त्या
खदिरकराकरालकोटरासु ।
जगति जडरयोनिषु प्रयातो
गहनतरासु च काननस्थलीषु ॥ ७३ ॥

भगवन्भूतभग्येश बाला धयमनुज्वलाः ।
त्वाद्दशमेव धीर्देव त्रिकालामलदर्शनी ॥ ८ ॥
नानाकारविकाराख्या सत्येवासत्यरूपिणी ।
विभ्रमं जनयत्येषा धीरस्यापि जगत्स्थितिः ॥ ९ ॥
त्वमेव देव जानासि त्वदभ्यन्तरवर्ति यत् ।
रूपमस्या मनोवृत्तेरिन्द्रजालविधायकम् ॥ १० ॥
मनुष्यस्यास्य भगवन्मृत्युः किल न विद्यते ।
तेनेमं मृतमालोक्य जातः संभ्रमवानहम् ॥ ११ ॥
अक्षीणाजीवितं पुत्रं कालो मे नीतवानिति ।
नियतेर्वशतो देव तुच्छापीच्छा ममोदिता ॥ १२ ॥
ननु विज्ञातसंसारगतयो वयमापदाम् ।
संपदां चैव गच्छामो हर्षामर्षवशं विभो ॥ १३ ॥
अयुक्तकारिणि क्रोधः प्रसादो युक्तकारिणि ।
कनेव्य इति रुदेयं संसारं भगवन् स्थितिः ॥ १४ ॥
इदं कार्यमिदं नेति यावन्कार्यं जगद्भ्रमः ।
तस्यैतन्संपरित्यागो हेय एव जगद्गुरो ॥ १५ ॥

शरीरप्रतिबंधानमात्रं तात्पर्यं बोध्यम् ॥ ६ ॥ वीतरागः अप-
गतपुत्रक्रेदः ॥ ७ ॥ बालाः अज्ञा यतोऽनुज्वला रागादिम-
लिनचिन्ताः ॥ ८ ॥ अमलरूपिणी जगत्स्थितिः सत्येव
परमार्थरूपेव भागमाना मनी परमार्थवस्तुन्येव विभ्रमं जनय-
तीति वा । धीरस्य विदुषोऽपि ॥ ९ ॥ विषयजगत्स्थितिरिव
करणीभूतं मनोरूपमपि सादृशां दुर्ज्ञेयमित्याह—त्वमेवेति ।
इन्द्रजालमदृशमायायामोहविधायकम् ॥ १० ॥ स्वयामोहे
द्वे निमित्ते आह—मनुष्यस्येति द्वाभ्याम् । न विद्यते । आ-
कल्पमित्यर्थः ॥ ११ ॥ न क्षीणमार्जावितमायुर्यस्य तम् ॥ १२ ॥
विषयम्यायुर्यस्य च योनिको ननुशब्दः ॥ १३ ॥ निवर्ति-
रूपं द्वितीयहनुं विवृणोति—अयुक्तेति । स्थितिर्निवर्तिः ॥ १४ ॥
कियन्कालं सा कृडा तत्राह—इदमिति । यावत्कालं इदमवश्यं
कनेव्यमिदं न कतैव्यमिदं शान्तिशान्तिशान्तिः कार्यं फलं सत्य-
मिति जगद्भ्रमस्तावदेव । तर्हि स किमिदानीमपि तवोचितो
नेत्याह—तस्येति । एतद् एतर्हि तस्य भ्रमस्य तत्त्वबोधात्परि-
त्यागो वृत्तः । अतस्तदर्थं क्रोधप्रसादकर्तव्यतानिधोऽपि हेय

केवलं तावकीं चिन्तामनालोक्य यदा वयम् ।
भगवन्भवते कुद्धा याताः स्मृतेन बाध्यताम् ॥ १६ ॥
त्वयेदानीमहं देव स्मारितस्तनयेहितम् ।
समज्ञायास्तटे तेन दृष्टोऽयं तनयो मया ॥ १७ ॥
मनो जगति भूतानां द्वे शरीरेऽत्र सर्वगम् ।
मन एव शरीरं हि येनेदं भाव्यते जगत् ॥ १८ ॥
काल उवाच ।

सम्यगुक्तं त्वया ब्रह्मन् शरीरं मन एव च ।
करोति देहं संकल्पपाकुम्भकारो घटं यथा ॥ १९ ॥
करोत्यकृतमाकारं कृतं नाशयति क्षणात् ।
संकल्पेन मनोमोहाद्बालो वेतालकं यथा ॥ २० ॥
तथा च संभ्रमस्वप्निध्याज्ञानादिभासुराः ।
गन्धर्वनगराकारा दृष्टा मनसि शक्यः ॥ २१ ॥
स्थूलदृष्टिदशां त्वेतामवलम्ब्य महामुने ।
पुंसो मनःशरीरं च कायौ द्वाविति कथ्यते ॥ २२ ॥
मनो मनननिर्माणमात्रमेतज्जगद्भयम् ।
न सन्नासदिव स्फारमुदितं नेतरन्मुने ॥ २३ ॥
चित्तेदहाङ्गलतया भेदवासनयेद्धया ।
द्विचन्द्रत्वमिवाज्ञानान्नानातेयं समुत्थिता ॥ २४ ॥
भेदवासनया पश्यत्पदार्थनिचयं मनः ।
भिन्नं पश्यति सर्वत्र घटावटपटादिकम् ॥ २५ ॥
कृशोऽतिदुःखी मूढोऽहमेताश्चान्याश्च भावनाः ।
भावयत्स्वविकल्पोत्थां याति संसारितां मनः ॥ २६ ॥

एवेत्यनुचित एव क्रोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥ एव सत्यप्यपराधे क्रोधो
न युक्तः, असति तु तदाराधेण क्रोधं प्रत्युत क्रोद्धरेव दण्डो
युक्त इत्याशयेनाह—केवलमिति । चिन्तां वर्णितरूपं नियति-
परिपालनमात्रमिवायम् । बाध्यतां लब्धव्यतां याताः स्मः
॥ १६ ॥ १७ ॥ हि यस्मान्न मन एव भौतिकं शरीरं कल्पयति
अतो मन एव द्वे शरीरे इत्यर्थः । येन मनसा ॥ १८ ॥ इत्थं वि-
नीतवादनं खोपदिष्टसूक्ष्मार्थग्रहणं च तोषितः कालस्तदुक्तिं
प्रशंसंस्तमेवोपपत्तिर्भवेद्वयति—सम्यगुक्तमित्यादिना ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ मनसः असन्निर्माणशक्तिः सर्वानुभवप्रतिदेयाह—
तथाचेति ॥ २१ ॥ मन एव शरीरं हीत्युक्तंः सम्यक्कमुपपाद्य
येनेदं भाव्यते जगदित्युक्तस्ततोऽपि सम्यक्कमित्युपपादयितु
पूर्वां निन्दति—स्थूलदृष्टिदशमिति ॥ २२ ॥ का तर्हि सूक्ष्म-
दृष्टिस्तामाह—मन इत्यादिना । यतो मन इव सत्त्वासत्त्वाभ्याम-
निर्वचनीयमिदमुदितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ चित्तदेहस्य अवयवभू-
तया लतयेव प्रतन्यमानया नानाता जगद्भिदा ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
संसारणक्रममुपपाद्य तन्निवृत्त्युपायमाह—मननमिति । कृत्रिमम-
ननरूपत्यागे अकृत्रिमस्वरूपावस्थितेरर्थप्राप्तलाघिति भावः ॥ २७ ॥
उक्तेषु विस्तरेण समुद्रतरङ्गदृष्टान्तं वर्णयितुमारभते—यथेत्या-
दिना । अत्रत्ययथाहास्यस्य चतुर्दशश्लोकस्त्वेन तथैवेत्यनेनान्वयः ।

मननं कृत्रिमं रूपं ममैतन्न यतोऽस्म्यहम् ।
इति तस्यागतः शान्तं चेतो ब्रह्म सनातनम् ॥ २७ ॥
यथा प्रवितताम्भोधौ द्रुतां नैकतरङ्गिणि ।
शाम्यत्स्फन्दतयानेककल्लोलावलिशालिनि ॥ २८ ॥
वार्यात्मनि समे स्वच्छे शुद्धे स्वादुनि शीतले ।
अविनाशिनि विस्तीर्णे महामहिमनि स्फुटे ॥ २९ ॥
ह्रस्वस्तरङ्गः स्वं रूपं भावयन्स्वभावतः ।
ह्रस्वोऽस्मीति विकल्पेन करोति स्वेन भावनां ॥ ३० ॥
दीर्घस्तरङ्गः स्वं रूपं भावयन्स्वभावतः ।
दीर्घोऽस्मीति विकल्पेन करोति स्वेन भावनाम् ॥ ३१ ॥
ह्रस्वश्चैव परिभ्रष्टरूपोऽस्मीति तलातलम् ।
भावयन्भूतलं याति तादृग्भावनया स्वया ॥ ३२ ॥
उत्पन्नश्च पलादूर्ध्वमुत्थितोऽस्मीति भावितः ।
स रश्मिरत्नजालस्तु शोभते दीप्तया श्रिया ॥ ३३ ॥
तुषारकरबिम्बस्य शीतलोऽस्मीति बिम्बति ।
सतटाचलदावाग्निप्रतिबिम्बो ज्वलद्भुः ॥ ३४ ॥
बिम्बेति बत दग्धोऽस्मीत्यासमौनश्च कम्पते ।
प्रतिबिम्बितवेलाद्रितटपक्षवनदुमः ॥ ३५ ॥
महदारम्भसंरम्भसंयुक्तोऽस्मीति राजते ।
विशालोलानिलात्यन्तध्वस्तलोलशरीरकः ॥ ३६ ॥
खण्डशः परियातोऽस्मीत्यात्तक्रन्द इवारवी ।
न चोर्मयस्ते जलधेर्व्यतिरिक्ताः पयोधरात् ॥ ३७ ॥
नचैकं रूपमेतेषां किञ्चित्सन्नाप्यसन्मयम् ।
नचैते ह्रस्वैर्ध्याद्या गुणास्तेषु न तेषु ते ॥ ३८ ॥

वारिसामान्यात्मना अम्भोधिरूपेण तत्तत्प्रदेशे स्थितजलात्मना
च दृश्यमानदूरस्थानरूपस्फन्दाभावाच्छाम्यत्स्फन्दतया स्थिते ।
कल्लोलग्रहणं महत्त्वाद्भोवलीवर्द्वन्यायेन ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्वं रूपं
भावयन्नित्यादिः सर्वसात्त्विकोऽहंकारारोपवादः । यदि भावयति
तदा वक्ष्यमाणभावनां करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तला-
तलं पातालं भावयन्पतनभयाद्भूतलं तीरभूमिमुद्दिश्य याति
॥ ३२ ॥ पलादल्पकालादूर्ध्वमनन्तरं उत्थितो भोगयोग्यं जन्म
प्राप्नोस्तीति भावितोऽभिमान्यमानो देवाद्भिरिव प्ररत्नरश्मि-
जालसहितः सन् शोभते । भूषितोऽस्मीति हृष्यनीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
तस्यान्यान्यपि हर्षभयस्थानानि दर्शयति—तुषारकरेत्यादिना ।
तुषारकरस्य चन्द्रस्य बिम्बेन बिम्बस्तत्र उपाधित्वेन स्थितः
सन् शीतलोऽस्मीति बिम्बत्यभिमान्यते । तटस्थाचलदावा-
ग्निप्रतिबिम्बेन सहितस्तु ज्वलद्भुपुस्तीति बिम्बेति कम्पते चेति
परेणान्वयः ॥ ३४ ॥ प्रतिबिम्बिताः वेलाद्रितटयोः पक्ष-
प्राया वनदुमा यस्मिन्स्थिताभूतः सन् महता राज्यप्राप्त्या-
दिफलारम्भाडम्बरेण संयुक्तः कृताद्योऽस्मीति राजते इति परे-
णान्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्तक्रन्द आरब्धरोदन इव
आरबी प्वनिमान् । दृष्टान्ते आरोपमुक्ता अपवादं दर्शयति—
नचेत्यादिना । पयोभराद्भारिसमूहरूपावलम्बे ॥ ३७ ॥ तेषुर्मिडु

नोर्मयः संस्थिता ह्यणधौ न तत्तत्र न संस्थिताः ।
 केवलं स्वस्वभावस्वसंकल्पविकलीकृताः ॥ ३९ ॥
 नष्टानष्टाः पुनर्जाता जाताजाताः पुनः पुनः ।
 परस्परपरामर्शान्नान्यतामुपयान्त्यलम् ॥ ४० ॥
 एकरूपाम्बुसामान्यमया एव निरामयाः ।
 तथैवास्मिन्प्रवितते सिते शुद्धे निरामये ॥ ४१ ॥
 ब्रह्ममात्रैकवपुषि ब्रह्मणि स्फाररूपिणि ।
 सर्वशक्तावनाद्यन्ते पृथग्वदपृथक्कृताः ॥ ४२ ॥
 संस्थिताः शक्तयश्चित्रा विचित्राचारचञ्चलाः ।
 नानाशक्तिर्हि नानात्वमेति स्वे वपुषि स्थितिम् ॥ ४३ ॥
 बृंहितं ब्रह्मणि ब्रह्म पयसीवोर्मिमण्डलम् ।
 स्त्रीपुमान्व्यङ्गरूपेण ब्रह्मैव परिवर्तते ॥ ४४ ॥
 कल्पनान्या जगन्नास्ती नासीदस्ति भविष्यति ।
 ब्रह्मणो जगतो भेदो मनागपि न विद्यते ॥ ४५ ॥
 संपूर्णं खल्विदं ब्रह्म जगद्ब्रह्मैव केवलम् ।
 इति भावय यत्नेन ह्यन्यत्सर्वं परित्यज ॥ ४६ ॥
 नानारूपिण्येकरूपा वैरूप्यशतकारिणी ।
 नियतिर्नियताकारा पदार्थमधितिष्ठति ॥ ४७ ॥
 जडाजडमुपादत्ते चित्तमायाति विन्मये ।
 वासनारूपिणी शक्तिः स्वस्वरूपा स्थितात्मनः ॥ ४८ ॥
 ब्रह्मैवानद्य तेनेदं स्फाराकारं विजृम्भते ।
 नानारूपैः प्रतिस्पन्दैः परिपूर्णं इवार्णवः ॥ ४९ ॥
 नानातां स्वयमादत्ते नानाकारविहारतः ।
 आत्मैवात्मन्यात्मनैव समुद्राम्भ इवाम्भसि ॥ ५० ॥
 व्यतिरिक्ता न पयसो विचित्रा वीचयो यथा ।

गुणा न सन्ति तेषु गुणेषु ऊर्मयश्च नेति दृष्टान्तार्थः ॥ ३८ ॥
 तत्राण्यौ न संस्थिता इति यत्तत्र । अधिष्ठानात्मना सत्त्वा-
 द्विवर्तात्मना तु प्रतियोग्यसिद्धावभावासिद्धेति भावः । के-
 तर्हि ते ऊर्मयस्तत्राह—केवलमिति । विकलीकृता अल्पीकृताः ।
 परिच्छेदभेदविकल्पिता इति यावत् ॥ ३९ ॥ परस्परपराम-
 र्शादन्योन्यमेलनात् ॥ ४० ॥ दार्ष्टान्तिके योजयति—तथैवे-
 त्यादिना । सिते भारूपे ॥ ४१ ॥ ब्रह्ममात्रैकवपुषि निरङ्कुश-
 ब्रह्मणैकस्वभावे । अतएव ब्रह्मणि । पूर्णतैवात्र बृंहण न वृद्धि-
 क्रियेत्याशयेन तद्याख्या स्फाररूपिणीति ॥ ४२ ॥ शक्तयः
 उपचाराजगन्ति । अभेदोपचारे हेतुमाह—नानेति ॥ ४३ ॥
 व्यक्तो नपुंसकः । त्रिपदद्वन्द्वे विभक्त्यलुक् छान्दसः ॥ ४४ ॥
 यौक्तिकदृष्ट्योपपाद्य परमार्थदृष्ट्याप्याह—कल्पनेति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 अन्यपरित्यागोपायतया सर्वाधिष्ठानसन्मात्रं व्युत्पादयति—
 नानेति । नियताकारा सदा सर्वत्रैकरूपा । नियतिः सत्ता
 ॥ ४७ ॥ ननु जडाजडसाधारणी सत्ता कथं नियतैकरूपा
 स्यादित्याशङ्क्य न चित्तकृतजडाजडविकल्पाभ्यां सन्मात्रैकरू-
 प्यक्षतिरित्याशयेनाह—जडेति । विन्मये विदामासे चित्तं
 आयाति प्राप्तेसति तत्तत्तासमईकारमेवात्मतया तदन्यस-

व्यतिरिक्ता न विश्वेशात्मसम्प्राः कल्पनास्तथा ॥ ५१ ॥
 शास्त्रापुष्पलतापत्रफलकोरकयुक्तयः ।
 यथैकस्मिन्तथा बीजे सर्वदा सर्वशक्ता ॥ ५२ ॥
 विचित्रवर्णता यद्बृहद्भ्यते कठिनातपे ।
 विचित्रशक्ता तद्ब्रह्मेवो सदसम्प्री ॥ ५३ ॥
 विचित्ररूपोदेतीयमविचित्रात्स्थितिः शिवात् ।
 एकवर्णात्पयोवाहाच्छक्रचापलता यथा ॥ ५४ ॥
 अजडाजडतोदेति जाड्यभावनहेतुका ।
 ऊर्णनाभाद्यथा तन्तुर्यथा पुंसः सुषुप्तता ॥ ५५ ॥
 अचित्तश्चेतसः शक्तिः स्वबन्धायेच्छया शिवः ।
 तनोति तान्तवं कोशं कोशकारकमिर्यथा ॥ ५६ ॥
 स्वेच्छयात्मात्मनो ब्रह्मन्भावयित्वैव विस्मृतिम् ।
 करोति कठिनं बन्धं कोशकारकमिर्यथा ॥ ५७ ॥
 स्वेच्छयात्मात्मनो ब्रह्मन्भावयित्वा स्वकं वपुः ।
 संसारान्मोक्षमाप्नोति खालानादिव वारणः ॥ ५८ ॥
 यथैव भावयत्यात्मा सततं भवति स्वयम् ।
 तथैवापूर्यते शक्त्या शीघ्रमेव महानपि ॥ ५९ ॥
 भाविता शक्तिरात्मानमात्मतां नयति क्षणात् ।
 अनन्तमखिलं प्राबृद्धं मिहिका महती यथा ॥ ६० ॥
 या शक्तिरदिता शीघ्रं याति तन्मयतामजः ।
 य एवर्तुः स्थितिं यातस्तन्मयो भवति हुमः ॥ ६१ ॥
 न मोक्षो मोक्ष ईशस्य न बन्धो बन्ध आत्मनः ।
 बन्धमोक्षदृशौ लोके न जाने प्रोन्थिते कुतः ॥ ६२ ॥
 नास्ति बन्धो न मोक्षोऽस्ति तन्मयस्त्विव लक्ष्यते ।
 प्रस्तं नित्यमनित्येन मायामयमहो जगत् ॥ ६३ ॥

न्मात्रं चानात्मतया मन्यमानमनाध्यात्मिकं जडमाध्यात्मिकं
 नाजडमिति भेदमुपादत्ते । सेयं चित्तस्य भेदवासनारू-
 पिणी शक्तिरधिष्ठानसन्मात्रातिरेके मिथ्यान्वापरेतात्मनः स्व-
 स्वरूपैव स्थितेति नैकरूपहानिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ एवं-
 च वर्णितदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यमव्याहृतमित्याह—ब्रह्मैवेत्या-
 दिना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एकस्मिन्बीजे ॥ ५२ ॥ परि-
 णामवाददृष्टान्तेनोपपाद्य विवर्तवादप्रसिद्धदृष्टान्तेनाप्युपपादयति
 —विचित्रेत्यादिना ॥ ५३ ॥ पयोवाहान्मेधात् ॥ ५४ ॥
 चेतनादचेतनोत्पत्तावपि वादद्वयानुरूपे द्वे दृष्टान्ते आह—अ-
 जडादिति । सुषुप्तता स्मरथादिः ॥ ५५ ॥ ननु चित्त ऐ-
 करूप्यात्तत्कार्ये अचित् कथं वैविध्यसिद्धिरित्यत उक्तं—चेतसः
 शक्तिमिति । वासनारूपैविध्यमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वकं
 वपुः स्त्रीयं पूर्णस्वरूपं भावयित्वा साक्षादनुभूय ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥ भाविता विरभावनया दृढीकृता शक्तिर्वासना आ-
 त्मतां खानुरूपताम् । अनन्तमाकाशम् । प्राबृष्मिहिका प्र-
 सिद्धा ॥ ६० ॥ उक्तमेव स्फुटयति—या शक्तिरिति ॥ ६१ ॥
 इयं बन्धमोक्षकल्पना अदृष्टा, तत्त्वदृष्टा तु तत्संभावनैव
 नास्तीत्याह—नेति ॥ ६२ ॥ तन्मयो बन्धमोक्षविकारवानिव

बदैव चित्तं कलितं किलानेनाकलात्मना ।
 कोशकारवदात्मायमनेनावलितस्तदा ॥ ६४ ॥
 अन्योन्यरूपास्त्वत्यन्तं विकल्पितशरीरकाः ।
 मनःशक्तय एतस्मादिमा निर्यान्ति कोटयः ॥ ६५ ॥
 तज्जास्तत्त्वाः पृथग्रूपाः समुद्रादिव वीचयः ।
 तज्जास्तत्त्वाः पृथक्त्वाश्च चन्द्रादिव मरीचयः ॥ ६६ ॥
 अस्मिन्पद्मये स्फारे परमात्ममहाम्बुधौ ।
 चिज्जले वितताभोगे चिन्मात्ररसमालिनि ॥ ६७ ॥
 काश्चित्स्थिरा ब्रह्मविष्णू काश्चिद्रुद्रत्वमागताः ।
 काश्चित्पुरुषतां प्राप्ताः काश्चिदेवत्वमागताः ॥ ६८ ॥
 [लहर्त्यः प्रस्फुरन्त्येताः स्वभावोद्भावितात्मकाः ।
 काश्चिद्यममहेन्द्रार्कवह्निवैश्रवणादिकाः ॥ १ ॥
 गन्ति कुर्वन्ति तिष्ठन्ति लहर्त्यश्चपलैषणाः ।
 काश्चित्किनरगन्धर्वविद्याधरसुरादिकाः ॥ २ ॥
 उत्पतन्ति पतन्त्युग्रा लहर्त्यः परिवर्णिताः ।
 काश्चित्किञ्चित्स्थिराकारा यथा कमलजादिकाः ॥ ३ ॥
 काश्चिदुत्पन्नविध्वस्ता यथा सुरनगादिकाः ॥]
 इत्यार्षे वासिष्ठमहाराजायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे भागवोपाख्याने संसारप्रवृत्तिदर्शने नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

कृमिकीटपतङ्गाहिगोमशाजगरादिकाः ।
 काश्चित्सस्मिन्महाम्बुधौ स्फुरन्त्येतेभ्युबिन्दुवत् ६९
 काश्चित्चला नरसृगवृधजम्बुलकादिकाः ।
 स्फुरन्ति गिरिकुञ्जेषु वेलावनतटेष्विव ॥ ७० ॥
 सुदीर्घजीविताः काश्चित्काश्चिदत्यल्पजीविताः ।
 अतुच्छकलनाः काश्चित्काश्चिदुच्छशरीरकाः ॥ ७१ ॥
 संसारस्वप्नसंरम्भे काश्चित्सैर्येण भाविताः ।
 सुविकल्पहताः काश्चित्छङ्कन्ते सुस्थिरं जगत् ॥ ७२ ॥
 अल्पाल्पभावनाः काश्चिदैन्यदोषवशीकृताः ।
 कृशोऽदिदुःखी मूढोऽहमितिदुःखैर्वशीकृताः ॥ ७३ ॥
 काश्चित्स्थावरतां याताः काश्चिदेवत्वमागताः ।
 काश्चित्पुरुषतां प्राप्ताः काश्चिदर्णवतां गताः ॥ ७४ ॥
 काश्चित्स्थिता जगति कल्पशतान्यनल्पाः ।
 काश्चिद्भजन्ति परमं पदमिन्दुशुद्धाः ।
 ब्रह्मार्णवान्समुदिता लहरीविलोला-
 श्चित्संविदो हि मननापरनामवत्यः ॥ ७५ ॥

द्वादशः सर्गः १२

काल उवाच ।
 सुरासुरनराकारा इमा याः संविदो मुने ।
 ब्रह्मार्णवाद्भिन्नास्ताः सत्यमेतन्मृषेततत् ॥ १ ॥
 मिथ्याभावनया ब्रह्मन्स्वविकल्पकलङ्किताः ।
 न ब्रह्म ध्ययमित्यन्तर्निश्चयेन ह्यधोगताः ॥ २ ॥

लक्ष्यते भ्रान्त्या । कुतः । यतोऽस्य नित्यं पूर्णात्मरूपमनित्येन
 आविष्टकेन वासनाभ्यस्तभोक्तृभोग्यादिभावेन प्रस्तं तिरोहि-
 तम् । तदेव मायामयं जगदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ तत्र मुख्यं
 बन्धं दर्शयति—यदैवेति ॥ ६४ ॥ अन्ये बन्धास्तु तत्कृता
 एवेत्याह—अन्योन्येति ॥ ६५ ॥ पृथगिव भूताः । कर्मज्ञाने-
 न्नियमेदात्तामससात्त्विकभेदाद्वा विभागविवक्षया क्रमादृष्टान्त-
 द्वयोपन्यासः ॥ ६६ ॥ मुख्यामुख्यबन्धोपाधिकजीवाख्यसं-
 बिद्धेदानेव नामरूपक्रियादिवैचित्र्यैर्विस्तरेण दर्शयितुमुप-
 मते—अस्मिन्नित्यादिना ॥ ६७ ॥ पुरुषतां मनुष्यताम् ॥ ६८ ॥
 मशा मशकाः । महाम्बुधौ यादोरुपेणति शेषः । दृष्टान्त-
 शेषो वा ॥ ६९ ॥ जम्बुलका जम्बुकाः । ‘जम्बुलका’ इति
 पाठे पक्षिभेदाः । वेला वनतटेष्विव चला अस्थिराः । तेषु
 हि वायुप्राबल्यात्सदैव तरुगुल्मलतादीनां चलता प्रसिद्धा
 ॥ ७० ॥ अतुच्छा महती कलना देहसंस्थानकल्पना या-
 सां ताः ॥ ७१ ॥ सैर्येण चिरस्थायित्वेन । सुविकल्पैर्दृढवि-
 कल्पैर्दृढा मोहिताः । शङ्कन्ते संभावयन्ति ॥ ७२ ॥ अल्प-
 भावनामेव त्रिधा दर्शयति—कृश इति ॥ ७३ ॥ पुरुषतां पुनः सहात्मना यथासंकल्पितं क्लेशं नयति इति ध्रुवेः क-

ब्रह्मणो व्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मार्णवगता अपि ।
 भावयन्त्यो विमुहन्ति भीमास्तु भवभूमिषु ॥ ३ ॥
 या एताः संविदो ब्राह्मण्यो मननैककलङ्किताः ।
 एतत्तत्कर्मणां बीजमप्यकर्मैव विद्धि ताः ॥ ४ ॥
 संकलपरूपयैवान्तर्मुने कलनयैतया ।

सदेहताम् । अर्णवतां सुषुप्तिप्रलययोरिवानाविर्भूतवासनां मो-
 हाणवताम् ॥ ७४ ॥ इन्दुरिव ज्ञानामृतपूर्णत्वाच्छुद्धाः सत्यः
 परमं पदं पूर्णस्वरूपावस्थितिलक्षणं मोक्षं व्रजन्ति । लहर्त्यैव
 विलोलाश्रितः संविदो आपाधिकसंवेदनभेदाः मननं मनस्त-
 तादात्म्याध्यासात्तन्माधेयाः ॥ ७५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-
 रामायणतत्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

तरङ्गास्तुषिदृष्टान्ताप्राप्तामात्मविकारताम् ।
 वारयन् वक्ति मोहोत्थवैचित्र्यस्य विवर्तताम् ॥ १ ॥
 तत्रादां सर्वजीवानां ब्रह्मकर्म भेदकप्रपञ्चमिथ्यात्वं नोपपा-
 दयितुं प्रतिजानीते—सुरासुरेति ॥ १ ॥ यद्यभिन्नास्तर्हि कुत-
 स्तथा नानुभवन्ति तत्राह—मिथ्येति । मिथ्याभावना अना-
 त्मन्यात्मताभ्रान्तिस्तथा हेतुनेत्यर्थः । अधोगताः निकृष्टां
 दशां प्राप्ताः ॥ २ ॥ व्यतिरिक्तत्वं परिच्छिन्नतां भावयन्त्यः
 कल्पयन्त्यः ॥ ३ ॥ मननं देहात्मभावस्य पुनःपुनरनुसंधानं
 तदेवैतत्कर्मणां पुण्यपापप्रवृत्तीनाम् । एवंभूता अपि ताः
 संविदः अकर्म निष्क्रियं ब्रह्मैवेति विद्धि ॥ ४ ॥ ‘प्राणस्तेजसा
 आबनामेव त्रिधा दर्शयति—कृश इति ॥ ७३ ॥ पुरुषतां पुनः सहात्मना यथासंकल्पितं क्लेशं नयति’ इति ध्रुवेः क-

कर्मजालकरजानां बीजमुष्ट्या करालया ॥ ५ ॥ काश्चिदन्तरमासाद्य ब्रह्मतत्त्वमहाम्बुधेः ।
 इमा जगति विस्तीर्णाः शरीरोपलपङ्कयः । गतास्तप्तां समं कायैर्हरिप्रहारादिकाः ॥ १२ ॥
 तिष्ठन्ति परिचलन्ति रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ६ ॥ अल्पमोहात्मिकाः काश्चित्तमेव ब्रह्मवारिचिम् ।
 आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं स्पन्दनैः पवनो यथा । अदृष्टपारभूम्यौघमवलम्ब्य व्यवसिताः ॥ १३ ॥
 उल्लसन्ति निलीयन्ते म्लायन्ति विहसन्ति च ॥ ७ ॥ काश्चिद्भोक्तव्यजन्मौघभुक्तजन्मौघकोटयः ।
 ता एताः काश्चिद्व्यच्छा यथा हरिहरादयः । वन्ध्याः प्रकाशतामस्यः संखिता भूतजातयः ॥ १४ ॥
 काश्चिदल्पविमोहस्या यथोरगनरामराः ॥ ८ ॥ काश्चिदूर्ध्वाधो यान्ति यथा हस्तान्महत्फलम् ।
 काश्चिदत्यन्तमोहस्या यथा तरुतृणादयः । ऊर्ध्वाधूर्ध्वतरं काश्चिदधस्तात्काश्चिद्व्यधः ॥ १५ ॥
 काश्चिदज्ञानसंमूढाः कृमिकीटत्वमागताः ॥ ९ ॥ बहुसुखदुःखकराकराक्षयेयं
 काश्चिन्नृणवदुह्यन्ते दूरे ब्रह्ममहोदधेः । परमपदास्मरणात्समागततेह ।
 अप्राप्तभूमिका एता यथोरगनगादयः ॥ १० ॥ परमपदावगमात्प्रयाति नाशं
 सत्त्वमात्रं समालोक्य काश्चिदेवमुपागताः । विहगपतिसरणाद्भिपश्येव ॥ १६ ॥
 जाताजाता निखन्यन्ते कृतान्तजरटाखुना ११ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने संसारोत्पत्तिविस्तारवर्णने नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः १३

काल उवाच ।

एतासां भूतजातीनामूर्मीणामिव सागरात् ।
 विविधानां विचित्राणां लतानामिव माधवे ॥ १ ॥
 भव्या जितमनोमोहा दृष्टलोकपरावराः ।
 जीवन्मुक्ता भ्रमन्तीह यक्षगन्धर्वकिनराः ॥ २ ॥

अन्ये तु काष्ठकुल्याभा मूढाः स्वावरजंगमाः ।
 अपरे क्षीणमोहास्ते किं तेषां प्रविचार्यते ॥ ३ ॥
 लोके प्रबुध्यमानानां भूतानामात्मसिद्धये ।
 विहरन्तीह शास्त्राणि कल्पितान्युदितात्मभिः ॥ ४ ॥
 संप्रबुद्धाशया ये तु दुष्कृतानां परिक्षये ।
 तेषां शास्त्रविचारेषु निर्मला धीः प्रवर्तते ॥ ५ ॥

मर्बीजप्ररोहवैविध्यव्यवस्थायामपि संकल्पो हेतुरित्याह—सं-
 कल्परूपयेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इदानीं तरङ्गस्थानीयांश्चि-
 त्संविच्छब्दितान् जीवानुपाधिंविशद्यतारतम्येन ज्ञानभूमिका-
 भेदेन कर्मगतवैविध्यप्रयुक्तसंसरणप्रकारभेदेन च विभज्यो-
 दाहरति—ता एता इत्यादिना । ज्ञानैश्वर्यात्कर्षोविध्वाद्-
 व्यच्छाः । ज्ञानाधिकारयोग्यताप्राप्तेरल्पविमोहस्थाः ॥ ८ ॥
 इष्टानिष्टयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिक्षमत्वात् कृमिकीटादयः स्थावरवज्रा-
 त्यन्तमोहस्थतेति भावः ॥ ९ ॥ ब्रह्ममहोदधेर्मुक्तेर्दूरे उह्यन्ते
 प्रब्रह्मन्ते शास्त्रप्रतिकूलप्रवृत्तिभिरित्यर्थः ॥ १० ॥ एवं संसरणक-
 मेण नरादिभावमुपागताः सन्तः सत्त्व संसरणभ्रमविभ्रान्तिहेतु-
 भूतयोगभूमिकासद्भावस्तन्मात्रम् । 'तटमात्रम्' इति पाठेऽप्यय-
 मेवार्थः । समालोक्य शास्त्रतः श्रुत्वा तदुन्मुखाः जाताजाता
 अपि कृतान्तो विव्रकारि दुरदृष्टं तल्लक्षणेन जरटाखुना निख-
 न्यन्ते । भूमिकादुषणं पीड्यन्ते इति यावत् ॥ ११ ॥ अन्तरं
 ईषद्भेदक विशुद्धज्ञानोपाधिम् । कायैः समं ततां ब्रह्ममहाम्बु-
 धिताम् । जीवन्मुक्तिमिति यावत् ॥ १२ ॥ न दृष्टा पारभूमिर्यस्य
 तथाविध ओषः पूर्णता यस्य तं समाधिभिरवलम्ब्य ॥ १३ ॥
 अधिकारिदेहप्राप्त्या प्रकाशेऽपि रागान्धलासामस्यः ॥ १४ ॥
 कर्णात् उत्कृष्टजन्मनः अथः निकृष्टपथादिजन्म ॥ १५ ॥

एवमनर्थसहखनिदानं जीवभावं प्रपश्य तन्मूलं स्मारयंस्व-
 त्रिष्ट्युपायमाह—वहिति । बहवः सुखदुःखकराणां जन्मनां
 आकराः खनोभूता रागादयो यस्यां तथाविधा इयं जीवता
 परमपदस्य स्वात्मतत्त्वस्यास्मरणादपर्यालोचनदोषात्समागता
 ॥ १६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थि-
 तिप्रकरणे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

उपवर्ण्य मनःशक्तीराधत्र भृगुकालयोः ।
 शुक्रस्य संनिधौ गन्तुमुत्थानं प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥
 उक्तासु जीवजातिषु जीवन्मुक्तानामेव कृतार्थता नान्येषामि-
 त्याह—एतासामित्यादिना । सागरान् आविर्भूतानामिति शेषः ।
 एतासां मध्ये ये जितमनोमोहास्ते भवन्तीति भव्याः कृतार्था
 इति परेणान्वयः । 'अव्यगेयप्रवचनीयः' इत्यादिना कर्तरि
 यत् । यक्षादित्रितयोपादानमुदाहरणार्थं नतु परिगणनाय ।
 मनुष्यादिष्वपि संभवान् ॥ १ ॥ २ ॥ साधनचतुष्टयसंपन्ना
 अज्ञाएव शास्त्रविचारेऽधिकारिणो न तत्त्वज्ञा इत्याशयेनाह—
 किं तेषामिति ॥ ३ ॥ किमर्थं तर्हि तेषां देहधारणमिति चेत्
 शास्त्रप्रकल्पनेनाज्ञोद्धारार्थमेवेत्याशयेनाह—लोके इति ॥ ४ ॥
 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसः क्षयान्पापस्य कर्मणः' इति स्मृतेः शास्त्र-
 मपि शुद्धचित्तेनैव सफलं नान्येष्वित्याशयेनाह—संप्रबु-

विलीयते मनोमोहः सच्छास्त्रप्रविचारणात् ।
 नमोविहरणाज्ञानोः शार्ध्वरं तिमिरं यथा ॥ ६ ॥
 अक्षीयमाणं हि मनो मोहायैव न सिद्ध्ये ।
 नीहार इव संछाद्य वेताल इव वल्गति ॥ ७ ॥
 सर्वेषामेव देहानां सुखदुःखार्थभाजनम् ।
 शरीरं मन एवेह ननु मांसमयं मुने ॥ ८ ॥
 योर्यं मांसास्त्रिसंघातो दृश्यते पाञ्चभौतिकः ।
 मनोविकल्पनं विद्धि न देहः परमार्थतः ॥ ९ ॥
 मनःशरीरेण तव पुत्रोऽयं कृतवान्मुने ।
 तदेव प्राप्तवानाशु धनं नात्रापराधिनः ॥ १० ॥
 स्वया वासनया लोको यद्यत्कर्म करोति यः ।
 स तथैव तदामोति नेतरस्येह कर्तृता ॥ ११ ॥
 स्वानुसंहितमन्तर्यन्मनोवासनया स्वया ।
 को नाम भुवनेशोऽस्ति तत्कर्तुं यस्य शक्तता ॥ १२ ॥
 ये सर्गा नरकाभोगा या जन्ममरणैषणाः ।
 स्वमनोमननेनेदं न निष्पन्दोऽपि दुःखदः ॥ १३ ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन शब्दसंप्रहकारिणा ।
 उत्तिष्ठ भगवन्त्यामो यत्र ते तनयः स्थितः ॥ १४ ॥
 इत्याषं वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने ऋगुसमाश्रासनं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

॥ अष्टमो दिवसः ॥

चतुर्दशः सर्गः १४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ कालभृगु देवौ मन्दराचलकन्दरात् ।
 गन्तुं प्रवृत्ताववनौ समङ्गासरितस्तटम् ॥ १ ॥
 तौ शैलादवरोहन्तौ दृष्टवन्तौ महाद्युतौ ।

हेति ॥ ५ ॥ शर्वर्या भवं शर्वरम् ॥ ६ ॥ नीहार इवेत्या-
 वरणे वेताल इवेति विक्षेपे दृष्टान्तौ—वल्गति नृत्यति ॥ ७ ॥
 देहानां तदात्मतापन्नजीवानाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 मनोवासनया अनुसंधानमात्रेणापि क्षणाद्यक्रियते तदस्माभि-
 र्महतापि यत्नेन चिद्रेणापि कर्तुं न शक्यत इति नास्मास्वप-
 राधसंभावनापीत्याशयेनाह—स्वानुसंहितमिति ॥ १२ ॥ स म-
 ननात्मको निष्पन्द ईषच्चलनमपि दुःखदः ॥ १३ ॥ शब्द-
 संप्रहः भ्रवणं तत्कारिणा न स्वर्थप्रदर्शकैनेत्यर्थः । याम इति
 'अस्मदो द्वयोश्च' इति वा अनुचरसाहित्याद्वा बहुवचनम् ॥ १४ ॥
 सर्वं स्वर्गभोगं चित्तकल्पितशरीरेण भुक्त्वा अथ आकाशादि-
 क्रमेण भूमाववतीर्णं इन्दुरग्निमसंपर्कादोषधीः प्रविश्यान्नादि-
 भावक्रमेण जन्मपरम्परां प्राप्य संप्रति समङ्गायां तापसो भूत्वा
 स्थित इत्यर्थः ॥ १५ ॥ इन्दुरग्निमसंघट्टादिति यदुक्तं तद्विश-
 दयति—तत्प्राणेति । तस्य शुक्रस्य प्राणपवनधित्वात्तदनश-
 कोर्मुक्तः संमूर्च्छितः सन् अवश्यायतया नीहारभावेन इन्द्रंशुसं-
 पर्कात्तद्भूला सख्यद्वारा तत्फलं श्रीव्याधिभूत्वा पुरुषं प्रविश्य

सर्वं चित्तशरीरेण भुक्त्वा शुक्रः क्षणादिव ।
 तथेन्दुरग्निमसंघट्टात्समङ्गातापसः स्थितः ॥ १५ ॥
 तत्प्राणपवनधित्वास्तमुक्त इन्द्रंशुवत्फलम् ।
 अवश्यायतया भूत्वा वीर्यं तेनान्तरास्थितः ॥ १६ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्कालो हसन्निव जगद्भ्रतिम् ।
 हस्ताद्धस्तेन जग्राह भृगुमिन्दुमिवांशुमान् ॥ १७ ॥
 अहो नु चित्रा नियतेर्ध्रुवस्येति वदञ्छनैः ।
 भगवान्भृगुरुत्तथाबुद्ध्याद्रेर्यथा रविः ॥ १८ ॥
 तेजोनिधी ह सममङ्ग समुत्थितौ तौ
 भातस्तदाम्बरतले सतमालजाले ।
 तुल्योदयाविव नभस्यमले विहर्तु-
 मभ्युत्थितौ सजलदौ सकलेन्दुसूर्यौ ॥ १९ ॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
 ज्ञातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
 श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ २० ॥

नवहैमलताजालकुञ्जसुमनभञ्जरात् ॥ २ ॥
 वल्लीवलयदोलामिः क्रीडतो गगनाङ्गणे ।
 हरिणीमुग्धमुग्धाक्षिप्रेक्षितस्मारितोत्पलान् ॥ ३ ॥
 सिद्धानध्यासितोत्तुङ्गशिलाशकलविहरान् ।

वीर्यं रेतो भूत्वा अन्तरा क्रीगर्भे स्थित इत्यर्थः ॥ १६ ॥
 हस्तादिति त्यक्त्वोपे पञ्चमी । हस्तं प्रसार्येत्यर्थः । दृष्टान्तपक्षे
 लक्षितलक्षणया हस्तशब्देन करशब्दवाच्यकिरणपरिग्रहः ॥ १७ ॥
 नियतेर्ध्रुवस्य कर्मणो वा ॥ १८ ॥ ह इति किलेत्यर्थे निपातः ।
 अङ्गेति संबोधने । सतमालजाले मन्दरे समं युगपत्समुत्थितौ
 तेजोनिधी तौ भृगुकालौ सजलदे अम्बरतले तुल्योदया सकलः
 पूर्णं इन्दुश्च सूर्यश्च ताविव भातः प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहाराामायणताम्रपर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
 त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

गरवा ताभ्यां समाधिस्थशुक्रस्यात्र प्रबोधनम् ।

स्मारणं पूर्ववृत्तस्वागमनेच्छा च कीर्त्यते ॥ १ ॥

अवनौ अवतीर्येति शेषः ॥ १ ॥ नभश्चरान् देवगणान्पक्षि-
 गन्ध ॥ २ ॥ हरिणीनामिव मुग्धमुग्धः अक्षिप्रेक्षितः कटाक्षैः
 स्मारितान्युत्पलानि वै । सदृशदर्शनस्य स्मृतिहेतुन्वात्सादृश्यं
 गम्यते ॥ ३ ॥ अध्यासितान्याभितान्युत्तुङ्गशिलाशकलान्येव
 विहराणि आसनानि वै । भूताकारान् स्वीकृतशरीरान् उत्सा-

धृताकारानिषोत्साहान्हेलादृष्टजगन्नयान् ॥ ४ ॥
 कृताजस्रपतत्पुष्पधारासारनिमज्जनान् ।
 तालोत्तालकृतोद्धस्तहस्तान्दृष्टिघटापतीन् ॥ ५ ॥
 मदाबलेपनिद्रालून्मदान्मूर्तानिव स्थितान् ।
 पुष्पकेसररक्ताङ्गपवनारुणवालधीन् ॥ ६ ॥
 चञ्चलाभ्रमराभ्रारून्भृन्मण्डलचामरान् ।
 कृताजस्रपतत्पुष्पधारासारनिमज्जनान् ॥ ७ ॥
 किन्नराभूमखर्जूरान्शाखासरलतां गतान् ।
 परस्परफलाघातश्चेडावजितकीचकान् ॥ ८ ॥
 धातुपाटलदुर्वक्त्रान्मर्कटाग्रदन्तान्कटान् ।
 लतावितानसंछन्नसानूपवनमन्दिरान् ॥ ९ ॥
 सिद्धानमरनारीभिर्मन्दारकुसुमाहतान् ।
 धातुपाटलनिर्द्धारपयोदपटसंचृतान् ॥ १० ॥
 तटानजनसंसर्गान्बौद्धान्प्रव्रजितानिव ।
 सरितः कुन्दमन्दारपिनङ्गलहरीघटाः ॥
 सागरोत्कृतयेवात्तमधुमासप्रसाधनाः ॥ ११ ॥
 पुष्पभारपिनङ्गाङ्गान्ध्वान्पवनकम्पितान् ।
 क्षीबानिव मधुप्राप्तौ घूर्णान्मधुकरेक्षणान् ॥ १२ ॥
 शैलराजश्रियं स्फीतां पश्यन्तौ ताविस्ततः ।
 प्राप्तवन्तौ वसुमतीं पुरपत्तनमण्डिताम् ॥ १३ ॥
 क्षणादवापतुस्तत्र पुष्पलोलतरङ्गिणीम् ।
 समङ्गां सरितं साधु सर्वपुष्पमयीमिव ॥ १४ ॥
 ददर्शाथ तटे तस्मिन्कास्मिन्नित्तनयं भृगुः ।
 देहान्तरपरावृत्तं भावमन्यमुपागतम् ॥ १५ ॥
 शान्तेन्द्रियं समाधिस्थमचञ्चलमनोमृगम् ।

हानिव स्थितान् । हेलया लीलया दृष्ट जगन्नयान् ॥ ४ ॥
 तालवृक्षा इवोत्तालाः स्थूलदीर्घाः कटाः गुण्डादण्डा येषां तान्
 हस्तघटापतीन् गजयूथपान् तौ दृष्टवन्तौ इति मवेत्र संबध्यते
 ॥ ५ ॥ तानिव विशिनष्टि—मर्दति । पुष्पकेसरैः रक्ताङ्गन
 रजितं पवनेन परागैः पूरणादरुणवालधीनिर्दिष्टं देहलीदी-
 पन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ ६ ॥ चमरान्मृगविशेषान् ।
 भृन्मण्डलस्य पर्वतराजसमूहस्य चामरानिव स्थितान् ॥ ७ ॥
 किन्नरादृष्टवन्ताविनं पूर्वत्र संबन्धः । भूमखर्जूरान् खर्जूरौ-
 तमजातिभेदान् शाखापर्यन्तं सरलतामृजुतां गतान् । पर-
 स्परस्य खर्जूरफलेराघातास्ताडनानि तल्लक्षणभिः क्रीडाभि-
 रावजिताः सफलीकृता अधःप्रवृद्धाः कीचका वणवो यैस्तान्म-
 र्कटान् ॥ ८ ॥ धातुगिरिकमिव पाटलानि दुर्वक्त्राणि विकृत-
 मुखानि येषां तान् नटने अवस्यन्दने उक्कटान् शौण्डान् ॥ ९ ॥
 सिद्धान् देवयोनिविशेषान् । अमरनारीभिरपसरौभिः रतिका-
 ल्हापनाय मन्दारकुसुमेराहतान् । अतएव धातुपाटलनिर्द्धारो-
 रैरिच्छिन्नैः पयोदपटैः संचृतान् ॥ १० ॥ तटान् प्रपातदेशान् ।
 अजनसंसर्गान् जनसंचारानर्हान् । बौद्धप्रव्रजितदृष्टान्तो वृथा-

सुचिरादिव विश्रान्तं सुचिरभ्रमशान्तये ॥ १६ ॥
 चिन्तयन्तमिवानन्ताभिरभुक्ता चिरोन्मिताः ।
 संसारसागरगतीर्हर्षशोकनिरन्तराः ॥ १७ ॥
 नूनं निश्चलतां यातमतिप्रमितचक्रवत् ।
 अनन्तजगदावर्तविवर्तातिशयादिव ॥ १८ ॥
 एकान्तसंस्थितं कान्तं काम्यैकाकिनमाश्रितम् ।
 उपशान्तेहंसंभग्नचित्तसंभ्रमसंगमम् ॥ १९ ॥
 निर्विकल्पसमाधिस्थं विरतं द्रुम्बवृत्तितः ।
 हसन्तमखिलां लोकगतिं शीतलया धिया ॥ २० ॥
 विगताखिलवृत्तान्तं विगताशेषभोक्तृम् ।
 निरस्तकल्पनाजालमालम्बितमहापदम् ॥ २१ ॥
 अनन्तविश्रान्तितते पदे विश्रान्तमात्मनि ।
 प्रतिबिम्बमगृह्णन्तं सितं मणिमिषाश्रितम् ॥ २२ ॥
 हेयोपादेयसंकल्पविकल्पाभ्यां समुज्जितम् ।
 संप्रबुद्धमतिं धीरं ददर्श तनयं भृगुः ॥ २३ ॥
 तमालोक्य भृगोः पुत्रं कालो भृगुमुवाच ह ।
 वाक्यमग्निध्वनिनिभं तव पुत्रस्त्वसाविति ॥ २४ ॥
 विबुध्यतामिति गिरा समाधेर्विरराम सः ।
 भार्गवोऽभ्योदधोऽपेण शनैरिव शिखण्डभृत् ॥ २५ ॥
 उन्मील्य नेत्रे सोऽपश्यदन्ते कालभृगु प्रभू ।
 समोदयाविवायातौ देवौ शशिदिवाकरौ ॥ २६ ॥
 कदम्बलतिकापीडादथोत्थाय ननाम तौ ।
 समौ समागतौ कान्तौ विप्रौ हरिहराविव ॥ २७ ॥
 मिथः कृतसमाचाराः शिलायां समुपाविशन् ।
 मेरुपृष्ठे जगन्पूज्या ब्रह्मविष्णुहरा इव ॥ २८ ॥

पतनयोग्यताविवक्षया । सागरे कान्ते उक्ततया सौकण्डतया
 हेतुनेव आत्तानि एहीतानि मधुमासधैत्रस्तसंबन्धीनि प्रसाध-
 नानि पुष्पपल्लवाद्यलंकारा याभिस्ताः । 'उक्कटतावान्तमधु-
 मांसप्रसाधना' इति पाठे तु सागरस्योत्कटतया उपभोगमदाय
 आचान्तेरुपयुक्तैर्मधुमांसैः प्रसाधनं यासां ताः ॥ ११ ॥
 १२ ॥ १३ ॥ पुष्पलोलतरङ्गमिति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभे
 अतिशयनित्ययोग्योत्तमार्थ इति प्रत्ययः । तदेव सष्टीकर्तुं-
 माह—सर्वपुष्पमयीमिवेति ॥ १४ ॥ अन्यं भावं अश्रुताम्
 ॥ १५ ॥ सुचिरभ्रमः अनादिंसंसारभ्रमस्तस्य शान्तये ॥ १६ ॥
 चिरं भुक्ता अचिरान् उन्मितास्त्यक्ताः ॥ १७ ॥ अतिप्रमि-
 तचक्रवदिति दृष्टान्तो रागोपरमकमेण चित्तं स्वयमेव विश्रा-
 म्यतीति द्योतनाय ॥ १८ ॥ चक्रदृष्टान्ताभिप्रायमेव स्पष्ट-
 माह—उपशान्तेहेति ॥ १९ ॥ द्रुम्बवृत्तितः शीतोष्णद्रु-
 दुःखाद्वैः ॥ २० ॥ वृत्तान्तानि प्रवृत्तयः । भोक्तृतास्तत्फलानि ।
 महापदं अपरिच्छिन्नात्ममुखम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
 शिखण्डभृत् मयूरः ॥ २५ ॥ अन्ते अन्तिके । समोदयो समुद्योति-
 तत्वसमोदितौ ॥ २६ ॥ विप्रौ विप्रवेपौ ॥ २७ ॥ मिथः अन्योन्यं
 कृताः समाचारास्तत्कालोचितगौरवमिन्दनाद्याकारा वैः ॥ २८ ॥

अथ शान्तजपो राम स समज्ञातटे द्विजः ।

ताडुवाच बभूवः शान्तममृतस्यन्दसुन्दरम् ॥ २९ ॥

भंवतोर्दर्शनेनाहमथ निर्वृतिमागतः ।

सममागतयोर्लोके शीतलोष्णरुचोरिव ॥ ३० ॥

यो न शास्त्रेण तपसा न ज्ञानेनापि विद्यया ।

चिनष्टो मे मनोमोहः क्षीणोऽसौ दर्शनेन वाम् ॥ ३१ ॥

न तथा सुखयन्त्यन्तर्निर्मलामृतवृष्टयः ।

यथा प्रहर्षयन्त्येता महतामेव दृष्टयः ॥ ३२ ॥

चरणान्यामिमं देशं भवन्तौ भूरितेजसौ ।

कौ पवित्रितवन्तौ नः शशाङ्कार्काविधाम्बरम् ॥ ३३ ॥

इत्युक्तवन्तं प्रोवाच भृगुर्जन्मान्तरात्मजम् ।

स्मरामानं प्रबुद्धोऽसि नाहोऽसीति रघूद्वह ॥ ३४ ॥

प्रबोधितोऽसौ भृगुणा जन्मान्तरदर्शां निजाम् ।

मुहूर्तमात्रं सस्मार ध्यानोन्मीलितलोचनः ॥ ३५ ॥

अथासौ विस्मयात्स्मैरमुखो मुदितमानसः ।

वितर्कमन्धरां वाचमुवाच वदतां वरः ॥ ३६ ॥

जयत्यविदितारम्भा नियतिः परमात्मनः ।

यद्वशादिदमभोगि जगच्चक्रं प्रवर्तते ॥ ३७ ॥

ममानन्तान्यतीतानि जन्मान्यविदितान्यपि ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे भार्गवजन्मान्तरस्मरणवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः १५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

विचारयन्तस्तत्त्वज्ञा इति ते जागतीर्गतीः ।

समज्ञायास्तदात्तस्मात्प्रचेलुश्चञ्चलासवः ॥ १ ॥

शान्तजपः समापितसमाधिः । 'जप मानसेच' इति धात्वर्थ-

दर्शनात् । इदमर्थं पाठकमादायैकमबलीयस्त्वान्कदम्बलति-

कापीठदित्यतः प्राग्योज्यम् ॥ २९ ॥ निर्वृतिं सुखम् ॥ ३० ॥

ज्ञानेन उपासनेन । विद्यया ब्रह्मविद्यया । अतिशयोक्तिरियं

प्रशंसायां । वां युवयोः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ध्यानेन उन्मीलितं उद्घाटितं दिव्यं लोचनं यस्य सः ॥ ३५ ॥

विस्मयादाश्चर्यदर्शनात् ॥ ३६ ॥ नियतिः कर्मफलव्यवस्थाहे-

तुर्मायाशक्तिः ॥ ३७ ॥ दशाफलानि मरणमूर्च्छादिदुर्दशा-

फलानि दुःखमोहादीनि । कल्पान्तः प्रलयस्तन कलितात्सं-

ज्ञादूर्ध्वातदाहादेरिव ॥ ३८ ॥ कठिनः संरम्भः क्रोधः उद्यो-

गश्च येषु ते विभवो राजानो इव्यार्जनभ्रमा अपि ॥ ३९ ॥

पयो वारि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ न तदस्तीति सर्वं कृतं भुक्तं दृष्टं

चेत्यर्थः । इष्टानिष्टासु अनुकूलप्रतिकूलासु वृत्तिषु दशासु

॥ ४२ ॥ एकविज्ञानेनापि सर्वविज्ञानं दर्शयति—ज्ञातमिति ।

चिरं भ्रान्तोऽहं संप्रति विभ्रान्तः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ किं ते

तस्मा तन्वा समीहितं तत्राह—नेति ॥ ४५ ॥ ननु नियते

रचनां शृद्धं विहरतस्त्व तत्राभिनिवेशात्पुनः पूर्ववदप्सरोमनो-

दशाफलान्यनन्तानि कल्पान्तकलितादिव ॥ ३८ ॥

दृष्टाः कठिनसंरम्भा विभवोऽप्यर्जनभ्रमाः ।

विहृतं धीतशोकासु चिरं मेरुखलीषु च ॥ ३९ ॥

पीतमामोदि मन्दारकेसरारुणितं पयः ।

मन्दाकिन्याः सकङ्कारं तदीश्वमरभूभृतः ॥ ४० ॥

भ्रान्तं मन्दरकुञ्जेषु फुल्लहेमलतालिषु ।

मेरोः कल्पतरुच्छायापुष्पसुन्दरसानुषु ॥ ४१ ॥

न तदस्ति न यत्कृतं न तदस्ति न यत्कृतम् ।

न तदस्ति न यदृष्टमिष्टानिष्टासु वृत्तिषु ॥ ४२ ॥

ज्ञातं ज्ञातव्यमधुना दृष्टं द्रष्टव्यमक्षतम् ।

विभ्रान्तोऽथ चिरं भ्रान्तो गतो मे सकलो भ्रमः ४३

उत्तिष्ठ तात गच्छामः पश्यामो मन्दरस्थिताम् ।

तां तनुं तावदाशुष्कां शुष्कां वनलतामिव ॥ ४४ ॥

न समीहितमस्तीह नासमीहितमस्ति मे ।

नियते रचनां द्रष्टुं केवलं विहराम्यहम् ॥ ४५ ॥

यदितिसुभगमार्येस्त्विति त-

त्स्थिरमनुयामि यदेकभावबुद्ध्या ।

तदलमभिमता मतिर्ममास्तु

प्रकृतमिमं व्यवहारमाचरामि ॥ ४६ ॥

क्रमादाकाशमाक्रम्य निर्गत्याम्बुदकोट्यैः ।

संप्रापुः सिद्धमार्गेण क्षणान्मन्दरकन्दरम् ॥ २ ॥

रथानुगमनादिसंसागपत्तिरित्याशङ्क्य दृढतरतत्त्वज्ञानबाधिता

नुवृत्तिमात्रत्वात् पूर्ववदभिनिवेशप्रसक्तिरित्याह—यदिति । य

द्यस्मात्कारणादहमकभावबुद्ध्या एक एवात्मा भावः परमार्थ

सत्यो नान्यदिति दृढनिश्चयेन यच्चरित्रमतिभुगमत्यन्तशुभा

वहमर्थिरन्यथ जावन्मुक्तः सेवित तदेव स्थिरं यथा स्यात्तथ

अनुयाम्यनुसरामि न पूर्ववन्मूढवृत्तं तत्तत्सत्त्व मम

अभिमता पूर्वदेहजीवादिरूपा मतिरलं सम्यगस्तु नाम ।

काचित्तया क्षतिः । तथा प्रकृतं प्रारब्धशेषभोजकव्यवहार

माचरामि न मूढवदभिनिवेश्यामत्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति

श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे चतु

र्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अत्र तां तनुमालोक्य शुकस्य परिदेवनम् ।

तन्निमित्तविशेषोक्त्या स्वभावश्चोपदिश्यते ॥ १ ॥

इति प्रागुक्तप्रकाराः जागतीः सांसारिकीर्गतीर्विचारयन्त

सन्तः समज्ञातदाद्गन्वाभ्रमं प्रति प्रचेलुः प्रचलिताः । चञ्चला

सव इत्यनेन प्राणक्रिययैव तेषां चलनोपचरो नस्त्वामनि कि

यासीति द्योतनाय ॥ १ ॥ अम्बुदकोट्यैर्मेघच्छिन्नैः ॥ २ ॥

अधिल्लकायां तस्याद्रेराद्रिपर्णावशुण्डिताम् ।
 द्दश भागवः शुष्कां पूर्वजन्मोद्भवां तनुम् ॥ ३ ॥
 उवाचेदं च हे तात तन्वी तनुरियं हि सा ।
 या त्वया सुखसंभोगैः पुरा सममिलालिता ॥ ४ ॥
 इयं सा मत्तनुर्यस्याः कर्पूरागुरुचन्दनैः ।
 अङ्गमङ्गीकृतलोहा धात्री चिरमलेपयत् ॥ ५ ॥
 इयं सा मत्तनुर्यस्या मन्दारकुसुमोत्करैः ।
 रचिता शीतला शय्या मेरुपवनभूमिषु ॥ ६ ॥
 इयं सा मत्तनुर्मत्तदेवस्त्रीगणलालिता ।
 सरीसृपमुखध्रुवणा पश्य शेते धरातले ॥ ७ ॥
 चन्दनोद्यानखण्डेषु मम तन्वा ययानया ।
 चिरं विलसितं सेयं शुष्ककङ्कालतां गता ॥ ८ ॥
 सुराङ्गनाङ्गसंसर्गादुत्तुङ्गानङ्गभङ्गा ।
 चेतोवृत्त्या रहितया तन्वाद्य मम शुष्यते ॥ ९ ॥
 तेषुतेषु विलासेषु तामुतासु दशासु च ।
 तथा तद्भावनाबन्धः कथं स्वस्थोसि देहक ॥ १० ॥
 हा तनो शवनामासि तापसंशोषमागता ।
 कङ्कालतां प्रयातासि मां भीषयसि दुर्भगे ॥ ११ ॥
 देहेनाहविलासेषु येनैव मुदितोऽभवम् ।
 कङ्कालतामुपगतात्सदादेव बिभेम्यहम् ॥ १२ ॥
 ताराजालसमाकारो यत्र हारोऽभवत्पुरा ।

ममोरसि निलीयन्ते तत्र पश्य पिपीलिकाः ॥ १३ ॥
 द्रवत्काञ्चनकान्तेन लोभं नीता बराङ्गनाः ।
 येन मद्रुषा तेन पश्य कङ्कालतोद्यते ॥ १४ ॥
 पश्य मे विततास्येन तापसंशुष्ककृत्सिना ।
 मत्कङ्कालकुक्क्रेण विश्रास्यन्ते बने मृगाः ॥ १५ ॥
 पश्यामि संशुष्कतया शबोदरदरी मम ।
 प्रकाशार्कांशुजालेन विवेकेनेव शोभते ॥ १६ ॥
 मत्तनुः परिशुष्केयं स्थितोत्तानाचलोपले ।
 वैराग्यं नयतीषात्मनुच्छत्वेनान्तरं सताम् ॥ १७ ॥
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धलोभाद्भिमुक्तया ।
 निर्विकल्पसमाभ्येव तदेतच्छुष्यते गिरौ ॥ १८ ॥
 मुक्ताचित्तिपिशाचेन नूनं सुखमिवास्थिता ।
 तनुदैवतभङ्गेभ्यो न बिभेति मनागपि ॥ १९ ॥
 संशान्ते चित्तवेताले यामानन्दकलां तनुः ।
 याति तामपि राज्येन जागतेन न गच्छति ॥ २० ॥
 पश्य विश्रान्तसंदेहं विगताशेषकौतुकम् ।
 निरस्तकलनाजालं सुखं शेते कथं बने ॥ २१ ॥
 चित्तमर्कटसंरम्भसंश्रुब्धः कायपादपः ।
 तथा वेगेन चलति यथा मूलाभ्रिकृन्तति ॥ २२ ॥
 चित्तानर्थविमुक्तोऽद्री गजाभ्रहरिविप्रहम् ।
 नाद्य पश्यति मे देहः परानन्द इव स्थितः ॥ २३ ॥

अधिल्लकायां ऊर्ध्वभागभूमौ ॥ ३ ॥ इदं वक्ष्यमाणप्रकारं
 वाक्यम् । तन्वी कृता ॥ ४ ॥ सुखसंभोगिणि यदुक्तं तत्र-
 पश्यति—कर्पूरैरन्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥ गरीसृपमुखैः सर्पवृश्चिकप्र-
 भृत्तिकीटैः ध्रुवणा संचूर्णिता । छिद्रिनेति यावत् ॥ ७ ॥ चन्द-
 नानां हरिचन्दनानामुद्यानखण्डेषु विलसितं कांटाभिः शोभि-
 तम् । 'नन्दना' इति पाठे स्पष्टम् ॥ ८ ॥ उत्तुङ्गा अनङ्गभङ्गाः
 कामतरङ्गा यस्यां तथाविधया जेतोवृत्त्या रहितया त्यक्त्या ।
 शुष्यते । भावे लट् ॥ ९ ॥ उदात्तां देहमेव संबोध्यानुशो-
 चति—तेषुतेषु धियादिना । तेषुतेषु विचित्रेषु अवकाशेषु
 देवोद्यानादिप्रदेशेषु । तामुतासु विचित्रासु वाय्वयौवनादिद-
 शासु । तथा प्रागनुभूतप्रकाशस्तत्त्वोन्मोहव्याधिरागीतहास्य-
 रतिविलासादिभावनासंबन्धा यस्यां तथाविधो भूवा संप्रति
 कथं स्वस्थोऽसि कुतस्तत्रानुशोचमान्यर्थः ॥ १० ॥ कङ्कालतां
 अस्थिमात्रावशेषताम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ हारो मुक्तावली
 ॥ १३ ॥ द्रवत्काञ्चन हृत सुवर्णमिव कान्तेन आसुरेण ।
 लोभं कामभोगस्पृहाम् । उद्यते धार्यते । पश्यति पुनः पितरं
 प्रत्युक्तिः ॥ १४ ॥ कुक्क्रेण विकृतेन मुखेन ॥ १५ ॥ अन्तः-
 प्रविष्टत्वात्प्रकाशेन प्रकाशमानेनाकांशुजालेन शोभते । पश्या-
 मीत्यस्य पश्य मृगो धावन्तीत्यत्र वाक्यार्थः कर्म ॥ १६ ॥
 आत्मनः स्वस्यास्तुच्छत्वेन फल्गुत्वेन । कुम्भितरूपताप्रदर्शनेनेति

यावत् । नयत्युपदिशतीव ॥ १७ ॥ गन्धान्तानां लोभा-
 दभिलाषाद्भिमुक्त्या मन्वा तदेतावत्कालं मत् परोक्षमे-
 तदिदानीं मत्प्रत्यक्षं च निर्विकल्पः समाधिर्यस्यास्त्येव शुष्यते
 तन्यते ॥ १८ ॥ मुचं स्वस्थम् । देवतोपपादितेभ्यो भङ्गेभ्यो
 ऽपश्यः ॥ १९ ॥ आनन्दस्य कलां चमकृतिम् । जागतेन
 त्रैलोक्यसंबन्धिना राज्येनापीत्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ संर-
 म्भेण कामादिचापलेन संश्रुब्धो न केवलं विवेकसद्भासनादि-
 गाखापल्लवादीन्येव स्वस्य यथा विद्यानयति तथा चलति किंतु
 आमूलाद्यथा निकृन्तति उन्मूलितो भवति तथा चलति ।
 विवेकाद्यनधिकृतम्यावरादियोगिनिषेव जीवं पातयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥
 अद्री अस्मिन्मन्दरे मे देहश्चिन्तलक्षणेनानर्थेन विमुक्तः सन्नद्य
 गजानामर्भेयं देहगिभिः सिद्धेय विप्रहं वैरं युयुत्साप्रतिगर्जना-
 भिगमनादिलक्षणं न पश्यति । प्राङ्गानुक्तदशतपरानन्दे स्थित-
 इव यथा प्राग्वहः कौतुकदर्शनेन नन्दति तथाय नेत्यर्थः ।
 अथवा अद्री स्फटिकशिलासु प्रतिबिम्बितं गजाभ्रहरीणां
 विप्रहं युद्धं मूर्तं बाधं न पश्यतीत्यर्थः । 'नाय पश्यति' इति
 पाठे तु यथा परानन्दे परमात्मनि स्थितो जीवन्मुक्तः प्रथमं
 गजसिंहं स्थूलं अग्रमिव मूढं हरिमिव कारणं च विप्रहाः
 शङ्कार्णा यस्मिन्त्याविधमात्मनस्तस्य नायं पश्यति तथा मम
 देहापि चित्तानर्थविमुक्त्यादेव पृथक् स्थितेन मदत्माना अस्मि-
 न्नां क्वचिद्गजाः क्वचिद्भ्राणि क्वचिद्दरयः सिंहमर्कटादय इति

सर्वाशाज्वरसंमोहमिहिकाशरदागमम् ।
अचित्तत्वं विना नान्यच्छ्रेयः पश्यामि जन्तुषु ॥ २४ ॥
त एव सुखसंभोगसीमान्तं समुपागताः ।
महाधिया शान्तधियो ये याता विमनस्कताम् २५
सर्वदुःखदशामुक्तां संस्थितां विगतज्वराम् ।
दिष्ट्वा पश्याम्यमननां वने तनुमिमामहम् ॥ २६ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ भार्गवेण तदा किल ।
सुबह्वन्युपभुक्तानि शरीराणि पुनःपुनः ॥ २७ ॥
भृगुणोत्पादिते काये तत्संस्थितस्य किं पुनः ।
महानतिशयो जातः परिदेवनमेव वा ॥ २८ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

शुकस्य कलना राम यासौ जीवदशां गता ।
कर्मात्मिका समुत्पन्ना भृगोर्भागवत्पुत्रिणी ॥ २९ ॥
साहीदं प्रथमत्वेन समुपेत्य परात्पदात् ।
भूताकाशपदं प्राप्य वातव्यावलिता सती ॥ ३० ॥
प्राणापानप्रवाहेण प्रविश्य हृदयं भृगोः ।
क्रमेण धीर्यतामेत्य संपन्नौशनसी तनुः ॥ ३१ ॥

नानाविग्रहमात्मनश्च नात्र पश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सर्वे आशा-
रूपा ये ज्वरास्तन्निदानभूतो यो मोहस्तद्विज्ञानाया मिहिकाया
अभ्रवीजस्य शरदागमभूतम् । सर्वासामाशानां दिशां वा
सर्वास्वाशासु दिक्षु वा ज्वरभूताया मोहमिहिकायाः शरदा-
गमम् । अचित्तत्वं मनोनाशं विना ॥ २४ ॥ सुखसंभोगा ह-
रष्यगर्भानन्दान्ता विषयसुखभोगास्तेषां सीमान्तं परमावधि
भूतानन्दम् । अपरिच्छिन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्वामहाधिया । रा-
गादिधीकायां पशमान्छान्तधियः ॥ २५ ॥ स्वदेहे जीवन्मु-
क्तदेहसाम्यं संभाव्याभिनन्दति—सर्वेति । दिष्ट्वा भाग्यो-
दयेन ॥ २६ ॥ रामस्य प्रश्नायः सप्तः ॥ २७ ॥ तत्तन्मयः
शरीरेभ्यः । तस्मिन्काये किं कस्मादेनोः महान् प्रवृद्धः ।
अतिशयः ज्ञेयस्येति शेषः ॥ २८ ॥ शुकस्य नांप्रतिकप्रहपदा-
धिकारोपभोगप्रयोजकप्राक्कल्पानुष्ठितसकर्मणामुक्तान्तिकाले ए-
तत्कल्पभाविभृगुत्पाद्यशरीराकारेण परिणतानां नादृष्टाकारवा-
सनात्मनैव प्रलये चिरमवस्थानादाकाशदिकर्मणैरुत्पन्नं भृगु-
शरीरोत्पन्नौ अभ्रद्वारा प्राणापानप्रवाहेण तद्दुदयं प्रविश्य रेतो-
रूपपरिणामद्वारा चिराभ्यासदृष्टाकृतप्राक्तनकामकर्मवासनानुसा-
रेणैव शुकदेवशरीरभातेन कतिपयकर्मभोगोऽपि भोक्तव्यप्रारब्ध-
कर्मणां बहुनामवशिष्टवायुक्तस्मिन्नेहानतिशयो न देहान्त-
रेषु । तद्भोग्यकर्मणामनवशेषादित्यायेनोत्तरं वसिष्ठ आह—
शुकस्येत्यादिना । कलना प्राक्तनोक्तान्तिकालिकी भाविदेहाका-
रकलना । भार्गवपुत्रिणी भृगुत्पाददेहाकारा या प्राक्कल्पे आसी-
दिति शेषः ॥ २९ ॥ सा हि सैवेदानीमौशनसी तनुः संपन्नैति
परेणाम्यः । केन क्रमेण तमाह—इदं प्रथमतः त्वेत्यादिना ।

विहितब्राह्मसंस्कारा तत्र सा पितुरग्रग ।
कालेन महता प्राप्ता शुष्ककङ्कालरूपताम् ॥ ३२ ॥
इदं प्रथममायाता यदासौ ब्रह्मणस्तनुः ।
अतस्तां प्रति शुक्रेण तदा तत्परिदेवितम् ॥ ३३ ॥
वीतरागोप्यनिच्छोऽपि समङ्गाविप्ररूपवान् ।
स शुशोच तनुं शुकः स्वभावो ह्येष देहजः ॥ ३४ ॥
ज्ञस्याज्ञस्य च देहस्य यावद्देहमयं क्रमः ।
लोकवद्यवहारोऽयं सत्त्यासत्त्याथवा सदा ॥ ३५ ॥
ये परिज्ञातगतयो ये चाज्ञाः पशुधर्मिणः ।
लोकसंव्यवहारेषु ते स्थिता लोकजालवत् ॥ ३६ ॥
व्यवहारे यथैवाज्ञस्तथैवास्मिन्नपिष्ठतः ।
वासनामात्रभेदोऽत्र कारणं बन्धमोक्षदम् ॥ ३७ ॥
यावच्छरीरं तावद्धि दुःखे दुःखं सुखे सुखम् ।
असंसक्तधियो धीरा दर्शयन्त्यप्रवृद्धवत् ॥ ३८ ॥
सुखेषु सुखिता नित्यं दुःखिता दुःखवृत्तिषु ।
महात्मानो हि दृश्यन्ते दृश्य एवाप्रवृद्धवत् ॥ ३९ ॥
सूर्यस्य प्रतिबिम्बानि ध्रुव्यन्ति न पुनः स्थिरम् ।
चलाचलतया तज्जो लोकवृत्तिषु तिष्ठति ॥ ४० ॥

परात्पदाप्रलयकालपरिशिष्टान्मायाशबलेभ्यः । इदं प्रथमतः त्वेन
एतन्कल्पीयप्रथमशरीरभावेन समुपेत्य सितोच्छन्नबीजान्तरङ्ग-
रशक्तिवदीपदाविर्भूय कमादाकाशादिपदं तत्तद्गतसाम्यं प्राण-
वानेन वृष्टिद्वारा अज्ञादिभावेन व्यावलिता अन्तर्भाविता
मती ॥ ३० ॥ प्राणक्रियाविशेषात्मना अन्नप्राप्तिना अपान-
प्रवाहेण ॥ ३१ ॥ विहिता विधिवदनुष्ठिता ब्राह्म ब्राह्मण-
जन्मोचिता गर्भाधानपुंसवनजानकर्मोन्नप्राशनचौलोपनयनादयः
संस्कारा यस्याम् । नष्टासंस्कृततया प्रहाधिकारो भोक्तुं शक्यत
इति भावः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मणः सकाशादुक्तरीत्या इदं प्रथमं
यथा म्यात्तथा यदा यस्मादेभोगायाना अतः अकाले । पञ्चम्या
अपि च्छान्दमो दाप्रलयः ॥ ३३ ॥ ज्ञानिनोऽपि न प्रारब्ध-
मतिवर्तेन इत्याशयेनाह—वर्तेति ॥ ३४ ॥ यावद्देहं याव-
ज्जीवनं सदा सर्वकालं क्रमो मर्यादानियमः न कदाचिद्यभि-
वर्ततीत्यर्थः । ज्ञस्य सत्त्या अज्ञस्य त्वसत्येति विशेष इत्यर्थः
॥ ३५ ॥ अत एव तत्र व्यवहारोऽपि तयोस्तुल्यतेवेत्याह—
ये इति ॥ ३६ ॥ तर्हि द्वयोः साम्ये एकस्य बन्धोऽपरस्य
मोक्ष इति विशेषः कुतस्तत्राह—वासनेति ॥ ३७ ॥ दुःखं
दुःखनिमित्तप्राप्तिं । दर्शयन्ति विदुर्मयन्ति ॥ ३८ ॥
दुःखवृत्तिषु दुःखनिमित्तेषु दुःखिता दुःखिता इव । दृश्ये
व्यवहारविषये एवाप्रवृद्धवद्वर्तन्ते स्वात्मतत्त्वेन सुस्थिरा नाज्ञ-
वद्वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एकस्यैकदेव स्थिरास्थिरवृत्तिविरो-
धवारणाय दृष्टान्तमाह—गूर्यस्येति । यथा मूर्यस्य जल-
स्थानि प्रतिबिम्बवत्पुंयैव ध्रुव्यन्ति संचलन्ति ननु नभस्यं
स्थिरं बिम्बवत्पुस्तदित्यर्थः । त्वर्थं पुनः शब्दः ॥ ४० ॥

अवस्थित इव स्वस्थः प्रतिबिम्बेषु भास्करः ।
 संत्यक्तलोककर्मापि बुद्ध एवाप्रबुद्धधीः ॥ ४१ ॥
 मुक्तबुद्धीन्द्रियो मुक्तो बद्धकर्मेन्द्रियोऽपि हि ।
 बद्धबुद्धीन्द्रियो बद्धो मुक्तकर्मेन्द्रियोऽपि हि ॥ ४२ ॥
 सुखदुःखदशो लोके बन्धमोक्षदशस्तथा ।
 हेतुबुद्धीन्द्रियाण्येव तेजासीव प्रकाशने ॥ ४३ ॥
 बहिलोकोचिताचारस्त्वनन्तराचारवर्जितः ।
 समो ह्यतीव तिष्ठ त्वं संशान्तसकलैषणः ॥ ४४ ॥
 सर्वैषणाविमुक्तेन स्वात्मनात्मनि तिष्ठता ।
 कुरु कर्माणि कार्याणि नूनं देहस्य संस्थितिः ॥ ४५ ॥
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थि० भार्गवोपाख्याने भार्गवपरिदेवनप्रसङ्गेनोपदेशकरणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

आधिव्याधिमहावर्तगर्तसंसारवर्त्मनि ।
 ममतोप्राग्बद्धोऽस्मिन्मा पतातापदायिनि ॥ ४६ ॥
 न त्वं भावेषु नो भावास्त्वयि तामरसेक्षण ।
 शुद्धबुद्धस्वभावस्त्वभात्मान्तःसुखिरो भव ॥ ४७ ॥
 त्वं ब्रह्म ह्यमलं शुद्धं त्वं सर्वोत्तमं च सर्वकृत् ।
 सर्वं शान्तमजं विश्वं भावयन्वै सुखी भव ॥ ४८ ॥
 व्यपगतममतामहान्धकारः
 पदममलं विगतैषणं समेत्य ।
 प्रभवसि यदि चेतसो महात्म-
 स्तदतिधिये महते सते नमस्ते ॥ ४९ ॥

षोडशः सर्गः १६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 अथाक्षिप्य वचस्तस्य तनयस्य तथा भृगोः ।
 उवाच भगवान्कालो वचो गम्भीरनिःस्वनः ॥ १ ॥
 काल उवाच ।
 समङ्गातापसीमेतां तनुं संत्यज्य भार्गव ।
 प्रविशेमां तनुं साधो नगरीमिव पार्थिवः ॥ २ ॥
 काले पूर्वजया तन्वा तपः कृत्वा तया पुनः ।

गुरुत्वमसुरेन्द्राणां कर्तव्यं भवतानघ ॥ ३ ॥
 महाकल्पान्त आयाते भवता भार्गवी तनुः ।
 अपुनर्ग्रहणायैषा त्याज्या प्रम्लानपुष्पवत् ॥ ४ ॥
 जीवन्मुक्तपदं प्राप्तस्तन्वा प्राक्तनरूपया ।
 महासुरेन्द्रगुरुतां कुर्वेत्तिष्ठ महामते ॥ ५ ॥
 कल्याणमस्तु वां यामो वयं त्वभिमतां दिशम् ।
 न किञ्चिदपि यच्चिन्तं यस्य नाभिमतं भवेत् ॥ ६ ॥

यथा प्रतिबिम्बववस्थितो भास्करः स्वस्थ एवास्वस्थो भिन्नश्चल इव
 भवति तद्वद्बुद्ध एव व्यवहारस्थोऽप्रबुद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 तर्षणवद्विहितनिषिद्धकर्मेभ्यस्तस्य बन्धोऽपि स्यादित्याशङ्क्य बु-
 द्धीन्द्रियास्तत्रपूर्वकर्मणांमेव बन्धकता नान्येपामित्याशयेनाह
 —मुक्तेति । इदमेव भगवतोक्तम् 'कर्मेन्द्रियाणि संयम्य
 य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थांस्विवृतात्मा मिथ्या-
 चारः स उच्यते ॥' इत्यादिना ॥ ४२ ॥ सुखदुःखदशः सुख-
 दुःखभोगस्य ॥ ४३ ॥ ननु तर्हि मया कथं स्थंयं तत्राह—
 बहिरिति । आचारवर्जितः कूटस्थात्मदृढनिष्क्रियः । अतएव
 समो वैषम्यशून्यः ॥ ४४ ॥ एषणा कर्मफलसदृशद्विमुक्तं
 आत्मनि ब्रह्मणि तिष्ठता प्रतिष्ठितनात्मना मनसा कर्माणि
 कुरु । नूनमिति हेतौ । यतो देहस्य कार्याणि कर्माणि संस्थितिः
 स्वभाव इत्यर्थः । 'नहि देहवृत्ता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः'
 इति भगवतायुक्तम् ॥ ४५ ॥ आधयो मानसदुःखानि ।
 व्याधयः शारीरदुःखानि । महान्त आभवां मरणजन्मभ्यां
 परिवर्तनानि ताव्येव गतीः श्रद्धानि यस्मिन्स्थाविधे संसार-
 वर्त्मनि ममतोप्राग्बद्धो मा पत ॥ ४६ ॥ तदपतने उपाय-
 माह—न त्वमित्यादिना । भावेव दृश्यवस्तुषु देहादिषु तिष्ठसी-
 त्यर्थः । त्वयि संतीति शेषः ॥ ४७ ॥ भावयन् विचारेणानु-
 भवन्स्व ॥ ४८ ॥ हे महात्मन् । विगतैषणं सकलैषणा-
 वर्तकं पूर्णानन्दममलमविद्यादिशून्यं पदं समेत्य सम्यगनुभवेन

प्राग्य व्यपगतममतामहान्धकारः संशेतमश्चित्तस्य यदि बधे
 प्रभवसि समर्थः स्यात्तर्हि अतिधिये अपरिमितबुद्धये महते
 पूर्णाय सते परमाश्रमस्य ब्रह्मभूताय ते नमः । अस्मादीनामपि
 सदा वन्द्यो भविष्यतीत्याशयः ॥ ४९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-
 रामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

कालवाक्यादृते काले प्रवेशः स्वतन्त्रो पुनः ।

शुकस्य दैन्यगुरुता जीवन्मुक्तिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

तथा प्राग्बर्णितप्रकारं भृगोस्तनयस्य शुकस्य वचः परि-
 देवनवाक्यमाश्रित्य अयुक्तवर्णनं निरस्य ॥ १ ॥ २ ॥
 काले आधिकारिकप्राग्बद्धोद्बोधकाले । पूर्वजया इदं प्रथमया ॥ ३ ॥
 कदा तर्हि मा त्याज्या तदाह—महाकल्पान्ते इति । महतः
 सहस्रयुगपरिमितस्य कल्पस्य ब्रह्मदिनस्यान्ते । अपुनर्ग्रहणाय
 पुनः शरीरान्तर्ग्रहणाय । उपशुक्लम्लानपुष्पवत् ॥ ४ ॥ प्रा-
 क्तनरूपया पूर्वकल्पार्जितकर्मारब्धया ॥ ५ ॥ कल्याणं शुभं
 वां युवाभ्यामस्तु । वयमिति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकस्मिन्बहु-
 वचनमनुचरमाहित्यविवक्षया वा । अभिमतामिति दिग्विशेष-
 णमनभिमतव्यावृत्तये नोपात्तं पूर्णानन्दोऽनभिमतस्यैवाप्रसिद्धेः ।
 यस्य तु चित्तस्येदमभिमनमिदं नाभिमनमिति विकल्पो भवे-
 तद्यदभिमनं विहायाभिमतमुपसर्पितं पर्यालोच्यमानं न
 किञ्चिद्ब्रह्मरूपमस्ति तस्मादभिमतां दिशमित्यस्य परमप्रेमासद-
 मात्मभाववस्थानं याम इति स्वाशयमूचनाय विशेषणमुपात्त-

त्युक्त्वा मुञ्चतोर्बाष्पं तयोः सोऽन्तरधीयत ।
 तत्ताङ्गोरिव रोदस्योः सममंशुभिरंशुमान् ॥ ७ ॥
 गते तस्मिन्मगवति कृतान्ते भवितव्यताम् ।
 विचार्य भार्गवोऽमेघां नियतेर्नियतां गतिम् ॥ ८ ॥
 कालकारणसंशुष्कां भाविपुष्पशृङ्गोदयाम् ।
 विवेश तां तनुं बालां सुलतामिव माधवः ॥ ९ ॥
 सा ब्राह्मणीतनुर्भूमौ विवर्णवदनाङ्गिका ।
 पपात कम्पिता तूर्णं छिन्नमूला लता यथा ॥ १० ॥
 तस्यां प्रविष्टजीवायां पुत्रतन्वां महामुनिः ।
 चकाराप्यायनं मन्त्रैः स कमण्डलुवारिभिः ॥ ११ ॥
 सर्षा नाड्यस्ततस्तन्वास्तस्याः पूर्णां विरेजिरे ।
 सरितः प्रावृषीवाम्बुपूरपूरितकोटराः ॥ १२ ॥
 नलिनी प्रावृषीवासौ मधाविव नवा लता ।
 यदा पूर्णा तदा तस्याः प्रान्ताः पल्लविता बभुः ॥ १३ ॥
 अथ शुक्रः समुत्तस्यै वहन्प्राणसमीरणः ।
 रसमारुतसंयोगादापूर्णं इव वारिदः ॥ १४ ॥
 पुरोऽभिवाद्यामास पितरं पावनाकृतिम् ।
 प्रथमोल्लासितो मेघः स्तनितेनेव पर्वतम् ॥ १५ ॥
 पिताथ प्राक्तनीं तन्वा आलिलिङ्गाकृतिं ततः ।
 जेहाद्रवृत्तिर्जलदधिरादद्रितटीमिव ॥ १६ ॥
 भृगुर्ददर्श सजेहं प्राक्तनीं तानवीं तनुम् ।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे भार्गवो शुक्रस्य पुनर्जाविनं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

मिति दर्शयन्नाह—न किंचिदिति ॥ ६ ॥ तयोर्भृगुशुक्रयोः पुत्रदेहम् । तत्त्वदशा अनौचित्यचिन्तनाद्वसन्नपि । चकारेति जेहाद्वाप्यं मुखतोः । 'वष्टी चानादरे' इति भावलक्षणे वष्टी शेषः ॥ १७ ॥ यावदाकृतिं यावज्जीवभाविनी । आवश्यके सप्तमी वा ॥ ७ ॥ कृतान्ते काले । भवितव्यतामवश्यभावि-
 कर्मगतिम् । नियतेरीश्वरेच्छाया नियतामनिवार्यां गतिं च वि-
 चार्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ कालश्चिरकाले हेमन्तशिशिरकालश्च तेन
 कारणेन निमित्तेन संशुष्काम् । माधवो वसन्तः ॥ ९ ॥ सा
 बाहुषेवाभिधाना समद्रा तापसतनुः ॥ १० ॥ तस्यां शुक्रा-
 ह्यायां पुत्रतन्वां प्रविष्टो जीवो यस्यां तथाविधायां सत्याम्
 ॥ ११ ॥ ततः आप्यायनानन्तरम् ॥ १२ ॥ प्रान्ता अङ्ग-
 लिनस्वकेशादयः पल्लविताः पल्लववन्निगताः सन्तो बभुः ॥ १३ ॥
 रसस्य जलस्य मारुतस्य पुरोवातस्य च संयोगात् ॥ १४ ॥
 स्तनितेनेवेति दृष्टान्तबलात्तामगोत्रकीर्तनपूर्वकना अभिवादाने
 गम्यते ॥ १५ ॥ तन्वाः पुत्रतन्वाः । शोषविशीर्णकृत्यपेक्षया
 प्राक्तनी । पूर्ववद्यौवनसौन्दर्योद्दिशालिनीमिति यावत् । आकृति
 आकारम् ॥ १६ ॥ बालत्वात्तनुः सूक्ष्मा सैव तानवी तां तनुं

मत्तो जातेयमित्यास्यां हसन्नपि महामतिः ॥ १७ ॥
 मत्पुत्रोऽयमिति जेहो भृगुमप्यहरत्तदा ।
 परमात्मीयता देहे यावदाकृतिभाविनी ॥ १८ ॥
 बभूवतुः पितापुत्रौ तावथान्योन्यशोभितौ ।
 निशाचसानमुदितावर्कपश्चाकराविव ॥ १९ ॥
 चिरसंगमसंबद्धाविव चक्राह्वदंपती ।
 घनागमनसजेहौ मयूरजलदाविव ॥ २० ॥
 चिरकालदृढोत्कण्ठौ तुल्ययोग्यतया तथा ।
 स्थित्वा तत्र मुहूर्तं तावथोत्थाय महामती ॥ २१ ॥
 समङ्गाद्विजदेहं तं भस्मसात्तत्र चक्रतुः ।
 को हि नाम जगज्जातमाचारं नानुतिष्ठति ॥ २२ ॥
 एवं तौ कानने तस्मिन्पावने भृगुभार्गवौ ।
 संस्थितौ तापसौ दीप्तौ दिवीव शशिभास्करौ ॥ २३ ॥
 चैरतुर्ह्रातविज्ञेयौ जीवन्मुक्तौ जगद्गुरु ।
 देशकालदशौघेषु सुसमौ सुस्थिरौ ततः ॥ २४ ॥
 अथासुरगुरुत्वं स शुक्रः कालेन लब्धवान् ।
 भृगुरप्यात्मनो योग्ये पदे तिष्ठदनामये ॥ २५ ॥
 शुक्रोऽसौ प्रथममिति क्रमेण जात-
 स्तस्मात्सत्परमपदाबुद्धारकीर्तिः ।
 स्वेनाशु स्मृतिपदविभ्रमेण पञ्चा-
 दन्येषु प्रविलुलितो दशान्तरेषु ॥ २६ ॥

पुत्रदेहम् । तत्त्वदशा अनौचित्यचिन्तनाद्वसन्नपि । चकारेति शेषः ॥ १७ ॥ यावदाकृतिं यावज्जीवभाविनी । आवश्यके णिनिः । प्रारब्धप्राबल्यादवश्यभाविनीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥
 चक्राह्वदंपती चक्रवाकजायापती । घनशब्देन तन्कालो ल-
 क्ष्यते । बभूवतुरित्यनुवृत्तः ॥ २० ॥ चिरकालवियोगाद्दृढी-
 कृतसमागमोत्कण्ठौ । तथा जगत्प्रसिद्ध्या वर्णितरूपया च
 तुल्यानन्दभरयोग्यतया मुहूर्तं स्थित्वा जडीभूय ॥ २१ ॥
 आचारं सदाचारम् । तथाचाचारपरिपालनमेव दाहादिकलं न
 फलान्तरमत्रेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ देशकालानां शुभाशुभा-
 दिदर्शौघेषु समौ हर्षविषादवैषम्यरहितौ । यतः स्वरूपे सुस्थि-
 रावित्यर्थः ॥ २४ ॥ असुरगुरुत्वग्रहणं ग्रहाधिकारस्याप्युपल-
 क्षणम् । पदे प्राजापत्याधिकारे ॥ २५ ॥ उक्तां शुक्रगतिं
 संक्षिप्योपसंहरति—शुक्र इति । स्वेन स्वीयेन स्मृतिपदं
 पुनः पुनः स्मरणात्ता अप्सरास्तत्प्रयुक्तेन मनोराज्यविभ्रमेण
 ॥ २६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
 स्थितिप्रकरणे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः १७

श्रीराम उवाच ।

भगवन् भृगुपुत्रस्य प्रतिभासानुभूतिनः ।

यथैषा सफला जाता तथान्यस्य न किं भवेत् ॥ १ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इयं प्रथममुत्पन्ना सा तनुर्ब्रह्मणः पदात् ।

शुद्धा जातिर्भोग्यस्य नान्यजन्मकलङ्किता ॥ २ ॥

सर्वेषणानां संशान्तौ शुद्धचित्तस्य या स्थितिः ।

तत्सत्यमुच्यते सैषा विमला चिदुदाहृता ॥ ३ ॥

मनोनिर्मलसत्त्वात्म यद्भावयति यादृशम् ।

तत्तथाशु भवत्येव यथावर्तो भवेत्पयः ॥ ४ ॥

यथा भृगुसुतस्यैव विभ्रमः प्रोत्थितः स्वयम् ।

प्रत्येकमन्येवमेव दृष्टान्तोऽत्र भृगोः सुतः ॥ ५ ॥

बीजस्थाङ्कुरपत्रादि स्वं चमत्कुरुते यथा ।

सर्वेषां भूतसंघानां भ्रमखण्डास्तथैव हि ॥ ६ ॥

यदिदं दृश्यते विश्वमेवमेवाखिलं जगत् ।

प्रत्येकमुदितं मिथ्या मिथ्यैवास्तमुपैति च ॥ ७ ॥

नास्तमेति नचोदेति जगत्किंचन कस्यचित् ।

भ्रान्तिमात्रमिदं मायामुग्धेव परिजृम्भते ॥ ८ ॥

यथा संप्रतिभासस्थः स्वयं संसारखण्डकः ।

तथा तेषां सहस्राणि मिथ्या दृष्टानि सन्ति हि ॥ ९ ॥

शुद्धानामिह चित्तानां सत्यसंकल्पतोच्यते ।

वासनादृष्टनुस्यत्वे मेलनं च परस्परम् ॥ १ ॥

ननु शुक्तस्याप्सरःस्वर्गादिमनोराज्यस्य चिरं भोगेन साफल्य-

मिवाभ्युपगम्यति तस्य तथात्वं किं न स्यादिति रामः शङ्कते—

भगवन्निति । या मानोर्गधिकी प्रतिभा मैषा यथा स्वर्गाद्यनुभू-

तितः सफला जाता तथा अन्येषामपि किं न भवेदित्यन्वयः

॥ १ ॥ प्रतिभानां फलोपभोगसंवादेन सफलत्वं द्वौ हेतू सत्यसं-

कल्पत्वयोग्या चित्तशुद्धिः, उक्तान्तिकालोद्भूदपरिपक्वभाविभो-

गप्रदकर्मोद्भावितत्वं च । तत्रार्थं शुक्तस्य दर्शयन्समाधत्ते—इयं

प्रथममित्यादिना । शुक्तस्य प्राक्कल्पीयसर्वदोषाणां तच्चरमजन्मा-

नुष्ठितकर्मोपासनैः क्षयादस्मिन्कल्पे सेयं तनुः प्रथममुत्पन्ने-

त्येतत्कल्पीयदोषाप्रसक्तब्रह्मणः पदादवाधिकाकारभोगार्थं धातुः

संकल्पाज्जातत्वेन तत्सांकात्मिकदोषव्याप्रसक्तैरुभयकुलशुद्धा ब्रा-

ह्मणजातिरिति बीजगर्भजालादिदोषस्याप्यप्रसक्तानां सत्यसंकल्प-

ताप्राप्तिरित्यन्वयोऽप्यस्य विशेष इत्यर्थः ॥ २ ॥ अन्येषां ब्रह्म-

विदामपि सत्यसंकल्पत्वे रागादिदोषक्षयप्रयुक्तशुद्धा चित्तस्य

सत्यात्मभावापत्तिरेव हेतुरित्याशयेनाह । सर्वेषणानामिति

॥ ३ ॥ ४ ॥ अन्येषां चित्तशुद्ध्यभावात्सत्यसंकल्पत्वात्सिद्ध्या

आशकल्पासंभवेऽपि द्वितीयकल्पानुसारान्प्राक्तनमरणोद्भूदकर्म-

वासनाद्यनुगुणशुद्धदुःखभोगानुकूलजगत्प्रतिभासे शुक्तसाम्यम-

स्येवेत्याशयेनाह—यथेति ॥ ५ ॥ भ्रमखण्डा भ्रान्तिकृतद्वैत-

स्वप्नसंकल्पनगरव्यवहाराः परस्परम् ।

पृथग्यथा न दृश्यन्ते तथैते संसृतिभ्रमाः ॥ १० ॥

एवं नगरवृन्दानि नभस्संकल्परूपिणि ।

सन्ति तानि न दृश्यन्ते मिथ्याज्ञानदृशं विना ॥ ११ ॥

पिशाचयक्षरक्षांसि सन्त्येवैकरूपकाणि ह ।

संकल्पमात्रद्वेहानि सुखदुःखमयानि च ॥ १२ ॥

एवमेव वयं चेमे संपन्ना रघुनन्दन ।

स्वसंकल्पपात्मकाकारा मिथ्यासत्यत्वभाविनः ॥ १३ ॥

एवंरूपैव हि परे विद्यते सर्गसंततिः ।

न वास्तवी वस्तुता तु संस्थितैवमवस्तुनि ॥ १४ ॥

प्रत्येकमुदितं विश्वमेवमेव मुधैव हि ।

वनगुल्मकरूपेण वसन्तैकरसो यथा ॥ १५ ॥

प्रथमोऽयं स्वसंकल्पः प्रथमभ्यागतो यथा ।

तथातिपरमार्थेन दृष्टेनेत्थं विभाज्यते ॥ १६ ॥

प्रत्येकमुदितं चित्तं स्वस्वभावोदरस्थितम् ।

इदमित्थं समारम्भं जगत्पश्यन्विनश्यति ॥ १७ ॥

प्रतिभासवशादस्ति नास्ति वस्तुत्वलोकनात् ।

दीर्घस्वप्नो जगज्जालमालानं चित्तदन्तिनः ॥ १८ ॥

चित्सत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चित्सकम् ।

एकाभावाद्भयोर्नाशः स च सत्यविचारणात् ॥ १९ ॥

विभागाः ॥ ६ ॥ दृश्यते अस्माभिरिति शेषः । प्रत्येकं प्रति-

जीवम् ॥ ७ ॥ परमार्थदृशा त्वाह—नास्तमिति । मुग्धा

उन्मत्तेव ॥ ८ ॥ एकैकस्यापि जीवस्यानेकं जगदनुभवसिद्ध-

मित्याह—यथेति । संप्रति जागरे भासोऽपरोक्षावभासस्तत्र

तिष्ठतीति भासस्थः अस्माकमिति शेषः । तेषां संसारखण्डा-

नाम् । सन्ति स्वप्नभ्रमादवित्यर्थः । अथवा यदि प्रतिजीवं

संसारः प्रत्येकमुदितास्ताहिं कुतो न भासन्त इति चेत् भासन्तं

एवेत्याह—यथेति । सम्यक्प्रतिभासः स्फुटानुभवस्तत्स्थः अस्मा-

कमिति शेषः । तेषां जीवान्तरगणां सहस्राणि संसाराणामिति

शेषः ॥ ९ ॥ तर्हि सर्वैः परस्परं संसाराः पृथक्कुतो न दृश्यन्ते

तत्राह—स्वप्नेति । यथान्यस्य स्वप्नोऽन्यैर्न दृश्यते तद्वदित्यर्थः

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवमेव शुक्तवदेव ॥ १३ ॥ व्यष्टेः

परे हिरण्यगर्भेऽपि एवमन्धपरम्परयैव संस्थिता ॥ १४ ॥ सर्वै-

जीवजगदाकारेण ब्रह्मैवोदितमित्याह—प्रत्येकमिति ॥ १५ ॥

प्राथमिकः स्वसंकल्प एव जगदाकारप्रथमभ्यागत इति कथं

ज्ञायते तत्राह—प्रथम इति । तत्त्वदर्शनेन ज्ञायत इत्यर्थः

॥ १६ ॥ स्वस्य स्वभावः अनाद्यज्ञानं तदुदरस्थितं चित्तमेव

जगदिति पश्यन्विनश्यति स्वयमित्यर्थः ॥ १७ ॥ तथाच प्रति-

भासकालिक्येव जगत्सत्ता न वास्तवाधिष्ठानदर्शने स्वानुमर्द-

तीत्याह—प्रतिभासेति ॥ १८ ॥ तर्हि जगति किं प्राक्प्रति-

भाता सत्ता असन्तासती नेत्याह—चित्सत्तैवेति । 'चित्सत्तैव'

शुद्धस्य प्रतिभासो हि सत्यो भवति चेतसः ।
 प्रमार्जनादिव मणेर्मलिनस्येह युक्तिः ॥ २० ॥
 चिरमेकदृढाभ्यासाच्छुद्धिर्भवति चेतसः ।
 अनाक्रान्तस्य संकल्पैः प्रतिभोदेति चेतसः ॥ २१ ॥
 सुवर्णं न क्षितिं याति मलवत्संशुके यथा ।
 एका दृष्टिः क्षितिं याति न म्लाने चित्तके तथा ॥ २२ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 प्रतिभासात्मनि जगत्येते कालक्रियाक्रमाः ।
 सोदयास्तमया जाताः कथं शुक्लस्य चेतसः ॥ २३ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 यादृजगदिदं दृष्टं शुक्लेण पितृशास्त्रतः ।
 तादृकस्य स्थितं चित्ते मयूराण्डे मयूरवत् ॥ २४ ॥
 स्वभावकोशस्थमिदं तदेतेन क्रमोदितम् ।
 बीजेनाङ्कुरपत्रादिलतापुष्पफलं यथा ॥ २५ ॥
 जीवो यद्वासनाबद्धस्तदेवान्तः प्रपश्यति ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये भो० स्थि० भार्गवोपाख्याने मनोराज्यसंमेलनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

हि जगत्' इति पाठे आलानं चित्तदन्तिन इति युक्तं तदाशयं
 स्फुटयति—चित्तसत्तैवेति। तत्फलमाह—एकाभावादिति ॥ १९ ॥
 चित्तसत्तया जगत्सत्ता क दृष्टेति चेच्छुद्धचित्तानां सत्यसंकल्पोत्पे
 वस्तुनि दृष्ट्याशयेनाह—शुद्धस्येति । मणेः प्रमार्जनान्मणि-
 कार्यस्य प्रकाशविषनिर्हरणादिवेत्यर्थः । युक्ति उपायतः
 ॥ २० ॥ एकदृढाभ्यास एकाभ्यासादभ्यासः । प्रतिभा स्वच्छताप्र-
 युक्तभास्वरता ॥ २१ ॥ सुवर्णं शोभनवर्णं रजकद्रव्यं हुतस्वर्णं वा ।
 मलवत्संशुके मलिनवस्त्रे । एका दृष्टिरद्वैतात्मज्ञानम् ॥ २२ ॥
 वासनानुसारी जगद्भ्रम इत्युक्तं तन्नामनुभूते स्वर्गाप्सरोजन्मप-
 रम्परदिवैचित्र्यक्रमे वासनारूपबीजासंभवाच्छुक्लस्य कथं तदा-
 रोपक्रमः संपन्न इत्याशयेन रामः पृच्छति—प्रतिभासात्म-
 नीति । शुक्लस्य चेतसश्चित्तस्य प्रतिभासात्मनि प्रातिभासिककल्प-
 नात्मके जगति कथं केन हेतुना जाताः । सोदयास्तमया इत्यनेन
 प्रतिभासोदयास्तमययोः प्रतिभासकाले प्रहणयोगोदप्रतिभास-
 काले च तयोपपन्नभवासिद्धेः सुतरां तद्भोचरवासनाऽसिद्धिस्तद-
 सिद्धौ क्रमस्याप्यसिद्धिरित्याशयः सूचितः ॥ २३ ॥ पितृतः पितृ-
 जन्यचक्षुरादिषवात्पितृवाक्याच्च । शास्त्रतः ध्रुतिस्मृत्यादिभ्यश्च
 यादृक् यादृशोपपत्तिनाशादिविशिष्टमस्तीत्यगतमेहिक पारलौकिकं
 च तस्य चित्ते तादृशेव संस्काररूपेण स्थितम् । तथाच पितृशास्त्रा-
 दिप्रमाणतदाभासैरेव वासनोदयस्तस्याप्यात्मीदेवेत्यर्थः । उत्पत्ति-
 नाशक्रमगोचरसंस्कारः साक्षिणैव सेत्स्यतीति भावः ॥ २४ ॥
 स्वभावकोशस्थिदधिष्ठिता सजीवा अविद्या । एतेन पितृशा-
 स्त्रनिमित्तेन ॥ २५ ॥ स्वरूपं स्वप्ने स्वकल्पितं शरीरम् । ननु
 नावं स्वप्ने नेत्याह—दीर्घेति ॥ २६ ॥ यथा सैन्यस्था नरा
 विद्या सैन्यवासनावासिता रात्रौ स्वप्ने प्रत्येकं सैन्यं स्वस्ववास-

स्वरूपं चात्र दृष्टान्तो दीर्घस्वप्नस्त्वित्दं जगत् ॥ २६ ॥
 प्रत्येकमुदितो राम नूनं संसृतिखण्डकः ।
 रात्रौ सैन्यनरस्वप्नजालवत्स्वात्मनि स्फुटः ॥ २७ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 एष संसृतिखण्डोऽथो मिथस्स मिलति स्वयम् ।
 नो वा मिलति तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २८ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 मलिनं हि मनोवीर्यं न मिथः श्रेष्ठमर्हति ।
 अयोऽयसि च संतप्ते शुद्धे तप्तं तु लीयते ॥ २९ ॥
 चित्ततत्त्वानि शुद्धानि संमिलन्ति परस्परम् ।
 एकरूपाणि तोयानि यान्यैक्यं नाविलानि हि ॥ ३० ॥
 शुद्धिर्हि चित्तस्य विवासनत्व-
 मभूतसंवेदनमेकरूपम् ।
 तस्याशु शुद्ध्या भवति प्रबुद्ध-
 स्तन्मात्रयुक्त्या परसंगमेति ॥ ३१ ॥

नाकल्पितं नानासैन्य पश्यन्तोपि ऐक्यं मन्यन्ते तद्वदित्यर्थः
 ॥ २७ ॥ नन्वेवं सति नरस्तदीयसंसारश्च परैरेव द्रष्टुं शक्य इति
 गुरुणां शिष्योद्धाराय प्रवृत्तिः शास्त्रप्रणयनं च स्वप्रकृतपरो-
 पकार इव न शिष्यं प्राप्नुयात्तथा चोपदेशालाभाच्छिष्यस्यानि-
 मोक्षप्राप्तां तुल्ययुक्त्या गुरोरपि स्वगुरोरुपदेशालाभादनिमोक्ष-
 दोषानिमोक्ष इति मूलघातिन्येवेयं कल्पनेत्याशयेन रामः
 पृच्छति—एष इति । यदि न मिलति तदोक्तदोषो यदि मि-
 लति तर्हि साधारणोऽयं संसारो नैकैकस्य ज्ञानेन बाधितुं शक्य
 इत्युभयतस्याशा रञ्जुरित्याशयः ॥ २८ ॥ दोषद्वयासर्शाय
 व्यवस्थयोत्तरमाह—मलिनमिति । अयं भावः । मलिनं हि मनः
 शुद्धे मनसि मिथः परस्परसंश्लेषं मेलनं नार्हति । कुतः । यतः
 अवीर्यं शुद्धमेलनयोग्यसौक्ष्म्यसामर्थ्यहीनम् । तप्तं कषायपाचन-
 शुद्धं तु संतप्ते अयसि संतप्तमय इव लीयते ऐक्यं गच्छति ।
 यतस्तत्समाधिज्ञानाभ्यस्तसौक्ष्म्येण सर्वायमित्याशयः । तथाच
 सर्वायित्वादेव देवानां परकीयस्वप्नप्रवेशेन बरदानानुग्रह इव
 शिष्यमनःकल्पितजगदन्तःप्रवेशेन बोधनसमर्थमेवेति नाथो
 दोषः । साधारणत्वाभ्युपगमाच्च द्वितीयदोषोऽपीति भावः
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ चित्तशुद्धः परां काष्ठां दशैयंस्तप्राप्त्यैव
 तत्त्वज्ञता दृढा परमप्राप्तिश्च प्रतिष्ठिता भवति नान्यथेत्युपसं-
 हरति—शुद्धिर्हति । विवासनत्वमात्यन्तिकवासनाक्षय एव
 चित्तस्य परमाशुद्धिरित्यर्थः । तस्य चित्तस्य तन्मात्रस्य तादृश-
 चिन्मात्रपरिशेषलक्षणशुद्धिमात्रस्य युक्त्या लाभेन परेण पर-
 मकैवल्यात्मना सङ्गं मोक्षमेतीति यावत् ॥ ३१ ॥ इति श्री-
 वासिष्ठमहारामायणे तार्पण्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे सप्तदशः
 सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः १८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

सर्वसंस्तुतिस्त्रण्डेषु भूतबीजकलात्मनः ।
तन्मात्रप्रतिभासस्य प्रतिभासेन भिन्नता ॥ १ ॥
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा तन्मात्रावृत्तिपूर्वकम् ।
सर्वस्य जीवजातस्य सुषुप्तत्वादनन्तरम् ॥ २ ॥
प्रवृत्तिभाजो ये जीवास्ते तन्मात्रप्रदर्शिनः ।
तन्मात्रैकतया सर्गान्मिथः पश्यन्ति कल्पितान् ॥ ३ ॥
तन्मात्रैक्यप्रणालेन चित्राः सर्गजलाशयाः ।
परस्परं संमिलन्ति घनतां यान्ति चाभितः ॥ ४ ॥
केचित्पृथक्स्थितिगताः पृथगेव लयं गताः ।
केचिन्मिथः संमिलिता जगद्भ्राष्ट्यास्थिताक्षता ॥ ५ ॥
जगद्भ्राष्ट्रसहस्राणि यत्रासंख्यान्यणावणौ ।
अपरस्परलग्नानि काननं ब्रह्म नाम तन् ॥ ६ ॥

मलिनानां तु मलिनैर्योगोऽवस्थाविशोधनः ।

तन्मात्रयुक्तिर्विज्ञस्य परसंगश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

शुद्धमनोराज्यस्य शुद्धैर्मेलनैश्च संमेलनप्रकार उक्तः । इदानीं
मलिनानां मलिनैर्मेलनप्रकारं जाग्रदाद्यवस्थानां द्रष्टव्यादीनां
च विशोधनेन चरमश्लोकोक्ततन्मात्रयुक्तिं तथा परसंगप्राप्तिं च
व्युत्पादयितुं प्रागुक्त जाग्रदादिप्रपञ्चभेदमसाधारणस्वात्मप्रति-
भासाधीनप्रतिभासेन साधयति—सर्वेति । सर्वेषां जीवानां
स्वस्वकल्पितसंस्तुतिरूपेषु सृष्टिसंस्तुतेः खड्डेषु शकलेषु भूतात्मनः
स्थूलस्य बांजात्मनः सूक्ष्मस्य कलन कला लिङ्गभावोन्मुखता
तदात्मनः कारणरूपस्य प्रपञ्चस्य प्रतिजावं भिन्नता योक्ता सा
स एव तन्मात्रः प्रतिभासते नान्यदिति तन्मात्रप्रतिभासः स्वप्र-
काशचिदेकरम आत्मा तस्य प्रतिभासेन प्रतिनियताकारकल्पनया
न वस्तुवृत्त्येत्यर्थः ॥ १ ॥ तन्कुतोऽवगम्यते तत्राह—प्रवृत्ति-
रिति । यतः सर्वस्य जीवजातस्य सुषुप्तत्वादनन्तरमव्यवहितो-
त्तरक्षणे ह्यनादिद्वैतव्यवहारा यया प्रवृत्तिर्वा च स्वप्न जागरे च
वननद्याद्यभिसुषुप्तां प्रवृत्तिमन्तो निवृत्तिः परावृत्तिर्वा सा सर्वापि
तन्मात्रस्य चिदेकरसस्य या आममन्तादुत्तिर्ज्याप्तिस्तत्पूर्वकमेव
प्रनिद्धा अतो हेतोरित्यर्थः ॥ २ ॥ प्रवृत्तिं भजन्ते व्यवहरन्ति
ये ये जीवास्ते सर्वेऽपि तन्मात्रेण चिन्मात्रेणैव प्रदर्शिनः अर्थ-
प्रकाशवन्तो नान्येन ज्योतिषा । अस्त्वेवं तथापि कथमन्य-
स्यान्यमनोराज्यप्रपञ्चदर्शनमिदं तत्राह—तन्मात्रेति । तन्मा-
त्रस्य स्वस्वसाक्षिचिन्मात्रस्याप्राप्तिमेलनेन ब्रह्मैक्यदाह्येन वा
एकतया एकत्वप्राप्त्या मिथः परस्परसर्गान्पश्यन्ति नान्यथे-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ उक्तलक्षणं चिन्मात्रैक्यप्रणालेन एकमार्गेणेति
यावत् । घनतां परकायव्यवहारसंवादादिना सत्यताभ्रान्तिदा-
ह्याभिबिडताम् ॥ ४ ॥ पृथक्कर्मान्तरमेलनं विनव केचि-
न्मिथः संवलितः एवरीत्या जगत् ब्रह्माण्डं तल्लक्षणा गुञ्जा
प्रनिद्धा ॥ ५ ॥ अणावर्णौ प्रतिपरमाणु । त्रय मायाशब्दम् ।

मिथः संमिलनेनैतां घनतां समुपागताः ।

यद्यद्यत्र यथाकृद् तत्तत्पश्यति नेतरत् ॥ ७ ॥

वर्तमानं मनोराज्यं नैष्कल्यं समुपागता ।

सा कृत्तिर्मनसो ज्ञेया तस्य जीवपरम्परा ॥ ८ ॥

परस्परं संमिलतां सर्गाणां कृद्भाविनाम् ।

देहसत्ता भृशं कृदा देहाभावस्तु विस्मृतिः ॥ ९ ॥

देहत्वपरिरूढत्वाच्चिदेहज्ञा विस्मृतात्मना ।

मिथ्यानुभूताऽविद्या तु शुद्धा कटकतामिता ॥ १० ॥

यथा शुद्धाः प्राणमरुत्परप्राणादिवेदनात् ।

वेत्ति वेद्यं मनोराज्यं तथा सर्गान्तराभ्रयम् ॥ ११ ॥

सर्वेषां जीवराशीनामात्मावस्थात्रयं श्रितः ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यमत्र देहो न कारणम् ॥ १२ ॥

काननं वनम् ॥ ६ ॥ एता जगद्गुञ्जाः घनतां निबिडीभावा-
न्माधारणव्यवहारयोग्यताम् । किं सर्वभावाः सर्वेषां दर्शन-
योग्या नैत्याह—यद्यदिति । यावतां प्राणिनां यादृशकर्मभो-
गानुकूलं यत्र यथा कृद् तत्र तावदेव पश्यति नेतरत् । दे-
शान्तरीयं लोकान्तरीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अतएव चिन्मिथः
दुपाधिजीवभेदश्च मिथ्यतीत्याशयेनाह—वर्तमानमिति । एकस्य
मनसो मनोन्तरे वर्तमानं मनोराज्यं प्रति नैष्कल्यं तद्दर्शनो-
पभोगाद्यमर्थतालक्षणां निष्कलतां समुपागता या स्थितिः
सैव कृत्तिर्विच्छित्तिर्मनोभेदहेतुर्ज्ञेत्यर्थः । तस्या एव सकाशा-
जीवपरम्परा जीवभेदा अपि ज्ञेया इत्यनुपपद्यते ॥ ८ ॥ एवं
विभिन्नमनोराज्यरूपाणां सर्गाणां तुल्यकर्मवामनादीनां युगप-
न्फलैर्नुमुद्ध्यते मेलनेन व्यष्टिमष्टिस्थूलदेहसत्तापि निरूढा
ज्ञेया तद्विस्मृतां तु देहाभाव एव स्वाभाविक इत्यर्थः ॥ ९ ॥
स्थूलदेहभावे निरूढे स्वाभाविकामिथितिविस्मृता काल्पनिकी
सांसारिकस्थितिः स्वीकृता चेत्याह—देहत्वेति । चिदेव हेम
चिदेव तेन विस्मृतात्मना शुद्धा केवला कटकतामिता कटक-
त्वमदृशो संसारलक्षणा अविद्या मिथ्यवानुभूतैत्यर्थः ॥ १० ॥
एवमशुद्धानामपि परस्परं कचिन्मेलनमुपाय शुद्धानां परमनो-
राज्यवेदने दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा दृष्टयोगाभ्यासेन
शुद्धः प्राणमरुत् परकायप्रवेशेन परप्राणानां आदिपदात्तदी-
यदेहेन्द्रियाणां च स्वदृश्यतावेदनात्सर्वं शब्दादि वेत्ति तथा
शुद्ध मनोऽपि सर्गान्तराभ्रयं मनोराज्यं वेत्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥
ननु यदि मनोराज्यानां परस्परसंमिलनादेव स्थूलदेहसत्ता
कृदा तत्संमिलने देहाभावात् 'नेत्रस्थं जाग्रत् विद्याकण्ठे
स्वप्नं समाविशेत् । सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि
संस्थितम् ॥' इति धृतिबोधितदेहप्रदेशभेदाधीना जाग्र-
दाद्यवस्था अपि न स्तुरित्याशङ्क्याह—सर्वेषामिति । जीवत्वां
स्वभावादेवावस्थात्रयकल्पना न देहमपेक्ष्य । जाग्रत्कल्पन-

एवमात्मनि जीवत्वे सत्यवस्थात्रयात्मनि ।
नचात्मसीव बीजित्वमस्मिन्कचति देहता ॥ १३ ॥
चित्कलापदमासाद्य सुषुप्तान्तपदस्थितम् ।
बुद्धो निवर्तते जीवो मूढः सर्गे प्रवर्तते ॥ १४ ॥
द्वयोरेकस्वरूपैव स्वसीहार्दिनिदर्शनात् ।
अहः सुषुप्तोऽसंबुद्धो जीवः कश्चित्स सर्गभाक् ॥ १५ ॥
सर्गेणत्वाच्चितः कश्चित्परसर्गेण नीयते ।
सर्गे सर्गे पृथग्रूपं सन्ति सर्गोन्तराण्यपि ॥ १६ ॥
तेष्वप्यन्तस्वसर्गौघाः कदलीदलपीठवत् ।
सर्वसर्गान्तरादूरं पत्रपीठरघुस्मितम् ॥ १७ ॥
स्वभावशीतलं ब्रह्म कदलीदलमण्डपः ।
कदल्यामन्यता नास्ति यथा पत्रशतेष्वपि ॥ १८ ॥
ब्रह्मतत्त्वेऽन्यता नास्ति तथा सर्गशतेष्वपि ।

बीजमेव रसात्कुलं भूत्वा बीजं पुनर्मवेत् ॥ १९ ॥
तथा ब्रह्म मनो भूत्वा बोधाद्ब्रह्म परं भवेत् ।
रसकारणकं बीजं फलभावेन जृम्भते ॥ २० ॥
ब्रह्मकारणको जीवो जगद्रूपेण जृम्भते ।
रसस्य कारणं किं स्यादिति वक्तुं न युज्यते ॥ २१ ॥
ब्रह्मणः कारणं किं स्यादिति वक्तुं न युज्यते ।
स्वभावो निर्विशेषत्वात्परो वक्तुं न युज्यते ॥ २२ ॥
नाकारणे कारणादिपरे वस्त्वादिकारणे ।
विचारणीयः सारो हि किमसारविचारणैः ॥ २३ ॥
बीजं जहद्बीजवपुः फलीभूतं विलोक्यते ।
ब्रह्माजहन्निजवपुः फलं बीजे च संस्थितम् ॥ २४ ॥
बीजस्याकृतिमत्सर्वं तेनानाकृतिमत्पदम् ।
न युज्यते समीकर्तुं तस्मान्नास्त्युपमा शिवे ॥ २५ ॥

विना देहासिद्धावन्त्योऽन्याश्रयापत्तेः । ध्रुतिस्तु परदृष्टिसिद्धदेहा-
नुवादेन तदेकदेशदृश्यत्वात् जाग्रदादिप्रपञ्चविस्तारः सत्य इत्ये-
वंपरान् देहस्य तद्वेत्तृत्वपरिति भावः ॥ १२ ॥ अस्मि एव
बीज्याद्यात्मकं प्रथमे इति तत्त्वदर्शने सति ततः पृथग्बीज्यादि-
वस्त्विव जीव एवावस्थात्रयान्मेति पर्यालोचनेऽपि न जीवादन्या
देहता वस्तुभूता परिगिष्यत इत्याह—एवमिति ॥ १३ ॥
एवमेव बुद्धस्तत्त्ववित् सुषुप्तस्यान्तमवसानभूतं यत्तु पदं स्व-
रूपं तत्र स्थितं चित्कलापदं चेतन्येकरसस्वभावमागद्य ज्ञानेन
प्राप्य जीवाभावान्निवर्तते । यस्तु मूढः अतत्त्ववित् स एव स्वक-
ल्पनया पुनर्देहाद्याकारकल्पनारूपे सर्गे प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ १४ ॥
तर्हि किं ज्ञाज्ञयोः सुषुप्तिरिति विद्यते नेत्याह—द्वयोरिति ।
एकस्वरूपैव सुषुप्तिरिति शेषः । स्वस्याहस्यापि साहार्दस्य
संप्रसादस्य ध्रुवो निरतिशयानन्दमोक्षनिर्देशनत्वेनोपन्यासान् ।
तर्हि सैकस्य सर्गबीजमन्यस्य नेति कुतो विशेषस्तत्राह—अज्ञ
इति । तयोर्मध्ये अज्ञः सुषुप्तोऽसंबुद्धो वास्तवात्मज्ञानहीनो
देहाद्यात्मताभ्रमवासनावामितश्चेत्यस्मादेव विशेषान्त्स जीवः सर्ग-
भागित्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्राप्यवान्तरविशेषमाह—सर्गेणत्वा-
दिति । नीयते अन्तःप्रवेक्ष्यते । पृथग्रूपमिति क्रियाविशेषणम्
॥ १६ ॥ कदलीदलस्य पीठान्याधारभूतास्त्वक्रौशास्तद्दन्त-
रन्तः सन्तीत्यर्थः । ब्रह्म तु सर्वसंश्लेषैककर्मण्येण मेनिहितं
कदलीदलमण्डपवदित्याह—सर्वेत्यादिना । सर्वेषामान्तराणां
सर्गाणां बाह्यमगन्तराणां च अदूरं बहिर्विस्तृष्टैः पत्रैरिव
पीठरघुस्मितम् बृहदिति परेणान्वयः ॥ १७ ॥ दृष्टान्तं विच-
णोति—कदल्यामिति ॥ १८ ॥ इत्थं जगद्भावापन्नस्य ब्रह्मणः
पुनः स्वभावापत्तौ दृष्टान्तमाह—बीजमिति । यथा वटादिर्बी-
जमेव रसाज्जलादिसंसर्गात्कुलं वृक्षादि भूत्वा तद्विद्वत्प्रसरफला-
दिद्वारा पुनः प्राक्तनबीजभावेनाविर्भवति तथा ब्रह्मापि काम-
कर्मोदिरससंपर्कान्मनो भूत्वा जन्ममरणादिकल्पनया अधिका-

रिदेहप्राप्तां ध्रुवमननादिकमेण बोधोदयात्प्राक्तनब्रह्मभावेना-
विर्भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यदि तस्यापि बीजस्य रससंपर्कः
पुनर्वृक्षभाववन्मुक्तस्यापि पुनर्जीवभावः स्यादिति बीजमदृष्टान्त
मन्यसे तर्हि रस एव दृष्टान्तोऽस्तित्याह—रसकारणकमिति
॥ २० ॥ एवंच गति ब्रह्मणः कारणं किं स्यादिति शङ्काया
अपि न प्रसर इत्याह—रसस्येति ॥ २१ ॥ ननु पत्रकाण्ड-
वृक्षपुष्पफलादीनां सगसतादर्शनात्स्वभावभूतो रसस्तेषां
कारणमिव जगत्कारण ब्रह्मापि जगद्धर्मस्वभावविशेष एव
स्यात्तथा च ब्रह्मकारणतासाधनं स्वभावकारणतावादेनाध्यान्त-
रितं स्यादित्याशङ्क्याह—स्वभाव इति । न युज्यते कुतः ।
निर्विशेषात्कारणस्य कार्यसहोपपत्तिकासाधारणधर्मविशेषरूपत-
त्त्वभावरूपत्वायोगादित्यर्थः ॥ २२ ॥ तर्हि चिद्वद्भावात्रेण
कारणेन जगति जाज्यादिस्वभावत्वात्सिद्धेर्जाज्यदुःखादिस्वभावं
ब्रह्मणि जगतः कारणान्तरं वैचित्र्यहेतूनि निमित्तान्तराणि
चान्युपयानि स्युरिति चेन्नत्याह—नेति । निर्विकाराद्वितीया-
सङ्गत्वाद्भूततोऽकारणे सर्वप्रपञ्चारेणस्यादिकारणं ब्रह्मणि कार-
णनिमित्तादिवस्त्वपि न संभवति तत्स्वभावविशेषादेवेत्येका-
रणविवर्तरूपं जगद्वृत्तमेवेत्यर्थः । तर्हि जडानृतदुःखरूपस्य
जगतो जडानृतदुःखरूपमेवादिकारणमुचिनमिति तदेव विचा-
र्यतां किमकारणब्रह्मविचारणेनेति चेत्तत्राह—विचारणीय इति ।
असारविचारणं किं । कः पुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अकारण-
मादिकारणमिति यदुक्तं तदाशयोद्घाटनाय प्रागुक्तबीजदृष्टान्तोप-
क्षया ब्रह्मणि यो विशेषस्तत्राह—बीजमिति । बीजं बीज-
वपुर्बीजाकारं जहत् त्यजन् सन् अङ्कुरादिकलीभूतं लोकं विलो-
क्यते न तथा ब्रह्मेति । अतएव तद्विवर्तोपादानं स्वसमसत्ताक-
कार्याभावादकारणमित्युक्तमित्याशयः ॥ २४ ॥ विशेषान्तर-
मपि दर्शयन्ननिर्विशेषस्योपचारादेवोपमोपन्यस्ता न वस्तुवृत्त्ये-
त्याह—बीजस्येति । सर्वं स्वरूपमवयवगुणादि च आकृति-
मत् इतरव्यावर्तकजानिसंस्थानादिमत् । तेन बीजेन समीकर्तुं

स्वमेव जायते स्वाभं न च तज्जायतेऽन्यदहम् ।
अतो न जातं नाजातं विद्धि ब्रह्म नभो जगत् ॥ २६ ॥
दृश्यं पश्यन्स्वमात्मानं न द्रष्टा संप्रपश्यति ।
प्रपञ्चाक्रान्तसंविसेः कस्योदेति निजा स्थितिः ॥ २७ ॥
मृगतृष्णाजलघ्नान्तां सत्यां कैव विदग्धता ।
विदग्धतायां सत्यां तु कैवासौ मृगतृष्णिका ॥ २८ ॥
आकाशविशदो द्रष्टा सर्वाङ्गोऽपि न पश्यति ।
नेत्रं निजमिवात्मानं दृशीभूतमहो भ्रमः ॥ २९ ॥
आकाशविशदो द्रष्टा सर्वाङ्गोऽपि न पश्यति ।
तेषां निजमिवात्मानं दृशीभूतमिवाभ्रमः ॥ ३० ॥
आकाशविशदं ब्रह्म यत्नेनापि न लभ्यते ।
दृश्ये दृश्यतया दृष्टे त्वस्य लाभः सुदूतः ॥ ३१ ॥
तादृग्भावस्वरूपेण विना यत्र न दृश्यते ।
तत्रापि दूरोदस्यैव द्रष्टुः सूक्ष्मस्य दृश्यता ॥ ३२ ॥
दृश्यं च दृश्यते तेन द्रष्टा राम न दृश्यते ।
द्रष्टैव संभवत्येको ननु दृश्यमिहास्ति हि ॥ ३३ ॥
द्रष्टा सर्वात्मको दृश्ये स्थितश्चेत्कथं द्रष्टुना ।

तुल्यितुम् ॥ २५ ॥ तर्ह्यपमोपचारस्य किं फलं तदाह—स्वमे-
वेति । अस्वाभं अनात्माभागम् ॥ २६ ॥ यदि स्वमेव जग-
दाभासं पश्यति तर्हि कुतोऽस्यानर्थप्रामिर्नमन्परिहाग्य
शास्त्रं सफलं स्यात्तत्राह—दृश्यमिति । यथाभूतं स्वमात्मानं न
पश्यतीत्यत्र एवानर्थं इत्यर्थः ॥ २७ ॥ भ्रान्त्युदये स्वाभाविक्य-
प्यस्य पूर्णानन्दस्वप्रकाशतां वृथा संप्रेत्यशयेनाह—मृगतृष्ण-
ति । विदग्धता विद्वत्ता ॥ २८ ॥ निमलस्यप्रकाशमयमेतत्स्वभाव-
त्वात्सर्वेषां सर्वदा स्फुटदर्शनाहोयाम् कदापि केनापि तत्त्वतो
न बोध्यते अहो बहिर्मुखानां भ्रान्तिप्रावण्यमित्याह—आकाश-
नित्यथा नेत्रं पराक्षप्रवणत्वात्स्वमात्मानं न पश्यति तद्वत् ॥ २९ ॥
ननु बहिर्मुख आन्तरं स्वमात्मानं न पश्यतु बाह्यानां तु परे-
पात्मात्मानं पश्यन्ति चेन्नित्याह—आकाशेति । निजमात्मानमिव
तेषां सर्वेषां बाह्यानामप्यात्मानं पारमार्थिकरूपं न पश्यति । यथा
अभ्रमः निःशेषनिवृत्तभ्रान्तिमुक्तः दृशीभूतं दृश्यतापन्नं दूतं न
पश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥ तथाच दृश्यं दृश्यतया न द्रष्टव्यं
किंतु दृष्टान्नयति भावः ॥ ३१ ॥ ननु प्रमानुरागन्तर आत्मा
वपयामिमुखेन तेन न दृश्यतो घटादिविषयाद्यत्र न भूतस्तु बहि-
र्भूतिव्याप्या दृश्यता तत्र प्रत्यङ्मुखत्वस्यानुपयोगादित्याह-
ङ्गाह—तादृगिति । यत्र घटादिविषयप्रदेशे वृत्त्यवच्छिन्नस्य
द्रष्टृत्वं बाह्यघटाद्याकारानुरज्जनात्स्वस्यापि तादृग्भावस्वरूपेण
विना घटादि द्रष्टुं न शक्यते तत्रापि द्रष्टृदृश्यता दर्शनाहता दूरो-
दस्ता दूराभिरस्त्वैव । तत्र हेतुगर्भं विशिनष्टि—सूक्ष्मस्येति ।
विषयवृत्तिना दृष्ट्यानुक्तस्वरूपाद्विविच्य सूक्ष्मचिन्मात्रस्यावधा-
रणाशक्तेरिति भावः ॥ ३२ ॥ यदि सर्वथा द्रष्टा न दृश्यते
तर्हि कथं तन्मात्रमुक्तया तल्लभसिद्धिरित्याशङ्क्य तदुपायमाह—
द्रष्टैव संभवतीत्यादिना ॥ ३३ ॥ कुतो नास्ति तदाह—द्रष्टेति ।

सर्वशक्तिमता राज्ञा यद्यत्संपद्यते यथा ॥ ३४ ॥
तत्तथानुभवत्याहुः स एवोदेति तत्तथा ।
यथा मधुरसोऽहसः खण्डो भवति भासुरः ॥ ३५ ॥
रसतामजहृद्वैव फलपुष्पलताम्रतः ।
चिद्बुद्ध्यासस्तथा जीवो भूयो भवति देहकः ॥ ३६ ॥
चिन्मात्रतां तामजहृद्वैव दर्शनदृष्ट्यायम् ।
अन्तःस्वानुभवश्चैव जगत्स्वप्नं प्रपश्यति ॥ ३७ ॥
अहन्तादिरसे भौमे खण्डकत्वमिवात्मनि ।
नानाखण्डं सहस्रौघैरद्वितीयैर्निजात्मनः ॥ ३८ ॥
यथोदेति रसो भौमश्चित्तोदेत्यसंभ्रमम् ।
चिद्बुद्ध्यासस्तथा जीवो भूयो भवति देहकः ॥ ३९ ॥
दृश्यशाखाशानाख्यानामिह नान्तोऽवगम्यते ।
खण्डः प्रत्येकमेवायं यथा रसचमत्कृतिम् ॥ ४० ॥
स्वादयत्येवमेवा चित्पृथक्पश्यति संस्थितिम् ।
या योदेति यथा यस्या जीवशक्तेः स्वसंस्थितिः ॥ ४१ ॥
नां तां तथैति सा स्वात्मचिद्रूपभुवनस्थितिम् ।
जीवसंस्तनयः काश्चित्प्रमिलन्ति परस्परम् ॥ ४२ ॥

दृश्यप्रदेशस्थितस्य द्रष्टृत्वं अनिप्रसङ्गात् 'सर्वभूताधिवासः साक्षी
चेना' इत्यादिधुनेन सर्वमात्मा दृश्ये स्थितश्च द्रष्टावश्यं वाच्यः ।
एवं चेतस्य स्वात्मभूते सर्वस्मिन्दृश्ये स्वात्मनि क्रियाविरोधात्
कुतो द्रष्टेत्यर्थः । यदि तु सर्वशक्तिमत्त्वात्समर्थो राजेव दृश्यं
संपाद्य तत्तथानुभवनं द्रष्टा भविष्यतीति ब्रूयात्तर्हि स्वातिरि-
क्तापकरणपेक्षन्त्यं शक्तिसंकोचापत्तेर्विकृतः स एव तत्तदुद्दृश्य-
रूपेण तथानुभवेदानीं पश्यत्येव परिशेषात् द्रष्टृत्वेत्यतिरिक्तव-
स्तुसिद्धिरित्याशयेनाह—सर्वशक्तिमतेति ॥ ३४ ॥ उक्तेऽर्थे
समर्थं दृष्टान्तमुपवर्ण्य प्रकृते योजयति—यथेत्यादिना ।
मधुरस्य मधुररसस्यक्षररसस्य प्रसिद्धमधुरपस्य वा रसस्य
देशविशेषं मधुरोऽपि खण्डशर्करोत्पत्तिप्रसिद्धेः । खण्डः खण्ड-
शर्करा ॥ ३५ ॥ फलपुष्पादिरसमधुमक्षिकाहृतैरुन्नतः । अ-
थवा मधुरसो वसन्तकाले वृक्षप्रविष्टरसः फलपुष्पलतात्मनो-
न्नतो वनखण्डो यथा भवति तद्वदिति व्याख्येयम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
आत्मनि अहन्तादिर्भौमं रसे लवणादौ खण्डकत्वमिवेति प्रति-
ज्ञातस्यार्थस्य नानाखण्डसहस्रौघैरित्यादि चित्तोदेत्यसंभ्रममित्य-
न्तमुपादानम् । निजात्मनो लवणादेरद्वितीयैरभिभैः ॥ ३८ ॥
नानाखण्डसहस्रौघैरित्यनेन ब्रह्माण्डानन्त्यं दर्शितमित्याशये-
नाह—चिद्रसेति ॥ ३९ ॥ तेषु तेषु भोगचमत्कारा अभ्यनन्ता
इति दर्शयति—खण्ड इति । अयं दृश्यमानः खण्ड एतद्ब्र-
ह्माण्डलक्षणां वनखण्डो यथा यथा स्वरसचमत्कृतिं स्वादयति
अनुभावयति एवं तथा तथा एषा चित् पश्यत्यनुभवतीति
परेणान्वयः ॥ ४० ॥ पृथगिति वीप्सितं बोध्यम् । प्रतिब्र-
ह्माण्डमित्यर्थः । चमत्कृतिवैचित्र्ये तत्कल्पकविचित्रतत्त्वजीवसं-
स्कारोद्बोध एव हेतुरित्याह—यायेति ॥ ४१ ॥ तत्र समाना-

१ मूलं फलपुष्पलताशब्देन लक्षणया तद्रसो गुह्यते.

स्वयं विदुष्य संसारे शाम्यन्ति चिरकालतः ।
 सूक्ष्मया परया दृष्ट्या त्वं पश्य ज्ञानचेतसा ॥ ४३ ॥
 जगज्ज्वालसहस्राणि परमाण्वन्तरेष्वपि ।
 चित्ते नमसि पाषाणे ज्वालायामनिले जले ॥ ४४ ॥
 सन्ति संसारलक्षाणि तिले तैलमिवाखिले ।
 सिद्धिमेति यदा चेतस्तदा जीवो भवेच्चितिः ॥ ४५ ॥
 शुद्धा च सा सर्वगता तेन तन्मेलनं मिथः ।
 सर्वेषां पञ्चजादीनां स्वसत्ताभ्रमरूपकः ॥ ४६ ॥
 जगद्दीर्घमहास्त्रम् सोऽयमन्तः समुत्थितः ।
 स्वप्नात्स्वप्नान्तरं यान्ति काश्चिद्भूतपरम्पराः ॥ ४७ ॥
 तेनोपलम्भः कुड्यादावसौ दृढतरः स्थितः ।
 यद्यत्र चिद्भावायति तत्तत्राशु भवत्यलम् ॥ ४८ ॥
 तथा स्वप्नेऽपि यद्गुह्यं तत्काले सत्यमेव न ।
 चिदणोरन्तरे सन्ति समस्तानुभवाणवः ।
 (यथा बीजान्तरे पत्रलतापुष्पफलाणवः) ॥ ४९ ॥
 परमाणुजगत्सन्तर्मन्ये चित्परमाणवः ।
 लीनमाकाशमाकाशे द्वैतैक्यभ्रममुत्सृज ॥ ५० ॥
 देशकालक्रियाद्रव्यैः स्वैरेवाणुभिरेव चित् ।
 अणुननुभवत्यन्तरितराणि न संभवात् ॥ ५१ ॥
 स्वयं सर्गस्य कवितः स्वप्ने चिदणुखण्डकः ।
 ब्रह्मादेः कीटनिष्ठस्य देहदृष्ट्यानुभाविताः ॥ ५२ ॥
 क्वचित् किञ्चिदेवेह वस्तुतस्तु न किञ्चन ।

कारवासनोद्भवेऽज्ञजीवानामपि संसृतयो मिलन्तीति जीवसं-
 स्तितमेलनमुपवर्णितमुपसंहरति—जीवसंसृतय इति ॥ ४२ ॥
 मम तर्हि परसंसृतिरसहस्रदर्शने क उपायस्तमाह—सूक्ष्मये-
 स्वादिना । ज्ञानचेतसेति । प्रागुक्तेन शुद्धचित्तानां दर्शनोपाये-
 नेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ पञ्चजादीनामस्मदादिसंसार-
 दर्शने शुद्धिवादेवेत्याह—शुद्धा चेति । सर्वगनब्रह्मकरसत्त्वा-
 त्सर्वगता । मेलनमपि स्वकीयपरकीयस्वप्नानां दैवान्कचिन्म-
 बादवस्थान्तःकल्पनात्मकमेवेत्याशयेनाह—सर्वेषामित्यादिना
 ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तेन स्वप्नपरम्पराभ्रमणेन । तद्भासनादाख्या-
 दृढतरः । चितो वासनोद्भवानुरूपविवर्तसामर्थ्यं सार्वत्रिक-
 मिति दर्शयति—यद्यत्रेति ॥ ४८ ॥ अतएव चिन्सत्ताया-
 स्तत्रावुपेधानुभव इत्याह—तथेति । अनुभवाणवः सूक्ष्मी-
 भूतानुभवा जगदाकारवासना इति यावत् ॥ ४९ ॥ परमा-
 न्विति । तथाच विजगतोः कात्स्न्येन परस्परान्तःप्रविष्टत्वमा-
 कर्ष्यं मन्ये इत्यर्थः । अथवा नेदमाकर्ष्यं चिदाकाशस्यैव जग-
 द्भ्रमेर्भेदेन गृहीतस्य स्वात्मनि लीनत्वादित्याशयेनाह—लीन-
 मिति ॥ ५० ॥ उक्तमेव प्रपद्यति—देशेत्यादिना । अणुभिः
 सूक्ष्मैः स्वैरेव चिदंशैः स्वात्मभूतानेवेतराणीवानुभवति ननु
 वस्तुत इतराणि । इतरेषां न संभवादसंभवात् ॥ ५१ ॥
 ब्रह्मादेः कीटनिष्ठस्य कीटान्तस्य साधारणस्तत्तदन्तःकरणोपा-
 विषयाविदणुखण्डकः प्रलयकाले अस्फुटोऽपि सर्गस्य स्वप्ने

स्वयं सत्यं स्वाद्यन्ते द्वैतं चित्परमाणवः ॥ ५३ ॥
 स्वयं प्रकचति स्फारदेहश्चिदणुखण्डकः ।
 नेत्रादिकुसुमद्वारैः संविदामोदमुद्गिरन ॥ ५४ ॥
 संपश्यतितरां कश्चिद्बह्वीरूपेण चिद्वटः ।
 सर्वगन्वादानाशित्वाद्दृश्यबीजस्य वै चित्ते ॥ ५५ ॥
 अन्तरेवाखिलं कश्चित्पश्यत्यविमलं जगत् ।
 तत्रानिकालकलनादुन्मज्जति निमज्जति ॥ ५६ ॥
 स्वप्नात्स्वप्नान्तरे तत्र तथा पश्यन्पुनःपुनः ।
 मिथ्या वटेषु लुठति शिलेव शिखरच्युता ॥ ५७ ॥
 केचित्संमिलिताः केचिदान्मन्येवाभ्रमे स्थिताः ।
 मग्नाः स्वसविप्रसरे स्फुरन्तो देहखण्डकाः ॥ ५८ ॥
 स्वयमन्तः प्रपश्यन्ति ये जगज्जीवविभ्रमम् ।
 तैस्तैः कैश्चित्तं दृश्यमसन्स्वप्नप्रवदाश्रितम् ॥ ५९ ॥
 सर्वान्मत्वात्स्वभावस्य तद्दृश्यं सत्यमात्मनि ।
 सर्वगं विद्यते यत्र तत्र सर्वमुदेति हि ॥ ६० ॥
 जीवान्तः प्रतिभासस्य सर्वस्य पुनरन्तरे ।
 जीवखण्ड उदेत्युच्चैस्तस्यान्तरितगोपि च ॥ ६१ ॥
 जीवान्तर्जायते जीवस्तस्यान्तरपि जीवकः ।
 सर्वत्र रम्भादलवज्जीवो जीवान्तरेव हि ॥ ६२ ॥
 दृश्यबुद्धिपरावृत्तां सममेतदनन्तरम् ।
 हेर्ज्ञाव कटकदित्वं परिज्ञातं विनश्यति ॥ ६३ ॥
 विचारो यस्य नोदेति कोऽहं किमिदमित्यलम् ।

प्रसक्ते तत्तंहृदयानुभाविता भवनीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ यदनुभू-
 यते किं तदिति तत्राह—क्वचितमिति । किञ्चिदेवेत्यनिर्बन्ध-
 नीयमित्यर्थः । तर्हि तर्किक तत्राह—स्वयं सत्यमिति । यथा
 कश्चिद्भ्रान्तः स्वयं स्वस्वस्थमारुहति तद्वच्चित्परमाणवो
 जीवाः स्वयं सत्यमात्मरूपमेव द्वैतं मन्यमाना भ्रान्त्यास्वाद्य-
 न्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ चिदवाणवन्तःकरणपरिच्छेदादणुखण्डकः
 ॥ ५४ ॥ कश्चिद्व्यष्टिरूपश्चैव घटमदृशस्थलदेहपरिच्छेदाच्चि-
 द्वटः । देशतः कालतश्च बह्वीरूपेण । तत्र कर्मादनुसर्गस्वादा-
 नाशित्वाच्चिति ॥ ५५ ॥ कश्चित्समष्ट्यात्मा ब्रह्माण्डरूपः । अति-
 कालकलनाचिराभ्यासात्तादात्म्याभिमानेन निमज्जति लीयते
 उन्मज्जति पुनराविर्भवति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अन्तर्ह-
 द्यद्रष्टृणां तन्मिथ्यात्वज्ञानं विशेष इत्याशयेनाह—स्वयमिति
 ॥ ५९ ॥ तेषामन्तरेव विशोदये चान्तस्तत्सत्ताहेतुर्बहिः केषां-
 चित्सहर्षेण तु बहिरेव तत्सत्ताहेतुरिति बीजव्यवस्थां हृदि नि-
 धायाह—सर्वान्मत्वादिति ॥ ६० ॥ जीवान्तर्जावान्तरस्य तत्र
 तत्र च जीवान्तरस्य सप्रपञ्चस्यानवस्थितस्योदयऽपि तत्रत्य-
 चित्ति तत्तत्सत्तवाज्ञानसहिता हेतुर्ज्ञाते तु न किञ्चित्काप्यासीदस्ति
 भविष्यति वेत्याशयेनाह—जीवान्तरित्यादिना ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 बुद्धेः परावृत्तां पराप्रवणतां त्यक्त्वा प्रत्यक्षप्रवणत्वे सति समं
 युगपदेव चैतदान्तरं बाष्पं च तत्त्वतः परिज्ञातं सद्भिन्नस्यति
 ॥ ६३ ॥ एवं तत्त्वदर्शनलक्षणां तन्मात्रयुक्तिं दर्शयित्वा

तस्यान्तर्न विमुक्तोऽसौ दीर्घो जीवज्वरभ्रमः ॥६४॥
 विचारः सफलस्तस्य विज्ञेयो यस्य सन्मतेः ।
 दिनानुदिनमायाति तानवं भोगगृध्रता ॥ ६५ ॥
 यथा देहोपयुक्तं हि करोत्यारोग्यमौषधम् ।
 तथेन्द्रियजयेऽभ्यस्ते विवेकः फलितो भवेत् ॥६६॥
 विवेकोऽस्ति वचस्येव चित्रेऽग्निरिव भास्वरः ।
 यस्य तेनापरित्यक्ता दुःखायैवाविवेकिता ॥ ६७ ॥
 यथा स्पर्शेन पवनः सत्तामायाति नो गिरा ।
 तथेच्छातानवेनैव विवेकोऽस्य विबुध्यते ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे जीवनखण्डकावतारो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः १९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

जीवश्रीजं परं ब्रह्म सर्वत्र खमिव स्थितम् ।
 तेन जीवोद्वज्जगत्पि जीवोऽस्त्यनेकधा ॥ १ ॥
 चिद्वनैकघनान्मत्वाजीवान्तर्जीवजानतयः ।
 कदलीदलवत्सन्ति कीटा इव धरोदरे ॥ २ ॥
 योयो नाम यथा ग्रीष्मे कलकस्वदाह्वनकृमिः ।
 यद्यदृश्यं शुद्धचित्ख तज्जीवो भवति स्वतः ॥ ३ ॥

न प्राप्तमिन्द्रोपायानिन्द्रियजयाद्विचाराग्नान्धुःकमेण वक्तु-
 मुपक्रमते—विचार इति ॥ ६४ ॥ वैराग्यपूर्वकविचार एव
 फलपर्यवसायी न रागिकृत इत्याह—सफल इति ॥ ६५ ॥
 इन्द्रियजयाभ्यामपुत्रकमेव वैराग्य विवेकहेतुतांत्यादर्शमत्याह—
 यथेति । देहेनोपयुक्तं पश्याग्नानादित्यमे—मेवितम् ॥ ६६ ॥
 विवेकोऽपि वैराग्यमुमुक्षुःकण्ठपादादनेन संन्यागप्रवणादफल-
 पर्यवसित एव तस्मात्प्रयुक्तिजन्मप्रतिपक्षोक्तपुत्र्येन न वाप्रा-
 त्रपक्षवत् इति दर्शयति—यत्रक इत्यादिना । यस्य वचस्येव
 विवेकोऽस्ति न मनसि तेन अविवेकिता अपरि यत्कतिना दुःखा-
 यैव भवतामर्थः ॥ ६७ ॥ तर्हि मनःप्रतिष्ठितस्य विवेके-
 किं लिङ्गमिति चेद्वैराग्यदाह्यमेवेत्याह—यथेति । यथा प्रत्यक्ष-
 मर्शः पवनलिङ्गं न बाष्पात् तद्वदित्यर्थः । नानवं अपक्षयकमेण
 नाशः ॥ ६८ ॥ रागिणा बाष्पावदग्निनो विवेकस्तु अवि-
 धेकदाह्योपशान्त्यान्मत्वाद्विवेक एवेति तुन्योक्त्या दर्श-
 यति—चित्रामृतमिति । चित्रलिखितममृतं पोष्युप वाग् वा
 ॥ ६९ ॥ यत्र इष्टानिष्टप्राप्तिपारहागनुकूला प्रयुक्तिज्ञानोदयेन
 मूलोच्छेदापरिक्षीयत एव । तस्माद्यत्र विवेकितामिति स एव
 पुमांस्तस्मात्प्रयुक्तिप्रतिप्रायोग्यः पवन इत्यर्थः ॥ ७० ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
 अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

यथोपास्तिकलावासिर्बोधस्तस्याममस्थितिः ।

जाम्बस्तपुसुपुसोनीं स्थितिस्तुयस्य चोच्यते ॥ १ ॥

ननु जीवान्तर्जीवपरम्पराकल्पनायां बाह्यबाह्यज्जीवा आन्तरा-

चित्रामृतं नामृतमेव विद्धि
 चित्रानलं नानलमेव विद्धि ।
 चित्राङ्गना नूनमनङ्गनेति
 वाचा विवेकस्त्वविवेक एव ॥ ६९ ॥
 पूर्वं विवेकेन तनुत्वमेति
 रागोऽथ वैरं च समूलमेव ।
 पञ्चात्परिक्षीयत एव यत्नः
 स पावनो यत्र विवेकितास्ति ॥ ७० ॥

यथायथा यतन्ते ते जीवकाः स्वात्मसिद्धये ।
 तथातथा भवन्त्याशु विचित्रोपासनक्रमैः ॥ ४ ॥
 देवान्देवयजो यान्ति यक्षा यक्षान्मजन्ति हि ।
 ब्रह्म ब्रह्मयजो यान्ति यदनुच्छं तदाश्रयेत् ॥ ५ ॥
 स मुक्तो भृगुपुत्रो हि निर्मलत्वान्स्वसंविद्ः ।
 यद्धः प्रथमदृष्टेन दृश्येनाशु स्वभावतः ॥ ६ ॥
 भुवि जाता परिभ्रान्ता बाला यन्प्रथमं पुरः ।

न्तरजावजगतामधिप्राप्तत्वाद्वा जस्युत्थान्तरान्तराणां बाह्यबाह्य-
 जीवात्मभावबोधोपासनद्रावप्राप्तिकमेण सर्वबाह्यजीवस्य ब्रह्मबो-
 धोदयं मुक्तिपुत्तुका नान्नगणा साक्षाद्बाह्योधाद्विषयस्तत्रतत्रा-
 मन्निधानेनाधिप्राप्तत्वक्षणवाज्ज्वासां भवताममभवे च सर्वेषां
 तुल्यतया नन्दनः सन्वकलना निर्मूला स्यादित्याशङ्क्य जीवोद्व-
 जगतावानामपि ब्रह्मबाधिप्राप्तत्वाद्वाज्जमिति साधयति—जीव-
 वाज्जमिति । तेन गवेत्र स्थितयेन हेतुना ॥ १ ॥ एकान्तरे-
 कस्तदन्तर्यथेक इति परम्पराकल्पनायां कदलीदलवद्वैकान्तर्ब-
 हव इति परम्पराकल्पनायां तु धरोदरे कीटा इवेति भेदः
 ॥ २ ॥ तुल्याधिप्रातकत्वे आन्तरत्वकल्पना निर्मूलेत्यल्य-
 परिहार इति चेत्तमाह—यो य इति । ग्रीष्मे कलकान्मलात्
 स्वदाह देहान्तर्बन्तिनो निमित्तान्यो यः कृमिः स तत्तदन्तरेव
 भवति तथा शुद्धचित्तमपि आन्तरे बाह्यं वा यद्यदेव यत्र दृश्यं
 भवति तत्तद्रोक्ता तत्रतत्र जीवो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥
 प्राक्तनपुरुषप्रथक्कल्पकमेवशाब्दा सर्वव्यवस्थामिद्विरित्याशयेनाह
 —यथेति ॥ ४ ॥ कमोपामनातारतम्यानुसारिदेवताजीवसाधु-
 ज्यैवैव तत्तद्देवज्जीवान्तरान्तर्भ्येन भोगप्रसिद्धिः शास्त्रप्रामा-
 ण्यान्मिद्वेत्याशयेनाह—देवानिति । ब्रह्म हिरण्यगर्भोह्यं परं
 च । तेषु किं हेतुं किमुपादयेत् तदाह—यदिति ॥ ५ ॥ भार्ग-
 वोपाख्यानमप्युक्तार्थेऽनुकूलमित्याह—स इति । प्रथमदृष्टेनाप्य-
 गोरूपेण शुक्रो यद्धोऽभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥ तथैवाव्युत्पन्ना बाला
 संविद्यर्थेव व्युत्पाद्येन तथैव भवतीति वास्तवमद्यात्मभावैर्नैव
 सा व्युत्पाद्या न मिथ्याजीवादिभावैरेत्याशयेनोपसंहरति—

संविद्यामोति तद्रूपा भवत्यन्या न काचन ॥ ७ ॥

श्रीराम उवाच ।

जाग्रत्स्वप्नदशाभेदं भगवन् वक्तुमर्हसि ।

कथं च जाग्रज्जाग्रत्यात्स्वप्नो जागृक्षमः कथम् ॥ ८ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

स्थिरप्रत्यययुक्तं यत्तज्जाग्रदिति कथ्यते ।

अस्थिरप्रत्ययं यत्स्यात्तत्स्वप्नः समुदाहृतः ॥ ९ ॥

जाग्रत्त्वे क्षणदृष्टः स्यात्स्वप्नः कालान्तरे स्थितः ।

तज्जाग्रत्स्वप्नतामेति स्वप्नो जाग्रत्स्वमृच्छति ॥ १० ॥

जाग्रत्स्वप्नदशाभेदो न स्थिरास्थिरते विना ।

समः सदैव सर्वत्र समस्तोऽनुभवोऽनयोः ॥ ११ ॥

स्वप्नोऽपि स्वप्नसमये सैर्योजाग्रत्स्वमृच्छति ।

असैर्योजाग्रदेवास्ते स्वप्नस्तादृशबोधतः ॥ १२ ॥

स्वप्नोऽपि जाग्रद्बुद्ध्यंशो जाग्रत्स्वमनुगच्छति ।

स्वप्नता स्वप्नबुद्ध्यंशं तु यथा संवेदनं स्थिरम् ॥ १३ ॥

यत्तु यावत्स्थिरं बुद्धं तत्सावज्जाग्रदुच्यते ।

क्षणभङ्गाच्च तत्स्वप्नो यथा भवति तच्छृणु ॥ १४ ॥

जीवधातुः शरीरेऽन्तर्विद्यते येन जीव्यते ।

तेजो वीर्यं जीवधातुरित्याद्यभिधमङ्ग यत् ॥ १५ ॥

भुवीति । सांसारिकव्यसनतर्पयावदपारम्पर्यतन्त्र्यः ॥ ७ ॥ सं-

वित्कदा बाला कदावा प्रौढेति विशेषं ज्ञातुं जाग्रत्स्वप्नदशांवल-

क्षण्यहेतुं श्रीरामः पृच्छति—जाग्रदिति । अपरोक्षभावमास्त्वा-

विशेषेऽपि जाग्रत्कथं केन हेतुना जाग्रत्स्वप्नताम्यवहारहेतुः ।

स्वप्नस्तु जाग्रदाकारो भ्रम इति कथमित्यर्थः ॥ ८ ॥ स्थिरप्रती-

तियोग्यतैव पुनःपुनः संवादिप्रत्यभिज्ञोपनीता जाग्रदर्थेषु सत्य-

ताम्यवहारहेतुरिति वसिष्ठः समाधत्त—स्थिरैति ॥ ९ ॥ स्वप्नोऽपि

चेत्कालान्तरे स्थितः स्यात्तदा जाग्रत्त्वे क्षणेन जाग्रद्वेदमिति

प्रत्यक्षानुभवेन दृष्टः स्यादेवं जाग्रदपि कालान्तरे यदि न स्थितं

स्यात्तर्हि स्वप्न एव स्यादिति जाग्रत्स्वप्नतां स्वप्नश्च जाग्रत्त्वं

मृच्छति गच्छतीत्यर्थः ॥ १० ॥ अनुभवः अनुभवांशस्त्वनयोः

समः ॥ ११ ॥ अर्थैर्योदिति । यथा जाग्रत्स्वप्नोऽर्थाद-

॥ १२ ॥ जाग्रद्बुद्ध्यंशो जाग्रद्बुद्धिप्रादुर्भावस्थिरांशो यथा हरिश्चन्द्रस्य

द्वादशावर्षिकः । तर्हि तस्य कथं स्वप्नता तत्राह—स्वप्नतेति

॥ १३ ॥ यथा संवेदनं स्थिरमित्येतद्विशदयति—यत्स्वित्या-

दिना ॥ १४ ॥ प्रतिज्ञातवर्णनोपोद्घातेन तद्बुद्ध्यंशभावसाध-

यति—जीवधातुरिति । येन जीव्यते इत्यनेन जीवनमेव तत्सद्भा-

वसाधकं लिङ्गं दक्षितम् । तेज इति नाम्ना शरीरोपमा तल्लिङ्ग

वीर्यमिति नाम्ना शरीरचेष्टानिमित्तं बलं तल्लिङ्गमुक्तम् । जीव-

धातुरित्यनेन जीवनहेतुः सारो निरुपाधिप्रेमा तल्लिङ्गमुक्तम् ।

आदिपदादहमित्यभिमाननिमित्तं ज्ञानाद्यपि तथा प्रसिद्ध द-

र्शितं बोध्यम् ॥ १५ ॥ अस्तु देहे जीवस्तस्य रूपादिदशानर्थ-

प्रवृत्तौ किं निमित्तं तदाह—व्यवहारीति । प्रसर्पति हृदयाङ्कु-

व्यवहारी यदा कायो मनसा कर्मणा गिरा ।

भवेत्तदा मरुद्बुद्धो जीवधातुः प्रसर्पति ॥ १६ ॥

तस्मिन्प्रसर्पत्यङ्गेषु सर्वा संविदुदेति हि ।

दृष्टत्वात्प्रैति चित्ताख्यमन्तर्लीनजगद्भ्रमम् ॥ १७ ॥

ईक्षणादिषु रन्ध्रेषु प्रसरन्ती बहिर्मयम् ।

नानाकारविकाराढ्यं रूपमात्मनि पश्यति ॥ १८ ॥

स्थिरत्वात्तत्तथैवाथ जाग्रदित्यवगम्यते ।

जाग्रत्क्रम इति प्रोक्तः सुषुप्तादिक्रमं शृणु ॥ १९ ॥

मनसा कर्मणा वाचा यदा क्षुब्ध्यति नो वपुः ।

शान्तात्मा तिष्ठति स्वस्यो जीवधातुस्तदात्वसौ २०

समतामागतैर्वातैः क्षोभ्यते न हृदयम् ।

निर्वातसदने दीपो यथालोकैककारकः ॥ २१ ॥

ततः सरति नाङ्गेषु संविद्भुज्यति तेन नो ।

न चेक्षणादीन्यायाति रन्ध्रान्यायाति नो बहिः २२ ॥

जीवोऽन्तरेव स्फुरति तैलसंविद्यथा तिले ।

शीतसंविद्धिम् इव स्नेहसंविद्यथा घृते ॥ २३ ॥

जीवाकारा कला काचिच्चितिः स्वच्छतयात्मनि ।

दशमायाति सांघुमि सांम्यवानां विचिन्तनाम् ॥ २४ ॥

ज्ञान्वा वैचिन्त्युपरने साम्यं व्यवहरन्नपि ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तं संबुद्धस्तुर्यवान्मृतः ॥ २५ ॥

व्याघ्रागं सरो जलमिव निर्गल्य संचरतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्रास्य

वायनोद्भवात्स्वप्नदशानमित्याह—तस्मादिति । अङ्गेषु अज्ञान-

गतनाडीषु ॥ १७ ॥ तस्य जाग्रत्प्रमाणमाह—ईक्षणादिविति ।

अनुभवकाले प्रत्ययस्य स्वप्नविशेषायथ प्रात्यहिकप्रत्यभिज्ञान-

न्तरे स्थिरत्वकल्पना जाग्रदित्यवगम्यते इत्यर्थः ॥ १८ ॥ सुषुप्तादी-

त्यादिप्रदानुगम्यक्रमं च ॥ १९ ॥ वाचिककार्यकविक्षेपोपरमे स्व-

प्नादयो मानमविक्षेपस्यायुपरमे तु सुषुप्तिरित्याशयेनाह—मन-

संख्यादिना ॥ २० ॥ आलोकैककारकः निर्विक्षेपप्रकाशमात्रनि-

मितम् ॥ २१ ॥ पृथगेन स्वप्ननिमित्तानां उत्तरेण जाग्र-

त्निमित्तानां उक्तः ॥ २२ ॥ ननु 'मनां गोम्यं तदा संपन्नो

भवति स्वमपातो भवति' इति श्रुत्या सुषुप्तां जीवस्य ब्रह्मण्ययः

श्रूयते तत्कथं तदा दीपवज्जीवावस्थानमुच्यते तत्राह—जीव-

इति । जीवोऽहमिति संस्कारसचिव एव ब्रह्मायति न तद्वि-

सुक्त इति तिले तैलमविविधं तद्भावापन्नः स्फुरतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु तर्हि 'तापो हि तदा सर्वाच्छोकान् हृदयस्य भवति स-

लिल एका दृष्टाद्रेता भवति' इत्यादयुताभिरात्मन्यन्नब्रह्म-

वयोक्तैस्तर्हि का गतिस्तत्राह—जीवाकारेति । प्रागुक्तजीवा-

कारा या काचिच्चितिः सा कला उपार्थविलयात्स्वच्छतया ब्रह्मा-

त्मनि विचिन्तनां पृथक्चेतनशून्यां दशमायातीत्यशमादाय ताः

श्रुतयः प्रवृत्ता न भेदवासनाविलयाभिप्रायेणेत्यर्थः । प्राणवा-

तकृतविक्षेपमाशङ्क्य विशानष्टि—साम्यवानामिति ॥ २४ ॥

प्रमत्तात्तस्य तुर्यावस्थां दर्शयति—ज्ञान्येति । चिन्ते उपरने

१ चेतस्युपरने इति पाठः.

सुषुप्ते सौम्यतां यातैः प्राणैः संचालयते यदा । पश्यत्यनुभवान्मत्वास्तत्रैव च निमज्जति ॥ ३१ ॥
 स जीवधातुः सा संवित्ततश्चित्तयोदिता ॥ २६ ॥ सेवते वासनां यां तां सोन्तः पश्यति निद्रितः ।
 स्वान्तःसंस्वजगज्जालं भावाभावैः क्रमभ्रमैः । पवनक्षोभितो रन्ध्रैर्बहिरक्षादिभिर्यथा ॥ ३२ ॥
 पश्यति स्वान्तरेवाशु स्फारं बीज इव द्रुमम् ॥ २७ ॥ अनाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो यतः क्षुब्धोऽन्तरेव सः ।
 जीवधातुर्यदा वातैः किञ्चित्संभ्रुभ्यते भृशम् । संविदानुभवत्याशु स स्वप्न इति कथ्यते ॥ ३३ ॥
 ततोऽस्म्यहं सुप्त इति पश्यत्यान्मनि खे गतिम् २८ समाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो यः क्षुब्धो वायुना यदा ।
 यदाभ्रमसा प्लाव्यतेऽसौ तदा वार्यादिसंभ्रमम् । परिपश्यति तज्जाग्रदित्याहुर्मुनिसत्तमाः ॥ ३४ ॥
 अन्तरेवानुभवति स्वामोदं कुसुमं यथा ॥ २९ ॥ इति विदितवता त्वयाधुनान्तः
 यदा पित्तादिनाक्रान्तस्तदा ग्रीष्मादिसंभ्रमम् । प्रथितमहामतिनेह सत्यताख्या ।
 अन्तरेवानुभवति स्फारं बहिरिवाखिलम् ॥ ३० ॥ असति जगति नैव भावनीया
 रक्तापूर्णो रक्तवर्णान्देशान्कालान्बहिर्यथा । मृतिहतिसंहतिद्वेषभावनीया ॥ ३५ ॥
 इत्यपि वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये ङे० मो० स्थितिप्रकरणे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीयस्वरूपविचारो नामैकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः २०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एतत्ते कथितं सर्वं मनोरूपनिरूपणम् ।
 मया राघव नान्येन केन विज्ञाम हेतुना ॥ १ ॥
 दृढनिश्चयवच्चेतो यद्भावयति भृशः ।
 तत्तां यात्यनलारुहेपादयःपिण्डोऽग्नितामिव ॥ २ ॥

भावाभावप्रहोत्सर्गदृशश्चेतनकल्पिताः ।

नासत्या नापि सत्यास्ता मनश्चापलकारिताः ॥ ३ ॥
 मनो मोहं तु कर्तुं स्यान्कारणं च जगन्स्थितेः ।
 विश्वरूपतयैवेदं तनोति मलिनं मनः ॥ ४ ॥
 मनो हि पुरुषो नाम तं नियोज्य शुभे पथि ।

सर्वव्यवहारोपरमवर्ति सति चित्तं गाम्यं अर्धपश्य शास्त्रेनो
 ज्ञान्वा विचारिकाध्याभ्यां स्वप्रयत्नैः संयुजः प्राप्नोति शास्त्राकारं
 योगी जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु प्रसिद्धेषु प्रागुक्तममिकाभेदेषु वा व्यव-
 हर्तुः । अपिशब्दान्ममाधिस्योऽपि शोधदात्म्यवलातुर्यामस्व-
 भावादप्रच्युतः सदैव तुर्यावस्थावान् स्मृतः उत्पद्यते ॥ २५ ॥
 प्रस्तुतां सुषुप्तिमिवानुयन्तः प्रागुक्तस्वप्नावतारं प्रपन्नयितु
 चित्तोत्पत्तिमाह—सुषुप्ते इति । सौम्यतां प्राप्तेः प्राणरूपल-
 क्षितः स जीवधातुर्यदा भोजकादृष्टपरिपाकापादित्वपर्यन्तरेव
 चात्यन्ते तदा सा जीवचित्तलङ्घाणानुकूलप्राक्तनसंस्कारोद्घोषा-
 चित्ततयोदिता आविर्भूता भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ततः स्वप्न-
 दर्शनमाह—स्वान्तःसंस्थिति । वाज उव यथा योगी योजे
 स्थितं द्रुम योगशक्त्या भाविविस्तारयुक्तं विविच्य पश्यति
 तद्वत् ॥ २७ ॥ उक्तमेव स्फुटमनूय चिन्तादृक्कारण्यपि आ-
 न्तिभेदनिमित्तानि चाह—जीवति । सुप्तः पुरुषो यदा वातैः
 किञ्चित्संभ्रुभ्यते तदा अहमस्मीति पश्यति । यदा तु यशं
 संभ्रुभ्यते तदा खे गतिमाकाशगमनं पश्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥
 अहमसा नाज्यन्तर्गतश्रेष्ठमद्रवेण ॥ २९ ॥ ३० ॥ रक्तं
 नाज्यन्तर्गतशुद्धिरेणापूर्णं आहुतः सन् देशान् गैरिकादिव्याम-
 देशान् कालान् रक्ताभ्रव्यामसंध्यादिकालान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 न आक्रान्तानिन्द्रियच्छिद्राणि चक्षुरादिस्थानानि येन स तथा-
 विधः सन् । सः आन्तरार्थानुभवः ॥ ३३ ॥ तस्य जाग्रत्प्रा-
 मिलक्षणमाह—समाक्रान्तेति । यो जीवो यदा क्षुब्धः सन् पथि

समाक्रान्तेन्द्रियच्छिद्रो भूत्वा बहिः शब्दादीन्परिपश्यति तद्-
 येन जाग्रदित्याहुर्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥ जाग्रदादिभेदः प्रपन्निते
 जगति सत्यताबुद्धिरेवाभिनिवेशहेतुत्वादन्तरं इति नैव हेतु-
 त्याह—उतीति । दृढ असति जगति सत्यताख्या दृष्टिर्नैव
 भावनीया । कुतः । यतो या दृष्टिर्मुनिगम्यात्मिकनिमित्तैर्मरणं,
 हनिगमिर्मानिकैर्निमित्तैर्मरणं, संहनिगमिद्वैर्दिकैर्निमित्तैर्मरणं त-
 दन्तवश्च ये दोषास्तेषां भावनी अवश्यं संपादयित्रीत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 इति श्रीवसिष्ठमहारामायणतन्त्रपर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
 एकैकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विश्वं हि मनसो भ्रान्तिः सत्यान्मानबलम्बिनः ।

सत्यान्मालम्बने चेन्नो विश्वं चान्तेति वर्ण्यते ॥ १ ॥

प्राग्वर्णितजाग्रदादिस्वरूपवर्णनस्य प्रस्तुतार्थसंबन्धं दर्श-
 यति—एतदिति । मनोरूपं निरूप्यते यथावद्वोच्यते येन उपा-
 यतेन तत्तथाभूतम् । मनःस्वभावपरिज्ञानाय जाग्रदादिवर्णनं
 प्रस्तुतं नान्येन प्रयोजननेत्यर्थः ॥ १ ॥ अनेन मनसः कीदृशः
 स्वभावः परिज्ञात इति चेदृढभाविताकारधारणस्वभाव
 इत्याह—इद्वेति ॥ २ ॥ तेन सदसद्रूपहेयोपादयप्रत्ययविषयाः
 सर्वे मनःकल्पनामात्रान्मात्रमदमद्विलक्षणा इति सिद्धमित्याह—
 भावेति ॥ ३ ॥ तत्र मनसो व्यतिरूपेण भ्रान्तिकर्तुता सम-
 तिरूपेण तद्विषयजगदुपादानेति विशेषमाह—मन इति ।
 विश्वरूपतया व्यतिरूपमतिरूपतया ॥ ४ ॥ तत्र कर्तृशः शुभे
 पथि नियुक्त्येदुपादानांशगता अणिमादिभूतयस्तत्त्वबोधश्च बोधो

तज्जयैकान्तसाध्या हि सर्वा जगति भूतयः ॥ ५ ॥
 पुरुषश्चेच्छरीरं स्यात्कथं शुक्रो महामतिः ।
 अगमम्विविधाकारं जनान्तरशतभ्रमम् ॥ ६ ॥
 अतश्चित्तं हि पुरुषः शरीरं चेत्यमेव हि ।
 यन्मयं च भवत्येतत्तद्वामोत्यसंशयम् ॥ ७ ॥
 यदनुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् ।

यत्तासदनुसंधानं कुरु तत्तामवाप्स्यसि ॥ ८ ॥

अभिपतति मनःस्थितं शरीरं

ननु वपुराचरीतं मनः प्रयाति ।

अभिपततु तत्रात्र तेन सत्यं

सुभग मनः प्रजहात्वसत्यमन्यत् ॥ ९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे मनोरूपवर्णनं नाम विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः २१

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ संशयो यो महानयम् ।
 हृदि व्यावर्तते लोलः कल्लोल इव सागरे ॥ १ ॥
 दिक्कालाद्यनवच्छिन्ने तते नित्ये निरामये ।
 म्लाना संविन्मनोनाम्नी कुतः केयमुपस्थिता ॥ २ ॥
 यस्मादन्यन्न नामास्ति न भूतं न भविष्यति ।
 कुतः कीदृक्कथं तत्र कलङ्कस्तस्य विद्यते ॥ ३ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

साधु राम त्वया प्रोक्तं जाता ते मोक्षभागिनी ।
 मतिरुत्तमनिप्यन्दा नन्दनस्येव मञ्जरी ॥ ४ ॥

पूर्वापरविचारार्थतत्परेयं मतिस्तव ।

संप्राप्स्यसि पदं प्रोक्ष्यैर्यन्प्राप्तं शंकरादिभिः ॥ ५ ॥

प्रश्नस्यास्य तु हे राम न कालस्तव संप्रति ।

सिद्धान्तः कथ्यते यत्र तत्रायं प्रश्न उच्यते ॥ ६ ॥

सिद्धान्तकाले भवता प्रष्टव्योऽहमिदं परम् ।

करामलकवत्तेन सिद्धान्तस्ते भविष्यति ॥ ७ ॥

सिद्धान्तकाले प्रश्नोक्तिरेषा तव विराजते ।

प्रावृषीव हि केकोक्तिर्युक्ता शरदि हंसगीः ॥ ८ ॥

सहजो नीलिमा व्योम्नि शोभते प्रावृषः क्षये ।

प्रावृषि त्वननूदप्रपयोदपटलोत्थितः ॥ ९ ॥

भवन्तीत्याह—मन इति ॥ ५ ॥ ननु देह एव पुरुषोऽनु न मन इति चेन्नत्याह—पुरुष इति ॥ ६ ॥ शरीरस्य पुरुषत्वासंभवं घटककृत्वादिबन्धनैव परिशेषादित्याह—अन इति । एतच्चित्तम् ॥ ७ ॥ मनः सर्वावामिसमर्थमस्तु ततो मम को लाभस्तत्राह—यदिति । मोक्षप्रयत्नं कृतं तव तन्नामो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ उक्तमेवार्थं संक्षिप्योपमहर्गतं—अभिपततीति । मनःस्थितं मनोभिलषितं देशं विषयं वा शरीरमभिपतति वपुषाचरितं तु देश विषयं वा मनो न नियमेन प्रयाति, अतो मनसः स्वाभिलषितसिद्धौ देहेन्द्रियादीनयमनसमर्थत्वात्तवापि मनस्सत्यं परमार्थभूतमात्मतत्त्वमभिपततु तत्प्राप्तये यतताम् । तेन देहेन्द्रियाद्यसत्यं द्वैतभ्रमं प्रजहात्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

विशुद्धे कल्पकाभावात्मनःकुप्तिर्न युज्यते ।

अविशुद्धे मनःसिद्धेर्नाममतिविकल्परताः ॥ १ ॥

यदनुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् यत्तासदनुसंधानं कुर्वति गुरुणोक्तो रामः खबुद्धिकौशलेन तदनुसंधाय तत्र मनःकल्पनायोग्यतामपश्यत्प्रागुक्तार्थां तत्र मनःकल्पनायामाश्रासमलभमानोर्ध्वविकासितमतिः प्रष्टुकामो गुदमभिसुखीकृत्य संशयं दर्शयति—भगवन्नि । सर्वधर्मज्ञेति शिष्याशयपरिज्ञानकौशलद्योतनाय विशेषणम् ॥ १ ॥ दिक्कृतपरिच्छेदाभावात्तत्तत्कलकृतपरिच्छेदाभावाभिले, आदिपदोपास्तवस्तुकृतपरिच्छेदवि-

रहाभ्रगमये । म्लाना विषयाकारकलषा । कुत इति कारणासंभवः, केति स्वरूपासंभवः, यमित्यपरोक्षता च मनसो दर्शिता ॥ २ ॥ यथाविद्याकलङ्कवशादिन त्रयस्तत्राह—यस्मादिति । यत्र कालत्रयेऽपि द्वितीय नाम्नि तत्र निमित्ततः स्वतः प्रकारतोऽपि कलङ्कमद्वातो न संभावित इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं पृष्टो वसिष्ठो वस्तुपरिचयचमत्कारिणमवुद्धिकौशलं प्रथमं प्रशंसति—साविनि । उक्तमो मकरन्दानियन्द् इव बन्धवनुभवचमत्कारो यस्याः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शुद्धे चिदात्मन्यविद्याकलङ्को न युक्त इति प्रश्नः शुद्धात्मानमनुभूतवतः शोभत न च तं प्रातं वयं मनो निरूपयामो येन ग तथा पृच्छन् । यस्तु शुद्ध नानुभूतवान् विद्यामगंवात्मान मन्यमानस्तेन स्वानुभवविरुद्धा आत्मनः शुद्धिरेव कथमिति शङ्कितव्यं नन्वनुभवविरुद्धा शुद्धिमन्युपगम्य शुद्धे माहिल्यं कथमिति नाज्ञोपदेशकाले विज्ञप्रश्नप्रावस इत्याशयेनाह—प्रश्नमेति । यत्र निर्वाणप्रकरणे तवात्मदर्शनसमाधिप्रतिष्ठानन्तरं । मद्भान्तोऽनुभवारूढ एवार्थो मया स्वानुभवसवादाय कथ्यते तत्रायं प्रश्न उच्यते । समाधायत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ बध्याम नवेल्यनाश्रामे पुनर्वा अहं प्रष्टव्य इत्याह—सिद्धान्तकाले इति । तेन प्रश्नेन मया समाहितेन सिद्धान्तः अनुभवारूढतत्त्व आत्मा भविष्यति ॥ ७ ॥ शरदि तु हंसगीयुक्ता ननु केकोक्तिस्तद्वद्ज्ञानरूप एव प्रश्नो युक्तः । सर्वेषां श्रोतृणामद्यात्मात्मतत्त्वप्रतिबोधानुदयादिति भावः ॥ ८ ॥ सांप्रतं त्वयं प्रश्नः प्रावृषि नभसः सहजनीलिमवर्णनवदित्याह—सहज इति ॥ ९ ॥

अयं प्रकृत आरब्धो मनोनिर्णय उत्तमः ।
 यद्वशाज्जनताजन्म तदाकर्णय सुमत् ॥ १० ॥
 एवं प्रकृतिरूपेयं मनोमननधर्मिणी ।
 कर्मेति राम निर्णीतं सर्वैरेव मुमुक्षुभिः ॥ ११ ॥
 शृणु दर्शनभेदेन तन्नामाभिमताकृतम् ।
 वाग्मिनां वदतां यातं चित्राभिः शास्त्रदृष्टिभिः ॥ १२ ॥
 यं यं भावमुपादत्ते मनो मननचञ्चलम् ।
 तन्नामेति घनामोदमन्तस्यः पवनो यथा ॥ १३ ॥
 ततस्तमेव निर्णय तमेव च विकल्पयन् ।
 अन्तःस्थया रज्जनया रज्जयन्स्वामहंकृतिम् ॥ १४ ॥
 तन्निश्चयमुपादाय तत्रैव रसमृच्छति ।
 यन्मयत्वं शरीरे तु ततो बुद्धीन्द्रियेषु च ॥ १५ ॥
 यन्मयं हि मनो राम देहस्तदनु तद्वशः ।
 तत्तामायाति गन्धान्तः पवनो गन्धतामिव ॥ १६ ॥
 बुद्धीन्द्रियेषु बल्यस्तु कर्मेन्द्रियगणस्ततः ।
 स्फुरति स्वत एवोर्वीरजोलोल इवानिले ॥ १७ ॥
 कर्मेन्द्रियगणे श्रुद्धे स्वशक्तिं प्रणयत्यलम् ।
 कर्म निष्पद्यते स्फारं पांसुजालमिवानिले ॥ १८ ॥
 एवं हि मनसः कर्म कर्मबीजं मनः स्मृतम् ।

एवं समाधाय प्रस्तुतश्रवणे राममनुकूलयति—अयमिति ॥ १० ॥ एवं प्रागुक्तदिशा मालिन्यस्याज्ञानुभवमिद्वलान्तदुप-
 हिता इयं चित् व्याक्रियमाणा प्रकृतिरूपा भवति ।
 मननधर्मिणीसती मनो भवति । पश्यन्ती चक्षुर्भवति ।
 शृण्वन्ती श्रोत्रम् । पश्यन् श्रुण्वन् श्रोत्रं मन्वानो
 मनः इत्यादिभूतः । एवं कर्मेन्द्रियभावापन्नाव्यापारेण धर्मा-
 धर्माख्यकर्मापि स्वयमेव भवन्ति मुमुक्षुभिः श्रुत्यादिप्रमाणै-
 निर्णीतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ यदुभिविद्वादिभिः स्वस्वाभिमतनामरू-
 पाकारेणान्यथायुतप्रेक्ष्यमाणं तदेवेत्याह—शृण्वति ॥ १२ ॥
 तर्हि एकमूलत्वे कुतस्तेषां मिद्वान्तभेद इति शङ्कापरिहारव्या-
 जेन कर्मेति निर्णयति यदुक्तं तद्दर्शयति—ययमित्यादिना ।
 यं यं भावं यादृशयादृशवामनोद्भवम् । यथा मुग्धमप्युग्रनि-
 र्हायिदिनानागन्धवत्कुसुमान्तःस्थः पवनस्तद्गन्धान्मकतामेति
 तद्वत् ॥ १३ ॥ तं स्वस्ववासनाकल्पितमेव युक्तिभिर्निर्णय
 रज्जनया स्वकल्पितायै स्वीयतागरेण स्वामहंकृति रज्जयन्सद्भा-
 वमिवापादयन् ॥ १४ ॥ रसं पुनः पुनरास्वादनवमत्कारम् ।
 विषयिणां विषयास्वादरसेऽप्येवं गतिरित्याशयेन तदनु रूप-
 देहधारणमाह—यन्मयत्वमिति ॥ १५ ॥ गन्धान्तः गन्धवद्भू-
 व्यान्तः प्रविष्टः पवनस्तद्गन्धरूपातिव ॥ १६ ॥ मनोनुसारि-
 देहधारणे तत्र ज्ञानेन्द्रियाविर्भावे तत्पर्यालोचितविषयप्राप्तिहेतु-
 क्रियानिमित्तकर्मेन्द्रियप्रादुर्भावं इत्याह—बुद्धीन्द्रियेष्विति ।
 बल्यस्तु आविर्भूय स्वस्वविषये बल्यस्तु । रजोलोले अनिले व-
 ल्पति तदन्तर्गतरजोरूपा उर्वीव ॥ १७ ॥ स्वशक्तिं क्रियाशक्तिम् ।
 प्रणयति प्रकटयति ॥ १८ ॥ उपपादितकर्म मनसः कर्मरूप-

अभिधैव तयोः सत्ता यथा कुसुमगन्धयोः ॥ १९ ॥
 यादृशं भावमादत्ते दृढाभ्यासवशात्तन्मनः ।
 तथा स्पन्दारब्धकर्मोख्यप्रथाशास्त्रा विमुञ्चति ॥ २० ॥
 तथा क्रियां तत्फलतां निष्पादयति चादरात् ।
 ततस्तमेव चास्वादमनुभूयाशु बभूये ॥ २१ ॥
 यं यं भावमुपादत्ते तं तं वस्त्विति विन्दति ।
 तत्तच्छ्रेयोऽन्यन्नास्तीति निश्चयोऽस्य च जायते २२
 धर्मार्थकाममोक्षार्थं प्रयतन्ते सर्वे हि ।
 मनांसि दृढभिन्नानि प्रतिपत्त्या स्वयैव च ॥ २३ ॥
 मनो वै कापिलानां तु प्रतिपत्तिनिजामलम् ।
 उररीकृत्य निर्णयं कल्पिता शास्त्रदृष्टयः ॥ २४ ॥
 मोक्षे तु नान्यथा प्राप्तिरिति भावितचेतसः ।
 स्वां दृष्टिं प्रतिस्मिन्वन्ति स्थिताः स्वनियमभ्रमैः ॥ २५ ॥
 वेदान्तवादिनो बुद्ध्या ब्रह्मेदमिति रूढया ।
 मुक्तिः शमदमोपेता निर्णाय परिकल्पिता ॥ २६ ॥
 मुक्तौ तु नान्यथा प्राप्तिरिति भावितचेतसः ।
 स्वां दृष्टिं प्रविबुध्वन्ति स्वैरेव नियमभ्रमैः ॥ २७ ॥
 विद्वानवादिनो बुद्ध्या स्फुरत्स्वभ्रमपूरया ।
 मुक्तिः शमदमोपेता निर्णाय परिकल्पिता ॥ २८ ॥

नाप्राप्तिमुपमंहन् कर्ममनसोः परस्परबीजतामभिन्नसत्तां
 चाह—एवमिति ॥ १९ ॥ एवं वासनाकर्मतत्फलानुभवाना-
 मपि समानरूपत्वादिका गतेत्याह—यादृशमिति द्वाभ्याम् ।
 ॥ २० ॥ २१ ॥ अस्त्वेवं तथायसारेऽपि स्वस्याभिमतै-
 कथं पक्षपातः प्राणिनां वादिनां च तत्राह—ययमिति ॥ २२
 ॥ २३ ॥ तत्र कापिलानां मनस्तु विवेकिन्वादसङ्गविन्मात्रत्व-
 पदार्थात्रप्रतिपत्त्या निजया अमल निर्मलमेव । तत्पदार्थ-
 विषये तु श्रुत्यनवलम्बनेन व्योमोहात्स्वबुद्ध्या सुखदुःखमोहा-
 त्मकस्य जटस्य जगतस्तादृशमेवोपादानं त्रिगुणामकं प्रधानं
 भवितुमर्हतीत्युररीकृत्य पुनः पुनरास्वादानेन तदेव तत्त्वमिति
 निर्णयं तथैव तेषां शास्त्रदृष्टयः कल्पिता इत्यर्थः ॥ २४ ॥
 अन्यथा स्वोक्तोपायमन्तरेण मोक्षं कस्यापि प्राप्तिर्नास्तीति
 निश्चितचेतसः स्वकल्पितनियमभ्रमैः स्थिता उपायान्तरमतिभ्यो
 निवृत्ताः मन्तः स्वां दृष्टिं ग्रन्थनिर्माणदिना प्रकाशयन्तः प्रति-
 विम्बन्ति परबुद्धिपु संकामयन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं वेदान्ति-
 नोऽर्पात्याह—वेदान्तवादिन इति । श्रुतिप्राप्त्याद्व्यापारोपाप-
 वादन्यायेनैव जगद्भूतवान्यद्भूतगोऽणुमात्रमप्यस्तीति रूढया ।
 शमः सर्वानर्थानिबृत्तदमो वास्तवविरतिशयानन्दापरिच्छिन्न-
 ब्रह्मभ्रमभावेनाविर्भावस्तादृशेण उप समीपे स्वस्थानएव इति
 प्राप्ता नर्त्वाचरादिमार्गेण दृग्गमनेनेत्यर्थः । शमदमोपेता वेदा-
 न्तिन इति वा । परिहरयर्थः । सर्वोऽकृत्यतया समर्थितेत्यर्थः ॥ २६ ॥
 नियमभ्रमैरित्यनेन वेदान्तिनामुपेतत्वमात्रं वास्तवमुपायप्र-
 क्रियाभेदास्तु पाणिनेरिव कल्पिता एवेति सूचितम् ॥ २७ ॥ शमेन
 सार्वार्थिकोपलब्धोपशमेन दमेनेन्द्रियद्वारसंवरणेन चोपेता बुद्ध्या

मुक्तौ तु नान्यथा प्राप्तिरिति भावितचेतसः ।
 खां दृष्टिं प्रविष्टुष्वन्ति स्वैरेव नियमभ्रमैः ॥ २९ ॥
 आर्हतादिभिरन्यैश्च स्वयाभिमतयेच्छया ।
 चित्राभिन्नसमाचारैः कल्पिताः शास्त्रदृष्टयः ॥ ३० ॥
 निर्निमित्तोत्थसौम्याम्बुबुद्बुदौघैरिवोत्थितैः ।
 खनिभिस्तैरिति प्रौढा नानाकारा हि रीतयः ॥ ३१ ॥
 सर्वांसामेव चैतासां रीतीनामेवमाकरः ।
 मनोनाम महाबाहो मणीनामिव सागरः ॥ ३२ ॥
 न निस्वेक्षु कटुस्वादू शीतोष्णौ नेन्दुपावकौ ।
 यद्यथा परमाभ्यस्तमुपलब्धं तथैव तत् ॥ ३३ ॥
 यस्त्वहन्निम आनन्दस्तदर्थं प्रयतैर्नरैः ।
 मनस्तन्मयतां नेयं येनासौ समवाप्यते ॥ ३४ ॥
 दृश्यं संपरिडिम्भं स्वं तुच्छं परिहरन्मनः ।
 तज्जाभ्यां सुखदुःखाभ्यां नावश्यं परिकृष्यते ॥ ३५ ॥
 अपवित्रमसद्रूपं मोहनं भयकारणम् ।
 दृश्यमाभासमाभोगि बन्धमाभावयानघ ॥ ३६ ॥
 मायैषा सा ह्यविद्यैषा भावनैषा भयावहा ।
 संविदस्तन्मयत्वं यत्तत्कर्मैति विदुर्वुधाः ॥ ३७ ॥

सर्वज्ञबुद्धिधारानुप्रवेशलक्षणा । शमदमादिप्रगिद्धसाधनरूपेणा
 प्राप्तेति वा ॥ २८ ॥ नियमभ्रमैः प्रक्रियानियमभ्रमस्तप्तशिला-
 रोहणादिसाधननियमभ्रमैर्वा ॥ २९ ॥ आर्हतादिभिरित्यादिपदा-
 त्कापिलकौलिकादयो गृह्यन्ते । जीवाजीवास्त्वसंवरनिर्जवन्धमो-
 क्षादिपदार्थविभागकल्पनैः स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्तिचना-
 स्तिच, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्तिचावक्त-
 व्यश्च, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्च इत्यादिसप्तभेदानयकल्प-
 नैश्च चित्राः । चित्रैः समाचारैर्विवचनभिध्वाचार्याचार्यैः ॥ ३० ॥
 सर्वेषां कल्पनार्थविन्याणां न मानंमेये मूलं किन्तु विगम्यास-
 रूढा मनःकल्पनैवेत्याह—निर्निमित्तेति द्वाभ्याम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 शीतोष्णाविति । अतएव हि चन्द्रमण्डले अकालिमण्डलादिषु च
 वसतां देवानां न शीतोष्णादिपीडिते भावः । परमाभ्यस्तं भो-
 जकादृष्टफलोत्पादपर्यन्तमभ्यस्तमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ एवं तुच्छेऽपि
 फले दृढाभ्यासापेक्षा चेत्किं वाच्यमनादिसांसारिकविपरीतभाव-
 नातिरस्कृते अकृत्रिमानन्दमोक्षफले दृढाभ्यासापेक्षेर्तात्याशये-
 नाह—यस्त्विति ॥ ३४ ॥ कस्य तर्हि दृढाभ्यासो मुक्तये कार्यं
 इति चेदुभयमार्जनस्यैवेत्याशयेनाह—दृश्यमित्यादिना । सम्यक्प-

दृष्ट्वा दृश्यैकतानत्वं विद्धि त्वं मोहनं मनः ।
 प्रमार्जयैव तन्मिथ्या महामलिनकर्दमम् ॥ ३८ ॥
 दृश्यतन्मयता यैषा स्वभावस्थानुभूयते ।
 संसारमदिरा सेयमविद्येत्युच्यते बुधैः ॥ ३९ ॥
 अनयोपहतो लोकः कल्याणं नाधिगच्छति ।
 भास्वरं तापनालोकं पटलान्धेक्षणो यथा ॥ ४० ॥
 स्वयमुत्पद्यते साच संकल्पाद्ध्योमवृक्षवत् ।
 असंकल्पनमात्रेण भावनायां महामते ॥ ४१ ॥
 क्षीणायां स्वरसादेव विमर्शेन विलासिना ।
 असंसङ्गः पदार्थेषु सर्वेषु स्थिरतां गतः ॥ ४२ ॥
 सत्यदृष्टौ प्रपन्नायामसत्ये क्षयमागते ।
 निर्विकल्पचिदच्छात्मा स आत्मा समवाप्यते ॥ ४३ ॥
 न सत्ता यस्य नासत्ता न सुखं नापि दुःखिता ।
 केवलं केवलीभावो यस्यान्तरुपलभ्यते ॥ ४४ ॥
 अभव्यया भावनया न चित्तेन्द्रियदृष्टिभिः ।
 आत्मनोऽनन्यभूताभिरपि यः परिवर्जितः ॥ ४५ ॥
 वासनाभिरनन्ताभिर्व्योमेव घनराजिभिः ।
 संदिग्धायां यथा रज्ज्वां सर्पतत्त्वं तथैव हि ॥ ४६ ॥

रिरभ्य डिम्भमभक्तमिव क्लेशात्करोतीति संपरिडिम्भं एवैव स्वं
 मनस्तदृश्यं परिहरन्त्यजन्सदृश्यजाभ्यां सुखदुःखाभ्यां न परि-
 कृष्यते । अवश्यमित्यवधारणं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तन्मयत्वं दृश्य-
 प्रायत्वं यत्तदेव प्रागुक्तक्रमेण बन्धक कर्म भवतीति विदुरित्यर्थः
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दृश्येन किमपगच्छ यदर्थं तन्मार्जनमुच्यते
 इति चेत्तत्राह—दृश्येति ॥ ३९ ॥ तपनः मूर्त्यस्तस्येवं तापन-
 मालोकम् ॥ ४० ॥ दृश्यमार्जनं चासंकल्पनं हेतुरित्याह—
 स्वयमिति ॥ ४१ ॥ विसर्शेन विचारेण श्रवणमननात्मना ।
 विलासिना समाभ्यभ्यासदार्ढ्याविलासवता ॥ ४२ ॥ अच्छात्मा
 स्वच्छस्वभावः स परमार्थसत्य आत्मा । अहं स आत्माहं स
 आत्मेति वा पाठान्तरे च्छेदः । उभयत्रापि प्रत्यगान्मेत्यर्थः
 ॥ ४३ ॥ सत्ता व्यक्तता । असत्ता अव्यक्तता । मुखं सात्त्विक-
 चित्तवृत्तिरूपम् । अन्नः स्वहृदि खानुभवादिवोपलभ्यते ॥ ४४ ॥
 अभव्यया अनर्थहेतुभूतया देहाद्यहभावनया यो नोपलभ्यत
 इत्युपपज्जेते । आत्मनस्तादात्म्याभ्यासादनन्यभूताभिः ॥ ४५ ॥
 अपिशब्दानुकर्षाद्वासनाभिरपि परिवर्जित इति पूर्वेणान्वयः ।
 एतदन्तर्विशेषणानां सर्वेषां स आत्मा समवाप्यते इति व्यव-

१ आर्हतमते हि जीवादयो मोक्षान्ताः सप्त पदार्थाः । तत्र जीव-
 भेदनः शरीरपरिमाणः १, अजीवोऽश्मादिः २, आस्त्विति जीवोऽ-
 नेनेत्यात्मव इन्द्रियवर्गः ३, संवृणोतीति संवरोऽविवेकः, यमनि-
 यमादिरित्येव ४, निःशेषतया जीर्यति कामादिरनेनेति निर्जरः
 केशोष्णनादितपः ५, बन्धो मुहुर्जन्ममरणं ६, मोक्षस्तदुच्छेदादलो-
 काकाशे सदोष्वेगमनं ७, इति । एषां सप्तानां साधकः सप्तभङ्गो-
 न्यायः सद्वादी १, असद्वादी २, सदसद्वादी ३, अनिर्वचनीयवादी

४, इति चतुर्था वादिनः । अनिर्वचनीयवादिषु मदादिभेदात्पुन-
 र्निविधा इति मकलनया सप्त वादिनः । तत्र सद्वादिना आर्हते
 प्रति तव मते मोक्षादिरस्ताति पृष्ठे स मते स्यादस्ताति । स्यादिति
 तिङन्तप्रतिरूपकमपदार्थकं कथंचिदर्थकं वाऽव्यय संबन्ध । एवमस-
 द्वादादीन्प्रति क्रमेण स्यान्नास्तात्यादीन्युत्तराणि । तेन तेषां तूष्णी-
 भाव इत्याह तन्मनोरथः इति । इदं च काश्मीरस्थपुस्तके टिप्पणीरू-
 पणोपलब्धम् । २ निर्विकल्पचिदच्छाहंस आत्मा समवाप्यते इत्येवंप्र-

विदाकाशात्मना बन्धस्त्वबन्धेनैव कल्पितः ।
 कल्पितं कल्पितं वस्तु प्रतिकल्पनयान्वया ॥ ४७ ॥
 तदेवान्यत्वमावसे जमहोरात्रयोरिव ।
 यदनुच्छमनायासमनुपधि गतभ्रमम् ॥ ४८ ॥
 तत्तत्कल्पनयासीतं तत्सुखायैव कल्पते ।
 शून्य एव कुसूले तु सिंहोऽस्तीति भयं यथा ॥ ४९ ॥
 शून्य एव शरीरेऽन्तर्बद्धोऽस्तीति भयं तथा ।
 शून्य एव कुसूले तु प्रेक्ष्य सिंहो न लभ्यते ॥ ५० ॥
 तथा संसारबन्धार्थः प्रेक्षितोऽसौ न लभ्यते ।
 इदं जगदयं चाहमिति संभ्रान्तमुत्थितम् ॥ ५१ ॥
 बालानां मध्यमे काले छाया वैतालिकी यथा ।
 कल्पनावशतो जन्तोर्भावाभावशुभाशुभाः ॥ ५२ ॥
 क्षणादसत्तामायान्ति सत्तामपि पुनः क्षणात् ।
 मातैव गृहिणीभावगृहीता कण्ठलम्बिनी ॥ ५३ ॥
 करोति गृहिणीकार्यं सुरतानन्ददा सती ।
 कान्तैव मातृभावेन गृहीता कण्ठलम्बिनी ॥ ५४ ॥
 नूनं विस्मृत्यत्येव मन्मथं मातृभावात् ।
 भावानुसारिकलदं पदार्थौघमवेक्ष्य च ॥ ५५ ॥
 न ज्ञेनेह पदार्थेषु रूपमेकमुदीर्यते ।
 दृढभावनया चेतो यद्यथा भावयत्यलम् ॥ ५६ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे विज्ञानवादां नामैकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

त्राविंशः सर्गः २२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

जन्तोः कृतविचारस्य विगलदृष्टिचेतसः ।

हितेन संबन्धः । बन्धनिरामोपाय प्रपश्य बन्धकल्पनाकर्तार-
 माह—संदिग्धायामित्यादिना । मर्पतत्त्व मर्पलम् ॥ ४६ ॥ चि-
 दाकाशात्मना स्वात्मनोऽपि शेषः । कल्पितवस्तुनोर्वेधात्प्रतिवस्तु
 ब्रह्मैव नानाविचित्र्यमिव गत दुःखसंसाररूपना विभाव्यत इत्याश-
 येनाह—कल्पितं कल्पितमिति ॥ ४७ ॥ तदेव कल्पनात्यागे परमपु-
 रुषार्थसुखं परिशिष्यत इत्याह—यदनुच्छमिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 अभयेऽप्यज्ञानाद्वयदर्शनं प्रेक्षणमात्रेण तन्निवृत्तां च दृष्टान्तमाह
 —शून्य एवेत्यादिना ॥ ५० ॥ अयं देहादिद्विधातः ॥ ५१ ॥
 अतिशोषवर्षावनयोर्मध्यमे त्रिचतुर्हयानादिकाले प्रकाशनिशयो-
 र्मध्यमे मन्दान्धकारकाले वा । छाया वृक्षमूलादिप्रदेशस्थगा-
 दान्धकारः । वैतालिकी वेतालाकारा । भावो वैभवमभावो दा-
 रिद्र्यं तद्रूपाः क्षुभाशुभा भावाः ॥ ५२ ॥ असत्तां तिरोभावं पुनः
 सत्तामाविर्भावमप्यायान्त्येत्यर्थः । पदार्थानां कल्पनानुसार्यर्थक्रि-
 याकारिता प्रसिद्धेवेत्याह—मातैवेत्यादिना ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
 ॥ ५७ ॥ भावितः आकाशो मातृज्ञो येन तथाविधं मनस्तस्मिन्क-
 ल्पितया व्योमहस्तितया आकाशगजभावेन कामानुरं सत् व्योमक-
 ल्पितकाननचारिणीं खसंकल्पितां मातंगीं करेणुमनुधावत्यनुसर-
 तीति परेणान्वयः ॥ ५८ ॥ तस्मात्संकल्पत्यागेनैव स्वाभावि-

तत्तत्फलं तदाकारं तावत्कालं प्रपश्यति ।
 न तदस्ति न यत्सत्त्वं न तदस्ति न यन्मुखा ॥ ५७ ॥
 यद्यथा येन निर्णीतं तत्तथा तेन लभ्यते ।
 भाविताकाशमातृज्ञं व्योम हस्तितया मनः ॥ ५८ ॥
 व्योमकाननमातृङ्गी व्योमस्थामनुधावति ।
 तस्मात्संकल्पमेव त्वं सर्वभावमयात्मकम् ॥ ५९ ॥
 त्यज राम सुषुप्तस्यः स्वात्मनैव भवात्मनः ।
 मणिर्हि प्रतिबिम्बानां प्रतिबेधक्रियां प्रति ॥ ६० ॥
 न शक्तो जडभावेन नतु राम भवादृशः ।
 यदात्मनि जगद्राम तवेह प्रतिबिम्बति ॥ ६१ ॥
 तदवस्तिवति निर्णीय मा तेनागच्छ रञ्जनम् ।
 तदेव सत्यमिति वाप्यभिन्नं परमात्मनः ॥ ६२ ॥
 मत्त्वान्तस्त्वमनाद्यन्तं भावयात्मानमात्मना ।
 चेतसि प्रतिबिम्बन्ति ये भावास्तव राघव ।
 रञ्जयन्त्वन्वसक्तत्वात्मा ते त्वां स्फटिकं यथा ॥ ६३ ॥
 स्फटिकममननं यथा विशान्ति
 प्रकटतया न च रञ्जना विचित्रा ।
 इह हि विमननं तथा विशान्तु
 प्रकटतया भुवनैषणा भवन्तम् ॥ ६४ ॥

मननं त्यजतो ज्ञात्वा किञ्चित्परिणतात्मनः ॥ १ ॥

का-मभावेन स्थितिरित्युपसंहरन्नुपदिशति—तस्मादिति ॥ ५९ ॥
 आत्मनः स्वस्य पारमार्थिकेनाद्रयानन्दात्मनैव भव नत्वपारमा-
 र्थिकदुःखान्मनेत्यर्थः । ननु मया मह संकल्पैस्सत्का अपि
 द्वैतभावा अनिच्छेऽपि मयि मर्णा प्रतिबिम्बा इव दुर्बाराः स्तु-
 रित्याशङ्क्य विशेषमाह—मणिर्गिति ॥ ६० ॥ निरुद्धे चेतसि
 दैवान्कदाचिद्वैतप्रतिबिम्बनेऽपि तस्य मिथ्यात्वानुसंधानेन ताद्रु-
 प्यरञ्जनं त्याज्यमित्याह—यदेति ॥ ६१ ॥ तस्य चिदैक्यानु-
 संधानेन प्रविलापनं वा कार्यमित्याह—तदेवेति । एवकारो
 भिन्नकमः । तत्सत्त्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ते त्वां मा रञ्जयन्तु
 ॥ ६३ ॥ अस्तु वा द्वैतप्रतिभासस्तथापि निर्विकारात्मबोधा-
 त्स्फटिकस्येव न तैस्तव रञ्जनास्त्वित्याह—स्फटिकमिति । मननं
 प्रतिबिम्बिताधीनां पुनः पुनरनुसंधाने रागादिवासनाधानं तद्रहि-
 तम् । भुवनैषणाः प्राग्वधभोगोचितजगद्व्यवहारेच्छाः ॥ ६४ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
 एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

इह प्रकटबोधस्य सर्वबोधपरिहृयः ।

प्रसादः सुविशुद्धात्मदर्शनं बोधवर्ण्यते ॥ १ ॥

ज्ञानफलजीवन्याकावस्थानुभवप्रकारं प्रपद्यमिष्यन् भवण-

दृश्यं संत्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषः ।
 द्रष्टारं पश्यतो दृश्यमद्रष्टारमपश्यतः ॥ २ ॥
 जागर्तन्ने परे तत्त्वे जागरूकस्य जीवतः ।
 सुप्तस्य घनसंमोहमये संसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥
 पर्यन्तात्यन्तवैराग्यात्सरसेश्वरसेष्वपि ।
 भोगेष्वभोगदम्येषु विरक्तस्य निराशिषः ॥ ४ ॥
 ब्रजत्यात्मात्मसैकत्वं जीर्णजाण्ये नभस्यलम् ।
 गलत्यपगतासङ्गे हिमापूर इवातपे ॥ ५ ॥
 तरङ्गितासु कल्लोलजलोलान्तरासु च ।
 शाम्यन्तीष्वथ तृष्णासु नदीष्विव घनात्यये ॥ ६ ॥
 संसारवासनाजाले खगजाल इवाकुना ।
 ज्योतिरे हृदयग्रन्थो भ्रूथे वैराग्यरंहसा ॥ ७ ॥
 कातकं फलमासाद्य यथा वारि प्रसीदति ।
 तथा विज्ञानवशातः स्वभावः संप्रसीदति ॥ ८ ॥
 नीरागं निरुपासङ्गं निर्द्वन्द्वं निरुपाश्रयम् ।
 विनिर्याति मनो मोहाद्विहगः पञ्जरादिव ॥ ९ ॥
 शान्ते संदेहदौरात्यये गतकौतुकविभ्रमम् ।
 परिपूर्णान्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजने ॥ १० ॥
 अनितोत्तमसौन्दर्या दूरादस्तमयोन्नता ।

मननाद्युपव्ययक्रमेण यथायथा ज्ञानदार्ढ्यं तथातथा दोषक्षय-
 प्रकर्षं प्रथमं दर्शयति—जन्तोरेत्यादिना । समाध्यभ्यासेन
 क्रमाद्वाह्यमननमात्ममननं च त्यजतः किञ्चित्परिणतो विशुद्धात्मा-
 कारतया विभ्रान्त आत्मा मनो यस्य तथाविधस्य जन्तोरधि-
 कारिणो जीर्णजाण्ये आत्मात्मसा एकत्वं ब्रजति सति विज्ञान-
 वशातः स्वभावः प्रसीदतीत्यनेनान्वयः ॥ १ ॥ हेयमज्ञानभूमि-
 कामेदं संत्यजतः । उपादेयं ज्ञानभूमिकाविशेषमुपेयुषः । द्रष्टारं
 प्रमातारमपि दृश्यं साक्षिचिद्वद् पश्यतः अथवा सर्वे दृश्यं
 द्रष्टारं भासकं चिन्मात्रमेवेति पश्यतः अद्रष्टारं भासकचिद्वदि-
 रिकमपश्यतः ॥ २ ॥ घने संमोहमये अज्ञानविकारात्मकं
 सुप्तस्य । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति
 भगवद्ब्रूयतात् ॥ ३ ॥ सर्वसुखलवाधि विरक्षिपदपर्यन्तम-
 स्यन्तवैराग्यात् सरसेषु क्रममुक्तिरसवत्सु अरसेषु तद्रहितेषु
 आभोगं भोगकालपर्यन्तमेव रम्येषु भोगेषु भोगसाधनेषु स्व-
 क्-
 वन्दनादिषु विरक्तस्य । अतएव लोकसंप्रदर्थं क्रियमाणकर्म-
 फलेषु प्रारब्धोपनीतभोगेषु च निराशिषः । अविरिचसुखेषु
 वैराग्यात्साधनापसरोविमानादिविषयेषु ऐहिकभोगेषु च वि-
 रक्तस्येति पिण्डितार्थः ॥ ४ ॥ जीर्णजाण्ये अनादिजले नभसि
 अज्ञानाकाशे गलति सति । किं जले सैन्यवखण्डवदसाक्षेपेण
 नेत्याह—आत्मात्मसा एकत्वं ब्रजतीति । आतपे हिमखण्ड-
 वगिरिवक्षेपमित्यर्थः ॥ ५ ॥ तरङ्गितास्मिति द्वे नदीतृष्णायो-
 द्वयोरपि विशेषणे । तृष्णापक्षे कल्लोलजलमिव लोलान्तरासु
 ॥ ६ ॥ खगजाले पक्षिवन्धानानये । आकुना मूषकेण ॥ ७ ॥

१ अष्टमश्लोकस्येत्यर्थः,

समतोदेति सर्वत्र शान्ते वात इवार्णवे ॥ ११ ॥
 अन्धकारमयी मूका जाड्यजर्जरितान्तरा ।
 तनुत्वमेति संसारवासनेबोदये क्षपा ॥ १२ ॥
 दृष्टचिद्रास्करा प्रज्ञा पद्मिनी पुण्यपल्लवा ।
 विकसत्यमलोद्योता प्रातर्द्यौरिव रूपिणी ॥ १३ ॥
 प्रज्ञाहृदयहारिण्यो भुवनाह्लादनक्षमाः ।
 सन्वल्लब्धाः प्रवर्धन्ते सकलेन्दोरिवांशवः ॥ १४ ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन ज्ञातव्यो महामतिः ।
 नोदेति नैव यात्यस्तमभूताकाशकोशवत् ॥ १५ ॥
 विचारणा परिज्ञातस्वभावस्योदितान्मनः ।
 अनुकम्पया भवन्तीह ब्रह्मविषिण्वन्द्रशंकराः ॥ १६ ॥
 प्रकटाकारमप्यन्तर्निर्हकारचेतसम् ।
 नामुवन्ति विकल्पास्तं मृगतृष्णामिवैणकाः ॥ १७ ॥
 तरङ्गवदिमे लोकाः प्रयान्त्यायान्ति चेतसः ।
 क्रोडीकुर्वन्ति चाहं ते न ज्ञं मरणजन्मनी ॥ १८ ॥
 आविर्भावतिरोभावौ संसारो नेतरक्रमः ।
 इति ताभ्यां समालोको रमते स निषध्यते ॥ १९ ॥
 न जायते न म्रियते कुम्भे कुम्भनभो यथा ।
 भूषिते दूषिते वापि देहे तद्वदिहात्मबान् ॥ २० ॥

कातकं कतकसंबन्धि फले । तद्रज इत्यावत् । स्वभावोऽत्र मनः
 ॥ ८ ॥ रागः कामः । उप आसंजयति प्रसंजयति विषयेष्वि-
 त्यापासङ्गो विषयगुणानुसंधानम् । द्वन्द्वं भार्यादिजनसाहित्यम् ।
 उपाश्रयः पुनःपुनर्भोगलाभभूमिः । इत्यनेभ्यः प्रथमं निर्गतं
 पञ्चान्मोहादज्ञानाद्विनिर्याति ॥ ९ ॥ विनिरगतस्य पुनः कीदृशी
 स्थितिस्तां वर्णयति—शान्ते इत्यादिना ॥ १० ॥ समता समदृष्टिता
 ॥ ११ ॥ मूका बोधवागव्यवहारशून्या । क्षपापक्षे जाड्येन
 तृषारशैत्येन वासनापक्षे मौह्येण जर्जरान्तरा । तनुत्वमपक्षयम् ।
 उदये सूर्योदये क्षापवेल्यान्ययः ॥ १२ ॥ दृष्टः चिद्रास्को यथा ।
 पुण्यानि गुरुसेवाश्रवणसमाध्यभ्यासादिसुकृतान्येव पल्लवाः किस-
 लयानि यस्यास्तथाविधा । हृदयसरसि प्रज्ञापद्मिनी विवेकपद्मिनी
 विलसति । द्यौर्धाम्येव ॥ १३ ॥ हृदयहारिण्यो मनोहराः सत्व-
 गुणोपचयाल्लब्धाः प्रज्ञाः प्रवर्धन्ते ॥ १४ ॥ अभूतो वाय्वादिभू-
 तचतुष्टयरहितो य आकाशकोशस्तद्वत्परिच्छिन्न इत्यर्थः ॥ १५ ॥
 तस्य महाप्रभावतामाह—विचारेणिति । सर्गावताराद्यधिकार-
 रक्षेशदर्शनादनुकम्प्याः ॥ १६ ॥ तस्य पुनः प्रमादात्पूर्ववद्वि-
 क्षेपप्रसक्तिं वारयति—प्रकटाकारमिति । मृगतृष्णा तत्सलिल-
 पानं लक्षणया ॥ १७ ॥ एवं जन्ममरणप्रसक्तिमपि वारयति—
 तरङ्गवदिति । आयान्ति जायन्ते । प्रयान्ति म्रियन्ते । चेतसः
 स्वचित्तवासनावशात् ॥ १८ ॥ इतरस्मिन्नज्ञभिने तत्त्वज्ञे क्रमते
 इति क्रमस्तथाविधो न इति ज्ञानेति शेषः । सम्भगालोको
 वस्तुतत्त्वदर्शनं यस्य स तत्त्ववित् । मायाव्याघ्रादिकी-
 तुफदर्शनेनेव रमते सोऽज्ञस्तु निषध्यते ॥ १९ ॥ २० ॥

विवेक उदिते शीते मिथ्या भ्रममरुदिता ।
 क्षीयते वासना साप्रे मृगतृष्णा मराविष ॥ २१ ॥
 कोऽहं कथमिदं चेति यावन्न प्रविचारितम् ।
 ससारारब्धम्बरं तावदन्धकारोपमं स्थितम् ॥ २२ ॥
 मिथ्याभ्रमभरोद्भूतं शरीरं पद्मापदाम् ।
 आत्मभावनया नेदं यः पश्यति स पश्यति ॥ २३ ॥
 देशकालवशोत्थानि न ममेति गतभ्रमम् ।
 शरीरे सुखदुःखानि यः पश्यति स पश्यति ॥ २४ ॥
 अपारपर्यन्तनभो दिक्कालादिक्रियान्वितम् ।
 अहमेवेति सर्वत्र यः पश्यति स पश्यति ॥ २५ ॥
 वालाप्रलक्षभागास्तु कोटिशः परिकल्पितात् ।
 अहं सूक्ष्म इति व्यापी यः पश्यति स पश्यति ॥ २६ ॥
 आत्मानमितरञ्चैव दृष्ट्या नित्याविभिन्नया ।
 सर्वं चिज्योतिरेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥
 सर्वशक्तिरन्तात्मा सर्वभावान्तरस्थितः ।
 अद्वितीयश्चिदित्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥
 आधिब्याधिभयोद्भिन्नो जरामरणजन्मवान् ।
 देहोऽहमिति यः प्राक्षो न पश्यति स पश्यति ॥ २९ ॥
 तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा मम ।
 द्वितीयो न ममास्तीति यः पश्यति स पश्यति ॥ ३० ॥
 मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रं मणिगणा इव ।

माप्रे अग्रभागोदितचन्द्रमहिने प्रदोषे । 'साये' इति वा पाठः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कोटिशस्थित्वा तर्हि निःसंसारान्धकारं पूर्णा-
 न्मानं पश्यति तामाह—मिथ्येत्यादिना । नेदमिति बाधितमि-
 त्यर्थः ॥ २३ ॥ देशवशोत्थान्याधिर्भातिकानि कालवशोत्था-
 न्याधिर्दिविकानि शरीरे उन्धान्याध्यात्मिकानि च सुखदुःखानि
 न ममेति यः पश्यति ॥ २४ ॥ अपारपर्यन्त यन्नभोदिकालादि
 यच्च तत्र परिच्छिन्नमुत्पत्तिचलतादिक्रियान्वितं तत्र सर्वत्राह-
 मेवेति यः पश्यति ॥ २५ ॥ यो व्यापी सन् कोटिशः परिक-
 ल्पिताद्वालाप्रलक्षभागात् । तुशब्दोऽप्यर्थः ॥ २६ ॥ आत्मानं
 स्वात्मत्वेन प्रसिद्धं जीवं इतरत्तदुदयं च सर्वं चिज्योतिरिति
 तेन नित्यमविभिन्नया दृष्ट्या यः पश्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८
 ॥ २९ ॥ महिमा विस्तारः ॥ ३० ॥ चिदेव तन्तुस्तेन प्रोतं
 सर्वमहमेवेति वा चित्तमन्तःकरणं तु नाहमेवेति वा ॥ ३१ ॥
 अहमेवेति पश्यतीत्युक्ते चित्परित्यागेन अहंकार एव परिगृहीतो
 मामृदिति सहाहंकारेण जगत्प्रतिषेधेन चिदेकरसं ब्रह्मैव परि-
 क्षेप्य दृष्टव्यमित्याह—नाहमिति । सतो वर्तमानस्यासतोऽती-
 तस्यमविष्यतश्च मध्ये । सतो व्यक्तस्यासतोऽव्यक्तस्यात वा ॥ ३२ ॥
 अवयव इति । 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति भुक्तेः 'विष्टभ्याह-
 मिवं कृत्स्नमेकमेव स्थितो जगत्' इति भगवद्भवनमेति भावः

चित्तं तु नाहमेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥ ३१ ॥
 नाहं न चान्यदस्तीति ब्रह्मैवास्ति निरामयम् ।
 इत्थं सदसतोर्मध्ये यः पश्यति स पश्यति ॥ ३२ ॥
 यन्नाम किञ्चिन्नैलोक्यं स एवावयवो मम
 तरङ्गोऽध्याविवेक्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३३ ॥
 शोच्या पाल्या मयैवेयं स्वसेयं मे कनीयसी ।
 त्रिलोकी पेलवेत्युच्चैर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३४ ॥
 आत्मतापरते त्वत्तामसे यस्य महात्मनः ।
 भवादुपरते नूनं स पश्यति सुलोचनः ॥ ३५ ॥
 चेत्यानुपातरहितं चिद्भैरवमयं षणुः ।
 आपूरितजगज्जालं यः पश्यति स पश्यति ॥ ३६ ॥
 सुखं दुःखं भवो भावो विवेककलनाच्च याः ।
 अहमेवेति वा नूनं पश्यन्नपि न हीयते ॥ ३७ ॥
 स्वात्मसत्तापरापूर्णं जगत्वंशेन वर्तिना ।
 किं मे हेयं किमादेयमिति पश्यन्सुदृक् ॥ ३८ ॥
 अप्रतर्क्यमनाभासं सन्मात्रमिदमित्यलम् ।
 हेयोपादेयकलना यस्य क्षीणा स वै पुमान् ॥ ३९ ॥
 य आकाशवदेकात्मा सर्वभागवतोऽपि सन् ।
 न भावरज्जनामेति स महात्मा महेश्वरः ॥ ४० ॥
 तमःप्रकाशकलनामुक्तः कालात्मतां गतः ।
 यः सौम्यः सुसमः स्वस्वस्तं नौमि पद्मागतम् ॥ ४१ ॥

॥ ३३ ॥ स्वतः सत्ताश्चर्यत्वेन मृतप्रायत्वाच्छोच्या । अतएव
 स्वगत्तास्कर्यपणेन पान्या । स्वमा अनुजा । कनीयसो अल्पा ।
 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति कनदंशः । दृष्टिमात्रेणापि
 पीड्यनानस्वात्पलवा ॥ ३४ ॥ भवः सांसारिकदेहादित्यस्मा-
 दुपरते विवेकवाध्याम्या निवृत्ते ॥ ३५ ॥ चेत्यानुपातो दृश्यसं-
 बलन तद्रहितम् । अतएव निःप्रयूहस्वभावस्कृत्या आपूरितं
 प्रभया तम इव सर्वतो व्याप्तं जगज्जालं येन ॥ ३६ ॥ भवः
 अधिकारदेहस्तत्र भावो गुरुर्देवतशास्त्रादिभद्रा तत्र नित्यानि-
 त्यादिविवेकस्तेन कलनाः ध्रुवणादिकमेणात्मपरिचयतारतम्यभे-
 दाच्च सर्वे अहमेवेति यः पश्यति ॥ ३७ ॥ आत्मसत्तयैव
 परया निरतिशयानन्दधनया आपूर्णं ब्रह्मादित्यन्वयपर्यन्ते आ-
 नन्दलवार्पणेन तर्पितं जगति अंशेनैकदेशेन वर्तिना ऐहिक-
 पारलौकिकभोग्यवस्तुना मे किं दुःखमस्ति यद्वेयं किवान्यस्तु-
 खमस्ति यतुपादेयमिति पश्यन्सुदृक् अभ्रान्तदृष्टिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥
 अप्रतर्क्यं तर्कागम्यम् । अनाभासं इतिभेदप्रतिफलनरहितं
 निर्बिम्बेपमिति यावत् ॥ ३९ ॥ महानीश्वरो निरतिशयस्थान-
 न्दोपभोगसमर्थः शिव इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तमः सुषुप्तिः प्रकाशो
 जागरः कलना स्मरणैर्मुक्तः । काकस्य सुखोत्पत्त्यात्मतां निरति-
 शयप्रमास्यता गतः । स्वस्थस्तुरीयाभ्यासप्रसिद्धो यकम्

यस्योदयात्ममयसंकलनाकलासु
वित्रासु चारविभवासु जगद्गतासु ।
इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे अनुत्तमपदविभ्रान्तिवर्णनं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

वृत्तिः सदैव सकलैकमतेरनन्ता
तस्मै नमः परमबोधवते शिवाय ॥ ४२ ॥

अयोर्विंशः सर्गः २३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

य उत्तमपदालम्बी चक्रभ्रमवदास्थितः ।
शरीरनगरीराज्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ १ ॥
तस्येयं भोगमोक्षार्थं तज्ज्ञस्योपवनोपमा ।
सुखायैव न दुःखाय स्वशरीरमहापुरी ॥ २ ॥
श्रीराम उवाच ।
नगरीत्वं शरीरस्य कथं नाम महामुने ।
यदा चाधिवसन्न्योगी कथं राजसुखैकभाक् ॥ ३ ॥
श्रीवासिष्ठ उवाच ।
रम्येयं देहनगरी राम सर्वगुणान्विता ।
ज्ञानान्तविलासाख्या स्वालोकार्कप्रकाशिता ॥ ४ ॥
भेदघातायनोद्योतप्रकाशभुवनान्तरा ।
करप्रतोलीविस्तारप्राप्तपादोपजाङ्गला ॥ ५ ॥
रोमराजीलतागुल्मा त्वचाजालकमालिता ।

गुल्फाङ्गुल्यां प्रविभ्रान्तजङ्गोरुस्तम्भमण्डला ॥ ६ ॥
रेखाविभक्तपादाग्रशिलाप्रथमनिर्मिता ।
चर्ममर्मशिरासारसंधिसीमामनोरमा ॥ ७ ॥
उरुहृतनुभागाप्रनिर्मितोपस्थनिष्पन्ना ।
कचत्केशावलीकाचदलप्रस्थवनावृता ॥ ८ ॥
भ्रूललाटोष्ठसच्छायवदनोद्यानशोभिता ।
दृष्टिपातोत्पलाकीर्णकपोलविपुलखली ॥ ९ ॥
वक्षःस्थलसरःस्यूतकुचपङ्कजकोरका ।
घनरोमावलीछन्नस्कन्धक्रीडाशिलोच्चया ॥ १० ॥
उदरध्वन्ननिक्षिप्तस्वान्नेष्टा भक्ष्यतत्परा ।
दीर्घकण्ठबिलोद्गीर्णवातसंरम्भशब्दिता ॥ ११ ॥
हृदयापणनिर्णीतयथाप्राप्तार्थभूषिता ।
अनारतनवद्वारप्रवहत्प्राणनागरा ॥ १२ ॥
आस्यस्फारवदादृष्टदन्तास्थिशकलाकुला ।

॥ ४१ ॥ सकलेऽपि जगत्केन्द्रं ब्रह्मेति मतिर्यस्य । जगद्गतासु
वित्रासूदयः सर्गोऽस्तमयः प्रलयः संकलना स्थितिस्तल्लक्षणासु
वृत्तिर्ब्रह्माकारदृष्टिरनन्ता अपरिच्छिन्ना । तस्मै परमबोधवते
श्रीवन्मुक्तविप्रहाय साक्षाच्छिवाय नम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे द्वाविंशः
सर्गः ॥ २२ ॥

शरीरनगरे राज्ञं प्रबुद्धस्यात्र वर्णयते ।

विनोदोत्सक्तसद्भोगैर्मनोजयबुखोदयः ॥ १ ॥

जीवन्मुक्तस्य शरीरनगरीराज्यं वर्णयिष्यन् रामस्य तज्जि-
ज्ञासां प्रश्नप्रयोजिकासुत्यापयति—शरीरेति । निवृत्ते षटो-
त्पादनप्रयोजने यावद्देवं कुलालचक्रभ्रमवद्यावत्प्रारब्धक्षयं देह-
धारणव्यवहारमास्थितो जीवन्मुक्त इत्यर्थः । न लिप्यते सत्य-
त्वाभिमानाभावादिति भावः ॥ १ ॥ क्रीडाविनोदहेतुत्वावुप-
वनोपमा ॥ २ ॥ एतां स्वदुष्कां शरीरनगरीमधिवसन्नधिष्ठाय
पालयन् । एवमपदस्वारस्यासुखमेव भजते ननु राजान इव
तदुभयलेशमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्वालोक आत्मज्योतिः स एवाकैः
॥ ४ ॥ नेत्रे एव वातायने तत्रस्थाभ्यामुद्योताभ्यामिन्द्रियप्र-
दीपाभ्यां प्रकाशन्ते इति प्रकाशानि भुवनान्तराणि यस्याम् । भ-
क्तवैव प्रतोली रम्ये तद्विस्तारेण प्राप्तं जातुपर्यन्ततालक्षणं
पादोपजाङ्गलं यस्याः ॥ ५ ॥ त्वचागतैः शिराजालकैर्मालिता ।
गुल्मी पादजङ्घासंधिप्रमथी ताभ्यां पार्थिवैर्लक्ष्यते तत्सहिता-
चामकृत्याम् । जातावेकवचनम् ॥ ६ ॥ पादाग्रपदेनाग्र पादा-
ग्रस्तनी कठिना त्वगुच्यते सैव स्तम्भमूलाचारशिला । रेखाभि-

विभक्तया नानालक्षणाया तथा प्रथमनिर्मिता प्रथमाधारनि-
र्माणेन निर्मितेत्यर्थः । बहिर्धर्म अन्तर्मर्माणं सीमानः मध्ये-
मध्ये शिराणां राराः शाखाप्ररोहाः सीमानः, अस्थिषु तु
संधयः सीमानः, ताभिर्मनोरमा ॥ ७ ॥ उर्वोः ऊर्वोस्तनोर्म-
ध्यकायस्य च यः संधिभागस्तस्याग्रे पुरोभागे निर्मिता उपस्थे-
न्द्रियरूपा निष्पन्ना नगरमध्यनदी यस्याः । कचन्ती केशावत्येव
काचवल्लीलानि दलानि येषु तथाविधैः क्रीडाशैलप्रायशिरःप्र-
स्थेन इमथ्रुकक्षादिरोमवर्णैश्चावृता ॥ ८ ॥ नीलच्छदसदृशाभ्यां
भ्रूभ्यां पाण्डुनवच्छदसदृशेन ललाटेन पुष्पसदृशाभ्यामोष्ठाभ्यां
च सच्छायां कान्तिमयद्रुदनलक्षणमुद्यानं कदलीवनं तेन शो-
भिता । दृष्टिपाताः कटाक्षास्तल्लक्षणैरुपलैराकीर्णौ यौ कपोलौ
तल्लक्षणे विहारस्थल्यौ यत्र ॥ ९ ॥ स्कन्धावेव क्रीडाशिलो-
च्चयौ यस्याम् ॥ १० ॥ उदरलक्षणे कोशागारध्वजे निक्षिप्तानि
यानि स्वप्रारब्धप्रापितान्यनानि तान्येव स्थानि धनानि अन्नानि
धान्यादीनीष्टानि प्रियाणि वसनाभरणानीति च यस्याम् । भ-
क्ष्यमनिषिद्धविषयोपभोगं तन्वन्तीति भक्ष्यततो रसनश्रोत्रा-
दयः पराः शिरःसौधवातायनोपविष्टनागरस्थानीया यस्याम् ।
दीर्घमूर्ध्वमुखं यत्कण्ठबिलं तद्वारा उद्गीर्णौ यः प्राणवातस्तल्ल-
तेन संरम्भेण कण्ठद्वारकपाटोद्घाटनेन शब्दिता ॥ ११ ॥
हृदयापणशब्देन तत्स्था विचारलक्षणा रज्जादिपरीक्षकजना
गृह्यन्ते । तैर्निर्णीताः परीक्ष्य गृहीताश्चर्यादिद्वारा यथा-
योग्यं प्राप्ता ये शब्दाश्चार्वाकैर्वासनास्यैः पश्यैर्भूषिता ॥ १२ ॥
आस्ये स्फारवत् द्वारमफिरचना गजदन्तविमानवदीकृष्टैर्दन्त-

मुखास्पदा भ्रमजिह्वा चण्डी चर्वितभोजना ॥ १३ ॥
 रोमशण्पतरच्छन्ना कर्णकोटरकूपका ।
 स्फिकृष्टज्जालाखितोपान्तपृष्ठविस्तीर्णजङ्गला ॥ १४ ॥
 गुदादुत्थानारघट्मानप्रदुतानन्तकर्ममा ।
 खितोद्यानमहीषलग्नात्मचिन्तावराङ्गमा ॥ १५ ॥
 धीषरत्रादृढाबद्धचपलेन्द्रियमर्कटा ।
 वदनोद्यानहसनपुष्पोद्गमननोरमा ॥ १६ ॥
 स्वशरीरमनोज्ञस्य सर्वसौभाग्यसुन्दरी ।
 सुखायैव न दुःखाय परमाय हिताय च ॥ १७ ॥
 अज्ञस्येयमनन्तानां दुःखानां कोशमालिका ।
 ज्ञस्य त्वियमनन्तानां सुखानां कोशमालिका ॥ १८ ॥
 किञ्चिदस्यां प्रनष्टायां ज्ञस्य नष्टमरिदम् ।
 खितायां संखितं सर्वं तेनेयं ज्ञसुखावहा ॥ १९ ॥
 यदेनां ज्ञः समारुह्य संसारे विहरत्यलम् ।
 अशेषभोगमोक्षार्थं तेनेयं हरथः स्मृतः ॥ २० ॥
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धबन्धुश्रियो यतः ।
 अनयेव हि लभ्यन्ते तेनेयं ज्ञस्य लाभदा ॥ २१ ॥
 सुखदुःखक्रियाजालं यदेषोद्ब्रह्महि स्वयम् ।
 तदेषा राम सर्वज्ञ सर्ववस्तुभरक्षमा ॥ २२ ॥
 तस्यां शरीरपुर्यां हि राज्यं कुर्वन्गतज्वरः ।
 ज्ञस्तिष्ठति गतव्यग्रः स्वपुर्यामिव वासवः ॥ २३ ॥

लक्षणैरस्थिशकलैराकुला । मुखास्पदा आसमन्ताभ्रमन्त्या
 जिह्वालक्षणया चण्ड्या कात्या चर्वितानि आखादितानि भो-
 जनानि चतुर्विधान्यन्नानि यस्याम् ॥ १३ ॥ रोमलक्षणैः शण्पतरं-
 दार्धितृणैश्छन्ना ॥ १४ ॥ गुदादुत्थानमुद्गमो यस्य मलस्य तदेव मूत्र-
 स्थानलक्षणस्य आरघटस्य घटीयन्त्रस्थान्ते प्रान्ते प्रदुतः प्रवह-
 न्नन्तो दूरतः कर्मो यस्याम् विललक्षणायामुद्यानमग्नां बल्यन्ती
 सदाक्लीडमाना आत्मचिन्तालक्षणा वराङ्गना पुरस्त्राभिनी यस्याम्
 ॥ १५ ॥ धीरेव वरत्रा चर्मरज्जुस्तया दृढा बद्धाश्चपलेन्द्रियमर्कटा
 यस्याम् । वदनोद्याने हसनमेव पुष्पोद्गमनस्तेन मनोरमा ॥ १६ ॥
 स्वशरीरमनसो जानातीति स्वशरीरमनोज्ञस्तत्त्ववित्तस्य सुखायैव
 परमहितमुपदेशादिना परोद्धारस्तस्यै च ॥ १७ ॥ १८ ॥ ज्ञ-
 स्यान्तसुखायेति यदुक्तं तदर्थयति—किञ्चिदिति । किञ्चिदल्पं
 नुच्छमेव नष्टं न सत्यवस्त्वित्यर्थः । सर्वं भोगमोक्षसुखम् ॥ १९ ॥
 ज्ञस्य रथ इव रथः ॥ २० ॥ २१ ॥ सर्वं पूर्णमात्मानं जानातीति
 सर्वज्ञस्तत्त्ववित्तस्य सर्वेषां भोगमोक्षोपायवस्तूनां भरणं भरः
 संप्रहस्तक्षमा ॥ २२ ॥ व्यग्रशब्दो भावप्रधानः । तथाच गत-
 व्यग्रः स्वस्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अवडे योनिगतं आढोपः परा-
 क्रमो यस्य कामस्य तद्विषये । न क्षिपति न प्रेरयति । लोभएव
 दुर्द्विषदृष्टस्तमादाय शुल्कत्वेन गृहीत्वा प्रज्ञालक्षणां पुत्रीं
 कन्यां मोहावर्मादिदौर्बल्येभ्यो न प्रयच्छति । अथवा दुर्द्वि-
 षत्त्वेन तत्फलं कथ्यते । लोभलक्षणादुद्गमफलमिति अनुभवतीति

न क्षिपत्यघटादोपे मनोमस्तनुरंगमम् ।
 न लोभदुर्द्विमादाय प्रज्ञापुत्रीं प्रयच्छति ॥ २४ ॥
 अज्ञानपरराष्ट्रं च न रणं त्वस्य पश्यति ।
 संसारारिभयस्यान्तर्भूलान्येष निरुन्तति ॥ २५ ॥
 तृष्णासारपरावर्ते कामसंभोगदुर्गहे ।
 न निमज्जति पर्यस्तः सुखदुःखप्रदेवने ॥ २६ ॥
 करोत्यविरतं ज्ञानं बहिरन्तरबीक्षणात् ।
 सरित्संगमतीर्थेषु मनोरथगतः क्रमात् ॥ २७ ॥
 सकलाक्षजनादप्यसुखप्रेक्षापराङ्मुखः ।
 ध्याननाम्नि सुखं नित्यं तिष्ठत्यन्तःपुरान्तरे ॥ २८ ॥
 सुखावहेषा नगरी नित्यं वै विदितात्मनः ।
 भोगमोक्षप्रदा जैषा शक्येष्वामरावती ॥ २९ ॥
 स्थितया संखितं सर्वं किञ्चिन्नष्टं न नष्टया ।
 यया पुर्या महीयस्या सा कथं न सुखावहा ॥ ३० ॥
 विनष्टे देहनगरे ज्ञस्य नष्टं न किञ्चन ।
 आक्रान्तकुम्भाकाशस्य खस्य कुम्भक्षये यथा ॥ ३१ ॥
 विद्यमानं घटं वायुः किञ्चित्स्पृशति नास्ति तम् ।
 यथा तथैव देही स्वां शरीरनगरीमिमाम् ॥ ३२ ॥
 अत्रत्यः पुरुषो भोगानात्मा सर्वगतोऽपि सन् ।
 विश्वकल्पकृतान्मुक्त्वा पुंसामधिगतार्थमाह ॥ ३३ ॥
 कुर्वन्नपि न कुर्वाणः समस्तार्थक्रियोन्मुखः ।
 कदाचित्प्रकृतान्सर्वान्कार्यार्थाननुतिष्ठति ॥ ३४ ॥

लोभदुर्द्विमादः अधार्मिकजनस्तस्यै प्रज्ञा विवेकवती बुद्धिस्तल्लक्षणा
 पुत्री न प्रयच्छति । तेषु स्वप्राज्ञा गृहमानश्वरतीत्यर्थः ॥ २४ ॥
 संसारलक्षणादिभयस्य मूलानि जेहास्तानि निरुन्तति ॥ २५ ॥
 तृष्णानद्याः सरणे सारः प्रवाहस्तस्य महत्यावर्ते कामसंभोगल-
 क्षणदुष्टप्राहवति अन्तर्मुखत्वात्पर्यस्तो बहिर्मुखः सन् न नि-
 मज्जति । सुखलवलक्षणैर्दुःखैः प्रदेवने परिदेवनसाधने ॥ २६ ॥
 बहिरन्तश्च अस्य वासुदेवस्य परमान्मन ईक्षणादाधिभौतिके-
 ष्वध्यात्मिकेषु च सरित्संगमतीर्थेषु अविरतं सार्वकालिकं ज्ञानं
 करोति । तथाचाहुर्दृष्टाः—ज्ञातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि
 दत्ताऽवनिर्यज्ञानां च कृतं सहस्रमयुतं देवाश्च संपूजिताः ।
 संसाराच्च समुद्रताः स्वपितरः सर्वस्य पूज्यो ह्यसौ यस्य ब्रह्म-
 विचारणे क्षणमपि प्राप्नोति धैर्यं मनः ॥ इति । मनोरथोत्र मान-
 सब्राह्मणकारवृत्तिस्तद्गतस्तदारुहः ॥ २७ ॥ सकलैरक्षलक्षणेज्जै-
 रादृश्येषु आपातदृश्येषु विषयेषु सुखानां प्रेक्षायां पराङ्मुखः
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ आक्रान्तः खसाकृतः कुम्भाकाशो
 येन तस्य खस्य ॥ ३१ ॥ यस्य स्थितिदशायामपि न सम्बन्ध-
 स्पर्शस्तस्य नाशे स्पर्शो नेति किं वाच्यमिति दृष्टान्तेनाह—वि-
 द्यमानमिति ॥ ३२ ॥ अत्रास्यां शरीरनगरीं तिष्ठतीत्यत्रस्य आत्मा
 तत्त्वविद्विश्वकल्पनं विश्वस्तकृतान्प्रारब्धभोगान्मुक्त्वा अधिगतं
 प्राक्साक्षात्कृतं पूर्णं स्वात्मरूपमर्थं परमपुस्वार्थं मोक्षं भजत इत्य-
 धिगतार्थभागवतीति शेषः ॥ ३३ ॥ व्यवहारदृष्ट्या कुर्वन्नपि

कदाचिद्भिलया लोलं विमानमचिरोहति ।
 अनाहतगतिः कान्तं विहर्तुममलं मनः ॥ ३५ ॥
 तत्रस्थो लोकसुन्दर्या सततं शीतलाङ्गया ।
 रमते रामया मैत्र्या नित्यं हृदयसंस्थितः ॥ ३६ ॥
 द्वे कान्ते तिष्ठतः सम्यक् पार्श्वयोः सत्यतैकते ।
 इन्दोरिव विशाखे द्वे समाह्लादितचेतसी ॥ ३७ ॥
 क्षपितानखिलौल्लोकान्दुःखकचदारितान् ।
 वल्लीवनस्यान्नमसः पृष्ठादकं इवेक्षते ॥ ३८ ॥
 चिरं पूरितसर्वाशः सर्वसंपत्तिसुन्दरः ।
 अपुनःखण्डनायेन्दुः पूर्णाङ्ग इव राजते ॥ ३९ ॥
 सेव्यमानोऽपि भोगौघो न खेदायास्य जायते ।
 कालकूटः किलेशस्य कण्ठे प्रत्युत राजते ॥ ४० ॥
 परिहातोपमुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
 विहाय सेवितो मैत्रीमेति चोरो न शत्रुताम् ॥ ४१ ॥
 नरनारीनदौघानां विरहे दूरगामिनाम् ।
 ज्ञेन यात्रेव सुभगाभोगभीरवलोभ्यते ॥ ४२ ॥
 अशङ्कितोपसंप्राप्ता ग्रामयात्रा यथाश्वगैः ।
 प्रेक्ष्यन्ते तद्भवेव जैर्व्यवहारमैयाः क्रियाः ॥ ४३ ॥
 अयसोऽपनतेप्यक्षि पदार्थेषु यथा पुनः ।
 नीरागमेव पतति तद्भक्तार्थेषु धीरधीः ॥ ४४ ॥

परमार्थदृष्टा न कुर्वाणः ॥ ३४ ॥ तस्य देहगनयोः कान्तादिभो-
 गफलान्याह—कदाचिदिति । विमानं विमाननृत्यं हृण्डरीकम् ।
 कान्तं भोगकौतुकवन्मनो विहर्तुं विनोदयितुम् ॥ ३५ ॥ तत्रस्थः
 पूर्ववत् । मैत्र्या मैत्रीलक्षणया रामया प्रियया ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 खर्गिणो नारकिदुःखदर्शितामिव तस्याहजनुदुःखदर्शितामाह—
 क्षपितानिति । बल्लीभिर्वनमिव । परस्परं संवेद्य स्थितान् ।
 नभसः पृष्ठे स्थितोऽकं इवेति दृष्टान्तात्तत्त्वावदोऽपि संसारवन-
 विप्रकर्षो गम्यते ॥ ३८ ॥ आशा दिशो मनोरथाश्च । सर्वाः
 संपत्तयस्ताभिः सर्वात्मभावसंपत्त्या च सुन्दरः । अपुनःखण्ड-
 नाय पुनःक्षयाभावाय ॥ ३९ ॥ भोगौघः खकचन्दादिभो-
 गौघः । खेदाय पुनर्जन्मादिदुःखाय । अथवा भोगौघो दुष्प्रा-
 रब्धभोगौघः खेदाय तात्कालिकदुःखाय । प्रत्युतेति । तत्त्व-
 विदोऽपि तपआदिक्लेशः प्रत्युताहजनुदुःखामहाफलो राजत इति
 भावः ॥ ४० ॥ परिहाय भोगे प्रत्युत तस्य सुखहेतुतेवेत्याशय-
 नाह—परिहातेति ॥ ४१ ॥ तत्कुतस्तत्राह—नरेति । विरहे
 समाजविघटने दूरगमनशीलानां समाजमितितनरनारीनदौ-
 घानां यात्रासमाजइव । भोगभीमौग्यपुत्रधानादिध्रीः ॥ ४२ ॥
 ४३ ॥ यथा अक्षि चक्षुरयसोपनते यन्नाविचितं पर्वतवनपु-
 ष्करिण्यादौ तद्गततत्तुल्यतामरसादिपदार्थेषु ममत्वाभिमाना-
 भावाच्छेदभेदापहारादिदर्शनेऽपि दुःखादर्शनाभीरागमेव पतति
 तद्भीरस्य विपुषो धीः स्वपुत्रमित्रादिव्यवहारकार्येष्वपि
 नीरागमेव पततीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कथं तर्हि प्रवर्तते तदाह—

इन्द्रियाणां न हरति प्राप्तमर्थं कदाचन ।
 नादादाति तथा प्राप्तं संपूर्णो ह्योऽचतिष्ठते ॥ ४५ ॥
 अप्राप्तचिन्ताः संप्राप्तसमुपेक्षाश्च सन्मतिम् ।
 न कम्पयन्ति तरलाः पिच्छाघाता इवाचलम् ॥ ४६ ॥
 संशान्तसर्वसंदेहो गलिताखिलकौतुकः ।
 संक्षीणकल्पनादेहो ह्यः सम्राडिव राजते ॥ ४७ ॥
 आत्मन्येव न मात्यन्तः स्वात्मनात्मनि जृम्भते ।
 संपूर्णोऽपारपर्यन्तः क्षीरार्णव इवार्णवे ॥ ४८ ॥
 भोगेच्छाकृपणाञ्जन्तून्दीनान्दीनेन्द्रियाणि च ।
 अनुमत्तमनाः शान्तो हसत्युन्मत्तकानिव ॥ ४९ ॥
 इच्छतोऽन्योज्झितां जायां यथैवान्येन हस्यते ।
 इन्द्रियस्येच्छतो भोगं तद्वज्जने विहस्यते ॥ ५० ॥
 त्यजत्स्वात्मसुखं सौम्यं मनो विषयविदुतम् ।
 अङ्कुशेनैव नागेन्द्रं विचारेण वशं नयेत् ॥ ५१ ॥
 भोगेषु प्रसरो यस्या मनोवृत्तेश्च दीयते ।
 साप्यादावेव हन्त्या विषयेवाङ्कुरोद्गतिः ॥ ५२ ॥
 ताडितस्य हि यः पश्चात्संमानः सोऽप्यनन्तकः ।
 शालेग्रीष्माभितप्तस्य कुसेकोऽप्यमृतायते ॥ ५३ ॥
 अनातेन हि सन्मानो बहुमानो न बुध्यते ।
 पूर्णानां सरितां प्रावृट्पूरः स्वल्पो न राजते ॥ ५४ ॥

इन्द्रियाणामिति । प्राप्तं प्रारब्धोपस्थापितमर्थं विषयं न हरति
 न वारयति । अप्राप्तं च यत्पूर्वकं नादादाति न संपादयति ।
 यथाप्राप्तोपयोगेन जीवतात्यर्थः ॥ ४५ ॥ तत्कुतस्तत्राह—
 अप्राप्तं । यतः अप्राप्तचिन्ताः प्राप्तोपेक्षाः पश्चात्तापाश्च
 त न कम्पयन्ति न तरलकुर्वन्त्यक्षमिवेत्यर्थः । पिच्छाघाता मयूर-
 बर्हघाताः ॥ ४६ ॥ सर्वसंदेहकारणाज्ञाननाशादेव संशान्तसर्व-
 संदेहः । सर्वभोगेषु मिथ्यात्वदर्शनाद्गलिताखिलकौतुकः । संक्षीणौ
 तदुभयकल्पनाहेतु स्थूलसूक्ष्मदेहौ यस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् ।
 सम्राट् राजसूयफलं स्वाराज्यपदं प्राप्तवानिव । 'सखराड्वति'
 इति श्रुतेः ॥ ४७ ॥ पामरदृष्टा स्वाराज्यदृष्टान्तस्तत्त्वदृष्टा तु
 नास्ति दृष्टान्तः परिच्छेदाभावादित्याशयेनाह—आत्मन्येवेति ।
 अर्णवं स्वामनोत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अनुमत्तमनाः प्रशान्तचित्तः
 संभोगेच्छाकृपणाञ्जन्तून् दीनानि स्वपरेन्द्रियाणि च उन्म-
 त्तकानिव हसति ॥ ४९ ॥ तत्त्वविदोज्झितं भोगमिच्छत इ-
 न्द्रियस्य । हस्यतं प्रवृत्तिरित्युभयत्र शेषः ॥ ५० ॥ ननु मन्द-
 ज्ञानेन पुरुषेण विषयेषु द्रुत मनः कथं निप्राणं तत्राह—त्यज-
 दिति ॥ ५१ ॥ दीयते यथा भोगनृष्णयेति शेषः ॥ ५२ ॥ ननु
 निग्रहपीडितं मनो रुष्टो बालइव स्वामन्यपि न रज्येतेति चेत्त-
 त्राह—ताडितस्येति । चिरोन्मादल्लितस्य सकृन्निग्रहे पुनः-
 परित्यागे हि तथा स्वाभिरनिग्रहेण निराशतां नीतस्य तु न
 तथेति भावः । कुसेकोऽपीत्यपि शाब्दात्कुसेके किं वाच्यमिति
 गम्यते ॥ ५३ ॥ उक्तमेव भावं प्रकाशयति—अनातेनेति

पूर्णस्तु प्राकृतोऽप्यन्यत्पुनरप्यभिवाञ्छते ।
जगत्पूरणयोग्याम्बुर्युक्तात्येवार्णवो जलम् ॥ ५५ ॥
मनसोऽभिगृहीतस्य या पञ्चाङ्गो गमण्डना ।
तामेवालब्धविस्तारां क्लिष्टत्वाद्वह मन्यते ॥ ५६ ॥
बन्धमुक्तो महीपालो प्रासमात्रेण तुष्यति ।
पदैरबद्धो नाक्रान्तो न राड्यं बहु मन्यते ॥ ५७ ॥
हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य च ।
अङ्गान्यङ्गरिवाक्रम्य जयेच्चन्द्रियशात्रवान् ॥ ५८ ॥
जेतुमन्यं कृतोत्साहैः पुरुषैरिह पण्डितैः ।

इत्यादिं वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे शरीरनगरविभूतियोगो नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः २४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

महानरकसाम्राज्ये मत्तदुष्कृतवारणाः ।
आशाशरशलाकाढ्या दुर्जया हीन्द्रियारयः ॥ १ ॥
स्वाश्रयं प्रथमं देहं कृतघ्ना नाशयन्ति ये ।
ते कुकार्यमहाकोशा दुर्जयाः स्वन्द्रियारयः ॥ २ ॥
कलेवरालयं प्राप्य विषयामिषगृध्रकाः ।
अक्षगृध्रा विबलगन्ति कार्याकार्योत्प्रेषणः ॥ ३ ॥
विवेकतन्तुजालेन गृहीता येन ते शठाः ।
तस्याङ्गानि न लुम्पन्ति पाशा नागबलं यथा ॥ ४ ॥
आपातरमणीयेषु रमन्ते विषयेषु यः ।

पूर्वं हृदयशत्रुत्वाज्जेतव्यानीन्द्रियाण्यलम् ॥ ५९ ॥
एतावति धरणितले
सुभगास्ते साधुचेतनाः पुरुषाः ।
पुरुषकलासु च गण्या
न जिता ये चेतसा स्वेन ॥ ६० ॥
हृदयबिले कृतकुण्डल-
कलनाविवशो मनोमहाभुजगः ।
यस्योपशान्तिमागत-
मलमुद्रितं तं सुनिर्मलं वन्दे ॥ ६१ ॥

विवेकधनवानसिन्धुकलेवरपत्तने ॥ ५ ॥
इन्द्रियारिभिरन्तस्त्रैरवशो नाभिभूयते ।
न तथा सुखिता भूपा मृन्मयोऽप्रपुरीजुषः ॥ ६ ॥
यथा स्वाधीनमनसः स्वशरीरपुरीश्वराः ।
आक्रान्तेन्द्रियभृत्यस्य सुगृहीतमनोरिपोः ॥ ७ ॥
वसन्त इव मञ्जरीं वर्धन्ते शुद्धबुद्धयः ।
प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः ॥ ८ ॥
पद्मिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः ।
तावन्निशीथवेताला बलगन्ति हृदि वासनाः ॥ ९ ॥
एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ।
भृत्योऽभिमतकर्तृन्वान्मन्त्री सत्कार्यकारणात् ॥ १० ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अभिगृहीतस्य सर्वतो निगृहीतस्य ।
भोगमण्डनाभिभ्रागनाद्यन्यविषयार्पणेन लालनम् । लब्धवि-
स्ताराप्राप्तनभगाद्वह अधिकं मन्यते ॥ ५६ ॥ उक्तोऽर्थ-
श्चान्तमाह—बन्धमुक्त इति ॥ ५७ ॥ तस्माच्चिरनिप्र-
हंण बोधेन च समूलमनोजयाय प्रथममिन्द्रियजय एव सर्व-
प्रयत्नः कार्य इत्याह—हस्तमिति ॥ ५८ ॥ न मनोजयार्थ-
मेव बाह्यशत्रुजयार्थमपिन्द्रियजय आवश्यक इत्याह—जेतु-
मिति ॥ ५९ ॥ इन्द्रियनिग्रहफलं मनोजयसाधयप्रशंसाव-
न्दनाभ्यां प्रशंसति—एतावतीति द्वाभ्याम् । ये चेतो जयन्ति
न एव चेतसा न जितास्त एव सुभगाः पुरुषाणां कलासु
स्वबन्धमोक्षकौशलेषु गण्या इत्यर्थः ॥ ६० ॥ हृदयबिले कृतया
कुण्डलकलनया विवशो गर्वपरवशो महाभुजगो मनो यस्य उप-
शान्तिमात्यन्तिकाशमागत महाभुवि अल स्वेन रूपेणोदितमा-
विर्भूतं सुनिर्मलं तं तत्त्वविदं वन्दे इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे त्रयो-
विंशः सर्गः ॥ २३ ॥

इह प्राबल्यमक्षाणां जयोपायश्च वर्ण्यते ।

तेन प्रमादबोधाभ्यां वासनाक्षय ईर्यते ॥ १ ॥

तत्रेन्द्रियजये उपायप्रयत्नाधिक्यं विधिमुत्तिन्द्रियाणां दुर्जय-
तामाह—महानरकेति । तपनाऽवीचिमहारीरवरौरवसंघातका-
लमूत्रसंज्ञकमहानरकभेदलक्षणे साम्राज्ये प्रत्येकमभिषिक्ता इति
शेषः । मत्ता दुष्कृतान्येव वारणा गजा येषाम् । आशास्तु-
ष्णास्ता एव शरशलाकास्ताभिराभ्याः ॥ १ ॥ कुकार्याणि पा-
पानि तान्येव महान्तः कोशा धनसंख्या येषाम् ॥ २ ॥ कले-
वरलक्षणमालयं कुलायम् । विषयलक्षणेष्वाभिषेपे गृध्रका अ-
भिकाङ्क्षिणः । अक्षीणीन्द्रियाण्येव गृध्राः । कार्यं कर्तुं योग्यम-
निषिद्धं कर्म, अकार्यं निषिद्धं कर्म ते एवोत्प्रेषणां ताभ्यामु-
त्प्रेषणः ॥ ३ ॥ शठा धूर्तान्ते इन्द्रियारयो येन गृहीता
निगृहीतास्तस्य पुंसोऽङ्गानि शान्त्यादीनि न लुम्पन्ति । नागबलं
गजघटम् ॥ ४ ॥ तानरीन् जेतु प्रथमं विवेकधनसंबन्धः
कार्यं इत्याशयेनाह—आपातेति ॥ ५ ॥ मृन्मयोऽप्रत्वाभ्यां पु-
रीविशेषणं स्वशरीरपुर्यास्तद्विलक्षणत्वेनोत्कर्षप्रतिपादनार्थम् ॥ ६ ॥
इन्द्रियादिनिग्रहस्य फलान्याह—आक्रान्तेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥
निशीथपदेनाज्ञानान्धकारो गम्यते ॥ ९ ॥ स्वदेहनगरीसाम्राज्ये

सामन्तस्त्रेन्द्रियाक्रान्तेर्मनो मन्ये विवेकिनः ।
लालनास्त्रिगधललना पालनात्पावनः पिता ॥ ११ ॥
सुदृढसमविश्वासान्मनो मन्ये मनीषिणाम् ।
स्वालोकिताः शास्त्रदशा बुद्धान्तः स्नानुभावितः ॥ १२ ॥
प्रयच्छति परां सिद्धिं त्यक्त्वात्मानं मनःपिता ।
सुदृष्टः सुपरामृष्टः सुदृढः सुप्रबोधितः ॥ १३ ॥
सुगुणे योजितो भाति हृदि हृद्यो मनोमणिः ।
जन्मबृक्षकुठाराणि तथोदकोदयानि च ॥ १४ ॥
दिशस्येवं मनोमन्त्री कर्माणि शुभकर्मणि ।
एवं मनोमणिं राम बहुपङ्कजलङ्कितम् ॥ १५ ॥
विवेकवारिणा सिद्धौ प्रक्षाल्यालोकवान्भव ।
भवभूमिषु भीमासु विवेकविकलो वसन् ॥ १६ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे मनस्यसत्ताप्रतिपादनं नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः २५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अस्मिन्विहरतो लोके लोकारामस्य धीमतः ।

भृत्यमन्त्रिसामन्तादिकार्यं शुद्धं मन एव निर्वाहयतीत्याह—भृत्य इति ॥ १० ॥ ज्ञिग्धा ज्ञेहवती ललना भार्या ॥ ११ ॥ मनसः पितृत्वे हेत्वन्तरमप्याह—स्वालोकिता इति । शास्त्रदक्षितया देव- तादृशा अनुलङ्घ्यशासनत्वेन चिन्मात्रस्यन्दत्वेन च स्वालोकिताः । बुद्ध्या ज्ञेहबुद्ध्या विवेकबुद्ध्या च ॥ १२ ॥ परां स्वार्जितधनादि- लक्षणां तत्त्वज्ञानलक्षणां च सिद्धिम् । आत्मानं देहं मनोरूपं च त्यक्त्वा । सुदृढ इति विशेषणाद्वज्रमणिरिति गम्यते । आदौ शा- स्त्रदर्शितपरीक्षादृशा सुदृष्टः खनिस्थाने भाग्यादृष्टश्च । तत आचा- र्यसतीर्थादिसहायेन स्नानुभवपर्यन्तं सुपरामृष्टः सम्बन्ध- शानो- ज्ञेयनपराभृष्टश्च । ततो निदिध्यासनेन सुदृढो घनघातसहसा- भेद्यश्च । ततस्त्वसाक्षात्कारेण सुप्रबोधितस्तेजोव्यञ्जकरसक्षाल- नसुप्रबोधितश्च ॥ १३ ॥ ततः सुगुणे पञ्चमादिभूमिकभेदे योजितः शोभनगुणवति खणैर्हारादौ योजितश्च । मणिरूपकप्रस्तावेऽपि रामस्यान्तरा मन्त्री सत्कार्यकारणदिति प्रागुक्ते सत्कार्यविशेष- जिज्ञासासुलक्ष्याह—जन्मेति । शुभकर्मणि शास्त्रीये प्रवृत्त- स्तेति शेषः । अनर्थपरम्परालक्षणानां जन्मबृक्षाणां कुठाराणि च्छेदकानि तथा उदर्कस्तदुत्तरफलभूत उदयो निरतिशयान- न्दाभिमानो वेभ्यस्तथाविधानि च साधनचतुष्टयसंपत्त्यादि- साक्षात्कारान्तानि कर्माणि सत्कार्याणि दिशति कारयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इत्थं रामं समाधाय प्रस्तुतं मणिरूपकमेवावलम्ब्यो- पसंहरति—एवमेति । अथवा मणिमन्त्रावधीनामचिन्त्यप्र- भावस्वाम्यकार्यसिद्धिवैचिभ्याणां मणिनापि संभवात्मनोम- णिरेव मन्त्रीत्युक्तः । तस्य च जन्मबृक्षच्छेदो निरतिशयान- न्दोदयश्च सिद्धिवैचिभ्यो इति तात्पर्येण मणिरूपकानुसारेणैव यो ज्यम् ॥ १५ ॥ एवं विवेकस्य निरतिशयबुद्धोदरकताशुक्ता महान-

मा पतोत्पातपूर्णसु विषयः प्राकृतो यथा ।
संसारमायामुदितामनर्थशतसंकुलाम् ॥ १७ ॥
मा महामोहमिहिकामिमां त्वमवधीरय ।
विवेकं पदमाश्रित्य बुद्ध्या सत्यमवेक्ष्य च ॥ १८ ॥
इन्द्रियारीनलं जित्वा तीर्णो भव भवार्णवात् ।
असत्येव शरीरेऽस्मिन्सुखदुःखेष्वसत्सु च ॥ १९ ॥
दामव्यालकटन्यायो मा ते भवतु राघव ।
भीमभासदृढस्त्रित्वा त्वं यास्यसि विशोकताम् ॥ २० ॥
अयमहमिति निश्चयो वृथा य-
स्तमलमपास्य महामते स्वबुद्ध्या ।
यदितरदवलम्ब्य तत्पदं त्वं
व्रज पिब भुङ्क्ष्व न बध्यसे मनस्कः ॥ २१ ॥

धेयसे तिष्ठतो यज्ञमुत्तमार्थाभिधायिनः ॥ १ ॥

धौर्कातत्प्रमादाश्रमं वारयति—भवभूमिचित्त्यादिना ॥ १६ ॥
उत् ऊर्ध्वात्पातयन्तीत्युत्पाता रागादयस्तैः पूर्णासु ॥ १७ ॥
मावधीरय महारोगमिव नोपेक्षयावमंस्था इत्यर्थः । प्रस्तुत-
मिन्द्रियारिजयोपायोपदेशमुपसंहरति—विवेकमिति ॥ १८ ॥
ननु उत्पत्तिप्रकरणे देहेन्द्रियादीनामसत्त्वमुपपादितं तत्क्रुतोऽत्र
तज्जयोपाय उपदिश्यते तत्राह—असत्येवेति ॥ १९ ॥ तत्त्व-
दृशा असत्त्वेऽपि मोहदृशा तत्त्वस्त्वस्यानुभक्तिवादचित्स्तेन
वासनादाब्धेन दामव्यालकटन्यायेनानर्थप्राप्तिदुर्वारा । विवेका-
द्यभ्यासेन तच्चित्स्तेन तु भीमभासदृढन्यायान्नानर्थप्राप्तिरि-
त्याह—दामेति ॥ २० ॥ अयं दृश्यभूतो देहादिरेवाहमिति
यो वृथानिश्चयो मिथ्याभिमानस्तं स्वबुद्ध्या स्वतत्त्वनिश्चयेन
अलमपास्य यदिदं वस्तुन इतरत् प्रत्यगेकरसं तदेवावलम्ब्य
तत्त्वभावेन स्थितत्वादमनस्कः सन् व्रजनादिव्यवहारं कुर्वन्नपि
न बध्यसे । सुकृपावासीत्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारा-
मायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

सेनापतीनां त्रिदशैः शम्बरस्यात्र सूदनम् ।

दामव्यालकटोत्पत्तिस्तैर्जयाशा च वषट्ते ॥ १ ॥

निर्वासनस्यापि शनैर्वासनासंचयेन देहाद्यभिमानजनने ज-
न्ममरणपरम्परा भवति किं पुनर्विवेकविरलवासनस्येति कैमुति-
कन्यायप्रदर्शनमुत्पत्तिस्तैर्जयाशा मलव्यपूर्णनिष्ठानां मन्द-
मध्यमाधिकारिणां वासनोच्छेदप्रयत्नदाब्ध्यावश्यकताप्रदर्शनपरां
दामव्यालकटाख्यायिकां विवक्षुर्वसिष्ठो रामस्य तच्छुश्रूष्योत्पा-
दनायोक्तमेव विविष्य पुनरनुवदति—अस्मिन्निति द्वाभ्याम् ।
लोका जना आरमन्ते विश्राम्यन्त्यस्मिन्निति लोकारामस्तस्य
ते यज्ञं तिष्ठतः अनुतिष्ठतः उत्तमान् शमयमाद्यर्थानभिचते

दामव्यालकटन्यायो मा ते भवतु राघव ।
भीमभासदृढस्थित्या त्वं विशोको भवेति च ॥ २ ॥

श्रीराम उवाच ।

दामव्यालकटन्यायो मा ते भूदित्युदाहृतम् ।
ब्रह्मन् किमेतद्भवता भवतापापहारिणा ॥ ३ ॥
भीमभासदृढस्थित्या त्वं विशोको भवेति च ।
प्रभो किमुक्तं भवता भवतापापहारिणा ॥ ४ ॥
उदारयैतया शुद्धं संप्रबोधय मां गिरा ।
घनस्तापापहारिण्या प्रावृषीव कलापिनम् ॥ ५ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

दामव्यालकटन्यायं भीमभासदृढस्थितिम् ।
शृणु राघव तच्छ्रुत्वा यदिष्टं तन्ममाचर ॥ ६ ॥
आसीन्पातालकुहरे सर्वाश्चर्यमनोगमे ।
शम्बरो नाम दैत्येन्द्रो मायामणिमहार्णवः ॥ ७ ॥
आकाशनगरोद्यानरचितासुरमन्दिरः ।
कृत्रिमोत्तमचन्द्रार्कभूषितामीयमण्डलः ॥ ८ ॥
शिलाशकलसंभूतपद्माद्यैरमराचलः ।
अनन्तविभवारम्भपरिपूरितदानवः ॥ ९ ॥
गृहरत्नाङ्गनागेयजितामरवधूध्वनिः ।
चन्द्रबिम्बकलापूर्णक्रीडोपवनपादपः ॥ १० ॥
फुल्लनीलोत्पलव्यूहकरालरमणालयः ।
रत्नहंसध्वनाद्भूतहंसाभ्युहसारासः ॥ ११ ॥
हेमपादपशास्त्राग्रकृताम्भोरुहकुञ्जलः ।
करञ्जजालप्रपतन्मन्दारकुसुमाकरः ॥ १२ ॥
तर्कुयन्मयानन्तदैत्यनिर्जितवासवः ।
हिमशीतानलज्वालानिर्मितोद्यानमण्डपः ॥ १३ ॥

सर्वत्र कुसुमोद्यानजितानन्दनन्दनः ।
मायासर्वहृतव्यालमलयाचलचन्दनः ॥ १४ ॥
हेमश्रीलोकलावण्यनिर्जितान्तःपुराङ्गनः ।
नानाकुसुमसंभारजानुदमगृहाङ्गणः ॥ १५ ॥
क्रीडार्थमृन्मयेशानजितचक्रगदाधरः ।
अजस्रोद्गीनरत्नौघताराढ्यस्त्रपुरान्तरः ॥ १६ ॥
निशीथाखिलपातालशतचन्द्रनभस्तलः ।
स्वशालभञ्जिकालोकीतगीतिरणोत्कटः ॥ १७ ॥
मायैरावणनागेन्द्रविद्रुतामरधारणः ।
त्रैलोक्यविभवोत्कर्षपूरितान्तःपुरान्तरः ॥ १८ ॥
सर्वसंपत्तिसुभगः सर्वैश्वर्यनमस्कृतः ।
समस्तदैत्यसामन्तवन्दितोप्रानुशासनः ॥ १९ ॥
महाभुजवनच्छायाविश्रान्तासुरमण्डलः ।
सर्वबुद्धिगणाधाररत्नमण्डलमण्डितः ॥ २० ॥
तस्योत्सादिनदेवस्य कठिनीडामराकृतेः ।
बभूव विपुलं सैन्यमासुरं सुरनाशनम् ॥ २१ ॥
तस्मिन्मायाबले सुमे देशान्तरगते तथा ।
तन्मैन्यं तरसा जघ्रदिच्छुद्रं प्राप्य किलामराः ॥ २२ ॥
अथ शम्बरदैत्येन मुण्डिकोधद्रुमादयः ।
रक्षार्थमथ सामन्ताः स्वसेनासु नियोजिताः ॥ २३ ॥
तानप्यन्तरमासाद्य जघ्रुर्देवा भयानकाः ।
व्योमान्तरगताः श्येनाः कलचिङ्कानिवाकुलान् ॥ २४ ॥
सेनापतीन्पुनश्चान्यांश्चकारासुरसत्तमः ।
चपलानुद्गरारायांस्तंरङ्गानिव सागरः ॥ २५ ॥
देवास्तानपि तस्याशु जघ्रुस्तेन स कोपवान् ।
जगामामरनाशाय परिपूर्णं त्रिविष्टपम् ॥ २६ ॥

स्वामिनि प्रकाशयति तच्छालम् ॥ १ ॥ दामव्यालकटन्यायो
माभूदिति भीमभासदृढस्थित्या विशोको भवेति च उदाहृतं
प्रागिति शेषः ॥ २ ॥ एवं पुनरुदाहेनोन्थापितजिज्ञासो
रामस्तदुभयोक्तैर्विस्तरं पृच्छति—दामव्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥
एतया एतत्कथाद्वयवर्णनरूपया । तयो मेघः । कलापिपत्रे
संप्रबोधनमुल्लासनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ मायालक्षणानां मणानां
महार्णव इवाकरः ॥ ७ ॥ तत्त्वमेव प्रपद्यति—आकाशव्या-
दिना । आकाशकल्पितं नगरे उद्यानेषु रचितान्यसुरमन्दिराणि
येन ॥ ८ ॥ शिलाशकलानीव संभूतः मुलमैः पद्माद्यैः पद्मरागाद्यै-
र्मणिभिर्निर्मितश्च अमराचलो मेरुविव संपन्नः ॥ ९ ॥ गृहे
रत्नभूतानामङ्गनानां गैर्यैर्गतिजिता अमरवधूनां ध्वनयो गीति-
संपदो यस्य ॥ १० ॥ फुल्लनीलोत्पलव्यूहैः करालः कामिभ-
यंकरो रमणालयः क्रीडागृहं यस्य । ध्वनन ध्वनो ध्वनिस्ते-
नाद्भूतः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तर्कुयन् तर्करीयन् तन्मयैरनन्तैर्वे-
दुर्भिर्दैत्यैर्निर्जितो वासवो येन । हिममिव शीतैरनलज्वालैर्निर्मितो
रचित उद्यानमण्डपो येन ॥ १३ ॥ मायया सर्वाणि हृतानि

व्यालसहितानि मलयाचलचन्दनानि येन ॥ १४ ॥ हेमः
श्रीलोकलावण्यानि च निर्जितानि यामिस्तथाविधा अन्तःपुरा-
ङ्गना यस्य । निष्ठापरनिपातश्छान्दमः ॥ १५ ॥ क्रीडार्थेन
मृन्मयेनेशानेन जितश्चक्रगदाधरो विष्णुर्धनः । अजस्रमुद्गीनेः
खद्योतवज्रमद्भिः रत्नौघैर्नाराढ्यं तारकितं त्वं पुरान्तरं च यस्य
॥ १६ ॥ अमावास्यादिनिर्देशोऽप्यखिले पाताले शतचन्द्रं
नभस्तलं यस्य । स्वर्चित्तशालभञ्जिकामर्चा आलोकयन्तीति
स्वशालभञ्जिकालोकास्तैः स्वशालभञ्जिकालध्वनिलोकेषु गीता
गीतिः प्रबन्धो यस्य तथाविधो रणोत्कटो युद्धदर्शाण्डीर्यं यस्य
॥ १७ ॥ विभवेषु स्त्रीहस्त्यादिपृक्तैः रत्नभूतैः स्त्रीराजादिभिः
॥ १८ ॥ १९ ॥ वनप्रहणादिच्छया मायिकमहस्त्रायुतादिभु-
जसंपत्तिर्गम्यते ॥ २० ॥ तस्य शम्बरस्य । कठिना दुःसहा
उड्गमरा भीषणा नमश्चरी वा आकृतिर्यस्य ॥ २१ ॥ माया
बलं यस्य तथाविधे तस्मिन्मये ॥ २२ ॥ सामन्ताः सेनापतयः
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ परिपूर्णं देवैरिच्छार्थोद्गम्यते ॥ २६ ॥

तस्मात्सन्मायया भीताः सुरास्तेऽन्तर्धिमाययुः ।
 मेरुकाननकुञ्जेषु मृगा गौरीहरेरिव ॥ २७ ॥
 कन्दलुद्रामरगणं बाष्पक्लिन्नाप्सरोमुखम् ।
 शून्यं ददर्श स स्वर्गं कल्पक्षीणजगत्समम् ॥ २८ ॥
 विहरन्कुपितस्तत्र लब्धमाहृत्य सुन्दरम् ।
 लोकपालपुरीं दग्ध्वा जगामात्मीयमालयम् ॥ २९ ॥
 एवं दृढतरीभूते द्वेषे दानवदेवयोः ।
 देवाः स्वर्गं परित्यज्य विश्वं जग्मुरदर्शनम् ॥ ३० ॥
 अथ शम्बरदैत्येन ये ये सेनाधिनायकाः ।
 क्रियन्ते यत्नतस्तांस्तु जघुर्यत्नपराः सुराः ॥ ३१ ॥
 यावदुद्वेगमायातः शम्बरः कोपवान्भृशम् ।
 तार्णोऽतिमात्रमनल इव जज्वाल सोच्छ्रंसन् ॥ ३२ ॥
 त्रैलोक्यमपि चान्विष्यन्न देवाँल्लब्धवानथ ।
 परेणापि प्रयत्नेन निधानमिव दुष्कृती ॥ ३३ ॥
 ससर्ज मायया घोरानसुरांस्त्रीन्महाबलान् ।
 बलरक्षार्थमुदितान्कालान्मूर्तिमिव स्थितान् ॥ ३४ ॥
 निर्वृत्ता मायया भीमा बलपादपवाहिनः ।

उदगुस्ते महामायाः पक्षध्रुग्धा इवाद्रयः ॥ ३५ ॥
 दामो व्यालः कटश्चेति नामभिः परिलाञ्छिताः ।
 यथाप्राप्तैकर्तारश्चेतनामात्रधर्मिणः ॥ ३६ ॥
 अभावात्कर्मणां ते च प्राक्तना न च वासनाः ।
 निर्विकल्पकचिन्मात्रपरिस्पन्दैकधर्मकाः ॥ ३७ ॥
 कर्मजीवकलां तन्वीमसारां च मनोभिदाम् ।
 अपुष्टां कृत्रिमामन्तश्चोदयोदयमागताः ॥ ३८ ॥
 ते ह्यन्धपारम्पर्येण काकतालीयवद्भटाः ।
 प्रकृतामनुवर्तन्ते क्रियामुज्झितवासनाः ॥ ३९ ॥
 अर्धसुप्ता यथा बालाः स्वाङ्गै रिक्रान्ति केवलम् ।
 वासनात्माभिमानाभ्यां हीनास्ते तद्वदेव हि ॥ ४० ॥
 नाभिपातं न चापातं न विदुस्ते पलायनम् ।
 न जीवितं न मरणं न रणं न जयाजया ४१
 केवलं सैनिकानग्रे दृष्टानाहननोद्यतान् ।
 अभिजग्मुः परानाजौ प्रहारदलिताद्रयः ॥ ४२ ॥
 शम्बरश्चिन्तयामास परितुष्टमनाः परम् ।
 विजेष्यते हि मे सेना मायासुरसुरक्षिता ॥ ४३ ॥

गौरीहरेर्गौरीवाहनसिहाद्रीता मृगा इव ॥ २७ ॥ २८ ॥
 तत्र स्वर्गे लुण्ठनेन लब्धं सुन्दरं रत्नादि आहत्य आदाय ॥ २९ ॥
 अदर्शनमन्तर्धानम् ॥ ३० ॥ तांस्तान् जघुर्यावच्छम्बर उद्वे-
 गमायातः सन् जज्वालेति परेणान्वयः ॥ ३१ ॥ सोच्छ्रंस-
 मिति 'सोचिलोपेचेत्पादपूरणम्' इति सोल्लोपः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 बलं सैन्यं तस्य रक्षार्थमुदितानुद्युक्तान् । कालान् भूतो भविष्यन्-
 वतमान इति त्रिधा प्रसिद्धान् ॥ ३४ ॥ बलमिव पादपान्व-
 हन्ति तच्छीलानित्यदिपक्षे ॥ ३५ ॥ दमयति शत्रून्नि त दमः
 स एव दामः । व्याल इव वेष्टयति परानिति व्यालः । कट-
 त्यावृणोति पराङ्गैर्भ्यः स्वानिति कट इति व्युत्पत्त्यन्वर्थ-
 नांमभिः परिलाञ्छिता अङ्किताः ॥ ३६ ॥ पूर्वैर्भ्यस्तेषु कोऽति-
 शये हेतुस्तमाह—अभावादित्यादिना । ते दामादयः प्राक्तनाः
 पूर्वसिद्धजीवान न च वासनास्तेषां सन्ति । कुतः । कर्मणां
 धर्मादीनामभावात् । किन्तु निर्विकल्पको भयशङ्कापलायना-
 दिविकल्पशून्यो यच्चिन्मात्रसंनिधाननिमित्तदेहपरिस्पन्दस्तदेक-
 धर्मकाः ॥ ३७ ॥ ननु यदि तेषां कर्मकामवासना न सन्ति
 तर्हि जन्मबीजाभावाज्जन्मैव न स्यात् । यदि च बीजाभावंऽपि
 जन्म स्यात्तर्हि मुक्तानामपि पुनर्जन्म स्यादिति । तथाप्येऽपि
 वक्ष्यति 'विद्यते वासना यत्र तत्र सा याति पीनताम्' इति ।
 अतोऽसंगतं कर्माद्यभाववचनमित्याशङ्क्याह—कर्मजीवकला-
 मिति । नैते स्वतन्त्रा जीवाः । किन्तु अन्तर्बोदयति प्रेरयती-
 त्यन्तर्बोधा अन्तर्यामिचिद्, तथा निमित्तभूतया कर्मजीवस्य

शम्बरस्य कलां कौशलरूपां तन्वीमल्पपरिमाणामपुष्टां कर्मवा-
 सनाद्यनुपचितां कृत्रिमां मायाकल्पनारूपामत एवासारो भोग-
 सारशून्यां मनोभिदां सर्गसंकल्पवृत्तिमादाय उदयमाविर्भाव-
 मागताः । तथा चैन्द्रजालिकश्चतुष्टयान्तर्गणामिव स्वतन्त्रकर्मा-
 भावेऽप्याविर्भावलक्षणं जन्मोपपद्यत इति भावः । अथवा
 विपश्चिदुपाध्यायानवक्ष्यमाणन्यायेन शम्बरजीवस्यैवाभिर्विस्तुलि-
 त्वदन्तश्चाद्वाहिष्य विभागात्कर्मजीवस्य कलामंशभूतां तत्र कर्म-
 वासनादीनामल्पत्वाद्वादपुष्टां मनो मनःप्रायां कृत्रिमां भिदां
 प्राप्य देहाद्युपाध्युदयादुदयं जन्म आगताः प्राप्ताः । तथाच यो-
 गिदेहभेदवच्छम्बरकामकर्मवासनाबीजवशादेवैषां जन्मसिद्धेर्न
 पृथक्कदपेक्षास्ति । एतावांस्तु विशेषः । योगिनां देहभेदे तत्त्व-
 ज्ञानेन बाधितत्वात् प्रतिशरीरं कामादिजन्मबीजोपचयो दाम-
 व्यालकटादिदेहे त्वज्ज्ञातदुपचये जन्मपरम्पराप्राप्तिरिति न
 काचिदनुपपत्तिरिति भावः ॥ ३८ ॥ अतएव योगिवदेव तेषां
 यावद्वासनोपचयं व्यवहार इत्याह—तद्दीति ॥ ३९ ॥ अप्रबु-
 द्धवासनानां क्व चेष्टा दृष्टेति चेत्तत्राह—अर्धसुप्ता इति ।
 रिक्रान्ति चेष्टन्ते ॥ ४० ॥ अभिपातं युद्धकाले आभिसुर्येन
 शत्रूणां पतनम् । आपातं विभ्रान्तविश्वस्तेषु अकस्माच्छत्रूणां
 पतनम् ॥ ४१ ॥ यदि न विदुस्तर्हि स्वयं कथं शत्रून्भि-
 पेत्तुस्तत्राह—केवलमिति । अभिपत्य प्रहर्तव्यमित्येतादृशशम्बर-
 संकल्पवासनामात्रशरीरत्वादभिमुखशत्रुदर्शनेन तावन्मात्रोद्बो-
 धादभिजग्मुरिति भावः ॥ ४२ ॥ मायाकृतैरुद्धैः सुरक्षित

अतिबलासुरदोर्दुमपालिता
मम चमूः स्थिरतामलमेभ्यति ।

अमरवारणदन्तविघट्टने-
ष्वमरपर्वतहेमशिला यथा ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोत्पत्तिवर्णनं नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः २६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति निर्णीय दैत्येन्द्रो दामव्यालकटान्विताम् ।
सेनां संप्रेषयामास भूतलं देवनाशिनीम् ॥ १ ॥
दैत्याः सागरकुञ्जेभ्यः कन्दरेभ्यश्च सायुधाः ।
उदगुर्भीमनिर्हताः सपक्षगिरिलीलया ॥ २ ॥
रोदसीकोटरं हस्तप्रहारहतभास्करोम् ।
दानवाः पूरयामासुर्दामव्यालकटैधिताः ॥ ३ ॥
अथोत्तस्थुर्निकुञ्जेभ्यः कन्दरेभ्यः सुराचलात् ।
प्रलयान्त इवाधुव्या भीमाः खर्वासिनां गणाः ॥ ४ ॥
देवासुरपताकिन्योस्तद्युद्धमभवत्तयोः ।
अकालोत्खण्डकल्पान्तभीषणं भुवनान्तरे ॥ ५ ॥
पेतुः प्रलयपर्यस्तचन्द्रार्का इव दीप्तयः ।
शिरांसि कुण्डलोद्योततेजःपीततमांस्यथ ॥ ६ ॥
जुघूर्णुर्भटनिर्मुक्तसिंहनादविराविताः ।
प्रलयानिलसंप्रैः स्फुटहासा इवाद्रयः ॥ ७ ॥
रेणुः शैलशिलानुल्यहेतिघातास्तभित्तयः ।
कुलाचलतटाभीरुविश्रान्तहरिमण्डलाः ॥ ८ ॥
चेरुः परस्परघातहतहेतिसमुत्थिताः ।
लोलानलकणाः कल्पविशीर्णा इव तारकाः ॥ ९ ॥

विलेसु रक्तमांसौघपूर्णैर्कार्णवतीरगाः ।

कल्पतालधनुस्ताला वेतालास्तालतालिताः ॥ १० ॥
प्रस्फुरद्दुधिरासारशान्तपांसुपयोधरे ।
व्योम्नि हेतिहतध्रुवणा मौलिकुण्डलकोटयः ॥ ११ ॥
बभूवुर्भास्कराकारैः कल्पभूरुहधारिभिः ।
प्रहारदलिताद्रीन्द्रैर्दैत्यैर्निर्विचरा दिशः ॥ १२ ॥
जग्मुर्ज्वलदसिप्रान्तवातपातितभित्तयः ।
कणप्रकरतां शैलाः कल्पाम्निदलिता इव ॥ १३ ॥
देवास्ते च समाजग्मुर्ध्वमेधैधिता इव ।
असुरानस्त्रविघ्नशृङ्गलदानिव वायवः ॥ १४ ॥
जगृहुस्तानथाक्रम्य जरठाखूनिवौतवः ।
तेपि ताज्जगृहुर्मत्तानृक्षाकूटानिव दुमान् ॥ १५ ॥
दोर्वृक्षविलसद्भेतिकुसुमाः शस्त्रपल्लवाः ।
रेजुः सुरासुराः फुल्ला वनलोला इव दुमाः ॥ १६ ॥
अन्योम्यं पूरयामासुः शस्त्रपूरेर्दिशो दश ।
वनानि कुसुमव्रतैः सुमेराविव मारुतः ॥ १७ ॥
घोरं समभवद्युद्धं देवदानवसेनयोः ।
रोदोरन्ध्रोदुम्बरान्तर्महामशकसंघयोः ॥ १८ ॥
अथोदपतदुत्तलैर्लोकपालेभ्यमण्डलैः ।

॥ ४३ ॥ अमरवारणा दिग्गजास्तेषां दन्तविघट्टनेष्वमरपर्वतो
मेरुस्तदीया हेमशिलेव शत्रुप्रहारेष्वपि अलमत्यन्ते स्थिरता-
मेभ्यति प्राप्स्यति ॥ ४४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणनाट्य-
यंप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

दामव्यालकटादीनामुद्धतानां रमानलान् ।

दैवतैः सह संग्रामो वर्णनेऽत्र महोद्धटः ॥ १ ॥

इति विज्ञेयं इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥ सागरेभ्यो
वेलावनकुञ्जभ्यो गिरिकन्दरेभ्यश्च यथामागिलाभं उदगुः ऊर्ध्व
निष्क्रमुः ॥ २ ॥ हस्तप्रहारिहंतो निस्तंजस्कः कुतो भास्करो
यस्मिन्स्थाविषं रोदस्योर्धावपृथिव्योः कोटरमन्तरालाकाशम् ।
दामव्यालकटैरेधिता वर्धिताः ॥ ३ ॥ उत्तस्थुर्दुदायेति शेषः
॥ ४ ॥ आकाले उत्खण्डो दुःसहः कल्पान्तः प्रलय इव भीषणम्
॥ ५ ॥ कुण्डलोद्योततेजोभिः पीततमांसि शिरांसि प्रलयप-
र्यस्तचन्द्रार्का दीप्तय इव कबन्धान्पेतुः ॥ ६ ॥ प्रलयानिलानां
संप्रैर्महाप्रवाहैः स्फुटनं स्फुटः । घर्षणे कविधानात्कः । स
एवान्तरधानुवैचित्र्यदन्तप्रकाशसाम्याद्दासो येषाम् ॥ ७ ॥

भीरवः अतएव विश्रान्ता अन्तर्निरीना हरिमण्डलाः सिंहसमूहा
येषु तथाविधाः शैलशिलामदशहेनीनां घातैरन्तर्भित्तयो भङ्ग-
वप्राः । कुलाचलानां हिमवदादीनां तटाः रेणुः दधनुः ।
रणतेर्लिङ् ॥ ८ ॥ ९ ॥ कल्पः संवर्त्तन्तदीयोग्पातभूततालध-
क्षवदुन्तालाः प्रांशवो वेतालास्तालैः कर्गालिन्तालिताः नर्तने
संजातनालाः ॥ १० ॥ शान्ताः पयोधरा इव पांसवो यस्मि-
न्योत्रि मौलिकुण्डलकोटयो भास्कराकारकल्पक्षिता बभूवुरिति
देहलोदीपन्यायनं संवर्धयते ॥ ११ ॥ प्रहरणायोन्पादितकल्प-
भूरुहधारिभिः ॥ १२ ॥ अमिप्रान्तलक्षणैर्वांशैर्भाषवर्तैः पाति-
ता भित्तयो वप्राणि येषाम् । कणप्रकरतां चूर्णसमूहताम्
॥ १३ ॥ १४ ॥ तानमुगान् जगृहुः स्फुटदमूपकान् ओतवो
मार्जारा इव ते अमुगस्तान् देवान् दुमान् रुढानालुढान् म-
नान् प्रमत्तपुरुषान् ऋक्षा भृक्षा इव जगृहुः ॥ १५ ॥ दोर्ल-
क्षणेण वृक्षेण विलसन्त्यो हेतयः शस्त्राण्येव कुसुमानि येषाम्
॥ १६ ॥ १७ ॥ रोदोरन्ध्ररूपो य उदुम्बरान्तःप्रदेशस्तत्र
महामशकसंघप्राययोर्दैवदानवसेनयोः ॥ १८ ॥ इदानीं दिग्ग-

कल्पाभ्रस्फूर्जिताकारो दारुणः समरारवः ॥ १९ ॥
 पिण्डग्रहेण नभसि भूभागमिव कुट्टिमम् ।
 मुष्टिप्राहो महामेघमन्थरोदरपीवरः ॥ २० ॥
 रथसंपातसंपिष्टास्त्रशैलरटन्नटः ।
 व्रटद्वयनिःसत्त्वकर्कशाकन्दर्घरः ॥ २१ ॥
 प्रलयप्रत्ययोल्लासिकल्पान्तराववृंहणः ।
 द्वादशादित्यसंघट्टद्रवत्काञ्चनपर्वतः ॥ २२ ॥
 ब्रह्माण्डकुण्डसंघट्टात्परावृत्त्या च निर्गतः ।
 महास्रोतःपयःपूरः सत्त्वाहत इवाकरः ॥ २३ ॥
 चञ्चलसपक्षशैलेन्द्रपक्षपातचलवृत्तिः ।
 कठिनापूरणोद्धूतस्फुटच्छैलेन्द्रकन्दरः ॥ २४ ॥
 मन्दरोद्धूतदुग्धाग्धिसंशोभसदृशाङ्गकः ।
 रतिश्रुद्धुमास्फोटघटितद्वीपजन्तुभूः ॥ २५ ॥
 सेनयोः क्षुब्धयोरासीद्युद्धमुद्धतदानवम् ।
 निष्पिष्टनगरग्रामगिरिकाननमानवम् ॥ २६ ॥
 महाहेतुशतच्छिन्नदानवाचलपूर्णविक्र ।
 अन्योन्याहतहेत्यादिवृण्णपूर्णाम्बरोदरम् ॥ २७ ॥
 भुशुण्डीमण्डलास्फोटस्फुटन्मेशरःशतम् ।
 शरमारुतनिर्लूनदैत्यदेवमुखाम्बुजम् ॥ २८ ॥
 चक्रावर्तशतभ्रान्तदेवदैत्यजरत्तृणम् ।
 सेनाप्रहरकलोलवलनावलिनाम्बरम् ॥ २९ ॥
 हेत्युप्रवातनिष्पिष्टपतङ्गैरमानिकव्रजम् ।
 अस्त्रोदिताधिवायोंघग्नाविष्योमपत्तनम् ॥ ३० ॥
 बहन्महास्त्रपानासिशूलशक्तिनदीशतम् ।

शैलपक्षोद्भटास्फोटलुठब्रह्माण्डमण्डपम् ॥ ३१ ॥
 दैत्यपार्ष्णिप्रहारौघपतङ्गोकेशपत्तनम् ।
 नारीहलहलारावरणत्कङ्कणमन्दिरम् ॥ ३२ ॥
 लुठदैत्यबलोद्धूतमत्तस्त्रौघजलान्वितम् ।
 रक्तघौतनरौघोप्रमुक्तनादद्रवजनम् ॥ ३३ ॥
 लोकपानीकपाभोजच्छन्नाच्छन्नयमान्वितम् ।
 पुनः सुरासुरैर्घातैर्दृष्टसैन्यकुलाकुलम् ॥ ३४ ॥
 सपक्षपर्वताकारदानवाद्रिगमागमैः ।
 वहच्छवशवाशब्दभूरिभांकारभीषणम् ॥ ३५ ॥
 आयुधप्राग्बिभ्रोप्रदैत्यपर्वतनिर्झरैः ।
 रक्तैररुणिताशेषवसुध्राणवपर्वतम् ॥ ३६ ॥
 उत्सन्नराद्रनगरविपिनग्रामगह्वरम् ।
 धृतासंस्थासुरेभाश्वमनुष्यशवपर्वतम् ॥ ३७ ॥
 सुतालोत्तालनाराचराजिरोचितवारणम् ।
 मुष्टिप्रहारपिष्टासमसैरावणवारणम् ॥ ३८ ॥
 कल्पाभ्रपटलासारधारादलितपर्वतम् ।
 महाशनिविनिष्पेपपिष्टोद्गीनकुलाचलम् ॥ ३९ ॥
 कुपिताग्निज्वलज्ज्वालाजालज्वलितदानवम् ।
 एकाञ्जलिपुटानीतसमुद्रोन्सादितानलम् ॥ ४० ॥
 चण्डदैत्यातिसंभारशिलीकृतमहाज्वलम् ।
 वनव्यूहन्धनाद्यविभ्रंशविनाम्बुशिलोच्चयम् ॥ ४१ ॥
 अस्त्रनिर्मितदुर्वारतमःकल्पान्तरात्रिकम् ।
 मायासूर्यगणोद्योतैः पीतातनुतमःपटम् ॥ ४२ ॥

जाविप्रमृद्यमानजनरणकोलाहलं वर्णयति — अथेत्यादिसप्तभिः ॥ १९ ॥ पिण्डग्रहेण घनोभायव्याकारेण नभसि कुट्टिमं भूभागमिव कुर्वण इति शेषः । कचिन्प्रदेशे मुष्टिप्राहश्च कचिच्च मेधानां मन्थरं जलभागमन्थरमुदरमित् पावरो गम्भीर इति यावत् ॥ २० ॥ रथसंपातेन संपिष्टैः स्त्रैः शैलेषु रटन नटश्च तालयानुसारी । व्रटद्वयानां निस्सत्त्वानां कर्कशाकन्दर्घरः ॥ २१ ॥ प्रलयस्य प्रत्ययः कारणरमिवाध्यादिभिरुल्लासी यः कल्पस्य ब्रह्माहोऽन्ते प्रसिद्ध आरावस्तस्य वृंहणः प्रतिगर्जनप्रायः । द्वादशादित्यानां संघट्टनेन मेलनेन द्रवन् यः काञ्चनपर्वतस्तदीयशब्द इत्यर्थः ॥ २२ ॥ संघट्टादिति त्यक्तलोपे पञ्चमी । संघट्टं प्राप्य परावृत्त्या चकारेण स्वस्थानाच्च निर्गतः सत्त्वैः प्राणिभिराहतः आकरः सत्त्वाकरः महास्रोतसः पयःपूरध्वनिरिव ॥ २३ ॥ चञ्चलां चलतां सपक्षशैलेन्द्राणां पक्षपातेनेव चलन् ध्वनिश्च । कठिनैर्दुग्धैरापूरणरुद्धता उद्धूताः स्फुटन्तः श्रोत्रप्रायाः शैलेन्द्रकन्दराः येन ॥ २४ ॥ अमृतार्थं मथने मन्दरेणोद्धूतस्य दुग्धाग्धेः संशोभान्विता सदृशमङ्गं स्वरूपस्य । तत्रैवामृतोत्पत्ती रत्या तदासक्त्या शृण्वन्ति ये देवामु- रास्तेषां हर्षोत्कर्षे बुधुमा इव ध्वनन्त आस्फोटा भुजास्फालन-

शब्दास्तैर्घटिता व्याप्ताः समद्वीपलक्षणा जन्तुभुवः प्राण्यावासा येन ॥ २५ ॥ इत आरभ्य आसर्गममार्तेयुद्धमेव वर्णयति — सेनयोस्त्रिधादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ हेतय एवोप्रवातास्तैर्निष्पिष्टाः पतन्तश्च वैमानिकव्रजा यत्र । अस्त्रैर्वारुणा- ह्नादिभिरुदितस्याद्येवार्थोऽर्थः श्रवितानि व्योमपत्तनान्यमनुव- त्यादीनि यत्र ॥ ३० ॥ शैलानां पक्षेषु पार्श्वेषु उद्धटैरास्फोटैर्लुठन् कम्पमानो ब्रह्माण्डमण्डपो यत्र ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ लोकपानामिन्द्रादानामनाकपाः सेनानायकास्तलक्षणेष्वाभोजेषु अमरश्च कदाचिन्मृतानां प्राणहरणाय च्छन्नः कदाचिद्युद्धार्थ- मच्छन्नः प्रकटश्च यो यमस्तेनान्वितम् । पलायनकाले धातैः प्रहारैः पुनः परावृत्त्य दृष्टेनार्थाप्रहरतः सैन्यकुलेनाकुलम् ॥ ३४ ॥ शवशयैत्यनुकरणशब्दरूपैर्भूरिभांकारैर्भीषणम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ धृता असंख्यसुरेभाश्वमनुष्यशवा यैस्तथा- विधाः पर्वता मेवादयो यत्र ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कुपिता- ग्नीनि देवपराक्रमः । एकाञ्जलीत्यसुरपराक्रमः ॥ ४० ॥ चण्डै- र्दैत्यैः शैलशिलाद्यतिसंभारैः प्रक्षिप्तैः शिलीकृतः महान् ज्वल- तीति ज्वलोऽग्निश्चेति दैत्यपराक्रमः । वनव्यूहलक्षणेन्धनप्र- युक्ताभिरभ्यविभिर्भ्राविता अतएवाम्बुप्रायाः शिलोच्चया यत्रेति

मायाशिवर्षनिष्पीतकलाभ्रघनवर्षणम् ।
 ससीत्काराश्रिवमनशस्त्रसंघट्टवर्षणम् ॥ ४३ ॥
 वज्रवर्षास्त्रनिर्धूतशैलवर्षास्त्रसंभ्रमम् ।
 निद्राबोधास्त्रयुद्धाख्यं संघर्षावग्रहाश्रयम् ॥ ४४ ॥
 वहन्क्रकचवृक्षाखं जलाइयस्मरणान्धितम् ।
 ब्रह्मास्त्रयुद्धविषमं तमस्तेजोस्त्रसारितम् ॥ ४५ ॥
 अस्त्रोद्गीर्णाधुनीकनीरन्ध्रसकलाम्बरम् ।
 शिलावर्षास्त्रदलितं वह्निवर्षास्त्रमासुरम् ॥ ४६ ॥
 पताकास्पृष्टशशिकैश्चक्रवीकारगर्जितैः ।
 मुहूर्तं रथैर्लङ्घितोदयास्तमयाचलम् ॥ ४७ ॥
 वज्रप्रहागविरतत्रियमाणमहासुरम् ।
 शुक्रामरमहाविद्याजीवमानमहासुरम् ॥ ४८ ॥
 विद्रवह्वसंघानं जयप्रोद्गमरामरम् ।
 शुभप्रहमहाकेतुमालिकानमितस्ततः ॥ ४९ ॥
 उत्पातमङ्गलैर्घानां बुद्धेरुद्धरकन्धरम् ।
 साद्रिस्त्रोर्वीसमुद्रयुजगद्भिरवारिधि ॥ ५० ॥
 कुलैर्ककिशुकवनं कुर्वहुर्वारिवरतः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकट्टमंग्रामवर्णनं नाम पट्टिशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः २७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

तस्मिंस्तदा वर्तमाने योगे समरसंभ्रमे ।
 देवासुरशरीरेषु गतं पञ्चभ्रौर्गण्डिव ॥ १ ॥

वहन्स्वसृक्प्रवाहेषु गङ्गापूरैर्विवाम्बरात् ।
 दासि वेष्टितदेवीघटनक्षत्रेडाघनारवे ॥ २ ॥
 व्याले निजकराकृष्टिपिष्टसर्वसुरालये ।

देवपराक्रमः । एवमप्रेष्य यथायोग्य बोधम् ॥ ४९ ॥ ४२ ॥
 कला मायाकौशलं तन्प्रयुक्तानामप्राणा च न वर्णनं यत्र ॥ ४३ ॥
 संघर्षः पराभिभवः स एवावग्रहः । प्रागुक्तवर्षप्रतिबन्धस्तदाश्र-
 यम् ॥ ४४ ॥ जलाशयोऽस्मरणेन व्यामोहेनान्धितम् ॥ ४५ ॥
 आसुरपैशाचाद्यैश्चरुद्राणिस्तोमसुरालमुद्राद्यायुधानां केनारम्भ-
 कलाम्बरं यत्र ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ शुक्रस्य अमराण्या महावि-
 द्यामृतसंजीवनविद्या तथा जावमात्रा महासुरा यत्र ॥ ४८ ॥
 क्वचिद्विद्रवह्वसंघानं क्वचिजयप्रोद्गमरामरम् । क्वचिन्दुभ्रमहाणां
 महतीनां केतुमालिकानां च बुद्धेर्दशार्धमिन्धन उद्धरकधरं
 उन्नमितकण्ठम् ॥ ४९ ॥ क्वचित् उत्पातानां मङ्गलैर्घानां बुद्धे-
 र्दशनार्थमुद्धरकधरम् । फलस्यापि हेतुविवेकधनाद्बुद्धेरिति
 पञ्चमी । अद्रिभिः खेन समुद्रेण दिश च महेत जगदेव रुधि-
 रवारिधिर्यत्र ॥ ५० ॥ जगदित्यनुवर्तते । कुर्वहुर्वारिवर-
 तारार्थान्वयि । उभयत्रापि रुधिरैरेति शेषः ॥ ५१ ॥
 शरवातस्य वनत्वेन स्मरणाय विजिनटि—दाश्रमार्नैरित्यादि ।
 अर्करदिमप्रतिबिम्बपल्लवैर्दाश्रमार्नैः स्वस्य वेगवतीनार्तैश्चबलैः
 कङ्कादिपक्षा गहत एव पुष्पाणि येषां तैः । लसन्ति फलानि
 लोहभागा एव श्लेषात्फलानि येषां तैः ॥ ५२ ॥ तालेभ्योऽप्युत्ताल-
 रुच्छितैः ॥ ५३ ॥ कबन्धनशतबाहुभिः पातिता अम्भोदा

विमानानि सुरास्त्राश्च यत्र पट्टिशान्तैः प्रोताः संतताः
 पवेता यत्र ॥ ५४ ॥ यथायुर्व पदैव लोकास्तथापि भूलो-
 कस्यकुञ्जखण्डानामप्युद्यनेन श्रंगमंभवालीकमनैकेत्युक्तम्
 ॥ ५५ ॥ एवं प्रागुक्तप्रकारैः शब्दशान्तरादाः प्रतिगर्जनतः
 पातालतलवारणा दिग्गत्रा यत्र ॥ ५६ ॥ दिग्भेदकराणां
 सूर्येन्द्रादीनामेकस्यां दिशि देवान्मलने एकदिक्करा असुरभया-
 त्रिष्वपन्दाश्च गिद्धमाश्रयमरुद्राणां यत्र ॥ ५७ ॥ इदानीमौत्पातिकं
 सप्तापवन वर्णयति—ववुरिति । अशनिनिपातैर्वैयुतामिपातनैः
 खण्डितप्राण्यङ्गा दलितशिलाशकलाश्च । सुराणां प्रलयसमयस्य
 सूचकाः सुरनरुघर्षराणां कल्पवृक्षसंविध्रमरकोकिलादिष्व-
 नीनां घमसा अक्षकान्तिरोधायका उतियावन् । समीग क्षा-
 माहता ववुः ॥ ५८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्य-
 प्रकाशे स्थितिप्रकरणे पट्टिशः सर्गः ॥ २६ ॥

देवाः पराजितान्मेभ्यः प्रपञ्चेभ्योऽत्र पञ्चभूः ।

प्राह दैत्यबोधोपायं वामनोपचये चिरात् ॥ १ ॥

देवासुरशरीरेषु जातेषु गतेषु त्रणेषु असृक्प्रवाहेषु वह-
 निन्वति परेणान्वयः ॥ १ ॥ वेष्टितदेवीं यथास्यात्तथा कृतः
 क्ष्वेडा सिंहनादरूपो महारवो येन ॥ २ ॥ आकृष्टिराकर्षणं

कटे कठिनसंरम्भसङ्करक्षपितामरे ॥ ३ ॥
 येरावते क्षीणरवे पलायनपरायणे ।
 प्रवृद्धे दानवादीके मध्याह्न इव भास्करे ॥ ४ ॥
 पतिताङ्गव्यथार्तानि प्रलम्बवृद्धिराणि च ।
 पर्यासीवावसेतूनि देवसैन्यानि दुद्रुधुः ॥ ५ ॥
 दामव्यालकटास्तानि चिरमन्तर्हितानि च ।
 अनुजग्मुर्लसन्नादमिन्धनानीव पावकाः ॥ ६ ॥
 अन्विष्टानपि यत्नेन नालभन्तासुराः सुरान् ।
 घनजालवनोद्गीनान्सिंहा हरिणकानिव ॥ ७ ॥
 अलघ्वेष्वमरौघेषु दामव्यालकटास्तदा ।
 जग्मुः पातालकोशस्य प्रभुं प्रमुदिताशयाः ॥ ८ ॥
 अथ देवा विषण्णास्ते क्षणमाभ्वास्य वै ययुः ।
 जयोपायाय विजिता ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ९ ॥
 तेषामाविरभूद्ब्रह्मा रक्तरक्ताननध्रियाम् ।
 सायं रक्तीकृताम्बूनामग्धीनामिव चन्द्रमाः ॥ १० ॥
 प्रणम्य ते सुरास्तस्मा अनर्थं शम्भ्वरेहितम् ।
 सम्यक्प्रकथयामासुर्दामव्यालकटकमम् ॥ ११ ॥
 तदाकर्ण्यखिलं ब्रह्मा विचार्य स विचारवित् ।
 उवाचेदं सुरानीकमाभ्वासनकरं वचः ॥ १२ ॥

श्रीब्रह्मोवाच ।

शतवर्षसहस्रान्ते शम्भ्वरेण हरेः करात् ।
 भर्तव्यं समरेशस्य तत्कालं संप्रतीक्षताम् ॥ १३ ॥
 दामव्यालकटानेतानथ त्वमरसत्तमाः ।
 योधयन्तः पलायध्वं मायायुद्धेन दानवान् ॥ १४ ॥
 युद्धाभ्यासवशादेषां मुकुराणामिवाशये ।
 अहंकारचमत्कारः प्रतिबिम्बमुपैष्यति ॥ १५ ॥
 गृहीतवासनास्त्वेते दामव्यालकटाः सुराः ।
 सुजेया वो भविष्यन्ति लग्नजालाः खगा इव ॥ १६ ॥

तथा पिष्टाः संचूर्णिताः सर्वसुरालया येन ॥ ३ ॥ ४ ॥ अवसे-
 तूनि अवसन्नेतूनि ॥ ५ ॥ अन्तर्हितानि दूरं निरोहितानि ।
 लसन्नादं प्राजमानाधिपेष्वपि यथास्यात्तथा ॥ ६ ॥ घनानि
 निबिडानि लतादिजालानि यस्मिन्स्थाविधे वने उद्गीनान उ-
 त्खल्य लीनान् ॥ ७ ॥ निर्वासनत्वास्त्वनप्य प्रमुदिताशयता
 जयलामनिमित्तकरवेनोपचर्यते ॥ ८ ॥ जयोपायाय जयोपाय-
 प्रश्रयाय ॥ ९ ॥ रक्तै रधिरं रक्ता शोणा आननध्रियेषां तेषाम्
 ॥ १० ॥ शम्भ्वरेणैव हि तमिच्छा । सृष्ट्यात्मकं दामव्यालकटक-
 मम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत्कालमिति 'कालाध्वनोः' इति द्वि-
 हंकारचमत्कारः ॥ १५ ॥ तथा वृत्त्या गृहीताः क्रमेणोपचिता
 वासना येषाम् ॥ १६ ॥ अवासानाः शम्भ्वरसंकल्पेन प्रतिबन्धा-
 दनाविर्भूतवासना नल्यन्तावासनाः । ज्ञानं विना आल्यन्ति-
 कवासनोच्छेदादसंभवात् । निर्वासनानां जन्मानुपपत्तेश्चेति बो-
 ध्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ भिन्नवासना नष्टवासनाः ॥ १९ ॥

अद्य त्ववासना ह्येते सुखदुःखविचर्जिताः ।
 धैर्येणारीम्बिनिघ्नन्तो देवा दुर्जयतां गताः ॥ १७ ॥
 वासनातन्तुबद्धा ये आशापाशवशीकृताः ।
 वश्यतां यान्ति ते लोके रज्जुबद्धाः खगा इव ॥ १८ ॥
 ये भिन्नवासना धीराः सर्वत्रासक्तबुद्धयः ।
 न हृष्यन्ति न कुप्यन्ति दुर्जयास्ते महाधियः ॥ १९ ॥
 यस्यान्तर्वासनारज्ज्वा ग्रन्थिबन्धः शरीरिणः ।
 महानपि बहुज्ञोऽपि स बालेनापि जीयते ॥ २० ॥
 अयं सोहं ममेदं तदित्याकल्पितकल्पनः ।
 आपदां पात्रतामेति पयसामिव सागरः ॥ २१ ॥
 इयन्मात्रपरिच्छिन्नो येनात्मा भव्यभाषितः ।
 स सर्वज्ञोऽपि सर्वत्र परां कृपणतां गतः ॥ २२ ॥
 अनन्तस्याप्रमेयस्य येनेयत्ता प्रकल्पिता ।
 आत्मनस्तस्य तेनात्मा स्वात्मनैवावशीकृतः ॥ २३ ॥
 आत्मनो व्यतिरिक्तं यत्किञ्चिदस्ति जगद्भये ।
 यत्रोपादेयभावेन बद्धा भवतु वासना ॥ २४ ॥
 आस्थामात्रमनन्तानां दुःखानामाकरं विदुः ।
 अनास्थामात्रमभितः सुखानामाकरं विदुः ॥ २५ ॥
 दामव्यालकटा यावदनास्था भवसंस्थितौ ।
 तावन्न नाम जेयावो मशकानामिवानलाः ॥ २६ ॥
 अन्तर्वासनया जन्तुर्दीनतामनुयातया ।
 जितो भवत्यन्यथा तु मशकोऽप्यमराचलः ॥ २७ ॥
 विद्यते वासना यत्र तत्र सा याति पीनताम् ।
 गुणो गुणिनि हि द्वित्वं सतो दृष्टं हि नासतः ॥ २८ ॥
 अयं सोहं ममेदं चेत्येवमन्तः सवासनम् ।
 यथा दामादयः शक्र भावयन्ति तथा कुरु ॥ २९ ॥
 याया जनस्य विपदो भावाभावदशाश्च याः ।
 तृष्णाकरज्वल्लघुयास्ता मज्जर्यः कटुकोमलाः ॥ ३० ॥

२० ॥ २१ ॥ सर्वदुर्वासनानां मध्ये आत्मनो देहादितादात्म्येन
 परिच्छिन्नताप्राप्तिवासनेन महामार्ह्यकपार्ष्णजन्ममरणादिबी-
 जन्वान्महाननर्थ इत्याह—इयन्मात्रेत्यादिना ॥ २२ ॥ अव-
 शीकृतो विवशीकृतः । संगारानर्थविह्वलीकृत इति यावत् ॥ २३ ॥
 यद्यदि आत्मनो व्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति तर्हि तत्र उपादेयभा-
 वेन उपादानं योग्यतया वासना भवतु नाम ननु तदस्तीत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ तथा चासद्वस्तुन्यास्था त्याज्यत्याशयेनाह—आस्था-
 मात्रमिति ॥ २५ ॥ उक्तं प्रकृते योजयति—दामेति ॥ २६ ॥
 देहाद्यहंभावग्राहिण्या अन्तर्वासनया देहादिनाशेनात्मनाशसं-
 भावनया दीनतां कातरताम् । अन्यथा तादृशवासनाभावे तु
 मशकोऽयमराचलो मेरुरिवाप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ हि
 यस्माद्गुणिनि धर्मिणि सति पीनत्वाद्यो गुणो भवति । किञ्चो-
 पचयमन्तरा न पीनत्वसिद्धिः । उपचयश्च द्वितीयावयवसिद्धौ ।
 तच्च द्वित्वं सतो इव्यस्य दृष्टं नासत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ दामा-
 दयो यथा येनोपायेन । अयं देहादिरैव स प्रसिद्धोऽहम् । इदं

वासनातन्नुबद्धो यो लोको विपरिवर्तते ।
 सा प्रवृद्धातिदुःखाय सुखायोच्छेदमागता ॥ ३१ ॥
 धीरोऽप्यतिबहुन्नोऽपि कुलजोऽपि महानपि ।
 तृष्ण्या बध्यते जन्तुः सिंहः शृङ्गलया यथा ॥ ३२ ॥
 देहपादपसंस्थस्य हृदयालयगामिनः ।
 तृष्णाचिसखगस्येयं वागुरा परिकल्पिता ॥ ३३ ॥
 दीनो वासनया लोकः कृतान्तेनापकृष्यते ।
 रज्ज्वेव बालेन खगो विवशो भृशमुच्छ्वसन् ॥ ३४ ॥
 अलमायुधभारेण संगरभ्रमणेन च ।
 वासनाया विपर्यासं युक्त्या यत्नाद्रिपोः कुरु ॥ ३५ ॥
 अन्तरा क्षुभिते धैर्ये रिपोरमरनायक ।
 न शास्त्राणि न चास्त्राणि न शास्त्राणि जयन्ति च ॥
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे पिनामहवाक्यं नाम समविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः २८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा भगवान्देवांस्तत्रैवातर्धिमाययौ ।
 वेलावनिनट्टे शब्दं कृन्वेवाम्बुतरङ्गकः ॥ १ ॥
 सुरास्त्वाकर्ण्य तद्वाक्यं जग्मुः स्वाभिमतं दिशम् ।
 कमलामोदमादाय वनमालामिवानिलाः ॥ २ ॥
 दिनानि कतिचित्त्वेषु कान्तेषु स्थिरकान्तिषु ।
 द्विरेफा इव पद्मेषु मन्दिरेषु विश्रम्युः ॥ ३ ॥
 कंचित्कालं समासाद्य स्वान्मोदयकरं शुभम् ।
 चक्रुर्दुन्दुभिनिर्घोषं प्रलयाभ्ररवोपमम् ॥ ४ ॥
 अथ दैत्यैर्ममाव्योम्नि तैः पातालतले खिनैः ।

कालक्षेपकरं घोरं पुनर्युद्धमवर्तत ॥ ५ ॥
 ववुरसिशरशक्तिमुद्रतौघा
 मुसलगदापरश्वक्रशङ्खाः ।
 अशनिगिरिशिलादुताशवृक्षा
 अहिगरुडादिमुखानि चायुधानि ॥ ६ ॥
 मायाकृत्यायुधमहाम्बुघनप्रवाहा
 क्षिप्रावहा प्रतिदिशं किल निर्जगाम ।
 पाषाणपर्वतमहीरुहलक्षवृक्ष-
 भ्रुग्धाम्बुपूरघनघोषवती नदी प्राक् ॥ ७ ॥
 मध्यप्रवाहवहदुलमुकशूलशैल-
 प्रासासिकुन्तशरतोमरमुद्रतौघा ।

जयपराजयपूजार्जवनादि मम इति भावयन्त्यभिमुख्यन्ते तथा
 तमुपायं कुर्वित्यर्थः ॥ २५ ॥ ३० ॥ यो विपरिवर्तते तस्य
 सा वासना अतिदुःखायैत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ हृदयपुण्डरी-
 कमेवालयो नीडं तन्नामिनश्चित्तोपलभितजीवखगस्य ॥ ३३ ॥
 रज्ज्वा तन्नुनेव ॥ ३४ ॥ वासनायाः शम्बरसंकल्पाहितनिर-
 भिमानवासनायाः । विपर्यासं वैपरीत्यम् । अभिमानोपचयमिति
 यावत् । रिपोर्दामर्देः ॥ ३५ ॥ शत्रोरन्तः अक्षुभिते धैर्ये स-
 तीति शेषः । शास्त्राणि आंशनसादीनि नातिशास्त्राणि ॥ ३६ ॥
 अहंकारमयीं वासनां ते एते संकल्पाद्वह्यन्ति ॥ ३७ ॥
 तत्त्वज्ञेभ्यस्तेषु कोऽपकर्षो येन ते वासनां गृह्णीयुस्तत्राह—
 अज्ञेति ॥ ३८ ॥ प्रबोधयत व्यवहारपदेषु जागरूकान्कुरुत
 ॥ ३९ ॥ केचन केचिदपि तृष्ण्या अप्रोताशयाश्चेन्न च ते
 पेलवाः ॥ ४० ॥ यथा जलाशयान्तर्धलचलानामत्यन्तवपलानां
 विचित्रलहरीणां भरोऽतिशयो जलात्मनैवास्ति तथा स्ववासना-
 न्तरिदं समविषमं स्थिरतां प्रवाहनित्यतां समुपनतं समुपगतं
 स्थितमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्य-

प्रकाशे स्थितिप्रकरणे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥
 विश्रान्तानां पुनर्युद्धं विस्तरेणात्र वर्णयते ।
 देवानां दानवानां च चिरमावासनोदयात् ॥ १ ॥
 अम्बुनस्तरङ्गको वेलापदमग्निध्यान्ममुद्रतरङ्ग इति गम्यते
 ॥ १ ॥ स्वाभिमतं स्वस्वाभिप्रेतां तनद्विकृताधिष्ठितदि-
 शम् । स्वाभिमतमिन्त्येतद्वनमालाया अपि विशेषणम् ॥ २ ॥
 विश्रम्युर्विभ्रान्ताः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ दुन्दुभिरवं धृत्वा सन्न-
 द्य दैत्येष्वेवमागतेषु सन्त्यु । महाव्योम्न्यन्तरिक्षे ॥ ५ ॥ आसर्गसमा-
 न्युद्धमेव वर्णयति—ववुरित्यादिना । शङ्खाः शङ्काकारा आयुध-
 विशेषाः । परप्राणहारित्वादायुधप्रायाः शङ्खशब्दा वा । गिरीणां
 शिलासहिताः गिरिप्रायाः शिला गिरयः शिलाथेति वा दृष्टान्ताः ।
 अहिगरुडादिमुखान्यायुधानि च महाव्योम्नि ववुः जग्मुः ॥ ६ ॥ तदेव
 वर्णयति—मायेति । मायाकृतान्यायुधान्येव महाम्बुनि तेषां वनः
 प्रवाहो यस्याः । अतएव क्षिप्रान् वीघ्रहस्तानावहति जयायेति क्षि-
 प्रावहा । पाषाणैः पर्वतमहीरुहलक्षैस्तैश्चपि प्रधानैर्हृक्षैश्च भ्रुग्धा-
 न्मुपरेव घनघोषवती नदी प्राक् निर्जगामेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तामेव

गङ्गोपमाम्बुवलितामरमन्दिरेण
 सर्वासु दिव्यशनिवर्षनिकर्षणेन ॥ ८ ॥
 पृथ्व्यादिदारुणशरीरमपि प्रहार-
 दानप्रहा गहनराशिशरीरकेव ।
 मायोपशाम्यति सुरासुरसिद्धसन्ना
 मायाकृतिः पुनरुदेति नचैव सैव ॥ ९ ॥
 शैलोपमायुधविघटितभूधराणि
 रक्ताम्बुपूरपरिपूर्णमहार्णवानि ।
 देवासुरेन्द्रशवशैलविरूढकुन्त-
 तालीवनानि ककुभां वदनानि चासन् ॥ १० ॥
 उद्गीर्णकुन्तशरशक्तिगदासि चक्र-
 हेलानिगीर्णसुरदानवमुक्तशैला ।
 काषोल्लसत्कचदन्तनखाग्रमाला
 जीवान्विता ह्यपतदायससिंहसृष्टिः ॥ ११ ॥
 उज्ज्वालोलोचनविषज्वलनातपौघ-
 दिग्दाहदर्शितयुगान्तदिनेशसेना ।
 उद्गीयमानपरिदीर्घमहामहीध-
 मग्राग्निवद्विषधरावलिरुल्लास ॥ १२ ॥

उन्नादवज्रमकरोत्करकर्मशान्त-
 क्षुब्धाग्निवीचिवलयैर्वलिताचलेन्द्रैः ।
 आसीजगत्सकलमेव सुसंकटाङ्ग-
 मावृत्तिमिविविधहेतिनदीप्रवाहैः ॥ १३ ॥
 शैलास्त्रशस्त्रगरुडाचलचालितोन्न-
 नागं महासुरगणाङ्गणमन्तरिक्षम् ।
 आसीन्क्षणं जलधिभिः क्षणमग्निपूरैः
 पूर्णं क्षणं दिनकरैः क्षणमन्धकारैः ॥ १४ ॥
 गरुडगुडगुडाकुलान्तरिक्ष-
 प्रविस्तृतहेतिहुताशपर्वतौघैः ।
 जगदभवदसह्यकल्पकाले
 ज्वलितसुरालयभूतलान्तरालम् ॥ १५ ॥
 उदपतन्नसुरा वसुधातला-
 द्रगनमद्रितटादिव पक्षिणः ।
 अतिबलादपतन्विबुधा भुवि
 प्रलयचालितशैलशिला इव ॥ १६ ॥
 शरीररूढोन्नतहेतिवृक्ष-
 वनावलीलभ्रमहाग्निदाहाः ।

नदीं पुनर्वर्णयति—मध्येति । अम्बुभिर्जलैरिव वलित वेष्टितं
 अमरमन्दिरं मेवादि येन तथाविधेनाशानिप्रमुखायुधवर्षप्रयुक्ते-
 न निकर्षणेन वप्रच्छेदनेन गङ्गोपमा मेवादिगिरिपृष्ठप्रवहद्भ्रजा-
 सहशील्यर्थः ॥ ८ ॥ संप्रति सुरासुराणां परस्परव्यामोहनाय
 विचित्रमायानिर्माणं प्रतीकारैश्च तदुपशमं पुनःपुनस्तत्सदृश-
 मायान्तरोद्भवोपशमं चाह—पृथ्व्यादीनि । पृथ्वी मही तन्मयी
 आदिपदाज्जलेतजोवाय्वाकाशमयीव माया । यथेयं पृथिवी भ्रमतीव
 पततीव निरुणद्धीवाप्स्विव निमज्जन्त्यग्निनेव दहन्ते वायुनेवोद्गी-
 यन्ते महागताकाश इव निपतन्ति जना इति । दारुणानि रक्ष-
 पिशाचादिशरीराणि तन्मयीव । यथा तानि निपतन्तीव धावन्ती-
 व युध्यन्तीव खादन्तीवेत्येवंरूपा दारुणशरीरमयी । प्रहाराणां
 दानं प्रहो प्रहणं च बहुशो यस्यां तथाविधान्या । गहनानि
 परैर्दुस्तराणि राशीभूतानीव बहुलमापन्नानि शरीरकाणि
 प्रतियोधशरीराणि यस्यां सा तथाविधेयान्या । एवंविधापि
 प्रयुक्ता माया सुरैरसुरैः सिद्धैश्च प्रतीकारैः सन्ना विनाशिता
 सती उपशाम्यति पुनस्तादृश्येव मायाकृतिरुदेति सा किं सैव
 पूर्वोत्पन्नैव मायाकृतिरुत न चैव नैव च सा किन्त्यन्येवेति तत्त्वतो
 दुर्बोलेत्यर्थः ॥ ९ ॥ देवलक्षणेष्वासुरेन्द्रशवलक्षणेषु च शैलेषु
 विरूढानि कुन्तपङ्क्तिरक्षणतालीवनानि येषु तथाविधानि च
 ककुभां दिशां वदनानि मुखान्यासन् ॥ १० ॥ उद्गीर्णैः कुन्त-
 शरशक्तिगदासिचक्रैर्हलैश्च निगीर्णैः सुरैर्दानैश्च मुक्ताः शैला
 यस्याम् । काषेण च्छेदनेनोन्नतानि ककचानां दन्ता एव नखाप्र-
 नाका यस्यास्तथाविधा । परजीवप्राहिताजीवान्विता । आ-

यसानामयोविकारायुधमयानां हिंस्वत्वात्मिहानां सृष्टिरपतत् ।
 निष्पपातेत्यर्थः ॥ ११ ॥ इदानीं सर्पाङ्गनिर्मितदृष्टिविषमाया-
 सर्पममूहं वर्णयति—उज्ज्वाल्येति । उद्गता उज्ज्वाला येभ्यस्तथा-
 विधानां लोचनविषज्वलनानामातर्पाषण ये दिशां दाहास्तैर्द-
 र्शिता युगान्ते युगपदुदितद्वादशदिनेशानां सेना यया तथाविधा
 विषधराणां सर्पाणामावलिः उद्गीयमानः परितो दीर्घैरुच्छ्रेण
 महद्भिर्महद्भिर्मम्रेन व्यामेनाग्निना तुल्यं मन्नालिधवत् उल्लास
 शुशुभे ॥ १२ ॥ इदानीं सामुद्रास्त्रमायया समुद्रवेष्टनं वर्णय-
 ति—उन्नादेति । वलितो वेष्टितोऽचलेन्द्रो मेरुर्न्यस्तथाविधैर्वि-
 विधैर्हेतिनदीप्रवाहैः उन्नादस्य वज्रादिरक्ष्मैर्मकरोत्कर्मैश्च कर्कश-
 स्यान्तःक्षुब्धस्याग्निवीचिवलयैः सकलमेव जगत् आवृत्तिभिः
 परिवर्तनैः सुसंकटाङ्गं पातितसर्वावयवमासीत् ॥ १३ ॥ महतां
 सुराणामसुराणां च युद्धाङ्गणभूतमन्तरिक्षं शैलाङ्गैः शङ्खैर्म-
 यारचितगरुडैर्बलदुत्पाद्य प्रक्षिप्तैरचलैश्च चालिताः पलायिताः
 प्राग्वर्णितदृष्टिविषनागा यस्यास्तथाविधं सन्क्षण जलधिभिः
 पूर्णमासीत् । क्षणमग्निपूरैः पूर्णमासीत् । क्षणं दिनकरैः पूर्णमासीत् ।
 क्षणमन्धकारैः पूर्णमासीदिति प्रागुक्त्यैवानुवादः ॥ १४ ॥ गा-
 रुडास्त्रप्रभवंगरुडैः । गुडगुडैर्यव्याकानुकरणम् । गुडगुडैति ध्वनि-
 भिराकुलेन्तरिक्षे प्रविस्तृतहेतिहुताशपर्वतानामोषैः प्रवाहैः पुन-
 रपि जगदसह्यकल्पकाल इव ज्वलितसुरालयभूतलान्तरालम-
 भवत् ॥ १५ ॥ असुरा वसुधातलात् गगनं उत ऊर्ध्वं
 अपतन् । विबुधास्तु ऊर्ध्वदेशाद्भुवि अपतन् ॥ १६ ॥
 शरीरे रूढैरुन्नतहेतिवृक्षैः संपन्नास्तु वनावलीषु लभो महा-

सुरासुराः प्रापुरधाम्बरान्तः
 कल्पानिलान्दोलितशैलशोभाम् ॥ १७ ॥
 सुरासुराद्रीन्द्रशरीरमुक्तै
 रक्तप्रवाहैरभितो भ्रमद्भिः ।
 बभार पूर्णं परितोऽम्बरोऽद्रेः
 संध्याकरौघक्षतमङ्ग गङ्गाम् ॥ १८ ॥
 गिरिवर्षणमम्बुवर्षणं
 विविधोप्रायुधवर्षणं तथा ।
 विषमाशनिवर्षणं च ते
 सममन्योन्यमथाग्निवर्षणम् ॥ १९ ॥
 अनयन्नयमार्गकोविदा
 दलितशेषगिरीन्द्रभित्तयः ।
 सस्रजुश्च समं समन्ततः
 करिकुम्भेष्विव पुण्यवर्षणम् ॥ २० ॥
 देवासुराः समरसंभ्रममाकुलास्ते
 अन्योन्यमङ्गदलनाकुलहेतिहस्ताः ।
 नागेन्द्रडिम्भपुतनापृथुपीठपेयैः
 कीर्णधियो नभसि बभ्रमुरक्षिपन्तः ॥ २१ ॥
 छिन्नैः शिरःकरभुजोरुभैरभ्रमद्भि-
 राकाशकाष्ठशलभैरशिवैस्तदानीम् ।
 आसीजगज्जरमभ्रभैरैरिवोभ्रै-
 राभास्करस्थगितद्विक्लशैलजालम् ॥ २२ ॥

नमिदाहो येषां तथाविधाः सुरासुराः कल्पानिलान्दोलि-
 तानां भ्राम्यमाणानामर्थाञ्ज्वलनां शैलानां शोभां प्रापुः ॥ १७ ॥
 अद्रेर्मैरोः परितोऽभितथ्रुतदिशमम्बर आकाशो नायकः । व्यस-
 येन पुस्तवम् । सुरासुरलक्षणानामद्रीन्द्राणां शरीरेभ्यो मुक्त-
 रभितो भ्रमद्भिः रक्तप्रवाहैः पूर्णं संध्याया नायिकायाः । करी-
 षपदेन करजौघा लक्ष्यन्ते । तेषां धत बभार । अथवा तथावि-
 षरक्तप्रवाहैः पूर्णा गङ्गां बभारेत्युन्मेषधयोर्विकल्पः । अङ्गति सं-
 बोधने । पूर्णमित्येतन्नवक्षतगङ्गायोर्द्वयोरपि विशेषणम् । स्त्रीन-
 पुसकयोः 'नपुसकमनपुसकेन' इत्येकशेषे एकवद्भावः ॥ १८ ॥
 ते सुरासुराः अनयन् इति परेणान्वयः ॥ १९ ॥ पुण्ये पुण्यके
 उत्सवविशेषे क्रीडायां नलिकायन्त्रलाक्षाकुङ्कुमचन्दनादिरसवर्षण-
 मिवेत्यर्थः ॥ २० ॥ अन्योन्यं समरसंभ्रमं युद्धोत्साहमक्षिपन्तः
 अत्यजन्तो देवासुरा अङ्गदलने आकुला व्यप्रा हेतियुक्ता हस्ता
 येषां तथाविधाः सन्तो नागेन्द्राणामैरावतादिदिग्गजानां डि-
 म्भानां सन्ततिभूतानां गजानां घृतनायाः समूहस्य पृथूनां
 पीठानां पीठसदृशपृष्ठानां पेषैरिव पीडाकरैर्गुरुतरसंभारसंभृता-
 रोहणैः कीर्णधियो विस्तारितशोभा नभसि बभ्रमुरित्यर्थः
 ॥ २१ ॥ आकाशस्य काष्ठानां दिशां च समाहार आका-
 शकाष्ठं तत्र शरभैः औत्पातिकरूपतद्गविवशेषभूतैः आकाश-
 स्यैव फलपुष्पपर्णानवनवशेषात्काष्ठसदृशस्य शलभैरिति वा ।
 अभाषां मेषानां भैरैरतिशयैरिव । 'अभ्रमरैः' इति पाठे-

रदङ्गटास्फोटकटिस्फुटद्भिः
 समीरितैर्हेतिकलासितौघैः ।
 परस्परधातहतैः पतद्भि-
 र्जगाम शीर्णां दलशो धरित्री ॥ २३ ॥
 अन्योन्यमायुधशिलाचलवृक्षवर्ष-
 मैरुप्रमाणकठिणाङ्गनिघर्षणैश्च ।
 आसीद्रणं चटचटास्फुटदन्तरिहं
 कल्पक्षयान्तमिव भीमभरोग्रनादैः ॥ २४ ॥
 मत्तानिलधुवधजलानलार्क-
 दलद्वयं दीर्घसुरासुरौघम् ।
 ब्रह्माण्डमाखण्डितकुञ्जकोण-
 मकालकल्पान्तकरालमासीत् ॥ २५ ॥
 भ्रान्तैर्भृशं भरितद्विक्लमद्रिकूटै-
 रात्मप्रमाणघनहेतिहतै रणद्भिः ।
 कूजद्भिरार्तिभिरिवोग्रगुहोच्चवातैः
 कन्दद्भिरापतितसिंहवैरदभैः ॥ २६ ॥
 मायानदीजलधियोधघनाग्निदाहै-
 र्वृक्षैः सुरासुरशघैरचलैः शिलोभैः ।
 भ्रान्तैः शरासिशितशक्तिगदास्त्रशस्त्रै-
 र्वातावकीर्णवनपर्णवदन्तरन्तः ॥ २७ ॥
 अद्रीन्द्रपक्षपग्निमाणगमाक्षमोक्त-
 दुर्वारहस्तिबलदारुणदेहकैर्द्राक् ।

ऽपि अपां भ्रमर्भैर्मैर्गव्यैर्वाथैः । आभास्करं भास्कर-
 पर्यन्त स्थगितान्याच्छादितानि द्विक्लानि शैलजालानि च यत्र
 तथाविधमासीत् ॥ २२ ॥ मन्थगीर्तितैः प्रहतैः रटतां भटा-
 नामास्फोटेनास्फालनेन कटिप्रदेशेषु स्फुटद्भिर्बुध्वद्भिस्तथा पर-
 स्परस्फालनहेतुरतएव पतद्भिर्हेतिभिः कलाभियन्त्रशेषपण्यादिकौ-
 शलैरमितानां क्षिप्तानां शिलापर्वनादीनामोघैः । इदं छान्दसः ।
 धरित्री शीर्णां सती दलशः खण्डशो जगाम । खण्डिताभूवि-
 त्यर्थः ॥ २३ ॥ मेरुप्रमाणानां कठिणानामात्रानां देहानां
 निघर्षणैः परस्परसंघर्षनैश्च जिनैर्नामो भरोऽतिसयो येषां
 तथाविधैरुग्रनादैः रणं कल्पक्षयान्तमिवासीदित्यर्थः ॥ २४ ॥
 मत्तं प्रचण्डेनानिलेन धुव्या जलानलवधः अर्कश्च ऊर्वं यत्र
 तथाविधं दलद्वयं यत्र । दीर्घां मायाविभवैः प्रवृद्धाः सुरा-
 सुराद्या यत्र । आखण्डिता विदारिताः प्रान्तकुञ्जकोणा यत्र
 तथाविधं ब्रह्माण्डमकालप्रवृत्तकल्पान्त इव करालं भीषणमासीत्
 ॥ २५ ॥ पुनस्तत्कीदृशमासीत्तदाह—भ्रान्तरिति । आत्मप्र-
 माणैः स्वसदृशायामैर्घनैर्हेतिभिर्हेतैः । अतएव भृशं भ्रान्तैः ।
 भ्रमणे च रणद्भिरुग्रगुहोच्चवार्तार्तिभिः कूजद्भिरिव अदभै-
 स्तारैः । आपतितसिंहवैः कन्दद्भिरिव स्थितैरद्रिकूटैर्भरितदि-
 कटमासीत् ॥ २६ ॥ वातावकीर्णवनपर्णवदन्तरन्तः भ्रान्तैः श-
 रासिप्रभृतिभिर्भरितमासीदित्यनुवर्तते ॥ २७ ॥ पुनस्तत्कीदृश-
 मासीत्तदाह—अद्रीन्नेति । अद्रीन्द्रस्य मेरोः पक्षाः प्रत्यन्तपर्वता-

आसीत्पतद्भटशरीरगिरीन्द्रवात-
विभ्रष्टदेवपुरपूर्णजलार्णवौघम् ॥ २८ ॥
घनधुंघुमपूरितान्तरिक्षा
क्षतजक्षालितभूधरा धरा च ।
रुधिरहृदवृत्तिवर्तिनी वा
भुवनाभोगगुहा तदाकुलाभूत् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटपुनर्युद्धवर्णने नामाष्टविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः २९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
एवंप्रायाकुलारम्भैरसुरैरसुहारिभिः ।
सहसा हृतसंरम्भैरारब्धः सुमहान् रणः ॥ १ ॥
माययाथ विवादेन संधिना विग्रहेण च ।
पलायनेन धैर्येण छल्लग्नोपायनेन च ॥ २ ॥
कार्पण्येनास्त्रयुद्धेन स्वान्तर्धानैश्च भूरिशः ।
धृतः स संगरो देवैस्त्रिंशद्वर्षाणि पञ्चकम् ॥ ३ ॥
वर्षाणि दिवसान्मासान्दशाष्टौ सम पञ्च च ।
वर्षाणि पेतुर्वृक्षाग्निहेत्येकाशानिभूभूताम् ॥ ४ ॥
एतावता तु कालेन दृढाभ्यासादहंकृतेः ।
दामादयोऽहमित्यास्यां जगृहुर्प्रस्तचेतसः ॥ ५ ॥
नैकव्यातिशयाद्यद्भुतं विम्बवद्भवेत् ।

स्तत्सहस्रपरिमार्णरतएव गमने गमो मनुष्यादीनां संचारस्तन्नि-
रोधकत्वात्तदक्षमैः पूर्वोक्तानां दुर्वारहस्तिबलानां हस्तियुधानां
देहकैः शर्वभरितदिकटमासीत् । किंच पतद्भिर्मंडशरीरैर्गिरीन्द्र-
वातविभ्रष्टदेवपुरं पूर्णजलार्णवौघमासीत् ॥ २८ ॥ किंच तदा
भुवनाभोगस्य ब्रह्माण्डस्योदरगुहा घनधुंघुमैर्विनिभिः पूरितान्त-
रिक्षा । क्षतजैः क्षालिता भूधरास्तदधराः पृथ्वीपातालादयश्च
यस्यां तथाविधा । रुधिरहृद एव वृत्तिराहारो येषां रक्षःपि-
शाचादीनां त इव वर्तनशीला वा सती आकुलाभूत् ॥ २९ ॥
अनन्तदशमिन्द्रादिदेवानां प्रवृत्तभयादिविकारकारिणी । अन-
न्तायां त्रिविधपरिच्छेदशून्यायां दृशि आत्मचतन्ये प्रसृतजग-
द्विकारकारिणी च । क्षयोन्मुखानामुदयोन्मुखानां च व्युत्क्रमास्त्रु-
खदुःखशंसिनी असुराणां अशास्त्रीयचित्तवृत्तीनां, सुराणां
शास्त्रीयतद्वृत्तीनां प्रसिद्धानां चासुरसुराणां घटन घटः परस्पर-
समागमस्तो न संकटा दुस्तरा रणक्रिया संसृतेरविद्यादिसंसारस्य
सदृशी अभवत् ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्प-
र्यं प्रकाशे स्थितिप्रकरणे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

प्राप्तदेहाभिमानानां दामादीनां सुरैर्वृष्टे ।

विषादो वर्ण्यते पश्चात्पलायनपराजयौ ॥ १ ॥

एवंप्रायाः प्राग्बर्णितप्रकारा आकुला व्यग्रप्राया आरम्भा
येषां तैरसुराहारिभिरसुरैः सुमहान् रण आरब्धः ॥ १ ॥

अनन्तदृक्प्रसृतविकारकारिणी
क्षयोदयोन्मुखसुखदुःखशंसिनी ।
रणक्रिया सुरसुरघटसंकटा
तदाभवन्खलु सदृशीह संसृतेः ॥ ३० ॥

अभ्यासातिशयात्तद्वृत्ते साहंकारतां गताः ॥ ६ ॥
यद्भृङ्गतं वस्तु नादर्शं प्रतिविम्बति ।
पदार्थवासना तद्भदनभ्यासान्न जायते ॥ ७ ॥
यदा दामादयो जाता अहंकारात्मवासनाः ।
तदा मे जीवितं मेऽर्थ इति दैन्यमुपागताः ॥ ८ ॥
भववासनया प्रस्ता मोहवासनया ततः ।
आशापाशनिबद्धास्ते ततः कृपणतां गताः ॥ ९ ॥
मुग्धेव ह्यनहंकारैर्ममत्वमुपकल्पितम् ।
रज्ज्वां भुजङ्गत्वमिव दामव्यालकटैस्ततः ॥ १० ॥
अपादमस्तको देहः कथं मे भवतु स्थिरः ।
ममेति तृष्णाकृपणा दीनतां ते समायगुः ॥ ११ ॥
स्थिरो भवतु मे देहः सुखायास्तु धनं मम ।

स संगरो देवैः कदाचिन्मायया विवादेन वायुद्धमात्रेण
दानायुपायैः मेधिना कदाचिद्विग्रहेण कदाचिपलायनेन प्रच्छ-
न्नतया स्थित्वा स्वजनगोपायनेन ॥ २ ॥ कदाचित्कार्प-
ण्येन कृपणवच्छरणगतित्याज्यादिना स संगरो विधृतः ।
तत्राद्यः संग्रामस्त्रिंशद्वर्षाणि विधृतः । द्वितीयस्तु पञ्चकं वर्षाणि
अष्टौ मासान्दश दिवसान्विधृतः । तृतीयस्तु सप्तपञ्च चेति द्वाद-
शदिवसान्विधृतः । तावत्कालं द्वयोरपि सेनयोर्वृक्षाणामग्नीनां
हेतीनामंकपां मुम्यानामशनीनां भूभृतां पर्वतानां च वृष्टयः
पेतुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रस्तचेतसो वासनयेति शेषः ॥ ५ ॥
अभिमानाभ्यासस्याहंकारदार्ढ्यहेतुतां दृष्टान्तेन दर्शयति—नै-
कव्यादिति ॥ ६ ॥ उत्पन्नाय वासना चिरमभ्यासत्यागेन नश्य-
तीत्याशयेनाह—यद्वादति । दृग्गतं दूरपरित्यक्तं न प्रतिविम्बति
प्रतिविम्बभावादपेति । अनभ्यासादभ्यासपरित्यागान् ॥ ७ ॥
अहंकार एवात्मैति वान्मना येषां ते अहंकारात्मवासनाः ।
जीवितं जीवनं मे स्यात् तदर्थं मे अर्थो धनं स्यादित्याशया दैन्य-
मुपागताः ॥ ८ ॥ ततः भवत्यस्यादिति भवो विहितनिषिद्ध-
प्रवृत्तिस्तद्वासनया प्रस्ताः । देहो मे संद्वारोगदृढभोगक्षमोऽस्ति-
त्यादिमोहवासनया ॥ ९ ॥ 'मुग्धेव ह्यनहंकारः' इति पाठे
मुग्धेव कृपणतां गता इति पूर्वोक्तान्वयः । 'शुद्धैरप्यनहंकारैः'
इति पाठे तु वस्तुतः शुद्धैरपि दामादिभिर्ममत्वमुपकल्पितमिति
सप्तोऽर्थः ॥ १० ॥ ममेति तृष्णाया एव विवरणमापादमस्तक

इति बद्धधियां तेषां धैर्यमन्तर्द्धिमाययौ ॥ १२ ॥
 स्वासनत्वाद्गुणामल्पसत्त्वात्सुरद्विषाम् ।
 यातु प्रहारपरता मार्जितेवाशु सामभवत् ॥ १३ ॥
 कथं सुरा जगत्सिन्धुवाम इति चिन्तया ।
 विवशा दीनतां जग्मुः पद्मा इव निरम्भसः ॥ १४ ॥
 तेषां योषान्नपानेन स्वाहंकृतिमतां रतिः ।
 बभूव भावभावस्था भीषणा भवभाजिनी ॥ १५ ॥
 अथ तस्मिन्नेषां भीत्या सापेक्षत्वमुपाययुः ।
 मत्सेभघ्नसंरब्धे वने हरिणका इव ॥ १६ ॥
 मरिष्यामो मरिष्याम इति चिन्ताहताशयाः ।
 मन्दं मन्दं किल श्रेमुः कुपितैरावणे रणे ॥ १७ ॥
 शरीरैकार्थिनां तेषां भीतानां मरणादपि ।
 अल्पसत्त्वतया मूर्ध्नि कृतमेव परैः पदम् ॥ १८ ॥
 अथ प्रम्लानसत्त्वास्ते हन्तुमग्रगतं भटम् ।
 न शेकुरिन्धने क्षीणे हविर्दग्धुमिवाग्नयः ॥ १९ ॥
 विबुधानां प्रहरतां मशकत्वमुपागताः ।
 क्षतविक्षतसंघातास्तस्थुः सामान्यसद्गताः ॥ २० ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन मरणाद्भीतचेतसः ।
 दैत्या देवेषु वल्लगत्सु दुद्रुषुः समराजिरान् ॥ २१ ॥
 तेषु द्रवन्सु भीतेषु सर्वतो दानवादिषु ।
 दामव्यालकटाख्येषु विख्यातेषु सुरालये ॥ २२ ॥
 तद्दैत्यसैन्यं न्यपतद्विद्रुतं खादितस्ततः ।
 कल्पान्तपवनोद्धतं ताराजालमिवाभितः ॥ २३ ॥
 अमराचलकुञ्जेषु शिखराणां शिखासु च ।

तटेषु वारिराशीनां पयोदपटलेषु च ॥ २४ ॥
 सागरावर्तगतैषु श्वश्रेष्ठतत्सरित्सु च ।
 जङ्गलेषु दिगन्तेषु ज्वलत्सु विपिनेषु च ॥ २५ ॥
 तद्वाणोच्छिन्नदेशेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
 अटवीषूपपक्षासु मरुभूमिद्वाम्निषु ॥ २६ ॥
 लोकालोकाचलान्तेषु पर्वतेषु ह्रदेषु च ।
 आन्ध्रद्रविडकाश्मीरपारसीकपुरेषु च ॥ २७ ॥
 नानाम्भोधितरङ्गासु गङ्गाजलघटासु च ।
 द्वीपान्तरेषु जालेषु जम्बूखण्डलतासु च ॥ २८ ॥
 सर्वतः पर्वताकाराः पतितान्ते सुरारयः ।
 विस्फोटिताङ्गचरणा विभिन्नकरबाहवः ॥ २९ ॥
 शाखालम्बान्नतन्त्रीका मुक्तरक्तभरच्छटाः ।
 व्यस्तशेखरमूर्धानो निष्क्रान्ताः कुपितेक्षणाः ॥ ३० ॥
 सायुधा बलमायेषुच्छिन्नकङ्कटहेतयः ।
 दूरापातविपर्यस्तपतन्नानायुधानांशुकाः ॥ ३१ ॥
 कण्ठलम्बिशिरस्त्राणचट्टाकारोग्रभीतयः ।
 शिखाशतशिलाप्रोता देहभागविलम्बिनः ॥ ३२ ॥
 शाल्मल्युग्रदंढापातकटकण्टकसंकटाः ।
 सुशिलाफलकास्फालशतधाशीर्णमस्तकाः ॥ ३३ ॥
 सर्व एव सकलायुधशस्त्र-
 पातमात्रसमनन्तरमेव ।
 दिक्षु नाशमगमन्नसुरेन्द्राः
 पांसवोऽम्बुदनिधौ पयसीव ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामाणं या० दे० मो० म्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोपाख्याने अमुरपरिभ्रशो नामैकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

इति ॥ ११ ॥ १२ ॥ मूर्धद्विषा दामार्दानां या प्राक् प्रनिद्धा
 प्रहारपगता सा अल्पसत्त्वाद्युत्तमत्वान्मार्जितेव लिपिः कार्या-
 क्षमा अभवत् ॥ १३ ॥ सुरा अमराः कथं भवाम इति चि-
 न्तया ॥ १४ ॥ भावा विपयास्तेषां भावन भावमन्था अत-
 एव भवं भाजयति प्रापयति तच्छाला ॥ १५ ॥ सापेक्षत्वं
 जीवने इति शेषः । मन्तैर्भयुद्धाय वनं संरब्धे कुपिते ॥ १६ ॥
 कुपितः ऐरावणे ऐरावतो यत्र ॥ १७ ॥ परैः शत्रुभिः
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ सामान्या इतरे सद्गता इव सामान्यसद्गताः
 ॥ २० ॥ वल्लगन्सु अभिपतन्सु ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्वात नभसः
 ॥ २३ ॥ अमराचलकुञ्जेषु दिगन्तमग्रगतपदानां सर्वेषां पति-
 तान्ते सुरारय इत्यत्र संबन्धः ॥ २४ ॥ उद्यन्तीषु प्रवृद्धासु
 सरित्सु । कर्मधारये पुंवद्भावः ॥ २५ ॥ तेषां देवासुराणां
 बाणैरुच्छिन्नेषु देशेषु । उग्राणां क्रूराणां सिंहव्याघ्ररक्षसां पक्षासु
 परिग्रहभूतासु ॥ २६ ॥ २७ ॥ सहस्रमुखैर्गङ्गायाः समुद्रप्रवेशा-
 देकोऽप्यम्भोधिः प्रदेशभेदेन नानेति नानाम्भोधिसु तरङ्गा
 यासां ताषु । द्वीपान्तरेषु मत्स्यबन्धनाय प्रसारितेषु

जालेषु । जम्बूखण्डा देशभेदाः ॥ २८ ॥ पतितानेव विशि-
 नष्टि—विस्फोटिताङ्गत्वादिना ॥ २९ ॥ मुक्ता रक्तभरच्छटा
 यैः । निष्क्रान्ता नितरां विक्षिप्तपादाः ॥ ३० ॥ बलैर्मयाभि-
 रिपुभिश्च च्छिन्नाः कङ्कटा वारवाणा हेतयश्च येषाम् । दूरमा-
 पातेन पलायनेन विपर्यस्ताः पतन्तो नानायुधानामशुक्रानां च
 समाहारा येषाम् ॥ ३१ ॥ कण्ठलम्बिनः शिखराणां चट-
 ट्कारैरुग्रा भीतिर्नेषाम् । ग्रन्थितश्रेः शिखाशतैः पर्वताप्रशिलासु
 प्रोताः । अतएव देहभागविलम्बिनो लम्बमानाः ॥ ३२ ॥
 शाल्मलीषु सकण्टकत्वादुद्रुपाते कटारः कण्टकैः संकटं दुःखं
 येषाम् ॥ ३३ ॥ उपसंहरति—सर्वेष्वेति । इत्थं सर्व एवा-
 सुरेन्द्राः सकलानामायुधानां शस्त्राणां च पातमात्रायुद्धारम्भा-
 त्समनन्तरमेव दिक्षु नाशमदर्शनमगमन् । यथाम्बुदानां निधौ
 वषट्तां पयसि जले पांसवो नाशं गच्छन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ३४ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामाणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे
 एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ३०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति तुष्टेषु देवेषु दानवेषु हतेषु च ।
 दामव्यालकटादीनां बभूवुर्भयविह्वलाः ॥ १ ॥
 जज्वाल कुपितः केति कल्पान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
 शम्बरः शमितानीको दामव्यालकटान्प्रति ॥ २ ॥
 शम्बरस्य भयाद्गत्वा पातालमथ सप्तमम् ।
 दामव्यालकटास्तस्थुस्त्यक्त्वाथ निजमण्डलम् ॥ ३ ॥
 यमस्य किकरा यत्र ये कालत्रासनक्षमाः ।
 कुतूहलेन तिष्ठन्ति नरकार्णवपालकाः ॥ ४ ॥
 ते तेषामथ यातानां दत्त्वा भयमभीरवः ।
 चिन्ता इव घनाकाराः कुमारीश्च द्दुः क्रमात् ॥ ५ ॥
 तैः सार्धं नीतवन्तस्ते तत्र दामादयोऽवधिम् ।
 दशवर्षसहस्रान्तमात्मानन्तकुवासनाः ॥ ६ ॥
 इयं मे कामिनी कन्या ममेयं प्रभुतेति च ।
 दुरुद्धोहबन्धानां काललेशेषां व्यवर्तत ॥ ७ ॥
 धर्मराजोऽथ तं देशं कदाचिन्समुपाययौ ।
 महानरककार्याणां विचारार्थं यदृच्छया ॥ ८ ॥
 अपरिज्ञातमेन ते धर्मराजं त्रयोऽसुराः ।
 न प्रणेतुर्विनाशाय सामान्यमिव किकरम् ॥ ९ ॥
 अथ वैवस्वतेनैते ज्वलितासूत्रभूमिषु ।
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे बान्मीकीये दे० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटजन्मान्तरचित्रवर्णनं नाम त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

विहितभूपरिस्पन्दमात्रेणैव निवेशिताः ॥ १० ॥
 तत्र ते करुणाक्रन्दाः ससुहृद्धारबन्धवः ।
 प्रदग्धाः पर्णविटपा वृक्षा इव वनानिलैः ॥ ११ ॥
 स्वया वासनया जातास्तथैव क्रूरया पुनः ।
 बन्धकर्मकराकाराः किराता राजकिकराः ॥ १२ ॥
 तज्जन्माथ परित्यज्य जाताः श्वश्रेषु वायसाः ।
 तदन्ते गृध्रतां यातास्ततोऽपि शुक्रतां गताः ॥ १३ ॥
 सूकरत्वं त्रिगतेषु मेषत्वं पर्वतेषु च ।
 मगधेष्वथ कीटत्वं बधुस्ते च कुबुद्धयः ॥ १४ ॥
 अनुभूयेतरामन्यां चित्रां योनिपरम्पराम् ।
 अद्य मत्स्याः स्थिता राम काश्मीरारण्यपल्लवे ॥ १५ ॥
 दावान्निकथितालपलपङ्ककल्पाम्बुपायिनः ।
 न ध्रियन्ते न जीवन्ति जरज्जम्बालजर्जराः ॥ १६ ॥
 विचित्रयोनिस्संरम्भमनुभूय पुनःपुनः ।
 भूत्वाभूत्वा पुनर्नष्टास्तरङ्गा जलधाधिव ॥ १७ ॥
 भवजलधिगतास्ते वासनातन्तुग्रा-
 स्तृणमिव चिरमूढा देहरूपैस्तरङ्गैः ।
 उपशममुपयाता राम नाद्याप्यनन्तं
 परिकलय महत्त्वं दारुणं वासनायाः ॥ १८ ॥
 भवजलधिगतास्ते वासनातन्तुग्रा-
 स्तृणमिव चिरमूढा देहरूपैस्तरङ्गैः ।
 उपशममुपयाता राम नाद्याप्यनन्तं
 परिकलय महत्त्वं दारुणं वासनायाः ॥ १८ ॥

एकत्रिंशः सर्गः ३१

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अतः प्रबोधाय तव वच्मि राम महामते ।

पाताले यमदग्धानामत्र जन्मपरम्परा ।
 काश्मीरदेशमत्यान्ता दामादीनां प्रकीर्त्यते ॥ १ ॥
 इत्यनया रीत्या दानवेषु हतेषु सत्सु देवेषु तुष्टेष्विति पाठः ।
 क्रमादर्थक्रमबलीयस्त्वाद्योज्यम् । दीनाः विषण्णाः ॥ १ ॥
 शम्बरो दामव्यालकटान्प्रति कुपितः सन् केति पृच्छन् जज्वा-
 लेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ सप्तमं पातालमेव विशिनष्टि—यमस्येति ।
 तत्रापि शम्बराद्वयं किं न स्यादिति शङ्कां वारयितुं कालत्रास-
 नक्षमा इति । कालो मृत्युरिवाभ्येषां त्रासनक्षमा इत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ यातानां शरणमिति शेषः । त्रिभ्यस्तिष्ठः कुमारीः
 कन्या घनाकारा मूर्तिमतीचिन्ता इव स्थिता इत्यर्थः
 ॥ ५ ॥ अवधि आयुःशेषम् ॥ ६ ॥ आत्मानन्तकुवासनाः
 प्रपद्यन्ति—इयमिति ॥ ७ ॥ धर्मराजो यमः ॥ ८ ॥
 छत्रचामरादिलिङ्गादर्शनाद्यमराजोऽयमित्यपरिज्ञातम् ॥ ९ ॥
 ज्वलितासु रौरवाशुप्रनरकभूमिषु । तासु हि शतयोजनपर्यन्तं
 आनुमितज्वलदङ्गारादयः प्रसिद्धाः ॥ १० ॥ पर्णान्येव
 विटपाः शाखा येषां ते पर्णविटपाः । बाला इति यावत् ।

दामव्यालकटन्यायो मा तेऽस्त्विति तु लीलया ॥ ११ ॥
 अविवेकानुसंधानाच्चित्तमापदमीदृशीम् ।

॥ ११ ॥ वधबन्धकर्मकरयमकिकरसहवासतादृशवासनया
 बन्धकर्मकराकाराः किकराश्च । एवमग्रेऽयूयम् ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ते बभूवुः । दधुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ मत्स्या भून्वन्ति शेषः ॥ १५ ॥
 जरज्जम्बालं जीर्णपङ्क्तस्तपु जर्जराः श्लथदेहाः ॥ १६ ॥
 उक्तमेवानुवदति—विचित्रेति ॥ १७ ॥ उपसंहरति—भव-
 जलधीति । वासनातन्तुभिर्गुह्यैः प्रेरिताः सन्तो देहरूपैस्तर-
 ङ्गैस्तृणमिव चिरं ऊढा नानाप्रदेशं प्रापितास्ते अद्यापि अनन्तं
 अपरिच्छेद्यफल उपशमं नोपयाताः । वासनाया दारुणं वि-
 दारुणं महत्त्वं । महानर्थरूपत्वमिति यावत् । परिकलय । अनेनैव
 दृष्टान्तेन सर्वत्र पश्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारा-
 मायणतापस्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥
 अर्थच्युतिरनर्थसिरहमानादिहोच्यते ।
 तथा दामादिभावानां सत्त्वास्त्वनिराकिया ॥ १ ॥
 पूर्वोक्तं स्मारयन् प्रकृतकथां तत्र योजयति—अत इति
 ॥ १ ॥ अविवेकानुसंधानाद्विवेकानुसंधानाभावात् । ईदृशी अभि-

अनन्तभवदुःखाय परिगृह्णाति हेलया ॥ २ ॥
 क किलामरविश्वसिश्मरानीकनाथता ।
 क तापतप्तजम्बालजालजर्जरमीनता ॥ ३ ॥
 क धैर्यममरानीकविद्रावणकरं महत् ।
 क किरातमहीपालक्षुद्रकिंकररूपता ॥ ४ ॥
 क नाम निरहंकारचित्सत्त्वोदारधीरता ।
 क मिथ्यावासानावेशादहंकारकुक्कलपना ॥ ५ ॥
 शाखाप्रतानगहना संसारविषमञ्जरी ।
 अहंकाराङ्कुरा देव समुदेतीयमातता ॥ ६ ॥
 अहंकारमतो राम मार्जयान्तः प्रयत्नतः ।
 अहं न किञ्चिदेवेति भावयित्वा सुखी भव ॥ ७ ॥
 अहंकाराम्बुदच्छन्नं परमार्थेन्दुमण्डलम् ।
 रसायनमयं शीतमदृश्यत्वमुपागतम् ॥ ८ ॥
 अहंकारपिशाचार्ता दामव्यालकटाक्षयः ।
 गताः सत्तामसन्तोऽपि मायामाहात्म्यदानवाः ॥ ९ ॥
 काश्मीरेषु महारण्यसरसीवनपल्लवे ।
 अद्य मत्स्याः स्थिता राम शैवाललवलालसाः ॥ १० ॥
 श्रीराम उवाच ।
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
 त ह्यसन्तः कथं सत्तां संपन्ना इति मे वद ॥ ११ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो नासत्संभवति क्वचित् ।
 कदाचित्किञ्चिदप्येव बृहत्संपद्यते तनु ॥ १२ ॥

मानलक्षणां आपदम् ॥ २ ॥ प्राक्तननिरभिमानितायाः पश्चा-
 त्तनभिमानस्य च फलनो महदन्नरं दर्शयति—क किलेल्या-
 दिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्वल्पतोऽप्यन्तरमाह—क नामेति ॥ ५ ॥
 मञ्जरीपदेन तत्प्रधाना वल्ली गृह्यते ॥ ६ ॥ केनोपायेन तन्मा-
 र्जनं तमाह—अहं न किञ्चिदेवेति । दृश्ये जडे सर्वेन्द्रदलस्यैव
 दर्शनादहंत्वायोगादृक्स्वरूपं अहंकारादिसर्वसाक्षिण्यभिमानध-
 र्मेकत्वाघटनेनाहंत्वायोगादृग्दृश्यव्यतिरिक्तस्य चालोकत्वादह-
 त्वास्पर्दं न किञ्चिदेवेति तत्त्वतो भावयित्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अहं-
 कारस्यानर्थहेतुतामुक्त्वा अर्थविघातकतामाह—अहंकारेति ।
 रसायनमयमानन्दं करसम् । अमृतमयं शांतापत्रयशून्यं च ॥ ८ ॥
 सत्तां जन्ममरणप्रवाहं स्थितिम् । प्राक्तन्नासन्तोऽपि
 मायामाहात्म्यप्रयुक्ता दानवा दामादयः ॥ ९ ॥ शैवाललवेपु
 लालसा अत्यन्तं साभिलाषाः ॥ १० ॥ असन्तोऽपि सत्तां
 गता इत्येतच्छ्रुत्वा रामस्तदनुपपत्तिं शङ्कते—नासत इति
 ॥ ११ ॥ स्वाभिप्रेतं विशेषं वक्तुं प्रथमं रामोक्तिमभ्युपगम्य
 वसिष्ठः परिहारारम्भते—एवमेतदिति । सत्यं कदाचिदपि
 किञ्चिदपि नासत्संभवति किंतु तनु सूक्ष्मेव सदाविभावेन
 बृहत्संपद्यते संबोत्पत्तिर्बृहत्तिरोभावेन तनु संपद्यते स एव
 विनाश इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्त्येवं तथापि अनात्मबल्लुपे सत्त्वा-
 सत्वविभाग एव दुर्निरूप इति विवक्षुः रामं पृच्छति—किमिति

किमसत्संस्थितं ब्रूहि किं तत्सद्वाय संस्थितम् ।
 सम्यग्दर्शनेनैव करिष्ये तव बोधनम् ॥ १३ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 सन्त एव स्थिताः सन्तो ब्रह्मन्वयमिमे किल ।
 दामादयस्त्वसन्तोऽपि वक्षि सन्तः स्थिता इति १४
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 यथा दामादयो राम स्थिता मायामया इति ।
 असत्या एव सत्याभा मृगतृष्णाम्बुपूरवत् ॥ १५ ॥
 तथैवेमे वयमपि ससुरासुरदानवाः ।
 असत्या एव वल्गामो याम आयाम एव च ॥ १६ ॥
 अलीकमेव त्वद्भावो मद्भावोऽलीकमेव च ।
 अनुभूतोऽप्यसद्रूपः स्वप्ने स्वमरणं यथा ॥ १७ ॥
 मृतो बन्धुर्यथा स्वप्नेऽप्यनुभूतोऽप्यसन्मयः ।
 मृतोऽयमिति चेज्जस्तिर्भवेदेवमिदं जगत् ॥ १८ ॥
 एपातिमूढविषय उक्तिरेव न राजते ।
 अभ्यासेन विनोदेति नानुभूतेरपह्नवः ॥ १९ ॥
 निश्चयोऽन्तःप्रकृतो यः संपन्नोऽभ्यसनं विना ।
 नाशमायाति लोकेऽस्मिन्न कदाचन कस्यचित् ॥ २० ॥
 इदं जगदसद्ब्रह्म सत्यमित्येव वक्तिः यः ।
 तमुन्मत्तमिवोन्मत्तो विमूढोऽपि हसत्यलम् ॥ २१ ॥
 अक्षीबक्षीवयोरैक्यं क किलेहाहृतज्जयोः ।
 अन्धप्रकाशयोरौघे स्याच्छायातपयोरिव ॥ २२ ॥
 यत्नेनाप्यनुभूतोऽर्थः सत्ये कर्तुमपह्नवम् ।

॥ १३ ॥ ननु असदादीनां सत्त्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं, दामा-
 दीनां मायामात्रत्वादसत्त्वं त्वय्येवोक्तं, तथाच कथं तेषां पुनः
 सत्त्वं विप्रतिपिद्धं वदसि को वा तवाभिप्राय इत्यर्थः ॥ १४ ॥
 यद्यस्मदादिशरीराणां व्यावहारिकप्रमाणव्यवहारयोग्यत्वात्सत्त्वं
 मन्यसे तर्हि दामादीनामपि तत्तुल्यम् । अथ तत्त्वज्ञानबाध्य-
 त्वादुर्वचत्वाद्वा असत्त्वं मन्यसे तदपि तुल्यमिति न विप्रतिषेध
 इत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह—यथेत्यादिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ त्वद्भावो
 रामशरीरभावः मद्भावो वसिष्ठशरीरभावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ जगत्स-
 ल्यतानिश्चयवानतिमूढस्तद्विषये तं प्रति एपा अलीकत्वोक्तिर्न
 राजत एव । कुतस्तत्राह—अभ्यासेनेति । परमार्थतत्त्वविचारा-
 भ्यासेन विना जगत्सत्यत्वानुभूतेरपह्नवोऽपलापो नोदेति ॥ १९ ॥
 एवं पूर्वोत्पन्नदुःसंस्कारनाशोऽपि शास्त्रार्थतत्त्वाभ्यासं विना नो-
 देतीत्याह—निश्चय इति ॥ २० ॥ अतएव ह्यनधिकारिण्यु-
 पदेशवाक्यमुन्मत्तप्रलपितप्रायत्वादज्ञानामभिज्ञानो बोपहासयो-
 ग्यमेव भवतीत्याह—इदमिति ॥ २१ ॥ यद्यज्ञानोपदिशेत्तैः
 सद्ब्रह्मचेष्टाभिरेव ज्ञोऽपि व्यवहरेत्तर्हि सोऽज्ञोऽपि स्यात्तथा चाज्ञत-
 ज्ञयोरैक्यं स्यादित्याशङ्क्याह—अक्षीविति । क्षीवो मदिरामत्तः
 अक्षीवो विमदस्तयोरैक्यं क स्यात् । अन्धयतीत्यन्धं तमः ।
 प्रकाशः सूर्यादिः ॥ २२ ॥ इतोऽप्यज्ञो नोपदेय इत्याह—यत्ने-
 नेति । अज्ञो महतापि यत्नेन बोध्यमानोऽपि अन्तर्बहिः

अज्ञोऽन्तश्च न शक्नोति शवमाक्रमणं यथा ॥ २३ ॥
 ब्रह्म सर्वं जगदिति वक्तुं नाहस्य युज्यते ।
 तपोविद्याननुभवे स तदेवानुभूतवान् ॥ २४ ॥
 अबुद्धविषये ह्येषा राम वाक्प्रविराजते ।
 बुद्धस्यास्मीति रूपेण किल नास्त्येव किञ्चन ॥ २५ ॥
 ब्रह्मैवेदं परं शान्तमित्येवानुभवन्सुधीः ।
 अपहवः खानुभूतेः कर्तुं तस्य क्व युज्यते ॥ २६ ॥
 परस्माद्यतिरेकेण नाहमात्मनि किञ्चन ।
 हेमनीवोर्मिकादित्वं न मन्यस्ति विशिष्टता ॥ २७ ॥
 भूतताव्यतिरेकेण मूढेनात्मनि किञ्चन ।
 ऊर्म्यादिवुद्धौ हेमेव ज्ञे नास्ति परमार्थता ॥ २८ ॥
 मिथ्याहन्तामयो मूढः सत्यैकात्ममयः सुधीः ।
 युज्यते न क्वचिन्नाम स्वभावापहवोऽनयोः ॥ २९ ॥
 यो यन्मयस्तस्य तस्मिन्युज्यतेऽपहवः कथम् ।
 पुरुषस्य घटोऽस्मीति वाक्यमुन्मत्तमेव हि ॥ ३० ॥
 तस्माज्जमे वयं सत्या नच दामादयः क्वचित् ।
 असत्यास्ते वयं चेमे नास्ति नः खलु संभवः ॥ ३१ ॥
 सत्यं संवेदनं शुद्धं बोधाकाशं निरञ्जनम् ।
 सत्यं सर्वगतं शान्तमस्त्यनस्तमयोदयम् ॥ ३२ ॥

मनोबुद्ध्यादिभेदेन रूपरसादिभेदेन चानुभूतो द्वैतरूपो योऽर्थ-
 स्तस्य सत्ये अधिष्ठाने अपहवं नेतिनेतीति वार्थं कर्तुं न शक्नोति ।
 यथा शवं कुणपं आक्रमणं स्वपश्यां भ्रमणं कर्तुं न शक्नोति
 तद्वत् । नचाप्यस्तापहवं विना अधिष्ठानतत्त्वं बोद्धुं शक्यमिति
 व्यर्थस्तदुपदेशः स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥ 'तमेव वेदानुवचनेन
 ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति ज्ञाना-
 धिकारसिद्धये तपउपासनादिविधानादपि तदसंस्कृतोऽज्ञो नो-
 पदेशार्ह इत्याह—ब्रह्मेति । यतस्तपोविद्यार्दानामनुभवं अनु-
 भवप्रयुक्तसंस्काराभावे सति सोऽज्ञस्तत्प्रसिद्धं संसारिदेहाद्यात्म-
 भावमेवानादिकालमनुभूतवाच कदापि असंगार्यात्मभावमि-
 त्यर्थः ॥ २४ ॥ क्व तर्ह्युपदेशवाग्विराजते तत्राह—अबुद्धेति ।
 अनुदरा कन्येतिवदत्पाथो नञ् समन्यते । अन्यबुद्धावपये
 इत्यर्थः । बुद्धस्य सम्यग्बोधवतस्तु अस्मांति अहंकारपरामर्शि-
 रूपेण पराप्रष्टुं किंचिदपि नास्त्येवेति सोऽपि नोपदेशार्ह इत्यर्थः ।
 तथाचोक्तमुपक्रमे 'नात्यन्तमज्ञो नोतज्ज्ञः सोऽस्मिन् शास्त्रेऽधि-
 कारवान्' इति ॥ २५ ॥ अस्मांति बोद्धुमशक्तयाह ब्रह्मास्मीति
 वाक्यार्थबोधज्ञस्यानधिकारवर्तिपथ्याप्रसिद्धेन ताल्पपहववाक्यार्थ-
 बोधेऽपि ज्ञस्यानधिकारमाह—ब्रह्मैवेति ॥ २६ ॥ ननु ह्यम-
 न्यूर्मिकादेरिवाहंकारस्यैव ब्रह्मण्यपहवोऽज्ञेन कुतो न क्रियते
 तत्राह—परस्मादिति । यतः आत्मनि अहंपदवाच्यं परस्मा-
 द्यतिरेकेणोर्मिकादिकमिव प्रातीतिकमपि ज्ञस्य किञ्चिन्नास्ती-
 त्यर्थः । न मन्योति । यतोऽद्वये मयि विशिष्टताभ्रान्त्यापि नास्ति
 यत्र विशेषणापहवः क्रियेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ज्ञदृष्ट्या जगदि-
 वाज्ञदृष्ट्या परमार्थोऽप्यत्यन्तासम्भवेति तस्य तदस्तित्वा न बो-

सर्वं शान्तं च निःशून्यं न किञ्चिदिव संस्थितम् ।
 तत्र व्योम्नि विभान्तीमा निजा भासोऽङ्ग सृष्टयः ॥ ३३ ॥
 यथा तैमिरिकाक्षस्य सहजा एव दृष्टयः ।
 केशोण्डिकादिवद्भ्रान्ति तथेमास्तत्र दृष्टयः ॥ ३४ ॥
 स आत्मानं यथा वेत्ति तथानुभवति क्षणात् ।
 चिदाकाशस्ततोऽसत्यमपि सत्यं तदीक्षणात् ॥ ३५ ॥
 न सत्यमस्ति नासत्यमिति तस्माज्जगद्वयम् ।
 यद्यथा वेत्ति चिद्रूपं तत्तथोदेत्यसंशयम् ॥ ३६ ॥
 यथा दामादयस्तद्वदेवमभ्युदिता वयम् ।
 सत्यासत्याः किमत्राङ्ग ताप्रत्यपि विकल्पना ॥ ३७ ॥
 अस्यानन्तस्य चिद्बोद्धः सर्वगस्य निराकृतेः ।
 चिदुदेति यथा यान्तस्तथा सा तत्र भात्यलम् ॥ ३८ ॥
 यत्र दामादिरूपेण संवित्प्रकचिता स्वयम् ।
 तथा सा तत्र संपन्ना तथाकारानुभूतिः ॥ ३९ ॥
 अस्मदादिस्वरूपेण संविद्यत्रोदिता स्वयम् ।
 तथासौ तत्र संपन्ना तथाकारानुभूतिः ॥ ४० ॥
 स्वस्वप्रतिभासस्य जगदित्यभिधा कृता ।
 चिद्बोद्धो व्योमवपुपस्तापस्येव मृगाश्चुता ॥ ४१ ॥
 यत्र प्रबुद्धं चिद्बोम तत्र दृश्याभिधा कृता ।

धयिन् शक्येत्याशयेनाह—भूततेति । भूतता पादभौतिकका-
 र्यकारणमात्रात्मता ॥ २८ ॥ उक्तमेव संक्षिप्य स्फुटमाह—
 मिथ्येति द्वाभ्याम् ॥ २९ ॥ अन्यात्मनानिश्चयवतस्तदन्यात्म-
 तापदेशसर्वव्यर्थे दृष्टान्तमाह—पुरुषस्येति ॥ ३० ॥ औपोद्धा-
 तिकं समाग्य प्रस्तुतमुपपादितमुपसंहरति—तस्मादिति ।
 इमे प्रत्यक्षगम्यवसिष्ठरामादिदेहात्मना प्रसिद्धा वयं शास्त्रदृशा
 न मत्याः । विद्वदनुभवदृशाप्यमत्याः । यौक्तिकदृशापि
 न संभवः सद्भाषो नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ किं तर्हि
 सत्यं तदाह—सत्यमिति । संवेदनमेव शास्त्रदृशापि सत्यं वि-
 द्वदनुभवतोऽपि सत्यं यौक्तिकदृशापि नैवयानस्तमयोदयमस्ती-
 त्यर्थः ॥ ३२ ॥ सर्वं जगच्छान्तं उपरतम् । किं शून्यपरिक्षेपेण
 नेत्याह—निःशून्यमिति । निःशून्यम् । तर्हि कथं शान्तं
 तत्राह—न किञ्चिद्वेति । सर्वशून्यमिव नतु शून्यमेव । रा-
 न्मात्रपूर्णभावेन स्थितमित्यर्थः । निजाः भासः अन्यथाप्रथाः
 ॥ ३३ ॥ सतः असत्सदाकारेण प्रथा क्व दृष्टेति चेत्तदाह—
 यथेति ॥ ३४ ॥ स सत्यात्मा आत्मानं यथा येन येन प्रकारेण
 वेत्ति तथैव क्षणादनुभयति । ततस्तस्मात्तदीक्षणात् सत्यात्म-
 दृष्टिबलादसत्यमपि सत्यमिव क्षणाद्भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यदि
 सत्येक्षणान्तस्य स्वतस्तर्हि जगत्किरूपमस्ति तत्राह—न सत्य-
 मिति ॥ ३६ ॥ एवं प्रसिद्धेन वसिष्ठरामाद्याकारेण । तान्दा-
 मार्दान् । अपिशब्द एवकारार्थे ॥ ३७ ॥ या चित् अन्तः
 यथा यादृशाकारेण उदेति ॥ ३८ ॥ उक्तमेवोदाहृत्य दर्शयति—
 यत्रेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तापस्य महमयूखस्य ॥ ४१ ॥ यत्र
 जगद्विषये प्रबुद्धं जागरूकम् । बाह्यार्थोपलब्धिरूपमिति यावत् ।

यत्र सुप्तं तु तेनैव तत्र मोक्षामिधा कृता ॥ ४२ ॥
नच तत्कचिदासुप्तं न प्रबुद्धं कदाचन ।
चिद्योम केवलं दृश्यं जगदित्यवगम्यताम् ॥ ४३ ॥
निर्वाणमेव सर्गधीः सर्गधीरेव निर्वृतिः ।
नानयोः शब्दयोरर्थभेदः पर्याययोरिव ॥ ४४ ॥
परमार्थो जगदिति रूपं वेत्ति स्वयं स्वकम् ।
यथा तैमिरिकं चक्षुः केशोण्डकमिवेशते ॥ ४५ ॥
न तत्केशोण्डकं किञ्चित्सा हि दृष्टिस्तथा स्थिता ।
नेदं दृश्यमिदं किञ्चिदित्थं चिद्योम संस्थितम् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे सदसन्निराकरणं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ३२

श्रीराम उवाच ।
सतामप्यसतामेव बालयक्षपिशाचवन् ।
दामव्यालकटादीनां दुःखस्यान्तः कथं भवेत् ॥ १ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
दामव्यालकुटुम्बैस्तैस्तदैव यमकिंकरीः ।
प्रार्थितेन यमेनोक्तमिदं शृणु रघूदह ॥ २ ॥
यदा वियोगमेष्यन्ति श्रोष्यन्ति च निजां कथाम् ।
दामादयस्तदा मुक्ता भविष्यन्तीत्यसंशयम् ॥ ३ ॥
श्रीराम उवाच ।
स्ववृत्तान्तमिमं कुत्र कदा कथय ते कथम् ।
श्रोष्यन्ति भगवंस्ते वा वर्णयदं यथाक्रमम् ॥ ४ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
काश्मीरेषु महापद्मसरसीतीरपल्लवले ।
भूयोभूयोऽनुभूयेव मत्स्ययोनिरम्पराम् ॥ ५ ॥

यत्र अत्रिंशत्यप्रकाशे स्वाम्नि प्रसुप्तं वायोपलङ्घ्यरहितं
तत्र तेनैव विद्योऽश्रितः । तथाच धुनिः 'यत्र हि द्वैतमिव भवति
नदितर इतरं पश्यति यत्र लम्प्य सर्वमात्मिवाभूतत्वेन क
पश्येत्' इति ॥ ४२ ॥ इदं तु बोधनायावस्थाद्वयं सादृश्यक-
ल्पनयोक्तं, परमार्थस्त्वाह—नचंति । कथं तर्ह्यवगन्तव्यं त-
त्राह—चिद्योमेति ॥ ४३ ॥ यदा दृश्यं केवलं चिद्योर्मेव तदा
सर्गनिर्वाणयोर्भेदो निवृत्त इत्याह—निवाणमेवेति ॥ ४४ ॥
उक्तमुपादयति—परमार्थ इति द्वाभ्याम् । स्वयं अज्ञानो-
पहित आत्मा ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अथारोपदृष्टौ सर्वत्रगे चि-
द्योन्नि सर्वाारोपसंभवात्सर्वत्र सर्वमस्ति अपवाददृष्टौ तु कचिदपि
किञ्चिन्नास्ति । इत्थमुक्तप्रकारद्वयेऽपि इदं जगत् शान्तं निरस्त-
भेदं अतएवैकं सत् तत् पूर्णमास्ते । अतस्त्वमपि संत्यक्तशोक-
भयभेदं यथा स्यात्तथा पूर्ण आस्त्वैत्यर्थः ॥ ४७ ॥ तदेव पुनः
स्थिरिकुर्वन्वर्णयति—शिलेति । स्फटिकशिलाया उदरमिव
शून्याकारं भासमानमपि घनं तत्र प्रतिबिम्बवन्नगिरिनद्यादिस्वरूप
इवास्ति नास्तीति दृशौ तु कचिन्नैव । यच्च प्रतिभानमात्रेणास्ति

सर्वत्र सर्वमिदमस्ति यथानुभूतं
नो किञ्चन कचिदिहास्ति न चानुभूतम्
शान्तं सदेकमिदमाततमित्यमास्ते
संत्यक्तशोकभयभेदमतस्त्वमास्त्व ॥ ४७ ॥
शिलोदराकारघनं प्रशान्तं
महाचिते रूपमिदं स्वमच्छम् ।
नैवास्ति नास्तीति दृशौ कचिच्च
यथास्ति तत्साधु तदेव भाति ॥ ४८ ॥

आलोलिताशया लोलाः कालेन लयमागताः ।
तत्रैव पद्मसरसि ते भविष्यन्ति सारसाः ॥ ६ ॥
तत्र कङ्कारमालासु सरोजपटलीषु च ।
शैवालघरवल्लीषु तरङ्गवलानासु च ॥ ७ ॥
चलत्कुसुमदोलासु नीलोत्पललतासु च ।
सीकरीघाभ्रलेखासु शीतलावर्तवर्तिषु ॥ ८ ॥
सारसाः सरसंभोगान्भुक्त्वा भुवनभूषणाः ।
विहृत्य सुचिरं कालमलमागतशुद्धयः ॥ ९ ॥
ते वियुक्ता भविष्यन्ति मुक्तये लब्धबुद्धयः ।
रजःसत्त्वतमांसीव भेदं प्राप्य यदृच्छया ॥ १० ॥
काश्मीरमण्डलस्यान्तर्नगरं नगशोभितम् ।
नाम्नाधिष्ठानमित्येव श्रीमन्नस्य भविष्यति ॥ ११ ॥
प्रशुन्नशिखरं नाम तस्य मध्ये भविष्यति ।
शृङ्गं लघु सरोजस्य कोशचक्रमिवोदरे ॥ १२ ॥

तत्तच्चित्तरूपमेव तथा भातोल्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-
रामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥
मत्स्यसारसजन्मास्या वियुक्ता राजसन्ननि ।
मशकादितनुत्वासज्जानास्ते मुक्तिमाययुः ॥ १ ॥
अज्ञबुद्ध्या सतामपि परमार्थतोऽसतामेव दुःखस्यान्तो मोक्षः
कथं भवेत् । कदा भविष्यतीति यावत् ॥ १ ॥ दामव्यालकटानां
कुटुम्बैर्वान्धवभूतैर्यमकिंकरीः ॥ २ ॥ निजां स्वीयां शम्बर-
मायाकल्पितजीवभावनिर्वाणनाद्वयचिन्मात्रस्वभावाव्यकथाम् ।
तदा स्वतत्त्वं बुद्ध्या मुक्ता भविष्यन्तीति असंशयं निःसंशयं
यमेनोक्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ते दामादयः । लर्थे वाशब्दः ।
कथयते कथयतः सकाशात् । व्यत्ययेन पद्मम्यर्थे चतुर्थी
॥ ४ ॥ ५ ॥ आलोलितः ग्रीष्मे महिषमूकुरादिभिरालोडित आशयः
पल्लवले येषां तथाविधाः सन्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ लब्धबुद्धयः
प्राप्तविचारबुद्धयः । यथा रजःसत्त्वतमांसि विवेकदृशा पर्या-
लोच्यमानानि मुक्तये भेदं विवेकं प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ १० ॥
नगैर्दृक्षरत्रिभिश्च शोभितम् ॥ ११ ॥ लघु लङ्घनार्हं सारोहमिति

खेन दौर्भाग्यदैन्येन न भस्माप्युपतिष्ठते ।
 वेत्ति नित्यमुदारात्मा त्रैलोक्यमपि यस्तृणम् ॥ ३७ ॥
 तं त्यजन्त्यापदः सर्वाः सर्पा इव जरत्त्वचम् ।
 परिस्फुरति यस्यान्तर्निव्यं सत्त्वचमत्कृतिः ॥ ३८ ॥
 ब्राह्मणमिवोत्पन्नं लोकेष्टः पालयन्ति तम् ।
 अप्यापदि दुरन्तायां नैव गन्तव्यमक्रमे ॥ ३९ ॥
 राहुर्यत्रकमेणैवं पिबन्नप्यमृतं मृतः ।
 सच्छास्त्रसाधुसंपर्कमर्कमुप्रप्रकाशदम् ॥ ४० ॥
 ये श्रयन्ते न ते यान्ति मोहान्ध्यस्य पुनर्वशम् ।
 अवश्या वश्यतां यान्ति यान्ति सर्वोपदः क्षयम् ॥ ४१ ॥
 अक्षयं भवति श्रेयः कृतं येन गुणैर्यशः ।
 येषां गुणेष्वसंतोषो रागो येषां श्रुतं प्रति ॥ ४२ ॥
 सत्यव्यसनिनो ये च ते नराः पशवोऽपरे ।
 यशश्चन्द्रिकया येषां भासितं जन्तुहृत्सरः ॥ ४३ ॥
 तेषां क्षीरसमुद्राणां नूनं मूर्तौ स्थितो हरिः ।
 भुक्तं भोक्तव्यमखिलं दृष्टा द्रष्टव्यदृष्टयः ॥ ४४ ॥
 किमन्यद्भवमङ्गाय भूयो भोगेषु लुब्धता ।
 यथाक्रमं यथाशास्त्रं यथाचारं यथास्थिति ॥ ४५ ॥

स्वीयतां मुख्यतामन्तर्भोगजालमवास्तवम् ।
 संस्तवः क्रियतां कीर्त्या गुणैर्गगनगामिभिः ॥ ४६ ॥
 त्रायेते मृत्युतो ह्येते न कदाचन भोगकाः ।
 गायन्ति सिद्धसुन्दर्यो येषामिन्दुसितं यशः ॥ ४७ ॥
 गीतिभिर्गगनाभोगैस्ते जीवन्ति मृताः परे ।
 परमं पौरुषं यत्नमास्थायादाय सूद्यमम् ॥ ४८ ॥
 यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन्को न सिद्धिभाक् ।
 यथाशास्त्रं विहरता त्वरा कार्या न सिद्धिषु ॥ ४९ ॥
 चिरकालपरिपक्वा सिद्धिः पुष्टफला भवेत् ।
 वीतशोकभयायासमगर्वमपयन्त्रणम् ॥ ५० ॥
 व्यवहारो यथाशास्त्रं क्रियतां मा विनश्यताम् ।
 जीवो जीर्णान्धकूपेषु भवेज्जन्तमिवागतः ॥ ५१ ॥
 भवतां भूरिसङ्गानामधुनेन्द्रियदामतः ।
 इतः प्रभृति मा भूयो गम्यतामधमादधः ॥ ५२ ॥
 इदं विचार्यतां शास्त्रमस्त्रमापन्निवारणम् ।
 रणे शितशरश्रेणिशतनिर्द्वन्द्वारणे ॥ ५३ ॥
 जीवमुद्रा च किं पक्के भोगगन्धो निरस्यताम् ।
 किमर्थमात्रया कार्यमार्याः शास्त्रमवेक्ष्यताम् ॥ ५४ ॥

दौर्भाग्यप्रयुक्तदैन्येनेत्यर्थः । नष्टस्य च पुरुषार्थस्य भस्मापि
 नोपतिष्ठत इति सवैथा नैराशयमित्यर्थः । एवं स्पृहाया अनर्थ-
 त्वमुक्त्वा वैराग्यस्य सर्वानर्थनिवर्तकत्वमाह—वेत्तीति ॥ ३७ ॥
 विरक्तस्य चेज्ज्ञानकलापि स्यात्तर्हि तस्य दूरे आपच्छङ्का ।
 प्रत्युत सर्वे देवाः स्तोपजीव्यं स्वाधारं ब्रह्माण्डमिव सदा तं
 पालयन्त्यपीत्याह—परिस्फुरतीति ॥ ३८ ॥ न क्रम्यत इत्यक-
 र्मेऽसन्मार्गं ॥ ३९ ॥ कस्तर्हि मार्गस्तमाह—सच्छास्त्रंति ।
 सच्छास्त्रमुपनिषदस्तदुपवृंहणानि च तदर्थेनिष्ठाः साधवस्तदुभ-
 येन संपर्कः सदा तन्निषेधेन तमेवाकं सूर्यं निर्देय निःशेषसं-
 सारसंहारकत्वादुप्रः शिवः परमात्मा तस्य प्रकाशदः साक्षात्का-
 रहेतुं तमोऽनभिभवनीयं प्रकाशदं च ॥ ४० ॥ मोहलक्षणस्या-
 न्यस्यान्धकारस्य । इदानीं वैराग्यादिगुणान्पुनः प्रशंसति—
 अवश्या इति ॥ ४१ ॥ येन पुरुषश्रेष्ठेन वैराग्यशमदमादिगु-
 णैर्यशः सत्त्वग्रगण्यत्वेन विव्यातिः । उक्तगुणेषु येषामसंतोषः
 अनलं बुद्धिः । श्रुतमध्यात्मशास्त्रप्रवणाभ्यासादि प्रति येषां सदा
 राग इच्छा ॥ ४२ ॥ ये च सत्यं सत्यवाक्यं ब्रह्म च तयोर्व्यसनि-
 नस्त एव नरजन्मसार्थकीकरणात्राः, अपरे तु नरा अपि पशु-
 वध्यर्थजन्मत्वात्पशव इत्यर्थः । येषां यशोलक्षणस्य चन्द्रस्य
 चन्द्रिकया जन्तूनां प्राणिनां हृन् हृदयलक्षणं सरो भासितं
 आह्लादकैरवोन्मेषैः प्रकाशितम् ॥ ४३ ॥ त एव क्षीरसमुद्रा
 अतएव तेषां मूर्तौ हरिर्विष्णुः परमात्मा स्फुटं स्थित इत्यर्थः ।
 इदानीं जगतो हितैषी पितृमातृभ्योऽप्यासतमः श्रीवसिष्ठः सर्वै-
 रनादौ संसारे पुनःपुनः सहानर्थपरम्पराफलैरनुभूतेषु विषयेषु
 दृश्यकौतुकविषयेषु च नापूर्वं किंचिदवशिष्टमिति दर्शयन्वैरा-

ग्यशास्त्राचारनिष्ठामेव प्रशंसमानः प्ररोचयति—भुक्तमित्या-
 दिना ॥ ४४ ॥ अन्यद्भवेषु भाविजन्मपरम्पराषु भङ्गाय स्वात्म-
 विनाशाय भूयोपि भोगेषु लुब्धता किं युक्ता । सर्वथा न युक्ते-
 त्यर्थः । अन्यद्भवेत्यत्र दुष्कृच्छान्दसः । यथाक्रमं स्वास्वधिका-
 रानुरूपम् । यथाशास्त्रं तादृशाधिकारिकवित्तशुश्रूषायानुरूपं
 तत्रापि यथाचारं पूर्वपूर्वोच्यार्थप्रवर्तितसंप्रदाया-
 नुरूपम् । यथास्थिति तत्राप्येकैकभूमिकायां यावत्परिपाकं स्थि-
 तिमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ ४५ ॥ संस्तवः साधुजनमुखेषु स्वासाधु-
 वादः । गगनगामिभिः स्वर्गपर्यन्तप्रह्वयतः ॥ ४६ ॥ एते
 संस्तवकीर्ता । स्त्रीशेषच्छान्दसः सामान्ये नपुंसकं वा ॥ ४७ ॥
 गगनाभोगैर्गगनवत्सर्वदेशकालव्यापिभिः । यशः कथं संपाद-
 यितुं शक्यते तत्राह—परममिति ॥ ४८ ॥ आचरन् । साध-
 नानीति शेषः ॥ ४९ ॥ अपयन्त्रणं शीघ्रतानिर्वन्धरहितम्
 ॥ ५० ॥ ५१ ॥ भूरिसङ्गानां भवतां जीव इन्द्रियदामतः
 अन्तं मृत्युमिवागतः सन् भवलक्षणेषु जीर्णान्धकूपेषु मा वि-
 नश्यतामिति पूर्वव्रान्वयः ॥ ५२ ॥ शितैस्तीक्ष्णैः शरश्रेणिश-
 तैर्निर्द्वन्द्वादिहन्ता वारणा गजा यत्र तथाविधेऽपि रणे सद्यः प्रस-
 क्रमहाभयमृत्युवाधापदामपि निवारणमजरारनित्यनिरतिश-
 यानन्दात्मप्रदर्शकमिदं शास्त्रमवश्यं विचार्यतामित्यर्थः ॥ ५३ ॥ किं
 पक्के प्रीष्मोऽसंततपत्त्वलदुर्गन्धिपङ्कसदृशे संसारे पुनःपुनर्भूतो-
 जीवितजरन्मण्डकवज्जीवमुद्रा जीविताशेषेति यावत्किं अतितुच्छे-
 त्यर्थः । 'मुद्रासि' इति पाठे स्पष्टम् । अतो भोगगन्धो भोगवा-
 सना हृदयादपनीयताम् । तदर्थया अर्थमात्रवा प्रव्यक्तेशेन किं
 कार्यम् । हे आर्याः, सर्वे परित्यज्य मोक्षशास्त्रमेवावेक्ष्यतामि-

इदं बिम्बमिदं बिम्बमिति सत्यं विचार्यताम् ।
 धिया परप्रेरणया यातमापशवो यथा ॥ ५५ ॥
 दौर्भाग्यदायिनी दीना शुभहीना विचारणा ।
 अनदीर्घमहानिद्रा त्यज्यतां संप्रबुध्यताम् ॥ ५६ ॥
 सुप्तं मात्सीयतां वृद्धकच्छपेनेव पल्वले ।
 उत्थानमङ्गीक्रियतां जरामरणशान्तये ॥ ५७ ॥
 अनर्थार्थसंपत्तिर्भोगौघो भवरोगदः ।
 ह्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोपाख्याने सदाचारनिरूपणं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

सर्वातिशयसाफल्यत्सर्वं सर्वत्र सर्वदा ।
 संभवत्येव तस्मात्सर्वं शुभोद्योगं न संत्यज ॥ १ ॥
 मित्रस्वजनबन्धूनां नन्दनानन्ददायिना ।
 सरसीशानभासाद्य मृत्युरप्युपनिर्जितः ॥ २ ॥
 सर्वोत्कर्षेण संपन्ना देवा अपि विमर्दिताः ।

त्यर्थः ॥ ५४ ॥ विषयाकारवृत्तिप्रतिफलितचिदाभासानामन्तः-
 करणावच्छिन्नं चैतन्यं बिम्बम् । अन्तःकरणोपहितचिदाभासस्य
 तु शुद्धं ब्रह्मचैतन्यमेव बिम्बम् । प्रतिबिम्बतदुपाधी असत्ये
 बिम्बं तु सत्यम् । तत्रान्तःकरणोपाध्यसत्यत्वे तदवच्छिन्नबिम्ब-
 चैतन्यस्य तत्समनियतचिदाभासबिम्बभूतब्रह्मचैतन्यस्य च भेदो
 मिथ्यैवेत्यखण्डं सत्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मचैतन्यमेव परिशिष्यत
 इति विचार्यतामित्यर्थः । ननु परे सांख्यपातञ्जलगौतमकणाद-
 बुद्धार्हदादयो नोक्तप्रतिबिम्बताप्रक्रियामिच्छन्ति किञ्चिन्व्या-
 न्यथैव निरुपयन्तस्तत्रैव जनान्प्रेरयन्ति तत्रेगणापि किमुपा-
 देया नेत्याह—धियेति । 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो
 भिन्ना बहुर्धेको नुगच्छन्' इत्यादिस्वतन्त्रधृतिप्रमाणानुसारिणां
 पञ्चवत्परप्रेरणया यानमनुचितमेवेति भावः ॥ ५५ ॥ एवं
 शास्त्रार्थविचारणां विधाय संप्रति जीवनधनपञ्चपुत्रादिसांसारि-
 कविचारणां दर्शनान्तरविचारणां च त्याजयितुं निन्दति—
 दौर्भाग्येति । उदकं दौर्भाग्यदायिनी स्वकाले कार्पण्यहेतुत्वा-
 दीना नुच्छफलत्वात्फलहीना गाढतमोमात्रनिवेशाद्जनदीर्घम-
 हानिद्रा त्यज्यताम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ पूर्वोत्तरार्धयोराद्यवाक्या-
 र्थयोः प्रथमौ विधेयौ द्वितीयवाक्यार्थयोस्तद्वैपरीत्यम् ॥ ५८ ॥
 लोकतन्त्रं जनवृत्तं तदनुसारेण तदविरोधिना । शास्त्राचारौ अनु-
 सरति तथाविधेन कर्मणा तत्फलाय चोत्थानमङ्गीक्रियतामिति
 व्यवहितानुष्ठानः ॥ ५९ ॥ उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति—आ-
 चारेति । विविक्तबुद्धेर्विवेकिबुद्धेः । अष्टप्रोरनभिलाषस्य । कु-
 ळन्ति विकसन्ति । माधवलता वसन्तकालपल्लवितलता इव ।
 सत्फलाय उत्तमफलाय ॥ ६० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे
 सात्त्विकप्रकाशे स्थितिप्रकरणे द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

आपदः संपदः सर्वाः सर्वत्रानादरो जयः ॥ ५८ ॥
 लोकतन्त्रानुसारेण विचाराद्यवहारिणाम् ।
 शास्त्राचारानुसारेण कर्मणा सत्फलाय च ॥ ५९ ॥
 आचारचारुचरितस्य विविक्तबुद्धेः
 संसारसौख्यफलदुःखदशास्त्रगुणोः ।
 आयुर्यशांसि च गुणाश्च सहैव लक्ष्म्या
 कुलन्ति माधवलता इव सत्फलाय ॥ ६० ॥

दानवैर्दानवार्थाद्वैर्गजैः पद्माकरा इव ॥ ३ ॥
 मरुत्तनृपतेर्यज्ञे संवर्तेन महर्षिणा ।
 ब्रह्मणेवापरः सर्गो भावितः ससुरासुरः ॥ ४ ॥
 महातिशययुक्तेन विश्वामित्रेण विप्रता ।
 भूयोभूयः प्रयुक्तेन दुष्प्रापा तपसार्जिता ॥ ५ ॥

वर्ण्यतेऽत्र शुभोद्योगसाधुसच्छास्त्रवैभवम् ।

बन्धोऽहङ्कारतन्त्रस्य त्यागान्मुक्तिश्च विस्तरात् ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणस्य शुभोद्योगादेः सेवनोत्कर्षे फलावश्यभावं दर्श-
 यितुं सामान्यन्यायं दर्शयति—सर्वेति । सर्वेषां साधनातिश-
 यानां साफल्यनियमात्सर्वत्र दृष्टकृषिसेवादिसाधने शास्त्रीयमो-
 क्षसाधने शुभोद्योगार्हा च सर्वे स्वस्वानुरूपं फलं संभवत्येव न
 कदापि, वैफल्यं तस्मान्मोक्षफलार्थां त्वमपि शुभोद्योगं कदापि
 न संत्यजेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र शास्त्रीयशुभोद्योगस्यासाध्यं किञ्चि-
 न्नास्त्येवेति दर्शयितुं नन्दीश्वरोपाख्यानादि संक्षिप्योदाहरति—
 मित्रेत्यादिना । 'शिलादनामा किल मुनिः सर्वज्ञं पुत्रं कामय-
 मानस्तपसा भगवन्तं रुद्रं प्रसादयामास । तस्मै चिरेण तपसा
 प्रसन्नो वरं दास्यन्किल स भगवानुवाच । न मत्तोऽन्यः सर्वज्ञः
 संभवत्यतोऽहमेवांशेनावतीर्णस्तं पुत्रो भविष्यामि स ते मर्दशजः
 पुत्रः षोडशवर्षं मृत्युपदं यातेति । तच्छ्रुत्वा शिलादस्तद्वचनं
 प्रतिकूलयितुमशक्नुवस्तमेव शरणं गतस्तथास्त्विवत्यनुमेन । अथ
 तस्य सर्वज्ञः पुत्रो नन्दिनामा बभूव । स बाल एव पितुः
 सकाशात्स्वस्य भाविमृत्युपाशबन्धनं ध्रुत्वा तपसा तमेव रुद्र-
 माराधयामास । अथ षोडशे वर्षे सरस्तीरे लिङ्गाचनकाले
 मृत्युना पार्श्वेभ्यमानस्तत्रैवावर्भूतं शिवेन मृत्युं वामपादा-
 प्रेण हत्वा पाशांश्छित्त्वा स जरामृत्युवर्जितः स्वानुचरः कृतः,
 इति लैङ्गे प्रसिद्धम् ॥ २ ॥ दानवैर्बलिप्रभृतिभिः दानवैः
 सैनिकैर्धैर्यैर्नैवाद्यैः संपन्नतरैः ॥ ३ ॥ यद्यपि महाभारते
 मरुत्तयज्ञे विघ्नं चिकीर्षोः सुरसैन्यसहितस्येन्द्रस्य संवर्तेन स्वसं-
 कल्पमात्रेण वशीकृतस्य देवैः सह यज्ञपरिचारकत्वं कृतमित्येवं
 प्रसिद्धं तथापि पुराणान्तरे सुरासुरसर्गारम्भोऽपि कचिच्छ्रूयत

पिष्टसेकाम्बु दुष्प्रापं रसायनवदभ्रता ।
 दुर्भगेनेदृशेनातः क्षीरोद उपमन्युना ॥ ६ ॥
 त्रैलोक्यमल्लांस्तृणवदभ्रन्विष्वक्कजादिकान् ।
 भक्त्यातिशयदाढ्येन कालः श्वेतेन कालितः ॥ ७ ॥
 प्रणयेन यमं जिह्वा कृत्वा वचनसंगमम् ।
 परलोकादुपानीतः सावित्र्या सत्यवान्पतिः ॥ ८ ॥
 न सोऽस्त्यतिशयो लोके यस्यास्ति न फलं स्फुटम् ।
 भवितव्यं विचार्योन्तः सर्वातिशयशालिना ॥ ९ ॥
 आत्मज्ञानमशेषाणां सुखदुःखदशादृशम् ।
 मूलकावकरं तस्माद्भाष्यं तत्रातिशयिना ॥ १० ॥
 नाशयापद्रुतार्थिन्या दृष्ट्या दृष्ट्याविदृष्टयः ।
 दुःखादृते निराबाधं सुखं किञ्चिदवाप्यते ॥ ११ ॥
 अशमः परमं ब्रह्म शमश्च परमं पदम् ।
 यद्यप्येवं तथाप्येनं प्रथमं विद्धि शंकरम् ॥ १२ ॥
 अभिमानं परित्यज्य शममाश्रित्य शाश्वतम् ।

विचार्य प्रहयार्थत्वं कुर्यात्सज्जनसेवनम् ॥ १३ ॥
 न तपांसि न तीर्थानि न शास्त्राणि जयन्ति च ।
 संसारसागरोत्तारे सज्जनासेवनं विना ॥ १४ ॥
 लोभमोहरूपां यस्य तनुतादुविनं भवेत् ।
 यथाशास्त्रं विहरति स्वस्वकर्मसु सज्जनः ॥ १५ ॥
 अथात्मविदुषां सङ्गात्तस्य साधोः प्रवर्तते ।
 अत्यन्ताभाव एवास्य यथा दृश्यस्य दृश्यते ॥ १६ ॥
 दृश्यात्यन्ताभावतस्तु परमेवावशिष्यते ।
 अन्याभाववशादाशु जीवस्तत्रैव लीयते ॥ १७ ॥
 न चोत्पन्नं नचैवासीद्दृश्यं नच भविष्यति ।
 वर्तमानेऽपि नैवास्ति परमेवास्त्यवेधितम् ॥ १८ ॥
 एवं युक्तिसहस्रेण दर्शितं दृश्यतेऽपि च ।
 सर्वैरेवानुभूतं च दर्शयिष्यामि चाधुना ॥ १९ ॥
 तथेदममलं शान्तं त्रिजगत्संविदम्बरम् ।
 इदं तत्त्वमतत्त्वादि कुतोऽत्र स्यात्कथं च वा ॥ २० ॥

एवंति कल्पान्तरकथावान्न विरोधः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पिष्टसेकाम्बु
 पिष्टमिश्रितोदं तदपि रोदनादियत्रप्राप्यत्वादुष्प्रापम् । ईदृ-
 शेन दुर्भगेन भाग्यहीनेनायुपमन्युना क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्त-
 पसा शिवप्रसादादातः प्राप्त इति भारतादौ प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥
 त्रैलोक्यमल्लान् । अतिबलत्वेन ह्ययातानितियावन् । तथाविधानपि
 विष्वक्कजादिकांस्तृणवदभ्रमसन् । तथाच भाग्यादयाने काल-
 वचनं 'संसारबलयो भुक्ताः' इत्यादि । अत्रेन श्वेताढ्येन सु-
 निना कालो मृत्युः कालितो निर्जितः । इदमपि लङ्गे प्रसिद्धम्
 ॥ ७ ॥ सावित्र्या राजकन्यया प्रणयेन भर्तृप्राणानुगमनमुत्पा-
 दिप्रीणनोपायेन यमं जिह्वा वशीकृत्य कृते मत्स्यवतः प्राणा-
 दन्य वरं वृणीष्वन्ति यमवचनस्य स्वभ्याः सत्यवतः शतपुत्रो-
 त्पत्तिवरप्रार्थनावचनेन संगमं संवन्धम् । सावित्र्युपाख्यानामपि
 भारते प्रसिद्धमेव ॥ ८ ॥ अतिशयः शास्त्रीयशुभोयोगातिशयः ।
 तर्हि नानाविधशुभोद्योगेषु दर्शितेषु मादृशेन कुत्रातिशयिना
 भाष्यं तत्राह—भवितव्यमित्यादिना । अधिकारिणा न मूढव-
 त्सुद्रफलप्रार्थनया फल्गुना भवितव्यं किन्तुन्तर्नसि फलतार-
 तम्यं विचार्य सर्वातिशययिकललाभेन सर्वातिशयशालिना भ-
 वितव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥ सर्वातिशयश्रान्मज्ञानादेव यतस्तदशेषाणां
 सुखदुःखजन्ममरणदिदशाभ्रान्तिदृष्टीना मूलोच्छेदकरं तस्मात्त-
 त्रैव शुभोद्योगातिशयशालिना भाष्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ तत्रादौ
 भोगरागदृष्टीनां विनाशाय तत्तद्विषयदोषदृष्टयोऽन्वेष्टव्या इत्याह
 —नाशयेति । क्षुत्तृणाकामाद्यापद्रुतार्थयति विषयोपहारेणा-
 नुपहृतासीत्यापद्रुतार्थिन्या दृष्ट्याः भोगदृष्टीनांशाय प्रथमं तद्विरो-
 धिविषयदोषदृष्टयो दृश्या अन्वेष्टव्याः । हिंसादस्तदावश्यकव-
 योतनार्थः । ननु तदन्वेषणे विषयत्यागपर्यवसानात्सद्यो दुःखं
 स्यादिति चेत्तत्राह—दुःखादिति । वैराग्याभ्यासादिदुःखादृते
 निराबाधं भूमानन्दमुखं चित् किं अवाप्यते । नावाप्यत एवेत्यर्थः ।
 किञ्चिदिति च्छेदे तु काकुर्बाध्यः ॥ ११ ॥ ननु सर्वविषयदुः-

खत्यागमप्यङ्गीकृत्य वैराग्येण रागादिदोषप्रशमोऽवश्यं संपाद्यः
 स्यादिति प्राप्यं ब्रह्म शममेव पुरुषार्थः स्यात् ननु तथा ।
 शमस्यापि सात्विकचित्तवृत्तिभेदस्यान्तःकरणधर्मेत्याद्वितीये
 ब्रह्मण्यभावात्सुखैकरसब्रह्मातिरिक्तस्य दृश्यतया परमपुरुषार्थ-
 घटकत्वाभावाच्चेत्याशङ्कामर्धाङ्गीकारेण परिहरन् शमस्याव-
 श्यकत्वं दर्शयति—अशम इति । सत्यमशमश्चिदात्मैव परमं
 ब्रह्म तथापि शमोऽपि सनिदानसंसारानर्थनिवृत्तिरूपः परमं पदं
 परमपुरुषार्थो भवत्येव यद्यप्येवं द्वयमपि सममिति प्राप्तं त-
 थापि एनं प्रशमं शं भूमानन्दब्रह्मसुखं करोत्यभिभ्यनक्तीति
 शंकरे विद्धि । नह्यनभिव्यक्तसुखस्य पुरुषार्थतेति तदुपयोगि-
 नास्याधिकेति भावः ॥ १२ ॥ इदानीं प्रशमोपायमाह—अभि-
 मानमिति । शाश्वतं यत्कैवल्यमविचालि आर्यत्वं मोक्षयोग्याभ्य-
 र्हितजन्मादिशालितां स्वस्य विचार्य परिशील्य ॥ १३ ॥
 चित्तशुद्ध्यर्थं सेवितानां तपआदीनामपि सज्जनसेवनद्वारैव ज्ञानो-
 पयोगो नान्यथेत्याशयेनाह—नेति । जयन्ति । ज्ञानोत्पत्तये
 प्रभवन्तीतियावत् ॥ १४ ॥ इदानीं सज्जनलक्षणमाह—लो-
 भेति । यस्य सेवनादिति शेषः ॥ १५ ॥ सदा सज्जनसेवा-
 परायणस्य कदाचिदात्मवित्सङ्गोऽयवश्यं भवति येन ज्ञानलाभ
 इत्याह—अथेति ॥ १६ ॥ तेन तस्य परमपुरुषार्थोऽपि सि-
 ष्यतीत्याह—दृश्येति ॥ १७ ॥ परमेवावशिष्यते इति यदुक्तं
 तद्दृश्यात्यन्ताभावोपपादनेन समर्थयति—नचेत्यादिना । अवे-
 चित्तमतोदितं, अपीडितमिति यावत् ॥ १८ ॥ यथोत्पत्त्यादिकं
 न संभवति तथोत्पत्तिप्रकरणेऽपि युक्तिभिरुपपादितमुपपाद-
 यिष्यते चेत्याह—एवमिति । यथा सर्वैर्विद्वद्भिरनुभूतं च तथा
 तद् इदं त्रिजगत्संविदम्बरं अधुना दर्शयिष्यामि चेति परेण
 सहान्वयः ॥ १९ ॥ तदेव दर्शयति—इदं तत्त्वमिति । इदं
 संविदम्बरं तत्त्वं परमार्थरूपम् । अत्र अतत्त्वं माया तदेव आदि
 उत मूलकारणं यस्य तद्विषयादि कुतः स्यात् । किं सत उत

चिन्मलकुरुते चारु चञ्चलाचञ्चलात्मनि ।
यत्तथैव तदेवेदं जगदित्यवबुध्यते ॥ २१ ॥
त्रैलोक्यभूयोनुभवश्चिदादित्यांशुमण्डलम् ।
को वा स्वांशुमतोर्भेदो निर्विकल्पः स कथ्यताम् ॥ २२ ॥
स्वामावतोऽस्याश्चिदुद्देष्टुं उन्मेषनिमेषेण ।
जगद्रूपानुभूतेस्तावेतावस्तमयोदयौ ॥ २३ ॥
अहमर्थोऽपरिज्ञातः परमार्थाम्बरं मलम् ।
परिज्ञातोऽहमर्थस्तु परमात्मास्वरं भवेत् ॥ २४ ॥
अहंभावः परिज्ञातो नाहंभावो भवत्यलम् ।
एकतामम्बुनेषाम्बु याति चिन्नमसात्मना ॥ २५ ॥
अहमादिजगद्दृश्यं किल नास्त्येव वस्तुतः ।
अवश्यमेव तत्तस्माच्छिद्यतेऽहंविचारतः ॥ २६ ॥
बाध्यते चामलधियामपिशाचे पिशाचधीः ।
शिशां तावदाध्वान्तःकरणानां विचारणा ॥ २७ ॥
चिज्योत्सा यावदेवान्तरहंकारघनावृता ।
विकासयति नो तावत्परमार्थकुमुद्वतीम् ॥ २८ ॥
प्रमार्जितेऽहमित्यस्मिन्पदे स्थाये स्वयं विना ।
नरकस्वर्गमोक्षादितृष्णायाः कल्पनैव का ॥ २९ ॥
हृदि यावदहंभावो धारिद्ः प्रविजुम्भते ।

असत उत मायायाः । आद्ययोरविकारत्वाभ्यामयोत्पादे मिथ्यात्वा-
पत्तेरनुत्पत्तिपक्षस्यैव परिशेषात् । एवं कथं वा स्यात् । अच्छिद्रे
कूटस्थानित्ये चिदात्मनि छिद्रस्वभावस्य वियतच्छिद्रसहस्रैरप्युत्पा-
दयितुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥ यदि नोत्पन्नमेव कथं तर्हि
जगदिति सर्वैरवबुध्यते तत्राह—चिदिति । अचञ्चलात्मनि
कल्पितचाञ्चल्येन चञ्चला मायाप्रतिबिम्बविचयमत्कुरुते जग-
द्वावमिव कल्पयति तदेव जगदिति तथैवावबुध्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥
नन्विजं जगदवबोधवित्सविकल्पः ब्रह्मचिन्मिर्विकल्पेति जगद्भेदम-
पलपितुं प्रवृत्तस्य ते प्रत्युत चित्यपि भेदः प्रसक्त इत्याशङ्क्याह—
त्रैलोक्येति । त्रैलोक्ये यावानुभूयाननुभवः स सर्वोपि ब्रह्म-
चिदादित्यस्यांशुमण्डलं किरणसमूह इव वस्तुतो न भिद्यत
इत्यर्थः । स्वस्यांशुमण्डलस्यांशुमतश्च को वा भेदः । विकल्पानां
मिथ्यात्वे स त्रैलोक्यभूयोनुभवोऽपि निर्विकल्पक एव कथ्यता-
मित्यर्थः ॥ २२ ॥ अस्याः सविकल्पायाश्चिद्वृत्तेऽपि दाभासस्य
उन्मेषो जगदनुभूतेरुदयो निमेषोऽस्तमय इत्यार्थक्रमप्राबल्या-
त्पाठव्युत्क्रमेण योज्यम् । अथवास्या निर्विकल्परूपायाश्चिद्वृत्ते-
श्चरमसाक्षात्कारस्य उन्मेषो जगद्रूपानुभूतेरस्तमयो निमेषो-
ऽनाविर्भावस्तदय इति पाठक्रमेणैव योज्यम् ॥ २३ ॥
तस्माच्चिन्मेष एव प्रतीचोऽविद्यामल उन्मेषश्च नैर्मल्यलक्षणो
मोक्ष इत्याशयेनाह—अहमर्थ इति ॥ २४ ॥ नन्वहमर्थो-
ऽहंकारः स कथं परिज्ञातोपि परमात्मास्वरं स्यात्तत्राह—
अहमर्थ इति । यावत्तत्त्वतो न परिज्ञातस्तावदेवाहंकारः सः
परिज्ञाते तु न तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥ परिज्ञातो बाध्यते तर्हि किं

तावद्विकासमायाति तृष्णाकुटजमञ्जरी ॥ ३० ॥
आक्रम्य चेतनां नित्यमहंकाराम्बुदे स्थिते ।
जाड्यमेव स्थितिं याति न प्रकाशः कदाचन ॥ ३१ ॥
असन्नयमहंकारः स्वयं मिथ्या प्रकल्पितः ।
दुःखायैव न हर्षाय बालसंभ्रमयक्षवत् ॥ ३२ ॥
मुधैव कल्पितो मोहमहंभावः प्रयच्छति ।
अनन्तसंसारकरं दामादिष्विव दुर्मती ॥ ३३ ॥
अयं सोऽहमिति स्फारान्मोहादन्यतरत्तमः ।
अनर्थभूतं संसारे न भूतं न भविष्यति ॥ ३४ ॥
यत्किञ्चिदिदमायाति सुखदुःखमलं भवे ।
तदहंकारचक्रस्य प्रविकारो विजुम्भते ॥ ३५ ॥
अहंकाराङ्कुरः कृष्टो हृदये नावरोपितः ।
सहस्रशाखं दुश्छेदं तस्य संसृतिनाशनम् ॥ ३६ ॥
अहंभावोङ्कुरो जन्म वृक्षाणामक्षयात्मनाम् ।
ममेदमिति विस्तीर्णास्तेषां शाखाः सहस्रशः ॥ ३७ ॥
करटापातविस्फोटा भान्त्यर्था घासनादयः ।
विचार्य चारुरवचत्तरङ्गवरपङ्क्तिवत् ॥ ३८ ॥
अहंभावनया भाति त्वमहंभाववर्जितः ।
संसारचक्रवहनमात्मनः परिरोधया ॥ ३९ ॥

शिष्यते तदाह—अवश्यमेवेति । तच्चिन्नमः शिष्यते परिशि-
ष्यते । विचारतः कोऽयमहंपदार्थः स्यादिति प्रमाणपूर्वकवि-
चारजन्यज्ञानात् ॥ २६ ॥ अपिशाचे पिशाचधीः अमलधियां
प्रीद्वुद्धीनां बाध्यते । आध्वान्तःकरणानां ईषन्मार्गप्रवृत्त-
बुद्धीनां तु शतशो नायं पिशाच इत्युपदिष्टेऽपि विचारणासंशय
एव भवति ननु बाध्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ यथा बालानां मोहो
बोधनिरोधो तद्वत्प्राधान्यामभिमानोऽपि तन्निरोधीत्याशयेनाह—
चिन्नधोन्मत्ति ॥ २८ ॥ अहमभिमानापाये भयरागमुमुक्षाहेतु-
कट्टेषरागगोचरनरकस्वर्गमोक्षतृष्णापर्यपतीत्याह—प्रमार्जित इति
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मोहं भ्रमम् । दुर्मती अभि-
मानवृत्तिनान्तःकरणे ॥ ३३ ॥ तत्रागहं छेदोऽहमिति भ्रमः
सर्वानर्थनिदानमित्याह—अयमिति ॥ ३४ ॥ प्रविकारो मुख्यः
परिणामस्तद्वत्स्थात्परिणामान्तराणाम् ॥ ३५ ॥ येन अहंकार-
लक्षणो दुष्टाङ्कुरो हृदयेन विचारपरिष्कृतममसैव हलेन कृष्टः
कर्षणेन मूलशैथिल्यमापादितः सन्नवरोपित उन्मत्तय निरस्त-
स्तस्यार्थादात्मक्षेत्रं संसृतिनाशनं ज्ञानसस्यं सहस्रशाखं प्रवृद्ध
फलतीति शेषः ॥ ३६ ॥ तदनुच्छेदेनार्थमाह—अहंभाव इति ।
अक्षयात्मनां ज्ञानकुटारमन्तरेणानुच्छेद्यस्वभावानाम् ॥ ३७ ॥
ज्ञानमात्रोच्छेद्यत्वादिनिःसाराश्च ते इत्याह—करटापातेति ।
करटानां काकानामापात ईषन्पतनं तेनापि विस्फोटन्ति विशी-
र्यन्ते इति करटापातविस्फोटाः विचार्यो विमृश्यश्चारः रवो वि-
स्फोटनशब्दो यस्य तथाविधप्रकाशाल्मलीफलादिवत् । तरङ्गाणां
वरा रम्या याः पङ्क्त्यस्तद्वत्चापातभङ्गुराः फलाव इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
वस्तुतस्त्वहंभाववर्जित एवात्मा आत्मनः परिरोधया तिरो-

अहंभावतमो यावज्जन्मारण्ये विजृम्भते ।
तावदेता विवल्गन्ति चिन्तामत्ताः पिशाचिकाः ४०
अहंकारपिशाचेन गृहीतो यो नराधमः ।
न शास्त्राणि न मन्त्राश्च तस्याभावस्य सिद्धये ॥४१॥

श्रीराम उवाच ।

केनोपायेन भगवन्नहंकारो न वर्धते ।
तं त्वं कथय मे ब्रह्मन्संसारभयशान्तये ॥ ४२ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चिन्मात्रदर्पणाकारे निर्मले स्वात्मनि स्थिते ।
इति भावानुसंधानादहंकारो न वर्धते ॥ ४३ ॥
मिथ्येयमिन्द्रजालश्रीः किं मे ज्ञेहविरागयोः ।
इत्यन्तरानुसंधानादहंकारो न जायते ॥ ४४ ॥
नाहमात्मनि नो यस्य दृश्यश्रिय इति स्वयम् ।
शान्तेन व्यवहारेण नाहंकारः प्रवर्धते ॥ ४५ ॥
अहं हि जगदित्यन्तर्हेयादेयदृशोः क्षये ।
समतायां प्रसन्नायां नाहंभावः प्रवर्धते ॥ ४६ ॥
अहं चिज्जगदित्यन्तर्हेयादेयदृशोः क्षये ।
समतायां प्रसन्नायां नाहंभावः प्रवर्धते ॥ ४७ ॥

श्रीराम उवाच ।

किमाकृतिरहंकारः कथं संत्यज्यते प्रभो ।

धात्र्याहंभावनया स्वयमेव संसारचक्रे वहनं भ्रमणमिव भा-
तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ चिन्तालक्षणा मत्ताः पिशाचिका विवल्गन्ति
विश्रवन्ति ॥ ४० ॥ नम्याहंकारपिशाचस्याभावस्य निवृत्तेः सिद्धये
प्रभवन्तीति शेषः ॥ ४१ ॥ न उपायम् ॥ ४२ ॥ इति उक्तप्रकरास्य
भावस्य स्वाम्स्वभावस्यानुसंधानात् सदा स्मरणात्स्वामनि
चिन्मात्रदर्पणाकारे निर्मले स्थितं सति अहंकारो न वर्धते ॥ ४३ ॥
ज्ञेहविरागयोः रागद्वेषाभ्यां किं, न किंचिदप्रयोजनमित्यन्तर्मनस्य-
नुसंधानात् ॥ ४४ ॥ यस्य पुन आत्मनि नाहं अहंकारो नास्ति
दृश्यश्रियश्च नो सन्ति इति स्थित्या स्वयमेव शान्तेन ॥ ४५ ॥
अन्तरहमिति बहिर्जगदिति हेयादेयव्यवहारनिमित्तयोर्दृशोः
क्षये सति समतायामवैषम्यलक्षणायां प्रसन्नतायाम् ॥ ४६ ॥ अहं
दृष्टा, चिद्दर्शनं, जगद्दृश्यं, इति त्रिपुटीप्रत्यये तत्रार्थादं हेयं शत्रु-
भूतमिदमादेयं मित्रभूतमिति दृशोः क्षये समतायां सर्वात्म-
तालक्षणायाम् ॥ ४७ ॥ सशरीरो जाग्रदहंकारः । अशरीरः
स्वाप्नानोरधिकाहंकारश्च । अथवा सशरीरो देहमात्राहंभावल-
क्षणः । अशरीरो देहव्यतिरिक्तबुद्धिमात्रोपाधिकाहंभावलक्षणः
सर्वाहंभावलक्षणश्चेत्यर्थः । कथं केनोपायेन संत्यज्यते ॥ ४८ ॥
अशास्त्रीयस्याहंकारस्य त्याजनार्थं शास्त्रीयां द्वावहंकारी विहितौ
सूक्ष्मात्मविषयः सार्वज्ञ्यात्मविषयश्च तयोस्तत्त्वदर्शनाप्रतिकूलत्वा-
त्संप्रतिकर्तव्येन सुखजत्वात्परिच्छिन्नात्मदर्शनाद्वारत्वाच्च श्रेष्ठता ।
इतरस्य देहमात्राहंभावरूपस्यानर्थरूपत्वात्त्याज्यता चेत्यर्थः ४९ ॥
अहं सर्वमिदं विश्वमिति कार्यब्रह्मविषया परमात्माहमच्युत

सशरीरोऽशरीरश्च त्यक्ते तस्मिन् किं भवेत् ॥ ४८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

त्रिविधो राघवास्तीह त्वहंकारो जगद्भये ।
द्वौ श्रेष्ठवितरस्त्याज्यः शृणु त्वं कथयामि ते ॥४९॥
अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माहमच्युतः ।
नान्यदस्तीति परमा विज्ञेया सा श्रद्धाकृतिः ॥ ५० ॥
मोक्षायैषा न बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ।
सर्वसाध्यतिरिक्तोऽहं बालाग्रशतकल्पितः ॥ ५१ ॥
इति या संविदेष्टासौ द्वितीयाहंकृतिः शुभा ।
मोक्षायैषा न बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ ५२ ॥
अहंकाराभिधा या सा कल्प्यते ननु वास्तवी ।
पाणिपादादिमात्रोऽयमहमित्येष निश्चयः ॥ ५३ ॥
अहंकारस्तृतीयोऽसौ लौकिकस्तुच्छ एव सः ।
वर्ज्य एव दुरात्मासौ शत्रुरेव परः स्मृतः ॥ ५४ ॥
अनेनाभिहतो जन्तुर्न भूयः परिरोहति ।
रिपुणानेन बलिना विविधाधिप्रदायिना ॥ ५५ ॥
कष्टीकृतमतिलोकः संकटेष्वेव मज्जति ।
अनया दुरहंकृत्या भावात्संसक्तया चिरम् ॥ ५६ ॥
शिष्टाहंकारवान्जन्तुर्भगवान्याति मुक्तताम् ।
लोकाहंकारवद्दोषवपुरस्मिन्निरूपणः ॥ ५७ ॥

इति कारणविषया तत्पदवाच्यार्थलक्ष्यार्थविषया वा । अन्यदन-
हंभूतं जगति नास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥ जीवन्मुक्तस्य चतुर्थपञ्चमभू-
मिकास्थस्य । यद्यपीयमभ्यासदशापन्नस्यापि भवति तथापि जीव-
न्मुक्तेषु पकेति भावः । बालाग्रस्य केशाग्रभागस्य शततमभाग
इति कल्पितः । शोधनेन निरवयवः समर्थित इति यावत् । स्थूल-
विरहे बुद्धिसौक्ष्म्योपाधिकसौक्ष्म्यकाष्ठ्यायां वाऽयं दृष्टान्तो नत्वणु-
परिमाणत्वे । तस्यावैदिकत्वात् । सचानन्याय कल्पत इति
श्रुतिविरोधाच्चेति बोध्यम् ॥ ५१ ॥ अतएवाह—जीवन्मु-
क्तस्येति । पञ्चभूमिकास्थस्येत्याशयः ॥ ५२ ॥ येन सप्तमभू-
मिकारूढास्तेषु जीवान्यथानुपपत्त्या या कल्प्यते ननु वास्तवी
सा कल्पना । कल्पयिष्या वेदित्रा वा प्रत्यक्षमननुभवान् । अ-
तोऽत्यन्तासन्नादहंकार इति नाममात्रपरिशेषादहंकाराभिधा-
मात्रमित्याह—अहंकाराभिधेति । तृतीयं दर्शयति—पाणि-
पादादीति । अयं देह एवाहमित्येष निश्चयो मिथ्याभिमानः
॥ ५३ ॥ ५४ ॥ न परिरोहति नापरिच्छिन्नस्वभावेनाविर्भ-
वति । आधिग्रहणं प्राधान्याद्दुःखमात्रोपलक्षणम् ॥ ५५ ॥ भा-
वात्स्वभावादेव चिरमनादिकालादारभ्य संसक्तया कष्टीकृतमति-
दुर्वासनाप्रचयदुष्टपञ्चयाद्यापादनेन पीडितचित्तः ॥ ५६ ॥ केन
तर्हि तस्माज्जन्तुमुच्यते तदाह—शिष्टेति । शिष्टौ प्राणुजौ यौ
शुद्धाहंकारौ तद्वान्मन्त्र दोषान्ममताप्रयुक्तरागादीन्वपति सर्वत-
दिहिनतीति दोषवपुः सन् अस्मिन्सर्वात्मभावाहंकारेऽपि लोक-
प्रसिद्धदेहात्मभावाहंकारवन्निरूपयतीति निरूपणो दृढीभूतः सन्

न देहोऽस्मीति निर्णयि वर्जनं महतां मतम् ।
 प्रथमं ब्राह्मणकारावकीकृत्यान्त्यलौकिकौ ॥ ५८ ॥
 प्रथमं ब्राह्मणकारावकीकृत्यान्त्यलौकिकौ ।
 तृतीयाहंकृतिस्त्याज्या लौकिकी दुःखदायिनी ॥ ५९ ॥
 अनया दुरहंकृत्या दामव्यालकटाः किल ।
 तां दशां समनुप्राप्ता या कथास्वपि खेददा ॥ ६० ॥
 श्रीराम उवाच ।
 तृतीयां लौकिकीमेतां त्यक्त्वा चित्तादहंकृतिम् ।
 किंभावः पुरुषो ब्रह्मप्राप्त्यादात्मनो हितम् ॥ ६१ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 एषा तावत्परित्याज्या त्यक्तैतां दुःखदायिनीम् ।
 यथा यथा पुमांस्तिष्ठेत्परमेति तथा तथा ॥ ६२ ॥
 अहंकारदशावेते पूर्वोक्ते भावयन्त्यदि ।
 तिष्ठेदुपैति परमं तत्पदं पुरुषोऽनघ ॥ ६३ ॥
 अथ ते अपि संत्यज्य सर्वोहंकृतिवर्जितः ।
 संतिष्ठेत् तथात्युच्चैः पदमेवाधिरोहति ॥ ६४ ॥

इत्याषं वासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोपाख्यानेऽहंकारविचारो नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अत्र ते शृणु वक्ष्यामि दामादिषु गतेष्वथ ।
 यद्वत्तं शम्बरस्यैव नगरे नगसंनिभे ॥ १ ॥

तथा गगनविभ्रष्टे समस्ते ध्वस्तसंस्थितौ ।

चिनष्टे शम्बरानीके शरदीवाद्दमण्डले ॥ २ ॥

भगवान् हिरण्यगर्भ ईश्वरो वा स्वयमेव भावनया संपन्नो
 देहाहंभावाहंकारमुक्तां यातीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ अयमेव प्रका-
 रोऽन्येषां ब्रह्मनिष्ठानां संमत इत्याह—न देह इति । अन्यो
 देहात्मभावाहंकार इव लौकिकां निरुद्धतमो आर्या ब्राह्मणकारो
 प्रथममङ्गीकृत्य न देहोऽस्मीति विचारतोऽपि निर्णयि तदहंकार-
 वर्जनं कार्यमिति महतां पूर्वेषामपि मतमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ उ-
 क्तमेवार्थं पुनरुक्तोपसंहरति—प्रथममिति ॥ ५९ ॥ तत्रोक्तो-
 पाख्यानमपि निदर्शनमित्याह—अनयेति ॥ ६० ॥ प्रश्नद्वये
 समाहिते रामस्तृतीयं प्रश्नमार्थास्तृतीयाहंकारनिवृत्तिफलप्रश्नतया
 पर्ववसन्नमध्यवस्थादृशपुरुषस्थितिप्रकारभेदान्पृच्छति—तृती-
 यामिति । के भावाः स्थितिप्रकारा यस्य स किंभावः ॥ ६१ ॥
 यथायथा सर्वाहंभावेन शुद्धाहंभावेन श्रवणपुरुषभूषादिपरतया
 सत्प्रभूमिकाभेदेषु वा येनयेन प्रकारेण स्थातुं शक्नोति तथातथा
 स्वरूपसुखाभिव्यक्त्युत्कर्षलाभात्परमेतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ तदेव
 प्रपञ्चयति—अहंकारेत्यादिना । पूर्वोक्ते आद्ये द्वे ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 शतकृत्वोऽपि पथं वक्तव्यमिति न्यायात्पुनर्देहात्मभावनत्या-
 गुणान्कीर्तयंस्तदावश्यकत्वं दर्शयति—सर्वदेत्यादिना ॥ ६५ ॥
 शरीरास्थामयः अपुण्यः पापरूपो यो दुरहंकारस्तस्य वर्जनम्
 ॥ ६६ ॥ भावनं भावो विचारस्तस्मात् ॥ ६७ ॥ प्रतिपन्नविषाः
 प्रतिविषाः विषसंपृक्ता इत्यावत् ॥ ६८ ॥ प्रतिबन्धनिरासात्पु-

रोगतमिव भवतीति शेषः । मनसः अन्धकारे अन्धकारवद-
 ग्रहणान्यथाग्रहणनिमित्तंऽहंकारे क्षीणे सत्यन्यन्तिक प्रतिबन्धक
 प्रवर्तते येन श्रेयःप्राप्तिविधातः स्यात् । न किंचिदित्यर्थः ॥ ६९ ॥
 पौरुषेण धैर्येण श्रवणादिप्रयत्नाच्च ॥ ७० ॥ प्रथमं सकलमायहमेव
 तेन सर्वेच मे इति मत्वा देहादिनाह तत्संबन्धि च किंचिदपि मम
 न इति मत्वा तेन सर्वप्रतिबन्धक्षयान्मनसि लब्धास्पदं यथा
 स्यात्तथा इच्छां पूज्यां एव प्राग्विस्तारोक्तप्रकारां शुद्धात्मसं-
 विदं नीत्वा प्राप्य कमेण सत्प्रभूमिकास्थितिं प्राप्य महानपरि-
 च्छिन्न आत्मा स्वयं सन् परं पदं विदेहकवत्यमुपैति प्राप्नोतीत्यर्थः
 ॥ ७१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थिति-
 प्रकरणे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

भीमभासदृढैः कृतैर्देवैरभ्यर्थितो हरिः ।

शम्बरं निजघानात्र ते च मुक्ता विवासनाः ॥ १ ॥

ज्ञानविवेकयोरभावे संपन्नमपि निर्वासनत्वं दुरभ्यासेन वि-
 हन्यते । तयोर्दाब्धौ तु 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या इशते आत्मा
 हेषां स भवति' इति श्रुत्युक्तदिशा न देवैरपि पुनर्बन्धः कर्तुं
 शक्य इत्यर्थे भीमभासदृढन्याय निदर्शयितुमुपक्रमते—अत्रे-
 त्यादिना । अत्र भावादहंकृति त्यक्तेत्यादिवर्णितेऽर्थे । नगस-
 न्निभे संपदा मेरुसदृशे ॥ १ ॥ तथा वर्णितप्रकारेण । गगना-
 द्विभ्रष्टे अधःपतिते सति । ध्वस्तसंस्थितौ भिन्नमर्यादे ॥ २ ॥

देवनिर्जितसैन्योऽसौ नीत्वा कतिपयाः समाः ।
 पुनर्देवबधोद्युक्तश्चिन्तयामास दानवः ॥ ३ ॥
 दामादयस्तु रचिता ये मया मायया सुराः ।
 मौख्यासैर्भाविता युद्धे मिथ्यैव दुरहंकृतिः ॥ ४ ॥
 इदानीं संसृजाम्यन्यान्दानवान्माययोदितान् ।
 तानप्यध्यात्मशास्त्रज्ञानसविवेकान्करोम्यहम् ॥ ५ ॥
 तनस्तत्त्वपरिज्ञानमिथ्याभावनयोज्ज्वलाः ।
 नाहंकारं प्रयास्यन्ति विजेष्यन्ति च तान्सुरान् ॥ ६ ॥
 इति संचिन्त्य दैत्येन्द्रस्तादृशान्दानवान्निध्या ।
 माययोत्पादयामास बुधुदानीव वारिधिः ॥ ७ ॥
 सर्वज्ञा वेद्यवेत्तारो वीतरागा गतैनसः ।
 यथाप्राप्तैककर्तारो भावितात्मान उत्तमाः ॥ ८ ॥
 भीमो भासो दृढ इति नामभिः परिलङ्घिताः ।
 जगत्पुणमिवाशेषं पश्यन्तः पावनाशयाः ॥ ९ ॥
 ते दैत्या भुवनं प्राप्य च्छाद्यामासुरम्बरम् ।
 गर्जन्तो हेतितडितः प्रावृषीव पयोधराः ॥ १० ॥
 अयुध्यन्त समं देवैरपि वर्षगणान्वहून् ।
 विवेकबशतो जग्मुर्नाहंकारं कदाचन ॥ ११ ॥
 तेषां यावदुदेत्यन्तर्ममेदमिति वासना ।
 तावत्कोऽयमहं चेति विचाराद्यात्यसत्यताम् ॥ १२ ॥
 असच्छरीरं विबुधाः कोऽसावहमिति स्थितिः ।
 विचारादिस्थमेतेषां प्रोदगुर्न भयादयः ॥ १३ ॥
 असच्छरीरं नास्तीदं विच्छुद्धैवात्मनि स्थिता ।
 अहं नाम न चान्योऽस्ति निश्चित्यैवासुरा ययुः ॥ १४ ॥
 ततस्तैर्निरहंकारैर्जमरमरणनिर्भयैः ।
 प्राप्तार्थकारिभिर्धीरैर्वर्तमानानुसारिभिः ॥ १५ ॥

असौ दानवः शम्बरः ॥ ३ ॥ चिन्ताप्रकारमेवाह—दामादय
 इत्यादिना ॥ ४ ॥ तानभ्यात्मशास्त्रज्ञानं सविवेकानपि करोमी-
 त्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ वरप्राप्तिविद्याबलवशीकृताविद्यालक्षणया
 मायया ॥ ७ ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानान्सर्वज्ञाः । वेद्यात्म-
 तत्त्ववेत्तृत्वादेव वीतरागादिविशेषणाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ भुवन-
 मूर्खभुवनम् । हेति तडित इत्युपमानपक्षे इवाधर्गभी बहुव्रीहिः
 ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ येन्यो भेतव्यं यदर्थं च तदुभयं मि-
 थ्येति विचाराद्भयाद्यनुदय इत्याह—असदिति । शरीरं विबु-
 धाश्च असत् । 'नपुंसकमनपुंसकेनकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इत्येक-
 शेषैकवद्भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ हता अन्ये यैस्तथा-
 विधैरपि हन्तृत्वाभिमानाभावादहन्तृभिः ॥ १६ ॥ तर्हि तेषां
 कुतः संगरे प्रवृत्तिस्तत्राह—प्रभोरिति । प्रभोः शम्बरस्य दृशा
 इदं कार्यम् । तस्याज्ञादित्यर्थः । अथवा सेवकीभूतैः सदसद्वा
 प्रभोः कार्यमवश्यं कार्यमिति नियतितिरिति हेतोः संगरतत्परैर्नैतु
 फलमिलापयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ भुक्ता जवेन वशीकृत्य सेवा-
 दिनोपभुक्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुराणां अनीकिनी सेना

असक्तबुद्धिमिर्नित्यं हतान्यैरप्यहन्तृभिः ।
 वासनाजालनिर्मुक्तैः कृतकार्यैरकर्तृभिः ॥ १६ ॥
 प्रभोः कार्यमिदं कार्यमिति संगरतत्परैः ।
 वीतरागैर्गतद्वेषैः सर्वदा समदृष्टिभिः ॥ १७ ॥
 सा दैवी दानवैः सेना भीमभासदृढादिभिः ।
 हता भुक्ता हता मुष्टा स्वान्नभीरिव भोक्तृभिः ॥ १८ ॥
 भीमभासदृढशृण्णा जाता गीर्वाणवाहिनी ।
 परिदुद्राव वेगेन गङ्गेव हिमवच्छ्रुता ॥ १९ ॥
 सासुरानीकिनी देवं क्षीरोदाणवशायिनम् ।
 जगाम शरणं शैलं वातार्तेवाब्दमालिका ॥ २० ॥
 हरिराश्वसयामास तां भीतां देववाहिनीम् ।
 भुजङ्गाभिवृतामेकां रमणीमिव नायकः ॥ २१ ॥
 अथ क्षीरोदकुहरे तावत्सा सुरवाहिनी ।
 उवास यावद्गगवांस्तभिरासार्थमुद्ययौ ॥ २२ ॥
 बभूव दारुणं युद्धं शौरिशम्बरयोस्ततः ।
 अकाल इव कल्पान्ते समुद्गीनकुलाचलम् ॥ २३ ॥
 शशाम समरे तस्मिन्दैत्यः सबलवाहनः ।
 नारायणहतो यातः शम्बरो वैष्णवीं पुरीम् ॥ २४ ॥
 भीमभासदृढास्ते तु तस्मिन्निषमसंगरे ।
 विष्णुनेव शमं नीताः पवनेनेव दीपिकाः ॥ २५ ॥
 ते हि निर्वासना एव यदा शान्तिमुपागताः ।
 न तदैषां गतिर्ज्ञाता दीपानामिव शाम्यताम् ॥ २६ ॥
 तस्माद्वासनया बद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः ।
 राम निर्वासनीभावमाहरख विवेकतः ॥ २७ ॥
 सम्यगालोकनात्सत्याद्वासना प्रविलीयते ।
 वासनाविलये चेतः शममायाति दीपवत् ॥ २८ ॥

॥ २० ॥ भुजङ्गवैर्बैलादुपभोगायाभिवृताम् । भीतामित्यस्या
 अपि विशेषणम् । नायको भर्ता ॥ २१ ॥ क्षीरोदस्य कुहरे
 श्वेतद्वीपे । तावत् यावच्छम्बरस्यायुःक्षयस्तावत् । तस्य
 शम्बरस्य निरासो वधस्तदर्थम् ॥ २२ ॥ कल्पान्त इव
 अकालेऽपि समुद्गीनकुलाचलं युद्धम् ॥ २३ ॥ शशाम ।
 मृत इति यावत् । वैष्णवीं पुरीं यातः । 'ये ये हताश्वक्रधरेण
 दैत्याल्लोक्यनाथेन जनार्दनेन । ते ते गता विष्णुपुरं नरेन्द्र
 क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः' इति शास्त्रादित्यर्थः ॥ २४ ॥
 शमं विदेहकैवल्यात् ॥ २५ ॥ तेषामपि शम्बरवत्प्रसक्तौ
 देशान्तरगतिं प्रतिषेधति—ते हीति । वासना हि गतिकारणम् ।
 'तदेव सक्तः सह कर्मणिति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य' इति
 ध्रुतेः । निर्वासनत्वात्तेषां गत्यभावादेव गतिर्न ज्ञातेत्यर्थः ॥ २६ ॥
 उक्तां कथां प्रकृते योजयन्नुपसंहरति—तस्मादिति । आह-
 रख आनय । अवश्यं संपादयेति यावत् ॥ २७ ॥ तदाहरणे क
 उपायस्तमाह—सम्यगिति । सत्याद्यथाभूतार्थगोचरात्सम्य-
 गालोकनाद्भजतत्त्वसाक्षात्कारवच्चिरविचारप्रणिधानजनितसाक्षा-

न सत्यं किञ्चिदेवेह सद्भावो भावयत्यलम् ।
नास्त्येव भावना तस्मादित्येतत्सम्यगीक्षणम् ॥ २९ ॥
आत्मैवेदं जगत्सर्वं कः किं भावयतु क वा ।
भावना नाम नास्त्येव तदेतत्सम्यगीक्षणम् ॥ ३० ॥
वासनाचित्तनामानौ शब्दावर्थसमन्वितौ ।
सत्यावलोकनाद्यत्र विलीनौ तत्परं पदम् ॥ ३१ ॥
वासनावलितं चित्तमिह स्थितिमुपागतम् ।
तदेव तद्विनिर्मुक्तं विमुक्तमिति कथ्यते ॥ ३२ ॥
नानाघटपटाकारैश्चेतः स्थितिमुपागतम् ।
तदेवाशु शमं नेयं मिथ्या यक्ष इवोत्थितः ॥ ३३ ॥
दामव्यालकटाकारैश्चेतः परिणतं यथा ।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटोपाख्यानसमाप्तिर्नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

जयन्ति ते महाशूराः साधवो यैर्विनिर्जितम् ।
अविद्यामेदुरोल्लासैः स्वमनो विषयोन्मुखम् ॥ १ ॥
संसारस्यास्य दुःखस्य सर्वोपद्रवदायिनः ।
उपाय एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः ॥ २ ॥
भूयतां ज्ञानसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
भोगेच्छामात्रको बन्धस्तस्यागो मोक्ष उच्यते ॥ ३ ॥
किमन्यैः शास्त्रसंदर्भैः क्रियतामिदमेव तु ।

त्कारादित्यर्थः । चेतो मनः । शमं नाशम् ॥ २८ ॥ सम्यगालोकनप्रकारमिदानीं दर्शयति—न सत्यमिति । अलं पूर्णः सद्भावः परमार्थसत्यब्रिदात्मा यदिदं दृश्यं भावयति तत्किञ्चिदपि न सत्यम् । तस्मात्तस्य दृश्यस्य भावनादर्शनमपि दृश्यविशेषिताकारा नास्त्येव इति एतत्प्रकाशचिन्मात्रपरिशेषदर्शनमेव सम्यगीक्षणमित्यर्थः ॥ २९ ॥ कः किं भावयत्विति त्रिपुटीनिषेधः । क्लेशाधारनिषेधः । भावनेति तत्संस्कारनिषेधः । ॥ ३० ॥ वासनाचित्तमिति शब्दावपि राहोः शिर इतिवद्वैकल्पिकभेदकल्पनात्त्रासनामौ ॥ ३१ ॥ विमुक्तं जीवन्मुक्तम् । विदेहकैवल्ये चित्तस्याभावात् ॥ ३२ ॥ मिथ्यायक्षो बालवताल इव ॥ ३३ ॥ 'देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते' इति न्यायादामव्यालकटदेहात्मभावनया यथा तेषां चेतः परिणतं तथैव ब्रह्मात्मभावनया भीमभासदृढन्यायस्तवावलोऽस्तित्यर्थः ॥ ३४ ॥ स्त्रोकार्षे सादरग्रहणसिद्धये पितृप्रसादलब्धतां दर्शयन्पुनः स्नेहातिशयात्तमेवार्थं स्थिरयन्नुपदिशति—हामेलादिना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति उक्तप्रकारेण भीमभासदृढन्यायेन व्यवहरणवत्स्त्व सर्वव्यवहारविषयेष्वसक्ततथैव विभूतैस्त्वबोधपरिपाकलक्षणसैर्भार्यस्य यातौ प्राप्ता सत्यां अविरलसुखदुःखसंकटाभवेण जन्मपरम्परास्तु तापनाय त्रिविधतापभोगाद्योपयाता भव-

भीमभासदृढन्यायो राघवास्त्वचलस्तव ॥ ३४ ॥
दामव्यालकटन्यायो मा ते भवतु राघव ।
एतद्गाम पुरा प्रोक्तं पित्रा कमलजेन मे ॥ ३५ ॥
भवते यन्मया प्रोक्तं शिष्यायात्यन्तधीमते ।
दामव्यालकटन्यायस्तस्मान्मा तेऽस्तु राघव ।
भीमभासदृढन्यायो नित्यमस्तु तवानघ ॥ ३६ ॥
अविरलसुखदुःखसंकटेयं
भवपदवी भवतापनोपयाता ।
व्यवहरणवतो विभूतियातौ
सततमसक्ततथैव नश्यतीति ॥ ३७ ॥

यद्यत्स्वादिह तत्सर्वं दृश्यतां विषवद्विवत् ॥ ४ ॥
विषमा विषयाभोगाः प्रविचार्य पुनःपुनः ।
उपरिष्ठात्परित्यज्य सेव्यमानाः सुखावहाः ॥ ५ ॥
दोषान्प्रसवति स्फारान्वासनावलिता मतिः ।
अलम्नवासनाजाला मतिः प्रसरवर्जिता ।
अदृष्टरागद्वेषा या शममेति शनैः परम् ॥ ७ ॥
शुभाशुभानसद्गलानीन्प्रसूते सुगुणान्सदा ।

पदवी मूलोच्छेदेन नश्यति नान्यथेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

इह चित्तशमोपायो भोगेच्छात्याग इच्यते ।

सत्संगमविषेकात्मबोधरूढसमाधिपुक् ॥ १ ॥

तत्र मनोनिग्रह एव मुख्योपायोऽन्ये तदर्था इत्याशयेन तमेव प्रथमं प्रशंसन्प्रस्ताति—जयन्तीति द्वाभ्याम् ॥ १ ॥ २ ॥ मनोनिग्रहोपायेषु भोगेच्छात्यागो मुख्य इत्याह—भूयतामिति ॥ ३ ॥ तस्मिन् विषयेषु दोषदर्शनाद्वीमत्सा उपाय इत्याशयेनाह—किमन्यैरिति ॥ ४ ॥ तत्राविचार्य सहसा विषयस्यागो दुःखद एव विचार्य गुरुशास्त्रोक्तक्रमेण त्यागस्त्वापातकटुकोऽप्युदकं महासुख इत्याह—विषमा इति । विषयाणामभोगास्त्यागा विषमाः । विनाविचारमिति शेषः । पुनःपुनः प्रविचार्य सहनाभ्यासादुपरिष्ठात्क्रमेण भोगवासनाः परित्यज्य सेव्यमानास्तु परिपाके सुखावहा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ भोगवासनास्तु सतीषु का हानिस्तत्राह—दोषानिति । दोषान् रागादीन् प्रसवति पुनः पुनर्विषयस्मारणेनोत्पादयति । कीर्णानि कण्टकद्रुमबीजानि यस्याम् ॥ ६ ॥ अतो या मतिरलम्नवासनाजाला अतएवादृष्टरागद्वेषा अतएव प्रसरन्नाश्रित्यं तद्वर्जिता सती सा शनैः शममेतित्यर्थः ॥ ७ ॥ शुभा मतिः असती अविद्यमाना ग्लानि-

फलदानकुरात्काले श्रेष्ठबीजवतीव भूः ॥ ८ ॥
 शुभभावातुसंधानात्प्रसन्ने मनसि स्थिते ।
 शनैः शनैः प्रशान्ते च मिथ्याज्ञानघनाम्बुदे ॥ ९ ॥
 बुद्धिं याते च सौजन्ये यक्षे शुक्ल इवोडुपे ।
 विवेके प्रसृते पुण्ये नभसीवार्कतेजसि ॥ १० ॥
 धृतावन्तर्विबुद्ध्यायां मुक्तायामिव कीचके ।
 स्थितावन्तः कृतार्थायां मध्याविव निशाकरे ॥ ११ ॥
 फलिते शीतलच्छाये सत्सङ्गसफलद्रुमे ।
 स्ववत्यानन्दसुरसे समाधिसरलद्रुमे ॥ १२ ॥
 मनो भवति निर्द्वन्द्वं निष्कामं निरुपद्रवम् ।
 प्रशान्तचापलानर्थशोकमोहभयामयम् ॥ १३ ॥
 क्षीणशास्त्रार्थसंदेहं विगताशेषकान्तुकम् ।
 निरस्तकल्पनाजालं मोहमुक्तमलेपकम् ॥ १४ ॥
 निरीहं निरुपाक्रोशं निरपेक्षं निराधिकम् ।
 संशान्तशोकनीहारमसक्तं ग्रन्थिवर्जितम् ॥ १५ ॥

दुःखं येभ्यस्तथाविधान्मुगुणान् शान्तिदान्त्यादिमद्गुणयुक्तान्
 शुभानेव ज्ञानसमाधिविश्रान्तिलक्षणाग्नोक्षफलदानकुरात्ममूते ।
 यथा शास्त्रादि श्रेष्ठबीजवती भूमिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ दयादाक्षि-
 ण्यक्षमादिशुभभावाभ्यासमारभ्य समाधिपर्यन्तानि मनोविश्रा-
 न्तिसाधनानि क्रमेणाह—शुभेत्यादिना । सर्वेषां भावलक्षणस-
 त्म्यन्तानां मनो भवति निर्द्वन्द्वमित्यन्तान्वयः ॥ ९ ॥ उडुपे
 चन्द्रे ॥ १० ॥ धृतौ इन्द्रियनिग्रहार्थं । कीचके वर्णा । 'करी-
 ण्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्यादिशुक्तयुद्धववेणुजानि । मुक्ताफलानि
 प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्तयुद्धवमेव भूरि' इत्यष्टसु मुक्ता-
 प्रकारेषु वेणूनामपि रत्नशास्त्रे परिगणितत्वात् । अन्तर्हृदि मनसि
 स्थितौ आत्मसौख्यलाभेन कृतार्थायाम् ॥ ११ ॥ सत्सङ्गो
 गुर्वादिसमागमः ॥ १२ ॥ १३ ॥ कौतुकं विचित्रविषयद-
 र्शनोत्कण्ठा ॥ १४ ॥ कौमो बीजावस्था । अपेक्षा प्रवृत्त्युन्मु-
 खावस्था । ईहा प्रवृत्त्यवस्थेति भेदात् पौनरुक्त्यम् । ग्रन्थिभि-
 रासङ्गैर्वर्जितं भवतीति सर्वत्रानुकुप्यते ॥ १५ ॥ एवंभूत मनः
 किं करोति तदाह—संदेहेति । क आत्मा कीदृशो वा कैः
 साधनैर्वा लभ्यः कर्मभिर्ज्ञानेन वा कीदृशं वा ज्ञानं साधनानि
 च तस्य कानि स्थुर्नानावादिभिरन्यथान्यथा निरूपणादित्यादि-
 बहुविधसंदेहा एव उग्राः सुता दुःसुप्ता यस्य तथाविधम् ।
 अग्नेः शाखाप्रायैर्नानामनोरथारम्भैः सहितम् । नृणालक्षणा
 ये दाराः पञ्जरं स्थूलशरीरं च तत्सहिर्न आत्मानं स्वं मनः
 स्वरूपं नाशयित्वा स्वस्थेश्वरो यः प्रत्यगात्मा तत्संबन्धिनमर्थं
 जीवन्मुक्तिलक्षणं परमपुरुषार्थं साधयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ मनः
 केन क्रमेण स्वात्मानं नाशयति तमाह—आन्मेति । प्रथममा-
 त्मनः स्वस्य पीवरता पुष्टिस्तद्धेतुनिरमित्रसाध्वसाध्वादिविकल्पा-
 नुज्जाति । कथम् । एषु विकल्पेषु स्वस्य उत्पादन इव निग्र-
 हेपि प्रभुतां समर्थतां संस्मृत्य विचिन्त्येत्यर्थः । ततस्तनुं देहा-

संदेहोप्रसृतं सामं सतृष्णादारपञ्जरम् ।
 नाशयित्वा स्वमात्मानं साधयत्यर्थमैश्वरम् ॥ १६ ॥
 आत्मपीवरताहेतुन्विकल्पलंघायामुज्जाति ।
 संस्मृत्य प्रभुतामेषु जहाति तृणवस्तुम् ॥ १७ ॥
 मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः ।
 ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य विवर्धते ॥ १८ ॥
 मनोमात्रं जगच्चक्रं मनः पर्वतमण्डलम् ।
 मनो व्योम मनो देवो मनो मित्रं मनो रिपुः ॥ १९ ॥
 विकल्पकलुषा या स्याच्चित्तस्त्वस्यात्मविस्मृतिः ।
 मन इत्युच्यते सेयं वासना भवभागिनी ॥ २० ॥
 चेत्यानुपातकलितचिन्मात्रे तिष्ठताभिधम् ।
 मनाग्विकल्पकलुषं चित्तत्वं जीव उच्यते ॥ २१ ॥
 चेत्यप्रपतितं रूढसंज्ञमज्ञत्वमागतम् ।
 तदेवाधिकनिःसारं कल्प्यतेऽन्तर्मनस्तया ॥ २२ ॥
 नात्मा संसारिपुरुषो न शरीरं न शोणितम् ।

कारं स्वीयं कल्पितरूपं तृणवज्जहाति । यावदेव हि देहाहंभावेन
 वासितं मनो देहाकारं भवति तावदेव देहातुकूलप्रतिकूलवि-
 षयेषु रागद्वेषादिप्रभैर्विकल्पसहस्रैर्वर्धते तस्मिन्नु क्षीणे क्षीयत
 इति भावः ॥ १७ ॥ ननु स्वनाशस्याभ्युदयत्वाभावात्प्रभुता-
 नर्थरूपत्वात्तत्र मनः कथं प्रवर्ततां तत्राह—मनस इति । अयं
 भावः । नहि मनः स्वातन्त्र्येणाभ्युदयमिच्छति कित्वात्मभूतत्वात्
 आत्मभूतस्य च मनोभावोऽनर्थस्तत्राशस्तु सर्वानर्थप्रहाणरूप-
 त्वाभिरतिशयानन्दस्वरूपरिशेषाच्चाभ्युदय एवेति । प्रत्यगात्म-
 नस्तु स्वरूपलाभाग्नमहोदयत्वं निर्वादादमेवेत्याशयेनाह—मनो-
 नाश इति । तर्हि देहाहंकारत्यागमात्रं कार्यं किं ब्रह्मात्मता-
 ज्ञानेन तत्राह—ज्ञमन इति । ज्ञस्य ब्रह्मात्मैक्यज्ञस्य । अज्ञ-
 स्येति । अज्ञानरूपे मलेऽनुच्छिन्ने मनो भूयः प्ररोह्येवेति
 भावः ॥ १८ ॥ प्ररोहतां का हानिस्तत्राह—मनोमात्रमिति ।
 जगदनर्थप्राप्तिरेव हानिरिति भावः ॥ १९ ॥ तर्हि तस्य
 मनसः किं स्वरूपं यदवश्योच्छेद्यं तदाह—विकल्पेति । आत्मा-
 प्रतिसंधाननिमित्तनानाविकल्पवासना एव तत्स्वरूपमित्यर्थः
 ॥ २० ॥ अस्त्वंबंधं मनस्तेन बध्यो जीवः कस्तमाह—चेत्येति ।
 मनसि चेत्यस्य विषयस्य योनुपातो वासनात्मना प्रवेशस्तेन
 कलिते परिच्छिन्ने चिन्मात्रे तिष्ठतीति तिष्ठत्वावतिष्ठता ।
 व्यत्ययेन कर्तरि शः । स्थितिरित्यभिधाशब्दव्यवहारयोग्यता
 यस्मिन्साधविधं मनाग्विकल्पवासनाकलुषं ब्रह्म तदेव जीव
 इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ यतश्चेत्ये प्रपतितं तत्रैव चिरा-
 भ्यासाद्गुहा संज्ञा आत्मत्वाभिमानो यस्य तथाविधं यदज्ञत्वं
 स्वरूपविस्मरणमागतं यजीवरूपं तदेव विकल्पसहस्रैर्नोमुखा-
 मानतया सारभूतमुखस्वभावतापहाराद्यदा अधिकनिःसारं भवति
 तदा जीवोपकरणमनस्तया भेदेन कल्प्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥
 एवं जीवतदुपाधी प्रदर्श्य तद्विविक्तं शुद्धात्मस्वरूपं दर्शयति—

जडं सर्वं शरीरादि देही स्वबलेपकः ॥ २३ ॥
 शरीरे कणशः कृते नास्त्यन्यदुधिरादिकात् ।
 निर्मिमे कदलीस्तम्भे नास्त्यन्यत्पल्लवादृते ॥ २४ ॥
 मनो जीवो नरं विद्धि तदेवाकारमागतम् ।
 आत्मनात्मानमावृत्ते स्वविकल्पात्मकल्पितम् ॥ २५ ॥
 स्वविकल्पाकारस्तत्र प्रसार्य रज्यत्यलम् ।
 जालमात्मनिबन्धाय कोशकारकमिष्यथा ॥ २६ ॥
 इमं देहद्वयं त्यक्त्वा देशकालान्तरे पुनः ।
 शरीरत्वमथावृत्ते पल्लवत्वमिवाङ्कुरः ॥ २७ ॥
 यादृग्वासनमेतत्स्यान्मनस्तादृक् प्रजायते ।
 जातं स्वपिति यच्चित्तं तत्स्वप्ने निशि तिष्ठति ॥ २८ ॥
 अमलं मधुरसासिकं मधुरं मधुरञ्जितम् ।
 बीजं प्रतिविषाकल्कसिकं च कटु जायते ॥ २९ ॥
 शुभवासनया चेतो महत्या जायते महत् ।
 भवतीन्द्रमनोराज्य इन्द्रता स्वप्रभाङ्कुरः ॥ ३० ॥
 क्षुद्रवासनया चेतःक्षुद्रतामपि पेलवाम् ।
 पिशाचविघ्नमात्मस्वप्ने पिशाचाभिषि पश्यति ॥ ३१ ॥
 सरसि स्फारनैर्मल्ये कालुष्यं याति न स्थितिम् ।
 तथैव स्फारकालुष्ये प्रसादो याति न स्थितिम् ॥ ३२ ॥
 मनसि स्फारकालुष्ये तद्रूपं जायते फलम् ।
 तथैव स्फारनैर्मल्ये तद्रूपं जायते फलम् ॥ ३३ ॥
 त्यजत्युदारं न गतिं क्षीणोऽप्यनिशमुत्तमः ।
 उद्योगवानविरतं पूरणाशामिवोडुपः ॥ ३४ ॥

नेत्यादिना । संसारपुरुषो जीवस्वभावो वस्तुतो न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ जडत्वमेव स्फुटयति—शरीरे इति । कृते छिन्ने । पल्लवात्पल्लवप्रकृतित्वसंघातात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ विकल्पान् विकल्पवासनाः । प्रसार्य उद्भाव्य । नरो जीवः ॥ २६ ॥ तदेहात्मकत्वाभावे युक्तिमाह—इममिति । शरीरत्वं देहान्तरभावम् ॥ २७ ॥ शरीरस्य वासनामयत्वे युक्तिमाह—यादृगिति । चित्तं यच्चातं सत्स्वपिति स्वप्ने तदेव भूला तिष्ठतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥ विषयस्य वासनायायकत्वे दृष्टान्तमाह—अमलमिति । अमलं तितिष्याद्यमलं बीजं मधुरसासिकं चेदङ्कुरादिकमेव वृक्षीभूय फलकालेऽपि मधुरञ्जितं सत् मधुरं जायते तदेव बीजं प्रतिविषायाः विषप्रतिनिधिभूतधत्तूरकरज्जादिवह्न्याः कल्केन रसेन सिकं चेत् फलकालेऽपि कटु जायते इति लोके आरामशास्त्रे च प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ पेलवं पश्यतीत्यपकृष्यते ॥ ३१ ॥ नैर्मल्ये कृतेऽपि पुनर्व्युत्थाने द्वैतदर्शनात्कालुष्यप्रसक्तिमाशङ्क्याह—सरसीति । एतेनात्मविवेकादिना नैर्मल्यस्थितिप्रसक्तिरपि वारितेत्याशयेनाह—तथैवेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ननु तर्हि देशोपल्लादिना विरसमाधिभजे पुनः कालुष्यं स्यादित्याशङ्क्याह—स्वजतीति । क्षीणो वारिद्यावुपहतोऽपि । उदारो शान्ति

नेह बन्धो न मोक्षोऽस्ति नाबन्धोऽस्ति न बन्धता मिथ्योत्थितैव मायेयमिन्द्रजाललता यथा ॥ ३५ ॥
 गन्धर्वनगराकारा मृगतुष्णा इवोत्थिता ।
 द्वित्रचन्द्रविघ्नमामासा द्वैतैकत्वविवर्जिता ॥ ३६ ॥
 सर्वैव ब्रह्मसत्तेयमित्येषा परमार्थता ।
 परिस्फुरति निःसारः संसारोऽयमसन्मयः ॥ ३७ ॥
 नानन्तोऽहं वराकोऽहमिति दुर्निश्चयोदितः ।
 अनन्तोऽस्मीश्वरोऽस्मीति निश्चयेन विलीयते ॥ ३८ ॥
 सर्वगे स्वात्मनि स्वच्छ एवोऽहमिति भावना ।
 एतत्तद्वन्धनं लोके स्वविकल्पोपकल्पितम् ॥ ३९ ॥
 बन्धमोक्षदशाहीना द्वित्रैकत्वविवर्जिता ।
 सर्वैव ब्रह्मसत्तेयमित्येषा परमार्थता ॥ ४० ॥
 नैर्मल्यप्राप्तमरणमसक्तं सर्वदृष्टिषु ।
 अमनस्त्वमिहापन्नं ब्रह्म पश्यति नान्यथा ॥ ४१ ॥
 मनो निर्मलतां यातं शुभसंतानवारिभिः ।
 ब्राह्मीं दृष्टिमुपादत्ते रागं शुक्लपटो यथा ॥ ४२ ॥
 सर्वमेव ममात्मेति सर्वभावनयानघ ।
 हेयादेयबले क्षीणे बन्धमोक्षो विमुच्यताम् ॥ ४३ ॥
 शुद्धस्य मनसः कायशास्त्रवैराग्यबुद्धिभिः ।
 अभिजातोपलस्येव जगत्संस्थेति विद्युतिः ॥ ४४ ॥
 पदार्थनैकतामेत्य मनसो नैकतानता ।
 असत्यज्ञानदृष्टिं तां विद्धि क्षणविनाशिनीम् ॥ ४५ ॥

समाधानादित्चित्तप्रसादनगतिम् ॥ ३४ ॥ अथवा तत्त्वबोधबाधितत्वादेव नोपल्लवसहस्रेषु कालुष्यप्रसक्तिरित्याशयेनाह—नेहेति ॥ ३५ ॥ मायमेव विशिनष्टि—गन्धर्वैति । द्वैतैकत्वविवर्जितेत्युत्तरान्वयि ॥ ३६ ॥ का तर्हि परमार्थता तामाह—सर्वैवेति ॥ ३७ ॥ अहमनन्तोऽपरिच्छिन्नो न । अतएव वराकः क्षुद्रः ॥ ३८ ॥ एषः एतदेहमात्रः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नैर्मल्यतिशयेन प्राप्तं सन्निहितं मरण स्वनाशो यस्य तथाविधं अतएवामनस्त्वमापन्नं मन इह अस्मिन्नधिकारिशरीर एव ब्रह्म पश्यति ॥ ४१ ॥ शुभसंतानं समाध्यभ्यासजन्यधर्मोपचयसल्लक्षणवारिभिः । ब्राह्मीं दृष्टिं सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिम् । रागं रजकद्रव्यवर्णम् ॥ ४२ ॥ बन्धसापेक्षो मोक्षोऽपि विमुच्यताम् ॥ ४३ ॥ ननु कायादिबन्धः सत्यः किं न स्यादिति चेन्न । मनोविकारमात्रत्वान्मानोरधिकप्रासादादिवदित्याशयेनाह—शुद्धस्येति । आदावनधि कार्यधिकारिशरीराभिमानात्कायात्मना, ततः सच्छास्त्रप्रवणान्मानाच्छास्त्रात्मना वैराग्यात्मना, तत आत्मबोधाद्बोधात्मना च । शुद्धस्य मनस एव अभिजातोपलस्य स्फटिकस्येव इति विद्युतिर्विविधप्रतिभास एव जगत्संसार इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ द्वैतदर्शनक्षण एव बन्धप्राप्तिमात्मदर्शनक्षण एव सद्यो मोक्षप्राप्तिं च

सबाह्याभ्यन्तरं त्यक्त्वा सर्वा दृश्यदृशं यदा ।
मनस्तिष्ठति तल्लीनं संप्राप्तं तत्पदं तदा ॥ ४६ ॥
दृश्यदृष्टिः स्फुटा येयं सा ह्यवश्यमसन्मयी ।
तन्मयत्वं च मनसः स्वरूपं विद्धि नेतरत् ॥ ४७ ॥
आद्यन्तयोर्बिनाशित्वान्मध्येऽपि तदसन्मयम् ।
अज्ञातमनसस्तेन दुःखिता हस्तसंस्थिता ॥ ४८ ॥
आत्मैवेदं जगदिति विनाभावेन दुःखदा ।
दृश्यधीरन्यथा त्वेषा भोगमोक्षप्रदायिनी ॥ ४९ ॥
जलमन्यत्तरङ्गोऽन्य इति नानातयाऽज्ञता ।
जलमेव तरङ्गोऽयमित्येकत्वात्किं ज्ञता ॥ ५० ॥
दुःखमायात्यसदिति हेयोपादेयरूपि यत् ।
तदभावेन तु ज्ञानादानन्त्यमवशिष्यते ॥ ५१ ॥
संकल्पकल्पितत्वाच्च मनोरूपमसन्मयम् ।
असन्मयविनाशे तु कः शोको वद राघव ॥ ५२ ॥
अवत्सलो यथा बन्धुररागद्वेषया धिया ।
दृश्यते पश्य तद्वत्त्वं तत्त्वं पञ्जरमात्मनः ॥ ५३ ॥
अवत्सलायथा बन्धोः सुखदुःखैर्न लिप्यते ।
तत्त्वेन संपरिज्ञानात्तथा तत्त्वचयात्मनः ॥ ५४ ॥
तदनादि शिवं ज्ञानं यन्मध्ये द्रष्टृदृश्ययोः ।
तस्मिन्सत्ये मनः शान्तं पांसुर्वायुक्षये यथा ॥ ५५ ॥
उपशान्ते मनोवायौ देहपांसुः प्रशाम्यति ।

करतलामलकवद्विविच्य दर्शयति—पदार्थनेति श्लोकद्वयेन ॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥ तन्मयत्वं दृश्यदृष्टिप्रचुरत्वम् ॥ ४७ ॥ दृश्यदृष्टेरसन्मयत्वं
कुतस्तत्राह—आद्यन्तयोरिति । विनाशित्वान् अमत्त्वान् । एवमस-
दित्यज्ञानं मनो येन तस्य हस्तसंस्थिता करप्राप्तं न दुरन्वपेत्यर्थः
॥ ४८ ॥ इति भावं बोधेन विना दृश्यप्रादुःखदा । अन्यथा
तादृशबोधयत्वं तु । भोगप्रवृत्तमज्ञातमोक्षप्रदायिनीनाथानप्रयुक्तदुः-
खबीजलाभावात्प्राग्वक्ष्यपणनं मोक्षोपयोगाच्च पुरुषार्थ एव
भोग इति द्योतनार्थम् ॥ ४९ ॥ लोकवदेव शास्त्रज्ञाज्ञानं बो-
धे नापूर्वं इत्याह—जलमिति ॥ ५० ॥ नानाता कुतो हेया
एकता च कुत उपादेया तत्राह—दुःखमिति । हेयोपादेयरूपि
यज्ञानात् तदसदविविधमानमिति हेतोर्दुःखं जन्ममरणाद्यायाति
अनुसरति अतो ह्येयम् । तदभावेन त्वामतत्त्वज्ञानादानन्त्यमपरि-
च्छिन्नान्मरूपमवशिष्यते अतस्तदुपादेयमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ननु प्रिय-
तममनोबुद्ध्याद्वैतस्य सत्यत्वादात्मोपकरणत्वाच्च तत्राज्ञं धनादि-
नाश इव शोकः स्यात्तत्राह—संकल्पेति ॥ ५२ ॥ किंच रागद्वेषयोः
सतीरिच्छानादनिष्टप्राप्तेऽहं शोकः स्यात्तौ त्यक्त्वा उदासीनदृशा
देहत्रयपञ्जरं पश्यतो न शोकप्रसक्तिरित्याशयेनाह—अवत्सल
इति । अवत्सलो निःश्रेहः । तत्त्वं पृथिव्यादिभूततत्त्वरूपम्
॥ ५३ ॥ तत्त्वचयात्मनो भूतराशिमात्रस्वभावादेहद्वयपञ्जरात्
॥ ५४ ॥ यस्मिन्नधिष्ठानं मनःक्षयस्तत्स्वरूपमाह—तदिति ।
शिवं नित्यनिर्गुणशयानन्दरूपम् । द्रष्टृदृश्ययोर्मध्ये द्रष्टृमित्यर्थः

१ शान्तेनेति प्राठान्तरम्.

पुनः संसारनगरे न नीहारः प्रवर्तते ॥ ५६ ॥
वासनाप्रावृषि क्षीणे संस्थितौ राममागते ।
जाड्ये जनितहृत्कम्पे पङ्के शोषमुपागते ॥ ५७ ॥
शुष्के तृष्णावटे शान्ते मन्दे हृदयकानने ।
क्षीणेष्वक्षकदम्बेषु मिथ्याज्ञानघने क्षते ॥ ५८ ॥
क्षीयते मोहमिहिका प्रभात इव शर्वरी ।
कापि गच्छति तज्जाड्यं विषं मन्त्रहतं यथा ॥ ५९ ॥
देहाद्रौ न भयभुद्राः सरितः प्रसरन्त्यलम् ।
नोल्लसन्ति लसत्पक्षाः संकल्पोपप्रकलापिनः ॥ ६० ॥
परं निर्मलतामेति संविदाकाशगोचरः ।
राजतेऽतितरामच्छो जीवादित्यो महोदयः ॥ ६१ ॥
घनमोहमरोन्मुक्ता विविक्तत्वं परं गताः ।
समये ह्यतिशोभन्ते धौता आशा महाविशः ॥ ६२ ॥
भृशमाभाति विमला मुदिताकाशमञ्जरी ।
शीतलीकृतदिक्कका शरद्योस्त्रीव चन्द्रिका ॥ ६३ ॥
सर्वसंप्रकाशेन परमानन्ददायिना ।
भृशं सफलतामेति सुविचिता विवेकभूः ॥ ६४ ॥
सपर्वतवनभाभोगं परमालोकसुन्दरम् ।
अच्छाच्छं शीतलच्छायं जायते भुवनान्तरम् ॥ ६५ ॥
विस्तारितं सुसुमतां स्फारितं स्फटिकाकृतिम् ।
उपैति हृत्सरः स्वच्छं नीरजोम्बुजकोशकम् ॥ ६६ ॥

॥ ५५ ॥ मनोनाशे स्थूलद्रोहोऽयमभवतीत्याह—उपशान्ते इति ।
संसारस्य नगरवदधिष्ठानं प्रतीचि नीहारो नीहारवदाविका अवि-
द्या क्षीणत्वाच्च प्रवर्तते ॥ ५६ ॥ तन्मयप्रकारमेव शरत्कालत्वेनो-
पपादयति—वासनेत्यादिना । क्षीणे इति पदसंस्कारपक्षे सामान्ये
नपुंसकम् । संस्थितौ स्वरूपस्थितौ रमणे रामो विहारस्तमागते प्राप्ते
मनसाति शेषः । रागमिति पाठे तादृश्यजनमित्यर्थः । जनितो
हृत्कम्पो भयं येन तथाविधे जाड्ये मन्त्रे । पक्षान्तरे शैत्ये तद्रूपे
पङ्के शोषमुपागते सति ॥ ५७ ॥ मन्दे रागादिगुल्मविरले । अक्ष-
कदम्बेषु इन्द्रियममूलक्षणकदम्बवृक्षेषु क्षीणेषु क्षीणफलेषु ॥
५८ ॥ ५९ ॥ भयलक्षणाः भुद्राः सरितः कुल्याः कालापिनो मयूराः
॥ ६० ॥ स्वरूपसंविद्विषये आकाशे गोचरः अपरोक्षं स्फुरन् ॥ ६१ ॥
विविक्तत्वं विवेकितं विभक्तं च । समये समाध्यादिकाले
सूर्यचन्द्रोदयकाले च । धौता रजोभिगृषिता आशास्तृष्णास्त-
ल्लक्षणा महाविशः ॥ ६२ ॥ मुदिता पुण्यफलानुशायिनी चित्त-
वृत्तिस्तल्लक्षणा चित्ताकाशस्य मञ्जरी ॥ ६३ ॥ सर्वाः संपदो
विषयानन्दलवान् स्वान्तर्भावेण प्रकाशयतीति सर्वसंप्रकाश
आत्मा तल्लक्षणेन फलेन, सत्यफलपक्षे तु सर्वेषां कृषीबलादीनां
भाविसंपदः प्रकाशयतीति तेनेति योज्यम् । सुविचिता सम्य-
क्परिशोधिता केदारभेदैर्विभक्ता च ॥ ६४ ॥ परमालोकेनात्म-
प्रकाशेन सूर्यचन्द्रज्योतिषा च । तत्त्वपक्षे शीतला त्रिविधताप-
शून्या छाया विदाभासो यस्मिन्नित्यर्थः । शरत्पक्षे स्पष्टम्
॥ ६५ ॥ परिच्छेदापगमाद्विस्तारितम् । विवेकजलोपचयात्स्फा-

हृत्पद्मकोशान्मलिनः स्नाहंकारमधुव्रतः ।

अपुनर्दर्शनायैव चञ्चलः कापि गच्छति ॥ ६७ ॥

भवत्यपगताक्षेपः सर्वगः सर्वनायकः ।

निर्वासनः शान्तमनाः स्वदेहनगरेश्वरः ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे उपशमवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ३६

श्रीराम उवाच ।

यथेदृशं स्थितं विश्वं विश्वातीते चिदात्मनि ।

तन्मे कथय हे ब्रह्मन् पुनर्बोधविवृद्धये ॥ १ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

यथोर्मयोऽनभिव्यक्ता भाविनः पयसि स्थिताः ।

न स्थिताश्चात्मनोऽन्यत्वाच्चित्तत्वे सृष्टयस्तथा ॥ २ ॥

यथा सर्वगतः सौक्ष्म्यादाकाशो नोपलक्ष्यते ।

तथा निरंशश्चिद्भावः सर्वगोऽपि न लक्ष्यते ॥ ३ ॥

सुस्थितेवास्थितेवान्तः प्रतिभास्ति मणौ यथा ।

न सत्यभूता नास्त्या तथेयं सृष्टिरात्मनि ॥ ४ ॥

स्वाधारैरम्बुदैः स्वस्यैर्न स्पृष्टं गगनं यथा ।

चित्तैः सर्गैश्चिदाधारैर्न स्पृष्टा चित्परा तथा ॥ ५ ॥

जलधिष्ठिततत्तेजो यथाङ्ग प्रतिबिम्बति ।

विचारणासमधिगतात्मदीपको

मनस्यलं परिगलितेव धीरधीः ।

विलोकयन्क्षयभवनीरसा गती-

र्गतज्वरो विलसति देहपत्तने ॥ ६९ ॥

तथा पुर्यष्टकेष्वेव चिद्धि देहेषु लक्ष्यते ॥ ६ ॥

सर्वसंकलपरहिता सर्वसंज्ञाविवर्जिता ।

सैषा चिदविनाशात्मा तन्नेत्यादिकृताभिधा ॥ ७ ॥

आकाशशतभागाच्छा श्रेषु निष्कलरूपिणी ।

सकलाकलसंसारस्वरूपैकात्म्यदर्शिनी ॥ ८ ॥

तरङ्गादिमयी स्फारा नानाता सलिलाणवे ।

तस्मान्न व्यतिरेकेण यथा भावविकारिणी ॥ ९ ॥

त्वत्तामत्तामयी स्फारा नानातेयं चिदर्णवे ।

चिन्मात्रव्यतिरेकेण तथा नैव प्रकाशते ॥ १० ॥

चिच्चिनोति चितं चेत्यं तेनेदं स्थितमात्मनि ।

अज्ञे ज्ञे त्वन्यदायातमन्यदस्तीति कल्पना ॥ ११ ॥

अज्ञे त्वसत्त्वभावोप्रसंसारगणगभिणी ।

ज्ञेषु प्रकाशरूपैव सकलैकात्मिका सती ॥ १२ ॥

रितम् । हननस्तलक्षणं सरः । निर्गतजोगुणो हृदयाम्बुजको-

शो यत्र । शरत्पक्षे स्पष्टम् ॥ ६६ ॥ नीरजस्त्वं कार्यतोप्याह—

हृदिति ॥ ६७ ॥ अपगत आक्षेपः संकोचो यस्य अतएव

सर्वगः ॥ ६८ ॥ एवं वासनाक्षयफलानि प्रपश्य तैरेव जी-

बन्मुक्तिस्थितिं दर्शयति—विचारणेति । अवमत्य स्वदोषान् धीरा

धीर्यस्य तथाविधः सन् क्षयेषु मृत्युषु भवेषु जन्मेषु च पारलौ-

किकीरैर्हलौकिकीश्च नीरसा गतीर्विलोकयन् विचारणासमधिगता-

त्मदीपको भूत्वा जीबन्मुक्तो गतज्वरः सन् नेहपत्तने स्वशरी-

रनगरे विलसति विराजते इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ इति श्रीवा-

सिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पञ्चत्रिंशः

सर्गः ॥ ३५ ॥

स्वतः स्थिता इत्यस्यैव चित्सर्वत्र स्थितोच्यते ।

चित्स्थित्या सर्वभावानां स्थितिर्न पृथगित्यपि ॥ १ ॥

इदानीं मुख्यं प्रकरणार्थं जगत्स्थितिरूपं जिज्ञासुः श्रीरामः

पृच्छति—यथेति । ईदृशं प्राग्वर्णितप्रकारम् ॥ १ ॥ ब्रह्मसत्-

तैव जगत्स्थितिर्न पृथक् । प्राणिनां पृथक्स्वसत्तया जगत्स्थिति-

प्रत्ययस्तु ब्रह्मस्वरूपस्थित्यवबोधनिबन्धन इति समाधानुक्तमो-

नसिष्ठस्तदनुरूपं दृष्टान्तमाह—यथेत्यादिना । सद्रूपादात्मनोऽ-

न्यत्वात्सतः सत्त्वशून्यत्वाच्च न स्थिताः ॥ २ ॥ यथात्मस्थित्यैव

सर्वस्थितिसिद्धिं सर्वत्रात्मा कुतो न लक्ष्यते तत्राह—यथेति ।

निरंश इति सौक्ष्म्ये उपपत्तिः ॥ ३ ॥ सुस्थिते निरावरणस्थिते

आस्थिते आदृतस्थिते । प्रतिभा प्रतिबिम्बः । मणौ स्फटि-

कादौ । सुस्थिता इव आस्थिता इवेति प्रतिभाविवशेषणं वा ॥ ४ ॥

असङ्गत्वे दृष्टान्तमाह—स्वेति । अन्योन्यनादात्म्याध्यासाच्चित्त

आधारैः ॥ ५ ॥ तर्हि सूक्ष्माचिद्धयादाविव दहेऽपि न लक्ष्येत, लक्ष्य-

ते तु तत्र को हेतुस्तत्राह—जलधिष्ठितेति । अज्ञेति संबोधनं ।

यथा जले संयुक्ताः किण्वाः संपृक्ततया स्फुटं न लक्ष्यन्ते प्रति-

बिम्बात्मना तु स्फुटं लक्ष्यन्ते तद्वत्पुर्यष्टकारमकेषु दहेष्वित्यर्थः

॥ ६ ॥ तस्याः प्रतिबिम्बता तदर्धनिकामसंकल्पनामरूपभाक्त्वाच्च

न वास्तवात्याह—सर्वेति । किञ्चिन्ता तर्हि जीवाद्यभिधा

तदाह—तर्दिता । आदिपदादाभासग्रहः ॥ ७ ॥ चित्सौक्ष्म्य-

खाच्छयपर्यालोचने आकाशोऽपि शतगुणस्थूलोऽस्वच्छश्च स्या-

दिति विद्वदनुभवेनाह—आकाशेति । सकलमध्यकलं निष्कलं

संसारस्वरूपं यत्र तथार्थविकारम्यदर्शनशालेति विद्वदनुभवा-

भिनयः । अमलेति पाठे मायामलरहितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अत-

एव तत्र भ्रान्तिदृष्टा भावविकारास्तद्व्यतिरेकेण न सन्तीत्याह—

तरङ्गेति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ १० ॥ यदि चित् चेत्यं चिनोति

उपचिनोतीति मन्यमे तर्हि चिचित्तमेव चिनोतीति मन्यत्व

नचेत्यमन्यदस्तीति । एवं मनने तेन चितः स्वात्मनि व्यापा-

रायोगेन हेतुना इदं चिन्स्वरूपमामन्येव स्थितं न किञ्चिच्चिनो-

तीति फलतीत्यर्थः । सेयं परमार्थदृष्टिः । यस्त्वज्ञ एव सन्

ज्ञोऽस्मीत्यभिमन्यते तस्यैव चिद्यतिरिक्तं सर्वेष्ट्वन्यदायातम-

स्तीति च कल्पनेत्यर्थः । अज्ञेऽज्ञे इति बीप्सा वा ॥ ११ ॥ तामे

व ज्ञाहयोः कल्पनया चितं पुनर्विभज्याह—अज्ञेति ॥ १२ ॥

अनुभूतिवशाभित्यमर्कादीनां प्रकाशिनी ।
 स्वादिनी सर्वभूतानां भाविनी भवभोगिनाम् ॥ १३ ॥
 नास्तमेति न चोदेति नोत्तिष्ठति न तिष्ठति ।
 न चायाति नवा याति न चेह नच नेह चित् ॥ १४ ॥
 सैषा चिद्रमलाकारा स्वयमात्मनि संस्थिता ।
 राघवेत्थं प्रपञ्चेन जगन्नाम्ना विजृम्भते ॥ १५ ॥
 तेजःपुञ्जैर्यथा तेजः पयःपूरैर्यथा पयः ।
 परिस्फुरति संस्पन्दैस्तथा चित्सर्गविभ्रमैः ॥ १६ ॥
 तन्स्वभावेन चिन्नाम्ना सर्वगेनोदितात्मना ।
 प्रकाशनाप्रकाशेन निरंशोनांशधारिणा ॥ १७ ॥
 स्वयं स्वकलनाभोगादनन्तं पदमुज्जता ।
 अहमस्मीति भावेन गच्छता ह्रपदं शनैः ॥ १८ ॥
 नानातायां प्रकृष्टायामस्यां संसृतिपूर्वकम् ।
 भावाभावप्रहोतसर्गपदे स्थितिमुपागते ॥ १९ ॥
 पुर्यष्टकस्पन्दशनैः करोति न करोति च ।
 उत्सेधमेति भूकोशकोटरस्थोऽङ्कुरोत्करः ॥ २० ॥
 व्योम सौषिर्यमादत्ते सर्वमूर्त्यविरोधि यम् ।
 स्पन्दैकधर्मवान्वातो रसरूपतया जलम् ॥ २१ ॥
 दृढोर्ध्वं प्रकटं तेजः स्थितिमन्ति जगन्ति च ।
 प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञासु कालः कलनया स्थितः ॥ २२ ॥

तस्या एव चित्तो जगत्प्रकाशभोगजन्मनिर्वाहकनामाह—अनु-
 भूतीति । स्वादिनी विषयस्वदेने निमित्तभूता । भवभोगिनां
 जीवानां भाविनी जन्मादा निमित्तभूता च । 'आनन्दाद्वैव खान्वि-
 मानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ अज्ञानां जन्मा-
 दिनिमित्तभावेऽपि जडशो कूटस्थपरिच्छिन्नैकरूपैव सन्त्याह—
 नास्तमेतीति ॥ १४ ॥ विजृम्भते विवर्तते ॥ १५ ॥ चिद्रवणोऽपि
 परमार्थदशा चिद्वैव्याशयेन दृष्टान्तावाह—तेजःपुञ्जरिति ॥ १६ ॥
 स्वतःशुद्धस्याप्यविद्यया सर्गविभ्रमैः परिस्फुरणमेव सर्गकर्मत्वं
 नान्यादशमिति दर्शयितुं तदुपयोगिनो द्वे रूपे आह—तदिति ।
 स्वभावेन चिन्नाम्ना । व्यवहारतः सर्वगेन । परमार्थतः प्रका-
 शेन । नाहं जानामीति व्यवहारादप्रकाशेन । एवमग्रेऽपि
 ॥ १७ ॥ स्वकलना अविद्यायां स्वप्रतिबिम्बस्तत्क्षणदाभोगा-
 त्कृत्रिमवपात् । अनन्तं पदमपरिच्छिन्नस्वरूपसुज्जन्तवाप्रति-
 संधानेन । अज्ञपदं जीवानाम् ॥ १८ ॥ इदमस्ति इदं नास्तीति
 भावाभावा । इदं ब्राह्मिदं त्याज्यमिनांष्टानिष्टयोग्रहोन्मर्गा च ।
 तेषां पदे स्थानं दृष्टान्मभावे ॥ १९ ॥ अध्यस्तात्मभावपुर्यष्ट-
 कस्पन्दशतैर्विहितनिषिद्धकर्मभिर्भांय जगत्करोति न करोतीति
 वस्तुनः । तत्तद्वस्तुभावेन करणप्रकाशेन प्रपञ्चयति—उत्से-
 धमित्यादिना । उत्सेधमुपचयेनोन्नत्यम् ॥ २० ॥ भुवोऽङ्कुरा-
 त्मनोत्सेधे भूतान्तरभावेन तदानुकृत्यावरणमाह—व्योमेति ।
 यदि व्योम सौषिर्यमादत्ते सर्वमूर्त्यविरोधि न निर्गच्छेत् ।
 एवं स्पन्दात्मको वायुराकर्षति येनाङ्कुरो निर्गच्छतीत्याह—
 स्पन्देति । एवं जलं स्वरसेनाङ्कुरं जेहयतीत्याशयेनाह—

पुष्पेषु गन्धतां याति शनैः संक्षितकेसरम् ।
 मृत्कोटररसोह्लासः स्याणुतामेति भूतले ॥ २३ ॥
 मूलस्थाः फलमायान्ति पेलवा रसलेशकाः ।
 संनिवेशं व्रजन्त्येता रेखाः पल्लवपालिषु ॥ २४ ॥
 नवतामनुगृह्णाति शक्रबाणासनेन च ।
 योयो भवत्यविरतं संस्थानेन वनेन च ॥ २५ ॥
 वसन्तमुपतिष्ठन्ति पुष्पपल्लवराशयः ।
 निदाघविधिमामयान्ति दैवदाहविभूतयः ॥ २६ ॥
 प्रावृट्समयमीहन्ते नीला जलदराशयः ।
 शरदं चानुधावन्ति समप्राः फलराशयः ॥ २७ ॥
 हेमन्ते हिमहासिन्यो भवन्ति ककुभो दश ।
 नयन्त्युपलतामम्बु शिशिरे शीतलानिलाः ॥ २८ ॥
 न जहाति स्वमर्यादां कालो युगमयीमिमाम् ।
 तरङ्गिणीतरङ्गौघलीलया यान्ति सृष्टयः ॥ २९ ॥
 नियतिः स्थितिमायाति स्वैर्यचानुर्यकारिणी ।
 तिष्ठत्याप्रलयं धीरा धराधरणधर्मिणी ॥ ३० ॥
 चतुर्दशविधानीह भूतानि भुवनान्तरे ।
 नानाचारविहाराणि नानाविरचनानि च ॥ ३१ ॥
 पुनःपुनर्विलीयन्ते जायन्ते च पुनःपुनः ।
 धारापरम्परा याति विना धारीव बुद्धदाः ॥ ३२ ॥

येनेति ॥ २१ ॥ एवमुर्वी स्वदार्ढ्यदानेनाङ्कुरमनुगृह्णातीत्याश-
 येनाह—इदंति । तेजश्च रूपदानेन प्रकटीकरोतीत्याशयेनाह—
 प्रकटमिति । एवं सर्वजगन्ति तत्तत्कार्याणां स्थित्यविधाताभ्या-
 मनुप्राहकार्णाव्याशयेनाह—स्थितिमन्तीति । कालो हेमन्तादि-
 र्यवाङ्गुदिविगेधनिधुनायुद्धमप्रतिबन्धेन यवाङ्कुरोद्गम्यनुज्ञानेन
 ननुप्राहक इत्याह—प्रतिबन्धाति । कलनया परिणामकतया
 ॥ २२ ॥ पूर्वेपुण्यादिभावापन्ना चिद्रन्धाद्यात्मना विवर्तत
 इत्याह—पुणैष्विति । मृदन्नगतरसभावापन्ना चित् स्थाणुतां
 तरूपचयेन तन्मूलदाहताम् ॥ २३ ॥ मूलस्थरसभावापन्ना च
 फलभावं याति । त एव रसाः पल्लवपालिषु प्रविष्टा रेखाः शिरा
 भूत्वा पत्रादिमानवेशं व्रजन्ति ॥ २४ ॥ शक्रबाणासनेनेन्द्र-
 चापेन समानिति शेषः । नवतां वृक्षस्य नूतनतां च संपादयन्न-
 नुगृह्णाति ॥ २५ ॥ तस्या ऋतुकोषेणापि कार्यानुप्राहकत्वं प्रपञ्च-
 यति—वसन्तमित्यादिना । दैवस्य सारस्य तेजसो दाहविभूतय-
 स्तापशक्तयः ॥ २६ ॥ समप्राः क्षेत्रेषु प्रचुरीभूता धान्यादि-
 फलराशयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ संवत्सरयुगादिकालात्मना च
 तस्याः सर्गादिमर्यादानुप्राहकत्वमाह—न जहातीति ॥ २९ ॥
 नियत्यादिरूपेणापि तस्या जगन्मर्यादाव्यवस्थापकत्वमाह—नि-
 यतिरिति । स्वैर्यचानुर्यकारिवमेव धरादाबुद्धास्य दर्शयति—
 तिष्ठतीति—धरणधर्मिणी सर्वजनाधारस्वभावा ॥ ३० ॥ चतुर्द-
 शलोकवास्तिव्याचतुर्दशविधानि भूतानि प्राणिनः ॥ ३१ ॥
 भूतानां धारा परम्परा जन्ममरणप्रवाहपरम्परा ग्राह्यपगच्छति

१ योयो नूतनतासंपादनपूर्वकोऽनुग्रहः.

भायाति याति परितिष्ठति कीलयाति
सार्थानुपार्जयति धावति जन्मनादैः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे विदादित्यस्वरूपवर्णनं नाम षड्विंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इत्थं स्थिरतराकाराः संसारावलयोऽमितः ।
स्वभावाद्ब्रह्मणः सर्वाः पुनरायान्ति यान्ति च ॥ १ ॥
स्वतः सर्वमिदं जातमन्योन्यं हेतुतां गतम् ।
अन्योन्यमभिनश्यत्स्वत एव विलीयते ॥ २ ॥
स्वतोऽप्यन्तोऽपि तु स्पन्दो यथा गाधजलोदरे ।
तथैवेयमसत्सच्च चिदेव परिदृश्यते ॥ ३ ॥
व्योमन्येव निराकारे निदाघात्सरितो यथा ।
लक्ष्यन्ते तद्भवेमाश्रित्तत्त्वे स्पष्टदृष्टयः ॥ ४ ॥
यथा मदवशादात्मा सोऽन्यवत्प्रतिभासते ।
तथैव चित्त्वाधिजातुः स एवास इव स्थितः ॥ ५ ॥
न चेदं सदसन्नेदं तत्त्वातत्स्थतया चितः ।
नातिरिक्तातिरिक्ता च कटकदिषु हेमता ॥ ६ ॥
येन शब्दं रसं रूपं गन्धं जानासि राघव ।
सोऽयमात्मा परं ब्रह्म सर्वमापूर्य संस्थितः ॥ ७ ॥

तत्त्वज्ञानेनेति शेषः ॥ ३२ ॥ उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयन्नुपसंहरति—आयातीति । ब्रह्माण्डकोटिलक्षणा तदन्तर्गतप्राणलक्षणा च शोच्यत्वाद्भराकी जनता विहितभावनं यथा स्यात्तथा । प्राक्तनसंकल्पवासनारागादिति यावत् । आहितेहा उद्धृतकामा स्वरूपविचारवार्तानभिज्ञत्वान्मुग्धा उन्मत्तवदिह लोकं जन्मभिरावाति परलोकं याति परितश्च स्थावरादिजन्मभिस्तृप्तिं लीलया भोगकौतुकेन अतिशयितान् ऐहिकामुष्मिकभोगोपायधनधर्मादिलक्षणान्स्वार्थानुपार्जयति जन्मनादौर्धावति संसारे इत्थं भ्रमतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्त्वप्रवचकाशे स्थितिप्रकरणे षड्विंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

आत्मनोऽनात्मभावोयमविद्याकामकर्मभिः ।

बोधादकामाकर्मकार्म्यस्वरूपावस्थितिस्ततः ॥ १ ॥

चित्स्वरूपस्थितिरेव जगत्स्थितिस्थित एव जगद्गुणवस्थानादिति वक्तुं प्रागुक्तमनुवदति—इत्थमिति ॥ १ ॥ अन्योन्यं हेतुतां गतमिदं जगत्स्वतः स्वाधिष्ठानचैतन्यादेव जातम् । एवमप्येव ॥ २ ॥ यथा अगाधजलोदरे जलाभ्यामदेशाभावाज्जलस्य स्पन्दोऽप्यस्यन्दस्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ सरितो मृगतृष्णाः ॥ ४ ॥ स एव आत्मा अन्यवत् अघूर्णमानोऽपि घूर्णमान इव । चिदातुषित्सारः । असः अनिदिव ॥ ५ ॥ उक्तार्थं स्थिरयितुं जगतोऽनिर्वचनीयस्वभावतां दर्शयति—नचेति । सतैव तद्वेषधारणादसत्त्वं दर्शयति । बाध्यत्वाच्च सत्त्वं दुर्व-

नानैकत्वादतीतासु सर्वगतादमलात्मनः ।

द्वितीया कलना नास्ति काचिन्नेतरथा क्वचित् ॥ ८ ॥

राम भावनादन्यस्य भावाभावाः शुभाशुभाः ।

सृष्टयः परिकल्प्यन्तेऽनात्मन्येवाथवात्मनि ॥ ९ ॥

यस्मादात्मनो व्यतिरिक्ते वस्तुनि सिद्धे सति तत्रेच्छा प्रवर्तते । यत्र स्वात्मनो व्यतिरिक्तं न किञ्चिदपि संभवति तत्रात्मा किमिव चाञ्छन्किमनुस्सरन्धावतु किमुपैतु ॥ १० ॥

अत इदमीहितमिदमनीहितमित्यात्मानं न स्पृशन्ति विकल्पाः । अतो निरिच्छतायामात्मा न किञ्चिदपि करोति कर्तृकरणकर्मणामेकत्वात्, न क्वचित्तिष्ठत्याधाराधेययोरेकत्वात्, न च निरिच्छत्यात्मनो नैष्कर्म्यमभिमतम्, द्वितीयायाः कल्पनाया अभावात् ॥ ११ ॥

नेतरा जानासि राम त्वमियं ब्रह्मसंस्थितिः ।

सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः कर्ता भव गतउत्तरः ॥ १२ ॥

चनमित्याशयेनाह—तत्स्थातस्थतयेति ॥ ६ ॥ ननु ब्रह्मणो जगद्भवतः धृतये न प्रत्यक्षित इत्याशङ्क्य सैव ब्रह्मेति दर्शयति—येनेति । 'येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्यशौक्षं मैथुनान् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यत एतद्वै तत्' इति काठकधृता ब्रह्मण एव प्रत्यगात्मताभिधानादिति भावः ॥ ७ ॥ ननु प्रतीचां नानात्वाद्ब्रह्मणश्चैकत्वात्कथमेकमित्याशङ्क्य नानैकत्वयोर्मिथ्यात्वान्नयं वाप इत्याशयेनाह—नानैकत्वादतीतादिति ॥ ८ ॥ यतोऽन्यस्य वस्तुनो भावाः सद्भावा अभावाः शुभाशुभाः सृष्टयश्च भावनाद्वासनावशादेव परिकल्प्यन्ते । ताश्चायिकदशा अनानात्मभूतमायायामेव । अथवा तत्त्वदृशा आत्ममात्रत्वादात्मन्येव ॥ ९ ॥ अथवात्मनीति यत्पथं पक्षान्तमुक्तं तद्युक्तिप्रयोजनाभ्यां गद्यैरुपपद्यति—यस्मादित्यादिना । यदा आत्मरूपा सृष्टिरात्मन्येवास्ते इति पक्षस्तदा आत्मान्या सृष्टिर्नास्त्येवेति फलितम् । इच्छापूर्विका हि सृष्टिः । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादिभूतः । नचात्मन आत्मनीच्छासिद्धत्वात् । नचात्मनोऽन्यत्प्रसिद्धमस्ति यदिच्छन्नात्मा स्रष्टुं प्रवर्तते । नचाप्रवर्तमानः कश्चित्स्रष्टुं शक्नोतीत्याशयः । किमुपेतु धावनेन वा किं फलं प्राप्नोतु ॥ १० ॥ ननु नैष्कर्म्यसिद्धिस्तत्फलमस्तु तत्राह—नचेति । निरिच्छेति अनिच्छे कर्मप्रसिद्धौ नैष्कर्म्यफलं स्यान्न च सात्वीत्याशयेनाह—द्वितीयाया इति ॥ ११ ॥ इतरा उक्तप्रकारेभ्योऽन्या साफ-

अन्यच्च राघवपुनः

पुनः कृत्वा कृत्वा बहुविधमिदं कर्म तरसा
त्वया प्राप्यं किं तद्वद यदुचितं भूतकरणात् ।
अकर्तृत्वे वास्या भवतु तव चाप्यागमवतो
भव स्वस्थः स्वच्छः स्तिमित इव निर्वातजलधिः ॥ १३ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारागमायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे उपशमवर्णनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ३८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवं स्थिते तु तज्ज्ञानां यदेतत्कर्तृत्वं दृश्यते सु-
खदुःखादिषु योगादिषु वा तदसन्नतु मूर्खानाम् १
यतः कर्तृत्वं नाम किमुच्यते । यो ह्यन्तरस्थाया
मनोवृत्तेर्निश्चय उपादेयताप्रत्ययो वासनाभिधान-
स्तत्कर्तृत्वशब्देनोच्यते ॥ २ ॥

चेष्टावशात्तादृक्फलभोक्तृत्वं वासनानुरूपं स्प-
न्दते पुरुषः स्पन्दानुरूपं फलमनुभवति । फलभोक्तृत्वं
नाम कर्तृत्वादिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

तथाच ।

कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स्वर्गेऽपि नरकेऽपि वा ।

स्यादिकल्पना न नास्त्येव । इयं हि ब्रह्मसंस्थितिः । यद्यत्र
लभितरां जानासि तर्हि सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो गतज्वरोऽपि सन्
कर्ता भव नाहं निवारयामीति भावः ॥ १२ ॥ अज्ञतादशा-
यामपि भौतिकशरीरपरिग्रहेण कर्तृत्वं भूतैरेव भूतानि कृत्वा
भौतिकानि फलानि प्राप्तानि नन्वसज्जोदासीनेनात्मना किं वाच्यं
तस्य प्रबोधदशायां क्रियातत्फलयोरसंभव इति न तत्रास्योचि-
तेत्याशयेन गद्योक्तार्थसमर्थनाय पद्यमवतारयति—अन्यच्चेति ।
द्वितीयं पुनः शब्दमारभ्य पद्य बोध्यम् । हे राघव, त्वया तरसा
कर्तृत्वानिनिवेशेन पुनः पुनः कृत्वाकृत्वा भूतकरणात् विषयभू-
तैर्देहभूतोपचयादेरन्यत्किं फलं प्राप्य यत्ते तव नित्यनिरति-
शयानन्दात्मन उचितं फल स्यादित्यर्थः । अतः सर्वकर्तृत्वाभि-
निवेशं हित्वा स्वस्वरूपोचिते अकर्तृत्वे एवास्था भवतु ।
एवायं वाशब्दः । तदुपपत्तये हेतुगर्भं विशिनष्टि—आगमवन
इति । धृतिगुहावाक्यैरात्मप्रबोधवत् इति यावत् । अपिशब्दा-
न्मुख्याधिकारवत्तानुक्ता समुच्चीयते । अतः स्वच्छः स्वस्थो
भवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ विस्तारोक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति—गत्वेति ।
येन सुपूर्णता अपरिच्छिन्नसुखलाभेन पूर्णकामता एति तत्सा-
धनं सुदूरं दिशामन्तमपि गत्वा भ्रमित्वा अत्यन्तयज्ञवतापि
नासाद्यते इति मत्वा निश्चिन्त्य त्वं धिया मनसापि बाह्यपदा-
र्थगणान्मा ब्रज । इत्थं क्रियाः सर्वास्त्याजयित्वा स्वस्थान एव
परमपुरुषार्थं दर्शयति—न त्वमिति । न त्वं निरस्तपराप्पुपस्त्व-
मेव परमार्थतया दृष्टः पूर्णानन्दचिदात्मा परमपुरुष इत्यर्थः १४ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारागमायणे वासनात्पर्यमकाशे स्थितिप्रकरणे

गत्वा सुदूरमपि यज्ञवता जवेन

नासाद्यते तदिह येन सुपूर्णतैति ।

मत्वेति मा ब्रज पदार्थगणान्धिया त्वं

न त्वं त्वमेव परमार्थतया चिदात्मा ॥ १४ ॥

यादृग्वासनमेतत्स्यान्मनस्तदनुभूयते ॥ ४ ॥

तस्मादज्ञाततत्त्वानां पुंसां कुर्वतामकुर्वतां च
कर्तृता ननु ज्ञाततत्त्वानामवासनत्वात् ॥ ५ ॥

ज्ञाततत्त्वो हि शिथिलीभूतवासनः कुर्वन्नपि
फलं नानुसंधधाति । अथच स्पन्दनमात्रं केवलं
करोत्यसक्तबुद्धिः संप्राप्तमपि फलमात्मैवेदं सर्वमेव
कर्मफलमनुभवत्यकुर्वन्नपि करोति मग्नमनाः ॥ ६ ॥

मनो यत्करोति तत्कृतं भवति यन्न करोति तन्न
कृतं भवति अतो मन एव कर्तुं न देहः ॥ ७ ॥

चित्तादेवायं संसार आगतश्चित्तमय एव चित्त-

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

असङ्गारमानभिज्ञस्य मनःसङ्गेन कर्तृता ।

श्रव्याकर्तुरभोक्तृवाञ्च बन्धोऽस्तीत्युदीर्यते ॥ १ ॥

ननु तत्त्वविदामपि लौकिकेषु शास्त्रीयेषु च कर्मसु कर्तृत्वं
दृश्यते तच्चावश्यमिष्टानिष्टभोक्तृत्वं प्रापयिष्यतीत्यज्ञात्को विशेष-
पस्तत्राह—एवं स्थिते इति । मुखदुःखादिषु सुखदुःखभोग-
फलेषु कर्मसु योगादिषु समाध्यभ्यासपरिपाकभूमिकाभेदेषु वा
तज्ज्ञानां तत्त्वविदां तद्दृश्यमानं कर्म असन् नास्त्येव ननु
मूर्खानां तत्त्वधेत्ययमेव विशेष इत्यर्थः ॥ १ ॥ तदुभयमुप-
पादयितुं कर्तृत्वरूपं विमृशति—यत इत्यादिना । यो हीति ।
शारीरक्रिया न कर्तृता । अबुद्धिपूर्वचेष्टायां करोमीति प्रत्यया-
दर्शनात् किंतु मानसी पूर्वपूर्वकर्तृता वासनारागात्मकमनोवृत्ते-
रद्वृता कार्यमिदमिति निश्चयात्मकवृत्तिरूपेण परिणता क्रिया-
भिधानेत्यर्थः ॥ २ ॥ भोक्तृत्वमपि तदधीनचेष्टावशात्तत्त्वास-
नानुरूपफलास्वादगोचरोद्भूतवासनैवेत्याह—चेष्टावशादिति ।
यतो वासनानुरूपं स्पन्दते पुरुषः ॥ ३ ॥ उक्तेऽर्थे श्लोकमुदा-
हरति—तथाचेति । स्वर्गे नरकेऽपि वा तदनुभूयत इति
संबन्धः ॥ ४ ॥ अस्तु वासनैव कर्तृता भोक्तृता च तथापि
कथं ज्ञाह्योर्विशेषसिद्धस्तत्राह—तस्मादिति ॥ ५ ॥ हे विज्ञे-
षमुक्तमुपपादयति—ज्ञाततत्त्वो हीति । एवं तस्य भोक्तृत्वमप्य-
सदित्येतदुपपादयति—संप्राप्तमपीति । मग्नमना भोगासक्तचि-
तोऽज्ञस्तु अकुर्वन्नपि करोति ॥ ६ ॥ ७ ॥ चित्तात् विचार्य निर्धारितं
प्रागिति शेषः । सर्वो विषयश्चादृशितेभ्यस्तुभयमुपशान्तं

मात्रं चित्त एव स्थित इति विज्ञातम् । विषयश्च सर्वमुपशान्तमभूद्वासनैवेति ॥ एवास्तीति ॥ ८ ॥

आत्मविदां हि तन्मनः परमुपशममागतं मृगतृणाजलमिव वर्षति जलदे हिमकण इव चण्डातपे विलीनं तुर्यदशामुपागतं स्थितम् ॥ ९ ॥

नानन्दं न निरानन्दं न चलं नाचलं स्थिरम् । न सन्नासन्न चैतेषां मध्यं ज्ञानिमनो विदुः ॥ १० ॥

न वासनामये स्पन्दरसे गज इव पल्वले मज्जति तज्ज्ञो मूर्खमनोभोगभूमिमेव पश्यति न सतत्त्वं ॥ ११ ॥

तथाचायमत्रापरो दृष्टान्तः । अकुर्वन्नपि श्वभ्रपतनं शय्यासनगतोऽपि श्वभ्रपातवासनावासिते क्षेतसि श्वभ्रपतनदुःखमनुभवति । अपरस्तु कुर्वन्नपि श्वभ्रपतनं परममुपशममुपगतवति मनसि शय्यासनसुखमनुभवति । एवमनयोः शय्यासन-श्वभ्रपातयोरकः श्वभ्रपतनस्याकर्तापि कर्ता संपन्नो द्वितीयश्च श्वभ्रपतनस्य कर्ताप्यकर्ता संपन्नश्चित्तव-शात्तस्माद्यच्चित्तं तन्मयो भवति पुरुष इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

तेन तत्र कर्तुं कर्तुर्वा नित्यमसंसक्तं भवतु चेतो नहि किञ्चिदस्यात्मतत्त्वव्यतिरिक्तं यत्र संसक्तिर्भाव्यते । यत्किञ्चिदिदं जगद्गतं तत्सर्वं शुद्धचित्तत्वादाभासमवेहि ॥ १३ ॥

एवं चास्य ज्ञातज्ञेयस्य पुंसो नामात्मा सुखदुःखानां न गम्य इति निश्चये जाते नात्मव्यतिरिक्ता

आधाराधेयदृष्टयो विद्यन्ते इति निश्चये जाते कर्ता भोक्ता सर्वपदार्थव्यतिरिक्तो बालाग्रसहस्रभागोऽहमिति निश्चये जाते यत्किञ्चिदिदं तत्सर्वमहमेवेति वा निश्चये जाते सर्वसत्त्वावभासकः सर्वगस्तिष्ठाभ्येवाहमिति निश्चये जाते नाहं सुखदुःखानां गम्य इति विगतज्वरतया चित्तवृत्तिलीलैवैव तिष्ठते व्यवहारेषु ॥ १४ ॥

तज्ज्ञस्य संकटे च मुदितैव केवलं ज्योत्स्नेव भुवनभावमलंकरोति येन चित्तादृते तु ज्ञः कुर्वन्नप्यकर्ता संपन्नो मनसोऽलेपकत्वात्सौ पादपाण्यादिविक्षेपस्य यत्कृतस्यापि कर्मणः फलमनुभवति ॥ १५ ॥

एवं मनः सर्वकर्मणां सर्वहितानां सर्वभावानां सर्वलोकानां सर्वगतीनां बीजं तस्मिन्परिहृते सर्वकर्मणि परिहृतानि भवन्ति सर्वदुःखानि क्षीयन्ते सर्वकर्मणि लयमुपयान्ति । मानसेनापि कर्मणा यत्कृतेनापि ज्ञो नाक्रम्यते न विवशीक्रियते न रज्जनामुपैत्यव्यतिरिक्तात् ॥ १६ ॥

यथा बालो मनसा नगरस्य निर्माणं निर्वृष्टं च कुर्वन्नगरनिर्माणं मनःकृतमकृतमिव लीलयानुभवति । नोपादेयतया सुखदुःखमकृत्रिममिति पश्यति नगरनिर्मथनं च मनःकृतं कृतमिति पश्यतीति दुःखमपि लीलयानुभवन्नपि न दुःखमिति पश्यति । एवमसौ परमार्थतः कुर्वन्नपि न लिप्यत पश्यति ॥ १७ ॥

सद्वासनैवाभूत्तदा तदुपहितो ज्ञो जीव एवास्ति ॥ ८ ॥

तेषु जीवेष्वात्मविदां तन्मनः वर्षति जलदे प्रावृषि मृगतृणाजलमिवोपशममागतं सत् चण्डातपे हिमकण इव विलीनं तुर्यदशामुपागतं सत्तद्वावेनैव स्थितमिति विशेष इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्तमनोदशावर्णनपरं श्लोकमुदाहरति—नानन्दमिति । आनन्दं विषयसुखविभ्रान्तं न । नापि स्वरूपानन्दश्चान्यम् । अचलं क्षि-लादिबज्जडावस्थं न । एतेषां उक्तानन्दनिरानन्दचलाचलसद-

सतां मध्यं संध्यवस्थारूपं च न किंतु परिशेषाद्भूतामसुखैकरस-

मित्यर्थः ॥ १० ॥ ज्ञाज्ञयोर्विशेषान्तरमप्याह—न वासनेत्यादि-

ना । न सतत्त्वं परमार्थतत्त्वम् ॥ ११ ॥ अज्ञमनसो दुर्वा-

सनादुःखमज्जने स्त्रोमो दृष्टान्त इत्युक्तोपपादयति—तथाचेत्या-

दिना । तथाच धृतिरपि 'अथ यत्रैनं घन्तीव जिनन्तीव हस्ती-

व विच्छादयति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्वयं पश्यति तदत्रा-

विषया मन्यते' इति । अपरस्तत्त्वज्ञस्तु । उक्तमुपसंहृत्य प्रकृते-

योजयति—तस्मादिति ॥ १२ ॥ भवतु चेत् तवेति शेषः ।

तत्त्वदृष्टास्तव यत्र संसक्तिः संभाव्यते तदात्मतत्त्वव्यतिरिक्तं

नष्टास्ति ॥ १३ ॥ नामेल्यवधारणे निपातः । सुखदुःखाना-

मगम्य एवेति निश्चये जाते इत्यस्योपपादक आधाराधेयदृष्ट्य-

सन्विनिश्चयस्तदुपपादको देहातिरिक्तबालाग्रमात्रात्मनिश्चयः सर्वा-

हंभावनिश्चयो वा द्विशोधनफलभूतः सर्वगनात्मनिश्चयस्तद्वाग-

प्रायुक्तेनाहं सुखदुःखानां गम्य इति निश्चये जाते विगतेष्टा-

निष्ठप्राप्तिपरिहारचिन्ताज्वरतया चित्तवृत्तिरात्मन्येव लीलया

प्रारब्धभोगार्थं लीलां प्रकाशयन्ती व्यवहारेषु तिष्ठते । 'प्रका-

शनस्थेयाव्ययोश्च' इति तच्च ॥ १४ ॥ अतस्तत्त्वज्ञस्य संकटेऽपि

न दुःखभोक्तृत्वं प्रत्युतानन्दं एवेत्याह—तज्ज्ञस्येति । तत्र हेतु-

माह—यनेत्यादिना ॥ १५ ॥ मनसः सर्वकार्यमनोबुद्धितद्विपयतद्व-

तीनां बीजत्वात्तत्त्वाग्रे सर्वसंसारपरिहारः सिद्ध इत्याह—

एवमिति । सर्वकर्मणि सर्वोद्वेष्टाः सर्वकर्मणि सर्वाणि पुण्यपा-

पानि लयमुपयान्ति मानसेन सांक्षिपिकेन कृतेन शारीरेणापि

कर्मणा यद्यस्मात् ज्ञो नाक्रम्यते तत्र हेतुर्न वशीक्रियत इति

तत्र हेतुर्न रज्जनामुपैतीति । तत्फले रक्तो हि तस्माधनक्रि-

यया खसिज्यै वशीकृत्य प्रवर्त्यते । प्रवृत्तश्च तत्कृतगुणदोषै-

राक्रम्यते । कुतः । अव्यतिरिक्तात् परमार्थतः स्वव्यतिरिक्तस्या-

भावात् ॥ १६ ॥ कृतस्याप्यकृतत्वे दृष्टान्तमाह—यथेत्या-

दिना । निर्वृष्टं निर्मितस्य परिष्कारम् । नगरस्य निर्मथनं प्रवि-

क्षापनप्रयुक्तां निवृत्तिम् । कृतं वास्तवम् । दार्ढ्यान्तिके उक्तं

सर्वभावेषु हेयोपादेयताभ्यां जगति किं कारणं
दुःखस्य न चोपादेये किञ्चिदपि संभवति यद्विनाशं
व्यतिरिक्तं चात्मनस्तस्मादयमात्माऽकर्ताऽभोक्ताऽत-
त्त्वतो यदेतत्कर्तृत्वं च स्वध्यारोप्यते ॥ १८ ॥

आवश्यकं तत्सम्यग्दर्शनमोहाच्च वस्तुतः इति
यथाभूतवस्तुविचारणात्कर्तृत्वभोक्तृत्वे न स्तः ।
इन्द्रियेन्द्रियार्थद्वेषाभिलाषादिका दृष्टयस्तद्दृष्टीनां
दृश्यते नातद्दृष्टीनाम् ॥ १९ ॥

मोक्षोस्ति न संसारे स्वसंसक्तमनसामिहासंस-
क्तमनसां त्वेतत्सर्वमेवास्ति ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे उपशमवर्णनं नाम अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९

श्रीराम उवाच ।

भगवन्नेवं स्थिते परे ब्रह्मण्येव विद्यमाने कुत
एवाभित्तिचित्ररूपायाः सुष्टेरागम इति कथय
महात्मन् ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

राजपुत्र ब्रह्मतत्त्वमेवेदमावर्तते यस्मात्सर्वशक्ति

योजयति—एवमिति ॥ १७ ॥ इत्थं कर्तृत्वं विचार्य दुःख-
कारणं विमृशति—सर्वभावेष्विति । जगति सर्वभावेषु हेयो-
पादेयताभ्यां व्यवहियमाणेषु दुःखस्य कारणं किम् । न च हेय-
दुःखकारणम् । उपादानपूर्वकत्वाद्वा न स्य । हेयस्योपादेयत्वाभा-
वादेव ततो दुःखाग्रमक्तैरिति परिशेषादुपादेय दुःखहेतुर्गति
स्यात् । न च तदपि संभवतीत्याह—नचोपादेय इति । नश्वरादु-
पादेयाहुःखमविनाशिनो विनाशिनो वा । नायः । विनाशिनः
स्वरक्षणे असमर्थस्य क्वापि कारणत्वाद्योगात् । न द्वितीयोऽपि ।
नष्टोपादेये जगति तादृश किञ्चिदपि संभवति यद्विनाशि ।
'अतोऽन्यदातम्' इति श्रुत्या आत्मव्यतिरिक्तस्य विनाशिनो-
क्तिरित्याशयेन हेतुगर्भं विशिनष्टि—व्यतिरिक्तं चात्मन इति ।
आत्मनो हानोपादानतायोरन्यत्वादुपादेयस्य तद्व्यतिरिक्तस्य नश्वर-
त्वादित्यर्थः । एवं भोग्यदुःखस्य कारणानिरूपणादयमात्मा अकर्ता
अभोक्ता चेति सिद्धमित्याह—तस्मादिति । चकारो भिन्नकर्मः ।
एतच्च कर्तृत्वं यदनुभूयते तत् अनन्तवतः सु अध्यारोप्यते इत्यन्वयः
॥ १८ ॥ आवश्यकं जीवता अनिवार्यम् । 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं
कर्माण्यशेषतः' इति न्यायादित्यर्थः । आवश्यकत्वं कुतस्तत्राह—
इन्द्रियेति । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु द्वेषाभिलाषादिकैस्तन्मित्रैः
पुण्यपापादष्टैश्चायस्ता विवशीकृता बुद्धिर्येषामज्ञानां तेषामेव-
त्यर्थः ॥ १९ ॥ अतएव तत्त्वविदां न मोक्षकल्पनाप्यस्तांत्याह—
मोक्ष इति । स्वस्तिपूर्णान्मन्यव संसक्त मनो येषाम् । इह
स्वात्मन्यसंसक्तमनसामभ्यासदशापन्नानां तु दृष्ट्या एतद्बन्धमो-

यथास्थितं ब्रह्म केवलमात्मतत्त्वमेवोद्भवति
तद्वित्तैकत्ववादिसिद्धे द्वित्वैकत्वे करोति सत्त्वा-
सत्त्वे करोति शक्तिजालादमिमां सर्वशक्तितां च
दर्शयति तस्य ॥ २१ ॥

न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति नाबन्धोस्ति न बन्धनम् ।
अप्रबोधाविदं दुःखं प्रबोधात्प्रविलीयते ॥ २२ ॥

संकल्पिता जगति मोक्षमतिर्मुधैव

संकल्पिता जगति बन्धमतिर्मुधैव ।

संत्यज्य सर्वमनहंकृतिरात्मनिष्ठो

धीरो धिया व्यवहरन्भुवि राम तिष्ठ ॥ २३ ॥

तत्सत्तात्सर्वाः शक्तयो ब्रह्मणि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

सत्त्वमसत्त्वं द्वित्वमेकत्वमनेकत्वमाद्यत्वमन्तत्त्व-
मिति ॥ ३ ॥

तच्च नान्यन् । यथा जलराशेर्जलाशय उल्लासप्र-
फुल्लासेन नानाकारतां दर्शयन्प्रकटतां गच्छति ॥ ४ ॥

क्षादि सर्वमेवास्ति ॥ २० ॥ ब्रह्म दशा तर्हि किमस्ति तदाह—
यथास्थितमिति । कथं तर्हि तस्य व्यवहारसिद्धिरिति चेत्पर-
दृष्टिप्रसिद्धद्वित्वैकत्वादेस्तात्कालिकेनाभ्युपगममात्रेणेत्याह—त-
द्वित्वैकत्वेति । तदात्मतत्त्वमेव तस्य तत्त्वशस्य जीवनादिव्य-
वहारमिदमे द्वित्वैकत्ववादिरिति सिद्धे द्वित्वैकत्वे तत्कालं करोति
॥ २१ ॥ फलितार्थं पठेनाह—न बन्ध इति । बन्धनं बन्ध-
कारणं कामकर्मोदि ॥ २२ ॥ उक्तां पूर्णात्मनिष्ठासुपसंहरन्
रामायोपदिशति—संकल्पितेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २३ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे अष्ट-
त्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वं रामभ्यामोहविस्मरः ।

तद्वैधाय वसिष्ठस्य विमर्शादीह कीर्त्यते ॥ १ ॥

अहदष्टांशे स्थितो रामो गुरुवचनविश्वासात्परोक्षतयैव पूर्ण-
तास्थितिं पर्यालोच्य विरोधं मन्यमानः शङ्कते—भगवन्निति ।
एव त्वदुक्तरीत्या बन्धमोक्षादिरसंभवं स्थिते सति ॥ १ ॥
किमसावज्ञदष्टावस्थितः शङ्कते उताभिज्ञतां काचित्प्राप्तोऽन्त-
गलवर्ता मन्त्रिनि परीक्षितुं वसिष्ठः सर्वशक्तितावादाभ्युपगमेन
परिहरति—राजपुत्रेत्यादिना । आवर्तते विवर्तते । दृश्यन्ते
कार्यलिङ्गैरनुमान्यन्ते ॥ २ ॥ तथाचाशक्तानामेव विरोधो न
सर्वशक्तैरित्यभिप्रेत्योदाहरति—सत्त्वमसत्त्वमित्यादि ॥ ३ ॥

यथा जलराशेः समुद्रस्य जलाशयो जलपूर उल्लासेन चन्द्रोदय-
निमित्तकेन स्वाविर्भावेण प्रफुल्लतीति प्रफुल्ल । 'फुल्ल विकसने'

तथा चिद्वनमिदं चित्त्वा सर्वः शक्तीः कर्म-
मयीर्वासनामयीर्मनोमयीश्चिनोति दर्शयति विमर्ति
जनयति क्षिपयति वेति ॥ ५ ॥
सर्वेषामेव जीवानां सर्वासामभितो दशाम् ।
समन्त्राणां पदार्थानामुत्पत्तिर्ब्रह्मणोऽनिशम् ॥ ६ ॥
लोकास्तरादुपायान्ति तस्मिन्निश्चिन्तयन्त्यलम् ।
तन्मया एव सततं तरङ्गा इव सागरे ॥ ७ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सत्वातिगहनेयं वचनव्यक्तिर्न खल्वद्य वा-
क्यार्थमवगच्छामि ॥ ८ ॥

क किलातीतमनःपष्ठेन्द्रियवृत्तिं ब्रह्मतत्त्वं क भक्तु-
रेयं तज्जा पदार्थश्रीरिति वचनरचना । यदि चाय-
मारम्भो ब्रह्मण आपतितस्तदनेन तत्सदृशेनैव
भविष्यत्यम् ॥ ९ ॥

यो यस्माज्जायते स तत्सदृश एव भवति ॥ १० ॥

यथा दीपादीपः पुरुषात्पुरुषः सस्यात्सत्यम् ॥ ११ ॥

यतो निर्विकाराद्यदागतं निर्विकारेणैवानेन भवि-
ष्यत्यम् ॥ १२ ॥

अथैतद्व्यतिरिक्तं चिदात्मनस्तन्निष्कलङ्कस्य परमे-
श्वरस्य येयं कलङ्कापत्तिरित्याकर्ण्य भगवान् ब्रह्म-
विरूपाच ॥ १३ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ब्रह्मैवेदं स्थितं नाम मलमस्तीह नानघ ।

तरङ्गौघगणैरम्भः सिन्धौ स्फुरति नो रजः ॥ १४ ॥

द्वितीया कल्पनैवेह न रघूद्वह विद्यते ।

किं । विकल्परः सन् । लासेन तरङ्गवृत्त्येन ॥ ४ ॥ चित्
चित्तोपाधिक जीवभावम् । तस्यापि चिदाभासरूपस्य चित्त्वाच्च ।
चिनोत्येकैकशः चिन्वोति । संचिताश्च फलमुखेन दर्शयति—
उपभोगैर्बिभर्ति । पुनस्तिरोभावेन क्षिपयति ॥ ५ ॥ उक्तेऽर्थे श्लो-
काबुदाहरति—सर्वेषामेवेति ॥ ६ ॥ पराश्लोकात्परमात्मनः ॥ ७ ॥
एवं शक्तिवादेन समाधीयमानोऽपि रामो ब्रह्मा शैल्यशक्तिमिव
जले दहनशक्तिमिव विरुद्धां चितिं जाज्वल्यशक्तिं अदृश्ये दृश्य-
ताशक्तिं नित्ये अनित्यताशक्तिं च ब्रह्मण्यसंभावयन् शङ्कते—
भगवन्नित्यादिना । वचनव्यक्तिर्वाक्यार्थावगतिः । अतिगहना
दुःसंपादा विरोधसत्त्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ विरोधानेन दर्शयति—क
क्लिरेति । वचनरचना नामवृष्टिः । आरम्भो रूपवृष्टिः । सदृशे-
नैव भवितव्यं नतु विरुद्धेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ भवति लोके इति शेषः
॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अथशब्दो यदीत्यर्थः । तसर्हि निष्कलङ्कस्य
परमेश्वरस्य या जगद्भावापत्तिस्त्वयोक्ता इयं कलङ्कापत्तिरुक्ता
स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्सदृश वसिष्ठो जगत्त्रिधावमेवमवि-
कारतां च पश्यन्समाचले—ब्रह्मैवेदमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ अज्ञदृष्टा-

ब्रह्ममात्रादृते ब्रह्मावैश्वर्यमात्रादृते यथा ॥ १५ ॥

श्रीराम उवाच ।

निर्दुःखं ब्रह्म निर्द्वन्द्वं तज्जं दुःखमयं जगत् ।

अस्पष्टार्थमिदं ब्रह्मन्न वेक्षि वचनं तव ॥ १६ ॥

श्रीबालमीकिरुवाच ।

इत्युक्ते तत्र रामेण चिन्तयामास चेतसा ।

वसिष्ठो मुनिशार्दूलो राघवस्योपदेशने ॥ १७ ॥

परं विकासमायाता नास्य तावदियं मतिः ।

किञ्चिन्निर्मलतां प्राप्ता प्रोक्षते चेह वस्तुनि ॥ १८ ॥

यो व्युत्पन्नमनास्तस्य ज्ञातज्ञेतस्य धीमतः ।

मोक्षोपायगिरां पारं प्रयातस्य विवेकतः ॥ १९ ॥

न कश्चित्कस्यचिद्दोषो नास्ति विद्यात्मनि ह्यलम् ।

यावन्नोक्तं न विश्रान्तिं तावदेत्येष राघवः ॥ २० ॥

अर्धव्युत्पन्नबुद्धेस्तु नैतद्वक्तं हि शोभते ।

दृश्यानया भोगदृशा भावयन्नेष नश्यति ॥ २१ ॥

परां दृष्टिं प्रयातस्य भोगेच्छा नाभिजायते ।

सर्वं ब्रह्मेति सिद्धान्तः काले नामास्य युज्यते ॥ २२ ॥

आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं विशोधयेत् ।

पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ॥ २३ ॥

अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।

महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ २४ ॥

प्रबुद्धबुद्धेः प्रक्षीणभोगेच्छस्य निराशिषः ।

नास्त्यविद्यामलमिति युक्तं वक्तुं महात्मनः ॥ २५ ॥

अपरीक्ष्य च यः शिष्यं प्रशास्यतिविमृढधीः ।

स एव नरकं याति यावदाभूतसंघ्रामम् ॥ २६ ॥

वेव स्थितो रामः सर्वथा आनन्दैकरससम्भावे तद्विरुद्धदुःखज-
गद्रूपता ब्रह्मणो दुर्वचैवेति प्रत्यवतिष्ठते—निर्दुःखमिति ॥ १६ ॥
एव निरुत्तराक्रुतस्य वसिष्ठस्य रामप्रबोधनोपायचिन्तां बालमी-
किदर्शयति—इत्युक्ते इत्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ यः पुरुषो
व्युत्पन्नमना जगतो जडभावं विहाय चिदेकरसतां ब्रह्म समर्थं
इति यावत् ॥ १९ ॥ तस्य दृशा कस्यचिद्वस्तुनः कश्चिदपि दोषो
विरोधो नास्ति । यतो जगद्विरुद्धरूपं विद्यात्मनि क्वचिदपि
नास्ति । अलं सम्यक् यावन्नोक्तं नोपदिष्टमस्माभिस्तावदेव
राघवो विश्रान्तिं नैति न प्राप्नोति । अतोऽवश्यमुपदेष्टव्यं इत्यर्थः
॥ २० ॥ परंतु अर्धव्युत्पन्नदृष्टेरेतत् प्रागुक्तं सर्वं ब्रह्मेत्युप-
देशनं न शोभते । कुतः । यत एषोऽर्धव्युत्पन्नो दृश्यान्मानयत्यु-
पस्थापयति संजीवयतीति वा दृश्याना । अनितेः किंपि 'आपं चैव
हलन्तानाम्' इति टाप । तथाविधया भोगदृशा सदैव अर्थादु-
श्यान्येव भावयन्सन्नश्यति । तत्त्वबोधोदाहृत्यतीति यावत् ॥ २१ ॥
कस्य तर्हि तादृशोपदेशो युज्यते तमाह—परामिति । सिद्धान्तः
परिनिष्ठितोपदेशः ॥ २२ ॥ कथं तर्ह्यर्धव्युत्पन्न उपदेश्यस्त-
त्राह—आदाविति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अतस्त्वह एवान-

१ संहितायां 'हलो यमाक्ष' इत्यनेन मध्यवर्तिल्लोप इति शेषः

इति संखिन्य भगवान्नानतिमिरापहः ।

तनुवाच मुनिभ्रेष्ठो वसिष्ठो भूमिमास्करः ॥ २७ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

कलङ्ककलना ब्रह्मण्यस्ति नास्तीति वानघ ।

सिद्धान्तकाले वक्तव्यं स्वयं ज्ञास्यसि राघव ॥ २८ ॥

ब्रह्म सर्वशक्ति सर्वव्यापि सर्वगतं सर्वोद्देवेति २९

यथेन्द्रजालिनः पश्यसि चित्रा मायया क्रिया जनयन्तः सदसत्तां नयन्त्यसत्तं सत्तां नयन्ति तथैवात्मा अमायामयोऽपि मायामयश्च परम पेन्द्र-जालिको घटं पटं करोति पटं च घटं करोति उपले लतां जनयति मेरौ कनकतटे नन्दनवनमिव लतायामुपलमुत्पादयति कल्पपादपेषु रत्नस्तम्बकमिव व्योम्नि काननमभ्यारोपयति ॥ ३० ॥

गन्धर्व उद्यानमिव तस्मिन् जगति भविष्यति गगने कल्पनया नगरतां जनयति नष्टच्छायाञ्जनमिव व्योमधरातलं नयतीति ॥ ३१ ॥

गन्धर्वनगरराजगृहे विपुलाङ्गनाजनमिव भूतले व्योम निवेशयति ॥ ३२ ॥

रक्तकुट्टिमेष्वाकाशप्रतिबिम्बमिव किञ्चिदस्ति जगति भविष्यति वा बभूव ॥ ३३ ॥

यदीश्वरो व्यक्तरूपो विचित्रतामुपेत्य निदर्शयति ॥ ३४ ॥

सर्वमेव सर्वथा सर्वत्र यथा संभवत्येकमेवेह

धिकार्युपदेशो प्रवर्तते तस्य शिष्यप्रतारकस्य युक्तो नरकपात इत्याशयेनाह—अपरीक्ष्येति । एवकारो भिन्नक्रमः । म या-त्येवेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वयमेव ज्ञास्यसि । यदि न ज्ञास्यसि तर्हि सिद्धान्तकाले वक्तव्यं नाधुनेत्यर्थः ॥ २८ ॥ सांप्रतमर्थव्युत्पन्नयोग्यं ब्रह्मणः प्रागुक्तसर्वशक्तिवादि प्रतीचः सर्वोद्देवभावदर्शनं च प्रथममुपदिशति—ब्रह्म सर्वशक्तीति ॥ २९ ॥ माययैवास्य सर्वशक्तिता प्रतीचः सार्वार्थ्यं चेति प्रपञ्चयति—यथेन्द्रजालिन इत्यादिना । असंभावितसंभावनाय लोकशास्त्रप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—कनकतटे इति । यद्वदेवशक्त्या असंभावितान्यपि नन्दनवनरत्नस्तम्बादीनि संभाव्यन्ते तद्वदात्मशक्त्यापि संभाव्यतामिति भावः ॥ ३० ॥ वस्तुव्यत्यय इव देशकालव्यत्ययोऽपि मायाशक्त्यैव संभावनीय इत्याशयेनाह—भविष्यति गगने इति । व्योम नष्टच्छायाञ्जनं निरस्तनैत्यकज्जलं कृत्वा धरातलं भूप्रदेशं नयति प्रापयति । इतिशब्दस्तत्राप्यसंभावितसहस्रसंभावनार्थः ॥ ३१ ॥ तर्हि किं गगनस्याधो निवेशाय भूतलमन्यतो नयति नेत्याह—गन्धर्वनगरेति ॥ ३२ ॥ जगति यत्किञ्चिदस्ति भविष्यति बभूव तत्सर्वं रक्तकुट्टिमेषु पद्मरागमिमयसौधभावेषु आकाशप्रतिबिम्बमिवाधिष्ठानरक्तिक्रां रक्तं स्वतोऽसदपि ब्रह्मसत्तया सदिव भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तत्र हेतुमाह—यदीश्वर

वस्तु विद्यत इति तस्माद्धर्षामर्षविक्षयानां क वा-वसरो राम ॥ ३५ ॥

समतयैव सततं धृतिमता स्वातव्यम् ॥ ३६ ॥

विस्मयस्मयसंमोहद्वर्षामर्षविकारिताम् ।

समतावलितस्तज्जो न कदाचन गच्छति ॥ ३७ ॥

अपर्यवसाने देशकालवति चित्रा हि जगति युक्तयो दृश्यन्ते ॥ ३८ ॥

एताश्च युक्तीर्नामासावात्मा यत्नेन रचनां करोति न चोत्पन्नां तिरस्करोति सागर इव बीचीः ॥ ३९ ॥

किं तर्हि क्षीरइव घृतं घट इव मृदि पट इव तन्तुषु वट इव धानायात्मन्येव स्थिताः शक्तयः प्रकट-तामागता व्यवह्रियन्ते विरचितमेव तरङ्गवत् ॥ ४० ॥

नात्र कश्चित्कर्ता न भोक्ता न विनाशमेति ॥ ४१ ॥

केवलमात्मतत्त्वे साक्षिणि निरामये समतयात्मनि नित्यमसंश्रुधे तिष्ठति सत्येवं संपद्यते ॥ ४२ ॥

सति दीप इवालोकः सत्यर्क इव वासरः ।

सति पुष्प इवामोदः स्वतः संपद्यते जगत् ॥ ४३ ॥

आभासमात्रमेवेदं परिदृश्यत एव च ।

स्पन्दः समीरणत्येव न सन्नासदवस्थितम् ॥ ४४ ॥

निर्दोषवदेव जागतीनां दृष्टीनां परमार्थतो भगवान्स्थितो विनष्टानां पुनः कर्ता कृतानां वा नाशयिता स केवलं कदाचित्प्रकटाः कदाचिद्वलपप्रकटाः कदाचिद्वलपप्रकटास्तारका इव कुसुमराशयः ॥ ४५ ॥

इति । निदर्शयति स्वात्मानमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवं चैकमेव वस्तु मर्षया सर्वं भवतीति नासंभावनाहर्षामर्षादयश्च युक्ता इत्याह—सर्वमेवेति ॥ ३५ ॥ एवमसंभावनां रामस्य निरस्य प्रागुक्तसमतास्थितिमेव विधत्ते—समतयैवेति ॥ ३६ ॥ तयैव हर्षादिरात्यन्तिकक्षय इत्याशयेन श्लोकमुदाहरति—विस्मयेति ॥ ३७ ॥ अपर्यवसाने समताया इति शेषः । युक्तयो दृश्य-रचनात्मिका दृश्यन्ते ॥ ३८ ॥ सामग्रीयुक्तावस्थायुक्तिः फलावस्थारचनेति प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्युक्तीः रचनां करोतीति सा-मानाधिकरण्यम् । अयमात्मा न तिरस्करोति ॥ ३९ ॥ किं तर्ह्यनेन प्रकटतामागताः शक्तयो व्यवह्रियन्ते इति कथंविधो-ज्यम् । इयं च व्यवहारदृष्टिः कल्पनैव परमार्थतस्तु अविरचि-तमेव जगत् ॥ ४० ॥ नात्र कर्तृत्वादि स्पष्टम् ॥ ४१ ॥ तादृशेऽपि परमार्थे मति जगत्संपत्तौ दृष्टान्तप्रदर्शको श्लोकावब-तारयति—सत्यं संपद्यत इति ॥ ४२ ॥ श्लोकी स्पष्टौ ॥ ४३ ॥ न सन्नासदिति । अनिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवं च स्वसं-निधिमन्त्राज्जायमानजगदोषैरलिप्यमान एवात्मा जगतः कर्तृव-हर्तृव नियन्तेव नभ इव तारकाकुसुमराशीनां भवतीत्याह—निर्दोषवदेवत्यादिना । केवले नभसि तारकाः कुसुमराशय इव कदाचित्प्रकटास्तस्मिन्भवन्तीति सर्वत्र शेषः ॥ ४५ ॥

नश्यतीह हि तद्वस्तु नात्मभूतं यदात्मनः ।

कथं नश्यति तद्वस्तु स्वात्मभूतं यदात्मनः ॥ ४६ ॥

जायते नैव तद्वस्तु नात्मभूतं यदात्मनः ।

जायते चैव तद्वस्तु स्वात्मभूतं यदात्मनः ॥ ४७ ॥

कथं तज्जायते तस्मात्स्वात्मभूतं यदात्मनः ॥ ४८ ॥

तस्मात्सम्यग् ज्ञानवशाद्ब्रह्मणः सर्वपदार्थानामा-
गमः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे

अवतीर्णानां च तेषामवतरणसमकालमेवावि-
द्योदेति तत्त्वज्ञानं दृढतामेति तदनु शतसहस्र-
स्कन्धो विचित्रशुभाशुभफलभरफलितो भूरिशः
स्फारतामेति संसारदुःखः ॥ ५० ॥

आशामञ्जरिताकृतिं विफलितं दुःखादिभिर्दोरुणै-
र्भोगैः पल्लवितं जराकुसुमितं तृष्णालताभासुरम् ।
संसारभिध्वृक्षमात्मनिगडं छित्त्वा विवेकासिना
मुक्तस्त्वं विहरेह धारणपतिः स्तम्भादिवोन्मोचितः

सर्वैकत्वप्रतिपादनं नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ४०

श्रीराम उवाच ।

उत्पत्तिः कथमेतेषां जीवानां ब्रह्मणः पदात् ।

कियती कीदृशी चेति विस्तरेण वद प्रभो ॥ १ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

उत्पद्यन्ते यथा चित्रा ब्रह्मणो भूतजातयः ।

यथा नाशं प्रयान्त्येता यथा मुक्ता भवन्ति हि ॥ २ ॥

यथा च परिवर्धन्ते तिष्ठन्त्यन्तर्हिता यथा ।

संक्षेपेण महाबाहो शृणु वक्ष्यामि तेऽनघ ॥ ३ ॥

ब्राह्मी चिच्छकिरमला कल्पयन्ती यदृच्छया ।

सर्वशक्तिः स्वयं चेत्थं भवत्याकलनात्मकम् ॥ ४ ॥

कलनाद्धनतामेत्य यत्किञ्चिदपि सा स्वयम् ।

इत्थं वासतो जगतः असत्तामको नाशः स्वत एव सत्तात्मिका

उत्पत्तिः स्थितिश्च ब्रह्मसत्तैवेति विभागे फलितमाह—नश्य-

तीत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन ॥ ४६ ॥ जायत इत्येतत्स्थितेरप्यु-

पलक्षणम् ॥ ४७ ॥ तर्हि किमात्मा जन्यो नेत्याह—कथमिति

॥ ४८ ॥ आत्मसत्ताया जगत्प्राप्त्यासौ जगतो जन्मना-

त्मनो भेदाभावादित्याशयेनोक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ।

सम्यग् ज्ञानवशात्परमार्थसत्यचित्स्वरूपबलात् । अगमोऽवतारः

उत्पत्तिरिति यावत् ॥ ४९ ॥ अस्तु पदार्थानामवतारस्तरा-

त्मनः कथं संसारप्राप्तिरिति तद्दर्शयति—अवतीर्णानामिति ।

अविद्यात्र तदभिमानः । तनु अज्ञानं अभिमानलक्षणं कालेन

दृढतामेति ॥ ५० ॥ संसारदुःखमेव निर्वर्ण्य तदुच्छेदोपायमाह

—आशेति । आशाभिर्भञ्जरिता संजातमञ्जरीका आकृतित्यस्य

दुःखादिभिर्विबिधं फलितम् । प्रकृत्या चादित्यादिवदभेदे ‘प्र-

कृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ इति तृतीया । लताः शाखाः व-

ल्लस्य । आत्मनो निगडं बन्धस्थानम् । शिष्टं स्यष्टम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

संकल्पयति पश्चात्तत्तत्तामेति मनःपदम् ॥ ५ ॥

मनःसंकल्पमात्रेण गन्धर्वपुरवत्क्षणात् ।

तनोतीदमसदृश्यं ब्राह्मीं स्थितिमिव त्यजत् ॥ ६ ॥

चित्स्वरूपं परिकचच्छून्यमेवावतिष्ठते ।

यत्तदृश्यं स्थितं तत्स्यादृश्यमाकाशमेव तत् ॥ ७ ॥

कृत्वा पञ्चजसंकल्पं रूपं पश्यति पञ्चजम् ।

ततो जगत्कल्पयति स प्रजापतिपूर्वकम् ॥ ८ ॥

चतुर्दशविधानन्तभूतजातसंयुता ।

सृष्टिरेवमियं राम चित्तनिर्मितिमागता ॥ ९ ॥

चित्तमात्रमयी शून्या व्योममात्रशरीरिका ।

संकल्पमात्रनगरी भ्रान्तिमात्रात्मिका सती ॥ १० ॥

वर्ण्यते जीवभेदानामिहोत्पत्तिरुपाधिभिः ।

तेषां तदुपधीनां च ब्रह्मभावश्च विस्तरात् ॥ १ ॥

प्रश्नः स्पष्टः । यद्यपि जीवभेदानामुत्पत्तिरुत्पत्तिप्रकरणे

विस्तरेण वर्णितं ततः पुनः प्रश्नाहो तथापि करिष्यमाणस्याक्षेप-

स्योत्थानाय विशेषबुभुक्षया च पुनः प्रश्नो बोध्यः ॥ १ ॥ अतः

एव वासिष्ठः संक्षिप्य तत्समाधिं प्रतिजानीते—उत्पद्यन्ते इत्या-

दिद्वाभ्याम् ॥ २ ॥ ३ ॥ कल्पनाबीजप्राप्तनवासनोद्बोधस्यानिय-

तरूपताप्रदर्शनाय यदृच्छयेति । भाविंदेहाद्याकारस्येत्स्फुरणमा-

कलना तदात्मकम् ॥ ४ ॥ तस्यैव सम्यगहंभावेन स्फुरण

घनतामेत्य प्राप्य सा घनतैव मनो जीवोपाधिब्रह्माशयेनाह—

मन इति ॥ ५ ॥ ब्राह्मीं स्थितिं दृष्टपूर्तां दृग्ग्राहकारादिकल्प-

नया त्यजदिव ॥ ६ ॥ ततः किं कृतं तदाह—चित्स्वरूप-

मिति । परितः कचत् स्वरूपकाशमपि चित्स्वरूपं परादृष्ट्या

दृश्यमानं शून्यं रिक्तघटादेरसदृशमेवावभासते । तदवस्थया

स्थितं तादृष्टपूर्वमेव सर्वजनदृश्यं तत्प्रसिद्धमाकाशमित्युच्यत

इत्यर्थः ॥ ७ ॥ तस्मिन्नाकाशे चतुर्युक्तादिस्थूलदेहस्य भुवनानां च

कल्पनां दर्शयति—कृत्वेति । प्रजापतयो दक्षादयः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ इत्थं चोपाधुत्पत्तेर्मिथ्यात्वे तत्प्रयुक्ता जीवोत्पत्तिः

सुतरां मिथ्येत्याशयेनाह—चित्तमात्रेति ॥ १० ॥ तत्र शास्त्रा-

इह काश्चिन्महामोहा भूतानां जातयः स्थिताः ।
काश्चिदभ्युदितज्ञानाः काश्चिन्मध्ये स्थलन्ति हि ११
भुवि संबध्यमानानां यान्तेनामुपदेश्यताम् ।
सर्वासां भूतजातीनां या एता नरजातयः ॥ १२ ॥
ब्रह्माधयो दुःस्त्रमया मोहद्वेषभयातुराः ।
तासां सम्यक्प्रवक्ष्यामि तावद्वाजससात्त्विकीः १३
यत्तदप्यमृतं ब्रह्म सर्वव्यापि निरामयम् ।
चिदाभासमनन्ताख्यमनादि विगतभ्रमम् ॥ १४ ॥
निरूपन्द्वपुषस्तस्य स्पन्दः सत्सैकदेशतः ।
घनतामेति सौम्येऽब्धौ चलता चलतामिव ॥ १५ ॥

श्रीराम उवाच ।

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य एकदेशः क उच्यते ।
कथं विकारिता वा स्यात्कथं वा द्वयविक्रमः ॥ १६ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तेन जातं ततो जातमितीयं रचना गिराम् ।
शास्त्रसंबन्धवहारार्थं न राम परमार्थतः ॥ १७ ॥
विकारितावयवित्वादिकसत्तादेशतादयः ।
क्रमा न संभवन्तीशे दृश्यमानोदया अपि ॥ १८ ॥
तं विना कल्पनैवान्या नास्ति नापि भविष्यति ।
कुतस्त्यौ क्रमशब्दार्थावुक्तयो व्यवहारजाः ॥ १९ ॥
या येह कलना योऽर्थो यः शब्दो यो गिरां गणः ।
तज्ज्ञत्वात्तन्मयत्वाच्च तत्तत्पदमिवेष्यते ॥ २० ॥

धिकारिदैर्लभ्यप्रदर्शनाय जीवांश्चिदा विभजते—इहति । इह
भुवनेषु । अभ्युदितज्ञानाः । मनकादयः । मध्ये आन्तर्गलि-
कदशायां स्थिता मोक्षाय यतमाना अपि पुनःपुनर्विघ्नैः स्व-
लन्ति । वैराग्यदाढ्याभावादित्यर्थः ॥ ११ ॥ क तर्हि शास्त्रा-
धिकारप्रयोजकं वैराग्यं मुलं तानाह—भुवोति । निर्धारण
षष्ठः । एता भरतखण्डस्थाः ॥ १२ ॥ तासां वैराग्यसंभवं
हेतुनाह—ब्रह्माधय इति । तासां नरजातीनां मध्ये तामसीनां
शास्त्रानधिकारादुपदेशयोग्या राजमसात्त्विकीन्द्रिचत्वारिंशे समे
जीवावतरणक्रमवर्णने प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ यदमृतं ब्रह्म तच्चि-
दाभासं जीवरूपं यथा जातं तदपि तत्रैव वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १४ ॥
निरूपन्द्वपुषस्तस्य परमात्मनः । सौम्ये निश्चलेऽब्धौ चलतां तर-
ङ्गाणां चलता चाश्चल्यमिव सत्सैकदेशतो जीवभावेन स्पन्दो यथा
घनतामेति तथा तदपि तत्रैव प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १५ ॥ स्पन्दः
सत्सैकदेशत इति यदुक्तं तदयुक्तम् । अखण्डपूर्णसत्कारसे ब्रह्मणि
सत्सैकदेशस्य स्पन्दस्य चासंभाव्यत्वादिति रामः शङ्कते—अनन्त-
स्येति ॥ १६ ॥ जीवब्रह्मैक्यस्य बास्तवस्य व्युत्पादनागम्यमुत्प-
त्येकदेशस्यन्दादिव्यवहारः शास्त्रे कल्पितः अतो न बलुवृत्त्या-
श्रयेण तस्यां विरोध उद्भावनोय इत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह—
तेन जातमित्यादिना । तेन निमित्तेन । तत् उपादानात् ॥ १७ ॥
कुतो न परमार्थतस्तत्राह—विकारितेति । देशता एकदेशता ।

तज्ज्ञः स एव भवति बहुवैद्विहिरिवोत्थितः ।
जन्योऽयं जनकश्चायमित्युक्ता भेदकल्पना ॥ २१ ॥
अयमस्मात्समुत्पन्न इतीयं या जगत्स्थितिः ।
आधिक्यं तत्क्रियाशक्तौ जन्यं जनकमेव वा ॥ २२ ॥
इदमन्यदिदं चान्यदिति शब्दार्थविक्रमः ।
उक्तावेव न देवेऽस्ति प्रमितौ भिन्नता यतः ॥ २३ ॥
तज्ज्ञयैव मनःशक्त्या स्वतः संज्ञा प्रवर्तते ।
दृढभावनया तस्माद्विष्टोऽर्थः प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥
अग्नेः शिक्षाया एकस्या द्वितीया जनकेति या ।
उक्तिवैचित्र्यमेवैतन्नोक्त्यर्थेऽत्रास्ति सत्यता ॥ २५ ॥
न जन्यजनकाद्यास्ताः संभवन्त्युक्तयः परे ।
एकमेव ह्यनन्तत्वात्किं कथं जनयिष्यति ॥ २६ ॥
उक्तेरेव स्वभावोऽयमुक्तेरुक्तिरनन्तरम् ।
प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्याद्यर्थे न युज्यते ॥ २७ ॥
ऊर्मिजालमिवाम्भोधौ परे यः परिदृश्यते ।
शब्दोऽर्थकलनाकारस्तद्ब्रह्मैव विदुर्बुधाः ॥ २८ ॥
ब्रह्म चिद्ब्रह्म च मनो ब्रह्म विज्ञानवस्तु च ।
ब्रह्माथो ब्रह्म शब्दश्च ब्रह्म चिद्ब्रह्म धातवः ॥ २९ ॥
ब्रह्म सर्वमिदं विश्वं विश्वातीतं च तत्पदम् ।
वस्तुतस्तु जगन्नास्ति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥ ३० ॥
अयमन्योऽयमन्योऽयं भाग इत्यम्बरात्मनि ।
मिथ्याज्ञानविकल्पोक्तिर्वाचि सत्यार्थतात्र का ॥ ३१ ॥

दृश्यमानोदयाः प्रत्यक्षेणाप्यवमानतया दृश्यमाना अपि ॥ १८ ॥
यदि तत्र न संभवन्ति तर्हि जगतामन्यदेव मूलं कल्प्यतां
तत्राह—तं विनेति । अन्यकल्पनाया अपि चित्प्रकाशे विना-
ऽयोगादित्यर्थः । हेतुकार्यं क्रमशब्दार्थो व्यवहारजा उक्त्यर्थः
कुतस्त्या इति विपरिणम्यते ॥ १९ ॥ शब्दो नामानि । गिरां
गणो वाक्यानि । तन्मयत्वात्तन्मयत्वात् । पदं सद्रस्त्विव ॥ २० ॥
एव च सत्ताभेदाभावाद्देप्रत्ययो मिथ्येत्याह—तज्ज्ञ इत्या-
दिना ॥ २१ ॥ कथं तर्हि दीपादीपान्तरमिदमुत्पन्नमिति व्यव-
हारस्तत्राह—अयमिति । एकस्यैव दीपस्य मायया द्विधा स्वरू-
पनिर्माणक्रियाशक्तौ यदाधिक्यमनित्यस्यैव जन्यं जनकमिति
द्विधा भामत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ शब्दार्थविक्रमो नाम रूपव्य-
वहारधर्मः उक्तो वाङ्मात्रेऽस्ति न देवे परमात्मन्यस्ति । 'वा-
चारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति श्रुतेः । यतः प्रमितौ परि-
च्छेदं सति भिन्नता स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥ तज्ज्ञा क्रियाश-
क्तिजन्यैव मनःशक्त्या स्वतः स्वभावेन एव संज्ञा नामवि-
भागोऽपि प्रवर्तते । इष्टोऽर्थो व्यवहारः प्रतिपद्यते संपद्यते
॥ २४ ॥ उक्तमेवार्थमुदाहृत्य दर्शयति—अग्नेरिति ॥ २५ ॥ २६ ॥
प्रतियोगी स्वाश्रयतादात्म्यविरोधी । व्यवच्छेदो भेदः । संख्या
द्वित्वादिति ॥ २७ ॥ २८ ॥ कस्तर्हि सिद्धान्तस्तमाह—अग्ने-
रित्यादिना । चित्प्रत्यगात्मा विज्ञानबलुवृद्धिप्रतिभेदाः । चित्

वक्षेः शिखेव जातेषं शिखेति मनसोऽभिधा ।
 बापलोत्थविकल्पभीर्वस्तुतः स्यान्न सिद्ध्यति ॥ ३२ ॥
 असत्यैव विकल्पोक्तिः सत्यभावो विकल्पते ।
 तमोपहतदृष्टित्वाद्भिन्नचन्द्रज्ञानदोषवत् ॥ ३३ ॥
 सर्वस्मात्सर्वगात्सत्त्वादनन्ताद्ब्रह्मणः पदात् ।
 मान्यत्किञ्चित्संभवति तदुरथं यत्तदेव तत् ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मतत्त्वं विना नेह किञ्चिदेषोपपद्यते ।
 सर्वं च कल्पितं ब्रह्मेत्येषैव परमार्थता ॥ ३५ ॥
 एवंप्रायश्च हे प्राज्ञ सिद्धान्तस्ते भविष्यति ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे ब्रह्मैवेदं सर्वं जगदितिप्रतिपादनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ४१

श्रीराम उवाच ।

क्षीरोदकुक्षितुल्याभिः शीतलामलदीप्तिभिः ।
 तवोक्तिभिर्विचित्राभिर्गोभीरामिरिवाभितः ॥ १ ॥
 क्षणमान्यमिवाप्रोमि क्षणं यामि प्रकाशताम् ।
 शान्तातपलवः प्राबृद्ध लोलान्न इव वासरः ॥ २ ॥
 अनस्तमितसारस्य कलना कथमागता ॥ ३ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 यथाभूतार्थवाक्यार्थाः सर्वा एव ममोक्तयः ।

ईश्वरः साक्षी अर्थप्रधा वा ॥ १९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सिद्ध्यति
 नित्यसिद्धकूटस्थे ॥ ३२ ॥ विकल्पतं भ्रान्त्या प्रथते ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ भविष्यति बुद्धौ प्रतिष्ठास्यति । तत्रैव तदेव ।
 उदाहरिष्यामो निर्वाणप्रकरणे ॥ ३६ ॥ इह अस्यां परमार्थ-
 तायाम् । अलं पूर्णब्रह्मभावेन । एकस्याप्यज्ञानस्य संशयभेदैः
 सह बहुत्वविवक्षया तत्तदज्ञानसंक्षये इति वीक्षोक्तिः ॥ ३७ ॥
 दृश्यं चक्षुषा दर्शनार्हम् । जगत्स्थाव्वादि ॥ ३८ ॥ उक्तं
 सर्वमुपसंहरति—यदिति । कुदृष्ट्या अज्ञानदूषितदृष्ट्या यदि-
 दमखिलं जगदाततं सर्वतो विस्तृतं भाति तस्य सर्वस्य सदाज्ञा-
 नेन नाशे सति निर्मलदर्पणभावे अवितथे परमार्थभूते परमपदे
 निर्मले अवितथं तदेव भविष्यति स्थास्यति ॥ ३९ ॥ इति
 श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे चत्वारिं-
 शः सर्गः ॥ ४० ॥

कलनादिविशेषाणां मायामूलमिहोच्यते ।

बुद्ध्या सा चिकित्स्यैव न विचिन्त्या मृष्टेत्यपि ॥ १ ॥

पूर्वं सर्वत्र कलनैव मनआदिद्वैतकल्पनाया मूलमित्युक्त-
 मिदानीं निर्वाकरोऽद्वये कलनाया निमित्तमसंभावयस्तत्प्रष्टुकामो
 रामो गुरोरादराय प्राक्तनोक्तीः प्रशंसमानः प्रथमं स्वव्यामोह-
 मुन्निरति—क्षीरोदेति द्वाभ्याम् । क्षीरोदस्य कुक्षिर्गर्भस्तेन
 तत्प्रसूतबन्धो लभ्यते । चन्द्रतुल्याभिरित्यर्थः । अतएव शीत-
 लामलदीप्तिभिरिति विशेषणम् । भ्रान्त्यं व्यामोहतमः । प्रा-

तत्रैवोदाहरिष्यामः सिद्धान्तार्थोक्तिपञ्चरम् ॥ ३६ ॥
 इहाविद्यादिकाः केचिद्विद्यन्ते नेतरकमाः ।
 ज्ञास्यस्यलमशेषार्थोस्तत्तदज्ञानसंक्षये ॥ ३७ ॥
 अवस्तुसंक्षये वस्तु यथावस्तु प्रसीदति ।
 यथा च दृश्यते दृश्यं जगन्नैशतमःक्षये ॥ ३८ ॥
 यदिदमखिलमाततं कुदृष्ट्या
 तदुपशमे तव राम निर्मलभावे ।
 अवितथपदनिर्मले भविष्य-
 स्यवितथमेव न संशयोऽत्र कश्चित् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे ब्रह्मैवेदं सर्वं जगदितिप्रतिपादनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

नासमर्था विरूपाः पूर्वापरविरोधदाः ॥ ४ ॥
 ज्ञानदृष्टौ प्रसन्नायां प्रबोधे विततोदये ।
 यथावज्ज्ञास्यसि स्वस्थो मद्वाद्दृष्टिबलाबलम् ॥ ५ ॥
 उपदेश्योपदेशार्थं शास्त्रार्थप्रतिपत्तये ।
 शब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमो मा तन्मयो भव ॥ ६ ॥
 यदा पुरा ज्ञास्यसि तत्सत्यमत्यन्तनिर्मलम् ।
 वाच्यवाचकशब्दार्थभेदं त्यक्ष्यसि वै तदा ॥ ७ ॥

वृषि लोलान्यभ्राणि यस्मिन् ॥ १ ॥ २ ॥ अनन्तत्वादेवाप्रमेयस्य
 प्रमाणापरिच्छेदस्य । सर्वस्य पूर्णस्य । भास्वतः स्वतःसदा प्रथ-
 मानस्य । न अस्तमितः सारः परमार्थस्वरूपप्रधा यस्य । तथाच
 प्रथमानेऽद्वितीयपूर्णस्वभावे परिच्छिन्नकलनात्मको विकारो
 वस्तुतः कल्पनया वा न संभाव्य इति तत्र हेतुर्वाच्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥
 तवायं व्यामोहो न मद्वाक्यदोषात्किं तु ते तात्पर्यानवधानदोषा-
 देवेति दर्शयन्वसिष्ठः समाधत्ते—यथाभूतस्यादिना । यथाभूतो
 यथास्थितोऽर्थ एव वाक्यार्थो यासाम् । असामर्थ्यं पदानामा-
 काङ्क्षायोग्यतासत्तिराहित्यम् । वैरूप्यं तु अवान्तरवाक्यानां महा-
 वाक्यार्थार्थवसानम् । विरोध उपक्रमोपसंहारयोः परस्परव्या-
 घातस्त्वैर्वजिता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ कदा तर्हि मम तात्पर्यावधान
 स्यात्तत्राह—ज्ञानदृष्टाविति । मद्वाचां तत्प्रयुक्ततत्त्वदृष्टेश्च इतर-
 वागदृष्ट्यपेक्षया बलाबलं प्राबल्यम् ॥ ५ ॥ ननु यथा स्वमाता
 वन्ध्या, स्वमुखे जिह्वा नास्ति, मूकोऽहमिति वाक्यं हेतुस्वसत्ता-
 बाधितार्थकं तथा 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'एकमेवाद्वितीयम्'
 इत्यादिश्रुतिशास्त्र तद्वाक्यानि चेति कथं विरोधपरिहार इतिचेत्त-
 त्राह—उपदेश्येति । असत्यस्यापि स्वप्रादेः सत्यार्थप्रतिपत्त्युपाय-
 तादर्शनान्मिथ्याभूतशब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमोऽपि सत्यशास्त्रार्थ-
 प्रतिपत्तिहेतुः संभवतीति व्यामोहतया तन्मयो भ्रममयो मा
 भवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ कियत्कालं तर्हि शब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमो-
 ऽनुसर्तव्यस्तत्राह—यदेति । यावद्वाक्यार्थोपरोक्षोदयमिति भावः

भेदकृद्वाक्प्रपञ्चोऽयमुपदेशेषु कल्पितः ।
 उपदेश्योपदेशार्थं शास्त्रार्थप्रतिपत्तये ॥ ८ ॥
 शाब्दार्थवाक्प्रपञ्चोऽयमुपदेशेषु कल्पितः ।
 सदाऽशेषे न तज्ज्ञेषु विद्यते पारमार्थिकः ॥ ९ ॥
 कलनामलमोहादि किञ्चिन्नात्मनि विद्यते ।
 नीरागं ब्रह्म परमं तदेवेदं जगत्स्थितम् ॥ १० ॥
 एतद्विचित्ररूपमिदं किमिदं दुःखं पुनः ।
 विस्तरेणैव वक्तव्यं सिद्धान्तावसरेऽनघ ॥ ११ ॥
 वाक्प्रपञ्चं विना त्वेतदज्ञानमतुलं तमः ।
 भेदुमन्योन्यमुदितं यत्नं कर्तुं न शक्यते ॥ १२ ॥
 अविद्ययैवोत्तमया स्वात्मनाशोचमेच्छया ।
 विद्या सा प्रार्थ्यते राम सर्वदोषापहारिणी ॥ १३ ॥
 शाम्यति ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षाल्यते मलः ।
 शमं विषं विषेणैति रिपुणा हन्यते रिपुः ॥ १४ ॥
 ईदृशी राम मायेयं या स्वनाशेन हर्षदा ।
 न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणैव नश्यति ॥ १५ ॥
 विवेकमाच्छादयति जगन्ति जनयत्यलम् ।
 नच विज्ञायते कैषा पश्याम्यर्थमिदं जगत् ॥ १६ ॥
 अप्रेक्ष्यमाणा स्फुरति प्रेक्षिता तु विनश्यति ।
 मायेयमपरिज्ञायमानरूपैव बलगति ॥ १७ ॥
 भदो नु खलु चित्रेयं माया संसारबन्धनी ।

॥ ७ ॥ तत्कृतस्तत्राह—भेदेति द्वान्याम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रागुक्ता
 कलना चित्तस्थेऽनुसूता । तन्निमित्तं मले पूर्वसंस्कारकर्मणी ।
 मोहोऽविद्या ॥ १० ॥ सिद्धान्तावसरे असंभावनोच्छेदानन्तरं
 निर्वाणप्रकरणे ॥ ११ ॥ तर्हीदानींतनो वाक्प्रपञ्चस्ते किमर्थ-
 स्तत्राह—वाक्प्रपञ्चमिति । अज्ञानं माधनाज्ञानं अतुलं तमो-
 मूलाज्ञानं चान्योन्य परस्परसहायेन प्रान्तिमहस्यशास्त्राप्रोद्देह-
 दितं प्रबुद्धं भेदुं तत्साधनेषु यत्नं कर्तुं च न शक्यत इत्यर्थः
 ॥ १२ ॥ तर्हि उपदेशवाक्प्रपञ्चस्य तज्जन्यविद्यायाश्चाविद्याका-
 र्यत्वाविशेषात्कथमविद्याविरोधिता स्वविरोधिविद्यां वा कथम-
 विद्या प्रार्थयेदिति चेत्तत्राह—अविद्ययैवेति । उत्तमया बहु-
 जन्मसंचितमुकृतविशुद्धान्तःकरणाकारपरिणतया । तथाच स्वश-
 रीरविरोधेऽपि स्वात्महितत्वाद्द्विवेकिन्याः पतिव्रतायाः पतिचि-
 त्तारोहणेनैव तत्प्रार्थनोपपत्तिरिति भावः ॥ १३ ॥ विरोधितामु-
 पपादयति—शाम्यतीति । मलेन क्षारेण ॥ १४ ॥ तस्याः
 स्वनाशकत्वं कर्मकर्तृताविरोधमाशङ्क्य क्रियायां न विरोधो न
 ज्ञानेनाज्ञानबाधे इत्याशयेनाह—ईदृशीति ॥ १५ ॥ न स्या
 असंभावितानन्तकार्यदर्शनादपि न विरोधसंभावनेत्याशये-
 नाह—विवेकमित्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ येन हेतुना
 असौ अक्षराख्या माया तस्मिन् अत्यभिन्नपदे आत्मनि क्षरा-
 त्मकं आततं सर्वतो विस्तृतं तन्वाना आस्ते तेन हेतुना
 असौ क्षराक्षरलक्षणपुरुषातीत आत्मा पुरुषोत्तम इत्यर्थः
 ॥ १९ ॥ एषा माया परमार्थेन वस्तुवृत्त्या नु नास्ति एवं

असत्येवातिसत्येव स्वज्ञानं विहितं तथा ॥ १८ ॥
 अत्यभिन्नपदे तस्मिन्तन्वाना भेदमाततम् ।
 संसारमाया वेनासौ तेनासौ पुरुषोत्तमः ॥ १९ ॥
 नास्त्येषा परमार्थे न त्वेवं भावनयेज्या ।
 नो भूत्वा ज्ञेयसंप्राप्तो ज्ञात्यस्यस्यास्त्वमाश्रयम् ॥ २० ॥
 यावत्तु न प्रबुद्धस्त्वं तावन्मद्बन्धसैव ते ।
 निश्चयो भवत्तूहामो नास्त्यविद्येति निश्चलः ॥ २१ ॥
 यदिदं दृश्यतां यातं मानसं मननं महत् ।
 असन्मात्रमिदं यस्यान्मनोमात्रविकृतिमितम् ॥ २२ ॥
 सत्तद्ब्रह्मेति यस्यान्तर्निश्चयः सोऽपि मोक्षभाक् ।
 चलाचलाकृतिर्या या दृष्टिराबद्धभाषणा ॥ २३ ॥
 सा समप्रजगद्भूतलक्षणबन्धनवागुरा ।
 यः स्वप्नभूमिवद्भ्रान्तमसत्सद्योऽकनिश्चयः ॥ २४ ॥
 जगत्पश्यत्यसत्कात्मा न स दुःखे निमज्जति ।
 यस्यैता स्वस्वरूपासु भावना स्वात्मभाषणा ॥ २५ ॥
 अस्वरूपस्य तस्यापि सा ह्यविद्यैव विद्यते ।
 विकारितादयो दोषा न केचन महात्मनि ॥ २६ ॥
 परमात्मनि विद्यन्ते पयसीवेह पालवः ।
 भावनाशब्दशब्दार्थरज्जनेयं जगद्भ्रता ॥ २७ ॥
 व्यवहारार्थमुत्पन्ना व्यतिरिक्ता च नात्मनः ।
 अनेन व्यवहारेण विनैताः शास्त्रदृष्टयः ॥ २८ ॥

भावनया इदया आचार्यश्रुतितर्कस्थानुभवाभ्यासप्रदीपितया
 त्वं जस्तत्त्वविद्भ्या ज्ञेयं स्वात्मवास्तवरूपं विस्मृतकण्ठचा-
 मोकरवन् संप्राप्तः सन्नस्या मदुक्तेराशयं ज्ञास्यसि संभावयि-
 ष्यसि ॥ २० ॥ इदानीं तु मद्बन्धनविश्वासात्परोक्षकल्प एव
 मत्कोऽर्थो प्राप्य इत्याह—यावदिति ॥ २१ ॥ निश्चयस्य
 निश्चलतासंपादने उपायमाह—यदिदमिति ॥ २२ ॥ मानसं मनो-
 वृत्तिरूपं यदिदं दृश्यतां साक्षिप्रत्ययवैद्यतां यातं सर्वव्यवहारबीज-
 त्वात्ममहत् मननं अनीतानागतानेकार्थप्रतिसंधानं इदं अत-
 न्मात्रं असंदेवैत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । मनननिरासे
 मनो निरन्धनामित्रत्वयमेव शाम्यतीति ब्रह्मसन्मात्रपरिशेषे
 प्रागुक्तनिश्चयेनैव त्वत्पुरुषार्थसिद्धिरित्याशयेनाह—सतदिति ।
 उक्तमर्थं स्थिरं कर्तुं बाधार्थमननदृष्टीनां बन्धहेतुतामाह—च-
 लाचलेति ॥ २३ ॥ ममस्ते जगति भूतलक्षणानां जीवपक्षिणाम् ।
 असति अनागतानां सति वर्तमाने चेति द्विरूपेऽपि मननविषये
 सदेवेदमसंदेवदमिति वा एकरूपो दृढनिश्चयो यस्य तथाविधो
 योऽधिकारी जगत्स्वप्नभूमिवद्भ्रान्तमात्रमिति पश्यति स न निम-
 ज्जतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ कस्तर्हि निमज्जति तमाह—यस्येति ।
 अस्वरूपासु मिथ्याभूतासु देहेन्द्रियादिद्वैतभावनासु आत्मभा-
 वना अहमिति बुद्धिः ॥ २५ ॥ मिथ्यात्मदर्शिनस्तस्य अवि-
 द्यामजनमेव दण्ड इत्याशयेनाह—अस्वरूपस्येति ॥ २६ ॥
 तर्हि तन्वविदां पूर्वोपार्थभावनाभावाद्यव्यवहारसिद्धिरित्या-
 शङ्कमाह—भावेनेति । शब्देषु नामसु शब्दार्थेषु केषु च

संस्थितिं नाधिगच्छन्ति पटा इव वितन्तवः ।
 उद्यमानो ह्यविद्यायामात्मा नेहोपलक्ष्यते ॥ २९ ॥
 आत्मज्ञानादते तच्च शास्त्रार्थस्त्वमवाप्यते ।
 अविद्यासरितः पारमात्मलामादते किल ॥ ३० ॥
 राम नासाद्यते तद्धि पदमभयमुच्यते ।
 यतः कुतश्चिज्जातेयमविद्या मलदायिनी ॥ ३१ ॥
 नूनं स्थितिमुपायाता समासाद्य पदं स्थिता ।
 कुतो जातेयमिति ते राम मास्तु विचारणा ॥ ३२ ॥
 इमां कथमहं हन्मीत्येषा तेऽस्तु विचारणा ।
 अस्तं गतायां क्षीणायामस्यां ज्ञास्यसि राघव ॥ ३३ ॥
 यत एषा यथा कैषा यथा नष्टेयखण्डितम् ।
 वस्तुतः किल नास्त्येषा विभात्येषा न वेक्षिता ॥ ३४ ॥
 असतो भ्रान्ततां सत्यरूपां जानातु कः कुतः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे अविद्याकथनं नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

क्षिप्तचत्वारिंशः सर्गः ४२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

कुपितस्यासतोऽप्यस्य प्रेक्षामात्रविनाशिनः ।
 अविद्याविततव्याधेरौषधं शृणु राघव ॥ १ ॥
 यां तां कथयितुं जातिं राम राजससात्विकीम् ।
 मनोवीर्यविचारार्थं प्रस्तुतोऽस्मीह तां शृणु ॥ २ ॥
 यत्तदप्यमृतं ब्रह्म सर्वव्यापि निरामयम् ।
 चिदाभासमनन्ताख्यमनादि विगतभ्रमम् ॥ ३ ॥
 चित्स्पन्दवपुस्तस्य स्पन्दस्तस्माच्चिदेव हि ।

स्फटिकवद्भजना तात्कालिकानुपन्नः ॥ २७ ॥ २८ ॥ यद्यवि-
 द्यादि नास्त्येव तर्हि किमर्थं शास्त्रमिति चेत्तत्राह—उद्यमान
 इति । अविद्यानद्यां उद्यमानः प्रवाह्यमाण आत्मा आत्मज्ञा-
 नादते नैवोपलक्ष्यते अनुभूयते ॥ २९ ॥ तच्च आत्मज्ञानं तु
 ॥ ३० ॥ नन्विममविद्या परमात्मनि कुतो जाता तत्राह—
 यतः कुतश्चिदिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तर्हीयमनादिदत्त सादिः ।
 आधे आत्मवन्नित्या स्यात् द्वितीये तु हेतुर्वाच्यः । एवं किं
 सत्या उतासत्या । आधेऽज्ञानादनिवृत्तिः द्वितीये संवादिव्यव-
 हारहेतुत्वानुपपत्तिरित्याद्याशङ्कासहस्रस्यापि तन्नाशादेव निवृत्ति-
 रित्याशयेनाह—अस्तं गतायामिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ असतः
 सत्यवद्विमर्शः । स्वाप्नपुरुषगोत्रचिन्तावद्बुधैवेत्याशयेनाह—असत
 इति ॥ ३५ ॥ तर्हि स्वाप्नपुरुषवधोयोगवत्तन्निवृत्तौ यन्नातिशयो-
 ब्धयेत्याशङ्क्य ईदृलक्षणमनर्थप्राबल्यमाह—अपीति ॥ ३६
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उपसंहरति—भयेति । हृदयपदेन तन्स्था
 आत्महृदिरुपलक्ष्यते । तस्या मोहलक्षणाध्यहेतुतां महतां प-
 टलत्वकस्थानीयानां स्थूलदेहादीनामङ्कुरवत्कारणभूतां कुदष्टि-

जातेयं प्रौढिमापन्ना दोषायैवातताकृतिः ॥ ३५ ॥
 बलात्प्रणाशय त्वेनां परिहास्यसि वै ततः ।
 अपि शूरा अतिप्राज्ञास्ते न सन्ति जगज्जये ॥ ३६ ॥
 अविद्याया ये पुरुषा न नाम विवशीकृताः ।
 तदस्या रोगशीलाया यत्नं कुरु विनाशने ॥ ३७ ॥
 यथेषा जन्मदुःखेषु न भूयस्त्वां नियोक्ष्यति ।
 सर्वापदामेकसखीमहानतरुमञ्जरीम् ।
 अनर्थसार्थजननीमविद्यामलमुद्धर ॥ ३८ ॥
 भयविषाददुराधिविपत्प्रदां
 हृदयमोहमहापटलाङ्कुराम् ।
 भृशमपास्य कुदष्टिमिमां बला-
 द्भव भवार्णवपारमुपागतः ॥ ३९ ॥

प्रदेशाद्भनतामेति सौम्योऽग्निधश्चलनादिव ॥ ४ ॥
 अन्तरब्धेर्जलं यद्वत्स्पन्दारूपन्द्वदीहते ।
 सर्वशक्तिस्तथैकत्र गच्छति स्पन्दशक्तिताम् ॥ ५ ॥
 आत्मन्येवात्मना व्योम्नि यथा रसति मारुतः ।
 तथेहात्मात्मशक्त्यैव स्वात्मन्येवैति लोलताम् ॥ ६ ॥
 स्वशिखास्पन्दशक्त्यैव दीपः सौम्यो यथोन्नतम् ।
 एति तद्वदसावात्मा तत्स्वे घपुषि चलगति ॥ ७ ॥
 जलान्तरेऽम्बुधिर्यद्बल्लसद्वादीव चञ्चलः ।

मविद्याम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
 प्रकाशे स्थितिप्रकरण एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥
 अनन्तशक्तेश्चिद्भूतो वासनाघनताकामात् ।
 वर्णयते विस्मरेणात्र जीवावतरणक्रमः ॥ १ ॥

एवमविद्याव्याधिसुषुप्त्यं तन्निमित्तोपायं बहुभिः सर्गैर्वक्तुं
 प्रतिजानीते—कुपितस्येति ॥ १ ॥ तदर्थं जीवावतरणक्रमं
 वर्णयितुं चत्वारिंशे सर्गे 'तासां सम्यक् प्रवक्ष्यामि तावद्राजस-
 सात्विकाः' इति यत्प्रतिज्ञातं तच्छेषवर्णनमिति स्मारयति—
 यां तामिति ॥ २ ॥ यत्तदपीति श्लोकस्तत्रैव व्याख्यातः ॥ ३ ॥
 स्पन्दत इति स्पन्दश्चिदाभासः । प्रदेशादौपाधिकैकदेशात् ।
 यथा सौम्य एवाग्निधश्चलनात्तरङ्गादिघनतामेति तद्वत् ॥ ४ ॥
 शक्तिर्वचिन्त्याणां सत्त्वादिगुणोपचयापचयमिश्रणतारतम्यकृत-
 त्वादुपचयादंश्च राजसक्रियाशक्तिमुलकत्वात्प्रथमं क्रियाशक्त्युद्भवं
 दर्शयति—अन्तरब्धेरिति ॥ ५ ॥ स्वतः कूटस्थेऽप्याध्यात्मिक-
 चलनाविरोधमाह—आत्मन्येवेति ॥ ६ ॥ स्पन्दशक्तेरस्य-
 न्दप्रकाशशक्त्याप्यविरोधे दृष्टान्तमाह—दीप इति । सौम्यो
 वाय्वाद्यविक्षिप्तः । उन्नतमूर्ध्वदेशमेति । चलति चलति प्रकाश-
 यतीति यावत् ॥ ७ ॥ शरदात्पादिसंपर्कात्सति स्फुरति वाहिप्रदेशे

वर्षशक्तिर्वपुष्येव तथा स्पन्दविलासवान् ॥ ८ ॥
 । योल्लसति भाभकैः कञ्चनकनकसागरः ।
 । यात्मनि परिस्पन्दैः स्फुरत्यक्षैर्भद्रवर्णः ॥ ९ ॥
 । इत्यते मौक्तिकस्पन्दो यथा व्योम्नि दृशोऽदृशि ।
 । तथा भाति लसद्रूपा चिच्छक्तिश्चिन्महाम्बरे ॥ १० ॥
 । किञ्चित्शुभितरूपा सा चिच्छक्तिश्चिन्महार्णवे ।
 । तन्मयी चित्स्फुरत्यच्छा तत्रैवोर्मिरिवाणवे ॥ ११ ॥
 । आत्मनोऽव्यतिरिक्तैव व्यतिरिक्तैव तिष्ठति ।
 । आलोकधीरिवालोककोटरे यत्तत्तां गता ॥ १२ ॥
 । क्षणं स्फुरति सा देवी सर्वशक्तितया तथा ।
 । जेतति स्वां स्वयं शक्तिं कलेन्दोः शीततामिव ॥ १३ ॥
 । उदितैषा प्रकाशाख्या चिच्छक्तिः परमात्मनः ।
 । देशकालक्रियाशक्तीर्वयस्याः संप्रकर्षति ॥ १४ ॥
 । स्वस्वभावं विदित्वैवमनाद्यन्तपदे स्थिता ।
 । रूपं परिमितेवासौ भावयत्यविभाविता ॥ १५ ॥
 । पदैवंभावितां रूपं तथा परमसत्तया ।
 । तदैवैनामनुगता नामसंख्यादिका दृशः ॥ १६ ॥
 । चिदेवैतद्वस्त्वेव व्यतिरिक्ता तथात्मनः ।
 । अनन्ता तद्वैतैवाशु लहरीव महार्णवात् ॥ १७ ॥
 । यथा कटककेयूरैर्भेदो हेम्नो विलक्षणः ।
 । तथात्मनश्चित्तो रूपं भावयन्त्याः स्वमांशिकम् ॥ १८ ॥
 । यथा दीपेन दीपानां जातानामात्मनां तथा ।

चञ्चल इव न सर्वतस्तद्वदिति कल्पितैकदेशे चलनारोपे दृष्टान्तः ॥ ८ ॥ परमार्थतोऽन्यथैव सतः कल्पितरूपान्तरेण स्फुरणेऽप्ययमेव दृष्टान्त इत्याशयेनाह—यथेति । भासां शरदात्पानां चकैः समूहैः कञ्चन् दीप्यन् ब्रवीतकनकमिव सागरः स्फुरति । अक्षैरैन्द्रियकप्रकाशैः ॥ ९ ॥ अतीन्द्रियं ऐन्द्रियकहृत्स्फुरणेऽपि समाह—लक्ष्यत इति । अदृशि अतीन्द्रिये ॥ १० ॥ ११ ॥ ऐन्द्रियकविच्छक्तिः परमार्थचिदेव जन्यतारोप एव केवलमौपाधिक इत्याशयेनाह—आत्मन इति । अव्यतिरिक्तैवतिच्छेदः । आलोककोटरे मूर्त्तापाशादिकान्पितालोकच्छिन्द्रे । यत्तत्तां उपाधिपारवश्यम् ॥ १२ ॥ अतएव तस्याः कालकपरिच्छेदः शक्तिशक्तिमत्तादिभेदविभावं चोपपन्नमित्याशयेनाह—क्षणमिति ॥ १३ ॥ शक्त्यन्तराणां चिच्छक्त्युदशाश्रीनैव प्रयुतिर्न स्वातन्त्र्येणेत्याह—उदितेति । वयस्याः सखाः ॥ १४ ॥ एवं स्वस्वभाव विदित्वा अनाद्यन्तपदे स्थिता भवति । अविभाविता सती एवमुक्तलक्षणं कल्पितरूपं भ्रान्त्या स्वस्वभावं गृहीत्वा परिमिता परिच्छिन्नासीति स्वात्मान भावयति दृढं वासयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ नामेति । तथाच श्रुतिः ‘प्राणश्चैव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः’ इति । संख्या रूपभेदाः । आदिपदादिष्टानिष्टादिसर्वजगत्कल्पना गृह्यन्ते ॥ १६ ॥ एवञ्च चित् कल्पितस्य सर्वस्य चिन्मात्रतैव परमार्थरूपमिति फलितमित्याह—चिदेवेत्यादिना । आत्मनः सदृशाद्यतिरिक्ता कल्पना यतो वस्त्वेव भवतीति

देशकालकलामात्रमेवः स्वाभाविकश्चित्ते ॥ १९ ॥
 देशकालपरिस्पन्दशक्तिसन्दीपिताय चित् ।
 संकल्पमनुधावन्ती प्रयाति कलनापदम् ॥ २० ॥
 विकल्पकलिताकारं देशकालक्रियास्पदम् ।
 चित्तो रूपं महाबाहो क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते ॥ २१ ॥
 क्षेत्रं शरीरमित्याहुस्तत्सौ वेत्यवगृह्यतम् ।
 सबाह्याभ्यन्तरं तेन क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते ॥ २२ ॥
 वासनां कलयन्सोऽपि यात्यहंकारतां पुनः ।
 अहंकारोपि निर्णेता कलङ्की बुद्धिरुच्यते ॥ २३ ॥
 बुद्धिः संकल्पकलिता प्रयाति मनसः पदम् ।
 मनो घनविकल्पं तु गच्छतीन्द्रियतां शनैः ॥ २४ ॥
 पाणिपादमयं देहमिन्द्रियाणि विदुर्बुधाः ।
 देहोसौ ज्ञायते लोके सृयतेऽपि च जीवति ॥ २५ ॥
 एवं जीवो हि संकल्पवासनारज्जुवेष्टितः ।
 दुःखजालपरीतात्मा क्रमादायाति चित्तताम् ॥ २६ ॥
 क्रमेण पाकवशातः फलमेति यथान्यताम् ।
 अवस्थैव नाकृत्या जीवो मलवशात्तथा ॥ २७ ॥
 जीवोऽहंकारतां प्राप्तस्त्वहंकारश्च बुद्धिताम् ।
 संकल्पजालकलितां मनस्तां बुद्धिरागता ॥ २८ ॥
 मनो हि संकल्पमयं संस्थाग्रहणतत्परम् ।
 प्रतियोगिव्यवच्छिन्नप्राप्तिसत्त्वरपीहितैः ॥ २९ ॥
 इच्छाद्याः शक्त्यश्चेतो गावो वृषमिवोन्मदम् ।

शेषः ॥ १० ॥ आंशिकं अंशकल्पनाधीनं सर्वजगदुपमित्यर्थः ॥ १८ ॥ वर्तिकाद्युपाधिदेशेन देशः तत्कालेन कालस्तत्कालाभिस्तदवयवैः कलाथेति तन्मात्रयुक्तो भेदो न दीपाभिस्वरूपे, तथा चित्तेऽपि उपाधिस्वभावादागतः स्वाभाविकः ॥ १९ ॥ दृष्टान्तोक्तं चित्युपपादयति—देशेति ॥ २० ॥ अतएव क्षेत्रोपाधिकल्पनाधीनं चित्तः क्षेत्रज्ञत्व प्रसिद्धमित्याह—विकल्पेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ क्षेत्रकल्पनाक्रमं दर्शयति—वासनामित्यादिना । निर्णेता अध्यवसाता । अतएव कल्पनान्तरकलङ्की ॥ २३ ॥ २४ ॥ देहं देहतां गच्छन्तीति विपरिणम्यानुषज्जते ॥ २५ ॥ चित्ततां बाह्यार्थंचेतनसमर्थताम् ॥ २६ ॥ फलं बदरादि । अन्यतां वेलक्षणम् । अवस्थया रूपरसपरिणामादिगुणपरावृत्त्यैव नन्वाकृत्या बदरत्वादिजात्या तथा जीवः क्षेत्रज्ञोऽन्यविद्यामलपरिणामवशाद्विलक्षण्य याति नामपरिणामि-विस्वभावंनेत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवं क्षेत्रसिद्धिमुपवर्ण्य जीवस्याहंकारादिक्षेत्रे तादात्म्यसंयोगाध्यात्मलक्षणं बन्धं क्रमेणाह—जीव इत्यादिना ॥ २८ ॥ संस्थानं संस्था जीउपादिशरीराकारस्तस्य ग्रहणं तदाकारवृत्तिद्वारा संस्कारात्मना धारणं तत्परम् । सखैः सफलैरपि गच्छाद्विफलैरपि ईर्त्तनमनोरथैः प्रतियोगिभ्यो वस्त्वन्तरेभ्यो व्यावृच्छमा व्यावृत्ता प्राप्तिर्गर्भग्रहो यस्य । परिच्छिन्न-तुच्छविषयासक्तं भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ तदासक्तौ तान्विषया-न्मुनःपुनः स्मरन्ति भावापन्नं रागद्वेषादिदोषैरास्कन्धत इत्याह—

अनुधावन्ति दोषाय सरितः सागरं यथा ॥ ३० ॥
 इति शक्तिमयं चेतो घनाहंकारतां गतम् ।
 कोशकारकिमिरिव स्वेच्छया याति बन्धनम् ॥ ३१ ॥
 स्वसंकल्पानुसंधानात्पाशैरिव नयन्वपुः ।
 कष्टमस्मिन्त्ययं बन्धमेत्यात्मा परितप्यते ॥ ३२ ॥
 बद्धमस्मीति कलयद्विद्यातत्त्वं जहृच्छनैः ।
 अविद्यां जनयत्यन्तजगज्जलराक्षसीम् ॥ ३३ ॥
 स्वसंकल्पिततन्मात्रज्वालाभ्यन्तरवर्ति च ।
 परां विवशतामेति शृङ्खलाबद्धसिंहवत् ॥ ३४ ॥
 विचित्रकार्यकर्तृत्वमाहरद्वासानावशात् ।
 स्वेच्छामात्रानुरचिता दशाश्चानुपतसथा ॥ ३५ ॥
 कचिन्मनः कचिद्बुद्धिः कचिज्ज्ञानं कचित्क्रियाः ।
 कचिदेतदहंकारः कचित्पुण्यं कचिद्विदुः ॥ ३६ ॥
 कचित्प्रकृतिरित्युक्तं कचिन्मायेति कल्पितम् ।
 कचिन्मलमिति प्रोक्तं कचित्कर्मेति संस्थितम् ॥ ३७ ॥
 कचिद्बन्धमिति ख्यातं कचिच्चित्तमिति स्फुटम् ।
 प्रोक्तं कचिद्विद्येति कचिदिच्छेति संस्थितम् ॥ ३८ ॥
 तदेतदाबद्धमिह चित्तं राघव दुःखितम् ।
 तृष्णाशोकसमाविष्टं रागायतनमाततम् ॥ ३९ ॥
 जरामरणमोहान्तर्भवभावनयाहतम् ।
 ईदितानीहितैर्प्रस्तमविद्यारागरञ्जितम् ॥ ४० ॥
 इच्छासंक्षुभिताकारं कर्मवृक्षवनाङ्कुरम् ।
 सुविस्मृतोत्पत्तिपदं कल्पितानर्थकल्पितम् ॥ ४१ ॥
 कोशकारवदाबद्धं शोकाकारपदं गतम् ।

तन्मात्रबुद्ध्यावयवमनन्तरकातपम् ॥ ४२ ॥
 स्वदृश्यमपि शैलेन्द्रसमभारभयावहम् ।
 जरामरणशाखाढ्यं संसारविषदुर्दुम् ॥ ४३ ॥
 इमं संसारमखिलमाशापाशविधायकम् ।
 दधदन्तः फलेर्हानिं वटधाना वटं यथा ॥ ४४ ॥
 चिन्तानलशिखादग्धं कोपाजगरचर्वितम् ।
 कामाग्धिकलोलहृतं विस्मृतात्मपितामहम् ॥ ४५ ॥
 मृगं यूथादिव ब्रष्टं शोकोपहतचेतनम् ।
 पतङ्गकमिव ज्वालादग्धं विषयपावके ॥ ४६ ॥
 छिन्नमूलमिवाम्भोजं परमां म्लानिमागतम् ।
 छिन्नाङ्गमात्मनः स्थानाद्विशेषासङ्गदुःस्थितम् ॥ ४७ ॥
 विषयादिषु मध्यस्थं चित्ररूपेषु शत्रुषु ।
 दशास्वेतास्वनन्तासु लुठितं संकटासिति ॥ ४८ ॥
 दुःखे निपतितं घोरे विहङ्गः सागरे यथा ।
 स्वबन्धास्यं जगज्जाले शून्ये गन्धर्वपत्तने ॥ ४९ ॥
 उद्यमानमनास्याध्वी मनो विषयविदुतम् ।
 उद्धरामरसंकाश मातङ्गमिव कर्दमात् ॥ ५० ॥
 बलीवर्दवदामन्नं मनो मदनपल्लवे ।
 आलूनशीर्णावयवं बलाद्राम समुद्धर ॥ ५१ ॥
 शुभाशुभप्रसरपराहताकृतौ
 ज्वलज्जरामरणविषादमूर्च्छिते ।
 व्यथेह यस्य मनसि भो न जायते
 नराकृतिर्जगति स राम राक्षसः ॥ ५२ ॥

इत्याखे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे जीवावतरणं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

इच्छाया इति । अनुधावन्त्यनुसरन्ति ॥ ३० ॥ इति उक्तक्रमेण
 रागद्वेषादिशक्तिप्रचुरं चेतः शाखाप्ररोहशतकोटिभिरभिमान-
 वृद्ध्या घनाहंकारतां गतं सत् ॥ ३१ ॥ पार्श्वेडिशजालादि-
 पाशैः स्ववपुर्मुखे नयन्मन्त्र्यादिरिव । एव्य प्राप्य । आत्मा
 मनः प्रकृतत्वात् ॥ ३२ ॥ अस्मीति कलयत् परमार्थसत्यमिति
 पश्यत् । विद्यातत्त्वं पारमार्थिकमात्मरूपं जहृत् त्यजत् । स्वप्न-
 प्यविचारयदिति यावत् । अविद्यां जन्ममरणादिप्रान्तिपरम्पराम्
 ॥ ३३ ॥ तन्मात्राणि शब्दादिविषयास्तदिन्धना रागादिज्वालास्तद-
 भ्यन्तरवर्ति मनः । चकारः पूर्वोक्ताविद्यान्तसमुच्चयार्थः ॥ ३४ ॥
 विचित्राणां विहितनिषिद्धनाराणां कार्याणां कर्मणां कर्तृ-
 त्वमाहरद्वाज्ञैः संपादयत् । दशाः नानायोगिनिरकादिदुर्दशाः
 बध्यमानमननादिदशाश्च अनुपतत्रिवशतामेतीति प्राक्तनेनान्वयः
 ॥ ३५ ॥ तस्यैव मननादिश्रुतिभेदेर्मेनआदिशब्दभाक् नान्य-
 स्येत्याह—कचिदित्यादिना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तथाच
 बद्धत्वमपि तस्यैव नात्मन इति प्रपञ्चयति—तदेतदित्यादिना
 ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुष्ठु विस्मृतं स्तोत्रसिन्धिमितं परमात्मपदं
 येन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्वस्यात्मनो दृश्यमपि अनात्मत्वेन ज्ञातुं

योग्यमपि दुर्विवेकत्वेन दुरद्धरखाच्छैलेन्द्रसमेन भारेण गौरवणं
 भयावहम् । विषमयं दुर्दुर्मं दुष्टवृक्षम् ॥ ४३ ॥ फलैः पुरुषार्थ-
 हानिम् ॥ ४४ ॥ विस्मृतः आत्मस्वरूपः पितामहो मूलकारण
 येन ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ आत्मनः स्वस्य स्थानाभिवासभूताहंभ-
 दान्मृत्युनापनयने तत्तद्देहाभिमानविच्छेदाच्छिन्नाङ्गम् । अतएव
 तत्तद्देहविशेषासङ्गादुःस्थितम् ॥ ४७ ॥ विषयेन्द्रियदेहादि-
 लक्षणेषु चित्ररूपेषु नानावैचित्र्यैः स्वबन्धोद्यतेषु शत्रुषु तादृ-
 श्वासेन तन्मध्यस्थम् । इति प्रपञ्चितप्रकारास्त्रिस्तयर्थः ॥ ४८ ॥
 स्वस्य बन्धं बन्धनहन्ता तत्साधनदेहादौ च आस्था स्नेहाति
 शयो यस्य तत् ॥ ४९ ॥ तत्त्वज्ञानतन्साधनादावनास्थानाद-
 स्तद्वृष्ट्यावुद्यमानं हृदयमानं मनस्तदास्थोपाद्वलनेनोद्धर ॥ ५० ॥
 चिरविषयभोगप्रयुक्तपुण्यक्षये परलोकगतिसाधनाभावादाहत-
 शीर्णपादाद्यवयवप्रायम् । बलीवर्दपक्षे स्पष्टम् ॥ ५१ ॥ प्राप्य
 कानास्था परनिन्दनेनोपसंहरति—शुभाशुभेति । शुभाभा-
 काम्यसुकृतानामशुभानां निषिद्धकर्मणां च प्रसरैः पराहत-
 मलिनीकृता आकृतितर्थस्य । ज्वलज्जरामरणविषादैर्मूर्च्छि-
 ईदृशे स्वमनसि सति यस्य न्यातादुद्धरफलचिन्ताप्रयुक्तपीडा

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवं जीवाश्चित्तो भावा भवभावनयोहिताः ।
 ब्रह्मणः कल्पिताकाराल्लक्षशोप्यथ कोटिः ॥ १ ॥
 अस्ख्याताः पुरा जाता जायन्ते चापि वाद्य भोः ।
 उत्पतिष्यन्ति चैवाम्बुकणौघा इव निर्झरात् ॥ २ ॥
 स्ववासनादशवेशादाशाविवशतां गताः ।
 दशास्वतिविचित्रासु स्वयं निगडिताशयाः ॥ ३ ॥
 अनारतं प्रतिदिशं देशेदेशे जले स्थले ।
 जायन्ते वा म्रियन्ते वा बुधुदा इव वारिणि ॥ ४ ॥
 केचित्प्रथमजन्मानः केचिज्जन्मशताधिकाः ।
 केचिद्वा जन्मसंख्याकाः केचिद्विज्जन्मान्तराः ॥ ५ ॥
 भविष्यज्जातयः केचित्केचिद्भूतभयोद्भवाः ।
 वर्तमानभवाः केचित्केचित्त्वभवतां गताः ॥ ६ ॥
 केचित्कल्पसहस्राणि जायमानाः पुनः पुनः ।
 एकामेवास्थिता योनिं केचिद्योन्यन्तरं श्रिताः ॥ ७ ॥
 केचिन्महादुःखसहाः केचिदल्पोदयाः स्थिताः ।
 केचिदत्यन्तमुदिताः केचिदर्कादिवोदिताः ॥ ८ ॥
 केचित्किन्नरगन्धर्वविद्याधरमहोरगाः ।
 केचिदकैन्द्वरुणारुणक्षधोक्षजपद्मजाः ॥ ९ ॥
 केचित्कुक्षमाण्डवेतालध्वक्षः पिशाचकाः ।
 केचिद्वाह्यजन्मभूपाला वैश्यशूद्रगणाः स्थिताः ॥ १० ॥
 केचित्छृण्वचक्ष्णालकिरातवेशापुष्कसाः ।
 केचित्तृणौषधी केचित्फलमूलपतङ्गकाः ॥ ११ ॥
 केचित्त्रिचलतागुलमतृणोपलदृशोऽभितः ।

केचित्कदम्बजम्बीरशालतालतमालकाः ॥ १२ ॥
 केचिद्विभवसंसारमश्विसामन्तभूमिपाः ।
 केचिश्चीराम्बराच्छन्ना मुनिमौनमुपस्थिताः ॥ १३ ॥
 केचिद्भुजङ्गगोनासकमिकीटपिपीलिकाः ।
 केचिन्मृगोन्मृगमहिषमृगाजचमरैणकाः ॥ १४ ॥
 केचित्सारसचक्राह्वा बलाका बककोकिलाः ।
 केचित्कमलकह्लारकुमुदोत्पलतां गताः ॥ १५ ॥
 केचित्कलभमातङ्गवराहवृषगर्दभाः ।
 केचिद्विरेफमशकाः पुत्तिकादंशवंशजाः ॥ १६ ॥
 केचिदापद्मलाक्रान्ताः केचित्संपदमागताः ।
 केचिन्स्थिताः स्वर्गपुरे केचिन्नरकमास्थिताः ॥ १७ ॥
 ऋक्षचक्रगताः केचिद्भृशरन्ध्रगताः परे ।
 वातभूताः स्थिताः केचित्केचिद्भोमपदे स्थिताः ॥ १८ ॥
 सूर्योऽंशुषु स्थिताः केचित्केचिदिन्द्रंशुषु स्थिताः ।
 केचित्चतुलतागुल्मरसस्वादुष्वस्थिताः ॥ १९ ॥
 जीवन्मुक्ता भ्रमन्तीह केचित्कल्याणभाजनाः ।
 चिरमुक्ताः स्थिताः केचित्भूतं परिणताः परे ॥ २० ॥
 केचिच्चिरेण कालेन भविष्यन्मुक्तयः शिवाः ।
 केचिद्विपत्तिं चिद्वावाः केवलीभावमात्मनः ॥ २१ ॥
 केचिद्विशालाः ककुभः केचिन्नयो महारयाः ।
 केचित्त्रिभयः कान्तदृशः केचित्पण्डनपुंसकाः ॥ २२ ॥
 केचिन्प्रबुद्धमतयः केचित्जडतराशयाः ।
 केचित्ज्ञानोपदेष्टारः केचिदात्तसमाधयः ॥ २३ ॥
 जीवाः स्ववासनावेशविवशतां गताः ।

न जायते न पुमान् न गतिप्रतिच्छन्नो राक्षस एवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायनतात्पर्यप्रकाशे स्थिति-
 प्रकरणे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

जीवानां कर्मगतयः प्रपश्यन्तेऽत्र विस्तरान् ।

विवेकादेः सुदर्शित्वान्मुक्तिः केचिदित्यपि ॥ १ ॥

एवं मनसः स्वबन्धकल्पप्रकारमुपवर्ण्य तदुपहितचिद्वर्ज-
 वानामाश्रय संसारस्थितिकारैर्विचित्रं वर्णयित्व्यन्तर्मगति-
 प्रदर्शनाय प्रागुक्तजीवोत्पत्तिं प्रकारभेदनुवदति—एवमि-
 त्यादिना । चितः भावा आपाधिका विभावस्था जीवा भवभा-
 वनया संसारवामनया ऊहिताः प्रवाहिताः । इट छान्दसः ।
 पूर्ववासनानुसारेण कल्पिताकाराद्ब्रह्मणः सकाशाज्जाता इत्यादि-
 परेणान्वयः ॥ १ ॥ अद्य संप्रति जायन्ते । भो इति रामसे-
 बोधनम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अनारतं सतनम् । वागव्यौ पर्यायार्थौ ॥ ४ ॥
 प्रथमजन्मानः अस्मिन्कल्पे एकमेव जन्मप्राप्ताः ।
 न विद्यते जन्मसंख्या येषां ते अजन्मसंख्याकाः ॥ ५ ॥ भवि-
 ष्यन्ती जातिर्जन्म येषां ते भविष्यज्जातयः । अस्मिन् कल्पे
 अद्याप्यनुत्पन्ना इत्यर्थः । भूता अतीता भवोद्भवा येषां जीवन्मु-

क्ता इति यावत् । अभवतां विदेहमुक्तिम् ॥ ६ ॥ योनिं देहजा-
 निम् ॥ ७ ॥ महादुःखमहा नारकाः । अत्योदया अल्पमुखा
 मर्त्याः अत्यन्तमुदिता देवाः । अर्कादिवोदिताः सत्यलोकगाः
 ॥ ८ ॥ व्यश्नादिग्रहण व्यश्नादिमाख्यप्राप्तजीवाभिप्रायम् ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥ किरातावेजाः किरातयोनिप्रविष्टास्तएव । तृणौषधी-
 इति जाल्योर्द्विवचनम् । फलमूलग्रहणं तदन्तर्गतजीवावस्थजीवा-
 मिप्रायेण ॥ ११ ॥ पुनश्चतुर्ग्रहणं तदन्तर्गतराजितिप्रवचार्थम् ।
 उपलं पश्यति स्वदेहतयेत्युपलदृशः पवेतादयः ॥ १२ ॥ वि-
 भवेः संमर्गान् भ्रमन्तीति विभवसंमर्गाः । अम्बरदोलंभ्या-
 न्नपथे वा चीराम्बरगच्छन्ताः ॥ १३ ॥ गोन्या अजगराः ॥ १४ ॥
 १५ ॥ कलभः करिशावः । पुत्तिका पतङ्गिका ॥ १६ ॥ १७ ॥
 ऋक्षचक्रं नक्षत्रचक्रं तद्वताः । वातभूता आवहप्रवहादिवायव्य-
 धिकारं प्राप्ताः । व्योमपदं आकाशाधिकारे ॥ १८ ॥ सूर्यो-
 ऽंशुषु रसादानाशधिकारे । इन्द्रंशुषु ओषध्याद्याप्यायनाधिकारे ।
 तृणादीनां रसः स्वादुयंत्र पश्चादियोग्ये विषयलाप्ये इति यावत् ॥
 १९ ॥ परे परमात्मनि परिणतास्तद्भावं प्राप्ता विदेहमुक्ताः ॥ २० ॥
 चिद्वावा जीवा भोगलम्पटाः मन्तः केवलीभावं कैवल्यं द्विपत्तिं
 ॥ २१ ॥ ककुभो दिग्देवताः ॥ २२ ॥ २३ ॥ एते सर्वेऽपि संसर्गा-

एतास्वेतास्ववस्थासु संस्थिता बद्धभावनाः ॥ २४ ॥
 विहरन्ति जगत्केचिन्नपतन्त्युत्पतन्ति च ।
 कन्दुका इव हस्तेन मृत्युनाऽविरतं हताः ॥ २५ ॥
 आशापाशशताबद्धा वासनाभावधारिणः ।
 कायात्कायमुपायान्ति वृक्षादृक्षमिवाण्डजाः ॥ २६ ॥
 अनन्तानन्तसंकल्पकल्पनोत्पादमायया ।
 इन्द्रजालं वितन्वाना जगन्मयमिदं महत् ॥ २७ ॥
 तावद्भ्रमन्ति संसारे वारिण्यावर्तराशयः ।
 यावन्मूढा न पश्यन्ति स्वमात्मानमनिन्दितम् ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वात्मानमसत्यकत्वा सत्यामासाद्य संविदम् ।
 कालेन पदमागत्य जायन्ते नेह ते पुनः ॥ २९ ॥
 भुक्त्वा जन्मसहस्राणि भूयः संसारसंकटे ।
 पतन्ति केचिद्विबुधाः संप्राप्यापि विवेकिताम् ॥ ३० ॥
 केचिच्छक्तत्वमप्युच्चैः प्राप्य तुच्छतया धिया ।
 पुनस्तिर्यक्त्वमायान्ति तिर्यक्त्वान्नरकानपि ॥ ३१ ॥
 केचिन्महाधियः सन्त उत्पद्य ब्रह्मणः पदात् ।
 तदैव जन्मनैकेन तत्रैवाशु विशान्त्यलम् ॥ ३२ ॥
 ब्रह्माण्डेष्विन्तरेष्वन्ये तेष्वन्ये जीवराशयः ।
 प्रयान्ति पक्षोद्भवतान्ये च हरतामपि ॥ ३३ ॥
 अन्ये प्रयान्ति तिर्यक्त्वमन्ये च सुगतामपि ।
 अन्येऽपि नागतां राम यथैवेह तथैव हि ॥ ३४ ॥
 यथेदं हि जगत्स्फारं तथायान्ति जगन्त्यपि ।
 विद्यन्ते समतीतानि भविष्यन्ति च भूरिशः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे

अन्येनान्येन चित्रेण क्रमेणान्येन हेतुना ।
 विचित्राः सृष्टयस्तेषामापतन्ति पतन्ति च ॥ ३६ ॥
 कश्चिद्ब्रह्मधर्वातां याति कश्चिद्ब्रह्मच्छति यक्षताम् ।
 कश्चित्प्रयाति सुरतां कश्चिदायाति दैत्यताम् ॥ ३७ ॥
 येनैव व्यवहारेण ब्रह्माण्डेऽस्मिन्जनाः स्थिताः ।
 तेनैवान्येषु तिष्ठन्ति सन्निवेशविलक्षणाः ॥ ३८ ॥
 स्वस्वभाववशावेवादान्योन्यपरिग्रहैः ।
 सृष्टयः परिवर्तन्ते तरङ्गिण्या इवोर्मयः ॥ ३९ ॥
 आविर्भावतिरोभावैरुन्मज्जननिमज्जनैः ।
 सृष्टयः परिवर्तन्ते तरङ्गिण्या इवोर्मयः ॥ ४० ॥
 निर्यान्त्यविरतं तस्मात्परस्माज्जीवराशयः ।
 अनिर्देश्याः स्वसंवेद्यास्तत्रैवाशु स्फुरन्ति च ॥ ४१ ॥
 दीपादिवालोकदृशः सूर्यादिव मरीचयः ।
 कणास्तमायस इव स्फुलिङ्गा इव पावकात् ॥ ४२ ॥
 कालादिवर्तवश्चित्रा आमोदाः कुसुमादिव ।
 शीतला इव वर्षाणुपूरादधेरिवोर्मयः ॥ ४३ ॥
 उत्पत्योत्पत्य कालेन भुक्त्वा देहपरम्पराम् ।
 स्वत एव पदे यान्ति निलयं जीवराशयः ॥ ४४ ॥
 अविरतमियमातता तथोच्चै-
 भवति विनश्यति वर्धते मुधैव ।
 त्रिभुवनरचनादिमोहमाया
 परमपदे लहरीव वारिराशौ ॥ ४५ ॥

जीवनिचयम्यानोपदेशो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३

नर्थवासनावशादेवति सैव समलमुच्छेद्येत्याशयेनोपसंहरति—
 जीवा इति । उक्तानुक्तसर्वसंप्रहार्थमेतात्वेनास्मिन् वांसा ॥ २४ ॥
 विहरन्ति भुवि । निपतन्ति नरके । उत्पतन्ति स्वर्गे । अनप्य-
 कन्दुका इव ॥ २५ ॥ वासनारूपभावान्भावविद्वहार्थान्धारय-
 न्ति तच्छीलाः ॥ २६ ॥ अनन्तेषु विषयेषु अनन्तसंकल्पक-
 ल्पनोत्पादनहेतुभूतया मायया अवियया ॥ २७ ॥ आवर्त-
 राशय इवेति शेषः ॥ २८ ॥ विवेकिनां तर्ह्यान्मदर्शनात्को-
 लाभस्तमाह—दृष्ट्विति । कालेन भूमिकादारब्धक्रमेण ॥ २९ ॥
 विवेकभ्रष्टानां यागतिस्त्माह—भुक्तेति ॥ ३० ॥ शक्तत्वं प्र-
 कृत्यैवैकैकानुक्तप्रतिभाविनवसत्समागमादिसंपन्नताम् । उच्चै-
 र्भवन्ति तेषां निबुद्धसंपन्नम् । तुच्छतया तुच्छविषयल-
 षटतया धिया स्वबुद्ध्या । 'शक्तवम्' इति पाठे नहुष उदाहार्यः
 ॥ ३१ ॥ महाधियः सनकादयः । तदैव तस्मिन्नेव कल्पे । तत्र
 मोक्षाख्ये ब्रह्मपदे ॥ ३२ ॥ इतरेषु खोत्पत्तिब्रह्माण्डान्तरेषु
 यथैवन्दाः । तेषु खोत्पत्तिस्थानब्रह्माण्डेषु । हरतां हरसारूप्यम्
 ॥ ३३ ॥ नागतां सर्पतां गजतां वा । यथैवेह ब्रह्माण्डे तथैव
 ब्रह्माण्डान्तरेपीति शेषः ॥ ३४ ॥ इदं जगत् ब्रह्माण्डम् । जगन्ति
 ब्रह्माण्डानि ॥ ३५ ॥ आपतन्त्याविर्भवन्ति पतन्ति तिरोभवन्ति

च ॥ ३६ ॥ अत्रैव ब्रह्माण्डान्तरेष्वपि कर्मवैचित्र्याज्जी-
 वगतिर्विचित्रैवेत्याशयेनाह—कश्चिदिति ॥ ३७ ॥ येनैव म-
 नुषादियोग्यव्यवहारेण । द्रष्टृपान्तर्गयजनवत्सन्निवेशेन संस्थान-
 भेदेन परं विलक्षणाः ॥ ३८ ॥ अस्त्वेव तथापि कथं तेषामुत्तमा-
 धमादिभावेन परम्परखेदविरोधादिना च सृष्टिपरिवृत्तिस्तत्रा-
 ह—स्वस्वभावेति । सांख्यिकराजसनामादिस्वस्वभाववशा-
 त्तत्तदनुकूलव्यवहारार्थनिवेशात्प्रवृत्तानामेकविषये स्पर्धया अ-
 न्योन्यपरिग्रहैः सृष्टिपरिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तत्रापि हेतु-
 माह—आविर्भावेति रजस आविर्भावे सृष्टेरुन्मज्जनं सत्तमम-
 सोर्निमज्जनं तमस आविर्भावेन रजसस्तिरोभावे सृष्टेरनिमज्जन-
 मन्तरा सत्त्वाविर्भावे तावत्कालं पालनमिति हेतुपरिवृत्त्या
 परिवर्तन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ गुणार्थानान्तःकरणादिस्फुरा त-
 दुपाधिकर्तृत्वनिर्गमप्रसिद्धिरित्याशयेनाह—निर्यान्तीति । तत्र
 परस्मिन्नेव स्फुरन्ति स्फुट व्यवहरन्ति च ॥ ४१ ॥ तत्र धु-
 त्यादिप्रसिद्धदृष्टान्तमाह—दीपादिति ॥ ४२ ॥ शीतलास्तुषारा
 इव ॥ ४३ ॥ प्रलयं शान्ते पदे बीजभूते । निलयं निलीन-
 ताम् ॥ ४४ ॥ उक्तं जीवजगत्सर्गं संक्षिप्योपसंहरति—अविरत-
 मिति । इयं त्रिभुवनरचनाभ्रान्तलक्षणा माया परमपदे अवि-

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४

श्रीराम उवाच ।

क्रमेणानेन येनामा जीवेन स्थितिरात्मनः ।

स कथं भगवन्देहं समाधत्तेऽस्थिपञ्जरम् ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पूर्वमेव मया प्रोक्तं राम किं नावबुध्यसे ।

पूर्वापरविचारार्हा शेमुषी क्व गता तव ॥ २ ॥

यदिदं हि शरीरादि जगत्स्वावरजङ्गमम् ।

आभासमात्रमेवैतदसत्स्वप्नमिवोन्मिथतम् ॥ ३ ॥

दीर्घस्वप्नो ह्ययं राम मिथ्यैवानघ दृश्यते ।

द्विचन्द्रविभ्रमाकारं भ्रमान्तर्भ्रान्तशैलवत् ॥ ४ ॥

प्रशान्ताज्ञाननिद्रस्तु नूनं गलितभावनः ।

प्रबुद्धचेताः संसारस्वप्नं पश्यन्न पश्यति ॥ ५ ॥

स्वभावकल्पितो राम जीवानां सर्वदैव हि ।

आमोक्षपदसंप्राप्तिं संसारोऽस्त्यात्मनोन्तरे ॥ ६ ॥

जीवस्य तरलः काय आवर्तः पयसो यथा ।

यथा बीजेऽङ्कुरः स्फारः पल्लवः स्वाङ्कुरे यथा ॥ ७ ॥

पल्लवे च यथा पुष्पं पुष्पकोशे फलं यथा ।

यतः स कल्पनारूपो देहोऽस्ति मनसोऽन्तरे ॥ ८ ॥

बहुरूपतया राम यतोऽस्येततमः स्फुटः ।

स एव प्रतिभासोऽस्य मनसः किल जायते ॥ ९ ॥

रतं संततं मुंथव आतता मर्गेण विमृता वर्धते तथा उर्ध्वम-
वति विपरिणमते विनश्यति च । वारिगर्भा लहर्गवेति मुधा-
न्वे दृष्टान्तः ॥ ४५ ॥ इति श्रीवसिष्ठमहाराजमायनाम्प-
र्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे चित्रचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

मुक्तिप्रलयसाम्येऽपि विशेषोऽत्र प्रकीर्त्यते ।

तथा विरिञ्चिजीवस्य शरीरग्रहणक्रमः ॥ १ ॥

प्रलये स्वतएव प्रदेशान्ते जीवगशयो विलयं यान्तीति
यदुक्तं तत्र रामः शङ्कते—क्रमेणिति । अनेन उत्पत्त्योत्पत्त्य कालेन
भुक्ता देहपरम्परामिति त्वदुक्तेन क्रमेण येन जीवेन प्रलये
स्वत एव परमपदे आत्मनः स्थितिराप्ता स मुक्त एवेति पुनः
कथं देहमादत्ते । परमपदं प्राप्तस्य पुनरावृत्ता मुक्तावप्यनाश्वा-
सप्रसङ्गात् । न चाज्ञानावृत्तस्य बीजभावकृतो विशेषः । अर्वा-
जस्य शिलाशकलादङ्गज्ञानमात्रावरणे नाङ्कुरादिबीजत्वादर्शनादि-
त्यर्थः ॥ १ ॥ स्वसमसत्ताक बीजत्वादर्शनेऽपि आवरणममसत्ताकम-
पादिकं प्रति आवृत्तगर्भाद्वर्वाजत्वादर्शनान्मिथ्याबीजत्वमावरण-
मात्रकृतं विशेषेणानुक्तमपि स्वबुध्यैव स्वयोहिन्दुं शक्यमिति न
प्रश्राहेभेददित्याशयेन परिहारमाह—पूर्वमेवेति ॥ २ ॥ आ-
भासो विवर्तस्तावन्मात्रम् ॥ ३ ॥ विरस्थायां ब्रह्माण्डभु-
वनादीनां कथमाभासमात्रता तत्राह—दर्पेति ॥ ४ ॥ अ-
ज्ञानात्मनो बीजभावात्पुनः संसारस्वप्नदर्शनेऽपि ज्ञानं न तत्प्र-
सक्तिरित्याशयेनाह—प्रशान्तंति । जीवमुक्तव्यवहारार्हं पश्य-

स एवाशु भवत्येतन्मृतिपण्डो घटकोपमः ।

आदिसर्गे पुरा कायः प्रतिभासोऽस्य चोत्तमः ॥ १० ॥

यस्मादेव विभुर्ब्रह्मा पञ्चकोशगृहस्थितः ।

तत्संकल्पक्रमेणैव ततः स्थितिमुपागता ॥ ११ ॥

इयं सृष्टिरपर्यन्ता मायेव घनमायया ।

श्रीराम उवाच ।

जीवो मनःपदं प्राप्य वैरिञ्चं पदमागतः ॥ १२ ॥

यथा ब्रह्मंस्तथा सर्वं विस्तरेण वदाशु मे ।

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ब्रह्मे शृणु महाबाहो शरीरग्रहणे क्रमम् ॥ १३ ॥

निदर्शनेन तेनैव जागतीं ज्ञास्यसि स्थितिम् ।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तिः ॥ १४ ॥

लीलयै यदादत्ते दिक्कालकलितं वपुः ।

तदैव जीवपर्यायं वासनावेशतत्परम् ॥ १५ ॥

मनः संपद्यते लोलं कलनाकलनोन्मुखम् ।

कलयन्ती मनःशक्तिरादौ भावयति क्षणात् ॥ १६ ॥

आकाशभावनामच्छां शब्दबीजरसोन्मुखीम् ।

ततस्तां घनतां यातं घनरूपन्दकमाम्भनः ॥ १७ ॥

भावयत्यनिलरूपन्दं स्पर्शबीजरसोन्मुखम् ।

ताभ्यामाकाशवाताभ्यामदृष्टार्थं मनोदृशा ॥ १८ ॥

त्रापि परमार्थदृशा न पश्यति ॥ ५ ॥ बीजभूते अज्ञानात्मनि
भावांसंसारस्यामोक्षं मूढमरूपेण सन्वादिपि पुनर्जन्मोपपत्तिरि-
त्याशयेनाह—स्वभावेति ॥ ६ ॥ जीवस्यान्तरे तरलः कायोऽ-
स्ति यथा पत्रमोन्तरे आवर्त इत्यादिदृष्टान्ताः ॥ ७ ॥ कुतो
जीवान्तः कायोऽस्ति तत्राह—यत इति । अन्तरे मध्ये ॥ ८ ॥
तत्रापि देहः कथं संभाव्यते तत्राह—बहुरूपतयेति । मनसो
बहुरूपतया प्रमिद्धेदेहरूपस्यापि वासनात्मना तत्र संभवादित्यर्थः ।
तर्हि बहूनि शरीराणि युगपत्कृतो न जायन्ते तत्राह—यत
इति । यतो बहुषु वामनात्मना स्थितेषु य एवैकतमः परिपक्वः
कर्मभिः स्फुटोऽभिष्यक्तः क्रियते स एव प्रतिभासोऽस्य प्रायेण
काले जायते न सर्व इत्यर्थः ॥ ९ ॥ एतन्मनः स एव देहो
भवति । तत्रोत्तमकर्मपरिपाके उत्तम एव देहो भवतीत्येतदादि-
सर्गमारभ्य दर्शयति—आदिसर्ग इति ॥ १० ॥ ११ ॥
१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कलनाकलनोन्मुखमिति यदुक्तं
तद्विबुधोति—कलयन्तीत्यादिना । पूर्वसर्गे आकाशादिकमावि-
र्भूतहिरण्यगर्भाद्विग्रहोपासनसंस्कृतं मनस्तथैवाव्याकृतो लीनं मनः
शक्तिरित्युच्यते मा तेनैव क्रमेण स्वाविर्भावं कल्पयन्ती सती-
त्यर्थः ॥ १६ ॥ शब्दानां बीजे शब्दतन्मात्रं रसः श्रोत्रेन्द्रि-
यम् । तां तादृशाकाशभावनां प्राप्य घनतामुपचर्य यातं मनः
॥ १७ ॥ अनिलात्मना स्पन्दं ईषच्चलनम् । स्पर्शबीजेत्यादिप्रा-
ग्वत् । अपर्योक्तत्वेन मूढमतमत्वान्मनोदृशा मनोवच्छिन्न-

शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां संघाताज्जन्यतेऽनलः ।
मनस्तद्धनतां प्राप्य ततो भावयति क्षणात् ॥ १९ ॥
प्राकाश्यममलालोकमालोकस्तेन वर्धते ।
मनस्तावद्गुणगतं रसतन्मात्रवेदनम् ॥ २० ॥
क्षणाधेन त्वपां शैत्यं जलसंविस्ततो भवेत् ।
ततस्तादृग्गुणगतं मनो भावयति क्षणात् ॥ २१ ॥
स्वरूपं गन्धवत्स्थूलं येनोदेप्यति मेदिनी ।
अथेत्यभूततन्मात्रवेष्टितं तनुतां जहत् ॥ २२ ॥
वपुर्वह्निकणाकारं स्फुरितं व्योम्नि पश्यति ।
अहंकारकलायुक्तं बुद्धिबीजसमन्वितम् ॥ २३ ॥
तत्पुर्वष्टकमित्युक्तं भूतद्वत्पद्मपद्मम् ।
तस्मिन्स्तु तीव्रसंवेगाद्भावयद्भास्वरं वपुः ॥ २४ ॥
स्थूलतामेति पाकेन मनो बिल्वफलं यथा ।
मृषास्थद्रुतहेमाभं स्फुरितं विमलाम्बरे ॥ २५ ॥
सन्निवेशमुपादत्ते तत्तेजः स्वस्वभावतः ।
तस्मिन्स्वसन्निवेशे च तेजःपुञ्जमये पुनः ॥ २६ ॥
भजते भावनां स्फारां निश्चितामातताम्बराम् ।
ऊर्ध्वं शिरःपीठमयीमधःपादमयीं तथा ॥ २७ ॥
पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानां मध्ये चोदरधर्मिणीम् ।
प्रकटावयवो बालो ज्वालामालामलाकृतिः ॥ २८ ॥
मनोरथवशोपात्तवपुस्तिष्ठत्यसावथ ।

चैतन्यात्मना जीवेनादृष्टाभ्याम् ॥ १८ ॥ संघातात् उपचया-
दभिघाताच्च । अनलो रूपबीजरसात्मकः ॥ १९ ॥ तावद्गुण-
गतं तावद्भिराकाशवायुतेजोभिर्गुणं गुण उपचयस्तं गतं प्राप्तम्
॥ २० ॥ अपां शैत्यं रसतन्मात्रं प्राप्य जलमिति संवेद्यत इति
संवित्प्रतीत्यहं भवेदित्यर्थः । तादृशमुक्तप्रकाराणां चतुर्णां गुणं
संघातमात्रं गतम् ॥ २१ ॥ उदेष्यतीति पूर्वभूतजन्मकाल-
मपेक्ष्य भवित्यन्तर्विवक्षाणादृष्टं । भूततन्मात्रवेष्टितमिदं पञ्चकं
मिलितं सत्तनुतां सांक्ष्यं जहत्यजत् ॥ २२ ॥ यद्रूपः पश्यति
तल्लिङ्गाख्यं पुर्वष्टकमित्यन्वयः ॥ २३ ॥ 'कर्मज्ञानेन्द्रियगणौ
भूतप्राणमनोगणाः । अविद्याकामकर्माणि लिङ्गं पुर्वष्टकं विदुः ।
वक्ष्यमाणदेहभावनया लिङ्गस्यैव हि पञ्चीकरणेन घनत्वे स्थूलदेह-
ताविभावनमित्याह—तास्मास्त्विति ॥ २४ ॥ मृषा प्रतिमाकारनभो-
गर्भमृष्टिपण्डस्तदन्तर्निषिक्तद्रुतहेमाभं बहिः स्थूलभास्वरमन्तः
सूक्ष्मभास्वरं स्थूलदेहसंवलितं वक्ष्यमाणसंनिवेशमुपादत्ते तत्तेजो-
लिङ्गं कर्तुं ॥ २५ ॥ तत्र मनसो विशेषकल्पनाभिनिवेशशास्त्रोपशा-
खाप्रचय इत्याह—तस्मिन्नित्यादिना ॥ २६ ॥ आतताम्बरं व्याप्ता-
काशा भूयसीति यावत् । तत्र क्रमाच्छिराद्यवयवकल्पनामाह—
ऊर्ध्वमिति ॥ २७ ॥ अङ्गुल्यादिनिष्पत्त्या प्रकटावयवः ॥ २८ ॥ असीं
ब्रह्मा । मुनिः पूर्वोपासितप्रकारमननशूलः ॥ २९ ॥ ३० ॥
'ज्ञानमप्रतिषेधं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च
सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥' इति स्थितिप्रसिद्धविशेषणसिद्धिं तस्य

१ मन इत्यपि पाठः.

एवं स्ववासनावेशात्कलिताङ्गो मनोमुनिः ॥ २९ ॥
नयत्युपचयं देहं स्वस्वभावमनुर्यथा ।
कालेन स्फुटतामेति भवत्यमलविग्रहः ॥ ३० ॥
बुद्धिसत्त्वबलोत्साहविज्ञानैश्वर्यसंस्थितः ।
स एव भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ३१ ॥
द्रवत्कनकसंकाशः परमाकाशसंभवः ।
यथासौ परमाकाशे तिष्ठत्यपररूपवान् ॥ ३२ ॥
जनयत्यात्मनो मोहमात्मस्थं चित्तलीलया ।
कदाचित्केवलं व्योम परमं पारवर्जितम् ॥ ३३ ॥
अनादिमध्यपर्यन्तं कदाचिदमलं पयः ।
कदाचित्कल्पकालाग्निज्वालाभास्वरमण्डकम् ॥ ३४ ॥
कदाचित्काननं काण्ठ्यं कालं कमलकुञ्जलम् ।
अन्यान्यान्यान्यनेकानि प्रतिजन्मावधिः प्रभुः ॥ ३५ ॥
कल्पयन्पालयत्येष नानारूपाणि हेलया ।
तत्रेदं प्रथमत्वेन यदैव ब्रह्मणः पदात् ॥ ३६ ॥
अवतीर्णस्तदाज्ञानात्तथैव सुखमस्मृतम् ।
गर्भेनिद्राद्यपगमे वपुः पश्यति भास्वरम् ॥ ३७ ॥
प्राणापानप्रवाहाख्यं द्रव्यैरिव विनिर्मितम् ।
रोमकोटिभिराकीर्णं द्वात्रिंशद्दशान्वितम् ॥ ३८ ॥
त्रिस्थूणं पञ्चदैवत्यमधश्चरणलाङ्घितम् ।
पञ्चभागं नवद्वारं त्वग्लेपमसृणाङ्गकम् ॥ ३९ ॥

दर्शयति—बुद्धीति ॥ ३१ ॥ परमाकाशे ब्रह्मण्यसौ यथा यादृश्या
स्वसत्तया तिष्ठति तथा तादृश्यैव व्यवहारक्षमसत्तया आत्मनो
मोहमज्ञानमेव चित्तलीलया पञ्चीकृतस्थूलव्योमादिवक्ष्यमा-
णरूपेण जनयतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तस्य कालभेदेन नानाविधाः
कल्पना दर्शयति—कदाचिदिति । पारं परावधिः आदिः पूर्वा-
वधिः पर्यन्ता पार्श्वतोऽवधिस्तदाभावादेव मध्यमावधिरहितं
च केवलं व्योम कल्पयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ दैनंदिनप्रलय-
काले त्वमल पयाएव कल्पयति । कदाचिन्कल्पान्ते दाहकाले
॥ ३४ ॥ कदाचिन्पृथिवीसर्गोत्तरं भूतसर्गाप्राक्काले कृष्णमेव
काण्ठ्यम् । चातुर्वर्ण्यमिति वस्त्रार्थे ध्यञ्ज । हरितवर्णं काननं
वृक्षव्याप्तं कृत्वा भुवमित्यर्थः । कदाचित्पादं कल्पे इयाम-
भूपद्मप्रकृतितत्वात्काल इयामं विष्णुनाभ्युत्थ कमलकुञ्जलम् ।
अन्यान्यान्यानि भुवनार्णवजनादिरूपाप्यनेकानि संस्थानानि
कल्पयन्विष्णवादिरूपेण स्वयमेव पालयति ॥ ३५ ॥ तस्य
प्रथमकल्पमारभ्य प्रतिदिने सुमोर्गस्थितस्य स्वदेहकल्पनाक्रम
दर्शयति—तत्रेत्यादिना । सर्वेषां ब्रह्माण्डानां तदभिमानिब्रह्मणां
च कालानवच्छिन्नब्रह्मपदादेवाविर्भावात्तद्दृशान पौर्वापर्यमस्तीति
प्राथम्यमेवेत्यभिप्रेत्येदं प्रथमत्वेनेत्युच्यते ॥ ३६ ॥ यदावतीर्णस्त-
दाप्रयति ब्रह्माण्डगर्भे विष्णुकुक्षिगर्भे वा सुखं सांघुतसुखोपल-
क्षितमस्मृतं प्राक्तनवासरूपस्य देहव्यवहारादेष्टास्वरूपं
सुषुप्तमभूदिति शेषः ॥ ३७ ॥ द्रव्यः पञ्चभूतस्वच्छभासैः
॥ ३८ ॥ सन्निष्ठपृष्ठास्थिभिस्त्रिस्थूणम् । पञ्चभिः प्राणैः पञ्च

युक्तमङ्गुलिर्विशत्या नखविंशतिलाञ्छितम् ।
 द्विबाहुं द्विस्तनं द्यक्षं बहुक्षिभुजमेव च ॥ ४० ॥
 नीडं चित्तविहङ्गस्य नीडं मन्मथभोगिनः ।
 तृष्णापिशाच्या निलयं जीवकेसरिकन्दरम् ॥ ४१ ॥
 अभिमानगजालानं मानसाम्भोजशोभितम् ।
 अथालोच्य घपुर्ब्रह्मा कान्तमात्मीयमुत्तमम् ॥ ४२ ॥
 चिन्तयामास भगवांस्त्रिकालामलदर्शनः ।
 अस्मिन्नाकाशकुहरे तते मधुपलाञ्छिते ॥ ४३ ॥
 अदृष्टपारपर्यन्ते प्रथमं किमभूदिति ।
 इति चिन्तितवान्ब्रह्मा सद्यो जातोऽमलात्मदृक् ४४
 अपश्यत्सर्गवृन्दानि समतीतान्यनेकशः ।
 अथ सस्मर सकलान्सर्वान्धर्मगणान्कमात् ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० भो० स्थितिप्रकरणे संसारावतरणप्रतिपादनोपदेशो नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 जगत्संपन्नमेवेदं संपन्नं किञ्चिदेव न ।
 शून्यमेव च भामात्रं मनोविलसितं स्थितम् ॥ १ ॥
 न देशकालावेतेन ब्रह्माण्डेनावृतौ स्थितौ ।
 मनागपि महारूपवताप्याकाशरूपिणा ॥ २ ॥
 एतत्संकल्पमात्रात्म स्वप्रदृष्टपुरोपमम् ।
 यत्रैव तत्र तच्छून्यं केवलं व्योम संस्थितम् ॥ ३ ॥

देवत्यम् । पाणिपादशिरोवक्षःकुक्षिणा पञ्चभागम् ॥ ३९ ॥
 इच्छया कदाचिद्बहुक्षिभुजमपि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 मधुपपदेन तत्सदृशद्वयमाता लक्ष्यते तया लाञ्छिते ॥ ४३ ॥
 प्रथमं मदुत्पत्तेः पूर्वम् । इतिशब्दद्वय वीप्सया सर्वपूर्वविशेष-
 चिन्तालभार्थम् । अमला निमलत्वादर्तातानागतदर्शने क्षमा
 आत्मदृग् यस्य ॥ ४४ ॥ अथ तत्कारणचिन्तानन्तरम् । स-
 कलान् साङ्गोपाङ्गान् । धर्मगणग्रहणमधर्माणामप्युपलक्षणम्
 ॥ ४५ ॥ अतएव तस्योत्तरकाले सर्गोऽपि वेदोक्तक्रमेणैव
 सुकरोऽभूदित्याशयेनाह—लीलयेति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ मनस
 एव सर्वसृष्टिरिति यन्प्रतिज्ञात तदेवंगीत्या समर्थितमित्युप-
 संहरति—दृष्टिरिति ॥ ४८ ॥ हे रघुसुत रघुसंतते, अपरिदृश्य-
 माना सर्गलक्ष्मीः कमलजरूपधरेण चेतसा मनसैव स्वपरिक-
 ल्पनेन अनुलां सत्यनुच्छविलक्षणत्वादसदृशीं स्थितिं नीतेत्यर्थः
 ॥ ४९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थिति-
 प्रकरणे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

मनोरथादौ दृष्टवान्मनःकार्यं न सत्कचित् ।

असत्सत्ताजगद्रूपं सत्सदेवेति वर्णयते ॥ १ ॥

संपन्नं परिनिष्ठितमेव सन्न किञ्चिदेव संपन्नम् । यतो मनो-
 विलसितं सर्वं भामात्रं प्रतिभासमात्रं स्थितम् । तद्यतिरेकेण

वसन्तः कुसुमानीव वेदानादाय संस्तुतान् ।
 लीलया कल्पयामास चित्रसंकल्पजाः प्रजाः ॥ ४६ ॥
 नानाचारसमाचारं गन्धर्वनगरे यथा ।
 तासां स्वर्गापवर्गार्थं धर्मकामार्थसिद्धये ॥ ४७ ॥
 अनन्तानि विचित्राणि शास्त्राणि समकल्पयत् ।
 दृष्टिरेवमियं राम सर्गेऽसिन्स्थितिमागता ।
 विरिञ्चिरूपान्मनसः पुष्पलक्ष्मीर्मधोरिव ॥ ४८ ॥
 विविधविरचनैः क्रियाविलासैः
 कमलजरूपधरेण चेतसैव ।
 रघुसुत परिकल्पनेन नीता
 स्थितिमतुलां जगतीह सर्गलक्ष्मीः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० भो० स्थितिप्रकरणे संसारावतरणप्रतिपादनोपदेशो नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

अभित्तिरागरचनमपि दृष्टमसन्मयम् ।
 अकृतं कृतमेवैतद्योनिं चित्रं विचित्रकम् ॥ ४ ॥
 मनसा कल्पितं सर्वं देहादिभुवनत्रयम् ।
 संस्मृतौ कारणं चैतच्छ्रुरालोकने यथा ॥ ५ ॥
 आभासमात्रं हि जगद्धटावटपटन्नमैः ।
 आवर्तते न सद्रूपात्पृथक्कुड्यादयः स्थिताः ॥ ६ ॥
 मनसेदं शरीरं हि वासनार्थं प्रकल्पितम् ।
 कृमिकोशप्रकारेण स्वान्मकोश इव स्वयम् ॥ ७ ॥

शून्यमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥ कुतश्च प्रतिभासव्यतिरेकेण शून्यता तस्येति
 तत्राह—नेति । यतः प्रतिभासदेशकालौ एतेन परिच्छिन्नेन
 ब्रह्माण्डेन नावृतौ न व्याप्तौ । अतीतानागतबहिःस्थितब्रह्माण्डको-
 टीनामपि त्रसरेण्यनामातपान्तरिव प्रतिभासान्तःस्फुरणदर्शनात् ।
 किं बहुना । महारूपवता परममहत्त्वेन प्रसिद्धेनाप्याकाशरूपिणा
 प्रथमभूतेन तस्य तौ न ज्यातौ । 'ज्यायानाकाशात्' इति श्रुतेः
 अप्रतिभासमाने आकाशे ज्यास्त्वे मानाभावेन प्रतिभासान्तरैव
 तस्य भानस्यावश्यवाच्यत्वे प्रतिभासमानानन्तकोटिप्रेकत-
 मभूतस्य तस्य निरस्ता प्रतिभासदेशकालव्यापकतेति सूचनाय
 मनागपीत्युक्तिरिति बोध्यम् ॥ २ ॥ पूर्वोत्तरदेशकालाव्याप्ति-
 रास्तां नाम स्वाश्रययोर्देशकालयोरपि अध्यस्तनाधिष्ठानासं-
 स्पर्शाच्च प्रतिभासव्याप्तिप्रमक्तिरित्याशयेनाह—एतदिति ।
 यत्रैव देशे काले च जगद्विभक्तिं भासते तत्रैव तदधिष्ठानं चित्
 जगच्छून्यं केवलं व्योमेव संस्थितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अतएवेदं
 गन्धर्वनगरचित्रवदिति प्रागुक्तमित्याह—अभितीति ॥ ४ ॥
 किंच मनसः स्मृतिमात्रे हेतुत्वात्तद्वचितमिदं स्मृतिदुल्लभमिति न
 स्वकालेऽर्थरूपं सदित्याह—मनसेति । एतत् मनः ॥ ५ ॥
 कुड्यादिजगतः सतः पृथक्कृत्य दर्शयितुमशक्यत्वादपि सद्य-
 तिरेकेणासत्त्वमित्याह—आभासेति ॥ ६ ॥ यथा स्वात्मानः

न तदस्ति च यन्नाम चेतःसंकल्पमम्बरम् ।
 न करोति न ज्ञामोति दुर्गमप्यतिदुष्करम् ॥ ८ ॥
 सर्वशक्तिधरे देवे का नाम ननु शक्तयः ।
 न संभवन्त्याभियन्ते याभिरन्तर्मनोगुहाः ॥ ९ ॥
 सत्तासत्ते पदार्थानां सर्वेषां सर्वदैव हि ।
 महाबाहो संभवतः सर्वशक्तौ विमौ सति ॥ १० ॥
 पश्य भावनया प्राप्तं मनसैवात्मजं वपुः ।
 तस्मात्तत्कलनां राम सर्वशक्तियुतां विदुः ॥ ११ ॥
 स्वसंकल्पकृताः सर्वे देवासुरनरादयः ।
 स्वसंकल्पोपशमने शाम्यन्त्यज्ञेहृदीपवत् ॥ १२ ॥
 आकाशसदृशं सर्वं कलनामात्रजृम्भितम् ।
 जगत्पश्य महाबुद्धे सुदीर्घे स्वप्नमुत्थितम् ॥ १३ ॥
 न जायते न म्रियते इह किञ्चित्कदाचन ।
 परमार्थेन सुमते मिथ्या सर्वं तु विद्यते ॥ १४ ॥
 न बुद्धिमेति नो ह्रासं यन्न किञ्चित्कदाचन ।
 किं वा तनु भवेत्तत्र कस्य का नाम खण्डना ॥ १५ ॥
 भूमभूतं स्वकायोत्थमपश्यन्निपुणं दृशा ।
 राघवाऽमहता स्वान्तः किमज्ञ इव मुह्यसि ॥ १६ ॥
 मृगतृष्णा यथा तापान्मनसोऽनिश्चयात्तथा ।
 असन्त इव दृश्यन्ते सर्वे ब्रह्मादयोऽप्यमी ॥ १७ ॥
 द्विचन्द्रविभ्रमप्रख्या मनोरथवदुत्थिताः ।
 मिथ्याज्ञानघनाः सर्वे जगत्याकारराशयः ॥ १८ ॥
 यथा नौयायिनो मिथ्या स्थाणुरूपन्दमतिस्तथा ।

स्वयं कोश इव प्रकल्पित तथैव इदं शरीरं स्वस्य बासनार्थं
 स्थित्यर्थं कृमिकोशप्रकारेण नोडभूतं कल्पितमित्यर्थः ॥ ७ ॥
 चेतसः संकल्पमात्रेणासद्वचनाप्राप्तिशक्तिप्रसिद्धेरयुक्तार्थोपपत्ति-
 रित्याह—न तदिति । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । अम्बर-
 मर्थश्चान्यं संकल्पं संकल्परूपं यन्न करोति नाप्राप्तिं चेत्यन्वयः ।
 दुर्गं दुरापम् ॥ ८ ॥ याभिः शक्तिभिर्मनोगुहा अन्तर्नाभियन्ते
 ताः शक्तयो देवे जगदीश्वरेऽपि का नाम संभवन्तीत्यन्वयः
 ॥ ९ ॥ यदि सर्वैव जगदसद्वद्भा सर्वे सत्परस्परं च तयोः सर्व-
 वासंस्पर्शस्तर्हि कथं जगति कादाचित्के सत्तासत्ते तत्राह—
 सत्तासत्ते इति । न कादाचित्के अपि तु सदातनं । तयोः पर-
 स्परानभिभवेन पर्यायेणावेशकल्पनमैवाचिन्त्य मायाशक्तिकृतमि-
 ति भावः ॥ १० ॥ सेयमैश्वरी सर्वशक्तिः स्वमनस्येव प्रत्यक्षं
 दृश्यतामित्याह—पश्येति । जगति बिचित्रपदार्थशक्तयोऽपि
 सर्वशक्तिमन्मनःकल्पनादेवेत्याह—तस्मादिति । कलनां कल्पनाम्
 ॥ ११ ॥ अतएव न देवादिशक्तिभिरपि मुक्तिः प्रतिबद्धं
 शक्येत्याशयेनाह—स्वसंकल्पेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ननु खण्डनेनालीकृतम् । नह्यखण्डं खण्डनमन्तरेण परिच्छे-
 दप्रसक्तिः । नच खण्डनं वा संभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ बहोर्भावा
 भूमा तथाभूतं । अपरिच्छिन्नमिति यावत् । स्वकायादुत्थं सु-

असत्यैवोत्थिता नित्यमाकाराणां परम्परा ॥ १९ ॥
 इन्द्रजालमिवं विद्धि मायारचितपञ्जरम् ।
 मनोमनननिर्माणं न सञ्जासदिव स्थितम् ॥ २० ॥
 ब्रह्मैवेदं जगत्सर्वमन्यतायास्ततः कुतः ।
 प्रसङ्गः कीदृशः कोसौ क वा सा परितिष्ठति ॥ २१ ॥
 अयं गिरिरयं स्थाणुरित्याडम्बरविभ्रमः ।
 मनसो भावनादाढ्यादसन्सन्निव लक्ष्यते ॥ २२ ॥
 प्रपञ्चपतनारम्भं प्रमत्तस्य इदं जगत् ।
 सकामतृष्णामननं त्यक्त्वान्यद्राम भावय ॥ २३ ॥
 यथा स्वप्ने महारम्भो भ्रान्तिरेव न वस्तुतः ।
 दीर्घस्वप्नं तथैवेदं विद्धि चित्तोपपादितम् ॥ २४ ॥
 दृश्यमानमहाभोगं गृह्यमाणमवस्तुकम् ।
 कोशमाशाभुजङ्गानां संसाराडम्बरं त्यज ॥ २५ ॥
 असदेतदिति ज्ञात्वा मात्रभावं निवेशय ।
 अनुधावति न प्राज्ञो विज्ञाय मृगतृष्णिकाम् ॥ २६ ॥
 स्वसंकल्पात्स्वरूपाढ्यां मनोरथमयीं श्रियम् ।
 योऽनुगच्छति मृदात्मा दुःखस्यैव स भाजनम् २७ ॥
 वस्तुन्यसति लोकोऽयं यातु काममवस्तुनि ।
 यस्तु वस्तु परित्यज्य यात्यवस्तु स नश्यति ॥ २८ ॥
 मनोव्यामोह एवेदं रज्ज्वामहिमयं यथा ।
 भावनामात्रवैचित्र्याच्चिरमावर्तते जगत् ॥ २९ ॥
 असदभ्युदितैर्भावैर्जलान्तश्चन्द्रवच्चलैः ।
 वञ्च्यते बाल एवेह न तत्त्वज्ञो भवादृशः ॥ ३० ॥
 य इमं गुणसंघातं भावयन्सुखमीहते ।

अर्थाकावत् पृथक्कृतमपश्यन् अमहता परिच्छिन्नात्मदर्शनेन किं
 मुह्यसि ॥ १६ ॥ तापात् महमयूखात् । निश्चयात् संकल्पात्
 ॥ १७ ॥ आकारराशयो दृश्याकारसमूहः ॥ १८ ॥ १९ ॥ नासदिव
 सत्यमिव ॥ २० ॥ अन्यतायाः भेदस्य । चतुर्भिः किंवृत्तैः
 प्रमाणप्रकारस्वरूपाधाराणां निषेधः । सा अन्यता ॥ २१ ॥
 उपचयावधिगिरिरपचयावधिः स्थाणुस्ताभ्यां सर्वे तदान्तरालि-
 कपरिच्छेदाडम्बरविभ्रमा अप्युपलक्ष्यन्ते ॥ २२ ॥ प्रमत्तस्य
 विचारहीनस्य पुंसः सकामतृष्णामननमिदं जगत् प्रपञ्चे स्वर्ग-
 नरकतिर्यगादिजन्मसु पतनमारभत इति प्रपञ्चपतनारम्भं भव-
 र्ताति शेषः । अतस्त्वं विवेकेन जगत्प्रयुक्ता अन्यत् निष्प्रपञ्च-
 मान्मान भावयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ दृश्यमानावस्थ महा-
 भोगं बहु विस्तारं रमणीयमिव । तेषु कतिपयानामेव ग्रहीतुं
 शक्यत्वाद्वृद्धैतेष्वपि कदाचित्कस्यचिदेवोपभोगात्तदुत्तरक्षण एव
 क्षयाच्च अवस्तुर्कं तुच्छम् । अनुक्तेषु पूर्वदृष्टेष्टेषु च विषयेषु
 तृष्णाविषोक्तानामाशाभुजङ्गानां कोशं वर्त्तकमिव स्थितम्
 ॥ २५ ॥ कथं त्याज्यं तत्राह—असदिति । भाव रागम् ॥ २६ ॥
 तदनुधावनेऽनर्थमाह । स्वसंकल्पेति ॥ २७ ॥ न केवलमनर्थ-
 प्राप्तिरेव किन्त्वर्थनाशोऽपि तस्यास्तीत्याह—यस्त्विति । नश्यति
 परमपुरुषार्थाद्भ्रयति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ गुणानां शब्दा-

प्रमार्ष्टि स जडो जाड्यं वह्निभावनया स्वया ॥ ३१ ॥ असदेवेदमाभोगि दृश्यते जलपञ्जरम् ।
मनोमनननिर्माणहृदये नगरं यथा ॥ ३२ ॥ इदं चित्तेच्छयोदेति लीयते तदनिच्छया ।
मिथ्यैवं दृश्यते स्फीतं गन्धर्वनगरं यथा ॥ ३३ ॥ राम नष्टे जगत्सिन्धु किञ्चिदपि नश्यति ।
युक्तेऽपि च जगत्सिन्धु किञ्चिदपि युज्यते ॥ ३४ ॥ मनःप्रकल्पिते भग्नो हृदि विस्तीर्णपत्तने ।
वृद्धिं चोपगते ब्रूहि किं वृद्धं कस्य किं क्षतम् ॥ ३५ ॥ क्रीडाथेन यथोदेति बालानां हृदि वर्तनम् ।
मनसा तद्वदेदमुदेत्यविरतं जगत् ॥ ३६ ॥ न किञ्चित्कस्यचिन्नष्टमिन्द्रजालजले यथा ।
भ्रष्टे नष्टे तथैवास्मिन्संसारे वितथोरिथिते ॥ ३७ ॥ यदसत्तदसत्स्याच्चेन्न किं कस्य किल क्षतम् ।
ततो हर्षविपादानां संसारे नाम नास्पदम् ॥ ३८ ॥ असदेव यदत्यन्तं तस्मात्किं नाम नश्यति ।
नाशाभावे हि दुःखस्य कः प्रसङ्गो महामते ॥ ३९ ॥ सदेव वा यदत्यन्तं तस्य किं नाम नश्यति ।
ब्रह्मैवेदं जगत्सर्वं सुखदुःखे किमुन्निधे ॥ ४० ॥

असद्वापि यदत्यन्तं वृद्धिः स्यात्तस्य कीदृशी ।
वृद्धेरभावे हर्षस्य कः प्रसङ्गो महामते ॥ ४१ ॥ सर्वत्रासत्यभूतेऽस्मिन्प्रपञ्चैकान्तकारिणि ।
संसारे किमुपादेयं प्राज्ञो यदभिवाञ्छतु ॥ ४२ ॥ सर्वत्र सत्यभूतेऽस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमयेऽपि च ।
किं स्यान्निभुयने हेयं प्राज्ञाः परिहरन्तु यत् ॥ ४३ ॥ असत्सद्वा जगद्यस्य तेनासौ सुखदुःखयोः ।
अगम्य एव मूर्खस्तु तद्विनाशेन दुःखितः ॥ ४४ ॥ आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
योऽभिवाञ्छत्यसत्प्राम तस्यासत्तैव दृश्यते ॥ ४५ ॥ आदावन्ते च यत्सत्यं वर्तमाने सदेव तत् ।
यस्य सर्वं सदेव स्यात्तस्य सत्तैव दृश्यते ॥ ४६ ॥ असत्यभूतं तोयान्तश्चन्द्रयोमतलदिकम् ।
बाला एवाभिवाञ्छन्ति मनोमोहाय नोत्तमाः ॥ ४७ ॥ बालो हि वितताकारैर्वस्तुनैकैः प्रयोजनैः ।
संनोपमेत्यनन्ताय दुःखाय न सुखाय तु ॥ ४८ ॥ तस्मान्मा त्वं भवो बालो गम राजीवलोचन ।
अविनाशमिहालोभ्य नित्यमाश्रय सुस्थिरम् ॥ ४९ ॥

दीनां संघातं देहादि भावयन् अहमभेद्यभिमानमानः । जाड्यं शीतम् । वह्निभावनया । मनोऽर्थकल्पितवर्तमानेति यावत् ॥ ३१ ॥ जलपञ्जरं लडयोर्भेदाज्जटसंघातभूतं देहादि ॥ ३२ ॥ यदाद-
मैच्छिकसंकल्पवशादुदितं तर्हि ऐच्छिकनिवृत्तिमसंकल्पादेव
कुनो न निवर्तते तत्राह—लीयते इति । तस्य चित्रस्यानि-
च्छया रागक्षयमात्रेण । एवविधं लोके मिथ्यैव दृश्यते । ग-
न्धर्वनगरप्रहणं मनोरथकल्पितनगरं पलक्षणम् ॥ ३३ ॥ अतो
नास्य नाशे समृद्धौ वा शोकहर्षौ कार्याविव्याशयेनाह—गमे-
त्यादिना । युक्तं समृद्धे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ क्रीडाथेन पुत्रकादि-
ना वर्तनं पुत्रपश्चादिव्यवहाराभामकल्पनं यथा न गोचर्यते
इति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदशदलीकं तदसद्विद्यमानमेव
चेत्स्यात् कस्य किं क्षतम् । न किञ्चिदिति शेषः । उवाच वा न-
कारः । अतः संसारे हर्षविपादानामास्पदं न किञ्चिन्नमित्यन्वयः
॥ ३८ ॥ इत्थं नाशान्युपगमेन शोकानर्हतामुक्ता वस्तुनो नाश
एव कस्यचिन्नास्ति तस्माह—अनन्देति । यद्यतोऽसदेव
तस्मात्ततः ॥ ३९ ॥ अयस्तदृष्ट्या नाशासंभवमुपपाद्य अन्धि-
ष्ठानदृष्ट्यापि तमुपपादयति—संदेहेति । सुखदुःखे किं निमित्त-
मुत्थितं । नोत्थिते एवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ उत्पत्तिर्निर्गमोदेव वृद्ध्यादि-
विकारा अपि निरस्ता एवेति तन्निमित्तहर्षस्यायुक्ततयाह—
असदिति । वापी अवधारणः ॥ ४१ ॥ इष्टप्रार्थना हि हर्षः स्यादिष्टमेव
मायामये नास्तीत्याह—सर्वत्रेति ॥ ४२ ॥ एवं सर्वमानन्दैक-
रस्येन पश्यतो हेयमपि नास्तीत्याह—सर्वत्रेति । ब्रह्मतत्त्वमये-
स्वार्थे मयद् । परिहरन्तु त्यजन्तु ॥ ४३ ॥ तस्य पक्षद्वयेऽपि विना-

शानर्हस्य पुत्रमित्रादेर्विनाशेन स्वप्रान्तिकल्पितेन दुःखितः ॥ ४४ ॥
इदानीमस्यपक्षयोः सुखे उपपत्तौ दर्शयति—आदाविति द्वा-
भ्याम् । 'असद्वा इदमत्र आसीत्', 'नैवेह किञ्चनाप आसीत्'
इत्यादिभूतिभिर्गमनपवनभुवनदीनामाद्यन्तयोरसत्त्वं धूयते घ-
टादंश्च प्रत्यक्षमनुभूयते चिरं चोभयतश्चासत्त्वमचिरं सकृच्च
मत्र प्रतियुक्तिः प्रसिद्धम् । तच्च परस्परोच्छित्तस्वभावेन
गन्वास्त्येनैकवस्तुन्येकतः प्रधानमन्तरेण निर्विशते इत्यवश्यमे-
कतरस्मिन्प्रधानेन आद्यन्तयोश्चिरतरमसत्त्वप्रसिद्धेर्वर्तमानद-
शायामाश्रयगन्तव्यं सर्वत्र्यक्तानामिति असत्त्वपक्षच्छ्रुता असत्त्वमेव
श्रुतियुक्तयुगैर्विशेषतः इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ 'सदेव सोम्येदमत्र
आसीत् कथमगतः मज्जायेत' इत्यादिभूतिभिः सत्सदित्येव
प्रमाणप्रवृत्तिकाले सर्ववस्त्वनुभवादाद्यन्तकालयोः सत्तानभिभ्यक्ति
निर्गन्धानमात्रकल्पनेनाप्यमद्वा इदमत्र आसीदित्यादिभूतियुक्तयो-
रुपपत्तेः सत्त्वभूतियुक्तयोः न्यथोपपादयितुमशक्यत्वाच्च सदातनी
मार्वात्रिका च सर्ववस्तूनां सत्ता लाघवादेकैव युक्तेति सत्तैक्ये
मिदं आदावन्ते च कारणब्रह्ममन्तर्ध्वं सर्वस्य सत्यत्वाद्वर्तमान-
काले तन्तर्ध्वेति मद्वादिना अखण्डब्रह्मसत्तैव सर्वत्र दृश्यत
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ देशकालपरिच्छिन्नसत्ताकल्पनं पक्षद्वयवहि-
कृतं सर्वभूतियुक्तिविरुद्धं मूर्खसहस्रैरन्धपरम्परया परिकल्पितं
सर्वानर्थकारिणं वालिशानां तेषामेवोचितं न तवेत्याशयेनाह—
असत्त्वभूतमित्यादिना ॥ ४७ ॥ वस्तुनिरैकैरर्थान्यैः । प्रयोजनैः
सुखाभासैः ॥ ४८ ॥ माभवः माभूः । लुप्तिवये व्यत्ययेन लब्ध-

असदिदमखिलं मया समेतं

त्विति विगणय्य विषादितास्तु मा ते ।

सविह हि सकलं मया समेतं

त्विति च विलोक्य विषादितास्तु मा ते ५०

इत्याषे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे यथाभूतार्थयोगोपदेशो नाम पञ्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४९ ॥

॥ नवमो दिवसः ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

रम्ये धनेषु दारादौ शोकस्यावसरो हि कः ।

इन्द्रजालेक्षणदृष्टे नष्टे का परिदेवना ॥ १ ॥

गन्धर्वनगरस्थार्थे दूषिते भूषिते तथा ।

अविद्यांशे सुतादौ वा कः क्रमः सुखदुःखयोः ॥ २ ॥

रम्ये धनेऽथ दारादौ हर्षस्यावसरो हि कः ।

बुद्ध्यायां मृगतृष्णायां किमानन्दो जलार्थिनाम् ॥ ३ ॥

धनदारेषु बृद्धेषु दुःखं युक्तं न तुष्टयः ।

बुद्ध्यायां मोहमायायां कः समाश्वासवानिह ॥ ४ ॥

यैरेव जायते रागो मूर्खस्याधिकतागतैः ।

तैरेव भोगैः प्राज्ञस्य विराग उपजायते ॥ ५ ॥

॥ ४९ ॥ इदानीं दर्शितयोः सदसन्पक्षयोर्द्वारभेदेन कप्रयोज-
नावसाने फलतः समुच्चयं दर्शयन्नुपसंहरति—असदिति ।
मायामूढैरात्मत्वेन कल्पितेनाहकारेण समेतं सहितमिदमखिल
जगदसदेवेति मत्वा धुतिगुरुयुक्तिस्त्वानुभवेवधार्य पुत्रमित्रध-
नादिनाशे विषादिता शोकः । विषमिव परिणामदुःखदान्वि-
षयान्तु भोक्तुं शीलमस्येति विषादी रागी तद्वात्रो विषादिता
रागश्च मास्तु । तथाच शोकरागादिनिरासद्वारा ऐकान्त्यदर्शने
प्रपञ्चासत्त्वाद् उपयुज्यत इति भावः । एवमन्यार्थेनाराद्वाद्प्रस्ता-
वेन निस्तत्वमेव जगदिति न मन्तव्यं किंतु सकल संदेह ।
सत्त्वस्याप्रसिद्धौ तत्प्रतिक्षेपकस्यासत्त्वस्याप्रसिद्धेः । प्रसिद्धौ च
तत्प्रतिक्षेपत्वादेवासत्त्वासिद्धिः । एव सर्वत्र सत्तया प्रतिक्षे-
प्तमसत्त्वं निरास्य न कचित्कस्यचित्परिच्छेदाय प्रभवतीत्यपरि-
च्छिन्नसदैकरस्ये सिद्धे घटपटादिपरिच्छेदकाकारस्य पृथगनव
क्षोषान्मया शोधितचिन्मात्रैकरसेन प्रतीचा अखण्डकयेन समेतं
सदेव भूमाख्यमहमिति विलोक्य स्वात्मप्रतिष्ठस्य ते तव विषा-
दिता पुनः सांसारिकजन्ममरणादिविषादावासिमास्तु । कालत्रये-
ऽपि न संभावितेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारा-
मायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे षट्चत्वारिंशः सर्गः ४५

विहरन्नपि संसारे वैगुण्येन निमज्जति ।

ते शमापन्न कीर्त्यन्ते जीवन्मुक्तेषु ये स्थिताः ॥ १ ॥

तत्र सर्वेष्वुपक्षान्नास्थया नष्टोपेक्षणानागतावाञ्छनलक्षणौ गुणौ

१ श्लो 'हर्षस्यावसरो हि कः' इति पाठः । टीकायां च
उपक्षान्नास्थयास्यनान्तरं—दारादाविन्द्रजाले क्षणादृष्टे सति हर्षस्याव-

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम

सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।

स्नातं सभाकृतनमस्करणा जगाम

श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ५१ ॥

नष्टे धनेऽथ दारादौ हर्षस्यावसरो हि कः ।

पारावलोकिनस्त्वेतैर्विरागं यान्ति साधवः ॥ ६ ॥

अतो राघव तत्त्वज्ञो व्यवहारेषु संस्तुते ।

नष्टं नष्टमुपेक्षस्व प्राप्तं प्राप्तमुपाहर ॥ ७ ॥

अनागतानां भोगानामवाञ्छनमकृत्रिमम् ।

आगतानां च संभोग इति पण्डितलक्षणम् ॥ ८ ॥

संसारसंभ्रमे ह्यस्मिच्छन्नात्मन्याततायिनि ।

तथा विहर संबुद्धो यथा नायासि मूढताम् ॥ ९ ॥

संसारारम्भरस्यास्य प्रपञ्चरहिते क्रमे ।

सम्यग्ज्ञा नानुपश्यन्ति ये हतास्ते कुबुद्धयः ॥ १० ॥

प्रथममुपादिक्षुः पूर्वप्रस्तावस्य तदुपयोगं दर्शयितुमाह—रम्ये
इत्यादिना । रम्ये इति पदसंस्कारपक्षे एकवचन वचनसर्व-
नामस्यनुदासनादेकवचन आश्रयभयान्वयि ॥ १ ॥ क्रमणं
क्रमः प्रसङ्गः ॥ २ ॥ धनदागर्दा च समृद्धे सतीति शेषः । आ-
नन्दो जलक्रीडादिमुत्पाधिक्यं किम् ॥ ३ ॥ तद्वद्दो संसारगेगवृद्धि-
संभावनया दुःखमेव कर्तुमुचितं न हर्ष इत्याह—धनेति ॥ ४ ॥
अधिकतां अनिष्टादि आगताः ॥ ५ ॥ नष्ट नश्वरत्वभावे ।
पारावलोकिनः नश्वरता नगरहेतुत्वाद्युदककटुकतादर्शिनः ॥ ६ ॥
यदर्थमयं प्रस्तावस्त दर्शयति—अत इति । उपाहर उप-
सृज्य । प्राप्तोपयोगोऽर्थप्राप्तवात्र विधेयो गुणः ॥ ७ ॥ गुणा-
न्तरमाह—अनागतानामिति ॥ ८ ॥ अप्रमादलक्षणं गुणान्-
रमुपादिशति—संसारं । संसारे संभ्रमयतीति संसारसंभ्रम-
कामस्तल्लक्षणं च्छन्नात्मानं जिघांसया प्रच्छन्ने आततेन विपश-
न्नाग्न्यादिना हन्तुं अयं उपगच्छतीत्यातनायां शत्रुसांस्मिन् ।
तदुक्तम् 'उयातासि विपामि च शपोयतकरं तथा । आथर्व-
णेन हन्तारं पिशुन राजसन्नमु । भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्स-
त्तातयायिनः ॥' इति । संबुद्धः प्रबोधे अप्रमत्तः ॥ ९ ॥ प्र-
पञ्चरहिते क्रम्यत इति क्रमः परमपदं तस्मिन्सम्यग्ज्ञा अपि ये
प्रमादादस्य संसारारम्भरस्य वञ्चनां नानुपश्यन्ति ते कुबुद्धयः ।
प्रमादेन हता इत्यर्थः । अथवा प्रपञ्चरहिते ब्रह्मणि विवेकविरा-
ग्यप्रबोधाप्रमादादिगुणाजनेन क्रमे ये सम्यग्ज्ञास्तेऽस्य संसारारम्भ-

सरः कः, तस्मिन्नेव वा का परिदेवनेत्यन्वयः इति पाठोऽधिकः कचित्

यथा कयाचिद्युक्तयैव दृश्याद्यस्य गता रतिः ।
परिमज्जति तस्यास्या न क्वचिद्विमला मतिः ॥ ११ ॥
यस्यासदिदमित्यास्या निवृत्ता सर्ववस्तुषु ।
क्रोडीकरोति सर्वज्ञं नाविद्या तमवास्तवी ॥ १२ ॥
अहं जगच्चैकमिदं सर्वमेवेति यस्य धीः ।
आस्थानास्ये परित्यज्य संस्थिता स न मज्जति ॥ १३ ॥
शुद्धं सदसतोर्मध्यं पदं बुद्ध्याऽवलम्ब्य च ।
सवाह्याभ्यन्तरं दृश्यं मा गृहाण विमुञ्च मा ॥ १४ ॥
अत्यन्तविरतः स्वस्थः सर्ववासविवर्जितः ।
व्योमवत्सिष्ठ नीरागो राम कार्यपरोऽपि सन् ॥ १५ ॥
यस्य नेच्छा न वानिच्छा ह्यस्य कर्मणि तिष्ठतः ।
न तस्य लिप्यते प्रज्ञा पद्मपत्रमिवाम्बुभिः ॥ १६ ॥
दर्शनस्पर्शनादीनि मा करोतु करोतु च ।
तवेन्द्रियमनो गौणं त्वमनिच्छो भवात्मवान् ॥ १७ ॥
ममेदमित्यसद्भूतमिन्द्रियार्थं भवन्मनः ।
मा निमज्जत्वमग्नः सन्माकरोतु करोतु वा ॥ १८ ॥
यदा ते नेन्द्रियार्थध्रीः स्वदत्ते हृदि राघव ।
तदा विज्ञातविज्ञानः समुत्तीर्णभवार्णवः ॥ १९ ॥
आस्थादितेन्द्रियार्थस्य सतनोरतनोरपि ।
अनिच्छतोऽपि संपन्ना मुक्तिर्गर्ववशात्तत्र ॥ २० ॥
उच्चैःपदाय परया प्रज्ञया वासनागणान् ।
पुष्पाद्रन्ध्रमिवोदारच्यते राम पृथक्कुर ॥ २१ ॥

रम्य । कर्मण एव शेषवर्षाववधत्वा पश्या । उम समागच्छन्तरं ना-
नुपश्यति । ये तु कुबुद्धय उक्तगुणहीनान्ते हता २ वर्षाः ॥ १० ॥
दृश्यदर्शनारतिरक्षणमपरं गुणमुपदिशति—यथेति । चित्तरजन-
द्वैतवासनाधानस्वरूपप्रच्यावननरकाद्यनर्थहेतुत्वमित्याद्यानामन्य-
तमोपपादिकया यथा कयाचिद्युक्त्या । गता निवृत्ता आस्था प-
रमार्थाभिनिविष्टा विमला विषया मतिर्न परिमज्जति मोहा-
द्या ॥ ११ ॥ एव बाह्यार्थाभिनिवेशत्यागोऽपि गुण इत्याशये-
नाह—यस्येति । अमदिदमिति निश्चयेनेति शेषः । आस्था अभि-
निवेशः ॥ १२ ॥ ऐक्यात्मदर्शनमपि गुण इत्याह—अहमिति ।
अनास्थापरित्यागो यथाप्राप्तानुवर्तनम् ॥ १३ ॥ उक्तमेव
विशृणोति—शुद्धमिति । सदमतोऽन्यत्ताव्यक्त्यामभ्यमनुगतम् ।
शुद्धं सत्तामात्रम् । पदं तदेव प्रत्यगाम्येवबलम्य ॥ १४ ॥
उपगतिर्संतोषानिकेतनत्वायत्नलक्षणानुपदिशति—अत्यन्तेति
॥ १५ ॥ कथं नारागः स्वात्कथं वा अमज्जत्सन्नाह—यस्येति
॥ १६ ॥ बाधितानुवृत्तमात्रध्वनामुच्यन्वाज्ञां न तव इन्द्रियम-
हितं मनोदर्शनादीनि करोतु न करोतु वा ॥ १७ ॥
इन्द्रियार्थं मनोत्पत्त्यागलक्षणगुणमुपदिशन्ननास्थामुपपादयति—
ममेति । अमग्नः मग्निर्न पुरुषं छान्दमम् । त्वमग्नः
सन्निति पाठे तु न्व मनः मा निमज्जत्यर्थः ॥ १८ ॥ स्वस्य
जीवन्मुक्ताप्राप्तिप्रत्यये लिङ्गमाह—यथेति । न स्वदत्ते ।
अनर्थहेतुत्वाप्रतिसंधानेऽपि स्वत एव न रोचते ॥ १९ ॥ आ-

संसाराम्बुनिधावस्मिन्वासनाम्बुपरिष्ठिते ।
ये प्रज्ञा नावमारूढास्ते तीर्णा बुद्धिताः परे ॥ २२ ॥
श्रुरधाराप्रमितया धिया परमधीरया ।
प्रविचार्यात्मनस्तत्त्वं ततः स्वपदमाविश ॥ २३ ॥
यथा तत्त्वविदः प्राज्ञा ज्ञानबुद्धितचेतसः ।
विहरन्ति तथा राम विहर्तव्यं न मूढवत् ॥ २४ ॥
जीवन्मुक्ता महात्मानो नित्यतृप्ता महाधियः ।
आचार्यरनुगन्तव्या न भोगकृपणाः शठाः ॥ २५ ॥
न त्यजन्ति न वाञ्छन्ति व्यवहारं जगद्गतम् ।
सर्वमेवानुवर्तन्ते पारावारविदो जनाः ॥ २६ ॥
प्रभावस्याभिमानस्य गुणानां यशसः श्रियः ।
न कचिन्कृपणा लोके महान्तस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २७ ॥
सुशून्येऽपि न स्विद्यन्ते देवोद्याने नसङ्गिनः ।
नियतिं च न मुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ २८ ॥
विगतेच्छा यथाप्राप्तव्यवहारानुवर्तिनः ।
विचरन्ति समुन्नद्धाः स्वस्था देहरथे स्थिताः ॥ २९ ॥
त्वमपि प्राप्तवान् राम विवेकमिममाततम् ।
प्रज्ञाबलेन ज्ञानेन ज्ञाने स्वस्थोऽसि सुन्दर ॥ ३० ॥
स्पृष्टां दृष्टिमवप्रश्य निर्माणो गतमत्सरः ।
विहगसिन्धुवः पीठे परां सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥
स्वस्थः सर्वेहितयागी दूरालोकनवाञ्छनः ।
परां शीतलतामन्तरादाय विहरानघ ॥ ३२ ॥

स्वादिनेति नृच्छेदः । आसमन्तान् ऐहलौकिकाः पारलौकिकाश्च
अस्वादिताः अर्मानविपर्ययिता इन्द्रियार्था विषया यस्य धी-
रम्य । मनोव्युत्थाने देहभानवतः । अतनोः समाधिना तद्व-
हितम्यापि । अर्थवशात् अनायासेनेति यावत् ॥ २० ॥ तस्यां
जीवन्मुक्ता वामनाभ्यश्रितस्य निकर्षे एव मुख्यं साधनमि-
त्याह—उच्चैःपदायति । उदारं विवेकवरागयोक्तुष्टं चेतो मनः
॥ २१ ॥ बुद्धिना निमग्नाः ॥ २२ ॥ कीदृशी सा प्रज्ञानैस्तां
दर्शयति—श्रुरधारेति । विवेकवराग्यादितोऽशीकृतयेत्यर्थः ।
धाराया द्वाद्वन्द्वमहने धैर्यवत्या ॥ २३ ॥ २४ ॥ शठाः स्वपरवञ्चकाः
॥ २५ ॥ परं ब्रह्मनत्वमवधारं जगत्त्व तद्विदः ॥ २६ ॥ ननु
विदुषामपि कचिन्कार्पण्यं स्यान्नित्याह—प्रभावस्येति । प्रभावो
विद्यातपःपराक्रमाद्युत्कर्षः । गुणा दाक्षकुलशीलादयः ।
श्रियः संपदः । एतेषां हि विषये लोके कार्पण्यं प्रसिद्धम् ।
तत्त्वदर्शनः प्रभावादीनां मिथ्यात्वादपुरुषार्थतादर्शिनः ॥ २७ ॥
सुशून्यं सर्वनाशपि । देवोद्याने सर्वकामसमृद्धनन्दनादावपि न-
सङ्गिनो नामक्ताः । नियतिं शास्त्रमर्यादाम् । भास्करपक्षे सुशून्ये
आकाशे । नियतिं स्वमार्गमर्यादाम् ॥ २८ ॥ समुन्नद्धाः 'विज्ञा-
नमार्गधियस्तु मनःप्रमहवाप्तः' इत्यादिभृत्युक्तसाधनसमृद्धाः
॥ २९ ॥ मयि तर्हि ते गुणाः सन्ति न वेति संदेहाकारं राम-
माश्वसयति—त्वमपीति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ दूराः आलोकन-
वामनाविषयकानुकदशीनेच्छा यस्य तथाविधो भूत्वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीबालमीकिरुवाच ।

इत्थं गिरा विमलया विमलाशयस्य
रामो मुनेः सपदि मृष्ट इवावभासे ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे जीवन्मुक्तस्थित्युपवर्णने नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्ववेदाङ्गपारग ।
आश्वस्त इव तिष्ठामि शुद्धाभिर्भवदुक्तिभिः ॥ १ ॥
उदाराणि विविकानि पेशलान्युद्दिनानि च ।
श्रोतुं तृप्तिं न गच्छामि वच्चांसि वदतस्तव ॥ २ ॥
जात्या राजससात्विक्याः कथनावसरान्तरे ।
उत्पत्तिर्भवता प्रोक्ता शास्त्रैः कमलजन्मनः ॥ ३ ॥
श्रीवासिष्ठ उवाच ।
बहूनि ब्रह्मलक्षणानि शंकरेन्द्रशतानि च ।
नारायणसहस्राणि समतीतानि राघव ॥ ४ ॥
अन्येषु च विचित्रेषु ब्रह्माण्डेषु च भूरिशः ।
नानाचारविहारानि विहरन्ति सहस्रशः ॥ ५ ॥
तुल्यकालमनन्तेषु कालान्तरभवेषु च ।
जगत्सु प्रोद्भव्यन्ति बहून्यन्यानि भूरिशः ॥ ६ ॥
तेषामल्लोद्भवादीनां ब्रह्माण्डेषु दिवाकसाम् ।
उत्पत्तयो महाबाहो विचित्राभ्युत्थिता इव ॥ ७ ॥

उपदिष्टार्थरहस्यानां गमस्यान्तरुन्मेषादाविर्भाव वाल्मीकिराह—
इत्थमिति । विमलाशयस्य मुनेर्वेसिष्ठस्यैवमुक्तप्रकारया गिरा
रामो मृष्टः परिमार्जितो दर्पण इव आबभासे । ज्ञानामृतेन
विराजितान्तःकरणः संपूर्णः शशाङ्क इव शीतलतां तापत्रयो-
पशान्तिं जगाम प्राप ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे
सात्पर्य्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अतीता भाविनः सन्तो ब्रह्मब्रह्माण्डकोटयः ।

देवाद्याश्चात्र वर्ण्यन्ते नियतानियतक्रमाः ॥ १ ॥

आश्वस्तः अपनीतभारावधुच्छ्रमः पुरुष इव ॥ १ ॥ उदा-
राण्युत्तमभूर्यर्थप्रदानि । विविकानि वर्णपदवाक्यप्रकरणभेदव्यं-
क्तानि । पेशलानि विचित्रकथायुक्तिसंदर्भचतुराणि । उद्दिनानि
आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वेन हृदयपद्मविकासकत्वेन च सूर्यादिवदु-
द्गतानि ॥ २ ॥ एवं प्रशंसया गुरुमुत्साह्य प्रामादिकं ब्रह्मादि-
देवतैश्चैतत्त्वं जिह्मासुः पृच्छति—जात्या इति । राजसमा-
त्विक्या जात्याः जीवजातेः कथनावसरे भवता शास्त्रैर्नानावि-
धद्युष्टिप्रतिपादकश्रुतिपुराणादिप्रमार्णैः कमलजन्मन उत्पत्तिर्या
प्रोक्ता प्रस्तुता तां स्फुटं वर्णयेति शेषः ॥ ३ ॥ बहूनीत्यस्य
सर्वत्र संबन्धाच्छतसहस्रादिपदान्यन्यन्तपरानि ॥ ४ ॥ अ-

१ वेदेवेवाङ्गपारग इति पाठः.

ज्ञानामृतेन मधुरेण विराजितान्तः-

पूर्णः शशाङ्क इव शीतलतां जगाम ॥ ३३ ॥

कदाचित्सृष्टयः शार्व्यः कदाचित्पद्मजोद्भवाः ।
कदाचिदपि वैष्णव्यः कदाचिन्मुनिनिर्मिताः ॥ ८ ॥
कदाचित्पद्मजो ब्रह्मा कदाचित्सलिलोद्भवः ।
अण्डोद्भवः कदाचित्सु कदाचिज्जायतेऽम्बरान् ॥ ९ ॥
कस्मिंश्चिदण्डे व्यक्षोऽर्कः कस्मिंश्चिदपि वासवः ।
कस्मिंश्चिदपुण्डरीकाक्षः कस्मिंश्चिद्व्यक्ष एव हि ॥ १० ॥
कस्यांचिद्भूरभूतृष्टां नीरन्ध्रतरुसंकटा ।
कस्यांचिन्नरीरन्ध्रा कस्यांचिद्भूधरावृता ॥ ११ ॥
भूरभून्मुन्मयी काचित्काचिदासीद्दुषन्मयी ।
आसीद्धममयी काचित्काचिन्नास्रमयी तथा ॥ १२ ॥
इहैव कानि चित्राणि जगन्त्यन्यान्यथान्यथा ।
अन्यान्यैकैकलोकानि निर्महांस्यपि कानिचित् ॥ १३ ॥
अनन्तानि जगन्त्यस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमहाम्बरे ।
अम्भोधिवीचिजलवन्निमज्जन्त्युद्भवन्ति च ॥ १४ ॥
यथा तरङ्गा जलधौ मृगतृष्णा मरौ यथा ।
कुसुमानि यथा चूते तथा विश्वश्रियः परे ॥ १५ ॥

न्येषु ब्रह्माण्डेषु चादमिन्त्रापि नानाचारविहारानि सुरासुरादि-
शरीराणांनि शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ विचित्रे इन्द्रजाले अभ्यु-
त्थिता इव ॥ ७ ॥ शास्त्रां रुद्रपूर्वाः । पद्मजोऽपि प्रथमजादु-
द्भवो यासां ताः । वैष्णव्यो विष्णुपूर्वाः । तथाचोक्तं पुराणे
'तपसा तोषयित्वेशं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । परस्परस्माज्जायन्ते पर-
स्परजयैषिणः ॥' इति । मुनिनिर्मिता इत्यवान्तरुर्गर्भाभिप्रायम्
॥ ८ ॥ ब्रह्मादीनामाविर्भावस्थानान्यन्यनियतानाल्याह—कदा-
चिदिनि । पादकल्पे पद्मजः सलिलोद्भव आपवाक्यः,
अण्डोद्भवः प्रसिद्धः । अम्बरादिनि । तथाच 'आकाश-
प्रभवो ब्रह्मा' इति सूर्यवंशादिप्रस्तावे पूर्वराामायणे उक्तम्
॥ ९ ॥ एवमकादिपदाधिकारिपर्यायनयम् इत्याह—कस्मि-
ंश्चिदिनि । व्यक्ष एव सर्वदेवताधिकारेऽभिनि एवकारबलाह-
क्यते । हिशब्दस्यैवान्यत्रापि देवतान्तरभावकल्पना नान्य-
स्येति शोचनार्थः ॥ १० ॥ नीरन्ध्रतरुसंकटा प्रथममिति सर्वत्र शेषः
॥ ११ ॥ प्राचुर्यं मयद् ॥ १२ ॥ इहास्मिन्ब्रह्माण्डे एव कानि
क्रियन्ति चित्राण्यध्वर्याणि । अथ अन्यान्यपि जगन्ति ब्रह्मा-
ण्डानि अन्यथा अन्यैः प्रकारैः । बह्वाध्वर्याणीत्यर्थः । एकैक
एव सूर्यादिवह्नोः आलोकाः प्रकाशात्मा येषु निर्महांसि
निप्रकाशानि ॥ १३ ॥ निमज्जन्ति लीयन्ते ॥ १४ ॥ १५ ॥

भानोर्गणयितुं शक्या रश्मिषु त्रसरेणवः ।
 आलोलवपुषो ब्रह्म तत्त्वेन जगतां गणाः ॥ १६ ॥
 यथा मशकजालानि वर्षादिष्वाकुलानि तु ।
 उत्पत्योत्पत्य नश्यन्ति तथेमा लोकसृष्टयः ॥ १७ ॥
 नच विज्ञायते कस्मात्कालात्प्रभृति चागताः ।
 नित्यागमापायपरा एताः सर्गपरम्पराः ॥ १८ ॥
 अनादिमत्स्योऽविरतं प्रस्फुरन्ति तरङ्गवत् ।
 पूर्वान्पूर्वं किलाभूवंस्ततः पूर्वतरं यथा ॥ १९ ॥
 भूत्वा भूत्वा प्रलीयन्ते ससुरासुरमानवाः ।
 सरित्तरङ्गमङ्गथैव समस्ता भूतजातयः ॥ २० ॥
 यथेदमण्डं वैरिञ्चं तथा ब्रह्माण्डपङ्कजः ।
 याः सहस्राः परिक्षीणानाडिका वत्सरेष्विव ॥ २१ ॥
 अन्याः संप्रति विद्यन्ते वर्तमानशरीरकाः ।
 प्रान्ते ब्रह्मपुरस्यास्य वितते ब्रह्मणः पदे ॥ २२ ॥
 ब्रह्मण्यन्या भविष्यन्ति ब्राह्म्यो ब्रह्मपुरश्रियः ।
 पुनस्ताश्च विनङ्क्ष्यन्ति भूत्वा भूत्वा यथा गिरः ॥ २३ ॥
 ब्रह्मण्यन्या भविष्यन्त्यः स्थिताः सर्गपरम्पराः ।
 घटा इव मृदो राशावङ्कुरे पल्लवा इव ॥ २४ ॥
 यावद्ब्रह्म चिदाकाशे तथा त्रिभुवनश्रियः ।
 स्फाराकारविकाराख्याः प्रेक्ष्यमाणा न किञ्चन २५
 उन्मज्जन्यो निमज्जन्यो न सत्या नाप्यसच्छ्रियः ।
 जडारम्भा वितन्वन्त्यस्ता एव खलना इव ॥ २६ ॥
 तरङ्गसमधर्मिण्यो दृष्टनृशरीरकाः ।

आलोलवपुषश्चलः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तेषां सर्गाणां प्रवाहानादिना-
 माह—नचैत्यादिना । नित्यमेव आगमापायावाविर्भावतिरोभावौ
 तत्पराः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सरित्तरङ्गाणां मङ्गथा गत्या ॥ २० ॥
 सहस्राः सहस्रशः । नाडिका घटिकाः ॥ २१ ॥ सर्वेषां ब्रह्मा-
 ण्डानां लोलोपास्थानो कर्गला हृदयाकाशस्थे ब्रह्मण्येव कल्पन-
 मित्याह—अन्या इति । अन्या ब्रह्माण्डपङ्कजः । संप्रति इदा-
 नामपि । अस्य ब्रह्मोपलब्धिस्थानलाङ्घ्यपुरस्य शरीरस्य प्रान्ते
 हृदयपुण्डरीकदेशे स्थिते वितते अत्यन्तविर्माणं ब्रह्मणः पदे
 ब्रह्मणि वर्तमानशरीरकाः परिवर्तमानमूर्तयः सन्त्यो विद्यन्ते ।
 अस्मिन्यावापृथग्वा अन्तरेव समाहिते' इति श्रुतेरिति भावः
 ॥ २२ ॥ ब्रह्मपुरोपलक्षितहृदयाकाशस्य श्रियः शोभाभूताः ब्राह्म्यो
 ब्रह्मनिर्मिता ब्रह्माण्डपङ्कजः । यथा गिरः भविर्भेदा आकाशे
 भूत्वाभूत्वा नश्यन्ति तद्वत् ॥ २३ ॥ दृष्टान्तान्तरोक्त्यर्थमुक्तमेवाह—
 ब्रह्मणीति ॥ २४ ॥ यावत्तत्त्वज्ञानेन प्रेक्ष्यमाणा न किञ्चेति
 बाधस्तावत्काल भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ जडारम्भाः मूर्ख-
 रयस्ताः । वितन्वन्त्यो विस्तीर्यमाणाः खलना व्योमलता इव
 ॥ २६ ॥ सृष्टिराशीनां स्वान्तर्गतसृष्टिममष्टिभूतानां ब्रह्माण्डानां
 सृष्टयश्चित्राकाराणि विचेष्टितानि तदन्तर्गतप्राणिचेष्टा यासां
 ताः ॥ २७ ॥ सर्वेषां ब्रह्माण्डानां समस्ताः सृष्टि-
 ऽदृश्यस्तत्त्वज्ञविषये सलिलादृष्टय इव न व्यतिरिक्ता इति परेणा-

सर्वासां सृष्टिराशीनां चित्राकारविचेष्टिताः ॥ २७ ॥
 चित्राकारविकाराश्च चित्ररूपा हि सृष्टयः ।
 व्यतिरिक्ता न सर्वेषां समस्ताः सृष्टिदृष्टयः ॥ २८ ॥
 तत्त्वज्ञविषये राम सलिलादिव वृष्टयः ।
 आयान्ति सृष्ट्यो देवाज्जलदादिव वृष्टयः ॥ २९ ॥
 व्यतिरिक्ता न सर्वेषां समस्ताः सृष्टिदृष्टयः ।
 व्यतिरिक्ता ब्रवाम्भोधिखाष्टीलाः शालमलेरिव ३०
 इह सृष्टिषु पुष्टासु निकृष्टासु च राघव ।
 परमान्नभसो जातास्तन्मात्रमलमालिका ॥ ३१ ॥
 कदाचित्प्रथमं व्योम प्रतिष्ठामधिगच्छति ।
 ततः प्रजायते ब्रह्मा व्योमजोऽसौ प्रजापतिः ॥ ३२ ॥
 कदाचित्प्रथमं वायुः प्रतिष्ठामधिगच्छति ।
 ततः प्रजायते ब्रह्मा वायुजोऽसौ प्रजापतिः ॥ ३३ ॥
 कदाचित्प्रथमं तेजः प्रतिष्ठामधिगच्छति ।
 ततः प्रजायते कर्ता तेजसोऽसौ प्रजापतिः ॥ ३४ ॥
 कदाचित्प्रथमं वारि प्रतिष्ठामधिगच्छति ।
 ततः प्रजायते ब्रह्मा वारिजोऽसौ प्रजापतिः ॥ ३५ ॥
 कदाचित्प्रथमं पृथ्वी स्फारतामधिगच्छति ।
 ततः प्रजायते ब्रह्मा पार्थिवोऽसौ प्रजापतिः ॥ ३६ ॥
 इदं चत्वारि संपीड्य पञ्चमं वर्धते यदा ।
 तदा तज्जात एवैव कुर्वते जागतीं क्रियाम् ॥ ३७ ॥
 कदाचिदप्यु वायौ वा सुस्फारे वापि तेजसि ।
 स्वयं संपद्यतेऽकस्मात्पुमान्प्रकृतिभावितः ॥ ३८ ॥

न्वयः ॥ २८ ॥ अतएवज्ञदृष्ट्या तु जलदादृष्टय इव देवात्-
 तस्यैवगदायान्ति ॥ २९ ॥ परमार्थतन्मनु अज्ञानां तत्त्वविदां च सर्वेषां
 न व्यतिरिक्ताः । मूलकृष्टानि द्ववरूपाणि भूमेरम्भां वि धाग्यन्तीति
 ब्रवाम्भोधयः शिगास्ताश्च स्वाः स्वीयास्तल्लकीनाटपत्रादयश्च अष्टी-
 लादास्वीजादिप्रन्थयश्च शालमलेर्वृक्षाद्यथा न व्यतिरिक्तास्तद्वत्
 ॥ ३० ॥ पुष्टासु स्थूलभूतारब्धासु देहादिषु निकृष्टासु सूक्ष्म-
 भूतारब्धास्मिन्ध्यादिषु च परमान्नभसः अव्याकृताकाशाज्जाताः
 भूतसूक्ष्माव्यपन्नतन्मात्रलक्षणस्य मायामलस्य सूत्रस्थानीयस्य
 स्फटिकरुद्राश्रयिना मालिका इव सर्वभावा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 कदाचित्पञ्चमो ब्रह्मेति यदुक्तं तत्र यथायोगं पञ्चीकरणोत्तरभा-
 विम्बुलव्योमादीनां प्रथमाविर्भावक्रमो नियामक इत्याह—
 कदाचिदित्यादिना । प्रतिष्ठां स्थूलीभावेन स्थितिम् । एवं
 सर्वत्र ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इदानीमेकै-
 कस्योक्तञ्चोमादेः प्रथमाविर्भावं युक्तिमाह—इदमिति ।
 इदं स्वानिरिक्तं चत्वारि भूतचतुष्टयं संपीड्य स्वांशोप-
 ग्रहणेन निरोभूतमिव कृत्वा पञ्चमं यदेव भूतं यदा वर्धते तदा
 तज्जात एवैव ब्रह्मा जागती तदुत्तरसृष्ट्यादिक्रियां कुर्वते इत्यर्थः
 ॥ ३७ ॥ सर्वेषां पञ्चभूतकार्यतया पञ्चात्मकत्वे सति तदुद्भवस्य
 प्रजापतेः कथमेकैकजत्वव्यपदेश इति चेद्वैशेष्यादिति न्यायेने-
 त्याह—कदाचिदिति । सुस्फारे अधिकभागवति सति तदुपाधिः

तस्याथ शब्दो वदनात्कदाचिज्जायते पदात् ।
 कदाचिदंशात्पृष्ठाद्वा कदाचिल्लोचनात्करात् ॥ ३९ ॥
 कदाचित्पुरुषस्यास्य नाभौ पद्मं प्रजायते ।
 तस्मिन्संवर्धते ब्रह्मा पद्मजोऽसौ प्रकीर्तितः ॥ ४० ॥
 मायेयं स्वप्नवद्भ्रान्तिर्मिथ्यारचितचक्रिका ।
 मनोराज्यमिवालोलसलिलावतंसुन्दरी ॥ ४१ ॥
 किमिवास्यां वद ब्रह्मै कथं संभवतीह ते ।
 कचिद्बालमनोराज्यमिदं पर्यनुयुज्यते ॥ ४२ ॥
 कदाचिदम्बरे शुद्धे मनस्तत्त्वानुरञ्जनात् ।
 सौवर्णे ब्रह्मगर्भे च स्वयमण्डं प्रवर्तते ॥ ४३ ॥
 कदाचिदेव पुरुषो वीर्यं सृजति वारिणि ।
 तस्मात्प्रजायते पद्मं ब्रह्माण्डमथवा महत् ॥ ४४ ॥
 तस्मात्प्रजायते ब्रह्मा कदाचिद्भास्करोऽप्यसौ ।
 कदाचिद्वरुणो ब्रह्मा कदाचिद्वायुगण्डजः ॥ ४५ ॥
 एवमन्तर्विहीनासु विचित्रास्मिह सृष्टिषु ।
 विचित्रोत्पत्तयो राम ब्रह्मणो विविधा गताः ॥ ४६ ॥
 निदर्शनार्थं सृष्टेस्तु मयैकस्य प्रजापतेः ।
 भवते कथिनोत्पत्तिर्न तत्र नियमः क्वचित् ॥ ४७ ॥
 मनोविजृम्भणमिदं संसार इति संमतम् ।
 संबोधनाय भवतः सृष्टिक्रम उदाहृतः ॥ ४८ ॥
 सात्विकीप्रभृतयो याश्च जातयश्चेन्धमागताः ।
 इति ते कथनार्थं सृष्टिक्रम उदाहृतः ॥ ४९ ॥

पुमान्प्रजापतिः प्रकृत्वा पूर्वापाननकमानुसारिस्वभावेन भाविनो
 वासितः स्वयमेव आपनो वायुजन्तजग इत्याद्याकारिणाकस्मा-
 त्संपद्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तस्य देहावयवभ्यः सगंप्रवृत्तिं
 दर्शयति—तस्येति । अथानन्तरम् । शब्दो नामरूपयोरप्युप-
 लक्षणम् । तथाच मुखाद्यवयवभ्यो ब्राह्मणादिशब्दः सहार्थेय-
 थायोगं जायन्ते । 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इत्यादिभूतेरि-
 त्यर्थः । अंशापुरोभागात् । पृष्ठापश्चाद्भागात् ॥ ३९ ॥ अस्मैव
 नारायणाख्यस्य पुरुषस्य । तत्र तस्मैव पद्मे जन्मवशात्पद्मजा-
 ख्येत्याह—तस्मिन्निति ॥ ४० ॥ सनस्त एव तस्य कथं जन्म
 घटतामिति पर्यनुयुजानं राम प्रत्याह—मायेयमिति ॥ ४१ ॥
 यदि सतः पुरुषस्य स्वनामपद्मे जन्म न संभवति तर्हि अस्यां
 असङ्गाद्वितीयायां इमौ ब्रह्मणि ते तव किमिव द्वितीयं
 जगद्गुणं संभवति कथं च संभवति तद्भेदार्थः । तथाच
 तव पर्यनुयोगो बालमनोराज्यपर्यनुयोगगम एवेत्याह—
 कचिदिति काकुः ॥ ४२ ॥ पद्मजोत्पत्तिवद्योमजोत्पत्तिमपि
 मनसोऽचिन्त्यरचनाशक्तिमवलम्ब्य समर्थयति—कदाचिदिति
 ॥ ४३ ॥ पद्मं भूपद्मम् ॥ ४४ ॥ भास्करः प्राकल्पे सूर्योधि-
 कारस्थोऽस्मिन्कल्पे ब्रह्मा भवति । एवं वरुणादयोऽपि ॥ ४५ ॥
 अतः प्रत्यगात्मनि विहीनासु असतीषु । ब्रह्मणः प्रस्तुतहिरण्य-
 गर्भस्य विचित्रा उत्पत्तयो गताः । 'ब्रह्मणः' इति पाठः स्पष्टः

पुनः सृष्टिः पुनर्नाशः पुनर्दुःखं पुनः सुखम् ।
 पुनरङ्गः पुनस्तज्ज्ञो बन्धमोक्षदशः पुनः ॥ ५० ॥
 पुनः सृष्टिकराऽवीतवीतक्नेहदशः पुनः ।
 दीपा इव कृतालोकाः प्रशाम्यन्त्युद्भवन्ति च ॥ ५१ ॥
 देहोत्पत्तौ विनाशो च दीपानां ब्रह्मणामपि ।
 कालेनाधिकानां त्यक्त्वा नाशो भेदो न कश्चन ॥ ५२ ॥
 पुनः कृतं पुनस्त्रेता पुनः सद्वापरः कलिः ।
 पुनरावर्तते सर्वं चक्रावर्त्ततया जगत् ॥ ५३ ॥
 पुनर्मन्वन्तरारम्भाः पुनः कल्पपरम्पराः ।
 पुनः पुनः कार्यदशः प्रातः प्रातरहो यथा ॥ ५४ ॥
 लोकालोककलकालकलनाकलितान्तरम् ।
 पुनःपुनरिदं सर्वं न किञ्चन पुनःपुनः ॥ ५५ ॥
 अनाहते प्रतमेऽयःपिण्डेऽनलकणा इव ।
 इमे भावाः स्थिता नित्यं चिदाकाशे स्वभावतः ॥ ५६ ॥
 कदाचिदनभिध्यन्ते कदाचिद्यत्किमागतम् ।
 इदमस्ति परं तत्त्वं सर्वं वृक्ष इवानेवम् ॥ ५७ ॥
 चित्स्वप्नद एव सर्वात्मा सर्वदेवदशाकृतिः ।
 यदस्माज्जायते सगोऽहीन्दुत्वमिव लोचनान् ॥ ५८ ॥
 चितः सर्वाः समायान्ति संतताः सृष्टिदृष्टयः ।
 तन्मथा एवाप्यतन्मथाभ्रान्द्रादिव मरीचयः ॥ ५९ ॥
 न कदाचन संसारः किलायं राम सत्सदा ।
 सर्वशक्ताद्यसंसारशक्तिता विद्यते यतः ॥ ६० ॥

॥ ४६ ॥ एकस्येव वर्णनमन्येषामपि स्थालीपुलाकन्यायेन
 निदर्शनार्थमित्याह—निदर्शनेति ॥ ४७ ॥ संमते सिद्धान्तः ।
 तस्य सम्यग्बोधनाय ॥ ४८ ॥ पूर्ववर्णिता जीवजातिभेदा अपि
 निदर्शनार्थमेवेत्याह—साविकीर्ति । सृष्टिक्रमवर्णनमपि एतदर्थ-
 मेवेत्याह—इतीति ॥ ४९ ॥ यावदेतन्मनः गमूल नोन्मूल्यते
 तावत्संसारपरम्परायाः कदायानुपगम इति दर्शयति—पुनः
 सृष्टिर्गत्यादिना । मोक्षदशो मोक्षास्तिस्वकल्पनाः ॥ ५० ॥
 अवीतेषु वर्तमानागामिप्रियेषु वर्तिष्वर्तान्प्रियेषु क्लेशदशः ॥ ५१ ॥
 ननु दीपा अल्पकालम्यायिनो द्विपराधायिणां ब्रह्मादिशरीराणां
 कथमुपमास्तत्राह—देहोऽपत्ताविति । दीपपक्षे देहोऽपत्तिश्चम्प-
 ककल्पाकारसंस्थानान्तरापत्तिः । उत्पत्तिनाशो आद्यन्तर्क्षणि-
 कभावविकारो नाशम्भवाद्यन्तयोः पूर्वोत्तरकालयोरसम्भवेति न
 पानरुत्तयम् ॥ ५२ ॥ चक्रमिवावर्तते इति चक्रावर्त्तसद्भावेन
 ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ लोकालोको दिनरात्रौ कलात्रिंशत्काष्टात्मको
 मुहूर्तद्विदशभागस्य क्षणस्य त्रिणो भागस्तद्विद्वान्भिः प्राण्यायुः-
 कालकलनाभिः कलिताः परिच्छिन्ना आन्तराः सर्वपदार्था
 यस्मिन् ॥ ५५ ॥ अनाहते शिलाद्याघानरहिते । स्वभावतो
 मायाबीजस्वभावान् ॥ ५६ ॥ आर्तव तत्तदनुभवं फलपुष्पादीव
 ॥ ५७ ॥ चित्स्वप्नदश्चिद्वर्तते । हीन्दुत्वमिन्दुद्वित्वम् ॥ ५८ ॥
 ५९ ॥ असंसारशक्तिता असंसारस्वभावता । असङ्गाद्वितीयस्व-
 भावतेति यावत् । विद्यते परमार्थत इति शेषः ॥ ६० ॥

न वैवेदं कदाचिन्तु साधो जगदनीदृशम् ।
 सर्वशक्तौ हि संसारशक्तिता विद्यते यतः ॥ ६१ ॥
 महाकल्पप्राधिः कालेन संसारितयेदृश्या ।
 न भविष्यति संसार इदानीमिति युज्यते ॥ ६२ ॥
 ब्रह्मदृष्ट्या सर्वमेवेदं ब्रह्मैवेति महामते ।
 नास्ति संसार इत्येतदुपपद्यत एव च ॥ ६३ ॥
 अज्ञदृष्ट्या त्वविच्छिन्नसंसारत्वादनारतम् ।
 नित्या संसारमायेयं मिथ्यापीहोपपद्यते ॥ ६४ ॥
 पुनःपुनश्च भाविन्वाञ्ज कदाचिदनीदृशम् ।
 जगदित्येतदित्युक्तं न सृष्ट्या गयुनन्दन ॥ ६५ ॥
 अनारतपतद्रूपा दिशो दृष्टा विनश्वराः ।
 विनाशीदं जगत्सर्वमिति किं नोपपद्यते ॥ ६६ ॥
 सर्वत्रोदितचन्द्रार्का दिशो दृष्टाः स्थिराचलाः ।
 अविनाशि जगत्सर्वमित्युपपद्यितथोपपन्नम् ॥ ६७ ॥
 न तदस्ति न यत्तस्मिन्नेकस्मिन्विततान्मनि ।
 संकल्पकलनाजालमनाख्येनोपपद्यते ॥ ६८ ॥
 पुनःपुनरिदं सर्वं पुनर्मरणजन्मनी ।
 पुनः सुखं पुनर्दुःखं पुनः कर्णकर्मणी ॥ ६९ ॥
 पुनराशाः पुनर्योम पुनरम्भोऽथोऽद्वयः ।
 अभ्युदेति पुनः सृष्टिः खवदकप्रभा यथा ॥ ७० ॥
 पुनर्दैत्याः पुनर्देवाः पुनर्लोकान्तरग्रमाः ।
 पुनः स्वर्गपवर्गहाः पुनरिन्द्रः पुनः शशी ॥ ७१ ॥
 पुनर्नारायणो देवः पुनर्देवसुतादयः ।

संसारशक्तिता जगद्वाज्रमर्गादा ॥ ६१ ॥ इदृश्या अधिष्ठानचतन्यदी-
 मया संसारितया कालेन नोपलक्षितः संसारो महाकल्पो वै-
 ज्ञानिको मोक्षालयः प्रलयमन्त्रार्थाध्विंशते अंशे न भविष्यतीति
 व्यवहार इदानीं युज्यत इत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ संसारमन्त्रमन्त्रयो-
 र्विरोधमाशङ्क्य श्रुतिभेदेन विरोधमाह—जटस्थेत्यादिना ॥ ६३ ॥
 ६४ ॥ अनप्य कर्मसामान्यकालो न कदाचिदनीदृश जगदिनि
 जगत्प्रवाहनिर्लभ्यवहारांश्च्युपपन्न इत्याह—पुनरिति इति अ-
 नया दृष्ट्या न सृष्ट्या । तदस्ति न कर्मकाण्डप्रामाण्योपपादकत्वादि-
 त्यर्थः ॥ ६५ ॥ अज्ञदृष्ट्या त्वविच्छिन्नत्वाद्विनाशिताः स्वस्यप्रति-
 यानिर्वाहाय कल्पिताः क्षणिकप्रमाणत्वादित्यवहारा अपि न दृष्ट्या
 उपपद्यन्त एवेत्याह—अनारतेति । दिशो दिक्षुदिना विद्युदा-
 दयः अनारत मदा पतद्रूपाः क्षणप्रभमित्त्वभावा दृष्टाः ।
 तथैव सर्वत्र कल्पनादित्यर्थः । किमिति काकुः ॥ ६६ ॥ एव
 चन्द्रार्कादिरूपीतालोकानु दिक्षु पर्वतभूयध्वनीनां स्थिरताद-
 र्शनात्सदैव स्वसत्तया सदैव जगदिनि सांख्यादिकल्प-
 नाद्युपपद्यत एवेत्याह—सर्वत्रेति ॥ ६७ ॥ तथाच ब्रह्मणि
 तत्संकल्पितेष्वर्थेष्वनुपपन्नं किमपि नास्ति संकल्पकलनाजा-
 लमेव परं नोपपद्यत इत्याह—न तदस्तीति ॥ ६८ ॥ प्रासङ्गिकं
 सर्वसंभवमुपपाद्य प्रस्तुतं सर्गपौनःपुन्यमेव वर्णयति—पुनरि-
 त्यादिना ॥ ६९ ॥ खवत्सु गवाक्षच्छिन्नवत्सु गृहेषु एकैवार्क-

पुनराशीचलश्चारुचन्द्रार्कवर्णानिलाः ॥ ७२ ॥
 सुमेरुकर्णिकाकान्ता सह्यकेसरशालिनी ।
 पूर्णा स्फीतोदरोदेति रोदसी नलिनी पुनः ॥ ७३ ॥
 व्योमकाननमाक्रम्य बलगत्यंशुनखोत्करैः ।
 तमःकरिघटा भेत्तुं पुनर्भास्करकेसरी ॥ ७४ ॥
 पुनरिन्दुश्चलत्स्वच्छमञ्जरीसुन्दरैः करैः ।
 करोत्यमृतमाहाविदिवधूमुखमण्डनम् ॥ ७५ ॥
 पुनः स्वर्गतरोः पुण्यक्षयवातसमीरिताः ।
 पतन्तीह विनुन्नाङ्गाः पुण्यकृतपुष्पराशयः ॥ ७६ ॥
 पुनः कार्यक्रियापक्षैः संसारारम्भनामकम् ।
 किञ्चित्पटपटं कृत्वा याति कालकपिञ्जलः ॥ ७७ ॥
 पुनरिन्द्रादिके याते सज्जमास्थाय केवलम् ।
 आयात्यपरदेवेन्द्रपट्टपदः स्वर्गपङ्कजम् ॥ ७८ ॥
 पुनः कालं कृतापूर्णं कलुषीकुरुते कलिः ।
 सचक्रिणमिवाभ्योधि प्रवृद्धोऽवकरानिलः ॥ ७९ ॥
 पुनः कालकुलालेन कृतभूतशरावकम् ।
 चक्रमावर्त्यते वेगादजस्रं कल्पनामकम् ॥ ८० ॥
 पुनर्नारसनामेति जगदस्तगुभस्थिति ।
 अभ्यासीभूतसंकल्पं संशुष्कमिव काननम् ॥ ८१ ॥
 पुनरर्कगणेष्वग्निदग्धान्तकलेवरम् ।
 सर्वभूतस्थिसंपूर्णं जगदेति श्मशानताम् ॥ ८२ ॥
 पुनः कुलाचलाकारपुष्करावर्तवर्षणैः ।
 नृत्यद्भववृहत्फेनां यात्येकार्णवतां जगत् ॥ ८३ ॥

प्रभा यथा नानात्वेनोदति तथा ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 पूर्णा प्राणिपुण्यामोर्दोर्गमकन्दश्च स्फीतोदरा विशालकुक्षिः ।
 द्यावःपृथिव्यां रोदस्यां मज्जक्षणा नलिनी ॥ ७३ ॥ बलान्युन्नच्छति
 ॥ ७४ ॥ आह्लादि सर्वप्राणिमुखकरं अमृतं करोत्युपचिनोति
 ॥ ७५ ॥ पुण्यानि कृन्तन्ति भोगैश्छिन्दन्तीति पुण्यकृतः स्वर्ग-
 गन्तव्यक्षणा पुष्पराशयः ॥ ७६ ॥ पटपटं कृत्वा । ननु 'अनुकरणं
 चानिनिपरम्' इति गतिसंज्ञायां 'कुगतिप्रादयः' इति नित्यं स-
 मासे ल्यवा भाव्यम् । सत्यम् । किञ्चिदिति विशेषणदर्शनात् । 'स-
 विशेषणानां वृत्तिर्न' इति महाभाष्योक्तं समासः । कालः सृष्टि-
 कालमज्जक्षणाः कपिञ्जलः पक्षिविशेषः ॥ ७७ ॥ पूर्वैन्द्रलक्षणे
 अलिके ध्रुवप्रभरे याते निवृत्ताधिकारे सति । सज्ज नूतनतत्त-
 मन्मन्वन्तगधिकारिदेवतागणान्तरमन्त्रद्वैरावताद्यास्थाय 'राज्यम्'
 इति पाठे स्पष्टम् । केवलं पूर्वदेवगणशून्यम् ॥ ७८ ॥ कृतेन
 युगेन आपन्नं सर्वतः पूतम् । कलिरधमेः । सचक्रिणं स्वान्तः-
 शयानविष्णुसहितम् । अवकिरति पांसुनित्यवकरोऽनिलः प्रलय-
 बायुः ॥ ७९ ॥ कृताः प्राणिशरावा यस्मिन् ॥ ८० ॥ नीरसतां
 धर्मसहीनताम् । अभ्यासीभूतसंकल्पं यस्य मन्त्रिष्वेव पूर्वाभ्यास-
 स्तदनुगुणीभूताः संकल्पा यस्मिन् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ नृत्यन् भवः

पुनः संशान्तवाय्वम्बुरिक्तं सकलवस्तुभिः ।
तदपूर्वमिवाकाशं जगदायाति शून्यताम् ॥ ८४ ॥
पुनः कतिपया भुक्त्वा समाः समरसाशयः ।
जीवितं जीर्णया तन्वा पुनः स्वात्मनि लीयते ॥ ८५ ॥
पुनरन्येन कालेन तथैव जगतां गणान् ।
मनस्तनोति वै शून्ये गन्धर्वनगरं यथा ॥ ८६ ॥
पुनः सर्गसमारम्भः प्रलये सर्वसंभवः ।
सर्वं पुनरिदं राम चक्रवत्परिवर्तते ॥ ८७ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे जगद्वागनिर्णययोगोपदेशो नाम समचत्वारिंशः सर्गः ॥ ८४ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यहताशयाः ।
नापेक्षन्ते यदा सत्यं न पश्यन्ति शठास्तदा ॥ १ ॥
ये तु पारं गता बुद्धेरिन्द्रियैर्न वशीकृताः ।
त एनां जागर्ती मायां पश्यन्ति करबिल्ववन् ॥ २ ॥
तुच्छां तां जागर्ती मायां दृष्ट्वा जीवो विचारवान् ।
अहंकारमयीं मायां त्यजत्यहिरिव त्वचम् ॥ ३ ॥
असक्ततां ततोऽभ्येत्य पुना राम न जायते ।
क्षेत्रेष्वपि चिरं तिष्ठन्बीजं दग्धमिवाग्निना ॥ ४ ॥
आधिब्याधिपरीताय प्रातर्वाद्य विनाशने ।
प्रयतन्ते शरीराय हितमज्ञास्तु नात्मेने ॥ ५ ॥
त्वमप्यज्ञवदज्ञस्य शरीरस्य समीहितम् ।
मा संपादय दुःखाय भवात्मैकपरायणः ॥ ६ ॥

संहारश्च एव शुभ्रत्वादृहन् फेनो यस्याम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥
जीवितं भुक्त्वा अनुभूय ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ पुनः प्रलये सति
सर्गसमारम्भः ॥ ८७ ॥ दीर्घशम्बरे दीर्घभ्रमे किं निर्णयं वि-
चार्येत्यमिति निश्चयं न किंचिदित्यर्थः । 'निर्णयम्' इति पाठे
निर्युक्तिकमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ उक्तेऽर्थे दाशूराख्यायिकाभुदाहरि-
ष्यामीत्याशयेनाह—दाशूरेति ॥ ८९ ॥ येन हेतुना इदं जग-
दसतोऽज्ञानादुदितैर्विकल्पैर्विरलमविच्छिन्नप्रवाहं यथा स्यात्तथा
आततं तथा असता अविद्यमानैर्नैव कर्त्रा विरचितमनुपन्नमनुष्ठत-
मभिष्टानब्रह्म सत्यं येन तथाविधं तेन हेतुना ते विमूढता
किमुत्था कस्माभिर्मिताज्जाता । यन्निमित्तं त्वं पश्यसि तन्नाम्नैव
यत्त्वसि परमार्थतत्सदभयं ब्रह्मैवेति न ते निर्निमित्तो मोहोऽयं
युक्त इत्युपसंहारः ॥ ९० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्प-
र्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

भोगादिलिप्सा कुत्सात्र दाशूरस्याथ संभवः ।

प्रसन्नाज्ञानकालस्य वरप्राप्त्यर्थमीर्यते ॥ १ ॥

यदि इयं संसारचक्रिका कल्पनामात्रं यदि ब्रह्मैव तत्त्वतोऽस्ति
तर्हि तथा किमिति मेधाप्रतिभाकौशलशालिष्वपि महाजनेषु

किमेतस्मिन्महामायाडम्बरे दीर्घशम्बरे ।
राम सत्यमसत्यं वा निर्णयं यदिहोच्यते ॥ ८८ ॥
दाशूराख्यायिकेवेयं राम संसारचक्रिका ।
कल्पनारचिताकारा वस्तुशून्या न वस्तुतः ॥ ८९ ॥
अविरलमिदमाततं विकल्पै-
रसदुदितैरपि तैर्द्विचन्द्रकल्पैः ।
विरचितमसतानुपन्नसत्यं
जगदिह तेन विमूढता किमुत्था ॥ ९० ॥

श्रीराम उवाच ।

दाशूराख्यायिकेवेयं सुखसंसारचक्रिका ।
कल्पनारचिताकारा वस्तुशून्येति किं प्रभो ॥ ७ ॥
श्रीवासिष्ठ उवाच ।
जगन्मायास्वरूपस्य वर्णनाव्यपदेशतः ।
दाशूराख्यायिकां राम वर्णयमानां मया शृणु ॥ ८ ॥
अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे विचित्रकुसुमद्रुमः ।
मागधो नाम विख्यातः श्रीमान्नपदो महान् ॥ ९ ॥
कदम्बवनविस्तारलीलावलितजङ्गलः ।
विचित्रविहगव्यूहसर्वाश्रयमनोहरः ॥ १० ॥
सत्यसंकटासीमान्तःपुरोपवनमण्डितः ।
कमलोत्पलकङ्कारपूर्णसर्वसरित्तटः ॥ ११ ॥
उद्यानद्वीलाविलसद्दलनागययुधुमः ।
निशोपभुक्तकुसुमनीरन्ध्रविशिखावनिः ॥ १२ ॥

कोपि न पश्यति तत्र को हेतुरिति चेन्नदनपेक्षा तद्विरुद्धभोग-
ैश्वर्याद्यभिनिवेशश्च हेतुरित्याह—क्रियाविशेषेति । ऐहिकामुग्मि-
कभोगैश्वर्योपायभूतलौकिकैर्वादेकैश्च क्रियाविशेषैर्बहुला उपचिन्-
कामाः शठाः स्वपरवचकाः ॥ १ ॥ तर्हि के पश्यन्ति ताना-
ह—ये त्विति । मायाग्रहणं सत्यस्यानुपलक्षणम् ॥ २ ॥ जा-
गर्ती बाह्यां ममेत्यभिनिवेशहेतुभूताम् । अहंकारमयीमान्तर्गा-
महमित्यभिनिवेशहेतुभूताम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तस्य
काराग्रहदार्ढ्याय देहरक्षणाय वृथानर्थाय च प्रयासे परमपु-
षार्थोपेक्षां चात्यन्तानुगिनां दृष्ट्वा तमनुशोचन्ति—आशीति ।
प्रातः अथ वा विनाशने । 'चतुर्था तदर्थार्थ' इति हिन-
शब्दयोगे चतुर्था ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्राक् प्रस्तुतां दाशूराख्यायिकां
शुश्रूषु रामः पृच्छति—दाशूरेति । विषयानुस्मार्थां संसारचक्रि-
का वस्तुशून्या इति यत्त्वयोक्तं तत्किं कादृशम् । यादृशं तथा
वर्णयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ वर्णनाया व्यपदेशतः । उदाहरणतयेत्यर्थः
॥ ८ ॥ मगधानां निवासो जनपदो मागधः । 'तस्य निवासः'
इत्यण् ॥ ९ ॥ १० ॥ सत्यैः संकटा निबिडिताः सीमान्ता
ग्रामसीमावधयो यस्मिन् ॥ ११ ॥ निशया उपभुक्तैरिव म्ला-

तत्रैकस्मिन्निरितदे कर्णिकारसमाकुले ।
कदलीखण्डनीरन्ध्रनीपगुल्मविराजिते ॥ १३ ॥
पुष्पौघस्फूर्जद्वनिले केसरारुणधूलिनि ।
कारणवक्रतारावे रस्तसरससारसे ॥ १४ ॥
तस्मिन्नगवरे पुण्ये विचित्रविहगदमे ।
कश्चित्परमधर्मात्मा मुनिरासीन्महातपाः ॥ १५ ॥
दाशूरनामा महता तपोयोगेन संयुतः ।
कदम्बपृष्ठवास्तव्यो वीतरागो महामतिः ॥ १६ ॥

श्रीराम उवाच ।

असौ तपस्वी भगवन्विपिने केन हेतुना ।
कथं चाप्यवस्तपृष्ठे कदम्बस्य महानरोः ॥ १७ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

शरलोमेति विख्यातः पिता तस्य बभूवह ।
रामापर इव ब्रह्मा तस्मिन्नेवावसद्गिरौ ॥ १८ ॥
तस्यासावेकपुत्रोऽभूत्कचो देवगुरोरिव ।
तेन सार्धं स पुत्रेण नीतवाजीवितं वने ॥ १९ ॥
अथासौ शरलोमात्र भुक्त्वा युगगणं ययौ ।
त्यक्तदेहः सुरागारं मुक्तनीडः खगो यथा ॥ २० ॥
एक एव वने तस्मिन्दाशूरः प्ररुदो ह ।
दशापनीतपितृकः करुणं कुररो यथा ॥ २१ ॥
मातापितृवियोगेन शोकमंतापिताशयः ।
म्लानिमभ्याययौ नूनं हेमन्त इव पङ्कजम् ॥ २२ ॥
बालोऽसावतिदीनात्मा वनदेवतया वने ।
इत्थमाश्वासितो राम तदाऽदृश्यशरीरया ॥ २३ ॥
कृषिपुत्र महाप्राज्ञ किमज्ञ इव रोदिपि ।
संसारस्य न कस्यास्य स्वरूपं वेत्ति चञ्चलम् ॥ २४ ॥

नोत्सृष्टः कुमुदीरान्ध्रा विजिखा मन्मथशरा यस्यां तथाविधा
अवनिर्धस्मिन् ॥ १२ ॥ तत्र तस्मिन् जनपदे । नापिः कद-
म्बरन्यैश्च गुल्मैर्विराजिते ॥ १३ ॥ पुष्पेषु औषिः प्रवाहैः स्फु-
र्जन्तो ध्वनन्तोऽनिला यस्मिन् । रमन्तः सग्माः सानुरागाः
सारसाः यस्मिन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ तपःसहितेन योगेन ।
कदम्बपृष्ठे कदम्बाग्रं वसतीति वास्तव्यः 'वसेत्यव्यक्तैरर्णव' णिच्
इत्यनुशासनात् ॥ १६ ॥ कथं केन प्रभावेन प्रकारेण च
॥ १७ ॥ १८ ॥ जावितमायुर्जातवान् ॥ १९ ॥ युगगणं
अयनयुगालम्कवत्सरगणं, सुखदुःखादिद्वन्द्वगणं वा भुक्त्वा अ-
नुभूय ॥ २० ॥ एकएवंयुक्त्या मातापितरमन्वगादिनि ग-
म्यते । दशया चरमभावविकारेण, प्रहृष्टाविशेषेण वा अपर्नातः
पिता यस्य, दशभिः प्रार्णवा द्रहादपमृत्यु नातः परलोकाय
पिता यस्य । कुरुरः पक्षिभेदः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्थं वक्ष्य-
माणप्रकारेण । अदृश्यशरीरया अन्तर्हितयेति यावत् ॥ २३ ॥
चञ्चलमशाश्वतम् ॥ २४ ॥ जाव्यते जावति । विकरणपदव्य-
त्ययस्थान्दसः ॥ २५ ॥ दृश्यदृशि व्यवहारदृष्टौ यद्यन्किञ्चिन्प्र-

सर्वदेवदृशी साधो संसारे संसृतिश्चला ।
जायते जीव्यते पश्चादवश्यं च विनश्यति ॥ २५ ॥
यद्यत्किञ्चिद्दृश्यदृशि ब्रह्मादिकमिदं मुने ।
गन्तव्यस्तेन सर्वेण विनाशो नात्र संशयः ॥ २६ ॥
तदर्थं मा कथा व्यर्थं विषादं मरणे पितुः ।
अवश्यभाव्यस्तमयो जानस्याहर्पतेरिव ॥ २७ ॥
अशरीरामिति श्रुत्वा गिरमारकलोचनः ।
धैर्यमासाद्यामास शिखण्डी स्तनितादिव ॥ २८ ॥
उत्थायावश्यं कृत्वा पाश्चात्यं पितुरादरात् ।
चकार तपसे बुद्धिं दृढामुत्तमसिद्धये ॥ २९ ॥
ब्राह्मेण कर्मणा तस्य विपिने चरतस्तपः ।
अनन्तसंकल्पमयं श्रोत्रियत्वं बभूवह ॥ ३० ॥
अज्ञातज्ञेयबुद्धेस्तु श्रोत्रियस्य तयातया ।
न विशश्राम चेतोऽस्य पवित्रेऽपि धरातले ॥ ३१ ॥
केवलं सर्वमेवेदमपि शुद्धं धरातलम् ।
अशुद्धमिव पश्यन्स न रेमे कश्चिदेव हि ॥ ३२ ॥
अथ संकल्पयामास स्वसंकल्पनयैव सः ।
वृक्षाग्रमेव संशुद्धं स्थितिस्तत्रोचिता मम ॥ ३३ ॥
तदिदानीं तपस्तप्ये तपसा येन शाखिषु ।
खगवत्स्थितिमाप्नोमि शाखासु च दलेषु च ॥ ३४ ॥
इति संचिन्त्य संज्वाल्य हुताशमतिभास्वरम् ।
जुहाय तस्मिन्प्रोक्तस्य मांसं स्वस्कन्धभित्तिः ३५
अथ गीर्वाणवृन्दस्य समग्रा गलभित्तयः ।
मन्मुखत्वेन मा यान्तु विप्रमांसेन भस्मनाम् ॥ ३६ ॥
इति संचिन्त्य भगवान्सप्तार्चिस्तस्य देवता ।
पुरेः बभूव दीप्तांशुर्दीप्तांशुर्वाक्पतेरिव ॥ ३७ ॥

निद्वसिति शेषः । गन्तव्यः प्राप्तव्यः ॥ २६ ॥ तदर्थं तस्मा-
द्धेतोः । अहर्पतेः सृष्टेयः । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफो
वक्तव्यः' इति रन्वम् ॥ २७ ॥ स्तनितात् मेषगर्जितान् ॥ २८ ॥
आवश्यक पुत्रेणावश्य कर्तव्यं पितुरौष्वेदेहिकम् ॥ २९ ॥ अ-
नन्तसंकल्पमयं बहुतनशुद्धशुद्धादिकल्पना-न्तरम् । श्रोत्रियत्वं
वेदाध्ययनतर्थाविचारानुष्ठाननिष्ठम् ॥ ३० ॥ न ज्ञातमवश्यज्ञेयं
ब्रह्म यथा तथाविधा बुद्धिर्यस्य । तथा तथा शुद्धशुद्धादिक-
ल्पनया ॥ ३१ ॥ कश्चिदेवेत्यर्थे एवकारः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
तत्तदर्थम् । खगवत्पक्षिवद्देववद्वा स्थितिमवस्थानसामर्थ्यम्
॥ ३४ ॥ तपस्तप्ये इति संकल्पदर्शनात्पौनःपुन्येन ततः शीघ्रं
सिद्धदर्शनादर्थं होमताह्वारमन् इति गम्यते ॥ ३५ ॥ अथ
भगवान्सप्तार्चिः इति संचिन्त्येति परेणान्वयः । चिन्ताप्रकारमेव
दर्शयति—गीर्वाणवृन्दस्येत्यादिना । मन्मुखत्वेन अग्निमुख-
त्वेन । 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । समग्रा गलभित्तयः क-
ण्ठदेशा विप्रमांसेन जग्धेन भस्मतां मा यान्तु न प्राप्नुवन्ति
संचिन्त्येत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ दीप्तांशुर्वाक्पतेरिव दीप्तांशुः सूर्यो

उवाच वचनं धीरं कुमारामितं वरम् ।
गृहाण स्थापितं साधो कोशाकाशान्मणिं यथा ३८
इत्युक्तवन्तमनलमर्घ्यपुष्पेण शोभिना ।
संपूज्य स्तुतिवादेन प्राह विप्रकुमारकः ॥ ३९ ॥
भगवन् भूतपूर्वाया भुवः पावनमण्डलम् ।
नामोमि तेन वृक्षाणामुपरि स्थितिरस्तु मे ॥ ४० ॥
इत्युक्ते मुनिपुत्रेण सर्वदेवमुखं शिखी ।
इत्यार्षं वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० सो० स्थितिप्रकरणे दशश्लो० दशस्वरप्रदानवर्णने नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ४०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ काननमध्यस्थं चुम्बिताम्बुदमण्डलम् ।
मध्याह्नखिन्नसूर्याश्वसेवितस्कन्धमण्डलम् ॥ १ ॥
वितानमिव दिक्षुक्षिदीर्घं विटपबाहुभिः ।
आलोकयन्तं ककुभो विकसिकुसुमेक्षणैः ॥ २ ॥
वातावधूलितानलपद्ममङ्गमरकुन्तलम् ।
प्रमार्जयन्तमाशानां मुखं पल्लवपाणिभिः ॥ ३ ॥
कृच्छ्रैरुदरगुडुच्छाच्छमञ्जरीपुञ्जकरैः ।
आस्यैरिव सताम्बुलैर्हसन्तं वनमालिकाः ॥ ४ ॥
लताविलसितोल्लासैः पुष्पकेसरधूलिभिः ।
आबद्धमण्डलाभोगं पूर्णन्दुमिव दीप्तिभिः ॥ ५ ॥
संकटं विटपावल्या कुञ्जकूजचकोरया ।
छन्नया सिद्धवीथ्येव जगदुच्चतया श्रितम् ॥ ६ ॥

वाक्यतेर्बृहस्पतेरिव ॥ ३७ ॥ धीरंति माहसानुरूपं संबोधनम् ।
स्थापितं लतसंकल्पसिद्धं त्वयि स्थितमेव गृहाण । कोशाकाशान्को-
शोदरान्मणिं यथा तन्मासां गृह्णाति तद्वन् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विद्युद्धि-
द्वयैः शूद्रबाण्डालध्वजमार्जगदिभूतैः पूर्वायाः । पावनमण्डलं पवि-
त्रप्रदेशम् ॥ ४० ॥ शिखी अग्निदेवः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तन्मुख-
शोभामेव वर्णयति—अधिगतंति । अधिगतेन प्राप्तनाभिमित्तं
वरेण प्रयुक्तेनाननमण्डलश्रुतिभरेण सदाशूरः शशिनमम्बुजं च
जहासेत्युपेक्षा ॥ ४३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
प्रकाशे स्थितिप्रकरणे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

शाखापल्लवपुष्पावफलपक्षिमनोहरः ।

हृहोत्प्रेक्षाशालंकारैः कदम्ब उपवर्ण्यते ॥ १ ॥

मध्याह्ने खिन्नैरिव सूर्याश्वः सेवितानि स्कन्धमण्डलानि
यस्य ॥ १ ॥ वितानमिव कुर्वाणमिति शेषः । विटपविताना-
नावृतो देशः परिशिष्टोऽन्योऽस्ति न वेति परितः ककुभो दिश
आलोकयन्तम् ॥ २ ॥ वातैरवधूलिता निष्परागीकृता अनल्पा
अमङ्गमा एव कुन्तलाः केशा यस्य । आशानां दिक्कान्तानाम्
॥ ३ ॥ कं हिमजलं छयन्ति बिन्दुभावेन परिच्छिन्दन्तीति कच्छाः
पल्लवप्रदेशास्तैः उरभिर्गुडुच्छानां लताविशेषाणां अकृच्छ्रैर्दन्तप-
क्षिपस्त्वितैर्मञ्जरीपुञ्जैः कञ्जरैः केसरितैः ॥ ४ ॥ लतानां विलसि-

एवमस्तु तथेत्युक्त्वा जगामान्तर्द्धिमीश्वरः ॥ ४१ ॥
तस्मिन्नन्तर्हिते देवे क्षणात्सान्ध्य इवाम्बुजे ।
पूर्णकामः कुमारोऽसौ पूर्णन्दुरिव चाबमौ ॥ ४२ ॥
अधिगताभिमिताननमण्डल-
श्रुतिभरेण जहास स तुष्टिमान् ।
शशिनमातकलाकुलमम्बुजं
विकसितं च सितस्मितशोभिना ॥ ४३ ॥
विश्वरूपं जगत्स-
दृश्यन्तं विष्णुमिव स्थितमित्यर्थः । अथवा विश्वरूपं जगत्स-

स्कन्धपीठोपविष्टानां लम्बमानैः कलापिनाम् ।
कलापैः शोभितं व्योम सेन्द्रचापैरिवाम्बुदैः ॥ ७ ॥
मग्नोन्मग्नैः प्रतिस्कन्धमाश्रितैश्चमरैः सितैः ।
पूर्णं मुहुर्दृष्टुं प्रैः संवन्सरमिवेन्दुभिः ॥ ८ ॥
कपिञ्जलकुलालापैः कलकोकिलकुजितैः ।
जीर्वाजीवविरावैश्च प्रगायन्तमिवोच्छ्रितैः ॥ ९ ॥
कादम्बककदम्बैश्च कुलायकृतकेलिभिः ।
स्वर्गकोटरविश्रान्तैः सिद्धैर्जगदिवावृतम् ॥ १० ॥
प्रवालचलहस्ताभिरलिनैर्वाभिगश्रितम् ।
अप्सरोगिरिव स्वर्गं मञ्जरीभिरिनस्तनः ॥ ११ ॥
सेन्द्रचापविलासेन कुमुदोत्करेणुना ।
मञ्जरीपिञ्जराद्यामं विद्युन्वन्तमिवाम्बुदम् ॥ १२ ॥
सहस्रभुजशाखाढ्यं पूरिताकाशकोटरम् ।

तेन शोभातिशयेन उद्गर्गस्तद्वद्भिः पुष्पकेसरनिविष्टपरा-
गबद्धो मण्डलाकारं वेपो येन ॥ ५ ॥ कुशेषु लतापिहितप्रदेशेषु कृज-
न्तश्चकोरा यस्यां तथाविधया विटपानां शाखानामावल्या पद-
संकटं निर्वाडयन् । ग्रहनक्षत्राणां विमानादिच्छन्नया सिद्धवीथ्या
स्वातीपथवीथ्या उच्चतया अर्धभावेन श्रितं जगद्वाण्डमिव स्थि-
तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ कलापिना मयूराणां कलापैर्वहैः ॥ ७ ॥ प्रति-
स्कन्धं प्रतिस्कन्धकोट्यभ्याश्रितैर्विधानैर्नर्तनकायार्थेन मग्न-
बर्हिनिःस्तनकायार्थेनोन्मग्नैः केशैश्चमरैर्विष्टैः बैधृष्टहिष्टैर्वा अत-
एव दृष्टनष्टदृष्टादृष्टैश्चमरैर्मृगभेदैः । एतेन परिमोऽथः स्कन्धानां
बृहत्त्व भूमलप्रता च गम्यते । दन्तपक्षे मग्नोन्मग्नैस्तमितोदि-
तैर्नर्तणं दृष्टमर्थः ॥ ८ ॥ जीर्वाजीवश्चकोराः ॥ ९ ॥ काद-
म्बकाः कलहंसाः । कुलपेषु नाड्येषु कृतकेलिभिः काडडिः
सिद्धैर्देवैरावृतं जगद्वाण्डमिव स्थितम् ॥ १० ॥ प्रवालैर्य
दिविशेषेण अप्सरसा मञ्जरीणां च श्लेषान्साधारणं योज्ये ॥ ११ ॥
कुमुदग्रहणं कुमुदनीलोत्पलकोकनदादिसदृशानानावर्णलतापुष्पोप-
लक्षणम् । अतएवसेन्द्रचापविलाससहितेन तद्रेणुना उपलक्षित-
स्वमञ्जरीमिश्र पिञ्जरं आसमन्तात् पर्वतैः द्यामम् । विद्युन्वन्त-
मिति 'तसौ मत्स्ये' इति भन्वान् जज्ञः ॥ १२ ॥ स्वं विश्वरूपं
दर्शयन्तं विष्णुमिव स्थितमित्यर्थः । अथवा विश्वरूपं जगत्स-

विश्वरूपमिवोत्सृज्य चन्द्रार्कैरुतकुण्डलम् ॥ १३ ॥
 तले निषण्णनागेन्द्रं व्योम्नि तारागणकुलम् ।
 लतापुष्पमयं मध्ये खमण्डलमिवापरम् ॥ १४ ॥
 पितामहमिवाशेषशैलकान्तशालिनम् ।
 फलपल्लवपुष्पाणां कोशमेकमिवावनौ ॥ १५ ॥
 दधानं कलिकाजालं स्थगितं पुष्पधूलिभिः ।
 कच्छेष्वर्कैरुच्छन्नताराजालमिवाभ्रम् ॥ १६ ॥
 विलोलविहगैः स्कन्धैः कुलायकुलसंकुलेः ।
 वलितं भूतलं लोके पूर्णैर्जनपदैरिव ॥ १७ ॥
 मञ्जरीसुपताकाकुलं लतामण्डलमण्डितम् ।
 पुष्पमङ्गोलधवलं पुष्पप्रकरपूरितम् ॥ १८ ॥
 कृजच्चकोरभ्रमशुककोकिलसागिकम् ।
 वनस्तवकसंछन्नकुहरोप्रगवाक्षकम् ॥ १९ ॥
 संचरत्पक्षिवहुलं जनमन्थरकोटरम् ।
 सर्वासां वनदेवीनामन्तःपुरमिवोत्तमम् ॥ २० ॥
 कृजद्वङ्गतरङ्गाधैः पुष्पकैर्मग्नजिभिः ।
 राजमानं पतन्तीभिः सरिद्धिरिव पर्वतम् ॥ २१ ॥
 भ्रमद्भिः पुष्पप्रवाहैर्मन्दवानविलासिभिः ।
 वर्धमानैर्वृत्तस्कन्धैः शुभ्राभैरिव भूधरम् ॥ २२ ॥
 मातङ्गकटघृष्टेन जानुस्तन्धेन पीठिना ।
 आभोगिना बद्धपदं तरुणं महाचलम् ॥ २३ ॥
 विचित्रवर्णपक्षाणां स्कन्धकोटरचारिणाम् ।
 वृत्तं खगानां वृन्दं भूतानामिव शार्ङ्गिणम् ॥ २४ ॥

उपार्थं वासिष्ठमहाभाष्ये वास्मीकीये दे० भो० स्थितिप्रकरणे दाक्षुरो० दाक्षुरकदम्बवर्णनं नभिकोनपमाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

रूपमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ खमण्डलं चन्द्रार्कौदराका-
 न्तम् । तदपि हि तले भूमौ चो निषण्णा निविष्टा नागेन्द्राः
 शेषादयो दिग्गजाश्च यस्मिन्तः । शिष्टे स्युः ॥ १४ ॥ पिता-
 महपक्षे स्वसृष्टेशैः प्राणिभिः शैलैः कान्तं च शालिनं शोभ-
 मानम् । कदम्बपक्षे अशेषः शैलस्य कान्तं शोभमानमित्यर्थः
 ॥ १५ ॥ प्रागुक्तपुष्पकुण्डलं पुष्पधूलिभिः स्थगितमाच्छादितं
 कलिकाजालं कोरकसमृद्धं दधानम् ॥ १६ ॥ वलितं व्यामम्
 ॥ १७ ॥ अन्तःपुरगम्यसाह—मञ्जरीत्यादिजिभिः । मङ्गलं
 गृहलेपनचूर्णम् ॥ १८ ॥ अन्तःपुरपक्षे पर्वतबहुभिः रत्नादि-
 स्तवकैः सञ्चरत्कुहराः प्रतिगर्भाः । लोहागैलवपैवगुम्वाद्गुप्ता
 अप्रवृत्त्या गवाक्षाः कुड्यापवर्काणि यत्र । वृक्षपक्षे सर्वगर्भ-
 वाद्गुप्ताः ॥ १९ ॥ वृक्षपक्षे छायोपसेविमर्जनमन्थरकोटरं वि-
 लोडिततलम् ॥ २० ॥ २१ ॥ वर्धमानैः प्रत्यहमुपवीयमानैः
 ॥ २२ ॥ इदानीं मूलबन्धं वर्णयता—मातङ्गेति । मातङ्गकट-
 घृष्टेनत्येन मूलबन्धस्य तावदौघ्रलं गम्यते । ऊर्ध्वजानुव-
 त्तस्थेन पीठिना पीठवत्प्रत्येन आभोगिना विस्तीर्णेन मूल-
 बन्धेन बद्धपदं अवष्टम्बस्थानम् । तरुणा उपत्यकाप्रकटतरु-
 न्देन ॥ २३ ॥ भूतानां पार्षदानां वृन्देनैव ॥ २४ ॥ अभि-
 नया नाट्यशास्त्रप्रसिद्धा भावव्यञ्जककरनेत्रादिचैष्टाविशेषास्तेषां

स्तवकाङ्गुलिजालेन लोलेनाभिनयक्रियाम् ।
 दिशन्तमिव बहूनां प्रनुत्तानां वनानिलैः ॥ २५ ॥
 कश्चिदेव निवासो मे नार्थिनामिति तुष्टितः ।
 नृत्यन्तमिव बाह्याख्यलतावलयवलयैः ॥ २६ ॥
 लताकान्तैककान्तत्वाच्छृङ्गाररसनिर्भरम् ।
 काकल्येव प्रगायन्तं मत्तालिनजिनिःस्वनैः ॥ २७ ॥
 आदरोन्मुक्तकुसुमं सिद्धानां व्योमचारिणाम् ।
 स्वागतानीव कुर्वाणं कोकिलालिकुलारवैः ॥ २८ ॥
 लतापुष्पफलोद्भासं प्रान्तपञ्चमहीरुहाम् ।
 विहसन्तमिवाच्छाभिः पुष्पकुण्डलदीप्तिभिः ॥ २९ ॥
 पारिजातमिवाजेतुमूर्ध्वगैः खगमण्डलैः ।
 व्योमान्तराभिधावन्तमलमुद्धतकन्धरम् ॥ ३० ॥
 मध्यभागस्फुरद्भङ्गैः स्तवकैर्घनपङ्क्तिभिः ।
 सहस्राक्षन्वमतुलैर्जैतुमिन्द्रमिवोद्यतम् ॥ ३१ ॥
 कञ्चिन्कुसुमगुच्छाच्छफणामणिगणान्वृतम् ।
 पातालादुत्थितं शेषमिव व्योमदिदृक्षया ॥ ३२ ॥
 रजसोद्भूतलताकारं द्वितीयमिव शंकरम् ।
 छायाया फलशालिन्या समस्तजनशंकरम् ॥ ३३ ॥
 निविडदलनिवाहमिन्नकोशैः
 कुसुमलतानवमण्डपैरुपेतम् ।
 पुरमिव गगने कदम्बवृक्षं
 खगकुलनागरसंकुलं ददर्श ॥ ३४ ॥

क्रियां निपादनप्रकारं दिग्गजानुपदिशन्तमिव ॥ २५ ॥ मूलको-
 टस्कन्धयास्वापत्रपुष्पादिप्रदेशानां मध्ये मे मम कश्चिदेक एव
 अधिनां मनुष्यसृगपश्यादीनां निवासो न । अन्यः सर्वोऽपि निवा-
 सस्येनोपयुक्तः कदाचिन्कश्चिदेकः परिशिष्यते । अहो मे परो-
 पकारे सर्वाङ्गसाफल्यमिति तुष्टितो हर्षपारवश्येन हेतुना ॥ २६ ॥
 लतालक्षणानां बहूनां कान्तानामेककान्तत्वाद्धेतोः । काकल्या
 कलध्वनिना ॥ २७ ॥ आदरोन्मुक्तकुसुमं यथा स्यात्तथा ॥ २८ ॥
 प्रान्तस्थानां पञ्चमहीरुहा वटोदम्बरलक्ष्मप्रपलाशाद्यानां पञ्च-
 पुष्पवृक्षाणाम् । उत्तरप्रान्तस्थानां मन्वारादिपक्षकत्पतरुणां
 वा । लतागुच्छमै हगन्तमिव ॥ २९ ॥ अलमत्यर्थमुद्धतकन्धर-
 मुन्नमित्तमिव यथा स्यात्तथा व्योमान्तरा आकाशोदरे अभि-
 धावन्तमिव ॥ ३० ॥ घनपङ्क्तिभिर्निविडध्रेणिभिः । सहस्राक्षत्वं
 असंख्येनैव प्राप्येति शेषः । अनुल्लंशः शोभया संख्यया चेन्द्रने-
 त्रेभ्योऽधिकत्वात्तन्मुल्ययुतमशक्यं ॥ ३१ ॥ कुसुमगुच्छलक्षणैः
 कुसुमगुच्छसदृशैश्च अच्छकणामणिभिर्व्योमदिदृक्षया हेतुना पा-
 तालादुत्थितं शेषमिव स्थितम् ॥ ३२ ॥ भगवान्छु भक्तानामेव
 शंकरः अयं तु समस्तजनशंकर इत्यतिशयः ॥ ३३ ॥
 निविडानां दलानां निवाहा निवहास्तेषु भिन्नकोशैर्विकासितसु-

पञ्चाशः सर्गः ५०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

तमथासौ तथा बुद्धिफलपल्लवशालिनम् ।
 आनन्दमन्थरमनाः पुष्परूपाचलोपमम् ॥ १ ॥
 कदम्बं रोदसीस्तम्भमारुरोह वनस्थितम् ।
 एकार्णवगतं शौरिर्वटवृक्षमिवोन्नतम् ॥ २ ॥
 तत्रासौ व्योमलम्बायाः शाखायाः प्रान्तपल्लवे ।
 विवेश विगताशङ्कमेकाग्रं तप आस्थितः ॥ ३ ॥
 अथोपविश्य मृदुनि नवपल्लवविष्टरे ।
 क्षणमालोकितान्तेन दिशः कौतुकचञ्चलम् ॥ ४ ॥
 सरिदेकावलीरम्याः शैलेन्द्रस्तनकुञ्जलाः ।
 निर्मलाकाशकवरा लोलनीलाम्बुदालकाः ॥ ५ ॥
 नीलपल्लववसनाः पुष्पपूरावतंसिकाः ।
 गृहीतसागरापूर्णकलशाः पुरुभूषणाः ॥ ६ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे दा० दाक्षरिगवलोकनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ५१

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

ततःप्रभृति तत्रासौ प्रसिद्धस्तापसाश्रमे ।
 कदम्बदाशूर हति शूरस्तपसि दारुणे ॥ १ ॥
 तस्मिँल्लनादले स्थित्वा विलोक्य ककुभः क्षणान् ।
 दृढपद्मासनं बद्धा दिग्भ्यः प्रत्याह्वातात्मना ॥ २ ॥
 अज्ञातपरमार्थेन क्रियामात्रे च तिष्ठता ।

कुलैर्निविडदलनिवक्षभेदेन भिन्नसंस्थानैश्च कुसुमलतानां नवम-
 ण्डपैरुपेतं घटितम् । खगकुललक्षणैर्नागैर्जनैः संकुलम् । गगनं
 रचितं पुरमिव स्थितं कदम्बवृक्षं वदशैल्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति
 श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे एको
 नपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

तत्कदम्बोन्नतस्थेन दाक्षरेण विलोकितः ।

दिक्षोऽत्र वनिताकारा वण्यन्ते गुणविम्बराः ॥ १ ॥

असौ दाक्षरः । तथा प्रागुक्तप्रकारा भूम्यपवित्रताबुद्धिर्यस्य
 ॥ १ ॥ रोदस्योर्ध्वावापृथिव्योः स्तम्भमिव वने स्थितम् ॥ २ ॥
 विगतापाविन्यविक्षेपाशङ्कं यथा स्यात्तथा ॥ ३ ॥ नवपल्लवक-
 स्थिते विष्टर आसने । कौतुकेन चञ्चलं चपलैरण यथा स्यात्तथा
 ॥ ४ ॥ अत्र सर्वत्र विशेषणानुभयत्र योज्यानि । सरिदक्ष-
 णाभिरैकावलीभिर्हीरभेदै रम्याः ॥ ५ ॥ पुरुभूषणा बहुभूषणाः
 ॥ ६ ॥ नीलानां भ्रमरकोकिलादीनां घुघुमा वनय एव काक-
 ल्यो मधुराव्यक्तभाषितानि यासां ताः ॥ ७ ॥ ८ ॥ शाखा-
 दिसत्यकम्पैः संसाराः स्पन्दमानाः केदाराः क्षेत्राङ्गभक्तयो
 यासाम् । चन्दनस्यैव चन्दनाभितैरलिर्ललाटैरन्विताः । पर्वत-

धृतप्रकुलपद्मिन्यः सुगन्धिमुखमारुताः ।
 नीलघुघुमकाकल्यो निर्झरावन्नूपुराः ॥ ७ ॥
 घुघुमानो महीपादा वनालीरोमराजयः ।
 जङ्गलोरुनितम्बिन्यश्चन्द्रार्ककृतकुण्डलाः ॥ ८ ॥
 शालिसंसारकेदाराश्चन्दनस्थालिकान्विताः ।
 शिखरोरसिजालग्रहिमशुग्राम्बुदांशुकाः ॥ ९ ॥
 महार्णवपथः पूरनवमण्डनदर्पणाः ।
 ऋक्षौघघर्मपुलका भुवनान्तःपुरान्तराः ॥ १० ॥
 आर्तवस्तनधारिण्यो लग्नसूर्यांशुकुङ्कुमाः ।
 विचित्रकुसुमोपेताश्चन्द्रांशुसिनचन्दनाः ॥ ११ ॥
 गगनगनलतादलोपविष्टः
 प्रसृतवनानिवाग्निवाहवेषाः ।
 त्रिभुवनवनिता ददर्श हृष्टः
 कुसुमनिरन्तरमण्डिता दशाशाः ॥ १२ ॥

फलकार्पण्ययुक्तेन मनसा सोऽकरोन्मन्त्रम् ॥ ३ ॥
 नभोगतलतापत्रसंस्थितेनान्तरात्मना ।
 सर्वाः स्वमनसा तेन कृता यज्ञक्रियाः क्रमात् ॥ ४ ॥
 तत्रासौ दश वर्षाणि मनसैवायजत्सुरान् ।
 गवाश्वनरमेधाद्यैर्हविर्पुलदक्षिणः ॥ ५ ॥
 कालेनामलतां याते विततं तस्य चेतसि ।

शिखरलक्षणपूरसिजेयु स्तनेष्वासमन्ताह्मर्मान् हिममिव शुभ्रा-
 ण्यम्बुदांशुकानि यामाम् ॥ ९ ॥ महार्णवानां पथःपूरा एव
 नवमण्डनदर्शनाथा दर्पणा यामाम् । ऋक्षौघा नक्षत्रपङ्क्तय एव
 घर्मपुलकाः स्वेदविन्दवो यामाम् ॥ १० ॥ आर्तवानि तत्तद-
 त्पन्नकुसुमपल्लवादीन्येव स्तनधारिण्यः कूर्पासका यामाम् ॥ ११ ॥
 गगनगताया लतायाः शाखाया दलेष्वपविष्टः सन् प्रसृता
 विस्तारिणा वनानि अवनयो वारिवाहाश्च वेपाः कृत्रिमाकारभे-
 दकालंकारा यासां तथाविधास्त्रिभुवनस्थजनोपमोग्यन्वास्त्रिभुवन-
 वनिताः दश आशा दिक्षो ददर्शैत्यर्थः ॥ १२ ॥ इति श्रीवा-
 सिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पञ्चाशत्तमः
 सर्गः ॥ ५० ॥

मनोयज्ञैरात्मबोधो वनदेश्यां सुतोद्भवः ।

दाक्षरस्यात्र पुत्राय ज्ञानदानं च कीर्त्यते ॥ १ ॥

दारुणे तपसि शूरः अपराङ्मुखः । सदोयुक्त इति यावत् ॥ १ ॥
 ककुभो दिशः । प्रत्याह्वातात्मना परावर्तितेन ॥ २ ॥ ३ ॥ नभो-
 गताया लतायाः शाखायाः पत्रेषु स्थितेन तेन सर्वा आधाना-
 यश्रमेधान्ताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अमलतां रागादिदोषशून्यताम् ।

बलादवततारान्तर्ज्ञानमात्मप्रसादजम् ॥ ६ ॥
 ततो विशीर्णावरणो विगलद्वासनामलः ।
 स ददर्शैकदा तस्यां लतायामग्रतः स्थिताम् ॥ ७ ॥
 वनदेवीं विशालाक्षीमालोककुसुमाम्बराम् ।
 कामिनीं कान्तवदनां मदघूर्णितलोचनाम् ॥ ८ ॥
 नीलोत्पलामोदवतीमतीव सुमनोहराम् ।
 तामुवाचानवद्याङ्गीं स मुनिर्विनताननाम् ॥ ९ ॥
 कोकिलाकुसुमापूरितां वनलतामिव ।
 का त्वमुत्पलपत्राक्षि कान्तिविश्लोभितस्मरा ॥ १० ॥
 वयस्यामिव पुष्पाढ्यां लतां किमिव तिष्ठसि ।
 इत्युक्ते मृगशावाक्षी गौरपीनपयोधरा ॥ ११ ॥
 मुनिमाह मनोहारि मुग्धाक्षरमिदं वचः ।
 यानि यानि दुरापानि वाञ्छितानि महीतले ॥ १२ ॥
 प्राप्यन्ते तानि तान्याशु महतामेव याचयथा ।
 अहमस्मिंल्लताकीर्णं त्वत्कदम्बाभ्यलंकृते ॥ १३ ॥
 लतालीलालया ब्रह्मन्विपिने वनदेवता ।
 यश्चैत्रसितपक्षस्य त्रयोदश्यां स्मरोन्सवे ॥ १४ ॥
 भूय वनदेवीनां समाजो नन्दने वने ।
 तत्राहमगमं नाथ त्रैलोक्यललनासदः ॥ १५ ॥
 तत्र दृष्टा मया सर्वा वयस्या मदनोन्सवे ।
 अपुत्रया पुत्रयुतास्तेनाहं दुःखिता भृशम् ॥ १६ ॥
 त्वयि सर्वार्थसार्थस्य बृहत्कल्पतरुं स्थिते ।
 अनाथेव कथं नाथ किल शोचाभ्यपुत्रिका ॥ १७ ॥
 देहि मे भगवन्पुत्र नोचेद्देहमिहाग्नये ।
 प्रकरोम्याहुतिं पुत्र दुःखदाहोपशान्तये ॥ १८ ॥
 तामित्युक्तवतीं तन्वीं विहस्य मुनिपुङ्गवः ।
 प्राह हस्तगतं पुष्पं तस्यै दत्त्वा दयान्वितः ॥ १९ ॥

एवं प्रतिबन्धक्षये सति बलान् प्राग्जन्मकृतध्रुवमस्काराद्बो-
 धबलान् ॥ ६ ॥ ततो ज्ञानाद्विशिष्टाज्ञानावरणः । तदभ्यामात्रं
 विगलद्वासनामालो जीवन्मुक्तः मन्त्रित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ भक्ति-
 प्रणामलज्जामिर्विनताननाम् ॥ ९ ॥ कोकिलया कुसुमापूरैश्च
 नताम् ॥ १० ॥ लतां अवलम्ब्येति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ याचयथा
 प्रार्थनया ॥ १३ ॥ लताकुञ्जा एव लीलायां आलया यस्याः ।
 का त्वमिति प्रध्रुवस्योत्सुक्या स्वागमनप्रयोजनमाह—य इत्या-
 दिना । स्मराराधनाय प्रवर्तितं गीतवादित्रनाट्यबलिनोज्याशुन्सवे
 ॥ १४ ॥ त्रैलोक्यस्थानां ललनानां वनदेवीनां सदः समाजम्
 ॥ १५ ॥ तेनापुत्रत्वेन ॥ १६ ॥ सर्वेषामर्थानां पुरुषार्थानां
 सार्थस्य सङ्गम्य । अजन्तुसंघे सार्थशब्दो गीणः ॥ १७ ॥ दाहो-
 पशान्तय इति मानसदाहापेक्षया शरीरदाहः सुखायत इति
 भावः ॥ १८ ॥ दयान्वितो ननु धैर्यान्वित इति भावः ॥ १९ ॥
 पूजार्हं जगत्पूज्यम् ॥ २० ॥ कृच्छ्रं प्राणसंकटं संप्राप्य मरणा-
 वेश आत्मघातसंकल्पस्तेन यायिन्या आगतया त्वया नः

गच्छ तन्वङ्गि मासेन पूजार्हमलिलोचनम् ।
 प्रसोष्यसे सुतं कान्तं प्रसूनमिव सल्लता ॥ २० ॥
 किंत्वसौ मरणावेशयायिन्या नस्तुभ्या सुतः ।
 याचितः कृच्छ्रं संप्राप्य ज्ञाता तेन भविष्यति ॥ २१ ॥
 इत्युक्त्वा स मुनिस्तन्वीं प्रसन्नमुखमण्डलाम् ।
 परिचर्यां करोमीति प्रार्थनोत्कां व्यसर्जयत् ॥ २२ ॥
 सा जगामात्मसदनं सोऽतिष्ठत्स्वात्मना सह ।
 अवहत्क्रमशः कालं क्रतुसंघन्सराङ्कितः ॥ २३ ॥
 अथ दीर्घेण कालेन सैवोत्पलबिलोचना ।
 द्वादशाब्दमुपादाय सुतं मुनिमुपाययौ ॥ २४ ॥
 सा प्रणम्योपविश्याग्रे मुनिमिन्दुसमाननम् ।
 उवाच कलया वाचा चूतद्रुममिवालिनी ॥ २५ ॥
 अयं स भगवन्भव्यः कुमारः पुत्र आवयोः ।
 कृतो मया समग्राणां कलानां किल कोविदः ॥ २६ ॥
 प्रभो केवलमेतेन ज्ञानं नाधिगतं शुभम् ।
 येन संसारचक्रेऽस्मिन् पुनः परिपीड्यते ॥ २७ ॥
 ज्ञानं त्वमेवास्य विभो रूपयोपदिशाधुना ।
 को हि नाम कुले जातं पुत्रं मौर्ख्येण योजयेत् ॥ २८ ॥
 एवं वदन्तीं स मुनिः सच्छिष्यमबले सुतम् ।
 इहैव स्थापयैनं त्वमित्युक्त्वा तां व्यसर्जयत् ॥ २९ ॥
 नस्यां गतायां स पितुरन्तेवासितया तथा ।
 अनिष्टसंयतो धीमानर्कस्येवारुणः पुरः ॥ ३० ॥
 कदर्थः प्राप्य विज्ञानं ततश्चित्राभिरुक्तिभिः ।
 चिरकालमसौ तत्र मुनिः पुत्रमबोधयत् ॥ ३१ ॥
 आख्यायिकाख्यानशतैर्दृष्टान्तैर्दृष्टिकल्पितैः ।
 तथंतिहासवृत्तान्तैर्वैद्वेद्वेदान्तिनिश्चयैः ॥ ३२ ॥

अस्मत्तो याचिनस्तेन हेतुना ज्ञाना तत्त्वज्ञः । नत्वन्यवनदेवी-
 पुत्रवदसौ भोगलम्पट इत्यर्थः ॥ २१ ॥ परिचर्या संगमसेवा-
 द्युपचारम् ॥ २२ ॥ स्वात्मना सहेत्यमहाय इति यावत् । अव-
 हन् अतिचक्रम ॥ २३ ॥ २४ ॥ अलिनी भ्रमरी ॥ २५ ॥
 कलानां वेदादिमर्वविद्यानाम् ॥ २६ ॥ ज्ञानं ब्रह्मविद्या ॥ २७ ॥
 मौर्ख्येणेति इतर्गविद्यानामनस्त्वविषयत्वादविद्यात्वमेवेति न मौ-
 र्ख्यनिस्तारस्ताभिरिति भावः ॥ २८ ॥ मच्छिष्यमुत्तमशिष्य-
 गुणसंपन्नम् ॥ २९ ॥ अन्तेवासितया गुरुशुश्रूषणव्रतेन संयतः
 स्थिरनियमः सन् । अरुणो गरुडाग्रजः ॥ ३० ॥ कदर्थः
 शुश्रूषाप्रतर्जयैर्दिक्षुः कदर्थितः सन् विज्ञानं उपायभूत-
 शास्त्रजन्यं परीक्षज्ञानं प्राप्य स्थित इति शेषः । ततस्तद-
 नन्तरं तं पुत्रं चिरकालं अबोधयत् । अपरोक्षीभावागोपदि-
 देशेत्यर्थः । अथवा पिता प्राक्तनः कदर्थितः सन् विज्ञानं प्राप्य
 पुत्रोऽप्येवं कदर्थितो माभूदिति स्वयमबोधयदित्यर्थः ॥ ३१ ॥
 स्वोपलब्धार्थकथानिबन्धा आख्यायिकाः । पराख्यानादिकथा
 निबन्धा आख्यायानि । तेषां शतैः । दृष्टिकल्पितैः साम्यदर्शन-

अनुद्वेगितया नित्यं विस्तरेण कथाक्रमैः ।
अनुभूतिमुपारूढैरुद्धिमेति यथा मयि ॥ ३३ ॥

अनुभववशतो रसातिरिक्तै-

रलमुचितार्थवचोगणैर्महात्मा ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे दाशरो० दाशरसुतानुबोधनं नामैकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ५२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

कदाचिदथ मार्गेण तेन कैलासवासिनीम् ।
अहं ज्ञातुमदृश्यात्मा व्योमवीथीगतोऽगमम् ॥ १ ॥
निर्गत्य नभसः सप्तमुनिमण्डलकोटरात् ।
रात्रौ प्राप्तोऽस्मि सुमते दाशरतरुमुन्नतम् ॥ २ ॥
यावच्छृणोमि विटपकुहरात्कानने वचः ।
कुङ्कुलाम्भोजलग्नस्य षट्पदस्येव निःस्वनम् ॥ ३ ॥
शृणु पुत्र महाबुद्धे वस्तुतोऽस्य सममिमाम् ।
वर्णयामि महाश्रयामेकामाख्यायिकां तव ॥ ४ ॥
अस्ति राजा महावीर्यो विख्यातो भुवनत्रयं ।
नाम्ना खोत्थ इति श्रीमाज्जगदाक्रमणधमः ॥ ५ ॥
अस्यानुशासनं सर्वे भुवनेष्वपि नायकाः ।
शिरोभिर्धारयन्त्युच्चैश्चङ्गमणिमिवार्थिनः ॥ ६ ॥
यः साहसैकरसिको नानाश्रयविहारवान् ।
केनचिन्निपु लोकेषु न महात्मा वशीकृतः ॥ ७ ॥
यस्यारम्भसहस्राणि सुखदुःखप्रदान्यलम् ।

कल्पितैर्भारतादीतिहासप्रसिद्धैर्वृत्तान्तैः निश्चयैः निन्दान्तैः ॥ ३२ ॥
मयि प्रत्यगात्मनि रूढिं व्युत्पत्तिदार्ढ्यं यथा धिया पुत्र एति
प्राप्नोति तथा इतिहासदृष्टान्तादिभिरबोधयदिति पूर्वत्रान्वयः
॥ ३३ ॥ अनुभवः स्वात्मबोधमत्कारस्तद्वृत्तः सर्वसम्बन्धोऽ-
तिरिक्तैरतिशयितः । उचितः परमपुरुषार्थरूपत्वादवश्यबोधार्हः
अर्थो येषां तथाविधैर्वचोगर्णः । जलदपक्षे अनुभववशतः श्रव-
णमात्रेण शिखण्डिनां प्रतिजननादन्यरसाधिकः । उचितः
शिखण्डिनीसह नृत्याद्यर्थो येभ्यस्तथाविधैर्वचोगर्णार्जितसमूहः ।
अम्बरे दृक्षामे अन्तरिक्षे च ॥ ३४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-
रामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे एकपञ्चाशत्तमः
सर्गः ॥ ५१ ॥

खोत्थस्य राजश्वरितं कल्पयित्वेव वर्णयते ।

संरूपकल्पितं विश्वं मिथ्यैवेति विवक्षया ॥ १ ॥

तेन दाशरकदम्बोपलक्षितेन मार्गेण । कैलासवासिनीं मन्दा-
किनीमिति शेषः ॥ १ ॥ सप्तर्षिमण्डलं कोटरमिवैकदेशो यस्य
तथाविधान्नभसो बुलोकाकाशात् ॥ २ ॥ यावदिति साकल्ये
निपातः ॥ ३ ॥ यद्वचः श्रुतं तदेवाह—शृणु पुत्रेत्यादिना ।
अस्य संसारस्य समाप्तिप्रमाणभूताम् ॥ ४ ॥ खात् अव्याकृता-

जलद इव शिखण्डिनं पुरःस्थं
तनयमबोधयदम्बरे महर्षिः ॥ ३४ ॥

संख्यातुं केन शक्यन्ते कल्लोला जलधेरिव ॥ ८ ॥
यस्य वीर्यं सुवीर्यस्य न शक्नोन्नैव पावकैः ।
केनचिद्भुवने क्रान्तमाकाशमिव मुष्टिना ॥ ९ ॥
यदीयां विततारम्भां लीलां निर्माणभासुराम् ।
न मनागनुवर्तन्ते शक्रोपेन्द्रहग अपि ॥ १० ॥
त्रयस्तस्य महाबाहो देहा विहरणक्षमाः ।
जगदाक्रम्य तिष्ठन्ति ह्युत्तमाधममध्यमाः ॥ ११ ॥
व्योमन्येवानिवितने जातोऽसौ त्रिशरीरकः ।
तत्रैव च स्थितिं यातः शब्दपातश्च पक्षिवत् ॥ १२ ॥
तत्रैवापारगगने नगरं तेन निर्मितम् ।
चतुर्दशमहारथ्यं विभागत्रयभूषितम् ॥ १३ ॥
वनोपवनमालाढ्यं क्रीडाशिखरिसुन्दरम् ।
मुकालताविवलितवापीसप्तकभूषितम् ॥ १४ ॥
शान्तलोष्णात्मकाक्षीणदीपद्वयविराजितम् ।
ऊर्ध्वाधोगतिरूपेण वणिङ्गमार्गेण संकुलम् ॥ १५ ॥
तस्मिन्नेवानिविपुले पत्तनं तेन भूभृता ।

काशात् कालत्रयेऽपि जगच्छून्याद्भवाकाशाद्वा उत्थः उत्तरमर्ग-
ऽस्य व्याख्यामूले स्पष्टेति न विस्तरेणात्र व्याख्यायते ॥ ५ ॥
नायका ईश्वरा ब्रह्मादयोऽपि । अर्थिनो धनिनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
क्रान्तमभिभूतमनुमत्तं वा ॥ ९ ॥ अन्येऽपि प्रयोजने बहुतर-
कत्पनासहस्रसंकुलत्वाद्विततारम्भाम् । स्वप्नमनोरथादिनिर्माण-
भासुराम् । अनुवर्तन्ते अनुकृतुं शक्नुवन्तीति यावत् ॥ १० ॥
सान्विकराजसतामसभेदात्रयः । विहरणक्षमाः सर्वव्यवहारक्री-
डासमर्थाः ॥ ११ ॥ व्योमन्यव्याकृताकाशे । यथा पक्षी व्यो-
मन्येवण्डपिण्डगहनमयदेहत्रयात्मकः क्रमाज्जातः सर्वतः परिभ-
वशङ्का निःसारपिप्लादिफलास्वादलोचनः शब्दमात्रादुत्पतति
नन्वर्थतत्त्व विमृशति तद्वदयमपि स्थूलसूक्ष्मकारणात्मकशि-
रीरको व्योमनि ब्रह्माकाशे जातः सन् सर्वतो भातस्तुच्छवि-
प्रयासक्तो विधिनिषेधवशदानुपाती भ्रमतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ नगर
ब्रह्माण्डरूपं चतुर्दशलोकान्मकमहारथ्यं चतुर्दशविद्यामकरध्यामा-
गविभक्तं च । एव कर्मकरणव्युत्पत्तिभ्यां विभागत्रयेण त्रिलो-
कात्मना त्रय्यात्मना च भूषितम् ॥ १३ ॥ वनानां नन्दनादीनाम् ।
शिखरिभिर्मेवादिभिः । वापीसप्तकं समुद्राः ॥ १४ ॥ दीपद्वयं
चन्द्रमूर्त्यौ । शास्त्रीयैः कर्मभिरूर्ध्वगतिरशास्त्रीयैरधोगतिरित्येवं-
रूपेण ॥ १५ ॥ संसारिणो जङ्गमाः । मुग्धा विषयव्यामूढा अप-

१ मूलतः इति पाठः तत्र सार्वविभक्तिकस्तसिः.

संसारिणो विरचिता मुग्धापवरका गणाः ॥ १६ ॥
 ऊर्ध्वं केचिदधः केचित्केचिन्मध्ये नियोजिताः ।
 केचिच्छिरेण नश्यन्तः केचिच्छीघ्रविनाशिनः ॥ १७ ॥
 असितच्छादनच्छन्ना नवद्वारविभूषिताः ।
 अनारतवहद्वाता बहुवातायनान्विताः ॥ १८ ॥
 दीपपञ्चकसालोकास्त्रिस्थूणाः शुक्रदारवः ।
 मसृणालेपमुदवः प्रतोलीभुजसंकुलाः ॥ १९ ॥
 मायया रचितास्तेन राज्ञा तेषु महात्मना ।
 रक्षितारो महायक्षा नित्यमालोकमीरवः ॥ २० ॥
 अथापवरकौघेषु चलन्सु स महीपतिः ।
 करोति विविधां क्रीडां नीडेष्विव विहङ्गमः ॥ २१ ॥
 त्रिशरीरशतेष्वन्तस्तैर्यक्षैः सह पुत्रक ।
 लीलावशमुषित्वा तु पुनर्निर्गम्य गच्छति ॥ २२ ॥
 तस्येच्छा जायते वत्स कदाचिच्चलचेतसः ।
 पुरं भविष्यन्निर्माणं किञ्चिद्यामीति निश्चला ॥ २३ ॥

इत्याषं वासिष्ठमहारामायणे वाम्कीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे दाशूरो० खोथमिववर्णनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथापृच्छत्सुतस्तत्र जम्बूद्वीपे महानिशि ।
 कदम्बाग्रावचूडस्थं पितरं पावनाशयम् ॥ १ ॥

पुत्र उवाच ।

कोऽसौ खोथ इति ख्यातो भूपस्तातोत्तमाकृतिः ।

वक्रवदामाकाशपरिच्छेदकवाद्यपवरका देवमानुषादिदेहगणाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अमर्त्येच्छादनः केशनृपैश्छन्नाः । बहुभिर्वा-
 तायनैरुर्ध्वच्छिद्रैः ॥ १८ ॥ दीपपञ्चकैर्जानिन्द्रियैः मालोकाः
 गप्रकाशाः । ऊरु कसेरुकां चेति निष्ठः स्थूणाः स्तम्भा येपाम् ।
 शुक्लान्यस्थीन्येव धरादारम्यानीयानि येषु । मसृणैः त्रिश्वराले-
 पमृत्तिकास्थानीयैश्चर्मभिः । प्रतोली रथ्यान्तर्दृपभुजैः संकुलाः
 ॥ १९ ॥ तेषां अपवरकाणां अभिमानेन रक्षितारो यक्षाः
 कार्यकरणैः पूज्याः स्वाभिभूता अहंकाराः । आलोकादान्मवित्रे-
 काद्वीरवः । ततस्तत्क्षयादित्यर्थः ॥ २० ॥ चलन्सु व्यवहारवत्सु
 स महीपतिः संकल्पान्मा जीवः ॥ २१ ॥ लीलाभिरवशमस्वा-
 द्यां यथा स्यात्तथैत्युषित्वा निर्गम्य जेत्युभयान्वयि ॥ २२ ॥
 भविष्यन्निर्माणं अविद्यमानं स्वप्नादिजगत् । निश्चला यावत्तद्भोगं
 स्थिरा ॥ २३ ॥ आवेगाभिद्राधावेगान् उन्थाय जाग्रदेहाद्यभि-
 मानं त्यक्त्वा धावति । 'स तत्र बुद्धान्ते रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव
 पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्याय प्रतिन्योभ्यां द्रवति स्वप्नान्ता-
 र्येव' इति श्रुतेः गन्धर्वनिर्मितं पुरं गन्धर्वनगरमिव मिथ्या-
 भूतमित्यर्थः ॥ २४ ॥ विनाशं संकल्पलयावस्थां सुषुप्तिम् ।
 विनश्यति कारणाविद्यायां कर्मबीजसंस्कारशेषं करकवद्विलीयते

भूताविष्ट इवावेगात्तत उन्थाय धावति ।
 पुरं तदप्यथाप्नोति गन्धर्वैरिव निर्मितम् ॥ २४ ॥
 तस्येच्छा जायते पुत्र कदाचिच्चलचेतसः ।
 विनाशं संप्रयामीति तेनाशु स विनश्यति ॥ २५ ॥
 पुनरुत्पद्यते तूर्णं स्वात्मनोर्मिरिवाम्भसः ।
 व्यवहारं तनोत्युच्चैः पुनरारम्भमन्धरम् ॥ २६ ॥
 स्वयैव व्यवहृत्याथ कदाचित्परिभूयते ।
 किंकरोस्म्यहमज्ञोऽसि दुःखितोऽसीति शोचति ॥
 मुदमेत्य कदाचिच्च स्वयमायाति दीनताम् ।
 प्रावृद्धवर्षकलोलासपूरादिव नदीरयः ॥ २८ ॥
 जयति गच्छति वल्गति जृम्भते
 स्फुरति भाति न भाति च भासुरः ।
 सुतमहामहिमा स महीपतिः
 पतिरपामिव वातरयाकुलः ॥ २९ ॥

कथितं च किमेतन्मे त्वयेति ब्रूहि तत्त्वतः ॥ २ ॥
 क भविष्यति निर्माणं वर्तमाने क गम्यता ।
 उभयार्थविरुद्धत्वाम्मोहाय वचस्तव ॥ ३ ॥

दाशूर उवाच ।

शृणु पुत्र यथाभूतमेतत्ते कथयाम्यहम् ।

॥ २५ ॥ स्वात्मना पूर्वस्वभावेनैव । स एवाहमिति सुषुप्तो-
 न्धितस्य प्रत्यभिज्ञानुभवादिति भावः ॥ २६ ॥ परिभूयते शत्रु-
 रोगदारिद्र्यादिभिः ॥ २७ ॥ मुदं पूर्वाभूतमुखमेत्य अतिक्रम्य
 स्मृत्वा वा ॥ २८ ॥ हे सुत, महात्मा स पूर्वोक्तो महीपतिः
 रति परानिभवमामर्थे परान् गच्छति जयति च संपदः
 प्राप्य जृम्भते स्फुरति मेचलति भाति च जाग्रत्स्वप्नयोः सुषु-
 प्तिप्रलयममाश्रित्युक्तिपु न भाति च । अन्तर्गतेनात्मज्योतिषा
 भासुरः अतएव महामहिमा अपोपतिः समुद्र इव ॥ २९ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे द्वि-
 पञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५२ ॥

खोथोख्यानस्य तात्पर्यं विस्तरेणैव वर्ण्यते ।

संकल्पकथितं विश्वमित्युक्तार्थं निर्दर्शनम् ॥ १ ॥

कदम्बस्यापि अवचूड उत्तंस इव स्थितमित्युपमितसमासः
 ॥ १ ॥ २ ॥ यथाश्रुतार्थं तात्पर्यं नास्ति किंतु अन्यत्र तात्पर्य-
 मिति त्वया कृतो ज्ञानमिति चेत् 'पुरं भविष्यन्निर्माणं किञ्चिद्या-
 मीति निश्चला' इत्याद्युक्तौ भविष्यत्त्ववर्तमानत्वयोर्गौणपक्षविरोधा-
 द्यनन्वितायैकत्वदर्शनादित्याह—केति ॥ ३ ॥ अवबुध्यसे अव-

येन संसारवक्षस्य तत्त्वमस्यावबुध्यसे ॥ ४ ॥
 असदप्युत्थितारम्भमवस्तुमयमाततम् ।
 संसारसंस्थानमिदमेवमाकथितं मया ॥ ५ ॥
 परमात्मनो जातः संकल्पः खोत्थ उच्यते ।
 जायते स्वयमेवासौ स्वयमेव विलीयते ॥ ६ ॥
 तत्स्वरूपमिदं सर्वं जगदाभोगि विद्यते ।
 जायते तत्र जाते तु तस्मिन्नेष्टे विनश्यति ॥ ७ ॥
 ब्रह्मविष्णुवन्द्यद्राद्यास्तस्यैवावयवान्विदुः ।
 विटपानिव वृक्षस्य शृङ्गाणीव महीभूतः ॥ ८ ॥
 शून्ये व्योमनि तेनेदं निर्मितं त्रिजगत्पुरम् ।
 प्रतिभासानुसंधानमात्रेणैव विरिञ्चिताम् ॥ ९ ॥
 यन्नेमे विततालोका लोककोशाश्चतुर्दश ।
 वनोपवनमालाश्च यत्रोद्यानपरम्पराः ॥ १० ॥
 क्रीडाशिखरिणो यत्र सहायमन्दमेखः ।
 शीतोष्णदीप्ती चन्द्राकौ दीपौ यत्रानलाकृती ॥ ११ ॥
 सूर्याशुक्लचालोलतरङ्गोत्तुङ्गमौक्तिकाः ।
 बहन्ति सरितो यत्र सम्मुक्तावल्लभाः ॥ १२ ॥
 इक्षुभीरादिसलिला मणिरत्नबिसाङ्गराः ।
 और्वानलाम्बुजा यत्र वाप्यः सप्त महार्णवाः ॥ १३ ॥
 अथ उर्व्यां तथोर्ध्वे स्वे पुण्यापुण्यधनश्रियः ।
 नरामरकिराटानां यत्रान्तः क्रयविक्रयां ॥ १४ ॥

भोत्स्यसे ॥ ४ ॥ असतः परमार्थसत्तादृश्यादेवाज्ञानादभ्यु-
 यतारम्भं अतएवावस्तु माया तन्मयम् । एवमस्यार्थस्य बोध-
 नाय आकथितं परोक्षेण वर्णितम् ॥ ५ ॥ संकल्पः संकल्प-
 प्रधानं मनः । समष्ट्यष्टिमनसोरेकीकारेण ग्राह्यव्यक्ताकाशा-
 दुत्थ इति व्युत्पत्त्या खोत्थ उच्यते इत्यर्थः । स्वयमेव स्वसंकल्प-
 जन्यप्रवृत्तिवासनोद्भवदेव जायते निवृत्तिवामनादार्थ्यं स्वय-
 मेव लीयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्स्वरूपं तत्परिणामः । उक्तार्थं
 तदन्वयव्यतिरेकानुविधानप्रदर्शनेन द्रष्टव्यं—जायत इति ॥ ७ ॥
 ननु ब्रह्मविष्णवादिभ्यः सकाशाज्जगदुत्पन्नमिति ध्रुव तत्कथम-
 न्यस्मादुच्यते तत्राह—ब्रह्मति । विटपानस्कन्धान् ॥ ८ ॥
 शून्ये त्रैकालिकजगदभाववति व्योमनि ब्रह्मणि । अचेतन-
 स्यास्य कुतो निर्माणशक्तिरिति चेदधिष्ठानचेतन्यानुग्रहेण चेत-
 नविरिक्त्याकारताप्राप्तेरित्याह—प्रतिभासति ॥ ९ ॥ तदेव
 त्रिजगत्पुरं प्राग्बर्णितमित्याह—यत्रत्यादिना । विततालोकाः
 सूर्यादिप्रभादीप्ताः । प्रसिद्धवनोपवनमाला यत्र उद्यानपरम्परा-
 वर्णिता इत्यर्थः ॥ १० ॥ अनलाकृती दीप्यमानौ । ‘अनिला-
 क्षतौ’ इति पाठे स्पष्टम् ॥ ११ ॥ मुक्तालताविगलितवापीसप्त-
 कम्बुधितमित्युक्तैरर्थमाह—सूर्येति । तरङ्गाणां मुक्तासाम्ये उप-
 पत्तिः सूर्याशुक्लचालोलत्वम् ॥ १२ ॥ मणिरत्नानि मणिश्रेष्ठा-
 एव बिसाङ्गरा याष्टु । और्वानला बहवाप्य एव अम्बुजानि
 याष्टु । यत्र नगरे ॥ १३ ॥ ऊर्ध्वाधोगनिरूपेण वर्णिष्यामि
 संकुलमिति यदुक्तं तस्यार्थमाह—अथ इति । पुण्यान्यपुण्यानि

तस्मिन्नेव जगत्सन्निपुरे संकल्पभूभृता ।
 क्रीडार्थमात्मनश्चित्रा देहापवरकाः कृताः ॥ १५ ॥
 केचिद्वीर्वाणनामान ऊर्ध्व एव नियोजिताः ।
 नरनागादयः केचिदध एव नियोजिताः ॥ १६ ॥
 वातयन्त्रप्रवाहेण चलन्तो मांसमृन्मयाः ।
 सितास्थिदारवश्चित्रास्त्वग्लेपमसृणामलाः ॥ १७ ॥
 केचिच्छिरेण नश्यन्ति केचिच्छीघ्रविनाशिनः ।
 केचिन्केशोलपोल्लासरचिताच्छादनश्रियः ॥ १८ ॥
 कर्णाक्षिनासाग्रमुखैर्द्वैरैर्नवभिरन्विताः ।
 अनारतवह्मप्राणपवनेनोष्णशीतलाः ॥ १९ ॥
 कर्णनासास्यतात्वादिवातायनगणान्विताः ।
 भुजाद्यङ्गप्रतोलीकाः पञ्चेन्द्रियकुदीपकाः ॥ २० ॥
 मायया रचितास्तेषु संकल्पेन महामते ।
 अहंकारमहायक्षाः परमालोकभीरवः ॥ २१ ॥
 देहापवरकेष्वन्तर्महाहंकारयक्षकैः ।
 सह संक्रीडन्तेऽप्यर्थं स सदैवासदुत्थितैः ॥ २२ ॥
 यथा कुसूले मार्जारो भस्त्रायां भुजगो यथा ।
 मुक्ताफलं यथा घेणावहंकारस्तथा तर्नां ॥ २३ ॥
 क्षणमभ्युदयं यान्ति क्षणं शाम्यन्ति दीपवत् ।
 देहगेहेषु संकल्पतरङ्गाः सागरेष्विव ॥ २४ ॥

पापानि च धनश्रियो येषां तेषां नराणां कर्मापासनाधिकारि-
 णामार्याणाममराणां च ‘देवान् भावयतानेन ते देवा भाव-
 यन्तु वः’ इति भगवदुक्तव्यायेन पुण्यतत्फलकयविक्रयौ । कि-
 राटानां प्रत्यन्तदेशवासिनां कर्माधिकारबहिष्कृतानां पापतत्फल-
 स्थावरनित्यगादिभिः परस्परगेपकारवाहुल्यात्कयविक्रयौ बोध्यौ
 ॥ १४ ॥ संसारिणो विरचितासुधापवर्गा गणा इत्युक्तस्तत्पर्य-
 माह—तस्मिन्नेवेत्यादिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ वातयन्त्राणि
 प्राणास्तम्प्रवाहेण । मांसान्येव मृदस्तद्विकाराः । सितान्यस्थी-
 न्येव दारुणि यत्र । त्वचो लिप्यन्तं यैस्तैलोद्भूतनादि-
 भिस्तै त्वग्लेपास्तैर्मसृणाश्चिकृणा अमलाश्च ॥ १७ ॥ केशल-
 क्षणानां उलपानां तृणविशेषाणां उल्लासनं रचिता आच्छा-
 दनश्रियं यामिति अस्तित्च्छादनच्छाद्रा इत्युक्तविवरणम् ॥ १८ ॥
 नवद्वारविभूषिता इत्युक्तिं विवृणोति—कर्णेति । अनारतवह-
 द्वाता इत्युक्तिं विवृणोति—अनारतेति । प्राणस्योष्णत्वमपानस्य
 च शीतत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् ॥ १९ ॥ बहुवातायनान्विता इत्यादि
 विवृणोति—कर्णनासास्यादिना । कुदीपकेति विवरणेन दीप-
 पञ्चकेत्यत्र संधार्थं जातः कन् तन्त्रेण कुत्सामपि द्योतयतीति
 तात्पर्यं सूचितम् ॥ २० ॥ रक्षितारो महायक्षा इत्येतद्विद्व-
 णोति—माययेति । परमालोकभीरव इत्यस्य प मांसदर्शनेन
 हृदयग्रन्थात्मकाहंकारक्षयश्रुतेः परमस्यालोकनाद्रीरवो विभ्यत
 इति तात्पर्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ननु देह एवाहंकारो नान्यो
 नेत्याह—यथेति ॥ २३ ॥ संक्रीडनप्रकारमाह—क्षणमिति ।

भविष्यन्नवनिर्माणं स व्याप्नोति तदा पुरम् ।
 यथा संकल्पितं वस्तु क्षणादेव प्रपश्यति ॥ २५ ॥
 असंकल्पनमात्रेण खैनैवाशु विनश्यति ।
 श्रेयसे परमायस्य नाशत्वेन तु संभवः ॥ २६ ॥
 स्वयं संकल्पनामात्रं जायते बालयक्षवत् ।
 अनन्तायात्मदुःखाय नानन्दाय कदाचन ॥ २७ ॥
 इदं स्फारं जगद्दुःखं प्रतनोत्यात्मसत्तया ।
 असत्तया नाशयति घनमान्धं यथा तमः ॥ २८ ॥
 स्वयैव दुःखदायिन्या चेष्टया परिरोदिति ।
 काष्ठावष्टब्धवृषणः कीलोत्पाटी कपिर्था ॥ २९ ॥
 संकल्पितानन्दलवस्तिष्ठत्युद्धरकन्धरम् ।
 अकस्मात्प्रच्युतमधुबिन्दुमुद्धरभो यथा ॥ ३० ॥
 क्षणं विरतिमायाति रतिमिति क्षणं स्वयम् ।
 क्षणं विकारमायाति संकल्पनैव बालवन् ॥ ३१ ॥
 एनं सकलभावेभ्यः कृत्वा निर्मूलमादरात् ।
 मतिरन्तःपदं याति यथा पुत्र तथा कुरु ॥ ३२ ॥
 क्रयस्तस्या मतेर्देहा अधमोत्तममध्यामाः ।
 तमःसत्वरजःसंज्ञाः कारणं जगत् स्थितः ॥ ३३ ॥
 तमोरूपो हि संकल्पो नित्यं प्राकृतचेष्टया ।
 परां कृपणतामेत्य प्रयाति कुमिकीटताम् ॥ ३४ ॥
 सत्वरूपो हि संकल्पो धर्मज्ञानपरायणः ।

अदूरकेवलीभावं स्वाराज्यमधितिष्ठति ॥ ३५ ॥
 रजोरूपो हि संकल्पो लोकसंव्यवहारवान् ।
 परितिष्ठति संसारे पुत्रद्वारानुरञ्जितः ॥ ३६ ॥
 त्रिविधं तु परित्यज्य रूपमेतन्महामते ।
 संकल्पः परमायाति पदमात्मपरिक्षये ॥ ३७ ॥
 सर्वा दृष्टीः परित्यज्य नियम्य मनसा मनः ।
 सबाह्याभ्यन्तरार्थस्य संकल्पस्य क्षयं कुरु ॥ ३८ ॥
 यदि वर्षसहस्राणि तपश्चरसि दारुणम् ।
 यदि वा विलयात्मानं शिलायां चूर्णयस्यलम् ॥ ३९ ॥
 यदि वाग्निं प्रविशसि वडवाग्निमथापि वा ।
 यदि वा पतसि भ्रष्ट्रे खड्गधाराजवे तथा ॥ ४० ॥
 हरो यद्युपेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।
 अत्यन्तकरुणाक्रान्तो लोकनाथोऽथवा यतिः ॥ ४१ ॥
 पातालस्थस्य भूस्थस्य स्वर्गस्थस्यापि तत्त्व ।
 नान्यः कश्चिदुपायोऽस्ति संकल्पोपशमादते ॥ ४२ ॥
 अनाबाधेऽधिकारे च सुखे परमपावने ।
 संकल्पोपशमे यत्नं पौरुषेण परं कुरु ॥ ४३ ॥
 संकल्पतन्नावखिला भावाः प्रोताः किलानघ ।
 छिन्ने तन्मौ न जाने ते क यान्ति विशरारवः ॥ ४४ ॥
 असत्सन्सदसत्सर्वं संकल्पादेव नान्यतः ।
 संकल्पं सदसच्चैवमिह सत्यं किमुच्यताम् ॥ ४५ ॥

संकल्पस्य तरङ्गा वृत्तयः ॥ २४ ॥ तस्यैच्छा जायते इत्यादि-
 स्तात्पर्यं पुत्रोक्तविशेषपरिहारेण वर्णयति—भविष्यदिति ॥ २५ ॥
 तेनाशु स विनश्यतीत्यस्य तत्पर्यमाह—असंकल्पनेति ।
 जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः परं अत्यन्त आयस्य भ्रमणप्रयुक्तमायामं
 प्राप्य श्रेयसे विश्रान्तिमुत्थाय असंकल्पनमात्रेण मुमुर्षो नाश
 त्वेन प्रविलयेन कारणाभूताविद्यामात्रभावेन संभवः सन्त्यर्थः ।
 अथवा नानाजन्मक्रांतिव्यास्य दैर्घ्यान्निर्विण्णः शास्त्राचार्यनमाय-
 म्यासादिबलात्मानतत्त्वमाक्षात्कारे सति संकल्पमूलोच्छेदादेवा-
 संकल्पमात्रेण श्रेयसे मोक्षाय संभवो निवृत्तिः । ‘परमायाम्य’
 इति पाठेन अस्य संकल्पस्य नाशत्वेन वामनाक्षयप्रयुक्त-
 शून्यभावेन संभवः अभिनिर्णयः परमाय श्रेयसे भवतीति
 सर्वत्र शेषः ॥ २६ ॥ पुनरुपपत्तेरित्युक्तस्तात्पर्यमाह—स्वय-
 मिति ॥ २७ ॥ २८ ॥ किं करोमात्यादिशोकोक्तंवाञ्छमाह—
 स्वयैवेति । दुःखदायिन्या निषिद्धाचरणभिममानादिरूपया ।
 काष्ठावष्टब्धस्युत्पत्तिप्रकरणं व्याख्यातम् ॥ २९ ॥ करभो ग-
 दभः । अनेन विषयसुखमपि रासभस्य मधुलेहनवदतिदुर्लभं
 किं पुनर्मोक्षसुखमिति ध्वनितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ खोत्थाख्या-
 यिकावर्णनप्रयोजनमाह—एनमिति । सकलभावेभ्यः सर्ववा-
 यवस्तुभ्यः परावृत्त्य समाध्यभ्यासेन तत्त्वज्ञानेन च निर्मूलं
 निर्वासनाज्ञानं कृत्वा मतिः अन्तः पदं प्रत्यग्भूतं ब्रह्म यथा
 यात्यवलम्ब्य विश्राम्यति तथा कुर्वत्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्राये
 त्रयो देहा उक्तास्तात्प्रपश्यति—त्रय इति । मतेः संकल्प्यात्मनो

मनसः ॥ ३३ ॥ प्राकृतचेष्टया स्वाभाविकप्रवृत्त्या परां कृपणतां
 नरकेषु प्रसिद्धाम् । कुमिकीटप्रहणं म्हावरादीनामप्युपलक्षणम्
 ॥ ३४ ॥ ज्ञानमत्रोपासनं शास्त्रीयप्रवृत्तिनियम इति यावत् । अदूरके-
 वलीभावं संनिहितमोक्षं स्वाराज्यं हेरष्यगर्भभावानन्ददेवतापदम्
 ॥ ३५ ॥ लोकसंव्यवहारो मनुष्यजनमना तद्योग्यव्यवहारस्त-
 द्वात् ॥ ३६ ॥ परं पदं मोक्षम् । आत्मपरिक्षये आत्यन्ति-
 कसंकल्पोच्छेदं सति ॥ ३७ ॥ तर्हि संकल्पक्षये क उपायस्त-
 माह—सर्वा इति । दृष्टीवाङ्मार्थदर्शनानि बाह्येन्द्रियाणि वैरा-
 ग्येण निरुज्येति यावत् ॥ ३८ ॥ ननु संकल्पक्षयो दुष्करः
 अन्य एवोपायो मोक्षार्थमुपदिश्यतां नेत्याह—यदि वेत्यादिना ।
 विलयस्वभावं आत्मानं स्वदेहम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ लोकनाथो
 यतिः श्रद्धात्रयेयो दुर्वासा वा अत्यन्तकरुणाक्रान्तः सन्नुपेष्टा
 स्यात् । अथवा अत्यन्तकरुणाक्रान्त इति विशेषणस्वाराख्या-
 दात्यन्तिकार्हिमोपेष्टा वृद्धोऽत्र यतिः । तस्यात्र प्रहणं
 त्वर्षदिकमार्गेष्वपि मोक्षप्रत्याशावारणार्थम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 सच संकल्पोपशमो ब्रह्मस्वरूप एवेत्याशयेन विशिनष्टि—
 अनाबाध इत्यादि । परं यत्नं साधनचतुष्टयसंपत्तिश्रवण-
 मनननिदिध्यासनलक्षणम् ॥ ४३ ॥ ननु संकल्पमात्रोच्छेदेन
 सर्वजगद्वन्धनिवृत्तिः कुतस्तत्राह—संकल्पेति । तर्हि ते नष्टा
 भावाः क यान्ति तत्राह—न जाने इति । आरोपितमावाना
 मधिष्ठाने बाधेऽप्यत्र गमनाप्रसिद्धेरिति भावः ॥ ४४ ॥
 नन्विद्यं संकल्पादिसर्वभावनिवृत्तिरसती सती सदसती वा ।

आत्मनः सदृशीं लीलां जीवो हृद्वनमर्कटः ।
 दीर्घमाकारमादाय निमेषाद्यानि ह्रस्वताम् ॥ २९ ॥
 प्रहीतुं च न शक्यन्ते संकल्पजलवीचयः ।
 मनाग्दृष्टा विवर्धन्ते हसन्ति सपरिच्छदाः ॥ ३० ॥
 तृणमात्रेण दीप्यन्ते संकल्पा वह्निशेषवत् ।
 जगत्यप्रकटाकाराः प्रदीप्ताः क्षणभङ्गुराः ॥ ३१ ॥
 भ्रमदा जडसंस्थानाः संकल्पास्तडिदग्रयः ।
 यदेवास्मयं पुत्र तदेवाशु चिकित्सितम् ॥ ३२ ॥
 शक्यते नात्र संदेहो नास्तस्मद्भवति क्वचित् ।
 संस्थितो यदि संकल्पो दुश्चिकित्स्यः स्वतो भवेत् ॥ ३३ ॥
 किं त्वसद्भूत एवैव सुचिकित्स्यस्तदा भवेत् ।
 अकृत्रिमं चेत्संसारमलमङ्गारकाण्यवन् ॥ ३४ ॥
 तदेतत्क्षालने साधो कः प्रवर्तेत दुर्मतिः ।
 किं त्वेतत्तण्डुलेष्वेव तुषकञ्चुकवत्स्थितम् ॥ ३५ ॥
 यतस्ततः प्रयत्नेन पौरुषेण विनश्यति ।

इत्यादि वासिष्ठमहाराजायणे वात्मकीये ढे० मो० स्थितिप्रकरणे

अकृत्रिममपि प्राप्तं भृशं पुत्र तथा पुनः ॥ ३६ ॥
 सुखोच्छेद्यतया ह्यस्य संसारमलमातनम् ।
 तण्डुलस्य यथा चर्म यथा त्नाग्नस्य कालिमा ॥ ३७ ॥
 नश्यति क्रियया पुत्र पुरुषस्य तथा मलम् ।
 नश्यत्येव न संदेहस्तस्मादुद्यमवान्भव ॥ ३८ ॥
 असत्कल्पैर्विकल्पैर्यत्संसारो न जितो मुधा ।
 स्तोकेनाशु लयं यानि कासद्वस्तु चिरं स्थितम् ॥ ३९ ॥
 असत्यामेति संसारः स्वयवस्थां विचारतः ।
 दीपालोकादिवान्ध्रस्य द्वीन्दुत्वं स्वीक्षितादिव ॥ ४० ॥
 नासौ तव न चास्य त्वं भ्रान्तिं पुत्र परित्यज ।
 असत्ये सत्यवदृष्टे भावना मास्य हीदृशः ॥ ४१ ॥
 मम गुरुविभवोज्ज्वला विलासा
 इति तव मास्तु वृथैव विभ्रमोऽस्तः ।
 त्वमपि च वितताश्च ते विलासा
 विलसति सर्वमिदं तदाम्ततत्त्वम् ॥ ४२ ॥

दाशरो० सकल्पचिकित्सा नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इत्याकर्ण्य तदा तत्र राजावालपनं द्वयोः ।
 अहं रघुकुलाकाशशशाङ्क रघुनन्दन ॥ १ ॥

तर्हीष्टमेव कुतो न करोति अनिष्टं च कुतः करोति तत्राह—
 आत्मन इति ॥ २९ ॥ कुतोऽस्य वृद्धिर्ह्यस्मात् तत्राह—प्रहीतुमिति ।
 नियन्तुमित्यर्थः । दृष्टा विषयदर्शनोद्भूताः । विषयदर्शनस्मर-
 णत्यागे तु सपरिवारा हसन्ति ॥ ३० ॥ तृणमात्रेण तृणमहेश-
 नात्पेनापि विषयेणैति यावत् । वह्निशेषोऽग्निकणः । जगती-
 त्याद्युत्तरान्वयि ॥ ३१ ॥ भ्रमदाः म्याण्वादाः चोगदिभ्रान्ति-
 हेतवः जडेषु विषयेषु लडयोगभेदान्मेषजलेषु च संस्थानं
 येषाम् । इत्यं 'कोदृशस्तात संकल्पः' इत्यादिप्रधानासुत्तरमुप-
 वर्ण्य 'कथं चैव विनश्यति' इति चरमप्रश्नस्योत्तरं विवर्धुर्वर्णितस्य
 संकल्पस्य सुचिकित्स्यतामाह—यदेवेत्यादिना । असन्मयं
 असत्याज्ञानविकारभूतम् ॥ ३२ ॥ शक्यते ज्ञानेनेति शेषः ।
 संस्थितः परमार्थभूतो यदि भवेत् ॥ ३३ ॥ जगत्स-
 त्यापक्षे तु आत्मनोऽपि जगद्विशेषान्मलिनस्वभावत्वापत्तां
 ज्ञानेन सत्यनिरास एव सर्वप्रमाणविरुद्ध इत्यनिर्माक्षप्रसङ्गः ।
 विरुद्धस्याप्यभ्युपगमे अज्ञाकाण्यस्य सशेषक्षालने मलिनस्यैव
 परिशेषो निःशेषक्षालने तु शून्यावसानतस्मिन्पुरुषार्थापरिशेष-
 श्वेत्याशयेनाह—अकृत्रिममिति । कृत्रिमिभ्याकल्पना तया निर्वृत्तं
 कृत्रिमं तद्विभ्रमकृत्रिमं सत्यम् ॥ ३४ ॥ तुषकञ्चुकं यथा
 अतण्डुलभूतमेव तण्डुले निरस्यते तद्वदसदेव सति निरस्यमि-
 त्यर्थः ॥ ३५ ॥ कृतिः कारणव्यापारस्तया निर्वृत्तं कृत्रिमं तद्विभ्रं
 अनाविभूतमपीत्यर्थः । डुकुनो 'क्षितः किः', 'कैर्मन्त्रित्यम्' इति

पतितः स्वात्कदम्बाग्रे पत्रपुष्पफलाकुले ।
 तृष्णीं निर्वृष्टमुक्तान्मा शृङ्गाग्र इव तोयदः ॥ २ ॥

निर्वृत्तार्थं मप ॥ ३६ ॥ जस्य तत्त्वविदः सुखेन अनायासेनैव
 च्छेद्यतया उच्छेदार्हतया आननं विस्तीर्णम् । अनाद्य-
 ज्ञानजस्यातिविस्तीर्णस्य च रजतस्वप्नादिविभ्रमस्य प्रबोध-
 मात्रेणोच्छेददर्शनादिनि भावः । असंभावनाविपरीतभावनादि-
 मलं तु ज्ञानभूमिकाभ्यासलक्षणपुरुषप्रयत्नेनापि नश्यतीत्याश-
 येनाह—तण्डुलस्येत्यादिना ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ असत्कल्पैर्विकल्पै-
 रुपलक्षितः संसारो यदेतावन्त काल एवया न जितस्तन्मुर्खयो-
 पायापरिज्ञानादित्यर्थः ॥ ३९ ॥ अमत्यां स्वयवस्थां स्मिष्टां ।
 बाधामिति यावत् । अन्यस्य तमस्तिरोभूतचक्षुषो दीपालोके
 सति आन्ध्रमिवैति शेषः ॥ ४० ॥ असां संसारः । हि यस्मा-
 दसत्ये सत्यवदृष्टे सति ईदृशः एतादृशस्य भावना पुनश्चिन्ता
 माम् न खलु युक्तेति शेषः ॥ ४१ ॥ मम संसारिस्वभावस्य
 एते गुरुभिर्महद्विभ्रमैः संपद्भिर्ज्ज्वला दीप्यमाना भोगवि-
 लासाः सत्याः शाश्वताश्चेति विभ्रमस्तव मास्तु । त्वं संसारी
 अपि च ते विलासाश्चकारादन्यदपि जननमरणदिदृश्यमात्र
 तदात्मतत्त्वमेव तथा विलसति न दृश्यरूपं सदस्यदस्तीत्यर्थः
 ॥ ४२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहाराजायणतापपर्यप्रकाशे स्थि-
 तिप्रकरणे चतुष्पञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५४ ॥

दाशूरेण वसिष्ठस्य पूजितस्य मिथः कथाः ।

कदम्बशोभावीक्ष्य प्रातर्धानं च वर्ण्यते ॥ १ ॥

आलपनं व्यक्तसंभाषणम् ॥ १ ॥ खानूष्णीं निःशब्दं

अपहृतं तत्र दाशूरं शूरमिन्द्रियनिग्रहे ।
 परेण तपसा युक्तं तेजसेव हुताशनम् ॥ ३ ॥
 तेजोभिर्देहनिष्कान्तैः काञ्चीनीकृतभूतलम् ।
 तापयन्तं प्रदेशं तं भुवनं भास्कोरो यथा ॥ ४ ॥
 मामथालोक्य संप्रामं दाशूरोऽर्घ्यसपर्यया ।
 वितीर्णविष्टरं पद्मपूजया पर्यपूजयत् ॥ ५ ॥
 ततः पूर्वकथास्तेन सह दाशूर भास्वता ।
 कृतास्तनयसंबोधाः संसारोत्तरणक्षमाः ॥ ६ ॥
 दृष्ट्वास्तमहं वृक्षं कोरकोत्तरकोटरम् ।
 दाशूरस्येच्छया सर्वैरयतद्भिर्गुणग्रजैः ॥ ७ ॥
 सेव्यमानं वनमिव लतामण्डलमण्डितम् ।
 स्मितेन विस्फुटमिव श्वसनस्फुरितच्छदम् ॥ ८ ॥
 लताकोटिगतैर्भ्रान्तैश्चामरैरिन्दुसुन्दरैः ।
 शुभ्राभ्रखण्डनिकरैः शरश्रभ इवावृतम् ॥ ९ ॥
 प्रालेयकणपद्मत्या मुक्तावल्याभ्यलंकृतम् ।
 सर्वावयवमेवाच्छुपुष्पपूरैः प्रपूरितम् ॥ १० ॥
 स्वरेणुचन्दनालेपैः समालम्ब्यमखण्डितम् ।
 खच्छदाभोगविपुलरक्ताम्बरपरिच्छदम् ॥ ११ ॥
 विवाहायेव वेषेण पुष्पभारातिभारिणा ।
 लताङ्गनानुषेकेन नागरेण कृतोपमम् ॥ १२ ॥

पतिनोऽवतीर्णः । निर्वृष्टेन वृष्टिजलवेषेण मुक्तः अधोवतारित
 आत्मा येन तोयतेन ॥ २ ॥ ३ ॥ तापयन्तं त्रामयन्तम् ॥ ४ ॥
 विनाशो विष्टर आमन यस्मै तम् । पद्मग्रहण पुष्पफलादीनाम-
 'युपलक्षणम् ॥ ५ ॥ पूर्वकथाः प्राक्प्रस्तुतग्रन्थार्थाः । तनयं
 मय्यगबोधयन्तीति तनयसंबोधाः कर्मण्यण । गतिकारकोपप-
 दानां कृष्टिः सह समावयवने कृद्गणे गतिपूर्वकस्यापि ग्रहणा-
 न्नोपसंगेण सह समासः ॥ ६ ॥ अयतद्भिः अव्याकुल्यद्भि-
 रिति यावत् ॥ ७ ॥ तं कदम्बं वधूभिश्चवर्गवेषेण वर्णयति—
 स्मितेनेत्यादिना । यतः कोरकोत्तरकोटरं श्वसनस्फुरितपल्लवं च
 अतएव स्मितेन स्फुटमिव स्थितम् ॥ ८ ॥ लतानां कोटिपु
 शाखाप्रेषु गतैः संक्रान्तैश्चामरैश्चमरपुच्छैः ॥ ९ ॥ सर्वावयवं
 अभिव्याप्येति शेषः ॥ १० ॥ समालम्ब्यं लिप्तम् । स्वस्य च्छदा-
 भोगैः पल्लवविस्तारैर्विपुला रक्ताः शोणा अम्बरपरिच्छदा अ-
 न्तरांशोत्तरीयकद्बुकोष्णीषादयो यस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ मुनि-
 भिर्बद्धानामुज्जानामाकार इवाकारो येषां तैल्लतामण्डपमण्डि-
 तम् । पुरमहोत्सवे पताकाभिर्युक्तं अर्थात्पुरमिवेत्यनुषङ्गतं ।
 'पुरमिवोत्सवे' इति पाठः साधुः ॥ १३ ॥ मृगकण्ड्वयनकम्पेन
 वस्तैः स्खलितैः पुष्पधूलिभिर्विधूसरम् । प्रोत्सारितं स्खलकर्वण-
 न्यगभाषितं उपान्तवनं येन । वृषमल वृषश्रेष्ठम् ॥ १४ ॥ बहि-
 भिमयूरैः । अचलैः पर्वतैर्निक्षेपभूताः क्षिप्ताः स्थापिताः
 संध्याअपोतलक्षणा वालाः स्वकेशा यस्मिंस्तथाविधमित्युत्प्रेक्षा
 ॥ १५ ॥ इदानीमलिनेत्रेण भास्तिनेत्यन्तैः साधारणैर्विशेषणै-

मुनिबद्धोत्तजाकारलतामण्डपमण्डितम् ।
 मञ्जरीभिः पताकाभिर्युक्तं पुरमहोत्सवे ॥ १३ ॥
 मृगकण्ड्वयनध्वस्तपुष्पधूलिविधूसरम् ।
 प्रोत्सारितोपान्तवनं वृषमलमिवोत्थितम् ॥ १४ ॥
 बहिभिः कुसुमोद्भ्रान्तपरागपरिपाटलैः ।
 निक्षेपक्षितसंध्याभ्रबालवालमिवाचलैः ॥ १५ ॥
 प्रवालारुणहस्तेन कुसुमस्मितशोभिना ।
 मधुना घूर्णमानेन प्रान्तेन पुलकन्विवा ॥ १६ ॥
 नीरन्ध्रपुष्पपूर्णं घूर्णितेन वनानिलैः ।
 निद्रालुकुण्डलदृशा स्तम्बकस्तनधारिणा ॥ १७ ॥
 पुष्पजालरजःपुञ्जकुङ्कुमारुणवाससा ।
 लताविताननिलयवातायननिषङ्गिणा ॥ १८ ॥
 नीलपुष्पलतादोलालीलालास्यविलासिना ।
 आपादमस्तकप्रान्तं सर्वतो निर्मितालयम् ॥ १९ ॥
 वृन्देन वनदेवीनां कोकिलालापशालिना ।
 संदिग्धमञ्जरीजालमलिनेत्रेण भासिना ॥ २० ॥
 अवश्यायोपशमितरतिखेदैर्मदालसैः ।
 पुष्पधूलिसमालम्बैराभिरुष्टैर्निषिङ्गैः मिथः ॥ २१ ॥
 पुष्पान्तरगन्तः पुरगैः किमपि प्रणयोजितम् ।
 ध्वनद्भिरभितः खच्छमत्तालियुगलैर्वृतम् ॥ २२ ॥

विलासिपुरुषरूपेण कदम्ब वसन्तं वनदेवीवृन्दं वा वर्णयन्तदा-
 लयन्तेन तं वर्णयति—प्रवालत्यादिना । तत्राद्यकम्पे स्वेन स्वदे-
 हेनेति वा विशेष्यमन्तेऽऽध्याहार्यम् । मधुना श्लेषान्मकरन्देन
 मयेन च मन्तेन घूर्णमानेन । प्रान्तेनार्थाकसरपूर्णं हेतुना
 पुलकशोभावना ॥ १६ ॥ नीरन्ध्र निरन्तरे पुष्पैः पूर्णं ।
 लतास्तम्बकस्तनान्धारिणा पल्लवकैः परामृशता ॥ १७ ॥ लता-
 रचितवितानलक्षणानां निलयानां गृह्णाणां वातायनेषु प्रामाद-
 गवाक्षद्वारकेषु निषङ्गिणा अनुरक्तेन ॥ १८ ॥ नीलासु किमपि ह-
 तच्छदासु पुष्पयुक्तलतादोलाम् नीलालास्ये कौतुकान्दोलनविषये
 विलासिपुरुषभूतेन । कोकिलालापशालिना वनदेवीनां वृन्देन
 वृन्देनेति वा पाठयोरन्यतरदध्याहार्यम् । ईदृशेन स्वेन स्वदेहेन
 वा आपादमस्तकप्रान्तं सर्वतः सर्वेऽवयवाः निर्मिता आलयाः
 पुष्पफलपक्ष्यादिभूषणाध्रया येन तम् । द्वितीये उक्तविशेषण-
 गणवता मधुना वसन्तेन सवेतः सर्वदा सर्वात्र निर्मितालयमिति
 योज्यम् । तृतीयेऽपि उक्तविशेषणगणवता वनदेवीनां वृन्देन
 सर्वतो निर्मितालयमिति परेण सह योज्यमिति ॥ १९ ॥
 अलीनां पर्यायेण लताकदम्बमञ्जरीवृषवृक्षनात्किमेतानि लताने-
 त्राणि उत कदम्बनेत्राणीति संदेहास्पदीभूतमञ्जरीजालयुक्तमि-
 त्यर्थः । अथवा वनदेवीनामलिसदृशनेत्रेण वृन्देन किमेतानि
 वनदेवीनां नेत्राण्युत भ्रमरयुता मज्जय इति संदिग्धमञ्जरीजा-
 लमिति योज्यम् ॥ २० ॥ पुष्पधूलिभिः समालम्बैर्निषिङ्गैः ।
 मिथः अन्योन्यं रहसि च निषिङ्गमाश्लिष्टैः ॥ २१ ॥ पुष्पस्या-

काननोपान्तनगरीधुंधुमाकर्णनेच्छया ।
 क्षणमुत्कर्णमाशान्तचारुवर्चणटांकृतैः ॥ २३ ॥
 क्षणं दलाप्रविशान्तमुग्धमुग्धशिरस्तया ।
 पश्यद्भिरिन्द्रशुकवज्जालामर्णवमेखलाम् ॥ २४ ॥
 वनस्थलीनां तनयैर्नैर्मूर्तिमिवास्थितैः ।
 शुभैः पत्रपुटेष्वन्तर्भृगैः सारतलान्तरम् ॥ २५ ॥
 नीडध्वस्तसुविश्वस्तसुसमात्रकपक्षिणम् ।
 पाकच्युतफलोपान्तभूतकञ्जुकमण्डली ॥ २६ ॥
 संदिग्धमूकध्रुमं गुच्छैः पूजाक्षसूत्रकैः ।
 द्यामलीकृतपर्यन्तं नीडैः पल्लवमण्डितैः ॥ २७ ॥
 सुगन्धिताशेषवनं पुष्पमेधीकृताम्बरम् ।
 धूलीकदम्बशबलफलोद्यवलितं तले ॥ २८ ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन न किञ्चिदपि विद्यते ।
 पत्रं यत्र तरौ यत्र नोप्यते वा न युज्यते ॥ २९ ॥
 पत्रे पत्रे मृगाः सुमा विश्रान्ताश्च पदेपदे ।
 कच्छे कच्छे खगा लीनास्तस्य भूरुहभूपतेः ॥ ३० ॥
 एवंगुणविशिष्टं तं समालोकयतो मम ।
 महोत्सवेन सदृशी सा बभूव तमस्विनी ॥ ३१ ॥
 ततः कथाभी रम्याभिः स तस्य तनयो मया ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वान्मार्कांडेय मो० स्थितिप्रकरणे दाशूरो० वनिप्रदाश्रमलन नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

दाशूरोपाख्यानं समाप्तम् ।

न्तरो गर्भ एवान्तःपुरम् । मनालीनां गुगलैर्मिथुनैः ॥ २२ ॥
 आशास्तेषु दिक्प्रदेशेषु चारुभिर्मधुरैर्वर्णानां नीलमक्षिकाणां
 निवेदकपुष्पस्थानीयानां टांकृतैर्वनिभिः काननोपान्तलक्षणायाः
 खनगर्यां धुंधुमस्य मृगपक्ष्यायाक्रोशस्याकर्णनेच्छया क्षणं उत्कर्-
 णमुत्कर्णकृतकर्णसिन्धुस्थितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ दलाग्रेषु पल्लवेषु
 उपधानस्थानीयेषु निद्रावेशाच्चापलाच्च क्षणं विश्रान्तानि मुग्ध-
 मुग्धानि दर्शनीयतमानि शिरांसि येषां तद्भावेन । इन्दुना
 अंशुकवन्ति किरणपटंगच्छादितानि वनाद्यवयवजालानि यस्या-
 स्ताविधामर्णवमेखलां भूमिं निशापगमप्रतीक्षया पश्यद्भिः
 ॥ २४ ॥ वनस्थलीनां तनयैः पुत्रभूतैर्मुनिप्रभावान्मूर्तिमाश्रि-
 तैर्नैर्विनिर्भयैव स्थितैः पत्रपुटेषु पर्णजालोदरेषु अन्तर्लीनैर्मृगैः
 शास्त्राभ्यादिभिः साराः बोभमानाः सार्धकीभूताश्च तलमधो-
 भूभाग आन्तराः शाखाद्यवयवश्च यस्य तम् ॥ २५ ॥ नीडेषु
 श्वसन्तः मुनिप्रभाविर्भयन्वास्तुविश्वस्त यथा स्यात्तथा सुम-
 मात्रकाः । अज्ञाते कन् । सुसत्त्वादलक्ष्यमाणा इति यावन् ।
 पक्षिणो यत्र तम् । पूर्वं भ्रमराविष्टेषु देवात्पाकवशादपक्ष्युतेषु
 फलेषु उपान्तस्थितमृगादिभूतैः कञ्जुकवत्सर्वतो व्याप्तमण्डलीभ्यो
 भक्षणोपमर्दादिशङ्कया संदिग्धाः भयान्मूकाश्च भ्रमरकीटा यस्य
 तमित्युत्तरेण सह समासः ॥ २६ ॥ दूजापदेन तत्कालिको
 जपो लक्ष्यते । तत्राक्षसूत्रकल्पैः लम्बमानलतागुच्छैः सुगन्धित

विज्ञानालोकरम्याभिर्नीतो बोधं परं पुनः ॥ ३२ ॥
 आवयोस्तत्र चित्राभिः कथाभिरितरेतरम् ।
 शर्वरी सा व्यतीयाय मुहूर्त इव कान्तयोः ॥ ३३ ॥
 प्रातः प्रतनुतां याते पुष्पद्विघ्नजालके ।
 स्वर्गाङ्गनाङ्गभोगाभे तारकानिकरे शनैः ॥ ३४ ॥
 आकदम्बनभोभोगमुपयातं सुतान्वितम् ।
 अहं विसृज्य दाशूरं ततोऽमरनदीं गतः ॥ ३५ ॥
 तत्राभिमतमासाद्य स्थानमेत्य नभस्तलम् ।
 प्रविश्य खं मुनीनां च मध्यं स्वस्थ इव स्थितः ॥ ३६ ॥
 दाशूराख्यायिकेया ते कथिता रघुनन्दन ।
 जगतः प्रतिबिम्बाभा सत्याकाराण्यसन्मयी ॥ ३७ ॥
 दाशूराख्यायिकेचेयमित्येतन्कथितं मया ।
 तुभ्यं राघव बोधाय जगद्गुणिरूपेण ॥ ३८ ॥
 तस्माद्वास्तवीं त्यक्त्वा वास्तवीमपि रञ्जनाम् ।
 दाशूरसिद्धान्तदृशा सदोदारो भवात्मवान् ॥ ३९ ॥
 तस्माद्विकल्पं मलमात्मनस्त्वं
 निर्धूय पश्यामलमात्मतत्त्वम् ।
 आसादयिष्यस्यचिरात्पदं त-
 द्भविष्यसीज्यो भुवनेषु येन ॥ ४० ॥

अशेष वन येन ॥ २७ ॥ तले मूलभुवि धूलीकदम्बशबलैः
 फलैर्वैवलितं व्याप्तम् ॥ २८ ॥ यत्र तरौ यत्र यस्मिन्पत्रे
 प्राणिभिर्नोप्यते न युज्यते नोपयुज्यते वा तादृश पत्रमपि
 किञ्चन विद्यते किं वाच्यं शास्त्राफलपुष्पादीत्यहोऽस्य सर्वथा
 परोपकारेण जन्मरार्थक्यमिति भावः ॥ २९ ॥ पत्रे पत्रे
 अधोगतितपत्रेषु सर्वेष्वित्यर्थः । कं अवदयायजल इत्यति छिन-
 त्नाति कच्छः पत्राद्यधोऽग्रः । 'छो छेदने' इत्यस्मादातोनुपसर्गे
 कः ॥ ३० ॥ दिव्यदृशा समालोकयतः । तमस्विनीति । यद्यपि
 प्रागिन्द्रशुकवज्जालामित्युक्तत्वाज्योन्मावत्येव तथापि रात्रित्व-
 मात्रविवर्धयैवमुक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मम तस्य च आवयोः ।
 'त्यदादीनि सर्वानित्यम्' इत्यस्मच्छब्दशेषः ॥ ३३ ॥ पुष्प-
 द्विघ्नजालप्रतिकृतौ तारकानिकरे । 'द्वे प्रतिकृतौ' इति कन्
 ॥ ३४ ॥ उपयातमनुयातम् । 'ओदकान्तात्प्रियं पान्थमनुव-
 र्जतु' इति स्मृतं । गृहे प्रति विसृज्य निवर्त्य ॥ ३५ ॥ ३६
 ॥ ३७ ॥ आख्यायिकायाः प्रागुक्ता संगति स्मरयति—दाशू-
 रेति ॥ ३८ ॥ दाशूरोपदिष्टसिद्धान्तदृशा ॥ ३९ ॥ विकल्पं
 तद्वर्त्मनस्तदनुभूतं मलमज्ञानं च निर्धूय । येन आसादनेन
 इज्यः पूज्यो भविष्यति ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे
 तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

१. मार्गम् इति पाठः.

षट्पञ्चाशः सर्गः ५६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

नास्तीदमिति निर्णय्य सर्वतस्त्यज रज्ज्वनाम् ।
यन्नास्ति तत्प्रति किल केवास्थेह विचारिणाम् ॥ १ ॥
दृश्यमानमथेदं चेदस्ति सत्तामुपागतम् ।
तिष्ठ स्वात्मनि बध्नास्ति त्वं किमत्र किलात्मताम् ॥ २ ॥
अथ चेदस्ति नास्तीदमिति निश्चयवानसि ।
तथापि भावनासङ्गः कथं युक्तश्चलाचले ॥ ३ ॥
नेदमस्ति जगद्गम तव नास्ति महामते ।
केवलं स्वच्छमेवेत्यमाननं मितमीदृशम् ॥ ४ ॥
नेदं कर्तृकृतं किञ्चिन्न वा कर्तृकृतक्रमम् ।
स्वयमाभासते चेदं कर्त्रकर्तृपदं गतम् ॥ ५ ॥
अकर्तृकं जगज्जालं भवत्वथ सकर्तृकम् ।
मा न्वमेतेन शबलं भावयन्नास्व चेतसि ॥ ६ ॥
सर्वेन्द्रियविहीनात्मा कतैव स जडोपमः ।
अकर्तृ च तदा मन्ये काकतालीयवज्रगन् ॥ ७ ॥

सत्तासत्ते जडस्यात्र कर्तृताकर्तृते चितः ।

विमुश्य सर्वथा दृश्ये रज्ज्वनाम्या निवार्यते ॥ १ ॥

इदं जडं जगन् । रज्ज्वनामहममेतिमंगनादाभ्याभ्याम-
लक्षणासाध्याम् । विचारिणां विवेकिनाम् ॥ १ ॥ किं दृश्य
मदथ सदसत् उतामदेव । पक्षत्रयेपि तत्राहन्नादिरज्जन नोचि-
तमित्याह—दृश्यमानमिति त्रिभिः । इदं देहादि त्वमनानि-
पेक्षसत्तामुपागत यद्यस्तीति मन्यन् तर्हि त्वमपि तन्मनानिपेक्षे
असङ्गोदासीनचिदपे स्वात्मनि तिष्ठ । अत्र त्वं निरपेक्ष देहादीं
अथासेनात्मनां किं बध्नामि । नचेदं तत्रोचितमित्यर्थः । 'तिष्ठ-
त्वात्मनि' इति पाठे तु यदि सत्तामुपागतमस्ति तर्हि आत्मनि
स्वायजडस्वभावे तिष्ठतु नाम । त्वमत्रेत्यादिप्राग्वत् ॥ २ ॥
भावनासङ्गः प्रागुक्ताभ्यासः । चलाचले मन्वायन्वयोः परस्पर-
च्छित्तिरूपत्वादित्यतस्वभावे ॥ ३ ॥ अथ चेदित्यनुक्रियते ।
अथचेदेदं जगदस्ति तर्हि तव बन्धो नास्त्येव केवलं स्वच्छ-
मेवात्मतत्त्वमित्यर्थत्वा आनत मयैतो विस्मरणं मित प्रमित-
मिति नान्यरज्जवाकाश इत्यर्थः ॥ ४ ॥ किंचेदं जगन्कर्तृ-
कमुताकर्तृकमथ कर्त्रकर्तृसाधारण उदासीनात्मसंनिधिसाम्रल-
यस्वरूपम् । त्रिष्वपि पक्षेषु तव तद्वज्रना न युक्तित्याह—
नेदमिति द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥ शबलं अन्योन्यादाभ्याभ्यामा-
देष्यमिवापन्नं भावयन् देहाद्यात्मभाव पर्यन्तमिति बुद्ध्युपाधि-
परिच्छेदं मा आस्व न तिष्ठत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु 'यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते' 'विश्वस्य कतो भुवनस्य गोमा' इत्यादि-
धृतिविरुद्धोऽयमकर्तृकत्वपक्षः कथमुत्थितः किमर्थं वा न्वयोपन्य-
स्तस्तत्राह—सर्वेति । 'यत्तद्रेदृश्यमाश्रमवर्णमन्धुःश्रोत्रं तद-
पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुमुखं तदव्ययं यद्वृतयोनिं
परिपश्यन्ति' इत्यादिधृतिभिरसङ्गोदासीनत्वाज्जडपर्वताद्युपम

काकतालीययोगेन जातं यत्किञ्चिदेव तत् ।
तस्मिन्भावानुसंधानं बालो बध्नाति नेतरः ॥ ८ ॥
न कदाचिदिदं शान्तं जगद्गम न च क्षयि ।
अजस्रं दृश्यमानत्वाद्भावित्वाच्च पुनःपुनः ॥ ९ ॥
न कदाचिदिदं चास्ति जगद्गम न च क्षयि ।
अजस्रं श्रीयमाणत्वात्नास्तित्वाच्चानुमानतः ॥ १० ॥
सर्वेन्द्रियपदातीतो यदा कतैह विज्वरः ।
कुर्वाणः सर्वदा खेदं न कदाचन गच्छति ॥ ११ ॥
तेनेयं नियतिः प्रौढा भावाभावदशमयी ।
ईदृश्येव स्थिरा दीर्घा मिथ्योत्थापि च दृश्यते ॥ १२ ॥
अपर्यन्तस्य कालस्य कश्चिदशः शरच्छतम् ।
नावन्मात्रमहाश्चर्यः किमर्थं सोऽनुधावति ॥ १३ ॥
स्थिराश्चेज्जगतां भावास्तत्त्वादास्या न शोभते ।
कथमन्योन्यसंश्लेषो जडचेतनयोः किल ॥ १४ ॥
अस्थिराश्चेज्जगद्भावास्तदाप्यास्या न शोभते ।

आत्मा मरुः मृगं परिवर्तयतीतिवत्कर्तृत्वोपचर्यते जगन्मिथ्या-
न्वव्युत्पादनायेति यदा सर्वामां मकर्तृकत्वप्रतिपादकधुनीनां
हृदयं ज्ञानं तदेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्किञ्चिदेव अनिवेचनीयमेव ।
भावोऽहन्ताशमिमानन्तेन पुनःपुनरनुसंधानं स्मरणम् । बालो
बालिजः ॥ ८ ॥ अनिवेचनीयत्वमेव युक्त्या दर्शयति—नेत्या-
दिना । ज्ञानमन्योन्याभावात्मकशून्यस्वभावम् । क्षयि प्रभवंस-
प्रयुक्तशून्यस्वभावं च न । शून्यस्य दर्शनायोग्यत्वाज्जगत्तत्र सदा
प्रवाहरूपेण दृश्यमानत्वाद्भ्रमस्योत्पत्तिविरोधाज्जगतश्च पुनःपुन-
रन्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ तस्यांमवन्मदा सत्त्वभावं क्षणि-
कसत्तास्वभावं वास्तु तत्राह—नेति । अस्ति नित्यसत्तास्वभा-
वम् । क्षयि क्षणिकगन्तास्वभावम् । आद्ये अजस्रं प्रतिक्षणं
परिणामभेदेन श्रीयमाणत्वानुभवविशेषात् । द्वितीये अना-
द्यनन्तयोः पूर्वोत्तरकालयोग्यतां वर्तमानत्वाभिमतक्षणेऽप्यसतः
मन्वायोगेनामन्वानुमानादित्यर्थः ॥ १० ॥ अस्तु वास्य नित्य-
तिप्रयुक्तमार्गादौ संनिधिसाम्रणे कर्तृत्वं तथापि मन्वाभिमानेन
तत्र खेदो न युक्त इत्याह—सर्वेन्द्रियेति द्वाभ्याम् ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ शरच्छतं मानुषदेहजीवनपरमार्थाधिः कालः । अनाद्य-
नन्तयोः पूर्वोत्तरकालयोः कदायमन्वादाद्व्यन्तामंभावेति ताव-
त्कालमात्रं महदतिदृढं मनुष्यदेहात्मनालक्षणमाश्रयं यस्य
तथाविधः सन म सर्वेन्द्रियपदातीतो आत्मा किमर्थमनुधावति ।
मयैवेदमनुचितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ इदानीमकर्तृकत्वपक्षे स्थिर-
त्वाभ्युपगमोऽप्यास्या नोचिनेत्याह—स्थिरा इति । तत्त्वात्
स्थिरत्वादेव हानोपादानायोग्यत्वादित्यर्थः । असङ्गचितो जड-
संघन्धाघटनादपि तत्र सा अनुचितित्याशयेनाह—कथमिति
पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुमुखं तदव्ययं यद्वृतयोनिं
अस्थिरा इति । यतस्ते अस्थिरा आस्थां बध्नतः पयःफेनलक्षण-

पयःकेनास्थिरस्यान्ते दुःखमेवा ददाति ते ॥ १५ ॥
 आस्थाबन्धो महाबाहो जगद्भावत्वमात्मनः ।
 न स्थिरास्थिरयोः केनशैलयोरिव राजते ॥ १६ ॥
 सर्वकर्ताप्यकर्तैव करोत्यात्मा न किञ्चन ।
 तिष्ठत्येवमुदासीन आलोकं प्रति दीपवत् ॥ १७ ॥
 कुर्वन्न किञ्चित्कुरुते दिवाकार्यमिवांशुमान् ।
 गच्छन्न गच्छति स्वस्वः स्वास्पदस्थो रविर्यथा ॥ १८ ॥
 यतः कुतश्चिदेवेदं संपन्नमिव लक्ष्यते ।
 अरुणातीरवह्नारिपूरावर्तवदाततम् ॥ १९ ॥
 इति चेद्भवता राम नैपुण्येनावधारितम् ।
 प्रमाणपरिशुद्धेन वेतसा च विचारितम् ॥ २० ॥
 तथापि भावनां साधो पदार्थं प्रति नार्हसि ।
 आलातचक्रे स्वप्ने च भ्रमे वा केव भावना ॥ २१ ॥
 अकस्मादागतो जन्तुः सौहार्दस्य न भाजनम् ।
 भ्रमोद्भूतं जगज्जालमास्थायस्तन्न भाजनम् ॥ २२ ॥
 औप्येन्दौ शीतले भानौ मृगतृष्णाजले तथा ।
 यथा न भावयस्यास्थामेवं भावय मा स्थितौ ॥ २३ ॥
 संकल्पपुरुषस्वप्नजनद्वीन्दुत्वविभ्रमम् ।
 यथा पश्यसि पश्य त्वं भावजातमिदं तथा ॥ २४ ॥
 अन्तराणां परित्यज्य भावश्रीभावनामयीम् ।
 योऽसि सोऽसि जगत्यस्मिंल्लीलया विहरानघ ॥ २५ ॥
 अकर्तृत्वपदं पीत्वा पीत्वेच्छामपि कुर्वतः ।

सर्वभावान्तरस्य सर्वातीतस्य चात्मनः ॥ २६ ॥
 इयं संनिधिमात्रेण नियतिः परिजृम्भते ।
 दीपसंनिधिमात्रेण निरिच्छैव प्रकाशते ॥ २७ ॥
 अन्नसंनिधिमात्रेण कुटजानि यथा स्वयम् ।
 आत्मसंनिधिमात्रेण त्रिजगन्ति तथा स्वयम् ॥ २८ ॥
 सर्वेच्छारहिते भानौ यथा व्योमनि तिष्ठति ।
 जायते व्यवहारश्च सति देवे तथा क्रिया ॥ २९ ॥
 निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथालोकः प्रवर्तते ।
 सत्तामात्रेण देवे तु तथैवायं जगद्रूपः ॥ ३० ॥
 अतः स्वात्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।
 निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता संनिधिमात्रतः ॥ ३१ ॥
 सर्वेन्द्रियाद्यतीतत्वात्कर्ता भोक्ता न सन्मयः ।
 इन्द्रियान्तर्गतत्वात् कर्ता भोक्ता स एव हि ॥ ३२ ॥
 द्वे एवान्मनि विद्येते कर्तृताकर्तृतानघ ।
 यथैव पश्यसि श्रेयस्तामाश्रित्य स्थिरो भव ॥ ३३ ॥
 सर्वस्योऽहमकर्तृतेति दृढभावनयानया ।
 प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ३४ ॥
 याति नीरसतां जन्तुरप्रवृत्तेश्च चेनसः ।
 यस्याहं किञ्चिदेवेह न करोमीति निश्चयः ॥ ३५ ॥
 भोगौघकामवांस्तत्र कः करोतु जहानु वा ।
 तस्मान्नित्यमकर्ताहमिति भावनयेद्वया ॥ ३६ ॥

स्याप्यस्थिरस्यान्ते नाशे एवा आस्था प्रसक्तामर्ता दुःख ददाति
 दातुं प्रसज्येतेति यावत् । तथाच पयःकेनास्थया तत्राशे गां
 उचितश्चेद्देहायास्थया तत्राशेऽपि स उचितः स्यादिति भावः
 ॥ १५ ॥ आत्मनो जगद्भावत्वं जगत्स्वभावता । जन्मनाशादि-
 स्वभावतेति यावत् । साच अन्योन्यतादाम्यसंसर्गाध्यासलक्षण
 आस्थाबन्ध एव न तदन्यो निरूपयितुं शक्यः । सच तत्त्व-
 विमर्शे स्थिरास्थिरपक्षयोर्द्वयोरपि न राजते न शोभते इत्यर्थः ।
 अथवा स्थिरास्थिरयोरारम्भजगतोत्तादान्म्यलक्षण आस्थाबन्धो
 न राजते केनशैलयोरिवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु कर्तृत्वपक्षे कथ-
 मनास्थोपपत्तिस्तत्राह—सर्वेति । अकर्ता शैल इव । औदासी-
 न्याशेऽयं दृष्टान्तः । कार्यनिर्वाहानु कर्तृन्मुच्यते इति सदृष्टान्त-
 माह—तिष्ठतीत्यादिना ॥ १७ ॥ दिवाकार्यं सर्वप्राणिदिनकृत्य-
 निर्वाहम् ॥ १८ ॥ नन्वादित्यो दिनकृत्यनिमित्तमात्रं कर्तारस्तु
 जनास्तद्भिन्ना दृश्यन्ते । जगद्भिन्ने तु नान्ये कर्तारः सन्तीति
 वैषम्यमाशङ्क्याह—अरुणेति । अरुणाख्या नदी तस्यास्तीरं
 स्वभावत एव शिलाविषममुदासीनं च वारिपूरोऽपि निम्नानु-
 सारिस्वभावा न प्रवाहवैषम्यकर्ता । द्वयोस्तयोः सन्निधाने जाय-
 मान आधर्तौ यतः कुतश्चिदेव आकस्मिकः संपन्नस्तद्विज्जडस-
 भिधौ जगदपीति नात्र कस्यचिच्छिरसि तत्कर्तृताभार आरोप-
 यितुं शक्य इति भावः । आधोवतिरिचार्थं सप्तम्यन्तात् । द्विती-

यस्तु तेन तुल्यमिति तृतीयान्तात् ॥ १९ ॥ एवं विमर्शे तु
 सुतरां जगत्स्यान्ना नोचितेत्याह—इतीति त्रिभिः ॥ २० ॥ २१ ॥
 सौहार्दस्य मैत्र्याः ॥ २२ ॥ अनृतत्वाच्च तत्रास्था नोचितेत्याह—
 औघ्येति । यथा शीतान् औघ्यभ्रान्तिगृह्णाते इदं । तापातो
 भ्रान्तिकृतशीतले भानौ तृप्तार्थं न्वं मृगनृणाजले आस्था न
 भावयति एवं जगत्स्थितावपात्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ भावश्री
 कृयादिवस्तुसौन्दर्यं नास्मिन्तनप्रचुरान् ॥ २५ ॥ अकर्तृत्वपदं
 तद्विच्छां अपिगच्छात्कर्तृत्वपदं तद्विच्छा च पीत्वा निर्गाथ
 योसि परिशिष्टः मोसांति पूर्वेणाप्यन्वयः । लीलया विहरेति
 यदुक्तं तद्विद्वद्भाति—अकर्तृत्वपदमिति । कुर्वतो व्यवहारं
 औदासीन्येन कर्तृभूतस्य ते सन्निधिमात्रेण निरिच्छैव नियतिः
 परिजृम्भते । व्यवहाराकारेण प्रथते इति यावत् ॥ २६ ॥
 तत्र दृष्टान्तानाह—दीपेति । निरिच्छैव प्रभेति शेषः ॥ २७ ॥
 कुटजानि कुटजपुष्पाणि । उभयत्र जायन्त इति शेषः ॥ २८ ॥
 देवे परमात्मनि ॥ २९ ॥ ३० ॥ कर्तृत्वाकर्तृत्वोत्तयोर्बाज
 दशयुगपसंहरति—अत इति ॥ ३१ ॥ बाजान्तरे च दर्शयति
 —सर्वेति । कर्ता भोक्ता च न अकर्ता अभोक्ता चेत्सुक्त इत्यर्थः
 ॥ ३२ ॥ कर्तृता अकर्तृता चेत्यप्याहार्यम् ॥ ३३ ॥ द्वयोरपि
 श्रेयस्त्वं प्रत्येकं दर्शयति—सर्वस्य इत्यादिना ॥ ३४ ॥ कथं
 न लिप्यते तदाह—यातीति । नीरसतां विरामम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

परमास्तनाङ्गी सा समतैवावशिष्यते ।
अथ सर्वं करोमीति महाकर्तृतया तया ॥ ३७ ॥
यदीच्छसि स्थितिं राम तत्तामप्युत्तमां विदुः ।
अहो यन्न करोमीमं समग्रं जागतं भ्रमम् ॥ ३८ ॥
रागद्वेषक्रमस्तत्र कुतोऽन्यस्यात्यसंभवात् ।
यदन्येन शरीरं तु दग्धमन्येन लालितम् ॥ ३९ ॥
सोऽस्मदारभ एवातः कः खेदोल्लासयोः क्रमः ।
मत्सुखानुखविस्तारे जगज्जालक्ष्योदये ॥ ४० ॥
अयं कर्तेति मत्वान्तः कः खेदोल्लासयोः क्रमः ।
खेदोल्लासविलासेषु स्वात्मकर्तृतयैतया ॥ ४१ ॥
स्वयमेव लयं याते समतैवावशिष्यते ।
समता सर्वभूतेषु यासौ सत्या परा स्थितिः ॥ ४२ ॥
तस्यामवस्थितं वित्तं न भूयो जन्मभाङ्गनाक् ।
अथवा सर्वकर्तृत्वमकर्तृत्वं च राघव ॥ ४३ ॥
इत्यार्षे वासिष्ठमहारागमायणे वाल्मीकीये दे० सो० स्थितिप्रकरणे

सर्वं त्यक्त्वा मनः पीत्वा वोऽसि कोऽसि चिन्मोक्षम् ।
अहं सोऽहमयं नाहं करोमीदमिदं तु व ॥ ४४ ॥
इति भावानुसंधानमयी दृष्टिर्न तुष्टये ।
सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिबागुरा ॥ ४५ ॥
सासिपत्रवनभ्रेणी या देहोऽहमिति स्थितिः ।
सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशोऽप्युपस्थिते ॥ ४६ ॥
स्पष्टव्या सा न भवेन सध्वमांसेव पुष्कली ।
तया सुदूरोज्जितया दृष्टौ पटललेखया ॥ ४७ ॥
उदेति परमा दृष्टिर्ज्योत्स्नेव विगताम्बुदा ।
ययाभ्युदितया राम तीर्थते भवसागरः ॥ ४८ ॥
कर्ता नास्ति न चाहमसि स इति ह्यात्वैधमन्तः स्फुटं
कर्ता चासि समग्रमसि तदिति ह्यात्वाध्वानिध्वयम्
कोप्येवासि न किंचिदेवमिति वा निर्णीय सर्वोत्तमे
तिष्ठ त्वं स्वपदे स्थिताः पदविदो यत्रोत्तमाः साधवः
कर्तृत्वविचारयोगोपदेशकरणं नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

मसपञ्चाशः सर्गः ५७

श्रीराम उवाच ।

सत्यमेतत्त्वया ब्रह्मन्यदुक्तं सूक्तिसुन्दरम् ।
अकर्तैव हि कर्तात्मा भोक्ताभोक्तैव भूतकृत् ॥ १ ॥

द्वितीयकल्पस्यापि श्रेयस्त्वं दर्शयति—अथेत्यादिना ॥ ३७ ॥
तत्तां तादृशीं स्थितिमपि । प्रथमकल्पे रागद्वेषाद्यप्रसक्तिं दर्श-
यति—अहो इति ॥ ३८ ॥ क्रमः प्रसक्तो मम कुतः । यतः
स्यात्तस्य मदन्यस्य अत्यन्तमसंभवादित्यर्थः । 'अन्यसंभवान्'
इति पाठे तु अकर्तुरन्यस्य कर्तुरेवान्यस्य रागादः संभवादि-
त्यर्थः । द्वितीयकल्पेऽपि तदप्रसक्तिं दर्शयति—यदि ॥ ३९ ॥
अस्मदारभोऽस्मत्कृत एव अतः खेदोल्लासयोर्दुःखदोषयोः ।
जगज्जालस्य क्षये उदये च अहं कर्ता ॥ ४० ॥ मत्वा स्थित-
स्येति शेषः । अस्त्वं तथापि कथं समतालामस्तत्राह—
खेदोऽस्ति ॥ ४१ ॥ लयं याते यातेषु । व्यत्ययनकवचनं छान्दसम्
॥ ४२ ॥ अभ्यासदृशा दृष्टौ द्वे व्युत्पाद्य परिनिष्ठितदृष्टिं दर्श-
यति—अथेवेति ॥ ४३ ॥ एतदृष्टिदृशा पूर्वदृष्ट्यो लपतां दर्श-
यति—अयमिति । अयं एतद्देहोऽस्ति प्रसिद्धो हंसः सर्वदेहात्मकसम-
ष्टिरूप इति द्वितीयकल्पे समष्टिपरिच्छेदस्य कर्तृत्वाभिमानस्य
चानपगमादपूर्णता, आद्यकल्पे तु इदं देहोऽस्ति राघवं न, अत-
दहं किंचिदपि न करोमीत्यध्यात्मपरिच्छेदस्य कर्तृत्वादेशं नि-
रासेन शोधितत्वं पदार्थमात्रनिष्ठत्वंऽपि तत्पदार्थशोधस्य वा-
क्यार्थनिष्ठायाश्चालाभादपूर्णतैरिति दृष्टिद्वयमपि तुष्टये नित्यर्थः
॥ ४४ ॥ यदि तेन तुष्टये तर्हि किमर्थमुपन्यस्ते इति चेत्सवा-
नर्थमूलदेहाहभावविमोचनोपायत्वेनोपन्यस्ते इत्याशयेन देहाहं-
भावस्थानर्थरूपतां सर्वथा त्याज्यतां च दर्शयति—सेत्यादिना ।
कालसूत्रावीच्यसिपत्रवनानि नरकभेदाः । कार्यकारणयोरायुष्ट-

सर्वेश्वरः सर्वगश्च चिन्मात्रममलं पदम् ।
स्थानं भुवि वपुर्देवः सर्वभूतान्तरस्थितः ॥ २ ॥

तस्मिन्निबदभेदारोपात्तामानाधिकरण्यम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ श्व-
मांसेन सहिता श्वमासा । देहाहंमतेरपि श्वमांससदृशकामाद्यशु-
चिद्विषयितत्वादिति भावः । विशुद्धात्मदृष्टौ स्वाधिष्ठानं पटल-
लेखावदावर्णविषयप्रेतभूतयेति यावत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इदानीं
दृष्टिप्रत्ययं संगृह्य तामु स्वाधिकारानुरूपमैच्छिकीं स्थितिमुपदि-
शन्मुपसंहरति—कर्तेति । सः कर्तृताप्रयोजको देहादिब्रह्म-
नाम्नि । समग्रमिति पदं तन्त्रेण द्वितीयाप्रथमान्तं देहलीदी-
पन्यायेन पूर्वोत्तरयोः संबध्यते । तथाच समग्रं सर्वं कर्ता अह-
मेवासि । समग्रं सर्वसमष्टिभूत तद्ब्रह्माण्डमप्यहमेवासित्यर्थः ।
एवं प्रसिद्धदृश्यरूपं न किंचिदसि किंतु कोऽप्येव लोकप्रति-
द्वपरिच्छिन्नजडदुःखस्वभावात्मविलक्षणः पूर्णानन्दचिदात्मास्मी-
त्यर्थः । निर्णीयत्यनेन पूर्वदृष्ट्योरप्येतत्पर्यवसानमावश्यकमिति
ध्वनितम् । पदविदो ब्रह्मविदः ॥ ४९ ॥ इति श्रीवा-
सिष्ठमहारागमायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे षट्पञ्चाशः
सर्गः ॥ ५६ ॥

रामप्रश्नानवसरो वासनावर्जनक्रमः ।

तदेकोपायसिद्धानां प्रशंसा चात्र विस्तरात् ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणप्रश्नकामो रामः प्रागुक्तार्थानामनुवादप्रशंसाभ्यां
स्वस्य तदवबोधं दर्शयति—सत्यमित्यादिना । तुल्यन्यायेनानु-
क्तमस्याभोक्तृत्वं सर्वभोक्तृत्वं चेत्येतदपि मयावगतमिति सूच-
यति—भोक्तेति ॥ १ ॥ तिष्ठन्ति सर्वभूतान्यस्मिन्निति स्थानम् ।
यथा भुवि वपुश्चतुर्विधभूतप्रामशरीरे तिष्ठति तद्वदित्यव्याहृत्य

इदयंगमतां प्राप्तमिदानीं ब्रह्म मे विभो ।
त्वदुक्तिमिर्यथाम्भोदधाराभिर्भृशद्वयधः ॥ ३ ॥
औदासीन्यादनिच्छत्वाच्च भुङ्क्ते न करोति च
समभ्रालोककारित्वाद्भुङ्क्ते देवः करोति च ॥ ४ ॥
किंत्वं भगवन्स्फारः संशयो मे हृदि स्थितः ।
तं त्वं छिन्धि गिरा ब्रह्मन्धीधित्येन्दुर्यथा तमः ॥ ५ ॥
इदं सत्तदिदं वा सद्यं सोऽहमिदं नतु ।
अयमेको द्वितीयोऽयमित्यादिकलनामयम् ॥ ६ ॥
एकस्मिन्विद्यते ध्वान्ते नीहार इव भास्करे ।
इदंप्रथममेवाच्छेद कथमात्मनि संस्थितम् ॥ ७ ॥
श्रीवासिष्ठ उवाच ।

सिद्धान्तकाल एवास्य संप्रश्नस्योत्तरं स्थिरम् ।
कथयिष्यामि ते राम येन ज्ञास्यसि तत्त्वतः ॥ ८ ॥
मोक्षोपायस्य सिद्धान्तमसंप्राप्य न राघव ।
श्रोतुं प्रश्नोत्तराण्येतान्यलं योग्यो भविष्यसि ॥ ९ ॥
कान्तामीतगिरां राम तरुणो भाजनं यथा ।
प्रश्नानामुक्तमोक्षीनां पुण्यकृद्भाजनं तथा ॥ १० ॥
ब्रूया भवति बालेषु यथा रागमयी कथा ।
निरर्थकालपबोधेषु तथोदारोदया कथा ॥ ११ ॥

कथंचिद्योज्यम् । स्वयं च सर्वभूतान्तरस्थितः ॥ १ ॥ तथाच
'सर्वभूतेषु चान्मानं सर्वभूतानि चान्मनि । संपश्यन् ब्रह्म परमं
याति नान्येन हेतुना।' इति श्रुत्युक्तार्थस्यापि तुल्ययुक्त्येव मयाव-
गतत्वाद्ब्रह्म मे अनुभवपदमारूढमित्याह—हृदयगमतामिति ।
यथा अम्भोदधाराभिर्भूतपर्वतोऽन्यथो निरस्तमीप्सताप आस्ते
तथा त्वदुक्तिमिरिदानीमहमासे इति शेषः ॥ ३ ॥ भोकृत्वा-
भोकृत्वयोरविरोधेऽपि त्वदुक्तोपपत्तिस्तुल्येति मयावगतमिति
दर्शयति—औदासीन्यादिति ॥ ४ ॥ अयं वक्ष्यमाणप्रकारः
॥ ५ ॥ प्रश्नोपयोगितया पूर्वसंगोक्त जगतः सत्वासत्त्वदृष्टिपक्षं
व्यख्यहंतापरित्यागन समख्यहंभावपक्षं चान्यथ पृच्छति—
इदमिति । इदं जगत्सन्निदिदमसद्वा त्वदुक्तदिशा । सोऽयं प्रसिद्धः
समष्टिरेवाहमिदं व्यष्टिर्हमात्रं तु न इत्येनद्वा । अयं प्रपञ्चः
समष्टिदशा एको व्यष्टिदशा तु द्वितीयो नाना वा । इत्याद्यानि-
यतबहुरूपकल्पनामयमेकस्मिन्नित्यतकस्वभावे अन्वान्ते स्वप्न-
काशात्वादेव स्तनः परिहृतमोहान्धकारे अच्छे निर्मले आत्मनि
भास्करे नीहार इव विरुद्धं कथं सांप्रतं विद्यते । यदि ब्रूयाः
प्रथमं मायाशबलब्रह्मोदरे स्थितमिदं सांप्रतमभिव्यक्तं विद्यत
इति तत्रापि पृच्छामि—इदं प्रथममेव वा कथं स्थितम् ।
विरोधस्य तदानीमपि तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ रामवाक्य-
बलादेव रामस्य स्वप्रकाशप्रत्यगात्मदर्शनं तस्य सर्वशरीरेष्वेकता-
ज्ञानं जगतोऽनिर्वचनीयताबोधश्च वृत्तो वासनाक्षयाभावात्तु सर्व-
संशयमूलविद्योच्छेदो प्रत्यगात्मब्रह्मैक्यलक्षणखण्डाकारानुभवो
न वृत्त इति निश्चित्य वसिष्ठस्तदुपायतया वासनोच्छेदोपायान्वि-
वक्षुरस्योत्तरं वक्तुं नायमवसर इत्याह—सिद्धान्त इत्यादिना ।

कस्मिन्निर्देशे समये किंचित्तुल्यो विराजते ।
फलमाभाति वृक्षस्य शरद्येव न माधवे ॥ १२ ॥
उपदेशगिरो वृद्धे रञ्जना निर्मले पटे ।
लग्नस्युदारविज्ञानकथा चाधिगतात्मनि ॥ १३ ॥
प्रश्नस्यास्योत्तरं पूर्वं लेशतः कथितं मया ।
न विस्तरेण तेनैतन्न ज्ञातं भवता स्फुटम् ॥ १४ ॥
यदि त्वमात्मनात्मानमधिगच्छसि तं स्वयम् ।
एतत्प्रश्नोत्तरं साधु जानास्यत्र न संशयः ॥ १५ ॥
मया सिद्धान्तकाले तु प्राप्तबोधे त्वयि स्थिते ।
वक्तव्यो विस्तरेणैव साधो प्रश्नोत्तरक्रमः ॥ १६ ॥
जानात्यात्मानमात्मैव कृत आत्मात्मनैव हि ।
आत्मैव संप्रसन्नः सन्नात्मानं प्रतिपद्यते ॥ १७ ॥
तदेतत्कथितं राम कर्त्रकर्तृविचारणम् ।
अज्ञातत्वात्तु तामेतामक्षीणवासनो भवेत् ॥ १८ ॥
बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षः स्याद्भासनाक्षयः ।
वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥ १९ ॥
तामसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः ।
मैत्र्यादिभावनानार्ह्यं गृहाणामलवासनाम् ॥ २० ॥

सिद्धान्ते निर्वाणप्रकरणस्योत्तरार्धे पाषाणाह्यायिकादौ ॥ ८ ॥
मोक्षोपायस्योपदेशस्य भिद्धान्तं परिनिष्ठारूपमखण्डाकारबोधम्
॥ ९ ॥ सांप्रतमुच्यमानमपि न ते चित्तमधिरोक्ष्यतीत्याशय-
नाह—कान्तंति । पुण्यकृत्सर्वकर्मफलपरिनिष्ठान्मज्ञानवान् ॥ १० ॥
उदार उदयो निःश्रेयसं यस्याः सकाशात्सा ॥ ११ ॥ तथा
प्रश्नोऽययं तदैव राजते इत्याशयेनाह—कस्मिन्निर्देशे । वृक्षस्य
नारङ्गपूजर्वागदेः ॥ १२ ॥ उपदेशगिरो वैराग्योपदेशाः
वृद्धे ज्ञानवृद्धे विवेकिनि नतु रागिणि लग्नोत्तरार्धः ॥ १३ ॥
भार्गवोपाख्यानान्ते प्रागारब्धमप्यस्योत्तरमनधिकारमालोक्य-
वोपक्षितमित्याह—प्रश्नस्यति ॥ १४ ॥ अखण्डार्थबोधे जाते
मदुक्तिं विनाप्यस्योत्तरं स्वयमेव ज्ञान्यमात्याह—यदीति ।
स्वयं स्वयमेव जानामि ज्ञास्यमि ॥ १५ ॥ तर्हि त्वं किमु-
पेक्षिष्यसे नत्याह—मयति ॥ १६ ॥ मदुपदेशो द्वारप्र-
दर्शनमात्रं त्वया त्वार्मन्तवान्मा प्रणिधानेन द्रष्टव्य इत्याशयेनाह
—जानातीति । संसारिणमप्यात्मानमात्मैव जानाति । हि
यस्मादात्मन्तवान्मा अप्रसादात्तथा कृतः स आत्मैवामबोधान्मा-
प्रसन्नः सन् वास्तवं पूर्णमात्मानं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥
कर्त्रकर्त्रांमविचारणमपि मया तदेतदखण्डब्रह्मबोधमुद्दि-
श्यैव कथितम् । कथितेऽपि तामेतामखण्डात्मतामज्ञातत्वाच्च
ज्ञातवानित्यतस्तु नूनं भवानक्षीणवासनो भवेत् । संभावनायां
लिङ् । वासनाक्षयस्तव न जात इति संभावयामीत्यर्थः ॥ १८ ॥
इदानीं बन्धमोक्षरहस्ये दर्शयन्वासनोच्छेदोपायकममाह—
बद्धइत्यादिना ॥ १९ ॥ तत्र वासनाक्षये प्रथमपीठिका वैराग्यदाढ्य-
मित्याह—तामसीरिति । तामसीः तमःप्रधानतिर्यग्योन्यादि-

तामप्यन्तः परित्यज्य तामिर्भ्यवहरन्नपि ।
 अन्तःशान्तसमस्तेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥ २१ ॥
 तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ।
 शेषे स्थिरसमाधानो येन त्यजसि तस्यज ॥ २२ ॥
 चिन्मयः कलनाकालप्रकाशतिमिरादिकम् ।
 वासनां वासितारं च प्राणस्पन्दनपूर्वकम् ॥ २३ ॥
 समूलमपि संत्यक्त्वा व्योमसौम्यप्रशान्तधीः ।
 यस्त्वं भवसि सद्बुद्धे स भवानस्तु सत्कृतः ॥ २४ ॥
 हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेव महामतिः ।
 यस्तिष्ठति गतव्यप्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥ २५ ॥
 समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।
 हृदयेनास्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥ २६ ॥
 नैककर्म्येण न तस्यार्थो न तस्यार्थोऽस्ति कर्मभिः ।
 न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥ २७ ॥
 विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्गाहितं मिथः ।
 संत्यक्तवासनान्मौनादृते नास्त्युत्तमं पदम् ॥ २८ ॥

गतिप्रदाः । राजसमुत्पत्त्यादिजन्मप्रदानामप्युपलक्षणमेतन् । वि-
 पयंवासिता आहिताः । मैत्रीकरुणामुदिनोपेक्षा मैत्र्याद्यस्तद्वा-
 वनानाम्नीम् । तथाच पातजलमूत्रम् 'मैत्रीकरुणामुदिनोपेक्षाणां
 मुखदुःखपुण्यापुण्यफलानां भावनानश्चित्तप्रसादनम्' इति ॥ २० ॥
 अन्तश्चिन्मात्रव्यतिरेकेण मैत्र्याद्योऽपि न सन्तीति दर्शनेन
 बहिस्तामिर्भ्यविर्भ्यवहरन्नपि चिन्मात्रमेवाहमिति संप्र-
 ज्ञातसमाध्यभ्यासदृष्टिकृतवासनो भव ॥ २१ ॥ मनोबुद्धिग्रहण
 चिन्ततद्बुद्धीनामप्युपलक्षणम् । शेष आत्मन्यादेव त्यक्तुमशक्य-
 त्वादवश्यं परिशिष्यमाणं प्रत्यक्त्वे स्थिर समाधान वि-
 श्रान्तिर्यस्य तथाविन्नः । अमंप्रज्ञातसमाधौ विश्रान्त इति यावत् ।
 येन कलनाद्येन द्वैतकल्पनामूलस्तम्भभूतनाहंकारेण प्रागुक्तं
 सर्वं त्यजसि तदपि त्यज । सर्वस्यापि हि त्यागस्तत्र तत्राहं-
 ममेत्यभिमानवर्जनमेव । तच्चाहंकारेऽपि शुद्धचिन्मात्ररूपा-
 नहभूतपूर्णस्मदर्शनेन मूलाज्ञानोच्छेदादस्त्वयमेव भवतीति न
 तत्र कारणान्तरापेक्षति नानवस्थेति भावः ॥ २२ ॥
 प्राणस्पन्दनपूर्वकं कलनाकालप्रकाशतिमिरादिकं वासनां वासि-
 तारं विपयं चकाशात्प्राणान्द्रियाणि च समूलमहकार्यमपि
 चोऽप्यस्य व्योमेव सौम्या निर्मला प्रशान्तविशेषा च ब्रह्मात्मा-
 न्मण्डकाकारा धार्यस्य तथाविधः सन् यश्चिन्मयस्त्वं भवसि
 सपथमे स एव परमार्थरूपा भवानस्त्विति परेण सहान्वयः ।
 गन्तुः सर्वपूजितः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इदं शीर्षं स्थितिं प्राप्तस्य
 पृथ्यनामेव प्रसांभिर्दर्शयति—हृदयादित्यादिना । गतो
 व्यप्रः सर्वविशेषहेतुरभिमानो यस्य ॥ २५ ॥ एवमभ्यासपरि-
 पाकेन सप्तर्षी भूमिकामारुह्य निदस्य कृतकृत्यतैव न कर्त-
 व्यान्तरपरिशेषोऽस्तीत्याह—समाधिमिति । अस्ता निरस्ताः ।
 सर्वा आस्थाः प्रागुक्ताभिमानाभ्यासा येन सः ॥ २६ ॥ २७ ॥
 कतिपयकालानुष्ठितप्रवणमननध्यानवासनाक्षयाप्रागेव कृतक-

दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं भ्रान्त्या भ्रान्त्या दिशो दृश ।
 जनाः कतिपया एव यथावत्स्त्वबलोकिनः ॥ २९ ॥
 यद्यशालोक्यते किञ्चित्कश्चिद्यसन्न विद्यते ।
 ईप्सितानीप्सितादन्यन्न तत्र यतते जनः ॥ ३० ॥
 ये केचन समारम्भा ये जनस्य क्रियाक्रमाः ।
 ते सर्वे देहमात्रार्थमात्मार्यं नतु किञ्चन ॥ ३१ ॥
 पाताले ब्रह्मलोके च स्वर्गे च वसुधातले ।
 व्योम्नि कतिपया एव दृश्यन्ते दृष्टदृष्टयः ॥ ३२ ॥
 इदं हेयमुपादेयमिदमित्यसदुत्थितौ ।
 निश्चयो गलितौ यस्य हस्यासावतिदुर्लभः ॥ ३३ ॥
 करोतु भुवने राज्यं विशास्त्वमोदमम्बु वा ।
 नात्मलाभादृते जन्तुर्विश्रान्तिमधिगच्छति ॥ ३४ ॥
 ये महामतयः सन्तः शूराश्चेन्द्रियशत्रुषु ।
 जन्मज्वरविनाशाय त उपास्या महाधियः ॥ ३५ ॥
 सर्वत्र पञ्चभूतानि पष्टं किञ्चिन्न विद्यते ।
 पाताले भूतले स्वर्गे रतिमेतु क धीरधीः ॥ ३६ ॥

त्यताभ्रमात्पराश्रुति वारयन्नाह—विचारितमिति । मिथः पर-
 मरं विद्वद्भिः मह संवादेनोद्गाहितं दृढमुपन्यासश्रमं कृतम् ।
 महता परिश्रमेण सर्वविद्वत्संमत्या चेदमेव मोक्षशास्त्ररहस्यमिति
 निर्णीतमित्यर्थः । मौनाद्वात्यपाण्डित्यशब्दवाच्यप्रवणमननप-
 रिपाकजन्यप्रागुक्तनिर्विकल्पांमंप्रज्ञातसमाधिपरिपाकान्तान्मुनि-
 भावादृते परं पदं ब्राह्मणाढ्यं परिनिष्ठिततत्त्वज्ञानं नास्तीति
 निर्णीतमित्यर्थः । तथाचधुनाः 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य
 बात्येन निष्ठासेद्वात्ये च पाण्डित्यं निर्विद्याथ मुनिर्मानं च
 निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इति । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इति च
 ॥ २८ ॥ अतएव तत्त्वज्ञा विरला दुर्लभाश्चेत्याह—दृष्टमिति
 ॥ २९ ॥ सर्वजनानां वह्निमुखत्वाद्विध्वंशितानीप्सितयोरेव
 दर्शनात्प्राप्तिपरिहारोपायप्रवणतैव दृष्टा नात्मप्रवणतेत्याह—
 यद्यदिति । यद्यत्किञ्चिदालोक्यते तत् ईप्सितानीप्सितादन्यन्न
 विद्यते तदन्यथादावपयमात्मनस्त्व तत्र तु कश्चिदपि जनो न
 यतते किञ्चीप्सितानीप्सितयोरेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ स चानारम-
 विपये यन्नोऽनात्मदेहमात्रार्थत्वापुनःपुनर्देहान्भ्रान्त्यहेतुरेवे-
 त्याशयेनाह—येकचेनेति । समारम्भा लौकिकगृहग्रामादादि-
 विपयाः । क्रियाक्रमा वैदिकयज्ञादयः ॥ ३१ ॥ व्योम्नि अन्त-
 रिक्षलोके । दृष्टा दृष्टिश्चिदेकस्य ब्रह्म र्यस्य पुरुषाः ॥ ३२ ॥
 असदुत्थितौ स्वात्माज्ञानादुद्धृता ॥ ३३ ॥ ननु संसारोऽयुक्तम-
 राज्यादिपदलाभं विश्रान्तिर्दृश्यते किमात्मदर्शनेन नेत्याह—
 करोत्विति । इन्द्रपदलाभेन वृष्ट्यधिकारं अम्भोदं विशातु । वरुण-
 पदलाभेनाम्बु वा । योगमिद्विनिर्वा भूतजयात्सर्वत्र विशातु
 ॥ ३४ ॥ तर्हि विश्रान्त्याधिना के उपास्यास्ताःनाह—ये इति
 ॥ ३५ ॥ तदुपासनेन तत्त्वबोधेऽपि पुनर्भोगमृषिषु रतिः केन
 वार्यते तत्राह—सर्वत्रेति । 'अपागादग्रेरप्रिवृत्तं त्रीणि रूपानी-
 त्वं व तत्त्वम्' इति श्रुत्युक्तदिशा सर्वभौतिकानां भूतमात्रतालक्षण-

युक्त्या वै वरतो ह्यस्य संसारो गोष्पदाकृतिः ।
 दूरसंस्पर्कयुक्तेस्तु महामत्तार्णवोपमः ॥ ३७ ॥
 कदम्बगोलकैस्तुल्यं ब्रह्माण्डं स्फारचेतसः ।
 किं प्रयच्छन्ति किं भुङ्क्ते प्राप्तेऽस्मिन्सकलेपि सः ३८
 एतदर्थमबुद्धीनां यन्महासमरक्रियाः ।
 तन्मन्ये राम धिक्कार्यं ब्रूद्वलक्ष्मणयावहम् ॥ ३९ ॥
 कल्पमात्रेण कालेन सुमहापेलवोदरे ।
 तस्मिन्नपि हि यो नाशः सर्वाधिरमहाधियाम् ॥ ४० ॥
 आत्मनो ह्यस्य सर्गादेर्यन्मनागपि नोद्भूतम् ।
 तस्मिन्जगद्वये प्राप्ते किञ्चिदात्मा बली भवेत् ॥ ४१ ॥
 इतः शैलशतैर्व्याप्ता तथेतो जलराशिभिः ।
 कियानस्य भुवो देहो येनोदारं प्रपूरयेत् ॥ ४२ ॥
 न तदस्ति जगत्स्यस्मिन्सपातालसुरालये ।
 यन्नामात्मवतो ह्यस्य किञ्चित्कार्यतरं भवेत् ॥ ४३ ॥
 एकतामनुयातस्य व्योमवद्विमतस्य च ।

मिथ्यात्वबोधे तेषु रत्यनुवयादिति भावः ॥ ३६ ॥ तर्हि भूता-
 नामेव परिशिष्टानामानम्यास्तदुत्तरणासंभव इति चेत्सत्यमिदम्-
 ज्ञानामेवमेवातत्त्वविदां तु 'अनेन सोम्य कुत्रेनापो मूलमन्विच्छ' इति श्रुतिदर्शितयुक्त्या सर्वाधिष्ठानब्रह्मदर्शनेन भूतानामप्यवृत्त-
 स्तन्निश्चयास्तदुत्तरणं सुलभमेवेत्याशयेनाह—युक्त्येति । मत्ता-
 र्णवः प्रलयाणवः ॥ ३७ ॥ किंचापरिच्छिन्नमात्मनन्ददृष्ट्या
 ब्रह्माण्डस्यात्पतरत्नदर्शनादपि कदम्बगोलकमशकभोग्येतिव
 तुच्छेषु धनदारादिषु न दानभोगादिवाञ्छाप्रसक्तिरित्याह—
 कदम्बेति ॥ ३८ ॥ राज्यादिषुख समरायनर्थैर्योद्धूद्वलक्षणां
 क्षयावहत्वात्तत्त्वविदा दयालुना धिक्कार्यमेव न सकार्यमित्याह
 —एतदर्थमिति । यच्छब्दार्थे एतच्छब्दः । अयुद्धोनां मूढा-
 षाम् । तद्वायुसुखमिति शेषः ॥ ३९ ॥ ननु महाकल्पावसान-
 चिरकालभोग्ये प्राप्ते पदे तस्य रतिः स्यान्नित्याह—कल्पेति ।
 द्विपार्धावधिना महाकल्पान्तमात्रेण कालेनापि शौर्यमाणत्वा-
 त्सुमहापेलवोदरे तस्मिन्नपि पत्रं सर्वप्राणिनां प्रलयनिमित्तत्वादा-
 धिर्मानसव्यधानिमित्तभूतो नाशः सोऽमहाधियां मूढानामेव
 स्पृहणीयो न तवर्वादासित्यर्थः ॥ ४० ॥ किंच ह्यस्य तत्त्वविदो
 दृशा यज्जगद्वयं सर्गादृश्यायन्मनागावपि नोद्भूते नोपपन्नमेव ।
 'न निरोधो न चोपपत्तिः' इत्यादिश्रुतेः । तांस्संस्तुच्छं बन्ध्यापुत्र-
 प्राये जगद्वये प्राप्ते चिदात्मा किं बली बलवान् भवेत् । येन तत्र
 रागः स्यादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ असारबहुलत्वादुपयुक्तांशात्पत्वादिपि
 सर्वभौमादिपदस्य न स्पृहणीयतयाशयेनाह—इत इति ।
 उदारं सर्वत्यागरिक्तविपुलाशयम् ॥ ४२ ॥ कार्यतरं अवश्य-
 कर्तव्यम् । सर्वकामावाप्त्या कृच्छ्रत्वत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥
 यथा मृगतृष्णा सवितुः प्रकाशमपेक्ष्य सिञ्जन्ती सवितारमपेक्षते
 ननु सविता मृगतृष्णानिमित्तभूतोपि तामपेक्षते तथा तत्त्व-
 विदश्चिन्प्रकाशमपेक्ष्य प्रसिञ्जजगदेव प्रयुत तत्त्वविदमपेक्षते ।
 तत्त्ववित्तु पूर्णानन्दारामः कटाक्षेणापि जगत्त पश्यति दूरे

स्वस्यस्यात्मवतो ह्यस्य स्थितस्यात्मन्यचेतसः ॥ ४४ ॥
 शरीरजालनीहारधूसरा शम्यकोदरा ।
 शान्तसंसारसुमगा त्रिलोकीविपुलातटी ॥ ४५ ॥
 स्फारब्रह्मामलाम्भोधिक्तेनाः सर्वे कुलाबलाः ।
 चिदादित्यमहाभासमृगतृष्णाजलध्रियः ॥ ४६ ॥
 आत्मतत्त्वमहाम्भोधिक्तेनैवः सर्गराजयः ।
 अनुत्तमपदाम्भोद्वृष्टयः शास्त्रदृष्टयः ॥ ४७ ॥
 चन्द्राम्रितपनालोका घटकाष्टादिसन्निभाः ।
 प्रकाशनीयाश्चिद्रूपत्विको मलकणास्तथा ॥ ४८ ॥
 विहरन्ति स्वमात्मानः संसारवनचारिणः ।
 कामभोगोलप्राप्तमृगा नरसुरासुराः ॥ ४९ ॥
 अस्थिखण्डाङ्गलामूर्धपिधानाः स्नायुशृङ्खलाः ।
 जगदेहा जरजीवरक्तमांससमुद्रकाः ॥ ५० ॥
 वनमालामृगा मुग्धाः पुरसंचारितास्थितौ ।
 बालबुद्धिविनोदाय योजिताश्चर्मपुत्रिकाः ॥ ५१ ॥

तस्य तदपेक्षेत्याशयेनाह—एकतामित्यादिना । अचेतसो नि-
 मेनस्कस्यात्मवतस्त्रिलोकीलक्षणा विपुला मृगतृष्णानदीतटी
 शान्तसर्वसंसारसुमगा सती शम्यकोदरा आकाशोदरनिभैव न
 मूर्तरूपास्त्योत्यर्थः । असतामपि बाधितानुवृत्त्या यावत्प्रारब्ध-
 क्षयं प्रतिभासनिर्वाहाय विशिनष्टि—शरीरजालनीहारंति
 ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ जगतस्तत्त्वविदात्मप्रकाशापेक्षां प्रपन्नयति
 —स्फारंत्यादिना । जलध्रियो नदीसमुद्रादयः ॥ ४६ ॥
 शास्त्रदृष्टयः श्रौतस्मार्तधर्मब्रह्मादितत्त्वप्रतिभासाः । यद्यपि लौ-
 किकबाधुषादिदृष्टयोऽपि प्रकाशात्मकत्वाद्ब्रह्माम्भोद्वृष्टिकल्पा
 एव तथापि सुक्षेत्रं वृष्टिवच्छःस्त्रदृष्टानामेव पुरुषार्थोपयोगात्ता
 एवोपात्ताः ॥ ४७ ॥ अधिष्ठानत्वेन तदपेक्षामुक्ता जडानां
 प्रकाशार्थमपि तदपेक्षामाह—चन्द्रेति । यदा निर्मला आदि-
 त्यादयोऽपि तत्प्रकाशापेक्षास्तदा अत्यन्तमलिनत्वान्मलकण-
 प्राया पार्थिवार्थादातवत्तमपेक्षन्ते इति किं वाच्यमित्याशयेन
 मलकणास्तथेत्युक्तम् ॥ ४८ ॥ 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
 मात्रासुपजावन्ति' इति श्रुतेः सर्वप्राणिनां जीवनहेतुवि-
 पयानन्दार्थमपि तदपेक्षामाह—विहरन्तीति । स्त्रो देहस्तदा-
 त्मना मीयते परिच्छिद्यते अनुभूयते हिंस्यते वा यः स स्वप्न-
 स्तथाविध आत्मा येषां कामभोगलक्षणाणां उलपानां तृणग-
 र्जानां प्राप्ते मृगा इव मृगाः भवन्तीति शेषः ॥ ४९ ॥ मृगाणां
 वने विहारे स्वातन्त्र्यमस्ति । नरसुरासुरजवानां तु देहपञ्चरे
 बद्धत्वादत्यन्तपारतन्त्र्यदुःखमेवेत्याशयेनाह—अस्थीति । जगता
 सर्वेषां नरसुरासुरादिदेहा जरतामनादिसंसारकान्तारं जीर्णानां
 जीवानां पर्यायेण बन्धनार्थाः । रक्तमांसनिर्मिताः समुद्रकाः
 संपुटकाः पञ्जराणीति यावत् । कृता धात्रेति शेषः । पञ्जरसा-
 मग्रीमेवाह—अस्थीति । अस्थिखण्डा एव अङ्गला विष्कम्भदा-
 रुणि येषाम् । मूर्धैव पिधानमूर्ध्वफलकं येषाम् । स्नायवः शिराः
 शृङ्खला लोहबन्धनानि येषाम् ॥ ५० ॥ एवं जीवाविष्टाश्च

नैवंविधोदारमना मनागपि महामतिः ।
न ब्रह्मलति भोगौघैर्मन्वातैरिवाचलः ॥ ५२ ॥
तस्मिन्किल पदे राम इतिष्ठति महोत्तमे ।
यस्मिन्ब्रह्मार्कदेशोऽपि न पातालमिव स्थितः ॥ ५३ ॥
यस्यालोकाल्लोकपालाः समालोकाः सुवेदिनः ।
शरीरं पान्थयमिव पश्यन्मूढाः क्षपार्णवे ॥ ५४ ॥
न केचन जगद्भावास्तस्वहं रजयन्त्यमी ।
अप्यभ्यासगताः स्फारदृश्यं समिवाम्बुदाः ॥ ५५ ॥

इत्याषं वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० भो० स्थितिप्रकरणे पूर्णस्यस्वरूपवर्णनं नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अत्रैव वस्तुन्युदिता शृणु राघव पूर्वजाः ।
कचेन गाथा या गीता बार्हस्पत्येन पावनाः ॥ १ ॥
कस्मिन्ब्रह्मेरुगहनेऽतिष्ठन्सुरगुरोः सुतः ।
कदाचिदभ्यासवशाद्विभ्रान्तिं प्राप चात्मनि ॥ २ ॥
सम्यग्ज्ञानामृतापूर्णा मतिर्नारमतास्य सा ।
पञ्चभूतमये मान्ये दृश्येऽस्मिन्पलवात्मनि ॥ ३ ॥

संपुत्रिका एव संसारवनमालामृगास्त एव मुग्धा देहविवेकशून्या बालानां स्वस्वबुद्धीनां भोगपलवप्रासैर्विनोदाय तत्तद्भोगभूमि-
लक्षणपुरसंचारसंस्थितौ धात्रा योजिता इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ तत्त्व-
विदोऽपि देहदर्शनान्तोऽपि किं तथा नेत्याह—नैवंविधेति ।
उदारमनाः सर्वस्यांगी प्रागुक्तमहामतिस्तु एवंविधो मनागपि
न । यलोपस्थामिद्वत्वात्संधिगपिः । दांगु दादोपलक्षितभोगेषु
मनो यस्य एवंविधो नेति वा ॥ ५२ ॥ चन्द्रार्कमण्डलप्रदेशः
पातालमिव परिहृतप्रकाशोऽपि न स्थितः किं वाच्य प्रकाश-
मानो न स्थित इति । अथवा चन्द्रार्कसंचारदेशो विपुल आ-
काशोऽपि पानाग्न भूच्छदमिवाप्यभावेनापि न स्थित इति ।
नादशमहापदे स्थितस्याकाशोदरकदेशपरिच्छिन्नपु पटपु का नृ-
पण्यर्थः ॥ ५३ ॥ यस्य तत्त्वविद आलोकान्ब्रह्मप्रकाशांशो-
कपाला ब्रह्मादयः समालोकाः सर्वजगत्साधारणप्रकाशाः सन्त-
श्चक्षुषादिद्वारा बहिरन्तर्व्युष्टा च सुवेदिनः सम्यग्यवधारणेचि-
तबोधशालिनः सन्तः क्षपार्णवे अज्ञानसमुद्रे मग्नाः पश्यन्मूढा
अशरीरं स्वात्मानं विविच्य पश्यन्तोऽपि मूढाः सन्तः अयम-
ज्ञान इव शरीरगमभावेन शरीरं पान्तं गच्छन्ति । दृढाभ्यस्त-
भोगवासनासहकृताधिकारिकप्रागव्यप्राबल्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥
तत्त्वज्ञ न वैराग्यदार्ढ्येन भोगवामनाध्यात्स्फारदृश्यं निर्वा-
सनशुद्धान्तःकरण केचन लोकपालभोग्या अप्यमी त्रैलोक्य-
गज्यादिजगद्भावा अभ्यासगताः पुनःपुनः परिशील्यमाना अपि
न रजयन्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ प्राक्तनी कुम्भाद्वहिः स्थि-
तिदशायां रजान्तर्देहयमाना स्तम्भकुड्यादिप्रतिबिम्बध्रीः ॥ ५७ ॥
उक्तमेवार्थं संक्षिप्योपसंहरति—वज्रेति । तज्ज्ञस्तत्त्वविन् ।

न केचन जगद्भावास्तस्वहं रजयन्त्यमी ।
मर्कटा इव नृस्यन्तो गौरीलास्यार्थिनं हरम् ॥ ५६ ॥
न केचन जगद्भावास्तस्वहं रजयन्त्यमी ।
प्राक्तनप्रतिबिम्बध्री रजं कुम्भगतं यथा ॥ ५७ ॥
वज्रार्पितोपममसन्मयमम्बुम-
तुङ्गं तरङ्गकृतबिम्बमिवावलोक्य ।
लोलां तदीहितसुखेषु रतिं न याति
तज्ज्ञः कुदौवललवेष्टिव राजहंसः ॥ ५८ ॥

स तेन निर्विण्ण इव सदात्मत्वादते पदम् ।
अपश्यन्समुवाचेदमेको गगद्गया गिरा ॥ ४ ॥
किं करोमि क गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।
आत्मना पूरितं बिम्बं महाकरुषाम्बुना यथा ॥ ५ ॥
दुःखमात्मा सुखं चैव समाशामुमहत्तया ।
सर्वमात्ममयं ज्ञातं नष्टकष्टोऽहमात्मना ॥ ६ ॥

ब्रह्मलोकान्तं सर्वं जगद्वैभवनमदृश्या अतिदुर्मेदलाद्वाज्रार्पितो-
पमम् । विवेकदृश्याम्बुमग्नेषु जलविलासेषु तुङ्गमुच्छ्रितं तत्त्व-
स्वामे कृतं चन्द्रादिप्रतिबिम्बमिवातिर्वचनीयमस्थिरम् । तरङ्ग-
शा त्वसन्मयं तुच्छमवलोक्य अहं इव तदीहितसुखेषु लोलां
लास्यवतीं रतिं न याति यथा मद्भोगेषु कुत्सितशैवलकणेषु
राजहंसो रतिं न वज्राति तद्वदित्यर्थः ॥ ५८ ॥ इति श्रीवासि-
ष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे सप्तपञ्चाशत्तमः
सर्गः ॥ ५७ ॥

आरूढस्य पदं पूर्णं सार्वान्म्यस्थितिबोधिनी ।

रामायान्न वसिष्ठेन कचगायोपदिश्यते ॥ १ ॥

अत्रैव प्रागुक्ते वस्तुनि विषये पूर्वजाः पूर्वकालवृत्ता बार्ह-
स्पत्येन बृहस्पतिपुत्रेण । अनन्तरपत्यं पत्युत्तरपदलक्षणे ष्यः
॥ १ ॥ अभ्यासवशान् श्रुताया ब्रह्मविद्याया मननिदिध्यास-
नपरिपाकादिति यावत् ॥ २ ॥ अमान्ये अनादरार्हं ॥ ३ ॥
तेन दृश्यारमणेन सदात्मत्वात् कृते विना सदैकात्म्यातिरिक्तं
पदं वस्तु अपश्यन् एकमात्रपरिदोषान्निर्विण्ण इवत्युत्प्रेक्षा ।
हर्षगदगया गिरा इदं वक्ष्यमाणं समुवाच ॥ ४ ॥ यदुवाच
तदाह—किं करोमीत्यादिना ॥ ५ ॥ ननु जीवात्मनो यानि
सुखसाधनानि तानि कुरु । यत्र तानि प्राप्यन्ते तत्र गच्छ ।
सुख तत्साधनानि च गृहाण दुःखसाधनानि दुःखं च त्यजेति
चेत्तत्राह—दुःखमिति । दुःखं तदुपभोक्तात्मा जीवस्तदभि-
लषणीयं सुखं चेत्यादि सर्वं जगन्मूलान्वेषणे समाकाशमात्रं
सदाशान्त्यो दिग्भ्यो मनोभ्येभ्यश्च सुमहत्तया आत्ममयम् ।
स्वार्थं मयि । आत्मैवेति ज्ञातमतस्तेनैवानन्दैकरसेनात्मना

सबाह्याभ्यन्तरे देहे अधश्चोर्ध्वं च दिक्षु च ।
इत आत्मा ततश्चात्मा नास्त्यनात्ममयं क्वचित् ॥ ७ ॥
सर्वत्रैव स्थितो ह्यात्मा सर्वमात्ममयं स्थितम् ।
सर्वमेवेदमात्मैवमात्मन्येव भवाम्यहम् ॥ ८ ॥
यन्नाम नाम तत्किञ्चित्सर्वमेवाहमान्तरः ।
आपूरितापारमभाः सर्वत्र सम्मयः स्थितः ॥ ९ ॥
पूर्णस्तिष्ठामि मोदात्मा सुखमेकार्णवोपमः ।
इत्येवं भावयंस्तत्र कनकाचलकुञ्जके ॥ १० ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे कचगाथानामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ५९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अन्नपानाङ्गनासङ्गादृते नास्तीह किञ्चन ।
शुभमस्त्विति संवादि महात्मिकमिव वाञ्छतु ॥ १ ॥
तिर्यञ्चः पशवो मूढा ये न तुष्यन्त्यसाधवः ।
भोगैः कृपणसर्वस्वैरादिमध्यान्तपेलवैः ॥ २ ॥
विश्वासं यान्ति ये लोके तैरलं नरगर्दभैः ।
इतः केशा इतो रक्तमितीयं प्रमदातनुः ॥ ३ ॥

नष्टसर्वदुःखोऽस्मीति न हानोपादानप्रयोजनमस्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥
बाह्यैराधिभौतिकादिभिराभ्यन्तराध्यात्मिकैश्च सहिते उभय-
विभागनिमित्तभूते देहे अधः ऊर्ध्वं प्राच्यादिदिक्षु तत्त्वतो
दृश्यमानेष्वामैव सर्वमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'आत्मैवाधस्ता-
दात्मोपरिष्ठादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मो-
त्तरत आत्मैवेदं सर्वम्' इति ॥ ७ ॥ सर्वत्रैवाधिष्ठानभावेन स्थितो
विवर्तात्मककल्पितविकारदर्शने सर्वमात्ममयं तत्त्वदर्शने तु सर्व-
मात्मैव । एवमनया दृशा अहं परमार्थात्मनि भवामि वर्ते
सर्वदेवैत्यर्थः ॥ ८ ॥ यन्नाम चेतनं प्रसिद्धं यत्किञ्चिदचेतनं च
नाम प्रसिद्धं तत्सर्वमित्यर्थः । सम्मय इति सर्वदृश्य सर्वानुगत-
त्वेन सर्वाधिष्ठानत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ मोदात्मैत्यस्य विवरण
सुखमित्यादि ॥ १० ॥ इदं तेन केन प्रमाणेन दृष्टं तदाह—
उच्चारयमिति । तथाच श्रुतिः 'प्रणवं धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म
तत्क्षयमुच्यते । अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्' इति ।
ॐकारेऽकारादिमात्राणां विराडादिवाचकत्वात्तुरीयं केनांशेन
दृष्टं तमाह—ॐकारस्येति । पूर्वपूर्वमात्राविराडादिस्वार्थः सहो-
त्तरोत्तरत्र प्रविलाप्य बालः केश इर्षाकारस्य शिरसि लक्ष्यमाण
सूक्ष्मं कोमलं च पाश्चात्यमर्धमात्राख्यं कलामात्रं सर्वप्रविलया-
वधिभूततुरीयलक्षकं तुरीयात्मनैव भावयंस्तद्वापन्नः सन्नान्त-
रकारणस्थो न बाह्यकार्यस्थश्च वक्ष्यमाणरीत्या स्थित इत्यर्थः
॥ ११ ॥ तामेव स्थितिं दर्शयन्नुपसंहरति—व्यपगतेति ।
वातवृत्तिः प्राणस्पन्दः । साच कलना निरोधे खत एव निली-
नेति भावः । गता घना मेघा यस्मात्तथाविधो यः शरदाशयः

उच्चारयन्नोङ्कारं च घण्टास्वनमिव क्रमात् ।
ॐकारस्य कलामात्रं पाश्चात्यं बालकोमलम् ।
नान्तरस्थो न बाह्यस्थो भावयन्परमे हृदि ॥ ११ ॥
व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धो
हृदयनिरन्तरलीनवातवृत्तिः ।
गतघनशरदाशयोपमानः
स्थित इति राम कचः स गायमानः ॥ १२ ॥

एतया तोषमायान्ति सारमेया न मानवाः ।
मृन्महीदारुतरवो देहा मांसमया अपि ॥ ४ ॥
अधो भूरम्बरं पृष्ठे किमपूर्वं सुखाय तु ।
मात्रास्पर्शानुसारिण्यो विवेकपदभङ्गुराः ॥ ५ ॥
मोहायैवापरामृष्टाः सकला लोकसंविदः ।
सर्वस्या एव पर्यन्ते सुखाशयाश्च संस्थितम् ॥ ६ ॥

शरदाकाशस्तदुपमानः स्थित इत्यर्थः ॥ १२ ॥ इति श्रीवा-
सिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे अष्टपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५८ ॥

विषयासारता ब्राह्मासंकल्पाद्विश्वकल्पना ।

धातुनिर्वेदविश्रान्तिः शास्त्रसर्गश्च कीर्त्यते ॥ १ ॥

प्रासङ्गिकी कचगाथां समाप्य प्रकृतं भोगजातस्य तत्त्ववि-
द्वाञ्छाशयोपयन्वोपपादनमेवानुवर्तमानो वसिष्ठो वैराग्योपदेशाय
विषयासारतां प्रपञ्चयति—अन्नपानेत्यादिना । इह संसारे अन्न-
पानाङ्गनालक्षणविषयैर्जिह्वोपस्थादीन्द्रियाणां यः सङ्गस्तस्मादृते
शुभं पुरुषार्थरूपमन्यन्नास्ति इति श्रुतिस्मृत्यामोपदेशानुभवसं-
वादि यथा स्यात्तथा निश्चित्य महात्परमपदाहृत एतेषु भोगेषु
किमिव वाञ्छतु । न किञ्चित्त्वाञ्छाशयोऽप्यत्रास्त्यर्थः ॥ १ ॥
ननु मोक्ष इव कामोऽपि पुरुषार्थ एवाति सर्ववोञ्छनीय एवाति
ये प्राहुस्तान्प्रत्याह—तिर्यञ्च इत्यादि ॥ २ ॥ ३ ॥ सरमा
देवद्युर्ना तत्संततिजाः सारमेयाः शुनकाः । सर्वा मही मृदव ।
सर्वेऽपि तरवो दारुकाश्चमेव । सर्वेऽपि देहा मांसमया एव
॥ ४ ॥ पृष्ठ ऊर्ध्वभागे अम्बरमाकाशमेव । अपूर्वं सारभूत
किमस्ति यः सुखायेत्यर्थः । मिश्रन्ति विषयानिति मात्रा इन्द्रि-
याणि तत्स्पृशानुसारिण्यः । विवेकस्य पदे स्थाने तत्त्वं भङ्गुरा
बाध्यमानाः ॥ ५ ॥ अपरामृष्टा अविचाररमणीयाः । लोकसंविदो
जनव्यवहाराः । सर्वस्याः सुखाशया विषयलाभेनालाभेन वा
पर्यन्ते । चस्वर्थे । मालिन्यं पापविषयादिकालुष्यं वियोगविषादा-
दिप्रसूक्तदुःखमपि एवं सांप्रतिकसुखान्तवदंश्च संस्थितमिति परेण

मालिन्यं दुःखमप्येवं ज्वालाया इव कज्जलम् ।
 आगमापायिनोऽनित्या मनःषष्ठेन्द्रियक्रियाः ॥ ७ ॥
 लता नागेन्द्रमृदिता धारयन्ति न संपदः ।
 पुत्रिकारक्तमांसस्य कान्तेयमिति सादरम् ॥ ८ ॥
 स्वदेहनाम्ना स्थितये श्लिष्यते मोहकक्रमः ।
 सर्वं सत्यमिदं राम स्थिरमन्नस्य तुष्टये ॥ ९ ॥
 ब्रह्मास्त्रैर्यमसत्यं च जगद्राम न तुष्टये ।
 अभुक्तेऽपि विषा येषां विषमूर्च्छां प्रयच्छति ॥ १० ॥
 तां परित्यज्य भोगास्थां स्वात्मैकत्वगतिं भज ।
 अनात्ममयभावेन नित्यं स्थितिमुपागतम् ॥ ११ ॥
 यदा तदैतदाजातं जगज्जालमसन्मयम् ।
 वासनावशतो ब्रह्ममनसा कल्पितं वपुः ॥ १२ ॥
 तेजसा श्रितकुञ्चेन हेमाभवमिवाम्बुधरः ।

श्रीराम उवाच ।

वैरिञ्चपदमासाद्य मनो ब्रह्मन्महामते ॥ १३ ॥
 इदं जगत्सुधनतां कथमानयति क्रमात् ।

सहान्वयः ॥ ६ ॥ इन्द्रियशक्तिभयाद्विषयसंपन्नयाद्वा भोगक्षयो-
 ऽवश्यमापनतीत्याशयेनाह—आगमेति ॥ ७ ॥ संपदो विषयसंपदो
 नित्यमुपभुज्यमाना नागेन्द्रमृदितलताप्रायाः सत्यो न धारयन्ति
 क्षीयन्त इत्यर्थः । न केवलमनित्यत्वमेव कान्तादिभोग्यस्या-
 शुचिनरकरूपत्वमपीत्याह—पुत्रिकेति । अस्थिचये स्वदेहनाम्ना
 पुरुषेण रक्तमांसस्य पुत्रिका इय कान्ता इति बुद्ध्या सादरं
 श्लिष्यते । मोहकस्य कामसाय कम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अतएवाज्ञस्यैव
 भोगक्षुष्टये न ब्रह्मेत्याह—सर्वमिति ॥ ९ ॥ अस्थिरमेवास्यर्थम् ।
 अभुक्ते अभोग्येषां भोगतृष्णा विषा या विषवन्मूर्च्छां प्रयच्छति
 किंपुनर्भुक्ते मर्तात्यर्थः ॥ १० ॥ भोगवासनयवाम्बुधरः अनात्म-
 देहादिमयान्मभावनया यदा चित् स्थितिमुपागतं तदेत्यर्थः
 ॥ ११ ॥ ननु अम्बुचिन्तस्थित्यनुसारिदेहादिजगज्जातमिति
 कथमुच्यते विरिञ्चिसंकल्पजातस्य तन्मनोनुसारित्वस्यैवाचित्या-
 दित्याशङ्क्याह—वासनेति । ब्रह्मणो विरिञ्चेर्मनसा अस्मद्वात्मना-
 कर्मादिवशनस्तदनुसारणैव संकल्पाज्जगद्वपुः कल्पितमित्यर्थः
 ॥ १२ ॥ अन्यस्यान्यानुसारिरूपकल्पने दृष्टान्तमाह—तेजमिति ।
 यथा अश्रितहेमरजतेन्द्रनीलादिकुञ्चन तेजसा सूर्यायालोकेन
 तत्तदनुसारिरूपं कल्पितं तद्वदित्यर्थः । प्रसङ्गादामो विरिञ्चि-
 मनसो जगत्कल्पनाक्रमं पृच्छति—वैरिञ्चेति । पूर्वापासकस्य
 मनः प्राक्तनं व्यध्यभिमानं समष्ट्यात्मताभावनाप्रचयजन्य-
 संस्कारपरिपाकेन निरस्य समष्ट्यात्मनाभिनिष्पत्तिकर्षणं वैरि-
 षपदमासाद्य कार्यब्रह्मभूतं सत् इदं जगत्कथं क्रमात्सुधनतां
 चतुर्विधभूतप्रामाण्यविडताम् । अवान्तरसर्गविषयोऽयं प्रश्नः ।
 आद्यसर्गक्रमस्य प्राग्बहुश उक्तत्वात् ॥ १३ ॥ गर्भः पञ्चकोशस्त-

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

गर्भतत्त्वात्समुत्थाय पञ्चजः प्रथमः शिशुः ॥ १४ ॥
 प्रक्षेपितं शब्दमकरोद्ब्रह्मा तेन स उच्यते ।
 संकल्पजालरूपस्य मनसा कल्पिताकृतेः ।
 अकरोत्तस्य संकल्पलक्ष्मीः पदमथोत्तरे ॥ १५ ॥
 ततः संकल्पयामास पूर्वं तेजो महाप्रभम् ।
 शरदन्ते लताचक्रचक्रीकृतदिगन्तरम् ॥ १६ ॥
 पक्षप्रतिमनिस्त्युतकर्मणातिगुणाक्षरम् ।
 पुञ्जपिञ्जरपर्यन्तं हेमज्ञाननिभाम्बरम् ॥ १७ ॥
 जालहेमलताजालजटालनिजमन्दिरम् ।
 कचत्प्रसरदुद्यानाकारकुण्डलमण्डितम् ॥ १८ ॥
 तं शरीरं मनस्तस्मिन्तस्तेजसि भास्वरे ।
 आत्माकारसमाकारं भास्वरं समकल्पयत् ॥ १९ ॥
 स ततस्तेजसस्तस्मादभ्युदेति दिवाकरः ।
 जालमण्डलमध्यस्थो ज्वलत्कनककुण्डलः ॥ २० ॥
 ज्वलज्जटाभारधरोपान्तविस्फारपावकः ।
 ज्वालाविशालावयवः पूरिताकाशमण्डलः ॥ २१ ॥

लक्षणात्तत्त्वात् । संकल्पजालं सर्वैर्मंकल्पात्मकमनःममष्टिस्तद्रूपस्य
 मनसा स्वेनैव कल्पितचतुर्मुखकृतेः ॥ १४ ॥ अथ उत्थानलक्षणजा-
 गरणकल्पनानन्तरं उत्तरं सर्गं पदं व्यवसायमकरोत् ॥ १५ ॥
 सर्वव्यवहाराणामादित्यायालोकाधीनत्वान्प्रथममादित्यसर्गं विव-
 क्षुस्तदुपादानमर्थेनभोग्यापितेजःमगमुक्ता तदेव तेजो वर्णयति
 —तत इत्यादिना । शरत्कालान्ते हिमपाण्डुरलताचक्रैरिव च-
 क्रीकृतं दिगन्तरालं येन ॥ १६ ॥ पक्षप्रतिमनि प्रसारितप-
 क्षिपक्षसदृशे पार्श्वद्वये स्यूतकर्मणा तन्मुसंतानकरणेन अतिगुणं
 बहुतन्तुकमिव अक्षरं क्षयधर्मवर्जितं शून्यात्मकमाकाशं येन ।
 प्रसूतैस्तेजःपुञ्जदिगन्तगतचक्रवालगिरिशिखरवित्रधातुसंभेदा-
 निपञ्जरा दिक्पर्यन्ता येन । हेमैव भास्वरमनावृतापरिच्छिन्न-
 प्रकाशैकरमत्वाद्ब्रह्मज्ञाननिभं चाम्बरमाकाशं येन ॥ १७ ॥ वि-
 कामाय दलकोटरेषु प्रविष्टः किर्णजालेषु वानायनेषु कल्पितै-
 र्हेमलताजालैरिव भास्वरैः कर्णैर्जटालं निजमन्दिरं वैरिषपञ्चं
 येन । एकाग्रवतरङ्गेषु प्रतिफलनेन कचद्भिर्द्वितीयमार्तैः प्रसरदुद्या-
 नवनकारैश्च कुण्डलैः किर्णवर्तैर्मण्डितम् ॥ १८ ॥ तस्मिन्-
 स्तेजसि हिरण्यगर्भस्य स्वसदृशमूर्त्यन्तरकल्पनेन प्रवेशमाह—
 तमिति । ततस्तेजोमण्डलमर्गानन्तरं चतुर्मुखशरीराकारेण
 स्थितं प्रागुक्तं मनस्तस्मिन्स्तेजसिभास्वरं तेजोमयं तं पुराणादि-
 प्रसिद्धमात्माकारसमाकारं समकल्पयत् ॥ १९ ॥ स देवस्ततस्त-
 स्मात्तेजसः पिण्डीभूतादिवाकरः सन्नयापि प्रलक्षमभ्युदेति ।
 प्रभाजालात्मकस्य मण्डलस्य मध्यस्थः । ज्वलती कनककुण्डले
 यस्य । अथवा दिग्जाललक्षणस्य बहुमण्डलस्य मध्यस्थः सा-
 धारणः । ज्वलन् प्रकाशमानः कनककुण्डलभूत इत्यर्थः ॥ २० ॥
 ज्वलन्तो जटाभारधरा ज्वालावलीधारिण उपान्तेषु विस्फाराः

अथ ब्रह्मा महाबुद्धिरन्यास्तासो जसः कलाः ।
 अपाल्य यदसद्ब्रह्मा तरङ्गानिव सागरः ॥ २२ ॥
 तेऽपि संकल्पसंप्राप्तसिद्धयः समशक्तयः ।
 यथासंकल्पितं वस्तु क्षणादृष्ट्यापुरप्रतः ॥ २३ ॥
 संकल्पयन्तो यान्यांस्ते नानाभूतगणान्वहन् ।
 भूतेष्वन्यांस्तु तेष्वन्यांस्तेष्वन्यान्विविधानपि ॥ २४ ॥
 संस्मृत्य वेदांस्तदनु यत्नक्रमगुणान्वहन् ।
 जगद्वाहयं ब्रह्मा मर्यादां समकल्पयत् ॥ २५ ॥
 ब्राह्मं रूपमुपादाय मनोनाम महद्बुधुः ।
 तनोतीत्यमिमां दृष्टिं भूतसंततिसंकुलाम् ॥ २६ ॥
 समुद्राचलवृक्षाद्यां कृतलोकोत्तरक्रमाम् ।
 मेरुभूपीठदिक्षु जगदालोदरमण्डलाम् ॥ २७ ॥
 सुखदुःखजराजन्ममरणस्वाधिबोधिताम् ।
 रागद्वेषमयोद्धिमां गुणत्रयमयात्मिकाम् ॥ २८ ॥
 मनोहस्तैर्विरिचोत्थैर्येधया कल्पितं पुरा ।
 तत्तथैवाखिलं द्रष्टुं दृश्यतेऽद्यापि मायया ॥ २९ ॥
 इत्थं सर्वेषु भूतेषु केषुचित्त्वथवा पुनः ।
 संकल्पयति संसारं परं पश्यति चिन्तितम् ॥ ३० ॥
 मोह एवमयो मिथ्या जागतः स्थिरतां गतः ।
 संकल्पनेन मनसा कल्पितो चिरतः स्वयम् ॥ ३१ ॥
 संकल्पवशातः सर्वाः प्रसवन्ति जगत्क्रियाः ।
 संकल्पवशातो देवा निर्यान्ति नियतिस्थिताः ॥ ३२ ॥

पावका यस्य ॥ २१ ॥ तदनन्तरं मरीच्यादिप्रजापतिसर्गमाह—
 अथेति । ब्रह्मा विश्वबृंहणकर्ता महाबुद्धिः सर्वज्ञः समष्टिबुद्ध्यात्मा
 वा ब्रह्मा स चतुर्मुखः अन्या आदित्यनिर्माणवशिष्टास्तेज-
 सस्ताः कलाः अपाल्य अपवार्यं । विभज्यति यावत् । यत्रवधा
 असत् क्षिप्तवान् । तेऽपि तेजःखण्डास्तसंकल्पवशादेव
 संप्राप्तसर्वसिद्धयस्तत्समानशक्तयः प्रजापतयः मन्ता यथा संक-
 ल्पितं वस्तु क्षणादेवाप्रतो दृष्ट्वा आपुः प्रापुरिति परेणान्वयः ।
 अपपूर्वादलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेष्वातिधातोर्ल्यप् ।
 'अधु क्षेपणे' इति धातोः 'उदितो वा' इत्यदि आट्थुकोरभाव-
 इच्छान्दसः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेभ्यो देवदानवयक्षराक्षसमानवादि-
 सर्गप्रवृत्तिरित्याह—संकल्पयन्त इति । ते प्रजापतयो यान्
 यान् पुत्रपौत्रपरम्परया देवदानवादितिभैरवीनां विधान् व्य-
 किमेदाश्च बहून्भूतगणान् संकल्पयन्तो बभूवुस्तांस्तान् आपुरि-
 त्यनुषजते । तेष्वाप्रे मैथुनसिद्धिप्रवृत्तिं दर्शयति—भूतेष्विति
 ॥ २४ ॥ संकल्पयन्त आपुरित्यप्राप्यनुवर्तते । ततो यज्ञादि-
 क्रमप्रवृत्तिं दर्शयति—संस्मृत्येति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 शरीरैः सुखदुःखजराजन्ममरणैः स्वर्मानसैश्चाधिभिः सर्वथा
 हेयोयं संसार इति बोधिताम् ॥ २८ ॥ ननु सर्वस्य व्यवहारस्य
 विरिचिमनःकृतत्वे यज्ञादीनां शारीरत्वमुपासनादीनां मानसत्व-
 मिति व्यवस्थायां को हेतुस्तमाह—मनोहस्तैरिति । विरिचो-
 त्वैर्मनोवृत्तिभिर्हस्तैर्वा यद्ब्रह्म यथा द्रष्टुं प्राप्तुं च योग्यं पुरा

कोपितायाः प्रजानाथैर्जगत्सृष्टेः कुलोद्भवः ।
 ब्रह्मा संचिन्तयत्येष पद्मासनगतः प्रभुः ॥ ३३ ॥
 मनःस्पन्दनमात्रेण चित्रं चित्तं यदुत्थितम् ।
 सृष्टिर्वा भोगिनी स्फारा व्यवहारविकारिणी ॥ ३४ ॥
 रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्राद्या शैलसागरसंकुला ।
 पातालरोदोदिकस्वर्गमार्गसंकटकोटरा ॥ ३५ ॥
 संकल्पजालमत्यन्तं मयेदमभितस्ततम् ।
 अधुना विरतोऽस्म्यस्माद्विकल्पोल्लासनक्रमात् ॥ ३६ ॥
 इति निश्चित्य विरतः कल्पनानर्थसंकटात् ।
 अनादिमत्परं ब्रह्म स्वरस्यात्मानमात्मना ॥ ३७ ॥
 तमासाद्य तदाभासे पदे गलितमानसे ।
 सुखं तिष्ठति शान्तात्मा तल्पेधः श्रमवानिव ॥ ३८ ॥
 निर्ममो निरहंकारः परां शान्तिमुपागतः ।
 अविश्रुब्ध इवाम्भोधिरात्मनात्मनि तिष्ठति ॥ ३९ ॥
 ध्यानात्कदाचिद्भगवान्स्वयं विरमति प्रभुः ।
 बन्धनात्सलिलस्यन्दात्सौम्यत्वादिव वारिधिः ॥ ४० ॥
 विचारयति संसारं सुखदुःखसमन्वितम् ।
 आशापाशशतैर्बद्धं रागद्वेषभयातुरम् ॥ ४१ ॥
 ततः स करुणाक्रान्तमना भूतविभूतये ।
 करोतीह महार्थानि शास्त्राणि विविधानि च ॥ ४२ ॥
 अध्यात्मज्ञानगर्भाणि वेदवेदाङ्गसंग्रहम् ।
 पुराणादीनि चान्यानि मुक्तये सर्वदेहिनाम् ॥ ४३ ॥

कल्पितं तत्तथैवाद्यापि व्यवस्थितं दृश्यते प्राप्यते च । तत्कल्प-
 नानुसारेणैवान्येषामपि कल्पनानियतेरित्यर्थः ॥ २९ ॥ सम
 ष्टिदृष्ट्या संवेपु भूतेषु व्यष्टिदृष्ट्या एकजावपक्षेण वा केषुचि
 स्थितं मनः संकल्पयति चित्तपश्यति । अथवा मन एव चि
 स्थितं संकल्पयति परं पश्यति च ॥ ३० ॥ एवमय उक्तप्रकारः
 अचिरतः शीघ्रमेव संकल्पितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इत्थं सर्ग
 विस्तार प्रपश्य तदुपरमे शाल्मनिमाणे च कारणं वक्तुं पीठिक
 रचयति—कोपिताया इति । इन्द्रविरोचनादिभिर्देवासुरप्रजा
 नाथैः स्वस्तोः कार्या मनुष्यादिप्रजासु धर्माधर्माभिवृद्धये यतमानं
 बलात्सात्त्विकराजसतामससृष्टिषु प्रवर्तनाद्भवन्धजन्मजरामया
 दिङ्मशसहस्रैः कोपिताया अतिपीडिताया जगत्सृष्टेः सकाशात्नि
 विण्णः सर्वप्रजालुलान्युद्भवन्त्यस्मादिति कुलोद्भव एष प्रागुक्त
 ब्रह्मा वक्ष्यमाणप्रकारेण संचिन्तयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ मनःस्प-
 न्दनमात्रेण यच्चित्तं व्यष्टिजीवोपाधिभूतम् । तदुपभोगार्था भो-
 गिनी स्फारा विस्तीर्णा भुवनादिसृष्टिर्विनि यदुत्थितं इदं सर्वं म-
 खसंकल्पजालमवाभितस्ततमिति परेणान्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६
 विरत इति शमं प्राप्तः सन् ॥ ३७ ॥ तं परमात्मानं सृष्टि
 मात्रेण आसाद्य प्राप्य तदेव आसमन्ताद्भासते यस्मिन्स्थावि
 गलितमानसे सप्तमभूमिकालक्षणे पदे सुखं तिष्ठतीत्यर्थः
 अधःसंज्ञतापवरके कृप्ते तल्पे । रहसीति यावत् ॥ ३८ ॥ ३९
 बन्धनात् एकाकारवृत्तिधारणानिबन्धलक्षणाज्ज्ञानात् ॥ ४०

पुनस्तत्पदमालम्ब्य परमापन्ननिर्गतः ।
 स्वस्तिष्ठति शान्तात्मा निर्मन्दर इवार्णवः ॥ ४४ ॥
 अवलोक्य जगच्चेष्टां मर्यादां विनियोज्य च ।
 ब्रह्मा कमलपीठस्थः पुनः स्वात्मनि तिष्ठति ॥ ४५ ॥
 कदाचित्केवलं सर्वसंकल्पपरिहीनया ।
 यदृच्छयानुग्रहार्थं लोककर्मवदास्थितः ॥ ४६ ॥
 नार्जवं नास्य संत्यागो वपुषो न च संग्रहः ।
 नाना न चेतनं नेह न स्थितिर्नास्थितिः स्थिता ॥ ४७ ॥
 सर्वभावसमारम्भः समः सर्वासु वृत्तिषु ।
 परिपूर्णार्णवाकारो मुक्तशेषोऽवतिष्ठते ॥ ४८ ॥
 कदाचित्केवलं सर्वसंकल्पपरिहीनया ।
 यदृच्छयानुग्रहार्थं लोकानां प्रतिबुध्यते ॥ ४९ ॥
 एषा ब्राह्मी स्थितिः पुण्या या मयोक्ता महामते ।
 यातां विधिसुरानीकौ तामेतां सान्विकीमपि ॥ ५० ॥

चित्सर्गोपरमाकाशे ब्रह्मणो यन्मनःफलम् ।
 उदेति प्रथमः सैव ब्रह्मत्वं समवाभुते ॥ ५१ ॥
 सर्गे स्थितिं गते त्वन्या योदेति कल्पना परा ।
 सा व्योमानिलमाश्रित्य प्रविश्यौषधिपल्लवान् ॥ ५२ ॥
 काचित्सुरत्वमायाति काचिदायाति यक्षताम् ।
 उदेति प्रथमं सैषा ब्रह्मत्वं समवाभुते ॥ ५३ ॥
 या यत्स्वत्वं समन्वेति सा तदेवाशु जायते ।
 जाता संसर्गवशातस्तस्मिन्नेव च जन्मनि ।
 बध्यते मुच्यते वासौ स्वयमन्वारभेदतः ॥ ५४ ॥
 इत्थं गता स्थितिरियं किल रामभद्र
 सृष्टिः स्फुटप्रकटसंकटकर्मलब्धा ।
 आविर्भवेद्विविधवेगविहारभार-
 संरम्भगर्भविधृता कलनापदे सा ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे कमलजव्यवहारवर्णनं नाम एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तत्प्रागुक्तं सममभूमिकलक्षणं पर
 पदम् । सृष्टिविक्षेपलक्षणाभ्य आपन्नो विनिगतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 केवलमनुग्रहार्थमेवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तर्हि तस्य समाधिकाले
 भार्जवं सर्गसंहारादिकाले तु तस्य संत्यागो देहादिप्रसंगः मर्ग-
 रूपेण नानात्वं व्युत्थानकाले चेतनं पद्मे स्थितिरन्यत्र चास्थि-
 तिरिति नानाभावसमागमेषु चित्तवृत्तिषु चाज्ञवदेव वैपम्यं
 प्राप्तमित्याशङ्क्य क्रमात्परिहरति—नार्जवमित्यादिना ॥ ४७
 ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उपसंहृति—एषेति । इदानीं मानसः प्र-
 जापतीनां सर्गस्ते हि संकल्पसंप्राप्तमिदयः स्वयं प्रज्ञानज्ञानयो-
 रेश्वरयोः प्रथमो विध्यनीकः । मैथुनमर्गेऽपि देवगन्धर्वयक्षादीनां
 सात्त्विकत्वात्सकृदुपदेशप्राप्तज्ञानैश्वर्यः सुरानीको मध्यमः । मनु-
 व्यादिस्तु रजस्तमोप्रस्तः प्रयत्नसहस्रमायज्ञानश्रयो नरानीको-
 ऽधम इत्यनीकत्रयविभागं मनसि निधाय तेषां स्वकारणमादिन-
 चित्तशुद्ध्यनुरूपज्ञानोद्देशेन ब्रह्मप्राप्तिं विमज्य दर्शयति—याता-
 मित्यादिना । तां वर्णितप्रकारां एतां सान्विकीं सन्वाक्यप्राप्त्यां
 ब्राह्मीं स्थितिं विधिसुरानीकावपि यातां प्राप्नुयानाम् ॥ ५० ॥
 तत्र प्रथमानीकस्य मानसोपासनाफलत्वात्मानोमात्रजन्यत्वेन सौ-
 क्ष्म्यात्तत्प्राप्तौ विशेषमाह—चित्सर्गेति । यद्यस्मान् प्रथमोऽनी-
 कश्चिद्रूपे सर्वसर्गोपरमरूपे ब्रह्माकाशे ब्रह्मणो विरिजमेतः कल्पित-
 फलमिव मनःफलं संप्रथममुदेति अतः सैव सण्व । ‘मोचि-
 लोपे चेत्पादपूर्णम्’ इति मुलोपः । स्वतःसिद्धज्ञानैश्वर्येण
 प्रथमं सम्यगवगम्याभुते इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ द्वितीयानीकस्यौष-
 धिपल्लविकारभूतसोमाज्यपयःसाध्यकर्मफलत्वेन तत्परिणाम-
 तया प्राकृतोपेक्षया स्थाल्यादुपदेशमात्रमपेक्ष्य ब्रह्मप्राप्तिरिति
 विशेषं दर्शयति—सर्गे इत्यादिना । प्रजापतीनामौषध्यादीनां

च सर्गे स्थितिं गते सति या सुरानीकलक्षणाभ्या अपरा प्रथमा-
 पेक्षया न्यूना कल्पनोदेति सा प्रथमं चन्द्रकलात्मना व्योमानि-
 ल चाश्रित्यौषधिपल्लवान्प्रविश्य सोमान्यपयोभावेनाग्नौ हूयमाना
 सूर्यमण्डले अमृताकारपरिणता प्रजापतिप्रभृतिभिरुपभुक्ता तद्रेतो-
 रूपपरिणता मैथुनद्वारेणन्द्रादिमुखं कुबेरादियक्षादिदेवयोनितां
 चायातांति परेणान्वयः ॥ ५२ ॥ मैषा सात्त्विकत्वात्मानुश्रुत्य-
 पेक्षया प्रथमं प्रजापतीनामनुग्रहोपदेशादिना ज्ञानैश्वर्यसंपदा
 उदेति । अतः प्रथममेव ब्रह्मत्वं समवाभुत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥
 तर्हि किं सर्वेषां देवानां मुक्तिर्नेत्याह—येति । देवेषु मानवेषु
 वा जाता या व्यक्तिरेतस्मल ज्ञानवैराग्यसंपन्नं भोगलम्पटं वा मै-
 थ्यादिना समन्वेति सा तत्संगत्या आशु तदेव जायते तादृशगु-
 णवती भवतीत्यर्थः । भोगलम्पटसंसर्गवशातः स्वयमपि तथा-
 भूता सर्वा बध्यते तद्विपरीतसंगत्या स्वयमपि ज्ञानवैराग्यसंपन्ना
 मुच्यन्ते इत्यर्थः । तर्हि तृतीयानीकः किं कार्यं तदाह—स्वय-
 मिति । अतो बन्धमोक्षयोः साक्षानुरूपत्वात्स्वयमेव गौरवप्रय-
 त्नेन साधुसंगमसच्छास्त्रध्वनादीनिन्द्रियमनोजयोपायाश्चान्वार-
 भन् । यावत्फलोदयमभ्यस्येदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ उक्तं सर्वै-
 संक्षिप्तोपसंहृति—इत्थमिति । स्फुटानि प्रकाशबहुलानि
 उपमानानि प्रकटानि सर्वजनप्रसिद्धानि यक्षादीनि संकटान्वयनर्थ-
 फलानि कर्माणि निपिद्धमिश्राणि तैर्निमित्तैः क्रमाच्छ्रुत्वा विविधैः
 प्रारब्धवैराग्यविहारभारैः कांडाकांतुकैः संरम्भगर्भैः क्रोधलोभसं-
 युतैश्च व्यवहारैः क्रमाद्विधृता अवष्टब्धा सती कलनापदे सर्गो-
 न्मुखे ब्रह्मणि इत्थं प्रागुक्तसंकल्पकल्पनयैव गता प्राप्ता आस्थितिः
 सत्ता यथा तथाविधा सेयं व्यनीकात्मिका सृष्टिराविर्भवेदित्यर्थः
 ॥ ५५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थिति-
 प्रकरणे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ६०

धीवसिष्ठ उवाच ।

अस्मिन्भगवति ब्रह्मक्षपलं पदमाश्रिते ।
पितामहे महाबाहो कृतसर्गव्यवस्थितौ ॥ १ ॥
जगज्जीर्णारघटेऽस्मिन्वहति स्वव्यवस्थया ।
विप्रेतभूतघटया रज्ज्वा जीविततृणया ॥ २ ॥
ब्रह्मोत्थेषु च भूतेषु विशत्सु भवपञ्जरम् ।
आवर्तन्वीश्वरव्योमबालमध्यविवर्तितु ॥ ३ ॥
मनःस्वयेषु वातान्तलोलोहानकणेष्विव ।
अनारतं विनिर्यान्ति विशन्त्यन्ये तथाभितः ॥ ४ ॥
राम ब्रह्मणि जीवौघास्तरङ्गा इव वारिधौ ।
अनाद्यन्तपदोत्पन्नाः कलनापदमागताः ॥ ५ ॥
भूताकाशं विशन्त्येते धूमश्रीरिव चाम्बुदम ।
एकतां यान्ति जीवौघा ब्रह्मण्याकाशमारुतैः ॥ ६ ॥
दिनं तन्मात्रवातेन तन्प्राणात्मतया यथा ।
आक्रम्यन्ते प्रचण्डेन दैर्घ्याघेनामरा इव ॥ ७ ॥
भूतप्राणानिलं तेन गन्धवाहेन तेन च ।

ब्रह्मोत्थितानां जीवानामिह देहग्रहकमः ।

वर्ण्यते सात्त्विकानां च प्राधान्याद्बोधभागिनाम् ॥ १ ॥

प्रागुक्त्यनीकसृष्टि सा व्योमानिलमाश्रित्यति संक्षेपोक्तक्रमप्र-
पञ्चनेन वर्णयितुं भूमिकां रचयति—अस्मिन्नित्यादिना । ब्रह्मन्
ब्रह्मणि पितामहे । 'सुपां सुलक्ष्' इति सप्तम्या लुकि 'न हि संबु'योः'
इति नलोपनिषेधः । चपलं पद समाधिष्युत्थानम् ॥ १ ॥ आर-
घटे घटीयन्ने विप्रेतानां मृतानां भूतानां घटया समूहलक्षणया
विप्रेतानि भूतान्येव घटा यस्यां तथाविधया वा घटीमालारज्ज्वा
जीवितं पुनर्देहग्रहणेन जीवनं जलं च तद्विषयतृणया आगोहा-
बरोहाभ्यां वहति परिवर्तमानं ॥ २ ॥ अन्येषु मनःसु ईश्वरस्य
मायाशबलब्रह्मणो बालः पुत्रभूत प्रथमज यद्योम तन्मध्ये
विवर्तितुं भ्रमणशीलेषु सत्सु ॥ ३ ॥ हे राम, ब्रह्मणि जीवौघा
अनारतं सततं केचन उपाधिविनिर्गमादमिषिस्फुलिङ्गवद्विनि-
र्वाप्तिः केचित्त्वन्ये उपाधिविलयात्सुषुप्ताविव विश्रान्त्ये प्रविश-
न्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ उत्पन्ना इत्यस्य व्याख्या कलनापदमागता इति
॥ ५ ॥ तत्र पूर्वसर्गोऽनुक्तं तृतीयानीकोत्पत्तिक्रमं प्रथमं प्रपञ्चयति
—भूताकाशमित्यादिना । ब्रह्मणि अश्वस्तैराकाशमारुतैः सह
क्षीरोदकवदेकतां यान्ति ॥ ६ ॥ ततस्तेजोभ्युत्पन्नास्तपसां सत्यां
दिनं प्रकाशं प्राप्य शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणतन्मात्रसहितेन
प्रागुक्तबाधुना तथा तदुपभोगहेत्वमुख्यमुख्योभयविधप्राणा-
त्मतया च आक्रम्यन्ते बशीक्रियन्ते ॥ ७ ॥ एवं लिङ्गदेहतां
प्राप्तास्तेन प्राणात्मभावेन तेन गन्धवाहेन भूततन्मात्रसहित-
बाधुना च सहाभोदकादिद्वारा चतुर्विधभूतप्रामाणां प्राणानिलम-
क्षप्रासकमपानवृत्तिभेदं प्राप्य शरीरेषु निविशन्ति । 'निर्विशः'
इति तदभावश्छान्दसः । वीर्यतां रेतोभावम् ॥ ८ ॥ अस्फुटा

निविशन्ति शरीरेषु जीवा गच्छन्ति वीर्यताम् ॥ ८ ॥
ततो जगति जायन्ते भवन्ति प्राणिनोऽस्फुटाः ।
अन्या धूमादिमा जाता राम जीवपरम्परा ॥ ९ ॥
तन्मात्रवति तावद्भिरशून्येऽम्बरकोटरे ।
उदेति यावद्भगवानिन्दुरुहाममण्डलः ॥ १० ॥
क्षीराम्बुधिनिधौ लोलैः पाण्डुवद्भिरिमिर्जगत् ।
ततस्तेष्वतिरम्येषु चन्द्ररश्मिषु संपतत् ॥ ११ ॥
करोति विहग्रीलोला वने प्रेय्यान्तरेष्विव ।
तेभ्योऽपि स्वरसेनैव यान्ति पीवरतामपि ॥ १२ ॥
फलेषु तेषु बभ्राति पदमिन्दुकराक्षता ।
जीवाली क्षीरपूर्णेषु मातुःस्तनभरेष्विव ॥ १३ ॥
ताः फलावलयः पक्वा भविष्यन्ति मरीचिभिः ।
तेष्वेव वीर्यमागत्य तिष्ठन्त्यप्राप्तबोधिताः ॥ १४ ॥
प्रसुप्तवासनाजालजीवतागर्भपञ्जरम् ।
अधिनियतिं बीजध्रीः सुप्तपत्रा यथा वटम् ॥ १५ ॥

अनभिव्यक्तज्ञानैश्वर्याः । तृतीयानीकस्य सर्गकममुक्त्वा द्विती-
यानीकस्य तमाह—अन्या इति । अस्या अपि लिङ्गदेहप्राप्ति-
पर्यन्त प्रागुक्त एव क्रमः । ओषधिवनस्पतिप्रवेशेन क्षीराज्यादि-
परिणत्यामां हुता आहुतिर्धूमद्वारा सूर्यमण्डलं प्राप्य सूर्यकि-
रणद्वारा चन्द्रानुप्रवेशेन वा रहत्यधिकगणन्यायेनाहुत्यप्यपि-
वेष्टितयजमानप्राणानां धूमादिमार्गेण चन्द्रमण्डलानुप्रवेशा-
द्वा धूमादि मार्गे आज्ञाता अनुप्रविष्टा ॥ ९ ॥ सापि
चन्द्रकलात्मतां प्राप्ता कल्पवृक्षफलेषु रसभावेनानुप्रवेशा-
त्तदुपभोक्तृवीर्यभावपरिणामेन देवगर्भं जायते इति क्रमम-
भिप्रेत्याह—तन्मात्रवतीत्यादिना । प्रागुक्ततन्मात्रात्मकलिङ्गदे-
हवति । उहाममण्डलः पूर्णो भगवानिन्दुर्यावत् यावद्वा रश्मि-
भिर्जगद्भासयन्नुदेति तावद्भिलोलैः पाण्डुरूपवद्भिरिमिश्रित्य
पूर्णं अतएव क्षीराम्बुधिनिधौ आश्रयभूते प्रतिनिधिभूते वा
अम्बरकोटरे सा तिष्ठतीति शेषः ॥ १० ॥ ततस्तदनन्तरं
तेषु चन्द्ररश्मिषु नन्दनादिवने संपतन् संपतत्सु । छान्दसः
सुपो लुक् । रश्म्यनुसारेण संपतन्ता तस्मिन्वने प्रेय्या दासी
आन्तरेषु गृहाभ्यन्तरकृत्येष्विव लोला व्यप्रा विहग्री पक्षिणी-
प्राया करोति प्रवेशमिति शेषः ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन्वने फलानि
तेभ्यश्चन्द्ररश्मिभ्योऽपि शब्दाद्विरश्मिभ्यश्च निर्मितेभ्यः स्वर-
सेनैव पीवरतां क्रमादुपचयं माधुर्यमपि यान्ति ॥ १२ ॥ एवं
रसपूर्णेषु प्रागुक्ता जीवाली इन्दुकरात् क्षता विभक्ता सती तेषु
फलेषु पदं स्थितिं बभ्राति । यथा शिशुर्मातुः स्तनभरेषु पदं
बभ्राति तद्वत् ॥ १३ ॥ मरीचिभिः रश्मिरश्मिभिः । तेष्वेव
फलेषु कश्यपादिभिरुपभुक्तेषु वीर्यं वीर्यतामागत्य प्राप्य ।
अप्राप्तबोधिताः मूर्च्छितप्रायाः ॥ १४ ॥ मूर्च्छितजीवानां प्रजुद-

यथा काष्ठे स्थितश्चाग्निर्यथा मृदि घटाः स्थिताः ।
अनेकक्रमयोगेन परागत्य महेश्वरात् ॥ १६ ॥
अदृष्टान्यशरीरश्रीः क्रमते यो न चोदति ।
स हि सत्येव जातिः स्यादुदारव्यवहारवान् ॥ १७ ॥
तेनैव मोक्षभागी चेज्जन्मना स तु सात्विकः ।
अथैतां योनिमासाद्य कृत्यां जन्मपरम्पराम् ॥ १८ ॥
रक्षार्थं प्राप्तजन्मा चेत्समो राजससात्विकः ।
पाश्चात्यजन्मना पुंसो राम वक्ष्यामि चाधुना ॥ १९ ॥
प्राधान्येन यथा यातः संसारमिति सात्विकः ।
स कदाचिन्न कश्चिच्च संभवत्यनघातुते ॥ २० ॥
संभवन्तीह पुरुषा राम राजससात्विकाः ।
इत्यापं वासिष्ठमहारामायणे वाम्नीकीये दे० मो० स्थिति० विचारपुरुषनिर्णयप्रसज्योपदेशजीवावतारो नाम षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

प्रविचार्य समायाता मन्तव्यं चेह तद्विद्या ॥ २१ ॥
प्राधान्येन समायाता ये यदा परमात्मनः ।
दुर्लभाः पुरुषा राम ते महागुणशालिनः ॥ २२ ॥
ये चान्ये विविधा मूढा मूकास्तामसजातयः ।
तेषां स्थावरतुल्यानां किंच राम विचार्यते ॥ २३ ॥
कतिपया न गता भवभावनां
नरसुराः प्रकृतक्रमजन्मनि ।
अहमिव प्रविचारणयोग्यता-
मनुगतो ननु राजससात्विकः ॥ २४ ॥
स्थितस्य ते महापदा विचार्य यैवमायता ।
विचारय त्वमञ्जसा तद्वद् चेह न द्वयम् ॥ २५ ॥
सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ६१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ये हि राजससात्विकया जाता भुवि महागुणाः ।

ते नित्यमेव मुदिताः प्रकाशाः ख इवेन्दवः ॥ १ ॥

पितृमातृगर्भस्थितौ दृष्टान्तमाह—बीजश्रीरिति । यथा सुपत्रा
अनाविर्भूताङ्कुरविटपत्रा वटबीजश्रीर्गाविर्भूतविटपाङ्कुरपत्रफल
वटमधिष्ठाय तिष्ठति तद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥ न केवलं गर्भ एव
मूर्च्छितानामन्यमाश्रित्य तिरोहितस्थितिः किंतु महेश्वरात् प्रत्ये
उपाधिप्रविलयेन प्राप्तादव्यक्तात्परागत्य निगम्याकाशादिभावे
निर्गन्तव्यकाले चन्द्ररश्म्याद्यनुप्रवेशकाले च अनेकक्रमयोगेन
प्रवृत्तस्तथैव स्थितिरित्यर्थः ॥ १६ ॥ एव गेभं प्राप्ताना जन्मनि
निमित्तभेदाद्विशेषं दर्शयति—अदृष्टेत्यादिना । प्राग्जन्मानं न
दृष्टा अन्यस्य स्त्रीपुत्रादिशरीरस्य श्रायनं तस्याप्ययः गवतो
विरक्तः सन् यो मरणान्तं कालं क्रमते यश्च रागादिभिरुद्विग्न-
कर्मकाण्डादिशरीरैर्हृदिकपाण्डुलैर्हृदिकमोगमाधनलोकिर्कवेदिक-
संभु चोद्यमानोऽपि न चोदति न प्रवर्तते । ग हि धीरः पुरुष-
धौरेयः प्रागुक्तकमाद्वैवर्ग्यं जायमानः सतो अत्यन्तसाम्प्रत्ययेव
जातिः संस्तत्र ज्ञानं प्राप्य उदारजीवन्मुक्तोचितव्यवहारवान्स्या-
दित्यर्थः ॥ १७ ॥ देवपदाधिकारप्राप्त्यनुकूलकर्मोपासनानुष्ठा-
यिनां त्वाह—अथेति । एतां देवयोनिमायाय कृत्यां लुप्त
शक्यामपि जन्मपरम्परं भोगलाभपद्धादकृन्तन्साधिकाभो-
गरक्षार्थमेव प्राप्तजन्मा चेत्स तमोयुक्तो राजससात्विक इत्यर्थः
॥ १८ ॥ इदानीं प्रथमानीकजानां केवलसात्विकत्वमपुनज-
न्मतां चाह—पाश्चात्यं । पाश्चात्येन चरमेण जन्मना नरसु-
रानांकापक्षया प्राधान्येन प्राजापत्याधिकारेण संसारमायातः
केवलसात्विको विभर्त्तको यथा मुच्यते इति तथा वक्ष्यामीत्य-
न्वयः ॥ १९ ॥ स प्रथमानीकजः पुमान् कश्चिदपि कदाचि-
दपि न पुनः संभवति मुच्यत एवेत्यर्थः ॥ २० ॥ के तर्हि
संभवन्ति तानाह—संभवन्तीति । केवलसात्विकस्य पुनर्जन्मा-
भावं को हतुस्तमाह—प्रविचार्यति । यतस्तं प्राग्जन्मन्याया-

मन्तव्यं ध्रुवणाद्युपायैः प्रविचार्य प्रतिबन्धमात्रक्षयाय तद्योग्यं
गान्धिकं जन्म समायाता इह जन्मन्यपि तेषां धिया सदैवा-
न्मन्तव्यमेव मन्तव्यं मननेन परिशीलनीयं तस्मादित्यर्थः
॥ २१ ॥ अतएव ते दुर्लभा इत्याह—प्राधान्येनेति ॥ २२ ॥
ये विधिमुरनरानांकेभ्योऽन्ये रक्षःपिशाचादयस्तिर्यग्बन्ध तेषां
स्थावरादिनुत्यव्यवज्जानाधिकारकथायां विचारयोग्यतेन नास्तीति
तेनोपन्यस्ता इत्याह—ये चान्ये इति ॥ २३ ॥ तत्त्वदैर्लभ्यसे-
वोपपादयन्पुनर्मदगतं—कतिपया इति । प्रकृते क्रमेण प्राप्तेऽपि
उत्तमजन्मानं कतिपया एव नराः सुराश्च भवभावनां मांसारि-
कनोपशान्तं न गताः । तथाच वैराग्यमेवातदुर्लभमित्यर्थः ।
कियदुना । अगच्छे ननुगन्तः । तेष्वहमिव जन्मप्रभृत्येव शम-
दमादिमन्त्रगुणसंपत्त्या प्रकर्षणात्मविचारणयोग्यतामनुगतोऽपि
निगन्तव्यमाश्रित्यमुनिप्रभृताङ्कुरपाण्डुलैर्हृदियाद्यधिकारप्रारब्ध-
योगाद्राजससात्विक इष्टप्रज्ञोयुक्तसाम्प्रत्यिक एव न शुद्धसात्विक
इत्यतिर्दालभ्यद्योतनाय निगमिमानादतिशयोक्तिः ॥ २४ ॥
ममेव तर्वापि वैराग्यशमदमादिसेवतिपूर्णत्वमन्तव्यं किंतु महतः
परमात्मपदस्य अविचार्यया अविचारणया स्थितस्यैवमुक्तप्रकारा
संसारभ्रान्तिरायता विस्तीर्णा । तत्पद इह मन्पुनतः अथैव
अज्ञमा शीघ्रं विचारय । विचारमात्रेण त्वमेव च इह प्रत्यक्षं न
द्वयमद्वयं तत्परमपदमसौत्यर्थः । अविचार्य या महती आपदा
आपन्ते आयता आयाना इति वा योज्यम् ॥ २५ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे षष्ठितमः
सर्गः ॥ ६० ॥

मुक्तियोग्याः प्रशस्यन्ते जना राजससात्विकाः ।

तेषां विवेकवैराग्यकर्मश्चात्रोपदिश्यते ॥ १ ॥

ये प्रविचारणयोग्यतामनुगताः पुरुषा राजससात्विक्य

न खेदमभिगच्छन्ति व्योमभागो मलं यथा ।
 नापदा म्लानिमायान्ति निशि हेमाम्बुजं यथा ॥२॥
 नेहन्ते प्रकृतादन्यसे नान्यत्स्थावरो यथा ।
 रमन्ते स्वसदाचारैः स्वार्थेभ्यः पादपा यथा ॥ ३ ॥
 नित्यमापूर्यतां याति सुधायामिन्दुसुन्दरी ।
 राम राजससत्वस्य मोक्षमायात्यसौ यथा ॥ ४ ॥
 आपद्यपि न मुञ्चन्ति शशिवच्छीततामिव ।
 प्रकृत्यैव विराजन्ते मैत्र्यादिगुणकान्तया ॥ ५ ॥
 नवस्तवकभाविन्या लतयेव वनद्रुमाः ।
 समाः समरसाः सौम्याः सततं साधुसाधवः ॥६॥
 अग्निवद्भूतमर्यादा भवन्ति भवता समाः ।
 अतस्तेषां महाबाहो पदमापदवासनम् ॥ ७ ॥
 सततं तत्तु गन्तव्यं गन्तव्यं नापदर्णवे ।
 तथा तथेह जगति विहर्तव्यमखेदिना ॥ ८ ॥
 आत्मोदयाश्च वर्धन्ते यथा राजससान्विकाः ।
 अचिन्त्यगत्या सच्छास्त्रं विचार्य च पुनःपुनः ॥९॥
 अनित्यता स्वमनसा विविधैवाशुभाभवतः ।
 आदावन्ते च यां नित्यं क्रियां त्रैलोक्यवर्तिनीम् ॥ १० ॥
 पदार्थानापदेवाशु भावयेन्नेतरत्सुधीः ।
 असम्यग्दर्शनं त्यक्त्वा व्यर्थमज्ञानसंततिम् ॥ ११ ॥

सर्तव्यं सम्यगेवेदं ज्ञानमर्थमनन्तकम् ।
 कोहं कथमिदं जानं संसाराडम्बरं विभो ॥ १२ ॥
 प्रविचार्य प्रयत्नेन प्राप्तेन सह साधुभिः ।
 नच कर्मसु मङ्गल्यं नानर्थेन सहावसेत् ॥ १३ ॥
 द्रष्टव्यः सर्वविच्छेदः संसारानुगतः सदा ।
 साधुरवानुगन्तव्यो मयूरेणाम्बुदो यथा ॥ १४ ॥
 अहंकारस्य देहस्य संसारस्याप्लवस्य च ।
 स्वविचारमलंकृत्य सत्यमेवावलोकयेत् ॥ १५ ॥
 शरीरमस्थिरमपि संत्यक्त्वा घनशोभनम् ।
 वीतमुक्तावलीतन्तुं चिन्मात्रमवलोकयेत् ॥ १६ ॥
 तस्मिन्पदे नित्यतते सर्वगे सर्वभाविने ।
 शिवे सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा यथा ॥ १७ ॥
 यैव चिद्भवनाभोगे भूषणे व्योम्नि भास्करे ।
 धराविबरकोशस्यैव चिन्कीटकोदरे ॥ १८ ॥
 कुम्भव्योम्नां न भेदोऽस्ति यथेह परमार्थिनः ।
 चिन्तौ शरीरसंस्थानां न भेदोऽस्ति तथानघ ॥ १९ ॥
 सर्वेषामेव भूतानां तित्तकद्वादिभेदिनाम् ।
 एकत्वादनुभूतेर्हि कुतश्चिन्मात्रमिभ्रता ॥ २० ॥
 एकस्मिन्नेव सततं स्थिते सन्मात्रवस्तुनि ।
 जानोऽयमयमुन्नष्ट इति तेषां तवेह धीः ॥ २१ ॥

प्राक्तनकर्मोपासनया भुवि जाताः ॥ १ ॥ खेदं मानसं
 दुःखम् । म्लानि शार्ङ्गर दुःखम् ॥ २ ॥ यथा
 स्थावरो वृक्षादिः प्रारब्धभोगादन्यत्रेहन्ते तद्वत् प्रकृतान् ज्ञान-
 तत्साधनसंपदोऽन्यत्रेहन्ते । स्वार्थेभ्यः स्वार्थपण्यकलादिभ्यो
 हेतुभ्यः ॥ ३ ॥ राजससत्वस्योक्तपुरुषस्य धीः शान्त्यादिमुद्रा-
 यामुपचितायामापूर्यतामुपच्येयतां याति । अतएव शुक्लपञ्च-
 रिव सुन्दरी ॥ ४ ॥ शीततामिव स्थिता सौम्यतां दाधिवन्न
 मुञ्चन्ति ॥ ५ ॥ नवैः स्तनकर्णैः स्वर्बकैर्भावैः प्रेमा तद्रत्या
 लतयेव नित्याश्रित्य गुणकान्तयेति पूर्वगन्तव्यः । साधुभ्यो-
 ऽपि साधवः ॥ ६ ॥ यत एवगुणसंपन्ना अनस्तपामापदामवा-
 सनमनधिकरण यत्पद तत् तदेव यथा गन्तव्यं तथेह जगति
 अखेदिना मनसा विहर्तव्यमिति परेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥
 अराजसा रजःक्षयोपेताः सान्विका आत्मोदयाः स्वानन्दलाभा
 यथा वर्धन्ते तथा अचिन्त्यगत्या मूलचिन्तनार्हविषयगतिपरि-
 त्यागेन पुनःपुनः सच्छास्त्रं विचार्य भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एव
 भावतः अत्यादरेण सर्ववस्तूनां विविधा नानानिमित्तोपपाद्या
 अनित्यतपि आशु विचार्या भवतीति विपरिणम्यते । एतावन्तं
 कालमुदारप्रशंसामुखेन रामाय सद्गुणानुपदिश्येदानीं साक्षादेवो-
 पदिशति—आदावित्यादिना । एवमनित्यतां विचारयन् सुधी-
 र्विशुद्धबुद्धिः आदौ ऐहिकोपभोगायोपयुक्तां लौकिकीमन्ते मर-
 णोत्तरकाले उपयुक्तां पारलौकिकीं च त्रैलोक्यवर्तिनीं क्रियां
 तत्फलभूतान्पशुपुत्रधनस्वर्गविमानाप्सरःप्रश्रुतिपदार्थाश्च आप-

देवंति भावयेन् न इतरतः संपदियमिति भावयेदिति परेणान्वयः
 ॥ १० ॥ ११ ॥ इदं यद्यमागप्रकारं विचारात्मकं ज्ञानम-
 नन्तकर्म प्रामुसिति शेषः । विधिवदुपगतेन साधुभिः सतीर्थैः
 सह प्रयत्नेन सेवादिना प्रसादिनेन प्राप्तेन गुरुणा हे प्रभो, को-
 हमित्यादिमविवनयप्रश्नपूर्वकं विचार्य स्मर्तव्यमिति संबन्धः
 ॥ १२ ॥ श्रवणाज्ञतया कर्मसंन्यासमाह—नचेति । मङ्गल्यं
 मज्जनीयम् । मज्जेभावो तस्यः 'मज्जिनशोर्झल' इति नुम् ॥ १३ ॥
 सर्वस्य प्रियस्य विच्छेदोऽवश्यमर्वाति द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥ आन्तर-
 म्याहकारस्य ततो वाद्यस्य देहस्य ततोऽपि वाद्यस्य पुत्रमित्रादि-
 संसारस्य चापराधवन्नयकल्पस्य एवमनस्यविचारं अलं पूर्णभावा-
 वमानं कृत्वा ॥ १५ ॥ मन्त्रमेवावलोकयेदिति यदुक्तं तत्रोपायमाह
 —शार्ङ्गरमिति । अपिशब्दादहंकारमपि संत्यक्त्वा । त्यक्-
 कर्ण छान्दगम । घनशोभनं अत्यन्तं शुभम् । वीना व्याप्ता
 मुक्तावली येन तथाविधम् । छान्दमल्लाटुपसर्जनहस्तभावाः ।
 भूतेति पाठे स्पष्टम् । तदन्तर्गततन्तुमिव सर्वदेहाहंकारसाधा-
 रणमन्तर्गतं सार्धचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥ दृष्टान्तसाम्यं
 दर्शयति—तस्मिन्नादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ चिद्रेदाशङ्का
 निरस्यति—कुम्भेति । शरीरसंस्थानां जावानाम् । चिन्तां चिति
 ॥ १९ ॥ यथा एकपुरुषास्त्रादीनां तित्तकद्वादिर्मभेदोऽपि ना-
 नुभवंभेदस्तद्देहादिभेदेष्वपीत्याशयेनाह —सर्वेषामिति ॥ २० ॥
 चेतनेषु चिद्रेद इव सर्ववस्तुषु सन्स्वरूपभेदोऽपि नास्तीत्याश-

नच तन्नाम वस्त्वस्ति यद्भूत्वा संप्रलीयते ।
आभासमात्रमेवेदं न सन्नासच्च राघव ॥ २२ ॥
उद्भूतेनाप्रशान्तेन चेतसा सपदि स्थितम् ।
नेह मोहान्त आमोक्षाभेदं यत्तदवस्तु च ॥ २३ ॥
किं किलासति रामेह मोहजाले समुज्जति ।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहाराजायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे जननमरणसंस्थितिर्नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

षष्ठितमः सर्गः ६२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ध्यागे विचारवान्साक्षादादावेव महाधिया ।
शास्त्रेण विदुषा शास्त्रं सुजनेन विचारयेत् ॥ १ ॥
सुजनेन विदुषेण विदुषा महता सह ।
प्रविचार्य महायोगान्पदमासाद्यते परम् ॥ २ ॥
शास्त्रार्थसुजनासङ्गवैराग्याभ्याससत्कृतः ।
पुरुषस्त्वमिवाभाति निजविज्ञानभाजनम् ॥ ३ ॥
त्वमुदारनिजाचारो धीरो गुणगणाकरः ।
अधितिष्ठसि निर्दुःखं धीतसर्गमनोमलः ॥ ४ ॥
नूनमुत्सर्जिताक्षेण शरद्व्योम्ना समो भवान् ।
भवभावनया मुक्तो युक्त उत्तमसंविदा ॥ ५ ॥
चिन्तामुक्तकलावत्या मुक्तकल्पनया स्थितम् ।

येनाह—एकस्मिन्निति । तेषां जातादिवस्त्वनाम् । नच इह मूढजनेषु प्रसिद्धा धीर्न शास्त्रार्थेत्यर्थः ॥ २१ ॥ कीदृशां तर्हि शास्त्रार्थधीस्तामाह—नचेति ॥ २२ ॥ न सन्नासचैत्युक्तिमुपपादयति—उद्भूतेनेति । यत आमोक्षात् उद्भूतेनाभिव्यक्तन अप्रशान्तेन च चेतसा स्फुटे गृह्यमाण सपदि स्वकाले स्थित अतो नासत् । मोहस्यान्ते निवृत्ती तु आमोक्षाभ्यामिदं उह पूर्वकाले इदं नास्ति मोक्षकाले विद्वदुत्तरा नास्तीत्यवस्तु चेति न सदीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ज्ञानमाकल्पपर्यालोचनेऽपि मोहादः सत्त्वमत्यन्तासत्त्वं वा दृश्यमित्यनिर्वचनार्थनैव फलितेत्याह— किं किलेति । मोहजाले अत्यन्तासति ज्ञानेन किं किल समुज्जति निगम्यति—निरस्याभावं निरासकमाकल्यायोगात् । एवमत्यन्तमत्त्वे वा ज्ञानेन किं समुज्जति । मन्यस्य ज्ञाननिरस्यत्वादर्थनानात् । तस्माद्यः कश्चिच्चायं सत्त्वश्च यत्किञ्चित्सङ्गोऽनिर्वचनार्थायासस्तद्वृत्तयथा संगत्या रज्जुसर्पादीव तत् दृश्यजानं विमोहकारणमिति परिशेषान्सिद्धमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्री-वासिष्ठमहाराजायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

रामस्य सर्वशास्त्रोक्तगुणसंपत्तिरुच्यते ।

अवरस्यापि सत्सङ्ख्यारूपाभ्यां वरस्थितिः ॥ १ ॥

अचिन्त्यगत्या सच्छास्त्र विचार्य च पुनःपुनरिति प्रागुक्तं तत्कथं विचार्य तदाह—धीरिति । धीरो बाह्याभ्यन्तरद्वन्द्वस-

यत्किञ्चित्सङ्गसङ्ख्या विमोहे कारणं हि तत् ॥ २४ ॥

असति जगति किं किलेह मोहः

सति च किमङ्गविमोहकारणं तत् ।

जननमरणसंस्थितिष्वतस्तत्त्वं

भव खमिवातिसमः सदोपशान्तः ॥ २५ ॥

मनो मुक्तविभागं च मुक्तमेव न संशयः ॥ ६ ॥

तवोत्तमानुभावस्य त इदानीं नरा भुवि ।

चेष्टामनुसरिष्यन्ति रागद्वेषविहीनया ॥ ७ ॥

बहिलोकोचिताचारा विहरिष्यन्ति ये जनाः ।

भवार्णवं तरिष्यन्ति धीमन्तः पोतकान्विताः ॥ ८ ॥

तव तुल्यमतिर्यः स्यात्सुजनः समदर्शनः ।

योग्योऽसौ ज्ञानदृष्टिनां मयोक्तानां सुदृष्टिमान् ॥ ९ ॥

यावदेहं धिया तिष्ठ रागद्वेषविहीनया ।

बहिलोकोचिताचारस्त्वन्तस्त्यकाखिलैषणः ॥ १० ॥

परां शान्तिमुपागच्छ यथान्ये गुणशालिनः ।

अविचार्यास्त एवेह गोमायुशिशुधर्मकाः ॥ ११ ॥

द्विष्णुः । विचारवान् ऊहापोहकुशलः । साक्षात्स्वयमेव 'तद्वि-
ज्ञानार्थं स गुरुमवाभिमगच्छेत्समिन्पाणिः' इत्यादिशास्त्रेणोपगतेन
विदुषा सुजनेन शिष्यापराधग्रहणान्ता गुरुणा सह शास्त्रमार्ग-
विचार्येत्यर्थः ॥ १ ॥ सुजनेन शोभनाभिजनेन । महायो-
गाभ्यन्तनाशान्नाभ्यामर्थः ॥ २ ॥ शास्त्राणां वेदान्तोपयोगि-
शास्त्रान्तगणानामर्थानां सत्कर्मसदाचारार्थानां सुजनासङ्गवैराग्या-
दाना च निरन्तराभ्यासः सत्कृतः संस्कृतो यः पुरुषस्त्वमिवा-
भाति स प्रकृतशास्त्रप्रवणे निजस्य प्रत्यक्तत्त्वविषयस्वाविज्ञानस्य
भाजनमित्यर्थः । अथवा अध्यात्मशास्त्रादिभिः सत्कृतो निजवि-
ज्ञानभाजन भूत्वा त्वमिवाभातीति योजना ॥ ३ ॥ उक्तगुणा-
स्त्वयि सन्त्येत्याह—त्वमिति ॥ ४ ॥ इदानीं रामस्य प्रबोधाज्जी-
वन्मुक्ततां सभावयन्नाह—नूनमित्यादिना ॥ ५ ॥ तत्संभावना-
र्थं जं मुक्तमनसो लक्षणमाह—चिन्तितं । सर्वेवाद्याध्याचिन्ता-
भिर्मुक्तया अन्तश्च परमात्मना धागेदकवदेकीभावात् कला-
वत्या ब्रह्माकारपरिणतिलक्षणकौशलवत्या मुक्तानामनुभवसि-
द्धया कल्पनया स्थित मनो मुक्तमेव नात्र संशय इत्यर्थः ॥ ६ ॥
एव मुक्तमनस्तव चेष्टान्ते प्रागुक्ता जीवन्मुक्ता इदानीं
रागद्वेषविहीनया प्रागुक्तकल्पनया अनुसरिष्यन्ति ॥ ७ ॥ पोतका
ज्ञानवृत्तास्तरन्विताः ॥ ८ ॥ ९ ॥ किं तर्हि जीवन्मुक्तस्य मम
शरीरत्यागो यथेष्टाचरणं वास्तु नैत्याह—यावदेहेमिति । लोको-
चितो धर्मशास्त्रसद्दानुसारी आचारो यस्य ॥ १० ॥ गोमायु-
धर्मकाः स्वार्थकौशलं पश्यन्तः शिशुधर्मका यथेष्टचारिणो

ये स्वभावा महासत्या नृणां सात्त्विकजन्मनाम् ।
 तान्मज्जन्पुरुषो याति पाश्चात्योदारजन्मताम् ॥ १२ ॥
 यानेव सेवते जन्तुरिह जातिगुणान्सदा ।
 अथान्यजातिजातोऽपि जातिं भजति तां क्षणात् ॥ १३ ॥
 प्राक्तनानखिलान्भावान्यान्ति कर्मवशं गताः ।
 पौरुषेणावजीयन्ते धराधरमहाकुलाः ॥ १४ ॥
 धैर्येणाभ्युद्धरेद्दुःखं पङ्कान्मृगधगवीमिव ।
 तामसीं राजसीं चैव जातिमन्यामपि श्रितः ॥ १५ ॥
 स्वविवेकवशाद्यान्ति सन्तः सात्त्विकजातिताम् ।
 भतश्चित्तमणौ स्वच्छे यद्वाघव नियोज्यते ॥ १६ ॥
 तन्मयो विभवत्येवं तस्माद्भवति पौरुषम् ।
 गौरुषेण प्रयत्नेन महार्हगुणशालिनः ॥ १७ ॥
 मुमुक्षवो भवन्तीह पाश्चात्यशुभजातयः ।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा कचित् ॥ १८ ॥
 पौरुषेण प्रयत्नेन यन्नाप्नोति गुणान्वितः ।
 ब्रह्मचर्येण धैर्येण वीर्यवैराग्यरंहसा ।
 युक्त्या युक्तेन हि विना न प्राप्नोषि तदीहितम् ॥ १९ ॥
 हितं महासत्त्वतयात्मतत्त्वं
 विधाय बुद्ध्या भव वीतशोकः ।
 तव क्रमेणैव ततो जनोऽयं
 मुक्तो भविष्यत्यथ वीतशोकः ॥ २० ॥
 पाश्चात्यजन्मनि विवेकमहामहिम्ना
 युक्ते त्वयि प्रसूतसर्वगुणाभिरामे ।
 सत्त्वस्थकर्मणि पदं कुरु रामभद्र
 मेषा करोतु भवसङ्गविमोहचिन्ता ॥ २१ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते द्वात्रिंशत्साहस्रश्लोकां संहितायां मोक्षोपायेषु

स्थितिप्रकरणे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

मूढाः ॥ ११ ॥ शुद्धसात्त्विकजन्मनां जीवन्मुक्तानां ये स्व-
 भावाः स्वाभाविकाः शमदमादिगुणास्तान्मज्जन अर्जयन्साधा-
 रणोऽपि पुरुषः क्रमात् ज्ञानं प्राप्य पाश्चात्योदारजन्मनां चरम-
 जीवन्मुक्तशरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तत्कुस्तत्राह—यानं-
 वेति । उच्छृष्टजातिगुणसेवने उच्छृष्टजानां जन्म लभते निकृष्ट-
 जातिगुणसेवने निकृष्टमिति नियमादित्यर्थः ॥ १३ ॥ प्राक्तना-
 निति । 'यं यं वापि स्मरन्भावम्' इति न्यायादित्यर्थः । अवश्य
 निकृष्टमेनापि मोक्षार्थैव यत्नः कार्यः पौरुषपादनुपरतस्य
 फलसिद्धेरवश्यंभावादित्याशयेनाह—पौरुषेणिति । धराधरा
 राजानः पर्वताश्च तेषां महाकुलाः सेनावानां च नातिमात्रा-
 नुसारिपौरुषेण च्छेदनादिना चावजीयन्ते लोकं ॥ १४ ॥ अभ्यु-
 द्धरेद्विषयेभ्यो निवर्तयेत् । तामसीं रक्षःपिशाचशृङ्गादिरूपां
 जातिं योनिं राजसीं क्षत्रियवैश्यादिरूपामन्यां सत्वनमोमिश्रमपां-
 दिजातिमपि श्रितः प्राप्तः पुरुषः ॥ १५ ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति

१ अधान्यजातिजातोपि इति पाठः.

—स्वविवेकेत्यादिना । चित्तमणौ चित्तमण्डलिके । नियोज्यते
 आमज्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ उक्तं संक्षिप्तोपसंह-
 रति—हितमिति । गर्वप्राणिनामात्यन्तिकदुःखोपशमोपलक्षित-
 निरतिशयानन्दरूपत्वादित्यन्तहितमिदमुपदिष्टमात्मतत्त्वं महास-
 त्वतया विशुद्धमस्वगुणोपचयोपाये प्रणिधानवत्या बुद्ध्या विधाय
 आत्मभावेन स्थिराकृत्य वीतशोको भवेत्युपदेश आशीश्च ।
 तवोपदिष्टं क्रमेणान्योऽयमधिकारिजनो मुक्तो भविष्यतीत्यर्थः
 ॥ २० ॥ हं रामभद्र, त्वं विवेकमहामहिम्ना युक्तं प्रसूतः
 पञ्चविनः सर्वैः शान्तिदान्त्यादिगुणैर्गभिरामोऽस्मिन्पाश्चात्यजन्मनि
 प्राप्तं मति सन्वस्थानां जीवन्मुक्तानां कर्मणि सप्तमभूमिकाल-
 क्षणे पदं स्थानं कुरु । एषा वैराग्यप्रकरणापवर्णिता सर्वजन-
 प्रसिद्धा च भवसङ्गविमोहचिन्ता त्वयि पदं स्थानं मा करो-
 न्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीवामिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
 प्रकाशे स्थितिप्रकरणे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामचन्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्य-

श्रीमद्भक्तार्पणेश्वरसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण श्रीमदानन्दबोधेन्द्रसरस्वत्याख्यभिधुना विरचिते

वासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ स्थितिप्रकरणं संपूर्णम् ॥

श्रीः ।

योगवासिष्ठः ।

श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासंवलितः

उपशमप्रकरणं पञ्चमम् ।

प्रथमः सर्गः १

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ स्थितिप्रकरणादनन्तरमिदं शृणु ।
उपशमप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणकारि यत् ॥ १ ॥

श्रीबालमीकिरुवाच ।

शरत्सारकिताकाशस्तिमितायां सुसंसदि ।
कथयत्येवमाह्लादि वसिष्ठे पावनं वचः ॥ २ ॥
श्रवणार्थित्वमौनस्यपार्थिवे संसदन्तरे ।
निर्वात इव निरूपन्दकमले कमलाकरे ॥ ३ ॥
विलासिनीषु संशान्तमदमोहबलासु च ।
शममन्तः प्रयान्तीषु चिरप्रव्रजितास्त्रिव ॥ ४ ॥

कराम्भोरुहहंसेषु लीनेषु श्रवणादिव ।
मुक्तधुर्युरवादेषु वायसेषु तराविव ॥ ५ ॥
नासाग्रपरिविश्रान्ततर्जन्यङ्गुलिकोटिषु ।
विचारयन्सु विज्ञानकलां तज्ज्ञेषु राजसु ॥ ६ ॥
रामे विकासमायाते प्रभात इव पङ्कजे ।
परित्यक्ततमःपीठे सूर्योदय इवाम्बरे ॥ ७ ॥
आकर्णयति वासिष्ठीर्गिरो दशरथे रसात् ।
कलापिनीव जीमूतनिर्हार्दान्मुक्त्वर्षणात् ॥ ८ ॥
आहत्य सर्वभोगेभ्यो मनो मर्कटचञ्चलम् ।
श्रवणं प्रति यत्नेन सारणे मन्त्रिणि स्थिते ॥ ९ ॥

भुवनरचनपालनोपशान्तिप्रथितमहाविभवस्वभावपूर्णम् ।
निगमहृदयसाक्षिनिष्प्रपञ्च निजमुखबोधधनं शिव प्रपद्ये ॥ १ ॥

मध्याह्नशङ्खध्वनिना सभोस्थानमिहोच्यते ।

वसिष्ठस्याङ्गिकं रात्रौ विश्रामिप्रसहस्थितिः ॥ १ ॥

उत्पत्तिप्रकरणे सर्वसृष्टिश्रुतितात्पर्योद्घाटनाय मनोधीर्नैव सर्व-
प्रपञ्चरचनेति दर्शितम् । स्थितिप्रकरणं च सर्वजगत्स्थितिप्रति-
पादकश्रुतितात्पर्यप्रदर्शनाय मनःस्थित्यर्थानैव सर्वप्रपञ्चस्थिति-
रिति दर्शितम् । इदानीं 'यथा गार्ग्य मरीचयोऽकस्यास्त गच्छत
एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति' 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने'
'यत्प्रयन्यभिसंविशन्ति' 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्त
गच्छन्ति नामरूपे विहाय' 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्'
'एवमेवास्य परिश्रुतिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं
प्राप्यास्तं गच्छन्ति' इत्यादीनां सुषुप्तिप्रलयसमाधिसाक्षात्कारवि-
देहकैवल्येषु प्रपञ्चोपशमाज्जीवस्य ब्रह्मस्वभावताप्राप्तिप्रतिपाद-
नेन प्रत्यग्ब्रह्मैकरसाखण्डवस्तुलक्षकश्रुतीनामपि मनोपशमादेव
सर्वप्रपञ्चोपशमेन स्वरूपप्रतिष्ठायां तात्पर्यमिति रहस्योद्घाटना-
योपशमप्रकरणमारभमाणः पूर्वोत्तरप्रकरणयोः संगतिं दर्शयन्
विषयप्रयोजने निर्दिश्य शिष्यमवधानयन्प्रतिजानीते—अथेति ।

अथ स्थितिप्रतिपादकश्रुतितात्पर्यवर्णनानन्तरमुपसंहारबोधक-
श्रुतितात्पर्यवर्णनस्यावसरसंगतिरित्यर्थः । ज्ञातं निर्वाणकारीति ।
तथाच पूर्वप्रकरणप्रयोजनमेवास्यापीत्येककार्यकारितासंगतिरपि
दर्शिता बोध्या ॥ १ ॥ शरत्तारकितेत्यादिकथासंदर्भः समयो-
चिताचारावश्यकत्वद्योतनार्थः । शरदि तारकितः संजाततारक
आकाश इव स्तिमितायाम् । सधैरा समन्यन्तपदानां मध्याह्न-
शङ्कानां स्वन उद्भूतिनि चतुर्दश श्लोकं संबन्धः ॥ २ ॥
श्रवणार्थित्वेन मौनस्थाः पार्थिवा यत्र । संसदन्तरे सभामध्ये
॥ ३ ॥ ४ ॥ संनिधानाद्विलासिनीनां कराम्भोरुहेषु हंसायमा-
नेषु चामरेषु श्रवणाच्छ्रुतिं समाधिना लीनेष्वेति निःस्प-
न्दत्वदर्शनादुत्प्रेक्षा । मुक्तधुर्युरवादेषु त्यक्तकङ्कणकिङ्किणीरवेषु ।
वयांस्येव वायसास्तेषु । तराविति सदस उपमा ॥ ५ ॥ तज्ज्ञेषु
विचारज्ञेषु ॥ ६ ॥ तमसोभूमाविव घनत्वादुपरितनाम्बरपीठत्वे-
नोत्प्रेक्षा । यथा आचार्यागमने शिष्य उत्तिष्ठन् पीठे परित्यजति
तद्वत्सूर्यस्योदये परित्यक्ततमःपीठे सतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ रसात्
प्रेमाद्रिभावात् । तस्योपमा मुक्त्वर्षणादिति । मुक्त्वर्षणप्रशुक्ता
दार्ढ्यभावादिति यावत् ॥ ८ ॥ यत्नेन आहत्य परावर्त्य स्थिते

वसिष्ठोऽस्या परिज्ञातस्वात्मनीन्दुकलामले ।
 लक्ष्मणे विलसलक्ष्ये शिक्षाबलविक्षणम् ॥ १० ॥
 शत्रुघ्ने शत्रुदलेने चेतसा पूर्णतां गते ।
 अलमानन्दमायाते राकाचन्द्रोपमे स्थिते ॥ ११ ॥
 सुमित्रे मित्रतां याते मानसे दुःखशीलिते ।
 विकासिहृदये जाते तत्काल इव पङ्कजे ॥ १२ ॥
 तत्रस्थेषु तथान्येषु तदा मुनिषु राजसु ।
 सुधौतचित्तरत्नेषु प्रोल्लसत्स्विव चेतसा ॥ १३ ॥
 उद्भूतपूरयन्नाशाः कल्पाभ्ररवमांसलः ।
 अथ मध्याह्नशङ्खानामग्निघोषसमः खनः ॥ १४ ॥
 महता तेन शब्देन तिरोधानं मुनेर्गिरः ।
 ययुर्जलदनादेन कोकिलध्वनयो यथा ॥ १५ ॥
 मुनिरन्तर्याचक्रैः स्वां वाचमथ संसदि ।
 जितसारो गुणः केन महता समुदीर्यते ॥ १६ ॥
 मुहूर्तमात्रं विश्रम्य श्रुत्वा मध्याह्ननिःखनम् ।
 घने कोलाहले शान्ते रामं मुनिरुवाच ह ॥ १७ ॥
 रामाद्यतनमेतावद्वह्निं कथितं मया ।
 प्रातरन्यसु वक्ष्यामो वक्तव्यमरिमर्दन ॥ १८ ॥
 इदं नियतितः प्राप्तं कर्तव्यं तद्विजन्मनाम् ।
 मध्याह्नमुपपन्नं यत्कर्तव्यं नावसीदति ॥ १९ ॥
 त्वमप्युत्तिष्ठ सुभग समस्ताचारसन्क्रियाम् ।
 आचाराचारचतुरस्त्रानदानार्चनादिकाम् ॥ २० ॥
 इत्युक्त्वा मुनिरुत्तस्थौ समं दशरथः प्रभुः ।
 ससदाः सेन्दुरादित्य उदयाद्व्रितटादिव ॥ २१ ॥
 तयोरुत्तिष्ठतोः सर्वां सभोऽथातुमकम्पत ।
 मन्दवातपरामृष्टा नलिनीवालिलोचना ॥ २२ ॥

॥ ९ ॥ शिक्षाबलविक्षणत्वादेव विलसद्दि स्फुरलक्ष्यं ब्रह्म
 यस्य तथाभूते ॥ १० ॥ अल पूर्णमानन्दमायाते प्राप्ते ॥ ११ ॥
 सुमित्रे मन्त्रविशेषे दुःखशीलिते मानसे मित्रतां वश्यता याते
 सति विकासिहृदये जाते । अम्बुजपक्षे आप्रातर्मानसे मरुति
 मनसि च दुःखेन शीलिते चिन्तिते शोभने मित्रे सूर्ये मित्रता-
 मुदयेन प्रीतिकरतां याते सति तत्काले विकासिहृदये जाते
 ॥ १२ ॥ प्रोल्लसत्स्विव जातेऽपि यथायोग विपरिणामेन
 सर्वत्रानुपजते ॥ १३ ॥ आशा दिशः । कल्पाभ्ररव इव मांसलो
 बलवान् ॥ १४ ॥ मुनेर्वनिष्टस्य ॥ १५ ॥ अन्तर्याचक्रैः निर्ग-
 दधे उपसंहारैरेति यावत् । जितोऽभिभूतः मार्गे जनाह्लाद-
 काशो यस्य तथाविधो गुणः केन महता अभिज्ञेनाभ्युदीर्यते
 प्रकटीक्रियते ॥ १६ ॥ १७ ॥ अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । वक्ष्यामो
 वयमिति शेषः ॥ १८ ॥ मध्याह्नं मध्याह्ने यदुपपन्नं युक्तं द्विजन्मनां
 नियतितः प्राप्तं कर्तव्यं कर्म नावसीदतीति यत् तदिदं मयापि
 कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ मुनिना सम ससदाः सभा-
 स्थसर्वजनसहितो दशरथोऽयुत्तस्थौ ॥ २१ ॥ अलिलोचना इति

उत्तस्थौ सावतंसोत्थभृङ्गमण्डलमण्डिता ।
 करिसेनेव सन्ध्याद्रावालोलकरपुष्करा ॥ २३ ॥
 परस्पराङ्गसंघट्टचूर्णिताङ्गदमण्डली ।
 रत्नपूर्णारुणाम्भोदसन्ध्यासमयसूचनी ॥ २४ ॥
 पतदुत्तंसविभ्रान्तभृङ्गोपहितघुञ्चुमा ।
 मुकुटोद्दामविद्योतशक्रचापीकृताम्बरा ॥ २५ ॥
 कान्तालताहस्तदलचारुचामरमञ्जरी ।
 वनलेखेव विश्वध्वरवारणमण्डला ॥ २६ ॥
 कचत्कटकभारस्तीकृतान्योन्यतताम्बरा ।
 वातव्याधूतपुष्पेव मन्दारवनमालिका ॥ २७ ॥
 कर्पूरकणनीहाररचितामलवारिदा ।
 शरद्विकटमालेव प्रसृताशेषभूमिका ॥ २८ ॥
 लोलमौलिमणिप्रान्तपाटलाम्बरकोटरा ।
 सन्धेवाकुलुनीलाङ्गा कार्यसंहारकारिणी ॥ २९ ॥
 रत्नांशुसलिलापूरमुखपद्मानिरन्तरा ।
 पद्मिनीवालिवलिता नूपुरारवसारसा ॥ ३० ॥
 संतना सा सभोत्तस्थौ भृङ्गच्छतसमाकुला ।
 भूतसंततिसंभ्रान्ता सृष्टिर्नवमिवोदिता ॥ ३१ ॥
 प्रणम्याथ नृपं भूपा निर्ययुर्नृपमन्दिरात् ।
 शक्रचापीकृता रत्नैरम्बुधेरिव धीचयः ॥ ३२ ॥
 सुमन्त्रो मन्त्रिणश्चैव वसिष्ठमथ भूमिपम् ।
 प्रणम्य जग्मुः स्नानाय रसविज्ञानकोविदाः ॥ ३३ ॥
 वामदेवादयश्चान्ये विश्वामित्रादयस्तथा ।
 वसिष्ठं पुरतः कृत्वा तस्थुरावर्जनेनमुखाः ॥ ३४ ॥
 राजा दशरथस्तत्र पूजयित्वा मुनिव्रजम् ।
 तद्विष्टो जगामाथ स्वकार्यार्थमरिन्दमः ॥ ३५ ॥

सभाया अपि विशेषणम् ॥ २२ ॥ अत्रत्यमध्याह्नकाले अस्ताचले
 सूर्योदयकालः करिणामुत्थानयोग्य इत्याशयेन सन्ध्याद्राविति ।
 विन्ध्याद्राविति पाटे स्थानोपमा ॥ २३ ॥ यतो रत्नपूर्णो अतः साह-
 द्यादरुणाम्भोदसन्ध्यासमयस्य सूचनी । स्मारकेति यावत् ॥ २४ ॥
 पतद्विकृतं सविभ्रान्तं भृङ्गोपहितघुञ्चुमा । मुकुटानामुद्दामैर्नानाम-
 णिविद्योतैः शक्रचापाङ्कृतमम्बरमाकाशं वक्ष्यतां वा यथा सा
 ॥ २५ ॥ कान्तालक्षणानां लतानां हस्तलक्षणेषु दलेषु पल्लवेषु
 चारुचामरलक्षणा मन्त्रयो यस्या तथाविधा वनलेखवैल्यर्थः
 ॥ २६ ॥ कचन्तर्भिः कटकभिः रत्नाङ्कृतान्योन्यतताम्बर-
 णालतानि विमृत्तान्यम्बराणि यस्याम् ॥ २७ ॥ कर्पूरकणलक्ष-
 णस्तत्सदृशैश्च नोहारैर्हिमकणैश्चैव यामनै रचिता अमलाः शुभ्रा
 वारिदा यथा । अतएव नोहारकाशपुष्पादिभिर्यस्यांशेषभूमिका
 शरद्विकटमालेव स्थिता ॥ २८ ॥ कार्याणां दिनकृत्यानामुपसं-
 हारकारिणी ॥ २९ ॥ ३० ॥ भृङ्गतां राज्ञां पर्वतानां च शतैः
 ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ रसे ब्रह्मरसे जले च विहारविज्ञाने कोविदाः
 ॥ ३३ ॥ आवर्जनमुक्त्वा तदुन्मुखास्तत्प्रीतीक्षाः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वनं वनास्पदा जग्मुर्व्योम व्योमनिवासिनः ।
नगरं नागराश्चैव प्रातरागमनाथ ते ॥ ३६ ॥
महीपतिवसिष्ठाभ्यां प्रणयात्प्रार्थितः प्रभुः ।
वसिष्ठसन्निनि निशां विश्वामित्रोऽत्यवाहयत् ॥ ३७ ॥
वसिष्ठः सह विप्रेन्द्रैः पार्थिवैर्मुनिभिस्तथा ।
उपास्यमानो रामायैः सर्वैर्दशरथात्मजैः ॥ ३८ ॥
जगाम स्वाश्रमं श्रीमान्सर्वलोकनमस्कृतः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेषु उपशमप्रकरणे आह्निकवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः २

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

ते समेत्य गृहं गत्वा राजपुत्राः शशिविषः ।
चक्रुः सर्वमशेषेण स्वसन्नासु दिनक्रमम् ॥ १ ॥
वसिष्ठो राघवश्चैव राजानो मुनयो द्विजाः ।
इति चक्रुः स्वकार्याणि तथा स्वगृहवीथिषु ॥ २ ॥
सन्नुः कमलकङ्कहारकुमुदोत्पलहारिषु ।
जलाशयेषु चक्राह्वंससारसरराजिषु ॥ ३ ॥
गोभूतिलहिरण्यानि शयनान्यासनानि च ।
दुर्दानानि विप्रेभ्यो भाजनान्यङ्गुलानि च ॥ ४ ॥
हंमरत्नविचित्रेषु खेषु चामरसन्नासु ।
आनर्चुरच्युतेशानहुताशार्कादिकान्सुरान् ॥ ५ ॥
पुत्रपौत्रसुहृदृत्यबन्धुमित्रगणैः सह ।
तत आस्वादयामासुभोजनान्युच्चितानि वै ॥ ६ ॥
एतस्मिन्समये चास्मिन्नगरे दिवसोऽभवत् ।
तनुरष्टाङ्गशेषत्वादृष्टो न च मनोहरः ॥ ७ ॥
सायन्तनदिनान्तं ते तत्कालोचितचेष्टया ।
अनयन्नङ्गुलिः सार्धं यावदस्तं ययौ रविः ॥ ८ ॥
संध्यां ववन्दिरे सुषु जेपुश्चैवाधमर्षणम् ।
पेठुः स्तोत्राणि पुण्यानि जगुर्गाथा मनोहराः ॥ ९ ॥

वनास्पदा वानप्रस्थाः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्मा-
दाश्रमप्रदेशान् ॥ ४० ॥ अधश्चरान्नागान् । संस्तुतानां प्रश-
स्तानां गुणानां गोचरानाश्रायनानि यावत् । यथाक्रमं विमृज्य
स्वगृहं प्रविश्येति शेषः । द्विजजनानां वामगोचिता पश्यन्नक्रियां
चकारेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
प्रकाशे उपशमप्रकरणे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

इहाह्निकक्रियारात्रौ रामस्य श्रुतचिन्तनम् ।

बुद्धेः श्रुतार्थे स्थैर्यार्थं प्रार्थना चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

दिनक्रममाह्निकम् ॥ १ ॥ इति वक्ष्यमाणप्रकरणे चक्रुः ।
स्वगृहेषु वीथिषु तथा बह्विधं यान्युचितानित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
अमरसन्नासु देवालयेषु खेषु स्वगृहेषु च ॥ ५ ॥ ६ ॥ दिवस-

अनुयातः सुरौघेन ब्रह्मलोकमिवाकृतः ॥ ३९ ॥
तस्मात्प्रदेशाद्रामादीन्पुनर्दशरथात्मजान् ।
सर्वान्विसर्जयामास पादोपान्ते नतानसौ ॥ ४० ॥
नमश्चरान्धरणिचरानधश्चरा-
न्विसृज्य संस्तुतगुणगोचरांश्च तान् ।
यथाक्रमं स्वगृहमुदारसत्त्ववा-
श्चकार तां द्विजजनवासरक्रियाम् ॥ ४१ ॥

ततश्चाभ्युदिता श्यामा कामिनीशोकहारिणी ।
क्षीरोदादिव माहेन्द्री चन्द्रावश्यायदायिनी ॥ १० ॥
शनैरास्तीर्णपुण्येषु कीर्णकर्पूरमुष्टिषु ।
दीर्घेन्दुबिम्बरम्येषु तस्थुस्तल्पेषु राघवाः ॥ ११ ॥
अथ रामादृतेऽन्येषां तत्र तद्व्यवहारिणी ।
व्यतीयाय शनैः श्यामा मुहूर्त इव शोभना ॥ १२ ॥
तस्यै रामस्तु तामेव वासिष्ठो वचनावलीम् ।
चिन्तयन्मधुरोदारां करिणीं कलभो यथा ॥ १३ ॥
किमिदं नाम संसारभ्रमणं किमिमे जनाः ।
भूतानि च विचित्राणि किमायान्ति प्रयान्ति किं १४
मनसः कीदृशं रूपं कथं चतःप्रशाम्यति ।
मायेयं सा किमुत्था स्यात्कथं चैव निवर्तते ॥ १५ ॥
निवृत्तयानया कः स्याद्गुणो दोषोऽथ वा भवेत् ।
कथमात्मनि चैवायं तते संकोच आगतः ॥ १६ ॥
किमुक्तं स्याद्भगवता मुनिना मनसः क्षयः ।
किंचन्द्रियजये प्रोक्तं किमुक्तमथवात्मनि ॥ १७ ॥
जीवश्चित्तं मनो मायेत्येवमादिभिराततैः ।
रूपैरात्मैव संसारं तनोतीममसन्मयम् ॥ १८ ॥
एभिरेवं मनोमात्रतन्तुबद्धैः क्षयं गतैः ।

लनुः सूक्ष्मोऽभवत् । अष्टाङ्गशेषत्वादष्टमभागशेषत्वान् ॥ ७ ॥
तत्कालोचितचेष्टया गुणगन्धमास्त्रावलोकनादिरूपया ॥ ८ ॥ ९ ॥
तत इत्युपात्तस्य तदुत्तरकालस्य क्षाणेदः कामिन्या ऐन्द्री दिक्
कान्तसंगमप्रयुक्तशोकहरणानन्दस्य चन्द्रसंगमप्रयुक्तस्तापोपशम-
नोऽवश्याय इति क्रमेणोपमानानि ॥ १० ॥ दीर्घाभूतमिन्दु-
बिम्बमिव रम्येषु ॥ ११ ॥ तद्व्यवहारिणी तत्कालोचितविषय-
भोगनिद्रादिव्यवहारवती ॥ १२ ॥ कलभः करिशावः करिणी
मातरं यथा ॥ १३ ॥ चिन्ताप्रकारमेव प्रपद्यति—किमित्या-
दिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वभोग्यभोक्तृभोगनिवृत्तेर्दोषः पुनरा-
वृत्तिर्भावो भवेत् । तते अकाशादपि विस्तीर्णे ॥ १६ ॥ किं सा-
धनं फलं चोक्तं स्यात् । आत्मनि विज्ञाते इति शेषः ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ दुःखोपशान्तिः सिध्यतीति शेषः । एतानि मनो-

दुःखोपशान्तिरेतानि सुखिकित्स्यानि नः कथम् १९
भोगान्नमालावल्यां धीबलाकामिमां कथम् ।
बुधक्करोमि पयसो धारां हंस इवाम्भसः ॥ २० ॥
भोगास्त्यक्तुं न शक्यन्ते तस्यागेन विना वयम् ।
प्रभवामो न विपदामहो संकटमागतम् ॥ २१ ॥
मनोमात्रमिदं प्राप्यं तच्चैवेदं प्रयोजनम् ।
संपन्नं नो गिरिगुरु मौल्योयक्षः शिशोरिव ॥ २२ ॥
परमां शान्तिमागत्य गतसंसारसंभ्रमा ।
बालेव लब्धदयिता कंचित्प्राप्यति नो मतिः ॥ २३ ॥
कदोपशान्तसंरम्भं विगताशेषकौतुकम् ।
अपापमात्रमविश्रान्तं मम स्यात्पावनं मनः ॥ २४ ॥
कलाकलापसंपूर्णाच्छाङ्कादपि शीतले ।
पदे सुरुढं विश्रम्य भ्रमिष्यामि कदा जगत् ॥ २५ ॥
कलनापेलवं रूपमुत्सृज्यालीनमात्मनि ।
कदैष्यति मनःशान्तितामम्भसीतरङ्गकः ॥ २६ ॥
सृष्णातरङ्गाकुलितमाशामकरमालिनम् ।
कदा संसारजलधि तीर्त्वा स्यामहमज्वरः ॥ २७ ॥
कदोपशमशुद्धासु पदवीषु विचक्षणाः ।

मायादिरूपाणि ॥ १९ ॥ भुज्यन्त इति भोगा विषयास्त एव
संस्कारात्मना घनीभूय चित्ताकाशावरकत्वाद्दुःखसहस्रधारावर्षि-
त्वाभावाणि तान्यनुसृत्य मालेव वलयति वेष्टयतीति माला-
वल्यां धीवृत्तिलक्षणां बलाकां बर्की कथं बुधक्करोमि । विवर्केन
परावर्तयामीतियावत् । पयसो दुग्धस्य धारां भागमिति यावत्
॥ २० ॥ ननु किं विमर्शेन त्यज्यन्तां भोगास्तत्राह—भोगा-
इति । विपदां प्रतीकारे इति शेषः । सर्वात्मना भोगस्यागं
जीवनासिद्धेस्तदर्थमल्पस्यापि भोगस्योपादानं वासनादृढेः संक-
टमागतमित्यर्थः ॥ २१ ॥ संकटान्तरमप्याह—मनोमात्रमिति ।
इदं प्राप्यमवश्यप्राप्तव्यमात्मतत्त्वं मनएव मीयतेऽनयेति मात्रा
प्रमाणं यस्य तथाविधम् । तच्च मनो नोऽस्माकमिदं बाह्यमेव
विषयजातमेव प्रयुज्यते येन तत्प्रयोजनं निष्पत्तिहेतुभूतं पुरुषा-
र्थभूतं च यस्य तथाविधं सन्मौल्योद्विगितोऽपि दुरुद्धरं संपन्नम् ।
यथा शिशोर्मौल्योत्कल्पितो यक्षः । तथाच विषयाधीनसिद्धिकं
मनस्तेभ्यो निवर्तयितुमेवाशक्यं निःस्वरूपापत्तेस्तदनिवृत्तौ तु
न तत्त्वसाक्षात्कारे प्रमाणं तत्कृतं शक्यमिति संकटान्तरमि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥ यदि तु निर्वीरसेन सर्वविषयोपशमेऽपि ब्रह्मा-
कारतामात्रावलम्बनेन मनोऽवस्थापयितुं शक्येत तदा स्याद-
भिलषितसिद्धिरिति चिन्तयन्नाह—परमामिति । लब्धो दयितः
कान्तो यथा तथाविधा बाला तरुणीव लब्धब्रह्माकारा सती
कंचिदन्यं नो प्राप्यति न स्मरिष्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तां
दशां प्राप्तमुत्कण्ठते—कदेत्यादिना । संरम्भः क्रोधः । कौतुकं
कामः । पापग्रहणं पुण्यतदुभयकार्याणामप्युपलक्षणम् ॥ २४ ॥
सप्तमभूमिकापर्यन्तं सुरुढं यथा स्यात् तथा विश्रम्य जीवन्मु-

मुमुक्षूणां निवत्स्यामो निःशोकं समदर्शनाः ॥ २८ ॥
संतापितसमस्ताङ्गः सर्वधातुभयंकरः ।
संस्तुतिज्वर आदीर्घः कदा नाशमुपैष्यति ॥ २९ ॥
निर्वातदीपलेखेव कदा चित्तं गतव्यथम् ।
शममेष्यति हे बुद्धे सुप्रकाशघनान्तरम् ॥ ३० ॥
कदेन्द्रियाणि दुःखेभ्यः संतरिष्यन्ति हेलया ।
दुरीहादग्धदेहानि गरुमन्त इवार्णवान् ॥ ३१ ॥
अयं सोहं रुदन्मूढ इति व्यर्थाहितो भ्रमः ।
शरदीवासितो मेघः कदा नाशमुपैष्यति ॥ ३२ ॥
मन्दारवनलेखासु या मतिः सा तृणायते ।
याचे तत्पदमात्मीयं संप्राप्यामः कदा वयम् ॥ ३३ ॥
वीतरागजनप्रोक्ता निर्मला ज्ञानदृष्टयः ।
कञ्चित्पदं त्वयि मनः करिष्यन्तीति मे वद ॥ ३४ ॥
हा तात मातः पुत्रेति गिरामासामहं पुनः ।
भाजनं चित्तं माभूवं भोजनं दुःखभोगिनाम् ॥ ३५ ॥
हे बुद्धे भगिनि भ्रातुरर्थितां पूरयाशु मे ।
आचयोर्दुःखमोक्षाय विचारय मुनेर्गिरः ॥ ३६ ॥
त्वां पादपतितः प्रीत्या याचे सति सुते मते ।

क्तिमुखं प्राप्येतियावत् ॥ २५ ॥ आत्मानं आलीनं तिरोहितं सत्
॥ २६ ॥ २७ ॥ मुमुक्षूणां प्राप्यासु पदवीषु पदेषु ॥ २८ ॥ अज्ञानि
स्त्रीपुत्रपश्वादीनि हस्तपादादीनि च धातवः स्वर्णरूप्यादयस्त्वय-
सृङ्गासादयश्च तेभ्यः क्षीयमाणेभ्यो भयंकरः ॥ २९ ॥ ३० ॥
विषयाभिमुखाकर्षणलक्षणदुरीहाभिर्दुःखेष्टाभिर्दग्धो देहो यैस्त-
थाविधानीन्द्रियाणि विषयहेलया कदा दुःखानि संतरिष्यन्ती-
त्यर्थः । अथवा इन्द्रियाणि कर्तृणि । दुरीहा दुष्टविषयाभिला-
षस्तत्प्रयुक्तानि दग्धदेहानि भाविनानाशरीराणि कर्मभूतानि
विषयहेलया दुःखेभ्यः दुःखानि परिहर्तुं कदा तरिष्यन्तीति
योजना । दुःखेभ्य इति । 'मुखदुःखतात्कियायाम्' इति चौरादिका-
दुःखधातोर्भावं घञि 'तुमर्थश्च भाववचनान्' इति चतुर्थी ॥ ३१ ॥
पशुपुत्रधनाधनानादीनामलाभविद्योगादिना रुदति मूढे मयि
गेद्वननिमित्तभूताऽयं देह एव स प्रसिद्ध आत्मा अहं चेति
व्यर्थं पूर्वपूर्वदेहवासनाकामकर्मपरम्पराहितो भ्रमः प्रबोधवै-
मल्ये शरदि प्रवृत्तायां वार्षिकोऽसितो मेघ इव कदा नाशमुपै-
ष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ उल्कटया मुमुक्षया स्वर्गोऽपि स्वस्य
तृणवद्भातीत्याह—मन्दारेति । मतिः सुखानुभवः । अहं याचे
वाञ्छामीति यावत् । वयमिति । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहु-
वचनम् ॥ ३३ ॥ इदानीं मनआर्दान्विवेकग्रहणाय प्रार्थयते
—वीतरागेत्यादिना । हे मनः, त्वयि पदं स्थानं कञ्चित्करिष्यन्ति
॥ ३४ ॥ अहं दुःखलक्षणानां भोगिनामजगराणां भोजनं
भक्ष्यं सन्नासामाक्रन्दगिरां पुनर्भाजनं माभूवमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥
जावदुज्योरेकाविद्योदरोद्भूतत्वाद्भगिनीति संबोधनम् । मुनेर्वैसि-
ष्टस्य ॥ ३६ ॥ सति साध्वि । शास्त्रसज्जनप्रसादेन पश्चादुत्पन्न-
त्वास्तुते पुत्रि । मते सम्मते । तेन मत्प्रार्थनेन । भवोच्छेदो-

तेन भव्ये भवोच्छेदभूतये सुखिरा भव ॥ ३७ ॥
वसिष्ठमुनिना प्रोक्ता विरक्ताः प्रथमं गिरः ।
ततो मुमुक्षोराचार उत्पत्तीनां क्रमस्ततः ॥ ३८ ॥
ततः स्थितिप्रकरणं समं दृष्टान्तसुन्दरम् ।
विज्ञानगर्भसुलभं यथावत्सर हे मते ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उपदेशानुवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ३

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

तत्सर्वैवप्रायया तत्र ततयोदारचिन्तया ।
सा व्यतीयाय रजनी पद्मस्येवार्ककाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
किञ्चित्तमःकडारासु किञ्चिदप्यरुणासु च ।
नभोविरलतारासु दिक्षु संमार्जितास्त्रिव ॥ २ ॥
प्रभाततूर्यघोषेण सममिन्दुसमाननः ।
उत्तस्मै राघवः श्रीमान्पद्मः पद्मकरादिब ॥ ३ ॥
प्रातःस्नानविधिं कृत्वा संपाद्य भ्रातृभिः पुनः ।
प्रहिताल्पपरीवारो वसिष्ठसदनं ययौ ॥ ४ ॥
समाधिसंस्थमेकान्ते मुनिमान्मपरायणम् ।
दूर एवाननामासौ रामो विनतकंधरः ॥ ५ ॥
तं प्रणम्याङ्गणे तस्थुस्तस्मिंस्ते विनयान्विताः ।
यावत्तमसमालूनं व्यक्तं दिङ्मुखमण्डलम् ॥ ६ ॥
राजानो राजपुत्राश्च ऋषयो ब्राह्मणास्ततः ।
आययुः सदनं मौनं ब्रह्मलोकमिवामराः ॥ ७ ॥
तद्वसिष्ठस्य सदनं बभूव जनसंकुलम् ।
हस्त्यश्वरथसंबाधं पार्थिवाचारशोभनम् ॥ ८ ॥
क्षणाद्वसिष्ठो भगवान्विरराम समाधितः ।

पलक्षितपूर्णातामपठे ॥ ३७ ॥ एवं प्रार्थनया स्थिराकृतां मति
वैराग्यप्रकरणचतुष्टयार्थन्मरणं कर्मान्निवृत्तं—वसिष्ठेति । प्रोक्ता
मन्मुखेन वादिताः स्वयं प्रोक्ताश्च स्थितिप्रकरणान्ता गिरः
॥ ३८ ॥ विज्ञानगर्भं सुलभं मरुत च । विज्ञानगर्भैर्गधिकारि-
भिराख्यानेन वा सुलभं सुबोधमिति वा ॥ ३९ ॥ ननु मनसः
प्राक् प्रार्थितत्वात्तत्र एव प्रकरणचतुष्टयार्थावधारणसिद्धेः किमर्थं
तथातिरिक्तेन पुनर्मेतिः प्रार्थ्यते तत्राह—कृतमतीति । मान-
गस्य मनसः कृतमतिनिपुण यथा स्यात्तथा शतशो यद्वस्तु
विचारितं भवति तद्वद्विषयव्यवमानमतिर्यादं नोपैति नाश्रीकरोति
तर्हि तत्तथा विचारितमभ्यफलं शङ्कनववदयत्येव न स्थिरीभव-
त्यर्थः । अतः श्रवणेन विचारितेऽपि तत्त्वे मतिर्मेननकृताभ्यव-
सायबुद्धिरेव सततं कार्यं कर्तव्यार्थविषये सारो मुख्या भवतीति
मननाय पृथक् तत्प्रार्थनं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे द्वि-
तीयः सर्गः ॥ २ ॥

कृतमतिशतशो विचारितं च-
यदि तदुपैति न मानसस्य बुद्धिः ।
भवति तदफलं शरद्वनामं
सततमतो मतिरेव कार्यसारः ॥ ४० ॥

आचारेणोपचारेण जग्राह प्रणतं जनम् ॥ ९ ॥
तथानुयातो मुनिभिर्विश्वामित्रान्वितो मुनिः ।
आरुरोह रथं श्रीमान्सहस्राक्षमिवाक्षजः ॥ १० ॥
ययौ गृहं दाशरथं सैन्येन महता वृतः ।
ब्रह्मेव शक्रनगरं समस्तसुरमालितः ॥ ११ ॥
विवेशावनतां तत्र रम्यां दाशरथीं सभाम् ।
हंसयूथानुवलितो राजहंस इवाक्षिणीम् ॥ १२ ॥
श्रीणि तत्र पदान्याशु तदा दशरथो नृपः ।
निर्जगाम महावीरः सिंहासनसमुत्थितः ॥ १३ ॥
विविशुस्तत्र ते सर्वे नृपा दशरथादयः ।
वसिष्ठाद्याश्च मुनयो ऋषयो ब्राह्मणास्तथा ॥ १४ ॥
मन्त्रिणश्च सुमन्त्राद्याः सौम्याद्याश्च विपश्चितः ।
राजपुत्राश्च रामाद्या मन्त्रिपुत्राः शुभादयः ॥ १५ ॥
अमात्याद्याः प्रकृतयः सुहोत्राद्याश्च नागराः ।
मालवाद्यास्तथा भृत्याः पीराद्याश्चैव मालिनः ॥ १६ ॥
अथ तेषूपविष्टेषु स्वेषु स्वेष्वासनेषु च ।
सर्वेष्वेवोपविष्टेषु वसिष्ठोमुखदृष्टिषु ॥ १७ ॥

उपःस्नानगृहायातरामप्रभृतिभिः सह ।

वसिष्ठस्य सभायानं प्रस्तावश्चात्र कीर्त्यते ॥ १ ॥

तस्य रामस्य । एवंप्रायया उक्तप्रकारया । ततया विस्तृतया
चिन्तया ॥ १ ॥ तसोभिः कडारासु कपिशवर्णासु ॥ २ ॥ ३ ॥
संपाद्य निर्वर्त्य संयावन्दनादिकमित्यादिभ्यस्तत्र । भ्रातृभिः
प्रहितः प्रेषितः अल्पः परीवारः परिजनो यस्य । भ्रातृभिः सह
प्रहितः आमतमोऽल्पः परीवारां यस्मेति वा ॥ ८ ॥ समाधि-
संस्थमिति । पूर्वमेव स्नात्वा प्रातःकृत्य निर्वर्त्य समाधिसंस्थ-
मिति गम्यते ॥ ५ ॥ ते गमादयो यावत्तमः सम्यगालूनं छिन्नं
भवति तावत्तस्थुः ॥ ६ ॥ मौनं निःशब्दं यथा स्यात्तथा ॥ ७ ॥
पार्थिवोचिताचारेऽपि पार्थिवमदनमिव शोभनं शोभमानम्
॥ ८ ॥ विनयाद्याचारेण प्रियवचनाद्युपचारेण ॥ ९ ॥ १०
॥ ११ ॥ अवनता प्रणजनाम् ॥ १२ ॥ निर्जगाम अभि-
जगाम ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तेषु मुनिनृपमन्त्रि-
प्रभृतिषु प्रथममुपविष्टेषु ससु पश्चान्दन्वेष्टेषु सर्वेषूपविष्टेष्वि-
त्यर्थः । सर्वेष्वेवत्यादीनां सर्गसमाप्तिपर्यन्तं सर्वेषां सप्तम्यन्ता-

समाकलकले शान्ते मौनसंश्लेषु बन्दिषु ।
 वृत्तासु स्थितिवार्तासु सौख्ये तस्मिन्सम्भान्तरे ॥ १८ ॥
 स्फुरत्पवनमालासु विशास्त्वम्भोजकोटरात् ।
 परागेषु विलोलेषु मुक्तादामसु चञ्चलम् ॥ १९ ॥
 बृहत्कुसुमदोलाभ्यः प्रसृताभ्यः समंततः ।
 धाति मांसलमामोदमादाय मधुरानिले ॥ २० ॥
 वातायनेषु मृदुषु कुसुमाकीर्णभूमिषु ।
 पर्यङ्केषूपविष्टासु पश्यन्तीषु पुरंघ्रिषु ॥ २१ ॥
 जालागतार्करलोलविलोचनासु
 रत्नप्रभानिकरपिङ्गलकोमलासु ।
 संत्यक्त्वापललवं चपलासु तासु
 मौनस्थितासु सितचामरधारिणीषु ॥ २२ ॥
 मुक्ताफलप्रतिफलप्रतिमार्करश्मि-
 रागोदराखजिरभूमिषु पुष्पकौध्रम् ।
 नासादयत्यभिनवातपबिम्बबुद्ध्या
 भ्रान्ते भ्रमत्यलिकुले नभस्मीव मेघे ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेष्वपशमप्रकरणे समाप्तस्थानवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ४

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
 मेघगम्भीरया वाचा विश्रब्धपदसुन्दरम् ।

इदं दशग्रन्थो वाक्यमुवाच मुनिनायकम् ॥ १ ॥
 भगवन्हास्तेन त्वं वाक्यसंदर्भजन्मना ।

नामुत्तरसर्गस्थेदं दशग्रन्थो वाक्यमुवाचेत्यत्र संबन्धः ॥ १७ ॥ यथा स्यात्तथा प्रविशति सति । ततो गौरवता गरीयसा अवश्यसंभाष्येण सह सांपाशु अतिमन्दस्वरं कर्णसन्निधौ जात-
 सुखावस्थितिप्रश्नप्रतिवचनवार्तासु वृत्तासु सतीषु ॥ १८ ॥ वाक्ये सति । वसिष्ठमभित इति 'अभितःपरितःसमयानिकथा-
 अम्भोजकोटराग्निरस्य सभां विशन्तिस्ति शेषः । अतएवाम्भो-
 जानां परागेषु मुक्तादामसु चञ्चल यथा स्यात्तथा विलोलेषु
 लम्पटेषु ॥ १९ ॥ २० ॥ मृदुषु पर्यङ्कषु ॥ २१ ॥ जालागत-
 र्करैरवलोकनप्रतिघातालोलानि विलोचनानि यासाम् । रत्न-
 प्रभानिकरैः पिङ्गलासु कोमलासु सुकुमारांषु तासु प्रागुक्तासु
 सितचामरधारिणीषु संत्यक्त्वापललव यथा स्यात्तथा मौनस्थि-
 तासु ॥ २२ ॥ नानारत्नचित्रिताखजिरभूमिषु मुक्ताफलानां
 प्रतिफलानि प्रतिच्छायास्तप्रतिमा अर्करश्मिरागा उदरे यासां
 तथाविधासु नानापुष्पाकारचित्रासु जातासु अभिनवातपबिम्बा
 एवमे इति भ्रान्तिबुद्ध्या अलिकुले पुष्पकौध्र विकीर्णपुष्पसमूह
 नासादयति अलभमाने अनएव भूम्यस्पर्शावभसि मेघइव
 भ्रमति सति ॥ २३ ॥ तस्मिन्सत्संगमे सतां समाजे आर्यलोके
 बहुमतजने प्राक्संचितैः पुण्यैर्द्वसिष्टवदनप्रसृत वचनं श्रुत
 तस्य संतत्या हृदि विस्तारेण प्रसृतविस्मयमुद्गताख्यं यथा-
 स्यात्तथा अन्योन्यमीप्सितमभितमनल्पगुणाभिरामं मृदुपदा-
 क्षरमुग्धवाक्यं भाषमाणे सतीति शेषः ॥ २४ ॥ वनाच्च
 समागते इति शेषः । विद्याधराणामार्यमुनीनामन्येषां च विप्राणां
 गणे वसिष्ठमभितो मौनप्रणामं मौनेन प्रणम्य अशब्दं पिहित्वायं,

यथा स्यात्तथा प्रविशति सति । ततो गौरवता गरीयसा अवश्यसंभाष्येण सह सांपाशु अतिमन्दस्वरं कर्णसन्निधौ जात-
 वाक्ये सति । वसिष्ठमभित इति 'अभितःपरितःसमयानिकथा-
 हाप्रतिधोगेपि' इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ २५ ॥ उच्चिद्राणां कोकन-
 दानां रत्नकमलानां कोमलभ्यः कोशेभ्यः कृष्टानां प्राक्तदन्त-
 मंत्रानामलजालानां मकरन्दानां सुवर्णानां परागाणां च रागै-
 रञ्जनैरापिङ्गले इषपिङ्गलवर्णे मरुता स्वाभिमर्शाद्विलोचनानां
 गृहप्रान्तघण्टानां टाकारगान्तिविनिर्घातान्यभिभूतानि निशा-
 न्तानां गृहाणां गीतानि येन तथार्थाविधे मरुति वार्ति सति ।
 घण्टाजिह्वमि पिपलपत्राकाररचनान्मन्दवार्तिरपि गृहपल्ल-
 घण्टावलिध्वननं दक्षिणदेशे नेपाले च प्रसिद्धम् ॥ २६ ॥
 चन्दनामोदमिर्धमि चल्कुसुमजोभिर्भूय इत्यङ्गुस्थाविधे अतएव
 सरसानां कुसुमदाग्रासुदार्भगन्धैर्गङ्गितानि सुगमितान्यप्राणि
 येन तथाविधे अग्रहतगरनिर्यासधूमं तन्नालित्वा तिरोहित-
 वर्णत्वाच्छब्देन विज्ञाना नतु साक्षादृष्टा गृह्णा यस्मिन्कर्मणि
 तद्यथास्यात्तथा वितानबद्धानामम्भोदहणाणामोदलेशैः सह सरति
 ऊर्ध्वं प्रवहति सतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-
 रामायणनाट्यप्रकाश उपशमप्रकरणे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

राज्ञा वसिष्ठवाक्यानां प्रशंसा मुनिवाक्यतः ।
 रामेण चिन्तितार्थानामनुवादश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥
 विश्रब्धेर्विश्वासातिशयप्रकाशकैः पदैः सुन्दरम् ॥ १ ॥ अस्त-

कश्चिन्मुक्तोसि खेदेन तपःकार्श्यातिशायिना ॥ २ ॥

ह्यस्तनोको य आनन्दी विविक्तो वचसां गणः ।

अमृतावर्षणेनेव तेनैवाश्वासिता वयम् ॥ ३ ॥

चन्द्रांशव इवोत्सार्य तर्मास्यमृतनिर्मलाः ।

अन्तःशीतलयन्त्येता महताममला गिरः ॥ ४ ॥

अपूर्वाह्लाददायिन्य उच्चैस्तरपदाश्रयाः ।

अतिमोहापहारिण्यः सूक्तयो हि महीयसाम् ॥ ५ ॥

आन्तरह्लावलोकेकदीपिका सरसात्मिका ।

यस्माद्युक्तिलोदेति स वन्द्यः सुजनद्रुमः ॥ ६ ॥

दुर्गहितं दुर्विहितं सर्वं सज्जनसूक्तयः ।

प्रमार्जयन्ति शीतांशोस्तमःकाण्डमिवाङ्गयः ॥ ७ ॥

तृष्णालोभादयोऽस्माकं संसारनिगडा मुने ।

तवोक्त्या तनुतां याताः शरदीवासिताम्बुदाः ॥ ८ ॥

संप्रवृत्ता वयं द्रष्टुमात्मानमपकल्मषम् ।

रसाञ्जनातीतदृशो जात्यन्धा इव काञ्चनम् ॥ ९ ॥

संसारवासनानास्त्री मिहिका हृदयाम्बरे ।

प्रवृत्ता तनुतां गन्तुं त्वदुक्तिशरदेव नः ॥ १० ॥

मुने मन्दारमञ्जर्यस्तरङ्गा वामृताम्भसः ।

न तथा ह्लादयन्त्यन्तर्यथोदारधियां गिरः ॥ ११ ॥

यद्यद्वाघव संयाति महाजनसपर्यया ।

दिनं तदिह सालोकं शेषास्त्वनन्धा दिनालयः ॥ १२ ॥

गम राजीवपत्राक्ष प्रकृतार्थमिहाव्ययम् ।

मुनिमाबोधय पुनः प्रसादे समवस्थितम् ॥ १३ ॥

इत्युक्तो भूभृता तत्र रामाभिमुखमास्थितः ।

उवाचेदमुदारात्मा वसिष्ठो भगवान्मुनिः ॥ १४ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

राघव स्वकुलैकेन्दो यन्मयोक्तं महामते ।

कश्चित्स्ररसि वाक्यार्थं पूर्वापरविचारितम् ॥ १५ ॥

उत्पत्तीनां विचित्राणां सत्त्वादिगुणभेदतः ।

कश्चित्स्ररसि सर्वासां विभागमस्मिन् ॥ १६ ॥

कश्चित्सर्वमसर्वं च सदसच्च सदोदितम् ।

रूपं स्ररसि वेत्स्येव विविक्तं परमात्मनः ॥ १७ ॥

यथेदमुदितं विश्वं विश्वेशादेव चेश्वरात् ।

कश्चित्स्ररसि तत्साधो साधुवादैकभाजन ॥ १८ ॥

रूपं कश्चिद्विद्याया बलाङ्गकुरमाततम् ।

अनन्तमन्तवच्चैव सम्यक्स्ररसि सन्मते ॥ १९ ॥

चित्समेव नरो नान्यदिति यत्प्रतिपादितम् ।

लक्षणादिविचारेण कश्चित्स्ररसि साधु तत् ॥ २० ॥

वाक्यार्थश्चाखिलः कश्चित्त्वया राम विचारितः ।

ह्यस्तनस्य विचारस्य रात्रौ हृदि निवेशितः ॥ २१ ॥

भूयोभूयः परामृष्टं हृदये सुनियोजितम् ।

प्रयोजनं फलत्युच्चैर्न हेलालहतसंस्थितेः ॥ २२ ॥

भाजनं त्वं विविकानां वचसां शुद्धिशालिनाम् ।

विविक्तहृदयः कण्ठे मुक्तानामिव राघव ॥ २३ ॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

कमलासनपुत्रेण मुनिना स महौजसा ।

एवं वीतीणावसरो रामो वाक्यमुवाच ह ॥ २४ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ तवैवैतद्विजृम्भितम् ।

यदहं परमोदारो बुद्धवान्वचनं तव ॥ २५ ॥

यदादिशसि तत्सर्वं तथैव न तदन्यथा ।

अपास्तनिद्रेण मया वाक्यार्थो हृदि चिन्तितः ॥ २६ ॥

नेन पूर्वशुभेन वाक्यमेदंभोत्वागणजन्मना खेदेन श्रमेण ॥ २ ॥

आनन्दी श्रोत्रानन्दनशीलः । विविक्तो विशदः ॥ ३ ॥

तस्मांमि अज्ञानान्यन्धकाण्डं ॥ ४ ॥ इदानीं चन्द्राशुभ्योऽयुक्तोऽप्यमाह—अपूर्वेति । अपूर्वः अनास्वादितपूर्वः काण्डशून्यः

आनन्दो ब्रह्मसुखं प्रयोजनम् । तदेव मानुषानन्दादिर्दृग्गण्यगर्भानन्दान्तविषयसुखंभ्य उच्चैस्तरं पदं तदाश्रयास्तद्विषयाः ।

अतिमोहापहारिण्य इत्यनर्थनिवृत्तिरूपं प्रयोजनान्तरं तासांमुक्तम् ॥ ५ ॥ युक्तिलक्षणा ज्योतिर्लता यस्मादुदेति यमाश्रित्योदेति ॥ ६ ॥ दुर्गहितं मानसदोषम् । दुर्विहितं शास्त्रीरदोषं । सर्वं समस्तोन्द्रियदोषम् । शीतांशोश्चन्द्रस्याङ्गयः किङ्गाः ॥ ७ ॥ तानेव सष्टमाह—तुष्णेति । तनुतामत्पावशेषताम् ॥ ८ ॥ रसः गिरःसस्तद्रचित्तैः सिद्धाञ्जनगर्जानतदृशो ब्रह्मरसाभ्यञ्जनेनानातप्रत्यग्दृशश्च ॥ ९ ॥ हृदयाम्बरे स्थितेति शेषः । रूपकबलदेवान्तर्भूते । इवार्थे गम्यमाने पुनरिवशब्दप्रयोग उत्प्रेक्षाद्योतनार्थः ॥ १० ॥

अमृताम्भसः अमृताम्भोधिः ॥ ११ ॥ यद्यदिनं महतां जनानां

ब्रह्मविदां मप्यथा पूजया संयात्यपयानि । सालोकं सप्रकाशम् ।

अन्धास्तमोयुताः ॥ १२ ॥ आबोधय पृच्छ ॥ १३ ॥ आस्थित उपविष्टः ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वासां प्रागुक्तजीवजानीनाम् ॥ १६ ॥ सर्वं नटवन्मायया जगद्वारेण स्थितं ब्रह्म । अमर्षं निःप्रपञ्चम् । सत्त्वमलमसत्सुखं सत्यान्यत्वरूपं वा मदुक्तं स्ररसि खलुज्झा दृश्येभ्यो विविक्तं वेत्स्येव वा ॥ १७ ॥ विश्वेशान्मर्षशक्तिसंपन्नादीश्वराः ।

इदानींऽण्वकारः सांख्याद्यभिमतप्रधानादिकारणवादनिरासार्थः ।

साधुवादाः प्रशंसाः मनुपदेशाश्च ॥ १८ ॥ बलाङ्कालबलात् ।

संख्यया अनन्तं देशकालादिना त्वन्वत् ॥ १९ ॥ २० ॥

ह्यस्तनस्य विचारस्य श्रवणस्य विषयो वाक्यार्थो विचारितो मननेन परिष्कृतः ॥ २१ ॥ हेलया अनादरेण हता संस्थितिः

रूपदिष्टार्थधारण येन तथाविधस्य पुरुषाधमस्य न फलतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ विविक्तहृदयो विवेकशालिनाः विशालवक्षश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥ विजृम्भितं प्रभावितारः ॥ २५ ॥ तथैव कृतमिति शेषः । तदेव सष्टमाह—अपास्तेति ॥ २६ ॥

मवाधकारक्षतये भवतोक्तिविषयता ।
 छाःप्रसादितमाह्लादि वाप्रश्मिपटलं प्रभो ॥ २७ ॥
 तदतीतमदीनात्मस्वर्धमन्तःकृतं मया ।
 रम्यं पुण्यं पवित्रं च रत्नवृन्दमिवाश्रितम् ॥ २८ ॥
 हितानुबन्धि ह्यर्थं च पुण्यमानन्दसाधनम् ।
 शिरसा ध्रियते कैर्नो सिद्धैस्त्वदनुशासनम् ॥ २९ ॥
 प्रतिक्षिपन्तः संसारमिहिकावरणं वयम् ।
 प्रसन्नास्त्वप्रसादेन वर्षान्त इव वासराः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे राघवप्रभो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 इदमुत्तमसिद्धान्तसुन्दरं सुन्दराकृते ।
 उपशान्तिप्रकरणं शृणुष्ववहितो हितम् ॥ १ ॥
 दीर्घसंसारमायेयं राम राजसतामसैः ।
 धार्यते जन्तुभिर्नित्यं सुप्तस्मैरिव मण्डपः ॥ २ ॥
 सत्त्वस्थजातिभिर्धीरैस्त्वाहसौर्गुणबृंहितैः ।
 हेलया त्यज्यते पर्का मायेयं त्वनिबोरतैः ॥ ३ ॥
 ये सत्त्वजातयः प्राज्ञास्तथा राजससात्विकाः ।
 विचारयन्ति ते साधो जगत्पूर्वपरम्पराम् ॥ ४ ॥

भवता कर्त्रा उक्तिलक्षणेन विवस्वता सूर्येण करणेन । उक्ता उपदे-
 शेनार्थप्रकाशनेविषये विवस्वता सूर्यभूतेन भवतेति सामाना-
 धिकरण्यं वा । आह्लादि जाव्यशीतापनयसुखकरम् ॥ २७ ॥
 अन्तःकृतं हृदि कृतम् । अन्वित क्रमयुक्तम् ॥ २८ ॥
 सर्वा निष्ठहानानुबन्धित्वान्मधुरतरत्वात्परमपुरुषार्थसाधनत्वाद्-
 नुल्लङ्घ्यशासनत्वाच्च तव वचनमवश्यं शिरसा प्रणम्य हृदि कार्य-
 मित्याशयेनाह—हितानुबन्धितीति । सिद्धैर्देवभेदैर्योगमन्त्रादिसि-
 द्धैः स्वतःसिद्धैः सनकादिभिर्वा कर्तुं शिरसा ध्रियते ॥ २९ ॥
 स्वस्मिन्नुपदेशस्य नैफल्यशङ्कां वारयन्नाह—प्रतिक्षिपन्त इति ।
 निरस्यन्त इत्यर्थः । वर्षान्ते शरदि ॥ ३० ॥ उपदेशस्य काल-
 त्रयेऽपि हितकारितामाह—आपातेति । आपाते ध्रुवणकाले ।
 मध्ये मनननिदिध्यासनकाले । सौभाग्यस्य अन्तर्मुखताप्रयुक्तस्य
 शमादिसंपत्सुखस्य । अनुत्तमं मोक्षाख्यं फलं यत्र तथाविध
 उदर्क उत्तरकालो यस्य तत् ॥ ३१ ॥ सितं स्वच्छं शुभ्रं च ।
 आह्लादितानि आनन्दैकरसीकृतानि शुभाशुभाणि पुण्यपापानि
 तत्फलानि च येन । आह्लादिताः शुभा देवा अशुभाः सर्पादयश्च
 येन । त्वद्वचोर्लक्षणं कुसुमं कल्पवृक्षपुष्पम् ॥ ३२ ॥ इदानीं
 शुद्धं तीर्थत्वान्महाहृदत्वेन रूपयन्संबोध्य पुनः शिष्टार्थोपदेशवा-
 कप्रवाहं प्रार्थयते—सकलेति । देशकालशास्त्रविचारेषु विशारद
 हे प्रसूताचारपुण्यजलानामेकमहाहृद, विततव्रत, मां प्रैति

आपातमधुरारम्भं मध्ये सौभाग्यवर्धनम् ।
 अनुत्तमफलोदर्कं पुण्यं त्वदनुशासनम् ॥ ३१ ॥
 विकासिसितमम्लानमाह्लादितशुभाशुभम् ।
 त्वद्वचःकुसुमं नित्यं श्रीमत्फलदमस्तु नः ॥ ३२ ॥
 सकलशास्त्रविचारविशारद
 प्रसूतपुण्यजलैकमहाहृद ।
 भज भृशं विततव्रत संप्रति
 प्रसूततां हतकिल्बिष संततिम् ॥ ३३ ॥

शास्त्रसज्जनसत्कार्यसङ्केनोपहृतैतन्नाम् ।
 सारावलोकिनी बुद्धिर्जायते दीपिकोपमा ॥ ५ ॥
 स्वयमेव विचारेण विचार्यात्मानमात्मना ।
 यावन्नाधिगतं ज्ञेयं न तावदधिगम्यते ॥ ६ ॥
 प्रज्ञावतां नयवतां धीराणां कुलशालिनाम् ।
 जात्या राजससत्त्वानां मुख्यस्त्वं रघुनन्दन ॥ ७ ॥
 स्वयमालोक्य प्राज्ञ संसारारम्भदृष्टिषु ।
 किं सत्यं किमसत्यं वा भव सत्यपरायणः ॥ ८ ॥

संप्रति प्रसूततां उपदेशवाकप्रसरं भजेत्यर्थः । हृदपक्षे सकल-
 शास्त्रलक्षणानां बीजां हंसादिपक्षिणां चार्विंशारद शोभमान ।
 विततानि विस्तारितानि व्रतानि मुनिभिर्भ्यत्र । ज्ञातृणां हतानि
 किल्बिषाणि येन । एवविधं हे प्रसूतपुण्यजलैकमहाहृद न्व संप्रति
 इदानीं संततिं वाकसंतानरूपां प्रसूततां प्रवाह भजेत्यर्थः । मां-
 प्रतीत्यन्ते पाठे मद्विशुद्धये इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठ-
 महारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अविषेकप्रवृद्धाया मनोमात्रजगत्स्थितेः ।

इहोपशमनोपायक्रमः सम्यगुदीर्यते ॥ १ ॥

अवहितः सावधानचित्तः ॥ १ ॥ प्रागुक्तमनूय प्रस्तुतेन
 संगमयति—दीर्घेति । राजसतामसैः प्रागुक्तार्जवैर्धार्यते ।
 'पुरुषो वा अक्षितिः सर्वादमन्त्रं धियाधिया जनयते कर्मभिः'
 इत्यादिभूतरिति भावः ॥ २ ॥ प्रागुक्तलक्षणैः सत्त्वस्थजातिभिः
 राजससात्विकैः शुद्धसात्विकैश्च ॥ ३ ॥ केनोपायेन त्यज्यते तमाह
 —ये इति । पूर्वपरम्परां मूलपरम्परां 'अन्नं सोम्य शुद्धेना-
 पोमूलमन्विच्छ' इत्यादिभूतिदर्शनाम् ॥ ४ ॥ सत्कार्याणि 'यज्ञो
 दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' इति भगवदुक्तानि ॥ ५ ॥
 स्वयमेवेति । 'उद्धरेदात्मनात्मानं' इति न्यायादिति भावः ।
 नाधिगतं न ज्ञातम् । अधिगम्यते प्राप्यते ॥ ६ ॥ त्वयि तु
 तत्प्राप्तियोग्यतास्त्येवेत्याह—प्रज्ञावतामिति । नयवतां प्रमाण-
 कुशलानाम् ॥ ७ ॥ आलोक्य विचारेण पश्य ॥ ८ ॥

१ तुच्छे इति पाठः ।

२ देशकालातिरुक्तशब्दार्थः ।

३ अयं संततिपदस्यार्थः तथाच त्वस्तततिं मां प्रतीत्यर्थः । रामस्य

विचारवंशत्वेन वसिष्ठसंतानत्वाद् ।

आदावन्ते च यन्नास्ति कीदृशी तस्य सत्यता ।
आदावन्ते च यन्मिदं तत्सत्यं नाम नेतरत् ॥ ९ ॥
आद्यन्तासम्भवे यस्य वस्तुन्यासज्ज्ञते मनः ।
तस्य मुग्धपशोर्जन्तोर्विवेकः केन जन्यते ॥ १० ॥
जायते मन एवेह मन एव विवर्धते ।
सम्यग्दर्शनदृष्ट्या तु मन एव हि मुच्यते ॥ ११ ॥
श्रीराम उवाच ।

ज्ञातमेतन्मया ब्रह्मन्यथास्मिन्भुवनत्रये ।
मनएव हि संसारि जराभरणभाजनम् ॥ १२ ॥
यस्तस्योत्तरणोपायस्तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ।
हार्दं तमस्त्वयार्केण राघवाणां विनाश्यते ॥ १३ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पूर्वं राघव शास्त्रेण वैराग्येण परेण च ।
तथा सज्जनसङ्गेन नीयतां पुण्यतां मनः ॥ १४ ॥
सौजन्योपहितं चेतो यदा वैराग्यमागतम् ।
तदानुगम्या गुरवो विज्ञानगुरवोऽपि ये ॥ १५ ॥
ततस्तस्योपविष्टेन कृत्वा ध्यानाचरणादिकम् ।
क्रमेण पद्माम्नोति तद्यत्परमपावनम् ॥ १६ ॥
विचारेणावदातेन पश्यत्यात्मानमात्मना ।
इन्दुना शीतलेनान्तर्विश्वं खमिव तेजसा ॥ १७ ॥
तावद्भवमहम्मोघौ जनस्तृणवदुह्यते ।

अस्तीति सत् सदेव सत्यमसत्ताविरुद्धस्वभावं तद्विरुद्धनास्तिस्व-
भावं कथं संभवेत् । स्वभावविपर्ययायोगादिति भावः । नित्यं
नियतसत्त्वभावम् ॥ ९ ॥ आसज्ज्ञते सत्यबुद्ध्या रज्यते ॥ १० ॥
मनोरथरचितप्रासादवन्मनोमात्रकार्यत्वादिपि न सत्यताप्रमक्ति-
र्जगत इत्याशयेनाह—जायत इति ॥ ११ ॥ प्रश्नः स्पष्टः
॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रथमं शास्त्रसज्जनसङ्गाभ्यां वैराग्यादिमाधन-
चतुष्टयं संपाद्यमित्याह—पूर्वमिति । पुण्यांतां ज्ञानोदययोग्यता-
पादिकां विशुद्धिम् ॥ १४ ॥ सौजन्यं निरभिमानिता । ये
गुरवो विज्ञानेन सर्वशास्त्ररहस्यज्ञानेन गुरवो गरीयांसोऽपि श-
ब्दादुपदेशकौशलेन शिष्यबोधनसमर्थाश्च भवन्ति ते विधिना
अनुगम्याः ॥ १५ ॥ 'उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचनं
नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्त-
साक्षिं तमसः परस्तात्' इत्यादिश्रुतेः प्रथमं गुरुपदिष्टमार्गेण
सगुणेश्वरध्यानाचरणादिकं कृत्वा तदनुग्रहाद्वक्ष्यमाणविचारादिक्रमे-
णेत्यर्थः ॥ १६ ॥ विश्वं कृत्स्नं खमिन्दुना तेजसा पूर्णमिव ॥ १७ ॥
चेतसा बुद्धिबलं विचारलक्षणे तटे यावद्विश्रान्तिं स्थैर्यं नेति
॥ १८ ॥ आधीन् मानसदुःखानि । अधःकरोति निरस्यतीति
यावत् । सौम्यं निम्नप्रसन्नम् ॥ १९ ॥ भस्मनि गूढं हेम
अर्न्यैर्विवेक्तुमशक्यमपि यथा हेमज्ञानात्मनः सदा हेमपरिशो-
धनेन तद्विवेककुशलात्मनो हेमकारस्य इदं हक्ममिदं भस्मेति
स्फुटं परिज्ञातमिति न तदलाभमोहस्यावसरस्तथा अयमज्ञदृशा
प्रसिद्धो मनागात्मा परिच्छिन्नजीवश्चिरं विचारेण विविच्य स्वा-

विचारतद्विश्रान्तिमेति यावत् चेतसा ॥ १८ ॥
विचारेण परिज्ञातवस्तुनोऽस्य जनस्य धीः ।
सर्वानधः करोत्याधीन्सीम्याम्भ इव बालुकाः ॥ १९ ॥
इदं हक्ममिदं भस्म परिज्ञातमिति स्फुटम् ।
न यथा हेमकारस्य हेम ज्ञानात्मनस्तथा ॥ २० ॥
अक्षयोऽयं मनागात्मा स्वात्मन्यधगते चिरम् ।
भवतीति नरस्येह मोहस्यावसरः कुतः ॥ २१ ॥
अपरिज्ञातसारे हि मनोन्तर्यदि मुह्यते ।
ज्ञातसारे त्वसंदिग्धमसती किल मूढता ॥ २२ ॥
हे जना अपरिज्ञात आत्मा वो दुःखसिद्धये ।
परिज्ञातस्त्वनन्ताय सुखायोपशमाय च ॥ २३ ॥
मिश्रीभूतमिवानेन देहेनोपहतात्मना ।
व्यक्तीकृत्य स्वमात्मानं स्वस्था भवत मा चिरम् ॥ २४ ॥
देहेनास्य न संबन्धो मनागेवामलात्मनः ।
हेमः पङ्कलवेनेव तद्गतस्यापि मानवाः ॥ २५ ॥
पृथगात्मा पृथग्देही जलपद्मलवोपमौ ।
ऊर्ध्वबाहुर्वीर्यमेष न च कश्चिच्छृणोति मे ॥ २६ ॥
जडधर्मि मनो यावद्गतकच्छपवस्थितम् ।
भोगमार्गवदामूढं विस्मृतात्मविचारणम् ॥ २७ ॥
तावत्संसारतिमिरं सेन्दुनापि सवह्निना ।
अर्कद्वादशकेनापि मनागपि न भिद्यते ॥ २८ ॥

त्मनि अवगते मति अश्रयः कालादिपरिच्छेदशून्यः स्वतएव
स्फुटं भवतीति कुतो मोहस्यावसर इति परेणान्वयः ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ अपरिज्ञातसारे पुरुषे । यदि मुह्यति तर्हि मुह्यतां
नामिति शेषः । अमनो असंभावितैव किलेत्यर्थः ॥ २२ ॥
इदानीमनुकोशास्तसर्वभूतजनान्प्रत्याह—हे जना इति । 'यदा
ह्येष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्त्वेव
भयं विदुषोऽमन्वानस्य' इत्यादिश्रुतेरिति भावः । परिज्ञातस्त्विति ।
'रसः शेषायां लब्धवानन्दी भवति । सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः
समभवत् । ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्
विभेति कुतश्चन' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २३ ॥ व्यक्ती-
कृत्य पञ्चकोशविवेकेन दृष्टा ॥ २४ ॥ व्यक्तीकरणमेव स्फुट-
यति—देहेनेत्यादिना । अप्यर्थे एवकारः ॥ २५ ॥ आत्मा
ब्रह्म देही जीवश्च यथा पद्माधारमहाजलं पद्मपत्रनिविष्टजल-
वधोपाधिन एव पृथङ् वस्तुतस्तद्वदित्यर्थः । ननु महाजलस्य
पद्मपत्रारोहपरिच्छेदादौ वाय्वादि निमित्तं प्रसिद्धम् । पूर्णात्मनः
परिच्छेदेन देहारोहणं किं निमित्तमिति चेदसक्तुद्बोधितं पापिष्ठं
मन एव । अतस्तन्नाशायैव यज्ञः कार्य इत्याशयेनानुकोशादा-
कोशति—ऊर्ध्वबाहुर्वित्यादिना ॥ २६ ॥ दुर्बोसनापद्मगतं कच्छ-
पवन्निलीनं कठोरं च भोगप्राप्ती मार्गवद्भारभूतैरिन्द्रियैर्विषये-
ज्जामूढ मनो यावत्स्थितं तावत्संसारतिमिरसेन्दुना सवह्निना
अपिशब्दान्नक्षत्रमप्यादिसर्वतेजःसहितेन अर्कद्वादशकेनापि म-
नाक इवदपि न भिद्यते इति परेण सहान्वयः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥

संप्रबुद्धे हि मनसि स्थां विवेचयति स्थितिम् ।
 नैशमर्कद्वय इव तमो हार्दं पलायते ॥ २९ ॥
 नित्यमुत्तमबोधाय योगशय्यागतं मनः ।
 बोधयेद्भवभेदाय भवो ह्यत्यन्तदुःखदः ॥ ३० ॥
 यथा रजोभिर्गगनं यथा कमलमम्बुभिः ।
 न लिप्यते हि संश्लिष्टैर्देहेरात्मा तथैव च ॥ ३१ ॥
 कर्दमादि यथा हेम्ना श्लिष्टिमेति पृथक्स्थितम् ।
 नान्तःपरिणतिं याति जडो देहस्तथात्मना ॥ ३२ ॥
 सुखदुःखानुभावित्वमात्मनीत्यवबुध्यते ।
 असत्यमेव गगने बिन्दुताम्लानते यथा ॥ ३३ ॥
 सुखदुःखे न देहस्य सर्वातीतस्य नात्मनः ।
 एते ह्यज्ञानकस्यैव तस्मिन्नेव न कस्यचित् ॥ ३४ ॥
 न कस्यचित्सुखं किञ्चिदुःखं च न च कस्यचित् ।
 सर्वमात्ममयं शान्तमनन्तं पश्य राघव ॥ ३५ ॥
 इमा याः परिदृश्यन्ते वितताः सृष्टिदृष्टयः ।
 पयसीव तरङ्गास्ते पिच्छं व्योम्नीव चात्मनि ॥ ३६ ॥
 यथा मणिर्देवात्यात्मच्छायाः स्वयमकारणम् ।
 तेजोमयीस्तथैवायमात्मा सृष्टीः प्रयच्छति ॥ ३७ ॥
 आत्मा जगच्च सुमते नैकं न द्वैतमप्यसत् ।
 आभासमात्रमेवेदमित्थं संप्रति जृम्भते ॥ ३८ ॥
 समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मैवमाततम् ।
 अहमन्यदिदं चान्यदिति भ्रान्तिं त्यजानघ ॥ ३९ ॥
 तते ब्रह्मघने नित्ये संभवन्ति न कल्पनाः ।
 विच्छिन्नतयः पयोराशौ यथा राम न सन्मयाः ॥ ४० ॥
 एकस्मिन्नेव सर्वस्मिन्परमात्मनि वस्तुनि ।
 द्वितीया कल्पना नास्ति वह्नी हिमकणो यथा ॥ ४१ ॥

स्थां पारमार्थिकीं स्थितिं विवेचयति अत्रुताद्विविच्य पश्यति सति ॥ २९ ॥ योगो देहादितादात्म्यायासस्तत्क्षणयां शय्यायां गतं सुप्तं समाधिविश्रान्तिं कृत्वैति वा ॥ ३० ॥ कथं बोधयेत्तदाह—यथेति ॥ ३१ ॥ हेमतादात्म्यापत्तिलक्षणां परिणतिमनन्त-र्वस्तुतो न याति ॥ ३२ ॥ अनुभावित्वमनुसारित्वमनुभवितृत्वं च इत्यवबुध्यते मूढ इति शेषः । बिन्दुता 'तद्यथावटरकार्णा संपतन्तीव दृश्यन्ते' इति श्रुत्यनुभवसिद्धा बिन्दुसहस्राकारता । म्लानता मालिन्यम् ॥ ३३ ॥ यदि नात्मनः सुखदुःखे तर्हि किं देहस्य नेत्याह—सुखदुःखे इति । तर्हि कस्य तत्राह—एते इति । अज्ञानमेवाज्ञानं तस्यैव ॥ ३४ ॥ आत्ममयमात्म-विषयम् । शान्तं नित्यप्रशान्तम् ॥ ३५ ॥ विवर्ततां दृष्टान्तेन दर्शयति—इमा इति । व्योम्नि पिच्छं अर्धनिमीलिताक्षस्य सूर्याभिसुखं शयानस्य भ्रान्त्या प्रसिद्धम् ॥ ३६ ॥ तेजोमयी-रात्मच्छायाः स्वकान्तीर्देवाति प्रसारयति । अकारणमक्रियाव्या-वृत्त इति यावत् । प्रयच्छति प्रसारयति ॥ ३७ ॥ नैकं नाद्व-यम् न द्वैतं न नानापि यतो जगद्रूपमसत् । नष्टसता सतोऽभेदो भेदो वा निरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः । संप्रत्यज्ञानकाले ॥ ३८ ॥

भावयन्नात्मनात्मानं चिद्रूपेणैव चिन्मयम् ।
 ऋजुञ्ज्वलमये ह्यात्मा स्वयमात्मनि जृम्भते ॥ ४२ ॥
 न शोकोस्ति न मोहोस्ति न जन्मास्ति न जन्मवान् ।
 यदस्तीह तदेवास्ति विज्वरो भव राघव ॥ ४३ ॥
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान् ।
 अद्वितीयो विशोकात्मा विज्वरो भव राघव ॥ ४४ ॥
 समः स्वस्थः स्थिरमतिः शान्तशोकमना मुनिः ।
 मौनीवरमणिस्वच्छो विज्वरो भव राघव ॥ ४५ ॥
 विविक्तः शान्तसंकल्पो धीरधीर्विजिताशयः ।
 यथाप्राप्तानुवर्ती च विज्वरो भव राघव ॥ ४६ ॥
 धीतरागो निरायासो विमलो धीतकल्मषः ।
 नादाना न परित्यागी विज्वरो भव राघव ॥ ४७ ॥
 विश्वातीतपदं प्राप्तः प्राप्तप्राप्तव्यपूरितः ।
 पूर्णार्णववदभ्युद्यो विज्वरो भव राघव ॥ ४८ ॥
 विकल्पजालनिमुक्तो मायाञ्जनविवर्जितः ।
 आत्मनात्मनि तृप्तात्मा विज्वरो भव राघव ॥ ४९ ॥
 अनन्तापारपर्यन्तवपुरात्मविदांवर ।
 धराधरशिरोधीरो विज्वरो भव राघव ॥ ५० ॥
 यथाप्राप्तानुभवनात्सर्वत्रानभिवाञ्छनात् ।
 त्यागादानपरित्यागाद्विज्वरो भव राघव ॥ ५१ ॥
 आत्मन्येवात्मनोऽदार्थं भज पूर्णं इवार्णवः ।
 आत्मन्येवात्मनाह्लादं भज पूर्णन्दुबिम्बवत् ॥ ५२ ॥
 विश्वप्रपञ्चरचनेयमसत्यरूपा
 नासत्यरूपमनुधावति राम तज्ज्ञः ।
 तज्ज्ञोऽसि शान्तकलनोऽसि निरामयोऽसि
 नित्योदितोऽसि भव सुन्दर शान्तशोकः ॥ ५३ ॥

परमार्थतस्तु भ्रान्तेरपि पृथग्दुर्निरूपत्वात् 'ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वम्' इति श्रुत्युक्त-इहा ब्रह्मैव सर्वमित्याह—ममस्तमिति ॥ ३९ ॥ तत्तं देशिकपरिच्छेदरहितं । ब्रह्मघने वस्तुकुन परिच्छेदरहिते । नित्ये कालिकपरिच्छेदशून्ये ॥ ४० ॥ वास्तविकवर्गविशेषादपि न द्वैतकल्पना सतीत्याह—एकस्मिन्नेवेति ॥ ४१ ॥ इदानीं तादृशा-त्मपरिचयेन तत्र विश्रान्तये सदा तद्भावना कार्येत्याह—भाव-यन्ति । तद्वेषणं क्षीणेदकवत्तद्रूपपन्नैर्नैव मनसा । ऋजुञ्ज्वलमये मायाकौटिल्यमालिन्यरहिते इति यावत् ॥ ४२ ॥ तद्वापापन्नस्य जीवन्मुक्तिविश्रान्तिं दर्शयति—न शोक इत्यादिना ॥ ४३ ॥ निर्द्वन्द्वः शीतोष्णादिशारीरद्वन्द्वविक्षेपरहितः । नित्यसत्त्वे स्थितत्वाद्भजस्तमः प्रयुक्तमानसविक्षेपरहितः । अतएव तदुभय-परिहारोपाययोगक्षेमचिन्तोऽज्ज्ञतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विविक्तः अविद्यातत्कार्यनिर्णिकः । विजिताशयः स्वाधीनचित्तः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ धराधराणां शिर इव श्रेष्ठो मेरुः स इव धीरः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ औदार्यमकार्पण्यं पूर्णकामतामिति यावत् । आह्लादं सर्वतापोवशमसुखम् ॥ ५२ ॥ उक्तमर्थं संगृह्योपदिशन्नुपसंहरति—विवेचति । सद्योऽर्थः ॥ ५३ ॥

एकातपत्रमवनौ गुरुणोपदिष्टं
सम्यक्सुपालय चिरं समयेह दृष्ट्या ।
इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० भोक्षोपायेषु उपशमप्रकरणे प्रशमोपदेशो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

राज्यं समस्तगुणरञ्जितराजलोक-
स्यागो न युक्त इह कर्मसु नापि रागः ५४

षष्ठः सर्गः ६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इमं विश्वपरिस्पन्दं करोमीत्यस्तवासनम् ।
प्रवर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः ॥ १ ॥
पौरुषीं तनुमाश्रित्य केचिदेतत्किरारताः ।
स्वर्गान्नरकमायान्ति स्वर्गं च नरकात्पुनः ॥ २ ॥
केचित्स्वकर्मणि रता विरता अपि कर्मणः ।
नरकान्नरकं यान्ति दुःखादुःखं भयान्नयम् ॥ ३ ॥
केचित्स्ववासनातन्तुबद्धाः कर्मफलोदिताः ।
तिर्यक्त्वात्स्वावरतनुं यान्ति तिर्यक्तुं ततः ॥ ४ ॥
केचिदात्मविदो धन्या विचारितमनोदृढाः ।
विच्छिन्नतृष्णानिगडा यान्ति निष्केवलं पदम् ॥ ५ ॥
पुरा कतिपयान्येव भुक्त्वा जन्मानि राघव ।
अस्मिजन्मनि यो मुक्तस्तस्माद्राजससात्विकः ॥ ६ ॥
जातोसौ वृद्धिमभ्येति पार्वणश्चन्द्रमा इव ।
कुटजं प्रावृषीवैनं सौभाग्यमनुगच्छति ॥ ७ ॥
यस्येदं जन्म पाश्चात्त्यं तमाश्वेव महामते ।

विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् ॥ ८ ॥
आर्यता दृष्टता मैत्री सौम्यता करुणा कृता ।
समाश्रयन्ति तं नित्यमन्तःपुरमिवाङ्गनाः ॥ ९ ॥
यः कुर्वन्सर्वकार्याणि पुष्टे नष्टेऽथ तत्फले ।
समः सन्सर्वकार्येषु न तुष्यति न शोचति ॥ १० ॥
तमांसीव दिवा यान्ति तत्र द्वन्द्वानि संक्षयम् ।
शरदीव घनास्तत्र गुणा गच्छन्ति शुद्धताम् ॥ ११ ॥
पेशलाचारमधुरं सर्वे वाञ्छन्ति तं जनाः ।
वेणुं मधुरनिध्वानं वने वनमृगा इव ॥ १२ ॥
नरं पाश्चात्त्यजन्मानमेवंप्राया गुणश्रियः ।
जातमेवानुधावन्ति बलाका इव वारिदम् ॥ १३ ॥
ततोऽसौ गुणसंपूर्णो गुरुमेवानुगच्छति ।
स तमेवं विवेके वै नियोजयति पावने ॥ १४ ॥
विचारवैराग्यघटा चेतसा गुणशालिना ।
देवं पश्यत्यत्मानमेकरूपमनामयम् ॥ १५ ॥

यदि तज्ज्ञोऽस्यं नाधुवावति तर्हि किं मम राज्यादिना पारिव्राज्य-
मेव युक्तमिति रामाशयमालक्ष्याह—एकेति । गुरुणा पित्रा उपदि-
ष्टमाज्ञसमेकातपत्रं राज्यं समस्तगुणरञ्जिता राजानो लोकाः प्रजाश्च
येन तथाविधः सन् समया दृष्ट्या चिरं सम्यक् सुपालय । प्रारब्ध-
त्वाददयभोक्तव्येषु कर्मसु तत्फलपुत्रं त्यागो न युक्तो नार्प रागो
युक्त इत्यर्थः । 'त्यक्ता कर्मफलासङ्गं नित्ययुक्तो निगमयः । कर्म-
ण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥' इति भगवद्ब्रह्मनादिति
भावः ॥ ५४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
उपशमप्रकरणे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

इह कर्मगतीः पूर्वमुक्त्वा चरमजन्मनाम् ।

जीवन्मुक्त्यै गुणावाप्तौ सामान्यक्रम ईर्यते ॥ १ ॥

गुणार्जनक्रमस्य वक्ष्यमाणस्य प्रकृतसंबन्धं दर्शयितुं प्रस्तुत-
निरासज्ञविहितप्रतिषिद्धकार्यप्रवृत्त्या जीवन्मुक्त लक्षयति—
ममिति । विश्वं कृत्स्नं परिस्पन्दं श्रुतिस्मृतिसद्वारप्रप्तव्यव-
हारमयस्कान्तवत्सन्निधिमन्त्रेण करोमीत्यस्तवासनं प्रवर्तते
नन्वाह इव कर्तृत्वाभिनिवेशेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ कर्मफलासङ्गादेवा-
ज्ञानामनधेप्राप्तिरिति दर्शयति—पौरुषीमिति । पौरुषी मानुषी
तनु देहमाश्रित्य प्राप्यापि केचिन्मूढा एतस्यां निरासज्ञकर्मनु-
ष्ठानलक्षणायां क्रियायामरताः कामात्मानः काम्यकर्मभिः स्वर्गो
भुक्ता ततः कपयकमानुशयावशेण नरकमायान्ति ॥ २ ॥

१ तस्माद्राजस इत्यत्र स तस्माद्राजस इति पाठो युक्तः ।

अकर्मणि निषिद्धकर्मणि रताः । कर्मणः सत्कर्मणो विरताः ।
तथाच स्मृतिः—'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहात्त्रेविद्याणां नरः पतनमुच्छति ॥' इति ॥ ३ ॥ नर-
कोपमुक्तदुःकर्मफलकमेण तिर्यग्योनिषु उदिता जाताः ॥ ४ ॥
राजसतामसान् शुद्धतामसांश्चोक्ता शुद्धसात्विकजीवानाह—
केचिदिति । विचारितो मनोदृक् मनःमाध्यात्मा यस्ते निष्के-
वलं परमकेवल्यरूप पदम् ॥ ५ ॥ राजसमान्विकान्दर्शयति—
पुरेति । कतिपयान्युत्तरोत्तरोक्तानि मानुषजन्मानि ॥ ६ ॥
तस्य शान्त्यादिगुणरभिष्टुद्धिमाह—जात इत्यादिना । सौभाग्यं
साधनचतुष्टयम् । कुटजपक्षे पुष्पश्रीः ॥ ७ ॥ विद्या ब्रह्मविद्यो-
पायसर्वविद्याः । वेणुमिवेति वेणुविशेषस्यापि मुक्ताकरत्वप्रसिद्धेः
॥ ८ ॥ कृता परोक्षप्राप्यं ज्ञानम् ॥ ९ ॥ तस्योपक्रमोक्तजीवन्मुक्त-
लक्षणोपक्रममाह—य इति । पुष्टे प्रवेष्टे ॥ १० ॥ द्वन्द्वानि सुखदुः-
खादीनि । प्राब्धलिना अपि धृतिप्रदह्नीप्रभृतयो गुणाः ॥ ११ ॥
वेणुं कीचकम् । मारुतपूर्णरन्ध्रन्वेन मधुरनिध्वानम् ॥ १२ ॥
जानमेवेति बाल्याप्रभृत्येवैव यावत् ॥ १३ ॥
एवंगुणसंपत्तां गुरुस्वाच्छब्दवाधिकागो नापक्वचित्तानामित्या-
शयेनाह—तत इति । एवं प्राब्धदुक्तप्रकारे आत्मानात्मत-
त्त्वविवेके उपायानुपदिश्य स्वबुद्ध्यापि कार्यं मनने नियोजयती-
त्यर्थः ॥ १४ ॥ एवंगुणसंपन्नस्यैव गुरुपूर्वकश्रवणादिना साक्षा-
न्कारलाभं दर्शयति—विचारेति । एकरूपमानन्दैकरसम् ॥ १५ ॥

तनोत्ययं विचारेण चारुणा शान्तचेतसा ।
प्रबोधनाय प्रथमं मनोमननमान्तरम् ॥ १६ ॥
ये हि पाश्चात्यजन्मानस्ते हि सुप्तं मनोमृगम् ।
प्रबोधयन्ति प्रथमं गुणहीनं महागुणाः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रथमोपदेशो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
एष तावत्क्रमः प्रोक्तः सामान्यः सर्वदेहिनाम् ।
इममन्यं विशेषं त्वं शृणु राजीवलोचन ॥ १ ॥
अस्मिन्संसारसंरम्भे जातानां देहधारिणाम् ।
अपवर्गक्षमौ राम द्वाविमावुत्तमौ क्रमौ ॥ २ ॥
एकस्तावदुदप्रोकादनुष्ठानाच्छूनैः शनैः ।
जन्मना जन्मभिर्वापि सिद्धिदः समुदाहृतः ॥ ३ ॥
द्वितीयस्त्वात्मनैवाशु किञ्चिद्व्युत्पन्नचेतसा ।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे आकाशफलप्राप्तिवज्ज्ञानसंप्राप्तिक्रमगृह्यन्तं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
अस्यस्तमितसर्वापदुद्यत्संपदुदारधीः ।
विदेहानां महीपालो जनको नाम धीर्यवान् ॥ १ ॥
कल्पवृक्षोऽर्थिसार्थानां मित्राब्जानां दिवाकरः ।
माधवो बन्धुपुष्पाणां स्त्रीणां मकरकेतनः ॥ २ ॥
द्विजकैरवशीतांशुर्द्विषस्तिमिरभास्करः ।

नियोजयतीत्यत्र सूचितं मनन विवृणोति—तनोतीति ॥ १६ ॥
गुणहीनं निर्गुणं ब्रह्म यथा भवति तथा प्रबोधयन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति—प्रथितेति । ते उक्तगुणसंपन्नाश्चरमजन्मानो मानवाः प्रथितगुणान् प्रख्यातजीवन्मुक्तलक्षणगुणान् सुगुरुन् यत्नान्निषेव्य तद्दर्शितयुक्तिभिरमलधिया चित्तान्तर्गतं रत्न प्रत्यगात्मानं प्रतिचार्य रत्नपरीक्षावन्मननेन परीक्ष्य चित्तान्तःप्रकाशं परं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चिरमवलोक्य साक्षादनुभूय तत्साक्षात्कारमात्रेण तद्वावलाभलक्षणाममलां मायातत्कार्यसर्वमलनिर्मुक्तां परमपुरुषार्थलक्षणां गतिमुप सर्मापि स्वस्थान एव यान्ति लभन्ते नोपासकवदुक्तस्य लोकान्तरं गत्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्पर्यप्रकाशे उपाशमप्रकरणे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

इह स्वेन विचारेण किञ्चिद्व्युत्पन्नचेतसः ।

वर्ण्यते ज्ञानसंप्राप्तिप्रकाशफलपातवत् ॥ १ ॥

उक्तं सामान्यक्रममनूय कस्यचिद्वायवतो विनैव तं देवोपनीतेन स्वविचारमात्रेणैव सहसा सर्वगुणसंपरसहितज्ञानोदयलक्षणं विशेषं दर्शयति—एष इत्यादिना ॥ १ ॥ अपवर्गक्षमौ मोक्ष-

प्रथितगुणान्सुगुरुनिषेव्य यत्ना-
दमलधिया प्रविचार्य चित्सरत्नम् ।
गतिममलामुपयान्ति मानवास्ते
परमवलोक्य चिरं प्रकाशमन्तः ॥ १८ ॥

भवति ज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत् ॥ ४ ॥

नभःफलनिपाताभज्ञानसंप्रतिपत्तये ।

तन्नेमं शृणु वृत्तान्तं प्राक्तनं कथयामि ते ॥ ५ ॥

शृणु सुभग कथां महानुभावा

व्यपगतपूर्वगुभाशुभार्गलौघाः ।

खपतितफलवत्परं विवेकं

चरमभवा विमलं समभ्रवन्ति ॥ ६ ॥

सौजन्यरत्नजलधिर्भुवं विष्णुरिवास्थितः ॥ ३ ॥

प्रफुल्लबाललतिके मञ्जरीपुञ्जपिञ्जरे ।

स कदाचिन्मधौ मत्ते कोकिलालापलासिनि ॥ ४ ॥

ययौ कुसुमिताभोगं सुविलासलताङ्गनम् ।

लीलयोपवनं कान्तं नन्दनं वासवो यथा ॥ ५ ॥

फलोपहिता । इमा उक्तवक्ष्यमाणा ॥ २ ॥ एकेन जन्मना बहुभिर्वा जन्मभिः सिद्धिदो मोक्षप्रापकः समुदाहृतः । प्रागुक्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ आत्मना स्वेनैव देवोपनीतजीवजगतस्वविचारवता ज्ञानसंप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ द्वितीये क्रमे जनकाख्यायिकामुदाहरिष्यन्मूमिकां रचयति—नभःफलेति ॥ ५ ॥ हे सुभग, चरमभवाश्चरमजन्मानो महानुभावाः पुरुषाः परं विवेकयथा खपतितफलवत्समभ्रवन्ति तथा वक्ष्यमाणां कथां शृण्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

जनकेन वसन्तेऽत्र वने विहरता क्वचित् ।

सिद्धिगीताः शुभाः श्लोकाः श्रुता इत्युपवर्ण्यते ॥ १ ॥

विदेहानां जनपदानां महीपालो राजा ॥ १ ॥ अर्थिसार्थानां

याचकजनसङ्घानाम् । बन्धुलक्षणानां पुष्पाणां माधवो वसन्तः

२ ॥ भुवं विष्णुर्भवानिव आस्थितः पालनार्थमाश्रितः ॥ ३ ॥

प्रफुल्ल बाललतिका यत्र । अनुकम्पायां कन् । मत्ते मत्तवद्वि-

जृम्भमाणे अतएव कोकिलालापलासिनि नृत्यतीव स्थिते मर्षा-

वसन्ते ॥ ४ ॥ सुविलासा लताएवाङ्गनालता अङ्गनाश्च वा

तस्मिन्वरवने दृष्टे केसरोद्दाममाहते ।
 दूरस्थानुचरः सानुकुञ्जेषु विचचार ह ॥ ६ ॥
 अथ शुभाव कस्मिंश्चित्तमालवनगुल्मके ।
 सिद्धानामप्रदृश्यानां स्वप्रसङ्गाबुदाहताः ॥ ७ ॥
 विविक्वासिनां नित्यं शैलकन्दरचारिणाम् ।
 इमाः कमलपत्राक्ष गीता गीतात्मभावनाः ॥ ८ ॥
 सिद्धा ऊचुः ।
 द्रष्टृदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानन्दनिश्चयः ।

यत्र ॥ ५ ॥ केसरेषुहामा रजःसौगन्ध्यमकरन्दकणपहर-
 णसमर्था ननु पांसुविकिरणादौ । मन्दसुरभिशीता इति यावत् ।
 तथाविधा मारुता यत्र । सानुकुञ्जेषु क्रीडाशैलप्रस्थप्ररूढेषु
 लनागृहेषु ॥ ६ ॥ अप्रदृश्यानामन्तर्हितानाम् । स्वप्रसङ्गात्
 स्वानुग्रहार्थमिति यावत् ॥ ७ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासैर्गा-
 तमात्मानं श्रवणमात्रेण भावयन्ति यथा स्वयमेव साक्षाद्भवति
 तथा कुर्वन्तीति गीतात्मभावनाः । गीताः स्मार्तापनिषदः
 शुभाव ॥ ८ ॥ द्रष्टृश्रुतादिद्वारा विषयप्रमार्तुर्दृश्येन स्रजन्दन-
 वनितादिविषयेण समायोगात्सन्निकर्षाज्ज्ञाने प्रत्यय विषयाकार-
 बुद्धिद्वयौ स्वयं प्रथमानौ य आनन्दरूपो निश्चयस्तं तत्स्वभाव-
 मेव आत्मतत्त्वपरिशोधनेन उक्तं निरतिशयभूमात्मनाविर्भूतं
 स्वमात्मानं निःस्पन्दं निर्विकल्पसमाधिनिस्तबाह्यान्तःकरण-
 स्पन्दं यथा स्यात्तथा समुपास्महे निरन्तरमनुभवामः । अय-
 भावः । विषयाकारवृत्तौ स्वयं प्रथमान आनन्दो न विषय-
 कोटी । जडत्वप्रसङ्गात् । नापि कर्तृकरणवृत्तिकोटी । तेषां
 कारकत्वेन तच्छेषतामुभवविरोधात् । तस्मात्साक्षिकोटावेव ।
 साक्ष्येव ह्यविद्यावरणमन्दीकृतविदानन्दस्वभावोऽन्यमहंकारा-
 न्मानं कल्पयित्वा तच्छेषतामिवापन्नो विषयाकारवृत्त्याविर्भूतं
 स्वानन्दं तच्छेषतामिव नयन् न स्वात्मानं निरतिशयानन्दं
 प्रतिबुध्यते अतस्तमेव स्वतत्त्वविचारोत्थनिरतिशयानन्दस्वभावं
 समाहितेन मनसा वयमुपास्महे 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भू-
 तानि मात्रासुपजीवन्ति' इति श्रुतेर्ब्रह्मानन्दस्यैवाविषया विषया-
 कारवृत्तिपरिच्छेदेन विषयानन्दत्वाविभावनादिति । अथवा द्रष्टुः
 पुरुषस्य दृश्यस्य विषयदेशे बाह्याभ्यात्मिकवैषम्यप्रविलापनेन
 समं परिशिष्टसम्मात्रस्वभावं आत्यन्तिकाभेदापत्तिलक्षणादा-
 योगान्मेलनारूढाद्योगादिति व्युत्पत्त्या निर्विकल्पसमाधि-
 परिपाकाद्वा प्रत्ययः प्रत्येयः स्वानुभवादेव विश्वामनीयो
 भूमानन्दनिश्चयो यस्तमात्मनस्तत्त्वेन यथार्थरूपेणोद्य प्रकटी-
 भूतं स्वं निस्पन्दं समुपास्महे इत्यर्थः । अथवा द्रष्टृदृष्ट-
 दृश्यानां विषयाणां चोपचयापचयजाज्यप्रियाप्रियादिरूपसा-
 म्येन समादायोगात्संबन्धात्तदुभयान्तरालिकस्तदुभयविलक्षण-
 त्वात्प्रत्यय एवानन्द इति निश्चीयत इत्यानन्दनिश्चयस्तं नि-
 स्पन्दं सक्रियवृत्त्युपाधिनिर्मुक्तमतएवात्मतत्त्वोत्थं स्वीययथार्थ-
 रूपेणाविर्भूतं विदानन्दैकरसं स्वं प्रत्यगात्मानं समुपास्महे
 इत्यर्थः । अथवा य आत्मा अहमिति द्रष्टा इदं ममेति दृश्यैश्चा-

यस्तं स्वमात्मतत्त्वोत्थं निःस्पन्दं समुपास्महे ॥ ९ ॥
 अन्ये ऊचुः ।
 द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ।
 दर्शनप्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे ॥ १० ॥
 अन्ये ऊचुः ।
 द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्ति नास्तीति पक्षयोः ।
 प्रकाशनं प्रकाशयानामात्मानं समुपास्महे ॥ ११ ॥

न्योन्यतादात्म्यसंसर्गाभ्यासलक्षणात्समायोगात्प्रतीयते अनुभू-
 यते छानकसूकरादिभिरपीति प्रत्ययो विषयानन्दएव पुरुषार्थ-
 इति निश्चयवान्संसरति । स्वा स्वीया या मा प्रमा वेदान्तज-
 न्याखण्डाकारवृत्तिस्तया आत्मतत्त्वोत्थं स्वीयपारमार्थिकरूपेणा-
 विर्भूतं कृत्वा निस्पन्दं निश्चलं समुपास्महे इत्यर्थः । अथवा
 यः प्रत्ययः स्वप्रकाश आनन्दैकरसः स्वरूपनिश्चयो द्रष्टृदृश्यस-
 मायः सन् द्रष्टृदृश्याकारमायासहितो भूत्वा अगात् स्वरूपप्रच्यु-
 तोऽभूत्तमानन्दनिश्चयं चरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढा या स्वात्मभूतैव
 मा तथा द्रष्टृदृश्यमायानिरासेनात्मतत्त्वोनोत्थमित्यादि प्राग्वत् ।
 अथवा द्रष्टृदृश्यसमाः यः अगादिति छेदः । य आत्मा 'तदे-
 तन्मयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मात्' इत्यादिश्रुत्यनु-
 भवसिद्धात्परमप्रेमास्पदत्वप्रत्ययादानन्दरूपत्वेन निश्चेतुं यो-
 ग्योऽपि विवेकविचारादिप्रत्ययाभावाद्द्रष्टृदृश्यसमा भोक्तृभोग्य-
 प्रायाः संसारदशा अगात् त यस्तम् । 'यसु प्रयत्ने' क्तः ।
 विवेकवैराग्यश्रवणमननादिप्रयत्नेः साक्षात्कृतं स्वेनैव मिमीते
 परिच्छिनत्ति हिनास्ति वा सर्वं द्रष्टृदृश्यद्वैतजातमिति स्वमं
 यदात्मतत्त्व तद्भावेनोत्थितं निस्पन्दं पुनः संसारप्रसक्तिसङ्का-
 शस्य सम्यगुपेत्य सर्वमासाप्यावधि प्रत्यगात्मतया प्राप्य आ-
 स्महे तिष्ठामहे इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तमेवान्मानं निष्कृष्य करत-
 लामलकवदृश्येन इवान्ये प्राहुः—द्रष्टृदर्शनेति । द्रष्टादित्रिपु-
 टीत्यागेनावस्थाद्वयनिरासः । वासनया सहेत्यनेन तु तदुभयबी-
 जवामनासंभूतसोपमाज्ञानस्यापि निरास उक्तः । दर्शनाच्चाक्षुष-
 मानमादिश्रुतेः प्रथमं पूर्वमेव तदुत्पत्तिसाक्षिनया भासमानमि-
 त्यनेन पूर्वसिद्धिपुटीमाक्षी सर्वानुभवसिद्धो विविच्य दर्शितः ।
 तमेव मबीजत्रिपुटीत्यागात्तुरीयमात्मानं समुपास्महे इत्यर्थः
 ॥ १० ॥ दर्शनप्रथमाभासे साक्षिणि ये अस्तिनास्तीति विप्र-
 तिपद्यन्ते तान्प्रत्यपि तदुभयपक्षाविरुद्धं साक्षिणं दर्शयन्तोऽन्ये
 प्राहुः—द्वयोरिति । ये तावदस्ति दर्शनप्रथमाभासः परंतु
 सोऽपि जन्य एव न नित्य इत्याहुस्तेषां पूर्वपूर्वतदाभासानां
 स्वप्रकाशत्वं स्वविषयत्वं वा स्वमात्रभानपरिक्षीणत्वात्पूर्वोत्तर-
 विज्ञानासाक्षित्वाच्च न तदुत्पत्त्यादिसाक्षिता निर्वहतीति तत्साक्षी
 अन्य आवश्यक इति तत्पक्षमध्यगतं तदविरुद्धं येऽपि नास्ती-
 त्याहुस्तेषां नास्तिताया अपि निःसाक्षिकाया असिद्धेस्तत्पक्षसाध-
 कत्वेन तन्मध्यगतमित्यर्थः । अथवा जगतः अस्तित्वं आविर्भू-
 तावस्थाकार्यम् । नास्तित्वं तु तिरोभावावस्थाकारणम् । 'असद्वा

अन्ये ऊचुः ।

यस्मिन्सर्वं यस्य सर्वं यतः सर्वं यस्माद्यिदम् ।
येन सर्वं यद्धि सर्वं तत्सत्यं समुपास्महे ॥ १२ ॥

अन्ये ऊचुः ।

अशिरस्कं हकारान्तमशेषाकारसंस्थितम् ।
अजलमुच्चरन्तं स्वं तमात्मानमुपास्महे ॥ १३ ॥

अन्ये ऊचुः ।

संत्यज्य ह्रुहेशानं देवमन्यं प्रयान्ति ये ।
ते रक्षामभिवाञ्छन्ति त्यक्तहस्तस्यकौस्तुभाः ॥ १४ ॥

अन्ये ऊचुः ।

सर्वांशाः किल संत्यज्य फलमतदवाप्यते ।
येनाशाविषवल्लीनां मूलमाला विलूयते ॥ १५ ॥

अन्ये ऊचुः ।

बुद्धाप्यत्यन्तवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः ।
बभ्राति भावनां भूयो नरो नासौ स गर्दभः ॥ १६ ॥

अन्ये ऊचुः ।

उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियाहीनपुनः पुनः ।
हन्याद्विवेकदण्डेन वज्रेणैव हरिर्गिरीन् ॥ १७ ॥

अन्ये ऊचुः ।

उपशमसुखमाहरेत्पवित्रं
शमवशतः शममेति साधुचेतः ।
प्रशमितमनसः स्वके स्वरूपे
भवति सुखे स्थितिरुत्तमा चिराय ॥ १८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सिद्धगीतानामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इदमप्र आसीत्ततो वै सदाजायत' इति श्रुतेः । तयोरुभयोरयौगप-
थात्पक्षयोः पाक्षिकयोरनुगतसन्मात्ररूपेण मध्यगतमित्यर्थः ।
अथवा अस्तिनास्तीतिपक्षयोः कल्पितविरुद्धकोट्योर्द्वयोरप्य-
धिष्ठानतया मध्यगतमित्यर्थः । अतएव कल्पितनास्तित्वस्या-
धिष्ठानास्यार्थान्नित्यं प्रकाश्यानां भावाभावानां प्रकाशकम्
॥ ११ ॥ यस्मिन्सर्वमिति । यस्मै इदमिति च्छेदः । सप्तमी-
विभक्तिमारभ्य व्युत्क्रमेण सर्वा विभक्तयः षण्णां कारकाणां
संबन्धप्रातिपदिकार्थाभेदस्य च प्रदर्शनायान्न निर्दिष्टाः । तथाच
यद्वा सर्वोपादानात्सर्वस्वामित्वादेः सर्वोपादाननिमित्तावधिभा-
वात्सर्वोपादानार्थसंप्रदानादिभावननिर्वाहकत्वात्सर्वकर्तृकरणादिभावा-
न्मायया सर्वजगद्व्यवहारनिर्वाहकं सर्वात्मकं च भवति
तत्सर्वाधिष्ठानं परमार्थसत्यं प्रत्यगामैवेति बोधेन सम्यगु-
पेत्य तद्भूता आस्महे इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अः शिर इव प्रथमो
यस्य तमकारादमित्यर्थः । हकारोऽन्ते यस्य तं हकारान्तमहं-
पदमशेषवस्तुप्रकाशकवेदशास्त्रादिशब्दजालप्रकृतिभूतानामशेष-
वर्णानामक्षरसमाग्राये अकारहकारान्तरालनिवेशादशेषजगदा-
कारे सप्रपञ्चे ब्रह्मणि न हन्यते न हीयते इति व्युत्पत्त्या अहं
व्याप्तविति धातुनिष्पत्त्या च न शिष्यते आकारो यस्मिन्नित्य-
शेषाकारे निर्गुणे च संस्थितं तात्पर्यनिष्ठां प्राप्तमजलं क्रियमा-
णेषु स्वव्यवहारेषु उच्चरन्तं अहकारोपाधिनिरासेन तं वर्णिताह-
पदार्थं 'आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीत्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्ध-
ब्रह्मात्मानमुपास्महे निरन्तरं भावयाम इत्यर्थः । अथवा
अशेषवस्तुभाकारसंस्थितं लंबरंयह इति हकारान्तं पञ्चबीजप्र-
तिपाद्यपञ्चमहाभूतात्मकं जगत् अशिरस्कं शिरोभूतमूलाङ्गानर-
हितं कर्तृमिव अत्यस्यति वा मायान्तं जगदिति व्युत्पत्त्याऽ-
स्मच्छब्दनिष्पन्नमकारशिरस्कहकारान्तमहंपदमजलमुच्चरन्तम् ।
'दुष्पश्चिन्मां मयिह' इत्यस्तोरस्यतेर्बोध्यच्छब्दव्युत्पादानादित्यर्थः ।
अथवा अशेषजगदाकारसंस्थितं निष्प्रमाणकत्वेन निर्मूलत्वाच्छु-

तिशिरोबाह्यात्वाच्चाशिरस्कं हकारान्तं सोहं परमार्थासङ्गचिदेक-
रसत्वादजलमुच्चरन्तं उदस्य चरन्तमुद्धृत्य भक्षयन्तं वा स्वं
प्रत्यभूपमात्मानमुपास्महे इत्यर्थः । संप्रहे तु सशिरस्कं हकारा-
दिमिति पाठः । तस्य च सुरनरतिर्यगाद्यशेषशरीराकारेषु
संस्थितं सशिरस्कं हकारादिं हंस इति मन्त्रमजगागायत्रीरूपेण
षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसंत्यया अजलं प्रत्यहं श्वासोच्छ्वास-
च्छलेनोच्चरन्तमित्यर्थः । 'उदध्वरः सकर्मकात्' इत्यात्मनेपद-
विषये लटः शास्त्रादेशश्चानन्दसः । अथवा पूर्वरूपेणापहाराज
शिष्यते अकारो यत्र तदशेषाकारं सो इति पदं तत्र संस्थितं
अतएव अशिरस्कं शिरोभूतप्रथमवर्णरहितं हकारान्तं हकारमा-
त्रावशेषं अहपदं सोहमन्त्रमिति यावत् । अजलमुच्चरन्तमि-
त्यादिप्राग्वत् ॥ १३ ॥ ह्रुहेशानं 'अकृष्टमात्रः पुरुषोन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । अकृष्टमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवा-
धूमकः ईशानो भूतभयस्य स एवाय स उश्वः' इत्यादिश्रुतिप्रसि-
द्धमिति भावः ॥ १४ ॥ अन्ये तत्प्राप्तौ वैराग्यमेव मुख्यं
साधनमित्याहुः—सर्वांशा इति । एतत् हृदयस्थं ज्ञानफलं ब्रह्म
अवाप्यते लभ्यते । येन तद्भावेन मूलमालावासनाजालजटिल-
हृदयग्रन्थिः । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति भगवद्वचना-
दिति भावः ॥ १५ ॥ पदार्थेषु भोग्यविषयेषु भावनां भोगतृष्णा १६
अन्ये इन्द्रियनिग्रह एव मुख्यं साधनमित्याशयेनाहुः—उत्थि-
तानिति । हरिर्निद्रः । तथाच ब्रह्मवर्ते । 'एकमेकं कालकूटमि-
न्द्रियं नाशकृत्पुनः । तदेव शोधितं साक्षाद्विषमन्यमृतं यथा'
इति । तथाच भारतेपि—'इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरका-
बुभौ । निगृहीतविरुद्धानि स्वर्गाय नरकाय च' ॥ १७ ॥
अन्ये तु उपशम एव मुख्यं साधनमितरत्सर्वं तदर्थमित्याशये-
नोपसंहरन्ति—उपशमेति । उपशमो बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियव्यापारो-
परमस्तेन विक्षेपदुःखोपशमवदाविर्भूतमात्मसुखमाहरेत्संपाद-
येत् । तद्धि न विषयसुखवशेषहेतुः किंतु चित्तप्रसादहेतुत्वा-

नवमः सर्गः ९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति सिद्धगणोद्गीता गीताः श्रुत्वा महीपतिः ।
 विषादमाजगामाशु भीरु रणरवादिब ॥ १ ॥
 जगाम परिवारं स्वमाकर्षन्स्वगृहं प्रति ।
 स्वतीरवृक्षानुगतः सरिदोघ इवार्णवम् ॥ २ ॥
 परिवारमशेषेण विसृज्य संस्वमालयम् ।
 एकपवारुरोहाग्र्यं गृहमर्क इवाचलम् ॥ ३ ॥
 तत्र प्रोड्डयनालोलखगपक्षतिचञ्चलाः ।
 आलोकयैल्लोकगतीर्विललापेदमाकुलः ॥ ४ ॥
 हा कष्टमतिकष्टासु लोकलोलदशास्वयम् ।
 पाषाणेष्विव पाषाणा आलुठामि बलादहम् ॥ ५ ॥
 अपर्यन्तस्य कालस्य कोट्यंशो जीव्यते मया ।
 तस्मिन्भावं निबध्नामि धिक्कामधमचेतनम् ॥ ६ ॥
 कियन्मात्रमिदं नाम राज्यमाजीवितं मम ।
 किमेतेन विना दुःखं तिष्ठामि हतधीर्यथा ॥ ७ ॥
 आदावन्तेऽप्यनन्तोऽहं मध्ये पेलवजीवितः ।

त्ववित्रम् । शमवशतो निरिन्धनामिवचेतः शममुपक्षयं प्र-
 याति । एवं प्रशमितमनसः सुखे निरतिशयानन्दे स्वके स्त्रीये
 परमार्थस्वरूपे स्थितिभूमिका परम्परारोहणक्रमेणोत्तमा सप्त-
 मभूमिकाप्रतिष्ठालक्षणा विराय विदेहकैवल्यवाधि भवतीत्यर्थः
 ॥ १८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपश-
 मप्रकरणेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इह भुतवतो राज्ञो निवेदाद्ब्रह्मलीयुषः ।

विमर्शेनार्थमूलानां मनोनिर्णय ईर्यते ॥ १ ॥

भीरुर्मयवीर्यः । 'दुलोपे पूर्वस्य दार्ढ्यं णः' ॥ १ ॥ स्वं स्वीयं
 परिवारम् ॥ २ ॥ स्वं स्वमालयं गृहं प्रति विसृज्य । गृहं गृहप्रा-
 सादम् । अवलमुदयाद्रिम् ॥ ३ ॥ प्रोड्डयने आलोलाः खगानां
 पक्षतयः पक्षमूलानीव चञ्चलाः सोद्रेगं भङ्गुरा इति यावत् ।
 लोकगतीर्वेहादिदृश्यपदार्थस्थितीः । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं विल-
 लाप ॥ ४ ॥ लोकानां जीवानां लोलासु जन्मजराभयमरणा-
 दिना लोलासु दशासु । पाषाणहृष्टान्तो मौल्यकटोरताशोतनाथः
 ॥ ५ ॥ जीवधातोरकर्मकन्वेऽपि कालभावाध्वगन्तव्याः 'कर्मसं-
 ज्ञास्वकर्मणा' इति कात्यायनवचनाब्जीव्यते इति काले कर्मणि
 लः । तस्मिन्नादृशेऽपि जीवने भावमाशाम् ॥ ६ ॥ आजीवितं
 जीवितावधि राज्यम् । एतेनैतावन्मात्रेण संतुष्टः सन् हतधीर्मूर्खं
 इव दुःखं भाविदुःखप्रतीकारचिन्तां विना किं तिष्ठामीत्यर्थः ।
 अथवा एतेन एतावन्मात्रेण हतधीर्विनष्टयुक्त्युपाधिर्जीवन्मुक्त
 इव विना दुःखं निर्दुःखं तिष्ठामि किं इति काका योज्यम् ॥ ७ ॥
 ननु देह एवात्मा तस्य नाशो सहैव तेन सर्वदुःखनिवृत्तिः किं
 न स्याज्ज्ञेयाह—आदाविति । कामकर्मवासनाबीजमन्तरेण भो-
 गवैचित्र्यप्रयोजकजन्मासिद्धेर्विधिविषेधमोक्षाक्षप्रामाण्यानुरो-

बालश्चित्रेन्दुनेवाहं किं मुधा धृतिमाश्रितः ॥ ८ ॥
 प्रपञ्चरहितेनाहमिन्द्रजालेन जालिना ।
 हा कष्टमतिमुद्यामि केनास्मि परिमोहितः ॥ ९ ॥
 यद्वस्तु यच्च वा रम्यं यदुदारमकृत्रिमम् ।
 किञ्चित्तिदं नान्दस्येव किञ्चित्तेह मतिर्मम ॥ १० ॥
 दूरस्थमप्यदूरस्थं यन्मे मनसि वर्तते ।
 इति निश्चित्य बाह्यार्थभावनां संत्यजाम्यहम् ॥ ११ ॥
 लोकाजवं जवीभावः सलिलावर्तमङ्कुरः ।
 दृष्टोऽद्यापि हि दुःखाय केयमात्मा सुखं प्रति ॥ १२ ॥
 प्रत्यब्दं प्रतिमासं च प्रत्यहं च प्रतिक्षणम् ।
 सुखानि दुःखपिण्डानि दुःखानि तु पुनःपुनः ॥ १३ ॥
 परामृष्टं विशिष्टं हि दृष्टं नष्टं न भावितम् ।
 अत्रस्थं न तदस्तीह सतां यत्रास्तु संस्थितिः ॥ १४ ॥
 अद्य ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतन्त्यधः ।
 हतचित्तमहन्तायां कैषा विश्वस्तता बत ॥ १५ ॥
 अरजुरेव बद्धोऽहमपङ्क्तोऽस्मि कलङ्कितः ।

धावानादिरनन्तधाहं न देहमात्र इत्यर्थः । चित्रलिखितेना-
 निन्दुनैवेन्दुबुद्ध्या गृहीतेन बाल इवानात्मनैवात्मतया गृहीतेन
 देहेनेत्यर्थः । धृतिमाश्रामम् ॥ ८ ॥ केन जालिना ऐन्द्रजालिकेन
 परिमोहितोऽस्मि ॥ ९ ॥ वसतीति वस्तु सत्यम्, रम्यं बुद्धौ-
 करूपम्, उदारमपरिच्छिन्नम्, अकृत्रिममजन्मं च तत्तादृशं
 किञ्चिदपि इह जगति नान्दस्येव । कस्मिन् निष्ठा विश्रान्तिर्यस्याः
 सा किञ्चिद्भावनविति शेषः ॥ १० ॥ ननु दूरदेशे तादृशं
 वस्तु प्रसिद्धं स्यात्तेत्याह—दूरस्थमिति । दूरस्थत्वेन प्रसिद्धमपि
 यत्किञ्चिद्वस्तु अदूरस्थमेव । कुतः । यद्यस्मान्मे मनसि वर्तते ।
 नहि मनो देहाद्बहिर्दूरं व्रजति । तथासति वरे एव तत्प्रयानुभूयेत
 न हृदि । हृद्येव हि सर्वे वाद्यवस्तुबोधमनुभवन्ति । तस्माद्दूरादि-
 कल्पनाप्यन्तर्भासमाना न वास्तवीत्यनर्थ एवेति तद्भावनया स्या-
 ज्येव नोपादेयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ लोकानां जनानां भोगार्थं
 धनार्जनं विप्रवृत्तिरूप आजवं जवीभावः सलिलावर्त इव भङ्गुरो
 नश्वरफलो जन्ममरणादिदुःखहेतुश्च बहुशो दृष्टः । सुखं विषय-
 सुखं प्रति ॥ १२ ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति—प्रत्यब्दमित्यादिना ।
 दुःखपिण्डानि दुःखनिविडानि । एवार्थे तु शब्दः ॥ १३ ॥
 अत्र संसारे तिष्ठतीत्यत्रस्थं किञ्चित्कालं दृष्टं सद्य एव नष्टं
 खराज्यादिपदं तुच्छत्वात् भावितं न चिन्तितमेव । हि यतो
 विशिष्टं सर्वोत्कृष्टत्वेन प्रसिद्धमैन्द्रप्राजापत्यादिपदमपि परामृष्टं
 विचारित सतां विवेकिनां संस्थितिरालम्बितकविश्रान्तिर्यत्रास्तु
 तादृशमिह नान्दस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ हतचित्तमहन्तायाम् चित्तवि-
 शेषणम् । महतायां राज्यादिवैभवोत्कर्षः । 'हतचित्तमहन्तायाम्'
 इति पाठे तु हतचित्तं यथा स्यात्तथा अहन्तायां राज्याभिमाने
 इति योज्यम् ॥ १५ ॥ आत्मनि प्रति संवोधनम् । आत्मनि

वतितोऽस्युपरिस्थोऽपि हा ममात्मन्हता स्थितिः ॥ १६ ॥
 कस्मादकस्मान्नोहोयमागतो धीमतोऽपि मे ।
 अक्षितः पिहितालोको भास्कराग्रमिवाऽम्बुदः ॥ १७ ॥
 क इमे मे महाभोगाः क इमे मम बान्धवाः ।
 बाह्यो भूतमयेनेव संकेतेनाहमाकुलः ॥ १८ ॥
 स्वयमेव निबन्धामि जरामरणरागिणीम् ।
 किमिमामहमेतेषु धृतिमुद्वेगकारिणीम् ॥ १९ ॥
 यातु तिष्ठतु वा सम्यङ् ममैतांप्रति को प्रहः ।
 बुद्बुद्धीरिवैषा हि मिथ्यैवेत्यमुपस्थिता ॥ २० ॥
 ते महाविभवा भोगास्ते सन्तः क्षिण्वान्धवाः ।
 सर्वे स्मृतिपथं प्राप्तां वर्तमानेऽपि का धृतिः ॥ २१ ॥
 क धनानि महीपानां ब्रह्मणः क जगन्ति वा ।
 प्राक्तनानि प्रयातानि केयं विश्वस्तता मम ॥ २२ ॥
 गिलितानीन्द्रलक्षाणि बुद्बुदानीव वारिणि ।
 मां जीवितनिबद्धास्यं विहसिष्यन्ति साधवः ॥ २३ ॥
 ब्रह्मणां कोटयो याता गताः सर्गपरम्पराः ।
 प्रयाताः पांसुवद्भूपाः का धृतिर्मम जीविते ॥ २४ ॥
 संसाररात्रिदुःस्वप्ने चेत्ये देहमये भ्रमे ।
 आस्थां चेदनुबन्धामि तत्रेमां तु धिगस्थितिम् ॥ २५ ॥
 अयं सोहमिति व्यर्थकल्पनाऽसत्स्वरूपिणी ।
 अहंकारपिशाचेन किमन्वदहं स्थितः ॥ २६ ॥

स्वस्वभावे स्थितिर्हतिरिति सुबुद्धिः सप्तम्यन्तं वा योज्यम् ॥ १६ ॥
 अक्षितः श्यामः । भास्करस्य अग्रं पुरोदेशम् ॥ १७ ॥ संकतेन
 ममतालक्षणसंबन्धकल्पनेन ॥ १८ ॥ एतेषु भोगादिषु जराम-
 रणयोः रागिणीं प्रियसखांमिवानयित्राम् । धृति आस्थाम्
 ॥ १९ ॥ एतां भोगबान्धवादिपदं प्रति को प्रह आग्रहः ॥ २० ॥
 ते चक्रवर्तिनां पृथुमरुतादीनां प्रसिद्धा महाविभवाः । सन्तः
 सङ्गणाः । सर्वमिति सामान्ये नपुंसकम् । का धृतिरास्था ॥ २१ ॥
 ब्रह्मणः प्राक्तनहिरण्यगर्भस्य । जगन्ति भुवनानि क प्रयातानि
 मम निधनादिष्विति शेषः ॥ २२ ॥ गिलितानि कालेनेति
 शेषः । 'गिलितानि' इति वा पाठः । साधवो विवेकिनः
 ॥ २३ ॥ कोटिप्रहणमानन्योपलक्षणम् संसारस्यानादित्वात् ।
 धृतिरास्था ॥ २४ ॥ संसार एव रात्रिस्तमोमयत्वात्तत्र ये
 दुःस्वप्नप्रभूते देहमये देहप्रभुरेव अहंममताव्यवहारभ्रमे अस्थि-
 तिममर्यादामविवेकितामिति यावत् ॥ २५ ॥ अयमिति देह-
 संनिहिते अपरोक्षताकल्पनम् । स इति तद्विप्रकृष्टे परोक्षताक-
 ल्पना । अहमिति देहे आत्मताकल्पना । सा त्रिविधापि अस-
 त्स्वरूपिण्येव । अतः अहंकारपिशाचेन मोहित इति शेषः ।
 अहमज्ञवर्तिकिंमर्थं निर्विचार एतावन्तं कालं स्थित इत्यर्थः
 ॥ २६ ॥ सूक्ष्मया क्षणलवमुहूर्तादिरूपया काललेखया इदमा-
 नुदंतं प्रतिक्षणं मुहुर्मुहुर्दिक्षं पश्यन्नपि कस्मान्न पश्यामि
 न विमृशामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ पादपीठे पादपीठवद्वचितेषु भुव-

हंतं हतमिदं कस्मादायुराततयानया ।
 पश्यन्नपि न पश्यामि सूक्ष्मया काललेखया ॥ २७ ॥
 पादपीठे कृतेशानाः शार्ङ्गिक्रीडनकन्दुकाः ।
 कालकापालिकाप्रस्ताः किमास्थे मयि बल्लगताः ॥ २८ ॥
 अजस्रमुपयान्त्येते यान्ति चाद्यापि वासराः ।
 अविनष्टकसद्वस्तुदृष्टो नाद्यापि वासरः ॥ २९ ॥
 सारसाः सरसीवैते सर्वस्मिन्नचेतसि ।
 भोगा एव स्फुरन्त्यन्तर्गतं स्वपददृष्टयः ॥ ३० ॥
 कष्टात्कष्टतरं प्राप्तो दुःखादुःखतरं गतः ।
 अद्यापि न विरक्तोऽसि हा धिक्क्षामधमाशयम् ॥ ३१ ॥
 येषु येषु दृढा बद्धा भावना भव्यवस्तुषु ।
 तानि तानि विनष्टानि दृष्टानि किमिहोत्तमम् ॥ ३२ ॥
 यन्मध्ये यच्च पर्यन्ते यदापाते मनोरमम् ।
 सर्वमेवापवित्रं तद्विनाशाभ्यर्ध्यदूषितम् ॥ ३३ ॥
 येषु येषु पदार्थेषु धृतिं बध्नाति मानवः ।
 तेषु तेष्वेव तस्यास्य दृष्टो नाशोदयो भृशम् ॥ ३४ ॥
 श्वःश्वः पापीयसीमेव श्वःश्वः कूरतरामपि ।
 श्वःश्वः खेदकरीमेति दशमिह जडो जनः ॥ ३५ ॥
 अज्ञानैकहतो बाल्ये यौवने मदनाहतः ।
 शोषे कलत्रचिन्तार्तः किं करोति कदा जडः ॥ ३६ ॥
 आगमापायि विरसं दशवैषम्यदूषितम् ।

नेषु कृताः प्रतिमावद्रचिता नमिता वा ईशाना ईश्वरा ब्रह्माद-
 योऽपि यैः । शार्ङ्गिको विष्णवादिदेहाः क्रीडनकन्दुका इव
 मुहुर्मुहुर्द्विदिव्यवहारेषु नभस्युत्क्षिप्ता यैः । तथाविधा
 महाकल्पलक्षणकालरूपा ब्रह्मकपालपाणित्वात्कापालिका रुद्रा-
 स्तेऽपि महाकालेन प्रस्ताः । आस्थे हे जीविताशे, मयि किं
 बल्लगताः नृत्तसि ॥ २८ ॥ उपयान्ति आगच्छन्ति । अद्यास्मि-
 न्नपि वयसि यान्ति शृङ्घ्यापगच्छन्ति । अविनष्ट नित्यमेकं
 सन्निर्दोषमानन्दैकमं वस्तु लब्धं यस्मिन्स्तथाविधो वासरोऽद्यापि
 अद्यतनकालावधि न दृष्टः ॥ २९ ॥ स्वं प्रत्यगात्मभूतं यत्परमं
 पद तस्य दृष्टयः साक्षात्काराः ॥ ३० ॥ रागलोभादिदूषितत्वा-
 दधम आशयो मनो यस्य तम् ॥ ३१ ॥ भावना प्रीतिः ।
 मन्त्रेषु रमणीयेषु वस्तुषु विषयेषु ॥ ३२ ॥ मध्ये मनोरमं
 वयः । पर्यन्ते मनोरमो धर्मः । आपाते मनोरमा विषयाः
 ॥ ३३ ॥ धृतिमास्थाम् । तस्य मानवस्य । अयं प्रसिद्धः ।
 नाशोदयो दुःखप्रादुर्भावः ॥ ३४ ॥ अज्ञस्योत्तरकालेऽपि वि-
 श्रान्तिप्रत्याशा नास्तौत्याह—श्वःश्व इति । रागलोभाद्यभिवृद्ध्या
 पापीयसीम् । हिंसादिप्रवृत्त्या कूरतराम् । तत्फलकाले खेदक-
 रीम् ॥ ३५ ॥ शेषं वयसि । कलत्रं तदुपलक्षितं कुटुम्बं तद्ग-
 रणादिचिन्तया आर्तः । 'वितार्तः' इति पाठे कलत्रवितादिक्लेश-
 नार्तः । कदा किं खोद्धारसाधनं करोति । न कदाचिदपीत्यर्थः
 ॥ ३६ ॥ आगमापायि आद्यन्तयोरसत् । भोगकालेऽपि विर-
 सम् । दारिद्र्यरोगवार्धकादिदशवैषम्यैर्दूषितम् । असारमेव

असारसारं संसारं किं तत्पश्यति दुर्मतिः ॥ ३७ ॥
 राजसूयाश्वमेधाद्यैरिष्टा यज्ञशतैरपि ।
 महाकल्पान्तमप्यंशं स्वर्गं प्राप्नोति नाधिकम् ॥ ३८ ॥
 कोसौ स्वर्गोस्ति भूमौ वा पाताले वा प्रदेशकः ।
 न यत्राभिमवस्येता दुर्मर्त्य इवापदः ॥ ३९ ॥
 निजचेतोबिलव्यालाः शरीरखलपल्लवाः ।
 आधयो व्याधयश्चैते निवार्यन्ते कथं किल ॥ ४० ॥
 सतोसत्ता स्थिता मूर्ध्नि मूर्ध्नि रम्येष्वरम्यता ।
 सुखेषु मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाभ्यहम् ॥ ४१ ॥
 जायन्ते च म्रियन्ते च प्राकृताः क्षुद्रजन्तवः ।
 धरा तैरेव नीरन्ध्रा दुर्लभाः साधुसाधवः ॥ ४२ ॥
 नीलोत्पलालिनयनाः परमप्रेमभूषणाः ।
 हासायैव विलासिन्यः क्षणभङ्गितया स्थिताः ॥ ४३ ॥
 येषां निमेषणोन्मेषैर्जगतां प्रलयोदयौ ।
 तादृशाः पुरुषाः सन्ति मादृशां गणनैव का ॥ ४४ ॥
 सन्ति रम्यतराद्रम्याः सुखिरादपि सुखिराः ।
 चिन्तापर्यवसानेयं पदार्थश्रीः किमीहसे ॥ ४५ ॥
 संपदश्च विचित्रा यास्ताश्चेच्चित्तेन संमताः ।
 तत्ता अपि महारम्भा हन्त मन्ये महापदः ॥ ४६ ॥

आपदोपि विचित्रा यास्ताश्चेन्नमसि संमताः ।
 तत्ता अपि महारम्भा मन्ये मनसि संपदः ॥ ४७ ॥
 मनोमात्रविषयैस्त्रिजगत्स्यधीन्दुमङ्कुरे ।
 ममेदमित्यपूर्वेयं कुतस्त्याऽक्षरमालिका ॥ ४८ ॥
 काकतालीययोगेन संपन्नायां जगत्स्थितौ ।
 धूर्तेन कल्पिता व्यर्थं हेयोपादेयभावना ॥ ४९ ॥
 इयत्ताच्छिन्नतप्तासु सुखनास्त्रीषु दृष्टिषु ।
 काखेताखनुरक्तोऽस्मि पतङ्गोऽग्निशिखाखिव ॥ ५० ॥
 वरमेकान्तदाहेषु लुठनं रौरवाग्निषु ।
 नत्वालूनविषयतासु स्थितं संसारवृत्तिषु ॥ ५१ ॥
 संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते ।
 तन्मध्यपतिते देहे सुखमासाद्यते कथम् ॥ ५२ ॥
 अकृत्रिममहादुःखे संसारे ये व्यवस्थिताः ।
 न एतेऽन्यानि दुःखानि जानते मधुराण्यलम् ॥ ५३ ॥
 अहमप्यधमोत्कृष्टकाष्ठलोष्टसमस्थितिः ।
 अक्षैरेवागतः साम्यं परमामृष्टवस्तुभिः ॥ ५४ ॥
 सहस्राक्षुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः ।
 अस्य संसारवृक्षस्य मनो मूलमहाक्षुरः ॥ ५५ ॥

सारं सारबुद्ध्या गृहीतम् । किं ब्रूया पश्यति । यत्पश्यति तन्कि-
 निमित्तमिति वार्थः ॥ ३७ ॥ ननु 'यत्र दुःखेन संभिन्नम्'
 इत्यादिश्रुत्युक्तलक्षणः स्वर्गः सारभूतः किं न स्यान्नाह—
 राजसूयेति । महाकल्पान्तं ब्रह्मादिभोग्यमपि स्वर्गं महाकाल-
 दशांशं क्षणभोग्यप्रायमल्पमेव प्राप्नोति नन्वधिकमपरिच्छि-
 नमित्यसार एव स इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ 'न ह वै मज्जरीस्य सनः'
 प्रियाप्रिययोरपह्निरस्ति' इति श्रुतः स्वर्गिणामप्यमुगदिपीडा-
 श्रुतेश्च न दुःखासंभिन्नत्वमपि तस्य संभवतीत्याशयेनाह—
 कोऽसाविति ॥ ३९ ॥ किंच देहाभिमाने सत्याधिव्याधोर्दुर्नि-
 वारत्वाच्च काप्यज्ञस्य विश्रान्तिरस्तीत्याशयेनाह— निजेति ॥ ४० ॥
 भङ्गुरलदुःखप्रस्तत्वाभ्यां सर्वस्यामङ्गलतामेव प्रपश्यति—सत
 इत्यादिना । सतः वर्तमानकालदृश्यस्य । अमता नाशः ॥ ४१ ॥
 प्राकृताः प्रकृतिः स्वाभाविकमज्ञानं तन्मोहिताः । नीरन्ध्रा नि-
 बिडितेति यावत् ॥ ४२ ॥ हासायैव योग्या इति शेषः ॥ ४३ ॥
 ननु राजत्वात्सर्वनियमनसमर्थस्योत्तमपुरुषस्य तव कुतो नाश्रय-
 स्तत्राह—येषामिति ॥ ४४ ॥ चिन्ता अजनरक्षणवियोगादिना ।
 चिन्तैव पर्यवसानं फलं यस्यास्तथाविधेयं पदार्थश्रीरन्तस्तां
 किमीहसे इच्छसि ॥ ४५ ॥ या नानारत्नगजवाजिधनदारादिभे-
 देन विचित्राः संपदस्ताश्चेच्चित्तेन संमता बहुमताः स्तुस्तर्हि
 ता अपि महारम्भा बहुप्रयत्नलभ्या दुःखरक्ष्या अवश्यापायि-
 न्यथेति महापद इत्येव मन्ये इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ एवं या दारिद्र्यबन्धु-
 राज्यादिनाशलक्षणा आपदोपि यदि साधुसन्नतीर्थतपःप्रबोधादि-
 प्रापणेन विचित्राः श्रेय एवेति मनसि संमताश्चेता अपि विवेक-

वैगम्यादिमहारम्भाः संपद एव मन्ये इत्यर्थः ॥ ४७ ॥
 तस्मादमन्ये जगति ममताभिद्युद्धिर्न विपत् । विवेकात्परिक्षय
 एव संपदित्याशयेन जगतो ममतानहंत्वं दर्शयति—मनोमा-
 त्रेति । अन्धौ प्रतिविम्बित इन्दुरिव भङ्गुरे भङ्गस्वभावे मिथ्या-
 भूते च । अक्षरमालिका पदवाक्यात्मिका वर्णपङ्क्तिः कुतस्त्या ।
 निगर्थिकेति यावत् ॥ ४८ ॥ काकतालीययोगेन काकागमनमिव
 तच्छिगसि तालपतनमिवाविचारमात्रकृतेन स्वसंबन्धेन । धूर्तेन
 भोगलम्पटेन मनसा ॥ ४९ ॥ देशकालवस्तुकृतया इत्यतया
 आच्छिन्नानामु परिच्छिन्नानामु त्रिविधताप्रस्तत्वात्तप्तासु । दी-
 पामिग्निखापक्षं स्पष्टम् ॥ ५० ॥ निरन्तरदुःखभोगोऽभ्यासा-
 न्मद्योऽपि स्यात् सुखभोगविच्छिन्नाभ्यासो दुःखभोगोऽपि दुःसह
 एवेत्याशयेनाह—वरमिति । आलूना विच्छिन्नाः सुखदुःखप-
 रिवर्ता यामु । स्थित स्थितिः । भावे क्तः ॥ ५१ ॥ विषय-
 सुखानां सुखता नास्त्येव किंतु दुःखविशेषरूपवर्ततेति युक्तयो-
 पपादयति—संसार इति ॥ ५२ ॥ कथं तर्हि सुखत्वानुभव-
 स्तत्र युक्तिमाह—अकृत्रिमेति । खट्वाघानानुभवात्कशाघाता-
 नुभवः सुखमिनिवदुःखान्येव मधुराणि सुखानि जानते मन्यन्त
 इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणकुशलो मेधावी विचार-
 पटुर्गृहं परमत्यन्तमेव न मृष्टानि न विचारितानि शास्त्रलोक-
 प्रमाणवन्तुनि यैस्तैर्मूर्खैः साम्यमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ इदानीं
 स्वस्य प्रमाणकुशलतां संसारमूलावधारणेन सफलयति—
 सहस्रेति । अक्षुराः संकल्पाः शाखा देहसुवनदयः । आत्मा
 शाखाद्यवयवी विराट् । फलानि सुखदुःखे । पल्लवा रागलोभास्तैः

संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन तत् ।
 शोषयामि यथा शोषमेति संसारपादपः ॥ ५६ ॥
 आकारमात्ररम्यास्तु मनोमर्कटवृत्तिषु ।
 परिहृतास्त्रिहायैव न रमे नाशनीय्वहम् ॥ ५७ ॥
 आशापाशशतप्रोताः पातोत्पातोपतापदाः ।
 ससारवृत्तयो भुक्ता इदानीं विश्रमाम्यहम् ॥ ५८ ॥
 हा हतोऽस्मि चिन्तोऽस्मि मृतोऽस्मीति पुनःपुनः ।
 शोचितं गतमेवाहमिदानीं नानुरोदिमि ॥ ५९ ॥
 प्रबुद्धोऽस्मि प्रहृष्टोऽस्मि दृष्टोऽस्मि यमात्मनः ।
 मनो नाम निहन्म्येनं मनसास्मि चिरं हतः ॥ ६० ॥
 एतावन्तमिमं कालं मनोमुक्ताफलं मम ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० उपशमप्रकरणे जनकवितर्कौ नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः १०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति चिन्तयतस्तस्य पुरः संप्रविवेश ह ।
 प्रतीहारः परो भानोः स्यन्दनाग्र इवारुणः ॥ १ ॥
 प्रतीहार उवाच ।
 देव दोःस्तम्भविश्रान्तसमस्तवसुधाभर ।
 संपादयोत्तिष्ठ दिनव्यापारं नृपतोचितम् ॥ २ ॥
 एताः कुसुमकर्पूरकुङ्कुमाभ्युषाः स्त्रियः ।
 ज्ञानभूमौ स्थिताः सज्जा नद्यो मूर्तियुता इव ॥ ३ ॥

शालिनः शोभमानस्य ॥ ५५ ॥ मनसोऽपि रहस्यं स्वेन ज्ञातमे-
 वेत्याह—संकल्पमेवेति ॥ ५६ ॥ मनोमर्कटस्य वृत्तिषु चाप-
 लेषु । अथैव अद्यप्रवृत्तिः ॥ ५७ ॥ पातोऽधोगतिः । उत्पात
 ऊर्ध्वगतिः अपकर्षोत्कर्षौ वा । उपतापो दुःखम् ॥ ५८ ॥ इति
 मया यत्पुनःपुनः प्राक् शोचितं तद्वतमेव । अहमिदानीं नानु-
 रोदिमि न शोचामीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ कुतो नानुशोचसि तत्राह
 —प्रबुद्धोऽस्मीति । आत्मनः स्वपारमार्थिकरूपधनस्य चो-
 रोऽपहर्ता । न केवलं चोरत्वादेव निहन्म्यपि तु वैरित्वादपी-
 त्याह—मनसेति ॥ ६० ॥ अविद्धमलङ्कीकृतम् । मुक्ताफल-
 पक्षे अभिष्टितम् । गुणं शमदमादिम् । मुक्तापक्षे सूत्रम् ॥ ६१ ॥
 चिरं अनादिब्रह्मतत्त्वं तत्र प्रवृत्तये प्रतिष्ठार्थम् । तुषारकणिका-
 पक्षे चिरप्रवृत्तिः सदागतिर्वायुस्तत्प्राप्तये । 'यदा वा आप-
 उच्छ्वस्यन्ति वायुमेवापियन्ति' इति श्रुतिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥
 विविधैरुपदेशैः सिद्धविशेषणं वा । अनुगतिमात्रेण परमानन्दस्य
 स्वस्यैव साधनम् । अभेदेऽनुपचारात्करणता ॥ ६३ ॥ अतः
 परमात्मनिष्ठां कदापि न त्यक्षामीत्याह—आत्मानमिति ।
 अचले हिमवदादौ ॥ ६४ ॥ इदानीमुक्तं संक्षिप्योपसंहरन्
 विवेकगुहं नमस्यति—अयमिति । अयं देहोऽहमिति इद-
 मन्तराज्यादि ममेति स्फुरितमाततमसत्यरूपं ज्ञानबलादपास्य
 समाप्यभ्यासेनातिबलिनं मनोरिपुं निःशेषं हत्वा सप्तमभूमि-

अविद्धमासीदधुना विद्धं तु गुणमर्हति ॥ ६१ ॥
 मनस्तुषारकणिका विवेकाकर्तापेन मे ।
 चिरप्रवृत्तये नूनमचिराद्दृश्यमेत्यति ॥ ६२ ॥
 विविधैः साधुभिः सिद्धैरहं साधु प्रबोधितः ।
 आत्मानमनुगच्छामि परमानन्दसाधनम् ॥ ६३ ॥
 आत्मानं मणिमेकान्ते लब्ध्वैवालोकायन्मुक्तम् ।
 तिष्ठाम्यस्तमितान्येहः शारदीवाचलेऽम्बुदः ॥ ६४ ॥
 अयमहमिदमाततं ममेति
 स्फुरितमपास्य बलादसत्यमन्तः ।
 रिपुमतिबलिनं मनो निहत्य
 प्रशममुपैमि नमोस्तु ते विवेक ॥ ६५ ॥

एताः कमलकङ्कहारकाननभ्रान्तषट्पदाः ।
 कृताः कमलिनीपाशरचितांशुकमण्डपाः ॥ ४ ॥
 एताः कमलिनीतीरभुवश्छत्रैः प्रपूरिताः ।
 सचामररथेभाभ्यैः ज्ञानावसरसेविनाम् ॥ ५ ॥
 समप्रसुमनः पूर्णैरश्रौषधिपरिप्लुतैः ।
 सज्जीकृताः पटलकैर्देवार्चनगृहास्तथा ॥ ६ ॥
 ज्ञातः पवित्रहस्तश्च परिजप्याघमर्षणः ।
 त्वामेव प्रेक्षते देव दक्षिणाहो द्विजव्रजः ॥ ७ ॥

काविश्रान्तिलक्षणं प्रशममुपैमि प्राप्नोमि ॥ ६५ ॥ इति श्री-
 वासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे नवमः
 सर्गः ॥ ९ ॥

द्वास्थेन प्राथितेऽन्यत्र माध्याह्निकविधिक्रमे ।

तूष्णीं विचारो भूयोपि जनकस्योपवर्ण्यते ॥ १ ॥

प्रतीहारो द्वारपालः । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति
 दीर्घः ॥ १ ॥ दोःस्तम्भयोर्विश्रान्तः समस्तवसुधाभरो यस्य ।
 नृपताया उचितमनुरूपम् ॥ २ ॥ तत्र सामग्रीसिद्धिमाह—
 एता इत्यादिना ॥ ३ ॥ कमलिनीपाशैः सपद्मविसरज्जुभी रचिताः
 परितश्चालनिर्मिताः कनकचित्रांशुमण्डपा यासु तथाविधा अत-
 एव एताः कर्तुरवर्णाः कमलिन्याः कमलवत्याः सरस्यास्तीरभुव
 इति परेणान्वयः ॥ ४ ॥ तथा ज्ञानावसरे सेवन्ते तच्छीलानां
 जनानां चामरै रथैरिभैरश्वैश्च सहितैश्छत्रैश्च प्रपूरिताः । अनेन
 हंससारसनकपद्मदिसहितसरसीसाम्यापत्तिस्तीरभुवोऽर्धाद्रम्यते
 ॥ ५ ॥ समग्रैः सुमनोभिः पुष्पैरासृज्यैश्च पूर्णैः । अभैः
 पङ्करोषधिभिर्बहुधाङ्कुरादिभिश्च परिप्लुतैः परिष्कृतैः । अश्रौषधीति
 पाठे स्पष्टम् । पटलकैः प्रान्तभागैः । हे देवेति संबुद्धिः । अर्च-
 नगृहा देवब्राह्मणातिथिपूजागृहाः । देवार्चनगृहा इत्येकपथं वा
 ॥ ६ ॥ तव ज्ञानकाले परितो जप्या जपितव्या अवधमर्षणमन्त्रा

लसन्नामरहस्ताभिः पालयते परमेश्वर ।
 सजीकृतास्ते कान्ताभिः शीता भोजनभूमयः ॥८॥
 शीघ्रमुत्तिष्ठ भद्रं ते नियतं कार्यमाचर ।
 न कालमतिवर्तन्ते महान्तः स्वेषु कर्मसु ॥ ९ ॥
 प्रतीहारपतावित्यमुकवत्यथ पार्थिवः ।
 तथैव चिन्तयामास चित्रां संसारसंस्थितिम् ॥१०॥
 कियन्मात्रमिदं नाम राज्यं सुखमिति स्थितम् ।
 न प्रयोजनमेतेन ममेह क्षणभङ्गिना ॥ ११ ॥
 सर्वमेव परित्यज्य मिथ्याशम्बरडम्बरम् ।
 एकान्त एव तिष्ठामि संशान्त इव वारिधिः ॥१२॥
 अलमेभिरसत्प्रार्यैर्मम भोगविजृम्भितैः ।
 त्यक्त्वा सर्वाणि कर्माणि सुखं तिष्ठामि केवलम् ॥ १३ ॥
 चित्तचातुर्यमेतस्माद्भोगाभ्यासकुसंभ्रमात् ।
 त्यज जन्मजराजालजम्बालशान्तये ॥ १४ ॥
 दशासु स्वासु यास्वैव संभ्रमं चित्तं पश्यसि ।
 ताभ्य एवाभिरचितं परमं दुःखमेष्यसि ॥ १५ ॥
 प्रवृत्तं सन्नवृत्तं सद्भूयोभूयश्चिरं चिरम् ।
 भोगभूमिषु सर्वासु चित्तं तृप्तिं न गच्छति ॥ १६ ॥
 तस्मात्पापालमनया तुच्छया भोगचिन्तया ।
 भवत्यकृत्रिमा तृप्तिर्नैनाभिपतितं ततः ॥ १७ ॥
 इति संचिन्त्य जनकस्तूष्णीमेव बभूव ह ।
 शान्तचापलचेतस्त्वाल्लिपिकर्मार्पितोपमः ॥ १८ ॥
 प्रतीहारोऽपि नोवाच गौरवेण भयेन च ।
 पुनर्वाक्यं महीपानां चित्तवृत्तिषु शिक्षितः ॥१९॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे जनकनिश्चये नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

तूष्णीमथ क्षणं स्थित्वा जनको जनजीवितम् ।
 पुनः संचिन्तयामास मनसा शमशालिना ॥ २० ॥
 किमुपादेयमस्तीह यत्तात्संसाधयाम्यहम् ।
 कस्मिन्वस्तुनि बध्नामि धूर्तिं नाशविध्वजिते ॥ २१ ॥
 किं मे क्रियापरतया किं मे निष्क्रिययापि वा ।
 न तदस्ति विनाशेन वर्जितं यत्किलोदितम् ॥ २२ ॥
 क्रियावानक्रियो वास्तु कायोऽयमसदुत्थितः ।
 समस्थितस्य शुद्धस्य चित्तः का नाम मे क्षतिः ॥२३॥
 नाभिवाञ्छाम्यसंप्राप्तं संप्राप्तं न त्यजाम्यम् ।
 स्वस्य आत्मनि तिष्ठामि यन्ममास्ति तदस्तु मे ॥२४॥
 न ममेह कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 क्रिययाऽक्रियया वापि यत्प्राप्तं तदसम्भयम् ॥२५॥
 अकुर्वतः कुर्वतो वा युक्तायुक्ताः क्रिया मम ।
 नाभिवाञ्छितमस्तीह यदुपादेयतां गतम् ॥ २६ ॥
 तदुत्थाय क्रमप्राप्तां कायोऽयं प्रकृतां क्रियाम् ।
 करोत्वस्पर्शान्दिताङ्गस्तु किमयं साधु शुष्यति ॥२७॥
 स्थिते मनसि निष्कामे समे विगतरज्जने ।
 कायावयवजौ कार्यौ स्पन्दस्पर्शौ फले समौ ॥२८॥
 कर्मजासु फलश्रीषु मनसा कर्तृभोक्तृते ।
 तस्मिन्प्रशान्तिमायाते कृतमप्यकृतं नृणाम् ॥२९॥
 यो निश्चयोऽन्तः पुरुषस्य रुढः
 क्रियास्वसौ तन्मयतामुपैति ।
 अनामयं मे पदमाहता धी-
 रधीरतामन्तरलं त्यजामि ॥ ३० ॥

येन अतएव दक्षिणाहः ॥ ७ ॥ लेपनचन्दनोदकसेकादिपरि-
 कृतान्वाञ्छिताः शीतलाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ शम्बर-
 रपत्रेन शम्बरामाया लक्ष्यते । मिथ्याशम्बरं मृगनृणाजल-
 तम्बदश वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ हे चित्तं, चातुर्यं मुखलवास्वादच-
 तुरतां त्यज ॥ १४ ॥ यासु दशासु विषयाभिलापनप्रयत्न-
 दुपभोगतदनुस्मरणदिरूपाम् । संभ्रमं मुखलवास्वादप्रान्तिमु-
 त्साह वा ॥ १५ ॥ भोगाशया प्रवृत्तं सत् भोगशक्तिकुण्डीभा-
 वाल्लोकशास्त्रादिभयाच्च निवृत्तं सत् ॥ १६ ॥ ततः कृत्रिमशुखा-
 नामनर्थबीजव्याधेन हेतुना अकृत्रिमा प्रीतिर्भवति तं हेतु पत-
 लमस्वेति यावत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ चित्तवृत्तिषु चिन्तानुवर्तनेषु
 ॥ १९ ॥ जनजीवितं प्राणिजीवननिदानम् । 'येन जानाति
 जीवन्ति' इति ध्रुतेः ॥ २० ॥ २१ ॥ अपि वा कार्य-
 मिति शेषः । यत्किल उदितं जन्म प्राप्तं तत्र विनाशेन
 वर्जितं नास्ति । जन्यभावस्य विनाशानियमादिति भावः
 ॥ २२ ॥ समस्थितस्य देहचलनाचलनदशयोस्तुल्यरूपस्थितेः ।
 चित्तान्धन्मात्रस्वभावस्य ॥ २३ ॥ यन्मम प्राग्बोधोपनीत-
 मस्ति तदेवास्तु नान्यदित्यर्थः । अथवा यन्मम निरतिशयान-

न्दरूपमान्तरमस्ति तदेवास्तु न बाह्यं किंचिदित्यर्थः ॥ २४ ॥
 अकृतेन उपेक्षणेन । कश्चन अनर्थ इति शेषः । अक्रियया
 उपेक्षया । प्राप्तं दुःखमसम्भयं मायामयं मिथ्यैवेति यावत्
 ॥ २५ ॥ युक्ताः शास्त्रविहिताः । अयुक्ता लोकप्राप्ताः
 ॥ २६ ॥ पूर्वपूर्वव्यवहारक्रमप्राप्ताम् । असन्दिताङ्गस्त्वयं देहः
 शुष्यति तन्किं साधु आवश्यकं नैत्यर्थः ॥ २७ ॥ कार्यौ प्रार-
 धकभोपनीतौ । पुण्यपापानुदयलक्षणे फले समौ ॥ २८ ॥
 तत्कृतस्तत्राह—कर्मजास्ति । कृतमप्यकृतं भुक्तमप्यभुक्तमि-
 त्यपि योज्यम् ॥ २९ ॥ पुरुषस्यान्तर्य एव निश्चयः कर्ता भो-
 क्तेति वा असौ पुरुषः सर्वासु देहादिक्रियासु तन्मयतां स्वान-
 श्विनार्थमयतामुपतीति वस्तुस्थितिः । सांप्रतं तु मे मम धीर-
 नामयं कर्तृभोक्तारोगशून्यमप्यपदमाहता आविष्टा तद्बुद्धनि-
 श्वया संपन्नैत्यर्थः । अतः अन्तश्चित्ते कृताकृतफलावश्यंभावाय
 पुनर्जन्मादिप्राप्तिशङ्कानिमित्तामिष्टानिष्टप्राप्तिविषातनिमित्तां वा-
 धीरतामलमत्यन्तमेव त्यजामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठम-
 हारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ११

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति संविन्त्य जनको यथाप्राप्तं क्रियामसौ ।
 असक्तः कर्तुमुत्तमौ दिनं दिनपतिर्यथा ॥ १ ॥
 इष्टानिष्टाः परित्यज्य वेतसा वासनाः स्वयम् ।
 यथाप्राप्तं चकारासौ जाग्रत्येव सुषुप्तवत् ॥ २ ॥
 संपाद्य तद्दहःकार्यमायावर्जनपूर्वकम् ।
 अनयच्छर्वरीम्रेकस्तथैव ध्यानलीलया ॥ ३ ॥
 मनः समरसं कृत्वा संशान्तविषयघ्नम् ।
 शर्वर्यां क्षीयमाणायामित्थं चित्तमबोधयत् ॥ ४ ॥
 चित्तं बञ्चल संसार आत्मनो न सुखायते ।
 शममेहि शमाच्छान्तं सुखं सारमवाप्यते ॥ ५ ॥
 यथायथा विकल्पौघान्संकल्पयसि हेलया ।
 तथातथैति स्फारत्वं संसारस्तव चिन्तया ॥ ६ ॥
 शतशास्त्रत्वमायाति सेकेन विटपी यथा ।
 अनन्ताधित्वमायासि शटभोगेच्छया तथा ॥ ७ ॥
 चिन्ताजालविलोसोत्था जन्मसंसारसृष्टयः ।
 तस्मात्स्यक्त्वा विचित्रां त्वं चिन्तामुपशमं व्रज ॥ ८ ॥
 संसारसृष्टितरलामिमां तुलय सुन्दर ।
 अस्यां वेत्स्यारमाप्नोषि तदेतामेव संभय ॥ ९ ॥
 आस्थां यस्मात्परित्यज्य दृश्यदर्शनलालसात् ।

इत्याषं वासिष्ठहरामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चित्तानुशासनं नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

कृताद्विकृत्य राज्ञोऽत्र निशान्ते वर्ण्यते पुनः ।

विवेकैर्बहुभिन्नैः स्वचित्तस्य प्रबोधनम् ॥ १ ॥

असक्तः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानलक्षणासङ्गरहितः ॥ १ ॥

इदं मे इष्टमिदं मेऽनिष्टमिति कल्पनानिमित्तभूता वासनाः । सुषुप्त-
 वदिति । स्थूलसूक्ष्मदेहाद्यभिमानाभावं जाग्रत्सुषुप्तयोर्विशेषा-
 भावादिति भावः ॥ २ ॥ आर्याणां पूज्यानां देवब्राह्मणादीना-
 मावर्जनं पूजादानादिना समाधानम् । अहःकार्यमाहिकम् ॥ ३ ॥
 समरसं समाहितं कृत्वा । इत्थं वक्ष्यमाणदिशा ॥ ४ ॥ शान्तं
 निर्विक्षेपं सारभूतमात्मसुखम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनन्ताधित्वमसं-
 ह्यव्यथाशालितामायासि प्राप्नोषि त्वम् ॥ ७ ॥ यतो जन्मसं-
 सारसृष्टयो विषयचिन्ताजालविकल्पोत्था इति पूर्वोक्तवचनः ॥ ८ ॥
 हे सुन्दर विवेकिन् , इमां संसारसृष्टिं शमसुखं च तुलय तुला-
 भारोप्येव बुद्ध्या कः सार इति परीक्षस्व । तरलमित्यनेन
 नश्वरत्वाद्विक्षेपपुःखजटिलत्वाच्च नास्त्यत्र सार इति सूचितम्
 ॥ ९ ॥ यस्मादियमसारा तस्मादस्यामास्थां परित्यज्य एतदक्षरं
 दृश्यं दर्शनयोग्यमेतदिति दर्शनलालसात्प्रियं मा गृह्णामि अप्रियं
 च दर्शनानर्हमिति द्वेषान्मा मुञ्च किमुभयसाक्षिस्वात्ममात्रे-
 ष्छया आत्मकार्मः सन् इच्छया स्वैरे विहर ॥ १० ॥ अस-

मैतद्ब्रह्माण मा मुञ्च स्वच्छया विहरेच्छया ॥ १० ॥
 इदं दृश्यमसत्सद्वाप्युदेत्स्वस्तमुपैतु वा ।
 साधो विषमतां गच्छ मैतदीयैर्गुणागुणैः ॥ ११ ॥
 मनागपि न संबन्धस्तव दृश्येन वस्तुना ।
 अविद्यमानरूपेण संबन्धः कोऽयमीदृशः ॥ १२ ॥
 असत्त्वमेतच्च न सद्द्वयोरेवासतोः सतोः ।
 संबन्ध इति चित्रेयमपूर्वैवाक्षरावली ॥ १३ ॥
 असदेतत्तु सच्चेत्वं तथापि किल सुन्दर ।
 सङ्गः सदसतोः कीदृग्वद त्वं मर्त्यजीवयोः ॥ १४ ॥
 चित्तत्वमथ दृश्यं च द्वे एव यदि सन्मये ।
 सद्वास्थिते तत्प्रसरः कुनो हर्षविषादयोः ॥ १५ ॥
 तस्मान्महार्थि मुञ्च त्वं मूकमुल्लासमाहर ।
 संश्रुधाम्बुधिमाविष्टां त्यजामव्यामिमां स्थितिम् ॥ १६ ॥
 कन्दुकालातवद्भयार्थमात्मनैव परिज्वलन् ।
 मा मोहमलमासाद्य मन्दतां गच्छ सन्मते ॥ १७ ॥
 न तदिहास्ति समुन्नतमुन्नतं
 व्रजसि येन परां परिपूर्णताम् ।
 तदवलम्ब्य बलादतिधीरतां
 जहिहि चञ्चलतां शट रे मनः ॥ १८ ॥

जहिहि चञ्चलतां शट रे मनः ॥ १८ ॥

प्रागविद्यमानं सुखदुःखसाधनमुदेतु साप्रतं सद्बिद्यमानमसत्
 नाशमुपैतु वा । मा तदागमापायप्रयुक्तहर्षविषादलक्षणा
 विषमतां गच्छेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ननु सति तत्संबन्धे कथं तत्प्र-
 युक्तवैषम्यवर्जनसंभवस्तत्राह—मनागपीति ॥ १२ ॥ हे मनः-
 त्वमसत् एतद्दृश्यं च न सन् । अयर्थ एवकारः । अतो द्वयो-
 रपि बन्ध्यापुत्रखपुष्पयोरिवासतोः सतोर्निःस्वरूपस्थितिकयोः
 संबन्ध इत्यक्षरावली उक्तिः अपूर्वा आर्धार्थवैत्यर्थः ॥ १३ ॥
 यदि मन्यसे नाहमसत् सत्य आत्मैवाह दृश्यमेवासदिति तथापि
 न संबन्धघटनेत्याह—असदिति । मर्त्यजीवयोः सदा मृतजीवतोः
 ॥ १४ ॥ द्वयोरपि सत्त्वमेव नामत्वं कस्यचिदपीति कस्यपि
 कदापीदृशविद्योगाभावात् हर्षविषादप्रसक्तिरित्याह—चित्तेति ।
 हे चित् , त्वं इति च्छेदः ॥ १५ ॥ महान्तमाधि विषादं मूकं
 तूष्णीभूतं सदात्मस्वरूपस्थितामुत्साहमाहर समाध्यभ्यासेन सं-
 पादय । संश्रुध्वं संक्षोभो विक्षेपस्तल्लक्षणमम्बुधिम् ॥ १६ ॥
 कन्दुकालातमुत्सवेषु जनकौतुकार्थमाभेयद्रव्यरचितं कन्दुका-
 कारमलातयन्त्रम् । तदिदं स्वतएव ज्वलत्पुनःपुनरुच्छलति ।
 मोहं अलमिति वा मोहलक्षणं मलमिति वा ॥ १७ ॥ इह
 दृश्यवर्गमध्ये येन लब्धेन त्वं परिपूर्णतां व्रजसि तत्तादृशं कि-

द्वादशः सर्गः १२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवं विचारयंस्तत्र स्वराज्ये जनको नृपः ।
 चकाराखिलकार्याणि न मुमोह च धीरधीः ॥ १ ॥
 न मनः प्रोल्लासास्य क्वचिदानन्दवृत्तिषु ।
 केवलं सुषुप्तसंस्थं सदैव व्यवतिष्ठत ॥ २ ॥
 ततः प्रभृत्यसौ दृश्यं नाजहार न वात्यजत् ।
 केवलं विगताशङ्कं वर्तमाने व्यवस्थितः ॥ ३ ॥
 अनारतविवेकेन तेन सद्यः सनातनम् ।
 पुनः कलङ्कं नैवाममम्बरेणेव राजसम् ॥ ४ ॥
 स्वविवेकानुसंधानादिति तस्य महीपतेः ।
 सम्यग्ज्ञानमनन्ताभमलं विमलतां ययौ ॥ ५ ॥
 अनामृष्टविकल्पांशुश्चिदात्मा विगतामयः ।
 उदियाय हृदाकाशे तस्य व्योम्नीव भास्करः ॥ ६ ॥
 स ददर्शाखिलान्भावान्श्चिच्छकौ समवस्थितान् ।
 आत्मभूताननन्तात्मा सर्वभूतान्मकोविदः ॥ ७ ॥
 प्रहृष्टो न बभूवासौ क्वचिन्न च मुदुःखितः ।
 प्रकृतेर्व्यवहारत्वात्सदैव सममानसः ॥ ८ ॥
 जीवन्मुक्तो बभूवासौ ततः प्रभृति मानदः ।
 जनको जरठज्ञानी ज्ञातलोकपरावरः ॥ ९ ॥
 राज्यं कुर्वन्विदेहानां जनको जनजीवितम् ।
 नैव हर्षविषादाभ्यां सोऽवशः परितप्यते ॥ १० ॥

मपि नास्ति । कथं नहि पूर्णतालभस्तमुपायमाह—तदिति ।
 तत्तस्मादभ्यासवगायबलादिनिधीरनामवलम्ब्य तद्भ्रमावलम्ब्या-
 निधीरगतां प्राप्तेति वा । यत्रलतां जहिति त्यज ॥ १८ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहाराजायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
 एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

वर्ण्यते जनकस्यात्र जीवन्मुक्ततया स्थितिः ।

विचारप्रज्ञयोश्चित्रं माहात्म्यमपि विस्तरात् ॥ १ ॥

न मुमोह अहंमनान्धा पूर्ववदित्यर्थः ॥ १ ॥ आनन्दवृत्तिषु
 हर्षस्थानेषु । सुषुप्ताविव संस्था निर्विक्षपस्थितयस्मिन्निति व्य-
 र्वास्थितिक्रियाविशेषणम् ॥ २ ॥ वर्तमाने तत्कालोपस्थितं दृश्यं
 व्यवस्थितः अल्लुब्धः स्थितः ॥ ३ ॥ अनारतविवेकेन मदा-
 विचारवता । सनातन अनादिस्वभावप्राप्तम् । कलङ्कमहंममा-
 भिमानमालिङ्ग्यम् । राजसं रजोगुणेन धूलिभक्ष प्रसजितम्
 ॥ ४ ॥ अनन्ताभमपरिच्छिन्नब्रह्माकारम् ॥ ५ ॥ विक्षेपसंघप-
 टलैश्च अनामृष्टविकल्पा अस्पष्टितरजनाभेदा अशवः प्रकाशा
 यस्य । विगता देहभेदनिरोधप्रयुक्ता आमया दुःखानि यस्य
 ॥ ६ ॥ चिच्छकौ चिदात्मनि समवस्थितानध्यस्तान् अतएव
 परमार्थदशा आत्मभूतान् ॥ ७ ॥ प्रकृतेर्मायाया एव सर्वव्य-
 वहाररूपत्वादसंज्ञात्मासंस्पर्शदर्शनात्मममानसः ॥ ८ ॥ जरठ-

नास्तमेति न चोदेति गुणदोषविवेचितैः ॥ ११ ॥
 अर्थानर्थैः स राज्योत्थेन ग्लायति न हृष्यति ।
 कुर्वन्नपि करोत्येव न किञ्चिदपि कुत्रचित् ।
 स तिष्ठत्येव सततं सर्वदैवान्तरे चितः ॥ १२ ॥
 सुषुप्तावस्थितस्यैव जनकस्य महीपतेः ।
 भावनाः सर्वभावेभ्यः सर्वधैवास्तमागताः ॥ १३ ॥
 भविष्यं नानुसंधत्ते नातीतं चिन्तयत्यसौ ।
 वर्तमाननिमेषं तु हसन्नेवानुवर्तते ॥ १४ ॥
 स्वविचारवशेनैव तेन तामरसेक्षण ।
 प्राप्तं प्राप्यमशेषेण राम नेतरयेच्छया ॥ १५ ॥
 तावत्तावत्स्वकेनैव चेतसा प्रविचार्यते ।
 यावद्यावद्विचाराणां सीमान्तः समवाप्यते ॥ १६ ॥
 न तद्गुरोर्न शास्त्रार्थान्न पुण्यात्प्राप्यते पदम् ।
 यत्साधुसङ्गाभ्युदिताद्विचारविशदाङ्गदः ॥ १७ ॥
 मुन्दर्या निजया बुद्ध्या प्रज्ञयेव वयस्यया ।
 पदमासाधते राम न नाम क्रिययान्यया ॥ १८ ॥
 यस्योज्ज्वलति तीक्ष्णाप्रा पूर्वापरविचारिणी ।
 प्रज्ञादीपशिखा जातु जाड्यान्ध्यं तं न बाधते ॥ १९ ॥
 दुरुत्तरा या विपदो दुःखकल्लोलसंकुलाः ।
 तीर्यते प्रज्ञया ताभ्यो नावाऽपङ्क्तोमहामते ॥ २० ॥

ज्ञानी ज्ञानवृद्ध इति यावत् ॥ ९ ॥ जनानां जीवितमिव प्रिय
 इति यावत् ॥ १० ॥ मानसैर्गुणदोषविवेचितैस्तसं स्वरूपतिरो-
 धानं उदयं पुनस्तदाविर्भावो न वेति । बाह्यंश्च राज्योत्थेर्धानर्थेन
 हृष्यति न ग्लायतीति व्युत्क्रमेणान्वयः ॥ ११ ॥ न किञ्चिदपि
 करोति अकर्त्रात्मभूतत्वादित्यर्थः । तदेवाह—स इति ॥ १२ ॥
 भावना रागादिवासनाः ॥ १३ ॥ वासनाक्षयफलमाह—
 भविष्यमिति । वामनावशात्पूर्वोत्तरानुसंधानेन प्राक्तनानि-
 ष्टकारिषु द्वेष आगामिप्रियार्थे रागस्ततः प्रवृत्तिरिति सर्वानर्थप्र-
 मत्तिः । वर्तमानमात्रदर्शनं तु दुःखस्याभ्युपगम्या नप्रियतानुसं-
 धानमिति सहजानन्दगुणवृत्त्या हसन्नेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ आख्या-
 नोपक्रमबीजं स्मारयषुपसंहरति—स्वविचारेति । अशेषेण नि-
 रवशेषेण प्राप्त ज्ञानमात्रेण विस्मृतकण्टकामोकरवल्लब्धम् । तेन
 जनकेन ॥ १५ ॥ तथाच फलपर्यन्तं विचारः कार्यो नान्तरा निर्व-
 दाद्वय इत्याह—तावदिति प्रविचार्यते प्रविचारयदित्यर्थः ॥ १६ ॥
 गुर्वादीनां साधनानामाधनलवादो विचारप्राधान्यबोधनार्थः ।
 ‘अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः’ इति वत्
 ॥ १७ ॥ मुन्दर्या मच्छान्निर्विकेकादिपरिष्कृतया । ऊहापोहकु-
 शला मतिः प्रज्ञा तया वयस्यया सहया ॥ १८ ॥ जाड्यम-
 ज्ञानं तद्विषयमाध्यं तमः ॥ १९ ॥ ताभ्यो विपन्नदीभ्यः

प्रज्ञाविरहितं मूढमापदल्पपि बाधते ।
 पेलवाचानिलकला सारहीनमिवोलपम् ॥ २१ ॥
 प्रज्ञावानसहायोऽपि विशास्त्रोऽप्यरिर्नृप ।
 उत्तरत्येव संसारसागराद्राम पेलवात् ॥ २२ ॥
 प्रज्ञावानसहायोऽपि कार्यान्तमधिगच्छति ।
 दुष्प्रज्ञः कार्यमासाद्य प्रधानमपि नश्यति ॥ २३ ॥
 शास्त्रसज्जनसंसर्गैः प्रज्ञां पूर्वं विवर्धयेत् ।
 सेकसंरक्षणारम्भैः फलप्राप्ती लतामिव ॥ २४ ॥
 प्रज्ञाबालबृहन्मूलः काले सत्कार्यपादपः ।
 फलं फलयतिस्वादु भासो बिम्बमिवैन्द्वम् ॥ २५ ॥
 य एव यज्ञः क्रियते बाह्यार्थोपार्जने जनैः ।
 स एव यज्ञः कर्तव्यः पूर्वं प्रज्ञाविवर्धने ॥ २६ ॥
 सीमान्तं सर्वदुःखानामापदां कोशमुत्तमम् ।
 बीजं संसारवृक्षाणां प्रज्ञामान्द्यं विनाशयेत् ॥ २७ ॥
 स्वर्गाद्यद्यच्च पातालाद्राज्याद्यत्समवाप्यते ।
 तत्समासाद्यते सर्वं प्रज्ञाकोशान्महात्मना ॥ २८ ॥
 प्रज्ञयोत्तीर्यते भीमासस्मान्संसारसागरात् ।
 न दानैर्न च वा तीर्थैस्तपसा न च राघव ॥ २९ ॥
 यत्प्राप्ताः संपदं वैवीमपि भूमिचरा नराः ।
 प्रज्ञापुण्यलतायास्तत्फलं स्वादु समुन्धितम् ॥ ३० ॥
 प्रज्ञया नखरात्नमस्तवारणयूथपाः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामाणे वल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रज्ञामाह्वयं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

जम्बुकैर्विजिताः सिंहाः सिंहैर्हरिणका इव ॥ ३१ ॥
 सामान्यैरपि भूपत्वं प्राप्तं प्रज्ञावशात्तरैः ।
 स्वर्गापन्नगयोग्यत्वं प्राज्ञस्यैवेह दृश्यते ॥ ३२ ॥
 प्रज्ञया वादिनः सर्वे स्वधिकल्पविलासिनः ।
 जयन्ति सुभटप्रख्यान्नरानप्यतिभीरवः ॥ ३३ ॥
 चिन्तामणिरियं प्रज्ञा हृत्कोशस्था विवेकिनः ।
 फलं कल्पलतेवैषा चिन्तितं संप्रयच्छति ॥ ३४ ॥
 भव्यस्तरति संसारं प्रज्ञयापोह्यतेऽधमः ।
 शिक्षितः पारमाप्नोति नावा नामोत्थशिक्षितः ॥ ३५ ॥
 धीः सम्यग्योजिता पारमसम्यग्योजिताऽऽपदम् ।
 नरं नयति संसारं भ्रमन्ती नौरिवार्णवे ॥ ३६ ॥
 विवेकिनमसंमूढं प्राज्ञमाशागणोत्थिताः ।
 दोषा न परिबाधन्ते सन्नद्धमिव सायकाः ॥ ३७ ॥
 प्रज्ञयेह जगत्सर्वं सम्यगेवाङ्ग दृश्यते ।
 सम्यग्दर्शनमायान्ति नापदो न च संपदः ॥ ३८ ॥
 पिधानं परमार्कस्य जडामा विततोऽसितः ।
 अहंकाराम्बुदो मत्तः प्रज्ञावातेन नाध्यते ॥ ३९ ॥

पदमतुलमुपैतुमिच्छतोच्चैः

प्रथममियं मतिरेव लालनीया ।

फलमभिलषता कृषीवलेन

प्रथमतरं ननु कृष्यते धरैव ॥ ४० ॥

प्रज्ञया नावा तीर्थंते जर्जरितं प्रसिद्धम् ॥ २० ॥ पेलवा मू- स्तार्थः ॥ २६ ॥ मर्वेषां दुःखानां दुर्दशानां सीमान्तं परमा-
 दुला अनिलस्य कला लेशः । उलप तृणविशेषम् ॥ २१ ॥ वधिम् ॥ २७ ॥ एव प्रज्ञाकोशस्यापि सर्वसंपदवधिलमिति
 असहायो गुर्वादिसहायशून्यः । विज्ञात्रः शास्त्रश्रवणशून्योऽपि । दर्शयति—स्वर्गादिति । यन्ममवाप्यते सुखमिति शेषः । 'स्व-
 इयमपि प्रशंसार्थमेवाव्युक्तिः । 'आचार्याद्वैव विद्या विदिता लोकादपि रम्याणि पातालानीति नादः । जगद युसदां मध्ये
 साधिष्ठं प्रापत्' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । हे राम, पेलवाज्ज्ञानमा- पातालेभ्यः समागतः ।' इति पौराणिकवचनत्वात्पातालेऽपि
 त्रबाध्यत्वेनातिकोमलात् ॥ २२ ॥ लोकेऽपि प्रज्ञावतो मन्त्र्या- सुखानि शयः प्रसिद्धः ॥ २८ ॥ आत्यन्तिकदुःखद्योऽपि प्रज्ञै-
 देर्बलान्तरवज्रः प्राबल्यं प्रसिद्धमित्याह—प्रज्ञावानिति । प्र- कफलमित्याह—प्रज्ञयेति । दानतपःप्रभृतीनामन्यपपापक्षयफल-
 धानं बहुतरसेनादिवलमुख्योऽपि सन्नश्यति । अथवा प्रज्ञा त्वादिति भावः ॥ २९ ॥ यच्चान्यन्तस्वर्गादि दानादिकर्मणां फलं
 चरमसाक्षात्कारवृत्तिसिद्धान्मान्मा सर्वेषां कार्यप्रपञ्चानामन्तं बाधं तदपि प्रज्ञाफलमेवत्याह—यदिदित । भूमिचरा अपि नरा दैर्घा
 सर्वेषामवश्यकर्तव्यपुरुषार्थानामन्तमवधिं परमपुरुषार्थं च नभश्चरन्वादिलक्षणां संपदं प्राप्ता इति यत्तदप्यर्थः ॥ ३०
 अधिगच्छति । दुष्प्रज्ञो मोहस्तु सर्वप्रपञ्चसंतानलक्षणं कार्य- ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुभटप्रख्यान् वादशूरानिति यावत् ॥ ३३
 जातमासाद्य तन्मूलत्वात्प्रधानं सदपि ज्ञानमात्रेण नश्यतीत्यर्थः । ॥ ३४ ॥ शिक्षितो नाकानयनशिक्षावान्कवतः ॥ ३५ ॥
 ज्ञानपक्षमेवेन वा योज्यम् ॥ २३ ॥ प्राज्ञता तर्हि केनोपायेन धीर्नौरिव सम्यग्विवर्कवराग्यादिसन्मार्गे योजिता चेत्पारं न-
 लभ्या तत्राह—शास्त्रेति ॥ २४ ॥ प्रज्ञाबलमेव बृहत् मूलं यति । असम्यग् रागद्वेषलोभाद्यसन्मार्गे योजिता तु आपदं न-
 यस्य तथाविधः । सत्कार्यं सत्कर्म प्राक्तनभाग्यं तत्क्षणः पा- यति प्रापयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ आशा तृष्णा तन्पक्षीया गणा
 दपः । भासः सूर्यप्रकाशः स यथा छुल्लपक्षे क्रमेण चन्द्रमण्डलं दादयः । संनद्धं वसेनद्धम् ॥ ३७ ॥ सम्यक् गुणदोषतत्त्ववि-
 प्रविष्टः पूर्णममृतमयं चन्द्रबिम्बं फलति तद्वत् । अथवा ऐन्दवं वकेन दृश्यतं सम्यग् दर्शनं यस्य तं सम्यग्दर्शनं पुरुषम्
 बिम्बं कर्तुं । तद्यथा जगत्सिमिरापहा भासश्चन्द्रिकाः फलति ॥ ३८ ॥ परमः परमात्मा तत्क्षणस्याकस्य पिधान तिरोधा-
 तद्वन्मूलाह्वाननिर्बह्णक्षममात्मज्ञानं फलतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ यो ॥ ३९ ॥ परमः परमात्मा तत्क्षणस्याकस्य पिधान तिरोधा-
 नाहवाः यज्ञ उद्योगः । स तादृशः । तथाच नाधिकः धर्मोऽ- यकः । लडयोरभेदादम्बुदपक्षे जलात्मा । विततो विस्तीर्णः ।

त्रयोदशः सर्गः १३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवं जनकवद्राम विचार्यात्मानमात्मना ।
 पदं विदितवेद्यानामविघ्नेनाधिगच्छसि ॥ १ ॥
 ये हि पाश्चात्यजन्मानः प्राज्ञा राजससान्विकाः ।
 प्राप्नुवन्ति स्वयं प्राप्यं ते जना जनका इव ॥ २ ॥
 तावत्तावद्विजित्यागीनिन्द्रियाख्यान्पुनःपुनः ।
 यावदात्मात्मनैवायमात्मन्येव प्रसीदति ॥ ३ ॥
 प्रसन्ने सर्वगे देवे देवेशे परमात्मनि ।
 स्वयमालोकिते सर्वाः क्षीयन्ते दुःखदृष्टयः ॥ ४ ॥
 मुष्टयो मोहबीजानां वृष्टयो विविधापदाम् ।
 कुदृष्टयः क्षयं यान्ति दृष्टे तस्मिन्परावरे ॥ ५ ॥
 सदा जनकवद्राम सर्वात्मभवदात्मना ।
 प्रज्ञयात्मानमालक्ष्य लक्ष्मीवानुत्तमो भव ॥ ६ ॥
 नित्यमन्तर्विचारस्य पश्यतश्चञ्चलं जगत् ।
 जनकस्येव कालेन स्वयमात्मा प्रसीदति ॥ ७ ॥
 न दैवं न च कर्माणि न धनानि न बान्धवाः ।
 शरणं भवभीतानां स्वप्रयत्नादहते नृणाम् ॥ ८ ॥
 ये दैवनिष्ठाः कृत्यादौ कुविकल्पपरायणाः ।
 तेषां मन्दा मतिस्ततः नानुगम्या विनाशनी ॥ ९ ॥
 विवेकं परमाश्रित्य विलोक्यात्मानमात्मना ।

असितोऽखच्छो नीलश्च ॥ ३९ ॥ लालनीया बालइव क्रमाद्वि-
 वेकशिक्षणेन शोधनीया । फल कृषिफलं धान्याभिवृद्धिम् ।
 नन्विति प्रसिद्धौ ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहाराजायणतात्पर्य-
 प्रकाशे उपशमप्रकरणे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

जनकस्य विचारं तं दृष्टान्तीकृत्य विस्तरान् ।

वित्तप्रशमनोपायाः कीर्त्यन्त इह युक्तिभिः ॥ १ ॥

अविघ्नेन असंभावनादिप्रतिबन्धकनिरासेन ॥ १ ॥ रजमा पु-
 रुषप्रयत्नसंभवात्सन्वेन च चित्तप्रसादोपचयाद्राजममान्विका एव
 स्वविवेकेनाकाशफलपातवज्ज्ञानप्राप्तावधिधकारिण इति भावः
 ॥ २ ॥ ते कथं प्राप्नुवन्ति तदाह—तावत्तावदिति । मन्वोप-
 चयायावदात्मा आत्मनि प्रसीदति तावत्तावद्रजसो विष्टम्भशक्त्या
 इन्द्रियादीन्पुनःपुनर्विजित्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ अ-आत्माधिकारात्सर्वेषां
 देवानामिन्द्रियाणामीशं वशिनि देवं परमात्मनि स्वयमालोकिते
 सति ॥ ४ ॥ मोहबीजानां दुर्वासनानां मुष्टयो मुष्टिवदन्तर्दण्डं
 संप्राहकाश्चित्तक्षेत्रे उप्यमानाश्च । विविधानामाध्यात्मिकादिभि-
 शानामापदां दुःखानां वृष्टयो वृष्टिवदकस्मान्सर्वतः क्षारयिष्यः ।
 कुदृष्टयोऽहंममतादिप्रत्ययलक्षणा हृदयग्रन्थयः । परा मानुषा-
 नन्दादिहेरुष्यगर्भानन्दान्ताः सुखोत्कर्षा अवरा न्यूना यस्मा-
 तथाविधे । तथाच धृतिः—‘भित्तये हृदयग्रन्थिद्विष्टयन्ते
 सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते वास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे’ इति
 ॥ ५ ॥ प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या आत्मानं स्वं सर्वात्मभवत्सर्वजग-

धिया विरागोद्भुरया संसारजलधिं तरेत् ॥ १० ॥
 एषा सा कथिता राम नभःफलनिपातवत् ।
 सुखदा ज्ञानसंप्राप्तिरज्ञानतरुशातनी ॥ ११ ॥
 जनकस्येव सद्बुद्धेः स्वयमेव विलोकिनः ।
 विकासमेत्ययं देही देवः प्रातरिवाम्बुजम् ॥ १२ ॥
 संसारमननं चित्रं विचारेण विलीयते ।
 गलद्वशीकृतस्पर्शमातपेन हिमं यथा ॥ १३ ॥
 अयमेवाहमित्यस्या निशाया उदिते क्षये ।
 स्वयं सर्वगतः स्फारः खालोकः संप्रवर्तते ॥ १४ ॥
 अयमेवाहमित्यस्मिन्संकोचे विलयं गते ।
 अनन्तभुवनव्यापी विस्तार उपजायते ॥ १५ ॥
 जनकेन परित्यक्ता यथाहंकारवासना ।
 तथा त्वमपि सद्बुद्धे विचार्यान्तः परित्यज ॥ १६ ॥
 अहंकाराम्बुदे क्षीणे चिद्योस्त्रि विमले तते ।
 नूनं संप्रौढतामेति खालोको भास्करः परः ॥ १७ ॥
 एतावदेवातिनमो यदहंभावभावनम् ।
 तस्मिन् शममानीते प्रकाश उपजायते ॥ १८ ॥
 नाहमस्ति न चान्योस्ति न च नास्तीति भावितम् ।
 मनः प्रशान्तिमायातं नोपादेयेषु मज्जति ॥ १९ ॥
 उपादेयानुपतनं ह्यैकान्तविवर्जनम् ।

दुष्पत्याद्यधिष्ठानं त्रयं तदात्मना आलक्ष्य साक्षादनुभूय परम-
 पुरुषार्थलक्ष्मीवानुत्तमः सर्वोन्कृष्टो भवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ इदानी-
 मात्मप्रसादोपाये विचार एव मुख्य इत्याह—नित्यमिति । च-
 ञ्चलमनित्यं भ्रमणस्वभावं च ॥ ७ ॥ विचारस्यापि मूलं पुरुषप्रयत्न
 एवेत्याशयेनाह—नेति ॥ ८ ॥ ननु दैववशात्स्वयमेव कालेन
 ज्ञानं भविष्यति किमस्मत्प्रयत्नेनेति ये मन्यन्ते तावन्निति—
 यइति । कृतिर्यत्नः । आदिपदाद्विवेकवराग्यविचारादयस्तेषु ।
 दैवं प्रतिकूलं किं स्वप्रयत्नसहस्रेण सेत्स्यति बहुना यतमानानां
 दैवोपहतानां काममन्युभिर्भ्रंशदर्शनादित्यादिकुविकल्पपरायणाः
 ॥ ९ ॥ १० ॥ एषा जनकाख्यायिकोदाहरणप्रसिद्धा ॥ ११ ॥
 देही देहान्तर्हृदि स्थितो देवः परमात्मा ॥ १२ ॥ संसारस्य
 मनन विकल्पनं चिन्तनं च । वशीकृतस्पर्शमपहतशैलम् ॥ १३ ॥
 देहाहंभावव्यागएव पूर्णात्मदर्शने मुख्यं साधनमित्याह—अय-
 मिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नूनं निश्चयेन अवश्यमिति या-
 वत् । खालोकान्मा भास्करः सूर्यः संप्रौढतां शरदीव स्फुटप्र-
 काशताम् ॥ १७ ॥ अतिनमः तमसो मुख्यं बलमिति यावत्
 ॥ १८ ॥ अहमहंता नास्ति । अत्यच्छब्दार्थस्याहंकारस्याप्र-
 त्यक्षविवक्षणात् तदभिधानाद्येतमपुरुषः कृतः । अहमर्थस्य
 तदन्यस्य च निषेधे शून्यताप्रसक्तिकाशंकोक्तं न च नास्तीति—
 उभयमाक्षिणः सत्त्वादिति भावः । उपादेयेषु उपादानाहेषु
 विषयेषु ॥ १९ ॥ उपादेयेषु रागो हेयेषु द्वेषश्च मानसः पुरुषस्य

यदेतस्मिनसो राम तद्वन्धं विद्धि नेतरत् ॥ २० ॥

माखेदं भज हेयेषु नोपादेयपरो भव ।

हेयादेयदृशौ त्यक्त्वा शेषस्यः स्वच्छतां व्रज ॥ २१ ॥

येषामिदमुपादेयमिदं हेयमिति स्थितिः ।

विलीना ते न बाच्छन्ति न त्यजन्तीह किञ्चन ॥ २२ ॥

हेयोपादेयकलने क्षीणे यावन्न चेतसः ।

न तावत्समता भाति साध्रे व्योम्नीव चन्द्रिका ॥ २३ ॥

अवस्तिवद्मिदं वस्तु यस्येति लुलितं मनः ।

तस्मिन्नोदेति समता शाखोट इव मञ्जरी ॥ २४ ॥

युक्तयुक्तैषणा यत्र लाभालाभविलासिनी ।

समता स्वच्छता तत्र कुतो वैराग्यभासिनी ॥ २५ ॥

एकस्मिन्ब्रह्मतत्त्वेऽस्मिन्विद्यमाने निरामये ।

नानाऽनानातया नित्यं किमयुक्तं क युक्तता ॥ २६ ॥

ईप्सितानीप्सिताशङ्के मर्कट्यौ चित्तपादपे ।

चञ्चले स्फुरतो यस्मिन्कुतस्तस्येह सौम्यता ॥ २७ ॥

निराशता निर्भयता नित्यता समता ज्ञता ।

निरीहता निष्क्रियता सौम्यता निर्विकल्पता ॥ २८ ॥

बन्धो नान्य इत्याह—उपादेयं ॥ २० ॥ हेयादेयदृशौ राग-

द्वेषात्मकवृत्ती । शेषस्तन्माक्षा तत्स्थस्तदेकनिष्ठः सन स्वच्छतां

विक्षेपकालप्यश्रुत्यताम् ॥ २१ ॥ इति स्थितिर्बन्धुपा व्यवस्था

येषां सर्वत्राहेयानुपादेयात्ममात्रतादर्शनाद्विलीना ते पुरुषाः

॥ २२ ॥ समता अविषमब्रह्मात्मता ॥ २३ ॥ अवस्तु अप्रशस्तं

वस्तु अतो हेयं वस्तु प्रशस्तं वस्तु अत उपादेयमिति यस्य

मनः अन्तर्लुलितं लोलतां गतमित्यर्थः । शाखोटो वृक्षविशेषः

महापुष्पफलपत्रवोऽनुपजीव्यच्छायाः प्रसिद्धः ॥ २४ ॥ युक्तम-

नुकूलमत इदं मे भूयादित्येषणालाभविलासिनां । अयुक्तं प्रति-

कूलमिदमतो मे कदापि माभूदित्यरागाविलासिनां एषणा इच्छा

द्वेषश्च यत्र यस्मिन्पुरुषे ॥ २५ ॥ तत्र समतास्वच्छनयोः संभावने

को विरोधस्तमाह—एकस्मिन्निति । नानाऽनानातया भेदाने-

दविकल्पनया । यथसद्भातिर्द्वितीयानन्दा अभिन्नस्तर्हि आत्म-

त्वादेव सर्वेऽप्यनुकूला एव । यदि भिन्नास्तथाध्यात्मास्पृशान्नु-

कूला नवा प्रतिकूला इति न तदापि तयोर्यवकाश इति भावः

॥ २६ ॥ तस्य चित्तपादपस्य । सौम्यता निष्कम्पता ॥ २७ ॥

इदानीं जीवन्मुक्तलक्षणभूतान्पञ्चदशगुणानाह—निराशतंति

द्वारभ्याम् । निरीहता मनश्चापलाभावः । निष्क्रियता शारीरक-

वृत्त्याभिनिवेशाभावः । सौम्यता सदाप्रसन्नता ॥ २८ ॥ मैत्री

सर्वभूतबुद्धत्वम् । मतिर्मेननशीलता । यदि गुणास्तिष्ठन्ति तर्हि

तद्वासनयैव तस्य बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—अपवःसनमिति ।

वासनाबीजस्याह्वानस्य नष्टत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ इदानीं रामस्य

तद्गुणार्जने उपायमाह—धावमानमित्यादिना । अधोभागे नि-

कृष्टेषु विषयेषु । प्रत्याहारेण विषयेभ्यः सर्वबाह्येन्द्रियाणां परा-

वर्तनेन । अधःपतितं प्रवाहोन्मुखं वारि सेतुनेव ॥ ३० ॥ बाह्ये-

धृतिर्मात्री मतिस्तुष्टिर्मुदुता मृदुभाषिता ।

हेयोपादेयनिर्मुक्ते ज्ञे तिष्ठन्त्यपवासनम् ॥ २९ ॥

धावमानमधोभागे जितं प्रत्याहरेद्वलात् ।

प्रत्याहारेण पतितमधो वारीव सेतुना ॥ ३० ॥

बाह्यान्तर्धानिमास्त्यक्त्वा तिष्ठन्नाच्छन्स्वपन्ध्वसन् ।

सर्वथा सर्वदा सर्वानान्तरांश्च विचारय ॥ ३१ ॥

गृहीतवृष्णाशफरि वासनाजालमाविलम् ।

संसारवारिप्रसृतं चिन्तातन्तुभिराततम् ॥ ३२ ॥

अनया तीक्ष्णया तात च्छिन्धि बुद्धिशलाकया ।

वात्ययवाम्बुदं काले वहन्त्या वितते पदे ॥ ३३ ॥

अस्य संसारवृक्षस्य मूलं दोषाङ्कुरास्पदम् ।

भव्यधीरेण धैर्येण प्रोद्धरोद्धुरया धिया ॥ ३४ ॥

मनसैव मनश्छित्त्वा कुठारेणैव पादपम् ।

पदं पावनमासाद्य सद्य एव स्थिरो भव ॥ ३५ ॥

मनसैव मनश्छित्त्वा विस्मृत्या चरमं मनः ।

वर्तमानमपि च्छित्त्वा च्छिन्नसंसारतां व्रज ॥ ३६ ॥

मोहो विस्मृत्य संसारं न भूयः परिरोहति ।

चित्तं विस्मृत्य संसारो न भूयः परिरोहति ॥ ३७ ॥

ध्वंशं ध्यात्मानाभ्रान्त्यप्रमत्तस्याग एवोपायः । आन्तरेषु तु तत्प्र-

सक्तः । सर्वदा सर्वप्रकारेण तत्र रत्नतत्त्वपरीक्षावद्विचारः कार्य

इत्याह—बाह्यानिता तथाचाहुर्वृद्धाः—‘गच्छन्तस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः

स्वपतोपि वा । न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते’ इति ॥ ३१ ॥

अनया मदुपदिष्टया बुद्धिलक्षणया शलाकया कर्तव्या वासनालक्षणं

जालमानायं छिन्धानि परेणान्वयः । गृहीतान्मृणाशफर्यो यंन

मोहशैवालैराविल मलिनम् । संसारलक्षणं वारिणि प्रसृतं प्रसा-

रितम् । चिन्तालक्षणंस्तन्तुभिराततं निर्मितम् ॥ ३२ ॥ वितते

विस्तारिते पदे आकाशे ब्रह्मणि च वहन्त्येति वात्याशलाक-

योर्विशेषणम् ॥ ३३ ॥ हे भव्य, धीरेण चिराभ्यासद्वीडोक्तन-

कात्मस्थैर्यलक्षणं चित्तधैर्येण मत्पत्न्या अतएवाङ्कुर्या अनादि-

कालनिमग्नतामोद्धारसमर्थया अपरोक्षमाधात्कारधिया संसार-

वृक्षस्य मूलं सवासनमज्ञानं छिन्धान्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु राति

विषं पहेतां मनसि कथं मूलच्छेदस्तत्राह—मनसैवेति । यथा

अग्रनिविष्टलोहेन पादपावयवकाष्टात्मना कुठारेण पादपच्छिद्यते

तद्वदग्रनिवेशितवृत्ताद्ब्रह्मचित्तन्येन मनसैव मनश्छित्तव्यर्थः

॥ ३५ ॥ ननु पूर्वसिद्धमनस उक्तोपायेन च्छेदनेपि भाविमनोवृत्तानां

वर्तमानब्रह्माकारमनोवृत्तेषां कथं छेदनं तत्राह—विस्मृत्येति ।

विस्मृतिर्वासनोच्छेदस्तथा चरममुत्तरकालप्रसक्तं वृत्तिरूपम् ।

असत्यां वासनायामग्रसिद्धं वृत्त्यनुदयात् । वर्तमानं कतकरेण-

न्यायंन खेनैव स्वस्य निरासाच्छित्त्वा ॥ ३६ ॥ नन्वेवमपि तत्त्व-

विदो जीवन्तसिद्धये तदुपादानभूताविद्याख्यो मोहोऽवश्यमभ्युप-

गन्तव्यः स एव पुनः संसारं प्ररोहयिष्यतीत्याशङ्क्याह—मोह इति ।

परिरोहति प्ररोहति । वासनाक्षयलक्षणं विस्मरणे सति तस्य

बीजशक्त्यभावादिति भावः । तर्हि संसारस्तस्मिन्मोहोद्धेने

तिष्ठन्वाच्छन्स्वपञ्चाप्रभिवसन्नुत्पत्तन्पतन् ।
 असदेवेदमित्यन्तर्निश्चित्यास्थां परित्यज ॥ ३८ ॥
 समतामलमाश्रित्य संप्राप्तं कार्यमाहरन् ।
 अचिन्तयन्तथा प्राप्तं विहरेह हि राघव ॥ ३९ ॥
 यथा शर्वोऽपि लिङ्गानि न विभर्ति विभर्ति च ।
 त्वमेवमिह कार्याणि कुरु मा कुरु चानघ ॥ ४० ॥
 त्वमेव वेत्ता त्वमजस्त्वमात्मा त्वं महेश्वरः ।
 आत्मनोऽव्यतिरिक्तः संस्त्वयेत्यभिदमाततम् ॥ ४१ ॥
 येनात्मदृश्यसद्भावादभितो भावनोज्झिता ।
 स न संगृह्यते दोषैर्हर्षामर्षविषादजैः ॥ ४२ ॥
 रागद्वेषविनिर्मुक्तः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 युक्त इत्युच्यते योगी त्यक्तसंसारवासनः ॥ ४३ ॥
 स यत्करोति यद्भुङ्क्ते यददाति निहन्ति यत् ।
 तत्र मुक्तधियस्तस्य समता सुखदुःखयोः ॥ ४४ ॥
 प्राप्तं कर्तव्यमेवेति त्यक्तेष्टानिष्ठभावनः ।
 प्रवर्तते यः कार्येषु न स मज्जति कुत्रचित् ॥ ४५ ॥
 चित्सत्तामात्रमेवेदमिति निश्चयवन्मनः ।
 त्यक्तभोगाभिमननं शममेति महामते ॥ ४६ ॥
 मनः प्रकृत्यैव जडं चित्तत्त्वमनुधावति ।

स्वयमेव प्ररोहतु तत्राह—चित्तमिति । चित्तसंस्कारोच्छेदलक्षणं
 चित्तविस्मरणे सति न चेत्यस्य प्ररोहः संभवति । चित्तसंस्कार-
 म्यापि चेत्यारोपीजन्वादिति भावः ॥ ३७ ॥ चित्तचेत्योभयवि-
 स्मरणे तदास्थात्याग एवोपाय इत्याह—निष्ठमिति ॥ ३८ ॥
 आस्थापरित्यागे समतापि सिद्ध्यतीत्यशयेनाह—समतामिति ।
 तथा अप्राप्तमिति न्छेदः ॥ ३९ ॥ यथा शर्वो महेश्वरः श्रित्या-
 दृष्टमूर्तिलक्षणानि लिङ्गानि शुद्धचिन्मात्रदृष्टा न विभर्ति जग-
 दाकारविवर्तमायाधिष्ठानत्वान्मन्त्रिधामात्रेण विभर्ति च तेन
 सर्वैकर्ता भवति, एव त्वमपि राज्यादिकार्याण्यनाम्या गन्त्रि-
 धिमात्रेण कुरु अकर्त्रामनिश्चयान्मा कुरु चेत्यर्थः ॥ ४० ॥
 किंच नान्योनोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽनोस्ति श्रोता इत्यादिभ्रुतेः सर्व-
 शरीरेषु त्वमेव वेत्ता वेदिता । इदंभावदृष्टान्दमः । सत्तात्वादि-
 यतेषां तृच । परमार्थमन्त्रित्यर्थः । अजो जन्मादिविक्रियाशून्यः ।
 सर्वस्यान्मा प्रत्यन्त्रिचद्रमः प्रागुक्तो महेश्वरश्च त्वमेव । आत्मनः
 स्वस्वभावादव्यतिरिक्तः अप्रच्युतस्वभाव एव सन् । एवभूतेन
 त्वया स्वमोहादित्यभिदमाततं विस्तारितं नान्येनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 यदि मयैवेदमाततं तर्हि कथं ममात्र हर्षामर्षदोषोदयस्तत्राह—
 येनेति । येन तत्त्वविदा आत्मदृश्यस्य सद्भावात्परमार्थमन्मात्र-
 ताभावनादभितोऽन्यदिति भावना उज्झिता त्यक्ता स न दोषैः
 संगृह्यते अतस्त्वस्ययुज्ज्हेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 इदं जगत् स्वयं च । भोगाभिमननं भोगचिन्ता सा त्यक्ता
 येन ॥ ४६ ॥ चित्सत्तामात्रमेवेदमिति युक्तं तदुपपादयति—
 मन इत्यादिना । यतो जड अतः । स्वतः सेदुं परं साधयितुं चा-
 समर्थत्वास्यसिद्धये स्वविषयसिद्धये च स्वसाक्षिभूतं स्वप्रकाश-

मांसगर्धनं मार्जारो वने मृगपति यथा ॥ ४७ ॥
 सिंहवीर्यवशाल्लब्धं मांसं भुङ्क्तेऽनुगो हरेः ।
 चिद्बीर्यवशतः प्राप्तं दृश्यमाश्रयते मनः ॥ ४८ ॥
 मन एवमस्तकल्पं चित्प्रसादेन जीवति ।
 भावयन्विश्वमेवैकं चिन्तामेत्य चिदप्युत ॥ ४९ ॥
 जडं यत्किल निर्होतं चित्ता दीपिकयोजसा ।
 तन्मनः शवसंकाशमचिदुत्तिष्ठते कथम् ॥ ५० ॥
 चित्स्वभावपरामृष्टा स्पन्दशक्तिरसन्मयी ।
 कल्पना चित्तमिन्मुक्त्या कथ्यते शास्त्रदृष्टिभिः ॥ ५१ ॥
 यश्चित्तफणिफूत्कारः सैवेयं कलनोच्यते ।
 चिदेवाहमिति ज्ञात्वा सा चित्तामेव गच्छति ॥ ५२ ॥
 चेत्येन रहिता यैषा चित्तद्रव्य सनातनम् ।
 चेत्येन सहिता यैषा चित्सेयं कलनोच्यते ॥ ५३ ॥
 किं विदामृष्टरूपं यद्ब्रह्म तच्च स्थिरं मनः ।
 कल्पना सत्सदैवैतन्सद्विवोपस्थिता हृदि ॥ ५४ ॥
 चित्तमित्येव रूढेयं यदैव कलनोदिता ।
 तदैव चित्तं विस्मृत्य सा जडेव व्यवस्थिता ॥ ५५ ॥
 संपन्ना कलनानास्त्री संकल्पानुविधायिनी ।
 अवच्छेदवती वाप्रा हेयोपादेयधर्मिणी ॥ ५६ ॥

चिद्रूपं तत्त्व पारमार्थिक वस्तु अनुधावत्यनुसरति। यथा स्वजीव-
 नाय स्वपुत्रादिभरणाय च मार्जारः सिंहमनुसरति तद्वदित्यर्थः
 ॥ ४७ ॥ दृश्यं स्वं स्वविषयं च आश्रयते उपजीवति
 ॥ ४८ ॥ अस्मत्त्वं किं तन्तस्तत्राह—मन इति । एवं च सति
 मनः अस्मत्कल्पं शून्यप्राप्य मिथ्येति सिद्धमित्यर्थः । कथं जीवति
 तदाह—भावयन्निति । एकमद्वितीयमात्मानं विस्मृत्य विश्वं
 जगदाकारमेव भावयन् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । कल्पय-
 न्मज्जगदाकारं भूत्वा जीवतीत्यर्थः । अतएव चिन्तामात्रमस्मृ-
 तिमित्य प्राप्य उत पुनश्चिदपिभवति मनस्व जहानीत्यर्थः
 ॥ ४९ ॥ मनसः प्रकाशशक्तिरिव स्पन्दशक्तिरपि चिदधीनैवेत्याह
 —जडमिति । चिद्धक्षणया दीपिकया ओजसा बलेन च विना ।
 उत्तिष्ठते स्पन्दते ॥ ५० ॥ अतएव चितिः स्पन्दकल्पनैव मन
 इति विद्वन्प्रवादोऽयमस्तीत्याह—चिन्स्वभावेति ॥ ५१ ॥ स्प-
 न्दशक्तेरिव विलासत्रिणं नवतुल्यश्रेत्याह—य इति । फूत्कारप्र-
 हणं विषयस्याप्युपलक्षणम् । तथाच चित्तादित्रिपुटी दृश्याकारतैव
 कलनेत्यर्थः । चित्तां शुद्धचिन्मात्रताम् ॥ ५२ ॥ तथाच चि-
 त्तश्रेत्यत्याग एव ब्रह्मात पयवसन्नेत्याह—चेत्येनेति ॥ ५३ ॥
 कलनं मननान्मनो भवतीत्याह—किंचिदिति । तद्ब्रह्म किं
 चिदामृष्टरूपं कलना सन् सदैव हृदि सदिब उपस्थिता संक-
 ल्पविकल्पकल्पना भूत्वा स्थिरं एतत्प्रसिद्धं मनो भवतीत्यर्थः
 ॥ ५४ ॥ नित्यानुभवस्वभावस्य स्वल्पविस्मरणे कलनैव स्मृति-
 त्वमापन्नचित्तनां गच्छतीत्याह—चिन्मिति । तदा परोक्षता-
 पत्तियोग्या जडताप्यस्याः संपन्नेत्याह—जडेवेति ॥ ५५ ॥
 अतीतविषयाकारकल्पनेन चित्तामिव अनागतविषयाकारक-

सैषा चिदेव जगतामागतेव स्वशक्तिः ।
 न संप्रबोधिता यावद्रूपं तावन्न बुध्यते ॥ ५७ ॥
 अतः शास्त्रविचारेण वैराग्येण परेण च ।
 निग्रहेणेन्द्रियाणां च बोधयेत्कलनां स्वयम् ॥ ५८ ॥
 कलना सर्वजन्तूनां विज्ञानेन शमेन च ।
 प्रबुद्धा ब्रह्मतामेति भ्रमसीतरथा जगत् ॥ ५९ ॥
 व्यामोहमदिरामसां लुडितां विषयावटे ।
 आत्मावेदनसंस्तुतां कलनामेव बोधयेत् ॥ ६० ॥
 अप्रबुद्धा यदा ह्येषा न किञ्चिदबुध्यते ।
 संकल्पकलनेवान्तर्दृश्यमानाप्यसन्मयी ॥ ६१ ॥
 तथा परमया दृष्ट्या कलनैषान्तरस्थया ।
 मञ्जरी गन्धशस्येव पदार्थेषु विराजते ॥ ६२ ॥
 तनुः संकल्पिता यैषा कलनेति जगन्नये ।
 सा हि किञ्चिद्विजानानि नित्यं ज्ञानैकधर्मिणी ॥ ६३ ॥
 चेतनेन जडा राम कलनोपलक्षणी ।
 पद्मिनीवातपेनासौ परेणैव प्रबोध्यते ॥ ६४ ॥
 यथा शिलामयी कन्या चोदितापि न नृत्यति ।

ल्पनेन संकल्पविकल्पानुविधानान्मनस्तामपि सा प्राप्तेत्याशये-
 नाह—संप्रेति । एवमवच्छेदवती द्विधा परिच्छिन्नासती ।
 प्राक्नेष्टानिष्टसाधनसाजात्यमध्यवस्य भावीष्टानिष्टसाधनतां सं-
 कल्प्य ह्येयोपादेयधर्मिणी अप्रा मुक्त्या चिदेव संप्रेत्यर्थः
 ॥ ५६ ॥ मनः प्रकृत्यैवेत्यादिनोपादितं चित्सत्तामात्रमेवेदमि-
 त्यंशं पिण्डीकृत्योपसंहरति—संप्रेति । स्वशक्तिः स्वायमाया-
 पूर्णानन्दद्वयस्वरूपं न बुध्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ बोधयेज्जडाकार-
 कलनालक्षणादवस्थात्रयस्वप्नाभावतयेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥ विज्ञा-
 नेन शास्त्रजन्यज्ञानेन । शमेन शमादिसाधनसहितमनननिदि-
 ध्यासनाभ्याम् । इतरथा विज्ञानशमाभ्यामप्रबोधने ॥ ५९ ॥
 व्यामोहो रागः । आत्मनः अवेदनमज्ञानं निद्रा तेन संसृताम्
 ॥ ६० ॥ ननु कलना यदि क्षुप्ता कथं जगदबुध्यते, अव-
 बोधे वा तस्याः प्रसिद्धचित्सत्त्वावाक्कोऽतिशयस्तत्राह—अप्र-
 बुद्धेति । यन्मन्यसौ जगदबुध्यत इति तत्र किञ्चिदबुध्यते ।
 जगतोऽनवबोधमात्रविलसितत्वात् । यतो दृश्यमानापि जग-
 त्स्थितिः सांकल्पिकप्रासादकलनेव असन्मयीत्यर्थः ॥ ६१ ॥
 विषयांशपरित्यागेऽवशिष्टा कलनेवात्मन्युक्ते वृत्तिज्ञानमेवायमा-
 स्मेति मा प्राहीति तत्साक्षिणीं तदान्तरं शुद्धचित्तं विविच्य
 दर्शयति—तथेत्यादिना । एषा चित्तवृत्तिरूपा कलना अन्तर-
 स्थया तथा सर्वसाक्षिण्या परमया दृष्ट्या व्याप्ता सतो पदार्थेषु
 स्वस्वविषयेषु विराजते प्रकाशनसमर्था भवति न स्वत इत्यर्थः
 ॥ ६२ ॥ यदि सा सर्वसाक्षिणी कुतस्तत्तदन्तःकरणधर्मानेव
 प्रकाशयति न सर्वं तत्राह—तनुः संकल्पितेति । या एषा
 ज्ञानैकधर्मिणी नित्यबोधस्वभावा साक्षिचित्सा परिच्छिन्नवृत्ति-

तथेयं कलना देहे न किञ्चिदबुध्यते ॥ ६५ ॥
 लिपिकर्मवृत्त्युद्धं क कृतं घर्घरारवम् ।
 कचिन्न चन्द्रकिरणैरोषध्यः प्रतिबोधिताः ॥ ६६ ॥
 असुगालिमगात्रैश्च शवैः क परिवर्लितम् ।
 क गीतं मधुरध्वानं वनपाषाणखण्डकैः ॥ ६७ ॥
 क पुंसां विहितैरकैः क्षपितं यामिनीतमः ।
 क संकल्पमयैश्छाया क्रियते व्योमकाननैः ॥ ६८ ॥
 क जडैरुपलाकारैर्मिथ्याभ्रमभरोत्थितैः ।
 मृगतृष्णामयैरेभिर्मनोभिः क्रियते क्रिया ॥ ६९ ॥
 यथातपे क्षते स्फारे मृगतृष्णातरङ्गिणी ।
 कलना तद्वदेवेयं स्फुरत्यात्मनि सत्यलम् ॥ ७० ॥
 यदेतत्स्पन्दितं नाम तन्मनोऽधिगतं शटैः ।
 मरुतां विद्धि तां शक्तिमन्तः प्राणशरीरीणीम् ॥ ७१ ॥
 येषां संविदनाक्रान्ता संकल्पलवनश्चयैः ।
 अनाक्षिभरसाकारा प्रभैषा पारमात्मिकी ॥ ७२ ॥
 अयं सोहमिदं तन्म इति या कलनाविला ।
 प्राणान्ततत्त्वयोस्तस्याः संज्ञा जीवेति कथ्यते ॥ ७३ ॥

कलनोपाधिवशात्तनुर्लपेति जगन्नयेति नैस्तैः प्राणिभिः सं-
 न्यता अतः किञ्चिदल्पमेव तत्तदन्तःकरणादि विजानातीत्यर्थः
 ॥ ६३ ॥ वृत्तिरूपा तु कलना विवेके उपलक्षणी पाषाण
 कल्पा जडैव । अतएव चेतनेन साक्षिणा प्रबोध्यते ॥ ६४ ॥
 येतु नैयायिकप्रवृत्तयो नित्यसाक्षिणमजानानाः परप्रकाशस्यैवा-
 नित्यज्ञानस्य अर्थप्रकाशतां मन्यन्ते तान्बुभ्रिष्टान्तैरुपहस-
 ति—यथेत्यादिना ॥ ६५ ॥ अचेतनस्यान्तःकरणतद्बुद्ध्यादे-
 नित्यचित्सन्निधानाभावे विषयोन्मुखप्रवृत्तिरेव दुर्लभा दूरे
 तत्प्रकाशकतयाशयेनाह—लिपिकर्मेति । लिपिकर्मेभिश्चित्रलि-
 खितं वृत्त्यैः । प्रतिबोधिता आध्यायिताः ॥ ६६ ॥ परिवर्लित
 धावितम् ॥ ६७ ॥ पुसां विहितैः शिलादिना निर्मितः ॥ ६८
 ॥ ६९ ॥ नित्यचिदात्मानभ्युपगमे कलनाद्यध्यास एव न
 सिद्ध्यदित्याशयेनाह—यथेति ॥ ७० ॥ चित्तः परिच्छेदस्यन्द-
 कल्पनैव मन इत्युक्तम्, इदानीं सर्वं चिदचिदश्विवेके चिदश-
 स्यान्ममात्रलाज्जडांश एव परिशिष्यते तथाविधा तु स्पन्दश-
 क्तिः प्राणएवंति तन्निरोधे कृते न मनो नाम पृथङ्निरोध्यम-
 स्तीति वक्तुं भूमिकां रचयति—यदन्तदिति । शटैः स्ववर्णकै-
 रङ्गैः । अन्नमयान्तःप्राणशरीरीणि प्राणमयकोशात्मिकाम् ॥ ७१ ॥
 सा प्राणशक्तिः संकल्पादुत्थिता निःसंकल्पानां योगिनां चिदा-
 त्मैव सा पृथगस्तीत्याह—येषामिति । न आक्षिप्तः कल्पितः
 रस्यन्त इति रसा विषयास्तदाकारो यथा ॥ ७२ ॥ सर्वं अहं-
 ममेत्याक्षिभरसाकारा यदा तदा विना स्पन्द तदाक्षेपायोगा-
 त्स्यन्दात्मकप्राणतत्त्वस्य चिदात्मकस्यात्मतत्त्वस्य च पृथगिव
 संजातस्याविवेकात्पुनरैक्याध्यासेनाविला जडसंवलितचिद्रूपा
 कलना 'जीव प्राणधारण' इति धालार्थानुगमाज्जीवतीति जीवेति

धीश्रितं जीव इत्येताः संकल्पस्यास्तौ मताः ।
 संज्ञाः संकल्पितास्तज्ज्ञैर्न राम परमार्थतः ॥ ७४ ॥
 मनो नो न मतिर्नोपि धीरेषा न शरीरकम् ।
 अस्तीह परमार्थेन स्वात्मैवेहास्ति सर्वदा ॥ ७५ ॥
 आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मा कालक्रमस्तथा ।
 सत्त्वाकाशादच्छतरो नास्तीवास्त्येव चामलः ॥ ७६ ॥
 अच्छन्वाद्सदाभासः संविद्रूपतया तु सन् ॥
 आत्मा सर्वपदातीतः स्वानुभूत्यानुभूयते ॥ ७७ ॥
 मनस्तत्र परिक्षीणं यत्र संवित्परात्मनः ।
 अन्धकारक्षयस्तत्र यत्रालोकः प्रवर्तते ॥ ७८ ॥
 यत्रान्मसंविदोऽच्छायाः संकल्पोत्थनया मताः ।
 तत्रान्मनो विस्मरणं स्मरणं चित्तजन्मनः ॥ ७९ ॥
 परस्य पुंसः संकल्पमयत्वं चित्तमुच्यते ।
 अचित्तत्वमसंकल्पान्मोक्षस्तेनाभिजायते ॥ ८० ॥
 एतावच्चेतसो जन्म बीजं संसारभूतये ।
 संकल्पोन्मुखतां यातः संविदो वा किलात्मनः ॥ ८१ ॥

संज्ञा कथ्यत इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ एवमन्या अपि संज्ञास्तस्याः
 प्रसिद्धा इत्याह—धीरिति ॥ ७४ ॥ कुतो न परमार्थगतत्राह—
 मन इति । यतः परमार्थेन मनश्चित्तं बुद्धिः शरीरमित्येनद्रुपल-
 धितं दृश्यमात्रमिहाम्नि नास्ति 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः'
 'अकायमव्रणमन्नाविरम्' 'अस्थूलमनणु' इत्यादिभूतिगतेन
 विद्वदनुभवंयुक्तिमिथ बाधितत्वादिति भावः ॥ ७५ ॥ यद्यात्मै-
 वान्ति तर्हि स कुतो न भाति जगदपेण वा को भाति तत्राह—
 आत्मैवेति ॥ ७६ ॥ कुतो नास्तीव कुतश्चास्त्येवेति निश्चयस्तत्राह—
 अच्छत्वादिति । अच्छत्वाच्चक्षुरादियोग्यताप्रयोजकमर्थित्वेनत्या-
 यभावाद्सन्निवाभासन इत्यसदाभासः चिद्रूपतया स्वपरप्रधा-
 निर्वाहकत्वात् सदा अतएव स्वानुभूत्यनुभूयते न कर्णरित्यर्थः
 ॥ ७७ ॥ स्थानाद्यभावात्करणान्तर्गतां तत्र न प्रवर्तन्तां मनस्तु
 मृन्मतयार्थनिर्णयनिमित्तत्वेन प्रगिद्धं कुतो न प्रवर्तते तत्राह—
 मन इति । सत्यं तत्र मनः प्रवर्तते यदि तद्दर्शनकाले स्वयं न
 नश्येत् मनसस्त्वज्ञानकार्यत्वात्तद्दर्शनवृत्त्युदयमकालमेवाविद्यया
 गद क्षयात् तद्दर्शनशक्तित्वार्थः ॥ ७८ ॥ क्व तर्हि मनसः
 प्रवृत्तिशक्तिस्तदाह—यत्रेति । यत्र यस्यां दशायामच्छायाः
 स्वच्छतराया आत्मरूपायाः संविदः संकल्पवशाद्वाह्यविषयाकागे-
 त्यतया बाह्यार्थाः प्रकाश्यत्वेनाभिमतस्तत्र पारमार्थिकस्यात्मनो
 विस्मरणं चित्तजन्मनो मिथ्यार्थस्य स्मरणं दर्शनमित्यादिप्रसिद्ध-
 र्मित्यर्थः ॥ ७९ ॥ स्त्रोद्धवप्रतिकूलत्वादपि न मनस आत्मद-
 र्शनशक्तिरस्तीत्याह—परस्येति । संकल्पमयत्वाधीनोद्भवं मनः
 सर्वसंकल्पक्षयोपलक्षितं मोक्षान्मनि कथं प्रवर्ततेति भावः ॥ ८० ॥
 अतएव संकल्पचित्तजन्मबीजमित्यमकृदादिदिनमित्याह—एता-
 वदिति । संकल्पोन्मुखतां यातो गच्छन् आत्मनो यत् संविद-
 श्चिन्मभावाद्वा विकल्पनमीषदन्त्याभावलक्षणमेतावदेव चेतसो
 जन्म किलेत्यन्वयः ॥ ८१ ॥ उक्तमेव स्फुटीकृत्याह—निर्वि-

निर्विकल्पाश्रितः सत्ता संकल्पाङ्गकलङ्किता ।
 कलनेत्युच्यते तेन पुंस्त्ववबुध्यते मनः ॥ ८२ ॥
 प्राणशक्तौ निरुद्धायां मनो राम विलीयते ।
 द्रव्यच्छायानु तद्द्रव्यं प्राणरूपं हि मानसम् ॥ ८३ ॥
 देशान्तरानुभवनं प्राणो वेत्ति हृदि स्थितम् ।
 स्पन्दवेदनतो यत्तन्मन इत्यभिधीयते ॥ ८४ ॥
 वैराग्यात्कारणाभ्यासाद्युक्तितो व्यसनक्षयात् ।
 परमार्थावबोधश्च रोच्यन्ते प्राणवायवः ॥ ८५ ॥
 हृदो विद्यते शक्तिः कदाचिच्चलनैश्चसाम् ।
 न पुनर्मनसामस्ति शक्तिः स्पन्दावबोधने ॥ ८६ ॥
 स्पन्दः प्राणमरुच्छक्तिश्चलद्रूपैव सा जडा ।
 चिच्छक्तिः स्वात्मनः स्वच्छा सर्वदा सर्वगैव सा ८७
 चिच्छक्तेः स्पन्दशक्तेश्च संबन्धः कल्प्यते मनः ।
 मिथ्यैव तत्समुत्पन्नं मिथ्या ज्ञानं तदुच्यते ॥ ८८ ॥
 एषा ह्यविद्या कथिता मायैषा सा निगद्यते ।
 परमेतत्तदज्ञानं संसारादिविषप्रदम् ॥ ८९ ॥

कल्पादिति । निर्विकल्पात्प्रच्युतेति शेषः । यथा क्यादिसंकल्पक-
 लनया पुंस्त्वं पुंस्त्वन्नं बुध्यते प्रजाप्रसवार्थमाविर्भवति तथा
 मनोपि जगत्प्रसवार्थमित्यर्थः । तथाच बादरायणस्यापि सूत्रम्
 'पुंस्त्वादिवदपि हि लोके' इति ॥ ८२ ॥ यदेतत्स्पन्दितं
 नामेत्यादिना यत् प्रस्तुतं तस्य प्रयोजनमाह—प्राणशक्ताविति ।
 यथा द्रव्यस्य दर्पणादेः संवन्धिनी छाया प्रतिच्छाया तस्मिन्द्रव्ये
 विलीने तद्द्रव्यमनु विलीयते तद्वत् । तत्कृतः । यतो यथा प्रति-
 विम्ब दर्पणस्यैव कल्पितं रूपं तथा मानसं मनोपि प्राणस्यैव रू-
 पमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ प्राणरूपं मानसमिति कुतो ज्ञातं तत्राह—
 देशान्तरेति । यतः प्राणो जीवन्पुरुषो दूरदेशान्तरस्यानुभव-
 मानमानुभवं हाद स्थितं वेत्ति हृदि मे तस्य देशस्यानुभवो-
 ऽस्मान्यनुभवति । तत्र देशान्तरसंबन्धस्य स्पन्दमन्तरेणासिद्धेर्व-
 दनांशस्य चिन्मसंवलनमन्तरेणायोगात्स्पन्दवेदनाभयशक्तियोगा-
 न्प्राण एव मन इत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ इत्थं प्राणनिरो-
 धेन मनोनिर्गन्धमिद्वये तयोर्गन्धं व्युत्पाद्येदानीं निरोधोपाय-
 माह—वैराग्यादिति । कारणं प्राणायामस्तस्याभ्यामान् । योगो
 युक्तिः गमाधिमस्मान् । चित्तस्य बाह्यविषयोपसर्पणदुरभ्यासो
 व्यग्नतमस्य क्षयान् ॥ ८५ ॥ इदानीं 'अन्नमयं हि सोम्य मन
 आपोमयः प्राणः' इति श्रुत्याभिज्ञोपादानकयोः प्राणमनसोर्भेद-
 इति पक्षेपि मनसः स्वतःस्पन्दशक्तेश्चिच्छक्तेश्चाभावात्प्राणचि-
 दात्माधीनं एव ते इति प्राणनिरोधे निरोधोपपत्तिरित्याशये-
 नाह—हृदो इति । हृदःशब्देन काष्ठवाचिना तत्कार्यज्वलनश-
 क्तिलक्ष्यते । हृदोः शिलाया अपि कदाचिच्चलनशक्तिर्ज्वलनश-
 क्तिश्च विद्यते संबन्धेन ननु मनसां स्पन्दविषये अवबोधविषये
 वा शक्तिरस्तीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ कयोस्तर्हि ते शक्ती तावाह—
 स्पन्द इति ॥ ८७ ॥ किं तर्हि मनस्तदाह—चिच्छक्ते-
 रिति ॥ ८८ ॥ अविद्या कार्याविद्या । माया विक्षेपशक्तिः ।

चिच्छक्तेः स्पन्दशक्तेश्च सङ्गे संकल्पकल्पनम् ।
 न कृतं चेत्परिक्षीणास्तदिमा भवभीतयः ॥ ९० ॥
 वायुतः स्पन्दशक्तिर्या सा चिता चेत्यते यदा ।
 सचेत्या चित्तदैवान्तः संकल्पाद्याति चित्तताम् ॥ ९१ ॥
 चित्ततैषा चितो मिथ्या कल्पिता बालयक्षवत् ।
 अखण्डमण्डलाकारस्पन्दरूपा चिदेव यत् ॥ ९२ ॥
 सैषा चित्ता तदन्येन केन संबाध्यते किल ।
 अखण्डशक्तेरिन्द्रस्य केन स्यात्सह संगरः ॥ ९३ ॥
 अतः संबन्धिनोऽभावात्संबन्धोऽत्र न विद्यते ।
 संबन्धेन विना कस्य सिद्धं तत्कीदृशं मनः ॥ ९४ ॥
 चित्स्पन्दयोरैकतायां किं नाम मन उच्यते ।
 का सेना ह्यमातङ्गसङ्गसंघट्टनं विना ॥ ९५ ॥
 तस्मान्नास्त्येव दुष्टात्मचित्सं राम जगन्त्रय ।
 सैषा सम्यक्परिज्ञानाद्येतसो जायते क्षतिः ॥ ९६ ॥
 मुधा मैवमनर्थाय मनः संकल्पयानघ ।
 मनो मिथ्यासमुदितं नास्त्यत्र परमार्थतः ॥ ९७ ॥
 मा त्वमन्तः क्वचित्किञ्चित्संकल्पय महामते ।
 मनः संकल्पकं राम यस्मान्नास्तीह कुत्रचित् ॥ ९८ ॥
 असम्यग्ज्ञानसंभूता कल्पना मृगतृणिका ।

एतन्मनएवाज्ञानसंबन्धनिर्वाहकत्वादज्ञानम् ॥ ८९ ॥ संकल्प-
 कल्पनं संकल्पकल्पननिमित्तमिति यावत् । अतएव निमित्ता-
 जनने नैमित्तिकापायसिद्धिरित्याह—न कृतं चेदिति ॥ ९० ॥
 वायोरिति वायुतः । षष्ठ्यान्तात्सर्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ९१ ॥ न
 विद्यन्तेऽखण्डमण्डलाकारस्पन्दरूपाणि यस्यां तथाविधा चिदेव
 यद्यस्मात्परमार्थ इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ सा उक्ताखण्डपूर्णलक्षणं चित्ता
 चित्स्वभावता तदन्येन केन संबाध्यते खण्ड्यते । किलेति तद-
 संभावनाद्योतनार्थः । किं तदर्थानसिद्धिकेन उतान्येन अन्यस्या-
 प्रसिद्धेः । चिदधीनसिद्धिकस्य चिदाधनाशक्तेर्वाधस्यापि सिद्धेश्च-
 त्सत्ताधीनत्वाच्चित्खण्डनमन्तरेण चिदन्तराले अचिन्मज्जयोगा-
 वेति भावः । तद्विदन्ते इति पाठे तु तां तादृशीं चिन्स्वभावनां
 स्वस्य वेत्तीति तद्वित् अन्ते सकार्याविद्यानाशे सति केन संबा-
 ध्यते इति योज्यम् । इन्द्रस्य देवराजस्य परमेश्वरस्य वा ॥ ९३ ॥
 अतोऽचित्तविदविरोधायोगाद्विरोधे चित्सत्तावाधितस्थितिकत्वाच्च
 कीदृशं मनः । यदि जडमपि स्वसत्तायामन्यनिरोधे स्वतःसिद्ध-
 मुच्येत तथापि तदनुभवितुस्तत्संबन्धनध्वतनस्यान्यस्याभावा-
 चित्संबन्धेन विना तन्मनः कस्य सिद्धं कीदृशं वा तस्यात् । अनु-
 भवानारोहे अलीकस्य तस्य च विशेषासिद्धेरिति भावः ॥ ९४ ॥
 इत्थं चित्स्पन्दयोर्भेदपक्षे मनसोऽलीकतामुक्त्वा एकतापक्षे तु
 सुतरां तथेत्याह—चित्स्पन्दयोरिति । चित्स्पन्दयोरैकता-
 चिदपलापेन तावदशक्या बलम् । स्पन्दसाधकाभावप्रसङ्गात् ।
 परिशेषात्स्पन्दापलापेनैकत्वौक्यौ राजातिरिक्तजगदुरगद्यपलापे
 सेनास्वरूपासिद्धिबन्धनसः सुतरामसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९५ ॥
 तस्मात्पक्षद्वयेऽप्यसंभवाचित्सं मनो नास्त्येव तत्त्वज्ञानान्नास्तीति

हृन्मग्नौ तव संशान्ता सम्यगालोकनान्मुने ॥ ९९ ॥
 जडत्वाग्निःस्वरूपत्वात्सर्वदैव मृतं मनः ।
 मृतेन मार्यते लोकश्चित्रं मौर्ख्यचक्रिका ॥ १०० ॥
 यस्य नात्मा न देहोस्ति नाधारो नापि चाकृतिः ।
 तेनेदं भक्ष्यते सर्वं चित्रं मौर्ख्यवागुरा ॥ १०१ ॥
 सर्वसामग्र्यहीनेन हन्यते मनसापि यः ।
 नीलोत्पलदलाघातैर्मन्ये दलितमस्तकम् ॥ १०२ ॥
 जडेन मूकेनान्धेन निहतो मनसापि यः ।
 मन्ये स दह्यते मूढः पूर्णचन्द्रमरीचिभिः ॥ १०३ ॥
 विद्यमानोपि यः शूरो लोकस्तेनाभिभूयते ।
 अविद्यमानमेवेदं हन्यते मुग्धतोदिता ॥ १०४ ॥
 मिथ्यासंकल्पकलितं मिथ्यावस्थितिमागतम् ।
 अन्विष्टमपि नो दृष्टं का तस्य किल शक्तता ॥ १०५ ॥
 अहो नु खलु चित्रं मायामयविधायिनी ।
 चेतसाप्यनिलोलेन लोकोऽयमभिभूयते ॥ १०६ ॥
 मौर्ख्यं यदापदान्विष्टः का हि नापदजानतः ।
 पश्य मौर्ख्यादियं सृष्टिज्ञानेनैव जन्यते ॥ १०७ ॥
 हाकष्टमपि दुर्बुद्धेः सृष्टिमौर्ख्यवशं गता ।
 असतैव यदेतन् जीवेनाप्युपपाद्यते ॥ १०८ ॥

निश्चय एव मनोनाश इत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ हृत्पटेन
 हृदयान्तस्थप्रत्यक्षमोच्यते । तल्लक्षणं मर्यादा । असम्यग्ज्ञानेन
 संभूता । मुने इति रामसंबोधनं मननप्रवणताविधानार्थम्
 ॥ ९९ ॥ मरणं यदि चेतन्यनिवृत्तिर्यदि वा निःस्वरूपतापत्ति-
 स्तदुभयमपि मनस्यस्तीति नित्यमृतम् । मौर्ख्यचक्रिका चक्रव-
 त्परिवर्तमाना मौर्ख्यपरम्परा ॥ १०० ॥ आत्मा स्वरूपम् ।
 आकृतिरवयवसंस्थानं जातिर्वा ॥ १०१ ॥ सामग्र्यं शस्त्राखण्ड-
 दहस्तपादादिदुष्टमाभ्यर्थं तेन हीनेन । दलितमस्तकं त इति
 शेषः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ तेन अविद्यमानेन मनसा विद्यमानः ।
 शूरः शत्रुजयसंग्राममग्रासंपन्नोऽपि लोकां मूढजनोऽभिभूयते ।
 विवेकिमिश्रं वेगमयादिर्ममेहाप्रयत्नमपाद्यैः साधनैर्महेता योग-
 ध्यानसमाधयभ्यामसाक्षात्कारोपायेनाविद्यमानमेव हन्यते इत्यर्थः
 सर्वा विकल्पना मुग्धतैर्बोद्धता न पारमार्थिकाल्यर्थः । तथाचाहुः ।
 स्वामिनः 'समसगमिति निर्गवदमिति समसगमिति चेह सहज-
 सान्द्रमुखे । केवलचिद्रूपेण मयि केयमहो विफलबहुविकल्प-
 लता ॥' इति ॥ १०४ ॥ शक्तता अभिभवितुमिति शेषः
 ॥ १०५ ॥ महामायाविष्वेन प्रसिद्धस्य मयस्यापि विधायिनी
 निर्मात्री ॥ १०६ ॥ यदा मौर्ख्यं तदा स पुरुषः सर्वेणोप्यापदा
 अन्विष्टः परिभूय आश्रितो नात्र विप्रतिपत्तिः । हि यस्मादजा-
 नतो मूर्खस्य का आपन्नास्ति, सर्वाप्यभ्यर्थेत्यर्थः । न विद्यते
 ज्ञानं यस्य सः अज्ञानः मूर्खात्मा तेन मौर्ख्यादुष्कर्मादिव्याप्राप्त्या इयं
 सर्वापन्नधिभूता सृष्टिः । आपदां निष्ठति पाठे तु स्पष्टम् ॥ १०७ ॥
 इयं सृष्टिर्मेनादहादिदुर्बुद्धनिमित्तान्मौर्ख्यस्य वशं गता मां-

१ अत्र संवेद्याप्यापदा । सर्वेणापि प्रकारेणेत्यर्थ इति युक्तम् ।

मन्ये मौर्ख्यमयी सृष्टिरियमत्यन्तपेलवा ।
वास्तरङ्गप्रवाहेण कणशः परिशीर्यते ॥ १०९ ॥
नीलाञ्जनालवालेन यन्त्रेणैव विचूर्ण्यते ।
इन्द्रोराभोगपूर्णस्य कररूपशेन मुह्यति ॥ ११० ॥
रिपुभिर्नयनोन्मुक्तैर्दृष्टः सूत्रैर्निबध्यते ।
संकल्पकृतया शूरसेनया परिभूयते ॥ १११ ॥
तस्मात्किलेयं मनसा न स्थितेनैव कुत्रचित् ।
कल्पितेन मुधान्येन कृपणेन निहन्यते ॥ ११२ ॥
मूर्खलोकमयी सृष्टिर्मन एवासदुत्थितम् ।
यः शक्तो न वशीकर्तुं नासौ रामोपदिश्यते ॥ ११३ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे बान्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे मनोविनिवारणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः १४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

संसारसागरसारकलोलैरुह्यमानया ।
मतेर्मानन्द मूकत्वं यया जनतयार्जितम् ॥ १ ॥

द्वयेण पीड्यमानायेतेन प्रसिद्धेन जिविनाप्यमया अमन्मार्गानु-
वर्तनेनैवोत्तरोत्तरदुःखाद्योपायते । तथाचान्धस्यैव जटम्य म-
नआठः स्वाभाविकमौर्ख्यत्वात्पीडितस्य पुनरादुःखाभिज्ञेन जिवि-
नापि पीडेन कटाक्कटनमनुचितमित्यर्थः ॥ १०८ ॥ अत्यन्त-
पेलवा अविचारमात्रसिद्धत्वाद्विचारमात्रेण वार्धितुं शक्येति
शक्यत् । तत्र तादृशान्विचारमात्रनिर्गम्यान्तद्विज्ञानाद्—वार्ग-
त्यादिना । यथा वाः वारि स्वकाल्यनेन तद्वत्प्रवाहेण पिप्य-
माण कणशः परिशीर्यते इति ग्रान्तिर्वादित्यर्थः ॥ १०९ ॥
तदेव वारि यत्रावन्तत्र नीलाञ्जनवर्णेन आलवालेन मय्याच्छि-
द्रवता पेषणयन्त्रेणैव विचूर्ण्यते । तदेव वारि यत्र कम्पते तत्र
आभोगेन मण्डलेन पूर्णस्येन्द्रोः करस्थेन मुच्यति उन्मादपरव-
शतो गच्छतीति च ग्रान्तिर्यथा तद्वादित्यर्थः ॥ ११० ॥ रि-
पुभिर्दृष्टो दृष्टमात्रः पुरुषो नयनोन्मुक्तनेत्रमृष्टः सूत्रैर्वयत इत्या-
दिग्रान्तिवदित्यर्थः । अथवा मन्ये इत्यादि असता मृगनुग्रा-
वास्तरङ्गप्रवाहादिनापीय सृष्टिर्विनाशयितुं शक्यते किं पुनः
शास्त्राद्योपायेनेति मन्ये इत्येव शोच्यम् ॥ १११ ॥ तस्मादति-
पेलवत्वादिय मूर्खलोकमया सृष्टिर्नहन्यते इति परेण महावचः
॥ ११२ ॥ तस्मान्मनोवशीकरणशक्तो नायाम्मशास्त्राधिकार-
गत्याह—मनप्रेति ॥ ११३ ॥ कुतो नोपदिश्यते तत्राह—
अभिजातानि । यतस्तस्यैवा प्रज्ञा अभिज्ञा जाना अभिज्ञाना
वाह्यावपयेष्वेव निरुद्धा तावन्तव परिपूर्णव सांस्थिता न मनो-
ग्रहोयुक्ता । अस्वरूपा न विद्यते आन्तरे स्वरूप यस्यास्तथा-
विधा प्रत्यक्षप्रवणाना भवतीत्यर्थः । अतएव क्षोदपु मुन्माध-
विचारेषु न क्षमा ॥ ११४ ॥ अतएव धैर्यहेत्वभावात्स-
येनो विमतास्याह—बिभेतीति ॥ ११५ ॥ असतोपि
शत्रुजनात्प्रतरकार्कादिभिरायतस्ते शत्रुजन इत्युच्चैर्गताद्रीता

अभिजातास्वरूपैषा प्रज्ञा क्षोदेषु न क्षमा ।
नोपदेशगिरां योग्या परिपूर्णैव संस्थिता ॥ ११४ ॥
बिभेत्येषापि वीणायास्तन्मीगुणतनुध्वनेः ।
बन्धोरपि सनिद्रस्य बिभेति बदनद्युतेः ॥ ११५ ॥
असतोपि जनानुच्चैर्गताद्रीता पलायते ।
स्येनैव मनसाप्यज्ञा किलेषा विवशीकृता ॥ ११६ ॥
सुखलवविषयशक्तिष्वेव तप्ता-
द्भूयगतेन निजेन चेतसैव ।
विधुरितधिपणा न वेत्ति सत्यं
तदपि कथं परिमोहितो मुधैव ॥ ११७ ॥

आत्मलाभमयोद्धारकलाभिरिह सा मया ।

विचारोक्तिभिरेतानिः शास्त्रेऽस्मिन्नोपदिश्यते ॥ २ ॥
न पश्यत्येव योऽत्यर्थं तस्य कः खलु दुर्मतिः ।

गतां पलायते । किं बहुना स्येन स्त्रीयेनैव मनसापि
विवशीकृता मीपिता किमन्येनेत्यर्थः ॥ ११६ ॥ इदानीं
सा दुःप्रज्ञा बिभेत्ता नाम तथापि न तद्वशेन पुरुषस्य व्या-
मोहो युक्त इति प्राक्प्रस्तुतमेवोपमंहरति—सुखेति । यतः
सा प्रज्ञा विषययुक्तमोदकास्वादमुखलवप्रायेण विषयमुखलवेन
मरणान्मुखाव विवशा द्विपव प्रहरता हृदयगतेन चेतसैव
तप्ता मतापिता विधुरिता शय्या विपणा विवेकबुद्धिर्यस्यास्त-
थाविधा गत्ये तु मुनरा न वेति तन्मथामनयापि तथा पुरुषो
मुधैव परिमोहितः स्मृच्छिन्नाभ्यजनामेतमाद्विवेकबुद्धिमनः
गत्यस्य हस्येवादनः शत्रोः सकाशात्मोहो युक्तो नतु तद्वि-
परीताया दुःप्रज्ञायाः सकाशादिति भावः ॥ ११७ ॥ इति
श्रीवसिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे त्रयो-
दशः सर्गः ॥ १३ ॥

उपेक्ष्यानुपदेशार्हाज्ञानाद्योनिषु दुःखिनः ।

मनोनिमोत्रेनोपायस्मर्द्धेनोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

तत्रादि 'मन एवासदुत्थितम् । यः शक्तो न वशीकर्तुं नासौ
रामोपदिश्यते' इति प्राक्प्रस्तुतानुपदेशानधिकारि जनानेवोपेक्ष-
णीयतया वर्णयान—समारम्भादिना । संसारसागरस्य असार-
कलोलैर्भूतविषयगुण्वाभिलषिष्ठमानया निरन्तरं प्रवर्त्यमा-
नया यथा जनतया मनोनिग्रहविवेकवर्गगायादिविषये अपेक्षा-
भावाद्बुद्धिः प्रायापि प्रश्नार्थनायकगणान्मनमूकत्वमेवाधितं
सा जनता मया आत्मलाभोपायप्रयुगोक्तकलाशालिभिर्विचा-
रोक्तिभिरिह जगत्सिन्नु शास्त्रे नोपदिश्यते इति द्वयोर्नवयः
॥ १ ॥ २ ॥ योऽन्व इत्येव वक्तव्ये नित्यं न पश्यतीत्युक्तिश्च-

१ यो नित्य इति पाठः

विचित्रमञ्जरी चित्रं संदर्शयति काननम् ॥ ३ ॥
 कः कुटुम्बध्वंशान्नानामोदविचारणे ।
 मूर्खमात्मोपदेशेन प्रमाणीकुरुतेऽमतिः ॥ ४ ॥
 विपर्यस्तेन्द्रियं मत्तं मदिराघूर्णितेक्षणम् ।
 धर्मेनिर्णयसाक्षित्वे कः प्रमाणीकरोत्यधीः ॥ ५ ॥
 कः शवं वा इमशानस्यं समवायकथाशतम् ।
 परिपृच्छति संदेहे कञ्च मूर्खं प्रशस्ति च ॥ ६ ॥
 येनाशयबिलस्योपि मूकोन्धोऽपि न निजितः ।
 मनोब्यालः सदुर्बुद्धिः कथं नामोपदिश्यते ॥ ७ ॥
 जितमेव मनो विद्धि वस्तुतो यत्र विद्यते ।
 निकटात्सा चिरात्सैव या शिला नैव विद्यते ॥ ८ ॥
 मनो न विजितं राम येनासदपि दुर्धिया ।
 तेनाग्रस्तविषेणैव म्रियते विषमूच्छया ॥ ९ ॥
 कः पश्यति सदैवात्मा स्पन्दने प्राणशक्तयः ।
 इन्द्रियाणि स्वधर्मेषु मनो राम किमुच्यते ॥ १० ॥
 प्राणानां स्पन्दनी शक्तिज्ञानशक्तिः परात्मनः ।
 इन्द्रियाणां निजा शक्तिरेकः कोत्र निबध्यते ॥ ११ ॥
 सर्वोत्तदंशवस्तस्य सर्वशक्तेः किलात्मनः ।
 पृथक्ता वाच्यता चेयं कुतो नाम तबोत्थिता ॥ १२ ॥

धुमानपि यो दुरदृष्टेवादिना न पश्यति तस्यापि तत्प्रदर्शन-
 मनुचितमिति सूचनार्थम् ॥ ३ ॥ कुटुम्बविशोर्णघर्षस्वनना-
 दिघ्राणं यस्य तं पुरुषं कोऽमतिर्निर्बुद्धिर्नानामोदानां विचारणे
 परीक्षणे प्रमाणीकुरुते आमोदतत्त्वनिर्णेतृत्वेनाभयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥
 ५ ॥ समवाया जनसमूहास्तत्रयं कथाशतम् ॥ ६ ॥ आशंते
 अस्मिन्नित्याशयो हृदयं तद्विलस्यः ॥ ७ ॥ तर्हि किं विवेकि-
 नोऽपि मनोजयोऽशक्त्यो नैत्याह—जितमेवेति । निकटात्स्वसं-
 विधेः अस्ता दूरनिरस्तैव ॥ ८ ॥ अग्रस्तविशेषेणातं संपदंशाद्य-
 भावस्यायुपलक्षणम् ॥ ९ ॥ वस्तुतो यत्र विद्यते इत्येतदुपपा-
 दयति—इति । किमर्थप्रार्थं मन उत स्पन्दार्थमुत ज्ञानक-
 र्मेन्द्रियप्रयोजनसिद्धये । तत्रयमपि प्राणप्रतिरिन्द्रियरूपनांता-
 नामर्थानां साक्षिणैव प्रथासंभवाच्च मनसः कृत्यमस्तीति भावः
 ॥ १० ॥ ननु सर्वशक्तिभिर्निबद्ध मनः किं न स्यादिति चेन्न-
 यमुक्तिविवेके घटते बाणमधुरध्वनिवत्समाजेनापि समुदितव्य-
 वहारसिद्धेरित्याशयेनाह—प्राणानामिति । तथाच यथा तेषां क-
 समाजज्ञानदानगानस्तवनादिव्यवहारो न सर्वे शक्तिमदेषूप्रयु-
 क्तस्तद्वदयमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥ यदि कश्चिद्दृष्टात्संघातस्य सं-
 न्तुपरार्थत्वनियमादत्रापि कश्चिदपेक्षित इति तर्ह्यस्यापि संघा-
 तस्य जगत्संघातान्तःपातात्सर्वेषां सर्वा व्यवहारशक्तयः सर्व-
 निर्मातुरीश्वरस्यात्मन एवांशव इति तादर्थ्यमेवास्मादपि सिद्धे-
 भाचेतनमनोर्थत्वमिति न प्रतिशरीरमिमां चेतनमनःसिद्धिरि-
 त्याशयेनाह—सर्वा इति । वाच्यता मनआदिशब्दवाच्यता
 ॥ १२ ॥ तर्ह्यस्तु जीवश्चेतनोऽस्याधिष्ठाता सच न चित्ताध्य-

किं नाम जीव इत्युक्तं येनेहान्धीकृतं जगत् ।
 चित्तं चैवासदेष त्वं विद्धि का तस्य शक्तता ॥ १३ ॥
 मनोनिर्दग्धदृष्टीनां दृष्ट्वा दुःखपरम्पराम् ।
 मतिर्मे करुणाक्रान्ता राम मुग्धेव तप्यते ॥ १४ ॥
 कः किलात्र कुतः खेदो यन्मूर्खः परितप्यते ।
 दुःखायैव हि जायन्ते करभाः प्राकृतास्तथा ॥ १५ ॥
 विनाशायैव जायन्ते जडा देहेष्वबुद्धयः ।
 अनारतोदयाः पापा बुद्धुदा जलधेरिव ॥ १६ ॥
 कियन्तः पश्य पशवः प्रत्यहं प्रतिमण्डलम् ।
 सूनावद्भिर्निहन्त्यन्ते कैवात्र परिदेवना ॥ १७ ॥
 अर्बुदान्यनिलो हन्ति क्षमाजातेषु चान्वहम् ।
 दंशानां मशकानां च कैवात्र परिदेवना ॥ १८ ॥
 दिशंप्रति गिरीन्द्रेषु पुलिन्दाद्या वनेवने ।
 निघ्नन्ति मृगलक्ष्णानि कैवात्र परिदेवना ॥ १९ ॥
 जले जलचरव्यूहान्सूक्ष्मान्स्थूलो निघ्नन्ति ।
 प्रासार्थं निर्दयो मन्यः कैवात्र परिदेवना ॥ २० ॥
 लिक्षामणुकणक्षामां क्षुधा खादति मक्षिका ।
 तां कोशकारः क्षुधितो दंशस्तमपि चञ्चलम् ॥ २१ ॥

मनःप्रग्रहेण विना इन्द्रियाश्चानधिष्ठानं शक्नोतीति चित्तमपि
 सिद्धमेवेति चेत्तत्राह—किनामेति । जीव इति चित्तमेव चेति
 यत्त्वयोक्तं तदुभयं किं नाम । किमात्मातिरिक्तं चेतनान्तरमु-
 ताचेतनम् । नाद्यः 'नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता' इति
 श्रुत्या ब्रह्मातिरिक्तचेतनान्तरस्य प्रतिषेधान् । द्वितीये त्वाह—
 का तस्य शक्ततेति । अचेतनस्य चेतनार्थत्वावश्यकतया इन्द्रि-
 यैर्भ्यो विशेषाभावात्तदधिष्ठानशक्त्यभावात् । अनस्तत्वे तदुभ-
 यमसदेव विद्धीत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वकल्पितेन मनसा निर्दग्धा
 परमार्थदृष्टिर्नाम । तदुःखनिवारणोपायस्यान्वेषणे वर्षकोटि-
 भिरप्यलानामनुगृह्या व्यामोहमिवापन्ना ॥ १४ ॥ सनिमित्तकं हि
 दुःखं निमित्तनिवारणेन वारयितुं शक्यं मूर्खाणां तु निनि-
 मित्तमेव दुःखमनो दुर्वाग्मवेत्याशयेनाह—कः किलेति ।
 करभा गर्दभाः प्रकृता मूर्खाश्च अतः शोच्या एवेत्यर्थः । अथवा
 नन्ते शोच्याः इदंशां मूढयोनीनामसंख्यातानां दर्शनेन तद्वद-
 बोपक्षार्हत्वादित्याशयेन इयमुक्तिः ॥ १५ ॥ उक्तार्थविवरणाय
 नानाथोनिभेददुःखिन उदाहर्तुं पीठिकां रचयति—विनाशार्थ-
 वेति । पापाः यतः पापकारिण इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अज्ञानां योनि-
 भेदेषु दुःखबोच्यथाणि वराग्यदाढ्याबोदाहरति—कियन्त इ-
 त्यादिना । प्रतिमण्डलं प्रतिदेशम् । सूना पशुहिसास्थानं
 तद्वाद्भिस्तदधिष्ठितंः पुरुषः ॥ १७ ॥ क्षमाजातेषु भूम्युद्भवज-
 न्नुषु मध्ये अनिलो दंशानां मशकानां चार्बुदान्यसंख्यातानि
 हन्ति ॥ १८ ॥ दिशंप्रति प्रतिदिशम् । वीप्सायां द्विवचनस्याव्य-
 यीभावारम्भसामर्थ्याद्विकल्पितत्वेऽप्यन्यतरस्यावश्यकत्वादुभया-
 भावश्छान्दसः ॥ १९ ॥ २० ॥ इदानीं दुर्बलानां प्रबलैः

तं दंशं ददुरो भुङ्क्ते व्यालस्तमपि ददुरम् ।
 सर्पमुग्रं खगो हन्ति बभ्रुश्चैनं निहन्तति ॥ २२ ॥
 बभ्रुं हिनस्ति मार्जारो मार्जारं श्वा निहन्तति ।
 क्रक्षः कौलेयकं हन्ति क्रक्षं व्याघ्रो निहन्तति ॥ २३ ॥
 सिंहोऽभिभवति व्याघ्रं शरभः सिंहमस्ति च ।
 शरभो नाशमायाति मत्तमेघविलङ्घने ॥ २४ ॥
 मेघा वातैर्विधूयन्ते वायवो गिरिभिर्जिताः ।
 गिरयो वज्रनिष्पिष्टाः शक्रस्य वशगः पविः ॥ २५ ॥
 विष्णुना क्रियते शक्रो विष्णुर्गच्छति जन्तुताम् ।
 सुखदुःखदशामेतां जरामरणपालिताम् ॥ २६ ॥
 जन्तवोपि महाकाया अपि विद्यायुधान्विताः ।
 लिङ्गाभिरङ्गलङ्गाभिरुपजीव्यन्त एव हि ॥ २७ ॥
 अजस्रमेवमात्नविशीर्णं भूतजङ्गलम् ।
 परस्परमलं मोहादद्यते रक्ष्यतेपि च ॥ २८ ॥
 अनारतं चित्तमश्नन्ति विविधा भूतजातयः ।
 अनारतं च जायन्ते लिङ्गायूकपिपीलिकाः ॥ २९ ॥
 जलकोशेषु जायन्ते मत्स्येभ्यमकरादयः ।
 भूमावन्तः प्रजायन्ते कीटौघा वृश्चिकादयः ॥ ३० ॥
 अन्तरिक्षेपि जायन्ते आकाशविहगादयः ।
 वनवीथिषु जायन्ते सिंहव्याघ्रमृगादयः ॥ ३१ ॥

पीडनं परस्परयोपपादयति—लिङ्गस्यादिना । अणुकणवन्धामां
 लिङ्गां वल्लयूकां मक्षिका क्षुधा युमुक्षया खादति । कोशकार
 कर्णनाभिः कीटविशेषो वा । दंशो वनमक्षिका ॥ २१ ॥ ददुरो
 भेकः । खगो गरुडादिः । बभ्रुनकुलश्चैनं सर्पम् ॥ २२ ॥ कृक्षो
 भल्लकः । रिच्छ इति पाठे श्वापदाविशेषः ॥ २३ ॥ मत्तस्य
 गर्जतो मेघस्य विलङ्घने स्त्रोपरिभागे गमने प्रमत्तं तदमहर्षेणो-
 त्पत्त्य शिलानले निपातान्नाशमायातीति प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ २४ ॥
 वज्रेण निष्पिष्टाः खाण्डताः । पविर्वज्रोऽपि शक्यस्य वशगः ।
 शक्रेण बलाद्वशीकृत इति यावत् ॥ २५ ॥ क्रियते वशग इत्य-
 नुवर्तते । जन्तुतां मत्स्यकुर्मवराहानिर्गजजन्तवनागान् ।
 'अनेन जीवेनात्मनानुप्राविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति सं-
 कल्प्य जीवात्मना विष्णोरेव प्रवेष्टाज्जीवात्वेन सर्वजन्तुशरी-
 रित्वात्सर्वजन्तवात्मकता वा । अतएव विदिनाष्ट—सुखदुःखानि ।
 जरामरणान्यां स्वभोज्यमन्नमिव यावदायुःपालिताम् ॥ २६ ॥
 लिङ्गाग्रहणं मशकमरकुणमक्षिकाकव्यादायुपलक्षणम् । उपजी-
 व्यन्ते भक्ष्यन्ते ॥ २७ ॥ आधिभौतिकैर्गलूत आध्यात्मिकैरा-
 धिदैविकैश्च दुःखैर्विशोणं भूतजङ्गलं प्राणिवृन्दम् । अद्यते भक्ष्यते
 उत्तरकाले भक्षणयादेतानां रक्ष्यते । आपिशब्दादध भक्षयित्वाधं
 रक्ष्यते च ॥ २८ ॥ अनारतं संतनम् । यूकाः शिरोरुहजाः ।
 लिङ्गायूकपिपीलिका इति 'क्षुद्रजन्तवः' इत्येकवद्भावाकरणं
 छान्दसम् । नच 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषिकवद्भवति' इति 'तिष्य-
 पुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्' इत्यत्र
 बहुवचनग्रहणेन ज्ञापनात्सिद्धमिति युक्तम् । ज्ञापकस्य सजाती-

प्राण्यङ्गेष्वपि जायन्ते विविधाः ककुभमप्रति ।
 स्वावरेष्वपि जायन्ते घृणा जघनकादयः ॥ ३२ ॥
 शिलान्तरेषु जायन्ते कीटभेकघृणादयः ।
 विष्टायामपि जायन्ते नानाकीटगणास्तथा ॥ ३३ ॥
 एवमेतेष्वसंख्येषु जन्मस्वपचयेषु च ।
 अजस्रं करुणावन्तो नन्दन्तु प्रदन्तु वा ॥ ३४ ॥
 अनारतमृतावसिन्ननारतसमुद्भवे ।
 संसारसंघ्रमे युका न तुष्टिर्न च दुःखिता ॥ ३५ ॥
 पङ्कयस्त्वेवमेवेमा वृक्षपर्णगणैः समाः ।
 उत्पत्योत्पत्य लीयन्ते भूतानां भूरिसंभवाः ॥ ३६ ॥
 यः प्रवृत्तः कुबुद्धीनां दयावान्दुःखमार्जने ।
 खगतच्छत्रनिर्मुष्टसूर्यांशु खिद्यते नभः ॥ ३७ ॥
 न निर्यक्समधर्माण उपदेक्ष्या नरा भुवि ।
 कथार्थकथनेनार्थः कः स्थाणुनिकटे वने ॥ ३८ ॥
 किं किल स्फारमनसां पशूनां च विशेषणम् ।
 कृष्यन्ते पशवो रज्ज्वा मनसा मूढचेतसः ॥ ३९ ॥
 खचित्तपङ्कमग्नानां खनाशारब्धकर्मणाम् ।
 मूर्खाणामापदं दृष्ट्वा प्रदन्त्युपला अपि ॥ ४० ॥
 अनिर्जितात्मचित्तानां समन्तादुःखदा दशाः ।
 तन्मार्जनं कृतप्रहो नातः संप्रतिपद्यते ॥ ४१ ॥

यापेक्षत्वेन तस्याप्राप्तविभाषात्वादन्वया प्राणित्यर्थं द्वन्द्वेपि वि-
 भाषापक्षेऽपि ॥ २९ ॥ बाधकपरस्परं समाप्य प्रकृतमनुवर्तते
 —जलकोशेष्विति । जलकोशेषु जलाशयेषु । इमा इमाकारा
 जलजन्तुविशेषाः ॥ ३० ॥ आकाशविहगाः क्षुद्रपक्षिविशेषास्ते
 हि सदा भ्रमन्तोऽन्तरिक्षेण प्रभूयन्ते प्रसूतं चाण्डमधःपाताश्रा-
 गेव भित्त्वा निर्गताः शावकाः सद्यः संजानपक्षा अन्तरिक्षमे-
 वोत्पत्त्य भ्रमन्तीति लोकप्रवादप्रसिद्धम् । आदिपदान्पिशाच-
 भूतवेनालादयो प्राच्याः ॥ ३१ ॥ प्राण्यङ्गेषु कृमियूकादयः ।
 ककुभप्रति प्रतिदिशम् । घृणाः काष्ठकृमयः जघनका भ्रमरिका-
 काराः काष्ठकीटाः । आदिपदान्पत्रफलपुष्पाद्युद्भवाः कृमिमशक-
 भेदा गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उपसंहृत्य प्रस्तुते योजयति—
 एवमिति । नन्दन्तु प्रदन्तु वेति द्वेषाभावात्पर्यायाभिनन्दनमिव
 खेदाभावाद्गोदमयचुचिन्तमित्युपेक्षं युक्तेति भावः ॥ ३४ ॥
 उक्तमेव स्पष्टमाह—अनारतेति ॥ ३५ ॥ भूतानां पङ्कयः
 समूहाः । एवमेव वृध्वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यः दयावान्सन्कु-
 ष्डीनां दुःखमार्जने प्रवृत्तः सः नभः कृष्णमाकाशं खगतेन
 च्छत्रेण निर्मुष्टसूर्यांशु निवारितानप्यं कर्तुं खिद्यते धाम्प्यतीत्यर्थः ।
 खिद्यते न ग इति पाठे तु किं न खिद्यते इति काका योज्यम्
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ स्फारमनसां विषयविस्तारितमनसाम् । विशेष-
 णं विशेषः ॥ ३९ ॥ उपलाः पापाणा अपि प्रदन्ति किं
 पुनः सचेतना इत्यतिशयोक्तिः ॥ ४० ॥ समन्तात्सर्वदेशेषु स-
 वेदा च दुःखदा दशाः पूर्णाः सन्तीति शेषः । अतः कृत्स्न-
 भूमिपांनुसंमार्जनवदशक्यत्वाच्च संप्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

विनिर्जितात्मचित्तानां दुःखानि रघुनन्दन ।
 सुविचार्याणि तेनात्र ज्ञातज्ञेयः प्रवर्तताम् ॥ ४२ ॥
 मनो नास्ति महाबाहो मा मुधोप प्रकल्पय ।
 अनेन कल्पितेन त्वं वेतालेनेव हन्यसे ॥ ४३ ॥
 यावद्विस्मृतवानात्मतत्त्वं मूढो भवद्भवान् ।
 तावत्तव मनोव्यालो बभूवाभ्युदितस्ततः ॥ ४४ ॥
 इदानीं भवता ज्ञातं यथाभूतमरिदम् ।
 संकल्पाद्वर्धते चित्तं तदेवागु परित्यज ॥ ४५ ॥
 दृश्यमाश्रयसीदं चेत्तत्सचित्तोसि बन्धवान् ।
 दृश्यं संत्यजसीदं चेत्तदचित्तोसि मोक्षवान् ॥ ४६ ॥
 अयं गुणसमाहारी बन्धायैव समाश्रितः ।
 संत्यक्तो भव मोक्षाय यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ४७ ॥
 नाहं नेदमिति ध्यायंस्तिष्ठत्वमचलाचलः ।
 अनन्ताकाशसंकाशहृदयो हृदयेश्वरः ॥ ४८ ॥
 आत्मनो जगतश्चास्य त्वमङ्गकलनामलम् ।
 राम द्वित्वमयीं त्यक्त्वाशेषस्थः सुस्थिरो भव ॥ ४९ ॥
 आत्मनो जगतश्चान्तर्द्रेष्टृदृश्यदशान्तरे ।
 दर्शनाख्ये स्वमात्मानं सर्वदा भावयन्भव ॥ ५० ॥
 स्वाद्यस्वाद्कसंत्यक्तं स्वाद्यस्वाद्कमध्यगम् ।
 स्वादनं केवलं ध्यायन्नित्यमात्ममयो भव ॥ ५१ ॥
 रामानुभवनीयस्य तथानुभविनुः स्वयम् ।

सुविचार्याणि रलयोरभेदानुसुविचार्याणि सुखनिर्गम्यानीत्यर्थः ।
 तेन हेतुना । अत्र तन्माजने । ज्ञानज्ञेयस्तत्त्वविन ॥ ४२ ॥
 प्रासन्निकीमधिकारिचिन्तां समाय प्रस्तुतमेवानुवर्तमान आह
 —मन इति ॥ ४३ ॥ यदि नास्ति तर्हि प्रतियोग्यप्र-
 सिद्धौ निषेधानवकाशमाशङ्क्याह—यावदिति । तथाच प्रा-
 क्तीमज्ञदशमादाय प्रसिद्धिरुपपन्नैत्यर्थः ॥ ४४ ॥ य-
 थाभूतं परमार्थान्तरूपम् ॥ ४५ ॥ बन्धमोक्षरहस्यमाह—
 दृश्यमिति ॥ ४६ ॥ किं तर्हि दृश्यतत्त्वं तदाह—अयमिति ।
 त्रिगुणात्मकमायामय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अहमिहान्तरे दृश्य
 इदमिति बाधं च नास्त्येवेति ध्यायन । अचलः पर्वत इवा-
 चलः स्थिरः । हृदयेश्वर आत्मा ॥ ४८ ॥ अहमिदमिति
 द्वित्वमयीं कलनां अल सर्वात्मना लब्धैत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ननु
 तदुभयकलनात्यागं किमवशिष्यते यत्र स्थितिरुपदिश्यते त-
 दाह—आत्मन इति । द्रष्टृदृश्यदशयोरन्तरे अन्तराल इत्येताव-
 त्पुके वृत्तिज्ञानस्याप्यान्तरालिकादृष्ट्यां स्यात्तन्माभूदित्यात्मनो
 जगतश्चान्तरिति । तथाच त्रिपुण्यनस्युतसन्मात्ररूपं दर्शनाख्य
 त्रिपुटीसाक्षिस्वभावे स्थितं स्वमात्मानं भावयन् भव आस्व
 ॥ ५० ॥ चाक्षुषत्रिपुटीवद्वानादित्रिपुटीष्वपि स एव तत्साक्षा
 परिचेय इत्याशयेनाह—स्वाद्येति । पूर्ववद्योजना ॥ ५१ ॥
 अनुमित्याद्यनुभवान्तरेष्वप्येवं बोध्यमित्याशयेनाह—रामेति ।
 निरालम्बं आलम्बो विषयभूतस्त्रिपुण्यशस्तस्यतिरिक्तं मध्यं
 तदान्तरे हृदयमध्ये अवलम्ब्य स्थिरो भवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अवलम्ब्य निरालम्बं मध्यं मध्ये स्थिरो भव ॥ ५२ ॥
 भवभावनया हीनं भावाभावदशोज्झितम् ।
 भावयन्नेवमात्मानमात्मसंस्थः स्वयं भव ॥ ५३ ॥
 आत्मसत्तां त्यजन्नेतां चेत्यं भावयसि स्वयम् ।
 यदा राम तदा यासि चित्ततामतिदुःखदाम् ॥ ५४ ॥
 चित्ततां शृङ्खलामेतां स्वरूपज्ञानयुक्तितः ।
 बिलाच्चित्तान्महाबाहो स्वात्मसिंह विमोचय ॥ ५५ ॥
 परमात्मदशां त्यक्त्वा चेत्यं परिपतन्नलम् ।
 यदा गच्छसि संकल्पं चेत्यं संपश्यसे तदा ॥ ५६ ॥
 आत्मनो व्यतिरिक्तं सच्चित्तमित्यङ्गं संविदा ।
 मनः संपद्यते दुःखि क्षीयते त्यक्तया तथा ॥ ५७ ॥
 आत्मैवेदं जगत्सर्वमित्यन्तः संविदोदये ।
 क चेत्ता कच वा चित्तं किं चेत्यं चेतनं च किम् ॥ ५८ ॥
 अहमात्मेति जीवोऽस्मीत्येतावच्चित्तं विदुः ।
 अनेनन्धमनाद्यन्तं दुःखं राघव तन्यते ॥ ५९ ॥
 अहमात्मा न जीवाख्याः सत्ताः सन्तीतराः कचिन् ।
 इत्येव चित्तोपशमः परमं सुखमुच्यते ॥ ६० ॥
 आत्मैवेदं जगदिति जाते राघव निश्चये ।
 अस्मत्ता चेतसो जाता भवत्येव न संशयः ॥ ६१ ॥
 एवं सत्यावबोधेन स्वात्मैवेदमिति स्थितिः ।
 मनः सुगलितं विद्धि सूर्यभासा तमो यथा ॥ ६२ ॥

भवस्य भावना संस्कारवशाद्वर्शनं अत्रदशेति यावत् । भावदशा
 जायते । अभावदशा सुषुप्तिः । 'भावाभावदशोऽज्झितम्' इति
 पाठे तदुभयदर्शनोऽज्झितमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ एतां शृङ्खलान्मा-
 त्रस्यभावामात्मसत्ता प्रमादप्यजन् यदा चेत्यं तदतिरिक्त
 भावयसि तदा चित्ततां यासीत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ स्वरूपज्ञानयु-
 क्तिनो भङ्गेति शेषः । चित्ताच्चित्तलक्षणाद्विलाप्यजगत् । बला-
 दिति पाठे तु मननादिकृतज्ञानदाढ्यबलात् ॥ ५५ ॥ संपश्यसे
 पश्यसि । पदव्यत्ययदृष्टान्तमः ॥ ५६ ॥ कथं चेत्यपरिपतन
 तेन च कथं संकल्पगमन कथं वा तन्धयस्तदाह—आत्मन
 इति । हे अङ्ग, यदा चित्तं पूर्वानुभवजनितदृश्यसंस्कारेणाद्विभेदं सति
 चिदेव किञ्चित्स्थायित्वमिवापन्नं चित्तमिति संविदा आत्मनो
 व्यतिरिक्तं तत् सिद्धं भवति तदेव पुनःपुनर्मननादृष्टाभूतं संक-
 ल्पमम्यं सन्मनः संपद्यते तदेव दुःखि । तथा स्वव्यतिरिक्तता-
 त्तासंविदा त्यक्तया तु धीयते ॥ ५७ ॥ एतदेव स्पष्टमाह—
 आत्मैवेदमिति । संविदेव संविदा । आगुर्मितेन हलन्ताद्याप ।
 तस्या उदये सति चेत्ता चेतित्ता उपहितः, चित्तमुपाधिः, चेत्यं
 तद्वृत्तिव्याप्यम् । चेतनं वृत्तिरिति चतुष्कमपि किं । न किञ्चिदव-
 शिष्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ इति एवमनुभूयमानदंहेन्द्रियादिशाला
 जावोऽस्मि ॥ ५९ ॥ आत्मा ब्रह्मैव न जीवाख्या ब्रह्मेतराः
 सत्ताः परमार्थसत्याः सन्ति ॥ ६० ॥ सर्वस्य जगतो ब्रह्मभावे
 तदन्तर्गतचित्तस्याप्यसत्ता अर्थात्संपन्ना भवत्येवेत्याह—आत्मै-
 वेदमिति ॥ ६१ ॥ मनोनाशोपायमुक्तमुपसंहरति—एवमिति

मनःसर्पः शरीरस्थो यावत्तावन्महद्भयम् ।
नस्मिन्नुत्सारिते योगाद्भयस्यावसरः कुतः ॥ ६३ ॥
भ्रान्तिमात्रोत्थितश्चित्ते वेतालोऽतिबलोऽनघ ।
सम्यग्ज्ञानेन मन्त्रेण प्रसभं विनिपात्यताम् ॥ ६४ ॥
देहगेहाद्गते चित्तयक्षे बलवतां घरे ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये के० मोक्षोपायेषु उपशमप्रकरणे स्वचित्तिनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः १५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एतामनुसरन् गम चित्तसत्तामपावनीम् ।
संसारबीजकणिकां जीवबन्धनवागुराम् ॥ १ ॥
आत्मा त्यक्तात्मरूपाभो मलिनामाप तदुशम् ।
चित्तं समनुसंधत्ते धत्ते च कलनामलम् ॥ २ ॥
वर्धमानमहामोहदायिनी भयकारिणी ।
तृष्णा विषलतारूपा मूर्च्छामेव प्रयच्छति ॥ ३ ॥
यदा यदोदेति तदा महामोहप्रदायिनी ।
तृष्णा कृष्णानिशेवियमनन्तात्मविकारिणी ॥ ४ ॥
कल्पानलशिखादाहं सोढुं शक्ता हरादयः ।
तृष्णानलशिखादाहं सोढुं शक्ता न केचन ॥ ५ ॥
तीक्ष्णा कृष्णा सुदीर्घा च बह्व्यङ्गं सदा निजम् ।
शीतलैवासुखोदकां घोरा तृष्णा कृपाणिका ॥ ६ ॥
यान्येतानि दुरन्तानि दुर्जराण्युन्नतानि च ।
तृष्णावल्लयाः फलानीह तानि दुःखानि राघव ॥ ७ ॥

॥ ६२ ॥ अथ तत्फलान्याह—मनःसर्प इत्यादिना । योगास्स-
माधेः प्रतीचो ब्रह्मैक्यलक्षणमिलनाद्वा । 'यदा ह्येव एतस्मि-
न्नद्भ्यऽनाम्भ्यऽनिरुक्ते निलयनेऽभय प्रतिष्ठा विन्दते अथ
सोऽभयं गतो भवति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वांस विमति कुत-
श्चन' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ आधिप्रहणं
सर्वेदुःखोपलक्षणम् । उद्वेगो दुःखासंहिणुतया व्याकुलता
॥ ६५ ॥ आत्मलाभनावाप्तसर्वकामलार्थगोऽनण्व निरुपा-
ज्जो बाह्यमुखमाधनोपाज्जनशून्यः । एवञ्च समुक्षापि न परि-
शिष्टेति न तदर्थमाप प्रवृत्तिप्रमात्तत्वाशयेनाह—उपशान्त-
परमैषण दर्शित ॥ ६६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्प-
र्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

आत्मा मनस्त्वमापन्नो बध्यते संसृतां यथा ।

सा तृष्णाऽनर्थबीजानां सुविचित्रोपवर्णयते ॥ १ ॥

चित्तनाशने परमपुरुषार्थप्राप्तिरुक्ता इदानीं चित्तानुसरणं
तृष्णाभिद्वया अनर्थपरम्पराप्राप्तिरिति दर्शयितुं भूमिकां रच-
यति—एतामित्यादिना । आत्मा एतां चित्तसत्तामनुसरन् सं-
सृत्यस्वस्थीयब्रह्मात्मरूपाभो भूला मलिनामविद्यापिहितामिन्द्रि-
यवृत्त्यधीनाभिव्यक्तिकां दृष्टा ज्ञानमापतचित्तमेवानुसृत्य चित्तक-
ल्पितदेहादिदिसंघातमात्रोऽहमिति संघते चित्तोपनीतनानाविषयक-

निराधिविगतोद्वेगस्तिष्ठ नास्ति भयं तव ॥ ६५ ॥

नीराग एव निरुपार्जन एव चास्ती-

त्येतावतैव गलिता तव चित्तसत्ता ।

निर्दुःखमुत्तमपदं परमं गतोसि

तिष्ठोपशान्तपरमैषण एवमन्तः ॥ ६६ ॥

अदृश्यैवास्ति मांसास्थिरुधिरादि शरीरकात् ।

मनोबिलविलीनैषा तृष्णावनशुनी नृणाम् ॥ ८ ॥

क्षणमुल्लासमायाति क्षणमायाति शून्यताम् ।

जडा विदलयत्यागु तृष्णाप्रावृद्धतरङ्गिणी ॥ ९ ॥

दृष्टदैन्यो हतस्वान्तो हतोजा याति नीचताम् ।

मुह्यते रौति पतति तृष्णयाभिहतो जनः ॥ १० ॥

न स्थिता कोटरे यस्य तृष्णा कृष्णभुजङ्गमी ।

तस्य प्राणानिलाः स्वस्थाः पुंसो हृदयरन्ध्रगाः ॥ ११ ॥

नूनमस्तंगतो यत्र तृष्णाकृष्णनिशाक्रमः ।

पुण्यानि तत्र वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवेन्दवः ॥ १२ ॥

यो न तृष्णाघुणावल्लया क्षतः पुरुषपादपः ।

पुण्यप्रसूनैः स सदा दशां याति विकासिनीम् ॥ १३ ॥

अनन्ताकुलकल्लोला विवर्तावर्तसंकुला ।

प्रवहत्याशयारण्ये तृष्णान्धानां नदी नृणाम् ॥ १४ ॥

लनाप्रयुक्तं रागद्वेषवासनामलं च भजे इति द्वयोरन्वयः
॥ १ ॥ २ ॥ धत्तां नाम किं तत्तस्मादाह—वर्धमानेति । मर-
णमुच्छ्रांभ्रान्तिमहत्सहेतुत्वाद्विषलतारूपा तृष्णा अस्मै कल-
नामलधारिणे आत्मने मूर्च्छामेव प्रयच्छति न सुखलेगमपी-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ वर्धमानमहामोहदायिनीत्येतद्विज्ञोति—य-
दिति । कृष्णानिशा वापिकीनमिषा मापिहि अनन्तात्मन्या-
काशे भेद्यविष्कृजितवृष्ट्याद्यनर्कविकारिणी ॥ ४ ॥ भावकाभय-
कारिणीत्येतदपि विज्ञोति—कल्पानलेति । न केचन धीरा इति
शेषः ॥ ५ ॥ कृपाणिका अग्निः । तीक्ष्णेत्याद्यस्मिन्वोपपादनम् ।
निजमङ्गं सदा वहति कृन्तनीति यावत् । अमुन्वः उदकः फल-
कालो यस्याः ॥ ६ ॥ विषलतेत्येतद्विशदयति—यानीति । दुर्ज-
राणं जगत्पुण्यमशक्यानि । दुर्निवारणीति यावत् ॥ ७ ॥ वनशुनी
वृक्षी ॥ ८ ॥ क्षणमुल्लासं वृद्धिम् । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि ।
जडा शीतला मलिना च । विदलयति शिलाकण्टकारण्यादिप्रवेशं
नीत्वा खण्डयति । प्रावृद्धतरङ्गिणी वर्षाभिद्वन्द्वनदी ॥ ९ ॥ मूर्च्छा-
मेव प्रयच्छतीत्येतद्विज्ञोति—दृष्टदैन्य इति ॥ १० ॥ तृष्णा-
क्षये सर्वेदुःखहानिः सर्वपुण्योदयश्च सिध्यतीत्याह—न स्थिते-
त्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अन्धानां विवेकदृष्टिहीनानां
नृणामाशयश्चित्तं तल्लक्षणेऽरण्ये अनन्त्याकुलतालक्षणकल्लो-

तृष्णयेमे जनाः सर्वे सुत्रयन्प्रपतन्निवत् ।
 भ्राम्यन्ते प्रविशीर्यन्ते संहियन्ते च भूरिशः ॥ १५ ॥
 मूलान्यपि सुसूक्ष्माणि कठिनाशयकर्कशा ।
 तृष्णा परशुधारेव वल्गन्ती विनिकृन्तति ॥ १६ ॥
 निपतस्यवटे मूढस्तृष्णामनुसरज्जनः ।
 नीलामनुपतच्छुभ्रतृष्णशाखां यथैकः ॥ १७ ॥
 नोन्मत्तापि जरा चक्षुस्तथा जरयति क्षणात् ।
 यथा जरयति क्षामा तृष्णा हृदयरूपिका ॥ १८ ॥
 तृष्णयाशयकौशिक्या हृद्यमङ्गलभूतया ।
 रुढया भगवानेष विष्णुर्वामनतां गतः ॥ १९ ॥
 कयाचिदेव दैविक्या हृदि प्रथितयानया ।
 तृष्णया भ्राम्यते व्योम्नि रज्ज्वेवाकोऽन्वहं किल २०
 सर्वदुःखमयाकारां जगतीजीवनच्छिदम् ।
 तृष्णां परिहरेत्कूरामुरगीमिव दूरगः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे तृष्णावर्णनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः १६

श्रीराम उवाच ।

स्वभावगम्भीरमेतद्भगवन्वचनं तव ।
 यदहंकारतृष्णां त्वं मा गृहाणेति वक्षि माम् ॥ १ ॥
 यद्यहंकारसंत्यागं करोमि तदिदं प्रभो ।
 त्यजामि देहनामानं संनिवेशमशेषतः ॥ २ ॥
 जानुस्तम्भेन महता धार्यते सुतरुयथा ।
 अहंकारेण देहोऽयं तथैव किल धार्यते ॥ ३ ॥

वती भ्रान्तिलक्षणैरावर्तैश्च संकुला तृष्णानदी नूनं वहति प्रव-
 हति ॥ १४ ॥ सुत्रेण यक्ष्यते वध्यते इति सूत्रयन्त्रः पतन्त्री
 पक्षी तद्वत् । प्रथमं वित्तस्याज्जनाय भ्राम्यन्ते ततो रक्षणव्यय-
 क्षयचिन्ताशोकैः पक्षुलक्ष्मणैरिव प्रविशीर्यन्ते अन्ते च संहियन्ते
 मार्यन्ते ॥ १५ ॥ धर्मज्ञानमूलानि दयाविवेकादीनि सुसूक्ष्माणि
 ईषदङ्कुरितान्यपि कठिनेन निर्दयेनाशयेन कर्कशा । वल्गन्ती
 तत्कालं निपतन्ती ॥ १६ ॥ अवटे नरकान्धकूपे । नीलां
 हरिताम् । श्वप्रस्य कूपस्य सुखं रुढस्य तृणस्य शाखामनुपतन्-
 एणको हरिणइव ॥ १७ ॥ उन्मत्ता प्ररुढतामपि जरा चक्षुर्ज-
 रयत्यन्धयति । हृदयस्था रूपिका पिशाची ॥ १८ ॥ अमङ्गल-
 भूतया हृदि रुढया कृतनीडया ॥ १९ ॥ दैविक्या देवेनध्वरेण
 प्रयुक्तया देवभोग्यसुखलवविषयया वा तृष्णया रज्ज्वेव बद्ध
 इति शेषः ॥ २० ॥ जगतीपदेन जगतीस्थाः सर्वप्राणिनो
 लक्ष्यन्ते ॥ २१ ॥ सर्वसंसारस्थितिस्तृष्णावशादेवेत्याशये-
 नाह—तृष्णयेति ॥ २२ ॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ २३ ॥
 संकल्पवर्जनमात्रेण कथं तृष्णात्यागसिद्धिस्तत्राह—मन इति ।
 अकल्पन संकल्परहितं मनो नास्ति । मनसोऽभावे कुतस्तृष्णाप्र-
 सक्तिरिति भावः ॥ २४ ॥ त्वं अयं देहोऽहमिति दुराशां सर्वदु-

तृष्णया वायवो घान्ति शैलास्तिष्ठन्ति तृष्णया ।
 तृष्णयैव धरा धात्री त्रैलोक्यं तृष्णया धृतम् ॥ २२ ॥
 सर्वैव लोकयात्रेयं प्रोता तृष्णावरत्रया ।
 रज्जुबन्धाद्विमुच्यन्ते तृष्णाबन्धाच्च केचन ॥ २३ ॥
 तस्माद्राघव तृष्णां त्वं त्यज संकल्पवर्जनात् ।
 मनस्त्वकल्पनं नास्ति निर्णीतमिति युक्तितः ॥ २४ ॥
 अयं त्वमहमित्येव प्रथमं तावदाशये ।
 मा दुराशां महाबाहो संकल्पय तमोमयीम् ॥ २५ ॥
 एतां दुःखप्रसविनीमनात्मन्यात्मभावनाम् ।
 न भावयसि चेद्राम तदा तज्ज्ञेषु गणयसे ॥ २६ ॥
 एतामहं भावमयीमपुण्यां
 छित्त्वा न हं भावशलाकयैव ।
 स्वभावनां भव्य भवान्तभूमौ
 भवाभिभूताखिलभूतभीतिः ॥ २७ ॥

अहंकारक्षये देहः किलावश्यं विनश्यति ।
 मूले क्रकचसंलूने सुमहानिव पादपः ॥ ४ ॥
 तत्कथं संत्यजाम्येन जीवामि च कथं मुने ।
 एनमर्थं विनिश्चित्य वद मे वदतां वर ॥ ५ ॥
 श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 सर्वत्र वासनात्यागो राम राजीवलोचन ।
 द्विविधः कथ्यत तज्ज्ञेयौ ध्येयश्च मानद ॥ ६ ॥

राशानिमित्तमभिमानं मा संकल्पय ॥ २५ ॥ २६ ॥ अनहं-
 भावलक्षणया शलाकया कर्तव्या अहंभावमयीमतां तृष्णां छित्त्वा
 हे भव्य, भवस्यान्तो बाधस्तद्धर्मा ब्रह्मण्य सप्तमभूमिकाभेदे
 वा भव आस्त्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-
 तात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

वार्यते वासनात्यागो ध्येयज्ञेयविभागतः ।
 तेनात्र जीवन्मुक्तानां विदेहानां च लक्षणम् ॥ १ ॥
 जीवता देहोऽहंभावस्य त्यक्तमशक्यत्वाच्छिष्यमरणं गुरो-
 स्तात्पर्यायोगादनामहंभावमयी तृष्णा छित्त्वात्युक्ततात्पर्यम-
 नवधारयन् रामः पृच्छति—स्वभावेत्यादिना ॥ १ ॥ अशेषत
 इति । प्राणाहकारयोरेकतापनेस्वर्यवोक्तत्वात्प्राणान्परिशोध्य-
 हंकारत्यागासंभवात्प्राणानामप्यनवशेषणेत्यर्थः ॥ २ ॥ जा-
 नुस्तम्भेन जानुवत्प्रसृतमूलबन्धविष्टम्भेन ॥ ३ ॥ तदेव व्य-
 तिरेकेण द्रवयति—अहंकारेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ज्ञेयो विदुषां
 समाधिकाले विदेहकैवल्या च ज्ञानबाधितः । अधिष्ठानमात्र-
 परिशेषात्मा ध्येयः । व्युत्थानकाले वाक्यजन्याखण्डाकारवृत्त्या
 सवासनस्याज्ञानस्य बाधेऽपि जीवन्मुक्तिश्लाघानुरोधात्प्रारब्ध-
 फलभोगशेषाच्च तन्निर्वाहाय बाधितानुवृत्तेरविद्यालेशपरिशेषस्य

अहमेषां पदार्थानामेते च मम जीवितम् ।
 नाहमेभिर्विना कश्चिन्न मयैते विना किल ॥ ७ ॥
 इत्यन्तर्निश्चयं कृत्वा विचार्य मनसा सह ।
 नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविते ॥ ८ ॥
 अन्तःशीतलया बुद्ध्या कुर्वत्या लीलया क्रियाम् ।
 यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो राम स कीर्तितः ॥ ९ ॥
 सर्वं समतया बुद्ध्या यं कृत्वा वासनाक्षयम् ।
 जहाति निर्ममो देहं ज्ञेयोऽसौ वासनाक्षयः ॥ १० ॥
 अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः ।
 तिष्ठति ध्येयसंत्यागी जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ११ ॥
 निर्मूलकलनां त्यक्त्वा वासनां यः शमं गतः ।
 ज्ञेयत्यागमयं विद्धि मुक्तं नं रघुनन्दन ॥ १२ ॥
 ध्येयं तं वासनात्यागं कृत्वा तिष्ठन्ति लीलया ।
 जीवन्मुक्ता महात्मानः सुजना जनकादयः ॥ १३ ॥
 ज्ञेयं तु वासनात्यागं कृत्वोपशममागताः ।
 विदेहमुक्तास्तिष्ठन्ति ब्रह्मण्येव परावरे ॥ १४ ॥
 द्वावेव राघव त्यागौ समौ मुक्तपदे स्थितौ ।
 द्वावेतौ ब्रह्मतौ यानौ द्वावेव विगतज्वरौ ॥ १५ ॥
 युक्तायुक्तमती स्वासे केवलं विमलेऽनघ ।
 एकः स्थितः स्फुरदेहः शान्तदेहः स्थितोऽपरः ॥ १६ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे तृष्णाचिकित्सा नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

॥ एकादशो दिवमः ॥

विशेषांशावाप्तस्य बाभ्युपगमादनभ्यस्ताहंभावेन देहेन भोगहे- येन वा यन्मवेथा देह जहाति अस्मै ज्ञेयो यागनाक्षय इत्यर्थः
 नुत्यवहारसिद्धेस्तात्कालिकाहकाराभागानुवृत्तविद्वदनुभवमिद- ॥ १० ॥ तत्र द्वितीयमुदाहरति—अहंकारेति । लीलया लोकसं-
 न्वात्तद्देशायां तद्वाधानुसंधानस्य यत्कामाभ्यन्तरे ध्यानप्रायः स्वाध्य- होचितव्यवहारेण यस्तिष्ठति स ध्येयमेत्यागी ध्येयवासनात्याग-
 इव ध्येय इति द्विविध इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्र द्वितीयमुपपादयति- वान ॥ ११ ॥ आद्यमुदाहरति—निर्मूलेति । मूलाज्ञानेन सह
 —अहमिति । विवेकिदशात् द्वावेव प्रत्ययगोचरं प्रतीयते । कलनां त्यक्त्यर्थः । ज्ञेयत्यागमयं ज्ञानवाधिनमवामनाज्ञानपरिशि-
 एको देहेन्द्रियबुद्धिमनःसापेक्षः संघातात्मा पुत्रमित्रकलत्रध- ट्चिन्मात्रप्रधानम् ॥ १२ ॥ उक्तमेव प्रपद्यति—ध्येयमित्या-
 नादिममतानिरूपकः । अपरोऽन्वष्टकस्वभावोऽवस्थान्तरमरण- दिना । लीलया व्यवहारेण ॥ १३ ॥ १४ ॥ अर्थे एवकारः
 मूर्च्छाजन्मान्तरसाधारणध्वन्मात्रस्वभावो विवेकपरिशिष्टः । ॥ १५ ॥ युक्तमतिः समाभ्यासः । अयुक्तमतिर्व्युत्थानव्यव-
 तत्राद्यस्य स्वरूप प्रथमं विचार्य निर्धार्यमित्याह—अहमिति । हारवान् । एतां युक्तायुक्तमती द्वावपि मुखेन आस्यते विश्र-
 एतां देहेन्द्रियादीनां वाद्यान्नपानादीनां चोपभुक्तानां पदार्थानां म्यते आस्मिन्निति स्वामे विमले अवियामलनिर्मुक्ते ब्रह्मण्येव
 संघातान्मेत्यर्थः । एते देहादयोऽनादयश्च मम जातिं स्वरूप- केवलं स्थितौ । कस्मर्हि विशेषस्तमाह—एक इति । एको
 सिद्धिनिमित्तम् । अतएवैभिर्विनाऽहं न कश्चिद्व्यवहारपदे प्रसि- व्युत्थितः । अपरः समहितः ॥ १६ ॥ अज्ञेयवासन इति
 द्रोऽस्मीत्यन्तःप्रथमस्याहंपदार्थस्य निश्चयं कृत्वा मनसा सह च्छेदः ॥ १७ ॥ व्यवहारेणो मुक्तस्य लक्षणाभ्याह—आपत-
 पृथक्करणं संघातान्मानमत्यन्तासद्रूपमेव विचार्य द्वितीये परिशि- त्स्वत्वादिना ॥ १८ ॥ ईप्सितानां निमित्ते इच्छाद्वेषा । अज्ञदशा
 ष्टचिद्रूपेणाहंपदार्थस्य न मे एते पदार्था इति निष्कृष्टबोधेन त- इष्टानिष्टान्मेन संमतेषु वस्तुषु मुपुमवदनासक्त इत्यावत् ॥ १९ ॥
 र्थेव भाविते सति यो भावनात्मा वासनात्यागः स ध्येय इति इह देहे तत्संबन्धितं च अहमिति ममेति च कलने इति
 मया कीर्तित इति त्रयाणामर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ प्रथमं वास- योजना ॥ २० ॥ २१ ॥ येन पुंसा मुपुमवप्रशमिता भाववृ-
 नाक्षयमुपपादयति—सर्वमिति । सर्वं जगत्समतया समं ब्रह्म तयः पदार्थेष्वाल्सा यस्य तथाविधेन चेतसोपलक्षितेन जाग्रति ।
 तद्भावेन बुद्ध्या साक्षात्कृत्य भूमिकाभ्यासक्रमेण यं वासनाक्षयं जागरेपि सदा स्थितम् । भावे कः । यच्च सदा मुदा स्वाभा-
 कृत्वा निर्ममो निरहंकारश्च निर्विकल्पकसमाधिस्थः प्रारब्धक्ष- विकल्पेण कलान्वितः पूर्णकलो विधुश्चन्द्र इव प्रसादेन निषे-

सप्तदशः सर्गः १७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

विदेहमुक्ता ये राम ते गिरामिह गोक्षरे ।
 नैव तिष्ठन्ति तस्मात्स्वं जीवन्मुक्तिमिमां शृणु ॥ १ ॥
 प्राकृतान्येवं कर्मणि यया वर्जितवाञ्छया ।
 क्रियन्ते तृष्णयेमानि तां जीवन्मुक्तां विदुः ॥ २ ॥
 या स्थितिस्तृष्णया जन्तोर्बाह्यार्थं बद्धभावया ।
 तं बन्धमाहुराचार्याः संसारनिगडं दृढम् ॥ ३ ॥
 नूनमुज्झितसंकल्पा हृदि बाह्ये विहारिणी ।
 वासना योदिता सेह जीवन्मुक्तशरीरिणी ॥ ४ ॥
 बाह्यार्थव्यसनोच्छ्राना तृष्णा बद्धेति राघव ।
 सर्वार्थव्यसनोन्मुक्ता तृष्णा मुक्तेति कथ्यते ॥ ५ ॥
 पूर्वं यस्यास्तु तृष्णाया वर्तमानेऽपि शाश्वती ।
 निर्दुःखता निष्कलता सा मुक्तेति बुधैः स्मृता ॥ ६ ॥
 इदमस्तु ममेत्यन्तर्यैषा राघव भावना ।
 तां तृष्णां शृङ्खलां विद्धि कलनां च महामते ॥ ७ ॥
 तामेतां सर्वभावेषु सत्स्वसम्पु च सर्वदा ।
 संत्यज्य परमोद्धारः परमेति महामनाः ॥ ८ ॥
 बन्धाशामय मोक्षाशां सुखदुःखदशामपि ।
 त्यक्त्वा सदसदाशां च निष्ठाश्रुध्वमहाध्विवत् ॥ ९ ॥

न्यते न इह जगति मुक्तो जीवन्मुक्त इति स्मृत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहाराजायणतार्पणप्रकाशे
 उपशमप्रकरणे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

यादृशनिश्चयैर्युक्तो जीवन्मुक्तो न बध्यते ।

अज्ञश्च बध्यते भूयस्तद्विभागोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

रास्येकैतद्विदेहमुक्तलक्षणजिज्ञासां प्रतिलक्ष्य तस्यैकरूपेण
 लक्षणाद्यभावाद्वाचां कुण्ठीभावोक्त्यैव निरतिशयस्वप्रकाशभूमान-
 न्दमात्रपरिशेषस्वरूपलक्षणमिति सूचयन् जीवन्मुक्तलक्षणे-
 ष्वेवावश्योपादेयान्विशेषान्वक्तुं प्रतिजानीते—विदेहमुक्ता इति
 ॥ १ ॥ ननु तर्हि जीवन्मुक्तानां तत्तद्वर्णाश्रमोचितकर्मकलतृष्णा
 यद्यस्ति तर्हि अज्ञवदेव तद्भोगाय पुनर्देहबन्धोऽपि स्यात् ।
 यदि नास्ति तर्हि प्रवृत्तिरेव न स्यात् 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न
 मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायादिति दोषं परिहर्तुं ज्ञाह्योः
 प्रवर्तकशुद्धशुद्धतृष्णविलक्षणमुपपादयितुमुपक्रमते—प्राकृता-
 न्येवेत्यादिना । प्राकृतानि तत्तद्वर्णाश्रमस्वभावप्राप्तितानि ।
 वाञ्छा विषयास्वादनोत्साहः ॥ २ ॥ बद्ध उन्साहदृढीकृतो
 भावः संसारसत्यताबुद्ध्या भोगोत्साहो यया ॥ ३ ॥ भोग्यवर्गा-
 णामनृतत्वनिश्चयेन हृदि उज्झितभोगसंकल्पा बाह्ये लोकसम्प्र-
 हमात्रप्रयोजनेन विहारिणी वासना तृष्णा जीवन्मुक्तानां शरी-
 रमात्रातिरेक्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्तलक्षणे एव तृष्णे प्रपञ्चयिष्यन्

अजरामरमात्मानं बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ।
 जरामरणशङ्कामिमां मनः कलुषं कृथाः ॥ १० ॥
 पदार्थतत्त्वं नेदं ते नायं त्वमसि राघव ।
 किञ्चित्सदस्यदेवेदमन्य एवासि राघव ॥ ११ ॥
 असदभ्युदिते विश्वे सतीवासति संस्थिते ।
 त्वयि तत्तामतिगते तृष्णायाः संभवः कुतः ॥ १२ ॥
 अन्यच्च राम मनसि पुरुषस्य विचारिणः ।
 जायते निश्चयः साधो स्फाराकारश्चतुर्विधः ॥ १३ ॥
 आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः ।
 इत्येको निश्चयो राम बन्धायासद्विलोकनात् ॥ १४ ॥
 अतीतः सर्वभावेभ्यो वालाप्रादप्यहं तनुः ।
 इति द्वितीयो मोक्षाय निश्चयो जायते सताम् ॥ १५ ॥
 जगज्जालपदार्थात्मा सर्वमेवाहमक्षयः ।
 तृतीयो निश्चयश्चेत्थं मोक्षायैव रघुद्वह ॥ १६ ॥
 अहं जगद्वा सकलं शून्यं व्योमसमं सदा ।
 एवमेष चतुर्थोऽन्यो निश्चयो मोक्षसिद्धये ॥ १७ ॥
 निश्चयेषु चतुर्विधेषु बन्धाय प्रथमः स्मृतः ।
 त्रयो मोक्षाय कथिताः शुद्धभावनयोत्थिताः ॥ १८ ॥
 एतेषां प्रथमः प्रोक्तस्तृष्णाया बन्धयोग्यता ।
 शुद्धतृष्णास्त्रयः स्वच्छा जीवन्मुक्तविलासिनः ॥ १९ ॥

पिण्डीकृत्याह—बाह्येति । न्यमन लाम्प्यम् ॥ ५ ॥ पूर्वं वि-
 षयप्राप्तेः प्राक्काले । विषयनाशोत्तरकालस्याप्युपलक्षणमेतत् ।
 निर्दुःखता रागविरहादिप्रयुक्तदुःखशून्यता । विषयप्राप्तिकालेऽपि
 निष्कलता निरुच्छ्रनता ॥ ६ ॥ ७ ॥ परं जीवन्मुक्तिपदम्
 ॥ ८ ॥ बध्नन्तीति बन्धा देहादयस्तदाशाम् । मोक्षस्तन्निवृत्ति-
 स्तदाशाम् । बन्धमिध्यात्वनिश्चये तन्निवृत्तेर्नाशास्तत्त्वाज्ञहि
 जागरूकः स्वाप्रतिगडबन्धमोक्षमाशास्त इति भावः । सुखदुः-
 खदशानामपि मिध्यात्वनिश्चय एवात्र त्यागः ॥ ९ ॥ १० ॥
 आशात्यागे उपायमाह—पदार्थेति । इदं दृश्यं पदार्थतत्त्वं प-
 दार्थरूपं ते तव न । त्वमपि न । तत्तन्मात्परमार्थसत्यादन्यदेव
 किञ्चितुच्छमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ हे राम, अन्यच्च वक्ष्यमाण
 चतुर्विधनिश्चयभेदं शृण्वति शंभुः । तमेवाह—मनसीति
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ सर्वेभ्यो देहेन्द्रियादिभेदेभ्योऽतीतोऽतिरिक्तः ।
 तनुः सूक्ष्मः स्थूलरहित इत्यावत् । त्वंपदार्थशोधनविषयास्य
 मोक्षहेतुत्वम् ॥ १५ ॥ तृतीय इति । अस्याप्याध्यात्मिकपरि-
 च्छिन्नात्मताभ्रमनिवृत्त्या तत्पदार्थेन सहैव शोधनसंभवाभ्यो-
 क्षोपयोगः ॥ १६ ॥ अहमित्याध्यात्मिकपरिच्छेदोपाधिः
 जगदिति आधिदेविकाशुपाधिः । सदा कालत्रयेपि
 एषः सर्वदृश्यबाधामनिश्चयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ तृष्णाभेद-
 निरूपणेऽस्य विभागस्य का प्रसक्तस्तत्राह—एतेषामिति
 अस्मिन्सत्येव तृष्णाया बन्धकत्वादयमेव बन्धहेतुरित्यर्थः ।

सर्वमात्माहमेवेति निश्चयो यो महामते ।
 तमादाय विषादाय न भूयो याति मे मतिः ॥२०॥
 तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमात्मनः ।
 सर्वमात्मेति तेनान्तर्निश्चयेन न बध्यते ॥ २१ ॥
 शून्यं तत्प्रकृतिर्माया ब्रह्मविज्ञानमित्यपि ।
 शिवः पुरुष ईशानो नित्य आत्मैव कथ्यते ॥ २२ ॥
 सदा सर्वं सदेवेदं नेह द्वित्वान्यते क्वचित् ।
 विद्यते विद्यया व्याप्तं जगन्नेतरया धिया ॥ २३ ॥
 आपातालमनन्तात्मा पूरितोऽम्भोधिरम्बुभिः ।
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगदापूर्णमात्मना ॥ २४ ॥
 अतः सत्यमृतं नित्यं नानृतं विद्यते क्वचित् ।
 वार्येव सकलाम्भोधिर्न तरङ्गादयः क्वचित् ॥ २५ ॥
 पृथक्कटककेयूरनूपुरादि न काञ्चनात् ।
 भिन्नास्तरुतृणाकारकोटयश्चैव नात्मनः ॥ २६ ॥
 द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्जगन्निर्माणलीलया ।
 परमात्ममयी शक्तिरद्वैतैव विजृम्भते ॥ २७ ॥
 आत्मीये परकीये च सर्वस्मिन्नेव सर्वदा ।
 नष्टे वोपचिते कार्ये सुखदुःखे गृहाण मा ॥ २८ ॥
 भावाद्वैतमुपाश्रित्य सत्ताद्वैतमयात्मकः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहाराजायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे नृणां विच्छेदोपदेशो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

कर्माद्वैतमनादस्य द्वैताद्वैतमयो भव ॥ २९ ॥
 भवभूमिषु भीमासु भावभावनवात्यया ।
 मा पतोत्पातपुर्णोसु दरीष्वन्तः करी यथा ॥ ३० ॥
 द्वैतं न संभवति चित्तमयं महात्म-
 नात्मन्यथैक्यमपि न द्वितयोदितात्म ।
 अद्वैतमैक्यरहितं सततोदितं स-
 त्सर्वं न किञ्चिदपि चादुरतः स्वरूपम् ३१
 नैवाहमस्ति नच नाम जगन्ति सन्ति
 सर्वं च विद्यत इदं ननु निर्विकारम् ।
 विज्ञानमात्रमवभासत एव शान्तं
 नासन्न सज्जगदिदं च सदेति विद्धि ॥३२॥
 परममृतमनाद्यं भासनं सर्वभासा
 मजरमजमचित्त्यं निष्कलं निर्विकारम् ।
 विगतकरणजालं जीवनं जीवशक्तेः
 सकलकलनहीनं कारणं कारणानाम् ॥३३
 सततमुदितमीशं व्यातते चित्प्रकाशे
 स्थितमनुभवबीजं स्वात्मभावोपदेश्यम् ।
 स्वदनमनुचितोऽन्तर्ब्रह्म सर्वं सदैव
 स्वमहमपि जगच्छेत्यस्तु ते निश्चयान्तः ॥३४

शुद्धा निर्दोषा तृष्णा येषु ते शुद्धतृष्णाः उत्तरे त्रयो निश्चयाः । गद्यवस्थाधर्मशास्त्रादिबाधप्रसङ्गाच्च तत्र द्वैताध्ययनमेवोचित-
 ॥ १९ ॥ तत्र तृतीयस्य प्रयोजनमाह—सर्वमिति ॥ २० ॥ २१
 शतुर्थस्य शून्यवादिसतप्रविष्टतां वारयन्माह—शून्यमिति । परि-
 शिष्टात्मैव वादिभिः शून्यादिशब्दैः कथ्यते नावस्त्वित्यर्थः ॥ २२ ॥
 विद्यया परमार्थस्वरूपदृष्ट्या जगद्भामं प्रस्तम् । इतरया पूर्वव-
 द्भ्रान्तिधिया न ॥ २३ ॥ यथा अनन्तात्मा अपरिच्छेद्यपरिणाहो-
 ऽम्भोधिरापातालमनम्बुभिः पूरितस्तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्त्वापूर्णं
 किं ततस्तत्राह—अत इति । अतः कृतं प्रमाणबोधितं ब्रह्मैक्यमेव
 नित्यं सत्यम् । तद्यतिरेकेणानृतं जगद्रूपं न विद्यत इति सिद्धमित्यर्थः
 ॥ २५ ॥ काञ्चनाक्ष पृथक् । आत्मनः पृथिव्यात्मनः सकाशात्
 भिन्नाः ॥ २६ ॥ कथं तर्हि जलसमुद्रादौ जगति भेदाभेद-
 प्रत्ययस्तत्राह—द्वैताद्वैतेति । अद्वैता परमात्ममयी शक्तिर्ब्र-
 ह्मसर्वभाज्ञानप्रति द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्विजृम्भत इत्यर्थः ॥ २७ ॥
 अन्वैवे किं ततस्तत्राह—आत्मा इति । स्वांथं परकीयं वा
 पुत्रमित्रादौ सर्वस्मिन् जगति च उपचितं नष्टं वा सुखदुःखं
 अभिज्ञस्त्वं मा गृहाणेत्यर्थः ॥ २८ ॥ कथं तर्हि मया व्यव-
 हृतमिति चेन्नैवद्वैतद्वैतालम्बनेनैवेति तद्विभज्याह—भावा-
 द्वैतमिति । ब्रह्मवदेव च परमार्थतः सत्ताद्वैतमयात्मक एव सन्
 व्यवहारकालेऽपि भावनया अद्वैतमेवोपाश्रित्य तत्तत्प्राणिकमे-
 फलदानं ब्रह्मवर्णाधर्मधर्मव्यवस्थापनकर्मविषये अद्वैतं सर्व-
 धवानाहस्य व्यवहरन् यथोचितं द्वैताद्वैतोभयगणे भवेत्यर्थः । मूलभूतम् । स्वात्मभावः स्वस्वरूपावस्थितिस्तेन दशमस्तम्भ-
 अद्वैते कर्मणामेवासिद्धैर्गैरूपेण सर्वत्र कथंचिदद्वैताचरणे ज-
 मिति भावः ॥ २९ ॥ भावेऽपि द्वैताध्ययने का क्षनिस्तत्राह
 —भवेति । उत्पातेरशुभनिमित्तं पूर्णाम् । दरीप्रहणेन गतो
 लक्ष्यते । तथाच संसारगतपात एव तत्र क्षनिगिति भावः ॥ ३० ॥
 सत्ताद्वैतमुक्तमुष्पादयति—द्वैतमिति । द्वैतं परमार्थसन्न संभवति ।
 यतस्तच्चित्तमयं चित्तकल्पितमेव न वस्तुमार्शं परंपर्येष्वेकादि-
 जन्यत्वाभ्युपगमताम्राशो नाशोऽभ्युपगमाच्च । एवमात्मन्यैक्यमे-
 कत्वाख्यमख्यागुणोऽपि न संभवति यतस्तदपि द्विःवादिवावर्त-
 कत्वेनैव कल्पितत्वाद्भ्रान्त्यादेवोदित आत्मा स्वरूप यस्य तथा-
 भूतम् । अतः अद्वैतमैक्येन च रहितं स्वमिद्धावयन्यनिरपेक्ष-
 त्वात्सततोदितं सत्यमनाद्यं त्रया एक्यनिगमात्मकं द्वैतनिगमाच्च
 किञ्चिदपानि च । 'तस्मात्तत्त्वमेवमभवत्' 'नेह नानास्ति किञ्च-
 न' इत्यादिश्रुतयस्तदनुभविनश्च लक्षणया आहुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥
 अहमिति युष्मदात्मप्रतिभक्त्युपेक्षा नैवास्ति अस्मदर्थप्रतिभक्त्यु-
 पाणि युष्मदादिजगन्नि च न गन्ति किन्तु सर्वमिदं निर्विकारे
 विज्ञानमात्रमेव विद्यते । तदवभासतन्माध्याकारमात्रतः
 शान्तमिदं तु जगन्मदा नामन् न भवति विद्वान्त्वर्थः ॥ ३२ ॥
 पुनस्तन्निश्चयमेव दृष्टमात्रोपायं संपादयति—परमिति द्वाभ्याम् ।
 जीवशक्तेः प्राणस्य जीवनं प्राणनव्यवहारनिमित्तम् । 'प्राणस्य
 प्राणम्' इत्यादिश्रुतेः ॥ ३३ ॥ अनुभवानां चाक्षुषादीनां बीजं
 मूलभूतम् । स्वात्मभावः स्वस्वरूपावस्थितिस्तेन दशमस्तम्भ-
 सीतिवच्छ्रुतापरोक्षापादनेनोपदेश्य अन्तःस्वदनमात्रगनन्द-

अष्टादशः सर्गः १८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

युक्ताशयानां महतामहतानां कुदृष्टिभिः ।
स्वभावोऽयं महाबाहो लीलया चरतामिह ॥ १ ॥
विहरन्नपि संसारे जीवन्मुक्तमना मुनिः ।
आदिमध्यान्तविरसा विहसेज्जागतीर्गतीः ॥ २ ॥
सर्वप्रकृतकार्यस्यो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु ।
ध्येयं तं वासनात्यागमवलम्ब्य व्यवस्थितः ॥ ३ ॥
सर्वत्र विगतोद्वेगः सर्वार्थपरिपोषकः ।
विवेकोद्योतदृष्टात्मा प्रबोधोपवनस्थितिः ॥ ४ ॥
सर्वातीतपदालम्बी पूर्णेन्दुशिशिराशयः ।
नोद्वेगी नच तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥ ५ ॥
सर्वशत्रुषु मध्यस्थो दयादाक्षिण्यसंयुतः ।
प्राप्तकर्मकरोऽग्राणां संसारे नावसीदति ॥ ६ ॥
नामिनन्दति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
मौनस्थः प्रकृतारम्भी संसारे नावसीदति ॥ ७ ॥
पृष्ठः सन्प्रकृतं वक्ति न पृष्ठः स्थाणुवत्स्थितः ।
ईहितानीहितैर्मुक्तः संसारे नावसीदति ॥ ८ ॥

करसं ब्रह्मवत् स्वमहं जगच्च न ततोऽन्यदस्तांस्त्रनुमत्य चित्
उपचितो निश्चयस्तऽन्नरस्त्वित्याशारूपदेशश्च ॥ ३४ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सप्त-
दशः सर्गः ॥ १७ ॥

यथा स्थित्या स्थितो विद्वान्संसारे नावसीदति ।

सा स्थितिर्विस्मरेणात्र राघवायोपदिश्यते ॥ १ ॥

युक्ताशयानां समाहितमनसाम् । कामलोभादिकुदृष्टिभिरहता-
नामभूषितानामयं वक्ष्यमाणप्रकारः स्वभावः स्थितिः श्रूयता-
मिति शेषः ॥ १ ॥ आदौ जन्मादिदुःखैर्मध्ये आध्यात्मिका-
दिदुःखैरन्ते मृत्युनरकादिदुःखैर्विरसाः । विहसेत् हामयोग्य-
तया तुच्छाकृत्य पश्येत् ॥ २ ॥ सर्वेषु प्रकृतेषु तत्तत्कालप्रसक्तेषु
कार्येषूचिताचरणेषु तिष्ठतीति स्थः सर्वामु शत्रुमित्रादिदृष्टिषु
मध्यस्थः समः तं ज्ञेयं ध्येयं द्विधा वर्णितवासनात्यागयो-
र्मध्ये ध्येयं वासनात्यागमवलम्ब्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ सर्वेषामर्थस्या-
भिमतस्य परिपोषको न कस्यचिद्विप्रियकारी । प्रबोधलक्षणं च
उपवने स्थितिर्यस्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ रौमः शत्रौ च मित्रं चेति पाठः
स्पष्टः । अग्राणां गुरुप्रश्रुतीनां समयोचितप्राप्तसंवापरिपालनादि-
कर्मकरः ॥ ६ ॥ मौनस्थो मितभाषी । प्रकृतारम्भी आवश्य-
ककार्ये त्वनलसः ॥ ७ ॥ तदेवाह—पृष्ठ इति ॥ ८ ॥ अभि-
मतं प्रियं वक्ता । चोदित आक्षिप्तः पेशलोक्तिमान् चतुरं समा-
धाता ॥ ९ ॥ इदं युक्तमिदमयुक्तमिति वैषम्यदृशाः । जानाति
अपक्षपातितया पश्यति । अतएव करकोटरः करतलगर्तस्तस्मिन्
सर्वस्याभिमतं वक्ता चोदितः पेशलोक्तिमान् ।
आशयब्रह्म भूतानां संसारे नावसीदति ॥ ९ ॥
युक्तायुक्तदृशा प्रस्तमाशोपहतचेष्टितम् ।
जानाति लोकदृष्टान्तं करकोटरविलम्बवत् ॥ १० ॥
परं पदमुपाकृतो भङ्गुरां जागतीं स्थितिम् ।
अन्तःशीतलया बुद्ध्या हसन्निव निरीक्षते ॥ ११ ॥
जितचित्ता महात्मानो ये हि दृष्टपरावराः ।
स्वभाव ईदृशस्तेषां कथितस्तव राघव ॥ १२ ॥
वयं तु वक्तुं मूर्खाणामजितात्मीयचेतसाम् ।
भोगकर्ममग्नानां न विन्नोऽभिमतं मतम् ॥ १३ ॥
तेषामभिमता नायौ भावाभावविभूषिताः ।
ज्वालानरकवह्नीनां यास्ताः कनकरोचिषः ॥ १४ ॥
अनर्थगहनाश्चार्था व्यर्थानर्थकदर्शनाः ।
दिशन्तो दुःखसंस्मभमभितः प्रहितापदः ॥ १५ ॥
फलसंधीनि कर्माणि नानाचारमयानि च ।
सुखदुःखावपूर्णानि तानि वक्तुं न शक्नुमः ॥ १६ ॥

तिष्ठितविवेकफलवत्सार्थमत्युक्तम् । एकतरपक्षपाते तु तत्पक्ष-
दोषा अपरपक्षगतगुणाश्च रागद्वेषविहितत्वात् स्पष्ट भासन्त
इति ॥ १० ॥ अतएव वैषम्यदर्शनादः फलमपि जनानां हस-
न्निव तादृश्यैर्नैव पर्यतीत्याह—परमिति ॥ ११ ॥ उपसंह-
रति—जितेति ॥ १२ ॥ सुकृतिस्थतिरिव बद्धस्थितिरपि त-
दाशयोद्भातनेन वर्णयतामिति चेन्मुखमनोरथभ्रान्तीनां तत्प्रयु-
क्तदुःखेष्टानां तत्फलदुःखवैविध्यानां चानन्त्यात् सा वर्णयितु
शक्येत्याशयेनाह—वयमिति चतुर्भिः ॥ १३ ॥ तेषां मूर्खाणां
नायः विन्नोऽभिमता अभिलषिता याः भावानां विवेकबुद्धीना-
मत्यन्ताभावं पूर्वसंचितमुकृतानां प्रध्वंसाभावं संभावितसुकृ-
ततपःसंयमादीनां प्रागभावपरिपालनं च विभूषिता आपादमस्त
कमलकृताः । अतएव नरकवह्नीनां कनकसमानरोचिषो ज्वाला
एव ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तथा मूर्खाणामभिलषिता अथा-
धनानि तेन अनर्थगहना अर्जने पालने व्यये नाशे
जकफलहर्षगादिकदर्शनाश्च यम्यस्तथाविधाश्चेत्यर्थः ॥ १५ ॥
ननु तेषां तादृशरूप्यर्थेयं ज्ञादिसत्कामाचरणसिद्धिर्निस्तारः
स्यात्तेत्याह—फलसंधीनाति यानि मूर्खाणां यज्ञादिक-
माणि तान्यपि फलमिसंधियुक्तायेव न निरभिसंधीनि ।
नानाविधैर्दम्भमानमदमानसंयाद्याचारैर्दुराचारैश्च प्रचुराणि अ-
तएव पुनर्जन्मादिप्रयुक्तसुखदुःखावपूर्णानीति मूर्खाणां किंचि
दपि निस्तारनिमित्तं वक्तुं न शक्नुम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

१ मूलस्थितपाठे सर्वशत्रुषु मध्यस्थपदमहिम्ना मित्रेषु च

मध्यस्थः उभयत्र रागद्वेषशून्यत्वात्तम इत्यर्थः.

पूर्णा दृष्टिमवष्टभ्य भ्येत्यागविलासिनीम् ।
 जीवन्मुक्ततया स्वस्थो लोके विहर राघव ॥ १७ ॥
 अन्तः संत्यक्तसर्वांशो वीतरागो विवासनः ।
 बहिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥ १८ ॥
 उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्तिमान् ।
 अन्तः सर्वपरित्यागी लोके विहर राघव ॥ १९ ॥
 प्रविचार्य दशाः सर्वा यदतुच्छं परं पदम् ।
 तदेव भावेनालभ्य लोके विहर राघव ॥ २० ॥
 अन्तर्नैराश्यमादाय बहिराशोन्मुखेहितः ।
 बहिस्तमोऽन्तरा शीतो लोके विहर राघव ॥ २१ ॥
 बहिः कृत्रिमसंरम्भो हृदि संरम्भवर्जितः ।
 कर्ता बहिरकर्तान्तर्लोके विहर राघव ॥ २२ ॥
 ज्ञातवानसि सर्वेषां भावानां सम्यगन्तरम् ।
 यथेच्छसि तथा दृष्ट्वा लोके विहर राघव ॥ २३ ॥
 कृत्रिमोल्लासहर्षस्थः कृत्रिमोद्वेगार्हणः ।
 कृत्रिमरम्भसंरम्भो लोके विहर राघव ॥ २४ ॥
 त्यक्ताहंकृतिराश्वस्तमतिराकाशशोभनः ।
 अगृहीतकलङ्काङ्को लोके विहर राघव ॥ २५ ॥
 आशापाशशतोन्मुक्तः समः सर्वासु वृत्तिषु ।
 बहिः प्रकृतिकार्यस्थो लोके विहर राघव ॥ २६ ॥
 न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति देहिनः परमार्थतः ।

अतस्त्वमपि विद्वच्चरित्रेणैव विहर नान्येनेत्याह—पूर्णमित्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ सर्वेषामज्ञानामपि कर्माद्यानारेषु अनुवृत्तिमान् ।
 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंज्ञितम्' इति भगवद्वचनादिति भावः ॥ १९ ॥ सर्वाः संगारदशाः परमार्थस्वरूपावस्थिति-
 भूमिकाभेददशाश्च ॥ २० ॥ आशोन्मुखानामिव इहिनानि चेष्टा यस्य । सर्वाम्भाना नैराश्यप्रकटने धनसिन्नादिसंप्रहायोगा-
 द्राज्यपरिपालनानिर्वाहादिति भावः । अतएव धनादिनाशे ब-
 हितस्त इव तमः । अन्तस्तु आशान्तः सर्वतः शीतलः ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ अन्तरं व्यवहारतः परमार्थतश्च मार्गसारनागन्तरम् ।
 अतः सत्यवहारे अतिसंगस्तवेत्याह—यथेच्छसि ॥ २३ ॥ २४ ॥
 चन्द्रस्तु रात्रावहमेव प्रकाशक इति गृहीताहंकृतिः क्षयरोग-
 न्नादानाश्वस्तमतिर्युहान्तकलङ्कालञ्छनम्, त्वं तु न तथेति व्यति-
 रेकः ॥ २५ ॥ प्रकृतिस्तत्तद्वर्णाश्रमस्वभावस्तद्वित्तकार्यस्थः प्र-
 जाहितकार्यस्थो वा ॥ २६ ॥ समः सर्वासु वृत्तिष्विति यदुक्तं
 तद्वन्धमोक्षादिवैषम्यप्रतिषेधेनोपपादयति—न बन्ध इत्यादिना ॥ २७ ॥ जलं मृगनृणादकम् ॥ २८ ॥ कुतो न बन्धोस्ति
 तत्र युक्तिमाह—अबद्धस्थिति । अमङ्गस्येत्यर्थः । विधीयते यत्नेन
 संपाद्यते ॥ २९ ॥ तर्हि किं तत्त्वज्ञानं व्यर्थं नेत्याह—अत-
 र्त्वेति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ज्ञः साक्ष्यसि तत्तस्मात्सुहृद्वान्धववि-
 पया ममतावाचनाः । असत्स्वभावस्य अविद्यमानस्वरूपस्य सुहृ-
 दादेर्भावना चिन्तना का नाम । न युक्त्यर्थः ॥ ३२ ॥ अपि
 च इत्थं मनुक्तप्रकारेण वासनात्यागे तान्भ्योऽन्यः परिशिष्टः

मध्येयमिन्द्रजालघ्नीः संसारपरिवर्तिनी ॥ २७ ॥
 भ्रान्तिमात्रमिदं मोहाज्जगद्वाघव इष्यते ।
 जनितप्रत्ययं स्फारं जलं सीमातपे यथा ॥ २८ ॥
 अबद्धस्यैकरूपस्य सर्वगस्यात्मनः कथम् ।
 बन्धः स्यात्तदभावे तु मोक्षः कस्य विधीयते ॥ २९ ॥
 अतस्त्वज्ञानजातेयं संसारभ्रान्तिरातता ।
 तत्त्वज्ञानात्क्षयं याति रज्ज्वाविव भुजङ्गघ्नीः ॥ ३० ॥
 ज्ञातवानसि तत्त्वं स्वमेकया सूक्ष्मया धिया ।
 जातोऽसि निरहंकारो व्योमवसिष्ठ निर्मलः ॥ ३१ ॥
 होऽसि त्वित्थं तद्विलासः सुहृद्वान्धववासनाः ।
 संत्यजासत्स्वभावस्य का नाम किल भावना ॥ ३२ ॥
 अपिचेत्थं तदन्यस्त्वं सत्त्ववाननुमीयसे ।
 इदं प्रथमतः प्राप्तं परमादपि कारणात् ॥ ३३ ॥
 भोगबन्धुजगद्भावैः कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।
 आत्मनो नास्ति संबन्धः किमेताननुशोचसि ॥ ३४ ॥
 आत्मतत्त्वैकसारोऽहमिति जातधियो भयैः ।
 न ते रामास्ति संबन्धः किं बिभेषि जगद्भ्रमात् ॥ ३५ ॥
 अजातस्य सतो बन्धोर्वन्धुदुःखसुखभ्रमैः ।
 कस्ते राघव संबन्धो यदेताननुशोचसि ॥ ३६ ॥
 त्वं चेद्बभूविथ पुरा तथेदानीं भविष्यसि ।
 अद्य चेह स्थितोऽसीति ज्ञातवानसि निश्चयम् ॥ ३७ ॥

साक्षी त्वं परमार्थसत्त्ववानपरिशेषादनुमीयसे । प्रथमतः वास-
 नात्यागात्पूर्वं ते परमात्मकारणाद्विज्ञानः प्रलयमुषुप्त्योर्नित्यप्रा-
 मापि इदं परिच्छिन्नासत्त्वरूपमेव प्राप्तं न परमार्थसत्त्वरूपमिति
 वासनात्याग एव तत्प्राप्तिहेतुर्नान्य इत्यर्थः । अथवा अपि-
 चेति समुच्चये । तदन्यत्तस्मादसत्त्वभावादन्त्यः परमार्थस-
 त्वभावस्त्व स्वभावेनैवासत्त्वभावोऽविद्यातत्त्वायैभ्यः सत्त्व-
 वान् बलवाननुमीयसे । अतः परमादाद्यादिविलासक्षणत्कार-
 णादपि इदं प्रथमतः अनादिकालात्प्राप्तं बन्धमपि इत्थं वास-
 नावेदेव मन्त्यज्यनुपपन्नं ॥ ३३ ॥ भोगस्तत्साधकैर्बन्धुभिर्ज-
 गद्भावैः सङ्गन्दनादिभिस्तत्प्राप्तिर्नामनैः शुभाशुभैः कर्मभिश्च
 ॥ ३४ ॥ आत्मतत्त्वमैकैः नारः मलयः परमानन्दो यस्य
 तथाविधोऽहमिति जाना धीयस्य । भयैर्भयहेतुभिः ॥ ३५ ॥
 मम तत्त्वविदः स्वतो दुःखं माभूत् बन्धूनामज्ञानेन दुःखित्वात्त-
 दुःखममामर्भदुःखं तु दुर्वर्गमिति चेत्तत्राह—अजातस्येति ।
 मिथ्यात्वाद्बन्धो अज्ञानं मनीष्यर्थः । 'पृष्ठा वाजादरे' इति
 पृष्ठा । अथवा बन्धोः मवान्धनयाऽजातस्य तवेति योज्यम्
 ॥ ३६ ॥ एवमात्मनोऽगङ्गात्वाद्वितीयवद्दर्शने शोकासंभव उक्त
 इदानीमन्वात्मा सर्वज्ञा तथापि स किं नित्य उत क्षणिक उत
 प्राप्तभाववद्वत्तादिवद्वा कालान्तरे नश्वरः सर्वेष्वपि पक्षेषु बन्धु-
 शोको न युक्त इति प्रोक्त्या समाधित्पुराणे कल्पे तावदाह—त्व-
 चदिनि । पुरा पूर्वेजन्मसु बभूविथ तथा भाविजन्मसु भविष्यसि ।
 अयेदानीमिह जन्मनि च स्थितोऽसीत्येवंस्वभावमात्मानं यदि

न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न यम्मम ।
इति निर्णीय धीराणां विगतावरणैव धीः ॥ ६२ ॥
नास्तेमेति न चोदेति यस्मिन्नाकाशवन्महान् ।
सर्वं संपश्यति स्वस्यः स्वस्यो भूमितलं यथा ॥ ६३ ॥
सर्वा एव हि ते भूतजातयो राम बन्धवः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे जीवन्मुक्तवर्णनं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः १९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भ्रात्रोस्त्रिपथगातीरे संवादं मुनिपुत्रयोः ॥ १ ॥
अयं बन्धुरयं नेति कथाप्रस्तावतः स्मृतम् ।
इतिहासमिमं पुण्यमाश्रयं शृणु राघव ॥ २ ॥
अस्त्यस्य जम्बूद्वीपस्य कस्मिंश्चिद्विरिकुञ्जके ।
घनव्यूहमहोत्तंसो महेन्द्रो नाम पर्वतः ॥ ३ ॥
कल्पद्रुमवनच्छायाविभ्रान्तमुनिकिन्नरः ।
शृङ्गैराततमाकाशं जितवान्यः समुन्नतैः ॥ ४ ॥
ब्रह्मलोकान्तरप्राप्तमशृङ्गकन्दरचारिभिः ।
सामवेदप्रतिध्वानघुंघुमैर्गायत्रीव यः ॥ ५ ॥
यः पयोमेदुरैर्मैघैर्लसितैः शृङ्गकोटिषु ।
लताकुसुमसंप्रोतैः कुन्तलैरिव राजते ॥ ६ ॥
यस्तदोद्भूयनोत्कानां शरभाणां विजृम्भितैः ।
विस्फूर्जति गुहावक्रैः कल्पाम्राणि हसन्निव ॥ ७ ॥
येन निर्झरनिह्वादैः कन्दरान्तरचारिभिः ।
समुद्रजलकलोलविलासो विजितोऽभितः ॥ ८ ॥

नीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ उक्तमेवार्थं कारणोपन्यासेन विवृणोति—
नतदिति ॥ ६२ ॥ स्वस्यः स्वरूपप्रतिष्ठितो विक्षेपदुःखोपशम-
स्वास्थ्यवान्वा ॥ ६३ ॥ सर्वा इति । अनादां संसारे सर्वेयोन्येषु
स्वस्य बहुशो जन्मानुभवादित्यर्थः । बन्धुन्वेनात्यन्तमसंयुताः
काश्चन काश्चिदपि न पर्यायेण संबंधः सह संबन्धादित्यर्थः ।
अथवा देहद्वारकपरम्परारसबन्धापेक्षया सर्वजीवैः सह साक्षादै-
कान्मयसंबन्धस्यान्तरङ्गवासेन संबन्धनात्यन्तसंयुता न काश्च-
नेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ उक्तमेवार्थं संक्षिप्य विवृण्वन्मुपसंहरति—
विविधं । विविधं नानायोगनिविचित्रजन्मशतैराहिनाः संप्रमा-
यस्मिन्स्थाविधे जगति अयं बन्धुरयं बन्धुर्गति ईक्षण भेददर्शनं
भ्रमदर्शव विवल्गति विजृम्भते । वस्तुनस्तु जीवभावदृष्टौ त्रिभु-
वनं त्रिभुवनस्थं जीवजात निजबन्धुब्रह्मभावदृष्टौ तु स्वयमेव
सर्वमित्यबन्धुपि तदेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारा-
मायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

इहोक्तसिद्धये पुण्यपावनलाभानुपपत्तेः ।

पुण्यो यत्पुण्योक्तोपायं पावनं समबोधयन् ॥ १ ॥

अत्र उक्तार्थविषये ॥ १ ॥ १ ॥ गिरिकुञ्जके गिरिजाल-

अत्यन्तासंयुता एतास्तव राम न काश्चन ॥ ६४ ॥
विविधजन्मशताहितसंज्ञमे
जगति बन्धुरबन्धुरितिक्षणम् ।
भ्रमदर्शव विवल्गति वस्तुत-
स्त्रिभुवनं विरबन्धुरबन्धुपि ॥ ६५ ॥

तस्यैकदेशे वितते रत्नसानी मनोरमे ।

मुनिभिः ज्ञानपानार्थं व्योमगङ्गावतारिता ॥ ९ ॥
तस्यास्त्रिपथगायास्तु तीरे विकसितद्रुमे ।
रत्नाद्रितटविद्योते कचत्कनकपिञ्जरे ॥ १० ॥
आसीदभ्युदितज्ञानस्तपोराशिर्दृष्टारधीः ।
मुनिर्दीर्घतपा नाम तपो मूर्तमिवापरम् ॥ ११ ॥
मुनेर्बभूवतुस्तस्य पुत्री द्वाविन्दुसुन्दरी ।
पुण्यपावननामानौ द्वौ कचाविष वाक्पतेः ॥ १२ ॥
स ताभ्यां सहपुत्राभ्यां भार्यया च सहैकया ।
उवास सरितस्तीरे तस्मिन्सफलपादपे ॥ १३ ॥
मथ काले तयोस्तस्य पुत्रयोर्ज्ञानवानभूत् ।
पुण्यो नाम च यो ज्येष्ठो गुणज्येष्ठश्च राघव ॥ १४ ॥
पावनोर्ध्वप्रबुद्धोभूत्पूर्वसंध्याम्बुजं यथा ।
मौल्यादधिगतो नामः पदे दोलायितः स्थितः ॥ १५ ॥
ततोवहस्यकलिते काले कलितकारणे ।
संवत्सरशते जीर्णदीर्घदेहलतायुषि ॥ १६ ॥
अस्माद्भ्रुकुरभूताख्यादृष्टान्तशतभीषणान् ।

मथ्ये । निर्धारणे सममी । पुत्रके इति पाठः स्पष्टः ॥ १ ॥
आतनं विन्तीर्णमप्याकाशं गृह्णीतवान् व्याप्तवान् ॥ ४ ॥
ब्रह्मलोकेत्यतिशयोक्तिः ॥ ५ ॥ पयोमेदुरैर्नैर्लसितयावत् । लसि-
तैर्विद्युद्विज्जिराजमानैः । कुन्तलैः केगैः ॥ ६ ॥ तटेषु उड्डयने
उत्कानां मोक्षकण्ठानां शरभाणामष्टापदानां विजृम्भितैर्विस्फूर्जति
गर्जति ॥ ७ ॥ कन्दरान्तरं पु चाग्निभिः प्रतिध्वनितैरिनिषावत् ।
कलोलानां विलामः मगजिननुलम् ॥ ८ ॥ रत्नमये सानी
प्रस्थदेशे । व्योमगङ्गा मन्दाकिनी ॥ ९ ॥ रत्नाद्रिमैरोस्तटमिव
विद्योतमाने ॥ १० ॥ अभ्युदितं ज्ञान परमान्मबोधो यस्य ।
मूर्तं धृतशरीरम् ॥ ११ ॥ द्वा कचाविवेद्यभूतोपमा । वाक्प-
तेर्बृहस्पतेः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ज्ञानवान् तत्त्वविन् ॥ १४ ॥
अर्धप्रबुद्ध इत्यस्य विवरणं मौल्यादधिगतो निर्गतः । पदे परमा-
त्मवस्तुनि चानामः । अन्तर्गले दोलायितः स्थितः ॥ १५ ॥ अक-
लिते प्राणिभिर्गुण्युःश्रयन्वनालक्षितं । संवत्सरशतात्मके । देहलता
च आयुश्च देहलतायुषौ जीर्णे देहलतायुषौ येन तथाविधे काले
वहस्यतिक्रामति सति मुनिर्देहं जहाविति व्यवहितेन संबन्धः
॥ १६ ॥ जन्मजरामरणस्वर्गोपाननरकादिहृत्तान्नशतैर्भीषणान्सं-

रतिमुत्सृज्य संसाराज्जराजं रज्जीवितः ॥ १७ ॥
 कलनापक्षिणी नीडं वेहं दीर्घतपा मुनिः ।
 जहौ गिरिगुहागेहे भारं वैवधिको यथा ॥ १८ ॥
 प्रशान्तकलनारम्भं वेत्यरिकविदारूपदम् ।
 पदं जगाम नीरागं पुष्पगन्ध इवाम्बरम् ॥ १९ ॥
 अथ भार्या मुनेर्देहं प्राणापानविवर्जितम् ।
 दृष्ट्वा बिलुलितं भूमौ विनालमिव पङ्कजम् ॥ २० ॥
 चिरमभ्यस्तया योगयुक्त्या पतिवितोर्णया ।
 तस्याज तनुमम्लानां षट्पदी पद्मिनीमिव ॥ २१ ॥
 भर्तारमेवानुययौ जनस्यादृष्टतां गता ।
 प्रभागगनकोशस्थमस्तं यातमिवाङ्कुपम् ॥ २२ ॥
 मातापित्रोस्तु गतयोरौर्ध्वदेहिककर्मणि ।
 पुण्य एव स्थितोऽव्यग्रः पावनो दुःखमाययौ ॥ २३ ॥
 शोकोपहतचित्तोऽसौ भ्रमन्काननवीथिषु ।
 ज्यायांसमनवेष्ट्यैव पावनो बिललाप ह ॥ २४ ॥
 अथौर्ध्वदेहिकं कृत्वा मातापित्रोरदारधीः ।
 आययौ विपिने पुण्यः पावनं शोकलालसम् ॥ २५ ॥
 पुण्य उवाच ।
 किं पुत्र घनतां शोकं नयम्यान्त्यैककारणम् ।
 बाष्पधाराधरं घोरं प्रावृट्काल इवाम्बुजम् ॥ २६ ॥
 पिता तव महाप्राज्ञ गतः सार्धं त्वदभ्याय ।
 स्वामेव परमात्मात्मपदवीं मोक्षनामिकाम् ॥ २७ ॥
 तत्स्थानं सर्वजन्तूनां तद्रूपं विजितात्मनाम् ।
 स्वभावमभिसंपन्नं किं पितर्यनुशोचसि ॥ २८ ॥

साराद्विमुत्सृज्य कलनालक्षणायाः पक्षिण्या नीडं देहं जहाविति परेणान्वयः ॥ १७ ॥ यथा वैवधिको वीवधवाहको गेहं वीवधभारं जहाति तथेत्यर्थः । विवधवीवधशब्दावुभयनोबद्धाश्लेषे रक्त्वं धवाणे काष्ठविशेषे वर्तेते ॥ १८ ॥ प्रशान्ताः कलनारम्भा यत्र । चैत्यै रिक्ता गृहिता याश्चित्तस्तन्त्रावर्चतन्यानि तेषामास्पदं प्रतिष्ठाभूतं परमपदम् । यथा पुष्पगन्धोऽम्बरमाकाशगच्छति तद्वत् ॥ १९ ॥ २० ॥ पला विनालण्या उपदिष्टा योगयुक्त्या । अम्लानां रोगजरादम्लानगृहितामपि तनुतस्याज ॥ २१ ॥ ब्रह्माभूत भर्तारमेव अनुययौ स्वयमपि ब्रह्मीभावं प्रापेति यावत् । नहि ब्रह्मविदां देशान्तरं गतिरस्ति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इति श्रुतेः ॥ २२ ॥ अव्यग्रो विशेषः ॥ २३ ॥ ज्यायांसं ज्येष्ठप्रातरं अनवेष्ट्य । तद्वदैर्यमनालम्ब्येति यावत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पितृसमो ज्येष्ठ इति शास्त्रापुत्रेति संबोधनम् । शोकं दुःखमूपाणं च । घनतां निविडता मेघतां च । अतएव बाष्पधाराधरमान्यैककारणमिति च श्लेषात् साधारणे विशेषणे । आम्बुजं अम्बुजसंबन्धिनमम्बुजसदृशनेत्रसंबन्धिनं च ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्थानं उत्पत्त्यादि-

ईदृशी तु त्वया बद्धा भावनेह विमोहजा ।
 संसारे यदशोच्योऽपि त्वया तातोनुशोच्यते ॥ २९ ॥
 न सैव भवतो माता नासाधेव पिता तव ।
 न भवानेष तनयस्तयोनिःसंख्यपुत्रयोः ॥ ३० ॥
 मातापितृसहस्राणि समतीतानि ते सुत ।
 बह्वन्यम्बुप्रवाहस्य निम्नानीव वने वने ॥ ३१ ॥
 असंख्यपुत्रयोनैव भवानेव सुतस्तयोः ।
 सरित्तरङ्गवत्पुत्र गताः पुत्रगणा नृणाम् ॥ ३२ ॥
 अस्मत्पित्रोरतीतानि पुत्रलक्षणायेनैकशः ।
 पत्रकोरकवृन्तानि लताविटपयोरिव ॥ ३३ ॥
 मित्रबान्धववृन्तानि जन्तोर्जन्मनि जन्मनि ।
 ऋतावृतावतीतानि फलानीव महातरोः ॥ ३४ ॥
 शोचनीया यदि क्लेशान्मातापितृसुताः सुत ।
 तदतीता न शोच्यन्ते किमजस्रं सहस्रशः ॥ ३५ ॥
 प्रपञ्चोयं महाभाग दृश्यते जागते भ्रमे ।
 परमार्थेन ते प्राज्ञ नास्ति मित्रं न बान्धवाः ॥ ३६ ॥
 न नाश इव हि भ्रान्तः परमार्थेन विद्यते ।
 महत्यपि चिरातमे मगाविव पयोलवाः ॥ ३७ ॥
 पता याः प्रेक्षसे लक्ष्मीश्छत्रचामरचञ्चलाः ।
 स्वप्न एव महाबुद्धे दिनानि त्रीणि पञ्च वा ॥ ३८ ॥
 दृष्ट्वा तु पारमार्थिक्या पुत्र सत्यं विचार्य ।
 नैव त्वं न वयं चैव भ्रान्तिमन्तः पणित्यज ॥ ३९ ॥
 अयं गतो मृतश्चायमिति दुर्दृष्टयः पुरः ।
 स्वसंकल्पोपतापोऽपि दृश्यन्ते ननु सत्यतः ॥ ४० ॥

कालत्रयेऽध्याधारभूतम् । जन्तूनां जननधर्मिणां प्राणिनाम् । विजितात्मनां ब्रह्मविदाम् । रूप स्वरूपम् । अतएव न पितुः शोच्यतेत्याह—स्वभावमिति ॥ २८ ॥ ईदृशी एवमेव मम माता अयमेव मम पितेत्येवम् । यत्र यथा भावनया ॥ २९ ॥ निःसंख्याः संख्यातुमशक्याः पुत्रा ययोः ॥ ३० ॥ निप्राणि गम्भीरस्थानानीव ॥ ३१ ॥ हे पुत्र, नृणाभ्येयामपि ॥ ३२ ॥ विटपग्रहणेन विटपी लक्ष्यते । विटपिनोर्गिरेति वा पाठः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ न शोच्यन्ते त्वथेति शेषः ॥ ३५ ॥ जागते जगत्कल्पनानिमित्तं भ्रमे मोहं सत्येव दृश्यते । परमार्थेन परमार्थस्तु ते तव न । तथाचाक्तं वार्तिकं 'अविद्यास्तावदविद्यायाः मेवास्तित्वा प्रकल्पते । ब्रह्मदृष्ट्वा त्वपिद्येयं न कथंचन युज्यते' इति ॥ ३६ ॥ परमार्थेन परमार्थदृष्ट्वा मरोऽनेष्ट्वादेव पयोलवा न सन्ति तत्र चिरातसं सुतराम् । तथा ब्रह्मसाभाव्यादेव नाशो नास्ति तत्र तत्त्वबोधं सुतरामिति द्योतनायापिशब्दः ॥ ३७ ॥ लक्ष्मीः राज्यादिसंपदः । स्वप्न एव ता इति शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ स्वसंकल्पलक्षणो य उपतापः संनिपातभ्रमस्तदुन्धाः पुरो

अज्ञानविस्तीर्णमरौ विलोलं
शुभाशुभस्यन्दमयैस्तरङ्गैः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे बान्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे षावनबोधनं नामैकविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः २०

पुण्य उवाच ।

कः पिता किंच वा मित्रं का माता केच बान्धवाः ।
स्वबुद्धयैवावधूयन्ते वात्यया जनपांसवः ॥ १ ॥
बन्धुमित्रसुतक्रेहद्वेषमोहदशामयः ।
स्वसंज्ञामात्रकेणैव प्रपञ्चोऽयं वितन्यते ॥ २ ॥
बन्धुन्वे भावितो बन्धुः परत्वं भावितः परः ।
विषामृतदशेवेह स्थितिर्भाविबन्धनी ॥ ३ ॥
एकत्वे विद्यमानस्य सर्वगस्य किलान्मनः ।
अयं बन्धुः परश्चायमित्यसौ कलना कुतः ॥ ४ ॥
रक्तमांसास्थिसंघाताद्देहादेवास्थिपञ्जरात् ।
कोऽहं स्यामिति चित्तेन स्वयं पुत्र विचारय ॥ ५ ॥
दृष्ट्वा तु पारमार्थिक्या न कश्चित्त्वं न वास्म्यहम् ।
मिथ्याज्ञानमिदं पुण्यः पावनश्चेति वल्गति ॥ ६ ॥
कस्ते पिता कश्च सुहृत्का माता कश्च वा परः ।
स्वस्यानन्तविलासस्य किमस्त्वं किं स्वमुच्यताम् ॥ ७ ॥
असि चेत्त्वं तदन्येषु यातेषु बहुजन्मसु ।
ये बन्धवो ये विभवाः किं तानपि न शोचसि ॥ ८ ॥

स्ववासनानाममरीचिवारि

परिस्फुरत्येतदनन्तरूपम् ॥ ४१ ॥

बभूवुस्ते सुपुण्यासु स्थलीषु मृगयोनिषु ।

बहवो बन्धवो मार्गास्तान्कथं नानुशोचसि ॥ ९ ॥
बभूवुस्ते सपञ्चासु तटीष्वम्भोजिनीषु ते ।
हंसस्य बन्धवो हंसास्तान्कथं नानुशोचसि ॥ १० ॥
बभूवुस्तेऽलमन्यत्र चित्रासु वनराजिषु ।
बहवो बन्धवो वृक्षास्तान्कथं नानुशोचसि ॥ ११ ॥
बभूवुस्ते महोप्रेषु शिखरेषु महीभृताम् ।
बहवो बान्धवाः सिंहास्तान्कथं नानुशोचसि ॥ १२ ॥
बभूवुस्ते स्रवन्तीषु सरःस्वम्भोजिनीषु च ।
बहवो बन्धवो मत्स्यास्तान्कथं नानुशोचसि ॥ १३ ॥
यभूविथ दशार्णेषु कपिलो वनवानरः ।
राजपुत्रस्तुपारंषु पुण्ड्रेषु वनवायसः ॥ १४ ॥
हैहयेषु च मातङ्गन्निगतेषु च गर्दभः ।
शाल्वेषु सरमापुत्रः पतत्रा सरलद्रुमे ॥ १५ ॥
विन्ध्याद्रौ पिप्पलो भूत्वा घुणो भूत्वा महावटे ।
मन्दरे कुकुटो भूत्वा विप्रो जानोऽस्मि कन्दरं ॥ १६ ॥

वदन्ते ॥ ४० ॥ अज्ञानलक्षणनानापेन विस्तीर्णो आच्छन्न
मरौ महभूमिसदृशे आसति । स्वसंकल्पवामनानामकं मरीचि-
वारि मृगतृणोदकम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामाय-
णतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकविंशः सर्गः ॥ १९ ॥
नानायोनिषु जन्मानि पावनस्यामनस्तथा ।

इह पुण्येन कीर्त्यन्ते शोकमोहापनुत्तये ॥ १ ॥

शोकस्य मोहमूलकत्वान्मोहापनयनेनवास्य शोकोऽपनेय
इति मन्यमानः पुण्यस्तद्विषयाणां पित्रादीनामनिर्वचनीयत्वा-
न्मिथ्यात्वं प्रतिज्ञाय ज्ञानापनोद्यतामाह—कः पितेति । कः
किस्वरूपः । तत्त्वतो निर्वक्तुमशक्याः सर्वेऽपीत्यर्थः । स्वबुद्ध्या
स्वप्रान्तैवावधूयन्ते उन्माद्यन्ते । अथवा स्वविवेकयुद्धिलक्षणया
वात्यया अजनपांसवोऽवधूयन्ते निरस्यन्त ॥ १ ॥ क्रेहद्वेषमो-
हदशलक्षण आमयो रोगः । स्वसंज्ञा स्वकृतः संकेतस्त्वमात्र-
केणैव ॥ २ ॥ उक्तमुपपादयति—बन्धुन्वे इति । भाविनो
वदभावनाय संकेतितः । परत्वं शत्रुत्वे । यथा विपकृमिभिर्विषस्य
जावनहेतुत्वेन दृढभावनात्तादप्रति अमृतदशा अन्यस्मद्विपरीत-
भावनाद्विषदशा चेति भाविनिबन्धनी स्थितिस्तद्वित्यर्थः ॥ ३ ॥
आस्तां बन्धुनत्वचिन्ता तदनुशोचिनस्तव स्वतत्त्वविमर्शमात्रेण
ते निरसिषु शक्या इत्याशयेनाह—एकत्वं इति । सर्वदेहेष्वे-
कत्वं अभिन्नत्वे ॥ ४ ॥ नन्वह कथं सर्वदेहेष्वेक इति चेदहं-

प्रत्ययवैयर्थ्यमेव कीर्त्यावान् विमृशेत्याह—रक्तं । रक्तादिजडसं-
घाताद्देहादन्यध्वेननस्वभावः कोहं स्यामिति विचारयेत्यर्थः ॥ ५ ॥
न च पावनशब्दवाच्यो देहादेन कश्चित् । अहं पुण्यशब्दवाच्यः ।
मिथ्याज्ञान देहात्मना भ्रम एव वल्गति प्रथते ॥ ६ ॥ एवं
पित्रादिशरीरमपि विमर्शं प्रान्तिरेवेत्याह—क इति । यदि तु
देहाद्युपाधिनिष्कृष्ट निदाशायमेवाहं न च पित्रादयश्चेति मन्यसे
तदा मम पिता मम भ्रातेत्यादिभेदघटितः स्वत्वादिमंबन्धो
न घटत एवेत्याह—तस्मैति । त्वस्य चिदाकाशस्य ॥ ७ ॥
ल्लिङ्गशरीराण्येवाह मद्बान्धवाश्चेति चेतत्राह—अस्मि चेदिति ।
त्व मद्यावन्ल्लिङ्गात्मा अस्मि चेततदा यातेष्वपीतेषु किं किमर्थं
न शोचसि ॥ ८ ॥ जन्मन्तः बन्धुप्रपञ्चयति—बभूवुरित्या-
दिना । मार्गाः मृगयोनिजा जायाः ॥ ९ ॥ अम्भोजिनीषु
पद्मवर्णाषु नद्यादितटीषु हंसस्य तेते तत्कालप्रगिद्धा हंसा बन्धवो
बभूवुः । तटीष्वम्भोजिनीषु जन्मसु । अलमत्यन्तं बन्धवो
त्यर्थः ॥ १० ॥ अन्यत्रान्येषु जन्मसु । अलमत्यन्तं बन्धवो
बभूवुः ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्रवन्तीषु नदीषु ॥ १३ ॥ इदानीं
प्रातुर्जन्मभेदाभ्यागवलेन दृष्टान्विगम्य स्मारयन्नाह—बभूवि-
येति । दशार्णेषु पुत्रादयो देशविशेषाः ॥ १४ ॥ सरमा
शुनी तस्याः पुत्रः । पतत्रा पक्षा अर्थाच्छाल्वेष्वेव ॥ १५ ॥
घुणः काष्ठकटकः अर्थान्मन्दरस्यैव कन्दरे दरीप्रदेशे ॥ १६ ॥

कोसलेषु द्विजो भूत्वा भूत्वा वक्त्रेषु नितिरिः ।

अथो भूत्वा तुषारेषु जातस्त्वं ब्रह्मणोऽध्वरे ॥१७॥

यः कीटस्तालकन्दान्तर्मशको य उदुम्बरे ।

यः प्राग्बको विन्ध्यवने स त्वं पुत्र ममानुजः ॥१८॥

हिमवत्कन्दरे भूर्जतनुस्वप्नस्थिकोटरे ।

पिपीलिको यः षण्मासान्सोयं त्वमनुजो मम ॥१९॥

स्थितः सीमान्तकुग्रामगोमये यश्च वृक्षिकः ।

सार्षसंवत्सरं साधो सोऽयं त्वमनुजो मम ॥ २० ॥

पुलिन्दीस्तनपीठेषु निलीनं येन कानने ।

बटपदेनेव पक्षेषु सोऽयं त्वमनुजो मम ॥ २१ ॥

एतास्वन्यासु बह्वीषु जनयोनिषु पुत्रक ।

जातोऽसि जम्बूद्वीपेऽसिन्धुपुरा शतसहस्रशः ॥२२॥

इत्थं तवात्मनश्चैव प्राक्तनं वासनाक्रमम् ।

पश्यामि सूक्ष्मया बुद्ध्या सम्यग्दर्शनशुद्धया ॥२३॥

ममापि बह्व्यो बहुधा योनयो मोहमन्थराः ।

समतीताः स्मराम्यद्य ता ज्ञानोदितया दृशा ॥ २४ ॥

त्रिगतेषु शुको भूत्वा भेको भूत्वा सरित्पटे ।

वनेषु लावको भूत्वा जातोऽहमिह कानने ॥ २५ ॥

भुक्त्वा पुलिन्दता विन्ध्ये कृत्वा वक्त्रेषु वृक्षताम् ।

उद्धृत्वमपि विन्ध्याद्रौ जातोऽहमिह कानने ॥ २६ ॥

यश्चातको हिमगिरौ यो राजा पौण्ड्रमण्डले ।

व्याघ्रो यः सङ्गकुञ्जेषु स एवाहं तवाग्रजः ॥ २७ ॥

यो गृध्रो दशवर्षाणि यो प्राहो मासपञ्चकम् ।

यः समानां शतं सिंहः स एवेह तवाग्रजः ॥ २८ ॥

आन्ध्रग्रामचकोरेण तुषारनृपराजिना ।

श्रीशैलाचार्यपुत्रेण दम्भवत्कथ्यते मया ॥ २९ ॥

पुष्करेषु प्रसिद्धे ब्रह्मणः प्रजापतेऽध्वरे जातः पशुरिति

शेषः । 'यातः' इति वा पाठः ॥ १७ ॥ तालतरोः कन्दो मूलं

तदन्तः । त्रीण्यपि जन्मानि विन्ध्यवने ॥ १८ ॥ भूर्जवृक्षस्य

तन्वी मुदुला या त्वक् तद्वन्धिप्रभवं कोटरे बिलं ॥ १९ ॥

अर्थात्स्वदेशसीमाया अन्ते यः कुग्रामस्तत्रत्यं शुष्कगोमयो-

त्करे ॥ २० ॥ लीनं अर्थात्पुलिन्दं शिशुजन्म प्राप्येति

गम्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रातृजन्मोक्तारूपसंहत्य

स्वजन्मभेदान्धकुमारभते—ममापीति । मोहमन्थरा अज्ञान-

जडाः ॥ २४ ॥ लावकः क्षुद्रपक्षिविशेषः ॥ २५ ॥ वृक्षतां

कृत्वा वृक्षजन्मभुक्त्वर्थः । उद्धृत्वमुद्धृजन्म । 'न्युज्जत्वम्' इति

पाठेऽपि न्युज्जट्टमुद्धृत्वमेव भुक्तेह जात इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

इहस्थिजन्मनि ॥ २८ ॥ तुषारेषु हिमवत्प्रदेशेषु नृपवद्विरा-

जनशीलेन माण्डलिकेनेत्यर्थः । अपुण्यस्य स्वस्य लोकवशनाय

पुण्यनाम्ना प्रख्यापनं दम्भस्तद्विस्थितेन मयेत्युपेक्षा । 'मयेदं

कथ्यते तव' इति पाठे तु सष्टम् ॥ २९ ॥ जन्मनः जन्म-

भेदरूपाया भ्रान्तेर्विलासाः ॥ ३० ॥ उपसंहृत्य प्रकृते योज-

सर्वे विविधसंसारा विविधाचारचेष्टिताः ।

विलासा जन्मनो भ्रान्तेः स्मरन्ते प्राक्तना मया ३०

एवं स्थिते जगज्जाता बान्धवाः शनशो गताः ।

पितरो मातरश्चैव भ्रानरः सुहृदस्तथा ॥ ३१ ॥

कांस्तान्समनुशोचावो न शोचावश्च कानपि ।

बन्धूनिहातिशोचाव ईदृश्येव जगद्गतिः ॥ ३२ ॥

अनन्ताः पितरो यान्ति यात्यनन्ताश्च मातरः ।

इह संसारिणां पुंसां वनपादपपर्णवत् ॥ ३३ ॥

किं प्रमाणमतः पुत्र दुःखस्यात्र सुखस्य च ।

तस्मात्सर्वे परित्यज्य तिष्ठान्धः स्वच्छतां गतौ ॥३४॥

प्रपञ्चभावनां त्यक्त्वा मनस्यहमिति स्थिताम् ।

तां गतिं गच्छ भद्रं ते यां यान्ति गतिकोविदाः ॥३५॥

इहाजवं जवीभावं पतनोत्पातनात्मकम् ।

नै च शोचन्ति सुधियश्चिरं वल्गन्ति केवलम् ॥३६॥

भावाभाघविनिर्मुक्तं जरामरणवर्जितम् ।

संस्मरात्मानमव्यग्रो मा विमूढमना भव ॥ ३७ ॥

न ते दुःखं न ते जन्म न ते माता न ते पिता ।

आत्मैवासि न सद्बुद्धे त्वमन्यः कश्चिदेव हि ॥ ३८ ॥

अस्यां संसारयात्रायां नानाभिनयदायिनः ।

अज्ञा एव नराः साधु रसभावसमन्विताः ॥ ३९ ॥

मध्यस्थदृष्टयः स्वस्था यथाप्राप्तार्थदर्शिनः ।

तज्ज्ञास्तु प्रेक्षका एव साक्षिधर्मं व्यवस्थिताः ॥४०॥

कर्तारोऽपि न कर्तारो यथा दीपा निशागमे ।

आलोककर्मणामेवं तज्ज्ञा लोकस्थिताविह ॥ ४१ ॥

प्रतिबिम्बे न दृश्यन्ते स्वात्मबिम्बगतैरपि ।

यथा दर्पणरत्नाद्यास्तथा कार्यं महाधियः ॥ ४२ ॥

यति—एव स्थिते इति ॥ ३१ ॥ तान् प्राक्तनान्बन्धून्कान

शोचावः । तान्बन्धूनातिक्रम्य इह कान् शोचावः । न काश्चिदपि

शोचावः । यत ईदृश्येव जगद्गतिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

किंप्रमाणमवधिः । सर्वं शोकं दृश्यमात्रं वा ॥ ३४ ॥ गतिको-

विदा आत्मावगतिकुशलाः ॥ ३५ ॥ पतनमधोगतिरुपतनम्-

ध्वंगतिस्तदात्मकं आजव जवीभावमवधान्तभ्रमणम् । केवल

निरभिमानतया वल्गन्ति व्यवहरन्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ त्वमा

त्मैवासि नान्यः अनात्मभूतदेहादिः काश्चिद्व्यवसोत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नर्तकवस्त्राभिनया अभिनवेशचञ्चेष्टास्तदायिनस्तत्कारिणोऽज्ञा

मूढा एव नराः साधुः सभावः पुरुषार्थसारतावुद्धिस्तत्समन्विता

इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तज्ज्ञास्त्वज्ञास्तु तद्व्यवहृष्टय उदासीनाः

प्रेक्षका एव । अतएव साक्षिधर्मं व्यवस्थिताः ॥ ४० ॥ नि-

शाया आगमे आगमने सति आलोककर्मणां प्रकाशनक्रियाणां

यथा दीपाः संनिधिमात्रेण कर्तारोऽपि अव्याप्रियमाणत्वादकर्तार

एव तज्ज्ञा लोकव्यवहारस्थितावित्यर्थः ॥ ४१ ॥ दृष्टान्तान्तर-

माह—प्रतिबिम्बे इति । यथा करादिगतदर्पणा रत्नाद्याः प्रति-

सर्वेषणामयकलङ्कविषर्जितेन
स्वस्थात्मभावकलितेन हृदयमध्ये ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे पावनबोधो नामः विंशः सर्गः ॥ २१ ॥

एकविंशः सर्गः २१

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवं प्रबोधितस्तेन तदा पुण्येन पावनः ।
प्रबोधमाप प्राकाश्यं प्रभात इव भूतलम् ॥ १ ॥
उभावपि ततः सिद्धौ ज्ञानविज्ञानपाग्नौ ।
विचरेतुर्धने तस्मिन्वावदिच्छमनिन्दितौ ॥ २ ॥
ततः कदाचिन्कालेन निर्वाणपदमागतौ ।
तौ विदेहौ गतस्नेहौ दीपात्रिव शमं गतौ ॥ ३ ॥
एवं प्राग्भुक्तदेहानामनन्ता जनबन्धुता ।
आः कैः किं गृह्यते ताभ्यः किं वा संत्यज्यतेऽनघ ॥
तस्मादासामनन्तानां तृणानां रघुनन्दन ।
उपायस्त्याग एवैको न नाम परिपालनम् ॥ ५ ॥
चिन्तनेनैधने चिन्ता निबन्धनेनैव पायकः ।
नश्यत्यचिन्तनेनैव विनेन्धनमिवानलः ॥ ६ ॥
ध्येयत्यागारथारूढः करुणोदारया दृशा ।
लोकमालोक्यन्दीनमातिष्ठोत्तिष्ठ राघव ॥ ७ ॥

पुत्रात्मनात्मनि महामुनिनामुनैव
संत्यज्य संभ्रममलं परितोषमेहि ॥ ४३ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः स्वच्छा निष्कामा विगतामया ।
एनां प्राप्य महाबाहो विमूढोऽपि न मुह्यति ॥ ८ ॥
एकं विवेकं सुहृदमेकां प्रौढसखीं धियम् ।
आदाय विहरन्नयं संकटेषु न मुह्यति ॥ ९ ॥
विनिवारितसर्वाथादपहस्तितयान्धवात् ।
न स्वधैर्यादते कश्चिदभ्युद्धरति संकटात् ॥ १० ॥
वैराग्येणाथ शास्त्रेण महत्त्वादिगुणैरपि ।
यत्नेनापद्रुघातार्थं स्वयमेवोन्नयेन्मनः ॥ ११ ॥
न तन्निभुवनैश्वर्यान् कोशाद्रन्नधारिणः ।
फलमासाद्यते चित्ताद्यन्महत्त्वोपबृंहितात् ॥ १२ ॥
तदेतस्मिजगन्कुक्षौ पातोन्पातनदोलनैः ।
पतन्ति पुरुषा यं वै मनस्तेषां गतज्वरम् ॥ १३ ॥
पूर्णे मनसि संपूर्णे जगत्सर्वं सुधाद्रवैः ।
उपानद्गृहपादस्य ननु चर्मास्तृतैव भूः ॥ १४ ॥
वैराग्यान्पूणतामेति मनोनाशावशानुगम् ।

विम्बापाधयः स्वात्मनो विम्बभूतसर्वदेहगतैः सर्वधर्मैः महापि
स्वात्मनि कृते प्रतिविम्बे विम्बधर्मान्तरव्यस्यं निविष्टा न
दृश्यन्ते तदुन्वात्मन्यध्यस्ते कार्ये कर्ताऽपि महाधिगः स्वयम-
भिनिविष्टा न भवन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥ हे पुत्र, सर्वेषणामयक-
लङ्कविर्जितेन अतएव मुनिना मनमशालेन आत्मना स्वेनैव
हृदयजमये स्वस्थान्मत्वात्वेन कलितेन साक्षात्कृतेन संगारसं-
भ्रमं अलं निःशेष एका अमुना परिशिष्टेनात्मनैव परितोषमे-
हात्यर्थः ॥ ८३ ॥ इति श्रीवामिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
उपशमप्रकरणे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

तृणापाशक्षयो मोक्षो द्वाशया चित्तवृत्तयः ।

निराशास्यात्मपूर्णस्य स्वतो मुक्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रबोध परिनिष्ठतामन्तिश्रयम् ॥ १ ॥ यावदिच्छ प्रा-
ग्बोधपर्यन्तमिति यावत् ॥ २ ॥ गतस्नेहौ क्षाणतैर्लौ ॥ ३ ॥
उक्तमाख्यानमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति—एवमिति । जनब-
न्धुता मुहजनबन्धुसमूहः । आ इति विस्मये निपातः । गृह्यते
शौच्यत्वेनोपादीयते ॥ ४ ॥ आसा सर्वशोकादिमूलभूतानां
प्रतिविषयमनन्तानाम् । परिपालनं विषयसंपादनं भिवर्धनम् ॥ ५ ॥
विषयाचिन्तनमेव नपरित्याग इत्याशयेनाह—चिन्तनेनेति ।
एते वर्धते ॥ ६ ॥ ध्येयत्यागः प्राग्वर्णितध्येयवासनात्यागः ।
करुणा सर्वभूतानुकम्पा । आनिष्ट अनुनिष्ट । प्रकृतव्यवहार-
मिति शेषः ॥ ७ ॥ विमूढो व्यवहारेष्वचतुरोऽपि न मुह्यति ॥ ८ ॥
विवेकरक्षणं सुहृदं मित्रम् । धियं परमायं बोधलक्षणां प्रियस-

खीम् ॥ ९ ॥ विनिवारिताः परित्यक्ताः सर्वे अर्था धनानि
येन अपहृन्तिता अन्तःक्षेत्रविच्छेदादपहस्तिता हस्तेन ककुदि
प्रणोद्य निरस्ता इव बन्धवा येन । अभ्युद्धरति संकटादुन्नयति
स्वमिति शेषः ॥ १० ॥ उन्नेयन् उन्नेयं नयेत् विषयगती-
दुद्धं द्रा ॥ ११ ॥ तत् सर्वदुःखप्रशमनोपलक्षितनिरतिशयान-
न्दलभलक्षणं फलम् । महत्त्वं तुच्छविषयानभिलाषस्तेनोपबृ-
ंहितादुपचितात् ॥ १२ ॥ पाता अधोगतयः उपतनान्पृथ्वगतयः
दोलनानि मल्लोलोकावैव जन्मपरम्परया भ्रमणानि च तैस्तमि-
मिनभूतैर्विषयाभिलाषैर्ध्वं पतन्ति तेषां मनः सदैव गतज्वरं
प्राप्तमनापमेव न कदाचिद्विभ्राम्यतीत्यर्थः । अथवा पूर्वोक्तोक्ते-
त्यनुवर्त्य येन पतन्ति तेषां मनोगतज्वरं निःसंतापमिति
व्याख्येयम् । 'पुनन्ति यतन्ते' इति वा पाठे पातयन्पुनृत्ययन्ति
व ये विषयरागास्ते पातोपातनास्तेभ्यो दोलनैरक्षेपणैः प्रत्या-
हारोपायैरात्मनि स्थिरापादनेन ये मनः पुनन्ति यतन्ते वा तेषां
मनोगतज्वरं शान्तत्रिविधताप भवतीति व्याख्येयम् ॥ १३ ॥
ननु संतापहेतुष्व्यायागिकाधिर्देविकाधिर्भौतिकाधिर्गोचरमपीष्टिप-
मम्पु कथं मनःप्रशान्तिमात्रेण संतापनिवृत्ति-
मन्त्राह—पूर्णं इति । त्रिविधा अपि संतापा मनोदोषमूला
एव । मनसि विशुद्धब्रह्मासृत्तसंपूर्णं सति सर्वं जगदानन्दपू-
र्णमेव भाति । यथा मृदुलोपानद्यां संवृतचरणस्य कुशकण्टका-
दिसंकुलापि सर्वा भृष्टदुलतरचर्मास्तृतैव भाति तद्वदित्यर्थः
॥ १४ ॥ न आशावशानुगमिति च्छेदः । रिक्तां शुष्काणीवी-

आशया रिक्ततामेति शरदेव सरोमलम् ॥ १५ ॥
 हृदयं शून्यतामेति प्रकटीकृतकोटरम् ।
 अगस्तिपीतार्णववद्वाशाविशचेतसाम् ॥ १६ ॥
 यस्य चित्ततरौ स्फारे तृष्णाचपलमर्कटी ।
 न चलति महत्तस्य राजते हृद्वनं ततम् ॥ १७ ॥
 पञ्चाक्षकोशं त्रिजगद्गोपदं योजनव्रजम् ।
 निमेषार्धं महाकल्पः स्पृहारहितचेतसाम् ॥ १८ ॥
 शीतता सा न शीतांशोर्न हिमाचलकन्दरे ।
 न रम्भा चन्दनावल्यां निःस्पृहेषु मनःसु या ॥ १९ ॥
 न तथा भाति पूर्णेन्दुर्न पूर्णः क्षीरसागरः ।
 न लक्ष्मीवदनं कान्तं स्पृहाहीनं यथा मनः ॥ २० ॥
 यथाब्दलेखा शशिर्न सुधालेपे मयी यथा ।
 दूषयत्येवमेवान्तर्नरमाशापिशाचिका ॥ २१ ॥
 आशाख्याश्चित्तवृक्षस्य शाखाः स्थगितदिकटाः ।
 तासु छिन्नस्वरूपत्वं याति चित्तमहाद्रुमः ॥ २२ ॥
 छिन्नतृष्णामहाशाखे चित्तस्थाणां स्थितिं गते ।
 एकरूपतया धैर्यं प्रयाति शतशाखताम् ॥ २३ ॥

अनस्तमितधैर्येण तेन चित्ते क्षयं गते ।
 तत्पदं प्राप्यते राम यत्र नाशो न विद्यते ॥ २४ ॥
 एतासां चित्तवृत्तीनामाशानामुत्तमाशयः ।
 न ददाति प्ररोहं चेत्तद्वयं नास्ति राघव ॥ २५ ॥
 चित्सं वृत्तिविहीनं ते यदा यातमचित्तताम् ।
 तदा मोक्षमयीमन्तः सत्तामाप्नोषि तां तताम् ॥ २६ ॥
 चित्तकौशिकपक्षिण्या तृष्णया ध्रुवध्यान्तरे ।
 अमङ्गलानि विस्तारमलमायान्ति राघव ॥ २७ ॥
 चिन्तनं वृत्तिरित्युक्तं वर्तते चित्तमाशया ।
 चित्तवृत्तिमतो ह्याशां त्यक्त्वा निश्चिततां व्रज २८
 यो यया वर्तते वृत्त्या स तयैव विना क्षयी ।
 अतश्चित्तोपशान्त्यर्थं तद्वृत्तिं प्रक्षयं नय ॥ २९ ॥

प्रशमितसकलैषणो महात्म-

न्भव भवबन्धमपास्य मुक्तचित्तः ।

मनसि निगडरज्जवः कदाशाः

परिगलितासु च तासु को न मुक्तः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणं वाल्मीकीये देवदत्तांक्तं मो० उपशमप्रकरणे तृष्णाविविक्तस्यायोगोपत्तिर्नामैकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

दरकल्पताम् । सरोमलं निमनउगपद्गः । 'सरोजलम्' इति वा
 पाठः ॥ १५ ॥ रिक्ततामेति त्वेनदृष्टान्तेन विवृणोति—हृदय-
 मिति । कोटरस्य प्रकटीकरणमन्तर्गतलोकभेदादिदोषाणां
 ग्राह्यजगदीनां च स्फुटं प्रकाशनम् ॥ १६ ॥ स्फारे धर्मज्ञान-
 वैराग्यशान्तिदान्यादिगुणफलपल्लवादिसमृद्धे चित्ततरौ मनो-
 वृक्षे । हृद्वनं मनोदुर्द्धरकार्यभ्रान्तिमिति चतुर्विधवृक्षघटितमन्तः-
 करणवनम् ॥ १७ ॥ निःस्पृहः प्रशमति—पञ्चाक्षर्यादिना । अपरि-
 छिन्नब्रह्मसुखदशा ब्रह्माण्डान्तर्गतसुखलवानामप्यन्यथा च ।
 एवं नित्यसर्वगतब्रह्मदशा देशकालपरिच्छिन्नाधिपत्यादिविभ-
 वोऽप्यल्प एवेत्याशयेनाह—गोपदमिति ॥ १८ ॥ शीतता नि-
 स्तापाह्लादः । रम्भाः कदल्यश्चन्दनतम्रवध तदावल्यां तद्वनं
 यथायोग्यं तत्संश्लेषे वा ॥ १९ ॥ २० ॥ अद्दलेखा मेघराजिः ।
 मयी कज्जलद्रवः । दूषयति मलिनयति ॥ २१ ॥ स्थगितदि-
 कटा आच्छादितदिगन्ताः । अरूपत्वं ब्रह्मणां स्थाणुनां च
 ॥ २२ ॥ निरोधककुवृक्षं चिह्नं तद्वधः प्ररुद्धः सद्बुद्ध इव
 पञ्चाक्षर्ये शतशाखतां प्रयाति । वर्धत इति यावत् ॥ २३ ॥
 अस्तु ध्यायिभृदिः किं तत्तत्प्राह—अनस्तमितेति । अनस्त-
 मितधैर्येण अभिवृद्धवैराग्यजितेन्द्रियत्वद्वन्द्वसहिष्णुत्वादेर्धैर्यवता
 पुरुषेण ॥ २४ ॥ प्ररोहं पुनः प्ररोहावकाशो न ददाति चेत्
 तर्हि जन्मादिभयं नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ततो पूर्णम् ॥ २६ ॥
 चित्ते प्रविष्टया कौशिकपक्षिण्या उल्लूक्या । यदा कदाचिद्दृष्टेऽपि

उल्लूकी प्रविष्टा चेन्मृग्युदारिद्र्योपल्लाघमङ्गलानि भवन्तीति
 ज्योतिःशास्त्रार्था प्रसिद्धम् । सा चेद्देहान्तश्चित्तं निरन्तरं प्रविश्य
 सर्वव्यवहारेषु ध्रुव्या तिष्ठति तदा तथा अमङ्गलानि सर्वाण्येव
 अलं विस्तारमायान्तीति वि. वाच्यमिति भावः ॥ २७ ॥ ननु
 आशात्यागमात्रेण कथं चित्तोपशमः संकल्पविविक्तिसाधृत्यवृ-
 त्यादिवृत्त्यन्तरंगेण तत्प्ररोहस्य दुर्बलत्वादित्याशङ्कां सर्ववृत्ती-
 नमाशामूलताप्रदर्शनेन परिहरति—चिन्तनमिति । समाधार-
 म्भकाले बाह्यकरणानां निरुद्धत्वात् चक्षुष्यादिवृत्तिप्रसङ्कित-
 र्त्वात् चिन्तनमेव तदा चित्तस्य वृत्तिः परिगृह्यते इति प्रागु-
 क्तम् । चिन्तने च चित्तमाशयैव प्रवर्तते । आशास्यानामेव वि-
 पयणां चिन्तनदर्शनात् । संकल्पादिवृत्तीनां च चिन्तितार्थवि-
 पयनया चिन्तापूर्वकत्वाच्चिन्तामूलभूतामाशाख्यां चित्तवृत्ति-
 त्यक्त्वा निश्चिततां व्रजत्यर्थः ॥ २८ ॥ उवालोऽप्यक्षये बह्वि-
 वृत्तिक्षये मनस उपशमः मिथ्याऽप्राह—यो ययेति । तयैव
 विना तद्वृत्त्यात्यन्तिकनिरोधेन क्षयो अवश्यक्रमेण नश्यति ॥ २९ ॥
 उक्तमर्थं स्पष्टीयसहरति—प्रशमितीति । हे महामनन्, त्वं प्रश-
 मितपुत्रवित्तलोकादिसकलैषणः सन् भवबन्धमाशाहयमपास्य
 मुक्तचित्तो जीवन्मुक्तो भव । यतः कुं सता आशा मनसि
 विद्यमाना आत्मनो निगडरज्जवो निगडवद्रज्जवच्च बन्धनहेतवः ।
 तासु परिगलितासु सतापु को न मुक्तः । सर्वोऽपि जन्तुमुच्यते
 एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्र-
 काशे उपशमप्रकरणे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः २२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथवा रघुवंशाख्यनभःपूर्णनिशाकर ।
बलिवद्बुद्धिभेदेन ज्ञानमासादयामलम् ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ त्वत्प्रसादान्मया हृदि ।
प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं विश्रान्तं चामले पदे ॥ २ ॥
शरदीवाम्बरादध्रमदध्रं मम चेतसः ।
विभो ध्यपगतं सर्वं तृष्णाख्यं तन्महातमः ॥ ३ ॥
अमृतापूरितः खलुः शीतलात्मा महाद्युतिः ।
तिष्ठाम्यानन्दवान्तः सायं पूर्ण इवोदुराट् ॥ ४ ॥
अंशपसंशयाभ्योदशरत्नसमयं किंत्वहम् ।
तृप्तिमेपां न गच्छामि वचसां वदन्तस्तव ॥ ५ ॥
बलंविज्ञानसंप्राप्तिं पुनर्मद्वोधवृद्धये ।
विभो कथय खिद्यन्ते सन्तो नावनतं प्रति ॥ ६ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

शृणु राघव ते वक्ष्ये बलवृत्तान्तमुत्तमम् ।
श्रुतेन येन तं तत्त्वबोधं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ७ ॥
अस्त्यस्त्रिजगतः कोशे कस्मिंश्चिद्विकृतिकुञ्जके ।
पातालमिति विख्यातो लोको भूमेरधः स्थितः ॥ ८ ॥

बल्याख्यानामुपक्रम्य पातालमिह वर्णयेत् ।

बलेश्वराय निवेदान्मरुशृङ्गे विचारणा ॥ १ ॥

इदानीं पद्मक्षकोणं त्रिजगदिति विवेकोदये त्रैलोक्यस्थ-
स्यात्यल्पम् यदुक्तं तदुपपादनाय बल्याख्याना वक्तव्यमिहो-
भूमिकां रचयति—अथवेति । बुद्धिभेदेन अस्माद्विचारोद-
येन ॥ १ ॥ प्राप्तव्यमखिलं सर्वान्तकं ब्रह्म हृदि प्राप्तं तस्मि-
न्ब्रह्मामले पदे विश्रान्तं च ॥ २ ॥ अदध्रमनन्तं तृष्णाख्यं
तत्प्रसिद्धं महातमं मम चेतनः सकाशादपगतम् ॥ ३ ॥
अमृतापूरितं इत्यादि विशेषणानि खलु उदुगजश्च साधारणानि
॥ ४ ॥ अंशबाणा सशयलक्षणानामभ्योदना जगन्मय इव
निवारक इति गुरुसंबोधनम् । वदन्तस्तव एपा वचसा व्यव-
वपये तृप्तिं अलबुद्धिं न गच्छामि ॥ ५ ॥ विज्ञानस्य संप्राप्तिं
प्राप्तिप्रकारम् । अवनतं प्रणामोपवनं शिष्यं प्रति उपदेशेन
इति शेषः ॥ ६ ॥ तं तादृशं तत्त्वबोधं विचारपूर्वकतत्त्वबोधा-
याम् । शाश्वतं नित्यात्मलाभफलम् । शाश्वतं नित्यं तत्त्वभुत-
मात्मस्वरूपबोधमिति वा ॥ ७ ॥ जगतः कोशे ब्रह्मांडे ।
दिग्गक्षणे निकुञ्जके अन्ये कुञ्जे ॥ ८ ॥ आदिदानं च क्षीरममुं
जाताभिः । दानवानामप्येवंदरेऽपि निवासप्रसिद्धः । अतएव
तत्रोपपन्नस्मृतस्यांशुभिर्गव्यैर्दिग्धाभिर्हृत्पात्राभिर्गव-
रभ्या-
भिः । निर्विवरान्तरः पूर्ण इति यावत् ॥ ९ ॥ व्याद्विद्विद्वत्प्रा-
न्तसंख्याकैर्जिह्वागणैरितरापक्षया द्विषुष व्याक. गच्छन्तःशास्त्रा-
दिव्याख्यानादुद्गमर्गः । अतएव विलोलरमनायुगैः । भोगिभिः

क्षीरोदार्णवजाताभिर्विग्धाभिरमृतांशुभिः ।

कचिद्दानवकन्याभिर्भोति निर्विवरान्तरः ॥ ९ ॥

जिह्वागणोद्गमर्गवैविलोलरमनायुगैः ।

कचिद्भोगिभिरापूर्णः सहस्रशतमस्तकैः ॥ १० ॥

देहाद्विवलिताशेषविश्वोद्धरणघसरैः ।

कचिदनुसुतेर्व्याप्तश्चलद्भिरिव मेरुभिः ॥ ११ ॥

कुम्भकूटाप्रविश्रान्तवसुधामण्डलदरैः ।

कचिद्विगन्तभिर्दन्तद्रुमाद्रिभिरुपाश्रितः ॥ १२ ॥

महाकटकटाशब्दत्रस्तभूतपरम्परैः ।

कचिदुगन्धभूताभैरधोनारकमण्डलैः ॥ १३ ॥

आभूतलमभिप्रोतसप्तपातालमण्डलैः ।

कचिद्रत्नाकरैर्व्याप्तः पातालैर्विवरैरिव ॥ १४ ॥

सुरासुरशिरःसुप्तपादाभ्योदहपांसुना ।

कचिद्भगवता तेन कपिलेन पवित्रितः ॥ १५ ॥

आसुरीसंभृतानन्तपूजनक्रीडनैरपि ।

कचिद्भगवता तेन हाटकेशेन पालितः ॥ १६ ॥

तस्मिन्सुरदोःस्तम्भधार्यमाणमहाभरे ।

बभूव दानवो राजा विरोचनसुतो बलिः ॥ १७ ॥

साक्रन्देन समं सर्वैः सुरविद्याधरोरगैः ।

शेषादिभिः ॥ १० ॥ देहाद्विभक्तं व्याममशेषं जगदेषां

तथाविधैर्विश्वोद्धरणस्य धर्मस्य यज्ञहविषो वा घस्मरैर्व्याह-
क्षकैः । कर्मधारयः ॥ ११ ॥ कुम्भलक्षणानां कूटानां शिख-
रणाग्रेषु विश्रान्तं वसुधामण्डलस्योदरं मध्यं येषाम् । उदर-
प्रहणादधो जम्बूद्वीपप्रान्तेष्वेव दिक्षु मध्यतनमण्डपस्तम्भविग-
जानां भूमिधा- । निवेश इति गम्यते । अतएव जम्बूद्वीपभुव-
स्वनद्विः सगरपुत्रः प्रतिदिनं दिग्गजा दृष्टा इति पूर्वैराम-य-
णेऽयुक्तम् । दन्तलक्षणानां द्रुमाणामद्रिभिः पर्वतवदाश्रयभूतैः
॥ १२ ॥ दुगन्ध इति भूतानां नारकप्राणिनां आभाः स्पर्श-
कृताः प्रतिभासा यत्र । अथः सर्वाधः । तत्र हि पुराणेषु नरकाः
प्रासद्धाः ॥ १३ ॥ कचिन् अधमननारकप्रदेशमगम्य आभू-
तलं उपरितनाम्नादयभुतलपथेन समाप्पप्रोतलोहलकावत्
प्रोतमसपातालमण्डलैः । ज्ञानाभाकारभूतैर्मेवादिगिर्पादव्याप्तः ।
कचिच्च विवर्गिव संकुचितप्रार्थः पातालैः पातालावयवैर्व्याप्तः
॥ १४ ॥ सुगणामसुराणां च शिरःसु मुपा इव विश्रान्ताः
पादाम्भोदहपागवो यस्य तथाविधेन । त्रैलोक्यवन्दितेन तथावत्
॥ १५ ॥ आसुरीभिरमुन्माभिः मेनाभिर्वा संभृतानन्तैर्बहुवि-
धोपकरणैः पूजनानि काटनानि च एतुमभिलषितुं शीलं यस्य
तथाविधेन हाटकेशेन स्वर्णलङ्घामना पुराणेषु प्रसिद्धेन शिवेन
॥ १६ ॥ तस्मिन् पाताललोके । असुराणां दोस्तभ्येधोयमाणो
महान् भरो राज्यभागो यत्र ॥ १७ ॥ तस्य पराक्रममाह—
साक्रन्देनेन । आक्रन्दो रोदनं तत्सहितेन । वाञ्छितं बला-

पावसंवाहनं यस्य सुरराजेन वाञ्छितम् ॥ १८ ॥
 कोशलैलोक्यरत्नानां पाता सर्वशरीरिणाम् ।
 धर्ता भुवनधर्तृणां यस्य पालयिता हरिः ॥ १९ ॥
 ऐरावणस्य संशोषं यन्नाम्ना कटभित्तयः ।
 केकयेवाहिहृन्नाम्नो जम्बुराजमुदार्तताम् ॥ २० ॥
 प्रतापोमोष्मभिर्यस्य कल्पकाल इवाब्धयः ।
 ययुः शोषोन्मुखाः सप्त सप्ततां कुपिताकृतेः ॥ २१ ॥
 यदध्वराभ्यधूमाभ्रराजयो वलिताब्धयः ।
 ब्रह्माण्डकोटरस्यास्य सदा कवचतां ययुः ॥ २२ ॥
 यस्य दृष्टिदढाघातनुष्माधारकुलाचलाः ।
 धिनमन्ति दिशः सर्वा लताः फलनता इव ॥ २३ ॥
 लीलाविजितनिःशेषभुवनाभोगभूषणः ।
 दशकोटीः स वर्षाणि दैत्यो राज्यं चकारह ॥ २४ ॥
 अथ गच्छत्स्वनल्पेषु युगेष्वावर्तवृत्तिषु ।
 सुरासुरमहौघेषु प्रोत्पतत्सु पतत्सु च ॥ २५ ॥
 अजन्ममतिभुक्तेषु त्रैलोक्योदारवृत्तिषु ।
 भोगेष्वभजदुद्वेगं बलिर्दानवनायकः ॥ २६ ॥
 मेरुभृङ्गशिखारत्नकृतवातायनस्थितः ।
 एकदा चिन्तयामास स्वयं संसारसंस्थितिम् ॥ २७ ॥
 कियन्तमिदमभ्युष्णशक्तिनैव मयाधुना ।
 साम्राज्यमिह कर्तव्यं विहर्तव्यं जगद्भ्ये ॥ २८ ॥
 महता मम राष्ट्रेण त्रैलोक्याद्भुतकारिणा ।
 किंवा भवति भुक्तेन भूरिभोगातिहारिणा ॥ २९ ॥

इति शेषः ॥ १८ ॥ कुतस्त्येदं सामर्थ्यं तत्राह—कोश
 इति । त्रैलोक्यलक्षणानां रत्नानां कोश इव स्वादरे रक्षिता ।
 भुवनधर्तृणां त्रैलोक्यपालकानां इन्द्रमनुशेषादीनां धर्ता आधा-
 रभूतः । यस्य बलेः ॥ १९ ॥ ऐरावणस्यैरावतस्य । कटभित्तयः
 गण्डस्थलानि । बहुवचनं सप्तानां मदस्थानानामुपलक्षणार्थम् ।
 यन्नाम्ना धृतेनेति शेषः । केकया मयूरवाण्या अहीनां हन्नाम्नो
 हृदयशिरा इव शोषं जम्बुराजैर्तां भयस्त्रिभूतां चाजग्मुः ॥ २० ॥
 कुपिताकृत्येस्य प्रतापस्य उग्रैर्दुःसहैरुमभिरुष्णस्यैः सप्त
 महाब्धयः शोषोन्मुखाः सन्तः कल्पकाल इव गतसंख्यामात्रेण
 सप्ततां ययुर्न जलादिप्रसंख्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ अध्वराभ्याः
 अध्वमेधास्तदीयधूमप्रभवा अभ्रपङ्क्तयः । जलपानाय वलिता
 अब्धयो याभिः । कोटरपदेन तस्याः प्राणिनां गृहान्ते । वृष्ट्या द-
 षाघातस्तिर्यक्प्रक्षरणं तेन नृणां भूयसाधारकुलाचला यासां तथा-
 विधा दिशः । भूमेर्नमने दिशामधः प्रदेशं दर्शनात्मनो-प्रेक्षा २३
 लीलया विजिता अशेषाणां भुवनाभोगानां लोकसंस्थानानां
 भूषणभूता इन्द्रादयो येन ॥ २४ ॥ आवर्तवृत्तिषु जलावर्तसह-
 शस्रमावेषु ॥ २५ ॥ त्रैलोक्येऽयुदारवृत्तिषुः कृष्टस्थितिषु भो-
 गेषु भुक्तेषु सत्सु विषयभूतेषु च उद्वेगं वैरस्यमभजत् ॥ २६ ॥

आपातमात्रमधुरमावश्यकपरिक्षयम् ।
 भोगोपभोगमात्रं मे किं नामेदं सुखावहम् ॥ ३० ॥
 पुनर्दिनैककलनाशर्वरीसंस्थितिः पुनः ।
 पुनस्तान्येव कर्माणि लज्जायै नच तुष्टये ॥ ३१ ॥
 पुनरालिङ्गयते कान्ता पुनरेव च भुज्यते ।
 सैयं शिशुजनक्रीडा लज्जायै महतामिह ॥ ३२ ॥
 तमेव भुक्तविरसं व्यापारौघं पुनः पुनः ।
 दिवसे दिवसे कुर्वन्प्राज्ञः कस्मान्न लज्जते ॥ ३३ ॥
 पुनर्दिनं पुनरा रात्रिः पुनः कार्यपरम्पराः ।
 पुनःपुनरहं मन्ये प्राज्ञस्यैव विडम्बना ॥ ३४ ॥
 ऊर्मितां पुनरासाद्य पुनरेति निरुर्मिताम् ।
 यथा जलं तथैवायं तां तामेति क्रियां जनः ॥ ३५ ॥
 उन्मत्तचेष्टिताकारा पुनःपुनरियं क्रिया ।
 जनं हासयते प्राज्ञं बाललीलोपमा मुहुः ॥ ३६ ॥
 कृतयाप्यनया नित्यं क्रियया कृतकार्यया ।
 कोर्थः स्यात्तादृशो येन पुनः कर्म न विद्यते ॥ ३७ ॥
 कियन्तमथवा कालमिदमाडम्बरं महत् ।
 इहास्माभिरनुष्ठेयं किं तावत्समवाप्यते ॥ ३८ ॥
 अनन्तेयं शिशुक्रीडा वस्तुशून्यैव वस्तुतः ।
 आवृत्त्या क्रियते व्यर्थमनर्थप्रसरार्थिभिः ॥ ३९ ॥
 फलमेकं महोदारं नेह पश्यामि किञ्चन ।
 कार्यमस्तीनरत्नप्राप्तं यस्मिन्नाम न किञ्चन ॥ ४० ॥
 भोगादन्ते किमन्यस्यात्तद्भ्रष्टमविनाशि यत् ।
 एवं संचिन्तयाम्याशु दध्यां मत्वेत्यसौ बलिः ॥ ४१ ॥

मेरुभृङ्गस्य शिखायामप्रभागे रत्नकृतहर्म्यवातायने स्थित उप-
 विष्टः सन् ॥ २७ ॥ न भुङ्गता परैरकुण्ठिता शक्तियस्य तथा-
 विधेन मया ॥ २८ ॥ राष्ट्रं भुक्तेन किंवा भवति । भूरिभि-
 र्भोगैरतिशयेन हारिणा मनोहारिणा ॥ २९ ॥ भोगोपभोगमात्रं
 कुलोपभोगः । पुरुषार्थान्तरव्यावृत्तये वा मात्रशब्दः ॥ ३० ॥
 तान्येव ज्ञानभोजनशयनादीनि । नाभिनव किञ्चित्कर्म सुखं वा-
 स्तोत्यर्थः । अतो महतां पुगेलाम्पत्य लज्जायै ननु तुष्टये ॥ ३१ ॥
 उक्तमेव स्फुटयति—पुनरित्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्राज्ञस्य
 इत्या इय विडम्बना पुनःपुनः कृतानुकरणमिषोपहासहेतु-
 रित्यर्थः ॥ ३४ ॥ व्यर्थकृतानुकरणं दृष्टान्तमाह—ऊर्मितामिति
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ यत्न लब्धेन पुनः कर्म न विद्यते कृतकृत्यता
 स्यात्तादृशोर्थः कः स्यात् ॥ ३७ ॥ महदाडम्बरं दृष्टादृष्टार्थ-
 कर्मजातम् ॥ ३८ ॥ अनन्ता प्रवाहानन्ता । उत्पन्नप्रध्वंसस्य
 भावत्वान् । वस्तुतः परमार्थेनो वस्तुशून्यैव इयं शिशुक्रीडा
 अनर्थप्रसंगे दुःखपरम्पराप्राप्तिस्तदर्थिभिः क्रियते ॥ ३९ ॥
 यस्मिन्प्राप्तं सति इतरत्र किञ्चन कार्यं कर्तव्यमस्ति तादृशं फलं
 पुरुषार्थमिह न किञ्चन पश्यामि ॥ ४० ॥ भोगान् क्षणिकनु-
 रक्तविषयसुखादन्तेऽन्यथादविनाशि नित्यं तद्भ्रष्टं सुखं किं स्या-
 देवं संचिन्तयामीति मत्वा असौ बलिः ॥ ४१ ॥

अथाभ्युवाचासुरराडाः संस्मृतमिति क्षणात् ।
स्वात्मन्येव मनस्यर्थं समूहकं विमर्शयन् ॥ ४२ ॥
पुरा किलेह भगवान्पृष्टोऽभूत्स विरोचनः ।
पिता मयात्मतस्वज्ञो दृष्टलोकपरावरः ॥ ४३ ॥
यथा सकलदुःखानां सुखानां च महामते ।
यत्र सर्वे भ्रमाः शान्ताः कोसौ सीमान्त उच्यते ४४
क्षोपशान्तो मनोमोहः क्रातीताः सकलैषणाः ।
विरामरहितं कुत्र तात विश्रमणं चिरम् ॥ ४५ ॥
किं प्राप्तेह समस्तेभ्यः प्राप्येऽस्मिस्तुतिमान्पुमान् ।

किं दृष्ट्वा दर्शनं भूयो न तातोपकरोत्यलम् ॥ ४६ ॥
अत्यन्तबहवोऽप्यन्ते भोगा हि न सुखावहाः ।
क्षोभयन्ति मनो मोहे पातयन्ति सतामपि ॥ ४७ ॥
तत्ताताविहतानन्दसुन्दरं किञ्चिदेव मे ।
तादृक्कथय यत्रस्थिरे विश्रान्तिमेभ्यहम् ॥ ४८ ॥
इत्याकर्ण्य पुरा निशाकरकरस्पर्धालुगुच्छस्खल-
न्पुष्पापूरकृतावगुण्ठनपदस्योक्तं तले तेन मे ।
पित्रा स्वर्गद्वन्द्वस्य सागरतरोः संरोपितस्याजिरे
स्फाराकाररसायनासवसमं समोदशान्त्यै बबध्वः ४९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विरोचनस्मरणं नाम द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः २३

विरोचन उवाच ।

अस्ति पुत्रातिचिन्तितो देशो विपुलकोटरः ।
त्रैलोक्यानां सहस्राणि यत्र भान्ति बह्वन्यपि ॥ १ ॥
यत्र नामोदयो नापि सागरा वा न चाद्रयः ।
न वनानि न तीर्थानि न नद्यो न सरांसि च ॥ २ ॥
न मही नापि चाकाशं न द्यौर्न पवनादयः ।
न चन्द्राकौ न लोकेशा न देवा न च दानवाः ॥ ३ ॥
न भूतयक्षरक्षांसि न गुल्मा न वनश्रियः ।

न काष्ठतृणभूतानि स्यावराणि चराणि च ॥ ४ ॥
नापो न ज्वलनो नाशा नोर्ध्वं नाधो न विष्टपम् ।
न लोको नातपो नाहं न हरीन्द्रहरादयः ॥ ५ ॥
एक एवास्ति सुमहांस्तत्र राजा महाद्युतिः ।
सर्वकृत्सर्वगः सर्वः स च तूर्णी व्यवस्थितः ॥ ६ ॥
तेन संकल्पितो मन्त्री सर्वसम्मन्त्रणोन्मुखः ।
अघटं घटयत्याशु घटं विघटयत्यलम् ॥ ७ ॥

॥ ४१ ॥ ध्यानेन संस्कारोद्बोधात्सविमर्शो प्राक्स्वपृष्टपिपृष्टदेश-
क्रमस्मृतिं दर्शयति—अथेति । अथ क्षणादानमिति स्वस्मिन्नेव
उवाच । आ इति स्मरणद्योतको निपातः । किमुवाच तदाह—
संस्मृत सम्यक्कथा स्मृतमिति स्मृतार्थं मनस्येव विमर्शयन्वि-
मृशन् । प्रेषणभ्यारोपाणिञ्च ॥ ४२ ॥ स्मृतमर्थं कथेणाह—
पुरा किलेत्यादिना ॥ ४३ ॥ किं पृष्टस्तदाह—यथेत्यादिना । यथेति
तत्प्रकारोपक्रमार्थः । सकलदुःखानां सांसारिकसुखानां च परि-
हारप्राप्त्युपायगोचराः सर्वे व्यवहारग्रमा यत्र शान्ता अर्मा
संसारसीम्नोऽन्तोऽवशिः कः उच्यते प्राङ्गिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥
विरामः पुनरावृत्तिस्तद्विहितं विश्रमणं विश्रान्तिः ॥ ४५ ॥ पुमान्
किं सुखं प्राप्ता प्राप्तवान् मन्त्रिस्मिन्नेव देहे समन्तेभ्यो ब्रह्मलो-
कान्तविषयेभ्यः प्राप्ये सुखे या नृतिराशापिर्गृप्तिस्तद्वागम्यादिति
शेषः । नोपकरोति फलान्तरेण । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं मि-
थ्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ कुतस्ते तज्जिज्ञासा तत्राह—अत्यन्तेति ।
कुतो न सुखावहास्तत्राह—क्षोभयन्तीति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
पुरा पूर्वकाले निशाकरस्य चन्द्रस्य करः किरणैः सह मौन्द-
यामृतरसपूर्णवद्विगुणाधिक्यान्स्पर्धालुभ्यो गुच्छेभ्यः पुष्पफल-
स्तबकेभ्यः स्खलनां पुष्पाणां फलानां चापूरेण समूहेन कृतम-
वगुण्ठनं वेष्टनं यस्य तथाविध पद मूलस्थान यस्य तथाविधस्य
स्वर्गात् इतस्य बलादानांतस्य अजिरे स्वाङ्गणे संरोपितस्य सा-
गरतरोः क्षीरसमुद्रोत्पन्नस्य कल्पवृक्षस्य तले उपविष्टेन मे मम

पित्रा विरोचनेन इति प्रागुक्तप्रकारं प्रथमाकर्ण्य तस्य कल्पतरोः
स्फाराकारं रसायनलक्षणैरामवर्मेकरन्दैः समं तुल्यं मुग्धमिधुरं
जगमरणदुःखनिवारणं चेति यावत् । बबध्वः समोदशान्त्यै मदी-
याज्ञानभ्रमनिवारणाय यदुक्तं तन्मया स्मृतमित्यर्थः ॥ ४९ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

वक्तुं चित्तजयं राजमन्युपाख्यानमुच्यते ।

तत्रात्र मन्त्रिणो वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमूर्जितम् ॥ १ ॥

‘चिन्तं वृत्तिविहानं ते यदा यातमचित्तात्म । तदा मोक्षम-
योमन्तः मनामाप्रापि तां तनाम् ॥’ इति मोक्षस्य चित्तजयाधी-
नत्वमुक्तं चित्तजये च आत्यन्तिक आशाल्याग उपाय उक्तः स
चान्मदर्शनमन्तरेण न मिथ्यति । ‘विषया विनिवर्तन्ते निराहा-
रस्य देहिनः । रमवजं रमोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥’ इति
भगवद्ब्रुवन्नात् । आत्मदर्शनं च मनोजयमन्तरेण न सिध्यती-
त्यन्यान्वाश्रयतापन्नमिदमशक्यमेवेत्याशङ्कं परिहरुं साधनद्वय-
योगपद्याभ्यामायुपायभेदं वक्तुं बह्व्युपाख्यानान्तराले राजमन्यु-
पाख्याने विरोचनमुखेन प्रसीति—अस्ति पुत्रत्यादिना । देशो
मोक्षाख्यः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ राजा आत्मा ।
तूर्णी व्यवस्थितः । कूटस्थ इति यावत् ॥ ६ ॥ मन्त्री मनः ।
अघटमत्यन्तानुपपन्नमप्यात्मनः संसारित्वं घटयति । घटं घट-
मानमपि पूर्णानन्दैकरसत्वं विघटयति नास्ति न मातीत्यपला-

भोक्तुं न किञ्चिच्छक्नोति न च जानाति किञ्चन ।
राजार्थं केवलं सर्वं करोत्यश्वोऽपि सन्सदा ॥ ८ ॥
स एव सर्वकार्यैककर्ता तस्य महीपतेः ।
राजा केवलमेकान्ते स्वस्य एवावतिष्ठते ॥ ९ ॥

बलिठवाच ।

आधिव्याधिविनिर्मुक्तः कः स देशो महामते ।
कथमासाद्यते चापि केन वाधिगतः प्रभो ॥ १० ॥
कः स तादृग्विधो मन्त्री राजा चापि महाबलः ।
हेलालूनजगज्जालैर्योऽस्माभिरपि नो जितः ॥ ११ ॥
अपूर्वमेतदाख्यानं ममामरभयप्रदं ।
कथयापनयास्माकं हृद्योन्नः संशयाम्बुदम् ॥ १२ ॥

विरोचन उवाच ।

स तत्र मन्त्री बलवान्देवासुरगणैः सुत ।
समेतैलक्षगुणितैरपि नाक्रम्यते मनाक् ॥ १३ ॥
नासौ सहस्रनयनो न यमो न घनेश्वरः ।
नामरो नासुरो वापि यदि पुत्रक जीयते ॥ १४ ॥
तत्रासिमुसलप्रासवज्रचक्रगदादयः ।
हेतयः कुण्ठतां यान्ति दृषदीबोत्पलाहतिः ॥ १५ ॥
गम्योऽसौ नास्त्रशस्त्राणां न भटोद्भवकर्मणाम् ।
तेन देवासुराः सर्वे सर्वदैव वशीकृताः ॥ १६ ॥
अविष्णुनापि तेनेह हिरण्याक्षादयोऽसुराः ।
पातिताः कल्पवातेन मेरुकल्पद्रुमा इव ॥ १७ ॥
नारायणादयो देवा अपि सर्वावबोधिनः ।
तेनाक्रम्य यथाकाममवटेषु निवेशिताः ॥ १८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये ढ० मोक्षोपायेषु उपशमप्रकरणे विरोचनवचनं नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

तत्प्रसादेन साटोपं पञ्चमात्रशरः स्मरः ।
त्रैलोक्यमिदमाक्रम्य सम्राड्विव विबल्यति ॥ १९ ॥
सुरासुरौघगृह्योऽपि गुणहीनोऽपि दुर्मतिः ।
दुराकृतिरपि क्रोधस्तत्प्रसादेन जृम्भते ॥ २० ॥
देवासुरसहस्राणां संगरो यः पुनः पुनः ।
तदेतत्कीडनं तस्य मन्त्रिणो मन्त्रिशालिनः ॥ २१ ॥
स मन्त्री क्रेवलं पुत्रं तेनैव प्रभुणा यदि ।
जीयते तत्सुजेयोऽसावन्यथा त्वचलोपमः ॥ २२ ॥
तस्यैव तत्प्रभोः काले जेतुं तं मन्त्रिणं निजम् ।
इच्छा संजायते तेन जीयतेऽसावयत्नतः ॥ २३ ॥
त्रैलोक्यबलिनां मल्लमुच्छासितजगन्नयम् ।
जेतुं चेदस्ति ते शक्तिस्तत्पराक्रमवानसि ॥ २४ ॥
तस्मिन्नभ्युदिते सूर्ये त्रैलोक्यकमलाकराः ।
इमे विकासमायान्ति विलीयन्तेऽस्तमागते ॥ २५ ॥
तमेकमेकया बुद्ध्या व्यामोहपरिहीनया ।
यदि जेतुं समर्थोऽसि धीरस्तदसि सुव्रत ॥ २६ ॥
तस्मिञ्जिते जिता लोका भविष्यन्त्यजिता अपि ।
अजिते त्वजिता एते चिरकालजिता अपि ॥ २७ ॥
तस्मादनन्तसिद्ध्यर्थं शाश्वताय सुखाय च ।
तज्जये यत्नमातिष्ठ कष्टयापि हि चष्टया ॥ २८ ॥

ससुरदनुजनागयक्षसंघं

सनरमहोरगकिन्नरं समेतम् ।

त्रिजगदपि वशीकृतं समन्ता-

दतिबलिना ननु हेलय्येव तेन ॥ २९ ॥

पयति ॥ ७ ॥ अज्ञोपि जडोपि गन् ॥ ८ ॥ एकान्ते अद्रि-
तीयस्वभावे ॥ ९ ॥ बलिप्रथा निगदव्याख्याताः ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ कथया अस्माभिरुदजये निमित्तकथनेन ॥ १२ ॥
तत्रादावन्ते पृष्ठं तदजयं निमित्तमेव विस्तरेणाह—स तत्रेत्या-
दिना । मनाक् ईषदपि ॥ १३ ॥ स मन्त्री किं द्वितीय इन्द्र-
उत यम उत कुंभर उत कश्चिदमरोऽसुरो वा महानुभावो यतो
जेतुमशक्यो नेत्याह—नासाविनि । यदि सहस्राक्षादिः कश्चि-
त्स्यात्तर्हि त्वया जीयत एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ किं मम आयुधानि
भटा वा न सन्ति सन्तुनाम नासां तद्विषय इत्याह—तत्रेति
॥ १५ ॥ प्रत्युत त्वदादयस्तेनैव जिता इत्याह—तेनेति
॥ १६ ॥ अस्मत्पूर्वजादयोऽपि तेनैव वशीकृत्य विष्णुना घा-
तिता इत्याशयेनाह—अविष्णुनापीति । कल्पवातेन प्रलयवा-
युना ॥ १७ ॥ सर्वेषामवबोधिनो विवेकोपदेष्टारोऽपि तेनैव
व्युत्पापादिनिमित्तापादनेनाक्रम्य वशीकृत्य । अवटेषु गर्भश्वरेषु
॥ १८ ॥ स्मरः कामः पञ्चमात्रशरोऽपि तत्प्रसादेनेदं त्रैलो-
क्यमाक्रम्य जिता विबल्यति विजृम्भते ॥ १९ ॥ सुरासुरौघा

गृह्या अस्त्रैरिणो येन । ‘पदास्त्रैरिवाद्यापक्षेपे च’ इति कथम्
॥ २० ॥ २१ ॥ प्रभुणा आत्मना । यदि जीयते तत्तदा सु-
जेयो जय्यः ॥ २२ ॥ कालं बहुतरुसुकुतपरिपाकाद्विवेकोदय-
काले । अयत्नतो ज्ञानमाव्रतः ॥ २३ ॥ त्रैलोक्ये यावन्तो बलि-
नस्तेषां मल्ल बलेन जेताम् । उच्छासितं त्रियमाणजन्तुवद्-
ध्वंशमनशालं कृतं जगन्नयं येन । तत्तर्हि ॥ २४ ॥ तस्य न
सर्वजयशक्तिमात्रं किन्तु त्रैलोक्यजननादिशक्तिरप्यस्तीत्याह—
तस्मिन्निति । तस्मिन् सूर्ये इति व्यस्तरूपम् ॥ २५ ॥ एकया
निश्चिनया एकाग्रया च । तत्तर्हि धीरोऽसि ॥ २६ ॥ २७ ॥
अनन्ता याः सिद्ध्यस्तदर्थम् । अन्तो मृत्युस्तदभावोऽनन्तं
मृत्युजयस्तत्सिद्ध्यर्थं च । कष्टया धमसाध्ययापि सर्वव्यागादि-
चेष्टया ॥ २८ ॥ पुनस्तत्प्रभावमेवोक्तमनुरोधोपसंहरति—समु-
रेति । नागा दिग्गजाः । महोरगाः शेषादयः ॥ २९ ॥ इति
श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे त्रयो-

विंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः २४

बलिरुवाच ।

केनोपायेन बलवान्स तात परिजीयते ।

कोसावतिमहावीर्यः सर्वं प्रकथयाशु मे ॥ १ ॥

विरोचन उवाच ।

मन्त्रिणस्तस्य तनय नित्याजेयस्थितेरपि ।

शृणु वच्मि सुसाधत्वं येनासौ परिजीयते ॥ २ ॥

पुत्र युक्त्या गृहीतोसौ क्षणादायाति वश्यताम् ।

युक्तिं विना दहत्येष आशीविष इवोद्धतः ॥ ३ ॥

बालबलालयित्वैनं युक्त्या नियमयन्ति ये ।

राजानं तं समालोक्य पदमासादयन्ति ते ॥ ४ ॥

दृष्टं तस्मिन्महीपाले स मन्त्री वशमेति च ।

तस्मिन् मन्त्रिण्याक्रान्ते स राजा दृश्यते पुनः ॥ ५ ॥

यावन्न दृष्टो राजासौ तावन्मन्त्री न जीयते ।

मन्त्री च यावन्न जितस्तावद्राजा न दृश्यते ॥ ६ ॥

राजन्यदृष्टे दुर्मन्त्री स दुःखाय फलत्यति ।

मन्त्रिण्यनिर्जिते राजा सोत्यन्तं यात्यदृश्यताम् ॥ ७ ॥

अभ्यासेनोभयं तस्मात्सममेव समारभन् ।

राजसंदर्शनं तस्य मन्त्रिणश्च पराजयम् ॥ ८ ॥

पौरुषेण प्रयत्नेन स्वभ्यासेन शनैःशनैः ।

द्रयं संपाद्य यत्नेन देशमाप्नोषि तं शुभम् ॥ ९ ॥

न्वमभ्यासे फलीभूते तं देशमभिगच्छसि ।

यदि दैत्येन्द्र तद्भूयो मनागपि न शोचसि ॥ १० ॥

संशान्तसकलायासा नित्यप्रमुदिताशयाः ।

साधवस्तत्र तिष्ठन्ति प्रशान्ताशयसंशयाः ॥ ११ ॥

शृणु कः पुत्र देशोसौ सर्वं प्रकटयामि ते ।

देशनाम्ना मयोक्तस्ते मोक्षः सकलदुःखहा ॥ १२ ॥

राजा तु तत्र भगवानात्मा सर्वपदातिगः ।

इह दुर्मन्त्रिणस्तस्य जयोपायः प्रकीर्त्यते ।

राजसंदर्शनोपायवैराग्यादिसमन्वितः ॥ १ ॥

प्रश्नः स्पष्टः ॥ ११ ॥ सुसाधत्वं मुखजयोपायमिति यावत् ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ लालयित्वा अल्पविषयप्रदानेन मुहुर्विषयदोषव्यापनेन च

वश्यत्वा । युक्त्या राजयोगाख्यया । पदं राजपदम् ॥ ४ ॥

पुनः शब्दो वाक्यालंकारार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अतिदुःखाय राग-

दृष्टादानफलति ॥ ७ ॥ संदर्शनपराजयशब्दां तत्तदुपायपरै ॥ ८ ॥

द्रयं राजसंदर्शनं मन्त्रिपराजयं च ॥ ९ ॥ फलीभूते सफली-

भूते ज्ञानफलात्मना परिणते वा ॥ १० ॥ तत्र के तिष्ठन्ति

तानाह—संशान्तेति । निवृत्तसर्वानर्था निरतिशयनित्यानन्दपू-

र्णाश्च ये साधवस्ते तत्र तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ इदानीं गृहोक्तिं

विबरीषुमाह—शृण्विति ॥ १२ ॥ सर्वोणि मातृपानन्दादिहं-

रूप्यगर्भानन्दान्तपदान्यतीत्य गच्छतीति सर्वपदातिगः सर्ववा-

चनसागोचरश्च । प्राज्ञः सर्वप्रज्ञासमष्टिरूपः ॥ १३ ॥ मनोनि-

तेन मन्त्री कृतः प्राज्ञो मनो नाम महामते ॥ १३ ॥

मनोनिष्ठतया विश्वमिदं परिणतिं गतम् ।

घटत्वेनेव मृत्पिण्डो धूमोऽम्बुदतयैव च ॥ १४ ॥

तस्मिञ्जिते जितं सर्वं सर्वमासादितं भवेत् ।

दुर्जयं तद्विजानीयाद्युक्त्यैव परिजीयते ॥ १५ ॥

बलिरुवाच ।

या युक्तिर्भगवंस्तस्य चित्तस्याक्रमणे स्फुटम् ।

तां मे कथय तत्तावद्यथा जेष्यामि दारुणम् ॥ १६ ॥

विरोचन उवाच ।

विषयान्प्रति भोः पुत्र सर्वानेव हि सर्वथा ।

अनाम्ना परमा ह्येषा सा युक्तिर्मनसो जये ॥ १७ ॥

एतैव परमा युक्तिरनयैव महामदः ।

स्वमनोमत्तमांतंगो द्रागित्येवावदभ्यते ॥ १८ ॥

एषा ह्यत्यन्तदुष्प्रापा सुप्रापा च महामते ।

अनभ्यस्तातिदुष्प्रापा स्वभ्यस्ता प्राप्यते सुखम् ॥ १९ ॥

क्रमादभ्यस्यमानैषा विषयारतिराम्यज ।

सर्वतः स्फुटतमेति संक्रमिता लता यथा ॥ २० ॥

नासाद्यते ह्यनभ्यस्ता काङ्क्षतापि शठात्मना ।

पुत्र शालिग्रिवाद्युष्मा तस्मादेनां समाहर ॥ २१ ॥

तावज्जमन्ति दुःखेषु संसागावटवामिनः ।

विरतिं विषयेष्वेते यावन्नायान्ति देहिनः ॥ २२ ॥

अभ्यासेन विना कश्चिन्नाप्नोति विषयारतिम् ।

अप्यत्यन्तबलो देहा देशान्तरमिवागतिः ॥ २३ ॥

ध्येयत्यागमतोऽजन्तं ध्यायता देहधारिणा ।

भोगेष्वरतिरभ्यासाद्विजि नेया लता यथा ॥ २४ ॥

पुरुषार्थोदते पुत्र नेह संप्राप्यते शुभम् ।

क्रियाफले परिप्राप्तुं हर्षामर्षविचर्जितम् ॥ २५ ॥

प्रतया मनसि बागनामकमूढमार्गेण स्थितनयेत्यर्थः । परि-

णतिः स्थैर्यम् । घट-येन घटभावेन । मृत्पिण्डः पिण्डान्तर्गत-

गुद्रागः ॥ १४ ॥ जेतव्यं यत् जितमासादितव्यं सर्वमासा-

दितं भवेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ आक्रमणे आक्रमणे । जये इति

यावत् ॥ १६ ॥ अनाम्ना अस्पृहा । युक्तिरुपायः ॥ १७ ॥

द्रागित्येव झटित्वेन । अवदभ्यते अवमन्य दभ्यते । 'युक्तिमि-

च्छसि चेतना विषयान्विषयवत्त्वज' इत्यमियुक्तोक्तः ॥ १८ ॥ एषा

युक्तिः ॥ १९ ॥ विषयेष्वरतिर्विगर्कः । स्फुटततोऽगत्यादिविदप-

विस्मरव्यक्तताम् ॥ २० ॥ शठात्मना भोगानुद्वेषमनसा । अव्युप्ता

मुक्षेत्रं धनुषा । समाहर अभ्यासेन स्थिरीकृतः ॥ २१ ॥ विरतिं

धैर्यागम् ॥ २२ ॥ अगतर्गमनशून्यः ॥ २३ ॥ ध्येयत्यागं

प्रागुक्तजावन्मुक्तिहेतु-ध्येयवासनात्यागम् । ध्यायता बाञ्छता

॥ २४ ॥ नाकस्मात्सर्वे विषयाम्ल्यक्तं शक्याः किन्तु क्रमेणैकैकं

विषयं चिरं त्यक्त्वा सकृत्सकृत्काचित्सर्वमानः क्रमात्सर्वे वैरा-

दैवमित्युच्यते लोके न दैवं देहवत्कचित् ।
 अवश्यं भवितव्याख्या स्वेहया नियतिश्च या ॥ २६ ॥
 उच्यते दैवशब्देन सा नरैरेव नेतरैः ।
 यद्यस्येह यदा यत्र संपन्नं समतां गतम् ॥ २७ ॥
 हर्षामर्षविनाशाय तदैवमिति कथ्यते ।
 दैवं नियतिरूपं च पौरुषेणोपजीयते ॥ २८ ॥
 सम्यग्ज्ञानविलासेन मृगतृष्णाभ्रमो यथा ।
 यथा संकल्प्यते यद्यत्पौरुषेण तथैव तत् ॥ २९ ॥
 फलवत्तागृहीतत्वे फलवत्तासुखप्रदम् ।
 कर्ता नो मन एवेह यत्कल्पयति तत्तथा ॥ ३० ॥
 नियतिं यादृशमेतत्संकल्पयति सा तथा ।
 नियतानियतान्कांश्चिदर्थाननियतानपि ॥ ३१ ॥
 करोति चित्तं तेनैतच्चित्तं नियतियोजकम् ।
 नियत्यां नियतिं कुर्वन्कदाचित्स्वार्थनामिकाम् ॥ ३२ ॥
 स्फुरत्यस्त्रिजगत्कोशे जीवो व्योम्नीव मारुतः ।
 नियत्या विहितं कुर्वन्कदाचिन्नियतिं चरः ॥ ३३ ॥
 संज्ञार्थं रुढनियतिशब्दः स्फुरति सानुवत् ।
 तस्माद्यावन्मनस्तावन्न दैवं नियतिर्न च ॥ ३४ ॥

ग्यपरिपाके त्यजेत् तत्र च पुरुषप्रयत्नदाढ्यं पुनर्हर्षामर्षलो-
 ल्यप्रसङ्गवारकमावश्यकमित्याशयेनाह—पुरुषार्थादिति । पुरु-
 षार्थः पुरुषप्रयत्नस्तस्मादेतं हर्षामर्षविवर्जितं क्रियाफलं परि-
 प्राप्नुमनुकूलं शुभं साधनं न संप्राप्यते ॥ २५ ॥ ननु दैवादेव
 तत्प्राप्तिः किं न स्यात्तत्राह—दैवमिति । स्वा स्वाया या नि-
 यतिप्रयुक्ता शुभाशुभक्रिया सैव नरैर्मानुषदृष्टिर्भेदेवशब्देनो-
 च्यते न इतरैर्दिव्यशास्त्रीयदृष्टिमद्विगतिं परेणान्वयः ॥ २६ ॥
 ननु विनापि प्रयत्नं दैवादेव केषांचिद्वर्षामर्षोपेक्षणमो दृश्यते
 तत्कथं तत्राह—यदिति । हर्षामर्षहेतुकर्मक्षये सति यदेव
 हर्षामर्षविनाशाय संपन्नं तदेव जनैर्दैवमिति कथ्यते इत्यर्थः
 ॥ २७ ॥ अस्तु त्वदुक्तमेव दैवं किं तत्तत्तत्राह—दैवमिति ।
 मनुक्तं नियतिरूपं दैवं तु वैराग्यदाढ्याभ्यासादिपौरुषेण उप-
 समीपे अल्पकालेनैव जीयते मरुभूमितत्त्वज्ञानविलासेन मृगतृ-
 ष्णाभ्रम इवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु यदि दैवाख्या नियतिः
 पौरुषाख्यया तथा जीयते तर्हि तस्याः फलनियमाभावादनि-
 यतत्वप्रसङ्ग इति चेदिष्टापत्तिः । सर्वेषु मनःसंकल्पजेष्व-
 सति बाधके प्रमाणैः फलवत्तया गृहीतत्वे फलवत्ता सु-
 खप्रदमित्येव नियमाभ्युपगमादित्याह—यथेति ॥ २९ ॥
 नचैवमनियतत्वप्रसङ्गः मनसा कर्त्रा ईदृशनियमस्यैव कल्पना-
 भ्रियतिलव्यवहारसिद्धेरित्याशयेनाह—कर्तेति । कर्ता जीवो नः
 अस्माकं मते मन एव ॥ ३० ॥ नियतिं यादृशमेतत्संकल्प-
 यतीत्येतदुपपादयति—नियतानियतानिति । उत्सर्गतः फलनि-
 यतानपवादविषयेष्वनियतान् व्यावहारिकानर्थाननियतान् अ-
 ख्यन्ते फलनियतान् प्रातिमासिकानपि करोतीति परेणान्वयः
 ॥ ३१ ॥ तेन हेतुना एतच्चित्तं स्वसंकल्पितार्थानुसारेण फल-

मनस्यस्तंगते साधो यद्भवत्यस्तु तत्तथा ।
 जीवो हि पुरुषो जातः पौरुषेण स यद्यथा ॥ ३५ ॥
 संकल्पयति लोकेस्मिस्तत्तथा तस्य नान्यथा ।
 पुरुषार्थादृते पुत्रं न किंचिद्विह विद्यते ॥ ३६ ॥
 परं पौरुषमाश्रित्य भोगेष्वरतिमाहरेत् ।
 न भोगेष्वरतिर्यावज्जायते भवनाशनी ॥ ३७ ॥
 न परा निर्धृतिस्तावत्प्राप्यते जयदायिनी ।
 विषयेषु रतिर्यावत्स्थिता संमोहकारिणी ॥ ३८ ॥
 तावद्भवदशादोला विलोलान्दोलनस्थितिः ।
 अभ्यासेन विना पुत्रं न कदाचन दुःखदा ॥ ३९ ॥
 भोगभोगिभरप्रोता कदाशा विनिवर्तते ॥ ४० ॥
 बलिरुवाच ।
 भोगेष्वरतिरेवान्तः कथं सर्वानुशेखर ।
 स्थितिमायाति जीवस्य दीर्घजीवितदायिनी ॥ ४१ ॥
 विरोचन उवाच ।
 आत्मावलोकनलता फलिनी फलति स्फुटम् ।
 जीवस्य भोगेष्वरतिं शरदीव महालता ॥ ४२ ॥

नियतेरपि योजकमुपपादकमित्यर्थः । अत एवार्थस्य पारमार्थि-
 कत्वं तद्विषयबोधस्य नियतफलत्वमेव न देववत्कर्मवद्वा अनिय-
 तफलत्वमित्याशयेनाह—नियत्यामिति । अयं चित्तात्मा जीवः
 कदाचिन्मोक्षाधिकृतजन्मनि नियत्यां नित्यनियतैकत्वभावे पर-
 मात्मनि स्वार्थनामिकां प्रत्यक्षपरमार्थगोचरमाक्षात्कारनामिकां
 नियतिं समानाकारवृत्तिभागां निर्विकल्पकगमाधिमितियावत् ।
 कुर्वन्नास्मिन् जगत्कोशे व्योम्नि मानं इव अमङ्गः स्फुरति स्वस्व-
 भावं प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ कदाचिदुत्थानकाले नियत्या
 शास्त्रलक्षणया विहितं स्वस्वाभ्रमोचितं कर्म कुर्वन् संज्ञार्थमज्ञ-
 जनबोधनार्थमेते याज्ञिकाः शिष्टाः सदाचारप्रवर्तका इत्यादिना
 लोके रूढः प्रवृत्तानो नियतिशब्देन यस्य तथाविधः सान्स्फु-
 र्गतिः । यथा सानुगारप्रस्थः स्वयमचलस्वभावोऽपि पवनवंगा-
 बलम्बु वृक्षेषु चल इव स्थिरेषु च स्थिर इव स्फुरति तद्वदित्यर्थः
 ॥ ३३ ॥ अतस्त्वयापि यावज्जावं चरमोक्तचरितद्वयमवलम्ब्य-
 तामित्याह—तस्मादिति ॥ ३४ ॥ तदुत्तरं किं भविष्यति
 तत्राह—मनसोति । पुरुषो जातः कर्मज्ञानाधिकारिशरीरं प्राप्तः
 सन्यद्यथा संकल्पयति तत्तथा भवतीति स्वायत्ते संकल्पे पौरुषेण
 वैराग्यादिसाधनानि संपाद्य परमपुरुषार्थात्मकब्रह्मात्मभाव एव
 संकल्पनीयो न संसायात्मभाव इत्याशयेनाह—पुरुषार्थादृते
 इत्यादिना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यावद्विषयेषु रतिरस्त
 तावद्विलोलान्दोलनस्थितिर्भोगलक्षणं भोगिभरैः सर्पभारैः प्रोता
 प्रथिता अतएव दुःखदा कदाशालक्षणा भवदशा दोला भ्रेक्षो-
 लिका वैराग्यश्रवणसमाध्याद्यभ्यासेन विना कदाचन कदापि न
 निवर्तते नावरितं शक्येति परेण सहान्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥ दीर्घजीवितं नित्यात्मभावेन स्थितिः ॥ ४१ ॥ फलिनी

आत्मावलोकनेनैषा विषयारतिरुत्तमा ।
 हृदये स्थितिमायाति श्रीरिवाम्भोजकोटरे ॥ ४३ ॥
 तस्मात्प्रज्ञानिकाषेण विचारेणातिचारणा ।
 देवमालोकयेद्भोगादति चावहरेत्समम् ॥ ४४ ॥
 चित्तस्य भोगैर्द्वौ भागौ शास्त्रेणैकं प्रपूरयेत् ।
 गुरुशुश्रूषया चैकमव्युत्पन्नस्य सत्कमे ॥ ४५ ॥
 किञ्चिद्रूपव्युत्पत्तियुक्तस्य भागं भोगैः प्रपूरयेत् ।
 गुरुशुश्रूषया भागौ भागं शास्त्रार्थचिन्तया ॥ ४६ ॥
 व्युत्पत्तिमनुयातस्य पूरयेच्चेतसोन्वहम् ।
 द्वौ भागौ शास्त्रवैराग्यैर्द्वौ ध्यानगुरुपूजया ॥ ४७ ॥
 साधुतामागतो जीवो योग्यो ज्ञानकथाक्रमे ।
 निर्मलाकृतिरादत्ते पट उत्तमरञ्जनाम् ॥ ४८ ॥
 शनैः शनैर्लालनीयं युक्तिभिः पावनोक्तिभिः ।
 शास्त्रार्थपरिणामेन पालयेच्चित्तबालकम् ॥ ४९ ॥
 परे परिणतं ज्ञाने शिथिलीभूतदुर्ग्रहम् ।
 ज्योत्स्नाऽहीनस्फटिकवच्चेतः शीतं विराजने ॥ ५० ॥
 प्रज्ञया परया ऋज्व्या भोगानामीश्वरस्य च ।
 सममेवाथ देहस्य रूपमाश्वबलोकयेत् ॥ ५१ ॥
 प्रज्ञाविचारवशतः सममेव सदा सुत ।

मोक्षफलवती भोगेष्वरति वैगम्यमवान्तरफलं फलति ।
 यथा द्राक्षादिमहालता शरदि शलाघं फलति तद्वत् ॥ ४३ ॥
 श्रीलक्ष्मीः । अम्भोजकोटरे पद्मगर्भे ॥ ४३ ॥ प्रज्ञामणिक-
 षेण शाणस्थानीयेन विचारेण । समं तुल्यकालम् ॥ ४४ ॥
 तत्र चित्तपरिपाकभेदानुसारेण भूमिकाभेदान विवक्षुः प्रथमभू-
 मिकामाह—चित्तस्येति । भोगैर्द्वौ भागौ प्रपूरयेत् । दिनस्य काल-
 भागौ शास्त्रेण ध्रुवणेन । अव्युत्पन्नस्य चित्तस्य मत्कमे गन्मा-
 गांरम्भे शास्त्रोक्तक्रमे इति वा ॥ ४५ ॥ तत्रये तदुत्तरभूमि-
 कामाह—किञ्चिदिति । आत्मज्ञाने लब्धचमत्कारम्येति यावत् ।
 अतएव भोगेष्वनास्थाद्याद्वागम्यूनतापत्तिः । गुरुशुश्रूषया च
 भागान्तरवृद्धिः । चिरं गुरुमात्रधाने सत्यवसेनं गुरुषु स्वमदेह-
 प्रश्नसंभवादिति भावः ॥ ४६ ॥ तत्रये तदुत्तरभूमिकामाह—
 व्युत्पत्तिमिति । रजनत्त्ववर्चपरिप्राणनं तत्त्वतोऽवधारणं
 व्युत्पत्तिस्त्वानुयातस्य चेतसो द्वौ भागौ शास्त्रवैराग्यैः समु-
 च्चितैः पूरयेत् । द्वौ तु ध्यानगुरुपूजनेन च कामाप्स्येत् ॥ ४७ ॥
 चतुर्विधं प्रथमं शुद्धचित्तं एवाधिकारं नान्यं इत्याह—साधु-
 तामिति । पटो निर्मलाकृतिः सम्यक् परिशुद्धमस्थानं एषोत्तमा
 कुमुदभक्तिकुशुकादिरञ्जनामादत्तं न मलिनं इत्यर्थः ॥ ४८ ॥
 ईशमलिनस्य तर्हि कथं तत्राह—शनैरिति । युक्तिभिर्दुःखा-
 न्वयव्यतिरेकप्रदर्शनैः पावनोक्तिभिः त्रुतिस्मृतिगुरुक्तिभिः ज्ञा-
 स्त्रार्थे चित्तस्य परिणामधिरपरिशीलनेन शक्यमलकवन्मधुरं
 करस्यपरिणतित्वेन ॥ ४९ ॥ शिथिलीभूतो दुर्ग्रहो वाग्यमलिन-
 जडाकारग्रहण यस्य ज्योत्स्ना अहीनेन अपृथग्भूतेन स्फटिकेन
 तुल्यं चित्तप्रकाशसमरसमिति यावत् । लीनंति पाठे स्पष्टम् ।

आत्मावलोकनं तृष्णासंत्यागं च समाहरेत् ॥ ५२ ॥
 परदृष्टौ वितृष्णत्वं तृष्णाभावे च हृत्परा ।
 एते मिथः स्थिते दृष्टौ तेजोदीपदशे यथा ॥ ५३ ॥
 भोगपूगे गतास्वादे दृष्टे देवे परावरे ।
 परे ब्रह्मणि विश्रान्तिरनन्तोदेति शाश्वती ॥ ५४ ॥
 विषयाकलितानन्दमनन्तोदेति निर्वृतिः ।
 न कदाचन जीवानामात्मविश्रवणादते ॥ ५५ ॥
 यज्ञदाननपत्तीर्थसेवाभिर्जायते सुखम् ।
 न तपोभिर्न दानेन न तीर्थैरपि जायते ॥ ५६ ॥
 भोगेषु विरतिर्जन्तोः स्वभावालोकनादते ।
 कयाचिदपि नो युक्त्या बुद्धिरात्मावलोकने ॥ ५७ ॥
 स्वप्रयत्नादते पुंसः श्रेयसे संप्रवर्तते ।
 भोगसंत्यागसंप्राप्तपरमार्थादते सुत ॥ ५८ ॥
 न ब्रह्मपदविश्रान्तिरसुखमासाद्यते परम् ।
 आब्रह्मस्तम्भपर्यन्ते जगत्सस्मिन् कुञ्चित् ॥ ५९ ॥
 तद्वदाश्वस्यते भाते परमे कारणे यथा ।
 पौरुषं यत्नमाश्रित्य देवं कृत्वा सुदुरतः ॥ ६० ॥
 भोगान्विगर्हयेत्प्राज्ञः श्रेयोद्वारद्वारगलान् ।
 प्राढ्यायां भोगगर्हायां विचार उपजायते ॥ ६१ ॥

ज्ञानं निम्नापम् ॥ ५० ॥ कौटली परे परिणतित्वां दर्शयति—
 प्रज्ञयेति । ऋज्व्या गलितमर्दवपम्यकौटिल्यया परया ब्रह्माकारया
 प्रज्ञया भोगानां कर्णकमेवाव्युत्पत्तिभिर्निद्रियविषयतद्भूती-
 नामाश्वस्य नन्वामिनो जावस्य अथ देहस्य भोगायतनस्य च समं
 तुल्यं संज्ञानन्दान्द्वयैकगममपिप्राप्तब्रह्मस्वरूपमेवावलोकयेत् समं
 तुल्यकालमेवापि पितृरूपमवलोकयेदिति वा ॥ ५१ ॥ विचारफलतु-
 णामत्यागोऽप्यत्यन्तिकमर्दव भवतीत्याशयेनाह—प्रज्ञति ॥ ५२ ॥
 विचारफलं पुरुषापरार्थान्वृत्तिर्ज्ञानफलं मूलावधारितवृत्तिश्च न
 पृथक्सिद्ध्यत इत्याह—परदृष्टाविति । यथा बह्वेतेजोदशा प्र-
 भावस्था दीपदशा दीपाकारावस्था च निर्माणलोभयनिवर्तिके
 मिथः अन्योन्याविषयत्वेन स्थिते तद्वदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ आस्वा-
 दान इत्याद्यादो रमः । गतं रम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ भोगास्वाद-
 लम्पटानां तु नात्मानन्दप्राप्तमन्वाद्याह—विषयति । विषये-
 प्वेव आकलितः साग्नतया गृहोत आनन्दो यस्मिन्कर्मणि तथा
 आस्वादयता जीवानां कदाचन कदापि न निर्वृतिर्निर्गतिश्चाया-
 नन्दो नास्ति ॥ ५५ ॥ आत्मावलोकनेनैषा विषयारतिरुत्तमा ।
 हृदये स्थितिमाथार्ताति यदुक्तं तन्काचित्त भूयान्ति यज्ञादिभि-
 रेव चित्तशुद्ध्या विषयार्तिमत्तमवादिता तान्प्रत्याह—यज्ञति ।
 यज्ञादिभिर्दृष्टद्वारा विषयमुखमेव जायते न भांगेषु विरतिर्जा-
 यत इति परेणान्वयः ॥ ५६ ॥ एवं भोगवैराग्याभ्यासपुरुषप्र-
 तेन विना केनाप्युपायान्तरेण आत्मावलोकनेऽपि बुद्धिर्न प्रव-
 र्त्तते इत्याह—कयाचिदिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ आश्व-
 स्यते विश्रम्यते । भाते स्वात्मनया अभिव्यक्ते परमे कारणे
 परमात्मनि ॥ ६० ॥ विचारः सदसद्विवेकः ॥ ६१ ॥

बुद्ध्यायां प्रावृषि श्रीमान् शरत्काल इवामलः ।
 विचारो भोगगर्हातो विचारान्नोभोगगर्हणम् ॥ ६२ ॥
 अन्योन्यमेते पूर्यते समुद्रजलवाविव ।
 भोगगर्हाविचारश्च स्वात्मालोकाश्च शाश्वतः ॥ ६३ ॥
 अन्योन्यं साधयन्त्यर्थं सुखिगन्धाः सुहृदो यथा ।
 पूर्वं वैषमवाहृत्य पौरुषेण प्रयत्नतः ॥ ६४ ॥
 दन्तैर्दन्तान्प्रसंपीड्य भोगेष्वरतिमाहरेत् ।
 देशाचाराविरुद्धेन बान्धवैकमतेन च ॥ ६५ ॥
 पौरुषेण क्रमेणादौ धनानि समुपाजयेत् ।
 धनैरभ्याहरेद्भुज्यान्भुज्यान्गुणशालिनः ॥ ६६ ॥
 प्रवर्तते समासङ्गात्तेषां भोगविगर्हणा ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारायाणे वाल्मीकीये दे० भोक्षो० उपशमप्रकरणे चित्तविचिकित्सायोगोपदेशो नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः २५

बलिखाच ।

एतन्मे कथितं पूर्वं पित्रा चारुविचारिणा ।
 इदानीं संस्मृतं दिष्ट्या संप्रबोधमहं गतः ॥ १ ॥
 अद्येयं मम संजाता भोगान्प्रत्यरतिः स्फुटं ।
 दिष्ट्या शमसुखं स्वच्छं विशाभ्यमृतशीतलम् ॥ २ ॥
 पुनरापूरयन्नाशां पुनरप्याहरन्धनम् ।

बुद्ध्यायां सस्याद्यभिष्टुडियुक्तायाम् । शास्त्रादिकलसंपदा श्रीमान् ।
 तयोरप्यन्योन्याधीना अभिष्टुडिरिति युगपद्वर्धनीयतेत्याह—
 विचार इति ॥ ६२ ॥ यथा समुद्रेण रदिमद्वारा जलदाः पूर्यन्ते
 जलदैश्च वृष्टिद्वारा समुद्रस्तद्वत् । इदानीं त्रयाणां युगपद्वर्धनीय-
 तामाह—भोगगर्हेति । आत्मलोका आत्मदर्शनम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 प्रथमं भोगारतिरिव महता प्रयत्नेनावश्यं साधयेत्याह—दन्तै-
 रिति । तदर्थमुपायमाह—देशेति । तत्तद्वर्णविहितप्रतिग्रहायु-
 पायेषु देशबन्धुजनसंसृत एव परिग्रह्यो नान्य इत्याशयः ॥ ६५ ॥
 पौरुषेण तत्तद्वर्णोत्पन्नपुरुषोचितेन प्रतिग्रहादिक्रमेण । अभ्या-
 हरेत् आराध्य वशीकुर्यादिति यावत् ॥ ६६ ॥ तदनु विचारा-
 नन्तरं ज्ञानं विचारितवाक्यार्थज्ञानं तदनु गतिसामान्यन्याया-
 लोचनाच्छास्त्रार्थसंग्रहः सर्वश्रुतीनामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यनि-
 र्णयो भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ततो मनननिदिध्यासनक्रमेण भूमि-
 कारोहणक्रमेण वा इत्थं सांप्रतं विषयविरामेण परमपदप्राप्त्यु-
 पाय उक्तः । विषयोस्त्यक्तुमसमर्थश्चेवावनकाले उपरते सति
 यदा विषयेभ्यो विरम्यसे तदैव विचारवशतः परमं पदमेष्यसि
 नाधुनेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ एवं विषयोपरमावश्यकत्वे सतीदानीमे-
 वोपरमस्ते युक्त इत्याशयेनाह—सम्यगिति ॥ ६९ ॥ हे शुद्ध,
 ते तव । भोगस्थानस्थितापि यथा कालान्तरप्रतीक्षा स्यादतस्त्वं
 सदाशिव एव अतस्ते सांप्रतमेव ब्रह्मभूताय नमोस्त्वित्यनुचि-
 तोऽपि पुनरप्याहरणं नमस्कारो ब्रह्मरक्षा कृतः ॥ ७० ॥ उक्तमर्थं

ततो विचारस्तदनु ज्ञानं शास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ६७ ॥
 ततः क्रमेण परमपदप्राप्तिः प्रजायते ।
 यदा त्परते काले विषयेभ्यो विरम्यसे ॥ ६८ ॥
 तदा विचारवशतः परमं पदमेष्यसि ।
 सम्यक्प्राप्यसि विश्रान्तिमात्मन्यत्यन्तपावने ॥ ६९ ॥
 न पुनः कल्पनापङ्के दुःखाय निपतिष्यसि ।
 स्थितापि नास्ती ते शुद्ध नमस्तेस्तु सदाशिव ॥ ७० ॥
 देशक्रमेण धनमल्पविगर्हणेन
 तेनाङ्ग साधु जनमर्जय मानपूर्वम् ।
 तत्संगमोत्थविषयाद्यवहेलनेन
 सम्यग्विचारविभवेन तवात्मलामः ॥ ७१ ॥

पुनरावर्जयन्कान्तां खिन्नोऽस्मि विभवस्थितौ ॥ ३ ॥
 अहो नु खलु रम्येयं शमभूः शीतलान्तरा ।
 सर्वा एव शमं यान्ति सुखदुःखदशः शमे ॥ ४ ॥
 शाम्यामि परिनिर्वामि सुखमासे समे स्थितः ।
 अयमन्तः प्रहृष्यामि चन्द्रबिम्ब इवार्पितः ॥ ५ ॥

संक्षिप्तोपसंहरति—देशेति । देशाचाराविरुद्धक्रमेण धनं अर्ज-
 येति शेषः । तेन धनेन अल्पस्य तुच्छतरस्य भोगस्य विगर्ह-
 णेन भोगार्थं धनव्ययमकृत्वंति यावत् । साधुजनं ब्रह्मविज्जनं
 प्रणिपातसेवास्नाच्छादनादिसन्मानपूर्वकं अर्जय । शास्त्रपूर्वमिति
 पाठे तु 'तद्विज्ञानार्थं' स गुरुमेवाभिगच्छेत्समिन्पाणिः श्रोत्रिय
 ब्रह्मनिष्ठम्, इति शास्त्रोक्तरीत्येत्यर्थः । ततः सत्संगमोत्थेन
 विषयतद्ग्राह्यपाद्यवहेलनेन साधनचतुष्टयसंपत्त्या प्रवृत्तेन स-
 म्यग्ध्यात्मशास्त्रविचारस्य विभवेन ते तव आत्मलामो विस्मृ-
 तकण्ठचार्माकरलाभवद्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ इति श्रीवा-
 सिष्ठमहारायाणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चतुर्विंशः
 सर्गः ॥ २४ ॥

इह भूयो बलेरन्तर्विवेकेन्दुशुभोदयः ।

संदेहशान्तये शुक्रचिन्तेच्छातोऽनुवर्ष्यते ॥ १ ॥

अवान्तराख्यानमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति—एतदिति
 ॥ १ ॥ २ ॥ पुनरिति वीप्सित पुनःपुनरित्यर्थः । आवर्जयन्
 प्रार्थनादिना अनुकूलयन् । विभवस्थितौ संपत्परिपालनवि-
 षये खिन्नः संतप्तोऽस्मि ॥ ३ ॥ शमे शान्तिगुणे । सर्वा एव
 सुखदुःखदशः शमं नाशं यान्ति ॥ ४ ॥ शमे स्थितः प्रति-
 क्षितोऽहं शाम्यामीति सर्वतापोपशमोक्तिः । चन्द्रबिम्बोऽर्पित
 इव परिनिर्वामीति चित्तस्य निरतिशयसुखपारवशोक्तिः । सुख-
 मास इति तद्वेदुषुस्वात्मना स्थित्युक्तिः । अन्तरिति सर्वत्र संब-

उत्ताण्डवन्मनोरंहःप्रोषितोरुशरीरकम् ।
 अनारतपरिक्षोभं हा दुःखं विभवाज्जनम् ॥ ६ ॥
 अङ्गमङ्गलं संपीड्य मांसं मांसेन च स्त्रियः ।
 पुराहमभयं प्रीतो यत्तन्मोहविजृम्भितम् ॥ ७ ॥
 दृष्टान्तदृष्टयो दृष्टा भुक्तं भोक्तव्यमक्षतम् ।
 आक्रान्तमखिलं भूतं जातं किमिव शोभनम् ॥ ८ ॥
 पुनस्तान्येव तान्येव तत्रेहान्यत्र वापि च ।
 इतश्चेतश्च वस्तुनि नापूर्वं नाम किञ्चन ॥ ९ ॥
 सर्वमेव परित्यज्य परित्यज्य धिया स्वयम् ।
 स्वस्य एवावतिष्ठेऽहं पूर्णान्पूर्णं ह्वात्मनि ॥ १० ॥
 पाताले भूतले स्वर्गे स्त्रियो रत्नोपलादयः ।
 सारं तदपि तुच्छेन कालेनाशु निगीर्यते ॥ ११ ॥
 एतावन्तमहं कालं भृशं बालोऽभवत् पुरा ।
 यः कुर्वन्नेषममरैस्तुच्छया जगदिच्छया ॥ १२ ॥
 मनोनिर्माणमात्रेण जगन्नाम्ना महाधिना ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वलिचिन्तासिद्धान्तयोगोपदेशो नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

त्यकेनानेन कोऽर्थः स्यात्को नु रागो महात्मनः ॥ १३ ॥
 कष्टं चिरतरं कालमनर्थोऽर्थधिया मया ।
 अज्ञानमदमत्तेन कालेन स्वेन सेवितः ॥ १४ ॥
 तरत्तरलतृष्णेन किमिवास्मिङ्गगन्नयम् ।
 मया न कृतमज्ञेन पञ्चासपाभिवृद्धये ॥ १५ ॥
 एतया तदलं मेऽस्तु तुच्छया पूर्वचिन्तया ।
 पौरुषं याति साफल्यं वर्तमानचिकित्सया ॥ १६ ॥
 अद्यापरिमिताकारकारणैकतयात्मनि ।
 सर्वतः सुसमन्वेति रसायनमिवार्णवे ॥ १७ ॥
 कोयं तावद्दहं किं स्यादात्मेत्यात्मावलोकनम् ।
 पृच्छाम्यौशनसं नाथं नूनमज्ञानशान्तये ॥ १८ ॥
 संचिन्तयामि परमेश्वरमाशु शुक्-
 मुद्यत्प्रसादमथ तेन गिरोपदिष्टे ।
 तिष्ठाम्यनन्तविभवे स्वयमात्मानात्म-
 न्यक्षीणमर्थमुपदेशगिरः फलन्ति ॥ १९ ॥

ध्येते । अयं हृष्यामीति हर्षलिङ्गपुलकाद्यतिशयोक्तिः ॥ ५ ॥ जगदाधिपत्यनाम्ना महता आधिना मानसदुःखेन । अत्यकेनेति
 उत्ताण्डवशब्दात् 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे किञ्चक्यः' इति
 क्तिपि लटः शत्रादेशः । भोगोत्कण्ठया उत्ताण्डवतो मनसो रं-
 होभिः प्रोषितं दग्धं देशभ्रमणशीलं वा उरु प्रधानं शरीरं उरु-
 शरीरं वा यस्मिन् अतएवानारतपरिक्षोभं विभवाज्जनं दुःखमेव ।
 हा इति खेदे ॥ ६ ॥ इदानीं तत्फलरूपदिभोगस्वरूपमध्यसार-
 तया विविच्य परिशोचति—अङ्गमित्यादिना ॥ ७ ॥ सर्वेषां
 विभवानां दृष्टान्तभूतमहाविभवदृष्टयः स्वेन दृष्टाः । अक्षेपं
 परैरव्याहृतं भोक्तव्यं राज्यभोगादि भुक्तम् । अखिलं भूतं प्रा-
 णिजातमाक्रान्तं स्वसामर्थ्येन नामितमितियावत् । तथापि कि-
 मिव शोभनं शाश्वतसुखं जातम् । अनादौ संसारं सर्वेषामपि
 कदाचिदेवं वैभवसंभवात्स्वस्यापि पूर्ववच्छतशो दुर्दशासहस्रस्या-
 प्रेऽपि संभावितत्वाच्च न किञ्चिच्छोभनमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अभि-
 नवचमत्कारान्तरादर्शनाच्चावर्तितचर्वणप्रायत्वाच्च नैहिकामुक्ति-
 भोगानां सारतास्तीत्याह—पुनरिति । तत्र स्वर्गादी । इह
 भुवि । अन्यत्र नागलोकादौ ॥ ९ ॥ पूर्णात्स्वरूपाद्बोधतः प्रा-
 तात्पूर्णं इवेत्यपूर्णताभ्रान्तिनिरास एव नापूर्वपूर्णताप्राप्तिरस्तीति
 शोतनाय । अथवा पूर्णाच्चन्द्राग्निमितात्पूर्णः क्षीराच्छिविवैत्यर्थः
 ॥ १० ॥ यदपि भोग्यमज्ञहृष्ट्या सारत्वेन गृहीतं तदपि नश्वर-
 लाघुः क्षायं पर्यवसितं तदुशाप्यसारमेवेत्याशयेनाह—पाताल
 इति ॥ ११ ॥ तुच्छया जगदाधिपत्येच्छया अमरैः सह द्वेषं
 कुर्वन्नेह भृशं बालो मूर्खएवामवमित्यर्थः ॥ १२ ॥ जगन्नाम्ना

१ पूर्वाधेनं भिक्षितोच्चारणात्

षड्विंशः सर्गः २६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति संचिन्त्य बलवान्बलिरामीलितेक्षणः ।
 दध्यौ कमलपत्राक्षं शुक्रमाकाशमन्दिरम् ॥ १ ॥
 सर्वस्य चिन्तयानं तु नित्यध्यानोऽथ भार्गवः ।
 वेतःस्य ज्ञातवान् शिष्यं बलिं गुर्वर्थिनं पुरे ॥ २ ॥
 अथ सर्वगतान्तचिदात्मा भार्गवः प्रभुः ।
 आनिनाय सदेहं स्वं रत्नवातायनं बलेः ॥ ३ ॥
 गुरुदेहप्रभाजालपरिमृष्टतनुर्बलिः ।
 बुबुधे प्रातरकौशुसंबोधितमिवाम्बुजम् ॥ ४ ॥
 तत्र रत्नार्च्यदानेन मन्दारकुसुमोत्करैः ।
 पादाभिषन्दनैरेन पूजयामास भार्गवम् ॥ ५ ॥
 रत्नार्च्यपरिपूर्णं कृतमन्दारशेखरम् ।
 महार्हासनविभ्रान्तमथोवाच गुरुं बलिः ॥ ६ ॥
 बलिरुवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादोत्था प्रतिभेयं पुरस्तव ।
 नियोजयति मां वक्तुं कार्यं कर्तुमिवार्कभाः ॥ ७ ॥
 भोगान्प्रति विरक्तोऽस्मि महासमोहदायिनः ।
 तत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि महासमोहहारि यत् ॥ ८ ॥
 कियन्मात्रमिदं भोगजालं किमयमेव वा ।
 कोहं कस्त्वं किमेते वा लोका इति वदाम् ॥ ९ ॥
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारागायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे बल्युपदेशयोगो नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

स्मृत्या यातस्य शुक्रस्य संक्षेपेण बलिं प्रति ।
 तत्त्वसारोपदेशोऽथ नभोगतिरिहेर्यते ॥ १ ॥

आकाशो ब्रह्माकाश एव मन्दिरं विभ्रान्तिस्थानं यस्य तम् ॥ १ ॥ अथ नित्यध्यानोऽर्भीक्ष्णं ध्यानपरो भार्गवः सर्वान्तर-
 ब्रह्मरूपत्वात्सर्वस्य स्व चिन्तयानं स्वचेतस्य बलिं शिष्यं गुर्व-
 र्थिनं तत्त्वजिज्ञासया स्वदर्शनेच्छुं ज्ञातवानित्यन्वयः ॥ २ ॥
 अथ स भार्गवः स्वं देहं बलेः रत्नवातायनं रत्नगवाक्षस्थानं प्रति
 आनिनाय स्वयमाजगामेति यावत् ॥ ३ ॥ परिमृष्टतनुः संस्पृ-
 ष्टशरीरः । संबोधितं विकासितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रतिभा-
 नवनबोन्मेषशालिनी बुद्धिः । यथा प्रातरुदिता अर्कभा ब्राह्म-
 णादीन् संधावन्दनदिकार्यं कर्तुं सन्निधानमात्रेण नियोजयति
 तद्वत् ॥ ७ ॥ यत्स्वज्ञानमात्रेण महासमोहहारि तत्तादृशं तत्त्वम्
 ॥ ८ ॥ कियती मात्रा उत्कर्षावधिर्यस्य तत् । भोगजालं विप-
 यमुलम् । किमयं किंप्रकृतिकमिति भोगतत्त्वप्रश्नः । कोहं क-
 स्त्वमिति भोकृतत्वप्रश्नः । किमेते लोका इति भोग्यतत्त्वप्रश्नः ।
 लोक्यन्ते इति लोका इति व्युत्पत्तेः ॥ ९ ॥ भोका-
 दित्रिपुटीभेदस्यैकस्यां चिति कल्पितत्वात्संक्षेपतस्तदुपदेशो-
 नैव प्रश्नत्रयस्याभ्युत्तरं सुबचमित्याशयं द्योतयन्नाह—बहु-
 नेति । खं आकाशमार्गम् । सारं प्रश्नत्रयसारम् ॥ १० ॥
 इह जगति चिदस्ति । हिशब्दस्तत्सिद्धेरन्यनिरपेक्षत्वप्रसिद्धिः ।

श्रीशुक्र उवाच ।

बहुनात्र किमुक्तेन खं गन्तुं यत्नवानहम् ।
 सर्वदानवराजेन्द्र सारं संक्षेपतः शृणु ॥ १० ॥
 चिदिहास्ति हि चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।
 चित्सत्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः ॥ ११ ॥
 भव्योऽसि चेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयात् ।
 नोचेत्तद्वह्मणि प्रोक्तं त्वयि भस्मनि हृत्यते ॥ १२ ॥
 चिच्चेत्यकलनाबन्धस्तन्मुक्तिर्मुक्तिरुच्यते ।
 चिदचेत्याखिलात्मेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः ॥ १३ ॥
 एनं निश्चयमादाय विलोकयसि हेलया ।
 स्वयमेवात्मनात्मानमनन्तं पदमाप्स्यसि ॥ १४ ॥
 खं ब्रजाम्यहमत्रैव मुनयः सप्त संगताः ।
 केनापि सुरकार्येण वस्तुद्वयं तत्र वै मया ॥ १५ ॥
 राजन्यावदयं देहस्तावन्मुक्तधियामपि ।
 यथाप्राप्तक्रियात्यागो रोचने न स्वभावतः ॥ १६ ॥

इति कथितवताथ भार्गवेण

स्फुटजलराशिपथा महाजवेन ।

ध्रुतमलिशबले नभोन्तराले

तरलतरङ्गचदाकुलं ग्रहौघैः ॥ १७ ॥

द्योतनाय । इदं चिदृश्यं चिदधीनसिद्धिकभोगजातं चिदेव मात्रा
 उत्कर्षावधिर्यस्य तथाविधम् । 'यनो वाचो निवर्तन्ते' इति
 धृत्या पूर्णचित्तं एव सर्वानन्दोत्कर्षावधिलोकः । 'चित्येव भेद-
 वैचित्र्याध्यासाच्चिन्मयमेव च' 'एतत्स्ववानन्दस्यान्यानि भूतानि
 मात्रामुपजायन्ति' इति ध्रुतेः । एवं 'तत्त्वमस्यैव ब्रह्मास्मि एष
 तिशतंभ्यस्त्वमहमादिभोक्तृत्वमपि चिन्मात्रमेवेत्याह—चि-
 त्वमिति । एवं भोग्यजातमपि परमार्थतान्द्वन्द्वं तत्तत्तात्काल्यो-
 धिदधीनत्वात् 'ब्रह्मवेदं विश्वमिदं वार्षट्' इत्यादिधृत्येतद्व्याशा-
 येनाह—एतेचेति ॥ ११ ॥ भवतीति भव्यः श्रद्धाधनो विवेकी
 ॥ १२ ॥ चित्तव्यत्याकारकलनं बन्धः । अचेत्या चेत्याकार-
 निर्मुक्ता अखिलात्मा पूर्णात्मा ॥ १३ ॥ विलोकयसि चेदिति
 शेषः । आत्मना अखण्डाकारवृत्त्या रूढप्रतीचा ॥ १४ ॥ ख
 देवलोकः । वस्तुव्य अवश्यं संनिधातव्यम् । भावं तव्यः ॥ १५ ॥
 ननु मुक्तधियः कृतकृत्यस्य तत्र तत्र अगमने का क्षतिस्तत्राह—
 राजनिति ॥ १६ ॥ अथ इति कथितवता भार्गवेण ग्रहौघैराकुले
 अतएव पुष्परेणुव्यातोऽलिरिव शबले किमरि नभोन्तराले स्फुटे-
 न जलराशेर्मेघस्य समुद्रस्य च पथा उपरिमार्गेण तरलतरङ्गबन्ध-
 न हाजवेन ध्रुतं उद्गीनम् । भावं कः ॥ १७ ॥ इति श्रीवासिष्ठम-
 हारागायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः २७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सुरासुरसभाज्येष्टे तस्मिन्भृगुसुते गते ।
मनसा चिन्तयामास बलिवुद्धिमतां वरः ॥ १ ॥
युक्तमुक्तं भगवता चिदेवेदं जगन्नयम् ।
चिदहं चिदिमे लोकाश्चिदाशाश्चिदियं क्रिया ॥ २ ॥
सबाह्याभ्यन्तरे सर्वं चिदेवं परमार्थतः ।
अस्ति चिद्व्यतिरेकेण नेह किञ्चन कुत्रचित् ॥ ३ ॥
अयमादित्य इत्यर्को न चिता यदि चेत्यते ।
तदर्कतमसोर्भेदः क इहेवोपलभ्यते ॥ ४ ॥
इयं भूरिति भूरेषा चिता यदि न चेत्यते ।
भूमः किं नाम भूमित्वं तद्भवे भव्यतां गतम् ॥ ५ ॥
इमा दिशो दिश इति चेत्यन्ते न चिता यदि ।
तर्त्कि नाम दिशां दिक्त्वं शैलानां चापि काद्रिता ६
इदं जगज्जगदिति चिता यदि न चेत्यते ।
तर्त्कि जगत्त्वं जगतो नभस्त्वं नभसोऽथ किम् ॥ ७ ॥
कायोयं पर्वताकारश्चिता यदि न चेत्यते ।
तर्त्कि नाम शरीरत्वं शरीरस्य शरीरिणाम् ॥ ८ ॥
चिदिन्द्रियाणि चिन्तायश्चिन्मतश्चित्तेषणा ।
चिदन्तश्चिद्वह्निश्चित्त्वं चिद्वायाश्चिद्भवस्थितिः ॥ ९ ॥
चित्तैवैनमहं सर्वं स्पर्शनैषणपूर्वकम् ।
करोमि मात्रासंस्पर्शं शरीरेण न किञ्चन ॥ १० ॥

शुक्रोपदिष्टमार्गेण सर्वं विमृशतो बलेः ।

चिद्वर्णानन्दविश्रान्त्या चिरं स्थितिरिहोच्यते ॥ १ ॥

सुरासुरसभामु ज्येष्ठं प्रशस्ततमं । ज्येचनं प्रशस्यशब्दस्य-
ष्टिनि ज्येष्ठः ॥ १ ॥ यच्चिन्तयामास नदाह—युक्तमित्यादिना
॥ २ ॥ ३ ॥ युक्तमुपापादयति—अयमादित्य इत्यादिना । चेत्यते
मंज्ञायते । तमोषट्पादादिव्यावृत्तता यदि प्रकाश्यते इत्यर्थः ।
भेदो व्यावृत्तिविच्छिन्नवैधर्म्यं च । द्वयशब्दो वाक्यालंकारार्थः
॥ ४ ॥ भूमित्वं जलादिव्यावृत्तरूपं किम् । एवमप्रर्षाणं सर्वत्र । भ-
व्यतां निरूढतां गतं प्राप्तम् ॥ ५ ॥ शैलवपि इमं शला इति
यदि न चेत्यते इत्यर्थाद्भ्यते ॥ ६ ॥ जगतं क्रियावन्मूर्तद्वयं
नभस्त्वमूर्तम् ॥ ७ ॥ भूतवृक्त्वा भौतिकेष्वाह—काय इति ।
पर्वताकारः स्थूल इति यावत् ॥ ८ ॥ खं शुलभमग्नः । भावा-
स्तद्विलक्षणाः सन्तः । भवस्थितिस्तदुभयसंवलनात्कादाचिन्का-
यता ॥ ९ ॥ स्पर्शनैषणं भोगच्छा तत्पुत्रकं मात्राणां शब्दादि-
विषयाणां संस्पर्शं भोगम् । शरीरेणेति । अचैननस्य भोक्तृ-
त्वायोगादिति भावः ॥ १० ॥ यदि शरीरेण न किञ्चन तर्हि
शरीराभिमानो बृथैवेति त्याज्य एवेत्याह—किमनेनेति । त-
त्यागे निरुपाधिचित्तां भेदकाभावात्सर्वविदकाम्यसिद्धिरपरो-
ल्लभ इत्याशयेनाह—अशेषेति । चेतनात्मक इति । चेतना

किमनेन शरीरेण काष्ठलोष्टसमेन मे ।
अशेषजगदेकात्मा चिदहं चेतनात्मकः ॥ ११ ॥
अहं चिदम्बरे भानावहं चिद्भूतपञ्जरे ।
सुरासुरेषु चिदहं स्थावरेषु चरेषु च ॥ १२ ॥
चिदस्तीह द्वितीया हि कल्पनैव न विद्यते ।
द्वित्वस्यासंभवालोके कः शत्रुः कश्च वा सुहृत् १३
बलिनाम्नः शरीरस्य चिच्छन्ने शिरसि भासुरे ।
चितः कितद्भवेच्छिन्नं सर्वलोकावपूरणात् ॥ १४ ॥
चिता संचेतितो द्वेषो द्वेषोभवति नान्यथा ।
तस्माद्वेषादयः सर्वे भावाभावाश्चिदात्मकाः ॥ १५ ॥
न चितो व्यतिरेकेण प्रविचार्यापि किञ्चन ।
आसाद्यते किल स्फारादस्मान्निभुवनोदरात् ॥ १६ ॥
न द्वेषोऽस्ति न रागोस्ति न मनो नास्य वृत्तयः ।
चिन्मात्रस्यातिशुद्धस्य विकल्पकलना कुतः ॥ १७ ॥
चिदहं सर्वगो व्यापी नित्यानन्दमयान्मकः ।
विकल्पकलनानीनो द्वितीयांशविवर्जितः ॥ १८ ॥
चित्तश्चिदिति यन्नाम निर्नामाया न नाम तत् ।
शब्दात्मिकेया चिच्छक्तिः परिस्फुरति सर्वगा १९
दृश्यदर्शननिर्मुक्तकेवलामलरूपवान् ।
नित्योदितो निराभासो द्रष्टासि परमेश्वरः ॥ २० ॥
कल्पनाविकलाकारः कालकान्तकलामयः ।
आभासमात्रमुदितो नित्याभासविवर्जितः ॥ २१ ॥

चित् तदात्मकत्वस्य सर्वत्राविशेषादिति हेतुप्रदर्शनार्थम् ॥ ११ ॥
अम्बरे आकाशे । भातौ सूर्यादितेजसि । भूतपञ्जरे अवशिष्ट-
भूतत्रये । सुरासुरादिस्थावज्जगदेहेषु च । या चित्ता अह-
मेव मेवाहमिति वार्थः ॥ १२ ॥ एवं सर्वविदक्ये भेदप्रत्य-
यानां पृथगनवशेषाद्यापानाच्च द्वित्वस्यासंभवाच्छत्रुमित्रादिकल्प-
नापि दुर्निगमेत्याह—चिदस्तीति ॥ १३ ॥ अस्तु वा देहा-
दिर्देहं तथाप्यमपूष्णचिन्मात्ररूपस्य मम न तत्त्वस्या कापि
क्षान्तिरस्तीत्याह—बालिनाम्न इति ॥ १४ ॥ अस्तु वा तच्चित्त एव
च्छिन्नं तथापि च्छेद्यच्छेदनादिभावाभावात् तद्भोचररागद्वेषा-
दीनां च विदधानकल्पनत्वेन चिद्व्यतिरेकाच्च चित्प्रतिकूलं
किंचिदापन्नमित्याशयेनाह—चिनेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रति-
कूला प्रसिद्धा चित्तो नित्यानिकूलप्रथमानालक्षणा आनन्दमात्मना
स्वत एव परिशिष्यते इत्याशयेन नित्यानन्दमयान्मक इत्युक्तिः
॥ १८ ॥ जगद्रूपनामकल्पनाविहितः स्वनामकल्पनापि स्वविवर्त ए-
वेत्याह—चित इति । सर्वगा सर्वनामरूपकल्पनाधिष्ठानविच्छ-
क्तिरेव स्वनामशब्दात्मिकेव परिस्फुरतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं
च काहमिति प्रश्नोत्तरमपि स्वयमेव मयावगतमित्याह—
दृश्येति ॥ २० ॥ ईदंशे भास्वरूपक्ये अस्मिन्मयि नित्यस्वा-
त्मावभासविवर्जितः के जले अलकान्ते केशाग्रे वा प्रतिबिम्ब-

भारूपैकस्वरूपेऽस्मिन्स्वरूपेण जयाम्यहम् ।
 चेत्यरञ्जनरिकाय विमुक्ताय महात्मने ॥ २२ ॥
 प्रत्यक्कृतनरूपाय स्वरूपाय नमोस्तु ते ।
 चित्तये चेत्यमुक्ताय युक्त्या युक्ताय योग्यया ॥ २३ ॥
 सर्वावभासदीपाय मह्यमेव नमोस्तु ते ।
 चेत्यनिर्मुक्तबिम्बं विश्वविश्वभावपूरकम् ॥ २४ ॥
 संशान्तसर्वसंवेद्यं सच्चिन्मात्रमहं महत् ।
 आकाशवदनन्तोऽहमप्यणोरणुराततः ॥ २५ ॥
 नासादयन्ति मामेताः सुखदुःखदशा दशः ।
 संवेदनमसंवेद्यमचेत्यं चेतनं ततम् ॥ २६ ॥
 न शका मां परिच्छेत्तुं भावाभावा जगद्भूताः ।
 अथ चैते जगद्भावाः परिच्छिन्दन्तु मामिमम् ॥ २७ ॥
 यथाभिमतमेवैते मत्तो न व्यतिरेकिणः ।
 मयि स्वभावभूतेन वस्तुना वस्तु नीयते ॥ २८ ॥
 द्वियते दीयते वापि तत्किं कस्य किल क्षतम् ।
 सर्वदा सर्वमेवाहं सर्वकृतसर्वसंगतः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० भोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे बलिविश्रान्तिर्नाम सप्तविंशतितमः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः २८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ ते दानवास्तत्र बलेरनुचरास्तदा ।
 तत्रेहं स्फाटिकं सौधमुच्चैरारुह्यः क्षणात् ॥ १ ॥

तच्चन्द्रकलाप्रायः शुक्लपक्षकाले उपनयात्कान्ताः कला यस्य च-
 न्द्रस्य तप्रायो वा स्वकल्पनारूपो विकलाकारः परिच्छिन्नजीव-
 भावो य उदितः स आभासमात्र आन्तिरेव न वास्तव इत्यर्थः
 ॥ २१ ॥ अतएव तं जीवभाव चरमसाक्षात्कारवृत्तादेन स्वह-
 पेणैवाहं जयाम्यभिभवामि । जितजीवभावः स्वामैव परमेश्वर
 इति तं नमस्यति—चेत्येत्यादिना ॥ २२ ॥ योग्यया युक्त्या
 प्रत्यक्षपरागमेदान्वययोग्येनाखण्डभेदेन युक्ताय साक्षात्कारयो-
 ग्यया मनननिदिध्यासनयुक्त्या युक्तायेति वा मया प्रत्यभूपाय
 ते ब्रह्मणे नमोस्तु ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वर्त-
 मानविषये संवेदनमसंवेद्यं अतीतानागतविषये अचेत्यं
 चेतनम् । उभयत्र चाक्षुषादिवृत्तीनां स्मृत्यादिवृत्तीनां
 च व्यावृत्तये असंवेद्यमचेत्यमिति च विशेषणे ॥ २६ ॥ परि-
 च्छेत्तुं देशतः कालतो वस्तुतो वा इत्यत्त्वे व्यवस्थापयितुं न
 शक्ताः । भावाभावयोः प्रत्युत साक्षिपरिच्छेदत्वादिति भावः ।
 यदि ब्रूया न वयमियत्त्वे व्यवस्थापनं परिच्छेदे ब्रूमः किंतु
 तत्त्वावधारणं तदनुकूलाश्च प्रमाणादयो जगद्भावास्तत्त्वतः परि-
 च्छिन्दन्त्येवात्मानमिति तत्राह—अथंचति । प्रकारान्तरद्योत-
 नार्थोऽप्येषाब्दः ॥ २७ ॥ एवं परिच्छेदनं मम यथाभिमतं सं-
 मतमेव । यतस्ते मत्स्वरूपपरिच्छेदमात्रेण मत्तो न व्यतिरेकिणो
 मधेकपरिक्षेपाः । अहमेव संपद्यन्त इत्यर्थः । एवंभूतैश्च परि-
 च्छेदे वामहस्तगतस्य धनस्य दक्षिणहस्तेन नयने हरणे परा-

चेत्यमस्म्यहमेवैतन्न किंचिदपि चोदितम् ।
 किं संकल्पविकल्पाभ्यां चितं चिदियमेकिका ॥ ३० ॥
 संक्षोभयाम्यहं तावच्छाम्याम्यात्मनि पावने ।
 इति संचिन्तयन्नेव बलिः परमकोविदः ॥ ३१ ॥
 ओंकारादर्थमात्रार्थं भावयन्मौनमास्थितः ।
 संशान्तसर्वसंकल्पः प्रशान्तकलनागणः ॥ ३२ ॥
 निःशङ्कमपि दूरास्तचेत्यचिन्तकचिन्तनः ।
 ध्यातृध्येयध्यानहीनो निर्मलः शान्तवासनः ॥ ३३ ॥
 बभूवावातदीपाभो बलिः प्राप्तमहापदः ।
 उपशान्तमनास्तत्र रत्नवातायने बलिः ।
 अवसद्बहुकालं स समुत्कीर्णो ह्रस्वोपले ॥ ३४ ॥
 प्रशमितैषणया परिपूर्णया
 मननदोषदशोज्झितयैतया ।
 बलिरराजत निर्मलसत्तया
 विघ्नमच्छतयेव शरन्नभः ॥ ३५ ॥
 विघ्नमच्छतयेव शरन्नभः ॥ ३५ ॥

डिम्बाद्या मन्त्रिणो धीराः सामन्ताः कुमुदादयः ।
 सुराद्याश्च राजानो वृत्ताद्या बलहारिणः ॥ २ ॥
 हयग्रीवादयः सैन्याश्चाक्राजाद्याश्च बान्धवाः ।

वृत्त दानं वा हस्तद्वयाभिनस्य देहान्मकस्य देवदत्तस्य यथा न
 धनक्षतिस्तद्वन्न काचिन्क्षतिरित्याह—यदीति ॥ २८ ॥ वस्तु-
 तस्तु तत्त्वबोधात्पूर्वमपि जगत्स्वयमेवेति प्रागपि न किंचिदु-
 दितं क्षतं वेत्याशयेनाह—सर्वदेति ॥ २९ ॥ अहमेकिका चित्
 चिद्भूतस्य च मम संकल्पविकल्पाभ्यां किं चितमुपचितमपचितं
 वा ॥ ३० ॥ अज्ञानात्संक्षोभयामि तत्त्वबोधाच्च शाम्यामि इति
 संचिन्तयन्बलिः ओंकारात्स्थूलसूक्ष्मसंक्षोभाभ्यां तद्विज्ञानेन
 च संवलितं चैतन्यं बोधयदकारादिमात्रात्रयं विहाय परमर्थ-
 मात्रार्थं तुरीयं भावयन् स्वात्मतयाभुवन्स्तत्र समाहितः स्थितः
 ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दूरे अस्तानि चेत्यचिन्तकचिन्तनानि येन ।
 त्रिपुटीमात्रत्यागोपलक्षणमेतत् । तत्र हेतुर्ध्यात्रिति ॥ ३३ ॥
 उपले समुत्कीर्णः टङ्कच्छेदनिष्पादितः पुरुष इव ॥ ३४ ॥
 बलिः प्रशमितैषणया अतएव परिपूर्णया अतएव विषयमनन-
 दोषदशाभिरुज्झितया एतया निर्मलब्रह्मभावप्राप्तिलक्षणया
 सत्तया विघ्नं गतमेघं शरन्नभ इव अराजत ॥ ३५ ॥ इति
 श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सप्तविं-
 शतितमः सर्गः ॥ २७ ॥

निष्फेदं बलिमालोक्य विषण्णोर्दानवैः स्मृतः ।

शुक्लस्थितिमाख्याय तेषां शोकमिहाहरन् ॥ १ ॥

तस्य बलेर्मेघ आश्रयभूतं सौधम् ॥ १ ॥ अनुचरानेव

लडुकाद्याश्च सुहृदो बलुकाद्याश्च लालकाः ॥ ३ ॥
 कुबेरयमशक्राद्या उपायनकराः सुराः ।
 यक्षविद्याधरा नागाः सेवावसरकाङ्क्षिणः ॥ ४ ॥
 रम्भातिलोत्तमाद्याश्च चामरिण्यो वराङ्गनाः ।
 सागराः सरितः शैला दिशश्च विदिशस्तथा ॥ ५ ॥
 सेवार्थमाययुस्तस्य तं प्रदेशं तदा बलेः ।
 अन्ये च बहवः सिद्धास्त्रैलोक्योदरवासिनः ॥ ६ ॥
 ध्यानमौनसमाधिस्थं चित्रार्पितमिवाचलम् ।
 नमन्किरीटावल्यो दृढशुर्वलिमादृताः ॥ ७ ॥
 तं दृष्ट्वा कृतकर्तव्यप्रणामास्ते महासुराः ।
 विपादविस्मयानन्दभयमन्थरतां ययुः ॥ ८ ॥
 मन्त्रिणः प्रविचार्यात्र किं प्राप्तमिति दानवाः ।
 भार्गवं चिन्तयामासुर्गुरुं सर्वविदांवरम् ॥ ९ ॥
 चिन्तनानन्तरं दैत्या भार्गवं भास्वरं वपुः ।
 दृष्ट्वा कल्पितं प्राप्तं गन्धर्वनगरं यथा ॥ १० ॥
 पूज्यमानोऽसुरगणैर्निविष्टो गुरुविष्टे ।
 ददर्श ध्यानमौनस्थं भार्गवो दानवेश्वरम् ॥ ११ ॥
 विश्रम्य स क्षणमिव प्रेमवानवलोक्य च ।
 बलिं विचारयन्ष्टुष्ट्वा परिक्षीणभवभ्रमम् ॥ १२ ॥
 देहरश्मिशतैर्दत्तदीप्तिभिः क्षीरसागरम् ।
 क्षिपन्निव सभामाह हसन्वाक्यमिदं गुरुः ॥ १३ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहाराजायणे वार्त्ताकीये ३० मांडोपायेषु उपशमप्रकरणे ब्रह्ममहाध्यानवर्णने नामाष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अतिमात्रमिदं दैत्याः स्वविचारणयैव यत् ।
 संप्राप्तविमलावासः सिद्धोऽयं भगवान्बलिः ॥ १४ ॥
 अयं तदेवमेवेह तिष्ठन्दानवसत्तमाः ।
 स्वान्मनि स्थितिमाप्नोतु पदं पश्यत्वनामयम् ॥ १५ ॥
 भ्रान्तो विश्राममायातः क्षीणचित्तमवभ्रमः ।
 शान्तसंसारनीहारो वाचनीयो न दानवाः ॥ १६ ॥
 स्व एवालोक एतेन संप्राप्तोऽज्ञानसंकटे ।
 शान्तेऽत्र संप्रभे सौरो दिनेनेव करोत्करः ॥ १७ ॥
 स्वयमेव हि कालेन प्रबोधमयमेष्यति ।
 बीजकोशान्स्वसंवित्त्या सुममूर्तिरिवाङ्कुरः ॥ १८ ॥
 कुरुष्वं स्वामिकार्याणि सर्वे दानवनायकाः ।
 बलिर्वर्षसहस्रेण समाधेर्बोधमेष्यति ॥ १९ ॥
 इत्युक्त्वा गुरुणा तत्र हर्षार्थमविपादजाम् ।
 दैत्याश्चिन्तां जहृः शुष्कां मञ्जरीमिव पादपाः ॥ २० ॥
 वैरोचनिसभासंस्थां विधाय प्राग्व्यवस्थया ।
 स्वव्यापारपरान्तस्थः सर्व एवासुरास्ततः ॥ २१ ॥
 नरा मही महिपतयो रसातलं
 प्रहा नभस्त्रिदशगणास्त्रिविष्टपम् ।
 दिंशोऽद्रयो दिक्पतयश्च कंदरा-
 न्वनेचरा गगनचराश्च खं ययुः ॥ २२ ॥

नामभिरुद्दिशति—दिम्भाद्या इत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 दिशो विदिशश्च दिगपिन्दवतास्तास्वधिकृता जनाश्च ॥ ५ ॥
 सिद्धाः देवयोनिविशेषाः ॥ ६ ॥ जिगेनमनात्रमन्त्र्यः किरीटा-
 वलयो येषाम् । आदृताः सादराः ॥ ७ ॥ कृतः अवश्यकर्तव्यः
 प्रणामो यैः । सुहृदो विपादमन्थरताम्, उदासीना विस्मयमन्थर-
 ताम्, तत्त्वविदम्बानन्दमन्थरताम्, अनभिज्ञोपजीविनस्त्वभयम-
 न्थरतां ययुः । अथवा प्राणमंशयाद्विपादमन्थरताम्, मुखप्रमाददर्श-
 नाद्विस्मयमन्थरताम्, रोमाञ्छाद्यानन्दलिङ्गदर्शनादानन्दमन्थरताम्
 चिरमनुत्थाने त्राणादर्शनाद्वयमन्थरता ययुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥
 कल्पित सप्तर्षिसभागतैर्नैव भार्गवेण योगबलादुल्लिख्यार्थदर्शने
 प्राप्तत्वेन कल्पितम् ॥ १० ॥ ११ ॥ इवशब्दो विभ्रान्तेरपि
 कल्पितत्वद्योतनार्थः ॥ १२ ॥ क्षिपन् प्रसारयन् निन्दन्वा ।
 सभां तस्यान् दैत्यान्, हसन्नभिमङ्गलाख्यापनायोपहसन् ॥ १३ ॥
 हे दैत्याः, अयं बलिः स्वविचारणयैव संप्राप्तो विमल आवासः
 सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म येन तथाविध इति यत्तदतिमात्रम् । अति-
 शयोऽस्य सुखविभ्रान्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्तस्मादयमेव समा-
 दितस्तिष्ठन् निरतिशयानन्दे स्वात्मनि स्थितिं विरावस्थान-

माप्नोतु ॥ १५ ॥ न वाचनीयो न संभाषणीयः तूष्णीमाश्रममिति
 यावत् ॥ १६ ॥ अत्र भुवि रात्र्यन्धकारनिद्रादिसंप्रभे शान्ते सति
 दिनेन दिवसेन सौरः करोत्करः किरणममूह इव एतेन बलिना
 अज्ञानसंकटे शान्ते सति स्व एवालोकः संप्राप्तः ॥ १७ ॥ बीजको-
 शाद्वीजपुटान् स्वसंवित्त्या मूर्च्छितावस्थाप्रच्युत्या । अङ्कुराहंभा-
 वप्रबोधेनैति यावत् ॥ १८ ॥ स्वामिकार्याणि राज्यतन्त्राणि ॥ १९ ॥
 दैत्यग्रहणं देवानामप्युपलक्षणम् । अतएव दुर्हदो हर्षजां, द्विषो-
 ऽमर्षजां, सुहृदुपजीविनश्च विपादजां चिन्तां जहृः ॥ २० ॥
 प्राग्व्यवस्थया पूर्वकृत्पराज्यतन्त्रव्यवहारक्रमेण ॥ २१ ॥ आग-
 न्तुका नरनागाद्यस्तदा किं चकृस्तदाह—नरा इति । ययुरिति
 सर्वत्र संवच्यते । अथतः कुलाचलाधिदेवता दिक्पतयो दि-
 क्पालाश्च स्वा स्वा दिशो ययुः । वनेचरा ऋक्षानरादियूथ-
 पतयः किष्किन्धादिकन्दरान् ययुः । गगनचरा गह्वसंपा-
 तिजटायुःप्रभृतयः ॥ २२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहाराजायणे-
 तात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः २९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ वर्षसहस्रेण दिव्येनासुरपुङ्गवः ।
 देवदुन्दुभिनिर्घोषैर्बुधे भगवान्बलिः ॥ १ ॥
 बलौ प्रबुद्धे तद्बालं विरेजे नगरं तदा ।
 वैरिञ्च इव सूर्योऽपि उदिते कमलाकरः ॥ २ ॥
 बलिः प्रबुद्ध एवासौ यावन्नायान्ति दानवाः ।
 तावत्संचिन्तयामास समाधिसदने क्षणम् ॥ ३ ॥
 अहो नु रम्या पदवी शीतला पारमार्थिकी ।
 अहमस्यां क्षणं स्थित्वा परां विश्रान्तिमागतः ॥ ४ ॥
 तदेतामेव पदवीमवलम्ब्य करोम्यहम् ।
 भवतीहोपभुक्ताभिः किं मे बाह्यविभूतिभिः ॥ ५ ॥
 ऐन्दवेष्वापि बिम्बेषु न तथानन्दवीचयः ।
 तोषयन्ति यथान्तर्मे संसिद्धिर्भवभूतयः ॥ ६ ॥
 इति भूयोपि विश्रान्त्यै कुर्वाणं गलितं मनः ।
 बलिमावारयामासुर्देत्याश्चन्द्रमिवाम्बुदाः ॥ ७ ॥
 तानालोक्य पुनर्दध्यौ तत्प्रणामाकुलेक्षणः ।
 तैः कुलाचलसंकाशैः परिवीतवपुस्त्रिदम् ॥ ८ ॥
 चितःक्षीणविकल्पस्य किमुपादेयमस्ति मे ।
 मनस्तदभिपातित्वाद्याति तद्रसनामलम् ॥ ९ ॥
 मोक्षमिच्छाम्यहं कस्माद्बद्धः केनास्मि वै पुरा ।
 अबद्धो मोक्षमिच्छामि केयं बालविडम्बना ॥ १० ॥
 न बन्धोस्ति न मोक्षोस्ति मौढ्यं मे क्षयमागतम् ।
 किं मे ध्यानविलासेन किं वा ध्यानं मे भवेत् ॥ ११ ॥

जीवन्मुक्तस्य राज्यश्रीः पाताले रोधनं बलः ।

रामाय बलिवत्पूर्णस्थितिश्चात्रोपदिश्यते ॥ १ ॥

वर्षसहस्रेणैति समाधेर्वर्षसहस्रेणात्यन्तसंयोगादपवर्गं नृतीया
 ॥ १ ॥ बलेरिदं बालं नगरं वैरिञ्च विरिञ्चरायतनभूतगगने सु-
 र्योऽपि सूर्यकिरणप्रवाहे उदिते सति कमलाकरः पद्माकर इव वि-
 कासश्रीमानित्यर्थः । 'सर्वौघे' 'सर्गौघे' इति पाठयोस्तु सर्वं पदार्थ-
 जातं सर्वं वा ओषयति समर्थयतीति व्युत्पत्त्या सूर्यएव प्रा-
 णस्तस्मिन्नुदिते सतीत्यर्थः । 'ओष्ठं सामर्थ्यं' इति धातोर्ण्यन्ता-
 त्कर्मण्यम् ॥ २ ॥ समाधिसदने प्रायुक्तसमाधिस्थाने ॥ ३ ॥
 समाधिसुखममस्य दिव्यवर्षसहस्रमपि क्षणवद्गतमिति क्षणं
 स्थित्वेत्युक्तिः ॥ ४ ॥ करोमि विश्रान्तिमिति शेषः ।
 बाह्यविभूतिभिरुपभुक्ताभिर्मे किं भवति । न किञ्चिद्दृशं विश्रा-
 न्तिसुखमित्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेवाह—ऐन्दवेष्वापि । संसिद्धिः समा-
 धिपरिपाकस्तद्बद्धा भूतय आनन्दाः । एकस्मिन्नेव इत्युत्तया अप-
 रिच्छेयत्वाद्बहुलकल्पनया बहुवचनम् ॥ ६ ॥ आवारयामासुरा-
 गस्य परिवर्तः ॥ ७ ॥ पुनःशब्दः पूर्वसमाधिसंकल्पपरावृत्ति-
 शोतनार्थः ॥ ८ ॥ उपादेयबुद्ध्या हि बाह्यार्थदर्शने मनस्तदभि-

ध्यानाध्यानभ्रमौ त्यक्त्वा पुंस्त्वं स्वमवलोकयत् ।
 यदायाति तदायातु न मे वृद्धिर्न वा क्षयः ॥ १२ ॥
 न ध्यानं नापि वाऽध्यानं न भोगाश्चाप्यभोगिताम् ।
 अभिवाञ्छामि तिष्ठामि सममेव गतज्वरः ॥ १३ ॥
 न मे वाञ्छा परे तत्त्वे न मे वाञ्छा जगत्स्थितौ ।
 न मे ध्यानदशाकार्यं न कार्यं विभवेन मे ॥ १४ ॥
 नाहं मृतो न जीवामि न सन्नासन्न सन्मयः ।
 नेदं मे नैव चान्यन्मे नमो मह्यमहं बृहत् ॥ १५ ॥
 इदमस्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यान्न तु संस्थितः ।
 नेह वास्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यान्मनि शीतलः ॥ १६ ॥
 किं मे ध्यानदशा कार्यं किं राज्यविभवश्रिया ।
 यदायाति तदायातु नाहं किञ्चन मे कञ्चित् ॥ १७ ॥
 न किञ्चिदपि कर्तव्यं यदि नाम मयाधुना ।
 तत्कस्मात्त करोमीदं किञ्चित्प्रकृतकर्म वै ॥ १८ ॥
 इति निर्णय पूर्णान्मा बलिर्ज्ञानवतां वरः ।
 दैत्यानालोकयामास पद्मानीव दिवाकरः ॥ १९ ॥
 दृष्टिपातविभागेन सर्वेषां दनुजन्मनाम् ।
 शिरःप्रणामाञ्जग्राह पुष्पाभोदनिवानिलाः ॥ २० ॥
 अथ वंशंचनिस्तत्र ध्येयत्यागमयात्मना ।
 मनसा सकलान्येव राजकार्याणि स व्यधात् ॥ २१ ॥
 द्विजान्देवान्गुरुंश्चैव पूजयामास पूजया ।
 संमानयामास सुहृद्वन्धुसामन्तसज्जनान् ॥ २२ ॥

पातित्वान्नागिनालक्षण मल याति न दर्शनमात्रेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥
 ननु मोक्षच्छया समाधिवलम्बनयमोस्तु तत्राह—मोक्षमिति ।
 ज्ञानेन वैकालिकं अविद्यातत्कार्यबाधे सति बन्धस्यैवाददर्शनादिति
 भावः । बालानां मूर्खणां विडम्बना चेष्टानुकृतिः ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ स्व प्रत्यग्रूपं पुंस्त्वामात्मतत्त्वं हृक्स्वभावादेव बहिर-
 'यदासांन्यानावलोकयत्यस्यद्वन्द्वं प्रति आयाति तदायातु स्फुरतु
 नाम नैतावता मेऽज्ञानमिव देहादितादात्म्याभ्यासात्तद्विद्व-
 यप्रयुक्तां वृद्धिक्षयां स्तो येनानर्थः स्यादित्यर्थः । अथ श्लोकः
 कञ्चिदवास्ति न सर्वत्र ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ 'देहसंबन्धा'
 भावान्न मृतः । प्राणसंबन्धाभावात् जीवामि । सन्मृतः स-
 न्मयस्तद्विकारः । इदं देहभुवनं । अन्यदेहान्तरभुवनान्तर्गाद
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कर्तव्यं कर्तृत्वास्तथा निर्वर्तनीयम् ।
 तत्तर्हि किञ्चित् अनास्थितचेष्टासाध्यं प्रकृतं कर्म राज्यपरिपालनं
 किं कुतो न करोमि ॥ १८ ॥ १९ ॥ दृष्टिपातानां विभागेन
 तत्तदुचितवैचित्र्येण ॥ २० ॥ ध्येयो वासनात्यागः प्राग् वर्णि-
 तस्तन्मयात्मना तद्विलासप्रचुरेण ॥ २१ ॥ पूजा पाद्याध्यादि,
 उचितदानसंभावनादि सत्कारः संमाननमिति भेदः ॥ २२ ॥

अर्थेनापूरयामास भूस्थानार्थिगणांस्तथा ।
 ललना लालयामास विचित्रविभवार्पणैः ॥ २३ ॥
 इत्यसौ ववृधे तस्मिन्प्राज्ये सकलशासने ।
 यज्ञं प्रति बभूवाथ मतिरस्य कदाचन ॥ २४ ॥
 तर्पिताशेषभुवनं देवर्षिगणपूजितम् ।
 सह शुक्रादिभिर्मुख्यैः स चकार महामखम् ॥ २५ ॥
 बलिभोगभरस्थार्थी नेति निर्णीय माधवः ।
 बलेरीहितसिद्ध्यर्थं सिद्धिदस्तन्मन्त्रं ययौ ॥ २६ ॥
 भोगैककृपणायैदं जगज्जलखण्डकम् ।
 दातुं शोच्याय शक्राय वयोज्येष्ठाय कार्यवित् ॥ २७ ॥
 क्रममाणो बलेनात्र वञ्चयित्वा बलिं हरिः ।
 ववृन्ध पातालतले भूरोह इव वानरम् ॥ २८ ॥
 अद्यासौ संस्थितो राम पुनरिन्द्रन्वहेतुना ।
 जीवन्मुक्तवपुः स्वस्थो नित्यं ध्यानविपण्णधीः ॥ २९ ॥
 पातालकुहरे तिष्ठञ्जीवन्मुक्तगतिर्वलिः ।
 आपदं संपदं दृष्ट्वा समर्थव स पश्यति ॥ ३० ॥
 नास्तेमेति न चोदेति तन्प्रज्ञा सुखदुःखयोः ।
 समा स्थिरकरा चित्रलेख्या मूर्त्यावलिर्था ॥ ३१ ॥
 आविर्भावतिरोभावसहस्राणिह जीवनाम् ।
 तन्मनश्चिरमालोक्य भीमेषु विरतिं गतम् ॥ ३२ ॥
 दशकोटीश्च वर्षाणामनुशास्य जगन्नयम् ।
 अन्ते विरक्ततां प्राप्तमुपशान्तं बलेर्मनः ॥ ३३ ॥
 ऊहापोहसहस्राणि भावाभावशतानि च ।
 बलिना परिदृष्टानि क समाध्यासमेत्यसौ ॥ ३४ ॥
 भोगाभिलाषं संत्यज्य बलिः संपूर्णमानसः ।
 आत्मारामस्थितो नित्यं मध्ये पातालकोटरं ॥ ३५ ॥

२३ ॥ असां बलिः सकलानां देवामुगदानां गामने आजापन-
 विषये राज्ये ववृधे । राज्यान्नायामर्शुद्धिं प्रापत्यर्थः । अथ कदाचन
 यज्ञं प्रति अस्य मतिरिच्छा बभूव ॥ २४ ॥ महामन्त्रं अथ-
 गद्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ भोगे एकस्मिन्नेव आयक्तत्वात्कृपणाय
 अतएव शोच्याय । कार्यमवश्यकर्तव्यं शक्रमुकृतफलप्रदानं
 वेत्नाति कार्यवित् । भिक्षणचानुर्यवद्वत् ॥ २७ ॥ बलेन
 मायाबलेन क्रममाणस्वीन् लोकानिति शेषः ॥ २८ ॥ अथ
 अथापि । असां बलिः पाताले पुनरिन्द्रन्वहेतुना प्राग्ध्येनोपल-
 भित इति शेषः । स्थितः । ध्यानं निर्विकल्पगमार्थं विपण्णा-
 गलिता ध्यायस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ समा उदयास्तमयर्हता ।
 स्थिराः कदा मरीचयो यस्याः । चित्रस्य लेखनं चित्रलेख्या
 तन्संबन्धिनी मूर्त्यावलिः सूर्यमण्डलं यथा तथैत्यर्थः ॥ ३१ ॥ जी-
 वनां जीवनास्थावतां भोगलम्पटानां विभवानां जन्मादीनां चा-
 विर्भावतिरोभावसहस्राणि चिरमालोक्य तस्य बलेर्मनो विरतिं
 वैराग्यं गतम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सुखदुःखयोरूहापोहयोगगमा-
 पाययोः सहस्राणि । भावाभावयोः संपद्विपदोः शतानि च ।
 सहस्रशतशब्दावसंख्येयपरं ॥ ३४ ॥ सप्तपातालानां मध्यभूते

पुनरेतेन बलिना जगदिन्द्रतयाञ्जलिम् ।
 अनुशास्यमिदं राम बहून्वर्षगणानिह ॥ ३६ ॥
 न तस्येन्द्रपदप्राप्त्या नुष्टिः समुपजायते ।
 न तस्य स्वपदंशुशादुद्वेग उपजायते ॥ ३७ ॥
 समः सर्वेषु भावेषु सर्वदैवोदिताशयः ।
 संप्राप्तमाहरन्स्वस्व आकाश इव तिष्ठति ॥ ३८ ॥
 बलेर्विज्ञानसंप्राप्तिरेषा ते कथिता मया ।
 एतां दृष्टिमवपृथ्य त्वमप्यभ्युदितो भव ॥ ३९ ॥
 बलिवन्प्रविवेकेन नित्योऽहमिति निश्चयात् ।
 पदमासादयाद्वैतं पौरुषेणैव राघव ॥ ४० ॥
 द्वे चाष्टौ चैव वर्षाणां कोटीभुक्त्वा जगन्नयम् ।
 अन्ते वैरस्यमापन्नो बलिरप्यसुरोत्तमः ॥ ४१ ॥
 तस्मादवश्यवैरस्यं भोगभारमरिदम् ।
 संत्यज्य सत्यमानन्दमवैरस्यं पदं व्रज ॥ ४२ ॥
 इमा दृश्यदृशो गम नानाकारविकारदाः ।
 नेह कान्ततया ज्ञेया दुर्गाच्छैलशिला इव ॥ ४३ ॥
 धावमानमिहामुत्र लुडितं लोकवृत्तिषु ।
 संस्थापय निबद्धैतच्छनो हृदयकोटरे ॥ ४४ ॥
 चिदादित्यो भवानेव सर्वत्र जगति स्थितः ।
 कः परस्ते क आत्मीयः परिस्खलसि किं मुधा ४५
 त्वमनन्तो महाबाहो त्वमाद्यः पुरुषोत्तमः ।
 त्वं पदार्थशताकारैः परिस्फूर्जसि चिद्रूपः ॥ ४६ ॥
 त्वयि सर्वमिदं प्रोतं जगत्स्मावरजंगमम् ।
 बांधे नित्योदिते शुद्धे सूत्रे मणिगणा यथा ॥ ४७ ॥
 न जायसे न म्रियसे त्वमजः पुरुषो विराट् ।
 चिच्छुद्धा जन्ममरणभ्रान्तयो मा भवन्तु ते ॥ ४८ ॥

गमातलाख्य पातालकोटरे यावद्विपण्ण्य स्थितः ॥ ३५ ॥
 अनुशास्य स्वाभिभाषेन आज्ञायं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 उदिताशयः मनुर्दचितः । संप्राप्तं प्राग्ध्येनोपनीतमाहरन्मुपभु-
 ज्ञानः ॥ ३८ ॥ बलिचरित्रमुपमहृत्य रामायोपदिशति—बले-
 रित्यादिना । अभ्युदितो जीवन्मुक्त्यभ्युदयवान् ॥ ३९ ॥
 प्रविवेकेन स्वविचारेण ॥ ४० ॥ द्वे चाष्टौ च । दशकोटीरितिया-
 वत् ॥ ४१ ॥ अवश्यं वैरस्यं दुःखपंचवसानं यस्य । अवैरस्यं नि-
 दुःखम् ॥ ४२ ॥ कान्ततया रम्यतया । तत्र 'दूरस्थाः पर्वता रम्याः'
 इति प्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—दृशदिति ॥ ४३ ॥ इह ऐहिकभो-
 गेषु अमुत्र पारलौकिकभोगेषु धावमानम् । लोकवृत्तिषु पामर-
 चेष्टासु लुडितं प्रवृत्तम् ॥ ४४ ॥ ननु शत्रुमित्रयोः कथं समदृष्टिः
 स्यात्तत्राह—चिदादित्य इति । आदित्य इव सर्वावभासिका बिम्ब-
 चिदादित्यः । तथाच त्वमेव शत्रुदंष्ट्रादावपि प्रकाशक आत्मेति
 न वैषम्ये हेतुरस्तीति भावः ॥ ४५ ॥ ननु जीवस्य मम कथ-
 माश्रयगमसमदर्शनं तत्राह—त्वमिति । जडवैषम्यमयानन्त्रो-
 नैव नाशक्यमित्याशयेनाह—त्वंपदार्थशताकारैरिति ॥ ४६ ॥
 तन्संभावनार्थमाह—त्वयीति ॥ ४७ ॥ कालकृतवैषम्याप्यपि

समस्तजन्मरोगाणां प्रविचार्य बलाबलम् ।
 तृणामुत्सृज्य भोगानां भोक्तैव भव केवलम् ॥ ४९ ॥
 त्वयि स्थिते जगन्नाथे विद्वदित्ये सदोदिते ।
 इदमाभासते सर्वे संसारस्वप्नमण्डनम् ॥ ५० ॥
 मा विषादं कृथा व्यर्थं सुखदुःखैषणा न ते ।
 शुद्धचित्तोऽसि सर्वात्मा सर्ववस्त्ववभासकः ॥ ५१ ॥
 पूर्वमिष्टमनिष्टं त्वमनिष्टं चेष्टमित्यपि ।
 परिकल्प्य तदभ्यासात्तत्ततोऽपि परित्यज ॥ ५२ ॥
 इष्टानिष्टदृशोस्त्यागे समतोदेति शाश्वती ।
 तथा हृदयवर्तिन्या पुनर्जन्तुर्न जायते ॥ ५३ ॥
 येषु येषु प्रदेशेषु मनो मज्जति बालवत् ।
 तेभ्यस्तेभ्यः समाहृत्य तद्धि तत्त्वे नियोजयेत् ॥ ५४ ॥
 एवमभ्यागताभ्यासं मनोमत्तमतंगजम् ।
 निबध्य सर्वभावेन परं श्रेयोऽधिगम्यते ॥ ५५ ॥
 मा शरीरयथार्थैर्मिथ्यादृष्टिहाशयैः ।
 धूर्तैः संकल्पविकीर्तैर्विमूढैः समतां व्रज ॥ ५६ ॥
 अकिञ्चनात्स्वनिर्णीतौ लम्बमानात्परोक्तिषु ।

न मौख्यादधिको लोके कश्चिदस्तीह दुःखदः ॥ ५७ ॥
 त्वमेतद्विवेकाभ्रमुदितं हृदयाम्बरे ।
 विवेकपवनेनाशु दूरं नय महामते ॥ ५८ ॥
 आत्मनैव प्रयत्नेन यावदात्मावलोकने ।
 न कृतोऽनुग्रहस्तावन्न विचारोदयो भवेत् ॥ ५९ ॥
 वेदवेदान्तशास्त्रार्थतर्कदृष्टिभिरप्ययम् ।
 नात्मा प्रकटतामेति यावन्न स्वमवेक्षितम् ॥ ६० ॥
 त्वमात्मन्यात्मना राम प्रसादे समवस्थितः ।
 प्राप्तोऽसि विततं बोधं मद्ब्रह्मस्येव बुध्यसे ॥ ६१ ॥
 विकल्पांशविहीनस्य त्वयैषा चिद्विवस्वतः ।
 गृहीता वितता व्याप्तिर्मदुक्त्या परमात्मनः ॥ ६२ ॥
 विलीनसर्वसंकल्पः शान्तसंदेहविभ्रमः ।
 क्षीणकौतुकनीहारो जातोऽसि विगतज्वरः ॥ ६३ ॥
 यदुपगच्छसि पासि निहंसि वा
 पिबसि विस्मयसे च विवर्धसे ।
 तदपि तेन तदास्तु यदा मुने
 विगतबोधकलङ्कविशङ्कितः ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते भो० उपशमप्रकरणे बलेर्विज्ञानप्राप्तिर्नामकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

परिहृदुमाह—न जायसे इति ॥ ४८ ॥ तृणामुत्सृज्य जन्मादि-
 रोगाणां प्राबल्यं तृणापक्षये च तेषां दौर्बल्यमित्यन्वयव्यति-
 रेकाभ्यां परीक्ष्येत्यर्थः । भोगानां तृणामुत्सृज्य भोक्ता भोगसा-
 क्षिचिन्मात्रमेव भव ॥ ४९ ॥ त्वदीयचिद्वलादेव जगत्सिद्ध-
 मित्याह—त्वयीति ॥ ५० ॥ शुद्धचित्तः प्रबुद्धचित्तः ॥ ५१ ॥
 यद्यशुद्धचित्तोसि तथापि तच्छुद्धये क्रमादुपायं शृण्वत्याह—
 पूर्वमिति । यद्यदिष्टं मनःप्रियं तदनिष्टमनर्थमाधनं यच्चानिष्टम-
 प्रियं मनस्तत्पःकेशेन्द्रियसंयमप्राणायामादि तत्सर्वमिष्टमावश्यक-
 ममेति प्रथमं परिकल्प्य सप्तमभूमिकापरिपाकपर्यन्तं तदभ्या-
 सात्तज्जये सति तत् तां कल्पनामपि ततः परित्यजेत्यर्थः ॥ ५२ ॥
 तत्प्रागफलमाह—इष्टेति । हृदयवर्तिन्या अभ्यासाद्धृदये
 स्थिरीकृतया ॥ ५३ ॥ तत्त्वे तत्तदधिष्ठानचिन्मात्रे । तथाच
 भगवताप्युक्तम् 'यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । तत-
 स्ततो नियम्येतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥' इति ॥ ५४ ॥ सर्वभावेन
 सर्वप्रयत्नेन सर्वात्मभावेन च । निबध्य निरुध्य ॥ ५५ ॥ शरीर-
 मेव यथार्थं परमार्थं इति ये जानन्ति तैः । भोगसंकल्पभ्यो
 विकीर्तैरिव तत्परवशैः ॥ ५६ ॥ पराधीनप्रज्ञानां स्वयविचारा-
 समथानां मौर्ख्यमेव महाननर्थ इत्याह—अकिञ्चनादिति । स्वस्या-
 त्मतत्त्वस्य निर्णयैः निर्णयविषये अकिञ्चनात् विवेकवैराग्याद्युपा-
 यद्विप्रात् । परेषां प्रतारकाणां मूर्खानां बोक्तिषु अन्धगोला-
 वृत्तयानेनावलम्बमानात् ॥ ५७ ॥ एतन्मौर्ख्यलक्षणमविवे-
 काभ्यवर्णादविवेकाभ्रम् ॥ ५८ ॥ मौर्ख्यनिरासहेतुर्विचारः
 सच बहुजन्मसंचितसुहृत्परिपाकजादात्मानुग्रहादेव भवतीत्याह

—आत्मनवेति । प्रयत्नेन श्रवणवैराग्यादिपुरुषप्रयत्नेन ॥ ५९ ॥
 सत्यपि वैराग्यविचारश्रयणादौ बहिर्मुखदृष्टेर्ज्ञानानुदान्यात्प्रत्यग्र-
 ण्यावश्यकतायाशयेनाह—वेष्टेति । तथाचोक्तं वार्तिके 'अप-
 मार्गलतेवाय विरुद्धफलदो भवः । प्रत्यग्रदृष्टा विमोक्षाय विवर्धथाय
 पराग्रहशम् ॥' इति ॥ ६० ॥ तर्हि प्रत्यग्रदृष्टिर्वैका ज्ञानायाम्नु कि-
 नुरूपदेशेनेत्याशङ्क्याह—मद्वचम्येवेति । मदुपदेशे सत्येवर्थः ।
 यत्त्वदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः' इतिन्यायादुरुशा-
 खोक्तिसंवादे गत्येव स्वप्रत्ययं विश्रामादसंदिग्धबोधसिद्धिरिति
 द्योतनायैवकारः ॥ ६१ ॥ अमुमेवार्थं स्पष्टमाह—विकल्पेति ।
 संदेहादिचित्तविकल्पपरविपर्याकृतस्येत्यर्थः । वितता व्याप्तिश्चै-
 धायपरिच्छिन्नता ॥ ६२ ॥ कौतुकं बाह्यार्थचमत्कारकुतूहल-
 मानमतत्त्वजिज्ञासाकुतूहलं च सण्णं नाहागोऽवश्यायः ॥ ६३ ॥
 हे मुने मननशील राम, त्वं यदा विगतो बोधस्य बोधैकसस्यात्म-
 नत्त्वस्य कलङ्क आवरणं विशङ्कितं विक्षेपश्च यस्य तथाविधां
 भविष्यसि तदा ते यदप्राप्तं ज्ञानं तत्साधनं च विचारगुरुशा-
 खोपदेशाद्युपगच्छसि मोक्षार्थं स्वीकरोषि, यच्च विवेकवैराग्यादि
 पासि यत्नेन रक्षसि, यच्चालस्यप्रमादादिदोषजातं निहंसि यत्नेन
 जयसि, यच्च समाधिमुक्तामृतं पिबसि, यच्चोत्तरोत्तरभूमिकाधिरो-
 हणं विस्मयसे, यच्च सप्तभूमिकाविभ्रान्त्या पूर्वपूर्वावस्थाधिक-
 सुखोत्कर्षाद्विवर्धसे तदपि तदा नास्तु किंतु ब्रह्मैव यथास्थितं
 तिष्ठत्यर्थः ॥ ६४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
 प्रकाशे उपशमप्रकरणे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ३०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथेमं परमं राम विज्ञानाभिगमे क्रमम् ।
 शृणु दैत्येश्वरः सिद्धः प्रह्लादः स्वात्मना यथा ॥ १ ॥
 आसीन्पातालकुहरे विद्रावितसुरासुरः ।
 हिरण्यकशिपुर्नाम नारायणपराक्रमः ॥ २ ॥
 आक्रान्तभुवनाभोगः स जहार हरेर्जगत् ।
 पटपटस्य बृहत्पत्रं राजहंस इवाभुजम् ॥ ३ ॥
 चकार जगतां राज्यं समाक्रान्तसुरासुरः ।
 दन्ती निरस्तहंसौघो नलिन्यामलिनमिव ॥ ४ ॥
 अथासावसुराधीशः कुर्वन्निभुवनेशताम ।
 कालेन सुपुत्रे पुत्रानङ्कुरानिव माधवः ॥ ५ ॥
 ते वर्धन्ताच्चिरेणैव तेजस्यूजितवालकाः ।
 दशार्कांशुशतानीव व्योमाक्रान्तिविलासिनः ॥ ६ ॥
 प्रह्लादनामा बलवान्प्रधानात्मा बभूवह ।
 तेषां मध्ये महाहार्णां मणीनामिव कौस्तुभः ॥ ७ ॥
 तेनाराजत पुत्रेण हिरण्यकशिपुर्भृशम् ।
 सर्वसौन्दर्ययुक्तेन वसन्तेनैव वन्सरः ॥ ८ ॥
 अथ पुत्रसहायोऽसौ बलकोशसमन्वितः ।
 आजगाम मदं दैत्यस्त्रिगण्डगलितेभ्यम् ॥ ९ ॥

हिरण्यकशिपोर्वीर्यं प्रह्लादादिमुनोद्भवः ।

नृसिंहेन वधः शोकादाध्वदेहिकमुच्यते ॥ १ ॥

इत्थं केवलं काकतालीयन्यायप्रवृत्तिस्यावनागच्छात्वा-
 योपदेशानुगृहीताय ज्ञानोदयकर्मो निरूपितः । उदासीनपानिते-
 नाराजप्रहजन्त्याद्विनागच्छानोदयप्रकारं वर्णयितुं प्रह्लादोपायवान-
 माचिहत्यामुर्वेतिष्ठत्तत्त्वं गमयवधाययति—अथेति । विज्ञा-
 नस्याभिगमे आभिमुख्येन प्राप्तौ । निप्रत्युद्गृहप्राभाविनयावत् ।
 तथाच भगवन्वोक्तम् 'जगामगुणनोऽशाय मामाध्रव्यं यतन्ति ये ।
 ते ब्रह्म तद्विदुः कृन्मम्' इति ॥ १ ॥ नारायणस्य पराक्रम उच्ये-
 त्थं पृथपद लक्षणया वर्तते । उच्यते स्वर्गमुन इत्यत्रोपपन्न-
 सन्मुखसदृशं इवेति बोध्यम् । उवाचैवन्मिथमपदलोपा-
 वा बहुव्रीहिः ॥ २ ॥ नारायणपराक्रमवोपादकं विशेषणमा-
 क्रान्तभुवनाभोग इति । भुवनपदेन त्रयोऽपि भुवनानि गृह्यन्ते ।
 यं हिरण्यकशिपुर्हरेरिन्द्रादाचिह्य जगन्निभुवनैव जहार ।
 पटपटस्य रात्रौ गृहभूत प्रातर्विक्रान्ते बृहत्पत्रमभुज राजहंस इव
 मृगमुशश्चदस्तदधिपतिपरः ॥ ३ ॥ नलिन्या अलितो भ्रमराणां
 राज्यं निरस्तहंसौघो दन्तीविन्युपमानुगोधाजगदुद्भूतकता गम्यते
 ॥ ४ ॥ माधवो वसन्तकालः ॥ ५ ॥ तेजस्यूजिता वयसा
 वालकाः । दश दशसंख्याकानि अर्कस्यांशुशतानीव । व्योमा-
 क्रान्तिराकाशव्याप्तिः सुरलोकाक्रमणं च तथा विलासिनः ॥ ६ ॥
 तेषां मध्ये प्रह्लादनामा प्रधानात्मा युवराजो बभूव । हेत्येतिसौ
 ७ ॥ ८ ॥ त्राणि गण्डोपलक्षितमुखाधितानि गलितानि

तत्तापाक्रान्तितापेन त्रिजगन्ति विकासिना ।

कलपान्तसूर्यगणवन्नवयैव करञ्चिया ॥ १० ॥

अखिद्यन्तास्य तेनाथ सूर्येन्दुप्रमुखाः सुराः ।

दुर्विलासविलोलस्य बालस्यैव स्वबन्धवः ॥ ११ ॥

प्रार्थयांचकिरेऽथाजं दैत्येन्द्रेभपतेर्वधे ।

न क्षमन्ते महान्तोपि पौनःपुन्येन दुष्कियाम् ॥ १२ ॥

ततः प्रलयपर्यन्तजगद्वर्धनजृम्भितम् ।

दिग्दन्तिदशनप्रख्यनखवज्रादिजृम्भितम् ॥ १३ ॥

स्थिरविद्युलताजालभासुरद्विजमण्डलम् ।

दशदिक्कोटरोद्भ्रान्तज्वलज्वलनकुण्डलम् ॥ १४ ॥

समस्तकुलशैलेन्द्रपिण्डपीठोद्भोदोदरम् ।

दोर्दमाधृतनिर्धृतस्फुरद्ब्रह्माण्डखर्परम् ॥ १५ ॥

वदनोदरनिष्क्रान्तवानोन्सारितपर्वतम् ।

त्रिजगदहनोद्युक्तकोपकलपान्निगर्धितम् ॥ १६ ॥

सटाविकटपीनांसस्पन्दप्रेरितभास्करम् ।

रोमकूपलसद्वद्विपुत्रापित्रपर्वतम् ॥ १७ ॥

कुलाचलमहाकुञ्जघटनोद्भटदिकटम् ।

सर्वावयवनिष्क्रान्तपट्टिशप्रासनोमरम् ॥ १८ ॥

नारसिंहं वपुः कृत्वा माधवोऽहन्महासुरम् ।

मदधारा यस्य तथाविधो य इभस्तद्वत् । यथापि सम मदस्या-
 नानि प्रमिद्वानि तथापि प्राधान्यात्रोणुपातानि । 'उक्तस्त्रिग-
 ण्डगलितो या गजः पाण्डुरागमः' इत्यामयुक्तवचनात् पाण्डुरा-
 यने भवति वा ॥ ९ ॥ विकारिणा विजृम्भमाणेन । आक्रा-
 न्तिरास्क्रन्दने तत्प्रयुक्तेन तपेन पीडनेन । नवया नरुणया
 नित्यानिनयया च कर्माश्रया क्रिपणकान्त्या क्रमप्रहणप्रयुक्तसं-
 पटा न ॥ १० ॥ तेन आक्रान्ततापेन ॥ ११ ॥ पौनःपुन्येन
 पुनःपुनर्भावेन कृता दुष्कियामपराधम् ॥ १२ ॥ ततस्तदन-
 न्तर माधवः प्रलयपर्यन्तजगद्विधं घनं भुम्भते गात्रविनमनं यस्य
 ततः । दिग्दन्तिदशनप्रख्यनखवज्रादिभिर्बलैः जृम्भितं यत्र
 ॥ १३ ॥ स्थिराण्यवशल्यानि विद्युलताजालानीव भासुराणि
 द्विजानां दन्तानां मण्डलानि यस्य । दिक्कोटक-वाहशसु दि-
 कुलशैलेन्द्राणां पिण्डपीठं पिण्डाकारसंस्थानमिवोद्भटं भौषणमु-
 च्यते यस्य । दोर्दमाधृतनिर्धृतमनण्व स्फुरत्सं-
 चलद्विदोर्धमाणं ब्रह्माण्डखर्परं यस्य ॥ १५ ॥ वदनेन उदरा-
 निष्क्रान्तैः श्वाभवांस्तरुसारिताः पर्वता यस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥
 कुलाचलैरुन्मूर्तमहाकुञ्जस्य घटनयो रचनायामिव उद्भटानि
 उच्युक्तानि दिकटानि यत्र । सर्वावयवभ्यो निष्क्रान्तानि पट्टिश-
 प्रासनोमरगण्डाधुर्वावशेषा यस्य ॥ १८ ॥ तथाविधं नारसिंहं

लसत्कटकटारावं तुरंगममिव द्विपः ॥ १९ ॥
 पौरमासुरमुद्धान्तैर्ददाहेक्षणवह्निभिः ।
 स सर्वभूतकल्पान्ते जगज्जालमिवानलः ॥ २० ॥
 नृसिंहमारुते तस्मिन्भृशं क्षोभमुपागते ।
 विस्फूर्जितघनास्फोटैर्कार्णव इवाकुले ॥ २१ ॥
 दुद्रुषुर्दानवौघास्ते दिग्ज्वलन्मशका इव ।
 उपाययुरदृश्यत्वं दीपा इव गतत्विषः ॥ २२ ॥
 अथ विद्रुतवैत्येन्द्रं दग्धान्तःपुरमण्डलम् ।
 बभूव पातालतलं कल्पभ्रूणजगत्समम् ॥ २३ ॥
 अकालकल्पान्तविधौ हत्वा दैत्यं शनैर्विभौ ।
 कापि याते समाश्वस्तसुरसंरम्भपूजिते ॥ २४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादविभ्रान्तौ हिरण्यकशिपुवधो नाम त्रिशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ३१

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ दुःखपरीतात्मा हरिणा हतदानवे ।
 प्रह्लादश्चिन्तयामास मौनी पातालकोटरे ॥ १ ॥
 कोन्वत्साकमुपायः स्याद्य एवेहासुराङ्कुरः ।
 तीक्ष्णाग्रो जायते तंतं भुङ्क्ते शाखाभृगो हरिः ॥ २ ॥
 न कदाचन पाताले दैत्या दोर्दण्डशालिनः ।
 स्थिरा बभूवुरुद्विन्नाः पद्मा इव हिमाचले ॥ ३ ॥
 उत्पत्योत्पत्य नश्यन्ति भासुराकारघर्धराः ।
 क्षीणप्रस्फुरितारम्भास्तरङ्गा इव वारिधेः ॥ ४ ॥

वपुः कृत्वेल्यर्थः । अहन् हतवान् । हन्तेर्लटि तिप् इतोर्लोपे
 हल्पादिलोपः । लसत्कटकटारावमिति क्रियाविशेषणम् । तेन
 विदार्याहमिति गम्यते । तुरंगमस्यापि द्विपेन विदारण युद्धे
 प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥ आसुरे पौरं पुरवास्तव्यसर्वजन्तु पुरोपकरण
 च । ईक्षणवह्निभिर्नेत्रानलैः ॥ २० ॥ विस्फूर्जितसदृशघर्षनेग-
 स्फोटैर्बाहुध्वनिभिः । प्रलयपक्षे घनानां संवर्तमघानामास्फो-
 टैर्गर्जितैः । एकार्णवे जलप्रलये ॥ २१ ॥ दिक्षु ज्वलन्तो म-
 शका इव ॥ २२ ॥ कल्पेन प्रलयकालेन भ्रूणं चूर्णितं यज्जग-
 त्समम् ॥ २३ ॥ अकाले कल्पान्तविधानसदृशं युद्धं दैत्यं
 हिरण्यकशिपुं हत्वा समाश्वस्तैः सुरैः संरम्भेण आदरनिर्भरेण
 पूजिते विभौ नृसिंहे कापि वाचाभगोचरे स्वपदे याते सति
 ॥ २४ ॥ अण्डजाः पक्षिणः ॥ २५ ॥ स्वानां बान्धवानां
 नाशप्रयुक्तां परिदेवनां विलापम् ॥ २६ ॥ भृष्टं दग्धं सप्राण
 बन्धूनां तद्बान्धवानां च मण्डलं समूहम् ॥ २७ ॥ निरीहाश्चि-
 न्तया निष्ठेष्टाः अतएव चित्रार्पितोपमाः दुःखिता आकृतयो
 येषां ते प्रह्लादादयो सुरनायका दग्धा दग्धपत्रशाखा दुमा इव
 निरस्तविकारं निष्ठेष्टं आसन् । स्थाणूनां वायुना चलनाभावः
 प्रसिद्धः ॥ २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणसत्त्वार्थप्र-
 काशे उपशमप्रकरणे त्रिंशत्तमः सर्गः ॥ ३० ॥

मृतशिष्टा दनुजुताः प्रह्लादपरिपालिताः ।
 दग्धं तं देशमाजग्मुः सरः शुष्कमिवाण्डजाः ॥ २९ ॥
 तत्र कालोचितां कृत्वा खनाशपरिदेवनाम् ।
 और्ध्वदेहिकसत्कारं चक्रुः प्रेतेषु बन्धुषु ॥ २६ ॥
 हतबन्धुजनं सुष्ठुबन्धुबान्धवमण्डलम् ।
 शनैराश्वासयामासुर्मृतशिष्टं स्वकं जनम् ॥ २७ ॥
 चित्रार्पितोपमदुराकृतयो निरीहा
 दीनाशया हि महताम्बुरुहोपमानाः ।
 शोकोपतप्तमनसोऽसुरनायकास्ते
 दग्धद्रुमा इव निरस्तविकारमासन् ॥ २८ ॥
 दग्धद्रुमा इव निरस्तविकारमासन् ॥ २८ ॥

सबाह्याभ्यन्तरं कष्टं समग्रालोकहारिणः ।
 रिपवः प्रौढिमायाता अपूर्वतिमिरभ्रमाः ॥ ५ ॥
 तमःप्रपूर्णहृदयाः संकुचन्पत्रसंपदः ।
 सुहृदः खेदमायान्ति निशीथकमलाकराः ॥ ६ ॥
 तानस्य मलिनैर्नूनं पादपीठोपमदर्कैः ।
 सुरैर्विषयो आक्रान्तो मृगैरिव महावनम् ॥ ७ ॥
 निरुद्यमा गतश्रीका दीनाः प्रकटिताशयाः ।
 बान्धवा न विराजन्ते पद्माः सुष्ठुदला इव ॥ ८ ॥
 स्फुरन्त्यसुरवीगणां गृहंष्वविरतानिलैः ।

हरिविक्रमचिन्ताय स्वजनक्षेमचिन्तनम् ।

प्रह्लादस्य हरेर्भक्त्या तद्भावश्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

हता दानवा यस्मिन्स्थाविधे पातालकोटरे ॥ १ ॥
 उर्पत्युपायः सहायः । तीक्ष्णाग्रः संपन्नद्वोद्गमक्षमो य एवा-
 सुरवृक्षानामङ्कुरप्रायस्तेजस्वी जायतं तंतं भुङ्क्ते । हरिपदस्य शा-
 खाभृगपदेन व्याख्यानमङ्कुरविनाशकन्धोपपादनार्थमधिक्षेपार्थ
 च ॥ २ ॥ उद्विन्ना अङ्कुरिता वीर्यविकसिता वा ॥ ३ ॥ नश्य-
 न्त्यसुरा इत्यनुपज्जते ॥ ४ ॥ कष्टमिति संदे । आलोक्यन्त
 इत्यालोका बाह्याज्यादिसंपदः । आभ्यन्तरेऽस्तादृहर्षप्रसाद-
 सुखविधान्यादिसंपदश्च त एव आलोकाः प्रकाशास्तंषां हरि-
 णोऽपहरणशालाः । अतएव अपूर्वतिमिरभ्रमो येषु तथाविधा
 रिपवो देवाः प्रौढिमुत्कर्षम् ॥ ५ ॥ तमसा कदमलान्धकारेण
 प्रपूर्णहृदयाः संकुचन्त्यः पत्रस्थानीयाः संपदो येषां तथाविधाः
 सुहृदभ्रणा निशीथकमलाकराः खेदमायान्ति ॥ ६ ॥ मलिन-
 द्रव्यकल्पस्तातस्य प्रणामकाले पादपीठोपमदर्कैः सुरैर्विषयो देश
 आक्रान्तो नूनमिति वितर्कः । महावनं सिंहवनम् ॥ ७ ॥ प्रक-
 टिताशयाः ख्यापितहार्ददुःखाः । सुष्ठुदला प्रीणदग्धपत्राः ॥ ८ ॥
 अविरतरनिलैरुपातवातैः कीर्यमाणा भस्मलक्षणा नीहाराः

धूसरा भस्मनीहारा धूपधूमभरा इव ॥ ९ ॥
 हनद्वारकपादासु दैत्यान्तःपुरमितिषु ।
 प्रभा मरकतस्येव जाता नवयवाङ्कुराः ॥ १० ॥
 त्रिलोकीनाभिनलिनी मत्सेभा दानवा अपि ।
 देववदैन्यमायाताः किमसाध्यमहो विधेः ॥ ११ ॥
 मनाक्चलति पर्णेपि दृष्टारिभयभीतयः ।
 बध्वस्त्रस्यन्ति विध्वस्ता मृग्यो ग्रामगता इव ॥ १२ ॥
 आसुरीकर्णपूरार्थं फुल्ला रत्नगुलुच्छकाः ।
 तरासिहकरालनाः स्थाणुतामागता द्रुमाः ॥ १३ ॥
 दिव्याम्बरलतापत्रा रत्नस्तवकदन्तुराः ।
 पुनरारोपितास्तत्र नन्दने कल्पपादपाः ॥ १४ ॥
 पुरा त्वमरवन्दीनामसुरैः संस्तुतं मुखम् ।
 अद्य त्वसुरवन्दीनां सुरैरालोकिनं मुखम् ॥ १५ ॥
 मन्ये दानमहानद्यः सुरभक्तमितिषु ।
 प्रवृत्तास्ता भविष्यन्ति शैलसानुष्विवापगाः ॥ १६ ॥
 अस्माकमिभगण्डेषु दानदाहविभूतयः ।
 लसन्ति मरुखण्डेषु संशुष्केष्विव धूलयः ॥ १७ ॥
 विकासिसितमन्दारमकरन्दारुणानिलाः ।
 ते मेरुशिखरैस्तुल्या दैत्या दुर्लभतां गताः ॥ १८ ॥
 सुरगन्धर्वसुन्दर्या दानवान्तःपुरोचिताः ।
 अद्य मेरौ स्थितिं याता मञ्जर्य इव पादेषु ॥ १९ ॥
 कष्टं तातपुरंध्रीणां शुष्काम्बुरुहनीरसाः ।
 विलासाः सुरनारीभिर्मस्त्यन्ते लास्यलीलया ॥ २० ॥
 पूर्वं यैरेव मत्तातश्चामरैरुपवीजितः ।
 सहस्रनयनः स्वर्गे कष्टं तैरेव वीज्यते ॥ २१ ॥

प्राक्तनधूपधूमभरा इव स्फूर्गन्त ॥ ९ ॥ प्रादमरकतस्य प्रभा-
 इव सांप्रत यवाना नवाङ्कुरा जाताः ॥ १० ॥ त्रिलोक्या-
 नाभिनलिनी मेरुस्तदुपमं मत्सेमभूता अपि दानवाः प्राग्देवा
 इव दैन्यमायाताः । किमित्याक्षेप । अमाय नान्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥
 बध्वो दैत्यसीमन्तिन्यस्त्रस्यन्ति उद्ध्वजन्ति ॥ १२ ॥ रत्नमया
 गुलुच्छकाः स्तवका येषां तथाविधा द्रुमा दिव्यवृक्षाः ॥ १३ ॥
 दिव्याम्बरारणि येषु तथाविधा लताः शाखाः पत्राणि च
 येषाम् । रत्नस्तवकदन्तुराः । 'दन्त उन्नत उरक्' । पुनरित्यनेन
 पूव तन आनीता इति गम्यते ॥ १४ ॥ वन्दानां वन्दीकृतस्त्रा-
 णाम् । संस्तुत सप्रशंसं दृष्टम् ॥ १५ ॥ दानानि मदधारास्त-
 ष्क्षणा महानद्यः । मन्ये इति वितर्के ॥ १६ ॥ दानस्य
 मदस्य दाहस्ताप्रयुक्ता विभूतयो भस्मानि ॥ १७ ॥ विका-
 सिनां सितमन्दारणां सपरागमेमकरन्दारुणा रञ्जिता अद्भ्य-
 शिनोऽनिला येषाम् । अतएव मेरुशिखरैस्तुल्याः ॥ १८ ॥ १९ ॥
 लास्यलीलया नृत्येषु विडम्बनलीलया ॥ २० ॥ २१ ॥ अस्माकं
 महाप्रभावाणामपि दुःखा परावृत्तिः पराक्रमस्तरणमपि
 यस्य ॥ २२ ॥ तप्यन्ते वयमिव संतप्यन्ते ॥ २३ ॥ शौरैर्दे-
 शीर्य पराक्रमस्तदेव गिरेस्तोर्वा शिखरस्याग्रमग्रशिखरं तत्स-

इयमस्माकमप्यापदागता दैन्यदायिनी ।
 तस्यैकस्य प्रसादेन दुष्परीरुषगततेर्हरेः ॥ २२ ॥
 तद्दोर्वनघनच्छायालब्धविभ्रान्तयः सुराः ।
 न कदाचन तप्यन्ते हिमाद्रेरिव सानवः ॥ २३ ॥
 शौरिशौर्याग्रशिखरसंश्रयेणाश्रितश्रियः ।
 अस्मान्समुपारुन्धन्ति शुनः शाखामृगा इव ॥ २४ ॥
 तेनासुरपुरन्ध्रीणां नित्यं मण्डनमण्डने ।
 मुखपद्मे स्थितं बाष्पमज्जिनीनां हिमं यथा ॥ २५ ॥
 शीर्णमिन्नलुठद्वित्तिर्जगज्जटमण्डपः ।
 अयं नीलमणिस्तम्भैस्तद्भुजैरेव धार्यते ॥ २६ ॥
 स धर्ता सुरसैन्यस्य मज्जतो विपदर्शने ।
 क्षीरोदोदरमग्नस्य मन्दरस्येव कच्छपः ॥ २७ ॥
 एते तातादयः सर्वे तेनैवासुरसत्तमाः ।
 पानिताः क्षुब्धकल्पान्तवातेनेव कुलाचलाः ॥ २८ ॥
 स एक एव संहारकर्मक्षमभुजानलः ।
 सुरसार्थगुरुः श्रीमान्विषमो मधुसूदनः ॥ २९ ॥
 दैत्यदोर्दण्डपरशोस्तस्य वीर्येण वीर्यवान् ।
 दानवान्वाधते शक्रो बालकानिव मर्कटः ॥ ३० ॥
 दुर्जयः पुण्डरीकाक्षः प्रविमुक्तयुधोऽपि सन् ।
 नासौ शस्त्रास्त्रविच्छेदैर्वज्रसारो विदीर्यते ॥ ३१ ॥
 अभ्यस्ता बहवस्तेन मिथः प्रेरितपर्वताः ।
 भीमाः समरसंरम्भाः सममस्मत्पितामहैः ॥ ३२ ॥
 तासु तास्वनिघोरासु वितनास्वतिर्गाजिषु ।
 यो न भीत इदानीं स भयमेप्यति का कथा ॥ ३३ ॥
 उपायमेकमेवेमं हरेणक्रमणे स्फुटम् ।

अयेण आश्रितश्रियः प्राप्तमपदो देवा गिरितरुशिखरसंश्रयाः
 शाखामृगा मर्कटाः शुनः कुकुगनिवाम्बान्धनलतोऽपि समुपर-
 न्धन्ति पानाले नित्यच्छन्ति ॥ २४ ॥ मण्डनानामलंकागणा-
 मपि मण्डनभुजे मुखपद्मे बाष्पमस्य तेन शीर्णशीर्षेण हेतुना
 नित्यं स्थितम् । अज्जिनीनां मुखभूते पद्मे हिममवश्यायविन्दु-
 यथा यद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥ अर्थादसुरविक्रमः शीर्णो विदारि-
 तोऽनएव लुठद्वित्तिर्जगज्जटमण्डपो जीर्णालयो नील-
 मणिस्तम्भप्रार्थनस्य शौरैर्भुजैरेव धार्यते अवग्रथ्यते ॥ २६ ॥
 कच्छपः कच्छपावतारः स इव सर्गारिधर्ता धारयिता ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ विषम आक्रमितुमशक्य इतियावन् ॥ २९ ॥ दैत्यदो-
 र्दण्डखण्डने परशुभृतस्य । यथा महामर्कटवीर्येण वीर्यवान्मर्कटो
 बालकान्वाधते तद्वत् ॥ ३० ॥ शस्त्रास्त्रकुर्वीच्छेदैः खण्डनैः ।
 वज्रादपि सागं दृढतरः ॥ ३१ ॥ प्रेरिताः क्षिप्ताः पर्वता यत्र
 तथाविधाः समरसंरम्भा युद्धकौशलविशेषा अस्मत्पितामहैः सह
 युद्धा अभ्यस्ताः शिक्षिता इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥ भयमेप्यति इति
 का कथा कः प्रमत्त इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ आक्रमणे वशीकरणे ।

मन्ये तद्व्यतिरेकेण विद्यते न प्रतिक्रिया ॥ ३४ ॥
 सर्वात्मना सर्वधिया सर्वसंरम्भरहसा ।
 स एव शरणं देवो गतिरस्तीह नान्यथा ॥ ३५ ॥
 न तस्मादधिकः कश्चिदस्ति लोकत्रयान्तरे ।
 प्रलयस्थितिसर्गाणां हरिः कारणतां गतः ॥ ३६ ॥
 अस्माकमेषादारभ्य नारायणमजं सदा ।
 संप्रपन्नोऽस्मि सर्वत्र नारायणमयो ह्यहम् ॥ ३७ ॥
 नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
 नापैति मम हृत्कोशादाकाशादिव मारुतः ॥ ३८ ॥
 हरिराशा हरिव्योमं हरिर्वर्षं हरिर्जगत् ।
 अहं हरिरमेयात्मा जातो विष्णुमयो ह्यहम् ॥ ३९ ॥
 अविष्णुः पूजयन्विष्णुं न पूजाफलभाग्भवत् ।
 विष्णुर्भूत्वा यजेद्विष्णुमयं विष्णुरहं स्थितः ॥ ४० ॥
 हरिः प्रहादनामा यो मत्तो नान्यो हरिः पृथक् ।
 इति निश्चयवानन्तर्व्यापकोऽहं च सर्वतः ॥ ४१ ॥
 अनन्तमिदमाकाशमापूर्य विनतासुतः ।
 कनकाङ्गो ममाङ्गानामयमासनतां गतः ॥ ४२ ॥
 करशाखैकविश्रान्तसर्वहेतिविहंगमाः ।
 नखांशुमञ्जरीकीर्णा महामरकतद्रुमाः ॥ ४३ ॥
 इमे ते मृदुमन्दारदामदिग्ध्रांसमण्डलाः ।
 मन्दराघृष्टकेयूराश्चत्वारो मम बाहवः ॥ ४४ ॥
 चलच्छशिकलापूरचारुचामरधारिणी ।
 इयं मे पार्श्वगा लक्ष्मीः क्षीरोदकुहरोन्मिता ॥ ४५ ॥

प्रतिक्रिया तत्कृतपीडाप्रतीकारः ॥ ३४ ॥ कुतो न विद्यते तत्रा-
 ह—सर्वात्मनेति । जगति सर्वात्मना सर्वेष्वस्तुस्वभावेन सर्वे-
 धिया सर्वबुद्धिभेदेन सर्वसंरम्भरहसा सर्वक्रियेशोगेन च शर-
 णार्थिनां स एव शरणं नान्यथा गतिरस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ नन्वन्ये
 शरणं किं न स्थुस्तत्राह—नेति ॥ ३६ ॥ इति निश्चित्य सर्व-
 भावेन तत्प्रतिपत्तिं संकल्पयति—अस्मादिति । किं देवकालग-
 स्तुभेदेन प्रपश्यते नेत्याह—सर्वत्रेति । सर्वदशकालवस्तुष्वहं नारा-
 यणमयः ॥ ३७ ॥ निरन्तरतत्प्रतिपत्तिधारणानुस्मरणजपसाधने
 श्रौतं तन्मन्त्रमनुस्मृत्य निरन्तरं तज्जपं संकल्पयति—नमोना-
 रायणायेति । सप्रणवोयं शुचैः दशादावेव जपाहो न निरन्तर-
 मिति निष्प्रणवोपादानम् । हृत्कोशादित्युक्तमनसजपमुच्यता-
 द्योतनार्था ॥ ३८ ॥ सर्वत्र नारायणमयो ह्यहमित्युक्तं विशद-
 यति—हरिरिति । आशा दिशः । विष्णुमयो भावनेन विष्णु-
 प्रायः । लीमयो जाल्म इति बद्धावनाकृततद्भावलक्षणं प्राप्नुयें
 मयत् ॥ ३९ ॥ किमर्थमेव कल्पयति तत्राह—अविष्णुरिति ।
 'नाविष्णुः पूजयेद्विष्णुं नाशिवः पूजयेच्छिवम्' इति विश्वनुरो-
 धादित्यर्थः ॥ ४० ॥ यो हरिः स एव प्रहादनामा । 'नान्योतोस्ति
 दृष्टा' इत्यादिश्रुतेः । मत्तः प्रतीकश्चान्यो हरिः । पृथक् आत्मान्त-
 रभूतो नास्ति ॥ ४१ ॥ इदानीं हरेर्बाह्वनायुधाभरणशरीरादीनि
 स्वात्मनः कल्पयति—अनन्तमित्यादिना । आपूर्य स्थित इति

हेलाविलुब्धभुवना त्रैलोक्यतरुमञ्जरी ।
 इयं मे पार्श्वगा कीर्तिरचलामलभासिनी ॥ ४६ ॥
 अनारतजगज्जालनवनिर्माणकारिणी ।
 इयं मे पार्श्वगा माया खेन्द्रजालविलासिनी ॥ ४७ ॥
 इयं सा हेलयाक्रान्तत्रैलोक्यतरुखण्डिका ।
 जया स्फुरति मे पार्श्वे लता कल्पतरोरिव ॥ ४८ ॥
 इमां मे नित्यशीतोष्णौ देवौ शीतांशुभास्करौ ।
 प्रकटीकृतसंसारां सुखमध्ये विलोचने ॥ ४९ ॥
 ममेयमुत्पलश्यामा पीनाम्भोधरसुन्दरी ।
 श्यामीकृतककुपचक्रा देहदीर्घिसर्पिणी ॥ ५० ॥
 अयं मम करे शङ्खः पाञ्चजन्यः स्फुरद्भुजिः ।
 मूर्ते स्वमिव शब्दात्मा क्षीरोद इव संस्थितः ॥ ५१ ॥
 अयं मे कर्णिकाकोशनिनीनव्रह्मपटपदः ।
 पद्मः कर्णले श्रीमान्स्वनाडीकुहरोद्भवः ॥ ५२ ॥
 इयं मे रत्नचित्राङ्गी सुमंरुशिखरोपमा ।
 हेमाङ्गदा गदा गुर्वी दैत्यदानवमर्दिनी ॥ ५३ ॥
 अयं मे भास्कराकार उद्यदंशुः सुदर्शनः ।
 ज्वालाजटिलपर्यन्तपरिपाटलद्विकटः ॥ ५४ ॥
 अयं मे केतुमद्वह्निमुन्दरो ज्वलितोऽस्मितः ।
 कुठारो दैत्यवृक्षाणां नन्दयन्मन्दकः स्थितः ॥ ५५ ॥
 इदं मे शङ्खधारणां पुष्कराचर्नकोपमम् ।
 शार्ङ्गं धनुर्हीन्द्राभमिन्द्रकार्मुकसुन्दरम् ॥ ५६ ॥
 इमान्यहमनन्तानि जगन्ति जटरे चिरम् ।

शेषः । कनकमिवाङ्गं यम्य स्वर्णवर्णं इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ करणां
 शाखास्वैरेषु एकविश्रान्ता नित्यविश्रान्ताः भवे हेतयश्चक्रगदा-
 नन्दकाद्यायुधलक्षणा विहंगमाः पक्षिणो येषाम् । नखकान्ति-
 लक्षमञ्जरीभिः शोभा अतएव महामरकतद्रुमभूताः । मृदुम-
 न्दारदामदिग्धे अगमपटले मूलप्रदेशा येषाम् । ससुप्रमथन-
 काले मन्दरेणापृष्टकेयूरा मम हरेश्चत्वार एते बाहव इति द्वयो-
 रन्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ हेलया अथैवमेव विलुब्धधाति
 विलोभितानि श्रवणसम्पृहीकृतानि भुवनानि तन्मया जना यया ।
 अतएव त्रैलोक्यलक्षणतरुमञ्जरी विराजमाना हरः कीर्तिमू-
 र्तिमती मे पार्श्वगा वर्तेते ॥ ४६ ॥ पार्श्वगा पार्श्वान्तरे स्थिता
 जयानाम्नी लक्ष्मीमन्वा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ देहदीप्तिः शरीर-
 कान्तिः ॥ ५० ॥ क्षीरोद इव शुभ्र इति शेषः ॥ ५१ ॥ स्वस्य
 नाडीकुहरे नाभिस्तुद्भवः । तथाच नाभिपद्ममेव कदाचित्कर्णेण
 धार्यते कदाचिन्नाभाविं गम्यते ॥ ५२ ॥ हेमाङ्गदा हेमपि-
 नङ्गा गदा ॥ ५३ ॥ परितः पाटलवर्णानि दिक्कटानि यस्यान् ।
 अनेनासुरहर्षाकर्ता गम्यते ॥ ५४ ॥ केतुमान् धूमरेखावा-
 न्वहिरिव सुन्दरः । अतएवासितः । दैत्यवृक्षाणां कुठार इव
 छेत्ता । देवान् नन्दयन् नन्दको भगवन्लक्षः ॥ ५५ ॥ इन्द्र-
 कार्मुकमिव सुन्दरं नानामणिचित्रम् ॥ ५६ ॥ सांप्रतं जातानि

विभर्मि जातनष्टानि वर्तमानान्यनेकशः ॥ ५७ ॥
 इमौ मही मे चरणाविदं मे गगनं शिरः ।
 इदं वपुर्मे त्रिजगदिमे मे कुक्षयो दिशः ॥ ५८ ॥
 साक्षादवयमहं विष्णुर्नीलमेघोदरद्युतिः ।
 सुपर्णपर्वतारूढः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ५९ ॥
 एते मत्तः पलायन्ते समग्रा दुष्टचेतसः ।
 तार्णास्तरलसंचाराः पवनादिव राशयः ॥ ६० ॥
 अयं नीलोत्पलश्यामः पीतधासा गदाधरः ।
 लक्ष्मीवान्गरुडारूढः स्वयमेवाहमच्युतः ॥ ६१ ॥
 को मामेति विरुद्धात्मा त्रैलोक्यदहनक्षमम् ।
 खनाशाय ततः क्षुब्धं कालाग्निं शलभो यथा ॥ ६२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे बान्मीकांथ दे० मोक्षो० उपशमप्रकरणे प्रह्लादनिर्वाणे नारायणीकरणं नामैकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ३२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

प्रह्लाद इति संचिन्त्य कृत्वा नारायणीं तनुम् ।
 पुनः संचिन्तयामास पूजार्थमसुरद्विषः ॥ १ ॥
 वपुषो वैष्णवाद्दस्मान्माभून्मूर्तिः पराधरा ।
 अयं प्राणप्रवाहेण बहिर्विष्णुः स्थितोऽपरः ॥ २ ॥
 धनतेयसमारूढः स्फुरच्छक्तिचतुष्टयः ।
 शङ्खचक्रगदापाणिः श्यामलाङ्गश्चतुर्भुजः ॥ ३ ॥
 चन्द्रार्कनयनः श्रीमान्कास्तनन्दकनन्दनः ।
 पद्मपाणिर्विशालाक्षः शार्ङ्गधन्वा महाद्युतिः ॥ ४ ॥
 तदेनं पूजयाम्याशु परिवारसमन्वितम् ।
 सपर्यया मनोमय्या सर्वसंभाररम्यया ॥ ५ ॥
 तत एनं महादेवं पूजयिष्याम्यहं पुनः ।

चिरनष्टानि चिरजातवर्तमानानि च । भविष्यतामयुपलक्षणमेतत् ॥ ५७ ॥ ददानीं हरेर्विगदृषमापि स्वयमेवाह—दमाविति । मही मे इमौ चरणावित्यन्वयः । कुक्षय इति बहुत्वं दिग्बहुत्वादितिः पाशानिति वन् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तार्णा राशयः शुकनृणराशयः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ विरुद्धात्मा द्विपुं एति युद्धायागच्छां । य आगच्छति स यतः खनाशयिवागच्छति नात्यतदागमनफलमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ तेजसीं सृष्टिं तेजोवालाप्रसरं संरोद्धुं प्रशमयितुं सोढुं वा ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अजितो विष्णुस्तदाकृतिः परमं महिम्ना प्रभावेण परमार्थस्वभावेन च । 'एष नित्यो महिमा' इति श्रुतेः ॥ ६५ ॥ त्रिभुवनभवनमुदरे यस्य तथाविधका मृत्तयस्य तत् । घना मेधाः गिःयस्तृणानि काननानि चन्यतदादि सर्ववस्तूनामान्तरे अधिष्ठानभावे स्थित अतएव तत्त्वतः साक्षात्कारमात्रेण सकलमयापहरं वैष्णवं वपुर्विराट्प देवतारुं परब्रह्मात्मकं चाहमेवेति मां प्रणौमीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारा-
 मायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

इमे मे तेजसीं सृष्टिं ममाप्रस्थाः सुरासुराः ।
 न शक्नुवन्ति संरोद्धुं चक्षुर्मेन्द्राः प्रभा इव ॥ ६३ ॥
 इमं मामीश्वरं विष्णुं ब्रह्मेन्द्राग्निहरावयः ।
 स्तुवन्त्यनन्तया वाचा बहुवक्त्रसमुत्थया ॥ ६४ ॥
 अयं विजृम्भितैश्वर्यो जातोऽहमजिताकृतिः ।
 सर्वद्वन्द्वपदातीतो महिम्ना परमेण हि ॥ ६५ ॥
 त्रिभुवनभवनोदरेकमूर्तिं
 प्रसभविभिन्नसमस्तदुष्टस्तत्त्वम् ।
 घनगिरितृणकाननान्तरस्थं
 सकलमयापहरं वपुः प्रणौमि ॥ ६६ ॥

पूजया बाह्यसंभोगमहत्या बहुरत्नया ॥ ६ ॥
 प्रह्लाद इति संचिन्त्य संभारभरभारिणा ।
 मनसा पूजयामास माधवं कमलाधरम् ॥ ७ ॥
 रत्नौघपात्रपटलैश्चन्दनादिविलेपनैः ।
 धूपैर्दीपैर्विचित्रैश्च नानाविभवभूषणैः ॥ ८ ॥
 मन्दारमालावलनैर्हंमाक्षपटलोत्करैः ।
 कल्पवृक्षलतागुच्छै रत्नस्तवकमण्डलैः ॥ ९ ॥
 पल्लवैर्दिव्यवृक्षाणां नानाकुसुमदामभिः ।
 किकिरानैर्बकैः कुन्दैश्चम्पकैरसितोत्पलैः ॥ १० ॥
 कल्लारैः कुमुदैः काशैः खजूरैश्चतुर्गुणैः ।
 अशोकैर्मदनैर्विल्वैः कर्णिकारैः किरातकैः ॥ ११ ॥

विष्णोर्मानसपूजात्र बाह्यपूजाऽसुरैः सह ।

श्रुत्वा विस्मितदेवानां हरेः प्रच्छा च वर्णयते ॥ १ ॥
 खतनु भावनया नागयणां नारायणात्मिकां कृत्वा ॥ १ ॥
 अस्मान्मया परिकल्पितात्रिविधाद्विष्णवाट्पुषोऽन्या परा समष्टि-
 रूपा अवरा व्यष्टिदेवतारूपा वा माभून् किञ्चयमेव महद्वपु
 विष्णुर्हृदयाभ्याग्राणप्रवाहेण पुष्पाञ्जलिभावनया बहिर्गवाहितः सन्
 यावत्पूजाकालमपर इव स्थितः कल्पयन् इत्यर्थः ॥ २ ॥ स कीदृ-
 शस्तमाह—धनतेयं त्रिभुवाम् । स्फुरन् क्रियाज्ञानेच्छाशुभ-
 हास्यं शक्तिचतुष्टयं यस्य ॥ ३ ॥ कान्तं नन्दकं खत्रेन नन्दनः
 स्वजनानन्दनः ॥ ४ ॥ परिवारः संकषेणप्रशुभादिव्यूहः पार्षदैश्च स-
 मन्वितम् ॥ ५ ॥ महादेवं पूज्य देव स्वकुलदेवशिवाभिन्नं वा बाह्यैः
 सभोगैः सभोगैर्हृदया विस्तृतया ॥ ६ ॥ कमला लक्ष्मीस्तस्या धवं
 पतिम् ॥ ७ ॥ रत्नपञ्चचिन्तानां पात्राणां पटलैः प्रान्तैरभिषे-
 चनैरिति शेषः । नानाविभवभूषणरत्नैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ किकि-
 रातादयो यथायोगं पुष्पजातिभेदा बोध्याः ॥ १० ॥ ११ ॥

कदम्बैर्बकुलैर्निम्बैः सिन्दुवारैः सयूथकैः ।
 पारिमित्रैर्गुग्गुलीभिर्बिन्दुकैः पुष्पकोट्टकैः ॥ १२ ॥
 प्रियङ्गुपटलैः पाटैः पाटलैर्धातुपाटलैः ।
 आञ्जैराम्नातकैर्गव्यैर्हरीतकविभीतकैः ॥ १३ ॥
 शालतालतमालानां लताकुसुमपल्लवैः ।
 कोमलैः कलिकाजालैः सहकारैः सकुङ्कुमैः ॥ १४ ॥
 केतकैः शतपत्रैश्च तथैलामञ्जरीगणैः ।
 सर्वसौन्दर्यसमानैः स्वयमात्मार्पणैरपि ॥ १५ ॥
 हरिं परमया भक्त्या जगद्धिभवभवयया ।
 मनसा पूजयामास प्रह्लादोऽन्तःपुरे पतिम् ॥ १६ ॥
 अथ देवगृहे तस्मिन्बाह्यार्थैः परिपूर्णया ।
 पूजया पूजयामास दानवेशो जनादनम् ॥ १७ ॥
 बहिर्द्व्यैरनेनैव क्रमेण परमेश्वरम् ।
 पुनःपुनः पूजयित्वा तुष्टिमान्दानवोऽभवत् ॥ १८ ॥
 ततस्ततः प्रभृत्येव प्रह्लादः परमेश्वरम् ।
 तथैव प्रत्यहं भक्त्या पूजयामास पूर्णया ॥ १९ ॥
 अथ तस्मिन्पुरे दैत्यास्ततः प्रभृति वैष्णवाः ।
 सर्वे एषाभवन्भव्या राजा ह्याचारकारणम् ॥ २० ॥
 जगाम वार्ता गगनं देवलोकमधारिहन् ।
 विष्णोर्द्वैर्षं परित्यज्य भक्ता दैत्याः स्विता इति ॥ २१ ॥
 देवा विस्मयमाजग्मुः शक्राद्याः समरुद्रणाः ।
 गृहीता वैष्णवी भक्तिर्दैत्यैः किमिति राघव ॥ २२ ॥
 क्षीरोदे भोगिभोग्यं विबुधा विस्मयाकुलाः ।
 जग्मुस्त्वरमुत्सृज्य हरिमाहवशालिनम् ॥ २३ ॥

तत्रैनं दैत्यवृत्तान्तं कथयामासुरस्य ते ।
 पप्रच्छुद्धैनमासीनमपूर्वाभ्यर्थविस्मयम् ॥ २४ ॥
 विबुधा ऊचुः ।
 किमेतद्भगवन्दैत्या विरुद्धा ये सदैव ते ।
 ते हि तन्मयतां याता मायेयमिति भाव्यते ॥ २५ ॥
 क किलाल्यन्तदुर्वृत्ता दानवा दलिताद्रयः ।
 क पाश्चात्यमहाजन्मलभ्या भक्तिर्जनादने ॥ २६ ॥
 प्राकृतो गुणवाञ्छात इत्येषा भगवन्कथा ।
 अकालपुष्पमालेव सुखायोद्वेजनाय च ॥ २७ ॥
 नोपपन्नं हि यद्यत्र तत्र तन्न विराजते ।
 मध्ये काचकलापस्य महामूल्यो मणिर्यथा ॥ २८ ॥
 यो यो यादृग्गुणो जन्तुः स तामेवैतिसंस्थितिम् ।
 सदृशेष्वप्यजेषु श्वा न मध्ये रमते क्वचित् ॥ २९ ॥
 न तथा दुःखयन्त्यङ्गे मज्जन्यो वज्रसूचयः ।
 वैसादृश्येन संबद्धा यथैता वस्तुदृष्टयः ॥ ३० ॥
 यद्यत्र क्रमसंप्राप्तमुपपन्नमनिन्दितम् ।
 तदेव राजते तत्र जलेऽम्भोजं ननु स्थले ॥ ३१ ॥
 काधमः प्राकृतारम्भो हीनकर्मरतिः सदा ।
 वराको दानेवो हीनजातिभक्तिः क वैष्णवी ॥ ३२ ॥
 कमलिनी परुषोपरभूगता
 सुखयतीह यथा न दुराधया ।
 दितिसुतोऽपि हि माधवभक्तिमा-
 निति कथा न तथेश सुखाय नः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विबुधवाक्यं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

१२ ॥ १३ ॥ सकुङ्कुमैः काश्मिरद्रवार्कैः ॥ १४ ॥ सर्वैर्धूपदी-
 पनैवेद्यताम्बूलदर्पणच्छत्रचामरनीराजनपुष्पाञ्जलिप्रदक्षिणानम-
 स्कारादिभिः सौन्दर्ययुक्तैः संमानैरुपचारैः ॥ १५ ॥ जगति ये
 ये विभवाः प्रसिद्धास्तैरुपकरणैकृतैर्भव्या भक्त्या पति जग-
 त्पतिं स्वस्वामिनं वा ॥ १६ ॥ अथ मानसपूजानन्तरम् ।
 तस्मिन्नन्तःपुरे स्थिते देवगृहे ॥ १७ ॥ अनेन मानसपूजोक्त-
 नैव क्रमेण ॥ १८ ॥ १९ । राजा हीति । 'राज्ञि धर्मिणि
 धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः । तद्धर्ममनुवर्तन्ते यथा राजा
 तथा प्रजाः ॥' इति न्यायादित्यर्थः ॥ २० ॥ वार्ता जगाम चार-
 मुखादित्यर्थोद्गम्यते ॥ २१ ॥ किं कस्माद्गृहीतेति ॥ २२ ॥
 अम्बरं अमरावतीम् ॥ २३ ॥ अस्य अस्मै हरये । एनं हरिम्
 ॥ २४ ॥ ते विरुद्धास्त्वा द्विषन्त इति यावत् । तन्मयतां त्वन्म-
 यताम् ॥ २५ ॥ द्वेषादलिताः अद्रयस्त्वद्भक्तदेवमुन्यावासा यैः
 ॥ २६ ॥ प्राकृतः पामरः । एषा कथा । औत्पासिकी अका-
 लपुष्पमालेव ॥ २७ ॥ न उपपन्नं युक्तम् ॥ २८ ॥ ननु

कश्यपवंश्यत्वाद्युपमन्तदृशा एव ते इति चन्द्रगुणवैषम्यान्नेत्याशये-
 नाहुः—यो य इति । तामसस्तामसीं राजसीं राजसीं सात्वि-
 कस्तु सात्त्विकी संस्थितिर्मेतीति युक्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥ वैसा-
 दृश्येन अनौचित्येन । तथाच हरिणोक्तम्—'शशी दिवसधु-
 सगे गलितयौवनं कामिनीं सगे विगतवारिजं सुखमनक्षरं
 स्वाकृतैः प्रभुधनपरायणः सततदुर्गतिः सज्जनो नृपाङ्गणगतः
 खलो मनसि सप्त शल्यानि मे' इति ॥ ३० ॥ कमो योग्यता
 तथा संप्राप्तम् ॥ ३१ ॥ हीनजातिस्तामसयोनिः ॥ ३२ ॥ कमलिनी
 परुषायां तप्तायामुपरभुवि गता इति कथा यथा श्रोतृन् सुखयति
 तथा हे ईश, दिनेः सुतः संततिरपि माधवे भक्तिमानिति ।
 दुराधया अधमाश्रयविषयकथापि नः तथैव न सुखायेत्यर्थः
 ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपश-
 मप्रकरणे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

१ दानवस्तुच्छजतिः इति कश्चित्पाठः.

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

गर्जन्तमसिसंरब्धं सुरलोकमथारिहा ।

उवाच माधवो वाक्यं शिखिवृन्दमिवाम्बुदः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

विबुधा मा विषण्णाः स्म प्रह्लादो भक्तिमानिति ।

पञ्चात्यं जन्म तस्येदं मोक्षाहोऽसर्वारिदमः ॥ २ ॥

अत उत्तरमेतेन गर्भता दनुजजन्मना ।

न कर्तव्या प्रदग्धेन बीजेनेवाङ्कुरक्रिया ॥ ३ ॥

गुणवान्निर्गुणो जात इत्यनर्थक्रमं विदुः ।

निर्गुणो गुणवाञ्जात इत्याहुः सिद्धिदं क्रमम् ॥ ४ ॥

आत्मीयानि विचित्राणि भुवनान्यमरोत्तमाः ।

प्रयात नासुखायैषा प्रह्लादी गुणितेह वः ॥ ५ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा विबुधास्तत्र क्षीरोदाण्ववीचिषु ।

अन्तर्धानं ययौ देवस्तटनापिच्छगुच्छवत् ॥ ६ ॥

सोपि संपूजितहरिः सुरौघो ब्रजदम्बरम् ।

पुनर्मन्दरनिर्धूतात्कणजालमिवार्णवात् ॥ ७ ॥

प्रह्लादं प्रति गीर्वाणास्ततः क्षिप्रधत्वमाययुः ।

महान्तो यत्र नोद्विग्रास्तत्र विश्वासवन्मनः ॥ ८ ॥

प्रत्यहं पूजयामास देवदेवं जनार्दनम् ।

मनसा कर्मणा वाचा प्रह्लादो भक्तिमानिति ॥ ९ ॥

अथ पूजापरस्यास्य समवर्धत कालतः ।

हरिभक्त्यात्र दैन्यस्य विवेकादिगुणोदयः ।

हरिं प्रसन्नं दृष्ट्वा प्रेम्णैवोपवर्धते ॥ १ ॥

अनुचिन्तनादतिमरब्धं कुपितमनएव गर्जन्तं प्रागुक्त-
प्रकारेण उच्चैराकुशं पृच्छन्तं सुरलोकमथ माधव उवाचेत्य-
न्वयः ॥ १ ॥ खतएव बलिनो दैत्यास्त्वद्वक्त्यागुपस्कृता बल-
वन्तरा भविष्यन्ति कुतो न विपादस्तत्राह—मोक्षार्हं इति ।

यतो मोक्षार्हस्ततो न वस्तुच्छ राज्ञमुत्तम वाञ्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एतेन दनुजजन्मना अतोऽस्माज्जन्मन उत्तरकालं गर्भता मानु-
गर्भं वसतिर्न कर्तव्या ॥ ३ ॥ देवैरुक्तं तस्य भगवद्वक्त्यनौ-
चित्यदोषं परिहरति—गुणवानिति । जातध्वेदिते शेषः । अन-
र्थक्रमं अनर्थपर्यवसितं पुरुषार्थविघातकं च कम विदुः आहुध

विद्वान्मः ॥ ४ ॥ प्रह्लादी प्रह्लादसंबन्धिनो मद्भक्त्यादिगुणिता

वः असुखाय न ॥ ५ ॥ ततोऽप्यनृतापिच्छस्य नील गुच्छ यथा

उन्नतासु वीचिषु व्यवधानादन्तर्धानं याति तद्वत् ॥ ६ ॥ पूर्व-

मम्बरादण्वे पतितं कणजालं मन्दरनिर्धूतादण्वारण्यपुनरम्बर-

मिव ॥ ७ ॥ क्षिप्रधत्वं सौहृदम् । यत्र यस्मिन्पुरुषे विषये वा

महान्तः स्वपूज्याः पित्राचार्यादयो नोद्विग्रास्तत्र तस्मिन्बाला-

नामपि मनो विश्वासवन्प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ आनन्दो

विवेकानन्दवैराग्यविभवप्रमुखा गुणाः ॥ १० ॥

नाभ्यनन्ददसौ भोगपूगं शुष्कमिव द्रुमम् ।

न चारमत कान्तासु मृगो लोक महीषिव ॥ ११ ॥

न रेमे लोकचर्यासु शास्त्रार्थकथनादते ।

न जायते रतिस्तस्य दृश्ये स्थल इवाक्षिनी ॥ १२ ॥

न विशाश्राम चेतोऽस्य भोगरोगानुरञ्जेन ।

मुक्ताफलमसंश्लिष्टं मुक्ताफल इवामले ॥ १३ ॥

त्यक्तभोगादिकलनं विश्रान्तिमनुपागतम् ।

चेतः केवलमस्यासीद्दोलायामिव योजितम् ॥ १४ ॥

प्राह्लादीं तां स्थितिं विष्णुर्देवः क्षीरोदमंविरात् ।

विवेद सर्वगतया धिया परमकान्तया ॥ १५ ॥

अथ पातालमार्गेण विष्णुराह्लादिताम्रतः ।

पूजादेवगृहं तस्य प्रह्लादस्य समाययौ ॥ १६ ॥

विज्ञायाभ्यागतं देवं पूजया द्विगुणेक्षया ।

दैत्येन्द्रः पुण्डरीकाक्षमादरात्पर्यपूजयत् ॥ १७ ॥

पूजागृहगतं देवं प्रत्यक्षावस्थितं हरिम् ।

प्रह्लादः परमप्रीतो गिरा तुष्टाव पुष्टया ॥ १८ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

त्रिभुवनभवनाभिरामकोशं

सकलकलङ्कहरं परं प्रकाशम् ।

अशरणशरणं शरण्यमीशं

हरिमज्जमच्युतमीश्वरं प्रपद्ये ॥ १९ ॥

यथाप्राभेन संतोषः ॥ १० ॥ लोकमहीषु जनाकीर्णभूमिष्विव

॥ ११ ॥ लोकचर्यासु अशास्त्रीयलोकवृत्तेषु । दृश्ये दर्शनाहं

ममाजोत्सवादिकौतुके ॥ १२ ॥ भोगरूपाणां रोगाणां विषया-

पथ्यमेवनेनानुकूलाचरणे । असंश्लिष्टमप्रथितमच्छिद्रितं वा ॥ १३ ॥

कथं तर्हि चेत् आक्षीपदाह—त्यक्तेति । दोलायां योजितमिव

नैकतरभागविश्रान्तमन्तगालम्ब्यत्यर्थः ॥ १४ ॥ परमकान्तया

शुद्धमन्वात्मिकया प्रिया ज्ञानशक्त्या विवेद विदितवान्

॥ १५ ॥ आह्लादिता भक्ताह्लादकर्ता । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि

भूतानि मात्रामुपजावन्ति इति श्रुतेः सर्वानन्दकर्ता वा । पूजा-

देवगृहं गत्वा प्रह्लादस्य अग्रतः समाययौ ॥ १६ ॥ द्विगुणेनो-

पकरणोपचारेण दक्षया दीप्तया ॥ १७ ॥ पुष्टया हर्षोपचितया

॥ १८ ॥ त्रिभुवनस्य यद्भवनं सुरक्षितस्थितिस्तदनुकूलमभिरामं

कोशगृहम् । स्वान्तःस्थितत्रिभुवनस्य स्वैवेव पालनात् । सक-

लस्य बाह्याभ्यन्तरस्य कलङ्कस्य तमसः हरं अपहर्तारम् । परं

मूर्त्येवन्द्रामिवाकरणप्रकाशेभ्योप्युत्कृष्टं स्वयंज्योतिः प्रकाशम् ।

न विद्यतेऽन्यच्छरणं येषां ते अशरणास्तेषां शरणं रक्षकम् ।

अविनाशिवाच्छरण्यं शरणाहम् । ईशं सर्वशक्तिसंपन्नम् । अतएव

रजमा अजं मत्वेनाच्युतं तमसा चेश्वरं सर्वदुःखहरत्वादरिं त्वां

कुवलयदलनीलसंनिकाशं
शरदमलाम्बरकोटरोपमानम् ।
अमरतिमिरकञ्जलाञ्जनाभं
सरसिजचक्रगदाधरं प्रपद्ये ॥ २० ॥
विमलमलिकलापकोमलाङ्गं
सितजलपङ्कजकुञ्जालाभशङ्कम् ।
श्रुतिरणितविरञ्चिञ्चञ्चरीकं
स्वहृदयपद्मदलाभ्रयं प्रपद्ये ॥ २१ ॥
सितनखगणतारकावकीर्णं
स्थितधवलाननपीवरेन्दुबिम्बम् ।
हृदयमणिमरीचिजालगङ्गं
हरिशरदम्बरमाततं प्रपद्ये ॥ २२ ॥
अविरलकृतसृष्टिसर्वलीनं
सततमजातमवर्धनं विशालम् ।
गुणशतजरठाभिजातदेहं
तरुदलशायिनमभैकं प्रपद्ये ॥ २३ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे नारायणागमनं नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

नवविकसितपद्मरेणुगौरं
स्फुटकमलावपुषा विभूषिताङ्गम् ।
दिनशमसमयारुणाङ्गरागं
कनकनिभाम्बरसुन्दरं प्रपद्ये ॥ २४ ॥
दितिसुतनलिनीतुषारपातं
सुरनलिनीसततोदितार्कबिम्बम् ।
कमलजननलिनीजलावपूरं
हृदि नलिनीनिलयं विभुं प्रपद्ये ॥ २५ ॥
त्रिभुवननलिनीसितारविन्दं
तिमिरसमानविमोहदीपमग्न्यम् ।
स्फुटतरमजडं चिदात्मतत्त्वं
जगदखिलातिहरं हरिं प्रपद्ये ॥ २६ ॥
श्रीवासिष्ठ उवाच ।
इति गुणबहुलाभिर्वाग्भिरभ्यर्चितोऽसौ
हरिरसुरविनाशः श्रीनिपण्णासदेशः ।
जलद इव मयूरं प्रीतिमान्प्रीयमाणं
कुवलयदलनीलः प्रत्युवाचासुरेन्द्रम् ॥ २७ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४

श्रीभगवानुवाच ।

वरं गुणनिधे दैत्यकुलचूडामहामणे ।
गृहाणाभिमतं भूयो जन्म दुःखोपशान्तये ॥ १ ॥

प्रपद्ये इत्यर्थः ॥ १९ ॥ कुवलयदलेनोत्पलेन नीलमणिना च
संनिकाशं समानकान्तिम् ॥ २० ॥ अलिकलापमिव कोमलानि
सुन्दराण्यङ्गानि यस्य । सितदलपङ्कजस्य पुण्डरीकस्य कुञ्जल-
मिव आभातीति सितदलपङ्कजकुञ्जालाभः शङ्को यस्य । श्रुतय
एव रणितानि गुञ्जारवा यस्य तथाविधो विरगिनिनाम चञ्चरीको
नाभिपद्मे शृङ्गो यस्य । खानां स्वभक्तानां हृदयपद्मदलान्याश्रय
आधारो यस्य तम् ॥ २१ ॥ हरिलक्षण शरदम्बरं शरत्कालाकाशं
प्रपद्ये । शरदम्बरत्वोपपादनाय विशिनष्टि—सितनखेत्यादि ।
स्मितेन धवलमाननलक्षणं पीवरं पूर्णमिन्दुबिम्बं यस्य । हृदयमणिः
कौस्तुभस्तन्मरीचिजालान्येव गङ्गा मन्दाकिनी यत्र ॥ २२ ॥
अविरला निषिद्धा कृता सृष्टिः सर्वायसंवाध लोना निविष्टा
यस्मिन् । स्वयं तु सततमजातमनुपन्नमत एवाऽवर्धनं वृद्ध्या-
दिविकारश्चन्यम् । कथं तस्य देहित्वं तत्राह—गुणंति । सत्वा-
दिमायागुणप्रयुक्तैर्गुणशतैरनन्तकल्याणगुणैरजरोऽतिविरतनोऽ-
भिजातः सुन्दरो देहो यस्य तथाविधम् । प्रलयकाले वटतरु-
दले शायिनमभैकं प्रपद्ये इत्यर्थः ॥ २३ ॥ नवविकसितस्य
नाभिपद्मस्य रेणुभिर्गौरं पीतमथादुदरदेशे । स्फुटेन प्रकाश-
मानेन कमलाया लक्ष्म्या वपुषा विभूषितमङ्गं वक्षो वामोरुवर्षा

प्रहाद उवाच ।

सर्वसंकल्पफलद सर्वलोकान्तरस्थित ।
यदुदारतमं वेन्सि तदंवादिश मे विभो ॥ २ ॥

यस्य । दिनशमसमयः गायकाल इवाकणो रक्तचन्दनकाशमा-
राङ्गराज्ञो चस्य ॥ २४ ॥ कमलजो ब्रह्मा तन्मलिन्या जलेनाव-
पूर्यत इति जलावपूरन्तटागस्तद्रूपम् । हृदि प्रसिद्धा नलिनी
हृत्पद्ममिति यावत् ॥ २५ ॥ त्रिभुवननलिन्याः सिते शर-
विन्दे करे यस्य मयूरस्य तथाभूतम् । अतएव तिमिरसमानस्य
विमोहस्य दीपम् । अर्धं श्रेष्ठम् । किं भौतिकप्रकाशोऽसौ न-
त्याह—स्फुटतरमिति । स्फुटतरं नित्यस्वप्रकाशमत एवाजडं
चिद्रूपमात्मतत्त्वमत एव साक्षात्कारमात्रेण जगतां जगद्गतजी-
वानामखिलातिहरम् ॥ २६ ॥ इति उक्तप्रकाराभिर्गुणैर्बहुलाभिः
स्तुतिर्वाग्भिरभ्यर्चितः । प्रिया निपण्ण आलङ्कितोऽसंदेशो
यस्य तथाविधो हरिर्जलदो मयूरमिव असुरेन्द्रं प्रहादं प्रत्युवाच
॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उप-
शमप्रकरणे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

हरेर्वरादिह प्राप्य प्रहादः सुविचारणाम् ।

निरस्यानात्मवर्गं स्वमपश्यन्निस्सद्विषयम् ॥ १ ॥

हे दैत्यकुलचूडामहामणे, त्वं वरं गृहाण ॥ १ ॥ सर्वेषां
लोकानां प्राणिनामन्तरे हृदये स्थित । उदारतमं सर्वकार्पण्यनि-
वारकमिति यावत् । आदिश आज्ञापयेति विनयोक्त्या याचनम्

श्रीभगवानुवाच ।

सर्वसंभ्रमसंशान्त्यै परमाय कलाय च ।

ब्रह्मविभ्रान्तिपर्यन्तो विचारोऽस्तु तवानघ ॥ ३ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा दितिपुत्रेन्द्रं विष्णुरन्तरधीयत ।

कृतघर्घरनिर्ह्रादस्तरक्कस्तोयधेरिव ॥ ४ ॥

विष्णावन्तर्हिते देवे पूजायां कुसुमाञ्जलिम् ।

पाश्चात्त्यं दानवस्त्यक्त्वा मणिरत्नपरिष्कृतम् ॥ ५ ॥

पद्मासनस्थोऽतिमुदा ह्युपविश्य वरासने ।

स्तोत्रपाठविधावन्तश्चिन्तयामास चेतसा ॥ ६ ॥

विचारवानेव भवान्भवत्विति भवारिणा ।

देवेनोक्तोऽस्मि तेनान्तः करोम्यात्मविचारणम् ॥ ७ ॥

किमहं नाम तावत्स्यां योऽस्मिन्भुवनडम्बरे ।

वक्षिं गच्छामि तिष्ठामि प्रयत्नेनाहरामि च ॥ ८ ॥

जगत्तावदिदं नाहं सवृक्षतृणपर्वतम् ।

यद्वाह्यमलमत्यन्तं तस्यां कथमहं किल ॥ ९ ॥

असन्नभ्युदितो मूकः पवनेः स्फुरितः क्षणम् ।

कालेनाल्पेन विलयी देहो नाहमचेतनः ॥ १० ॥

जडया कर्णशङ्कुल्या कल्प्यमानः क्षणक्षयी ।

शून्याकृतिः शून्यभवः शब्दो नाहमचेतनः ॥ ११ ॥

न्यचा क्षणयिनाशिन्या प्राप्यमप्राप्यमप्यथ ।

चित्प्रसादोपलब्धात्मस्पर्शनं नास्म्यचेतनम् ॥ १२ ॥

॥ २ ॥ एव प्रार्थितो विष्णुः स्वविचारोपन्नब्रह्मात्मतत्त्वमाक्षा-

न्कारविभ्रान्तिमन्तरेण नाल्यन्तिककार्पण्यनिवृत्तिरिति मन्यमा-

नस्तदनुत्पन्नं वरं दिशति—मर्तेति । सर्वसंभ्रमसंशान्तिगान्त्वन्ति-

कानर्थनिवृत्तिः । परमं फल निरतिशयानन्दावाप्तिः ॥ ३ ॥ ४

॥ ५ ॥ वरासने उपविश्य पद्मासनस्थः संस्तोत्रपाठविधानकाले

अन्तर्वक्ष्यमाणप्रकारेण चिन्तयामास ॥ ६ ॥ भवः संसारस्त-

दरिणा तन्निवारकेण । तेन हेतुना ॥ ७ ॥ तत्र सर्वस्य दृश्य-

स्यात्पार्थल्लादात्मन एव प्राधान्यं निश्चितं स एवास्मिन् कः

स्यादिति विचारयति—किमहमित्यादिना । प्रयत्नेन सर्वोद्योगेन ।

आह्वामि विषयानुपभुञ्ज ॥ ८ ॥ तत्र देहाद्वाह्यं तावन्नामेल्याह

—जगदिति ॥ ९ ॥ देहापि नाहमित्याह—असन्निति ।

मूकोऽनभिज्ञत्वादेव वक्तुमसमर्थः । पवनेः प्राणवायुभिः क्षणं

स्वसंचारक्षणे स्फुरितः संचलितः ॥ १० ॥ एवं शब्दादिवि-

षया अपि नामेल्याह—जडयेल्लादिना । जडया अचिद्रूपया

कल्प्यमानस्तारो मन्दः पद वाक्यमित्यादिभेदः समर्थमानः ।

क्षयित्वादेव शून्याकृतिः । शून्यादाकाशाद्भवतीति भवः ।

यद्यप्याकाशो न शून्यस्वभावस्तथाप्यात्मसत्तानः पृथक्करणे नि-

स्वरूप इति शून्यत्वोक्तः ॥ ११ ॥ प्राप्यमप्राप्यमपि कदाचि-

त्प्राप्यम् । स्यर्शनं उष्णत्वादि । न नित्यप्राप्तस्वभाव आत्मा

भविष्यतीति भावः ॥ १२ ॥ लोलसतया अनित्यया लोलया

चलया जिह्वा बद्धात्मा संबद्धस्वभावो रसनेन्द्रियाधीनसिद्धि

बद्धात्मा जिह्वा तुच्छो लोलया लोलसत्त्वा ।

स्वरूपस्पर्शो द्रव्यनिष्ठो रसो नाहमचेतनः ॥ १३ ॥

दृश्यदर्शनयोलीनं क्षयिक्षणयिनाशिनीः ।

केवले द्रष्टरि क्षीणं रूपं नाहमचेतनम् ॥ १४ ॥

नासयाप्यन्धजडया क्षयिण्या परिकल्पितः ।

पेल्लोऽनियताकारो गन्धो नाहमचेतनः ॥ १५ ॥

निर्ममोऽमननः शान्तो गतपञ्चेन्द्रियस्रमः ।

शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः ॥ १६ ॥

चेत्यवर्जितचिन्मात्रमहमेवोऽवभासकः ।

सबाह्याभ्यन्तरव्यापी निष्कलामलसन्मयः ॥ १७ ॥

अनेन चेतनेनेमे सर्वे घटपटादयः ।

सूर्यान्ता अवभास्यन्ते दीपेनोत्तमतेजसा ॥ १८ ॥

आ इदानीं स्मृतं सत्यमेतत्तदखिलं मया ।

निर्विकल्पचिदाभास एष आत्मासि सर्वगः ॥ १९ ॥

अनेनैताः स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियवृत्तयः ।

तेजसान्तःप्रकाशेन यथाग्निकणपङ्क्तयः ॥ २० ॥

अनेनैताः स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियपङ्क्तयः ।

सर्वगेन निदोषेन यथा मरुमरीचिकाः ॥ २१ ॥

अनेनैतत्पदार्थानां वस्तुत्वं प्रतिपाद्यते ।

शुक्लादिगुणवत्त्वं स्वं प्रदीपेनेव वाससाम् ॥ २२ ॥

असावेव हि भूतानां सर्वेषामेव जाग्रताम् ।

सर्वानुभविता भूमिरात्मा मुकुटवत्स्थितः ॥ २३ ॥

इतियावत् । स्वर्गो जिह्वाप्राक्कण्ठपर्यन्तः सन्द आखादप्रसरो

यस्य ॥ १३ ॥ दृश्ये द्रव्ये दर्शने चक्षुषि च लीनं तनुभयाधी-

नगिद्विकमिति यावत् । क्षणयिनाशिनीरनित्ययोः । केवले द्रष्टरि

उपभोगजननेन क्षाणमुपक्षीणम् ॥ १४ ॥ अन्धवज्जडया अप्र-

काशया नासयः प्राणैन्द्रियेण । कालेनान्यथा परिणामादनियता-

कारः ॥ १५ ॥ शब्दा विषयाणामनामन्ववचनं वचनादानादी-

नामपि ममान मत्सर्वत्र त्रिपुटीनां न्यायसाम्यादनामन्त्वोपलक्ष-

णम् । तेनाहकारमनोबुद्धिचित्तत्रिपुष्पं अप्यनात्मत्वेन निरासे

शुद्धचिन्मात्रमेवात्मा परिशिष्ट इत्याशयेनाह—निर्मम इति ॥ १६ ॥

चेतनपदेन चेतनावतो जडांशस्यापि ग्रहणं माभूदिति तत्पक्षिणो-

ध्यायाह—चेत्यति । सन्मयः सन्मात्रः ॥ १७ ॥ इत्थं त्वेषार्थं

परिशुद्धं विचार्य तन्मुखनेव तत्पदार्थमपि परिशोभ्यावधार-

यितुमुपक्रमते—अनेनेत्यादिना । अन्यनिरपेक्षत्वाद्गतमतेजसा

चेतनेन दीपेन ॥ १८ ॥ निर्विकल्पो वियदादिविकल्पशून्य-

श्चिद्वक्षण आभासः प्रकाश एष आत्मास्मृति अनात्मेश्वरनि-

रासः ॥ १९ ॥ अग्निभूता अङ्गारकणपङ्क्तयो यथेत्यर्थः ॥ २० ॥

२१ ॥ सर्वपदार्थानां स्फूर्तिरिव सत्ताप्येतदधीनैवेत्याह—अने-

नेति । सत्तोपपादने प्रदीपदृष्टान्तः स्फूर्तिसत्तयोरभेदद्योत-

नार्थः ॥ २२ ॥ जाग्रतां सचेतसामिति यावत् । सर्वसामग्र्य-

भव एषामस्तीत्यनुभविनी देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादयस्तत्त्वज्ञानां

१ पङ्कय इत्यपि पाठः.

तस्यैकस्याविकल्पस्य चिद्दीपस्य प्रसादतः ।
 उष्णोऽर्कः शिशिरश्चन्द्रो घनोऽग्निर्विद्रुतं पयः ॥ २४ ॥
 सातत्येनानुभूतानां सर्वेषां च जगत्स्थितौ ।
 एतत्कारणमाद्यं तत्कारणं नास्य विद्यते ॥ २५ ॥
 सातत्येनानुभूतानां पदार्थानामनेन तत् ।
 पदार्थत्वमुदेत्युच्चैः प्रतापेनैव तप्तता ॥ २६ ॥
 अनाकारात्कारणा सर्वकारणकारणात्
 एतस्मादिवमुत्पन्नं जगच्छत्यं हिमादिव ॥ २७ ॥
 ब्रह्मविष्णुधन्वद्रुद्राणां कारणानां जगत्स्थितौ ।
 एतत्कारणमाद्यं तत्कारणं नास्य विद्यते ॥ २८ ॥
 बिम्बेत्यद्रवद्रव्यादिनामभिर्वर्जितात्मने ।
 स्वयं सकृद्विभाताय मह्यमस्मै नमोनमः ॥ २९ ॥
 एतस्मिन्सर्वभूतानि निर्विकल्पचिदात्मनि ।
 गुणभूतानि भूतेशे तिष्ठन्ति विविशन्ति च ॥ ३० ॥
 यत्कलानेन कलितं चेतनेनान्तरात्मना ।
 तत्तद्भवति सर्वत्र नेतरत्सदपि स्थितम् ॥ ३१ ॥
 यच्चिता कलितं किञ्चित्सदाप्नोति निजं पदम् ।
 यच्चिताकलितं नेह तत्सदप्यन्तमागतम् ॥ ३२ ॥
 इमे घटपटाकाराः पदार्थशतपङ्क्तयः ।
 जागत्यो विपुलादर्शे ह्यस्मिन्चोमनि विम्बिताः ३३ ॥
 एतद्ब्रह्मं वृद्धतरे क्षयि क्षयिणि जायते ।
 पदार्थे सदसञ्चापि प्रतिबिम्बाकवत्स्थितम् ॥ ३४ ॥
 अदृश्यं सर्वभूतानां प्राप्यं गलितचेतसाम् ।

अनुभवितानामनुभवानां भूमिः परं विश्रान्तिस्थानम् । यथा
 मुकुरः सर्ववस्तुप्रतिबिम्बविश्रान्तिभूस्तद्वत् ॥ ३३ ॥ पदार्थानां
 स्वभाववैकिञ्चाप्यप्येतदधीनसिद्धिकानीत्याह—तस्येति । घनः
 कठिनः । विद्रुतं हुनम् ॥ २४ ॥ सातत्येन ‘आकाशाद्वायुर्वायो-
 रमिरमेरापः’ इत्यादिक्रमेण श्रुतिप्रत्यक्षादिना अनुभूतानां सर्वेषां
 पदार्थानां जगति उत्पत्त्यादिव्यवस्थितौ एतदाद्यं कारणम् ।
 तनोतीति तत् सद्रूपेण सर्वकार्यव्यापकम् ॥ २५ ॥ तत् प्रसिद्धं
 वियदादिपदार्थत्वम् । प्रतापेन प्रीष्मार्कतापेन भूम्यादेस्तप्त-
 तेव ॥ २६ ॥ परमार्थतोऽनाकारात्कारणत्वाद्याकारशून्यात्
 अविधया कारणभूताच्च सर्वेषां ब्रह्मादिकारणानां कारणादेतस्मात्-
 तस्यप्रूपाद्ब्रह्मण इदं जगदुत्पन्नम् ॥ २७ ॥ सर्वकारणकारणादि-
 स्वेतद्विष्णोति — ब्रह्मविष्णविति ॥ २८ ॥ सकृद्विभाताय नित्य-
 स्त्वप्रकाशाय ॥ २९ ॥ कारणत्वात्सर्गहेतुत्ववस्थितिप्रत्ययहेतु-
 त्वमप्यस्येत्याह—एतस्मिन्निति । गुणभूताप्रधानभूता निगुण-
 वदभ्युपसत्ताकानि वा विविशन्ति प्रविशन्ति । तथाच ‘यतो वा
 इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिश्रुत्युक्तब्रह्मलक्षणस्यास्मिन्नेव
 समन्वय इत्यर्थः ॥ ३० ॥ कारणे सूक्ष्मरूपेण स्थितमिदानीं सद्रूपमा-
 नमपि यदनेनैश्वरेण चेतनेनान्तरात्मनेतरक्षणेऽस्त्विति कलितं
 संकल्पितं तत्तद्भवत्युत्तरक्षणे नेतरदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ कलितं
 स्त्रीवसत्तास्फूर्तिप्रदानेनोन्नीवितम् । निजं घटोऽस्तीत्यादिव्यव-

एतत्सद्रूपयते सज्जिः परं व्योमातिनिर्मलम् ॥ ३५ ॥
 इयमभ्युदयं याति नानादृश्यसुमञ्जरी ।
 आचारवचचरीकाख्या एतस्मात्कारणद्रुमात् ॥ ३६ ॥
 अस्मादियमुदेत्युच्चैः संसाररचनाचला ।
 विवित्रतरुगुल्माख्या शैलादिव वनावली ॥ ३७ ॥
 सर्वेषामविभिन्नोऽसौ त्रैलोक्योदरवर्तिनाम् ।
 ब्रह्मादीनां तृणान्तानां चिदात्मा संप्रकाशकः ॥ ३८ ॥
 एकोऽसावहमाद्यन्तरहितः सर्वेगाकृतिः ।
 चराचराणां भूतानामन्तः स्थानुभवः स्थितः ॥ ३९ ॥
 अस्य तस्य ममेमानि स्थावराणि चराणि च ।
 परिसंख्यादिहीनानि शरीराणि बहूनि च ॥ ४० ॥
 एकोऽसावनुभूत्यात्मा स्थानुभूतिवशात्स्वयम् ।
 सर्वदृग्द्रष्टृदृश्यत्वात्सहस्रकरलोचनः ॥ ४१ ॥
 एषोऽसावहमाकाशे सूर्यदेहेन चारुणा ।
 विहरामीतरेणापि वायुदेहेन वायुना ॥ ४२ ॥
 ममैतद्रूपुरानीलं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 सर्वसौभाग्यसीमान्तं ह्यस्मिज्जगति वलगति ॥ ४३ ॥
 अहमस्मिन्समुद्रतः पद्मासनगतः सदा ।
 निर्विकल्पसमाधिस्थः परां निर्वृतिमागतः ॥ ४४ ॥
 अहं त्रिनेत्रयाकृत्या गौरीवक्त्राक्षपट्रपदः ।
 सर्गान्ते संहरामीदं कूर्मोऽङ्गपटलं यथा ॥ ४५ ॥
 अहमिन्द्रेण रूपेण त्रिलोकीमखिलामिमाम् ।
 पालयामि क्रमप्राप्तां मठिकांमिव तापसः ॥ ४६ ॥

हारपदम् । अन्तमसत्त्वलक्षणं नाशमागतं प्राप्तम् ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ एवं वृद्धादिभावविकारा अप्येतस्मिन्नेवाध्यस्ता
 इत्याह—एतदिति । यथा प्रतिबिम्बाकं क्षयवृद्धौ तद्रूपेण स्थिते
 बिम्बे एवाध्यस्तं अन्यवृत्तितयैव विभाव्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३४ ॥
 सर्वेषां भूतानामज्ञानम् । गलितचेतसां दृश्यमिति वक्तव्यं
 प्राप्यमित्युक्तदर्शनप्राप्त्याभेदाभावद्योतनायेत्याशयेन व्याचष्टे
 —एतत्तदिति ॥ ३५ ॥ ये तु कारणस्यैकदेशे परिणामो जग-
 दिति कल्पयन्ति तेषां कल्पनाप्यस्मिन्नैव नान्यत्रेत्याशयेनाह—
 इयमिति द्वाभ्याम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अस्मिन्नेव कल्पनेति कुतो
 ज्ञातमिति चेदतदस्मिन्नस्फूर्तिकत्वाजगत इत्याह—सर्वेषा-
 मिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ परिच्छिद्य संख्यागणना व्यकीयता ।
 आदिपदादेशोयत्ताकालयेते गृह्यते ॥ ४० ॥ स्थानुभूतिवशात्स्वा-
 त्मनि क्रियाविरोधेनानुभूत्यन्तरा घटनात्स्वप्रकाशानुभूत्यात्मा-
 यमित्यर्थः । परप्रकाशनेप्यस्य संकोचाभावेन सर्वदृग्द्रष्टृदृश्यासिद्धि-
 तया भास्या यस्य तथाविधत्वात्प्रतिशरीरमात्मभेदासिद्धावयव-
 मेव सर्वेषां करलोचनैः सहस्रकरलोचन इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ सर्वात्म-
 भावं स्वस्य प्रत्येकमाह—एषोऽसाविति । एष प्रत्यक्षोऽसावी-
 श्वरभूतोऽहं सूर्यभूतः सन्सूर्यदेहेन विहरामि । एवं वायुना
 वायुदेहेन ॥ ४२ ॥ वलगति व्यवहरति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 आकृत्या मूर्त्या ॥ ४५ ॥ क्रमप्राप्तां मन्वन्तरक्रमप्राप्ताम् ॥ ४६ ॥

स्त्रीपुमानहमेवैतत्कुमारो ह्यहमित्यपि ।
जीर्णाहं देहधारित्वाज्जातोहं विश्वतोमुखः ॥ ४७ ॥
अहं तृणलतागुल्मजालं रसतया स्थितः ।
उत्थापयामि चिद्भूमेः कूपोऽन्तरलतामिव ॥ ४८ ॥
खलीलार्थमिदं चारु जगदाडम्बरं ततम् ।
मयाभिजातबालेन पङ्कक्रीडनकं यथा ॥ ४९ ॥
मयेदमाप्यते सर्वं सत्ता मां प्राप्य गच्छति ।
मन्परित्यक्तमेतच्च सद्यप्येव न किञ्चन ॥ ५० ॥
मयि स्फारे चिदादर्शे प्रतिबिम्बं यदागतम् ।
तदस्ति नेतरद्यस्मान्मत्तोऽन्यन्नेह विद्यते ॥ ५१ ॥
कुसुमेष्वहमामोदः पुष्पपत्रेष्वहं छविः ।
छविष्वहं रूपकला रूपेष्वनुभवोप्यहम् ॥ ५२ ॥
यद्यन्किञ्चिद्विदं दृश्यं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वसंकल्पपरहितं तच्चित्तस्वमहं परम् ॥ ५३ ॥
आद्या रसमयी शक्ती रसौघो विस्तृतो यया ।
सा यथा दारुकुञ्जेषु तथाहं सर्ववस्तुषु ॥ ५४ ॥
परमां तामहं सर्वपदार्थान्तरवर्तिताम् ।
उपेत्य संविद्वैचित्र्यं प्रतनोमि स्वयेच्छया ॥ ५५ ॥
घृतं यथान्तः पयसो रसशक्तिर्यथा जले ।
चिच्छक्तिः सर्वभावेषु यथान्तरहमास्थितः ॥ ५६ ॥
इदं जगन्निकालस्थं चित्तमध्ये च संस्थितम् ।

‘त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो
दण्डेन बध्नसि त्वं जानी भवमि विश्वतोमुखः’ इति श्रुतिं
स्वामिने स्वानुभवेन संवादयति—स्त्रीति ॥ ४७ ॥ रसतया
जीवसारतया जलतया च । कूपो जीर्णकूपः ॥ ४८ ॥ अभि-
जातेन क्रीडनकिर्मानाकुशलेन बालेन ॥ ४९ ॥ आप्यते
कारणभावेन व्याप्यते । कार्यस्य च सत्ताप्रविलयेन मां प्राप्य
गच्छति निर्गोभवति । मया स्वतत्त्वदर्शनेन परित्यक्तमेतज्जग-
ज्जावन्मुक्तव्यवहारे सदपि न किञ्चन ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इदानीं-
मीश्वरभूतस्य स्वस्य विभूतिर्विस्तारमुपभोगेनुभवान्तरमाह—कुसु-
मेष्विति ॥ ५२ ॥ इदं दर्शनाहं स्यावरं जगमं वा विभूति-
मच्छीमद्वर्जितं वा तस्य सर्वस्योत्कर्षेनिमित्तं चिदागमनत्वं अह-
मेव किं संकल्पदिदृष्टिपितजीववर्षेण, नेत्याह—सर्वसंकल्पपरहि-
तमिति । अतएव परम् ॥ ५३ ॥ रसमयी आद्या शक्तिः रस-
तन्मात्रा यथा सागरनदी सारः कृपादिरसौघो जलावः सन् विस्तृतः
सैव जलभूतः शक्तिर्दारुषु वृक्षेषु शाखापङ्क्त्यावृद्धवनिमित्ततया
कुञ्जेषु च नृणयवाङ्मृगशुद्धवनिमित्ततया प्रसृता तथाहं सर्ववस्तुषु
तन्मात्रावृद्धवनिमित्ततया प्रसृत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ स्वसृष्टकार्या-
न्नेगनुप्रवेशेन जीवसंविद्वैचित्र्येऽपि स्वयमेव हेतुरित्याह—पर-
मादिति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ चेत्योपचारश्चेत्यप्रथा तद्रहितं जड-
मिति यावत् । त्रिकालस्थमनीनं वर्तमानं भविष्यत्वेदं जगन्
चित्ति चिद्वैप मयि मध्ये एकांशे व्यवस्थितम् । यथा तृणका-
टलोष्ठादिवस्तुजानसवनी तद्वत् ॥ ५७ ॥ विविधो व्यष्टिभेदेन

चेत्योपचाररहितं वस्तुजातमिवावनी ॥ ५७ ॥
भरिताशेषविकुक्षितस्यकसंकोचविघ्नमः ।
सर्वस्यः सर्वकर्ता च विराट् सम्राडहं स्थितः ॥ ५८ ॥
अपूर्वमनिबद्धेन्द्रमशस्वदलितामरम् ।
अप्रार्थितं मे संप्राप्तं जगद्वाज्यमिदं ततम् ॥ ५९ ॥
अहो नु विततात्मासि न माम्यप्यात्ममात्मनि ।
कल्पान्तपवनाधूत एकार्णव इवार्णवे ॥ ६० ॥
नात्मन्यन्तमवाप्नोमि स्वस्थेन्तः स्वदिते स्वयम् ।
क्षीरवारिनिधौ पङ्क्तुः सरीसृप इव स्फुरन् ॥ ६१ ॥
खलपेयं मटिका ब्राह्मी जगन्नाम्नी सुसंकटा ।
गजो बिल्व इव स्वाङ्गे न माति विपुलं वपुः ॥ ६२ ॥
विरिञ्चिभवनतात्पारे तत्त्वान्तेप्याहरत्पद्मम् ।
प्रसरत्येव मे रूपमद्यापि न निवर्तते ॥ ६३ ॥
अयं नामाहमित्यन्तः कुतो निरवलम्बना ।
अपर्यन्ताकृतेरेया किलासीत्खलपता मम ॥ ६४ ॥
भवानयमयं चाहमिति मिथ्यैव विघ्नमः ।
को देहः कोप्यदेहो वा को मृतः कश्च जीवति ॥ ६५ ॥
वराकः पेलवधियो बभूवुर्मे पितामहाः ।
ये साम्राज्यमिदं त्यक्त्वा रेमिरे भवभूमिषु ॥ ६६ ॥
केयं किल महादृष्टिर्भरिता ब्रह्मब्रूहिता ।
क सरीसृपभीमाशा भीमा राज्यविभूतिभिः ॥ ६७ ॥

गजत इति विराट् । मय्यक्रममष्टिभावेन राजत इति सम्राट् ।
अथवा विशेषणं गजान्तरेभ्यो राजत इति विराट् । सम्राट्
सर्वेषां गङ्गामाज्जापयिता ॥ ५८ ॥ इन्द्राधिकराज्याप्राप्तेः कथं सम्रा-
ट् इहं तत्राह—अपूर्वमिति ॥ ५९ ॥ न मामि कुमुले धान्यमिव
समावेशं न प्राप्नोमि । अर्णवे प्राक्तनार्णवपरिमाणे ॥ ६० ॥
अन्तः स्वयं स्वादिते स्वेनैव निरतिशयानन्दात्मना स्वदमाने ।
पङ्क्तुः कुण्ठितगतिः सरीसृपः सर्पः स्फुरन् संचरन् ॥ ६१ ॥
ब्राह्मीमटिका ब्रह्माण्डः । सुसंकटा संकुचितगर्भा । विपुलं
विस्तृतं वपुर्मन्स्वरूपं न माति न समाविशति ॥ ६२ ॥ उत्तरो-
त्तरदशगुणपार्थिववायवर्णावृताद्ब्रह्माण्डलक्षणाद्विरिञ्चिभवनतात्पारे
परन्धनुर्वंशतिसंख्यानां सप्तस्यैवैवणादितन्मन्त्रप्रसिद्धानां षड्विं-
शसंख्यानां शैवशाशुपतानामितानां वा तत्त्वानामन्तेपि पदमाह-
न् क्रममाणमिति यावत् । मे रूपं प्रसरत्येवेति वास्तवस्यैव वि-
स्तारस्य प्रसारण्येन कल्पना ॥ ६३ ॥ अयं देहादिरहमिति कल्पना
कुत आर्मादियन्तं कालमित्यर्थः ॥ ६४ ॥ देहस्यैवाप्रसिद्धाव-
देहोऽपि कः । वन्ध्यापुत्रस्यैव तद्वन्धुग्यप्रसिद्धेः । एवं को
मृतः प्राणस्यैवाप्रसिद्धो कन्नेन विमुक्तः । कश्च जीवति प्राणान्
धारयति ॥ ६५ ॥ मिथ्या साम्राज्यमक्तास्त्वपितामहादीनि-
दानामनुशांकितं—वराक इति । पेलवधियोः क्षुद्रधिय इति या-
वत् ॥ ६६ ॥ सरीसृपाः सर्पा इव भीमाभिराशाभिर्भीमाः

अनन्तानन्दसंभोगा परोपशमशालिनी ।
 शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जस्वस्वखिलदृष्टिषु ॥ ६८ ॥
 सर्वभावास्तरसाय चेत्यमुकचिदात्मने ।
 प्रत्यक्चेतनरूपाय महत्मेव नमोनमः ॥ ६९ ॥
 अयाम्यहमजो जातो जीर्णसंसारसंच्रुतिः ।
 प्राप्तप्राप्त्यो महात्मायं जीवामि च जयामि च ॥ ७० ॥
 इदमुत्तमसाम्राज्यं बोधं संत्यज्य शाश्वतम् ।
 न रमेऽहमरम्यासु राज्यदुःखविभूतिषु ॥ ७१ ॥
 दारुवारिदृष्टमात्रे लुलितो यो धरातले ।
 धिक्वराकमनात्मनं तं कुदानवकीटकम् ॥ ७२ ॥
 अविद्यैकात्मभिर्द्रव्यैरविद्यामयमङ्गकम् ।
 अज्ञेन संतर्पयता किं नाम गुरुणा कृतम् ॥ ७३ ॥
 वर्षाणि कतिचित्प्राप्य जगच्छ्रीमठिकामिमाम् ।
 किनाम प्रापदुर्बितं हिरण्यकशिपुः किल ॥ ७४ ॥
 अनास्वाद्येदमानन्दं जगद्राज्यशतान्यपि ।
 समास्वादयता नेह किञ्चिदास्वादितं भवेत् ॥ ७५ ॥
 न किञ्चिद्येन संप्राप्तं तेनेदं परमाप्तम् ।
 संप्राप्यान्तः प्रपूर्णेन सर्वं प्राप्तमखण्डितम् ॥ ७६ ॥
 त्यक्त्वा पदमिदं मूर्खो मितमेति न पण्डितः ।
 उद्यो हि त्यक्तसुलतः कण्टकं याति नेतरः ॥ ७७ ॥
 परां दृष्टिमिमां त्यक्त्वा दग्धराज्ये रमेत कः ।
 कस्त्यक्त्वेधुरसं प्राहः कटुनिम्बपयः पिबेत् ॥ ७८ ॥
 मूर्खा एव हि ते सर्वे बभूवुर्मै पितामहाः ।
 इमां दृष्टिं परित्यज्य रेमिरे राज्यसंकटे ॥ ७९ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ यतोहं चिरभुक्तमन्नमिव जीणां संसारसंच्रुतिर्न तथाविधः सन् अजो जातः अतो जयामि सर्वतो जेतव्यजयफलं सर्वानर्थनिवृत्तिं प्राप्नोस्मि । किञ्च प्राप्तानि प्राप्तव्यानि सर्वाणि सुखानि येन तथाविधः सन् जीवामि जीवितसाफल्यं प्राप्नोस्मि । अतएव जयामि सर्वोत्कर्षेण वर्ततेत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ वनदुर्गे दारुणि जलदुर्गे वारिगिरिदुर्गे च दृषदः मिन्यन्तीति मात्राः विपत्सु शरणं यत्र तथाविधं धरातले भूतले स्वामित्वाभिमानेन यो लुलितो लोलतांगतस्तं कुदानवलक्षण कीटकम् । कीटकेष्वपि दारुकीटकानां दारुभिर्दुर्गभूतैर्वारिकीटकानां वारिणा दृषत्संधिगतवृश्चिकादिकीटकानां दृषद्विश्त्राणदर्शनात्स्वतः स्वत्राणशक्तेस्तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ ७२ ॥ कार्यकारणयोरभेदादविद्यैकात्म्यैः । द्रव्यैरन्नपानादिविषयैः । गुरुणा पित्रा ॥ ७३ ॥ जगत्त्रैलोक्यं तल्लक्षणां धीयुक्तां मठिकाम् । उचितं काश्यपे कुले जन्मनो नृपसं परमपुरुषार्थम् ॥ ७४ ॥ अयमात्मैवानन्द इदमानन्दस्तम् । इदं जलदुःखरूपमपि देहेन्द्रियविषयाद्यानन्दयति आनन्दरूपतया नुभावयतीति वा इदमानन्दस्तम् ॥ ७५ ॥ एकसंप्राप्त्यैव विनैव विषयं सर्वविषयसुखप्राप्तिमाह—न किञ्चिदिति । अखण्डितं निरन्तरम् । ॥ ७६ ॥ त्यक्त्वा सुलता फलभरानतद्राक्षादिवल्ली येन तथाविधः

क फुल्लानन्दनखल्यः क दग्धमरुभूमयः ।
 केमा बोधदशः शान्ताः क भोगेष्व्वात्मबुद्धयः ॥ ६८ ॥
 न किञ्चिदपि त्रैलोक्ये यद्राज्यमपि वाञ्छते ।
 सर्वमस्यैव चित्तस्यैव तत्कस्मात्तानुभूयते ॥ ६९ ॥
 चित्ता सर्वस्वस्या स्वस्वसमया निर्विकारया ।
 सर्वया सर्वदा सर्वं सर्वतः साधु लभ्यते ॥ ७० ॥
 भासिनी तैजसी शक्तिरमृतप्राप्तिरैन्दवी ।
 ब्राह्मी महत्ता महती शाक्ती त्रैलोक्यराजता ॥ ७१ ॥
 परमापूर्णता शार्वा जीवलक्ष्मीश्च वैष्णवी ।
 मानसी शीघ्रगतिता बलवत्ता च वायवी ॥ ७२ ॥
 आग्नेयी दाहकलना पायसी रसनिवृत्तिः ।
 मौनी महातपःसिद्धिर्बिद्या बार्हस्पती तथा ॥ ७३ ॥
 वैमानिकी व्योमगतिः स्थिरता चापि पार्वती ।
 गर्भीरताथ सामुद्री मैरवी च महोन्नतिः ॥ ७४ ॥
 शमश्रीः सौगती सौम्या मादिरी मदलोला ।
 माधवी पुष्पमयता वार्षिकी घनशब्दिता ॥ ७५ ॥
 याक्षी च मायामयता नाभसी निष्कलङ्कता ।
 शीततापि च तौषारी नैदाघी तापतप्तता ॥ ७६ ॥
 एताश्चान्यास्तथा बह्व्यो देशकालक्रियात्मिकाः ।
 नानाकारविकारोत्थास्त्रिकालोदरसंस्थिताः ॥ ७७ ॥
 विचित्राः शक्तयः स्वस्वसमया निर्विकारया ।
 चित्ता क्रियन्ते परया कलाकलनयुक्तया ॥ ७८ ॥
 विकल्पहीना चित्सर्वा पदार्थशतदृष्टिषु ।
 सममेवाभिपतति प्रभा प्राभाकरी यथा ॥ ७९ ॥

सन् ॥ ७७ ॥ निम्बपयः पिबुमन्दपत्ररसम् ॥ ७८ ॥ रेमिरे ये इति शेषः ॥ ७९ ॥ भोगेषु भोगायतनदेहादिषु ॥ ८० ॥ न किञ्चिदपि सुखमिति शेषः । राज्यमपि प्राप्येति शेषः ॥ ८१ ॥ सर्वं सुखं तत्साधनं च ॥ ८२ ॥ तत्कुतस्तत्राह—भासिनीत्यादिना । यतः भासिन्यादयस्तत्सुखनिमित्ता विचित्राः शक्तयः परया चित्ता क्रियन्ते इत्यष्टमेनान्वयः । ब्राह्मी हिरण्यगर्भा । महत्ता मान्यता । महती सर्वोत्कृष्टा ॥ ८३ ॥ शर्वः शिवस्तत्संबन्धिनी परमा पूर्णता निरतिशयज्ञानैश्वर्यानन्दनक्तिसंपूर्णता ॥ ८४ ॥ पायसी जलसंबन्धिनी रसनिवृत्तिराप्यायकता । मौनी शृङ्गादिमुनिसंबन्धिनी विद्या वाक्पतिता ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ सौगती सुगतराज्ञानात्सिद्धा शमश्रीः शून्यतालक्षणा सर्वोपश्वशान्तिः । अथवा शोभना गतिः सुगतिर्ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्संबन्धिनी शमश्रीः सर्वानर्थनिर्वाणशक्तिः ॥ ८७ ॥ मायामयता मायाप्रचुरता । निष्कलङ्कता निर्लेपता ॥ ८८ ॥ वार्षिकी ओदरसंस्थिता अतीना अनागता वर्तमानाश्चेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ स्वस्थया स्वभावादप्रच्युतया अतएव समया एकरूपया । निर्विकारया वास्तवविकारशून्यया चित्ता । कलाकलनं तत्संस्काराणां कार्यानुसंधानं तदुक्तया ॥ ९० ॥ ननु विचित्राणामर्थानां वि-

क्षीर्णुशाकोशविश्रान्तां पदार्थपटलीं महीम् ।
 कालत्रयेहाकलितां यथानुभवति क्षणात् ॥ ९२ ॥
 तथा समस्तसंसारबृहद्दृश्यदशाश्रियम् ।
 कालत्रयस्याममला चिच्छेतति तदात्मिका ॥ ९३ ॥
 तुल्यकालपरामृष्टा त्रिकालकलनाशता ।
 अनन्तभुवनाभोगा परिपूर्णैव शुद्धचित् ॥ ९४ ॥
 परामृष्टत्रिकालाया दृष्टानन्तदृशश्चित् ।
 समतापरपर्याया पूर्णतैवावशिष्यते ॥ ९५ ॥
 तुल्यकालावबुद्धेन स्वादुना कटुनापि चित् ।
 समेन समतामेति मधुनिम्बानुभूतिवत् ॥ ९६ ॥
 त्यक्तसंकल्पकलया सूक्ष्मया चिद्व्यवस्थया ।
 सर्वभावानुगतया सत्ताद्वैतैकरूपया ॥ ९७ ॥
 विचित्रापि पदार्थश्रीरन्योन्यवलितान्तरा ।
 तुल्यकालानुभवना साम्येनैवानुभूयते ॥ ९८ ॥
 भावेनाभावमाश्रित्य भावस्त्यजति दुःखताम् ।
 प्रेक्ष्य भावमभावेन भावस्त्यजति दुष्टताम् ॥ ९९ ॥
 कालत्रयमपश्यन्त्या हीनायाश्चेत्यवन्धनैः ।
 चित्तश्चेत्यमुपेक्षिण्याः समतैवावशिष्यते ॥ १०० ॥

चित्रप्रधादशनाकथं चित्तः समता तत्राह—विकल्पेति । गद्यां
 सर्ववृत्तिप्रविष्टापि चित्तवृत्तिर्गतिर्विकल्पवैविध्यमिति पश्यते । यथा
 प्राभाकरी प्रभा न वृत्तिर्जनः स्यात्पुरुषादविकल्पैस्तद्विलयैः
 ॥ ९१ ॥ दिक्कालभेदप्रयुक्तमपि वैषम्यमस्या नाम्नात्याह—
 सर्वाशेति । महीं बह्वीम् । अनुभवति प्रकाशयति रीतिं प्रमा
 यथा तथा चिदपि चेति प्रथयतीति परेणान्वयः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
 देशकालभेदाश्च स्वाप्रदेशकालदर्शने उवाचिन्नकालार्थं विना भा-
 स्यन्त इत्याह—तुल्यकालेति । तुल्यशब्दोऽस्मिन्नपि । तथाच
 परिपूर्णा अल्पेव शुद्धविदमन्नकालपरामृष्टव गता अनतादि-
 त्रिकालकलनाशतमिन्नैव प्रत्यक्षानुमित्युपमित्याद्यनन्तमानमेय-
 पुरुषभेदमिन्नाभोगेव च भातात्यर्थः ॥ ९४ ॥ अतएव कालभेद-
 वृत्तिभेदोऽपि च तस्माद्विषयाश्चिन्ता न भेद इति पर्णनेत्याह—
 परामृष्टेति ॥ ९५ ॥ अतएव मधुरद्वयस्य तत्तद्वयस्य वा युग-
 पदास्त्रिद्विषयभेदोऽपि नानुभूतिभेद इति त्रययादिभेदो न चि-
 द्भेदप्रयोजक इत्याह—तुल्यकालेति । समेन तुल्यरंगेन स्वादुना
 मधुरद्वयेन । तत्र मधुनिम्बाद्यैकैकानुभूतिवदिति चिदभेद दृष्टान्तः
 ॥ ९६ ॥ घटपटादिविचित्रा पदार्थश्रीरपि त्यक्तपरम्परव्यावर्त-
 कभेदसंकल्पकलया सूक्ष्मया गताद्वैतैकरूपया विषयवस्थया
 तुल्यकालमनुभूयमाना साम्येनैवानुभूयते न भेदवैषम्येणेति न
 विषयादिभेदाश्चिद्रेदक इति द्वयोरर्थः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ भेदसं-
 कल्पकलाख्यां उपायमाह—भावेनेति । भावेन चिन्तेन वाचा-
 रम्भणश्रुत्या नतिनेत्यादिषुत्या आचार्यापदेशस्वविचारादिना च
 दृश्यजातस्याभावमाश्रित्य स चित्तरूपा भावो दुःखतां शोकमो-
 हादिपरिणाम सद्यस्त्यजति । तथापि गगादिस्फेकारदुष्टतया
 कालान्तरे पुनः शोकादुद्भवः स्यादतः सर्वदृश्यप्रतिषेधलक्षण-

याति वाचामगम्यत्वादसत्तामिव शाश्वतीम् ।
 नैरात्म्यसिद्धान्तदशामुपयातेव तिष्ठति ॥ १०१ ॥
 भवत्यात्मा तथा ब्रह्म न किञ्चिद्व्याखिलं च वा ।
 परमोपशमेऽलीना मोक्षनाम्ना परोच्यते ॥ १०२ ॥
 संकल्पकलिता त्वेषा मन्दाभासतया जगत् ।
 न सम्यक्पश्यतीदं चिद्वृष्टिः पटलिनी यथा ॥ १०३ ॥
 ईहानीहामयैरन्तर्या चिदावलिता मलैः ।
 सा हि नोद्वयितुं शक्ता पाशबद्धेव पक्षिणी ॥ १०४ ॥
 संकल्पकलनेनैव ये केचन जना इमे ।
 पतिना मोहजालेषु विनेत्रा इव पक्षिणः ॥ १०५ ॥
 संकल्पजालवलिनैर्विषयावटपातिभिः ।
 पदवीं गतबाधेयं न दृष्टा मत्पितामहैः ॥ १०६ ॥
 दिनैः कतिपर्येरेव स्फुरिता धरणीतले ।
 यगकास्तेन ते नष्टा मशकाः कुहरेष्विव ॥ १०७ ॥
 यद्यज्ञास्यन्निमे तत्त्वं भोगदुःखार्थिनस्तदा ।
 भावाभावान्ध्रकूपेषु नापतिप्यन्तहाशयाः ॥ १०८ ॥
 इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन जन्तवः ।
 धराविवरमज्ञानां कीटानां समतां गताः ॥ १०९ ॥

नाभायिन भावं परमाश्रयदर्शनानन्दस्वभावमात्मानं प्रेक्ष्य स चित्त-
 लक्षणो भावो गगादिदुष्टतामपि जहाति । 'रसोऽयस्य परं दृष्टुं
 निवर्तते' इति भगवद्वचनात् । अतो बीजाभावाद्भेदसंकल्पक-
 लात्यागः सिद्ध इत्यर्थः ॥ ९९ ॥ उक्तमर्थं भङ्गवन्तरेणोपपा-
 दयति—कालत्रयमिति । वर्तमानं चेत्य इदं उपेक्षिण्या अ-
 नातचेत्यवागनायवन्धनेहीनायाश्चेत्याधारं कालत्रयमप्यपश्यन्त्या-
 श्रितो न भाव्यपि चेत्ययोगः संभाव्यत इति समतैव परिशिष्यत
 इत्यर्थः ॥ १०० ॥ उपयानेनेति । वस्तुस्तु नोपायाता यतस्ति-
 ष्ठति मनोऽमलयोगादिति भावः ॥ १०१ ॥ यस्तिष्ठति स शा-
 स्त्र्याव्यवहारं प्रत्यक्षादात्मा भवति तथा बृहत्त्वाद्ब्रह्म भवति ।
 परमार्थेदृशा तु वाचां प्रवृत्त्यभावात् किञ्चित् । यदि च प्रवृत्ति-
 निमित्तकल्पनया शब्दप्रवृत्तिरुच्येत तदा संकोचकारणभावात्सर्व-
 प्रवृत्तिनिमित्तकल्पनादनिर्लभं च । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
 मनसा गह' 'तस्मान्ममवैमभवत्' इति च ध्रुवा द्वेधापि निरू-
 पणादिति भावः । सर्वदृश्यानां परमोपशमे मति तदवधित्वा-
 दलीना परा समता मोक्षनामोच्यत इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ इदं
 भेदसंकल्पकलनात्यागः मोपायो वर्णितः । इदानीं संकल्पकलने
 चित्तो मान्यप्रमरकममाह—संकल्प इत्यादिना । जगत्सम्यक्पा-
 र्मार्थिकरूपेण न पश्यति । पटलिनी पटलावरणवती ॥ १०३ ॥
 ईहानीहामयैरिति श्रुतिरसंकल्पनरूपमलैः । उद्वयितुं सर्वेनो व्याप्तुं
 नभया गन्तुं च ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ इयं गतबाधा निर्दुःखा
 अपरिच्छिन्नात्मपदवी न दृष्टा ॥ १०६ ॥ तेन आत्मपदव्यव-
 धेनेन । ते मत्पितामहाः ॥ १०७ ॥ हताशया दुर्बुद्धयः ।
 इमे मत्पितामहा यदि आत्मतत्त्वमज्ञासंस्तदा नापतिप्यन्त ।
 हेतुहेतुमत्त्वे लिङ्निमित्त क्रियातिपत्तौ लङ् ॥ १०८ ॥ द्वन्द्वमो-

ईहितानीहिताकाराः कलनामृगतृष्णिकाः ।

सत्यावबोधमेधेन यस्य शान्ताः स जीवति ॥ ११० ॥

कुतः किलास्याः शुद्धाया अविच्छिन्नमलाकृतेः ।

अग्निप्रकाया रुक्मः कोष्णाः कलङ्काः कलनाश्रितः १११

आत्मनेऽस्तु नमो मह्यमविच्छिन्नचिदात्मने ।

लोकालोकमणे देव चिरेणाधिगतोऽस्यहो ॥ ११२ ॥

परामृष्टोऽसि लब्धोऽसि प्रोदितोऽसि चिराय च ।

इत्याषं वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये भोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादात्मोपदेशयोगो नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५

प्रह्लाद उवाच ।

भोमित्येकोचिताकारो विकारपरिवर्जितः ।

आत्मैवायमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ १ ॥

मेदोस्मिमांसमज्जासुगतीतोऽप्येष चेतनः ।

अन्तरस्थो हि सूर्यादीन्प्रकाशयति दीपकः ॥ २ ॥

उष्णीकरोति दहनं रसयत्यमृतं रसम् ।

इन्द्रियानुभवान्भुङ्क्ते भोगानिव महीपतिः ॥ ३ ॥

हेन सुखदुःखशीतोष्णाद्यर्जनप्रतीकाराभिनवेशेन ॥ १०९ ॥

सत्यावबोधमेधेन द्वन्द्वतापोपशान्त्या शान्ताः । संजीवति सार्ध-

कजीवन इति यावत् ॥ ११० ॥ सत्यावबोधमात्रेण कथं तच्छा-

न्तिरिति चेदसत्त्वादेवेत्याह—कुत इति । कोष्णा मन्दोष्णाः ।

कलङ्काः श्यामिकाः ॥ १११ ॥ इदानीमखण्डवाक्यार्थं साक्षा-

त्कृत्य तद्भावेऽवस्थितमात्मानमतिदुर्लभमधिगतं प्रणयान्नम-

स्यति—अग्रमेने इति । लोकस्यालोको ज्ञानप्रकाशस्तन्निमित्तभूत-

मणे । चिरेणेति । तथाचोक्तं स्वाराज्यसिद्धौ 'अपिभूपरमाणु-

भूरिसंख्येष्वपयातेषु चतुर्मुखेष्वलब्धान् । अपदुःखनिग्नसं-

ख्यसिन्धोर्न च लाभोस्ति परो निजान्मलाभात् ॥' इति ॥ ११२ ॥

प्रोदितः स्वीयपरमार्थरूपेणाभिव्यक्तः ॥ ११३ ॥ प्रथमे मया

तुभ्यमिति पदे परस्परविशेषणेन शोधनार्थे । अत एवानन्ताय ।

द्वितीये तु अखण्डैकरसतालक्षणः वाक्यार्थलाभाय । अतएव

शिवात्मने देवानां ब्रह्मादीनां सर्वेन्द्रियप्राणमनसां चाधिदेवाय

अधिष्ठाय प्रकाशकाय ॥ ११४ ॥ गतघन निरस्तमेघावरण

परिपूर्णमिन्दुबिम्बमिवेति शेषः । खवपुषि स्वात्मानं मुदितं

आनन्दैकरसे स्वयमनन्याधारतया स्वेन पारमार्थिकरूपेण संस्थं

विशान्तं निराधारमिति यावत् । स्वयमुदितं स्वप्रकाशं स्ववशं

स्वाधीनस्वानन्दं स्वयमनन्योऽहं नमामि । सर्वैककर्मणानुसंदधे

इत्यर्थः ॥ ११५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे

उपशमप्रकरणे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

साक्षात्कृतमिहात्मानं निर्वर्णान्तः प्रणम्य च ।

तद्वक्त्रेन जितान्बन्धाननुसंधाय नन्दति ॥ १ ॥

भोमिति । 'भोमिति ब्रह्म' 'भोमितीदं सर्वं' 'एतद्वै सत्यकाम
परं वापरं च ब्रह्म यदोकारः' इत्यादिभुतेः सर्वाध्यारोपब्रह्मबो-

उद्धृतोसि विकल्पेभ्यो योसि सोसिनमोस्तु ते ११३

मह्यं तुभ्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं शिवात्मने ।

नमो देवाधिदेवाय पराय परमात्मने ॥ ११४ ॥

गतघनपरिपूर्णमिन्दुबिम्बं

गतकलनावरणं स्वमेव रूपम् ।

खवपुषि मुदिते स्वयं स्वसंस्थं

स्वयमुदितं स्ववशं स्वयं नमामि ॥ ११५ ॥

तिष्ठन्नपि हि नासीनो गच्छन्नपि न गच्छति ।

शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ४ ॥

पूर्वमद्य तथेदानीमिहामुत्रोभयत्र च ।

विहितोऽविहितोऽप्येष समः सर्वासु वृत्तिषु ॥ ५ ॥

उद्भवत्यभयो भावं भुवनानि ततस्ततः ।

ब्रह्मादितृणपर्यन्तं जगदावर्तयन्स्थितः ॥ ६ ॥

धकः सर्वापवादपरिशिष्टतद्बोधकश्च भोमित्येक एव उचिनः

स्वानुरूपः अभिधानाकारो यस्य । जगती जगत् तद्गतं यन्मि-

चित्तसर्वमयमनुभूयमान आत्मैव ॥ १ ॥ देहमात्रान्तर्गतोऽयं

कथं बाह्यं सूर्यादि सर्वमिदं स्यादिति चेत्तत्प्रकाशकत्वादित्याह

—मेद इति । नायं मेदोऽप्यध्यात्मात्मकदेहपरिमितः किंतु

तदतीतोऽपि । यतः सूर्याद्यन्तरस्थः ॥ २ ॥ कथं तत्प्रकाश-
त्वमात्रेण सर्वं तदात्मकं तत्राह—उष्णीकरोतीति ।

यतो दहनान्देहणादिस्वभावना चिदधानोष्णताभानार्थानां

अतश्चिदात्मैव स्वसत्तया दहनमुष्णीकरोति । एवं रसे जल

स्वसत्तयैवामृतं लब्धसत्ताकं रसयति रसतया विभावयति ।

एवमन्यानपि इन्द्रियानुभवान्स्पर्शादिस्वभावानर्थान्स्वरात्तयैव

संपाद्य भुङ्क्ते ॥ ३ ॥ तिष्ठन् सदा निष्क्रियोऽपि न आसीन उप

विष्ट इव धावनादिव्यवहारादुपरतः । बाह्यादित्याद्यात्मना ग-

दागतित्वात् । तथा कालात्मना सदा गच्छन्नपि कुलालचक्रमिव

न तिलमात्रमन्यतो गच्छति । शान्तो निर्व्यवहारोऽपि सर्वव्य-

वहारास्थः ॥ ४ ॥ ननु पूर्वकृतेनायं सुखदुःखाभ्यां लिप्यते ।

इदानीमिहकृतेनाप्यमुत्र लिप्यते तत्कथं कुर्वन्नपि न लिप्यते

इत्युच्यते तत्राह—पूर्वमिति । इहास्मिन् लोके अमुत्र परलोके

उभयत्र इहलोकसंधिभूते स्वप्रस्थाने च विहितः शास्त्रानिषिद्ध-

शुभकर्मफलभुक् अवहितः शास्त्रनिषिद्धाशुभकर्मफलभुगपि सन्

सर्वासु भोगवृत्तिषु सम एव । दृश्यभोगैर्दृश्यो विकारासिद्धेरि-

त्यर्थः ॥ ५ ॥ भोक्तृसंश्लिभिर्भोगैः कथं कर्मणां साफल्यं तत्राह

—उद्भवतीति । वस्तुतोभय एवात्मा तत्तत्कर्मोन्मूल्यं स्व

यमुद्भवति उद्भूतं च ब्रह्मादितृणपर्यन्तं भोक्तृभोग्यभावं तदधि-

करणानि चतुर्दशभुवनानि चेति जगत्संसंनिधिमन्त्रेणावर्तयन्

नित्यरूपमयो नित्यमपि देवात्सदागतेः ।
 स्थानोरप्यक्रियो नित्यमाकाशादप्यलेपकः ॥ ७ ॥
 मनांसि शोभयत्येष पल्लवानीव मारुतः ।
 वाहयत्यक्षपङ्क्तिं स्वामश्वालीमिव सारथिः ॥ ८ ॥
 अतिदुर्विधवद्देहगोहे कर्मरतः सदा ।
 सन्नाडिवात्मनि स्वस्थः संस्थितो भोगभुग्विभुः ॥ ९ ॥
 एष एव सदाऽन्विष्यः स्तुत्यो ध्यातव्य एव तु ।
 जरामरणसंमोहादनेनोत्तीर्य गम्यते ॥ १० ॥
 सुलभश्चायमत्यन्तं सुजेयश्चासन्धुवत् ।
 शरीरपद्मकुहरे सर्वेणामेव पदपदः ॥ ११ ॥
 अनाकृष्टोऽप्यनादृतः स्वदेहादेव लभ्यते ।
 मनागेवोऽपहृतोऽपि क्षणाद्भवति सन्मुखः ॥ १२ ॥
 नास्य संसेव्यमानस्य सर्वसंपत्तिशालिनः ।
 धनानामीश्वरस्येव स्वयो गर्वो यथा भवेत् ॥ १३ ॥
 आमोद इव पुष्पेषु तैलं तिलकणेष्विव ।
 रसजातिष्विवास्वादो देवो देहेषु संस्थितः ॥ १४ ॥
 अविचारवशादेव हृदयस्थोऽपि चेतनः ।
 न ज्ञायते चिरादष्टो दृष्टवन्धुरिद्याप्रतः ॥ १५ ॥
 विचारणापरिज्ञात एतस्मिन्परमेश्वरे ।
 अभ्युदति परानन्दो लब्धे प्रियजने यथा ॥ १६ ॥
 अस्मिन्देहे परे बन्धानुद्दामानन्ददायिनि ।
 आयान्ति दृष्टयस्तास्ता यामिर्भङ्गो विलीयते ॥ १७ ॥
 ब्रुव्यन्ते सर्वतः पाशाः क्षीयन्ते सर्वशत्रवः ।
 न कृन्तन्ति मनांस्याशा गृहाणीव दुराखयः ॥ १८ ॥

स्थितस्तदेवास्य कर्मफलमित्यर्थः ॥ ६ ॥ नन्वस्यन्दः कथमावर्त-
 येत्तत्राह—नित्येति । नित्यात्मसत्ताया एव स्यन्दगतात्वात्त्रित्व-
 स्यन्दमयो नित्यमक्रियो नित्यमलंपकश्च ॥ ७ ॥ ननु मन इन्द्रियाणि
 वा देहादि प्रवर्तयन्ति नात्मा तत्राह—मनामीति । अक्षपङ्क्ति-
 मिन्द्रियपङ्क्तिम् ॥ ८ ॥ अत्यन्ता दुर्विधा दुर्दशा यस्य तद्वत् ।
 इवशब्दो दुर्विधाया मिथ्यात्वद्योतनार्थः पूर्वविरुद्धदशास्वापि योन्यः
 ॥ ९ ॥ अनेन, अन्विष्टेनेति शेषः ॥ १० ॥ सुलभो ज्ञानमा-
 त्रेण लब्धुं शक्यः । मुजेयः स्मृतिमात्रेण वशीकर्तुं योग्यः
 ॥ ११ ॥ दूरस्थस्य मित्रादङ्गकुट्याह्वानाच्छ्रमः । इषद्गस्थस्य
 स्वाह्वानमात्रादस्य तु लाभेन तदुभयापेक्षेति भावः । उपहृतः
 प्रणवोच्चारणेनानुस्मृतः ॥ १२ ॥ धनानामीश्वरस्य धनिकस्य
 यथा स्वयो मानो गर्वः परावहेलना संभाव्यते तथास्य
 नेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कथमयं देहेऽस्ति तदाह—आमोद इति ।
 आस्वादो माधुर्यम् ॥ १४ ॥ चिरं प्रागदृष्टः संप्रत्यग्रतो दृष्टो
 बन्धुः पित्रादिरिव ॥ १५ ॥ १६ ॥ भङ्गो मरणादिर्वि-
 च्छेदः ॥ १७ ॥ पाशाः बन्धादयः । शत्रवः कामादयः । आशा-
 स्तृष्णाः ॥ १८ ॥ तदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमाह—अस्मि-
 निति । स्थितेऽस्मिन्निति तत्सत्ताधीनसत्ताक जगदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अस्मिन्देहे जगद्दृष्टं ध्रुवेऽस्मिन्सकलं ध्रुतम् ।
 स्पृष्टे चास्मिजगत्स्पृष्टं स्थितेऽस्मिन्संस्थितं जगत् ॥ १९ ॥
 एष जागर्ति सुमानां प्रहरत्यविवेकिनाम् ।
 हरत्यापदमार्तानां वितरत्यमहात्मनाम् ॥ २० ॥
 विचरत्येष लोकेषु जीव एव जगत्स्थितौ ।
 विलसत्येव भोगेषु प्रस्फुरत्येव वस्तुषु ॥ २१ ॥
 आत्मनात्मानमेवातः शान्तेनानुभवन्मयी ।
 स्थितः सर्वेषु देहेषु तीक्ष्णत्वं मरिचेष्विव ॥ २२ ॥
 चेतनाकलनारूपी सबाह्याभ्यन्तराश्रितः ।
 जगत्पदार्थसंभारे सत्तासामान्यमास्थितः ॥ २३ ॥
 एष शून्यत्वमाकाशे स्पन्द एष सदागतौ ।
 प्रकाशश्चैव तेजस्तु पयःस्वेष रसः परः ॥ २४ ॥
 काठिन्यमवनावेवमौष्ण्यमेव हुताशने ।
 शैत्यमेव निशानाथे सत्ता चैव जगद्गणे ॥ २५ ॥
 मयीपिण्डे यथा कार्पण्यं शैत्यं हिमकणे यथा ।
 यथा पुष्पेषु सौगन्ध्यं देहे देहपतिस्तथा ॥ २६ ॥
 यथा सर्वगता सत्ता कालः सर्वगतो यथा ।
 प्रभुशक्तिर्मही यस्य सर्वदेशगता यथा ॥ २७ ॥
 रूपालोकमनस्कारयुक्तं सत्त्वं तथात्मनः ।
 नित्यः सोऽयं महादेवो देवानामेव बोधकः ॥ २८ ॥
 अहमेवास्मि मे नास्ति कलनापि किलेतरा ।
 रेणुनेवाणुना व्योम्नि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ २९ ॥
 संभ्रमेणेव पापाणे संबन्धो मयि नेतरीः ।
 सुखदुःखश्रियो देहे मा पतन्तु पतन्तु वा ॥ ३० ॥

‘एष गुमेपु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः’ इति श्रुति-
 मालम्ब्याह—एष इति । अमहात्मनो परिच्छिन्नात्मकेश्वरो-
 पामकानाम् । आर्तानामापदं हरति वितरति वाञ्छितमिति
 शेषः ॥ २० ॥ जगत्स्थितौ एष आत्मा जीव एव भूत्व
 विचरति भोगेषु विलसति बन्धालकारसमाजोत्सवादिवस्तुषु
 स्फुरति शोभते ॥ २१ ॥ असाधारणजीवभेदभ्रमदशायाम-
 ष्यस्य न साधारणकाम्यस्फूर्तिरितिवाह—आत्मनेति ॥ २२ ॥
 पूर्वोक्तगनुमेषानं चेतना वर्तमानदर्शनकलना तदूपी सबाह्येष्वा-
 भ्यन्तरेषु चेतनोपाधिषु आश्रितः जगत्पदार्थानां संभारे तु
 अधिष्ठानगतासामान्यमात्रस्वभावं गर्वानुगतमास्थितः ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ तथा देहपतिरगत्मा देहं प्रकाशत इत्यर्थः ॥ २६ ॥
 प्रकाशनामेव मन इन्द्रियादिव्यावृत्तां सर्वेश्वरसाधारणी दृष्टान्तै-
 र्दर्शयति—यथेति द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥ यथेति दृष्टान्तास्वभा-
 वान्तरप्रकाशनं दारमनः कृत्वमिति प्रकाशकस्वभावः स इत्यर्थः ।
 एवमर्थदेवं सर्वदेवानां सूर्येन्द्रचन्द्रादीनामपि बोधकोऽयं
 प्रसिद्धो महादेवः अहमेवास्मीति परेणान्वयः ॥ २८ ॥ अणुना
 सूक्ष्मतमेन रेणुना ॥ २९ ॥ संभ्रमेण भयकम्पादिना ॥ ३० ॥

तुम्बकोपरि धाराश्च का नः क्षतिरुपस्थिता ।
 दीपाङ्गातिगतो रज्ज्वा नालोको बध्यते यथा ॥ ३१ ॥
 तथा नायमहं बद्धः सर्वभावागणालिनाः ।
 संबन्धः कोस्तु नः कामैर्भावाभावैरथेन्द्रियैः ॥ ३२ ॥
 केन संबध्यते व्योम केन संबाध्यते मनः ।
 शरीरे शतधा याते खण्डना का शरीरिणः ॥ ३३ ॥
 कुम्भे भग्ने क्षते क्षीणे कुम्भाकाशस्य का क्षतिः ।
 पिशाचक इवाद्दृश्यो मनो नामोदितं मुधा ॥ ३४ ॥
 जडे तस्मिन्क्षते बोधात्का नः क्षतिरुपस्थिता ।
 सुखदुःखमयी यस्य वासना तन्मनो मम ॥ ३५ ॥
 अभवत्पूर्वमयैका संपन्नाऽतनुनिवृत्तिः ।
 अन्यो भुङ्क्तेऽस्य आदत्तेऽप्यन्यस्यानर्थसंकटः ॥ ३६ ॥
 अन्यः पश्यत्यहो मौर्ख्यं कस्येयं खलु चक्रिका ।
 भुङ्क्ते प्रकृतिरादत्ते मनोदेहस्य संकटः ॥ ३७ ॥
 दुष्टात्मा मौर्ख्यमस्तीह न किञ्चित्केवले क्षतिः ।
 न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न च भोगविवर्जने ॥ ३८ ॥
 यदायाति तदायातु यत्प्रयाति प्रयातु तत् ।
 सुखेषु मम नापेक्षा नोपेक्षा दुःखवृत्तिषु ॥ ३९ ॥
 सुखदुःखान्युपायान्तु यान्तु वाप्यहमेषु कः ।
 वासना विविधा देहे त्वस्तं चोदयमेव वा ॥ ४० ॥
 प्रयान्तु नाहमेतासु न चैता मम काश्चन ।
 एतावन्तमहं कालमज्ञानरिपुणा हतः ॥ ४१ ॥
 हत्वा विवेकसर्वस्वमेकान्तमवपोधितम् ।
 वैष्णवेन प्रसादेन स्वसमुत्थेन चारुणा ॥ ४२ ॥
 इदानीं संपरिहाय मयैव परिमोषितः ।
 अहंकारपिशाचोऽयं शरीरतरुकोटरात् ॥ ४३ ॥
 परावबोधमन्त्रेण मयेदानीमपाकृतः ।

तुम्बकः अलावः । इवार्थे चकारः । जलधारा इत्यर्थः । नः अस्माकं तुम्बकाकाशकल्पानामिति भावः । दीपाङ्गानि तैलवर्ति-
 पात्राण्यतिक्रम्य निर्गतो दीपालोको यथा रज्ज्वा न बध्यते
 ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ संबाध्यते अभिहन्यते । अमूर्तत्वादिति भावः
 ॥ ३३ ॥ कपालशो भग्ने, छिद्रीभावेन क्षते, मृदपचयेन क्षीणे
 ॥ ३४ ॥ बोधान्मनोव्यतिरिक्तात्मदर्शनात् । यस्य सुखदुःखमयी
 वासना तत्तादृशं मनः पूर्वमज्ञतादशायामभवन्नदानीमस्त्यर्थः
 ॥ ३५ ॥ अतनुरपरिच्छिन्ना निवृत्तिः सुखविप्रान्तिः ॥ ३६ ॥
 एषा भोकादीनामैक्यादध्यासलक्षणं मौर्ख्यं कस्येन्द्रजालिकस्य
 चक्रिकाचक्रवत्परिवर्तनचातुरीत्यर्थः । भोकादिभेदं दर्शयति —
 भुङ्क्ते इति ॥ ३७ ॥ प्रकृत्यादिदुष्टः दोषारोपित आत्मा । विम-
 र्शेन किञ्चिन्मौर्ख्यमस्ति तेनाक्षतिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 एता वासनाः ॥ ४१ ॥ अज्ञानरिपुणावपोधितं हिंसितम् ।
 'अवबोधितम्' इति पाठे अविवेकसर्वस्वमिति च्छेदः । वैष्णवेन
 प्रसादेनानुग्रहेण मे अविवेकसर्वस्वं हत्वा एकान्तं नियतैकस्व-

निरहंकारयक्षोऽयं मच्छरीरमहाद्रुमः ॥ ४४ ॥
 पुण्यतामलमायातः प्रफुल्ल इव राजते ।
 प्रशान्तमोहदारिद्र्यो दुराशादोषसंक्षये ॥ ४५ ॥
 विवेकधनसंभारान्स्थितोऽसि परमेश्वरः ।
 ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टा द्रष्टव्यदृष्टयः ॥ ४६ ॥
 तन्प्राप्तमधुना येन नाप्राप्तमवशिष्यते ।
 दिष्ट्या दुरोज्झितानर्थानपेतविषयोरगाम् ॥ ४७ ॥
 संशान्तमोहनीहारां शान्ताशामृगवृत्तिणिकाम् ।
 रजोरहितसर्वाशां शीतलोपशमद्रुमाम् ॥ ४८ ॥
 प्रातोसि विततां भूमिमुन्नतां पारमार्थिकीम् ।
 स्तुत्या प्रणत्या विज्ञप्त्या शमेन नियमेन च ॥ ४९ ॥
 लब्धोयं भगवानात्मा दृष्टश्चाधिगतः स्फुटम् ।
 अहंकारपदातीतश्चिरात्संस्मृतिमागतः ॥ ५० ॥
 स्वभावान्द्रगवानात्मा विष्णोर्ब्रह्म सनातनम् ।
 इन्द्रियोरगगतेषु मरणश्वभ्रभूमिषु ॥ ५१ ॥
 तृष्णाकरज्जुजेषु कामकोलाहलेषु च ।
 वासनावनजालेषु जन्मकृपान्तरेषु च ॥ ५२ ॥
 दुःखदावाग्निदाहेषु दुःखदावाग्निहारिषु ।
 पातोत्पातदशालक्षैर्मज्जनोन्मज्जनभ्रमैः ॥ ५३ ॥
 आविर्भावतिरोभावैराशापाशविचेष्टनैः ।
 अहं चिरमहंकारद्विपा समवमोषितः ॥ ५४ ॥
 निशायामलपर्वीर्यात्मा पिशाचेनेव जङ्गले ।
 स्वयमेव त्वथेदानीं क्रियाशक्त्या स्वयैव हि ॥ ५५ ॥
 शौरिणा व्यपदेशेन विवेकश्रीर्विबोधिता ।
 प्रबुद्धे भवतीशाने तमहंकाराराक्षसम् ॥ ५६ ॥
 न पश्यामि न भोदीपं ज्वलितं तिमिरं यथा ।
 तस्याहंकारयक्षस्य मनोविवरवासिनः ॥ ५७ ॥

भार्यं ब्रह्म अवबोधितम् ॥ ४२ ॥ परिमोषितोऽपहारितः ॥ ४३ ॥
 इदानीं मच्छरीरमहाद्रुमो निर्गतोऽहंकारयक्षो यस्मात्तथाविधः
 सन् पुण्यतामायातः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विवेकधनसंभारान् प्रा-
 प्येति शेषः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विष्णोः स्तुत्या प्रणत्या विज्ञप्त्या
 प्रार्थनया च वरमुखेन लब्धः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ विष्णोः प्रसादाद्ब्रह्म
 आत्मा संस्मृतिमागत इति पूर्वशान्वयः । इन्द्रियेत्यादिरहं सम-
 वमोषित इति चतुर्थशान्वयः । इन्द्रियाण्येतेरगगताः सर्पविलासि-
 येषु । एवमुत्तरत्रापि बहुब्राह्मणः ॥ ५१ ॥ कामनावनजालेष्विति
 सर्वसप्तम्यन्तानां विशेष्यम् ॥ ५२ ॥ दुःखान्येव दावाग्निदाहो यत्र
 दुःखाः दावाग्रय इव हारिणः परधनप्राणापहारिणश्चोरा यत्र ।
 पातोत्पातसदृशविषसंपदृशालक्षः । मज्जनप्रार्थेरधोगतिभिरुन्म-
 ज्जनप्रार्थैः सद्गतभिः ॥ ५३ ॥ अहं चिरमहंकारलक्षणेन द्विपा
 सम्यगवमोषितः आत्मप्रमोषेण पीडितः ॥ ५४ ॥ शौरिणा
 व्यपदेशेन प्रसन्नविष्णुव्याजेन स्वयं स्वेनैव विवेकश्रीः प्रबोधिता
 उद्घोषिता । तया विवेकश्रिया ईशाने ईश्वरे स्वात्मनि प्रबुद्धे

दीपस्येव प्रशान्तस्य न वेक्षि गतिमीश्वरः ।
 दृष्टं एव त्वयीशाने पलायनपरायणः ॥ ५८ ॥
 संपन्नो मदहंकारश्चोरः सूर्योदये यथा ।
 असदभ्युत्थिते तस्मिन्नहंकारे पिशाचवत् ॥ ५९ ॥
 गते तिष्ठाम्यहं स्वस्थो निर्गोनस इव द्रुमः ।
 शाम्यामि परिनिर्वामि जगत्यस्मिन्प्रबोधवान् ॥ ६० ॥
 तत्स्करेणोज्झितोऽस्मीनि निर्वृतोऽस्मि चिरोदयम् ।
 शैत्यमभ्यागतोऽस्म्यन्तःशान्ताशाम्भुगुणिकः ॥ ६१ ॥
 प्रावृड्भुभरक्लान्तः शान्तदाव इवाचलः ।
 प्रमाजितेहमित्यस्मिन्पदे स्वार्थविचारतः ॥ ६२ ॥
 को मोहः कानि दुःखानि काः कदाशाः क आधयः ।
 नरकस्वर्गमोक्षादिभ्रमाः सत्यामहंकृतौ ॥ ६३ ॥
 भित्तावेव प्रवर्तन्ते चित्रेहा न नभस्तले ।
 अहंकारकलापिचे चित्ते ज्ञानचमत्कृतिः ।
 न राजतेऽशुके म्लाने यथा कुङ्कुमरञ्जना ॥ ६४ ॥
 निरहंकारजलदे तृष्णासारविवर्जिते ।
 भाति चित्तशरद्व्याप्तिं स्वच्छता कान्तिशालिनी ॥ ६५ ॥
 निरहंकारपङ्काय संप्रसन्नान्तराय च ।
 महामानन्दसरस्वे तुभ्यमात्मन्नमोनमः ॥ ६६ ॥
 शान्तेन्द्रियोप्रग्राहाय क्षीणचित्तौवैवहृदये ।
 आनन्दाम्बुधये तुभ्यं महामात्मन्नमोनमः ॥ ६७ ॥
 गताहंकारमेघाय शान्ताशादावहृदये ।
 महामानन्दशैलाय विश्रान्ताय नमोनमः ॥ ६८ ॥

भवति प्रबुद्धे सति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अगमो-
 ऽज्ञानाप्राम्भुत्थिते संप्राप्तं गते सति निर्गोनो गोनमोऽजगतां
 यस्मात्तथाविधो द्रुमो वृक्षवान् आराम एव । दृष्टं दृष्टवान्वाच-
 कान्मन्वर्थं 'युद्धं यथा सः' इति मप्रत्ययः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ त-
 स्करेण आत्मप्रमोपेक्षणाहंकारेण ॥ ६१ ॥ शान्तदावो निर्वा-
 णद्वामिरचलः पर्येत इव ॥ ६२ ॥ के आधयो मानमव्यथाः ।
 परलोकदुःखादिविन्तया कुतो नाधयः स्मृत्तत्राह—नरकनि ॥ ६३ ॥
 ननु सत्येवाहंकारं मोहादिप्रगमचमत्कृतिः किं न स्यात्तत्राह—
 अहंकारेण । अहंकारकलापिचे चित्ते चित्तजोन्मादे सति ॥ ६४ ॥
 इदानीं सरःसमुद्रादिनामानावर्गमानं रूपयन्नम्यति—निरहं-
 कारेत्यादिना । कान्तिशालिनी आत्मचन्द्रप्रकाशाशालिनी स्वच्छता
 नैमित्त्यम् ॥ ६५ ॥ मयं प्रत्यगात्मभूताय तुभ्यं व्रक्षणं ।
 एवमप्रेषि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ विश्रान्ताय अचलाय ॥ ६८ ॥
 सङ्गं तल्लक्षणाय मानमाय देवमर्गं ॥ ६९ ॥ संविदाभामां
 बुद्धितद्वृत्तिप्रतिबिम्बचैतन्यं एव पक्षी यस्य ॥ ७० ॥ कलाभिः
 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणिच' इति ध्रुव्युक्ताभिः
 समदशभिः 'षोडशकलः सोम्य पुरुषः' इति ध्रुतिर्दिग्ता-
 भिर्वा । चन्द्रपक्षे तु प्रसिद्धाभिः । निष्कलाय निरवयवाय ।
 चन्द्रपक्षे कलाव्यतिरिक्तदेवतात्मने ॥ ७१ ॥ चिन्मये प्रसिद्ध-

प्रफुल्लानन्दपद्माय शान्तचिन्तामयोर्मये ।
 मयं सम्मानसायात्मंस्तुभ्यमन्तर्नमोनमः ॥ ६९ ॥
 संविदाभासपद्माय पन्नकोटरवासिने ।
 सर्वमानसहंसाय स्वात्मनेऽन्तर्नमोनमः ॥ ७० ॥
 कलाकलितरूपाय निष्कलायामृतात्मने ।
 सदोदिताय पूर्णात्मन् शशिने ते नमोनमः ॥ ७१ ॥
 सदोदिताय शान्ताय महाहृद्वान्तहारिणे ।
 सर्वगायाप्यदृश्याय चित्सूर्याय नमोनमः ॥ ७२ ॥
 अन्नेहन्नेहदीपाय वृत्तिनिष्क्रान्तवर्तिने ।
 स्वभावाधारधीराय विद्दीपाय नमोनमः ॥ ७३ ॥
 मदनालसंतपे शीतेन मनसा मनः ।
 भग्नमन्तमेया तममयसेव बलादयः ॥ ७४ ॥
 इन्द्रियेणन्द्रियं छित्त्वा छित्त्वा च मनसा मनः ।
 अहंकृतिमहंकृत्या छित्त्वा शेषो जयाम्यहम् ॥ ७५ ॥
 भावेनाभावमाच्छिद्य हित्वा तृष्णामतृष्णया ।
 निष्पिप्य प्रज्ञयाऽप्रज्ञां शोऽज्ञः सत्योसि ते नमः ७६ ॥
 मनसा मनसि च्छिन्ने निरहंकारतां गते ।
 भावेन गलिते भावे स्वच्छस्तिष्ठामि केवलः ॥ ७७ ॥
 निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कमनीहितम् ।
 केवलं स्पन्दशुद्धान्मन्येन तिष्ठति मे वपुः ॥ ७८ ॥
 हलानुकम्पितानन्तविश्वेशादतिशायिनी ।
 परमोपशमोपेता जातेयं मम निर्वृतिः ॥ ७९ ॥

सूर्यात्मदीपनायेत्यादिविशेषणविशेषो दर्शितः । शान्ताय
 अनापकाय । अदृश्याय दृश्यविलक्षणाय ॥ ७२ ॥ अन्नेहो
 निम्लः क्लृप्तं परमप्रेमाणं दीपयतीति केहदीपः । अथवा
 पुत्रमित्रधनादिवक्त्रेहाः यतयन्तेषां क्लृप्तेन दीप्यते । सर्व-
 वस्तुस्वभावानामाधाराय धाराय । धीप्रकाशकाय ॥ ७३ ॥
 इदानीं स्वर्पाश्व सकलमित्याभिनन्दति—मदनेत्यादिना । यथा
 अयमा काष्णायमटकं तममयो भज्यते तथा शीतेन क्षमा-
 दियुक्तं मनसा मदनालसंतप मनो मया भग्नमित्यर्थः ॥ ७४ ॥
 प्रत्यक्षप्रवर्णेनेन्द्रियेण चक्षुर्गदिना पराक्षप्रवर्णं तदेव च्छित्त्वा ।
 एवं मनोहंकारगोप्यं बोधयम् । शेषोऽवशिष्टचिन्मात्रोऽहम्
 ॥ ७५ ॥ भावेन प्रज्ञया अभावमप्रज्ञाम् । ऊहापोहवती
 बुद्धिः प्रज्ञा तथा अविचारसंदेहादिलक्षणाप्रज्ञाम् । अज्ञो
 ज्ञान्वाभिमानशून्यो ज्ञो ज्ञप्तिमात्रस्वभाव एव सत्योसि ता-
 दृश्याय ते मया नमः ॥ ७६ ॥ भावेन ब्रह्माहंभावेन देहाद्य-
 हभावे गलिते ॥ ७७ ॥ निर्भावं भावनाहेतुबुद्धिशून्यम् । अनी-
 हितं इच्छाहेतुचिन्तशून्यम् । स्पन्दः प्राणनक्रिया तन्मात्रेण शुद्ध
 आत्मा यस्य तथाविधे जीवनन्मुक्तात्मनि तिष्ठति जीवति ।
 तथाच ध्रुतिः 'तस्मादिकमेव व्रत चरेत्प्राण्याश्चैवापान्याच' इति ७८
 हेलयैव अनुकम्पिता भोग्यर्थदानेनानुगृहीता अनन्ताः स्वभक्ता

प्रशान्तमोहवेतालो गताहंकारराक्षसः ।
कदाशारूपिकोन्मुक्तो जातोऽसि विगतज्वरः ॥ ८० ॥
तृष्णारज्जुगुणं छित्त्वा मच्छरीरकपञ्जरात् ।
न जाने क गतोऽह्यि दुरहं कतिपक्षिणी ॥ ८१ ॥
उद्धूलिते घनाह्वानकुलाये कायपादपात् ।
न जाने गत उद्धीय क्वाहं भावविहंगमः ॥ ८२ ॥
दुराशादीर्घदौरात्म्यधूसराभोगभस्मना ।
भयभोगिहिता दिष्ट्या भूयस्यो वासनाः क्षताः ॥ ८३ ॥
एतावन्तमहं कालं कोऽभूवं चित्रमीदृशम् ।
येनाहमेव मिथैव दृढाहंकारतां गतः ॥ ८४ ॥
अद्याहमसि जातोऽयमहमद्य महामतिः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे ब्रह्मतात्मविन्ता नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ३६

प्रहाद उवाच ।
आत्मा सर्वपदातीतश्चिरात्संस्मृतिमागतः ।
दिष्ट्या लब्धोऽसि भगवन्नमस्तेस्तु महात्माने ॥ १ ॥
अभिवन्द्याथ चालोक्य चिरमालिङ्ग्यसे मया ।
कोऽन्यः स्यात्स्वदृते बन्धुर्भगवन्भुवनत्रये ॥ २ ॥

येन तथाविधाद्विशेषाद्ब्रह्मविष्णवादेरप्यतिशायिनी उत्कृष्टा निर्वृ-
त्तिर्निरतिशयानन्दविश्रान्तिः ॥ ७९ ॥ रूपिका पिशाची तयो-
न्मुक्तः अतएव विगतज्वरः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ उद्धूलिते ज्ञाना-
भ्यासपेषणेन धूलिकृत्योद्ग्रायिते ॥ ८२ ॥ दुराशाभिर्दीर्घदैर्-
रात्म्यैर्दृष्टदेहाद्यात्मत्वाभिमनैश्च धूसरा मलिना भयलक्षणानां
भोगिनां सर्पणां हिता भूयस्यो दुर्वासनाः भोमान्भस्मयतीति
भोगभस्म समाधिस्तेन क्षता उच्छिन्नाः ॥ ८३ ॥ इदानीं
निद्राक्षये स्वाप्रदुर्दशामिव प्राक्तनीमहंकारदशां स्मृत्वा विस-
यते—एतावन्तमिति । चित्रमाश्चर्यम् ॥ ८४ ॥ अद्याहमयम-
नुभूयमाननिरतिशयानन्दस्वभावो जातः प्रादुर्भूतः यद्यतोऽहं
महती अपरिच्छिन्नब्रह्माकारा मतिः साक्षात्कारवृत्तियस्य
तथाविधः सन्नहंकारमहाप्रेणालं निःशेषमुज्झितो निमुक्त
इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ महामतिरित्येतद्विशदयति—दृष्ट इति ।
वाक्यप्रमाणेन दृष्टो मननेनाधिगतः समार्थो मनसा चिरात्-
षमालम्ब्यसमाप्यनुभूतत्वात् स्वदेहमिव सदा खानुभूतौ नियो-
जितः । तथाचाहुः 'देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानवाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते' इति ॥ ८६ ॥ सांप्रतं
निर्दोषविक्षेपं स्वमनः प्रशमं गतमित्याह—गतास्पदमिति ।
गतास्पदं निर्बिषयम् । विषयाणां मननाद्धि तेष्वेवशा प्रसिद्धेति
मूलोच्छिष्टस्या गतमननं गतेषणं च । निपुणं नितरं तिरस्कृतं
निराकृतमुज्झितमिति यावत् । अतएव निरीहितं निषेष्टम् ।
कौतुकं भोगोत्कण्ठा तद्रहितम् । अतएव निरेन्धनामिवत्प्रशमं

अहंकारमहाप्रेण यत्कृष्णेनालमुज्झितः ॥ ८५ ॥
दृष्टोऽयमात्मा भगवांस्तथैवाधिगतो मया ।
आलम्ब्यश्चानुभूतोऽहं खानुभूतौ नियोजितः ॥ ८६ ॥
गतास्पदं गतमननं गतेषणं
तिरस्कृतं निपुणमहं कतिपक्षिणीः ।
निरीहितं व्यपगतरागरञ्जनं
विकौतुकं प्रशममिदं गतं मनः ॥ ८७ ॥
दुरुत्तराः समविपमा महापदः
सुदुःसहाः प्रभवन्दीर्घदोषदाः ।
गताः क्षयं समधिगतो महेश्वर-
श्चिद्व्योपगतमचिच्चिन्तरे ॥ ८८ ॥

हंसि पासि ददासि त्वं स्तौषि यासि विवल्गसि ।
अयं प्राप्नोसि दृष्टोसि किं करोषि क गच्छसि ॥ ३ ॥
स्वसत्तापूरिताशेषविश्वविश्वजनीन भोः ।
सर्वत्र लक्ष्यसे नित्यमधुना क पलायसे ॥ ४ ॥
आवयोरन्तरं भूरि जन्मव्यवहितान्तरम् ।
अदूरमद्य संपन्नं दिष्ट्या दृष्टोसि बान्धव ॥ ५ ॥

गतमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ मनःप्रशमोदेव सर्वापन्निवृत्तिं निरति-
शयानन्दाम्नावाप्तिं च वदन्नुपसंहरति—दुरुत्तरा इति । प्रभव-
नानि नानायोगिजन्मपरंपराः दीर्घा दोषाः कामलोभमोहादय-
स्तत्प्रदाः समाधिश्चकालैकरूपदुःखाः विपमाः प्रतिक्षणविश्वत्र-
दुःखा महापदः क्षयं गताः । चिद्व्यो पूर्णानन्दाम्ना समधिगतः
प्राप्तः । तत्कुतः । यतः अन्तरे प्रत्यगात्मन्यचित्त्वमज्ञानजालं
ज्ञानेनापगनं बाधितमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारा-
मायणतारपत्रेकादशे उपशमप्रकरणे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

आत्मानं दुर्लभं प्राप्य प्रहादः प्रणमन्सुदुः ।

स्तौति नन्दति कान्तेव कान्तेन रमते रहः ॥ १ ॥

सर्वेभ्यो मानुषानन्दादिर्हरण्यगर्भान्तेभ्यः पदेभ्यः सुखोत्कर्ष-
स्थानेभ्योऽप्यतीतो निरतिशयानन्दरूपः आत्मा प्रत्यक् । महात्मने
अपरिच्छिन्नस्वभावाय ॥ १ ॥ चिरमालिङ्ग्यसे क्षारोदकवत्समरम-
वृत्त्या समाधावनुभूयसे । बन्धुः परमप्रियः ॥ २ ॥ यावन्न प्राप्नो न
दृष्टश्च तावन्मृत्युभूत्वा अभक्तान् हंसि । भक्तान्पासि । उपास-
नाकर्मभिराराधितो ददासि । स्तावकादिरूपेण स्तौषि । गन्तु-
रूपेण यासि । सर्वरूपेण च विवल्गसि व्यवहरसि । मया तु
अयं नित्यापरोक्षस्वभावः प्राप्नो दृष्टश्च । अतः परं मां प्रति किं
करोषि क वा गच्छसि । न त्वयोदानीमन्यतो गन्तुं किञ्चित्कतुं
वा पूर्ववच्छक्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ विश्वेभ्यो जनेभ्यो हित वि-
श्वजनीन ॥ ४ ॥ अन्तरमन्तर्थायकमज्ञानं अभूदिति शेषः ।
अथ तन्नाशाद्वरमत्यन्ताभेदलक्षणमतिसामीप्यं संपन्नम् ॥ ५ ॥

नमस्ते कृतकृत्याय कर्त्रे भर्त्रे नमोस्तु ते ।
 नमः संसारवृन्ताय नित्याय विमलत्मने ॥ ६ ॥
 नमश्चक्राकहस्ताय नमश्चन्द्रार्धधारिणे ।
 नमो विबुधनाथाय नमस्ते पद्मजन्मने ॥ ७ ॥
 वाच्यवाचकदृष्ट्यैव भेदो योयमिहावयोः ।
 असत्या कल्पनैवैषा वीचिवीच्यम्भसोरिव ॥ ८ ॥
 त्वमेवानन्तयानन्तवस्तुवैचित्र्यरूपया ।
 भावाभावविलासिन्या नित्यैव विजृम्भसे ॥ ९ ॥
 नमो द्रष्टु नमः स्मृष्टु नमोऽनन्तविकासिने ।
 नमः सर्वस्वभावाय नमस्ते सर्वगात्मने ॥ १० ॥
 प्रतिजन्म चिरं बह्व्यो दीर्घदुःखवता मया ।
 त्वया मयोपदिष्टेन दग्धेनापहतांजसा ॥ ११ ॥
 आलोकिता लोकदृशो दृष्टा दृष्टान्तदृष्टयः ।
 न प्राप्तस्तत्त्वयानेन किञ्चिदासादितं भवेत् ॥ १२ ॥
 सर्वं मृत्काष्ठपापाणवारिमात्रमिदं जगत् ।
 नेहास्ति त्वदने देव यन्प्राप्तौ नाभिवाञ्छति ॥ १३ ॥
 देवायमद्य लब्धोऽसि दृष्टोऽस्यधिगतोऽसि च ।
 संप्राप्तोऽसि गृहीतोऽसि नमस्तस्तु न मुहासि ॥ १४ ॥
 योऽक्ष्णोः कनीनिकारिमजालप्रोतवपुः स्थितः ।
 देव दर्शनरूपेण कथं सोऽत्र न दृश्यते ॥ १५ ॥
 यस्त्वक्स्पर्शौ स्पृशन्सर्वं गन्धं तैलं तिले यथा ।
 स्पर्शमन्तः करोत्येव स कथं नानुभूयते ॥ १६ ॥

संसारलक्षणस्य पण्यं वृन्ताय ॥ ६ ॥ विबुधनाथायैन्द्ररूपाय ॥ ७ ॥ वाच्यवाचकदृष्ट्या व्यवहारदृष्ट्या । एषा व्यवहारदृष्टि-
 भेदा च ॥ ८ ॥ अनन्तया कल्पनैर्यात्र ज्ञेयः । नित्यया प्रवा-
 हनायया ॥ ९ ॥ आर्द्रा मृत्पदार्थानां द्रष्टे । ततः स्मृष्टु मृत्पा-
 चानन्तरूपैर्विकासिने । अतएव गदस्वभावाय । अधिष्ठानतया
 सर्वगात्मने ॥ १० ॥ एतावन्तं कालं मत्प्रेण त्वमेव मच्छ-
 न्दानुवर्तनाच्छान्त इदानीं त्वयैव त्वं विश्रान्तं लब्ध इत्याह
 —प्रतिजन्मैति । मया मद्भावापन्नं जावमुनेन त्वया मया
 स्वकामादिदोषानुसारिणोपदिष्टनासन्मार्गेण प्रवृत्तत्वाद्गन्धेन अतए-
 वापहतांजसा निरोहितश्चरभावेन ॥ ११ ॥ त्वया लोकदृश ऊर्वा-
 धोमध्यलोकसंचारभ्रमासंपु विवेकानुकूलदृष्टान्तदृष्टयश्च आलो-
 किताः । तत्तस्माद्बहिलोकदर्शनात्वं त्वया न प्राप्तः । अनेन
 लोकत्रयदर्शनेन च किञ्चित्स्वल्पमपि पुरुषार्थरूपमासादितं न भ-
 वेत् नार्भूदिति द्वयोरर्थः ॥ १२ ॥ कुतो नाभूत्त्राह—मवेमिति ।
 नाभिवाञ्छति पुरुषार्थेच्छा पूर्णा भवति । तत्तादृशं वस्तु त्वदने
 त्वा बिना इह जगति अन्यत्रास्तात्यर्थः ॥ १३ ॥ न मुहासि
 मोहनिस्तीर्णोऽसि यावत् ॥ १४ ॥ कथमह दृष्ट इति चेच्चाक्षु-
 पादिसर्वदृष्टिप्रधारूपेण प्रतिबोधविदितं मतमिति श्रुतिदर्शितो-
 पायेनेत्याह—य इति । चक्षुर्द्वारान्तःकरणस्य घटादिदेशनिर्ग-
 मने तद्वच्छिन्नचैतन्यात्माऽक्षिकनीनिकारिमजालप्रोतवपुः-
 स्थित इत्यर्थः । एवममेऽप्युक्तम् ॥ १५ ॥ त्वं सर्वाभ्यां

यः शब्दश्रवणावन्तः शब्दशक्ति परावृष्टान् ।
 रोमाञ्चं जनयत्यङ्गे स दूरस्थः कथं भवेत् ॥ १७ ॥
 जिह्वापल्वलमानि स्वदितस्याप्रतोपि च ।
 स्वदन्ते यस्य वस्तूनि स्वदन्ते स न कस्य च ॥ १८ ॥
 पुष्पगन्धानुपादाय घ्राणहस्तेन देहकम् ।
 य आलोकयति प्रीत्या कस्यासौ न करे स्थितः ॥ १९ ॥
 वेदवेदान्तसिद्धान्ततर्कपीराणगीतिभिः ।
 यो गीतः स कथं ह्यात्मा विज्ञातो यात्रि विस्मृतिम् २० ॥
 सैवेह देहभोगाली सुभगापीयमद्य मे ।
 अन्तर्न स्वदन्ते स्वच्छे त्वयि दृष्टे परावरे ॥ २१ ॥
 त्वया विमलदीपेन भानुः प्रकटतां गतः ।
 त्वया शीततुषारेण चन्द्रः शिशिरतां गतः ॥ २२ ॥
 त्वयैते गुरवः शैलास्त्वयैते घुचरा धृताः ।
 त्वयैवेयं धरा धीरा त्वयैवाम्बरमम्बरम् ॥ २३ ॥
 दिष्ट्या मत्तामसि प्राप्तो दिष्ट्या त्वत्तामहं गतः ।
 अहं त्वं त्वमहं देव दिष्ट्या भेदोऽस्ति नावयोः ॥ २४ ॥
 अहं त्वमिति शब्दाभ्यां पर्यायाभ्यां महात्मनः ।
 तव वा मम वा शाखा संयुक्ताभ्यां नमोनमः ॥ २५ ॥
 नमो मह्यमनन्ताय निरहंकाररूपिणे ।
 नमो मह्यमरूपाय नमः समसमात्मने ॥ २६ ॥
 मय्यात्मनि समे स्वच्छे साक्षिभूते निराकृतौ ।
 दिक्कालाद्यनवच्छिन्ने स्वात्मन्येवेह तिष्ठसि ॥ २७ ॥

दिक् च स्पृशन् स्याशनदृष्ट्या व्यापुवन् यथा तिलेऽन्तर्गतं तैलं
 तिलसंयुक्तपुष्पगन्धमन्तः कर्गेति युक्ताति तद्वत्स्पर्शं शीतादि
 अन्तः कर्गेति व्याप्य प्रकाशयति ॥ १६ ॥ शब्दशक्ति गान-
 काव्यादिगुणचमत्कारम् । परावृष्टान् प्रकाशयन् ॥ १७ ॥ वस्तूनि
 मधुगम्लादीनि अप्रतः पुरस्तादेव स्वदितस्य स्वारसिकप्रमवि-
 पयस्य स्वदन्ते । स्वदन्ते मुख्यात्मना स्फुरति ॥ १८ ॥ घ्राण-
 हस्तेन हस्तवदुपादानकारणेन घ्राणेन कण्ठधृतस्त्रजः पुष्पाणां
 गन्धानुपादाय मालालङ्कनस्य देहकमालोकयति पश्यति।करे स्थित
 इव स्फुट प्रत्यक्ष इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ 'येन सूर्य-
 मपनि तेजमेदः' इत्यादिभ्रुतिदृष्टायाह—त्वयैति ॥ २२ ॥ घुचरा
 नभश्चरा वःपवादयः । धीरा निश्चला । अम्बरमवकाशदम् ॥ २३ ॥
 दिष्ट्या भाग्येन । अहं त्वं त्वमहमिति व्यतिहारेणाभेदो दृढी-
 कृतः ॥ २४ ॥ इदानीमखण्डार्थं प्रमाणतया संपन्नवहंत्वंशब्दौ
 नमस्यति—अहमिति । लक्ष्यस्य मह्यमनो बोधने पर्या-
 यान्याम् । तव कारणोपाधिविशिष्टस्य वाच्यार्थस्य मम का-
 योपाधिविशिष्टस्य वाच्यार्थस्य वा शाखावहेकदेशभूताभ्या-
 मुपाधिव्यां भेदकल्पनासंयुक्ताभ्यां सामानाधिकरण्येनाम्बि-
 ताभ्यामहं त्वमिति शब्दाभ्यां नमोनम इत्यादरादभ्यासः ।
 द्वां वाशब्दौ शाखाद्वयसंबन्धयोर्मध्यालघोतनायौ ॥ २५ ॥
 इदानीमखण्डार्थं प्रत्यक्षप्राधान्येन प्रणम्य तस्यैव ब्रह्मतां दर्श-
 यति—नम इत्यादिना ॥ २६ ॥ हे ब्रह्मन्, त्वं मय्यात्मनि

मनः प्रक्षोभमायाति स्फुरन्तीन्द्रियवृत्तयः ।
 शक्तिरुल्लसति स्फारा प्राणापानप्रवाहिनी ॥ २८ ॥
 वहन्ति देहयन्त्राणि कृष्टान्याशावरत्रया ।
 चर्ममांसास्त्रिदिग्धानि मनःसारथिमन्ति च ॥ २९ ॥
 अयं संविद्वपुरहं न काचिन्न कृतास्पदः ।
 देहः पततु बोधेन यथाभिमतयेच्छया ॥ ३० ॥
 चिराद्दहमहं जातः स्वात्मलाभश्चिरादयम् ।
 चिरादुपशमं याति कल्पस्यान्ते जगद्यथा ॥ ३१ ॥
 चिरात्संसारगामित्वादीर्घं संसारवर्त्मनि ।
 विश्रान्तोऽस्मि चिरं श्रान्तः कल्पस्यान्त इवानलः ॥ ३२ ॥
 सर्वातीताय सर्वाय तुभ्यं मह्यं नमोनमः ।
 तेभ्योऽपि च नमस्तेस्तु ये मां त्वां प्रवदन्ति च ॥ ३३ ॥
 अखिलानन्तसंभोगा न स्पृष्टा दोषवृत्तिभिः ।
 जयत्यकृतसंरम्भा साक्षिता परमात्मनः ॥ ३४ ॥
 आत्मन्पुष्प इवामोदो भस्त्रापिण्ड इवानिलः ।
 तिले तैलमिवास्मिस्त्वं सर्वत्र वपुषि स्थितः ॥ ३५ ॥
 हंसि पासि ददासि त्वमवस्फूर्जसि घलगसि ।
 अनहंकृतिरूपोऽपि चित्रेयं तव मायिता ॥ ३६ ॥
 जयामीशज्वलहीमिः सर्वमुन्मीलयज्जगत् ।
 जयाम्युपरतारम्भो जगद्भ्यो निमीलयन् ॥ ३७ ॥
 परमाणोस्तवैवान्तरिदं संसारमण्डलम् ।
 वटत्वं वटधानायां बभूवास्ति भविष्यति ॥ ३८ ॥

प्रत्यक्स्वभावएव तिष्ठति न कदाचिन्परागभावं इत्यर्थः ॥ २७ ॥
 तत्कुतो ज्ञातं तत्राह—मन इति । 'केनेपितं पतति प्रेषितं मनः' इत्यादिभ्रुतिदर्शितेन मनःप्रवृत्तीनामयस्कान्तवत्प्रवर्तक-
 लेन ज्ञातमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तर्हि त्वं किं प्राणनादिश-
 किरुत देहकृतास्यदोऽहंकारादिर्वा नेत्याह—अयमिति । अय-
 महं संविद्वपुरेव ननु काचिच्छक्तिर्नापि देहकृतास्यदः । तर्हि
 ते किं देहेनेति चेन्न किंचिदित्याह—देह इति ॥ ३० ॥ उप-
 शमं याति भ्रम इति शेषः ॥ ३१ ॥ संसारगामित्वात्संसार-
 भ्रमणशीलत्वात् । एतावत्कालं संसारवर्त्मनि श्रान्तोऽहं
 संप्रति विश्रान्तः ॥ ३२ ॥ ये गुरवो वेदान्ताश्च त्वां मां
 मदूपमेव प्रवदन्ति ॥ ३३ ॥ अखिला अनन्ताः संभोगाः
 प्रकाश्या यस्यास्तथाविधापि प्राकाश्यादोषत्रिभिस्स्पृष्टा । न
 कृतः संरम्भ अभिनिवेशो यथा उदासीनित्यर्थः । अतएव जयति
 ॥ ३४ ॥ त्वमेव सर्वत्र सार इत्याह—आत्ममिति ॥ ३५ ॥ सर्व-
 कर्तापि त्वमेवेत्याह—हसीति ॥ ३६ ॥ सर्गकाले ईशेन त्वया
 विदात्मना ज्वलहीतिर्बहिरन्तश्चायं प्रकाशनेनोज्वलितोह जीव-
 भायेनानुप्रविश्य नामरूपात्मकं सर्वं जगदुन्मीलयन्वाकुर्वस्त्व-
 दात्मनैव जयामि वशीकृत्य पालयामि । प्रलयकाले चाहमुप-
 रतारम्भो जगद्भ्यः पुनर्निमीलयन्मृगसंहारप्रतिपत्त्यादामनैव जया-
 म्यभिभवामीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ परमाणोरत्यन्तसूक्ष्मस्य दुर्लक्ष्य-
 स्थैत्यर्थः । वटत्वं वटव्यक्तिसंवलितता जातिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

हयद्विपरधार्कैर्यद्वत्त्वे दृश्यतेऽम्बुदः ।
 तद्वदालोक्यसे देव पदार्थशतविभ्रमैः ॥ ३९ ॥
 भावानां भूरिभङ्गानामभवाय भवाय च ।
 भव भावविमुक्तात्मा भावाभावबहिष्कृतः ॥ ४० ॥
 जहि मानं महाकोपं कालुष्यं कर्तां तथा ।
 न महान्तो निमज्जन्ति प्राकृते गुणसंकटे ॥ ४१ ॥
 प्राक्तनीं दीर्घदौरात्म्यदशां स्मृत्वा पुनःपुनः ।
 कोहं किं तद्वभूवेति हसन्मुक्ताच्छटासितम् ॥ ४२ ॥
 ते प्रयाताः समारम्भा गतास्ते दग्धवासराः ।
 येषु चिन्तानलज्वालाजालाकीर्णो भवानभूत् ॥ ४३ ॥
 अद्य त्वं देहनगरे राजा स्फारमनोरथः ।
 न दुःखैर्गृह्यसे नापि सुखैर्व्याम कर्षेति ॥ ४४ ॥
 अयेन्द्रियदुरभवांश्च जित्वा जितमनोगजः ।
 भोगारिमिभिनो भङ्क्त्वा साम्राज्यमधितिष्ठसि ४५
 अपाराम्बरपान्थस्त्वमजस्रस्तमयोदयः ।
 अवभासकग्रे नित्यं बहिरन्तश्च भास्करः ॥ ४६ ॥
 सर्वदैवामि संसुप्तः शक्त्या संबोध्यसे विभो ।
 भोगालोकनलीलार्थं कामिन्या कामुको यथा ॥ ४७ ॥
 दृक्क्षुद्राभिरुपानीतं दूराद्रूपमधु त्वया ।
 पीयते स्वीकृतं शक्त्या नेत्रवातायनस्थया ॥ ४८ ॥
 ब्रह्माण्डकोटराध्वान्ताः प्राणापानपरैस्त्वया ।
 गतागतैर्ब्रह्मपुरे संप्रेक्ष्यन्ते प्रतिक्षणम् ॥ ४९ ॥

इदानीं स्वयं मुक्तात्मा स्वाभिप्रायं ब्रह्मात्मने मोक्षोपायमुपदि-
 शति—भावानामित्यादिना । भूरिभङ्गानां बहुविधविकारस्वभा-
 वानां अभवाय बाधाय भवाय निरतिशयानन्दस्वरूपाविर्भावाय
 च अगज्ञात्मदर्शनेन भावाभावभ्यां बहिष्कृतो विवक्तः संत-
 द्भावेनैव सदा विमुक्तात्मा भव । मा पुनर्बन्धं प्रतिपद्यस्त्वर्थः
 ॥ ४० ॥ तदुपायभूतां पूर्वेषां चिन्तामुपदिशति—जह्यादित्यादिना
 ॥ ४१ ॥ इति विचार्येति शेषः । मुक्तानां छटाः कणा इव मिन शुभ्रं
 यथा स्यात्तथा हसन् प्राक्तनीं दीर्घदौरात्म्यदशां जह्याति एवं
 गान्धवः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कर्षेर्भुष्टिर्भिव्यंमिव ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 बहिः अविद्यादिश अन्तःस्वरूपदिश च यथाक्रममजस्रमस्तम-
 उदयश्च यस्य । अथवा अजस्रमर्माङ्गं जगतः अस्तमयोदय-
 प्रलयसर्गां यस्मादित्यर्थः । भास्करपक्षे स्पष्टम् ॥ ४६ ॥ यद्येनं
 तर्हि सर्वत्र तथा कुतो नावगच्छामि तत्राह—सर्वदैवेति । सर्वेश-
 अनादिकालात्सुप्तोऽसि । शक्त्या भोगकादृशशक्त्या भोगालोकन-
 लीलार्थं तावन्मात्रं संबोध्यसे न पूर्णान्मरूपेणेत्यर्थः ॥ ४७ ॥
 भोगालोकनलीलामेव विशदयति दृक्क्षुद्राभिरिति । दृश इन्द्रिय-
 वृत्तयस्तद्वक्षणाभिः क्षुद्राभिर्यधुमाक्षकाभेदैः । रूपदिलक्षणं मधु
 क्षौद्रम् । नेत्रादिवातायनस्थया विच्छक्त्या ॥ ४८ ॥ योगि-
 नामुत्क्रमणकाले सुषुप्तादिमार्गप्रकाशोपि तदधीन एवेत्याह—
 ब्रह्माण्डेति । प्राणापानशब्दाभ्यां तन्निरोधाभ्यासो लक्ष्यते । तत्प-
 र्योगिभिर्ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वाद्ब्रह्मपुरे देहे प्रतिक्षणमभ्यस्तं-

देहपुण्ये त्वमामोदो देहेन्द्री त्वमृतामृतम् ।
 रसस्त्वं देहविटपे शैत्यं देहहिमे भवान् ॥ ५० ॥
 त्वय्यस्ति विस्मयजेहः शरीरक्षीरसर्पिषि ।
 त्वमन्तरस्य देहस्य दाढण्यग्निरिव स्थितः ॥ ५१ ॥
 त्वमेवानुसमास्वादः प्राकाश्यं तेजसामपि ।
 अवगन्ता त्वमर्थानां त्वं भासामवभासकः ॥ ५२ ॥
 स्पन्दस्त्वं सर्वबायूनां त्वं मनोहस्तिनो मदः ।
 प्रज्ञानलशिखायास्त्वं प्राकाश्यं तैश्चम्यमेव च ॥ ५३ ॥
 त्वद्वशादियमात्मीया वाचा संप्रविलीयते ।
 दीपवत्पुनरन्यत्र समुदेति कुतोऽपि सा ॥ ५४ ॥
 त्वयि संसारवर्तिन्यः पदार्थावलयस्तथा ।
 कटकान्नदकेयूरयुक्तयः कनके यथा ॥ ५५ ॥
 भवानयमयं चाहृत्वंशयैरेवमादिभिः ।
 स्वयमेवात्मनात्मानं लीलार्थं स्तौषि वक्षि च ॥ ५६ ॥
 मन्दानिलविनुन्नोऽब्दो गजाश्वनरदृष्टिभिः ।
 यथा संलक्ष्यते व्योम्नि तथा त्वं भूतदृष्टिभिः ॥ ५७ ॥
 यथा हयगजाकारैर्ज्वाला लसति वह्निषु ।
 तथैवाव्यतिरिक्तैस्त्वं दृश्यसे भुवि सृष्टिषु ॥ ५८ ॥
 त्वं ब्रह्माण्डकमुक्तानामच्छिन्नस्तनुराननः ।

क्षेत्रं त्वं भूतसंस्थानां चिद्रसावनसेवितम् ॥ ५९ ॥
 असत्सदनमिव्यक्तं पदार्थानां प्रकाशवते ।
 त्वया तस्त्वं यथा पक्व्या मांसानां स्वाद्वेदनम् ॥ ६० ॥
 विद्यमानापि वस्तुधीर्न स्तिता त्वयि न स्थिते ।
 वनितारूपलावण्यसत्तेव गतचक्षुषः ॥ ६१ ॥
 सद्दीपह न सत्तायै वस्तुना वर्जितं त्वया ।
 तृप्तये न खलावण्यं मुकुरात्प्रतिबिम्बितम् ॥ ६२ ॥
 लुटति त्वां विना देहः काष्ठलोष्टसमः क्षिती ।
 सन्नप्यसन्नगोच्छ्रायः श्यामास्त्रिव रवि विना ॥ ६३ ॥
 सुखदुःखक्रमः प्राप्य भवन्तं परिनश्यति ।
 प्राकाश्यमासाद्य यथा तमस्तेजोऽथवा हिमम् ॥ ६४ ॥
 त्वदालोकनयैवैते स्थितिं यान्ति सुखादयः ।
 सूर्यालोकनया प्रातर्वर्णाः शुक्लादयो यथा ॥ ६५ ॥
 लब्धात्मानो विनश्यन्ति संबन्धक्षणे एव ते ।
 ते तमांसीव दीपस्य दृष्टा एव ब्रजन्त्यलम् ॥ ६६ ॥
 तमस्ता तमसो दीपासत्तायां स्फुटतां गता ।
 दीपसंबन्धसमये सा चोत्पद्य विनश्यति ॥ ६७ ॥
 तदेवं सुखदुःखध्रीर्द्वैव त्वामनामयम् ।
 जायते जातमात्रैवं सर्वनाशेन नश्यति ॥ ६८ ॥

हृदि संपिण्डितानां प्राणानामुक्तस्य परकायप्रवेशलोकान्तर-
 चाराद्यनुकूलैर्नानाडीमार्गेषु गतागतेः संचारं ब्रह्माण्डान्तर-
 गन्तुमचिरादिमार्गेण सूयमण्डलं गन्तुं वा ब्रह्माण्डकोटरस्य ब्रह्म-
 रन्ध्रस्य च संबन्धिनः अभावात्ताः सुषुप्तादिमार्गेष्वपि त्वयैव
 स्वयंज्योतिषा करणेन संप्रक्ष्यन्ते स्फुटं दृश्यन्ते । हृदयस्याग्रं
 प्रयोतते तेन प्रयोतेनैव आत्मा निष्कामतीति ध्रुनेययि सर्व-
 पां मरणेन नाडीद्वारप्रकाश आत्मज्योतिरधीन एव तथाप्ययो-
 गिनां पीडापारवश्यादिना तदवधानाशक्त्यैगिनां चाभ्यामकाले
 मरणकाले च सावधानत्वात् एवोदाहृताः ॥ ४९ ॥ ऋत पर-
 मार्थसत्यभूतममृतम् । देहलक्षणे विटपे शाखायां रागादिपल्ल-
 वोद्गमनिमित्तभूतो रसः ॥ ५० ॥ सर्वप्राणिनां शरीरे स्मयस्य
 गर्वस्य निमित्तभूतः जेहो योऽस्ति स शरीरलक्षणस्य क्षीरस्य
 सर्पिषि घृतवत्सारभूतं त्वयैव सोऽस्ति । त्वया तदभिमानत्यागे
 जेहादर्शनादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ अनुत्तमास्वादोऽतिमधुरोऽमृतस्व-
 रूप इतियावत् । तेजसां सूर्यादीनाम् । अधिदैव प्राकाश्यं प्रका-
 शनिमित्तम् । अथात्मं च मासां चक्षुरादिकरणानामवभासकः
 ॥ ५२ ॥ बायूनां प्राणानां स्पन्दयतीति स्पन्दः । मनोलक्षणस्य
 हस्तिनो मद इव भ्रान्तिनिमित्तम् । तैश्चम्यमौष्यनिमित्तम् ॥ ५३ ॥
 वाचा वाणी । 'आपं चैव हलन्तानाम्' इति भागुरिमेतेन टाप ।
 त्वद्वशात्त्वयोपसंहारात्संप्रविलीयते उपशम्यति मरणमूच्छोस्त्र-
 पेषु । अन्यत्र देहान्तरेषु ॥ ५४ ॥ पदार्थावलयः समुद्यन्तीति
 विपरिणामेनानुषङ्ग्यते ॥ ५५ ॥ त्वयैव स्वात्मनि मदादिश-
 र्वव्यवहारः क्रियते न त्वतोम्योऽस्तीत्याह—भवानिति । स्तौषि

गुणैः । वक्षि अन्यत् ॥ ५६ ॥ अहो मेघः ॥ ५७ ॥ प्रत्येकं
 ज्वलत्सु काष्ठेषु कामाचिज्ज्वालानां हयाद्याकारनापि कदाचिद्
 द्यते ॥ ५८ ॥ ब्रह्माण्डलक्षणा मुक्तानां मुक्ताफलानाम् । जल-
 तेजआवरणाभ्यां चाकचक्ष्येन वतुलक्ष्येन च माभ्यात् ॥ ५९ ॥
 क्षेत्रम्बुपपादयति—त्वयिति । त्वया अनभिब्यक्तमत एवासत्प्रा-
 यमविद्याबीजान्तेस्थाना मृज्यपदार्थानां तत्प्रसिद्ध तत्त्वं स्वरूपं
 मर्गेण प्रकाश्यते । यथा पक्व्या पाकेन मांसानां स्वाद्वेदनमा-
 स्वादनाहो स्वादुता प्रकाश्यते तद्वत् ॥ ६० ॥ एवं चित्प्रका-
 शानाकलित सद्ध्यमन्प्रायमेवेत्याह—विद्यमानेति । वनितारूप-
 न्धिनी रूपलावण्यसत्तेव ॥ ६१ ॥ अनावर्जितं अर्थक्रिया-
 शक्त्या अननुग्रहांतं संप्रतीतमपि न सत्तायै अर्थक्रियायै सम-
 र्थमित्यर्थः । मुकुराद्यप्याग्निमिताप्रतिबिम्बितं खलावण्यं स्व-
 मुखमोन्दर्यं कान्तानां बुम्बनाधरास्वादनार्थं क्रियाप्रयुक्ततुल्ये
 कामोपशमय नालमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ नगस्य गिरिर्दक्षस्य चो-
 च्छ्राय औषल्यं सन् विद्यमानोऽप्यमानादसन्नसत्प्रायः । शा-
 मायु तमिस्रामु ॥ ६३ ॥ प्राप्य साक्षादनुभूय । प्राकाश्यं सूर्य-
 प्रकाशम् । तेजो दीपनक्षत्रादिप्रभा ॥ ६४ ॥ यतस्त्वदालो-
 कनयैव लब्धात्मानस्ते सुखादयः अतश्चरमसाक्षात्कारेदस्य ते
 तव संबन्धक्षणे एव विनश्यन्ति परंतु त्वया दृष्टा एव ब्रजन्त्यप-
 गच्छन्ति नोपायान्तरणेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ दीपस्यासत्तावाम-
 विद्यमानतायां स्फुटतां गता तमसस्तमस्ता दीपालोकसंबन्धस-
 मये संबोत्पद्य स्वधर्माग्नौ विद्युज्य विनश्यति, तद्धर्मा तु सन्मात्र-
 स्वभावो न नश्यतीत्यर्थः । एषार्थे चकारः ॥ ६७ ॥ दृष्टान्तोक्तं

भङ्गुरत्वादिह स्थातुं कालं नाणुमपि क्षमा ।
 निमेषलक्षमागाध्या तन्वी कालकला यथा ॥ ६९ ॥
 गान्धर्वी नगरी तन्वी सुखदुःखादिभावना ।
 स्फुरति त्वत्प्रसादेन त्वयि दृष्टे विलीयते ॥ ७० ॥
 त्वदालोकेक्षणोद्भूता त्वदालोकेक्षणक्षया ।
 मृतेव जाता जातेव मृता केनोपलक्ष्यते ॥ ७१ ॥
 क्षणमप्यस्मिन् वस्तु कथं कार्यकरं भवेत् ।
 तरङ्गैरुपलाकारैर्माला कथमवेक्ष्यते ॥ ७२ ॥
 यदा वा जातनिर्गुणं क्रियां वस्तु करिष्यते ।
 तदा रमेत लोकोऽयं मालां कृत्वा तडिद्वगैः ॥ ७३ ॥
 इमां सुखादिकां लक्ष्मीं विवेकिजनचेतसि ।
 स्थितः सन्नेव गृह्णासि न जहासि समस्थितिम् ॥ ७४ ॥
 अविवेकिषु योऽसि त्वं सहजात्मन्यदृच्छया ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे आत्मस्वप्नं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति संचिन्तयन्नेव प्रह्लादः परवीरहा ।
 निर्विकल्पपरानन्दसमाधिं समुपाययौ ॥ १ ॥
 निर्विकल्पसमाधिस्थश्चित्रार्पित इवाचलः ।

तद्रूपकथनेनालं ममानल्पपदारूपद ॥ ७५ ॥
 निरीहेण निरंशेन निरहंकृतिना त्वया ।
 सता वाप्यसता वापि कर्तृत्वमुररीकृतम् ॥ ७६ ॥
 जय प्रोङ्गमराकार जय शान्तिपरायण ।
 जय सर्वोगमातीत जय सर्वोगमारूपद ॥ ७७ ॥
 जय जात जयाजात जय क्षत जयाक्षत ।
 जय भाव जयाभाव जय जेय जयाजय ॥ ७८ ॥
 उल्लसाम्युपशाम्यामि तिष्ठाम्यधिगतोऽस्मि च ।
 जयी जयाय जीवामि नमो मह्यं नमोऽस्तु ते ॥ ७९ ॥
 त्वयि स्थिते मयि विगतामयात्मनि
 स्वसंस्थितौ व्यपगतरागरञ्जने ।
 क्व बन्धनं क्व च विपदः क्व संपदो
 भवाभवौ क्व शममुपैमि शाश्वतम् ॥ ८० ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति—तदेवमिति । सर्वनाशं नति । बीजभा-
 वेन सहेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ सुखदुःखश्रीविषयापगमे स्वरसम्भङ्ग-
 रत्वादिह नित्यनिरतिशयानन्दप्रकाशात्मनि अणुमपि कालं क्षण-
 मपि स्थातुं न क्षमा । यथा निमेषकालस्य लक्षतमभागत्वेन
 प्रसिद्धा तन्वी अतिमृक्षमा कालकला स्वनएव नश्यति तद्वदि-
 त्यर्थः ॥ ६९ ॥ एवमातमृक्षमकाल-वाल्गव्यितुमशक्या गान्धर्व-
 नगरीव मिथ्याभूतापि सुखदुःखादिभावना अज्ञातवत्प्रसादेन
 स्थिरेव सत्येव स्फुरति, त्वयि दृष्टे सति विलीयते नश्यती-
 त्यर्थः ॥ ७० ॥ अज्ञातत्वदालोकलक्षणेनेक्षणं दुष्टचक्षुषोद्भूता ।
 सुज्ञातत्वदालोकेक्षणक्षया । एवंभूतेयं मृता स्वप्ने पुनर्जातैव
 स्वप्नजाता जागरे पुनर्मृतैवत्यर्थः ॥ ७१ ॥ मिथ्यावस्तुनां क्षण-
 स्थायित्वस्यापि दुर्घटत्वादर्थक्रियाकारित्वमत्याश्रयमित्याह—क्ष-
 णमपीति । उत्पलाकारैरुपलुब्ध्या कल्पितकारिः ॥ ७२ ॥ ननु
 सौगतदर्शनवदत्रापि क्षणिकैरर्थक्रिया किं न स्यात्तत्राह—यदा-
 वेति । न प्रामाणिकी सौगतरूप्यर्थक्रिया साधयितुं शक्येति भावः
 ॥ ७३ ॥ इमामुक्तीत्या दुर्घटमपि सुखदुःखादिकां लक्ष्मीं तदु-
 षेडताभिज्ञानां विवेकिजनानां चेतसि स्थितः सन् गृह्णात्येव ।
 अविवेकिभ्यो विवेकिषु यो विशेषस्तमाह—न जहासीति ॥ ७४ ॥
 अविवेकिषु तर्हि कीदृशोऽहमिति प्रश्ने तु नोत्तरमस्ति अविवे-
 किक्ल्पनानामानन्त्यादनियतत्वाच्चेत्याह—अविवेकिष्विति । यद-
 दृष्ट्या आकस्मिकनानावासनोद्बोधेन निमित्तेन मम बाणीति
 शेषः । नालं न समर्था हे अनल्पनामनन्तानां पदानां रूपभेदानां

शैलादिव समुत्कीर्णो बभौ स्वपदमास्थितः ॥ २ ॥
 तथातुतिष्ठतस्तस्य कालो बहुतरो ययौ ।
 स्वगृहे भुवनस्थस्य मेरोरिव सुरद्विषः ॥ ३ ॥

नाम्नां च आस्यद् इत्यसामर्थ्योपादकं संबोधनम् ॥ ७५ ॥ अनल्प-
 पदाम्पदत्वे च कर्तृत्वाध्यासो मूलमित्याशयेनाह—निरीहेणेति ।
 सता मूर्तस्थूलदेहोपाधिना असता अमूर्तसूक्ष्मदेहोपाधिना ।
 वाशब्दः स्वप्न मृक्षमस्य स्वातन्त्र्यद्योतनार्थः । अपिशब्दो जागरे
 देहद्वयसमुच्चयेन कर्तृत्वद्योतनार्थः ॥ ७६ ॥ इदानीं विवेक्य-
 विवेकिप्रसिद्धरूपद्वयेनापि स्तौति—जयेति द्वाभ्याम् । प्रोङ्गमरो
 ब्रह्माण्डाद्यतिविस्तृत आकारो यस्य । आगमग्रहणं सर्वप्रमाणो-
 पलक्षणम् । सर्वागमारूपद सर्वप्रमाणवेद्य ॥ ७७ ॥ जेय आ-
 विद्यकरूपेण जेतुं योग्य । स्वाभाविकेन त्वजय अजय्य ॥ ७८ ॥
 अत एवाहमाविद्यकरूपजयवत्त्वाज्ययी । प्रारब्धशेषस्यापि ज-
 याय जीवामि ॥ ७९ ॥ त्वत्स्वरूपेणावस्थितौ मम सर्वानर्थ-
 निरारासिद्धिः संपन्नेत्युपसंहरति—त्वय्यिति । मयि विगतामया-
 त्मनि अतएव स्वयं स्थिते त्वयि त्वत्स्वभावे स्थिते सति भवा-
 भवौ जन्ममरणे क्व । अतः शाश्वत शमं सुखविभ्रान्तिमुपैमि
 प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ ८० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
 प्रकाशे उपशमप्रकरणे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

इह भूयः समाधिस्थे प्रह्लादे दानवं पुरम् ।

अनायकं दस्युहतं दुर्दशापन्नमीर्यते ॥ १ ॥

इति वर्णितप्रकारमात्मानं संचिन्तयन् ॥ १ ॥ स्वपदं स्व-
 रूपसाम्राज्यम् ॥ २ ॥ स्वगृहे तथा समाधी तिष्ठतस्तस्य सुरद्विषः
 प्रह्लादस्य भुवनमध्यस्थरूपमेरोरिव बहुतरोः कालो ययौ ॥ ३ ॥

बोधितोऽप्यसुराधीशैर्नाबुध्यत महामतिः ।
 अकाले बहुसेकोऽपि बीजकोशादिवाङ्मुरः ॥ ४ ॥
 एवं वर्षसहस्राणि पीनात्माऽतिष्ठेकेकदृक् ।
 शान्त एवासुरपुरे मार्तण्ड इव चोपले ॥ ५ ॥
 परानन्ददशैकान्तपरिणामितया तथा ।
 निरानन्दं पराभासमिवाभासपदं गतः ॥ ६ ॥
 एतावताथ कालेन तद्रसातलमण्डलम् ।
 बभूवाराजकं तीक्ष्णं मान्स्यन्यायकदर्शितम् ॥ ७ ॥
 हिरण्यकशिपौ क्षीणे समाधौ तत्सुते स्थिते ।
 न बभूवपरः कश्चिद्राजा दनुसुतालये ॥ ८ ॥
 असुरेशार्थिनां तेषां दानवानां समाधितः ।
 परेणापि प्रयत्नेन प्रहादो न व्यबुध्यत ॥ ९ ॥
 न प्रापुर्विकसद्रूपं पतिं तममरारयः ।
 लसत्पत्रलताजालं निशि पद्ममिवालयः ॥ १० ॥
 संविद्वादो न तस्यान्तरबोध्यत विचेतसः ।
 भुवश्चेष्टाक्रम इव पौरुषो गतभास्वतः ॥ ११ ॥
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे असुरमण्डलव्याकुलीनवन नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ३८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथाखिलजगज्जालक्रमपालनदेवनः ।
 क्षीरोदनगरे शेषशय्यासनगतो हरिः ॥ १ ॥
 प्रावृष्णिद्राव्युपरमे देवार्थमरिसुदनः ।

बीजकोशाद्बीजपुटान् ॥ ४ ॥ पीनं प्रवृद्धतमं शब्दं तदाम्ना ।
 'पीनात्' इति पाठे सष्टम् । एकदृक् वाद्यदृक् । शून्य इति यावत् ।
 उपले उत्कीर्णो मार्तण्डः सूर्य इव निश्चल इति यावत् ॥ ५ ॥
 तथा परानन्दो भूमाख्यमहृश्यामेकान्तमेककर्म परिणामी
 परिणतस्तत्तया निरानन्दमत्यन्तामप्राय आनन्दो यस्मिन्स्था-
 विधं परः परमात्मा न भासते यस्मिन्स्थाविधं मरणमिव
 प्राप्नोति देहमात्रावशेषमाभासपदं त्रपुञ्जप्रतीतियोग्यत्वं गतः ॥ ६ ॥
 मान्स्यन्यायो बलवद्भिः स्वजार्त्तयैरन्यैश्च दुर्बलानां निष्कारण
 बधादिस्तेन कदर्थितं पीडितम् ॥ ७ ॥ तत्कुलस्तत्राह—हिर-
 ण्यकशिपाविति । दनुसुतालये दैत्यपुरे ॥ ८ ॥ दानवानां परे-
 णापि प्रयत्नेन प्रहादः समाधितो नावबुध्यत ॥ ९ ॥ विकसद्रूपं
 प्रबोधवन्तमिति यावत् । न प्रापुर्नापश्यन् ॥ १० ॥ संविद्वादः प्रबो-
 धवार्तापि । विचेतसो गलितचित्तस्य । गतो भास्वान्मूर्त्यो यस्याः
 सकाशात्तथाविधया भुवो भूमेरन्तः पौरुषः सुपुत्रपुत्रसंबन्धा
 ज्ञानदानप्रस्थानधावनोदिचेष्टाक्रम इव ॥ ११ ॥ उद्भिमेव दुर्बलेषु
 दैत्येषु गतेषु बलवत्सु च दैत्येषु यथाकामं दस्युवशयेच्छेच्छं विच-
 रन्सु व्यवहरत्सु सत्सु पातालं चिराय मान्स्यन्यायविवर्त्यस्तमभूदिति
 परेणान्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ मान्स्यन्यायमेव तत्रोपपादयति—बली-
 स्यादिना । बलिभिर्बलवद्भिर्मुक्तान्यपहतान्यबलानां पुराणि यत्र ।

अथोद्भिमेव दैत्येषु गतेष्वभिमतानां विशाम् ।
 विचरन्सु यथाकाममराजनि पुरे पुरा ॥ १२ ॥
 चिराय पातालमभूद्भूपालतया तथा ।
 मान्स्यन्यायविवर्त्यस्तमस्तं गतगुणक्रमम् ॥ १३ ॥
 बलिमुक्ताबलपुरं मर्यादाक्रमवर्जितम् ।
 सर्वार्ताशेषवनिनं परस्परहृताम्बरम् ॥ १४ ॥
 प्रलापाक्रन्दपुरुषं विसंस्थानपुरान्तरम् ।
 लुठदुद्याननगरं व्यर्थानर्थकदर्शितम् ॥ १५ ॥
 चिन्तापरासुरगणं निरन्नफलबान्धवम् ।
 अकाण्डोत्पातविवशं ध्वस्ताशामुल्लमण्डलम् ॥ १६ ॥
 सुरार्मेकपराभूतं भूतैराक्रान्तमन्यजैः ।
 भूतरिक्तमलक्ष्मीकमुच्छिन्नप्रायकोटरम् ॥ १७ ॥
 अनियतवनिनार्थमन्ययुद्धं
 हृतधनदारविरावितं समन्तात् ।
 कलियुगसमयोद्भटोक्तदामं
 तदसुरमण्डलमाकुलं बभूव ॥ १८ ॥

धिया विलोकयामास कदाचिज्जागतीं गतिम् ॥ २ ॥
 त्रिविष्टपं स्वमनसा पार्थिवं चावलोक्य सः ।
 आचारमाजगामाशु पातालमरिपालितम् ॥ ३ ॥

सर्वेभ्य आर्ताः पीडिता अशेषा वानताः स्त्रियो यत्र ॥ १४ ॥
 विसंस्थानं भ्रममानवेगम् । उद्याननगरपदार्थानां तस्या वृक्षा
 जनाश्च लङ्घन्ते ॥ १५ ॥ वानानां रेणुव्यामान्याशानां दिशां
 सुखमण्डलानि यत्र ॥ १६ ॥ सुराणामर्मेकगपि पराभूतं तिर-
 स्कृतम् । अन्यजैस्तामर्मेभूतमण्डलमश्रुगालरक्षःविशाचादिभिः
 ॥ १७ ॥ न नियतानि नियमवन्ति वानता अर्था धनानि मन्त्राः
 मोहादसक्तेना युद्धानि तन्निमित्तवर्गाणि च यस्य । कलियुगसमये
 उद्भटाः परस्परगणशरा ये उक्तः कृग दस्यवस्तदाभम् ।
 अतएवाकुलं सर्वतो भयोद्भिर्बभूव ॥ १८ ॥ इति श्रीवा-
 सिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सप्तत्रिंशः
 सर्गः ॥ ३७ ॥

जगत्प्रवस्थासिद्ध्यर्थं हरेश्चिन्तोपवर्णने ।

इह दैत्यकुलं प्रातुं प्रहादस्य प्रबोधने ॥ १ ॥

अखिलानां जगज्जालसंबन्धनां क्रमाणां नियतीनां पालन-
 मेव देवनं क्रीडनं यस्य ॥ १ ॥ प्रावृष्णिद्राव्युपरमे । कार्तिकान्ते
 इति यावत् । देवानामर्थं प्रयोजनं साधयितुमिति शेषः । अ-
 नेन देवः काले स्तुत्या प्रबोधित इति गम्यते । जागतीं त्रैलो-
 क्यसंबन्धनीं गतिं तात्कालिकस्थितिम् ॥ २ ॥ विलोकनक्रम-

१ उक्ताबल इति पाठोऽङ्कितः.

सत्र खिरसमाधाने स्थिते प्रह्लाददानवे ।
 दृष्ट्वा संपदमिन्द्रस्य पुरे प्रौढिमुपागतम् ॥ ४ ॥
 व्यालतल्पतलस्थस्य क्षीरोदार्णवशायिनः ।
 शङ्खचक्रगदापाणेर्देहस्यान्तरचारिणः ॥ ५ ॥
 पद्मासनस्थस्य मनःशरीरेणातिभासता ।
 इदं संखिन्तयामास त्रैलोक्याक्षमहालिना ॥ ६ ॥
 प्रह्लादे पदविभ्रान्ते पाताले गतनायके ।
 कष्टं सुदिरियं प्रायो निर्देस्यत्वमुपागतम् ॥ ७ ॥
 दैत्याभावे सुरश्रेणी निर्जिगीषुपदं गता ।
 शममेष्यत्यदृष्टादृष्टपटलेषु सरिद्यथा ॥ ८ ॥
 मोक्षाख्यं निर्गतद्वन्द्वं ततो यास्यति तत्पदम् ।
 क्षीणाभिमानविरसा लतेषु प्रविशुष्कताम् ॥ ९ ॥
 देवौघे शान्तिमायाते भुवि यज्ञतपःक्रियाः ।
 अदेवत्वफलाः सखाः शममेष्यन्त्यसंशयम् ॥ १० ॥
 क्रियास्वयंप्रशान्तास्तु भूर्लोकोऽस्तमुपैष्यति ।
 असंसारप्रसक्तोऽथ तस्य नाशो भविष्यति ॥ ११ ॥
 आकल्पान्तं त्रिभुवनं यदिदं कल्पितं मया ।
 नाशमेष्यत्यकालेन तापे हिमकणो यथा ॥ १२ ॥
 किमेवमस्मिन्नाभोगे विलीय क्षयमागते ।
 कृतं मयेह भवति खलीलाक्षयकारिणा ॥ १३ ॥

मैत्रं विविध्याह—त्रिविष्टपमित्यादिना । पार्थिवं भूलोकसंबन्ध-
 नमाचारं जनानां शुभाशुभाचरणम् । मनसा पातालमाजगाम
 पातालस्थितिं पर्यालोचितवानिति यावत् ॥ ३ ॥ तत्र पाताले
 प्रह्लाददानवे स्थिरे समाधाने समाधौ स्थिते सति इन्द्रस्य पुरे
 स्वर्गे प्रौढिमिन्द्रमुपागतं संपदं दृष्ट्वा पूर्वं क्षीरोदार्णवशा-
 यिनः पद्मास्रपुत्र्य व्यालतल्पतलस्थस्य तत्रापि पद्मासनबन्धेन
 स्थितस्य शङ्खचक्रगदापाणेर्विष्णोर्मनः स्वकल्पितेनातिभासता
 त्रैलोक्याक्षस्य महता अलिना भ्रमरभूतेन शरीरेण इदं वक्ष्यमा-
 णप्रकारं कर्तव्यं संखिन्तयामासेति त्रयाणामन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ पदं समाधिसाम्राज्यपदं तत्र विभ्रान्ते ॥ ७ ॥ शमम-
 रागद्वेषताम् । न दृष्टान्यदृष्टपटलानि येषु तथाविधेषु अनावृष्टि-
 काण्डेषु ॥ ८ ॥ ततः शमाभिर्गतद्वन्द्वं गतशीतोष्णादिद्वन्द्वोपलब्ध-
 मद्वितीयमिति वा । विरसा स्वर्गसुखाद्विरसा जलसेकश्चन्याच ॥ ९ ॥
 द्रव्याभावात्स्वर्गसुखे दुर्लभत्वादक्षीनादुपेक्षापतेः स्वतः सात्वि-
 कत्वाच्च देवौघे शान्तिमायाते सति । 'मुक्तेषु बिभ्यतो देवा
 मोहेनापि दधुर्नरान् । तस्मादेतां तत्र प्रियं अदेतन्मनुष्या
 विषुः । तस्मादेतेऽसुरा विघ्नमाचरन्ति क्षापन्ति च । प्रमादिनो
 बहिर्बिषाः पिबुनाः कलहोत्सुकाः । संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते
 देवसंक्षुब्धशय्याः ॥' इत्यादिभूतिस्मृतिवार्तिकेति सिद्धदेवसं-
 क्षिप्तशय्यासिद्धिर्मेनुष्याणामपि शमादिप्रसक्ते भुवि यज्ञतपः-
 क्रिया अदेवत्वफलाः सत्यः शममुत्सादमेष्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥
 अस्तु कियोत्सादः का क्षतिसत्राह—क्रियास्थिति । भूर्लोकप्र-
 हणं कर्मभूमिपरम् । अस्तं वैयर्थ्यं तस्य नाशे वैयर्थ्यं कर्माचीन-

ततोऽहमपि शून्येऽस्मिन् चन्द्रार्कतारके ।
 वपुःप्रशान्तिमाधाय स्थितिमेष्यामि तत्पदे ॥ १४ ॥
 अकाण्ड एवमेधं हि जगत्पुपशमं गते ।
 नेह श्रेयो न पश्यामि मन्ये जीवन्तु दानवाः ॥ १५ ॥
 दैत्योद्योगेन विबुधास्ततो यज्ञतपःक्रियाः ।
 तेन संसारसंस्थानं न संसारक्रमोऽन्यथा ॥ १६ ॥
 तस्माद्रसातलं गत्वा यथावत्स्थापयाम्यहम् ।
 स्वे क्रमे दानवाधीशमृतुः पुनरिव द्रुमम् ॥ १७ ॥
 विना प्रह्लादमथ चेदितरं दानवेष्वरम् ।
 करोमि तदसौ मन्ये देवानासादयिष्यति ॥ १८ ॥
 प्रह्लादस्य त्वयं देहः पश्चिमः पावनो महान् ।
 आकल्पमिह वस्तव्यं देहेनानेन तेन च ॥ १९ ॥
 एधं हि नियतिर्देवी निश्चिता पारमेश्वरी ।
 प्रह्लादेन यथाकल्पं स्थातव्यमिह देहिना ॥ २० ॥
 तस्मात्तमेव गत्वा तु दैत्येन्द्रं बोधयाम्यहम् ।
 गर्जन्मिरिन्दीसुतं मयूरमिव वारिदः ॥ २१ ॥
 जीवन्मुक्तसमाधिष्यः करोत्वसुरनाथताम् ।
 मणिमुक्तमनस्कारः प्रतिबिम्बक्रियामिव ॥ २२ ॥
 नहि नश्यति सगोऽयमेधं सह सुरासुरैः ।
 भविष्यति च तद्वन्द्वं तन्मे क्रीडा भविष्यति ॥ २३ ॥

संसारस्योच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अस्त्वेवं किं ततस्ते
 क्षतं तत्राह—आकल्पान्तमिति ॥ १२ ॥ अस्मिन् आभोगे
 जगत्संस्थाने विलीय क्षयमागते सति खलीलायाः क्षयकारिणा
 मया किमुचितं कृतं भवति न किंचिदित्यर्थः ॥ १३ ॥ ततः
 खलीलाक्षयादहमपि लीलार्थस्य वपुषः प्रशममुपसंहारमाधाय
 संपाद्य अपुनःसंसारोद्भवाय तस्मिन्पूर्णात्मपदे स्थितिमेष्यामि
 प्राप्स्यामि । संभावनाधिकेऽपि भविष्यति लृडेव ॥ १४ ॥
 एवमेवमुक्तनानाप्रकारभेदेन अकाण्डे अनवसरे जगत्पुपशम
 गते सति इह देवमनुष्यादिजीववर्गे श्रेयो न पश्यामीति न
 अपितु पश्याम्येव । 'वैराग्यात्प्रकृतौ लयः' इति स्मृत्यैः प्रकृतिलये
 सुषुप्ताविव सर्वदुःखोपशमलक्षणश्रेयःसिद्धेः किंतु 'तमेवैतं वेदा-
 नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति
 परां गतिम्' इत्यादिभूतिस्मृति सिद्धानेकजन्मानुष्ठितनिष्कामकर्म-
 साध्यविविदिषातत्त्वसाक्षात्काराभावान्मूलाज्ञानावरणानिवृत्तेर्बाजि
 सति पुनरावृत्तिशङ्काप्रसक्तैश्च न निरतिशयानन्दावासिलक्षणं
 श्रेयः कस्यचित्तिच्छ्यतीति मन्ये । अतः क्रमेण सर्वेषां तत्त्वार्थं दा-
 नवा जीवन्त्वित्यर्थः ॥ १५ ॥ तमेव क्रमं पुनः संक्षिप्याह—दैत्येति ।
 विबुधा देवाः । ततस्तेभ्यो विबुधेभ्यः ॥ १६ ॥ यथावत् यथा-
 पूर्वम् । ऋतुर्वसन्तादिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ गर्ज-
 न्वारिदः ॥ २१ ॥ जीवन्मुक्तानां यः सदातनः असंसर्गल-
 क्षणः समाधिस्तस्यः । मुक्तमनस्कारः मनस्तचेष्टारहितः ।
 प्रतिबिम्बक्रियां स्वस्मिन् सन्निहितवस्तुप्रतिबिम्बधारणम्
 ॥ २२ ॥ तत्प्रसिद्धम् । द्वन्द्वपदेन तत्क्रिया युद्धं लभ्यते ॥ २३ ॥

सर्गक्षयोदयावेतौ सुसमौ मम यद्यपि ।
तथापीदं यथासंख्यं भवत्वत्येन किं मम ॥ २४ ॥
भावामावेषु यत्तुल्यं तन्नाशे तत्स्थितौ च वा ।
यः प्रयत्नस्त्वबुद्धित्वास्तद्योगगमनं भवेत् ॥ २५ ॥
तस्मात्प्रयामि पातालं बोधयाम्यसुरेश्वरम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे परमेश्वरवितर्को नामाष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति संचिन्त्य सर्वात्मा क्षीरोदादात्मकात्पुरात् ।
चञ्चल परिवारेण सह सानुरिवाचलः ॥ १ ॥
क्षीरोदतलरन्ध्रेण तेनैव स्तम्भिताम्भसा ।
प्रह्लादनगरं प्राप शकलोकमिवापरम् ॥ २ ॥
हेममन्दिरकोशस्य ददृशात्रासुरं हरिः ।
अथ शैलगुहालीनं समाश्रित्यमिवाज्ञजम् ॥ ३ ॥
तत्र ते तेजसा दैत्या वैष्णवेनावधूलिताः ।
दूरं ययुर्दिनेशांशुवित्रस्ता इव कौशिकाः ॥ ४ ॥
द्वित्रैः सहासुरैर्मुखैः परिवारयुतो हरिः ।
प्रविवेशासुरगृहं तारावानिव खं शशी ॥ ५ ॥
वैनतेयासनस्थोऽसौ लक्ष्मीविधुतचामरः ।
स्वायुधादिपरीवारो देवर्षिमुनिवन्दितः ॥ ६ ॥
महात्मन्संप्रबुध्यस्वेत्येवं विष्णुरुदाहरन् ।
पाञ्चजन्यं प्रदध्मौ च ध्वनयन्ककुभां गणम् ॥ ७ ॥
महता तेन शब्देन वैष्णवप्राणजन्मना ।
तुल्यकालपरिक्षुब्धकल्पाभ्राणर्वरंहसा ॥ ८ ॥

सर्गस्य सृज्यस्य जगतः क्षयोदयोः । प्राक्तनसर्गसंस्थाननतिक्रम्येति
यथासंस्थम् । पदार्थानतिशृतावव्ययीभावः ॥ २४ ॥ ननु यो-
गनिद्रया स्वरूपसुखगमन मुक्ता दैत्यपुरगमन तवानुवितमित्या-
शङ्क्याह—भावेति । अबुद्धित्वादभिनवेशविरहाद्यो गमनादि-
प्रयत्नस्तद्योगगमनमेव भवेन्नान्यतो गमनम् । यतो ययोगनिद्रा-
प्राप्यं सुखं गमनयन्नादेर्भावाभावेपूतपत्यनुत्पत्तिषु तन्नाशे त-
न्स्थितौ च सममित्यर्थः ॥ २५ ॥ गच्छन्नप्यहं स्थैर्यमचलत्वमेव
यामि यतो नाज्ञवत्संसारलीलां संपादयामीत्यर्थः ॥ २६ ॥
प्रोद्धतानां निर्मेयादानां दन्त्युतामाचारेण घोरं भयानकमसुर-
रमवाप्य गत्वा विवस्वान्मसुर्यः कमलमिव दैत्य प्रह्लादं समाधे-
रद्वोधयामः । तेन चेदमखिलं जगत्प्रागुक्तरीत्या स्थैर्यमभ्या-
नयामः यथा घनान्विधत्ते इति धनविधिवर्षेणुष्वखलं मेघजालं
शैले हिमवदादौ स्थैर्यमभ्यानयति तद्वदित्यर्थः ॥ २७ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणेऽ-
ष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

हरिर्दैत्यपुरं गत्वा शङ्कनादप्रबोधितम् ।

प्रह्लादमबद्धाज्यमाकल्पं पात्यतामिति ॥ १ ॥

क्षीरोदान्तर्गतभेत्तद्वीपान्तर्गतादात्मकादाल्मीयात्पुरात् । परि-

स्वैर्यं यामि न संसारलीलां संपादयाम्यहम् ॥ २६ ॥
असुरपुरमवाप्य प्रोद्धताचारघोरं
कमलमिव विवस्वान्दैत्यमुद्बोधयामः ।
जगदिदमखिलं स्वस्थैर्यमभ्यानयामो
घनविधिरिव शैले चञ्चलं मेघजालम् २७

आसुरीजनता भूमौ पपातागतसंभ्रमा ।

मत्सलीलाभ्रनादेन राजहंसावली यथा ॥ ९ ॥
जहर्ष जनितानन्दा वैष्णवी गतसंभ्रमा ।
जनता जलदध्वानफुल्लेव कुटजावली ॥ १० ॥
बभूव संप्रबुद्धात्मा दानवेशः शनैःशनैः ।
मेघावसर उत्फुल्लकदम्ब इव कानने ॥ ११ ॥
ब्रह्मरन्ध्रकृतोत्थाना प्राणशक्तिरथासुरम् ।
शनैराक्रमयामास गङ्गा सर्वमिषार्णवम् ॥ १२ ॥
क्षणादाक्रमयामास प्राणश्रीः सर्वतोऽसुरम् ।
उद्यानन्तरं सौरी प्रमेव भुवनान्तरम् ॥ १३ ॥
प्राणेषु रन्ध्रनवके प्रवृत्तेष्वथ तस्य चित् ।
चेत्योन्मुखी बभूवान्तः प्राणदर्पणबिम्बिता ॥ १४ ॥
चेतनीयोन्मुखी चेत्यं चिन्मनस्तामुपाययौ ।
द्वित्वं मुकुरसंक्रान्ता मुखश्रीरिव राघव ॥ १५ ॥
किञ्चिदङ्कुरिते चित्ते नेत्रे विकसनोन्मुखे ।
शनैर्बभूवतुस्तस्य प्रातर्नीले यथोन्पले ॥ १६ ॥
प्राणापानपरामृष्टा नाडीविबरसंविदः ।

वारेण सहेति शेषः । सानुः प्रत्यस्तेन सहितः अचलो मन्दर इव ।
अचलः परमार्थतत्त्वजनशून्य इति वा ॥ १ ॥ धातुसंकल्पादेव
स्तम्भितं पातालकुहराप्रवेशि अभ्यो यस्मिन्त्याविधेन क्षीरोदस्य
तलरन्ध्रेणाधश्छिद्रेण । शकलोकमिव रम्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथ अत्र
प्रह्लादनगरे । असुरं प्रह्लादम् । शैलस्य मेरुर्गुहायां लीनमञ्जं
ब्रह्माणमिव ॥ ३ ॥ अवधूलिताः धूलिवदधूताः । कौशिका
उल्काः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ककुभां दिशाम् ॥ ७ ॥ प्राणो बलं
तज्जन्मना । तुल्यकालपरिक्षुब्धानि प्रलयाप्राणि प्रलयार्णवाश्च
तत्रंहसा । रंहःशब्देन तत्प्रभवो ध्वनिलक्ष्यते ॥ ८ ॥ आगत-
संभ्रमा प्रोद्धतभयमूर्च्छा ॥ ९ ॥ १० ॥ दानवेशः प्रह्लादः ॥ ११ ॥
संप्रबोधकम् प्रपद्यति—ब्रह्मरन्ध्रेत्यादिना । आक्रमयामास
आपूरयामास ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्राणेषु इन्द्रियेषु । प्राणो लिङ्गदेहस्त-
ल्लक्षणे दर्पणे बिम्बिता प्रतिफलिता ॥ १४ ॥ चेतनीयविषयो-
न्मुखी चित् चेलाकारसंस्कारोद्बोधोपेक्षामिव भूत्वा विज्जडोभय-
रूपतालक्षणां मनस्तामुपाययौ प्राप ॥ १५ ॥ तस्य नेत्रे शनै-
र्विकसनोन्मुखे बभूवतुः ॥ १६ ॥ प्राणापानाभ्यामन्तःप्रवि-
ष्टाभ्यां परामृष्टाया उद्बोधिताया आसमन्तानाडीविबरेषु संविदः

बातार्तस्येव पद्मस्य स्पन्दोऽस्य समजायत ॥ १७ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण मनः पीवरतां ययौ ।
 तस्मिन्प्राणवशात्पूर्णं तरङ्ग इव धारिणि ॥ १८ ॥
 अथासौ विकसन्नेत्रमनःप्राणवपुर्बभौ ।
 अधोदित इवादित्ये सरः स्फुरितपङ्कजम् ॥ १९ ॥
 अस्मिन्नवसरे यावद्बुध्यस्वेत्यवदद्विभुः ।
 प्रमुञ्चस्तावदेषोऽभूद्दर्शी घनरवादिब ॥ २० ॥
 प्रकुल्लुनयनं जातमननं पीवरस्मृतिम् ।
 उवाचैनं त्रिलोकेशः पुरा नाभ्यक्षजं यथा ॥ २१ ॥
 साधो सर महालक्ष्मीमात्मीयां सर चाकृतिम् ।
 अकाण्ड एव किं देहविरामः क्रियते त्वया ॥ २२ ॥
 हेयोपादेयसंकल्पविहीनस्य शरीरगैः ।
 भावाभावैस्तवार्थः किमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ संप्रति ॥ २३ ॥
 स्वातव्यमिह देहेन कल्पं यावदनेन ते ।
 वयं हि नियतिं विज्ञो यथाभूतामनिन्दिताम् ॥ २४ ॥
 जीवन्मुकेन भवता राज्य एवेह तिष्ठता ।
 क्षेपणीया गतोद्वेगमाकल्पान्तमियं तनुः ॥ २५ ॥
 तन्वां कल्पान्तशीर्णायां खे महिम्नि त्वयानघ ।
 वस्तव्यं स्फुटिते कुम्भे कुम्भाकाशेन खे यथा ॥ २६ ॥
 कल्पान्तस्यायिमी शुद्धा दृष्टलोकपरावरा ।
 इयं तव तनुर्जाता जीवन्मुकविलासिनी ॥ २७ ॥
 नोदिता द्वादशादित्या न प्रलीनाः शिलोच्चयाः ।
 न जगज्ज्वलितं साधो तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ २८ ॥
 धायुर्बहति नोन्मत्तस्त्रिलोकीभस्मधूसरः ।

संवेदनाभिज्ञतात् । वातेनार्तस्य नुप्तस्य पद्मस्येव अस्य तद्देहस्य
 स्पन्द ईषज्वलनं समजायत ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ बर्ही
 मयूरः । घनरवान्नेषशब्दात् ॥ २० ॥ जातमननं संजातप्र-
 णादाहभावप्रत्यभिज्ञम् । पीवरी सम्यगुपचिता पूर्वावस्थादिस्मृ-
 तिर्यस्य तम् ॥ २१ ॥ महतीं लक्ष्मीं दैत्यराज्यप्रियमात्मीयां
 स्त्रीयामाकृतिं देहाकारं च सरः । त्वया देहविस्मरणेनाऽका-
 ण्डेऽनवसर एव देहस्य विरामोऽवसानं किं किमर्थं क्रियते ॥ २२ ॥
 ननु 'न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति श्रुतेः
 सर्वजनानां तथानुभवाच्चानर्थहेतुर्देहस्मरणमिति चेत्तत्राह—
 हेयेति । हेयोपादेयसंकल्पस्यागे सत्यपि देहे प्रियाप्रियैर्भावा-
 भावैस्तवाधौ नास्तीति नानर्थप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ २३ ॥ क्रिय-
 त्कालं तर्हि देहधारणं तत्राह—स्वातव्यमिति । नियतिं त्वदा-
 युर्नियमम् ॥ २४ ॥ क्षेपणीया व्यवहारे प्रेरणीया ॥ २५ ॥
 कल्पान्ते तर्हि मया कथं स्थेयं तदाह—तन्वामिति । खे महिम्नि
 स्वासभूते निरतिशयमहत्त्वे । खे महाकाशे ॥ २६ ॥ २७ ॥ तर्हि किं
 कल्पान्तः संनिहितो नेत्याह—नोदिता इत्यादिना ॥ २८ ॥
 लोकान्यमराणां शिरःकपालान्यङ्गस्थिहं यस्य तथाविधः ॥ २९ ॥
 पुष्करावर्ताख्येषु संवर्तमेवेषु विद्युतस्तडितो न स्फुरन्ति । इदा-

लोलामरकपालाङ्गुस्तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ २९ ॥
 अशोक इव मञ्जर्यः पुष्करावर्तविद्युतः ।
 न स्फुरन्ति जगत्कोशे तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३० ॥
 धरासाररणच्छैलाः प्रज्वलज्ज्वलनोज्ज्वलाः ।
 ककुभो न विशीर्यन्ते तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३१ ॥
 न ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यत्रयीशेषमिदं स्थितम् ।
 जगज्जरटजीमूतं तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३२ ॥
 न चेद्वाद्रिदलश्रेणिमात्रैकानुमितान्तराः ।
 दिशो जर्जरतां यातास्तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३३ ॥
 स्फुटदद्रीन्द्रटंकाराः कराः सौरा भ्रमन्ति खे ।
 कल्पाघ्राणि न गर्जन्ति तनुं त्यजसि किं मुधा ॥ ३४ ॥
 अहं भूतावकीर्णासु सालोकासु खगध्वजः ।
 विहरामि दशाशासु मा देहमवधीरय ॥ ३५ ॥
 इमे वयमिमे शैला भूतानीमान्यत्र भवान् ।
 इदं जगदिदं व्योम मा देहमवधीरय ॥ ३६ ॥
 पीवराज्ञानयोगेन यस्य पर्याकुलं मनः ।
 दुःखानि विनिकृन्तन्ति मरणं तस्य राजते ॥ ३७ ॥
 रुशोऽतिदुःखी मूढोऽहमेताश्चान्याश्च भावनाः ।
 मतिं यस्यावलुम्पन्ति मरणं तस्य राजते ॥ ३८ ॥
 आशापाशनिबद्धोऽन्तरितश्चेतश्च नीयते ।
 यो विलोलमनोवृत्त्या मरणं तस्य राजते ॥ ३९ ॥
 यस्य तृष्णाः प्रभञ्जन्ति हृदयं हृतभावनाः ।
 प्ररोहमिव गर्धेभ्यो मरणं तस्य राजते ॥ ४० ॥

नीमिति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ ३० ॥ धराया भूमेर्दृश्यमानाया आग-
 मन्तात्सरणं सारः प्रकम्पस्तेन विदीर्यमाणत्वाद्गणन्तः शैला
 यासु । ककुभो दिशः । अमूर्तानां विशरणयोगाद्दिगन्तस्था
 ब्रह्माण्डभित्तयो गृह्यन्ते ॥ ३१ ॥ इदं जगत् जरटाः प्रवृद्धा
 जीमूताः प्रलयमेधा यस्मिन्स्थाविधं सन् ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यदेवत्र-
 यीमात्रशेषं भूत्वा न स्थितम् ॥ ३२ ॥ अंद्रलोकालोकाचलस्य
 भूपद्मदलप्रार्थः शृङ्गारनुमितमन्तरं भेदो यासां न सूर्योदयादिना
 तथाविधा दिशो ब्रह्माण्डभित्तयो ॥ ३३ ॥ स्फुटतो दीर्यमाण-
 स्याद्दीन्द्रस्य मेरोरिव टंकारा ध्वनयो येषां सौरा द्वादशादित्यस-
 वन्धिनः कराः किण्वा न भ्रमन्तीति नञनुपपन्नते ॥ ३४ ॥
 भूतावकीर्णांस्खण्डजादिचतुर्विधप्राणिव्याप्तासु । अहं विष्णुर्विह-
 रामि । मा अवधीरय त्यज । तथा चेदानीं तव मरणं न शो-
 भत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कस्य तर्हि मरणमुचिनं तमाह—
 पीवरेत्यादिना । यस्य मनः अज्ञानयोगेन दुःखानि विनिकृन्तन्ति
 तस्य मरणं राजते । 'अत्यन्तपीडितो जीवः स्थूलदेहं विमुञ्चति'
 इति स्मृतिस्मिद्धमरणहेतुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 हृतभावना अपहृतविवेकाङ्कुरास्तृष्णा यस्य हृदयं प्रभञ्जन्ति
 आशृजन्ति यथा महाफल शाखायङ्कुरप्ररोहं गर्धेभ्यस्तदभिला-

चित्तवृत्तिलता यस्य तालोत्तालमनोवने ।
फलिता सुखदुःखाभ्यां मरणं तस्य राजते ॥ ४१ ॥
रोमराजीलताजालं यस्येयं देहदुर्दुमम् ।
अनर्थोघो हरत्युच्चैर्मरणं तस्य राजते ॥ ४२ ॥
यस्य स्वदेहविपिनमाधिव्याधिद्वाम्नयः ।
दहन्ति लोलाङ्गलतं मरणं तस्य राजते ॥ ४३ ॥
कामकोपात्मका यस्य स्फूर्जन्यजगरास्तनौ ।
अन्तःशुष्कद्रुमस्येव मरणं तस्य राजते ॥ ४४ ॥
योयं देहपरित्यागस्तल्लोके मरणं स्मृतम् ।
न सता नासता तेन कारणं वेद्यवेदनम् ॥ ४५ ॥
यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वान्ततत्त्वावलोकनात् ।
यथार्थदर्शिने ह्यस्य जीवितं तस्य शोभते ॥ ४६ ॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
यः समः सर्वभावेषु जीवितं तस्य राजते ॥ ४७ ॥
योऽन्तःशीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया ।
साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य राजते ॥ ४८ ॥
इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो० उपशमप्रकरणे प्रह्लादनिर्वाणे नागयणवचनोपन्यासोनामैकौचनव्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

येन सम्यक्परिहाय हेयोपादेयमुज्झता ।
चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥ ४१ ॥
अवस्तुसदृशे वस्तुन्यसक्तं कलनामले ।
येन लीनं कृतं चेतो जीवितं तस्य शोभते ॥ ४२ ॥
सत्यां दृष्टिमवष्टभ्य लीलयेयं जगत्क्रिया ।
क्रियतेऽवासनं येन जीवितं तस्य राजते ॥ ४३ ॥
नान्तस्तुष्यति नोद्वेगमेति यो विहरन्नपि ।
हेयोपादेयसंप्राप्तौ जीवितं तस्य शोभते ॥ ४४ ॥
शुद्धपक्षस्य शुद्धस्य हंसौघः सरसो यथा ।
यस्माद्गुणौघो निर्याति जीवितं तस्य शोभते ॥ ४५ ॥
यस्मिन्श्रुतिपथं प्राप्ते दृष्टे स्मृतिमुपागते ।
आनन्दं यान्ति भूतानि जीविनं तस्य शोभते ॥ ४६ ॥
यस्योदयेषु हेदयेन जनान्मुञ्जानि
जीवालिमन्ति सकलानि विलासयन्ति ।
तस्यैव भाति परिजीवितमक्षयेन्दो-
रापूर्णतेव दनुजेश्वर नेतरस्य ॥ ४७ ॥
रापूर्णतेव दनुजेश्वर नेतरस्य ॥ ४८ ॥
इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षो० उपशमप्रकरणे प्रह्लादनिर्वाणे नागयणवचनोपन्यासोनामैकौचनव्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ४०

श्रीभगवानुवाच ।

स्थैर्यं देहस्य दृष्टस्य जीवितं प्रोच्यते जनैः ।

देहान्तरार्थं देहस्य संत्यागो मरणं स्मृतम् ॥ १ ॥

विपश्चरिभ्यो मूढाः प्रभञ्जन्ति तद्वत् ॥ ४० ॥ तालवृक्षवदु-
त्ताले रागादुच्छ्रायवति मनोलक्षणे वने ॥ ४१ ॥ रोमराजयेव
लताजालं शाखासमूहो यस्मिन्स्थाविधं देहलक्षणं दुर्दुमं विप-
वृक्षं कामाद्यनर्थलक्षणं ओषध्ण्डमास्तप्रवाहो हरति ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ अन्तः कोटगन्तः ॥ ४४ ॥ मरणम्ब्रह्मपथालो-
चनेऽपि तत्त्वज्ञस्य तत्र संभवतीत्याह—योऽयमिति । स्मृतं
प्रसिद्धम् । तच्च तत्त्वविदो न सता आत्मना संपादयितुं शक्यं
नाप्यसता तेन देहेन संपादयितुं शक्यं सदात्मनो निष्क्रियतया
त्यागक्रियायोगात् । अमर्त्यस्य देहसत्ताप्रसिद्धेऽपि अमता स्वपरि-
त्यागस्य दूरनिरस्तत्वाच्च । ननु देहस्यासत्त्वं किं कारणं तदाह—
कारणमिति । वेद्यस्य प्रमाणैरवश्यवेदनाहस्य स्वान्तमनो वेदनं
ज्ञानमेव देहाद्यसत्त्वे कारणम् । देहादिमद्रावप्रत्ययस्याज्ञाननि-
वन्धनत्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ कस्य तर्हि जीवितं शोभते त-
माह—यस्येत्यादिना । तथाच न देहाप्राणोत्क्रमणं क्तिवान्त-
त्त्वान्तमतेरुक्तमणमेव तच्च ज्ञस्य नास्त्येवातं सदैव तस्य जीवितं
शोभते । अज्ञस्य तु मतिः सदैव स्वान्तमन्त्वावुत्क्रामतीत्यर्मा
नित्यमृतस्वरूप इति भावः ॥ ४६ ॥ किंचिददेहाभिमानं
तत्त्यागो मरणं स्याद्यस्य तु स नास्ति यस्य बुद्धिस्तदीयप्रियाप्रि-
येन लिप्यते स सर्वेषु भावेषु देहेषु विषयेषु च समः साधा-
रणात्मा तस्य मरणसंभवाजीवितमेव राजते इत्यर्थः । एवम-
प्रेऽप्युक्तम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सम्यगसारतया परिहाय । चित्त-
स्यान्ते अवसानभूते साक्षिणि ॥ ४९ ॥ अवस्तु शुक्तिरजतादि

तत्सदृशे वस्तुनि वस्तुवद्भासमाने वाद्यार्थकलनात्मकमले अ-
गत्त चेतो ब्रह्मण्येव लीनं श्रुतकारिण्यमिव विलीनं कृतमि-
त्यर्थः ॥ ४० ॥ जगत्क्रिया जगतो व्यवहारः ॥ ४१ ॥ हेयस्य
दुःखहेतोः संप्राप्तौ नाद्वेगमेति । उपादेयस्य सुखसाधनस्य सं-
प्राप्तौ नान्तस्तुष्यति ॥ ४२ ॥ शुद्धास्तत्त्वविद एव पक्षाः
स्वीया यस्य रूपं च शुद्धस्य । मरःपक्षे शुद्धाः शुभ्रा हंसा
वकादयः पक्षा यस्य । स्वनःशुद्धस्य निमेलस्य पवित्रस्य च ।
गुणाः शान्तिशमामाधुर्यादयः शैल्यमौगभ्यादयश्च ॥ ४३ ॥
श्रुती कर्णौ न्यपथम् ॥ ४४ ॥ यस्य उदयेषु संपन्तु उद्गमनेषु
च जावलक्षणभ्रमरवन्ति जनलक्षणान्यम्बुजानि कुमुदानि वि-
लासयन्ति आनन्दितानि भवन्ति । अक्षयेन्दोः क्षयरोगनिर्मु-
क्तचन्द्रस्य आपूर्णतेव तस्यैव तत्त्वविदो जीवितं राजते नेतर-
स्याज्ञस्येत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इति श्रीवामिष्ठमहारामायणतात्पर्य-
प्रकाशे उपशमप्रकरणे एकौचनव्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
सदेहोऽपि विदेहोऽपि कृत्स्नोऽपि क्रियापरः ।
यथा ब्यवहरेज्जानी स क्रमो हरिणोच्यते ॥ १ ॥
जीवन्मुक्तस्यापि प्रह्लादस्य संनिधिमार्गेण राज्यपरिपालन-
निर्वाहोपायमुपदिदिक्षुर्भगवान्बामुदेवः सत्यपि देहे तस्य तत्त्वं-
बन्धाभावात्प्राप्तुं जीवितमरणं गौणं एव न मुख्ये इति वक्तुं
जीवनमरणयोर्लोकप्रसिद्धं स्वरूपमाह—स्थैर्यमिति । देहान्त-
रार्थं पुनर्देहान्तग्रहणाय पूर्वदेहस्य संत्याग उक्तम्यगमनं प्रा-

द्वाभ्यां चैवासि पक्षाभ्यामाभ्यां मुक्तो महामते ।
 किं ते मरणमस्तीह किं वा जीवितमस्ति ते ॥ २ ॥
 निदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तमरिमर्दन ।
 न त्वं जीवसि सर्वत्र क्रियसे न कदाचन ॥ ३ ॥
 देहसंस्थोऽप्यदेहत्वाद्देहोऽसि विदेहदृक् ।
 व्योमसंस्थोऽप्यसक्तत्वाद् व्योमेव हि भासतः ॥ ४ ॥
 स्पर्शसंबोधकारित्वाद्देह एवास्ति सुव्रत ।
 उत्सेधारोधकत्वेन समुत्सेधस्य कारणम् ॥ ५ ॥
 प्रबुद्धो ज्ञातवस्तुत्वाद्देहः कः शमिनामिह ।
 इदं त्वेकं परिच्छिन्नं रूपमज्ञेयं दुःस्थितम् ॥ ६ ॥
 सर्वदा सर्वमेवासि चित्प्रकाशः परैकधीः ।
 को देहः कोऽप्यदेहस्ते यं गृह्णासि जहासि च ॥ ७ ॥
 समुदेतु वसन्तो वा वातु वा प्रलयानिलः ।
 भावाभावविहीनस्य किमभ्यागतमात्मनः ॥ ८ ॥
 प्रलुठत्स्वपि शैलेषु कल्पाम्निषु दहत्स्वपि ।
 बहत्स्वत्पातवातेषु स्वात्मन्येव हि तिष्ठति ॥ ९ ॥
 सर्वभूतानि तिष्ठन्तु सर्वमेव प्रयातु वा ।
 नश्यन्तु वाथ वर्धन्तामात्मन्येवाभितिष्ठति ॥ १० ॥
 क्षीयते न क्षयं प्राप्ते वर्धमाने न वर्धते ।

गानां मरणं स्मृतम् । 'मृद् प्राणत्यागे' इति धात्वर्थप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ १ ॥ द्वाभ्यां देहस्थैर्यप्राणोत्क्रमणपक्षाभ्याम् । 'अशरीरं शरीरेषु' 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इति श्रुतेरिति भावः ॥ २ ॥ कथं तर्हि जीवितं तव शोभते मरणं न शोभते इति त्वयोक्तं तत्राह—निदर्शनार्थमिति । ज्ञानाज्ञानगुणदोषप्रपञ्चनार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अदेहत्वे विदेहदृक् विगतदेहदृष्टिरिति हेतुः । असक्तत्वादासङ्गविरहात् ॥ ४ ॥ देहसंस्थत्वं कथं ज्ञायते तत्राह—स्पर्शेति । देहे शीतोष्णादिसंश्लेषवेदननिमित्तत्वादन्यत्र तददर्शनदेह एवास्ति भवानिति शेषः । त्वाचे स्पर्शसंवेदने कथमसङ्गात्मा कारणमिति तत्र दृष्टान्तमाह—उत्सेधेति । यथा तस्मत्सेधे अरोधकत्वात्समुत्सेधकारणमित्युच्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥ अदेहत्वं तर्हि कथं तत्राह—प्रबुद्ध इति । त्वं ज्ञातवस्तुत्वात्प्रबुद्धः प्रबोधे च सति शमिनां सर्वद्वंद्वोपशमवतां देहः कः वर्तते । नहि स्वप्नोपशमे स्वप्नप्रदेशोऽस्ति । इदं त्वत्वं परिच्छिन्नं देहरूपमज्ञेयप्रबोधवस्तु दुःस्थितमसंभाव्यमपि स्थितमित्यर्थः ॥ ६ ॥ यद्यज्ञोऽपि देहे स्थित्वा देहो तर्ह्यहमपि देहे स्पर्शवेदनास्थितस्तद्वत्किं न स्यां तत्राह—सर्वदेति । प्रकाशकत्वेन स्थितिः सर्वदा सर्ववस्तुष्वपि तुल्येति सर्वमेव त्वमसि नाज्ञबेदहमात्रमित्यर्थः । एवं च तव कः पदार्थो देहः स्याद्यमहं बुद्ध्या गृह्णासि गृहीयाः । अदेहोऽपि कः स्याद्यमहं बुद्ध्या जहासि त्यजेरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु यदुपपन्नयात्स्वस्य हर्षोपपन्नयो यन्नाशनिमित्तदर्शनाच्च विषादः स देह इतरस्त्वदेह इति भेदः किं न स्यादिति चेन्न । तत्त्वविदो हर्षविषादहेत्वत्संभवादित्याह—समुदेति त्वयादिना । भाव्यते ग्रीष्मा संश्रयत इति भावः प्रियम् । न भाव्यते इत्य-

न स्पन्दते स्पन्दमाने देहेऽस्मिन्परमेश्वरः ॥ ११ ॥
 देहस्याहमहं देहीति क्षीणे चित्तविभ्रमे ।
 त्यजामि न त्यजामीति किं मुधा कलनोदिता ॥ १२ ॥
 इदं कृत्वा करोमीदमिदं त्यक्त्वेवमित्यलम् ।
 इति तत्त्वविदां तात संकल्पाः संक्षयं गताः ॥ १३ ॥
 प्रबुद्धाः सर्वकर्तारः करिष्यन्तीह किंचन ।
 न तस्याकरणे नित्यमकर्तृत्वपदं गताः ॥ १४ ॥
 अकर्तृत्वाद्भोक्तृत्वमर्थादेव समागतम् ।
 संगृहीतं किलानुसं केनेह भुवनत्रये ॥ १५ ॥
 शान्ते कर्तृत्वभोक्तृत्वे शान्तिरेवेह शिष्यते ।
 प्रौढिमभ्यागता सैव मुक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ १६ ॥
 प्रबुद्धाश्चिन्मयाः शुद्धाः सर्वमाक्रम्य संस्थिताः ।
 किं त्यक्तं परिगृह्णन्तु किं गृहीतं त्यजन्तु वा ॥ १७ ॥
 ग्राह्यग्राहकसंबन्धप्रमितावयविक्रमैः ।
 हीनः प्रमेयावयवैः किं गृह्णातु जहातु किम् ॥ १८ ॥
 ग्राह्यग्राहकसंबन्धे क्षीणे शान्तिरुदेत्यलम् ।
 स्थितिमभ्यागता शान्तिर्मोक्षनाम्नाभिधीयते ॥ १९ ॥
 तत्र स्थिताः सदा शान्तास्त्वादृशाः पुरुषोत्तमाः ।
 सुषुप्तावयवस्पन्दसाधर्म्येण चरन्ति हि ॥ २० ॥

भावेऽप्रियं तदुभयविहीनस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ तिष्ठति तत्त्वज्ञ इति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ देहस्य संबन्धिन्यहमिति तादात्म्याध्यासलक्षणे देहीति तद्वर्मेसंसर्गाध्यासलक्षणे च चित्तविभ्रमे क्षीणे सति मुधा निहंतुका निष्फला च त्यजामि न त्यजामीति कलना किमुदिता स्यात् । नैवोद्वेगित्यर्थः ॥ १२ ॥ त्यक्त्वेदं त्यजामीति शेषः ॥ १३ ॥ सर्वकर्तारोऽपि किंचन किंचिदपि न करिष्यन्तीति पूर्वार्थे नञोऽन्वयः । तस्य कदाच्यकरणे नित्यमेव न अकर्तृत्वपदं गतास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्फलमाह—अकर्तृत्वादिति । अनुसं वापादिना अनिष्पादितं ब्रौह्मादि ॥ १५ ॥ शान्तिर्निर्विक्षेपता । प्रौढिं कर्तृत्वमूलोच्छेदेन प्रसूढताम् ॥ १६ ॥ उक्तं व्यक्तमुपपादयति—प्रबुद्धा इत्यादिना । आक्रम्य परमार्थस्वप्नाविर्भावोपरिभूय त्यक्तं अप्राप्तं किं फलमहिं किं परिगृह्णन्तु ॥ १७ ॥ ग्राह्यग्राहकतत्संबन्धलक्षणैरज्ञप्रमितक्रियाकारकसंबन्धवर्धितावान्तरवाक्यार्थलक्षणवाक्यविक्रमैर्महावाक्यप्रमेयावयवैरज्ञप्रधानक्रियाकालपलक्षणविकारैर्हानः कूटस्थात्मा तद्वद्वितसाङ्गप्रधानक्रियाणिष्पादनसाध्यं पारलौकिकं स्वर्गादिफलं वा किं गृह्णातु किं जहातित्यर्थः ॥ १८ ॥ ऐहिकामुष्मिकेष्टानिष्टसाधनहानोपादाननिमित्तग्राह्यग्राहकसंबन्धोपशमे रागादिविक्षेपशान्तिरुदेति, सैव रागादिमूलोच्छेदेन स्थितिमभ्यागता मोक्षनामोच्यत इत्युक्तोपपादनोपसंहारः ॥ १९ ॥ एवं स्थितानामपि यावत्प्रारब्धक्षयं व्यवहारसिद्धौ दृष्टान्तमाह—सुषुप्तेति । यथा सुषुप्ताः स्वाप्ययेन ब्रह्मप्राप्ता अपि प्राणोदरान्नरसादिसन्द जीवनादृष्टात्मसंनिधिमात्रेणाचरन्तीत्युच्यते तद्वन्नीव-

परावबोधविश्रान्तवासनो जगति स्थितिम् ।
अर्धसुप्त इवेहेमां त्वं पश्यतामस्मया धिया ॥ २१ ॥
न रमन्ते हि रम्येषु स्वात्मन्येव गताशयाः ।
नोद्विजन्तेऽन्यदुःखेषु स्वात्मन्येकरसायनाः ॥ २२ ॥
नित्यप्रबुद्धा गृह्णन्ति कार्याणीमान्यसङ्गिनः ।
मुकुरा इव बिम्बानि यथा प्राप्तान्यवाञ्छया ॥ २३ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादबोधनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ४१

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
जगद्रक्षसमुद्रेन त्रैलोक्याद्भुतदर्शिना ।
इत्युक्ते पद्मनाभेन ज्योत्स्नाशीतलया गिरा ॥ १ ॥
प्रह्लादनामा देहोऽसौ विकाशिनयनाम्बुजः ।
मुदोवाच वचो धीरो गृहीतमननक्रमः ॥ २ ॥
प्रह्लाद उवाच ।
हिताहितविचारेण राजकार्यशतेन च ।
अत्यहं श्रमितो देव क्षणं विश्रामतां गतः ॥ ३ ॥
भगवंस्त्वत्प्रसादेन स्थितिः सम्यगथागता ।
समाधावसमाधौ च रूपेणाहं समः सदा ॥ ४ ॥
चिरमन्तर्महादेव दृष्टोऽस्यमलया धिया ।
पुनर्बहिरयं दृष्ट्वा दिष्ट्वा देव प्रहृश्यसे ॥ ५ ॥

न्मुक्ता अपि चरन्ति । व्यवहरन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ तद्वत्त्वमपि
राज्यपालनमाचरेत्याशयेनाह—परावबोधेति । अर्धसुप्तः सु-
पुप्तजगत्संस्थितः ॥ २१ ॥ रम्येषु अनात्मस्विति शेषः । आ-
त्मान्येषु आत्मास्पर्शेषु दुःखेषु । स्वात्मन्येव एक रसायनमिव
मधुरं मुञ्चं येनाम् । तथाचोक्तं वार्तिके 'दुःखा यदि भवेन्माक्षी
कः साक्षी दुःखिनो भवेत् । दुःखिनः साक्षिना नास्ति साक्षिणो
दुःखिना कुतः' इति ॥ २२ ॥ मुगदुःखमात्रं तत्प्राप्तिपरिहारार्थानि
कार्याणि कथं गृह्णन्ति तत्राह—नित्येति । अवाञ्छया अनास्थया ।
॥ २३ ॥ तर्हि ते किं स्वात्मन्यप्यास्थाशयस्या नेत्याह—जाग्रतीति ।
तथाच 'या निशा सर्वभूताना तस्यां जागर्ति संयमा' इति भग-
वतापि तेषामात्मास्था दांशेना । प्रविवेचयते प्रकम्पयन्ते व्यव-
हरन्तीति यावत् ॥ २४ ॥ विवक्षितार्थं संक्षिप्योपसंहरति—
त्यमिति । हे महात्मन्, त्वमन्तः अजितस्य विष्णोः पदवीं
परमात्मपद समागतः प्राप्तवान्सर्वत्र कर्मलज्जवासरं कल्पपर्य-
न्तमिहैव पाताले गुणगणैः कलिनां राज्यलक्ष्मीं भुक्त्वा अच्युतं
विदेहकवत्याख्यं च्युतिरहितं परमास्पदं परमपदं व्रजेत्यर्थः ॥ २५ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

गृहीतशासनाह्वयपूजां संप्राप्य सानुगः ।

दैत्यराज्येऽभिषिच्यैवं वरेरच्छन्दयद्धरिः ॥ १ ॥

प्रलये जगलक्षणानां रत्नानां स्वान्तः प्रवेशनात्समुद्रेन संपु-

जाग्रति स्वात्मनि स्वस्थाः सुप्ताः संसारसंस्थितौ ।
बालवत्प्रविवेचयन्ते सुषुप्तसदृशाशयाः ॥ २४ ॥
त्वमजितपदवीमुपागतोऽन्तः
कर्मलज्जवासरमेकमेव भुक्त्वा ।
गुणगणकलितामिहैव लक्ष्मीं
व्रज परमास्पदमच्युतं महात्मन् ॥ २५ ॥

अहमासमनन्तायामस्यां दृष्टौ महेश्वर ।
सर्वसंकल्पमुक्तायां व्योम व्योम्नीव निर्मले ॥ ६ ॥
न शोकेन न मोहेन न च वैराग्यचिन्तया ।
न देहत्यागकार्येण न संसारभयेन च ॥ ७ ॥
एकस्मिन्विद्यमाने हि कुतः शोकः कुतः क्षतिः ।
कुतो देहः क संसारः क स्थितिः क भयाभये ॥ ८ ॥
यथेच्छयैवामलया केवलं स्वयमुत्थया ।
एवमेवाहमवसं वितते पावने पदे ॥ ९ ॥
हा विरक्तोऽस्मि संसारं त्यजामीतीयमीश्वर ।
अप्रबुद्धदशां चिन्ता हर्षशोकविकारदा ॥ १० ॥
देहाभावे न दुःखानि देहे दुःखानि मे मतिः ।
इति चिन्ताविषय्याली मूर्खमेवावलुम्पति ॥ ११ ॥

दृक्तेन मृष्टिकाले त्रैलोक्यलक्षणान्भुतप्रदर्शनशौलेन पद्मनाभेन वि-
ष्णुदेहेन इति प्रागुक्तप्रकारेणोक्तं सति ॥ १ ॥ प्रह्लादनामा
असौ प्रागुक्तो देहो गृहीतमननक्रमः सन् मुदा उवाच । देह-
प्रहणमात्मनि व्यवहरन्तुतावधारार्थम् ॥ २ ॥ असुराणां किं हितं
देवानां किमहितमिति विचारेण श्रमितः श्रमं प्रापितः । क्षण-
मिति समार्था कालद्वयार्थव्याप्युक्तम् ॥ ३ ॥ स्थितिस्तत्त्व-
बोधेन स्वरूपावस्थितिः । रूपेण पारमार्थिकस्वरूपेण । सदा
समाध्यसमाधयोः सदैवविदेहमुक्तयोश्च ॥ ४ ॥ इमां श्लोकौ
कचिदेव पुस्तके दृश्येते । अन्तर्धिया अखण्डमानमसाक्षात्का-
रवृत्त्या दृष्टोऽसि । बहिर्दृष्ट्या चक्षुषा दिष्ट्वा भाग्यवशेन दृश्यसे
॥ ५ ॥ अस्यामान्तार्थो दृष्टः ॥ ६ ॥ तत्र शोकमोहादिनिमित्त-
वशादहं समाधि नाश्रितो येन मम देहत्यागप्रसक्तिः स्यादि-
त्याह—न शोकेनेति ॥ ७ ॥ दृष्ट एव ते पितृगत्यादिनाशादिः
शोकहेतुस्तं कथमपलपसि तत्राह—एकस्मिन्निति । सत्यमत्र
दृष्टो नन्वेतन्मात्मनि स इति न तद्वेतुको मे समाधिरेत्यर्थः ॥ ८ ॥
तर्हि समाधेयं को हेतुरिति चेद्विचारजा विश्रान्तीच्छेदे-
त्याह—यथेच्छयैति । एवमेव देहत्यागाद्यभिषन्धिबिभेव ॥ ९ ॥
न च वैराग्यचिन्तयेति वैराग्यापन्नवो न युक्तस्तस्य विचारपूर्वके
समाधावनुकूलत्वादिनि चेतत्राह—हा विरक्त इति ॥ १० ॥
वैराग्यस्य समाधिहेतुत्वं गगवद्देहस्यापि दुःखहेतुत्वानुभवात्-
त्यागस्यापि समाधिनिमित्तता स्यात् सोऽयतत्त्वविद एव वा-

इदं सुखमिदं दुःखमिदं नास्तीदमस्ति मे ।
 इति बोलायितं चेतो मूढमेव न पण्डितम् ॥ १२ ॥
 अहमन्योऽन्य एवायमित्यज्ञानां तु वासना ।
 दूरोदस्तात्मबुद्धिनां जयत्यसुमतामिह ॥ १३ ॥
 इदं त्याज्यमिदं प्राह्यमिति मिथ्या मनोभ्रमः ।
 नोन्मत्ततां नयत्यन्तर्हममिब दुर्धियः ॥ १४ ॥
 सर्वस्मिन्नात्मनि तते त्वयि तामरसेक्षण ।
 हेयोपादेयपक्षस्या द्वितीया कलना कुतः ॥ १५ ॥
 विज्ञानाभासमखिलं जगत्सदसदुत्थितम् ।
 किं हेयं किमुपादेयमिह यत्यज्यते नवा ॥ १६ ॥
 केवलं स्वस्वभावेन द्रष्टृदृश्ये विचारयन् ।
 क्षणं विधान्तवानन्तः परमात्मात्मनात्मनि ॥ १७ ॥
 भावाभावविनिर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः ।
 एवमासमहं पूर्वमधुनेत्थं व्यवस्थितः ॥ १८ ॥
 समयात्मीयमापन्नं सर्वमात्मात्मतां गतः ।
 करोम्यहं महादेव तुभ्यं यत्परिरोचते ॥ १९ ॥
 त्वमयं पुण्डरीकाक्षः पूज्यस्तावज्जगन्त्रये ।
 तन्मत्तः प्रकृतिप्राप्तां पूजामादातुमर्हसि ॥ २० ॥
 इत्युक्त्वा दानवाधीशः पुरः क्षीरोदशाश्विनः ।
 शैलेन्द्र इव पूर्णेन्दुमर्घपात्रमुपाददे ॥ २१ ॥
 सायुधं साप्सरोवृन्दं ससुरं सखगाधिपम् ।
 पूजयामास गोविन्दं सत्रैलोक्यमथाग्रगम् ॥ २२ ॥
 सबाह्याभ्यन्तरभ्रान्तभुवनं भुवनेश्वरम् ।
 पूजयित्वाथ तिष्ठन्तमुवाच कमलापतिः ॥ २३ ॥

ञ्छितो न ममेत्याह—देहाभाव इति ॥ ११ ॥ अतएव सुख-
 लिप्सया दुःखनिवृत्तिर्लियायापि वा न समाधिरित्याह—इद-
 मिति । मूढमेव अवलुम्पतात्यनुकृष्यते ॥ १२ ॥ तत्संस्तु भेदवा-
 सनाक्षयेच्छया समाधित्वाह—अहमन्य इति । दूरोदस्ता
 आत्मबुद्धिस्तत्त्वज्ञानं यस्तेषामज्ञानामेव जयति न तत्त्वविदामि-
 त्यर्थः । असुमतां प्राणिनाम् ॥ १३ ॥ तर्हि संसारत्यागाय मोक्ष-
 ग्रहणाय वा समाधिरस्त्विति चेतत्रायाह—इदमिति । इति
 प्रसिद्धो दुर्धियः संबन्धा भ्रमः अहमिब ज्ञं नोन्मत्ततां नयती-
 त्यन्वयः ॥ १४ ॥ तत्कुतस्तत्राह—सर्वस्मिन्नाद्यादिना ॥ १५ ॥
 भ्रान्तिविज्ञाने शुक्तिरजतादिवदाभासे न परमार्थ इति वि-
 ज्ञानाभासम् । सत आत्मनोऽसतो मायायाश्चान्यान्यतादात्म्या-
 ध्यासलक्षणान्मिधुनीकरणानुत्थितम् ॥ १६ ॥ अतएव मम
 तत्त्वविचारविभ्रान्तिरेव समाधिः संपन्न इत्याह—केवल-
 मिति ॥ १७ ॥ पूर्वं समाधिकाले । अधुना द्युत्थानकाले ।
 इत्थं लदाज्ञासार्थोपादानयोग्यतया व्यवस्थितोऽस्मीत्यर्थः ॥ १८ ॥
 स आत्मतां स्वस्वभावं गत आत्मा अहं मया आत्मीयं स्वक-
 र्त्तव्यतां प्राप्तं सर्वं लदाज्ञं कार्यं करोमि । किं स्वरागेण
 करिष्यसि नेत्याह—तुभ्यमिति । त्वदिच्छानुवर्तितमेत्यर्थः

श्रीभगवानुवाच ।

उत्तिष्ठ दानवाधीश सिंहासनमुपाश्रय ।
 यावदाश्वभिषेकं ते स्वयमेव ददाम्यहम् ॥ २४ ॥
 पाञ्चजन्यरवं श्रुत्वा य इमे समुपागताः ।
 सिद्धाः साध्याः सुरौघास्ते कुर्वन्तु तव मङ्गलम् २५
 इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षो दानवं सिंहविष्टरे ।
 योजयामास योग्यं तं मेरुशृङ्ग इवाम्बुदम् ॥ २६ ॥
 अथैनं हरिराहूतैः क्षीरोदाद्यैर्महाब्धिभिः ।
 गङ्गादिभिः सरित्पूरैः सर्वतीर्थजलैस्तथा ॥ २७ ॥
 सर्वविप्रर्षिसङ्घैश्च सर्वसिद्धगणैः सह ।
 पुनर्विद्याधरयुतो लोकपालसमन्वितः ॥ २८ ॥
 अभ्यषिञ्चदमेयात्मा दैत्यराज्ये महासुरम् ।
 मरुद्गणैः स्तूयमानं पूर्वं स्वर्गे हरिं यथा ॥ २९ ॥
 सुरासुरैः स्तूयमानं स्तूयमानः सुरासुरैः ।
 अभिषिक्तमुवाचेदं प्रह्लादं मधुसूदनः ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यावन्मेरुधरा यावदावच्छन्द्राकिमण्डले ।
 अखण्डितगुणश्लाघी तावद्वाजा भवानघ ॥ ३१ ॥
 इष्टानिष्टफलं त्यक्त्वा समदर्शनया धिया ।
 वीतरागभयक्रोधो राज्यं समनुपालय ॥ ३२ ॥
 राज्येऽस्मिन्भोगसंपूर्णे दृष्टानुत्तमभूमिना ।
 न गन्तव्यस्त्वयोद्वेगः स्वर्गे मानवकेऽथवा ॥ ३३ ॥
 देशकालक्रियाकार्यैर्यथाप्राप्तासु दृष्टिषु ।
 प्रकृतं कार्यमातिष्ठ त्यक्त्वा मानसमास्त्व भो ॥ ३४ ॥

॥ १९ ॥ यथा त्वदाज्ञास राज्यं नियतिप्राप्तमहम-
 ज्ञाकरोमि तथा त्वमपि महत्तां पूजां सर्वेश्वरत्वात्त्व
 नियतिप्राप्तां गृह्णणस्याह—त्वमिति । प्रकृतिः शास्त्रलो-
 कप्रसिद्धा नियतिः ॥ २० ॥ शैलेन्द्र उदयादिः ॥ २१ ॥
 सत्रैलोक्यमुदरान्तःस्थितत्रैलोक्यसहितम् । अग्रं पुरस्थितम्
 ॥ २२ ॥ बाह्येषु रोमकूपादिषु आभ्यन्तरेषु बस्तिजठरहृदया-
 दिषु च भ्रान्तानि परिवर्तमानानि भुवनानि यस्य तम् ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ सिंहविष्टरे सिंहासने ॥ २६ ॥ २७ ॥ पुनः-
 शब्दस्वारस्यात्पूर्वं स्वयमेकएवाभ्यषिञ्चद्विद्याधरादिभिः सह
 पुनरुत्साहातिशयादभ्यषिञ्चदिति गम्यते ॥ २८ ॥ हरिमिन्द्रम्
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ धरा पृथ्वी । धराः अन्ये पर्वताश्चेति वा
 ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दृष्टा अनुत्तमा निरतिशयानन्दभूमिर्न तयाविधेन
 त्वया राज्यं उद्वेगः अरतिलक्षणो न गन्तव्यस्तथा पित्रादिव-
 त्स्वर्गं देवलोकं मानवं भूलोकं च उद्वेगो न गन्तव्यो न गम-
 यितव्यः ॥ ३३ ॥ यथा प्राप्तासु प्रजाशास्त्रादिनिग्रहानुग्रहा-
 दिदृष्टिषु तत्तत्पुरुषानुरूपैर्देशकालक्रियाकारैः प्रकृतं प्रसं-
 जितं वधबन्धदण्डादिकार्यमातिष्ठ अनुतिष्ठ । मानसं रागादि-

अतिदेहतयेदंताममतापरिवर्जितम् ।
 भावाभावे समं कार्यं कुर्वन्निह न बाध्यसे ॥ ३५ ॥
 दृष्टसंसारपर्यायस्तुलितानुलतत्पदः ।
 सर्वं सर्वत्र जानासि किमन्यदुपदिश्यते ॥ ३६ ॥
 वीतरागभयक्रोधे त्वयि राजनि राजति ।
 नेदानीं दुःखदुर्ग्रन्थिनासुरान्दलयिष्यति ॥ ३७ ॥
 बाष्पश्रीनांसुरीकर्णमञ्जरीः प्लावयिष्यति ।
 वनराजिमिवोन्मत्ता सरित्त्वारतरङ्गिणी ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये षष्ठे मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादाभिषेको नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः सनरामरकिन्नरः ।
 द्वितीय इव संसारश्चालासुरमन्दिरात् ॥ १ ॥
 प्रह्लादादिविनिर्मुक्तैः पश्चात्पुष्पाञ्जलिप्रज्ञैः ।
 पूर्यमाणो विहंगेशपाश्चात्याङ्गरुहोत्तरैः ॥ २ ॥
 क्रमात्क्षीरोदमासाद्य विसृज्य सुरवाहिनीम् ।
 भोगिभोगासने तस्थौ श्वेताब्ज इव पटपदः ॥ ३ ॥
 भोगिभोगासने विष्णुः शक्रः स्वर्गं सहामरैः ।
 पाताले दानवाधीश इति तस्थुर्गतज्वराः ॥ ४ ॥
 एषा ते कथिता राम निःशेषमलनाशिनी ।
 प्राह्लादी बोधसंप्राप्तिरैन्दवद्रवशीतला ॥ ५ ॥
 तां तु ये मानवा लोके बहुदुष्कृतिनोऽपि हि ।
 धिया विचारयिष्यन्ति ते प्राप्स्यन्त्यचिरात्पदम् ॥ ६ ॥
 सामान्येन विचारेण क्षयमायाति दुष्कृतम् ।

वैषम्यं त्यक्त्वा आस्व ॥ ३४ ॥ अतिदेहतया देहानिर्गन्तात्म-
 भावेन । भावाभावे लामालम्बे ॥ ३५ ॥ व्यवहारे परमाथे
 च स्वमेव निपुणोऽर्गाति नोपदेश्य तवात्माल्याह—दृष्टेति ॥ ३६ ॥
 अनेन तव पूर्वमनोरथाऽपि भस्मयन्तीत्याह—वातेति । दुःखदु-
 र्ग्रन्थिरसुरोपधिदानीं न म्हास्यति देवस्थश्च मद्भाग अमुग्राव
 दलयिष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ उन्मत्ता वर्षाभिर्वाधिता सरिन्नदी ।
 तारतरङ्गिणी बृहन्नद्या ॥ ३८ ॥ जगन्वास्थमपि भस्मयन्ती-
 त्याह—अथेति । निर्मन्दगे निर्गतमन्थाचलो योऽस्मोनिधिस्त-
 द्भव ॥ ३९ ॥ अपरस्वमाहताः परस्परमर्तुभिर्गवन्दीकृताः ॥ ४० ॥
 हे दनुमुत, त्वं बहुलनिशा कृष्णशराग्विस्तत्रत्यनिनान्तनिर्द्वानि-
 मिरप्रायमज्ञानान्धकारमपास्य सदा उदिता आशयश्रीः स्वप्रका-
 शब्रह्मात्मस्फूर्तिर्यस्य तथाविधः सन् वर्तितानामसुरश्रीणां सभ-
 जनीयशान्त्यादीनां च विलम्बः गम्याम् । अजिता शत्रुभिः
 कामादिषट्कैश्चापराभूतां राज्यलक्ष्मीं स्वराज्यलक्ष्मीं च चिरमु-
 पभुङ्क्ष्वेत्याशीः ॥ ४१ ॥ इति श्रीवाल्मीकिमहाराामायणतत्प-
 र्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

अद्यप्रभृत्यसंप्राप्तदानवामरसंगरम् ।
 निर्मन्दराम्भोनिधिवज्जगत्स्वस्वमिव स्थितम् ॥ ३९ ॥
 देवासुरकुटुम्बिन्यो भर्तृष्वन्तःपुरेषु च ।
 स्वेष्वेव यान्तु विश्वासमपरस्परमाहताः ॥ ४० ॥
 भवबहुलनिशानितान्तनिद्रा
 निमिरमपास्य सदोदिताशयश्रीः ।
 दनुसुतवनिताविलासरभ्यां
 चिरमजितामुपभुङ्क्षु राज्यलक्ष्मीम् ॥ ४१ ॥

योगवाक्यविचारेण को न याति परं पदम् ॥ ७ ॥
 अज्ञानमुच्यते पापं तद्विचारेण नश्यति ।
 पापमूलच्छिदं तस्माद्विचारं न परित्यजेत् ॥ ८ ॥
 इमां प्रह्लादसंसिद्धिं प्रविचारयतां नृणाम् ।
 समजन्मकृतं पापं क्षयमायात्यसंशयम् ॥ ९ ॥

श्रीराम उवाच ।

परे पदे परिणतं पाञ्चजन्यस्वनेमेनः ।
 कथं प्रबुद्धं भगवन्प्रह्लादस्य महामनः ॥ १० ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

द्विविधा मुक्तता लोके संभवत्यनघाकृते ।
 सदेहैका विदेहान्या विभागोऽयं तयोः शृणु ॥ ११ ॥
 असंसक्तमनस्यस्य त्यागादानेषु कर्मणाम् ।
 नपणाननिश्चिन्ति विद्धि त्वं जीवन्मुक्ततामिह ॥ १२ ॥

विष्णोः क्षीरोदगमनमाख्यानफलमुत्तमम् ।

समाधिमुक्तश्रुत्यथाने हेतुश्चात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

सनरामरकिन्नरश्चादिव द्वितीयः संसार इव विसृतः । चाल
 जगाम ॥ १ ॥ विहंगेशस्य गरुडस्य पाश्चात्येवङ्गरुहेषु उत्कर-
 वदार्शभूतैः पुष्पाञ्जलिप्रज्ञैः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ऐन्दवो द्रवो-
 ऽमृतमिव शीतला ॥ ५ ॥ ६ ॥ दुष्कृतपदेन पापतन्मूलमहान्
 च ॥ ७ ॥ मयोक्तं न पापमेवेत्याह—अज्ञानमिति ॥ ८ ॥
 समजन्मकृतमित्यागतविचारफलमेतत् । ज्ञानफलपर्यन्तेन तु
 विचारेण प्रागुक्तफलानिरिक्तमवैपापलभ्यः प्रसिद्ध एवेति ॥ ९ ॥
 समाधिमुक्तस्य विदेहमुक्तेन सह विद्यानिर्मुखादिमाय्ये पुन-
 र्युत्थानहेतुं जिज्ञासमानो रामः पृच्छति—परे इति ।
 मनसो विलये पाञ्चजन्यस्वनेश्रवणमपि दुर्लभमिति कथं
 तेन प्रबोध इति भावः ॥ १० ॥ प्राग्बोधशेषोद्बोधितशुद्ध-
 वामनामन्त्रिभगवद्विच्छेद तत्प्रबोधे हेतुरिति विशेषं वक्तुं
 मन्दहृदिद्विमुक्ता विमज्ज्य दर्शयन्ति—द्विविधेत्यादिना । वि-
 भागो विभाजकलक्षणभेदः । अयं वक्ष्यमाणप्रकारः ॥ ११ ॥
 कर्मणामिष्टानिष्टानां त्यागादानेषु विषयेषु एषणा रागो नास्ति ।

सैव देहक्षये राम पुनर्जननवर्जिता ।
 विदेहमुक्ता प्रोक्ता तत्त्वा नायान्ति दृश्यताम् ॥ १३ ॥
 भृष्टबीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविचर्जिताः ।
 इदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥ १४ ॥
 पावनी परमोदारा शुद्धसत्त्वानुपातिनी ।
 आत्मध्यानमयी नित्यं सुषुप्तस्येव तिष्ठति ॥ १५ ॥
 अपि वर्षसहस्रान्ते तयैवान्तरवक्ष्यया ।
 सति वेदे प्रबुध्यन्ते जीवन्मुक्ता रघूद्वह ॥ १६ ॥
 प्रह्लादोऽन्तस्थया शुद्धसत्त्ववासनया स्वया ।
 बोधमाप महाबाहो शङ्कशब्दावबुद्धया ॥ १७ ॥
 हरिरात्मा हि भूतानां तस्य यत्प्रतिभासते ।
 तत्तथैव भवत्याशु सर्वमात्मैव कारणम् ॥ १८ ॥
 प्रबोधमेतु प्रह्लादो यदैवेति विचिन्तितम् ।
 निमेषाद्बुद्धेवेन तदैवैतदुपस्थितम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो० उपशमप्रकरणे प्रह्लादव्यवस्थानाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

धীরाम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ शुद्धैस्त्वद्वचनान्शुभिः ।
 निर्मुक्ताः स्म शशाङ्कस्य कैरोपधयो यथा ॥ १ ॥
 कर्णामिवाञ्छयमानानि पवित्राणि मृदूनि च ।

तस्य तां स्थितिं जीवन्मुक्ततां विद्धि ॥ १२ ॥ देहपदेन तद्वा-
 रणहेतुः प्रारब्धशेषो लक्ष्यते । तस्य भोगेन क्षये सती-
 त्यर्थः ॥ १३ ॥ शृष्टानि भर्जितानि बीजान्युपमा येषामिति
 पुनर्दृश्यतानवासी हेतुगर्भे विशेषणम् । जीवन्मुक्तेषु तु स-
 माधिभ्युत्थानेन पुनर्देहदृश्यतायां हेतुरस्तीत्याह—हृदीति ।
 शुद्धा आसन्नमालिन्यनिर्मुक्ता ॥ १४ ॥ पावनी शुद्धब्रह्मात्म-
 भावना पवित्रा परमोदारा तृष्णाकार्पण्यरहिता । अन्तःकरणस्य
 ब्रह्माणिलयेपि वासनास्थितौ दृष्टान्तमाह—सुषुप्तस्येवेति ॥ १५ ॥
 देहपदेनात्रापि तद्धारणहेतुः प्रारब्धशेषो लक्ष्यते ॥ १६ ॥
 सैव प्रह्लादोऽपि हेतुरित्याह—प्रह्लाद इति ॥ १७ ॥ लीने
 ओत्रे शङ्कशब्दस्याप्यप्रह्लात्तावन्मात्रेण कथं बोध इत्याशङ्कं परि-
 हरन्माह—हरिरिति । आत्मा कारणात्मा । सत्यसंकल्प इति
 यावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ अकारणेनैव शुद्धात्मना भूतानां
 कारणेनाव्याकृतेन चकारात्कामकर्मोदिना च निमित्तेन आत्म-
 न्नेव जगत्सृष्टयर्थं बाधुदेवमयात्मना वपुः शरीरमात्रं गृही-
 तम् । द्विशब्दस्तथा भुतिस्पृष्टिपुराणप्रसिद्धोत्तमार्थः ॥ २० ॥
 अतएव तद्वर्तमाने आत्मदर्शनं सिध्यत्यात्मदर्शने च तद्दर्शनं
 शुद्धमभित्याह—आत्मेति ॥ २१ ॥ विहरतस्त्व ॥ २२ ॥
 दुःखान्येव आसारा धारासंपातास्तद्वती । जाड्यं मौर्ख्यं रोगं

आत्मन्यकारणेनैव भूतानां कारणेन च ।
 सृष्टयर्थं वपुरासं हि बाधुदेवमयात्मना ॥ २० ॥
 आत्मावलोकनेनाशु माधवः परिदृश्यते ।
 माधवाराधनेनाशु स्वयमात्मावलोक्यते ॥ २१ ॥
 एतां दृष्टिमवबुध्य राघवात्मावलोकने ।
 विहराशु विचारात्मा पदं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ २२ ॥
 दुःखासारवती राम संसारप्रावृडतता ।
 जाड्यं वदति परमं विचारार्कमपश्यताम् ॥ २३ ॥
 प्रसादादात्मनो विष्णोर्मध्येयमतिभासुरा ।
 प्रबाधते न धीरास्तु यक्षी मन्त्रवतो यथा ॥ २४ ॥
 आत्मेच्छयैव घनतां समुपागतान्त-
 रात्मेच्छयैव तनुतामुपयाति काले ।
 संसारजालरचनेयमनन्तमाया-
 ज्वालेह वातवलयदिब पावकस्य ॥ २५ ॥

सुखयन्ति गृहीतानि पुष्पाणीव वचांसि ते ॥ २ ॥
 पौरुषेण प्रयत्नेन सर्वमासाद्यते यदि ।
 प्रह्लादस्तत्कथं बुद्धो न माधववरं विना ॥ ३ ॥

च ॥ २३ ॥ यक्षीप्रहण सर्वपिशाचाद्युपलक्षणम् । मन्त्रवतो
 मन्त्रसिद्धान् ॥ २४ ॥ संसारजालरचनालक्षणा अनन्तस्य
 विष्णोरियं माया तस्यैवात्मन इच्छयैव घनतां देहादिघनानर्थ-
 भावं समुपागता साच निर्व्याजभक्तिप्रणिधानाद्याराधितस्य त-
 स्यात्मन इच्छयैव विवेकविचारादिजन्मकाले तनुतां ह्यामुप-
 याति । यथा पावकस्य ज्वाला वातवलयादेव घनतामुपयाति
 अन्ते च तद्वादादेव तनुतामुपयाति तद्वत् । अत ईश्वरप्रसाद-
 जनितविचारादिनैवावश्यं ज्ञानलाभ इत्याख्यानतात्पर्यमिति
 भावः । तथाच भगवतो वारायणस्य सूत्रम् 'पराभिध्यानं तु
 तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्यया' इति । 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञान-
 मपोहनं च' इति भगवद्वचनं चेति भावः ॥ २५ ॥ इति
 श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे द्विच-
 त्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ईशप्रसादलभ्येपि नेश्वरे दीयतां भरः ।

पौरुषेणन्द्रियाक्रान्त्या साध्यं ज्ञानमितीयेते ॥ १ ॥

निर्मुक्ता आह्लादिताः स्म ॥ १ ॥ कर्णभ्यां ध्रुवगाथावत-
 सनाय चाभिवाञ्छयमानानि । पुष्पपक्षे गुरुदेवतादिप्रसादरूप-
 तया पापापहारित्वात्पवित्राणि पुष्पाण्युत्पलादीनीव ॥ २ ॥
 तत्तर्हि प्रह्लादो माधवस्य वरं विनापि स्वपौरुषेणैव कथं न प्रबु-
 द्धवान् । अतः स्वपौरुषादेव सर्वत्र ज्ञानलाभ इति प्रागुक्तनि-

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यद्यद्राघव संप्राप्तं प्रह्लादेन महात्मना ।
तत्तदासादितं तेन पौरुषादेव नान्यतः ॥ ४ ॥
आत्मा नारायणश्चैव न भिन्नस्तिलैतलवत् ।
तथैव शौक्यपटवत्कुसुमामोदवत्तथा ॥ ५ ॥
यो हि विष्णुः स एवात्मा यो ह्यात्मासौ जनार्दनः ।
विष्ण्वात्मशब्दौ पर्यायौ यथा विटपिपादपौ ॥ ६ ॥
प्रह्लादनामा प्रथममात्मैव स्वयमात्मना ।
स्वयैव परया शक्त्या विष्णुभक्तौ नियोजितः ॥ ७ ॥
प्रह्लादो ह्यात्मनैवेनं वरमर्जितवान्स्वयम् ।
स्वयं विचारणं कृत्वा स्वयं विदितवान्मनः ॥ ८ ॥
कदाचिदात्मनैवात्मा स्वयं शक्त्या प्रबुध्यते ।
कदाचिद्विष्णुदेहेन भक्तिलभ्येन बोध्यते ॥ ९ ॥
चिरमाराधितोऽप्येष परमप्रीतिमानपि ।
नाविचारवतो ज्ञानं दातुं शक्नोति माधवः ॥ १० ॥
मुख्यः पुरुषयज्ञोऽथो विचारः स्वान्मदर्शने ।
गौणो वरादिको हेतुमुख्यहेतुपरो भव ॥ ११ ॥
पूर्वमेव बलात्तस्मादाक्रम्येन्द्रियपञ्चकम् ।
अभ्यसन्सर्वयत्नेन चित्तं कुरु विचारवत् ॥ १२ ॥
यद्यदासाद्यते किञ्चित्केनचित्कचिदेव हि ।
स्वशक्तिसंप्रवृत्त्या तल्लभ्यते नान्यतः क्वचित् ॥ १३ ॥

यमभक्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्वपौरुषमाध्यायां पुरुषार्थसिद्धौ माध-
ववरोपि द्वारविशेष एव न स्वतन्त्र इति नोक्तनियमभक्त इत्या-
शयेन संक्षिप्तोत्तरमाह—यद्यदि ॥ ४ ॥ अथवा विष्णोः
प्रह्लादात्मभेदाभावात्तत्प्रत्यक्षप्रमो वरः प्रह्लादप्रत्यक्षादेवेति वाच्य
परिहारः मुलम इत्याशयेनाह—आत्मत्यादिना । यथा ति-
लान्तर्गतं तनो निःसारितं च तिलं न भिन्ने तद्रूप । नन्वेवं
सति विकारिता स्यादिति दृष्टान्तान्तरमाह—शौक्यपटव-
दिति । यथा कुसुमानां गार आमोदस्तद्वत्तुलानां परमार्थमार्गे
विष्णुरिति वा अभेदो ज्ञेय इत्याह—कुसुमेति ॥ ५ ॥ अथवा
कार्यकारणोपाधिल्यागं परिशिष्टविन्मात्रस्यात्यन्तभेद एवेति
लक्ष्यपरगोर्विष्ण्वात्मशब्दयोः पर्यायनयेल्लाह—य इति ।
विटपवत्पदादकृष्णकपानकर्तृत्वोपाधिभेदेऽयमप्युक्तस्वरूपे यथा
विटपिपादपशब्दयोः पर्यायता तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ आत्मना स्वात्मभूतेनैव विष्णुना स्वमनः स्वयमेव
विचारणं कृत्वा स्वात्मानं स्वयमेव विदितवानित्यर्थः ॥ ८ ॥
शक्त्या स्वप्रयत्नकृतविचारवलेन । भक्तिलक्षणप्रयत्नलभ्येन वि-
ष्णुदेहद्वारेणेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अन्वयेन दर्शितमर्थं व्यतिरेकस्यापि
प्रदर्शनेन द्रष्टयति—चिरमिति ॥ १० ॥ आत्मावबोधपर्यन्तो
विचारोऽस्त्विति वरं ददतो हरेः पुरुषप्रयत्नोऽथो विचार एव
मुख्योऽभिमतो न वरः । अन्यथा ज्ञानमस्त्वित्येव वरदानप्रम-
त्तादित्याशयेनाह—मुख्य इति ॥ ११ ॥ यद्विषयप्रयत्नाद्विचा-
रोदयस्तं दर्शयति—पूर्वमिति । पञ्चकप्रहणं दशकोपलक्षणम्

पौरुषं यत्तमाभित्य प्रोह्येन्द्रियपर्वतम् ।
संसारजलधिं तीर्त्वा पारं गच्छ परं पदम् ॥ १४ ॥
विना पुरुषयत्नेन दृश्यते वेज्जनार्दनः ।
मृगपक्षिगणं कस्मात्तदासौ नोद्धरत्यजः ॥ १५ ॥
गुरुश्चेदुद्धरत्यत्तमात्मीयात्पौरुषादृते ।
उष्ट्रं दान्तं बलीवर्दं तत्कस्मात्तोद्धरत्यसौ ॥ १६ ॥
न हरेर्न गुरोर्नार्थोक्तिचिदासाद्यते महत् ।
आक्रान्तमनसः स्वसाद्यदासादितमात्मनः ॥ १७ ॥
अभ्यासवैराग्ययुतादाक्रान्तेन्द्रियपन्नगात् ।
नात्मनः प्राप्यते यत्तप्राप्यते न जगन्नयात् ॥ १८ ॥
आराधयान्मानात्मानमात्मनात्मानमर्चय ।
आत्मनात्मानमालोक्य संतिष्ठस्वात्मनात्मनि ॥ १९ ॥
शास्त्रयत्नविचारंभ्यो मूर्खाणां प्रपलायिनाम् ।
कल्पिता वैष्णवी भक्तिः प्रवृत्त्यर्थं शुभसिद्धौ ॥ २० ॥
अभ्यासयत्नौ प्रथमं मुख्यो विधिरुदाहृतः ।
तदभावे तु गौणः स्यात्पूज्यपूजामयक्रमः ॥ २१ ॥
अस्ति चेदिन्द्रियाक्रान्तिः किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ।
नास्ति चेदिन्द्रियाक्रान्तिः किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ॥ २२ ॥
विचारोपशमाभ्यां हि न विनासाद्यते हरिः ।
विचारोपशमाभ्यां च मुक्तस्यान्नकरेण किम् ॥ २३ ॥

॥ १२ ॥ स्वस्य शक्तिर्यत्नस्तत्प्रयुक्त्या संप्रवृत्त्या शुभावरणेन
॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ दृश्यते तत्त्वतः साक्षात्क्रियते । नोद्धरति
नात्मतत्त्वं दर्शयति । आत्मदर्शनमेवोद्धार इत्याशयः ॥ १५ ॥
विनैव शिष्यप्रयत्नं शक्तिपातादिना गुरुस्तमुद्धरतीति योगशा-
स्त्रादी सिद्धमिति तत्रानैकान्त्यमाशङ्क्याह—गुरुर्धोदिति । गुरु-
भक्त्यादि यत्न एव तत्रापि ज्ञानजनने गुर्वनुग्रहं द्वारीकरोतीति
भावः ॥ १६ ॥ अर्थाद्धनात् । ‘अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन’
इति श्रुतेरिति भावः । आक्रान्तमनसो ज्ञानदाज्येन बाधितमनसो
यदात्मनः स्वस्मान्महत्परमपुरुषार्थरूपमामादितं तत् ॥ १७ ॥
यत्परमपुरुषार्थरूपम् ॥ १८ ॥ आराधय उत्कृष्टयुज्या श्रवणादिना
माधय मिद्धं च निगन्तगनुसंधानेनाचर्य । आलोक्य तत्त्वतः
माक्षात्कृत्य मतिष्ठस्व तत्रैव सम्यगवतिष्ठस्व । तद्भावात् त्र्य-
वस्थेत्यर्थः ॥ १९ ॥ यदि स्वप्रयत्नविचारदेव ज्ञानोदयस्तर्हि
किमर्थं शास्त्रेषु विष्ण्वादिभक्तिविधानं तत्राह—शास्त्रेति ।
विषयामक्तिप्रावत्त्यादध्यात्मशान्तिभ्य इन्द्रियजयादियत्नेभ्यो वि-
चारैभ्यश्च प्रपलायिनां दुर्गभूतानां मूर्खाणां कथंचिच्छुभसिद्धौ
मन्मागं प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तमेवायमुपपत्तिभिर्द्वयति
—अभ्यामेत्यादिना ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ आसाद्यते स्वात्मभावेन
तत्त्वतो लभ्यते । हरिः पूर्णानन्दात्मा । विचारोपशमाभ्यामेव
मुक्तस्य परमपुरुषार्थं प्राप्तस्यान्नकरेण हरिदेहेन किमधिकं
प्राप्यमस्तीत्यर्थः । अथवा विचारोपशमाभ्यां मुक्तस्य रहितस्य
विषयासक्तस्य अन्नकरेणेश्वरेणापि किं हितं कर्तुं शक्यमित्यर्थः

विचारोपशमोपेतं चित्तमाराधयात्मनः ।
 तस्मिन्सिद्धे भवान्निष्ठो नोचेष्टं धनगर्दभः ॥ २४ ॥
 क्रियते माधवादीनां प्रणयप्रार्थना स्वयम् ।
 तथैव क्रियते कस्माच्च स्वकस्यैव चेतसः ॥ २५ ॥
 सर्वस्यैव जनस्यास्य विष्णुरभ्यन्तरे स्थितः ।
 तं परित्यज्य ये यान्ति बहिर्विष्णुं नराधमाः ॥ २६ ॥
 दृढहावासिचित्तत्वं मुख्यं सानातनं वपुः ।
 शङ्खचक्रगदाहस्तो गौण आकार आत्मनः ॥ २७ ॥
 यो हि मुख्यं परित्यज्य गौणं समनुधावति ।
 त्यक्त्वा रसायनं सिद्धं साध्यं संसाधयत्यसौ ॥ २८ ॥
 यस्तु भोः स्थितिमेवास्यामात्मज्ञानचमत्कृतौ ।
 नासादयति संमत्तमनाः स रघुनन्दन ॥ २९ ॥
 अप्राप्तात्मविवेकोऽन्तरङ्गचित्तवशीकृतः ।
 शङ्खचक्रगदापाणिमर्चयेत्परमेश्वरम् ॥ ३० ॥
 तत्पूजनेन कष्टेन तपसा तस्य राघव ।
 काले निर्मलतामेति चित्तं वैराग्यकारिणा ॥ ३१ ॥
 नित्याभ्यासविवेकाभ्यां चित्तमाशु प्रसीदति ।
 आम्न एव दशामेति साहकारी शनैः शनैः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायने वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादविश्रान्तिर्नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

रामापर्यवसानेयं माया संसृतिनामिका ।

आत्मचित्तजयेनैव क्षयमायाति नान्यथा ॥ १ ॥

॥ २३ ॥ आराधय प्रसादय । सिद्धे प्रसन्ने सति भवानपि सिद्धः
 परमपुरुषार्थलक्षणां सिद्धिं प्राप्तः ॥ २४ ॥ क्रियते यथेति
 शेषः ॥ २५ ॥ मनोभक्तिरेव मुख्य विष्णुभक्तिर्नतु बाह्येत्याह—
 सर्वस्यैवादिना ॥ २६ ॥ चिद्वक्ष्यते तत्त्वमवाधितं वस्तु सनातन-
 मेव सानातनं शाश्वतं वपुःस्वरूपे । गौणो मायागुणकल्पित
 आगन्तुक इति यावत् ॥ २७ ॥ रसायनममृतम् । साध्यमो-
 दनादि संसाधयति कृष्यादिनोपादयति ॥ २८ ॥ कस्तर्हि
 बाह्यविष्णुभक्तावधिकारी तमाह—यस्त्विति द्वाभ्याम् । य आ-
 त्मतत्त्वचमत्कृतौ स्थिति नासादयत्येव स शङ्खचक्रगदापाणि
 परमेश्वरमर्चयेदित्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वैराग्यकारिणा तपसा
 ॥ ३१ ॥ आशुग्रहणं प्रसादावश्यंभावद्योतनार्थम् । सहकारः
 पुष्पफलाद्यतिसौरभस्तद्भावलक्षणां दशाम् ॥ ३२ ॥ शास्त्रे ह-
 रिपूजाकामाख्येन निमित्तेन यत्फलं भाषितमेतदप्यात्मना स्वेनैव
 संकल्पितं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ योपि विष्णोः सकाशाद्
 प्राप्नोति तेनापि स्वस्य स्वीयस्यैवाभ्यासशास्त्रिनः फलं प्राप्तं
 नाकस्मिकमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ उत्तमस्थानां प्रशस्तपुरुषार्था-
 भिनिवेशानां चिरसंपदां चिरभोग्यमन्वादिंसंपदां च स्वमनो-
 निग्रहएव भूमिस्तद्वस्थानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ उर्वीक्षननो-

एतदप्यात्मनैवात्मा फलमाप्नोति भाषितम् ।
 हरिपूजाकामाख्येन निमित्तेनारिसूदन ॥ ३३ ॥
 वरमाप्नोति यो वापि विष्णोरमिततेजसः ।
 तेन स्वस्यैव तत्प्राप्तं फलमभ्यासशास्त्रिनः ॥ ३४ ॥
 सर्वेषामुत्तमस्थानां सर्वासां चिरसंपदाम् ।
 स्वमनोनिग्रहो भूमिर्भूमिः सत्यश्रियामिव ॥ ३५ ॥
 अप्युर्वीक्षननोक्तस्य कर्षतोऽपि शिलोच्चयम् ।
 स्वमनोनिग्रहादन्यो नोपायोऽस्तीह कश्चन ॥ ३६ ॥
 तावज्जन्मसहस्राणि भ्रमन्ति भुवि मानवाः ।
 यावन्नोपशमं याति मनोमत्तमहार्णवः ॥ ३७ ॥
 ब्रह्मविष्णुवन्द्यद्राद्याश्चिरसंपूजिता अपि ।
 उपप्लवान्मनोव्याधेन प्रायन्तेऽपि वत्सलाः ॥ ३८ ॥
 आकारभासुरं त्यक्त्वा बाह्यमात्तरमप्यजम् ।
 कुरु जन्मक्षयायाशु संविन्मात्रैकचिन्तनम् ॥ ३९ ॥
 संवेद्यनिमुक्तनिरामयक-
 संविन्मयास्वादमनन्तरूपम् ।
 सन्मात्रमास्वादय सर्वसारं
 पारं परं प्राप्स्यसि जन्मनद्याः ॥ ४० ॥

पारं परं प्राप्स्यसि जन्मनद्याः ॥ ४० ॥

नस्य सगरमुनादेः शिलोच्चय मन्थाचलं कर्षतो देवासुरा-
 देरपि । निर्धरन्नादिलाभायैर्वीक्षननावुक्तस्य वा मनसो-
 काथं विना महाकार्यामिदं गित्याशयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 वत्सला दयावन्तोऽपि ब्रह्माद्या मनोव्याधेरुपप्लवाश्च त्रायन्ते
 ॥ ३८ ॥ वायु बहिरिन्द्रियगम्यमान्तरमन्तःकरणगम्यं चाका-
 रभामुं विषयरूपं त्यक्त्वा अजं जन्मादिविक्रियाशून्यम् । संवि-
 न्मात्रस्यैकमखण्डाकारं चिन्तनं कुर्वीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ उक्तमेव
 व्यक्तोक्तयोपसंहरति—संवेद्येति । हे राम, त्वं संवेद्यैर्बाह्यान्तरग-
 र्थनिमुक्तं यन्निरामयैकसंविन्मस्य स्वयमेवास्वदते निरतिशया-
 नन्दात्मना स्फुरति तथाविधं सन्मात्र निरन्तरं तदाकारयुक्त्या
 आस्वादय । एवमास्वादयन् जन्मनद्याः परं पारं प्राप्स्यसी-
 त्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायनतात्पर्यप्रकाशे
 उपशमप्रकरणे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

मनोर्नैराश्यसिद्धयर्थं मृषा दुःस्वरूपता ।

इदस्य विस्तरणास्मिन्गाध्याख्याने प्रदर्श्यते ॥ १ ॥

तत्र विष्णुवराहार्धजलं मायानिरीक्षणे ।

गृहे मृतस्य नीतस्य इमशाने दाह ईर्यते ॥ २ ॥

अपर्यवसाना अपरिमितभ्रान्तिहेतुरिति यावत् ॥ १ ॥

जगन्मायाप्रपञ्चस्य वैचित्र्यप्रतिपत्तये ।

इतिहासमिमं वक्ष्ये शृणुष्वभावहितो नघ ॥ २ ॥
अस्त्यस्मिन्वस्तुधापीठे कोशलो नाम मण्डलः ।
कल्पवृक्षवनं मेराविव रत्नगणाकरः ॥ ३ ॥
तत्राभूद्ब्राह्मणः कश्चिद्गुणी गाधिरिति श्रुतः ।
परमश्रोत्रियो धीमान्धर्ममूर्तिरिव स्थितः ॥ ४ ॥
आबाल्यात्प्रविरक्तेन चेतसा स व्यराजत ।
निष्कलङ्कावदातेन भुवनं नभसा यथा ॥ ५ ॥
किमप्यभिमतं कार्यं विनिधाय स्वचेतसि ।
बन्धुवृन्दाद्विनिष्कम्य तपस्तप्तुं वनं ययौ ॥ ६ ॥
उत्फुल्लकमलं प्राप सरस्तत्र स विप्रराट् ।
चन्द्रः प्रसन्नविमलं ताराभारमिवाम्बरम् ॥ ७ ॥
आशौरिदर्शनं तस्मिन्स्तपोर्थं सरसि द्विजः ।
आकण्ठमम्बुनिर्मग्नः प्रावृट्पद्म इवाविशान् ॥ ८ ॥
ययौ मासाष्टकं तस्य मग्नस्य सरसोऽम्भसि ।
वासपङ्कजसंकोचमनाग्भग्नमुखच्छवेः ॥ ९ ॥
अथैनं तपसा तप्तमाजगामैकदा हरिः ।
निद्राघातं घनः श्यामः प्रावृषीव धरातलम् ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

विप्रोत्तिष्ठ पयोमध्याद्गुहाणामिमतं वरम् ।
अभीप्सितफलोपेतो जातस्ते नियमद्रुमः ॥ ११ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

असंख्येयजगद्भूतहृत्पद्मकुहगलिने ।
जगद्भयैकनलिनीसरसे विष्णवे नमः ॥ १२ ॥
मायामिमां श्वद्रचिन्तां भगवन्पारमान्मिकीम् ।
द्रष्टुमिच्छामि संसारनास्त्रीमान्धैयैककारिणीम् ॥ १३ ॥

अवहितः सावधानचित्तः ॥ २ ॥ मण्डलो देशविशेषः । मेरुं
कल्पवृक्षवनं नन्दनादाव ॥ ३ ॥ तत्र तस्मिन्मण्डले ॥ ४ ॥
निष्कलङ्कावदातेनेति नभसोपि विशेषणम् ॥ ५ ॥ कार्यं तपः-
प्रयोजनम् ॥ ६ ॥ तत्र वने । तारा अश्विन्याद्याः सारा दश-
नांयतमा यस्मिन् ॥ ७ ॥ आशौरिदर्शनं विष्णुदर्शनपर्यन्त
तपोर्थं सरसि प्रावृट्पद्म इव आकण्ठमम्बुनिर्मग्नः सन् आवि-
शन् प्रविश्य स्थित इत्यर्थः ॥ ८ ॥ वासो निवासस्थानं तत्र-
स्यानां पङ्कजानां सूर्यवियोगेन संकोचे तत्संवाग्मन्त्रहान्मना-
ग्भग्न मुखच्छविर्यस्य ॥ ९ ॥ श्याम इति हरेरपि विशेषणम्
॥ १० ॥ नियमद्रुमस्तपोवृक्षः । अभीप्सितेन फलेन उपेतः
फलितो जात इत्यर्थः ॥ ११ ॥ असंख्येयानां जगति विद्यमा-
नानां भूतानां प्राणिनां हृत्पद्मकुहस्थाय श्यामत्वादलिने नृ-
जाय ॥ १२ ॥ पारमान्मिकीं परमात्मन्वध्यस्ताम् ॥ १३ ॥
मायादर्शनमात्रेण परमपुरुषार्थकलकस्य स्वाराधनतपसः सार्ध-
क्यालाभास्तत्स्यक्षस्य चेत्यप्रार्थितोपि भगवता द्वितीयो वरो
दत्तः । अदृश्यवमन्तर्धानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ दर्शनस्यैवैरि-

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इमां द्रक्ष्यसि मायां त्वं ततस्त्यस्यसि चेत्यजः ।
उक्त्वा यथावदृश्यत्वं गान्धर्वमिव पत्ननम् ॥ १४ ॥
गते विष्णौ समुत्तप्तौ जलात्स ब्राह्मणेभ्यः ।
शीतलामलमूर्तित्वादिन्दुः क्षीरोदकादिषु ॥ १५ ॥
बभूव परितुष्टात्मा दर्शनेन जगत्पतेः ।
दर्शनस्पर्शनैरिन्दोर्गुल्लमिव कैरवम् ॥ १६ ॥
अथास्य कतिचित्सस्मिन्निवसा निर्ययुर्वने ।
हरिसिंदर्शनानन्दवतो ब्राह्मणकर्मणा ॥ १७ ॥
एकदारगन्धवान्छानं सरस्युदितपङ्कजे ।
चिन्तयन्वैष्णवं वाक्यं महर्षिरिव मानसे ॥ १८ ॥
अथ ज्ञानविधावन्तर्जलमेव चकार ह ।
सकलाद्यविघातार्थं परिवर्तमिवात्मना ॥ १९ ॥
अन्तर्जलविधौ तस्मिन्विस्मृतध्यानमन्त्रधीः ।
पर्यस्तसंवित्प्रसरः सोऽपश्यज्जलमध्यतः ॥ २० ॥
मृतमात्मानमात्मीये सद्ने शोच्यतां गतम् ।
पतितं वातवेगेन कन्दरान्तरिव दुमम् ॥ २१ ॥
प्राणापानप्रवाहेण मुक्तमन्तमुपागतम् ।
संशान्तावयवस्वप्नं निर्वात इव खण्डकम् ॥ २२ ॥
पाण्डुराननमाम्लानं वृक्षपर्णमिवारसम् ।
शवीभूतमिवाग्लानं छिन्ननालमिवाम्बुजम् ॥ २३ ॥
विपर्यस्तेक्षणं प्रातर्मग्नतारमिवाम्बरम् ।
सावग्रहमिव ग्रामं सर्वतः पांसुधूसरम् ॥ २४ ॥
वाष्पक्लिन्नमुखैर्दीनैः करुणाक्रन्दकारिभिः ।
आवृतं बन्धुभिः खिन्नैः कुररैरिव पादपम् ॥ २५ ॥
सेतुभङ्गलङ्कारिद्विद्यमाणमुखाङ्गया ।
नलिन्या समधर्मिण्या भार्यया पादयोः ध्रितम् ॥ २६ ॥

न्युक्तः स्वावगणामपि चाधुपादिज्ञानमस्तीति गम्यते ॥ १६ ॥
ब्राह्मणकर्मणा तपःस्वाभ्यासातिथिपूजनादिना ॥ १७ ॥ उदित-
पङ्कजे फुल्लपद्मे । यथा महर्षियोगबलनातीतानागतं द्रष्टुं मानसे
चिन्तयति तद्वत् ॥ १८ ॥ सकलाद्याविघातार्थमधमर्षणार्थमन्त-
र्जलं परिवर्तमानवन्मिव सङ्कुशेन करेण चकारैरुधैः ॥ १९ ॥
अन्तर्जलं निमज्ज्य प्रणवादिमन्त्रस्मरणलक्षणे अधमर्षणविधौ
पर्यस्तो विपरीतप्रहोन्मुखः संविग्रमरो यस्य तथाविधः सन्
॥ २० ॥ कन्दरान्तर्द्वीगमे पतितं दुममिव ॥ २१ ॥ मृत-
मित्यस्य विवरणं प्राणापानेन । निर्वातपतितं कदल्यादिखण्ड-
कमिव ॥ २२ ॥ शवीभूतं । द्रवकाग्रे मिथ्यान्वपरो नोपमाधीः
॥ २३ ॥ अवग्रहो वर्णप्रतिरोधस्तेनोद्भूतं ग्राममिव ॥ २४ ॥
करुणया आक्रन्दो रोदनं तत्कारिभिः । कुररैः पक्षिविहैः
॥ २५ ॥ सेतुभङ्गलङ्कारिः प्रवहद्भिर्वादिभिर्द्विद्यमाणं शु-
खमिव अचञ्च यस्यास्तथाविधया नलिन्या कमलिन्या ॥ २६ ॥
तारेणोन्नतरेणाक्रन्देन रणन्तो रेफा द्विरेफा इव प्रलापे अनर्थ-
कव्यकवाक्ये दीर्घस्वरालापे च लुब्धया आसक्तया । नवैर्ज-

ताराकन्दरणद्रेफप्रलापालापलुब्धया ।
मात्रा गृहीतं चिबुके नवव्यञ्जनलाञ्छिते ॥ २७ ॥
अन्यैः पार्श्वगतैर्दीनैः स्ववदभ्रमुल्लैजैः ।
श्रितं गलद्वयस्यायैः शुष्कपर्णैरिव दुग्धम् ॥ २८ ॥
वियोगमीत्या संयोगपरिहारपरैरिव
दूरं विप्रसृतैरङ्गैरनात्मीयैरिवाद्युतम् ॥ २९ ॥
परस्परमलम्भाभ्यामोष्ठाभ्यां दशनैः सितैः ।
सविरागमिवाभ्लासैर्हसन्तं स्वात्मजीवितम् ॥ ३० ॥
आध्यानमिवापन्नं पक्कादिव विनिर्मितम् ।
अप्रबोधाय संसुप्तं विश्राम्यन्तमिवोच्चकैः ॥ ३१ ॥
बान्धवाक्रन्दसरम्भकोलाहलगता गिरः ।
ल्लेहभावविचारार्थं शृण्वन्तमिव यत्नतः ॥ ३२ ॥
अथ तत्कालकल्लोलप्रलापाकुलचेष्टितैः ।
सोरस्ताडनमूर्च्छास्थनेत्रवारिवहाद्युतैः ॥ ३३ ॥
क्रमेण स्वजनैः क्षुब्धैस्ताराक्रन्दविधरैः ।

इत्याषं श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्तं गाधिविनाशो नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अर्थापह्यदसौ गाधिः स्वाधिपीवरया धिया ।
अन्तर्जलस्थ एवान्तरात्मनात्मनि निर्मले ॥ १ ॥
भूतमण्डलपर्यन्तप्रामोपान्तनिवासिनाम् ।
श्वपचानां स्त्रिया गर्भे स्थितिमात्मानमाकुलम् ॥ २ ॥
गर्भवासभराक्रान्तं पीडितं पेलवाङ्गकम् ।
श्वपचीदृश्ये सुप्तं स्वविद्यायामिवाकुलम् ॥ ३ ॥

जनैः श्मश्रुभिलाञ्छिते चिह्निते ॥ २७ ॥ श्रितं परिवेष्टितम्
॥ २८ ॥ 'संयोगा विप्रयोगान्ताः' इति न्यायप्रापितवियोग-
भीत्या संयोगपरिहारपरैरिवेन्त्युत्प्रेक्षा । अङ्गहेस्तपादादिभिः ।
अनात्मीयैरस्त्रीयैरस्वजनैरिव वेत्युपमा ॥ २९ ॥ आभ्लासैर्ना-
यन्मलिनैर्दशनैः स्वात्मजीवितमेतावत्कालं दृथेति हसन्तं सवि-
रागं विरक्तपुरुषमिव ॥ ३० ॥ मौनध्यानमित्याद्याध्वतस उत्प्रेक्षाः
॥ ३१ ॥ बान्धवेषु कस्याधिकः ल्लेहः कस्याल्प इति तत्तदा-
शयविमर्शार्थं यत्नतोऽवहितमनस्कतया तूर्णां तदाक्रन्दान्शृण्व-
न्तमिव ॥ ३२ ॥ अथ क्रमेण स्वजनैर्निष्कालितं गृहाद्वहिर्नि-
ष्कासितमिति परेणान्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मांसांश्रव्यादिजर-
त्स्वगमित्यन्तानि श्मशानविशेषणानि ॥ ३५ ॥ शिवानामाशिषैर्मु-
खनिर्गतज्वालाजालैः पल्लवितेवावनिर्यस्य ॥ ३६ ॥ बहुद्रक्तसरि-
स्तु केचित्स्नाताः केचिन्मग्राश्च कंका उपवायसाश्च यत्र । रक्षैर्द्वानां
तन्म्रीणां प्रसरलक्षणेजैर्लारानायैरावद्धा जरत्स्वगा बृद्धपक्षिणो यत्र
॥ ३७ ॥ बाडवे वडबामौ समुद्राः स्वसलिलादूर्व यथा भस्मसा-
क्षकुसुद्वर ॥ ३८ ॥ शुष्कैरिन्धनैर्बहुउच्छ्रान्ना अभिवृद्धा ज्वाला-
आकलक्षणा जदावलिर्न्यस्याः सा चितिश्चिता चटचटाशब्दैस्तं शव-

निष्कालितममङ्गल्यमपुनर्दर्शनाय वै ॥ ३४ ॥
नीतं श्मशानं मांसांश्रवसापङ्ककलङ्कितम् ।
शुष्काशुष्करसङ्घिन्नं कंकालशतसंकुलम् ॥ ३५ ॥
गृध्राभ्रच्छन्नसूर्याशुचिताज्वलननिस्तमः ।
शिवाशिषमुखज्वालाजालपल्लवितानि ॥ ३६ ॥
बहुद्रक्तसरित्स्नातमग्नकङ्कोप्रवायसम् ।
रक्ताद्रतन्म्रीप्रसरज्वालाबद्धजरत्स्वगम् ॥ ३७ ॥
तत्र ते ज्वलने दीप्ते चक्रुस्तं भस्मसाच्छवम् ।
बान्धवाः सलिलादूर्व समुद्रा इव बाडवे ॥ ३८ ॥
चितिश्चटचटास्कोटैः शवमाशु ददाह सा ।
शुष्केन्धनबहुच्छन्नज्वालाजालजटावली ॥ ३९ ॥
अभ्युल्लसत्कटकटारवमुक्तगन्ध-
व्यासाभ्रमुवाहपटलोऽस्थिचयं हुताशः ।
दन्ती सरन्ध्रमिव वेणुवनं समन्ता-
दुद्धान्तमेदुररसं दलयांचकार ॥ ४० ॥

शनैः पक्तया काले प्रसूतं मेचकच्छविम् ।
श्वपच्या प्रावृषेवाब्दं श्याममावलितं मलैः ॥ ४ ॥
संपन्नं श्वपचागारे शिशुं श्वपचवल्लभम् ।
इतश्चेतश्च गच्छन्तमुत्पीडमिव यामुनम् ॥ ५ ॥
छादशाब्ददशां यातं संस्थितं षोडशाब्दिकम् ।
पीवरांसमुदाराङ्गं पयोदमिव मेदुरम् ॥ ६ ॥
सारमेयपरीवारं विहरन्तं वनाद्वनम् ।

माशु ददाह ॥ ३९ ॥ अभ्युल्लसद्भिः कटकटारवैर्मुक्तगन्ध-
व्यासान्यभ्रमुवाहपटलानि येन तथाविधो हुताशोऽग्निः समन्ता-
दुद्धान्ता उद्गीर्णो मेदुरा उपचिता रसा यस्मात्तथाविधमस्थिचयं
दन्ती सरन्ध्रं वेणुवनमिव दलयांचकार । विदलयामासेत्यर्थः
॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपश-
मप्रकरणे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

इहास्य पुल्कसीकुक्षौ जन्म कैरातकी स्थितिः ।

मृतबन्धोः कीरपुरे राज्यप्राप्तिश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

स्वस्याधिभिर्मानसदुःखैः पीवरया उपचिताया । इत आरभ्य
सर्वेषां कारकाणां विंशतितमश्लोकस्थे अपश्यदित्यत्र क्रमेणान्वयः
॥ १ ॥ भूतमण्डलाख्यो देशभेदस्तस्य पर्यन्तः सीमा तत्रत्यमा-
मस्य उपान्ते संनिहितभूमौ निवासिनाम् ॥ २ ॥ गर्भवासप-
देन तत्रत्यदुःखानि लक्ष्यन्ते तद्भेदेणाक्रान्तम् । पीडितमित्या-
दितात्पर्यं प्रपञ्चः ॥ ३ ॥ श्वपच्या काले प्रसूतम् । अब्दं मे-
घम् ॥ ४ ॥ यामुनं यमुनाप्रवाहपतितमुत्पीडमुत्सोत्पलमिव
॥ ५ ॥ ६ ॥ सारमेयाः श्वान एव मृगयावर्धं परीवारो यस्य ।

निघ्नन्तं मृगलक्षाणि पौलिन्दीं स्थितिमागतम् ॥ ७ ॥
 तमाललतयेवाथ श्रितं श्वपचकान्तया ।
 स्तनस्तबकशालिन्या नवपल्लवहस्तया ॥ ८ ॥
 श्यामया मलिनाकारदशनमलमालया ।
 वनपल्लवया भूरि विलासवलितारुया ॥ ९ ॥
 विलसन्तं वनान्तेषु तया सह नवेष्टया ।
 श्यामलं श्यामया भृङ्गं भृङ्गधेव कुसुमर्द्धिषु ॥ १० ॥
 वनपर्णलतापत्रे वसन्तं व्यसनानुरम् ।
 विन्ध्यकान्तरमाकारमभ्यागतमिवोद्भटम् ॥ ११ ॥
 विभ्रान्तं वनकुञ्जेषु सुप्तं गिरिदरीषु च ।
 निलीनं पत्रपुञ्जेषु गुल्मकेषु कृतालये ॥ १२ ॥
 किंकिरातावतंसाख्यं यूथिकासन्निभूषितम् ।
 केतकोत्संसुभगं सहकारस्त्रागकुलम् ॥ १३ ॥
 लुलितं पुष्पशय्यासु भ्रान्तमद्रितटीषु च ।
 तज्ज्वालं काननकोशेषु बहुलं मृगमारणे ॥ १४ ॥
 प्रसूतमथ शैलेषु पुत्राभिजकुलाङ्कुरान् ।
 अत्यन्तविषमोदन्तान्खदिरः कण्टकानिव ॥ १५ ॥
 कलत्रवन्तं संपन्नं स्थितं प्रक्षीणयौवनम् ।
 शनैर्जर्जरतां यातं वृष्टिहीनमिव स्थलम् ॥ १६ ॥
 ततो भूतग्रहग्रामजन्मदेशमुपेत्य तम् ।
 संस्थितं मटिकां पर्णैः कृत्वा दूरे मुनीन्द्रवत् ॥ १७ ॥
 जराजरठतां यातं स्वदेहसमपुत्रकम् ।
 जीर्णप्रायरसश्वभ्रतमालतरुसंनिभम् ॥ १८ ॥
 प्रौढं श्वपचगाहस्थं कुर्वाणं बहुबान्धवम् ।
 क्रूरनामार्थवचनं परां वृद्धिमुपागतम् ॥ १९ ॥

अथापश्यदसौ गाधिर्यावत्तस्य कलत्रिणः ।
 जरठः श्वपचभ्यश्च स्वात्मनो ब्रमहारिणः ॥ २० ॥
 तत्कलत्रमशेषेण नीतमावृत्य मृत्युना ।
 आसारसलिलेनाशु वनपर्णगणो यथा ॥ २१ ॥
 प्रलपत्येक एवासावटव्यां दुःखकशितः ।
 वियूथ इव सारङ्गो विगताश्वोऽश्रुलोषणः ॥ २२ ॥
 दिनानि कतिचित्सत्र नीत्वा शोकपरीतधीः ।
 जहौ स्वदेशं संशुष्कपन्नं सर इवाण्डजः ॥ २३ ॥
 विजहार बहून्देशाननास्यध्विन्त्यान्वितः ।
 प्रेर्यमाण इवान्येन वाननुन्न इवाम्बुदः ॥ २४ ॥
 एकदा प्राप कीराणां मण्डले श्रीमतीं पुरीम् ।
 खेचरो विहरन् शून्ये सद्धिमानमिषाम्बरे ॥ २५ ॥
 नृत्यद्रक्षांगुच्छन्नमार्गवृक्षलताङ्गनम् ।
 आगुल्फाकीर्णकुसुमं चन्दनागुरुसुन्दरम् ॥ २६ ॥
 सामन्तैर्ललनाभिश्च नागरैश्च निरन्तरम् ।
 स्वर्गमार्गोपमं राजमार्गमध्यमवाप सः ॥ २७ ॥
 मणिरत्नकृतागारं तत्र मङ्गलहस्तिनम् ।
 ददर्शामरशैलेन्द्रमिव संचारचञ्चलम् ॥ २८ ॥
 मृते राजनि राजार्थं विहरन्तमितस्ततः ।
 रत्नमिव रत्नार्थं चिन्तामणिदिदक्षया ॥ २९ ॥
 तमसौ श्वपचो नागं कौतुकोदुरया दृश ।
 चिरमालोकयामास स्पन्दयुक्ताचलोपमम् ॥ ३० ॥
 आलोकयन्तमादाय तं करेण स वारणः ।
 स्वकटेऽयोजयन्मेरुस्तटेऽकमिव सादरम् ॥ ३१ ॥
 तस्मिन्कटगतं नेदुर्जयदुन्दुभयोऽभिनतः ।

पौलिन्दीं कैरानीं स्थितिं वृत्तिम् ॥ ७ ॥ अथ श्वपचकन्यया
 श्रितम् कृतोद्वाहमिति यावत् ॥ ८ ॥ दन्तधावनाभावान्मलि-
 नाकारा स्वाभाविकशोकादमला दशनमाला यस्यास्तया । वन-
 पल्लवान् यान्त्यनुगच्छन्ति तथाविधंभूरिविलासंवलितारुया ।
 वनपल्लवशब्दे उपपदे यातः क्रिप् ॥ ९ ॥ नवत्वाटवे-
 ष्टया नव नित्याभिनवं यथा स्यात्तथा दृष्टया वा कुसुम-
 र्द्धिषु पुष्पसमृद्धिस्तस्य वनान्तेषु ॥ १० ॥ आकारमभ्या-
 गतं गृहीतपुरुषाकारं विन्ध्यकान्तरमिवेत्युपप्रेक्षा ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ किंकिरातावपिर्दस्तत्तन्मध्ययौ युगन्ते ॥ १३ ॥
 काननकोशेषु विषयेषु तज्ज्वालमसाधारणज्ञानवन्तमित्यर्थः । व-
 हुश्च पण्डितम् ॥ १४ ॥ अत्यन्तं विषमाः श्रोतुमप्यशक्या
 उदन्ताश्चरित्राणि येषाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ भूतग्रहो भूतमण्ड-
 लाख्यो देशस्तदीयग्रामसंबन्धिनी जन्मभूमिमुपेत्य दूरे तालादि-
 पर्णैर्मटिकां कुटीं कृत्वा स्थितम् ॥ १७ ॥ स्वदेहसमप्रमाणाः
 पुत्रा यस्य । जीर्णप्राया रसा यस्य तथाविधेन श्रोत्रोपपन्नमा-
 लतरुणा संनिभं सदृशम् ॥ १८ ॥ क्रूराणि नामान्याह्वया
 अर्थाः क्रियावचनानि च यस्य । परां कुटुम्बवृद्धिमुपागतं स्व

अपश्यदिति । एतदन्तानां सर्वविशेषणानां परेणान्वयः ॥ १९ ॥
 अन्येभ्यः श्वपचभ्यो जरठोऽसौ गाधिः । अधानन्तरं ब्रमहा-
 रिणः भ्रान्तिमेवानुवर्तमानस्य कलत्रिणः कुटुम्बिनः स्वात्मनः
 स्वस्य यावत्कलत्रं कुटुम्बमभूतमृत्युना आश्रय्य अशेषेण
 निःशेषतया नीतमपश्यदिति द्वयोरन्वयः । यथा आसारसलि-
 लेन वृष्टिजलप्रवाहेण वनपतितशुष्कपर्णगणो नीयते तद्वदि-
 त्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ अधामो जरठ एक एव अटव्यां प्रल-
 पति रोदति ॥ २२ ॥ अण्डजो हमादिः ॥ २३ ॥ अन्येन
 प्रेर्यमाणः परार्थीन इव ॥ २४ ॥ कीराणां जानपदानामावासभूते
 मण्डले । शून्ये अम्बरे विहरन् संचरन् ॥ २५ ॥ नृत्यन्तो
 रत्नैर्गुच्छं चक्ष्मा मार्गस्था वृक्षा लता अङ्गनाश्च यस्मिन्स्था-
 विधं राजमार्गमध्यमवापति परेणान्वयः ॥ २६ ॥ निरन्तरं
 निविडितम् ॥ २७ ॥ मणिरत्नमणिप्रप्रेतः कृतागारं कृताश्रयं
 कृतजालकम् । शैलेन्द्रपक्षं कृतदेवमदनम् । अमरशैलेन्द्रं मेरुम्
 ॥ २८ ॥ इतस्ततो विहरन्तं संचरन्तम् । रत्नं रत्नपरीक्षाकु-
 शलं पुष्टम् ॥ २९ ॥ असौ श्वपचः ॥ ३० ॥ स्वस्य कटे
 गण्डस्थले अयोजयन् आरोहयामास ॥ ३१ ॥ महान्तोऽर्णवाः

कल्पाम्बुद् इवाकाशमधिरुढे महार्णवाः ॥ ३२ ॥
 पूरिताशो बभौ राजा जयतीति जनस्वनः ।
 उदभूत्संप्रबुद्धानां विहगानामिवारवः ॥ ३३ ॥
 उदभूद्वन्विबुद्धानां घनकोलाहलस्ततः ।
 वेलाविलुलिताम्बुनामम्बुधीनामिव ध्वनिः ॥ ३४ ॥
 तं तत्रावरयामासुर्मण्डनार्थं वराङ्गनाः
 क्षीरोदगतविभ्रान्ता लहयं इव मन्दरम् ॥ ३५ ॥
 मानिन्यस्तं गुणप्रोतेनानारत्नैरपूरयन् ।
 नानाप्रभाप्रभातार्का वेला इव तटाचलम् ॥ ३६ ॥
 तुषारशिशिरस्पर्शैस्तास्तं हारैरभूषयन् ।
 श्यामा वननदीपूरैर्वर्षाः शृङ्गमिवोत्तमम् ॥ ३७ ॥
 विचित्रवर्णसौगन्धैः पुष्पैरावलम्बितः ।
 वनं मधुमय इव तं लोलकरपल्लवाः ॥ ३८ ॥
 नानावर्णरसामोदैस्तास्तमाशु विलेपनैः ।
 अलेपयन्प्रभाजालैर्नगोऽभ्रमिव धातुभिः ॥ ३९ ॥
 रत्नकाञ्चनकान्तोऽसावाददे चित्तमाततम् ।
 संध्याभ्रतारेन्दुनदीव्याप्तं मेरुरिवाम्बरम् ॥ ४० ॥
 भूषितः सविलासमिर्बालवल्लीभिरावृतः ।
 रत्नपुष्पांशुकाकीर्णः कल्पवृक्ष इवाबभौ ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्ते श्रपचराज्यलाभो नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

विलासिनीभिर्वलितो मन्त्रिमण्डलपूजितः ।
 वन्दितः सवेसामन्तैश्छत्रचामरलालितः ॥ १ ॥
 सिद्धानुशासनः कान्तो ज्ञातराज्यगुणक्रमः ।
 वीतशोकभयायासप्रज्ञः प्राप्तमहादशः ॥ २ ॥

समुद्रा इव ॥ ३२ ॥ आशा दिशो मनोरथाश्च ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ आवरयामासुः परिवह्नः । क्षीरोदस्य गतेन मथन-
 कृतक्षोभेण विभ्रान्ताः ॥ ३५ ॥ गुणेषु सूत्रेषु प्रोतैर्प्रथितैर्मा-
 लाभूतैरिति यावत् । नानावर्णमणिषु प्रतिविम्बनात्तत्प्रभाभिः
 प्रभातोऽर्को यासु तथाविधाः वेलाः स्वतटस्थमचलं गिरिमिव
 ॥ ३६ ॥ श्यामाः युवत्यः । वर्षाः वृष्टयो वननदीनां पूरस्तन्म-
 ध्यपतितं गिरिशृङ्गमिव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नगो गिरिर्धातुभि-
 र्लक्षणया धातुसंबन्धिभिः प्रभाजालैरभ्रमाकाशं मेघमिव वा
 ॥ ३९ ॥ रत्नकाञ्चनभूषणैः कान्तो भूषितोऽसौ राजा चित्तमा-
 ददे तासामिति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ताः प्रकृतयः सैहे आसने
 उपवेश्य क्रमाद्वाङ्मनादिवर्णकमादमिषिषिबुः । अभिषिच्य च तस्मि-
 न्प्रागुक्ते गजे उपवेश्यानुजगमुरिति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 हरिणा सिंहेन हताद्विदारितात्करिङ्गम्बादुन्मुक्तानां मुक्ताफ-
 लानां कलापैः प्रविरचितं भूषितं शरीरं यस्य । शान्ताः प्राक्-

तादृशं तमुपाजग्मुः परिवारसमन्विताः ।
 सर्वाः प्रकृतयः कुलं मार्गद्वममिवाध्वगाः ॥ ४२ ॥
 ता एनमासने सैहे तत्राभिषिषिबुः क्रमात् ।
 तस्मिन्नेव गजे शक्रमैरावत इवामराः ॥ ४३ ॥
 एवं स श्रपचो राज्यं प्राप कीरपुरान्तरे ।
 आरण्यं हरिणं पुष्टमप्राणमिव वायसः ॥ ४४ ॥
 कीरीकरतलाम्भोजप्रमृष्टचरणाम्बुजः ।
 सर्वाङ्गे कुङ्कुमालेपैः संध्याम्बुधरशोभनः ॥ ४५ ॥
 जज्वाल कीरनगरे नागरीगणवानसौ ।
 सिंहीगणयुतः सिंहो यथा कुसुमिते वने ॥ ४६ ॥
 हरिहतकरिकुम्भोन्मुक्तमुक्ताकलाप-
 प्रविरचितशरीरः शान्तचिन्ताविषादः ।
 अरमत सह सद्भिस्तत्र भोगैः सरस्यां
 रविकरमदतमो वारिपूरैरिवैव ॥ ४७ ॥
 परिविस्तृतृपौजाः सर्वदिक्संस्थिताश्च
 कतिपयदिवसेहासिद्धदेशव्यवस्थः ।
 प्रकृतिभिरलमूढाशेषराजन्यभारः
 स गवल इति नाम्ना तत्र राजा बभूव ॥ ४८ ॥

विस्मृतात्मस्वभावोऽभूदनिशं स्तवमङ्गलैः ।
 आनन्दपूर्णया वृत्त्या भृशं क्षीव इवासवैः ॥ ३ ॥
 कीरेषु श्रपचो राज्यं वर्षाण्यष्टौ चकार ह ।
 आर्यवृत्तमशेषेण तावत्कालं बभार ह ॥ ४ ॥

नचिन्ता विषादाश्च यस्य तथाविधः संस्तत्र नगरे सद्भिर्मन्त्रि-
 पौरादिभिः सह भोगैररमत रमे । यथा रविकर्मदेन च तप्त
 इभः सरस्यां वारिपूरं रमते तद्वन् ॥ ४७ ॥ परितो विष्टं
 प्रष्टं तृपौजो राजशक्तिर्यस्य । अतएव सर्वदिक्षु संस्थिता
 आज्ञा यस्य । कतिपयदिवसैरिहया स्वेच्छयैव सिद्धा राज्यव्यवस्था
 यस्य स श्रपचो गवल इत्यभिनवेन नाम्ना प्रसिद्धस्तत्र कीरदेशे
 राजा बभूवैत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणता-
 त्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

इह तं श्रपचाच्छ्रुत्वा श्रपचं उवलनं जने ।
 प्रविष्टे सोऽपि निदग्धः प्रबुद्धो गाधिरीर्यते ॥ १ ॥
 विलासिनीभिर्वलित इत्यादिविशेषणः स विस्मृतात्मस्वभावो-
 ऽभूदिति तृतीयेनान्वयः ॥ १ ॥ सिद्धमप्रतिहतमनुशासनमाज्ञा-
 पनं यस्य । वीतशोकभयायासः प्रजा यस्य ॥ २ ॥ क्षीवो
 मत्त इव ॥ ३ ॥ आर्यवृत्तं दयादाक्षिण्यशौचादि ॥ ४ ॥

यदृच्छयैकदाथासावतिष्ठस्यक्तभूषणः ।
 अतमस्तारकेन्द्रेतेजोऽम्भोदमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥
 बह्ममन्यत नो हारकेयूरवलयान्यसौ ।
 प्रभुताबृंहितं चेतो नाहार्यमभिनन्दति ॥ ६ ॥
 एक एवाजिरं बाह्यं तादृशेषः स निर्ययौ ।
 मुख्याङ्गणान्नभोभागादस्तं गच्छन्निवांशुमान् ॥ ७ ॥
 तत्रापश्यद्वनं श्यामं पीनं श्वपचपेटकम् ।
 गायन्मृदुवसन्तोत्थं कोकिलानामिव व्रजम् ॥ ८ ॥
 धुनानं वल्लकीतस्त्रीं कर्पलवलीलया ।
 मृदुरेफं रणद्रेफामलिश्रेणिमिव द्रुमम् ॥ ९ ॥
 एकस्तस्मात्समुत्तस्यौ जरावाप्रकलोचनः ।
 काचशृङ्गहिमापूर्णमिव श्वपचनायकः ॥ १० ॥
 भो कटंजेति सहसा वदन्कीरमहीपतिम् ।
 इह राजा भवन्तं वा कश्चिद्वेयक्रियाविदम् ॥ ११ ॥
 रक्तकण्ठं मानयति रागवानिव कोकिलम् ।
 आपूरयति वा कश्चिद्ब्रह्मस्त्रासनापणेः ॥ १२ ॥
 मधू रसालविटपं फलपुष्पभैरवि ।
 दशनेन तवाद्याहं परां निर्वृतिमागतः ॥ १३ ॥
 पद्मं सूर्योदयेनेव चन्द्रोदय इवौपधी ।
 आनन्दानामशेषाणां लाभानां महतामपि ॥ १४ ॥
 विश्रामाणामनन्तानां सीमान्तो बन्धुदर्शनम् ।
 श्वपचे प्रवदत्येवं राजा यावत्तया तथा ।
 चकार तत्कालजया चेष्टयैवावधीरणम् ॥ १५ ॥
 तावद्वातायनगताः कान्ता प्रकृतयस्तथा ।
 श्वपचोऽयमिति ज्ञात्वा म्लानतामलमाययुः ॥ १६ ॥

न विद्यन्ते तस्मात्केन्द्रकेतेजास्यम्भोदाश्च यस्मिन्तथावयवम्बर-
 मिव सर्वतो नालः ॥ ५ ॥ किमर्थं त्यक्तभूषणस्त्राह—
 बह्मिनि । प्रभुतया बह्मिनिमुपायतम् । आहार्यं कृत्रिमं भूषणादि-
 नाभिनन्दति ॥ ६ ॥ आन्तरात्मन्यजनाश्रितादङ्गणाद्व्याप्तं ना-
 चजनसाधारणमजिगम्येण निर्ययौ । यथा अन्त गच्छन्नामिष्य-
 तशुमान्मुख्याङ्गणान्नभोभागादस्तं गच्छन्निवांशुमान् ॥ ७ ॥
 श्वपचानां पेटकं मधुम् । मृदु मधुर गायन् ॥ ८ ॥ वल्लक्या
 वीणायास्तस्त्रीं गुणम् । मृदुरेफं मृदुस्वरम् । द्रुम धुनानां कम्प-
 यन्तीम् । रणन्तो रेफाः पट्टा यस्यान्तथाविधामलिश्रेणि त्रम-
 रपाद्गमिव ॥ ९ ॥ हिमैरापूर्णं काचमथ गिरः शृङ्गमिव स्थितः
 श्यामो धूलिधूमर इति यावत् ॥ १० ॥ कटंजेति पूर्वनाश्रं वदन्
 सर्वोपधयन् ॥ ११ ॥ रक्तकण्ठं मधुरकण्ठवानम् । मानयति ब-
 ह्ममन्यते किम् । रागवान् स्वरविन कान्तायनुरागवान्वा । यदृश्य
 वस्त्रासनानां चार्पणदानैः ॥ १२ ॥ मधुर्वैमन्तः । रलोपं दीपः ।
 निर्वृतिं सुखम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ सीमान्तः परमावधिः । सी-
 मन्तः केशवेशं इत्युक्तं परम्पराभावे । अवधारणं निरम्कां
 तबाजेन गृह्णमिति यावत् ॥ १५ ॥ अलमत्यन्तम् । म्लान-
 तनां क्षीणहृषिताम् ॥ १६ ॥ तृपारः प्राति पूरयतीति तथा

पद्मास्तुषारप्रावृष्ट्या प्राप्ताः सावप्रहा इव ।
 साववन्त इवाग्नीन्द्रा नागरा न विरेजिरे ॥ १७ ॥
 नृपोऽवधीरयामास तां तां श्वपचसंकथाम् ।
 वृक्षाप्रगतमाजोरफेत्कारं मृगरादिव ॥ १८ ॥
 सत्वरं प्रविवेशान्तःपुरमाभ्लानमानवम् ।
 राजहंस इवावयं सीदत्सरसिजं सरः ॥ १९ ॥
 सर्वावयवविश्रान्तां म्लानतामयमाययौ ।
 जानुस्तम्भान्तरमहारन्ध्राग्निरिव दुर्दुमः ॥ २० ॥
 तत्रापश्यदसौ सर्वं विषण्णवदनं जनम् ।
 जालं कुङ्कुमपुष्पाणां भुक्तमूलमिवाखुना ॥ २१ ॥
 मन्त्रिणो नागरा नार्यस्ततस्तं तं महीपतिम् ।
 नास्त्राभ्युरपि तिष्ठन्तं गृह एव शवं यथा ॥ २२ ॥
 भृत्याश्चाकृतसत्कारं दूर एनमथात्यजनम् ।
 दुःखयुक्ता घनक्षेहा अपि बालाः शवं यथा ॥ २३ ॥
 अनानन्दमुखं श्यामं शरीरं श्रीविवर्जितम् ।
 दग्धं स्थलमिवैनं ते बह्ममन्यन्त नाकुलाः ॥ २४ ॥
 धूमायमानदेहस्य परितापदशावती ।
 नाढौकतास्य जनता पार्श्वमग्निगिरिरिव ॥ २५ ॥
 मन्दोत्साहाः समुद्रताः सभ्यसंघातवर्जिताः ।
 न तदाज्ञाः पदं प्रापुर्भस्मनीवाभ्युविमुपः ॥ २६ ॥
 क्रूरकर्मकराकाराङ्गसंगताशुभदायिनः ।
 तस्माद्विशेषेण जना राक्षसादिव दुर्दुःखः ॥ २७ ॥
 एक एव बभूवामां जनमध्यगतोऽपि सन् ।
 अर्थादिगुणनिर्मुक्तः परदेश इवाध्यगः ॥ २८ ॥
 भृशमालपन्तेऽव्यस्मं नालापं नागरा ददुः ।

तृपारप्रा वृष्ट्या । इत्येवत्रापि नवयते । 'प्रा वृष्टे' इत्यस्मा-
 द्वापि नृतीत्येकचनेन 'प्राप्ता धातोः' इत्यालोपः । सावप्रहा
 अनागतिर्पातिताः देवैर्भवो दावोऽस्मिन्मन्त्रेण देव ॥ १७ ॥
 अवधारयामास निर्वन्त्ययामास । सकथा समापाम् ॥ १८ ॥
 सीदन्मन्त्रिजं श्रुत्यप्यजम् ॥ १९ ॥ सर्वोपवयवेषु विश्रान्तां
 व्यापाम् । जान्वव स्त्राति विष्ट्रान्तीनां जानुस्तम्भो मूलभा-
 गस्तदन्तगालस्थ महारन्ध्रे कोटरे अग्निर्भ्यः । दुर्दुमः शास्त्र-
 त्यादिः ॥ २० ॥ जालपटेन पुष्पजालास्यदं गुण्यं गृह्यते ।
 आखुना मूषकेण भुक्तमूलं खाण्डनमूलम् ॥ २१ ॥ गृहे
 एव तिष्ठन्तमाप नास्त्राभ्युर्गृष्टवन्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥
 दग्धं स्थलं दमशान्देशमिव ॥ २४ ॥ जनता जनसम्-
 होऽस्य पार्श्वं नाढौकतं नामपत । गिरः पार्श्वं वप्राशिलाभा-
 गमग्निरिव ॥ २५ ॥ ग आज्ञाशक्त्या तां कुतो न वशी-
 चकार तत्राह—मन्दोत्साहा इति । सभ्यैर्भयादिसंघातश्च वर्जिता
 उपेक्षितास्तदाज्ञाः पदं विषयमाज्ञापनयोग्यं पुरुषं न प्रापुः ॥ २६ ॥
 संगतेन अशुभस्य पापस्य वधादेशं दायिनः । राक्षसादिव
 भाना इति शेषः ॥ २७ ॥ अर्था धनानि । आदिपदान्स्वजन-
 मुहदादयो गृह्यन्ते ॥ २८ ॥ वेषतामपि मुक्ताकरत्वात्मुक्ताजा-

मुक्ताजालयुतायापि कीचकायाध्वगा इव ॥ २९ ॥
 अथ सर्वे वयं दीर्घकालं श्वपचदृषिताः ।
 प्रायश्चित्तैर्न शुद्ध्यामः प्रविशामो हुताशनम् ॥ ३० ॥
 इति निर्णीय नगरे नागरा मन्त्रिणस्तथा ।
 अभितो ज्वालयामाहुधिताः शुष्केन्धनैधिताः ३१ ॥
 ज्वलितास्मितस्तासु तारकास्त्रिभेदे तदा ।
 बभूव नगरे सर्वमाक्रन्दपरमानवम् ॥ ३२ ॥
 करुणारावमुखैः कलत्रैर्बाष्पवर्षिभिः ।
 अवष्टब्धं ज्वलत्कुण्डोपान्तमन्दरुदत्प्रजम् ॥ ३३ ॥
 अग्निकुण्डप्रविष्टानां मन्त्रिणां भृत्यरोदनैः ।
 रुदत्क्रन्दद्बुद्धतरमरण्यमिव मारुतैः ॥ ३४ ॥
 चितादीपितविप्रेन्द्रमांसमांसलग्नधया ।
 जातनीहारमुत्पातवात्ययावकरोद्धतैः ॥ ३५ ॥
 घातदीर्घवसागन्धदूराणीतखगोजितैः ।
 चक्रेर्व्यामाभवच्छन्नभास्करं जलदैरिव ॥ ३६ ॥
 घातोद्धतचित्तावह्निप्रज्वलद्भ्योममण्डलम् ।
 उद्गीनाग्निक्वण्वाततारासारदिगन्तरम् ॥ ३७ ॥
 प्रमत्ततस्करक्रन्दद्वेल्लङ्घलकुमारकम् ।
 संव्रस्तनागरापास्तजीविताख्यमसंस्थिति ॥ ३८ ॥
 अलक्षितगृहं चौरलुण्ठिताखिलसंचयम् ।

इत्याषे वासिष्ठमहारायाणे वा० दे० मोक्षो० उपशमप्रकरणे गाधिवृत्तान्ते राज्यश्रो नाम पदचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

॥ द्वादशो दिवसः ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

मुहूर्तद्वितयेनाथ गाधिराधिभवभ्रमात् ।
 प्रशशामाकुलीभावो वेलावर्त इवाम्बुधेः ॥ १ ॥

लयुताय वायुना कूजते कीचकाय वेणुजातिभेदाय ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ शुष्कैरिन्धनैरेधिता वर्धिता ॥ ३१ ॥ तारकास्त्रिभेदे तदा ।
 ज्वलितासु दीप्यमानासु सतीषु । अकर्मकत्वात्कर्तारि क्तः ।
 नगरपदेन तत्स्था जना लक्ष्यन्ते ॥ ३२ ॥ तदेव नगरं वर्ण-
 यति—करुणेत्याद्यर्थः । अवष्टब्धं करावबलम्बेन विष्टब्धम् ।
 ज्वलतां कुण्डानामुपान्ते मन्दा व्यामूढा रुदन्तश्च प्रजा यत्र ॥ ३३ ॥
 रुदत् अश्रुन्विमुह्यत् । क्रन्दत् आक्रुशदिति भेदः ।
 मारुतैः सावश्यायस्रज्जानिलैः ॥ ३४ ॥ चितास्वादीपितानां
 विप्रेन्द्राणां मांसैर्मोसल उपचितो गन्धो यस्यास्तथा वात्यया
 अवकरेभ्य उत्करेभ्य उतिथत रजोभिर्जातनीहारमुद्धतमिहिक-
 मिव स्थितम् ॥ ३५ ॥ वातेन दीर्घैर्दूरप्रसृतैर्येसागन्धैर्दूरादा-
 नीतैः खगैः पक्षिभिः पिशाचादिभिश्चोर्जितैस्तेषां चक्रेमण्डलैर्ज-
 लदैश्छन्नभास्करं व्योमेव नगरमभवत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पुनः
 कीदृशं तदभवत्तदाह—प्रमत्तेति । प्रमत्तैरुद्धतैस्तस्करैर्भूषणायप-
 हारकाले क्रन्दन्तो वेल्लन्तः कम्पन्तो बालाः कुमार इषत्प्री-

त्यक्तपुत्रकलत्रं तन्मरणव्यग्रनागरम् ॥ ३९ ॥
 तस्मिन्स्था वर्तमाने कष्टे विधिविपर्यये ।
 अशेषजनताशेषकल्पान्तसदृशस्थितौ ॥ ४० ॥
 राज्यसज्जनसंपर्कपवित्रीकृतधीरधीः ।
 गवलश्चिन्तयामास शोकेनाकुलचेतनः ॥ ४१ ॥
 मदर्धे हि कदर्थोऽयं देशेऽस्मिन्स्थितिमागतः ।
 अकालकल्पान्तमयः सर्वनायकनाशनः ॥ ४२ ॥
 किं मे जीवितदुःखेन मरणं मे महोत्सवः ।
 लोकनिन्द्यस्य दुर्जन्तोर्जीवितान्मरणं वरम् ॥ ४३ ॥
 इति निश्चित्य गवलो ज्वलिते ज्वलने पुनः ।
 पतङ्गवदनुद्वेगमकरोदाहुतिं वपुः ॥ ४४ ॥
 तस्मिन्बलाद्गवलनाग्निं हुताशराशौ
 देहे पतत्यवयवाकुलतां प्रयाते ।
 स्वाङ्गावदाहदहनस्फुरणानुरोधा-
 दन्तर्जले झटिति बोधमवाप गाधिः ॥ ४५ ॥
 श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
 इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
 सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
 स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
 इयामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ४६ ॥

मनोनिर्माणसंमोहात्तस्मान्स विरराम ह ।
 कल्पान्तसमये ब्रह्मा जगद्विरचनदिव ॥ २ ॥

वाक् यत्र । संव्रस्तं नागरं यत्र तत्थाविधमभवदित्यनुषजते ॥ ३९ ॥
 च यत्र । असंस्थिति निर्मेयादम् ॥ ३८ ॥ मरणाय व्यग्रान्त्व-
 रमाणा नागरा यत्र तथाविधमभवदित्यनुषजते ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अयं कदर्थोऽनर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वपुः
 स्वशरीरं ज्वलितेऽनले आहुतिमकरोत् ॥ ४४ ॥ तस्मिन् गव-
 लनाग्निं देहे निर्वैदबलाद्गुताशराशौ पतति सति स्वाङ्गानां हन्-
 पादादीनामवदाहे दहने यानि स्फुरणानि संचलनानि तदनुगो-
 दधमर्षणं कुर्वन्गाधिरन्तर्जले झटिति बोधमवापेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारायाणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
 पदचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

गाधिः स्वमतिथेः श्रुत्वा तत्कीरनृपचेष्टितम् ।

गत्वा दृष्ट्वा मुहुः पृष्ट्वा विस्मितोऽभूद्वितीये ॥ १ ॥

आधिरूपाप्रागुक्तभवभ्रमात्प्रशशाम । आकुलीभवत्यस्मिन्नित्या-
 कुलीभावः । अधिकरणे घञ् । वेलासन्निहित आवर्त इव ॥ १ ॥ २ ॥

१ स्वमतिव स्मृतेति पाठः.

बोधमाप शनैः शान्तः स्वमेवोन्निद्रधीरिव ।
क्षीबतायां प्रशान्तायां यथा परिणताशयः ॥ ३ ॥
अयं सोहमिदं कार्यमिदं नेति ददर्शह ।
निशाव्यपगमे लोको यथा क्षीणे तमःपटे ॥ ४ ॥
स्मृतस्वरूपोऽथ पदमुद्भवे स जलान्तरात् ।
शिशिरान्ते प्रवृत्तास्य सरोजमिव माधवः ॥ ५ ॥
एतद्वारिककुब्योमवतीं वसुमतीमिमाम् ।
अन्यामिव पुनः पश्यन्विस्मयं परमं ययौ ॥ ६ ॥
कोहं किमिव पश्यामि किमकार्यमहं किल ।
एवं विचारयन्निव सभूभङ्गमभूक्षणम् ॥ ७ ॥
श्रान्तस्तत्क्षणमात्रेण संभ्रमं दृष्टवानहम् ।
इति विज्ञाय सलिलादुदव्यादुदयार्कवन् ॥ ८ ॥
चिन्तयामास च तटे क सा माता क सा प्रिया ।
यदाहं मृतिमायातो मध्ये मातृमहलयोः ॥ ९ ॥
बालस्य मातापितरौ नष्टौ किल ममामनेः ।
वातनीतस्य पत्रस्य वल्लीवृक्षमिवासिना ॥ १० ॥
अविवाहोऽस्मि जानामि न स्वरूपमपि स्त्रियः ।
दुष्टायाः क्षोभकारिण्या मदिराया इव द्विजः ॥ ११ ॥
अतिदूरतरीभूताः स्वदेशस्य स्वबान्धवाः ।
के नाम मम येषां ते मध्ये जीवं त्यजाम्यहम् ॥ १२ ॥
तस्मादेतन्समुद्भूतमहं किं नाम दृष्टवान् ।
विविधारम्भसंरम्भं गन्धर्वनगरं यथा ॥ १३ ॥
तदास्तामेतदेवा हि बन्धुमध्ये मृतस्थितिः ।
मायामोहे मनागस्मिन्न सत्यमुपलभ्यते ॥ १४ ॥
नित्यमेवमनन्तासु भ्रान्तिदृष्टिषु देहिनाम् ।
चेतो भ्रमन्ति शार्दूलो वनराजिष्विवोन्मदः ॥ १५ ॥

स्वं प्राक्तनगायहभावलक्षण बोधमाप । उन्निद्रा व्योपनिद्रा
धीर्यस्य ग इव । धावताया मदिरादमदे । परिणताशयः
स्वच्छचित्तः ॥ ३ ॥ यो जले स्नानायावताणः सोऽथ गावि-
रहम् । स्नानशेषतर्पणादिकृत्यं मे कार्यम् । इदं प्राग्दृष्टव्यं
लगाज्यादि न कार्यम् । लोको जनों यथा पश्यति तद्वत् ॥ ४ ॥
पदं पादमुद्भवं उद्भूतवान् । शिशिरान्ते ज्ञानापगमे प्रवृत्तास्य
संज्ञानमुकुलमुखम् । माधवो वसन्तः ॥ ५ ॥ एषा चामौ
वारिककुब्योमवती चेति वा एतेः परिदृश्यमानवार्थादिभिस्त-
दनामिति वा विग्रहः ॥ ६ ॥ मन्त्रं न एवमन्तविचारयन्नभूत्
॥ ७ ॥ तत्तस्माच्छान्तिवशान् क्षणमात्रेण । मन्त्रं महाभ्रमम् ।
उदस्थान् । लुङि 'गानिस्था' इति सिचौ लुक् । उदयो गिरिः
कालो वा तत्रत्यार्कवन् ॥ ८ ॥ चिन्ताप्रकारमेव दर्शयति—
केत्यादिना । महिलाशब्दस्यैव महर्त्येति च्छान्दसो गुणः ॥ ९ ॥
अमनेः अप्राद्वृत्तावस्थस्य । वातनातस्य पत्रस्य पर्णस्य मा-
तापितृस्थानां वल्लीवृक्षं असितं वसुमती नष्टौ ॥ १० ॥
द्विजो विप्रो मदिरायाः स्वरूप रममिव ॥ ११ ॥ स्वदेशस्य
जन्मभूमिः । स्वा बान्धवाः ज्ञातयः । येषां मध्ये अहं जीव त्य-

अवधार्येति तं चित्ते मोहं गाधिर्मिनाय सः ।
दिनानि कतिचित्सस्मिन्स्वक एवाभमे तदा ॥ १६ ॥
एकदा गाधिमगमत्कश्चित्सत्र प्रियोऽतिथिः ।
ब्रह्माणमिव दुर्वासाः स विशाध्राम सभ्रमः ॥ १७ ॥
परमां तुष्टिमाणीतः फलपुष्परसाशनैः ।
सोऽतिथिर्गाधिना तेन वसन्तेनेव पादपः ॥ १८ ॥
मिथो वन्दितसंध्यौ तौ कृतजाप्याबुभावपि ।
क्रमाच्छयनमासाद्य तस्यतुर्मृदुपल्लवम् ॥ १९ ॥
ततः प्रावर्तते शान्ता तयोस्तापसयोः कथा ।
स्वव्यापारोचिता पुष्पश्रीरिवर्तुत्वमाशयोः ॥ २० ॥
तं प्रच्छतिथिं गाधिः प्रसङ्गपतितं वचः ।
किं ब्रह्मन्सुकुशाङ्गस्त्वं किमिति भ्रमवानसि ॥ २१ ॥
अतिथिरुवाच ।

ममातिकार्यभ्रमयोर्भगवन् शृणु कारणम् ।
कथयामि तथाभूतं वयं नासत्यवादिनः ॥ २२ ॥
अस्यस्मिन्वसुधापीठे उत्तराशानिकुञ्जके ।
कीरो नामानिविख्यातः श्रीमाञ्जनपदो महान् ॥ २३ ॥
तत्राहमवसं मासं पूज्यमानः पुरे जनैः ।
नानात्मस्वादलोलात्मा चित्तवेतालमोहितः ॥ २४ ॥
एकदैकेन तत्रोक्तं कथाप्रस्तावतः क्वचित् ।
इहाभूच्छपचो राजा वर्णायष्टौ द्विजेति मे ॥ २५ ॥
ततो ग्रामेषु तत्पुष्टैः प्रोक्तं सकलजन्तुभिः ।
राजा बभूव श्वपचो वर्णायष्टविहेति तैः ॥ २६ ॥
सोयमन्ते परिज्ञातः प्रविष्टो ज्वलनं जवात् ।
ततो द्विजशानानीह प्रविष्टानि हुनाशनम् ॥ २७ ॥
इति तेषां मुखाच्छ्रुत्वा तस्मान्निर्गत्य मण्डलात् ।

जामि मरण दृष्टवानस्मि ते के नामानि संवन्धः ॥ १२ ॥
विविध आगम्यत इत्यागम्य पदार्थज्ञानं संरम्भं जन्माद्यभि-
निवेश च किं नाम दृष्टवान् ॥ १३ ॥ स्वप्नस्यैव बाधान्मि-
व्याव निश्चिन्त्योपशान्ते—नदास्तामिति । तत्तस्मादेवा भ्रान्ति-
रास्ता नामित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वक एवाभ्रमे कतिचिद्-
नानि निनाय ॥ १६ ॥ कुशव्यामभ्रमः गोर्धनिथिस्तदाभ्रमे
विश्रायाम विधान्तमकरोत् मायमुवासेति यावत् ॥ १७ ॥
तुष्टि नृपिम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वस्वनपोगाथादिव्यापाराणां सु-
चिन्ता अनुरूपा कथा प्रावर्तते । इदं तन्मन्त्रं निपातः ।
ज्ञाना शान्तिरमप्रधाना । स्वकियथा ऋतुनामृतुव्य मिनीति
परिच्छिन्नजानि ऋतुवमः मृत्युस्य आशया उत्तरदिशश्च
योगं वसन्ते तदुचिता पुष्पशीरिव ॥ २० ॥ तयोर्वीतप्रसन्न-
पतितम् ॥ २१ ॥ वयं अस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनम् ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ नानाविधा आत्मनः स्वदन्ते रोचन्ते इति नानात्म-
स्वादा भोज्यभेदास्तेषु लोभो गार्थं तदात्मा तदप्रधानः सन् ।
कुतस्वमेवमभूत्तत्राह—चित्तेति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ स
श्वपचः । अन्ते अष्टमवर्षान्ते ॥ २७ ॥ शुष्ये तद्देशवासदोष-

प्रयागेऽकरवं शुद्धये प्रायश्चित्तमहं द्विज ॥ २८ ॥
कृत्वा चान्द्रायणस्यान्ते तृतीयस्याद्य पारणम् ।
इहाहमागतस्तेन भ्रान्तोऽस्म्यतिष्ठशोसि च ॥ २९ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति श्रुतवता तेन गाधिना स तदा द्विजः ।
भूयः पृष्ठोप्येतदेव कथयामास नान्यथा ॥ ३० ॥
अथ विस्मयवान्गाधिस्तां नीत्वा तत्र शर्वरीम् ।
जगद्देहमहादीपे रषावुदयमागते ॥ ३१ ॥
कृतप्रातःज्ञानविधावापृच्छथ स्वातिथौ गते ।
इदं संचिन्तयामास विस्मयोद्भुरया धिया ॥ ३२ ॥
यन्मया सङ्गमे दृष्टं सत्यभूतं द्विजेन तत् ।
उक्तं ममेति किं नाम स्यान्मायाशम्बरक्रमः ॥ ३३ ॥
यद्वन्धुमध्ये मरणं मया तद्दृष्टमात्मनः ।
सा मायैव न संदेहः शेषं पश्यामि तस्य तम् ॥ ३४ ॥
तदात्मश्वपचोदन्तं द्रष्टुं तावदखिन्नधीः ।
भूतमण्डलपर्यन्तग्रामं गच्छामि सत्वरम् ॥ ३५ ॥
इति संचिन्तयन्गन्तुं मण्डलान्तरमादरात् ।
उत्तस्थौ भास्करः पार्श्वे मेरोर्द्रष्टुमिबोधतः ॥ ३६ ॥
मनोराज्यमपि प्राप्ता लभन्ते व्यवसायिनः ।
गाधिना स्वप्नसंदृष्टं गत्वा लब्धमखण्डितम् ॥ ३७ ॥
सर्वमध्यवसायेन दुष्प्रापमपि लभ्यते ।
पश्यन्गाधिर्जगन्मायां प्रमेयीकर्तुमुद्यतः ॥ ३८ ॥
विनिर्गत्याभवन्मार्गे प्रावृडोद्यजेन सः ।
देशानुलङ्घयामास बहन्वाततुरंगवत् ॥ ३९ ॥
तच्चेदशनिजाचारं भूतमण्डलमागतः ।
करभः कण्टकाध्यैकः कारज्जमिव काननम् ॥ ४० ॥

शान्त्यै ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अथ गाधिः रषां उदयमागते
स्वातिथौ आपृच्छथ गते सति विस्मयेनोद्भुरया गरीयस्या धिया
इदं वक्ष्यमाणं संचिन्तयामासति परेण संबन्धः ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ मया यत्संभ्रमे भ्रान्तिदशायां दृष्टं तद्विजेनातिथिना
सत्यभूतमुक्तं मम इति एवरूपमिदं किं मायालक्षणः शम्बर-
स्यासुरस्य रचनाक्रमः स्यात् । संभावनायां लिङ् ॥ ३३ ॥
सा माया मिथ्यैव तत्र न संवादो द्रष्टुं शक्यः । शेषमवशिष्टं
तस्यातिथेऽन्द्रायणनिमित्तं तमात्मश्वपचोदन्तं पश्यामि द्रव्या-
मीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तदेवाह — तदिति । तस्य तदवस्थस्यात्मनः
श्वपचस्य उदन्तं श्रुतान्तम् ॥ ३५ ॥ इति संचिन्तयन् गाधि-
र्मण्डलान्तरं द्रष्टुमुत्तस्थौ । उद्यत उद्युक्तः ॥ ३६ ॥ तत्कथं
द्रष्टुं शक्यमिति चतुर्दशप्रयत्नसालम्भ्यं नास्त्याह — मनोराज्य-
मिति ॥ ३७ ॥ प्रमेयीकर्तुं चक्षुःप्रमाणगोचरीकर्तुम् ॥ ३८ ॥
स मार्गे प्रावृषि य ओषो जलप्रवाहस्तज्ज्वेन त्वरमाणोऽभवत् ।
वात एव तुरंगो वाहनं यस्य मेघस्य तद्वत् ॥ ३९ ॥ ईदृशः
प्राग्दृष्टप्रकारो निजाचारो यस्मिन्तद्भूतमण्डलं च प्रथममागतः ४०
संविदि बुद्धौ स्थितेनैव स्मर्यमाणेनैव सन्निवेशेन संस्थानविशेषेण

तत्र संविन्स्थितेनैव सन्निवेशेन वै पुनः ।
अपश्यद्भ्रामकं कंचिद्गन्धर्व इव पसनम् ॥ ४१ ॥
ददर्श तस्य पर्यन्ते तमेव श्वपचालयम् ।
अधस्ताद्भुवनस्येव पाताले नरकव्रजम् ॥ ४२ ॥
चित्तचिन्तितविस्तारं तन्निवेशमयं परम् ।
गन्धर्ववद्दसावात्मश्वपचत्वं च दृष्टवान् ॥ ४३ ॥
तेनैव सन्निवेशेन प्राग्दृष्टं श्वपचारूपदम् ।
तस्य कामपि वैराग्यपदवीमनयन्मनः ॥ ४४ ॥
प्रावृडासारलुठितं भित्तिजातयवाङ्कुरम् ।
पर्यस्तच्छादनाधार्ङ्गं किञ्चिदादृष्टतल्पकम् ॥ ४५ ॥
दारिद्र्यं तद्दृढमिव दौर्भाग्यमिव कुड्म्यम् ।
भ्रष्टाङ्गमिव दौरात्म्यं दौर्बल्यमिव खण्डितम् ॥ ४६ ॥
गाधिर्देवतावदलितैर्गवाश्वमहिषास्थिभिः ।
धवलैर्व्याप्तपर्यन्तं साक्ष्यं कर्तुमिव स्थितैः ॥ ४७ ॥
भुक्तं पीतं पुरा तेन येषु खर्परकेषु वै ।
तैरस्पन्दाभ्रसलिलैः पानपूर्णैरिवावृतम् ॥ ४८ ॥
ताभिरेवाभ्रतन्त्रीभिः संशुष्कामिलितावृतैः ।
तृष्णाभिरिव दीर्घाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥ ४९ ॥
चिरमालोकयामास स तदात्मशृङ्गं जवात् ।
प्राक्तनं शुष्कशवतां यातं देहमिवात्मवान् ॥ ५० ॥
अतिविस्मयमातस्थौ ग्रामकं समुपाययौ ।
उल्लङ्घ्य स्लेच्छन्नगरमायं देशमिवाध्वगः ॥ ५१ ॥
तत्रापृच्छजनं साधो कञ्चित्स्मरति भो भवान् ।
प्राग्वृत्तमस्य ग्रामस्य पर्यन्ते श्वपचक्रमम् ॥ ५२ ॥
सर्व एव हि धीमन्तश्चिरवृत्तमपि स्फुटम् ।
करस्थमिव पश्यन्ति मयेति सुजनाच्छ्रुतम् ॥ ५३ ॥

स्थितं कंचिद्भ्रामकमपश्यन् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ चित्ते चिन्तितो जन्मादिव-
स्तागे यत्र तथाविधं ग्रामदृष्टो यो गृहादिनिवेशस्तत्प्रचुरं आत्मनः
श्वपचत्वं च लिङ्गं पुनर्दृष्टवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥ तच्छुपवास्यदं
कर्तुं तस्य मनः कामपि वैराग्यपदवीमनयन्प्रापयामास ॥ ४४ ॥
तदेव वर्णयति — प्रावृडित्यादिना । किञ्चिदादृष्टं प्रत्यभिज्ञानं
तल्पकं शयनकटखण्डादि र्यास्मिन् ॥ ४५ ॥ कुड्म्यम् भित्त्यं-
वशेषगृहाकारमितियावत् । यवादिखादवलम् । भ्रष्टाङ्गं स्तब्धं
तावथव चौर्यादिदोषाभ्यमिव । दौर्बल्यं दुर्दशाम् । खण्डितं
छिन्नकण्डेशम् ॥ ४६ ॥ गाधिश्चिरमालोकयामास इति तृतीयं
संबन्धः ॥ ४७ ॥ अस्पन्दान्यभ्रममलिलानि देवागतवृष्टि-
लानि येषु तैः ॥ ४८ ॥ लतावृत्तैर्लतावन्तस्त्वामादिपरिवेष्टनैः परितः
परिवेष्टितम् । 'आततन्त्रीभिः' इति पाठे लतानामावृत्तरावरण-
ताभिस्तन्त्रीभिः प्रतानैः परिवेष्टितमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ शुष्कश-
वप्रायतां यातं स्वदेहमिव । आत्मवान् तत्त्वावत् ॥ ५० ॥
तत्स्वदृष्टमुल्लङ्घ्य । तत्समापश्यं ग्रामकं कुग्रामम् ॥ ५१ ॥ ५२-
पचक्रमं श्वपचवृत्तान्तम् ॥ ५२ ॥ पश्यन्ति स्फुटं स्मरन्तीति

अत्र श्वपचमेकान्ते वासिनं वृद्धमुत्तमम् ।
स्मरस्येन किमुत भो दुःखानामिव देहकम् ॥ ५४ ॥
यदि जानासि भोः साधो तन्मे कथय तत्त्वतः ।
पान्थसंशयविच्छेदे महत्पुण्यफलं स्मृतम् ॥ ५५ ॥
भूयो भूय इति ग्राम्याः पृष्टा गात्रिद्विजन्मना ।
अनल्पस्मयसंरम्भमातेनैव चिकित्सकाः ॥ ५६ ॥
ग्राम्या ऊचुः ।

यथा कथयसि ब्रह्मस्तत्तथा न तदन्यथा ।
कटंजनामा श्वपच इहाभूद्धारुणाकृतिः ॥ ५७ ॥
पुत्रपौत्रसुहृद्भृत्यबन्धुस्वजनपेटकम् ।
यस्यातिविस्तीर्णमभूत्पत्रवृन्दं तगोरिव ॥ ५८ ॥
यस्य वृद्धस्य तत्सर्वं कलत्रं मृत्युगच्छिन्नम् ।
अद्रेः पुष्पफलोपेतं दावो वनमिवानलः ॥ ५९ ॥
यस्तनो देशमुन्मृज्य ययौ कीरपुगान्तरम् ।
वर्षाण्यष्टावनुष्ठेगं तत्र राजा बभूव सः ॥ ६० ॥
इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणं वार्त्तिकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गात्रिवृत्तान्ते प्रत्यक्षावलोकनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८

श्रीवासिष्ठउवाच ।

लुटितं श्वपचागारे पुनर्विस्मयमाययौ ।
गाधर्मेनो हि नायाति तृप्तिमाश्चर्यदर्शने ॥ १ ॥
तत्रावलोकयामास स्थानानि सदनानि च ।
कल्पक्षोभविवृत्तानि जगन्तीवाम्बुजोद्भवः ॥ २ ॥
उवाच स्वात्मनेवेदमरण्ये लुटितालयं ।
शुष्कास्त्रिमालावलितं पिशाचक इव द्रुमे ॥ ३ ॥
इमास्ता मृतमातङ्गदन्तमाला वृत्तो कृताः ।
अद्यापि संस्थिताः कल्पं प्रतिमरुशिखा इव ॥ ४ ॥
इह तद्वानरीमांसं पकवंशाङ्कुरैः सह ।

यावत् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अनल्पः स्मयो विस्मयः सरम्भः प्रश्रो-
योगश्च यस्मिन्कर्मणीति क्रियाविशेषणम् । आतेन रोगातेन
॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ दवे भवो दावः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
स ते बन्धुः किमभवत् । अथवा त्व स्वतः स्वयमेव तद्बन्धु-
रभवः ॥ ६३ ॥ तत्र ग्रामे । सर्वेषु ग्रामेषु तत्तद्ग्रामयोग्यगृहे-
ष्विति यावत् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ स सकलभूतमुखादव्याहतममृ-
पार्थक्यं वाक्यमाकर्ण्य स्वयं चावाधितप्रथामजया यथानुभूतम-
वलोक्य लज्जया गूढाकृतिर्गाधिः शशाङ्कमेन्द्रोर्मेलवन्कलद्रुमिव
सहृदये अधिरूढ परमं विस्मयमाजगाम प्रापत्यर्थः ॥ ६६ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

गाधिना कीरनगरं गत्वा दृष्ट्वा च विस्मयान् ।

तपसा तोपिनो विष्णुः सर्वं मायेषुवाच तम् ॥ १ ॥
लुटितं परिवृत्तं चिरमाप्तकमिति यावत् ॥ १ ॥ कल्पः सं-

यस्तत्रार्थं परिज्ञाय जनैर्दूरे निराकृतः ।

यथा राशिरनर्थस्य यथा ग्रामे विषद्रुमः ॥ ६१ ॥

ततो जनेर्नि प्रविशत्यात्मना यो हुताशनम् ।

आर्यतामार्यसंसर्गादागतः प्रविवेश ह ॥ ६२ ॥

किं त्वमेव प्रयत्नेन श्वपचं पृच्छसि प्रभो ।

किं ते बन्धुरसौ कश्चिद्भवस्त्वं स्वतोऽथवा ॥ ६३ ॥

एवं कथयतो ग्राम्यान्गाधिः पृच्छन्पुनः पुनः ।

सर्वेषु तत्र ग्रामेषु मासमेकमुवास सः ॥ ६४ ॥

यथा तेनानुभूतं तच्छापचं तत्तथैव तैः ।

ग्रामीणैस्तस्य कथितं सर्वैरेवावस्त्रण्डितम् ॥ ६५ ॥

अव्याहतं सकलभूतमुखादथैत-

दाकर्ण्य सम्यगवलोक्य यथानुभूतम् ।

गाधिः शशाङ्कमलवद्रुदयेऽधिरूढं

गूढाकृतिः परमविस्मयमाजगाम ॥ ६६ ॥

भुक्तं पुरासवोन्मसैः सह श्वपचबन्धुभिः ॥ ५ ॥

आलिङ्ग्य श्वपचश्यामामिह केसरिचर्मणि ।

सुममापीय मेरयेनं तिकं गजमदेन च ॥ ६ ॥

कौलेयककुटुम्बिन्यः पिण्याकपलवर्धिताः ।

इह वज्रा वरत्राभिर्मृतेभग्दकाष्टके ॥ ७ ॥

इह वारणमुक्तानां ददासीन्पिटत्रयम् ।

पिनद्धं माहिपेणोप्रचर्मणांमुदशोभिना ॥ ८ ॥

स्थलीष्वेतासु तास्वत्र सह श्वपचबालकैः ।

चिरं विलुटितं चूतपत्रपुञ्जं पिकैरिव ॥ ९ ॥

वर्तस्तर्दये क्षोभे उपगते विशृत्तानि भग्नानि । अम्बुजोद्भवो

ब्रह्मा ॥ २ ॥ लुटितालयं भग्नगृहे । स्वमनस्येव उवाच । द्रुमे

श्मशानवृक्षे ॥ ३ ॥ यदुवाच तदाह—इमास्ता इत्यादिना ।

वृत्ता प्राकारे कृताः शूलवस्त्रिवाता मृतमातङ्गदन्तमालास्ता

इमाः । प्रत्यक्ष प्रत्यभिज्ञायन्त इत्यर्थः । कल्पं प्रलयकाले प्रति

लक्षीकृत्य मेरोः शिखाः शिखराणोव ॥ ४ ॥ पर्वतेशाङ्कुरैः करीरव्य-

ञ्जनैः सह ॥ ५ ॥ केसरिणोऽभ्यस्य चर्मणि । गजमदेन तिक-

मिन्युक्त्या हन्तिपकाङ्कीनां मेरयमिति गम्यते । मेरये मदशक्त्यु-

त्कर्पाय हन्तिपका गजमदमपि मेलयन्तीति प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

कौलेयककुटुम्बिन्यः शुन्यः । पिण्याकः पलमसिश्च वर्धिताः ।

वरत्राभिश्चमेरुभिः ॥ ७ ॥ वारणमुक्तानां गजमौक्तिकानां

पिटत्रय उवाचप्रमाणं दत्तं गजदन्तरचितं पात्रमिहास्मिन्स्थले

आसीत् ॥ ८ ॥ एतासु दृश्यमानासु । तासु पूर्वदृष्टासु । अत्रा-

स्मिन् ग्रामान्ते । विलुटितं पांशुकीडास्त्रित्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र तद्वालनिःश्वासरणद्वंशप्रवृत्तवत् ।
गीतं पीतं शुनीरक्तं साधिता शवभूषितः ॥ १० ॥
अत्र सार्धं कुटुम्बेन जन्यत्रेषु कुटुम्बिना ।
नृत्तं तत्कृतमुक्तादं कल्लोलैर्जलधाविष ॥ ११ ॥
अत्रोद्भूयनलोलानां काकभासपतत्रिणाम् ।
धृतानामन्यदाशार्थं प्रथितं वंशपञ्जरम् ॥ १२ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवंप्रायाः स्मरणाधिः प्राक्तनीः श्वपचक्रियाः ।
विस्मयोत्कम्पितशिरा धातुश्लेष्ठां परामृशत् ॥ १३ ॥
चञ्चाल तस्माद्दीर्घेण देशात्कालेन कार्यवित् ।
भूतमण्डलमुत्सृज्य प्राप देशान्तरं क्रमात् ॥ १४ ॥
समुल्लङ्घ्य नदीशैलमण्डलारण्यसंततिम् ।
आससाद् तुषाराद्रिरत्नं किल जनास्पदम् ॥ १५ ॥
तत्र प्राप महीपालनगरं नगसंनिभम् ।
जगद्गमणस्त्रिभूता स्वलोकमिव नारदः ॥ १६ ॥
अथात्मनानुभूतानि दृष्टान्यासेवितानि च ।
स्थानानि नगरे पश्यन्प्रपच्छ जनमादृतः ॥ १७ ॥
साधो स्मरसि किञ्चित्स्वमिह श्वपचमीश्वरम् ।
यदि जानासि तत्त्वं मे वर्णयाशु यथाविधि ॥ १८ ॥

नागरा ऊचुः ।

अभूदिहाष्टौ वर्षाणि श्वपचो भूमिपो द्विज ।
राजत्वमर्पितं यस्य नाम मङ्गलहस्तिना ॥ १९ ॥
अन्ते च संपरिहृतः स प्रविष्टो हुताशनम् ।
अद्य द्वादशवर्षाणि समतीतानि तापस ॥ २० ॥
यं यं पृच्छत्यसौ गाधिर्जनं जातकुतूहलः ।

बालानां निःश्वसिर्मुखवतः रणतां वंशानां प्रवृत्तं स्वर-
तालप्रवृत्तिस्तद्वत्तदनुकूपतया गीतम् । शवान् भूषयितुं
शीलं यस्येति शवभूषि श्मशानमाल्यचन्दनादि तस्मादिति
ततः । साधिता सर्वेषामलंकियेति शेषः ॥ १० ॥
जन्यत्रेषु विवाहेषु ॥ ११ ॥ अन्यदा अशनं आशः दिनान्तरे
भक्षणं तदर्थम् । 'दासार्थम्' इति पाठे तु 'दशु हिंसायाम्' इत्य-
स्माद्धम् । दिनान्तरे हिंसनार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ परामृशत्
तर्कितवान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तुषाराद्रिकुक्षौ रत्नमिव श्रेष्ठं
जनास्पदं जनपदं प्रागृहकीरदेशमित्यर्थः ॥ १५ ॥ नगसंनिभं
पर्वतबहुव्रतप्रासादं रत्नाद्याभ्यं च ॥ १६ ॥ अनुभूतानि स्वगृह-
प्रासादादीनि । दृष्टानि परगृहप्रासादादीनि । आसेवितान्यारा-
मस्थानशालादीनि स्थानानि ॥ १७ ॥ यथाविधि विधिं विधान-
मनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ नामेति प्रसिद्धौ ॥ १९ ॥ २० ॥
अन्तः स्वप्रत्यभिज्ञासंवादादास्वादयति चमत्कारमनुभवत्यपी-
त्यर्थः ॥ २१ ॥ तस्य भगवदनुग्रहात्तस्मिन्पुरे राजरूपेण भग-
वद्दर्शनमभूदित्याह—अथेति । सबलवाहनं पूर्वस्वदृष्टबलवाह-
नसहितम् । मन्दिराद्वाजसदनाद्वाहिर्निर्गतम् ॥ २२ ॥ बाष्पव-

तस्य तस्य मुखादेव शृणोत्यास्वादयत्यपि ॥ २१ ॥
अथापश्यत्पुरे तस्मिन्पुरे सबलवाहनम् ।
देवं चक्रधरं विष्णुं मन्दिराभिर्गतं बहिः ॥ २२ ॥
स दृष्ट्वा स्मृतिताकाशं चलेरेणुपयोधरैः ।
प्राक्तनीं राजतां स्मृत्वा समुवाचातिविस्मयः ॥ २३ ॥
इमास्ताः कीरकामिन्यः पद्मगर्भोपमत्वचः ।
कनकद्रववर्णिन्यो लोलनीलोत्पलेक्षणाः ॥ २४ ॥
चामरौघा इमे चन्द्रकरसंपिण्डपाण्डुराः ।
स्थिरनिर्झरसंकाशाः काशपुष्पचया इव ॥ २५ ॥
कान्ताभिरवधूयन्ते बालव्यजनराजयः ।
इमास्ता वनवल्लीभिर्दीप्यमाना इवर्द्धयः ॥ २६ ॥
इमास्ता मत्तमातङ्गघटा घटितदिकटाः ।
संकल्पपादपा मेरोरिव शृङ्गपरम्पराः ॥ २७ ॥
एते ते यमवारीशकुबेरप्रतिमौजसः ।
सामन्ता वासवस्येव लोकपाला महीभृतः ॥ २८ ॥
इमास्ताः सर्ववस्त्वोघाः सर्वाभिमतदास्तताः ।
कल्पवृक्षलताकुञ्जसुन्दर्यो गृहपङ्क्तयः ॥ २९ ॥
इदं तत्कीरजनताराज्यं प्राग्भुक्तमद्य मे ।
आत्मजन्मान्तराचार इव प्रत्यक्षतां गतम् ॥ ३० ॥
सत्यं स्वप्न इवायं मे जाग्रद्वृतः पुनः स्थितः ।
न जाने किं कृतोत्थाना मायेयं प्रविजृम्भते ॥ ३१ ॥
अहो नु खलु दीर्घेण मनोमोहेन वलगता ।
वैवश्यमुपनीतोऽहं जालेनेव शकुन्तकः ॥ ३२ ॥
हा धिक्कष्टमबुद्धं मे मनो वासनया हतम् ।
पश्यति भ्रमजालानि विततानि शिशोरिव ॥ ३३ ॥

स्तुदर्शनव्यामोहचित्तस्य तस्य दृष्टायामपि भगवन्मूर्तां तत्र
भावो विचारोऽपि वा नाभूत्किन्तु प्राक्तनपु खानुभूतस्त्रीच्छत्रचा-
मरादिषु प्रत्यभिज्ञाकांतुकेष्वेव चित्तं बभ्रामेत्याशयेनाह—स
इति । चलेरुद्रतं रेणुलक्षणं पयोधरैर्मैघैः स्थगितमाच्छादित-
माकाशं येन तथाविधं तत्सैन्यं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ता इमाः
प्रत्यभिज्ञाताः कीरनृपतेः कामिन्यो वंदयाः ॥ २४ ॥ चन्द्रक-
राणां संपिण्डनं संपिण्डः पिण्डीभाव इव पाण्डुराः । स्थिरा
मूर्ताभावात्स्थैर्यमापन्ना ये निर्झरा गिरिवारिप्रपातास्तत्संकाशाः
॥ २५ ॥ ऋद्धयः पुष्पमञ्जरीसमृद्धय इव ॥ २६ ॥ मत्तमात-
ङ्गानां घटाः सङ्घाः । घटितानन्ताप्रनिर्भिन्ना दिकटा याभिस्ताः ।
संभावनयातिशयोक्तिः संकल्पानुसारिफलदाः पादपा येषु ॥ २७ ॥
वासवस्य यमादयो लोकपाला इव महीभृत एते सामन्ता अवा-
न्तरदेशाधीशाः ॥ २८ ॥ सर्वे धनधान्यादिवस्त्वोघा यासु ॥ २९ ॥
प्राग्भुक्तमद्यजन्मान्तराचारो जन्मान्तरचरित्रमिव प्रत्यक्षतां
गतम् ॥ ३० ॥ सत्यं निश्चितं प्राक्स्वप्न इव दृष्टः पुनर्जाग्रद्वृतः
स्थितः । किं केन किमर्थं वा कृतमुत्थानमाविर्भावो यया ॥ ३१ ॥
वैवश्यमस्वाधीनताम् ॥ ३२ ॥ अबुद्धमप्रबुद्धम् ॥ ३३ ॥

एषा हि माया महती तेन मे चक्रधारिणा ।
दर्शितेत्यधुना साधु मया स्मृतमखण्डितम् ॥ ३४ ॥
तदिदानीं तथा यत्नं करिष्ये गिरिकन्दरे ।
यथा कुसंभ्रमस्यास्य जाने जन्म तथा स्थितिम् ॥ ३५ ॥
इति संचिन्त्य नगराद्वाधितस्साज्जगाम ह ।
कन्दरं प्राप्य शैलस्य तस्थौ विश्रान्तसिंहवत् ॥ ३६ ॥
तत्र संवत्सरं सार्धं पयश्चतुर्लोकभोजनम् ।
तपश्चक्रे महानेजास्तुष्टये शार्ङ्गधन्वनः ॥ ३७ ॥
अथास्य पुण्डरीकाक्षः पयोमूर्तिरुपाययौ ।
प्रसादमुपलभ्यतामः शरदीव महाहृदः ॥ ३८ ॥
तमाजगाम शैलेन्द्रकन्दरं द्विजमन्दिरम् ।
पयोधरवदच्छाच्छच्छविर्व्यामन्यथावसत् ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

गाधे कश्चित्त्वया दृष्टा माया मम गरीयसी ।
दृष्टं त्वया जगज्जालचेष्टितं दैष्टिकीत्मकम् ॥ ४० ॥
चित्ताभिगत एतस्मिन्प्राप्ते सम्यगनिन्दितः ।
तपो गिरितटे कुर्वन्किमन्यदभिराञ्छसि ॥ ४१ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं वदन्तमालोक्य हरिं गाधिविजोत्तमः ।
अर्चो कुसुमपूरेण पादयोः पर्यपूरयत् ॥ ४२ ॥
दत्त्वाद्यैः कीर्णकुसुमः प्रणम्याशु प्रदक्षिणैः ।
विष्णुमाह द्विजो वाक्यमम्भोदमिव चातकः ॥ ४३ ॥
गाधिरुवाच ।

देव यैषा त्वया माया दर्शितानितमोमयी ।
महीं प्रातरिवादिन्यस्तां मे प्रकटतां नय ॥ ४४ ॥

तेन प्राग्प्रसादिनेन चक्रधारिणा विष्णुना ॥ ३४ ॥ जन्मस्थिति-
पदाभ्यां तन्निमित्तं लक्ष्यते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पयश्चतुर्लोक-
भोजनं पानं कुर्वन्निनि शेषः । शार्ङ्गधन्वनो विष्णोः । 'धनुष-
श्च' इत्यनङ् ॥ ३७ ॥ पयश्च प्रसादमन्वावा मूर्तिर्यस्य । हृद-
पक्षे पय एव मूर्तिः स्वरूपं यस्य ॥ ३८ ॥ द्विजस्य गाधेर्मे-
न्दिरं निवासभूतं कन्दरम् । पयोधरवदच्छाच्छच्छा निमेलतरा-
छविः कान्तिर्यस्य । पयोधरवत्पयोमन्यावमदनिष्टादि वा ॥ ३९ ॥
दृष्टं दैवमेव मतिः प्रतीतिनिमित्तं यस्य न वस्तुनदामकम् ॥ ४० ॥
चित्तेनाभिगते वाञ्छिते एतस्मिन् मन्मायादर्शने प्राप्ते गति-
पुनर्गिरितटे तपः कुर्वन्निन्दितः शुद्धस्त्वमन्यत्किमभिराञ्छ-
सौख्यन्वयः ॥ ४१ ॥ अर्चो नित्यं पूज्यमाना भगवन्प्रतिमां
पादयोर्गन्धौ पूजां कुसुमपूरेण करेणमुक्तपुष्पप्रवाहेण पयःपूज्य-
पूर्णां चकारेति वा । अनेन पूजाकाले भगवदागमनं गम्यते ॥ ४२ ॥
अर्घ्यं उतागर्घ्यम् । प्रदक्षिणैः सह प्रणम्य प्रणामान्तां पूजां
समाप्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ यस्तत्र ज्ञानव्यांशस्तमाह—भ्रम-
मिति । भ्रमं मिथ्याविषयज्ञानम् ॥ ४५ ॥ प्रत्यक्षतां चि-
चक्षुर्गादिगोचरताम् । असलमविद्यामलह्निं पदमासदं प्र-
तिष्ठा यस्य ॥ ४६ ॥ मदीयैः श्वपचभ्रमैः कृते अस्य कालस्य

भ्रमं यं पश्यति मनो वासनामलमालितम् ।
स्वप्नवत्स कथं देव जाप्रत्यपि हि दृश्यते ॥ ४५ ॥
मुहूर्तमुपलब्धश्च जलान्तः स्वप्नविभ्रमः ।
कथं प्रत्यक्षतां प्राप्तो ममामलपदारूपद ॥ ४६ ॥
दैर्घ्यादैर्घ्येऽस्य कालस्य शरीरस्य भवाभवाः ।
कथमन्तस्थिता न स्युर्मदीयैः श्वपचभ्रमैः ॥ ४७ ॥
श्रीभगवानुवाच ।

गाधे स्वाधिधिभूतस्य स्वरूपस्यैतदात्मकम् ।
चेतसोऽदृष्टतत्त्वस्य यत्पश्यत्युरुविभ्रमम् ॥ ४८ ॥
वह्निं किञ्चिदप्यस्ति स्नाद्यभ्युर्वीदिगादिकम् ।
एतत्स्वचित्त एवास्ति पत्रपुञ्जमिवाङ्कुरे ॥ ४९ ॥
फलादि स्फारतामेति यथैव बहिरङ्कुरात् ।
वहिः प्रकटतां याति तथा पृथ्व्यादिचेतसः ॥ ५० ॥
सत्यं पृथ्व्यादि चित्तस्थं न वहिष्ठं कदाचन ।
अङ्कुरस्थः पल्लवस्तु तस्माद्यस्मात्फलश्रियः ॥ ५१ ॥
रूपालोकमनस्कारतत्ताकालक्रियात्मकम् ।
कुम्भकारो घटमिव चेतो हन्ति करोति च ॥ ५२ ॥
आबालमेतत्पुरुषैः सर्वैर्वानुभूयते ।
स्वप्नभ्रममदाविगरागरोगादिदृष्टिषु ॥ ५३ ॥
चित्ते वृत्तान्तलक्षणाणि संस्थितान्यात्तवासने ।
पादपे फलपुष्पाणि मूलाक्रान्तावनाविव ॥ ५४ ॥
त्यक्तावनैर्विदपिनो भूयः पत्राणि नो यथा ।
निर्वासनस्य जीवस्य पुनर्जन्मादि नो तथा ॥ ५५ ॥
यत्रानन्तजगज्जालं संस्थितं तेन तेजसा ।
श्वपचत्वं प्रकटितं यदि तद्विस्मयोऽत्र किम् ॥ ५६ ॥

दैर्घ्यादैर्घ्यं तथा श्वपचशरीरस्य भवाभवा उपपत्तिनाशाश्च अ-
न्तर्मेतस्यैव स्थिताः कथं न स्युः वह्निमे कथं तिष्ठन्तीत्यर्थः
॥ ४७ ॥ हे गाधे, भवान्यत् उक्तं महज्जगद्विभ्रमं पश्यति तत्
अदृष्टतत्त्वस्य अतएव स्मिन्प्रेगधिभिर्बोमनागैर्गृहीतस्य चेत-
मश्रितभावापन्नस्यात्मस्वरूपस्य एतदात्मकं रूपं भाग्यं तद्वस्तुनो
नान्तर्मे वा वह्निर्नाप्यं न वा दीपमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ यदि चा-
न्तीति मन्यते तर्हि स्वचित्त एवास्तीत्याह—बहिरिति । स्वमा-
काशमद्रथः पर्वताः उर्वा पृथ्वी दिशश्चैत्यादिकं जगदित्यर्थः
॥ ४९ ॥ ५० ॥ यस्माद्धेतोः फलश्रियस्त्वमादृश्यते इति शेषः
॥ ५१ ॥ वर्तमानविषये चक्षुर्गादिना रूपालोकः । भाविनि च
मनसा समर्थनान्नमनस्कारः । अर्तान्ते च स्वयंभावे तत्ता तन्नि-
रूपकान्निविधाः कालात्मव्यापिका च सूर्यादिकियेखेवमात्म-
कम् । हन्ति स्यात्स्वप्नपदं दृष्टिं करोति मृजति च ॥ ५२ ॥
सर्वानुभवमिदं चेदमित्याह—आबालमिति ॥ ५३ ॥ मूलरा-
क्रान्ता अवतिः पृथ्वी येन तथाविधे पादपे इवेति मनसोऽय-
धिष्ठानमदवष्टम्भवलाजगद्वाङ्कवमिति द्योतनार्थम् ॥ ५४ ॥
त्यक्तावनैरुन्मूलितम्येति यावत् ॥ ५५ ॥ तथा चेदं श्वपचत्वं मनः-
स्थितानन्तवामनाजाले एकदेशप्रकटनमित्याह—यत्रेति ॥ ५६ ॥

अवबद्धा श्रपचता प्रतिभासवशात्स्वया ।
 यथैवानल्पसंरम्भा विचित्राधिविकारदा ॥ ५७ ॥
 तथैवातिथिरायातो मुक्तवान्सुतवान्निजः ।
 कथां कथितवाञ्छेति दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ ५८ ॥
 तथैवोत्थाय गच्छामि प्राप्तोऽहं भूतमण्डलम् ।
 इमे भूता इमे ग्रामा दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ ५९ ॥
 तथैवेदं कटंजस्य प्राक्तनं लुठितं गृहम् ।
 जनैरुक्तं कटंजस्य दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ ६० ॥
 तथैव कीरनगरं प्राप्तोऽसि कथितं च मे ।
 कीरैः श्रपचराजत्वं दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ ६१ ॥
 एवं सर्वं त्वया दृष्टं मोहजालं द्विजोत्तम ।
 यत्सत्यमिति जानासि यच्चासत्यमवैषि च ॥ ६२ ॥
 बासनावलितं चेतः किं नामान्तर्न पश्यति ।
 साधितं दृश्यते स्वमे वर्षसाध्यं प्रयोजनम् ॥ ६३ ॥
 नातिथिर्न च भूतास्ते न कीरास्ते न तत्पुरम् ।
 सर्वमेतन्महाबुद्धे व्यामोहाद्दृष्टवानसि ॥ ६४ ॥

गच्छता भवता भूतदेशं पान्थेन कन्दरे ।
 कस्मिंश्चिद्विप्र विभ्रान्तं कुरङ्गेणैव कानने ॥ ६५ ॥
 तत्रैव श्रममूढत्वादिदं तद्भूतमण्डलम् ।
 इदं तच्छ्रुपचागारमिति दृष्टं न सत्यतः ॥ ६६ ॥
 तथैव कीरनगरं दृष्टवानसि तत्तथा ।
 तदैव चान्यदा वापि मायार्थं हि भवान्निज ॥ ६७ ॥
 सर्वदैव समग्रासु विहरन्नसि दृष्टवान् ।
 दिक्षु प्रोन्मत्तक इव विभ्रमं मनसा मुने ॥ ६८ ॥
 तदुत्तिष्ठ निजं कर्म कुर्वेस्तिष्ठोपशान्तधीः ।
 न स्वकर्मविना श्रेयः प्राप्नुवन्तीह मानवाः ॥ ६९ ॥
 श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 इति निगदितवान्स पद्मनाभो
 भुवनगतापसवृन्दपूज्यमानः ।
 विबुधमुनिगणैः पवित्रहस्तैः
 र्वृत उदधिं निजमास्पदं जगाम ॥ ७० ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारायाणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिचतुस्तान्ते मायामहत्त्वकथनं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ४९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथ गाधिर्गते विष्णौ पुनर्भूतादिकं क्रमात् ।
 स्वयं मोहविचारार्थं ब्रह्मामाभ्रमिवाम्बरे ॥ १ ॥
 उपलभ्य तथैवात्मवृत्तान्तं जनतस्ततः ।
 हरिमाराधयामास पुनरग्निरुहां गतः ॥ २ ॥
 आजगामैनमल्पेन कालेनाथ जनार्दनः ।

सकृदाराधनेनैव माधवो याति बन्धुताम् ॥ ३ ॥
 उवाच गाधिं भगवान्मयूरमिव वारिदः ।
 किं त्वं प्रार्थयसे भूयस्तपसेति प्रसादवान् ॥ ४ ॥
 गाधिरुवाच ।
 भ्रान्तोऽसि देव पणमासान्भूतकीरजनास्पदम् ।
 तत्र व्यभिचरत्यस्मद्भ्रान्तो न कथास्वपि ॥ ५ ॥

तव सत्यत्वेनाभिमतमतिध्यागमनादिप्रपञ्चजातमपि श्रपचत्व-
 बन्धनः स्थमेवेत्याह—अवबुद्धेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इमे
 ग्रामा इति संभ्रमं दृष्टवानसीति सर्वत्र इति शब्दोऽभ्याहार्यः
 ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ साधितं क्षणेनैव सिद्धम् ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥ किंच लयेदानीमपि न भूतमण्डले कीरनगरे वा गतं
 किंतिथिवाक्यं श्रुत्वा भूतदेशं प्रति गच्छता प्रस्थितेन पा-
 न्थेन त्वया पथि कस्मिंश्चिद्विरिकन्दरे विभ्रान्तं तत्रैव श्रमेण
 मूढत्वात्प्रवृत्तचित्त्वात्प्रवृत्तिदं तद्भूतमण्डलमिदं तच्छ्रुपचा-
 गारमित्यादिदृष्टं न परमार्थतः इति द्वयोरर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 तत्तस्मिन्कन्दरे तदैव श्रमकाले कीरनगरं दृष्टवानसि अ-
 न्यदा अचमर्षणकाले वापि तथैव मायामयमर्थं भवान्
 दृष्टवानित्यर्थः ॥ ६७ ॥ जले कन्दरे तदेति च देशकाल-
 विषयो भ्रमस्य नास्ति यावत्तत्त्वबोधं सर्वदा सर्वत्र भ्रान्त्यैव
 विहरणादिव्यवहारदर्शनादित्याशयेनाह—सर्वदैवेति ॥ ६८ ॥
 निजं ब्रह्मचर्याभ्योचितमभिकार्यसाध्यायादि कर्म ॥ ६९ ॥
 भुवनगैश्चिभुवनगतेस्तपसवृन्दैः पूज्यमानः स पद्मनाभ इति उ-

क्तप्रकारेण निगदितवान्सन् भगवच्चरणस्पर्शसेवादिना पवित्र-
 हस्तैर्विबुधमुनिगणैर्वृतः सन् निजमास्पदं गृहभूत क्षीरोदधिं ज-
 गामेत्यर्थः ॥ ७० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारायाणतामपर्य-
 प्रकाशे उपशमप्रकरणेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥
 गाधिर्देशी पुनर्गत्वा हरिं पृष्ठा पुनः पुनः ।
 सर्वं मायेति निश्चित्य जीवन्मुक्तोऽभवत्क्रमात् ॥ १ ॥
 'तथैवोत्थाय गच्छामि प्राप्तोऽहं भूतमण्डलम् । इमे भूता इमे
 ग्रामा दृष्टवानसि संभ्रमम् ॥ नातिथिर्न च भूतानि न कीरास्ते न
 तत्पुरम् ॥' इत्यादिभगवद्ब्रुवनार्थं न्वसंभावनविपरीतभावनादाह्या-
 दप्रतिपद्यमानो गाधिर्जगदधिष्ठानात्मतत्त्वसाक्षात्कारं विनैव पूर्व-
 दृष्टदेशादीनां बाधोस्ति नवेति परीक्षानुभविनुकामः पुनर्भूतमण्ड-
 लादिदेशान् ब्रह्ममेत्याह—अथेति । भूतादिकं भूतमण्डलादिदेशम् ।
 आत्मनः स्वस्य श्रपचत्वादितृत्तान्तं तथा पूर्वानुभूतवद्वेगोपलभ्य
 ॥ १ ॥ भुत्वा लिङ्गैर्दृष्टा च भगवद्वाक्यतामपर्यबोधाय पुनर्हरिमारा-
 धयामासेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रसादवान् प्रसन्नः सन् ॥ ४ ॥
 कथासु जगत्प्रवादेषु । अपिपदास्त्रिंशत्प्रसन्नभिज्ञादिसंवादेष्वपि न

मायया भूतभूईष्टा त्वयेत्युक्तोऽस्मि किं प्रभो ।
मोहनाशाय महतां वचो नो मोहवृद्धये ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

काकतालीययोगेन चेतसि श्वपचस्थितिः ।
सर्वेषां भूतकीराणां तथैव प्रतिबिम्बति ॥ ७ ॥
तेनाह तव वृत्तान्तं यथावत्कथयन्ति ते ।
प्रतिभासो हि नायाति पुनरप्रतिभासताम् ॥ ८ ॥
केनचिच्छ्रुपचेनान्ते ग्रामस्य रचितं गृहम् ।
तत्त्वया दृष्टमाविष्टमिष्टकाखण्डनां गतम् ॥ ९ ॥
कदाचित्प्रतिभैकैव बहूनामपि जायते ।
काकोलतालस्थितिवद्विचित्रा हि मनोगतिः ॥ १० ॥
तथाहि बहवः स्वप्नेकं पश्यन्ति मानवाः ।
स्वापभ्रमदमैरेयमदमन्थरचित्तवत् ॥ ११ ॥
एकस्यामेव लीलायां रमन्ते बहुबालकाः ।
एकस्यामेव नीलायां वनस्थलामिवैणकाः ॥ १२ ॥
बहवस्तुल्यकालं च प्रतिभासेन कर्मणाम् ।
जना यतन्ते स्वफलपाकेऽतिबहुलाकृतौ ॥ १३ ॥
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञानां कालो दानति या श्रुतिः ।
विप्र संकल्पमात्रोऽसौ कालो ह्यात्मनि तिष्ठति ॥ १४ ॥

अमूर्तो भगवान्कालो ब्रह्मैव तमजं विदुः ।
न जहाति न चादसे किञ्चित्कस्य कवेति च ॥ १५ ॥
लौकिको यस्त्वयं कालो वर्षकल्पयुगात्मकः ।
संकल्प्यते पदार्थैः पदार्थैश्च तेन तु ॥ १६ ॥
समानप्रतिभासोत्थसंभ्रमं भ्रान्तचेतसः ।
तथा तं दृष्टवन्तस्ते भूतकीरजनोद्ययाः ॥ १७ ॥
स्वव्यापारपरो भूत्वा धियात्मानं विचारय ।
साधो गतमनोमोहमिहवास्व ब्रजाम्यहम् ॥ १८ ॥
इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुर्जगामान्तर्धिमिध्वरः ।
अतिष्ठत्कन्दरे गाधिराधिपीवरया धिया ॥ १९ ॥
ततः कतिपयेष्वद्रौ मासेष्वतिगतेषु सः ।
पुनराराधयामास पुण्डरीककरं द्विजः ॥ २० ॥
ददर्श चैकदा नाथमागतं प्रणनाम तम् ।
पूजयामास मनसा चोकेनोवाच चेश्वरम् ॥ २१ ॥

गाधिरुवाच ।

भगवन्संस्मरंश्चैतामात्मनः श्वपचस्थितिम् ।
इमां संसारमायां च परिमुह्यामि चेतसा ॥ २२ ॥
तदुक्त्वास्व यथावस्तु महामोहनिवृत्तये ।
एकस्मिन्नेव विमले मां नियोजय कर्मणि ॥ २३ ॥

व्यभिचरतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्तु तथा किं तत्तत्तत्राह—माय-
येति । मायादृष्टार्था अवश्यं कालान्तरे व्यामिश्रन्ति अज्य-
मिचार्गिण्यन्तेऽर्थाः कथं मायेत्यवधारयितुं शक्या इति मोह-
वृद्धये त्वद्वचनं संप्रतिमिति भावः ॥ ६ ॥ मायिकस्यापि
कथास्वव्यभिचारे उपपत्तिमाह—काकतालीयेति । प्रसिद्धभूत-
देशज्ञानां कीर्णदेशज्ञानां च जनानां चेतसि तव चेतन्याय कट-
जकश्वपचस्य स्थितिरपरोक्षतया भ्रान्त्या प्रतिबिम्बनात्यर्थः ॥ ७ ॥
तथाच तेषां स्वभ्रान्त्यैव तथा वदन्तीत्याद्यं समाजप्रसक्तद्वच-
नसंवादो न मल्यतापादक इत्याह—तेनति । प्रतिभाग इति ।
दिना वाधमिति शेषः ॥ ८ ॥ प्रत्यभिज्ञामवाप्त्यै तर्हि का-
गतिस्तामाह—केनचिर्दिति । आविष्टं मयेदं प्राप्रचिर्नामिति
भ्रान्त्यभिनिवेशविपर्ययोक्तम् ॥ ९ ॥ प्रतिभा भ्रान्तिरूपः प्रति-
भास एका एकस्त्वैव । काकोलो द्रोणकाकाभ्यः काकजाति-
भेदस्तस्य ताले पञ्चतालफले तालमूले वा स्थितिरुपवेशनं
तद्वत् ॥ १० ॥ स्वापो निद्रा तद्वद्भ्रमदेन मरेयमदेन मन्थर-
चिन्ता यथा बहवस्तुल्यरूपा घूर्णमाना इव दिशः पश्यन्ति
तद्वत् ॥ ११ ॥ एकस्यामेव सिकतादिसेनिवेशसंकेतकल्पितगृ-
हप्रासाददुर्गादिभ्रमलीलायां बहवो बालका रमन्ते । नीलाया
शाद्वलश्यामलायां वनस्थलाम् । एणका मृगपीताः ॥ १२ ॥
अतिबहुलाकृतौ वधवन्धपराजयपलायनादिनानाकारे स्वप्रार-
ब्धफलपाके लभ्येऽपि बहवः सेनिकादिजनास्तुल्यकालं जयला-
भभोगादीनां तुल्यरूपाणां कर्मणां प्रयोजनानां भ्रान्त्या प्रति-
भासेन तल्लोभायुद्धादिना मतन्ते इति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १३ ॥

यदि मानगकल्पनैव जगतर्हि हेमन्तादिः कालो व्रीषायङ्गुरो-
दयस्य प्रतिबन्धको यवादानां चाभ्यनुज्ञातेति लोकप्रसिद्धैर्बाधः
स्यान्मानग्रहणतया बाल्यकालस्य व्यवस्थापकत्वायोगादित्या-
शङ्कां गाधेः परिहरन्नाह—प्रतिबन्धेति । श्रुतिलौकिकप्रवादभ्र-
वणम् । या न विरुध्यत इति शेषः । यतोऽसौ प्रतिबन्धाभ्यनु-
ज्ञानहेतुर्गण कालः सकल्पमात्रः । दिग्विरोधावच्छिन्नां सूर्य-
क्रिया दृष्टा मनसो यथाशास्त्रं माययादिभेदकल्पनादिति
भावः । कस्यचिर्कल्पितः कालस्तमाह—काल इति । यस्त्व-
र्कल्पितोऽस्वच्छः कालः परमात्मा स स्वात्मन्येव तिष्ठति न
कस्याचिन्प्रतिबन्धमभ्यनुज्ञां वा ददानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अमुमे-
वार्थं स्पष्टयति—अमूर्त इत्यादिना ॥ १५ ॥ आद्यस्य संकल्पा-
भ्रमतामुपपादयति—लौकिक इति । जन्ममात्रस्य कालोपाधिसत्त्वा-
न्मूर्त्यक्रियाचन्द्राणिगणदिपदार्थैः संकल्प्यते । तेनच प्रतिब-
न्धानुज्ञाभ्यां भवेत्पदार्थोपसर्गाक्रियाफलदिव्यवस्था च संकल्प्यत
इत्यर्थः । तुल्यद्वन्द्वार्थः ॥ १६ ॥ प्रायश्चित्तं शङ्को परिहृत्य प्रकृ-
तमालम्ब्याह—ममानेति । भूतदेशज्ञाः कीर्णदेशज्ञश्च जनोद्यया
जनसमूहाः ॥ १७ ॥ तर्हि मया किं कार्यं तत्राह—स्वव्या-
पारेति । स्ववर्णाश्रमोचितनाचरणपर इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आधि-
पीवरया चिन्तोर्वचितया ॥ १९ ॥ २० ॥ मनसा चकाराद्वचसा
कर्मणा च पूजयामास उक्तं प्रभानुज्ञावाक्येन उवाच पप्रच्छ
च ॥ २१ ॥ इमां जननमरणाद्यनर्थबहूलां संसारमायां च
संस्मरन् ॥ २२ ॥ तत्तत्साद्धर्मोपमां होह्य निवृत्तये उपायमुक्त्वा
श्रुतिं न गच्छ किं यावत्संशयमोहोच्छेदमास्व तिष्ठे-

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मन् जगदिदं मायामहाशम्बरडम्बरम् ।
सर्वा आश्चर्यकलनाः संभवन्तीह विस्मृतेः ॥ २४ ॥
भूतकीरपुरे मोहादुष्टवांस्तस्तथा भवान् ।
इत्येतत्संभवत्येव दृश्यते हि जनैर्ध्रुमः ॥ २५ ॥
भूतास्त्वमिव कीराश्च दृष्टवन्तस्तथा भ्रमम् ।
मुधैवेत्यपि सत्याभं समकालादिसंभवात् ॥ २६ ॥
इदं तु शृणु वक्ष्यामि यथाभूतमनिन्दितम् ।
यथैति तनुतां चिन्ता मार्गशीर्षलतेव ते ॥ २७ ॥
थोऽसौ कटंजको नाम श्वपचो भूतमण्डले ।
तेनैव संनिवेशेन स तथैवाभवत्पुरा ॥ २८ ॥
तथैव विकलव्रत्वं प्राप्य देशान्तरं गतः ।
बभूव कीरनृपतिः प्रविवेशानलं ततः ॥ २९ ॥
भवतः केवलं चित्ते जलान्तर्वर्तिनस्तदा ।
प्रतिभाता तथाभूता कटंजाचारसंस्थितिः ॥ ३० ॥
द्रष्टानुभूतमप्यर्थं कदाचिद्विस्मरत्यलम् ।
कदाचिदप्यदृष्टं तु चेतः पश्यति दृष्टवत् ॥ ३१ ॥
यथा स्वप्नमनोराज्यधातुसंस्थितिविभ्रमाः ।
जाग्रत्यपि तथैवाङ्ग दृश्यन्ते मनसा स्वयम् ॥ ३२ ॥
भविष्यद्भूतकालस्थं यथा त्रैकाल्यदर्शिनः ।
प्रतिभामेति गाधे यत्कटंजाचरितं तथा ॥ ३३ ॥

त्यर्थः ॥ २३ ॥ विस्मृतेः स्वात्मनस्त्वविस्मरणान् । आवरणनिमित्तादज्ञानादितियावत् ॥ २४ ॥ मायायां चासंभावितरादृशमपि संभवत्येवेत्याह—भूतमिति । तच्छ्रुपचवन्नादि तथा तत्तत्प्रकारेण दृष्टवानित्येतन्मोहादज्ञानासंभवत्येव । तथाहि जनैर्निद्रादावसंभावितगोचरोऽपि भ्रमो दृश्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ मुधा मिथ्यैव । इति एवं मिथ्यास्वभावमपि सत्याभं दृष्टवन्त इत्यर्थः । समेन संकल्पेन समकालादः संभवादित्यर्थः ॥ २६ ॥ यथाभूतं यथास्थितम् । अनिन्दितं तव श्वपचनिन्दासंबन्धनिवारकमित्यर्थः । तनुतामपक्षयम् ॥ २७ ॥ तेन त्वदृष्टमदर्शनैव संनिवेशेन शरीरप्राप्तगृहद्वाराद्याकारेण तथैव युक्तोऽभवदित्यर्थः ॥ २८ ॥ तथैवेति सर्वत्रानुभवपथं प्राप्तं तत्राह—भवत इति । जलान्तर्वर्तिनो भवतश्चित्ते सा कटंजाचारसंस्थितिर्भ्रान्त्या केवलं प्रतिभाता मत्संकल्पवशादित्यर्थः ॥ ३० ॥ कदाचिदप्यदृष्टं देशान्तरस्थस्यातीतस्य च कथं पुरोवर्तमानतया दर्शनं तत्राह—दृष्टेति । यथा अनुभूतमपि विस्मरति तथा अदृष्टमपि पश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ धातुसंस्थितिः संनिपातः ॥ ३२ ॥ यथा त्रैकाल्यदर्शिनो योगिनो दृष्ट्या भविष्यदपि वस्तु तदनुत्तरकालिकेषु दृश्यमानेषु भूतकालस्थं भवति तथा हे गाधे, अतीतमपि कटं-

अयं सोहमिदं तन्म इति मज्जति नात्मवान् ।
अयं सोहमिदं तन्म इति मज्जत्यनात्मवान् ॥ ३४ ॥
सर्वमेवाहमेवेति तत्त्वज्ञो नावसीदति ।
न गृह्णाति पदार्थेषु विभागानर्थभावनाम् ॥ ३५ ॥
तेनासौ भ्रमयोगेषु सुखदुःखविलासिषु ।
न निमज्जति भ्रमोऽपि तुम्बीपात्रमिवाम्भसि ॥ ३६ ॥
त्वं तावद्वासनाजालप्रस्तचित्तो विचेतनः ।
किञ्चिच्छेषमहाव्याधिरिव न स्वस्थमागतः ॥ ३७ ॥
ज्ञानस्यापरिपूर्णत्वान्न शक्नोषि मनोभ्रमम् ।
विनिवारयितुं मेघमसम्यग्यत्नवानिव ॥ ३८ ॥
यदेव ते मनोमात्रे सहसा प्रतिभासते ।
तरुश्च जनेनेव तेनैवाक्रम्यसे क्षणात् ॥ ३९ ॥
चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः ।
स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तन्न किञ्चिन्प्रबाधते ॥ ४० ॥
त्वमुत्तिष्ठ गिरेः कुञ्जे दशवर्षाण्यखिन्नधीः ।
तपः कुरु ततो ज्ञानमनन्तं समवाप्स्यसि ॥ ४१ ॥
इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्रैवान्तरधीयत ।
वाताभ्रवद्दीपकवद्यमुनोन्पीडवत्क्षणात् ॥ ४२ ॥
गाधिविवेकवशजं वैराग्यपदमागतः ।
शरत्समयपर्यन्तं वैराग्यमिव पादपः ॥ ४३ ॥
विचित्रं चेष्टितं धातुरसमञ्जसमागतम् ।
भ्रमञ्जमभरोन्मुक्तमतिर्मन्दमर्हयत् ॥ ४४ ॥

जाचरितं वर्तमानप्रतिभाभेतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वानामन्यनात्मायं च कटंजके तदीयगृहकलत्रादी च मम स एवाहं तदीयमेव तन्मे मदीयमिति कथं मज्जनमिति चेदत्यल्पमिदमुच्यते । अनात्मविदां सर्वेषामात्मनानामनि देहे अनात्मायं च गृहकलत्रादावहंमत्यभिमानादज्ञानादावमिद एव केवलं तन्मज्जनाभावादित्याशयेनाह—अर्थमिति ॥ ३४ ॥ सर्वाहंभावनयापि तत्त्वविदस्तत्र न मज्जनं परिच्छिन्नाहंभावस्यैव मज्जनहेतुत्वादित्याह—सर्वमेवेति ॥ ३५ ॥ सर्वाहंभावेऽप्यहंकारसत्त्वाभ्रमप्रायाऽपि ॥ ३६ ॥ अहं तर्हि कीदृश इति चेदान्तरालिक इत्याह—त्वमिति । स्वस्थ स्वरूपावस्थितमात्मानमागतः प्राप्तः ॥ ३७ ॥ मेघपदेन तत्कार्यं वृष्टिर्लक्ष्यते । गृहरचनपरगृहप्रवेशादिसम्यग्यत्नशून्यः पुरुष इव ॥ ३८ ॥ आक्रम्यसे तदभिमानेन परिभूयसे ॥ ३९ ॥ नाभिर्मध्यम् । सर्वतो भ्रमत इति शेषः । तच्चित्तमाक्रम्य आत्मनि प्रविलापनेन तिरस्कृत्य । तन्मायाचक्र किञ्चिदपि न प्रबाधते ॥ ४० ॥ तपश्चित्तिनिरोधाभ्यासम् ॥ ४१ ॥ वातलीनाभ्रवन्निर्वाणदीपकवद्यमुनातरङ्गवन्नेति मालोपमा ॥ ४२ ॥ वैराग्यमज्जिगृह्यताम् ॥ ४३ ॥ भ्रमता भ्रमभरोऽणुमुक्ता मतिर्यस्य तथाविधः सन् धातुः प्राक्तनकर्मलक्षणस्य दैवस्यासमञ्जसमयुक्तश्वपचभावादिप्रदर्शनरूपं विचित्रं चेष्टितमर्हयत् ॥ ४४ ॥

जगाम कृष्णाद्रात्मा नियमायोत्तमश्रिये ।
विभ्रान्त्यै ऋष्यमूर्कं तु पयोधर इवाचलम् ॥ ४५ ॥
निरस्ताशेषसंकल्पस्तपस्तत्र चकारह ।
दशवर्षाणि तेनासावात्मज्ञानमवापह ॥ ४६ ॥
इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिब्रूतान्ते गाधेर्ज्ञानप्राप्तिर्नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

गाध्युपाख्यानं संपूर्णम् ।

पञ्चाशः सर्गः ५०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवमेपातिवितता दुर्ज्ञाना रघुनन्दन ।
महामोहमयी माया विषमा पारमात्मिकी ॥ १ ॥
कं मुहूर्तद्वयस्वप्नसंभ्रमालोकदृष्टता ।
कानैकवर्षसंभुक्तश्वपचावनिपन्नमः ॥ २ ॥
कं संभ्रमोपलब्धत्वं कं प्रत्यक्षनिदर्शनम् ।
कासत्यत्वमसंदिग्धं कं सत्यपरिणामिता ॥ ३ ॥
अतो वच्मि महाबाहो मायेयं विषमाम्बहम् ।
असावधानमनसं संयोजयति संकटे ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच ।

एवमस्य कथं ब्रह्मन्मायाचक्रस्य रोधनम् ।
कुर्युः प्रवहतो वेगात्सर्वाङ्गच्छेदकारिणः ॥ ५ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अस्य संसाररूपस्य मायाचक्रस्य राघव ।
चित्तं विद्धि महानाभि भ्रमतो भ्रमदायिनः ॥ ६ ॥
तस्मिन्दुतमवष्टब्धे धिया पुरुषयत्नतः ।
गृहीतनाभिवहनान्मायाचक्रं निरुध्यते ॥ ७ ॥

नियमाय चित्तनियमनाभ्यामाय । ऋष्यमूर्कं मतज्ञाश्रमस्थमच-
लम् ॥ ४५ ॥ तपः 'मनसश्चेन्द्रियाणां च एकाग्र्यं परमे तपः'
इति प्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥ तदनु आत्मज्ञानप्राप्त्यनन्तरं महाम्मा-
गाधिः स्वां पारमार्थिकीं मत्तां प्राप्य अपगतभयशोकः सन्
सततमुदितं जीवन् एव मुक्तरूपं यस्य तथाविधः अतएवापरि-
च्छिन्नस्वानन्दमन्देन घूर्णितापूर्णं च चेतो यस्य तथाविधः
सन् सकलः कलापूर्णः शशाङ्क इवापरिच्छिन्ने ब्रह्माकाशे
अगमत विजहार । विभ्रान्तिं प्रापत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीवा-
सिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकोनपञ्चाशः
सर्गः ॥ ४९ ॥

चित्तस्याक्रमणोपाया ज्ञानमाहात्म्यमुत्तमम् ।

चेतोहिपीनतादोषहेतवश्चात्र कीर्तिताः ॥ १ ॥

वर्णितं गाध्युपाख्यानं प्रकृते योजयति—एवमित्यादिना ।
दुर्ज्ञाना अचिन्त्या । पारमात्मिकी परमात्ममात्राश्रयविषया
॥ १ ॥ दुर्ज्ञानतामेव त्रेधा दर्शयति—केति द्वाभ्याम् ॥ २
॥ ३ ॥ ४ ॥ 'चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः ।
स्थीयते चेत्तदाकस्य तत्र किञ्चिन्प्रबाधते ॥' इति यद्गवतान्ते

अगमत तदनु स्वां प्राप्य सत्तां महात्मा
ह्यपगतभयशोको भोगभूमावनीबु ।

सततमुदितजीवन्मुक्तरूपः प्रशान्तः

सकल इव शशाङ्को घूर्णितापूर्णचेताः ॥ ४७ ॥

अवष्टब्धमनोनाभिमुहचक्रं न गच्छति ।

यथा रज्ज्वां निरुद्धायां कीलकं रज्ज्वेष्टितम् ॥ ८ ॥

चक्रयुद्धैकतज्ज्ञोऽसि कस्माज्जानासि नानघ ।

चक्रं नाभाववष्टब्धं वशमायाति नान्यथा ॥ ९ ॥

चित्तं नाभिमवष्टब्धं तस्माद्यत्नेन राघव ।

संसारचक्रं वहनादात्मनः परिरोधय ॥ १० ॥

एतां युक्तिं विना दुःस्वमनन्तमितमात्मनः ।

अस्यां दृष्टौ क्षणादन्तं गतमेवावलोक्य ॥ ११ ॥

चित्ताक्रमणमात्रानु परमादौपधादने ।

प्रयत्नेनापि संसारमहारोगो न शाम्यति ॥ १२ ॥

तस्माद्राघव संत्यज्य तीर्थदानतपःक्रियाः ।

श्रेयसं परमायान्तश्चित्तमेव वशं कुरु ॥ १३ ॥

चित्तान्तरेव संसारः कुम्भान्तः कुम्भखं यथा ।

चित्तनाशे न संसारः कुम्भनाशे न कुम्भखम् ॥ १४ ॥

चिरं संसरणाकाशकोटरं चित्तकुम्भखम् ।

विनाद्यानुलिताकाशस्वरूपं रूपमाविश ॥ १५ ॥

उपदिष्ट तदुपायं त्रिज्ञामु रामः पृच्छति—एवमिति । कुर्यु-
रधिकारिण इति शेषः । पूर्णानन्दमनः पविच्छेददुःखापाद-

नमेवाङ्गच्छेदमाभ्यासदृष्टेदन्तकारिणः ॥ ५ ॥ भगवदुप-

दिष्टमायाचक्रावष्टम्भप्रकारं प्रथमं प्रपद्यितुमुक्तमनुवदति

—अभ्येत्यादिना ॥ ६ ॥ मायाचक्रं गृहीता नाभिर्यस्य तत्त-

थाविशं मद्बहनाद्भ्रमणादिरुध्यते । निवर्तन इति यावत् ॥ ७ ॥

यथा बालानां काम्यादिमये कंठाचक्रं तन्नुवेष्टितनाभिकीलकं

तर्जन्यप्रतिबद्धायां रज्ज्वां तन्नां निरुद्धायां न गच्छति न

भ्रमति तद्वत् ॥ ८ ॥ किंच हे राघव, त्वं चक्रयुद्धेनैवो मुख्य-

मन्त्रश्च विष्टम्भभ्रमणाद्यभिशोऽसि अतः कस्मादुक्तदृष्टान्तं न

जानामि ॥ ९ ॥ आत्मनो वहनान्नमपरम्परप्रापणात् सम्म-

द्भिरोध्य निरहन्धि ॥ १० ॥ एतां चित्तरोधनलक्षणां युक्तिं

योगमुपायं विना आत्मनोऽनन्तं दुःखमिति प्राप्तम् । तत्र

दुःखमस्यां दृष्टौ प्राप्तायां मलामन्तं नाशं गतमेव अवलोक्य ।

मदुक्तार्ये संशये त्वं तथा कृत्वा पश्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ उपाया-

न्तरं च नास्तीत्याह—चित्तेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्रोपपत्ति-

माह—चित्तान्तरिति ॥ १४ ॥ यथा कुम्भखे निरुद्धो मश-

वर्तमानमनायासं भजद्वाह्यधिया क्षणम् ।
 भूतं भविष्यदभजद्वाति चित्तमचित्तात् ॥ १६ ॥
 संकल्पांशानुसंधानवर्जनं चेत्प्रतिक्षणम् ।
 करोषि तदचित्तात्वं प्राप्त एवासि पावनम् ॥ १७ ॥
 यावत्संकल्पकलना तावच्चित्तविभूतयः ।
 यावज्जलद्विस्तारस्तावत्स्वजलबिन्दवः ॥ १८ ॥
 सचित्तं चेतनं यावत्तावत्संकल्पकलपनम् ।
 सचन्द्रांशु जगदावत्तावत्प्रात्येयलेशकाः ॥ १९ ॥
 चेतनं चित्तरिक्तं चेद्भावि तत्स्वसंसृतेः ।
 आमूलमेव दग्धानि विद्धि मूलानि सिद्धवत् ॥ २० ॥
 चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्रेतनमुच्यते ।
 निर्मनस्कस्वभावं तन्न तत्र कलनामलः ॥ २१ ॥
 सा सत्यता सा शिवता सावस्था पारमात्मिकी ।
 सर्वज्ञता सा सा दृष्टिर्ननु यत्र मनः क्षतम् ॥ २२ ॥
 मनो यत्र तु तत्राशास्त्रत्र दुःखसुखानि च ।
 सदा संनिधिमयान्ति इमंशान इव वायसाः ॥ २३ ॥
 वस्तुतत्त्वावबोधेन सर्वभावव्यवस्थितेः ।
 संसृतिव्रततेर्बीजं संकल्पेनोपजायते ॥ २४ ॥
 शास्त्रसंज्ञनसंपर्कसंतताभ्यासयोगतः ।
 जागतानामवस्तुत्वं भावानामवगम्यते ॥ २५ ॥

कादिः खदुःखसंस्तरणाकाशकोटरं देवात्कुम्भनाशेन विनाश्या-
 तुलितमनुपमं महाकाशस्वरूपमाविश्य मुक्तबन्धः सुखा भवति
 तथा त्वमपि चित्तनाशेन चित्तकुम्भसं विनाश्य अनु-
 लितं ब्रह्माकाशमाविशेत्यर्थः ॥ १५ ॥ चित्तनाशे तर्हि क-
 उपायस्तमाह—वर्तमानमिति । भूतभविष्यद्विषयानुसंधानत्या-
 गादेव क्रमाच्चित्तं क्षीयत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ भावि विषयसं-
 त्पस्य तदंशभूतार्थानुसंधानस्य च वर्जनं प्रतिक्षणं यावधान-
 तया करोषि चेततर्हि ॥ १७ ॥ खजलस्य वर्षस्य बिन्दवः
 ॥ १८ ॥ एवं संकल्पा अपि सति चित्ते दुर्बारा इत्याह—सचि-
 त्तमिति । चेतनं विदात्मरूपम् ॥ १९ ॥ चित्तरिक्तं चित्ता-
 दृष्टकृतं कूटस्थमितियावत् । तत्तदा स्वसंसृतेर्मूलानि कामकर्म-
 वासनादीनि आमूलं मूलाहानेन सह दग्धानीति सिद्धवत्कारेण
 महासिद्धिसाम्येन वा विद्धीत्यर्थः ॥ २० ॥ नन्वस्तु दाहस्त-
 थापि चेतने पुनः कलनामलवशाच्चित्तादिसमुद्भवः किं न
 स्यादित्याशङ्क्याह—चेतनमिति ॥ २१ ॥ चित्तरहित-
 चेतनस्वरूपं यत्सैव परमार्थसत्यता । शिवता निरतिश-
 यानन्दरूपता । सैव परमात्मस्वभावभूता अवस्था । सर्व-
 ज्ञता सर्वोपभासकविभूता । दृष्टिः परमार्थदृक् । यत्र यस्या-
 मवस्थायाम् । क्षतमिति निन्दार्थं विशेषणम् ॥ २२ ॥ निन्द्यता-
 बीजान्येव दर्शयति—मन इति ॥ २३ ॥ ननु विदुषामपि
 मनोक्ति तत्राप्ताभादीनि कृतो नोपजायन्ते तत्राह—संसृतीति ।
 सख्यमस्ति तथापि तेषां मानसे संकल्पे आशादिसर्वभावव्यव-

अविधेकादुपाहृत्य चेतसोद्यमनिश्चयैः ।
 बलात्कारेण संयोज्यं शास्त्रसत्पुरुषकर्मैः ॥ २६ ॥
 मुख्यं कारणमात्मैव परमात्मावलोकने ।
 अगाधे पतितं रत्नं रत्नेनैवावलोक्यते ॥ २७ ॥
 खानुभूतानि दुःखानि स्वात्मैव त्यक्तुमिच्छति ।
 तेनात्मैवात्मविज्ञाने हेतुरेकः परः स्मृतः ॥ २८ ॥
 प्रलपन्विस्वजन्मृदुन्मिषन्मिषन्नपि ।
 निरस्तमननानन्तसंविन्मात्रपरो भव ॥ २९ ॥
 जायमानस्तथा जीवन्मित्रयमाणः क्रियारतः ।
 स्वात्मन्यमलतां प्राप्ते संविदंशे स्थिरो भव ॥ ३० ॥
 ममेदं तदयं सोहमिति संत्यज्य वासनाः ।
 एकनिष्ठतयान्तस्थसंविन्मात्रपरो भव ॥ ३१ ॥
 वर्तमानभविष्यन्त्योः स्थित्योरादेहमेकधीः ।
 स्वसंविद्यानुसंधानसमाधानपरो भव ॥ ३२ ॥
 बाल्ययौवनवृद्धेषु दुःखेषु च सुखेषु च ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु स्वसंविस्तिपरो भव ॥ ३३ ॥
 मलं संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्गलयन्परम् ।
 आशापाशमलं छित्त्वा स्वसंविस्तिपरो भव ॥ ३४ ॥
 शुभाशुभस्वसंकेतसंशान्ताशाविषूचिकः ।
 नष्टेष्टानिष्टदृष्टिस्त्वं संविन्सारपरो भव ॥ ३५ ॥

स्थापिकायाः संसारवृद्ध्या वासनात्मकं बीजमेव न जायते
 वस्तुतत्त्वावबोधेन बाधितत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ वस्तु-
 नावगतानां केनोपायेनावस्तुत्वावगमलक्षणो बाधस्तमाह—शा-
 स्त्रेति ॥ २५ ॥ उपाहृत्य निवर्त्य । उद्यमः पुरुषयत्नस्तत्सहि-
 तैरवश्यमस्मिन्नन्मि ज्ञानं साधयामीति दृढनिश्चयः ॥ २६ ॥
 किं मुख्यं कारणमवलम्ब्य शास्त्रादिनाप्यात्मान्मेवैति चेन्म-
 यंज्योतीरूपं प्रत्यग्यान्मानमेव । तद्वैधवैलक्षण्येन तस्यैव स्वतः प्रथ-
 मानत्वादित्याशयेनाह—मुख्यमिति । रत्नेन प्रकाशमानेन
 खनैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ उक्तां मुख्यकारणतां स्फुटयति—स्तेति ।
 खनानुभूतानि दृश्यजातानि दुःखान्येति विवेकेन येन हेतुना
 त्यक्तुमिच्छति तेनैव हेतुना स्वात्मावलोकने तत्प्रतिकूलस्वभावः
 स्वयं मुख्यो हेतुः । नहि स्वयमप्यसुखजदस्वभावैवे तत्प्रतिकूलः
 स्यादिति भावः ॥ २८ ॥ तस्मात्त्वं सदा तदैकप्रवणो भव
 तत्तत्तत्तत्त्वाह—प्रलपन्मित्यादिना ॥ २९ ॥ जन्ममरणप्रवृत्त-
 तत्समसुखदुःखदुःशान्तरेष्वप्यात्मप्रवणताया अविस्मरणविधा-
 नार्थम् । शोधनेनामलतां प्राप्ते संविन्मात्रांशे ॥ ३० ॥ इदं
 पुरोवर्ति तद्दृश्यं च मम । अयं स प्रत्यभिज्ञायमानो देहोऽहमिति
 वासनाः सम्यक् त्यक्त्वा ॥ ३१ ॥ वर्तमाना बाल्यादिस्थितिभ-
 विष्यन्ती यौवनराज्यादिस्थितिस्तयोरनुसंधानं ध्यानं समाधानं
 समाधिः ॥ ३२ ॥ उक्तमेव स्पष्टमाह—बाधेति ॥ ३३ ॥
 संवेद्यं बाधविषयलक्षणम् ॥ ३४ ॥ शुभाशुभलक्षणौ यौ
 स्वसंकल्पकृतसंकेतौ तयोः संशान्ता आशाविषूचिका यस्य ।

सकर्तृकर्मकरणान्स्वास्पर्शानन्तरा स्पृशन् ।
 निर्विकल्पनिरालम्बः स्वचिन्मात्रपरो भव ॥ ३६ ॥
 जाग्रत्येव हि संसृतां भावयन्सुखिरां स्थितिम् ।
 सर्वमस्मीति संचिन्त्य ससैकात्म्यवर्धुर्भव ॥ ३७ ॥
 नानानानादशामुक्तो युक्तो मुक्ततया समे ।
 समग्रकलनादीपः स्वचिन्मात्रपरो भव ॥ ३८ ॥
 आत्मतापरते त्यक्त्वा निर्विभागो जगत्स्थितौ ।
 वज्रस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य स्थिरो भव ॥ ३९ ॥
 स्थित्वान्तर्मानसान्पाशानाशारूपानुदारया ।
 धिया धैर्यैकधर्मिण्या निर्धर्माधर्मतां व्रज ॥ ४० ॥
 समास्वादयतस्तत्त्वं स्वसंवेदनधर्मिणः ।
 विपं हालाहलमपि यास्यत्यमृततममथ ॥ ४१ ॥
 तदोदेति महामोहः संसृतिभ्रमकारणम् ।
 निर्मलाया निरंशायाः संविचेन्ध्यामतिर्यदा ॥ ४२ ॥
 तदा संक्षीयते मोहः संसारभ्रमकारणम् ।
 निर्मलायां निरंशायां स्वसंविक्तौ स्थितिर्यदा ॥ ४३ ॥
 स्वरूपमनुयातस्य तीर्णस्याशामहार्णवम् ।
 प्रसरिष्यति ते संवित्सूर्यांशुरिव सर्वतः ॥ ४४ ॥
 स्वभावमालोकयत आनन्दद्वयसंस्थितेः ।
 रसायनमपि स्वादु राम प्रतिविषायते ॥ ४५ ॥

अतएव नष्टानिष्टा दृष्टिस्तस्य ॥ ३५ ॥ कर्ता विज्ञान-
 मयः, कर्म बाध्यविषयाः, करणानीन्द्रियाणि तन्महिताम् ।
 खं न स्पृशन्तीति स्वास्पर्शानेवविधसंसारान् स्वस्यान्तरा
 मध्ये मणिः स्वान्तर्गतप्रतिविम्बानिव स्पृशन्प्रथयन् ॥ ३६ ॥
 संसृतां सुप्तवन्निर्विकल्पाम् ॥ ३७ ॥ नानादशा जाग्रत्स्वप्ना
 अनानादशा सुषुप्तिसांभ्यां सृष्टिप्रलयदशाभ्यां वा मुक्तः ।
 समग्रस्य दृश्यस्य कलनायां प्रथायां दीपः । समस्तानां गल-
 नानाबुद्धिज्ञानां दीपवत्प्रकाशक इति वा ॥ ३८ ॥ आत्मता
 स्वता परता तदन्यता ते त्यक्त्वा ॥ ३९ ॥ निर्धर्माधर्मतां धर्मा-
 धर्मरहितताम् ॥ ४० ॥ सर्वस्यामृतत्वं संपन्नं विषयायमृत-
 ताया अर्थसिद्धत्वादिति भावः ॥ ४१ ॥ अमतिर्यस्यमृतिः । अज्ञान-
 मिति यावत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तीर्णस्येति । स्वरूपप्राप्त्यवा-
 शामहार्णवतरणान् 'रसोऽयस्य परं दृष्टानिर्वर्तते' इति भगवद्-
 चनादिति भावः ॥ ४४ ॥ मुक्तस्यान्यत्राशासंभावना दूरे प्रत्यु-
 तामृतादिरसायनास्वादस्यान्मानन्दस्वादविश्रवसंभावनाया विष-
 वक्ष्यताबुद्ध्युदयादित्याशयेनाह—स्वभावमिति । प्रतिकूल विष-
 मिवाचरति प्रतिविषायते ॥ ४५ ॥ ये पुरुषा नोऽस्माकं स्वभावं
 प्रत्यगात्मभावमुपागता जीवन्मुक्ताः पुंजन्मसार्थकीकरणात्पुरु-
 षार्थसाधनात्सफलप्राप्तत्वाच्च पुंभिस्तैः पुरुषार्थैर्यैः सह भजा-
 महे सदा मंत्रीमिति शेषः । अन्ये तु पुरुषार्थोपयोगिर्पा-
 र्शवहीनत्वान्नाममात्रेण पुरुषा नार्थलेशेनापीति गर्दभवदुपेक्षया एव
 न दर्शनादियोग्या अपीत्याशयेनाह—शेषा इति ॥ ४६ ॥
 नन्वन्येऽपि योगिन उपासकाश्च जगति महान्तः सन्त्येव तेभ्यो-

तैर्नां भजामहे पुंभिर्यै स्वभावमुपागताः ।
 शेषाः पुरुषनामानो गर्दभा दीर्घबाहवः ॥ ४६ ॥
 पर्वतात्पर्वतं यान्ति पुरोद्वेगि वृन्तिनः ।
 परां कोटिं प्रयातस्य स्वसंवित्सुप्ततस्थितेः ॥ ४७ ॥
 अदृष्टादृश्यसीम्नोऽस्तः सूर्यादीन्यखिलान्यपि ।
 न तेजांस्युपकुर्वन्ति स्वसंविद्विषयचक्षुषः ॥ ४८ ॥
 अवस्तुतां व्रजन्त्येते माध्याहा इव दीपकाः ।
 अर्कादयो महालोका विद्ययाधिगतात्मनः ॥ ४९ ॥
 तेजोऽंशुषु प्रभावेषु बलिष्वपि महत्स्वपि ।
 सर्वेषुप्रतियुक्तेषु तत्त्वज्ञः परमोज्ञतः ॥ ५० ॥
 भान्तीह भासा यस्यार्कवह्नीन्दुमणितारकाः ।
 तथा जगति राजन्ते ज्ञातव्येया नरोत्तमाः ॥ ५१ ॥
 धराविवरकीटेभ्यो गर्दभेभ्योऽपि मानवः ।
 तिर्यग्भ्यश्चाप्यतत्त्वज्ञा राम तुच्छतराः स्मृताः ॥ ५२ ॥
 तावन्संमोहवेतालो देही यावदनात्मवान् ।
 आत्मज्ञ एव संयुक्श्चेतनेनेति तद्विदः ॥ ५३ ॥
 अनात्मज्ञो हि दुःखेहः प्रस्फुरन्नपि भूतले ।
 शव एव भ्रमत्युच्चैरात्मज्ञस्तु सचेतनः ॥ ५४ ॥
 दूरादान्मज्ञता याति चित्ते पीवरतां गते ।
 आलोकलक्ष्मीरभिनो महामेघ इवोत्थिते ॥ ५५ ॥

ऽपि तत्त्वविद एव क उक्तेस्तत्राह—पर्वतादिति । स्वसंविद्या
 सर्वोज्ञतस्थितेनएव परांकोटिमुत्पक्षेकाणां प्रयातस्य तत्त्वविदः
 पुरो योगिप्रभृतयो ज्ञानार्थं तांस्त्वान्महत उपसर्पन्तेऽद्वैतबोधैः
 पुरो दन्तिनः प्रत्यन्तपर्वतात्पर्वतान्तरं यान्तीव भासन्ते । न मेह-
 र्गि सर्वोज्ञता दृढविश्रान्ताश्चेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ स्वसंविद्या उन्न-
 तस्थितिमुपपादयति—अदृष्टेति । प्राक्कनाप्यदृष्टाः सांप्रतमग्रे
 च अदृष्टा द्रष्टुमशक्याः गोमानोऽवधयो यस्य तथाविधस्य
 स्वसंविद्विश्रणं दिव्य चक्षुर्यस्य तस्य तत्त्वविदः अन्तः कल्पि-
 तानि सूर्यादीन्यखिलान्यपि तेजामि नोपकुर्वन्तीति स्वसंविद्यैव
 तस्योज्ञतस्थितिर्गित्यर्थः ॥ ४८ ॥ न केवलं नोपकर्तुं शक्नुवन्ति-
 किंतु तत्पुणोऽवस्तुतामेव गच्छन्तीत्याह—अवस्तुतामिति
 ॥ ४९ ॥ अन उक्ते सिद्धमित्याह—तेजोऽंशुष्विति । तेजसः
 अंशुषु कार्येषु प्रकाशनेषु योगमिद्विवशित्वादिप्रभावेषु बलिषु
 शरीरादिवलवत्सु ऐश्वर्यागुगादिना महन्मु अन्येष्वपि वागिम-
 न्वायुमनियुक्तेषु सर्वेषु मये परमोज्ञतः । सर्वोन्नतानामेतस्मि-
 न्मध्यस्तत्त्वादिति भावः ॥ ५० ॥ यस्य जगदीश्वरस्य भासा
 भान्ति तथा तनुत्यनयेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ तुच्छतरा मूढतराः ।
 तत्त्वज्ञानाभावे ततोऽयथमतमयोनिकोटिप्राप्तेर्दुर्बोरत्वादिति
 भावः ॥ ५२ ॥ सतोप्यात्मनोऽज्ञानेनासत्त्वापादनादनात्मवान्
 अतएवभावचेतन इति आत्मज्ञ एव चेतनेन संयुक्त इति तद्विद
 आहुरिति शेषः ॥ ५३ ॥ दुःखदाहार्थं ईहा चेष्टा यस्य ।
 एवार्थं तुशब्दः ॥ ५४ ॥ चित्ते पीवरतां स्थौल्यं गते सति

भोगाभोगतिरस्कारैः कार्यं नेदं शनैर्मनः ।
 रसापहारैस्तज्जेन कालेनाजीर्णपणवत् ॥ ५६ ॥
 अम्यात्मन्यात्मभावेन देहमात्राख्यानया ।
 पुत्रदारकुटुम्बैश्च चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ५७ ॥
 अहंकारविकारेण ममतामलहेलया ।
 इदं ममेति भावेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ५८ ॥
 जरामरणदुःखेन व्यर्थमुन्नतिमीयुषा ।
 दोषाशीविषकोशेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ५९ ॥
 आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतेः ।
 हेयादेयप्रयत्नेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ६० ॥
 ज्ञेहेन धनलोभेन लाभेन मणियोषिताम् ।
 आपातरमणीयेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ६१ ॥
 दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबलेन च ।
 आस्वादानेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनताम् ॥ ६२ ॥
 आगमापायवपुषा विषवैषम्यशंसिना ।
 भोगाभोगेन भीमेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ ६३ ॥

शरीरदुःखभ्रष्टिरप्ररुद्धं

चिन्ताचयोच्चाकृतिमञ्जरीकम् ।

जरामृतिव्याधिफलौघनष्टं

कामोपभोगौघविकासिपुष्पम् ॥ ६४ ॥

विचारसारककचेन चित्त-

विषदुग्धं त्वद्भुतमद्रिकल्पम् ।

आशामहाशास्त्रमशङ्कमेनं

छिन्धि प्रसह्यात्र विकल्पपत्रम् ॥ ६५ ॥

मत्सेक्षणे चैकतटोपवेशं

विश्रान्तिसौख्येष्वसमर्थमुग्रम् ।

आलोकनोक्तं सुजनक्रमाङ्ग-

खण्डस्य चण्डं सुखदुःखगण्डम् ॥ ६६ ॥

चेतोगजं कायकुलाननस्यं

सुतीक्ष्णया धीकरजाग्रपङ्कथा ।

विदारयादीर्घविकारदन्तं

क्रियाकरं राघव राजसिंह ॥ ६७ ॥

रतिं गतं नित्यमसत्प्रदेशे

शरीरमांसप्रसनेन पुष्टम् ।

दुष्टक्रियाकर्कशचञ्चुदण्ड-

मेकेक्षणे पुष्टतमोगुरुष्णम् ॥ ६८ ॥

दूरे समुत्सारय भारभूतं

दुश्चेष्टितं कर्कशमारुहन्तम् ।

गन्धोद्भूतं कायकुलायकोशा-

होषोपशान्त्यै निजचित्तकाकम् ॥ ६९ ॥

तृष्णापिशाच्या परिचर्यमाणं

विश्रान्तमज्ञानमहावटेषु ।

भ्रान्तं चिरं देहशतेष्वटव्यां

स्वसंसृतौ चेतनवर्जितेषु ॥ ७० ॥

आत्मज्ञता ईदृशंपादितपि दूराद्याति ॥ ५५ ॥ अतःकारणा-
 न्मनः प्राप्तानां भोगानां विषयाणामाभोगः सेवनं तत्तिरस्कारैरप्रा-
 प्तानां रसस्याभिलाषस्यापहारश्च विगम्यस्तैः कालेन आजीर्ण-
 पणवत्कार्श्यमपचयं नेयमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ के ते मनःपीनता-
 हेतवो यद्वर्जनेन तत्कार्श्यं स्यात्तानाह—अनात्मनीत्यादिना
 ॥ ५७ ॥ विकारेण विकासेन । ममतालक्षणे मले हेलया
 लीलया आसक्त्येतियावत् । सर्वममतामूलमाह—इदमिति । इदं
 शरीरं मम आत्मा भोगायतनं वेति भावेनेत्यर्थः ॥ ५८ ॥
 तमेव भावं विशिनष्टि—जरेति ॥ ५९ ॥ संसृतेः समाश्वासेन
 रम्यताचिरस्थायितादिविश्वासेन ॥ ६० ॥ ६१ ॥ चारेण
 नानाविषयसंचारेण ॥ ६२ ॥ आगमापायां वपुःस्वभावां यस्य
 विशेषेण वैषम्यं दाहमूर्च्छादिव्याकुलता तच्छंसिना । तत्पर्यव-
 सितेनेतियावत् । भोगानामाभोगेन प्राग्व्याख्यातेन ॥ ६३ ॥
 शरीरलक्षणे दुष्टभ्रंशे चिराय प्ररुद्धमेतत्तत्तत्विषयदुग्धं त्वमशङ्कं
 विचारसारककचेन चिच्छन्धीति परेणान्वयः । चिन्ताचया एव
 उच्चाकृतयो मञ्जरीं यस्मिन् । 'नयूतश्च' इति कप् ॥ ६४ ॥ वि-
 कल्पा एव पत्राणि यस्मिन् ॥ ६५ ॥ इदानीं तदेव चेतो गज-
 त्वेन वर्णयति—मत्सेक्षणेति द्वाभ्याम् । हे राघवराजसिंह,
 त्वमुक्तदशविशेषणविशिष्टं चेतोगजं सुतीक्ष्णया धीकरजाग्रप-
 ङ्कथा विदारयेति द्वितीयेनान्वयः । मत्से स्वविवेकप्रमादवती

मदघूर्णे च आगमानुमानलक्षणे ईदृशेन यस्य तम् । एकस्मिन्
 बहिर्मुखलक्षणे संसारारहिते उपवेशनमुपवेशो यस्य तम् ।
 अत एवान्तर्मुखविश्रान्तिसौख्येष्वसमर्थम् । द्वेषासूयादिभीषण-
 त्वादुग्रम् । सुजनैः क्रम्यन्त इति सुजनक्रमाः शमदमतिनिधा-
 दयस्तल्लक्षणस्याखण्डस्य पञ्चवनस्यालोकने उक्तं सौत्कण्ठं परंतु
 चण्डमतिक्रोपनं तद्रक्षणायोभयमिति यावत् । सुखदुःखे एव
 शीतोष्णवाष्पमदस्त्राविर्णां गण्डौ यस्य ॥ ६६ ॥ आदीर्घाः का-
 मादिविकागा एव दन्ता यस्य अतएव धैर्यादिवप्रविदारणक्रि-
 याकरम् ॥ ६७ ॥ असति कुरितसते स्त्रीव्यजनश्मशानादिप्रदेशे
 रतिमासक्तिं गतम् । शरीरलक्षणस्य मांसस्य प्रसनेनेवान्तर्भा-
 वापादनं पुष्टमुपचितम् । दुष्टक्रिया परममर्तोदनं तत्र कर्कश-
 चञ्चुदण्डकोट्यग्रं तत्सदृशोऽप्युपायो यस्य । एकस्मिन्स्वार्थे एव
 ईक्षणे दर्शने यस्य । पुष्टस्तमोऽशुभित्तामसवृत्तिभिः कृष्णं मर्दि-
 नम् । काकपक्षे चत्वारि विशेषणानि स्युर्गणि । पुष्ट-
 स्तमोशवोऽन्धकारभागा इव कृष्णं निजचित्तकाकं कायकुला-
 यकोशादूरे समुत्सारयेत्युत्तरणान्वयः ॥ ६८ ॥ बोधुरात्मनो वृक्षा-
 देश्च वृथाभ्रमहेतुत्वाद्भारभूतम् । गन्धेभ्यो दुर्वासनाभ्य उद्भूत-
 माविर्भूतं प्रस्थितं च ॥ ६९ ॥ तदेव चित्तं पिशाचत्वेन रूपय-
 त्वदनुत्सादने मोक्षासिद्धिमाह—तृष्णेत द्वितीयेनान्वयः । अज्ञानलक्ष-
 णेषु महत्सु वटेष्ववटेषु वा । देहशतेषु अनन्तकोटिदेहलक्षणा-

विवेकवैराग्यगुरुप्रयत्न-
मन्त्रैः स्वतन्त्रैः स्वचिदात्मगोहात् ।
नोत्सादयेद्विषयपिशाचमेतं
यावत्कुतस्तावदिहात्मसिद्धिः ॥ ७१ ॥
शुभाशुभास्यं हतमानवीथं
चिन्ताविषं कायकुक्कुटं च ।
अजस्रमच्छश्वसनाशनं च
सर्वस्य नानाभयनाशदं च ॥ ७२ ॥
हृदङ्गदुःशालमलिकोटस्थ-
ममोघया चित्तवगमश्च शक्त्या ।
नीत्वा शमं राम मनो महाहिं
भयं भृशं प्रोज्झ्य भवाभयात्मा ॥ ७३ ॥
अमङ्गलाकारधरः शरीर-
शवावलीसंततसेवनेन ।
दिगावलीसंभ्रमणधर्मातः
श्मशानसेवी वपुषा श्रुतेन ॥ ७४ ॥
भोगामिषो दिक्ष्वभिधावमान
उत्कंठरो धीरविवृद्धगर्भः ।
उद्धीय वै गच्छति चित्तगुध्रो
देहदुमात्तन्निपुणं जयस्ते ॥ ७५ ॥
भ्रान्तं वनाग्नेषु दिगन्तरेषु
फलार्थिनं चञ्चलमाकुलाङ्गम् ।

जन्मावनेर्जन्ममहीं प्रयातं
संसारबन्धं जनतां हसन्तम् ॥ ७६ ॥
दुर्मेक्षितासाकुसुमे भुजादि-
शाखे विलोलाङ्गुलिजालपत्रे ।
समुल्लसन्तं परिमारयान्त-
मनोमहामर्कटमङ्ग सिद्धौ ॥ ७७ ॥
अभ्युत्थितं सत्फलसंक्षयाय
लसन्मुखासङ्कितडिम्प्रकाशम् ।
वर्षन्तमासारमनर्थमार्थ-
मान्दोलितं वासनवात्ययान्तः ॥ ७८ ॥
नंकल्पसंकल्पनवर्जोऽग्र-
मन्त्रप्रभावाद्बुद्ध्याम्बरस्थम् ।
सोन्माहमुन्मादय चित्तमेघं
बृहत्फलं प्राप्य भवालमाद्यः ॥ ७९ ॥
ग्रन्थीकृतं कर्मभिर्गात्रमृष्टे-
र्मन्त्ररमेघं ज्वलनेरदग्धम् ।
पीडां परमात्मनि कल्पयन्तं
समस्तजात्यन्तरदीर्घदाम ॥ ८० ॥
संप्रोतनिःसंख्यशरीरमालं
बलादसंकल्पनमात्रशब्दैः ।
छित्त्वा स्वयं गद्यव चित्तपाशं
यथामुखं त्वं विहरास्तशङ्कः ॥ ८१ ॥

यामदव्यामिति व्यस्तरूपकम् । स्वस्य चित्तस्य संसृतावपमर्णे
चेतनवर्जितेषु । प्रत्यक्षमचेतनोक्तिरिति यावत् । ईदृशमेतं चित्त-
पिशाचं स्वादिदामनो गृहभूताद्वदयाद्यवत्रो-गाग्रेतावदामन्त्र-
भावभूता मिद्धीर्मुक्तिः कुत उच्युभयोर्जनयः ॥ ७५ ॥ उदाना
मनोऽहित्वेन रूपयस्याजयति—शुभान् द्वाभ्याम् । शुभाशुभ-
लक्षणमास्ये भवभास्यम् । शरीरावयववयन । देहाद्वय यस्य ।
अच्छः श्रमाददोषापरामृष्टः स्वमनः प्राणवायुरशन यस्य
पवननाशनत्वात् । नानाविधं भय नाश मर्णे च ददातीति ना-
नाभयनाशदम् ॥ ७२ ॥ ईदृशं मनोलक्षणं महाहिममोघया
चित्तवगस्य विदेकमगहदस्य बोधका ये 'गन्ध ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
इत्यादिमन्त्रास्तेषां शक्त्या शमं मूलाज्ञानेन गहोच्छेदं नीत्वा
भयं भृशं निःशेषं प्रोज्झ्य विहाय अनवोऽभयो वा आत्मा
भवेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ तदेव चित्तं गुप्तेन रूपयति—अमङ्ग-
लेति द्वाभ्याम् । शरीरलक्षणानां शवावलीनां संततं सेवने-
नानुसंधानेन भक्षणं च । काककङ्कबुधप्रहारपरमानव्ययशोक-
मयादिभिश्च क्षतेन वपुषा सुपुर्मा श्मशानवृक्ष तन्मयशमुपदेहं
च सेवते तच्छालः ॥ ७४ ॥ अर्धांगे विवृद्धव गडोऽभिलाषो
यस्य ईदृशश्चित्तगुध्रो यदि ते देहदुमादुद्धीय गच्छति तत्तर्हि ते
निपुण नितरां जय इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ तदेव मन इदानीं मर्क-
टत्वेन रूपयति—भ्रान्तमिति द्वाभ्याम् । एकस्या जन्मभूमेर्ज-
न्मभूम्यन्तरं प्रयातम् । जनतां जनसमूहं तदीयसंसारबन्धं

च हमेतं स्वचोपार्जितविव्ययन्तम् ॥ ७६ ॥ अभिजातयोः स-
माहाराऽभिजातस्य तदेव आसमन्ताऽकुसुमान् यस्मिन् । भुजक-
गदयः शाखा यस्मिन् । पिलोकाङ्गुलिजालं पत्राणि यस्मिन् ।
ईदृशं देहवत्सं समुल्लसन्तं मनो महामर्कटं परितो निरोधेन
मायेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ उदानो तदेव चित्तं मेघत्वेन रूपयति
—अभ्युत्थितमिति द्वाभ्याम् । गन्धलस्य परमार्थमुखस्य पङ्क-
सम्यफलस्य च क्षयाय अकाले समुपस्थितम् । मुखं मुखम-
दृशवर्तिमुपस्थितं आगती प्रतिविम्बनेन विपक्वस्तडिन्महश-
श्चिदाभासप्रकाशो यस्य । अनर्थगार्थरूपमासारं वर्षन्तम् । वास-
नानि वागनामलक्षणया वात्यया अन्तः आन्दोलितं परिवर्ति-
तम् ॥ ७८ ॥ हृदयाम्बरस्थमिदं चित्तमेघं सकल्पानां यानि
सम्यक्कल्पनानि पुनःपुनःसमर्थनानि तेषां वर्जनरूपादुपसङ्गप्र-
भावात् सोन्माह उन्माद्य तदनं बृहत्तमोवृक्षमृत्तिकफलं प्राप्य आद्यः
पूर्वसिद्धिस्त्वभावो नित्यमुक्तात्मेव अलं सम्यग्भवेत्यर्थः ॥ ७९ ॥
उदानो तदेव चित्तं पाशत्वेन रूपयति । ग्रन्थीकृतमिति
द्वाभ्याम् । आ आत्ममृष्टेगमोपादानं कल्पादिसर्गं मयोदीकृत्य
अद्यतनकालपर्यन्तं कृतः मुकुतदुष्कृतकर्मनिर्निरन्तरं ग्रन्थी-
कृतं ग्रन्थिदानेन दृढीकृतम् । अतएव समस्तानां जात्यन्तराणां
नानायां जन्मभेदानां कमाद्व्यवनाय दीर्घदामेव स्थितम्
॥ ८० ॥ अतएव संप्रोता निःसंख्याः शरीरमाला यस्मिन् ।

१ 'अनवात्मा' इति पाठः.

फूत्कारदग्धाखिलपान्थलोक-
मत्यन्तदुष्प्रापपरप्रबोधम् ।
आशीविषं शोषितलोकखण्डं
व्याप्त्यामिषोद्धतशरीरदण्डम् ॥ ८२ ॥
आमन्थरं देहगुहासु गुप्तं
संकल्पघोराजगरं जवेन ।
अकामनानाममहानलेन
बलेन दग्ध्वा विभवो भव त्वम् ॥ ८३ ॥
ह्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाम्नीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे राघवाशयविनियोगो नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ५१

श्रीवासिष्ठ उवाच ।
परिदीर्घासु तन्वीषु सुतीक्ष्णासु सितासु च ।
धुरधारोपमानासु चित्तवृत्तिषु तिष्ठ मा ॥ १ ॥
कालेन महता क्षेत्रे जातयं बुद्धिबल्लरी ।
वृद्धिं विवेकसेकेन नय तां नयकोविद ॥ २ ॥
यावन्म्लायति नो कायलतिका कालभास्वता ।

अस्तशङ्कः पुनर्जन्मशङ्काशयः ॥ ८१ ॥ इदानीं तन्मेकप-
मजगरत्वेन रूपयन्तद्वोधोपायमाह—फूत्कारेति द्वाभ्याम् ।
फूत्कारेण कोधादिरूपसविषदवासेन दग्धा अखिलाः पान्थलोका
दक्षिणोत्तरमार्गगा जीवा येन । आशीविषं विषधम् । अतएव
शोषिताः संतापिता लोकखण्डा भुवनभेदा येन । व्याप्त्या
तृष्णालक्षणमुखव्यादानेन विषयविषयं उद्धृतः कम्पितश्चतुर्वि-
धशरीरदण्डो येन ॥ ८२ ॥ मोक्षोद्योगालसत्त्वादामन्थरं मन्द-
गतिमीदृशं संकल्पघोराजगरं अकामना पर्यगम्यं तन्नाम्ना
महता अनलेन बहिना दग्ध्वा भस्माकृत्य निजं पूर्णानन्द-
विभवे त्वं भवेत्यर्थः ॥ ८३ ॥ धैर्येण संकल्पजये चित्तशुद्धौ
सत्यां तथैव बोधसमाधिकमणं चित्तजयोऽपि सिध्यतात्याह—
चित्तेनेति । सहसा कृतार्थताबुद्ध्या प्रयत्नोपरमो माभूदिति
चिरायेति । तत्फलमाह—त्यजेति ॥ ८४ ॥ आत्यन्तिकचित्तो-
पशमो निःशेषं देहादावहंमताभिमानत्यागसिद्ध्या जीवन्मु-
क्तिविहारमुखं सिध्यतीत्याशयेनोपसंहरति । अमलमिति ।
इति एकप्रकारेण चकाराग्राशुपदिष्टतत्त्वावबोधेन च अन्तः-
प्रत्यगात्मन्युपशमितमनोमलं निरस्तरागादिमलं कृत्वा ताह-
क्षेन चेतसा आदेहं स्थूलसूक्ष्मकारणदेहपर्यन्तं सर्वमेव दृश्यं हेय-
दृष्ट्या तृणलवादपि लघु तुच्छतरं स्वाप्रशरीरादिवदत्यन्तोप-
क्षार्हमसदेवेति पश्यन् प्राप्तसंसारपारस्त्वं प्रारब्धशेषभोगार्थया
'आत्मकील आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' इति धृति-
दर्शितया लीलया लोकसंप्रदाय सोमादि पिव ऋत्विगादिभिर्य-
ज्ञेषु विहर शास्त्राविरुद्धे लौकिकेपि रमस्व च न तेन तव पुनर्ब-
न्धप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ ८५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-
तात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे पञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५० ॥

चित्सेन चेतः शममाशु नीत्वा
शुद्धेन घोरात्ममिवास्त्रयुक्त्या ।
चिराय साधो त्यज चञ्चलत्वं
विमर्कदो वृक्ष इवाक्षतश्रीः ॥ ८४ ॥
अमलमिति च कृत्वा चेतसा वीतशङ्क-
मुपशमितमनोऽन्तः सर्वमादेहमेव ।
तृणलवलघुपुण्यं लीलया हेयदृष्ट्या
पिव विहर रमस्व प्राप्तसंसारपारः ॥ ८५ ॥

भूतलेऽपतितां तावदेनामुद्धृत्य धारय ॥ ३ ॥
मद्वाक्यार्थैकतत्त्वज्ञ मद्वाक्यार्थैकभावनात् ।
सुखमाप्नोपि सर्पारिर्यथाभ्रस्वभावान् ॥ ४ ॥
उद्दालकवदालनं विशीर्णं भूतपञ्चकम् ।
कृत्वा कृत्वा धिया धीर श्रीरयान्तर्विचारय ॥ ५ ॥

उद्दालकमुनेः शान्ते पदे विश्रान्तिमिच्छतः ।

युञ्जानस्य मनोदोषविक्षेपो बहुधेयने ॥ १ ॥

श्रवणमननाभ्यामवधारितोऽयामनन्तं चित्तविश्रान्तिमन्त्रेण
निर्विक्षेपजीवन्मुक्तिमुखप्राप्तिरिति तदर्थं समाप्त्यभ्यासप्रमा-
देन बोधवर्धनमावश्यकमित्युद्दालकचरित्रवर्णनसुखेनोपदिदिधु-
स्तदवताराय प्रथमं चित्तचरित्रवर्णनं श्रवणयोगनामाह—परिदीर्घा-
स्त्विति । ऐहिकामोष्मकदृग्स्थविषयासङ्गात्पारं दीर्घासु वारानाप्र-
चुरत्वात्तन्वीषु प्रमाद्यतो गतिव्येव समाधिसुखविच्छेदक्षतहेतु-
त्वात्सुतीक्ष्णासु आत्मप्रतिधिम्बग्रहणयोग्यतालक्षणैर्मन्त्र्या-
न्सितासु अतएव धुरधारोपमानासु चित्तस्य वृत्तिषु चरित्र्येषु
प्रमादाद्विश्रान्तौ गतिरित्यर्थः ॥ १ ॥ सङ्कुलक्षेत्रे जाताया
कायलतायां चित्तशुद्धिश्रवणादिदोषार्थिगम्यं परमात्मपरि-
यलक्षणा बुद्धिबल्लरी तव जाना तां वाह्यदृश्यव्यावृत्तिलक्षण-
विवेकामृतनसेकेन वृद्धिं नयेत्यर्थः ॥ २ ॥ साव बाल्याप्रवृत्ति-
सिच्यमाना वर्धते वार्धकादिना कायलताम्लानौ पतनगम-
वनात्तदुद्धारोप्यशक्यो देवं तन्मज्जरीवर्धनमित्याशयेनाह—याव-
दिति । भूतले अपतितां एनां कायलतां गुरुभ्रूपाश्रवणादिना
उद्धृत्य बुद्धिबल्लरीं पालयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ विवेकसेकश्च वश्य-
मानाख्यानरूपमद्वाक्यार्थस्यैव श्रुत्यावधार्य पुनः पुनर्भावनं
तत्रैव सर्वमननयुक्तानां सत्त्वादित्याशयेनाह—मद्वाक्येति ।
सर्पारिर्यथो यथा अत्ररवस्य मेघघञितस्य भावनामुखमाप्नोति
तद्वदित्यर्थः ॥ ४ ॥ तामेवाख्यायिकामवतार्य तदर्थविचारक-
व्यतामाह—उद्दालकवदिति । देहाद्याग्भक्तं बाह्यप्रपञ्चरग्भक्तं
च भूतपञ्चकं तत्त्वंपदार्थशोधनपरया धिया 'अत्रेन सोम्य शुद्धे-
नापोमूलमन्विच्छ' इति धृतिदर्शितयुक्त्या कारणव्यतिरिक्तकार्या-

श्रीराम उवाच ।

केन क्रमेण भगवन्मुनिनोद्दालकेन तत् ।

भूतपञ्चकमालूनं कृत्वान्तः प्रविचारितम् ॥ ६ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

शृणु राम यथापूर्वं भूतवृन्दविचारणाम् ।

उद्दालकेन संप्राप्ता परमा दृष्टिरश्रुता ॥ ७ ॥

जगज्जीर्णगृहस्यास्य कोणे कस्मिंश्चिदातने ।

भूमंगनिलदिग्नास्त्रि भूभृद्भाण्डसमाकुले ॥ ८ ॥

गन्धमादनशीलन्द्रुनास्त्रि कान्तिनिकल स्थली ।

विद्यते कीर्णकुसुमा द्रुमकपूरकसमग ॥ ९ ॥

विचित्रवर्णविहगा नानावल्लीविलासिनी ।

वनेचरव्याघ्रतटी पुष्पकेसरभासिनी ॥ १० ॥

कञ्चिन्स्फीतमहारत्ना कञ्चिल्लोलाभ्युज्जोत्पला ।

कञ्चिन्नीहारकवरी सरसीदर्पणा कञ्चित् ॥ ११ ॥

तत्र कस्मिंश्चिदुदिते सार्ता सरलपादपे ।

आगुलफाकीर्णकुसुमे स्निग्धच्छायमहाद्रुमे ॥ १२ ॥

उद्दालको नाम मुनिर्माना माना महामतिः ।

अप्रामर्शवानः पूर्वमुवाचोद्दामतापसः ॥ १३ ॥

प्रथमं तु बभूवासावल्परज्जो विचारयान् ।

अप्रामपदविश्रान्तिरप्रबुद्धः शुभाशयः ॥ १४ ॥

ततः क्रमेण तपसा शास्त्रार्थनियमैः क्रमैः ।

विवेक आजगामैनं नवर्तुरिव भूतलम् ॥ १५ ॥

अथेमं चिन्तयामास भंसागमयसीन्धीः ।

एकान्त एव निवसत्कदाचित्कान्तमानसः ॥ १६ ॥

किं तत्प्राप्यं प्रधातं स्याद्विद्विश्रान्तं न शोच्यते ।

यत्प्राप्य जन्मना भूयः संवन्धो नोपजायते ॥ १७ ॥

कदाहं त्यक्तमननं पदे परमपायने ।

चिरं विश्रान्तिमेष्यामि मेरुभृङ्ग इवाम्बुदः ॥ १८ ॥

कदा शममुपैष्यन्ति ममान्तभोगसंविदः ।

आलोककल्लोलरवा ऊर्मयोऽम्बुनिधाविह ॥ १९ ॥

इदं कृत्वेदमप्यन्यन्तर्द्वयमिति कल्पनाम् ।

कदान्तर्विहसिष्यामि पदविश्रान्तया धिया ॥ २० ॥

कदा विकल्पजालं मे न लगिष्यति चेतसि ।

स्थितमप्युज्जितासङ्कपयः पद्मदले यथा ॥ २१ ॥

कदा बहुलकल्लोलां नावा परमया धिया ।

परिनीषां भविष्यामि मत्तां तृष्णातरङ्गिणीम् ॥ २२ ॥

कदेमां जागर्तन्भूतैः क्रियमाणामसन्मयीम् ।

क्रियामपहसिष्यामि बाललीलामिवाकुलाम् ॥ २३ ॥

कदा विकल्पपर्यस्तं मनो दोलावदोलनम् ।

शमयेष्यति मे शान्तवार्ताजस इव भ्रमः ॥ २४ ॥

कदोदितवपुर्भासा विहसज्जागतीर्गतीः ।

अन्तः संतोषमेष्यामि विराडात्मैव पूर्णधीः ॥ २५ ॥

अन्तः समसमाकारः सौम्यः सर्वार्थनिस्पृहः ।

कदोपशमयेष्यामि मन्थमुक्तामृताब्धिघनम् ॥ २६ ॥

कदेमामचलां दृश्यश्रयमाशाशतात्मिकाम् ।

सर्वा सुपुमवपश्यन्भविष्याम्यन्तरातः ॥ २७ ॥

सबाह्याभ्यन्तरं सर्वं शान्तकल्पनया धिया ।

पश्येच्छिन्नात्रमखिलं भावविषयाभ्यहं कदा ॥ २८ ॥

कदोपशान्तचित्तात्मा चित्तामुपगतः पराम् ।

परमालोकमेष्यामि जाल्यन्धविगमादिह ॥ २९ ॥

कदाभ्यासोपलभ्येन चित्प्रकाशेन चारुणा ।

दृग्दालोकयिष्यामि तन्वीं कालकलामिमाम् ॥ ३० ॥

इहितानाहितैर्मुक्तो ह्येयोपांद्यवर्जितः ।

कदान्तस्तोपमेष्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः ॥ ३१ ॥

पुष्पपलापादालनं मूलवर्णविजयाद्द्रुमानं च कृत्वा उद्दाल-
कान्तगन्धमात्रादर्पणधारिणोऽप्युवाच । अन्तःप्रवर्णयैव य-
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भूतलं एव न्युज्जोत्पलकल्लोलानि ते नानाकुले

इति गृहभोगसाम्योपपादकं विजयपथम् ॥ ८ ॥ पुष्पपटुना एव

कपूरगुह्यपर्यायैः केसरैः शयनीं चामत्या कपूरकेसरान्मसाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ गन्धसो नानागन्धैः वपुषाम् ॥ ११ ॥

मानां प्रथमप्रदेशे ॥ १२ ॥ मानां शरीरां च त्र पुरुषाथ नाथ

विष्यामीत्यभिमानवान् । आगमानुमानदिमानकुलवत् । महा-

मतिरक्षुद्रमनाः ॥ १३ ॥ शुभाशयः प्रतोयानुकूलमुकृतमनु-

नान्तःकरणः ॥ १४ ॥ क्रमैः शास्त्रार्थपाकक्रमैः । सर्वतुल्यमु-

वेमनः ॥ १५ ॥ इमं वक्ष्यमाणप्रकारं तन्तयामास । शान्त-

मानसः शुभचित्तः । कृन्तमानसः । इति पाठे स्पष्टम् ॥ १६ ॥

प्राप्यानां पुरुषार्थानां मध्ये प्रधानं प्राप्य मोक्षाय किं न स्यात् ॥ १७ ॥

त्यक्ताति मननानि मनोव्यापारा यत्र ॥ १८ ॥ भोग-

संविदो भोगतृष्णाः ॥ १९ ॥ २० ॥ आनामसात्रेण स्थितम-

पुष्पेक्ष्यमाणत्वादुज्जितासङ्गम् ॥ २१ ॥ मत्ता अविवेकप्रवृद्धाम्

॥ २२ ॥ क्रिया वान्धवशानम् । आकुलां व्यर्थावताम् ॥ २३ ॥

विकल्पैः परमं भावतमम् । दोल्य अवदोलनं यस्य तदविश्रा-

न्तम् । शान्तवार्ताजसः प्रधानान्तामादवानरोगस्य भ्रमो विक्षिप्ततेव

॥ २४ ॥ इतिवपुषः आवभनत्स्वरूपस्य नामा स्वप्रकाशस्फुरणेन ।

विश्रान्तद्वान्धवशानं आभेरा स्वान्तः पूर्णधाः ॥ २५ ॥ समेन

परमात्मना गम एकरमः । गमेन गमाहितेन त्रिष्णुना समः

गन्धार्थ आकारो यस्य संवपथपु धर्माधिक्येभ्यः अमृतकौस्तु-

भादिषु च निस्पृहः । मन्थेन मथनविशेषेण मुक्तोऽमृताब्धिः

दीर्घावस्तदा ॥ २६ ॥ सुपुमवपश्यन्मात्रात्मना पश्यन् ॥ २७ ॥

भावविषयाणि तद्भावतया स्थिरं भावयामि ॥ २८ ॥ परां

चित्ता चिदेकरमताम् । परम्परमात्मानं पुरःस्थितपुरुषान्तरं

च । जाल्यन्ध इति भावप्रधानो निर्दोशः । जाल्यन्धतासदृशाना-

दिमूलाज्ञानापमार्दिति भावः ॥ २९ ॥ तन्वीं बाधितानुवृ-

त्तिरूपवानुच्छामन्पावशिष्टां चायुःशेषलक्षणां कालकला-

मान्मास्यतिवाहृगदेवालोकाधिध्यामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ अन्तरान्त इति पाठः.

उपशमपदवीमिवानुरूपां
कमलजविश्रमणाय योग्यरूपाम् ।

कुसुमनिकरकोमलाभिरामां
सरसिजकोटरकोमलां समन्तात् ॥ ५४ ॥

इत्याषं वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उद्दालकमनोरथो नामैकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ५२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

स तां विवेश धर्मात्मा गन्धमादनकन्दराम ।
चित्रभ्रमणसंप्राप्तामलिः पद्मकुटीमिव ॥ १ ॥
समाधानोन्मुखतया प्रविशन्स व्यगजत ।
स्वर्गव्यापारविरतावान्मपुर्यामिवाब्जजः ॥ २ ॥
चकारास्तनमम्लानैः पत्रैरन्तस्वगुच्छकम् ।
मृदुमेघविधिर्वृन्दमभोदमिव तत्र सः ॥ ३ ॥
स तत्प्रस्तारयामास पृष्ठे चारुमृगाजिनम् ।
नीलरत्नतटे मेरुस्तारासागमिवाभ्यर्गम् ॥ ४ ॥
स तत्रोपाविशदृत्तीश्चेतसस्तनुतां नयन् ।
अन्तःशुद्धवपुः शृङ्गे वृष्य मूक इवाम्बुदः ॥ ५ ॥
वृद्धवत्सुहृदं बद्धपद्मासन उदञ्मुखः ।
पार्ष्णिभ्यां वृषणौ धृत्वा चकार ब्राह्मभञ्जलिम् ॥ ६ ॥
वासनाभ्यः समाहृत्य मनोमृगमुपश्रुतम् ।
निर्विकल्पसमाध्यर्थं चकारांमां विचारणाम् ॥ ७ ॥
अयि मूर्ख मनः कोऽर्थस्तव संसारवृत्तिभिः ।
धीमन्तो न निपेयन्ते पर्यन्ते दुःखदां क्रियाम् ॥ ८ ॥

रमिता रम्यते । स्वयंवरशुक्ला मालावर्णा वार्ध्याः शतकन्यासि
स्थितामित्यर्थः ॥ ५३ ॥ गरुजिज्जोदरमिव कोमलम । अ-
एव कमलजस्य धातुविश्रमणाय योग्यमयाम् । रमन्तां कुसुम-
निकेशैश्च कोमलां रम्याम् । उपशमपदवाचिव । नदीवायामनुम-
नुरूपां कन्दर्वां प्रापेति पूर्ववत् संवन्धः ॥ ५४ ॥ इति श्रीवा-
सिष्ठसहस्रनामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५१ ॥

गुहायामासनस्थं समाधिं प्रवित्रिक्षता ।

चित्तप्रबोधनोपायाश्चिन्तिता इह वर्णिताः ॥ १ ॥

चित्रेण बहुविधेन प्रसंगेनावेषणम् । पञ्चकुट्टासिष्येभ्यः
प्रविष्टस्य तत्र निरतिशयानन्दप्रधानविभ्रान्तमेव प्रवृत्तीनां गम्य-
ते ॥ १ ॥ आत्मनः पुर्यासखलोकस्थायामपगतान्ध्यायां भगव-
न्नामिष्यलक्षणया वा ॥ २ ॥ अन्ते माये स्व अर्गगुच्छमिव
यस्मिन्भासते तथाविधं अन्तेषु स्थाने तत्तत्प्रसवमद्भानं पुष्प-
गुच्छानि वा यस्मिन् तथाविधमासनम् । मेघान्विदधानानि
मेघविधिभिन्दोऽन्तोर्दं मेघवृन्दं कदम्बतमिव । तत्पत्रे अन्तेषु
प्रयुतानि खगुच्छानां च विद्युतो यस्मिन्निन योज्यम् ॥ ३ ॥
तत्तत्सासनस्य पृष्ठे उपरि तत्स्वकधाम्यं मृगाजिनमिति वा ।
तारा एष साग बहुमूल्यरत्नानि यस्मिन् । अनेन तत्पृथगतजि-
नमिति गम्यते ॥ ४ ॥ जेतसो हर्माजडविषयस्यगेन तनुतां

अनुधावति यो भोगांस्त्यक्त्वा शमरसायनम् ।
 संत्यज्य मन्दारवनं स याति विपजङ्गलम् ॥ ९ ॥
 यदि यासि महीरन्ध्रं ब्रह्मलोकमथापि वा ।
 तन्न निर्वाणमायासि विनोपशमनामृतम् ॥ १० ॥
 आशाशतावपूर्णं च त्वमेवं सर्वदुःखदम् ।
 त्यज्य याहि परं श्रेयः परमेकान्तसुन्दरम् ॥ ११ ॥
 इमा त्रिचित्राः कलता भावाभावमयान्तिकाः ।
 दुःस्वार्थं तवोप्रायं न सुखाय कदाचन ॥ १२ ॥
 शब्दादिकाभिरेताभिः किं मूर्खं हतवृत्तिभिः ।
 भ्रमस्यचिरतं व्यर्थं मेघे मण्डुकिका यथा ॥ १३ ॥
 मनोमण्डुकिके व्यर्थमियन्तं कालमन्धया ।
 भ्रमन्त्या भुवन् क्षिप्रं किं समासादितं त्वया ॥ १४ ॥
 यस्माकिन्निदवाप्नोषि यस्मिन्वहसि निवृत्तिम् ।
 तस्मिन्नेतः शमे मूर्खं नानुषङ्गासि किं पदम् ॥ १५ ॥
 आगत्य श्रोत्रतां मूर्खं व्यर्थोन्थानोपवृंहिताम् ।
 धिया शब्दानुसागिण्या मृगवन्मा शयं व्रज ॥ १६ ॥

लघुनाम ॥ १५ ॥ अमुं पुं ॥ १५ ॥ अनाज्य विहाय शुद्धवपुः
 शुद्धरूपी मुक्ता नमः ॥ सत गिरिपति उपविशति तद्वत् ॥
 मयेत्यसमये त्वय्येव ह्यनन्दनः ॥ कृपयक इति पाठे कृपयमुक्ता-
 मये गद्यार्थः ॥ १५ ॥ पुद्वपश्च शुद्धकर्पाव्यादिवत् ॥ पद्ममनप्रहर्षं
 मया मनापीकृतमम् ॥ पापमन्या उपर्णा भूयन्मुक्तस्तत्रैवोपपन्नः ॥
 ब्राह्मणार्थं तद्वाग्मिगुण्यस्य गणपतामाह्वयम् ॥ ६ ॥ उप समीपे
 विषयेषु पुनर्भाविनाम् ॥ ७ ॥ अर्थाति श्रीमत्कामध्वजम् ॥ ८ ॥
 मन्दागम देवतभेदाभेदाप्येव वनम् ॥ ९ ॥ मदीयस्य पातालम् ॥
 नानां नमस्तिथयश्चैव ध्यानात्मनः ॥ १० ॥ न्व भोगाद्याज्ञते-
 नावपण दे मति एव प्रागुक्तयोः मयेऽप्यदेव गवति ॥ अतः
 परं भोगाद्यास्तस्य व्यवस्था ॥ त्वय्येव ह्यनन्दनः ॥ निर्दुःखनिर्गति-
 दायानन्दस्त्वदेवोक्तानामुन्दरं परं प्रेयो निवाणं याहि ॥ ११ ॥
 दृष्टमपादन नावः आनन्दनिवाणमभावस्त्वमप्युग विविधाः
 क्लृप्ता विपथाः ॥ १२ ॥ हतशब्दो निन्दाधीः ॥ मण्डकिक
 यथा भेष्य शब्दादिकामिष्यैर्धृतिभिर्ममति तथैव्यर्थः ॥ १३ ॥
 तदेव स्पष्टमाह—मम इति ॥ भुवनं जगज्जल च ॥ १४ ॥
 किंचिदव्यक्तानगमयं विदेहकवन्त्यमुखम् ॥ निवृत्तिं जीवन्मुक्ति-
 विधानिमुख बहनि प्राप्नोति तस्मिन् शमे सर्वकृत्युपरमल-
 क्षणं समाधा हे चेतः, पद व्यवसाये किं नानुबध्नाति ॥ १५ ॥
 कलना दुःस्वार्थेति यदुक्तं तत्पर्येकं दृष्टान्तोदाहरणैः प्रपञ्च-

त्वक्तामागत्य दुःखाय रूपशोन्मुखतया धिया ।
 मूर्खं मा बद्धतामेहि गजीलुब्धगजेन्द्रवत् ॥ १७ ॥
 रसनाभावमागत्य गर्द्धेनान्धदुरन्धसाम् ।
 मा नाशमेहि बडिशपिण्डीलम्पटमत्स्यवत् ॥ १८ ॥
 चाक्षुषीं वृत्तिमाश्रित्य प्रभारूपचयोन्मुखीम् ।
 मा गच्छ दग्धतां मुग्ध कान्तिलुब्धपतङ्गवत् ॥ १९ ॥
 घ्राणमार्गमुपाश्रित्य शरीराम्भोजकोटरे ।
 गन्धोन्मुखतया बन्धं मा त्वं संश्रय भृङ्गवत् ॥ २० ॥
 कुरङ्गालिपतङ्गेभमीनास्त्वेककशो हताः ।
 सर्वैर्युक्तैरनर्थैस्तु व्यापस्यान्न कुतः सुखम् ॥ २१ ॥
 हे चित्त वासनाजाले बन्धाय भवतोहितम् ।
 स्वात्मनः सहजः फेनस्तनः कुरुमिणा यथा ॥ २२ ॥
 शरदभ्रवदागत्य शुद्धिं त्यक्तभवामयाम् ।
 यदि शाम्यसि निर्मूलं तदनन्तो जयस्त्वत् ॥ २३ ॥
 क्षयोदयदशाधारीं पर्यन्तपरितापिनीम् ।
 जानन्नपि जगत्सृष्टिं न त्यक्षसि विनश्यसि ॥ २४ ॥
 करोम्यथ किमर्थं वा तवेतदनुशासनम् ।
 विचारणवतः पुंसश्चित्तमस्ति हि नानघ ॥ २५ ॥

यति—आगम्यत्यादिना । व्यर्थेन बहिर्मुक्तनालक्षणोन्धानेन
 उपबृंहितामुपचितं श्रोत्रेन्द्रियतादात्म्यापरित्यागा श्रोत्रनाशना-
 गत्य प्राप्य । 'प्राणघ्नैव प्राणो नाम भवति वदन्वावपश्यच्छु-
 श्ण्वन् श्रोत्रं' इति लिङ्गादात्मनः श्रवणादिकाले श्रोत्रादिभाव-
 धृतेरिति भावः । लुब्धकगीनपण्ड्यात्मनोऽहतमुग्धवत् ॥ १७ ॥
 त्वक्तां त्वगिन्द्रियतां । गजीं कर्णुस्यासा नन्मशोऽलुब्धगजेन्द्रवतः ।
 सुशिक्षितया करिण्या वनगजेन्द्र प्रदोन्म्यागत्य गर्तपालादिना
 हस्तिपका बध्नातीति प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥ हे अन्ध, पुरन्धया
 दुरन्नातं गर्द्धेनाभिलषिण ॥ १८ ॥ चाक्षुषीं श्रोत्रं चक्षुष्याम् ।
 प्रभा कान्तित्वस्तत्संबन्धी यो रूपचयो नानारूपभेदभादुन्मुखी
 तत्प्रवणाम् ॥ १९ ॥ गजोन्मृदिनपद्मगोस्थपुङ्गवत् ॥ २० ॥
 एकैकसक्तस्यायवमनर्थं गर्धेसक्तस्य तथ दुर्बोरमेव गगनतदय-
 दुःखमित्याह—कुरङ्गोति । अन्धेनरनर्थेनायनः शरदार्दामयुक्त-
 मिलितैः । हे अज्ञेति चित्तसंशोधनम् ॥ २१ ॥ कुतः जयतेन
 कृमिणा कोशकारकोटिन सहजः स्वाभाविकः स्वलाफेनः स्वा-
 त्मनो बन्धाय यथा कोशान्मना ततो विस्मारितस्याः वागना-
 जालं स्वात्मनो बन्धाय जहिनं दुष्टविकारान्निमित्तमित्यर्थः । गतः
 अहितमिति वा छित्त्वा तत्तमिति । तत्तत्परिणामेन योज्यं ॥ २२ ॥
 कथं तर्हि प्रमादकृतस्यास्य बन्धस्य जयस्तत्राह—शरदभ्रमिति ।
 प्रथमं कर्मोपासनादिभिः शरदभ्रवत्शुद्धमागत्य ततः श्रवणा-
 दिपतिपाकाज्ज्ञानोदयेन निर्मूलं यदि शाम्यसि ततदा अनन्तो
 जय इत्यर्थः ॥ २३ ॥ वक्तव्यं रावं पिडाकृत्यकोत्साह—क्ष-
 येति । क्षयोदयौ जन्ममरणे दशा बाल्याद्या दारिद्र्याद्याश्च तासा
 धारिणीम् । पर्यन्ते मरणोत्तरमपि नरकस्थावरादिगतिपरितापन-

यावदज्ञानघनता तावत्प्रघनचित्तता ।
 यावत्प्रावृहजलदता तावकीहारभूरिता ॥ २६ ॥
 यावदज्ञानतनुता तावच्चित्तस्य तानवम् ।
 प्रावृट्परिक्षयो यावत्तावकीहारसंक्षयः ॥ २७ ॥
 यावत्तानवमायातं शुद्धं चित्तं विचारतः ।
 तावत्तन्क्षीणमेवाहं मन्ये शारदमेघवत् ॥ २८ ॥
 अनुशासनमेतद्यदसतो नश्यतोऽथ वा ।
 क्रियते तन्नभोवारिपवनाहननैः समम् ॥ २९ ॥
 तस्मात्संक्षीयमाणन्वात्यजामि त्वामसन्मयम् ।
 मौर्यं परममेवाहुः पत्न्याज्यानुशासनम् ॥ ३० ॥
 निर्विकल्पोऽसि छिद्दीपो निरहंकारवासनः ।
 त्वयाहंकारवीजेन न संवृद्धोऽस्म्यसन्मय ॥ ३१ ॥
 अयं सोहमिति व्यर्थं दुर्दृष्टिरवलम्बिता ।
 त्वया मूढ विनाशाय शङ्काविपविषूचिका ॥ ३२ ॥
 अनन्तस्यान्ततत्त्वस्य तन्वीति मनसि स्थितिः ।
 न संभवति विल्यान्तर्वासितानादन्तिनोर्यथा ॥ ३३ ॥
 महाश्वस्त्रीव गम्भीरा दुःखदा वासनाश्रिता ।
 त्वयैषा वत चित्तेति नैनामनुसराम्यहम् ॥ ३४ ॥

शीलाम् । जगत्सृष्टिं जगतीं प्रयान्तम् ॥ २४ ॥ अथवा अहि-
 तस्य चित्तस्य नानुशासनं कार्यं किन्तु बलातिगृह्य विप्राङ्गो-
 र्छेद एव कार्यं इत्याशयेनाह—करोमीति । अनुशासनं हि गो-
 पदेजम् ॥ २५ ॥ अथवा न चित्तोच्छेदेऽपि पुण्ययत्नः कार्य-
 स्यात् मूलाज्ञानान्नच्यतिरेकानुविधायितया तदुच्छेदेनैवोच्छेदः
 साध्य इत्याशयेनाह—यावदिति त्रिभिः ॥ २६ ॥ उत्तरी साध-
 नावदिति निपातो नावाभ्यावाप्तित्वर्थको ॥ २७ ॥ तानवं वास-
 नावयेण शास्त्रम् ॥ २८ ॥ अथवेकनिश्चिन्तनमुपासनायोग्य-
 मेव विवेकिणस्तु नश्यदवश्यं नष्टं वा तन्मुखा तथैत्याशये-
 नाह—अनुशासनमिति । नमगो वारिणः पवनस्य च आहन-
 नस्ताडनः समं वायामिति यावत् ॥ २९ ॥ उक्तमेवानुवाङ्मनो-
 पमहरति—तस्मादिति ॥ ३० ॥ आत्मनस्तदगवन्धदर्शनमेव
 तस्याग इत्याशयेनाह—निर्विकल्पं इति ॥ ३१ ॥ मन कोऽय-
 राधो येन मा तित्तानाय परिचरजगतां चिदेहाश्वहन्तादुर्दृष्टव-
 यलम्बनमेव याह—अयमिति । गात्र दुर्दृष्टः शङ्काविपप्रयुक्तो
 विषूचिकेव सि यत्तुत्कारिण मूढानां विनाशायैव तपयत इत्यप-
 राध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ कुतो मित्यनमिति चेदनुपपन्नमार्ते-
 त्याह—जननमिति । इति प्रसंगे परिच्छिन्नं मनसि तन्वा
 परिच्छिन्ना स्थितेर्दहाद्यहमात्रेनास्थितेन समवति नोपपद्यत
 इत्यर्थः । वासिना वारिणा दन्ती च तयोर्वेवान्तस्थितिर्यथा
 न संभवति तथैव ॥ ३३ ॥ चित्तस्य त्याज्यत्वे हेतुनरम-
 प्याह—महाश्वस्त्रीव । हे चित्त, त्वया महती श्वस्त्री जर्णकृपा-
 दिविव गम्भीरा अहस्यतला कामकोधलोभादिपद्मवृक्षविषा-
 चालयत्वाहःखदा दुर्वासनेव स्वालयन्वेनाश्रिता वतीति खेदः ।

कः किलायं मुधा मोहो बालस्येवाविचारिणः ।
 अयं सोऽहमिति भ्रान्तिस्त्वहन्तापरिकल्पिता ॥ ३५ ॥
 पादाङ्गुष्ठाच्छिरो यावत्कणशः प्रविचारितम् ।
 न लब्धोऽसावहं नाम कः स्यादहमिति स्थितः ॥ ३६ ॥
 भगिताशेषदिक्कुञ्जं यस्यामेकं जगत्त्रयं ।
 संवेद्यतमसंवेद्यं सर्वत्र विगतात्मकम् ॥ ३७ ॥
 दृश्यते यस्य नेयत्ता न नाम परिकल्पना ।
 नेकताना न्यतैवेह न महत्ता न चाणुता ॥ ३८ ॥
 वेद तत्त्वां स्वसंवेद्यमातन्तं दुःखकारणम् ।
 विवेकजेन बोधेन तदिदं हस्यमे मया ॥ ३९ ॥
 इदं मांसमिदं रक्तमिमान्यस्थिनि देहके ।
 इमे ते भ्वासमरुतः कोऽसावहमिति स्थितः ॥ ४० ॥
 स्पन्दो हि वातशक्तीनामवयोधो महाचितः ।
 जरा मृतिश्च कायेऽस्मिन्कोऽसावहमिति स्थितः ४१ ॥
 मांसमन्यदमृक्कान्यदस्थीन्यन्यानि चित्तं हे ।
 बोधोऽन्यः स्पन्दनं चान्यत्कोसावहमिति स्थितः ४२ ॥
 इदं घ्राणमियं जिह्वा न्यगियं श्रवणे इमे ।
 इदं चक्षुरसौ स्पर्शः कोसावहमिति स्थितः ॥ ४३ ॥
 यथा भूततया नाहं मनो न त्वं न वासना ।
 आत्मा शुद्धचिदाभासः केवलोऽयं विजृम्भते ॥ ४४ ॥
 अहमेवेह सर्वत्र नाहं किञ्चिदपीह वा ।
 इयं च सम्मयी दृष्टिर्नेतरो विद्यते क्रमः ॥ ४५ ॥

अहं तु एतां नानुसर्गमिति तदनुगारिणः । त्वं त्वज्जातीयार्थः ॥ ३५ ॥
 किञ्चायं देहः स आत्माहमिति भ्रान्तिस्तु या त्वया अहतापरि-
 कल्पिता अयं बालस्येवाविचारिणो मोहो विचारिणो मम कः
 किल न । कश्चिदपि नान्तर्यामिण्यर्थः ॥ ३५ ॥ तन्नास्ति त्वमेव
 विमुश्य विनाशयति—पादाङ्गुष्ठान्छिद्यति । कणशो विविचर्यति
 शेषः ॥ ३६ ॥ यद्यहंपदार्थो नान्तर्यामिणो नाहं कस्मै न त्राह—म-
 र्तिनि द्वाभ्याम् । भगिताशेषदिक्कुञ्जं । तदनुगारिणोऽहं हितम् ।
 एकं वस्तुकृततद्रूपम् । अग्रेष्वेव कमसंवेद्यावत्प्रायस्यलक्षणका-
 लकृतपरिच्छेदशून्यम् । अतएव गर्भेन गर्भेषु प्रकाशेषु विगता
 वस्तुवन्तराभाः सन्त्ये । ईदृशं सन्देहमेवाहं स्यामित्यर्थः ॥ ३७ ॥
 यत्ना परिक्षिप्तं रूपम् । एकता एकत्वसंख्या । अन्यता तद-
 न्यसंख्या । महत्ताणुते परिमाणं ॥ ३८ ॥ यतोऽहं संवेदनात्मा
 तन्मात्माक्षिभूतेन ह्येन संवेद्य त्वा त्वत्वं तदं पश्यामि । ततो
 दुःखकारणत्वादेव इदं वक्ष्यमाणं विवेकमादाय हस्यते ॥ ३९ ॥
 विवेचनप्रकारमेव दर्शयति—इदमित्यादिना ॥ ४० ॥ स्पन्दोऽयं
 गर्वोऽपि वातशक्तीनां प्राणानाम् । अवयोधाद्यस्तु महचितः
 परमात्मनः । जरा मृतिश्चेत्येते कायकोटी ॥ ४१ ॥ अन्यदहप-
 दार्थाद्यतिरिक्तम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यथाभूततया परमार्थतया
 विचारे मनः अहं न । न त्वं चित्तमहं वासनापि नाहम् ।
 आत्मा तु सर्वथा अहंतया न स्पृष्ट इत्याह—आत्मनि ॥ ४४ ॥
 तस्मिन्नात्मनि यद्यध्यारोपदृष्टिस्तर्थाहमेव सर्वत्राधिष्ठानमिति सर्व-

चिरमज्ञानधूर्तेन पोषितोऽस्मि त्वहन्तया ।
 वृकेण हमेनाट्टव्यां लब्धेन पशुपोतकः ॥ ४६ ॥
 दिष्ट्येदानीं परिज्ञातो मयैवाज्ञानतस्करः ।
 पुनर्न संश्रयाभ्येनं स्वरूपायपहारिणम् ॥ ४७ ॥
 निर्दुःखो दुःखयोग्यस्य नाहं तस्य न चैष मे ।
 कश्चिद्वति शैलस्य तस्य एव यथास्वदुः ॥ ४८ ॥
 भूत्वा त्वहमिदं यच्चिं वेष्टि निष्ठामि यामि च ।
 आत्मावलोकनेनाहमनहंकारतां गतः ॥ ४९ ॥
 नूनमेवाहमेवैते मन्ये ज्ञाश्चक्षुरादयः ।
 यास्तु निष्ठन्तु वा देहे ममेते तु न किञ्चन ॥ ५० ॥
 कष्टं कोयमहं नाम कथं केनोपकल्पितः ।
 जगद्बालकवेनालस्तालोत्तालतुलाकृतिः ॥ ५१ ॥
 एतावन्तं चिरं कालं व्यर्थमालुडितोऽवटे ।
 अहमत्र तृणोन्मुक्तं द्रव्यं हरिणो यथा ॥ ५२ ॥
 स्वार्थमालोकनं चक्षुर्यदि तन्मुखां गतम् ।
 तदहं नाम कोमां स्याद्योऽस्मिन्दुःखं न मोहितः ॥ ५३ ॥
 स्पृशनाय निजे तत्त्वे यदि जाता त्वगुन्मुखी ।
 तत्कोयं स्यादहं नाम कुपिशाच इवोदितः ॥ ५४ ॥
 रमेष्वभिनिपण्णेऽस्मिन्स्वकमे रमणेन्द्रिये ।
 अहं मृष्टभुगित्येव कुतस्त्यः कुम्भितो भ्रमः ॥ ५५ ॥
 शब्दशक्तिं गते श्रोत्रं वराके स्वार्थपीडिते ।
 तदहंकारदुःखस्य निर्व्याजस्य क आगमः ॥ ५६ ॥

मेवाहम् । यद्यप्यहदहंस्माह नाहं किञ्चिदपि न नेकदेहमात्रप-
 रिच्छिन्नदेहाहंभावलक्षणं तन्मोहाकारकमो विषय इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
 अज्ञानलक्षणं ध्यानं किञ्चिन्नाहंतया वचनतया चिरं पोषितः
 संकाशोऽस्मि । लब्धेनेति भाष्यं क्तः । विप्रलम्भेनेत्यर्थः ।
 गुणपोतक इति शेषः । लट् वेति पाठः माधुः । पीनको वन्मः
 ॥ ४७ ॥ स्व परमार्थिकं यदुपै नलक्षणस्यार्थस्य धनस्यापहारि-
 णम् ॥ ४८ ॥ परस्परविरुद्धस्वभावयोः संवेद्योऽपि नास्ति दूरे
 तेभ्यमित्याशयेनाह—ननु ग इति । शैलस्यास्वदुःखं यथा क-
 चिदपि न भवति तद्वत् ॥ ४९ ॥ यदि ते सर्वथाहंकारदिनांस्मि
 नाहं कथं वचनादिना व्यवहर्ति तत्राह—भूयति । ननु इह
 नास्मादिकेन तत्रावकाशेनाहंकारो भूत्वा इदं त्वदपदेशव-
 चनादि वाचनं चक्षुरादिना वेष्टि ॥ ४९ ॥ नूनं निश्चिन्तमेव
 मन्ये इमे चक्षुरादयस्तन्वतोऽहमेव । यदि मद्यतिरिक्तास्तर्थाहं
 जटा देहे निष्ठन्तु यास्तु वा नेने मम किञ्चनेत्यर्थः ॥ ५० ॥
 तात्पादयुतात्पादा दार्था अनुला आकृतिर्यस्य ॥ ५१ ॥ इदानीं
 प्राक्तनमविचारदृशामनुगोचन—एतावन्तमिति ॥ ५२ ॥
 इदानीं प्रतीन्द्रियविषयसंबन्धमहंप्रत्ययास्पदं स्पृशति—स्वार्थ-
 मित्यादिना ॥ ५३ ॥ निजे तत्त्वं विषये ॥ ५४ ॥ स्वकमे स्ववि-
 षये । मामान्ये एकवचनं पदसंस्कारपक्षाध्यायत् ॥ ५५ ॥
 शब्दशक्तिं शब्दलक्षणविषयम् । स्वार्थः श्रवणतुणा तेन पी-

आत्मभरित्वेन निजे प्राणे स्वं गन्धमागते ।
अहं प्रातेति यो माता तं चौरं नैव वेषयहम् ॥५७॥
मृगतृष्णाक्रमेणैषा भावना व्यर्थभाविनी ।
भावस्तस्यामसत्यायां यः सोऽयमिति संभ्रमः ॥५८॥
वासनाहीनमप्येतच्छ्रुदादीन्द्रियैः स्वतः ।
प्रवर्तते बहिः स्वार्थे वासना नात्र कारणम् ॥५९॥
वासनारहितं कर्म क्रियते ननु चित्त हे ।
केवलं नानुभूयन्ते सुखदुःखदशोप्रगाः ॥ ६० ॥
तस्यान्मुख्याणीन्द्रियाणि त्यक्त्वान्तर्वासनां निजाम्
कुरुध्वं कर्म हे सर्वे न दुःखं समवाप्स्यथ ॥ ६१ ॥
भवद्भिरेव दुःखाय वासनावासिता मुधा ।
बालैः पङ्कक्रीडनकं विनाशेनेव खिन्नता ॥ ६२ ॥
वासनाद्या दशः सर्वा ध्यतिरिक्तास्तु नात्मनः ।
जलादिव तरङ्गाद्या ह्यस्यैवान्यस्य नानघ ॥ ६३ ॥
तृष्णयैव विनष्टाः स्य व्यर्थमिन्द्रियबालकाः ।
कोशकारकुलमयस्तन्तुनेव स्वयंभुवा ॥ ६४ ॥

इत्याहं वासिष्ठमहारायाणं वाल्मीकीयं देवदत्तोक्तं मो० उपशमप्रकरणे उद्दालकविचारे नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३

उद्दालक उवाच ।

अपारपर्यन्तवपुः परमाण्वणुरेव च ।

चिदचेत्या तदाक्रान्ता न शक्ता वासनादयः ॥ १ ॥

डिते वशीकृतं । आगमः प्रसङ्गः ॥ ५६ ॥ आत्मभरितया स्यो-
दपूरकतया गर्भेनेति यावत् । माताप्राभिमन्ता ॥ ५७ ॥ एषा
उक्तस्थलेषु प्रसिद्धा भावना अहंताकल्पना । तस्यां भावनाया-
मसत्यायां निर्विषयायां सत्यामयं देहः सः अहमिति भावः
संभ्रमो भ्रान्तिरेवेति सर्वथा देहाहभाववाचना त्याज्ये-
त्यर्थः ॥ ५८ ॥ ननु वासनाभावे बाह्यप्रवर्तनां गर्भयोपरमः
स्यादिति जीवनभवे पुरुषस्य न स्यात्तत्राह—वागनाहीनमर्थाति ।
एतत् शरीरं स्वार्थे जीवनहेता । कर्मणि वागनाहीनमपि प्रवर्तते ।
दामव्यालकटानां प्राग्युद्धादिप्रवृत्तिवर्णनादिति भावः ॥ ५९ ॥
यदि प्रवर्तते तर्हि तत्प्रयुक्तं दुःखमपि भविष्यत्येवेति वासना-
त्यागात्को गुणस्तत्राह—वासनेति । तात्कालिकभोगाभासे अह-
दुःखीति नाभिमानः अप्रगाः भाविव्यस्तु सुखदुःखदशो नानु-
भूयन्त इति तत्प्रयुक्ता शोकमोहभयविषादचिन्तोद्देगादिमवेसं-
तापशान्तिरेवास्य गुण इति भावः ॥ ६० ॥ इदानीमिन्द्रियाणि
संभोधासुमर्थं विविच्योपदिशति—तस्यादित्यादिना ॥ ६१ ॥
बालैः प्रथमं पङ्कक्रीडनकमिव पश्चात्तद्विनाशेन खिन्नतेव च भ-
वद्भिर्विषयार्जने तद्विनाशे च दुःखायैव भोगवासनाऽज्ञात्मनि
वास्तित्वेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ अतएव विदुषामज्ञानबाधिताः सह स्व-
कार्यैः शुभास्त्वैव संपन्ना इति न पृथक्संतीत्याह—वासनाद्या
इति । आद्यपदेन तत्कार्यरागप्रवृत्त्यादिर्दृष्टते । ह्यस्यैव ता न सन्ति
नान्यस्याहस्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अतएवाज्ञेस्तृष्णयैवेन्द्रियाणि ना-
स्तितानीत्याह—तृष्णयैवेति । स्वयंभुवा स्वत एवोद्भूतया ॥ ६४ ॥

तृष्णयैवेह लुठथ जरामरणसंकटे ।
भ्रमदृष्ट्वेव शिखरिपथिकाः श्वभ्रभूमिषु ॥ ६५ ॥
वासनैवेह भवतां हेतुरेकत्र बन्धने ।
रज्जुः शून्याशयप्रोता मुक्तानामातता यथा ॥ ६६ ॥
कल्पनामात्रकलिता सत्येषा हि न वस्तुतः ।
असंकल्पनमात्रेण दात्रेणेव विलूयते ॥ ६७ ॥
एषा हि भवतामेव विमोहाय क्षयाय च ।
वातलेखेव दीपानां स्फुरतामपि तेजसाम् ॥ ६८ ॥
हं चित्तं सर्वेन्द्रियकोश तस्मा-
त्सर्वेन्द्रियैरैकमुपेत्य नूनम् ।
आलोक्य चात्मानमस्तत्स्वरूपं
निर्वाणमेवामलबोधमास्त्व ॥ ६९ ॥
विषयविषयविपृच्छिकामनन्तां
निपुणमहं स्थितिवासानामपास्य ।
अभिमतपरिहारमन्त्रयुक्तया
भव विभवो भगवान्भियामभूमिः ॥ ७० ॥

इह अधःसंसारशिलाकण्टकभुवि लुठथ । यथा शिखरिपथिकाः
पर्यंतशिखरे गच्छन्तः पित्तवशाद्धमन्या दृष्ट्या शिखरात्पतिता
अथो विषमेषु लुठन्ति तद्वत् ॥ ६५ ॥ यथा मुक्तानां
शून्ये छिद्रिते आशये गर्भे प्रोता आतता दीर्घा रज्जुस्तन्तु-
बन्धने हेतुस्तद्वत् ॥ ६६ ॥ कल्पनाभ्रान्तिस्तत्रेण कलिता
संपादिता । एषा वासना ॥ ६७ ॥ भवतां चित्तेन्द्रिया-
णाम् । वर्धमाना विमोहाय । क्षयाय मरणादिवदुःखाय ।
स्फुरतां तेजसामुत्कारावयदादीनामपि ॥ ६८ ॥ तस्मादु-
क्तहेतोः स्वोच्छायाणां कोशवदाधारं हं चित्तं त्वं सर्वेन्द्रियैः
सह ऐक्यभैकमयमुपेत्य नूनं निश्चयेनात्मानं स्वमस्तत्स्व-
रूपं मित्याभूनामित्यालोक्य स्वमाक्षिर्निर्वाणामलबोधमात्रं
तत्त्वतो भूत्वा आस्त्व न भूयश्चित्तरूपमादस्त्वत्यर्थः ॥ ६९ ॥
सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञाभिमतता ये द्वैतावासनापरिहागास्तद्विषयया अभि-
लषितविषयत्यागलक्षणया मन्त्रयुक्तया अनन्तामसंख्यदुःखा-
महंस्थितिरहकारस्तद्वान्मनालक्षणां विषयविषयसहसाज्ञानप्रयुक्ता
विपृच्छिकां निपुणमपास्य विभवो विसंसारः सन् भियां मरणा-
दिसर्वभयानामभूमिरनाम्यद् भगवान्पूर्णा नन्दाभैव भवेत्यर्थः
॥ ७० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारायाणतात्पर्यप्रकाशे उपश-
मप्रकरणे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

वासनाभिरलेपित्वमहंकारेण चात्मनः ।

शरीरमानसोर्वैरभिसाद्यत्रोपपाद्यते ॥ १ ॥

परिच्छिन्नस्तिलादिः कुसुमादिभिर्वास्यते आत्मचित्तं न

मनःशेमुष्यहंकारप्रतिबिम्बैर्जडेन्द्रियैः ।
 वासनान्विताः शून्या वेतालवासनोद्यताः ॥ २ ॥
 तन्कृतेभ्यो विचारेभ्योऽनुभूतेभ्योऽपि भूरिशः ।
 भूयोऽप्यनुभवत्यन्तरहं हि चिदलेपिका ॥ ३ ॥
 स्वदुर्भावोपरचित्तां देहः संसारसंस्थितिम् ।
 गृह्णात्वथ त्यजतु वाप्यहं हि चिदलेपिका ॥ ४ ॥
 चित्तो न जन्ममरणे सर्वगायाश्चितः किल ।
 किं नाम म्रियते जन्तुर्मर्यते केन वापि किम् ॥ ५ ॥
 चित्तो न जीवितेनार्थः सर्वात्मा सर्वजीवितम् ।
 किं प्राप्स्यति कदात्मैषा प्रायता यदि जीवितम् ॥ ६ ॥
 जीव्यते म्रियते चेति कुविकल्पकमालिनी ।
 कलना मनसामेव नात्मनो विमलान्मनः ॥ ७ ॥
 यो ह्यहंभावतां प्राप्नो भावाभावैः स गृह्यते ।
 आत्मनो नास्त्यहंभावो भावाभावाः कुतोऽस्य ते ॥ ८ ॥
 अहंभावो मुधा मोहो मनश्च मृगतृष्णिका ।
 जडः पदार्थसंभारः कस्याहंकारभावना ॥ ९ ॥
 रक्तमांसमयो देहो मनो नष्टं विचारणात् ।

जडाश्चिसादयः सर्वे कुतोहंभावभावना ॥ १० ॥
 आत्मभरितया नित्यमिन्द्रियाणि स्थितान्यलम् ।
 पदार्थाश्च पदार्थत्वे कुतोऽहंभावभावना ॥ ११ ॥
 गुणागुणार्थे वर्तन्ते प्रकृतौ प्रकृतिः स्थिता ।
 सदेव सति विश्रान्तं कुतोहंभावभावना ॥ १२ ॥
 सर्वगं सर्वदेहस्य सर्वकालमयं महत् ।
 केवलं परमात्मानं चिदात्मैवेह संस्थितः ॥ १३ ॥
 एवं किमाकृतिः को वा किमादेशश्च किंकृतः ।
 किंरूपः किमयः कोहं किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥ १४ ॥
 तेनाहं नाम नेहास्ति भावाभावोपपत्तिमान् ।
 अहंकाररूपस्य संबन्धः केन मे कथम् ॥ १५ ॥
 असत्यलमहंकारे संबन्धः कस्य केन कः ।
 संबन्धाभावसंसिद्धौ विलीना द्वित्वकल्पना ॥ १६ ॥
 एवं ब्रह्मात्मकमिदं यत्किञ्चिज्जगति स्थितम्
 सदेवासि तदेवासि परिशोचामि किं मुधा ॥ १७ ॥
 एकस्मिन्नेव विमले पदे सर्वगते स्थिते ।
 अहंकारकलङ्कस्य कथं नामोदयः कुतः ॥ १८ ॥

विद्यते पारं परावधिः पर्यन्ताः पूर्वपश्चिमपार्श्ववधयश्च यस्यान्त-
 र्धावधस्वरूपा । तथा स्थूलाः पृथिव्यमेतजोवायवः कर्तूर्यादिनाः
 वास्यन्ते चित्तु परमाणोरपर्मौकृताकाशाद्याकृताकाशावाणुः
 मृदमनमा अन्तस्स्या आकाशतै इषदपि स्पष्टं वासनाद्यो न
 यक्ता इत्यर्थः । साक्षात्तन्मशांशकावपि तत्त्वव्यमर्शग्राग
 तसंबन्धप्रमत्तिगद्गावारणाय विशिनष्टि—अन्वेति ॥ १ ॥
 ननु त्वदप्रकाशितविषये वासनोदयादर्शनाच्चयैव विततान्ताः
 कथं त्वदप्रकाशिन्यस्तत्राह—मन इति । न मया ताः वितताः किंतु
 जडेन्द्रियरूपात्तानां विषयाणां शैमुष्यां बुद्ध्या अहंकारे च चिन्म-
 र्तिविम्बैर्हेतुभिस्तन्मृदमावस्थारूपा अतएव शून्या अगदूपा अपि
 वेताला इव वासनोद्यता वासनान्विता विमलाग्निना मनः अनु-
 भवतीति परेणान्वयः ॥ २ ॥ जागरे भूराशः कृतेभ्यो विषय-
 विचारेभ्योऽनुभूतेभ्यश्च विषयेभ्यो भूयोऽपि स्वप्नेऽन्तनाडोच्छि-
 दान्तवासनामयानिव विषयास्तन्मनः अनुभवति । नच बुद्ध-
 र्हाकरुतेन मनोनुभूतेन वा मम लेपः । हि यस्मादलेपिका
 चिदेवाहं न मनआदिसंचाताम्येत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—‘म-
 नस्तत्र किञ्चिन्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसन्नो ह्ययं पुरुषः’
 इति ॥ ३ ॥ एवं स्थूलद्रुहकृतेनापि न लेप इत्याह—स्वदुर्भा-
 वान् । दुर्भावा दुक्षेष्टास्तेरपरचित्ताम् ॥ ४ ॥ अतएव जन्मम-
 र्णे अपि स्वस्य न मत्त इत्याह—चित्त इति । सर्वगत्वाच्चिन्वा-
 येति हेतुगर्भे विशेषण इति द्योतनाय किलेति निपातः । अवि-
 नाशद्वितीयात्मदर्शने वध्यघातकबुद्धिनिर्विषयैव संपद्यत इत्या-
 यन्तिकाभयसिद्धिरित्याशयेनाह—किं नामिति ॥ ५ ॥ यस्य
 हि जीवितेनार्थास्तस्य मरणाद्वयं स्यात्तत्त्वार्थं चित्त इत्याह—चित्त
 इति । यतः सर्वात्मा चिदेव सर्ववस्तुनां जीवितमाणवमस्याः सर्वदे-
 शकालवस्तुषु प्रायता विस्तृता स्वरूपचिदेव यदि जीवितं तदा तेन

जीवितेन कदा किमन्यदप्राप्तं प्राप्स्यति यदर्थं तदिच्छत्यर्थः ॥ ६ ॥
 मरणजीवनयोर्मनःकल्पनामात्रत्वादपि न तद्वपवाच्छाप्रमत्ति-
 रित्याह—जीव्यत इति ॥ ७ ॥ यो हि देहाहंभावतां प्राप्तः
 स देहभावाभावरूपजन्ममरणगुंथते ॥ ८ ॥ देहाहंभावना कि-
 महंकारस्य उत मनस उत पदार्थवर्गस्य । तत्राद्यो न प्रमाण-
 वेद्यावित्यमर्प्या । पदार्थास्त्वन्यत्रजडा नाभिमानयोग्या इति
 निर्विषया निराश्रया च मेत्याह—अहंभाव इति । अहंभावोऽ-
 हंकारः ॥ ९ ॥ उक्तमेवाथ भ्रष्टयन्तरेण विस्मरेणाह—रक्त्या-
 दिना ॥ १० ॥ आत्मभरितया स्वस्वविषयमात्रव्यापृततालक्षण-
 स्वोदरमात्रप्रकृतया नाहंकारपुष्टिलक्षणपरोपकारितयेत्यर्थः । प-
 दार्थत्वे पदार्थस्वरूपे ॥ ११ ॥ गुणाः सत्त्वाद्यो गुणानामर्थे प्र-
 काशप्रवृत्तिमोहलक्षणे स्वव्यापारे । प्रकृतौ गुणसाम्यावस्थाल-
 क्षणे स्वभावे प्रकृतिः प्रधानाख्या माया । सद्गम्य सति स्वान्म-
 भूते सम्बन्धे एव विश्रान्तम् ॥ १२ ॥ इहास्मिन्देहे
 यश्चिदात्मा सोऽपि सर्वगत्वादिविशेषण परमात्मानमेवाह-
 मिति मन्धाय स्थितः । सोऽपि नाहंकारास्पदमित्यर्थः ॥ १३ ॥
 एव सति अहमित्यन्तदेहमात्राभिमानां किमाकृतिः किजानीयः
 कादेशसंस्थानो वा तत्त्वतः को वा किमादेशः क इति निर्वे-
 शाहः केन हेतुना वा कृतः किंवर्णः कस्य विकारः । तद्भावेन
 किंवा गृह्णामि अतद्भावेन किंवा त्यजामि ॥ १४ ॥ अतो
 निर्वक्तव्योऽयमव्यभिचारीवाहंकार इति नाम्नस्तत्संबन्ध इत्याह
 —तेनेति । भावत्वे अभावत्वे वा उपपत्तिमान् ॥ १५ ॥ द्वित्व-
 कल्पनात्वमहमिति द्विविध्यकल्पना ॥ १६ ॥ एवं सद्रूपव्यतिरिक्ते-
 दपदार्थपरिमार्गणेऽपि तस्य मिथ्यात्वमेव पर्यवस्यतीति सद्रूप-
 द्वैतमात्राज्यं प्रतिष्ठितमिति न शोकस्यावकाश इत्याह—एष-
 मिति ॥ १७ ॥ सद्द्वैतसिद्धिबलादप्यहंकारो निरस्तुं शक्य

नास्त्येव हि पदार्थभ्रीरात्मैवास्तीह सर्वगः ।
 पदार्थलक्ष्म्यां सत्यां च संबन्धोऽस्ति न कस्यचित् ॥ १९ ॥
 इन्द्रियैरिन्द्रियैरङ्गैर्मनो मनसि चलाति ।
 चिदलितवपुः केन संबन्धः कस्य किं कथम् ॥ २० ॥
 उपलायःशलाकानां संबन्धो न यथा मिथः ।
 तथैकत्रापि दृष्टानां देहेन्द्रियमनश्चिताम् ॥ २१ ॥
 असदभ्युत्थिते व्यर्थमहंकारमहाभ्रमे ।
 ममेदमिदमस्येति विपर्यस्तमिदं जगत् ॥ २२ ॥
 अतस्वालोकाजातेयमहंकारचमत्कृतिः ।
 तापेन हिमलेखेव तस्वालोके विलीयते ॥ २३ ॥
 आत्मनो व्यतिरेकेण न किञ्चिदपि विद्यते ।
 सर्वं ब्रह्मेति मे तत्त्वमेतत्तद्भावाभ्यामहम् ॥ २४ ॥
 अहंकारभ्रमस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।
 अपुनः स्मरणं मन्ये नूनं विसरणं वरम् ॥ २५ ॥
 समूलं संपरित्यज्य चिरायाहंकृतिभ्रमम् ।
 तिष्ठाम्यात्मनि शान्तात्मा शरत्त्वं शरदीध खे ॥ २६ ॥
 ददात्यनर्थनिचयं विस्तारयति दुष्कृतम् ।
 विस्तारयति संतापमहंभावोनुसंहितः ॥ २७ ॥
 स्फुरत्यहंकारघने हृद्योन्नि सलिलात्मनि ।
 विकसत्यभितः कायकदम्बे दोषमञ्जरी ॥ २८ ॥
 मरणं जीवितोपान्तं जीवितं मरणान्तगम् ।

इत्याशयेनाह—एकस्मिन्निति ॥ १८ ॥ अस्तु वा पदार्थलक्ष्मी-
 स्तथापि संबन्धो दुर्बल इति न तत्साधकप्रमाणदिप्रसरत्सन्नि-
 द्धिरिति प्राङ्नि निदर्शयन्नाह—पदार्थलक्ष्म्यामिति ॥ १९ ॥
 असंबन्धमेवोपपादयति—इन्द्रियैरिति । अङ्गः स्वावयवत्वेन
 कल्पितैरिन्द्रियैरिन्द्रियैः सर्वैरिन्द्रियैर्मनो मनस्येव स्वप्रवद्वत्ताति
 न बाह्यार्थान्तरं क्षमते । चित्तु इन्द्रियैर्बाह्यार्थं अलिततनु-
 रसङ्गस्वभावा । एवं च कस्य केन गह संबन्धः कथं वा केन वा
 सिध्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ असंबन्धे दृष्टान्तमाह—उपलेति ॥ २१ ॥
 कुतस्तर्हि लौकिकानां ममेदं धनमित्यादिव्यवहारस्तत्राह—अस-
 दिति । विपर्यस्तं भ्रान्तम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति मे मम प्रती-
 त्वस्तत्त्वं यदनुभवसिद्धं वा तत्त्वम् ॥ २४ ॥ इदानीमहंकार-
 मार्जोपायमाह—अहंकारेति । प्राग्व्याख्यातम् ॥ २५ ॥
 शरत्त्वं शरदि खे निर्मले स्वस्वभाव इव ॥ २६ ॥ राति त-
 स्मिन्का क्षतिस्तामाह—ददातीत्यादिना ॥ २७ ॥ सलिलान्मानं
 दुर्वासनासलिलगर्भं ॥ २८ ॥ मरणं मरणादिपारलौकिकदुःखम् ।
 जीवितं पुनर्जन्म तदुपान्तं तदवधिकम् । एव जीवितमहिदुःखं
 मरणान्तगं मरणावधिकम् । भावो भोग्यवर्गः अभावाभावाद्य-
 वच्छिन्नः खण्डितः ॥ २९ ॥ अर्करत्नानां सूर्यकान्तमणीनां
 प्रीष्मकाले अभिरिव न शाम्यति नित्यमुद्भवलेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥
 जडाशया जडाश्रया जलाश्रया च । धावत्यनुसरति ! शैलाव-
 लीपक्षे जडा गुरुतराम् ॥ ३१ ॥ न प्रयच्छति न जनयति ।
 यतः अरसः रागलक्षणाङ्गजननशक्तिरहितः अतएव पाषाण-

भावो भावाद्यवच्छिन्नः कष्टेयं दुःखवेदना ॥ २९ ॥
 इदं लब्धमिदं प्राप्स्यामीत्यातिर्दोहकारिणी ।
 न शाम्यत्यर्करत्नानां प्रीष्मेऽभिरिव बुधियाम् ॥ ३० ॥
 नास्तीदमिदमस्तीति चिन्ता धावत्यहंकृतिम् ।
 जडाशया जडामभ्रमाला शैलावलीमिव ॥ ३१ ॥
 अहंभावे परिक्षीणे शुष्कः संसारपादपः ।
 भूयः प्रयच्छत्यरसो न पाषाणवदङ्कुरम् ॥ ३२ ॥
 स्वतृष्णाकृष्णभोगिन्यो देहदुमकृतालयाः ।
 कापि यान्ति विचारारम्भ्यागते विनतासुते ॥ ३३ ॥
 असदभ्युत्थिते विश्वे तज्जाते भ्रमसम्भये ।
 असन्मयपरिरूपन्दे त्वहं त्वं चेति कः क्रमः ॥ ३४ ॥
 इदं जगदुदेत्यादावकारणमकारणात् ।
 यदकारणमुद्भूतं तत्सदित्युच्यते कथम् ॥ ३५ ॥
 अपर्यन्तपुराकाले मृदि कुम्भ इवाकृतिः ।
 देहो भवदिदानीं तु तथैवास्ति भविष्यति ॥ ३६ ॥
 मध्येतरपयोमात्रं कचित्कालं चलाचलम् ।
 आद्यन्तसौम्यते त्यक्त्वा वारि वीचितया यथा ॥ ३७ ॥
 अस्मिन्क्षणपरिरूपन्दे देहे विसरणोन्मुखे ।
 तरङ्गे च निबद्धास्था ये हतास्ते कुबुद्धयः ॥ ३८ ॥
 प्राक्पुरस्ताच्च सर्वाणि सन्ति वस्तूनि नाभितः ।
 मध्ये स्फुटन्वमेतेषां कैवास्था हतरूपिणी ॥ ३९ ॥

तुल्यः ॥ ३९ ॥ विचारान्मनि विचाररूपे । विनतासुते गरुटे
 ॥ ३३ ॥ असतो मिथ्याभूतादज्ञानादभ्युत्थिते अतएव भ्रमाद-
 ध्यासादेव सन्मये । विश्रव्यासत्वेपि तत्प्रयुक्तो व्यवहारः रात्यः
 स्यादित्यत आह—असन्मयपरिरूपन्दे इति । भेदव्यवहारमात्र-
 स्यासन्मयत्वे त्वमहमिति क्रमो भेदव्यवहारोऽपि कः ॥ ३८ ॥
 अतएवाकारणं सत्यप्रयोजनशून्यमेव अकारणाकारणत्वानर्हा-
 देवाज्ञानादुदेति । ततः किं तत्राह—यदिति ॥ ३५ ॥ एव-
 नोन्पत्तेः पुगे देहादेयादृशो स्थितिस्तादृश्येव सर्वदेति मि
 दमित्याह—अपर्यन्ततेति । मृदि कुम्भरूपा आकृतिः संस्था-
 नमिव । तुशदोऽप्यर्थे ॥ ३६ ॥ उक्तं इदं दृष्टान्तमाह—म-
 येति । यथा वारि मयेतरयोः पूर्वोत्तरकालयोरविकृतपयोमात्र-
 मध्ये तु कचित्कालं चलाचलं चञ्चलं सदाद्यन्तयोः पूर्वोत्तरका-
 लयोः प्रसिद्धं सौम्यते त्यक्त्वा वीचितया स्थितं वार्येव न वस्त्वन्तर-
 तद्देहाद्यपि कालत्रयेऽपि ब्रह्मैव न वस्त्वन्तरमस्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥
 क्षणपरिरूपन्दे अस्मिन्देहे विसरणोन्मुखे तरङ्गे च ये अहंत्वेन
 निबद्धास्थास्ते कुबुद्धयस्तन्नाशनेन हता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ देशतः
 परिच्छिन्नत्वादिपि देहादिवस्तुषु नास्था युक्त्याह—प्रागिति ।
 मध्ये स्वाधिकरणवितस्तादिमितदेशमात्रे स्फुटत्वं विद्यमान-
 तया प्रतीयमानत्वं तदपि कार्त्तिकदेशाभ्यां विकस्य विमर्शो
 दुर्वचमेवेति तत्रापि निर्विषयलाङ्घतकृपिणी आस्था कैव । अनु-

चित्तं पूर्वं पुरस्ताच्च चिद्देहं शान्तमित्यपि ।
 मदसद्वा खसलीनं मध्येऽस्मिन्किं तवोदितम् ॥४०॥
 यथा स्वप्नविकारेषु यथा संप्रमददृष्टिषु ।
 यथा वा मदलीलासु यथा नौयानसंप्रमे ॥ ४१ ॥
 यथा धातुविकारेषु यथा चेन्द्रियविकृते ।
 यथातिसंप्रमानन्दे दोषावेशदशासु च ॥ ४२ ॥
 दृश्यते क्षीयते चैव रूपं सदसतोश्चलम् ।
 तथैवेयमिह त्वेषा काले न्यूनातिरिक्तता ॥ ४३ ॥
 सा च त्वया कृता नित्यं चित्तदुःखसुखोदये ।
 यथा त्रियोगयामिन्यो मतयो हन्ति रागिणम् ॥४४॥
 मय्येवैहासदभ्यासान्मिथ्या सदिव लक्ष्यसे ।
 मृगतृणेषु तेनैतत्स्वकृतं मत्कृतं भवेत् ॥ ४५ ॥
 यदिदं किञ्चिदाभोगि तत्सर्वं दृश्यमण्डलम् ।
 अवस्तिवति विनिर्णय मनो यात्यमनःपदम् ॥ ४६ ॥

अवस्तिवदमिति स्फारे रूढे मनसि निश्चये ।
 हेमन्त इव मज्जर्यः क्षीयन्ते भोगवासनाः ॥ ४७ ॥
 चित्त्वाद्दृष्टान्मना नूनं संत्यक्तमननौजसा ।
 मनसा वीतरागेण स्वयं स्वप्नेन भूयते ॥ ४८ ॥
 परमात्मानले क्षिप्तं संवृत्त्यावयवं स्वयम् ।
 दग्ध्वान्मानमलं चित्तं शुद्धतामेति शाश्वतीम् ॥४९॥
 देहमन्यतया दृष्ट्वा त्यक्त्वा विषयवासनाम् ।
 विनाशमुरगरीकृत्य मनो जयति वीरवत् ॥ ५० ॥
 मनः शत्रुः शरीरस्य शरीरं मनसो रिपुः ।
 एकाभावेन नश्यते आधाराधेयकार्यवत् ॥ ५१ ॥
 रागद्वेषवतोर्नित्यमन्योन्यातिविरुद्धयोः ।
 एतयोर्मूलकापेण विनाशः परमं सुखम् ॥ ५२ ॥
 एतयोरेकसंस्थाने मृतिरित्येव या कथा ।
 सा व्योम्नयया स्त्रियाभुक्ता धरेति कथया समा ॥५३॥

चित्तंवेति भावः ॥ ३९ ॥ उक्तं न्यायं लिङ्गेपि दर्शयन्त्यापि
 तथात्वमाह—चित्तमिति । चित्तं विनोपलक्षणं लिङ्गं स्वोपपत्तेः
 एवं पूर्वकाले पुरस्तादुपदेशे च चिद्देहं स्वमाक्षिप्त्वास्वभाव-
 वम् । एवं उत्तरकाले देशान्तरे च शान्तं नष्टं इति अनर्थवत्
 देशान्तरेपरिच्छिन्नमपि खं संकीर्णमिवाव्यन्ततिरोहितं सदगद्वेति
 त्वयैवम् । एवंविधं चित्तं मध्ये सांप्रतमनदेशे मद्यतिरिक्त कि-
 मुदितम् । न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ४० ॥ यदि स्थूलसूक्ष्मदेहाश-
 गदेव कीदृशस्तीह तत्प्रतिभासन्मन्त्राह—यथेत्यादिना । मन्त्रमा-
 व्याप्रचोरादिभयानि तदृष्टिषु अमन्त्रापि व्याप्रादिषु सर्वत्र व्या-
 प्रादिशङ्का भवति तद्वत् ॥ ४१ ॥ धातुविकारेषु वातपित्तादि-
 गतिपातेषु । चक्षुरादीन्द्रियस्य निमिरादीं विकृतेषु दोषे द्विच-
 न्नादिप्रमे । अतिसंप्रमेहेतौ अतिप्रियतमलाभादिप्रयुक्त आ-
 नन्दे । विधुरादीनां कामादिदोषाविशदशासु च यथा सदम-
 नोर्भावाभावयो रूपं चलं प्रतीतिकालमात्रस्थायि किञ्चित्कामि-
 न्वादिरूपं दृश्यते झटित्वेव बाधाधीयते च तथैव एषा भ्रान्ति-
 र्गत परेणान्वयः ॥ ४२ ॥ यो विशेषस्तमाह—इहमेति ।
 स्वप्रादयोऽप्यकालाः जगद्धमस्तु यावन्मोक्षमिति काले न्यूना-
 तिर्निर्गतव विशेष इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ हे । चन, सा काले न्यू-
 नातिरिक्तता त्वया व्यावहारिकवस्तुषु मय्यन्तःप्रान्त्या वि-
 योगसंयोगाभ्यां नित्यं दुःखसुखोदये निमित्ततया कृता
 मनीं तां हन्ति पाडयति । यथा अमर्त्या भार्यापुत्रादि-
 मरणे प्रतारकवाक्यादुपस्त्रास्तमरणमतयस्तत्कल्पितविधोगया-
 मिन्यश्च रागिणं भ्रन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ अथवा नाथ
 तवापराधः । किंतु त्वय्यहंभावाभ्यासिनो मर्मवापराधो येन
 मित्याभूतमपि त्वं सदिव लक्ष्यसे । त्वकृतं च सर्वं मत्कृतं
 संपन्नमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ अतएव त्वदीयविवेकज्ञानादेव
 मदपराधरूपस्य तव शान्तिरित्याह—यदिदमिति ॥ ४६ ॥

त्वद्धेतुभोगवायनानामपि तत एव क्षय इत्याह—अव-
 स्तिवति ॥ ४७ ॥ अथवा चित्प्रतिबिम्बप्रवहेन चित्त्वाद्दीप्त-
 रागेण अतएव संत्यक्तमननज्जगनेन नरमगाश्चाकारवृत्त्या दृष्टा-
 मना मनसा स्वयमेव स्वप्नेन मोक्षविभ्रान्तिमता भूयते न
 मया सदैकरूपवादिन्याशयेनाह—चित्त्वादित्यादिना ॥ ४८ ॥
 चित्तं स्वयमेव यतिः प्रवृत्ते स्वावयवमिन्द्रियादिमवृत्त्य तत्त्व-
 बोधेन परमात्मानलक्षिप्तं गदात्मानं चित्तस्वरूपं दग्ध्वा अल-
 मत्यन्त शाश्वतीं नित्या शुद्धतामेतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ यथा वीरः
 पुरुषो युद्धे स्वदेहं स्वगंगामित्वाभ्यासनाया दृष्ट्वा तद्देहसंविधिं गृह-
 क्षेत्रधनादिविषयवागना च त्यक्त्वा मरणमायत्तीकृत्य ब्रह्मलोकं
 जयति तद्वन्मनोर्भावित्यर्थः ॥ ५० ॥ एतानां देहमनसोः परस्पर-
 तन्मनापकतया विरोधं परस्परनादाभ्यासिमानापरस्परभि-
 वृद्ध्या परस्परपञ्चोच्यतामेकतयाभिमानोच्छेदोभयोच्छेदं च
 विस्मरेण दर्शयितुमुपक्रमते—मन इति । शत्रुरिपुशब्दां ताप-
 कपरी । एकाभावेन एकतरवामनोच्छेदेन । यथा आधाराधेय-
 योजनप्रयतोः कार्यभूतः संयोग एकतरनाशेन नश्यति तद्वत्
 ॥ ५१ ॥ तथाच परस्परपञ्चोच्यतामेकतयाभिमानोच्छेदोभयोच्छेदं च
 स्वाद्वेषवतोर्व्यापयोः सतोर्वेनहर्षिणस्यैव एतयोः सतोर्न जीवस्य
 मुखं किञ्चेतयोर्मूलकापेण मूलाज्ञाननाशेन विनाश एव परमं
 सुखमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ननु मरणेन भोगायतनदेहनाशादेव
 सर्वदुःखपरिहायः किं न स्यान्मन्त्राह—एतयोर्गतिः । देहनाशोऽप्ये-
 कस्य मनसः संस्थाने देहकल्पनाया अनिवारणान्मृतिरिति कथा
 व्योम्नि अया गच्छन्त्या स्त्रिया धरा भूमिभुक्ता प्रस्ता इति क-
 थया समा । असंभावितार्थित्यर्थः । अयतः क्वपि यलोपे टापि
 सर्वणदार्थे आतया अया । ‘अयः क्रिये’ इति पाठे तु अयोवि-
 कारभूतया क्षीप्रतिमया व्योम्नि धरा भुङ्कति कथया समेत्यर्थः ।
 अयःप्रतिमाया व्योम्नि गमनं तत्र धराभक्षणं च यथा अत्यन्ता-
 संभावितं तथा मनसि सति मरणमपीति भावः ॥ ५३ ॥

अकृत्रिमविरोधस्यै यत्र संघटिताबुभौ ।
 धारा इव पतन्त्येव तत्रानर्थपरम्पराः ॥ ५४ ॥
 मिथो विरुद्धसंसर्गे रतिमेत्यधमो हि यः ।
 त्यक्तव्यः स पतद्गारावग्निराशावलेपने ॥ ५५ ॥
 संकल्पेन मनः पुष्टा शरीरं बालयक्षवत् ।
 आयुरेवाशानान्यस्यै खदुःखानि प्रयच्छति ॥ ५६ ॥
 तैर्दुःखैस्तापितो देहो मनो हन्तुमथेच्छति ।
 पुत्रोपि हन्ति पितरमाततायिपदं गतम् ॥ ५७ ॥
 नास्ति शत्रुः प्रकृत्यैव नच मित्रं कदाचन ।
 सुखदं मित्रमित्युक्तं दुःखदाः शत्रवः स्मृताः ॥ ५८ ॥
 देहो दुःखान्यनुभवन्स्वमनो हन्तुमिच्छति ।
 देहं मनः खदुःखानां संकेतं कुरुते क्षणात् ॥ ५९ ॥
 एवं मिथो दुःखदयोः श्लिष्टयोः कः सुखगमः ।
 एतयोर्देहमनसोर्जातीयैवातिविरुद्धयोः ॥ ६० ॥
 मनस्येव परिक्षीणे न देहो दुःखभाजनम् ।
 तत्क्षयोक्ततया नित्यं देहोऽपि परिधावति ॥ ६१ ॥
 नष्टानष्टमनर्थाय शरीरं पदमापदाम् ।
 अलब्धात्मविवेकेन मनसा सुप्रजायते ॥ ६२ ॥
 एते मनःशरीरे हि मिथः पीवरतां गते ।
 जडरूपे हि वपुषा पयोदसरसी यथा ॥ ६३ ॥

तयोः सतोः का क्षतिस्तत्राह—अकृत्रिमिति । युयनोरन्तराले स्थितस्य देहे खड्गशरादिधारा इव ॥ ५४ ॥ मिथो विरुद्धे देहमनसौ संलज्यते अस्मिन्निति विरुद्धसंसर्गो वैषयिकसुखभोगस्तस्मिन् योऽधमो रतिमास्थामेति स पुरुषः अलेपने निरावरणं पतद्गारौ पतन्ति वारीणि समुद्रोदकानि यस्मिन्स्थाविधेः अग्निराशौ वडवानले त्यक्तव्यः । स तत्रापि रतिमेत्यतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ रागद्वेषवतीरिति यदुक्तं तत्र मनसो देहे रागद्वेषांशो दर्शयति—संकल्पेनेति । मनः स्वसंकल्पेन बालो यक्षमिव शरीरं परिकल्प्य अस्मै वा आयुः यावदायुःकालं अशनं परिकल्प्य पुष्टा स्वाभिनिवेशनिमित्तानि सर्वदुःखानि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ देहस्यापि मनसि द्वेषांशं सहनिमित्तेन दर्शयति—तैरिति । दुर्बिषयसेवनेन मनसि रागद्वेषशोकमोहपपादिजननेन तत्पीडयितुमिच्छतीत्यर्थः । ननु मनोजनितत्वात्पुत्रप्रायो देहः पितृस्थानीयं मनः कथं हन्तुमिच्छति तत्राह—पुत्र इति । 'उद्यतासिं विषामि च शापोद्यतकरं तथा । आधवेणेन हन्तारं पिष्टुनं चैव राजसु । भायांतिकमिषं चैव विद्यात्सप्ताततायिनः ।' इति विष्णुकात्यायनोक्तानामाततायिनां पदं स्वपीडाव्यवसायं गतं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तस्य शत्रुतां लोकप्रसिद्धन्यायेनोपपादयति—नास्तीति ॥ ५८ ॥ संकेतं निकेतम् । भोगायतनमिति यावत् ॥ ५९ ॥ विरोधमुपपादितमनस्य तत्र सुखदर्शनेभ्यमुक्तमुपसंहरति—एवमिति ॥ ६० ॥ मनसि क्षीणे तु न देहस्य दुःखप्रसक्तिरस्तीत्याह—मनसीति । अतस्तत्क्षये उत्कृत्या सोऽकण्ठतया ज्ञानतत्साधनोपायेषु परिधावति । बतते इति

मिथो दुःखाय संपन्ने एकरूपे द्विधा स्थिते ।
 व्यवहारपरे सार्धं लोके वार्यनलाविव ॥ ६४ ॥
 चित्ते क्षयिणि संक्षीणे देहो ह्यामूलितो भवेत् ।
 वर्धमाने तरुनि शतशास्त्रः प्रवतते ॥ ६५ ॥
 क्षीयते मनसि क्षीणे देहः प्रक्षीणवासनः ।
 मनो न क्षीयते क्षीणे देहे तत्क्षपयेन्मनः ॥ ६६ ॥
 संकल्पपादपं तृष्णालतं छित्त्वा मनोवनम् ।
 बिततां भुवमासाद्य विहरामि यथासुखम् ॥ ६७ ॥
 प्रक्षीयमाणमेवेदं न मनो मनसि स्थितम् ।
 प्रशाम्यद्वासनाजालं प्रावृडन्त इवाम्बुदः ॥ ६८ ॥
 धातूनां संनिवेशोऽयं देहनामा रिपुर्मेम ।
 प्रक्षीयमाणे मनसि गलत्वेषोऽवतिष्ठतु ॥ ६९ ॥
 यदर्थं किल भोगधीर्वाञ्छते स्वकलेवरम् ।
 तन्मे नापि न तस्याहं कोऽर्थः सुखलवेन मे ॥ ७० ॥
 नाहं देह इति त्वस्मिन्पुक्तिमाकर्णय क्रमे ।
 सर्वाङ्गेष्वपि सत्त्वेव शवः कस्मान्न वलगति ॥ ७१ ॥
 तस्माद्देहादतीतोऽहं नित्योऽनस्तमितधृतिः ।
 यः सङ्गं भास्वता प्राप्य वेद्मि व्योमनि भास्करम् ७२
 नाहोऽहं नच मे दुःखं नानर्थो नच दुःखिता ।
 शरीरमस्तु मावास्तु स्थितोऽस्मि विगततत्त्वरः ॥ ७३ ॥

यावत् ॥ ६९ ॥ तर्हि मनोपि देहनाशायैव कुतो न यत्नेन तत्राह—नष्टेति । अलब्धात्मविवेकेन मनसा नष्टं नाशितमनाशितं वा शरीरमापदो पदं सदनर्थीयं सुप्रजायते इति तत्राशाम्नसो नष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६९ ॥ मिथः अनुग्रहादिनिशेषः । सरस्यापि हविर्ब्रह्मादिनिष्पत्तिद्वारा पयोदानुप्राप्तिका क्रान्तिर्भवति दुःखमुपपत्तिः ॥ ६३ ॥ मिथो विरुद्धयोरनयोः किमर्थं सहभाव इति चेद्गतिरित्यर्थः पाकाधीनं पुरुषस्य भोगमोक्षोपायव्यवहारार्थमित्याशयेनाह—मिथ इति । विरुद्धतया द्विधास्थिते अर्थेने अन्योन्यादात्माध्यासादेकरूपे सती दुःखाय दुःखानि भोक्तुं परिहर्तुं च साकं भोगमोक्षव्यवहारसाधनपरे संपन्न इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ देहस्य चित्ताधीनतोक्तं फलमाह—मिथ इति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अतो मन एव नाशयामीत्याह—संकल्पः ॥ ६७ ॥ संकल्पनाशे च मनो मनसि मनःस्वभावेन स्थितमिति प्रशाम्यद्वासनाजालं सन् प्रावृडन्तं मयुद इव नक्ष्त्रनीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ त्वगसृक्कांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राण्यना धातूनां संनिवेशात्मको देहो मनसि प्रक्षीयमाणे गलतु निष्ठतु वा न काचित्क्षतिरित्यर्थः ॥ ६९ ॥ निष्ठति देहे दुःखमपि किं न स्यादिति चेत्तत्त्वन्वहेतोर्मनसो नाशासंबन्ध एव नास्ति दूरे दुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह—यदर्थमिति ॥ ७० ॥ नाहं देह इत्यस्मिन् कथ्यते बुध्यत इति क्रमोऽवश्यंज्ञातव्यायंस्तस्मिन्पुक्तिमुपपत्तिम् । वलगति दर्शनश्रवणादिना व्यवहरति ॥ ७१ ॥ तस्माच्छब्दस्य बोधायदर्शनात् । यो विभुत्वेन सूर्यमण्डलेऽपि सत्त्वाद्भास्वता सङ्गं प्राप्य व्योमनि भास्करं वेद्मि स एव चिद्रूपोऽहमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

यत्रात्मा तत्र न मना नेन्द्रियाणि न वासनाः ।
 पामराः परितिष्ठन्ति निकटे न महीभृतः ॥ ७४ ॥
 पदं तदनुयातोऽस्मि केवलोऽस्मि जयाभ्यहम् ।
 निर्वाणोस्मि निरंशोस्मि निरीहोस्मि निरीप्सितः ७५ ॥
 इदानीमस्म्यसंबद्धो मनोदेहेन्द्रियादिभिः ।
 पृथक्कृतस्य तैलस्य तिलैर्विगलनैरिव ॥ ७६ ॥
 स्वस्वपदवरादस्माल्लीलया चलितस्य मे ।
 पृथक्कृतमनेः किंच परिवारो ह्ययं शुभः ॥ ७७ ॥
 स्वच्छतोर्जितना सत्ता ह्ययता सत्यता ज्ञता ।
 आनन्दितोपशमिता सदा च मृदुभाषिता ॥ ७८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपगमप्रकरणे उद्दालकविचारविलामो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ५४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति निर्णय ततया धिया धवलया मुनिः ।
 ब्रह्मपञ्चासनस्तथावधोन्मीलितलोचनः ॥ १ ॥
 ओमित्येतत्परं ब्रह्म निर्णय स मुनिस्तदा ।
 ओंकारोच्चारितो येन तेनाने परमं पदम् ॥ २ ॥
 ओंकारमकरोत्तारस्वरमूर्ध्वगतध्वनिम् ।
 सम्यगाहतलाङ्गलं घण्टाकुण्डमिवारवम् ॥ ३ ॥

भूतिं तु मनआदेः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—यत्रेति । अष्टम-
 निर्धां धुद्राणामनवस्थाने लोकप्रसिद्धिमुदाहरति—पामरा इति ।
 महोगनी राज्ञः ॥ ७४ ॥ तत्पदमनुयातः प्राप्नोमि ॥ ७५ ॥
 ७६ ॥ किंच प्रारब्धशेषभोगलीलया स्वाम्मरूपापदवराद्यव-
 हागभासे चलितस्य पूर्ववागनया पृथक्कृतमनस्य देहेन्द्रिया-
 दिभ्यं परिवारः परिजन इव विनोदहेतुरित्यर्थः ॥ ७७ ॥
 तस्यां लीलायां स्वच्छतादिगुणसंपदः स्वस्य हृदयवद्भा-
 कान्ता इति रूपयति—स्वच्छतन्त्यादिर्वाचिभिः । अतिनिता
 पूर्णकामता । ज्ञता विदितान्विता ॥ ७८ ॥ उदाहरणा निलो-
 भता । सत्या अवाधितस्वभावता ॥ ७९ ॥ एता मम नित्यमु-
 दिता अभ्युदयशालिन्यः कान्ताः ॥ ८० ॥ मनवान् कल्पन-
 र्नात शेषः । अतः सर्वे विषयजानं प्राप्ति वाञ्छावाञ्छे गग-
 द्वेर्षा । सुखासुखे तत्फलं सुखदुःख ॥ ८१ ॥ अनोऽहं यद्वि-
 नमस्तले घनलवः मेघखण्ड इव शीतले निम्नापि आत्मानं दृश्य-
 नाव परित्यज्य विभ्राम्यामीत्यर्थः ॥ ८२ ॥ इति श्रीवा-
 सिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे त्रिपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५३ ॥

दहनाह्लावनार्थैः स्वां भावयन्वैष्णवीं तनुम् ।

धूर्वा विकल्पान्विभ्रान्तः समार्धां स इतीयेते ॥ १ ॥

धवलया विशुद्धया ततया अभुद्रया धिया इति उत्करीत्या
 निर्णय ॥ १ ॥ स मुनिर्हृदालकः । येन ओंकार उच्चारितस्तेन

पूर्णतोदारता सत्या कान्तिमसैकतानता ।
 सर्वैकता निर्भयता क्षीणद्वित्वविकल्पता ॥ ७९ ॥
 नित्योदिताः समाः स्वस्थाः सुन्दर्यः सुभगोदयाः ।
 ममैकात्ममतेर्नित्यं कान्ता हृदयवल्लभाः ॥ ८० ॥
 सर्वथा सर्वदा सर्वे सर्वस्मिन्संभवत्यतः ।
 सर्वे प्रति मम क्षीणे वाञ्छावाञ्छे सुखासुखे ॥ ८१ ॥
 विगतमोहतया विमनस्तया
 गतविकल्पनचित्ततया स्फुटम् ।
 उपरमाभ्यहमात्मनि शीतले
 घनलवः शरदीव नभस्तले ॥ ८२ ॥

ओमुच्चारयतस्तस्य संवित्तत्वे तदुन्मुखे ।
 यावदोङ्कारमूर्ध्वस्थं वितते विमलात्मनि ॥ ४ ॥
 सार्धैर्द्व्यंशात्ममात्रस्य प्रथमेशे स्फुटारवे ।
 प्रणवस्य समाभ्युच्चप्राणारणितदेहके ॥ ५ ॥
 रेचकाख्योऽखिलं कार्यं प्राणनिष्क्रमणक्रमः ।
 रिक्तीचकार पीताम्बुरगस्य इव सागरम् ॥ ६ ॥
 अतिष्ठप्राणपवनश्चिद्रन्मापूरिताम्बरे ।

परम पदमपि प्राप्तमेव । यत्प्रोपासिद्धेः संशिरापः । यत ओ-
 मित्येतदक्षर परम्य ब्रह्मणोऽभिधानन्वात्प्रतीकत्वाच्च परमेव
 ब्रह्म इति निर्णयं ताम उच्यते स्वर्गे यस्य तथाविधम् । ऊर्ध्व-
 गतो वानियस्य तथाविधे ओङ्कारे अकरोत् उच्चारितवानिति
 परेणान्वयः ॥ २ ॥ सम्यगाहत लाङ्गलम्भमानजिह्वाकारं
 लोहं यस्मिन्मणिविध घण्टायाः कुण्डे मुन्याकाशमारवं नादमिव
 ॥ ३ ॥ कियत्कालमोकारमकरोत्तत्राह—ओमिति । ओंकार
 पुनःपुनरुच्चारयतस्तस्योद्दालकस्य मूलाधारमारभ्य त्र्यम्बरप्रपर्यन्तं
 प्रतिद्वायामस्योकारस्य मूर्ध्वस्थं अधमात्रोपरमो वेममित्युक्ते वि-
 तते अमलात्मानं ब्रह्मणि यावदोङ्काराकाशगन्धयुपहितं चेतन्य तत्त्वं
 कुटम्बजीवेत्येतन्न च यावत्तदुन्मुखे अवगच्छद्ब्रह्मन्चेत्यनुमुखे
 भवत्स्मात्पञ्चकालमोकारमकरोत्तदा नि पूर्वण गवन्ध ॥ ४ ॥ तत्र
 निर्विकल्पमभाधप्राणप्राणोभयनामिद्वयं प्रथमं तेनैव प्रणवेन
 स्थूलदेहस्य शोणपदहृदपदमस्मादान्तर्गमनाप्राप्तनिदिव्यदेहान्तर-
 तिममाणायपि प्रथमं पट्टावनया वृत्तमित्याह—सार्धैर्द्व्यंशेत्या-
 दिता । सार्धैर्द्व्यंशा अधमात्रासहिता अकारोकारमकाराख्या
 आन्ममात्राः स्वावयवा यस्य तथाविधस्य प्रणवस्य प्रथमेशे
 उदात्ते अकारभागे स्फुटारवे उर्ध्वःखरेणाभिव्यक्तारभावे
 अतएव सम्यगाभ्युच्चबहिर्निर्गमनोद्युक्तः प्राणमूलाधारमारभ्य
 ओष्ठपुटावधि रणितदेहके जाते सति रेचकाख्यः प्राणनिष्क्रम-
 णकमोऽखिलं कार्यं रिक्तीचकार रेचनेन शोषयामासेति द्वयो-
 रर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तस्य रेचितः प्राणपवनः कान्तिष्ठतत्राह—

त्यक्तदेहः परित्यक्तनीडः खग इवाम्बरे ॥ ७ ॥
 हृदयाम्निर्वलज्ज्वालो दवाह निखिलं वपुः ।
 उरपातपवनोद्भूतो दावः शुष्कमिध द्रुमम् ॥ ८ ॥
 यावदित्थमवस्थेषा प्रणवप्रथमक्रमे ।
 बभूव न हठादेव हठयोगो हि दुःखदः ॥ ९ ॥
 अथेतरांशावसरे प्रणवस्य समस्थितौ ।
 निष्कम्पकुम्भको नाम प्राणानामभवत्क्रमः ॥ १० ॥
 न बहिर्नान्तरे नाधो नोर्ध्वं नाशासु तत्र ते ।
 संक्षोभमगमनप्राणा आपः संस्तम्भिता इव ॥ ११ ॥
 दग्धदेहपुरो वह्निः शशामाशनिवत्क्षणात् ।
 अदृश्यत सितं भस्म शारीरं हिमपाण्डुरम् ॥ १२ ॥
 यत्र पूरकशय्यायां सुमानीव सुखोचितम् ।
 शरीरास्थीनि लक्ष्यन्ते निष्पन्दानि सितानि च ॥ १३ ॥
 तद्भस्म पवनानीतं सास्थि वायुर्योजयत् ।
 स्वदेहे भृशमुत्सन्ने त्रिनेत्रव्रतवानिव ॥ १४ ॥
 तच्छण्डपवनोद्धतमावृत्त्य गगनं क्षणात् ।
 शरदीवाग्निमहिका कापि भस्मास्थिमद्ययौ ॥ १५ ॥
 यावदित्थमवस्थेषा प्रणवस्यापरं क्रमे ।
 बभूव न हठादेव हठयोगो हि दुःखदः ॥ १६ ॥
 ततस्तृतीयवसरे प्रणवस्योपशान्तिदं ।
 पूरणात्पूरको नाम प्राणानामभवत्क्रमः ॥ १७ ॥

अतिष्ठदिति । चित्रसेन ब्रह्मभावनाभिव्यक्तहादग्नौ न आपूरिते
 अम्बरे बाष्पाकाशे ॥ ७ ॥ तदानीं भावनया यद्वृत्तं तदाह—
 हृदयाम्निरिति । प्राणानां निष्क्रमणसंपर्पणाद्दृश्यं भावनयोद्भूतो
 वह्निः । देव अग्नये भवो दावोऽग्निः ॥ ८ ॥ प्रणवस्य पूर्वोक्त
 प्रथमक्रमे प्रथमंशे । इदं च गर्वं भावनया वृत्तं न हठादेव ।
 तत्कुतस्तत्राह—हठयोग इति । हठाप्राणानां निर्गमने मू-
 र्च्छामरणानिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ९ ॥ इतरेषां उकारभा-
 गस्तस्य अनुदातमन्द्रोच्चारणवसरे कुम्भमथजलवर्तिश्वलपण-
 त्वात्कुम्भको नाम क्रमः ॥ १० ॥ उक्तं कुम्भकनाम विधद-
 यति—न बहिरिति ॥ ११ ॥ अशनिर्वद्भूतनामिव ॥ १२ ॥
 यत्र यस्यामवस्थायां शरीरार्थानि कर्पूरधुनिर्विनाश्यां शय्याया
 सुसानीव भावनादृशा लक्ष्यन्ते ॥ १३ ॥ वाय्वापवनैरुत्तमा-
 नीतं सास्थि अस्थिमहिना तद्भस्म वायुर्योजयति । ण्डपवन-
 क्षिनेत्रस्य हृदस्य व्रतमस्थिमस्मधारणं तद्भानिव गृहसुखाद्ये
 तपःकृश इव अलक्ष्यं स्वदेहे अयोजयत् । उद्धृत्यमासेति यावत्
 ॥ १४ ॥ तत् अस्थिमद्रस्म कापि ययौ ॥ १५ ॥ प्रणवस्य
 मध्यमभागसाथे कुम्भकास्थे क्रमे इत्थमेषाव्यवस्था भावनयैव
 बभूव ननु हठात् ॥ १६ ॥ तृतीयवसरे तृतीयभागोच्चारणा-
 वसरे । यद्यपि रेचकपूरककुम्भकेषु सममस्यैव प्रणवस्य साध-
 नत्वं प्रसिद्धं तथापि रेचकं आदिभाग एव तायेत कुम्भकं
 मध्यमभाग एव पूरके चरमभाग एव । कण्ठाभिर्गच्छता प्राणिन

अस्मिन्नवसरे प्राणाश्चेतनामृतमध्यगाः ।
 व्योम्नि शीतलतामीयुर्हिमसंस्पर्शसुन्दरीम् ॥ १८ ॥
 क्रमाद्गगनमध्यस्थाश्चन्द्रमण्डलतां ययुः ।
 धूमा गगनकोशस्थाः शीतलाम्बुदतामिव ॥ १९ ॥
 कलाकलापसंपूर्णे ते तस्मिन्चन्द्रमण्डले ।
 पुण्यराशाविवापूणे रसायनमहार्णवे ॥ २० ॥
 रसायनमया धाराः संपन्नाः प्राणवायवः ।
 मणियष्टिसमाकारा जालेष्विन्दोरिवांशवः ॥ २१ ॥
 सा पपाताम्बराद्वारा शेषे शारीरभस्मनि ।
 रमायनी हरशिरःपतितेव सुरापगा ॥ २२ ॥
 उदभृदिन्दुबिम्बां चतुर्बाहुवपुस्तथा ।
 प्रस्फुरन्मन्दरादग्धेः पारिजात इव द्रुमः ॥ २३ ॥
 उद्दालकशरीरं तन्नारायणनयोदितम् ।
 प्रफुल्लनेत्रवक्त्राक्षमावभौ दीप्तिमुन्दरम् ॥ २४ ॥
 रसायनमयाः प्राणास्तच्छरीरमपूरयन् ।
 सलिलौघा इव सरो वृक्षं मधुगुप्ता इव ॥ २५ ॥
 अन्तःकुण्डलिनीं प्राणाः पूरयामासुरादताः ।
 चक्रानुवर्तप्रसृतां पयांसीव सरिद्धराम् ॥ २६ ॥
 प्रकृतस्थं बभूवास्य तच्छरीरं द्विजन्मनः ।
 प्रावृट्शरीरविगमे धातं तलमिवावने ॥ २७ ॥

कण्ठभागस्यैवाभिव्यक्तः संकुचश्यामोष्ट्यामुकारभागस्यैव
 भिव्यक्तोरोऽसुपुटिते मकारभागस्यैवाभिव्यक्तौ पुनः प्रविशत्यपि प्राणि-
 तसंस्कारस्यैवानुवर्तनादिति तत्तद्भागावसरे विभागोक्तिरिति यो-
 ग्यम् ॥ १७ ॥ चेतना जीवचित् तस्यां भावित यदमृत तन्म-
 ध्यगाः । व्योम्नि बहिर्गाकाशे ॥ १८ ॥ गगनकोशस्था धूमा
 नाहारभागाः शीतलाम्बुदभावमिव ॥ १९ ॥ अमृतमया
 कलानां कलापैः संपन्नाः संपूर्णं अतएव रसायनमहार्णवे तस्मि-
 न्चन्द्रमण्डले पुण्यराशां धर्मभेदात्तन्मयाधाविवाहान्देवापूणे
 प्राणवायवो रसायनमया अमृतमयाः किमप्याराः संपन्नाः
 परेणान्वयः ॥ २० ॥ मणियष्टिस्फटिकदण्डस्तन्मसाकाराः ॥ २१ ॥
 शेषे पवनावधूतावांशे । रमानामगनीं प्रवह्णी ॥ २२ ॥
 तथा धारया । मधुनेन प्रस्फुरन्मन्दरो यस्मिन्स्थाविश्यादग्धे
 पारिजातो द्रुम इव ॥ २३ ॥ नारायणतया नारायणशरीरतया
 ॥ २४ ॥ मधो वमन्ते पल्लवोद्भूतयो भोमा रसा वृक्षमिव
 चेति परमोपमा ॥ २५ ॥ चक्राकारैरनुवृत्तैर्गवर्तैः प्रसृतां प्रव-
 र्त्नीं सरिद्धां गताम् । 'सरि-पतिम्' इति पाठे प्रसृतमिति पा-
 ठ्यम् ॥ २६ ॥ दहनश्रवनादिना विष्णुशरीरात्मनोऽपत्तिकथ-
 नस्य प्रयोजनमाह—प्रकृतस्थमिति । यथा अवनेस्तलं शरदि-
 चरमशृष्ट्वा धातं सद्यःशेषितं च सन् प्रावृट्कालप्रसिद्धस्य पङ्क-
 दावलादिद्वयितस्य शरीरस्य स्वाकारस्य विगमे प्रसन्नं निर्मलं च
 सद्यवहारिणां प्रकृतयात्रादिकार्ययोग्यं भवति तथा अस्य तत्

अथ पञ्चासनगतः कृत्वा देहे स्थितिं दृढम् ।
 आलान इव मातङ्गं निबद्धेन्द्रियपञ्चकम् ॥ २८ ॥
 निर्विकल्पसमाध्यर्थं व्यवसायमुपाददे ।
 स्वभावं स्वच्छतां नेतुं शदत्काल इवामलम् ॥ २९ ॥
 प्रशान्तवातहरिणमाशादिगणगामिनम् ।
 त्रिन्तया हृदयं निन्ये दूराद्रज्ज्वेव कीलकम् ॥ ३० ॥
 धावमानमधो मत्तं चित्तं विमलमाकुलम् ।
 बलात्सरोध्रयामास सेतुर्जलमिव द्रुतम् ॥ ३१ ॥
 निमिमील दृशावर्धं परिपक्षमलपक्षके ।
 निरूपन्दतारामधुरे संध्याकाल इवाम्बुजे ॥ ३२ ॥
 संश्रयतामनयन्मौनी प्राणापानजवं मुखे ।
 ध्वसनं श्रेयसे देशे प्रशस्तः समयो यथा ॥ ३३ ॥
 तिलेभ्य इव तैलानि पृथक् चक्रे प्रयत्नतः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियाथैभ्यः कूर्मोऽङ्गानीव गोपयन् ॥ ३४ ॥
 बाह्यस्पर्शनशेषेण जहौ दुरे स धीरर्थाः ।
 सहसा कुण्डकच्छन्नो मणिर्दृग्निपो यथा ॥ ३५ ॥
 विलीनानान्तरांश्चक्रे स्पर्शानुज्झितदर्शनात् ।
 रमान्विष्टकोशस्थान्मार्गशीर्ष इव द्रुमः ॥ ३६ ॥
 रगेध गुदसकोचाञ्जवद्वारनिलानथ ।

मुखसंस्पर्शितः कुम्भो रन्ध्रकोशानिवेतारान् ॥ ३७ ॥
 स्वात्मरत्नप्रकाशाङ्गां स्पृष्टां कुसुमलाञ्छिताम् ।
 दधार कंधरां धीरोमेरुः शृङ्गशिखामिव ॥ ३८ ॥
 बभार हृदयाकाशे मनः संयममागतम् ।
 विन्ध्यखान इवोन्मत्तं गजं युक्तिवशीकृतम् ॥ ३९ ॥
 शरन्नभोवशासाद्य निर्मलामनिसौम्यताम् ।
 जहार परिपूर्णवधेर्निर्वातस्याचलां श्रियम् ॥ ४० ॥
 दुधावानिविकल्पौघान्प्रतिभासमुपेयुषः ।
 पुरः परिस्फुरद्रूपान्मशकानिव माहृतः ॥ ४१ ॥
 आगच्छतो यथाकामं प्रतिभासानुनः पुनः ।
 अच्छिनन्मनसा शूरः खड्गेनैव रणे रिपून् ॥ ४२ ॥
 विकल्पौघे पराजिते सोऽपश्यद्दृढ्याम्बरे ।
 तमच्छन्नविवेकाकं लोलकजलमेचकम् ॥ ४३ ॥
 तमप्युन्मार्जयामास सम्यक्सनानविवस्वता ।
 सम्यग्ज्ञानोदितेनाशु पवनेनैव कज्जलम् ॥ ४४ ॥
 तमस्युपरते कान्ते तेजःपुञ्जं ददशः सः ।
 शार्धरे निमिरे शान्ते प्रातःसंध्यामिवाम्बुजम् ॥ ४५ ॥
 तल्लुलाव स्थलाङ्गानां वने बाल इव द्विपः ।
 अपिबच्छाप्यमृकपूरं वेताल इव वेगतः ॥ ४६ ॥

अरीरमपि दहनश्रवनादिभावनायां तं विकल्प सप्रकृतमसाधि-
 कार्यस्य बभूवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ पञ्चासनवन्धेन स्थितिं कृत्वा देहे
 इन्द्रियपञ्चकं दृढं बद्धा ॥ २८ ॥ स्वभावं स्वात्मानं स्वमनो-
 वा ॥ २९ ॥ स्वभावमेव विनिश्चितं—प्रशान्तेति । प्राणायामा-
 न्यामाप्रशान्ताः प्राणादिवातहरिणा यस्मिन् । आशा नृणां
 षोडशकालिका प्रतीक्ष्यत्यादिभेदप्रतिवेदनं गणनं बहिर्गमनशालं
 स्वात्मानं प्रशान्तवातहरिणं कृत्वा स्वच्छतां नेतुं व्यवसायमुपा-
 ददे इति पूर्ववृत्तान्वयः । एव कुर्वतो यद्वृत्ते तदाह—निन्तयेति ।
 नन्ये हृदयं मनः पूर्वोभूतगृहक्षेत्रपुत्रमित्रादीन्विन्तया निन्ये ।
 न्या अदृढनिखान्तश्चादिवन्धनकीलकं तदाकुप्या रज्ज्वा उ-
 न्याधापनीयते तद्वत् ॥ ३० ॥ तस्य स यथकामं तदाह—धाव-
 मानमिति । धावमानं चित्तं विवेकबलाद्विमलं कृत्वा मरोधया-
 न्नमित्यर्थः । द्रुतं द्रवणोन्मुखं जलं सेतुर्गतिरिव । द्रुतं आत्र-
 मितं वा ॥ ३१ ॥ ततः स किं चकार तदाह—निमिमीलान् ।
 निमिगमप्रप्रथनात्परित उभयतः पक्षमलान् पक्षमवन्तीव प-
 क्षमानी यथोक्तधाविधे । निसन्दान्या तानान्यां कर्णानकान्यां
 मधुरं सुन्दरे दृष्टौ अर्धे निमिमीलान्मालितवान् । अम्बुजपक्ष-
 मसन्दौ तारे कर्णानिकं इव मधुरान् पिबत इति मधुरां प्र-
 णां यथोक्ते ॥ ३२ ॥ तस्य प्रथमं राजयोगासु कुलं बाह्यप्राणा-
 पाननिरोधमाह—सौम्यतामिति । यथा चक्रवर्तिना जन्मादि-
 नमित्तभूतः प्रशस्तः समयो जगच्छ्रेयसे शुभमूचनाय शैत्य-
 न्यादिगुणं श्वसनं वायुं तज्जन्मदेशं समं स्थितिं नयति
 ॥ ३३ ॥ तथाचोक्तं भगवता—प्राणायामो सर्वा कृत्वा नासा-

भ्यन्तस्वादिना इति ॥ ३३ ॥ नन्ये प्रहाराकमसाह—नि-
 लेभ्य इत्यादिना । इन्द्रियाणी गन्तव्येणानि यत्रापि संयतानि
 ॥ ३४ ॥ यथाः । कुण्डकेन अपिपिष्टेणान्द्रः पिबितो
 मणिर्दृग्प्रवृत्तांस्त्वपो रमान् ॥ ३५ ॥ आन्तरात्मनो वागनाम्पान्
 स्पृष्टान्विषयानां रमान् तस्य आन्तरात्मनो बाधादिनामिह ॥ ३६ ॥
 पराणिना मूलधारावत्प्रमेनं गुदयकोवात्रवद्वारनिलान् हृदये
 रगेति । यथा अधोमुगपणं कुम्भो मुखे दृढं संस्थागतः पिबितो-
 ऽन्तर्बायुप्रवेगमन्तरेण निद्राद्वारेभ्यो जलधारणायोमादित-
 तं रन्ध्रकोशान् रणादि तद्वत् ॥ ३७ ॥ स्वात्मैव रजं तत्प्रका-
 शं तं स्वात्मनो रजानां प्रकाशश्च आद्यथा । रजस्तमोभ्यामना-
 वरणाभ्यगताम् । प्रगल्भमुत्पन्नं कुम्भेन कल्पः समकुम्भश्च लाञ्छि-
 तम् । यथा मेरुस्तथाविधा स्थलाङ्गानां शिखा धारयति
 तद्वत् ॥ ३८ ॥ धारणासाह—यमारोति । एकविपये धारणायां न-
 समाश्रयः समयमस्तप्रति आगतमुन्मुखम् । त्रिकभिः प्रत्याहा-
 नेपार्थैवेवाकृतम् ॥ ३९ ॥ धारणया चित्तप्रसादात्परिपूर्ण-
 न्मयानविश्रान्तिमाह—शरन्नभोवदिति ॥ ४० ॥ ब्रह्मा-
 काङ्क्षतिपयचिन्तानिधाराविच्छेदितो मयमेव प्रतिभासमुपे-
 युषो विपरीतभावनाविकर्षाधानं दुधाव निरम्बवान् ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ तमस्ममोगाणोद्रेकप्रयुक्तमन्धकारम् ॥ ४३ ॥ सत्त्व-
 गुणोद्भावनप्रदासम्यग्ज्ञानोदितेन स्वान्नं मनस्तद्रूपेण विव-
 स्वता मय्येण ॥ ४४ ॥ सत्त्वगुणोद्भावनव्यप्रस्य तदनु रूपस्तेजः-
 पुत्रप्रसस्तस्याभिव्याह—तमसीति । अम्बुजं कर्तुं उदयकोपल-
 क्षिता प्रातःसंध्यामिव ॥ ४५ ॥ तत्किंतद्विरोधिरजोगुणायुद्धेन
 लुलाव नस्याह—अपिबदिति । अपिबानतत्त्वदर्शनेन बाधादप्रस-

तेजस्युपरते तस्य घूर्णमानं मनो मुनेः ।
 निशाङ्गवदगामिद्रां लोलं क्षीबवदेव वा ॥ ४७ ॥
 मेघमालामिव मरुद्व्यालो नीलाक्षिनीमिव ।
 यामिनीमिव तीक्ष्णांशुस्तामप्याशु लुलावसः ॥ ४८ ॥
 निद्राव्यपगमे तस्य भावयामास तन्मनः ।
 व्योमश्यामलहृजन्तुर्नभसीव शिखण्डकान् ॥ ४९ ॥
 पयोद् इव तापिच्छं नीहारमिव मारुतः ।
 दीपस्तम् इवाच्छातम् तदप्याशु ममार्जं सः ॥ ५० ॥
 व्योमसंविदि नष्टायां मूढं तस्याभवन्मनः ।
 निद्रायां तु विलीनायां मैरेयमदवानिव ॥ ५१ ॥
 मोहमप्येव मनसस्तं ममार्जं महाशयः ।
 यामिनीजनितं जाड्यं भुवनदिव भास्करः ॥ ५२ ॥
 ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जितम् ।
 कामप्यवस्थामासाद्य विशश्राम मनः क्षणम् ॥ ५३ ॥
 विश्रम्याशु पपाताकसंविदं विश्वरूपिणीम् ।
 सेतुरुद्धं सरोवारि प्रतीपं स्वमिवारूपदम् ॥ ५४ ॥
 चिरानुसंधानवशात्स्वदनाच्च स्वसंविदः ।
 ततश्चिन्मयतामागाद्धेम नूपुरतामिव ॥ ५५ ॥

दित्यर्थः । असुरूपं रक्तप्रवाहम् । तेजगो लोहितवर्णत्वा-
 दस्युपमा ॥ ४६ ॥ रजसा समाधानाच्चालितस्य चित्तस्य विप-
 यालाभेन विलयाश्रितमज्जनमाह—तेजसीति । लोलं तरङ्गनिद्रा-
 नुकूलतया आन्दोलितम् । क्षीबो मदिरामत्तस्त्वद्वेव वा ॥ ४७ ॥
 व्यालशब्देन भुजंगनागपर्यायेण पिङ्गो गजो वा लक्ष्यते ।
 लुलाव विवेकप्रबोधनेति भावः ॥ ४८ ॥ व्योम श्यामल पश्य-
 तीति व्योमश्यामलहृक् । यदा मूर्त्यातपसंमुखं व्योम्नि प्रमाग्नित-
 छिन्नन्तुः केशोण्डवटरकाभागमयूर्गशखण्डकाकारान् विभावयति
 तद्वन्मनो नानावासनापरिकल्पितरूपव्योम भावयामासत्यर्थः
 ॥ ४९ ॥ तापिच्छं तमालपुष्पं तद्वि वृष्टया शीर्यते श्यामतां
 च जहातीति । अच्छातम् खच्छस्वभावं तद्योमपि ममार्जं
 ॥ ५० ॥ मूढं कर्मलोपहतम् ॥ ५१ ॥ ममार्जं विशोऽप्य-
 नित्यं ॥ ५२ ॥ कामपि वाचामगोचरां निर्विकल्पसमाप्यव-
 स्थाम् । विशश्राम विश्रान्तिं प्राप । क्षणमल्पकालम् ॥ ५३ ॥
 विक्षेपसंस्कारप्राप्त्यात्तत्र स्थैर्यं न प्रापत्याह—विश्रम्येति ।
 अग्रेति संबोधनम् । विश्वरूपिणीं बाह्यप्रपञ्चसमाकारां वृत्तिसं-
 विदं पपात प्रापेति यावत् । प्राग्वह्याकारादाकृत्य पूर्णात्मनि
 निरुद्धस्य परावृत्त्य पुनर्बाह्याकारापत्तावनुरूपं दृष्टान्तमाह—सं-
 विदिति । यथा सरोवारि कुल्याद्वारा केदारे प्रवेशितं केदारमापुष्यं
 तत्सेतुरुद्धं सक्तुल्याद्वारा परावृत्त्य प्रतीपं प्रतिकूलप्रवाहं सपुनः
 स्वास्यदं सरएव प्रविशति तद्वदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ बाह्यसंविदः
 पगवृत्त्य पुनः स्वसंविदं प्रति नीयमानस्य अन्तराले सविकल्प-
 कसमाधिप्राप्तिमाह—चिरेति । प्राग्व्यानादिना चिरानुसंधान-
 वशात्समाधानान्दानुभवेन खदनाच्च हेतोस्तत्संस्कारेण पुन-

चित्तत्वमथ संत्यज्य चित्तं चित्तत्वतां गतम् ।
 अन्यदेव बभूवाशु पङ्कः कुम्भस्थितो यथा ॥ ५६ ॥
 चेत्थं संत्यज्य चिच्छुद्धा चित्सामान्यमथाययौ ।
 त्यक्तवीच्यादिभेदोऽब्धिर्वाः सामान्यमिवैकधीः ॥ ५७ ॥
 त्यक्तभूतौघमननं ततो विश्वंभरं महत् ।
 चिदाकाशं ततः शुद्धं सोऽभवद्बोधमागतः ॥ ५८ ॥
 तत्र प्रापदधानन्दं दृश्यदर्शनवर्जितम् ।
 अनन्तमुत्तमास्वादं रसायनमिवार्णवम् ॥ ५९ ॥
 शरीरात्समवेतोऽसौ कामप्यवनिमागतः ।
 सत्तासामान्यरूपात्मा बभूवानन्दसागरः ॥ ६० ॥
 द्विजचेतनहंसोऽसावानन्दसरसि स्थितः ।
 अतिष्ठच्छरदच्छे खे कलापूर्णं इवोडुपः ॥ ६१ ॥
 बभूवावातदीपाभो लिपिकर्मार्पितोपमः ।
 वीतवीच्यम्बुधिप्रख्यो वृष्टमूकाम्बुदम्बितिः ॥ ६२ ॥
 अधैतस्मिन्हालोके तिष्ठन्नुद्दालकश्चिरम् ।
 अपश्यद्व्योमगान्तिस्त्रानमरानपि भूरिशः ॥ ६३ ॥
 आगतानि विचित्राणि सिद्धिजालानि चाभितः ।
 शक्रार्कपददातृणि नीरन्ध्राण्यप्सरोगणः ॥ ६४ ॥

सन्नाकृष्यमाण मनस्ततोऽन्तराले चिन्मयतां चित्प्रचुरसविकल्प-
 गमाधिरूपतामागतम् । यथा हेम चरणवलयतानुरूपां नूपुरतां
 याति तद्वदित्यर्थः ॥ ५६ ॥ एव सविकल्पकसमाधिना कमेण नि-
 रन्धनामिवन् प्रक्षीयमाणं क्षीरोदकविच्छिदैककर्म्यं जगामत्याह—
 चित्तत्वमिति । चित्तं स्वीयं चित्तत्वं संत्यज्य चित्देव यत्तत्त्वं
 तद्भाव गतं सन् पूर्वावस्थान्तोऽन्यदेव बभूव । यथा कुम्भस्थितप-
 ङ्कजलपङ्को जलशोषे कुम्भमालिख्य कुम्भभावभेदं गच्छति
 तद्वदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ चित्तस्य चित्तभावापगमे तत्प्रतिबिम्बने-
 तन्त्यस्य बिम्बचित्तसामान्यकर्म्यं वृत्तमित्याह—चेत्थमिति । चे ।
 स्वावभास्य वृत्त्याकारं संत्यज्य प्रतिबिम्बचित्छुद्धा सती स-
 वृत्तिमाध्यागमसाक्षिचित्सामान्यभावमुपाययौ, यतः सा एकधा
 एकसंभुता स्वापाधिवृद्धिस्तथाविधेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ एव
 निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठितस्योद्दालकस्य तत्परिग्राहकत्वमाध-
 त्कारं तत्फलं 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतिदर्शितं ब्रह्मभा-
 वं दर्शयति—त्येकंति । ततस्तदनन्तरं स उद्दालकस्तन्तादृश-
 समाधिबोधं तत्त्वसाक्षात्कारमागतः सन् विश्वभरं सर्वजगदधिप-
 त्यक्तभूतौघमननं ततःप्रतिभासरहितं शुद्धं महच्चिदाकाशमभवत् ।
 ॥ ५८ ॥ तद्भाव एव निरतिशयानन्दवार्त्तिरिति दर्शयति—
 तत्रेति । उत्तमं ब्रह्मादिभिरास्वाद्यत इत्युत्तमास्वादम् । रसानां
 सर्ववैषयसुखकणानामयनमाधारभूतमणवमिव स्थितम् ॥ ५९ ॥
 तामेव दशां वर्णयति—शरीरादित्यादिना । शरीरात्सम्यगव-
 मत्य इतो निर्गत इव शोधित इतियावत् ॥ ६० ॥ उडुपश्चन्द्रः
 ॥ ६१ ॥ पूर्वं वृष्टः पश्चाच्छरदि मूको निर्गतजलश्चोऽम्बुदस्त-
 त्सदृशस्थितिः ॥ ६२ ॥ तत्पदास्त्रो ब्रह्मलोकान्तसिद्धिगणान-

तानि नादर्याचक्रे सिद्धिवृन्दानि स द्विजः ।
 गम्भीरमतिरश्रुद्धो विलासानिव शैशवान् ॥ ६५ ॥
 मिद्धिसार्थमनादृत्य तस्मिन्नानन्दमन्दिरे ।
 अतिप्रुद्ध वण्मासान्द्रिकटेऽर्क इवोत्तरे ॥ ६६ ॥
 जीवन्मुक्तपदं तत्तद्यावत्संप्राप्तवान्द्विजः ।
 तत्र सिद्धाः सुराः साध्याः स्थिता ब्रह्महरादयः ॥ ६७ ॥
 आनन्दं परिणामित्वादनानन्दपदं गतः ।
 नानन्दे न निरानन्दे ततस्तत्संविदावभौ ॥ ६८ ॥
 क्षणं वर्षसहस्रं वा तत्र लब्ध्वा स्थितिं मनः ।
 रतिमेति न भोगौघे दृष्टस्वर्गे इवावनौ ॥ ६९ ॥
 तत्पदं सा गतिः शान्ता तच्छ्रेयः शाश्वतं शिवम् ।
 तत्र विश्रान्तिमामस्य भूयो नो बाधने भ्रमः ॥ ७० ॥
 तत्पदं साधवः प्राप्य दृश्यदृष्टिमिमां पुनः ।
 नायान्ति खदिरोद्यानं लब्धचैत्ररथा इव ॥ ७१ ॥
 तां महानन्दपदवीं चित्तादासाद्य देहिनः ।
 दृश्यं न बहु मन्यन्ते राजानो दीनतामिव ॥ ७२ ॥
 चेतस्तत्पदविश्रान्तं बुद्धं दृश्यदशां प्रति ।
 कदर्थोद्बोधमायाति नायात्येवाधवानग्र ॥ ७३ ॥
 उद्दालकोऽत्र वण्मासान्द्रोत्सारितसिद्धिभूः ।
 उपिवोन्मिपितोऽभोदकोशादकं मध्यावित्र ॥ ७४ ॥
 ददर्श संप्रबुद्धात्मा पुनः परमतेजसः ।
 प्रणामलालसाः स्निग्धाश्चन्द्रविम्बवपुर्धराः ॥ ७५ ॥
 रमणीयैरमन्दारैरेणुभ्रमरचामराः ।
 स्फुरत्पताकापटला युविमानपरम्पराः ॥ ७६ ॥
 अस्मदादीन्मुनीन्वर्धपवित्राङ्गराम्भुजान् ।
 विद्याधरीभिर्वलितान्विद्याधरपतीनपि ॥ ७७ ॥

पादपानेन प्रार्थयतोऽपि कटाक्षेणापि न पश्यतीत्येतदंशयति—
 अथेत्यादिना ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ आनन्दस्य मन्दिरे ।
 तस्मिन्नादृशसमाधौ । उत्तरे उत्तरायणाधारे दिक्कटेऽर्क इव
 पण्मासम् ॥ ६६ ॥ तत्तदुत्तरोत्कृष्ट सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठम् ।
 मृगा देवाः सिद्धा देवयानिभेदाः साध्या गणदेवताः सुरभ्य-
 स्तेषां पृथग्रहणं गोबलीवदन्त्यायेन ॥ ६७ ॥ तस्मिन्वानन्दे
 रमास्यादलक्षणचित्तरिणामशून्यत्वाच्च विद्यते आनन्दोऽस्म्येति
 व्युत्पन्नमनानन्दपदं गतः प्राप्यः । ततस्तस्माद्विज्ञातस्य सवि-
 द्भ्यश्चैतन्यं न विषयिणामिव भुवनेनैव बभौ नापि निरानन्दं
 दुःखे किंतु स्वप्रकाशकरसंपूर्णमवतस्थे इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ तन्प्राप्तो
 न पुनः भुवनेनैव स्तुतोद्भव इत्याह—क्षणमिति । दृष्टस्वर्गोऽनु-
 भूतस्वर्गविभवः पुरुषः । अवनौ भूलोकमुखे ॥ ६९ ॥
 नंदेव सर्वोत्कृष्टमिति वर्णयति—तदित्यादिना ॥ ७० ॥ ७१ ॥
 प्रवणमननसमाधिपरिष्कृताचित्तादासाद्य अपरोक्षतया प्राप्य ।
 'चित्तात्' इति पाठे विचारितशास्त्रात् ॥ ७२ ॥ बुद्धं चित्तं
 दृश्यदशां समाधिव्युत्थानदशां प्रति कदर्थान् परेषां महतः
 प्रयत्नाद्बोधमायाति षष्ठभूमिकायाम् । नायात्येव सप्तमभूमिका-

ते तमूचुर्महात्मानमुद्दालकमुनिं तथा ।
 प्रसादेन प्रणामाक्षो भगवन्मवलोक्य ॥ ७८ ॥
 आरुह्येदं विमानं त्वमेहि वैविष्टुपं पुरम् ।
 स्वर्गे एव हि सीमान्तो जगत्संभोगसंपदाम् ॥ ७९ ॥
 आकल्पमुचिनान्बुद्धश्च भोगानभिमतान्विभो ।
 स्वर्गादिकलभोगार्थमेवाशेषतपःक्रियाः ॥ ८० ॥
 हारत्नामरधारिण्यो विद्याधरवराङ्गनाः ।
 पश्येमास्त्वामुपासीनाः करिण्यः करिणं यथा ॥ ८१ ॥
 कामो धर्मार्थयोः सारः कामसाराः सुयोधितः ।
 वसन्त इव मज्ज्येः स्वर्गे एव भवन्ति ताः ॥ ८२ ॥
 एवं कथयतः सर्वाननिधीनित्यसौ मुनिः ।
 परिपूज्य यथान्यायमतिप्रुद्धतसंभ्रमम् ॥ ८३ ॥
 नाभ्यनन्दन्न तस्याज तां विभूतिं स धीरधीः ।
 भो सिद्धा व्रजतेत्युक्त्वा स्वव्यापारपरोऽभवत् ॥ ८४ ॥
 अथ स्वधर्मनिरतं भोगेष्वरतिमागतम् ।
 तमुपास्य ययुः सिद्धा दिनेः कतिपयैः स्वयम् ॥ ८५ ॥
 जीवन्मुक्तः स च मुनिर्विजहाग्र यथासुखम् ।
 यावदिच्छं वनान्तेषु मुनीनामाश्रमेषु च ॥ ८६ ॥
 मेरुमन्दरकेलासहिमवद्विन्ध्यसानुषु ।
 द्वीपोपवनदिक्कुञ्जङ्गलाङ्गणभूमिषु ॥ ८७ ॥
 ततःप्रभृति संप्राप्तपदमुद्दालको द्विजः ।
 गुहासु गिरिकुर्क्षणाभवमद्वयानलीलाया ॥ ८८ ॥
 कदाचिद्वद्वा मासेन कदाचिद्वत्सरेण च ।
 कदाचिद्वत्सरोधेन ध्यानासक्तो व्यबुध्यत ॥ ८९ ॥
 उद्दालकस्तदारभ्य व्यवहारपरोऽपि सन् ।
 सुसमाहित एवासी चित्तत्वंकन्वमागतः ॥ ९० ॥

याम् ॥ ७३ ॥ अम्भोदकोशाग्रोद्धारपटलान् । मर्धौ चैत्रे ॥ ७४ ॥
 प्रारुह्य एव रमणाद्युविमानपरम्परां पुनर्ददंति परेणा-
 न्वयः ॥ ७५ ॥ गौरमन्दारैरेणुच्छन्ना भ्रमराधामरगणि च या-
 माम् । स्फुरन्ति पताकापटलानि यांस्त्विति च साधारणे वि-
 शेष्टेण ॥ ७६ ॥ विद्याधरपतीनापि ददंत्यनुकृष्यते ॥ ७७ ॥
 ते वैमानिका मुनयश्च तमुद्दालकमुचुर्धे भगवन्, नः अस्मान् प्र-
 णामाग्रमादेनानुग्रहदशा अवलोक्य ॥ ७८ ॥ एहि आगच्छ ।
 स्वर्गस्यानुपेक्षाया हेतुमाहुः—स्वर्गे एवेति ॥ ७९ ॥ आकल्पं
 द्विपगर्धावमानान्तकालम् । अनेनैव सर्वेषां तपःकृशादिसार्थ-
 क्यमित्याहुः—स्वर्गादीति ॥ ८० ॥ ८१ ॥ धर्मार्थयोः फल-
 त्वान्मरः ॥ ८२ ॥ गतसंभ्रमं मिथ्यात्वादिनिष्पत्त्याद्विगतकृत-
 हलं यथा स्यात्तथा अतिप्रुत् ॥ ८३ ॥ स्वव्यापारः समाधिस्तत्प-
 रोऽभवत् ॥ ८४ ॥ उपास्य चिरप्रतीक्षाप्रणामप्रशंसादिनोपचर्य
 ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ संप्राप्तपदं यथा स्यात्तथा अवसत् प्यान-
 लीलेत्यनेन ध्यानमपि तस्य लीलैव न तेनापि तस्य साध्यम-
 स्तीति सूचितम् ॥ ८८ ॥ ध्यानासक्तः समाधिमाकृष्टः
 ॥ ८९ ॥ व्यवहारकालेऽपि सुसमाहित एव नाङ्गवद्विशेषवा-

चित्तस्वैक्यनाभ्यासात्महाचित्त्वमुपेत्य सः ।

बभूव सर्वत्र समस्तेजः सौरमिवावनौ ॥ ९१ ॥

चित्तामान्यचिराभ्यासात्सत्तासामान्यमेव सः ।

दृश्येऽस्मिन्निरविचक्ष्णास्तमायाज्ञ चोदयम् ॥ ९२ ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उद्दालकविश्रान्तिनाम चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५

श्रीराम उवाच ।

आत्मज्ञानदिनैर्कार्क मत्संशयतृणानल ।

अज्ञानदाहशीतांशो सत्तासामान्यमीश किम् ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यदा संक्षीयते चित्तमभावात्यन्तभावनात् ।

चित्तामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा ॥ २ ॥

नूनं चेत्पांशरहिता चिद्यदात्मनि लीयते ।

असद्रूपवदत्यच्छा सत्तासामान्यता तदा ॥ ३ ॥

यदा सर्वमिदं किञ्चित्सबाह्याभ्यन्तरान्मकम् ।

अपलप्य वसेचेतः सत्तासामान्यता तदा ॥ ४ ॥

नित्यर्थः ॥ ९० ॥ चित्तत्त्वमन्तःकरणतद्दृश्यनुगततत्साक्षि-

चिन्मात्रं तस्यैव विविच्य दर्शनधारालक्षणान्समाधिरूढाभ्यासा-

न्महाचित्तमपरिच्छिन्नचिद्रावम् । सर्वत्र सर्वभूतेषु ब्रह्मद्रव्यज-

नात्कारुण्यादविषमब्रह्मभावदर्शनाच्च समः । अनेन तस्य क-

मात्पञ्चमभूमेः षष्ठभूमिकाप्राप्तिरुक्ता ॥ ९१ ॥ अथास्य सत्त-

मभूमिकाविश्रान्तिं दर्शयति—चित्तामान्येति । सर्वथा दृश्यस्य

तत्संस्कारस्य चाच्छेदं तत्प्रथारूपस्वलक्षणचित्तव्यवहारस्याप्यु-

परमात्मप्रकाशनरतिशयानन्दसन्मात्रपरिशेषात्सत्तासामान्य-

मेव प्राप्य चित्ररविदस्मिन् दृश्ये एतन्भ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय

तान्येवानुविनश्यति 'न प्रत्य संज्ञास्ति' इत्यादिश्रुतिदर्शितमावि-

र्भावतिरोभावलक्षणमस्तमयमुदय च नायात । तद्वांजा

विद्याकामकर्मवासनानामत्यन्तोच्छेदादिति भावः ॥ ९२ ॥

एतामेव स्थितिं प्रपञ्चयन्नपसंहरति—शमेति । सर्वविक्षेपोपश-

मनाभिरतिशयानन्दरूपपरपदलाभप्राप्तश्च राम्यक् शान्त

गलितं मनो यस्य । अतएव सर्वकर्मबीजाक्षयाद्गलितजननपाशः

क्षीणाः संदेहदोलारवस्थाश्च यस्य तथाविधः सन् शरदि खमिव

शान्तं प्रशान्ताविद्यामेघदम्बरम् । व्याततमपरिच्छिन्नमत एव

निरङ्कुशबृहत्वाभिरतिशयमत्तास्फूर्तिमुखोत्कर्षाद्दर्जितं निरावरण-

त्वात् स्फुटं प्राक्तनदशाया अत्यन्तविस्मरणादचतस्तद्रूप-

स्वभावापन्नं वपुः स्वरूपं संबभार न प्रागिबोद्दालकवपुरित्यर्थः ॥

॥ ९३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशम-

प्रकरणे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

सत्तासामान्यलक्ष्मास्य युक्त्या देहोज्जनक्रमः ।

त्वक्देहेन क्षिप्त्वा भूषाङ्गुलिष्व वर्धयते ॥ १ ॥

गुहं स्तुतिभिः प्रसाद्य रामधरमपर्यायोक्तसत्तासामान्यं लक्ष-

शमपरपदलाभप्राप्तिसंशान्तचेता

गलितजननपाशः क्षीणसंदेहदोलः ।

शरदि खमिव शान्तं व्याततं चोर्जितं च

स्फुटममलमचेतस्तद्रूपः संबभार ॥ ९३ ॥

यदा सर्वाणि दृश्यानि सत्तासामान्यवेदनम् ।

स्वरूपेण स्वरूपामं सत्तासामान्यता तदा ॥ ५ ॥

कूर्मोऽङ्गानीव दृश्यानि लीयन्ते स्वात्मनात्मनि ।

अभाविताभ्येव यदा सत्तासामान्यता तदा ॥ ६ ॥

दृष्टिंषा हि परमा संदेहादेहयोः सदा ।

मुक्तयोः संभवत्येव तुर्यातीतपदोपमा ॥ ७ ॥

व्युत्थितस्य भवत्येषा समाधिस्थस्य चानघ ।

ज्ञस्य केवलमज्ञस्य न भवत्येव बोधजा ॥ ८ ॥

अस्यां दृशि स्थिताः सर्वे जीवन्मुक्ता महाशयाः ।

सिद्धा रसा इव भुवि व्योमवीथ्यामिवानिलाः ॥ ९ ॥

र्णजिज्ञासमानः पृच्छति—आत्मज्ञानेति । अज्ञानप्रयुक्ततापत्रय-

लक्षणस्य दाहस्य संतापस्य शीतांशोः । अज्ञानान्धकागेच्छेदे

तत्प्रयुक्तसंशयविपर्ययाद्युच्छेदे तत्प्रयुक्तमवेदुःखोच्छेदे च त्वमेव

समर्थ इति विशेषणत्रयानुपपत्त्यर्थः । ईशम्युक्तिगुरावीभ्रष्टदृष्टिर्व

सदा कार्या न साधारणबुद्धिरिति द्योतनाय ॥ १ ॥ षष्ठभूमि-

कायां चिदवान्तरभेदान् परिमृज्य चिन्मासान्यस्वरूपभूतस्य चे-

त्याभावस्यात्यन्तभावनात्वेत्यसंस्काराणामात्यन्तिकोच्छेदे मनि

यदा चित्तं संक्षीयते तदा स्वमात्रमनस्य स्वतःसिद्ध्यन्ती परि

शिष्टा चिदचिदुभयानुगतसत्तैव मनासामान्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

सर्ववृत्तिप्रतिबिम्बिता चिन्मवेददृश्यबाधे चेत्पांशैर्गतिरतिद्विपर्ये

हिता सती यदा स्वात्मनि विम्वचेतन्ये लीयते तदा तस्य वि-

म्बस्य असद्रूप यस्मिन्तदमद्रूपमाकाशस्तद्रूपद्वयच्छा सत्तासामा-

न्यता बोधेत्यर्थः ॥ ३ ॥ चेत्तत्त्रितृक्याभिव्यक्ताखण्डचेतन्यम

॥ ४ ॥ यदा सर्वाणि भूतानि स्वपारमार्थिकरूपेण स्वरूपमव

आभा स्वप्रथा यस्य नान्या तथाविधं सत्तासामान्यात्मकं वेदन

चिन्मात्रं भवतीति शेषः ॥ ५ ॥ अभाविताभि भावनयन्नविनव

सहजदृश्येति ॥ ६ ॥ एषा मत्तमभूमिकाऋट्टदृष्टयस्तुर्याती-

तपदोपमा अतः संदेहादेहमुक्तयोः समानस्वरूपस्थितौ विशेषोऽ-

स्त्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ सेय दृष्टिः पञ्चमादिभूमिकास्त्वपि समार्ध-

स्थस्य भवति सप्तमभूमिकाऋट्टस्य तु व्युत्थितस्यापि । केवलम-

ज्ञस्य न भवत्येवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सर्वेपि जीवन्मुक्ता अस्यां दृशि

स्थिताः सन्तो भुवि सिद्धा रसाः पारदादय इव व्योमवीथ्याम-

निला इव च ऐहिकामुष्मिकभोगनृणां गजोभिरस्पृष्टास्तिष्ठन्ती-

अस्मत्प्रभृतयः सर्वे नारदाद्याश्च राघव ।
 ब्रह्मविष्ण्वीश्वराद्याश्च दृष्टावस्थां व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
 एतामालम्ब्य पदवीं समस्तभयनाशिनीम् ।
 उद्दालकोऽसाववसथावद्विच्छं जगद्गृहे ॥ ११ ॥
 अथ कालेन बहुना बुद्धिस्तस्य बभूव ह ।
 विदेहमुक्तमिष्टमिह देहं त्यक्त्वेति निश्चला ॥ १२ ॥
 एतं चिन्तितवानद्रेगुहायां पल्लवासने ।
 वज्रपद्मासनस्तस्यावधोन्मीलितलोचनः ॥ १३ ॥
 संयम्य गुदसंरोधद्वाराणि नव चेतसः ।
 मात्रास्पर्शान्विचिन्वानो भावितस्वाङ्गचिद्धनः ॥ १४ ॥
 संरुद्धप्राणपवनः समसंस्थानकंधरः ।
 तानुमूलतलालग्नजिह्वामूलो लसन्मुखः ॥ १५ ॥
 न यहीनान्तरे नाधो नोर्ध्वं नार्थं न शून्यके ।
 संयोजितमनोदृष्टिर्दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥ १६ ॥
 प्राणप्रवाहसंरोधसमः स्वच्छाननच्छविः ।
 अङ्गचिन्तसंविदुत्तानरोमकण्टकिताङ्गभूः ॥ १७ ॥
 अङ्गचिन्तसंविदाभ्यासाच्चित्तामन्यमुपावदे ।
 तदभ्यासादवापान्तरानन्दरूपन्दमुत्तमम् ॥ १८ ॥
 तदास्वादनतो लीनचित्तामन्यदशाक्रमम् ।

त्यर्थः ॥ ९ ॥ तानेवोदाहरन्—अस्मत्प्रभृतय इति । अस्म-
 त्प्रभृतयो भुवि नारदाद्या व्योमवांस्थां ब्रह्माद्यास्तद्-वेलोकान्-
 त्यर्थः ॥ १० ॥ यावद्विच्छमाप्राग्बध्नयम् ॥ ११ ॥ निश्चला
 दृष्टा ॥ १२ ॥ चिन्तितवान् चिन्तितार्थदृष्टनिश्चयवान्मनः ॥ १३ ॥
 मात्रास्पर्शान्शब्दस्पर्शादिगोचरयुक्तान्विचिन्वानो वदराणां वैकंठ-
 उपसंहृत्य हृदि निवेशयन् । हृदि निविष्टानां च तेषां परमार्थ-
 रूपो भावितः स्वाङ्गमिव स्वामननैकीकृतश्चिद्रूपो घनः सन्ध्रपवन-
 वेदकर्मो येन ॥ १४ ॥ समसंस्थाना कंधरा कण्ठो यस्य । तानु-
 मूलतले आलम्बन कण्ठच्छिद्रे कटाटवात्रविशितेन जिह्वामूलैर्ना-
 तनमिव लसन्मुखं यस्य ॥ १५ ॥ अर्थं रूपादिविषये । न संयो-
 जिते मनोदृष्टी येन ॥ १६ ॥ प्राणादिप्रवाहाणां संरोधेन सम-
 स्तक्रियाकृतदेहमनःकरणचाञ्चल्यशून्यः स्वच्छाननच्छविः प्रस-
 त्रवदनः । अङ्गेति संबोधने । चिन्तसंविदा चिद्रूपब्रह्मानन्दानुभ-
 वेन उत्तानैर्ऋतुर्जुमी रोमभिः कण्टकिना मज्जातकण्टका अङ्ग-
 भूथस्य ॥ १७ ॥ तस्यानन्दविभावे पूर्वाक्तमेव क्रममाह—अ-
 नंति । अङ्गघ्वनःकरणकण्डेशभूतवृत्तिभेदेषु प्रतिविम्बिता चित्
 अवच्छिन्ना संविदा च खोपाधिभूतवृत्तिभेदानां विलयाभ्यासा-
 द्भिन्मभूतचित्तामन्यमुपावदे प्रविवेश । बिम्बभूतचित्तामनानुम-
 धानाभ्यासाच्च अन्तर्हृदि उत्तम सर्वोत्कृष्टमानन्दमन्दं अवाप
 अन्वभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्य पूर्ववत् सत्तासामान्यानुपवेश-
 माह—तदास्वादनन इति । यावन्न निरतिशयानन्दास्वादन ता-
 वेव चित्तं निरोधकृत्सासहिष्णुतया बहिः प्रवर्तते । आस्वदिते
 तानन्दे तत्रैव गुडपिपीलिकाभ्यासेनासक्त स्वरूपमपि विस्मृत्य
 खानुगतं चित्तामन्यं निरतिशयस्वप्रकाशसत्तासामान्यभावं न-

विश्वंभरमनन्तात्म सत्तासामान्यमाययौ ॥ १९ ॥
 तस्यैव समसमाभोगः परं विश्रान्तिमागतः ।
 अनानन्दसमानन्दमुग्धमुग्धमुखयुतिः ॥ २० ॥
 संशान्तानन्दपुलकः पदं प्राप्यामलं गतः ।
 चिरकालपरिक्षीणमननादिभवन्नमः ॥ २१ ॥
 बभूव स महासत्त्वो लिपिकर्मापितोपमः ।
 समः कलावपूर्णेन शरदच्छाम्बरेन्दुना ॥ २२ ॥
 उपशशाम शनैर्दिवसैरसौ
 कनिपयैः स्वपदे विमलात्मनि ।
 तरुरसः शरदन्त इवामले
 रविकरौजसि जन्मदशातिगः ॥ २३ ॥
 गतसकलविकल्पो निर्विकारोऽभिरामः
 सकलमलविलासोपाधिनिर्मुक्तमूर्तिः ।
 विगलितमुखमाद्यं तत्सुखं प्राप यस्मि-
 न्मृणमिव जलराशावृहते शकलक्ष्मीः २४
 अपरिमितनभोनर्त्यापिदिश्व्यापि पूर्णं
 भुवनभरणशीलं भूरिभय्योपसेव्यम् ।
 कथनगुणमनीनं सत्यमानन्दमाद्यं
 परमसुखमनन्तं ब्राह्मणोऽसौ बभूव ॥ २५ ॥

यति स एव चिन्तामन्यदशाक्रमस्य लयस्तस्य सत्तासामान्यप्रा-
 तिभ्रंति भावः ॥ १९ ॥ तत्रैव तस्यापुनरावर्तिनी स्थिति-
 माह—तस्याविति । गमेभ्योऽपि सम आत्यन्तिकविक्षे-
 पवेषम्यशून्य आभोगः स्वरूप यस्य । न विद्यन्ते आनन्दाः
 समा यस्य तथाविधानन्देन प्रगन्नतमन्वान्मुग्धेभ्यः मुन्द-
 रेभ्योऽपि मुग्धा मुखयुतिर्यस्य तथाविधः सन् ॥ २० ॥
 आनन्दाविभावंलिङ्गमात्रादीनामपि क्रमादुपरममाह—संशा-
 न्तेति । जीवैश्च पदं प्राप्य प्रारब्धभोगहेतुमलशेषक्षयादमलं
 गतः सन् ॥ २१ ॥ कलाभिरवपूर्णेन ॥ २२ ॥ 'न तस्य प्राणा
 उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इति श्रुत्युक्तरीत्या तत्रैव तत्प्रा-
 णानां तमोदकाण्यवक्रमादुपशममभिप्रत्याह—उपशशामेति ।
 शरदन्ते हेमन्ते तरुणा रमो रविकराजमिव विमले स्वपदे
 उपशशाम ॥ २३ ॥ प्राणाद्युपशमे परिश्रितं तत्स्वरूपं वर्ण-
 यति—गतंत्यादिना । अस्मिन्सुकुल्लङ्घ्यप्रागुपाधिर्भाविगलि-
 तानि निःसृतानि हेरष्यगमान्तविषयसुखानि यस्मात्तथाविधं
 आद्यं तद्वाचामगोचरं मुखं स प्राप । यस्मिन्मुखं शकलक्ष्मीर-
 ष्यर्था नृणमिव ऊर्ध्वं प्रवाप्यते तस्येते वा तद्दर्शिनिरित्यर्थः
 ॥ २४ ॥ अस्मा ब्राह्मण उद्दालकः प्रतिब्रह्माण्ड भेदादपरिमिता-
 न्यनन्तानि नभासि अन्तः स्वोदरे व्यावृण्वन्ति या दिशस्ता अपि
 व्याभु शीलमस्य । अनेन देशकृतपरिच्छेदनिरासः । सर्वदा
 सर्ववस्तुषु पूर्णम् । सर्ववस्तुधाराभुवनानां भरणं धारणं पोषणं
 च शीलं यस्य । अनेन सर्वाधिष्ठानतोक्त्या वस्तुकृतभेदनिरासः ।
 भूरिभिर्भय्योभोग्यैरुपमजनेक्षोपसेव्यम् । कथनगुणं वाक्प्रवृत्ति-

१ आद्यं उ उद्दान इति च्छेदः.

गतवति पदमाद्यं चेतसि खच्छभावं
 द्विजतनुरथ मासैः सोपविष्टैव बह्मभिः ।
 रविकरपरितप्ता घातभाकाररम्या
 तनुतरभुजतन्त्री शैलवीणा भभूव ॥ २६ ॥
 मथ बहुतरकालेनैतदद्रेभुवं ता-
 मुपययुरगकन्यासंयुता मातरः स्नात् ।
 अभिमतफलसिद्धयै संयुता एव सर्वा
 अनलमिव शिखानां पङ्क्तयः पिङ्गकेदयः २७
 दिनकरकरशुष्कं विप्रकंकालकं त-
 ज्जटिति मुकुटकोटौ खङ्गखट्वाङ्गमध्ये ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो० उपशमप्रकरणे उद्दालकनिर्वाणं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

पदपञ्चाशः सर्गः ५६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

क्रमेणानेन विहरन्विचार्यात्मानमात्मना ।
 विश्रान्तिमेहि वितते पदे पद्मदलेक्षण ॥ १ ॥
 शास्त्रार्थगुरुचेतोभिस्तावत्तावद्विचार्यते ।

सकलविबुधबन्धा खिखिनी देवदेवी
 निशि नवतरवृत्ता कान्तकान्ति चकार २८
 इत्युद्दालकदेहकं सुखिलसन्मायूरबर्हमज-
 व्यालोलोद्बलवे नवैर्विबलिते मन्दारमालागणैः ।
 शेते खिखिनिका महाभगवती लीलाललामे लता-
 जाले भृङ्ग इवान्तपुष्पपटले पञ्चादुपागच्छति ॥ २९ ॥
 एषोद्दालकचित्तवृत्तिकलनावली विवेकस्फुर-
 त्स्वानन्दप्रविकासमासिकुसुमाहृतकानने विस्तृता ।
 रूढा यस्य कदाचिदेव विहरन्नप्येव सच्छायया
 नासावेति वियोगमेति सफलेनोच्चैस्तरां संगमम् ३०

सर्वदृश्यक्षयाभ्यासाद्यावदासाद्यते पदम् ॥ २ ॥
 वैराग्याभ्यासशास्त्रार्थप्रज्ञागुरुर्मयक्रमैः ।
 पदमासाद्यते पुण्यं प्रज्ञयैवैकयाथवा ॥ ३ ॥

निमित्तधर्मान् अतीतं अनन्तमाय कालकृतपरिच्छेदहीनमनएव
 सत्यादिलक्षणम् । आनन्दयति सुखैकरसीकरोत्यखिलमित्या-
 नन्दं भूमाख्यं परमसुखं भव्युत्तर्यः ॥ २५ ॥ अथ तच्चेतसि
 जीवे खच्छभावं निर्मलस्वरूपमाद्यं पदं गतवति सति तस्य
 द्विजस्य तनुः शरीरं तत्रोपविष्टव सती बह्मभिर्मांसं रविकरैः परि-
 तप्ता शुष्का सती प्रबहद्वातघटनजैर्भाकारैः कण्ठितै रम्या तनुत-
 रूणां बालवृक्षलक्षणानां भुजानां वादनयोग्याभिः शिरात-
 न्नीभिः शैलस्य पर्वतस्य वीणैव विलासहेतुर्बभूवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥
 अथ बहुतरकालेन । षण्मासेनेतियावत् । एतद्भनम् । किम् ।
 स्नात्वाभस्तादृशकन्यासंयुताः परस्परसहचारितानियमात्सर्वाः सं-
 युताः सदा मिलिता एव स्थिता ब्राह्मण्या मातरः कस्यचिद्वक्त-
 रस्याभिमतफलसिद्धयै शिखानां ज्वालानां पङ्क्तयः अनलमिव ता-
 मद्रेषुवमुपययुः ॥ २७ ॥ तासां मानूतां मायै निशि रात्रौ
 नवनवभूषणैर्विभ्यान्नवतराणि लास्यादिवृत्तानि यस्यास्तथाविधा ।
 सकलैर्ब्रह्मादिभिर्विबुधैर्वन्द्या । देवानामपि देवी पूज्या । खि-
 खिनी चामुण्डा । दिनकरस्य करैः शुष्कं तद्विप्रस्योद्दालकस्य
 कंकालकं शवं जटिति उच्यते योः खङ्गखट्वाङ्गयोर्मध्ये अन्तर्गल-
 स्थायां खमुकुटस्य किरीटस्य कोटौ कान्तकान्ति भूषण चकारे-
 त्यर्थः ॥ २८ ॥ यस्य मूढदृष्टिकल्पितो मलमांसदिमयः स्थूल-
 देहोऽपि त्रिजगद्वन्द्याया देव्याः शिरोभूषणतया सर्वोत्कर्षं प्राप्त-
 स्तेन सर्वोत्कृष्टं पदं प्राप्तमिति किं बाध्यमिति ज्ञानमाहात्म्यो-
 क्त्यै दर्शयन्नाह—इतीति । इति उक्तरीत्या उद्दालकस्य कु-
 त्सितो देहो देहकं शुभ्र विलसति विराजमाने मायूरबर्हणां ब्रजः
 समूहस्तादृश्या व्यालोलाः कम्पमाना अब्जलया मेघखण्डा य-
 स्मिन् । नवैः प्रत्यग्रैर्मन्दारमालागणैर्विबलिते वेष्टिते खिखि-

निकात्याया महत्या भगवत्या लीलार्थं ललामे शिरोभूषणमाय्ये
 अन्तेषु अग्रभागेषु पुष्पपटलानि यस्य तथाविधे वृणीच्छला-
 त्पश्चान्मृष्टत उपागच्छति लताजाले भृङ्गइव शेते सुखविभ्रानि
 भजते इत्युत्प्रेक्षा ॥ २९ ॥ उक्तमुद्दालकालयानमुपसंहरंस्तत्प-
 रिशीलनपराणां संसारतापोपशमं परमपुरुषार्थफललामं च दर्श-
 यति—एषति । सर्वदृश्यविवेके स्फुरन्त्यः स्वानन्दः स एव
 प्रविकासैर्भासीनि कुसुमानि यस्यास्तथाविधा एषा दर्शितप्र-
 कारा उद्दालकचित्तवृत्तिविदेहकैवन्त्याप्राप्त्यन्तसकलचरित्रस्य क-
 लना आदरनैरन्तर्याम्यां शिक्षा तल्लक्षणा कल्पवल्ली कस्य हृत्का-
 नने रूढा प्रादुर्भूता सती उत्तरोत्तरभूमिकाधिरोगक्रमेण वि-
 स्तृता असी पुरुषस्तापत्रयार्कसंकुले व्यवहारकान्तारे विहरन्म-
 न्नरन्मपि मत्तशान्तिदान्त्यादिगुणमुग्मिशीतलया सहजसंतोष-
 लक्षण्या छायाया । अप्यर्थे एवकारः । कदाचिदपि वियोग नैति
 न प्राप्नोत्येव । किंच स उच्चैस्तरां सर्वोत्कृष्टमेव मोक्षफलेन
 संगमं पुनरावृत्तिगृह्णन् स्वात्मभावेन संबन्धमेति प्राप्नोतीत्य-
 वश्यं सा वल्ली हृदि संरोप्य विस्तारणीयेत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति
 श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे पञ्चप-
 ञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

निर्दृष्टमायातिमिरः प्रबुद्धो ध्वस्तवासनः ।

व्यवहारप्रसक्तोऽपि समाधिस्थ इतीर्यते ॥ १ ॥

अनेन उक्तप्रकारेण विचारवैराग्यसमाध्यभ्यासक्रमेण विह-
 रन् ॥ १ ॥ शास्त्रप्रवणेन अर्थतत्त्वपरीक्षणेन गुरुवचनवि-
 श्वासेन स्वचित्तशोधनेन च सर्वदृश्यबाधेन परमपदविभ्रा-
 न्तिपर्यन्तमवश्यं विचारः कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

१ गुरुमक्रमैरिति पाठः । यमशब्देन मनोजिग्रहो ज्ञेयः ।

संप्रबोधवती तीक्ष्णा कलङ्करहिता मतिः ।

सर्वसामग्र्यहीनापि पदं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच ।

भगवन्भूतमव्येश कश्चिज्जातसमाधिकः ।

प्रबुद्ध इव विश्रान्तो व्यवहारपरोऽपि सन् ॥ ५ ॥

कश्चिदेकान्तमाश्रित्य समाधिनियतः स्थितः ।

तयोस्तु कतरः श्रेयानिति मे भगवन्बुद्धे ॥ ६ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।

अन्तःशीतलता यासौ समाधिरिति कथ्यते ॥ ७ ॥

दृश्यैर्मनसि संबन्ध इति निश्चित्य शीतलः ।

कश्चित्संयवहारस्य कश्चिज्ज्ञाने व्यवस्थितः ॥ ८ ॥

द्वावेतौ राम सुखितावन्तश्चेत्परिशीतलौ ।

अन्तःशीतलता या स्यात्तदनन्ततपःफलम् ॥ ९ ॥

समाधिस्थानकस्थस्य चेतश्चेद्वृत्तिचञ्चलम् ।

तत्तस्य तत्समाधानं सममुन्मत्तताण्डवैः ॥ १० ॥

उन्मत्तताण्डवस्थस्य चेतश्चेत्क्षीणवासनम् ।

तदस्योन्मत्तवृत्तं तत्समं बुद्धसमाधिना ॥ ११ ॥

व्यवहारी प्रबुद्धो यः प्रबुद्धो यो वने स्थितः ।

द्वावेतौ सुसमौ नूनमसंदेहं पदं गतौ ॥ १२ ॥

अकर्तृकुर्वदप्येतच्चेतः प्रतनुवासनम् ।

दूरं गतमना जन्तुः कथासंश्रवणे यथा ॥ १३ ॥

अकुर्वदपि कर्तव्यं चेतः प्रघनवासनम् ।

निस्पन्दान्कमपि स्वप्ने श्वभ्रपातस्थितान्विव ॥ १४ ॥

चेतसो यदकर्तृत्वं तत्समाधानमुत्तमम् ।

तं विद्धि केवलीभावः सा शुभा निर्वृतिः परा ॥ १५ ॥

प्रज्ञास्वरूपमाह—संप्रबोधवतीति । प्राप्नोति प्रापयति ॥ ४ ॥

कश्चिप्रबुद्धो व्यवहारपरोऽपि सन् जातसमाधिक इव विश्रान्त

इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अन्तःशीतलता पूर्णकामता ज्ञान-

प्रतिष्ठाफलं तल्लभे विक्षेपप्रमत्तभावान्सर्व समाधिरभिधीयत

इत्यर्थः । मनसि सति दृश्यैर्विक्षेपहेतुः संबन्धः स्यान्न तु मम

तदस्तीति निश्चित्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ 'दृश्यैर्मनसंबन्धः' इति पाठस्तु

स्पष्ट एव ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ असंदेह सर्वदेहोच्छेदि

परमपदं गतौ तत्र प्रतिष्ठितौ चेत्यर्थः ॥ १२ ॥ व्यवहारिणः

कर्तृत्वप्रयुक्तो बन्धः किं न स्यान्नाह—अकर्त्रिति । प्रतनुवा-

सनं निर्वासनम् । यथा कान्तादिकथासंश्रवणे अन्यत्र प्रमत्त-

मनाः कुर्वन्मपि रागादिविकारानुदयान्प्रयुक्तदोषैर्न बध्यते

तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥ निस्पन्दान्यज्ञानं देहावयवा यस्य तथा-

विधमपि सुप्तस्य मनः श्वभ्रपाते तत्र स्थितौ च यथा कर्तृ

तद्वत् ॥ १४ ॥ निर्वृतिः सुखविश्रान्तिः ॥ १५ ॥ ध्यानाध्याने

समाध्यसमाधी तद्बुद्धोः । अनङ्कुरं अङ्कुरजीवासनाद्यस्यमिति

चेतश्चलच्चलत्वेन परमं कारणं स्मृतम् ।

ध्यानाध्यानदृशोस्तेन तदेवानङ्कुरं कुरु ॥ १६ ॥

अवासनं स्थिरं प्रोक्तं मनोध्यानं तदेव तु ।

स एव केवलीभावः शान्ततैव च सा सदा ॥ १७ ॥

तनुवासनमत्युच्चैः पदायोद्यतमुच्यते ।

अवासनं मनोकर्तृपदं तस्मादवाप्यते ॥ १८ ॥

घनवासनमेतनु चेतः कर्तृत्वभाजनम् ।

सर्वदुःखप्रदं तस्माद्वासनां तनुतां नयेत् ॥ १९ ॥

प्रशान्तजगदाख्योऽन्तर्धातशोकमधैषणः ।

स्वस्थो भवति येनात्मा न समाधिरिति स्मृतः ॥ २० ॥

चेतसा संपरित्यज्य सर्वभावान्मभाषणम् ।

यथा तिष्ठसि तिष्ठ त्वं तथा शैले गृहेऽथवा ॥ २१ ॥

गृहमेव गृहस्थानां सुसमाहितचेतसाम् ।

शान्ताहङ्कृतिदोषाणां विजनावनभूमयः ॥ २२ ॥

अरण्यसदने तुल्ये समाहितमनोदृशाम् ।

भवतामिह भूतानां भूतानां महतामिव ॥ २३ ॥

शान्तचित्तमहाभ्रस्य जनज्वालोद्ध्वलान्यपि ।

नगराण्यपि शून्यानि वनान्यवनियातमज ॥ २४ ॥

वृत्तिमच्चित्तमत्तस्य विजनानि वनान्यपि ।

नगराणि महालोकपूर्णानि परवीरहन् ॥ २५ ॥

व्युत्थितं चित्तमभ्येति भ्रमस्यान्तः सुषुप्तताम् ।

निर्वाणमेति निर्वाणं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २६ ॥

सर्वभावपदातीनं सर्वभावान्मकं च वा ।

यः पश्यति सदात्मानं स समाहित उच्यते ॥ २७ ॥

ईहितानीहिते क्षीणे यस्यान्तर्वित्ताकृतेः ।

सर्वे भावाः समा यस्य स समाहित उच्यते ॥ २८ ॥

यावत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ तनुवासनं चतुर्धादिभूमिकासु क्षीय-

माणवामनम् । अवामनं क्षीणवामनं पदं सममभूमिकाप्र-

तिष्ठा ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रशान्ता जगति देहादिदृश्ये आस्था

अहंममताभिनिवेशो यस्य । स्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठो येनोपायेन

भवति ॥ २० ॥ सर्वेषु भावेषु आत्मभावानां अहंममताध्या-

सम । शैले समाहितो गृहे व्यवहरन्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ इह

नित्यापरोक्षे प्रत्यगात्मनि भूतानां स्थितानाम् । महतां भूता-

नामाकाशादीनामिव ॥ २३ ॥ शान्तचित्तमहाभ्रस्य शरदाका-

शक्यत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ गगादिवृत्तिमता चित्तेन मत्तस्य ॥ २५ ॥

व्युत्थितं गगादिविक्षिप्तं चित्तं नानाविधविषयभ्रमस्यान्तर्लवेन

पुनर्व्युत्थानमहस्रबीजभूतां सुषुप्ततामिति । निर्वाणं शान्तरागा-

दिवावनं तु चित्तं निर्वाणं मोक्षमिति ॥ २६ ॥ तर्हि प्राज्ञस्य

व्यवहार्यव्यवहारिणोस्तत्त्वविदोस्तुल्यः समाधिरुक्त्याह—स-

र्वेति । तत्त्ववित्समाधौ सर्वभावपदातीनं पश्यति व्यवहारे तु

सर्वभावात्मकं पश्यतीत्येकपिण्डमात्राहंमानाभावान् तस्य रागा-

दिगिति न विक्षेपप्रमत्तिरिति भावः ॥ २७ ॥ उक्तमेवार्थं

फलत आह—ईदृशेति । ईदृशानीहिते रागद्वेषौ ॥ २८ ॥

समात्मना सदेवेदं जगत्पश्यति नो मनः ।
 यथा स्वप्ने तथैवास्मिन् जाग्रत्यपि जनेश्वर ॥ २९ ॥
 यथा विपणिका लोका बहिरन्तोऽप्यसत्समाः ।
 असंबन्धास्तथा ह्यस्य ग्रामोऽपि विपिनोपमः ॥ ३० ॥
 अन्तर्मुखमना नित्यं सुनो बुद्धो ब्रजजपि ।
 पुरं जनपदं ग्राममरण्यमिव पश्यति ॥ ३१ ॥
 सर्वमाकाशतामेति नित्यमन्तर्मुखस्थितेः ।
 सर्वथानुपयोग्यत्वाद्भूताकुलमिदं जगत् ॥ ३२ ॥
 अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत् ।
 बिज्वराणामिव नृणां भवत्याजीवितस्थितेः ॥ ३३ ॥
 अन्तस्सुष्णोपतप्तानां दावदाहमयं जगत् ।
 भवत्यखिलजन्तूनां यदन्तस्तद्बहिः स्थितम् ॥ ३४ ॥
 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
 अन्तःकरणतत्त्वस्य भागा बहिर्निव स्थिताः ॥ ३५ ॥
 वटधाना वटश्च यदन्तस्थं सदात्मनः ।
 तद्बहिर्भासते भास्वद्विकाले पुष्पगन्धवत् ॥ ३६ ॥
 न बहिष्ठं न वान्तस्थं क्वचित्किञ्चन विद्यते ।
 यद्यथा क्वचित् चित्त्वात्तत्तथा तत्त्वमुत्थितम् ॥ ३७ ॥
 आत्मतत्त्वान्तरं भाति बहिष्ठेन जगत्तया ।

कथं सर्वे भावाः समास्तद्दर्शयति—सदात्मनेति । तस्य मनो
 यथा स्वप्ने तथा जाग्रत्यपि इदं दृश्यं सदात्मना सदेव पश्यति ।
 जगत् सद्यतिरिक्तरूपं नो पश्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ नगगण्यपि
 क्षण्यानीति यदुक्तं तदुपपादयति—यथेति । विपणिका पण्य-
 वीथिका तत्र समवेता अपि बहवो जनाः स्वस्वकार्यं व्यवह-
 रन्तोऽप्युदासीनस्यानुपकारित्वादसंप्रायास्तद्वत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 भूतैः प्राणिभिः पृथिव्यादिभिराकुलमपि बाधितलादाकाशतां
 क्षण्यताम् ॥ ३२ ॥ आजीवितस्थितेः यावर्जीवम् ॥ ३३ ॥
 यस्मादन्तर्गथादृशं तप्तं शीतलं वा चित्तं तदेव बहिर्जगदाका-
 रेण स्थितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ तदेवाह—यौरिति ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ अथारोपदृष्टोक्त्वा अपवाददृष्ट्या आह—न बहिष्ठ-
 मिति । कथं तर्हि तत्र जगदाकारभानं तत्राह—यार्दिति ।
 यद्वस्तु प्राग्वासनाबलाद्यथा क्वचित् तथा तद्वेषेण परमार्थतत्त्वमे-
 बोत्थितमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ आत्मतत्त्वरूपं यदान्तरं वस्तु तदेव
 बहिष्ठेन जगत्तया भाति । तत्तदुपाध्यनुपकारिसंकोचेऽपि सति
 प्रविकासि च भवति । यथा संपुटान्तस्थं कर्पूरं गन्धरूपेण तथा
 भाति भवति चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ न असन् चक्षुराद्यदृश्याहका-
 रादिरूपः । नापि सन् तद्दृश्यबाह्यस्थूलरूपः । किंतु विभुरुभया-
 नुस्यूतसन्मात्ररूप इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अतएवायमात्मा आन्तरं
 स्वचित्तमेष यथा विदितं पूर्वपूर्ववेदानुसारेण बहिष्ठेन बहि-
 शुत्वेन चक्षुरादिना बाह्यं जगदाकारमुपपश्यति । अन्तःस्थेन
 जाग्रद्वासनादिना आन्तरं हृदि स्थितं स्वप्राज्याद्यनुपश्यतीत्यर्थः
 ॥ ४० ॥ न बहिष्ठं न वान्तःस्थमिति यदुक्तं तद्युक्त्यानुभावा-
 यति—सबाह्येति । सबाह्याभ्यन्तरं द्विविधमपि जगदुभया-नु-

कर्पूरमिव गन्धेन संकोचे प्रविकासि च ॥ ३८ ॥
 आत्मैव स्फुरति स्फारं जगत्स्वेनाप्यहंतया ।
 बाह्यत्वेनान्तरत्वेन सच्च नासन्न सन्निभुः ॥ ३९ ॥
 बहिष्ठेनान्तरं बाह्यमन्तःस्थेनान्तरस्थितम् ।
 यथाविदितमात्मायं स्वचित्तमनुपश्यति ॥ ४० ॥
 सबाह्याभ्यन्तरं शान्तमात्मनो भेदितं जगत् ।
 अहंत्वादस्थिते भेदे भूरिभङ्गभयं तु तत् ॥ ४१ ॥
 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
 कल्पादिवैव ज्वलितं सर्वमाधिहतात्मनः ॥ ४२ ॥
 यस्त्वात्मरतिरेवान्तः कुर्वन्कर्मन्दिश्यैः क्रियाः ।
 न वशो हर्षशोकाभ्यां स समाहित उच्यते ॥ ४३ ॥
 यः सर्वगतमात्मानं पश्यन्समुपशान्तधीः ।
 न शोचति ध्यायति वा स समाहित उच्यते ॥ ४४ ॥
 स पूर्वापरपर्यन्तां यः पश्यन् जागर्ती गतिम् ।
 दृष्टिष्वेतासु हसति स समाहित उच्यते ॥ ४५ ॥
 समे परेऽपि नाहन्ता न जगज्जन्मनो मयि ।
 वीचिचुन्देष्विवातप्ता नाकाशे फलधातवः ॥ ४६ ॥
 यस्यान्तरस्थिताहंत्वं न विभागादि नो मनः ।
 न चेतनांचेतनम्बे सोऽस्ति नास्तीतरो जनः ॥ ४७ ॥

स्यूतसदात्मनः सकाशाद्भेदितं पृथक्कृतं सदमंदवेति शान्तं सृ-
 मेवेत्यर्थः । तत्पृथक्करणभावेन तु तत्सत्तयैव बाह्याभ्यन्तरभेदे
 स्थितं सति तदहंममनायासात्तत्तद्भङ्गे भूरिभङ्गभयं भवेदि-
 त्यर्थः ॥ ४१ ॥ भूरिभङ्गभयमुपपादयति—यौरिति । तत्तदा-
 धिभिर्हतात्मनो बुद्धमादि सर्वं वस्तु तापत्रयवालाज्वलितं
 सन् तथाविधः कल्पादिः प्रलयारम्भसमय एव सदा संपद्यत-
 इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ मन्मात्रान्मदर्शने तु कर्मन्दिश्यैर्व्यवहारेऽपि
 अभिमानाभावान्न हर्षशोकादिविक्षेपलेशस्यापि प्रसक्तिरिति सदा-
 समाधिस्थतुल्यत्वेन फलतीत्याशयेनाह—यस्त्वित्यादिना ॥ ४३ ॥
 ॥ ४४ ॥ पूर्वपर्यन्तं उत्पत्तिरपर्यन्तो नाशस्तत्सहितम् । ए-
 तासु मूढजनप्रसिद्धास्वहंममनादृष्टिषु ॥ ४५ ॥ किमर्थं हस-
 तीति चेदहमममिति दृष्टिगोचरयोरभिमानाभिमननव्यलक्षणयो-
 रहंताजगनोराश्रयस्यैवास्ति ह्यमिथ्यात्वमित्याह—समे इति ।
 ते हि सर्वाणुभवसिद्धप्रत्यक्षत्वभावं मयि वा स्यातां धृतिसिद्धि-
 ह्यस्वभावे वा । न तावन्मयि । दृशां दृश्याश्रयत्वायोगान्नापि
 परे ब्रह्मणि । असन्नद्वयकूटस्थस्वरूपं समं तस्मिन्नहंताजगज्ज-
 न्मादिवैषम्याधारत्वायोगात् । यथा शरदानपसंभिन्नेषु दूराद्दृश्य-
 मानेषु वीचिचुन्देषु दृश्यमाना आतप्ता प्रतस्रुतरजतप्राया वि-
 स्फुरन्ती पुष्पाभूता कान्तिर्न वीचिचुन्देष्वन्तरास्ति समापोपसर्पणे
 तेषु निमज्ज्यान्वेषणे चादर्शनात् । नापि तदन्तर्बहिष्ठे आकाशे अ-
 सन्नकूटस्थे चतुर्विधक्रियाफलधालदर्शनेन वीचिक्रियाजन्यफला-
 श्रयन्त्वस्य दूरनिरस्तत्वात् । अतः सा कान्तिरिवाहंताजगती अपि
 निराश्रयत्वान्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अहंताजगदेवं निरस्य तद्ब्रह्मभेद-
 निरस्यति—यस्येति । यस्य ह्यस्य अन्तः आन्तरं प्रत्यगात्मरूपं न

व्योमस्वच्छो बहिष्ठेहां सम्यगाचरतीह यः ।
 हर्षामर्षविकारेषु काष्ठलोष्टसमः शमः ॥ ४८ ॥
 आत्मवत्सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोष्टवत् ।
 स्वभावादेव न भयाद्यः पश्यति स पश्यति ॥ ४९ ॥
 अर्थोऽतनुस्तनुर्वापि नासद्रूपेण चेत्यते ।
 सद्रूपो नानुभूतोऽङ्गे न ज्ञेयैव न तत्तया ॥ ५० ॥
 ईदृशाशयसंपन्नो महासत्त्वपदं गतः ।
 तिष्ठन्देतु वा यातु मृतिमेतु न तत्स्थितिम् ॥ ५१ ॥
 वसन्तुत्तमभोगाख्यं स्वर्गहे वा जनाकुलं ।
 सर्वभोगोज्झिताभोगे सुमहत्पथवा वने ॥ ५२ ॥
 उद्दाममन्मथं पानतत्परो वापि नृत्यतु ।
 सर्वसङ्कपरित्यागी सममायातु वा गिरौ ॥ ५३ ॥
 वन्दनागुरुकर्पूरैर्वपुर्वा परिलिम्पतु ।
 ज्वालाजटिलविस्तारे निपतत्वथवाऽनले ॥ ५४ ॥
 पापं करोतु सुमहद्बहुलं पुण्यमेव च ।
 अथ वा मृतिमायातु कल्पान्तनिचयेन वा ॥ ५५ ॥
 नासौ किञ्चिन्न तत्किञ्चित्कृतं तेन महान्मना ।
 नासौ कलङ्कमामोति हेम पङ्कगतं यथा ॥ ५६ ॥

संवित्पुरुषशब्दार्थैः स कलङ्कः कलङ्कवते ।
 अहंत्वंवासनारूपैः शुक्तिकारजतोपमैः ॥ ५७ ॥
 समस्तवस्तुप्रशमात्सम्यग्ज्ञानाद्यथास्थितेः ।
 स्वभावस्योपशान्तोन्तः कलङ्कोऽसत्तया स्वतः ॥ ५८ ॥
 अहंत्ववासनानर्थप्रसूतेः संविदात्मनः ।
 पुरुषस्य विचित्राणि सुखदुःखानि जन्मनि ॥ ५९ ॥
 रज्ज्वां सर्पध्रमे शान्तेऽहिर्नेति निर्वृतिर्यथा ।
 अहंत्वभावसंशान्तौ तथान्तः समता मता ॥ ६० ॥
 यत्करोति यदश्रानि यद्दानि जुहोति वा ।
 न तज्ज्ञस्य न तत्र ज्ञो मा करोतु करोतु वा ॥ ६१ ॥
 कर्मणास्ति न तस्यार्थो नार्थस्तस्यास्त्यकर्मणा ।
 यथास्वभावावगमान्स आत्मन्येव संस्थितः ॥ ६२ ॥
 इच्छास्ततः समुद्यन्ति न मञ्जर्य इवोपलान् ।
 याञ्छोद्यन्ति च ताः सर्वाः स एवाप्स्विव वीचयः ॥ ६३ ॥
 सकलमिदमभावमौ च सर्वं
 जगदखिलं न विभागितात्र काचित् ।
 परमपुरुषपावनंकरूपी
 स सदिति तत्सदकिञ्चिदेव नासौ ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे ध्यानविभागे नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

स्थित अहंत्वं यस्मिन्स्थायिधे संपन्न इत्यत्रगद्विभागादिक म-
 नश्च नास्ति तस्य तदर्धोनकल्पने चेतनाचेतने अपि न स्तः ।
 अतः स एक एव सर्वात्मस्ति तदितरे जनेध्वनतधातुनास्ति ।
 'नाम्योऽनोस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४७ ॥ तस्य लज्जणा-
 न्याह—व्योमेति द्वाभ्याम् । गम्यन् शान्तिशिराचाराविशेषेन ।
 शमः शान्तिस्वभावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तत्त्वज्ञस्यैव समदर्शित्वे
 उपपत्तिमाह—अर्थ इति । अंजनं मूढं न अतनुमहान हिगण्य-
 गर्भश्चर्यान्तस्तनुस्वरूपः काकिणांमात्रोपि वा कनककामिन्यादि-
 र्था विषयः असद्रूपेण सिन्ध्यात्वेन न चेत्यते न इत्यने तद-
 शिष्टानसद्रूपं नानुभूत इति न तन्नामन्मात्रस्वभावेनार्थं चे-
 त्यते । ज्ञेयं तत्त्वविदेव तथा इत्यत इति तस्यैवोभयार्थाप-
 दर्शित्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ यस्याशयं समदर्शनं निरुद्धं
 गम्येव सर्वस्वभावस्थानु न हर्षावपादादिना स्थितं इत्याह—
 ईदृश्यादिना । तिष्ठन्किञ्चनः । उदेतु ऐश्वर्याद्यभ्युदयं प्राप्नोतु
 वा । मृतिं पुत्रबन्धवादिमरणम् । तत्स्थितिं अभ्युदयस्थितिं
 गंतु ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ उद्दाममन्मथमिति क्रियाविशेषणम् ।
 गम निर्विकारम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ असां समदृशा ।
 किञ्चिन्मरणदुःखादिविकारिदेहमनआदिरहनाश्रयः । अतएव
 तेन न किञ्चित्कृतम् ॥ ५६ ॥ अज्ञेषु तर्हि कस्य कलङ्कस्त दर्श-
 यति—संविदिति । सकलङ्कः शास्त्रानभ्यनुज्ञानसेवनद्विषयवास-
 नारूपैरिन्द्रियकसंविद्भिस्तदायतनेन पुरुषेण देहेन तद्भोग्यैः श-
 र्दारूपैर्विषयैश्च अहंत्वमहंकारप्रधानलिङ्गात्मा ॥ ५७ ॥ क-
 स्मादुपायादन्तः कलङ्कोपशमस्तमाह—गमस्तेति । स्वभावस्य
 चिन्तस्य कलङ्को वाधादगमयः स्वतःप्रशान्तो भवतीति शेषः
 ॥ ५८ ॥ संसारदुःखप्रामंस्मर्हि किं कारणं तदाह—
 अहंत्वेति । अहंत्वाभासाद्व्यमानालक्षणानामनर्थानां प्रसूतेरुदो-
 धान्पुरुषस्य जन्मनि गमनीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अतएवाहंत्वशान्त्या
 संसारदुःखानिवृत्तिरित्याह—रज्ज्वामिति । समता गवेदुःखैव-
 पम्यशून्यता ॥ ६० ॥ दुष्कृतफलमिव मुक्तफलमपि ह्यस्य
 नास्तीति तस्य सर्वकनेत्यहानिरित्याह—यदित्यादिना ॥ ६१ ॥
 अकर्मणा कर्मत्यागेन ॥ ६२ ॥ फलेच्छया हि तदुपाये कर्मणि
 प्रवृत्तिः स्यात्मेव तस्य पुण्यबान्धोर्देहीत्याह—इच्छा इति ।
 कदाचिद्रामनाभ्यामाहुर्दत्ता अपोच्छाः परमाथैदृशा तस्य
 स्वात्मभूता एवेत्याह—यार्थानि ॥ ६३ ॥ तस्य सर्वात्मनां
 सर्वस्य तदात्मना च दृश्यश्रुभोगानिप्रपञ्चनिष्मात्रैव परमा-
 धेतः फलितेति दर्शयति—सकलमिति । अखिलमखण्डम् ।
 यतोऽत्र जगति विभागिता त्रिविधपरिच्छेदशालिता काचि-
 न्नास्ति । एवमेदकानां कार्यकारणोपाधीनां तत्तत्साक्षिचिन्मा-
 त्रत्वं स तत्त्ववित् सर्वजगदधिष्ठानसन्मात्रमेव । यतोऽसौ परमः
 पूर्णत्वात्पुरुषः सर्वदोषास्यशास्त्र पावनो यः परमात्मा तदेक-
 पाति अनया रीत्या अकिञ्चिन्मवेद्वैतबन्धनिर्मुक्तसत्स्वरूपमा-
 त्रपरिशिष्टोऽसौ नित्यमुक्तः संपन्न इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ इति श्री-
 वासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे षट्पञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

यदात्ममरिचस्यान्तश्चित्त्वासीक्षणत्ववेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि देशकालादि चेत्यतः ॥ १ ॥
यदात्मलवणस्यान्तश्चित्त्वाल्लवणवेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि देशकालादि मत्स्थितम् ॥ २ ॥
स्वतो यदन्तरात्मेशोश्चित्त्वात्माधुर्यवेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि जगत्सत्त्वादि जृम्भितम् ॥ ३ ॥
स्वतो यदात्महृषदश्चित्त्वात्काठिन्यवेदनम् ।
तदहंतादिभेदादिदेशकालादितां गतम् ॥ ४ ॥
स्वतो यदात्मशैलस्य कृत्या जाड्यवेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि भुवनादीति संस्थितम् ॥ ५ ॥
स्वतो यदात्मतो यस्य चिद्भवत्वादिवर्तनम् ।
तदावर्ताद्यहंतादिभेदाद्याकारिता इव ॥ ६ ॥
स्वतो यदात्मबुद्धस्य शास्त्रादिस्तस्य वेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि भुवनादीव सन्फुरत् ॥ ७ ॥
यदात्मगगनस्यान्तश्चित्त्वाच्छून्यत्ववेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि भुवनादीति भावनम् ॥ ८ ॥
यदात्मगगनस्यान्तश्चित्त्वात्संस्पर्शवेदनम् ।
तदहंतादि भेदादि शरीरादि च दीपितम् ॥ ९ ॥
स्वतो यदात्मकुड्यस्य नैरन्तर्यं निरन्तरम् ।
तदहंतादिभेदेन चित्ताद्बहिरिव स्थितम् ॥ १० ॥
स्वतो यदात्मसत्तायाश्चित्त्वात्सत्त्वं कवेदनम् ।
तदहंतादिभेदादिचेतनानीतिवस्थितम् ॥ ११ ॥
अन्तरात्मप्रकाशस्य स्वतो यदवभासनम् ।

अज्ञातस्वस्वभावा चिदृक्त्वाद्दृश्यत्वभावात्मा ।

यं ज्ञेयं सा चिदेवेति चिदन्यत्रेति वर्ण्यते ॥ १ ॥

एवं सर्वजगतश्चिदभेदे परमार्थतः सिद्धे व्यवहारेऽपि जगद्वि-
विध्यं तत्तद्रूपचिन्मभाव एवेति फलितमित्याह—यदित्यादिना ।
आत्मैव स्वप्रकाशतैक्षण्यं मरिचं तस्य चित्त्वात्तैक्षण्यप्रधारूपं
यद्वेदनं तत्स्थानीयं अज्ञातब्रह्मस्वभाव एव अहंतात्वंतादिरूपं
षट्कुण्डभेदादिरूपं तदाध्यादेशकालादिरूपं च जगदिति । अत-
श्चिदभेदसाधनात्फलितमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ तत्त्वादिना तत्-
दाकारभेदेन जृम्भितमभिव्यक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ जाड्यं गौ-
रवम् ॥ ५ ॥ आकारितास्तत्तदाकारवत्तादिव स्थितमित्यनुपपद्यते
॥ ६ ॥ स्वत्वं वर्तमानं तथा स्फुरद्भासमानम् ॥ ७ ॥ भावं
कल्पनम् ॥ ८ ॥ द्रव्याद्बहिः शून्यत्वम्, मूर्तद्रव्यान्तश्छिन्नता तु
सौचिर्बहिर्मिति भेदः ॥ ९ ॥ नैरन्तर्यं निविडता । बहिर्दृश्यत्वा-
च्छिद्यतिरिक्तमित्येवार्थः ॥ १० ॥ चेतनानि चिदाभासाः ॥ ११ ॥
चित्त्वं इतिभेदभिन्नचिदाभासेष्वनुगतं सामान्यं वेद कल्पयति
स जीवः ॥ १२ ॥ रसायनममृतम् । स्वत आस्वादितं स्वप्र-
काशतया अनुभूतम् । उदितमाविर्भूतम् ॥ १३ ॥ आन्तरे

तदहंतादि चित्त्वादि जीव इत्येव वेद सः ॥ १२ ॥
अन्तरस्ति यदात्मेन्दोश्चिद्रूपं चिद्रसायनम् ।
स्वत आस्वादितं तेन तदहंतादिनोदितम् ॥ १३ ॥
परमात्मगुडस्यान्तर्यश्चित्त्वादुदयात्मकम् ।
तदेवास्वाद्यते तेन स्वतोऽहंतादिनान्तरे ॥ १४ ॥
परमात्ममणेश्चित्त्वाद्यदन्तः कचनं स्वयम् ।
चेतनात्मपदे चान्तरहमित्यादि चेत्यसौ ॥ १५ ॥
न च किञ्चन चेत्यन्तर्वेद्यस्यासंभवादिह ।
न चास्वादयति स्वादु स्वाद्यस्यासंभवादयम् ॥ १६ ॥
न च किञ्चिन्नोत्यन्तश्चेत्यस्यासंभवे सति ।
विन्दते न च वा किञ्चिद्वेद्यस्यासंभवादसौ ॥ १७ ॥
असदाभास एवात्मा अनन्तो भरिताकृतिः ।
स्थितः सन्दैकघनो महाशैल इवात्मनि ॥ १८ ॥
अनया तु वचोभङ्गा मया ते रघुनन्दन ।
नाहंतादिजगत्तादिभेदोस्तीति निर्दिशितम् ॥ १९ ॥
न चित्तमस्ति नो चेता न जगत्तादिविभ्रमः ।
वृष्टमूकाम्बुदसितं शान्तं शाम्यति केवलम् ॥ २० ॥
यथावर्तादिनामेति द्रवत्वाद्धारि वारिणि ।
तदाहंतादितामेति ज्ञमा ज्ञमौ ज्ञ आत्मनि ॥ २१ ॥
यथा द्रवत्वं पयसि यथा स्पन्दः सदागती ।
अहंतादेशकालादि तथा ज्ञे ज्ञप्तिमात्रके ॥ २२ ॥
ज्ञो ज्ञतायां शिवज्ञानं जानाति ज्ञानबृंहया ।
ज्ञायतेऽहंतादि ज्ञेन जीवादीत्यभिजीवनैः ॥ २३ ॥

स्वात्मन्येव ॥ १४ ॥ चेतनारूपे आत्मपदे स्वरूपे ॥ १५ ॥
मायिकजगदाकारानुभवस्य स्वप्रकाशस्वात्मानुभवमात्रव्यु-
त्पादनाय पश्यति चेत्यास्वादयत्यास्वाद्यते इति कर्मकर्तृभाव-
व्यपदेशो न तद्वेदसाधनाशयेनेत्याह—न चेति ॥ १६ ॥ नि-
नोति चैतन्यान्तरात्मना विकरोति । घेद्यस्य लभ्यस्य ॥ १७ ॥
असन् आभासत इत्याभासो जगदाकारो यास्मत्स्थाविध एव
॥ १८ ॥ तर्हि यदात्ममरिचस्येत्याद्युक्तः कोऽभिप्रायस्तमाह
अनयति ॥ १९ ॥ पूर्वं वृष्टौ वृष्टवान्पश्चाच्छरदि मूकस्तूष्णीम-
ऽम्बुद इव सितं शुद्धमधिष्ठानसम्मात्रतया परिशिष्ट बाधिनं
जगत् शान्तमेव शाम्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ ज्ञमा मायावी ज्ञः सचेतः
स्वमायावृत्ते ज्ञप्तिरूपे आत्मानं अहंतादिरूपतां जीवजगद्भावमानं
यावत् ॥ २१ ॥ सदागतीं वार्या । परमार्थतो ज्ञप्तिमात्ररूपे ज्ञे सत्ये
ज्ञेश्वरे ॥ २२ ॥ यदि जीवजगद्रूपं ज्ञोत्तरनन्ये तर्हि ज्ञो जीवेश्वरभा-
वयोः को विशेषस्तमाह—ज्ञ इति । ज्ञ ईश्वरो ज्ञतायामीश्वरभा-
वयोः निरतिशयानन्दरूपं स्वरूपज्ञानं ज्ञानबृंहया अनावरणपरि-
च्छेदलक्षणया ज्ञानाभिपृष्ट्या सदैव जानाति । अहंतादि अहंकार-
रूपवेदरूपजीवभावं तु ज्ञेन चेतनमूलेनापि अभिजीवनेर्जीवन-

यथोदेति यथा ह्यस्य दृष्टिर्ज्ञानेन यादृशी ।
 अनन्येष्वान्यता बुद्ध्या स तथा जुष्मते तथा ॥ २४ ॥
 जीवनं ज्ञातता ज्ञाता जीवनं जीवजीवनम् ।
 अत्यन्तमस्ति नो भेदश्चिद्रूपत्वे ह्यजीवयोः ॥ २५ ॥
 यथा ह्यजीवयोर्नास्ति भेदो नाम तथैतयोः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे भेदनिरासो नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

भेदोऽस्ति न इतिशब्दयोर्विजिज्ञानान्तमखण्डितम् २६
सर्वे प्रशान्तमजमेकमनादिमध्य-
माभास्वरं स्वप्नमात्रमचेत्यभिह्वम् ।
सर्वे प्रशान्तमिति शब्दमयी तु इति-
बोधार्थमेव हि मुख्यं तदोमितिह्वम् ॥२७॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अबैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
किरातेशस्य सुरघोर्वृत्तान्तं विस्मयास्पदम् ॥ १ ॥
उत्तरस्या दिशो मेदः कर्पूरपटलं भुवः ।
संभूतं हसनं शार्वं शुक्लो वा चान्द्र आतपः ॥ २ ॥
हिमाद्रेः शृङ्गमस्तीह कैलासो नाम पर्वतः ।
शैलकुञ्जरनिर्मुक्तकलापस्येव नायकः ॥ ३ ॥
विष्णोः क्षीरोदक इव स्वर्गः सुरपतेरिव ।
अन्नजस्येव नाभ्यङ्गं गृहं यः शशिमौलिनः ॥ ४ ॥

हेतुभिः प्राणकरणविषयसंबन्धाध्यासैर्जावदिरूप एवाम्मेति ज्ञा-
यन्ते न तत्त्वत इति विशेष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अतएव जीवस्य
गथायथा भ्रान्तिस्तथातथेश्वरो विवर्तत इत्याह—यथेति ।
यथा यथा कामकर्मवासनया यादृशविषयज्ञानेन अन्तस्य यथा
येन येन दर्शनलाभोपभोगवैचित्र्यप्रकारेण यादृशो प्रियमोदप्र-
मोदादिनानाप्रकारा तृप्तिरुपभोग उदेति अनन्ये स्वरूप भोक्तृ-
भोग्यभोगवैचित्र्यरूपा अन्यता वा ज्ञेन बुद्धा म परमेश्वरस्तथा
तथा तदीयकामादिवासनया तथातथा जन्मने स्वगात्राणि
विनामयति विवर्तते । वैचित्र्यं धने इति यावत् ॥ २४ ॥
यदा त्वनेन सच्छास्त्रसङ्कल्पदशाद्वेगयस्य जगते ज्ञातता अधि-
ग्रानमन्मात्ररूपा स्फूर्तिरेव जीवने सामः परमार्थस्थितिर्ज्ञाता ।
जावानां सर्वेषां यद्धोनेन जीवन तादृशानन्दरूपमेव जीवन
भोक्तुः सारो ज्ञातस्तदा भोग्यभोक्तृधिग्रानयोर्द्वयोपि चिदप्रपञ्च
परिशिष्टे ज्ञजीवयोर्जाविश्वरग्योर्भेदः अत्यन्त नास्ति । सर्वथैव
निवर्तत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ जीवेश्वरभेदकाज्ञाने नष्टे प्राप्नुयी-
न्भेदाऽपि निवृत्त इत्यखण्डपूर्णानन्दकमविन्मात्रमात्रायां विद-
न्मत्याह—यथेति ॥ २६ ॥ निष्कृष्टार्थमन्योपमंहरति—सर्व-
मिति । सर्वं जगत् आममन्तात् भास्वर पूर्णत्वप्रकाशरूप
स्वदन्मात्रमानन्दैक्यं चैत्यैर्विपर्ययिद्वेने स्वव्यापनकयमेव च
रहितं प्रशान्तं ब्रह्म तदेव सर्वं प्रगान्तमिति तत्कालिकजम्ब-
मयी पदवाच्यार्थीभेदमंसर्गोत्तरा आह्वार्या भेददृष्टिः साक्षा-
प्रत्योजनशून्यत्वान्मुपैव । हि यस्मात्कारणाद्विरोधप्रतिशोधने
मागत्यागलक्षणाश्रयद्वारा लक्ष्याथाखण्डबोधार्थमेव । तद्वा-
च्यमेवोपमखण्डार्थरूपं नु ओमिति आकारं जगद्वन्न चैको
हृत्य विरादहिरण्यगर्भाख्याकृततुरीयात्मकानकारमकारमार्थमा-

रुद्राक्षवृक्षशलाभिः साप्सरोभिर्विभाति यः ।
लोलरत्नशलाकाभिर्लहरीभिरिषाणवः ॥ ५ ॥
गणाङ्गनानामनिशं मत्तानां चरणैहताः ।
अशोका इव राजन्ते यत्राशोका विलासिनः ॥ ६ ॥
संचरन् शंकरो विश्व भृगुष्विन्दुमणिप्रधैः ।
निवर्तन्ते प्रवर्तन्ते यत्राजलं च निर्झराः ॥ ७ ॥
यो लतावृक्षगुल्मौघवापीहृदनदीनदैः ।
मृगैर्मृगगणभूतैर्ब्रह्माण्डवदिवावृतः ॥ ८ ॥

त्रापादांश्चतुर्धा । वभज्य पृथेपूर्वपादानुत्तरेषु प्रविलाप्यार्ध-
मात्रया यद्वयं पृणीतन्दैकसं नित्यापेक्षप्रत्यक्षिन्मात्ररूपं
लक्ष्यते इदमेव न संगृह्यप्रमित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीबा-
मिष्ठमहारामायणतन्त्रापर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सप्तपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५७ ॥

किरातेशस्य सुरघोनिर्वेदोऽश्रोपवर्ण्यते ।

माण्डूक्येनोपदेशश्च सर्वत्यागाद्युपायतः ॥ १ ॥

अत्रास्मिन् गद्यस्य या दृष्टिर्बोधार्थमेव्युक्तऽर्थः ॥ १ ॥ सुर-
घोर्निवागदंशं तन्तुं न मेनिहिन हिमवच्छतः वर्णयति—उत्त-
रस्या दृष्ट्यादिना । भेदः सागः उति यावत् । भुवः संभूतं निर्गतं
कर्पूराणा पटल गन्धिः । शार्वं हसनं चान्द्र आतपो वेति
प्रत्येकमुपेक्षा । अथवा दिशो भेदः शार्वं हसनं चान्द्र आतपो
वा भुवः भूमि प्रायः कर्पूरपटल संभूतामृत्योर्प्राक्षिकैककल्पिक-
नानाहनुपपाया एकैव विशिष्टोपेक्षा ॥ २ ॥ हिमाद्रिः शृङ्गमिति
विशेषणान्मेरुमर्निद्रातिप्रगुहजनादेर्यमन्य उति गम्यते ।
शलकुभरेण पर्वतश्रेष्ठेन हिमवता निमुक्तस्य धृतस्य शृङ्गपर-
म्पराक्षणस्य मुक्ताकलापस्य नायको मणिश्च स्थित इत्यर्थः ।
शलस्य कुञ्जस्यो निगदितस्य मुक्ताकलापस्य नायकः संप्राहको
गशिर्वात वा ॥ ३ ॥ नाभ्यर्चनं विष्णुनाभिकमलम् । गृहं
श्वशुरकल्पितमित्यर्थाद्भ्रम्यते ॥ ४ ॥ कदाश्चक्षुषु लम्बमानाभि-
र्दलाभिः प्रेतोलिकाभिः । छोःगजछाकाभिरिति लहरीणा-
मपि विशेषणम् ॥ ५ ॥ गणाद्गतानां प्रसथकीणाम् ॥ ६ ॥
यत्र यामु दिक्षु मंचग्न भवति तत्र शृगुषु प्रपातस्थलेषु प्रव-
र्तन्ते अन्यासु निवर्तन्ते ॥ ७ ॥ ब्रह्माण्डवदिवेति । उक्ताथी-
नामपि प्रयोगो दृश्यते । यथा द्वावपुषाननयेति महाभाष्योक्ति-

तस्य हेमजटा नाम किराताः संस्थिताः स्थले ।
 पिपीलिका घटतरोर्मूलकोशगता इव ॥ ९ ॥
 कैलासपादधारणानां रुद्राक्षैस्तदगुन्मकैः ।
 वसन्ति घृकवत्क्षुद्रास्ते वै निकटजीविनः ॥ १० ॥
 अमसीक्षेपामुदारात्मा राजा परपुरंजयः ।
 जयलक्ष्म्या भुज इव यः प्रजायाश्च दक्षिणः ॥ ११ ॥
 सुरधुर्नाम बलवानसुरघोरादिर्दरुहा ।
 अर्कः पराक्रम इव मूर्तिमानिव मारुतः ॥ १२ ॥
 जितो वै राज्यविभवैर्धनैर्गुह्यकनायकः ।
 शतक्रतुगुरुर्बोधैः काव्यैरसुरदेशिकः ॥ १३ ॥
 स चक्रे राजकार्याणि निग्रहानुग्रहकमैः ।
 यथाप्राप्तान्यखिन्नाङ्गो दिनानीव दिवाकरः ॥ १४ ॥
 तज्जाभ्यां सुखदुःखाभ्यामथ तस्याभ्यभूयत ।
 ऋगतिर्वागुराबन्धैः ऋष्टाङ्गस्येव पक्षिणः ॥ १५ ॥
 किमर्तं पीडयाम्येन तिलान्यश्मिषौजसा ।
 सर्वेषामेव भूतानां ममेवार्तिः प्रजायते ॥ १६ ॥
 धनमस्मै प्रयच्छामि धनेनानन्ववान् जनः ।
 भवत्यहमिवाशेषस्तदलं मेऽतिनिग्रहैः ॥ १७ ॥
 अथवा निग्रहं प्राप्तं करोम्येतेन वै विना ।
 वर्तते न प्रजैवेयं विना वारिसरिद्यथा ॥ १८ ॥
 हा कष्टमेव निग्राह्यो नित्यानुग्राह्य एव मे ।
 दिष्ट्याद्य सुखवानसि कष्टमयासि दुःखवान् ॥ १९ ॥
 इति लोलायितं चेतो न विशश्राम भूपतेः ।
 एकत्राशुमहावर्ते चिरतृणमिव भ्रमत ॥ २० ॥
 अथैकदा गृहं तस्य माण्डव्यो मुनिराययौ ।
 भ्रान्ताशेषककुङ्कुजो वासवस्येव नारदः ॥ २१ ॥

दर्शनात् । शोतकानां बहुनामपि 'उद्यन्त वा आदित्यमग्निरनु
 समारोहति' इतिवत्सहप्रयोगसंभवाद्गतिनोक्तं ऽपि सादृश्ये दृ-
 श्यप्रयोगः । अण्डवद्विराडाकारविशिष्टं ब्रह्मवेति मनुयन्तं वा
 योज्यम् ॥ ८ ॥ तस्य हिमवच्छृङ्गस्य स्थले मूलदेशे ॥ ९ ॥
 तेषां जीवनोपायमाह—कैलासेति । कैलासाख्यऽष्टङ्गस्य पादाः
 प्रत्यन्तपर्वतास्तदीयानामाप्यानां संबन्धिभौ रुद्राक्षैरन्यथ तद-
 गुल्मकैः फलपुष्पकाष्ठमूलाद्युपजीवनं निकटजीविनः ॥ १० ॥
 जयलक्ष्म्या भुज इव परपुरंजयः प्रजायाः पालनं च दक्षिणो
 राजा वक्ष्यमाणविशेषणब्रह्मविद्याधिकारदर्शनाच्चासी क्षत्रिय
 इति गम्यते ॥ ११ ॥ पराक्रमे अर्क इवेति योजना ॥ १२ ॥
 राज्यविभवैर्धनैश्च गुह्यकनायको राजराजो धनेश्वरोऽपि जित-
 स्तेनेति शेषः । काव्यै रसालकागदिशालप्रबन्धगर्भनरसुरदे-
 शिकः शुकः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ दुःखवशाच्चिन्ताशो-
 काशुद्रवं दर्शयति—किमर्तमिति । एनं प्रजाजनम् ॥ १६ ॥
 कर्तव्यसंशये प्रथमां कोटिं दर्शयति—धनमिति । तत्तस्मा-
 द्देतोः । आतीयास्यै जनाय धनं प्रयच्छामि अतिनिग्रहैश्च
 अर्कं । प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ द्वितीयां दर्शयति—अथ-

तमसौ पूजयामास परच्छ च महामुनिम् ।
 संदेहदुर्दुर्मस्तम्भपरशुं सर्वकोविदम् ॥ २२ ॥
 सुरधुरुवाच ।
 भवदागमनेनासि मुने निर्वृतिमागतः ।
 परमां वसुधापीठं संप्राप्त इव माधवे ॥ २३ ॥
 अद्य तिष्ठाम्यहं नाथ धन्यानां धुरि धर्मतः ।
 विकासिरविणेवान्नं यत्स्वयास्म्यवलोकितः ॥ २४ ॥
 भगवन्सर्वधर्मज्ञ चिरं विश्रान्तवानसि ।
 तदमुं संशयं छिन्धि ममार्कस्तिमिरं यथा ॥ २५ ॥
 महतां संगमेनार्तिः कस्य नाम न नश्यति ।
 संदेहं तु परामार्तिमाहुरार्तिविदो जनाः ॥ २६ ॥
 मन्निग्रहानुग्रहजा मद्भृत्यवपुषि स्थिताः ।
 कपन्ति मामलं चिन्ता गजं हरिन्खा इव ॥ २७ ॥
 तद्यथा समतोदेति सूर्याशुरिव सर्वदा ।
 मतौ मम मुने नान्या तथा करुणया कुरु ॥ २८ ॥
 माण्डव्य उवाच ।
 स्वयत्नेन स्वसंस्थेन स्वेनोपायेन भूपते ।
 एषा मनःपेलवता हिमवत्प्रविलीयते ॥ २९ ॥
 स्वविचारणयैवाशु शाम्यत्यन्तर्मनोज्वरः ।
 शरदागममात्रेण मिहिका महती यथा ॥ ३० ॥
 स्वेनैव मनसा स्वानि स्वशरीरगतानि च ।
 विचारयेन्द्रियाण्यन्तः कीदृशान्यथ कानि च ॥ ३१ ॥
 कोहं कथमिदं किंवा कथं मरणजन्मनी ।
 विचारयान्तरेण त्वं महत्तामलमेप्यसि ॥ ३२ ॥
 विचारणा परिज्ञातस्वभावस्य सतस्तव ।
 हर्षामर्षदशाश्चेतस्तोलयिष्यन्ति नाचलम् ॥ ३३ ॥

वेति । एतेन निग्रहेण विना प्रजा न वर्तत एव स्वस्वमर्यादा-
 यामिति शेषः ॥ १८ ॥ निग्राह्यो वधवन्धादिना दण्ड्यः
 ॥ १९ ॥ एकत्र न विशश्राम । यथा तृपितनिद्राणस्य
 चिरतृणं मनः अभ्युमहावर्ते भ्रमति तद्वत् ॥ २० ॥
 भ्रान्तान्यशेषाणि ककुपकुञ्जानि दिङ्मण्डलानि येन ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ परमां निर्वृतिं सुखम् । माधवे वसन्ते विष्णो वा ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ यदि विश्रान्तवान् गतधर्मोऽसि तत्तर्हि । अथवा पर-
 मपठे चिरं विश्रान्तवानसि तत्तस्माद्देतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥
 भृत्यग्रहणं शत्रुमित्रादिसर्वोपलक्षणम् । वपुषि विषये स्थिता
 निरुद्धाः । कपन्ति पीडयन्ति ॥ २७ ॥ समता समदृष्टिः ।
 अन्या विषमदृष्टिर्यथा नोदेति तथा ॥ २८ ॥ वैराग्यत्यागादि-
 रूपेण स्वयत्नेन ध्रुवमननादिना स्वयञ्जकोपायेन । स्वसंस्थेन
 स्वात्मबोधपर्यवसितेन । पेलवता मृदुता । हर्षविषादस्थानकण्टक-
 सहस्रवेधाहतेति यावत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ स्वानि स्वायानि पुत्र-
 मित्रादीनि स्वशरीरगतानिन्द्रियाणि चादन्यानि च तत्त्वतः
 कानि युक्ततः कीदृशानि चेति विचारयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अवि-
 चारा-यस्तपरिच्छिन्नतापगमान्महत्ताम् ॥ ३२ ॥ सतः परमार्थ-

मनः स्वरूपमुत्सृज्य शममेध्यति विज्वरम् ।

भूतपूर्ववपुर्भूत्वा तरङ्गः पयसीव ते ॥ ३४ ॥

तिष्ठदेव मनोरूपं परित्यक्ष्यति तेऽनघ ।

कलङ्कविकलं कालं मन्वन्तरगताविव ॥ ३५ ॥

अनुकम्पया भविष्यन्ति श्रीमन्तः सर्व एव ते ।

दृष्टतत्त्वस्य तुष्टस्य जनाः पितुरिवावनौ ॥ ३६ ॥

विवेकदीपदृष्टात्मा मेर्विधिनभसामपि ।

अथो करिष्यसि नृप महत्तामुत्तमार्थदाम् ॥ ३७ ॥

महत्तामागते चेतस्तव संसारवृत्तिषु ।

न निमज्जति हे साधो गोष्पदेष्विव वारणः ॥ ३८ ॥

कृपणं तु मनो राजन्पेलवेऽपि निमज्जति ।

कार्यं गोष्पदतोयेऽपि जीर्णाङ्गो मशको यथा ॥ ३९ ॥

चेनोवासनया पङ्के कीटवत्परिमज्जति ।

दृश्यमानावलम्बिन्या स्वया दीनतया तया ॥ ४० ॥

तावत्तावन्महाबाहो स्वयं संत्यज्यतेऽखिलम् ।

यावद्यावत्परालोकः परमात्मैव शिष्यते ॥ ४१ ॥

इत्यापि वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये भोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे मृग्युवृत्तान्ते माण्डव्योपदेशो नामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ५९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इत्युक्त्वा भगवानेनं सुरं रघुनन्दन ।

ययौ स्वमेव रुचिरं माण्डव्यो मौनमण्डलम् ॥ १ ॥

गते वरमुनौ राजा गत्वैकान्तमनिन्दितम् ।

वस्तुभूतस्य तव अचलं चेनो न तोलयिष्यन्ति तुलायामिव

नोऽपमनानमनाभ्यामनियतस्थितिं करिष्यन्तोऽन्यथैः ॥ ३३ ॥

विज्वरं ते मनः स्वं मनोरूपमुत्सृज्य भूतपूर्ववपुः पूर्वनिद्रवद्वा-

स्वभाव भूत्वा शमं निर्विधेयतामेध्यति ॥ ३४ ॥ तर्हि किं

मनसः सत्तैव नङ्कयति नेत्याह—तिष्ठदेवेति । यथा पूर्वमनो-

रन्ते कलिकालं प्राप्य कलङ्कः पार्ष्वविकलं भुवनं पुनर्मेन्वन्तर-

गतौ सत्यां तिष्ठदेव कलङ्क त्यजति तद्वन्मनोऽपि ज्ञानमुक्त्यव-

हारक्षमतया तिष्ठदेव पूर्वतनं मनोरूपं त्यजतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

न केवलं दुःखनिवृत्तिरेव ज्ञानफलं किन्तु निरतिशयानन्दसाम्रा-

ज्यमपि यत्र ब्रह्मादयोऽयनुकम्पया इत्याह—अनुकम्पया इति

॥ ३६ ॥ यदा आकाशादीनामपि महत्ता तन्मत्ताधीना तदा

तस्य निरतिशय महत्त्व किं वाच्यमित्याशयेनाह—विवेकति ।

विवेकजन्येन ज्ञानदीपेन दृष्ट आत्मा येन ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कृपणं कामकार्पण्यदूषितम् । पेलवे धुदऽपि कार्यं निमज्जति

मुद्याति ॥ ३९ ॥ तया प्रसिद्धया ॥ ४० ॥ तर्हि कियन्मु वि-

पयेषु कियन्कालं वा वैराग्य कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—तावदिति ।

स्वयं ज्योतिरात्ममात्रपरिशेषानुभवपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ना-

नाश्रुतिशास्त्रपर्यलोचनमप्यात्मदर्शनपर्यन्तमेवेत्याह—तावदिति ।

धातुः स्वर्णकर्षधातुः । सर्वमध्यात्मशास्त्रम् ॥ ४२ ॥ सार्व-

तावत्प्रक्षालयते धातुर्यावज्जैमैव शिष्यते ।

तावदालोक्यते सर्वं यावदात्मैव लभ्यते ॥ ४२ ॥

सर्वः सार्विकया बुद्ध्या सर्वं सर्वत्र सर्वदा ।

सर्वथा संपरित्यज्य स्वात्मनात्मोपलभ्यते ॥ ४३ ॥

यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते ।

सर्वावस्थापरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ॥ ४४ ॥

यावदन्यत्र संत्यक्तं तावत्सामान्यमेव हि ।

वस्तु नासाद्यते साधो स्वात्मलाभे तु का कथा ॥ ४५ ॥

यत्र सर्वात्मनैवात्मा लाभाय यतति स्वयम् ।

त्यक्तान्यकार्यं प्राप्नोति तन्नाम नृप नेतरत् ॥ ४६ ॥

स्वात्मावलोकनार्थं तु तस्मान्सर्वं परित्यजेत् ।

सर्वं किञ्चित्परित्यज्य यदुष्टं तत्परं पदम् ॥ ४७ ॥

सकलकारणकार्यपरम्परा-

मयजगद्गतवस्तुविजृम्भितम् ।

अलमपास्य मनः स्वयंपुस्ततः

परिविलाप्य यदेति तदेव तत् ॥ ४८ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

धिया संचिन्तयामास को नामाहमिति स्वयम् ॥ २ ॥

नाहं मेरुर्न मे मेरुर्जगन्नाहं न मे जगत् ।

नाहं शैला न मे शैला धरा नाहं न मे धरा ॥ ३ ॥

कया सर्ववस्तुभूता बुद्ध्या सर्वदा सर्वत्र देशे सर्व दृश्यं सर्वथा

परित्यज्य सर्वेः पूर्णात्मा स्वात्मनोऽपलभ्यते न कदाचित्कृत्र-

चिकर्षेचित्कतिपयनिपयव्यागमात्रेणेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ उत्कमेवार्थे

व्यतिरेकमुत्तेजनापि दृढयति—यार्वादिनि । तन्कुतस्तत्राह—स-

र्वेति ॥ ४४ ॥ सामान्यं लोकव्यवहाराधाराणं गोधनादि ।

अयर्थे एवकारः । यावदन्यत्र द्विगोत्रिवस्तु न संत्यक्तं तावत्सामा-

न्यते ॥ ४५ ॥ यत्र यस्मिन्निपये । तत्र न विषयम् ॥ ४६ ॥

सर्वं दृश्यं परित्यज्य यत्किञ्चिन्मवेथा परित्यक्तमशक्यं दृष्टं तदेव

परं पदमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ मनः सकलकारणकार्यपरम्परामये

जगति मणिषु मृगमिवानुगते गन्मात्रे स्वकल्पनया विजृम्भितं

सञ्चिन्तितं सर्वं रूपं अलं निःशेषमपास्य तन्मलदनन्तरं स्वयंपु-

स्तमनोरूपमपि मूलाज्ञाननाशाद्वाधेन परिविलाप्य यन्मन्त्रिमात्रै-

कम्सं वदन्वेति प्राप्नोति तदेव तद्व्याप्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणनार्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

बाह्यमाभ्यन्तरं चैव दृश्यं संत्यजतो रहः ।

ब्रह्म राज्ञो विचारेण स्वात्मलाभ उदीर्यते ॥ १ ॥

उक्त्वा उपदिश्य । स्व स्वीयं मौनमण्डलं मुन्यावासदेशम्

॥ १ ॥ २ ॥ तत्रार्था बाह्ये दृश्ये आत्मतामात्मीयतां च वि-

किरातमण्डलं नेदं मम नाहं च मण्डलम् ।
 निजसंकेतमात्रेण केवलं देश एव मे ॥ ४ ॥
 त्यक्तो मयैष संकेतो नाहं देशो न वैष मे ।
 इदानीं नगरं शिष्टमेव एवात्र निश्चयः ॥ ५ ॥
 पताकावनपङ्कथाख्या भृत्योपवनसंकुला ।
 गजाभ्यसामन्तयुता पुरी नाहं न मे पुरी ॥ ६ ॥
 व्यर्थसंकेतसंबन्धं संकेतविगमे क्षतम् ।
 भोगवृन्दं कलत्रं च नाहं नैतन्ममाखिलम् ॥ ७ ॥
 एवं सभृत्य सबलं सवाहनपुरान्तरम् ।
 नाहं राज्यं न मे राज्यं संकेतो ह्ययमाकुलः ॥ ८ ॥
 देहमात्रमहं मन्ये हस्तपादादिसंयुतम् ।
 तदिदं तावदाभ्यन्तरलमालोकयाम्यहम् ॥ ९ ॥
 तदत्र तावन्मांसास्थि नाहमेतदचेतनम् ।
 न चैतन्मम संश्लेषमेत्यक्षस्य यथा जलम् ॥ १० ॥
 मांसं जडं न तदहं नैवाहं रक्तमप्यलम् ।
 जडान्यस्त्रीनि नैवाहं न चैतानि मम कश्चित् ॥ ११ ॥
 कर्मेन्द्रियाणि नैवाहं न च कर्मेन्द्रियाणि मे ।
 जडं यत्किल देहेऽस्मिस्तदहं नैव चेतनः ॥ १२ ॥
 नाहं भोगा न मे भोगा न मे बुद्धीन्द्रियाणि च ।
 जडान्यसत्स्वरूपाणि न च बुद्धीन्द्रियाण्यहम् ॥ १३ ॥
 मूलं संसृतिदोषस्य मनो नाहं जडं हि तत् ।
 अथ बुद्धिरहंकार इति दृष्टिर्मनोमयी ॥ १४ ॥
 मनोबुद्धीन्द्रियाद्यन्तो भूतकोशश्चलद्वयः ।
 नाहमेवं शरीरादि शिष्टमालोकयाम्यहम् ॥ १५ ॥
 शेषस्तु चेतनो जीवः स चेष्टेत्येन चेतति ।
 अन्येन बोध्यमानोऽसौ नात्मतत्त्वचपुर्भवेत् ॥ १६ ॥

वार्थ निरस्यति—नाहमित्यादिषट्पिः । जगत्पदेन ऊर्वाधो-
 लोका गृह्यन्ते ॥ ३ ॥ निजः संकेतः सर्वजनसंमत्या
 पट्टाभिषेकादिना अहं राजेति कल्पना तावन्मात्रेण ॥ ४ ॥
 अत्र एतस्मिन्नगरेऽपि संकेतस्यागादेव एव निश्चयः ॥ ५ ॥
 तमेव निश्चयं स्फुटमाह—पताकेति ॥ ६ ॥ व्यर्थेन संकेतेन
 संबध्यत इति संबन्धम् ॥ ७ ॥ आकुलः काकिणीकार्षापणसं-
 बन्धवदन्धपरम्पराव्यवहारसिद्ध इति यावत् ॥ ८ ॥ संकेत-
 मात्रस्यागोपायेन बाह्यैः संबन्धं निरस्य अचंचनत्वहेतुना देहे-
 न्द्रियादिभिरपि तं निरसितुमारभते—देहमात्रमित्यादिना
 ॥ ९ ॥ संश्लेषं संबन्धमपि नैति । असन्नत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ १३ ॥ अथ
 बुद्धिरहंकार इति या दृश्यत इति दृष्टिः सापि नाहं न ममेत्यनु-
 वक्ष्यते । यतः सा मनोमयी अन्तःकरणावस्था भेदरूपेति
 यावत् ॥ १४ ॥ शरीरादिमनोबुद्धीन्द्रियाद्यन्तो भूतकोशः स्थ-
 लसूक्ष्मभूतसंघात एवमुक्तरीत्या नाहम् । शिष्टमवशिष्टमा-
 लोकयामि । दृष्ट्वा विचारयामीति यावत् ॥ १५ ॥ चेतनः
 प्रमाता चेलेन प्रमेयेण सह चेतति । तथाच अहमिदं चेतया-

एवं त्यजामि संवेद्यं चेत्यं नाहं हि तत्किल ।
 शेषो विकलपरहितो विशुद्धचिदहंस्थितः ॥ १७ ॥
 चित्रमेवोऽस्मि लब्धात्मा जातः कालेन कार्यवान् ।
 एष सोऽहमनन्तात्मा नान्तोऽस्य परमात्मनः ॥ १८ ॥
 ब्रह्मणीन्द्रे यमे वायौ सर्वभूतगणे तथा ।
 स एष भगवानात्मा तन्तुमुकास्त्रिष्व स्थितः ॥ १९ ॥
 चिच्छक्तिरमला सैषा चेत्यामयविवर्जिता ।
 भरिताशेषदिकुञ्जा भैरवाकारधारिणी ॥ २० ॥
 सर्वभावगता सूक्ष्मा भावाभावविवर्जिता ।
 आब्रह्मभुवनान्तःस्था सर्वशक्तिसमुद्रिका ॥ २१ ॥
 सर्वसौन्दर्यसुभगा सर्वप्राकाश्यदीपिका ।
 सर्वसंसारमुक्तानां तन्तुराततरूपिणी ॥ २२ ॥
 सर्वाकारविकाराख्या सर्वाकारविवर्जिता ।
 सर्वभूतौघतां याता सर्वदा सर्वदां गता ॥ २३ ॥
 चतुर्दशविधान्येषा भूतानि भुवनोदरे ।
 एतन्मयीयं कलना जागती वेदनात्मिका ॥ २४ ॥
 मिथ्यावभासमात्रं तु सुखदुःखदशागतः ।
 नानाकारमयाभासः सर्वमात्रमेव चित्परा ॥ २५ ॥
 सोऽयमात्मा मम व्यापी सेयं यदवबोधनम् ।
 सेयमाकलिताङ्गाभा करोति नृपविभ्रमम् ॥ २६ ॥
 अस्या एव प्रसादेन मनो देहरथे स्थितम् ।
 संसारजाललीलासु याति वलगति नृत्यति ॥ २७ ॥
 इदं मनःशरीरादि न किञ्चिदपि वस्तुनतः ।
 नष्टे न किञ्चिदप्यस्मिन्परिणश्यति पेलवे ॥ २८ ॥
 जगज्जालमयं नृत्तमिदं चित्तनटैस्ततम् ।
 एतयैवैकया वृक्ष्या दृश्यते दीपलेख्या ॥ २९ ॥

माति त्रिपुटीसाक्षिणा बोध्यमानोऽसौ प्रमाता नात्मनस्तत्त्वव-
 पुस्तात्त्विकं रूपमिति संभाव्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवमनर्थव
 युक्त्या साक्षिसंवेद्यं प्रमिति प्रमेयं च त्यजामि । हि यस्माच्चेत्य
 नाहं किलेति प्रसिद्धम् । विशुद्धचित्त्वं शुद्धसाक्षां अहमात्रमेति
 स्थितः निश्चये प्रतिष्ठित इत्यर्थः ॥ १७ ॥ तदर्थेनमात्रेण
 कण्टचामीकरवत्तन्माभ्यर्थ्यभूतं दर्शयति—चित्रमिति । काल-
 नानादिकालादारभ्य यतमानोऽप्ययं कार्यवान् परमपुरुषार्थफ-
 लवान् जातोऽस्मात्त्यर्थः ॥ १८ ॥ 'एष ब्रह्मैव इन्द्रः' इत्यादि-
 श्रुतिगणाननुभवेन संवादयति—ब्रह्मणीति ॥ १९ ॥ अज्ञाना
 भयहेतुत्वाद्भैरवाकारधारिणी ॥ २० ॥ सर्वेषु भावेषु मनोवृ-
 त्तिषु गता । 'प्रतिबोधविदित मतम्' इति ध्रुतेः ॥ २१ ॥
 सर्वसौन्दर्यं निरतिशयानन्दस्तेन सुभगा पूर्णा । संसारलक्षणानां
 मुक्तानां मुक्ताफलानाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ भुवनसंख्यया चतु-
 र्दशविधानि भूतानि धत्ते इति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ व्यापी
 जगदनुगतः । अवबोधनं महद्विदसाक्षी । सेयं चिद्ब्रह्मदृश्यमे-
 देनाकलितशरीरा सती त्रयोऽहमिति विभ्रमं करोति । प्राकृतवर्ती-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एतया उक्त्या साक्षिरूपवा

कष्टं मुधैव मे चिन्ता निग्रहानुग्रहस्थितौ ।
 बभूव देहनिष्ठेह न किञ्चिदपि देहकम् ॥ ३० ॥
 अहो त्वहं प्रबुद्धोऽसि गतं दुर्दर्शनं मम ।
 दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं प्राप्तं प्राप्यमिदं मया ॥ ३१ ॥
 सर्वं किञ्चिदिवं दृश्यं दृश्यते यज्जगद्गतम् ।
 विभ्रिण्पन्दांशमात्रांशान्यत्किञ्चन शाश्वतम् ॥ ३२ ॥
 क्व तौ कीदृग्विधौ वापि किनिष्ठौ वा किमात्मकौ ।
 निग्रहानुग्रहौ लोके हर्षामर्षकर्मौ तथा ॥ ३३ ॥
 किं सुखं किं नु वा दुःखं सर्वं ब्रह्मेदमातृतम् ।
 अहमासं मुधा मूढो दिष्ट्या मूढोऽस्म्यहं स्थितः ३४

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरधुविभ्रान्तिर्नामैकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ६०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इति हेमजटाधीशो लेभे पदमनुत्तमम् ।
 विवेकाध्यवसायेन ब्राह्मण्यमिव गाधिजः ॥ १ ॥
 अनर्थाकारकार्यासु नासीञ्चेष्टासु खेदवान् ।
 भूयो भूयः प्रयुक्तासु दिनमालाखिवेश्वरः ॥ २ ॥
 ततःप्रभृति सोऽतिष्ठत्सर्वदा विगतज्वरः ।
 समासमे स्वके कार्ये जलौघाप्र इवाचलः ॥ ३ ॥
 हर्षामर्षविनिर्मुक्तः प्रत्यहं कार्यमाहरन् ।
 उदारगम्भीरबपुर्जहाराम्बुनिधेः श्रियम् ॥ ४ ॥
 सुषुप्तपदधर्मिण्या चित्तवृत्त्या व्यराजत ।
 निष्कम्पया प्रकाशिन्या दीपः स्वशिखयेव सः ॥ ५ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ चितो यो निष्पन्दो मायया जीवभा-
 वभ्रमस्तद्दशः सप्तदशकलिभ्रमस्तस्य मात्रा बाह्यान्तःकरण-
 भेदभ्रमास्तद्दशो जाग्रत्स्वप्नदृश्यभ्रमस्तस्मादन्यत्किञ्चिच्छाश्वन्
 कालत्रयाबाध्यं दृश्यं न विद्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवं जगतो
 मृपावे निग्रहानुग्रहकर्मौ तत्प्रयोजकहर्षामर्षकर्मौ च निगध्रयौ
 निष्प्रकारौ निर्विषयौ निःस्वरूपौ च संपन्नावित्याह—केति
 ॥ ३३ ॥ स्वमोहेऽपगतं सुखदुःखादिप्रमत्तिरेव नास्तीत्याह—
 किमिति । साप्रतममूढः स्वरूपे स्थितोऽस्मीत्यर्थः ॥ ३४ ॥
 एवमानन्दैकरसपूर्णस्वभावेनालोक्यते अनुभूयत इत्येवमालो-
 कस्तस्मिन् । किञ्चिदा आक्षेपः । शोकादिसंभारनव नास्तीत्यर्थः
 ॥ ३५ ॥ किञ्चिदलौकिकचमत्कारम् । इदं चिदाकाशम् ॥ ३६ ॥
 सम्यग्ज्ञाने उदय आविर्भावो यस्य तथाविधाय । चकारः
 पूर्वश्लोकनमस्कार्यसमुच्चयार्थः । सम्यग्ज्ञानलक्षणायाम्युदयाय
 चेति वा ॥ ३७ ॥ विगतज्वरः न वादेव निर्मुष्टावस्थात्रयविषय-
 स्थितिरिति शोधितत्वंपदार्थनिर्देशः । गतभवभ्रमन्वादेव वि-
 यदाध्यायोपरजितवर्जिते इति शोधिततत्पदार्थनिर्देशः । भावे
 कः । स्थिरया सुषुप्तिकलया स्वाप्ययुक्त्येव उपाधिविगमाद-
 भिगत एकीभूत इत्यस्यैक्यनिर्देशः । ततस्तस्मादहमात्मनि

किमस्मिन्नेवमालोके शोच्यते किं विमुह्यते ।
 किं प्रेक्ष्यते किं क्रियते स्वीयते वाथ गम्यते ॥ ३५ ॥
 किं विदेवमिदं नाम चिदाकाशं विराजते ।
 नमो नमस्ते निस्तत्त्व दिष्ट्या दृष्टोऽसि सुन्दर ॥ ३६ ॥
 अहो नु संप्रबुद्धोऽसि सम्यग्ज्ञातमलं मया ।
 नमो मह्यमनन्ताय सम्यग्ज्ञानोदयाय च ॥ ३७ ॥
 विगतज्वरजननिर्विषयस्थिति-
 गतभवभ्रमरजितवर्जिते ।
 स्थिरसुषुप्तकलाभिगतस्ततः
 समसमं निवसाम्यहमात्मनि ॥ ३८ ॥

न निर्घृणो दयावान्नो न द्वन्द्वी नाथ मत्सरी ।
 न सुधीर्नासुधीर्नार्थी नानर्थी स बभूवह ॥ ६ ॥
 समदर्शनया नित्यं वृत्त्या चापलधीरया ।
 अन्तःशीतलया रेजे परिपूर्णैर्णवेन्दुवत् ॥ ७ ॥
 सर्वं चित्तस्त्वकलनं जगदित्यवलोक्य सः ।
 प्रशान्तसुखदुःखश्रीस्तस्य पूर्णो मतिर्वर्धनौ ॥ ८ ॥
 उल्लसन्विकसन्पूर्णस्तिष्ठन्गच्छन्विशान्स्वपन् ।
 अभूत्समसमाधिस्थः प्रबुद्धश्चिह्नयं गतः ॥ ९ ॥
 स कुर्वन्विगतासङ्गं राज्यं राजीवलोचनः ।
 अतिष्ठदक्षताकारो भूरिवर्षशतान्यथ ॥ १० ॥

प्रत्यग्ब्रह्मणि समसममालम्बितकान्दलक्षणपरमसाम्येन निव-
 सामि न कदाचिदपि मे पुनर्वैषम्यप्रमत्तिरिति फलावस्थानि-
 र्देशः ॥ ३८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्पर्यप्रकाशे
 उपशमप्रकरणे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

आदेहपातं सुरघोरमहाचार उच्यते ।

जीवन्मुक्तस्य तस्याथ देहशान्तौ खवस्थितिः ॥ १ ॥

गाधिजो विश्वामित्रः ॥ १ ॥ भूयोभूयः पुनःपुनः प्रयु-
 क्तासु अनृष्टासु धर्मार्थप्राप्त्युपायचेष्टासु परिचेष्टितैर्देवादनर्था-
 काराणि विफलानि दुःखपर्यवसितानि वा कार्याणि फलानि
 यासां तथाविधासु सतीषु खेदवासासीन् । इश्वरो दिनेश्वरः सूर्यः
 ॥ २ ॥ समासमे अनुग्रहनिग्रहकूपे निजे राजोचिते कार्ये यथा
 नर्दामध्यगतः पर्वतो निष्कम्पस्तिष्ठति तद्वत् ॥ ३ ॥ कार्यमा-
 यव्ययादि । आहरन् कुर्वन् ॥ ४ ॥ सुषुप्ताविव निश्चलयेति
 यावत् ॥ ५ ॥ 'अमत्सरी' इति पाठे अत्यन्तनिर्मलरवत्परदो-
 षोपेक्षकः ॥ ६ ॥ अचापलधीरयेति छेदः । परिपूर्णो यौ अर्ण-
 वेन्दु तद्वत् ॥ ७ ॥ स इत्यस्य समसमाधिस्थोऽभूदिति परेणा-
 न्वयः । तत्र हेतुर्यतस्तस्य परिपूर्णो मतिर्वर्धनापिति ॥ ८ ॥ उक्त-

संनिवेशमिमं देहनामकं तदनु स्वयम् ।

स जहौ तेजसाक्रान्तो रूपं हिमकणो यथा ॥११॥

विवेश परमाद्यन्तकारणं कारणेश्वरम् ।

प्रज्ञया सरितां वारिपरिपूर्णमिवाम्बुधिम् ॥ १२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरघुवृत्तान्ते सुरघुनिर्वाणं नाम षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमः सर्गः ६१

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवमुत्पलपत्राक्ष राघवाद्यविपर्यये ।

पद्मासाद्याङ्गच्छं विशोको भव भूतये ॥ १ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य न मनः परितप्यते ।

घोरे तमसि निर्मग्नं लब्धदीपं शिशुर्यथा ॥ २ ॥

विवेकावस्थया चेतस्तथैवायाति निर्वृतिम् ।

दृढतृणप्रचयालम्बनादिव ॥ ३ ॥

अधैतां पावनीं दृष्टिं भावयित्वाप्युदाहरन् ।

नित्यमेकसमाधानो भव भूषितभूतलः ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच ।

कथमेकसमाधानं कीदृशं वा मुनीश्वर ।

वाताहतमयूराङ्गरुहलोलं मनो भवेत् ॥ ५ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

भृशु तस्यैव सुरघोः प्रबुद्धस्य सतस्तदा ।

पर्णोदस्य च राजर्षेः संवादमिममद्भुतम् ॥ ६ ॥

राघवैकसमाधानबोधितायोजितात्मनोः ।

परस्परं समालापमिमं प्रकथयामि ते ॥ ७ ॥

अधिगतविमलैकरूपतेजा

विजनदशां समुपेत्य शान्तशोकः ।

अलमभवदसौ परस्वरूपं

घटस्त्रिमिवाम्बरसंयुतं महात्मा ॥ १३ ॥

बभूव पारसीकानां पार्थिवः परवीरहा ।

परिघो नाम विख्यातः परिघः स्यन्दने यथा ॥ ८ ॥

स बभूव परं मित्रं सुरघो रघुनन्दन ।

नन्दनोद्यानसंस्थस्य मदनस्येव माधवः ॥ ९ ॥

कदाचित्परिघस्याभूदवर्षं मण्डले महत् ।

कल्पान्त इव संसारे प्रजादुष्कृतदोषजम् ॥ १० ॥

विनेशुर्जनतास्तत्र बह्व्यः क्षुत्क्षामजीविताः ।

ज्वलिते विपिने वह्नौ यथा भूतपरम्पराः ॥ ११ ॥

तदुःखं परिघो दृष्ट्वा विषादमनुलं ययौ ।

तत्याजाश्वखिलं राज्यं दग्धं ग्राममिवाश्वगः ॥ १२ ॥

प्रजानाशप्रतीकारेष्वसमर्थो विरागवान् ।

जगाम विपिने कर्तुं तपोऽजिनमुनीन्द्रवत् ॥ १३ ॥

पौराणामपरिज्ञाते कस्मिंश्चिद्दरकानने ।

समुवास विरक्तात्मा लोकान्तर इवापरे ॥ १४ ॥

तपश्चरन्क्षान्तमतिर्दान्तः कन्दरमन्दिरे ।

स्वयं शीर्णानि शुष्काणि तत्र पर्णान्यभक्षयत् ॥ १५ ॥

चिरं हुताशवच्छुष्कपर्णान्येवाथ भक्षयन् ।

सन्धुवा । विकसंथेतसा ॥ ९ ॥ १० ॥ आक्रान्तः शोषितः ।

रूपं मूर्ताकारम् ॥ ११ ॥ सर्वेषामेवान्तःकारणानां हिरण्य-

गर्भादीनामीश्वरं नियन्तारम् । सर्वजगतामाद्यन्तयोः सृष्टिप्रल-

ययोः कारणं परं ब्रह्म प्रज्ञया साक्षात्कारवृत्त्या जन्मादिहेतु-

बीजशक्त्याविद्यावरणबाधेन सरितां वारिकूलद्वयपरिच्छेदव्याग्रेण

पूर्णमर्णवमिव विवेशेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तत्प्रविश्यासौ कीदृगभूत-

दाह—अधिगतेति । अस्मां सुरघुः प्रज्ञया अधिगतं स्वात्मतया

प्राप्तं विमलमेकरूपमानन्दैकरसं तेजः स्वप्रकाशान्तरूपं येन

तथाविधः सन् विजनां जन्मादिविक्रियादीनां दशां समुपेत्य

शान्तसर्वशोकः सन् घटभेदे घटस्त्रिमम्बरेण महाकाशेन संयुत-

मेकीभूतमिव परस्वरूपमेव अभवत् । तदेवायं निर्वाणमित्यर्थः

॥ १३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उप-

शमप्रकरणे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

सहजैकसमाधानलक्षणप्रतिपत्तये ।

परिघेणान्न संवादः सुरघोरुपवर्ण्यते ॥ १ ॥

हे राघव, एवं सुरघुवत्त्वमपि अवश्यं दर्शयिष्यामि निमित्तस्य

१ परिघस्य नामान्तरमेतत् ।

पापस्य विपर्यये तत्त्वबोधेन समूलमुच्छेदे सति ॥ १ ॥ शिशु-

बाल इव घोरे अज्ञानतमसि निर्मग्न मन एतां दृष्टिमवष्टभ्य

लब्धदीपं प्राप्तप्रकाशं तत्र परितप्यते ॥ २ ॥ श्वश्रे मोहान्ध-

कूपे पतन्मनस्तथा तादृश्या सुरघूपवर्णितप्रकारस्यैव विवेकाव-

स्थया दृढस्य तृणप्रचयस्य कक्षस्य आलम्बनादिव निर्वृतिं वि-

ध्रान्तिसुखम् ॥ ३ ॥ भावयित्वा पुनःपुनः परिशीलनेन स्वयं

दृढीकृत्यान्त्येभ्योऽयुदाहरमुपादिशन् ॥ ४ ॥ वाताहतं मयूरा-

ङ्गरुहं बह्विधं लोलचपलं मन एकसमाधानं कथं केन प्रकारेण

भवेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ हे राघव, एकसमाधानं बोधित आयोजित

आत्मा ययोः ॥ ७ ॥ पारसीका देशविशेषः । पार्थिवो राजा ।

स्यन्दने रथे परिघोऽक्षदण्ड इवाधारभूतः ॥ ८ ॥ माधवो

वसन्तः ॥ ९ ॥ अवर्षमनादृष्टिः । किं राजदोषान्नत्याह—प्र-

जेति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अजिनप्रधाना मुनीन्द्रा अजिन-

मुनीन्द्रास्तद्वत् ॥ १३ ॥ अपरे द्वितीये लोकान्तरे परलोक

इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥ अतिविरक्तात्पण्यकुल्यादिपरिमहोऽप्यस्य

नाभूदिति सूचनाय कन्दरमन्दिरे इत्युक्तम् ॥ १५ ॥ अस्मां

पर्णाद् इति नामासौ प्राप मध्ये तपस्विनाम् ॥१६॥
 ततःप्रभृति पर्णादनामा राजर्षिसत्तमः ।
 जम्बूद्वीपे बभूवासौ विख्यातो मुनिसत्तमः ॥ १७ ॥
 ततो वर्षसहस्रेण तपसा दारुणामना ।
 प्रापदभ्यासवशतो ज्ञानमात्मप्रसादजम् ॥ १८ ॥
 बभूव विगतछन्दो निराशः शान्तमानसः ।
 नीरागो निरनुकोशो जीवन्मुक्तः प्रबुद्धधीः ॥ १९ ॥
 विजहार यथाकामं त्रिलोकीमठिकामिमाम् ।
 सिद्धसाधैः समं साधो सहसालिरिवाब्जिनीम् २० ॥
 एकदा तस्य सदनं हेमचूडमहीपतेः ।
 प्राप रत्नविनिर्माणं मेरोः शृङ्गमिवापरम् ॥ २१ ॥
 ते तत्र प्राक्तने मित्रे पूजामकुरुतां मिथः ।
 पूर्णां विज्ञातविज्ञेयौ मौल्यगर्भाद्विनिर्गतौ ॥ २२ ॥
 अहो नु बत कल्याणैः फलितं मम पावनैः ।
 संप्राप्तवानहं यत्त्वामित्यन्योन्यमथोचतुः ॥ २३ ॥
 आलिङ्गितशरीरौ तावन्न्योन्यानन्दिताकृती ।
 एकासने विविशतुश्चन्द्रार्काविव भूधरे ॥ २४ ॥
 परिघ उवाच ।

परमानन्दमायातं चेतस्त्वहर्शनेन मे ।
 इन्दुबिम्ब इवोन्मग्न मनः शीतलतां गतम् ॥ २५ ॥
 अकृत्रिमसुखं प्रेम वियोगे शतशाखताम् ।
 प्रयाति पल्वलतटेऽच्छिन्नमूल इव दुमः ॥ २६ ॥
 विश्रन्थास्तान्कथालापांस्ता लीलास्तब्ध चेष्टितम् ।
 संस्मृत्य प्राक्तनं साधो हृष्यामि च पुनःपुनः ॥ २७ ॥
 ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं त्वया ज्ञातं यथाऽनघ ।
 माण्डव्यस्य प्रसादेन परमात्मप्रसादजम् ॥ २८ ॥
 अथ कश्चिददुःखस्त्वं कश्चिद्विश्रान्तवानसि ।

परिघः ॥ १६ ॥ १७ ॥ आत्मप्रसादश्चित्तशुद्धिर्गन्धर्वप्रहश्च
 तस्माज्जातं तत्त्वज्ञानं प्रापत्प्राप्तवान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ सिद्ध-
 गण्डैः साधैराहस्यभिरथ कदाचित्परिवृतः । हर्मैः सहितः
 गहमोऽलित्रिमरोऽस्त्रिजनी कमलिनामिव ॥ २० ॥ हेमचूडः
 स्वर्णजटाढ्यो देशस्तन्महीपतेः सुरधोः ॥ २१ ॥ मौल्यगर्भः
 समारम्भस्याद्विनिर्गतौ जीवन्मुक्तावित्यर्थः ॥ २२ ॥ कन्याणः
 मुकुतैः । फलितमिति भावे क्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ चितिशक्ति-
 प्रधाने आनन्दाविर्भावो मननशक्तिप्रधाने नापोषणम इति
 विशेषयोनताय चेतो मन इति भेदोक्तिः ॥ २५ ॥ अच्छिन्न-
 मूलच्छिन्नशाखो दुम इवेति योज्यम् ॥ २६ ॥ विश्रन्थान वि-
 श्रान्तगर्भान् । तान् प्राक्तनान्मुखदुःखकथालापान् ॥ २७ ॥
 यथा यथा माण्डव्यस्य प्रसादेन ज्ञानं तथैव मया परमात्मन
 तत्परस्य तपसाऽराधितस्य प्रसादजमेतज्ज्ञानं प्राप्तम् ॥ २८ ॥
 परमे कारणे विवर्त्तनादानत्पोषलक्षिते ब्रह्मण कश्चिदुत्तरोत्तर-
 भूमिकापरिपाकेन विश्रान्तवानसि ॥ २९ ॥ प्रसादो रजस्तमो-

परमे कारणे मेराविव भूमण्डलाधिपः ॥ २९ ॥
 कश्चित्परमकल्याण आत्मारामतया तच्च ।
 प्रसादो जायते चित्ते शरदीव सरोम्भसि ॥ ३० ॥
 कश्चित्करोषि समया सुप्रसन्नगभीरया ।
 दृष्ट्वा सुभग कार्याणि कार्याण्येव नराधिप ॥ ३१ ॥
 निराश्रिव्याधयो धीराः कश्चित्संपन्नशालयः ।
 जनतास्तच्च देशेषु तिष्ठन्ति विगतज्वरम् ॥ ३२ ॥
 कश्चिदुद्दामफलनी फलनीव फलानता ।
 धरा तव फलापूरैर्भूशं धारयति प्रजाः ॥ ३३ ॥
 कश्चित्तव दिगन्तेषु चन्द्रस्येवांशुपञ्जरम् ।
 तुषारनिकराकारं प्रसृतं पावनं यशः ॥ ३४ ॥
 कश्चिद्गुणगणैरेता दिशो निर्विवरीकृताः ।
 न्वया सरोम्भसा बाह्या विसानामिव भूमयः ॥ ३५ ॥
 कश्चिन्कलमकेदारकोणस्थानेषु हृष्यतीः ।
 प्रतिग्रामं कुमार्यस्ते गायन्त्यानन्दनं यशः ॥ ३६ ॥
 कुशलं तव धान्येषु धनेषु विभवेषु च ।
 भृत्येषु च कलत्रेषु पुत्रेषु नगरेषु च ॥ ३७ ॥
 आश्रित्याश्रिविहीनेयं कश्चित्कायलता तव ।
 फलं फलति पुण्याख्यं यदिहामुत्र चोदितम् ॥ ३८ ॥
 आपातगमणीयेषु वर्तन्तात्यन्तवैरिषु ।
 कश्चिद्विषयसंपेषु सविगगं मनस्तव ॥ ३९ ॥
 अहो वत चिरं कालमावां विभ्रेषमाणौ ।
 कालेन श्लेषितौ भूयो वसन्ताद्रितटाविव ॥ ४० ॥
 न ता जगति विद्यन्ते सुखदुःखदशाः सखे ।
 जीवद्भिर्यो न दृश्यन्ते संयोगजवियोगजाः ॥ ४१ ॥
 तथैतास्वतिदीर्घासु दशास्वन्यत्वमागताः ।
 भूयो वयमपि त्रिष्टाश्रितो हि नियतंविधिः ॥ ४२ ॥

न्यामनावगणम् ॥ ३० ॥ कार्याणि गव्यजनहितत्वादवयवकर्त-
 व्यान्येव कार्याणि कर्माणि करोगे ॥ ३१ ॥ जनताः प्रजास-
 मृदाः ॥ ३२ ॥ धरा पृथ्वा उद्दामफलनी उन्मृष्टमस्यादिकलवती
 फलंगानता फलनी कल्पलतेव तव प्रजाः फलापूरैः काले काले
 तत्तदभिलषितफलवृण्मृगमतिशयेन धारयति विवर्त्तितं पोष-
 यति कश्चिन् ॥ ३३ ॥ चन्द्रस्य अशुभपरं किण्वजालमिव ॥ ३४ ॥
 सरोम्भसा नडागोदकेन अवाध्याः स्वान्तर्गता विसानां मृणा-
 लाना भूमय इव त्वया दिशो गुणगणैर्यशोभिर्निर्विवरीकृताः
 पूरिताः कश्चित् ॥ ३५ ॥ कमलकेदाराणां कोणाखनुकसंधय-
 स्तत्रयेष्वामन्दस्थानेषु हृष्यतीर्ह्यन्यः । छान्दमो विभक्ति-
 व्यत्ययः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इह ऐहिकफलत्वेन चोदितं कारी-
 यादि । अमुत्र पारलौकिकफलत्वेन चोदितं ज्योतिष्टोमादि ॥ ३८ ॥
 तव मनो विषयवर्षेषु कश्चिन्मविरागं वर्तनं वर्तते ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 इष्टानिष्टजनसंयोगजास्त्रियोगजाश्च सुखदुःखदशाः ॥ ४१ ॥
 अन्यत्वं वियोगमागताः प्राप्ताः । नियतेः प्राणिकर्मानुसारिण्या

सुरधुरुवाच ।

भगवन्नित्यतेरस्या गतिं सर्पगतेरिव ।

दैविक्याः को हि जानाति गम्भीरां विस्मयप्रदाम् ४३
त्वमहं च व्यपोहेति दूरे दूरदशासु च ।

अद्य संघटितौ भूयः किमसाध्यमहो विधेः ॥ ४४ ॥

वयं त्वद्य महासत्त्व भृशं कुशलिनः स्विताः ।

त्वदागमनपुण्येन परां पावनतां गताः ॥ ४५ ॥

पश्य त्वदागमक्षीणपापानां पुण्यपादपैः ।

इत्थानं वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरधुरिचसमागमो नामैकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टिः सर्गः ६२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अथैवंप्रायया तत्र विश्रमभकथया चिरम् ।

प्राकनन्नेहगर्भिण्या स्वित्वोवाच्यायुधामिधः ॥ १ ॥

परिच उवाच ।

यद्यत्संसारजालेऽस्मिन्निक्रियते कर्म भूमिप ।

तत्समाहितचित्तस्य सुखायान्यस्य नानघ ॥ २ ॥

कश्चित्संकल्पपरहितं परं विश्रमणास्पदम् ।

परमोपशमं श्रेयः समाधिमनुतिष्ठसि ॥ ३ ॥

सुरधुरुवाच ।

एतन्मे ब्रूहि भगवन्सर्वसंकल्पवर्जितम् ।

परमोपशमं श्रेयः समाधिर्हि किमुच्यते ॥ ४ ॥

ईश्वरेच्छाया विधिर्विलासश्चित्रः अद्भुतः ॥ ४२ ॥ परिघोक्तमर्थ-

मनुमोदमानः सुरधुरपि तमेवाह—भगवन्नित्यादिना । दै-

विक्याः देव ईश्वरस्तदिच्छारूपायाः ॥ ४३ ॥ देशतो दूरे

कालतश्च दूरदशासु इति एवं व्यपोह्य वियोज्य ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तथा तादृशचित्तसमाधानात्मना फलितं यथा वयं न व्याकुलाः

सर्वव्याकुलतानिर्मुक्ताः कृतकृत्याः संपन्नाः ॥ ४६ ॥ शतशा-

खतां । सर्वतः फलोन्मुखतामिति यावत् ॥ ४७ ॥ हे महानुभाव,

पुण्यं तव वचनमवेक्षणं दर्शनं च परितो रसायनानाममृतानां

निकरं विकिरति वर्षतीव । हि यस्मात्साधूनां सङ्गः समागमः

परमपदप्रतिमो मोक्षसुखप्राप्तितुल्य इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति

श्रीवासिष्ठमहारामायणतार्प्यपकाशे उपशमप्रकरणे एक-

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अज्ञानावरणे ध्वक्ने नित्यचिन्स्फुरणस्थितेः ।

सदैवैकसमाधानं विदुषामत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

आनुषत्याभिधेयं अभिधा नाम यस्य स आयुधामिधः

परिचः ॥ १ ॥ किमयं तत्त्वविदो व्यवहारसमाध्योः

सुखतारतम्यं वक्ष्यत्युत नेति परीक्षणाय प्रथमं स्वा-

नुभवमुद्घाटयति—यद्यदिति । अन्यस्य अज्ञस्य ॥ २ ॥

एवं ज्ञानुभवमुद्घाट्य तत्संवाद्यसंवादी वेति परानुभवं जिज्ञा-

सम्भवः समाधौ विश्रान्त्याधिक्यमिव दर्शयन्पृच्छति—कश्चि-

तथा फलितमस्माकं न यथा वयमाकुलाः ॥ ४६ ॥

सर्वाः संपत्तयोऽस्माकं राजर्षे संस्विताः पुरे ।

भवदागमनेनाद्य प्रयाताः शतशाखताम् ॥ ४७ ॥

विकिरति परितो रसायनाना-

मिव निकरं मधुरं महानुभाव ।

तव वचनमवेक्षणं च पुण्यं

परमपदप्रतिमो हि साधुसङ्गः ॥ ४८ ॥

यो ह्यो महात्मन्सततं तिष्ठन्व्यवहरंश्च वा ।

असमाहितचित्तोऽसौ कदा भवति कः किल ॥ ५ ॥

नित्यं प्रबुद्धचित्तास्तु कुर्वन्तोऽपि जगत्क्रियाः ।

आत्मैकतत्त्वसंनिष्ठाः सदैव सुसमाधयः ॥ ६ ॥

बद्धपद्मासनस्यापि कृतब्रह्माञ्जलेरपि ।

अविभ्रान्तस्वभावस्य कः समाधिः कथं च वा ॥ ७ ॥

तत्त्वावबोधो भगवन्सर्वाशातृणपावकः ।

प्रोक्तः समाधिश्चन्द्रेण ननु तूष्णीमवस्थितिः ॥ ८ ॥

समाहिता नित्यतृता यथाभूतार्थदर्शिनी ।

साधो समाधिश्चन्द्रेण परा प्रबोध्यते बुधैः ॥ ९ ॥

दिनि । विक्षेपदुःखानां परममुपशमं सांसारिकसुखेभ्यश्च श्रेयः

प्रशस्यतरम् । सामान्ये व्यत्ययेन वा क्लीबता ॥ ३ ॥ समाहि-

तचित्तस्य सर्वं कर्म सुखायेति पश्यनस्ते समाधौ विश्रान्त्याधि-

क्यदर्शनं व्यवहारसमाधिभेदाभ्युपगमेन प्रश्नश्चातृणपावकः एवेति

त्वदनुभवसंवाद्यं ममाथनुभव इत्याशयेन सुरधुः संकल्पपरहितं

परमोपशमं श्रेय इति तदुक्तांशस्यात्मस्वरूपेऽपि संभवात्ताव-

भ्युपगच्छन् विश्रमणास्पदं समाधिमनुतिष्ठसौत्यशस्य समाधिः

यस्याविश्रमहेनोर्मनसो बाधितत्वादेवामेभवं मन्यमान आधि-

पति—एतदिनि । सर्वसंकल्पवर्जितं परमोपशमं श्रेय इत्येतन्मे

मयं युक्तत्वाद्ब्रूहि समाधिरनुष्ठेय इति किमर्थं त्वयोच्यते

इत्यर्थः ॥ ४ ॥ यो हस्तस्त्वविविक्तं व्यवहरन्नपि कः किंस्वरूप-

किल । यतः सदैवानावृताद्वयचित्स्वभावोऽसौ कदा असमाहित-

चित्तो भवति । न कदाचिदपीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यदि तु निश्चला-

त्मस्वरूपावस्थितिरेव समाधिस्तदभिमतः स्यात्तर्हि स सदैवा-

स्ताति नानुष्ठेय किंचिदस्तात्याह—नित्यमिति ॥ ६ ॥ यदि

त्वं मामज्ञं मन्यसे तदापि समाधुपदेशोऽनुपपन्न इत्याशये-

नाह—बद्धेति । कथं केनोपायेन वा । यत्र चित्तं समाधेयं

तस्यैवापरिचयाधित्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्त्वावबोध इति । सम्यक् सम-

लसर्वाशाविषयबाधेन आत्मनः परमार्थस्वरूपे आधानं सम-

धिरिति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ ८ ॥ अबाधितात्मदर्शनरूपा

अधुश्चा निरहंकारा द्वन्द्वेष्वननुपातिनी ।
 प्रोक्ता समाधिश्चन्देन मेरोः स्थिरतराकृतिः ॥ १० ॥
 निश्चिन्ताधिगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता ।
 प्रोक्ता समाधिश्चन्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥ ११ ॥
 यतः प्रभृति बोधेन युक्तमात्यन्तिकं मनः ।
 तद्धारय्य समाधानमव्युच्छिन्नं महामनः ॥ १२ ॥
 नहि प्रबुद्धमनसो भूत्वा विच्छिद्यते पुनः ।
 समाधिर्दूरमाकृष्टो बिसतन्तुः शिशोरिव ॥ १३ ॥
 समग्रं दिनमालोकाद्विरमत्यक्षयो यथा ।
 आजीविनान्तं नो प्रज्ञा तथा तत्त्वावलोकनान् ॥ १४ ॥
 अजन्ममम्बुबहनाद्यथा नद्या न रुद्धते ।
 तथा विज्ञानदृग्बोधात्मक्षणमात्रं न रुद्धते ॥ १५ ॥
 न विस्मरत्यविरतं यथा कालः कलागतिम् ।
 न विस्मरत्यविरतं स्वात्मानं प्राज्ञधीस्तथा ॥ १६ ॥
 न विस्मरति सर्वत्र यथा सततगो गतिम् ।
 न विस्मरति निश्च्येयं चिन्मात्रं प्राज्ञधीस्तथा ॥ १७ ॥
 गतिं कालकला यद्विचिन्वाना समवस्थिता ।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गमाधिनिधयो नाम द्विपष्ठितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ६३

परिग्र उवाच ।

राजज्ञं प्रबुद्धोऽसि प्राप्तवानसि तत्पदम् ।
 संशीतलान्तःकरणः पूर्णन्दुर्गि राजसं ॥ १ ॥
 आनन्दमधुसंपूर्णलक्ष्म्या च परयाश्रितः ।

परा प्रज्ञा ॥ ९ ॥ तामेव फलतो वर्णयन्ति—अधुर्धातं
 द्वाभ्याम् ॥ १० ॥ ११ ॥ सा तु मम पदेमेव सिद्धेति नानुप-
 येत्याशयेनाह—यत इत्यादिना ॥ १२ ॥ यथा दूरमाकृष्टो
 विरमन्तुः क्रीडतः शिशोर्हस्ताद्विच्छिद्यते तद्वादिना व्यतिरेके
 गणान्तः ॥ १३ ॥ ननु ब्रह्माकारवृत्तिविच्छेदे व्युत्थानात्म-
 माधिबिच्छेदस्तस्य स्यात्तत्राह—समग्रमिति । अत्रयः सूर्यः
 उत्तमार्धस्थ नो इति पद पूर्वार्धेऽपि नो विरमन्तीति मय यते ।
 तथा प्रज्ञा ब्रह्माकारवृत्तिरपि आजीविनान्तं विदेहकेवत्यपर्यन्तं
 तत्त्वावलोकनाद्वो विरमति । दृढसंस्कारबलादनुवर्तते तत्त्वार्थः
 ॥ १४ ॥ स्वप्नाच्छादकस्याज्ञानस्य सकृदुदितया वृत्त्या निः-
 शेषनाशे पुनरावृत्त्याकाभावाद्वा तस्य न स्वप्ननिरोधलक्षणमाधि-
 नाप्रमक्तिरित्याशयेनाह—अजन्ममिति । न रुद्धते आवरणेन
 न प्रान्तभ्यते ॥ १५ ॥ परमप्रेमास्पदत्वाद्वा सकृदध्वस्य तस्य
 न विस्मरणप्रसक्तिरित्याशयेनाह—न विस्मरतीति द्वाभ्याम्
 ॥ १६ ॥ १७ ॥ भगवावरण आत्मैव यावज्जीवं स्वाकारवृत्ति-
 परम्परं जनयन्नेवास्ते इत्याशयेनाह—गतिमिति । कालस्य
 कला मूर्तिः सूर्यादिः । चिच्चित्तिर्धन्यस्कृतिः । राहोः शिरः
 शिबदुपचारः । गतयः स्वाकारवृत्तीः । छान्दसो विभक्ति-

चिच्चित्तिश्चेत्यरहिता चिन्वाना गतयस्तथा ॥ १८ ॥
 यथा सत्ताविहीनात्मा पदार्थो नोपलभ्यते ।
 तथात्मज्ञानहीनात्मा कालो ह्यस्य न लभ्यते ॥ १९ ॥
 न संभवति संसारे गुणहीनो गुणी यथा ।
 न संभवत्यात्मसंविद्धिर्जितो ह्यात्मवांस्तथा ॥ २० ॥
 सर्वदैवासि संबुद्धः सर्वदैवासि निर्मलः ।
 सर्वदैवासि शान्तात्मा सर्वदासि समाहितः ॥ २१ ॥
 भेदः केन समाधेर्मे ज्ञ्यते कथमेव वा ।
 आत्मनोऽव्यतिरेकेण नित्यमेव सदात्मता ॥ २२ ॥
 तस्मात्कदाचिदपि मे नासमाधिमयं मनः ।
 न वा समाहितं नित्यमात्मतत्त्वैकसंभवान् ॥ २३ ॥
 सर्वगः सर्वदैवात्मा सर्वमेव च सर्वथा ।
 असमाधिर्हि कोऽसौ स्यात्समाधिरपि कः स्मृतः २४
 नित्यं समाहितधियः सुसमा महान्त-
 स्तिष्ठति कार्यपरिणामविभागमुक्ताः ।
 नेनासमाहितसमाहितभेदभङ्गा
 नित्योदितः क नु स उत्तमवाक्यप्रपञ्चः ॥ २५ ॥

शीतलः क्षिप्रमधुरो राजीवमिव राजसे ॥ २ ॥
 निर्मलां चित्तः पूर्णो गर्भीरः प्रकटाशयः ।
 वेलानिलविलासनेन मुक्तोऽधिष्ठि रिव राजसे ॥ ३ ॥
 स्वच्छ आनन्दसंपूर्णो नष्टाहंकारवारिदः ।

व्यवयः ॥ १८ ॥ बोधस्य तज्जावनकालधर्मत्वाद्वा न विच्छेदप्र-
 मक्तिरित्याशयेनाह—यथेति ॥ १९ ॥ अर्थाप्यवन्तस्वभाव-
 न्वादा न विच्छेदप्रमक्तिरित्याशयेनाह—न गमवतीति ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ भेदो विच्छेदः । समग्रमाध्यात्मस्वरूपादव्यतिरेकेण
 हेतुनेत्यर्थः । गदात्मना गता सिद्धत्यर्थः ॥ २२ ॥ यदि मनोऽ-
 स्मानि मन्यते तर्हं गदा समाहितमेव यदि तु नास्तीति तदा
 समाधिरपि माम्बु विज्ञेयहेतोरेवाप्रमेक्तिरित्याशयेनोपमंहरति—
 तस्मादिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ सम्यक् पृथक्स्वभावेनाहिता
 धार्यः । तेन हेतुना असमाहितसमाहितभेदभङ्गा प्रवृत्तस्व-
 द्वाक्यप्रपञ्चः कतु कस्मिन्नर्थे व्यवतिष्ठत । अनो मिथ्यबोदित
 इत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणनामपर्वप्रकाशे
 उपशमप्रकरणे द्विपष्ठितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

परिवेण परीक्षया स्तुतः स मुरघुनिजाय ।

सहजस्थितिमेवात्र वर्णयामास विस्तरात् ॥ १ ॥

ननु निश्चयेन प्रबुद्धमन्त्रविदमि । परीक्षणेन मया प्रबुद्ध-
 स्वममोति वा ॥ १ ॥ आनन्दलक्षणेन मधुना मकरन्देन संपूर्णः ।
 राजांश्च पद्ममिव राजमे ॥ २ ॥ निर्मलत्वादेव प्रकटः स एतदय आ-

स्फुटो विस्तीर्णगम्भीरः शरत्कामिव राजसे ॥ ४ ॥
 सर्वत्र लक्ष्यसे स्वयः सर्वत्र परितुष्यसि ।
 सर्वत्र वीतरागोऽसि राजन्सर्वत्र राजसे ॥ ५ ॥
 सारसारपरिच्छेदपारगस्त्वं महाधिया ।
 जानासि सर्वमेवेदं यथास्थितमखण्डितम् ॥ ६ ॥
 भावाभावपरिच्छेदतत्त्वज्ञमुदिताशयम् ।
 गमागमदशालौल्यमुक्तं तव वपुः स्थितम् ॥ ७ ॥
 वस्तुना वस्तुनेवान्तरमृतेनेव सागरः ।
 अपुनःप्रक्षयायैव परे तृप्तोऽसि सुन्दर ॥ ८ ॥

सुरघुर्वाच ।

न तदस्ति मुने वस्तु यत्रोपादेयतास्ति नः ।
 यावत्किंचिदिदं दृश्यं तावदेतन्न किंचन ॥ ९ ॥
 उपादेयस्य चाभावाच्चेयमप्यस्ति किं किल ।
 प्रतियोगि व्यवच्छेद्यं विना हेयं किमुच्यते ॥ १० ॥
 तुच्छत्वात्सर्वभावानामतुच्छत्वाच्च कालतः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो० उपशमप्रकरणे सुरघुपरिवर्तिनश्च यो नाम त्रिपष्टितमः सर्गः ॥ ६३

चतुःषष्टितमः सर्गः ६४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सुरघुः परिघश्चैव विचार्येति जगद्भ्रमम् ।
 मिथः प्रपूजितौ तुष्टौ स्वव्यापारपरौ गतौ ॥ १ ॥
 तदेव राघव श्रुत्वा परमं बोधकारणम् ।
 अनेनैव विबोधेन भव लब्धारूपदः स्फुटम् ॥ २ ॥
 परया प्रज्ञया धीरविचारगततीक्ष्णया ।
 गलत्यलमहंकारकालमेघे हृदम्बरे ॥ ३ ॥

शयोऽन्तःप्रदेशो मनश्च यस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वत्र इष्टानिष्टविषये ॥ ५ ॥
 परिच्छेदो विचार्य निर्णयस्तपारगः । अखण्डितमपरिच्छिन्नब्र-
 ह्मरूपम् ॥ ६ ॥ तत्त्वज्ञैत्यन्तं संबोधनम् । उदिताशयमिति
 वा छेदः । गमागमो आरोहावरोहो तत्प्रयोजिका भोगगता-
 दशा तथा तत्प्रयुक्तलाल्येन च मुक्तम् ॥ ७ ॥ न विद्यते वस्तु-
 परमार्थवस्तु यस्मात्तथाविधेन वस्तुना स्वात्मना स्वान्तस्थेन
 अमृतेन सागर इव परे स्वे महिम्नि तृप्तोऽसि ॥ ८ ॥ तदुक्तं
 सर्वं युक्तिभिः समर्थयन्ननुमोदमानः सुरघुर्वाच—न तदित्या-
 दिना । न किंचन अत्रुतमित्यर्थः ॥ ९ ॥ उपात्तस्य त्यागो हि
 हानं तत्र प्रतियोगि हानप्रतिकूल हानेन व्यवच्छेद्यं विनाश्य
 उपादानं विना हेयमिति किमुच्यते वक्तुं शक्यते । न किंचिदि-
 त्यर्थः ॥ १० ॥ ननु तुच्छं हेयमतुच्छमुपादेय किं न स्यात्-
 त्वाह—तुच्छत्वादिति । यथाहुः ‘बद्धमुक्तो महीपालो ग्राममा-
 त्रेण तुष्यति । स एव पूर्वं संपूर्णो न राज्यं बहु मन्यते ॥’ इति
 ॥ ११ ॥ इह मन्यन्ते इति शेषः । अतो न किंचितुच्छातुच्छं
 बुद्ध्या निबन्धं स्तुत्य वेत्याह—वर्ज्यं इति ॥ १२ ॥ १३ ॥
 वस्तुशब्दो भावप्रधानः । सत्यलक्ष्यानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अ-
 ध्यात्वं मांसास्थिमये अभिभूतं च दारुमृदनादिमये । रजसाब्दः

चिरं मम परिक्षीणे तुच्छातुच्छे मनस्विती ॥ ११ ॥
 देशकालवशादेव तुच्छस्यातुच्छतामिह ।
 अतुच्छस्य तु तुच्छत्वं वर्ज्यं निन्दास्तुती बुधैः ॥ १२ ॥
 रागाग्निन्दास्तुती लोके रागश्च परिवाञ्छितम्
 वाञ्छिते च महोदारं वस्तु शोभनबुद्धिना ॥ १३ ॥
 त्रैलोक्ये च स्त्रियः शैलाः समुद्रवनराजयः ।
 भूतानि वस्तुशून्यानि सारो नास्त्यत्र वस्तुतः ॥ १४ ॥
 मांसास्थिदारुमृदन्नमये जगति जजरे ।
 वाञ्छनीयविहीनेऽस्मिन्शून्ये किमिव वाञ्छयते ॥ १५ ॥
 वाञ्छायां विनिवृत्तायां संक्षयो द्वेषरागयोः ।
 दिनलक्ष्म्यां व्यपेतायामालोकातपयोरिव ॥ १६ ॥

अलमतिविततैर्वचःप्रपञ्च-

रियमुचितेह सुखाय दृष्टिरैका ।

उपशमितरसं समं मनोऽन्त-

र्यदि मुदितं तदनुत्तमा प्रतिष्ठा ॥ १७

समस्तलोकानुमते सफले ह्लादकारिणि ।
 निर्मले वितते चेतः शरत्काल उपस्थिते ॥ ४ ॥
 ध्येये शरये सुगमे सकलानन्दसंपदि ।
 सुप्रसन्ने चिदाकाशे स्थीयते परमात्मनि ॥ ५ ॥
 यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी ।
 नित्यं चिदनुसंधानो मनःशोकैर्न बाध्यते ॥ ६ ॥

शिलापरः ॥ १५ ॥ १६ ॥ यदि सर्वमेवासारं किं तर्हि सार-
 भूतं संवितुमुचितं तदाह—अलमिति । यदि मन उपशमि-
 तरसं सर्वतो नागम समं विक्षेपवैषम्यरहितं सद्गन्तः स्वात्म-
 न्येव मुदितं तत्तर्हि संयतोत्तमा प्रतिष्ठा विश्रान्तिरियमेवैकदृष्टिः
 सुखाय सदा संवितुमुचितेत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीवासिष्ठम-
 हारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे त्रिपष्टितमः सर्गः ६३
 चतुःषष्टितमः सर्गः ६४

यहृपायैरुपायज्ञो मनोदोषेर्न बाध्यते ।

आत्मा चोद्भिज्यते दुःखात् उपाया इहोदिताः ॥ १ ॥

इति वर्णितप्रकारेण विचार्य ॥ १ ॥ तत् वर्णितसंवादरूप
 बोधकारणं श्रुत्वा । एतावदेव श्रुत्वावधारितं बोधाय पर्याप्त-
 मिति सूचनाय प्रथम एवकारः । एतावद्वेदो एव सुप्रतिष्ठितः
 परमपदप्राप्तये पर्याप्त इति द्योतनाय द्वितीयः ॥ २ ॥ धीरांर्व-
 द्विभिः सह विचारेण धीरेण निश्चलेन स्वविचारेण च गतती-
 क्ष्णया प्राप्तनिशितभावया हृदम्बरे अहंकारलक्षणे कालमेघे
 गलति सति ॥ ३ ॥ समस्तेत्यादिविशेषणानि शरत्कालेऽपि
 योज्यानि ॥ ४ ॥ सर्वानर्थानि वर्तकत्वाच्छरण्ये ॥ ५ ॥ अध्या-
 त्ममय आत्मैकविचारप्रचुरः । अन्तर्मुखो बाह्यासक्तिशून्यः ।
 चित्येवानुसंधानं पुनःपुनरादरादास्मादनं यस्य ॥ ६ ॥

व्यवहारपरोऽत्युच्चैः रागद्वेषमयोऽपि सन् ।
 नान्तःकलङ्कमायाति पथो जलगतो यथा ॥ ७ ॥
 सम्यग्विज्ञानवान्मुञ्चो योऽन्तःशान्तमना मुनिः ।
 न बाध्यते स मनसा करिणेव मृगाधिपः ॥ ८ ॥
 भोगैकशरणं दीनं न चित्तं ह्यस्य विद्यते ।
 नन्दते दुर्दम इव ज्वलितं हि महावपुः ॥ ९ ॥
 विरक्तो जन्ममरणे यथा दुःखी न मानवः ।
 परिज्ञाताखिलाविद्यं तथा चित्तं न दुःखितम् ॥ १० ॥
 परिज्ञातमनोमोहो जगद्भावोद्भवत्माना ।
 स्पृश्यते नैनसा साधो रजसेव न भस्तलम् ॥ ११ ॥
 अविद्यासंपरिज्ञातमिवमेव महौषधम् ।
 अविद्याविततव्याधेस्तिमिरस्येव दीपकम् ॥ १२ ॥
 अविद्या संपरिज्ञाता यदैव हि तदैव हि ।
 सा परिक्षीयते भूयः स्वप्नेनैव हि भोगभूः ॥ १३ ॥
 व्यवहारपरोऽप्यन्तरसक्तमतिरेकधीः ।
 स्पृश्यते नैनसा साधुर्मस्येक्षणमिवात्मसा ॥ १४ ॥
 प्राप्ते चिद्भासुरालोके प्रक्षीणाऽज्ञानयामिनी ।
 शेषुषी परमानन्दमागता ह्यस्य राजते ॥ १५ ॥
 अज्ञाननिद्रोपशमे जनो ज्ञानार्कबोधितः ।
 तत्प्रबोधमवाप्नोति पुनर्येन न मुह्यति ॥ १६ ॥
 दिनानि जीव्यते तानि सानन्दास्तं क्रियाक्रमाः ।
 आत्मचन्द्रोदिता येषु चिद्भयोन्मत्ता हृदयाम्बरं ॥ १७ ॥
 नरो मोहसमुत्तीर्णः सततं स्वात्मचिन्तया ।
 अन्तःशीतलतामेति स्वाप्नुतेनेव चन्द्रमाः ॥ १८ ॥
 तानि मित्राणि शास्त्राणि तानि तानि दिनानि च ।

रागद्वेषमयो रागद्वेषप्रचुर इव मूढः कल्पमानोऽपि ॥ ७ ॥ ८ ॥
 दुर्दमो विषकण्टकवृक्षः । हि यस्माज्जस्य चित्तं महावपुः । श्रु-
 मुखलवनिस्पृहमिति यावत् ॥ ९ ॥ यथा विरक्तो मानवो
 जायामरणे सति कामुक इव न दुःखी तथा परिणो विचार्य
 ज्ञाता अखिला विषयेन्द्रियशरीरादिमवैदश्यरूपा अविद्या सित्या-
 भ्रान्तिर्येन तथाविधे ज्ञातं न दुःखितं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥
 मस्य भाविदुःखहेतुपापसंबन्धोऽपि नास्तीत्याह—परिज्ञातेन ।
 जगति व्यवहारपट्टे भावः कर्तृत्वाभिमानस्यामादुद्भवतां
 जगद्भावोद्भव तदात्मना एनमा पापेन ॥ ११ ॥ अविद्यालक्षण-
 जगदाकारविस्तीर्णव्याधिरविद्यामात्रं जगदिदं सम्यक्परिज्ञान वि-
 नारजस्य ज्ञानमेव महौषधमित्यर्थः ॥ १२ ॥ यथा स्वप्नोऽयमिति
 परिज्ञानं स्वप्नेन तद्गोभूः परिक्षीयते तद्वत् ॥ १३ ॥
 मस्यानामीक्षणं चक्षुरभ्यसा न स्पृश्यते तद्वत् । तस्यैव पि-
 दित्वाक्षणां तेषां जले दर्शनादिव्यवहारो न स्यादिति भावः
 ॥ १४ ॥ शेषुषी प्रज्ञा ॥ १५ ॥ ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञान शास्त्र
 तद्दर्पणैकेन बोधितः । तत्तादृश प्रबोधम् ॥ १६ ॥ इदानीं
 विद्यां स्तौति—दिनानीत्यादिना । ज्ञान्येन तानि भावे ल ।
 दिनानीति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया ननु कर्मणि । येषु

विरागोल्लासवान्येभ्य आत्मचित्तोदयः स्फुटम् ॥ १९ ॥
 चिरं शोचन्ति ते दीना जन्मजङ्गलबीरुहः ।
 आत्मावलोकने हेला येषामविगतैनसाम् ॥ २० ॥
 आशापाशशनैर्बद्धं भोगोलपसुलालसम् ।
 जराजर्जरिताकारं शोकोच्छ्वासकदर्थितम् ॥ २१ ॥
 व्यूढदुःखमहाभारं जन्मजङ्गलजीवितम् ।
 कुर्मकर्ममालिनं मोहपल्लवलायिनम् ॥ २२ ॥
 रागदंशावलीदृष्टं कृष्टं तृष्णावरत्रया ।
 मनोवणिक्किंतस्य बन्धुबन्धननिश्चलम् ॥ २३ ॥
 पुत्रदारजराजीर्णं मग्नोन्मग्नं कुर्ममे ।
 श्रान्तं विगतविश्रामं भग्नमादीर्घवर्मनि ॥ २४ ॥
 गमागमपरिक्षीणं संसारारण्यचारिणम् ।
 अलक्ष्यशीतलच्छायं तीव्रतापोपनापितम् ॥ २५ ॥
 आकारभासुरं दीनं बाह्यैराकान्तमिन्द्रियैः ।
 कर्मघण्टारवाकान्तं कान्तं दुष्कृतताडनैः ॥ २६ ॥
 आविर्भावतिरोभावचक्रावर्तधुरोष्ठहम् ।
 अज्ञानविकटाटव्यां लुडितं सङ्गात्रकम् ॥ २७ ॥
 निजानर्थसदामग्नं सीदमानमकिंचनम् ।
 सन्नाङ्गं कर्मभारणं कठणाकन्दकारिणम् ॥ २८ ॥
 गम जीवबलीवर्दमिमं संसारपल्लवात् ।
 परमं यत्नमास्थाय चिरमुत्तारयद्दलात् ॥ २९ ॥
 तत्त्वावलोकनार्त्क्षीणं चित्तं नो जायते पुनः ।
 जीवः कदाचन तदा भवेत्तीर्णभवारणवः ॥ ३० ॥
 महानुभावसंपत्कान्संसारणवलङ्घने ।
 युक्तिः संप्राप्यते गम स्फुटा नारिव नाधिकात् ॥ ३१ ॥

दिनेषु चिद्भयोन्मत्ता हृदयाम्बरं आकाशमिव विराजतेत्येन शेषः ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ येभ्यो मित्रादिभ्यो निमित्तेभ्यो विरागोल्लासवान् आत्मा-
 कारवृत्तिलक्षणश्रिताभ्युदयः स्फुटं गिञ्जनीति शेषः ॥ १९ ॥
 हेला अवहेलनम् । उपक्षेपि यावत् । अविगतैनसाम् गमागमपरिज्ञानम्
 ॥ २० ॥ इत आरभ्य तेषां द्वितीयास्तपदानां नवमश्लोकस्ये
 जीवबलीवर्द उत्तारयद्दलात् मन्त्रः । उलपास्तुनिवेशोः
 ॥ २१ ॥ विशेषेण कृष्टं दुःखसहाभारो येन ॥ २२ ॥ वरत्रया
 वमेमस्या नामात्रया । मनोलक्षणस्य वणिजो निकटे आह्ला-
 लक्षणे मक्ते निवासं च स्थितम् । बन्धुजनलक्षणैर्बन्धनैर्नि-
 श्चलं चलिनुमशक्तम् ॥ २३ ॥ कुर्ममे गोमयपङ्क ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ बाह्यैराकारमात्रेण भासुरमन्तस्तु दीनम् । बाह्यैरि-
 न्द्रियैश्चक्षुरादिनिष्कान्तमास्फुटम् । कर्मपटनं काम्यकर्मप्रोच-
 कार्थवादा लक्ष्यन्ते । तद्वर्णनं घातवेणाकान्तं अस्मितम्
 ॥ २६ ॥ चक्रावर्तधुरा शकटभारः । गा हि शकटचक्रैर्गावर्तते
 तद्वद्वत् ॥ २७ ॥ कठणं यथा स्यात्तथा आकन्दकारिणम्
 ॥ २८ ॥ चिरं परमं गममास्थाय जानबलादुत्तारयद्दलात्
 ॥ २९ ॥ उत्तारिणम् पुनः पङ्कजमनशङ्का वारयति—तत्त्वति
 ॥ ३० ॥ उत्तारणोपायज्ञानकाभस्तु सद्गुरोर्भगवन्नास्तिज्यती-

यस्मिन्देशमरौ तज्जो नास्ति सज्जनपादपः ।
 सफलः शीतलच्छायो न तत्र निवसेद्बुधः ॥ ३२ ॥
 जिग्धशीतलवचःपत्रे सच्छाये स्मितपुष्पके ।
 क्षणाद्विभ्रम्यते राम भृशं सुजनचम्पके ॥ ३३ ॥
 तदभावे महामोहतापसंपत्तिदायिनि ।
 किञ्चिज्जातविवेकेन स्वतव्यं नेह धीमता ॥ ३४ ॥
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मनात्मैवमुद्धरेत् ।
 नात्मानमवलेपेन जन्मपङ्कान्वे क्षिपेत् ॥ ३५ ॥
 किमिदं कथमायातं किमूलमिति किञ्क्षयम् ।
 देहदुःखमिति प्राज्ञैः प्रेक्षणीयं प्रयत्नतः ॥ ३६ ॥
 न धनानि न मित्राणि न शास्त्राणि न बान्धवाः ।
 नराणामुपकुर्वन्ति मग्नस्वात्मसमुद्धृतौ ॥ ३७ ॥
 मनोमात्रेण सुहृदा सदैव सहवासिना ।
 सह किञ्चित्परामृश्य भवत्यात्मा समुद्धृतः ॥ ३८ ॥
 वैराग्याभ्यासयत्नाभ्यां स्वपरामर्शजन्मना ।
 तत्त्वालोकनपोतेन तीर्यते भवसागरः ॥ ३९ ॥
 शोच्यमानं जनैर्नित्यं दृष्टमानं दुराशया ।
 नात्मानमवमन्येत प्रोद्धरेदेनमादरात् ॥ ४० ॥
 अहंकारमहालानं तृणारज्जुं मनोमदम् ।
 जन्मजम्बालनिर्मग्नं जीवदन्तिनमुद्धरेत् ॥ ४१ ॥
 अयमेतावतैवात्मा प्रातो भवति राघव ।
 यदपास्य विमूढत्वमहंकारः प्रमार्ज्यते ॥ ४२ ॥
 एतावतैव सन्मार्गे याति प्रकटतामलम् ।
 यदपास्य मनोजालमहंभावो विलयते ॥ ४३ ॥

व्याशयेनाह—महानुभावति ॥ ३९ ॥ देशो मरुत्वि देशम-
 रुत्स्मिन् ॥ ३९ ॥ सुजनलक्षणं चम्पकवृक्षः । विशेषणान्यु-
 भयसाधारण्येन योज्यानि ॥ ३३ ॥ तदभावे स्वात्मलाभवि-
 श्रान्त्यभावे इह संसारे न स्वतव्यम् ॥ ३८ ॥ एवमनेनोपायेन
 उद्धरेदात्मानमित्यर्थः । अवलेपेन देहाभिमानगर्वेण ॥ ३५ ॥
 कस्मात्क्षयो यस्य किञ्क्षयम् । देहाधीन दुःखं प्रेक्षणीयं स्वबुद्ध्या
 शास्त्रसज्जनसहायेन च विचारणीयम् । द्वाविति शब्दा विचार्य-
 विचारप्रकारबाहुल्यद्योतनार्थः ॥ ३६ ॥ शास्त्राण्यनामशास्त्राणि
 ॥ ३७ ॥ किं तर्ह्युपकरोति तदाह—मनोमात्रेणिति । सुहृदा
 परिहृद्येनेति यावत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नावमन्येत नोपेक्षेन
 ॥ ४० ॥ आलानं गजबन्धनस्तम्भः । जम्बाले पङ्क निर्मग्नम्
 ॥ ४१ ॥ विमूढत्वं स्वात्मज्ञानम् ॥ ४२ ॥ सतः परमात्मनो
 मार्गणं मार्गो बोधपर्यन्तो विचारस्तस्मिन् प्रकटतां स्फुटावलोक-
 नताम् । मनोरचितं बाह्याभ्यात्मिकासक्तिजालम् ॥ ४३ ॥
 तत्रापि दुस्त्यजदेहाभिमानत्यागएव मुख्यं इत्याशयेनाह—एता-
 वतैवेति ॥ ४४ ॥ तस्य दर्शनस्य परिणामेन भूमिकापरिपाकेन चि-
 त्वाकरभावापर्याया वा ॥ ४५ ॥ अवलोकनं सिध्यतीति शेषः

एतावतैव देवेशः परमात्मावगम्यते ।
 काष्ठलोष्टसमत्वेन देहो यदवलोक्यते ॥ ४४ ॥
 अहंकाराभ्युदे क्षीणे दृश्यते चिद्दिवाकरः ।
 ततस्तत्परिणामेन तत्पदं समवाप्यते ॥ ४५ ॥
 यथा ध्वान्तसमुच्छेदे स्वयमालोक्येदेनम् ।
 तथाहंकारविच्छेदे स्वयमात्मावलोकनम् ॥ ४६ ॥
 अहंकारे परिक्षीणे यावस्था सुखमोदजा ।
 सावस्था भरिताकारा सा सेव्या संप्रयत्नतः ॥ ४७ ॥
 परिपूर्णान्वपप्रख्या न वा गोचरमेति नः ।
 नोपमानमुपादत्ते नानुधावति रज्जनम् ॥ ४८ ॥
 केवलं चित्प्रकाशांशकलिका स्थिरतां गता ।
 तुर्या चेत्प्राप्यते दृष्टिस्तत्तया सोपमीयते ॥ ४९ ॥
 अदृग्गतसादृश्यान्सुषुप्तस्योपलक्ष्यते ।
 सावस्थाभरिताकारा गगनध्रीरिवातता ॥ ५० ॥
 मनोहंकारविलये सर्वभावान्तरस्थिता ।
 समुदेति परानन्दा या तनुः पारमेश्वरी ॥ ५१ ॥
 सा स्वयं योगसंसिद्धा सुषुप्ता दूरभाविनी ।
 न गम्या वचसां राम हृद्येवेहानुभूयते ॥ ५२ ॥
 अनुभूतिं विना तत्त्वं खण्डादेनोनुभूयते ।
 अनुभूतिं विना रूपं नाम्ननश्चानुभूयते ॥ ५३ ॥
 अखिलमिदमनन्तमात्मतत्त्वं
 दृढपरिणामिनि चेतसि स्थितेऽन्तः ।
 यहिरूपशमिते चराचरात्मा
 स्वयमनुभूयत एव देवदेवः ॥ ५४ ॥

॥ ४६ ॥ सुखमोदो नित्यतिशयानन्दविश्रान्तस्तज्जा तादृश्या-
 विभृता निर्विकल्पावस्था ॥ ४७ ॥ तामिव वर्णयति—परिपूर्ण-
 त्यादिना । रज्जनं दृश्योपगमम् ॥ ४८ ॥ तथैव सोपमायते
 नान्यत्तदुपमानमस्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ केन तर्हि निदर्शनेन
 तत्समावना स्यात्तदाह—अदृरेति । निर्विक्षेपलाशे सन्निहिता-
 सादृश्यादित्यर्थः । उप समीपं लक्ष्यते । अज्ञानावर्णं चेतसा
 न स्यात्तर्हि तुर्यावस्थं स्यादित्यनया रीत्येत्यर्थः ॥ ५० ॥
 घटाविलये तदाकाशस्य महाकाशत्वमिव मनोहकारोपाधिविलये
 त्वपदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्यात्मस्वभावता सिध्यतीत्याह—मन इति
 ॥ ५१ ॥ सुषुप्तस्य अदृग्भाविनी सन्निहिता हृद्यवानुभूयते स्वानुभ-
 वतिरिक्तं तत्परिचायकं नास्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ यथा खण्डाद्यसाधा-
 रणगवादिस्वरूपपरिचये नानुभवादित्यन्मानं तथा आत्मन्यपी-
 त्याह—अनुभूतिमिति । आत्मनो रूपं परमार्थस्वरूपम् । सोऽयर्थः
 ॥ ५३ ॥ इदमखिलमात्मतत्त्वमेव तर्हि नित्यमनुभूयते तत्राह—
 दृढेति । चेतसि बहिर्विषयेषूपशमिते अन्तःप्रत्यगात्मनि क्षीरो-
 दकवर्दकरस्येन दृढं परिणामिनि स्थितं निश्चले सति चराचरा-
 णामात्मा प्रत्यग्भूतो देवानां चक्षुरादीनां देवः साक्षितया

लतावितानच्छार्फं रक्षांशुभरमाखरे ।
 कषजाम्बूरसस्यूते खल्लोकाद्वादकारिणि ॥ १९ ॥
 ब्रह्मलोकसमः स्वर्गरम्यः शिवपुरोपमः ।
 भग्नेरस्त्याभ्रमः श्रीमान्सिद्धभ्रमहरो महान् ॥ २० ॥
 महत्यभ्रभ्रमे तस्मिन्नापसौ द्वौ बभूवतुः ।
 कोविदौ तु नभोमार्गे इव शुक्रवृहस्पती ॥ २१ ॥
 तयोरेकस्पर्धयोस्तत्राभूतां सुताभुमौ ।
 फुल्लाङ्कुरौ शुश्रूतन् सरस्यम्बुजयोरिव ॥ २२ ॥
 विलासमासनामानौ वृद्धिमाययतुः क्रमात् ।
 तौ पित्रोः पल्लवे दीर्घे लतापादपयोरिव ॥ २३ ॥
 आस्तामन्योन्यसुखिगधौ सुहृदौ वल्लभौ मिथः ।
 तिलतैलवदाश्लिष्टौ तौ पुष्पाभोदवस्थितौ ॥ २४ ॥
 नाऽयुक्तौ पुत्रयुक्तौ तु सुरक्ताविव दंपती ।
 एकं द्वित्वमिवापन्नं सममासीत्तयोर्मेनः ॥ २५ ॥

इत्याषे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे

तौ तथान्योन्यमुदितौ मनोहरतराकृती ।
 तस्थतुः स्वाभ्रमे मौने सरोज इव षट्पदौ ॥ २६ ॥
 प्रापतुर्यौवनं बाल्यमुत्सृज्य नववल्लभौ ।
 कालेनाल्पतरेणैव चन्द्रसूर्याविबोदितौ ॥ २७ ॥
 जग्मतुर्देहमुत्सृज्य ततस्तौ पितरौ तयोः ।
 स्वर्गे जरातांघ्रिद्वय नीडादिव विहंगमौ ॥ २८ ॥
 पञ्चत्वं गतयोः पित्रोर्दीनवक्त्रौ बभूवतुः ।
 तप्ताङ्गौ विगतोत्साहौ पद्माविव जलोद्धतौ ॥ २९ ॥
 तत्रौर्ध्वदैहिकं कृत्वा चक्राते परिदेवनम् ।
 लोकस्थितिरलङ्घ्या हि महतामपि मानद् ॥ ३० ॥
 कृत्वौर्ध्वदैहिकमथो व्यथयामिभूतौ
 शोकोत्थया करुणयार्तगिरा विलप्य ।
 चित्रार्पिताविव निरस्तसमस्तचेष्टौ
 तौ संस्थितौ सुखमशून्यहृदौ विवृत्तौ ॥ ३१ ॥

भासविलासकृतान्ते सद्यगिरिवर्णनं नाम पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ६६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अतिशोकपराभूतौ तस्थतुर्दृढतापसौ ।
 तापसंशुक्रसर्वाङ्गौ तावरण्यद्रुमाविव ॥ १ ॥
 चिरक्तौ विपिने कालं क्षेपयामासतुर्द्विजौ ।
 वियूथाविव सारङ्गावनास्यामागतौ पराम् ॥ २ ॥
 जग्मुर्दिनानि मासाश्च वर्षाण्यथ तयोस्तदा ।
 क्रमाद्वावपि संयातौ जरां श्वभ्रद्रुमाविव ॥ ३ ॥
 भ्रष्टासविमलज्ञानौ चिराज्जर्जरतापसौ ।
 तावेकदा संघटिताविदमन्योन्यमूचतुः ॥ ४ ॥
 विलास उवाच ।

जीविताग्र्यद्रुमफल हृदावासामृताम्बुधे ।
 जगत्यस्मिन्महाबन्धो भास स्वागतमस्तु ते ॥ ५ ॥

शास्त्राभिरनुकैरुर्ध्वभागे प्रसारितः पुष्पस्तवर्कदन्तुरे उन्नत-
 दन्तवत्स्थितः । नीलनीरजानि नीलोत्पलानि ॥ १८ ॥ खल्लोकः
 स्वर्गस्थानमिवाद्वादकारिणि ॥ १९ ॥ २० ॥ महति विस्तीर्णं ।
 कोविदौ द्विदासी । शुक्रवृहस्पती इति तयोर्नामनिर्देशोऽपि ॥ २१ ॥
 अम्बुजयोः पद्मगुल्मयोः फुल्लाङ्कुरौ पुष्पप्रकृतिभूते कलिकं इव
 ॥ २२ ॥ लतापादपयोः पल्लवे इव वृद्धिमाययतुः ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ नायुक्तौ न वियुक्तौ । पुत्रार्थं युक्तौ परस्परं च
 दुरन्तौ संपती इव ॥ २५ ॥ मौने मुद्रिते मुनियुक्ते च ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ २८ ॥ पञ्चत्वं मरणं गतयोः सजोः ॥ २९ ॥
 और्ध्वदैहिकमित्यनुशक्तिकादिवाडुभयपददृष्टिः । परिदेवनं वि-
 लप्य ॥ ३० ॥ निरस्तसमस्तचेष्टौ चेत्किं मृतौ नेत्याह—अश-
 र्वक्षति । तथाच मूर्च्छितौ विवृत्तौ संपन्नावित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एतावत्यो दिनावल्लभ्यो मद्रियोगवता त्वया ।
 वद क क्षपिताः साधो कश्चित्ते सफलं तपः ॥ ६ ॥
 कश्चित्ते विज्वरा बुद्धिः कश्चिज्जातस्त्वमात्मवान् ।
 कश्चित्फलितविद्यस्त्वं कश्चित्कुशलवानसि ॥ ७ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इत्युक्तवन्तं संसारसमुद्भिन्नमलं तथा ।
 प्राहाप्राप्तमहाज्ञानं सुहृत्सुहृदमादरात् ॥ ८ ॥
 भास उवाच ।

साधो स्वागतताद्यैव दिष्ट्या दृष्टोऽसि मानद ।
 कुशलं तु कुतोऽस्माकं संसारे तिष्ठतामिह ॥ ९ ॥
 यावन्नाधिगतं ज्ञेयं यावत्क्षीणा न चित्तभूः ।
 यावत्क्षीणो न संसारस्तावन्मे कुशलं कुतः ॥ १० ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणात्तापस्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
 पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अप्रबुद्धमतेरत्र दुःखाद्यर्था परिवर्तनम् ।

भासस्य वचनेनात्र विम्लरणं प्रकाशयत ॥ १ ॥

अरण्यद्रुमपक्षे तापेन तपसंबन्धना प्रीक्षतापेन दावाप्रिना
 च संशुष्कमर्वाङ्गा ॥ १ ॥ अनास्थां दृष्टक्षेत्रधनादावानासक्तिम्
 ॥ २ ॥ ३ ॥ संघटितां कंचित्कालं देवाद्वियुज्य पुनर्मिलितौ
 ॥ ४ ॥ जीवितार्थं श्रेष्ठं जीवनं तल्लक्षणद्रुमफलभूत । हृदि आ-
 वासो यस्य तथाविधामृताम्बुधे इति मन्थतिशयोद्दीपने विशेषे-
 षणे ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मवान् प्रबोधलब्धाम्ना अतएव फलि-
 तविद्यः ॥ ७ ॥ अलं सष्टं प्राह ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्ते भवतीति

आशा यावदशेषेण न लूनाश्चित्संभवाः ।
 वीरधो दात्रकेणैव तावन्नः कुशलं कुतः ॥ ११ ॥
 यावन्नाधिगतं ज्ञानं यावन्न समतोदिता ।
 यावन्नाभ्युदितो बोधस्तावन्नः कुशलं कुतः ॥ १२ ॥
 आत्मलाभं विना साधो विना ज्ञानमहौषधम् ।
 उदेति पुनरेवेयं दुःसंस्मृतिविषुचिका ॥ १३ ॥
 शंशवाङ्कुरितोज्ज्वलान्नवयीधनपल्लवः ।
 जराकुसुमितोऽभ्येति पुनः संसारदुर्दमः ॥ १४ ॥
 कायजीर्णतरोरस्माद्बान्धवाक्रन्दपटपदा ।
 जराकुसुमितोदेति पुनर्मरणमञ्जरी ॥ १५ ॥
 भुक्तकर्मर्तुविरसा पुराणदिवसोम्भिता ।
 नीयते नीरसप्राया पुनः संवत्सरावली ॥ १६ ॥
 महादरीषु देहाद्रेस्तृष्णाकण्टकितास्वपि ।
 फलव्यालासु च पुनः क्रियासु परिलुप्यते ॥ १७ ॥
 दुःखैः सुखलवाकारैर्दीर्घादीर्घैः शुभाशुभैः ।
 अपर्याप्तागमापायाः प्रयान्त्यायान्ति रात्रयः ॥ १८ ॥
 अयथार्थक्रियारम्भैः कदाशावेशपल्लवैः ।
 क्षीयते कर्मभिस्तुच्छैरायुराहतकर्मभिः ॥ १९ ॥
 उन्मूलिताश्रयालानो मनोमत्तमतङ्गजः ।

तृष्णाकरेणुकोभिद्रो दूरं विपरिधावसि ॥ २० ॥
 जिह्वाचपलतालघ्नः कायद्रुममहालये ।
 पतच्चिन्तामणौ वृद्धो गर्द्वेगुग्रो विवर्धते ॥ २१ ॥
 नीरसा निःसुखा लघ्वी पतत्पेलवगात्रिका ।
 जीर्णपर्णसवर्णं क्षीयते दिवसावली ॥ २२ ॥
 अवमानरजोध्वस्तमस्तंगतवपुःश्रियम् ।
 मुखं धूसरतामेति हिमैः पद्ममिवाहतम् ॥ २३ ॥
 शुष्यतः कायसरसः प्रगलघौघनाम्भसः ।
 राजहंसः क्षणादायुरनिवर्ति पलायते ॥ २४ ॥
 कालानिलबलोद्धृताज्जराजीवितद्रुमात् ।
 भोगपुष्पाणि दिवसपर्णानि निपतन्त्यधः ॥ २५ ॥
 भोगभोगिश्रितेष्वन्तर्दुःखदुर्ध्वधारिषु ।
 मनो मोहान्धकूपेषु पूरेषु विनिमज्जति ॥ २६ ॥
 नानानुरञ्जनास्पृष्टा तृष्णातरलपेलवा ।
 चैत्यमप्रपताकेव दूरं समधिरोहति ॥ २७ ॥
 अस्य संसारतन्त्रस्य बृहत्कालविलासपदः ।
 जीविताशामयं तन्मुमन्तकाबुनिर्कृतति ॥ २८ ॥
 यौवनोत्कटकल्लोला बहुल्लोलासिफेनिला ।
 परावर्तमहावर्ता याति जीवितदुर्नदी ॥ २९ ॥

वित्तभूः कामसंकल्पादिः ॥ १० ॥ वीरधो लतापाशाः । दात्र-
 केण शङ्कुलादिना ॥ ११ ॥ ज्ञानं शोधिततत्त्वपदार्थज्ञानं बोधोऽ-
 खण्डवाक्यार्थ इति भेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ शंशवलक्षणमङ्कुरितस्यो-
 ज्ज्वलणमुज्ज्वलस्तमतीत्येति व्यञ्जने हेतौ वा पञ्चमी ॥ १४ ॥
 बान्धवानामाक्रन्दा एव पटपदा लक्षणया तद्गुणावा यस्याम् ।
 जगत्या कुसुमिता संजातकुसुमा ॥ १५ ॥ मरणोत्तरं देवावर-
 कस्थावरतिर्यग्जन्मप्राप्तौ भुक्तानि दुःकृतकर्माणि येषु तथाविधैः
 शीतोष्णवातवर्षादंशमशकादिसंकुलैर्वसन्तादिकृतुभिर्विरमा । दे-
 वास्त्वर्गादिप्राप्तावपि तत्र पुण्यसंचयनाधिकारात्पूर्वमचिन्तपुण्य-
 व्याख्यामर्पासूयाकामादिदोषबहुलत्वाच्च शमदमाशसंभवेन
 ज्ञानस्यापि दौर्लभ्यात्केवलभोगकलम्पतया पुराणैः प्राग्बहु-
 शोऽनुभूतत्वादभिनवविषयाभावानुपगतनप्रायैरेव दिवसैः उ-
 म्भिता पूरिता अतएव नीरमप्राया संवत्सरावली पुनर्वृथैव
 नीयते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ देवानुपनमान्ये तत्रापि दुर्लभतमे
 माक्षणादिशरीरे प्राप्तेऽपि सांप्रतिके देहद्वय भोगलम्पतयैव
 त्रमण दुर्वारमित्याशयेनाह—महादरीत्विति । विषयभोगलक्ष-
 णानि फलान्येव व्याला यासु । तन्तृष्णामहर्षः संजातकण्टकासु
 देहलक्षणस्याद्रिर्महाभीषणदरीप्रायच्छिद्रस्थेन्द्रियार्माकिपु ऐहिका-
 मुष्मिकभोगोपायलौकिकैर्बौद्धिकक्रियासु च परिलुप्यते न तत्रा-
 प्यात्मविवेकसंभावनास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ चिराल्पकालभोग-
 यत्नैर्दीर्घादीर्घैर्दुःखैः अपर्याप्ता असमाप्ता आगमापाया
 यासु । रात्रिप्रहणं कालमात्रोपलक्षणम् । प्रयान्ति सर्वजन्म-

स्विति शेषः ॥ १८ ॥ उक्तमेव तत्कारणमुच्येनाह—अयथा-
 र्थेति । अयथार्था मिथ्याभूताः क्रियाभिर्गम्यन्त इति क्रिया-
 रम्भाः फलानि येषां तथाविधैः कर्मभिः । आहतानि मृषाभू-
 तानि कर्माणि येषां तथाविधजन्तुभिरायुः क्षीयते विनाश्यते
 ॥ १९ ॥ जन्मनि जन्मनि विवर्धकविरोधि प्राबल्यं तन्महायदौ-
 र्वन्यं च प्रपश्यति—उन्मूलितेत्यादिना । आश्रयः परमात्मा
 तत्र बन्धनहेतुर्विवेक आलान तदुन्मूलितयेन । तृष्णापदेन
 तद्विषयो लक्ष्यते । तल्लक्षणया करेणुकायां सकामत्वादुभिद्रो
 निनिर्दः ॥ २० ॥ व्यथे पतन् परमपुरुषार्थोपयोगी आयुर्ल-
 क्षणो विवेकलक्षणश्च चिन्तामर्ण्यस्मान् तथाविधे कायलक्षणद्व-
 मध्ये महति हृदयलक्षणे आलये नोडे गर्द्वः स्वादुप्रायभिलाषः
 ग एव गुप्तः ॥ २१ ॥ प्रमर्दावन्त्यामयादिना पतन्ति पेलवानि
 कार्याक्षमार्णा भवन्ति गात्राणि यस्याम् । दिवसावलीपदेन तत्प-
 रच्छिद्रा कायलता गृह्यते ॥ २२ ॥ वार्धक्ये पुत्रश्ल्यावमनैः
 रजोमन्थ ध्वस्तम् । अस्मं गता वपुःश्रोत्र्यस्य तथाविधम् । ह्रीवे
 अमोऽनुत्कृष्टान्दमः ॥ २३ ॥ राजहम इवेति शेषः ॥ २४ ॥
 भोगलक्षणानि पुष्पाणि दिवसरूपाणि पर्णानि च अपो निष-
 तन्ति । अपयान्तानि यावन् ॥ २५ ॥ भोगेषु निश्चेत्स्वपि भो-
 गाशान्दशक्तिदुःख तन्प्रयुक्तचिन्ताशोकमोहादिष्व बर्धत एवै-
 त्याशयेनाह—भोगेत्यादिना ॥ २६ ॥ इत्यं देवाद्यायतनम् ।
 अग्रे बद्धा पताकेव द्रुमुच्छिन्नं यथास्त्रातया ॥ २७ ॥ संसार-
 लक्षणस्य तन्त्रस्य प्रवाण्याः जीविताशाप्रचुरमायुस्तन्मुम् ॥ २८ ॥
 बहुल्लोलासिफेनशक्रोद्ध्वयभयादिना फेनिला । परावर्ता लोभतृ-
 णादिना भ्रमणान्येव महान्त आवर्ता यस्याः ॥ २९ ॥

कलाकुलजगत्कार्यकल्लोलाकुलसंकुला ।
 क्रियासरिदपर्यन्ता बहस्याकुलकोटरा ॥ ३० ॥
 अनन्ता बन्धुजनतानद्यो गम्भीरकोटरे ।
 अजलं निपतस्येता वितते कालसागरे ॥ ३१ ॥
 देहरजशलाकेयं नाशपङ्कणवोदरे ।
 न ज्ञायते क ममेति तात जन्मनिजन्मनि ॥ ३२ ॥
 चिन्ताचक्रे चिरं बद्धं कुक्रियाचारचञ्चुरम् ।
 चेतो भ्रमति सामुद्रे गर्तावर्ते तृणं यथा ॥ ३३ ॥
 उद्यमानमनन्तेषु चेतः कार्यमहोर्मिषु ।
 क्षणमेति न विध्रान्ति चिन्ताताण्डविताशयम् ॥ ३४ ॥
 इदं कृतं करोमीदं करिष्यामीदमित्यलम् ।
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० उपशमप्रकरणे भागविलासवृत्तान्ते अनित्यताप्रतिपादनं नाम षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ६७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवं तौ कुशलप्रश्नं कृतवन्तौ परस्परम् ।
 कालेनासाद्य विमलं ज्ञानं मोक्षं ततो गतौ ॥ १ ॥
 ततो वक्षि महाबाहो यथा ज्ञानेतरा गतिः ।
 नास्ति संसारतरणे पाशबन्धस्य चेतसः ॥ २ ॥
 इदं भव्यमतेर्दुःखमनन्तमपि पेलवम् ।
 कुल्लगस्यातरोऽम्भोधिः सर्पारंगोपदायते ॥ ३ ॥
 देहातीता महात्मानश्चिन्मात्रस्वात्मनि स्थिताः ।
 दूरादेहं समीक्षन्ते प्रेक्षको जनतामिव ॥ ४ ॥
 देह दुःखातिसंश्लुब्धे का नः क्षतिरुपस्थिता ।
 रथे विधुरिते भग्ने सारथेः केव खण्डना ॥ ५ ॥

शिल्पतर्कनीतिशास्त्रादिभिः कलाकुलैः कालशब्दोद्देशगद्यवहाराका-
 र्यलक्षणैश्च कल्लोलैराकुला संकुला च क्रिया प्रवृत्तिमलक्षणा नग्न
 प्रतिजन्म एवमेव बहतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ देहएव परम-
 पुरुषार्थसाधनसादृजशलाका ॥ ३२ ॥ गर्तावर्ते सच्छिद्रावर्ते
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कलनाजाले बलिता बद्धासनी मूर्च्छिता मो-
 हिता ॥ ३५ ॥ नीलोत्पलानि यथा विनिकृन्तति तथा मे मम-
 मर्मोष्णिपि ॥ ३६ ॥ उच्छृन्ततां विच्छिद्रम् । क्षणान् अतन्ति
 गतयो यस्य स क्षणाद्गतित्वपल इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अनात्म्या-
 न्यात्मासंस्पर्शानि अनात्मदेहादिनिमित्तानि च । देहादावात्म-
 बुद्ध्या ॥ ३८ ॥ सर्वजन्मसु दुःखस्थानानामानन्दस्य दर्शयसुपसं-
 हरति—बहुविधेति । जरामरणलक्षणेन प्रवातेन चण्डवायुना
 भ्रमः पुनःपुनरामर्दितो जगल्लक्षण उदयगिरौ लुठन्त्य जनो गत-
 रसपर्णबच्छुष्कपर्णवत् ॥ ३९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-
 तात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

देहात्मनोरसंबन्धं समर्थयिषुमीर्यते ।

अन्तःसक्तिरूपो बन्धस्तस्यागाध निवार्यते ॥ १ ॥

एवमुक्तप्रकारसंसारसारताविचारबहुलं कुशलप्रश्नम् ॥ १ ॥

कलनाजालबलिता मूर्च्छिता मतिपक्षिणी ॥ ३५ ॥
 अयं सुहृदयं शत्रुरिति द्वन्द्वमहाद्विपः ।
 विनिकृन्तति मर्माणि यथा नीलोत्पलानि मे ॥ ३६ ॥
 चिन्तानद्या महावर्ते वीचिकानिचये चिरम् ।
 क्षणादुच्छृन्ततामेति मनोमीनः क्षणाद्गतिः ॥ ३७ ॥
 अनात्म्यानि दुःखानि बहून्येवंविधान्ययम् ।
 आत्मबुद्ध्या विचिन्वानो जनो गच्छति दीनताम्
 बहुविधसुखदुःखमध्यपाती
 विततजरामरणप्रवातभग्नः ।
 जगदुदरगिरौ लुठन्नोऽयं
 गतरसपर्णवदेति जर्जरत्वम् ॥ ३९ ॥
 गतरसपर्णवदेति जर्जरत्वम् ॥ ३९ ॥

मनसि क्षुब्धतां याते चित्तवस्याङ्ग किमागतम् ।
 तरङ्गजलसंताने वैपरीत्यं किमम्बुधेः ॥ ६ ॥
 के भवन्पयसां हंसाः पयसामुपलाञ्छ के ।
 काः शिलाः किल दारुणां के भोगाः परमात्मनः ७
 संबन्धः क इव श्रीमन् शैलापरसमुद्रयोः ।
 अन्तरे गिरिसंबाधे कश्च चित्तव्यवस्थयोः ॥ ८ ॥
 अप्युत्सङ्गोह्यमानानि पद्मानि सरिदम्भसाम् ।
 कानि नाम भवन्तीह शरीरगणि तथात्मनः ॥ ९ ॥
 संघट्टान्काष्ठपयसोर्यथोत्तुङ्गाः कणादयः ।
 देहान्मनोः समायोगात्तथान्नाश्चित्तवृत्तयः ॥ १० ॥
 संबन्धाद्धारुपयसां प्रतिविम्बानि दारुणः ।

पाशा इव बन्धा बन्धनहेतवो यस्मिन्स्थितिविधस्य चेतसः सं-
 रणं संगारस्तस्य तरणं गतिरुपायः ॥ २ ॥ इदं वर्णितप्रकारं
 दुःखं भव्यमतेर्निर्वर्कितः पेलव कोमलं । सुशोच्यमिति यावत् ।
 अतरो दुस्तरः । सर्पारंगोऽयम् ॥ ३ ॥ देहद्वयाभिमानत्याग
 एव तदुच्छेदोपाय इत्याशयेनाह—देहान्ता इत्यादिना ॥ ४ ॥
 'दुःस्थितिः' इति पाठे दुःस्थितिः क्षतिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ चि-
 त्तवस्य चित्तव्यवस्थ्यात्मनः । वैपरीत्यं पूर्णतास्वरूपप्रच्युतिः
 ॥ ६ ॥ अहंतात्यागे कस्यापि कापि ममताप्रसक्तिरेव नास्ती-
 त्याशयेनाह—के भवन्पयसां हंसाः । नद्यचेतनानामसङ्गचिन्तो वा
 ममताप्रसक्तिरस्तीति भावः ॥ ७ ॥ अन्तरे मध्ये । गिरिभिः
 संबाधे संकुलन्येऽपि । चित्तव्यवस्थ्यात्मनः । परमात्मनः ।
 कः संबन्धः । नद्याकाशः पार्श्वबन्ध इति भावः ॥ ८ ॥
 उन्मत्तं अहं इव उद्यमानानि धार्यमाणान्यपि पद्मानि ॥ ९ ॥
 संघट्टादभिघातात् । समायोगादन्योन्यतादात्म्याभ्यासात् सुख-
 दुःखादित्तवृत्तयः ॥ १० ॥ देहसंबन्धस्याभ्यासिकत्वे दृष्टान्त-
 माह—संबन्धादिति । संबन्धात्संनिधिमात्राभिज्ञात् ॥ ११ ॥

यथा पयसि लक्ष्यन्ते शरीराणि तथात्मनि ॥ ११ ॥
 यथा दर्पणबीच्यादौ प्रतिबिम्बानि वस्तुतः ।
 नास्त्यानि च सत्यानि शरीराणि तथात्मनः ॥ १२ ॥
 दारुवार्युपलास्फोटे दुःखिता न यथा क्वचित् ।
 संयुक्तेषु वियुक्तेषु न तथा पञ्चसु क्षतिः ॥ १३ ॥
 दारुसंश्लेषितात्तोयात्कम्पशब्दादयो यथा ।
 प्रजायन्ते तथैवास्माद्देहाश्चित्परिबोधितात् ॥ १४ ॥
 न शुद्धजडयोरेताः संविदश्चिच्छरीरयोः ।
 एता ह्यज्ञानमात्रस्य तस्मिन्नेष्टे चिदेव नः ॥ १५ ॥
 यथा न कस्यचिद्धारिदारुश्लेषेऽनुभूतयः ।
 तथा न कस्यचिद्देहदेहिसङ्केऽनुभूतयः ॥ १६ ॥
 अज्ञस्यायं यथा दृष्टः संसारः सत्यतां गतः ।
 न ज्ञस्यायं यथाभूतः संसारः सत्यतां गतः ॥ १७ ॥
 अन्तःसङ्गविहीनास्तु यथा ज्ञेहा दृष्टजले ।
 तथासक्तमनोवृत्तौ बाह्यभोगानुभूतयः ॥ १८ ॥
 अन्तःसङ्केन रहितो यद्वत्सलिलकाष्ठयोः ।
 संबन्धस्तद्वदेवान्तरसङ्गो देहदेहिनोः ॥ १९ ॥
 अन्तःसङ्केन रहितः संबन्धो जलकाष्ठयोः ।
 सदेहदेहिनोश्चैवं प्रतिबिम्बाम्भसोस्तथा ॥ २० ॥
 स्थिता सर्वत्र संवित्तिः शुद्धा संवेद्यवर्जिता ।
 द्वित्वोपलब्धिता त्वन्या दुःसंवित्तिर्न विद्यते ॥ २१ ॥
 अदुःखमेति दुःखित्वमन्तःसंवेदना स्फुटम् ।
 स्फारो भवति वेतालो वेतालत्वेन भावितः ॥ २२ ॥
 असंबन्धोऽपि संबन्धो भवत्यन्तर्विनिश्चयान् ।
 स्वप्राज्ञानासुरतत्त्वस्थानुवेतालसङ्गवन् ॥ २३ ॥
 असम्प्रायो हि संबन्धो यथा सलिलकाष्ठयोः ।
 तथैव मिथ्यासंबन्धः शरीरपरमात्मनोः ॥ २४ ॥

॥ १२ ॥ पञ्चसु देहाद्याकारपरिणतेषु भूतेषु कमाचन्दनादिम-
 युक्तेषु स्त्रीपुत्रादिवियुक्तेषु च क्षतिदुःखादिप्रसक्तिः ॥ १३ ॥
 चिनासंनिधिमात्रेणाधिष्ठाय परितो बोधितान् ॥ १४ ॥ भास-
 मानाः सुखदुःखादिसंविदः कस्य तर्ह्येति चेन्न कस्यापीत्याह—
 नेति ॥ १५ ॥ अनुभूतयः सुखदुःखानुभवाः । देहदेहिनोर्देह-
 तर्ह्यभिमानिनोः सङ्गः ॥ १६ ॥ तर्हि ज्ञाज्ञयोर्विशेषः किं न
 स्यात्तत्राह—अज्ञस्येति ॥ १७ ॥ कीदृशस्याहं ज्ञस्य प्रारब्ध-
 भोगानुभूतयस्तत्राह—अन्तर्गतिः । अन्तः सङ्गोऽभिमानोऽन्तर-
 नुप्रवेशश्च । ज्ञेहाः संबन्धाः । हृदया जलानां च समाहारे
 ॥ १८ ॥ असङ्गः परमार्थसङ्गश्च ॥ १९ ॥ जलकाष्ठयोर्-
 द्विविधि शेषः स संबन्धः । चकारोऽयर्थः । पूर्वं सलिलकाष्ठोप-
 न्यासः संसर्गभावे दृष्टान्तार्थ इह तादात्म्याभावे इत्यर्थानरु-
 क्यम् ॥ २० ॥ ननु सुखदुःखादिसंविनिर्निषेधः संविन्यन्तर्ग-
 तप्रसिद्धः शून्यता स्यादित्याशङ्क्याह—स्थितेति । न विद्यते तद्वि-
 षयानिरूपणादित्यर्थः ॥ २१ ॥ असतोऽप्यज्ञानाङ्गान्त्या अ-
 स्तीति भानं प्रसिद्धमित्याह—अदुःखमिति ॥ २२ ॥ संबन्ध

अन्तःसङ्गं विना नाम्बु काष्ठपातैः प्रगृह्यते ।
 आत्माऽङ्गसङ्गरहितो देहदुःखैर्न दृश्यते ॥ २५ ॥
 देहभावनेयैवात्मा देहदुःखवशे स्थितः ।
 तस्यागेन ततो मुक्तो भवतीति विदुर्बुधाः ॥ २६ ॥
 अन्तःसङ्गविहीनत्वाद्दुःखवन्त्यङ्ग नो यथा ।
 पत्राम्बुमलदारुणि श्लिष्टान्यपि परस्परम् ॥ २७ ॥
 अन्तःसङ्केन रहिता यान्ति निर्दुःखतां पराम् ।
 श्लिष्टान्यपि तथैवात्मदेहेन्द्रियमनोऽस्यलम् ॥ २८ ॥
 अन्तःसङ्गो हि संसारे सर्वेषां राम देहिनाम् ।
 जरामरणमोहानां तरुणां बीजकारणम् ॥ २९ ॥
 अन्तःसंसङ्गावज्जन्तुर्मग्नः संसारसागरे ।
 अन्तःसंसक्तिमुक्तस्तु तीर्णः संसारसागरात् ॥ ३० ॥
 अन्तःसंसङ्गवच्चित्तं शतशाखमिवोच्यते ।
 अन्तःसंसङ्गरहितं विलीनं चित्तमुच्यते ॥ ३१ ॥
 भग्नस्फटिकवद्विद्धि मनः सक्तमपावनम् ।
 अभग्नस्फटिकाभासमसक्तं विद्धि मे मनः ॥ ३२ ॥
 असक्तं निर्मलं चित्तं मुक्तं संसार्यपि स्फुटम् ।
 सक्तं तु दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबन्धवन् ॥ ३३ ॥
 अन्तःसक्तं मनो यद्वं मुक्तं सक्तिविवर्जितम् ।
 अन्तःसंसक्तिर्गैर्धैकं कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ ३४ ॥
 अन्तःसंसक्तिमुक्तस्य कुर्वतोऽपि न कर्तृता ।
 गुणदोषवर्ती तोयं दारुवाहननार्थं यथा ॥ ३५ ॥
 अन्तःसंसक्तितो जन्तोर्गर्तुर्गुणं कर्तृता ।
 सुखदुःखवति स्वप्ने संभ्रमोन्मुखता यथा ॥ ३६ ॥
 चित्ते कर्तृगि कर्तृत्वमदहम्यापि विद्यते ।
 स्वप्रादाविव विश्रुध्यमुखदुःखदशोपमम् ॥ ३७ ॥

आध्यात्मिकयोगः । आद्यः समर्पणं यासे द्वितीयमादात्म्यायासे
 दृष्टान्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अन्तःगतं विना अहंताप्यामाभा-
 वान् । न प्रगृह्यते न पाञ्चते यथेत्यर्थः । अतस्त्वरहितो देहा-
 ध्यामशून्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥ दार्ढ्येनान्यथाप्यन्वलयतानि
 ॥ २७ ॥ रहिता रहितानि । शमरदृष्टान्तो ग्राह्यस्तातापि-
 ष्टानां प्रजुहोमीति वन् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ शतशाख-
 मन्तन्तशाखम् । कामवृत्तानामानन्त्यात् ॥ ३१ ॥ यथा भग्नम-
 न्निर्विदोषं स्फटिकं ज्ञादि अपावनं पृत्राद्यर्थं तद्वन् ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दार्ढ्यं काष्ठभागं बाधने उन्मार्त्यन्ते यथा
 तथाविधं तोयं यथा स्वयं दारुमूर्तापि दारुगर्तं श्लेष्मददाहादि-
 गुणदोषजलगतं चलनपरिवर्तनमन्यपङ्क्तिवत्त्वादिगुणदोषैश्च न
 तद्वन्ती तथेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ संभ्रमोन्मुखता व्याप्रादिभयपला-
 यनादिव्याकुलता ॥ ३६ ॥ अदहस्य देहचेषाशून्यस्यापि स्व-
 पुत्रहृत्ययुद्धादिपश्यतो जाग्रतोऽपि स्वप्रादाविव कर्तृत्वं विद्यते ।
 यतो विभुध्यमुखदुःखदर्शनेन मुख्यकर्तृपममेव तदपीत्यर्थः

अकर्तरि मनस्यन्तरकर्तृत्वं स्फुटं भवेत् ।
 शून्यविचो हि पुरुषः कुर्वन्नपि न वेतति ॥ ३८ ॥
 वेतसा कृतमाप्नोषि वेतसा न कृतं तु न ।
 न कवित्कारणं देहो न च विसेन कर्तृता ॥ ३९ ॥
 असंसक्तमकर्तृत्वं कुर्वदेव मनो विदुः ।
 न कर्मफलभोक्तृत्वमसक्तं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥
 ब्रह्महत्याभ्रमेधाभ्यामसंसक्तो न लिप्यते ।
 दूरस्थकान्तासंलीनमनाः कार्यैरिवाग्रैः ॥ ४१ ॥
 अन्तःसंसक्तिनिर्मुक्तो जीवो मधुरवृत्तिमान् ।

बहिःकुर्वन्नकुर्वन्वा कर्ता भोक्ता नहि क्वचित् ॥ ४२ ॥
 अन्तःसंसक्तिमुक्तं यन्मनः स्यात्तदकर्तृकम् ।
 तद्विमुक्तं प्रशान्तं तत्तद्युक्तं तदलेपकम् ॥ ४३ ॥
 तस्मात्सर्वपदार्थानां श्लिष्टानां निश्चितं बहिः ।
 सर्वदुःखकरी भूरात्मन्तःसक्तिं विवर्जयेत् ॥ ४४ ॥
 विरहितमलमन्तःसङ्गदोषेण वेतः
 शममुपगतमाद्यं व्योमवर्जितमलमम् ।
 सकलमलविमुक्तेनात्मनैकत्वमेति
 स्थिरमणिनिभमम्भोवारिणी वारिनीले ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे अन्तःसंसक्तविचारो नाम सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ६८

श्रीराम उवाच ।

कीदृशो भगवन्सङ्गः कथं बन्धाय वा नृणाम् ।
 कश्च मोक्षाय कथितः कथं वैष चिकित्स्यते ॥ १ ॥
 श्रीवासिष्ठ उवाच ।
 देहदेहिबिभागैकपरित्यागेन भावनात् ।
 देहमात्रे तु विश्वासः सङ्गो बन्धाह उच्यते ॥ २ ॥
 अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सपर्यन्तत्त्वनिश्चये ।
 यत्सुखार्थित्वमन्तः स सङ्गो बन्धाह उच्यते ॥ ३ ॥
 सर्वमात्मेवमखिलं किं वाञ्छामि त्यजामि किम् ।
 इत्यसङ्गस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थितिम् ॥ ४ ॥

नाहमस्मि न चान्योऽस्ति मा भवन्तु भवन्तु वा ।
 सुखान्यसक्त इत्यन्तः कथ्यते मुक्तिभाङ्करः ॥ ५ ॥
 नाभिनन्दति नैककर्म्यं न कर्मस्वनुपज्जते ।
 सुसमो यः फलत्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥ ६ ॥
 आत्मतत्त्वैकनिष्ठस्य हर्षामर्षवशं मनः ।
 यस्य नायात्यसक्तोऽसौ जीवन्मुक्तः स कथ्यते ॥ ७ ॥
 सर्वकर्मफलादीनां मनसैव न कर्मणा ।
 निपुणं यः परित्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥ ८ ॥
 असंसङ्गेन सकलाध्वेष्टा नाना विजृम्भिताः ।
 चिकित्सिता भवन्तीह श्रेयः संपादयन्ति च ॥ ९ ॥

॥ ३७ ॥ न वेतति नाभिमन्यते । 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इति भगवद्वचनान् ॥ ३८ ॥ न चर्चि । हेतौ चकारः । नहि चित्तं कर्तृताशक्तिर्नास्ति येन देहः कर्ता कल्प्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अप्यर्थे द्वितीया एवकारः ॥ ४० ॥ अग्रैः पुरोगतैः शीतोष्णानुभवादिकार्यैः । तच्चोर्व्यस्यासक्तस्य पुरुषवसः प्रसिद्धमिन्द्राहत्याह्याने च प्राक्प्रपञ्चितमिति भावः ॥ ४१ ॥ मधुरवृत्तिर्निर्विशेषसौख्यं तद्वान् ॥ ४२ ॥ संसक्त-त्यागमात्रेण सर्वे जीवन्मुक्तपुण्या मनसि सिद्ध्यन्तीत्याशयेनाह—
 अन्तरिति ॥ ४३ ॥ उपसंहरति—तस्मादिति । सर्वान्तरस्या-त्मनो बहिर्बहिःश्लिष्टानां पञ्चकोशलक्षणानां भोग्यवर्गलक्षणानां च बन्धभूतानां सर्वपदार्थानां निरासे इदमेवैकं मुख्योपायतया निश्चितं यत्सर्वदुःखकरीमन्तःसक्तिं विवर्जयेत् । विवर्जनमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ अन्तःसङ्गः संसक्तिस्तदोषेणालमत्यन्तं विरहितमतए-वाद्यसंसारदशातः प्राक्तनं शमं प्रपञ्चोपशमरूपं प्रत्यक्तत्त्वमुप-गतं चेत्परात्मना एकत्वमैकरस्यमेति । यथा स्थिरमणिः स्फटि-कस्ताम्रभमम्भः अरा निशितधारा येषां सन्ति ते अरिणः ख-द्वाद्य इव नीळे यमुनादिवारिणि मिलितमेकत्वमेति तद्वदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपश-मप्रकरणे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

लक्ष्मसंसक्तयसंसक्तयोश्चिकित्सोपायसंयुतैः ।

बन्धावन्ध्याविभागश्च फलं चात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

कथं केन प्रकारेण किंप्रकारश्च बन्धाय कश्च कीदृशश्च मो-क्षाय कथं केनोपायेन चिकित्स्यते ॥ १ ॥ देहस्य क्षेत्रस्य देहिनः क्षेत्रज्ञस्य च यो जाड्यचिन्मभावतालक्षणो विभागो विरुद्धस्वभावता तस्य एकपरित्यागनात्यन्तापर्यालोचननान्यो-न्यतादात्म्यधर्मविनिमयभावनादेहमात्रे आत्मताविश्वासो यः स एव बन्धाहो बन्धहंतुः सङ्ग इत्यर्थः ॥ २ ॥ लक्षणान्तर-प्याह—अनन्तमित्येत्यादिना । सपर्यन्तत्वं त्रिविधपरिच्छेदसह-तत्वं तन्निश्चये सति स्वापरिच्छिन्नसुखस्वभावविस्मरणार्थाद्विप-र्ययः सुखार्थिलमित्यर्थः ॥ ३ ॥ तद्विरोधिनीमसङ्गस्थितिं ल-क्षयति—सर्वमिति ॥ ४ ॥ अहं अहंकारपरिच्छिन्नो नास्ति । मद-न्यश्च नास्ति । अतो मिथ्याभूतं देहादौ विषयसुखानि मा भवन्तु भवन्तु वा । अहं तु देहाद्यसङ्गस्वभाव इत्येवं दृढनिश्चयादसक्तः ॥ ५ ॥ नैककर्म्यं सर्वकर्मत्यागम् । फलमनुलक्ष्य सज्जते अभि-निविशते । सुसमः सिद्ध्यसिद्ध्योरिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ लो-कसंप्रहत्यावदयकत्वद्योतनाय न कर्मणति ॥ ८ ॥ श्रीनृप्रशान्त-माधाय चतुर्थप्रश्नं समाधत्त—असंसङ्गेनेति । चेष्टा दुधेष्टाः नानाविधैः फलरार्गविजृम्भिताः । ध्रुवादिचेष्टाश्च निर्विघ्नतया

संसक्तिवशतः सर्वे वितता दुःखराशयः ।
 प्रयान्ति शतशास्त्रत्वं श्वभ्रकण्टकवृक्षवत् ॥ १० ॥
 रज्जुकुष्ठघनघ्राणो यद्गत्या पथि गर्दभः ।
 भारं वहति भीतात्मा तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ ११ ॥
 शीतवातातपक्लेशमेकदेशनिषण्णया ।
 तरुर्वहति यत्तन्वा तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १२ ॥
 धराविवरनिर्मग्नो यत्कीटः पीडिताङ्गकः ।
 क्षिणोति विकलः कालं तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १३ ॥
 क्षुधामकुक्षिः क्षपयत्यायुर्व्याघातभीरुधीः ।
 पक्षी वृक्षशिखाशायी तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १४ ॥
 दूर्वाङ्कुरवृणाहारः किरातशरपीडया ।
 जहानि यन्मृगो देहं तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १५ ॥
 कृमिकीटत्वमायान्ति जायमानाः पुनःपुनः ।
 यदिमा जनता जीर्णास्तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १६ ॥
 उन्पत्योन्पत्य लीयन्ते तरङ्गिणि तरङ्गवत् ।
 भूतानि यदन्तानि तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १७ ॥
 वीरुत्तुणवशां याता त्रियन्ते यन्पुनःपुनः ।
 नरा विगतसंचारास्तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १८ ॥
 रसातलरसायोगात्तुणगुलमलतादयः ।
 जनयन्ति यदाकारं तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १९ ॥
 खानर्थान्तरसंकाशपदार्थशतसंकुला ।
 यत्संसारनदी मत्ता तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ २० ॥
 संसक्तिद्विविधा प्रोक्ता वन्ध्या वन्ध्या च गधव ।
 वन्ध्या सर्वत्र मूढानां वन्ध्या तत्त्वविदां निजा ॥ २१ ॥
 आत्मतत्त्वावबोधेन हीना देहादिवस्तुजा ।
 भूयः संसारसक्तिर्या दृढा वन्ध्येति कथ्यते ॥ २२ ॥
 आत्मतत्त्वावबोधेन सत्यभूतविवेकजा ।
 वन्ध्या हि कथ्यते सक्तिर्भूयः संसारवर्जिता ॥ २३ ॥

धेयः संपादयन्ति ॥ ९ ॥ इदानीं संसक्तिफलानि प्रपञ्चयति—
 संसक्तिवशत इत्यादिना ॥ १० ॥ गर्दभानामपि नामारज्जुदंश-
 भेदे प्रसिद्धा । ग्राम्यपशुजन्ममात्रोपलक्षणमेतदेवमग्रेऽपि । सं-
 संसक्तिविजृम्भितं फलविस्तारः ॥ ११ ॥ एकदेशे निषण्णया
 तन्वा स्थावरदेहेन वहल्लुभुवर्त्तति यावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥
 व्यापातः शरपाषाणमुद्गुटिकाशभिघातस्तस्मात्प्रान्तक्षण भीरु-
 यवर्त्ता धीर्यस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ जनताः पुण्यपापाधिकारि-
 जनसमूहाः ॥ १६ ॥ तरङ्गिणि तरङ्गवति जलाशये तरङ्गवत्
 ॥ १७ ॥ वीरुत्तु लता ॥ १८ ॥ रमाया भूमेस्तेल निपतितस्य
 रमस्य जलस्य आयोगादुपयोगान्मूलैः पानान् । जनयन्तीति
 यन्नादिनि संबन्धः ॥ १९ ॥ स्वस्याः अनर्थान्तराण्यनर्थोदनार्था-
 न्तराण्यनर्थपरंपरास्तत्संकाशैर्विच्छेदयन्ति निपातादिविधेः पमह-
 सहेतुभिर्बाह्याभ्यन्तरपदार्थशतैः संकुला । मत्ता प्रवृद्धा ॥ २० ॥
 वन्ध्या प्रशस्या । वन्ध्या पुरुषार्थफलशून्या ॥ २१ ॥ या दृढा
 संसारे सक्तिः सा वन्ध्या ॥ २२ ॥ २३ ॥ वन्ध्यसंसक्तेर्जीव-

शङ्खचक्रगदाहस्तो देवो विविधयेहया ।
 वन्ध्यसंसक्तिवशतः परिपाति जगन्नयम् ॥ २४ ॥
 अनारतनिरालम्बं व्योम वर्त्मनि पान्थ्यताम् ।
 वन्ध्यसंसक्तिवशतः करोति रविरन्वहम् ॥ २५ ॥
 महाकल्पसमाधानचिरकल्पितकल्पनम् ।
 वन्ध्यसंसक्तिवशतो ब्राह्मं स्फुरति वै वपुः ॥ २६ ॥
 लीलया ललनालानलीनं भूतिविभूषितम् ।
 वन्ध्यसंसक्तिवशतः शरीरं शांकरं स्थितम् ॥ २७ ॥
 विज्ञानगतयः सिद्धा लोकपालास्तथेतरे ।
 वन्ध्यसंसक्तिवशतस्तिष्ठन्ति जगतोऽङ्गणे ॥ २८ ॥
 भस्ते शारीरयन्मौघमन्या भुवनसंततिः ।
 वन्ध्यसंसक्तिवशतो जराभूतिविवर्जितम् ॥ २९ ॥
 मनः पतनि भोगेषु गृध्रो मांसलवेष्टिव ।
 वन्ध्यसंसक्तिवशतो व्यर्थया रम्यशङ्कया ॥ ३० ॥
 संसक्तिवशतो वाति वायुर्भुवनकोटरे ।
 पञ्चभूतानि तिष्ठन्ति वहतीयं जगत्स्थितिः ॥ ३१ ॥
 दिवि देवा भुवि नराः पाताले भोगिनोऽसुराः ।
 ब्रह्माण्डोदुम्बरफले स्फुरन्मशकवन्धिताः ॥ ३२ ॥
 जायन्ते च त्रियन्ते च निपतन्पुन्युपतन्ति च ।
 भूतानि यदन्तानि तरङ्गिणि तरङ्गवत् ॥ ३३ ॥
 उन्पत्योन्पत्य लीयन्ते तत्संसक्तिविजृम्भितम् ।
 भूतानि विरसं भूयो निश्रगम्बुकणा इव ॥ ३४ ॥
 परस्परनिर्गर्णाङ्गा जनता जाड्यजर्जरा ।
 संभ्रान्ता प्रभ्रमत्यङ्ग शीर्णपर्णमिवाम्बरे ॥ ३५ ॥
 नक्षत्रचक्रं गगने द्रुमे मशकसंततिः ।
 स्फुरत्यावर्तवृत्त्येव पातालेऽङ्ग जलोद्यवत् ॥ ३६ ॥
 पातोन्पातदशाजीर्णं कालयालककन्दुकम् ।
 अद्यापि न जहानीन्दुर्जलमामलिनं वपुः ॥ ३७ ॥

मुक्तव्यवहारादिमयोक्तप्रेतिर्वाहकत्वं प्रपञ्चयति—शङ्खेत्यादिना
 ॥ २४ ॥ अनारतं संतनम् । रविः पान्थनां करोति । संचरतीति
 यावत् ॥ २५ ॥ महाकल्पः प्राकृतप्रलयस्तत्र समाधानं
 विदेहकैवल्यविधानिन्मदर्थं चिरं द्विपार्थकालं कल्पिताः
 सर्गादिकल्पना येन । ब्राह्मं हेरण्यगर्भं वपुः स्फुरति व्यवहरति
 ॥ २६ ॥ ललना गौरी तल्लक्षणे आलानं बन्धनस्तम्भे
 लीलयेव लीनं सक्तम् ॥ २७ ॥ विज्ञानं ब्रह्मन्तत्त्वबोधे गतिर्दृढ-
 प्रतिष्ठा येषाम् ॥ २८ ॥ लोकत्रयादन्या । भुवनसंततिर्पदेन
 महर्जनस्तपःमत्यादिलोकस्थास्तत्त्वविदो लक्षणयोच्यन्ते ॥ २९ ॥
 वन्ध्यसंसक्तेर्वन्ध्यावमुपपादयति—मन इति ॥ ३० ॥ मुक्ता-
 मुक्तमाधारणं व्यवहारमात्रं संसक्तिनिर्बाणमिति प्रपञ्चयत् दर्श-
 यति—संसक्तिवशत इत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 विरमं यथा स्यात्तथा उन्पत्योन्पत्य ॥ ३४ ॥ मात्स्यन्यायेन पर-
 मरनिर्गर्णाङ्गा ॥ ३५ ॥ मशकसंततिरिवति शेषः । अङ्गे-
 त्यामन्त्रणे ॥ ३६ ॥ पातोत्पातो उदयास्तमयो वृद्धिशयो

नानापारयुगावर्तदुःखालोकनकर्कशम् ।
 न लुनाति मनःखण्डं दुःखिगीर्वाणमण्डलम् ॥३८॥
 वासनामात्रवशतः परे व्योमनि केनचित् ।
 इदमारचितं चित्रं विचित्रं पश्य राघव ॥ ३९ ॥
 मनःसङ्केकरङ्गेण शून्ये व्योम्नि जगन्मयम् ।
 यदिव रचितं चित्रं तत्सत्यं न कदाचन ॥ ४० ॥
 संसक्तमनसामस्मिन्संसारे व्यवहारिणाम् ।
 अस्ति तृष्णा शरीराणि तृणान्यग्निशिखा यथा ॥४१॥
 परिसक्तमतेर्देहान्सिकताः पत्युरम्भसाम् ।
 कः शक्तः परिसंख्यातुं त्रसरेणुगणं यथा ॥ ४२ ॥
 मुक्तालताया गङ्गाया मेरोरापादमस्तकम् ।
 तरङ्गमुक्ता गण्यन्ते न देहाः सक्तचेतसाम् ॥ ४३ ॥
 संसक्तमनसामेता रभ्यान्तःपुरपङ्कजः ।
 रचिता रौरवा वीचिकालसूत्रादिनामिकाः ॥ ४४ ॥
 सक्तचित्तं जनं दुःखशुष्कमिन्धनसंचयम् ।
 ज्वलतां तरकाग्नीनां विद्धि तेन ज्वलन्ति ते ॥४५॥
 दुःखजालमिदं नाम यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे बाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सङ्गविचारयोगोपदेशो नामाष्टपष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

सर्वदा सर्वसंस्थेन सर्वेण सह तिष्ठता ।

पतनोत्पत्तेन च सदैव तद्दृश्या जीर्णं शिथिलं अतएव कालरूप-
 बालकस्य कन्दुकभूतं जलं जलमयं लटयोर्भेदाज्जडं च आम-
 लिनं कलङ्कम्लानं चेति बहुदोषवाढातुं योग्यमपि वपुः संस-
 क्तिवशादिवाद्यापि न जहाति ॥ ३७ ॥ नानाविधानामपाराणां
 युगावर्तदुःखानामालोकनेन पुनःपुनरनुभवेन कर्कशं कटोरं
 मनोलक्षणं खण्डकं छेदनचिकित्सं व्रणविशेषं तदुःखेन मदा-
 दुःख्यपि गीर्वाणमण्डलमिन्द्रादिदेवसमूहः संसक्तिवशादेव न
 लुनाति च्छेदनेन न चिकित्सते ॥ ३८ ॥ संसक्तिश्च विवेक-
 मात्रजन्मबोधेनोच्छ्रुतुं शक्येति दर्शयितुं तद्विषयस्य जगतो
 वासनामात्रकल्पितत्वमाह—वासंमति ॥ ३९ ॥ मनसः सङ्गः
 संसक्तिस्तद्विषयैर्न केनैव रङ्गेण रञ्जकद्रव्येण ॥ ४० ॥ तृष्णा
 शरीराण्यपि भक्षयति ॥ ४१ ॥ संसक्तिदोषात्प्राप्तानां तृष्णया
 भक्षितानां देहानामानन्त्यमाह—परिसंक्ति । परितो विषयेषु
 सक्तमतेर्जीवस्य । अम्भसां पत्युः समुद्रस्य सिकताः परिसं-
 ख्यातुं गणयितुम् ॥ ४२ ॥ मेरोरापादमस्तकं लम्बिन्या
 अतएव मुक्तालतात्वेनोपेक्षयाया गङ्गायास्तरङ्गलक्षणा मुक्ता
 गण्यन्ते कदाचिद्व्रणयितुं शक्यन्ते सक्तचेतसां देहास्तु नेत्यर्थः
 ॥ ४३ ॥ अमिश्रादिप्रदीप्तवाद्यस्याः यातनाह्वनायिकाः
 संभोगस्थानत्वाद्दन्तःपुरपङ्कजो रचिताः कर्मशिल्पिनेत्यर्थः
 ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ संसक्तचित्तं प्रति आयान्ति ॥ ४७ ॥

संसक्तमनसामर्थं तत्सर्वं परिकल्पितम् ॥ ४६ ॥
 संसक्तचित्तमायान्ति सर्वा दुःखपरम्पराः ।
 जलकल्लोलवलिता महानद्या इवाम्बुधिम ॥ ४७ ॥
 मनःसंसर्गरूपिण्या भारभूतशरीरया ।
 क्षयोदयदशार्थिन्या सर्वं ततमविद्यया ॥ ४८ ॥
 असंसङ्गेन भोगानां सर्वा राम विभूतयः ।
 परं विस्तारमायान्ति प्रावृषीव महापगाः ॥ ४९ ॥
 अन्तःसंसङ्गमङ्गानामङ्गारं विद्धि राघव ।
 अनन्तःसङ्गमङ्गानां विद्धि राम रसायनम् ॥ ५० ॥
 संसङ्गेनान्तरस्थेन दह्यते प्रकृतिः स्वयम् ।
 स्वकलोत्थेनैरकाङ्क्षी पावकेन यथौषधिः ॥ ५१ ॥
 सर्वत्रासक्तमाशान्तमनन्तमिव संस्थितम् ।
 अस्तकल्पं सदाभासं सुखायैव मनो भवेत् ॥ ५२ ॥
 विद्यादृशि प्रोदयमागतेन
 श्रयं त्वविद्याविषये गतेन ।
 सर्वत्र संसक्तिविवर्जितेन
 स्वचेतसा तिष्ठति यः स मुक्तः ॥ ५३ ॥

सर्वकर्मरतेनापि मनः कार्यं विजानता ॥ १ ॥

संसर्गः संसक्तिस्तद्विषयः अतएव स्वयं शिरसि गृहीतः शिला-
 दिभार इव अवश्यबोद्धव्येन भारभूत शरीरं यया । क्षयो मरणं
 उदयो जन्म तदुभयबुद्ध्यां जीवस्य प्रार्थयन्त्येव स्थितया
 अविद्यया सर्वं दुःखजालं ततमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ संसक्तित्या-
 गस्तु सर्वसुखावह इत्याह—असंसङ्गेनेत्यादिना ॥ ४९ ॥
 अनन्तःसङ्गमन्तःसङ्गपरित्यागम् ॥ ५० ॥ एरा एरकास्तृण-
 विशेषास्तानवलम्बनाय काङ्क्षन् इति एरकाङ्क्षा । कर्मण्यण ।
 ओषधिर्लता यथास्वं कलयन्ति मिश्रयन्ति यानि तृणानि तदु-
 त्थेन पावकेन दह्यन्ते तथा प्रकृतिकार्यदेहादिसंमङ्गात्प्रकृतिभूत-
 स्वयं जीवांसिपि दह्यन् इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ असक्त मनः सर्वत्र
 सुखायैव । अनन्तमाकाशमिव संस्थितम् ॥ ५२ ॥ अस्तक-
 ल्पतां सदाभासतां च विषयविभागेन विवृण्वन्नुपसंहरति—
 विद्यादृशीति । प्रकृष्टमुदयं सूर्यादिवदाविर्भावम् ॥ ५३ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे-
 ष्टपष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

मनः सर्वार्थसंसक्तित्यागाच्चिन्मात्रसुस्थिरम् ।

चिन्मात्रशेषं येन स्यात्स क्रमोऽत्र निगद्यते ॥ १ ॥

विजानता विवेकिना सर्वदा तत्तत्कालोचितसर्वव्यवहारसं-
 स्थेन तत्तद्यवहारोचितेष्टमित्रभृत्यपुत्रदारादिना सर्वेण सह ति-
 ष्ठता अनिषिद्धलौकिकशालीयसर्वकर्मरतेनापि मनो बक्ष्यमा-

न सकमिह चेष्टासु न चिन्तासु न वस्तुषु ।
 नाकाशे नाप्यधो नाग्ने न दिशु न लतासु च ॥ २ ॥
 न बहिर्विपुलाभोगे न चैवेन्द्रियवृत्तिषु ।
 नाभ्यन्तरे न च प्राणे न मूर्धनि न तालुनि ॥ ३ ॥
 न भ्रूमध्ये न नासान्ते न मुखे न च तारके ।
 नान्ध्रकारे न चाभासे न चास्मिन्हृदयाम्बरे ॥ ४ ॥
 न जाग्रति न च स्वप्ने न सुषुप्ते न निर्मले ।
 नासिते न च वा पीतरक्तादौ शबले न च ॥ ५ ॥
 न चले न स्थिरे नादौ न मध्ये नेतरत्र च ।
 न दूरे नातिके नाग्ने न पदार्थे न चात्मनि ॥ ६ ॥
 न शब्दस्पर्शरूपेषु न मोहानन्दवृत्तिषु ।
 न गमागमचेष्टासु न कालकलनासु च ॥ ७ ॥

अप्यपि वानिग्रमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेऽप्युपशमप्रकरणे शान्तिममायातयोगोपदेशो नामकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ७०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

असंसङ्गसुखाभ्याससंस्थितैर्विततात्मभिः ।
 व्यवहारिभिरप्यन्तर्वीतशोकभयैः स्थितम् ॥ १ ॥
 प्रभुध्वान्प्रभुध्वदेहस्याविसंवादेन संविदः ।
 अन्तःपूर्णस्य वदने श्रीरिन्दोरिव लक्ष्यते ॥ २ ॥
 चेत्यहीने चिदालम्बं मनो यस्य गतज्वरम् ।

माणलक्षणं कार्यमित्यर्थः । अथवा एकैककालदेशमित्यन्यादि-
 गाद्येन कतिपयकर्मैतत्त्वापादकपरिच्छिन्नसंस्मृतिविरणाय प्र-
 धमे सर्वदेशकालादिसर्वोपकरणसंपत्त्या सर्वजगद्यवहारकर्मगत-
 नापि स्वेन भूत्वा पश्चाद्वक्ष्यमाणप्रकारं मनः कार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥
 चेष्टादिकालकलनान्तेषु मनः सक्तं न कार्यमिति सं-
 बन्धः । साध्यविषयासु चेष्टासु । अर्तान्तविषयासु चिन्तासु ।
 वर्तमानेषु वस्तुषु । अग्रमध्ये । लतासु दिग्गात्राप्रायामु विदिशु
 ॥ २ ॥ बहिर्गतिर्भातिके । विपुले आमुच्यते द्रव्याभोगे कलत्र-
 नव्यादिविषये । तद्भोगलक्षणास्विन्द्रियवृत्तिषु । आभ्यन्तरे
 आध्यात्मिके । प्राणमूर्धादिनि योगशास्त्रोक्तानि तत्तन्काव्य-
 मिन्द्रियकुलानि धारणास्थानानि तेष्वपि ॥ ३ ॥ तारके
 दक्षिणाक्षिकनानिकायाम् ॥ ४ ॥ निर्मले शुद्धसम्बुधे । अस्मिन्ने
 तमसि । पीतरक्तादौ रजसि । शबले गुणममाहारे ॥ ५ ॥
 चले कार्यवर्गे स्थिरे कारणे अव्यक्ते । आदिमध्येतगः सर्गादि-
 कालास्तेषु । दूरादिषु दिक्परिच्छेदेषु । पदार्थे नामरूपसमा-
 हारे । आत्मनि जीवे ॥ ६ ॥ रूपान्तप्रहण रसगन्धयोगयुप-
 लक्षणम् । मोहो विषयाभिलाषपारवश्यम् । आनन्दवृत्तयो
 विषयोपभोगफलानि तेष्वपि । गमागमचेष्टासु खेचरत्नादिसि-
 द्धिषु । कालकलनासु अतीतानागतज्ञानाचरजीवनादिसिद्धिषु
 ॥ ७ ॥ किञ्चिद्व्यं निश्चला वृद्धिस्तद्वलम्बिनि तन्माक्षिणि ।

आन्तरसं भूमानन्दप्रवणमतएव सर्वत्र नीरमम् । 'रसोऽप्यस्य

केवलं चित्ति विभ्रम्य किञ्चिद्वेत्यादलम्बिनि ।
 सर्वत्र नीरसमिव तिष्ठत्वात्तरसं मनः ॥ ८ ॥
 तत्रस्यो विगतासङ्गो जीवोऽजीवत्वमागतः ।
 व्यवहारमिमं सर्वं मा करोतु करोतु वा ॥ ९ ॥
 अकुर्वन्नपि कुर्वाणो जीवः स्वात्मारतिः क्रियाः ।
 क्रियाफलैर्न संबन्धमायाति खमिवाम्बुदैः ॥ १० ॥
 अथवा तमपि त्यक्त्वा चेत्यांशं शान्तचिद्धनः ।
 जीवस्तिष्ठतु संशान्तो ज्वलन्मणिनिवात्मनि ॥ ११ ॥
 निर्वाणमात्मनि गतः सततोदितात्मा
 जीवोऽरुचिर्व्यवहरन्नपि रामभद्र ।
 नो सङ्गमेति गतसङ्गतया फलेन
 कर्मोद्भवेन सहतीव च देहभारम् ॥ १२ ॥

कर्मोद्भवेन सहतीव च देहभारम् ॥ १२ ॥

तेनाम्बु कतकेनेव जनता संप्रसीदति ॥ ३ ॥
 नित्यमात्मदृशा लीनो हः स्वस्वश्चल्लोऽपि सन् ।
 भ्रुवधो दृश्यत एवासौ प्रतिबिम्बार्कचन्मुधा ॥ ४ ॥
 आत्मारामा महात्मानः प्रबुद्धाः परमोदयाः ।
 बहिः पिच्छाग्रतरला अन्तर्मेरुरिवाचलाः ॥ ५ ॥

परं दृष्टा निवर्तते' इति भगवद्रचनान् । इवकास्तादृशमनःस्थि-
 तेरपि मित्यान्वयोननार्थः ॥ ८ ॥ अजीवत्वं ब्रह्मताम् ॥ ९ ॥
 स्वात्मारतिः स्वात्मैकप्रियः ॥ १० ॥ चेत्यांशं प्रागुक्तं बुद्धिमा-
 श्रित्वम् ॥ ११ ॥ अरुचिर्व्यवहारफलेच्छाशून्यो जीवो गतसं-
 गतया सङ्गनिष्पिन्नाविद्याकामकर्मवासनाशून्यतया हेतुना कर्मो-
 द्भवेन फलेन सङ्गं नो एति किंतु यावत्प्राग्व्यवहारं देहभारमात्रं
 सहतीव । 'तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्ष्ये' इत्यादिभ्रुते-
 रिति भावः ॥ १२ ॥ इति श्रीवामिष्ठमहारामायणात्मतात्पर्य-
 प्रकाशे उपशमप्रकरणे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

असंसङ्गसुखविभ्रान्तो व्यवहारममुद्भवैः ।

यथा न दृश्यते द्यौर्मत्था युक्त्योपपाद्यते ॥ १ ॥

असंसङ्गसुखस्याभ्यासो निरन्तरमात्मादन तत्र स्थितैर्वि-
 भ्रान्तैः ॥ १ ॥ तेषां तथा स्थितिः केन लिङ्गेन ज्ञाता तदाह—
 प्रभुध्वेति । यतः प्रक्षोभनिमित्तं पुत्रधननाशबन्धनापमानना-
 दिभिः प्रभुध्वदेहवक्ष्यमाणस्यापि वस्तुनस्तद्रहितस्य संविद-
 ध्विन्नवृत्तेः । परमार्थमुखे अविसंवादेन अविप्रलम्बेन हेतुना
 अन्तःपूर्णस्य । इन्द्रपक्षं ज्योतिश्चक्रादिगत्या प्रभुध्वदेहस्यापि
 स्वामने स्थिरत्वाद्भुध्वदेहस्य । संवेदयतीति सवित्सूर्यस्तस्य
 अविसंवादेन पूर्णमास्यामत्यन्तसांमुह्यादवेषव्येणान्तरमृतैः पू-
 णस्य वदनसदृशे बिम्बे ॥ २ ॥ यदनुप्रहृदयन्तेऽपि क्षोभमाक्षि-
 न्यान्मुच्यन्ते तस्य निर्विक्षोभल किं बाध्यमित्याद्येनाह—चे-

चित्समात्मत्वमायातं सुखदुःखानुरञ्जनम् ।
 नोपैति रङ्गसंयुक्तो मसृणः स्फटिको यथा ॥ ६ ॥
 संसारदृष्टिदितं ज्ञातलोकपरावरम् ।
 न रञ्जयति सच्चित्तं जललेखा यथाम्बुजम् ॥ ७ ॥
 आत्मध्यानमयोऽध्याने प्रबोधं परमात्मनः ।
 कलनामलनिर्मुक्तः स्वसक्त इति कथ्यते ॥ ८ ॥
 आत्मारामतया जीवो यात्यसंसृतामिह ।
 आत्मज्ञानेन संसृक्तस्तनुतामेति नान्यथा ॥ ९ ॥
 जाग्रत्येव सुषुप्तस्यो जीवो भवति राघव ।
 अस्यां दृशि गतोऽद्वन्द्वो नित्यानस्तमयोदयः ॥ १० ॥
 अत्र प्रौढमुपायातः सूर्यतामेति पावनीम् ।
 परिणामवशादिन्दुरमावास्याकृतामिव ॥ ११ ॥
 चित्ते चित्तदशाहीने या स्थितिः क्षीणचेतसाम् ।
 सोच्यते शान्तकलना जाग्रत्येव सुषुप्तता ॥ १२ ॥
 तां सुषुप्तदशामेत्य जीवन्व्यवहरन्नरः ।
 सुखदुःखवरत्राभिर्न कदाचन कृष्यते ॥ १३ ॥
 जाग्रत्येव सुषुप्तस्यो यः करोति जगत्क्रियाम् ।
 तं यन्त्रपुत्रकमिव नायाति सुखदुःखदक् ॥ १४ ॥
 चित्तस्य बाधिका शक्तिर्भावाभावोपतापदा ।
 आत्मतामागते चित्ते तस्य किं बाधते कथम् ॥ १५ ॥
 सुषुप्तबुद्धिः कर्माणि पूर्वमेवावहेलया ।
 कुर्वन्न बध्यते जीवो जीवन्मुक्ततया स्थितः ॥ १६ ॥
 सौषुप्तीं वृत्तिमाश्रित्य कुरु मा कुरु वानघ ।

कर्म प्रकृतिजं पाकवशादुपगतं स्थितम् ॥ १७ ॥
 नादानं न परित्यागः कर्मणोऽज्ञाय रोचते ।
 तिष्ठन्त्यवगतात्मानो यथाप्राप्तानुवर्तिनः ॥ १८ ॥
 कुर्वन्नपि न कर्तासि सुषुप्त्यैकक्षया धिया ।
 अकर्तापि च कर्तासि यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १९ ॥
 यथा न किञ्चित्कलयन्मञ्चके स्पन्दते शिशुः ।
 तथा फलान्यकलयन्कुरु कर्माणि राघव ॥ २० ॥
 अचेत्यचित्पदस्यस्यो जाग्रत्यपि सुषुप्तधीः ।
 यद्यत्करोति लब्धात्मा तस्मिंस्तस्य न कर्तृता ॥ २१ ॥
 दशमासाद्य सौषुप्तीं स्वचित्ते च विवासनः ।
 अन्तः शीतलतामेति ज्ञो रसेन यथा शशी ॥ २२ ॥
 सुषुप्तस्यो महातेजाः पूर्णः पूर्णेन्दुबिम्बवत् ।
 समः सर्वास्ववस्थासु भवत्यद्रियर्थतुषु ॥ २३ ॥
 सुषुप्तसंस्थो धीरात्मा बहिरायाति लोलताम् ।
 क्रियासु नो भवन्कम्पः प्रस्पन्दित इवाचलः ॥ २४ ॥
 सुषुप्तावस्थितो भूत्वा देहं विगतकलमयः ।
 पानयाश्चथ वा दीर्घं कालं धारय शैलवत् ॥ २५ ॥
 एषैव राम सौषुप्तीं स्थितिरभ्यासयोगतः ।
 प्रौढा सती नुर्यमिति कथिता तत्त्वकोविदैः ॥ २६ ॥
 आनन्दमय एषान्तः प्रक्षीणसकलामयः ।
 अत्यन्तास्तं गतमना भवति ज्ञो महोदयः ॥ २७ ॥
 तत्रस्थो ज्ञः प्रमुदितः परमानन्दघूर्णितः ।
 लीलामिवैमां रचनां सदा समनुपश्यति ॥ २८ ॥

त्येति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विक्षोभदर्शनेऽपि तदभावे दृष्टान्त-
 माह—चित्तमिति । रजो रजकोपाधिर्जपाकुमुमादिः । मसृणः
 क्षिग्धः ॥ ६ ॥ उदितं निरतिशयानन्दाभ्युदय प्राप्तवन्तम् ।
 ज्ञातं लोकानां परं ईश्वरतत्त्वमवरं जातत्त्वं च येन ॥ ७ ॥
 यावदयमन्तः स्वसक्तो न भवति तावद्वाङ्मणु असंस्पर्कदुर्लभ-
 त्याशयेन स्वसंसृक्तलक्षणमाह—आत्मेति । यदा अयं परमा-
 त्मनः प्रबोधं प्राप्य कलनाहेतुभिर्मर्लैर्निर्मुक्तः सन् अध्यानेऽपि
 निरतिशयानन्दात्मनः स्वतःस्फुरणाभिर्बलकल्पसमाधाविब स-
 दैव आत्मध्यानमय इव सुखममो भवति तदा स्वसक्त इति
 कथ्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ज्ञानपरिपाकोत्कर्षादात्मसत्तुत्कर्षक-
 मेण संसृक्तः क्षीयत इत्याह—आत्मारामतयेति ॥ ९ ॥ अस्यां
 उक्तलक्षणयां स्वसंसृक्तिदृशि गतः परिणतः । अद्वन्द्वः प्रियाप्रि-
 यरहितः ॥ १० ॥ प्रौढं अभ्यासकमात्रप्ररूढताम् । परिणामः
 क्रमात्कलापचयस्तद्वशाज्जलमये मण्डले सूर्यप्रतिबिम्बात्मा इन्दु-
 र्यथा अमावास्यायां खबिम्बभूतार्कतामेति तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥
 जाग्रत्येव सुषुप्तस्य इति यदुक्तं तद्विशदयति—चित्ते इति ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ निरहंभावसाम्याद्यन्त्रपुत्रको नतकप्रतिमा तत्तुल्यदे-
 हम् ॥ १४ ॥ चित्तस्य बाधिका पीडाकरी अहंभावलक्षणैव
 शक्तिः सा । हि अनिष्टानामिष्टानां च भावाभावाभ्यामागमापा-

याभ्यामुपतापदा ॥ १५ ॥ पूर्वं साधनदशामारभ्यैवावहेलया
 अभिनिवेशत्यागेन ॥ १६ ॥ प्रकृतिवैर्णाश्रमस्वभावस्तज्जं तदु-
 चितं प्रारब्धपाकवशादुपगतं प्राप्तं लोकशास्त्रस्थितम् ॥ १७ ॥
 ये त्वाश्रमोचितमपि कर्म त्याज्यमेवेति मन्यन्ते तान्प्रत्याह—
 नादानमिति ॥ १८ ॥ यदि तत्त्वज्ञो यदि वा अतत्त्वज्ञ इति
 पूर्वोत्तरवाक्ययोः शेषः ॥ १९ ॥ न किञ्चित्प्रयोजनं कलयन्स-
 कल्पयन् । सहजानन्दलीलयैव स्पन्दते ॥ २० ॥ तच्छब्दो
 वीप्सितो बोध्यः ॥ २१ ॥ २२ ॥ यथा अग्निः पदस्वपि ऋतुपु
 अविकृतत्वात्समस्तद्वन्त्वांसु आपन्संपदवस्थासु समो भवती-
 त्यर्थः ॥ २३ ॥ धीरात्मा लौकिकवैदिकक्रियासु बहिरेवमेव
 लोलतामिवायाति नोऽन्तर्भवन्कम्पो यस्य तथाविधो भवति ।
 तथा वायुना बहिर्दृष्टतृणादौ प्रस्पन्दितोऽचलः पर्वतस्तद्वदि-
 त्यर्थः ॥ २४ ॥ क्रियास्वित्तस्य मरणजीवनयोरप्यविकारिता
 तुल्येत्याशयेनाह—सुषुप्तेति ॥ २५ ॥ ननु विदुषां सदैव तुर्य-
 स्थितिरुक्ता न सौषुप्ते सति शङ्कामालक्ष्याह—एषैवेति ॥ २६ ॥
 तर्हि सौषुप्तीस्थितिरित्युक्तं कोऽभिप्रायस्तमाह—आनन्दमय
 इति । निर्दुःखत्वे सति निरतिशयसुखसमृद्धता सौषुप्ते आनन्द-
 मये सत्तात्तद्विवक्षया तथोक्तिरित्यर्थः ॥ २७ ॥ तत्स्थस्य कीदृशं

वीतशोकभयायासो गतसंसारसंभ्रमः ।

तुर्यावस्थापुनारूढो भूयः पतति नात्मवान् ॥ २९ ॥

प्राप्य स्वां पदवीं पुण्यां यथेवं भ्रमितं जगत् ।

शैलसंस्थ इवाधःस्थं हसन्पश्यति धीरधीः ॥ ३० ॥

अस्यां तु तुर्यावस्थायां स्थितिं प्राप्याविनाशिनीम् ।

आनन्दैकान्तलीनत्वादनानन्दपदं गतः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे असङ्गसविकल्पोपदेशो नाम सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ७१

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

यावत्तुर्यपरामर्शस्तावत्केवलतापदम् ।

जीवन्मुक्तस्य विषयो वचसां च रघुवृद्ध ॥ १ ॥

अत ऊर्ध्वमदेहानां मुक्तानां वचसां तथा ।

विषयो न महाबाहो पुरुषाणामिवाम्बरम् ॥ २ ॥

सा हि विश्रान्तिपदवी दूरेभ्योऽपि दवीयसी ।

गम्या विदेहमुक्तानां खलेखेव नभस्वताम् ॥ ३ ॥

सुषुप्तावस्थया केचित्कालं भुक्त्वा जगन्स्थितिम् ।

तुर्यतामेति तदनु परमानन्दघूर्णितः ॥ ४ ॥

तुर्यातीतदशां तद्वक्ता यथा यान्त्यात्मकोविदाः ।

तथाधिगच्छ निर्द्वन्द्वं पदं रघुकुलोद्बह ॥ ५ ॥

जगद्दर्शनं तदाह—तत्रेति ॥ २८ ॥ ननु तां लीलां पश्यन्तत्र

म पुनः पतदपि नेत्याह—र्वातेति ॥ २९ ॥ कुतो न पतति

तत्राह—प्राप्येति । यतो दोषदृष्ट्या हसन्पश्यति न पुरुषाधु-

ञ्जेल्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इत्थं यावज्जीवं तस्य तुरीयस्थिति-

मुक्त्वान्ते विदेहस्य तुर्यातीतस्थितिमाह—अनानन्देति । अना-

नन्दमवस्थात्रयपदं तदपेक्ष्य तुर्यपदं महानन्दमिति तज्जीवन्मु-

क्तस्य सदा भवति । विदेहमुक्तां तु अनानन्दस्मरणयोगान्तदप-

धया महत्त्वकलनायोगात्तदतीतस्ततोऽपि मुक्तन्तुर्यातीतपद-

गत इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तामेव स्थितिं वर्णयन्पुनर्मह-

रति—परिगलितेति । यतः स कलाविलानात्ममोमया अभि-

माना यस्य अतएव परिगलितसमस्तजन्महेतुकामकर्मवासना-

पाशो महात्मा जलगतसैन्धवखण्डवत्स्वित्वाभावाविलयात्परमो-

रस्यत इति रस आनन्दो रसनैकवेद्यांशश्च तन्मया सत्तां परमा-

र्थस्थितिं प्रयातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामा-

यणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

परस्याख्यवहार्थत्वाच्चतुर्यमत्रोपवर्णयते ।

शरीरादिनिरासेन यथा मोहान्जनिक्रमः ॥ १ ॥

तुर्यातीतपदस्य बागादिव्यवहाराविषयत्वं दर्शयितुं भूमिकां

रचयति—यावदिति । अवस्थात्रयपादान्परामृश्य तन्माक्षिबि-

न्मोत्रे तद्विलापनक्रमेण चिन्मात्रपरिशेषावस्थितिलक्षणतुर्यस्य

यावत्परामर्शः साक्षादनुभवस्तावन्मात्रं केवलतापदं जीवन्मु-

अनानन्दमहानन्दकलातीतस्ततोपि हि ।

मुक्त इत्युच्यते योगी तुर्यातीतं पदं गतः ॥ ३२ ॥

परिगलितसमस्तजन्मपाशः

सकलविलीनतमोमयाभिमानः ।

परमरसमयीं प्रयाति सत्तां

जलगतसैन्धवखण्डवन्महात्मा ॥ ३३ ॥

सुषुप्तावस्थया राम भव संख्यवहारवान् ।

त्रिबेन्दोरिव ते न स्तः क्षयोद्वेगावरिन्दम् ॥ ६ ॥

शरीरसंनिवेशस्य क्षये स्वैर्यं च संविदः ।

मा गृहाण भ्रमो ह्येष शरीरमिति जृम्भते ॥ ७ ॥

देहनाशेन कोऽर्थस्ते कोऽर्थस्ते देहसंस्थया ।

भव त्वं प्रकृतागम्भस्तिष्ठन्नेव यथास्थितम् ॥ ८ ॥

ज्ञानवानमि तन्सन्धं बुद्धवानसि तत्पदम् ।

प्राप्तवानमि रूपं खं विशोकं भव भूतये ॥ ९ ॥

ईप्सितानीप्सितं त्यक्त्वा शीतलालोकशोभया ।

अन्धकारात्तथाऽभोदान्मुक्तं खमिव शोभते ॥ १० ॥

मनस्तवान्मसंपन्नं नाधः समनुधावति ।

योगमन्त्रतपःसिद्धः पुरुषः स्वादिधावन्तिम् ॥ ११ ॥

कस्य धृत्यादिवचना च विषयः । वाक्यजन्याव्युत्पत्ताकारवृत्तेस्ता-

वत्येव पर्यवसानादिति भावः ॥ १ ॥ तत ऊर्ध्वं अदेहानां

मुक्तानां प्राथम्यमपि तुर्यातीतपदं तेषां तदवचनं च विषयो न

तद्विषयतापादनेनोभयतः क्षयति । यथा वायुगम्यम्बरमा-

काशं पुरुषाणां मनुष्याणां विषयो न तद्विषयः ॥ २ ॥ गम्या

प्राप्या । खलेखा व्योमर्वाथा । नभस्वतां वायुनामिव ॥ ३ ॥ अतः

संदेहमुक्तानां प्रथमभूमिकाक्रमेण सप्तमान्तभूमिकास्त्वैव स्थिति-

रित्याह—सुषुप्तेति ॥ ४ ॥ ज्ञानदास्यं तु तुर्यातीतपदविश्रान्ति-

पर्यन्तं त्वया कार्यं नान्तर्गच्छिकभूमिकामात्रपर्यवर्तितमित्याह—

तुर्यातीतेति ॥ ५ ॥ तत्र प्रथमं प्रथमभूमिकैव शार्क्षाव्यव-

हारनिर्वाहार्थमन्यसनायैव्याशयेनाह—सुषुप्तावस्थयेति । क्षयो

गुप्त्युः कलापचयश्च । उद्बुद्धो भव गृहपराधश्च ॥ ६ ॥ ननु देह-

नाशे मां वन्नागम्यायवज्जनाकथं मां वशां मनो मे न क्षयस्त-

त्राह—शरीरेति । संविदः क्षय स्वैर्यं चान् शेषः ॥ ७ ॥

यदि देह इति प्रसन्नार्हं स एव नश्यतो तत्राह—देहेति ।

प्रकृते स्वात्मबोधार्थे आरम्भः प्रयत्नो यस्य तथाविधो भव ।

एव देहः ॥ ८ ॥ स्वात्मबोधे संदेहं वाययति—ज्ञानवानसीति ।

सन्धं जगदधिष्ठानतत्त्वम् । पदं अवस्थात्रयाधिष्ठानम् । खं रूपं

अखण्डवाक्यार्थस्वरूपम् ॥ ९ ॥ खं अधोच्छरद्राकाकाशम्

॥ १० ॥ अधः अवोक्तनविषयमुखे । सिद्धः खेचरसिद्धिं प्राप्तः

१ शोभते इति पाठश्चतुर्गुणः स्यात् ।

इह शुद्धा चिदेवास्ति पारावारविषर्जिता ।
अयं सोऽहमिदं तन्म इति ते मास्तु विघ्नमः ॥ १२ ॥
आत्मेति व्यवहारार्थमभिधा कल्पिता विभोः ।
नामरूपादिभेदस्तु दूरमस्मादलं गतः ॥ १३ ॥
जलमेव यथाम्बोधिनं तरङ्गादिकं पृथक् ।
आत्मैवेदं तथा सर्वं न भूतोयादिकं पृथक् ॥ १४ ॥
यथा समस्ताज्जलधौ जलादन्यन्न लभ्यते ।
तथैव जगतः स्फारादात्मनोऽन्यन्न लभ्यते ॥ १५ ॥
अयं सोऽहमिति प्राज्ञ क करोषि व्यवस्थितिम् ।
किं तत्त्वं किंच वा ते स्यात्किं तत्त्वं किंच वा न ते १६
न द्वित्वमस्ति नो देहाः संबन्धो न च तैः स्थितः ।
संभाव्यते कलङ्को वा भानोरिव तमः पटैः ॥ १७ ॥
द्वित्वमभ्युपगम्यापि कथयामि तवारिहन् ।
देहादिभिः सद्भिरपि न संबन्धो विभोर्भवेत् ॥ १८ ॥
छायातपप्रसरयोः प्रकाशतमसोर्यथा ।
न संभवति संबन्धस्तथा वै देहदेहिनोः ॥ १९ ॥
यथा शीतोष्णयोनिर्यत् परस्परविरुद्धयोः ।
न संभवति संबन्धो राम देहात्मनोस्तथा ॥ २० ॥
अविनाभाविनोर्यस्तु संबन्धः कथमेतयोः ।

स्वात् खं विहाय यथा अविनं न समनुधावति तद्वत् ॥ ११ ॥
पारावारे परावांजी तीरे । परिच्छेद इति यावत् ॥ १२ ॥ यदि
शुद्धा चिदेकैवास्ति तर्ह्यात्मेति तस्यतिरिक्ता अभिधा कथं
तत्राह—आत्मेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ समस्तापूर्णज्जलात् ।
जगतः स्फाराज्जगदात्मना विस्तृतात् ॥ १५ ॥ देहादिभावेषु
यत्त्वं यच्च ते तत्किम् । यत्र त्वं यच्च वा न ते तत्किम् ।
अध्यासदशा कस्यापि त्वदामतायास्त्वत्संसृष्टतायाश्चासंभवाद-
धिष्ठानदशा सर्वत्रैव तत्संभवाच्चिन्ति भावः ॥ १६ ॥ परमार्थ-
तस्तु द्वित्वमेव नास्तीति तदर्धीना देहतत्संबन्धतदुपादानकल-
ङ्गादिर्संभावना दूरनिरस्तेत्याह—नेति ॥ १७ ॥ अभ्युपगतेऽपि
द्वैते देहादिसत्यत्वे च विदात्मनस्तत्संस्पर्शो न संभवत्येवेति
प्रीडिमादर्शयन्नाह—द्वित्वमित्यादिना ॥ १८ ॥ आद्य एकप्र-
देशप्रसरणलक्षणे संसर्गे द्वितीयस्तादात्म्ये दृष्टान्तः ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ मास्तु संयोगस्तादात्म्यं वा समवायस्तु किं न स्यात्-
त्राह—अविनाभाविनोरिति । अयुतसिद्धयोरित्यर्थः ॥ २१ ॥
या कथा उक्तिः । देहस्य चिदाश्रयत्वे विषयत्वायोगादस्फुरणा-
पत्तेर्विषयत्वे चाश्रयत्वायोगात्समवायाद्यसिद्धेर्विषयतासंबन्धस्य
च मिथ्यार्थसाधारणस्य सत्यत्वायोगादुरवबोधार्थेत्यर्थः । अग्नौ
जलधिरिति कथेति शेषः ॥ २२ ॥ तत्संबन्धस्यैव एव संबन्ध-
स्तत्राप्याह—सत्येति । देहात्मसंबन्धाध्यासस्य आत्माधिष्ठान-
कत्वे आत्मदर्शनादेव बाधः स्यादित्यर्थः । साम्यं अध्यस्तवै-
षम्यं बाधं यथा गतीति शेषः ॥ २३ ॥ 'शुद्धमपापविद्धम्'
इत्यादिभृतिसिद्धक्षमाविकशुद्ध्या विरोधादध्यात्मा नाशुद्धं
देहादि स्पृष्टशीत्याह—विदात्मेति ॥ २४ ॥ नन्वात्मसंबन्धा-

जडचेतनयोर्देहदेहिनोरनुभूयते ॥ २१ ॥
चिन्मात्रस्यात्मनो देहसंबन्ध इति या कथा ।
सैषा दुरवबोधार्था दावाग्नौ जलधिर्यथा ॥ २२ ॥
सत्यावलोकनेनैषा मिथ्यादृष्टिर्विनश्यति ।
अवलोकनया साम्यमातपे जलधिर्यथा ॥ २३ ॥
चिदात्मा निर्मलो नित्यः स्वावभासो निरामयः ।
देहस्त्वनित्यो मलवांस्तेन संबन्ध्यते कथम् ॥ २४ ॥
स्पन्दमायाति वातेन भूतैर्वा पीवरीकृतः ।
देहस्तेन न संबन्धो मनागेव सहात्मना ॥ २५ ॥
सिद्धे द्वित्वेऽपि देहस्य न संबन्धस्य संभवः ।
द्वित्वासिद्धौ तु सुमते कलनैवेदग्नी कुतः ॥ २६ ॥
इत्येतदेव तत्सत्त्वं तत्रैवान्तःस्थितिं कुरु ।
न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति कदाचिन्कस्यचित्कचित्
सर्वमात्ममयं शान्तमित्येवं प्रत्ययं स्फुटम् ।
सबाह्याभ्यन्तरं राम सर्वत्र दृढतां नय ॥ २८ ॥
सुखी दुःखी विमूढोऽस्मीत्येता दुर्दृष्टयः स्मृताः ।
आसु चेद्वस्तुबुद्धिस्ते तच्चिरं दुःखमिच्छसि ॥ २९ ॥
यः क्रमः शैलतृणयोः कौशेयोपलयोस्तथा ।
साम्यं प्रति स एवोक्तः परमात्मशरीरयोः ॥ ३० ॥

भावे देहस्य स्पन्दादिः कथं मृतदेहे तददर्शनादिति चेत्-
त्राह—स्पन्दमिति । वातेन प्राणवायुना । भूतैरन्नादिभिः प्राणा-
वष्टम्भहेतुभिः पीवरीकृत उपार्वतः । आहिनबल इति यावत् ।
तथाच स्पन्दे प्राणो बलं वा हेतुर्नामित्यर्थः । अप्यर्थे एव-
कारः । न संबन्धो देहस्य ॥ २५ ॥ एवं द्वैतसत्यत्वाभ्युपगमे
यदा न संबन्धस्तदा किं वक्तव्यं तदनभ्युपगमे इति प्रौढिवाद-
मुपसंहरन्नाह—सिद्धं इति । सिद्धे सत्ये ॥ २६ ॥ ननु द्वित्वा-
सिद्धिरेव कुत इत्याशङ्क्य संबन्धदूषणार्थं दर्शना युक्तान्तरा-
य-
तिदिशति—इतीति । तस्य द्वित्वस्य सत्त्वं सत्यत्वं केनचि-
दाशक्यमाने सति इति प्रागुक्तमेतदेव युक्तिज्ञातमुपन्य-
नायम् । द्वितीयमिदं । हि द्वित्वं स्यात् । द्वितीयं चिच्चैतन्न
भेदकाभावः । जडं चच्छायातपादिबद्धोऽप्राग्पूर्वसिद्धचिद्विद्वद्
न सिध्यति । चिच्च स्वासंबद्धं जडं साधयतीति कथा दुरव-
बोधार्था । अध्यस्तं चेत्सत्यचिदवलोकनमात्राद्विनश्येत् । नन-
लासङ्गत्वाध्यात्मसंभावविरुद्धं च मलिनं जडं असङ्गेन कथं
साध्येतत्यादियुक्तीनामत्रापि साम्यार्थादिति भावः । अतो द्वैतग्रनं
विहाय तत्र अद्वितीयचिन्मात्र एव स्थितिं कुरु । तत्र च बन्ध-
मोक्षादिशङ्कैव नास्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ कीदृशो सा स्थितिर्ना-
मया कार्या तामाह—सर्वमिति ॥ २८ ॥ सत्तामदृष्टिश्च विरु-
द्धदुर्दृष्टिनिरासे दृढीभवति नान्यथेत्याशयेनाह—सुखीति । तत्र
तर्हि ॥ २९ ॥ ननु देहदुःखादयोऽपि प्रत्यक्षादिभिः पुरस्कृतः
आत्मापि धृतियुक्तिभिः पुरस्कृतस्तदनयोस्तुल्यत्वे को विशेषो
येनात्मदृष्टिर्बलमस्य देहादिदृष्टिर्निरसनीयेत्युच्यते तत्राह—य-
इति । कमो विशेषः । यथा चक्षुषा दूराच्छैलतृणयोर्मध्ये मह-

यथा तेजस्तिमिरयोर्न संबन्धो न तुल्यता ।
 अत्यन्तभिन्नयो राम तथैवात्मशरीरयोः ॥ ३१ ॥
 यथा शीतोष्णयोरैक्यं कथास्वपि न दृश्यते ।
 जडप्रकाशयोः श्लेषो न तथात्मशरीरयोः ॥ ३२ ॥
 देहश्चलति वातेन तेनैवायाति गच्छति ।
 शब्दं करोति वातेन देहनाडीविलासिना ॥ ३३ ॥
 शब्दः कचटतप्रायः स्फुरत्यन्तः समीरणैः ।
 यथा प्रजायते वंशाद्देहरन्ध्रात्तथैव हि ॥ ३४ ॥
 कर्मीनिकापरिस्पन्दश्चक्षुःस्पन्दस्य मारुतात् ।
 इन्द्रियस्फुरणात्सैव संविकेवलमात्मनः ॥ ३५ ॥
 आकाशोपलकुड्यादौ सर्वत्रात्मदशा स्थिता ।
 प्रतिबिम्बमिवादर्थे चित्त एवात्र दृश्यते ॥ ३६ ॥
 शरीरालयमुत्सृज्य यत्र चित्तविहंगमः ।
 स्ववासनावशाद्याति तत्रैवात्मानुभूयते ॥ ३७ ॥
 यत्र पुष्पं तत्र गन्धसंविदः संस्थिता यथा ।
 यत्र चित्तं हि तत्रात्मसंविदः संस्थितास्तथा ॥ ३८ ॥
 सर्वत्र स्थितमाकाशमादर्शं प्रतिबिम्बयति ।
 यथा तथात्मा सर्वत्र स्थितश्चेतसि दृश्यते ॥ ३९ ॥
 अपामवनतं स्थानमास्पदं भूतले यथा ।

अन्तःकरणमेवात्मसंविदामास्पदं तथा ॥ ४० ॥
 सत्यासत्यं जगद्रूपमन्तःकरणबिम्बिता ।
 आत्मसंवित्तनोतीदमालोकमिव सूर्यमा ॥ ४१ ॥
 अन्तःकरणमेवातः कारणं भूतसंस्तुतौ ।
 आत्मा सर्वातिगत्वानु कारणं सद्कारणम् ॥ ४२ ॥
 अविचारणमज्ञानं मौर्ख्यमाहुर्महाधियः ।
 संसारसंस्तुतौ सारमन्तःकरणकारणम् ॥ ४३ ॥
 असम्यक्प्रेक्षणान्मोहाच्चेतःसत्तां गृहीतवत् ।
 समोहवीजकणिकां तमोऽकादिव दृश्यते ॥ ४४ ॥
 यथा भूतात्मतत्त्वेकपरिज्ञानेन राघव ।
 असत्तामेत्यलं चेतो दीपनेव तमः क्षणात् ॥ ४५ ॥
 संसारकारणमितः स्वयं चेतो विचारयेत् ।
 जीवोऽन्तःकरणं चित्तं मनश्चेत्यादिनामकम् ॥ ४६ ॥

श्रीगम उवाच ।

एताः संज्ञाः प्रभो ब्रह्मश्चेतसो ऋदिमागताः ।
 कथमित्येव कथय मयि मानद सिद्धये ॥ ४७ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सर्वे भावा इमे नित्यमात्मतत्त्वैकरूपिणः ।
 चित्तात्तरङ्गकगणा जलककलिता यथा ॥ ४८ ॥

व्याप्तिरन्वाच शैलदृष्टिः सुकुरा चलन्वाप्येलवन्वाच नृणामपि-
 ट्टकुरा यथावा न्वचा मृदुन्वात्मुष्यमाप्यन्वाच कौशेयस्य-
 उपादयः कठोरन्वाहुःखदन्वाच उपलम्भ्यो हेयन्वाच अपारिच्छि-
 त्वासादा स्वप्रकाशत्वादानन्दरूपन्वाच परमात्मदृष्टिः सुकुरा
 उपादया च । देहाद्यनात्मदृष्टिस्तु पेलवन्वादिमृगन्वात्मन आ-
 दिगोपक्षन्वाच दुकुरा हेया चेति महदन्तरमन्तानि न साम्य-
 मित्यर्थः ॥ ३० ॥ ब्रह्मन्वादिनः सर्वव्यवसायद्वयमपि निग-
 मितु शक्यमित्याशयेनाह—यथेति ॥ ३१ ॥ विगोपादेव ना-
 दान्म्यशब्दायाः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह—यथेति । येषः
 सयोगस्तस्यायमेवैवैक्यं दुर्गतिरन्तमित्याशयः ॥ ३२ ॥
 पूर्वमात्ममेवन्वाचावेऽपि देहचन्द्रार्दानेन गतापेक्षोक्ता अत्र तु
 आत्मैक्याभावेऽपि न पौनरुक्त्यम् ॥ ३३ ॥ देहग्रन्थ कण्ट-
 लदुर्जनः प्राणसमार्गैः कण्टान्वादिस्थानेषु जिह्वादिनामिहव्य-
 निःसार्यमाणैः कवरोचवर्गद्वयगदिः शब्दः स्फुरन्तीति प्रत्यक्षमि-
 त्तमित्यर्थः । वंशात्सच्छिद्रकीचकात् ॥ ३४ ॥ एवं चक्षुर्गादि-
 सर्वेन्द्रियस्पन्दोऽपि बायुत एव । आत्मनस्तु केवलं सविदेव
 हृत्य नान्यदित्याह—कर्मीनिकेति । विषयप्रदेशे चक्षुःस्पन्दस्य
 निमित्तभूतः कर्मीनिकापरिस्पन्दोऽपि मारुतादेव । एवं सर्वेन्द्रि-
 यस्फुरणाज्जायमाना मा स्फूर्तिरक्षणा सविदेव केवलमात्मनो
 नान्यदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ यद्यपि मा संविन्सवेगता सदातनो
 च तथापि चित्ततद्वन्निष्कृतिरन्वयात् नान्यत्रेत्याह—आकाशेति
 ॥ ३६ ॥ अतएव तद्रूपमनादेवात्मनः परलोकगमनादिव्यवहा-

गेऽपीत्याह—शरीरेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अव-
 नतं निम्नम् । आत्मसंवेदो नित्यप्रतिविम्बनाम ॥ ४० ॥
 गन्तं व्यावहारिकम् । अगत्य प्रातिभासिकम् । ‘अनेन जीवेना-
 त्मनानुप्रविश्य ताम्नां व्याकुर्यात्’ इति धुमेरेति भावः ॥ ४१ ॥
 अन्तःकरणं तन्मात्रात्मा द्विगुण्यगर्भः । प्रतिबिम्बद्वारा का-
 रणं तदपि स्वः । अकारणम् ॥ ४२ ॥ अन्तःकरणस्य तर्हि
 किं कारणं तदाह—आविचारणमिति । पर्यायत्रयोपादानं प्रसि-
 द्धियोक्तव्यम् ॥ ४३ ॥ असम्यक् प्रेक्षणादन्यथा प्रहणसंस्का-
 रवत्तान्मोहात् । समोहानां प्रमाणां योजनानामुत्तमम् । चेतः-
 मत्ता चित्ताकारपरिणामम् । यतः समोहादकांक्षितम दवात्यन्ता-
 मभावितापि अन्तर्जगत्प्रमाणायुर्थपरम्परा दृश्यत इत्यर्थः । अ-
 थवा अज्ञानं मयैः स्वात्मानं अहमज्ञं दर्शनं प्रत्यक्षं दृश्यते । यथा
 अकांक्षामि तमो गतुर्दृश्यते तदुदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ केन तर्हि
 चित्तनाशमज्ञातं—यथेति ॥ ४५ ॥ केनोपायेनात्मनस्तत्त्वपरि-
 ज्ञानं तदाह—मेगारेति । एत एतस्माद्धेतोः समाकारणमज्ञानं
 इति । प्राप्नोऽप्यकारं स्वयमिति वा य विचारयेत्तमाह—जीव
 इति । जीवादीनि नामानि यस्य तमः । आदिपदानुत्पत्तिप्रक-
 रणोक्तनामान्तर्गणामपि मप्रहः ॥ ४६ ॥ ऋद्धिं योगं ऋद्धिम् ।
 कथं केन योगेन । निद्रये तदुक्तविचारमिद्वये ॥ ४७ ॥ त-
 द्वादां ऋद्धियोगाद्यान्वा जीवनाम निर्वैकु वसिष्ठः पोटिकां
 रचयति—सर्वं भावा इत्यादिना । भावाः पदार्था आत्मतत्त्वेन
 सह ऐक्यायारादिकरूपिणः समचित्तादेशेवोत्पन्ना इति प्रागु-

आत्मा स्पन्दैकरूपात्मा स्थितस्तेषु कश्चित्कश्चित् ।
 तरङ्गेषु विलोलेषु पयोधेः सलिलं यथा ॥ ४९ ॥
 कश्चिदस्पन्दरूपात्मा स्थितस्तेषु महेश्वरः ।
 तरङ्गत्वमयातेषु जलभावो जलेष्विव ॥ ५० ॥
 तत्रोपलादयो भावा भ्रूलोलाः स्वात्मनि स्थिताः ।
 सुराफेनवदुत्स्पन्दा लोलास्तु पुरुषादयः ॥ ५१ ॥
 तत्र तेषु शरीरेषु सर्वशक्तिस्तदात्मनः ।
 कलिताऽज्ञानकलना तेनाज्ञानमसौ स्थितः ॥ ५२ ॥
 तदज्ञानमनन्तात्मभूषितं जीव उच्यते ।
 स संसारे महामोहमायापञ्जरकुञ्जरः ॥ ५३ ॥
 जीवनाजीव इत्युक्तोऽहंभावः स्यात्स्वहन्तया ।
 बुद्धिर्निश्चायकत्वेन संकल्पकलनात्मनः ॥ ५४ ॥
 प्रकृतिः प्रकृतित्वेन देहो दिग्धतया स्थितः ।
 जडः प्रकृतिभावेन चेतनः स्वात्मसत्तया ॥ ५५ ॥
 जडाजडदृशोर्मध्यं यत्तत्त्वं पारमात्मिकम् ।
 तदेतदेव नानात्वं नानासंज्ञाभिराततम् ॥ ५६ ॥
 एवं स्वरूपं जीवस्य बृहदारण्यकादिषु ।
 बहुधा बहुषु प्रोक्तं वेदान्तेषु किलानघ ॥ ५७ ॥

कस्मरणम् ॥ ४८ ॥ उपपन्नानां च स्थावरविभागं निमित्त-
 माह—आत्मत्यादिना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ कलितस्य
 कल्पितस्याज्ञानस्य कलना प्रसिद्धा तेन हेतुना तत्त्वकल्पितम-
 ज्ञानं स्वयमेव भूत्वा प्रलयमुपुद्ध्योः स्थितः ॥ ५२ ॥ अनन्तेना-
 त्मना प्रतिबिम्बभावापन्नं भूषितमिव स्फुरन् । स एव स्व-
 शेन जीव उच्यते ॥ ५३ ॥ तत्र योगांशमाह—जीवनादिति ।
 प्राणधारणादित्यर्थः । अहंताम निर्वाक्य—अहंभावादिति ।
 'सोऽहमित्येवं व्याहरत्तस्मादहंतामाभवत्' इति श्रुतेः । नामा-
 न्तरारण्यं निराह—बुद्धिरित्यादिना ॥ ५४ ॥ दिग्धतया उप-
 चित्ततया । प्रकृतिभावेन अज्ञानांशप्राधान्येन । स्वात्मसत्तया
 चित्प्राधान्येन ॥ ५५ ॥ जडाजडदृशोरज्ञानतत्त्वाक्षिणोर्मध्यमा-
 न्तरालिकं साभास मनस्तदेतदेव नानात्वं प्राप्य जीवबुद्धिमन-
 क्षिताहंकारादिनासंज्ञाभिराततमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ परमात्मन
 एवोपाधिप्रवेशेन आंशाधिकनानासंज्ञालाभे श्रुतीः प्रमाणयति—
 एवमिति । 'स एष इह प्रविष्ट आनखांभ्यः' इत्युपक्रम्यो-
 क्तम् 'प्राणेष्वेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक पश्यंश्चक्षुः
 शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यतानि कर्मेनामान्येव' इति ।
 तथा 'स समानः स शुभो' लोकावनुसंचरति ध्यायन्तां व लेलाय-
 तीव सर्पाः स्वप्नो भूवेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि' इति ।
 तथा ध्रुवन्तरे 'बुद्धिशृणोनात्मयुगेन चैव आराप्रमात्रो ह्यवरोऽपि
 दृष्टः' । 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः
 स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते' इति । 'तस्युष्ट्रं तदेवानुप्रावि-
 शत् । तदनुप्रविश्य सच्च लब्धमाभवत्' इति तीर्त्तरीयके । 'स
 एत सीमानं विदार्थयतया द्वारा प्रापयत् तस्मादिदंशो नाम ।
 यदेतदुदयं मनश्चेतस्ज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानम्' इत्याद्येनरे-

अहंस्वेतासु संज्ञासु कुविकल्पकुतार्किकैः ।
 मोहाय केवलं मूढैर्व्यर्थमास्थाः प्रकल्पिताः ॥ ५८ ॥
 एवमेव महाबाहो जीवः संसारकारणम् ।
 मूकेनातिवराकेण देहकेनेह किं कृतम् ॥ ५९ ॥
 आधाराधेययोरेकनाशो नान्यस्य नष्टता ।
 यथा तथा शरीरादिनाशो नात्मनि नष्टता ॥ ६० ॥
 एकपर्णरसे क्षीणे रसो नैति यथा क्षयम् ।
 याति पर्णरसश्चाकैरश्मिजालान्तरे यथा ॥ ६१ ॥
 शरीरसंक्षये देही न क्षयं याति कस्यचित् ।
 निर्वासनश्चेत्तद्योनिं तिष्ठत्यात्मपदे तथा ॥ ६२ ॥
 देहनाशो विनष्टोऽस्मीत्येवं यस्या मतेर्न्नमः ।
 मातुः स्तनतटात्तस्य मन्ये वेताल उत्थितः ॥ ६३ ॥
 यस्य ह्यात्यन्तिको नाशः स्यादसावुदितः स्मृतः ।
 चित्तनाशो हि नाशः स्यात्स मोक्ष इति कथ्यते ॥ ६४ ॥
 मृतो नष्ट इति प्रोक्तो मन्ये तच्च मृषा ह्यसत् ।
 स देशकालान्तरितो भूत्वा भूत्वानुभूयते ॥ ६५ ॥
 इहोद्यन्ते जनैरेवं तरङ्गान्तस्त्वृणैरिव ।
 मरणव्यपदेशासु देशकालतिरोहितैः ॥ ६६ ॥

यके । 'त्वमेकोऽसि बहून्ननुप्रविष्टः' । 'एको देवो बहुधा विचार'
 एकः सन् बहुधा विचार' इत्यादिश्रुतिशतेषु च बहुधा प्रोक्त-
 मित्यर्थः ॥ ५७ ॥ अतएवावदिककुतार्किकाणामन्यथान्यथा
 जीवस्वरूपकल्पना नादतैर्व्यत्याशयेनाह—अह्नैरिति । आस्था
 अभिनिवेशाः ॥ ५८ ॥ एवं च न शुद्धात्मनः संसारिता नापि
 देहस्य किञ्चान्तरालिकस्य जीवस्यैवंति निदमित्याशयेनाह—
 एवमिति । मूकेन वागादिशून्येन । जडेनेति यावत् ॥ ५९ ॥
 अतएव देहनाशेऽपि न जीवनाश इत्याह—आधारेति । नाशे
 न इति चेष्टदः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ सवासनश्चेत् शरीरसंक्षये
 वामनायां तिष्ठति । निर्वासनश्चेद्योनिं ब्रह्माकाशसंभावे तिष्ठ-
 त्वात्यर्थः ॥ ६२ ॥ अमनेर्मृत्यस्य यस्य । 'अशरीरं वाव सन्नं
 न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति श्रुतेर्गम्यहेनौ देहनाशे भयहेतुत्वल-
 क्षणावपरांतर्दशानो मूढस्य मातुः स्तनादां वेतालोत्थानसंभा-
 वनया स्तन्यपानेन जीवनमपि दुर्लभं स्यादित्याशयः ॥ ६३ ॥
 देहस्य जीवव्यतिरिक्तस्वात्मास्तु तत्राशाद्भयं, चित्तस्य जीवस्वरू-
 पत्वात्तत्राशान् जीवस्य भयं युक्तमेवंति चेत्तत्राह—यस्येति ।
 यस्य उपाधेर्वैज्रनिगडवद्बन्धनभूतस्यात्यन्तिको नाशः स्याच्च-
 दसौ जीवः स्मृतः प्रत्यभिज्ञातब्रह्मभावः सद्बुद्धितो निरतिशया-
 नन्दलक्षणमभ्युदयं प्राप्नोति भवति, नाहंशचित्तनाशो हि जीवस्य
 विनाशः स्यात्संभाव्यते स च तस्य मोक्षः परमपुरुषार्थ इति शास्त्रे
 कथ्यते । अतस्तस्मादपि भयसंभावना अत्यन्तमनुचित्वैत्यर्थः
 ॥ ६४ ॥ स जीवः । अनुभूयते पुनर्देहान्तरग्रहणे दृश्यते ॥ ६५ ॥
 इह संसारे मरणव्यपदेशासु नदांषु तरङ्गान्तस्त्वृणायमानैर्जनैर्जा-
 वैरिह संसारे देशकालतिरोहितैः स्वरूपैः एवं वर्णितप्रकाश-
 मृतो नष्टो जातोऽभिदृष्टः सुखो दुःखोऽत्यादिभावा उद्यन्ते प्रा-

वासनावस्थितो जीवो यात्युत्सृज्य शरीरकम् ।
 कपिर्वनतहं त्यक्त्वा तर्बन्तरमिव स्थितः ॥ ६७ ॥
 पुनस्तदपि संत्यज्य गच्छत्यन्यदपि क्षणात् ।
 अन्यस्मिन्वितते देशे कालेऽन्यस्मिन् राघव ॥ ६८ ॥
 इतश्चेतश्च नीयन्ते जीवा वासनया स्वया ।
 चिरं तदपि जीविन्या धूर्त्या धायेव बालकाः ॥ ६९ ॥
 वासनारज्जुवलिता जीर्णाः पर्वतकुक्षिषु ।
 जरयन्त्यतिदुःखेन जीवितं जीवजीविकाः ॥ ७० ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वान्मीक्रोये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संमारापदेशो नामकमसन्तितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

॥ त्रयोदशो दिवसः ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ७२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

देहे जाने न जातोऽसि देहे नष्टे न नश्यसि ।
 न्वमात्मन्यकलङ्कात्मा देहस्तव न कश्चन ॥ १ ॥
 यः कुण्डबदरन्यायो या घटाकाशसंस्थितिः ।
 तत्रैकस्मिन्क्षते क्षीणे द्वे इति व्यर्थकल्पना ॥ २ ॥
 विनाशिनि विनष्टेऽस्मिन्नेह स्वां स्थितिमागते ।
 विनश्यामीति यः खेदी तं धिगस्त्वन्धचेतसम् ॥ ३ ॥
 यादृशो रश्मिरथयोः स्नेहोद्वेगविवर्जितः ।
 संबन्धस्तादृशो देहचित्तेन्द्रियमुच्चैश्चित्ते ॥ ४ ॥
 गतंतरेतरापेक्षः सरःपङ्कामलाभ्रसाम् ।
 यथा राघव संबन्धस्तथा देहेन्द्रियान्मनाम् ॥ ५ ॥
 यादृशोऽध्वा गताध्वानां निरास्थापरिदेवनः ।

संयोगो विप्रयोगश्च तादृशो देहदेहिनोः ॥ ६ ॥
 यथा कल्पितचेतालविकारभयभीतयः ।
 मिथ्यैव कल्पिता एते तथा स्नेहसुखादयः ॥ ७ ॥
 भूतपञ्चकसंविण्डाद्रचिता जनताः पृथक् ।
 एकस्मादेव विटपाद्विचित्रा इव पुत्रिकाः ॥ ८ ॥
 काष्ठेतरत्काष्ठभारे किञ्चिदन्यन्न दृश्यते ।
 भूतपिण्डेतरहेह किञ्चिदन्यन्न दृश्यते ॥ ९ ॥
 भूतपञ्चकविशोभनाशोन्पादेषु हे जनाः ।
 हर्षामर्षविषादानां किं भवन्तो वशं गताः ॥ १० ॥
 को नामानिधायः पुंसां स्त्रीनादयपरनास्ति च ।
 पेलवे भूतसंघाते प्रोद्भूतजनपातवत् ॥ ११ ॥
 संनिवेशांशवैचित्र्यमज्ञानामेव तुष्टये ।

न्या वितर्क्यन्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ तथा ऊहनवैचित्र्ये वामना-
 र्वचित्र्यं हेतुरित्याशयेनाह—वासनेति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तान्
 जीवानपिधाय तिरस्कृत्य जीवितुं शीलं यस्याः सा तदपि जी-
 विना तथाविधया वासनया धूर्त्या । पुथोगान्डीप । धूर्ताम-
 कया धात्र्या उपमात्रा ॥ ६९ ॥ वामनारज्जुमिवलिता वे-
 षिताः जीवा एव परसरोपयोगार्जाविका जीवोपायो येषां
 तथाविधा जीवाः पूर्वे जीर्णाः संप्रतः जरयन्ति ॥ ७० ॥ ज-
 नना जीवा हृदयनिहितवासनानुवृत्त्या निमित्तेन जरट्येभ्योऽपि
 जरन्तो जीर्णाः सन्त उपोढा दारिद्र्येणविप्रयोगादिदुःखभारा
 यैस्त्वधाविधाः परिणत्या नानायोगनिद्रुदृशापरिणामं जरं दुःखं
 खण्डनेन शिथिलीकृतमिव जीविन यामां तथाविधाश्च मर्त्यो
 नरकभरेषु चिरं पतन्ति वसन्तीत्यहो वामनादोपप्रयुक्ता अ-
 नन्ता दुर्देशेति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामा-
 यणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

भौतिकस्वाच्छरीरस्य शोकमोहाद्ययोग्यता ।

दृश्यदर्शनसंबन्धः साक्षी शुद्धश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

पूर्वार्थे उत्तरार्थार्थो हेतुः ॥ १ ॥ ननु गौरोऽहं स्थलोऽह-

स्मिन् आत्मानं देहनादाभ्यानुभवदेहनांशे कथमात्मस्थिति-
 स्तत्राह—य इति । सत्स्थितिर्यथादा भवाच्च प्राप्ता न तादा-
 न्यम् । तत्रैवमिति एकस्मिन्कुण्डे धटे वा क्षते नष्टे गतिं द्वे
 अपि क्षीणे इति मुढानां व्यर्थकल्पनव्यथः ॥ २ ॥ विना-
 शिन नश्वरस्वभावे ॥ ३ ॥ यथा-मनो दहादिनादाभ्यं नास्ति
 तर्हि कथं शान्वाकर्मन वृक्ष इव तत्पश्याय समर्पित तत्राह—
 यादृश इति । स्नेहः प्रान्दोषयना उद्वेगो द्वेषयोग्यता ताभ्यां
 विवर्जितः ॥ ४ ॥ इतरेतरापेक्षा परमगुणगः ॥ ५ ॥ गता-
 ध्वानामध्वगानां आभ्या अहममनाभिमानः परिदेवन तद्विप्रयो-
 गजो विलापः तदुभयायोग्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तन्कृतमत्राह—
 यथेति । कल्पितचेतालस्य विकाराः कालवदनदशनव्यादाना-
 दयस्त्वज्जन्याप्रथममनयात्पुनःपुनस्तन्मरणेन बालस्य भीतयः
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वेदेहं स्नेहाद्यभोग्यत्वमुपपाद्य
 कयादिपिण्डेऽपि तदंशयति—क इति । पतद्भवामोहरागाभ्यां
 प्रोद्भूतानां जनानां विषयार्था पातवदृश्यमाना चेष्टा येनानिश्च-
 येनोपपद्यते मोऽतिशयः को नामेत्यर्थः ॥ ११ ॥ सुकुमारमु-
 न्द्रावयवमनिवेशविशेष एव मोतिशयो दृश्यते तत्राह—संनि-

तज्जानां तु यथाभूतभूतपञ्चकदर्शनम् ॥ १२ ॥
 मिथः शिलापुत्रकयोर्धैकोपलपुत्रयोः ।
 श्लिष्टयोरपि नो रागस्तथा चित्तशरीरयोः ॥ १३ ॥
 मृत्पुंसां यादृशोऽन्योन्यमाशयः संगमे भवेत् ।
 बुद्धीन्द्रियात्ममनसां संगमे तादृशोऽस्तु ते ॥ १४ ॥
 नान्योन्यक्नेहसंबन्धभाजनं शैलपुत्रकाः ।
 देहेन्द्रियात्मप्राणाश्च कस्यात्र परिदेवना ॥ १५ ॥
 इतश्चेतश्च जातानि यथा संश्लेषयन्त्यलम् ।
 तरङ्गास्तृणजालानि तथा भूतानि देहदृक् ॥ १६ ॥
 संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तृणान्यधिजले यथा ।
 मुक्तान्तःकलनं देहं भूतान्यात्मनि वै तथा ॥ १७ ॥
 आत्मा चित्ततया देहभूतान्याश्लेषयन्स्थितः ।
 तृणान्यावृत्तवृत्तान्तकलनोत्सिक्तमधिभवत् ॥ १८ ॥
 प्रबोधाद्येतदां त्यक्त्वा ब्रजत्यात्मात्मतां स्वयम् ।
 स्वस्पन्दवशातो वारि त्यक्त्वाच्छत्वमिवाच्छताम् ॥ १९ ॥
 ततो विस्लिष्टभूतीघो देहं संप्रति पश्यति ।
 वायुस्कन्धगतो जन्तुर्वसुधामण्डलं यथा ॥ २० ॥
 पृथग्भूतगणं दृष्ट्वा देहातीतो भवत्यजः ।
 परं प्रकाशमायाति सूर्यकान्तिरिवाहनि ॥ २१ ॥
 जानात्यथात्मनात्मानं मानमेयामयोऽज्ञितम् ।
 मुक्तक्षीबतयेवान्तः स्वां संविदमनुसरन् ॥ २२ ॥
 आत्मैव स्पन्दते विश्वं वस्तुजातैरिवोदितम् ।
 तरङ्गकणकलोलैरनन्ताम्बुधुनाविव ॥ २३ ॥

वेश इति ॥ १२ ॥ आत्रादिपु रागं वारयति—मिथ इति । रागो मन्त्रिर्नैनं द्वेषः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । अधिग-
 एकोपलपुत्रयोरैकोपलजन्ययोः । श्लिष्टयोरश्लिष्टयोः ॥ १३ ॥ कुतो न रागस्तत्राह—यदिति ।
 मृत्त्रिभूतानां पुंसां प्रतिमानां संगमे सत्यपि यादृशो ममता-
 दिशस्य आशयो भावो भवेदित्याशयकल्पनयोक्तिः ॥ १४ ॥ यदहमादिमव दृश्यदर्शनसंबन्धविस्तारिर्भाति तत्कबलं मनएव
 ॥ १५ ॥ इतश्च इतश्च भिन्नप्रदेशयोजातानि तृणजालानि
 ॥ १६ ॥ मुक्तान्तःकलनं निर्मुक्तारगाभिमान यथा स्यात्तथा
 भूतानि पुत्रपश्चादिप्राणिनः पृथिव्यादीनि वा स्वारवधे देहे स्वा-
 धिष्ठाने आत्मनि च तथा संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते चेत्यर्थः
 ॥ १७ ॥ यथा अधिरावृत्ततृणान्त आतर्ताकारस्तत्कल्पनेन
 उत्सिक्तमुपचितं वेपं प्रायः तृणकाष्टादीन्याश्लेषयन् स्थित-
 स्तथा आत्मापि चित्ततया चित्तवेपं प्राप्यत्यर्थः ॥ १८ ॥ के-
 नोपायेन तर्हि आत्मा भूताश्लेषनिमित्ताच्चित्तभावांस्तुच्यते त-
 माह—प्रबोधादित्यादिना । त्यक्त्वा आच्छत्वमनच्छत्वम् ।
 नञ्प्रत्ययस्य नकारलोपे सर्वर्षादीषां नुडभावश्छान्दसः ॥ १९ ॥
 विस्लिष्टभूतीघो मनःकृतभूताश्लेषनिर्मुक्तः । संप्रति प्रबोधकाले ।
 वायुस्कन्धे गतः खेचरो देवादिः ॥ २० ॥ तत्फलमाह—पृथ-
 गिति ॥ २१ ॥ मुक्तक्षीबतया निर्मुक्तमदिरानदतया ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥ २४ ॥ विविधैर्मणिश्रेष्ठैः संबध्यमाना अपि तदना-
 सत्तया तेषु शिलाशकलादिसाम्येन यथा चरन्ति व्यवहरन्ति
 ॥ २५ ॥ यथा तद्वदिति पदे अत्राध्याहार्ये ॥ २६ ॥ स्वच्छैनं

एवंप्रायमहाबोधा वीतरागा गतैनसः ।
 जीवन्मुक्ताश्चरन्तीह महासत्त्वपदं गताः ॥ २४ ॥
 यथा चरन्ति विविधैर्मणिश्रेष्ठैर्महोर्मयैः ।
 निरस्तवासनाश्चित्तव्यवहारैस्तथोत्तमाः ॥ २५ ॥
 न कूलकाष्ठैर्जलधिर्न रजोभिर्नभस्तलम् ।
 न म्लायति निजैर्लोकव्यवहारैरिहात्मवान् ॥ २६ ॥
 गतैरभ्यागतैः स्वच्छैश्चपलैर्मलिनैर्जडैः ।
 न रागो नाम्बुधेर्द्वेषो भोगश्चाधिगतात्मनः ॥ २७ ॥
 यन्मनो मननं किञ्चित्समग्रं जगति स्थितम् ।
 तच्चेत्योन्मुखचित्तवविलासोल्लसनं विदुः ॥ २८ ॥
 यदहं यच्च भूतादि कालत्रितयभावि यत् ।
 दृश्यदर्शनसंबन्धविस्तारैस्तद्विजृम्भते ॥ २९ ॥
 यदृश्यं तदसत्सद्वा दृष्टिमेकामुपाश्रितम् ।
 अन्यस्वलेपकं तस्माद्धर्षशोकदृशो कुतः ॥ ३० ॥
 असत्यमेवासत्यं हि सत्यं सत्यं सदेव हि ।
 सत्यासत्यमसद्विद्धि तदर्थं किं नु मुह्यसि ॥ ३१ ॥
 असम्यग्दर्शनं त्यक्त्वा सम्यक्पश्य सुलोचन ।
 न कचिन्मुह्यति प्रौढः सम्यग्दर्शनवानिह ॥ ३२ ॥
 दृश्यदर्शनसंबन्धविस्तारैस्तद्विजृम्भते ।
 दृश्यदर्शनसंबन्धे यत्सुखं पारमात्मिकम् ॥ ३३ ॥
 अनुभूतिमयं तस्मात्सारं ब्रह्मेति कथ्यते ।
 दृश्यदर्शनसंबन्धे सुखसंविदनुत्तमा ॥ ३४ ॥
 ददात्यज्ञाय संसारं ज्ञाय मोक्षं सदोदयम् ।

रागो मन्त्रिर्नैनं द्वेषः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । अधिग-
 तान्मनस्तत्त्वविदः ॥ २७ ॥ कुतो न रागस्तत्राह—यदिति ।
 मनो मननं सर्वं चिद्विलास एवेति ते यतो विदुरित्यर्थः ॥ २८ ॥
 यदहमादिमव दृश्यदर्शनसंबन्धविस्तारिर्भाति तत्कबलं मनएव
 विजृम्भते नान्यदित्यर्थः ॥ २९ ॥ इह ह्येक दृश्यं चेति द्वयमभ्यं
 एका दृष्टिमुपाश्रित तदर्थान्तिमिदं यदृश्यं तदसत्सद्व्यतिर्ण-
 तत्वाद्धर्षशोकायोग्यम् । अन्यस्वतः तन्मिदं दृष्टं त्वलेपकमम-
 सुत्पन्नाभ्यामपि हर्षशोकाभ्यां न युज्यत इति तथोरुभयथा
 संभावनेव नान्तात्यर्थः ॥ ३० ॥ किंचामन्यं विषयं हर्षशोका-
 मन्यं वा सत्यामन्यं वा न त्रिष्वपि कल्पे तद्योग्यतेत्याह—
 असत्यमेवेति । असत्यमन्यमेव । तत्र हर्षशोकाभ्यां विषयता
 स्पष्टं । सत्यं तु नित्यसत्त्वात्प्रत्युक्तदृष्टमप्यगमप्रत्युक्तशो-
 कस्य चायोग्य स्पष्टमेव । यत् नृतीयं सत्यामन्यं तच्च विरुद्धं-
 कयायोगादसदेवेत्याद्यकल्पमेव प्रविशति । तथाच न किंचि-
 योग्यं जगत्सतीति तद्विषयं मोहोऽयुक्त एवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ किंच भोगमुखार्थं सर्वैर्दृश्यदर्शनयोर्विषयेन्द्रिययोः
 संबन्ध इष्यते तन्नामिदं जगत्मानं पारमात्मिकमेव स्वप्रकाशत्वा-
 दनुभूत्यभिन्नं वृत्त्युपाधिकृतभेदतारतम्यादिनिरासेनाखण्डकं
 ब्रह्मैव तदित्याह—दृश्यदर्शनमेत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विप-
 याकारवृत्त्या आस्वाद्यमानं विषये रागादिदोषजननेन संसार

दृश्यदर्शनसंबन्धसुखमात्मवपुर्विदुः ॥ ३५ ॥
 नदृश्यवर्लितं बन्धस्तन्मुक्तं मुक्तिरुच्यते ।
 दृश्यदर्शनसंबन्धसुखसंविदनामया ॥ ३६ ॥
 श्रयातिशयमुक्ता चेत्तन्मुक्तिः सोच्यते बुधैः ।
 दृश्यदर्शनसंबन्धे यानुभूतिः स्वगोचरा ॥ ३७ ॥
 दृश्यदर्शननिर्मुक्ता तामालम्ब्य भवाभवः ।
 सांपुमी दृष्टिरेषा हि यात्येवं संप्रकाशते ॥ ३८ ॥
 एवं च याति तुर्यत्वमेवं मुक्तिरिति स्मृता ।
 दृश्यदर्शनमुक्तायां युक्तायां परया धिया ॥ ३९ ॥
 दृश्यदर्शनसंबन्धसंविदस्यां तु राघव ।
 नात्मा स्थूलो न चैवाणुर्न प्रत्यक्षो न चेतः ॥ ४० ॥
 न चेतनो न च जडो न चैवासन्न सन्मयः ।
 नाहं नात्यो न चैवैको नानेको नाप्यनेकवान् ॥ ४१ ॥
 नाभ्याशस्यो न दूरस्यो नैवास्ति न च नास्ति च ।
 व्यापं वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेष्वपशमप्रकरणे मोक्षस्वरूपोपदेशो नाम द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ७३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवंविचारया दृष्ट्या द्वैतत्यगेन राघव ।
 स्वभावः प्राप्यते तज्ज्ञैस्तज्ज्ञैश्चिन्तामणिर्यथा ॥ १ ॥
 अथेमामपरां दृष्टिं शृणु रामानया यथा ।
 दृश्यस्यात्मानमचलं भविष्यसि च दिव्यदृक् ॥ २ ॥
 अहं खमहमादित्यो दिशोऽहमहमप्यधः ।
 अहं दैत्या अहं देवा लोकाश्चाहमहं महः ॥ ३ ॥
 अहं तमोऽहमभ्राणि भूः समुद्रादिकं त्वहम् ।

दर्शित । तद्विवेकेनाखण्डैक्यामर्थात्तु गृह्यमाणं तु मोक्षमिति
 त्वर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ध्यायित्वा श्रुत्वा पुण्यतामस्यप्रयुक्तानि
 नागवैशद्योक्तप्रयुक्तानि तन्मुक्ता चेत् । स्वगोचरा अखण्डवर्णा-
 नन्दस्फुरणान्तिका ॥ ३७ ॥ एवमुक्तस्वरूपा लवने सांपुमी
 रसगणवर्णदृष्टिरिति अपगच्छति । एषा स्वरूपदृष्टिः संप्रका-
 शते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धमवित् एवं तुर्यत्वमे-
 वानि पूर्वज्ञानवयः । तुर्यतालक्षणयां मुक्तां यादृश आत्मा परि-
 भाष्यते तं दर्शयति—अस्यां त्रिव्यादिना ॥ ४० ॥ चेतनय-
 तन्मयवान् । सन्मयः अस्ति त्वत्कथं द्वितीयभावावधारणप्रचुरः । एकः
 एकस्वसंख्यागुणाश्रयः ॥ ४१ ॥ अस्यांशे समोपनिषत्तीत्यन्या-
 शब्धः । अस्ति सत्ताश्रयः ॥ ४२ ॥ न पदार्थो वाच्यस्वाधो-
 गान् । नापदार्थस्तु यादिपदलक्ष्यत्वान् । पदानां भूतानामात्मा
 नेति न । पञ्चभूतस्वभावश्च नैत्यर्थः । उक्ताथ उपपत्तिमाह—
 यदिदमिति ॥ ४३ ॥ यथाभूतं यथास्थितं सम्यक् तत्त्वतः सं-
 पश्यतः ॥ ४४ ॥ कथं तर्हि भूम्यादिभूतानां दृश्यते तत्राह—का-
 टिन्येति । आत्मैव स्वस्मिन् काटिन्यद्रवणस्य सन्दस्य स्वास्यबृह-
 च्छिदस्य अवकाशस्य प्रकाशस्य च अवलोकनं कमाद्भवायादिषु
 जगद्भावेषु नटवन्ति स्थित इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथमात्मैवैवं स्थित

न प्राप्यो नाति चाप्राप्यो नवा सर्वो न सर्वगः ॥ ४२ ॥
 न पदार्थो नापदार्थो न पञ्चात्मा न पञ्च ब ।
 यदिदं दृश्यतां प्राप्तं मनःपुष्टेन्द्रियास्पदम् ॥ ४३ ॥
 तदनीतं पदं यस्यासन्न किंचिद्विवेह तत् ।
 यथाभूतमिदं सम्यग्ज्ञस्य संपश्यते जगत् ॥ ४४ ॥
 सर्वमात्ममयं विश्वं नास्त्यनात्ममयं क्वचित् ।
 काटिन्यद्रवणस्पन्दस्वावकाशावलोकनैः ॥ ४५ ॥
 आत्मैव सर्वं सर्वेषु भूवार्येनिलस्त्राप्तिषु ।
 सत्सैवास्ति न वस्तूनां या या राम चिन्ता विना ।
 व्यतिरिक्तं ततोऽसीति विशिष्टं प्रोक्तं तज्जलिपतम् ॥ ४६ ॥
 एको जगन्ति सकलानि समस्तकाल-
 कल्पक्रमान्तरगतानि गतागतानि ।
 आत्मैव नेतरकलाकलनास्ति काचि-
 दिन्धं मतिर्भव तयातिगतो महान्मन ॥ ४७ ॥
 द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

रजो वायुरथाग्निश्च जगत्सर्वमिदं त्वहम् ॥ ४ ॥
 जगत्त्रयेऽहं सर्वत्र य आत्मैव किलास्थितः ।
 कोऽहं किमन्यदेहादि त्रिव्यमेकस्य कीदृशम् ॥ ५ ॥
 इति निश्चयवानन्तर्भूतमात्मतया जगत् ।
 पश्य हर्षविषादाभ्यां तावशः परिभूयसे ॥ ६ ॥
 तन्मयेऽस्मिन्कल जगत्संस्थितं संस्थितं सनघ ।
 किमान्मीयं परं किं स्यात्कमलेक्षण कथ्यताम् ॥ ७ ॥
 किं तज्ज्ञदृश्यतिरेकेण विद्यते यदुपागतम् ।

इति निश्चिनं तत्राह—गतेति । वस्तूनां याया सत्ता सा
 चिन्ता तत्प्रथा नना विना यतो नास्ति तत् इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
 उक्तं सर्वं पिण्डोक्तव्योपमं इति—एक इति । समस्ते काले
 अनन्तेषु कल्पकल्पेषु च अन्तरे माये गतानि निविष्टानि ज-
 गन्ति तेषु सकलानि गतागतानि आगतगणानि च एक आ-
 त्मैव नेतरकलाकलना काचिदस्मैव । हे महान्मन, त्वं दृश्य-
 गतिः समस्तया मत्या संगतगतिगता भवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
 द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

द्वे अहंभावने ग्राह्ये व्याप्याहंभावना परा ।

अहंभावव्रयापाये मुक्त्यतिरिक्ता च कीर्यते ॥ १ ॥

स्वभावः स्वस्वरूपावस्थितिरक्षण मुक्तिः । तज्ज्ञेयमज्ञेयः ।
 तज्ज्ञेयतामन्तर्बोधैव ॥ १ ॥ सर्वहंभावदृष्टिं दर्शयितुं प्रकम-
 ते—अधीति ॥ २ ॥ महद्भन्दादिप्रभाः ॥ ३ ॥ रजो रेणुः
 ते—अधीति ॥ ४ ॥ सत्त्वतिरिक्तः परिच्छिन्नः कोऽहम् । मदन्यदेहादि किम् ।
 सर्वभूतस्यैकस्य मम द्विवं स्वगतभेदरूपं कीदृशम् ॥ ५ ॥ इति
 विचार्य निश्चयवान् संसृजन्तं नरे स्वात्तर्भूतं जगदात्मतया पश्य
 ॥ ६ ॥ तन्मये आत्ममये । स्वाथं मयत् ॥ ७ ॥ यदुपागतं चेदिति

हर्षमेतु विषादं वा विषादे हो जगन्मयः ॥ ८ ॥
 अहंकारदृष्टाद्येते सात्विके द्वेऽतिनिर्मले ।
 तत्त्वज्ञानात्प्रवर्तते मोक्षदे पारमार्थिके ॥ ९ ॥
 परोऽणुः सकलातीतरूपोऽहं चेत्यहंकृतिः ।
 प्रथमा सर्वमेवाहमित्यन्योक्ता रघूद्वह ॥ १० ॥
 अहंकारदृष्टान्या तु तृतीया विद्यतेऽनघ ।
 देहोऽहमिति तां विद्धि दुःखायैव न शान्तये ॥ ११ ॥
 अथ चैतन्नयमपि त्यक्त्वा सकलसिद्धये ।
 यच्छेषं तदुपालभ्य तिष्ठापृच्छतत्परः ॥ १२ ॥
 सर्वातीतस्वरूपोऽपि सर्वसत्तातिगोऽपि च ।
 असत्तापूरितजगदस्थेवात्मा प्रकाशकः ॥ १३ ॥
 स्वानुभूत्यैव पश्याद्यु स एवासि सदोदितः ।
 साशयं हृदयग्रन्थि त्यज तत्त्वविदांवर ॥ १४ ॥
 नात्मास्थानुमया राम न स्वात्मवचनादिना ।
 सर्वदा सर्वथा सर्वं स प्रत्यक्षोऽनुभूतितः ॥ १५ ॥
 यदिदं स्पर्शनं स्पन्दं किञ्चिद्यत्संविदाद्यपि ।
 तत्सर्वमात्मा भगवान्दृश्यदर्शनवर्जितः ॥ १६ ॥
 न सत्तासन्नसौ देवो नाणुर्नापि महानसौ ।
 नाप्येतयोर्दृशोर्मध्यं स एवेदं च सर्वतः ॥ १७ ॥
 स एव चैवं वदति स च वक्तुं न युज्यते ।

शेषः । विषादे तु दृश्यमाने अहं एवासौ । यतो जगन्मयो न चिन्मय इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एते वक्ष्यमाणे । संधिरार्षः ॥ ९ ॥ अणुः आकाशवदस्थूलस्वभावः । सकलादवस्थात्रयदृष्ट्यादतीतः ॥ १० ॥ विद्यते स्वभावतो न शास्त्रतः ॥ ११ ॥ यत् शेषं शिष्यमात्रं निरहंभावं पूर्णचिन्मात्रम् ॥ १२ ॥ शोधनेन सर्वातीतस्वरूपो बाधनेन तु सर्वासत्तां गतः । सर्वबाधे आत्मापरिशेषशङ्कां वारयति—असत्तेति । असत्तया जगद्बाधोपायैर्नैव ह्येन आपूरितं जगधेन ॥ १३ ॥ युक्तयः शास्त्राणि गुरुवचनानि च दिक्प्रदर्शनमात्रं तत्परिचयस्तु स्वानुभवेनैवत्याशयेनाह—स्वानुभूयेति । आशया देहादिवासनास्तत्सहितं हृदयग्रन्थिमाहंकारतादात्म्याध्यासम् ॥ १४ ॥ ननु 'त लौपनिषदपुर्वं पृच्छामि' इति श्रुतेर्धर्माधर्मादिवच्छ्रुतितदर्थितनुक्तिमात्रविश्वासादलौकिक आत्मास्तीति ज्ञायते स कथं स्वानुभववेषः स्यात्तत्राह—नेति । न धर्मादिवदत्यन्तपरोक्षतामसद्भावं प्रतिपादयितुं श्रुत्यादयः प्रवृत्ताः किंतु सर्वानुभवसिद्धसत्ताकमात्मानं विवेचयितुमिति भावः ॥ १५ ॥ सर्वेषां स प्रत्यक्ष इति यदुक्तं तदुपपादयति—यदिदमिति । बाह्याभ्यन्तरविषयेषु अन्तःकरणवृत्तिस्पर्शनात्सन्दिग्धदर्शनं साक्षादर्थप्रधारणमपरोक्षं प्रसिद्धं यच्च किञ्चिदनुमित्युपमितिशाब्दसंविदाद्यपि प्रसिद्धं तत्सर्वं दृश्यस्य विषयस्य दर्शनेस्यान्तःकरणवृत्त्युपाधेश्च वर्जने भगवान्स्थ-प्रकाशा आत्मैव नित्यापरोक्षः सर्वानुभवसिद्धः परिशिष्यत इत्यर्थः । तथाच ध्रुतिः 'प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते' इति ॥ १६ ॥ तस्य प्रत्यक्षपरोक्षवेद्यव्यक्ताव्यकोभवै-

न तदन्यदिदं तात पश्यात्मानमनामयम् ॥ १८ ॥
 नात्मायमयमप्यात्मा संज्ञाभेद इति स्वयम् ।
 तेनैव सर्वगतया शक्त्या स्वात्मनि कल्पितः ॥ १९ ॥
 संस्थितः स हि सर्वत्र त्रिषु कालेषु भास्वरः ।
 सूक्ष्मत्वात्सुमहत्त्वाच्च केवलं न विभाव्यते ॥ २० ॥
 सत्स्वनन्तपदार्थेषु जीवत्वेनाभिभिम्बति ।
 आत्मा पुर्यष्टकादर्शं स्वभाववशतः स्वतः ॥ २१ ॥
 पुर्यष्टकोदयादेव स्वयमात्मानुभूयते ।
 सर्वदा सर्वसंस्थः स्वे घनारूपन्दादिवातिलः ॥ २२ ॥
 चिदात्मा सर्वगो व्यापी न कचिन्नाम संस्थितः ।
 यद्वत्सर्वपदार्थानां सत्ता तद्वन्महेश्वरः ॥ २३ ॥
 सति पुर्यष्टके तस्मिन्जीवः स्फुरति नोपले ।
 सति वायाविव रजः सति दीप इवेक्षणम् ॥ २४ ॥
 इयं पुर्यष्टके स्वेच्छा स्वात्मन्येवात्मनि स्थिते ।
 सति स्फुरत्यभ्युदिते भानाविव जनैषणा ॥ २५ ॥
 यदि सूर्ये स्थिते व्योम्नि तादृशोचितसंस्थितिः ।
 नश्यति व्यवहारोऽयं भास्करे तत्किमागतम् ॥ २६ ॥
 यद्यात्मनि स्थिते देवे तत्सत्ता लब्धसंस्थितिः ।
 देहो नाशमुपायाति तत्किं नष्टमिहात्मनि ॥ २७ ॥
 न जायते न क्षियते नादत्ते नाभिवाञ्छति ।

लक्षण्याक्त्या दृश्यदर्शननिर्मुक्ततामुपपादयति—न सत्तासन्निति । तस्मिन् जगद्बाधप्रदर्शनेनापि तदुपपादयति—सएवेति ॥ १७ ॥ एवं वागादिकर्मन्द्रियप्रवृत्तिनिमित्ततया च तदव्यवहार्यं तं परिचीय वागादिस्तद्विषयस्य च तत्र बाधेन स एव परिशेष्य इत्याशयेनाह—स एवेति । इदं वागादि तद्व्यवहार्यं च ॥ १८ ॥ आत्मानात्मानामरूपविभागस्तेनैव स्वाज्ञानशक्त्या कल्पित इति बाध्यत्वोपपत्तिरित्याशयेनाह—नेति ॥ १९ ॥ नित्यापरोक्षस्वप्रकाशपूर्णस्वभावाऽपि सूक्ष्मत्वात्स्थूलसत्त्वबुद्धिभिः स न विभावयितुं शक्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ स्थूलाशक्तौ तु तस्य मोहान्पुर्यष्टकोपार्था प्रतिविम्बनेन जीवभावापत्तिर्निमित्तमित्याशयेनाह—सत्स्थितिः । सत्सु सर्गक्रमेणोपपन्नेषु भोग्यभोगायतनाद्यनेकपदार्थेषु ॥ २१ ॥ अनुभूयते अहमित्यभिप्रेत्यस्वरूपः क्रियते । घनेन मूर्तेन व्यजनादिना आस्पन्दान्नोदनात् ॥ २२ ॥ नामेत्यवधारणे । कचिद्देह एव संस्थित इति नेत्यर्थः ॥ २३ ॥ परिच्छिन्नाहन्तया स्फुरणे तु पुर्यष्टकं हेतुरित्याह—सतीति ॥ २४ ॥ पुर्यष्टके इयं प्रसिद्धा स्वेच्छाप्रतिविचित्रभोगेच्छा च परमप्रेमास्पदं निरतिशयानन्दं स्वात्मानं स्थिते स्फुरति । यथा भानी सूर्ये नभसि स्थिते सति सर्वजनानां तत्प्रक्रियाफलैषणा स्फुरति तद्वत् । 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रिय भवति' इति श्रुतेरात्मैव सर्वव्यवहारद्वारोऽपि प्रियाप्रियादिसर्वव्यवहारनिर्वाहक इत्यर्थः ॥ २५ ॥ अस्त्वेवं किं तत्सत्ताह—यदीति । तादृशे तत्तदेषणाफले उचिता अनुरूपा स्थितिर्यस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ आत्मा

न मुक्तो न च बद्धोऽयमात्मा सर्वस्य सर्वदा ॥२८॥
 आत्माप्रबोधोद्भाभ्युदिता निरात्मन्यात्मतां गता ।
 सर्परञ्जुममाकारा भ्रान्तिर्दुःखाय केवलम् ॥ २९ ॥
 अनादित्वाच्च जातोऽयमजातत्वाच्च नश्यति ।
 आत्मात्मव्यतिरिक्तं तु नाभिवाञ्छत्यसंभवात् ॥३०॥
 दिक्कालाद्यनवच्छेदाच्च बद्धोऽयं कदाचन ।
 बन्धाभावे क मुक्तिः स्यादमोक्षस्तेन संखितः ॥३१॥
 एवंगुणविशिष्टोऽयमात्मा सर्वस्य राघव ।
 अविचारवशान्मूढो लोकोऽयं परिरोदिति ॥ ३२ ॥
 सम्यगालोकिताशेषपूर्वापरजगत्क्रमः ।
 मा शोकं गच्छ सुमते मौर्ख्योपगतलोकवत् ॥३३॥
 द्वे एव कलने त्यक्त्वा मोक्षबन्धात्मिके यथा ।
 विदुषा व्यवहर्तव्यं यन्त्रेणेवात्ममौनिना ॥ ३४ ॥
 न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।

इत्यर्थे वासिष्ठमहारामाणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे स्वान्मविचारो नाम त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

लीलया पश्यति वपुः कालेनात्मनि जायते ।
 रम्यस्यापश्यतो वक्त्रं हृदि दौर्लभ्यधीरिव ॥ १ ॥
 तद्वशादियमायाता महती मेदुरोदरा ।
 माया मदमहाशक्तिः सुरास्वादलवादिव ॥ २ ॥
 तयानया विकारिण्या तद्वत्पद्मावभूतया ।

तर्हि स्वनः कीदृशस्तमाह—नेति ॥ २८ ॥ अतएव तस्याज्ञा-
 नादेवानर्थभ्रान्तिरित्याह—आत्मनेति ॥ २९ ॥ प्रबोधे तर्हि
 कीदृशस्तमाह—अजातत्वादिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एवंगुणवि-
 शिष्ट इत्यर्थस्वभाव इति यावत् ॥ ३२ ॥ मांभ्रयेणोपगता ये
 लोका जनास्तद्वत् ॥ ३३ ॥ यथा पश्येत्तदंशे जलयन्त्रेण पपणं
 प्ररुत्तं तत्संनिधिमन्त्रेण तत्कुर्वाणनेव स्थितेन आत्मना स्वतन्तु
 मोनिना कामादिस्वापागच्छन्तेन पुरुषेण स्वीयते तथा विदुषा
 देहादिना व्यवहर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ सम्यग्ज्ञानेन विबोधितं
 बोधात्ममात्रतां नातम् ॥ ३५ ॥ आशास्वाद्यात्म्यानेषु विप-
 येत्यसंभवात् । स्वयं स्वपरिणामबोधवृत्त्या अयः ॥ ३६ ॥
 दान्तनया कार्पण्येन । भक्त्या नित्यप्राप्त्यप्राप्तिकल्पनया ॥ ३७ ॥
 चित्तस्वतां पारमार्थिकचिन्मात्रनाम् । स्वान्मव्यतिरिक्ता दश-
 मोक्षाश्चेत्युत्प्रेक्षेति न वाञ्छयन्ते किमुत एकोऽप्यो मोक्षो मोक्षको
 वाञ्छयन्ते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ हे अभव, सः मोक्षस्त्वमेव भव ॥ ३९ ॥
 परिगलिता विकल्पना यत्र तथाविधां दशां प्रयातस्त्व सगर-
 मुनिनिखाता मेखला समुद्रस्तद्वत् तच्चिद्विजयान्वयलघु चिगमनु-
 पालय । यत्तत्स्वमन्तः अस्तसंस्तुतन्ते राज्यादिपालनं न दो-
 पायेत्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामाणेनात्पर्य-
 प्रकाशे उपशमप्रकरणे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

मोक्षो हि चेतो विमलं सम्यग्ज्ञानविबोधितम् ॥ ३५ ॥
 सकलाशास्त्रसंसक्तया यत्स्वयं चेतसः क्षयः ।
 स मोक्षनाम्ना कथितस्तत्त्ववैरात्मदर्शिभिः ॥ ३६ ॥
 यावत्प्रबोधो विमलो नोदितस्तावदेव सः ।
 मौर्ख्यादीनतया राम भक्त्या मोक्षोभिवाञ्छयते ३७
 परं प्रबोधमासाद्य चित्ते चित्तस्वतां गते ।
 दश मोक्षा न वाञ्छयन्ते किमुतैको हि मोक्षकः ३८
 अयं मोक्षस्त्वयं बन्धः पेलवां कलनामिति ।
 परित्यज्य महात्यागी सत्वमेव भवाभव ॥ ३९ ॥
 परिगलिताविकल्पनां प्रयातः
 सगरमुतौघनिखातामेखलाङ्गम् ।
 अवनिघलयमन्तरस्तसङ्ग-
 धिरमनुपालय सर्वदोदितश्रीः ॥ ४० ॥

इदं संपन्नमखिलं तापादिव मरौ पयः ॥ ३ ॥
 मनो बुद्धिरहंकारो वासनाभेन्द्रियाण्यपि ।
 एवं कलितनामाङ्गैः स्फुरत्यात्माधिरम्बुभिः ॥ ४ ॥
 चित्ताहंकारयोर्द्विवं वचस्पसि न वस्तुनः ।
 यच्चित्तं सहाहंकारो योऽहंकारो मनो हि तत् ॥ ५ ॥
 व्यतिरिक्तं हिमाच्छीकृत्यमिति संकल्प्यते यथा ।

प्रमादासंभूतिभ्रान्तिः प्रबोधोऽपूर्णता सदा ।

जीवन्मुक्तिगुणालिप्त्र विस्तरेणात्र वण्यन्ते ॥ १ ॥

'अविचारवशात्समो लोकोऽयं परिरोदिन' इति यदुक्तं त-
 दादौ प्रपन्नयति—लीलेत्येत्यादिना । प्रलयमुपुप्त्योऽज्ञानादुत्पत्त्या-
 च्छिरतिशयानन्दरूपत्वात्परमप्रेमास्य स्वस्वरूपमपश्यति आ-
 त्मनि कामकर्मवासनाप्रापककर्मप्राप्तेन सर्गजागरादिकालेन
 लीलया चित्रलामेनेव वपुः सूक्ष्मस्थूलसमष्टिव्यतिशरीरं जायते ।
 यथा रम्यस्य कामनापुत्रादेवैकमपश्यतो विरहितपुरुषस्य हृदि
 स्लानिकाग्यादिदौर्लभ्यापादका दामिन्स्यर्थातिरन्तरे जायते
 तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥ तस्य देहद्रव्यस्य वशान्तदहंभावाभ्यासेन
 तद्वशनाप्राप्तिरियं निगतिशयानर्थरूपा माया मिथ्याभूतेव राग-
 लोभमोहादिमेदस्य महाशक्तिगयाना ॥ २ ॥ तयानया रागा-
 दिशक्त्या । प्रवृत्तिभोगपुण्यपापवासनाद्यनर्थपरम्पराविकारवत्या ।
 तस्य परमात्मनः अनुप्राप्तोऽन्यथाभावस्तेन भूतया लब्धस-
 न्या ॥ ३ ॥ एवं कलितानि नामान्यद्वादि रूपाणि च यैस्तथा-
 विर्यैः स्वस्वरूपाभ्युभिः ॥ ४ ॥ अनर्थप्राप्तिप्रकारमुक्त्वा तदुच्छे-
 दोपायं वक्तुं प्रथममर्थचिन्तनाच्चित्तं तन्मननान्मनस्तद्व्यावसा-
 यादुद्धिन्मदभिमानादहंकार इति एकमेवान्तःकरणमङ्कुरकाण्ड-
 मूलप्ररोहशाखादिप्ररोहकमेण वृक्ष इव सर्वतः प्रवृत्तमवतिष्ठति

मुधैव कल्प्यते भेदश्चित्ताहंकारयोस्तथा ॥ ६ ॥
 मनोहंकारयोरन्तर्द्वयोरेकतरक्षये ।
 क्षीणे द्वे एव हि यथा पटशौक्ल्ये पटक्षये ॥ ७ ॥
 तुच्छां मोक्षधियं त्यक्त्वा बन्धबुद्धिं तथैषणाम् ।
 स्ववैराग्यविवेकार्थं केवलं क्षपयेन्मनः ॥ ८ ॥
 मोक्षो मेस्त्विति चिन्तान्तर्जाता चेदुत्थितं मनः ।
 मननोत्के मनस्युधैर्वपुर्दोषाय केवलम् ॥ ९ ॥
 आत्मन्यतीते सर्वस्मात्सर्वभूतेऽथ वातते ।
 को बन्धः कश्च वा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु ॥ १० ॥
 वायुः स्पन्दनधर्मत्वाद्यदा चलति देहके ।
 तदा स्फुरति हस्ताङ्गरसनापल्लवावली ॥ ११ ॥
 पादपे पल्लवश्रेणीं चालयत्यनिलो यथा ।
 तथैवाङ्गावलीं वायुर्देहे संचालयत्यलम् ॥ १२ ॥
 चित्सर्वव्यापिनी सूक्ष्मा न चला नैव चाल्यते ।
 न स्वतः स्पन्दमायाति देवाच्चल इवानिलैः ॥ १३ ॥
 प्रतिबिम्बितसर्वार्थां केवलं स्वात्मनि स्थिता ।
 प्रकाशयति बोधेन जगन्तीमानि दीपवत् ॥ १४ ॥
 तत्र कोऽयं मुधा मोहो भवतामतिदुःखदः ।
 अयं सोऽहं ममाङ्गानि ममेदं चेति दुधियाम् ॥ १५ ॥
 इति कल्लोलहतया दृशा नित्यमनित्यया ।
 क्षत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वक्रिया समुपलभ्यते ॥ १६ ॥
 तन्नायमहमागन्ता भोक्ता कर्तेति जायते ।
 मुधैवाङ्गाततापोऽथा मृगतृष्णैव वासना ॥ १७ ॥
 अङ्गैषा मनोमत्तमृगं विषयतर्षुलम् ।
 असत्यैव हि सत्येव मृगतृष्णैव कर्षति ॥ १८ ॥
 विज्ञाता सत्यरूपाङ्ग नाशं याति पलायते ।

इत्याह—चित्तेति द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ऐक्योक्तिफलमाह—
 मन इति ॥ ७ ॥ इदानीं तदुच्छेदोपायमाह—तुच्छामिति
 ॥ ८ ॥ मोक्षेच्छा कुतस्त्याज्या तत्राह—मोक्ष इति । मनसि
 मननोत्के सति तदेव वपुः शरीराकारं भवति तच्च पुनर्बहिर्मु-
 खतापादनादोषायेत्यर्थः ॥ ९ ॥ परिच्छिन्नवपुर्भावं एवास्य
 दोषो न शुद्धात्मभावं जगदात्मभावं वेत्याशयेनाह—आत्म-
 नीति । तस्मात्परिच्छेदमननमेव निर्मूलं कुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥
 प्राणादिबाधवधीनचलनादिधर्मकदेहादिवैलक्षण्यमात्मनो दर्श-
 यति—वायुरित्यादिना । स्फुरति संचलति ॥ ११ ॥ १२ ॥
 देवाचको मेरुः ॥ १३ ॥ नन्वस्तु शुद्धात्मभावे एवं सर्वात्म-
 भावे तु शाखाचलनादुक्षस्येवात्मनश्चलनं दुर्वारमिति चेत्त-
 त्राह—प्रतिबिम्बतेति । तथाच चलनैकप्रतिबिम्बात्मभावा-
 प्नापि स्फटिकशिला यथा कूटस्था तथा आत्मापति भावः
 ॥ १४ ॥ तत्रैवमत्यन्तवैधर्म्यं सति अयं देहः स प्रसिद्धोऽहम् ।
 इदं बाह्यस्त्रीपुत्रादि च मम इति मोहः । भवतामिति रामेतर-
 जनान्प्रत्युक्तिः । दुस्थिता धीरेषाम् । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादय-
 स्तंप्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति ध्यायत्यर्थं प्रति दुरः भगतिवत्वात् ।

विप्रमध्यात्परिज्ञाता यथा चाण्डालकन्यका ॥ १९ ॥
 अविद्या संपरिज्ञाता न चैनं परिकर्षति ।
 मृगतृष्णा परिज्ञाता तर्षुलं नावकर्षति ॥ २० ॥
 परमार्थावबोधेन समूलं राम वासना ।
 दीपेनेवान्धकारश्रीर्गलत्यालोक एति च ॥ २१ ॥
 नास्त्यविद्येति संजाते निश्चये शास्त्रयुक्तिः ।
 गलत्यविद्या तापेन तुषारकणिका यथा ॥ २२ ॥
 देहस्यास्य जडस्याथे किं भोगैरिति निश्चयः ।
 भिनत्याशामलं ज्ञाता पञ्जरं केसरी यथा ॥ २३ ॥
 आशापरिकरे राम नूनं परिहृते हृदा ।
 पुमानागतसौन्दर्यो ह्लादमायाति चन्द्रवत् ॥ २४ ॥
 परां शीतलतामेति वृष्टिधौत इवाचलः ।
 निर्वृतिं परमां धत्ते प्राप्तराज्य इवाधमः ॥ २५ ॥
 शोभते परया लक्ष्म्या शरदीव नभस्तलम् ।
 आत्मन्येव न मात्युधैः कल्पस्यान्त इवार्णवः ॥ २६ ॥
 भवत्यपेतसंरम्भो वृष्टिभूक इवाम्बुदः ।
 तिष्ठत्यात्मनि संवेत्ता प्रशान्त इव वारिधिः ॥ २७ ॥
 परं धैर्यमुपादत्ते स्थैर्यं मेरुरिवाचलः ।
 राजते स्वच्छया लक्ष्म्या शान्तेन्धन इवानलः ॥ २८ ॥
 भवत्यात्मनि निर्वाणः प्रशान्त इव दीपकः ।
 तृप्तिमायाति परमां नरः पीतामृतो यथा ॥ २९ ॥
 अन्तर्दीपो घट इव मध्यज्वाल इवानलः ।
 स्फुरद्दीप्तिर्मणिखि प्रयात्यन्तः प्रकाशताम् ॥ ३० ॥
 सर्वात्मकं सर्वगतं सर्वेशं सर्वनायकम् ।
 सर्वाकारं निराकारं स्वमात्मानं प्रपश्यति ॥ ३१ ॥

'गतिकारकेनपूर्वपदस्य यण नैष्यते' इत्युक्तं यण ॥ १५ ॥
 एवमत्यन्तवैधर्म्येऽपि देहे ह्लादय आत्मानं कर्तृत्वाद्य-
 विरुद्धधर्मा अविद्याकल्लोलागावुपहतया देहादितादात्म्यसंमर्ग-
 भ्यासप्रयुक्तत्वादित्यस्या भ्रान्तिर्देहावोपलभ्यन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥
 उपलब्ध्यनुसारेणैवोत्तरेण भ्रान्तिर्वाजमुता वासनापि जायते
 इत्याह—तत्रेति । अज्ञानं त्वाज्ञानावृत्ततापो मरुदानपस-
 दुत्था ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आलोकः अपरिच्छि-
 द्नात्मप्रकाशः । एति आविर्भवति ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति नि-
 श्चय इति बहुव्रीहिः । ज्ञाता तत्त्वज्ञः । आशाप्रयोजकं मलम-
 ज्ञानं भिनति ॥ २३ ॥ आशायाः परिकरे परिवारभूते देह-
 भिमानादौ ॥ २४ ॥ अधमो दग्धिः ॥ २५ ॥ न मांति न
 संमितो भवति । न परिच्छिद्यते इति यावत् ॥ २६ ॥ अपंतम-
 रम्भस्त्यक्तदुर्गमनिवेशः । वर्षासु वृष्ट्या शरदिभूको गर्जनादि-
 शन्यः ॥ २७ ॥ धैर्यं विषयप्रवृत्त्यताम् । स्थैर्यं भयस्थानैरप्र-
 कम्प्यताम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ व्यवहारे सर्वाकारं परमा-

हसत्यलमतीतास्ताः पेलवा दिवसावलीः ।
 यासु सरशरश्रेणी चपलं चित्तमास्थितम् ॥ ३२ ॥
 सङ्करङ्गविनिष्क्रान्तः शान्तमानमनोज्वरः ।
 अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णः पावनमानसः ॥ ३३ ॥
 निर्मुष्टकामपङ्काङ्कदिष्ठबन्धनिजग्रमः ।
 ब्रुण्ढदोषभयोन्मुक्तस्तीर्णसंसारसागरः ॥ ३४ ॥
 प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्लब्धालभ्यपरास्पदः ।
 अनिवृत्तिपदं प्राप्तो मनसा कर्मणा गिरा ॥ ३५ ॥
 सर्वोभिवाञ्छितारम्भो न किञ्चिदपि वाञ्छति ।
 सर्वानुमोदितानन्दो न किञ्चिदनुमोदते ॥ ३६ ॥
 न ददाति न चादत्ते न स्तौति न च निन्दति ।
 नास्तमेति न चोदेति न तुष्यति न शोचति ॥ ३७ ॥
 सर्वारम्भपरित्यागी सर्वोपाधिविशर्जितः ।
 सर्वशासंपरित्यागी जीवन्मुक्त इति स्मृतः ॥ ३८ ॥
 सर्वेपणाः परित्यज्य चेतसा भव मौनवान् ।
 धारानिरवशेषेण यथा त्यक्त्वा पयोधरः ॥ ३९ ॥
 न तथा सुखयत्यङ्ग संलग्ना वरवर्णिनी ।
 यथा सुखयति स्वान्तमिन्दुशीता निराशना ॥ ४० ॥
 न तथेन्द्रुः सुखयति कण्ठलग्नोऽपि राघव ।
 नैराश्यं सुखयत्यन्तर्यथा सकलशीतलम् ॥ ४१ ॥
 पुष्पपूर्णवलतो न तथा राजते मधुः ।
 यथादारमतिर्मौनी नैराश्यसममानसः ॥ ४२ ॥

धनो निराकारम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विपयिजननद्वाद्रिपयानु-
 ज्जनाच्च विनिष्क्रान्तः ॥ ३३ ॥ शान्तिक्षणमुखदुःखादयो ब्रुण्ढ-
 दोषाः ॥ ३४ ॥ अनिवृत्तिपुनरावृत्तिशून्यं पदं गाम्नाज्यम् ।
 मनसेत्यादेरुत्तरान्वयः ॥ ३५ ॥ सर्वजैरुपपादित्यथा अभि-
 वाञ्छित आरम्भश्चरित्ययं यत् । आनन्दश्चारित्यफलम् ॥ ३६ ॥
 अस्ते स्वरूपनिरोधानं नैति नोदेति । उदय पुनः स्वरूपाविभावं
 च नैति सकृद्विभातत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ राम प्रति
 तल्लक्षणानि शिक्षयति—सर्वेपणा इत्यादिना । निरवशेषेण
 निःशेषतया धाराः जलानि त्यक्त्वा पयोधरो यथा भवति तथे-
 त्यर्थः ॥ ३९ ॥ एषणाल्यागमेव प्रथमं—न तथेत्यादिना
 ॥ ४० ॥ सकलं जगच्छीतलं यस्मात्सकलशीतलम् ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ म्याणुश्छिन्नावाशिष्ट-
 तरः । आशा दिशः । समुद्रिकाः क्षुद्रमुष्टिकाः ॥ ४७ ॥
 दान लौकिक शार्ङ्ग्यं च । आदान धनादिः स्वीकारः । समाहारः
 समूहेण कोशाद्युपचयः । विहारो धनव्ययेन पुत्रक्रीडनम् ।
 विभवा बल्लालंकारावपानादिसंभारसंपत्त्यस्तदादिकाः । हस्यन्ते
 बह्वायासतुच्छफलानर्थवाञ्छस्य मूर्खस्यथाभिमतत्वेन हास्यो-
 ग्यत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥ कलना आशा ॥ ४९ ॥ आत्मनो
 मनस ईशं स्वाधीनचित्तम् । आत्मा स्वयमेवेशः सर्वेश्वरस्त
 वा ॥ ५० ॥ पर्यन्तं पारम् । बुद्धेः परमं सौभाग्यं सार्थक्यम्
 ॥ ५१ ॥ हे राम, ते तव आशा न सन्ति । त्वं च आशानां

न हिमाद्रेर्न मुक्ताभ्यो न रत्नाभ्यो न चन्दनात् ।
 न च चन्द्रमसः शैत्यं नैराश्याद्यवधार्यते ॥ ४३ ॥
 अपि राज्यादपि स्वर्गावपीन्दोरपि माधवात् ।
 अपि कान्तासमासङ्गाभैराश्यं परमं सुखम् ॥ ४४ ॥
 तृणवन्नोपकुर्वन्ति यत्र त्रिभुवनश्रियः ।
 सा परा निर्वृतिः साधो नैराश्यादुपलभ्यते ॥ ४५ ॥
 आपत्करञ्जपरशुं पराया निर्वृतेः पदम् ।
 पुष्पगुच्छं शमतरोरालम्ब्य निराशताम् ॥ ४६ ॥
 गोष्पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराशाः समुद्रिकाः ।
 तृणं त्रिभुवनं राम नैराश्यालंकृताकृतेः ॥ ४७ ॥
 दानादानसमाहारविहारविभवादिकाः ।
 क्रिया जगति हस्यन्ते निराशैः पुरुषोत्तमैः ॥ ४८ ॥
 पदं यस्य न वध्नाति कदाचित्कलना हृदि ।
 तृणीकृतत्रिभुवनः केनासाद्युपमीयते ॥ ४९ ॥
 इदमेवास्त्विदं मास्तु ममेति हृदि रज्जना ।
 न यस्यास्ति तमात्मेशं तोलयन्ति कथं जनाः ॥ ५० ॥
 सर्वसंकटपर्यन्तमसंकटमलं सुखम् ।
 सौभाग्यं परमं बुद्धेर्नैराश्यमवलम्ब्यताम् ॥ ५१ ॥
 नाशास्ते न त्वमाशानां विद्धि मिथ्याभ्रमं जगत् ।
 बहद्रथस्थदिवक्त्रकपरावर्तवदुन्धितम् ॥ ५२ ॥
 किं मुह्यसि महाबाहो मूर्खवद्बोधितोऽपि सन् ।
 ममदं तदयं सोऽहमिन्मुक्कान्तेन चेतसा ॥ ५३ ॥

संबन्धी नास्ति । अतो वैराग्यादिमाधनसंपत्त्या मुख्याधिकारि-
 त्वात्तत्त्वज्ञानसंपत्त्या जगतं वहति धावति रथे स्थितस्य पुंस
 उभयपार्श्वदिशोऽन्विष्यात् तदगुल्मादिष्वकाकारपरावर्तवन्मिथ्याभ्र-
 ममात्रं विद्वाल्यर्थः । अथवा न आशाऽवलम्ब्यताम् । आ-
 शानां स्तेनत्वं विवेकविज्ञानापहारेणामसुखविश्रंशकत्वमेव ।
 जागृत हि मुख्यं मूर्खराशसहस्रराशास्यते । जगत् मिथ्याभ्रमं
 वहति रथे स्थितयोश्चक्रयोस्त्वार्थोद्दिष्टु परावर्तो यद्वैभ्यवल-
 म्बिषिपीलिकादः पतनपपणाद्यनर्थहेतुस्तद्वत्स्वावलम्बितो जनन-
 मरणाद्यनर्थार्थमेवास्थितं विद्वाल्यर्थः । अथवा ननु उक्तमुखा-
 शया निकृष्टमुखाग्रप्रमोपदर्शनापुर्वपूर्वाग्रप्रमोपार्थमाशान्तरो-
 पादाने आशाभिगृह्णितेव म्यात्रं नैराश्यमिति रामशङ्कामाल-
 ल्याह—नेति । उक्तप्राशानां निकृष्टप्राशान्तेन त्वं अभिप्रेत्य
 नैराश्यं सयोकमिति न विद्मि । यतो जगन्मिथ्यावस्तुष्वेव आ-
 शापरम्पराजननेन भ्रमयति तथाविधम् । उक्त्यर्थेनिरूपकापक-
 र्पस्यैवाप्रसिद्धेः । यतो बहद्रथस्थस्य दिक्चक्रेषु पर्यायेण परावर्तो
 भ्रमणं बहद्रथवेगेन दिक्कोहो वा तद्वदुत्थितं तदित्यर्थः । अ-
 धवा न आशास्तेन त्वमाशानाम् । वित् हि इति श्लेषः ।
 वित् आत्मवेत्ता किञ्चिदपि नाशास्ते न वाञ्छति । हि यस्मा-
 जगन्मिथ्याभ्रमम् । नाशास्यं पुरुषार्थरूपं जगत्स्थितं अतस्त्वं
 आशानां संबन्धी न भवेत्यर्थः । शेषं प्राग्बत ॥ ५१ ॥
 आत्यन्तिकनैराश्योपायमन्विष्य तददर्शनामुद्भूतमानसिब राम-

आत्मैवेदं जगत्सर्वं नानातेह न विद्यते ।
 एकरूपं जगज्ज्ञात्वा धीरैर्नाम न विद्यते ॥ ५४ ॥
 यथाभूतपदार्थैर्घटदर्शनादेव राघव ।
 परमाभ्यासनं बुद्धेर्नैराश्यमधिगच्छति ॥ ५५ ॥
 भावाभावविसंवादमुक्तमाद्यन्तयोः स्थितम् ।
 यद्रूपं तत्समालम्ब्य पदार्थानां स्थितिं कुरु ॥ ५६ ॥
 वैराग्यवीरमनसो मायेयमति मोहिनी ।
 पलाय्य याति संसारी मृगी केसरीणो यथा ॥ ५७ ॥
 कान्तामुद्राममदनां लोलां वनलतामिव ।
 जर्जरोपलपाञ्चाली समां पश्यति धीरधीः ॥ ५८ ॥
 भोगा नानन्दयन्त्यन्तः खेदयन्ति न चापदः ।
 दृश्यभ्रियो हरन्त्यङ्गं नतमद्रिमिवानिलाः ॥ ५९ ॥
 रक्तबालाङ्गनस्यापि ह्रस्योदारधिया मुनेः ।
 कणशः पांसुतां यान्ति मनसः स्मरसायकाः ॥ ६० ॥
 रागद्वेषैः स्वरूपज्ञो नावशः परिकुप्यते ।
 स्पन्द एवास्य नैताभ्यां किमुताक्रमणं भवेत् ॥ ६१ ॥
 समदृष्टलतालोलवनिनोऽद्रिशिलाकृतिः ।
 रमते नैव भोगेषु पाश्वो मरुमहीष्विव ॥ ६२ ॥
 अयस्योपनतं सर्वं लीलया सक्तमानसः ।
 भुङ्क्ते भोगमरं प्राज्ञस्त्वालोकमिव लोचनम् ॥ ६३ ॥
 काकतालीयवत्प्राप्ता भोगाली ललनादिका ।
 स्वादिताप्यङ्गं धीरस्य न दुःखाय न तुष्टये ॥ ६४ ॥
 सम्यग्दृष्टपथं तज्ज्ञं सुखदुःखमती मनाक् ।

मुपलक्ष्य देहादावहममतास्याग एव प्रागुक्तस्तदुपाय इत्याग्रहेण
 स्मारयन्नाह—किं मुखसीति । इदं देहसंबन्धि मम । तदेहम् ।
 स पूर्वोत्तरकालप्रसिद्धः अयं वर्तमानकाले प्रत्यक्ष अहमेवेति
 किं मुखसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अस्त्वेवं तथापि कथमाशाखेदनि-
 श्चिन्ताह—आत्ममेवेति ॥ ५४ ॥ यथाभूतानां यथार्थान्मभू-
 तानां पदार्थोपानां दर्शनात् ॥ ५५ ॥ कीदृशं तर्हि सर्वपदा-
 र्थानां यथार्थरूपं तदाह—भावेति । विसंवादो विकल्पः
 ॥ ५६ ॥ सर्वविकल्पपरित्यागलक्षणमहावैराग्येण वीरं मनो
 यस्य तस्मात् ॥ ५७ ॥ एवं कामादिदोषा अपि पलायन्त
 इत्याशयेनाह—कान्तामिति । जर्जरा या उपलपाञ्चाली पाषा-
 णप्रतिमा तत्समाम् ॥ ५८ ॥ हरन्ति धीर्यात्रप्यावयन्ति ।
 अङ्गेति संबोधने ॥ ५९ ॥ रक्ता अनुरक्ता बालाङ्गना यस्मि-
 न्स्थायविषयापि ॥ ६० ॥ स्वरूपमात्मतत्त्वं तज्ज्ञः ॥ ६१ ॥
 समं तुल्यरूपं यथा स्यात्तथा दृष्टे लता च लोलवनिता च
 येन । अतएवाविकारत्वादद्रिशिलाकृतिः ॥ ६२ ॥ तर्हि
 किमाहाराद्यपि त्यजति तत्राह—अयमेति । सर्वमनिपिद्वान्न-
 पानादि । लीलया देहधारणमात्रानुकूलचेष्टया । असक्तमान-
 सत्वे लोचनदृष्टान्तः ॥ ६३ ॥ गृहस्थस्य तत्त्वविदः स्वल-
 नादिभोगास्त्रादेऽपि न कश्चिदागिवदतिशयभ्रमोऽस्तीत्याह—
 काकेति ॥ ६४ ॥ सम्यक् दृष्टः परिवर्तितः पन्थाः प्रत्यग्दृष्टि-

द्वे वीच्याविषय शैलेन्द्रं क्षोभं नेतुं न शक्नुतः ॥ ६५ ॥
 हेलयालोकयन्भोगान्मुदुर्दान्तो गतज्वरः ।
 स्वमेव पदमालम्ब्य सर्वभूतान्तरस्थितम् ॥ ६६ ॥
 ज्ञस्तिष्ठति गतव्यग्रो व्यग्रेणापि समन्वितः ।
 जगन्ति जनयन्नेव ब्रह्मेवात्मपरायणः ॥ ६७ ॥
 आपतत्सु यथाकालं यथादेशं यथाक्रमम् ।
 सुखदुःखेषु न क्षोभमेति भूभृदनुष्विव ॥ ६८ ॥
 मज्जतोपि बहुज्ञस्य राम कर्मेन्द्रियभ्रमैः ।
 असक्तमनसो नित्यं न किञ्चिदपि मज्जति ॥ ६९ ॥
 कलङ्कयन्तः कलङ्केन प्रोच्यते हेम नान्यथा ।
 भावासक्त्या समासक्त उक्तो जन्तुर्हि नान्यथा ॥ ७० ॥
 शरीराद्यतिरिक्तं हं पश्यतः प्रविष्टेकिनः ।
 विकर्तिताङ्गकस्यापि न किञ्चित्प्रविकर्तितम् ॥ ७१ ॥
 सकृत्प्रभातं विमलं यज्ज्ञातं ज्ञानमेव तत् ।
 नहि बन्धुः परिज्ञातः पुनरज्ञाततां व्रजेत् ॥ ७२ ॥
 सर्पभ्रान्तो निवृत्तायां न रज्ज्वां सर्पभावना ।
 पुनरेति यथा प्रावृणन्दी गिरितटाक्ष्युता ॥ ७३ ॥
 न हेम तापशुद्धाङ्गं स्वभावमलमागतम् ।
 कर्दमे मश्रमपि सन्समादत्ते मलं पुनः ॥ ७४ ॥
 क्षीणे सहृदयग्रन्थौ न बन्धोऽस्ति पुनर्गुणैः ।
 यत्नेनापि पुनर्वर्द्धं केन वृन्ते च्युतं फलम् ॥ ७५ ॥
 अवच्छेदविचाराभ्यामभितः खण्डशो गतम् ।
 पापाणां च मणिं चैव संधातुं कस्य शक्ता ॥ ७६ ॥

मागो येन तम् । 'कृक्पूरधूःपथाम्' इति अप्रत्यये भस्य
 टेलोपः । शैलेन्द्र मन्दरम् ॥ ६५ ॥ हेलया अवहेलनया । अ-
 सक्त्यानुज्ज्वल्यर्थः । आलोकयन् स्वमात्मपदमेवालम्ब्य तिष्ठ-
 नानि शेषः ॥ ६६ ॥ व्यग्रेण तन्मत्कालोचितक्रियाव्यापृतेनापि
 देहेन्द्रियादिना समन्वितो ज्ञस्तत्त्ववित् गतव्यग्रो निर्विक्षेप एव
 तिष्ठति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इव ॥ ६७ ॥ भूभृत् पर्वतः ।
 कृत्यु वसन्तादिषु ॥ ६८ ॥ कर्मेन्द्रियाणां बागादीनां भ्रमे-
 व्यापारविषयेषु मज्जतोऽपि ॥ ६९ ॥ अन्तर्दोषसङ्गस्यैव दूष-
 कत्वं न बहिःसङ्गस्येत्यत्र दृष्टान्तमाह—कलङ्काति । हेम
 अन्तः कलङ्केनैव कलङ्क उच्यते अन्यथा बहिः पङ्कादिलेपेन
 तथा नोच्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ७० ॥ अन्तःसङ्गत्यागं देहदुः-
 खादिरपि न प्रसक्तित्याह—शर्गरादिनि ॥ ७१ ॥ देहातिरि-
 क्तात्मविस्मरणं तर्हि पुनर्दुःखं स्यात्तत्राह—सकृदिति । न
 विस्मरणप्रसक्तित्यर्थः ॥ ७२ ॥ विस्मरणाप्रसक्तौ सदृष्टान्तो-
 पपत्तिकं कारणमाह—सर्पेत्यादिना ॥ ७३ ॥ अलमत्यन्त
 स्वभाव हेममात्रतामागतं प्राप्तम् ॥ ७४ ॥ वृक्षस्यवृन्ताक्ष्युतं
 फलं पुनर्वृन्ते केन समर्थेनापि महतापि प्रयत्नेन पूर्ववद्बद्धं । न
 केनचिदित्यर्थः ॥ ७५ ॥ यथा पाषाणान्तर्गतं मणिं पाषाण-
 च्छेदनेन मणितत्त्वविचारेण च अभितः अमप्यंशखण्डनतो गतं
 प्राप्त पुनः पूर्ववत् पाषाणं मणिं च संधातुं कस्याभाग्यस्य

विज्ञातायामविद्यायां कः पुनः परिमज्जति ।
 परिज्ञाय श्वपाकानां यात्रां कः प्रेक्षते द्विजः ॥७७॥
 शुद्धाम्भसि यथा क्षीरधीर्विचाराश्रितवर्तते ।
 संसारवासना तद्वद्धीविचाराश्रितवर्तते ॥ ७८ ॥
 मध्वम्बुशङ्कया तावद्विप्रवर्यैः प्रपीयते ।
 यावन्मात्र परिज्ञातं परिज्ञातं प्रहीयते ॥ ७९ ॥
 रूपलावण्ययुक्तापि चित्रकान्तेव कामिनी ।
 द्रव्यमात्रसमारम्भात्तत्त्वविद्धिविलोक्यते ॥ ८० ॥
 यथा मयीकुसुम्भादि स्त्रियाश्चित्रे तथैव हि ।
 जीवत्या अपि केशोष्ठं कस्तां परि किल ग्रहः ॥ ८१ ॥
 अनुभूतो गुडः स्वादुरपि दाहविकर्तनैः ।
 न शक्यतेऽन्यथाकर्तुं तत्त्वालोकस्तथात्मनः ॥ ८२ ॥
 परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि ।
 तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्करसायनम् ॥ ८३ ॥
 एवं तस्मै परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।
 न शक्यते चालयितुं देवैरपि मयासर्वैः ॥ ८४ ॥
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाम्नीकायै मोक्षोपायेषुपशमप्रकरणे वंगम्योपदेशो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ७५

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

जनकः संस्थितो राज्ये व्यवहारपरोऽपि सन् ।
 विगतज्वर एवान्तरनाकुलमतिः सदा ॥ १ ॥
 पितामहो दिलीपस्ते सर्वाङ्गमपरोऽप्यलम् ।
 वीतरागतयैवान्तर्बुभुजे मेदिनीं चिरम् ॥ २ ॥

शक्ततास्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥ यात्रां उत्सवगमाजगमनम् ॥ ७७ ॥
 क्षीरधीर्गुग्गुलुः । धीविचाराङ्गोऽस्यामदर्शनम् ॥ ७८ ॥
 मधु मद्यम् । अम्बुशङ्कया जलभ्रान्त्या ॥ ७९ ॥ नित्रर्त्तितता
 कान्ता स्त्रीप्रतिभेव ॥ ८० ॥ यथा चित्रे स्त्रिया मयीकु-
 सुम्भादिङ्गभेदाः पञ्चभूतमात्र तथा जीवत्याः केशोष्ठाश्रयिणी
 तत्त्वताः साम्यमित्यर्थः । ग्रह उपादेश्यतेति यावत् ॥ ८१ ॥
 ननु कयादिविषयो यथा अनुभूयमानाद्रूपान्त्वतोऽन्यथैव
 वर्तते तथा स्वात्मानुभवोऽपि परमप्रमास्यर्थेन प्रमिद्धादानन्द-
 रूपादन्यथैव किं न स्यादिति चेन्न तत्राह—अनुभूतं उच्यते । यथा
 गुडस्य स्वादुर्मेधुसरोऽनुभूतस्य गुडस्य अनुभवकारणस्य
 जिह्वादेरनुभविषुदेवदन्तादेर्वी दाहविकर्तनादियवज्जनैरपि नास्तीति
 साधुयानुभवः किन्तु तिकाद्यनुभव इत्यन्यथाकर्तुं न शक्यते
 आत्मनस्तात्त्विकानन्दानुभवोऽपि तथैवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥
 यदा सकृदप्यनुभूतो नान्यथा कर्तुं शक्यस्तदा तदेकव्ययानितया
 सर्ववानुभूयमानस्तु सुतरामित्याशयेनाह—परममतिर्नान्या-
 दिना ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ जगत्पदेन जागताः सर्वे वि-
 पयानन्दभेदा लक्ष्यन्ते । ते सर्वे नानापुष्परमा मधुभाव इव
 यत्र समरसा भवन्ति तादृशस्वात्मानन्दविदालोकस्य अवल-
 म्बनं निरन्तरास्वादाभां प्राप्ता तत्त्वज्ञस्य बुद्धिः केन विस्मा-

परव्यसनिनी नारी केन भर्त्रा बलीयसा ।
 विस्मारिता स्वसंकल्पकान्तसङ्गमहोत्सवम् ॥ ८५ ॥
 जगत्समरसानन्दविदालोकावलम्बनम् ।
 केन विस्मार्यते बुद्धिस्तत्त्वज्ञस्य महात्मनः ॥ ८६ ॥
 समप्रसुखदुःखाद्यं व्यवहारमखण्डितम् ।
 कुर्वन्कुलजनायसो भर्तृश्वशुरखेदितः ॥ ८७ ॥
 यथासंकल्पकान्तेन भवत्यानन्दमन्धरः ।
 वधूलोको व्यसनवान्दुःखवृन्दैर्न बाध्यते ॥ ८८ ॥
 तथा विगलिताविद्यो व्यवहारपरोऽप्यलम् ।
 सम्यग्दृष्टिः सदाचारो मुदमेत्यन्तरात्मना ॥ ८९ ॥
 छिद्यते न निवृत्ताङ्गो गलदध्वनं रोदिति ।
 दह्यते न प्रदग्धोऽपि नष्टोऽपि न विनश्यति ॥ ९० ॥
 व्यपगतमुखदुःखसंनिपातो
 विधिविधुरेष्वपि संकटेऽप्यवचितः ।
 विलसन् सदाने पुरोत्तमे वा
 वितनगिरौ विपिने तपोवने वा ॥ ९१ ॥
 वंगम्योपदेशो नाम चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

निरञ्जनतया बुद्धो जनतां पालयश्चिरम् ।
 जीवन्मुक्ताकृतिर्नित्यं मनू राज्यमपालयम् ॥ ३ ॥
 विनित्रयलुङ्गेषु व्यवहारेषु भृगिषु ।
 मान्धाता मुचिरं तिष्ठन्प्राप्तवान्धे परं पदम् ॥ ४ ॥

रयितुं शक्यत इत्यर्थः । तथानोक्तं शिवधर्मोत्तरे—‘ज्ञानायुत-
 र्मो येन गङ्गाद्वयादिना भेरेत् । विहाय गयेकार्याणि मनस्त-
 त्रैव ध्यायति ॥’ इति ॥ ८६ ॥ व्यवहारं गृहकर्म अशोणितं गदा
 कुर्वन् भर्त्रा श्वशुराभ्यां च खेदितः पीडितोऽपि परव्यसनवा-
 न्वधूलोकोऽति परेणान्वयः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ तत्रापि
 गममभूमिकामाकृत्य रथ्यातिशयमाह—छिद्यते इति । नष्टः
 वितष्टेऽहोऽपि ॥ ९० ॥ आचरन्तो मनोनाशपर्यन्तभूमिकाप्रति-
 ष्ठितः पुरुषधरिणो विधिना प्राक्तनप्राग्ग्रहकलेन कर्मणा विधु-
 रेषु भोगशृङ्गेषु दारिद्र्यादिषु माण्डव्यवन्तृलाधिरोहणादिसं-
 द्रेषु वा पुणेनैव गदने वा वितनगिरौ विपिने तपोवने वा
 निवसन् तथापि सदा व्यपगतमुखदुःखसंनिपात एवास्ते न
 मनागपि मामारिक्तेर्भेदोक्तैः स्पृश्यन् इत्यर्थः ॥ ९१ ॥ इति
 श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चतुः-
 सप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

महम्मव्यधिकारेषु हर्षशोकाद्यमज्जिनः ।

इहोक्ता बहवो मुक्ता देवासुरनरादयः ॥ १ ॥

जनको धेदहः ॥ १ ॥ २ ॥ निरञ्जनतया रागादिकालुष्यरहि-
 ततया । बुद्धः प्रबुद्धो मनुः ॥ ३ ॥ विचित्राणि बलानि सै-
 न्यानि बाहुबलानि च येषु तथाविधेषु युद्धेषु ॥ ४ ॥ सत्

बलिः पातालपीडकः कुर्वन्सदिव संस्थितिम् ।
 सदा त्यागी सदाऽसक्तो जीवन्मुक्त इति स्थितः ॥ ५ ॥
 नमुविर्दानवाधीशो देवद्वन्द्वपरः सदा ।
 नानाचारविचारेषु क्वचिन्नान्तरतप्यत ॥ ६ ॥
 वासवाजी तनुत्यागी वृत्रो विततमानसः ।
 अन्तःशान्तमना मानी चकार सुरसंगरम् ॥ ७ ॥
 कुर्वन्दानवकार्याणि पातालतलपालकः ।
 अनपायं निराक्रोशं प्रह्लादो ह्लादमागतः ॥ ८ ॥
 शम्बरैकपरोऽप्यन्तः शम्बरैकतयोदितः ।
 संसारशम्बरं राम शम्बरस्त्यक्तवानिदम् ॥ ९ ॥
 असक्तबुद्धिर्हरिणा कुर्वन्दानवसंगरम् ।
 परां संविदमासाद्य कुशलस्त्यक्तवानिदम् ॥ १० ॥
 सर्वामरमुखो बलिः क्रियाजालपरो ह्यपि ।
 यज्ञलक्ष्मीश्वरं भुङ्क्ते मुक्त एवेह तिष्ठति ॥ ११ ॥
 पीयमानः सुदैः सर्वैः सोमः समरसाशयः ।
 क्वचिदेति न संसङ्गमाक्रान्ताचम्बरं यथा ॥ १२ ॥
 बृहस्पतिर्देवगुरुद्वारार्थं चन्द्रयोध्यपि ।
 आचरन्दिवि चित्रेहां मुक्त एव ह्यवस्थितः ॥ १३ ॥
 शुक्रोऽम्बरतलद्योती बुधः सर्वार्थपालकः ।
 निर्विकारमतिः कालं नयत्यसुरदेशिकः ॥ १४ ॥
 जगद्भूतगणाङ्गानि चिरं संचारयन्नपि ।
 सर्वदा सर्वसंचारी मुक्त एव समीरणः ॥ १५ ॥
 लोकाजवं जवीभावप्रद्वेग्नोऽप्यस्त्रिध्वीः ।
 ब्रह्मा सममना राम क्षिपयत्यायुराततम् ॥ १६ ॥
 जरामरणयुद्धादिद्वन्द्वसंगरलीला ।
 चरती हा चिरं कालं मुक्तोपि भगवान्हरिः ॥ १७ ॥
 मुक्तेनापि त्रिनेत्रेण सौन्दर्यतरुमञ्जरी ।

यथार्थसिव संस्थितिं व्यवहारम् । 'दिवसस्थितिम्' इति पाठे
 सः दिवसानां पातालनिवासाय हरिणा नियमितानां स्थितिं
 पालनम् ॥ ५ ॥ देवैः सह द्वन्द्वे युद्धे मर्यादाव्युत्क्रमे वा परस्परः ।
 तपरः । नानाविधानां देवासुराणां विचारेषु विमर्शेषु ॥ ६ ॥
 संगरं युद्धम् ॥ ७ ॥ निराक्रोशं वाचामगोचरं ह्लादं सुखम् ॥ ८ ॥
 शम्बरं माया तदेकपरोऽप्यन्तः शम्बरं हार्दयिकाकाशस्तदेकतया
 उदितं आविर्भूतः ॥ ९ ॥ कुशलः स एव अन्यो वा कुशलः
 नामा शानवः ॥ १० ॥ ११ ॥ समं ब्रह्मैव रसो रसायनं पुनः
 हज्जीवनामृतमन्तर्हस्यं । संसङ्गं मुखदुःखादिसंसर्गम् । आ-
 क्रान्तौ पञ्चामाक्रमणे । अम्बरमाकाशम् ॥ १२ ॥ दारार्थं
 चित्रां ईशां देवपौरोहित्याधिकारचेष्टाम् ॥ १३ ॥ बुधो विद्वान् ।
 नीतिशास्त्रप्रणयनेन सर्वेषामर्थानामभिमतानां पालकः ॥ १४ ॥
 जगन्ति ऊर्ध्वधुवनानि भूतगणानां प्राणिनिकायानामङ्गानि च
 ॥ १५ ॥ लोकानां प्राणिनां आजवं जवीभावो ऊर्ध्वधोमध्य-
 गतिभिः परिवर्तोक्तप्रयुक्ताः प्रद्वेगाश्च तज्ज्ञोऽपि । आततं

१ नांतरलिप्यत इति पाठः.

देहार्थं धार्यते गौरी कामुकेनेव कामिनी ॥ १८ ॥
 मुक्त्यापि गले बद्धो गौर्या गौरस्त्रिलोचनः ।
 संशुद्ध इव मुक्तानां हारः शशिकलामलः ॥ १९ ॥
 गुहो गहनधीर्वीरस्तारकादिरणक्रियाम् ।
 मुक्तोऽपि कृतवान्सर्वं ज्ञानरत्नैकसागरः ॥ २० ॥
 भृङ्गीशो रक्तमांसं स्वं स्वमात्रे प्रवितीर्णवान् ।
 मुक्तयैव धिया राम धीरया ध्यानधौतया ॥ २१ ॥
 मुनिर्मुक्तस्वभावोऽपि जगज्जलखण्डकम् ।
 नारदो विजहारेमं शीतया कार्यशीलया ॥ २२ ॥
 जीवन्मुक्तमना मान्यो विश्वामित्रोऽप्ययं प्रभुः ।
 वेदोक्तं मखनिर्माणक्रियां समधितिष्ठति ॥ २३ ॥
 धारयत्यवनीं शेषः करोत्येकां दिनावलीम् ।
 यमो यमत्वं कुरुते जीवन्मुक्ततयैव हि ॥ २४ ॥
 अन्येऽप्यस्त्रिभुवने यक्षासुरनराः सुराः ।
 शतशो मुक्तानां याताः सन्तस्तिष्ठन्ति संसृतौ ॥ २५ ॥
 संस्थिता व्यवहारेषु विचित्राचारधारिषु ।
 अन्तराशीतलाः केचिन्केचिन्मूढाः शिलासमाः २६
 परमं बोधमासाद्य केचिन्काननमागताः ।
 यथा भृगुभरद्वाजविश्वामित्रशुक्रादयः ॥ २७ ॥
 केचिद्राज्येषु तिष्ठन्ति च्छत्रचामरपालिताः ।
 यथा जनकशर्यातिमान्धातृसगरादयः ॥ २८ ॥
 केचिद्ध्योमनि तिष्ठन्ति धिष्यन्चक्रान्तरस्थिताः ।
 यथा बृहस्पत्याशुनश्चन्द्रसूर्यमुनीश्वराः ॥ २९ ॥
 केचित्सुरपदे याता विमानावलिमास्थिताः ।
 यथाग्निवायुवरुणयमनुभृन्नरदाः ॥ ३० ॥
 केचित्पातालकुहरे जीवन्मुक्ता व्यवस्थिताः ।
 यथा बलिसुहोत्रान्धप्रह्लादाह्लादपूर्वकाः ॥ ३१ ॥

द्विपराधकालविस्तारणम् ॥ १६ ॥ मुक्तो नित्यमुक्तोऽपि ॥ १७ ॥
 इवकारेण न स कामुको नापि सा कामिनी किन्तु ब्रह्मब्रह्मविद्यं
 एव ते इति ध्याननम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ गहनधीर्विचित्रदुः-
 वगाहबुद्धिः ॥ २० ॥ भृङ्गीशोऽत्र गृह्णीरितिः शिवगणविशेषः ।
 सहि देवीमनाहत्य शिवसंस्वाराधनपरः कुपितया देव्या मातृ-
 पितृभागान्ममांसास्थिमयंदेहस्य स्वायं मातृभागं परावृत्य या-
 चितः स्वमात्रं देय्यं स्व रक्तमांसमुत्कृत्य ददाविति पुराणेषु
 प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥ कार्यं कलहकृत्युक्तप्रवर्तनं तच्छीलया ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥ यमत्वं दण्डनम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ विचित्रशोकमो-
 हायनर्थप्रसङ्गेषु पुत्रदारधनभृत्यादिसंग्रहपूर्वकयुद्धवधबन्धा-
 याचारधारिष्वपि राज्यादिव्यवहारेषु संस्थिता अन्तः आर्शा-
 तलाः केचिन्मुक्ताः ॥ २६ ॥ केचित्तु चित्तविक्षेपनिवृत्त्यर्थं
 काननमाश्रिताः । तातुदाहरति—यथेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥
 ग्रहनक्षत्रादीनां धिष्यन्माधारभूतं ज्योतिष्यकं तदन्तरे स्थिताः ।
 मुनीश्वराः सप्तर्षयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तिर्यग्योनिषु

२ अत्र लीलयेति पाठोऽपेक्षितः.

निर्यग्योनिष्वपि सदा विद्यन्ते कृतबुद्धयः ।

देवयोनिष्वपि प्राज्ञा विद्यन्ते मूर्खबुद्धयः ॥ ३२ ॥

सर्वे सर्वेण सर्वत्र सर्वथा सर्वदैव हि ।

संभवत्येव सर्वात्मन्यात्मन्याततरूपिणि ॥ ३३ ॥

विधेर्विचित्रा नियतिरनन्तारम्भमन्थरा ।

संनिवेशांशवैचित्र्यात्सर्वे सर्वत्र दृश्यते ॥ ३४ ॥

विधिर्दैवं विधिर्धाता सर्वेशः शिव ईश्वरः ।

इति नामभिरात्मानः प्रत्यक्केतन उच्यते ॥ ३५ ॥

अस्यवस्तुनि वस्तुवन्तः काश्चन मिकतास्त्रिव ।

अस्ति वस्तुन्यवस्तुवन्तर्मलं हेमकणेष्विव ॥ ३६ ॥

अयुक्ते युक्ता युक्त्या प्रेक्ष्यमाणा प्रदृश्यते ।

पापस्य हि भयाल्लोको राम धर्मे प्रवर्तते ॥ ३७ ॥

अस्यै सत्यता साधो शाश्वती पण्डित्यते ।

शूयेन ध्यानयोगेन शाश्वतं पदमाप्यते ॥ ३८ ॥

यन्नास्ति तदुदेत्याशु देशकालविलासतः ।

शशकाः शृङ्गवन्तो हि दृश्यन्ते शम्बरस्थितौ ॥ ३९ ॥

ये वज्रसाराः सुदृढा दृश्यन्ते ते क्षयं गताः ।

कल्पस्यान्ते यथेन्द्रकंधराधिधिविबुधादयः ॥ ४० ॥

इति पश्यन्महाबाहो भावाभावभवक्रमम् ।

हर्षार्मर्षविषादेहाः संत्यज्य समतां व्रज ॥ ४१ ॥

असत्सदेव भातीह सत्सच्चापि दृश्यते ।

आस्थानास्थे परित्यज्य तेनाशु समतां व्रज ॥ ४२ ॥

मुक्तां राघव लोकेऽस्मिन्न प्राप्तिः संभवत्यलम् ।

अप्रवृत्तौ विवेकस्य मग्ना हि जनकोदयः ॥ ४३ ॥

मुक्तां राघव लोकेऽस्मिन्प्राप्तिरस्ति सदैव हि ।

प्रवृत्त्या हि विवेकस्य विमुक्ता भूतकोदयः ॥ ४४ ॥

प्रविवेकाविवेकाभ्यां सुलभा लभ्यतां गता ।

मुक्तिर्मनःक्षयप्राप्त्या विवेकं तेन दीपय ॥ ४५ ॥

आत्मावलोकने यत्नः कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।

सर्वदुःखशिरश्छेद आत्मालोकेन जायते ॥ ४६ ॥

नीरागा निरुपासका जीवन्मुक्ता महाधियः ।

संभवन्तीह बहुशः सुहोत्रजनका इव ॥ ४७ ॥

तस्मात्त्वमपि वैराग्यविवेकोदितधीरधीः ।

जीवन्मुक्तो विहर भो समलोप्राप्तमकाञ्चनः ॥ ४८ ॥

द्विविधा मुक्ता लोके विद्यते देहधारिणाम् ।

सदेहैका विदेहान्या विभागोयं तयोः शृणु ॥ ४९ ॥

असंस्कृता पदार्थानां मनःशान्तिर्धिमुक्ता ।

सत्यसत्यपि देहे सा संभवत्यनप्राकृते ॥ ५० ॥

स्नेहसंक्षयमेवाङ्ग विदुः केवल्यमुत्तमम् ।

तत्संभवति देहस्य भावे चाभाव एव च ॥ ५१ ॥

यो जीवति गतस्नेहः स जीवन्मुक्त उच्यते ।

सस्नेहजीविनो बद्धो मुक्त एव तृतीयकः ॥ ५२ ॥

यत्नो यत्नेन कर्तव्यो मोक्षार्थं युक्तिपूर्वकम् ।

यत्नयुक्तिविहीनस्य गोपपदं दुस्तरं भवेत् ॥ ५३ ॥

नन्वनध्यवसायस्य दुःखाय विपुलात्मने ।

आत्मा परवशः कार्यो मोहमाश्रित्य केवलम् ॥ ५४ ॥

गण्डहनुमज्जाम्बवदादयः ॥ ३० ॥ ननु सात्विकतमस्वान्ध-
भावतोऽभिव्यक्तज्ञानैश्वर्येषु देवयोनिषु कथं मूर्खाः संभवन्तीति
चेन्मर्षशक्तेरीश्वरस्य सर्वभावेन सर्वत्र सर्वप्रकारेण सर्वदा स्थि-
तत्वात्सर्वात्मन्यात्मनि स्वप्रादावसंभावितमहत्त्वस्यापि दर्श-
नात्संभावना कापि कस्यचिदपि कार्येत्याह—मर्षमिति ॥ ३३ ॥
उक्तार्थं स्फुटमाह—विधेरिति ॥ ३४ ॥ कोर्मा विधिस्त-
माह—विधिरिति । आद्यं विधिपदं विधिबिद्वाग द्वितीयं
विष्णुद्वारा परमात्मनो नामेति न पौनरुक्त्यम् । नः अस्माक-
मवेषामात्मा । 'अन्तः' इति पाठे तु कोशपञ्चकान्तस्थः । विच्छ-
क्तिशबलवाञ्छेतनः ॥ ३५ ॥ यत्रायन्तममभाविते अपि
वस्तुवस्तुनां परस्परान्तः संभाविते तत्र किमन्यदसंभावितं
स्यादित्याशयेनाह—अस्तीत्यादिना ॥ ३६ ॥ अत्यन्तायुक्तं पाप-
पि फलतो भीषणतया धर्मे पुरुषप्रवर्तकतालक्षणे महान्गुणो
युक्त्या विमर्शे दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ फलतः सत्यता । सर्व-
शून्यताभ्यां ध्यानसाक्षिणः स्वप्रकाशात्मनो दुरपह्वत्वादर्थो-
देव यथार्थतन्मात्रपरिशेषसिद्धेरिति भावः ॥ ३८ ॥ शम्बर-
स्थितौ ऐन्द्रजालिकसर्पे ॥ ३९ ॥ वज्रमारा येषां कदाप्यसं-
भावितः क्षयस्तेऽर्थादर्थः ॥ ४० ॥ प्रासङ्गिकस्य असंभावि-
तसंभवोपादनस्याः प्रकृतमेव फलं दर्शयन्नपसहरति—इ-
तीति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ नन्वेवं सति विदेहमुक्तावपि पुनः

संगाग्रामिः संभावितो म्यानप्राह—मुक्ताविति । हि यस्मा-
जानकोदयो विवेकस्य असंगायाम्भाविकस्य नवज्ञानस्याप्रवृत्तौ
अज्ञानदशायांभावात्यन्तासंभावितानर्थकोटिसंभावनलक्षणे अमे-
मग्नाः न मुक्ता । तन्मज्जननिमित्ताज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः
॥ ४३ ॥ नित्यप्राप्तात्मरूपत्वादपि मुक्तेर्नापायशङ्कान्ति । वि-
मृत्नकण्टवामोकर्वादिवेकमात्रेण तज्जाभादित्याह—मुक्ताविति
॥ ४४ ॥ प्रविवेकान्मुलभापि आर्वेकादलभ्यतां गता मुक्तिः
॥ ४५ ॥ भूति मुक्तिमिच्छता ॥ ४६ ॥ पूर्वकालिकानां जीवन्मु-
क्तममवेऽपि नेदानानतानां गा संभावितेत्याशङ्का वारयति—
नीरागा इति । निरागमता निर्गमिन्निवेशाः । इहामिन्द्रजाले
॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इदानीं जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तयोर्भेदनिमित्तं
वक्तुमुपक्रमन्ते—द्विविधेत्यादिना ॥ ४९ ॥ तत्रादौ उभयसाधा-
रणमुक्तिशब्दार्थं दर्शयति—असंस्कृताविति ॥ ५० ॥ तत्रोपप-
त्तिमाह—स्नेहति । स्नेह आत्मनाभ्रमाप्तीनिस्तस्यक्षयम्
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ साधनवतुष्टयमर्थे यत्नेन पूर्वपूर्वसिद्धौ उत्त-
मोत्तमस्येऽपि यत्नः कर्तव्यः । युक्त्यः प्रमाणतात्पर्यप्रमेवत-
त्वावधारणानुक्रान्तकान्तपूर्वकम् ॥ ५३ ॥ युक्त्यन्वितो
यत्न आत्मनस्त्वावधारणमायपर्यन्तं कार्यो न सहसा अनध्यव-
साये निवेदादन्तगले यत्नोपरमेण पुनरात्मा अनर्थाव-
श्याह—नस्ति । अनध्यवसायस्य अनध्यवसाये सति यत्ना-

सुमहर्षैर्मालम्ब्य मनसा व्यवसायिना ।
विचारयात्मनात्मानमात्मनश्चिरसिद्धये ।
वितताभ्यवसायस्य जगद्भवति गोष्पदम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे मुक्तामुक्तविचारो नाम पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ७६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

ब्रह्मणः समुपायान्ति जगन्तीमानि राघव ।
स्यैव यान्त्यविवेकेन शाम्यन्त्येव विवेकतः ॥ १ ॥
जगज्जालजलावर्तवृत्तयो ब्रह्मवारिधौ ।
संख्यातुं केन शक्यन्ते भासां च त्रसरेणवः ॥ २ ॥
असम्यक्प्रेक्षणं विद्धि कारणं जगतः स्थितौ ।
संसारशान्तये कान्त कारणं सम्यगीक्षणम् ॥ ३ ॥
अयं हि परदुष्पारो घोरः संसारसागरः ।
विना युक्तिप्रयत्नाभ्यामस्माद्राम न तीर्यते ॥ ४ ॥
यस्यायं सागरः पूर्णो मोहाम्बुभरपूरितः ।
अगाधमरणावर्तकल्लोलकुलकोटरः ॥ ५ ॥
प्रभ्रमत्पुण्यडिण्डीरो ज्वलन्नरकवाडवः ।
तृष्णाबिलोलहरिर्मनोजलमतङ्गजः ॥ ६ ॥
आलीनजीवितसरिज्ञो रत्नसमुद्रकः ।
क्षुब्धरोगोरगाकीर्ण इन्द्रियप्राहर्षधरः ॥ ७ ॥

मादरादित्यर्थः । 'पृष्ठी चानादरे' इति भावलक्षणं पृष्ठी ॥ ५४ ॥
उक्तमेवार्थं स्फुटमाह—सुमहर्षति । व्यवसायिना फलपर्यन्तं
प्रयत्नानुपरमदृढनिश्चयवता । चिरसिद्धये इति । सति प्रति-
बन्धे बहुभिर्जन्मभिर्वा सिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥ यन्स्वयं-
ज्योतिराममात्रपरिशेषाख्यं पदम् । सुगतो बुद्धः । शोभनं
विवेकं गतः कपिलश्च बहुविचार्याभ्याश्रयवानुमसामर्थ्याद्यस्मा-
दपगतः सत्मात्मनोऽधुवतां क्षणिकविज्ञानसंतानात्मतां गुणत्र-
यसाम्यावस्थालक्षणं प्रधानं पदं वस्तु उपगतः । एव कश्चिद्-
द्विनिन्दकत्वादप्राज्ञानामा अर्हदाख्यो नृपः क्षत्रियोऽपि यदप-
गतः सत्मात्मानं चित्स्वभावमभ्युपगम्यापि देहपरिमाणान्वाभ्यु-
पगमादस्तिमशकशरीरानुप्रवेशे अन्वयवेषोपयापचयापत्त्या अ-
धुवतामुपगत इत्यनुत्तमे एव मिथ्यापदे तं निमग्नाः । महान्तो
वेदरहस्यनिष्णातास्तु उत्तमं सत्यादिलक्षणं यत्पदमुपगता यथा-
र्थतः प्राप्तवन्तस्तन्महर्षिर्वाप्राप्तं पदं वेदोक्तमार्गेण प्रयतनल-
क्षणस्य कल्पतरुर्महाफलमिति तथैवान्योऽपि प्रयतेतित्यर्थः ॥ ५६ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

इह संसारजलधिः जीवीधिर्विवर्णयते ।

तत्सत्कारणोपावस्तीर्णे क्रीडा यथासुखम् ॥ १ ॥

अविज्ञाताब्रह्मणः समुपायान्त्वाविर्भवन्ति । अविवेकेन स्यैव

यदुपगतः सुगतः पदं प्रधानं
यदपगतोऽधुवतां नृपश्च कश्चित् ।
यदुपगताः पदमुत्तमं महान्तः
प्रयतनकल्पतरुर्महाफलं तत् ॥ ५६ ॥

पद्म्यास्मिन्प्रसृता राम धीचयश्चारुचञ्चलाः ।
इमा मुधाङ्गनानाद्यः शिखराकर्षणक्षमाः ॥ ८ ॥
छदश्रीपद्मरागाढ्या नेत्रनीलोत्पलाकुलाः ।
दन्तपुष्पफलाकीर्णाः स्तितफेनोपशोभिताः ॥ ९ ॥
केशेन्द्रनीलवलयः ध्रुविलासतरङ्गिताः ।
नितम्बपुलिनस्फीताः कण्ठकम्बुविभूषिताः ॥ १० ॥
ललाटमणिपट्टाढ्या विलासग्राहसंकुलाः ।
कटाक्षलोलगहना वर्णकाञ्चनवालुकाः ॥ ११ ॥
एवं विलोललहरीभीमान्संसारसागरात् ।
उत्तीर्यते चेन्मग्रेण तत्परं पौरुषं भवेत् ॥ १२ ॥
सत्यां प्रह्वामहानावि विवेके सति नायिके ।
संसारसागरादस्माद्यो न तीर्णो धिगस्तु तम् ॥ १३ ॥
अपारावारमाक्रम्य प्रमेयीकृत्य सर्वतः ।
संसाराब्धिं गाहते यः स एव पुरुषः स्मृतः ॥ १४ ॥
विचार्यैः सहालोक्य धिया संसारसागरम् ।

यान्ति । अनेनानर्थजन्मस्थित्योर्निमित्तं दर्शितम् । तन्निवृत्त्यु-
पायमाह—शाम्यन्तीति ॥ १ ॥ भासां जालसूर्यमरीचीनां सं-
बन्धिनस्त्रसरेणवश्च संख्यातुं न शक्यन्ते ॥ २ ॥ हे कान्तेति
रामसंबोधनम् ॥ ३ ॥ परं अत्यन्तं दुर्गमं पारं यस्य ॥ ४ ॥
तमेव संसारसागरं वर्णयति—यस्येत्यादिना । अयं वक्ष्यमाण-
विचित्रविशेषणविशिष्टः संसारलक्षणः सागरो यस्य मोहाम्बु-
भरेण पूरितः सन् पूर्णस्तेनैव तन्निमग्नं न उत्तीर्यते चेदिति
सप्तमेनान्वयः । अगाधमरणलक्षणं गवर्तः कल्लोलवृहत्तरङ्गश्च
आकुलकोटरः ॥ ५ ॥ पुण्यान्वेव डिण्डीराः केना यस्य ।
वाडवो वडवानलः । जलोद्भवो मतङ्गजमहेशो यादोर्भवः ॥ ६ ॥
आसमन्ताल्लीना उपक्षीणा जीवितसरितो यत्र । इन्द्रियग्राह्यैर्धर-
कृतविक्षामभार्वानः ॥ ७ ॥ तत्र स्त्रियो वाचिन्वेन वर्णयति—
पद्म्याद्यादिना । शिखरवर्द्धराणामप्याकर्षणं क्षमाः ॥ ८ ॥
छदा रदनच्छदास्तच्छ्रीभिः पद्मरागाढ्याः । पुष्पफलसंकुलरा-
कीर्णाः ॥ ९ ॥ कण्ठलक्षणैः कम्बुभिः शङ्खैर्विभूषिताः ॥ १० ॥
ललाटलक्षणमणिपट्टैः रत्नफलकैराढ्याः । कटाक्षलोलवद्गहना
दुरवगाहाः । वर्णा देहकान्तयएव काञ्चनवालुका यासाम् ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ आक्रम्य तत्त्वदर्शनेन बाधित्वा । अतएव
तं प्रमेयब्रह्ममात्रं कृत्वा गाहते प्रविशति प्रत्यक्षमपि तद्भावं
नयतीति यावत् ॥ १४ ॥ तदनु तत्त्वबोधानन्तरम् । एतस्मिन्

एतस्मिन्तदनुक्रीडा शोभते राम नान्यथा ॥ १५ ॥
 इह भव्यो भवान्साधो विचारपरया धिया ।
 त्वयाधुनैव तेनायं संसारः प्रविचार्यते ॥ १६ ॥
 भवानिव विचार्यावै संसारमतिकान्तया ।
 मत्या यो गाहते लोको नेहासौ परिमज्जति ॥ १७ ॥
 पूर्वं धिया विचार्यैते भोगा भोगिभयप्रदाः ।
 भोक्तव्याश्चरमं राम गरुडेनेव पन्नगाः ॥ १८ ॥
 विचार्य तत्त्वमालोक्य सेव्यन्ते या विभूतयः ।
 इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संसारागमम्यप्रतिपादनं नाम पदसप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

ता उदकौदया जन्तोः शेषा दुःखाय केवलम् ॥ १९ ॥
 बलं बुद्धिश्च तेजश्च दृष्टतत्त्वस्य वर्धते ।

सवसन्तस्य वृक्षस्य सौन्दर्याद्या गुणा इव ॥ २० ॥

घनरसायनपूर्णसुशीतया

विमलया समया सततं धिया ।

शिशिररश्मिरिवातिविराजसे

विदितवेद्यसुखं रघुनन्दन ॥ २१ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७

श्रीराम उवाच ।

समासेन मुने भूयो दृष्टतत्त्वचमन्कृतेः ।
 कथयोदारवृत्तान्तं कस्ते वचसि तृप्यति ॥ १ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

जीवन्मुक्तस्य बहुधा कथितं लक्षणं मया ।
 भूयोऽपि त्वं महाबाहो कथ्यमानमिदं शृणु ॥ २ ॥
 सुषुप्तवदिदं नित्यं पश्यत्यपगतैरणः ।
 असद्रूपमिवास्क्तं सर्वत्राखिलमामवान् ॥ ३ ॥
 कैवल्यमिव संप्राप्तः परिसुप्तमना इव ।
 पूर्णमान इवानन्दी तिष्ठत्यधिगतात्मदृक् ॥ ४ ॥
 नादत्तमप्युपादत्ते गृहीतमपि पाणिना ।
 अन्तर्मुवतयोदात्तरूपया समया धिया ॥ ५ ॥

यन्मपुत्रकसंचार इतीमं जननाक्रमम् ।

अन्तःसंलीनया दृष्ट्या पश्यन्हसति शान्तधीः ॥ ६ ॥

नापेक्षते भविष्यं च वर्तमानं न तिष्ठति ।

न संस्मरन्त्यतीतं च सर्वमेव करोति च ॥ ७ ॥

सुप्तः प्रबुद्धो भवति प्रबुद्धोऽपि च सुप्तवान् ।

सर्वं कर्म करोत्यन्तर्न करोति च किञ्चन ॥ ८ ॥

अन्तःसर्वपरित्यागी नित्यमन्तरनेपणः ।

कुर्वन्नपि बहिः कार्यं सममेवावतिष्ठते ॥ ९ ॥

बहिः प्रकृतसर्वेहो यथाप्राप्तक्रियोन्मुखः ।

स्वकर्मकमसंप्राप्तवन्पुकार्यानुवृत्तिमान् ॥ १० ॥

समग्रसुखभोगात्मा सर्वाशास्त्रिच संस्थितः ।

करोत्यखिलकर्माणि न्यक्तकर्तृत्वविभ्रमः ॥ ११ ॥

ब्रह्मन्वमापने जगति ॥ १५ ॥ भवान् भव्यो धन्यः । यत्-
 त्वया तेन भव्यत्वेन अधुना अस्मिन्वयस्येव ॥ १६ ॥ गाहते
 प्रविष्टान् ब्रह्मेति शेषः । लोकोऽधिकारिजनः ॥ १७ ॥ पूर्वं
 भोगा उपेक्षया इति शेषः । यथा गरुडेनामृताह्वरणाप्युर्वे पन्नगा
 उपेक्षिताः पश्चान्मातृशोपमोचनानन्तरं निःशङ्कं भुज्यन्ते तद्वत्
 ॥ १८ ॥ लोकैऽययं राजकीयविभूत्युपभोगे न्यायः प्रसिद्ध
 इत्याह—विचार्यति । तत्त्वं राजप्रसादानुग्रहादिरहस्यम् ॥ १९ ॥
 तत्त्वबोधोत्तरमेव भोगजरूपोपादकविशेषणसंपत्तिर्न पूर्वमिति
 दर्शयति—वलमिति ॥ २० ॥ रामस्य भोगजरणामाम्यंश-
 द्वावाराण्य तत्त्वबोधसंपत्तिं दर्शयति—घनेति । हे रघुनन्दन, त्वं
 विदितवेद्यतया हेतुना इदानीं घनेन रसायनेन आनन्दाम्-
 तेन पूर्णया सुशीतया निरस्तत्रिविधतापया धिया शिशिररश्मिः
 पूर्णचन्द्रवदतिविराजसे । चन्द्रपक्षे समया अनितः पूर्णमण्ड-
 लत्वादिवक्या ॥ २१ ॥ इति श्रीवाग्निष्ठमहारामायणतात्पर्य-
 प्रकाशे उपशमप्रकरणे पदसप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

धार्या मन्दारमालेव विबुधैः शिरसोरसा ।

जीवन्मुक्तगुणैर्माला वसिष्ठेनात्र गुरुष्यते ॥ १ ॥

समासेन तत्रतत्रोक्तानामेकत्र संप्रहेण । उदारं वृत्तान्तं

चरित्रं । लक्षणभूतान्गुणानिति यावत् ॥ १ ॥ इदं संप्रहृष्टम्
 ॥ २ ॥ व्यवहारदृशा सुषुप्तवत्तमोमात्रम् । परमार्थदृशा तु
 बाधितानुवृत्तिमात्रत्वादमदृष्टमिव ॥ ३ ॥ ४ ॥ आदत्तं प्रथम
 चक्षुरादिना उपात्त पश्चात्पाणिना गृहीतमपि धनवस्त्रालंकारादि
 धिया नोपादत्ते । आदिकर्मणि निष्ठा । अतएव तादृशानिष्ठः ॥ ५ ॥
 जनतायाः कम व्यवहारे अमहोदामोनात्ममर्मानभिमात्रप्रवृत्त-
 त्वात्काष्ठादिप्रतिमासंचारमदृष्ट इति पश्यन् ॥ ६ ॥ न तिष्ठति
 न आस्थां करोति ॥ ७ ॥ व्यवहारवर्षये सुप्तप्रायोऽपि स्वा-
 त्मानं प्रबुद्धो भवति । 'या निशा सर्वभूतानां तस्या जागर्ति
 संयमी' इति भगवद्वचनम् । व्यवहारे प्रबुद्धः कुशलतमोपि सुप्त-
 वान्नेवान्ते न तत्कुशलफलं रज्यन् इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अतएव
 तस्य मदेव समा स्थितिरित्याह—अन्यरिति ॥ ९ ॥ स्वकर्म
 तत्तद्दृष्टवर्णाश्रमोचितं कर्म पितृपितामहादिकमसंप्राप्तं राज्यादि
 वन्पुकार्याणि दानमानादीनि च तन्मात्रानुवृत्तिमान् ॥ १० ॥
 समस्ताः सुखभोगा आरम्भ यस्य समस्तानां सुखभोगानां स्वय-
 मान्मेति वा । अतएवाहृदशा भोगकाले सर्वविषयाद्यास्तु संस्थित
 आस्थावानिव भाति नाह्वयद्वोक्तत्वाभिमानेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

उवासीनववासीनः प्रकृतः क्रमकर्मसु ।
 नाभिवाञ्छति न द्वेष्टि न शोचति न हृष्यति ॥ १२ ॥
 अनुबन्धपरे जन्तावसंसकेन चेतसा ।
 भक्ते भक्तसमाचारः शठे शठ इव स्थितः ॥ १३ ॥
 बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु धैर्यवान् ।
 युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनु दुःखितः ॥ १४ ॥
 प्रवृत्तवाक्पुण्यकथो दैन्याद्यपगताशयः ।
 धीरधीरुदितानन्दः पेशलः पुण्यकीर्तनः ॥ १५ ॥
 प्राङ्गः प्रसन्नमधुरः पूर्णः स्वप्रतिभोदये ।
 निरस्तबेददौर्गत्यः सर्वस्मिन्निग्नबन्धवः ॥ १६ ॥
 उदारचरिताकारः समः सौम्यसुखोदधिः ।
 सुस्निग्धः शीतलस्पर्शः पूर्णचन्द्र इवोदितः ॥ १७ ॥
 न तस्य सुकृतेनार्थो न भोगैर्न च कर्मभिः ।
 न दुष्कृतैर्न भोगानां संत्यागेन न बन्धुभिः ॥ १८ ॥
 न कार्यकारणारम्भैर्न निष्कृततया तथा ।
 न बन्धेन न मोक्षेण न पातलेन नो दिवा ॥ १९ ॥
 यथावस्तु यथादृष्टं जगदेकमयात्मकम् ।
 तदा बन्धविमोक्षाणां न क्वचित्कृपणं मनः ॥ २० ॥
 सम्यग्ज्ञानाग्निना यस्य दग्धाः संदेहजालिकाः ।
 निःशङ्कमलमुद्गीनस्तस्य चित्तविहङ्गमः ॥ २१ ॥
 यस्य भ्रान्तिविनिर्मुक्तं मनः समरसं स्थितम् ।
 नास्तेमेति न चोदेति व्योमवत्सर्वदृष्टिषु ॥ २२ ॥
 मञ्जूषायां निषण्णस्य यथा बालस्य चेष्टते ।
 अङ्गावत्यनुसंधानवर्जितं यस्य धै तथा ॥ २३ ॥

पूर्णक्षीव इवानन्दी मन्दीभूतपुनर्मवः ।
 अनुपादेयबुद्ध्या तु न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥ २४ ॥
 सर्वं सर्वप्रकारेण गृह्णाति च जहाति च ।
 अनुपादेयसर्वाथो बालवच्च विचेष्टते ॥ २५ ॥
 स तिष्ठन्नपि कार्येषु देशकालक्रियाक्रमैः ।
 न कार्यसुखदुःखाभ्यां मनागपि हि गृह्यते ॥ २६ ॥
 बहिः प्रकृतसर्वाथोऽप्यन्तः पुनरनीहया ।
 न सत्तां योजयत्यर्थे न फलान्यनुधावति ॥ २७ ॥
 नोपेक्षते दुःखदशां न सुखाशामपेक्षते ।
 कार्योदये नैति मुदं कार्यनाशे न खिद्यते ॥ २८ ॥
 अपि शीतरुचावर्के सुतप्तेऽपीन्दुमण्डले ।
 अप्यधःप्रसरत्यग्नौ विस्मयोऽस्य न जायते ॥ २९ ॥
 चिदात्मन इमा इत्थं प्रस्फुरन्तीह शक्तयः ।
 इत्यस्याध्वर्यजालेषु नाभ्युदति कुतूहलम् ॥ ३० ॥
 न दयादैन्यमादत्ते न क्रौर्यमनुधावति ।
 न लज्जामनुसंधत्ते नालज्जत्वं च गच्छति ॥ ३१ ॥
 न कदाचन दीनात्मा नोद्धतात्मा कदाचन ।
 न प्रमत्तो न खिन्नात्मा नोद्भिन्नो न च हर्षवान् ॥ ३२ ॥
 नास्य चेतसि सुस्फारे शरदम्बरनिर्मले ।
 कोपादयः प्रजायन्ते नभसीव नवाङ्कुराः ॥ ३३ ॥
 अनारतपतज्जातभूतायां जगतः स्थितौ ।
 कथं किल कासां स्यात्सुखिताऽसुखिताथ वा ॥ ३४ ॥
 फेनाजवं जवीभावे जले भूतक्रमे तथा ।
 क किलेदं कुतः कोतः प्रसङ्गः सुखदुःखयोः ॥ ३५ ॥

कर्मसु प्राप्तमिष्टानिष्टफलमिति शेषः ॥ १२ ॥ अनुबन्ध आनु-
 कूल्यप्रातिकूल्याचरणं तत्परे ॥ १३ ॥ १४ ॥ पूर्वाक्तवालादि-
 समवृत्ते यो विशेषस्तमाह—प्रवृत्तेति । प्रवृत्ता वाग्यस्य तथा-
 विधः सन् पुण्याः कथाः कथयति न बालादिवद्बुद्ध्या प्रलापी-
 त्यर्थः । एवमन्यदप्युक्तम् । पुण्यानि कीर्तनानि चरित्रवर्णनानि
 लोके यस्य ॥ १५ ॥ सर्वस्मिन् जने ॥ १६ ॥ शीतलः सर्व-
 तापहारी स्पर्शः सज्जो यस्य ॥ १७ ॥ न दुष्कृतैरिति निषिद्धा-
 चरणपरिहारार्थम् । अतएव भोगानामनिषिद्धानाम् ॥ १८ ॥
 अवश्यकार्याणां ऐहिकामुष्मिकफलकारणानां कर्मणामारम्भैः ।
 निष्कृततया भावे कः । 'निष्क्रियतया' इति वा पाठः । दिवा
 स्वर्गेण ॥ १९ ॥ बन्धानां सांसारिकसुखानां विमोक्षाणां सर्व-
 दुःखतत्कारणनिवृत्तीनां च मन्थेन क्वचित् कृपणं कर्षण्ययुक्तं
 मनो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ संदेहलक्षणा जालिका पञ्जरणि ।
 तथाच सति मनसि कर्षण्यसंभावना स्यात्तदेव तस्य नास्ती-
 त्यर्थः ॥ २१ ॥ समरसं ब्रह्मीभूतम् ॥ २२ ॥ मनसोभावे कथं
 कावचेषाद्युपपत्तिस्तत्राह—मञ्जूषायामिति । दोलासुखशय्याया-
 मित्यर्थः । तस्य हि स्थानान्दाविर्भोवोक्तासादेवाङ्गचलनं 'तद्यथा
 महाराजो वा महामाक्रानो वा महाकुमारो वा अतिप्रोमानन्दस्य

गत्वा शयानं' इति श्रुत्यादिप्रसिद्धमीश्वरनृत्यवत् ॥ २३ ॥ अनु-
 पादेयबुद्ध्या नियमेन कृताकृतस्मारिकायाः क्रियाफलोपादेयन-
 बुद्धेरभावादित्यर्थः ॥ २४ ॥ सर्वमित्यादिवालपक्षेऽपि योज्यम्
 ॥ २५ ॥ कार्यप्रयुक्ताभ्यां सुखदुःखाभ्याम् ॥ २६ ॥ अथै-
 बाह्यार्थे सत्तां सत्यताबुद्ध्या आस्थाम् । अतएव फलान्यनुधा-
 वति ॥ २७ ॥ उप सर्गापि सनिहितामपि दुःखदशां नेदने
 ॥ २८ ॥ अथै शीतरुचां जातेऽपि । इन्दुमण्डले सुतप्ते संप-
 न्नेपि । अग्नौ अधः अधोमुखे प्रसरति ज्वलत्यपि । अस्य वि-
 स्मय आश्चर्यबुद्धिर्न जायते ॥ २९ ॥ कुतो न जायते तत्राह—
 चिदात्मन इति । शक्तयो मायाः ॥ ३० ॥ लज्जा अपमानभै-
 र्यादी । अकार्येष्वलज्जत्वं न गच्छति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 अनारतमविरतं पतन्ति त्रियन्ते जातान्युत्पन्नानि च भूतानि
 प्राणिनो यस्याम् । 'अथ चेन्नं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसं-
 मृतम्' इति भगवद्दर्शितन्यायादिति भावः । किञ्चित्तत्रयं देशका-
 लतः प्रकारतः स्वरूपतश्च असंभावितत्वाभावात् ॥ ३४ ॥
 उक्तं दृष्टान्तेन समर्थयति—फेनेति । फेनानां तरङ्गप्रयुक्तं
 आजवं जवीभावे भ्रमणे । इदं स्वर्थं क कुतो वा । अतः
 १ प्रतपति इति पाठः.

भावाभावैरपर्यन्तैरजसं जन्तुसंभवैः ।

न विशीर्यन्ति नोद्यन्ति दृष्टिस्त्रिष्वक्षमा नराः ॥३६॥

निमेषं प्रतिधामिन्त्यां यथान्याः स्वप्नदृष्टयः ।

क्षणात्पत्तिविनाशिन्यस्तथैता लोकदृष्टयः ॥ ३७ ॥

अनारनसमुत्पत्तावनारतविनाशिनः ।

कः क्रमो दग्धसंसारे कारुण्यानन्दयोरिह ॥ ३८ ॥

शुभाभावात्सुखाभावे स्थितिं याते विलक्षणाः ।

कीदृश्यः कथमायाताः क वा ता दुःखसंविदः ॥३९॥

सुखसंवेदनान्तोत्था स्वबीजं वितनोति या ।

शान्ता दुःखदशा सेयं कथमन्तर्हितं सुखे ॥ ४० ॥

एत्यादिं वासिष्ठमहागमायणे वान्मीकीये देव० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे जीवन्मुक्तस्वरूपवर्णनं नाम सप्तममन्तितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्तनिमः सर्गः ७८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

यथालातपरिस्पन्दादग्निचक्रं प्रदृश्यते ।

धसदेव सदाभासं चित्तस्पन्दात्तथा जगत् ॥ १ ॥

यथा जलपरिस्पन्दाद्यतिरिक्त इवाभ्रसः ।

दृश्यते वर्तुलवर्तेश्चित्तस्पन्दात्तथा जगत् ॥ २ ॥

यथा व्योम्नीक्षणस्पन्दात्पिच्छमौक्तिकमण्डलम् ।

दृश्यते सदिधासत्यं चित्तस्पन्दात्तथा जगत् ॥ ३ ॥

सुखदुःखयोः कः प्रसङ्गः ॥ ३५ ॥ न विशीर्यन्ति न नश्यन्ति

न स्थिरान्ति च । नोद्यन्ति न जायन्ते न हन्यन्ति च । प्राति-

भासिकस्य जगतो दृष्टिरेव सृष्टिस्तत्र क्षमाः अदमेवान्मानं जग-

न्माया मुजार्माति पश्यन्तो जीवन्मुक्ताः ॥ ३६ ॥ किंच 'प्रति-

क्षणपरिणामिनो हि सर्वे भावाः' इति व्याप्याप्रतिक्षणं निश्चमा-

नेषु जगद्धर्मेष्वनुवर्तमानः स्थायी भवन्मा स्वप्न इव स्वाप्नस्येव

दृश्यते पटभावाविकारात्प्रतिक्षणं कल्पयन्पश्यन्त्येव तेषां नि-

श्चये कृतो हर्षादिप्रसक्तिरित्याशयेनाह—निमेषमित्यादिना ।

वासायोनी प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयः । द्विवचनाच्चयथाभावयो-

न्यतरस्यावश्यं प्राप्तिस्तद्वक्त्रेण छान्दसम् ॥ ३७ ॥ कर्मणः कर्मः

प्रसङ्गः ॥ ३८ ॥ किंच शुभकर्मफलेषु प्रसिद्धेषु सप्तषु नद्विगो-

पिनः पुत्रवियोगदुःखादयः पदं लभेरन जावन्मुक्तानां शुभ

संवाभावाद्बुभयाप्रसक्तिरित्याह—शुभाभावादिति । विलक्षणाः

लभकल्लभ्यो विलक्षणाः । किञ्चानि पूर्ववत् ॥ ३९ ॥ या

दुःखदशा सुखसंवेदनस्य सुखानुभवस्य अन्ते उन्था लब्धम-

ताका सती स्वबीजं स्वकायं शोकमोहादि वितनोति विस्मय-

यति सेयं दुःखदशा शुभकर्मभावाच्छान्ते सुखे स्वयमपि

शान्तेति निर्हेतुका कथं संभवेदिति पूर्वोक्तार्थस्यैव स्फुटीकर-

णम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ किं तनस्तत्राह—रभ्येति । यानि अप-

गतं सति । नैराश्ये प्रौढे निरुद्धे सति ॥ ४२ ॥ अस्तु मनो-

नाशस्ततोऽपि किं तत्राह—आमूलादिति ॥ ४३ ॥ अभावश्च-

श्रीगम उवाच ।

येन प्रस्पन्दने चित्तं येन न स्पन्दने तथा ।

तद्भस्मन्ब्रूहि मे येन चिकित्सये तदेव हि ॥ ४ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

यथा गौक्षग्रहिमे गम निलनेललवो यथा ।

यथा कुसुमसंगम्ये तथाण्यदहनां यथा ॥ ५ ॥

तथा गद्यव संश्रिष्टौ चित्तस्पन्दौ तथैव हि ।

अभिज्ञां केवलं मिथ्या भेदः कल्पित एतयोः ॥ ६ ॥

नभावनया स्वयान्तरिभा नास्म्येति दृढनिश्चयेन सर्वेषु भावेषु

दृश्यपदार्थेषु निभुक्तमकलनं निःसर्कत्वाविकल्प यथा स्यात्तथा

अस्वरूपमन्मात्रस्वभावेन स्थितेषु सप्तषु परिच्छेदहेतुभावाद्भित-

तनैकरूपी महत्त्वात् जो नित्यतृप्तः सन् स्वेनैव निरतिशयानन्दा-

त्मना मुदिन आनन्दा गम जाग्रत्स्वप्नयोर्व्यथाप्राप्ताधालोचनमा-

त्ररूपं चित्तं प्रतिनिर्दिष्टं नद्वये सप्तषु स्वापि यावत्प्राग्दृश्य

च भावनीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहाराजायण-

नाम्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सप्तमसप्तनिमः सर्गः ॥ ७७ ॥

चित्तस्पन्दाजगद्भ्रान्तिश्चित्तस्पन्दश्च यादृशः ।

योगश्च तन्निरोधार्थः सप्तपत्र निगद्यते ॥ १ ॥

अलातस्य उवलदुष्मुकस्य परिस्पन्दाद्भ्रमणाश्रयाभिप्रसयं चकं

प्रान्त्या यथा दृश्यते तथैव ॥ १ ॥ वर्तुलान्भ्याका आ-

वर्तः ॥ २ ॥ ऐक्षणयोनित्रयोगानपमोमुख्येन स्पन्दापिच्छाका-

रमन्यतः स्पन्दाभौक्तिकमण्डलमिव दृश्यते ॥ ३ ॥ येन स्वभा-

वेन प्रस्पन्दते येनोपायेन न स्पन्दते ॥ ४ ॥ स्पन्दस्वभाव-

श्चित्तामृथकृत्य वक्तृमशय इति दृष्टान्तेरेव न दर्शयति—यथे-

त्यादिना । निलव तेललवश्च तौ । तथाशब्दः समुच्चये ॥ ५ ॥

अत्रायाद्यन्धाशब्दः समुच्चये 'द्वितीयो दार्ष्टान्तिकोपबन्धार्थः ।

सर्वत्र गुणगुण्यादावविवाराद्भेदमहिणुरभेद एव संश्लेषः ।

तत्र विचारे भेदांशो मिथ्या अभेदांशो वास्तव इति दर्शयति—

चित्सचित्सपरिस्पन्दपक्षयोरेकसंक्षये ।

स्वयं गुणगुणी सित्वा नश्यतो द्वौ न संशयः ॥ ७ ॥

द्वौ कसौ चित्सनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।

योगसाहसिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेषणम् ॥ ८ ॥

श्रीराम उवाच ।

कदा कीदृकया युक्त्या प्राणापाननिबन्धया ।

योगनाड्या मनः शान्तिमेत्यनन्तसुखप्रदाम् ॥ ९ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

देहेऽस्मिन्देहनाडीषु वातः स्फुरति योऽमितः ।

स्पन्देष्विव भुवो वारि स प्राण इति कीर्तितः ॥ १० ॥

तस्य स्पन्दवशादन्तः क्रियावैचित्र्यमीयुषः ।

अपानादीनि नामानि कल्पितानि कृतात्मभिः ॥ ११ ॥

आमोदस्य यथा पुष्पं शौक्ल्यस्य तुहिनं यथा ।

तथैष रस आधारश्चित्तस्याभिभूतां गतः ॥ १२ ॥

अन्तःप्राणपरिस्पन्दात्संकल्पकलनोन्मुखी ।

संविदसंजायते येषां तच्चित्तं विद्धि राघव ॥ १३ ॥

प्राणस्पन्दाच्चितः स्पन्दस्तत्स्पन्दादेव संविदः ।

चक्रावर्तविधायिन्यो जलस्पन्दादिवोर्मयः ॥ १४ ॥

अभिन्नाविति ॥ ६ ॥ अभेदांश एव कल्पितः किं न स्यादित्याशङ्क्य परिहरन्त्येव न स्पन्दते तथेति प्रश्नांशस्योत्तरमाह—

चितेति । यः स्वयं कारणात्मा गुणो गुणी चेति विकल्पितस्त-

दात्मना स्थित्वैव द्वावपि गुणगुणविकल्पौ नश्यतो न निरन्वये-

नेत्यर्थः । तथावैककारणात्मना स्थित्वैव गुणगुणभेदनाशदर्श-

नाद्वेदांश एव कल्पितो नामेदांश इत्येतन्मनःस्पन्दयोरेकत-

रनावाधीनात्यन्तिकोभयनिवृत्त्यैव चित्तं न स्पन्दते ननु जीवति

मनसि तत्स्पन्दो वारयितुं शक्य इत्येतच्च सिद्धमिति भावः ॥ ७ ॥

अतएव स्पन्दनिरोधेनोभयनाशार्थं ज्ञानक्रमश्च शास्त्रे दर्शित-

इत्याह—द्वौ क्रमाविति ॥ ८ ॥ तत्रायं कर्म प्रथमं जिज्ञास-

मानो रामः पृच्छति—कदेति । प्राणापानयोर्निबन्धनं प्राणा-

पाननिबन्धा । भावे 'गुरोश्च हलः' इत्यप्प्रत्ययः । प्राणापान-

निरोधलक्षणयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ आसर्गसमाप्तेरस्यैव प्रशस्योत्तरं

वर्णयिष्यंश्चित्स्यन्दस्य प्राणस्पन्दाधीनतां वक्तुं प्रथमं प्राणस्-

रूपमाह—देहेस्मित्त्यादिना । 'देहनाडीषु द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः

प्रतिधासं नाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानधरति' इति ध्रुतेरि-

त्यर्थः । यथा भुवः स्पन्देषु स्पन्दनमार्गभूतेषु विवरेषु

वारि जलं सर्बते व्याप्य स्फुरति तद्वत् ॥ १० ॥ ननु प्राणो

बहिरैव याति देहे त्वपानादयोऽन्ये वायवः संचरन्ति

तत्राह—तस्येति । ते प्राणस्यैव वृत्तिभेदा नान्ये इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वारिदृष्टान्तोपपत्तये रस इति विशेषणम् । 'आपोमयः प्राणः'

इति 'एतन्नेवाहितरसं मन्यन्ते प्राणो वा अहानां रसः' च ध्रुते-

रिति भावः । चित्तस्य कोशवत्सर्वतः संक्षेपेणाभिभूतामिव गत

आधारः । 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः' तस्य पुरुषविधत्ता-

चित्तं प्राणपरिस्पन्दमाहुरागमभूषणाः ।

तस्मिन्संरोधिते नूनमुपशान्तं भवेन्मनः ॥ १५ ॥

मनःस्पन्दोपशास्त्यायं संसारः प्रविलीयते ।

सूर्यालोकरिस्पन्दशान्तौ व्यवहृतिर्यथा ॥ १६ ॥

श्रीराम उवाच ।

अनिशं चरतां देहगोहे गगनगामिनाम् ।

प्राणादीनां परिस्पन्दो वायूनां रोध्यते कथम् ॥ १७ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः ।

अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वसंसारवृत्तिषु ॥ १८ ॥

यथाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोदितात् ।

एकतत्त्वघनाभ्यासात्प्राणस्पन्दो निरुद्धते ॥ १९ ॥

पूरकादिनिजायामादृढाभ्यासादखेदजात् ।

एकान्तध्यानसंयोगात्प्राणस्पन्दो निरुद्धते ॥ २० ॥

ओंकारोच्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभावनात् ।

सुषुप्ते संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुद्धते ॥ २१ ॥

रेचके नूनमभ्यस्ते प्राणे स्फारे खमागते ।

न स्पृशस्यङ्गरन्ध्राणि प्राणस्पन्दो निरुद्धते ॥ २२ ॥

मन्वयं पुरुषविधः' इत्यादिध्रुतेरिति भावः ॥ १२ ॥ अतएव

तत्स्पन्दस्य चित्तस्पन्ददेहेषुतेत्याह—अन्तरिति । संकल्पग्रहणं

वृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥ १३ ॥ चितः स्पन्दश्चिदाभासव्याप्तवृत्ति-

भेदः । संविदस्तत्तद्विषयाकारप्रथाः ॥ १४ ॥ प्राणपरिस्पन्दं

प्राणाधीनपरिस्पन्दम् । आगमभूषणाः 'प्राणबन्धनं हि सोम्य

मनः' 'प्राणाद्वा एष उदंति प्राणोऽस्तमेति प्राणं तर्हि वाग्न्येति

प्राण चक्षुः प्राण श्रोत्रम्' इत्यादिश्रुतिरहस्यज्ञाः ॥ १५ ॥ अ-

स्त्वेवं ततः खे तत्राह—मन इति ॥ १६ ॥ देहलक्षणं स्वगोहे

हृदयादिम्यानेषु द्वासप्ततिसहस्रनाडीभेदेषु च अनिशं चरतां

गगनेषु मुखनासिकादिच्छिद्रेषु बाह्याकाशे च गमनशीलानाम्

॥ १७ ॥ प्राणस्पन्दनिरोधं निरालम्बनसालम्बनादिराजयो-

गोपायान्वक्तुमुपक्रमते—शास्त्रेति । पूर्वोभ्यस्तासु संसारवृत्तिषु

सांसारिकव्यवहारेषु आत्यन्तिकपरित्यागाद्यमनियमशमदमा-

दिविरोध्यभ्यासाच्चात्यन्तमनास्थायां हृदि कृतप्रतिष्ठायां सत्याम्

॥ १८ ॥ प्रथमं स्थूलं शिखरे चन्द्रबिम्बे मणिदेवतामूर्त्यां

वा यत्रैव मनोऽस्य रमते तत्रैव निरोधोऽभ्यसनीय इत्याह—

यथाभिवाञ्छितेति । एकतया एकाग्रतया उदितात् । एकाग्रता-

लक्षणं परिणामं प्राप्येत्यर्थः । तदनन्तरं यन्कार्यं तदाह—

एकतत्त्वमिति ॥ १९ ॥ पूरककुम्भकरेचकक्रमेण प्राणनिरोधस-

हिताद्वा दुर्दान्तचित्तस्पन्दनिरोधः कार्य इत्याह—पूरकेति ।

पूरकादिना निजस्य स्वस्य प्राणस्यायामात् ॥ २० ॥ दीर्घोच्चा-

रितप्रणवतुयंमात्रालम्बनयोगाद्वा संविदो बाह्यार्थसंवेदनस्य

सुषुप्ते आत्यन्तिकोपरमं जाते सति ॥ २१ ॥ इदानीं रेचक-

पूरकयोरेकैकस्यापि श्वासप्रश्वासशिथिलीकरणे कालदैर्घ्याभिवर्ध-

नसहितध्यानाभ्यासादपि तन्निरोध इत्याह—रेचके इति द्वा-

पूरके नूनमभ्यस्ते पूराद्भिरिधनस्थिते ।

प्राणे प्रशान्तसंचारे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २३ ॥

कुम्भके कुम्भवत्कालमनन्तं परितिष्ठति ।

अभ्यासात्स्तम्भिते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २४ ॥

तालुमूलगतां यत्ताज्जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम् ।

ऊर्ध्वरन्ध्रगते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २५ ॥

समस्तकलनोन्मुक्ते न किञ्चिन्नाम सूक्ष्मम् ।

ध्यानात्संविदि लीनायां प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २६ ॥

द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे ।

संविदृशि प्रशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २७ ॥

अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण तालूर्ध्वं द्वादशान्तरे ।

प्राणे गलितसंवृत्ते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २८ ॥

भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते ।

चेतने केतने बुद्धे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २९ ॥

शटित्येव यदुद्भूतं ज्ञानं तस्मिन् द्वादशान्ते ।

असंक्रियविकल्पांशे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३० ॥

चिरं कालं हृते कान्तव्योमसंवेदान्मुने ।

अवासनात्मनो ध्यानात्प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३१ ॥

भ्याम् । स्फारे विपुलीभूते प्राणे छिन्नाभवत् कमान् खं शून्य-
भावं बाह्याकाशं वा आगते अङ्गरन्प्राणि नामाविशराणि न
मृशति सति ॥ २२ ॥ अन्तःपूरात्पूराणाद्वैरी घना मेघा इव
यावत्पूर्तिं मन्दमुपवीयमाने स्थिते निश्चले सति ॥ २३ ॥
पर्यन्तरे कुम्भके पूर्णकुम्भवदनन्तं कालं स्तम्भिते प्राणे परि-
तिष्ठति सति । उक्तत्रिविधप्राणायामक्रमश्च पातञ्जले शास्त्रे प्रप-
न्नः । तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासर्योगोतिविच्छेदः प्राणायामः ।
तस्मिन्प्रागुक्ते आसनजये सति बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः
कौष्ठस्य वायोनिश्श्चरणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभाव-
लक्षणः प्राणायामः कार्य इत्यर्थः । सन्तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृ-
त्तिर्द्वादशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः । यत्र प्रश्वासपूर्वको
गतिनिरोधः स बाह्यः । यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्य-
न्तरः । तृतीयः स्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति ।
यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः संकोचमापयते तथा द्वयोर्गु-
णद्वयभाव इति । त्रयोपेत्ये देशपरिदृष्टाः बहिस्तुललवस्पन्दा-
दिना अन्तर्नाभ्यादिस्पन्दादिना च । द्यानस्य विषयो देश
इति । कालेन परिदृष्टाः क्षणानामित्येतावधारणं । संख्याभिः
परिदृष्टा एतावत्संख्यश्वातप्रश्वासकालः प्रथमो द्वितीयस्तृतीय
उद्बोधित इति । एवं मृदुरेवं मय एव तीव्र इति च । स
खन्वेवमभ्यस्तः प्राणायामः प्रविकस्यत्तुलपिण्डवन्मन्दाकृष्टवि-
मनन्तुवद्वा दैर्घ्यसौक्ष्म्यापन्नः प्राणैर्दीर्घः सूक्ष्मश्च भवतीत्यर्थः ।
अभ्यासात्स्तम्भिते प्राणे इत्यनेन च तत्परिपालकभ्यश्चतुर्थोऽपि
प्रकारः सूचितः । सोऽपि पतञ्जलिना दर्शितः 'बाह्याभ्यन्तर-
विषयाक्षेपो चतुर्थः' इति । पूर्वोक्तोभयजयात्तदाक्षेपपूर्वकः प्राण-
गत्यभावः स्थिरश्चतुर्थः प्राणायाम इत्यर्थः । प्राणायामप्रतिष्ठा-
फलमपि पतञ्जलिनोक्तम् 'ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ।
धारणासु च योग्यतामनसः' इति । तपो न परम प्राणायामा-
तनो विशुद्धिर्मेलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति भाष्यम् ॥ २८ ॥ घ-
ण्टिकां व्यात्तास्यस्य जिह्वामूले स्तनवक्त्रम्भमानतया दृश्यमाना-
मिन्द्रयोनिम् । 'अन्तरेण तालुके य एष स्तन इवावलम्बते
सेन्द्रयोनिः' इति ध्रुतेः । तां परिकृत्या वर्धनाभ्यासादिप्रय-
त्नादन्तः प्राणसंचारमार्गे मूर्ध्वरन्ध्रे प्रवेक्ष्यमानया जिह्वया आ-

क्रम्य निष्पीड्याधःकृत्य प्राणे ऊर्ध्वरन्ध्रे ब्रह्मरन्ध्रे गते प्रवेक्ष्य
धारिते मतीत्यर्थः । अनेन लम्बिकायोगसमुच्चिता नभोधाराणा
दर्शिता । तत्प्रकारश्च भगवता स्कन्देनोक्तः 'रमनां तालुविषरे
निधायोर्वसुसोऽमुत्तम । भयत्रिज्वरतां गच्छेदापम्भासाम् संशयः ॥
ऊर्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं करोति यः । मासार्येन न
मन्दहो मृत्युं जयति योगवित् ॥' 'आकाशं च मरीचिवारिस-
दृशं यद्ब्रह्मरन्ध्रस्थितं यत्रार्थेन सदाशिवेन सहितं शान्तं हका-
राक्षरम् । प्राणं तत्र विलीय पञ्चघटिकं चित्तान्वितं भार्ये-
देया मोक्षकवाटापटनपट्टं प्रोक्ता नभोधारणा ॥' इति ॥ २५ ॥
समस्ताः कलना विकासास्तदनुसृतान्येव न किञ्चिन्नामनं सूक्ष्मे
द्वादशकाले संविदि अन्तर्बाह्यसंवेदनश्रुतिमात्रे निर्विकल्पसमाधिना
लीनायां सत्याम् ॥ २६ ॥ नामासौपलक्षितद्वादशाङ्गुलपरिमितबा-
ह्याकाशे चक्षुर्मेनमोर्निरोधाद्वा तन्निरोध इत्याह—द्वादशेति ॥ २७ ॥
लम्बिकायोगादममुच्चिताद्वा उपायान्तराभ्यान्तःप्रागुक्तनभोधार-
णालान्निरोधसिद्धिरित्याह—अभ्यासादिति । द्वादशान्तं ब्रह्मर-
न्ध्रस्थानं तद्ग्रे प्राणे गलितप्राये मृदुते सति ॥ २८ ॥ एवं
खेचरीमुद्रापि प्राणस्पन्दनिरोधहेतुरित्याह—भ्रूमध्ये इति ।
तारकयोश्चक्षुःकर्मानिकयोगालोकस्य तेजमश्चक्षुर्गिन्द्रियस्येति या-
वत् । चिरनिरोधाच्छान्ता उपरमे सति तथा जिह्वया प्राणे च
प्रागुक्तरीत्या कपालकुहप्रवेशादन्तं द्वादशान्तमुपागते सति
केतने भ्रूमध्ये अविसृक्तस्थाने 'य एषोऽक्षगोऽनन्तः' इति जाणा-
लभृत्यादिप्रसिद्धे चेतने विन्मात्रस्वभावे परमेश्वरे आत्मतया
बुद्धे सतीत्यर्थः । खेचरीमुद्रापि स्कन्देनोक्तः—'कपालकुहरे
जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता शटिमुद्रा भवति
खेचरी ॥ न पौञ्च्यते म रोगेण न च लिप्येत कर्मणा । बाध्यते
न स कालेन यो मुद्रां वेति खेचरी ॥' इति ॥ २९ ॥ गुरोरी-
श्वरस्य वा अनुग्रहान्काकताकीयन्यायेन शटित्येवोद्भूते ज्ञाने
शटित्येव चित्तविकल्पोपशमाद्वा तन्निरोध इत्याह—शटित्येवेति
॥ ३० ॥ 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरे पुष्करीकं वेदम
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इत्यादि ध्रुतिप्रसिद्धे दहराकाशे वा चिदे
चित्तनिवेशात्माक्षाकारे तत्सिद्धिरित्याह—चिरमिति । त-
थाचोक्तं पातञ्जले—'इदमे चित्तसंक्षिप्तार्थसंयमात्पुष्कजानम्'

श्रीराम उवाच ।

ब्रह्मन् जगति भूतानां हृदयं तत्किमुच्यते ।
इदं सर्वं महादर्शो यस्मिन्स्त्वप्रतिबिम्बति ॥ ३२ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच ।

साधो जगति भूतानां हृदयं द्विविधं स्मृतम् ।
उपादेयं च हेयं च विभागोयं तयोः शृणु ॥ ३३ ॥
इयत्तया परिच्छिन्ने देहे यद्वक्षसोऽन्तरम् ।
हेयं तद्धृदयं विद्धि तनावेकतटे स्थितम् ॥ ३४ ॥
संविन्मात्रं तु हृदयमुपादेयं स्थितं स्मृतम् ।
तदन्तरे च बाह्ये च न च बाह्ये न चान्तरे ॥ ३५ ॥
तच्च प्रधानं हृदयं तत्रेदं समवस्थितम् ।
तद्वादर्शः पदार्थानां तत्कोशः सर्वसंपदाम् ॥ ३६ ॥
सर्वेषामेव जन्तूनां संविद्भूदयमुच्यते ।
न देहाद्यवैकांशो जडजीर्णोऽपलोपमः ॥ ३७ ॥
तस्मात्संविन्मये शुद्धे हृदये हृतवासनः ।
बलान्नियोजिते चित्ते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३८ ॥
एभिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासंकल्पकल्पिनैः ।
नानादेशिकवक्रस्यैः प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३९ ॥
अभ्यासेन निराबाधमेतास्ता योगयुक्तयः ।
उपायतामुपायान्ति भव्यस्य भवभेदेन ॥ ४० ॥
अभ्यासाद्दृढतां यातो वैराग्यपरिगच्छति ।
यथावासनमायामः प्राणानां सफलः स्मृतः ॥ ४१ ॥
भूनासातालुसंस्थासु द्वादशाङ्गुलिकोटिषु ।
अभ्यासाच्छाम्यति प्राणो दूरे गिरिनदी यथा ॥ ४२ ॥

इति च ॥ ३१ ॥ हृदयशब्दस्य पुण्डरीकाकारमांसविशेषं मनसि परमात्मनि च प्रयोगदर्शनान्संदिहानस्य प्रश्नः । प्रतिबिम्बति आदर्शे प्रतिबिम्ब इव स्फुरति ॥ ३२ ॥ तत्र मांसमनसोः परिच्छिन्नत्वादव्यमेव प्रकल्प्य द्वधा विभागो बोध्यः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ननु आत्मनि हृदयशब्दो हृदयमात्रस्थितिकलाद्गौणः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—तदन्तरे चेति ॥ ३५ ॥ ‘अस्मिन्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते’ इति श्रुतेरिति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सहसा हठयोगे प्रवृत्तिं वारयितुमाह—अभ्यासेनेति । हठाभिरुधे तु रोगाया बाधा स्यादेवेति भावः ॥ ४० ॥ यथावासनं यदा या या वासना उद्भवन्ति तदा तत्तन्निरोधायैत्यर्थः । अथवा मुमुक्षावासनायां मोक्षफलेन सफलो भोगवासनायां तु तत्तद्भोगसिद्धिर्बचिष्यफलेन सफल इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अतएव तत्तत्सिद्धिफलभेदार्थं पातजलशास्त्रे भूम्यादिस्थानभेदेन धारणाभेदा दर्शिता इत्याशयेनाह—भूनासेति । तालुसंस्था तालुसंस्थान कण्ठप्रादरभ्य द्वादशाङ्गुलिमितप्रदेशकोटिः सीमा द्वादशान्तः । पुरुषभेदाद्द्विषुषवनम् । यथाह—पतञ्जलिः ‘नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्, कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः, कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्, कण्ठकूपादधः कूर्मपृष्ठवदुन्नतप्रवेशे कूर्मनाडी प्रसिद्धा, मूर्धज्योतिषि सिद्ध-

भूयोभूयश्चिराभ्यासाज्जिज्ञासाम्नेन तालुनि ।
घण्टिका स्पृश्यते प्राणो येनोच्चैर्निबहस्यलम् ॥ ४३ ॥
विकल्पबहुलास्त्वेते स्वाभ्यासेन समाधयः ।
परमोपशमायाशु संप्रयान्त्यविकल्पताम् ॥ ४४ ॥
आत्मारामो वीतशोको भवत्यन्तःसुखः पुमान् ।
अभ्यासादेव नान्यस्मात्सत्साद्भ्यासवान्भव ॥ ४५ ॥
अभ्यासेन परिस्पन्दे प्राणानां क्षयमागते ।
मनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते ॥ ४६ ॥
वासनावलितं जन्म मोक्षं निर्वासनं मनः ।
प्राणं च राम गृह्णाति यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ४७ ॥
प्राणस्पन्दो मनोरूपं तस्मात्संस्तुतिविभ्रमः ।
तस्मिन्नेव शमं याते दीयते संस्तुतिज्वरः ॥ ४८ ॥
विकल्पांशक्षयाज्जन्तोः पदं तदवशिष्यते ।
यतो वाचो निवर्तन्ते समस्तकलान्विताः ॥ ४९ ॥
यत्र सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् ।
यत्र नेदं यतो नेदं यत्नेदं नेदशं जगत् ॥ ५० ॥
विनाशित्वाद्विकल्पत्वाद्गुणित्वाभिर्गुणान्मनः ।
यस्य नो सदृशो दृष्टो दृष्टान्तः कश्चिदेव हि ॥ ५१ ॥
स्वादनी सर्वशालीनां दीपिका सर्वतेजसाम् ।
कलना सर्वकामानामन्तश्चिच्चन्द्रिकरेदिता ॥ ५२ ॥
यस्मात्कल्पतरोर्विह्वलः संसारफलपङ्कयः ।
अनारतं बहुरसा जायन्ते च पतन्ति च ॥ ५३ ॥
तत्पदं सर्वसीमान्तमवलम्ब्य महामतिः ।
यः स्थितः स्थिरधीस्तज्ज्ञः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५४ ॥

दर्शनम्’ इत्यादि । शिरःकपालच्छिद्रं भास्वरज्योतिर्मूर्धज्योतिः । गिरिनदीनिर्झरः । मा यथा दूरे गत्वा तत्रैव लीयते तद्वत् ॥ ४२ ॥ ‘जिह्वाकाम्य घण्टिका’ इति यन्प्रागुक्तं तत्रोपायमाह—भूय इति । स्पृश्यते आकम्प्यते ॥ ४३ ॥ एतेषां समाधिभेदानां तत्तत्सिद्धिफलेषु विकल्पबहुलत्वेऽपि निष्कामस्य परमोपशमफले अविकल्पत्वेन सर्वेषामित्याह—विकल्पेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वासनावलितं मनो जन्मशरीरं तत्र प्राणं चाभिमानेन गृह्णाति । निर्वासनं तु मोक्षम् ॥ ४७ ॥ एवं उक्त्वाभ्यासप्रकारेण दीयते खण्ड्यते । चिकित्स्यत इति यावत् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इदं हृदयं यत्र नेत्याधेयतया, यतो नेत्युपादेयतया, यत्रेति तादात्म्येन च साच्चिदात्मसंबन्धान्निषेधात् कर्माभ्यशेन जगद्ब्रह्मसदृशमित्यर्थः ॥ ५० ॥ अतएव विनाशितादिधर्मके जगति न कश्चिदपि ब्रह्मणो दृष्टान्तोऽस्तीत्याह—विनाशित्वादिनि ॥ ५१ ॥ यदि न कश्चिद्वृष्टान्तस्तर्हि कथं तत्परिचयस्तत्राह—स्वादनीति । रसरूपादिगोचरबाह्यवृत्तित्रिपुटीनां कामाद्यान्तरवृत्तित्रिपुटीनां च भासकतया तत्परिचयमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ‘फलमत उपपत्तेः’ इति न्यायाद्विचित्रकर्मफलोदयक्षयनिमित्ततया वा तत्परिचयमित्याह—यस्मादिति ॥ ५३ ॥ तत्परिचयावलम्बने पुरुषार्थसिद्धिर्दृश्यवृत्तिसंहरति—तदिति

विगतसर्वसमीहितकौतुकः

समुपशान्तहिताहितकल्पनः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मोक्षोपायेष्वपशमप्रकरणे योगवर्णनं नाम अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ७९

श्रीराम उवाच ।

योगयुक्तस्य चित्तस्य शम एव निरूपितः ।

सम्यग्ज्ञानमिदानीं मे कथयानुग्रहात्प्रभो ॥ १ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अनाद्यन्तावभासात्मा परमात्मह विद्यते ।

इत्येको निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥ २ ॥

इमा घटपटाकाराः पदार्थशतपङ्क्तयः ।

आत्मैव नान्यदस्तीति निश्चयः सम्यगीक्षणम् ॥ ३ ॥

असम्यग्भेदनाज्जन्म मोक्षः सम्यग्वेक्षणान् ।

असम्यग्भेदनाद्रज्जुः सर्पो नो सम्यगीक्षणान् ॥ ४ ॥

संकल्पान्शविनिर्मुक्ता संविन्संवेद्यवर्जिता ।

संविन्स्याभिसमाख्याता मुक्तावस्तीह नेतरन् ॥ ५ ॥

सा शुद्धरूपा विज्ञाता परमात्मेति कथ्यते ।

शुद्धा त्वशुद्धरूपान्तरविद्येत्युच्यते बुधैः ॥ ६ ॥

संविन्तिरेव संवेद्यं नानयोर्द्वित्वकल्पना ।

चिनोत्यात्मानमात्मैव रामैवं नान्यदस्ति हि ॥ ७ ॥

यथा भूतात्मदर्शित्वमेतावद्भवनत्रये ।

यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता ॥ ८ ॥

सर्वमात्मैव कौ दिष्टौ भावाभावौ क च स्थिता ।

क बन्धमोक्षकलने किमन्यद्गम शोच्यते ॥ ९ ॥

द्राव्याम् ॥ ५४ ॥ विगतानि सर्वाणि रमोहितकौतुकानि कामभोगोत्कण्ठा यस्य । अतएव तदनुकूलप्रतिक्रियेषु समुपशान्ता हिताहितवासना थस्य । अतएव सकल्पे सम्यग्बहारेण समा हर्षविषादशून्य आशयो यस्य । ईदृशो मुक्तमनाः पुरुष-प्रेष्टो भवति । भगवान्वाणुरपि भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणेऽष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

उद्दिष्टं चित्तनाशाय योगज्ञानक्रमो हि यो ।

तथोराध परिज्ञाने द्वितीयोऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥

‘द्वौ क्रमा चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव’ इत्युद्दिष्ट-क्रमयोर्मध्ये आगच्छितस्य शमो नाशप्रकारो निरूपितस्त्वयेत्यर्थः ॥ १ ॥ लक्षणस्वरूपमाधनादिभिः सम्यग्ज्ञानं प्रपञ्चयितुं प्रथममात्मपरिचयेन जगद्व्याप्तनालक्षण तल्लक्षणमाह—अनाद्यन्तेति । एकः असाधारणः । स्फारः अपरिच्छिन्नाकारः ॥ २ ॥ एवं जगद्व्याप्तमात्मपरिचयात्मना वा तल्लक्षणमित्याह—इमा पटपटाकाराः पदार्थशतपङ्क्तयः—इति । असम्यग्भेदनाज्जन्म मोक्षसमर्थतां दर्शयति—असम्य-

सकलसंबन्धहारसमाशयो

भवति मुक्तमनाः पुरुषोत्तमः ॥ ५५ ॥

न चेत्यमन्यन्नो चित्तं ब्रह्मवेदं विजृम्भते ।

सर्वमेकं परं व्योम को मोक्षः कस्य बन्धता ॥ १० ॥

ब्रह्मेदं बृंहिताकारं बृहद्बृहदवस्थितम् ।

ज्ञानादस्तिमिदं द्विन्वं भवान्मैव त्वमात्मना ॥ ११ ॥

सम्यगालोकिने रूपे काष्ठपाषाणवाससाम् ।

मनागपि न भेदोऽस्ति क्वासि संकल्पनोन्मुखः ॥ १२ ॥

आदावन्ते च संशान्नं स्वरूपमविनाशि यत् ।

वस्तु नामात्मनश्चैव तन्मयो भव राघव ॥ १३ ॥

परं व्योमेदमखिलं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

सुखदुःखकमः कुत्र विज्वरो भव राघव ॥ १४ ॥

द्वैताद्वैतसमुद्भूतं जगमरणविभ्रमैः ।

स्फुरत्यात्मभिगतात्मैव चित्रैरग्नैश्च वीचिभिः ॥ १५ ॥

शुद्धमात्मानमालिङ्ग्य नित्यमनन्तव्या धिया ।

यः स्थितस्ते क आत्महं भोगा बन्धयितुं क्षमाः ॥ १६ ॥

कृतस्फारविचारस्य मनो भोगादयोऽग्नयः ।

मनागपि न भिन्दन्ति शैलं मन्दानिला इव ॥ १७ ॥

अविचारिणमज्ञानं मृदमाशापरायणम् ।

निगिरन्तीह दुःखानि यका मन्मथिवाजलम् ॥ १८ ॥

जगदात्मैव सकलमविद्या नास्ति कुत्रचित् ।

इति दृष्टिमवष्टभ्य सम्यग्रूपः स्थिरो भव ॥ १९ ॥

गिति । सम्यगीक्षणान्नो मयं । सर्वमावात्मोक्ष इति यावत् ॥ ४ ॥ मुक्तां तर्हि किं परिशिष्यते तदाह—संकल्पेति । संवि-
त्या स्वप्रकाशस्वभावेनैव आत्मना सम्यक् आख्याता प्रथमता ।
दृष्ट मुक्तां ॥ ५ ॥ अयर्थे तु शब्दः ॥ ६ ॥ तथाचाविज्ञान-
कृत एव संविन्संवेद्ययोर्भेदो न वास्तव इत्याह—संविन्तिरे-
वेति । चिनोति अज्ञाना-सन्निर्नाति ज्ञानान् परिचिनोतीत्यर्थः
॥ ७ ॥ निष्कृष्ट सम्यग्ज्ञानस्वरूपमाह—यथाभूतं ॥ ८ ॥
दिष्टौ निर्दिष्टौ । निष्कृष्य निरूपितवित्यर्थः । किमन्यदस्ति यदर्थ-
शोच्यते सर्वैरिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मोऽपि बृहद्ब्रह्म स्था-
मन्येव मायया नटवद्विनाकारं दृष्ट इत्येव व्यवस्थितम् ॥ ११ ॥
सम्यक् अविद्यानाममात्ररूपेणास्त्योक्तिं सति क्वासि । नतोक्-
त्येव ह्योपादये संकल्पनं विकल्पनं वा संभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥
अविनाशि यस्वरूपं नटव वस्तु । नामेति प्रसिद्धौ । आत्मनश्च
स्वरूपमेव विधमनन्तमन्यो भवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ परं निरतिश-
यानन्दरूपं ब्रह्म ॥ १४ ॥ स्फुरति अलस्येति शेषः ॥ १५ ॥
तं तत्त्वज्ञम् । के भोगाः ॥ १६ ॥ मनोभोगः कामरुदादयः
पदस्य ॥ १७ ॥ अजलं जलाभिर्गतमरूपजलस्य वा ॥ १८ ॥

नानात्वमस्ति कलनासु न वस्तुतोऽन्त-

र्नानाविधासु सरसीषु जलादि नान्यत् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारायायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सम्यग्ज्ञानलक्षणनिरूपणं नामैकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीनितमः सर्गः ८०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

इदमन्तः कलयतो भोगाप्रति विवेकिनः ।

पुरास्थितानपि सदा स्पृहैवाङ्गं न जायते ॥ १ ॥

चक्षुरालोकनायैव जीवन्तु सुखदुःखयोः ।

भारायैव बलीवर्दो भोक्ता द्रव्यस्य नायकः ॥ २ ॥

नयने रूपनिर्मले भोभः क इव देहिनः ।

गर्दभे पलबले मग्ने कैव सेनापतेः क्षतिः ॥ ३ ॥

रूपकर्दममेतन्मानयनास्वादयाधम ।

नश्यत्येतन्निमेषेण भवन्तमपि हिंसति ॥ ४ ॥

येनैव संख्या क्रियते येनैवाऽस्वाऽनुगम्यते ।

तदीयैः कर्मभिः क्षिप्रं प्राज्ञः क्रूरो निबध्यते ॥ ५ ॥

उत्पन्नध्वंसि चापातमात्रदृष्टमसम्भयम् ।

॥ १९ ॥ जलादि आदिपदात्तगङ्गकनबुद्बुदादि जलान्नान्यत् ।

यथेति शेषः । इति विविच्य समवलोकितमभ्यगर्थस्तदेकनिश्च-

यप्रधानः पुरुष आत्यन्तिकचित्तनाशाद्रिमुक्त इत्युच्यते इत्यर्थः ।

॥ २० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारायायणतात्पर्यप्रकाशे उपश-

मप्रकरणे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

यस्मिन्विमर्शे सुपटे दिव्यभोगेष्वपि स्पृहा ।

नोदेत्यपि पुरःस्थेषु स विमर्शोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

इदं वक्ष्यमाणं विमर्शोपदर्शनम् । पुरःस्थितानपि भोगा-

प्रति स्पृहा न जायत एवेत्यन्वयः ॥ १ ॥ तत्रार्दां चक्षुषा

इष्टानिष्टरूपे आलोचितं चक्षुरहन्तामिनिवेशाज्ञावस्य मुखदुःखे

इत्येते तत्र चक्षुःप्रति स्वामित्वेवास्य नग्वहन्तेति विमर्शेन

दुःखादिप्रसक्तिरिति दर्शयति—चक्षुरिति । बलीवर्द एव भार-

वहनदुःखाय न तस्य भारद्रव्यस्य च नायकः । नष्टस्य बली-

वर्द इत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वामित्वमपि तस्य न चक्षुर्मात्रं किंतु

कार्यकारणसंघातकामकर्मवासनातत्फलभेदेव नन्तेषु । तत्र अहं-

कारबुद्धिमतः प्राणपरम्परया कथंचित्स्वत्वकोटिनिविष्टस्यैकस्य

चक्षुषः कदाचिदनिष्टरूपसंप्रयोगे कावा गणना कुतो वास्य दुः-

खप्रसक्तिरित्याशयेनाह—नयने इति । गर्दभे सेनान्तर्गतसज्जक-

गर्दभे ॥ ३ ॥ स्वामित्वादेव तन्निवारयितुमपि शक्यमित्याशये-

नाह—रूपेति । एतत् क्षीपुत्रादिसौन्दर्यलक्षणं रूपम् । हिंसति

नाशयति । छान्दसो विकरणव्यत्ययः । हे अधम मूढतम

॥ ४ ॥ प्राज्ञस्त्वहिं कीदृशः क्वचिन्निबध्यते तत्राह—येनेति ।

क्रूरो निश्चितमतिः प्राज्ञस्तु येनान्तर्गतेन चिदात्मनैव सम्यक्

ख्याने संख्या प्रकाशो बाह्याभ्यन्तारार्थपान्था क्रियते येनैव अस्वा

अनात्मभूता कोशपरम्परा आत्मतादात्म्यारोपेणानुगम्यते तदीयैः

इत्येकनिश्चयमयः पुरुषो विमुक्त

इत्युच्यते समवलोकितसम्यगर्थः ॥ २० ॥

रूपमाश्रय मा नेत्र विनाशायाविनाशिने ॥ ६ ॥

साक्षिवत्त्वं स्थितं नेत्र रूपमात्मनि तिष्ठति ।

आलोकं कालवशतस्त्वमेकं किं प्रतप्यसे ॥ ७ ॥

सलिलरूपन्दवदृष्टिः पिच्छिकेवाम्बरोत्थिता ।

सुजातिबन्धा स्फुरति तव चित्त किमागतम् ॥ ८ ॥

कल्पाम्मसीव शफरी चित्ते स्फुरणधर्मिणि ।

स्वयं स्फुरत्यहंकारस्त्वमयं प्रोत्थितः कुतः ॥ ९ ॥

आलोकरूपयोनित्यं जडयोः स्फुरतोर्मिथः ।

आधाराधेययोश्चित्तं व्यर्थमाकुलता तव ॥ १० ॥

रूपालोकमनस्काराः परस्परमसङ्गिनः ।

संपन्ना इव लक्ष्यन्ते वदनादर्शविम्बवत् ॥ ११ ॥

अज्ञानजन्तुना ह्येते श्लिष्टा जाता निरन्तराः ।

आदासीन्येन यथाप्रामार्थ्यप्रकाशनलक्षणैः कर्मभिश्चरित्रैर्निबध्यते

अभ्यासेन संवध्यते न मूढवद्रूपकर्दमास्वादनकर्मभिः । तथाच

त्वसायुदासीने मद्रूपं प्रकाशय नतु तदास्वादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ उत्पत्त-

ध्वंसि आपातमात्रदृष्टं चेति विशेषणं असन्मयमित्यस्योपपत्तये ।

अविनाशिने अनिवार्याय विनाशाय सृष्ट्युमुखप्रवेशाय ॥ ६ ॥

किंच रूपविषये सदा सर्वार्थप्रकाशने निरपेक्षसमर्थेऽपि परमा-

त्मनि उदासीने स्थिते सति हे नेत्र, कालवशतः कदाचिदेव

दापाद्यालोकं प्राप्य प्रकाशयतु त्वमेवैकं किं किमर्थं प्रतप्यसे,

अतस्त्वमपि माध्विर्वास्थित सद्रूप पश्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ इदानीं च-

क्षुषा भ्रान्त्या रूपं आलोकितंऽपि चित्तस्य तदभिनिवेशे हेतुर्ना-

स्तीत्याह—सलिलेति । हे चित्त, इयं विचित्ररूपदृष्टिर्नद्यादिसलिले

नानाविधा नियतस्पन्दवैचित्र्यवदनियता । अम्बरे सूर्यालोकामि-

मुखसाधुने निर्गोष्ठानामयूरपिच्छिकेव मिथ्याभूता च गौरयम-

श्वोऽयं क्षीपिण्डोयमित्येवं नानाविधसुजातिदुर्जातिविकल्पानुव-

न्धाचक्षुषः स्फुरति तत्र तव किमागतं येन त्वं रज्यसे तप्यसे

चेत्यर्थः ॥ ८ ॥ अस्तु वा चित्ते चक्षुर्दृष्टार्थाकारा वृत्तिस्तथाप्यभि-

निवेशहेतोरहंकारस्य निमित्तं नास्तीत्याह—कल्पेति । चित्तं

स्वयं रूपाद्याकारः स्फुरति चे स्फुरन्तु नाम, अयमहंकारस्तु कुतः

प्रोत्थितः ॥ ९ ॥ किंच क्षीपिण्डादिलक्षणं रूपं सूर्याद्यालोकमा-

श्रित्य स्फुरति सूर्यालोकश्च पिण्डाश्रित इत्यन्योन्यसंयोगे सौन्द-

र्यभ्रान्त्या कामादिना चित्तस्य व्याकुलता प्रसिद्धा साच तयोश्च-

त्तेनासंबन्धाद्यर्थेत्यर्थः ॥ १० ॥ असंबन्धमेव दृष्टान्तेन स्फुट-

यति—रूपेति । चक्षुषा बहिः रूपालोकं मनसा चान्तःसंक-

ल्पादयो मनस्कारा इति भिन्नदेशत्वादेवेति भावः । संपन्नाः

संलग्ना इव ॥ ११ ॥ तत्संलग्नताभ्रान्तौ बाह्यान्ममेव निमित्तमि-

अज्ञाने ज्ञानगिलिते पृथक्किञ्चन्यसन्मयाः ॥ १२ ॥
 मनःकल्पनया ह्येते सुसंबद्धाः परस्परम् ।
 रूपालोकमनस्कारा दारुणी जनुना यथा ॥ १३ ॥
 स्वमनो मननं तन्तुर्मनोभ्यासेन यत्नतः ।
 विचारारच्छेदमायाति च्छिन्नैवाज्ञानभावना ॥ १४ ॥
 अज्ञानसंश्रयात्क्षीणे मनसीमे पुनर्मिथः ।
 रूपालोकमनस्काराः संघट्टन्ते न केचन ॥ १५ ॥
 सर्वेषां चित्तमेवान्तरिन्द्रियाणां प्रबोधकम् ।
 तदेव तस्मादुच्छेद्यं पिशाच इव मन्दिरात् ॥ १६ ॥
 चित्तं वल्गसि मिथ्यैव दृष्टोऽन्तो भवतो मया ।
 आद्यन्तयोः सुतुच्छं त्वं वर्तमाने विनश्यसि ॥ १७ ॥
 मुधा पञ्चभिराकारैः किमन्तः परिवल्गसि ।
 यस्त्वां स्वमिति जानाति तस्यैव परिवल्गसि ॥ १८ ॥
 त्वद्वल्गनं मे कुमनो न मनागपि तुष्टये ।
 माया मनः स्पन्द इव व्यर्थं वृत्तिषु दृष्टासे ॥ १९ ॥
 तिष्ठ वा गच्छ वा चित्तं नासि मे न च जीवसि ।
 प्रकृत्यासि मृतं नित्यं विचारान्मुमुतं स्मृतम् ॥ २० ॥
 निस्तत्त्वं त्वं जडं भ्रान्तं शटं नित्यमृताकृतं ।
 मूढ एव त्वयाज्ञेन बाध्यो न प्रविचारवान् ॥ २१ ॥
 वयमज्ञातवन्तस्त्वां मौख्येणाशु मृतं भवन् ।
 मृतमस्माकमद्यासि दीपानां तिमिरं यथा ॥ २२ ॥
 शटेन भवता दीर्घकालं देहगृहं मम ।
 उपरुद्धमभूत्सर्वं साधुसंसर्गवर्जितम् ॥ २३ ॥

जडे प्रेतसमाकारे गते त्वयि मनःशटे ।
 सर्वसज्जनसंसेव्यमिदं देहगृहं मम ॥ २४ ॥
 पूर्वमेवासि नासीस्त्वं संप्रत्येव शटं जगत् ।
 न भविष्यसि चेदानीं वेताल किं न लज्जसे ॥ २५ ॥
 सह तृष्णापिशाचीभिः सह कोपादिगुणैः ।
 निर्गच्छ चित्तवेताल शरीरसदान्मम ॥ २६ ॥
 दिष्ट्या विवेकमात्रेण निर्गतो देहमन्दिरात् ।
 प्रमत्तचित्तवेतालः कुतूहः कन्दरादिव ॥ २७ ॥
 अहो नु चित्रं मुमहज्जडेन क्षणभङ्गिना ।
 मनःशटेन सर्वोऽयं नीनो विवशानां जनः ॥ २८ ॥
 कस्ते पराक्रमः किं ते वल् कस्ते समाश्रयः ।
 यदि वल्गसि मामेकं जनानां बाधसे मृतम् ॥ २९ ॥
 सर्वधैवासि न मया दीनचित्तक मार्यमे ।
 मृतमित्यवबुद्धं त्वमद्य केवलमज्ञ हे ॥ ३० ॥
 एतावन्तमहं कालं त्वां ज्ञात्वा जीवदास्थिति ।
 श्रिष्टः प्रभूतसङ्गासु चिरं संसृतिगतिषु ॥ ३१ ॥
 चित्तं मृतं हि नास्तीदमित्यथाधिगतं मया ।
 तेन त्वदाशां संत्यज्य तिष्ठाम्यान्मनि केवलम् ॥ ३२ ॥
 दिष्ट्या चित्तं मृतमिति ज्ञातमद्य मया व्ययम् ।
 न शटेन समं नेयं समग्रं जीविनं निजम् ॥ ३३ ॥
 उत्सार्य देहमदनाम्ननःशटमहं क्षणान् ।
 अहं स्वस्थः स्थितोऽस्म्यन्तर्वेतालपरिवर्जितः ॥ ३४ ॥
 चित्तवेताललब्धेन चिरं कालं मयात्मना ।

व्याह—अज्ञानेति । पृथक्किञ्चिद्विशेषतः अगमनया बाधिताः सन्तः अज्ञान-
 अधिष्ठानमात्रपरिशेषेण तिष्ठन्ति ॥ १२ ॥ दारुणी कोष्ठे ।
 जनुना लाक्ष्या ॥ १३ ॥ स्वमनोमननमेव तन्तुः केशकार-
 न्तुवस्त्रबन्धनं सच मन्दमध्यमाधिकारिणोर्वेगाद्यशमदमनिर्गो-
 भादिमनोभ्यासेन यत्नतो विचारारच्छेदमायाति । मुख्यार्थका-
 रिणस्तु सहस्रोपपन्नज्ञानेन तस्मिदिच्छन्ते सति स्वभावेन एवाज्ञान-
 भावनादिच्छन्नैव नैव प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्र द्वितीय-
 व्याख्यायास इत्याह—अज्ञानेति ॥ १५ ॥ प्रथमेन तु यत्नेन
 चित्तमुच्छेद्यमित्याह—सर्वेषामिति ॥ १६ ॥ इदानीं चित्तमेव
 संबोध्य बोधयति—चित्तित्यादिना । अन्तो बाधोपायः । यत्न
 आद्यन्तयोः सुतुच्छं अतो वर्तमानकालेऽपि विनश्यसि अम-
 रसि । नहि पूर्वोत्तरकालयोस्तुच्छो वन्त्यापुत्रो वर्तमानकाले
 संभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ पञ्चभिरिन्द्रियोपनिर्गतः शब्दाद्याकारिः ।
 यन्मदभिमानो प्रमाता त्वां स्व मदीयमिति जानाति तस्यैव
 त्वमुपकरणतया परिवल्गसि न त्वसङ्गादासीनविदेकरसस्य समे-
 त्यर्थः ॥ १८ ॥ तुष्टिप्रहर्षं विषादस्याप्युपलक्षणम् । ऐन्द्रजालि-
 कमायाप्रयुक्तं मनसो नानाविषयदर्शनाकारस्पन्दे इव ॥ १९ ॥
 प्रकृत्या स्वीयमिथ्यास्वभावेनैव मृतं निरात्मकमसि विचारान्
 तथास्मृतं सत् सुमृतं अत्यन्तासदसीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥
 एतावत्कालं वयं त्वा मृतं भवन् नगराभ्यन्तरे वर्तमाने अज्ञान-
 वन्तो न जानवन्तः । अद्य आत्मनश्चर्यदर्शनकाले ॥ २२ ॥
 माधव जमदग्न्याचार्ययोश्चाश्वमेधसमर्पणार्थं गतम् ॥ २३ ॥
 जमादय एव गजाना ॥ २४ ॥ हे जगद्गुरु चित्तवेताल, शट
 त्वं पवमेव नासाः संप्रति च नास्म्येव अद्य च न भविष्यसि ।
 एव मया कालत्रये नियमनागोऽपि इदानीमत्र स्यात् किं न
 लज्जसे । अहो नव निरुज्जनेत्यर्थः ॥ २५ ॥ यदि गल-
 जोऽपि तर्हि निगच्छेद्यथा—शटेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ चित्त-
 बाधनजनाननुशोचान—अहो दर्शनं ॥ २८ ॥ जनानां मध्ये
 मृतं मरणधर्मकदेहात्मदशात्मस्वतो मृत बाधमेव अद्य कस्ते
 पराक्रमः । एकमाद्वितीयात्मभूत मा प्रति यादं वल्गसि आगन्तुं
 शक्नोति नदा ते पराक्रम इति शेषः ॥ २९ ॥ हे अज्ञ दीनचि-
 त्तक, मया अद्य न मार्यमे, यत्नः पूर्वमेव सर्वधै त्वं मृतमिति
 अवबुद्धम् । अद्यमेव वध इत्यर्थः ॥ ३० ॥ जीवदास्थितिं जीवन्
 इव आस्थितिः स्वरूपमना यस्य तथाविधं ज्ञात्वा श्रिष्टस्त्वया
 सह नादाभ्यन्तरे संगतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ बोधोत्तरं जीवन्मुक्तानां
 निश्चितमेवायुःशेषनयनमुचितमित्याह—न शटेनेति ॥ ३३ ॥
 शटानां कामक्रोधलोभादीनां महं उन्मथभूतं मनो देहसदना-
 दुन्मार्यं ॥ ३४ ॥ चित्तवेतालेन लब्धेन विप्रलब्धेन आत्मना

कृता विकारा विविधाः स्वयं स्मृत्वा हसाम्यहम् ३५
 चिराभिप्रातितो दिष्ट्या विचारसिपरार्धितः ।
 हृद्रेहाच्चित्तवेतालस्तालोचालसमुन्नतः ॥ ३६ ॥
 प्रशान्ते चित्तवेताले पवित्रां पदवीं गते ।
 दिष्ट्या शरीरनगरे सुखं तिष्ठामि केवलम् ॥ ३७ ॥
 मृतं मनो मृता चिन्ता मृतोऽहंकारराक्षसः ।
 विचारमन्त्रेण समः स्वस्तिष्ठामि केलम् ॥ ३८ ॥
 किं मनो मे ममाशा का को मेऽहंकारको भवेत् ।
 दिष्ट्या व्यर्थं कलत्रं मे नष्टमेतदशेषतः ॥ ३९ ॥
 एकस्यै कृतकृत्याय नित्याय विमलात्मने ।
 निर्विकल्पचिदाख्याय मह्यमेव नमोनमः ॥ ४० ॥
 न शोकोऽस्ति न मोहोस्ति न चैवाहमहं स्वयम् ।
 न च नाहं नचान्योऽहं मह्यमेव नमोनमः ॥ ४१ ॥
 न ममाशा न कर्मणि न संसारो न कर्तृता ।
 न भोक्तृता न देहो मे मह्यमेव नमोनमः ॥ ४२ ॥
 नाहमात्मा नवा कोऽन्यो नाहमसि न चेतः ।

इत्याद्यं वासिष्ठमहारामायणं वार्त्ताकीये ० ६० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे दृश्यदर्शनसंबन्धो नामार्शान्तिनमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतिनमः सर्गः ८१

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवं विचार्य बुद्धान्तः पुनरित्थं विचार्यते ।
 तत्त्वविद्भिर्महाबाहो ज्ञेय आत्मा महान्मभिः ॥ १ ॥
 आत्मैवेदं जगदिति सत्यं चित्तेन मार्जितम् ।
 उत्थितं स्यात्कुतश्चित्तमहो चित्तमवस्तु यत् ॥ २ ॥

तदात्मभूतं मया । इदानीं स्वयं परमार्थान्भूतोऽहं तान्विकार-
 गन्स्मृत्वा हसामात्यर्थः ॥ ३५ ॥ निपातितो निपात्यैव मारितः
 ॥ ३६ ॥ कामादिमलाभावात्पवित्रां पदवींमिन्द्रियद्वारमार्गं गते
 प्राप्तः ॥ ३७ ॥ समो निरस्तर्वेषभ्यः मनु ॥ ३८ ॥ कलत्रं
 पोष्यवर्गः ॥ ३९ ॥ इदानीं परिशिष्टं निगतिजयानन्दैकरसमा-
 त्मानमतिशयेन नमस्यति—एकस्यै इत्यादिना ॥ ४० ॥ अह-
 महं अहमभिमानप्रधानजडांशो नैव । न च नाहं अहंकारप्रत्य-
 क्रिदात्मा नेति च न ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आत्मा आत्मशब्दप्रत्य-
 यविषयो न । तथाच बृहदारण्यकभाष्ये तद्वार्तिके च ‘आत्मे-
 स्वेवोपासीतेत्यत्र इतिशब्द आत्मशब्दप्रत्ययविषयवनिवारणार्थ’
 इत्युक्तम् । नवा अन्यः अनात्माहम् । कोऽन्यस्तत्त्वदृशा संभा-
 व्यते यदहं स्याम् । एवमहंशब्दप्रत्ययविषयस्तदितरश्च नाहम् ।
 एवं च खेतराप्रसिद्धेः स्वयमेव सर्वमिति सर्वमेवाहमित्यर्थः
 ॥ ४३ ॥ आदिर्भुवनानां कारणम् । धाता धारयिता । व्यव-
 च्छेदश्चिविधपरिच्छेदः ॥ ४४ ॥ सर्वकालाय सनातनाय
 ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अद्रयश्च अच्ययश्च उर्वी च नश्य-
 एतैः सहिता सा प्रसिद्धा इयं वर्तमाना दृश्यश्रीर्नाहम् । एवम-
 तीतानागतपदार्थाव्यं जगत्सर्वमपि नाहमहमेव वेति योज्यम्

सर्वमेवाहमेतस्यै मह्यमेव नमोनमः ॥ ४३ ॥
 अहमादिरहं धाता चिदहं भुवनान्यहम् ।
 मम नास्ति व्यवच्छेदो मह्यमेव नमोनमः ॥ ४४ ॥
 निर्विकाराय नित्याय निरंशाय महात्मने ।
 सर्वस्यै सर्वकालाय मह्यमेव नमोनमः ॥ ४५ ॥
 नीरूपाय निराख्याय प्रकाशाय महात्मने ।
 स्वयमात्मैकसंस्थाय मह्यमेव नमोनमः ॥ ४६ ॥
 समां सर्वगतां सूक्ष्मां जगदेकप्रकाशिनीम् ।
 सत्तामुपगतोऽस्म्यन्तर्मह्यमेव नमोनमः ॥ ४७ ॥
 साद्रथाभ्युर्वी नदी सेयं नाहमेवाहमेव वा ।
 जगत्सर्वे पदार्थाव्यं मह्यमेव नमोनमः ॥ ४८ ॥
 व्यपगतमननं समाभिरामं
 प्रकटितविश्वमविश्वमप्यनन्तम् ।
 स्वयमजमजरं गुणादतीतं
 वपुरहमच्युतमीश्वरं नमामि ॥ ४९ ॥

अविद्यत्वादचित्तत्वाभ्यामात्वाच्चासंदेह हि ।
 ध्रुवं नास्त्येव वा चित्तं भ्रमादन्यत्खवृक्षवत् ॥ ३ ॥
 सिद्धः स्थाणुपरिस्पन्दो नागतस्य यथा शिशोः ।
 अबुद्धस्य न बुद्धस्य तथा चित्तमसम्भयम् ॥ ४ ॥

॥ ८८ ॥ व्यपगतानि मननानि मनोविकल्पा यस्मादन एव स-
 माभिगमं प्रकटितविश्वमनन्तं अच्युतं कुतः । उत्थितस्वरूपा-
 दप्रच्युत इष्टं अविद्यातत्कार्यनिगमे समर्थाभवर्तनीश्वरं वपुः
 स्वरूपं नमामि । सर्वोत्कृष्टेण प्रपन्नोऽसीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ इति श्री-
 वामिष्ठमहारामायणतान्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे अशीति-
 तमः सर्गः ॥ ८० ॥

यस्यै प्राक्तित्वेनालो देहगंहाद्विवाहितः ।
 इहानुभवयुक्तिभ्यां चित्तासत्तोपपाद्यते ॥ १ ॥
 आत्मा ज्ञेयः अवश्य ज्ञानव्य इति विचारतत्त्वविद्भिः पुन-
 रित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण विचार्यते चित्तमिति शेषः ॥ १ ॥
 येन चित्तेन आत्मैवेदमिति बोधेन जगन्मार्जितं तच्चित्तं कुत
 उत्थितं स्यात् यज्जगदन्तःपातेन स्वयमप्यवस्तु । अहो इत्या-
 श्रयै ॥ २ ॥ अवस्तुन्ममेव साधयति—अविद्यत्वादिति । जड-
 त्वाच्चित्तान्तरशून्यत्वान्मायाकार्यत्वाच्च ध्रुवं निश्चयेन चित्तं ना-
 स्त्येवेत्यसंदेह । अथवा खड्गवज्रमादिवान्यद्वस्तुतस्तु शुद्धं ख-
 मिवाभूत् तदित्यर्थः ॥ ३ ॥ यथा नांकागतस्य शिशोर्बालस्य
 स्थाणुपरिस्पन्दो भ्रान्तिमात्रसिद्धस्तदबुद्धस्य चित्तं सिद्धमपि
 १ अरूप इति पाठः.

मौख्यमोहभ्रमे शान्ते चित्तं नोपलभामहे ।
 वक्रारोहभ्रमस्यान्ते पर्वतस्पर्शनं यथा ॥ ५ ॥
 एवं हि चित्तं नास्त्येव प्रलैवास्ति तथात्मकम् ।
 पदार्थभावनाश्चित्तात्तेनासत्या मयोद्भिताः ॥ ६ ॥
 जानोऽस्मि शान्तसंदेहः स्थितोऽस्मि विगतज्वरः ।
 तथा तिष्ठामि तिष्ठामि तथैव विगतेषणम् ॥ ७ ॥
 चित्ताभावे परिक्षीणा बाल्यवृष्णादयो गुणाः ।
 आलोकोपरमे चित्रा वर्णाख्या इव संविदः ॥ ८ ॥
 मृतं चित्तं गता तृष्णा प्रक्षीणो मोहपञ्जरः ।
 निर्हंकारता जाता जाग्रत्यस्मिन्प्रबुद्धवान् ॥ ९ ॥
 एकमेव जगच्छान्तं नानान्वं न सदित्यपि ।
 किमन्यद्विशुशाम्यन्तः कथयैवालमेतया ॥ १० ॥
 निर्गमासमनाद्यन्तं पदं पावनमागतः ।
 सौम्यः सर्वगतः सूक्ष्मः स्थित आत्मास्मि शाश्वतः ११
 यदस्ति यच्च नास्तीह चित्ताद्यान्माद्यवस्तु च ।
 तस्मादच्छतरं शान्तमनन्ताग्राह्यमागतम् ॥ १२ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणं वात्मीकीये मोक्षोपायेष्वप्यष्टमप्रकरणे चित्तागताप्रतिपादनं नाम द्वाशीतमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्वाशीतमः सर्गः ८२

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

विचार एवं विदुषा संवनेन कृतः पुनः ।
 कथितो मम विन्ध्याद्रौ तेनैव विदितात्मना ॥ १ ॥
 एतां दृष्टिमवष्टभ्य विचारपण्या प्रिया ।

बुद्धस्यामविदो न सिद्धं किञ्चनमन्यमेवैत्यर्थः ॥ ४ ॥ तत्र-
 द्वादित्यन्त्रकारोहणप्रयुक्तभ्रमस्यान्ते तदवरोहणोत्तमं हि ।
 ॥ ५ ॥ यतो बाह्याभ्यन्तरपदार्थभावना अगतश्चित्ताप्रभवा-
 नेन हेतुना असत्या इति मया उद्भिन्नताम्यक्ता ॥ ६ ॥ यथा तेन
 परमाधिकस्वभावेन तिष्ठामि तथैव शान्ता स्वानुभावात्तापि त-
 ष्मिन् नान्यथाभूत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ बाल्य बालस्य कम वाय-
 लम् । वर्णान् रूपभेदानाम्यान्ति प्रथयन्ति तथानुवाधाभाक्षुप-
 गावद इव ॥ ८ ॥ अस्मिन्नहमस्मिन् जाग्रति आपन्नजाग-
 र्गते सति अहं प्रबुद्धवान् स्वाभाविक स्वरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥
 जगत् शान्तं सदैव ब्रह्मैव । एतया अमद्विपरिण्या कथयन्नाह ।
 प्रतीजनं नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ तन्मृतं नाभागाद्यदा-
 भासलक्षणा जीवता यत्र ॥ ११ ॥ यत्किं जगत्प्रवृत्त्या
 चित्तादिप्रतिदृष्टा च आत्मप्रवृत्तितन्मादि च अस्तीति च
 प्रसिद्धम् । यच्च रज्जुर्वादि वस्तुवाग्रादि च नास्तीति प्रसिद्धं
 यस्त्ववस्तु च तस्मैव स्वादाकाशाद्यच्छतरं तन्मूलतरं
 अप्राह्यं स्वप्रकाशा ब्रह्मैवातत् तस्मिन्नेव सदगद्वपाविकल्पा-
 रोपादित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहमेतावत्कालं मांख्याद्विचा-
 रस्य अकारकः अकर्ता सन् मितस्थितिः परिच्छिन्नदेहादि-
 स्वभाव आसम् । संप्रति विचारण अमिताकारः सन् विचारकः

चित्तं भवतु मा वान्तर्ग्रियतां स्थितिमेतु वा ।
 को विचारणयार्थो मे चिरं साम्योदितात्मनः ॥ १३ ॥
 विचाराकारको मौख्यादहमासं मितस्थितिः ।
 विचारेणामिताकारः क नामाहं विचारकः ॥ १४ ॥
 मृतेऽपि मनसीयं मे विकल्पश्रीर्निरर्थिका ।
 मनोवेतालवृत्त्यर्थं किमर्थमुपजायते ॥ १५ ॥
 तामिमां प्रज्जहाम्यन्तः संकल्पकलनामिति ।
 निर्णायोमिति शान्तात्मा तिष्ठाम्यात्मनि मौनवत् ॥
 अश्वन् गच्छन्स्वपन्तिष्ठन्ति गायत्र्यं वेतसा ।
 सर्वत्र प्रजया तज्जः प्रत्यहं प्रविचारयेन् ॥ १७ ॥
 प्रविचार्य स्वसंस्थेन स्वस्थेन स्वेन वेतसा ।
 तिष्ठन्ति विगतोद्वेगं सन्तः प्रकृतकमस्तु ॥ १८ ॥
 विगतमानमदा मुदिताशयाः
 शरदुपादशशाङ्कममन्विषः ।
 प्रकृतसंख्यवहारविहायिण-
 स्मिन्नेव मुञ्चं विहरन्ति महाप्रियः ॥ १९ ॥

संसारसागरादस्मात्तारतम्येन संतर ॥ २ ॥
 अश्वमामपरां गम शृणु दृष्टि पदप्रदाम ।
 मुनिना वीतहृदयेन यया स्थितमशङ्कितम् ॥ ३ ॥

अहं क नाम गत इति न तस्यापि तु अकथ्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥
 मर्त्येन गते सा तत्पचारोद्दिष्टा नोति विकल्पश्रीरपि निर-
 र्थिका मना तत्पश्यन् मनस्य पुनर्जावनाय किमर्थमुपजायते ।
 अतस्यासमा प्रज्जहाम्यन्तः परेण शयन्तः ॥ १५ ॥ ओमिति
 ओकारवृत्त्ये तुरगं आपन्नं मानसं तिष्ठामि ताक्यावृत्तान्तः
 ॥ १६ ॥ अतः विचारमुपगच्छन्मनस्य संदेव कर्तव्यतामाह—
 तद्वारात् तत्पश्यन् विचारोद्दिष्टा नोति विकल्पश्रीरपि निर-
 र्थिका मना तत्पश्यन् मनस्य पुनर्जावनाय किमर्थमुपजायते ।
 प्रकृतकमस्तु स्वव्यवहारसंभावनाशेषेषु ॥ १८ ॥ शरदा उपो-
 दितं यथा तं गता तन्वद प्रवत्सुस्वकान्त्ययपाम ॥ १९ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
 एकाशीतमः सर्गः ॥ ८१ ॥

इहन्द्रियाणि च मनोव्ययवेषादिहनुभिः ।

वीतहृदयेन शोधयन्ते आत्मकाष्ठप्रसिद्धये ॥ १ ॥

इतस्य विचारस्य साधनत्वकृत्वं दर्शयति—विचार इति ।
 सव तन् ब्रह्मर्पात्प्राप्ता ॥ १ ॥ तारतम्येन उत्तरोत्तरविविधश्रुति-
 प्रकृतिपरिपाकप्रयुक्तभूमिकारोहणक्रमेण ॥ २ ॥ अपरां इन्द्रियमनः-
 प्रबोधनरूपा यया दृष्ट्या वीतहृदयेन मुनिना अशङ्कित निःशङ्कं
 पदमाश्रितमधिकारदमित्यर्थः 'यथा' इति पाठे येन प्रकारेण ॥ ३ ॥

वीतहृदो महातेजा विबभ्राम बने पुरा ।
 विन्ध्यशैलदरीदीर्घा रविर्महदरीरिव ॥ ४ ॥
 अस्मात्क्रियाकमाद्योरास्तंसारममदायिनः ।
 आधिग्याधिमयाकारात्कालेनोद्वेगमाययौ ॥ ५ ॥
 निर्विकल्पसमाध्यंशलभ्योदारपरैरुच्छया ।
 स जहार जगज्जीर्णो खन्यापारपरम्पराम् ॥ ६ ॥
 विवेश रम्भारचितं निजं पर्णोदजान्तरम् ।
 कृतगौरं सुसौगन्ध्यमलिनीलमिवोत्पलम् ॥ ७ ॥
 तत्रासने समे शुद्धे स्वास्तीर्णहरिणाजिने ।
 विश्रामाचले शान्ते वीतवर्ष इवाम्बुदः ॥ ८ ॥
 बद्धपद्मासनस्तस्यौ पाण्योरधिकराकुलिः ।
 भृङ्गवच्छान्तचलनमतिष्ठत्पृष्ठकन्धरम् ॥ ९ ॥
 स जहारालमालोकाद्दिग्विकीर्णं मनः शनैः ।
 विशन्मेरुदरीं सायं भानुर्भास इवोत्करम् ॥ १० ॥
 बाह्यानाभ्यन्तरांश्चैव स्पर्शान्परिजहत्कृमात् ।
 इदमाकलयामास मनसा विगतैनसा ॥ ११ ॥
 अहो नु चञ्चलमिवं प्रत्याहृदमपि क्षणात् ।
 न मनः स्वैर्यमायाति तरङ्गप्रौढपर्णवत् ॥ १२ ॥
 चक्षुरादिभिरुद्दामैरुपैराहितसंभ्रमैः ।
 अजलमुत्पतत्येव वीटेव तलताडिता ॥ १३ ॥
 त्यजदेवानुगृह्णाति वृत्तीरिन्द्रियवर्धिताः ।
 यस्मान्निवार्यते तस्मिन्प्रोन्मस इव धावति ॥ १४ ॥
 घटात्पटमुपायाति पटाच्छकटमुत्कटम् ।

विन्ध्यशैलदरीः समाध्यनुकूला अन्वेषमाणो विबभ्राम ॥ ४ ॥
 कृतस्तस्य समाधीच्छाभूतत्राह—अस्मादिति ॥ ५ ॥ जहार
 उपसंजहार । संन्यस्तवानिति यावत् ॥ ६ ॥ रम्भारचितं कदली-
 दलनिर्मितम् । कृता गौराः श्रेताः पीताश्च कर्पूराः परागाश्च येन
 अतएव सुसौगन्ध्यम् ॥ ७ ॥ शान्ते निस्तापे । अवलेशस्य
 हिमवतोऽन्ते प्रान्ते वा ॥ ८ ॥ पाण्योः पादतलमूलयोरधि
 उपरि कराकुलयो यस्य तथाविधः सन् । असमर्थसमासश्छा-
 न्दसः । स्पष्टकन्धरं ऊर्ध्वाकृतप्रीवं यथा स्यात्तथा ॥ ९ ॥
 दिक्षु इन्द्रियालोकानिमित्ताद्विकीर्णं मनस्तन्निप्रहोपायेन जहार
 ह्युपसंजहार । शनैर्वक्ष्यमाणप्रबोधनकमादित्यर्थः ॥ १० ॥
 बाह्याभ्यन्तरान्मात्रांश्च विषयस्पर्शान्परिजहत्कृमात्
 न्सन् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निप्रविषेधः । इदं वक्ष्यमाणमाक-
 लयामास विचारयामास ॥ ११ ॥ तरङ्गः प्रौढेन प्रवाहितेन
 पर्णेन तुल्यं तरङ्गप्रौढपर्णवत् ॥ १२ ॥ चक्षुरादिभिराहितसंभ्र-
 मैनानाविषयरूपैर्निमित्तैः उत्पतति नृत्यति । वीटा कन्दुक इव
 ॥ १३ ॥ पूर्वपूर्ववृत्तीत्यजदेव तत्तदनुसारिणीरुत्तरोत्तरवृत्तीर्यु-
 क्ताति ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवं चित्तदोषानालोच्य तन्निर्गमद्वारा-
 ष्यालोचितवानित्याह—पथेति । दग्धशब्दो निन्दार्थः । छान्द-
 सत्वात् 'कुस्तितानि कुस्तनैः' इति समासो नाश्रितः ॥ १६ ॥
 इदानीमिन्द्रियाण्येव निर्भर्त्य बोधयति—हेहे इति । हे चञ्चलाः

चित्तमर्थेषु चरति पादपेष्विव मर्कटः ॥ १५ ॥
 पञ्चद्वाराणि मनसश्चक्षुरादीन्यमून्यलम् ।
 दग्धेन्द्रियाभिधानानि तावदालोकयाम्यहम् ॥ १६ ॥
 हेहे हतेन्द्रियगणाः किं मे बोधाय नेह वः ।
 वेलाविलुलिताम्बूनामधीनामिव चञ्चलाः ॥ १७ ॥
 मा कुरुध्वमनर्थाय चापलं चपलाशयाः ।
 सरतातीतवृत्तीनि दुःखजालानि भूरिशः ॥ १८ ॥
 रूपाणि मनसो यूयं जडा एव किलाधमाः ।
 जडे तूत्सिकता व्यर्थं मृगतृष्णैव वल्गति ॥ १९ ॥
 असारान्मस्वरूपाणामनालोकवती सदा ।
 अध्यानामुद्धतिर्येयं सा दृश्यायैव जायते ॥ २० ॥
 चिदात्मा भगवान्सर्वं साक्षित्वेन करोम्यहम् ।
 हतेन्द्रियगणा यूयं किं निरर्थकमाकुलाः ॥ २१ ॥
 मिथ्यैव मे विवल्गन्ति नीरूपा नयनादयः ।
 अलातश्चकप्रतिमाः सर्परज्जुभ्रमोपमाः ॥ २२ ॥
 तेनात्मना बहुज्ञेन निर्ज्ञाताश्चक्षुरादयः ।
 मनागपि न संबन्धो घुपातालतलाद्रिवत् ॥ २३ ॥
 भीतः पान्थ इवाहिभ्यः पुङ्गवेभ्य इव द्विजः ।
 दूरे तिष्ठति चिन्मात्रमिन्द्रियेभ्यस्त्वनामयम् ॥ २४ ॥
 चिन्सत्तामात्रकणालं संक्षोभो भवतां मिथः ।
 तिष्ठति स्वैरमादित्ये दिनकार्यवतामिव ॥ २५ ॥
 चित्तचारण चार्वाक चतुर्दिक्कुक्षिभिभुक् ।
 श्वेव व्यर्थमनर्थाय मैवं विहर हे जगत् ॥ २६ ॥

हतेन्द्रियगणाः, मे मम बोधाय समाधिना चिरमाप्तदर्शनाय
 वः वेला अवसरो नास्ति किम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ यूयं मनग
 एव द्वारभेदेन कल्पितानि स्वरूपाणि । जडे रलयोरभेदाज्जले च
 उत्सिकता तरङ्गोन्मत्तवत्त्वं व्यर्थं वल्गति ॥ १९ ॥ असारान्म
 अनृतं स्वरूपं येषां तथाविधानां भवतामनालोकवती आत्म-
 ज्ञानशून्या या समुद्धतिर्विदुर्नयादमार्गे प्रवृत्तिः सेयमन्धाना
 सादृश्याय उपमार्थमेव जायते । अमार्गे धावनामन्धानां कृपे
 पातस्योपमा जायत इत्यर्थः ॥ २० ॥ यदि वयं जडाः कस्तर्हि
 दर्शनादिना सर्वव्यवहारं करोति तत्राह—चिदात्मेति ॥ २१ ॥
 नीरूपाः सत्यस्वरूपशून्याः ॥ २२ ॥ येन साक्षिणा बहुज्ञेन
 सर्वावभासकेन नयनादयः परिज्ञातास्तेन सह एषां मनागपि
 संबन्धो नास्ति । यथा घुपातालतलयोः पातालाद्विभ्यां दिवो
 वा पातालतलाद्रिमित्तद्वयित्यर्थः ॥ २३ ॥ चिन्मात्रं चिदंकरम
 प्रत्यगात्मा परागम्य इन्द्रियेभ्यो दूरे तिष्ठति । 'परास्ति खानि
 व्यनृणस्वयभूः' इति श्रुतेरिति भावः ॥ २४ ॥ तर्हि कथमि-
 न्द्रियव्यापारे आत्मनो निमित्तताप्रसिद्धिस्तत्राह—चित्तसत्तेति ।
 दिनकार्याणि धादृकृष्यादीनि तद्वताम् ॥ २५ ॥ इदानीं चित्त
 संबोध्य बोधयति—चित्तेत्यादिना । इन्द्रियाणां बहिर्मुखताप्र-
 चारहेतुत्वाच्चारण । देहात्माभिमानित्वाच्चार्वक । चतसृषु दिक्षु
 १ अनालोकवतामात्मज्ञानशून्यानां इति मूले टीकायां च पाठः

अहं चिद्वदिति व्यर्थमसत्या तच्च वासना ।
 अत्यन्तभिन्नयोरैक्यं नास्ति चिन्मनसोः शट् ॥ २७ ॥
 जीवाभ्येवाहमित्येषा तवाहंकारदुर्मतिः ।
 मिथ्यैव जाता दुःखाय न सत्या सत्यवर्जिता ॥ २८ ॥
 अहंकारोदये सोऽस्मीत्येतां संरब्धतां त्यज ।
 न किञ्चिदपि मूर्खत्वं किं व्यर्थं तरलायसे ॥ २९ ॥
 संविच्चित्त्यमनाद्यन्तं संविदोऽन्यन्न विद्यते ।
 द्वेहेस्तिस्तन्महामूर्खं किं त्वं स्याच्चित्तनामकम् ॥ ३० ॥
 विपपर्यवसानेयं रसायनवदुत्थिता ।
 भोक्तृताकर्तृताशङ्का बत चित्तमुधैव हि ॥ ३१ ॥
 मोपहासपदं गच्छ मूर्खेन्द्रियगणाश्रयम् ।
 न कर्ता त्वं न भोक्ता त्वं जडोऽस्यन्येन बोध्यसे ॥ ३२ ॥
 कस्यं भवसि भोगानां के वा भोगा भवन्ति ते ।
 जडस्यात्मैव ते नास्ति बन्धुमित्रादितन्कुतः ॥ ३३ ॥
 यज्जडं तद्वि नास्त्येव सदेवासत्तयान्वितम् ।
 ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वमन्यत्वानामसंभवात् ॥ ३४ ॥
 प्रत्यक्तेनरूपश्चेत्त्वं तदात्मैव ते वपुः ।
 भावाभावमयी चित्तसत्ता ते केव दुःखदा ॥ ३५ ॥
 यथा कर्तृत्वभोक्तृत्वे मिथ्यैवाधिगते न्वया ।
 मया ते हि प्रमाज्येते शृणु युक्त्या कथं शनैः ॥ ३६ ॥
 स्वयं तावद्भवानेष जडो नास्त्यत्र संशयः ।
 जडस्य कीदृकर्तृत्वं नृत्यन्तीह कथं शिलाः ॥ ३७ ॥
 उपजीव चिरं तस्माच्छुद्धं तद्भागमेश्वरम् ।

जीवसीच्छसि हंसि त्वं कृथा यासि विबलसि ३८
 क्रियते यस्तु यच्छक्त्या तसेनैव कृतं भवेत् ।
 लुनाति दात्रं पुंशक्त्या लावकः प्रोच्यते पुमान् ३९
 हन्यते यस्तु यच्छक्त्या स तेनैव हनो भवेत् ।
 निहन्ति खड्गः पुंशक्त्या हन्तैव प्रोच्यते पुमान् ४० ॥
 पीयते यस्तु यच्छक्त्या पीतं तेनैव तद्भवेत् ।
 पात्रेण पीयते पानं पाता यस्तुच्यते नरः ॥ ४१ ॥
 प्रकृत्येवासि सुजडः समस्तहेन बोध्यसे ।
 तेनात्मैवात्मनात्मानं चिनोतीदं हि नो भवत् ॥ ४२ ॥
 अनारतं बोधयति त्वामात्मा परमेश्वरः ।
 बोधनीया बुधैर्मूढाः किलावृत्तिशतैरपि ॥ ४३ ॥
 आत्मसत्तैव बोधैकरूपिणी स्फुरतीह हि ।
 तयैव चित्तशब्दार्थावकीकृत्य न्वया स्थितम् ॥ ४४ ॥
 एवं चित्तत्वमज्ञानादात्मशक्तेरुपागतम् ।
 ज्ञानं न्वया विगलितं तीव्रे हिममिवानतपे ॥ ४५ ॥
 तस्मान्मृत्तं त्वं मूढं त्वं नामि त्वं परमार्थतः ।
 तद्वाहमिति व्यर्थमनो मास्त्वमुखाय ते ॥ ४६ ॥
 असत्या चित्तकलना इन्द्रजाललता इव ।
 विज्ञानमात्रमेवेह ब्राह्ममङ्गं विजृम्भितम् ॥ ४७ ॥
 नरामरजगद्रूपैर्गह्वरी शक्तिरुदेत्यलम् ।
 सामुद्रकणकलोलजालैर्वेलेव वलगति ॥ ४८ ॥
 चिन्मयश्चेद्भवेर्मूढ तत्तस्मात्परमात्पदान् ।
 नित्यमव्यतिरिक्तं त्वं किमन्यत्परिशोचसि ॥ ४९ ॥

कुक्षिभरणाय भिक्षुक ॥ २६ ॥ चिद्वत् चेतनमिति वामना-
 भ्रमिन्ति ॥ २७ ॥ न मन्येति । नह्यहंकारार्थानजीवनं मन्यम् ।
 असत्यपि तस्मिन् सुषुप्ता जीवनदर्शनात् । इतोऽपि मिथ्यैव सा-
 यतः मन्येन परमात्मना वज्रिता । 'न प्राणन नापानं मर्त्यो-
 जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाधिरनौ' इति
 धृतेरित्यर्थः ॥ २८ ॥ अहंकारस्य अभिमानाभ्यपरिणामस्य
 उदये जाते स कार्यकारणसंघातान्मात्मात्मेतां सरब्धतामभि-
 मानम् ॥ २९ ॥ तत्रैव स्वरूपं दुर्लभं न्वया अभिमानानान्य-
 रक्षणं तु दूरनिरस्तमित्याशयेनाह—संविदिति ॥ ३० ॥ परि-
 णामे विपपर्यवसानाभोगकाले रसायनवदुत्थिता ॥ ३१ ॥
 इन्द्रियगणानामाश्रयणमाश्रय कृतेति शेषः । अन्येन साक्षिणा
 ॥ ३२ ॥ भोगानुभवशक्तिशून्यस्य जडस्य मित्याभूतस्य च तत्र
 भोगाशा व्यर्थेत्याह—कस्त्वमिति ॥ ३३ ॥ आत्मैव ते ना-
 स्तीत्येतदुपपादयति—यदिति । सत् परमत्तावशाद्विद्यमानतया
 नासमानमेव स्फटिकं लोहित्यमिव स्वतः असत्तयान्वितम् ।
 ज्ञत्वं च कर्तृत्वं च भोक्तृत्वं च मन्यते पूर्वापरमनुसंधत्ते इति
 मन्यस्तत्त्वं च तेषां चैतन्यमन्तरेणानुभवत् ॥ ३४ ॥ तर्हि
 प्रत्यक्तेनरूपमेव किं न स्यामिति चेत्तर्हि तव मदा निर्वि-
 कल्पेव स्थितिर्युक्ता ननु दुःखदा कर्तृत्वभोक्तृत्वभावाभावविक-
 ल्यमयीत्याह—प्रत्यगिति । नच सर्वविकल्पस्याग्रे चित्ता तवा-

स्मिति भावः ॥ ३५ ॥ अचेतनस्ये तु अयत्नेनैव कर्तृत्वादिकं
 प्रमाजितं शक्यमित्याह—यथेति ॥ ३६ ॥ शिलाः शिलापु-
 त्रिकाः ॥ ३७ ॥ यदि त्रुपे काष्ठप्रतिमाचेतनव्यापारमुपजीव्य
 नृत्यन्ती इत्येति तर्हि त्वमपि तदेवरे चिदाभासभागमुपजीव ।
 तथाच प्रतिमानृत्यफलभोक्ता यथा चेतन एव न प्रतिमा तथा
 त्वत्कृतजीवनाद्विफलभोक्ता चिदात्मैवेति त्वं कृथा जीवनाद्यथं
 धावमात्त्यर्थः ॥ ३८ ॥ दात्रं शङ्कुला ॥ ३९ ॥ पुमानेव हन्ता
 प्रोच्यत इत्यन्वयः ॥ ४० ॥ यस्तु नरः स एव पाता उच्यते
 न पात्रम् ॥ ४१ ॥ चिनोति भोक्तृभोग्यकरणोपकरणविभावेन
 स्वप्न इव संचिनोति । नवच्छन्दस्य मनेनात्रो नपुमकं भवदिति
 रूपम् ॥ ४२ ॥ बोधयति चिदाभासव्याप्त्या स्फोरयति । युक्तं
 चैतदित्याह—बोधनीया इति ॥ ४३ ॥ अतएव बोधमत्ताधी-
 नस्तव नामरूपाभ्यामात्मलाभ इत्याह—आत्मेति ॥ ४४ ॥
 तथाचात्मैव स्वाज्ञानान्वात्मैव सप्रज्ञः स्वज्ञानावबुद्धावान्मुच्यत
 इत्याह—एवमिति । विगलितं भावे क्तः ॥ ४५ ॥ तदात्मै-
 वाहमिति तादात्म्यायांमो मास्तु । अमुखाय जन्मादिदुःखाय
 ॥ ४६ ॥ ब्राह्मो अहं स्वरूपम् ॥ ४७ ॥ शक्तिश्चिच्छक्तिर्सेव-
 लिता माया । अतएव वेलेव ॥ ४८ ॥ हे मूढ त्वं, आत्मत्वबो-
 धाबिन्मयश्चेद्भवेत्तर्हि चित्तो भेदकारणाभावात्परमात्पदानि-

सर्वगतं सर्वभावस्य सर्वरूपं हि तत्पदम् ।

तत्प्राप्तौ सर्वमेवाह प्राप्तं भवति सर्वदा ॥ ५० ॥

न त्वमस्ति न देहोस्ति ब्रह्मास्तीह महत्स्फुरत् ।

अहं त्वमिति निस्पन्दे स्फुरत्यातिर्हि कस्य का ॥ ५१ ॥

आत्मा चेत्त्वं तदात्मैव सर्वगोऽस्तीह नेतरः ।

आत्मनोऽन्यजडत्वं चेत्तत्त्वं नास्त्यस्ति तद्गुणः ॥ ५२ ॥

आत्मैव सर्वं त्रिजगत्तदन्यत् न किञ्चन ।

तत्त्वं किं चित्त्वमात्मान्यद्यदि तत्त्वं न किञ्चन ॥ ५३ ॥

अहं त्विदमहं तन्म इति व्यर्थं किमीहसे ।

असद्गुणः किं स्फुरति शशशृङ्गेण को हतः ॥ ५४ ॥

तृतीया कलना नास्ति चिज्जडांशेतरा शट ।

छायातपनयोर्मध्ये तृतीयेवानुरज्जना ॥ ५५ ॥

सत्यावलोकनाज्जाते चित्तजाड्यदशोः क्षये ।

संपद्यते यत्तु तज्जं स्वसंवेदनमात्रकम् ॥ ५६ ॥

तेन मूढ न कर्तृत्वं न भोक्तृत्वं तवापि हि ।

तदेवासि परं ब्रह्म त्यज मौर्ख्यं भवान्मवान् ॥ ५७ ॥

केवलं ज्ञातृविषयमुपदेशार्थसिद्धयै ।

त्वया करणभूतेन करोत्यात्मेति कथ्यते ॥ ५८ ॥

अस्तत्स्वरूपं कारणं जडं निरवलम्बनम् ।

निःस्पन्दं न स्पन्देत कर्तृसंबोधनं विना ॥ ५९ ॥

अकर्तुः करणस्यास्य शक्तिः काचिन्न विद्यते ।

दात्रस्य लावकाभावे कर्तुं किमिव शक्तता ॥ ६० ॥

खड्गप्रहारविच्छेदक्रियायां पुंसि शक्तता ।

न खड्गं सुजडे चित्तं सर्वाङ्गेष्वपि शक्तता ॥ ६१ ॥

तस्मान्नासि सखे कर्तुं मा व्यर्थं दुःखभागभव ।

परार्थं क्लेशिता मूर्खे प्राकृतेषु न शोभते ॥ ६२ ॥

ईश्वरो नेदशः शोच्यो यस्त्वया सदशो भवेत् ।

नच तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ ६३ ॥

गर्वात्पकरोम्येनमिति केवलमल्पधीः ।

क्लिश्यतेव सतां त्वर्थो न किञ्चिदुपयुज्यते ॥ ६४ ॥

कर्तुर्भोगेश्वरस्यैवमर्थं चेदनुवर्तते ।

तदस्य काचिन्नेच्छेह तृप्त्यान्मर्षदैव हि ॥ ६५ ॥

अकृत्रिमावभासेन सर्वगेन त्रिदान्मना ।

एकैनेवेदमापूर्णं कल्पनैवास्ति नेतरा ॥ ६६ ॥

एकानेकावभासेन समस्तेन तदान्मना ।

आत्मन्येवान्तरात्मान्तः क्रियते किं किमिष्यते ॥ ६७ ॥

न्याहसस्य तु दृष्ट्यैव श्रुयन्ता जायते मुधा ।

आलोक्य राजमहिषीं युनो मदमयीं तथा ॥ ६८ ॥

त्यमव्यतिरिक्त एव ॥ ४९ ॥ तदा अप्राप्तविषयाभावादनु-

शोको निर्विषयो न संभाव्य इत्याशयेनाह — सर्वगमिति ।

सर्वेष्वतीतानागतभावेष्वपि स्थितम् । कालकृतपरिच्छेदशून्यमिति

यावत् ॥ ५० ॥ तदानीं पृथङ्नास्ति । छादमः पुरुषव्यत्ययः ।

अहत्त्वमित्याभासो निस्पन्दे आत्मनि स्फुरति अतः कस्य का वा

आतिः ॥ ५१ ॥ उक्तकल्पद्वयं पुनः स्पष्टमाह — आत्मेति ॥ ५२ ॥

तत्तस्माद्यदि त्वं किञ्चिदान्मान्यद्यदि भवसि तदा किञ्चन तत्त्वं

परमार्थरूपं नेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अहं तु इदं बालजर्जरम् । अहं

तद्बुद्धशरीरम् । तद्बालजर्जरसंबन्धि कौण्डोपकर्णादि वृद्धजर्ज-

रसंबन्धिपुत्रपौत्रादि च मे मम इति व्यर्थं किमीहसे । नह्य-

त्मभूतस्य शरीरता वास्तवीत्यमद्गुणः किं स्फुरतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तर्हि चिदचिद्यतिरिक्तं तृतीयं स्वरूपमहं किं न स्यां तत्राह —

तृतीयेति । यथा जगति च्छायातपान्यतरानुरज्जना सर्ववस्तु-

ष्वस्त्वेव तृतीया विधानास्ति तद्वादित्यर्थः ॥ ५५ ॥ तर्हि

तत्त्वतः किं स्वरूपमिति चेन्नरमसाक्षात्कारवृत्त्या अविद्यया मह-

त्त्वदीयजाड्यस्य त्वदन्तर्गतचिदाभासस्य च क्षये चरमसाक्षा-

त्कारवृत्त्याविर्भूतं यत्स्वप्रकाशपूर्णामरूपं तद्वै त्वमित्याह —

सत्येति । तज्जं तस्मात्सत्यावलोकनादाविर्भूतम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

यद्यहनात्मैव तर्हि 'मनसैवानुदृष्टव्यं मनसंवेदमाप्तव्यं नेह

नानास्ति किञ्चन' इत्यादिश्रुतिषु मम आत्मोपकरणत्वं कथमुक्तं

तत्राह — केवलमिति । अज्ञदशायांमिवात्मसाक्षात्कार्यक्तानां

तत्त्वमसीत्याद्युपदेशानां प्रयोजनसिद्धये करणत्वेन कल्पित-

कर्णेति । यथा स्वमुखतत्त्वं दिदृक्षुर्दर्पणोपाधिरूढेन स्वमु-

खेनैव करणेन मुखं पश्यति तद्वदिति भावः ॥ ५८ ॥ यदि त्वं

करणस्वभावमेव स्वं मन्यसे तर्हि तव चलनेऽपि स्वतः सामर्थ्य-

नास्तीति कर्तृत्वाभिमानस्तव वृथैवेत्येतदुपपादयति — अमन्व-

स्पमित्यादिना । निःस्पन्दं स्वतः स्पन्दनशक्तिरहितम् । कर्तृ-

संबोधनं चेतन्यकृतं कर्तृव्यार्थप्रकाशम् ॥ ५९ ॥ अकर्तुः कर्त्र-

नाधिपतस्य ॥ ६० ॥ रावोऽपि आमुलाद्य सर्वावयवेषु सर्व-

वेषेषु उपकरणेषु मन्स्वपीति वा ॥ ६१ ॥ प्राकृतेषु पामर-

तुन्येषु प्रकृतिकायेषु । आत्मनस्तु शोभन एव ॥ ६२ ॥

मन्वीश्वर एव मोहाज्जावता प्राप्ताः अशानायादिना पीड्यमानः

कथं मर्यापक्षणीय इति तदर्थं सर्वप्रथमैषोऽमानमहं तमनुशो-

चाभाति चेत्तत्राह — ईश्वर इति । यस्तवया सदशः स एव त्वया

शोच्यः । ईश्वरस्तु नेदश इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ रावोऽपि उपकरण-

सघाताभिमानादिनमानमनुपकरोमीति श्रान्त्या त्वया अन्य-

परिच्छिन्ना धातुद्विः क्लिश्यते पीड्यते । संघाते वसतां पत्रप्र-

णमनोबुद्धिदशान्द्रियाणां सर्वेषामचेतनत्वाद्वोर्गेनार्थ इति न

किञ्चिन्मन्वचिदुपयुज्यते इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ अतः परिशेषार्थ-

श्वरस्यार्थे स्वप्रशुतिर्वाच्या तत्र तूक्तमेवांतरमित्याह — कर्तुरिति

॥ ६५ ॥ कुतस्तस्य नेच्छति चेत्पूर्णत्वाद्वृत्त्यान्वत्याह — अ-

कृत्रिमिति ॥ ६६ ॥ मयस्य जगतः स्वात्मानं तेनैव कल्पितत्वेना-

प्राप्तत्वाभावादपि तत्र तस्य नेच्छेत्याह — एकैति । आत्मना

आत्मन्येवावश्यकं एकानेकावभासेन तज्जगद्रूपं क्रियते तत्र

किं किमलभ्यं यदिष्यते ॥ ६७ ॥ यदि सर्वमीश्वरस्य तर्हि तत्र

आत्मना सह संबन्धं चेतः कर्त्रसि सुन्दर ।

किंतु नास्यासि संबन्धि कुसुमस्य यथा फलम् ६९

द्वितीयेन समं यैषा तत्तावद्भवैकता ।

सा संबन्धगतिः प्रोक्ता प्राग्निष्ठाद्बुधनैकता ॥७०॥

नानाप्रकाररचना नानारूपकियोन्मुखी ।

मुखदुःखदशाहेतुर्भवाभैकविधा स्मृता ॥ ७१ ॥

संबन्धः समयोद्दिष्टस्तथाधिसमयोरपि ।

न विलक्षणयोश्चान्यस्तस्मिन्सति जगत्त्रये ॥ ७२ ॥

द्रव्यान्तरगुणा द्रव्याण्यश्रयन्ति बह्वन्यलम् ।

संविदश्चयवनं दुःखं संविदो मा च्युतो भव ॥ ७३ ॥

एतावतैकध्यानन नित्यध्यानोऽथवात्मदृक् ।

अभावे दुःखदस्यान्तर्दशा दृश्यस्य वस्तुनः ॥ ७४ ॥

संकल्पोन्मुखतां विद्धि दुःखदां संविदश्च्युतिम् ।

जडेषूपलभूतेषु मनोदेहेन्द्रियादिषु ॥ ७५ ॥

कीदृशी कर्तृता चित्त पुष्पं व्योम्नि कथं भवेत् ।

निरस्तकलना पङ्के मननध्वंसरूपिणि ॥ ७६ ॥

तत्रैवात्मनि कर्तृत्वं संभवत्यभ्यगाङ्गवत् ।

इत्यपि वासिष्ठमहाप्रमाणये वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे इन्द्रियानुशामनयोगोपदेशो नाम त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

कथं ममेच्छा तत्राह—त्वादशस्येति । मूलस्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥

हि तेनेश्वरेणैव संबन्ध तदनुप्रहाद्रागान् लास्यामि तत्राह—

‘आत्मनसि । आत्मसंबन्धेच्छाया रमणीय-वासुन्दरेति । अस्या-

ननः संबन्धि संबन्धयोग्यं नामि । यथा कुसुमादुपपन्नमपि फल

कुसुमवहिसुखलात्तर्गान्ध्याद्यपयोगमवन्धयोग्यं न भवति

तस्मिन्मृदौ कुसुमस्यैव तिरोभावात्तद्वचमपीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

नवन्धयोग्यतामुपपादयितुं मुख्यसंबन्धलक्षणमाह—दिनाये-

नेति । एकस्य द्वितीयेन समं एकतरकियथा उभयकिययाच

मिदन्तात्तस्य पूर्वस्य तावद्भवतमपरान्तसर्वस्मिन् एकता वा सा

संबन्धगतिः संबन्धस्य फलतो लक्षणमित्यर्थः । तदेव सति-

माह—प्रागिति ॥ ७० ॥ तादृश्ये च मुख्ये संबन्धे नवान

हेतुः । यतस्तव स्वतो नैकविधा कार्यतत्त्व नानाप्रकाररचना

नानारूपविहितनिषिद्धक्रियोन्मुखा मुखदुःखदशा असमन्ता-

स्मृता प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ समयोऽध्यायोः । अध्यागमयोः

आगमयोगोः । विलक्षणयोर्वारिवद्धयोरिवाध्वनविच्छयोः ।

‘तस्मिन्निर्वहदुःखसंनिपाते सति अन्य एकतरस्य नाश एव दृश्ये

’ संबन्धावस्थानमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ननु शब्दस्पर्शरूपादिवि-

शब्दगुणवतामपि मूकमभूतानां पञ्चीकरणेन मयन्धवन्मम आत्म-

नवन्धः किं न स्यात्तत्राह—द्रव्यान्तरेण । तत्र न परस्पर-

रुद्धता, यतो द्रव्यान्तरगुणा अपि परस्परमेलने पञ्चीकृतत्र

याण्याश्रयन्ति । तथाचाहुः ‘शब्दकगुणमाकाश शब्दस्पर्शगुणो

मयत । शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तत्र उच्यते । शब्दस्पर्श-

रूपरसगुणैरापञ्चतुर्गुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धः पञ्चगुणा

महा ।’ इति । इह तु संविज्ञाव्योर्विरोधाज्जाडत्वतः संविद-

अयं केवलमात्मैव नानानानातयात्मनि ॥ ७३ ॥

स्फुरत्यग्निरिवाग्भोभिः फेनबुद्बुदवीचिभिः ।

आभासमात्रे सर्वस्मिन्स्फुरत्यग्निश्चिदात्मनि ॥७८ ॥

द्वितीया नास्ति कलना तमाङ्गार इवाम्बुधौ ।

कलनारहिते देवे देहे मनसि वा जडे ॥ ७९ ॥

संविन्संवेद्यनिर्मुक्ता सारं सुन्दर नेतरत् ।

इदमन्यदिदं नान्यच्छुभं वाशुभमेव च ॥ ८० ॥

इत्यसत्कल्पना नास्ति यथा नभसि काननम् ।

संवेद्यरहितं संविन्मात्रमेवेदमानतम् ॥ ८१ ॥

तत्रायमहमन्योऽयमित्यसत्कलना कथम् ।

अनादिमनि नीरूपे सर्वेण वितनात्मनि ।

आरोपयेत्कः कलनामृग्वेदं व्योम्नि को लिखेत् ८२

नित्योदिने सकलवस्तुपदार्थसारे

संविन्स्थिते भरितनिर्भरभूरिदिकम् ।

आत्मन्यसत्यमिव साधुगते मलन्वात्

क्षीणां सुखासुखलवी मम वै स मोहः ८३

श्ववन चेन्माधकाभावाज्जगशो न सिद्ध्यत्येवेति त्वदिदिप्रम-

दुदुःखम् । सविदः सकाशात्तव श्ववनं चेन्मया स्वनाशार्थमेवा-

त्मसवन्धोऽपेक्षितः स्यात् । अत आत्मसवन्धसंपक्षमात्र उभय-

थापि त्वे सविदः सकाशात्मा च्युतो भवेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ अथवा

अन्तर्दशा सविदा दुःखदस्य दृश्यस्य त्वदादेवेस्तुनः अभावे नाशे

गति निरुत्पत्त्यन्तर्दिशयानन्दात्ममात्रपरिणयः । एतावता

चेन्मनुष्यमिदं नृश एकाग्रं यानन नित्य-यानाश्रितमविच्छिन्न-

गर्भायः सन् आत्मदशात्मदशा भवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ ममाधा-

तव नव मुखं ननु सकल्पोन्मुखः । यतः सकल्पनिर्गोदकं

शिलायु च्युतमिव देहादिषु च्युता संविदिन्द्रियद्वयबुद्ध्या वि-

मल्यमाना विधायित इति तदेव दुःखमित्याह—सकल्पेति ७५॥

ननु नाह सकल्पयाम किंवाभवे कर्तृताम्यभावात्मकल्पयतीति

चक्षतदित्याह—शब्दशाब्दगता ॥ ७६ ॥ त्वत्कल्पितया नाना-

नानातया आत्मा केवल स्फुरत्येव न कल्पयतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ यथा अम्बुधौ तमाङ्गारो नास्ति तद्वत् । एवमात्मदेवे

कलनारहितं गतं देह मनसि च जडे गति विवेकदशा इदम-

न्यदिदमशुभमिदं नान्यदिदं शुभमन्यायमसत्कल्पना कल्पकामा-

वादेव नास्तीति संवेद्यरहिता सविदेव सा नेतरिति सिद्धमिति

परिणामवयः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ तदेव स्पष्टमाह—संवेद्येति

॥ ८१ ॥ ऋग्वेदप्रहणे लेभ्यमात्रोपलक्षणम् ॥ ८२ ॥ हे वित्त,

त्वया अमल-वासन्मनसेत्यात्मकलेपु वस्तु-येन प्रतिदेतु पदेत्व-

धेयु च मा-भूते सविन्मात्रस्वभावस्थिते आत्मनि भरितनिर्भ-

रभूरिदिकं यथा स्यात्तथा साधु असंदिग्धापरोक्षतया गते अव-

गते सति मम सुखासुखलवी असत्यमिव मृगतृणोदकरजसर्व-

त्र्यशीतितमः सर्गः ८३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

भूयो मुनिवरो धीरो धिया धवलमेधया ।
स्वमिन्द्रियगणं गुप्तो बोधयामास साध्विदम् ॥ १ ॥
तच्चैन्द्रियगणस्यार्थं शृणु वक्ष्यामि ते स्फुटम् ।
श्रुत्वा तद्भावनामेत्य परां निर्दुःखतां व्रज ॥ २ ॥
भवतामात्मसत्तैषा दुःखायैवान्तदायिनी ।
असत्यामात्मनः सत्तां तद्भवन्तस्यजन्त्विति ॥ ३ ॥
मदीयेनोपदेशेन सत्तैषा भवतां क्षयम् ।
गतैवेति स्फुटं मन्ये यूयं ह्यज्ञानसंभवाः ॥ ४ ॥
स्वसत्ता स्फुटतां याति दुःखाय तव चित्तक ।
तत्तकाञ्चनरुह्यासो दाहायैव स्वपार्श्वयोः ॥ ५ ॥
पश्य त्वयि सति भ्रान्तजलकल्लोलसंकुलाः ।
विशन्ति कालजलधिं संसारसरितां गणाः ॥ ६ ॥
पतन्त्यहमहमिकाविहितान्योन्यचिन्तिताः ।
कुतोपि दुःखावल्लयो धारा आसारगा इव ॥ ७ ॥
परिस्फुरत्यपर्यन्ता हृदयोन्मूलनोद्यता ।
आक्रन्दकारिणी कूरा भावाभावविषूचिका ॥ ८ ॥
कासश्चास्वस्वराज्ज्वा कलेवरजरद्गमे ।
विकसत्यमलोद्यता जरामरणमञ्जरी ॥ ९ ॥
कल्लोलव्यालवलिते शरीरश्वन्नकोटरे ।

शुक्तिरजतादिकमिव क्षीर्णा । यतः वै इति निश्चयेन स प्राक्-
नसुखदुःखप्रत्ययो मोहो भ्रान्तिरेव न यथार्थ इत्यर्थः ॥ ८३ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतत्त्वप्रकाशे उपशमप्रकरणे
व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

समस्तदोषानर्थसिद्धिसेन्द्रियगणे सति ।

समस्तगुणसौख्यासिस्तदसत्त्वेन कीर्त्यते ॥ १ ॥

धवला शुद्धा मेधा धारणा यस्यास्तथाविधया धिया । गुप्तो
रहःस्थः ॥ १ ॥ इन्द्रियगणस्यार्थं तत्तेन कृतं रहसि प्रबोधन
ते स्फुटं वक्ष्यामि ॥ २ ॥ हे इन्द्रियादिगणाः, भवतामेषा अवि-
चारदृशा प्रसिद्धा आत्मसत्ता स्वीया विद्यमानता जीवनकाले
बहुतरानर्थदुःखायैव तत्पूर्वं चान्तदायिनी पुनःपुनर्मृत्युनरका-
दिदायिनी तत्तस्मादिति प्राग्दर्शितविचारेण तामात्मनः असत्यां
सत्तां त्यजन्तु ॥ ३ ॥ मदीयेन प्राकृतेनात्मतत्त्वोपदेशेन ।
हि यतो यूयमज्ञानसंभवाः । उपदेशेनाज्ञाने नष्टे न सत्तां लप्स्य-
थेत्यर्थः ॥ ४ ॥ इदानीं चित्तं प्रत्यपि तर्थादाह—स्वसत्तंति ।
तत्तत्कालमिव उवल्लुं रौति ध्वनतीति तत्तत्कालनष्टं अमिस्त-
स्मिन् लासः क्रीडा बालानां पक्षिणां वा पार्श्वयोर्दाहायैव ॥ ५ ॥
चित्तेन्द्रियगणसत्ताप्रयुक्तमनर्थपरम्परां दर्शयति—पश्येत्या-
दिना । लडयोरभेदाब्जानां मूर्खीणां रागद्वेषादिकल्लोलैः सं-
कुलाः ॥ ६ ॥ अहमहमिकाः परस्परार्हकारास्ताभिर्विहितान्य-

घननीहारखे खान्तश्चिन्ताचपलमर्कटी ॥ १० ॥
लोभनाट्या रटपक्षी तीक्ष्णया द्वन्द्वतुण्डया ।
कायजीर्णदुमादस्माद्वृणखण्डं निकृन्तति ॥ ११ ॥
हृदयावकरं कीर्णमितश्चेतश्च कर्कशः ।
अपवित्रो दुराचारः कुरुते कामकुक्कुटः ॥ १२ ॥
महत्यां मोहयामिन्यामुल्लूख्यो ज्ञानकौशिकः ।
श्मशानइव वेतालः परिवर्तयति हृद्गुमे ॥ १३ ॥
एनाश्चान्याश्च बह्व्योऽपि त्वयीन्द्रियगणे सति ।
पिशाच्य इव शर्वर्यां प्रवर्तयत्यशुभश्रियः ॥ १४ ॥
त्वयि त्वसति हे साधो सर्वा एव शुभश्रियः ।
प्रभात इव पश्चिम्यः सालोकं विलसन्त्यलम् ॥ १५ ॥
प्रशान्तमोहमिहिकं राजते हृदयाम्बरम् ।
निर्मलालोकवर्तितं नीरजस्कतरान्तरम् ॥ १६ ॥
अशङ्कितनभःकोशपतिताकुलपूरवत् ।
नापतन्ति विकल्पपांशुश्रिरं वैकल्यकारिणः ॥ १७ ॥
सर्वस्याह्लादनी शान्ता मैत्री परमपावनी ।
अभ्युदेति हृदो हृद्या सुतरोरिव मञ्जरी ॥ १८ ॥
अन्तश्छिद्रवती जाड्ययुक्तयुक्तगुणा स्वयम् ।
चिन्ता शोषमुपायाति हिमदग्धेव पद्मिनी ॥ १९ ॥
आलोकः स्फुटतामन्तरायात्यज्ञानसंक्षये ।

न्योन्यवधपराजयपांडनादिचिन्तनानि यामु ताः ॥ ७ ॥ भा-
भार्वा संपद्विपदौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कल्लोलैर्मनोऽथरङ्गैर्व्यालैर्वर्तिते
शरीरश्वन्नकोटरे हृदये । घननीहाराणि निविडजाड्यानि खान्ता-
न्द्रियच्छिद्रद्वाराणि यस्य । चिन्तालक्षणा चपला जालगचनव्यप्रा-
मर्कटी ऊर्णनामिकोटिका भ्रमतीति शेषः ॥ १० ॥ लोभलक्ष्ण-
नाट्यैः खविलामंगरटन् कूजन् पक्षी तीक्ष्णया सुखदुःखादि-
द्वन्द्वलक्षणया तुण्डया चश्वा गुणखण्डं शान्तिदान्तिधर्मादिफल-
पुष्पलक्षणं गुणसमूहं निकृन्तति ॥ ११ ॥ कामलक्षणः कुक्कुटो
रागादिवासनाकीर्णं हृदयं मनस्तल्लक्षणं अवकरं उन्करं कुहं
पुनःपुनः पादान्यां विक्रितीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अज्ञानं भ्रान्ति-
ज्ञानं तल्लक्षणः कौशिक उल्लूकः ॥ १३ ॥ १४ ॥ इदानीं चित्तं-
न्द्रियगणासत्त्वं सर्वगुणसंपत्तिं दर्शयति—त्वयीत्यादिना । अ-
सत्त्वं साधुरेवेति तथा संबोधनम् । शुभश्रियो वक्ष्यमाणगुण-
श्रियः सालोकं विवेकालोकसहितं यथा स्यात्तथा । प्रभातपक्षेऽपि
यथायोगं योज्यम् । एवमत्रऽपि ॥ १५ ॥ हृदयाम्बरं हार्दं ब्रह्म
नीरजस्कतरमत्यन्तापगतं रजोगुणमान्तरं मनो यस्मिन् ॥ १६ ॥
अशङ्कितं निःशङ्कमेव नभःकोशं पतिता निर्गता वाय्वादिना
आकुलाश्च ये आसारपूरास्तद्वत् वैकल्यकारिणो विक्षेपहेतवो
विकल्पाद्या नापतन्ति ॥ १७ ॥ १८ ॥ अन्तश्छिद्रमपूर्णता ।
जाड्ययुक्तेषु मूर्खेष्वेव आयुक्ता उपयोजिता विद्याकौश-
लादिगुणा यया । पद्मिनीपक्षे सष्टम् ॥ १९ ॥ अन्तः

प्रशाम्यत्यम्बुदे व्योम्नि शरदीवार्कमण्डलम् ॥ २० ॥ सैवेदानीं विचारेण भृशं क्षयमुपागता ।
 प्रसन्नं स्फारगाग्भीर्यमधुधमपराहतम् ।
 हृदयं समतामेति शान्तवात इवार्णवः ॥ २१ ॥
 अमृतापूरपूर्णं नित्यानन्दमयेन च ।
 स्वीयते पुरुषेणान्तः शीतेन शशिना यथा ॥ २२ ॥
 संविदः स्फुटतामन्तरायान्त्यज्ञानसंक्षये ।
 संविदंशैकविश्रान्ते समग्रं सचराचरम् ॥ २३ ॥
 भाव्यते भरिताकारं वपुरानन्दमन्थरम् ।
 न भवत्यसुसङ्गानामाशापाशविधायिनाम् ॥ २४ ॥
 द्रग्धानामिव पर्णानां रसानां पुनरागतिः ।
 पुंसां क्षपितसंसारजराजन्ममहाध्वनाम् ॥ २५ ॥
 अपुनर्भ्रमणायात्मद्रुमे विश्रम्यते चिरम् ।
 एवंप्रायास्तथान्याश्च भवन्ति गुणसंपदः ॥ २६ ॥
 भ्रमति त्वयि सर्वाशिनस्सर्वाशाक्षयसंक्षये ।
 पक्षयोरेतयोश्चित्तसत्तासत्तास्वरूपयोः ॥ २७ ॥
 येनैव पश्यसि श्रेयस्तमेवाङ्गीकुरु क्षणम् ।
 स्वात्मभावस्तव सुखं मन्ये मानवतां वर ॥ २८ ॥
 तमेव भावयाभावं सुखत्यागो हि मूढता ।
 यदि त्वस्ति भवेत्सत्यमन्तर्भावितचेतनम् ॥ २९ ॥
 जीवतस्तत्तत्तात्पर्यमन्तर्भावं क इवेच्छति ।
 किंतु नास्त्यसि सत्येन वदामि तव सुन्दर ॥ ३० ॥
 तेन मिथ्यैव जीवामीत्याशया मा सुखी भव ।
 पूर्वमेवासि नास्त्येव यावज्जानत्या त्वदस्तिता ॥ ३१ ॥

आलोकः स्वीयज्ञानप्रकाशः । स्फुटतां प्रकटताम् ॥ २० ॥
 अपराहतं वैष्ण्वहेतुभिरपरिभूत हृदयं मनः ॥ २१ ॥ २२ ॥
 सर्वद आत्माकारवृत्तयः स्फुटतां पूर्णत्वापादकं विक्रामं यान्ति ।
 तेन च सचराचरं समग्रं जगद्व्याधितं सन् सविदंशैकविश्रान्तं
 भवन्तीति शेषः ॥ २३ ॥ वपुः आत्मस्वरूपं भरिताकारं पूर्णं
 भाव्यतेऽनुभूयते ननु आशापाशविधायिनां अमुमज्ञाना प्राण-
 मयदानां देहादीनां पक्षे भवतीत्यर्थः । अथवा वपुः शरीर-
 मानन्दविर्भावमन्थरं सदमृतप्राशनेनेव भरिताकारं भाव्यते
 नन्वन्नपानाद्याशापाशविधायिनाममुमज्ञाना प्राणायामरूपात्मना
 पक्षे भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यथा तर्गोदविद्रग्धाना पर्णानां
 पुनरेवापुः पल्लवोदयेन आगमो भवति तद्वत् ज्ञानाभिप्राप्तम-
 गमजगज्जन्मोपलक्षितमहाध्वनामपि पुंसां रसानामागमयतुष्टि-
 पुष्टिकान्यादिगुणानां पुनरागमो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ निर-
 तिशयानन्दात्मनि पुनरावृत्तिरहिता विश्रान्तिरेव सर्वगुणमो-
 गदानुषङ्गिका अन्ये गुणास्त्वनन्ता न वर्णयितुं शक्या इत्याश-
 येनोपसंहरति—अपुनरिति ॥ २६ ॥ एतद्योग्यन्तात्मभावेन
 स्थितिरात्यन्तिकनैरात्म्यस्वीकारो वक्तव्योः पक्षयोर्मध्ये ॥ २७ ॥
 तत्र प्रथमपक्षो वरीयानित्याह—स्वाम्नेति ॥ २८ ॥ अभावं
 भवान्तराश्रयम् । ननु किमर्थमन्तर्भावितचेतनपूर्वसिद्धमनो-
 रूपेणैव जीवंतं मम नेच्छसि किमर्थं वा ममात्यन्तमभावमिवे-
 न्छसि तत्राह—यदीत्यादिना । हे चित्, तव अन्तर्भावितचे-
 तनं यत्प्रसिद्धं रूपमस्ति तद्यदि मय्य भवेत्तत्तद्वत् तेन रूपेण
 जावन्तस्तथाभाव क इच्छति । किंतु त्वं तेन रूपेण नास्त्यसि अग-
 दमि । अहं मय्येन श्रुतिशास्त्रानुभवादिना विनाशं वदामि ना-
 पानदशनेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ एतदत्यन्तात्मभावेनैव
 स्थानं तवापि हिनसित्याह—तेनेति । पूर्वं प्राथमिकत्पिकम-
 वापि । यावत् यतः ॥ ३१ ॥ एवं प्राप्तिः ॥ ३२ ॥ समरूपं
 मन्मात्ररूपं मम विक्षेपवैषम्यशून्यं स्थितम् । अनलोकाप्रका-
 शाभावात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अनेन अन्तर्भावकत्वेन हेतुना ।
 नन्वमनः पीनत्वं कथं भवेत्तत्राह—मोहेति ॥ ३५ ॥ पीनत्वं
 तत्प्रयुक्तं मुक्तदुःखादिद्वन्द्वं च अभूदिति पूर्वपणव्यः । यतः
 स्रष्टृगद्यन्तमकल्पेन संकल्पकाल एव क्षणमनः क्षयीति द्वन्द्व-
 विशेषणम् । यस्य विवेकस्य प्रसादेन इदानीं ज्ञानोदयकाले
 आविद्यकं स्वप्राप्तेः क्षयं गते मतिं नित्यमनाद्यन्तमात्मरूपमु-
 दिदं तस्मै विवेकाय नमोनम इति परेणाव्ययः ॥ ३६ ॥ हे
 चित्तक, त्वं स्वतोऽपि बहुधा प्रबुद्धः शास्त्राप्यनुबोधितः
 ॥ ३७ ॥ प्रागपि त्वं परमेश्वरः स्थितः संप्रत्यपि प्रबोधनस्तं
 स्वरूपविलासः स्थितिमागत इति महेश्वर एवेति परेणाव्ययः
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विस्वसि पाठे हे इन्द्रियेश्वर,
 सिद्धान्तयुक्तिभिः इति विद्वा स्वरूप लब्ध्वा अन्तं समारपार-

भविष्यते च नोदकं स्वमनः स्वस्ति तेस्त्विति ।
परिनिर्वाणं शान्तोऽसि दिष्ट्यासि विगतज्वरः ॥ ४३ ॥
स्वात्मन्येवावतिष्ठेऽहं तुर्यरूपपदे स्थितः ।
अतो नास्त्येव नास्त्येव संसारे चित्तमस्थिति ॥ ४४ ॥
आत्मा त्वस्त्येव चास्त्येव यस्मादन्यत्र विद्यते ।
अयमात्माहमेवासौ नास्त्यन्यन्मदते क्वचित् ॥ ४५ ॥
स्फुरच्चिदेव बोधात्मा सर्वत्राहं स्थितः सदा ।
अयमात्मेति कलना मग्न्ये नो निर्मलान्तरे ॥ ४६ ॥

प्रतियोगिव्यवच्छेदकलनैकस्य वै कुतः ।
अहं तेनायमात्मेति कलनामनुदाहरन् ।
मौनी स्वात्मनि तिष्ठामि तरङ्ग इव वारिणि ॥ ४७ ॥
संशान्तवासनमनाश्रितचेतनांश-
मप्राणसंचरणमस्तमितांशदोषम् ।
संवेद्यवर्जितमुपेत्य सुसंविदंशं
शाम्यामि मौनमहमेव निरीहमन्तः ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चित्तसत्ताविचारयोगोपदेशो नाम त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ८४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति निर्णीय स मुनिर्वीतहृदयो विवासनः ।
आसीत्समाधावचलो विन्ध्यकन्दरकोटरे ॥ १ ॥
अपरिस्पन्दिताशेषसंविदानन्दसुन्दरः ।
बभाषस्तंगतमनाः स्तिमिताम्भोधिभोभनः ॥ २ ॥
अन्तरेव शशामास्य क्रमेण प्राणसंततिः ।
ज्वालाजालपरिस्पन्दो दग्धेन्धन इवानले ॥ ३ ॥
अनन्तनिष्ठतां याते बाह्यार्थे चाप्यसंस्थितः ।
शेषेऽन्तर्लब्धसंस्थाने तस्यास्फुरितपक्ष्मणी ॥ ४ ॥
घ्राणप्रान्तगताल्पाल्पसमालोके इवक्षणे ।
अर्धकुड्मलितैः पद्मैः श्रियमाययतुः समाम् ॥ ५ ॥
समकायशिरोप्रीवस्थानकः स महामतिः ।
आसीच्छैलादिवोत्कीर्णश्चित्रार्पित इवाथवा ॥ ६ ॥

तथाभितिष्ठतस्तस्य संवत्सरशतत्रयम् ।
कोटरे विन्ध्यकच्छस्य ययावर्धमुद्धतवत् ॥ ७ ॥
एतावन्तमसौ कालं नाबुद्ध्यत किलात्मवान् ।
जीवन्मुक्ततया ध्यानी न च तत्याज तां तनुम् ॥ ८ ॥
तावत्कालं स सुभगो न प्राबुध्यत योगवित् ।
उदारैरम्बुदारावैरासारभरघर्घरैः ॥ ९ ॥
पर्यन्तमण्डलाधीशमृगयानतवृंहितैः ।
पक्षिवानरनिर्द्वादिर्मानङ्गास्फोटनिःस्वनैः ॥ १० ॥
सिंहसंरम्भरटिनिर्निर्झरागवसीन्कृतैः ।
विपमाशनिसंपानैर्जनकोलाहलैर्घनैः ॥ ११ ॥
प्रमत्तशर्भास्फोटभूकम्पतटघट्टनैः ।
वनदाहधमध्वानैर्जलैर्घातविलग्नैः ॥ १२ ॥

मागतो भव । ते तुभ्यं स्वस्ति अस्तु । मनसः कालत्रयेऽप्यमन्व-
माह—नित्यमिति ॥ ४२ ॥ चित्तासनार्थं परमपुरुषार्थेतिदि-
दर्शयति—परिनिर्वाणमित्यादिना ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
शुद्धचिदेकरसे अयमात्मेति कलनापि यत्र दुर्लभा तत्र दूरेऽन्य-
कलनेत्याशयेनाह—अयमिति ॥ ४६ ॥ अतएव तद्वाचामवि-
षय इत्याह—अहमिति । अनुदाहरन् अनभिलपन् ॥ ४७ ॥
अहं अन्तः स्वहृदि संवेद्येन जडांशेन वर्जितम् । तत्कारणावि-
द्याया अपि बाधासंशान्तवासनम् । चिदाभासस्यापि पृथगनव-
स्थानादनाश्रितचेतनांशम् । तदधानक्रियाशक्तेरप्युपरमादप्राण-
संचरणम् । भेदकाभावादेव अस्तमितांशभेदम् । सममेकरसम् ।
चिदंशं चिन्मात्रलक्षणम् । जगद्वाधपरिशिष्टांशम् । उपेत्य नि-
रीहं निर्मेनश्चेष्टं मौनं निर्वाग्यापारं च शाम्यामि । विश्रान्तोऽस्मी-
त्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे
उपशमप्रकरणे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

समाधिर्वातहृदयस्य धराविवरमंस्थितिः ।

हृदि विद्याधरन्द्वगणस्वाद्युपवर्ण्यते ॥ १ ॥

इति उक्तप्रकारेण निर्णीय निश्चल्य ॥ १ ॥ अपरिस्पन्दता-
यः अशेषः पूर्णः स्वप्रकाशसंविद्रूप आनन्दस्तद्रूपः सन् मुन्द-
॥ २ ॥ ३ ॥ तस्याधोऽन्मोलिते आक्षिप्ता वर्णयति—अनन्त-
रिति द्वाभ्याम् । नात्यन्तमन्तनिष्ठतां निर्मालनं याते । शेषं
उन्मालितांशातिरिक्तांशः ॥ ४ ॥ घ्राणप्रान्तो नासाग्र तत्रगतः
प्रसृतः अल्पादल्पः सम उभयतस्तुल्य आलोकः प्रकाशो य-
योस्ते इव लक्ष्यमाणे ईक्षणं चक्षुषो ॥ ५ ॥ ६ ॥ कच्छस्य
निर्झरसंनिहितदेशस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ आसारभराणां वर्षनिर्झ-
रधारासंपातानां घर्घरैः स्वनरपि ॥ ९ ॥ पर्यन्तवासिनां मण्ड-
लार्थांशानां सामन्तानां मृगयाम् अगतानामागतानां गजानां
वृंहितैर्गर्जितैः । सर्वत्र अपिषद्दो योज्यः ॥ १० ॥ सिद्धानां
संरम्भरटितैः सक्रोधगर्जनैः ॥ ११ ॥ भूकम्पेन विशीर्णानां
तटानां गिरिवप्राणां घट्टनैरास्फालनैः । वनदाहेषु धर्मरमिसंयो-
गैस्तत्प्रयुक्तध्वानैश्च । जलस्य ओषराहतय आस्फालनानि बल्या-

महोपलतटाघातैर्धरणीतलमृज्जलैः ।
 जलौघान्दोलनायातैस्तापैरनलकर्कशैः ॥ १३ ॥
 केवलं वहति खैरं काले गलितकारणम् ।
 परियान्तीषु वर्षासु लहरीष्विव वारिणि ॥ १४ ॥
 स्वल्पेनैव हि कालेन तस्मिन्पर्वतकन्दरे ।
 प्रावृडोघविनुन्नेन पङ्केनोर्वीतले कृतः ॥ १५ ॥
 तत्रासाववसद्भूमौ कोदरे संकटोदरे ।
 पङ्कसंपीडितस्कन्धः पर्वतेषु शिला यथा ॥ १६ ॥
 शतत्रये स वर्षाणामथ याते स्वयंप्रभुः ।
 व्यबुध्यतात्मरूपात्मा धराकोटरपीडितः ॥ १७ ॥
 संविदेवास्य तं देहं जग्राहोर्वीनिपीडितम् ।
 तनुः प्राणमयस्त्वः प्राणसंस्तरणं विना ॥ १८ ॥
 उत्पत्तिप्रौढिमासाद्य कलना हृदयान्तरे ।
 स्वमनोरूपिणी तस्य हृद्येवानुबभूव सा ॥ १९ ॥
 कैलासकानने कान्ते कदम्बस्य तरोस्तले ।
 मुनित्वं शतमब्दानां जीवन्मुक्तात्मनिर्मलम् ॥ २० ॥
 विद्याधरत्वं वर्षाणां शतमाधिविवर्जितम् ।
 युगपञ्चकमिन्द्रत्वं प्रणतं सुरचारणैः ॥ २१ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 शक्रत्वादिषु तेष्वस्य प्रतिभासेषु भो मुने ।
 नियमोऽनियमश्चैव दिक्कालनियतेः कथम् ॥ २२ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 सर्वात्मिकैषा चिच्छक्तियत्रोदेति यथा यथा ।

नानि वहनानि च तैरपि ॥ १२ ॥ धरणीतलात्प्रवृत्तैर्मृत्पङ्क्ति-
 जलैः । अनलवत्कर्कशैस्तापिर्गमादितापैरपि न प्राबुध्यन्तेति
 सर्वत्र योज्यम् ॥ १३ ॥ गलितकारणं निम्नप्रयोजनं काले
 वहति सति असौ प्रावृडोघविनुन्नेन पङ्केन उपर्युपि प्रचीयमा-
 नं न अप्येनैव कालेन उर्वीतले धरणाविवरे भूगर्भं कृतः
 प्रवेशित इति द्वयोरन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ संपीडितः संश्लिष्टः स्कन्धो
 यस्येत्यर्थः । नहि तस्य समाधिसुखनिमग्नस्य पीडास्ति ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ एवं संकटस्थस्य कथं जीवनमभूत्तत्राह—संविदे-
 येति । जीवनादृष्टलङ्घदेहप्रतिबिम्बिता संविदेवास्य तं देहं
 जग्राह उपादाय पालितवती । प्राणमयः प्राणवृत्तिरूपः स-
 न्दन्तु न जग्राह । यतस्तनुः सूक्ष्मः । प्राणसंस्तरणाभावादित्यर्थः
 ॥ १८ ॥ वर्षाशतत्रयानन्तरं तस्य यद्वृत्तं तदाह—उत्पत्तिनि ।
 अथ तस्य कलना जीवसंवित् प्रारब्धशेषभोगाय हृदयान्तर
 उत्पत्त्या उन्मेषक्रमेण प्रौढि स्थौल्यमासाद्य स्वमनोरूपिणी
 भूत्वा वक्ष्यमाणं सर्वं कल्पनया हृद्येव अनुबभूव अनुभूतवर्ता-
 ल्यर्थः ॥ १९ ॥ यदनुबभूव तदेवाह—कैलासस्यादिना ॥ २० ॥
 इन्द्रत्वं देवराजत्वम् ॥ २१ ॥ कैलासकानने इत्यादिर्दिङ्मयः,
 युगपञ्चकमित्यादिः कालनियमः, अल्पकाल एव हृदयप्रदेश एव
 तदनुभवादित्यस्य कथमुपपद्यते । दिक्कालनियतेरन्यथा कर्तु-
 मशक्यत्वादिति प्रथमार्थः ॥ २२ ॥ असावात्म्येन ज्ञातायां चिति

तथा तत्राशु भवति तथात्मैकस्वभावतः ॥ २३ ॥
 यथा यत्र यदा बुद्धौ नियमः स तदा स्थितः ।
 देशकालादिनियमक्रमाणां तन्मयात्मता ॥ २४ ॥
 तेन नानाविधान्येष जगन्ति परिदृष्टवान् ।
 इदि संवेदनाकाशे वीतहृद्यो विवासनः ॥ २५ ॥
 सम्यग्बोधवतामेषा वासनैव न वासना ।
 ज्ञानाग्निदग्धा दग्धस्य कैव बीजस्य बीजता ॥ २६ ॥
 कल्पमेकं गणत्वं स चन्द्रमीलेश्वकारह ।
 समस्तविद्यानिपुणं त्रिकालामलदर्शनम् ॥ २७ ॥
 यो यादृग्दृढसंस्कारः स तं पश्यति तादृशम् ।
 जीवन्मुक्तयैवैतद्वीतहृद्योऽनुभूतवान् ॥ २८ ॥
 श्रीराम उवाच ।
 एवं स्थिते मुनिश्रेष्ठ जीवन्मुक्तमतेरपि ।
 बन्धमोक्षदशः सन्ति वीतहृद्यात्मनो यथा ॥ २९ ॥
 श्रीवसिष्ठ उवाच ।
 यथास्थितमिदं विश्वं शान्तमाकाशनिर्मलम् ।
 ब्रह्मैव जीवन्मुक्तानां बन्धमोक्षदशः कुतः ॥ ३० ॥
 एतन्संविन्नमो भाति यत्रयत्र यथायथा ।
 तत्रतत्र तथा तावसावत्तद्विन्दते ततम् ॥ ३१ ॥
 तेनानुभूतानि बह्वन्यनुभूयन्त एव च ।
 जगन्ति सर्वात्मनया ब्रह्मरूपेण राघव ॥ ३२ ॥
 धराकोटरनिर्मग्नवीतहृद्यचिदात्मसु ।
 जगत्सु तेष्वसंख्येषु नीरूपेषु महात्मसु ॥ ३३ ॥

अल्पयोरपि देशकालयोर्विस्तृतदेशकालान्तरकल्पनागामाभ्यं भव-
 त्येव नियतिविगंधो ननु सर्वोक्तिमकाया सर्वोक्तिसंपन्नाया
 परिज्ञातायामित्याशयेन परिहरन्त—सर्वात्मिकेति । तादृशात्मै-
 कस्वभावत्वादनुभववृत्तिर्न इत्यर्थः ॥ २३ ॥ स्वयुद्धा अनुभू-
 यमानयोरेव देशकालयोः संकोचवर्णन्यनियमानियमां विरुद्धां
 नाननुभूयमानेन सह अनुभूयमानस्य ना । अत्यन्तरनाडीकुहरे-
 त्वल्पकाले विस्तृतदेशकालत्वप्राप्तुर्भवदर्शनादित्याशयेनाह—य-
 धेति । यत्र यदा बुद्धौ यथा अनुभवस्तदा तथा नियमः स्थित
 इत्यर्थः । तन्मयात्मता बुद्धिमयात्मन्यस्तता यत इत्यर्थः ।
 'तन्मयात्मनाम्' इति पाठो हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ २४ ॥ तेनो-
 क्तेहेतुद्वयेन ॥ २५ ॥ बीजजगत्किनाशादग्धस्य उपलब्धमानत्वाद्-
 दग्धस्य । भाजितम्येति यावत् ॥ २६ ॥ शङ्कां समाधाय प्रस्तुत-
 मेव वर्णयति—कल्पमित्यादिना । गणत्वं गणपत्यम् ॥ २७ ॥
 जीवन्मुक्तस्यापि तस्य भोजकप्रारब्धकर्मोद्दिष्टितद्वटमंस्कार एव
 देहभोगादिर्विचित्र्यप्रतिभासे हेतुरित्याह—य इति ॥ २८ ॥
 रामशङ्का स्पष्टा ॥ २९ ॥ दग्धपदव्यायेनामतः प्रारब्धशेषेण
 प्रतिभामो बाधितानुवृत्तिमात्रं न बन्ध इत्याशयेन परिहरति—
 यथास्थितमित्यादिना ॥ ३० ॥ विन्दते लभत इव ॥ ३१ ॥
 ईश्वरस्यात्मदीयजगन्प्रतिभासवद्वा तस्य विनैव बन्धं तत्प्रति-
 भास इत्याशयेनाह—तेनेति ॥ ३२ ॥ वीतहृद्यदुपलक्षितवै-

यः शक्रोऽनवबुद्धात्मा सोऽद्य दीनेषु पार्थिवः ।
कर्तुं प्रवृत्तो मृगयाम् क्षणेऽस्मिन्नपि कानने ॥ ३४ ॥
योऽहं सोऽनवबुद्धात्मा पाप्मे पैतामहेऽभवत् ।
स्थितः स एव दाशेन्द्रः कैलासवनकुञ्जके ॥ ३५ ॥
यो राजानवबुद्धात्मा भूमेः सौराष्ट्रमण्डले ।
स एषोऽद्य स्थितोन्ध्राणां ग्रामे बहुलपादपे ॥ ३६ ॥

श्रीराम उवाच ।

मानसः किल सर्गोऽसौ वीतहव्यस्य तत्र ये ।
देहिनो भ्रान्तिमात्रं चेत्तद्देहाकारिणः कथम् ॥ ३७ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

यदि भ्रान्त्येकमात्रात् वीतहव्यस्य तज्जगत् ।
तद्विदं नाम ते राम किं भूयः परिभासते ॥ ३८ ॥
इदमप्यङ्गं चिन्मात्रं मनोमात्रमोपमम् ।

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव ० लोकोपायेषूपशमप्रकरणे वीतहव्यमनोजगद्वर्णनं नाम चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ८५

श्रीराम उवाच ।

अथ किं वीतहव्यः स्वं स्थितं तस्मिन्धरोदरं ।
कथमुद्धृतवान्देहं ससंपन्नश्च किं कथम् ॥ १ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

अनन्तरमनन्तात्मा वीतहव्याभिधं मनः ।
स्वमेवात्मचमत्कारमात्रं समवबुद्धवान् ॥ २ ॥
शार्वस्यास्य गणस्याभूत्प्राग्ज्योतिःस्मरणं स्वयम् ।
इच्छा कदाचित्सकलप्राग्जन्मालोकनोन्मुखा ॥ ३ ॥

तन्त्यस्यैवासदादिसर्वान्मात्सर्वजन्तूनां जगदनुभवोऽपि तस्य-
वेत्यपि सुवचमित्याशयेनाह—धरेत्यादिना । नीरूपेषु निःस्वरू-
पेषु प्रतिभासतो महात्मसु विज्ञातमेषु जगत्सु भुवनेषु यः
शक्रोऽभूत् सोऽद्य दीनेषु देशविशेषेषु । दानानां निवागो जग-
पद इत्यर्थे जातस्य तद्वितस्य 'जनपदं लुप' इति लुपि युक्तव-
द्भावाद्बहुवचनम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पैतामहे पाप्मे कल्पे वीतह-
व्यस्य गणपत्यकाले कैलासवनकुञ्जके तन्कीटाहसो योऽभवत्
स एव इदानीं दाशेन्द्रो निपादगजो भूत्वा स्थितोऽस्मात्पुन्यवयः ।
एवमप्रेऽपि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ गुरुक्तः सर्वोन्मत्ताभिप्रायमप्रति-
पद्यमानान् जनोत्सच्छङ्खोद्धाटनेन गुरुमुखेन बाधयित्वा गमः
पृच्छति—मानस इति । तद्देहाकारिणः शकहंसादिदेहाकारिणः
सचेतनाः कथमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ सर्वस्यापि जगतो मनःकार्य-
त्वस्य भ्रान्तिमात्रवत्त्वं च बहुश उक्तवानुत्पत्यं यदिदं नाम
ते प्रसिद्धं जगत्किं कथं सचेतनैर्युक्तं प्रतिभासत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
द्वयोः साम्यमेव दर्शयति—इदमिति ॥ ३९ ॥ एवमेतज्जगत्सदृशं
न । इतरदेतद्विलक्षणं च न । सालक्षण्यालक्षण्यायोः प्रतियोगिसि-
द्धिमन्तरेणयोगादिति भावः ॥ ४० ॥ संविन्मात्रत्वेनावशिष्ट-
व्यमनस्तदेव तन्मयम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रत्युल्लास उत्पत्तिर्विलासो नृ-

तदपि व्योम चिन्मात्रं मनोमात्रं भ्रमोपमम् ॥ ३९ ॥
वस्तुतस्तु न तद्राम जगन्नैवं न चेतरेत् ।
तथापि न जगत्सत्ता ब्रह्मेदं भाति केवलम् ॥ ४० ॥
भावि भूतं भविष्यच्च यथेदं च तथेतरेत् ।
जगत्सर्वमिदं दृश्यं संविन्मात्रमनोमयम् ॥ ४१ ॥
एवंरूपमिदं यावन्न परिज्ञातमीदृशम् ।
वज्रसारदृढं तावज्ज्ञातं सत्परमाम्बरम् ॥ ४२ ॥
अज्ञानान्मन एवेदमित्थं संप्रविजृम्भते ।
प्रत्युल्लासविलासाभ्यां जलमम्बुनिधाविव ॥ ४३ ॥
यथास्थितेनैव चिदम्बरेण
स्वचित्तमेवैति मनोभिधानम् ।
स्फारं कृतं तेन जगच्च दृश्य-
मेवं ततं नैव ततं च किञ्चित् ॥ ४४ ॥

अशेषान्स ददर्शथ नष्टानष्टान्स्वदेहकान् ।
अनष्टानां ततो मध्यात्तत्तत्कोटरसंस्थितम् ॥ ४ ॥
यदृच्छयेव प्रोद्धतुं देहं तस्याभवन्मतिः ।
अपश्यत्तत्तथा तत्र पङ्क कीटमिव स्थितम् ॥ ५ ॥
शरीरं वीतहव्याख्यं धराकोटरपीडितम् ।
प्रावृडोघोपनीतं तत्पृष्ठस्यपङ्कमण्डलम् ॥ ६ ॥
तृणजालावकीर्णव्यन्देहपृष्ठमृदं तथा ।
एतद्दृष्ट्वा महानेजा धराविवरयन्निव ॥ ७ ॥

ज्यादिपरिणामस्ताभ्याम् ॥ ४३ ॥ उक्तमर्थं सक्षिप्याह—यथाभि-
तेनेति । अविकृतं नैव चिदाकाशस्वभावेन मायया किञ्चित्तरादि-
वात्मानं कल्पयन्निव गत्यस्य पुनःपुनर्मननान्मनोऽभिधान-
मेति तेन च स्फारं जगत्संपन्नमिति एव दृश्यं जगत्तत्तम् । पर-
मार्थतस्तु किञ्चिदपि नैव तत्तमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीवा-
सिष्ठमहारामायणतान्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चतुरशीति-
तमः सर्गः ॥ ८४ ॥

मुनेः पिङ्गलमाविश्य समुद्धारस्तनोरिह ।

जीवन्मुक्तस्थितिश्चान्त्यः समाधिश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

समुद्धारस्य तत्प्रकारस्य तदुत्तरचर्याया विद्वद्भुक्तपरिशिष्ट-
तद्रूपस्य च चतुर्भिः किष्टैः क्रमात्प्रश्नः ॥ १ ॥ अनन्ता म-
अपरिच्छिन्नब्रह्माकारं समवबुद्धवान् । समाधावित्यर्थः ॥ २ ॥
प्राक्तनं ज्योतिश्चिदात्मा तस्य स्मरणं ध्यानकाले ॥ ३ ॥ नष्ट-
नष्टान् काश्चिन्नष्टान् काश्चिन्नष्टान् । तत्तदनष्टदेहदयकोटरे
जीवटोपाख्यानवक्ष्यमाणन्यायेन स्वकल्पनयैव संस्थितं वीत-
व्यन्देहमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रावृष ओघेन पूरेण उपनीत-
किञ्चिद्दूरं प्रवाहितम् । पृष्ठस्थेषुक्तया अधोमुखतया पातितमि-
त्यपि गम्यते ॥ ६ ॥ तृणानां काशादीनां जालैरवकीर्णा निव

भूयोऽपि चिन्तयामास धिया परमबोधया ।
 सर्वसंपीडिताङ्गत्वात्कायो मे प्राणवायुभिः ॥ ८ ॥
 मुक्तश्चलितुमाकर्तुं शक्नोति न मनागपि ।
 तज्ज्ञान्वा प्रविशाम्याशु देहमेवं धिवस्वतः ॥ ९ ॥
 तदीयः पिङ्गलो देहमुद्धरिष्यति मे ततः ।
 अथवा किं ममैतेन शास्त्राभ्यहमविघ्नतः ॥ १० ॥
 निर्वामि स्वपदं यामि कोऽर्थो मे देहलीलया ।
 इति संचिन्त्य मनसा वीतहव्यो महामते ॥ ११ ॥
 तूष्णीं स्थित्वा क्षणं भूयश्चिन्तयामास भूतले ।
 उपादेयो हि देहस्य न मे त्यागो न संश्रयः ॥ १२ ॥
 यादृशो देहसंत्यागस्तादृशो देहसंश्रयः ।
 तद्यावदस्ति देहोऽयं न यावदणुतां गतः ॥ १३ ॥
 तावदेनमुपाख्या किञ्चित्प्रविहराम्यहम् ।
 पिङ्गलेन शरीरं स्वमुद्धतुं तापनं वपुः ॥ १४ ॥
 प्रविशामि नभःसंस्थं मुकुरं प्रतिविम्बवत् ।
 इत्यमो मुनिरादित्यं विवेशानिलरूपधृक् ॥ १५ ॥
 पुर्यष्टकवपुर्भूत्वा भस्त्राखमिव चानलः ।
 भगवान्मुनिरप्येनं हृद्गतं मुनिनायकम् ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा सौ चिन्तयन्कार्यं पौर्वापर्यमुदाग्र्याः ।
 विन्ध्यभूधरभूकोशमन्तर्मुनिकलेवरम् ॥ १७ ॥
 तृणोपलपरिच्छन्नं ददर्श गतसंविदम् ।
 ऋपेश्विकीर्षितं ज्ञात्वा भानुर्गगनमध्यगः ॥ १८ ॥
 धरातो मुनिमुद्धर्तुमादिदेशाग्रं गणम् ।
 इत्यादि वासिष्ठमहारामायणं वाल्मीकीये भोक्षाप्रायेपप्रशमप्रकरणे

वीतहव्यमुनेः संविन्सा पुर्यष्टकरूपिणी ॥ १९ ॥
 रविं वातमयीं पूज्यं प्रणनामाशु चेतसा ।
 भानुनाप्यभ्यनुज्ञातो मानपूर्वकमग्रगम् ॥ २० ॥
 विवेश पिङ्गलाकारं विन्ध्यकन्दरगामिनम् ।
 पिङ्गलोऽसौ नभस्त्यक्त्वा कुञ्जकुञ्जरसुन्दरम् ॥ २१ ॥
 प्राप विन्ध्यवनं प्रावृणमत्ताभ्राम्बरभासुरम् ।
 उदधार धराकोशाग्रखनिकृष्टभूतलः ॥ २२ ॥
 कलेवरं मुनेः पङ्कान्मुणालमिव सारसः ।
 मौनं पुर्यष्टकमथ स्वं विवेश कलेवरम् ॥ २३ ॥
 नभस्तलपरिभ्रान्तो विहङ्गम इवालयम् ।
 प्रणमनुमिथो मूर्तवीतहव्यनभश्चरं ॥ २४ ॥
 बभूवतुः स्वकार्यैकतन्त्रो तेजसां निधी ।
 जगाम पिङ्गलो व्योम मुनिश्च विमलं सरः ॥ २५ ॥
 तारकाकारकुमुदं सूर्याशुकवदाकृति ।
 वीतहव्यो ममज्ञाशु सरस्म्युद्भिन्नपङ्कजे ॥ २६ ॥
 पङ्कपल्लवलीलान्ते येन कलमको यथा ।
 तत्र स्नान्वा जपं कृत्वा पूजयित्वा दिवाकरम् ।
 मनोभूषितया तन्वा पूर्ववत्पुनरायमौ ॥ २७ ॥
 मंत्र्या तथा समतया परया च शान्त्या
 सत्प्रजया मुदितया कृपया धिया च ।
 युक्तो मुनिः सकलसङ्गविमुक्तचेता
 विन्ध्ये सगित्तदगतो दिनमेव रमे ॥ २८ ॥
 वीतहव्यगमाधियोगोपदेशो नाम पञ्चाशतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

दास्त्वदेहपृष्ठमृदा यस्य । देहपदेन तद्वगवा लक्ष्यन्ते ॥ ७ ॥ ॥ १८ ॥ मुनिं मुनिशरारम् । गणं पिङ्गलाग्रम् । सूर्यहस्त्र-
 प्राणवायुभिः । तत्संचरतिरिति यावत् ॥ ८ ॥ आकर्तुं संप्रदायिक-
 र्मुम् । क्रियामनाङ्गात्तच्छक्तिमनाङ्कमिति न पौनरुक्त्यम् । तत्त-
 न्मातदुद्धाराद्यर्थमुपायं ज्ञान्वा । एव परकायप्रवेशयोगप्रकरणे
 ॥ ९ ॥ तदीयस्तत्संबन्धः । पिङ्गलाग्र्यो गणस्तदाज्ञया
 उद्धरिष्यति । तस्य चिन्तान्तर्गमाह—अथर्वेति । एतेन
 एतेन शास्त्रायामि विदेहमुक्त्येत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ त्यागः
 अप्रयो वा नोपादेयो नोपक्षणायां विशेषानावात् ॥ १२ ॥
 यावद्—यादृश इति । अणुता धूर्वीभावम् ॥ १३ ॥ पिङ्ग-
 लेन पिङ्गलद्वारा उद्धर्तुम् । तापनं गौरं वपुः प्रविशामि ॥ १४ ॥
 नानिरूपधृक् सूक्ष्मभूत इति यावत् ॥ १५ ॥ पुनष्टकं प्रा-
 न्याख्यात लिङ्गशरीरं तद्वपुः । भस्त्राख चर्मपेशाकाशम् ।
 मुनिमेननशीलो भगवान् सूर्यां हृद्गतं हृदि प्रविष्टं न मुनिना-
 यकं दृष्ट्वा तस्य कार्यं तर्पौर्वापर्यं च दृष्ट्वा विन्ध्यभूधरकोशगतं
 गतमविदं मृतप्रायं मुनिकलेवरं ददर्शेति व्यवहितेनान्वयः
 ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ततो रविः किं चकार तदाह—ऋषेरिति
 वीतहव्यगमाधियोगोपदेशो नाम पञ्चाशतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

१ अथ मुदा इति रूपं दीक्षानिमित्तं तच्च हलन्तान्मृ-च्छब्दादपि
 एतं भवति । वस्तुतस्तु 'दम्भा'च्चदपहान्ता' इति एव अत्रकीयं त्वग्दे-

र-पृष्ठं यस्यानं नमानः सुकरः ।

षडशीतितमः सर्गः ८६

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

दिनान्ते स समाधातुं पुनरेव मनो मुनिः ।
 विवेश कांचिद्विहतां विज्ञातां विन्ध्यकन्दराम् ॥ १ ॥
 तदेवात्मानुसंधानमत्यजन्सममिन्द्रियैः ।
 चेतसा कलयामास दृष्टलोकपरावरः ॥ २ ॥
 पूर्वमेवेन्द्रियगणो मया परिहृतः स्फुटम् ।
 इदानीं चिन्तया नार्थः पुनर्विततया मम ॥ ३ ॥
 अस्तिनास्तीति कलनां भङ्गत्वा मूर्ध्नी लतामिव ।
 शेषं तु बद्धसंस्थानस्तिष्ठाम्यचलभृङ्गवत् ॥ ४ ॥
 उदितोऽस्तं गत इव स्वस्तं गत इवोदितः ।
 समः समरसाभासस्तिष्ठामि स्वच्छतां गतः ॥ ५ ॥
 प्रबुद्धोऽपि सुषुप्तस्यः सुषुप्तस्यः प्रबुद्धवत् ।
 तुर्यमालम्ब्य कायान्तस्तिष्ठामि स्तम्भितस्थितिः ॥ ६ ॥
 स्थितः स्थानुरिवैकान्ते स्थान्तान्ते सर्वतः स्थितः ।
 सत्त्वसामान्यसाम्ये हि तिष्ठाम्यपगतामयः ॥ ७ ॥
 इति संखिन्त्य स ध्याने पुनस्तत्त्वौ दिनानि षट् ।
 ततः प्रबोधमापन्नः क्षणसुप्त इवाध्वगः ॥ ८ ॥
 ततः सिद्धः स भगवान्भीतहृद्यो महातपाः ।
 विजहार चिरं कालं जीवन्मुक्ततया तदा ॥ ९ ॥
 वस्तु नाभिनन्ददासौ निनिन्द न कदाचन ।
 न जगाम तथोद्वेगं न च हर्षमवाप सः ॥ १० ॥
 गच्छतस्तिष्ठतश्चैव तस्यैवमभवद्भुवि ।

पुनः समाधिः षडात्रं जीवन्मुक्तस्थितिश्चिरम् ।

रागादिभ्योऽजलिमुक्तौ समाधिश्चात्य वष्यते ॥ १ ॥

विज्ञातां प्राक् परिचिताम् ॥ १ ॥ दृष्टो लोके परः सारः अवरः
 असारश्च येन ॥ २ ॥ यत्कलयामास तदाह—पूर्वमित्यादिना
 ॥ ३ ॥ अस्तिनास्तीति द्विविधां दृश्यकलनाम् । शेषमवशिष्टं
 तदुभयसाक्षिचिन्मात्रमवलम्ब्येति शेषः । बद्धसंस्थानः समकाय-
 शिरोग्रीवो दृढासनश्च ॥ ४ ॥ उदितो जीवन्मुक्त्यस्तं गतो मृत
 इवाहृदशः । तत्त्वदृशा तु तद्विपरितः समरसाभास एकरसचि-
 न्मात्ररूपः ॥ ५ ॥ प्रबुद्धो जाग्रदपि सुषुप्तस्यो द्वैतजालमप-
 श्यन् । एवं सुषुप्तोऽपि स्वस्वरूपस्फुटानुभवात्प्रबुद्धवत् । तुर्यं
 स्थूलसूक्ष्मकारणनिर्मुक्तं पदम् ॥ ६ ॥ स्थान्तस्थान्ते पारभूते
 निर्मनेन सर्वतः स्थिते पूर्णे सत्तासामान्यलक्षणं परमसाम्ये
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ सिद्धो व्युत्थानेऽपि समाहितस्थितिः ॥ ९ ॥
 नाभिनन्दन् गुणदृशा । न निनिन्दन् दोषदृशा ॥ १० ॥ कथा
 वक्ष्यमाणविचारलक्षणा । बाधितानुवृत्तस्वमनसा सह ॥ ११ ॥
 अव्ययस्य विषयोपभोगप्रयुक्तसामर्थ्यव्ययरहितस्येन्द्रियवर्गस्य
 ईश स्वामिन् हे मनः, आनन्दयत्याह्लादयति सर्वं जगदित्या-
 नन्दं तथाविधं सुखम् । निरतिशयानन्दरूपं पुंशोभनं स्वं आ-
 काशमिति वा ॥ १२ ॥ त्वया अग्रेऽपि एषैव नीरागैव दशा

विनोदाय विविचिन्त्य कथा स्वमनसा सह ॥ ११ ॥
 अव्ययेन्द्रियवर्गेश मनःशमवता त्वया ।
 पश्यानन्दसुखं कीदृग्विधमासादितं ततम् ॥ १२ ॥
 एषैवाविरतं तस्मात्नीरागैव दशा त्वया ।
 अवलम्ब्या परित्याज्यं चापलं चलतां वर ॥ १३ ॥
 भोभो इन्द्रियचौराहे हताशाहतनामकाः ।
 युष्माकं नायमात्मास्ति न भवन्तस्तथात्मनः ॥ १४ ॥
 ब्रजतां वो विनाशांशमाशा वो विफलीकृताः ।
 न समर्थाः समाक्रान्तौ भवन्तो भङ्गुराश्रयाः ॥ १५ ॥
 वयमात्मेति यैषा वो बभूव किल वासना ।
 तत्त्वविस्मृतिजाता हि दृष्टरज्जुभुजङ्गवत् ॥ १६ ॥
 अनात्मन्यात्मता सैषा सैषा वस्तुन्यवस्तुता ।
 अविचारेण वै जाता विचारेण क्षयं गता ॥ १७ ॥
 भवन्तोऽन्ये वयं चान्ये ब्रह्मान्यत्कर्तृता परा ।
 अन्यो भोक्तान्य आदत्ते को दोषः कस्य कीदृशः ॥ १८ ॥
 वनेभ्यो दारु संजातं रज्जवो वेणुचर्मणः ।
 वासी चायःफलान्येव तक्षा प्रासार्थमुद्यतः ॥ १९ ॥
 इत्थं यथेह सामग्र्या स्वशक्तिस्त्वपदार्थया ।
 संपन्ना काकतालीया दृढा वरगृहाकृतिः ॥ २० ॥
 संपन्नाः काकतालीयात्स्वशक्तिनियतेन्द्रियाः ।
 तथैव कलिकालोलं केव कस्यान्न खण्डना ॥ २१ ॥

अवलम्ब्या । द्वावैवकारावधारणदाढ्याय ॥ १३ ॥ हे हताशा
 इति आशानां पृथक् संबोधनम् । अयं मयानुभूयमान आत्मा
 युष्माकं नास्ति ॥ १४ ॥ एवं सदात्मसंबन्धाभावाद्दुःस्वरूपम-
 वशिष्टं विनाशांशं असत्त्वपक्षं ब्रजताम् । समाक्रान्तौ ममेति
 शेषः ॥ १५ ॥ प्राक्तर्ह्यस्माकं त्वत्समाक्रान्तौ कुतः सामर्थ्यम-
 भूदिति चेदात्मतादात्म्याद्यथासत्त्वादित्याह—वयमिति ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ एवं विवकदर्शनं कस्यापि भवत्प्रयुक्तदोषसंबन्धोऽपि
 नास्त्येवेत्याह—भवन्त इति । भवन्तः कणभूताः वयमर्भि-
 मन्तारः । ब्रह्म अद्वयम् । कर्तृता प्राणप्रयुक्तक्रियानिमित्ता ।
 भोक्ता विदाभासः । आदत्ते मनः ॥ १८ ॥ एवं चेत्कथं व्यव-
 हारकार्यनिष्पत्तिरिति चेत्काकतालीयन्यायादिति गृहदृष्टान्त-
 नाह—वनेभ्य इत्यादिना । वेणुलचा काष्ठभारबन्धनम् । वासी
 प्रसिद्धा । चकारात्कुठारटङ्किकादयः । अयसः फलानि प्रयोज-
 नानि । लोहकुटुदरभरणप्रयुक्तानीति यावत् । एवं तक्षा स्वप्रा-
 सार्थमुद्यतो न गृहसिद्धये ॥ १९ ॥ एवंच भिन्नप्रयोजनैः क्रि-
 याकारकैर्याभिप्रेष्यमाना गृहाकृतिः काकतालीयन्यायादेवेत्यर्थः
 ॥ २० ॥ तथा इहापि कार्यकरणसंघाते दर्शनश्रवणवचनादाना-
 दिफलकस्वशक्तिभिर्नियतानि ज्ञानकर्मन्द्रियाणि यासां तथा-
 विधा व्यवहारकार्यकलिकाः काकतालीयादेव लोलं चलं यथा

विस्मृतिर्विस्मृता दूरं स्मृतिः स्फुटमनुस्मृता ।
 सत्सञ्जातमसञ्चासत्क्षतं क्षीणं स्थितं स्थितम् ॥ २२ ॥
 एवंविधेन भगवान्विचारेण महातपाः ।
 सोऽतिष्ठन्मुनिशार्दूलो बहून्वर्षगणानिह ॥ २३ ॥
 अपुनर्भवनायैव यत्र चिन्तान्तमागता ।
 मूढता च सुदूरस्था तत्रासाववसत्सदा ॥ २४ ॥
 यथाभूतपदार्थौघदर्शनोत्थमनर्थकम् ।
 ध्यानाश्वासनमालम्ब्य सोऽवसत्सुखगः सदा ॥ २५ ॥
 हेयादेयसमासकृत्यागादानदशोः क्षये ।
 वीतहृद्यमुनेरासीद्विच्छानिच्छातिगं मनः ॥ २६ ॥
 विदेहकेवलीभावे सीमान्ते जन्मकर्मणाम् ।
 संसारसङ्गसंत्यागरसासवनवेच्छया ॥ २७ ॥
 विवेश स तथैवान्ते सहायद्रौ हेमकन्दरम् ।
 अपुनःसङ्गमायाशु जगज्जालमवेक्ष्य सः ॥ २८ ॥
 बद्धपद्मासनः स्थित्वा तत्रोवाचान्मनात्मनि ।
 राग नीरागतां गच्छ द्वेष निर्द्वेषतां व्रज ॥ २९ ॥
 भवद्भ्यां सुचिरं कालमिह प्रकीर्तितं मया ।
 भोगा नमोस्तु युष्मभ्यं जन्म कोटिशतान्यहम् ॥ ३० ॥
 भवद्भिर्लालितो लोके लालकैरिव बालकः ।
 इमामपि परां पुण्यां निर्वाणपदवीमहम् ॥ ३१ ॥
 येन विस्मारितस्तस्मै सुखायास्तु नमोनमः ।
 त्वदुत्तमेन हे दुःख मयात्मान्विष्ट आदरात् ॥ ३२ ॥
 तस्मात्त्वदुपदिष्टोऽयं मार्गो मम नमोस्तुते ।
 त्वत्प्रसादेन लब्धेयं शीतला पदवी मया ॥ ३३ ॥

स्यात्तथा संपन्नाः । तत्र कस्य केव खण्डना क्षतिरस्ति । न का-
 वित्कस्यचिदित्यर्थः ॥ २१ ॥ विस्मृतिरविद्या । स्मृतिरात्म-
 विद्या । तत्कलमाह—सदिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ अन्तं नाश-
 मागता । तत्र तस्मिन् पूर्णानन्दस्वप्रकाशपदे ॥ २४ ॥ यथा-
 स्थिते वस्तुनि कदाचिद्भ्रान्त्या विचित्रपदार्थौघदर्शनादुन्धं प्रस-
 क्तमनर्थकं व्यर्थमेवानाश्वासं वारयितुं पुनःपुनर्भ्यानाश्वात्मनमाल-
 म्ब्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ तस्य प्रारब्धशेषक्षये कीदृश मन आसी-
 त्ताह—हेयेति । हानयोग्यानामादानयोग्यानां च विष-
 याणां समासङ्गे प्राप्तावपि हानादानदशोः क्षये ॥ २६ ॥
 प्रतिभासमात्रेणापि स्थितस्य देहादिसंसारसङ्गस्य संत्यागे परि-
 शिष्यमाणे ब्रह्मरसमकरन्दं नवेच्छया उत्कण्ठया विवशति
 परेणान्वयः । 'संत्यागे बाञ्छाभापातिशायिनी' इति पाठे तु स्प-
 ष्टम् ॥ २७ ॥ तथा बाञ्छया ॥ २८ ॥ सहजशशुषु रागद्वेषा-
 दिष्वपि निर्द्वेषतां मैत्रीं च भावयन् गन्तुकाम इव हितमुपदि-
 शन् प्रणम्य तानामन्त्रयते—रागेत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥ सुखाय विषयसुखलवाय । त्वया उत्तमेन संतापि-
 तेन मया ॥ ३२ ॥ तस्माद्गुणैव त्वया उपदिष्टोऽयं विवेक-
 मार्गः ॥ ३३ ॥ हे दुःखस्य तत्त्वभूत सुखद आत्मन्, इदानीं
 ज्ञानजननोपकारिणं देहं प्रार्थामन्त्रयति—कल्याणमित्यादिना

दुःखनाम्ने दुःखतत्त्व सुखदात्मजमोस्तु ते ।
 कल्याणमस्तु ते मित्र संसारासारजीवित ॥ ३४ ॥
 देहस्थितिरियं यामो वयमात्मीयमास्पदम् ।
 प्रयोजनानां जन्तूनामहो नु विषमा गतिः ॥ ३५ ॥
 देहेनापि विद्युज्येऽहं भूत्वा जन्मशताम्यपि ।
 मित्र काय मया यत्त्वं त्यज्यसे चिरबान्धवः ॥ ३६ ॥
 त्वयैवात्मन्युपानीता सात्मज्ञानवशात्क्षतिः ।
 अधिगम्यात्मविज्ञानमात्मनाशः कृतस्त्वया ॥ ३७ ॥
 देह नान्येन भग्नोऽसि त्वयैवैतदुपासितम् ।
 एकाकिन्यापि शुष्यन्त्या प्रशान्ते मयि दीनया ३८
 त्वया दुःखं न कर्तव्यं मातस्तृष्णे व्रजाम्यहम् ।
 शन्तव्याः काम भगवन्विपरीतापराधजाः ॥ ३९ ॥
 दोषा उपशमैकान्तं व्रजाम्यादिश मङ्गलम् ।
 चिराच्चिराय चेदानीमम्ब तृष्णे किलावयोः ॥ ४० ॥
 वियोगो योगदोषेण प्रणामोऽयं स पश्चिमः ।
 नमः सुकृतदेवाय भवतेऽस्तु त्वया पुरा ॥ ४१ ॥
 नरकेभ्यः समुत्तार्य स्वर्गेऽहमभियोजितः ।
 कुकार्यक्षेत्ररुढाय नरकस्कन्धवाहिने ॥ ४२ ॥
 शासनापुष्पभाराय नमो दुष्कृतशास्त्रिने ।
 येन सार्धं चिरं बहूयो भुक्ताः प्राकृतयोनयः ॥ ४३ ॥
 अद्यप्रभृत्यदृश्याय तस्मै मोहात्तमे नमः ।
 प्रध्वनद्वंशमधुरवचसे पत्रवाससे ॥ ४४ ॥
 नमो गुहातपस्विन्यै वयस्यै समाधिषु ।
 संसाराध्वनि खिन्नस्य त्वं ममाश्वासकारणम् ४५

॥ ३४ ॥ हे देह, इयमावयोर्विद्युक्तिस्थितिरनादिनयितस्त्वभावः ।
 'संयोगा विप्रयोगान्ताः' इति न्यायादिति भावः । जन्तूनां प्रा-
 णिनां सर्वत्रिन्धनं प्रयोजनानां स्वार्थानामियं गतिः रीतिविषमा ।
 यत्किंसया अत्यन्तमित्रस्वजनानपि विहाय पुरुषा धावन्तीति
 भावः ॥ ३५ ॥ तदेव स्वस्यायुपस्थितमित्याह—देहेनापीति
 ॥ ३६ ॥ नायं ममापराधस्त्वया खनशाशयमेव मदुपकारः कृत
 इत्यनुशोचन्निवाह—त्वयैवेति ॥ ३७ ॥ एतत्त्वयैवोपासितमनु-
 ष्ठितम् । इदानीं तृष्णा प्रार्थयन्तं—एकाकिन्येति ॥ ३८ ॥
 न्वज्जयाथे त्वद्विपरीतवैराग्यसेवनाद्यपराधजा महोषाः ॥ ३९ ॥
 उपशमैकान्त आत्यन्तिकोपशमम् । आदिश आशास्व । पुनरा-
 वृत्त्या तृष्णामुखदर्शनप्रमत्ति वारयन्नाह—चिरादिति । चिरा-
 दपि चिराय । शाश्वत इत्यावन् । इदानीं आरभ्येति शेषः
 ॥ ४० ॥ सुकृतं पुण्य तत्क्षणाय देवाय ॥ ४१ ॥ कुकार्यं नि-
 विद्धाचरणं तत्क्षणं क्षेत्रं भूमिं रुढाय । नरकलक्षणानां रु-
 न्धाना बृहच्छालानां बहनशीलाय ॥ ४२ ॥ शासनाः यातना
 एव पुष्पभारो यस्य ॥ ४३ ॥ प्रध्वनद्भिर्वैशैः कीचकैर्मधुरव-
 चसे । शीर्णपत्राण्येव वासामि यस्यास्तयाविधायै गुहालक्षणायै
 तपस्विन्यै ॥ ४४ ॥ आश्वासकारणमित्यजहन्निर्गुहाविशेष-

आसीर्यस्या सुस्निग्धा सर्वलोभापहारिणी ।
 सर्वसंकटखिन्नेन दोषेभ्यो द्रवता मया ॥ ४६ ॥
 त्वमेका शोकनाशार्थमाश्रिता परमा सखी ।
 संकटावटकुक्षेषु हस्तालम्बनदायिने ॥ ४७ ॥
 वार्धकैकान्तसुहृदे वण्डकाष्टाय ते नमः ।
 अखिपञ्जरमात्मीयं तथा रक्ताम्बतन्तुकम् ॥ ४८ ॥
 एतावन्मात्रसारैकं गृहीत्वा गच्छ देहक ।
 पयःक्षोभप्रकारेभ्यः ज्ञानेभ्योऽपि नमोस्तु ते ॥ ४९ ॥
 नमोस्तु व्यवहारेभ्यः संसृतिभ्यो नमोस्तु ते ।
 एते भवन्तः सहजाः प्राक्तनाः सुहृदो मया ॥ ५० ॥
 क्रमेणाद्योक्तताः प्राणाः स्वस्ति वोऽस्तु व्रजाम्यहम् ।
 भवद्भिः सह नित्रासु मया बह्वीषु योनिषु ॥ ५१ ॥
 विश्रान्तं गिरिकुक्षेषु श्रान्तं लोकान्तरेषु च ।
 क्रीडितं पुरपीठान्तरुषितं पर्वतेषु च ॥ ५२ ॥
 स्थितं कार्यविलासेषु प्रस्थितं विविधाध्वसु ।
 न तदस्ति जगत्कोशे भवद्भिः सह यन्मया ॥ ५३ ॥
 न कृतं न हृतं यातं न दत्तं नावलम्बितम् ।
 इत्याषं वासिष्ठमहारामाणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे इन्द्रियवर्गनिराकरणोपदेशो नाम षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ८७

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

एवं कलितवानन्तः प्रशान्तमननैषणः ।

शनैरुच्चारयन्तारं प्रणवं प्राप्तभूमिकः ॥ १ ॥

णम् ॥ ४५ ॥ सुस्निग्धा अत्यन्तमेहवती वयस्या आसीः
 अभूः । पूर्णामविश्रान्तिदानेन सर्वलोभापहारिणी । दोषेभ्यः ॥ ४५ ॥ इदानीं प्रत्येकमिन्द्रियादीनां प्राप्तव्याः प्रकृतीर्विभज्य
 समाधिर्विभ्रभ्यः ॥ ४६ ॥ इदानीं दण्डकाष्ठगुणान्वर्णयन्तन्त्र-
 मस्यति—संकटेति । संकटे श्वसर्पादिभयेषु विषमप्रदेशेषु च ।
 तथा अवटेषु गतेषु कुक्षेषु च हस्तस्य आलम्बनदायिने ॥ ४७ ॥
 इदानीं देहभाग सर्वं देहाय निवेदयति—अर्थाति ॥ ४८ ॥
 एतावन्मात्रमेव सारं तत्त्वं यस्य तथाविधमेकं स्वमसाधारण-
 भागं गृहीत्वा गच्छ स्वाः प्रकृतीः । हे देहकः पयसो जलस्य
 त्वदीयमलदौर्गन्ध्यस्वेदादिना दूषणायै क्षोभा अपराधास्तदीयप्र-
 कारभेदस्वेभ्यस्ते ज्ञानेभ्यः शुचित्वसंपादनोपायेभ्योऽपि नमोस्तु
 ॥ ४९ ॥ तथा भोजनशयनाभ्यञ्जनालक्षणादिव्यवहारेभ्यस्त-
 त्सामग्रीसंपादनायेतस्ततो धावनलक्षणाभ्यस्ते संसृतिभ्यश्च न-
 मोस्तु । हे प्राणाः सहजाः सुहृदः, मया अद्य सुहृदां नमस्कार-
 क्रमेण एते भवन्तोपि उल्लृता उल्लृष्टाः कृताः । नमस्कृता इति-
 यावत् ॥ ५० ॥ प्राक्तनसुहृत्त्वमेव वर्णयति—भवद्भिरिति
 ॥ ५१ ॥ पुराणां पीठानां सिद्धक्षेत्राणां चान्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 न कृतं न हृतं न दत्तं च हस्ताभ्याम् । न यातं पञ्चाम् । नाव-
 लम्बितं मनसा च । भवन्तः स्वां दिशं प्रकृतिं यान्तु । अहं
 ब्रह्म यामि । हे प्रियाः ॥ ५४ ॥ किमर्थमस्मान्प्रकृतिषु वि-
 लापयसि कार्यकरणसंघातात्मनैव स्थित्वा भोगयन्तिचयानेव पूर्व-

इदानीं स्वां दिशं यान्तु भवन्तो याम्यहं प्रियाः ५४
 सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगा विप्रयोगान्ताः सर्वे संसारवर्त्मनि ॥ ५५ ॥
 अयं चाक्षुष आलोको विशत्वादित्यमण्डलम् ।
 विशान्तु वनपुष्पाणि सौगन्ध्यानन्दसंविदः ॥ ५६ ॥
 प्राणानिलस्तथा स्पन्दं विशश्वद्य प्रभञ्जनम् ।
 विशन्त्वाकाशकुहरं शब्दश्रवणशक्तयः ॥ ५७ ॥
 इन्दुमण्डलमायान्तु रसनारसशक्तयः ।
 निर्मन्दर इवाम्भोधिर्गतार्क इव वासरः ॥ ५८ ॥
 शरदीव घनः खैरं प्राप्तः कल्पान्तसर्गवत् ।
 ओंकारान्ते स्वमननं प्रशाम्याभ्यात्मनात्मनि ।
 दग्धेन्धन इवाचिष्माम्निःक्षेह इव दीपकः ॥ ५९ ॥
 व्यपगताखिलकार्यपरम्परः
 सकलदृश्यदशानिगतस्थितिः ।
 प्रणवशान्त्यनुसंसृतिशान्तधी-
 विगतमोहमलोऽयमहं स्थितः ॥ ६० ॥
 सर्गः ॥ ८६ ॥

वन्कृतो न प्राप्स्यामस्तत्राह—सर्वे इति । हे सर्वे प्राणादयः
 ॥ ५५ ॥ इदानीं प्रत्येकमिन्द्रियादीनां प्राप्तव्याः प्रकृतीर्विभज्य
 दर्शयति—अयमित्यादिना । सौगन्ध्यानन्दसंविपदेन तत्करणं
 प्राणैन्द्रियं लक्ष्यते । वनपुष्पपदेन च गन्धमात्रसारा पृथिवी
 ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ एवमिन्दुमण्डलपदेनापो प्राह्या इति क्रमेण
 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्' इति श्रुतिप्रदर्शितदिशा सर्वे
 स्वां स्वां प्रकृतिं यान्तिवत्यर्थः । एव युष्मानु उपाधिभूतेषु गतेषु
 भवत्प्रतिबिम्बितचिदाभासात्मा जीवभूताऽहमपि स्वबिम्बभूते
 प्रणवार्धमात्रालक्ष्ये ब्रह्मात्मानं प्रशाम्यामांत्याह—निर्मन्दर
 इत्यादिना ॥ ५८ ॥ खं ईरयति जनयतीति खैरं खोपादानं
 विलयेन प्राप्तो घन इव कल्पान्ते प्रलयकाले संगवन्प्रपञ्च इव
 च । स्वमननं सुष्टु अमननमात्यन्तिकमनःशान्तिर्यथा स्या-
 त् ॥ ५९ ॥ दीर्घोच्चारितस्य प्रणवस्य ब्रह्मरन्ध्रे शान्तिमनु-
 सुख शान्ता ब्रह्माकारतामात्रप्राप्त्या उपरता र्थायस्य । ततएव
 विगतप्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टाविद्यालक्षमला ॥ ६० ॥ इति श्रीवा-
 सिष्ठमहारामाणतारपर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे षडशीतितमः
 सर्गः ॥ ८६ ॥

येन क्रमेण संप्राप्तो वीतदृश्यो विदेहताम् ।

प्रणवान्तं समालम्ब्य स क्रमोऽत्र निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं बध्यमाणक्रमेण तारमत्युच्चैः खैरं प्रणवं शनैर्देव्यापा-

मात्रादिपादभेदेन प्रणवं संस्मरन्त्यतिः ।

अध्यारोपापवादेन स्वरूपं शुद्धमव्ययम् ॥ २ ॥

सवाह्याभ्यन्तरान्भागान्स्थूलान्स्थूलतरानपि ।

त्रैलोक्यसंभवास्त्यक्त्वा संकल्पाकल्पकल्पितान् ॥

निष्ठप्रभुभिताकारश्चिन्तामणिरिवात्मनि ।

संपूर्ण इव शीतांशुर्विभ्रान्त इव मन्दरः ॥ ४ ॥

कुम्भकारगृहे चक्रं संरोधित इव भ्रमात् ।

अम्भोधिरिव संपूर्णस्तिमितस्फारनिर्मलः ॥ ५ ॥

शान्ततेजस्तमःपुञ्जं विगताकैन्दुरारकम् ।

अधूमाभ्ररजःस्वच्छमनन्तं शरदीव खम् ॥ ६ ॥

सहप्रणवपर्यन्तदीर्घनिःस्वनतन्नुना ।

जहाविन्द्रियतन्मात्रजालं गन्धमिवानिलः ॥ ७ ॥

तनो जहौ तमोमात्रं प्रतिभातमिवाम्बरे ।

उत्तिष्ठत्प्रस्फुरद्रूपं प्राज्ञः कोपलवं यथा ॥ ८ ॥

प्रतिभातं ततस्तेजो निमेषार्थं विचार्य सः ।

जहौ भूभुव च तदा न तमो न प्रकाशकम् ॥ ९ ॥

तामवस्थामथासाद्य मनसा तन्मनस्तृणम् ।

मनागपि प्रस्फुरितं निमेषार्थं दशातयत् ॥ १० ॥

तनोऽङ्गं संविदं स्वस्थां प्रतिभासमुपागताम् ।

सद्यो जातशिशुश्चानसमानकलनामलम् ॥ ११ ॥

निमेषार्थं भोगेन कालेन कलनां प्रभुः ।

जहौ चित्तश्चेत्यदशां स्पन्दशक्तिमिवाविलः ॥ १२ ॥

पश्यन्तीपदमासाद्य सत्तामात्रात्मकं ततः ।

प्रसुप्तपदमालम्ब्य तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १३ ॥

ततः सुषुप्तस्थानं स्थित्वा स्थित्वा विभुर्मनाक् ।

सुषुप्ते स्वर्यमासाद्य तुर्यरूपमुपाययौ ॥ १४ ॥

निरानन्दोऽपि सानन्दः मन्त्रासन्नापि तत्र सः ।

आसीन्न किञ्चिन्किञ्चित्प्रकाशस्तिमिरं यथा ॥ १५ ॥

अचिन्मयं चिन्मयं च नेतिनेति यदुच्यते ।

ततस्तत्संबभूवासौ यत्किरामप्यगोचरः ॥ १६ ॥

तदसौ सुप्तमं स्फारं पदं परमपावनम् ।

सर्वभावान्तरगतमभूत्सर्वविचित्रितम् ॥ १७ ॥

यच्छून्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां वरम् ।

विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलं पदम् ॥ १८ ॥

पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ।

शिवः शशिकलाङ्गानां कालः कालैकवादिनाम् १९

आत्मात्मनस्तद्विदुषां नैरात्म्यं तादृशात्मनाम् ।

मध्यं माध्यमिकानां च सर्वं सुप्तमन्त्रेणमा ॥ २० ॥

दनेनोच्चारयन्सन् मननैवणाप्रशान्तिक्रमेण प्राप्तपद्मममभूमिकं तत्प्रगेहाप्रागेव निमेषार्थं भोगेन कालेन जहौ । स एव चि-
त्तश्चेत्यदशाः प्राप्य उच्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनया रीत्या मा-
त्रासाद्यपरिष्कलनेन पश्यन्तापः सायाग नदेव विषदादिबाध-
परिणिष्टप्रणामात्रात्मकं कारणतत्त्वमिति तद्वाच्यमितिलक्षण-
मुपपदमालम्ब्य यत् ॥ १३ ॥ एतं एव पद्मममभूमिकं
सदृहावस्थ । ततः साक्षिमेदं कस्य नगतिप्रयत्नपठनान्दाविभो-
वात्प्रागव्यक्षेण मन्त्रात्मान्तकानां भावनायां तद्वद्वेत्तव्यावामि-
दशयति—तुर्यरूपमिति ॥ १४ ॥ ततः किमासौ दानं चतुर्थप्र-
भुत्वात्—निरानन्दोऽपि सादिना । विषयानन्दशून्योऽपि
स्वरूपैव मानन्दः । स्वातारकमनाशून्योऽपि गदूप इत्येवं
सर्वं योज्यम् । यथा नक्तं यथा ताम्रमयं प्रकाशस्तद्वत्
॥ १५ ॥ चेत्यामावादाचमय स्वातन्त्र्येव चमयम् ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ सर्ववादिभिनानाविकल्पः स्वस्मिन्निदानतया विक-
ल्पितमपि तदेवेत्याह—यदि—यादिना ॥ १८ ॥ शाशकलाङ्गानां
शैवानाम् । 'शिवमनस्थानाम्' इति पाठोऽपि स एवार्थः ॥ १९ ॥
तत् आत्मनो तदुपायमात्मा । न लोकां नानेधविषये षष्ठी
आन्दमौ । नैरात्म्यं क्षाणिकविज्ञानसंज्ञानः । स हि स्थायित्वेन
भावमानो नास्त्वर्थेन नैरात्म्यम् । तादृशात्मना सांप्रान्तिक-
वैभाषिकाणाम् । माध्यमिकानां चिदचिन्मयमनश्च्युत्तमात्रं तत्त्व-
मिति वादिनाम् । सुप्तमन्त्रेण जावन्मुक्तानां सर्वं निरवशेष-
पूर्णम् । शून्यवादिभिरुपकृत्य सर्ववादिभिरुपसंहरास्तयोः परि-
च्छेदापरिच्छेदवादे परमावधिना इतरेषां तु आन्तरालिकमता-
नामुभयमिच्छणं तावन्म्यर्वाच्येणोत्थानमिति शोतनायेति बो

यत्सर्वशास्त्रसिद्धान्तो यत्सर्वहृदयानुगम् ।
यत्सर्वं सर्वगं सार्वं यत्सत्सत्सदसौ स्थितः ॥ २१ ॥
यदनुत्तमनिःस्पन्दं क्षीप्यते तेजसामपि ।
स्वानुभूत्यैकमात्रं यद्यत्सत्सत्सदसौ स्थितः ॥ २२ ॥
यदेकं चाप्यनेकं च साजनं च निरञ्जनम् ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वीतहव्यनिर्वाणो नाम सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ८८

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

प्राप्य संसृतिसीमान्तं दुःखाब्धेः पारमागतः ।
वीतहव्यः शशामैवमपुनर्मनने मुनिः ॥ १ ॥
तस्मिंस्तथोपशान्ते हि परां निर्वृतिमागते ।
पयःकण इवाम्भोधौ स्वे पदे परिणामिनि ॥ २ ॥
तथैव तिष्ठन्निःस्पन्दः स कायो म्लानिमाययौ ।
अन्तर्धिरस्ततां प्राप्य मार्गशीर्षान्तपद्मवत् ॥ ३ ॥
तस्य देहद्रुमान्तःस्थं त्यक्त्वा हृषीडमाययुः ।
प्रोक्षीय विहगा यन्तो यन्मोन्मुक्ता इवासवः ॥ ४ ॥
सुतेज्ज्वेह प्रतिष्ठानि भूतानि सकलान्यलम् ।
मांसास्त्रियन्मदेहस्तु वनावनितलेऽवसत् ॥ ५ ॥
चिदर्णवप्रतिष्ठा चिद्धातवो धातुषु स्थिताः ।
स्वे स्वरूपे स्थितं सर्वं मुनावुपशमं गते ॥ ६ ॥

धम् ॥ २० ॥ सर्वस्य तत्त्वं सार्वं ईदृशं यत्सत् असां तत्सन्
तद्रूपा स्थित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ यत् अनुत्तमनिःस्पन्दमत्यन्त-
निष्क्रियम् । व्योदयपि जन्मादिक्रियासत्वात्तोऽपि कूटस्थमि-
त्यर्थः । तेजसामपि भासकतयेति शेषः । यत्स्वानुभूत्यैकमात्र
तत्तत्प्रसिद्धं सत् तदसाविति प्राग्वत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ स वी-
तहव्य इति उक्तकमेण मुक्तदशा नभःस्वरूपादपि निर्मल-
स्थितिः सन्नजमजरमनाद्येकममलं निष्कलं पदं भूत्वा स्थितः ।
बद्धदशा तु क्षणेन ईश्वरः सन् स्वकार्यभेदैरनेकं सकलं च
भूत्वा स्थित इत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायण-
सात्पर्यप्रकाशो उपशमप्रकरणे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

वीतहव्ये विमुक्ते तत्प्राणानां हृदि सल्लयः ।

वर्णयते देहसंशोषः कलानां कारणे लयः ॥ १ ॥

एवमुक्तीत्या अपुनर्मनने आत्यन्तिकमनोनाशे सति ॥ १ ॥
परिणामिनि परिनिष्ठिते सति । अपरिणामिनीति बाधेदः ॥ २ ॥
मार्गशीर्षस्थान्ते हेमन्ते पद्मवत् ॥ ३ ॥ सर्वदेहव्यापिनां प्रा-
णानां हृद्युपसंहारमाह—तस्येति । तस्य असवः प्राणा देहद्रु-
मस्यान्तस्थं तत्तन्नाडीस्थानं त्यक्त्वा हृद्भक्षणं नीडं प्रति आययुः ।
देहद्रुमान्तःस्थं हृषीडं त्यक्त्वा बहिराययुरिति तु न व्याख्येयम् ।
'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
प्येति' इत्यादिभूतिविरोधापत्तेः सर्वकर्मवासानानाशोनोक्तमणे
बीजप्रबोजनयोरभावाच्चेति । विहगायन्तो विहगवदन्तरन्तः । ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ शातितः खण्डितः अशेषः संस्कार-

यत्सर्वं चाप्यसर्वं च यत्सत्सत्सदसौ स्थितः ॥ २३ ॥

अजमजरमनाद्येकमेकं

पदममलं सकलं च निष्कलं च ।

स्थित इति स तदा नभःस्वरूपा-

दपि विमलस्थितिरीश्वरः क्षणेन ॥ २४ ॥

पथा ते कथिता राम विचारशतशालिनी ।

विभ्रान्तिर्वीतहव्यस्य प्रज्ञयैनां विवेचय ॥ ७ ॥

एवंप्रकारया चाप्यौ स्वविचारणयेद्धया ।

तत्त्वमालोक्य तत्सारमातिष्ठोत्तिष्ठ राघव ॥ ८ ॥

यदेतदखिलं राम भवते वर्णितं मया ।

यदिदं वर्णयाम्यद्य वर्णयिष्यामि यच्च वा ॥ ९ ॥

त्रिकालदर्शिता नित्यं चिरं च किल जीवता ।

विचारितं च दृष्टं च मया तदखिलं स्वयम् ॥ १० ॥

तदेताममलां दृष्टिमवलम्ब्य महामते ।

ज्ञानमासादय परं ज्ञानान्मुक्तिर्हि लभ्यते ॥ ११ ॥

ज्ञानान्निर्दुःखतामेति ज्ञानादज्ञानसंक्षयः ।

ज्ञानादेव परा सिद्धिर्नान्यस्माद्राम वस्तुतः ॥ १२ ॥

ज्ञानेन सकलामाशां विनिकृत्य समन्ततः ।

लोहितादित्वात्क्यप् । यन्त्रेभ्य उन्मुक्ताः शिला इव ॥ ४ ॥

इति तु 'पद्मम्यामाहुनावापः पुरुषवचसो भवन्ति तद्यथा पेश-

स्कारी पेशसो मात्रासुपादाय' इत्यादिभृत्या 'तदनन्तरप्रतिपत्तां

रंहति परिष्वक्तः प्रश्नानिरूपणाभ्याम्' इति बादरायणोक्तन्या-

याच्च पूर्वजन्मावृष्टितामिहोत्रादिकर्मसमवायुपशब्दावच्यसोमा-

ज्यपयःप्रभृतिभूतमात्रासहितस्यैव लिङ्गस्य चन्द्रमण्डलारूढस्य

भोगान्ते आकाशादिकमेण पृथिव्यां ग्रीहियवपुरुषयोषिदनुप्र-

वेशेन पुरुषाकारताप्राप्त्यवगमात्तासां भूतमात्राणां कारणानुप्रवे-

शमाह—भूतेष्वेवंति । सकलानि प्राणादिनामान्तषोडशकलास-

हितानि । यस्तु पितृमातृसमजः स्थूलतरांशः स तत्रैव स्थित

इत्याह—मासेति ॥ ५ ॥ चित् लिङ्गे बिम्बता जीवचित्स्व-

बिम्बभूते चिदर्णवे प्रविष्टेव । धातवस्त्वगसृग्दमांसमेदोस्थिम-

ज्जाशुक्राणि । धातुषु खोपादानेषु ॥ ६ ॥ उपसंहरति—ए-

षेति ॥ ७ ॥ चाभ्यां रमणायया । 'वोतो गुणवचनात्' इति

डीष् ॥ ८ ॥ इदानीं भगवान्वसिष्ठः कृपातिशयेनोक्तोच्यमा-

नवक्षयमाणग्रन्थस्य चिन्तायुग्मिः सर्वदर्शिभिरस्माददिभिः सर्वप्र-

कारैरसकृत्कृतानां विचारार्णां लोकशास्त्रभृतिभिरन्वयव्यतिरे-

काभ्यां च परीक्ष्य भूयोभूयो दर्शनस्य च ऐकात्म्यदृष्टि-

मवलम्ब्य ज्ञानप्रतिष्ठाप्राप्तिरेव फलं नातः परं पुरुषैः संप्राप्तम-

स्तीति निर्णीतमिति विश्वासदाढ्यायाह—यदेतदित्यादिना ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ शातितः खण्डितः अशेषः संस्कार-

ज्ञातिताशेषचित्ताद्विधीतहव्यो मुनीश्वरः ॥ १३ ॥

वीतहव्यात्मिका संवित्संकल्पजगतीति सा ।

अनुभूतवती दृश्यमिदमेव च तज्जगत् ॥ १४ ॥

वीतहव्यो मनोमात्रं मनोहं त्वमिवैन्द्रियः ।

मनो जगदिदं कृत्स्नमन्यतानन्यते तु के ॥ १५ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देव० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वीतहव्यविश्रान्तिर्नामाष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमः सर्गः ८९

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

वीतहव्यवदात्मानं नीत्वा विदितवेद्यताम् ।

वीतरागभयोद्वेगस्तिष्ठ राघव सर्वदा ॥ १ ॥

त्रिशद्वर्षसहस्राणि विजहार यथासुखम् ।

वीतहव्यो वीतशोकस्तथा विहर राघव ॥ २ ॥

अन्ये च राजन्मुनयो ज्ञानज्ञेया महाधियः ।

यथावसन्स्वराष्ट्रे त्वं तथैवास्व महामते ॥ ३ ॥

सुखदुःखक्रमैरात्मा न कदाचन गृह्यते ।

सर्वगोऽपि महाबाहो किं मुधा पशिशोचसि ॥ ४ ॥

बहवो विदितात्मानो विहरन्तीह भूतले ।

न केचन वशं यान्ति दुःखस्याङ्ग भवानिध ॥ ५ ॥

खस्यो भव भवोदारः समो भव सुखी भव ।

सर्वगस्त्वं त्वमात्मैव तव नास्ति पुनर्भवः ॥ ६ ॥

हर्षमपेक्षिकारणां जीवन्मुक्ता भवादृशाः ।

न केचन वशं यान्ति मृगेन्द्राः शिखिनामिव ॥ ७ ॥

श्रीराम उवाच ।

अनेनैव प्रसङ्गेन संशयोयं ममोदितः ।

शरत्काल इवाम्भोदं तं मे त्वं तनुतां नय ॥ ८ ॥

जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां वर ।

शक्त्यो नेह दृश्यन्ते आकाशगमनादिकाः ॥ ९ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

आकाशगमनादीनि यान्येतानि स्पृहह ।

प्रमाणिताः पदार्थानां सहजाः खलु शक्तयः ॥ १० ॥

यद्विचित्रं क्रियाजालं दृश्यते गम्यते पुनः ।

राम वस्तुस्वभावोऽसौ न तद्व्याप्तविदां मतम् ॥ ११ ॥

अनात्मविदमुक्तोऽपि नभोविहरणादिकम् ।

द्रव्यकर्मक्रिया कालशक्त्या प्राप्नोति राघव ॥ १२ ॥

नाम्नज्ञस्यैव विषय आत्मज्ञो ह्यात्मवान्स्वयम् ।

आत्मनात्मनि संतुष्टो नाविद्यामनुधावति ॥ १३ ॥

ये केचन जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ।

प्रकाशे उपशमप्रकरणे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

अनिच्छाज्ञानमोहानां नभोगत्यादिमिद्विदुः ।

आपदाद्यैरष्टम्यत्वं नत्तनोश्चात्र कीर्त्यते ॥ १ ॥

आत्मानं स्वम् । 'नावयोहरनेत्र' इति कात्यायनवचनाद्विक-

मेता ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अत्रेति सयोनम ॥ ५ ॥ उदारः

अन्तः सर्वव्यापकः ॥ ६ ॥ शिखिना मयूराणाम् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ शरगणामित्युक्तं गतिं प्राप्तेषु वीतहव्यस्य विद्याध-

गदिभोग इव मानस्यः मिद्वयः संभवन्त्येकैवाशयः ॥ ९ ॥

प्रमाणिताः प्रमाणहृत्पदार्थाः । ता अप्रमाणैश्चलनमिव देवयो-

नाना स्वभावमिदाः ॥ १० ॥ नभोगमनादिक्रियाजालं बन्धु-

स्वभावस्तत्तद्योगिदेहस्वभावः मशकादीनामपि नभोतिशक्ति-

दर्शनादिति भावः । मत्तं बाञ्छितम् ॥ ११ ॥ तर्हि मनुष्याणां

योगमिच्छा नभोगमनादिप्राप्तिः कथं तत्राह—अनात्मविदिति ।

मर्थोपधादिद्रव्यशक्त्या मन्त्रशक्त्या योगाभ्यामादिक्रियाशक्त्या

तत्परिपाककालशक्त्या च कदाचिदेव प्राप्नोति । दृष्टान्तार्थे वा

कालग्रहणम् । यथा पिपासिका प्रोथमान्कालशक्त्या पक्षोद्गमा-

वभोगतिं प्राप्नोति तद्वत् ॥ १२ ॥ एष नभोगत्यादिर्न विष-

योऽभिलाषयोग्यस्तुच्छत्वान् । आत्मवान् लब्धवान्मा । अवि-

१ सतानसंविद्य इति पाठः.

२ व्याख्यानसंग्रहे मन्त्रकियादि पाठो युक्त इत्यवगम्यते.

कथं तेषु किलात्मज्ञस्यकाविद्यो निमज्जति ॥ १४ ॥
 अविद्यामपि ये युक्त्या साधयन्ति सुखात्मिकाम् ।
 ते ह्यविद्यामया एव नत्वात्मज्ञास्तथाक्रमाः ॥ १५ ॥
 तत्त्वज्ञोऽवाप्यतत्त्वज्ञो यः कालद्रव्यकर्मभिः ।
 यथाक्रमं प्रयतते तस्योर्ध्वत्वादि सिद्ध्यति ॥ १६ ॥
 आत्मवानिह सर्वस्वादतीतो विगतैषणः ।
 आत्मन्येव हि संतुष्टो न करोति न चेहते ॥ १७ ॥
 न तस्यार्थो न भोगत्या न सिद्ध्यति न च भोगकैः ।
 न प्रभावेण नो मानैर्नाशामरणजीवितैः ॥ १८ ॥
 नित्यतृप्तः प्रशान्तात्मा धीतरागो विवासनः ।
 आकाशसदृशाकारस्तज्ज्ञ आत्मनि तिष्ठति ॥ १९ ॥
 अशङ्कितोपयातेन दुःखेन च सुखेन च ।
 तृप्यत्यपगतासङ्गो जीवेन मरणेन च ॥ २० ॥
 समुद्रः सरितेवान्तः क्रमसंप्राप्तवस्तुना ।
 समेन विषमेणापि तिष्ठत्यात्मानमर्चयन् ॥ २१ ॥
 नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यापधयः ॥ २२ ॥
 यस्तु वा भावितात्मापि सिद्धिजालानि बाञ्छति ।
 स सिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानि साधयति क्रमात् ॥ २३ ॥
 सिद्ध्यतीत्यभिदं युक्त्यैवेत्ययं नियतेः क्रमः ।
 व्यक्षादिभिः सुरवरैर्व्यर्थीकर्तुं न शक्यते ॥ २४ ॥
 स्वभाव एव वस्तूनां स्वतःसिद्धिर्हि नान्यतः ।
 नियतिं न जहात्येव शशाङ्क इव शीतताम् ॥ २५ ॥
 सर्वज्ञोऽपि बहुज्ञोऽपि माधवोऽपि हरोऽपि च ।

यामाविद्यं तुच्छफलम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ युक्त्या योगाभ्या-
 सादिभ्रमसहस्रेण । तथाक्रमास्तथाविधाः ॥ १५ ॥ तर्हि किं
 तत्त्वज्ञानां तत्संपादनशक्तिर्नास्त्येव, नेत्याह—तत्त्वज्ञ इति ।
 कालेन चिरकालप्रयत्नेन द्रव्यकर्मभिर्यथाशास्त्रोक्तकर्म य एव
 प्रयतते तस्य ऊर्ध्वत्वं न भोगतिस्तदादि मिष्यति ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ प्रभावेण सर्वाधिपत्यनिग्रहानुग्रहसामर्थ्येन । मानैः
 श्लोक्तैर्बलयापनगर्भैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तृप्यति स्वाभाविकी
 तृप्तिं न जहाति । जीवेन जीवनेन ॥ २० ॥ समेन स्वा-
 दुक्तेन विषमेण प्रतिकूलेनापि प्रारब्धाक्रमसंप्राप्तभोग्यवस्तुना ।
 समुद्रपथे ओषट्पणकाद्यादिवस्तुना । अर्चयन् अखण्डाकारवृत्ति-
 पुष्पैः पूजयन् ॥ २१ ॥ अर्थव्यापधयः प्रयोजनोपजीवनम्
 ॥ २२ ॥ अभावितात्मा आत्मज्ञानलेशाशून्योपि ॥ २३ ॥
 भूमिमन्त्रादियुक्त्यैव आकाशगमनादि इत्थं सिद्ध्यतीति तत्-
 च्छास्त्रप्रसिद्धो नियतेः क्रमः तत्तन्निमित्तकर्तृभिर्यथादिभिरपि
 व्यर्थीकर्तुं न शक्यते ॥ २४ ॥ यातु देवादीनां स्वतः स्वेच-
 चादिसिद्धिरेव वस्तुस्वभावः, अतएव सा उत्पत्तिमारभ्य याव-
 द्भीषं स्वाभिनीत्याह—न जहात्येवेति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 विषयविषयविषयशक्तिर्देव भूमिमन्त्रादिशक्तेरपि स्वस्वकार्य-
 समर्थेसाह—यथेति । विषयद्रव्यमभिमन्त्रादिसाधक्यो यथा

अन्यथा नियतिं कर्तुं न शक्तः कश्चिदेव हि ॥ २६ ॥
 द्रव्यकालक्रियामभ्यप्रयोगाणां स्वभावजाः ।
 एतास्ताः शक्तयो राम यश्चोमगमनाविकम् ॥ २७ ॥
 यथा विषाणि निग्नन्ति मद्यन्ति मधूनि च ।
 वमयन्ति च शुक्तानि मदनानि फलानि च ॥ २८ ॥
 तथा स्वभाववशतो द्रव्यकालक्रियाक्रमाः ।
 नियतं साधयन्त्याशु प्रयोगं युक्तियोजिताः ॥ २९ ॥
 एतस्मात्समतीतस्य त्यक्ताविद्यस्य राघव ।
 आत्मज्ञानस्य नास्त्यत्र कर्तृताकर्तृतानघ ॥ ३० ॥
 द्रव्यदेशक्रियाकालयुक्तयः साधुसंविदः ।
 परमात्मपदप्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ॥ ३१ ॥
 यस्येच्छा विद्यते काचित्स सिद्धिं साधयत्यलम् ।
 आत्मज्ञस्य तु पूर्णस्य नेच्छा संभवति क्वचित् ॥ ३२ ॥
 सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलाभोदयो हि यः ।
 तद्विरुद्धा कथं कस्मादिच्छा संजायतेऽनघ ॥ ३३ ॥
 यथोदेति च यस्येच्छा स तथा यतते तथा ।
 यथाकालं तदामोति शो वाप्यज्ञतरोऽपि वा ॥ ३४ ॥
 धीतहव्येन यतितं नो ज्ञानेच्छेन किंचन ।
 ज्ञानेच्छेनाशु यतितं प्रीत्यतोऽसौ यथा वने ॥ ३५ ॥
 एवं कालक्रियाकर्मद्रव्ययुक्तिस्वभावजाः ।
 यथेच्छमेव सिद्ध्यन्ति सिद्ध्यः स्वाः क्रमाजिताः ॥ ३६ ॥
 याः फलावलयो येन संप्राप्ताः सिद्धिनामिकाः ।
 तास्ते नाधिगता राम निजात्प्रयतनदुर्मात् ॥ ३७ ॥

विषाणि निग्नन्ति । मधूनि यथा मद्यन्ति । यथा शुक्तानि
 माक्षिकमधूनि मदनफलानि वा स्वादितानि वमयन्ति उद्गिरणं
 कारयन्ति ॥ २८ ॥ प्रयुज्यत इति प्रयोगं सिद्धिजातं नियत-
 मवश्यं साधयन्ति । युक्त्यैर्गोपादिकुशलैः पुरुषैर्योजिताः प्रयुक्ताः
 ॥ २९ ॥ एतस्माद्द्रव्यकालक्रियाक्रमलक्षणादविद्याविषयतात्समती-
 तस्य त्यक्ताविद्यस्य बाधिताज्ञानस्य आत्मज्ञानस्य अत्र नभोग-
 मनादिसिद्धिजाले कर्तृता कारणता अकर्तृता विरोधिता वा
 नास्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ यथा आत्मज्ञानस्य क्रियाफले अनुपयो-
 गस्तथा ज्ञानफले द्रव्यदेशक्रियादेरप्यनुपयोग इत्याह—द्रव्येति ।
 साधुसंविदस्तत्त्वज्ञानस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कुतो न संभवति त-
 त्राह—सर्वेति ॥ ३३ ॥ निरिच्छोऽपि तत्त्ववित्कीतुकाद्यतते
 चेत्तस्य भवन्त्येव सिद्ध्य इत्याशयेनाह—यथेति ॥ ३४ ॥
 धीतहव्यस्य तर्हि सिद्ध्यः कुतो न जातास्तत्राह—धीतहव्ये-
 नेति । सिद्धीच्छया नो यतितम् । तत्कुतस्तत्राह—ज्ञानेच्छे-
 नेति । ज्ञानेच्छया इतरेच्छाप्रतिबन्धादित्यर्थः । ज्ञानेच्छया तु
 तेन यतितमेव यथा असौ वने ज्ञानाभ्यासाय प्रीत्यत उद्युक्त
 इति प्रावर्णितमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सिद्धिविषये ज्ञान-
 विषये वा अनुपगतस्य प्रयत्नस्यावश्यफलवता मुमुक्षुव्यवहार-
 प्रकरणे विस्तरेण प्रपञ्चितेसाह—याः फलेति । यच्छब्दो

महतां नित्यतृप्तानां तज्ज्ञानां भावितात्मनाम् ।
इदितं संप्रयातानां नोपकुर्वन्ति सिद्धयः ॥ ३८ ॥

श्रीराम उवाच ।

अयं मे संशयो ब्रह्मन्वीतहव्यस्य सा तनुः ।
क्रव्यादैर्न कथं भुक्ता कथं क्लिप्ता न भूतले ॥ ३९ ॥
तदैव वीतहव्योऽसौ कथं वनगतः प्रभो ।
विदेहमुक्तां शीघ्रं यथावदिति मे वद ॥ ४० ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

या संविद्वलिता साधो वासनामलतन्तुना ।
मुखदुःखदशादाहभागीनी भवतीह सा ॥ ४१ ॥
निर्मुक्तवासना शुद्धसंविन्मात्रमयी तु सा ।
तनुस्तिष्ठति तच्छेदे शक्ता नेह हि केचन ॥ ४२ ॥
शृणु युक्त्या कया योगी तनुच्छेदादिविभ्रमेः ।
नाक्रम्यते महाबाहो बहुवर्षशतैरपि ॥ ४३ ॥
चेतः पदार्थे पतति यस्मिन्सिन्धुवा यदा ।
तन्मयं तद्भवत्याशु तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा ॥ ४४ ॥
तथा दृष्टारि हि मनो विकारमुपगच्छति ।
दृष्टमित्रं सुहृद्यत्वं स्वयमित्यनुभूयते ॥ ४५ ॥
रागद्वेषविहीने तु पथिके पादपे गिरौ ।
भवत्यरागद्वेषं च स्वयमित्यनुभूयते ॥ ४६ ॥
मृष्टे लौल्यमुपादत्ते दुर्भोज्ये याति निस्पृहम् ।

वीक्षितो दृष्टव्यः । संप्राप्ताः दृश्यन्त इति शेषः ॥ ३७ ॥
इदितं सर्वाभिलषितं परमप्रेमास्पदमात्मसुखमिति यावत् ॥ ३८ ॥
क्लिप्ता पक्कादिक्लेदाश्च विशेषैर्लथ्यः ॥ ३९ ॥ तदा भूयवशकाले
एव । इति एतत्प्रश्नद्वयोत्तरं यथावद्ब्रू ॥ ४० ॥ तत्र प्रथम-
प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं भूमिकां रचयति—येति । या अज्ञसंविद्दाह-
हंभाववासनारूपेण रागादिमलदूषितेन तन्तुना बलिता दृष्ट
वेष्टिता भवति सैव देहच्छेदेनैवादिप्रयुक्तमुखदुःखदशालक्षण-
दाहभागीनीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ सा जीवन्मुक्ततनुवर्धितत्वादिप्रिया-
नशुद्धसंविन्मात्रमयी तिष्ठति । तस्य सविन्मात्रस्य च्छेदे केऽपि
कव्यादादयो न शक्ताः 'अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेशोऽयं
एव' इति भगवद्ब्रूवन्ति इति भावः ॥ ४२ ॥ उपपत्त्यन्तरं
वक्तुं प्रतिजानीते—शृण्विति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तथाहीनं सं-
वन्धः । दृष्टः अरिद्वेषा येन तथाविधं मनः अरिद्वेषप्रतिबिम्ब-
मिव द्वेषादिविकारमुपगच्छति । दृष्टमित्रं तु मनस्तदायहृदय-
प्रतिप्रतिबिम्बमिव सुष्ठु हृद्यलमुपगच्छति । इत्ययमर्थः सर्वैः
स्वयं प्रत्यक्षमनुभूयत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अतएव एकस्य राग-
द्वेषश्चान्ये अन्यस्यापि न दृश्यत इत्याह—रागेति । पथिके
उदासीनपुरुषे पादपे गिरौ च विषये मनः अरागद्वेष भवती-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥ एवमचेतनेषु भोज्यादिष्वपि प्रीत्यप्रीत्यादीनां
न्यानि तत्रतद्गुणदोषतदुभयाभावप्रतिबिम्बनादेव मनसि प्रसि-
दाविल्लाशयेनाह—मृष्टे इति । दुर्भोज्ये नास्ते निस्पृहं स्पृहा-
भावम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावे हन्तः । वरस्याभावस्याप्युपल-

वैरस्यं याति कटुनि स्वयमित्यनुभूयते ॥ ४७ ॥
समसंविद्विलासाख्ये यद्यदा यतिदेहेके ।
हिंस्रचेतः पतत्याशु समतामेति तत्तदा ॥ ४८ ॥
समसङ्गविमुक्तत्वाच्छेदादौ न प्रवर्तते ।
पान्थो व्यर्थं पथि प्राप्ते यथा प्रामीणकर्मणि ॥ ४९ ॥
योगिदेहसमीपाशु गत्वा प्राप्नोति हिंस्रताम् ।
यद्यद्भवति तत्राशु तथा रूपं न संशयः ॥ ५० ॥
इति हिंस्रैर्मृगव्याघ्रसिंहकीटसरीसृपैः ।
न च्छिन्ना वीतहव्यस्य तनुर्भूतलशालिनी ॥ ५१ ॥
सर्वत्र विद्यते संवित्काष्ठलोष्टोपलादिके ।
सत्तासामान्यरूपेण संस्थिता मूलबालवत् ॥ ५२ ॥
पोष्यमाना तरला केवलं परिदृश्यते ।
तन्वी पुण्यष्टकेष्वेव प्रतिबिम्बजलेष्विव ॥ ५३ ॥
तेन भूजलवाय्वग्निसंविख्या समरूपया ।
निर्विकारं तनुनीता वीतहव्यस्य गाव्य ॥ ५४ ॥
अन्यच्च शृणु मे राम स्पन्दो नाशस्य कारणम् ।
विकारः सच्च चित्तोन्मो वातजो वा जगन्स्थितौ ५५
प्राणानां प्राणनं स्पन्दस्तच्छान्ती ते दृष्टसमाः ।
यतः स्थिता धारणया तेनानष्टास्य सा तनुः ॥ ५६ ॥
सबाह्याभ्यन्तरं स्पन्दश्चित्तजो वातजोऽथवा ।
न यस्य विद्यते तस्य दूरस्थां प्रकृतिश्रयौ ॥ ५७ ॥

क्षणमेतत् ॥ ४७ ॥ अन्वेवं प्रकृते किं तन्मन्त्राह—समेति ।
समो रागद्वेषवैषम्यशून्यो यः सर्वाङ्गलागस्तेन आग्ने संपन्न-
मं यतिदृष्टं योगिगङ्गायै यत् हिंसाणां कव्यादानां च ॥ यदा-
पतति तत् तदा आशु तत्कालमेव योगिगमविगमनाप्राप्तिबिम्ब-
नादेव समतामेति । अतो न तत्कालादियमप्रकृतिरित्यर्थः ।
तथाचाहिमाप्राप्तिं प्राप्नुव्य पतन्निर्गतो 'तत्प्राप्त्यो वैग्याग' इति ॥ ४८ ॥ हिंस्रपि यमस्य गमदर्शिनो यतः गतेन दूपा-
दिभ्यो विमुक्तत्वात्कस्यापि च्छेदनादौ न प्रवर्तते । यथा प्रामी-
णकर्मणि प्राप्ताग्निरहितवनलाच्छेदादौ पान्थो न प्रवर्तते
तद्वत् ॥ ४९ ॥ योगिदेहसमीपादन्त्यत्र गत्वा तत्र दोषादियुक्तं
यद्यज्जन्तुजानं गर्वात् तनदनुष्णा हिंस्रता प्राप्नोति ॥ ५० ॥
इति एतस्मात्काण्डगुणाय ॥ ५१ ॥ कथं हिंसा न भूतले इति
प्रश्नस्यान्तरमाह—गवेत्रेत्यादिना ॥ ५२ ॥ तर्हि पुण्यष्टकेष्वेव
कथं तदुपलम्बस्तत्राह—पोष्यमानेति । तत्रानेव तरला परि-
णाममहर्षवपमा तन्वी परिच्छिन्ना च गा परिदृश्यते । अम-
माहितचिर्नरिति शेषः ॥ ५३ ॥ तेन वीतहव्यस्य पुण्यष्टकेन
तत्त्वबोधममार्थिभ्यां समरूपया अविषमस्वभाव नीतया भूज-
लादिमविख्या तनुनिर्विकारं सर्वविकारशून्यब्रह्मभाव नीता
अतो न विकारं गतेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ अन्यशुक्त्यन्तरमपि
शृणु । तत्रेवाह—स्पन्द इत्यादिना । जगन्स्थितां लोकव्यवहारे
प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ते प्राणा देहे दृष्टसमा दृष्टीभूता
यतो हेतोः स्थितान्तेन हेतुना ॥ ५६ ॥ बाह्यो हस्तपादादिग-

सबाह्याभ्यन्तरे शान्ते स्पन्दे तत्त्वविदां वर ।
धातवः संस्थितिं देहे न त्यजन्ति कदाचन ॥ ५८ ॥
संशान्ते देहप्रस्पन्दे चित्तबातमये तथा ।
धातवो मैरवं स्वैर्यं यान्ति संस्तम्भितात्मकाः ॥ ५९ ॥
तथा च दृश्यते लोके स्पन्दशान्तौ दृढा स्थितिः ।
दाकरागमिव धीराणां शवाङ्गानामचोपता ॥ ६० ॥
इति वर्षसहस्राणि देहा जगति योगिनाम् ।
न क्लियन्ते न भिद्यन्ते मग्नवज्रजलदा इव ॥ ६१ ॥
तदैव धीतहव्योऽसौ शृणु किं नोपशान्तवान् ।
देहमुत्सृज्य तत्त्वज्ञो ज्ञातक्षेयवतां वरः ॥ ६२ ॥
ये हि विज्ञातविज्ञेया धीतरागा महाधियः ।
विच्छिन्नग्रन्थयः सर्वे ते स्वतन्त्रास्तनौ स्थिताः ६३
इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सट्टिलासर्विचारयोगोपदेशो नामैकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ९०

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

यदा ह्यस्तं गतप्रायं जातं चित्तं विचारतः ।
तदा हि धीतहव्यस्य जाता मैत्र्यादयो गुणाः ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच ।

विचाराम्युदयाच्चित्तस्वरूपेऽन्तर्हिते मुनेः ।
मैत्र्यादयो गुणा जाता इत्युक्तं किं त्वया प्रभो ॥ २ ॥
ब्रह्मण्यस्तं गते चित्ते कस्य मैत्र्यादयो गुणाः ।
क्व वा परिस्फुरन्तीति वद मे वदतां वर ॥ ३ ॥

भ्यन्तरः प्राणादिस्तत्सहितं देहे । प्रकृतिर्ब्रह्मादिः क्षयः अप-
क्षयादिश्च ॥ ५७ ॥ धातवस्त्वगादयः । संस्थितिं पूर्वावस्थाम् ॥
५८ ॥ भैरव मेरुसंबन्धि । मेरुतुल्यमिति यावत् ॥ ५९ ॥
स्पन्दयतीति स्पन्दः प्राणस्तच्छान्ता । शवाङ्गानां च अचोपता
अकम्पता । 'चुप मन्दायां गर्ता' भावे घञ् ॥ ६० ॥ इति
अनया युक्त्या । जलदा इव न क्लियन्ते भूमग्रशिलावन्न भि-
द्यन्ते इति व्युत्क्रमेणान्वयः ॥ ६१ ॥ चरमप्रश्नमनूद्योत्तर-
माह—तदैवेत्यादिना । ज्ञातं ज्ञेय ब्रह्म र्हरण्यस्तद्वतां परिज्ञा-
तात्मवतां वा ॥ ६२ ॥ स्वतन्त्रा अपराधीनाः । 'तस्य ह न
देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा लोषां स भवति' इति धृतेः ॥ ६३ ॥
स्वातन्त्र्यमेवोपपादयति—दैवमिति । प्राक्तनकर्मफलप्रदानो-
न्मुख ईश्वरे दैवं कर्मप्राधान्यवादे कर्मणि च तेषां प्रारब्धशेष-
भोगाय प्रवृत्तं चेतो न नियमयन्ति नान्यथा प्रवर्तयितुमी-
शते ॥ ६४ ॥ काकतालीयवदाकस्मिन् प्रारब्धोपनोत यद्यज्जी-
वनं मरणं वा ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ यदा तु प्रारब्धसमाप्तिं प्र-
तिभा संविहता भावितवती ॥ ६७ ॥ उक्तमेव संक्षिप्योपसं-
हरति—विगतोति । विपाशतामुपगतमतएव बाह्यवात्मस्वभा-
वेनोदितं मनस्तदुपाधिर्जीव एव हि यस्मात्सकलशक्तिमयो

दैवं वापि च कर्माणि प्राक्तनान्यैहिकानि च ।
वासना वा न तेषां तन्त्रेण नियमयन्त्यलम् ॥ ६४ ॥
तेन तत्त्वविदां तात काकतालीयधम्मनः ।
यद्यद्भावयति क्षिप्रं तत्तदाशु करोत्यलम् ॥ ६५ ॥
काकतालीययोगेन धीतहव्यस्य संविदा ।
सांप्रतं जीवितं बुद्धं तदेवाशु सिरीकृतम् ॥ ६६ ॥
यदा तु तस्य प्रतिभा विदेहोन्मुक्ततां गता ।
तदा विदेहमुक्तोऽभूदसौ स्वातन्त्र्यसंस्थितिः ॥ ६७ ॥
विगतवासनमाशु विपाशता-
मुपगतं मन आत्मतयोदितम् ।
यद्भविष्यच्छति तद्भवति क्षणा-
त्सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः ॥ ६८ ॥

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ।
जीवन्मुक्तः सरूपः स्यादरूपो देहमुक्तिजः ॥ ४ ॥
चित्तसत्तेह दुःखाय चित्तनाशः सुखाय तु ।
चित्तसत्तां क्षयं नीत्वा चित्तं नाशमुपानयेत् ॥ ५ ॥
तामसैवांसनाजालैर्ध्यामं यज्जन्मकारणम् ।
विद्यमानं मनो विद्धि तदुःखार्थव केवलम् ॥ ६ ॥
प्राक्तनं गुणसंभारं ममेति बहु मन्यते ।
यत्तु चित्तमतत्त्वज्ञं दुःखितं जीव उच्यते ॥ ७ ॥

महेश्वरः शिव एव स्वयं जान इत्यर्थः । तथाचाहुः 'तुपेण
बद्धो ब्रौहिः स्यात्तुपानात्रं तु तण्डुलः । पाशबद्धः सदा जीवः
पाशमुक्तः सदाशिवः' इति ॥ ६८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-
रामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकोनवतितमः
सर्गः ॥ ८९ ॥

मैत्र्यादिगुणसंपन्नमथा निष्कलतां गतः ।

द्विविधश्चित्तनाशोऽत्र विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

अस्तगतप्रायं भर्जितबीजवद्भुरशक्त्या अस्तं गतं प्रति-
भासतस्तु नास्तं गतमित्यर्थः ॥ १ ॥ इति त्वया किं किमभि-
प्रायमुक्तम् ॥ २ ॥ अस्तं गते बाधिते सति । कस्य किं बा-
धितस्य उत अधिष्ठानस्य क्व वा किंचिदाभासे उत बिम्बचित्ति
स्फुरन्ति । नहि बाधिताया स्मृत्तुष्णानया मरुभूमिर्वा शैल्यमा-
धुर्यपावनत्वादयो गुणाः संभवन्ति नवा तद्भासकं किंचिदस्तीति
भावः ॥ ३ ॥ स्वरूपः स्फटिकमितिगतस्वप्रतिबिम्बे पुरुषान्तर-
भ्रमाभासवत्प्रतिभासमानतद्रूपसहितस्तद्द्रवितश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥
चित्तस्य सत्ता तर्हि कीदृशी तामाह—तामसैरिति । तामसैः
अबाधिताज्ञानप्रभैः ॥ ६ ॥ प्राक्तनमनायध्याससिद्धं देहेन्द्रिय-

विद्यमानं मनो यावत्तावदुःखक्षयः कुतः ।

मनस्यस्तं गते जन्तोः संसारोऽस्तमुपागतः ॥ ८ ॥

दुःखमूलमवष्टब्धमस्मिन्नेव विनिश्चलम् ।

विद्यमानं मनो विद्धि दुःखवृक्षवनङ्कुरम् ॥ ९ ॥

श्रीराम उवाच ।

नष्टं कस्य मनो ब्रह्मघटं वा कीदृशं भवेत् ।

कीदृशश्चास्य नाशः स्यात्सत्ता नाशस्य कीदृशी ॥ १० ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

चेतसः कथिता सत्ता मया रघुकुलोद्भव ।

अस्य नाशमिदानीं त्वं शृणु प्रश्नविदांवर ॥ ११ ॥

सुखदुःखदशा धीरं साम्यान् प्रोद्धरन्ति यम् ।

निःश्वासा इव शैलेन्द्रं चित्तं तस्य मृतं विदुः ॥ १२ ॥

अयं सोहमयं नाहमिति चिन्ता नरोत्तमम् ।

खर्वीकरोति यं नान्तर्नष्टं तस्य मनो विदुः ॥ १३ ॥

आपत्कार्पण्यमुत्साहो मदो मान्द्यं महोत्सवः ।

यं नयन्ति न वैरूप्यं तस्य नष्टं विदुर्मनः ॥ १४ ॥

एष साधो मनोनाशो नष्टं चेह मनो भवेत् ।

चित्तनाशदशा चेया जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ १५ ॥

मनस्तां मूढतां विद्धि यदा नश्यति सानघ ।

चित्तनाशमिधानं हि तदा सत्त्वमुदेत्यलम् ॥ १६ ॥

तस्य सत्त्वविलासस्य चित्तनाशस्य राघव ।

जीवन्मुक्तस्वभावस्य कैश्चिच्चित्तमिधा कृता ॥ १७ ॥

मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवत्युत्तमवासनम् ।

भूयो जन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तमनोऽनघ ॥ १८ ॥

व्याप्तं वासनया यस्याद्भूयो जननमुक्तया ।

जीवन्मुक्तमनःसत्ता राम तत्सत्त्वमुच्यते ॥ १९ ॥

इत्यादि वासिष्ठमहाराभायणे वार्त्ताकीये मोक्षोपायप्रपञ्चमप्रकरणे चित्तोपदेशविचारयोगोपदेशो नाम नवतन्तः सर्गः ॥ ९० ॥

विषयादेर्गुणसंसारं धर्मजातमात्मसंमर्गाध्यायान्ममेवमिदमन्ये

॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्मिन्नज्ञजन्तांश्च वामनाप्रगेहजालैरवष्टब्धं

दृढपनिष्ठितं विद्यमानं मनो दुःखरोगमूर्तं विद्धि । दुःखवृक्षव-

नस्य अङ्कुराः प्रगेहा यस्मात्तथाविधम् ॥ ९ ॥ नाशस्य अना-

वतांगस्य सत्ता विद्यमानता व्यवहारक्षमता कीदृशी क्लिप्तक्षणा

॥ १० ॥ कथिता 'तामसैर्वासनाजालैः' इत्यादिप्रसङ्गेन ॥ ११ ॥

यं धीरं बाह्या आभ्यन्तरा वा सुखदशाः साम्यान् समस्वभाव-

पूर्णानन्दकरसत्त्वात्मप्रतिष्ठायाः सकाशात् प्रोद्धरन्ति न चाल-

यन्ति तस्य चित्तं मृतं नष्टं विदुः ॥ १२ ॥ अयं समवर्तमान-

मितां देहः स प्रमिद्धोहम् । अयं तदतिरिक्तः सर्वो नाहम् ।

इति चिन्ताभावना य न खर्वीकरोति । न परिच्छिन्नमन्तियावत्

॥ १३ ॥ वैरूप्यं सुखवैवर्ण्यम् ॥ १४ ॥ लक्षणात्मिकमुपसंहर-

ति—एष इति ॥ १५ ॥ मनस्तां परमार्थनाम्नान्या दृश्यम-

ननयोग्यताम् । सत्त्वं शुद्धसत्त्वभावत्वम् ॥ १६ ॥ कैश्चिन्नव-

वहाराभासदर्शिभिः ॥ १७ ॥ तदेव सत्त्वं जीवन्मुक्तमनो-

मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवति ॥ १८ ॥ वामनया ब्रह्माकाङ्क्षा-

संप्रत्येवानुभूतत्वात्सत्त्वात्मा तन्वसंयुतः ।

सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ २० ॥

मैत्र्यादयोऽथ मुदिताः शशाङ्क इव दीप्तयः ।

जीवन्मुक्तमनोनाशो सर्वदा सर्वथा स्थिताः ॥ २१ ॥

जीवन्मुक्तमनोनाशो सत्त्वनाम्नि हिमालये ।

वसन्त इव मञ्जर्यः स्फुरन्ति गुणसंपदः ॥ २२ ॥

अरूपस्तु मनोनाशो यो मयोको रघूद्वह ।

विन्देहमुक्त एवासौ विद्यते निष्कलात्मकः ॥ २३ ॥

समप्राप्तगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीयते ।

विन्देहमुक्ते विमले पदे परमपावने ॥ २४ ॥

विन्देहमुक्तविषये तस्मिन्सत्त्वक्षयात्मके ।

चित्तनाशो विरूपाक्षे न किञ्चिदपि विद्यते ॥ २५ ॥

न गुणा नागुणास्तत्र न श्रीर्नाश्रीने लोलता ।

न चोदयो नास्तमयो न हर्षामर्षसन्निधेः ॥ २६ ॥

न तेजो न तमः किञ्चिन्न संध्या दिनरात्रयः ।

न दिशो न च वाकाशो नाधो नानर्थरूपता ॥ २७ ॥

न वासना न रचना नेहानीहे न रज्जना ।

न सत्ता नापि वा सत्ता न च साध्यं हि तत्पदम् ॥ २८ ॥

अतमस्तेजसा व्योम्ना वितारंन्द्रकवायुना ।

तन्ममं शरदच्छेन निःसंधेयनारजस्त्विया ॥ २९ ॥

ये हि पारं गता बुद्धेः संसाराच्चरणस्य च ।

तेषां तदारूपदं स्फारं पवनानामिवाभ्यङ्गम् ॥ ३० ॥

संशान्तदुःखमजडान्मकमेव सुप्त-

मानन्दमन्थरमपेतरजस्तमो यत् ।

आकाशकोशतनवो तनवो महान्त-

स्तस्मिन्पदे गलितचित्तलवा वसन्ति ॥ ३१ ॥

मनया । मननाप्राप्तिर्यदिष्यते ॥ १९ ॥ संप्रति व्युत्थानकाले ।

प्रतिभासतोऽनुभूतनामरूपः साकार इव सत्त्वस्य सम्मात्रस्व-

भावस्याप्या प्राप्या न तन्वसंयुतो देहादिपनिष्ठदमस्पृश्यम-

नर्नायाभावान्मनोनाशध्यायान्वित्यर्थः । अनेन ज्ञानाशयस्य कीद-

र्शानि प्रदाया समाहिता ॥ २० ॥ अतएव मैत्र्यादिगुणा

अपि प्रतिभासतमत्रोपपन्ना इत्याह—मैत्र्यादय इति । मु-

दिताः प्रसन्नाः ॥ २१ ॥ हिमस्य मेनोपरीत्यस्य आलये ॥ २२ ॥

द्वितीयं मनोनाशं दर्शयति—अरूपश्चिन्ति ॥ २३ ॥ सत्त्वं

प्रातिभासिकं मनः ॥ २४ ॥ न किञ्चिदपि दृश्यम् । 'यत्र

नान्यत्पश्यति नान्यच्छणानि नान्यद्विज्ञानानि स भूमा' इति

युनेरित्यर्थः ॥ २५ ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति—न गुणा इत्यादिना

॥ २६ ॥ २७ ॥ सत्ता भावः । असत्ता अभावः ॥ २८ ॥

रजोमिस्त्विया मृत्युर्योतिषा च रहितेन ॥ २९ ॥ आस्यदं

प्रतिष्ठा ॥ ३० ॥ अजडान्मकमेव सत सुप्तमिबोन्मेपादिक्रिया-

रहितम् । अतनवो विन्देहमुक्ताः । तस्मिन्पदे गलितः प्राति-

१. संमाराभ्यङ्गस्य च इति पाठः.

एकनवतितमः सर्गः ९१

श्रीराम उवाच ।

परमाकाशकोशाद्रिकण्डलोकास्तद्गुहम् ।
 तारकापुष्पशबलं देवासुरविहंगमम् ॥ १ ॥
 विद्युन्मञ्जरितोपान्तनीलनीरदपल्लवम् ।
 सर्वतुरम्यचन्द्रार्कगणरम्यकदन्तुरम् ॥ २ ॥
 सप्ताग्निधापीबलितं सरिच्छतमनोहरम् ।
 चतुर्दशविधानन्तभूतजातोपजीवितम् ॥ ३ ॥
 जगत्काननमाक्रम्य सितायाः कृतजालकम् ।
 ब्रह्मसंस्तुतिवृद्धीकालताया वितताकृतेः ॥ ४ ॥
 जरामरणपर्वायाः सुखदुःखफलावलेः ।
 आरुढमूलमालाया मोहसेकजलाञ्जलेः ॥ ५ ॥
 किं बीजमथ बीजस्य तस्य किं बीजमुच्यते ।
 अथ तस्यापि किं बीजं बीजं तस्यापि किं भवेत् ॥ ६ ॥
 सर्वमेतत्समासेन पुनर्बोधयिष्ये ।
 सिद्ध्ये ज्ञानसारस्य वद मे वदतावर ॥ ७ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अन्तर्लीनघनारम्भशुभाशुभमहाङ्कुरम् ।
 संस्तुतिव्रततेर्बीजं शरीरं विद्धि राघव ॥ ८ ॥
 शास्त्राप्रतानगहना फलपल्लवशालिनी ।

भासिकचित्तलबोऽपि येषां तथाविधाः सन्तस्तस्मिन्त्ये वसन्ति ।
 अपुनरावृत्त्या स्थिरीभवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहा-
 रामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

संस्तुतिव्रततेर्बीजं शरीरं तस्य मानसम् ।

प्राणस्पन्दो वासना च तद्वीजे इति वर्ण्यते ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यस्त्ये चतुर्दशभुवनकारे जगति प्रसृताया जीवसं-
 रणलताया बीजपरम्परावधि मूलोच्छेदोपायजिज्ञासया प्रष्टु-
 कामो रामः प्रथमं जगद्वनत्वेन वर्णयति—परमेत्यादिना । पर-
 माकाशकोशस्य निर्विशेषब्रह्मणोऽद्विवदबोधकत्वाददौ अव्या-
 कृते कृदानी लोकान्तराणि विचित्रभुवनब्रह्माण्डभेदा एव द्रुमा
 वृक्षा यस्मिन् ॥ एवं तारकापुष्पशबलमित्यादिविशेषणान्यपि
 वनरूपकोपादकानि ॥ १ ॥ विद्युद्भिर्मञ्जरितेषु संजातमञ्जरी-
 केषु दिक्शास्त्रेषु नीलादिवर्णा नीरदा मेघा एव पल्लवास्त्राम-
 हरितादिवर्णपर्णानि यस्मिन् । चन्द्रार्कग्रहगणलक्षणै रम्यकैर्बि-
 कासरमणीयैः पुष्पैर्दन्तुरमुन्नतदन्तं प्रहसदिव स्थितम् ॥ २ ॥
 लोकभेदाश्चतुर्दशविधैः प्रत्येकमनन्तैर्भूतजातेरुपजीवितम् ॥ ३ ॥
 ईदृशं जगत्काननमाक्रम्य वासनाप्रतानैः सर्वतः संवेद्य कृतजा-
 लकं यथा स्यात्तथा स्थितायाः संस्तुतिर्जीवसंसरणं तल्लक्षणाया
 वृद्धीका द्राक्षा तल्लतायाः ॥ ४ ॥ जरामरणान्येव पर्वाणि काण्ड-
 प्रपञ्चयो यस्याः । पर्वशब्दः अकारान्तोऽपि क्वचिदस्ति । मोहा

१ प्रकृतेति पाठः.

तेनेयं भवति स्फीता शरदीव वसुन्धरा ॥ ९ ॥
 भावाभावदशाकोशं दुःखरत्नसमुद्रकम् ।
 बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगम् ॥ १० ॥
 चित्तादिदमुदेत्युच्चैः सदसच्चाङ्गजालकम् ।
 तथा चैतत्स्ययं स्वप्नसंभ्रमेष्वनुभूयते ॥ ११ ॥
 यथा गन्धर्वसंकल्पपातुरमेवं हि चेतसः ।
 सवातायनमाकारमासुरं जायते वपुः ॥ १२ ॥
 यदिदं किञ्चिदाभोगि जागतं दृश्यतां गतम् ।
 रूपं तच्चेतसः स्फारं घटादित्वं मृदो यथा ॥ १३ ॥
 द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः ।
 एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं दृढभावना ॥ १४ ॥
 यदा प्रस्पन्दते प्राणो नाडीसंस्पर्शनोद्यतः ।
 तदा संवेदनमयं चित्तमाद्यु प्रजायते ॥ १५ ॥
 यदा न स्पन्दते प्राणः शिरासरणिकोटरे ।
 असंविस्तिवशासेन चित्तमन्तर्न जायते ॥ १६ ॥
 प्राणस्पन्दनमेवेदं चित्तद्वारेण दृश्यते ।
 जगन्नामागतं व्योम्नि नीलत्वादिवृद्धीदृशम् ॥ १७ ॥
 प्राणस्पन्दनसुप्ता च तच्छान्तिः शान्तिरुच्यते ।
 प्राणसंस्पन्दनात्संविधाति वीटेव चोदिता ॥ १८ ॥

एव सेकजलाञ्जलयो यस्याः ॥ ५ ॥ बीजपरम्पराचतुष्टयप्रधः
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्तर्लिङ्गदेहे लीनानि प्रच्छन्नानि घनारम्भानि
 विचित्रानन्तकार्यारम्भकाणि शुभाशुभकर्माण्येव महान्तः अङ्कुरा
 यस्मिन् ॥ ८ ॥ इयं संस्तुतिव्रततिस्तेन तादृशशरीरेण स्फीता
 अभिवृद्धा भवति । वसुन्धरा सत्यसंपदेति शेषः ॥ ९ ॥ तस्य
 किं बीजमुच्यते इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—भावेति । भावो
 विभवोपचयः । अभावस्तदपक्षयः । आशयाः वशं सदन्युगं
 श्रुत्यभूतम् ॥ १० ॥ सद्गतमानससदतीतानागतं च अङ्गजा-
 लकं शरीरजातम् । चित्ताच्छरीरोद्भवे स्वाप्नानुभवं प्रमाण-
 यति—तथाचैतदिति ॥ ११ ॥ यथा गन्धर्वाणां सुमूर्षोरुत्पा-
 तप्रदर्शनसंकल्पाच्चेतसः सकाशादेव पुरं जायते तद्वद्वपुः शरीर-
 मित्यर्थः ॥ १२ ॥ किंच नात्रासंभावना युक्ता सर्वस्य जगतो
 हैरण्यगर्भमनोविकारमात्रत्वस्य सर्वभूतपुराणप्रसिद्धत्वादि-
 त्याह—यदिदमिति ॥ १३ ॥ अथ तस्यापि किं बीजमिति
 तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह—द्वे इति । दृढा भावना वासना ॥ १४ ॥
 आद्यसुषुपादयति—यदेति । संवेदनमयं चित्तिकाप्रायम् ॥ १५ ॥
 शिरासरणयो द्वासप्ततिसहस्रनाडीमाग्रांस्तेषां कोटरे छिदे ।
 असंविस्तिर्बाह्यसंवेदनसंस्कारानुद्बोधस्तद्वशात् ॥ १६ ॥ हैरण्य-
 गर्भचित्तो जगदाकारभावोऽपि समष्टिप्राणस्पन्दनप्रयुक्त एवेति
 स्वचित्तस्पन्ददृष्टान्तेन लक्ष्यत इत्याह—प्राणिति । दृश्यते लक्ष्यते
 ॥ १७ ॥ एवं समष्टिप्राणस्पन्दनविषये सुप्ता उपरता तस्या-

संविस्फुरति देहेषु प्राणस्पन्दप्रबोधिता ।
 चक्रावतैरङ्गणेषु धीदेव करताडिता ॥ १९ ॥
 सती सर्वगता संविप्राणस्पन्देन बोध्यते ।
 सूक्ष्मात्सूक्ष्मतराकारा गन्धलेखेव वायुना ॥ २० ॥
 संविस्संरोधने श्रेयः परमं विद्धि राघव ।
 कारणाक्रमणं यत्र क्षोभस्तत्र न विद्यते ॥ २१ ॥
 संविस्समुदितैवाशु याति संवेद्यमादरात् ।
 संवेदनादनन्तानि ततो दुःखानि चेतसः ॥ २२ ॥
 संसृष्टान्तरबोधाय संविस्संतिष्ठते यदा ।
 लब्धं भवति लब्धव्यं तदा तदमलं पदम् ॥ २३ ॥
 तस्मात्प्राणपरिस्पन्दैर्वासनाचोदनैस्तथा ।
 नोचेत्संविदमुच्छ्रानं करोषि तदजो भवान् ॥ २४ ॥
 संविदुच्छ्रानता चित्तं विद्धि तेनेदमाततम् ।
 धनर्थेजालमालूनविशीर्णजनजीवकम् ॥ २५ ॥
 योगिनश्चित्तशान्त्यर्थं कुर्वन्ति प्राणरोधनम् ।
 प्राणायामैस्तथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः ॥ २६ ॥
 चित्तोपशान्तिफलदं परमं साम्यकारणम् ।
 सुभगं संविदः स्वास्थ्यं प्राणसंरोधनं विदुः ॥ २७ ॥
 ज्ञानवद्भिः प्रकटितामनुभूतां च राघव ।
 चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजीवितां शृणु ॥ २८ ॥
 दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।
 यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥ २९ ॥
 भावितस्तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः ।

श्रितः शान्तिर्नैकियतैव शान्तिर्जगत्प्रलयो मोक्षो वा उच्यते ।
 इत्यर्थः । वीटा कन्दुकः । चोदिता कराभिहता ॥ १८ ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ संविदः संरोधनमविक्षिप्तता । श्रेयो मोक्षः क्षोभकार-
 णस्य प्राणस्पन्दस्य आक्रमणं प्राणायामाभ्यासेन नाशः ॥ २१ ॥
 किमर्थं संरोधः संविदश्चित्ताकारेण समुद्भवे को दोषस्तत्राह—
 संविदिति । संवेद्यं बाह्यविषयं प्रति आदराद्रागयाति । ततश्च
 तदुपभोगसंवेदनादनन्तानि दुःखानीत्यर्थः ॥ २२ ॥ यदा तु
 बाह्यविषये संसृष्टप्राया सती आन्तरस्यात्मनो बोधाय संतिष्ठते
 उच्युक्ता भवति तद्वैत्यर्थः ॥ २३ ॥ प्राप्तपरिस्पन्दैर्वासनानां
 चोदनं रागातिशयेनोद्भावनैश्च संविदमुच्छ्रानं मूढा यथा
 कुर्वन्ति तथा न करोषि चेत् । अथवा परितत्र वर्जनं ।
 प्राणानां परिस्पन्दैः स्पन्दवर्जनैर्वासनानां चोदनरपनोदनैश्च
 संविदं नोच्छ्रानामुच्छ्रानताप्रयुक्तमनस्त्वापत्तिशून्यां करोषि
 चेत्तत्तर्हि भवानजो जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यो मुक्त एवा-
 सित्यर्थः ॥ २४ ॥ आलूनाः खण्डिता विशीर्णां झञ्झरि-
 ताश्च जनजीवका येन ॥ २५ ॥ योगशास्त्रोक्तैः सद्गुरुसंप्र-
 दायादिसिद्धयुक्तिकल्पितैस्तदुपायाभ्यासप्रयोगैः ॥ २६ ॥ प्राण-
 संरोधनमेव फलाभेदरूपेण प्रशंसति—चित्तेति ॥ २७ ॥ चि-
 त्तस्य बीजान्तरं वर्णयितुं प्रतिजानीते—ज्ञानवद्भिरिति । प्रक-
 टितां सम्यगुपदिष्टां स्वयं बाधुभूताम् । वासनाभिराजीविता-

भवत्याशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ॥ ३० ॥
 तादृग्रूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः ।
 यत्पश्यति तदेतत्तत्सद्भस्तिवति विमुह्यति ॥ ३१ ॥
 वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत् ।
 भ्रान्तं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं भववशादिव ॥ ३२ ॥
 असम्यग्ज्ञानवानेव भवत्याधिपरिहृतः ।
 अन्तस्त्वया वासनया विवेकेण वशीकृतः ॥ ३३ ॥
 असम्यग्दर्शनं यस्मादनात्मन्यात्मभावनम् ।
 यदवस्तुनि वस्तुत्वं तच्चित्तं विद्धि राघव ॥ ३४ ॥
 दृढाभ्यासपदार्थैकवासनादतिचञ्चलम् ।
 चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ ३५ ॥
 यदा न वास्यते किञ्चिद्वैद्योपादेयरूपि यत् ।
 स्वीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥ ३६ ॥
 अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः ।
 अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा ॥ ३७ ॥
 यदा किञ्चित् संवित्सौ स्फुरत्यग्निसिन्धवे ।
 तदा पद्म इवाकाशे चित्तमन्तर्न जायते ॥ ३८ ॥
 यदा न भाव्यते भावः क्वचिज्जगति वस्तुनि ।
 तदा हृदयस्थे शून्ये कथं चित्तं प्रजायते ॥ ३९ ॥
 एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव ।
 यद्भावनं वस्तुनोऽन्तर्वस्तुन्वेन रसेन च ॥ ४० ॥
 न किञ्चित्कल्पनायोग्यं दृश्यं भावयतस्ततः ।
 आकाशकोशस्वच्छस्य कुतश्चित्तोदयो भवेत् ॥ ४१ ॥

जीविताम् ॥ २८ ॥ तत्रादौ वासनास्वरूपमाह—इवेति ।
 प्राक्तन्या दृढभावनया देहादिपदार्थानामहममेत्यादिरूपसंस्का-
 रात्मना यदादानं तत्संस्कारपूर्वापरविचारणं भवति तदा सा
 वासयति देहादिभावेनात्मानं भावयतीति ध्युपगम्या वासना
 प्रकीर्तिर्नैत्यर्थः । तथाच पूर्वापरविचारवतां जीवन्मुक्तानां
 देहादिसंस्कारो न वासनानिरोधविचारारम्भान्दितत्वेन तेषां
 देहादिभावेन वामयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ अज्ञा-
 न्यमस्तु विरोधाभावानां त्रसंवेगभावनादार्थ्येन देहादिभावे वास-
 यितुं शक्नोत्येवेत्याशयेनाह—आवित इति ॥ ३० ॥ सा देहा-
 दावात्मतामिव बाह्यार्थं मत्तामपि दर्शयतीत्याह—तादृगिति ।
 वसतीति वस्तु । तदागमसत्तया वामयतीति वासनेति व्युत्पत्ते-
 स्तत्रापि संभवादिति भावः ॥ ३१ ॥ तत्र वासनोपस्थापितं
 जगद्रूपं सर्वम् ॥ ३२ ॥ त्यक्तपूर्वापरविचारणमित्यस्य व्याख्ये-
 माह—असम्यगित्यादिना ॥ ३३ ॥ सर्वं विनश्चित्तभावेन वा-
 सनाप्रयुक्ता उत्पत्तिरित्याशयेनाह—असम्यगिति ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥ अतएव वासनानाशासनः स्वास्थ्यलक्षणा युक्तिरि-
 त्याह—यदेति । न वास्यते न सतां प्राप्यते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 आकाशे पद्ममिव अन्तः चित्तं चित्तं न जायते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 रसेन रागेण ॥ ४० ॥ कल्पनाया युक्तिभिः समर्थनाया अज्ञे-

यद्भावनामास्थाय यद्भावस्य भावनम् ।
 यद्यथावस्तुदर्शित्वं तदचित्तत्वमुच्यते ॥ ४२ ॥
 सर्वमन्तः परित्यज्य शीतलाशयवर्ति यत् ।
 वृत्तिस्त्वमपि तच्चित्तमसद्रूपमुदाहृतम् ॥ ४३ ॥
 वासनाया रसाध्यानाद्वागो यस्य न विद्यते ।
 तस्य चित्तमचित्तत्वं गतं सत्त्वं तदुच्यते ॥ ४४ ॥
 घना न वासना यस्य पुनर्जननकारिणी ।
 जीवन्मुक्तः स सत्त्वस्वस्वक्रभ्रमवदास्थितः ॥ ४५ ॥
 ब्रह्मबीजोपमा येषां पुनर्जननवर्जिता ।
 वासनारसनिर्हीना जीवन्मुक्ता हि ते स्थिताः ॥ ४६ ॥
 सत्त्वरूपपरिप्राप्तचित्तास्ते ज्ञानपारगाः ।
 अचित्ता इति कथ्यन्ते देहान्ते व्योमरूपिणः ॥ ४७ ॥
 द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पन्दनवासने ।
 एकस्मिन् तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥ ४८ ॥
 मिथः कारणमेते हि बीजे जन्मनि चेतसः ।
 जलाङ्गीकरणे राम जलाशयघटाविभ ॥ ४९ ॥
 घना न वासना यस्य पुनर्जननकारिणी ।
 बीजाङ्कुरवदेते हि संस्थिते तिलतैलवत् ॥ ५० ॥
 अविनाभाविनी नित्यं कालाकाङ्क्षिकमे तथा ।
 सर्वमुत्पादयत्येतच्चित्तकः संविदात्मकः ॥ ५१ ॥
 यथा प्राणेन्द्रियानन्दमानन्दपवनावुभौ ।

यम् ॥ ४१ ॥ इदानीमचित्तां लक्षयति—यदिति । अभा-
 वनं बाह्यार्थोत्तरणं निरोधयोगमास्थाय सर्वदृश्यमार्जनलक्षणस्य
 अभावस्य यत्संपादकं परमार्थानन्ददशानविभूतस्वरूपं तदित्यर्थः
 ॥ ४२ ॥ तर्हि जीवन्मुक्तानां सृष्टिके चित्ते सति कथमचि-
 त्तत्वं तत्राह—सर्वमिति । नहि दग्धपटाभासेन सपटत्वं वक्तुं
 शक्यमिति भावः ॥ ४३ ॥ विषयरसानामाध्यानप्रयुक्तो रागो
 रजना । पटभस्मेव परिशिष्टमधिष्ठानं सत्त्वं तदुच्यते इत्यर्थः
 ॥ ४४ ॥ तर्हि जीवन्मुक्तः कथं व्यवहारमास्थित इति चेत्कृत-
 कार्यकुलालचक्रभ्रमवदित्याह—घनेति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ दे-
 हान्ते प्रारब्धक्षये । ‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ
 संपत्स्ये’ इति श्रुतेरिति भावः ॥ ४७ ॥ ननु वासनाबीजनाशेपि
 बीजान्तराक्षितोदयः किं न स्यात्तत्राह—द्वे इति ॥ ४८ ॥
 चेतसो जन्मनि एते मिथो मिलिते कारणं नैकैकमित्यर्थः ।
 यथा घटाकाशेन जलाङ्गीकरणे जलाशयो घटश्च मिलितौ कारणं
 नैकैकं तद्वत् ॥ ४९ ॥ घना वासना एकैव आयस्य बलात्कृत्य
 पुनर्जननकारिणी नेत्यर्थः । बीजं तस्यापि किं भवेदिति चतुर्थ-
 प्रश्नस्याप्युत्तरमनवस्थां परिहरन्नाह—बीजाङ्कुरवदिति । एते
 प्राणस्पन्दनवासने तिलेषु तैलवत्परस्परान्तःस्थे तथा बीजाङ्कुर-
 न्यायेन कालाकाङ्क्षिकमे परस्परस्य कारणे इति परेणान्वयः
 ॥ ५० ॥ एवं चित्तस्यापि तदुभय प्रति इन्द्रियसुखदुःखादिकं
 च प्रति कारणतास्तीत्याह—सर्वमिति ॥ ५१ ॥ यथाक्रमं
 प्रथमं प्राणं तत इन्द्रियाणि ततस्तत्प्रयुक्तमानन्दमिति सर्वमि-

चित्तस्योत्पादिके सार्धं यदैते वासने तदा ॥ ५२ ॥
 आमोदपुष्पवत्सैलतिलवच्च व्यवस्थिते ।
 वासनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना ॥ ५३ ॥
 जायते चित्तबीजस्य तेन बीजाङ्कुरक्रमः ।
 वासनोत्प्लवमानत्वात्संवित्प्रक्षोभकर्मणा ॥ ५४ ॥
 प्राणस्पन्दं बोधयति तेन चित्तं प्रजायते ।
 प्राणः स्पन्दनधर्मित्वात्स्पन्दते स्पृष्टहृद्गुणः ॥ ५५ ॥
 संविदं बोधयंस्तेन चित्तबालः प्रजायते ।
 एवं हि वासनाप्राणस्पन्दौ द्वौ तस्य कारणम् ॥ ५६ ॥
 तयोरेकक्षये नाशो द्वयोश्चित्तस्य राघव ।
 सुखदुःखमनःस्पन्दं शारीरकबृहत्फलम् ॥ ५७ ॥
 कार्यपल्लविताकारं कृतिव्रततिवेष्टितम् ।
 तृष्णाकृष्णाहिवलितं रागारोगबकालयम् ॥ ५८ ॥
 अज्ञानमूलं सुखं लीनेन्द्रियविहंगमम् ।
 वासना क्षयमानीता चित्तवृक्षं क्षणेन हि ॥ ५९ ॥
 प्रपातयति वातौघः कालपक्वफलं यथा ।
 पाण्डुरीकृतसर्वांशं स्थगिताखिलदर्शनम् ॥ ६० ॥
 विलोलजलदाकारमज्ञानावकरोत्थितम् ।
 तृष्णातृणलवण्यामं स्तम्भाकृति शरीरकम् ॥ ६१ ॥
 स्फुरत्तनु तनुक्षुब्धं सुखमुत्प्लवनं प्रति ।
 अन्तःस्थितमहालोकमपश्यत्प्रविलीयते ॥ ६२ ॥

त्यर्थः । एवं पूर्वोपभुक्तस्य विषयानन्दस्य तान्कालिकजीवनल-
 क्षणस्य पवनस्पन्दस्य च वासनात्मनापि चित्तोत्पादकत्वमस्ती-
 त्याह—आनन्दपवनाविति । यदा आनन्दपवनावुभौ वासनं
 संपन्ने तदा सार्धं मिलित्वा चित्तस्योत्पादिके इत्यन्वयः ॥ ५२ ॥
 अतः परस्परान्तरयत्वं परस्परहेतुत्वं चानयोर्हपन्नमिति नानव-
 स्थादोषप्रसक्तिरित्याशयेनोक्तमेव पुनराह—आमोदित्यादि ॥ ५३ ॥
 बीजाङ्कुरक्रमो जायते । उपपन्न इति यावत् । उभयोश्चित्तोत्पाद-
 कत्वप्रकारं दर्शयति—वासनेति ॥ ५४ ॥ स्पृष्टा तुष्णा हृद्गुणा
 रागादिवासना येन ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अतएव एकस्मिन् तयोः
 क्षीणे इति प्रागुक्तसुपपन्नमित्याह—तथोरिति । द्वयोस्तत्कार्य-
 चित्तस्य च नाश इत्यर्थः । चित्तमेव वृक्षत्वेन वर्णयस्तस्य वास-
 नाक्षयादुन्मूलनमाह—सुखेत्यादिना । सुखदुःखाकुल मननं
 मनस्तदेव स्पन्दो यस्य । शरीरमेव शारीरकम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 क्षयमानीता वासना ईदृश चित्तवृक्षं क्षणेन प्रपातयतीति परे-
 णान्वयः ॥ ५९ ॥ तदेव चित्तं बालारजःपुञ्जरत्नं रूपयस्तस्य
 पवननिरोधादिव प्राणस्पन्दनिरोधात्प्रविलयं दर्शयति—पाण्डु-
 रीकृतित्यादिना । पाण्डुरीकृतित्यादिविशेषणानि श्लेषादिना उभ-
 यत्र योज्यानि । आशा दिशः उपचारा तृष्णावन्तश्च । स्थगि-
 तमाच्छादितमखिलदर्शनं पूर्णचिद्रूप सर्वजननेत्र च येन ॥ ६० ॥
 अबकर उत्करः । स्तम्भप्रायं शरीरकं प्रसिद्धं बालासंस्थानं च
 यस्य ॥ ६१ ॥ स्फुरद्भिस्तनुतनुभिरल्पार्थैर्भूतिभेदैर्वाल्वापोर्तैश्च
 क्षुब्धम् । सर्वदिक्षु उत्प्लवनं प्रति सुखं अनायासदक्षम् । अन्तः

पवनस्पन्दरोधाच्च राम चित्तरजः क्षणात् ।
 वासनाप्राणपवनस्पन्दयोरनयोर्द्वयोः ॥ ६३ ॥
 संवेद्यं बीजमित्युक्तं स्फुरतस्तौ यतस्ततः ।
 इदं संवेद्यमाप्यैव प्राणस्पन्दोऽथ वासना ॥ ६४ ॥
 उदेति तस्मात्संवेद्यं कथितं बीजमेतयोः ।
 संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पन्दनवासने ॥ ६५ ॥
 समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः ।
 संविदं विद्धि संवेद्यं बीजं धीरतया विना ॥ ६६ ॥
 न संभवति संवेद्यं तैलहीनस्तिलो यथा ।
 न बहिर्नान्तरे किञ्चित्संवेद्यं विद्यते पृथक् ॥ ६७ ॥
 संविदस्फुरन्ती संकलपात्संवेद्यं पश्यति स्वतः ।
 स्वप्ने यथात्ममरणं तथा देशान्तरस्थितिः ॥ ६८ ॥
 स्वचमत्कारयोगेन संवेद्यं संविदस्तथा ।
 स्ववेदनं स्वसंकलपात्संविदो यत्र वर्तते ॥ ६९ ॥
 जगज्जालमतो भाति तदिदं रघुनन्दन ।
 यथा बालस्य वेतालः ससंकलपोद्भवाद्भवेत् ॥ ७० ॥
 पुरुषत्वं यथा स्थाणोः संवेद्यं संविदस्तथा ।
 यथा चन्द्रार्करश्मीनां दण्डता रेणुता तथा ॥ ७१ ॥
 यथा नौस्थाचलस्पन्दः संवेद्यं संविदस्तथा ।
 एतन्मिथ्या हि दुर्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानाद्विलीयते ॥ ७२ ॥
 रज्ज्वामिव भुजङ्गत्वं द्वीन्दुत्वं स्त्रीक्षितादिव ।
 शुद्धैव संवित्रिजगत्संवेद्यं नान्यदस्त्यलम् ॥ ७३ ॥

स्थित महालोकं ब्रह्म सारालोकं च अपश्यत् इष्टमक्षमम् ।
 इदं चित्तवात्यारजः पवनस्पन्दरोधाच्च क्षणात्प्रवर्तितम् ।
 इत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ बीजान्तरमायाह—वासनेति ॥ ६३ ॥
 संवेद्यं प्रियाप्रियं शब्दादि आगम्य स्मृत्वा ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
 संविदभेदभावनेव संवेद्यपरित्याग इत्याह—संविदमिति । तदे-
 वोपपादयति—बीजमित्यादिना । संविदेव स्थाया योगता परि-
 त्यज्य संवेद्यमिव संपन्नं सत् चित्तबीजम् ॥ ६६ ॥ नहि संविदं
 विना संवेद्यं संभवति । प्रसिद्धातीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ आद्यं तथाशब्दः ।
 यथा स्वप्ने आत्मनो मरणं देशान्तरस्थितिश्च स्वचमत्कारयो-
 गेनैव । जाग्रत्संवेद्यमपि संविदस्तथैव युगत्रान्वयः ॥ ६८ ॥
 यत्र यस्यां विवेकदशायां स्वतत्त्ववेदेन वर्तते तत् स्वमये-
 दनमपि स्वसंकलपादिजन्यं तथा स्वप्रवेद्यं । ननु द्वये स्वमवेदन-
 विवेकविचारादयो वा परमार्थतः संभवन्तीति ॥ ६९ ॥ स्वम-
 कपोद्भवाञ्जमान् ॥ ७० ॥ चन्द्रार्करश्मीनां वातायनप्रविष्टानां
 दण्डाकारता तदन्तरे भ्रमभ्रमरेष्वाकारता च भवेत्तथा ॥ ७१ ॥
 दुर्ज्ञानं भ्रान्तिज्ञानम् । विलीयते बाध्यते ॥ ७२ ॥ स्त्रीक्षिता-
 त्रिदोषदर्शनादिव । सम्यग्ज्ञानं तर्हि कीदृशं तदाह—शुद्धैवेति
 ॥ ७३ ॥ तेन संमार्जनीयं यत्तद्दर्शयति—पूर्वमिति ॥ ७४ ॥
 महता संसारेण संगतं संबन्ध आत्मनः ॥ ७५ ॥ संवेदन-
 वेद्यदर्शनम् । जननात्मने जन्मादिरूपाय दुःखाय ॥ ७६ ॥

इत्यन्तर्निश्चयो रुढः सम्यग्ज्ञानं विवर्तुषाः ।
 पूर्वं दृष्टमदृष्टं वा यदस्याः प्रतिभासते ॥ ७४ ॥
 संविदस्तत्प्रयत्नेन मार्जनीयं विज्ञानता ।
 तदमार्जनमात्रं हि महासंसारसंगतम् ॥ ७५ ॥
 तत्प्रमार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यनुभूयते ।
 संवेदनमनन्ताय दुःखाय जननात्मने ॥ ७६ ॥
 असंविदिरजावस्था सुखायाजननात्मने ।
 अजडो गलितानन्दस्त्यक्तसंवेदनो भव ।
 असंवेद्यप्रबुद्धात्मा यस्तु स त्वं रघूद्वह ॥ ७७ ॥
 श्रीराम उवाच ।

अजडश्चाप्यसंविदः कीदृशो भवति प्रभो ।
 असंविदौ च जाड्यं तत्कथं वा विनिवर्तते ॥ ७८ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

यः सर्वत्रानवस्थास्यो विश्रान्तास्यो न कुत्रचित् ।
 जीवो न विन्दते किञ्चिदसंविदजडो हि सः ॥ ७९ ॥
 संविद्वस्तुदृशालम्बः स यस्येह न विद्यते ।
 सोसंविदजडः प्रोक्तः कुर्वन्कार्यशतान्यपि ॥ ८० ॥
 संवेद्येन हृदाकाशो मनागपि न लिप्यते ।
 यस्यासावजडा संविज्जीवन्मुक्तश्च कथ्यते ॥ ८१ ॥
 यदा न भाष्यते किञ्चिन्निर्वासनतयात्मनि ।
 बालमूकादिविज्ञानमिव च स्थायते स्थिरम् ॥ ८२ ॥

असंविनिर्वेद्यादर्शनं अजाड्यं विवेकरमस्वभावं प्रतिष्ठता
 अजननात्मने नित्यात्मस्वरूपाय यतो भवति अतस्त्वमपि
 न्यक्तमवेदनः सन् अजडः गाढेन एकरसाभूतः । पूर्णानन्दो
 भवेत्यर्थः । यः नमवेद्योऽपि स्वतः प्रबुद्ध आत्मा स एव
 च भवति नान्यः ॥ ७९ ॥ जाड्यस्यागं संवेदनपरिदोषः
 संवेदनस्यागं जाड्यपरिदोषो वा अवश्य भावीत्यजडः असंवि-
 निर्वेद्यो विरुद्धम्वनाय एकः कथं भवतीति प्रश्नः । विरोधमेव
 स्फुटाकृत्य दर्शयति—असंवितावां ॥ ८० ॥ स मन्यतया बा-
 ह्याथवेदनं संविदिति व्युत्पत्तिर्वाधितार्थानामर्थव्यवहाराभासं
 दर्शयन्नपि जावन्मुक्तभावः सत्यं वर्तमानावप्ये अनवस्थि-
 तास्यः कुत्रचित् अतानानागतविषये च वागनाक्षयात् वि-
 श्रान्तास्य इति न किञ्चिदेव विन्दते इति तदर्थं काष्ठलोष्टवदम-
 विदियुच्यते । स्वतस्तु मप्रकाशाविदेकरसपूर्णत्वाद्जडत्वस्यर्थः
 ॥ ८१ ॥ सविच्छेदस्य उक्ता व्युत्पत्तिर्न दर्शयमुक्तमेव समर्थ-
 यति—संविदिति । वस्तुदृशा सत्यन्बुद्ध्या चित्तो बाह्यार्था-
 लम्बनमेव संविदित्युच्यते इत्यर्थः । एतेन सर्वत्रानवस्थास्य
 इति पदस्य तात्पर्यमुद्घाटितम् ॥ ८० ॥ विश्रान्तास्यो न कुत्र-
 चिदित्यस्यापि अतीतविषये तात्पर्यमुद्घाटयत्येवमाह—संवेद्ये-
 नेति । हृदाकाशो बुद्धिः ॥ ८१ ॥ अनागतविषयेऽपि तस्य

तदा जाण्विनिर्मुक्तमच्छवेदनमाततम् ।
 आश्रितं भवति प्राज्ञो यस्माद्भूयो न लिप्यते ॥८३॥
 समस्तवासनात्यागी निर्विकल्पसमाश्रितः ।
 नीलत्वमिव खात्स्फार आनन्दः संप्रवर्तते ॥ ८४ ॥
 योगिनस्तत्र तिष्ठन्ति संवेदनमसंविदः ।
 तन्मयत्वादानाद्यन्तं तदप्यन्तविलीयते ॥ ८५ ॥
 गच्छन्तिष्ठन्स्पृशन्निष्ठमपि तेन स उच्यते ।
 अजडो गलितानन्दस्त्यक्तसंवेदनः सुखी ॥ ८६ ॥
 एतां दृष्टिमवष्टभ्य कष्टया यत्नचेष्टया ।
 तर दुःखाम्बुधेः पारमपारगुणसागर ॥ ८७ ॥
 यथा बीजाद्बृहद्भक्षो व्योम व्याप्नोति कालतः ।
 तथैवेदं स्वसंकलपात्संवेद्यमसदुत्थितम् ॥ ८८ ॥
 यदा संकल्प्य संकल्प्य संवित्संविन्दते घणुः ।
 तदास्य जन्मजालस्य सैव गच्छति बीजताम् ॥ ८९ ॥
 जनयित्वात्मनात्मानं मोहयित्वा पुनःपुनः ।
 स्वयं मोक्षं नयत्यन्तः संवित्सं विद्धि राघव ॥ ९० ॥
 यदेव भावयत्येषा तदेव भवति क्षणात् ।
 न भवद्भूमिकामुक्ता समायाति चिराद्भुपुः ॥ ९१ ॥
 देवो नासौ सुरो रक्षो यक्षः किं किन्नरो जनः ।
 आत्मैवाद्य विलासिन्या जगन्नाथं प्रनृत्यति ॥ ९२ ॥
 ब्रह्मात्मानं रुदित्वा च कोशकारकमिर्यथा ।
 चिरात्केवलतामेति स्वयं संवित्संभावतः ॥ ९३ ॥

तमुद्घाटयति—यदेति द्वाभ्याम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ शङ्कां समा-
 धाय प्रकृतं समर्थयन्नाह—समस्तेति ॥ ८४ ॥ नन्वन्याकार-
 संवेदनाभावेपि ब्रह्माकारवृत्तिरूपं संवेदनं समाधावपि दुर्वार-
 मिति कथमसंविद्वं तत्राह—तन्मयत्वादिति । अनाद्यन्तमप-
 रिच्छन्नब्रह्माकारं तत्संवेदनमपि स्वेदनेन ब्रह्मज्योतिषा बाध्य-
 मानं तदन्तरेव विलीयत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ कष्टया
 प्राणायामादिभ्रमसाध्यया ॥ ८७ ॥ चिदात्मा स्वात्मनः स्वय-
 मेव मिथ्याभूतं बन्धं मोक्षं कल्पयतीत्याह—यथेत्यादिना
 ॥ ८८ ॥ कदा कथमुत्थितं तदाह—यदेति । संकल्प्य
 संकल्प्य पुनःपुनः संकल्प्य कृत्वा स्व सांकल्पिक वपुः स्वरूपं
 यदा विन्दते तदा ॥ ८९ ॥ अन्तः हृदिस्थं आत्मतत्त्वं वेत्ताति
 वित् पश्यन्तस्त्वं स्वयं स्व मोक्षं नयति । हीनिविद्वदनुभवप्रसिद्धौ
 ॥ ९० ॥ तर्हि इदानीमेव सर्वेषां संवित् स्वात्मभावनया स्व-
 स्वरूपं स्वरं कुतो नायाति तत्राह—नांत । भवन्तीति भवन्तो
 रागादयस्तद्भूमिकाभ्यः अमुक्तासती चिरादपि स्व वपुर्नायाति ॥ ९१
 अतएवास्य देवगन्धर्वादयः कल्पितवेषा न वास्तवा इत्याह—
 देवइति । आद्यया आदिसिद्धया विलासिन्या स्वमायया ॥ ९२ ॥
 यथा मायावी नटः आत्मानं बभ्रन्निव मोचयन्निव दर्शयति
 तद्वदित्याह—बद्धेति ॥ ९३ ॥ अलं पर्याप्ति गता संविदेव
 जगज्जलधिजालानां जलम् । अपूर्वं दिक्कं दिक्कण्डलमप्येषैव ।

जगज्जलधिजालानां संविज्जलमलं गता ।
 एषैवापूर्वदिक्कं स्फुरत्यग्रादितां गता ॥ ९४ ॥
 द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।
 इत्यस्या वीचयः प्रोक्ताः संवित्सलिलसंततेः ॥ ९५ ॥
 संविन्मात्रं जगत्सर्वं द्वितीया नास्ति कल्पना ।
 इत्येव सम्यग्ज्ञानेन संविद्वच्छति नान्यताम् ॥ ९६ ॥
 यदा न विन्दते किञ्चित्स्पन्दते न न वेपते ।
 स्वात्मन्येव स्थितिं याति संविन्नो लिप्यते तदा ॥ ९७ ॥
 अथास्याः संविदो राम सन्मात्रं बीजमुच्यते ।
 संविन्मात्रादुदेत्येषा प्राकाश्यमिव तेजसः ॥ ९८ ॥
 द्वे रूपे तत्र सत्ताया एकं नानाकृति स्थितम् ।
 द्वितीयमेकरूपं तु विभागोऽयं तयोः शृणु ॥ ९९ ॥
 घटना पटता चैव त्वत्ता मत्तेति कथ्यते ।
 सत्तारूपविभागेन यत्तन्नानाकृति स्थितम् ॥ १०० ॥
 विभागं तु परित्यज्य सत्तैकात्मतया ततम् ।
 सामान्येनैव सत्ताया रूपमेकमुदाहृतम् ॥ १०१ ॥
 विशेषं संपरित्यज्य सन्मात्रं यदलेपकम् ।
 एकरूपं महारूपं सत्तायास्तत्पदं विदुः ॥ १०२ ॥
 रूपं नानाकृतिन्येन सत्ताया न कदाचन ।
 असंवेद्यं संभवति तस्मादतद्वस्तुकम् ॥ १०३ ॥
 एकरूपं तु यद्रूपं सत्ताया विमलात्मकम् ।
 न कदाचन तद्यानि नाशं नापि च विस्मृतिम् ॥ १०४ ॥

अग्रादितां पर्वतादिभावमेषैव गता ॥ ९८ ॥ ९५ ॥ नान्य-
 तामनन्यतामद्वयतामित्यर्थः ॥ ९६ ॥ कदास्याः सम्यग्ज्ञानं
 भवति तत्राह—यदेति । किञ्चित्चलन स्पन्दः, सम्यक्ज्ञानं
 वेपनमिति भेदः ॥ ९७ ॥ एवं परिधाप्य परिशेषिता संवि-
 दन्तःकरणप्रतिबिम्बसंविदेवेति श्रोतृणां श्रान्तिं वारयन्नभि-
 स्फुलिन्नन्यायेन तद्बीजभूतां सन्मात्ररूपां ब्रह्मसंविदं दर्शयति—
 अथेति । एषा प्रतिबिम्बमेवैनं विम्बभूतास्संविन्मात्ररूपाद्ब्रह्मणः
 सकाशादुदेति । यथा मूर्त्यादिनेजगः सकाशात्प्रकाश एव प्रा-
 काश्यं प्रभा उदेति तद्वत् ॥ ९८ ॥ सन्मात्रमिन्द्रोक्तं अर्थकिंश-
 सामर्थ्यलक्षण घटपटादिनिष्ठं व्यावहारिकभक्त्यमेव तद्बीजं दर्श-
 तमिति श्रान्तिर्मात्रं दर्शितं तद्ब्रह्मलक्षणं दर्शयितुं सत्ताद्वैविध्यं
 माह—द्वे रूपं इत्यादिना ॥ ९९ ॥ घटावपटत्वादयस्त्वत्ताम-
 ताद्युपाधयश्चार्थक्रियाभेदेषु स्वरूपयोग्यतालक्षणा व्यावहारिक-
 सत्ताविशेषा एवेत्याजय ॥ १०० ॥ सामान्येन संवेजगदधि-
 ष्ठानतालक्षणेन साधारणस्वभावेनैव ॥ १०१ ॥ पदं वस्तुतत्त्वम्
 ॥ १०२ ॥ व्यावहारिकसत्त्वं तु न वास्तवमित्याह—रूपमिति ।
 यतस्तद्वद्वत्त्वादिरूपं कपालचूर्णधूल्याद्यवस्थास्वसंवेद्यं नानुवर्तमा-
 नतया दृश्यते अतः सत्यं न संभवतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥ सर्वावस्थानु-
 गत तु सद्रूपं न तथेत्याह—एकरूपमिति । नापि च विस्मृति-
 मित्यनेन तस्य सदा स्फुरद्भूततया नित्यचिदेकरसता दर्शिता

कालसत्ता कलासत्ता वस्तुसत्तेयमित्यपि ।
 विभागकलनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो भव ॥ १०५ ॥
 कालसत्ता स्वसत्ता च प्रोक्तुककलना सती ।
 यद्यप्युत्तमसद्रूपा तथाप्येषा न वास्तवी ॥ १०६ ॥
 विभागकलना यत्र विभिन्नपदवायिनी ।
 नानाताकारेण दृष्टा तत्कथं पावनं भवेत् ॥ १०७ ॥
 सत्तासामान्यमेवैकं भावयत्सकलं वपुः ।
 परिपूर्णपरानन्दी तिष्ठाभरितदिग्भरः ॥ १०८ ॥
 सत्तासामान्यमात्रस्य या कोटिः कोविदेश्वर ।
 सैवास्य बीजतां याता तत एव प्रवर्तते ॥ १०९ ॥
 सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयोज्ज्वलम् ।
 पदमाद्यमनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते ॥ ११० ॥
 सत्ता लयं याति यत्र निर्विकारं च तिष्ठति ।
 भूयो नावर्तते दुःखे तत्र लब्धपदः पुमान् ॥ १११ ॥
 तद्धेतुः सर्वहेतूनां तस्य हेतुर्न विद्यते ।
 संसारः सर्वसाराणां तस्मात्सारं न विद्यते ॥ ११२ ॥
 तस्मिंश्चिद्वर्णे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।
 इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तदुदुमाः ॥ ११३ ॥
 सर्वे भावा इमे तत्र स्वदन्ते साधुवारिधेः ।

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संनृतिवाजविवारयोगोपदेशो नामैकनवनिनमः सर्गः ॥ ९१ ॥

पद्मसा इव जिह्वायाः प्रकटत्वं प्रयान्ति च ॥ ११४ ॥
 तस्माच्छतरस्यापि चिदाकाशस्य वै पदम् ।
 सर्वेषां स्वादुजातीनामलमास्वादनं च तत् ॥ ११५ ॥
 जायते वर्तते चैव वर्धते स्पृश्यतेऽथ वा ।
 तिष्ठन्ति च गलन्तीह तत्राङ्ग जगतां गणाः ॥ ११६ ॥
 तत्तद्गुरु गरिष्ठानां तत्तल्लघु लघीयसाम् ।
 तत्तत्स्थूलं स्थविष्ठानामणीयस्तदणीयसाम् ॥ ११७ ॥
 दवीयसां दविष्ठं तदन्तिकानां तदन्तिकम् ।
 कनीयसां कनीयस्तत्तद्व्येष्ठं ज्यायसामपि ॥ ११८ ॥
 तेजसामपि तत्तेजस्तममामपि तत्तमः ।
 वस्तूनामपि तद्वस्तु दिशामप्यङ्ग दिक्परा ॥ ११९ ॥
 तत्र किञ्चिच्च किञ्चिच्च तत्तदस्तीव नास्ति च ।
 तत्तद्दृश्यमदृश्यं च तत्तदस्मि न चास्मि च ॥ १२० ॥
 राम सर्वप्रयत्नेन तस्मिन्परमावने ।
 पदे स्थितिमुपायासि यथा कुरु तथानघ ॥ १२१ ॥
 तदमलमजरं तदान्मतस्त्वं
 तदवगतावुपशान्तिमेति चेत्ततः ।
 अवगतवितर्नकतत्स्वरूपो
 भवभयमुक्तपदोऽसि तच्चिराय ॥ १२२ ॥

॥ १०४ ॥ अतीतानागतेष्वस्तीति व्यवहारादशनाद्वर्तमानकाल एव प्रथमतः चक्ष्यः ॥ १०५ ॥ तस्मिन्नेव 'आनन्दशब्देन एव सर्ववस्तूनां सत्ताति केचिन् । अवयवानामव पुत्राभ्यावयव-
 व्याकारेण स्फुरणाकला अवयवा एव परमाणुरूपं जगन्ने-
 लपरे । अवयविविश्वयनुगता मता जातिन्यान्ता-यपरे । एव-
 मन्येऽप्यन्यथान्यथा स्वस्ववृज्जानारेण कल्पयन्त तत्कल्पना
 विभागकलनामित्यर्थः ॥ १०५ ॥ यद्यपि सर्वे जगदिव कालादिम-
 ताः यथैकभेदकलनात्यागे सन्मात्रपरिशेषादुत्तममनस्य तथापि
 विनक्तुरूपेण बाधार्हत्वाच्च वास्तवात्यर्थः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ अग-
 मन्ताद्धरिताः पुरिता दिग्भरा । दशान्तदावेयमवपदवायव्ये यन
 मतासामान्यरूपेण तथाविधः सन् ॥ १०८ ॥ सामान्यमात्रस्य
 कोटिः परमावधिभूता या मता नव अन्य जगतः प्रातावेकान-
 तत्र बीजतां याता ॥ १०९ ॥ सत्तासामान्यस्य सर्वसत्तानां पर्यन्ते
 परावर्तः ॥ ११० ॥ सत्तागच्छमेताप यत्र धमयानावनागाय-
 काश्च याति तत्र लब्धपदो यो भवति न पथ पुत्रपायगायन
 गमधेन्वापुमान् । अन्यस्तु स्वाप्राय इति भावः ॥ १११ ॥
 तदेव परमपुरुषार्थता दर्शयितुं प्रशान्त-तादव्याजन्तः ॥ ११२ ॥
 ॥ ११३ ॥ तत्र तस्मिन्प्रत्यक्षेण अव्यक्तत्वं स्वदन्ते उन्मिष्यन्ति
 जगन्ति । स्वादुवारिधेरानन्दसमुद्रान्तास्मादेव । प्रकटत्वं मता
 स्तीति च ॥ ११४ ॥ यस्मादस्वादुभूता अपि विप्रशान्तदिगा-
 दन्ते तस्मात्कारणत्वाच्चिदाकाशस्य पद स्वरूपं नयथा स्वादुजा-
 तानामानन्दानां प्रियाणां च मध्ये अलमत्यन्तमास्वादनमानन्द-
 र्वात्त्वनाम भूतान जायन्ते । आनन्देन जानाति जायन्ति ।
 आनन्द प्रत्ययानामसंज्ञानाति । जगन्त्युक्तजगज्जन्मादिकार-
 णत्वं लक्षणमनन्त्य दन्त्यति-जायते दन्ति । वर्तते आस्ते स्पृश्यते
 विपरिणामेन । तिष्ठन्त्यपदयान्मुखा । यथा जन्मादिव्यग्रहण
 पञ्चाविकारोपलक्षणमन्त्याशयः ॥ ११५ ॥ गुरुलघादिर्विभ-
 ज्यस्यापि तदेव लघात्कामे कथय-ता-न्यायति । ॥ ११६ ॥
 स्थूल-सूक्ष्म-प्रान्द-परा ॥ ११७ ॥ ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥
 दानराणां दावष्ट दन्तमम । ॥ १२० ॥ ॥ १२१ ॥ ॥ १२२ ॥
 यथादिपन्त्येव । पथ्य गुणवत् एव युवा पथः कते प्रशस्य-
 उद्गद्योत्यादिश ॥ १२३ ॥ ११ ॥ न तानागतप्रतिद्वम् ।
 किञ्चित्कल्पनमापि प्रान्द-तदेव । अनादिनायामकम् ।
 नास्त्यभावात्मकम् । आत्म प्रान्तता । ननात्म अद्वयता ।
 इतिनायवकागे नन न नन्ति ननुक्तनमुक्तयः ॥ १२० ॥
 यथा उपायार्थः । तन्मन्ताया न नावर्त्या लट् । तथा
 कुरु ॥ १२१ ॥ ॥ आत्मनस्तन्व परमावयकरूपं तदेव । तस्य
 अवगता मांशदेनान्य मान च नत उदयान्ति बाधमेति ।
 अतस्त्वे यदा अवगतावर्तनकत स्वरूपो भवति तत्तदेव विराय
 अधुनावृत्तत्वं नवनयमुक्तपरमपदस्वरूप एवार्थः ॥ १२२ ॥
 इति श्रीवासिष्ठमहारामायणनाम्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
 एकनवनिनमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विचतितमः सर्गः ९२

भीराम उवाच ।

एतानि तानि प्रोक्तानि त्वया बीजानि मानद ।
कथमस्य प्रयोगेण शीघ्रं तत्प्राप्यते पदम् ॥ १ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एतेषां दुःखबीजानां प्रोक्तं यद्यन्मयोत्तरम् ।
तस्य तस्य प्रयोगेण शीघ्रमासाद्यते पदम् ॥ २ ॥
सत्तासामान्यकोटिस्थे द्वागित्येव पदे यदि ।
पौरुषेण प्रयत्नेन बलात्संत्यज्य वासनाम् ॥ ३ ॥
स्थितिं ब्रह्मसि तत्त्वज्ञ क्षणमप्यक्षयात्मिकाम् ।
क्षणेऽस्मिन्नेव तत्साधु पदमासादयस्यलम् ॥ ४ ॥
सत्तासामान्यरूपे वा करोषि स्थितिमङ्ग चेत् ।
तत्किञ्चिदधिकेनेह यत्नेनाप्रोषि तत्पदम् ॥ ५ ॥
संविस्तत्त्वे कृतध्यानो यदि तिष्ठसि चानघ ।
तद्यत्नेनाधिकेनोच्चैरासादयसि तत्पदम् ॥ ६ ॥
संवेद्ये केवले ध्यानं न संभवति राघव ।
सर्वत्र संभवादस्याः संविसेरेव सर्वदा ॥ ७ ॥
यच्चिन्तयसि यद्यासि यत्तिष्ठसि करोषि च ।
तत्र तत्र स्थिता संवित्संविदेव तदेव सा ॥ ८ ॥
वासनासंपरित्यागे यदि यत्नं करोषि च ।
तत्ते शिथिलतां यान्ति सर्वाधिध्याधयः क्षणात् ॥ ९ ॥
पूर्वभ्यस्तु प्रयत्नेभ्यो विषमोऽयं हि संस्मृतः ।
दुःसाध्यो वासनात्यागः सुमेरुमूलनादपि ॥ १० ॥

इहोक्तस्थितिभेदेषु यत्नगौरवलाघवम् ।

वासनादिक्षयज्ञानसहाभ्यास उदीर्यते ॥ १ ॥

एतानि तानि पूर्वोक्तानि संस्मरन्ततत्तेर्देहादीनि बीजानि
त्वयोकानि तेषां कतमस्य उपायस्य प्रयोगेण निवृत्त्या परमं
पदं प्राप्यत इत्यर्थः । अथवा एतानि संनिहितानि । अथास्याः
संविदो राम सन्मात्रं बीजमुच्यते इत्यादिना यानि भूमिकाभे-
दरूपाणि मोक्षबीजानि त्वयोकानि तेषु कतमस्य प्रयोगेण
आश्रयणेन ॥ १ ॥ तत्र प्रथमव्याख्यानुसारेणोत्तरमाह—
एतेषामिति ॥ २ ॥ द्वितीयानुसारेणाप्याह—सन्त्यादिना ।
सत्तासामान्यं शोधिततत्त्वपदार्थस्य कोटिः पराकाष्ठा तत्स्थं
चिद्रूपशोधिततत्त्वपदार्थस्येनाखण्डकसे पदे स्थितिं निश्चलतां
चित्तस्य ब्रह्मसि चेदिति परेणान्वयः ॥ ३ ॥ किं भावनयैव
नेत्याह—तत्त्वज्ञेति । तत्त्वतः साक्षात्कृत्येति यावत् ॥ ४ ॥
तत्रासात्वाप्याह—सत्तति । शोधिते जगत्कारणतत्त्वं इत्यर्थः ।
किञ्चिदिति । अखण्डक्यबोधे यत्नापेक्षणादिति भावः ॥ ५ ॥
संविस्तत्त्वे शोधिततत्त्वपदार्थे । समानं पूर्वेण ॥ ६ ॥ ननु शो-
धनेन संविदंशस्य हाने संवेद्यांशस्य ध्यानमप्युपायः किं न
स्यादिति चेदशक्यत्वादित्याह—संवेद्ये इति । संवेद्येभ्यः पुरः

यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः ।

न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न शाम्यति ॥ ११ ॥
यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः ।
यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् ॥ १२ ॥
यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः ।
यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ॥ १३ ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च ।
मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितान्यतः १४
तस्माद्राघव यत्नेन पौरुषेण विवेकिना ।
भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेत् ॥ १५ ॥
सर्वथा ते समं यावन्न स्वभ्यस्ता मुहुर्मुहुः ।
तावन्न पदसंप्राप्तिर्भवत्यपि समाश्रितैः ॥ १६ ॥
वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते ।
समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति फलदा मुने ॥ १७ ॥
एकैकशो निषेद्यन्ते यद्येते चिरमप्यलम् ।
तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः संकीलिता इव ॥ १८ ॥
चिरकालोपरचिता अप्येते सुधियापि च ।
एकशः परमभ्येतुं न शक्ताः सैनिका इव ॥ १९ ॥
सममुद्योगमानीताः सन्त एते हि धीमता ।
संसारार्द्धं निवृन्तन्ति जलान्यद्रितटानिव ॥ २० ॥
वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशाः प्रयत्नतः ।
समं सेव्यास्तव चिरं तेन तात न लिप्यसे ॥ २१ ॥

स्फुरन्त्याः संविदः पिधानुमशक्यत्वात्तत्पिधाने संवेद्यस्फूर्तेरेवा-
भावेन तज्ज्ञानायोगाच्चित्त भावः ॥ ७ ॥ चिन्तनचिन्तनीया-
दानां संविदर्धानसिद्धिकत्व दर्शयति—यदिति । यच्चिन्तयसि
तत्संविदेव । या चिन्ता सापि संविदेव । संविस्तत्त्वकत्वात्सर्व-
म्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ उपायान्तरमाह—वासनेति । चकारान्मनो-
नाशे च । तत्तर्हि ॥ ९ ॥ किमसौ पूर्वोक्तभ्यः सुगमो नेत्याह—
पूर्वोक्तभ्य इति ॥ १० ॥ अमुकरन्वमुपपादयितुं परस्परार्था-
नतामाह—यावदिति ॥ ११ ॥ एव तत्त्वज्ञानेनापि सह पर-
स्पराश्रयता अनयोरस्तीत्याह—यावदिति ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ कस्माहं तत्सिद्धावुपाय इतिचैतद्वैराग्यपूर्वकं सहैव
त्रयाणामभ्यास इत्याह—तस्मादिति ॥ १५ ॥ सम युगपत् ।
समाश्रितैर्वर्षशतैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ संकीलिता मूर्च्छामरणादि
मन्त्रशास्त्रोक्तदोषैः प्रतिबद्धाः ॥ १८ ॥ उपरचिताः सेवादिना
वशाद्धृत्य स्वकार्ये उद्योजिताः । परं शत्रु परमात्मानं च अभि-
मुखतया एतुं गन्तुम् । सैनिकाः संनाभटा इव ॥ १९ ॥ ज-
लानि पूरामना मिलितानि ॥ २० ॥ न लिप्यसे अलेपकं
१ सर्व एते इति पाठः.

त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो दृढाः ।

निःशेषमेव द्रुष्यन्ति विसच्छेदाहुणा इव ॥ २२ ॥

जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ।

सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥ २३ ॥

गच्छन्ष्टण्वन्स्पृशजिघ्रंस्तिष्ठजाग्रत्स्वपंस्तथा ।

श्रेयसे परमायास्य त्रयस्याभ्यासवान्भव ॥ २४ ॥

वासनासंपरित्यागसमं प्राणनिरोधनम् ।

विदुस्तत्त्वविदस्तस्मात्तदप्येवं समाहरेत् ॥ २५ ॥

वासनासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् ।

प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २६ ॥

प्राणायामचिराभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया ।

आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुह्यते ॥ २७ ॥

यथाभूतार्थदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते ।

आदावन्ते च वस्तूनामविसंवादि यत्स्थितम् ॥ २८ ॥

रूपं तद्दर्शनं ज्ञानं क्षीयते तेन वासना ।

निःसङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् ॥ २९ ॥

शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते ।

वासनाविभवे नष्टे न चित्तं संप्रवर्तते ॥ ३० ॥

संशान्ते पवनस्पन्दे यथा पांसुर्नभस्तले ।

यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्स्पन्दः स एव हि ॥ ३१ ॥

तस्माज्जगति जायन्ते पांसवोऽवकरादिव ।

प्राणस्पन्दजये यत्नः कर्तव्यो धीमतोऽष्टकैः ॥ ३२ ॥

उपविश्योपविश्यैकचित्तकेन मुहुर्मुहुः ।

अथैवं क्रमं त्यक्त्वा चित्ताक्रमणमेव चेत् ॥ ३३ ॥

रोचते तत्तदामोषि कालेन बहुना पवम् ।

न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥ ३४ ॥

अङ्कशेन विना मत्तं यथा दुष्टं मतङ्गजम् ।

अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसङ्गम एव च ॥ ३५ ॥

वासनासंपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ।

एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किला ॥ ३६ ॥

यामिस्तज्जीयते क्षिप्रं धाराभिरिव भूरजः ।

सतीषु युक्तिष्वेतासु हठाभ्रियमयन्ति ये ॥ ३७ ॥

चेतस्ते दीपमुत्सृज्य त्रिनिघ्नन्ति तमोऽङ्गनैः ।

विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम् ॥ ३८ ॥

ते निबध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं विसतन्तुभिः ।

चित्तं चित्तस्य वाऽदूरं संस्थितं स्वशरीरकम् ॥ ३९ ॥

साधयन्ति समुत्सृज्य युक्तिं ये तान्हठास्त्रिदुः ।

भयाद्भयमुपायान्ति क्लेशान्क्लेशं व्रजन्ति ते ॥ ४० ॥

निर्धृतिं नाधिगच्छन्ति दुर्भगा इव जन्तवः ।

भ्रमन्ति गिरिकूटेषु फलपल्लवभोजनाः ॥ ४१ ॥

मुग्धमुग्धधियो भीता वराका हरिणा इव ।

मतिरालूतशीर्णाङ्गी तदीया पेलवाङ्गिका ॥ ४२ ॥

न कञ्चिद्याति विश्वासं मृगी प्रामगता यथा ।

कल्लोलकलितं चेतस्तेषां जल इवाहिते ॥ ४३ ॥

प्रोह्यते प्रपतद्दूरं तृणं गिरिनदीष्विव ।

कालं यज्ञतपोदानतीर्थदेवार्चनभ्रमेः ॥ ४४ ॥

चिरमाधिशतोपेताः क्षपयन्ति मृगा इव ।

आत्मतत्त्वं विश्वशान्कदाचिन्केचिदेव ते ॥ ४५ ॥

स्वभावे स्थास्यसि ॥ २१ ॥ हृदयग्रन्थयः अन्तःकरणतद्भ्रम-

तादात्म्यसंसर्गाध्यासाः द्रुष्यन्ति च्छिद्यन्ते । गुणान्तन्व इव

॥ २२ ॥ ननु त्रयाणामपि चिराभ्यासः किमर्थं तत्राह—

जन्मान्तरेति । शतशब्द आनन्दस्य । संसारमननिर्द्वन्द्वमना

॥ २३ ॥ २४ ॥ त्रिभिः सह चतुर्थः प्राणायामोऽभ्यासनाय

इत्याह—वासनेति । समाहरेद्भ्रममेत ॥ २५ ॥ २६ ॥ योगा-

भ्यासकुशलगुरुपदिष्टयुक्त्या स्वस्तिकायामनजयेन हितमित्तमं-

ध्याशनैर्मनियमादियोगं चेत्यर्थः ॥ २७ ॥ सर्ववस्तूनामा-

दावन्ते चकारात्मन्ये च अविमंवादि अविप्रलम्भ यस्मन्मात्ररू-

प स्थितं स एव यथाभूतार्थस्तद्दर्शित्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥ निःसङ्गं

बहिर्मुखजनसङ्गरहितं निःसंकल्पं च यथा प्राप्तव्यवहारशाल-

त्वात् । भवभावनानि सांसारिकमनोऽथास्तेषां वर्जनात् ॥ २९ ॥

वासनालक्षणे विभवे धनसंचये नष्टे सति लज्जयेव न प्रवर्तते

॥ ३० ॥ पांसोरिव चित्तस्यापि पवनाधानस्यन्दत्वादिति भावः

॥ ३१ ॥ अवकराणां मुराशोरिव ॥ ३२ ॥ हठयोगाभ्यासा-

शक्तौ राजयोगोऽभ्यासनीय इत्याह—अथवेति ॥ ३३ ॥ बहु-

नेति । दुर्दान्तस्य चित्तस्याल्पकालाभ्यासेन वशीकर्तुमशक्यत्वा-

दिनि भावः । युक्तिं अभ्यासविद्यामाधुमंगलिनं दर्शितं द्वि-

विधं योगं विना ॥ ३४ ॥ तदेवाह—अभ्यासेति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

यद्यपि प्राणसंरोधने दुर्दान्तदमनोपायस्वादु एव तथापि स-

च्छान्त्रगुरुपदिष्टमंगलिनोऽन्ये चापयेनानयनकायशोषणमन्त्र-

यन्त्रमग्यानमाधनार्दाद्याहरूपा हठा अत्र निवायेत्येति

बोध्यम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उत्कलङ्गणा चतुर्विधा युक्तिं समुत्सृज्य

उपायान्तरं चित्तं चित्तगतिर्हि न गरीर ये साधयन्ति स्थिराकर्तुं

यन्तं तान्पुरुषान् हठान् वृथाधर्मान्निबद्धः साधयन्ति । इत्यर्थः

॥ ३९ ॥ किंच तेषां मच्छान्त्रमार्गावंग्रहादनर्थपरम्परैव फलति

न चित्तादिजय इत्याह—भयादिति ॥ ४० ॥ निर्धृतिं मय्यग्रे-

यैर्विभ्रान्तिम् । दुर्भगाः पापिनो जन्तव इव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

आऽहिते भयभ्याने । अहिते इति वा च्छेदः ॥ ४३ ॥ प्रोह्यते

गगादिना बलाभ्ययेन दग्म् । प्रपतद्विषयापुतातिशयावम् ।

निश्चितमोक्षफलकधर्ममेषाभ्यासमाध्यम्यासं विहाय बहुक्लेशा-

त्यफलकसंदिग्धमोक्षफलकयज्ञदानाद्यनुष्ठानमपि क्लेशमात्रमिति

दुःखदोषशतादग्धा विन्दन्ति न विदन्ति वा ।
भागमापायिनोऽनित्या नरकस्वर्गमाप्नुयैः ॥ ४६ ॥
पातोत्पातकराकाराः क्षीयन्ते कन्दुका इव ।
इतो गच्छन्ति नरकं ततः स्वर्गमिहैव च ॥ ४७ ॥
आवृत्तिभिर्निवर्तन्ते सरसीव तरङ्गकाः ।
तस्माच्चैतां परित्यज्य दुर्दृष्टिं रघुनन्दन ॥ ४८ ॥
शुद्धां संविदमाश्रित्य वीतरागः स्थिरो भव ।
इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संवृत्तिनिराकरणक्रमयोगोपदेशो नाम द्विनवतितमः सर्गः ॥ ५२ ॥

ज्ञानवानेव सुखवान्ज्ञानवानेव जीवति ।
ज्ञानवानेव बलवांस्तस्माज्ज्ञानमयो भव ॥ ४९ ॥
संवेद्यवर्जितमनुत्तममाद्यमेकं
संविदपदं विकलनं कलयन्महात्मन् ।
दृष्टेव तिष्ठ कलनारहितः क्रियां तु
कुर्वन्नकर्तृपदमेत्य शमोदितश्रीः ॥ ५० ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ९३

श्रीवासिष्ठ उवाच ।

मनागपि विचारेण चेतसः स्वस्य निग्रहः ।
मनागपि कृतो येन तेनासं जन्मनः फलम् ॥ १ ॥
विचारकणिका यैषा हृदि स्फुरति पेलवा ।
एषैवाभ्यासयोगेन प्रयाति शतशाखताम् ॥ २ ॥
किञ्चित्प्रौढविचारं तु नरं वैराग्यपूर्वकम् ।
संभ्रयन्ति गुणाः शुद्धाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ॥ ३ ॥
सम्यग्विचारिणं प्राज्ञं यथाभूतावलोकनम् ।
आसादयन्त्यपि स्फारा नाविद्याविभवा भृशम् ॥ ४ ॥
किं कुर्वन्तीह विषया मानस्यो वृत्तयस्तथा ।
आधयो व्याधयो वापि सम्यग्दर्शनसन्मतेः ॥ ५ ॥

कं भ्रमत्पवनापूरास्तडित्पटलपाटलाः ।
पुष्करावर्तजलदा गृहीता बालमुष्टिभिः ॥ ६ ॥
क नभो मध्यसंस्थेन्दुर्मुग्धैर्मणिसमुद्रकैः ।
मुग्धयाङ्गनया बद्धो मुग्धेन्दीवरशङ्कया ॥ ७ ॥
क कटप्रोच्चलजृङ्गमण्डलोत्पलशेखराः ।
मुग्धस्त्रीश्वाससमधुरैर्मशकैर्मथिता गजाः ॥ ८ ॥
केभमुक्ताफलोल्लासलसत्सन्नखपञ्जराः ।
सिंहाः समरसंरन्ध्रा हरिणैः प्रथिमर्दिताः ॥ ९ ॥
क विपोल्लासनिर्यासदग्धोन्नतवनदुमाः ।
क्षुधिताजगराः धुव्यैर्निर्गिणा बालददुरैः ॥ १० ॥

प्रकृतप्रशंसार्थमाह—कालमित्यादिना । कालं चिरं क्षपयन्तीति
संबन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यतः दुःखानां रागादिदोषाणां च शतैरा-
दग्धाः अतो न विन्दन्ति विन्दन्ति वा । अनित्या एकत्रास्थिराः ।
नरकस्वर्गमाप्नुयैर्भोगैर्देहिमैर्ः पातोत्पातकरा आकारा दहंभदा
येषां तथाविधा भूत्वा क्षीयन्ते मरणादिना पाञ्च्यन्ते ॥ ४६ ॥
इहैव दशमशकादिजन्मावृत्तिभिर्निवर्तन्ते परिवर्तन्ते ॥ ४७ ॥
एतां वर्णितहृदादिलक्षणाम् ॥ ४८ ॥ आश्रित्य ज्ञात्वा ॥ ४९ ॥
विकलनं निर्विकल्पं निर्वासन निर्विकारं च कलना चेतसो
बाष्पान्मुखा तद्रहितस्तन्निरोधशालः सन् हृदि हृदि ब्रह्मण्येव
तिष्ठ । व्युत्थानकाले तु यथोचितानि क्रियां कुर्वन्नपि आसंगश-
मेन उदिता श्रीः प्रागुक्तजीवन्मुक्तगुणसंपदस्य तथाविधः सन्
अकर्तृपदमेत्य तिष्ठत्यर्थः ॥ ५० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामा-
यणतार्पणप्रकाशे उपशमप्रकरणे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ५२ ॥

विचारप्रौढवैराग्यसङ्गुणैर्बोधसंस्थितान् ।

विचैरप्रभृद्यत्वाद्भवन्तेऽत्र समास्थितिः ॥ १ ॥

तत्रादावपत्तरस्यापि विचारस्य चित्तनिग्रहस्य च रुच्युत्पाद-
नप्रवर्तनद्वारा क्रमान्मोक्षे पर्यवसानं भवतीत्याह—मनागिति ।
जन्मनः फलमित्यनेन विचारशून्यस्य जन्मव निष्फलमिति ध्वनि-
तम् ॥ १ ॥ तस्य जन्मसाफल्योपयोगितामुपपादयति—विचा-
रेत्यादिना । विचारकल्पवृक्षस्य कणिका अङ्कुरः ॥ २ ॥ गुणाः

प्रागुक्तशमदमादयः । अण्डजाः पक्षिणां मत्स्याश्च ॥ ३ ॥
यथाभूतं यथार्थमात्मतत्त्वमवलोकयितुं शीलमस्य । स्फाराः
प्रचयप्रकपीभ्यो व्याता अपि हृण्यगर्भपदान्ता अविद्याकार्य-
भूता विभवा नामादयन्ति न प्रलोभयन्ति ॥ ४ ॥ किं कुर्वन्ति
क विकारं जनयन्ति । निर्विकारात्मभूतत्वात्तस्यैव भावः ॥ ५ ॥
तत्प्रलोभनासामर्थ्यमेवान्योक्तिभिर्द्रव्ययति—केत्यादिना । पुष्क-
रावर्ताख्याः प्रलयजलदा बालमुष्टिभिः क गृहीताः ॥ ६ ॥
मुग्धैर्विकाशरम्यैरिन्दुवर्गः स्वनेत्रशोभापराभवशङ्कया तद्विका-
शहेतुर्नभोमध्यसंस्थेन्दुर्मणिमयः समुद्रकैः सपुटैः क बद्धः
॥ ७ ॥ कटभ्यो गण्डस्थलभ्यः प्रोच्चलन्ति गृङ्गमण्डलान्येवोत्प-
लसादृश्यादुत्पलानि शेखरेषु येषां तथाविधा गजा मुग्धस्त्रीश्वा-
सैरपि पराणुद्यमानत्वात्तत्त्वविधुः सधुरैः सौम्यैर्निर्वायैरितियावन् ।
मशकैः क मथिता निहताः । मुग्धस्त्रीभिः श्वासन गजव-
धाय प्रेरणाद्वा मधुरैरुत्साहरम्यैः ॥ ८ ॥ इमानां स्वविदारित-
गजानां मुक्ताफलसवन्धिभिरुल्लासैः कान्तिभिलेसन्तो नखरप-
ञ्जरा येषाम् ॥ ९ ॥ विषयोल्लास उपचयस्तत्प्रागुक्तनिर्यासप्रायै-
र्विषविन्दुभिर्दग्धा उन्नता वनदुमा यैः । अथवा सृक्किंदेशा-
त्स्वदेहे मुहुः प्रसृताभ्युक्ताविपोल्लासा एव निर्यासा येषां तथा-
विधाः श्यामत्वादुचितत्वाच्च दग्धशशाखजूरदुमाप्रायाः । देश-

१ कोजमत इति पाठः. २ सुन्दरः.

क प्राप्तभूमिको धीरो ज्ञातज्ञेयो विवेकवान् ।
 आक्रान्तः किल विक्रान्तो विषयेन्द्रियद्वयसुभिः ॥ ११ ॥
 विचारधियमप्रौढां हरन्ति विषयारयः ।
 प्रचण्डपवनामूर्ध्वं रुसवृन्तां लतमिव ॥ १२ ॥
 न विवेकलवं प्रौढं भङ्गं शक्ता दुराशयाः ।
 कल्पशोभमहाधीरं शैलं मन्दानिला इव ॥ १३ ॥
 अगृहीतमहीपीठं विचारकुसुमद्रुमम् ।
 चिन्तावात्या विधुन्वन्ति नास्थिरस्थिति सुस्थितम् ॥ १४ ॥
 गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।
 न विचारमयं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥ १५ ॥
 किमिदं स्याज्जगर्तिकं स्याद्देहमित्यनिशं शनैः ।
 विचारयाध्यात्मदृशा स्वयं वा सज्जनैः सह ॥ १६ ॥
 अन्धकारहरेणाशु विचारेण परं पदम् ।
 दृश्यते विमलं वस्तु प्रदीपेनेव भासता ॥ १७ ॥
 ज्ञानेन सर्वदुःखानां विनाश उपजायते ।
 कृतालोकविलासेन तमसामिव भानुना ॥ १८ ॥
 ज्ञाने प्रकटतां याते ज्ञेयं स्वयमुदेत्यलम् ।
 रवावभ्युदिते भूमावालोक इव निमलः ॥ १९ ॥
 येन शास्त्रविचारेण ब्रह्मतत्त्वं प्रवृज्यते ।
 तज्ज्ञानमुच्यते ज्ञेयादभिन्नमिव संस्थितम् ॥ २० ॥
 विचारोत्थात्मविज्ञानं ज्ञानमङ्गं विदुर्वुधाः ।
 ज्ञेयं तस्यान्तरेवास्ति माधुर्यं पयसो यथा ॥ २१ ॥
 सम्यग्ज्ञानसमालोकः पुमान्ज्ञेयमयः स्वयम् ।

मध्वस्यापीतमैरेयः सदा मद्मयो यथा ॥ २२ ॥
समं स्वरूपममलं ज्ञेयं ब्रह्म परं विदुः ।
ज्ञानाभिगममात्रेण तत्स्वयं संप्रसीदति ॥ २३ ॥
ज्ञानवानुदितानन्दो न क्वचित्परिमज्जति ।
जीवन्मुक्तो गतासङ्गः सप्त्राडात्मेव तिष्ठति ॥ २४ ॥
ज्ञानवान्दृष्टशब्देषु वीणावंशरवादिषु ।
कामिन्याः कान्तगीतेषु संभोगमलिनेषु च ॥ २५ ॥
वसन्तमद्मत्तानां पटपदानां स्नेनेषु च ।
प्रावृट्प्रसरपुष्पेषु जलदस्तनितेषु च ॥ २६ ॥
उत्ताण्डवशिखण्डेषु केकाकलगवेषु च ।
गणिताम्भोदखण्डेषु सारसकणितेषु च ॥ २७ ॥
कतर्यादिकरान्तेषु गम्भीरमुरजेषु च ।
ततावनङ्गसुपिरचित्रवाद्यस्नेनेषु च ॥ २८ ॥
केपुचित्र निघघ्राति रुक्षेषु मधुरेषु च ।
गणितेषु रतिं राम पद्मेष्विव निशाकर ॥ २९ ॥
ज्ञानवान्बालकदलीस्तम्भपल्लवपालिषु ।
सुरगन्धर्वकन्याङ्गलतानन्दनकेलिषु ॥ ३० ॥
केपु क्वचिन्न वघ्राति स्वायत्तध्वज्यसक्तधीः ।
राम स्पर्शरतिं धीरो हंसो मरुमहीष्विव ॥ ३१ ॥
ज्ञानवान्पिण्डस्वर्जुरकदम्बपनसादिषु ।
मृत्तिकावांस्काश्चोटविष्वजम्भीरजतिषु ॥ ३२ ॥
मदिगरामधुमैरेयमाध्वीकामवभूमिषु ।
दधिभीरघृतामिभ्रानवनीतांदनादिषु ॥ ३३ ॥

विशेषे इमवदुत्थिता मनुष्यवक्त्रजन्तः श्यामा अजगरविशेषा द्वारेण ॥ १७ ॥ जानकले द्वे आद्रे - जाननेन द्वाभ्याम् ।
उभयान्स्या समीपगतात्मनुष्यादीन्परिवृत्तेन व्याप्तेन सुखेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ जानकश्चणमाद्रे - येनेन । जयप्रसाकार्वा-
भटिति प्रमन्तीति प्रमिद्धम् । बालदद्वेष्टः क्षुद्रभेकः ॥ १० ॥ द्वेद्वयभूषण्वाचाभिन्नमिव स्थित्यन्तरप्रतिपत्तम् ॥ २० ॥
प्राप्तचतुर्थपञ्चमादिभूमिकः । विकान्तः उत्तरभूमिकाजये उद्युक्तः ॥ २१ ॥ गदा ज्ञेयमनः । अनुभासान्नजगानन्दपुरुः ॥ २२ ॥
॥ ११ ॥ तत्पूर्वभूमिकाखेवापक्वचिन्तानां विप्रप्रगक्तिनौतरत्रे-
त्याह—विचारेति । कृतवृन्तां छिन्नप्रज्ञानवर्णां ॥ १२ ॥ गजाधिगजस्तदाभ्यन्तरे वर्णमनोरथ ॥ २३ ॥ तस्य गगिजन-
दृष्ट आशयाः रागादिवृत्तयो भक्तुं विनाशयितुं न शक्ताः । स्पृहणीयेषु भाग्यवनागते प्रपचयान्—ज्ञानवागिन्यादिना ।
यथा अवाप्तरकल्पक्षोभेषु महाधारे भेदादिशले भक्तुं मन्दा-
निला न शक्तास्तद्वत् ॥ १३ ॥ न गृहीत महत् पाद मूलव-
न्धनं येन तम् । विचाराः कादाचित्का आनैवकुसुमप्राया एव
ननु फलितास्तथाविधद्वन्द्वप्रायम् ॥ १४ ॥ अतएव विचारवि-
च्छित्तिकाले प्रसादाद्वागादिमृश्यानां प्रसृत श्याशयेनाह—
गच्छत इति । यस्य यदा तदा अमां मृत इति योज्यम् । तथा-
चोक्तं लैङ्गे । 'सा हानिस्तन्महच्छिद्रं राशयथा सा च मूकता ।
यत्क्षणं वा मुहूर्ते वा शिवमेकं न चिन्तयेत्' इति ॥ १५ ॥ स्वय-
मेक एकान्ते वा सन्नैर्नगुरुसतीर्थदिभिः सह वा ॥ १६ ॥
विचारस्य फलवश्यभावमाह—अन्धकारेति । प्रसादान्धकार-

१ राजीषु इति पाठः.

२ प्रतानबन्धनां इति पाठः.

बद्धसेषु विचित्रेषु लेख्येष्विलासिषु ।
 फलेष्वन्येषु मूलेषु शाकेष्वप्यामिषेषु च ॥ ३४ ॥
 केषुचिन्नानुबध्नाति तृप्तमूर्तिरसक्तधीः ।
 आस्वादनरतिर्विप्रः स्वशरीरलवेष्विव ॥ ३५ ॥
 ज्ञानवान्यमवन्त्रेन्द्ररुद्रार्कानिलस्रग्धसु ।
 मेढमन्दरकैलासस्रग्धदुर्दुरसानुषु ॥ ३६ ॥
 कौशेयदलजालेषु चन्द्रबिम्बकलादिषु ।
 कल्पपादपकुञ्जेषु देहशोभाविलासिषु ॥ ३७ ॥
 रत्नकाञ्चनकुण्डेषु मुक्तामणिमयेषु च ।
 तिलोत्तमोर्वशीरम्भामेनकाङ्गलतासु च ॥ ३८ ॥
 केषुचिर्दर्शनं श्रीमात्राभिवाञ्छत्यसक्तधीः ।
 परिपूर्णमना मानी मौनी शत्रुषु चाचलः ॥ ३९ ॥
 ज्ञानवान्कुन्दमन्दारकङ्कहारकमलादिषु ।
 कुमुदोत्पलपुष्पागकेतक्यगुरुजातिषु ॥ ४० ॥
 कदम्बचूतजम्बाग्रकिंशुकाशोकशालिषु ।
 जपातिमुक्तसौवीरबिम्बपाटलजातिषु ॥ ४१ ॥
 चन्दनागुरुकर्पूरलाक्षाशृगमदेषु च ।
 काष्ठीरजलवक्त्रैलाकङ्गोलतगरादिषु ॥ ४२ ॥
 केषुचिन्न निबध्नाति सौगन्ध्यरतिमेकधीः ।
 समबुद्धिरविक्षोभो मयामोदेष्वादि द्विजः ॥ ४३ ॥
 गुडगुडाराध प्रतिश्रुत्स्वप्ने गिरौ ।
 निनादे च मृगेन्द्राणां न क्षुभ्यति मनागपि ॥ ४४ ॥
 द्विषद्भेरीनिनादेन पटहारणितेन च ।
 कटुकोदण्डघोषेन न बिभेति मनागपि ॥ ४५ ॥

मयजातिभेदाः । तमे पयसि दधिसेकातिपण्डीभूतं द्रव्य-
 मामिक्षा ॥ ३३ ॥ आमिषेषु मांसेषु ॥ ३४ ॥ स्वशरी-
 रलवेषु स्वमांसखण्डेष्विव ॥ ३५ ॥ दिक्पालपङ्क्तिपाटाद्गुह्य-
 ईशानः ॥ ३६ ॥ कौशेयानीव मृदुस्निग्धानि दलजालानि
 पल्लवसमूहा येतिवति प्राक्तनसानुविशेषणम् । देहशोभया दिव्य-
 शरीरसंपत्त्या विलसन्शीलेषु ॥ ३७ ॥ कुञ्जपदेन तदवयविनो
 गृहा लक्ष्यन्ते ॥ ३८ ॥ अचलः द्वेषायप्रकम्प्यः ॥ ३९ ॥
 कुन्दादिषु पुष्पाजातिषु ॥ ४० ॥ कदम्बादिवृक्षजातिषु । जपा-
 दिगुल्मवल्लीजातिषु ॥ ४१ ॥ चन्दनादिष्वङ्गरागभेदेषु । लाक्षा
 अलङ्कारसः ॥ ४२ ॥ द्विजो मयामोदेष्वादि रतिं न निब-
 ध्नाति प्रियाप्रिययोः समबुद्धिः । अप्रियेष्वविक्षोभश्च । एवं भ-
 यहेतुष्वनिभ्यस्तस्य भयं न जायत इत्याह—अव्यावित्यादिना ।
 प्रतिश्रुतप्रतिध्वनिसद्रूपे स्वप्ने आकाशजशब्दे ॥ ४४ ॥ पटह-
 आढम्बराख्यो वाद्यविशेषः ॥ ४५ ॥ मत्तवारणानां बृंहासु
 गर्भितेषु । बृहेः 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । वेतालानां कलनासु

मत्तवारणबृंहासु वेतालकलनासु च ।
 पिशाचरक्षःस्वेडासु मनागपि न कम्पते ॥ ४६ ॥
 अशनिस्वनघोषेन नगस्फोटारवेण च ।
 ऐरावणनिनादेन सम्यग्ध्यानी न कम्पते ॥ ४७ ॥
 बहत्कचचकाषेण सितासिदलनेन च ।
 शराशनिनिपातेन कम्पते न स्वरूपतः ॥ ४८ ॥
 नानन्दमेत्युपवने न खेदमुपगच्छति ।
 न खेदमेति मरुषु नानन्दमुपगच्छति ॥ ४९ ॥
 पूताङ्गारसमाकल्पसैकतेष्वपि धन्वसु ।
 पुष्पप्रकरसंछन्नमृदुशाङ्गलभूमिषु ॥ ५० ॥
 क्षुरधारासु तीक्ष्णासु शय्यासु च नवोत्पलैः ।
 उन्नताचलदेशेषु कूपकोशतलेषु च ॥ ५१ ॥
 शिलास्वर्कांशुरूक्षासु मृद्रीषु ललनासु च ।
 संपत्स्वापत्सु चोप्रासु रमणेभूत्सवेषु च ॥ ५२ ॥
 विहरन्नपि नोद्वेगी नानन्दमुपगच्छति ।
 अन्तर्मुक्तमना नित्यं कर्मकर्तव्यं तिष्ठति ॥ ५३ ॥
 अयःसंकुचिताङ्गासु नरकारण्यभूमिषु ।
 परस्परैरितानन्तकुन्ततोमरवृष्टिषु ॥ ५४ ॥
 न बिभेति न वादस्ते वैषश्यं नच दीनताम् ।
 समः स्वस्थमना मौनी धीरस्तिष्ठति शैलवत् ॥ ५५ ॥
 अपावन्नमपथ्यं च विषसिक्तं मलाद्यपि ।
 भुक्त्वा जरयति क्षिप्रं क्लिन्नं नष्टं च मृष्टवत् ॥ ५६ ॥
 बिम्बप्रतिविषाकलकक्षीरेक्षुसलिलान्धसाम् ।
 असक्तबुद्धिस्तत्त्वज्ञो भवत्यास्वादेन समः ॥ ५७ ॥

कलहादिध्वनिषु । पिशाचरक्षसां स्वेडासु सिंहनादेषु ॥ ४६ ॥
 ऐरावण ऐरावतस्तस्य निनादेन ॥ ४७ ॥ बहत्कचलतः कचकस्य
 काषेण घर्षणेन । स्वरूपतः स्वरूपस्थितिलक्षणात्समाधेर्न क-
 म्पते न चलतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ पूर्तर्भस्मापसरणेनोक्त्व-
 लितैरङ्गारैः समानि अकल्पान्यसत्त्वानि सैकतानि येषु तथा-
 विधेषु धन्वसु मरुदेशेषु ॥ ५० ॥ कूपकोशस्य कूपोदरस्य तले-
 ष्वधोभूमिषु ॥ ५१ ॥ अर्कांशुरूक्षासु प्रतप्तासु कठिनासु च ।
 रमणेषु क्रीडनेषु ॥ ५२ ॥ भारवहनादिकर्मकर्ता श्रान्तः पुरुषो
 भारोत्तारण इवागन्तर्मुखमना विश्रान्तिस्तुल्यमनुभवमुदासीनस्ति-
 ष्ठतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अयोयज्ञः संकुचिताङ्गासु माण्डव्यस्येव
 प्रारब्धशेषोपनीतासु नरकारण्यभूमिषु ॥ ५४ ॥ वैषश्यं व्याकु-
 लताम् ॥ ५५ ॥ मलादिगोमयाद्यपि । क्लिन्नं सार्द्धाभूतम् । नष्टं
 गतरसमपि । मृष्टं परिश्रुतमन्नं तद्वत् ॥ ५६ ॥ सद्योबुद्धि-
 हरत्वेन प्रसिद्धस्य बिम्बफलस्य प्रतिविषाणां विषप्रायानामाक-
 लानां सर्वतः कषायाणां क्षीरस्येक्षोः सलिलस्य अन्धस्य ओ-

मैत्रेयमदिराक्षीररकमेदोरसासवैः ।

रक्षास्थितृणकेशान्तैर्न हृष्यति न कुप्यति ॥ ५८ ॥

जीवितस्यापि हतारं दातारं चैकरूपया ।

दृशा प्रसादमाधुर्यशालिन्या परिपश्यति ॥ ५९ ॥

स्थिरास्थिरशरीरेषु रम्यारम्येषु वस्तुषु ।

न हृष्यति ग्लायति वा सदा समतयेद्धया ॥ ६० ॥

मुक्तास्यत्वाद्नास्थेयरूपत्वाज्जगतः स्थितौ ।

नूनं विदितवेद्यत्वाक्षीरागत्वात्स्वचेतसः ॥ ६१ ॥

न कस्यचिन्नो कदाचिदक्षस्य विषयस्थितौ ।

ददाति प्रसरं साधुराधिप्रोज्झितया धिया ॥ ६२ ॥

अतस्त्वहमविश्रान्तमलब्धत्वात्मानमस्थितिम् ।

निगिरन्तीन्द्रियाण्याशु हरिणा इव पल्लवम् ॥ ६३ ॥

उह्यमानं भवान्भोघौ वासनाधीचिवेह्लिनम् ।

निगिरन्तीन्द्रियग्राहा महाक्रन्दपरायणम् ॥ ६४ ॥

विचारिणं भव्यपदं विश्रान्तधियामात्मनि ।

न हरन्ति विकल्पौघा जलौघा इव पर्वतम् ॥ ६५ ॥

सर्वसंकल्पसीमान्ते विश्रान्ता ये परे पदे ।

तेषां लब्धस्वरूपाणां मेहेरेव तृणायने ॥ ६६ ॥

जगज्जरत्तृणलवो विपं चासृतमेव च ।

क्षणः कल्पसहस्रं च सममानतचेतसाम् ॥ ६७ ॥

संविन्मात्रं जगदिति मत्वा मुदितबुद्धयः ।

संविन्मयत्वादन्तस्यजगत्का विहरन्त्यमी ॥ ६८ ॥

दनस्य च आस्वादेन विषयमस्तुव्यविनो भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

रक्षःपिशाचादिष्वपि जीवन्मुक्तानां संभवान्तःसाधारण्येनाह—

मैत्रेयेति ॥ ५८ ॥ तस्य शत्रुमित्रयोरपि समदृष्टिमाह—जीवि-

तम्येति । जीवितस्य दातारमित्यपि संवन्धः ॥ ५९ ॥ स्थिरेषु

चिरस्थायासु देवादिशरीरेष्वस्थिरेषु मर्त्यादिशरीरेषु च । रम्या-

रम्येषु तद्भोग्यवस्तुषु च । समतया दृष्ट्या दीप्तया ॥ ६० ॥

चेतसो नीरगावाद्दिनवेद्यवाच्चहेतोर्जगतः स्थितौ मुक्ताम्य-

त्वाद्विषयाणां च मित्यात्वेन आस्थायामधेयस्वरूपत्वाच्च अ-

क्षस्य विषयस्थितौ प्रसरं मदा विचारमनेकनाटकदाचि-

दपि ददाति । कस्यचिदपि न ददतीति द्वयोरन्वयः ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ किं तर्हि इन्द्रियाणि निगिरन्ति तमाह—अतस्त्व-

हमिति द्वाभ्याम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ लोभाद्विकल्पया अप्या-

त्मज्ञं न चालयन्तीत्याह—विचारिणमित्यादिना ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

आतनचेतसो पूर्णमाकाराविस्तृतचित्तानाम् ॥ ६७ ॥ सर्व-

स्य जगत आन्तरप्रत्यङ्मात्रवद्दर्शनादन्तस्यजगत्काः ॥ ६८

॥ ६९ ॥ ईहते इच्छति । उपादत्ते इत्यावत् ॥ ७० ॥ अतीते

सृष्टहाया अदर्शनादज्ञहरिणसृष्टहर्णाय वनेमानं भूमिः सकाशा-

संविन्मात्रपरिस्पन्दे जागते वस्तुपञ्चरे ।

किं हेयं किमुपादेयमिह तत्त्वविदां मतम् ॥ ६९ ॥

संविदेवेदमखिलं भ्रान्तिमन्यां त्यजानघ ।

संविन्मयवपुः स्फारं किं जहाति किमीहते ॥ ७० ॥

यदेतज्जीयते भूमेर्मेविष्यत्पल्लवाङ्कुरम् ।

तत्संविदेव प्रथते तथा तत्त्वाङ्कुरस्थितम् ॥ ७१ ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तस्य च ।

कंचिन्काललवं दृष्टा सत्तासौ संविदो भ्रमः ॥ ७२ ॥

इति मत्वा धियं त्यक्त्वा भावाभावानुपातिनीम् ।

निःसङ्गसंविद्भारूपो भव भावान्तमागतः ॥ ७३ ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

कर्म कुर्वन्न कुर्वन्वा निःसङ्गः सन्न लिप्यते ॥ ७४ ॥

गतसङ्गेन मनसा कुर्वन्नपि न लिप्यते ।

मुखदुःखैर्महाबाहो मनोरथदशास्त्रिव ॥ ७५ ॥

गतसङ्गां मतिं कुर्वन्नकुर्वन्नप्यङ्गयष्टिभिः ।

न लिप्यते सुखेदुःखैर्मनोरथदशास्त्रिव ॥ ७६ ॥

गतसङ्गमना दृष्ट्या पश्यन्नपि न पश्यति ।

एतदन्यथ्यचित्तत्वाद्वालेनाप्यनुभूयते ॥ ७७ ॥

गतसङ्गमनाजन्तुः पश्यन्नेव न पश्यति ।

न शृणोत्यपि शृण्वंश्च न स्पृशत्यपि च स्पृशन् ॥ ७८ ॥

न जिघ्रत्यपि संजिघ्रन्नृन्मिषन्मिमषन्नपि ।

पदार्थं च पतन्नेव बलात्पतति नाप्ययम् ॥ ७९ ॥

यप्युद्धवाङ्मयाय विषयज्ञान जायते यच्च भविष्यत मयं तत्त्वज्ञ-

दशा यथामांशेव प्रथते तथा विषयादितत्त्वाङ्कुरमिव स्थितं

शब्दस्पर्शोदिविषयान्तरमपीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ उक्तार्थमिदं यु-

क्तिमाह—आदाविति । चकारान्वये । नस्य वर्तमाने मये

कंचिन्काललवं दृष्टा मना संविदो भ्रम एवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

इति उक्तमर्थं मत्वा मननेन दृष्टीकृत्य भावाभावविकल्पानुपा-

तिनीं धियं त्यक्त्वा ॥ ७३ ॥ केवलमप्यङ्गयष्टिभिः कुर्वन्नु-

त्थानकाले । अकुर्वन्नकुर्वन्नप्यङ्गयष्टिभिः ॥ ७४ ॥ मनोरथदशासु

मनोराज्यविभेदेषु नोत्पन्नोत्पद्यमानेषु वा यथा मुखदुःखैर्न लिप्यते

तद्वत् ॥ ७५ ॥ अकर्मोक्तमदर्शनेन मतिं गतसङ्गां

कुर्वन् । अप्यष्टिभिः शरीरानुपकरणैः कुर्वन्त्यवहङ्गमपि न

अन्यथाचित्तत्वादिति । अन्यव्यायकचित्तत्वापश्यन्नपि न

पश्यन्तीत्येतद्वालेनापि ज्ञादादन्त्यर्थं सर्वेऽनुभूयत इत्यर्थः ।

‘अन्यत्रमना अनुभूते नादर्शनमन्यत्रमना अनुभवार्थोपम’ इति

धृतिगम्यत्र संवादिनीति भावः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ उन्मिषन्नेत्रे

उन्मोहयन्नपि निमिषमनुमोहयन्नेत्र । एवं कर्मेन्द्रियगणे च

पदार्थं स्वभावविषये सम्भारवलापनत्वापि सति अयं न पतति

देशान्तरस्थचेतोभिरेतदात्मकृष्टितैः ।
अप्रौढमतिभिः साधुमूर्खैरप्यनुभूयते ॥ ८० ॥
सङ्गः कारणमर्थानां सङ्गः संसात्कारणम् ।
सङ्गः कारणमाशानां सङ्गः कारणमापदाम् ॥ ८१ ॥
सङ्गत्यागं विदुर्मोक्षं सङ्गत्यागादजन्मता ।
सङ्गं त्यज त्वं भावानां जीवन्मुक्तो भवानघ ॥ ८२ ॥

श्रीराम उवाच ।

सर्वसंशयनीहारशरन्मारुत हे मुने ।
सङ्गः किमुच्यते ब्रूहि समासेन मम प्रभो ॥ ८३ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

भावाभावे पदार्थानां हर्षामर्षविकारता ।
मलिना वासना यैषा सा सङ्ग इति कथ्यते ॥ ८४ ॥
जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्मकारिणी ।
मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना ॥ ८५ ॥
तामसङ्गभिर्भां विद्धि यावदेहं च भाविनी ।
तथा यत्क्रियते कर्म न तद्वन्धाय वै पुनः ॥ ८६ ॥
अजीवन्मुक्तरूपाणां दीनानां मूढचेतसाम् ।
युक्ता हर्षविषादाभ्यां बन्धनी वासना भवेत् ॥ ८७ ॥
सैवोक्ता सङ्गशब्देन पुनर्जननकारिणी ।
तथा यत्क्रियते कर्म तद्वन्धायैव केवलम् ॥ ८८ ॥
एवं रूपं परित्यज्य सङ्गं स्वात्मविकारदम् ।
यदि तिष्ठसि निर्व्यग्रः कुर्वन्नपि न लिप्यसे ॥ ८९ ॥
हर्षामर्षविषादाभ्यां यदि गच्छसि नान्यताम् ।
शीतरागभयक्रोधस्तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ९० ॥
दुःखैर्न ग्लानिमायासि यदि हृष्यसि नो सुखैः ।

आशावैवश्यमुत्सृज्य तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ९१ ॥
विहरन्त्यवहारेषु सुखदुःखदशासु च ।
न विमुञ्चसि सत्साम्यं तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ९२ ॥
संवेद्यो यदि चैवात्मा वेदिते लक्ष्यते समः ।
यथाप्राप्तानुवर्ती च तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ९३ ॥
असङ्गतामनायासाज्जीवन्मुक्तसि स्थिराम् ।
अवलम्ब्य समः स्वस्यो वीतरागो भवानघ ॥ ९४ ॥
जीवन्मुक्तमतिमौनी निगृहीतेन्द्रियग्रहः ।
अमानमदमात्सर्यमार्यस्तिष्ठति विज्वरम् ॥ ९५ ॥

सदा समग्रेऽपि हि वस्तुजाले

समाशयोऽप्यन्तरदीनसत्त्वः ।

व्यापारमात्रात्सहजात्कमस्था-

न्न किञ्चिदप्यन्यदसौ करोति ॥ ९६ ॥

यदेव किञ्चित्प्रकृतं क्रमस्यं

कर्तव्यमात्मीयमसौ तदेव ।

संसर्गसंबन्धविहीनयैव

कुर्वन्न खेदं रमते धियान्तः ॥ ९७ ॥

अथापदं प्राप्य सुसंपदं वा

महामतिः स्वप्रकृतं स्वभावम् ।

जहाति नो मन्दरबेद्धितोऽपि

शौक्ल्यं यथा क्षीरमयाम्बुराशिः ॥ ९८ ॥

संप्राप्य साम्राज्यमथापदं वा

सरीसृपत्वं सुरनाथतां वा ।

तिष्ठत्यखेदोदयमस्तहर्षं

क्षयोदयेष्विन्दुरिवैकरूपः ॥ ९९ ॥

॥ ७९ ॥ एतत्पश्यतोऽप्यदर्शनादिदेशान्तरस्थचेतोभिरन्यत्र
गतमानसैरात्मनः स्वस्य गृहे स्थितैर्मूर्खैः पामरैरप्रौढमतिभिर्बा-
लपश्रादिभिश्चासाधु सम्यगनुभूयत इति नात्र विवाद इत्यर्थः
॥ ८० ॥ तथाच संसर्गपूर्वकं पदार्थदर्शनमेव बन्धहेतुर्नासंसर्ग-
चित्तस्येत्याशयेनाह—सङ्ग इति ॥ ८१ ॥ मोक्षं वर्तमानदेहादि-
संबन्धनिवृत्तिम् । अजन्मता आविदेहादिबन्धनिवारणमिति
भेदः ॥ ८२ ॥ किमिति सामान्ये नपुंसकम् । प्रश्नः सष्टः
॥ ८३ ॥ इष्टानिष्टपदार्थानां भावाभावे संयोगे वियोगे च हर्षा-
मर्षविकारदा रागादिवासनैव सङ्ग इति कथ्यते इत्यर्थः ॥ ८४ ॥
॥ ८५ ॥ यावदेहं प्रारब्धशेषक्षयपर्यन्तम् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥
॥ ८८ ॥ निर्व्यग्रः स्वस्थः ॥ ८९ ॥ समाहारद्वन्द्वगर्भेतरतर-
योगद्वन्द्वविक्षणाद्धर्षामर्षविषादाभ्यामिति द्विवचनम् । अन्यतां
वैकल्प्यम् ॥ ९० ॥ आशया वैवश्यं पारवश्यम् ॥ ९१ ॥ स-

त्साम्यं ब्रह्मकरस्यं न विमुञ्चसि यदीत्यनुषङ्गः ॥ ९२ ॥ आत्मा
चित्तस्वभावः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ निगृहीताः इन्द्रियलक्षणा गृह-
न्तीति प्रहाः पाशा येन ॥ ९५ ॥ भोगविक्षेपादिहेतौ वस्तु-
जाले सदा समग्रे प्रचुरतरं सत्यपि समाशयः । अन्तर्बहिरप्य-
दीनं स्पृहा याज्वादिदन्यवर्जितं सत्त्वं यस्य । स्ववर्णाश्रमोचितस-
हजकमस्याव्यापारमात्रादन्यात्किञ्चिदप्यसौ न करोति ॥ ९६ ॥
संसर्गः क्रियाभिनिवेशः संबन्धः फलाभिलाषस्तद्विहीनयैव धिया
अन्तः स्वामनि रमते ॥ ९७ ॥ स्वं स्वीयं प्रकृतं पूर्वसिद्धं
शान्तिदान्तिप्रसादसमदर्शनादिस्वभावं नो जहाति । यथा मन्द-
रेण बेद्धितो मथितोऽपि क्षीरमयाम्बुराशिः सहजं शौक्ल्यं न
जहाति तद्वत् ॥ ९८ ॥ आपदं दारिद्र्यादि । सरीसृपत्वं दुष्ण्ड-
भादियोगिनिम् । अखेदोदयं अस्तहर्षं चेति स्थितिक्रियाविशेषणे ।
क्षयोदयेषु कलानामुपचयापचयकालेषु उदयास्तमयकालेषु वा

निरस्तसंरम्भमपास्तमेवं

प्रशान्तनानाफलबल्लुवेषम् ।

विचारयात्मानमदीनसत्त्वो

यथा भवस्युत्तमकार्यनिष्ठः ॥ १०० ॥

तयोदितप्रसरविलासशुद्धया

गतज्वरं पद्मवलम्बयालम् ।

धियेद्धया पुनरिह जन्मबन्धनै-

र्न बध्यसे समधिगतात्मदृश्यया ॥ १०१ ॥

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते द्वात्रिंशत्साहस्र्यां संहितायां बालकाण्डे मोक्षोपायेषु

उपशमप्रकरणे समदर्शनं नाम त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

॥ ९९ ॥ दर्शितलक्षणजीवन्मुक्तिमुखप्राप्तां रागद्वेषभेदवामना- अतएव अविद्यातत्कार्यदाहक्षमतया इद्धया दीप्तया धिया क्षयाभ्याससहित आत्मविचार एवोपाय इति तमेव रामायोपदिश- गतज्वरं निर्दुःखनिर्गतिशयानन्दरूपं परमपद्मवलम्ब्य अ-
नुपसंहरति—निरस्तेति । संरम्भः क्रोधः । त्रीण्यपि क्रियाविशेष- 'यास्व । तदवलम्बने पुरावृत्तिशङ्कावाणयाह—पुनरिहेति ।
णानि । यथा येन विचारेण उत्तमकार्यमवश्यसंपाद्यं चरमपुरुषार्थ- तस्मात्तत्त्वमाश्वात्कारेणैवाविद्यातत्कार्यमवर्तनार्थोपशमनाभित्यनि-
स्तमिष्ठो भवति तथा विचारयेत्यर्थः ॥ १०० ॥ तथा विचार- रतिशयानन्दस्वरूपे प्रतिष्ठेति सिद्धम् ॥ १०१ ॥ इति
णया उदितप्रसरस्य समाधेर्विलासेन सर्ववागनाक्षयान्शुद्धया श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे त्रिनव-
समधिगतमात्मरूपं दृश्यमवश्यद्रष्टव्यं वस्तु यथा तथाविधया नितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामचन्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगङ्गाधरे-

न्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षोः शिष्येण श्रीमदानन्दबोधेन्द्रसरस्वत्याख्यभिधुणा विरचिते

श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणं संपूर्णम् ॥

। उपशमप्रकरणं संपूर्णम् ॥